

શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથાય નમઃ
અનન્તલઙ્ગિનિધાનાય શ્રી ગૌતમસ્વામિને નમઃ

શ્રીમાન્ પૂર્વધર આચાર્યવર્ય શ્રીજિનભદ્રાણી ક્ષમાશ્રમભુક્ત
શ્રી મલ્લધારિ આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રાચાર્યકૃત વૃત્તિ સહિત

શ્રી વિરોધાવશ્યક ભાષ્ય

ભાષાંતર

ભાગ ૧ લો.
(ગાથા ૧ થી ૧૫૪૮ સુધી)

ભાષાંતરકર્તા

રવ. શાહ સુનીલાલ હકમચંદ, અમદાવાદ

: સંપાદક :

પ. પૂ. પંચાસળ શ્રી ભદ્રંકર વિજયળ ગણિવર

પ્રશિષ્ય

પૂ. સુનિશી વજ્રસેન વિજયળ

: પ્રકાશક :

શ્રેષ્ઠ અમીચંદ પનાલાલ આદીશ્વરળ જૈન

દેરાસર ચેરીટબલ ટ્રસ્ટ

૪૧, રીજ રોડ, વાલકેશ્વર

મહાબાર હીલ,

મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૬.

પુસ્તક : શ્રી વિશેષાવસ્થક ભાષ્ય ભાષાંતર ભા. ૧.

પ્રકાશક : શેઠ અમીચંદ પનાલાલ આદિધરજી દેનાસર જૈન એરીટેગલ ટ્રસ્ટ

કિંમત : ૬૦-૦૦

પ્રાપ્તિસ્થાન : (૧) સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર

રાતનપોળ હાથીખાના અમદાવાદ-૧. ફોન ૩૭૬૬૨૯

(૨) પાર્થ ભુક્ કોર્પોરેશન, અવેરીવાડ, અમદાવાદ.

પ્રકાશન : પ્રથમ મુદ્રણ વિક્રમ સંવત્ ૧૯૮૦

દ્વિતીય મુદ્રણ વિક્રમ સંવત્ ૨૦૩૯

મુદ્રક : સરસ્વતી કમ્પોઝ,

સ્ટુડિંગ સેન્ટર ખાનપુર,

અમદાવાદ-૧

પ્રકાશકીય નિવેદન

વિશેષાવશ્યકભાષ્ય જેવા રત્નાકરતુલ્ય અન્યરાજના ભાષાન્તરના પ્રથમભાગનું સુંદર પુનર્મુદ્રણ કરી અધ્યેતા મુમુક્ષુવર્ગને તેનું સમર્પણ કરતાં અમારા આનંદને સીમા ક્યાંથી હોય ?

આચાર્યસત્તમ શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ એટલે જનશાસનનું ઝંખડળતું પાણીદાર એવેરાત, વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય જેવા મહાન્ અન્યરાજની રચના કરીને, તેઓએ સમસ્ત ભવ્ય જીવ સમૂહ પર અનેરી કૃપા કરી.

આચાર્યદેવ મહાધારી શ્રી હેમચન્દ્રસૂરીચરણ મહારાજ એટલે બારંમી સદીના અબ્બેડ વ્યાખ્યાતા કહી શકાય. ભાષ્યઅન્થ ઉપર ૨૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણુ વિસ્તૃત વ્યાખ્યા કરીને તેઓએ જૈન શાસનના આગમ-તર્ક સાહિત્યમાં અદ્ભુત શૌભાવદ્ધિ કરી છે.

મુમુક્ષુઓ આ અન્યનો ભાવ સરળતાથી માતૃભાષામાં સમજી શકે એવા આશયથી અધ્યયનરસિક શ્રી ચુનીલાલ હંકમચંદ પંડિત પાસે તેનો અનુવાદ કરાવીને આગમોદય સમિતિએ ૬૦ વર્ષ પહેલાં પ્રકાશિત કરેલ આ અન્યરાજના છેલ્લા કેટલાય વર્ષોથી દર્શન દુર્લભ થઈ ગયા હતાં. પૂજ્ય સાધુમહાત્માઓની સત્પ્રેરણાથી આ અન્યરાજના ભાષાન્તરનું પુનર્મુદ્રણ કરવાનો અમારા સંઘના જ્ઞાનખાતાના ટ્રસ્ટીઓએ નિર્ણય કર્યો પરંતુ આવું ભગીરથ કાર્ય પાર કોણ પાડી આપે....એ સમસ્યાથી અમે મુંઝવણમાં હતા. પ.પૂ. અધ્યાત્મચોગી સકલસંઘહિતૈષી સ્વ. પૂ. પંન્યાસજીશ્રીમદ્ ભદ્રંકર વિજયજી મહારાજના વિનયે અંતેવાસી સ્વાધ્યાયપ્રિય પ. પૂ. મુનિરાજ શ્રી વજ્રસેન વિજયજી મહારાજ સાહેબે અમારી આ મુંઝવણનો તત્કાળ અંત આણી નીધો અને તેઓશ્રીએ આ ભાષાન્તર અન્થમાં સુધારા-વધારા સાથે મુદ્રણ દરમ્યાન તેના મુદ્ર વગેરે તપાસી આપવા અતુચ્છ કર્યો છે, તે બદલ અમારી સંસ્થા સદા માટે તેઓશ્રીની ઋણી છે.

જૈન સંઘમાં ઠેર-ઠેર સંઘ હસ્તકના જ્ઞાનખાતાઓમાં એક બાજુ મોટી રકમો જમા પડી રહે છે, બીજી બાજુ જૈન શાસ્ત્રઅન્થો પૂ. સાધુ-સાધ્વી ભગવંતો અને અન્ય અધિકૃત મુમુક્ષુ શ્રાવક વર્ગને અધ્યયન માટે દુર્લભ બની ગયા છે, ત્રીજી બાજુ ભારતસરકાર ધાર્મિક ટ્રસ્ટોના નાણાંનો બીજી રીતે ઉપયોગ કરવા માટે નવતર યોજનાઓ ઘડી રહી છે, તે અવસરે જ્ઞાનખાતામાં રહેલી રકમોમાંથી આવા ઉત્તમ શાસ્ત્રીય અન્થો સુદ્રિત થઈ, તમામ પૂ. સાધુ-સાધ્વી અને શ્રી જૈનસંઘનાં જ્ઞાનભંડારો પાસે પહોંચી જાય અને અતુર્વિધ શ્રીસંઘમાં સમ્યક્શ્રુતનું અધ્યયન વૃદ્ધિગત બને-એવું ઇચ્છનાર તમામ સભ્યોનો અમારા આ સમયોચિત પ્રકાશનને આવકારશે એમાં કોઈ શંકાને સ્થાન નથી.

આ પછી બીજા ભાગના ભાષાન્તર અન્થને ટુંક સમયમાં સુદ્રિત કરી સકલ શ્રીસંઘ સમક્ષ પ્રસ્તુત કરવા અમે ઇચ્છી રહ્યા છીએ. ભવિષ્યમાં આવા એક પછી એક ઉત્તમ પ્રકાશનો પ્રસ્તુત કરવા અમે સદ્ભાગી બનીએ એ માટે શાસનદેવને પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

પ્રથમ ભાગના ભાષાન્તરમાં મંગલવાદ ચર્ચા, તથા મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનની તર્ક-પૂર્ણ મીમાંસા, ભેદ-પ્રભેદ વગેરેનું વિસ્તારથી પ્રતિપાદન તથા અવાંતરમાં નવ અને નિષ્કેષાઓની અસાધારણ પ્રરુપણા વગેરે અન્યત્ર અલભ્ય વિષયો પરની સુંદર પ્રતીતિકર રજુઆત વિદ્વાનોનાં હીલ જીતી લેશે-એમાં કોઈ સંદેહ નથી. અન્યનો વિષય વિસ્તારથી જાણવા માટે વિષયાનુક્રમણિકા પણ આ અન્યમાં મૂકવામાં આવી છે જે અન્યની ઉપયોગિતામાં વધારો કરશે.

આ ભાષાતરમાં મૂળ નિર્ચુકિતની ગાથાઓ મોટા ટાઇપમાં લીધી છે. અને નિર્ચુકિત તથા ભાષ્યની જે ગાથાઓ પૂ. આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્ર સૂરીજીએ ટીકામાં નંથી લીધી તે ગાથાઓ પાછળ એક સાથે ભાષાંતર સાથે આપી છે. અનુક્રમણિકામાં પણ નિર્ચુકિતની ગાથાનાં નંબર ખલેક ટાઇપમાં લીધા છે.

પ્રાન્તે અન્યકાર અને વ્યાખ્યાકાર પૂ. આચાર્ય મહારાજ તથા ભાષાન્તરકાર, તેમજ સુઘડ સંપ્રાદન કરી આપનાર પૂ. સુનિરાજશ્રી વજ્રસેન વિ. મ., તદુપરાંત અન્યસુદ્રણ કરી આપનાર 'સરસ્વતી ક્રમ્પોઝ'ના માલિક અને પ્રત્યક્ષપરોક્ષ રીતે આ પ્રકાશનમાં સહાય કરનાર તમામ ઉત્તમ આત્માઓ પ્રતિ અમે કૃતજ્ઞભાવ વ્યક્ત કરીએ છીએ.

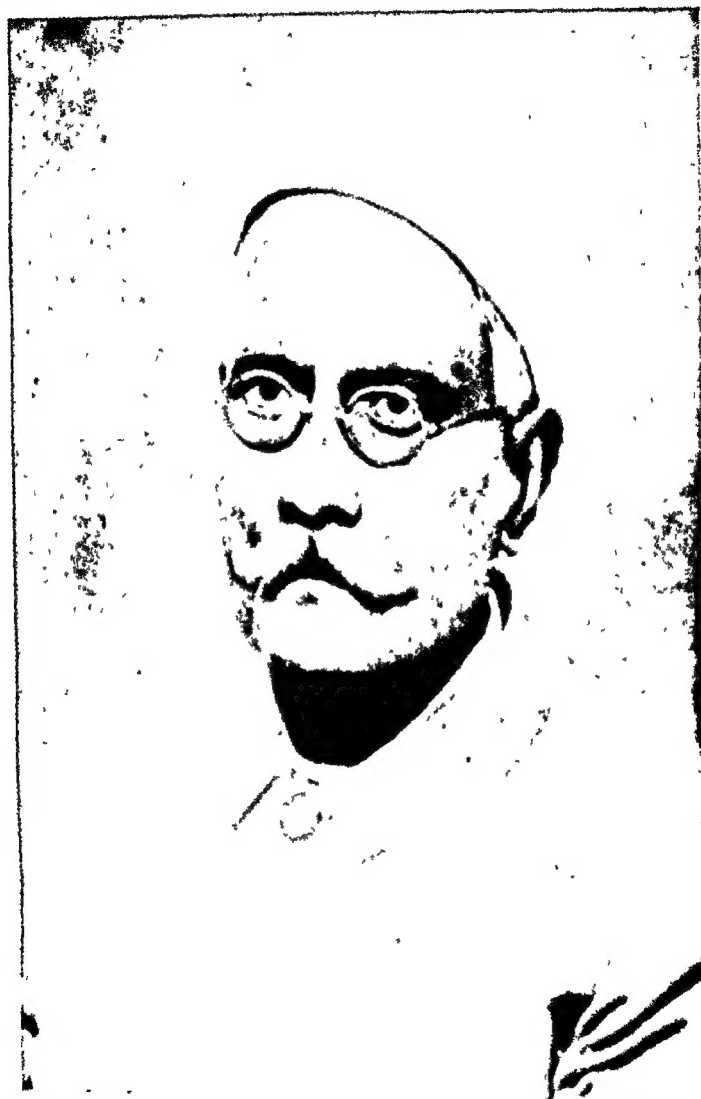
ચતુર્વિધ સંઘમાં આ અન્યરાજનું વિધિપૂર્વક અધ્યયન અને અધ્યાપન દિવસે દિવસે વધવા દ્વારા સંસ્થગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ક્રિયાના ફલસ્વરૂપ સૌ શીઘ્ર મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે એજ શુભેચ્છા.

પ્રીયન્તામ્ ગુરવઃ

લિ.

શેઠ અમીચંદ પનાલાલ આદીચરણ,
જૈન દેરાસર ચેરીટીબલ ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ,
૪૧-રીજરોડ, મલબારહીલ મુંબઈ-૪૦૦૦૦૬

બાપુ શેઠ્ઠી અમીચંદ્ર પનાલાલ

જન્મ : ૧૭-૧-૧૮૯૦

મૃત્યુ : ૧૯-૧૧-૧૯૬૦

બાપુ શેઠશ્રી અમીચંદ્ર પનાલાલજીના ધર્મપત્ની
ધર્મઅદ્વાળુ શેઠાણી શ્રી કુંવરબાઈ

જન્મ : સંવત ૧૯૨૨ આવણ સુદ ૫

સ્વર્ગવાસ : સંવત ૧૯૬૭ આવણ સુદ ૯

શ્રી આદિનાથાય નમઃ
શ્રી ગૌતમગણ્ધરાય નમઃ

સંપાદકીય

આ વિશેષાવશ્યક લાખ્યનું લાષાંતર વર્ષો પૂર્વે છપાયેલ, તે આજે ફરી પ્રગટ થાય છે, તે ઘણા આનંદનો વિષય છે. ગત ચાતુર્માસ વખતે સુશ્રાવક કીર્તિલાઈ મણેકલાલ ઝીંઝુવાડા મુકામે મળેલ. તે વખતે વાતચીતમાં તેમણે એવી ભાવના દર્શાવી, કે અમુક શાસ્ત્રીય ગ્રંથો લાષાંતર સાથે છપાયેલાં છે, જે હાલ ઉપલબ્ધ નથી, તે ફરી છપાય તો બિંસાસુવર્ગને ઘણાં સહાયક અને તે વખતે મેં કહેલ કે આર્થિક સંપૂર્ણ જવાબદારી જો તેમે સ્વીકારે, તો આવા કાર્ય માટે યથાશક્ય સહયોગ જરૂર આપીશ. આ વાત તેમણે મુંબઈ જઈને, શેઠ અમીચંદ પનાલાલ આદીશ્વરજી જન દેરાસર ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટનાં ટ્રસ્ટીઓને વાત કરતાં, તરત જ આવા અપૂર્વ લાભની વાત ટ્રસ્ટીઓએ સ્વીકારીને સંપૂર્ણ તૈયારી ખતાવી અને સૌ પ્રથમ વિશેષાવશ્યક લાખ્યનું લાષાંતર છપાવવાનો નિર્ણય કર્યો, જે ઘણું પ્રસંસનીય અને અનુમોદનીય છે. એ મુજબ આ ગ્રંથ અત્રે પ્રગટ થાય છે. બીજો ભાગ પણ તે જ ટ્રસ્ટ તરફથી પ્રકાશિત કરવાની ભાવના ટ્રસ્ટીઓની છે, જે અનુકુળતા મુજબ જેમ અને તેમ શીઘ્ર પ્રસિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન ચાલુ છે.

નય-નાથ-નિશ્ણેપાદિથી ભરપુર એવા આ કઠીન ગ્રંથનું કાર્ય કરવાની મારી શક્તિ નહોતી, પણ પરમ ઉપકારી પરમ હિતસ્વી વીતરાગ ભગવંતો તથા પૂ ગુરુભગવંતોની પરમ કૃપાથી જ આ કાર્ય પાર પડી શક્યું છે આ પ્રકાશનમાં જે કંઈ વિશેષતા દેખાય, તે શ્રી દેવગુરુની જ કૃપાનું ફળ છે. અને જે ખામીઓ અશુદ્ધિઓ રહી હોય, તે મારી અજ્ઞાનતાનું ફળ છે-તો સુસ્ત પુરુષો ક્ષમા કરે.

આ ગ્રંથનો વિષય ગહન હોઈ જે વાત ન સમજાય તે બાણકારની પાસે સમજી લેવો. યોગાનુયોગ આ ગ્રંથ છપાવવાનો નિર્ણય કરવા શ્રી કીર્તિલાઈ તથા હર્ષદલાઈ મુંબઈથી આવ્યા ત્યારે અમે ગીરધરનગર મુકામે હતાં. તે નિર્ણય મુજબ શ્રી આદિનાથ ભગવંતની છત્રછાયામાં ગ્રંથમુદ્રણની શુભ શરૂઆત થઈ અને આજે ચાતુર્માસ ખાદ ફરીથી અમારે ગીરધરનગર આવવાનું થતાં, આ ગ્રંથની પૂણુંહુતિ પણ આહજ શ્રી આદિનાથ ભગવંતની છત્રછાયામાં જ થાય છે.

આ ગ્રંથનું કાર્ય પરમપૂજ્ય પરમશાસનપ્રભાવક આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્ વિજય રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ. નાં શુભ આશીર્વાદ તથા પ. પૂ. આ.મ. શ્રી પ્રહોતનસૂરીજી મ. તથા પ. પૂ. મારા ગુરુદેવ આ.મ. શ્રી કુંદકુંદસૂરીજી મ. તથા પ. પૂ. મુનિરાજશ્રી મહાસેન વિજયજી મ. (મારા સંસારી પિતાશ્રી) આદિ ઉપકારી ગુરુભગવંતોનાં અપૂર્વ પ્રેત્સાહનથી આ રીતે પૂણું થયેલ છે.

શેઠ અમીચંદ પનાલાલ આદીશ્વરજી જન દેરાસર ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટનાં ટ્રસ્ટીઓની જેમ, દરેક ટ્રસ્ટોનાં ટ્રસ્ટીઓ પોતાનાં હસ્તક રહેલી રકમનો તે તે ક્ષેત્રમાં સાથેથી ઉદારતા પૂર્વક વાપરવાનો નિર્ણય કરે, તો સાતેક્ષેત્રોની ભક્તિનો અપૂર્વ લાલ મેળવીને ખૂબ જ આત્મ વિકાસ સાધી શકે, માટે સૌ આતું અનુકરણ કરે એવી અભ્યર્થના.

જૈન ઉપાશ્રય,

ગીરધરનગર,
અમદાવાદ-૧૦.

મુનિ વજ્રસેનવિજય

તા. ૨૬-૧૨-૮૨
મૌન એકાદશી.

શ્રીગણધરેન્દ્રાય નમઃ

શ્રી વિશેષાવશ્યકના પૂર્વાર્ધનો ઉપોદ્ધાત.

દરેક મતવાળાઓ જો કે પોતાના ધર્મનો માહિમા જણાવવા માટે કથાનો ભાગ ઘણો પ્રચલિત કરે છે અને તેનાથીજ પોતાના મતની મહત્વતા સમજવામાં સફલતા માને છે અને તેથી બાલપણથી તેને મહિમાને જણાવવા વાલી કથાઓનોજ દરેક મતમાં અભ્યાસ કરવામાં આવે છે, જો કે બાલજીવો માટે તેવી કથાઓનો ભાગ જરૂરી છે, પણ તે કથાઓના શ્રવણથી થયેલ અસર મોટી ઉમ્મરે આવતાં અથવા તત્ત્વ સ્વરૂપમાં ઉત્તરતાં નિર્મૂલ નહિં. તો ઘણી ગાંધી થઈ જવા પામે છે, એ વાતમાં કોઈ ભતની શંકા હોઈ શકે નહિ, તેથીજ જે મતો માત્ર કથાના મહિમાથીજ ચાલવાવાલા હોય છે, તેમાં અણસમજુ સામાન્ય સમજવાલા વધારે પ્રવૃત્તિ કરે છે અને તેઓ પાછલથી સમજવાલા થતાં યુગોના યુગો સુધી કરેલી ક્રિયાઓ ને ભાવનાઓને વાસના સાથે છોડી દે છે. માટે સચોટ જ્ઞાન સિવાય કોઈપણ પ્રકારે સમજુ તથા લાયક ઉમ્મરનો મનુષ્ય પોતાની ક્રિયાઓ ભાવનાઓ અને વાસનાને ટકાવી શકતો નથી અને ટકાવી શકે પણ નહિં. એટલા કારણથી ઉમ્મરની લાયકાતથી અથવા સ્વતંત્ર બુદ્ધિની લાયકાતથી મનુષ્યને તત્ત્વની ગવેષણા થાય ત્યારે તેઓએ અવશ્ય પોત પોતાના મતનું તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવા અર્થત્ન કરવોજ જોઈએ.

આ એક સર્વ સામાન્ય હકીકત કહ્યા પછી વિશેષ અંગે શ્રીજિનેશ્વરમહારાજના શાસનમાં જે નિયમ કહેલ છે, તે ઉપર ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. કેમકે અસલથી જનશાસ્ત્રનો રીવાજ જ એવો હતો કે કોઈપણ સૂત્રની વ્યાખ્યા કરનારે તે વ્યાખ્યામાં કદિ પણ એકલી કથા કહેવી નહિં. પણ દરેક સૂત્ર ઉપર વ્યાખ્યાન કરતાં તત્ત્વજ્ઞાન માટે આત્મા કર્મ આદિનું સ્વરૂપ તથા તેમાંના છોડવા લાયક ને આદરવા લાયક પદાર્થનો છોડવા તથા આદરવાનો વખત વગેરે જણાવવાં સાથે, તેમાંથી છોડવા લાયક પદાર્થને છોડનાર અને આદરવાં લાયકને આદરનાર પોતાના અકૃત્રિમ સાધ્યને કેવી રીતે સાધી શકે છે. તે જણાવવું, એ બધું જણાવવાની જરૂર એટલીજકે તે શ્રોતાને ઝવેરાતની કિંમત સમજાવથી ઝવેરાતને લેવાની ઇચ્છા થાય, તેમ હેયને છોડવાની તથા ઉપાદેયને આદરવાની ઇચ્છા થાય, અને જ્યારે તે શ્રોતાની સ્વતંત્રપણે તે હેયોપાદેયને છોડવા અને આદરવાની ઇચ્છા થાય, ત્યારે તેને તે હેયના ત્યાગની અને આદરને ગ્રહણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરવાની જરૂર પડે છે.

આ સ્થળે કેટલાકોની એવી સમજ છે, કે છોડવા લાયક પદાર્થોને છોડીયે અને આદરવાં લાયકને આદરીયે એટલે બસ છે. છોડવા ને આદરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવાની જરૂર શી? પણ આ સમજણ વાસ્તવિક નથી, કારણ કે જેવી રીતે કાચથી પાપ છોડનાર મનુષ્ય વચન અને મનથી પાપ ન રોકે, તો તે જરૂર કર્મબંધનનો ભાગી થાય છે. તેવીજ રીતે જે મનુષ્ય વર્તમાનમાં પાપને રોકે છે, છતાં ભવિષ્યને માટે પ્રતિજ્ઞા કરતો નથી, તે મનુષ્ય ભવિષ્યના વિચારથી અથવા યોગની મુત્કલતાથી જરૂર પાપનો ભાગી થાય છે. વળી જે મનુષ્યો પ્રતિજ્ઞા કરે છે તેઓ પોતાના આત્માને તે પાપોથી જરૂર નિવૃત્ત

રાખી બચાવી શકે છે. દરેક મનુષ્ય પ્રેતાના અનુભવથી પણ બેઈ શકશે કે જેની પ્રતિજ્ઞા નથી થઈ, તે પાપોને છોડવાના વિચારો છતાં પણ તે છુટતાં નથી અને જેની પ્રતિજ્ઞા થઈ હોય છે, તે પાપો બરોબર છુટે છે. કોર્ટના ન્યાયથી બેશો તો માલમ પડશે કે ત્યાં પ્રતિજ્ઞા સિવાય સાક્ષી કે અરજી અપાતી નથી અને આપે તો તેને હિસાબમાં લેવાતી નથી. દુનીયાના વ્યવહારમાં મકાન વગેરે મીલકતો વેચાણ કરે, તો પણ દસ્તાવેજ કરી તેનું રજીસ્ટર વગેરે થાય ત્યારેજ પાકા થયા ગણાય છે, તેવીજ રીતે ધર્મમાં, પણ બરેબર સમજવાની જરૂર છે, કે જેટલા પાપોનો પ્રતિબંધ કરવો હોય અથવા જેટલાં પુણ્યના કાર્યોનો નિયમ રાખવો હોય તો તેની પ્રતિજ્ઞા કરવાની જરૂર છે. આવા કારણથી શ્રીબિનેશ્વરમહારાજના શાસનમાં પ્રવેશ કરનાર વૈરાગ્યવાન પુરૂષને સર્વક્રિયાઓમાં તથા શાસ્ત્રોની શરૂઆતમાં પ્રથમ સામાયિક સૂત્ર—કે જે સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રના કાર્યો કરવાનો નિયમ તથા પાપકાર્યો નહિ કરવાનો પ્રતિબંધ કરાવે છે, તેજ આપવામાં આવે છે. તે આખા પછીજ ખીલ કોઈ પણ શાસ્ત્રો કે ક્રિયાઓનો આગલ વધારો થઈ શકે છે.

આ સામાયિક સૂત્ર તે આવશ્યક સૂત્ર છે ને તે આવશ્યક સૂત્રના છ અધ્યાયનો જે સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તવ, વંદન, પ્રતિકેમણ, કાર્યોત્સર્ગ અને પ્રત્યાખ્યાન નામે છે; તેમાં આ સામાયિક પ્રથમ અધ્યયન છે. તે સામાયિક વગેરે અધ્યયનવાળું આવશ્યક સૂત્ર ભગવાન પાસેથી મળેલ ‘ઉપપન્નેઘં વા વિગમેઘં વા ધ્રુવેઘં વા’ એ ત્રિપદી પાંખીને રચેલ દ્વાદશાંગમાંથી ગણધરો પૃથક્ કરે છે અને તેથીજ તે આવશ્યક સૂત્રોને શ્રી હરિભદ્ર સૂરિ-મહારાજે ગણધરકૃત તરીકે જણાવેલ છે.

પ્રુદ્ધ ભાષ્યકાર મહારાજ સામાયિક કોણે કયું એ અધિકારમાં જણાવે છે કે ‘ક્ષેણ કવતિય વવહારઔ જિણિદેણ ગણહેરિં જ ॥ તસ્સામિણા ઉ નિચ્છયનયસ્સ તત્તો જઙ્ઘોડ-ગણ્ણ ॥ ૩૨૮ ॥ અર્થાત્ સામાયિક જે આવશ્યક સૂત્રનો એક પહેલો ભાગ છે, તે અર્થથી શ્રી બિનેદ્રભગવાને કહ્યું તથા સૂત્રથી ગણધર મહારાજે કયું છે. નિયુક્તિકાર શ્રીમદ્-ભદ્રબાહુસ્વામીજી પણ ‘ગોયમમાઈ સામાયં તુ કિકારણ નિસામિતિ ૧૧૨૬ ગાથાના પૂર્વાર્ધથી સામાયિક અધ્યયન બિનેદ્રકથિત તથા ગણધરકૃત જણાવે છે, વળી ભાષ્યકાર નિર્ગમને જણાવતાં જહ ચ પસ્યં તતો સામયં તહ પવક્કામિ ૧૬૬૮મી ગાથાના ઉત્તરાર્ધથી પણ તેજ વાત જણાવે છે, અને સામાયિક મુજબજ ખીલ અધ્યયનોનો અધિકાર સમજવો, એ માટે તો નિયુક્તિકાર મહારાજે સાદ્ જણાવ્યું છે કે સેસેસુવિ અજ્ઞ-યણેસુ હોઈ પસેવ નિચ્છુતી (૨૬૭૬) અર્થાત્ સામાયિકની જે ઉપોદ્ધાત નિયુક્તિ છે, તેજ ખીલ શાસ્ત્રોના અધ્યયનોની પણ ઉપોદ્ધાત નિયુક્તિ સમજવી, અને આજ કારણથી ઉત્તરાધ્યયનમાં આ અધ્યાયનો કયાંથી થયાં એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જિનભાષિત આદિપણું જણાવ્યું. અને દશવૈકલિકને માટે શમ્યંભવ આચાર્યને કતાં તરીકે જણાવ્યા હવે એ સંવાલ જરૂર થશે કે અંગપ્રવિષ્ટ ગણધરકૃત છે અને આવશ્યકાદિક સ્થવિરકૃત છે એમ શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી ‘અક્ષરસંની’ એ નિયુક્તિની ગાથાના વિવેચનમાં કેમ જણાવે છે ? તેના જવાબમાં મહધારિ હેમચંદ્રસૂરિ સ્થવિરાસ્તુ મદ્રવાહુસ્વામ્યાદયસ્ત-ત્કૃતં શ્રતમાયકનિયુકયાદિકમનક્કપ્રવિષ્ટમક્કવાહમુચ્યતે એમ કહીને સ્થવિરકૃત તરીકે તો આવશ્યકનિયુક્તિ જણાવે છે ને સુત્કલમપ્રપૂર્વકં એ વચનથી પ્રુદ્ધ ગણધરકૃત પણ આવશ્યકને અંગબાહ્ય જણાવે છે, અને તેથી શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મહારાજ ઇચ્છામિ પદિ-

ક્રમિત' ફરિયાવહિયાપ્તિત્યેવમાદિ આકર્ષતિ પઠતિ સ્ત્રત્ર ગણધરામિહિતં ૩૧૭ મી ગાથાની ટીકાથી ઇરિયાવહિયાદિ પશુ ગણધરકૃતજ્ઞ જણાવે છે. આચારાંગવૃત્તિકાર પશુ લોકવિજયઅધ્યયનમાં આવશ્યકશબ્દથી આવશ્યકનિયુક્તિતુ' ગ્રહણ કરે છે. વળી ઉત્તરાધ્યયન-ચૂષ્ટિકાર ચેરાણ' સુત્તે અન્તાગમે કહીને તથા કલ્પસૂત્રમાં ચેરસ્સણં અન્તાસુહમ્મસ્સ એ વાક્યથી ગણધરોને પશુ સ્થવિર તરીકે ગણે છે. તત્ત્વ એ છે કે અંગપ્રવિષ્ટ ગણધરજ્ઞ કરેલું હોય અને અન્તંગપ્રવિષ્ટ તો ગણધર કે ખીજ સ્થવિરોએ કરેલ હોય, તેથી આવશ્યક ગણધરકૃત છે, એમ માનવામાંજ શાસ્ત્રની અવિરૂદ્ધતા છે.

પંચવસ્તુ અંશકાર ચૂષ્ટિકાર મહારાજ પાંચ પ્રકારનાં પ્રતિકમણોમાં પહેલાં દૈવસિક પ્રતિકમણ કહેવામાં પશુ એજ કારણ બતાવે છે, કે તીર્થ સ્થપાયા પછી સાંજે પહેલાં દૈવસિક પ્રતિકમણ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે. તેથી પહેલાં દૈવસિકપ્રતિકમણ પછી રાત્રિક વગેરે. આ ઉપરથી સાફ જણાય છે, કે શ્રીતીર્થંકર મહારાજની હયાતીમાં શ્રીગણધર મહારાજનો પ્રતિકમણ કરતા હતા અને તેથી છેલ્લા શ્રીતીર્થંકર મહારાજનો ધર્મજ સપ્રતિકમણ કહેવાય છે, માટે ખુદ ગણધરોએજ દ્વાદશાંગીમાંથી આવશ્યકનો ઉદ્ધાર કર્યો છે, એમ હોવાથી મહાધારી શ્રીમાન હેમચન્દ્રસૂરિજીએ અંગબાહ્યની જગ્યાપર આવશ્યકશબ્દથી આવશ્યકનિયુક્તિ લીધી છે. એ નિયુક્તિ પ્રથમથી જ અર્થ સુખપાઠે પ્રકીર્ણ તરિકે ચાલ્યો આવતો હતો, તેને ગુપ્તી ગાથાબદ્ધરૂપે રચવામાં આવી, તે અંશખંધરૂપે રચનાર શ્રુતકેવલી ભદ્રબાહુસ્વામી હતા, તે નિયુક્તિ ઉપર ચૂષ્ટિઆદિ ઘણા અંશ થયા છતાં, તેના વિવેચનની ઘણી જરૂર હેખી શ્રીમાન જિનભદ્રગણિકમાશ્રમણજીએ તે આખા આવશ્યકની નિયુક્તિમાંથી માત્ર સામાયિકની નિયુક્તિ ઉપર ગાથાખંધ લાખ્યની રચના કરી છે. તે લાખ્યની પહેલાં આવશ્યક ઉપર લાખ્યની રચના ખીજ ખીજ આચાર્યોએ કરેલ હોવાથી, આ લાખ્યને વિશેષાવશ્યક લાખ્ય અર્થાત્ આવશ્યક (સામાયિક) ઉપર વિશેષ લાખ્ય તરીકે ઓળખાવાય છે, આ લાખ્યમાં ૩૬૦૩ ગાથાઓ છે. આખું લાખાન્તર સાથે આપતાં ઘણા મોટો ભાગ થઈ જાય તેથી અડધા ભાગ સુધીની ૧૫૪૮ ગાથા સુધીનો આ પ્રથમ ભાગ ખંધાર પાડ્યો છે. આ ભાગમાં અનુક્રમે સ્થૂલ વિષયો આ પ્રમાણે છે.

૧ પ્રસ્તાવના	૧ ગાથા સુધી	૮ કેવલજ્ઞાન ૮૩૬
૨ મંગલ	૭૮	૯ ઉપક્રમ નિર્લેપ અનુગમ નય ૧૦૧૩
૩ મતિજ્ઞાન	૪૪૩	૧૦ ઉપોદ્ધાત મંગલાદિ ૧૦૭૯
૪ શ્રુતજ્ઞાન	૫૬૬	૧૧ ક્ષપક ઉપશમશ્રેણિ વગેરે ૧૪૨૩
૫ અવધિજ્ઞાન	૭૭૮	૧૨ યોગ્યોગ્યપરીક્ષા ૧૪૮૩
૬ લખ્ધિઓ	૮૦૮	૧૩ ઉદ્દેશ નિર્દેશ અને નિર્ગમકારો ૧૫૪૮
૭ મનઃપર્યયજ્ઞાન	૮૨૨	

આ લાખાન્તર સમિતિ તરફથી છપાઇને વેચાયલા અન્યોની આવકમાંથી ૧૬૭૮ની રતલાંમની સલાના ઠરાવથી ખંધાર પાડવામાં આવ્યું છે. આ અંશનું લાખાન્તર શા. ચુનીલાલ હકમચંદે કર્યું છે તથા સુધારવાનું કાર્ય સાક્ષર શ્રી કુંવરજી આનન્દજી તથા વિદ્યાપ્રેમી મગનલાલ ઉમેદચંદે કરેલ છે, માટે તેનો આસ્થળે આગમોદય સમિતિનાં સેક્રેટરી મહેસાણા નિવાસી શેઠ. વેણીલાલ સુસ્થંદ દ્વારા આ સમિતિ આભાર માને છે. આગમોદય સમિતિ રતલામ. વિક્રમ. સં ૧૯૭૯ ગ્રાવણ શુદ્ધિ ૧.

અનુક્રમણિકા

ગાથાંક.

વિષય.

૧ વૃત્તિકારે શાસનાધિપતિ મહાવીરદેવની, સુધર્માદિ ગણધરોની, સ્વગુરુની, જિનભદ્ર-
ગણી ક્ષમાશ્રમણની અને શાસનાસકત શ્રુતદેવીની કરેલી સ્તુતિ. પ્રથમ પેઠેજ
આધ્યકારે તીર્થંકર સિવાય પ્રવચનની સ્તુતિ કરી તે માટે ગુરુશિષ્યના પ્રશ્નોત્તર,
અભિધેય, પ્રયોજન અને સંબંધ.

૨ આવશ્યકતા અનુયોગનું ફળ-યોગ-મંગળ વિગેરે નવદ્વારોનો સંગ્રહ.

૧ ફળ દ્વાર

૩-૪ શાન-ક્રિયાત્મક આવશ્યક તે મોક્ષનું સાધક છે, તેથી તેનો અનુયોગ પણ મોક્ષ
સાધક છે; ઇત્યાદિ પ્રતિપાદન પૂર્વક તેની સુખ્યતાને લીધે સમગ્ર શ્રુતની આદિમાં
પ્રથમ તેનુંજ અધ્યયન કરાવવું.

૨ યોગદ્વાર

૫-૬ આવશ્યક સૂત્ર અને આવશ્યકનો અનુયોગ કેવા શિષ્યને આપણે તેનું સ્પષ્ટીકરણ
૭ પ્રશ્ન-શિક્ષાપદ આદિ સાત પ્રકારના સ્થવિરકલ્પનું ક્રમસર સ્વરૂપ, તથા
જિનકલ્પિ અને યથાલન્ધિકની સામાચારીનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ

૮-૧૧ આવશ્યક અનુયોગમાં નમસ્કારાનુયોગ અન્તર્ભૂત હોવાનું હેતુપૂર્વક પ્રતિપાદન
અને તે સંબંધે સૂત્રોનું પ્રમાણ દર્શન.

૩ મંગળદ્વાર

૧૨-૧૪ મંગળ શા માટે કરવું ? કયા કયા કરવું ?

૧૫ મંગળ કરવાથી શાસ્ત્રની અમંગળતા અથવા અનવસ્થા દોષનો પૂર્વપક્ષથી આરોપ.

૧૬-૧૭ અમંગળતા અને અનવસ્થા દોષનો દીપક તથા મીઠાના ઉદાહરણથી ઉત્તરપક્ષથી
પરિહાર

૧૮-૨૦ શાસ્ત્રગત આદિ-મધ્ય-ને અંતમાં કરેલ ત્રણ મંગળના બે અંતરાલની પૂર્વપક્ષથી
અમંગળતા, શાસ્ત્રના ત્રણ વિભાગ કલ્પવાથી અંતરાલનો અભાવ, અને
સમગ્ર શાસ્ત્ર નિર્ભર શા માટે હોવાથી અમંગળતાની કલ્પનાની અયોગ્યતા.

૨૧ મંગળને મંગળભુદ્ધિએ ગ્રહણ કરવામાં આવે, તોજ તે ભવ્યાત્મને મંગળરૂપ થાય,
તે સંબંધે સાધુ અને મણિના ઉદાહરણથી પ્રતિપાદન, તેમજ ત્રણ મંગલો
કરવાનું કારણ.

૨૨-૨૪ અનેક પ્રકારની વ્યુત્પત્તિથી ‘મંગળ’ શબ્દનો અર્થ પર્વાય અને ભેદ.

૨૫ નામ નિષ્કેપાનું લક્ષણ અને પ્રસ્તુત વિષયમાં તેનું અવતરણ.

૨૬ સ્થાપના નિષ્કેપાનું લક્ષણ અને પ્રસ્તુત વિષયમાં તેનું અવતરણ.

૨૭ નામમંગળ અને સ્થાપના મંગળના ઉદાહરણે.

ગાથાંક

વિષય

- ૨૮ સાત પ્રકારે દ્રવ્યનું લક્ષણ.
- ૨૯ દ્રવ્યમંગળનું સ્વરૂપ, તદ્વત્તર્જિત ઉપયોગશૂન્ય જ્ઞાનવાળો દ્રવ્યમંગળ છે.
- ૩૦ ઉપયોગશૂન્ય વક્તા દ્રવ્યમંગળ કેવી રીતે કહેવાય, તે સંબંધી ખુલાસો.
- ૩૧ નૈગમ તથા સંગ્રહ નયના મતે દ્રવ્યમંગળની વક્તવ્યતા.
- ૩૨-૩૪ સામાન્યવાદી અને વિશેષવાદીની અપેક્ષાએ દ્રવ્યમંગળના નિરૂપણમાં સામાન્યનું સ્વપક્ષ સ્થાપન.
- ૩૫-૩૭ વિશેષવાદી નૈગમ તથા વ્યવહારનય લોકવ્યવહાર તત્પર હોવાથી ઉદાહરણપૂર્વક સ્વપક્ષરૂપ વિશેષોનું સ્થાપન.
- ૩૮-૩૯ નૈગમ તથા વ્યવહારનયના સમાન વિષય માટે શિષ્યશુદુના પ્રશ્નોત્તરો.
- ૪૦-૪૧ ઝંભુસૂત્ર નયના મતે દ્રવ્યમંગળની માન્યતા.
- ૪૨-૪૩ શબ્દાદિ ત્રણ નયોના મતે દ્રવ્ય મંગળ અવસ્તુ છે તેનું હેતુપૂર્વક સ્થાપન.
- ૪૪ નોશબ્દ સર્વનિષેધાર્થમાં ગણીને નોઆગમથી ઝશરીર ભવ્યશરીરની દ્રવ્યમંગળતા.
- ૪૫ નોશબ્દ દેશનિષેધાર્થમાં ગણીને નોઆગમથી ઝશરીર ભવ્યશરીરની દ્રવ્યમંગળતા.
- ૪૬ ઝશરીર ભવ્યશરીર વ્યક્તિસ્થિત ત્રીજા પ્રકારે
- ૪૭-૪૮ નોઆગમથી દ્રવ્ય મંગળ, પ્રકારાન્તરે નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ
- ૪૯ આગમથી અને નોઆગમથી ભાવમંગળનું સ્વરૂપ
- ૫૦-૫૧ પ્રકારાન્તરે નોઆગમથી ભાવમંગળ.
- ૫૨-૫૫ નામ-સ્થાપના અને દ્રવ્યની પરસ્પર યુક્તિપૂર્વક સિન્નાસિન્નતા,
- ૫૬-૫૮ નામાદિ ત્રણ ભાવમંગળના કાગળ હોવાથી તેઓ ભાવરૂપજ છે.
- ૫૯ નામાદિ ત્રણની અનેકાતિકતા અને અનાત્યતિકતા.
- ૬૦ સર્વ પદાર્થો નામાદિ ચાર પર્વાય યુક્ત છે.
- ૬૧-૬૩ નામનયના મતે સર્વ વસ્તુ નામમયજ છે. એમ ન હોય તો સંશય વિપર્યય આદિ પ્રાપ્ત થાય.
- ૬૪-૬૫ સ્થાપનાનયના મતે અર્થ વસ્તુ આકારવાળોજ છે.
- ૬૬-૬૮ દ્રવ્યનયના મતે ઉત્પાદ-વ્યવરહિત નિર્વિકાર કેવળ દ્રવ્યજ વસ્તુ ટે.
- ૬૯-૭૧ ભાવનયના મતે પર્વાય રૂપ ભાવજ કેવળ વસ્તુ છે.
- ૭૨-૭૪ પરસ્પર વિવાદાત્મક નામાદિ નયનો વિવાદ દૂર કરીને ઉપસહારપૂર્વક સર્વ-વસ્તુનું નામાદિ અતુલ્યપર્વાયનું યુક્ત છે.
- ૭૫ નામાદિ નિર્દેશાનું દ્રવ્યાસ્તિક અને પર્વાયાસ્તિકમાં અવતરણ.
- ૭૬-૭૭ સંગ્રહાદિ નયોમાં નામાદિ નિર્દેશાનું અવતરણ અને તદ્વત્તર મંગળનો વિચાર
- ૭૮ નોશબ્દને એકદેશવાચી અર્થમાં ગણીને નોઆગમથી ભાવમંગળ.
- ૭૯ પર્વાય પ્રકારના જ્ઞાનરૂપ ભાવનંદીનો નામોદ્દેશ.
- ૮૦ આભનિર્મોધિક જ્ઞાનનો વ્યુત્પત્તિ પૂર્વક અર્થ.
- ૮૧ જ્ઞાન ક્ષયોપશમ અને આત્મા એવા અર્થમાં અભિનિર્મોધિક શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તથા શ્રુતની શબ્દ આત્મા અને ક્ષયોપશમના અર્થમાં વ્યુત્પત્તિ.

ગાથાંક

વિષય

- ૮૨ અવધિજ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ.
 ૮૩ મનઃપર્થવજ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ.
 ૮૪ કેવળજ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ.
 ૮૫ પાંચ જ્ઞાનોમા મતિ શ્રુત પ્રથમ કહેવાનું પ્રયોજન.
 ૮૬ મતિ શ્રુતમાં પ્રથમ મતિજ્ઞાનનો ઉપન્યાસ કરવાનું કારણ.
 ૮૭ મતિ-શ્રુતમાં પછી અવધિ અને મને પર્થવજ્ઞાન કહેવાનું કારણ.
 ૮૮ કેવળજ્ઞાન સર્વની અન્તે કહેવાનું કારણ અને પાંચ જ્ઞાનોનો પ્રત્યક્ષ તથા પરોક્ષ પ્રમાણુમા વિભાગ.
 ૮૯ પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ.
 ૯૦ પરોક્ષનું લક્ષણ.
 ૯૧-૯૨ ઇન્દ્રિયદ્વારા થતા જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ અને ઇન્દ્રિયદ્વારા જાણાયેલા પદાર્થથી થતા જ્ઞાનને પરોક્ષ જાણે માને છે, તેઓનું યુક્તિપૂર્વક ખંડન કરીને ઇન્દ્રિયમનોદ્વારા થતા જ્ઞાનનું પરોક્ષપણે પ્રતિપાદન.
 ૯૩-૯૫ ઇન્દ્રિય-મનોનિમિત્ત જ્ઞાનને સામાન્યથી પરોક્ષપણે સિદ્ધ કરીને વિશેષહેતુવડે મતિ-શ્રુતજ્ઞાનની પરોક્ષપણે સિદ્ધિ.
 ૯૬-૯૭ સ્વામિત્વાદિવડે મતિ-શ્રુતની સમાનતા છતાં લક્ષણુદિવડે પરસ્પર બંનનેનો ભેદ ઉપચારથી શબ્દનું શ્રુતપણુ, ભાવશ્રુત અને મતિજ્ઞાનનું સ્પષ્ટીકરણ, તથા ભાષા અને શ્રોત્રનો અભાવ છતાં એકેદ્રિયાદિકને મતિશ્રુતની પ્રાપ્તિ હોવાનું કારણ.
 ૧૦૫-૧૧૫ હેતુ-જ્ઞ-ભાવથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ, પૂરણ પાલનાદિભાવથી મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાનનું કારણ, લબ્ધિની અપેક્ષાએ મતિશ્રુતની સમકાળે હયાતી, ઉપયોગની અપેક્ષાએ અનુક્રમે હયાતી, મતિથી દ્રવ્યશ્રુતની ઉત્પત્તિ, શ્રુતના ઉપયોગથી અવેલાને મતિમાં અવસ્થાન, દ્રવ્યશ્રુતને મતિપૂર્વક માનનારાઓના મતનો નિરાસ, સમ્યદ્દષ્ટિને મતિ-શ્રુત જ્ઞાનરૂપ અને મિથ્યાદષ્ટિને અજ્ઞાનરૂપ હોવાનું કારણ.
 ૧૧૬-૧૨૧ ભેદોની સંખ્યાથી તથા ઇન્દ્રિયના વિભાગથી મતિ શ્રુતનો ભેદ, તથા શ્રોત્રેંદ્રિય ઉપાધિથીજ શ્રુત માનવામા દોષ.
 ૧૨૨-૧૨૬ કોઈકના મતે શ્રોત્રોપલબ્ધિથી મતિપણુ, પુસ્તકાક્ષિત દ્રવ્યશ્રુત, અક્ષર લાભ તે દ્રવ્યશ્રુત, અક્ષરોને શ્રોત્રોપલબ્ધિની યોગ્યતા, અને સર્વમતિજ્ઞાનને અનક્ષરતા ન કહી શકાય.
 ૧૨૭-૧૨૮ દ્રવ્યશ્રુત-ભાવશ્રુત અને ઉભયશ્રુતનો વિચાર, તેની ઉત્પત્તિ તથા ભાવશ્રુતનો કેટલો કેટલો અંશ દ્રવ્યશ્રુતાદિરૂપે પરિણમે વિગેરે શ્રુતનો નિશ્ચિત અર્થ
 ૧૨૯-૧૩૪ ઉભયશ્રુત અને દ્રવ્યશ્રુતનું લક્ષણ, દ્રવ્યશ્રુત કરતા ભાવશ્રુતની વિશેષતા, ઉપલબ્ધિ સમાનપદનો અર્થ, બુદ્ધિદષ્ટ અર્થનો મતાંતર પૂર્વક વિચાર, તેમા બુદ્ધિ-શબ્દનો અર્થ મતિ કરનારાના મતનું ખંડન.
 ૧૩૫-૧૩૯ 'ધતર' શબ્દને મતિ કહેનારાના મતનો નિરાસ, 'બુદ્ધિ' શબ્દથી દ્રવ્યશ્રુતનો અંગીકાર અને મતિ-શ્રુતોપલબ્ધ બધાએ પદાર્થો કહી શકાય નહીં એ વિચાર.

ગાથાંક

વિષય

૧૪૦-૧૪૪

- ૧૪૦-૧૪૪ મતિ-શ્રુત પર્યાયોનો અનંતમો ભાગ કહી શકાય તેવો છે, ચૌદ પૂર્વધરો છ સ્થાનગત હોવામા મતિવિશેષોનું કારણપણું, અક્ષરાનુસારી મતિવિશેષ તે શ્રુત અને બાકીનું મતિ.
- ૧૪૫-૧૫૦ ૧૩૨મી ગાથામા કહેલાં દૂષણો સિવાયના શેષ દૂષણો અભ્યાષમાન અતાનુસારી જ્ઞાનને મતિપણાનો અભાવ. ૧૨૮મી પૂર્વગત ગાથાનો લાભ્યકારે સ્વાભિમત કરેલો અર્થ, 'ધ્વનીપરિણામવાળું' તે શ્રુત અને ધ્વની અધ્વની ઉભય પ્રકારના પરિણામવાળું મતિજ્ઞાન.
- ૧૫૧-૧૫૩ ૧૨૮મી ગાથાના ઉત્તરાર્ધનું વ્યાખ્યાન, તેમાં 'ઈતર' શબ્દવડે મતિજ્ઞાનનું પ્રકલ્પ અને ઉપલબ્ધિસમાનની અવાચ્યતામા કારણ.
- ૧૫૪-૧૬૧ વલ્ક અને શુભના ઉદાહરણથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ. અન્ય પ્રકારે ઉદાહરણ ઘટાવવામા દૂષણ.
- ૧૬૨-૧૭૦ અક્ષર-અનક્ષરના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો તફાવત, તેમા મતિને અનક્ષર તથા શ્રુતને સાક્ષર માનવામા છંદાદિકનો અભાવ, મતિકાળે શ્રુતનો અભાવ, અક્ષરાનુસારી શ્રુતનિશ્ચિતપણાથી મતિચતુષ્કનો અભાવ તથા શ્રુતનિશ્ચિત અને અશ્રુતનિશ્ચિત મતિનું લક્ષણ, મતિચતુષ્કના ઉદાહરણ.
- ૧૭૧-૧૭૬ મૂક અને અમૂકના ભેદથી મતિ શ્રુતનો તફાવત, આ તફાવતનો ઉપસંહાર અને મતિજ્ઞાનની પ્રવૃણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા.
- ૧૭૭ મતિજ્ઞાનના શ્રુતનિશ્ચિત અને અશ્રુતનિશ્ચિત ભેદો, એ બે ભેદોનું સ્વરૂપ.
- ૧૭૮-૧૭૯ શ્રુતનિશ્ચિતના અવગ્રહાદિ ચાર ભેદોનું સ્વરૂપ અને વ્યાખ્યા.
- ૧૮૦-૧૮૯ અવગ્રહમા સામાન્ય વિશેષણોધનો અભાવ તથા છંદા અને સંશયનું રૂપ.
- ૧૯૦-૧૯૨ અવગ્રહાદિ ભેદોની વિવાદાસ્પદ વ્યાખ્યાનો પરિહાર.
- ૧૯૩-૧૯૫ વ્યંજનાવગ્રહનું સ્વરૂપ અને તેની જ્ઞાનમયતા.
- ૧૯૬-૨૦૩ સૂતેલા પુરુષની જેમ વ્યંજનાવગ્રહકાળે પણ જ્ઞાનનો સદ્ભાવ.
- ૨૦૪-૨૦૮ વ્યંજનાવગ્રહના ભેદો, તથા ચક્ષુ અને મન સિવાય ઇન્દ્રિય ચતુષ્કની પ્રાપ્તિકારિતા.
- ૨૦૯-૨૧૨ વિષયકૃત અનુગ્રહાદિના અભાવે ચક્ષુની અપ્રાપ્તિકારિતા.
- ૨૧૩-૨૨૧ દ્રવ્યમન અને ભાવમન ગતિ કરતું ન હોવાથી તથા અનુગ્રહાદિના અભાવે જ્ઞેયની સાથે મનના સંબંધનો અભાવ, કર્તૃત્વાદિના અભાવે આત્માને સર્વજાતપણાનો અભાવ, અને દ્રવ્યમન કરણરૂપ હોવાથી તે ગમન કરતું નથી.
- ૨૨૨-૨૨૩ દ્રવ્યમન પુદ્ગળમય હોવાથી તત્ કૃત અનુગ્રહ-ઉપધાત થાય છે.
- ૨૨૪-૨૩૦ સ્વાભાવસ્થામા અનુભવેલ વિષયને લીધેજ થતા હર્ષ-વિષાદરૂપ એમુગ્રહ-ઉપ-ધાતથી મનની પ્રાપ્તિકારિતાનો પૂર્વપક્ષ.
- ૨૩૧-૨૩૫ સ્વાભાવસ્થામા થતી ક્રિયા અને ક્રિયાના જ્ઞાનો નિષેધ, સ્વભાવનાં ક્ષણ અને જ્ઞાનનો અનિષેધ, સ્થાનધર્મ નિદ્રાવાળાને મનના વ્યંજનાવગ્રહનો અભાવ અને તે નિદ્રાવાળાનાં ઉદાહરણ.
- ૨૩૬-૨૪૧ "મારું મન ચંદ્ર તરફ ગયું" ઇત્યાદિ લોકોક્તિ રૂપ રહીએ અસત્ય, તથા સિધ્ધ પ્રાપ્તિથી અને વિષય પ્રાપ્તિ વિના એ ઉભય પ્રકારે મનના વ્યંજનાવગ્રહનો અભાવ.

ગાથાંક

વિષય

- ૨૪૪-૨૪૯ અસંખ્યાત્મક ઉપયોગ છતાં મનના વ્યંજનાવગ્રહનો અભાવ, મનની પેઠે ચક્ષુના વિષયનો પણ નિયમ હોવાથી ઉભય અપ્રાપ્યકારી, કર્મેદ્ય અને સ્વસ્વ-ભાવ તથા સામર્થ્યના અભાવે ગહન અર્થને ગ્રહણ કરવામાં મનની અશક્તિ, તેમજ પ્રતિભોધક અને સરાવલાના ઉદાહરણથી વ્યંજનાવગ્રહનું સ્વરૂપ.
- ૨૫૦-૨૫૪ નંદીસૂત્રમાં કહેલ વ્યંજનાવગ્રહના સ્વરૂપની ભાષ્યકારની વ્યાખ્યા.
- ૨૫૫-૨૬૪ અર્થાવગ્રહ અને અપાયના વિષયનો તફાવત, ઇંડા વિના અપાયનો અભાવ, સામાન્ય ગ્રહણમાં અર્થાવગ્રહની સિદ્ધિ વ્યંજનકાળે અર્થજ્ઞાનનો અભાવ, અને વ્યંજનાવગ્રહમાં અવ્યક્ત જ્ઞાનનો સંભવ.
- ૨૬૫-૨૭૨ વ્યંજનાવગ્રહમાં વિષય ગ્રહણ માનવાથી સાર્થક આદિ દેષો, અર્થાવગ્રહ ઇંડાનો અભાવ, અપાયનો પ્રસંગ, અવગ્રહાદિના ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમનો પ્રસંગ,
- ૨૭૩-૨૭૮ અવગ્રહની પૂર્વે ઇંડા માનનારાઓના અભિપ્રાયમાં દેષોદ્ભાવન.
- ૨૭૯-૨૮૮ અર્થાવગ્રહકાળે શુદ્ધાદિના નિશ્ચય સાથે ઇંડા માનનારાઓની ભૂલ, અને નિશ્ચયિક તથા વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહનું સ્વરૂપ.
- ૨૮૯-૨૯૧ ઇંડા-અપાય-અને ધારણાનું સ્વરૂપ.
- ૨૯૨-૨૯૪ રૂપાદિકમાં અવગ્રહ-ઇંડા આદિનું નિરૂપણ અને સ્વપ્નાદિકમાં પણ અવગ્રહાદિનું નિરૂપણ.
- ૨૯૫-૨૯૯ અવગ્રહાદિ ચાર ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમથી ન હોવાનું કારણ, ઇંડાદિ ત્રણ-મે-કે એકજ ન હોવાનું કારણ અને ચારજ પ્રકાર માનવાનો હેતુ.
- ૩૦૦-૩૦૬ મતિજ્ઞાનના અઠ્યાવીસ ભેદ અને અશ્રુતનિશ્ચિતમતિચતુષ્કમાં અવગ્રહાદિનો સંદર્ભાવ.
- ૩૦૭ બહુ-બહુવિધાદિવડે મતિજ્ઞાનના ત્રણસો છત્રીસ ભેદ.
- ૩૦૮-૩૧૧ શુદ્ધાદિપ વિષયની અપેક્ષાએ બહુ-બહુવિધાદિ અર્થનું નિરૂપણ.
- ૩૧૨-૩૧૬ અવગ્રહાદિકમાં જ્ઞાનની સિદ્ધિ.
- ૩૧૭-૩૨૧ વસ્તુના સમસ્ત સ્વરૂપને બાણનાર તે જ્ઞાન, એકદેશને બાણનાર તે અજ્ઞાન, એમ માનનારાઓના મતનું સમાધાન.
- ૩૨૨-૩૨૭ મિથ્યાદૃષ્ટિને નિર્ણયકાળે પણ મિથ્યાભિનિવેશથી વિપર્યયથી અને યથાર્થ-જ્ઞાનના અભાવે અજ્ઞાનપણું તથા સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ્ઞાનોપયોગથી સંશયોદિ પણ જ્ઞાનરૂપે.
- ૩૨૮-૩૩૨ જ્ઞાન-અજ્ઞાનરૂપ સામાન્ય મતિનું નિરૂપણ, વિશેષિત અવિશેષિતપણાથી જ્ઞાનાજ્ઞાનતાનું સ્વરૂપ.
- ૩૩૩-૩૩૫ અવગ્રહ-ઇંડા-અપાય ને ધારણાના કાળનું નિરૂપણ.
- ૩૩૬-૩૪૦ શ્રોત્રાદિની સ્પૃષ્ટાદિ વિષયતા તથા સ્પૃષ્ટ અને બદ્ધની વ્યાખ્યા, સ્પૃષ્ટાદિ ગ્રહણ કરવામાં હેતુ, તેમજ આત્માગુણ પ્રમાણથી ચક્ષુના વિષયનું માન.
- ૩૪૧-૩૪૪ આત્માગુણ-પ્રમાણગુણ અને ઉત્સેધાગુણવડે કઈ કઈ વસ્તુઓનું પ્રાપ્તિપ્રાપ્ય તેનું નિરૂપણ.

ગાથાંક

વિષય

- ૩૪૫-૩૪૭ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયા વિષય સંબંધી પૂર્વાપર વિસંવાદનો પરિહાર અને તેનું નિરૂપણ.
- ૩૪૮-૩૫૦ ચક્ષુ વિનાની શેષ ઇન્દ્રિયોના વિષયપ્રમાણનું નિરૂપણ.
- ૩૫૧-૩૫૪ સમગ્રેષુ અને વિશેષેષુમાં રહેલ વ્યક્તિ કેવા પ્રકારના શબ્દ દ્રવ્યને ગ્રહણ કરે છે, તેનું નિરૂપણ.
- ૩૫૫-૩૬૪ ભાષાદ્રવ્યનું ગ્રહણ-વિસર્જન કેવી રીતે થાય છે ? મનોયોગ ને વચનયોગ એ શું છે ? એ સર્વનું સવિસ્તર સ્વરૂપ.
- ૩૬૫-૩૭૨ ગ્રહણ-વિસર્જન અને ભાષાના કાળનું પ્રમાણ, તથા ગ્રહણ-વિસર્જનનું સાન્તર નિરંતરપણું.
- ૩૭૩ બે ઉપયોગનો અભાવ હોય, પણ એક સમયે ગ્રહણ-વિસર્જનરૂપ બે ક્રિયાનો અભાવ ન હોય.
- ૩૭૪-૩૭૭ ઔદારિક આદિ ત્રણ શરીરોવડે ભાષા દ્રવ્યનું ગ્રહણ-મોચન, તથા સત્યાસત્ય આદિ ભાષાઓનું સ્વરૂપ.
- ૩૭૮-૩૯૦ પાર યોજન કરતા વધારે દૂરથી ભાષા દ્રવ્યના પુદ્ગળો આવે કે નહીં ? આવે તો તેમાં પૂર્વોક્ત મર્યાદાન્તર્ગતથી આવેલા દ્રવ્યના ભેડું વાસના સામર્થ્ય હોય કે ન હોય ? વળી કેટલા સમયે ભાષાદ્રવ્યવડે સમગ્ર લોક વ્યાપ્ત થાય ? અને લોકના કેટલામા ભાગમાં ભાષા દ્રવ્યનો કેટલામો ભાગ હોય ? ઈત્યાદિ પ્રશ્નોનું સ્પષ્ટીકરણ.
- ૩૯૧-૩૯૫ કેવળીસમુદ્ધતાની ચેડે ભાષાદ્રવ્યથી લોકવ્યાપ્તિનો અભાવ, અચિત્તમહાસ્કંધે વિશ્વસાપરિણામે ચાર સમયે લોક વ્યાપી થાય, અને એકદિશમાં દંડ થવાનું માનનારાના મતનું ખંડન.
- ૩૯૬-૪૦૧ આભિનિબોધિક જ્ઞાનના પયયોનું સ્વરૂપ, મતિ આદિ વચનપયયોનું સ્વરૂપ, અવગ્રહાદિ અર્થપયયોનું સ્વરૂપ.
- ૪૦૨-૪૦૫ દ્રવ્યાદિ ચાર ભેદે આદેશથી આભિનિબોધક જ્ઞાનના વિષય પ્રમાણ.
- ૪૦૬-૪૦૮ સત્પદાદિ નવ દારોએ આભિનિબોધિક જ્ઞાનનો વિચાર અને સત્પદપ્રપણા-શબ્દનો અર્થ.
- ૪૦૯-૪૧૩ ગતિ આદિ વીસ માર્ગણાઓમા ભ્રમા મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા હોય પામતા હોય ન પામેલા હોય, અને ન પામે તેનો વિચાર.
- ૪૧૪-૪૧૭ જ્ઞાનહારમાં વ્યવહાર તથા નિશ્ચયનયના મતે જ્ઞાનનો વિચાર, અને વ્યવહારનું સમર્થન.
- ૪૧૮-૪૨૩ વ્યવહારનયના મતનું નિશ્ચયનયના મતે ખંડન.
- ૪૨૪-૪૨૬ નિશ્ચયનયના મતનું વ્યવહારનયના મતે ખંડન.
- ૪૨૭ ભાષકાદિ દારો અને સત્પદપ્રપણાદિ દારોની પૂર્ણહુતિ.
- ૪૨૮-૪૩૬ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને સ્પર્શના દાર વડે મતિજ્ઞાનનો વિચાર.
- ૪૩૭-૪૪૩ અંતઃકાર-ભાગદાર-ભાવદાર-અને અને અલ્પબહુલવદારવડે મતિજ્ઞાનનો વિચાર અને આભિનિબોધિકજ્ઞાનના અધિકારની સચાપ્તિ.

આર્થિક

વિષય :

- ૪૪૪ અક્ષર અને અક્ષરસંયોગ પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાનના ભેદો, અર્નતા સંયોગો અને એકેક સંયોગ અર્નત પર્યાયવાળો, અલિપ્તેય અર્નત હોવાથી સંયોગો અર્નતા.
- ૪૪૫-૪૪૮ સૂત્ર અર્નતગમ અને પર્યાયવાળું.
- ૪૪૯ શ્રુતના સર્વ ભેદો ન કહી શકાય માટે ચૌદ ભેદો કહેવાની પ્રતિજ્ઞા.
- ૪૫૦-૪૫૩ શ્રુતના સર્વ પ્રકાર ન કહી શકવાનું કારણ તથા શ્રુત જ્ઞાન-અજ્ઞાન અને ઉભય પ્રકારના શ્રુતનો ચૌદ પ્રકારે નિર્લેખ.
- ૪૫૪ શ્રુતના અક્ષર આદિ ચૌદ ભેદોનું નામોત્કર્ષિતન.
- ૪૫૫-૪૬૦ “અક્ષર શ્રુત” નામે શ્રુતનો પ્રથમભેદ શુદ્ધ તથા અશુદ્ધ નયના મતે અક્ષરનું સ્વરૂપ, “અક્ષર” સંબંધી શંકા-તેનું સંમાધાન, શ્રુત રૂપવર્ણની વ્યુત્પત્તિ.
- ૪૬૧-૪૬૩ વર્ણુ-અક્ષરના સ્વર અને વ્યંજનરૂપ બે પ્રકાર, સ્વર તથા વ્યંજનનું સ્વરૂપ.
- ૪૬૪-૪૬૮ અક્ષરના ત્રણ પ્રકાર, સંજ્ઞાક્ષર-વ્યંજનાક્ષર અને લઘ્વ્યક્ષરનું સ્વરૂપ, દ્રવ્યશ્રુત તથાભાવશ્રુતનો તફાવત.
- ૪૬૯-૪૭૨ અક્ષરની ઉપલબ્ધિ પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાનથી, સાદસ્યાદિ પાંચ પ્રકારનું અનુમાન ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્ત જ્ઞાન પણ વાસ્તવિક રીતે અનુમાનજ છે. અને પાંચ પ્રકારના અનુમાનની અયોગ્યતા.
- ૪૭૩-૪૭૬ અનુપલબ્ધિના ત્રણ પ્રકાર, અસંજિજીવોને અક્ષર લાભ હોવા બાબતની શંકા તેનું ઉદાહરણપૂર્વક-સમાધાન.
- ૪૭૭-૪૮૪ એકેક અક્ષરના સ્વ પર પર્યાયનું સ્વરૂપ, તેનું પ્રમાણ, સ્વ પર પર્યાયો સંબંધી ચર્ચા, તેના ઉદાહરણ, અને સિદ્ધાંતની સાક્ષી.
- ૪૮૫-૪૮૮ અક્ષરના પર્યાયોમાં ઘટાદિ પરપર્યાયોના સંબંધમા પ્રશ્નોત્તર, અક્ષરની અપેક્ષાએ પર્યાયોનું પ્રમાણ કહેવાનું કારણ અને સ્વપર પર્યાયોની ન્યૂનાધિકતા.
- ૪૮૯-૪૯૩ ભાષ્યકારના કથનમાં આગમ વિરુદ્ધતાની શંકા, તેનું સમાધાન, પ્રત્યેક પ્રદેશમાં અગ્રહ લઘુ પર્યાયોની અર્નતતા અને શ્રુતાક્ષર તથા કેવલાક્ષરના પર્યાયોની સમાનતા.
- ૪૯૪-૫૦૦ શ્રુત અને કેવળ જ્ઞાનનો તફાવત. અક્ષરનો-કેવલ જ્ઞાનનો અર્નતમો ભાગ અવશ્ય ? કે એકલા શ્રુતાક્ષરનો અર્નતમો ભાગ અવશ્ય ? એ શંકાનું સમાધાન, તથા બ્રહ્મ-મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ અક્ષરના અર્નતમા ભાગનું સ્વરૂપ અને અક્ષર શ્રુતના વિચારની સમાપ્તિ.
- ૫૦૧-૫૦૩ અર્નક્ષરશ્રુતનો વિચાર
- ૫૦૪-૫૨૬ સંજિજીવ તથા અસંજિજીવનો વિચાર, દીર્ઘઝલિકી આદિ ત્રણ સંજ્ઞાઓનું સ્વરૂપ, આહારાદિ દશ પ્રકારની સંજ્ઞાઓ, એકેદ્રિયાદિને સંજિ ન કહેવાનું કારણ, કઈ સંજ્ઞાથી સંજિ કહેવાય, તેનો ખુલાસો, કયા જીવને કઈ સંજ્ઞા હોય તેનું સ્પષ્ટીકરણ, અને સંજિ-અસંજિનો વ્યવહાર કઈ સંજ્ઞાથી થાય, તેનો આગમાનુસારે ખુલાસો.
- ૫૨૭-૫૩૬ સમ્યક્શ્રુત તથા મિથ્યાશ્રુતનો વિચાર, સમ્યક્ત્વના પાંચ પ્રકાર, ત્રણ પુંજનું

ગાથાંક

વિષય

- સ્વરૂપ, ઉપશમ-સાસ્વાદન-ક્ષયોપશમ-વેદક અને ક્ષાયિક સમક્રિતનું સ્વરૂપ; સામાન્યશ્રુતયા ક્રેદ્યો ભાગ સમ્યક્શ્રુત અને ક્રેદ્યો ભાગ મિથ્યાશ્રુત હોય, તેનો તથા સમ્યક્ત્વમાં અને શ્રુતમાં શો તફાવત હોય તેનો ખુલાસો.
- ૫૩૭-૫૩૯ સાદિ સપર્થવસિત અને અનાદિ અપર્થવસિત શ્રુતનો વિચાર, દ્રવ્યાસ્તિકનયના મતે શ્રુતનું અનાદિ અનંતપણું, અને પર્યાયાસ્તિકનયના મતે સાદિ સાન્તપણું.
- ૫૪૦-૫૪૫ શ્રુતનાશના કારણો, શ્રુતની લિન્નાલિન્નતા, પદાર્થ માત્ર ઉત્પાદાદિ ત્રિધર્માત્મક, એકાન્ત નિસાનિત્ય વસ્તુ માનવામાં દૃષ્ય, તેનું ખંડન.
- ૫૪૬-૫૪૮ ક્ષેત્ર-કાળને ભાવથી શ્રુતનું સાદિસાન્તપણું, દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવથી શ્રુતનું અનાદિ-અનંતપણું.
- ૫૪૯-૫૫૫ ગમિક અને અગમિક શ્રુતનું સ્વરૂપ, અગમિવિષ્ટ તથા અગમ્યાદ્ય શ્રુતનું સ્વરૂપ, ઉકાલિક-કાલિક શ્રુતનું સ્વરૂપ, તે શ્રુતના અપ્રસિદ્ધ, પ્રશ્નોનાં નામ, દાદશાંકમાં પ્રરૂપિત-વિષયની સૂચિ. ચૌદ પૂર્વ સિવાયનું શ્રુત રચાવાનું કારણ, બીજાને દષ્ટિવાદ શ્રુત ન શીખવવાનું કારણ, શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય, અને તે સંબંધી જુદા જુદા અભિપ્રાય.
- ૫૫૬-૫૫૭ સપદાદિ નવ દ્વારોવડે સર્ગણા સ્થાનોમાં શ્રુત જ્ઞાનનો વિચાર.
- ૫૫૮-૫૬૦ બુદ્ધિના આઠ ગુણોથી આગમનું ગ્રહણ કરવાપણું.
- ૫૬૧-૫૬૪ શુશ્રુષાદિ આઠ ગુણોનું સ્વરૂપ.
- ૫૬૫-૫૬૬ શાસ્ત્રઅવજ્ઞનો વિધિ, શાસ્ત્ર કથનનો વિધિ, અને શ્રુતજ્ઞાનના અધિકારની સમાપ્તિ.
- ૫૬૭ અવધિ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહેવાનો આરંભ.
- ૫૬૮-૫૭૧ તેની ભવ પ્રત્યયિક અને ક્ષયોપશમ પ્રત્યયિક અસંખ્ય પ્રકૃતિઓ, એ સર્વ કહેવાની અશક્તિને લીધે ચૌદ પ્રકારનો નિષ્કેપ. ક્ષેત્ર તથા કાળના અસંખ્યાત-પણાથી અને દ્રવ્યભાવના અનંતપણાથી અવધિના પણુ તેટલાજ ભેદોનું પ્રમાણ.
- ૫૭૨-૫૭૬ ભવ પ્રત્યયિક અને ગુણ પ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન, કર્મના ઉદય આદિમાં દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર આદિ પાંચ હેતુઓ.
- ૫૭૭-૫૮૦ અવધિ ક્ષેત્ર પરિમાણ-સંસ્થાન આદિ ચૌદ નિષ્કેપા. અને એ ચૌદ નિષ્કેપા કહેવાનું કારણ.
- ૫૮૧-૫૮૭ નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભવ અને ભાવ એ સાત પ્રકારે અવધિ જ્ઞાનના નિષ્કેપનું સ્વરૂપ.
- ૫૮૮-૫૯૭ અવધિ જ્ઞાનના વિષયભૂત ક્ષેત્રનું જન્ય રિમાણ તે સંબંધમાં અનેક પ્રશ્નોત્તર અને જુદા જુદા આચાર્યોના અભિપ્રાય અને તેનું ખંડન.
- ૫૯૮-૬૦૭ અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત ક્ષેત્રનું ઉત્કૃષ્ટ તથા મધ્યમ પરિમાણ, અને અરૂપી ક્ષેત્રને રૂપી વિષયક અવધિ કેવી રીતે બાણી શકે એ શંકાનું સમાધાન.
- ૬૦૮-૬૧૪ વિષયભૂત ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ થતાં, કાળની પલ્લુ વૃદ્ધિ.
- ૬૧૫-૬૧૬ 'સંખ્યાતા કાળ પ્રમાણ જ્ઞાન થયે ક્ષેત્ર પણુ સંખ્યાત દીપ સમુદ્ર પ્રમાણ બજાણ, પરન્તુ અસંખ્યાતા કાળનું જ્ઞાન થયે ક્ષેત્ર પ્રમાણમાં ભજનનું.

ગાથાંક

વિષય

- ૬૧૭-૬૨૦ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ બેની વૃદ્ધિમા બેની વૃદ્ધિ થાય-અને બેની ન થાય તે.
- ૬૨૧-૬૨૬ ક્ષેત્રના પ્રદેશ અને કાળના સમયો સંબંધી ન્યૂનાધિકતા માટે પ્રશ્નોત્તર, કાળ ક્ષેત્ર-દ્રવ્ય-અને ભાવની અનુક્રમે સક્ષમતા તથા પ્રદેશોની વિશેષતા.
- ૬૨૭-૬૩૦ અવધિજ્ઞાનના આરંભમાં અને અન્તમા ગુરુ લઘુ અને અગુરુ લઘુ પુરુષદ્રવ્ય બાણે તેનું સ્વરૂપ.
- ૬૩૧ ઔદારિક આદિ આઠ વર્ગજ્ઞાઓના નામ,
- ૬૩૨-૬૩૭ દૂચીકણું શેઠની ગાયોના ઉદાહરણથી વર્ણજ્ઞાઓનો સમજુતી. ગ્રહણ યોગ્ય તથા અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગજ્ઞાઓનું સ્વરૂપ. દરેક વર્ગજ્ઞાના ત્રણ ત્રણ ભેદ, તે ભેદ શાથી જાણાય તેનો પુલાસો.
- ૬૩૮-૬૪૬ કાર્મણ પછીની ધ્રુવ-અધ્રુવ આદિ વર્ગજ્ઞાઓનું સ્વરૂપ, તેમનું પ્રમાણ, અચિત્તમહાસ્કધનુ સ્વરૂપ, તે સંબંધી સંક્રા સંમાધાન અને સિન્ન સિન્ન આચાર્યોના એ સંબંધી અભિપ્રાયનું ખંડન.
- ૬૪૭-૬૫૪ ક્ષેત્રવર્ગજ્ઞા-કાળવર્ગજ્ઞા અને ભાવવર્ગજ્ઞાનું સ્વરૂપ તથા ઉપસંહાર.
- ૬૫૫-૬૫૭ ગુરુલઘુ અને અગુરુલઘુ દ્રવ્યમા આરંભાએલ અવાધિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ.
- ૬૫૮-૬૬૮ ગુરુલઘુ અને અગુરુલઘુ દ્રવ્યનું વિવરણ એ સંબંધમાં નિશ્ચય તથા વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ વિચારણા,
- ૬૬૯-૬૭૪ મનોવર્ગજ્ઞા દ્રવ્ય બેનાર અવધિ કેટલા કાળ અને કેટલા ક્ષેત્ર પર્યન્ત જુએ કે તથા તૈજસ-સાષા અને કાર્મણ શરીર બેનાર કેટલા કાળ અને કેટલા-ક્ષેત્ર પર્યન્ત જુએ તેનો પુલાસો.
- ૬૭૫-૬૮૪ પરમાવધિજ્ઞાનવાળાનો દ્રવ્યથી ઉત્કૃષ્ટ વિષય કેટલી હદ સુધીનો હોય.
- ૬૮૫-૬૮૯ પરમાવધિ જ્ઞાનવાળાના વિષયનું ક્ષેત્ર તથા કાળથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ.
- ૬૯૦-૬૯૨ તિર્થંચ તથા નારકીઓના અવધિજ્ઞાનના વિષયનું પ્રમાણ.
- ૬૯૩-૭૦૨ દેવોના અવાધિજ્ઞાનના વિષયનું બધન્ય-મધ્યમ તથા ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ, તથા કયાં દેવો કઈ કઈ દિશામા ન્યૂનાધિક જુએ તેનો પુલાસો અને બીજા દ્વારની સમાપ્તિ.
- ૭૦૩-૭૦૬ ત્રીજું સંસ્થાનદ્વાર એટલે કયા જીવોને કેવા આકારવાળું અવધિજ્ઞાન હોય તેનું સ્વરૂપ.
- ૭૦૭-૭૧૪ ચોથા અનુગ્રામી અનુગ્રામી દ્વારનું સ્વરૂપ.
- ૭૧૫-૭૨૭ પાંચમા અવસ્થિતદ્વારનું સ્વરૂપ ક્ષેત્ર-લગ્નિ-અને ઉપયોગ પૂર્વક, એટલે કેટલા ક્ષેત્રમા કયાં સુધી અવધિજ્ઞાન રહે તેનો વિચાર.
- ૭૨૮-૭૩૭ છંદ્રકું ચલદ્વાર, તેમા છ પ્રકારની હાની વૃદ્ધિમાથી ક્ષેત્ર અને કાળમાં ચાર પ્રકારની, દ્રવ્યમા બે પ્રકારની અને પર્વાયમા છ પ્રકારની હાની-વૃદ્ધિ, અન્ત-ભાગાદિ-હાની-વૃદ્ધિના ભેદો, તથા ક્ષેત્રાદિકમા અસંખ્યભાગાદિ વૃદ્ધિનું અને બાકીનાઓમા અન્તભાગાદિ વૃદ્ધિનું કારણ.

ગાથાંક

વિષય

સંખ્યા

- ૭૩૮-૭૪૭ મંદાર, તદ્દત્તગત સ્પર્ધાનું સ્વરૂપ. અને તેની વિચિત્રતા, નિયત તથા અનુગામી અને પ્રતિપાતી તથા અનુગામી સ્પર્ધાને તદ્દાવત, તથા એ સંબંધી બીજા આચાર્યોના અભિપ્રાય.
- ૭૪૮-૭૬૨ આઠમું પ્રતિપાત-ઉત્પાતદ્વારા, સમકાળે ઉત્પાત-પ્રતિપાત થવામાં દાવાનળનું ઉદાહરણ, ઉત્પાત-પ્રતિપાતની વિધિ, દ્રવ્યનો ગુણનો સંબંધ, દ્રવ્ય કરતાં સંખ્યાતઅસંખ્યાત ગુણ પદાર્થોનો અવધિજ્ઞાની બન્યો.
- ૭૬૩-૭૬૫ ૯ જ્ઞાનદાર ૧૦ દર્શનદાર, ને ૧૧મું વિભાગદ્વાર તેમાં અનુત્તર સિવાય દેવાને સાકાર નિરાકાર અવધિની સમાન વિભાગ જ્ઞાન-દર્શન. સાકાર-નિરાકારનું સ્વરૂપ.
- ૭૬૬-૭૭૧ ૧૨, દેશદારનું સ્વરૂપ એટલે અવધિજ્ઞાનના ક્ષેત્રની અંદરના નારક-દેવ-આદિ હોય છે તેઓનું સર્વ દિશામાં જ્ઞાન, બાકીનાઓનું દેશદર્શનપણું.
- ૭૭૨ ૧૩-ક્ષેત્રદાર.
- ૭૭૩-૭૭૫ દીપપ્રજ્ઞા અને અધિકારમા બળુતા દીપકના ઉદાહરણથી અવધિજ્ઞાનની સાથે સંબંધાસંબંધ.
- ૭૭૬ ગતિદાર.
- ૭૭૭-૭૭૮ ગતિદારોમાં મતિજ્ઞાનથી અવધિજ્ઞાનની હયાતીની વિશેષતા.
- ૭૭૯-૭૮૦ આમર્ષઔપધિ વિગેરે ઋદ્ધિઓનું સ્વરૂપ.
- ૭૮૧-૭૮૩ આમર્ષ ઔપધિ આદિનું લાભ્યકાર કૃત વ્યાખ્યાન.
- ૭૮૪-૭૮૮ વાસુદેવ-ચક્રવર્તિ આદિના બળનું વર્ણન.
- ૭૮૯-૮૦૮ ક્ષીરાશ્રવાદિ લબ્ધિઓનું સ્વરૂપ, લબ્ધિઓની સંખ્યાના સંબંધમાં બીજાઓનો અભિપ્રાય, ને તેનું ખંડન, કષ્ટ કષ્ટ લબ્ધિઓ કોને કોને હોય, ચક્રવર્તિની લબ્ધિ લખ્યનેજ કેમ હોય ? તે સંબંધમાં આગમોક્ત સમાધાન તથા અવધિ-જ્ઞાનના વિષયનું પ્રમાણ અને ઉપસંહાર.
- ૮૦૯ મનઃપર્યવજ્ઞાન કહેવા માટે લાભ્યકારનો પ્રસ્તાવ.
- ૮૧૦ મનઃપર્યવજ્ઞાનની નિર્ણયિતકારકૃત વ્યાખ્યા.
- ૮૧૧ રૂપીદ્રવ્યઃ ગ્રહણ, કરવારૂપ અવધિજ્ઞાનની સમાનતા છતાં સ્વાભાવિકરૂપે મનઃપર્યવની વિશેષતા.
- ૮૧૨-૮૧૪ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવથી મનઃપર્યવજ્ઞાનના વિષયનું પ્રમાણ.
- ૮૧૫-૮૨૨ “મનઃપર્યવજ્ઞાની અનંત પ્રદેશી અનંતા સ્કંધો બન્યું છે ને જુએ છે” એ સંબંધમાં અનેક આચાર્યોના ભિન્ન ભિન્ન મતના વિવરણ પૂર્વક પ્રહાસો અને ઉપસંહાર.
- ૮૨૩ કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ.
- ૮૨૪-૮૨૮ કેવળજ્ઞાનના અનંત સામ્ય અપ્રતિપાતિ આદિ વિશેષણોની સાર્થકતા.
- ૮૨૯ કેવળાની વાણી તે કેવળાને દ્રવ્યશ્રુત નહીં પણ વચનયોગરૂપ છે.
- ૮૩૦-૮૩૬ કેવળાની વાણી શ્રોતાને ભાવશ્રુતનું કારણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત છે, છતાં જુદા જુદા અભિપ્રાય પૂર્વક સમાધાન અને ગતિ આદિ દારોમાં કેવળજ્ઞાનની સત્પદાદિ પ્રશ્નણા.

આથીંક

વિષય

૪ સમુદાયાર્થદ્વાર.

- ૮૩૭-૮૪૦ અનુયોગનો ઉપક્રમ, પાચજ્ઞાનોમાંથી શ્રુતનો અનુયોગ કહેવાની પ્રતિજ્ઞા.
- ૮૪૧-૮૪૩ અનુયોગશબ્દનો અર્થ, આવશ્યક સંબંધી અંગાદિ આઠ પ્રશ્નો.
- ૮૪૪-૮૪૬ ઉપરોક્ત આઠ પ્રશ્નો કરવાનું કારણ, અને આદિમાં નંદીના વ્યાખ્યાનનો અનિયમ.
- ૮૪૭-૮૪૮ આવશ્યક-શ્રુત-સ્કંધ આદિમા ન્યાસની પ્રતિજ્ઞા.
- ૮૪૯-૮૫૦ આવશ્યક આદિ પદોના નામાદિ ચાર નિષેષા, અને આગમથી દ્રવ્ય આવશ્યકનું સ્વરૂપ.
- ૮૫૧-૮૫૭ અનુયોગસૂત્રાદિમાં કહેવા મુજબ શિક્ષિતાદિ આઠ વિશેષણોનું સ્વરૂપ.
- ૮૫૮-૮૬૬ દ્રવ્યશ્રુતને શિક્ષિતાદિ વિશેષણો લગાડવાનું કારણ, ન્યૂનાધિક અક્ષરવાળું શ્રુત બોલવાના દોષ છે, તેની સાગિતીમાં કુણાલ અને વાનરનું ઉદાહરણ, હીનાક્ષરવાળા શ્રુતના દોષમા વિદ્યાધર અને ઔષધનું ઉદાહરણ.
- ૮૬૭-૮૬૮ ગૃહરીસાદિ ત્રિવિધનો આગમથી દ્રવ્યઆવશ્યકનું સ્વરૂપ, અને તે સંબંધમા સાધ્વાસાસનું ઉદાહરણ.
- ૮૬૯-૮૭૦ ભાવઆવશ્યકનું સ્વરૂપ, તેના આગમથી બે ભેદ, અને નોઆગમથી ભાવ-આવશ્યકના ત્રણ પ્રકાર.
- ૮૭૧-૮૭૬ આવશ્યકનાં જુદા જુદા દશ નામ, આવશ્યકશબ્દનો અર્થ, અને આવશ્યકના દશ નામોનો અર્થ.
- ૮૭૭-૮૭૯ શ્રુત શબ્દના નામાદિચાર નિષેષા, આગમનો આગમથી દ્રવ્યશ્રુતનું તથા ભાવશ્રુતનું સ્વરૂપ.
- ૮૮૦-૮૮૪ નોઆગમથી ભાવશ્રુતના સંબંધમા પ્રશ્નોત્તરો, નોશબ્દને દેશનિષેધાર્થ અને સર્વનિષેધાર્થમાં વાપરતા હેતુબોધભાવન, જુદા જુદા આચાર્યોના અભિપ્રાયનું ખંડન અને સમાધાન તથા શ્રુતના પર્યાય નામો.
- ૮૮૫-૮૮૭ સ્કંધનો નામાદિ ચાર પ્રકારે નિષેષ, આગમથી અને નોઆગમથી દ્રવ્ય-સ્કંધનું સ્વરૂપ, વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કંધના સચિતાદિ ત્રણ પ્રકાર.
- ૮૮૮-૮૯૪ ભાવસ્કંધનું સ્વરૂપ, તેના આગમથી અને નોઆગમથી બે પ્રકાર, સ્કંધના એકાર્થવાચી જુદાં જુદાં નામો, સામાયિક અધ્યયનના સાવધાં યોગની વિરતિ આદિ છ અર્થાધિકાર અને ઉપસંહાર.
- પ-૬ દ્વારો અને તેના ભેદો.
- ૯૦૫-૯૧૦ પાચમું દાર નામે દાર અને જડું તેના ભેદોનું દાર. સામાયિક અધ્યયન, સર્વ અધ્યયનોમાં પ્રથમ સામાયિક કહેવાનું કારણ, તેના ઉપક્રમાદિ ચાર અનુયોગ દાર.
- ૭ નિરુક્તદ્વાર
- ૯૧૧-૯૧૪ સાતમું નિરુક્તદ્વાર ઉપક્રમ-નિષેષ અનુગણ અને નયની વ્યાખ્યા.
- ૮-૯ કંમ, પ્રયોજનદ્વાર
- ૯૧૫-૯૧૬ ઉપક્રમાદિ દારોનો બે કમ છે તે કમ તે પ્રમાણે હોવાનું કારણ.

ગાથાંક

વિષય

- ૯૧૭-૯૨૧ ભાવ-ઉપક્રમના આનુપૂર્વી આદિ ૭ પ્રકાર.
- ૧૦ ઉપક્રમદ્વાર
- ૯૨૨-૯૨૫ નામાદિ ૭ પ્રકારે ઉપક્રમ, તેમા નોઆગમથી સચિતાદિ ઉપક્રમના પરિકર્મ, અને વસ્તુનાચરૂપ પ્રકારનું સ્વરૂપ.
- ૯૨૬-૮૨૭ કાળઉપક્રમનું સ્વરૂપ.
- ૯૨૮-૯૩૯ ભાવઉપક્રમનું સ્વરૂપ, તેમા અશુભભાવઉપક્રમ ઉપર બ્રાહ્મણી-ગણિકા અને અમાત્યનું ઉદાહરણ, શુભભાવોપક્રમનું સ્વરૂપ, શૂરના ચિત્તને પ્રસન્ન કરવાનો ઉપાય, તે ઉપર મંગાનો પ્રવાહ જોનાર સાધુનું ઉદાહરણ.
- ૯૪૦-૯૪૩ પ્રકારાન્તરે ષડ્વિધ ઉપક્રમ, દશ પ્રકારની આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વીથી ૭ અધ્યયનના સાતસો અઢાર લાગા કરવાની રીતિ
- ૯૪૪-૯૪૫ ૭ પ્રકારના નામોમાં ક્ષયોપશમભાવમા સર્વ શ્રુતનો સમવતાર.
- ૯૪૬-૯૫૦ પ્રમાણનું સ્વરૂપ, પ્રમેયના દ્વવાદિચાર ભેદથી પ્રમાણની ચતુર્વિધતા, તેમાં ભાવપ્રમાણ અને જોના ભેદાન્તરોમા સામાયિકનો સમવતાર, પ્રકારાન્તરે ત્રિવિધ આગમમા સમવતાર, નયપ્રમાણમા અવતારનો અભાવ, એ અભાવ હોવાનું કારણ.
- ૯૫૧-૯૫૬ સંખ્યાપ્રમાણમા સમવતાર, અર્થાધિકારમા સાવચયોગની વિરતિ અને સમાવતાર.
- ૯૫૭-૯૬૧ નિર્ક્ષેપના ઓઘનિષ્પન્ન આદિ ત્રણ પ્રકાર, ઓઘનો અર્થ, તેના અધ્યયનાદિ ચાર ભેદ, એ ચાર ભેદની વ્યુત્પત્તિ.
- ૯૬૨-૯૬૭ નામનિષ્પન્ન નિર્ક્ષેપનું સ્વરૂપ, તે સંબંધમા પ્રશ્નોત્તર.
- ૯૬૮-૯૭૦ સૂત્રાલાપકનિર્ક્ષેપનું સ્વરૂપ.
- ૯૭૧-૯૮૦ અનુગમ, અનુગમના એ પ્રકાર, નિર્ણયિતઅનુગમના નિર્ક્ષેપ નિર્ણયિત આદિ ત્રણ ભેદ, ઉદ્દેશાદિકારોના નામ, ઉદ્દેશનિર્દેશનું સ્વરૂપ, ઉદ્દેશ-નિર્દેશ પુનઃ કહેવાનું કારણ, અને એ સંબંધમા ખીલઓનો અભિપ્રાય.
- ૯૮૧-૯૮૪ નિર્ગમદ્વાર સંબંધી, લક્ષણદ્વાર સંબંધી, નયદ્વાર સંબંધી, કિંદાર સંબંધી, અને કથદ્વાર સંબંધી આક્ષેપ પરિહાર
- ૯૮૫-૯૮૯ સૂત્રસ્પર્શિકનિર્ણયિતનું સામાન્યકથન, સૂત્રાનુગમનું લક્ષણ, સૂત્રોચ્ચારના ન્યુનાધિકતાદિ બીજીસ દોષ, અને અસ્ખલિતાદિ ગુણોનું પ્રતિપાદન.
- ૧૦૦૦-૧૦૧૩ સૂત્રસ્પર્શિક નિર્ણયિત કહેવાના અવસરનો નિર્ણય, સંહિતાદિ ૭ પ્રકારની વ્યાખ્યા, પદ અને પદાર્થનો વિચાર, પદવિગ્રહનું સ્વરૂપ, ચાલના અને પ્રત્યવસ્થાનનું સ્વરૂપ, સંહિતાદિ ષટ્થી એ વ્યાખ્યાની પ્રવૃત્તિ કયાં કયાં થઈ શકે ? તેનો વિચાર, તથા સૂત્રાદિ અનુગમમા એ વ્યાખ્યાનો સમવતાર. અને અનુચોદ્ધારોની સમાપ્તિ.

ઉપોદ્ધાત નિર્ણયિત

- ૧૦૧૪-૧૦૨૪ તિત્વચરે મગબન્તે એ ગાથાથી ઉપોદ્ધાતનિર્ણયિત રૂપ શાસ્ત્રનું મંગળ કરવા માટે પ્રસ્તાવના, પૂર્વે મંગળ કરેલું છતાં પુનઃ મંગળ કરવા માટે પ્રશ્નોત્તર, અને જુદા જુદા આચારોના અભિપ્રાય.

ગાથાંક

વિષય

- ૧૦૨૫ ઉપોદ્ઘાત નિર્ણયિતરૂપ શાસ્ત્રની આદિમાં મંગળ.
- ૧૦૨૬-૧૦૩૧ તીર્થશબ્દનો અર્થ, તેના નામાદિ ચાર પ્રકાર, નદી વિગેરેનું દ્રવ્યતીર્થપણું.
એ સંબંધમાં અન્યદર્શનીયોની માન્યતા અને તેનું અયોગ્યપણું.
- ૧૦૩૨-૧૦૩૬ ભાવતીર્થનું સ્વરૂપ, તિષ્ઠ શબ્દના ત્રિસ્થ-ત્રણ અર્થ રૂપ અર્થ, તથા તેની વાસ્તવિક અર્થ સિદ્ધિ.
- ૧૦૪૦-૧૦૪૬ પ્રકારાન્તરે દ્રવ્યતીર્થ અને ભાવતીર્થનું સ્વરૂપ, ભાવતીર્થનું વાસ્તવિક હિતકારકપણું.
- ૧૦૪૭-૧૦૫૬ તીર્થકર-ભગવન્ત-અનુત્તરપરાક્રમી-અમિતજ્ઞાની-તીર્થ-સુમતિગંગાગત-સિદ્ધિ-પથપ્રદેશક-અને વદે એ વિશેષણરૂપ શબ્દોનો અર્થ.
- ૧૦૫૭ તીર્થાધિપતિ મહાવીર દેવને નમસ્કાર.
- ૧૦૫૮-૧૦૬૧ મહાભાગ, મહાસુનિ આદિ વિશેષણોની સાર્થકતા.
- ૧૦૬૨ સુનાદિરૂપ આગમ પ્રરૂપક ગણધરો, તેમના વંશજો અને પ્રવચનને નમસ્કાર.
- ૧૦૬૩-૧૦૬૮ ગણધરાદિક અને શ્રુતની વાસ્તવિક પૂજ્યતાનું કારણ.
- ૧૦૬૯ શ્રુતની નિર્ણયિત કહેવા માટે ઉપક્રમ.
- ૧૦૭૦-૧૦૭૩ સૂત્ર અને અર્થરૂપ શ્રુતની કથાચિત્ સિદ્ધતા, અને અર્થપ્રત્યુત્તરનો પ્રકારાન્તરે વિચાર.
- ૧૦૭૪-૧૦૭૬ આવશ્યક-દશવૈકલિક આદિ દશ પ્રશ્નોની હેતુ-ઉદાહરણપૂર્વક નિર્ણયિત કહેવા માટે પ્રતિજ્ઞા.
- ૧૦૭૭-૧૦૭૯ હેતુ-ઉદાહરણ-અને કારણનું સ્વરૂપ.
- ૧૦૮૦ સામાયિકનિર્ણયિત કહેવાનો આરંભ.
- ૧૦૮૧-૧૦૮૪ ગુરુજન અને પરપરા શબ્દોનો અર્થ, તે સંબંધમાં મુદ્દાવતી અને અંકપ્રલોતનું ઉદાહરણ. શંકાનું સમાધાન.
- ૧૦૮૫ નિર્ણયિત શબ્દોનો અર્થ.
- ૧૦૮૬-૧૦૯૩ નિર્ણયિત કહેવાનું કારણ, એ સંબંધમાં મંબનું ઉદાહરણ; શ્રુત પરિપાટીથી અથવા સૂત્રપરિપાટીથી ઉપદેશ કથન.
- ૧૦૯૪-૧૦૯૫ સામાયિકથી આરંભીને ત્રિફુસાર પર્યંતના શ્રુતની ઉત્પત્તિ કથાથી થઈ, તે પ્રુદાસો.
- ૧૦૯૬-૧૧૦૧ જિનગણધરથી આવેલ અર્થમાં નિર્ણયિતકારે કહેલ અર્થનું વૃદ્ધાદિક્રિના રૂપકથી નિરૂપણ.
- ૧૧૦૨-૧૧૧૨ ભગવાન કૃતાર્થ છતાં ધર્મેષદેશ શામાટે આપે છે, અને તે પણ ભવ્ય જીવોનેજ, સર્વ શક્તિમાન છતાં અભવ્યને કેમ નહિ ? એવા પ્રશ્નનું સમાધાન, તથા પ્રવચનની રચના કરવાનું કારણ.
- ૧૧૧૩ સૂત્રરચનાનું કારણ.
- ૧૧૧૪-૧૧૧૮ સુખપૂર્વક ગ્રંથલુ-ધારણાદિ રૂપ કારણ માટે શ્રુતની રચના.
- ૧૧૧૯ સૂત્ર રચના કેવી રીતે થાય છે તેનો પ્રુદાસો.

ગાથાંક

વિષય

- ૧૧૨૦-૧૧૨૫ તીર્થકરે કહેલ અને ગણધરોએ કહેલ સૂત્ર અને અર્થમાં શું તફાવત હોય ? માતૃકાપદ સત્ત્વ ને અર્થરૂપ કેવી રીતે ? એ પ્રશ્નોનો ખુલાસો.
- ૧૧૨૬ શ્રુતની આદિ અને અંતમાં શું ? તેમજ તેનો સાર શું ? એ પ્રશ્નોનો ખુલાસો.
- ૧૧૨૭-૧૧૪૨ શ્રુતનો સાર ચારિત્ર, ચારિત્ર જ્ઞાનનો સાર કેવી રીતે ? એનો ખુલાસો, જ્ઞાનથી પણ ચારિત્રની મુખ્યતા, ચારિત્રની ગૌણતા, અનેક પ્રશ્નોત્તરનું વાદસ્થળ.
- ૧૧૪૩-૧૧૪૪ વસ્તુનો બોધ અને ચારિત્રરૂપ ક્રિયામાં જ્ઞાનની સહકારિતા.
- ૧૧૪૫-૧૧૪૭ ચારિત્ર વિનાના જ્ઞાનની નિષ્ફળતા, તે ઉપર વહાણનું ઉદાહરણ.
- ૧૧૪૮-૧૧૪૯ ચારિત્ર રહિત જ્ઞાનની નિષ્ફળતા માટે ભાષ્યકારોક્ત કાચળાનું ઉદાહરણ.
- ૧૧૫૦-૧૧૫૧ હિતાહિત બાણનાર જ્ઞાની સંસારમાં કેમ રહે છે, જ્ઞાનવાદીનો પ્રશ્ન.
- ૧૧૫૨ સમ્યક્ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન તે અજ્ઞાનરૂપ છે, તે ઉપર અંધનું ઉદાહરણ.
- ૧૧૫૩-૧૧૫૪ જ્ઞાનવાદીએ અંધના ઉદાહરણમાં ખતાવેલી વિષમતા.
- ૧૧૫૫-૧૧૫૭ જ્ઞાનવાદીએ ખતાવેલ વિષમતાનો પરિહાર.
- ૧૧૫૮-૧૧૫૯ ક્રિયારહિત જ્ઞાન અને જ્ઞાન રહિત ક્રિયાની નિષ્ફળતા તે ઉપર અંધિળા અને પાંગળાનું ઉદાહરણ.
- ૧૧૬૦-૧૧૬૪ સમુદિત જ્ઞાન-ક્રિયાની સફળતા, પ્રત્યેકમાં ઈષ્ટ સિદ્ધિનો અભાવ છતાં સમુદિતમાં તે કેવી રીતે હોય ? એ શંકાનું સમાધાન.
- ૧૧૬૫-૧૧૬૮ સમુદિત જ્ઞાનક્રિયાની સફળતામાં રથના ચક્ર અને અંધિળા તથા પાંગળાનું દર્શાવ.
- ૧૧૬૯ જ્ઞાન-તપ અને સંયમનું મોક્ષસાધકપણું.
- ૧૧૭૦-૧૧૭૪ આત્મશુદ્ધિ માટે જ્ઞાનાદિ ત્રણની 'શી ઋર' છે ? તે સંબંધમાં દોષકોદિનું ઉદાહરણ. અને તપ સંયમનો ક્રિયામાં સમાવેશ.
- ૧૧૭૫-૧૧૭૯ ક્ષયોપશમિકે જ્ઞાન-ચારિત્રમાં મોક્ષનો અભાવ, અને ક્ષાયિક જ્ઞાન-ચારિત્રમાં મોક્ષનો સદ્ભાવ.
- ૧૧૮૦-૧૧૮૨ શ્રુત જ્ઞાન ક્ષયોપશમિક છે, અને કેવળજ્ઞાન ક્ષાયિક છે, તેની સામિતી માટે આગમનું પ્રમાણ.
- ૧૧૮૩-૧૧૮૫ સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિકની પ્રાપ્તિ શાથી થાય ? કોને કોનું આવરણ હોય છે ? કોના આવરણનો કેવી રીતે ક્ષય-ઉપશમ અને ક્ષયોપશમ થાય છે. છત્રોદિ પ્રશ્નોત્તરો.
- ૧૧૮૬-૧૧૮૭ સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિક પ્રાપ્ત ન થવાનું કારણ.
- ૧૧૮૮-૧૧૯૨ જ્ઞાનાવરણાદિ આઠે કર્મની બધન તથા ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું પ્રમાણ, તેમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બધનની સમ્યક્ત્વાદિની અપ્રાપ્તિમાં કારણતા.
- ૧૧૯૩-૧૧૯૪ સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિનું કારણ.
- ૧૧૯૫-૧૨૦૩ ત્રયોદશની પ્રાપ્તિ, ત્રયોદશ સ્વરૂપ, શિષ્યની શંકા, તેનું સમાધાન, યથા પ્રવૃત્તિ આદિ ત્રણ કરણોમાંનું કયું કરણ કઈ અવસ્થામાં હોય, કરણોનું સ્વરૂપ અને તેનો ખુલાસો.
- ૧૨૦૪-૧૨૨૧ ત્રણ કરણથી પ્રાપ્ત થતાં સામાયિકના સંબંધમાં પત્યનું-પર્વત નદી

ગાથાંક

વિષય . ૧ .

૧૧૫

- પાયાણુનું-કાઠીઓનું-સુસાકર પુરુષોનું-માર્ગનું-તાવવાનાનું-કાઠરાનું-જળનું
અને વસ્ત્રનું ઉદાહરણ.
- ૧૨૨૨-૧૨૨૩ સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી દેશવિરતિ આદિ પ્રાપ્ત થવાનો ક્રમ.
- ૧૨૨૪-૧૨૨૫ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ ન થવા દેનાર અથવા થઈ હોય છતાં નાશ કરનાર
આવરણો.
- ૧૨૨૬-૧૨૩૦ અર્થતાનુબંધી ચાર કથાય, આ કથાયનો પ્રથમ કહેવાયું કારણ, અને કથાય
શબ્દનો અર્થ.
- ૧૨૩૧-૧૨૩૩ દેશવિરતિના આવરણભૂત બીજા અપ્રત્યાખ્યાનોવરણકથાય.
- ૧૨૩૪-૧૨૩૭ સર્વવિરતિના આવરણ ભૂત ત્રીજા પ્રત્યાખ્યાનોવરણકથાય, પ્રત્યાખ્યાનો
વરણશબ્દનો અર્થ, આવરણ વિદ્યમાન પ્રત્યાખ્યાનનું હોય કે અવિદ્યમાનનું
હોય ? એ શંકાનું ઉદાહરણ પૂર્વક સ્પષ્ટીકરણ.
- ૧૨૩૮-૧૨૪૫ યથાખ્યાત ચારિત્રના આવરણભૂત સંબલન કથાય, ભૂળગુણ-ઉત્તરગુણો
વિભાગ, રાત્રિભોજન વિરમણ-ભૂળગુણ, ચરિત્રે ભૂળગુણરૂપ અને મૃદુસ્થિતે
ઉત્તર ગુણ રૂપ.
- ૧૨૪૬-૧૨૪૮ સંબલનકથાયનું સ્વરૂપ.
- ૧૨૪૯-૧૨૫૩ સંબલનચતુષ્કના ઉદ્યતી અતિચરિત્રાર્પિત અને શેષ-આરકથાવના-ઉદ્યતી
ભૂળગુણોનો ધાત.
- ૧૨૫૪-૧૨૫૯ આરકથાના કથાયના ક્ષય-ઉપશમ ને ક્ષયોપશમથી ચારિત્ર પ્રાપ્તિ, ક્ષય-
ઉપશમ ને ક્ષયોપશમનું સ્વરૂપ.
- ૧૨૬૦-૧૨૬૧ સામાયિક આદિ પાંચ ચારિત્રનું સામાન્યથી સ્વરૂપ.
- ૧૨૬૨-૧૨૬૭ સામાયિકચારિત્રનું સ્વરૂપ, તેના લિન્ન લિન્ન પ્રકાર.
- ૧૨૬૮-૧૨૬૯ છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્રનું સ્વરૂપ, તેના સાતિચાર-નિરતિચારરૂપ એ બેદો.
- ૧૨૭૦-૧૨૭૬ પરિહારવિશુદ્ધિચારિત્રનું સ્વરૂપ, તેના નિર્વિષ્ટકાયિક અને નિર્વિશમાનક
બેદોનું સ્વરૂપ, પરિહારવિશુદ્ધિ તપની સમભૂતી, અનુપરિહારક અને કલ્પ-
રિચત સાધુઓના તપનું સ્વરૂપ અને કલ્પપૂર્ણ થયા પછીનું કાર્તિક.
- ૧૨૭૭-૧૨૭૮ સ્ફુલ્લપરાય ચારિત્રનું સ્વરૂપ અને તેના બેદો.
- ૧૨૭૯-૧૨૮૦ યથાખ્યાત ચારિત્રનું સ્વરૂપ અને તેના બેદો.
- ૧૨૮૧-૧૨૮૩ ઉપશમ અને ક્ષયથી થતા સમ્યક્ત્વાદિના લાભની પ્રસ્તાવના.
- ૧૨૮૪ ઉપશમશ્રેણિનું સ્વરૂપ.
- ૧૨૮૫-૧૩૦૧ ઉપશમ શ્રેણિના આરભમા અને અંતમાં કાણુ હોય ? તથા મોહનીયની કઈ કઈ
પ્રકૃતિઓ કયા ક્રમે ઉપશમાવાય તે, તથા ઉપશમાવ્યા પછી આત્મા કેવો
કહેવાય, તેનું સ્વરૂપ.
- ૧૩૦૨ સ્ફુલ્લપરાયના સંબંધમાં કઈક વિશેષતા.
- ૧૩૦૩-૧૩૦૫ શ્રેણિ પૂર્ણ થયા પછીની સ્થિતિનું વર્ણન
- ૧૩૦૬ કથાયોનું દૂર-તોપણું.

ગાથાંક

વિષય

૧૩૦૭-૧૩૦૮ ઉદાહરણો પૂર્વક કથાયોતું સામર્થ્ય.

૧૩૦૯-૧૩૧૦ અલ્પકથાયનો પણુ વિશ્વાસ ન કરવા માટે ઉપદેશ.

૧૩૧૧-૧૩૧૨ અલ્પકથાય પણુ અનંત સંસારદાયી છે, તે સંબંધમાં તેલ લાવનાર બાઈતું ઉદાહરણ.

૧૩૧૩ ક્ષપકઞ્જિતું સ્વરૂપ.

૧૩૧૪-૧૩૨૫ ક્ષપકઞ્જિતો આરંભક કોણ કોણ હોય ? સમ્યક્ત્વ ક્ષય થવાથી સમ્યક્ત્વ કેવી રીતે થાય ? તેનું કાદરનાં ઉદાહરણથી સ્પષ્ટીકરણ, ક્ષાપોપશમિક કરતા ક્ષાયિક સમકિત વધારે નિર્મળ શાયી ?

૧૩૨૬-૧૩૪૨ ક્ષેણ પ્રાપ્ત કરનાર ક્ષય ન સપ્તકનો નાશ કર્યા પછી શું કરે ? કર્મના ક્ષયથી જીવને ક્યારે ગુણ થાય ? તે સંબંધમાં નિશ્ચય અને વ્યવહાર નયથી વિચારણા.

૧૩૪૩-૧૩૪૬ કેવળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછીની સ્થિતિનું વર્ણન અને પ્રવચનોત્પત્તિકાર સમાપ્ત

૧૩૪૭-૧૩૪૯ પ્રવચનના એકાર્થિક નામો આદિ દારો કહેવાની પ્રસ્તાવના.

૧૩૫૦ પ્રવચનોત્પત્તિ આદિ દારોનાં નામ

૧૩૫૧-૧૩૬૫ દારોના અનુક્રમ સંબંધમાં પ્રશ્નોત્તર.

૧૩૬૬ પ્રવચનના એકાર્થવાચી નામો.

૧૩૬૭-૧૩૭૩ પ્રવચનના-સૂત્ર-અને અર્થ એ ત્રણ શબ્દોની વ્યાખ્યા, સૂત્ર અને અર્થના એકાર્થપણા માટે શંકા-સમાધાન

૧૩૭૪-૧૩૭૭ બીજા દષ્ટાન્તદ્વારા પ્રવચનાદિ ત્રણેનું એકાર્થપણું તથા નયની અપેક્ષાએ તેઓની એકતા અને અનૈકતા.

૧૩૭૮ પ્રવચન તથા સૂત્રના પદ્યવાચી પાંચ-પાંચ નામો.

૧૩૭૯-૧૩૮૫ શ્રુતધર્મ એટલે શું ? તીર્થ એટલે શું ? માર્ગ એટલે શું ? પ્રવચન એટલે શું ? તથા સૂત્ર-ત્ર-ત્ર-પાઠ અને શાસ્ત્ર શબ્દના અર્થો.

૧૩૮૬-૧૩૮૭ અનુયોગશબ્દના એકાર્થવાચી પાંચ નામ તથા તેનો અર્થ.

૧૩૮૮ અનુયોગના નામાદિ સાત પ્રકારના નિર્દેશ.

૧૩૮૯-૧૩૯૨ નામઅનુયોગ-સ્થાપનાઅનુયોગ-દ્રવ્યાનુયોગ અને ક્ષેત્રાદિઅનુયોગનું સ્વરૂપ.

૧૩૯૩-૧૪૦૧ જ પ્રકારે દ્રવ્યાનુયોગનું તથા જ પ્રકારે ક્ષેત્રાનુયોગનું વર્ણન.

૧૪૦૨-૧૪૦૪ જ પ્રકારે કાળાનુયોગનું તથા જ પ્રકારે વચનાનુયોગનું સ્વરૂપ.

૧૪૦૫-૧૪૧૦ જ પ્રકારે ભાવાનુયોગનું સ્વરૂપ તથા અનુયોગવિષયભૂત દ્રવ્યાદિનો જ્યાં જ્યાં અવશ્યભાવ તથા ભજના હોય તેનો વિચાર.

૧૪૧૧-૧૪૧૨ અનુયોગના ઉદાહરણોની સૂચના.

૧૪૧૩-૧૪૧૭ દ્રવ્યના અનુયોગ અને અનુયોગ પર વત્સ તથા ગાયતું ઉદાહરણ.

૧૪૧૮ ક્ષેત્રના અનુયોગ પર કુખ્ખનું ઉદાહરણ, કાળના અનુયોગ પર અકાળે સ્વાધ્યાયનું, વચનના અનુયોગમાં બહેરાના આલાપનું તથા ગાયત્રીયાનું અને ભાવના અનુયોગમાં શ્રાવિકાનું સાપ્તપદિક પુરૂષનું-કોકિલકુતુબનું-નોળીઆનું-કમળા-મેળાનું-શાંખના સાહસનું-ને ઐશ્વિકના કોપનું ઉદાહરણ.

ગાથાંક

વિષય

- ૧૪૧૯-૧૪૨૪ નિયોગનુ સ્વરૂપ ભાષાનું સ્વરૂપ, વિભાષકની વિભાષાનું સ્વરૂપ, વાર્તિકનું સ્વરૂપ અને પ્રકારાન્તરે ભાષકાદિ ત્રણનું સ્વરૂપ.
- ૧૪૨૫ ભાષકાદિના સ્વરૂપ સંબંધી કાષ્ઠકમીદિ ઉદાહરણ્ય.
- ૧૪૨૬-૧૪૩૩ લેખ્ય વસ્તુનું-ચિત્રનું ભંડારીનું-અને માર્ગદેશકનું ઉદાહરણ્ય.
- ૧૪૩૪ વ્યાખ્યાનવિધિનું સ્વરૂપ.
- ૧૪૩૫-૧૪૩૭ વ્યાખ્યાનવિધિમા યોગ્યાયોગ્ય ગુરુશિષ્ય સંબંધમાં ગાયનું ઉદાહરણ્ય.
- ૧૪૩૮-૧૪૩૯ ચંદનકથાનું ઉદાહરણ્ય.
- ૧૪૪૦-૧૪૪૧ બે શેઠની પુત્રિઓનું ઉદાહરણ્ય.
- ૧૪૪૨-૧૪૪૩ આવકનું તથા બહુગામીઓનું ઉદાહરણ્ય.
- ૧૪૪૪-૧૪૪૫ ટંકણક સાથેના વ્યવહારનું ઉદાહરણ્ય.
- ૧૪૪૬ શિષ્યની યોગ્યાયોગ્યતા.
- ૧૪૪૭ અનભ્યુગત આદિ શિષ્યના દોષો.
- ૧૪૪૮-૧૪૫૦ અનભ્યુપગતાદિ દોષોનું સ્વરૂપ.
- ૧૪૫૧ વિનયાવનત આદિ શિષ્યના ગુણો.
- ૧૪૫૨-૧૪૫૩ વિનયાવનત આદિ ગુણોનું સ્વરૂપ.
- ૧૪૫૪ પ્રકારાન્તરે યોગ્યાયોગ્ય શિષ્યનો વિચાર તે સંબંધમા પાષાણ્ય તથા મેઘ બોદિના ઉદાહરણ્ય.
- ૧૪૫૫-૧૪૫૮ પાષાણ્ય અને મેઘનું પહેલું ઉદાહરણ્ય.
- ૧૪૫૯-૧૪૬૨ ઘડાનું ખીણું ઉદાહરણ્ય.
- ૧૪૬૩-૧૪૬૪ મરોગિણિયો પત્થર-છિદવાળો અને ચાલણીનો સંવાદ.
- ૧૪૬૫ બહિરખમલક અને સુધરીના માળાનું ઉદાહરણ્ય.
- ૧૪૬૬ નિદોષ જિનમતમા દોષો કયાથી હોઈ શકે ? એ સંકાનું સમાધાન.
- ૧૪૬૭ યોગ્ય શિષ્ય માટે હસનું ઉદાહરણ્ય.
- ૧૪૬૮ કુશિષ્ય ઉપર પાઠાનું ઉદાહરણ્ય.
- ૧૪૬૯ સુશિષ્ય ઉપર ઘેટાનું ઉદાહરણ્ય.
- ૧૪૭૦ સુશિષ્ય અને કુશિષ્ય ઉપર જળો તથા મચ્છરનું ઉદાહરણ્ય.
- ૧૪૭૧ કુશિષ્ય ઉપર ગિલાડીનું ઉદાહરણ્ય.
- ૧૪૭૨ સુશિષ્ય પર જાહકપશુનું ઉદાહરણ્ય.
- ૧૪૭૩-૧૪૭૫ સુશિષ્ય-કુશિષ્ય પર ગાયનું ઉદાહરણ્ય.
- ૧૪૭૬-૧૪૭૯ સુશિષ્ય-કુશિષ્ય પર ભેંસનું ઉદાહરણ્ય.
- ૧૪૮૦-૧૪૮૧ સુશિષ્ય કુશિષ્ય પર આભીરચુગલનું ઉદાહરણ્ય અને તેનો ઉપનય.
- ૧૪૮૨-૧૪૮૩ ઉપસહાર તથા ઉપોદ્ધવાતદારની પ્રસ્તાવના.
- ૧૪૮૪-૧૪૮૫ ઉપોદ્ધવાત નિયુક્તિના ઉદ્દેશ-નિર્દેશ આદિ પચીસ દારોના નામ.
- ૧૪૮૬ ઉદ્દેશ-નિર્દેશ સંબંધી શંકા સમાધાન.
- ૧૪૮૭ ઉદ્દેશના નામ-સ્થાપના આદિ આઠ બેદો સ્વરૂપ.

ગાથાંક

વિષય

- ૧૪૮૮-૧૪૯૦ નામ ઉદ્દેશનું સ્વરૂપ અને તે સંબંધમાં પ્રશ્નોત્તર
 ૧૪૯૧-૧૪૯૬ સ્થાપના-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-સમાસ-ઉદ્દેશોદ્દેશ અને ભાવઉદ્દેશનું સ્વરૂપ.
 ૧૪૯૭ નિર્દેશનું સ્વરૂપ અને તેના આઠ પ્રકાર.
 ૧૪૯૮-૧૫૦૪ નામ-સ્થાપના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-સમાસ ઉદ્દેશનિર્દેશ અને ભાવનિર્દેશનું સ્વરૂપ.
 ૧૫૦૫ નિર્દેશક અને નિર્દેશ્ય અંબી નયની અપેક્ષાએ વિચારમાળા.
 ૧૫૦૬-૧૫૧૦ નેમન નયના મતે નિર્દેશનો વિચાર
 ૧૫૧૧-૧૫૧૪ વ્યવહાર તથા સંગ્રહ નયના મતે નિર્દેશનો વિચાર
 ૧૫૧૫-૧૫૨૨ ઋતુસૂત્ર નયના મતે નિર્દેશનો વિચાર
 ૧૫૨૩-૧૫૨૮ શબ્દનયના મતે નિર્દેશનું સ્વરૂપ
 ૧૫૨૯-૧૫૩૦ ભિન્ન ભિન્ન નયોની માન્યતાના સંબંધમાં સત્યાસત્યનો વિભાગ
 ૧૫૩૧-૧૫૩૨ નિર્ગમદ્વાર કહેવા માટે પ્રસ્તાવના.
 ૧૫૩૩ નિર્ગમદ્વાર, તેના નામ-સ્થાપના આદિ છ પ્રકાર.
 ૧૫૩૪-૧૫૩૬ નામ-સ્થાપના-અને દ્રવ્યનિર્ગમનું સ્વરૂપ
 ૧૫૩૭-૧૫૩૮ ક્ષેત્રનિર્ગમનું સ્વરૂપ
 ૧૫૩૯-૧૫૪૨ કાળનિર્ગમ અને ભાવનિર્ગમનું સ્વરૂપ.
 ૧૫૪૩-૧૫૪૮ પ્રસ્તુત વિષયમાં પ્રશસ્ત ભાવનિર્ગમનું સ્વરૂપ.
 ૧૫૪૯-૧૫૫૭ ભાષ્યની ટીકામાં નિર્ણયિત તથા ભાષ્યની જે ગ્રાથાઓ નથી, તે ભાષાંતર સાથે.
 ૧૫૪૯-૬૩૩ પરિશિષ્ટ નં. ૧ ચાર બુદ્ધિનાં દર્શનો.

પ.ય. અધ્યાત્મ મૂર્તિ સદ્ગુણપ્રચિતક પંચાસ શ્રી ભદ્રંકર વિજયજી ગણિપર

જન્મ : વિ. સં. ૧૯૫૯ માગસર સુદ ૩ પાદણ
 દીક્ષા : વિ. સં. ૧૯૮૭ કારતક વદ-૩ સુખઈ-ભાયખલા
 પંચાસપદ : વિ. સં. ૨૦૦૭ મહા સુદ ૧૨-પાલીતાણા
 સ્વર્ગવાસ : વિ. સં. ૨૦૩૬ વૈશાખ સુદ ૧૪-પાદણ

વાત્સલ્ય-સિંધુ

નમસ્કાર મહામંત્રના આરાધક-પ્રભાવક

પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી પંચાસણ મહારાજ
શ્રી ભદ્રંકર વિજયજી ગણિવર્ચશ્રી !

આપશ્રીને

આ વિશેષાવશ્યક-ગ્રંથનો અનુવાદ
અર્પિત કરતા હું આનંદ અનુભવું છું

આપશ્રી સંઘની બન્યા, ત્યારથી જ આ વિશેષાવશ્યક-ગ્રંથ આપના ચિંતન-મનનનો પ્રિય ગ્રંથ રહ્યો હતો. આપે આની પર અગાધ ચિંતન કરીને સાબળ મેળવ્યું, એનો રસાસ્વાદ અનેકને અપાડ્યો. આત્મા આદિ વિષયક અનેક અકાટ્ય-યુક્તિઓના મહાસાગર સમા આ ગ્રંથમાંથી જ આપે પંથ મેળવીને ચિંતન-ચાત્રાનો પ્રારંભ કર્યો અને સૌ પ્રથમ નમસ્કાર મહામંત્ર નામનું પુસ્તક, વિશેષાવશ્યકમાં આવતી નમસ્કાર નિયુક્તિનાં આધારે તૈયાર કર્યું. ત્યારથી નિત્ય નવા નવા ચિંતન દ્વારા નમસ્કાર મહામંત્ર, મંત્રી, પરોપકાર, કૃતજ્ઞતા આદિ આરાધનાનાં મૂળભૂત વિષયો ઉપર અપૂર્વ કોટીનાં ચિંતન દ્વારા અનેક પુસ્તકોનું સર્જન કરીને જિજ્ઞાસુ આરાધક વર્ગને આરાધનામાં અપૂર્વ વેગ આપ્યો.

આપનાં પ્રિય વિષયોની ખાણભૂત હોવાથી, આપને અતિપ્રિય એવા આ ગ્રંથની વાંચના મને આપે સ્વયં આપી હતી, તેથી તેનાં સંપાદન ટાણે આપશ્રીની સ્મૃતિ મને સદૈવ પ્રેરણા આપતી જ રહી છે

આપશ્રીની અદૃશ્ય આશિષથી સંપાદિત આ ગ્રંથ આપશ્રીને સમર્પિત કરવા દ્વારા સકળ શ્રી ચતુર્વિધિ સંઘની સેવામાં રજૂ કરતા આનંદ અનુભવું છું.

કૃપાકાંક્ષી ખાળ
વજ્રસેન વિજય

॥ ॐ अहं ॥

॥ श्रीपरमात्मने नमः ॥

श्रीभक्तिजनभद्रगण्डिशिक्षमाश्रमेषुविरચित

विशेषावश्यकलाप्य

तथा

भक्तधारी श्री હેમચંદ્રસૂરિકૃત શિષ્યહિતા નામની

વૃત્તિના અનુસારે ગુજરાતી ભાવાનુવાદ

શ્રીસિદ્ધાર્થનરેન્દ્રવિશ્રુતકુલવ્યોમપ્રવૃત્તોદયઃ,

સદ્બોધોગુનિરસ્તદુસ્તરમહામોહાન્ધકારસ્થિતિઃ ।

દ્વિતાશેષકુવાદિકૌશિકકુલપ્રીતિપ્રણોદક્ષમો

જીયાદસ્થલિતપ્રતાપતરણિઃ શ્રીવર્ધમાનો જિનઃ ॥૧॥

શ્રી સિદ્ધાર્થ નરેન્દ્રના પ્રસિદ્ધ કુળરૂપ આકાશમાં ઉદય પામેલ, તથા હુઃખે છતી શકાય એવા મહામોહરૂપ અન્ધકારનો, સદ્બોધ (કેવળ જ્ઞાન) રૂપ કિરણોથી નાશ કરનાર, તથા બધા અભિમાની કુવાદિરૂપ ઘુવડના સમૂહના આનંદનો નાશ કરવામાં સમર્થ એવા અરુપલિત પ્રતાપી સૂર્ય સમાન શ્રી વર્ધમાન જિનેશ્વર જય પામે.

येन क्रमेण कृपया श्रुतधर्मं पठ, आनीय मादृशजनेऽपि हि संपणीतः ।

श्रीमत्सुधर्मगणभूतप्रमुखं नतोऽस्मि, तं स्वरिसधमनघं स्वगुरुंश्च भक्त्या ॥२॥

આ શ્રુતધર્મ અતુલ્યે દાવીને દયાથી મારા જેવા મનુષ્યને જેઓએ આપ્યો, તે શ્રીમાન સુધર્મગણધર આદિ પવિત્ર આચાર્યોની પરંપરાને તથા મારા ગુરૂને હું ભક્તિથી નમું છું, આવશ્યકાતિનિબદ્ધગંभीરભાવ્યપીઠૂષજન્મજલધિર્ગુણરત્નરાશિઃ ।

ख्यातः क्षमाश्रमणतागुणतः क्षितौ यः, सोऽयं गणिविजयते जिनभद्रनामा ॥३॥

આવશ્યક સૂત્રના ગંભીર ભાષ્યરૂપ અમૃતને ઉત્પન્ન કરવામાં સમુદ્રસમાન, ગુણરૂપરત્નોના સમૂહને ધારણ કરનાર, અને 'ક્ષમાશ્રમણપણાના ગુણથી પૃથ્વીમાં જે પ્રસિદ્ધ થયા, તે આ. શ્રી જિનભદ્રગણ્ડિક્ષમાશ્રમણ મહારાજા ઉત્કર્ષવાન્ છે-જયવંતા વર્તે છે.

यस्याः प्रसादपरिवर्धितशुद्धबोधाः, पारं व्रजन्ति सुधियः श्रुततोयराशेः ।

सानुग्रहा मयि समीहितसिद्धयेऽस्तु, सर्वज्ञासमरता श्रुतदेवताऽस्तौ ॥४॥

૧ જેઓ એક અથવા તેથી વધારે પૂર્વના શ્રુતને ધારણ કરનાર હોય તેઓને ક્ષમાશ્રમણ, વાયક, દિવંશ, આદિ વિશેષણો લાગુ પડે છે.

જેની પ્રસન્નતા વડે શુદ્ધબોધ વૃદ્ધિ પામવાથી પડિતો શ્રુતસમુદ્રનો પાર પામે છે, એવા અને સર્વજ્ઞના શાસનમાં રાગ ધરાવનાર, એવા આ શ્રુતદેવતા, ઇષ્ટસિદ્ધિ માટે મારાપર કૃપાળુ થાઓ.

શ્રી આવશ્યક સૂત્ર પ્રથમ અર્થથી તીર્થ'કર મહારાજને કહ્યું છે, ગણધર મહારાજને તે સૂત્રથી સ્મર્યું છે,

‘ચરણસિત્તરી અને રકરણસિત્તરીરૂપ ક્રિયાઓ, એ સૂત્રરૂપ વૃક્ષતું મૂળ છે, અને સામાયિક આદિ છ અધ્યયન રૂપ શાસ્ત્ર તેનો સ્કંધ છે, એ સૂત્ર અતિ ગંભીર અર્થ યુક્ત છે, તથા સર્વ સાધુ અને શ્રાવક વર્ગને નિરન્તર ઉપયોગી છે, એમ બાણીને એના ઉપર ચૌદ પૂર્વધર શ્રીમાન્ ભદ્રબાહુરવાભિએ “આમિણિવોદ્ધિનાણ સુચનાર્ણ ચેવ ઓહિનાર્ણ ચ” (૭૬) ઇત્યાદિ બાથાઓવડે કહેલ વ્યાખ્યાન નિર્ચુક્રિતાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

આ છ અધ્યયનાત્મક આવશ્યક નિર્ચુક્રિતામાંથી સામાયિક અધ્યયનની નિર્ચુક્રિતાનો અર્થ સૂક્ષ્મ વિચારણાથી જ બાણી શકાય તેવો હોવા છતાં, એ અતિશય ઉપકારી હોવાથી, અમૃત જેવી મધુર વાણીથી શ્રીમાન્ જિનભદ્રગણિસમાશ્રમણ મહારાજે સામાયિક અધ્યયનની નિર્ચુક્રિતા ઉપર ભાષ્ય કર્યું. જેની શરૂઆત “કયપવચનપ્પણામો” ઇત્યાદિ (૧) બાથાથી થાય છે.

આ ભાષ્ય ઉપર શ્રીમાન્ જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ મહારાજે પોતે, તેમજ શ્રીમાન્ કોઠચાચાર્ય મહારાજે વ્યાખ્યા કરી છે, પરંતુ તે ટીકાઓ અતિશય ગંભીર અને કંઈક સંક્ષિપ્ત (દંકી) હોવાથી, આ પાંચમા આરાના પ્રભાવથી અદ્વ્ય બુદ્ધિવાળા અને કંઈક વિસ્તૃત વ્યાખ્યાની રૂચિવાળા શિષ્યોને, તે વૃત્તિઓ તેવા પ્રકારનો ઉપકાર કરી શકે નહિ, એમ માનીને, હું (મલધારી હેમચંદ્રસૂરી) મંદબુદ્ધિવાળો હોવા છતાં પણ, વિશેષ મન્દબુદ્ધિવાળા શિષ્યોને બોધ થાય અને શ્રુતનો અભ્યાસ થાય, તે માટે, સરળ વાક્યોની રચનાપૂર્વક કંઈક વિસ્તારવાળી આ વૃત્તિ (વ્યાખ્યા) આપું છું.

પ્રારંભમાં ભાષ્યકાર વિદ્વાનોની શાન્તિ માટે મંગળ, અને શિષ્યોની પ્રવૃત્તિ માટે અભિધેયાદિ કહે છે.

કયપવચનપ્પણામો, વોલ્લં ચરણગુણસગહં સચ્ચં ।

આવસ્સવાણુઓગં, ગુરુવણ્ણસાણુસારેણં ॥૧॥

પ્રવચનને પ્રણામ કરીને, ચરણ તથા ગુણના સંપૂર્ણ સંગ્રહરૂપ આવશ્યકના અનુયોગને, ગુરૂના ઉપદેશના અનુસારે, હું (જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણ) કહીશ. ૧

૧ જે વડે, જેથી અથવા જેને વિષે જીવાદિ પદાર્થો કહેવાય તે પ્રવચન. ૨ જીવાદિ પદાર્થોથી વ્યાસ, પ્રધાન, શ્રેષ્ઠ વચન તે પ્રવચન, અથવા આદિ વચન તે પ્રવચન. શાસ્ત્ર અનાદિ છે, છતાં શાસ્ત્રતું આદિપણું અસુક તીર્થ'કરની અપેક્ષાએ બાણવું, કેમકે “નમસ્તીર્થાય” એ વચનથી તીર્થ'કરો પણ શ્રુતને, તીર્થ સ્થાપન કરવા પહેલાં નમસ્કાર કરે છે. ૩ અથવા જીવાદિ

૧-૫ મહાવ્રત ૧૦ ચતિધર્મ ૧૭ સવમ ૧૦ વૈશાકવૃત્ત ૬ પ્રહાયર્ચગુપ્તિ ૩ જ્ઞાનર્શનચારિત્ર ૧૨ તપ ૪ કષાયનિગ્રહ એ ચરણ સિત્તરી

૨-૪ પિંડ વિશુદ્ધિ ૫ સમિતિ ૧૨ ભાવના ૧૨ સાધુપ્રતિમા ૫ ઇન્દ્રિય નિરોધ ૨૫ પડિલેહણા ૩ ગુપ્તિ ૪ અભિગ્રહ એ ચરણ સિત્તરી

તત્ત્વોને જે કહે તે પ્રવચન. ૪ અથવા શ્રમણ પ્રધાન ચતુર્વિધ સંઘ, જે દ્વાદશાંગરૂપ ગણિપિટકનાં ઉપયોગમાં તદ્દાકાર હોવાથી, તે પણ પ્રવચન કહેવાય. એવા પ્રવચનને નમસ્કાર કરીને, ચરણ-ગુણના સંગ્રહરૂપ આવશ્યકનો અનુયોગ-વ્યાખ્યા કહીશ; જેથી સંસાર સમુદ્રનો પાર પમાય.

૧ સુસુક્ષ્મલેખો જેનું આચરણ કરીને મોક્ષને પામે છે, તે ચરણ એટલે તત=શ્રમણ ધર્મ આદિ મૂલગુણો. અને ગુણ એટલે પિંડવિશુદ્ધિ આદિ ઉત્તરગુણો. ૨ અથવા ચરણ એટલે દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિરૂપ ચારિત્ર, તથા ગુણ એટલે દર્શન અને જ્ઞાન. તે ત્રણે (દેશ-સર્વવિરતિ દર્શન તથા જ્ઞાન) નો સંગ્રહ કરનાર આ અનુયોગ કહીશ.

૧ આવશ્યક કરવા યોગ્ય તે આવશ્યક-સામાયિક આદિ ૨ જ્ઞાનાદિ ગુણ રહિત આત્માને જ્ઞાનાદિ ગુણથી યુક્ત કરે તે (આવાસક) આવશ્યક. તેના વિધિ-પ્રતિષેધથી અર્થની પ્રરૂપણા કરવા રૂપ અનુયોગને કહીશ.

પ્રશ્ન :-આવશ્યકનો અનુયોગ એટલે આવશ્યકનું વ્યાખ્યાન, અને ચરણ ગુણ સંગ્રહ એટલે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રનો સમુદાય. આ પ્રમાણે ભિન્ન અર્થવાળા બંને શબ્દો હોવાથી જ્ઞાન આદિ ત્રણેની વ્યાખ્યા આવશ્યકના અનુયોગથી કેમ બની શકે?

ઉત્તર :-સમ્યક્ત્વસામાયિક-શ્રુતસામાયિક-અને ચારિત્રસામાયિક, એમ ત્રણ પ્રકારે સામાયિક છે. તેથી એકલા સામાયિકનો અનુયોગ પણ, સંપૂર્ણ ચરણ-ગુણનો સંગ્રહ છે, તો પછી સમસ્ત આવશ્યક કે જે સામાયિક આદિ છ અધ્યયનમય છે, તેનો અનુયોગ સંપૂર્ણ ચરણ ગુણનો સંગ્રહ હોય, એમાં નવાઈ શી? આ પ્રમાણે આવશ્યક સંપૂર્ણ ચરણ-ગુણ સંગ્રહયુક્ત હોવાથી, આવશ્યકના અનુયોગને પણ, સંપૂર્ણ ચરણ-ગુણનો સંગ્રહ કહી. જેમકે:-જેના હાથમાં દંડ હોય તે દંડી કહેવાય તેમ અહીં સંપૂર્ણ ચરણગુણનો સંગ્રહ આવશ્યકના અનુયોગમાં રહેલો છે, માટે આવશ્યકનો અનુયોગ, તે સંપૂર્ણ ચરણ ગુણ સંગ્રહ કહી શકાય.

અથવા ચારિત્ર અને ગુણોનો સંગ્રહ જે આવશ્યકના-અનુયોગમાં હોય તે અનુયોગ ચરણગુણ સંગ્રહ કહેવાય. આ પ્રમાણે બહુમીહિ સમાસથી અર્થ કરતાં, કાંઈ જ શંકા રહેતી નથી. માત્ર “સકળ” એ વિશેષણ આવશ્યકના અનુયોગનું સમજવું. પણ તે ચરણ-ગુણ સંગ્રહના સંપૂર્ણપણાની અપેક્ષાએ સમજવું. પણ આ બહુમીહિ સમાસ ફિલ્ષ્ટ હોવાથી ગૌણ છે. એટલે કે ચરણ ગુણ સંગ્રહના સંપૂર્ણપણાને દર્શાવવા માટે, આવશ્યકના અનુયોગને સંપૂર્ણપણાનું વિશેષણ આપવું, એ ઠીક લાગતું નથી, માટે બીજી વ્યાખ્યાની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન :-“સામાયિક ત્રણ પ્રકારનું છે” ઇત્યાદિ વચનથી સામાયિક સંપૂર્ણ ચરણ ગુણ સંગ્રહ છે. પણ તેથી સામાયિકનો અનુયોગ પણ સંપૂર્ણ ચરણગુણ સંગ્રહ છે, તે કેમ સિદ્ધ થાય?

ઉત્તર :-અહીં સામાયિક એ વ્યાખ્યેય એટલે વ્યાખ્યા કરવા યોગ્ય છે. અને અનુયોગ તે વ્યાખ્યાન છે. વ્યાખ્યેય અને વ્યાખ્યાન એકજ અભિપ્રાયવાળા હોય છે. અહીં અસેદ વિવક્ષા કરી છે. એટલે સામાયિક અને સામાયિકના અનુયોગનો ભેદ ગણવામાં આવ્યો નથી. આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ ચરણ-ગુણ સંગ્રહરૂપ જે સ્વરૂપ વિશેષણ કહ્યું, તેનાથી ભાષ્યકાર મહારાજે આવશ્યકના અનુયોગની મહાર્થતા જણાવી.

પ્રશ્ન :-જો તમે માત્ર પોતાની કલ્પનાથી આવશ્યકનો અનુયોગ કહેશો, તો પંડિતોને તે આજ્ઞ નહિ થાય, કારણ કે માર્ગમાં રખડતા પુરૂષનું વચન જેમ વિશ્વાસ કરવા લાયક નથી, તેમ છદ્મસ્થનું સ્વતંત્રપણે કહેલ વચન પણ વિશ્વાસ કરવા લાયક નહિ બને.

ઉત્તર :-છદ્મસ્થ છતાં પરમગુરુના ઉપદેશની અપેક્ષા રાખ્યા વિના, સ્વતંત્રપણે કંઈ પણ કહેવાય, તે વિશ્વાસ પાત્ર ન થાય, એમ અમે પણ માનીએ છીએ, પણ અમે એ રીતે સ્વતંત્રપણે કહેતા નથી. પરંતુ તીર્થંકર-ગણધર આદિના તાત્ત્વિક ઉપદેશ અનુસારે કહીએ છીએ, જેથી અમે કહેલ આવશ્યકનો અનુયોગ, વિકાસને અગ્રાહ્ય અથવા અવિવેકનીય નહિ થાય.

પ્રશ્ન :-આ ભાષ્યમાં શ્રીમાન્ ભદ્રબાહુ સ્વામી વિરચિત “સામાયિક નિર્ચુકિત” ની વ્યાખ્યા કહેવાશે, છતાં આવશ્યકનો અનુયોગ કહેવાશે, એમ કહો છો, તો આમ પરસ્પર વિરુદ્ધ કેમ કહો છો ?

ઉત્તર :-એ કથન અમારા અભિપ્રાય બહુમા સિવાયનું છે. કેમકે સામાયિક એ ખેડવિધ આવશ્યકનો એક વિભાગ હોવાથી, આવશ્યકરૂપ જ છે, અને સામાયિક નિર્ચુકિત તે તેના વ્યાખ્યાન રૂપ છે. વ્યાખ્યેય અને વ્યાખ્યાન ઉભય એકજ અભિપ્રાય વાળા હોય છે, એમ અમે ઉપર કહી આવ્યા છીએ, માટે સામાયિક અને સામાયિકની નિર્ચુકિત એ બંને આવશ્યક સ્વરૂપ છે, અને તેનું આ અર્થમાં વ્યાખ્યાન કરાશે, તેથી “આવશ્યકનો અનુયોગ કહીશું” એ સંગત છે.

આ પહેલી ગાથાના ‘કથપવથણુપ્પણુમો’ એ પ્રથમ પાઠથી વિઘ્નના સંસુદાયનો નાશ કરવા માટે મંગળભૂત છંદ્રદેવતાને નમસ્કાર કર્યો છે, અને શેષ ત્રણ પાઠથી (૧) અભિધેય (૨) પ્રયોજન અને (૩) સંબંધ કહ્યા છે.

(૧) “ઝાવસ્સયાણુઓગં લોક્કં”—એટલે આવશ્યકનો અનુયોગ કહીશ” એ પદથી આ અર્થમાં આવશ્યકનો અનુયોગ તે અભિધેય છે.

(૨) સંપૂર્ણ ચરણ-ગુણ સંઆહક હોવાથી આ શાસ્ત્ર, જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રનો આધાર છે, અને તદ્રૂપ શાસ્ત્ર, તે શ્રવણ-પઠન આદિ વડે સ્વર્ગ તથા મોક્ષનું કારણ થાય છે. તેથી, સ્વર્ગ અને મોક્ષ એજ, આ શાસ્ત્રના પઠન આદિનું પ્રયોજન છે.

(૩) અહિં વાચ્ય-વાચકભાવ નામનો સંબંધ છે, એટલે કે આ અર્થમાં આવશ્યકનો અનુયોગ એ વાચ્ય છે, અને અક્ષરાત્મક આ અર્થ તે વાચક છે.

આ પ્રમાણે અભિધેય આદિના કથનથી શાસ્ત્ર શ્રવણ આદિમાં શિષ્યની પ્રવૃત્તિ સિદ્ધ કરી, જો અભિધેય ન કહ્યા હોય તો “આ શાસ્ત્ર અભિધેય આદિથી રહિત હોવાથી સાંભળવા યોગ્ય નથી.” એમ માનીને કોઈ તેના શ્રવણ આદિમાં પ્રવૃત્તિ ન કરે.

શિષ્યને શાસ્ત્રમાં જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરવા માટે, શાસ્ત્રની આદિમાં મંગળ અભિધેય પ્રયોજન અને સંબંધ કહેવા બોધ્યો. નહિંતર શિષ્યની પ્રવૃત્તિ ન થાય.

પ્રશ્ન :-અહિંન્તઆદિ દેવો દેવપણે પ્રસિદ્ધ છે, તો તેમને મૂકીને અર્થકારે પ્રવચનને નમસ્કાર શા માટે કર્યો ?

ઉત્તર :-“નમસ્તીર્થાય” એવું વચન તીર્થંકર મહારાજના પણ દેશનાની શરૂઆતમાં કહે છે; તેથી અહિંન્તોને પણ તીર્થશબ્દથી વંદનીય એવું પ્રવચન નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે. વળી પ્રવચનના ઉપદેશથીજ આપણે અહિંન્ત આદિને બાણી શક્તિએ છીએ, તેમજ પ્રવચનના

આધારથીજ તીર્થ-શાસન પણ દીર્ઘકાળ પર્યંત પ્રવર્તે છે, તેથી અપેક્ષાએ અર્હન્તો કરતાં પણ પ્રવચન મુખ્ય હોવાથી, અને તે પ્રવચન જ્ઞાનાદિગુણામક હોવાથી, તેને ઇદેવ તરીકે સ્વીકારવું, એ કંઈ વિરૂદ્ધ નથી. વળી પ્રવચનને નમસ્કાર કરતાં આચાર્યશ્રીએ આગમતત્ત્વના જ્ઞાનરસ વડે રક્તહૃદયથી પ્રવચન ઉપર પોતાની અતિશય ભક્તિ જણાવી છે. મંગળ આદિની વિસ્તૃત વિચારણા આગળ આવશે.

મહાબુદ્ધિશાળી પૂર્વાચાર્યોએ આ ગાથાનું અને આખાગ્રંથનું ગંભીરવાક્યરચનાથી વ્યાખ્યાન કર્યું છે. તે વ્યાખ્યાન બે કે ચુકત છે, પરંતુ રૂપાળો માણસ વધુ રૂપાળો થાય, તો કોઢીઓ કહેવાય, તેમ સાંપ્રતકાળના મન્દબુદ્ધિવાળા શિષ્યોને તે વ્યાખ્યાન સારી રીતે અર્થજ્ઞાન કરાવી શકે તેમ નથી, એમ બાણીને મન્દમતિવાળા એવા મેં મારાથી પણ મન્દમતિવાળા શિષ્યો સમજી શકે તેટલા માટે, જેવી રીતે આ ગાથાની સરળ વ્યાખ્યા કરી છે, તેવીજ રીતે આ આખાગ્રંથની સરળ વ્યાખ્યા કરીશ.

પ્રશ્ન :-મહાબુદ્ધિશાળી પૂર્વાચાર્યોના વચનથી જેઓને અર્થબોધ ન થયો, તેઓને તમારા જેવાના વચનથી અર્થબોધ કેમ થશે ?

ઉત્તર :-સમાનશીલવાળાના વચનથી જ સમાનશીલવાળા પુરૂષોને અર્થબોધ થાય છે, ગામડીયાઓને ગામડીયાઓથી અને રહેઝોળાને રહેઝોળાથી સહેલાઈથી અર્થનું જ્ઞાન થાય છે, પણ પડિતોથી નથી થતું. તેવી રીતે મંદબુદ્ધિવાળાને મંદબુદ્ધિવાળાએ કહેલ સરળભાષાથી અર્થજ્ઞાન થાય છે, પરંતુ વિવિધપ્રકારની સંસ્કારવાળી રચનાથી નથી થતું.

અહીં આવશ્યકનો અનુયોગ કહેવાનો છે એમ કહ્યું, પરંતુ એનું ફલ આદિ શું છે, કે જેને બાણીને અમે તે શ્રવણ માટે પ્રવૃત્તિ કરીએ ? બુદ્ધિમાન વિનીત શિષ્યની આવી જીજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવાને આચાર્યશ્રી આવશ્યકના અનુયોગ સંબંધી ફલ આદિ કહેવા માટે સંબંધની ગાથા કહે છે.

તત્સ ફલ-જોગ-મંગલ-સમુદાયત્થા તદેવ દારાઈં ।

તત્તમેય-નિરુત્તિ-ક્કમ-પલોયણાઈં ચ વચ્ચાઈં ॥૨॥

તેનું (આવશ્યકના અનુયોગનું) ^૧ફળ, ^૨યોગ, ^૩મંગળ, ^૪સમુદાયાર્થ, ^૫અનુયોગના દારો, ^૬તે દારોના લેહ, ^૭નિરૂક્તિ, ^૮ક્રમ અને ^૯પ્રયોજન કહેવાનાં છે. ૨.

૧-આ ગ્રંથમાં બુદ્ધિમાન પ્રવૃત્તિ કરે તે માટે આવશ્યક અનુયોગનું મોક્ષપ્રાપ્તિરૂપ ફળ કહેવાશે.

૨-આવશ્યકનો અનુયોગ શિષ્યને ક્યારે આપવો ? તે રૂપ યોગ એટલે સંબંધ અથવા પ્રસ્તાવ કહેવાશે.

૩-આવશ્યકનો અનુયોગ કહેતાં મંગળ કયું છે ? તેનો નિશ્ચય કરાશે.

૪-સામાયિકાદિ અધ્યયનોનો “સાવજ્જજોગવિરઈં ઉચ્ચિકત્તણ સુણવઓ ય પઢિવત્તી” ઇત્યાદિ ગાથા (૯૦૨) વડે સાવધયોગની વિરતિ આદિરૂપ સમુદાયાર્થ કહેવાશે.

૫-તેમજ ઉપક્રમ નિરૂપણ આદિ અનુયોગના દારો કહેવાશે.

૬-અને તે ૬ દારોના લેહો કહેવાશે. જેમકે-આનુપૂર્વી, નામ, પ્રમાણ, વક્તવ્યતા, અર્થાધિકાર, અને સમવતાર એ છ પ્રકારે ઉપક્રમ છે; ઓઘનિષ્પન્ન નામનિષ્પન્ન અને સૂત્રા-

લાપકનિષ્પન્ન એમ ત્રણ પ્રકારે નિષ્કેપ છે; સૂત્ર અને નિયુક્તિના લેહથી અનુગમ બે પ્રકારે છે, નંગમાદિક નયો સાત પ્રકારે છે, ઇત્યાદિ લેહો કહેવાયો.

૭—આરંભ કરવા નજીક લાવવું તે ઉપક્રમ, નજીક લવાયેલ શાસ્ત્રનું નામ આદિ લેહોથી સ્થાપન કરવું તે નિષ્કેપ, ઇત્યાદિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિરૂપ નિરૂપત કહેવાયો.

૮—તે પછી એ ઉપક્રમાદિ ક્ષારોનો નિચતક્રમ કહેવાયો, જેમકે આરંભ નહિ કરાએલાનો નિષ્કેપ નથી કરાતો, નિષ્કેપ નહિ કરાએલાનો અનુગમ નથી થતો ઇત્યાદિ.

૯—આ ઉપક્રમાદિ ક્ષારો શાસ્ત્ર બંધવામાં નગરદ્વારના દ્વારાન્તની જેમ ઉપકારી છે. જેમકે કોઈ કિલ્લાવાળા મોટા નગરને એક પશુ દરવાજો ન હોય, તો તે નગરમાં લોકો આશ્રય કરતા નથી. તેમજ એકાદ દરવાજો હોય, તો પશુ તેમાં જવા આવવાની સુરક્ષા પડે, પરંતુ નાના નાના અનેક દરવાજા સહિત સુખ્ય આર દરવાજા હોય તો તેમાં સર્વ-જનો સુખે આશ્રય કરે, અને તેમાં જવા આવવાની પણ સુગમતા થાય, તેવીજ રીતે આ શાસ્ત્ર પણ ઉપક્રમ આદિ ક્ષારોનાળું હોવાથી, તેનો સુખ પૂર્વક બોધ થઈ શકે તેમ છે, તેથી તેનું અહણુ ધારણ ચિન્તન આદિ સરળતાથી થાય છે. આવી રીતે ઉપક્રમાદિ ક્ષારોનું પ્રયોજન છેવટે કહેવાયો.

૧. ફળદ્વાર

આ સંબંધગાથાનો વિસ્તારથી અર્થ કહેવાની ઇચ્છા રાખનાર ભાષ્યકાર મહારાજ વિકાનોની પ્રવૃત્તિ માટે પ્રથમ આવશ્યકતા અનુયોગનું ફલ પ્રતિપાદન કરનારી ગાથા કહે છે.

નાળ-કિરિયાદિ મોક્ષો, તમ્યમાવત્સયં જઓ તેળ ।

તત્ત્વક્ષણાગમ્મો, કારણજો કજ્જસિદ્ધિ તિ ॥૩॥

જ્ઞાન અને ક્રિયાથી મોક્ષ થાય છે, અને આવશ્યક સૂત્ર જ્ઞાનક્રિયામય છે, તેથી તે આવશ્યકતા વ્યાખ્યાનનો આરંભ કર્યો છે. કેમકે કારણથી કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે, ૩.

(૧) સમ્યગ્બોધરૂપ જ્ઞાન, તથા (૨) સાવધ યોગની વિરતિ, અને નિરવધ યોગનું સેવન કરવારૂપ ક્રિયા, એ ઉભયથી સર્વકર્મરૂપ કલકનો નાશ થવા રૂપ મોક્ષ સધાય છે, એ વાત સર્વ શિષ્યપુરૂષોને માન્ય છે. અહીં સમ્યગ્દર્શન તે સમ્યગ્ જ્ઞાનમાં અન્તર્ભૂત છે, કેમકે સમ્યગ્દર્શનથી ચુકત જ્ઞાન તે સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવાય છે, અને સમ્યગ્દર્શનથી રહિત જ્ઞાન તે અજ્ઞાન સ્વરૂપ છે.

પ્રશ્ન:—જો જ્ઞાન અને ક્રિયાથી મોક્ષ થાય છે, તો પછી અહીં આવશ્યકનો અનુયોગ કહેવાનું શું પ્રયોજન છે ? કે જેથી મોક્ષની માટે પુદ્ગિમાનો આ આવશ્યક-અનુયોગમાં પ્રવૃત્તિ કરે ?

ઉત્તર:—આ આવશ્યક (અનુયોગ) એ જ્ઞાન ક્રિયાનું કારણ છે. તેથી તે જ્ઞાનક્રિયા સ્વરૂપ જ છે; જેમ ઘી આગુની વૃદ્ધિનું કારણ હોવાથી, લોકમાં ઉપચારથી ઘીને આગુબધ કહેવાય છે. નરવલનું પાણી પગના રોગનું કારણ હોવાથી, તેને પગનો રોગ કહેવાય છે; આવી રીતે લોકમાં કારણને ઉપચારથી કાર્ય કહેવાય છે, તેમ પ્રસ્તુત અનુયોગના વિષયભૂત સામાયિકાદિ છ અધ્યયન સ્વરૂપ આવશ્યક પણ સમ્યગ્જ્ઞાનક્રિયાનું કારણ હોવાથી, સમ્યગ્જ્ઞાનક્રિયાસ્વરૂપ છે. માટે એ આવશ્યકસૂત્રનું અધ્યયન શ્રવણ ચિન્તન અને તેમાં કહેલ અનુ-

જ્ઞાન કરનારને આવશ્યક સમ્યગ્જ્ઞાનક્રિયાની પ્રાપ્તિ થવાથી મોક્ષ ફળની સિદ્ધિ થાય છે. આ કારણથી આવશ્યકના અનુયોગમાં બુદ્ધિમાનોએ પ્રવૃત્તિ કરવી.

પ્રશ્ન :—જો એ પ્રમાણે “આવશ્યકથી જ્ઞાન ક્રિયાની પ્રાપ્તિ અને તેથી મોક્ષરૂપ ફળની સિદ્ધિ થાય છે,” તો તે પરંપરાએ આવશ્યકનું ફળ થયું, પણ તેના અનુયોગનું ન થયું, અને અહીં તો આવશ્યકના અનુયોગના ફળનો વિચાર ચાલે છે.

ઉત્તર :—આવશ્યક એ વ્યાખ્યેય છે, અને અનુયોગ એ તેનું વ્યાખ્યાન છે, વ્યાખ્યાનમાં વ્યાખ્યેયગત સર્વ અભિપ્રાય પ્રગટ કરાય છે, તેથી વ્યાખ્યેયનું જે ફળ તે વ્યાખ્યાનનું અવશ્ય બાણુવું, કારણ કે વ્યાખ્યેય અને વ્યાખ્યાન બન્ને એકજ અભિપ્રાયવાળા હોય છે, માટે મોક્ષ ફળ ઇચ્છનારાએ આવશ્યકના અનુયોગમાં અવશ્ય પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ, કેમકે તેથી જ્ઞાન-ક્રિયાની પ્રાપ્તિ, અને જ્ઞાન-ક્રિયા પામવાથી મોક્ષરૂપી ફળની સિદ્ધિ થાય છે.

પ્રશ્ન :—જો કે આવશ્યકના અનુયોગથી જ્ઞાન-ક્રિયાની પ્રાપ્તિ અને તેથી મોક્ષની સિદ્ધિ થાય; તો પણ તેમાંજ શા માટે પ્રવૃત્તિ કરવી ? અને બીજે ગમે ત્યાં ‘પષ્ટિત’ત્રાદિમાં કેમ ન કરવી ?

ઉત્તર :—કારણથી જ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. જેમકે સારી રીતે નિશ્ચિત થએલા કારણમાં બુદ્ધિમાનો પ્રવૃત્તિ કરે, તોજ સંપૂર્ણ ઇચ્છિત કાર્ય સિદ્ધ થાય, પણ જો તેથી ઉદ્ધટું કારણ વિના જ કાર્ય સિદ્ધ થતું હોય, તો ઘાસમાથી પણ સુવર્ણ-મણિ-મોતી વિગેરેની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ, અને તેમ થતાં આખું જગત સમૃદ્ધ થઈ જાય, પરંતુ એમ થવું અસંભવિત છે. અહીં પ્રસ્તુતમાં આવશ્યકનો અનુયોગ જ પરંપરાએ મોક્ષનું કારણ છે. પણ પષ્ટિત-ત્રાદિ શાસ્ત્ર મોક્ષનાં કારણો નથી. કારણ કે આ આવશ્યકનો અનુયોગ જ્ઞાન-ક્રિયા ઉત્પન્ન કરવા દ્વારા મોક્ષને સાધે છે, અને બીજા પષ્ટિત-ત્રાદિ શાસ્ત્રો જ્ઞાન ક્રિયારૂપ ન હોવાથી પરંપરાએ પણ મોક્ષને સાધનાર નથી.

૨ : યોગદ્વાર

મન્વસ્સ મોક્ષમગ્ગાહિલાસિણો ઠિયગુરુવવસસ્સ ।

આર્યે જોગમિણં બાલ ગિલાણસ્સ વાહારં ॥૪॥

ગુરૂના ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલનાર અને મોક્ષમાર્ગના અભિલાષી એવા ભવ્યજીવને સર્વ શ્રુતની આદિમાં બાળ અથવા રોગીને ઉચિત આહાર આપવાની પેઠે પ્રથમ આ આવશ્યક સૂત્ર જ આપવું જોઈએ, ૪

સમગ્ર દ્વાદશાંગીરૂપ શ્રુતનો અભ્યાસ કરાવવા અગાઉ, ગુરૂ શિષ્યને આવશ્યકનો ઉપદેશ કરે છે. મોક્ષે જવાને લાયક જીવને ‘ભવ્ય’ કહેવામાં આવે છે, ભવ્ય છતાં પણ મોક્ષની અભિલાષા વિનાનો હોય, તો તે દૂરભવ્ય કહેવાય, તેવા દૂરભવ્યને આવશ્યકનો અનુયોગ આપવો ઉચિત નથી, માટે મોક્ષમાર્ગનો અભિલાષી એટલે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ

૧ પષ્ટિત-ત્ર એ સામ્યદર્શનનો મૂળ ગ્રંથ છે, તેમા ૬૦ વિષયોપર વર્ણન કરાયેલું છે. તે માટે જુઓ ઇશ્વરકૃત સામ્યકારિકા, અને તે ઉપરની વાચરૂપનિમિત્તની સામ્યતત્વકૌમુદી નામની દીક્ષા તથા ગોંડપાદચાર્યનું ભાષ્ય.

ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ ગુણને ઇચ્છનારો હોય, તથા ગુરૂના ઉપદેશમાં સ્થિત હોય-ગુરૂનો ઉપદેશ કર્તવ્યપણે પરિણુમાવેલ હોય, તેવા શિષ્યને આવશ્યકનો અનુયોગ આપવો.

શિષ્ય ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ ગુણને ઇચ્છનાર હોય, પણ જો ગુરૂના ઉપદેશમાં સ્થિર ન હોય, તો તેને આવશ્યકનું વ્યાખ્યાન ન કરવું, તે તાત્પર્યાર્થ છે. બાળક અથવા રોગીને વૈદ્યો જેમ ઉચિત આહાર આપે છે, તેમ આચાર્ય મહારાજ પૂર્વોક્ત શિષ્યને શરૂઆતમાં આવશ્યકનો અનુયોગ આપે છે. અર્થાત્ વૈદ્યો શરૂઆતમાં બાળકને હલકો મધુર આદિ આહાર આપે છે, અને રોગીને રાખ, મગ, ગોસામણુ વિગેરે જે વખતે તે ઉત્તરોત્તર-બળ-પુષ્ટિ આદિના હેતુ હોય એવો આહાર આપે છે. તેવી જ રીતે ઉપર જણાવેલ એવા ભવ્યાત્માને ઉત્તરોત્તર ગુણવૃદ્ધિના કારણભૂત આવશ્યકનો ઉપદેશ શ્રી તીર્થંકર, ગણધરો કહે છે.

ઉત્તમ પ્રકારના ભવ્યાત્માને શરૂઆતમાં આવશ્યક આપવું યોગ્ય છે, એટલું જ બાણીને ગુરૂમહારાજ તે ભવ્યને આવશ્યક આપે છે કે બીજી કોઈ વિધિની અપેક્ષા રાખે છે ? શિષ્યની આવી શંકાનું સમાધાન કરવાને શ્રીગુરૂમહારાજ કહે છે કે—

કયપંચનમોક્કારસ્સ દિન્તિ સામાદ્યાદ્યં વિદિષા ।

આવાસ્યમાયરિયા કમેણ તો સેસયસુયં પિ ॥૫॥

જેણે મંગળ માટે પંચનમસ્કારનો ઉચ્ચાર કર્યો હોય, એવા શિષ્યને આચાર્ય મહારાજ વિધિપૂર્વક સામાયિકાદિ આવશ્યક આપે છે, અને તે પછી તેવી જ રીતે સર્વશ્રુત પણ આપે છે પ.

મંગળ માટે જેણે પંચનમસ્કારનો ઉચ્ચાર કર્યો હોય, એવા ભવ્યાદિવિશેષણયુક્ત શિષ્યને પ્રશસ્ત દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ ને ભાવરૂપ તથા પ્રશસ્ત દિશા તરફ રહેવું જોઈએ, તે રૂપ શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી જ સામાયિકાદિરૂપ આવશ્યક સૂત્ર આચાર્ય મહારાજ આપે છે. પરંતુ આ યોગ્ય છે, એટલું જ માત્ર બાણીને સૂત્રાદિની વાચના આપતા નથી. આ પ્રમાણે આવશ્યક આપ્યા પછી આચાર્યાંગાદિ શ્રુત આપે છે, અને એમ કરતાં કરતાં શિષ્યને સર્વ શ્રુત સમુદ્રનો પાર પસાડે છે.

આવશ્યક સૂત્રની માફક તેના અનુયોગને આપવામાં પણ આજ વિધિ છે, તે જણાવવાને કહે છે—

તેજેવ યાડુણ્ઝોગં, કમેણ તેજેવ યાડહિગરોડયં ।

જેણ વિણેયદિયથાય, ચેરકમ્પકમો ઘસો ॥૬॥

તે સૂત્ર આપવાના અનુકંમથી જ આચાર્ય મહારાજ અનુયોગને પણ આપે છે, અને તે જ ક્રમે આ આવશ્યક સૂત્રના અનુયોગનો પણ અધિકાર છે; કેમકે શિષ્યવર્ગના હિત માટે સ્થવિર કલ્પનો આગળ કહેવાશે તેવો ક્રમ છે. ૬.

ઉપર પાંચમી ગાથામાં કહ્યા મુજબ પંચનમસ્કાર ઉચ્ચારણ કરવારૂપ સૂત્ર વિધિના અનુકંમથી, વ્યાખ્યાનરૂપ અનુયોગ આચાર્ય મહારાજ શિષ્યને આપે છે. આવશ્યક સૂત્રપ્રદાન-ક્રમ અને આવશ્યક વ્યાખ્યાનપ્રદાનક્રમ, આ બે પ્રકારના અનુકંમમાં અહીં અનુયોગ અનુકંમ પ્રસ્તુત હોવાથી આ ગાથાના પ્રારંભથી અનુયોગપ્રદાનનો અધિકાર અહિં ઈષ્ટ છે. કારણ કે શિષ્ય વર્ગને ઉત્તરોત્તર ગુણ પ્રાપ્તિ માટે સ્થવિરોનો એટલે ગચ્છવાસી સાધુઓનો, સામાન્યારી વિશેષ રૂપ આવો કલ્પ છે,

એ કલ્પનું સ્વરૂપ અને ક્રમ હવે પછીની ગાથામાં કહેવાશે.

પન્વજ્જા સિવ્વસાવયમત્થમ્મહાણં ચ અનિલ્લજ્જો વાસો ।

નિપ્પત્તી ય વિહારો, સામાયારી ઈદ્દિં ચેવ ॥૭॥

^૧પ્રવચ્ચા, ^૨શિક્ષાપદ, ^૩અર્થ ગ્રહણ, ^૪અનિચતવાસ, ^૫નિષ્પત્તિ, ^૬વિહાર, અને ^૭સામા-
ચારીની સ્થિતિ (આ સાત પ્રકારે સ્થવિર કલ્પનો ક્રમ છે) ૭.

૧-પ્રવચ્ચા=પ્રથમ તો ગુણવાનું ગુરૂએ વિધિપૂર્વક આલોચના કરીને, યોગ્ય વિનીત શિષ્યને પ્રશસ્ત દ્રવ્યક્ષેત્ર આદિમાં વિધિપૂર્વક દીક્ષા આપવી. તે પછી

૨ શિક્ષાપદ=એ દીક્ષા આપેલ શિષ્યને શિક્ષાનો અધિકાર હોય છે. તે શિક્ષા બે પ્રકારની છે. એક ગ્રહણશિક્ષા એટલે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ, અને બીજી આસેવનાશિક્ષા એટલે પડિલેહણ આદિ ક્રિયા શિખવવી. તેમાં બાર વર્ષ પર્યંત સૂત્ર લખવું, તે ગ્રહણશિક્ષા, અને પડિલેહણાદિ ક્રિયાનો ઉપદેશ તે આસેવનાશિક્ષા.

(આ ગાથામાં જે સિક્કાવાચક પદ છે, તેની અમે શિક્ષાપદ એવી વ્યાખ્યા કરી છે. છતાં બીજા આચાર્યો શિક્ષા શબ્દથી વ્રતપદ ભુલું કરીને એવો અર્થ કરે છે, કે શિક્ષા દશવંકાલિકલ્પ ચોથું અધ્યયન કે આચારાંગનું શસ્ત્રપરિણા અધ્યયન થયા પછી, પંચ મહાવ્રત અને છતુ રાત્રિ ભોજન વિરમણ રૂપ જે વ્રતો, તેમાં શિષ્યને સ્થાપન કરવો, તે શિક્ષાવ્રત, પરંતુ પૃથક્કલ્પણિમાં અને પ્રાચીનટીકામાં એ પ્રમાણે જણાતું નથી, તેથી એ વ્યાખ્યાનની ઉપેક્ષા કરીએ છીએ.)

૩-અર્થગ્રહણ=દીક્ષા ગ્રહણ કરાવ્યા પછી શિષ્યને બાર વર્ષ પર્યંત સૂત્ર લખાવવું. તે પછી બાર વર્ષ પર્યંત એ સૂત્રનો અર્થ સમજાવવો. કારણ કે જેમ હળ રેંટ અથવા ઘાણીમાંથી છુટેલો ભૂખરો બળદ, સાફ અથવા ખંરાબ ઘાસ સ્વાદનો અનુભવ કર્યા સિવાય ખાઈ જાય છે, અને પછી વાગોળતી વખતે એનો સ્વાદ અનુભવે છે, તેવીજ રીતે શિષ્ય પણ પ્રથમ અર્થ જાણ્યા વિના, બાર વર્ષ સુધી સૂત્ર લખે તે વખતે તેનો અર્થ નહિ જાણવાથી, શિષ્યને રસ પડતો નથી, પરંતુ અર્થ ગ્રહણ કરવી વખતે રસ પડે છે.

અથવા જેમ ખેડુત પ્રથમ ડાંગર આદિ ધાન્ય વાવે છે, પછી તેનું રક્ષણ કરીને પકવે છે, તે પછી તેને કાપી મસળી સાફ કરીને ઘેર લાવીને, નિશ્ચિતપણે તેનો ઉપભોગ કરે છે, જો તેમ ન કરે તો, ધાન્ય વાવવા આદિનો તેનો શ્રમ નિષ્ફળ જાય. તેજ પ્રમાણે શિષ્ય પણ બાર વર્ષ સુધી સૂત્ર લખીને, જો તેનો અર્થ ગ્રહણ ન કરે, તો તેને તેના અધ્યયનનો શ્રમ નિષ્ફળ જાય. માટે સૂત્ર લખ્યા બાદ બાર વર્ષ પર્યંત અવશ્ય તેનો અર્થ સાંભળવો.

આ પ્રમાણે સ્થવિર કલ્પનો ક્રમ છે કે પ્રથમ દીક્ષા આપવી, તે પછી સૂત્ર લખાવવું અને તે પછી તેનો અર્થ લખાવવો. આથી અનુયોગ આપવાના ક્રમનો અહીં અધિકાર છે, એમ જે પૂર્વે કહ્યું હતું તેનો અહીં સંબંધ જોડે છે, કે સૂત્ર અધ્યયન કર્યા બાદ તેના અર્થ વ્યાખ્યાન રૂપ સ્થવિર કલ્પનો ક્રમ છે, અને અર્થ કહેવા રૂપ આવશ્યકતા અનુયોગનેજ શાસ્ત્રકારે કહેવાનો આરંભ કર્યો છે. આટલી બાબત આ ગાથામાં ચાલતા વિષયને ઉપયોગી છે. આ સિવાય જે બીજી કહેવાશે તે બધું પ્રાસંગિક છે.

૪-અનિયતવામ-પ. નિષ્પત્તિ=ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સૂત્રાર્થ લાણેલો શિષ્ય, જો આચાર્ય પદને લાચક હોય, તો ઓછામાં ઓછા બે મુનિઓ અને ત્રીજો પોતે એમ ત્રણ જણને, આમ-નગર-સંનિવેશ આદિમાં વિહાર કરાવી, બાર વર્ષ સુધી વિવિધદેશોના દર્શન અવશ્ય કરાવવાં, અને જો તે શિષ્ય આચાર્યપદને લાચક ન હોય, તો તેને માટે આ દેશાટનનો નિયમ નથી.

પ્રશ્ન—આચાર્યપદને લાચક શિષ્ય શા માટે દેશોનાં દર્શન કરે ?

ઉત્તર :—વિવિધ દેશોમાં વિહાર કરતાં તે તીર્થંકરોની જન્મભૂમિ વિગેરે જુએ, તે જોઈને વિચારે કે-અહીં તીર્થંકરો જન્મ્યા હતા, અહીં દીક્ષા લીધી હતી, અહીં મોક્ષે ગયા હતા, ઇત્યાદિ વિચારતાં તેને અતિશય આનંદ થાય છે, અને તેથી પોતે સમકિતમાં સ્થિર થાય છે, તેમજ બીજાઓને પણ સ્થિરતા કરાવે છે.

વળી જુદા જુદા દેશોમાં કરતાં અતિશય શ્રુતજ્ઞાની આચાર્યોના દર્શનથી, સૂત્રાર્થ સંબંધી અને સામાચારી સંબંધી વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ જુદા જુદા દેશોની ભાષા અને આચારનું પણ જ્ઞાન થાય છે. તેથી તે તે દેશોમાં જન્મેલા શિષ્યોને તે તે ભાષામાં ધર્મોપદેશ આપી શકે છે. પછી એ ધર્મોપદેશથી બોધ પામેલાઓને દીક્ષા આપે છે. પૂર્વે દીક્ષા પામેલાઓ તેની ઉપસંપદા-નિશ્ચા અંગીકાર કરે છે, અને આ ગુરૂ સર્વ ભાષા તથા આચારમાં કુશળ છે, એમ જાણીને તે મુમુક્ષુઓને તેના પર પ્રીતિ થાય છે. આ પ્રમાણે આચાર્યપદને લાચક હોય એવા શિષ્યને, બાર વર્ષ સુધી દેશ દર્શન કરાવવા રૂપ અનિયત વાસ કરાવવો, એથી ધણુ શિષ્યોની પ્રાપ્તિ બાદ આચાર્ય પદ પામીને સ્વ-પરનો ઉપકાર કરે.

૬-વિહાર=લાંબો દીક્ષાપર્વાય પાળી બીજા યોગ્ય શિષ્યને પોતાના પદ પર સ્થાપી, પોતે ભગવન્તે કહેલા માર્ગમાં વિશેષ અનુષ્ઠાન કરે. એ વિશેષ અનુષ્ઠાન બે પ્રકારે છે. (૧) સંલેખનાદિ કરીને ૧- ભક્ત પરિણા, ૨- ઇગિની અને ૩- પાદોપગમન રૂપ અનુષ્ઠાનથી મરણ અંગીકાર કરે, અથવા (૨) ૧-જિનકલ્પ ૨- પરિહાર વિશુદ્ધિ, અથવા ૩- ચથાલન્દિત કલ્પ અંગીકાર કરે, આ બંને પ્રકારના અનુષ્ઠાનમા તે તે અનુષ્ઠાનની સામાચારી જાણીને પ્રવૃત્તિ કરે.

૭-સામાચારીની સ્થિતિ=પહેલા પ્રકારનું અનુષ્ઠાન કરનાર આચાર્ય- “જેમ પક્ષીઓ પ્રયત્નથી ઈંડોને તંચાર કરે, તેમ પ્રયત્નથી શિષ્યોને તંચાર કરીને બાર વર્ષની સંલેખના કરે. તે આ પ્રકારે-

ચાર વર્ષ છઠ્ઠ અઠમ આદિ વિચિત્ર પ્રકારનો તપ કરે, ચાર વર્ષ દુધ દહિં આદિ વિગય રહિત તપ કરે, બે વર્ષ એકાંતરે આંખિલ કરે, છ માસ મધ્યમ તપ કરીને પારણે પ્રમાણપેત લોજનવાળું આંખિલ કરે. બીજા છ માસ છઠ્ઠ અકુમાદિ વિકૃષ્ટ તપ કરે અને તે પછી એક વર્ષ પર્યન્ત, એક પચ્ચદ્વ્યાણુ પૂરું થયા પહેલાં બીજા પ્રત્યાખ્યાનની શરૂઆત જેમાં થાય તે પ્રત્યાખ્યાન કોટીસહિત કહેવાય, એવી રીતે કોટીસહિત આંખિલ કરે. એમ બાર વર્ષની સંલેખના કર્યો પછી, યોગ્ય અવસરે ભક્તપરિણાદિ કરે, અથવા પર્વતની ગુફામાં જઈ પાદોપગમન અનુષ્ઠાન કરે.

બીજા પ્રકારનું અનુષ્ઠાન કરનાર આચાર્ય જિનકલ્પ આદિ અંગીકાર કરે છે. તેમાં પ્રથમ તો મધ્યરાત્રે આ પ્રમાણે વિચારે કે=વિશુદ્ધચારિત્રાનુષ્ઠાન વડે મેં આત્મહિત કર્યું.

અને શિષ્યાદિને ઉપકાર કરવાથી પરહિત પણ કર્યું. વળી ગચ્છતું પરિપાલન કરે એવા શિષ્યો પણ હવે તૈયાર થયા છે. તો હવે મારે વિશેષ આત્મહિત કરવું ઉચિત છે. ઇત્યાદિ વિચારીને જો પોતાને વિશિષ્ટજ્ઞાન હોય, તો પોતેજ પોતાનું આયુષ્ય કેટલું અવશેષ છે, તેનો વિચાર કરે. પોતાને તેવું વિશિષ્ટજ્ઞાન ન હોય, તો તેવા જ્ઞાનવાળા ખીજ આચાર્યને પૂછીને નિર્ણય કરે. એ પ્રમાણે આયુષ્યનો નિર્ણય થતાં જો આયુષ્ય અલ્પ જણાય, તો ભક્તપરિણ્યાદિમાંથી કોઈ પણ એક પ્રકારે મરણ અંગીકાર કરે; પણ જો આયુષ્ય દીર્ઘ જણાય અને જંઘાળળ ક્ષીણ થયું હોય તો વૃદ્ધવાસ અંગીકાર કરે, પરંતુ શક્તિ સારી હોય તો જિનકલ્પ આદિમાંથી કોઈ પણ કલ્પનો સ્વીકાર કરે.

જો જિનકલ્પ સ્વીકારવાની ઇચ્છા હોય, તો આ પાંચ તુલના (ભાવના)થી પોતાના આત્માની તુલના (પરીક્ષા) કરે. તપ-સત્ત્વ-સૂત્ર-એકત્વ અને બળથી, એમ પાંચ પ્રકારે તુલના-આત્માની પરિકર્મણ કરે. જિનકલ્પ અંગીકાર કરનાર આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-પ્રવર્તક-સ્થવિર-અને ગણાવચ્છેદક આ પાંચમાંના કોઈ પણ ઘણું કરીને હોય છે. તેઓ ઉપર્યુક્ત પાંચ ભાવનાથી આત્માની તુલના કરે, અને કન્દર્પ-કિલ્બિષિક-આલિયોગિક અસુર અને સંભોહના સંબંધવાળી પાંચ અશુભ ભાવનાઓનો ત્યાગ કરે.

(૧) તપભાવના=ઉપર જણાવેલ તપ સત્ત્વ આદિ પ્રશસ્તભાવનાથી આત્માની તુલના કરતાં પ્રથમ તપ વડે આત્માની તુલના કરે, તેમાં ક્ષુધાનો એવો જય કરે કે દેવ આદિના ઉપસર્ગથી, છ માસ પર્વન્ત શુદ્ધ આહાર આદિ ન મળે તો પણ પીડા ન પામે.

(૨) સત્ત્વભાવનાથી ભયનો પરાજય કરે, તે સત્ત્વભાવના પણ પાંચ પ્રકારે છે, (૧) રાત્રિએ જ્યારે સર્વ સાધુઓ સુઈ જાય ત્યારે પોતે એકલાજ ઉપાશ્રયમાં કાઉસગ્ગ કરે. (૨) ઉપાશ્રયની બહાર રહીને કાઉસગ્ગ કરે. (૩) ચોકમાં રહીને કાઉસગ્ગ કરે. (૪) શૂન્યગૃહમાં અને (૫) સ્મશાનમાં રહીને કાઉસગ્ગ કરે. એવી રીતે પાંચ સ્થાને કાઉસગ્ગ કરી, પાંચ પ્રકારે ભયનો જય કરી સત્ત્વની પરીક્ષા કરે. એ પાંચ પ્રકારની સત્ત્વભાવનાથી આત્માને ભાવિત કર્યો પછી (૩) સૂત્ર ભાવનાથી આત્માને ભાવિત કરે. પોતાના નામની પેઠે સૂત્રને એવું પરિચિત કરે કે સૂત્રપરાવર્તન કરવાના અનુસારે રાત્રે અથવા દિવસે ઉચ્છવાસ-પ્રાણ-સ્તોક-લવ-મૂહૂર્ત વિગેરે કાળ સારી રીતે જાણી શકે, તે પછી

(૪) એકત્વભાવનાથી આત્માને એવી રીતે ભાવિત કરે કે એક સંઘાડાના સાધુ આદિની સાથે પણ, પૂર્વે થયેલા આલાપ-સંવાપ-સૂત્રાર્થને, સુખદુઃખ આદિ પ્રશ્ન, પરસ્પર કથા-વાર્તા કરવી વગેરે સર્વસંબંધનો ત્યાગ કરે. એમ કરવાથી બાહ્ય મમત્ત્વ મૂળથી નાશ પામે. તે પછી શરીર-ઉપધિ આદિથી પણ પોતાને સિદ્ધ બુદ્ધે. એથી સર્વવસ્તુ ઉપરની આસક્તિ-મમતાનો સર્વથા અભાવ થાય. તે પછી

(૫) બળભાવનાથી તુલના કરે. એમાં બળ બે પ્રકારે છે-એક શારીરિક બળ અને બીજું માનસિક-ધીરજ બળ જિનકલ્પ અંગીકાર કરનાર સુનિતું શારીરિક બળ ખીજ સામાન્ય મનુષ્ય કરતાં વિશેષ હોવું જોઈએ. જો કે તપસ્યાદિથી કૃશ થયેલાતું શારીરિક બળ જેવું જોઈએ તેવું નથી હોતું તો પણ માનસિક ધૈર્યબળ એવું હોય કે મોટા પરિસહ તેમજ ઉપસર્ગોથી પણ પરાભવ ન પામે.

ઉપરોક્ત પાંચ ભાવનાથી ભાવિતાત્મા જિનકલ્પ સમાન હોઈ, ગચ્છમાં વસતાં છતાં પણ આહારાદિની ભાવના પ્રથમ કરે. એટલે ત્રીજી પોરસીએ આહાર લે, તેમા વાલ-ચણા વિગેરે ગૃહસ્થોને ત્યાંથી નાંખી દેવા લાયક હુખો આહાર ગ્રહણ કરે. આ એષણના સંબંધમાં કહ્યું છે કે “સંસૃષ્ટ-અસંસૃષ્ટ-ઉદ્ધૃત-અદ્યલેપ-ઉદ્ગૃહીત-અગૃહીત-અને ઉન્નિજત ધર્મ” આ સાત પ્રકારની પિંડેષણામાંથી પહેલી બે શિવાચની કોઈપણ બે એષણાને અભિગ્રહ કરી, એક એષણ વડે ભોજન અને બીજી એષણ વડે પાણી ગ્રહણ કરે, આ સિવાય બીજા પણ આગમોક્ત વિધાનથી ગચ્છમાં રહીને પ્રથમ આત્માને બરાબર ભાવિત કરે.

તે પછી જિનકલ્પ અંગીકાર કરવાની ઈચ્છાવાળા મુનિ સંધ એકઠો કરે, તેના અભાવે પોતાના ગચ્છને તો અવશ્ય એકઠો કરે, તે પછી તીર્થંકર પાસે અને તે ન હોય તો ગણધર પાસે, તેમના અભાવે ચૌદપૂર્વધર પાસે, તે પણ ન હોય તો દશ પૂર્વધર પાસે, તેમના પણ અભાવ હોય તો વડ પીપળા અથવા અશોક વૃક્ષની નજીક જઈને, જિનકલ્પ અંગીકાર કર્યા અગાઉ પોતાના પદ પર સ્થાપેલા આચાર્યને તથા બાલ વૃદ્ધસહિત ગચ્છને તથા વિશેષે કરીને પૂર્વે જે પોતાથી વિરૂદ્ધ હોય એવાને આ પ્રમાણે ખમાવે.

“હે ભગવન ! બે પ્રમાદથી પૂર્વે તમારી સાથે મેં સારું વર્તન ન કર્યું હોય, તો શબ્દ અને કષાય રહિત ઈર્ષ તમને ખમાવું છું. પછી તે મુનિએ ભૂમિપર મસ્તક મૂકીને આનન્દથી અશ્રુપાત કરતા યથાયોગ્ય તેમને ખમાવે. ખમાવનારને “મોક્ષમાર્ગમાં નિઃશબ્દ-પણ, વિનય, માર્ગની ઉન્નતિ, એકત્વ, લઘુતા, અને જનકલ્પમાં અપ્રતિબંધ, એ ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે.” એ રીતે સર્વને ખમાવ્યા બાદ પોતાના પદે થાપેલા આચાર્યને તેમજ બીજા મુનિઓને શિખામણ આપે કે-

“તમારે હવે આ પોતાના ગચ્છનું પાલન કરવું અને સર્વત્ર અપ્રતિબદ્ધ થવું. વળી અન્તે તમારે પણ અમારી પેઠે જિનકલ્પાદિ વિશેષ અનુષ્ઠાન કરવું, કેમકે જૈનશાસનમાં આવો જ ક્રમ છે. વળી વિનય કરવા યોગ્ય તરફ પૂર્વે વિનય કરેલો છે, છતાં હવે પ્રમાદ ન કરશો, વધારે શું ? જેની જેની સાથે જે જે પ્રકારે ઘટે તે તે પ્રકારે વર્તવાનું તમે જાણો છો.” આ પ્રમાણે આચાર્યને કહ્યા પછી બીજા મુનિઓને કહે કે-“આ અવમ છે (નાનો છે), સમરાત્નિક છે (પર્યાયે કરીને સરખો છે), અમારી અપેક્ષાએ અદ્ય શ્રુતવાળો છે, એમ જાણીને તમે આ નવા સ્થાપેલ આચાર્યને પરાભવ ન કરશો, કેમકે તે હવે તમારે વધારે પૂજ્ય છે. ઈત્યાદિ શિક્ષા આપીને જિનકલ્પી મુનિ પાંખસહિત પક્ષીની જેમ અથવા મેઘના સમૂહથી નીકળેલી વિજળીઓની જેમ, ઉપકરણ સહિત સમુદાયથી નિરક્ષેપ એવા તે મહાપુરૂષ ધીરપણે આવ્યો જાય. મેઝની ગુફામાંથી નીકળેલા સિંહની પેઠે ગચ્છથી નીકળેલા તે આચાર્ય દેખાતા બંધ થાય એટલે આનન્દિત ચહેરે મુનિઓ પાછા ફરે. જિનકલ્પ અંગીકાર કરેલ સાધુ વિઘ્નરહિત માસપર્યન્ત નિર્વાહ થાય એવું ક્ષેત્ર જાણીને ત્યાં વિચરે.

જિનકલ્પ અંગીકાર કરેલ મુનિ જે ગામમાં માસકલ્પ અથવા ચતુર્માસ કરે, ત્યાં તેના છ ભાગ કલ્પે અને એકેક ભાગમાં એકેક દિવસ ગોચરી જાય; એટલે જે ભાગમાં એક દિવસે ગોચરી ગએલ હોય તે ભાગમાં ફરી સાતમે દિવસે ગોચરી જાય. ગોચરી અને વિહારાદિ ત્રીજી પોરસીએજ કરે, જ્યાં ચોથી પોરસી શરૂ થાય ત્યાં અવશ્ય ઉભા રહે,

ત્યાંથી જરા પણ ગમન ન કરે. પૂર્વે કહેલ સાત એષણામાંથી પહેલી બે સિવાયની પાંચમાંથી કેઈ પણ બે એષણાના અભિગ્રહથી અલેપ સાત પાણી ગ્રહણ કરે. એષણા-આદિના કારણ સિવાય કેઈની સાથે કંઈ પણ બોલે નહિ. એક વસતિમાં વધારેમાં વધારે સાત જિન કલ્પિ રહે, પણ એક બીજા સાથે વાતચીત કરે નહિ. ઉપસર્ગ પરિસહ સર્વ સહનજ કરે, રોગ થાય તો ઔષધ વગેરે નજ કરાવે, પણ તેની વેદના સમ્યક્ પ્રકારે સહન કરે. મનુષ્ય તિર્યચ આદિતુ આવવું તે આપાત, અને તેઓની જ્યાં નજર આવે તે સંલોક, એ વગેરે દોષ રહિત સ્થળે લઘુનીતિ, વડી નીતિ કરે, અન્ય સ્થળે ન કરે.

વળી જિનકલ્પિઓ અવશ્ય વસતિમાં મમત્વ રહિત અને પરિકર્મ વિનાના હોય છે. સ્થવિરોને પણ એમજ હોય છે, પરંતુ તેમને વસતિની પ્રમાજના કરવાની હોય છે. જિન કલ્પી તો વસતિની પ્રમાજના પણ ન કરે. પરિકર્મ રહિત વસતિમાં પણ નિરંતર ઉભા રહે, કદિ બે બેસે તો ઉભડક્યાસનેજ બેસે, પલાંડી વાળીને તે ન બેસે. કેમકે તેમની પાસે જમીન પર પાથરવાને કંઈ આસનાદિ ઉપકરણ હોતું નથી. માર્ગમાં જતાં ઉન્મત્ત હાથી વાઘ સિંહ આદિ સામા આવે, તો તેના ભયથી અવળા માર્ગે જઈ ઇર્ષાસંમિતિને ભંગ ન કરે, પરંતુ તેના સામાજ આલ્યા ભય, ઇત્યાદિ જિનકલ્પિનો વિધિ આગમથી જાણવો.

પૂર્વોક્ત બેઉ પ્રકારના વિહારમાં શ્રુતસંહતનઆદિની સ્થિતિ આ પ્રમાણે જાણવી. જિન-કલ્પિને ઓછાં ઓછું શ્રુત નવમા પૂર્વની ત્રીજી આચાર વસ્તુ સુધી હોવું જોઈએ, અને વધારેમાં વધારે દશ પૂર્વમાં કંઈક ન્યૂન હોવું જોઈએ. તથા વજની ભીંત સમાન મજબુત પહેલું વજ્રપ્રભસનારાય સંઘચણ હોય. કલ્પઅંગીકારની સ્થિતિ પંદર કર્મભૂમિમાં હોય, અને અપહરણ થવાથી અકર્મભૂમિમાં પણ હોય. ઉત્સપિણી કાળમાં જિન કલ્પવાળા મુનિરાજે ત્રીજા ચોથા આરામાંજ હોય, જન્મમાત્રથી તો બીજા આરામાં પણ હોય. અવસર્પિણી કાળમાં જન્મમાત્રથી ત્રીજા ચોથા આરામાંજ હોય, અને જિનકલ્પ વાળાતો પાંચમા આરામાં પણ હોય. તથા સંહરણથી તો સર્વકાળમાં હોય છે. જિનકલ્પ અંગીકાર કરનારા સામાયિક, છેદોપસ્થાપનીય ચરિત્રમાં અને જિનકલ્પ અંગીકાર કરેલાઓ તો સૂક્ષ્મસંપરાય, અને યથાગ્યાત ચારિત્રમાં પણ ઉપશમશ્રેણિ પામેલા હોય, તો હોય છે. ક્ષપકશ્રેણિને પામતા નથી. જિનકલ્પ અંગીકાર કરનારાઓ વધારેમાં વધારે બસોથી નવસો સુધી હોય છે, અને પૂર્વે જેઓએ જિનકલ્પ અંગીકાર કરેલ હોય તેવા બે હબરથી નવ હબર સુધી હોય છે. તેઓ ઘણું કરીને અપવાદ સેવતા નથી. જંઘાબળ ક્ષીણ થયું હોય અને વિહાર ન કરે તો પણ તે આરાધક કહેવાય છે. આવશ્યકી-નંપેધિકી-મિચ્છાદુધ્ધૃત-ગૃહિવિષય પૃચ્છા-અને ગૃહિવિષય ઉપસંપદા આ પાંચ સામાચારી એમને હોય છે, ઇચ્છા-મિચ્છા આદિ બીજા પાંચ સામાચારી નથી હોતી. બીજા આચાર્ય એમ કહે છે કે-આવશ્યકી-નંપેધિકી-અને ગૃહસ્થોપસંપત્ત રૂપ ત્રણ સામાચારીજ જિનકલ્પિને હોય છે. કારણ કે ઉદ્યાન આદિમાં વસનારા જિનકલ્પિને સામાન્યથી પૃચ્છાઆદિ પણ સંભવતા નથી. વળી દરરોજ તેઓ લોચ કરે. આ સિવાય વિશેષ હંકીકત સિદ્ધાન્તથી જાણવી.

પરિહારવિશુદ્ધિકલ્પની સામાચારી વિગેરે આ અંશમાં પરિહારવિશુદ્ધિ નામનું ચારિત્ર કહેતી વખતે આગળ કહેવાશે.

યથાલન્ધિકલ્પની સામાચારી સંક્ષેપથી આ પ્રમાણે છે, પાણીથી લીંબવેલો હાથ જેટલા કાળમાં સુકાય તેટલા કાળથી માંડીને પાંચ રાત્રિદિવસનો જે કાળ તેને સિદ્ધાન્ત પરિભાષામાં લન્દ કહે છે. તેટલો કાળ ઉલ્લંઘન કર્યા સિવાય જે વિચરે, એટલે વધારેમાં વધારે પાંચ અહોરાત્ર એક સ્થળે રહે તે યથાલન્ધિક કહેવાય. તેમને તપ-સરવ આદિ ભાવના જિનકલ્પિની પેઠે જ હોય, પાંચસાધુનો સમુદાય આ કલ્પ અંગીકાર કરે છે, અને ગામમાં છ શેરીઓ અથવા પોળોની જિનકલ્પિની પેઠે કલ્પના કરે છે, પણ ઉત્કૃષ્ટ-લન્દચારિ એકેક શેરીમાં પાંચ પાંચ દિવસ સુધી પર્યટન કરે છે. યથાલન્ધિક કલ્પ અંગીકાર કરનારા ઓછામાં ઓછા પંદર હોય છે, અને વધારેમાં વધારે બે હજારથી નવ હજાર હોય છે. તથા પૂર્વે જેઓએ યથાલન્ધિક કલ્પ અંગીકાર કરેલ હોય, તેવા ઓછામાં ઓછા બે કોડથી નવ કોડ સુધી હોય છે. અને વધારેમાં વધારે પણ તેટલા જ હોય છે.

આ યથાલન્ધિક બે પ્રકારના હોય છે-એક ગચ્છપ્રતિબદ્ધ અને બીજા ગચ્છથી અપ્રતિબદ્ધ, તેમાં જેઓ ગચ્છથી પ્રતિબદ્ધ છે, તેઓ દક્ષત નહિ સાંભળેલા અર્થતુ શ્રવણ કરવા માટે જ ગચ્છના સંબંધમાં રહે છે. પુનઃ એ બન્ને બધે પ્રકારના છે-એક જિનકલ્પિ-યથાલન્ધિક અને બીજા સ્થવિરકલ્પિયથાલન્ધિક. જે ભવિષ્યમાં જિનકલ્પ અંગીકાર કરનાર હોય, તે જિનકલ્પિયથાલન્ધિક કહેવાય, અને જે પુનઃ સ્થવિરકલ્પનો આશ્રય કરવાના હોય તે સ્થવિરકલ્પિયથાલન્ધિક કહેવાય. આ બેમાં પરસ્પર આટલો તફાવત હોય છે કે બન્ને પ્રકારના યથાલન્ધિક ગચ્છ અન્યને સોંપે, પરંતુ સ્થવિરકલ્પિયથાલન્ધિક ગચ્છમાં રહીને નિરવશપણે સર્વ પરિકર્મ કરે. વળી તે વસ્ત્ર-પાત્ર સહિત હોય છે. અને જેઓ ભવિષ્યમાં જિનકલ્પી થવાના હોય તેમને વસ્ત્ર-પાત્ર ન હોય. વળી તેઓ શરીરની પ્રતિચર્યા ન કરે, આંખને મેલ પણ ફર ન કરે, સર્વ પ્રકારના વ્યાધિ સહન કરે, પરંતુ કદિ પણ ચિકિત્સા ન કરાવે. આ પ્રમાણે જિનકલ્પિ આદિની સામાચારી છે. તે સંબંધી વિશેષ બાણવાની ઇચ્છાવાળાએ જૃહતકલ્પાદિ ગ્રંથમાં બેઈ લેવું.

પૂર્વોક્ત રીતે દીક્ષા અને સૂત્રાધ્યયનરૂપ શિક્ષા ગ્રહણ કર્યા પછી અર્થ ગ્રહણ કરવો, એમ કહેવાથી એ સિદ્ધ થયું કે સૂત્ર ભણવાનો કાળ પૂર્ણ થયા પછી તેના અર્થ વ્યાખ્યાન રૂપ અનુયોગનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી અહીં પણ એનોજ પ્રસ્તાવ છે.

પ્રશ્ન : પંચનમસ્કાર કરેલો હોય તેવા શિષ્યને આચાર્ય મહારાજ સામાયિકાદિશ્રુત આપે છે, અને તેનો અનુયોગ પણ તેવીજ રીતે આપે છે. આમ કહેવાથી તો—

આર્દ્દ નમોક્કારો જહ, પચ્છાડ્ડવાસયં તવો પુવ્વ ।

તત્સ મણિણ્ડુજોગે, જુત્તો આવસ્સયસ્સ તવો ॥૮॥

પ્રથમ નમસ્કાર અને પછી આવશ્યક છે, તો પહેલાં તેનો-નમસ્કારનો અનુયોગ અને પછી આવશ્યકનો અનુયોગ કહેવો બેઈએ. ૮.

પ્રથમ નમસ્કાર અને પછી આવશ્યક અપાય છે, એ ન્યાયથી તો એવું ઠરું કે પ્રથમ નમસ્કારનો અનુયોગ (વ્યાખ્યાન) કહેવું અને પછી આવશ્યકનો અનુયોગ કહેવો બેઈએ. કેમકે વ્યાખ્યેયના અનુસારેજ વ્યાખ્યાન કરાય છે. અહીં આવશ્યક રૂપ વ્યાખ્યેયની આદિમાં નમસ્કાર આપવો એમ તમે કહ્યું છે, તો નમસ્કારનો અનુયોગ કહ્યા બાદ આવશ્યકનો

અનુયોગ કહેવો ઉચિત છે. અને તેથી પ્રથમ ગાથામાં આવશ્યકનો અનુયોગ કરીશ એમ કહ્યું છે, તેને બદલે નમસ્કારનો અનુયોગ કરીને પછી આવશ્યકનો અનુયોગ કરીશ.” એમ કહેવું ઉચિત હતું.

સો સવ્વસુઅવસન્ધન્મન્તરમ્બો જબો તબો તસ્સ ।

આવાસ્યાણુઓગાદિગહ્ણગહિઓડ્ણુઓગોડ્ણિ ॥૧॥

ઉત્તર : તે નમસ્કાર સર્વશ્રુતસ્કંધની અન્તર્ગત છે. તેથી આવશ્યકના અનુયોગનું અહીં કરવાથી તેનો અનુયોગ પણ અહીં કરેલો જ છે. ૯.

એ પંચનમસ્કાર આવશ્યક-દશવૈકાલિક-ઉત્તરધ્વનન આદિ સર્વશ્રુતસ્કંધની અન્તર્ગત રહેલો છે, તેથી આવશ્યકનો અહીં કરવાથી નમસ્કારનો અનુયોગ પણ અહીં થઈ જાય છે, કારણ કે આવશ્યકાદિ શ્રુતસ્કંધમાં નમસ્કાર અન્તર્ગત હોવાથી, તે નમસ્કારને માટે જુદી પ્રતિજ્ઞા કરવાની જરૂર નથી. એટલા જ કારણથી આવશ્યકનો અનુયોગ કરીશ.” એમ કહેવાથી “નમસ્કારનો અનુયોગ પણ કરીશ” એમ સમજી લેવું.

પંચનમસ્કાર સર્વશ્રુતસ્કંધની અન્તર્ગત છે એ કેમ જણાય ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે—

તસ્સ પુણો સવ્વસુઅવસન્તરયા પદમમગલ્લગહ્ણા ।

જં ચ પિહો ન પહિજ્જહ, નંદીંણ સો સુચક્કંવો ॥૧૦॥

તે નમસ્કારને સર્વમંગલમાં પ્રથમ મંગલરૂપે અહીં કરેલ હોવાથી. તે સર્વશ્રુતની અભ્યન્તર રહેલો છે; અને તેથી નંદી સૂત્રમાં પણ તે પંચનમસ્કારને જુદો શ્રુતસ્કંધ નથી કહ્યો. ૧૦.

“મંગલાણં ચ સવ્વેસિં પદમ દ્વવ્હ મંગલં” એટલે સર્વમંગલિકોમાં પ્રથમ મંગલ છે, એ વચનથી પ્રથમમંગલરૂપ છે, એ અભિપ્રાયથી સર્વશ્રુતની આદિમાં પંચનમસ્કારને અહીં કરવામાં આવે છે, તેથી તે સર્વશ્રુતની અન્તર્ગત પ્રતીત થાય છે જ. વળી નંદી સૂત્રમાં પણ આવશ્યક-દશવૈકાલિક આદિ શ્રુતસ્કંધની પેઠે નમસ્કારશ્રુતસ્કંધ જુદો નથી કહ્યો, કે જેથી તે પંચનમસ્કારને તે શ્રુતસ્કંધોથી સિન્ન શ્રુતસ્કંધ તરીકે માનવો પડે. નમસ્કાર શ્રુતરૂપ છે અને તે સિન્ન (સ્વતંત્રપણે) શ્રુતસ્કંધ ન કહ્યો હોવાથી, તે સર્વશ્રુતની અભ્યન્તર છે, એમ માનવું એજ ન્યાય છે. નંદી સૂત્રમાં પણ તે સર્વશ્રુતની અભ્યન્તર છે. એમ જણાવવાને માટેજ તેને સિન્ન શ્રુતસ્કંધરૂપે કહ્યો નથી.

ચૌદપૂર્વધર શ્રીમાન્ ભદ્રબાહુસ્વામીભીએ પણ એજ કારણથી એમ કહ્યું છે. તે જણાવવાને કહે છે કે—

તેણં ચિય સામાહ્યસુતાણુગમાદ્બો નમોક્કારં ।

વક્કણેહં ગુરવો, વ્યંતિ સામાહ્યસુત્થં ॥૧૧॥

તેજ કારણથી નિયુક્તિકાર શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીભી સામાયિક સૂત્રના અનુગમની આદિમાં નમસ્કારનું વ્યાખ્યાન કરીને પછી સામાયિક સૂત્રનો અર્થ કહે છે. ૧૧.

એમ નંદીઅધ્યયનમાં આ નમસ્કારને સર્વશ્રુતમાં સમાયેલ જણાવ્યો છે. તેમ શ્રીમાન્ શુદ્ર શ્રી ભદ્રબાહુ સ્વામીએ સામાયિક સૂત્રના અનુગમની આદિમાં નમસ્કારનું વ્યાખ્યાન

કરીને પછી સામાયિક સૂત્રનો અર્થ વ્યાખ્યા દ્વારા પ્રગટ કર્યો છે. જો નમસ્કાર શ્રતસ્કંધ બુદ્ધો હોત તો “આવસ્તયસ્સ-દસકાલિયસ્સ-તહ હત્તરજ્ઞમાયારે । સૂચયદે નિજ્જુત્તિ” ઇત્યાદિ ગ્રંથમા પ્રથમ આવશ્યકની નિયુક્તિ કરવાનું કહ્યું અને તેમાં નમસ્કારની પણ નિયુક્તિ કરી, તે અસંગત થાત, પણ આવશ્યકની નિયુક્તિના પ્રારંભમાં તેમ કરવાથી નમસ્કાર સર્વશ્રુતાભ્યન્તરસિદ્ધ થાય છે. આથી આવશ્યકનો અનુયોગ કરવાની પ્રતિજ્ઞાની સાથેજ, નમસ્કારના અનુયોગની પણ પ્રતિજ્ઞા કરેલી સમજવી. વળી નમસ્કાર નિયુક્તિના વ્યાખ્યાન અવસરે ભાષ્યકાર પોતે પણ નમસ્કારનો અનુયોગ કરશે. આ બાબત વિશેષ વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી.

આ પ્રમાણે ફલદ્વારની માફક સપ્રસંગ બીજી યોગ નામનું દ્વાર કહ્યું. હવે ત્રીજી મંગળ દ્વાર કહ્યું છે.

૩ મંગળદ્વાર

बहुविषाहं सेयाहं, तेण कयमंगलोवयारेहि ।

चेतव्यो सो सुमहानिहि न्व, जह वा महाविज्जा ॥१२॥

મહાપુરુષોને પણ કલ્યાણકારી કાર્યો બહુ વિધવાળાં હોય છે, માટે મંગલરૂપ ઉપચાર કરીને સારા મહાનિધિની જેમ અથવા મહાવિદ્યાની જેમ, આ આવશ્યકનો અનુયોગ ગ્રહણ કરવો. ૧૨.

શાસ્ત્રમા ‘મંગળ’ કયે સ્થળે કરવું ? તેના ઉત્તરમાં શાસ્ત્રકાર કહ્યું છે કે—

तं मंगलमाहं, मज्जे पज्जनत्तए य सत्थस्स ।

पठमं सत्थत्थाऽविग्वपारगमणाय निद्विट् ॥१३॥

तस्सेव य येज्जत्थं, मज्झिमयं अंतिमं पि तस्सेव ।

अव्वोच्छित्तिनिमित्तं, सिस्सपसिस्साह्वंसस्स ॥१४॥

તે મંગળ શાસ્ત્રની આદિમાં, મધ્યમાં અને અન્તમાં કરવું. તેમાં પ્રથમ મંગળ નિર્વિઘ્ને શાસ્ત્રાર્થનો પાર પામવા માટે કહ્યું છે. મધ્યમંગળ શાસ્ત્રાર્થની સ્થિરતા માટે કહ્યું છે, અને અન્ય મંગળ શિષ્યપ્રશિષ્યાદિ પરંપરામાં શાસ્ત્રાર્થનો વિચ્છેદ ન થાય તે માટે કહ્યું છે. ૧૩. ૧૪.

આ સ્થળે કોઈ પ્રશ્ન કરીને પૂછે છે કે—

मंगलकरणा सत्थं, न मंगलं अहं च मंगलस्सावि ।

मंगलमओऽणवत्था, न मंगलममंगलत्ता वा ॥१५॥

શાસ્ત્રથી બુદ્ધ મંગળ કરવાથી, શાસ્ત્ર પોતે મંગળ નથી એમ ઠરે છે, અને જો મંગળ છે, છતાં અન્ય મંગળ કરાય છે, તો અનવસ્થા થાય છે, કેમકે તેનાથી સિન્ન બીજી મંગળ કરેલું ન હોવાથી મંગળની પોતાની અમંગળતા થાય છે. ૧૫.

આચાર્ય મહારાજ ! તમે આ શાસ્ત્રના પ્રારંભમાં મંગળ કરો છો, તેથી આ શાસ્ત્ર પોતે મંગળરૂપ નથી એમ ઠર્યું; કેમકે જે અમંગળ હોય તેનેજ મંગળ કરવા માટે મંગળ કરાય છે, જો તે શાસ્ત્ર સ્વયં મંગળરૂપ હોય, તો તેને મંગળ કરવાથી શું ? સફેદ

હોય તેને સફેદ નથી કરાતું, તેમજ સ્નિગ્ધ હોય તેને સ્નિગ્ધ પણ નથી કરાતું, તેવીજ રીતે તમે પણ આ શાસ્ત્ર અમંગળ હોવાથી, તેને મંગળ કરવા તત્પર થયા છો એમ જણાય છે. એમ ન હોય તો મંગળ કરવું ઘટે નહિ. અથવા જો એમ કહેતા હો કે “શાસ્ત્ર તો મંગળ છે છતાં મંગળ ઘટાવવા અન્ય મંગળ કરીએ છીએ.” તો અનવસ્થા હોપ આવશે. એટલે કે જમ્મે તેટલા મંગળનો છેડોજ નહિ આવે. કેમકે જેવી રીતે શાસ્ત્ર મંગળ રૂપ છતાં એને અન્ય મંગળ કરાય છે, તેવીજ રીતે તે મંગળને પણ અન્ય ત્રીજું મંગળ કરવું જોઈશે, એ ત્રીજા મંગળને ચોથું મંગળ જોઈશે. એવી રીતે પુનઃ પુનઃ મંગળ કરવાથી અનવસ્થા આવશે. આ અનવસ્થાના ભયથી, શાસ્ત્ર મંગળ છતાં તેમાં જે જુદું મંગળ ગ્રહણ કર્યું છે, તે જુદા મંગળને મંગળ કરવા માટે, અન્ય મંગળની જરૂર નથી, એમ માનીશું એટલે અનવસ્થા હોપ નહિ આવે.” એમ કહેશે તો પણ તેમાં હોપ આવ્યા વિના નહિ રહે. કેમકે મંગળ એવા શાસ્ત્રને મંગલ કરવા મંગલ કર્યું તો ગ્રહણ કરેલા મંગળને માટે પણ અન્ય મંગલ કરવું જોઈએ અને તે તો અનવસ્થાના ભયથી અન્ય મંગળ કરતા નથી તેથી મંગળ પણ શાસ્ત્રની પેઠે અન્ય મંગળના અભાવે મંગળ નહિ થાય. અર્થાત્ જો મંગળને બીજું મંગળ નહિ કરવાથી અનવસ્થા નહિ થાય એમ માનશો, તો તો જેમ શાસ્ત્ર મંગળ છતાં પણ અન્યમંગળ નહિ કરવાથી મંગળ રૂપ નથી થતું, તેવીજ રીતે આ મંગળ પણ બીજું મંગળ કયાં સિવાય મંગળ રૂપ નહિ થાય, કેમકે ઉભય સ્થળે ન્યાયની સમાન ગતિ છે. આ પ્રમાણે હોવાથી પરિણામ એ આવ્યું, કે શાસ્ત્રમાં જે મંગળ ગ્રહણ કર્યું છે, તે અન્યમંગળ રહિત હોવાથી અમંગળ છે. અને તે અમંગળ હોવાથી શાસ્ત્ર પણ મંગળ રહિતજ થયું અથવા તો અનવસ્થા હોપવાળું થયું.

શાસ્ત્રકાર મહારાજ ઉત્તર આપે છે કે—

સત્યસ્થાનતરમૂયમ્, મંગલે હોજ્જ કપ્પના દ્વસા ।

સત્યમ્મિ મગલે કિં, સમંગલં કાઝવત્થા વા ? ॥૧૬॥

જો શાસ્ત્રથી મંગળ ભિન્ન હોય તો ઉપર જણાવેલ આ કલ્પના ઘટે. પરંતુ શાસ્ત્રજ મંગળરૂપ હોય, તો પછી તે શાસ્ત્રનું અમંગળપણું શું ? અને અનવસ્થા હોપ પણ કયો ? ૧૬.

ઉપરોક્ત હોષો કહેવાવાળા વાદીને શાસ્ત્રકાર મહારાજ પ્રત્યુત્તર આપે છે કે ભાઈ ! જો આવશ્યકાદિશાસ્ત્રથી મંગળ ભિન્ન માનીએ, તો પૂર્વે કહેલા હોષોની કલ્પના સત્ય ઠરે, પરંતુ આવશ્યકાદિ શાસ્ત્રને જ પરમ મંગળ રૂપ માનીએ અને મંગળ તેનાથી ભિન્ન ન માનીએ, તો અમંગળતા અને અનવસ્થા હોપ કયાંથી આવે ? ન જ આવે.

પ્રશ્ન :— જો શાસ્ત્ર સ્વયં મંગળ રૂપ છે તો શાસ્ત્રોની આદિ, મધ્ય અને અન્તમાં મંગળ કરવું એમ શા માટે કહ્યું છે ?

ઉત્તર—શિષ્યની બુદ્ધિમાં એમ થાય કે મંગળ કર્યું છે. એટલા માટેજ ત્યાં આદિ મધ્યને અન્તમાં મંગળ કરવું એમ કહ્યું છે. એ સંબંધી વિસ્તારથી હંમણું જ આગળ કહેવાશે.

આચાર્યશ્રી સમર્થવાદી હોવાથી વાદીએ પૂર્વે કહેલ હોષો શાસ્ત્રથી મંગળ ભિન્ન માનીએ તો પણ લાગતા નથી એમ ચાળીત કરવાને માટે કહે છે કે—

ઉત્તર :- બુદ્ધિ વડે શાસ્ત્રના ત્રણ વિભાગ કરવાથી તેના બે આન્તરાની કલ્પનાજ ન થાય. કારણકે જેમ કોઈ લાડુ આદિ વસ્તુના ત્રણ ભાગ કરવાથી તેના આન્તરા સંભવતા નથી; તેવીજ રીતે અહીં પણ બુદ્ધિથી શાસ્ત્રના ત્રણ વિભાગ કલ્પવાથી આન્તરા રહેતા નથી ને આન્તરાલ વિના કેને અમંગળતા થાય ? બે કદી એમ પૂછવામાં આવે કે-શાસ્ત્રના ત્રણ ભાગ કરવાથી આન્તરા ન થાય તો પણ સર્વશાસ્ત્રની મંગળતા કેમ સંભવે ? એના ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે તપ જેમ નિર્જરાને માટે છે તેમ સર્વશાસ્ત્ર પણ નિર્જરા માટે છે. તેથી સર્વશાસ્ત્ર સ્વયં મંગળરૂપે જ છે. કેમકે બે શાસ્ત્ર સ્વયં અમંગળરૂપે હોય; તો અન્ય મંગળથી કોઈ સ્થળે અગ્રાપ્ત હોવાને લીધે, ત્યાં અમંગળતા થાય, પરંતુ જ્યાં સર્વશાસ્ત્ર સ્વયં મંગળરૂપ છે, ત્યાં કોઈ પણ સ્થળે અમંગળતા કલ્પવી તે અયોગ્ય છે. ફરી વાહી પૂછે છે અને આચાર્યશ્રી તેને ઉત્તર આપે છે.

જહ મંગલ સયં ચિય, સત્ય તો કિમિહ મંગલગ્રહણં ? ।

સીસમહમંગલપરિગ્રહત્થમેત્તં તદમિહાણં ॥૨૦॥

(પ્રશ્ન) બે શાસ્ત્ર સ્વયં મંગળ છે તો શા માટે અહીં મંગળ ગ્રહણ કર્યું ? (ઉત્તર) શિષ્યની મતિમાં શાસ્ત્રને મંગળપણે ગ્રહણ કરાવવા માટેજ તે મંગલ કહ્યું છે. ૨૦.

પ્રશ્ન : બે શાસ્ત્ર સ્વયં મંગળરૂપ છે, તો તે શાસ્ત્રની આદિમાં મધ્યમાં ને અન્તમાં મંગળ કરવું. એમ તેરમી ગાથામાં કહ્યા મુજબ શા માટે મંગળ ગ્રહણ કર્યું છે ? કેમકે બે સ્વયં મંગળરૂપ હોય તેને મંગળ કરવું નિરર્થક છે.

ઉત્તર : શિષ્યની બુદ્ધિમાં “મંગળ કર્યું છે ને તેથી આ શાસ્ત્ર મંગલ છે” એમ થાય એટલા માટેજ મંગળ ગ્રહણ કર્યું છે. વળી શાસ્ત્રથી મંગળને બુદ્ધિ નથી માન્યું. તેમજ આગળ પાંચ જ્ઞાનરૂપ નન્દીજ મંગળરૂપે કહેવાશે. અને આવશ્યક આદિ સર્વ શાસ્ત્રો શ્રુતજ્ઞાનરૂપ હોવાથી તે નન્દીની અન્તર્ગત છે, તથા નન્દી શ્રુતરૂપ હોવાથી તે નન્દી આવશ્યકાદિ શાસ્ત્રની અન્તર્ગત છે. આથી નન્દીનેજ મંગળપણે કહેવાથી મંગળ પણ શાસ્ત્રની અન્તર્ગતજ રહેલું છે. કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે શાસ્ત્ર અમંગળ છે, તેને મંગળતા પ્રાપ્ત કરાવવાને મંગળ ગ્રહણ કર્યું છે એમ નહિ, પણ મંગળ કર્યું હોય તો “આ શાસ્ત્ર મંગળ છે” એમ શિષ્યની બુદ્ધિમાં થાય એટલા માટે મંગળ ગ્રહણ કર્યું છે.

પ્રશ્ન :- શું મંગળ પણ, મંગળબુદ્ધિએ ગ્રહણ કર્યું હોય તોજ સ્વકાર્ય કરે છે ? અન્યથા નથી કરતું ?

ઉત્તર : હા એમજ છે, એમ કહેતાં જણાવે છે કે—

ઇહ મંગલંપિ મંગલવુદ્ધિય મંગલં જહાં સાહ્ ।

મંગલતિયવુદ્ધિપરિગ્રહે વિ નળુ કારણં મણિચં ॥૨૧॥

અહીં કોઈ પણ વસ્તુ મંગળ છતાં, પણ મંગળબુદ્ધિએ ગ્રહણ કરાય તોજ મંગળ થાય છે. જેમકે સાધુ. મંગળત્રિકતા બુદ્ધિપરિગ્રહાદિમાં કારણ પૂર્વે કહ્યું છે.

આ ફનીઆમાં કોઈ પણ વસ્તુ મંગળ છતાં બે તેને મંગળબુદ્ધિથી ગ્રહણ કરેલ હોય તોજ. તે મંગળત્વ કાર્ય કરે છે. જેમ સાધુ સ્વયં મંગળજ્ઞ છતાં તેને મંગળબુદ્ધિએ

અહણુ કરેલ હોય, તોજ પ્રશસ્તચિત્તવૃત્તિવાળા ભવ્યાત્માને તે મંગળકારી થાય છે, અને જો મંગળ છતાં તેમને અમંગળબુદ્ધિથી અહણુ કરેલ હોય, તો અપ્રશસ્તચિત્તવૃત્તિવાળા અભવ્યને તે મંગળકારી થતા નથી.

પ્રશ્ન :- જો એમ હોય તો અસાધુ આદિ અમંગળ છતાં તેમને મંગળબુદ્ધિએ અહણુ કરેલ હોય, તો તે મંગળકારી થવા જોઈએ. કેમકે જાય ઉસય રચળે રામાન હોવો જોઈએ.

ઉત્તર : તે અયોગ્ય છે કારણ કે—અસાધુ સ્વયં મંગળરૂપ નથી એટલે મંગળ બુદ્ધિએ અહણુ કર્યા છતાં પણ મંગળકારી ન થાય. જેમ સત્યમણિનેજ સત્યમણિરૂપે અહણુ કરેલ હોય તો અહણુ કરનારને ગૌરવ પમાડે છે. પરંતુ અસત્યમણિને સત્યમણિરૂપે અહણુ કરેલ હોય તો, ગૌરવને અહલે હાનિ પમાડે છે, તેવીજ રીતે અહીં મંગળના સંબંધમાં પણ સમજવું.

પ્રશ્ન : આ અંશમાં એકજ મંગળ કરવું બસ છે, એક મંગળથી પણ શિષ્યની બુદ્ધિમાં મંગળ કયું છે એમ થશે. ત્રણ મંગળ કરવાનું શું પ્રયોજન છે ?

ઉત્તર : પૂર્વે તેરમી ગાથામાં કહ્યા મુજબ, પહેલું મંગળ વિઘ્નરહિતપણે શાસ્ત્રનો પાર પામવા માટે છે, ઇત્યાદિ ત્રણે મંગળનાં ભુદાં ભુદાં કારણે ત્યાં બતાવ્યાં છે. વળી એમ પણ ન કહેવું કે એકજ મંગળથી એ ત્રણે કારણે સિદ્ધ થશે. કારણકે જેમ શાસ્ત્ર મંગળરૂપ છતાં તેને મંગળબુદ્ધિએ અહણુ કર્યા સિવાય મંગળકારી નથી થતું, તેમ શાસ્ત્રની આદિ-મધ્ય-અને અન્તમાં કહેલા ત્રણે મંગળો તે તે રીતે મંગળબુદ્ધિએ અહણુ કર્યા સિવાય તે તે મંગળકારી થતાં નથી માટે ત્રણ મંગળ કહ્યાં છે.

આ પ્રમાણે યુક્તિપૂર્વક ત્રણ મંગળો કહેવાનું કારણ જણાવીને હવે મંગળશબ્દનો અર્થ કહે છે—

મંગિજ્જણ્ણધિગમ્મદ્, જેણ હિલ્લં તેણ મંગલં હોદ્ધ ।

‘અહવા મંગો ધમ્મો, તં લાદિ તયં સમાવત્તે ॥૨૨॥

અહવા નિવાયળાઓ, મંગલમિદ્ધત્થપગ્ગ—પચ્ચઓ ।

સત્થે સિદ્ધં જં જહ્, તયં જહાજોગમાલક્કં ॥૨૩॥

મં ગાલય્હ મવાઓ, વ મંગલમિદ્ધેવમાદ્ધનેરુત્તા ।

માસંતિ સત્થવસઓ, નામાહં ચ્ચત્તિહં તં ચ ॥૨૪॥

મંગ ધાતુ ગતિઅર્થમાં હોવાથી જે ગતિઅર્થવાળા ધાતુઓ તે પ્રાપ્તિ અર્થમાં વપરાય છે તેથી વડે હિત સધાય તે મંગળ કહેવાય છે, અથવા મંગ એટલે ધર્મ અને લા ધાતુનો લેવું એવો અર્થ હોવાથી ધર્મને જે લાવે ચા સ્વાધીન કરે એટલે ધર્મનું ઉપાદાન કારણ તે મંગળ કહેવાય છે. અથવા ઇષ્ટાર્થવાળી ધાતુરૂપ પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયવાળા નિપાતથી મંગળશબ્દ સિદ્ધ કરવો અથવા વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં જેમ ઘટે તેમ યથાયોગ જોડીને મંગળ શબ્દ સિદ્ધ કરવો અથવા મને જે સંસારથી ભવથી દૂર કરે તે મંગળ ઇત્યાદિ મંગળ શબ્દના અનેક અર્થ શબ્દશાસ્ત્રના બાણનારાઓ વ્યાકરણશાસ્ત્રથી કહે છે. તે મંગળ નામાદિ ચાર પ્રકારે છે. ૨૨-૨૩-૨૪.

ધૃષ્ટ અર્થવાળા ધાતુને પ્રત્યય લગાડીને મંગળશબ્દ સિદ્ધ કરવો જેમકે-મન્-મન્-મદ્-મુદ્-મદ્-ઇત્યાદિ ધાતુને ઝલ પ્રત્યય જોડવાથી મંગળ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. તેની વ્યુત્પત્તિ અતુકમે આ પ્રમાણે થાય છે. જેવડે શાસ્ત્ર શોભાવાચ (શોભે) (મદ્, વ્યત્તે) તે મંગળ, જેથી વિદ્વાના અભાવનો નિશ્ચય કરીએ (મન્યતે) તે મંગળ, જેથી હર્ષ થાય (માવત્તિ) તે મંગળ, જેથી નિશ્ચિન્તપણે શાસ્ત્રનો પાર પમાય (મોદન્તે) તે મંગળ, જેથી પૂજ્ય (મજ્ઞન્તે) તે મંગળ, અથવા મને જે લવથી એટલે સંસારથી દૂર કરે (તેનાથી છોડાવે) (માં ગાલ્યતિ) તે મંગળ, જેથી શાસ્ત્રમાં વિદ્વા ન થાય (મા મૃદ્ ગલઃ) તે મંગળ, જેમાં શાસ્ત્રનો નાશ ન થાય (મા મૃદ્ ગલઃ) તે મંગળ, અથવા સમ્યગ્દર્શનાદિ મોક્ષમાર્ગ પમાડનાર હોવાથી (માર્ગલયનાત) મંગળ, ઇત્યાદિ વ્યાકરણશાસ્ત્રના અનુસારે મંગલશબ્દના અનેક અર્થ શબ્દાર્થ જાણનારાઓ કહે છે.

પદાર્થની વ્યાખ્યા તત્ત્વ પર્યાય અને ભેદથી કરવી બેઠબે; તેમાં

તત્ત્વ એટલે સ્વરૂપ. તે જણાવવા મંગળ શબ્દનો અર્થ કહ્યો અને પર્યાય એટલે મંગળ-શાન્તિ-વિદ્વાનો નાશ ઇત્યાદિ મંગળશબ્દના અનેક પર્યાયો છે, તે સ્વયં જાણી લેવા. તથા ભેદ એટલે મંગળના પ્રકારો તે શાસ્ત્રકાર બતાવે છે, તે ચાર પ્રકારે છે, નામમંગળ સ્થાપનામંગળ-દ્રવ્યમંગળ-અને ભાવ-મંગળ એમ ચાર પ્રકારે છે.

તેમાં નામમંગળનુ સ્વરૂપ જણાવવા પ્રથમ “નામ નિર્દેશઃ” સામાન્યથી લક્ષણ કહે છે.

પ્રજાયાડણમિધેયં, ઠિગમણત્થં તત્ત્વનિરવેક્ષં ।

જાણ્ઠિજ્ઞં ચ નામં, જાવ દ્વં ચ પાણ ॥૨૫॥

અસલ વસ્તુના પર્યાયોથી જેનો વ્યવહાર ન થાય, મૂલશબ્દના અર્થથી બીજા અર્થમાં સ્થિત, મૂલ અર્થથી નિરપેક્ષ, ઇચ્છા મુજબ સ્થાપન કરેલ એવું, અને ઘણું કરીને જ્યાં સુધી દ્રવ્ય હોય ત્યાં સુધી રહે તે નામ કહેવાય છે. ૨૫.

(૧) જેમ કોઈ બાળકનું ઇન્દ્ર નામ પાડવામાં આવે, તો તે નામ ઇન્દ્ર કહેવાય છે, તે ઇન્દ્ર નામ તેના પાકશાશન શતમુખ-શક-પુરન્દર-હરિ વગેરે પર્યાયોથી ન કહેવાય. પરન્તુ તે નામવાળી વ્યક્તિના અર્થાત્ બાળકના શરીર સંબંધી ધર્મના ઇન્દ્ર નામમાં ઉપચાર કરવામાં આવે છે, અને તે નામવાળી વ્યક્તિનું શરીર માત્ર એક ઇન્દ્રરૂપ સાંકેતીક શબ્દથીજ યોદાવાય છે. (પણ તે બાલક ઉપરોક્ત તેના પર્યાયોથી ન યોદાવાય.) વળી એ ઇન્દ્ર નામ સદ્ભાવથી (ખરા અર્થથી) તો અન્યસ્થળે એટલે પરમેશ્વરોદિ યુક્ત દેવોના અધિપતિનું જ હોય, અને બાળકમાં તો તે ઇન્દ્ર નામના અર્થની અપેક્ષા રહિત કેવળ સાંકેતીક જ હોય, પણ સદ્ભાવથી તો તે ઇન્દ્ર નામ અનર્થવાળામાં હોય એટલે કે પરમેશ્વરોદિરૂપ ખરા અર્થ સ્વર્ગાધિપમાં છે. તેથી તે ઇન્દ્ર નામ તે દેવાધિપમાં અનર્થવાળો કહેવાય. તેથી શક-પુરન્દર આદિ પર્યાયોથી અનલિધેય, તેના અર્થથી નિરપેક્ષ અને સદ્ભાવથી અન્ય અર્થમાં રહેલ હોય, અથવા અનર્થ હોય એટલે સાર્થક હોય તે “નામ” કહેવાય છે.

(૨) તથા ચદ્વજથી એટલે ગમે તેવું અર્થવિનાતું પણ કોઈનું કંઈ નામ કરાય તે પણ “નામ” કહેવાય છે. જેમકે કિંચ-કવિત્વ-વિગેરે. આ ઉલ્લેખ પ્રકારના લક્ષણથી કરેલું નામ ઘણું કરીને જ્યાં સુધી દ્રવ્ય હોય ત્યાં સુધી હોય છે. જેમકે-મેરૂ-દ્વીપ-સમુદ્ર વિગેરે શાશ્વતા

પદાર્થોનાં નામો ચાવત્કથિક-શાશ્વત હોય છે. દેવદત્ત નામ વડે વાચ્ય પદાર્થો વિદ્યમાન છતાં લોકમાં જુદા જુદા નામથી બદલાઈને બોલાવાય છે માટે ઘણું કરીને દ્રવ્ય હોય ત્યાં સુધી રહેવાવાળું નામ હોય છે એમ કહ્યું છે. સિદ્ધાન્તમાં “નામ ચાવત્કથિક હોય છે” એમ જે કહ્યું છે એ વાત પ્રતિનિયત દેશઆદિના નામને આશ્રિને કહેલ છે, જેમકે-ઉત્તર કુરૂમાં જન્મેલા “ઉત્તર કુરૂઓ” ભારત વર્ષમાં જન્મેલા “ભારતવર્ષીય” ઇત્યાદિ, આ બે પ્રકારે નામનું લક્ષણ કહ્યું છે તે સિવાય પુસ્તક અથવા પત્રાદિમાં લખેલા કોઈ પણ ઇંદ્ર વીગેરે વસ્તુના નામના અક્ષરની ‘પંક્તિઓને પણ કોઈ સ્થળે નામ રૂપે કહેલ છે. આ પ્રમાણે સામાન્યથી નામનું લક્ષણ કહ્યું.

તે નામની યોજના અહીં-આલતા વિષયમાં અર્થોત્ મંગળમાં આ પ્રમાણે કરવી, જેમકે કોઈ મંગળ રૂપ અર્થથી શૂન્ય વસ્તુમાં મંગળ એવું નામ કરીએ તે વસ્તુ કેવળ નામ માત્રથીજ મંગળ છે તેથી તે નામમંગળ કહેવાય છે. પુસ્તકાદિમાં “મંગળ” એવા અક્ષરોની પંક્તિ લખેલી હોય તે પણ નામ મંગળ કહેવાય છે. ૨૫.

હવે “સ્થાપના”નું લક્ષણ કહે છે.

જં પુણ તયસ્થસુન્નં, તવમિષ્પાણ તાત્સિગારં ।

કૌરવ વ નિરાગારં, હત્તરમિયરં વ સા ઠવળા ॥૨૬॥

વળી જે શબ્દના મૂલ અર્થથી શૂન્ય અને તે મૂલવસ્તુના અભિપ્રાયથી તે વસ્તુના જેવા આકારવાળું અથવા તેવા આકાર વિનાનું થવાય તે ઇવર-અલ્પકાલિક અને ચાવત્કથિક હંમેશાની એમ બે પ્રકારે સ્થાપના બાબતી. ૨૬.

જે વસ્તુમાં ઇન્દ્રની સ્થાપના કરાય તે સ્થાપના ઇંદ્ર કહેવાય છે. તે સ્થાપના આદિ ઇન્દ્ર શબ્દના અર્થથી રહિત હોય પરંતુ તે સદ્ભૂત ઇંદ્ર આદિના અભિપ્રાયથી તેના આકાર-વાળી મૂર્તિ-ચિત્ર વિગેરેમાં હોય, અને તેવા આકાર રહિત તે સ્થાપના અક્ષ વિગેરેમાં હોય; તેમાં ચિત્ર-અક્ષ કાષ્ઠ વિગેરે ઇવર-અલ્પ કાલિક સ્થાપના અને નન્દીશ્વર દ્વીપના ચેત્ય પ્રતિમા વિગેરે ચાવત્કથિક સ્થાપના છે. આગમમાં કહ્યું છે કે “સ્થિતિમાં રહે તે સ્થાપના” આ સર્વનું તાત્પર્ય એ છે કે જે વસ્તુ ઇન્દ્રાદિનો અર્થ જે ઐશ્વર્ય આદિ તેનાથી શૂન્ય હોય અને તે ઇન્દ્રાદિની બુદ્ધિથી તેના આકારવાળું અથવા તેના આકાર, વિનાનું, તે શોડા કાળ સુધી અથવા ચાવત્કથિક કાળ સુધી સ્થપાય તેને “સ્થાપના મંગળ” કહેવાય.

અહીં પ્રસ્તુતમાં મંગળને અંગે તેની આ પ્રમાણે યોજના કરવી જેમકે ચિત્ર ફોટો આદિમાં રહેલ પરમસુનિ (જિનેશ્વર)ની છબી વિગેરે સ્થાપના રૂપ હોવાથી તેને સ્થાપનામંગળ કહેવાય છે. ૨૬.

હવે ઉપરોક્ત નામ અને સ્થાપનામંગળનાં ઉદ્ઘાટનનો અર્થ છે.

જહ મંગલમિહ નામં, જીવા-ઽજીવો-મયાણ દેસીઓ ।

હૃદં જલ્પાર્દિયં, ઠવળાણ સોત્થિર્વાર્દિયં ॥૨૭॥

જેમ અહીં દેશીભાષાથી જીવ-અજીવ-અને ઉભય રૂપ અગ્નિ વિગેરેનું નામ, મંગળ રૂપે રૂઢ છે અને સ્વસ્તિકાદિના આકારોની જે સ્થાપના તે મંગળરૂપે રૂઢ છે. ૨૭.

જીવ-અજીવ અને ઉભય-જીવાજીવ રૂપ અગ્નિ આદિ દેશીભાષામાં નામમંગળરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. જેમકે અગ્નિ તે જીવ છે અને મંગલનામથી યોદાય છે, સિન્ધુ દેશમાં રાખડી નાકાછડી વિગેરે વસ્તુઓ અજીવ છતાં મંગળ નામથી યોદાય છે, અને લાટ દેશમાં વન્દનમાળા (આમ્ર પત્રનું તોરણ) જીવાજીવ ઉભય-રૂપ છે. અને મંગળ નામથી યોદાય છે. કારણ કે તેમાંનો દોરો અચેતન હોવાથી અજીવ છે અને આમ્રપત્ર સચેતન હોવાથી જીવ છે. આ ત્રણે ઉદાહરણો નામમંગળનાં છે, અને સ્વસ્તિક વિગેરે સ્થાપનામંગળના ઉદાહરણ બાબતે. ૨૭.

હવે “દ્રવ્ય” નું લક્ષણ કહે છે.

દવવ દુવવ દોરવવવો, વિગારો ગુણાણ સંદાવો ।

દવ્વં મવ્વં માવસ્સ, મૂઝમાવં ચ જ જોગં ॥૨૮॥

જે દ્રવે છે-તે તે પર્થાયોને પામે છે, અથવા સ્વપર્થાયોથી પમાય છે તે, તથા સત્તાના અવયવ અથવા વિકાર તેમજ શુણ્ણનો સમુદાય અને ભાવિભાવ (પર્થાય) તથા ભૂતભાવ (પર્થાય) યોગ્ય જે હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે. ૨૮.

(૧) જે ભૂદા ભૂદા નવા પર્થાયોને પામે છે અને ભૂના ભૂના પર્થાયોને મૂકે છે, (૨) અથવા તે થવાવાળા પર્થાયો વડે પમાય છે અને થયેલા પર્થાયોથી મૂકાય છે તે દ્રવ્ય કહેવાય છે, કેમકે જે પર્થાયોને દ્રવ્ય પામે છે અને મૂકે છે તે પર્થાયો વડે તે દ્રવ્ય પણ પમાય છે ને મૂકાય છે, વળી (૩) સત્તાનો અવયવ અથવા (૪) સત્તાનો વિકાર તે પણ દ્રવ્ય કહેવાય, કારણકે દ્રવ્યો ભતિરૂપ મહાસત્તાના અવાન્તર સત્તારૂપ અવયવો અથવા વિકારોજ છે. તથા (૫) રસરૂપ આદિ જે શુણ્ણો, તેનો સમુદાય હોય તે દ્રવ્ય. (૬) તેમજ ભવિષ્યત્ પર્થાય અને (૭) ભૂતપર્થાયને જે યોગ્ય હોય તે દ્રવ્ય. જેમકે ભવિષ્યમાં રાજ પર્થાય પામવાને યોગ્ય એવો રાજકુમાર ભાવિ રાજ ગણાય ને તેથી તે દ્રવ્યરાજ કહેવાય. તેમજ પૂર્વે ધીથી ભરેલો ઘડો અત્યારે ખાલી હોય તોપણ તે ધીનો ઘડો કહેવાય છે. એ પ્રમાણે ભાવિ ભાવ અને ભૂતભાવને યોગ્ય જે હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે. જો ભૂત અને ભાવિભાવને જે યોગ્ય હોય તેને જ દ્રવ્ય ન કહીએ ને ભૂત ભાવિ ભાવ (પર્થાય) વાળાનેજ દ્રવ્ય કહીએ તો પછી જગતમાં રહેલા સર્વ પુદ્ગળાદિક દ્રવ્યો દ્વારા સર્વપદાર્થોના સર્વપર્થાયો અનુભવેલા અથવા અનુભવવાના હોવાથી દ્રવ્ય ગણાય. પણ તેમ હોઈ શકે નહિ, માટે જે ભાવિભાવને અથવા ભૂતભાવને યોગ્ય હોય તેજ દ્રવ્ય કહેવાય. ૨૮.

પ્રશ્ન-આપના કહેવાથી સામાન્યપણે દ્રવ્ય નિશ્ચેપાને અંગે દ્રવ્યનું લક્ષણ બાબતું, પરંતુ અહીં પ્રસ્તુતમાં દ્રવ્યમંગળ કહેવાતું છે, તે દ્રવ્ય મંગળ કયું ?

ઉત્તર—

આગમજોડગુણવત્તો, મંગલસદ્ગુણવાસિજો વત્તા ।

તન્નાળજ્ઞસહિજો વિ, નોવત્તો ત્તિ તો દવ્વં ॥૨૯॥

મંગળશબ્દે અનુવાસિત એવો અનુપયોગી વક્તા તે જ્ઞાનલબ્ધિવાળો છે, છતાં પણ ઉપયોગ રહિત હોવાથી તે આગમથી દ્રવ્ય મંગળ છે. ૨૯.

દ્રવ્યમંગળ જે પ્રકારે છે-આગમથી અને નોઆગમથી. અહિં આગમનો અર્થ મંગળશબ્દાર્થનું જ્ઞાન સમજવું. મંગળશબ્દથી અનુવાસિત અને મંગળશબ્દના અર્થની

પ્રરૂપણા કરતી વખતે, તે જ્ઞાનની લખિધવાળો છતાં શૂન્યપણે મંગળ શબ્દાર્થની પ્રરૂપણા કરનાર વક્તા તે મંગળના ઉપયોગથી શૂન્ય હોય તેથી તે આગમથી દ્રવ્યમંગળ ગણાય.

પ્રશ્ન-તેના અર્થજ્ઞાનની લખિધવાળો છતાં તે દ્રવ્યમંગળ કેમ કહેવાય ?

ઉત્તર-“અનુપયોગો દ્રવ્ય” એટલે ઉપયોગ રહિતપણું તે દ્રવ્ય એમ સિદ્ધાન્તમાં કહેલ છે. માટે તેવો વક્તા આગમથી દ્રવ્યમંગળ કહેવાય. ૨૯.

હવે અનુપયોગી જ્ઞાનવાલા વક્તાને આગમથી દ્રવ્યમંગલ કહ્યો તેમાં પ્રશ્ન અને ઉત્તર-

જહ નાળમાગમો તો, કહ દર્વ ? દર્વમાગમો કહ ણુ ? ।

આગમકારણમાયા, દેહો સદ્દો ય તો દર્વ ॥૩૦॥

જો જ્ઞાન એ આગમ છે તો દ્રવ્ય કેમ ? અને દ્રવ્ય છે તો આગમ કેવી રીતે ? એવી શંકાને ઉત્તર એ છે કે આત્મા-હેહ-ને શબ્દ એ આગમનું કારણ છે તેથી તે દ્રવ્ય છે. ૩૦.

પ્રશ્ન-મંગળશબ્દના અર્થનું જ્ઞાન એ આગમ છે, તો તે જ્ઞાનવાન વક્તા દ્રવ્યમંગળ રૂપ કેમ કહેવાય ? કારણ કે આગમ તે તો જ્ઞાન હોવાથી ભાવમંગળરૂપ છે, તેને દ્રવ્યમંગળરૂપ કેમ કહેવાય ? અને જો તે દ્રવ્ય મંગળ છે તો તેને આગમ કેમ કહેવાય ? આ ઉપરથી જ્ઞાનવાળાને “આગમથી દ્રવ્ય મંગળ” છે એમ કહેવું એ અત્યંત અયોગ્ય છે.

ઉત્તર-અહીં સાક્ષાત્ આગમ ન સમજવું, પરંતુ તે જ્ઞાનલક્ષણ આગમના કારણભૂત ઉપયોગ રહિત વક્તાના આત્મા-હેહ અને શબ્દને આગમ તરીકે સમજવાં, કેમકે એ આત્મા-હેહ, શબ્દ આદિ સર્વ આગમના આધારભૂત છે, તે ન હોય તો આગમનોજ અભાવ થાય, માટે તે આગમનાં કારણ છે, અને કારણ હોવાથી “કારણ તે દ્રવ્ય” એ ન્યાયાતુ-સાર જે ઉપયોગ રહિત જ્ઞાનવાનનાં આત્માદિ, તે દ્રવ્ય કહેવાય. કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને કાર્ય તરીકે કહેવાય છે જેમ વરસાદ રૂપ કારણમાં તંદુલરૂપ કાર્યનો ઉપચાર કરીને “મિઠ ડાંગર વર્ષે છે” એમ કહેવાય છે તેમ અહિં પણ આત્મા-હેહ-શબ્દ વિગેરે આગમનાં કારણ હોવાથી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને આગમથી દ્રવ્ય-મંગળ કહેલ છે.

જિનેશ્વર મહારાજના શાસનમાં કોઈ પણ સૂત્ર અથવા અર્થ નય વિનાનાં નથી, પણ નયોને સમજનાર શ્રોતા હોય અને નયમાં નિપુણ એવો વક્તા હોય તો તેઓને કહે, આપું શાસ્ત્રકારનું વચન હોવાથી જીનશાસનમાં સર્વે પણ પદાર્થો નયોથી વીચારવા યોગ્ય છે માટે દ્રવ્ય મંગળનો પણ નયોથી વિચાર કહે છે તેમાં નૈગમ વ્યવહારથી દ્રવ્ય મંગળ જણાવે છે.

एगो मंगलमेगं, णेगा णेगाहं णेगमनयस्स ।

संगहनयस्स एक्कं, सत्त्वं चियं मंगलं लोए ॥३१॥

નૈગમનયની અપેક્ષાએ જ્ઞાનવાળો ઉપયોગ રહિત, મંગળશબ્દાર્થનો એક વક્તા તે એક દ્રવ્યમંગળ; અને એવા અનેક ઉપયોગ રહિત મંગળશબ્દાર્થના વક્તાઓ, તે અનેક દ્રવ્ય-મંગળ; તેમજ સંપ્રહ નયની અપેક્ષાએ સર્વ લોકમાં કેવળ એકજ દ્રવ્યમંગળ છે. ૩૧.

નૈગમનય સામાન્ય અને વિશેષ ઉભય ધર્મને જુદા જુદા અંગીકાર કરે છે, તથા સંગ્રહનય માત્ર સામાન્ય ધર્મનેજ ગ્રહણ કરે છે, માટે જુદી જુદી અપેક્ષાએ દ્રવ્ય મંગળ એક અથવા અનેક રૂપે છે.

સામાન્યનુ લક્ષણ કહી તેની સાબીતી કરે છે.

एकं निश्च निरवयवमविक्रयं सत्त्वगं च सामन्नं ।

निस्सामन्नत्ताઓ, નત્થિ વિસેસો સ્વપુષ્પં વ ॥૩૨॥

એક-નિત્ય-નિરવયવ-અક્રિય-અને સર્વગત એવું સામાન્ય વસ્તુરૂપે છે, આકાશ-પુષ્પની જેમ સામાન્ય વિનાનુ વિશેષ એવું કાંઈ છેજ નહીં.

“સામાન્ય” એ એક છે એટલે કે એમાં કાંઈ ભેદ નથી. તે એક છે પણ ધ્વણિક નથી, નિત્ય છે. વળી એક અને નિત્ય છતાં આકાશની માફક સાવચવ એટલે વિભાગવાળું નથી, પણ નિરવયવ એટલે અશરહિત છે. વળી તે એક, નિત્ય, અને નિરવયવ છતાં પરમાણુની માફક સક્રિય નથી, પણ અક્રિય એટલે ક્રિયારહિત છે. એક, નિત્ય નિરવયવ અને અક્રિય છતાં તે દિશાની માફક સર્વગત છે, એટલે સહસ્ર લોકમાં વ્યાપ્ત સત્તાવાળું છે. આ પ્રકારનું સામાન્ય જ છે. પરંતુ “વિશેષ” એવું તો કાંઈ છેજ નહીં, કારણ આકાશ પુષ્પની માફક તે સામાન્યરહિત કોઈ હોતું નથી. જે વિદ્યમાન છે તે સામાન્ય રહિત હોય નહિ. આ પ્રમાણે સંગ્રહ નયના મતે એકલું સામાન્ય જ પદાર્થ તરીકે હોવાથી. ફક્ત એકજ દ્રવ્યમંગળ છે. એના અનેક ભેદો નથી, કેમકે અનેક ભેદો તો વિશેષની અપેક્ષાએ હોય છે. ઘટ આદિની જેમ વિશેષ તો સંગ્રહના મતે વસ્તુરૂપેજ નથી.

વિશેષ નયનો પ્રશ્ન-કે અનેક દ્રવ્યમંગળો કેમ સંભવતા નથી ? જેમ “વનસ્પતિ” એમ કહે ત્યારે વૃક્ષ, શુદ્ધ, લતા, આદિ વિશેષો જ પ્રતીત થાય છે, અને તેઓથી જુદી કાંઈ વનસ્પતિ નથી. એ માફક આદિ પણ “દ્રવ્યમંગળ” એમ કહે એટલે ઉપયોગ-રહિતપણે તેને પ્રશ્નપણ કરનારા. યદ્યા ઉપયોગ રહિત જ્ઞાનવાળા વક્તારૂપ વિશેષો જ સમજાય છે, અને તેનાથી જુદું કાંઈ સામાન્ય નથી, માટે “સામાન્ય રહિત હોવાથી વિશેષ એવું કાંઈ છેજ નહીં”, આકાશ પુષ્પની જેમ આ પ્રકારનું મૂર્ખના જેવું તમો કેમ કથન કરો છો ?

સામાન્યવાદી સંગ્રહ નયનો ઉત્તર-વનસ્પતી એમ કહે ત્યારે વૃક્ષ વિગેરે જણાય છે, તેથી જ વૃક્ષો વનસ્પતિથી જુદાં નથી, જેમ કે હાથ એમ કહેવાથી હાથની આંગળીઓ પણ જણાઈ આવે છે. જે કહેવાથી જે પ્રતીત થાય તે તેનાથી જુદું હોતું નથી, જેમ “હાથ” એમ કહેવાથી આંગળી આદિ જણાય છે. તેથી તે આંગળીઓ હાથથી જુદી નથી. તેમજ “વનસ્પતિ” એમ કહેવાથી વૃક્ષ આદિ જણાય છે, એટલે તે વનસ્પતિથી જુદાં નથી. તેથી સામાન્યથી જુદું “વિશેષ” એવું કાંઈ પણ વિદ્યમાન નથી. માટે સર્વત્ર એકજ દ્રવ્યમંગળ છે.

હવે સામાન્યવાદી અન્ય વિચાર સંકલનાથી વૃક્ષાદિ સર્વે જે વનસ્પતિ છે, તે સામાન્ય રૂપ છે, તેની પુષ્ટિ કરતા કહે છે.

૫ ચૂઓ વળસ્સહિ ત્તિચ્ચ, મૂલાદ્દગુણો ત્તિ તસ્સમૂહો વ્વ ।

ગુમ્માદ્દઓ વિ એવં, સવ્વે ન વળસ્સહિવિસિદ્ધા ॥૩૩॥

આંગો મૂળ આદિ ગુણવાળો હોવાથી આંગાના સમૂહની માફક વનસ્પતિ જ છે. ગુદમાદિ સર્વ એજ પ્રમાણે વનસ્પતિથી જુદા વિશેષો નથી. ૨૩.

ઉપર જણાવેલા વૃક્ષ ગુદમ વગેરે વનસ્પતિ સામાન્ય રૂપ જ છે, પરંતુ વિશેષ નથી, એમ સિદ્ધ કરવા માટે, સામાન્યવાદી ન્યાય પૂર્વક દલીલ કરતાં કહે છે, કે 'આંગો' એ વનસ્પતિ સામાન્ય છે, કારણ કે તે મૂળ, કંદ, સ્કંધ, છાલ, શાખા, પ્રવાલ, પત્ર, પુષ્પ, ફળ, બીજ વીગેરે ગુણયુક્ત છે. જેમ આંગાનો સમૂહ. જે જે મૂળઆદિ ગુણયુક્ત હોય છે, તે તે વનસ્પતિ સામાન્ય રૂપ જ છે, જેમકે વૃક્ષનો સમૂહ. આંગો એ મૂલાદિ ગુણયુક્ત છે, તેથી તે વનસ્પતિ-સામાન્ય રૂપ સિદ્ધ થાય છે. એજ પ્રમાણે ગુદમાદિનું સમજવું. જેમ વિશેષ વાદીએ વિશેષપણે માનેલો ગુદમ પણ. વનસ્પતિ સામાન્યરૂપ, જ છે. ગુદમ સમૂહની માફક મૂલાદિ ગુણવાળો હોવાથી. આજ પ્રમાણે અન્ય લતાદિવિશેષો પણ 'વનસ્પતિ-સામાન્યથીયુક્ત સિદ્ધ થાય છે. તેનાથી જો જુદા કહીએ, તો પૃથ્વીઆદિપણાને તેમાં પ્રસંગ આવી પડે. આ ઉપરથી સામાન્ય જ છે, વિશેષ નથી એમ સાબીત થાય છે.

એ જ વાતની પુષ્ટિ કરતાં આગળ કહે છે.

સામન્નાહ વિસેસો, અન્નોડગ્ગન્નો વ હોજ્જ જહિ અણ્ણો ।

સો નત્થિ સ્વપુર્ણપિવડગ્ગણ્ણો સામન્નમેવ તયં ॥૩૪॥

સામાન્યથી વિશેષ અન્ય હોય અથવા અનન્ય હોય (લિન્ન હોય કે અલિન્ન હોય) ? જો લિન્ન હોય તો આકાશપુષ્પની માફક તેની અસ્તિ નથી, અને અલિન્ન હોય, તો તે સામાન્ય જ છે. ૩૪.

સામાન્યવાદી વિશેષવાદીને કહે છે, કે કાં તો વિશેષ સામાન્યથી અન્ય એટલે જુદો લિન્ન હોય, કાં તો તેથી અનન્ય એટલે અલિન્ન અર્થાત્ તેની સાથે એકજ હોય, આ બે વિકલ્પ છે. જો પ્રથમ લિન્ન પણાનો વિકલ્પ અંગીકાર કરો, તો આગળ કહ્યું તેમ સામાન્યરહિત હોવાથી, આકાશપુષ્પની માફક વિશેષનામનો પદાર્થ હોયજ નહીં. કારણ કે એવો ન્યાય છે, કે જે જે સામાન્ય રહિત હોય, તે તે ગગનકમળની જેમ વિદ્યમાન જ નથી. તમે જે વિશેષ અંગીકાર કરો છો, તે સામાન્યરહિત છે, તેથી તે હોઇ શકે જ નહીં.

જો બીજો વિકલ્પ અહણુ કરો, તો તમારો વિશેષ તે સામાન્ય જ છે. કારણ કે એવો ન્યાય છે, કે જે જેનાથી અનન્ય એટલે અલિન્ન હોય, તે તે જ છે, જેમ કે સામાન્યનું સ્વરૂપ. જો તમે આગ્રહથી સામાન્યમાં પણ વિશેષનો ઉપચાર કરવા માંગતા હો. તો તેમાં અમને કાંઇ હાની નથી, કારણકે ઉપચારથી કહેવામાં આવતો ભેદ તાત્વિક એકતાને બાધા કરી શકતો નથી. આથી સામાન્ય જ છે અને વિશેષ નથી. તેથી સંગ્રહનયને મતે સર્વત્ર એકજ દ્રવ્યમંગળ છે. એમ સ્થાપિત થયું.

આ પ્રમાણે સંગ્રહનયવાળાએ પોતાને ઇષ્ટ એવો સામાન્ય પદાર્થ સિદ્ધ કર્યો, હવે વિશેષને માનનાર નૈગમ અને વ્યવહાર નયવાળા કહે છે કે—

ન વિસેસઽત્થંતરમૂઝં, અત્થિ સામણ્ણમાહ વવહારો ।

उवलंम—ववहारामावाओ खरविसाणं व ॥३५॥

વ્યવહારનય કહે છે, કે વિશેષથી સામાન્ય અર્થોન્તરભૂત (બુદ્ધ) નથી, કેમકે ઉપ-લબ્ધિ-જ્ઞાન અને વ્યવહારના અભાવે તે ખરશ્રુગવત્ અવિદ્યમાન છે. ૩૫.

વિશેષનું સમર્થન કરનાર વ્યવહાર અને નૈગમનય કહે છે, કે તમે જે વનસ્પતિ સામાન્ય સ્વીકારો છો, તે ખકુલ, અશોક, ચંપક, આમ્ર આદિ વિશેષથી બુદ્ધ છે, કે એક જ છે ? જો અલગ માનો તો વિશેષ વિનાનું સામાન્ય-ખરશ્રુગની જેમ કાઢતી નજરમાં આવશે જ નહિ. અને તે અદૃશ્ય માનશે તો તેનું જ્ઞાન વિશેષ દ્વારાજ થાય છે, તેથી પણ વિશેષ જ મુખ્ય રહેશે. કારણ કે વિશેષ વિના સામાન્ય હોતું નથી. વિશેષમાં જ સામાન્યનો ઉપચાર કરશે તો અમને વાંધો નથી, ઉપચારથી વસ્તુતત્ત્વને હાનિ નથી આવતી. એજ વિષય ઉદાહરણથી દઢ કરે છે.

चूयईएहितो को सो, अण्णो वणस्सई नाम ? ।

नत्थि विसेसत्थतरमावाओ सो खपुप्फं व ॥३६॥

આમ્ર આદિ (વિશેષ) થકી તે વનસ્પતિરૂપ (સામાન્ય) શું અન્ય-લિપ્ત છે ? જો છે, તો વિશેષથી લિપ્ત હોવાને લીધે તે આકાશપુષ્પની જેમ અવિદ્યમાન છે.

આમ્રાદિ વૃક્ષરૂપ વિશેષને માન્ય કર્યા વિના, સામાન્યરૂપ વનસ્પતિનો પગે લેપ કરવો વિગેરે લોકવ્યવહારના કાર્યમાં કયો ઉપયોગ થવાનો ? લોકવ્યવહારના ઉપયોગમાં પણ તે સામાન્યની અનુપલબ્ધિ હોવાથી, આકાશપુષ્પની જેમ સામાન્યનો અભાવ છે, અને લોકવ્યવહારમાં કાઢ કરનાર હોવાથી, વિશેષ જ ઉપયોગી છે, અને તેનીજ ઉપલબ્ધિ હોવાથી તે વિશેષોજ વિદ્યમાન છે.

નૈગમ અને વ્યવહાર એ બે નયો વિશેષનું સમર્થન કેમ કરે છે ? તેનું કારણ કહે છે.

जं नेगम—ववहारा, लोअववहारतप्परा सो य ।

पाएण विसेसमओ, तो ते तग्गाहिणो दोऽवि ॥३७॥

નૈગમ અને વ્યવહાર નય લોકવ્યવહારમાં તત્પર છે, અને લોકવ્યવહાર તો ઘણું કરીને વિશેષથીજ ચાલે છે, માટે તે બે નયો ફક્ત વિશેષનેજ અહણુ કરે છે. ૩૭.

લોકમાં લેવું મુકવું વિગેરે વ્યવહાર પ્રાયઃ વિશેષથીજ ચાલે છે, સામાન્ય એ લોક-વ્યવહારમાં ઉપયોગી નથી. કાઢ કેકાણે સામાન્ય વાચક વન-સેના-આદિ શબ્દોનો પ્રયોગ થાય છે-તેથી પ્રાયઃ શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો છે.

આ સંબંધમાં શિષ્ય પૂછે છે કે—

तेसि तुल्लमयचे, को णु विसेसोऽभिहाणओ अन्नो ? ।

तुल्लत्तेऽवि इह नेगमस्स वत्थंतरे मेओ ॥३८॥

તે નૈગમ અને વ્યવહાર એ બે નયોની સમાનતા હોવાથી, નામમાં તફાવત સિવાય અન્ય શો તફાવત છે ? (ઉત્તર) વિશેષને માનવો ને સામાન્યને ન માનવો, તેમાં નૈગમ-નયને વ્યવહારનયની સાથે સમાનતા છતાં પણ અન્યવસ્તુમાં ભેદ છે. ૩૮.

પ્રશ્ન:—નૈગમ અને વ્યવહારનય વિશેષનેજ ગ્રહણ કરે છે, તો તે બન્ને સમાન વિષય માનનાર હોવાથી પરસ્પર નામના ભેદ સિવાય, એક બીજામાં બીજો ભેદ જણાતો નથી, તેથી તે બન્ને એકજ સ્વરૂપ હોય એમ લાગે છે.

ઉત્તર—નૈગમનયનો વ્યવહારનયની સાથે વિશેષના સંબંધમાં સમાન અભિપ્રાય હોવાથી, તે અપેક્ષાએ નૈગમ વ્યવહાર એ બંને સમાન છે, પરંતુ નૈગમ નય અન્ય કેટલીક વસ્તુમાં સામાન્યને પણ ગ્રહણ કરે છે, તેથી તે બન્નેમાં તફાવત છે. મતલબ કે નૈગમનય સામાન્ય અને વિશેષ ઉભયગ્રાહી છે. અને વ્યવહારનય માત્ર વિશેષગ્રાહીજ છે.

અથવા—

‘જો સામણભાદી, સ નેગમો સંગહ’ ગચો જહવા ।

इयरो ववहारमिओ, जो तेण समाणनिहेसो ॥૩૯॥

અથવા જે સામાન્યગ્રાહી નૈગમ છે, તે સંગ્રહમાં અન્તર્ભૂત છે, અને વિશેષગ્રાહી નૈગમ છે. તે વ્યવહારમાં અન્તર્ભૂત છે, માટે બન્નેનો સમાન નિર્દેશ કયો છે. ઉદ.

નૈગમનય સામાન્ય અને વિશેષ ઉભયને ગ્રહણ કરનાર હોવાથી, સામાન્યગ્રાહી નૈગમનો સંગ્રહનયમાં સમાવેશ કરવો અને વિશેષગ્રાહી નૈગમનો વ્યવહારનયમાં સમાવેશ કરવો. આથી આ નૈગમનયનો વ્યવહાર નયની સાથે “જં નેગમવવહારા” ઇત્યાદિ ગાથામાં તુલ્યનિર્દેશ કયો છે. એ પ્રમાણે માનવાથી ઉપરોક્ત આડત્રીશમી ગાથામાં જણાવેલો દોષ નહિ આવે. અહીં બે એવી શંકા થાય, કે એ પ્રમાણે નૈગમનયને સંગ્રહ અને વ્યવહારમાં અન્તર્ભૂત કરશો, તો સાતને બદલે છ નયો માનવાથી, સંખ્યાની હાની થશે. એ શંકાનો ખુલાસો આગળ કરીશું.

હવે ઋણસૂત્રનયના મતે દ્રવ્યમંગળનો વિચાર કરે છે.

उज्जुसुजससं सयं, संपयं च जं मंगलं तयं एवर्कं ।

नातीतमणुप्पन्नं, मगलमिदं पक्कं वा ॥૪૦॥

ઋણસૂત્રનયને પોતાનું હોય, અને તે વર્તમાનકાળે વિદ્યમાન હોય, તે એકજ દ્રવ્યમંગળ માન્ય છે. પણ અતીત અનાગત અને પરકીય કે અનેક દ્રવ્યમંગળો માન્ય નથી. ૪૦, કારણ કે—

नातीयमणुप्पन्नं, परकीयं वा पञ्चोष्णामावा ।

विद्वंतो खरसिगं, परधमहवा जहा विफलं ॥૪૧॥

કાર્ય કરી શકે નહિ તેથી અતીત ને અનાગત વસ્તુ, ખરશ્રૂંગની જેમ વસ્તુ જ નથી; અને પરકીય વસ્તુ પણ પરધનની જેમ નિષ્ફળ હોવાથી વસ્તુરૂપ નથી. ૪૧.

ઋણ એટલે સરળ-સરળતાથી જે સામે દેખાય, તેવી વર્તમાનક્ષણે વર્તતી, સ્વકીય વસ્તુનેજ વસ્તુરૂપે ઋણસૂત્રનય માને છે, પણ અતીત અનાગત વસ્તુને વસ્તુરૂપે નથી માનતો. કેમકે અતીત વસ્તુ નાશ પામેલ છે અને અનાગત વસ્તુ અતુલ્ય છે, તેથી તેઓવડે કંઈ કાર્યસિદ્ધિ નથી થતી. “જે વડે કાર્યની સિદ્ધિ ન થાય તે વસ્તુપણે ગણાયજ નહિ.” જેમકે ખરશ્રૂંગ. ખરશ્રૂંગ જેમ વસ્તુ નથી, તેમ અતીત-અનાગત દ્રવ્યમંગળ પણ

વસ્તુરૂપે નથી. વળી પરકીય વસ્તુ પણ વસ્તુરૂપ નથી, કેમકે તેનાથી પણ પોતાનું પ્રયોજન સિદ્ધ નથી થતું. ઉદાહરણ તરીકે દેવદત્તનું ધન ચણદત્તના કાર્યમાં નહિ આવતું હોવાથી, નિષ્ફળ છે. તેમ બીજાએ કરેલું મંગળ પોતાને નિષ્ફળ છે. આટલા ઉપરથી સ્પષ્ટ થયું કે ઋણુસૂત્રને અતીત-અનાગત સિવાય વર્તમાનસમયે અને પોતાનું કરેલું જે દ્રવ્યમંગળ હોય, તેજ દ્રવ્યમંગળ રૂપે ઇષ્ટ છે.

શબ્દ-સમલિટ્ક-અને એવંભૂત એ ત્રણ નયો ઋણુસૂત્ર કરતાં વિશુદ્ધ હોવાથી, આગમથી દ્રવ્યમંગળ માનતાજ નથી. કારણ કે—

જાણ નાણવત્તોડુણવત્તો વા ન જાણઈ જમ્હા ।

જાણતોડુણવત્તોતિ વિંતિ સદ્દાવૈવૈવર્યું ॥૪૨॥

(જે મંગળશબ્દ) બાણે છે, તે ઉપયોગ રહિત નથી અને જે ઉપયોગ રહિત છે, તે બાણતો નથી. માટે શબ્દાદિનયો બાણતો હોય અને ઉપયોગ રહિત હોય, એવી રીતે પૂર્વના નયોએ માન્ય કરેલ દ્રવ્યમંગલને અવસ્તુજ કહે છે. ૪૨.

મંગળશબ્દ બાણતો હોય અને તેના ઉપયોગથી શૂન્ય હોય. તેને આગમથી દ્રવ્યમંગળ કહેવાય; પણ તેવા દ્રવ્યમંગળને શબ્દાદિ ત્રણનયો માનતાજ નથી. તેઓ કહે છે કે જે બાણે છે, તે ઉપયોગ રહિત નથી અને ઉપયોગ રહિત છે, તે બાણતો નથી. માટે તેવું દ્રવ્યમંગળ હોઈ શકેજ નહિ.

કારણ કે—

હેઠ્ઠ વિરુદ્ધધર્મત્તણા, હિ જીવો જ્ઞ ચેઅણારહિઓ ।

ન ય સો મજ્જલમિદ્ધં, તયથ્થણ્ણો ત્તિ પાવં વ ॥૪૩॥

“જીવ છે અને તે ચેતના રહિત છે” એની જેમ “બાણકાર ઉપયોગ રહિત છે” એમ કહેવું તે વિરુદ્ધધર્મવાળું હોવાથી, બાણકાર અને ઉપયોગ રહિત દ્રવ્યમંગળ અવસ્તુજ છે. કારણકે ઉપયોગ રહિત વક્તા, મંગળ નિર્જરાદિ અર્થથી શૂન્ય હોવાથી, પાપ જેમ ઇષ્ટ નથી, તેમ તેવું દ્રવ્ય મંગળ પણ આ નયોને ઇષ્ટ નથી.

જીવ ચેતનારહિત છે, એમ કહેવું જેટલું વિરુદ્ધ છે, તેટલુંજ વિરુદ્ધ “બાણે છે અને ઉપયોગ રહિત છે” એમ કહેવું તે છે. અથવા “મારી માતા વન્ધ્યા છે” એ કથન જેમ વિરુદ્ધ છે, તેમ આ “બાણકાર છે અને ઉપયોગરહિત છે” એમ કહેવું, તે પણ વિરુદ્ધ છે. માટે પૂર્વોક્ત દ્રવ્યમંગળ અસત્ છે (અવિદ્યમાન છે). ભલે બાણકાર છે, છતાં ઉપયોગ રહિત હોવાથી તે અમને મંગળરૂપે ઇષ્ટ નથી, કારણકે તે તેવું ઉપયોગ રહિત જ્ઞાન પાપની માફક મંગળનાં કાર્યથી શૂન્ય છે. આ પ્રમાણે શબ્દાદિનયો કેવળ ભાવમંગળને અહણ કરનારા હોવાથી, દ્રવ્યમંગળને ઇચ્છતાજ નથી.

આ રીતે નયઅનુસારે દ્રવ્યમંગળ વિચારીને આગમથી દ્રવ્યમંગળનો વિચાર પૂર્ણ કર્યો. હવે નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહે છે. તેમાં આગમથી દ્રવ્યમંગળ જ્ઞાશરીર, ભવ્ય શરીર અને તદ્વ્યતિરિક્ત એમ ત્રણ પ્રકારે છે. તેમાં પ્રથમ જ્ઞાશરીર અને ભવ્યશરીરનું સ્વરૂપ કહે છે.

મંગલપયત્થજાણયદેહો, મન્વસ્સ વા સજીવોડવિ ।

નોઆગમજો દર્શ, આગમરહિજો તિંત્તં મણિજં ॥૪૪॥

મંગળપદાર્થને બાહ્યનારતુ' (બહારરહિત) શરીર અથવા ભવિષ્યમાં મંગળપદના અર્થને બાહ્યે એવા બાહ્યકતું સજીવ શરીર, તે બંને આગમ એટલે મંગલના જ્ઞાન રહિત હોવાથી, તે બંને નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહેવાય. ૪૪.

જેણે ભૂતકાળમાં મંગળપદનો અર્થ યથાર્થ બાહ્યે હોય અને પ્રજ્ઞેયો હોય, તેનો નિર્ણયદેહ, અથવા જે ભવિષ્યમાં મંગળપદનો અર્થ યથાર્થ બાહ્યે તેવા બાહ્યકને સજીવદેહ, એ ઉભય શરીર તે ભાવમંગળનાં ભૂત ભાવિ નયથી કારણ હોવાથી, નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહેવાય છે, કેમકે તે બંનેમાં વર્તમાન ક્ષણે આગમ એટલે મંગલપદાર્થનાં જ્ઞાનનો સર્વથા અભાવ છે. જે ઘડામાં આગળ ઘી ભરીને ખાલી કરી નાંખ્યું હોય, અથવા તો જે ખાલીઘડામાં ઘી ભરવાતું હોય, તે બંનેને ઘીના ઘડા કહેવામાં આવે છે, તે મુજબ અહીં 'સમજવું' (અહીં નોશબ્દ સર્વનિષેધાર્થમાં છે.)

હવે નોઆગમદ્રવ્યમંગલમાં નોશબ્દને દેશનિષેધાર્થમાં ગણીને, તે જશરીર અને ભવ્યશરીરને નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ તરીકે સાધે છે.

અહવા નો દેસમ્મી, નોઆગમજો તદેગદેસાજો ।

મ્યસ્સ માવિણો, વાડગમસ્સ જં કારણં દેહો ॥૪૫॥

અથવા નોશબ્દ દેશનિષેધાર્થમાં છે, તેથી ભૂત થા ભાવિ આગમતું કારણ જે શરીર, તે નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ છે. કેમકે તે શરીર આગમ એટલે જ્ઞાનતું કારણ હતું અને થશે. ૪૫
ભૂત થા ભાવિ આગમતું કારણ જે અચેતન અથવા સચેતન શરીર, તે નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ છે. અહીં નોશબ્દ દેશનિષેધાર્થમાં સમજવો. ઉપરોક્ત ઉભયપ્રકારતું શરીર મંગળપદાર્થના જ્ઞાનરૂપ આગમતું કારણ છે, અને કારણ તે કાર્યના એક દેશમાં વર્તતું હોય છે, એમ સિદ્ધાન્તતું મન્તવ્ય છે, તેથી સચેતન અથવા અચેતન શરીર, નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ છે.

પ્રશ્ન:-આગમથી દ્રવ્યમંગળ પહેલાં કહ્યું છે, તેમાં અને આમાં શો તફાવત છે ?, કારણકે ત્યાં પણ આગમતું કારણ “આત્મા દેહ-અને શબ્દ છે” એ વચનથી, શરીરને દ્રવ્યમંગળ કહ્યું છે અને અહીં પણ તે શરીરને જ દ્રવ્યમંગળ કહ્યો છે.

ઉત્તર:-પહેલાં જે આગમથી દ્રવ્યમંગળ કહ્યું છે તેમાં ઉપયોગરૂપ આગમ નથી પણ લઘિરૂપ આગમ છે અને અહીં તો ઉપયોગ તથા લઘિરૂપ ઉભયપ્રકારતું આગમ નથી. ફક્ત તે જ્ઞાનના કારણરૂપ શરીરમાત્ર જ છે. એટલો એ આગમ થકી દ્રવ્યમંગલ અને જશરીર તથા ભવ્યશરીરરૂપ નોઆગમથી દ્રવ્યમંગલમાં તફાવત છે.

હવે જશરીર અને ભવ્યશરીરથી વ્યતિરિક્ત ત્રીજા ભેદતું સ્વરૂપ કહે છે.

જાણ-મન્વસરીરાડ્ઢરિત્તમિહ દન્વમજ્જલં હોહ ।

જા મજ્જલ્લ કિરિઆ, તં કુળમાણો અણુવણ્ણો ॥૪૬॥

જે ઉપયોગ રહિતપણે મંગળિક્રિયા કરનારો હોય, તે જશરીર અને ભવ્યશરીર એ બેઉથી વ્યતિરિક્ત એટલે બુદ્ધો નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ થાય છે. ૪૬.

પરમાર્થથી મંગળ બે પ્રકારે છે. એક જિનપ્રણીત આગમ અને બીજું જિનપ્રણીત પડિલેહણાદિ માંગલ્ય ક્રિયા, પૂર્વે આગમથી અને નોઆગમમાં જ્ઞશરીર અને લવ્યશરીર એમ બે પ્રકારથી જે દ્રવ્યમંગળ ત્રણ પ્રકારે કહ્યું છે, તે આગમ (જ્ઞાન) ને આશ્રિને કહ્યું છે, ને આ જ્ઞશરીર-લવ્યશરીરથી વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યમંગળ બે છે, તે તો જિનેશ્વરમહારાજે કહેલ એવી પડિલેહણાદિ માંગલ્યક્રિયાને ઉપયોગ રહિત કરતો હોય, તેને આશ્રિને કહેલ છે. અહિં ઉપયોગ રૂપ આગમ નથી તેથી નોઆગમતા કહી, જ્ઞશરીર અને લવ્યશરીરમાં જ્ઞાનના કારણ રૂપે દ્રવ્યમંગળતા કહી છે, અને ક્રિયાની અપેક્ષાએ ઉપયોગશૂન્ય હોવાથી દ્રવ્યમંગળતા કહી છે. ઉપયોગ પૂર્વક ક્રિયા કરે તો તે ભાવમંગળ કહેવાય. હવે બીજી રીતે નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહે છે.

જં મ્યમાવમંગલપરિણામં તત્સ વા જયં જોગં ।

જં વા સહાવસોહજવન્નાદ્ગુણં સુવણ્નાઈ ॥૪૭॥

તંપિ ય દુ ભાવમજ્જલકારણથો મજ્જલંતિ નિદ્ધિદ્ધં ।

નોઆગમઓ દવ્વં, નોસહો સવ્વપહિસેહે ॥૪૮॥

જે ભૂતકાલના ભાવમંગળનું પરિણામ કારણ હોય, અને જે ભવિષ્યમાં ભાવમંગળને યોગ્ય હોય, તે વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યમંગલ ગણાય છે અથવા સ્વભાવથીજ સુદરવણું વિગેરે ગુણવાળું જે સુવણું આદિ દ્રવ્ય, તે પણ નિમ્નએ ભાવમંગળનું કારણ અને શરીરાદિથી વ્યતિરિક્ત હોવાથી, વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યમંગળ છે. અહીં નોશબ્દ સર્વનિષેધાર્થમાં છે. ૪૭-૪૮.

ચરણસિત્તરી અને કરણસિત્તરીની ક્રિયાના સમુદાયને ભાવમંગળ કહેલ છે. તેવા ભાવમંગળના પરિણામ પૂર્વે થયા હોય અથવા ભવિષ્યમાં થાય એમ હોય, પણ વર્તમાન-ક્ષણે તેવા પરિણામથી શૂન્ય, એવું કોઇનું શરીર અથવા આત્મા હોય, તે જ્ઞશરીર-લવ્ય-શરીર નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહેવાય છે.

તેમજ સ્વભાવથીજ સુંદર તથા વણીદિગુણવાળાં સુવણું રત્ન-ઢંડી-અક્ષત-પુષ્પ-મંગળકળશ વિગેરે પણ નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહેવાય. કારણકે તે સુવણું આદિ કોઇને ભાવમંગળનું કારણ હોય છે. અને શરીર આત્મા અને શબ્દ અથવા સુવણોદિ તે કોઇને ભાવનાં કારણ થાય છે માટે તે વ્યતિરિક્ત નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ છે. કારણકે જે ભૂતભાવ અથવા ભાવિભાવનું કારણ હોય, તેને દ્રવ્ય કહેલું છે. અહીં નોશબ્દ સર્વ-નિષેધાર્થમાં કહ્યો છે તેથી આગમનો અહીં સર્વથા અભાવ છે, માટે તેઓને નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહેવું તે વિરૂદ્ધ નથી. પૂર્વે જ્ઞશરીર અને લવ્યશરીરને દ્રવ્યમંગળ કહ્યું છે, તે કેવળ આગમ એટલે જ્ઞાનના અભાવની અપેક્ષાએ કહ્યું છે. અને અહીં જે તદ્વ્યતિરિક્ત નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહ્યું છે, તે ક્રિયારૂપભાવના અભાવની અપેક્ષાએ કહ્યું છે.

આ પ્રમાણે આગમથી અને નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહ્યું, હવે ભાવમંગળ કહે છે, તેનું લક્ષણ નામ-રથાપના-ને દ્રવ્યની પેઠે ભાષ્યકારે કોઈ 'કારણથી નથી કહ્યું; પણ વૃત્તિકાર તેનું લક્ષણ કહે છે, તે આ પ્રમાણે છે.

૧ સ્પષ્ટપણે ભાવમંગલ તરીકે પાંચ જ્ઞાનરૂપ નહીં અથવા પંચપરમેષ્ઠિને નમસ્કાર કરવાનું કહેલ છે તેથી તેના લક્ષણની જરૂર ન ગણી હોય. અથવા પૂર્વે મંગલનું સ્વરૂપ જણાવ્યું તે ભાવમંગલ છે,

માવો વિવક્ષિતક્રિયાડુનુમૃતિયુક્તો હિં વૈ સમાસ્ત્યાતઃ । સર્વજૈરિન્દ્રાદિવિદિદેન્દનાવિક્રિયાડુનુમવાત્ ॥

અર્થ :—જેમ ઇન્દ્રનાદિક્રિયાના અનુભવથી ઇન્દ્રાદિ કહેવાય તેમ જે જે ક્રિયાની વિવક્ષા કરીએ, તે તે ક્રિયાના અનુભવયુક્ત જે જે હોય, તેને તેને સર્વજ્ઞોએ તે તે અપેક્ષાએ ભાવ કહેલ છે. અર્થાત્ ઇન્દ્રનાદિ (અંધર્થાદિ) ક્રિયાનો અનુભવનાર હોવાથી જેમ તે ભાવ-ઇન્દ્ર કહેવાય છે, તેમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ પરમાર્થિક પદાર્થ તે ભાવ કહેવાય છે. ભાવ તેજ મંગળ અથવા ભાવથી-પરમાર્થથી મંગળ તે ભાવમંગળ, એ ભાવમંગળ આગમથી અને નોઆગમથી એમ બે પ્રકારે છે.

એ બંને પ્રકારના ભાવમંગળનું સ્વરૂપ લાભ્યકાર કહે છે.

મંગલસુખઽવત્તો, આગમજો માવમંગલં હોહ ।

નોઆગમજો માવો, સુવિસુદ્ધો સ્વાદ્યર્થજો ॥૪૯॥

મંગળ કરનાર એવા શ્રુતના ઉપયોગવાળો વક્તા આગમથી ભાવમંગળ છે; અને સુવિશુદ્ધ ક્ષાધિકાદિભાવ તે નોઆગમથી ભાવમંગળ છે. ૪૯.

મંગળશબ્દના અર્થને જાણનાર ને ઉપયોગવાળો વક્તા આગમથી ભાવમંગળ છે.

પ્રશ્ન:—મંગળશબ્દના અર્થને જે જ્ઞાનોપયોગ તેટલા માત્રથીજ તેનો વક્તા ભાવ-મંગળરૂપ કેમ કહેવાય ? અને જે તેમ કહેવાય, તો અગ્નિજ્ઞાનોપયોગવાળો માણવક પણ અગ્નિ થયો બેઠ્યો. અને તે અગ્નિના ઉપયોગમાત્રથી અગ્નિરૂપ થતો હોય, તો તેનાથી દાહ-પાક આદિ ક્રિયા પણ થવી બેઠ્યો. પરંતુ તેમ થતું નથી, એટલે તમે જે ભાવમંગળનું સ્વરૂપ કહ્યું તે યુક્તિ સંગત નથી જણાતું.

ઉત્તર:—ઉપયોગ, જ્ઞાન, સંવેદન-અને પ્રત્યય એ બધા સમાન અર્થવાળા શબ્દો છે. તથા પદાર્થ, પદાર્થનું નામ, અને તેનું જ્ઞાન એ ત્રણે વસ્તુ લોકમાં પણ એકજ નામથી ઓલાવાય છે. જેમકે પડોળા પેટ વગેરે અસુક બાહ્ય આકારવાળો પદાર્થ તે ઘટ કહેવાય છે, તે ઘટવાચક નામ પણ ઘટ કહેવાય છે, અને તે ઘટના જ્ઞાનને પણ ઘટ કહેવાય છે. જેવી રીતે કોઈ પૂછે કે આ શું છે ? તો તેનો ઉત્તર ઘટ. આનું નામ શું ? ઘટ. આના ચિત્તમાં શું છે ? ઘટ. જ્ઞાનરૂપ પ્રત્યય તે પણ ઘટ કહેવાય છે. આથી ઘટરૂપ જ્ઞાન અને તેને ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાતા, એ ઉભય અન્યોઅન્ય અભિન્ન છે, જે અભિન્ન ન હોય તો જેમ હાથમા દીપક છતાં બન્ધ યુરૂપ બેઠી શકે નહિ, તેમ જ્ઞાનવાળો છતાં જ્ઞાતા વસ્તુસમૂહને જાણી શકે નહિ. વળી જે જ્ઞાન જ્ઞાતાથી ભિન્ન હોય તો આત્માને બન્ધ આદિનો અભાવ થાય. કારણકે જેમ જ્ઞાન-અજ્ઞાન સુખ-દુઃખ આદિ પરિણામ આકાશથી ભિન્ન છે, તેથી તેને બન્ધ આદિ થતા નથી, તેમ આત્મા પણ જ્ઞાન અજ્ઞાન સુખદુઃખાદિથી ભિન્ન તે અપેક્ષાએ માનીએ તો બંધ ન થાય, માટે જ્ઞાન અને જ્ઞાનવાન કથંચિત્ અભિન્ન છે.

પ્રશ્ન:—જે એમ હોય તો ઘટજ્ઞાનના ઉપયોગવાળો દેવદત્ત ઘટજ્ઞાનોપયોગથી અનન્ય હોવાથી ઘટ કહેવાય; અને અગ્નિજ્ઞાનના ઉપયોગવાળો માણવક અગ્નિ જ્ઞાનનાઉપયોગથી અભિન્ન હોવાને દીધે અગ્નિ પણ કહેવાય. અને તેથી તે બેઉ અનુક્રમે જળધારણુદાહ આદિ ક્રિયા કરનારા થવા બેઠ્યો. ?

ઉત્તર:—ભાઈ ! એમ નહિ. કારણકે બધા ઘડા ક'ંઈ જળધારણાદિરૂપ અર્થ-ક્રિયા કરતા નથી, તેમ બધા અગ્નિ પણુ દાહ આદિ અર્થક્રિયા કરતા નથી. જેમકે પુષ્પામાં ઉઘો પાડેલો ઘડો અને ભસ્મથી દાંડેલો અગ્નિ, પોતાની જલધારણુ અને દાહાદિ-રૂપ અર્થક્રિયા કરતા નથી, તો શું તે ઘડો અને અગ્નિ નથી ? છેજ. માટે આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થયું કે મંગળપદાર્થના જ્ઞાન ઉપયોગથી અભિન્ન એવો વક્તા આગમથી ભાવમંગળ છે; અને ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિકાદિ પ્રશસ્તભાવ, તે નોઆગમથી ભાવમંગળ છે. અહીં ક્ષાયિકાદિભાવમાં આગમનો સર્વથા અભાવ છે. અથવા ઉપલક્ષણથી શ્રુત સિવાય મતિ-ગવધિ-મન:પર્યવ-ને કેવળ એ આર જ્ઞાન, તથા દર્શન અને આરિત્ર એ સર્વ નોઆગમથી ભાવમંગળ છે. ૪૯.

વળી બીજા પ્રકારે નોઆગમથી ભાવમંગળનું સ્વરૂપ કહે છે.

અહવા સમદ્વંસણ-નાણ ચરિત્તોવોગપરિણામો ।

નો આગમજો માવો નોસદ્દો મિસ્સમાવર્તિ ॥૫૦॥

અથવા સચ્ચગ્રદર્શન-જ્ઞાન-અને આરિત્રના ઉપયોગરૂપ પરિણામ, તે નોઆગમથી ભાવમંગળ છે. અહીં નોશબ્દ મિશ્રભાવમાં છે. ૫૦.

પ્રતિક્રમણ-પાડેલેણાદિ ક્રિયા કરનારનો સચ્ચગ્રદર્શન-જ્ઞાન-આરિત્રરૂપ ઉપયોગ પરિણામ તે કેવળ આગમરૂપ નથી, કેમકે તેમાં આરિત્રાદિ છે, તેમ સર્વથા આગમનો અભાવ પણુ નથી, કેમકે ત્યાં જ્ઞાન પણુ છે, તેથી તે પ્રતિક્રમણાદિવાળાનો પરિણામ નોઆગમથી ભાવમંગલ કહ્યો, એમાં નોશબ્દ મિશ્રભાવમાં છે. ૫૦.

પુન: બીજી રીતે નોઆગમથી ભાવમંગળ કહે છે.

અહવેહ નમોક્કારાર્જનાણ-કિરિઆવિમિસ્સપરિણામો ।

નો આગમજો મળ્લઈ, જમ્હા સે આગમો દેસે ॥૫૧॥

અથવા અહીં જ્ઞાન-ક્રિયામિશ્રપરિણામરૂપ જે નમસ્કારાદિ, તે નોઆગમથી ભાવમંગળ કહેવાય છે. કેમકે તે પરિણામ આગમના એક દેશમાં છે. ૫૧.

નમસ્કાર-સ્તોત્રાદિનું જ્ઞાન અને મસ્તકે અંજલી જોડવી વિગેરે ક્રિયા એ ઉભયના મિશ્રિત પરિણામવાળો આત્મા, તે નોઆગમથી ભાવમંગળ છે. અહીં પણુ નોશબ્દ મિશ્ર-ભાવમાં છે, કેમકે એવા પરિણામના એકદેશમાં આગમરૂપ જ્ઞાનોપયોગ વિદ્યમાન છે. ૫૧.

એ પ્રમાણે નામઆદિ ચારે પ્રકારે મંગળ કહ્યું; હવે નામઆદિ ત્રણમાં પરસ્પર સમા-નતા જણાવાથી શિષ્ય પૂછે છે કે—

અમિહાણં લ્લવ્વત્તં, તયત્થસુન્નત્તણં ચ તુલ્લહ ।

કો ભાવલ્લિજાણં નામાહ્ણ પર્લ્લસેસો ? ॥૫૨॥

૧. બેટલું જણાવવું છત હોય તે પણુ નહિ જણાવતાં નામુક ભાગ જણાવીને યાદી માટે સૂચના કરે ત્યારે ઉપલક્ષણ કહેવાય. અહીં પણુ ઘણા પ્રકારે નોઆગમથી ભાવમંગલ જતાં, જે એક ક્ષાયિકાદિભાવ જ માત્ર મંગલ તરીકે કહ્યો, તે ઉપલક્ષણથી સમજવો. ને તેથી જ્ઞાનાદિ પણુ નોઆગમથી ભાવમંગલ સૂચવ્યા બાજુવા.

ભાવસિવાચના નામાદિ ત્રણેમાં અભિધાન દ્રવ્યત્વ અને તદર્થશૂન્યતા સરખી હોવાથી તે નામાદિ ત્રણમાં (પરસ્પર) શો તફાવત છે. ? પર.

ભાવમંગળ સિવાય નામાદિ ત્રણે મંગળમાં અભિધાન-દ્રવ્યત્વ અને તદર્થશૂન્યતા આ ત્રણે સમાન છે, એટલે તેઓમાં પરસ્પર ભેદ હોય એમ જણાતું નથી, કેમકે નામાદિ ત્રણેમાં મંગળ એવું અભિધાન તુલ્ય છે, દ્રવ્યત્વપણ ત્રણેમાં સમાન છે, કારણકે નામ અને સ્થાપનામાં દ્રવ્યનો જ સંબંધ છે, અને દ્રવ્યમાં તો દ્રવ્યપણ છેજ, તેથી દ્રવ્યત્વ પણ ત્રણેમાં સમાન છે. વળી તદર્થશૂન્યતા એટલે ભાવમંગળ રહિતપણું, તે પણ ત્રણેમાં સમાન છે, માત્ર ભાવમાં તદર્થશૂન્યતા ન હોવાથી તે ત્રણેથી ભિન્ન છે. પર.

એ પ્રમાણે શિષ્યનું કથન સાંભળી આચાર્યશ્રી ત્રણેનો ભેદ-તફાવત જણાવે છે.

આગારોઽમિપ્પાઓ, બુદ્ધી કિરિયા ફલં ચ પાવણ ।

જહ દીસહ ઠવણિદે, ન તહા નામે ન દર્વિવે ॥૩॥

માવસ્સ કારણં જહ, દવ્વં માવો જ તસ્સ પજ્જાઓ ।

ઉવજોગ-પરિવહમઓ, ન તહા નામં ન વા ઠવણા ॥૫૪॥

જેમ સ્થાપનાઈન્દ્રમાં આકાર-અભિપ્રાય-મુદ્ધિ ક્રિયા અને ક્ષણ પ્રાયઃ જણાય છે તેમ નામઈન્દ્ર અને દ્રવ્યઈન્દ્રમાં જણાતું નથી. વળી જેમ દ્રવ્ય એ ભાવનું કારણ છે અને ઉપયોગ અને પરિણતિમય જે ભાવ છે, તે જેમ આગમ અને નોઆગમથી બેઉ પ્રકારે તેનો (દ્રવ્યનો) પર્ચાય (ધર્મ) છે. તેમ નામ અને સ્થાપના ભવિષ્યમાં કે ભૂતમાં પર્ચાયપણે થતા નથી. ૫૩-૫૪.

સ્થાપનાઈન્દ્રમાં હંભરચલુ-કુડળ-સુકુટ-આબુમાં ઈન્દ્રાણી-હંસ્તમાં વજ્રનું ધારણ કરવું, સિંહાસન ઉપર બેસવું ઇત્યાદિ અને શરીરસૌન્દર્યયુક્ત જેવો આકાર દેખાય છે, તથા સ્થાપના કરનારનો જેવો સદ્ભૂત ઈન્દ્ર સંબંધી અભિપ્રાય જણાય છે, અને બેનારને તે આકારના દર્શનથી જેવી ઈન્દ્રમુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, વળી તેના તરફની ભક્તિથી પરિણુત-મુદ્ધિપૂર્વક તેની સેવા કરનારની નમસ્કાર કરેણાદિરૂપ ક્રિયા જેવી જણાય છે, અને પુત્રોત્પત્તિ આદિરૂપ ક્ષણ પ્રાયઃ જેવું પ્રાપ્ત થાય છે, તેવું નામઈન્દ્ર અને દ્રવ્યઈન્દ્રમાં નથી જણાતું, તેથી નામ અને દ્રવ્યથી સ્થાપનાનો ભેદ-તફાવત પ્રગટ છે.

વળી જેમ ઉપયોગ શૂન્ય વક્તારૂપ દ્રવ્ય, કોઈ વખતે ઉપયોગકાળે એ ઉપયોગરૂપ ભાવનું કારણ થાય છે, અને એ ઉપયોગરૂપ ભાવ તે ઉપયોગ શૂન્ય વક્તારૂપ દ્રવ્યનો પર્ચાય થાય છે; અથવા જેમ કોઈ ભવિષ્યમાં ઈન્દ્રપણે ઉત્પન્ન થવાની યોગ્યતા યુક્ત સાધુનો જીવ દ્રવ્ય ઈન્દ્ર છે અને ભાવઈન્દ્રનું કારણ થાય છે અને એ ભાવેન્દ્રની પરિણતિરૂપ ભાવ તે તે સાધુના જીવરૂપ દ્રવ્યનો પર્ચાય થાય છે, તેમ નામ અને સ્થાપના એક બીજાના કારણ-કાર્ય નથી થતા, માટે નામ અને સ્થાપનાથી દ્રવ્યનો ભેદ છે. આ પ્રમાણે નામ-સ્થાપનાથી દ્રવ્યનો અને નામ તથા દ્રવ્યથી સ્થાપનાનો ભેદ જણાવ્યોએટલે નામમા આકાર અને કારણપણું ન હોવાથી સ્થાપના અને દ્રવ્યથી ભિન્ન છે. તે ભેદ સામર્થ્યથી જણાય છેજ. બે કે પૂર્વોક્ત શકા પ્રમાણે નામ-સ્થાપનાને દ્રવ્યમાં અભેદપણું છે, તોપણ હંમણાં ઉપર કહ્યા મુજબ તેઓમાં પરસ્પર ભેદ-તફાવત છે. જેમ દ્વધ-ઢહી-જાશ વિગેરેમા ગોરસપણું સદેદાઈ વગેરે

સમાન છે. છતાં તેઓમાં મીઠાશ વિગેરેનાં કારણે તફાવત છેજ, તેમ અહીં પણ સમજવું. કેમકે વસ્તુમાત્ર અનન્ત ધર્મોત્તમક છે. ૫૩-૫૪.

અહીં ફરી શિષ્ય શંકા કરે છે કે—

इह मावो च्चिचय कथुं, तय्यसुन्नेहि किं व सेसेहि ? ।

નામાદઓ વિ માવા, જં તે વિ હુ વચ્ચુપજ્જાયા ॥૫૫॥

અહીં ભાવ એજ તાત્ત્વિક વસ્તુ જણાય છે; તત્ત્વસિવાયના નામાદિવડે શું ? (ઉત્તર) નામાદિ પણ તત્ત્વરૂપજ છે, કારણકે તે પણ વસ્તુના પર્થાય (ધર્મો) છે. ૫૫.

પ્રશ્ન:-આ નામ આદિ આરમાં ભાવજ વસ્તુ જણાય છે. કેમકે તેજ પ્રયોજનની સિદ્ધિ કરનાર છે. ઉદાહરણ તરીકે-બેવી રીતે ભાવ ઈન્દ્ર દાનવોને હમવારૂપ કાર્ય સાધવામાં સમર્થ છે, તેવી રીતે નામ ઈન્દ્રાદિ સમર્થ નથી, માટે નામ-સ્થાપનાદિતું શું પ્રયોજન છે. ?

ઉત્તર:-સામાન્યથી ભાવને વસ્તુપણે માનવામાં કંઈ દોષ નથી. નામ સ્થાપના અને દ્રવ્ય એ પણ વસ્તુના પર્થાયો-ધર્મો હોવાથી ભાવની અવસ્થાઓજ છે, કારણકે પર્થાય ધર્મ લેહ ભાવ, એ બધા શબ્દો સમાન અર્થવાળાજ છે, જેમકે કોઈએ સામાન્યથી “ઈન્દ્ર” એમ કહ્યું, તેથી તેના સાંભળનારને નામાદિ આરની પ્રતીતિ થાય છે. ને તેથીજ શંકા થાય છે કે આ મનુષ્યે નામઈન્દ્ર કહ્યો, સ્થાપના ઈન્દ્ર કહ્યો, દ્રવ્યઈન્દ્ર કહ્યો, કે ભાવઈન્દ્ર કહ્યો ? આથી ઈન્દ્ર-રૂપ વસ્તુના જે નામાદિ આર છે તે ખુદવસ્તુના પર્થાયો-ભાવવિશેષો છે. ને તેથીજ વિશિષ્ટ અર્થ ક્રિયાસાધક ભાવઈન્દ્રાદિકરૂપ ભાવને આશ્રિને વસ્તુપણુ સાધીએ તો કંઈ હાની નથી, કેમકે ભાવઈન્દ્રાદિ ભાવની અર્થક્રિયામાં નામાદિ પર્થાયો પણ છેજ, અને પર્થાયો દ્રવ્યમાં પરસ્પર અલેદથી રહે છે. ૫૫.

અથવા નામાદિ પણ ભાવમંગળના કારણ હોવાથી ભાવમંગળજ છે, એમ જણાવવાને કહે છે કે—

अहं नामं ठवणा—द्व्वाहं भावमङ्गलंग्गाहं ।

પાણ માવમઙ્ગલપરિણામનિમિત્તમાવાઓ ॥૫૬॥

જહ મઙ્ગલામિહાણં, સિદ્ધં વિજયં જિણિદનામં ચ ।

સોઝ્ઞ પેચ્છિઝ્ઞ ય, જિણપઢિમાલક્ષણાદિણિ ॥૫૭॥

પરિનિવ્વયમુણિદેહં, મ્બજ્ઞજ્ઞણં સુવન્નમલ્લાહં ।

દદ્દૂળ માવમઙ્ગલપરિણામો હોહ પાણ ॥૫૮॥

અથવા નામ-સ્થાપના-ને દ્રવ્ય એ ત્રણે ભાવમંગળરૂપ પરિણામના પ્રાયઃ નિમિત્ત હોવાથી, ભાવમંગળના કારણે છે. જેમકે-સિદ્ધ, વિજય, અને જિનેશ્વરત્વ મંગળકારિ એવું નામ સાંભળીને, તથા જિનપ્રતિમા-સ્વસ્તિકાદિ બોધને, તેમજ મુક્તિ પામેલ મુનિનો દેહ. તેવીજ રીતે ભવિષ્યમાં સાધુ થનારા મનુષ્યના અને સુવર્ણમાળા વિગેરેના દર્શન કરીને પ્રાયઃ ભાવમંગળના પરિણામ થાય છે. ૫૬-૫૭-૫૮.

નામ-સ્થાપના-ને દ્રવ્ય એ ત્રણે ભાવમંગળના (ભાવમંગળોપયોગના) કારણે છે, તેથી જે જેવું કારણ હોય તે તેનો અપદેશ પામે છે, જેમ કે ઘી આયુષ્યત્વ અને રૂપીઓ

ભોજનતુ' કારણ હોવાની તે ઘી અને રૂપીયારૂપી કારણમાં આશુષ્ય અને ભોજનરૂપી કાર્યનો વ્યવહાર કરાય છે, એટલે કે ઘી આશુષ્ય કહેવાય છે અને રૂપીઓ ભોજન કહેવાય છે, તેમ અહીં' પણ નામાદિક કારણમાં ભાવરૂપી કાર્યનો ઉપચાર કરવાથી, પૂર્વોક્તા નામ સ્થાપના અને દ્રવ્ય તે પણ ભાવમંગળરૂપજ કહેવાય છે. કેટલાક ફિલ્ષ્ટ કર્મવાળા જીવોને નામ આદિ ભાવમંગળના કારણરૂપ ન પણ થાય, તેથી મૂળમાં પ્રાયઃ શબ્દ મૂક્યો છે.

નામાદિ ત્રણ ભાવમંગળના કારણો છે, એ વાત ઉદ્ઘાટરણથી સ્પષ્ટ કરીએ. જેમ કોઈએ મંગળ અથવા સિદ્ધ, વિજય અથવા જિનેશ્વરઆદિ નામોનો ઉચ્ચાર કર્યો હોય તે સાંભળીને કોઈ શ્રોતાને સમ્યક્દર્શનાદિ ભાવમંગળના પરિણામ થાય છે. તેથી તે નામ પણ ભાવમંગળતુ' કારણ થયું. તેવીજ રીતે જિનપ્રતિમા સાધુનાં પગલાં અથવા સ્વસ્તિકાદિ જે મંગલની સ્થાપના રૂપ છે, તે જોઈને કોઈને ભાવમંગળના પરિણામ થાય છે, તેથી તે સ્થાપના ભાવમંગળતુ' કારણ છે. તેમજ કોઈ મોક્ષે ગએલ મુનિનો દેહ અથવા ભવિષ્યમાં થનારા સાધુ તેમજ સુવર્ણમાળા વિગેરે જોઈને, ભાવમંગળના પરિણામ થાય છે તેથી તે દ્રવ્યપણુ ભાવમંગળતુ' કારણ છે. આ પ્રમાણે નામ આદિ ત્રણે ભાવના કારણ હોવાથી ભાવરૂપજ છે.

એ એ પ્રમાણે નામઆદિ પણ ભાવરૂપ છે તો તે પણ શુ' તીર્થ' કરાદિની જેમ પૂજ્ય છે ? આચાર્યશ્રી તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે—

કિ પુળ તમગેગંતિયમચ્ચંતં ચ ન જઓઽમિહાણાઈં ।

તત્ત્વિકરીઝં માવે, તેણ વિસેસેણ તં પુજ્જં ॥૫૧॥

જેથી એ નામાદિ ત્રણ અનૈકાન્તિક છે અને આત્યન્તિક નથી, તથા ભાવ તેથી વિપરીત છે, માટે તે ભાવ તેના નામાદિથી વિશેષ પૂજ્ય છે. ૫૬.

નામ-સ્થાપના—ને દ્રવ્યમંગળ અનૈકાન્તિક રૂપવાળા છે, એટલે તેઓ ઈષ્ટ રૂપ સાધે અથવા ન પણ સાધે, તેમજ આત્યન્તિક રૂપ પ્રાપ્ત કરાવવાને સમર્થ નથી; અને ભાવમંગળ તો તેથી વિપરીત છે, એટલે કે ઐકાન્તિક અને આત્યન્તિક ઈષ્ટરૂપ સાધક છે, માટે નામાદિ ત્રણ મંગલ કરતાં ભાવમંગળ વિશેષ પૂજ્ય છે. ૫૬.

આ પ્રમાણે સિદ્ધ સિદ્ધ વસ્તુઓમાં વિશેષ અપેક્ષાએ વિચાર કરતાં નામઆદિનો પ્રધાન અને ગૌણભાવ બતાવ્યો, હવે સામાન્ય અપેક્ષાએ વિચાર કરતાં સર્વ વસ્તુમાં નામાદિ ત્રણ મંગલ કરતાં સર્વ વસ્તુમાં નામાદિ ચારેનો સદ્ભાવ છે, તે જણાવવાને ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

અહવા વત્થમિહાણં, નામં ઠવણા ય જો તયાગારો ।

કારણયા સે દવ્વં, કજ્જાવન્નં તયં માવો ॥૬૦॥

અથવા વસ્તુતુ' જે નામ તે નામ તેનો આકાર એ સ્થાપના, (પરિણામી કાર્યની) કારણતા એ દ્રવ્ય અને કાર્યપણુ પરિણામ પામતુ' તે ભાવ. ૬૦.

૧ જેનાથી જરૂર ફલ થાય, ફલ થયા વિના ન રહેતે એકાન્તિક કહેવાય. તેમજ જેનાથી તેતુ' ઉત્કૃષ્ટ ફલ થાય તે આત્યન્તિક કહેવાય.

ઘટ-પટ આદિ વિદ્યમાની સર્વ વસ્તુઓ, નામાદિ ચતુષ્પર્યાયાત્મક છે. જેમકે-‘ઘટ’ એવું નામ યા સંજ્ઞા તે નામ, તેનોજ પોતાનો આકાર તે સ્થાપના, તેનાં કપાલઆદિ પરિણામીકાર્યના કારણ હોવાથી દ્રવ્ય, કારણકે જે ભૂત યા ભાવિભાવનું કારણ હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે, અને માટીના પિંડનું નિષ્પન્ન થયેલું ઘટરૂપ કાર્ય તે ભાવ છે. આ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુનો સમૂહ નામાદિચાર સ્વરૂપ છે. એજ પ્રમાણે સમ્યગ્દર્શનની વ્યવસ્થા હોવાથી જિનમત સર્વ નામાદિ ન્યાત્મક છે.

વસ્તુસ્વરૂપ આ પ્રમાણે હોવાથી, પૂર્વે પણ મી ગાથામાં ભાવ એજ વસ્તુ હો, પણ તદર્થશૂન્ય એવા નામાદિવડે શું ? એવી જે શંકા કરી હતી તેનું સમાધાન પણ આથી કહ્યું. કારણકે એકજ વસ્તુમાં એકજ કાળે અનેક પર્ચાયો વિદ્યમાન છતાં, આ અમુક પર્ચાયજ વસ્તુ છે અને ઊભી પર્ચાયો અવસ્તુ છે, એમ કહેવું તે અયોગ્ય છે, બે કે દ્રવ્યરૂપે તો તે સર્વ એકજ છે. ૬૦.

નામાદિચારમાં નામનય નામનેજ પ્રધાન માને છે, આ રથળે સુગતમતાનુયાયી-બૌદ્ધમતને અનુસરનારાઓ “અર્થમાં-પદાર્થમાં શબ્દો નથી” ઇત્યાદિ વચનથી નામને વસ્તુ-ધર્મરૂપે નથી માનતા, તેથી તેઓને નામનય કહે છે કે—

વત્થુસરૂવં નામં, તપ્પચ્ચયદ્દેહઓ સધમ્મ ભ્વ ।

વત્થું નાડળમિહાણા, હોજ્જાડમાલો વિ વાડવચ્ચો ॥૬૧॥

ઘટના આકારાદિની જેમ નામ પણ તેના (વસ્તુના) પ્રત્યયનો હેતુ હોવાથી, નામ પણ વસ્તુનું સ્વરૂપ છે. નામરહિત વસ્તુજ નથી. કેમકે બે તેમ હોય તો અવાચ્યની જેમ તેનો અભાવ થાય. ૬૧.

નામનયનો અભિપ્રાય એવો છે, કે જેમ સ્વધર્મ વસ્તુનું સ્વરૂપ છે, તેમ નામ પણ વસ્તુનું સ્વરૂપ છે, કારણકે નામ તે વસ્તુના પ્રત્યયનો હેતુ છે. જે જેના પ્રત્યયનો હેતુ હોય છે તે તેનો ધર્મ છે; જે જેનો ધર્મ નથી, તે તેના પ્રત્યયનો હેતુ પણ નથી; જેમકે-ઘટના રૂપ આદિ સ્વધર્મો ઘટ પ્રત્યયના હેતુ છે, પણ પટના નથી, કેમકે ઘટ એવા નામથી પટ આદિના વ્યવસ્થેત્વડે ઘટનોજ પ્રત્યય થાય છે આ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુઓ નામ સ્વરૂપજ છે. બે વસ્તુ નામ સ્વરૂપ ન હોય તો તે વસ્તુજ ન હોઈ શકે. જેમકે—પૃથ્વી આદિ પંચ-ભૂત સિવાય નામરહિત છઠ્ઠા ભૂતનો જેમ અભાવ છે. તેમ જે નામરહિત છે તે વસ્તુનોજ અભાવ છે.

અહીં કોઈ એવી શંકા કરે કે “નદી કિનારે ગોળથી ભરેલું ગાડું છે.” એવું સાંભળીને કોઈ ત્યાં જાય અને તેવું ગાડું ત્યાં ભુલે નહિ, તો શબ્દથી નામથી જે પ્રતીતિ થવી એઇએ તે ત્યાં થઈ નહિ, તેથી નામ અસત્ય ઠર્યું. આવી શંકાનો ઉત્તર એ કે બે એ પ્રમાણે ખોટાં વાક્યો પ્રમાણે પદાર્થ ન મળવાથી વાક્યોનેજ ખોટા માનવામાં આવે, તો પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણમાં પણ એવોજ પ્રસંગ આવે. જેમકે કોઈને દૂર પડેલી છીપમાં રૂપાનું ભાન થાય, અને ત્યાં જઈને ભુલે તો રૂપાની પ્રાપ્તિ ન થાય, અહીં એમ કહેવામાં આવે કે એ ખાધિત પ્રત્યક્ષ હોવાથી ત્યાં વસ્તુ પ્રાપ્તિ ન થઈ પણ અખાધિત પ્રત્યક્ષ હોય તો વસ્તુની જરૂર બેઠા પ્રમાણેજ પ્રાપ્તિ થાય, તો અમે પણ એમજ કહીએ છીએ કે વિચારપૂર્વક આત્મ-

પ્રામાણિક પુરૂષે કહેલા શબ્દથીજ વસ્તુ પ્રાપ્તિ અવશ્ય થાય. અહીં યુક્તિ તો નામ અને પ્રત્યક્ષાદિ બેઉમાં સમાન છે. ૬૧.

વળી જો નામને વસ્તુધર્મ ન માનવામાં આવે, તો બીજા પણ દોષોનો પ્રસંગ આવે છે. તે દોષો જણાવવા માટે કહે છે.

સંસય-વિવર્જયા વાડળજ્ઞવસાઓડહવા જદિચ્છાઈ ।

હોજડત્થે પહિવતી ન વત્થુધમ્મો જઓ નામં ॥૬૨॥

વત્થુસ્સ લક્ખ-લક્ખણ-સંવહારાડવિરોહસિદ્ધીઓ ।

અભિહાણાડહીણાઓ, બુદ્ધી સદ્દો ય કિરિયા ય ॥૬૩॥

જો નામ વસ્તુનો ધર્મ ન હોય તો 'સંશય વિપર્યય અનધ્યવસાય અને ચદ્વચ્છાથી અર્થ પ્રતિપત્તિ-જ્ઞાન થાય; તથા જગતમાં લક્ષ્ય-લક્ષણ અને સંવ્યવહારની સિદ્ધિયો તેમજ બુદ્ધિ-શબ્દ-ને ક્રિયા, એ સર્વ અભિધાન-નામને આધીન છે. ૬૨-૬૩.

જો નામ એ વસ્તુધર્મ ન હોય તો ઘટ એવો શબ્દ કહેવાથી તે સાંભળનારાને “આ મનુષ્યે શું કહ્યું.” એવો સંશય થાય, પણ ઘટની પ્રતિપત્તિ-જ્ઞાન ન થાય. અથવા ઘટ એમ કહેવાથી પટની પ્રતિપત્તિરૂપ વિપર્યય થાય, અથવા કોણ બાણે એવો શું કહ્યું એવો અનધ્યવસાય થાય, અથવા ઘટ શબ્દથી કોઈવાર ઘટની પ્રતીતિ થાય, ને કોઈવાર પટની પ્રતીતિ થાય, કોઈવાર સ્તંભાદિની પ્રતીતિ થાય, એ રીતે ગમે તેમ ચદ્વચ્છાથી પદાર્થની પ્રતીતિ થાય. આ પ્રમાણે જો નામને વસ્તુ ધર્મ ન માનીએ તો દોષો આવે. એવી રીતે નામને વસ્તુધર્મ ન માનવાથી નુકશાન જણાવીને હવે નામને વસ્તુનો ધર્મ આપું જગત માને છે, તે સાબીત કરવા કહે છે, કે વળી જીવત્વાદિ લક્ષ્ય, ઉપયોગાદિ લક્ષણ, લાવડું મોકલડું આદિ સંબંધવહાર, પદાર્થનો નિશ્ચય કરવારૂપ બુદ્ધિ, ઘટ-પટ આદિ ધ્વનીરૂપ શબ્દ અને ઉછાળડું-ફેંકડું આદિ ક્રિયા એ સર્વ નામનેજ આધીન છે, એટલે કે તે સર્વનો વ્યવહાર નામથીજ થાય છે, માટે નામ એજ વસ્તુ છે.

આ પ્રમાણે નામ અથવા શબ્દનયે પોતાનો મત પ્રતિપાદન કર્યો, એટલે સ્થાપનાનય કહે છે કે—

આગારો ત્ત્વિય મદ્-સદ્-વત્થુ-કિરિયા-ફલ્લ-ડમિહાણાઈ ।

આગારમયં સત્ત્વં, જમણાગારં તયં નત્થિ ॥૬૪॥

ન પરાણમયં વત્થું, આગારાડમાવઓ સ્વપુર્ણં વ ।

સવર્લમ-સ્વવહારાડમાવાઓ નાણગારં ચ ॥૬૫॥

મતિ-શબ્દ-વસ્તુ-ક્રિયા-રૂપ-અને અભિધાન (નામ) એ સર્વ આકારમય હોવાથી, વસ્તુમાત્ર આકારમય છે. જે અનાકાર છે તે વસ્તુજ નથી. વળી આકાશ પુષ્પની જેમ

૧ નિશ્ચય વિનાતુ બેઉ પક્ષતું જ્ઞાન થાય તેને સંશય કહેવાય છે. પદાર્થથી ઉલટું જ્ઞાન થાય તે વિપર્યય કહેવાય છે. પદાર્થના સ્વરૂપનો ખ્યાલ ન આવે, એવું સામાન્ય જ્ઞાન તે અનધ્યવસાય કહેવાય છે. કોઈવાર ઘટ શબ્દ સાંભળીને ઘટતું જ્ઞાન થાય અને કોઈક વખત ઘટ શબ્દ સાંભળીને પટતું જ્ઞાન થાય ત્યારે તેને ચદ્વચ્છા કહેવાય છે.

આકાર નહિ' માનનાર પક્ષે માનેલ વસ્તુ, અનાકાર હોવાથી, તેમજ ઉપલબ્ધિ અને વ્યવહારનો પણ અભાવ હોવાથી, તે વસ્તુજ નથી. ૬૪-૬૫.

મતિ-શબ્દાદિ સર્વ આકારમય છે. જે અનાકાર છે, તે વસ્તુ નથી. જેમકે મતિ એટલે જ્ઞાન તે જેય વસ્તુને ગ્રહણ કરતાં, તદ્વાકારપણે પરિણમે છે, તેથી તે આકારવાળી છે. જે તે આકારવાળી ન હોય, તો “આ નીલ છે આ પીત છે” એવો નિયમિત નિશ્ચય ન થાય. કેમકે એમાં તે સિવાય બીજું કોઈ નિયામક નથી. પરંતુ “આ નીલ છે, પીતાદિ નથી એવા સંવેદનમાં નીલાદિ આકાર નિયામક છે. માટે મતિ-યુદ્ધિ સાકાર છે. શબ્દ તો પૌદ્ગલિક હોવાથી સાકાર છેજ, અને ઘટ-પટાદિ વસ્તુ તો સાકાર છે, એ પ્રત્યક્ષ છે. ઉછાળવું-ફેંકવું વિગેરે ક્રિયા, ક્રિયાવાનથી સિદ્ધ નથી એટલે તે પણ વસ્તુની માફક સાકાર છે. તથા કુંભાર આદિની ક્રિયાથી સાધ્ય ઘટાદિરૂપ રૂપ મુત્પિંડાદિ વસ્તુના પર્યાયરૂપ હોવાથી સાકાર છે અને અભિધાન-નામ અથવા શબ્દ તે પુદ્ગલમય હોવાથી સાકાર છે, એમ પૂર્વજ કહ્યું છે, માટે જે વસ્તુ છે, તે સર્વ સાકારજ છે. જે અનાકાર છે, તે વન્ધ્યા-પુત્રની જેમ વસ્તુજ નથી. વળી અનાકાર વસ્તુ સર્વથા અતુલ્યભ્યમાન છે, અને તેવી વસ્તુથી કંઈપણ વ્યવહાર થતો નથી. માટે અનાકાર એવી વસ્તુજ નથી. ૬૪-૬૫.

આ પ્રમાણે સ્થાપનાનયે પોતાનો પક્ષ પ્રતિપાદન કર્યો, એટલે હવે દ્રવ્યનય પોતાના પક્ષને પ્રતિપાદન કરવાને કહે છે કે—

द्ववपरिणाममेतत् मोक्षणाऽऽगारदरिणं किं तं ।

उपपाय ज्वयरहितं, द्रव्यं चिद्य निव्वियारं तं ॥૬૬॥

દ્રવ્યના માત્ર પરિણામને મૂકીને આકાર તે શું છે ? (કાંઈ નથી.) ઉત્પાદ-વ્યયરહિત નિર્વિકાર એવું જે કેવળ દ્રવ્ય તેજ વસ્તુ છે. ૬૬.

દ્રવ્યના પૂર્વ પર્યાયનો તિરોભાવ એટલે નાશ, અને નવા પર્યાયનો આવિર્ભાવ એટલે પ્રગટ થવું, એ બે પરિણામો સિવાય “આકાર” એ શું છે ? કે જેથી મતિ શબ્દ વિગેરે વસ્તુ આકારજ છે એમ કહે છે ? અર્થાત્ ઉત્પાદ-વ્યયરહિત નિર્વિકાર દ્રવ્યનો જે આકારાદિ પરિણામ તે દ્રવ્યમાત્ર છે. કેમકે દ્રવ્યમાં એવું શું અપૂર્વ ઉત્પન્ન થાય છે ? અથવા વિદ્યમાન શું નાશ પામે છે ? કે જેથી દ્રવ્યમાં વિકાર થાય. માત્ર નવા-જુના પર્યાયનો આવિર્ભાવ અને તિરોભાવજ થાય છે, જેમ ઉંચી ફણાવાળી તથા ફણારહિત અવસ્થામાં અને કુંડલિત આકારમાં સર્પજ, તે તે રૂપે જણાય છે. તે ફણા વગેરે માત્ર તે સર્પનો તેવો પરિણામ છે અને તેથી સર્પમાં કંઈ વિકાર થતો નથી, તેમ જગતનાં બધાં દ્રવ્ય પણ સામાન્ય સર્પની માફક નિર્વિકારજ છે. ૬૬.

અહીં બે કોઈ એવી શંકા કરે કે-સર્પ આદિ દ્રવ્યમાં ઉત્ક્રણ-વિક્રણાદિ પર્યાયો, ઉત્પન્ન થતા ને નાશ પામતા પ્રત્યક્ષ જણાય છે, તો તે દ્રવ્ય ઉત્પાદાદિ રહિત છે એમ કેમ કહેવાય ? તેના ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે—

आविर्भाव-तिरोभावमेतपरिणामकारणमचितं ।

निचंचं बहुलुवं पिय, नडो व सेसंतरावन्तो ॥૬૭॥

આવિર્ભાવ-તિરોભાવરૂપ પરિણામનું અચિન્ત્ય કારણ માત્ર દ્રવ્યજ છે, અને ભિન્ન ભિન્ન વેષને ધારણ કરનાર નટની પેઠે બહુરૂપવાળું છતાં તે દ્રવ્ય સર્વકાલે એકરૂપવાળું હોવાથી નિત્ય છે. ૬૭.

જેમ ઉત્કૃષ્ટાવસ્થા અને વિદ્વૃષ્ટાવસ્થાનું કારણ સર્પ છે, તેમ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવરૂપ પરિણામનું કારણ દ્રવ્ય છે. વસ્તુતઃ એમાં કંઈ અપૂર્વ ઉત્પન્ન થતું નથી અને વિદ્યમાન કંઈ નાશ પામતું નથી, પરન્તુ પ્રચ્છન્નરૂપે હતું તે પ્રગટ થાય છે અને પ્રગટ હતું તે પ્રચ્છન્ન રૂપ ધાય છે. તેથી આવિર્ભાવ તિરોભાવ રૂપ કાર્ય ઉપચારથીજ છે, અને તેથી તે કાર્યનું કારણપણું ઉપચારથીજ છે. માટે દ્રવ્ય તો ઉત્પાદકઆદિ રહિત છે.

પ્રશ્ન : દ્રવ્ય એકજ સ્વભાવવાળું અને નિર્વિકાર છે, તો તે અનન્તકાળ સુધી થનારા આવિર્ભાવ તિરોભાવનું કારણ એક સાથે કેમ નથી થતું ?

ઉત્તર—દ્રવ્ય તે એકસ્વભાવવાળું હોવા છતાં અચિન્ત્ય સ્વભાવવાળું હોવાથી તેમાં અનુક્રમેજ આવિર્ભાવ-તિરોભાવ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ સર્પઆદિ દ્રવ્યો એક-સ્વભાવવાળા છતાં તેમાં ઉત્કૃષ્ટ-વિદ્વૃષ્ટઆદિ પચાંચો અનુક્રમેજ થાય છે, તેમ અહીં પણ આવિર્ભાવ-તિરોભાવ ક્રમસરજ થાય છે.

પ્રશ્ન—ઉત્કૃષ્ટ-વિદ્વૃષ્ટઆદિપચાંચો પૂર્વઅવસ્થાનો ત્યાગ કરીને ઉત્તરાવસ્થાનો આશ્રય કરે છે, તેથી દ્રવ્ય અનિત્ય નહિં અને ?

ઉત્તર—બુદ્ધા બુદ્ધ વેષ કરનારા નટની પેઠે દ્રવ્ય બહુરૂપવાળું છતાં નિત્યજ છે; જેમ-નાયક-વિદ્વધકન્વાનર નટ રાક્ષસ આદિ પાત્રોના અવસરે ભિન્નભિન્ન વેષ ગ્રહણ કરવાથી બહુરૂપવાળો થએલો છતાં પણ નર સર્વ અવસ્થામાં એકજ હોવાથી નિત્ય છે. તેમ દ્રવ્ય પણ ઉત્પાદ વિનાશ આદિ પચાંચોથી બહુરૂપવાળું છતાં આકાશની પેઠે નિર્વિકારી હોવાથી નિત્યજ છે. જેમ ઘટપટ આદિના સંખંધથી આકાશ બહુ રૂપવાળું છતાં પણ પોતે અવિકારી હોવાથી નિત્ય છે, તેમ દ્રવ્ય પણ નિત્ય છે.

વળી સર્વત્ર ત્રિભુવનમાં જે કંઈ છે તે કારણજ છે, નવો પદાર્થની ઉત્પત્તિ રૂપ કાર્ય તો કયાંય પણ જણાતું નથી, અને જે કારણ છે તે દ્રવ્યજ છે.

જેમકે—

પિલો કારણમિદ્ઠં, પવં વ પરિણામઓ તદ્વા સર્વં ।

આગારાદ્ ન વર્થુ, નિક્કારણજો લગુર્પ્પં વ ॥૬૮॥

૧ દ્રુધની પેઠે પરિણામી હોવાથી, જેમ માટીનો પિંડ આવિર્ભાવ તિરોભાવ રૂપ પરિણામવાળો છે, અને તે કોઈના પણ કારણપણે માનેલ છે. તેવીજ રીતે સર્વ વસ્તુ કારણ છે, જ્યારે આકાર વિગેરે નિષ્કારણ હોવાથી આકાશ પુષ્પની જેમ અવસ્તુ છે. ૬૮.

મૃત્પિંડ-સ્થાસ-કૌશ-કુશલ આદિ ત્રૈલોક્યાન્તર્ગત સર્વ વસ્તુ દ્રુધની પેઠે પરિણામી હોવાથી, કારણ માત્રજ છે. જે જે કારણ છે, તે તે સર્વ દ્રવ્ય છે.

પ્રશ્ન—મૃત્પિંડઆદિના કાર્યભૂત સ્થાસ-કૌશ-કુશલ-ઘટ આદિ સર્વ પ્રત્યક્ષ જણાય છે માટે તે અવસ્તુ કેમ કહેવાય ? અને વળી કારણ શબ્દ સંખંધ દશોવનાર હોવાથી તે હસ્તેશાં કાર્યની અપેક્ષા રાખે છે, તો “કેવળ કારણજ છે, કાર્ય નથી.” એમ કેમ કહો છો ?

ઉત્તર-કારણ શબ્દ કાર્યની અપેક્ષા રાખે છે, એ સત્ય છે, પરંતુ તેમાં જે આવિર્ભાવ તિરોભાવ રૂપ કાર્ય છે, તેનોજ માત્ર કાર્ય તરીકે ઉપચાર કરાય છે, અને ઉપચાર તે અવસ્તુ છે. માટે દ્રવ્ય સિવાય સ્થાપનાઆદિ નયે જે આકર આદિ વસ્તુ માનેલ છે, તે સર્વ અવસ્તુ છે, કેમકે તે સર્વને કારણ રહિત માનેલ છે; એટલે કે તે માત્ર આવિર્ભાવ-તિરોભાવ રૂપ છે, પણ તેનાથી કોઈ અન્યકાર્ય થતું નથી, એટલે તે કારણ નથી. જે કારણ રહિત છે તે આકાશપુષ્પની જેમ વસ્તુ નથી, અને જો તે આકારાદિ વસ્તુને કારણ માનવામાં આવે, તો અમારો પક્ષ સ્વીકારવો પડે એમ છે, એટલે કે કારણપણે રહેલી વસ્તુજ સત્ છે એમ થયું, આથી એ સિદ્ધ થયું કે, આ વિશ્વની અંદર રહેલ સર્વ વસ્તુ કારણ છે, અને કારણ હોવાથી દ્રવ્યજ છે ૬૮.

આ પ્રમાણે દ્રવ્યનયે પોતાનો પક્ષ સિદ્ધ કર્યો એટલે ભાવનય કહે છે કે—

માવત્યતરમૂલં કિં, દર્વં નામ ? માવ દ્વાયં ।

મવનં પદ્મસ્વર્ણં ત્રિય, માવાવત્તી વિવત્તી ય ॥૬૯॥

ભાવથી અર્થાન્તરભૂત (નુહું) દ્રવ્ય શું છે ? અર્થાત્ કંઈ નથી. માત્ર ભાવજ વસ્તુ છે, કેમકે પ્રતિસમય ભાવનીજ ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થાય છે ૬૯.

ભાવથી-પર્યાયથી ભિન્ન એવી દ્રવ્ય એ શું કંઈ વસ્તુ છે ? કે જેથી “સર્વ વસ્તુઓ દ્રવ્યનોજ પરિણામ છે.” વસ્તુતઃ જગતમાં જે કંઈ વસ્તુસમૂહ જણાય છે, તે સર્વ ભાવરૂપ-પર્યાયરૂપજ છે. જો કહી કોઈ અનાદિકાળથી અવસ્થિત સત્ વસ્તુ હોય અને તે ભિન્નવસ્તુ રૂપે થતી હોય, તો તમારી જણાવેલ ઉપરોક્ત કલ્પના સત્ય ઠરે, પણ અહીં તો દરેક સમયે ભાવની જ ઉત્પત્તિ અને વિનાશ અનુભવાય છે. એટલે પૂર્વક્ષણનો નાશ તથા અને અપરક્ષણનો ઉત્પાદ એજ ભાવ-પર્યાયરૂપ માત્ર વસ્તુ અનુભવથી જણાય છે, પણ ભાવ-સિવાયની દ્રવ્ય એવી કોઈ વસ્તુજ નથી. ૬૯.

પર્યાયની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ જે મૂળ કારણથી થાય છે, તેને જ અમે દ્રવ્ય કહીએ છીએ. માટે “ભાવ=પર્યાય જ મુખ્ય છે અને ભાવથી અલગ દ્રવ્યતું કંઈ મહત્ત્વ જ નથી,” એમ કહીને જે દ્રવ્યનો અભાવ કહે છે, તે અયોગ્ય છે. એમ કહેતાં દ્રવ્યવાદીને ઉત્તર આપે છે કે—

ન ય માવો માર્વંતરમવેક્ષણં કિંતુ હૈનિરવેક્ષણં ।

उपपज्जइ तयणत्तरमवेइ तमहेउजं चैव ॥૭૦॥

પર્યાયરૂપ જે ભાવ તે અન્યભાવ રૂપ દ્રવ્યની અપેક્ષા રાખતો નથી, પણ તે ભાવરૂપ વસ્તુ, દ્રવ્યરૂપ ભાવની અપેક્ષા વિના પોતાની મેળેજ ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે; માટે તે ભાવ હેતુ રહિતજ છે. ૭૦.

ઘટઆદિભાવ (વસ્તુ) ઉત્પન્ન થતાં મૃત્પિંડ આદિ અન્યભાવની (ખીજ વસ્તુની) અપેક્ષા રાખતો નથી, પણ હેતુની અપેક્ષા રાખ્યા વિનાજ ઉત્પન્ન થાય છે, કેમકે અપેક્ષા વિદ્ય-માનનેજ હોય છે, મૃત્પિંડાદિના કારણપણાના સમયે ઘટાદિ રૂપી કાર્ય વિદ્યમાન હોતું નથી એટલે તે ઘટાદિને મૃત્પિંડાદિની અપેક્ષા હોઈ શકે નહિ, તેમ છતાં જો અવિદ્યમાનને પણ કારણ માનવામાં આવે, તો અવિદ્યમાન ખરશ્રૂંગ કોઈનો હેતુ છે એમ માનવું જોઈએ.

જે કદિ એમ કહેવામાં આવે કે ઉત્પત્તિ ક્ષણની પૂર્વે ઘટાદિ વિદ્યમાન છે, તો તેને મૃત્પિંડ આદિની અપેક્ષાતું શું કામ છે ? કેમકે તે ઘટ આદિ સ્વભાવથીજ વિદ્યમાન છે.

અથવા ઉત્પન્ન થયેલો ઘટ પાછળથી મૃત્પિંડઆદિની અપેક્ષા રાખે છે, એમ કહેવામાં આવે તો, તે માથું મુઠાવીને દિનશુદ્ધિનો વિચાર કરવા જેવું થયું; કારણ કે સ્વભાવથીજ કોઈ પણ રીતે ઘટ ઉત્પન્ન થયો, તો તે ઉત્પન્ન થયેલા ઘટને પાછળથી મૃત્પિંડાદિની અપેક્ષાતું શું પ્રયોજન છે ? એમ કહેવામાં આવે કે ઉત્પદ્યમાન અવસ્થામાં ઘટાદિને મૃત્પિંડની અપેક્ષા છે, તો તે સંબંધમાં અમે પૂછીએ છીએ કે—

ઉત્પદ્યમાનતા એટલે શું છે ? અનિષ્પન્નઅવયવતા ? નિષ્પન્નઅવયવતા ? અર્ધનિષ્પન્નઅવયવતા ?

અનિષ્પન્નઅવયવતા તો નહિ કહી શકાય, કેમકે જે સ્વયં અનિષ્પન્ન છે, તેને ખર-શ્રુંગની જેમ અપેક્ષા કેવી રીતે ઘટે ? વળી નિષ્પન્નઅવયવતા પણ નહિ કહી શકાય, કેમકે જે સ્વયં નિષ્પન્ન છે, તેને અન્યની અપેક્ષા નિરર્થક છે. તેમજ અર્ધ-નિષ્પન્નઅવયવતા પણ કહેવી અયોગ્ય છે, કારણ કે એમ કહેવાથી વસ્તુને અંશ સહિત માનવી પડશે. અને તેથી અવયવ અવયવિના વિકલ્પો કરતાં અનેક દોષો આવશે,

અથવા અંશયુક્ત વસ્તુમાં પણ નિષ્પન્નઅંશ કારણની અપેક્ષા રાખે છે ? નિષ્પદ્યમાન અંશ કારણની અપેક્ષા રાખે છે કે તે બન્ને કારણની અપેક્ષા રાખે છે ? આમાંના પહેલા બે પક્ષ તો પૂર્વોક્ત રીતે ખંડિત છે, અને તેથી ત્રીજો ઉભય પક્ષ પણ લાભકારી નથી, કેમકે ઉભયપક્ષમા તો બન્ને પક્ષમાં કહેલા દોષો આવશે. આથી બે સિદ્ધ થયું કે મૃત્પિંડ-આદિનું ઉત્તર કાળ રૂપે થયું, તેજ ઘટઆદિની અપેક્ષા (કારણ) છે. વળી મૃત્પિંડઆદિ પણ કાર્યરૂપ છે, કેમકે ઘટાદિની પૂર્વે હોવું તેજ તેવું કારણપણું છે, પણ ઘટાદિની ઉત્પત્તિમાં વ્યાપાર પામતું હોય, તે કંઈ તેવું કારણ નથી; કેમકે તેમાં થતો વ્યાપાર વ્યાપારવાળાથી લિન્ન છે કે અલિન્ન છે ? બે લિન્ન કહેશે તો, તે વ્યાપાર રહિત થશે, અને અલિન્ન કહેશે, તો વ્યાપારનો અભાવ થશે. વળી કારણના વ્યાપારથી ઘટાદિ થાય છે, તે વ્યાપારવાળાથી લિન્ન છે કે અલિન્ન છે ? બે લિન્ન કહેશે તો ઉત્પન્ન થનારને અનુત્પત્તિનો પ્રસંગ થશે, અને અલિન્ન કહેશે તો વ્યાપાર રૂપ થવાથી ઉત્પત્તિનો અભાવ થશે. માટે પૂર્વકાળ અને ઉત્તરકાળ રૂપે થયું એજ વસ્તુનો કારણ-કાર્ય ભાવ છે; પણ જન્ય-જનક ભાવ રૂપ નથી. બે કે મૃત્પિંડ અને ઘટ પૂર્વોત્તરકાળ ભાવી છે, પણ તે તો અનાદિકાળથી એવા પ્રકારની ક્ષણ પરંપરા છે, જેથી એમ જણાય છે. વસ્તુતાઃ કોઈ કોઈને ઉત્પન્ન કરતું નથી, તેથી કોઈપણ ભાવને કોઈ પણ હેતુની અપેક્ષા નથી. હેતુની અપેક્ષા વિનાજ સર્વ ભાવો ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉત્પત્તિ ક્ષણ પછી તરતજ હેતુ વિના નાશ પામે છે.

પ્રશ્ન—મુદ્ગર પડવાનાં કારણે ઘટઆદિ નાશ પામતા પ્રત્યક્ષ જણાય છે, તો પછી તે નિર્દોષ નાશ પામે છે એમ કેમ કહી શકાય ?

ઉત્તર—વિનાશ થવામાં વિનાશના હેતુનો સંબંધજ નથી. બુદ્ધો ! મુદ્ગરઆદિ વડે ઘટાદિના વિનાશકાળે-ઘટાદિ કરાય છે ? કપાલાદિ કરાય છે ? કે તુચ્છ રૂપ અભાવ કરાય છે ? આ ત્રણ વિકલ્પોમાંથી વિનાશ થવાના કાળે, મુદ્ગરાદિથી ઘટ આદિ તો નથી કરાતા, કેમકે તે તો પોતાના હેતુભૂત કુંભારઆદિસામગ્રીવડે પહેલાથી ઉત્પન્ન થાય છે. વિનાશકાળે

સુદ્ધગરાદિથી કપાલ આદિ પણ નથી કરાતા, બે કપાલાદિ કરાતા હોય, તો ઘટાદિ તો તેવાંને તેવાં રહેવાં બેઠઝે, પણ ઘટાદિનો નાશ ન થવો બેઠઝે, કપાલાદિની ઉત્પત્તિ થવાથી ઘટાદિનો નાશ થાય છે, એમ થવું તે તો યુક્તિસંગત ન ગણાય. વળી એવી રીતે માનવાથી એકની નિષ્પત્તિ (ઉત્પત્તિ) થતાં, સમગ્રત્રિભુવનની નિર્વૃત્તિનો (નાશનો) પ્રસંગ આવે. ત્રીજો વિકલ્પ જે તુચ્છ રૂપ અભાવનો છે, તેમાં પણ સુદ્ધગરાદિથી તેવો તુચ્છ રૂપ અભાવ થતો નથી. કેમકે તુચ્છ અભાવ ખરશ્રૂંગ જેવો નિરૂપ છે, મારે તે કરી શકાય નહિ, અને બે કરી શકાય તો પણ ઘટાદિને તદ્દવસ્થ રહેવાનો પ્રસંગ થાય, અર્થાત્ ઘટાદિનો નાશ ન થાય, કેમકે અન્ય કરવામાં અન્યની નિર્વૃત્તિ (નાશ) સંભવે નહિ.

પ્રશ્ન—ઘટઆદિની સાથે સુદ્ધગરનો સંબંધ થવાથી ઉત્પન્ન થયેલ અભાવને સુદ્ધગરાદિવડે ઘટાદિનો નાશ થાય છે” એમ કહેવામાં આવે તો શું વાંધો ?

ઉત્તર—ઘટ અને અભાવ એ ઉભયનો સંબંધ નથી ઘટતો. પહેલાં ઘટ અને પછી અભાવ ? અથવા પહેલાં અભાવ અને પછી ઘટ ? કે ઘટ અને અભાવ ઉભય એક કાળે થાય છે ? આ ત્રણ પક્ષમાંથી પ્રથમના બે પક્ષમાં તો સંબંધ નથી ઘટતો, કેમકે ઘટ અને અભાવ એકબીજાથી સિન્ન કાળમાં છે. સિન્ન કાળમાં અવસ્થિતને અન્યોઅન્ય સંબંધવાળા માનવામાં આવે, તો ભવિષ્યમાં થનારા શંખચક્રવર્તિ આદિનો, ભૂતકાળમાં થયેલા સગરચક્રવર્તિ આદિની સાથે સંબંધ થવો બેઠઝે. ત્રીજા વિકલ્પથી પણ ઘટ અને અભાવની એક ક્ષણ માત્ર, સાથે અવસ્થિતિ માનીએ, તો જેમ ઘટને અભાવ સાથે સંબંધ છે, તેમ બધા સંસારને પણ સંબંધ છે, તો સર્વસંસાર એવોજ થઈ જાય, અને તેમ થવાથી જેમ બધા સંસારનો સદ્ભાવ છે, તેમ ઘટાદિને પણ તદ્દવસ્થાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય.

“ઘટાદિનો ઉપમર્દન (દબાણથી) અભાવ થાય છે, મારે ઘટાદિનો નાશ થાય છે” એમ કોઈ કહે, તો તેને એમ પૂછીએ છીએ કે—ઉપમર્દન એટલે શું ? ઉપમર્દન એટલે ઘટાદિ છે ? કપાલાદિ છે ? કે તુચ્છરૂપ અભાવ છે ? આ ત્રણમાંથી ઉપમર્દન એટલે ઘટાદિ છે, એમ તો નહિ કહેવાય, કેમકે એ ઘટાદિ તો પોતાના હેતુથીજ ઉત્પન્ન થાય છે; અને ઉપમર્દન એટલે કપાલાદિ પણ નહિ કહેવાય, કેમકે એમ કહેવાથી તો ઘટાદિને તદ્દવસ્થાનો પ્રસંગ થશે. વળી ઉપમર્દન એટલે તુચ્છરૂપ અભાવ પણ નહિ કહી શકો, કેમકે બે એમ કહેશે તો ઘટાદિના અભાવથી, ઘટાદિનો અભાવ થાય છે એમ થયું, અને એમ કહેવું એટલે કેવળ હાસ્યજનક છે, કેમકે પોતાના અભાવથીજ પોતાનો અભાવ થાય છે, એમ માનવું પડશે, પણ તે શોભશે નહિ.

આ સર્વ કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે, વિનાશમાં કોઈ હેતુજ નથી; પરંતુ સુદ્ધગરાદિ વિલક્ષણ સહકારી કારણથી કપાલાદિ વિલક્ષણ પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે, ઘટાદિ તો ક્ષણિક હોવાથી સ્વભાવથીજ નાશ પામે છે. આમ કહેવું એજ યોગ્ય છે. અર્થાત્ હેતુવ્યાપારની અપેક્ષા વિના ઉત્પન્ન થયેલા ભાવો, ક્ષણિક હોવાથી હેતુવ્યાપાર સિવાય નાશ પામે છે. આથી એ સિદ્ધ થયું કે ઉત્પત્તિ અને વિનાશમાં કોઈ કોઈની અપેક્ષા રાખતું નથી, જ્યારે કોઈ કોઈનું કારણ નથી તો દ્રવ્ય પણ નથી; પરંતુ પૂર્વપરક્ષણપરંપરારૂપ પર્યાયોજ છે. આ સ્થળે આ સંબંધમાં ઘણું કહી શકાય એમ છે, પણ અત્યંત ગહન થવાના ભયથી કહેતા નથી. જેને તે બાલુવાની આકાંક્ષા હોય તેણે બૌદ્ધશાસ્ત્રમાંથી બાણી લેવું. ૭૦.

વળી જેમ દ્રવ્યવાદીએ “દૂધની પેઠે પિંડ પરિણામિ હોવાથી માટીનો પિંડ કારણ છે.” (૬૮) એમ કહ્યું છે, તદ્દનુસારે અમે પણ તેવીજ રીતે કહીએ છીએ કે—

પિષ્કો કઞ્જં પદ્મમયમાવજો જહ દર્હિ તહા સર્વં ।

કઞ્જામાવાજો નત્થિ, કારણં સરવિસાણં વ ॥૭૧॥

હહીંની પેઠે પ્રતિસમય નવા નવા પયોચરૂપે થતો હોવાથી, પિંડ જેમ કાર્ય છે, તેવીજ રીતે સર્વે પદાર્થો કાર્ય છે. (દ્રવ્યવાદીએ માનેલા) કારણુથી ઉત્પન્ન થતાં કાર્યનો અભાવથવાથી અરશુંગની પેઠે કોઈ કારણુ છેજ નહિ. ૭૧.

માટીનો પિંડ પ્રતિસમયે અપરાપર (એક પછી એક) ક્ષણરૂપે થતો હોવાથી હહીંપેઠે કાર્ય છે. જો એ અપરાપર ક્ષણરૂપે ન થતા હોય તો, વસ્તુને પુરાણુભાવ-યુવાનભાવ-અને વૃદ્ધાવસ્થા ઘટે નહિ. વળી જો જન્મથી અનંતર સમયે વસ્તુની અપરરૂપતા (ભિન્ન રૂપ) ન થાય તો, શેષ બીજાકાળમાં પણ વિશેષપણું ન હોવાથી, ભિન્નરૂપ ન થાય. જેમ પ્રતિસમય અન્યાન્યરૂપે થતો હોવાથી પિંડ કાર્ય છે, તેમ ઘટ-પટાદિ સર્વ વસ્તુસમૂહ પણ કાર્ય છે, અને દ્રવ્યવાદીએ માનેલું કારણુ અરશુંગની જેમ કાર્ય ન હોવાથી અવસ્તુ છે. કેમકે જે હરેક સમયે અપરાપરક્ષણરૂપે થતું નથી તે અરશુંગની માફક વસ્તુ નથી, અને જે હરેક સમયે અપરાપરક્ષણરૂપે થાય છે, તે ઘટાદિની જેમ વસ્તુ છે. ૭૧.

આ પ્રમાણે નામાદિનયોનો પરસ્પર વિવાદ જણાવીને ઉપસંહારપૂર્વક લાખ્યકાર મહારાજ સત્યભાવ જણાવવાને કહે છે કે

एवं विवर्तन्ति नया, मिच्छामिनिवेसजो परोप्परजो ।

इयमिह सन्वनयमयं, जिणमयमणवज्जमंच्चन्तं ॥૭૨॥

એ પ્રમાણે મિથ્યાઅભિનિવેશથી નામઆદિનયો પરસ્પર વિવાદ કરે છે. જિનમતની સાથે કોઈ પણ નામઆદિનયને આ કે નામાદિનય સાથે જિનમતને કોઈ પ્રકારે વિવાદ નથી. તે તો સર્વન્યાત્મક હોવાથી અત્યંત અનવધ છે. ૭૨.

જેમ ભતિઅંધ મનુષ્યો ભેગાં થઈ હસ્તિના પગ-પુંછડું આદિ જુદા જુદા અવયવોને સ્પર્શીને, પોતે સ્પર્શેલા અવયવને હાથીનો આકાર ધારી, હરેક અંધ હાથીને જુદી જુદી આકૃતિવાળો કહે છે, તેમ આ નામાદિનયો પણ પરસ્પર મિથ્યાઅભિનિવેશથી નામાદિ એકેકને સાચા માની બીજાને જુદા કહી વિવાદ કરે છે, તેથી તેઓ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. પ્રત્યક્ષ અનુભવ સિદ્ધ નામાદિ ચારેને માનનાર જિનમતજ આ લોકમાં સચચ્છદૃષ્ટિ છે. કેમકે તે સર્વથા દોષરહિત અને સર્વન્યાત્મક છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ દેખતા મનુષ્ય સારી રીતે હસ્તિનું સંપૂર્ણ શરીર જોઈને, તે હાથી જેવા આકારે છે, તેવાજ આકાર-વાળો તેને કહે છે. તેવીજ રીતે જિનમત પણ સર્વન્યાત્મક હોવાથી વસ્તુસ્વરૂપને સમસ્ત-પ્રકારે જોઈને, તે વસ્તુ જેવા સ્વરૂપે છે, તેવા જ સ્વરૂપે તે વસ્તુને યથાર્થ રીતે કહે છે.

એજ વાત આચાર્યશ્રી આગળની ગાથામાં કહે છે.

નામાદમેજસદ્-સ્થ-બુદ્ધિપરિણામમાવજો નિયયં ।

જં વત્થુમત્થિ લોણ, ચરુપજ્જાયં તયં સર્વં ॥૭૩॥

શબ્દ-અર્થ-અને બુદ્ધિનો પરિણામ નામાદિલેહોમાંજ છે, તેથી લોકમા જે વસ્તુ છે તે સર્વ ચારપર્યાયવાળી છે. ૭૩.

આ વિશ્વમાં જે કોઈ વસ્તુ છે, તે સર્વ નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-અને ભાવરૂપ ચાર પર્યાયવાળી છે. પરંતુ નામાદિનયો જેમ કહે છે કે વસ્તુ કેવળ નામમય છે, અથવા કેવળ આકારમય છે, અથવા દ્રવ્યસ્વરૂપ છે કે માત્ર ભાવાત્મક જ છે એમ નથી. પરંતુ નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય અને ભાવ, એ ચારેની અંદર શબ્દ-અર્થ-અને બુદ્ધિનો એકત્વ પરિણામ થાય છે, માટે સર્વ વસ્તુ ચારપર્યાયવાળી છે. કેમકે જ્યાં જ્યાં શબ્દ-અર્થ-અને બુદ્ધિનો પરિણામ છે, તે સર્વ વસ્તુ ચારપર્યાયવાળી છે. જ્યાં એ ચારપર્યાયનો અભાવ છે ત્યાં શશશુ'ગની પેઠે શબ્દ-અર્થ અને બુદ્ધિનો પરિણામ નથી. આથી એ નિશ્ચય થયો કે જ્યાં શબ્દાદિનો પરિણામ છે, તે સર્વ ચતુષ્પર્યાયાત્મક છે. જેમ કે અન્યોઅન્ય સંબંધમાં રહેલ નામાદિ ચારપર્યાયવાળી વસ્તુમાં ઘટાદિશબ્દની પરિણતિ ઘટાલિધાયકપણે હેખાય છે, પહોળા તળીઆ પેટ આદિ આકારવાળા અર્થનો પરિણામ પણ નામાદિ ચાર પર્યાયરૂપે જ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તદાકાર ગ્રહણરૂપે બુદ્ધિની પરિણતિ પણ તત્સ્વરૂપ વસ્તુમાં જ થાય છે. “એ પ્રમાણે હેખાય છે, તે બ્રાન્તિ છે.” એમ કોઈથી નહિ કહી શકાય, કેમકે એમ કહેવા માટે હેખાતા સ્વરૂપનું કોઈ બાધક પ્રમાણ નથી. અને અદૃષ્ટની શંકાથી અનિષ્ટ કલ્પના કરવી તે પણ યુક્તિ સંગત નથી, કેમકે એમ કરવાથી નિયમની મર્યાદા નહિ રહે. વળી અહીં અન્ય-વ્યતિરેક સિવાય બીજું કોઈ નિશ્ચય કરનારું પ્રમાણ અમે જોતા નથી. એટલા માટે એકત્વપરિણામ પામેલા નામાદિ-લેહોમાં શબ્દાદિની પરિણતિ હેખાય છે. તેથી સર્વ વસ્તુ ચતુષ્પર્યાયાત્મક છે એમ સિદ્ધ થયું. ૭૩.

અહીં કોઈ એમ પૂછે કે જો નામાદિ ચારપર્યાયવાળી જ સર્વ વસ્તુ છે, તો શું નામાદિચારમાં અન્યોઅન્ય લેહ જ નથી ? તેના ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે—

इयं सव्वमेयसंघायकारिणो भिन्नलक्षण एते ।

उपपायादितयं पिव, घग्मा पद्वत्युमाजोज्जा ॥૭૪॥

એ પ્રમાણે ભિન્નલક્ષણવાળા એ નામાદિનયો લેહ અને સંઘાત કરનારા છે, તેથી તેને ઉત્પાદ આદિ ધર્મની જેમ દરેક વસ્તુમાં જોડવા. ૭૪.

પૂર્વોક્ત ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપવાળા નામાદિનયો, સર્વ પોતાને આશ્રિત વસ્તુનો લેહ અને સંઘાત-અલેહ કરનારા છે, તેથી તેઓને ઉત્પાદઆદિ ધર્મની પેઠે દરેક વસ્તુમાં યોજવા. અર્થાત્ પોતાને આશ્રિત સર્વવસ્તુનો કથંચિત્લેહ કરનાર છે અને કથંચિત્ અલેહ કરનાર છે.

જેમ કે કોઈએ “ઈન્દ્ર” એમ કહ્યું, એટલે બીજા કોઈએ કહ્યું કે શું આણે નામ-ઈન્દ્ર કહ્યો ? સ્થાપના ઈન્દ્ર કહ્યો ? દ્રવ્ય ઈન્દ્ર કહ્યો ? અથવા ભાવ ઈન્દ્ર કહ્યો ? યદિ નામ-ઈન્દ્ર કહ્યો, તો દ્રવ્યથી જોપાળપુત્ર કહ્યો, જેકૂતનો પુત્ર કહ્યો, ક્ષત્રિયનો પુત્ર કહ્યો, બ્રાહ્મણ-પુત્ર કહ્યો, વંશ્યપુત્ર કહ્યો કે શૂદ્રપુત્ર કહ્યો ? તથા ક્ષેત્રથી નામ ઈન્દ્ર કહ્યો, તો તે ભારત-વર્ષનો, ઐરવતક્ષેત્રનો કે મહાવિદેહ ક્ષેત્રનો કહ્યો ? કાળથી નામ ઈન્દ્ર કહ્યો તો તે

અતીતકાળસંબંધી, વર્તમાનકાળસંબંધી કે ભવિષ્યકાળસંબંધી કહ્યો? યદિ અતીતકાળ સંબંધી કહ્યો, તો તે અનંતસમય પૂર્વનો, અસંખ્યાતસમય પૂર્વનો અથવા સંખ્યાત પૂર્વનો કહ્યો? ભાવથી નામ ઇન્દ્ર કહ્યો તો તે શ્યામવર્ણવાળો, ગૌરવર્ણવાળો, લાંબો કે ટુંકો કહ્યો? આ પ્રમાણે નામ ઇન્દ્રના આશ્રયભૂત એક જ પદાર્થ, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવના લેદથી અનન્તા લેદ પામે છે.

તેવી જ રીતે સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવને આશ્રિત વસ્તુ પણ, દરેક અનન્તા લેદ ઉપરોક્ત રીતે પામે છે. આ પ્રમાણે નામાદિનયો પરસ્પર લેદ કરનારા છે. અને જ્યારે એક જ વસ્તુમાં નામાદિ ચારેની પ્રતીતિ થાય ત્યારે તે અલેદ કરે છે. કેમકે—એક જ શચીપતિ—દેવાધિપમાં ઇન્દ્ર એવું નામ છે, તેની આકૃતિ તે સ્થાપના છે, ઉત્તર અવસ્થાનું મૂલ કારણ જે હતું, તે જ જીવ, તે હોવાથી અથવા ઇન્દ્રપણાના પર્યાયનું ઉપાદાન કારણ તે જીવદ્રવ્ય હોવાથી, તે દ્રવ્ય છે અને દિવ્યરૂપ-સંપત્તિ-વજ્રધારણુ-પરમઐશ્વર્યાદિયુક્તપણું તે ઇન્દ્રપણાનો ભાવ છે.

એ પ્રમાણે નામાદિ ચારે એક જ વસ્તુમાં પ્રતીત થાય છે, તેથી તે અલેદ કરનારા પણ છે. એ પ્રમાણે સર્વ પોતાને આશ્રિત વસ્તુનો લેદ અને સંઘાત કરનારા સિન્ન-લક્ષણવાળા એ નામાદિધર્મો, ઉત્પાદક વ્યય અતે ક્રૌંચની જેમ દરેક વસ્તુમાં યોજવા, કેમકે તે દરેક વસ્તુમાં પરસ્પર અવિનાભાવિ છે.

બિનમતમાં સર્વ વસ્તુ ઘણું કરી નયોથી જ વિચારાય છે, તેથી અહીં પ્રસ્તુત નામસ્થાપનાદિની પણ નયથી વિચારણા કરતાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

નામાદિતિર્થં દવ્વદ્વિયસ, માવો ય પજ્જવનયસસ ।

સંગહ—વવહારા પદ્મમગ્ગસ, સેસા ય હ્યરસસ ॥૭૫॥

નામાદિ ત્રણ નિર્દેશ દ્રવ્યાસ્તિકનયને ઇષ્ટ છે અને કેવલ ભાવનિર્દેશ પર્યાયાસ્તિકનયને ઇષ્ટ છે. સંગ્રહ અને વ્યવહારનય દ્રવ્યાસ્તિકને ઇષ્ટ છે તથા ઓકીના નય પર્યાયારિતકને ઇષ્ટ છે. ૭૫.

નામ-સ્થાપના-ને દ્રવ્ય એ ત્રણ નિર્દેશ દ્રવ્યાસ્તિકનયને માન્ય છે, કેમકે એ નામાદિ ત્રણ નિર્દેશ વિવક્ષિતભાવથી શૂન્ય છે, તેથી તે નામાદિ ત્રણ નિર્દેશ પર્યાયાસ્તિકને માન્ય નથી. એક ભાવ નિર્દેશ જ પર્યાયાસ્તિકને અભિમત છે. ખીજને અભિમત નથી. કેમકે એ ખીજનયો તો ભાવના આલંબન સિવાય માત્ર દ્રવ્યને જ ગ્રહણ કરે છે.

પ્રશ્ન:—નૈગમાદિનયો પ્રસિદ્ધ હોવાથી ‘અહીં’ એ નૈગમ આદિ નયોવડે આ પ્રસ્તુત વિચાર કરવો યોગ્ય છે, પણ દ્રવ્યાસ્તિક-પર્યાયાસ્તિક નયનું ‘અહીં’ શું પ્રયોજન છે ?

ઉત્તર—એ સર્વ નયોનો આ બે જાતિના નયોમાં અન્તર્ભાવ-સમાવેશ થઈ જાય છે. જેમકે સામાન્ય અહીં નૈગમનો સંગ્રહનયમાં અને વિશેષઅહીં નૈગમનો વ્યવહારનયમાં અન્તર્ભાવ થાય છે. સંગ્રહ તથા વ્યવહારનયનો દ્રવ્યાસ્તિકનયમાં અન્તર્ભાવ થાય છે, કેમકે તે બંને દ્રવ્યસ્તિકનયના મતને માને છે. એ બે સિવાયના ઋણુસૂત્રાદિનયો પર્યાયાસ્તિકનયના મતને માનનારા હોવાથી, પર્યાયાસ્તિકનયમાં અન્તર્ભાવ પામે છે. શ્રીસિદ્ધસેન આચાર્યના મત-પ્રમાણે અહીં ઋણુસૂત્રનયનો પર્યાયાસ્તિકનયમાં અન્તર્ભાવ બતાવ્યો છે,

પણ સિદ્ધાન્તના અભિપ્રાયે તો સંગ્રહ અને વ્યવહારનયની પેઠે, ઋણસૂત્રનયનો પણ દ્રવ્ય-સ્તિકનયમાં અન્તર્ભાવ થાય છે. એ સંબંધમાં અનુયોગદ્વાર સૂત્રની અંદર કહ્યું છે કે—ઋણસૂત્રનયના મતે ઉપયોગશૂન્ય એવા ઘણા હોય, તો પણ, સંગ્રહનયની માફક ઋણસૂત્રનયના મતે પણ એકજ આગમથી દ્રવ્યવશ્યક છે અને ઋણસૂત્ર ઘણા ઉપયોગ શૂન્ય વક્તાઓમાં પણ ભુદાપણું ઈચ્છતો નથી. (પણ વર્તમાન કાલીન ગ્રંથકરે છે).

એટલે કે અતીત-અનાગતનો ત્યાગ કરી, સરળપણે વર્તમાનકાળભાવી વસ્તુને ઋણસૂત્રનય અંગીકાર કરે છે. કેમકે અતીત વસ્તુ નાશ પામેલી છે, અને અનાગત વસ્તુ અનુત્પન્ન છે. વર્તમાનકાળભાવી પણ સ્વક્રીયવસ્તુને જ તે માને છે, કારણ કે સ્વક્રીય વસ્તુ જ સ્વધનની જેમ કાર્ય સાધક છે, પરક્રીય વસ્તુ પારકાના ધનની જેમ કાર્ય સાધક નથી, તેથી પરક્રીય વસ્તુને તે નથી માનતો. એટલે ઉપયોગ શૂન્ય એક અગર અનેક મનુષ્ય હોય તો પણ, તે એક જ દ્રવ્યવશ્યક છે, એમ આ નયના મતે આગમથી એકજ દ્રવ્યઆવશ્યક છે. આ પ્રમાણે ઋણસૂત્ર દ્રવ્યવશ્યકને માનનાર છે, એ રીતે સિદ્ધાન્તઅનુસારે ઋણસૂત્રનું દ્રવ્યવાદીપણું કહ્યું, તેથી પર્થોચાસ્તિકમાં તેનો સમાવેશ ન થાય.

સંગ્રહઆદિનયો નામાદિ સર્વનિર્દેશપને એકપણે માને છે ? કે લેહથી માને છે ? એવી શંકાના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

જં સામન્નગાહી સગિળ્હ, તેણ સંગહો નિયયં ।

જેણ વિસેસગાહી, વવહારો તો વિસેસેહ ॥૭૬॥

સદ્ગુણસુયા પઞ્જાયવાયગા માવસંગહં વૈતિ ।

ઉવરિમયા વિવરીઆ, માવં મિદંતિ તો નિયયં ॥૭૭॥

સંગ્રહનય સામાન્યગ્રાહી છે, તેથી (ત્રણેને) એક રૂપે ગ્રહણ કરે છે; અને વ્યવહારનય વિશેષગ્રાહી છે, તેથી તેને વિશેષરૂપે-લિન્નરૂપે ગ્રહણ કરે છે. શબ્દ અને ઋણસૂત્ર પર્યાયવાદી હોવાથી ભાવનો સંગ્રહ કરીને કહે છે. તથા ઉપરના (ખે) નયો વિપરીત છે, તેથી ભાવનો પણ નિશ્ચય લેહ કરે છે. ૭૬-૭૭.

સંગ્રહનય સામાન્યગ્રાહી સામાન્યવાદી હોવાથી, નામ-સ્થાપના અને દ્રવ્ય નિર્દેશ, એ પ્રત્યેકને એક રૂપે ગ્રહણ કરે છે. એટલે કે બેટલાં નામમંગળ છે, તે સર્વ એકજ નામ મંગલ છે. બધાં સ્થાપનામંગળ પણ એકજ સ્થાપના મંગળ છે. સર્વ દ્રવ્યમંગળો એકજ દ્રવ્યમંગળ છે. વ્યવહારનય વિશેષગ્રાહી-વિશેષવાદી હોવાથી. નામાદિનિર્દેશોને લેહથી માને છે. એટલે તે સર્વ નામમંગળોને લિન્ન લિન્ન માને છે, એવી જ રીતે સ્થાપનામંગળ અને દ્રવ્યમંગળને પણ લિન્ન લિન્નપણે માને છે.

શબ્દ અને ઋણસૂત્રનય પર્યાયવાદી હોવાથી, એકજ પદાર્થ લિન્ન લિન્નપર્યાયથી વાચ્ય-કહેવા યોગ્ય હોય, તો પણ તે સર્વનો સંગ્રહ કરીને નામ-સ્થાપના અને દ્રવ્યનિર્દેશનો ત્યાગ કરી કેવળ ભાવનિર્દેશને જ પ્રતિપાદન કરે છે, એટલે કે આ બેઉ નયો પૂર્વના નયોથી વિશુદ્ધ હોવાથી નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્યને ઈચ્છતા નથી, માત્ર ભાવને જ માને છે, પણ સમલિહ્દ અને એવભૂતનયની અપેક્ષાએ અવિશુદ્ધ હોવાથી, અનેકપર્યાયથી

કહેવા યોગ્ય ભાવનિરૂપનો સંગ્રહ કરીને, એક રૂપેજ અંગીકાર કરે છે, તેથી આ નયના મતે વિદ્યને ઉપશમાવનાર-અનિદ્યનો નાશ કરનાર-વિદ્ય હરનાર આદિ જે કોઈ મંગળ-શબ્દથી વાચ્ય હોય તે સર્વ એકજ ભાવમંગળ છે.

સમસિદ્ધ અને એવંભૂતનય, શબ્દ અને ઋણુસૂત્રની અપેક્ષાએ વિપરીત હોવાથી, સિન્ન સિન્ન અનેક પર્ચોચથી કહેવા યોગ્ય ભાવને એકરૂપે ઇચ્છતા નથી. પરંતુ સિન્ન રૂપે માને છે, જેમકે સમાસિદ્ધનયના મતે મંગળશબ્દથી વાચ્ય ભાવમંગળ ભુદું છે. વિદ્ય ઉપશમાવનાર આદિ ભુદાભુદા પર્ચોચથી વાચ્ય મંગળ તે પણ તેથી ભુદું છે. એવંભૂતનયના મતે પણ એજ પ્રમાણે છે, માત્ર આ એવંભૂતનય પૂર્વના સમનિરૂદ્ધનયથી વિશુદ્ધ હોવાથી, એકપર્ચોચથી વાચ્ય એવા ભાવમંગળને પણ ભાવમંગળ રૂપ કાર્ય કરતું હોય, તોજ તેને ભાવમંગળ માને છે, તે સિવાય નહિ. એ રીતે ઋણુસૂત્ર અને શબ્દનયના મતની અપેક્ષાએ, સમસિદ્ધ અને એવંભૂત નામના નયો વિપરીત માન્યતાવાળા હોવાથી, ભાવમંગળ-આદિ ભાવપદાર્થમાં પણ પર્ચોચ અને ક્રિયાના ભેદથી, તે તે વસ્તુમાં પણ અવશ્ય ભેદ માને છે. એ પર્ચોચ અને ક્રિયાનો ભેદ છતાં પણ વસ્તુનો ભેદ ન માનવામાં આવે, તો ઘટ પટઆદી વસ્તુનો પણ ભેદ ન માનવો ભેદબો. આથી આ બેઉ પર્ચોચ અને ક્રિયાના ભેદથી ભાવમંગળ પણ સિન્ન માને છે. ૭૬-૭૭.

એ પ્રમાણે પ્રાસંગિક જે કહેવાતું હતું તે કહ્યું; હવે પ્રસ્તુત કહીએ છીએ. પૂર્વેનો-આગમથી ભાવમંગળ કહ્યું છે, તેમાં નોશબ્દને સર્વોનિષેધઅર્થમાં કહીને, વિશુદ્ધ ક્ષાયિકાદિ ભાવને નોઆગમથી ભાવમંગળ કહ્યું છે. પુનઃ નોશબ્દને મિશ્રવચનના અર્થમાં જણાવીને જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રનો જે ઉપયોગ, તેને પણ નોઆગમથી ભાવમંગળ કહ્યું. તે પછી પુનઃ નોશબ્દને એકદેશઅર્થમાં ગણીને, અહંતને નમસ્કાર કરવા વિગેરેનું જ્ઞાન અને ક્રિયા એ ઉભયથી મિશ્ર એવો જે પરિણામ, તેને નોઆગમથી ભાવમંગળ કહ્યું. હવે નોશબ્દને એક દેશવાચી અર્થમાં ગણીને પાંચ જ્ઞાનરૂપ નન્દી નોઆગમથી ભાવમંગળ છે, એમ જણાવવાને આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

મજ્જલમહવા નન્દી, ચત્ત્વિહા મજ્જલં વ સા નેયા ।

દલ્લે તૂરસુદલ્લો ભાવમિ ય પંચ નાળાજ્ઞા ૭૮ ।

અથવા નોઆગમથી ભાવમંગળરૂપ નન્દી છે. અને તે મંગળની પેઠે ચાર પ્રકારે છે. દ્રવ્યનન્દીમાં વાજિત્રોનો સસુદાય અને ભાવનન્દીમાં પાંચ જ્ઞાનો બાણવાં. ૭૮.

અહિં નોઆગમથી ભાવમંગળની વાત ચાલે છે, એટલે ‘મંગલ’ શબ્દથી ભાવ-મંગલ ગ્રહણ કરવાતું છે. તેમાં ત્રણ પ્રકાર જણાવી ગયા એથી પ્રકાર નન્દી છે. જેથી ભવ્ય પ્રાણીઓ સમૃદ્ધિ પામે તે નન્દી સામાન્યથી કહી છે, તો પણ વ્યાખ્યાનથી વિશેષ જ્ઞાન થાય છે, એ આપે અહીં પાંચજ્ઞાનરૂપ નન્દી જણાવી. સામાન્ય રીતે વિચારતાં આ નન્દી પણ મંગળની પેઠે નામાદિ ચાર પ્રકારે છે. જેમ કે “નન્દી” એવું કહેવું નામ કરીએ તે નામનન્દી. અક્ષાદિમાં સ્થાપિએ તે સ્થાપનાનન્દી. દ્રવ્યનન્દી બે પ્રકારે છે—એક આગમથી અને બીજી નોઆગમથી. જે કોઈ નન્દીપદાર્થને જણનાર ઉપયોગ શૂન્ય હોય, તે આગમથી દ્રવ્યનન્દી છે. નોઆગમથી જ્ઞાનશરીર-ભવ્ય શરીર નન્દી જણનારું કહેવર

તથા ભવિષ્યમાં ભણકાર થનારો બાલક છે. વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યનંદી એટલે બાર પ્રકારનાં વાલ્મીકીનો સમૂહ, જેવાં કે-સંભા-મુકુન્દ-મર્દલ-કડમ્બ-ઝંઘરી-હુડુક-કંસાલ-કાકલ-તાલિમા-વાંસ-શંખ-અને પશુવ.

નામનન્દી આદિનું સ્વરૂપ પૂર્વોક્ત નામમંગળાદિના અનુસારે સમજી લેવું, અને ભાવનન્દી આગમથી તથા નોઆગમથી એમ બે પ્રકારે છે. નન્દી પદ્ધતિનો ભણ અને તેમા ઉપયોગવાનું હોય, તે આગમથી ભાવનન્દી છે, અને નોઆગમથી ભાવનન્દી મતિ આદિ પાંચ જ્ઞાનો છે. અહીં નોશબ્દ એક દેશવાચી છે, અને આગમ (શ્રુત) તે પાંચ જ્ઞાનનો એક દેશ છે. તેથી પાંચ જ્ઞાનોને નિરૂપણ કરનાર નન્દી, તે અહીં નોઆગમથી ભાવનન્દી છે. એ પાંચ જ્ઞાનરૂપ ભાવનન્દી હવે પછીની નિયુક્તિની ગાથાથી બતાવે છે. ૭૮.

(૧) આમિનિબોધિયનાળં, સુચનાળં ચેવ ઓદિનાળ ચ ।

તદ્ મળયજ્જવનાળં, કેવલનાળં ચ પંચમયં ॥૭૯॥

આસિનિબોધિક જ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, તથા મનઃપર્યવજ્ઞાન અને પાંચમું ઈવળજ્ઞાન. ૭૯.

આ પાંચે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ ભાષ્યકાર મહારાજ પોતેજ વિસ્તારથી કહે છે; તેમાં પ્રથમ દરેક અર્વાંતર પદોનો અર્થ કહીને આસિનિબોધિકજ્ઞાન શબ્દનો અર્થ જણાવે છે.

અત્યામિમુહો નિયઓ, બોહો જો સો મઓ અમિનિબોહો ।

સો ચેવાડડમિનિબોધિયમહવ જહાજોગમાડજ્ઞં ॥૮૦॥

અર્થની (પદાર્થની) આસિમુખ એટલે પદાર્થની હાજરીમાં ઉત્પન્ન થતો નિશ્ચિત એટલે સંશય રહિત બોધ, તે આસિનિબોધ કહેવાય છે, અને તેજ આસિનિબોધિક જ્ઞાન છે. અથવા (બીજી રીતે પણ) જેમ વ્યુત્પત્તિથી ઘટે તેમ ચેાજવું. ૮૦.

અર્થની આસિમુખ જે નિશ્ચિત બોધ-જ્ઞાન તે આસિનિબોધ, ક્ષયોપશમાદિની નિપુણતા વિના ઉત્પન્ન થતું અનિશ્ચિત્વાત્મક જે જ્ઞાન, તે આસિનિબોધ ન થઈ બચ, એટલા માટે 'નિશ્ચિત' એવું વિશેષણ આપ્યું છે. 'અર્થોસિમુખ' એવું વિશેષણ ન આપ્યું હોત તો 'તત્ત્વિરિક્તદિદોપવાળાને એક ચંદ્ર છતાં બે ચંદ્રનું નિર્ણય જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ તે જ્ઞાન અર્થને આસિમુખ ન હોવાથી સત્યજ્ઞાન નથી, આ ઉભયદોષ ટાળવાને તીર્થંકર-ગણધર આદિએ 'અર્થોસિમુખ અને નિયત એવો જે બોધ' તેને આસિનિબોધ કહેલ છે. અને તેજ આસિનિબોધિક જ્ઞાન છે. અથવા આ સિવાય બીજી રીતે પણ જેમ ઘટે તેમ સંબંધાનુસારે એ આસિનિબોધિકજ્ઞાનની વ્યાખ્યા કરવી. જેમકે અર્થની હાજરીમાં નિશ્ચિત બોધથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન તે આસિનિબોધિક જ્ઞાન, અથવા તે વડે થયેલું જ્ઞાન તે આસિનિબોધિક જ્ઞાન, અથવા તેથી કે તે છતાં થયેલું જ્ઞાન તે આસિનિબોધિક જ્ઞાન, અથવા તત્ત્વજ્ઞાન અથવા તે માટે જ્ઞાન, તે આસિનિબોધિક જ્ઞાન. ઈત્યાદિ. ૮૦.

૧. આંખનો અમુક રોગ કે જેનાથી વસ્તુ એક હોવા છતાં ડબ્બલ દેખાય.

આ પ્રમાણે આભિનિષેધિક શબ્દથી વાચ્ય એવા જ્ઞાનની વ્યાખ્યા કરી; હવે આભિનિષેધિક એટલે જ્ઞાન-ક્ષયોપશમ અથવા આત્મા એવા અર્થમાં વ્યાખ્યા કરે છે. ને સાથે સાથે શ્રુતજ્ઞાનની પણ તેની માફક ધાતુની સાથે લાગેલ પ્રત્યયનો અર્થ જણાવી વ્યાખ્યા કહે છે.

તં તેણ તઓ તમ્મિ વ, સો વાડમિણિબુજ્જણ તઓ વા તં ।

તં તેણ તઓ તમ્મિ વ, સુણેદ્ધ સો વા સુયં તેણં ર ॥૮૧॥

તેને-તે વડે-તે થકી-તે છતે (આત્મા બાણે) અથવા તે બાણે, તે આભિનિષેધ. તે-તે વડે-તે થકી-તે છતાં સંભળાય અથવા તે સાંભળે, તે શ્રુત. ૮૧.

અર્થને અભિયુગ નિશ્ચયપણે આત્મા જે બાણે, તે અવગ્રહાદિ જ્ઞાનરૂપ આભિનિષેધ. અથવા તે આભિનિષેધમાં કરણભૂત એવો જે, તેને આવરણ કરનાર કર્મનો ક્ષયોપશમ, તે વડે આત્મા ઘટ-પટાદિ વસ્તુ બાણે અથવા તદાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમથી આત્મા ઘટપટાદિને બાણે, અથવા તદાવરણીયકર્મનો ક્ષયોપશમ થયે છતે આત્મા બાણે, તેથી ત્રણે વ્યુત્પત્તિથી જે તેના આવરણનો ક્ષયોપશમ તે આભિનિષેધ; આ વ્યાખ્યાથી આત્મા એજ આભિનિષેધિક છે, કેમકે જ્ઞાન અને જ્ઞાની કથયિત્ અભિન્ન છે.

પ્રશ્ન :-આત્મા અને ક્ષયોપશમ એવો જે અર્થ આભિનિષેધકશબ્દનો કર્યો છે તેમાં જ્ઞાનની સાથે આત્મા ને ક્ષયોપશમને સમાન અધિકરણતા કેમ ઘટે ?

ઉત્તર :-આત્મા જ્ઞાનનો આશ્રય છે, અને ક્ષયોપશમ એ જ્ઞાનનું કારણ છે, તેથી ઉપચારથી તેને આભિનિષેધિક કહેવાય છે.

એ પ્રમાણે આભિનિષેધિક જ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ કહીને હવે, શ્રુત જ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ કહે છે. આત્મા વડે જે સંભળાય તે શ્રુત (આત્મા વડે શબ્દ સંભળાય છે, માટે આ વ્યુત્પત્તિ થી શબ્દ તે શ્રુત છે.) જેવડે એટલે ક્ષયોપશમવડે સંભળાય માટે તે ક્ષયોપશમ શ્રુત, અથવા જે ક્ષયોપશમથી સંભળાય તે શ્રુતનો ક્ષયોપશમ શ્રુત, અથવા ક્ષયોપશમ છતે જે સંભળાય તે શ્રુત (અહીં સાંભળનાર આત્મા છે. માટે આ વ્યુત્પત્તિથી આત્માને શ્રુત કહ્યો છે.) આ વ્યુત્પત્તિઓમાં શબ્દ-આત્મા-અને ક્ષયોપશમને શ્રુત કહેલ છે. તેનું કારણ એ છે કે-શબ્દ શ્રુતજ્ઞાનનું કારણ છે, ક્ષયોપશમ શ્રુતજ્ઞાનનો હેતુ છે; અને આત્મા શ્રુતથી કથયિત્ અભિન્ન છે, તે માટે ઉપચારથી તેમને શ્રુત કહેલ છે. ૮૧.

હવે અવધિજ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ કહે છે.

તેણાવહીયણ તમ્મિ, વાડવહાણં તઓડવહી સો ય ।

મજ્ઞાયા જં તીણ, દવ્વાઈ પરોપ્પરં મુણ્ઠ ॥૮૨॥

તેવડે અથવા તે છતે, ઇન્દ્રિય અને મનની મદદ સિવાય, સાક્ષાત્ આત્માથી અર્થ જણાય, તે અવધિ. તે અવધિ મર્યાદારૂપ છે, કેમકે તે અવધિજ્ઞાનવડે (આત્મા) દ્રવ્યાદિ પરસ્પર મર્યાદિત બાણે છે.

અવ અને ધિ એ બે શબ્દથી અવધિપદ બનેલ છે. તેમાં અવ શબ્દ અન્યય હોવાથી, અનેક અર્થ વાચી છે. તેથી જે જ્ઞાનવડે ‘અવ’ એટલે “અધઃ અધઃ” નીચે નીચે વિસ્તારથી

રૂપી વસ્તુ “ધીયતે” એટલે જણાય તે અવધિ, અથવા ‘અવ’ શબ્દ મર્યાદા વાયક લેવો, એ અર્થઅનુસારે આટલા ક્ષેત્રમાં, જાણનારને આટલાં દ્રવ્ય, આટલા કાળ સુધી જણાય અને આટલા દ્રવ્ય જાણનારને આટલો કાલ જણાય, એમ પરસ્પર નિયમિત મર્યાદાથી જે જ્ઞાન વડે રૂપી વસ્તુ જણાય તે અવધિ. અથવા જે જ્ઞાનની હાજરીમાં આત્મા વડે રૂપી વસ્તુ ઉપર મુજબ સાક્ષાત્ જણાય તે અવધિ. આ જ્ઞાન અર્થ જાણવામાં પૂર્વોક્ત મર્યાદાથી પ્રવર્તે છે, માટે ઉપચારથી તે જ્ઞાનને જ મર્યાદા કહે છે; કેમકે તે અવધિજ્ઞાન દ્રવ્યાદિ ઉપર મુજબ અવધિથી એટલે મર્યાદાથી પરસ્પર મર્યાદિતપણે જાણે છે, એ હકીકત આગળ “અ’શુલભાવલિખાણુ” એ ગાથાથી (૬૦૮) સવિસ્તર કહેવાશે, ૮૨.

હવે મનઃપર્યાયજ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ કહે છે.

પઞ્જવળ પઞ્જયળ, પઞ્જાઓ વા મળમ્મિ મળસો વા ।

તસ્સ વ પઞ્જાયાદિન્નાણં મળપઞ્જવં નાણ ॥૮૩॥

મનને વિષે અથવા મન સંબંધી પર્યવન, પર્યચન, અથવા પર્યાય, અથવા તેના (મનના) પર્યાય આદિનું જ્ઞાન તે મનઃપર્યાયજ્ઞાન. ૮૩.

“અવ” ધાતુ “ગતિ આદિ” અર્થમાં વપરાય છે, તેથી “અવન” નો અર્થ “ગમન” “વેદન” એમ થાય. “પરિ” એટલે સર્વ પ્રકારે. આ પ્રમાણે “પર્યવન” નો અર્થ સર્વ પ્રકારે પરિચ્છેદન એટલે જાણવું એવો થાય છે. મનને વિષે એટલે ગ્રાહ્ય મનોદ્રવ્યના સમુદાયને વિષે, અથવા ગ્રાહ્ય મન સંબંધી સમસ્ત પ્રકારે જાણવું, તેને “મનઃપર્યાય” જ્ઞાન કહીએ. “પર્યચન” શબ્દ લઇએ ત્યારે “અચ” ધાતુ “ગમન” “વેદન” એ અર્થમાં લેવો, અને “પર્યાય શબ્દ લઇએ ત્યારે “ધુ” ધાતુ “ગતિ” અર્થમાં લેવો, અને ઉપર મુજબ અર્થ કરવો.

“મનઃપર્યાય” જ્ઞાનનો બીજી રીતે અર્થ કરતાં અંતરિક્ષ કહે છે કે મનના પર્યાયો, એટલે ધર્મો તેનું જ્ઞાન તે મનઃપર્યાય જાણવું. જેમકે “આ મનુષ્યાદિકે આ વસ્તુ આ પ્રકારે ચિંતવી છે.” એવા પ્રકારનું જ્ઞાન તે મનઃપર્યાયજ્ઞાન, મનઃપર્યાયજ્ઞાન અથવા મનઃપર્યાયજ્ઞાન જાણવું. ૮૩.

કેવળજ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ કહે છે.

કેવલમેગ સુદ્ધં, સગલમસાહારણ અણન્તં ચ ।

પાયં ચ નાણસહો, નામસમાણાહિગરણોડયં ॥૮૪॥

એક-શુદ્ધ-પરિપૂર્ણ-અસાધારણ-અને અનન્ત એવું જે જ્ઞાન તે કેવળજ્ઞાન, આ પાંચે જ્ઞાનોની વ્યાખ્યામાં સમાસ કરતાં જ્ઞાનશબ્દ ઘણું કરીને નામના સમાન અધિકરણમાં યોજાય છે.

કેવલ એટલે—(૧) ઇન્દ્રિય આદિની સહાયથી ઉત્પન્ન થતાં, છત્રસ્થઅવસ્થાનાં મતિ; શ્રુતઆદિ જ્ઞાનની ગેરહાજરી થવાથી. માત્ર ‘એક’. (૨) આવરણ કરનાર સર્વ કર્મમલનો નાશ થયા બાદ ઉત્પન્ન થતું હોવાથી ‘શુદ્ધ’. (૩) ઉત્પત્તિકાલથીજ સર્વ ક્ષેય પદાર્થોને જાણવાનાર હોવાથી ‘પરિપૂર્ણ’. (૪) બીજા જ્ઞાનો તેનાં સમાન ન હોવાથી ‘અસાધારણ’. (૫) કાલસ્થિતિની અપેક્ષાએ અંતરહિત હોવાથી ‘અનન્ત’ એવું જે જ્ઞાન તે કેવળજ્ઞાન કહેવાય છે.

પ્રશ્ન :—પ્રભો ! સાધ્યકારે આભિનિયોધિક વિગેરે જ્ઞાનવાચક નામોની જ વ્યુત્પત્તિ કહી છે, પણ જ્ઞાનશબ્દ કોઈ ઠેકાણે કેમ કહ્યો નથી ?

ઉત્તર :—એ આભિનિયોધિક આદિ જ્ઞાનવાચક નામોની સાથે જ્ઞાન શબ્દ સમાન અધિકરણથી પ્રાયઃ જોડવો, અને તે પ્રમાણે દરેક સ્થલે જોડેલ છે. જેમકે આભિનિયોધિક એવું જે જ્ઞાન, તે આભિનિયોધિક જ્ઞાન, શ્રુત એવું જે જ્ઞાન વિગેરે, કોઈ સ્થળે જ્ઞાન શબ્દ વ્યધિકરણમાં પણ હોય છે. તેનું ઉદાહરણ મનઃપર્યવજ્ઞાનમાં જણાવ્યું છે. કેમકે જે વખતે મનના પર્યાયોત્તું જ્ઞાન, તે મનપર્યવજ્ઞાન એમ અર્થ કયો, ત્યારે ત્યાં જ્ઞાનશબ્દ વ્યધિકરણમાં થયો છે. બીજે સ્થલે પણ આભિનિયોધિકની વ્યુત્પત્તિમાં વસ્તુઅર્થ કયો, શ્રુતમાં શબ્દ અર્થ કયો. અવધિમાં મર્યાદા અર્થ કયો, ત્યારે ત્યાં પણ વ્યધિકરણમાં જ્ઞાન શબ્દ લેવો પડ્યો છે, એમ ન્યાં જેમ ઘટે ત્યાં તેમ જાણી લેવું. ૮૪.

આ પ્રમાણે અનુક્રમે પાંચે જ્ઞાનોની વ્યુત્પત્તિ શ્રવણ કરીને શિષ્ય પૂછે છે કે ભગવન ! પાંચ જ્ઞાન પૈકી બીજા જ્ઞાનો મૂકીને મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપન્યાસ શરૂઆતમાં શા માટે કયો ? તેના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

જં સામિકાલ-કારણ-વિસય-પરોક્ષત્તોહિ તુલ્લહં ।

તદમાવે સેસાણિ ય, તેણાર્ણ મહ-સુયાઈ ॥૮૫॥

આ બંને જ્ઞાન સ્વામિ-કાળ-કારણ-વિષય-અને પરોક્ષપણથી તુલ્ય હોવાથી, તથા તે બે જ્ઞાનની હાજરીમાં જ બાકીનાં જ્ઞાન થતા હોવાથી, મતિ-શ્રુતજ્ઞાનને સર્વજ્ઞાનની આદિમાં કહ્યાં છે. ૮૫.

અર્થ દૃષ્ટિએ મતિજ્ઞાન અને આભિનિયોધિક જ્ઞાન સમાન છે, કેમકે ઉત્પત્તિકી આદિ બોધરૂપ મતિ એ જ્ઞાનમાં પ્રધાન હોવાથી, આભિનિયોધિક જ્ઞાનને મતિજ્ઞાન પણ કહેવાય છે. એ મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનના સ્વામિ એકજ હોય છે, સિદ્ધાન્તમાં કહ્યું છે કે “ન્યાં મતિજ્ઞાન ત્યાં શ્રુત જ્ઞાન; અને ન્યાં શ્રુતજ્ઞાન ત્યાં મતિજ્ઞાન હોય છે.” ઘણા જીવોની અપેક્ષાએ અને એક જીવની અપેક્ષાએ એમ બન્ને પ્રકારે સ્થિતિથી પણ આ બે જ્ઞાન સમાન છે. તેમાં ઘણા જીવોની અપેક્ષાએ સર્વ કાળે મતિ-શ્રુતજ્ઞાન હોય છે, અને એક જીવની અપેક્ષાએ, છાસઠ સાગરોપમ અધિક કાળ પર્યાન્ત, એક જીવને એ બન્ને જ્ઞાન નિરન્તર હોય છે. એ વાત આગળ આજ અંતમાં કહેવાશે. પોતાપોતાનાં આવરણને ક્ષયોપશમ તથા ઇન્દ્રિય અને મનોલક્ષણ કારણ પણ આ ઉભયજ્ઞાનમાં સમાન છે. તથા તે બંને જ્ઞાની સર્વદ્રવ્યાદિને જાણી શકતાં હોવાથી, તેમનો વિષય પણ સમાન છે. વળી ઇન્દ્રિય અને મનરૂપી પરનિમિત્તવડે થતાં હોવાથી, બન્ને પરોક્ષ છે, એ રીતે પણ તુલ્યતા છે.

પ્રશ્ન-આ બંને જ્ઞાનનાં સ્વામિ, કાલ-આદિ સમાન હોવાથી, તે બંનેનું વિવરણ એક સાથે કરવું તે ઠીક છે, પણ સર્વ જ્ઞાનની આદિમાં શા માટે ?

ઉત્તર-ત્રણે કાળમાં કોઈપણ આત્માને મતિ-શ્રુત જ્ઞાન હોય તોજ, અવધિ આદિ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અન્યથા નહિ, તેથી મતિ-શ્રુતનું વર્ણન સર્વજ્ઞાનની આદિમાં કરે છે.

પ્રશ્ન-હવે મતિ-શ્રુતનો ઉપન્યાસ સર્વ જ્ઞાનોની આદિમાં કરો, પરન્તુ એ બેમાં પણ પ્રથમ મતિ અને પછી શ્રુત એમ કહેવાતું શું કારણ ? એથી વિપરીત એટલે પહેલાં શ્રુતજ્ઞાન કહીને પછી મતિજ્ઞાન શા માટે ન કહી શકાય ? એના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

મદ્ગુવ્વં જેણ સુયં, તેણાઈં મદ્દં, વિસિદ્ધો વા ।

મદ્મેઓ ચેવ સુયં, તો મદ્સમ્પત્તરં મણિય ॥૮૬॥

મતિપૂર્વકે શ્રુત કહ્યું છે, તેથી મતિ આદિમાં છે; અથવા શ્રુતજ્ઞાન એ મતિજ્ઞાનનો વિશિષ્ટ ભેદજ છે, તે કારણથી પણ મતિજ્ઞાન પછી શ્રુતજ્ઞાન કહ્યું છે. ૮૬.

મતિજ્ઞાન પહેલું થાય અને પછીજ શ્રુતજ્ઞાન હોય છે, એમ તીર્થંકર-ગણધરોએ કહ્યું છે; કેમકે અવગ્રહાદિ રૂપ મતિજ્ઞાન થયા સિવાય શ્રુતજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. અથવા શ્રુતજ્ઞાનપણુ ધ્વન્દ્વ-અનિર્દ્વયરૂપ નિમિત્તથી થતું હોવાથી, મતિજ્ઞાનનો કોઈ વિશિષ્ટ ભેદજ શ્રુતજ્ઞાન છે. આ કારણથી મૂળભૂત મતિજ્ઞાનનો પ્રથમ ઉપન્યાસ કર્યો છે, અને તેના ભેદ-રૂપ શ્રુતજ્ઞાનનો પછી ઉપન્યાસ કર્યો છે. આ સંબંધી આગળ વિસ્તારથી કહેવાશે. ૮૬.

હવે મતિ-શ્રુત પછી અવધિ અને તે પછી મનઃપર્યવ કહેવાતું કારણ કહે છે.

કાલ-વિવર્જય-સામિત્ત-લામસાહમ્બોડવહી તત્તો ।

માગસમિત્તો છુતમત્થ-વિસય-માવાદિસામણ્ણા ॥૮૭॥

કાળ-વિપર્યય-સ્વામિત્વ-અને લાભનું સાધર્મ્ય હોવાથી, મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન પછી અવધિજ્ઞાન કહ્યું છે; તથા છક્કસ્થ-વિષય-અને ભાવનું સાધર્મ્ય હોવાથી તે અવધિજ્ઞાનની પછી મનઃપર્યવજ્ઞાન કહ્યું છે. ૮૭.

કાળ-વિપર્યય-સ્વામિત્વ અને લાભ મતિ-શ્રુતજ્ઞાનની જેમ અવધિજ્ઞાનનાં પણ સમાન હોવાથી, મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનની પછી અવધિજ્ઞાન કહ્યું છે. ઘણા જીવોની અપેક્ષાએ અને એક જીવની અપેક્ષાએ, મતિ-શ્રુતના સ્થિતિકાલ બેટલોજ અવધિજ્ઞાનનો સ્થિતિ કાળ છે, તેથી તે બેઉની સાથે અવધિજ્ઞાનનું કાળસાધર્મ્ય છે. તથા પહેલાં સમ્યક્ત્વની હાજરીમાં જે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન હોય છે, તે મિથ્યાત્વનાં ઉદય વળતે મતિઅજ્ઞાન અને શ્રુત-અજ્ઞાનરૂપે વિપર્યય પામે છે, તેમ અવધિજ્ઞાન પણ વિભગજ્ઞાન રૂપે વિપર્યય પામે છે, તેથી તે બેઉની સાથે અવધિજ્ઞાનનું વિપર્યયથી સાધર્મ્ય છે. અને મતિ-શ્રુત જ્ઞાનનો જે સ્વામિ હોય છે, તેજ અવધિજ્ઞાનનો સ્વામિ થાય છે, તેથી સ્વામિ સાધર્મ્ય છે. વળી આ ત્રણે જ્ઞાનનો લાભ પણ સાથે થાય છે. મિથ્યાત્વને લીધે વિભગજ્ઞાનવાળા દેવઆદિને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થતાં મતિઅજ્ઞાન શ્રુતઅજ્ઞાન અને વિભગજ્ઞાન એ ત્રણે મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન અને અવધિજ્ઞાન રૂપે સાથે જ થાય છે, માટે લાભ સાધર્મ્ય છે.

છક્કસ્થ વિષય અને ભાવ આદિથી અવધિજ્ઞાનની સમાન મનઃપર્યવજ્ઞાન છે, તેથી અવધિજ્ઞાન પછી મનઃપર્યવ જ્ઞાન કહ્યું છે. અવધિજ્ઞાન જેમ છક્કસ્થને થાય છે, તેમ મનઃપર્યવ પણ છક્કસ્થનેજ થાય છે, તેથી અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યવનું છક્કસ્થપણાનું સાધર્મ્ય છે. એ ઉભય જ્ઞાન પુદ્ગળમાત્રનેજ જણાવનારા હોવાથી તે બેઉનું વિષયથી સાધર્મ્ય છે. અને ઉભયજ્ઞાન ક્ષયોપશમ ભાવે વર્તતાં હોવાથી, ભાવથી પણ તે બેઉનું સાધર્મ્ય છે. આદિ શબ્દથી બન્ને જ્ઞાન સાક્ષાત્કૃષ્ટી હોવાથી, પ્રત્યક્ષ સાધર્મ્યવાળાં પણ છે. ૮૭.

હવે મનઃપર્યવજ્ઞાનની પછી અને સર્વ જ્ઞાનોને અન્તે કેવળજ્ઞાન કહેવાતું કારણ અને પાંચે જ્ઞાનોમાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એવા ભેદો કહે છે.

અન્તે કેવલસુત્તમ-જડસામિત્તાવસાળભાષા ।

एतच्च च मद्-सुयाहं, परोक्षमियं च पच्चक्खं ॥૮૮॥

કેવળજ્ઞાન ઉત્તમ છે, તેથી તેને બધા જ્ઞાનોને અંતે કહ્યું છે. વળી મનઃપર્થવજ્ઞાન જેમ અપ્રમત્ત સાધુને થાય છે, તેવીજ રીતે કેવલજ્ઞાનના સ્વામી પણ અપ્રમત્ત યતિ છે, અને સર્વજ્ઞાનનાં અંતે તેના લાભ થાય છે તેથી, તેને અન્તે કહ્યું છે. અહીં મતિ-શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ છે, અને બીજાં ત્રણ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે. ૮૮.

અતીત-અનાગત-અને વર્તમાન કાલીન સર્વ વસ્તુ અને તેના સર્વ પર્યાયોના સ્વ-રૂપને બાણનાર હોવાથી, કેવળજ્ઞાન સર્વોત્તમ છે, તેથી તેને સર્વજ્ઞાનોની ઉપર-છેવટે કહ્યું છે. વળી જેમ મનઃ પર્થવજ્ઞાનના સ્વામિ અપ્રમત્ત યતિ છે, તેમ કેવળજ્ઞાનના સ્વામિ પણ અપ્રમત્ત યતિ છે, એમ સ્વામિત્વની સમાનતાથી મનઃ પર્થવજ્ઞાન પછી કેવલજ્ઞાન કહ્યું છે. તેમજ સર્વ બીજાજ્ઞાનના અન્તેજ આ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, માટે કેવળજ્ઞાન સર્વની અન્તે કહ્યું છે.

આ મતિ આદિ પાંચ જ્ઞાનમાંથી મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન એ બેઉ જ્ઞાન પરોક્ષ પ્રમાણ છે, અને બાકીના અવધિ-મનઃપર્થવ-ને કેવળ એ ત્રણ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. ૮૮. તેમાં પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ કહે છે.

जीवो अक्खो अत्थव्वावण-भोयणगुणणिओ जेण ।

तं पद् वट्ठह नाण, जं पच्चक्खं तयं तिविहं ॥૮૯॥

જીવ “અર્થની વ્યાપ્તિ” અને “ભોજન (ભોગ)” સહિત હોવાથી અક્ષ કહેવાય છે; એવા તે જીવ પ્રત્યે, જે જ્ઞાન સાક્ષાત્ વર્તે છે, તે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે, એ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ત્રણ પ્રકારે છે. ૮૯.

‘અર્થ-વ્યાપન અને ભોજનગુણયુક્ત હોવાથી જીવ એટલે અક્ષ. તે પ્રત્યે સાક્ષાત્ ઇન્દ્રિયથી નિરપેક્ષ જે જ્ઞાન વર્તે, તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન. અર્થોત્ ઇન્દ્રિય અને મનની અપેક્ષા વિના સાક્ષાત્ આત્માને થતું જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન. એ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન અવધિ-મનઃપર્થવ-અને કેવળ એમ ત્રણ પ્રકારે છે. કારણ કે તે જ્ઞાન સાક્ષાત્ પરિચ્છેદક હોવાથી, આત્મા-પ્રત્યે સાક્ષાત્ વર્તે છે. ૮૯.

મુખ્ય એવા પ્રત્યક્ષપ્રમાણનું લક્ષણ કહ્યા પછી હવે પરોક્ષનું સ્વરૂપ કહે છે.

अक्खस्स पोगलकया, जं दव्विन्दिय-मणा परा तेण ।

तेहितो जं नाण, परोक्षमिह तमणुमाण व ॥૯૦॥

અક્ષ એટલે આત્મા, તેનાથી લિન્ન એવા પુદ્ગળરૂપ જે દ્રવ્યેન્દ્રિય અને મન, તે વડે-તેઓ વડે-અથવા તે થકી જે જ્ઞાન થાય, તેને અહીં અનુમાનની પેઠે પરોક્ષ જ્ઞાન માન્યું છે. ૯૦.

૧ સ્વાદિગણનો “અક્ષ” ધાતુ વ્યાપ્તિ અર્થમાં વપરાય છે. તે અર્થને અનુસારે આત્મા જ્ઞાનાદિ વડે સર્વ પદાર્થમાં વ્યાપી રહે છે, તેથી તે જીવ “અક્ષ” કહેવાય, અથવા ક્યાદિ ગણનો “અક્ષ” ધાતુ ભોજન અર્થમાં વપરાય છે. તે અર્થ પ્રમાણે સગસ્ત ત્રિભુવનમાં રહેલા દેવલોક સમૃદ્ધિ આદિ અર્થોને જે ભોગવે છે તે “અક્ષ” કહેવાય.

ઇન્દ્રિયો સાધનરૂપે વ્યાપાર કરે છે, પણ વસ્તુ સ્વરૂપભણુનાર તો આત્મા છે, ઇન્દ્રિયો નથી. કારણ કે ઇન્દ્રિયોના અભાવમાં પણ ઇન્દ્રિયોથી ઉપલબ્ધ એવા અર્થોનું સ્મરણ થાય છે. જેમ સાધનભૂત એવી ગૃહની બારીમાંથી બાહ્યે સ્ત્રી આદિ પદાર્થ ગૃહની બારી બંધ કર્યા પછી પણ તે પદાર્થને બાહ્યનાર દેવદત્ત આદિ તેનું સ્મરણ કરે છે; તેમ અહીં પણ બાહ્યનું. એટલે ઇન્દ્રિય કે તેનો વ્યાપાર ન હોવા છતાં પણ ઇન્દ્રિયો-પલબ્ધ અર્થનું જે સ્મરણ કરે છે, તે ત્યાં જ્ઞાતા છે. જેમ ગૃહની બારીમાંથી બાહ્યે અર્થને બારી બંધ થયા પછી, પણ દેવદત્તઆદિ યાદ કરે છે તેવીજ રીતે ઇન્દ્રિયોપલબ્ધ અર્થને ઇન્દ્રિયનો અભાવ થયા છતાં પણ આત્મા યાદ કરે છે, માટે અર્થના સ્વરૂપને બાહ્યનાર આત્માજ છે. ઇન્દ્રિયો અર્થને બાહ્યનાર હોય, તો ઇન્દ્રિયનો અભાવ થયા બાદ, એ અર્થનું સ્મરણ કેને થાય ? એકે બાહ્યેલા અર્થનું બીજને સ્મરણ થાય, એ વાત યુક્તિસંગત ન ગણાય. અને જો એમ માનીએ તો અતિપ્રસંગ થાય. માટેજ અમે કહીએ છીએ કે ઇન્દ્રિયોપલબ્ધ અર્થનું ઇન્દ્રિયનો અભાવ થયા બાદ પણ સ્મરણ થાય છે, તેથી અર્થને બાહ્યનાર ઇન્દ્રિયો નથી પણ આત્મા છે. અને એજ વાત સિદ્ધ થાય છે. અને આમાં બાધકપણે બીજાઓએ કહેલો અનુભવરૂપ હેતુ, તે તો ઉપરોક્ત અનુમાનથી બાધિત હોવાને લીધે બ્રાન્તિરૂપ છે.

પ્રશ્ન : ‘ઇન્દ્રિયો સ્વતંત્ર પણે બાહ્યે છે’ એમ કેવું મન્તવ્ય છે. ? અમે તો એમ કહીએ છીએ કે ઇન્દ્રિય અને મનનાનિમિત્તે આત્માને જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે પ્રત્યક્ષ છે. કેમકે આત્મા મન સાથે જોડાય છે, મન ઇન્દ્રિય સાથે જોડાય છે અને ઇન્દ્રિય અર્થ સાથે જોડાય છે.

ઉત્તર : જો એમ છે, તો પરનિમિત્તે થતું હોવાથી, આ જ્ઞાન અનુમાનની પેઠે પરોક્ષ થયું, પ્રત્યક્ષ કયાં થયું ? જ્ઞાન શૂન્ય ઇન્દ્રિયો, જ્ઞાનના નિમિત્તરૂપે સાક્ષાત્ ઉપયોગમાં આવતી હોવાથી, ઉપચારથી પ્રત્યક્ષતા કહેતા હો તો “ઇન્દ્રિયોપલબ્ધિઃ પ્રત્યક્ષ” અર્થાત્ ઇન્દ્રિય વડે થયેલું જ્ઞાન, તે પ્રત્યક્ષ એવું લક્ષણ અહીં ઘટતું નથી. કેમકે ઉપલબ્ધિ-જ્ઞાન તો જીવને થાય છે. જો સંવ્યવહારમાત્રથીજ આને પ્રત્યક્ષ કહેતા હો, તો અમે પણ તેમ તો માનીએ છીએ. અને હમણાંજ તેનું પ્રતિપાદન કરીશું.

આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્તક જ્ઞાનની પરોક્ષતા પ્રતિપાદન કરીને, અનુમાનના પ્રયોગદ્વારા તે જ વાત દૃઢ કરવા આચાર્યશ્રી કહે છે—

ઈંદિય-મણોનિમિત્તં પરોક્ષમિદં સંસ્યાદિમાવાચો ।

તત્કારણં પરોક્ષં જદેહ સામાસમણુમાર્ણં ॥૧૩॥

ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્ત જે જ્ઞાનમાં સંશયાદિ હોવાથી, તે પરોક્ષ છે, વળી સામાસ અનુમાન અને સત્ય અનુમાનની જેમ ઇન્દ્રિયો કારણહોવાથી પણ પરોક્ષ છે. ૯૩.

ઇન્દ્રિય અને મનના નિમિત્તથી આત્માને જે જ્ઞાન થાય છે, તે પરોક્ષ છે. કેમકે તે ઇન્દ્રિય અને મનના નિમિત્તથી સંશય વિપર્યય અનધ્યવસાય અને નિશ્ચય પણ થાય છે. કારણ કે સાક્ષાત્ અનુમાન અને સત્ય અનુમાનનું કારણ ઇન્દ્રિયો અને મન છે.

જેમકે, જે ઇન્દ્રિય અને મનોનિમિત્ત જ્ઞાન છે તે પરોક્ષ છે, કેમકે તેમાં સંશય-વિપર્યય ને અનધ્યવસાય થવાનો સંભવ છે. ઇન્દ્રિય અને મનોનિમિત્તે થતા અસિદ્ધ-અનેકાન્તિક ને વિરૂદ્ધ એવા અનુમાનાભાસની પેઠે, આ સાભાસ અનુમાનનો પ્રયોગ કહ્યો.

ધૂમથી થતાં અગ્નિનાં અનુમાનની જેમ, ઇન્દ્રિય અને મનથી થતાં જ્ઞાનમાં પાછળ (અનુમાન પછી)થી નિશ્ચય થવાનો સંભવ હોવાથી, તે પરોક્ષ છે. અવધિજ્ઞાન આદિની જેમ, જે જ્ઞાનમાં સંશય-વિપર્યય અનધ્યવસાય કે પછીથી નિશ્ચય નથી થતાં, તે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે; તે સત્ય અનુમાન છે.

પ્રશ્ન :-અવધિ આદિ જ્ઞાનોમાં પાછળથી નિશ્ચય થવા રૂપ હેતુ સંભવે છે, તેથી તે અનેકાન્તિક હોવાથી સાધ્યની સિદ્ધિ નહિ થાય.

ઉત્તર :-એમા જે નિશ્ચય છે, તે જ્ઞાન વિશેષરૂપ નિશ્ચય છે, પરંતુ સંકેત-સ્મરણાદિ પૂર્વકે નિશ્ચય નથી, અને અમે તો અહીં જ્ઞાન થયા પછી, બીજા કારણોથી થતા નિશ્ચયને કહ્યો છે. તેથી સાધ્યની સિદ્ધિમાં દોષ નથી. ૯૩.

આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિય અને મનને નિમિત્તે થતા જ્ઞાનને, સામાન્યથી પરોક્ષપણે સિદ્ધ કરીને, હવે વિશેષથી બીજા હેતુ વડે મતિ-શ્રુતજ્ઞાનને પરોક્ષપણે સિદ્ધ કરે છે.

હોન્તિ પરોક્ષાઈ મહં-સુયાઈ જીવસ પરનિમિત્તાઓ ।

પુવ્વોચ્ચલદ્ધસંબંધસરણાઓ વાળુમાળ વ ॥૯૪॥

જીવને મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન પરનિમિત્તે થાય છે, તેથી તે બન્ને પરોક્ષ છે. અથવા પૂર્વોપલબ્ધ સંબંધના સ્મરણથી તે બન્ને જ્ઞાન થાય છે માટે અનુમાનની પેઠે પરોક્ષ છે. ૯૪.

પ્રશ્ન :-ઇન્દ્રિય મનોનિમિત્ત જ્ઞાન પરોક્ષ છે એમ જે કહ્યું છે, તે આગમવિરૂદ્ધ બણાય છે, કેમકે આગમમાં કહ્યું છે કે પ્રત્યક્ષ બે પ્રકારનું છે, એક ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ અને બીજું નોઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ, તેનું કેમ સમાધાન થશે?

ઉત્તર :-આગમમાં કહ્યું છે તે સત્ય છે. પરંતુ ત્યાં ઇન્દ્રિયબંધ જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહ્યું છે, તે સંવ્યવહાર માત્રથી જ પ્રત્યક્ષ કહ્યું છે. પણ ઇન્દ્રિયથી થનાર જ્ઞાન પરમાર્થથી તો પરોક્ષ જ છે. ભાષ્યકાર મહારાજ તે સૂત્રનો વિષયવિભાગ બતાવતા તેજ પ્રમાણે કહે છે.

પરંતેણ પરોક્ષં લિંગિયમોહાદ્યં ચ પ્ષ્વક્ષં ।

ઈન્દિય-મણોમવં જ તં સંવવહારપ્ષ્વક્ષં ॥૯૫॥

લૈંગિક એટલે અનુમાન જ્ઞાન તે એકાન્તે પરોક્ષ છે; અને અવધિઆદિ ત્રણ જ્ઞાન એકાન્તે પ્રત્યક્ષ છે. તથા ઇન્દ્રિય-મનોબંધ જ્ઞાન તે સંવ્યવહાર માત્રથી જ પ્રત્ય છે. ૯૫.

ઇન્દ્રિય અને મન દ્વારા ધૂમાદિ બાહ્ય લિંગવડે અગ્નિઆદિ વિષયનું જે જ્ઞાન આત્માને ઉત્પન્ન થાય છે, તે એકાન્તે પરોક્ષ છે. કારણ કે ઇન્દ્રિય-મનને ગાહ્ય એવો પદાર્થ આત્માને એકાન્તે પરોક્ષ છે. તથા અવધિ-મનઃપર્યાય ને કેવળ જ્ઞાન એ ત્રણે આત્માને એકાન્ત પ્રત્યક્ષ છે. કારણ કે એ જ્ઞાનથી બાહ્યલિંગ સિવાય, ઇન્દ્રિય અને

મનની અપેક્ષા વિના, આત્માને વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. તેમજ ઇન્દ્રિય-મનોજન્ય જ્ઞાન તે સંવ્યવહાર પ્રત્યક્ષ છે, કેમકે ધૂમાદિ લિંગ સિવાય, ઇન્દ્રિય અને મનને વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થવાથી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે ઇન્દ્રિય અને મનને પ્રત્યક્ષ હોવાથી, લોકવ્યવહારમાત્રની અપેક્ષાએ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે, પરમાર્થથી તો તે પરોક્ષજ છે, કેમકે ઇન્દ્રિય અને મન અચેતન હોવાથી, તેમાં જ્ઞાનનો અભાવ છે. આ પ્રમાણે સંવ્યવહાર-પ્રત્યક્ષતાની અપેક્ષાએજ આગમમાં પણ ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ કહ્યું છે, પરમાર્થથી તો અવધિઆદિ જ્ઞાન જ પ્રત્યક્ષ બાણુવાં;

પ્રશ્ન : “ઇન્દ્રિય-મનોજન્ય જ્ઞાન સંવ્યવહારથી પ્રત્યક્ષ છે, પણ પરમાર્થથી નહિ.” એમ લાખ્યકારે ક્યાંથી બાણુ ? સૂત્રમાં એવું ક’ઈ વિશેષપણે નથી કહ્યું, ત્યાં તો “ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ” એમ સામાન્યથી જ કહ્યું છે

ઉત્તર :- સૂત્રમાં ત્યાં વિશેષ-સ્પષ્ટપણે નથી કહ્યું; પણ બીજે સ્થળે કહ્યું છે. કે પરોક્ષ બે પ્રકારનું છે, એક આલિનિબોધિક પરોક્ષ અને બીજું શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ. આલિનિબોધિક અને શ્રુતજ્ઞાન સિવાય બીજું કોઈપણ ઇન્દ્રિય જ્ઞાનજ નથી, કે જેને પરમાર્થથી ઇન્દ્રિયમનથી થનારું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ગણાય.

પ્રશ્ન :- જો એમ છે, તો જે ધૂમઆદિ લિંગ સિવાય સાક્ષાત્ ઇન્દ્રિય દ્વારા જે જ્ઞાન થાય છે, તેને પરમાર્થથી પ્રત્યક્ષ માનો, અને જે ધૂમાદિ લિંગથી અગ્નિઆદિ વિષયનું લૈંગિક જ્ઞાન થાય છે, તેને પરોક્ષસ્વરૂપ આલિનિબોધિક તથા શ્રુતજ્ઞાન માનો. એમ માનવાથી સિદ્ધાન્તમાં બંને સ્થળે જે મતિશ્રુતને પરોક્ષ ગણ્યાં છે, તથા ઇન્દ્રિયથી થતા જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહેલું છે, તે બંનેનો નિર્વાહ થશે.

ઉત્તર :- તે અચોગ્ય છે, કારણ કે ધૂમાદિલિંગથી અગ્નિ આદિ વિષયનું જે લૈંગિક જ્ઞાન થાય છે, તેમાં વહ્નિ આદિ બાણુવામાં ઇન્દ્રિયના નિમિત્તનોજ અભાવ છે, કેમકે ઇન્દ્રિયો માત્ર વર્તમાનકાલિન વસ્તુને ઇહલ્લુ કરે છે, અને લિંગથી તો ત્રૈકાલિક એવા સાધ્ય વિષયનું અનુમાન થાય છે. વળી લૈંગિક એવું વહ્નિ આદિ જ્ઞાન, તે માત્ર મનોનિમિત્તવાળું છે, સાક્ષાત્ ઇન્દ્રિય નિમિત્તવાળું નથી, અને મતિ-શ્રુત જ્ઞાન તો સ્પષ્ટપણે ઇન્દ્રિય તથા મન ઉભય નિમિત્તવાળાં છે. આ સંબંધી વધારે સ્પષ્ટ હંમણીજ આગળ કહીશું. પણ કેવળ મનોનિમિત્ત લૈંગિક જ્ઞાનનેજ મતિ-શ્રુતપણું કેમ કહેવાય ? અને વળી ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનને મતિ-શ્રુતથી સિન્ન માનીએ, તો પાંચને બદલે છ જ્ઞાન માનવાં પડે. તેથી ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનને મતિ-શ્રુતની અભ્યન્તર માનવુંજ શ્રેયસ્કર છે. એમ માનવાથી મતિ-શ્રુત પરમાર્થથી પરોક્ષ હોવાને લીધે, ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન પણ પરોક્ષજ થયું, અને મનોનિમિત્ત જ્ઞાન પણ અનુમાનની પેઠે પરનિમિત્તવાળું હોવાથી, પરોક્ષજ છે. અહીં એમ ન કહેવું, કે આગમમાં મનોનિમિત્ત જ્ઞાન થાય તે પરોક્ષ ગણાય, એમ કોઈ પણ સ્થળે વિશેષ સ્પષ્ટપણે નથી કહ્યું, તેથી મનથી થનારા જ્ઞાનને પરોક્ષ કહી શકાય નહિ. કારણકે આગમમાં મતિ-શ્રુતજ્ઞાનને સ્પષ્ટ રીતે પરોક્ષ કહ્યું છે, અને મનોનિમિત્ત જ્ઞાન મતિ-શ્રુતમાં અન્તર્ભૂત છે, તેથી ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનની પેઠે મનોનિમિત્ત જ્ઞાન પરોક્ષજ છે.

પ્રશ્ન “ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ અને નોઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ” એ પાઠથી સિદ્ધાન્તમાં મનોનિમિત્તજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહ્યું છે, કારણકે નોઇન્દ્રિય એટલે મન, ત્યાં “નો” શબ્દ એકદેશવાચી છે, અને મન

ઇન્દ્રિયનો એકદેશ છે, માટે તે મનોનિમિત્તપ્રત્યક્ષ એ નોઇન્દ્રિય? પ્રત્યક્ષ થયું, આ પ્રમાણે આગમમાં મનોનિમિત્તજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહ્યું છે, અને તમે તેને પરોક્ષ કેવી રીતે કહો છો ?
ઉત્તર—આ પ્રશ્ન—આગમનાં અર્થતુલ્ય જ્ઞાન સુચવે છે, તેમાં—

(૧) ત્યાં જ્ઞાનના પ્રસંગમાં નોઇન્દ્રિયશબ્દમાં “નો” શબ્દનો અર્થ એકદેશવાચી નહિ, પણ સર્વનિષેધવાચી સમજવો, તેથી નોઇન્દ્રિય એટલે ઇન્દ્રિયનો સર્વથા અભાવ એવો અર્થ સમજવો, પણ નોઇન્દ્રિય એટલે મન એવો અર્થ ન સમજવો. આથી નોઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ એટલે ઇન્દ્રિયના અભાવથી સાક્ષાત્ આત્માને પ્રત્યક્ષ, તે નોઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ કહેવાય અવધિ, મનઃપર્યાય અને કેવળજ્ઞાન આત્માને સર્વથા ઇન્દ્રિય તથા મનના નિમિત્ત વિના થાય છે, તેથી નોઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષશબ્દથી અવધિઆદિ જ્ઞાન લેવાં, પણ મનથી થતું જ્ઞાન લેવું નહિ.

(૨) બે નોઇન્દ્રિય એટલે મન એવો અર્થ ત્યાં કરવામાં આવે, તે નોઇન્દ્રિય નિમિત્ત પ્રત્યક્ષ એટલે—મનોનિમિત્ત પ્રત્યક્ષ એવો અર્થ થાય, તેથી તે અવધિઆદિ જ્ઞાન મનથી ઉત્પન્ન થનારાં ઠરે, અને તેમ થવાથી મનઃપર્યાયિથી અપર્યાય દેવ—મનુષ્યને અવધિજ્ઞાન સંભવે નહિ, કેમકે તે વખતે તેમને મનનો અભાવ હોય છે, આથી એ તારી માન્યતા અયોગ્ય છે, કારણકે “ચુષ્મિત્તિ જાણ” હું અથવા છું “એમ મહાવીર ભગવાન બ્રહ્મ છે” ઇત્યાદિ સિદ્ધાન્તોક્ત પ્રમાણથી દેવાને તથા બીજા પણ અવધિજ્ઞાનવાળાઓને અપર્યાય અવસ્થામાં અવધિજ્ઞાન કહેલું છે.

(૩) બે મનોનિમિત્ત જ્ઞાનજ પ્રત્યક્ષ માનવામાં આવે તો, સિદ્ધોને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો સર્વથા અભાવ થાય, કેમકે તેમને મન નથી હોતું.

(૪) મનોનિમિત્તજ્ઞાન મનોદ્રવ્યદ્વારાજ થાય છે, તેથી તે પરનિમિત્તવાળું હોવાથી, અનુમાનની પેઠે પરોક્ષજ છે, પ્રત્યક્ષ નથી.

(૫) બે મનોનિમિત્તજ્ઞાન પરમાર્થથી પ્રત્યક્ષ હોય, તો પરોક્ષ તરીકે માનેલા મતિ-શ્રુતજ્ઞાનમાં તેનો સમાવેશ ન થાય, અને તેથી મતિજ્ઞાનના અઘાવીસ લેહો પણ ન ઘટે, કેમકે મન સંબંધી અવગ્રહાદિ રૂપ જે છ લેહો છે, તે મતિજ્ઞાનથી બુદ્ધ માનવા પડે. અને તેમને બુદ્ધ, માનવાથી, પાંચ જ્ઞાનને બદલે છ જ્ઞાન માનવાં પડે.

આ રીતે મનોનિમિત્તજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે, એમ માનવાથી દોષોની પરંપરા પ્રાપ્ત થાય છે, માટે ઇન્દ્રિય-મનોજન્યજ્ઞાન પરનિમિત્ત વાળું છે, અને મતિ-શ્રુતજ્ઞાનમાં અતર્ભૂત થાય છે, તેથી તે પરમાર્થથી પરોક્ષજ છે, બે કે સંબંધવહારથી તેને પ્રત્યક્ષ કહી શકાય, પણ પરમાર્થથી તો તે પ્રત્યક્ષ કહેવાય નહી. ૯૫.

એ રીતે પાંચ જ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષ, પરોક્ષ વિભાગ કહ્યો, હવે “સ્વામીકાળ-કારણ-વિષય-અને પરોક્ષધણાવટે મતિ-શ્રુતજ્ઞાન સમાન છે.” ઇત્યાદિ પૂર્વે પચાશીમી ગાથામાં કહ્યું છે, તે પ્રસંગ યાદ કરીને શિષ્ય પૂછે છે કે ભગવન !—

સામિત્તાદિવિસેસામાવાજો મહ—સુષગયા નામ ।

લક્ષણ—મેઝાદિકયં નાળત્તં તયવિસેસેવિ ॥૯૬॥

૧ આભ્યંતર અને બાહ્ય નિવૃત્ત તથા ઉપકરણરૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિય તેમજ લઘ્વિ તથા ઉપયોગરૂપ ભાવેન્દ્રિયા, મનને બાહ્યનિવૃત્તિ વગેરે ન હોવાથી મનને નોઇન્દ્રિય કહેવાય છે.

સ્વામિત્વકાળ આદિની સમાનતાથી મતિ-શ્રુતજ્ઞાન સમાન હોવા છતાં પણ, તેમાં લક્ષણ-લેહ આદિથી તદ્દાવત છે. ૯૬.

પ્રશ્ન—ભગવન્ ! મતિ શ્રુતજ્ઞાનનાં સ્વામિ, કાળ, કારણ આદિ સમાન હોવાથી, મતિ-શ્રુતજ્ઞાન ‘એક’ બની જશે. જ્ઞાન પણ પાંચ નહિ કહેવાય, કેમકે ધર્મનો લેહ હોય, તો ધર્મી-વસ્તુનો લેહ હોય, માટે અહિં ઘટ અને ઘટના સ્વરૂપની જેમ, તે બન્નેનો અલેહજ ગણવો યોગ્ય છે.

ઉત્તર:—સ્વામિ, કાળ કારણ આદિથી મતિ-શ્રુતની એકતા છે, તે પણ લક્ષણ-કાર્ય કારણભાવ આદિથી તેમનો લેહ છે. જેમ ઘટાકાશ પટાકાશ આદિમાં સત્ત્વ-પ્રમેયત્વ-અર્થક્રિયાકારિત્વ આદિ સમાન હોવા છતાં, લક્ષણઆદિના લેહથી તે સર્વમાં લેહ છે, તેવીજ રીતે અહીં પણ સમજવું. જો ઘણા ધર્મોથી લેહ છતાં પણ, કેટલાક ધર્મની સમાનતાથી પદાર્થોની એકતા કહીએ, તો તો સઘળું વિશ્વ એકરૂપજ થઈ જાય. જગતમાં એવી કઈ વસ્તુ છે, કે જે બીજી વસ્તુઓ સાથે કેટલાક ધર્મવડે પણ સમાન ન હોય ? માટે સ્વામિઆદિવડે મતિ-શ્રુત સમાન છતાં પણ લક્ષણ આદિવડે તે બંને ભિન્ન છે.

લક્ષણઆદિથી લેહ જણાવવા સમુદાયિક ગાથા કહે છે.

લક્ષણમેવા હેઠ્ઠફલમાવજો મેય-ઈન્દ્રિયવિમાગા ।

વાગ-ક્ષર-મૂળ-ચરમેવા મેજો મદ્-સુયાણં ॥૧૭॥

લક્ષણના લેહથી, હેતુકળભાવથી, લેહથી, ઇન્દ્રિયવિભાગથી, તથા વદ્ક, શુંબ, અક્ષર, અનાક્ષર, મૂક, અમૂકના લેહથી મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનમાં લેહ છે-તદ્દાવત છે. ૯૭.

(૧) લક્ષણના લેહથી મતિ-શ્રુતમાં લેહ છે, (૨) હેતુકળભાવથી લેહ છે, એટલે મતિજ્ઞાન હેતુ-કારણ છે અને શ્રુતજ્ઞાન કળ-કાર્ય છે. (૩) અવગ્રહાદિ અઘ્ઘાવીસ પ્રકારે મતિજ્ઞાન છે અને અક્ષરશ્રુત આદિ ચૌદ અથવા પચાંચઆદિ વીસ પ્રકારે શ્રુતજ્ઞાન છે. એમ લેહના વિભાગથી બન્નેમાં તદ્દાવત છે. (૪) તથા ઇન્દ્રિયના વિભાગથી ઉભયમાં તદ્દાવત છે. શ્રુતજ્ઞાન કેવળ શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયવાળું છે અને મતિજ્ઞાન તો બીજી ઇન્દ્રિયોના વિષયવાળું પણ છે. (૫) વળી મતિજ્ઞાન વદ્ક-છાલ સમાન છે અને શ્રુતજ્ઞાન શુંબ-દોરડા સમાન છે. જેમ વણીને તંબાર કહેલી છાલ એ દોરડું કહેવાય છે, તેમ પરાપદેશ-અરિહંતાદિકના વચનથી સંસ્કાર પામીને, વિશિષ્ટ અવસ્થા પામેલું મતિજ્ઞાન, તે શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે. આજ હકીકત આગળ વિસ્તારથી ૧૫૪મી ગાથામાં કહેવાશે. (૬) અક્ષર અને અનક્ષરના લેહથી પણ મતિ-શ્રુતમાં તદ્દાવત છે. (આ વાત પણ આગળ ૧૬૨મી ગાથામાં સવિસ્તર કહેવાશે.) તથા (૭) મૂક અને અમૂકના લેહથી મતિશ્રુતમાં લેહ છે. (આ સંબંધી પણ આગળ વિસ્તારથી ૧૭૧ મી ગાથામાં કહેવાશે.) આ પ્રમાણે આ ગાથાનો સંક્ષિપ્ત અર્થ છે, વિસ્તૃત અર્થ આગળ ભાષ્યકાર મહારાજ પોતેજ કહે છે. ૯૭.

હવે ભાષ્યકાર મહારાજ લક્ષણના લેહથી મતિ-શ્રુતનો લેહ જણાવે છે.

જમભિનિબુદ્ધહ તમભિનિબોહો જં સુણહ તં સુયં મણિયં ।

સદં સુણહ જહ તજો, નાણં તો નાડડયમાવો તં ॥૧૮॥

સુચકારણં જઓ સો, સુયં ચ તત્કારણંતિ તો તમ્મિ ।
 કીરહ સુઓવયારો, સુયં તુ પરમત્થઓ જીવો ॥૯૯॥
 ઇંદિય—મળોનિમિત્તં જં, વિણ્ણાણ સુયાણુસારેણં ।
 નિયયત્થુત્તિસમત્થ, ત માવસુયં મદ્દે ઇયરા ॥૧૦૦॥
 જહ સુચલક્ષણમેયં, તો ન તમેગિદિયાણ સંમવહ ।
 દવ્વસુયામાવમ્મિ વિ, માવસુયં સુત્તજહ્ણો વ્વ ॥૧૦૧॥
 માવસુયં માસા—સોચલદ્ધિણો જુજ્જણ ન ઇયસ્સ ।
 માસામ્મિમુહસ્સ જયં, સોઠ્ઠણ વ જં હવેજ્જાહિ ॥૧૦૨॥
 જહ સુહુમ માવિદિયનાણ દર્મ્મિદિયાવરોહે વિ ।
 તહ દવ્વસુયામાવે, માવસુયં પત્થિવાર્ણં ॥૧૦૩॥
 एवं સવ્વપસંગો ન તદાવરણાણમક્સઓવસમા ।
 મહ—સુચનાણાવરણક્સઓવસમઓ મદ્દે—સુચાર્હ ॥૧૦૪॥

જે જણાય તે અભિનિબોધ, અને જે સંભળાય તે શ્રુત કહ્યું છે. (પ્રશ્ન)—શબ્દ સંભળાય છે, તો તે જ્ઞાન કેમ કહેવાય ? અને જે તે જ્ઞાન થાય, તો તે શબ્દરૂપ શ્રુતજ્ઞાન આત્મ-ભાવ નહિ થાય. (ઉત્તર)—શબ્દ શ્રુતનું કારણ છે, શ્રુત શબ્દનું કારણ છે, માટે તેમાં શ્રુતનો ઉપચાર કયો છે; પરમાર્થથી તો પૂર્વ કહ્યા પ્રમાણે જીવ, ક્ષયોપશમ અને સાંભળવું તે જ શ્રુત છે. ઇન્દ્રિય અને મનોનિમિત્ત શ્રુતાનુસારે સ્વઅર્થ કહેવામાં સમર્થ જે વિજ્ઞાન તે ભાવશ્રુત છે, અને બાકીનું મતિજ્ઞાન છે. (પ્રશ્ન)—જે શ્રુતજ્ઞાનનું એ પ્રમાણે લક્ષણ છે, તો તેવું શ્રુત એકેન્દ્રિયને સંભવતું નથી. (ઉત્તર)—દ્રવ્યશ્રુતનો તેને અભાવ છતાં પણ સુતેલા સાધુની પેઠે તેને ભાવશ્રુત છે. બોલનારને અને સાંભળનારને જે જ્ઞાન થાય છે, તે ભાવશ્રુત છે અને તે ભાષા અને શ્રોતલઘિધવન્તને ઘટે છે, બીજાને નહિ. પૃથ્વી આદિને જેમ દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયનો અભાવ છતાં, સૂક્ષ્મ ભાવઇન્દ્રિયનું જ્ઞાન હોય છે, તેમ દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ છતાં ભાવશ્રુત હોય છે. (પ્રશ્ન)—સાધન ન હોય તો પણ ભાવશ્રુતરૂપ સાધ્ય થાય એમ માનવાથી તો, તેમને સર્વજ્ઞાનનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. (ઉત્તર)—તે અવધિજ્ઞાન આદિના આવરણભૂત કર્મોનો ક્ષયોપશમ ન થવાથી, તે અવધિઆદિ જ્ઞાન એકેન્દ્રિય આદિને ન થાય, પરન્તુ મતિ-શ્રુત જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ થવાથી, મતિ-શ્રુત જ્ઞાન જ થાય. ૯૮—થી—૧૦૪.

જે જ્ઞાન વસ્તુને બાણે તે અભિનિબોધ અથવા મતિજ્ઞાન, અને જેને જીવ સાંભળે તે શ્રુતજ્ઞાન. આજ પ્રમાણે નંદીસૂત્રમાં લક્ષણના ભેદથી, મતિ-શ્રુતનો ભેદ કહ્યો છે. “જદ્વિ સામિત્તાર્હિં અવિસેસો તદ્વિ પુણોડત્થાડડયરિઆ નાણત્તં પળ્લવચંતિ, ત્તંજહા-અમિનિબુજ્જહા ત્તિ આમિણિવોહિયં, સુણેહ ત્તિ સુચં । જે કે સ્વામિત્વ આદિનાં કારણે મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન સમાન છે, તો પણ અહીં આચાર્ય મહારાજ તેનો ભેદ-તદ્ભાવ જણાવે છે, જેમકે—જે (જ્ઞાન વસ્તુ) બાણે તે અભિનિબોધિક તથા જેને (આત્મા) સાંભળે તે શ્રુત.”

પ્રશ્ન :-જો એ પ્રમાણે આત્મા જેને સાંભળે તે શ્રુત, એવું શ્રુતજ્ઞાનનું લક્ષણ હોય, તો આત્મા શબ્દ સાંભળે છે, એ વાત જગપ્રસિદ્ધ છે, અને તેથી તો શબ્દ એજ શ્રુતજ્ઞાન થયું, પરંતુ તીર્થંકર આદિ તો જીવનો સ્વભાવ, અથવા પરિણામ, તેને શ્રુતજ્ઞાન માને છે. શબ્દ તો પૌદ્ગલિક હોવાથી મૂર્તિમાન છે, અને આત્મા અમૂર્તિમાન છે, મૂર્તને અમૂર્તનો પરિણામ કહી શકાય નહિ, તેથી આપે જે શબ્દરૂપ શ્રુતજ્ઞાનનું લક્ષણ કહ્યું તેમાં વિરોધ જણાય છે. ૬૮.

ઉત્તર :-વક્તાથી બોલાતો શબ્દ શ્રોતાના શ્રુતજ્ઞાનનું કારણ થાય છે, અને વક્તાનો શ્રુતોપયોગ વ્યાખ્યાન કરતી વખતે બોલાતા શબ્દનું કારણ થાય છે, આથી શ્રુતજ્ઞાનના કારણભૂત અથવા કાર્યભૂત શબ્દમાં શ્રુતનો ઉપચાર કરાય છે, તેથી શબ્દ એ પરમાર્થથી શ્રુત નથી, પરંતુ ઉપચારથી છે; માટે શબ્દને શ્રુત કહેવામાં કંઈ દોષ નથી. પરમાર્થથી શ્રુત તો આત્મા જ છે, કેમકે જ્ઞાન અને જ્ઞાની એકબીજાની અભિન્ન છે. “જે સંભળાય તે શ્રુત” એવો અર્થ જ્યારે કરીએ, ત્યારે જે સંભળાય છે, તે શબ્દ છે, અને એ શબ્દ દ્રવ્યશ્રુત છે; પણ “જે સાંભળે તે શ્રુત” એવો અર્થ કરવામાં આવે, ત્યારે તેમાં સાંભળનાર આત્મા છે, તેથી આત્મા જ ભાવશ્રુત છે. તાત્પર્ય એ છે કે-શબ્દ તે દ્રવ્યશ્રુત છે અને આત્મા તે ભાવશ્રુત છે. ૬૯.

મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન ઇન્દ્રિય અને મન દ્વારા ઉત્પન્ન થતા હોવા છતાં, ભાવશ્રુતમાં એ વિશેષતા છે, કે તે સંકેતરૂપ પરનો ઉપદેશ તથા શાસ્ત્રરૂપી દ્રવ્યશ્રુતનાં આધારે જ ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ એણખાણ વખતે પ્રવર્તેલા અથવા શ્રુતઅન્થ સંબંધી ઘટઆદિ શબ્દને અનુસરીને, વાચ્ય-વાચકભાવે બેઠીને ‘ઘટ-ઘટ’ ઇત્યાદિ અન્તઃકરણમાં શબ્દોદ્ભેદ સહિત, ઇન્દ્રિય-મનોનિમિત્ત જે જ્ઞાન ઉદય પામે છે, તે શ્રુતજ્ઞાન અથવા ભાવશ્રુત છે. તે શ્રુતજ્ઞાન શબ્દોદ્ભેદ સહિત ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી પોતામાં જણાતા, ઘટ આદિ પદાર્થનું પ્રતિ-પાદન કરનાર શબ્દને ઉત્પન્ન કરે છે, તે વડે બીજાને તે અર્થની પ્રતીતિ કરવામાં સમર્થ હોય છે, એ સિવાયનું અશ્રુતના અનુસારે ઇન્દ્રિયમન દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા અવગ્રહાદિ જ્ઞાન, તે મતિજ્ઞાન છે.

પ્રશ્ન :-જો શબ્દોદ્ભેદ પૂર્વકનું જ્ઞાન, તે શ્રુત, અને તે સિવાયનું મતિજ્ઞાન કહેવાય, તો માત્ર મતિજ્ઞાન અવગ્રહરૂપ જ થાય, પણ ઇહા-અપાયઆદિ મતિજ્ઞાન ન થાય. કેમકે તે તો શબ્દોદ્ભેદ સહિત છે, અને એ ઇહાઆદિ તો મતિજ્ઞાનના લેહરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. એ રીતે શ્રુતજ્ઞાનનું લક્ષણ મતિજ્ઞાનમાં જતું હોવાથી, અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવશે અને મતિ-જ્ઞાનના લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિદોષ આવશે. વળી અંગપ્રવિષ્ટ-અનંગપ્રવિષ્ટ આદિ તથા અક્ષર-શ્રુત-સંતીશ્રુત આદિ શ્રુતજ્ઞાનના લેહોમાં અવગ્રહ-ઇહા આદિ મતિજ્ઞાનના લેહ હોવાથી, તે સર્વ શ્રુતના લેહો પણ મતિજ્ઞાન બની જશે. તેમજ મતિજ્ઞાનના ઇહા-અપાયઆદિ લેહો શબ્દોદ્ભેદ પૂર્વકનાં હોવાથી, તે શ્રુતજ્ઞાન બની જશે. આમ એક બીજામાં ભળી જતા હોવાથી સંકીર્ણતા દોષ પ્રાપ્ત થશે.

ઉત્તર :-અવગ્રહજ મતિજ્ઞાન થાય, પણ ઇહાદિ શબ્દોદ્ભેદ સહિત હોવાથી મતિજ્ઞાન ન થાય, એમ જે તાર્કિક કહેવું છે તે અયોગ્ય છે. જો કે ઇહાદિ સાંભળાય (શબ્દોદ્ભેદ) સહિત છે, તોપણ તે શ્રુતરૂપ નથી, કેમકે અભિલાષ સહિત જ્ઞાન જો શ્રુતાનુસારી હોય

તોજ શ્રુતરૂપ કહેવાય, અન્યથા નહિ. અહીં કદાચ તું એમ કહીશ કે-સિદ્ધાન્તમાં અવગ્રહાદિ શ્રુતનિશ્ચિતજ કહેલા છે, અને યુક્તિથી પણ ઇલાદમાં શબ્દોલ્લેખ છે, કેમકે સંકેતકાળે સાંભળેલા શબ્દના અનુસરણ સિવાય તે ઘટતા નથી, કેમકે પૂર્વે શ્રુતથી સંસ્કાર પામેલી મતિવાળાને જ તે અવગ્રહ આદિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તેમને શ્રુતાનુસારીપણુ કેમ ન કહેવાય ? આ વિરોધ પણ અયોગ્ય છે; કેમકે પૂર્વે શ્રુતનિશ્ચિત કહ્યા છે, પણ વ્યવહાર કાળે તેમાં શ્રુતાનુસારીપણુ નથી. માટે આગળ “પૂર્વે શ્રુતપરિકર્મિતવાળાને જે હમણા શ્રુતાતીત હોય તે શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન છે.” ઇત્યાદિ ૧૬૯મી ગાથામાં ભાષ્યકાર મહારાજ પોતેજ કહેશે.

તથા “યુક્તિથી ઇલાદિકમાં શબ્દોલ્લેખ છે.” ઇત્યાદિ જે તે કહ્યું છે, તે પણ ઠીક નથી, કેમકે સંકેતકાળે સાંભળેલા શબ્દથી સંસ્કાર પામેલી બુદ્ધિવાળાને, વ્યવહારકાળે તે સાંભળેલા શબ્દાનુસાર વિના પણ વિકલ્પની પરંપરાપૂર્વક વિવિધ વચનની પ્રવૃત્તિ જણાય છે. અમુક શબ્દથી વાચ્ય આ અમુક વસ્તુ મેં પૂર્વે જાણી છે, એવો સંકેત, તથા અમુક ગ્રંથમાં આ બાબત આ પ્રમાણે કહી છે, એવું શ્રુતગ્રન્થાનુસરણ. આવા પ્રકારના પૂર્વે પ્રવર્તેલા સંકેતો અને ભણેલા ગ્રન્થોના અનુસારે જ વ્યવહારકાળે કંઈ વચનની પ્રવૃત્તિ જણાતી નથી, પરંતુ અભ્યાસની પટ્ટાથી સંકેત અને શ્રુતગ્રન્થાનુસરણ વિના પણ નિરંતર વિકલ્પ-પૂર્વક ભાષણ પ્રવર્તે છે. જ્યાં શ્રુતાનુસારીપણુ છે ત્યાં શ્રુતરૂપતા છે, પણ અહીં તો શ્રુતાનુસારીપણુનો અભાવ હોવાથી શ્રુતરૂપતા નથી. માટે ઇલા-અપાય ને ધારણારૂપ ભેદો સમસ્ત પ્રકારે મતિજ્ઞાન હોવાથી, મતિાનના લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિ દોષ નથી આવતો; અને શ્રુતાનુસારી સાંભિલાપ જ્ઞાનવિશેષમાંજ શ્રુતરૂપતા હોવાથી શ્રુતાનના લક્ષણમાં પણ અતિવ્યાપ્તિ દોષ નથી આવતો.

અંગપ્રવિષ્ટ-અનંગપ્રવિષ્ટ આદિ શ્રુતજ્ઞાનના ભેદોમાં મતિપૂર્વક શ્રુતજ્ઞાન છે, એમ કહીશું, તેથી પ્રથમ શબ્દાદિના ગ્રહણકાળે જે અવગ્રહઆદિ ઉત્પન્ન થાય છે, એ અવગ્રહઆદિ અશ્રુતાનુસારી હોવાથી મતિજ્ઞાનરૂપ છે, અને અંગ પ્રવિષ્ટ આદિ શ્રુતનાં ભેદોમાં જે શ્રુતાનુસારી જ્ઞાન વિશેષ છે. તે શ્રુતજ્ઞાનરૂપ છે, આથી અંગઅનંગપ્રવિષ્ટઆદિ શ્રુતના ભેદો સર્વ પ્રકારે મતિજ્ઞાન સ્વરૂપ નથી, અને ઇલાદિ મતિજ્ઞાનના ભેદોમાં શ્રુતાનુસારીપણુનો અભાવ હોવાથી, શ્રુતજ્ઞાનપણુનો અભાવ છે, તેથી સંકીર્ણતા દોષ પણ નથી આવતો.

અહીં એક વાત વિશેષ જણાવવી જોઈએ કે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનમાં, પરમાણુ અને હાથી જેવો અત્યંત ભેદ ન માનવો, કારણકે પૂર્વે કહ્યું છે તેમ, કેઈ વિશિષ્ટ મતિજ્ઞાન જ શ્રુતજ્ઞાન છે. આ સંબંધમાં આગળ પણ કહેવાશે કે-વલ્કસમાન મતિજ્ઞાન છે, અને તે વલ્ક એટલે છાલથી બનેલ દોરડા સમાન શ્રુતજ્ઞાન છે, આ વલ્ક અને શુભમા એટલે છાલ અને દોરડામા જેમ પરમાણુ અને હાથી જેવો અત્યંત ભેદ નથી, પણ કારણ-કાર્યભાવથી જ ભેદ છે. તેવાજ ભેદ મતિ-શ્રુતમાં છે, સુવર્ણ અને કુંડલ. માટીના પિંડ અને ઘટની જેમ મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન કારણ કાર્યરૂપ છે. “કારણ અને કાર્યમાં અત્યંત ભેદ નથી હોતો” એ નિયમ મુજબ મતિ અને શ્રુતમાં મોટો તફાવત નથી. કુંડળ, મૃત્પિંડ અને ઘટ એકબીજાના કારણ-કાર્યભાવરૂપે હોવાથી અત્યંત સિદ્ધ નથી તેમ અહીં પણ સમજવું.

આ સર્વનો તાત્પર્યાર્થ એ છે કે-અવગ્રહની અપેક્ષાએ અનભિલાષ્ય, તથા ઇલાદિકની અપેક્ષાએ સાંભિલાષ્ય હોવાથી. મતિજ્ઞાન સાંભિલાપ અનભિલાષ્ય અને અશ્રુતાનુસારી

છે; કેમકે સંકેતકાળે પ્રવર્તેલા શબ્દના, અથવા શ્રુતઅથ સંબંધી શબ્દના અનુસાર-અવલંબન વિના, વ્યવહારકાળે તે મતિજ્ઞાન કેવળ સાંભળવાથી જ છે તથા શ્રુતાનુસારી જ છે; કેમકે સંકેતકાળે પ્રવર્તેલા અથવા શ્રુતઅથ સંબંધી શબ્દરૂપ શ્રુતના અનુસારે જ વ્યવહારકાળે તે શ્રુતજ્ઞાન પ્રવર્તે છે. ૧૦૦,

પ્રશ્ન :-જો ઉપર કહેલા લક્ષણ પ્રમાણે શ્રુતાનુસારી જ્ઞાનનેજ શ્રુતજ્ઞાન કહેવું, એમ આપ કહેતા હો, તો તેવું શ્રુતજ્ઞાન એકેન્દ્રિયમાં ઘટતું નથી; કેમકે મનવિગેરે સામગ્રીના અભાવે તેઓમાં શ્રુતાનુસારી જ્ઞાન નથી; અને આગમમાં તો કહ્યું છે કે—“एगिन्द्रिया नित्यमं दुःखज्ञानी, तज्ज्ञा-महज्ज्ञानी य सुखज्ञानी य इति” એટલે એકિન્દ્રિયો નિશ્ચય બે અજ્ઞાનવાળા છે, મતિઅજ્ઞાની અને શ્રુતઅજ્ઞાની. આ આગમવચનથી એકિન્દ્રિયને શ્રુતજ્ઞાન કહ્યું છે, માટે તમે કહેલું લક્ષણ વ્યાપક નથી.

ઉત્તર :-કેવળી ભગવતે પોતાનાં જ્ઞાનમાં બેઇને કહ્યું છે કે નિદ્રાધીન સાધુને-કાર્ય-કારણરૂપ શબ્દનાં ઉલ્લેખ વિના માત્ર શ્રુતાવરણનાં ક્ષયોપશમરૂપ ભાવશ્રુત હોય છે. તેવી રીતે એકેન્દ્રિયને શબ્દરૂપ કારણ ન હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત નથી પણ ભાવશ્રુત છે. નિદ્રાધીન સાધુ શબ્દ સાંભળતા કે વિચારતા ન હોવા છતાં, તેમને શ્રુતજ્ઞાનનો અભાવ મનાતો નથી, પરંતુ બીજા પછી પ્રગટ થતાં ભાવશ્રુતને આધારે, દુઃખમાં ઘીની જેમ, તે પહેલાં પણ હતું તેમ વ્યવહાર કરાય છે. એજ પ્રમાણે એકેન્દ્રિયને પણ સામગ્રીની વિકલતાથી જો કે દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ છે તોપણ આવરણના ક્ષયોપશમરૂપ ભાવશ્રુત છે. ઉદાહરણ તરીકે વહ્ની આદિમાં આહાર-ભય-પરિચય અને મેથુન આદિ સંજ્ઞાઓ પ્રત્યક્ષ જણાય છે.

પ્રશ્ન :-આપે કહેલ સુમયતિના દ્ષાન્તમાં ભાવશ્રુત હોય, એમ મને તો નથી જણાતું. કેમકે-શ્રુતના ઉપયોગથી પરિણત આત્મા સાંભળે છે, તે શ્રુત કે જે સંભળાય તે શ્રુત ? આ બે વ્યુત્પત્તિમાંથી કઈ વ્યુત્પત્તિથી સુતેલા સાધુને ભાવશ્રુત કહો છો ? તેમાંથી પહેલો પક્ષ યોગ્ય નથી, કેમકે સુતેલાને શ્રુતનો ઉપયોગ સંભવે નહિ. બીજો પક્ષ પણ ઠીક નથી, કારણકે સુતેલાને શબ્દ ન હોવાથી તે પક્ષથી પણ શ્રુતજ્ઞાન નહીં કહી શકાય.

ઉત્તર :-બે વ્યુત્પત્તિઓ સિવાય જે વડે સાંભળે તે શ્રુત, જે થકી સાંભળે તે શ્રુત, અથવા જે છતાં સાંભળે તે શ્રુત; આ વ્યુત્પત્તિઓના આશ્રયથી શ્રુત એટલે શ્રુતજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ છે; તે ક્ષયોપશમરૂપ શ્રુત, સુતેલા ચતિને અને એકેન્દ્રિય આદિને પણ છે, તેથી અમારા કથનમાં કઈ દોષ નથી. ૧૦૧.

પ્રશ્ન :-ઉપર કહેલા દ્ષાન્તથી એકેન્દ્રિયને ભાવશ્રુત હોય, એમ જણાતું નથી. કારણ કે શબ્દ બોલવાની ઇચ્છાવાળાને, પ્રથમ આ સંબંધમાં આ બાબત જ કહું, આવા પ્રકારના ઉપયોગરૂપ જે જ્ઞાન થાય છે, તે અને બીજાએ કહેલી ભાષા સાંભળીને જે જ્ઞાન થાય, જેમકે-“આ મનુષ્યે આમ કહ્યું” એમ બે પ્રકારે ભાવશ્રુત અનુક્રમે ભાષાલબ્ધિવન્તને તથા શ્રોતલબ્ધિવન્તને હોય છે. એટલે કે “આ સંબંધમાં આ કહ્યું” એવા ઉપયોગરૂપ ભાવશ્રુત ભાષાલબ્ધિવન્તને હોય છે, અને “આ મનુષ્યે આ કહ્યું.” એવા ઉપયોગરૂપ ભાવશ્રુત શ્રોતલબ્ધિવન્તને હોય છે. આથી એ સિદ્ધ થયું, કે જેને ભાષા તથા શ્રોતલબ્ધિ ન હોય, તેને ભાવશ્રુત સંભવે નહિ. સુતેલા સાધુને ભાષા તથા શ્રોતલબ્ધિ છે, તેથી તેને બીજા પછી બીજાને કહેવારૂપ તથા કહેલા શબ્દ સાંભળવારૂપ ભાવશ્રુતનું કાર્ય જણાય

છે, અને એથી જ સુખ અવસ્થામાં પણ તે સાધુને લઘિરૂપે ભાવશ્રુત હતું એમ અનુમાન કરાય છે, પરંતુ ભાષા અને શ્રોતલઘિ રહિત એકેન્દ્રિયને એવું કોઈ ભાવશ્રુતનું કાર્ય કદી પણ જણાતું નથી. એટલે તેને ભાવશ્રુત છે, એમ કેવી રીતે મનાય? ૧૦૨.

ઉત્તર :—“કેવળી સિવાયના સર્વ સંસારી જીવોને દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયનો અભાવ છતાં પણ ન્યૂનાધિક-તરતમ ભાવે, પાંચે લઘિ ઇન્દ્રિયના આવરણનો ક્ષયોપશમ હોય છે.” એમ પરમસુનિતું કથન છે. તેથી જેમ પૃથ્વી આદિ એકેન્દ્રિય જીવોને શ્રોત-ચક્ષુ-ધ્રાણ ને રસના એ ચાર ઇન્દ્રિયોનો નિર્વૃત્તિ તથા ઉપકરણની અપેક્ષાએ, અભાવ છતાં પણ સૂક્ષ્મ-અપ્રગટ લઘિ-ઉપયોગરૂપ શ્રોત આદિ ભાવ ઇન્દ્રિયનું જ્ઞાન હોય છે. (લઘિ ઇન્દ્રિયના આવરણનો ક્ષયોપશમ થવાથી ઉત્પન્ન થએલ, અતિસૂક્ષ્મજ્ઞાનશક્તિ તો બધી ઇન્દ્રિયોને અંગે હોય છે.) તેવીજ રીતે દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયની જેમ દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ છતાં પણ ભાવઇન્દ્રિયની જેમ, ભાવશ્રુત પૃથ્વી આદિ એકેન્દ્રિય જીવોને હોય છે.

એકેન્દ્રિયને શ્રોત્રાદિ દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયનો અભાવ છે, તે છતાં તેમને ભાવ ઇન્દ્રિયનું જ્ઞાન કંઈક જણાય છે. વનસ્પતિ વિગેરેમાં તો એવું ચિન્હ સ્પષ્ટ જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે-કોચલનો મધુર પંચમ સ્વર સાંભળીને, વિરહઆદિ વૃક્ષોમાં તુરતજ પુષ્પપલ્લવઆદિ ઉત્પન્ન થાય છે, આથી તેઓને શ્રવણેન્દ્રિયજ્ઞાનનું ચિન્હ છે, એમ પ્રગટ જણાય છે. સુંદર સ્ત્રીના લોચનના કટાક્ષથી તિલકઆદિ વૃક્ષોમાં શીઘ્રપણે પુષ્પાઆદિની ઉત્પત્તિ થાય છે, આથી તેઓમાં ચક્ષુઇન્દ્રિયના જ્ઞાનનું ચિન્હ સ્પષ્ટ સમભય છે. વિવિધસુવાસિત વસ્તુઓના સમૂહથી મિશ્રિત નિર્મળ જળના સિંચનથી ચંપકઆદિ વૃક્ષો જલ્દી ખીલે છે, આથી તેઓમાં ધ્રાણેન્દ્રિયના જ્ઞાનનું ચિન્હ જણાય છે. રંભાથી પણ અધિક રૂપવતી સુવાન સ્ત્રીનાં મુખમાંથી નીકળેલા સ્વચ્છ, સ્વાદીય, સુવાસિત માદિરસના કોગળાના આસ્વાદથી બકુળઆદિ વૃક્ષ તુરત જ ખીલે છે, આથી તેઓમાં રસનેન્દ્રિયના જ્ઞાનનું ચિન્હ જણાય છે. શ્રૃંગાર યુક્ત સ્ત્રીના આલિંગનથી કુરબક વૃક્ષ અને પગની પાનીના પ્રહારથી અશોક આદિ વૃક્ષો જલ્દી ખીલે છે. આથી તેઓમાં સ્પર્શનેન્દ્રિયના જ્ઞાનનું ચિન્હ છે, એમ જણાય છે.

આ પ્રમાણે જેમ એ વૃક્ષોમાં દ્રવ્યેન્દ્રિયનો અભાવ છતાં પણ, ભાવેન્દ્રિય જન્યજ્ઞાન સર્વજન પ્રસિદ્ધ છે, તેમ દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ છતાં પણ, એકેન્દ્રિયમાં ભાવશ્રુત હોય છે. વળી વનસ્પતિ આદિને જળ વિગેરેના આહારથી જીવન ચાલે છે, તેથી તેઓને આહાર સંજ્ઞા છે. લલ્લભણી વિગેરે લતાઓ હસ્તાદિના સ્પર્શથી અવયવો સંકોચે છે. તેથી તેને ભય સંજ્ઞા છે. વિરહ-તિલક-ચંપક-કેશર-અશોક આદિ વૃક્ષોનાં મૂળીઆં, દાટી રાખેલા ધન ઉપર ફેલાય છે, તેથી તેમને પરિગ્રહ સંજ્ઞા છે. આવી સંજ્ઞાઓ તે સર્વને ભાવશ્રુત વિના સંભવે નહિ. માટે પાંચ ભાવેન્દ્રિયના આવરણનો ક્ષયોપશમ થવાથી, દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ છતાં પણ એકેન્દ્રિયને ભાવશ્રુત હોય છે.

પ્રશ્ન :—“જે શ્રુતાનુસારી વિજ્ઞાન તે શ્રુત.” આનું શ્રુતજ્ઞાનનું લક્ષણ કહ્યું છે, તે અસંગત થશે; કેમકે શ્રુતાનુસાર સિવાય એકેન્દ્રિયને તમે ભાવશ્રુત માન્યું છે.

ઉત્તર :—તમારું આ કથન અભિપ્રાય બાળ્યા વિનાનું છે. કારણ કે જે લક્ષણ કહ્યું છે, તે શબ્દોલ્લેખ સહિત વિશિષ્ટ ભાવશ્રુતને આશ્રિને કહ્યું છે, અને એકેન્દ્રિયને તો સામાન્ય-

અવિશિષ્ટ ભાવશ્રુતાવરણના ક્ષયોપશમરૂપજ ભાવશ્રુત કહ્યું છે. તેથી શ્રુતાનુસાર વિના પણ ભાવશ્રુત થાય, તો તેમાં કંઈ દોષ નથી. ૧૦૩.

પ્રશ્ન :-ભગવન્ ! ભાષાલબ્ધિ અને શ્રોતલબ્ધિ રહિત કાષ્ટ જેવા પૃથ્વી આદિ એકેન્દ્રિયોને કંઈપણ સ્પષ્ટ જ્ઞાન જણાયા સિવાય, માત્ર વચનના આડંબરથી તેઓને 'જ્ઞાન છે' એમ માનવામાં આવે છે, તો પછી મતિ આદિ પાંચે જ્ઞાન તેમને છે, એમ શા માટે ન માનવું. ?, કારણ કે જેવી રીતે મતિ-શ્રુતજ્ઞાન તેમને સ્પષ્ટ નથી જણાતાં. તેવી રીતે પાંચ જ્ઞાન પણ સ્પષ્ટ નથી જણાતાં.

ઉત્તર :-તેઓને પાંચે જ્ઞાન નથી, મતિ-શ્રુતજ છે. કેમકે અવધિ અને મનઃપર્યવ જ્ઞાન તદ્દાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી થાય છે, અને કેવળજ્ઞાન તદ્દાવરણીય કર્મનો ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. એકેન્દ્રિયને એ ઉભયનો ક્ષયોપશમ-અને કેવલજ્ઞાનાવરણીયનો ક્ષય, એ બંને નથી હોતાં, વળી તેઓનું કાર્ય પણ તેઓમાં નથી જણાતું, તેમજ આગમમાં તેનો નિષેધ કહેલો છે, તેથી તે જ્ઞાન તેમને હોઈ શકે નહિ.

પ્રશ્ન :-એ પ્રમાણે તો મતિ-શ્રુતજ્ઞાન પણ એકેન્દ્રિયને ન હોય

ઉત્તર :-મતિજ્ઞાનાવરણ અને શ્રુતજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ તેમને છે, કેમકે તેનું કાર્ય તેઓને હેખાય છે, અને આગમમાં પણ કહ્યું છે, તેથી મતિ-શ્રુતજ્ઞાન તેઓને છે.

હવે હેતુ-કળ ભાવથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ જણાવે છે.

મહુત્ત્વં સુચસુત્તં, ન મર્દ સુચપુન્નિયા વિસેસોડ્યં ।

પુત્ત્વં પૂર્ણ-પાલળભાવાજો જં મર્દ તસ ॥૧૦૫॥

પૂરિજ્જહ પાવિજ્જહ, દિજ્જહ વા જં મર્દેષ નામહ્ણા ।

પાલિજ્જહ ય મર્દે, ગહિયં રહરા પળસ્સેજ્જા ॥૧૦૬॥

ળાળાળાળાળાળાળિ ય, સમકાલાઈં જઓ મર્દ-સુયાઈં ।

તો ન સુચં મહુત્ત્વં, મહ્ણાળે વા સુચડન્નાળં ॥૧૦૭॥

રહ લલ્લિમર્દ-સુયાઈં, સમકાલાઈં ન તૂવઓગો સિં ।

મહુત્ત્વં સુચમિહ, પુળ સુઓવઓગો મહ્ણમવો ॥૧૦૮॥

સોઠળ જા મર્દ મે સા સુચપુત્તિ તેળ ન વિસેસો ।

સા દત્ત્વસુચપ્પમવા, માવસુયાઓ મર્દ નત્થિ ॥૧૦૯॥

કજ્જતયા ન ડ કમસો, કમેળ કો વા મર્દં નિવારેહ ? ।

જં તત્થાવત્થાળં, સુચસ્સ સુતોવઓગાઓ ॥૧૧૦॥

દત્ત્વસુચં મહુત્ત્વં, માસહ જં નાવિચ્છિતિયં કોઈં ।

માવસુચસ્સાગાવો, પાવહ તેસિં ન ય વિસેસો ॥૧૧૧॥

દત્ત્વસુચં બુદ્ધીઓ, સાડવિ તઓ જમવિસેસઓ તમ્હા ।

માવસુચ મહુત્ત્વં, દત્ત્વસુચં લક્ષણં તસ ॥૧૧૨॥

સુર્યવિષ્ણાણપ્પમ્ભવં, દન્વસુર્યમિયં જઓ વિચિતેઽં ।

પુન્વ પચ્છા માસહ, લક્ષિસજ્જહ તેણ માવસુર્યં ॥૧૧૩॥

અવિસેસિયા મહ ચ્ચિય, સમ્પદિદિસસ સા મહ્નનાણ ।

મહઅન્નાણં મિચ્છદિદિસસ સુર્યપિ એમેવ ॥૧૧૪॥

સદ—ડસદવિસેસણાઓ, મવહેઝ જદિચ્છિઓવલ્મમાઓ ।

નાળફળામાવાઓ, મિચ્છદિદિસસ અણ્ણાણં ॥૧૧૫॥

મતિપૂર્વક શ્રુતજ્ઞાન કહ્યું છે, પણ શ્રુતપૂર્વક મતિજ્ઞાન નહિ; આટલો ભેદ આ બેમાં છે; કેમકે મતિ પૂર્વમાં રહીને શ્રુતને પૂરણ કરે છે અને પાલન કરે છે. મતિવડેજ (શ્રુત) પૂરણ કરાય છે, પ્રાપ્ત કરાય છે, અને અપાય છે, પણ મતિ સિવાય નહિ. વળી અહણ કરેલું શ્રુત મતિવડેજ પાલન કરાય છે, તે સિવાય નાશ પામે છે; (શંકા) જેથી મતિ-શ્રુતજ્ઞાન અને તે બન્ને અજ્ઞાન પણ સમકાળે થાય છે, તેથી શ્રુત મતિપૂર્વક નથી, એમ નહિ માનો તો મતિજ્ઞાન થયે છતે પણ શ્રુતઅજ્ઞાન માનવું પડશે, (ઉત્તર) અહીં મતિ-શ્રુત સમકાળે કહ્યાં છે, તે લખિયથી જાણવાં, પણ ઉપયોગથી નહિ. અમે મતિપૂર્વક શ્રુત કહીએ છીએ તે મતિથી થયેલ શ્રુતનો ઉપયોગ છે. (શંકા) સાંભળીને જે મતિજ્ઞાન થાય છે, તે મતિજ્ઞાન પણ શ્રુતપૂર્વક છે; તેથી તે બેના પૂર્વપર્વપણામાં પરસ્પર ભેદ નથી. (ઉત્તર) તે મતિ દ્રવ્યશ્રુતથી થયેલ છે, પણ ભાવશ્રુતથી થયેલ નથી. કાર્યરૂપે મતિ નથી થતી, પણ અનુક્રમે થતી મતિનો કોણ નિષેધ કરે છે ? કેમકે શ્રુતોપયોગથી અવેલાને મતિમાં અવસ્થાન છે. દ્રવ્યશ્રુત મતિપૂર્વક છે, કેમકે ચિન્તવ્યા સિવાય કોઈ બોલતું નથી એમ માનનારાઓને ભાવશ્રુતનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય છે; અને (તેથી ફક્ત મતિજ રહેવાથી ચિન્તવવાનો) ભેદ નહિ રહે. દ્રવ્યશ્રુત મતિથી થાય છે, અને તે મતિ પણ દ્રવ્યશ્રુતથી થાય છે, તેથી તે બંનેમાં ભેદ નથી; માટે ભાવશ્રુત મતિપૂર્વક છે, અને દ્રવ્યશ્રુત તે ભાવશ્રુતનું લક્ષણ છે, એમ માનવું યોગ્ય છે. શ્રુતવિજ્ઞાનથી આ દ્રવ્યશ્રુત થયેલું છે, કેમકે પહેલાં વિચારીને પછી બોલે છે, ને તે દ્રવ્યશ્રુતથી ભાવશ્રુત જણાય છે. અવિશેષિત-સામાન્યપણે મતિજ છે, અને સમ્યક્દષ્ટિની મતિ તે મતિજ્ઞાન તથા મિથ્યાદષ્ટિની મતિ તે મતિઅજ્ઞાન છે. એ પ્રમાણે શ્રુતમાં પણ જાણવું. સત્-અસતનાં વિવેક શૂન્ય છે, ભવનો હેતુ છે, સ્વતંત્રપણે પ્રવર્તે છે, જ્ઞાનનાં ફળથી રહિત છે, તેથી મિથ્યાદષ્ટિનું જ્ઞાન અજ્ઞાન છે. ૧૦૫-થી-૧૧૫.

“મતિપૂર્વક શ્રુત છે.” એ વચનથી આગમમાં પહેલાં મતિ અને પછી શ્રુત કહ્યું છે, પણ શ્રુતપૂર્વક મતિ એમ કહ્યું નથી, એટલો આ બે જ્ઞાનમાં ભેદ છે. જો કદિ મતિ-શ્રુત એક રૂપ હોય, તો ઘટ અને ઘટના સ્વરૂપની પેઠે, એક બીજાનો પૂર્વ પશ્ચાદ્ભાવ ઘટે નહિ. પરંતુ અહીં પૂર્વ-પશ્ચાદ્ભાવ છે, તેથી બન્નેમાં ભેદ છે. મતિજ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાનની પહેલાં ઉત્પન્ન થાય છે, તથા શ્રુતને પૂરણ કરે છે, અને પાળે છે, તેથી શ્રુત પહેલાં મતિ કહી છે, અહીં પૂર્વશબ્દનો અર્થ કારણ છે. તે કારણ તો કાર્યની પૂર્વેજ હોય છે. “સમ્યક્-જ્ઞાનપૂર્વક સર્વપુરૂષાર્થની સિદ્ધિ છે” ઇત્યાદિ સ્થળે પણ એમજ જણાય છે. તેથી

મતિજ્ઞાન કારણ છે અને શ્રુતજ્ઞાન તેનું કાર્ય છે. મૃતિપંડ તથા ઘટની જેમ કાર્ય અને કારણનો કથચિત્ત લેઈ પ્રસિદ્ધ છે. ૧૦૫.

પુનરાવર્તન કરતી વખતે વિચારીને, મતિવડેજ શ્રુતને પુરણ કરાય છે અને યુદ્ધિ પમાડાય છે. મતિવડેજ ખીબ પાસેથી શ્રુત મેળવાય છે, અને મતિવડેજ ખીબને અપાય છે (ઉપદેશાય છે.) એ સર્વ મતિ સિવાય નથી બનતું. વળી અહણ કરેલું શ્રુત પુનરાવર્તન અથવા ચિન્તવન દ્વારા મતિજ્ઞાનથીજ સ્થિર કરાય છે. જો મતિનો અભાવ હોય, તો અહણ કરેલું શ્રુત પણ નાશ પામે છે (ભૂલી જવાય છે.) વિશિષ્ટપ્રકારની વિચારણા અને ધારણાદિ સિવાય શ્રુતજ્ઞાનના પૂરણ પાલનઆદિ અર્થો સિદ્ધ કરી શકાય નહિ, અને એ વિચારણા વિગેરે મતિજ્ઞાનરૂપજ છે. તેથી સર્વપ્રકારે મતિજ્ઞાન એ શ્રુતજ્ઞાનનું કારણ છે, અને શ્રુતજ્ઞાન તેનું કાર્ય છે. જો લેઈ હોય તોજ કાર્ય-કારણભાવ ઘટે અન્યથા ન ઘટે. આ પ્રમાણે એક ખીબ કારણ-કાર્યરૂપ હોવાથી તે મતિ-શ્રુતમાં લેઈ છે. ૧૦૬.

પ્રશ્ન—મતિ અને શ્રુત બે પ્રકારના હોય છે (૧) સમ્યગ્દષ્ટિને જ્ઞાનસ્વરૂપ હોય છે, અને (૨) મિથ્યાદષ્ટિને અજ્ઞાનસ્વરૂપ હોય છે. જે વખતે મતિ-શ્રુત અજ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ હોય, તે વખતે મતિ-શ્રુતજ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ ન હોય; અને જે વખતે મતિ-શ્રુતજ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ હોય, તે વખતે મતિ શ્રુત અજ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ ન હોય. જેથી જ્ઞાન અથવા અજ્ઞાન બુદ્ધા સ્વરૂપ વાળા હોવા છતાં તે મતિ-શ્રુત સમકાળે થાય છે, તેથી શ્રુત મતિપૂર્વક નથી; કારણકે જેમ એકીવખતે ઉત્પન્ન થએલા ગાયના જમણા તથા ડાબા શીંગડાને; પૂર્વ-પશ્ચાદ્ભાવ ઘટે નહિ, તેમ એકીવખતે ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થએલા, જ્ઞાન અથવા અજ્ઞાન-સ્વરૂપ મતિ-શ્રુતને, પૂર્વ-પશ્ચાદ્ભાવ ઘટે નહિ. આ પ્રમાણે પૂર્વપશ્ચાદ્ભાવ માનવો એ ઉત્પન્ન છે, તેમ છતાં કદાચકદી પૂર્વ=પશ્ચાદ્ભાવ માનવોજ હોય, તો જે વખતે મતિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય, તે વખતે જીવને શ્રુત અજ્ઞાન માનવું પડશે; કેમકે મતિજ્ઞાનના સમયે તમે શ્રુતજ્ઞાન માનતા નથી. તેથી મતિજ્ઞાન થયા બાદ, જ્યાંસુધી શ્રુતજ્ઞાન ન થાય, ત્યાં સુધી શ્રુતઅજ્ઞાન માનવું પડશે. પણ એ પ્રમાણે માનવું, તે આગમવિરૂદ્ધ છે, કેમકે જ્ઞાન અને અજ્ઞાનની અવસ્થિતિ, સમકાળે આગમમાં ક્યાંઈ પણ માની નથી. જ્ઞાન સમ્યગ્દષ્ટિને હોય છે અને અજ્ઞાન મિથ્યાદષ્ટિને હોય છે. ૧૦૭.

ઉત્તર—ઉપરોક્ત તમારું કથન બુદ્ધિની બળુગતિ વિનાનું અને અભિપ્રાય બહુથા વિનાનું છે, કેમકે-તદાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમરૂપ મતિ-શ્રુત જ્ઞાન અથવા અજ્ઞાન લઘિધથી અને ઉપયોગથી એમ બે રીતે થાય છે. અહીં જે સમકાળે મતિ-શ્રુત થાય છે તે લઘિધથી થાય છે, ઉપયોગથી નહિ. અને જ્ઞાનનો ઉપયોગ તો કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનની પેઠે, તેવા પ્રકારના સ્વભાવથી અનુકંમે વર્તે છે. પહેલાં મતિજ્ઞાનનો ઉપયોગ અને પછી શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપયોગ થાય છે. અહીં કોઈને એવી શંકા થાય કે મતિપૂર્વક શ્રુત કહ્યું છે, તે લઘિધની અપેક્ષાએ કહ્યું હશે, તો તેમ નથી. અહીં જે મતિપૂર્વક શ્રુત કહ્યું છે, તે તો મતિથી થએલ

૧ એટલે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ અજ્ઞાનરૂપે વર્તેલો હોય, તે વખતે તે ક્ષયોપશમ જ્ઞાનરૂપે ન પ્રવર્તે, ને જે વખતે તે ક્ષયોપશમ જ્ઞાનરૂપે વર્તેલો હોય તે વખતે અજ્ઞાનરૂપે ન વર્તે.

શ્રુતનો ઉપયોગ કહ્યો છે. શ્રુતોપયોગ એટલે વિશિષ્ટ અન્તર્જ્ઞાપકારવાળું શ્રુતાનુસારી જ્ઞાન, તેવું જ્ઞાન અવગ્રહ-છેડા આદિ સિવાય અકસ્માત્ નથી થતું. અને જે અવગ્રહઆદિ છે તે મતિરૂપજ છે, તેથી મતિપૂર્વક શ્રુત છે એમ કહેવામાં કંઈ વિરોધ નથી. ૧૦૮.

પ્રશ્ન—ખીબ દ્વારા શબ્દ સાંભળીને જે મતિ થાય છે, તે મતિજ્ઞાન શ્રુતપૂર્વકજ થાય છે, એમ માનવું; કેમકે શબ્દને આપે શ્રુતરૂપ કહેલ છે અને એ શબ્દ દ્વારા મતિ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ તો આપ કહો છો. આથી અન્યોઅન્ય એક ખીબમાં પૂર્વભાવી અને પશ્ચાદ્ભાવી એવો મતિ-શ્રુતનો ભેદ ન રહ્યો. જ્યારે એવો ભેદ ન રહ્યો, ત્યારે પૂર્વે ૧૦૫મી ગાથામાં જે કહ્યું કે—“મતિ શ્રુતપૂર્વક નથી” એ અયોગ્ય ઠર્યું.

ઉત્તર—ખીબ દ્વારા શબ્દ સાંભળીને જે મતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે શબ્દરૂપ માત્ર દ્રવ્યશ્રુત દ્વારા થાય છે, એ વાતની કોઈ ના કહી શકે તેમ નથી, પરંતુ અમે તો એમ કહીએ છીએ કે, ભાવશ્રુતથી મતિ નથી થતી, દ્રવ્યશ્રુતપૂર્વક મતિ થાય એમાં કંઈ દોષ નથી. ૧૦૯.

પ્રશ્ન—તો પછી શું ભાવશ્રુત પછી મતિ સર્વથા થતી જ નથી ?

ઉત્તર—ભાવશ્રુતથી કાર્યપણે મતિ નથી થતી, પરંતુ ક્રમશઃ થાય છે. જો ક્રમશઃ મતિ ન થતી હોય, તો છેક મરણ પર્યન્ત કેવળ શ્રુતનોજ ઉપયોગ થઈ રહે. માટે અનુક્રમે થતી મતિનો કોઈ નિષેધ નથી કરતું. મતિવડે શ્રુતોપયોગ થાય છે, અને શ્રુતોપયોગ ઉપરમ-વરામ થયા બાદ, સ્વકારણના સમૂહથી નિરન્તર પ્રવર્તતી પુનઃમતિ થાય છે. તેવીજ રીતે ફરી શ્રુત થાય છે, અને ફરી તેવીજ રીતે મતિ થાય છે. આ પ્રમાણે અનુક્રમે થતી મતિનો અમે નિષેધ નથી કરતા; કેમકે શ્રુતોપયોગથી અવેલાને મતિમાં સ્થિતિ હોય છે.

જેમ—સામાન્ય સુવર્ણથી સ્વવિશેષરૂપ કંકણ-વીંટી આદિ થાય છે. તેથી તે કંકણ આદિને સુવર્ણના કાર્ય રૂપે કહેવાય છે, પણ સુવર્ણ તે કંકણઆદિથી નથી થતું, તેથી તેના કાર્યરૂપે નથી કહેવાતું, કેમકે તે તો ખીબ કારણોથી થાય છે. જ્યારે કંકણઆદિ-વિશેષનો નાશ થાય, ત્યારે તેને સુવર્ણરૂપ થતું અટકાવી શકાય નહિ. તેવીજ રીતે સામાન્યમતિવડે સ્વવિશેષરૂપ શ્રુતોપયોગ થાય છે, માટે શ્રુતોપયોગ મતિનું કાર્ય કહેવાય છે, પણ મતિજ્ઞાન શ્રુતોપયોગ જન્ય નથી, માટે મતિ શ્રુતનું કાર્ય કહેવાતું નથી. કેમકે તે મતિ ખીબ કારણોથી થાય છે. જ્યારે મતિના વિશેષરૂપ શ્રુતોપયોગ અટકે ત્યારે અનુક્રમે આવેલું મતિરૂપ જ્ઞાન નિવારી શકાયજ નહિ. જો એમ ન હોય તો મરણપર્યન્ત શ્રુતોપયોગજ બની રહે. ૧૧૦.

“મતિપૂર્વક શ્રુત છે.” એવા સિદ્ધાન્તના વચનનો કેટલાક અવો અર્થ કરે છે કે—શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુત છે, તે મતિપૂર્વક છે, ભાવશ્રુત મતિપૂર્વક નથી. કેમકે વિચાર્યા સિવાય અથવા ચિન્તવ્યા સિવાય બોલાતું નથી, તેમાં જે ચિન્તિત જ્ઞાન છે, તે મતિજ છે, માટે મતિપૂર્વક દ્રવ્યશ્રુત છે

આચાર્યશ્રી કહે છે કે ઉપર મુજબ અર્થ કરનારાઓની માન્યતા અયોગ્ય છે, કેમકે એથી તો ભાવશ્રુતનો સર્વથા અભાવ ગ્રાસ થશે. બોલનારના ચિન્તિત જ્ઞાનને તેઓએ મતિરૂપ માનેલું છે. વળી શ્રોતાને શબ્દ સાંભળીને જે અવગ્રહઆદિ જ્ઞાન થાય છે, તે

પણ મતિજ છે. તો પછી મતિથી જે જ્ઞાન થાય છે, તેને કયું જ્ઞાન કહેવું ? ભાવશ્રુત તો નહિ કહી શકાય, કેમકે તેમ કહેવાથી “મતિપૂર્વક ભાવશ્રુત” એમ માનવું પડશે. નહિ સાંભળનાર અને નહિ બોલનારને, વિચારણામાં જે અન્તર્બદ્ધપાકાર જ્ઞાન વર્તે છે, તે ભાવ શ્રુત થશે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ અયોગ્ય છે, કેમકે તે જ્ઞાન પણ અવગ્રહાદિ સ્વરૂપ મતિ પૂર્વકનું છે, તેને પણ ભાવશ્રુત નહિ કહી શકાય. જે ભાવશ્રુત કહેવામાં આવે તો “મતિપૂર્વક ભાવશ્રુત” થાય. કદાચકથી મતિપૂર્વક ભાવશ્રુત માનવામાં ન આવે, તો પણ શબ્દવિવક્ષાના જ્ઞાનની પેઠે તે જ્ઞાન સવિકલ્પ હોવાથી મતિજ છે. શબ્દવિવક્ષાજ્ઞાનમાં શબ્દનો વિકલ્પ છે, કેમકે શબ્દવિકલ્પ સિવાય શબ્દ કહી શકાય નહીં, આ વિકલ્પને તેઓથી ભાવશ્રુતપણે નહિ માની શકાય, કેમકે તેથી મતિ થયા બાદ સર્વત્ર શબ્દ ઉત્પન્ન થશે, પણ શ્રુત નહીં થાય. જે તેને ભાવશ્રુત માને તો અમારો પક્ષ અગ્નીકાર કરવો પડશે. કેમકે વિકલ્પજ્ઞાનને વિવક્ષાજ્ઞાનની જેમ મતિરૂપે કહેલ છે. આ પ્રમાણે સર્વત્ર ભાવશ્રુતનો અભાવ થશે કદાચ ભલે ભાવશ્રુતનો અભાવ થાય તો શી હાની છે ? એમ કહેવામાં આવે તો મતિ અને શ્રુતના ભેદનો વિચારજ નહીં ઘટે, કેમકે મતિ અને શ્રુત એ બેનાજ ભેદો કહેવા છે. જે ફક્ત એક મતિજ હોય, અને ભાવશ્રુત ન હોય, તો પછી તે મતિના ભેદનો વિચાર કેની સાથે કરવો ? શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુતની સાથે તે વિચાર થશે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ અયોગ્ય છે કેમકે અહીં પાંચ જ્ઞાનનો વિચાર પ્રસ્તુત છે, તે અધિકારમાં શબ્દની સાથે ભેદનો વિચાર કરવો એ પ્રસ્તુત નથી. ૧૧૧.

અથવા ભલે મતિપૂર્વક દ્રવ્યશ્રુત તેઓ માને અને શબ્દની સાથે મતિના ભેદનો વિચાર કરે, પરંતુ તે પણ ઘટતું નથી, કારણ કે જેમ મતિથી શબ્દરૂપદ્રવ્યશ્રુત થાય છે, તેમ તે શ્રોતાને મતિપણ શબ્દ દ્વારા થાય છે. માટે મતિપૂર્વક ભાવશ્રુત છે, તેજ કથનચુકિત અને સંગત છે. અને શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુત તો ભાવશ્રુતનું લક્ષણ છે. ૧૧૨.

કેમકે શ્રુતવિજ્ઞાનથી (ભાવશ્રુતથી) થએલ સવિકલ્પક વિવક્ષાજ્ઞાનના કાર્યભૂત શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુત છે. દરેક કહેવા યોગ્ય અર્થને ચિત્તમાં વિચારીને પછી શબ્દ બોલે છે, એમાં જે ચિન્તવનરૂપ ચિન્તાજ્ઞાન છે, તે શ્રુતાનુસારી હોવાથી ભાવશ્રુત છે. એટલે દ્રવ્યશ્રુતનું કારણ ભાવશ્રુત છે. એ રીતે કાર્યભૂત દ્રવ્યશ્રુતવડે પોતાનું કારણભૂત ભાવશ્રુત જ્ઞાન લક્ષમાં આવે છે, માટે દ્રવ્યશ્રુતને ભાવશ્રુતનું લક્ષણ કહ્યું છે. સાર એ છે કે-બીજા અભિપ્રાયવાળા “શબ્દ ભાવશ્રુતથી જન્ય છે, છતાં, તેને મતિપૂર્વક કહે છે” તે અયોગ્ય છે, કારણ કે ઉપર કહ્યામુજબ, દ્રવ્યશ્રુત તે ભાવશ્રુતનું લક્ષણ છે. ૧૧૩.

જેવી રીતે મતિ-શ્રુતમાં કાર્ય-કારણ ભાવથી ભેદ છે, તેવી જ રીતે એ પ્રત્યેકને સ્વસ્થાનમાં સમ્યક્ત્વ તથા મિથ્યાત્વની અપેક્ષાએ પણ ભેદ છે. નંદીસૂત્રમાં મતિ-શ્રુતનો કાર્યકારણભાવે ભેદ જણાવ્યા બાદ કહ્યું છે કે—“અવિસેલિયા મર્ઝે, મહનાણ મહાન્નાણ ચ, વિસેલિયા મર્ઝે-સમ્મદિઠ્ઠિસ્સ મર્ઝે, મર્હનાણં, મિચ્છાદિઠ્ઠિસ્સ મર્ઝે, મહંઝાણાણં; एवं અવિસેલિય સુયં, સુયનાણં સુયઞ્જાણં ચ, વિસેલિયં સુયં સમદિઠ્ઠિસ્સ સુયં, સુયનાણં, મિચ્છદિઠ્ઠિસ્સ સુયં સુયઞ્જાણં” इति । એટલે અવિશેષિતમતિ તે મતિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાન, પણ વિશેષિત મતિ (જ્યારે) સમ્યક્દષ્ટિની મતિ હોય ત્યારે તે મતિજ્ઞાન, અને મિથ્યાદષ્ટિની મતિ (હોય ત્યારે) તે મતિઅજ્ઞાન છે. એજ પ્રમાણે અવિશેષિતશ્રુત તે શ્રુતજ્ઞાન અને

શ્રુતઅજ્ઞાન છે; પણ વિશેષિતશ્રુત (જ્યારે) સમ્યગ્દષ્ટિનું શ્રુત (હોય ત્યારે) શ્રુતજ્ઞાન અને મિથ્યાદષ્ટિનું શ્રુત હોય ત્યારે શ્રુત અજ્ઞાન છે. એટલે કે સમ્યગ્દષ્ટિ અને મિથ્યાદષ્ટિના સંબંધ સિવાય સામાન્યપણે મતિશબ્દવડે મતિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાન બંને કહી શકાય; પરંતુ “સમ્યગ્દષ્ટિની મતિ” એવા વિશેષિતમતિશબ્દથી મતિજ્ઞાનજ કહેવાય, અને “મિથ્યાદષ્ટિની મતિ” એવા વિશેષિતમતિશબ્દથી મતિઅજ્ઞાનજ કહેવાય. આજ પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાનમાં પણ સમજવું.

ભાષ્યકાર મહારાજ પણ એ સૂત્રાનુસાર જ કહે છે કે—સમ્યગ્દષ્ટિ યા મિથ્યાદષ્ટિ-ભાવના વિશેષપણા સિવાય અવિશેષિત મતિજ કહેવાય, પણ મતિજ્ઞાન કે મતિઅજ્ઞાન એવો નિર્ધાર ન કહેવાય; કેમકે સામાન્યરૂપ મતિમાં ઉભય-જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ વિશેષનો સમાવેશ થઈ બંધ છે. પરંતુ જ્યારે “સમ્યગ્દષ્ટિની મતિ” એમ કહીએ ત્યારે તે મતિજ્ઞાન કહેવાય અને “મિથ્યાદષ્ટિની મતિ” એમ કહીએ ત્યારે મતિ અજ્ઞાન કહેવાય. આજ પ્રમાણે અવિશેષિત-સામાન્યપણે શ્રુત તે શ્રુત જ કહેવાય, પરંતુ જ્યારે “સમ્યગ્દષ્ટિનું શ્રુત” એમ કહીએ ત્યારે શ્રુતજ્ઞાન, અને “મિથ્યાદષ્ટિનું શ્રુત” એમ કહીએ ત્યારે શ્રુતઅજ્ઞાન કહેવાય. કારણ કે સમ્યગ્દષ્ટિનો સર્વ બોધ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, અને મિથ્યાદષ્ટિનો બોધ અજ્ઞાનસ્વરૂપ છે, ૧૧૪

પ્રશ્ન :-જેમ મતિ-શ્રુત વડે સમ્યગ્દષ્ટિ ઘટઆદિ અર્થ બાળે છે, અને કહે છે, તેવી જ રીતે મિથ્યાદષ્ટિ પણ ઘટઆદિ પદાર્થ બાળે છે અને કહે છે, તો પછી મિથ્યાદષ્ટિના સર્વબોધને અજ્ઞાનસ્વરૂપ શાથી કહો છો ?

ઉત્તર :-મિથ્યાદષ્ટિના બોધને બ્યવહારથી જ જ્ઞાન કહ્યું છે, અન્યથા નિશ્ચયથી તો તેઓને અજ્ઞાન જ હોય, કારણ કે-તેઓ સત્ અને અસત્માં લેશ પણ ભેદ માનતાં નથી, જેમકે-મિથ્યાદષ્ટિ સત્ત્વ, પ્રમેયત્વ, અને મૂર્તત્વ આદિ પટના ભેદક ધર્મો ઘટમાં “વિદ્યમાન છતાં તેને અવિદ્યમાન” માનીને ‘સર્વ પ્રકારે આ ઘડોજ છે’ એવો નિશ્ચય માને છે. આથી એ થયું કે-ઘટમાં પટના સત્ત્વ પ્રમેયત્વ આદિ ધર્મો હોવા છતાં, તે ધર્મો નથી એવું માન્યું, કારણ કે એમ જો ન માન્યું હોય, તો ઘટમાં સત્ત્વ પ્રમેયત્વ આદિ ધર્મ વડે પટ આદિનો સફલાવ છતાં ‘સર્વથા આ ઘડોજ છે’ એવો નિશ્ચય કેમ બને ? “આ કંથચિત્ ઘટ છે” એવું જો અવધારણું કરવામાં આવે તો અનેકાન્તવાદ અંગીકાર કરવાથી સમ્યગ્દષ્ટિ બની બાંધ, વળી ઘટમાં પટ-પુટ-નટ-શકટઆદિ અવિદ્યમાનને વિદ્યમાન તરીકે અંગીકાર કરે છે. કારણ કે તેઓ “સર્વ પ્રકારે ઘડો છે જ” આવું અવધારણું કરે છે. “કંથચિત્ ઘડો છે” એવું અવધારણું જો કરે તો સ્વાદ્વાદનો આશ્રય કરવાથી, સમ્યગ્દષ્ટિ બને. આ પ્રમાણે સત્-અસત્ એટલે વિદ્યમાન ને અવિદ્યમાનના ભેદ વિના ઉન્નતતા જેવો મિથ્યાદષ્ટિનો બોધ અજ્ઞાન સ્વરૂપ છે. વળી તેઓનું જ્ઞાન વિપરીત હોવાથી ભવહેતુ છે, અને તેથી તે અજ્ઞાનસ્વરૂપ છે. તેમજ તેઓનું જ્ઞાન પશુવધ વિગેરેના હેતુભૂત હોવાથી અજ્ઞાન સ્વરૂપ છે. (ચક્ષુમાં) પશુવધ કરવો, તલ વિગેરેના હોમ કરવો, જળમાં જળને જ્ઞાન કરવું, ઈત્યાદિ સંસારના હેતુઓ ને મિથ્યાદષ્ટિ મોક્ષનાં હેતુ માને છે. અને દયા-ઉપશમ-પ્રશ્નચર્ય-અક્રિયન-વિગેરે મોક્ષના હેતુઓને સંસારના હેતુ માને છે. આ રીતે તેઓને

સ્વચ્છંદ જ્ઞાન હોવાની તે અજ્ઞાનસ્વરૂપ છે. વળી જ્ઞાનના ક્ષણરૂપ વિરતિનો અભાવ હોવાથી તેમનું જ્ઞાન તે અજ્ઞાન જ છે. ૧૦૫-થી ૧૧૫.

હવે ભેદોની સંખ્યા વડે મતિ-શ્રુતમાં ભેદ જણાવે છે.

મેયકર્યં વ વિસેષણમઢાવીસદ્વિહંગમેયાઈ ।

ઈંદિયવિભાગઓ વા, મહ-સુયમેઓ જઓડમિહિયં ॥૧૧૬॥

અવગ્રહાદિ ભેદે અઠાવીસ પ્રકારે મતિજ્ઞાન છે અને અંગપ્રવિષ્ટાદિ ચૌદ અથવા પચાસાદિ વીસ પ્રકારે શ્રુતજ્ઞાન છે. (આ રીતે ઉભય જ્ઞાનમાં ભેદકૃત તફાવત છે.) તથા ઇન્દ્રિયના વિભાગથી પણ મતિ-શ્રુતમાં ભેદ છે. (તે સંખ્યામાં પૂર્વે કહ્યું છે.) ૧૧૬.

હવે ઇન્દ્રિયના વિભાગથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ જણાવે છે.

સોઈંદિઓવલદ્વી હોઈ, સુયં સેસયં તુ મહનાળં ।

મોત્તૂળં દવ્વસુયં, અક્સરલંભો ય સેસેસુ ॥૧૧૭॥

સોડવલદ્વી જહ સુયં, ન નામ સોડમ્મહાદઓ બુદ્ધી ।

અહ બુદ્ધી તો ન સુયં, અહોમયં સંક્રો નામ ॥૧૧૮॥

કેઈ વેન્તસ્સ સુયં, સહો સુણઓ મહ ત્તિ તં ન મવે ।

જં સવ્વો ત્વિચ્ચ સહો, દવ્વસુયં તસ્સ કો મેઓ ? ॥૧૧૯॥

કિંવા નાળેડહિગ્ગ, સહેણ જહ ય સહવિનાળં ।

ગહિયં તો કો મેઓ, મળઓ સુણઓ વ જો તસ્સ ? ॥૧૨૦॥

મળઓ સુણઓ વ સુયં, તં જમિહ સુયાણુસારિ વિણ્ણાળં ।

દોણ્ણિ સુયાઈયં, જં વિન્નાળં તયં બુદ્ધી ॥૧૨૧॥

શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ તે શ્રુત છે અને બાકીનું મતિજ્ઞાન છે. તથા દ્રવ્યશ્રુત સિવાય શેષ ઇન્દ્રિયોમાં અક્ષરોપલંભ (તે પણ) શ્રુત છે. (શંકા) જે શ્રોત્રોપલબ્ધિ તે શ્રુત (કહેશે) તે શ્રોત્રના અવગ્રહાદિભેદો મતિજ્ઞાન નહિ થાય, અને મતિજ્ઞાન કહેશે તે શ્રુત નહિ થાય, જે ઉભય કહેશે તે સંકીર્ણતા થશે. (ઉત્તર) કેટલાક લોકો વક્તાને શ્રુત અને શબ્દ સાંભળનારાને મતિ એમ કહે છે, પરંતુ તે બરાબર નથી, કેમકે શબ્દ-માત્ર દ્રવ્યશ્રુત છે. તેમાં શે ભેદ છે ? અથવા અહીં જ્ઞાનનો અધિકાર છતાં શબ્દ સાથે શું (પ્રયોજન) છે ? જે શબ્દથી વિજ્ઞાન ગ્રહણ કરવામાં આવે, તે તેનો (જ્ઞાનનો) વક્તા અને શ્રોતાને શે ભેદ થશે ? (વસ્તુતઃ) અહીં જે શ્રુતાનુસારી વિજ્ઞાન છે તે શ્રોતાને તથા વક્તાને શ્રુતજ્ઞાન છે, અને શ્રુતચહિત જે વિજ્ઞાન છે તે ઉભયને મતિજ્ઞાન છે. ૧૧૭-થી-૧૨૧.

(૧) શ્રોત્રેન્દ્રિય વડે ઉપલબ્ધિ તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ. (૨) અથવા શ્રોત્રેન્દ્રિયની ઉપલબ્ધિ તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ. (૩) અથવા શ્રોત્રેન્દ્રિય વડે જેની ઉપલબ્ધિ (જ્ઞાન) થાય તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ. આ ત્રણ વિગ્રહમાંથી પહેલા બે વિગ્રહમાં શ્રોત્રેન્દ્રિય ઉપલબ્ધિથી

શ્રોત્રેન્દ્રિય દ્વારા શબ્દોલ્લેખ સહિત ઉપલબ્ધિરૂપ ભાવશ્રુત કહ્યું, અને ત્રીજા વિચરમાં—ભાવશ્રુતોપલબ્ધિમાં ઉપયોગ સહિત બોલનારને દ્રવ્યશ્રુત કહ્યું, અને ઉપયોગ સહિત બોલનારને દ્રવ્ય તથા ભાવ ઉભયશ્રુત બાણુવું. તાત્પર્ય એ છે કે—શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ જ શ્રુત છે. આ સઘળું વાક્ય વ્યવચ્છેદક હોવાથી નિશ્ચયાર્થ છે. જેમકે—“ચત્ર ધનુર્ધરજ છે” આ વાક્યથી ચત્ર નામની વ્યક્તિમાં ધનુર્ધરતા સિવાય બીજા ગુણનો અભાવ દર્શાવ્યો છે. એટલે “ચત્ર ધનુર્ધર નથી એમ નહિ પણ ધનુર્ધરજ છે.” તેવી જ રીતે શ્રુતજ્ઞાન પણ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિવાળું જ છે (શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયવાળું જ છે) પરન્તુ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ તે શ્રુત જ છે એમ નહિ; કેમકે જેમ ધનુર્ધરજ ચત્ર છે તેમ બીજા પણ છે, તેમ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ તો શ્રુત અથવા મતિ હોય છે. અવગ્રહ-ઈહાદિરૂપ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિથી મતિ થાય છે અને શ્રુતાનુસારી શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિથી શ્રુત થાય છે. બે કદી શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિને શ્રુત જ માનવામાં આવે. તો શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિથી મતિજ્ઞાન સર્વથા થાય જ નહિ; પણ તેનાથી (શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિથી) મતિ પણ થાય છે.

શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ સિવાય ચક્ષુ આદિ ચાર ઇન્દ્રિયોપલબ્ધિરૂપ જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન છે. માત્ર ચક્ષુઆદિ ચાર ઇન્દ્રિયોપલબ્ધિરૂપ જ્ઞાન તે જ મતિજ્ઞાન છે એમ નહિ પરન્તુ અવગ્રહ-ઈહાદિરૂપ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ પણ મતિજ્ઞાન છે, તેમાં પણ પુસ્તકઆદિમાં લખેલું જે દ્રવ્યશ્રુત તે સિવાયનું સર્વ મતિજ્ઞાન છે; કેમકે પુસ્તકઆદિમાં લખેલું હોય તે સર્વ મતિજ્ઞાન નથી, કેમકે પુસ્તકઆદિમાં લખેલું હોય તે સર્વ શબ્દની પેઠે ભાવશ્રુતનું કારણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત જ છે.

આ સર્વ વિવેચનથી એ સિદ્ધ થયું કે—કેવળ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિરૂપ જ શ્રુત છે, એમ નહિ, પરન્તુ શેષ ચક્ષુ આદિ ચાર ઇન્દ્રિયોપલબ્ધિમાં, શ્રુતાનુસારી સાલિલાપ વિજ્ઞાનરૂપ જે અક્ષર લાલ થાય, તે પણ શ્રુત છે. વળી માત્ર અક્ષર લાલ થાય એટલાથી જ તે શ્રુત ન કહેવાય, કેમકે અક્ષર લાલ તો ઈહા-અપાયાત્મક મતિજ્ઞાનમાં પણ થાય છે. તેથી શ્રુતાનુસારી સાલિલાપ વિજ્ઞાનરૂપ અક્ષર લાલ તે શ્રુતજ્ઞાન બાણુવું.

પ્રશ્ન :—ચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયોપલબ્ધિથી અક્ષરલાલને પણ શ્રુત કહેવાય, તો પછી “શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ શ્રુત છે” એવો નિશ્ચય ઘટતો નથી, કેમકે—શેષઇન્દ્રિયોપલબ્ધિને પણ આપ શ્રુતપણે કહ્યો છે.

ઉત્તર :—શેષઇન્દ્રિયથી થયેલ અક્ષરલાલ પણ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિરૂપજ છે, કારણ કે—એમાં જે અક્ષર લાલ માન્યો છે, તે શ્રુતાનુસારી સાલિલાપ જ્ઞાનરૂપ માન્યો છે, અને એવાજ પ્રકારની શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિને શ્રુત કહેલ છે. માટે શેષઇન્દ્રિયદ્વારા ઉત્પન્ન થયેલું જે સાલિલાપ વિજ્ઞાન. તે યોગ્યતાવડે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ માનવી, કેમકે સર્વ અસિલાપ શ્રોત્રેન્દ્રિયને ગ્રહણ યોગ્ય છે.

પ્રશ્ન :—“શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શ્રુત છે, અને શેષેન્દ્રિયોમાં પણ જે અક્ષરલાલ તે શ્રુતરૂપ છે.” આ ઉભય કથનથી જ્ઞાનજ્ઞાન સર્વઇન્દ્રિયના નિમિત્તવાળું થયું, વળી “શેષ-ઇન્દ્રિયની ઉપલબ્ધિ તે મતિજ્ઞાન અને તુલ્યજ્ઞાન શ્રોત્રેન્દ્રિયના અવગ્રહાદિ પણ મતિજ્ઞાન” આ ઉભયકથનથી મતિજ્ઞાન પણ સર્વઇન્દ્રિયના નિમિત્તવાળું થયું. આ પ્રમાણે બન્ને

જ્ઞાનમાં સર્વધન્દ્રિયોની કારણતા સમાન હોવાથી, આપે ધન્દ્રિયના વિભાગથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ કહેવાને આરંભ કર્યો તે સિદ્ધ થતો નથી.

ઉત્તર :-શેષધન્દ્રિયદ્વારા થએલો અક્ષર લાભ અસિદ્ધાપાત્મક હોવાથી, શ્રોત્રેન્દ્રિયને ગ્રહણ યોગ્ય છે, તેથી ખરી રીતે જોતાં અક્ષરલાભ તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ્ઞાન છે; એમ છે, તો પરમાર્થથી સર્વ શ્રુત શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયવાળું જ છે, મતિજ્ઞાન તો શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયવાળું તેમજ બીજા ધન્દ્રિયોના વિષયવાળું પણ છે. આ પ્રમાણે ધન્દ્રિયના વિભાગથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ માનતાં કંઈ હાનિ નથી. પૂર્વગત ગાથાનો આ સંક્ષેપ અર્થ છે. વિસ્તૃત-અર્થ આગળ સાધ્યકાર મહારાજ પોતેજ કહે છે. ૧૧૭.

પ્રશ્ન :-અહીં “શ્રોત્રોપલબ્ધિજ્ઞ શ્રુત છે” એવા નિશ્ચયનો અર્થ જાણાસિવાય “શ્રોત્રોપલબ્ધિ શ્રુતજ છે” એવો શ્રુતનો અર્થ સમજીને શિષ્ય પૂછે છે કે-જો “શ્રોત્રોપ-લબ્ધિશ્રુતજ” છે, તો શ્રોત્રેન્દ્રિયથી થયેલ અવગ્રહ ઈલા વિગેરે મતિજ્ઞાન નહિ કહેવાય, કેમકે સર્વ શ્રોત્રોપલબ્ધિને શ્રુત માનેલ છે. શ્રોત્રના અવગ્રહાદિ ભેદો મતિજ્ઞાન ન થાય તો શું હાનિ છે ? એમ કહેવામાં આવે તો મતિજ્ઞાનના અક્ષુવીસ ભેદ કેવી રીતે થશે ? અક્ષુવીસ ભેદોની સંખ્યામાં વાંધો આવશે, એવા ભયથી શ્રોત્રના અવગ્રહાદિને મતિજ્ઞાન માનવામાં આવે, તો બધી શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શ્રુતજ્ઞાન નહિ થાય, અને “શ્રોત્રેન્દ્રિયોપ-લબ્ધિ શ્રુતજ છે” એ વચન યુક્તિ સંગત નહિ થાય. એ બંને દોષ દૂર કરવાને તે અવગ્રહાદિને મતિ અને શ્રુત બંને જ્ઞાન તરીકે કહેવામાં આવે તો મતિ-શ્રુત એકજ થઈ જવાથી ઉભયનો અભેદ થશે, (એટલે જે મતિ તેજ શ્રુત અને જે શ્રુત તેજ મતિ) અને આપ તો એનો ભેદ કહી રહ્યાં છો. આતો એવું થયું કે શાન્તિને માટે ચત્ત કર્યો, અને ઉલટો એ ચત્તથી શાન્તિને ખદલે ઉપદ્રવ થયો. ૧૧૮,

ઉત્તર :-સાધ ! તું કહે છે તેમ ઉભયનો અભેદ નથી. પણ ભેદ છે. તે સમજવવાને હું સત્ય હકીકત કહું છું. પરન્તુ તે પહેલાં તારી શંકાના સમાધાન માટે બીભ્ર્ષા જે કહે છે, તેની સત્યતાની તુલના કરી બે.

કેટલાક એમ કહે છે કે-“શ્રોત્રેન્દ્રિયવડે જેની ઉપલબ્ધિ તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ, એ પ્રમાણે બહુબ્રહ્મિસમાસથી અર્થ કરતાં શબ્દ તેજ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ છે. કારણ કે શબ્દ વક્તાને સંભળાય છે, માટે શ્રુત છે, અને શ્રોતાને તે શબ્દ અવગ્રહાદિરૂપે જાણાય છે, માટે તે મતિ છે. આ પ્રમાણે માનવાથી ઉભયસંગત થશે અને શ્રોતામા થતા અવ-ગ્રહાદિ શ્રુત નહિ બની બચ.”

એ પ્રમાણે જેઓ સમાધાન કરે છે તે યોગ્ય નથી, કારણ કે વક્તા અને શ્રોતા સંબંધી શબ્દ એ દ્રવ્યશ્રુત જ છે. ઉભયવ્યક્તિને દ્રવ્યશ્રુતરૂપે સમાન એવા શબ્દમાં શો તફાવત છે ? કે જેથી તે શબ્દ વક્તાને શ્રુત ગણાય અને શ્રોતાને મતિ ગણાય ? જો કદી “સંભળાય તે શ્રુત” અને “મનાય તે મતિ” એમ કહેવામાં આવે, તો તેમાં ધાતુ માત્ર ભુદા છે પણ શબ્દજ સંભળાય છે અને મનાય છે, કોઈ સિન્ન વસ્તુ સંભળાવી કે મનાવી નથી. ૧૧૯.

વળી ઉપરોક્ત મતાન્તર માનવાથી બીજું પણ દૂષણ પ્રાપ્ત થશે, કે અહીં જ્ઞાનના વિચારનો અધિકાર છે, તેમાં અપ્રસ્તુત પુદ્ગલના સમૂહરૂપ શબ્દને ગ્રહણ કરવાનું

શુ' પ્રયોજન છે ? અથવા શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિથી શબ્દવિજ્ઞાન ગ્રહણ કરાય છે, (શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શબ્દના કારણભૂત અને કાર્યભૂત હોવાથી વક્તાગત અને શ્રોતાગત શબ્દવિજ્ઞાન તે જ ઉપચારથી શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ કહેવાય છે.) અને તે શબ્દવિજ્ઞાન વક્તાને શ્રુત તથા જ્ઞાતાને મતિ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે તો એમ પૂછીએ છીએ કે તે વિજ્ઞાનનો વક્તા અને શ્રોતામાં શુ' ભેદ છે ? કે જેથી તે શબ્દવિજ્ઞાન વક્તાને શ્રુત અને શ્રોતાને મતિ કહેવાય ?, જો એ પ્રમાણે “શ્રોતાને મતિ અને વક્તાને શ્રુત” એમ માનવામાં આવે, તો કોઈ વખત શ્રોતાને પણ સાંભળ્યા પછી તરતજ બોલતાં તે જ શબ્દથી થએલી અવશિષ્ટમતિ શ્રુત થઈ જશે. કેમકે “વક્તાને શ્રુત અને શ્રોતાને મતિ” એમ માન્યું છે. આથી મતિશ્રુતની એકતાજ થશે. તદ્વાત શો રહેશે ? બીજું જો શ્રોતાને નિરંતર એકાન્તે મતિ જ થાય છે, એમ કહેવામાં આવે તો “આચાર્યની પરંપરાથી આ શ્રુત આવેલું છે” એમ કહેવાય છે તે અસત્ય કરશે, અને તીર્થંકર સિવાય સર્વ શ્રોતા હોવાથી સર્વને મતિજ્ઞાન માન્યું પડશે. એમ માનવાથી મતિશ્રુતની એકતા થાય. ૧૨૦.

આ કારણથી “વક્તાને શ્રુત અને શ્રોતાને મતિ” એમ કહેવું એ ઉપરોક્ત દ્વષણવાળું તેમજ આગમવિરુદ્ધ હોવાથી અસત્ય છે. પરંતુ પરોપદેશથી અર્હંક્યનાનુસાર જે કંઈ શ્રોતાનુસારી વિજ્ઞાન હોય, તે સર્વ વક્તા અને શ્રોતાને શ્રુત છે. તથા એ ઉલ્લેખને શ્રુત-રહિત કેવળ ઇન્દ્રિય મનોનિમિત્ત જે અવગ્રહાદિરૂપ વિજ્ઞાન તે સર્વ મતિ છે. આવા વિભાગથી વક્તા અને શ્રોતાને મતિ-શ્રુત માનવાં ભેદજે, પણ એકને શ્રુત અને બીજાને મતિ એમ ન માનવું ભેદજે. ૧૧૭-થી-૧૨૧,

“શ્રોત્રોપલબ્ધિ જો શ્રુત જ છે, તો શ્રાવના જે અવગ્રહાદિ તે મતિજ્ઞાન નહિ થાય” ઇત્યાદિ વચનથી પૂર્વ ૧૧૮મી ગાથાના વિવેચનમાં શિષ્યે જે શંકા કરી હતી, તેના ઉત્તરમાં ભાષ્યકાર મહારાજ “શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ જ શ્રુત છે” એ વચનથી ૧૧૭ ગાથાના અર્થનો વિસ્તાર કહે છે.

સોઠ્ઠિઓવલ્લહી, ચેવ સુયં ન ઉતર્હ સુયં ચેવ ।

સોઠ્ઠિઓવલ્લહી વિ, ફાહ જમ્હા મતીન્નાણં ॥૧૨૨॥

તુ સમુચ્ચયવયણાઓ, વ ફાઈ સોઠ્ઠિઓવલ્લહી વિ

મદરેવં સદ્ સોઝમહાદયો હુન્તિ મદ મેયા । ॥૧૨૩॥

પત્તાદ્દમર્થ સુયકારણં તિ, સદ્દો વ તેણ દવ્વસુયં ।

માવસુયમક્કલરાણં લામો સેસં મહ્નનાણં ॥૧૨૪॥

જહ સુય મક્કલરાણો ન નામ સોઓવલ્લહીરેવ સુયં ।

સોઓવલ્લહીરેવક્કલરાહ સુયસંમવાહ ત્તિ ॥૧૨૫॥

સોઽવિ ય સુયક્કલરાણં, જો લામો તં સુયં મઈ સેસા ।

જહ વા ણક્કલર ચ્ચિવ, સા સવ્વા ન પ્પવત્તેજ્જા ॥૧૨૬॥

શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ્ઞ શ્રુત છે, પણ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શ્રુતજ છે એમ નહિ, કારણ કે કોઈક શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ મતિજ્ઞાન પણ હોય છે. વળી તુ શબ્દરૂપ સમુચ્ચયવચનથી કોઈક શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ પણ મતિજ્ઞાન છે, એથી શ્રોત્રના અવગ્રહાદિરૂપ મતિજ્ઞાનના ભેદો છે. શબ્દની જેમ પાના વિગેરેમાં લખેલું શ્રુતનું કારણ છે તેથી તે દ્રવ્યશ્રુત છે અને અક્ષરલાભ તે ભાવશ્રુત છે, તથા શેષ મતિજ્ઞાન છે. (શંકા) જો અક્ષરલાભ તે શ્રુત છે, તો ‘શ્રોત્રોપલબ્ધિજ્ઞ શ્રુત’ એમ કેમ ? (ઉત્તર) અક્ષરો શ્રોત્રોપલબ્ધિજ્ઞ છે, કારણ કે તે સર્વ શ્રવણથી સંભવે છે. અક્ષરલાભમાં પણ શ્રુતના અક્ષરોના જે લાભ તે શ્રુત છે, શેષ મતિ છે, અને જો અનક્ષરજ મતિ હોય તો (ઈહાદિ) સર્વ મતિ ન થાય. ૧૨૨-થી-૧૨૬.

શ્રોત્રેન્દ્રિય વડે ઉપલબ્ધિ અથવા શ્રોત્રેન્દ્રિયની ઉપલબ્ધિ તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ, એ પ્રમાણે વિગ્રહ કરવાથી તેને ભાવશ્રુત સમજવું. તથા શ્રોત્રેન્દ્રિય વડે જેની ઉપલબ્ધિ તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ એવો વિગ્રહ બ્યારે કરવામાં આવે ત્યારે ભાવશ્રુતના ઉપયોગ શૂન્ય વક્તાને દ્રવ્યશ્રુત સમજવું; અને ભાવશ્રુતમાં ઉપયોગવત વક્તાને દ્રવ્ય તથા ભાવ ઉભયશ્રુત સમજવું. આ બાબત પૂર્વે ૧૧૭મી ગાથાના વિવેચનમાં કહી ગયા છીએ.

તથા “શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ્ઞ શ્રુત છે” પણ “શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શ્રુત જ છે” એમ નહિ, એ સંબંધી અવધારણુની વિધિ પણ પૂર્વે કહી છે તેથી ફરીને અહીં નથી કહેતા. “શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શ્રુત જ છે” એમ નહિ માનવાનું કારણ એ છે કે-કોઈ અશ્રુતાનુસારી એવી શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ પણ અવગ્રહ-ઈહાદિરૂપ મતિજ્ઞાન થાય છે. આથી “શ્રોત્રેન્દ્રિયના અવગ્રહઆદિ મતિ ન થાય” એમ જે શંકા કરી હતી તેનું સમાધાન કર્યું; કેમકે શ્રોત્રના અવગ્રહઆદિને પણ મતિરૂપે કહ્યા છે. ૧૨૨.

“સિત્તયં તુ મહનાળ” (શેષ-ઈન્દ્રિય-ઉપલબ્ધિવાળું) મતિજ્ઞાન છે.) એ પદમાં તુ શબ્દ છે, તે સમુચ્ચયઅર્થમાં છે, તેથી અહંદઆદિના પરોપદેશની અપેક્ષા વિના શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ થાય તે મતિજ્ઞાન છે. અને તેથી શ્રોત્રના અવગ્રહાદિ પણ મતિજ્ઞાનના ભેદો છે. આ પ્રમાણે માનવાથી મતિજ્ઞાનના અઘ્નવીસ ભેદો થઈ રહેશે, અને કોઈક તરફથી કહેલો વિરોધ પણ દૂર થશે. ૧૨૩.

પૂર્વે ૧૧૭ ગાથાના વિવેચનમાં શ્રોત્રના અવગ્રહઆદિ તથા શેષ-ઈન્દ્રિય-ઉપલબ્ધિ તે મતિજ્ઞાન છે, એમ ઉત્સર્ગથી જણાવી તેમાં અપવાદ દર્શાવતાં વિશેષ કહ્યું છે કે, શેષ-ઈન્દ્રિય-ઉપલબ્ધિમાં દ્રવ્યશ્રુત સિવાયનું જે હોય તે મતિજ્ઞાન છે. તે દ્રવ્યશ્રુત પુસ્તક યા પત્ર વિગેરેમાં જે લખેલું હોય, તે શબ્દની જેમ ભાવશ્રુતનું કારણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત છે. તે સિવાયનું શેષ અશ્રુતઆદિઈન્દ્રિય-ઉપલબ્ધિરૂપ જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન છે, અને અક્ષર લાભ તે ભાવશ્રુત છે. અર્થાત્-કેવળ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ્ઞ શ્રુત છે એટલું જ નહિ, પરંતુ શેષ-ઈન્દ્રિયોમાં પરોપદેશથી અહંદ્રચનાનુસારી ઉપલબ્ધિ, અક્ષરલાભ થાય તે પણ શ્રુત છે. અને અશ્રુતઆદિઈન્દ્રિયોમાં અક્ષરલાભ સિવાયનું, જે અશ્રુતાનુસારી અવગ્રહાદિરૂપ જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન છે. ૧૨૪.

પૂર્વે ૧૧૭ મી ગાથામાં જે શંકા કરી હતી કે-“શેષ-ઈન્દ્રિયથી થયેલ અક્ષરલાભ પણ શ્રુત છે, તો પછી ‘શ્રોત્રેન્દ્રિયઉપલબ્ધિજ્ઞ શ્રુત છે એવું’ અવધારણુ કેવી રીતે ઘટી શકે? કેમકે શેષ-ઈન્દ્રિયથી થયેલ અક્ષરલાભને પણ શ્રુત કહેલું છે. આના ઉત્તરમાં કહેવાનું

કેન્તાં જે અવધારણુ કર્યું છે, તે સત્ય છે. જે શેષધન્દ્રિયથી થએલ અક્ષરલાભ પણ શ્રોત્રોન્દ્રિયોપલબ્ધિ રૂપ ન હોય, તો તે અવધારણુ અસત્ય ઠરે, પરન્તુ એમ નથી. શેષ-ધન્દ્રિયથી પ્રાપ્ત થએલ જ્ઞાનમાં જે પ્રતિભાસમાન થતા અક્ષરો, તે પણ શ્રોત્રોન્દ્રિયોપલબ્ધિજ છે.

પ્રશ્ન :-શેષેન્દ્રિયથી જે અક્ષરનો લાભ થાય તેને શ્રોત્રોપલબ્ધિ કેમ કહેવાય ? જે શ્રોત્રોપલબ્ધિ કહેવાય તો તે શેષધન્દ્રિયઅક્ષરલાભ કેમ કહેવાય ?

ઉત્તર :- શેષધન્દ્રિયથી થતા જ્ઞાનમાં જણાતા અક્ષરો શ્રોત્રોપલબ્ધિજ છે, કેમકે તે અક્ષરો શ્રુતસંભવ છે. એટલે કે જે અક્ષરો છે, તે અભિલાપરૂપ છે; અને તે અભિલાપ વિવિક્ષિતકાળે અથવા બીજા કોઈ વખતે તે પુરૂષને અથવા બીજા પુરૂષને શ્રવણયોગ્ય હોવાથી, શ્રવણેન્દ્રિયથી ઉપલબ્ધ થાય છે. માટે સર્વ અભિલાપ શ્રોત્રોપલબ્ધ હોવાથી શ્રોત્રોપલબ્ધિરૂપ જ છે. તેથી કરેલું અવધારણુ દોપરહિત છે. ૧૨૫.

પ્રશ્ન :- જે શેષધન્દ્રિયથી અક્ષરલાભ થાય છે, તે સર્વ શ્રુતરૂપ છે કે તેનો અમુક ભાગ જ શ્રુત રૂપ છે ?

ઉત્તર :-શેષધન્દ્રિયથી થતા અક્ષરલાભમાં જે સંકેતના વિષયભૂત શબ્દને અનુસરનાર હોય, અથવા સર્વજ્ઞના વચનના કારણભૂત હોય, એવા વિશિષ્ટ શ્રુતાક્ષરોનો લાભ થાય તે જ શ્રુત છે, પણ ઈહા અપાય આદિમાં સ્ફુરાયમાન થતા અશ્રુતાનુસારી અક્ષરલાભને શ્રુતપણે માનવામાં આવે તો, મતિને અનક્ષર જ માનવી પડે. તેથી ઈહા અપાય અને ધારણારૂપ, જે મતિજ્ઞાન સિદ્ધાંતમાં કહેલ છે, તે મતિરૂપ ન ગણાય, પણ માત્ર અક્ષર વગરનાં અવગ્રહને જ મતિ માનવી પડે, કારણ કે ઈહા વિગેરે તો અક્ષરાત્મક છે, માટે શ્રુતનુસારી અક્ષરલાભ તે જ શ્રુત અને બાકીનું મતિજ્ઞાન છે. ૧૨૨ થી ૧૨૭.

હવે શ્રુતનો નિશ્ચિત અર્થ એકઠો કરીને જણાવવા કહે છે.

દ્વસુયં માવસુયં, ડમયં વા કિં કહં વ હોજ્જતિ ।

કો વા માવસુયંસો, દ્વાહસુય પરિણમેજ્જા ? ॥૧૨૭॥

બુદ્ધિદ્વિદ્ધે અત્યે, જે માસહ તં સુયં મહિસહિયં ।

હ્યરત્થવિ હોજ્જ સુયં, ડવલ્લહિસમં જહ મણેજ્જા ॥૧૨૮॥

દ્રવ્યશ્રુત-ભાવશ્રુત-અને ઉભયશ્રુત શું છે ? અથવા કેવી રીતે થાય છે ? તથા ભાવશ્રુતનો કેટલો અંશ દ્રવ્યઆદિશ્રુતપણે પરિણમે છે ? બુદ્ધિદ્વિદ્ધ અર્થમાંથી જે બોલે છે, તે મતિસહિત શ્રુત છે. અને જે ઉપલબ્ધિની સમાન બોલાય તો તે ભાવશ્રુતમા ગણાય છે. ૧૨૭-૧૨૮.

પૂર્વે ૧૧૭ મી ગાથામા “દ્રવ્યશ્રુત સિવાયનુ” એ પદથી પુસ્તકઆદિમાં લખેલું દ્રવ્યશ્રુત કહ્યું છે, “અક્ષરલાભ” એ વચનથી ભાવશ્રુત કહ્યું છે, અને “શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ” એ કથનથી શબ્દ તથા શબ્દનું જ્ઞાન એમ ઉભયશ્રુત કહ્યું છે. આ ત્રણે સંબંધી વિચાર હવે પછીના પૂર્વગત ગાથાના વિવેચનમાં કરાશે. જેમકે-તે દ્રવ્યાદિશ્રુત શું શું છે ? અથવા તે કેવી રીતે થાય છે ? તેમજ ભાવશ્રુતનો કયો અંશ દ્રવ્યાદિ શ્રુતપણે એટલે દ્રવ્યશ્રુત તથા ઉભયશ્રુતપણે પરિણમે છે ?

આ સ્થળે મતિ-શ્રુતનો લેહ વિચારવાનો છે, આથી કેટલાક આચાર્યો આ ૧૨૮મી ગાથાનો અર્થ, તે સંબંધી છે એમ કહે છે. સાખ્યકાર મહારાજ પણ પછીથી એજ પ્રમાણે અર્થ કરશે. પરન્તુ હમણાંતો ચાલતા વિષયમાં દ્રવ્યઆદિશ્રુતનો વિચાર ચાલે છે, તેથી તદનુસાર વ્યાખ્યા કરે છે. શ્રુતરૂપ બુદ્ધિથી ગ્રહણ કરાતા અભિલાષ્ય પદાર્થો બુદ્ધિદષ્ટ અર્થ કહેવાય, તેવા બુદ્ધિદષ્ટ પદાર્થો ઘણા છે; પરન્તુ તેમાંથી જ પદાર્થોને વક્તા શ્રુત-ઉપયોગરૂપ મતિસહિત બોલે છે, તે ઉભયશ્રુત છે. અર્થાત્ શ્રુતાત્મક બુદ્ધિએ ગ્રહણ કરેલા અર્થોમાંથી જે અર્થો શ્રુતાત્મક બુદ્ધિથી ઉપયુક્ત એવો વક્તા બોલે, તે દ્રવ્ય અને સાવશ્રુત-રૂપ ઉભયશ્રુત થાય છે. “જિ માસહ (જે બોલે છે)” આ વચનથી દ્રવ્યશ્રુત કહ્યું, તથા “બુદ્ધિદિદ્ધે અત્યે” અને “મહસાહિય” (મતિસહિત બુદ્ધિદષ્ટ અર્થ બાણે.) એ વચનથી સાવશ્રુત કહ્યું. આ પ્રમાણે ૧૧૭મી ગાથામાં કહેલા ઉભયશ્રુતનું સ્વરૂપ છે. વળી જે સાવો પ્રથમ શ્રુતબુદ્ધિએ જોએલા હોય અને પછીથી અભ્યાસના બળથી ઉપયોગ રહિત કોઈ બોલે તો તે દ્રવ્યશ્રુત છે. જે સાવો માત્ર શ્રુતબુદ્ધિથી જાણાય છે, અને તે મનમાં સ્ફુરતા છતાં પણ બોલાય નહિ તે સાવશ્રુત છે. આટલું કહેવાથી દ્રવ્યશ્રુત કયું અને તે કેવી રીતે થાય છે એ પ્રશ્નનો વિચાર થયો.

હવે સાવશ્રુતનો કયો અંશ દ્રવ્યાદિ શ્રુતપણે પરિણમે છે? એ પ્રશ્નનો વિચાર કરીએ. દ્રવ્યશ્રુત અને ઉભયશ્રુત કરતાં સાવશ્રુત અનન્તગુણ છે; કારણ કે વાણી અનુક્રમે પ્રવર્તે છે, અને આયુષ પરિમિત છે; તેથી સાવશ્રુતના વિષયભૂત સર્વ અર્થોના અનન્તમા ભાગને જ વક્તા બોલી શકે છે. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થયું કે સાવશ્રુતનો અનન્તમા ભાગજ દ્રવ્યશ્રુત તથા ઉભયશ્રુત રૂપે પરિણમે છે. આ બાબત આગળ વિસ્તારથી કહેવાશે તેથી અહીં વધારે નથી કહેતા.

પ્રશ્ન :—ઉપયોગ સહિત જે સાવોને બોલે તે ઉભયશ્રુત, અને જે સાવોને ઉપયોગ-રહિત બોલે તે દ્રવ્યશ્રુત, એમ આપે કહ્યું; પણ જે સાવોને કોઈ બોલતું નથી, માત્ર શ્રુતબુદ્ધિવડે જુવેજ છે, તેમાં પણ દ્રવ્યશ્રુત અને ઉભયશ્રુત કેમ નથી કહેતા ?

ઉત્તર :—“જે બોલાય છે તે શ્રુત” એમ કહેવાથી તેના પ્રતિયોગીરૂપ અભાષમાણ અવસ્થામાં થનારૂં સાવશ્રુતજ “ઈતરત્ર” શબ્દથી વાચ્ય છે. એટલે કે સાવશ્રુતમાં દ્રવ્યશ્રુત અને ઉભયશ્રુતરૂપતા ત્યારે થાય, કે જ્યારે ઉપલબ્ધિ સમાન બોલાય. (જેટલી વસ્તુઓની ઉપલબ્ધિ થાય તેટલીને ઉપયોગ સહિત અથવા ઉપયોગરહિત બોલે તો સાવશ્રુતમાં દ્રવ્યશ્રુત અને ઉભયશ્રુત રૂપતા મનાય.) પરન્તુ એમ થતું નથી, કેમકે શ્રુતોપલબ્ધિથી ઉપલબ્ધ થએલા અર્થો અનન્તા છે. વાણી કંમવર્તી છે, અને આયુષ પરિમિત છે; તેથી શ્રુતોપલબ્ધિથી ઉપલબ્ધ થએલા અભિલાષ્ય સાવોમાંથી માત્ર અનન્તમા ભાગ જ વક્તા આખા જીવનમાં બોલી શકે. માટે ઉપયોગરહિત બોલતાં દ્રવ્યશ્રુત અને ઉપયોગ સહિત બોલતાં ઉભયશ્રુત થાય. પણ સર્વ સાવશ્રુતમાં દ્રવ્યશ્રુત કે ઉભયશ્રુતરૂપતા ન થાય, કારણ કે તે સર્વ બોલી શકાયજ નહિ. ૧૨૭-૧૨૮.

હવે સાખ્યકાર મહારાજ એ બંને ગાથાઓનો અર્થ પોતાના તથા બીજાના અભિ-પ્રાય પ્રમાણે કરે છે.

જે સુચ્છિદ્દિદે, સુચ-મહસહિઓ પમાસહ માવે ।
 તં ઉમચસુચં મન્નદ, દવ્વસુચં જો અણુવત્તો ॥૧૨૯॥
 હ્યરત્થઽવિ માવસુણ, હોજ તયં તસ્સમં જદ્દ મણિજ્જા ।
 ન ય તરહ તત્તિયં, સો જમણેગગુણં તયં તત્તો ॥૧૩૦॥
 સહ ઉવલદ્ધીણ વા, ઉવલદ્ધિસમં તથા વ જં તુલ્લં ।
 જં તસ્સમકાલં વા, ન સવ્વહા તરહ વોત્તું જે ॥૧૩૧॥
 કેદ્દ બુદ્ધિદ્દિદે મહસહિણ માસજો સુચ તત્થ ।
 કિ સહો મહરુમયં, માવસુચ ? સવ્વહાઽજુત્તં ॥૧૩૨॥
 સહો તા દવ્વસુચં, મહ્ઠામિણિવોદ્ધિયં નવા ઉમચં ।
 જુત્તં ઉમચામાવે, માવસુચં કત્થ તં કિં વા ? ॥૧૩૩॥
 માસાપરિણ્હકાલે, મહ્ઠ કિમહિયમહણ્ણહત્તં વા ? ।
 માસાસંકપ્પવિસેસમેત્તજો વા સુચમજુત્તં ॥૧૩૪॥

જે શ્રુતબુદ્ધિથી દષ્ટ એવા ભાવોને શ્રુતબુદ્ધિ સહિત બોલે છે તે ઉભયશ્રુત છે, અને જે તેજ ભાવોને ઉપયોગરહિત બોલે છે તે દ્રવ્યશ્રુત છે. જે ઉપલબ્ધિ સમાન બોલાય તો ઈતરત્ર-ભાવશ્રુતમાં પણ (દ્રવ્યશ્રુત ને ઉભયશ્રુત થાય). પરંતુ તેમ થવું અશક્ય છે, કેમકે ભાવશ્રુત અનન્તશુભું છે. જે (ભાષણ) ઉપલબ્ધિ સહિત હોય, ચા તે ઉપલબ્ધિ સમાન હોય, અથવા તેજ કાળે હોય તે ઉપલબ્ધિસમ કહેવાય; પણ (એ પ્રમાણે) સર્વથા બોલી શકાયજ નહિ. કેટલાક આચાર્યો મતિમહિત બુદ્ધિદષ્ટઅર્થને બોલતાં શ્રુત કહે છે. તેમાં શબ્દ મતિ કે ઉભયશ્રુત એ ત્રણ ભાવશ્રુત છે ? (ઉત્તર) ના, એ સર્વ અચુક્ત છે. (કારણકે) શબ્દ દ્રવ્યશ્રુત છે, મતિ આભિનિગોધિક છે, અને ઉભયશ્રુત પણ યોગ્ય નથી. ઉભયમાં અભાવ છતે, ભાવશ્રુત કયાં છે ? અથવા કયું છે ? ભાષાપરિણ્હતિકાળે મતિને શું અધિક થાય છે ? અથવા શું અન્યથાપણું થાય છે ? ભાષાના સંકલ્પ વિશેષ માત્રથીજ શ્રુત કહેવું તે તો અચુક્ત છે. ૧૨૯-થી-૧૩૪.

શ્રુતરૂપ બુદ્ધિથી દષ્ટ (પર્યાલોચિત અથવા ચિન્તિત) ભાવોમાંથી, જે ભાવોને શ્રુતોપયોગ સહિત વક્તા બોલે છે, તે દ્રવ્ય-ભાવરૂપ ઉભયશ્રુત છે, અને જે ભાવોને ઉપયોગરહિત બોલે છે. તે શબ્દમાત્ર હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત છે. પરંતુ જે ભાવોને શ્રુતબુદ્ધિથી કેવળ વિચારેજ છે, બોલતા નથી. તે માત્ર ભાવશ્રુત છે. ૧૨૯.

જે બોલે છે તે દ્રવ્યશ્રુત અને ઉભયશ્રુત છે. એમ કહેવાથી ઈતરત્ર શબ્દવડે ભાવશ્રુત કહેવાય છે. ભાવશ્રુતમાં અર્ધે દ્રવ્યશ્રુત અથવા ઉભયશ્રુત ત્યારે થાય કે જ્યારે ઉપલબ્ધિ સમાન બોલાય. એટલે કે કે શ્રુતબુદ્ધિથી જેટલું ગ્રહણ થયું હોય, તેટલું સર્વ બોલાય તો ભાવાન્તમાં દ્રવ્યશ્રુત અને ઉભયશ્રુત થાય. પરંતુ તેમ થઈ શકે નહિ. કારણકે શ્રુતજ્ઞાની સ્વબુદ્ધિથી જેટલું જાણે છે તેટલું કહી શકતા નથી. ભાષાવિપરીકૃત શ્રુતથી ભાવશ્રુત અનન્તશુભું છે, તેથી ઉપલબ્ધિસમાન કહી શકાતું નથી. ૧૩૦.

જે લાખણ ઉપલબ્ધિ સહિત વર્તે, (જે જે ઉપલબ્ધિ થાય તેની સાથેજ લાખણ થાય) તે ઉપલબ્ધિ સમાન કહેવાય, અથવા જેટલા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધિ થાય તેટલાજ પ્રમાણમાં યોદાય, તે ઉપલબ્ધિ સમાન કહેવાય. અથવા ઉપલબ્ધિના સમકાળે જે લાખણ કરવું, તે પણ ઉપલબ્ધિસમાન કહેવાય, જેમકે-જે વખતે શરીરમાં શૂળની વેદના અનુભવાની હોય, તેજ વખતે તે વેદના બીજાને કહેવી; એ પ્રમાણે સર્વ શ્રુતોપલબ્ધિ અન્તઃકરણમાં અનુભવતાં તેજ કાળે જે કથન કરવું તે ઉપલબ્ધિ સમાન કહેવાય. આ સર્વ કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે શ્રુતજ્ઞાની-શ્રુતજ્ઞાનરૂપી શ્રુતબુદ્ધિથી જેટલું નજી છે, તેટલું કહી શકતા નથી. ૧૩૧.

અહીં બીજા કેટલાક આચાર્યો મતિ-શ્રુતનો ભેદ પ્રતિપાદન કરવાની ઇચ્છાથી “બુદ્ધિ દ્વિદે અત્યે” એ મૂળગાથામાં ‘બુદ્ધિ’નો શ્રુતબુદ્ધિરૂપ અર્થ ન કરતાં ‘બુદ્ધિ’નો મતિ એવો અર્થ કરે છે, અને તેથી કરીને મતિથી દેખેલા ઘણાં પદાર્થોમાંથી કેટલાક અર્થોને મતિ-સહિત યોદતાં શ્રુત થાય છે એમ કહે છે. આ સ્થળે કોઈ એમ પૂછે કે મતિજ્ઞાનીજ મતિસહિત હોય છે, તો પછી અર્થોને મતિસહિત એવું વિશેષણ શામાટે આપ્યું છે ? આના ઉત્તરમાં કહેવાતું અહીં “મતિસહિત” એટલે મતિઉપયોગમાં વર્તતો કોઈ વક્તા ગ્રહણ કર્યો છે. આથી તે મતિઉપયોગયુક્ત હોવાથી અર્થોને પણ ઉપચારથી મતિ સહિત કહેલ છે, માટે મતિજ્ઞાનથી જણાએલા અર્થોને મતિજ્ઞાનોપયોગયુક્ત યોદનારાને લાવજાત થાય છે, ઉપયોગરહિત યોદનારાને દ્રવ્યશ્રુત થાય છે, અને એ સિવાયનું કેવળ પદાર્થ વિચારણારૂપ નહિ યોદનારાને મતિજ્ઞાન હોય છે. આ પ્રમાણે મતિ-શ્રુતનો ભેદ કહે છે.

આ પ્રમાણે ૧૨૮મી ગાથાના પૂર્વાર્ધનો બીજા આચાર્યો અર્થ કરે છે પણ તે યોગ્ય નથી, કારણકે લાખ્યકાર મહારાજ કહે છે, કે એવો અર્થ કરવાથી તેમાં લાવશ્રુતનો સર્વથા અભાવ થશે. તે વખતે યોદાતાં એવો શબ્દ લાવશ્રુત છે ? મતિ છે ? કે એ ઉભય છે ? આ ત્રણેમાં એક પણ લાવશ્રુત નહિ થઈ શકે. કારણકે મતિઉપયોગસહિત યોદનારાને શબ્દ તો દ્રવ્યશ્રુત રૂપ માન્યો છે, અને મતિ તે આભિનિર્દોષિક જ્ઞાન છે, તેમાં લાવશ્રુત કેમ માની શકાય ? મતિ અને શબ્દ એ ઉભય મળીને લાવશ્રુત થશે એમ કહેવામાં આવે. તો તે અયોગ્ય છે, કારણકે જેમ રેતીના બુદ્ધા બુદ્ધા કણીઆમાં તેલનો અભાવ છે, તેમ સમુદિત કણીયામાં પણ તેલનો અભાવ છે. તેવીજ રીતે અહીં પણ મતિ અને દ્રવ્યશ્રુતની પ્રત્યેક અવસ્થામાં લાવશ્રુતનો અભાવ છે; તેમ ઉભયમિલિત અવસ્થામાં પણ લાવશ્રુતનો અભાવ છે. એ પ્રમાણે શબ્દાદિમાં લાવશ્રુત કયાં છે ? અથવા એમાં કયું લાવશ્રુત છે ? અર્થાત્ એમાં કોઈ પણ પ્રકારે લાવશ્રુતપણું નથીજ. ૧૩૨ ૧૩૩.

લાખાપરિણામકાળે મતિની કંઈક વિશેષતા થાય છે, તેથી મતિ અને શબ્દરૂપ ઉભયને શ્રુત કહેવામાં આવે તો તે અયોગ્ય છે. કારણકે-અન્તર્વિજ્ઞાનવિશેષ-રૂપ મતિજ્ઞાનને લાખાપરિણામકાળે, પૂર્વ અવસ્થાથી (શબ્દ પ્રારંભ વખતે) શી અધિકતા પ્રાપ્ત થાય છે, કે જેથી તે મતિને ઉભયઅવસ્થામાં જ્ઞાનાન્તરરૂપ શ્રુતનો વ્યવહાર કરાય ? અથવા શબ્દ પ્રારંભ વખતે મતિનો સર્વથા અન્યથા લાવ કર્યો થાય છે, કે જેથી તે શ્રુત કહેવાય ? ‘લાખાનો પ્રારંભ એજ એમાં વિશેષ છે.’ એમ કહેવામાં આવે તો તે લાખાના પ્રારંભથીજ, એટલે લાખાના સંકલ્પવિશેષમાત્રથીજ મતિને શ્રુત માનવું એ

અયોગ્ય છે. કારણકે સ્વયં અવિશિષ્ટ અન્તર્વિજ્ઞાનને બાહ્યક્રિયારંભથી અત્યન્ત જાતિભેદ માનવામાં આવે, તો ચાલવું-હોડવું-હાથ પછાડવા વિગેરે બાહ્યક્રિયાઓ અનન્ત હોવાથી મતિજ્ઞાન પણ અનન્ત માનવાં પડે. વળી સ્વયં અવિશેષજ્ઞાનને શબ્દપરિણતિના સંનિધાન માત્રથીજ જ્ઞાનાન્તર માનીએ, તો અતિપ્રસંગ થાય અને એથી અવધિ આદિ જ્ઞાનમાં પણ એમજ થાય. ૧૩૪.

એ પ્રમાણે મૂળગથાના પૂર્વાર્ધનું કોઈએ વિરૂદ્ધ વ્યાખ્યાન કરેલું તેમાં દૂષણ બતાવ્યાં; હવે તે જ પ્રમાણે ઉત્તરાર્ધ માટે કહે છે,

इयत्थवि महानाणे, होज्ज सुयंति किह तं सुयं होइ ? ।

किह व सुयं होइ मइ, सलक्खणावरणमेयाओ ? । १३५॥

अहव मइ दव्वसुयत्तमेउ भावेण सा विरुद्धोज्जा ।

जो असुयक्खरलानो, तं मइसहिओ पमासेज्जा ॥ १३६॥

इयत्थमिव महानाणे, होज्ज तयं तस्समं जइ मणेज्जा ।

न य तरइ तत्तिरं, सो जमणेगगुणं तयं तत्तो ॥ १३७॥

कह मइ-सुओवल्ल्हा, तीरंति न मासिउं, वहुत्ताओ ।

सव्वेण जीविण्णवि, मासइ जमणंतमागं सो ॥ १३८॥

तीरंति न वोचुं जे, सुओवल्ल्हा वहुत्तમાવાओ ।

સેસોવલ્લ્હમાવા, સામવ્વહુત્તઓઽમિહિયા ॥ ૧૩૯॥

ઇતરત્ર પણ (એટલે) મતિજ્ઞાનમાં પણ શ્રુત થાય, તો તે શ્રુત કેવી રીતે થાય ? અથવા શ્રુત તે મતિ કેવી રીતે થાય ? કારણ બન્નેમાં સ્વલક્ષણ અને આવરણનો ભેદ છે. અથવા મતિ દ્રવ્યશ્રુતપણું પામે, પણ ભાવશ્રુત સાથે તે વિશેષ પામે; (કેમકે) જે અશ્રુતાતુસારી અક્ષરલાભને મતિસહિત બોલે તે દ્રવ્યશ્રુત છે. ઇતર-મતિજ્ઞાનમાં પણ તે બે તત્સમાન બોલાય તો દ્રવ્યશ્રુત થાય (પરન્તુ) બોલી શકાય નહિ, કેમકે તે તેનાથી અનેકગુણું છે. મતિ-શ્રુતોપલબ્ધ (ભાવો) શામાટે ન બોલી શકાય ? તે બહુજ હોવાથી, આખાજીવન પર્યન્ત બોલવામાં આવે, તો પણ તેનો અનન્તમો ભાગજ બોલી શકાય. શ્રુતોપલબ્ધ ભાવો બહુજ હોવાથી બોલી શકતા નથી, અને શેષ જ્ઞાનોપલબ્ધ ભાવો સ્વભાવથી તથા બહુ હોવાથી બોલી શકતા નથી. ૧૩૫-થી-૧૩૯.

“બુદ્ધિર્દિદ્ધે અત્થે” એ ગાથામાં જેઓ બુદ્ધિનો અર્થ મતિ કરે છે, તેમના મતે “ઇયત્થવિ હોલ્લજ્જ સુય” તે ૧૨૮ ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં ઇતરત્ર શબ્દથી મતિજ્ઞાન કહેલ છે. કારણકે ભાષ્યકારે શબ્દસહિત મતિને દ્રવ્ય-ભાવરૂપ ઉભયશ્રુત કહ્યું છે. તેથી ઇતર-શબ્દથી મતિજ્ઞાનજ એમના મતમાં સંભવે છે. તેઓનું કથન એમ છે કે-બે ઉપલબ્ધ સમાન બોલે તો મતિજ્ઞાનમાં પણ શ્રુતજ્ઞાન થાય, આ પ્રમાણે તેમનું માનવું અયોગ્ય છે. કારણકે જે મતિજ્ઞાન છે, તે શ્રુતજ્ઞાન કેવી રીતે થઈ શકે ? અથવા બે શ્રુત હોય, તો તે

મતિ કેમ થાય ? નજ થાય. સ્વલક્ષણ અને સ્વાવારક કર્મના લેદથી મતિ-શ્રુતનો લેદ આગમમાં કહ્યો છે. વળી જે શ્રુત તેજ મતિ થાય અને મતિ તેજ શ્રુત થાય તો લક્ષણ અને આવરણનો લેદ તેમાં ન રહે, ૧૩૫.

એ પ્રમાણે મતિ-શ્રુતનો લેદ પ્રતિપાદન કરવાની ઇચ્છાથી બીજા આચાર્યોએ “બુદ્ધિ-દિક્ષ્વિદ્યે” એ મૂળગાથાની જે વ્યાખ્યા કરી છે તેમાં ‘મતિ’ એ ભાવશ્રુત નથી એમ પ્રતિ-પાદન કર્યું છે. પરન્તુ બે કદી તેઓ તેને દ્રવ્યશ્રુત માને તો ક’ંઈ દોષ નથી. એમ જણાવવાને લાભ્યકાર મહારાજ કહે છે કે-મતિ દ્રવ્યશ્રુત બને તો તેમાં ક’ંઈ દોષ નથી, પણ ઉપર કહ્યા મુજબ ભાવશ્રુતની સાથે વિરોધ પ્રાપ્ત થશે. તાત્પર્ય એ છે કે-“કેઈ બુદ્ધિદિક્ષ્વિદ્યે મધ્યસહિએ ભાસઓ સુચ” આ ગાથાર્ધમાં ‘સુચ’ એટલે શ્રુત શબ્દ છે, તેને બે દ્રવ્યશ્રુતપણે કહે તો ક’ંઈ વિરોધ નથી, કારણકે મતિઉપયોગસહિત અર્થ બોલનારાને તે મતિ શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુતનું કારણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત થાય, અને નહિ બોલનારાને તે મતિજ્ઞાન થાય, એ પ્રમાણે મતિ અને દ્રવ્યશ્રુતનો લેદ કહેલો છે.

અહીં કોઈને એવી શંકા થાય કે મતિઉપયોગમાં વર્તતો કોઈ બોલે તો તે વખતે મતિ દ્રવ્યશ્રુતનું કારણ હોવાથી તે દ્રવ્યશ્રુત થાય, પરન્તુ એમ થતું નથી. જે અશ્રુતાનુસારી અક્ષરલાભ છે, તેને મતિઉપયોગમાં વર્તનાર વક્તા બોલે, તો તે દ્રવ્યશ્રુતનું કારણ થાય, એમાં ક’ંઈ સંદેહ નથી. પણ જે શ્રુતાનુસારી અક્ષરલાભ છે, તેને શ્રુતોપયોગમાં વર્તનાર વક્તા બોલે, તો તે શબ્દનું મતિજ્ઞાન કારણ નથી; કેમકે તે શ્રુતપૂર્વક છે. તાત્પર્ય એ છે કે અર્હદ્વચનરૂપ પરોપદેશથી થનાર એવા શ્રુતને અનુસરીને જે અક્ષરલાભ અન્તઃકરણમા સ્ફુરે છે, તેને શ્રુતોપયોગમાં વર્તનાર વક્તા બોલે છે, અને જે અશ્રુતાનુસારી અક્ષરલાભ સ્વમતિથી પર્યાલોચિત ઈલા-અપાચાદિમાં અક્ષરલાભ સ્ફુરે છે, તેને જ્યારે મતિઉપયોગ સહિત વક્તા બોલે છે ત્યારે તે મતિ શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુતનું કારણ હોવાથી, દ્રવ્યશ્રુત થાય છે જ. ૧૩૬.

હવે “ઇચરત્યવિ હોજજ સુચ” ઇત્યાદિ મૂળગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં જે અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે તે કહે છે. બોલનારાને મતિ દ્રવ્યશ્રુત છે એમ કહ્યું, તેથી અભાષમાણુ અવસ્થામાં થનાર મતિજ્ઞાન, તે ઇતર શબ્દથી વાચ્ય છે. એટલે કે અભાષમાણુ અવસ્થામાં થનારા મતિજ્ઞાનમાં જેટલા અર્થ જણાએલા હોય તેટલા સર્વ અર્થને બોલે, તો તે દ્રવ્યશ્રુત થાય; પણ તેમ થતું નથી, કારણ કે મતિજ્ઞાનવડે જેટલું પ્રાપ્ત થાય છે, તેટલું બોલાય નહિ કારણ કે જે બોલી શકાય એવા છે તે સર્વથી મતિજ્ઞાનોપલબ્ધ ભાવો અનન્તગુણ છે. ૧૩૭.

પ્રશ્ન:-હમણાં કહ્યું કે મતિજ્ઞાનથી જણાએલા સર્વ ભાવો કહી શકાય નહિ, અને તે પહેલાં કહ્યું છે કે શ્રુતથી જણાએલા સર્વ ભાવો કહી શકાય નહિ. એ પ્રમાણે કહેવાતું શું કારણ ?

ઉત્તર:-મતિ-શ્રુતથી જણાએલા ભાવો બહુ છે, તેથી કરીને મતિજ્ઞાની આખાજીવન-પર્યન્તમાં પણ ઉપલબ્ધ અર્થોના અનન્તમા ભાગને જ બોલી શકે છે. આગમમાં કહ્યું છે કે-શ્રુતજ્ઞાનથી જણાએલા ભાવો ઘણા હોવાથી કહી શકાતા નથી, અને તે સિવાયના મતિ-અવધિ-મનઃપર્યવ અને કેવળ જ્ઞાનથી ઉપલબ્ધ ભાવો સ્વાભાવિકપણે અનલિલાધ્ય હોવાથી કહી શકાતા નથી.

પ્રશ્ન:-એમ એ શેષજ્ઞાનોપલબ્ધ ભાવો અનલિલાધ્ય હોવાથી કહી શકાતા નથી. તેમ બહુ હોવાથી પણ કહી શકાતા નથી, તો ‘અનલિલાધ્ય સ્વભાવ’ રૂપ એકજ હેતુ કેમ આપ્યો ? તે સાથે ‘બહુત્વ’ રૂપ હેતુ પણ આપવો બેધર્મતા હતો.

ઉત્તર:-એ ભાવો અલિલાધ્ય (ખોલી શકાય તેવા) હોય તેમાં અલ્પબહુત્વનો વિચાર કયો હોય તો ઉચિત ગણાય. પણ જે મૂળથી જ અનલિલાધ્ય (ખોલી ન શકાય તેવા) છે, તેમાં બહુત્વરૂપ હેતુ આપવો નિષ્ફળ છે. વળી શેષજ્ઞાનોપલબ્ધ ભાવો બહુ હોવાથી, જેમ કહી શકાતા નથી, તેમ મતિ-શ્રુતોપલબ્ધ ભાવો પણ બહુ હોવાથી, કહી શકાતા નથી; ઇત્યાદિ સર્વ ઉપર જ કહી ગયા છીએ, એટલે અહીં ‘બહુત્વરૂપ’ હેતુ આપવામાં આવે તો પુનરુક્તિ દોષ પ્રાપ્ત થાય.

પ્રશ્ન:-ઉપર જે કહ્યું છે તે ઠેકાણે શેષજ્ઞાનોમાંથી મતિજ્ઞાનજ કહ્યું છે, અને અહીં તો અવધિઆદિ જ્ઞાનો પણ કહ્યાં છે; તેથી ‘બહુત્વ’ હેતુ આપવો બેધર્મ.

ઉત્તર:-ત્યાં મતિના ઉપલક્ષણથી અવધિ આદિ જ્ઞાનોમાં પણ તે હેતુ બાણી લેવો.

પ્રશ્ન:-જે એમ હોય, તો શ્રુતજ્ઞાનને પણ પૂર્વે ‘બહુત્વ’ રૂપ હેતુ કહ્યો છે, તો પછી ફરી અહીં એ હેતુ શામાટે કહ્યો છે ?

ઉત્તર:-શ્રુતોપલબ્ધ ભાવો બહુ હોવાથી કહી શકાતા નથી, અને શેષજ્ઞાનોપલબ્ધ ભાવો સ્વભાવથીજ અનલિલાધ્ય હોવાથી કહી શકાતા નથી. આ પ્રમાણે વિષયનો વિભાગ જણાવવાને તે હેતુ અહીં પુનઃ કહ્યો છે.

પ્રશ્ન:-મતિ આદિ જ્ઞાનોથી ઉપલબ્ધ ભાવોમાંના કેટલાક ભાવો અલિલાધ્ય છે, તો પછી એમ કેમ કહ્યો છે કે શેષજ્ઞાનોપલબ્ધ ભાવો સ્વભાવથી જ અનલિલાધ્ય છે.

ઉત્તર:-એ અનલિલાધ્ય કહ્યા છે તે શ્રુતવિષયપણે અનલિલાધ્ય કહ્યા છે, ખીણ રીતે નહિ; માટે એથી કંઈ વિરોધ નથી.

કત્તો ઇત્તિયમેત્તા, ભાવસુય-મરૂણ પજ્જયા જેસિ ? ।

માસદ્ અણંતમાગં, મણ્ણહ જન્હા સુપ્પમિહિયં ॥૧૪૦॥

પણ્ણવણિજ્જા માવા, અણંતમાગો ડ અણ્ણમિલ્લપ્પાણં ।

પણ્ણવણિજ્જાણં પુણ, અણંતમાગો સુયનિવદ્ધો ॥૧૪૧॥

જં ચોદ્ધસપુલ્લધરા, છટ્ઠાણગયા પરોપ્પરં હોંતિ ।

તેણ ડ અણંતમાગો, પણ્ણવણિજ્જાણ જં સુત્તં ॥૧૪૨॥

અક્કરલંમેણ સમા, ક્કગહિયા હોંતિ મરૂવિસેસેહિ ।

તેડવિ ય મરૂવિસેસે, સુયનાણવ્વંતરે જાણ ॥૧૪૩॥

જે અક્કરાણુસારેણ, મરૂવિસેસા તયં સુયં સવ્વં ।

જે ડણ સુયનિરવેક્કા, સુદ્ધં ચિય તં મરૂનાણં ॥૧૪૪॥

ભાવશ્રુત અને મતિનાં એટલા પર્થોયો શાથી છે કે જેનો અનન્તમો ભાગજ ખોલાય છે ? ઉત્તર:-સૂત્રમાં કહ્યું છે કે-અલિલાધ્ય ભાવો અનલિલાધ્યભાવોના અનન્તમા ભાગે છે, અને અલિલાધ્યભાવોનો અનન્તમો ભાગજ શ્રુતમાં યોગ્યભાવો છે. જે કારણથી

ચૌદપૂર્વધરે પરસ્પર ઇસ્થાનગત હોય છે. તે કારણથી જે સૂત્ર છે તે પ્રરૂપણીયભાવેના અનન્તમા ભાગ છે. અક્ષરલાસવડે (સર્વ) ચૌદપૂર્વધરે સમાન છે, (પણ) મતિવિશેષથી તેઓ ન્યૂનાધિક હોય છે, તે મતિવિશેષે પણ શ્રુતજ્ઞાનની અભ્યન્તર છે. જે અક્ષરાનુસારે (શ્રુતગ્રંથાનુસારે) મતિવિશેષે થાય છે તે સર્વ શ્રુત છે, અને જે શ્રુતની અપેક્ષા વિના થાય છે તે નિશ્ચય મતિજ્ઞાન છે. ૧૪૦-થી-૧૪૪

પ્રશ્ન :-પ્રભો ! ભાવશ્રુત અને મતિજ્ઞાનમાં જણાવેલા ભાવો એટલા બધા શાથી કહ્યા છે કે જેનો અનન્તમા ભાગજ આખા જીવન પર્યન્તમાં ખોલી શકાય છે ?

ઉત્તર :-આગલ કહેવાશે તે પ્રનાણે આગમમાં મતિશ્રુતનાં ભાવા તેટલા જણાવેલ છે. જેવા કે ઉર્ધ્વ-અધો-અને તિર્જાંલોકમાં રહેલા પૃથ્વી-ભવન-વિમાન-નક્ષત્ર-તારા-ચંદ્ર-સૂર્ય-અહ વિગેરે સર્વ પ્રરૂપણીય ભાવો (વચનથી કહી શકાય તેવા પદાર્થો) અનભિલાખ્ય ભાવોના અનન્તમા ભાગે છે, અને તે પ્રરૂપણીયભાવેનો અનન્તમા ભાગજ ચૌદપૂર્વરૂપ શ્રુતમાં ગણધર ભગવાનોએ રચેલો છે.

પ્રશ્ન :-પ્રરૂપણીયભાવોના અનન્તમા ભાગજ શ્રુતમાં રચાએલો છે એમ શાથી જણાય ? ૧૪૧.

ઉત્તર :-કારણકે ચૌદપૂર્વધરે ન્યૂનાધિકપણે છ સ્થાનપતિત હોય છે. એટલે કે કોઈ ઉત્કૃષ્ટ પૂર્વધર સર્વ અભિલાખ્ય વસ્તુને બણે છે. તેમનાથી બીજાઓ હીન-હીનતરઆદિ બણે છે. એ માટે આગમમાં કહ્યું છે કે-“અણન્તભાગહીને વા અસંલેક્ષ્યભાગહીને વા સંલેક્ષ્ય-ભાગહીને વા સંલેક્ષ્યગુણહીને વા, અસંલેક્ષ્યગુણહીને વા, અણન્તગુણહીને વા.” કોઈ અનન્તમા ભાગે હીન હોય, કોઈ અસંખ્યાતમા ભાગે હીન હોય, કોઈ સંખ્યાતમા ભાગે હીન હોય, કોઈ સંખ્યાતગુણે હીન હોય, કોઈ અસંખ્યાતગુણે હીન હોય, અને કોઈ અનન્તગુણે હીન હોય. જે સર્વથી થોડા અભિલાખ્ય ભાવોને બણે છે તે જઘન્ય ચૌદ પૂર્વધર હોય છે, તેમનાથી જે વધારે વધારે અભિલાખ્ય ભાવોને બણે, તે અધિક-અધિકતરઆદિ હોય છે. એ સંખ્યામાં પણ કહ્યું છે કે-“અણન્તભાગઅભિહિ વા, અસંલેક્ષ્યભાગઅભિહિ વા, સંલેક્ષ્ય-ગુણઅભિહિ વા. સંલેક્ષ્યગુણઅભિહિ વા, અસંલેક્ષ્યગુણઅભિહિ વા, અણન્તગુણઅભિહિ વા. એટલે કોઈ અનન્તભાગે અધિક હોય, કોઈ અસંખ્યાતમે ભાગે અધિક હોય, કોઈ સંખ્યાતમે ભાગે અધિક હોય, કોઈ સંખ્યાતગુણે અધિક હોય, કોઈ અસંખ્યાતગુણે અધિક હોય અને કોઈ અનન્તગુણે અધિક હોય. આ પ્રમાણે ચૌદપૂર્વધરે છ સ્થાનપતિત હોય છે, તેથીચૌદપૂર્વરૂપ સૂત્ર પ્રરૂપણીયભાવોના અનન્તમા ભાગેજ છે. જેટલા પ્રરૂપણીય ભાવો છે તેટલા સર્વસૂત્રમા ચોળેલા હોય તો, તેને બણનારાઓ સમાન જ્ઞાતા થાય, પણ ઇસ્થાનપતિત ન થાય. ૧૪૨.

પ્રશ્ન :-જે ચૌદપૂર્વધરે હોય તેઓમાં પરસ્પર ન્યૂનાધિકપણું શાથી થાય છે.

ઉત્તર :-બધા ચૌદપૂર્વધરે ચૌદપૂર્વગત અક્ષરનાલાસથી તો સમાન છે, પરન્તુ મતિવિશેષથી (ક્ષેત્રપશમની વિચિત્રતાથી ચક્રોક્ત અક્ષરલાસને અનુસારી બાણવા યોગ્ય પદાર્થ વિષય સંબંધી વિચિત્રબુદ્ધિથી) હીન અધિક હોય છે. અહીં મતિવિશેષ કહેલ છે, તેથી આભિનિર્માધિકજ્ઞાન ન સમજવું, પણ શ્રુતબુદ્ધિ સમજવી. જે મતિવિશેષ વડે ચૌદ પૂર્વ બાણનારા ન્યૂનઅધિક હોય છે, તે પણ મતિવિશેષ, શ્રુતજ્ઞાનની અભ્યન્તર બાણવા, મતિજ્ઞાનની અભ્યન્તરગત ન બાણવા.

પ્રશ્ન :-જો ચૌદપૂર્વધરના મતિવિશેષો શ્રુત છે, તો તે મતિવિશેષો પણ નિશ્ચયે ઠિતજ્ઞાનજ બાણવા એ પ્રમાણે મૂળમાં કેમ ન કહ્યું, ? અને ‘અભ્યન્તર’ શબ્દ નકામો કેમ ગ્રહણ કર્યો ?

ઉત્તર :-જેમ અંગ તે અંગની અભ્યન્તર ગણાય છે, શ્રુતપણુ શ્રુતની અભ્યન્તરજ કહેવાય છે. એ કારણથી ‘અભ્યન્તર’ શબ્દ મૂળમાં ગ્રહણ કર્યો છે. અથવા તો છન્દોભંગ ન થાય તે માટે ગ્રહણ કર્યો છે.

તથા “સુયનાળમ્બન્તરે જાળ” એ પદનો અર્થ બીજી રીતે પણ થાય છે, તે આ પ્રમાણે; “શ્રુતજ્ઞાન” એ શબ્દવડે ચૌદપૂર્વરૂપ શ્રુત સમજવું, અને તેથી ગમ્ય અર્થોના ગ્રહણ કરવાવાળા મતિવિશેષો પણ ચૌદપૂર્વના અક્ષરલાભ શ્રુતની અંદરજ બાણવા, પરન્તુ ભિન્ન ન બાણવા. કારણકે ચૌદ પૂર્વવડે કેટલાક સાક્ષાત્ અને કેટલાક ગમ્યપણે એમ સર્વ અભિલાષ્ય પદાર્થ બાણી શકાય છે. તેથી ગમ્ય મતિવિશેષો પણ શ્રુતાનુસારી હોવાથી શ્રુતની અભ્યન્તરજ છે. ૧૪૩.

અક્ષરાનુસારે (શ્રુત ગ્રંથાનુસારે) જે મતિવિશેષો થાય છે, તે સર્વ શ્રુત છે, એ અનેકવાર કહ્યું છે અને જે ચર્ચાક્રાંત શ્રુતની અપેક્ષા વિના સ્વયં વસ્તુતત્ત્વ બાણનારૂપ મતિવિશેષો થાય છે, તે શુદ્ધ મતિજ્ઞાન છે. એવી રીતે એ પણ અનેક પ્રકારે પૂર્વે કહેલું છે. આ પ્રમાણે હોવાથી ચૌદપૂર્વગત અક્ષરોના અનુસારે ઉત્પન્ન થતા મતિવિશેષો તે સર્વે શ્રુતજ્ઞાનજ છે. ૧૪૪.

અહીં સુધી દ્રવ્યશ્રુતાદિનું સ્વરૂપ બતાવવાને “બુદ્ધિદિદ્ધે અત્યે” ઇત્યાદિ મૂળ ૧૨૮ મી ગાથાની વ્યાખ્યા કરી, અને “કેઈ બુદ્ધિદિદ્ધે” ઇત્યાદિ ૧૩૨મી ગાથાવડે કેટલાંક રૂપણ બતાવ્યાં, હજી પણ બીજાં વિશેષ રૂપણ બતાવવાને આચાર્યશ્રી પુનઃમતાન્તર જણાવે છે—

કેહ અમાસિજ્જન્તા, સુયમણુસરઓ વિ જે મહવિસેસા ।

મન્નંતિ તે મહ ચ્ચિય, માવસુયામાવઓ તણો ॥૧૪૫॥

કિહ મહ—સુયનાળવિદો, છટ્ઠાળગયા પરોપ્પરં હોજ્જા ! ।

માસિજ્જન્તં મોતું, જહ સવ્વં સેસયં વુદ્ધી ॥૧૪૬॥

સામન્ના વા વુદ્ધી, મહ—સુયનાળાઈં તીપ જે દિટ્ઠા ।

માસહ સંમવમેત્તં, ગહિયં ન ડ માસણમેત્તં ॥૧૪૭॥

મહસહિયં માવસુયં, તં નિયમમાસઓડવિ મહન્ના ।

મહસહિયંતિ જમુત્તં, સુઓવડત્તસ માવસુયં ॥૧૪૮॥

જે માસહ જેય તયં, સુયં તુ ન ડ માસઓ સુયં જેવ ।

કેહ મહ્ય વિદિટ્ઠા, જં દવ્વસુયત્તમુવર્થંતિ ॥૧૪૯॥

एवं धणिपरिणामं, સુયનાળં સમ્યહા મહન્નાળ ।

જં મિન્નસહાવાઈં, તાઈં તો મિન્નરૂલાઈં ॥૧૫૦॥

કેટલા એક આચાર્યો નહિ બોલતા મતિવિશેષો શ્રુતાનુસારી છતાં પણ તેને મતિરૂપ માને છે. (પણ એમ નથી.) કારણ કે એથી ભાવશ્રુતનો અભાવ થશે, જે સાધ્યમાણ સિવાયનું શેષ સર્વજ્ઞાન મતિરૂપ હોય તો મતિ-શ્રુતજ્ઞાની પરસ્પર પરસ્થાનગત કેવી રીતે થાય ? અથવા સામાન્ય બુદ્ધિ એટલે મતિ-શ્રુતજ્ઞાન; અને તે વડે જણાએલા અર્થને બોલે તે ભાવશ્રુત છે. (અહીં) બોલે એ શબ્દ સંભવ માત્રથી ગ્રહણ કરેલ છે, સાધ્યમાણતા માત્ર નહિ. તથા અસાધ્યમાણ છતાં પણ તે ભાવશ્રુત નક્કી મતિસાહિત છે. અને તે સિવાયનું મતિજ્ઞાન છે. (અહીં) ‘મતિસાહિતપણું’ કહ્યું છે, તે શ્રુતમાં ઉપયોગવાળાને સમજવું, જેને વક્તા બોલે છે જ, તે શ્રુત છે, પણ સાધ્યમાણ શ્રુત જ છે, એમ નહિ, કારણ કે કેટલાક ભાવો મતિથી પણ દષ્ટ છે, જે દ્રવ્યશ્રુતપણું પામે છે. એ પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાન ધ્વનિ પરિણામવાળું છે, અને મતિજ્ઞાન ઉભય પ્રકારે છે, જેથી તે ભિન્ન સ્વભાવવાળાં છે, તેથી તે ભિન્નસ્વરૂપવાળાં પણ છે. ૧૪૫-૧૫૦.

કેટલાક વ્યાખ્યા કરનારાઓ, જે અમુક મતિવિશેષ શ્રુતને અનુસારી હોવા છતાં તેમાં શબ્દપ્રવૃત્તિ ન થવાથી, કેવળ હ્રદયમાં સ્ફુરણમાન થાય છે, તેથી તેને મતિજ્ઞાન જ માને છે. તેઓનું એ મનતઃ યોગ્ય નથી, કારણ કે એમ માનવાથી ભાવશ્રુતનો સર્વથા અભાવ થાય છે, એ સંબંધી પૂર્વે ૧૩૨-૧૩૩મી ગાથામાં વિસ્તારથી કહ્યું છે, એટલે ફરી અહીં નથી કહેતા. ૧૪૬.

વળી જે બોલતા સિવાયનું શેષ સર્વજ્ઞાન મતિ હોય, તો મતિ-શ્રુતજ્ઞાની પરસ્પર સ્વસ્થાનમાં પરસ્થાનપતિત કેવી રીતે થાય ? ન જ થાય. કારણ કે આખા જીવન પર્યંત મતિ-શ્રુત વડે જણાએલા અર્થોનો અનન્તમો ભાગ જ બોલી શકાય છે. તેથી કરીને મતિજ્ઞાની શ્રુતજ્ઞાની કરતાં નિરન્તર અનન્તગુણા અધિક જ હોય, અને શ્રુતજ્ઞાની બીજાઓ કરતાં હમેશા અનન્તગુણહીન જ હોય. એ પ્રમાણે જે સાધ્યમાણ સિવાયનું શેષ સર્વ જ્ઞાન મતિ હોય, તો પરસ્પર સ્વસ્થાનમાં પરસ્થાનમાં પતિત ન થાય, અને સ્વસ્થાનમાં પણ શ્રુતજ્ઞાની બીજા શ્રુતજ્ઞાની કરતાં સંખ્યાતગુણહીન વા અધિક થાય. પરન્તુ અસંખ્યાત કે અનન્તગુણ ન્યૂનાધિક ન થાય. કારણ કે ભાષક એવા ચૌદ પૂર્વધરને સંખ્યાત વર્ણના આયુષ વડે અસંખ્યાત કે અનન્તગુણ ભાષણ સંભવે નહિ, આ દ્રષણ જણાવવાને માટે જ અહીં મતાન્તર જણાવેલ છે, નહિ તો પાછલ ૧૩૨મી ગાથામાં આ સર્વ હંકીકત કહેલ જ છે.

“બુદ્ધિદિઠુ અથે” ઈત્યાદિ કહેલ ૧૨૮મી પૂર્વગત ગાથાનું વ્યાખ્યાન શ્રુતનું સ્વરૂપ બતાવવાને કહ્યું, અહીં મતિ-શ્રુતનો લેદ કહેવો એ જ પ્રસ્તુત છે, તેથી મતાન્તરથી લેદ બતાવીને તેનાં દ્રષણ જણાવ્યાં. હવે સાધ્યકાર મહારાજ પોતાના અભિપ્રાય મુજબ મતિ-શ્રુતનો દોષ રહિત જે લેદ છે તે જણાવવાને પુનઃ ૧૨૮મી ગાથાનું વ્યાખ્યાન કરે છે.

“બુદ્ધિદિઠુ અથે” એ ગાથામાં જે બુદ્ધિ કહી છે તે મતિ-શ્રુત રૂપ સામાન્ય બુદ્ધિ સમજવી. એ સામાન્ય બુદ્ધિથી જણાએલા ભાવોમાંથી, જે ભાવોને વક્તા બોલે તે ભાવ-શ્રુત છે. ‘બોલે’ એ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે-તે સ્થળમાં અથવા બીજા સ્થળમાં, તે કાળે અથવા અન્યકાળે, તે પુરૂષથી અથવા અન્યપુરૂષથી, સામગ્રી પ્રાપ્ત થયે તે ભાવો બોલી શકાય. અર્થાત્ જે ભાવો અન્તરમાં સ્ફુરણમાન થાય છે, તે ભાવો નહિ બોલાતા છતાં પણ કહેવાને યોગ્ય હોવાથી ભાવશ્રુત છે; પણ બોલતા પદાર્થો જ ભાવશ્રુત છે એમ

નહિ. આમ હોવાથી મતિ વડે જણાએલા અનસિદ્ધાપ્ય ભાવો ભાષણને અયોગ્ય હોવાથી ભાવશ્રુત નથી, અને મતિથી જણાએલા સર્વે અસિદ્ધાપ્ય ભાવો, નહિ બોલાતા છતાં પણ બોલાવાની યોગ્યતાવાળા હોવાથી તે ભાવશ્રુત છે.

પ્રશ્ન :-સામાન્ય બુદ્ધિથી જણાએલા અર્થો જે ભાષણ યોગ્ય છે, તે જો ભાવશ્રુત છે, તો પછી મતિજ્ઞાનાન્તર્ગત અપાયરૂપ વિચારમાં જણાતા અર્થ પણ ભાવશ્રુત બનશે. કેમકે તે પણ ભાષણને યોગ્ય છે.

ઉત્તર :-શ્રુત અને મતિ સહિત જે ભાવોને બોલવામાં આવે છે તે ભાવો ભાવશ્રુત છે, બીજા નહિ. તેથી શ્રુત ઉપયોગવન્તને જ ભાષણ યોગ્ય અર્થોનો વિચાર કરતાં, ભાવશ્રુત સિદ્ધ થાય છે. તથા શ્રુતાનુસરણના અભાવે શ્રુતોપયોગ નથી હોતો, તેથી મતિ વડે ચિન્તિત અર્થ ભાષણ યોગ્ય છતાં પણ ભાવશ્રુત નથી.

પ્રશ્ન :-અહીં મતિ-શ્રુતાત્મક સામાન્ય બુદ્ધિ કહી છે, પણ આપે તો શ્રુતોપયોગને અહંણુ કર્યો, ત્યારે પદ્ધતિ મતિથી દ્રષ્ટ છે, એમ કેમ સંભવે ? કારણ કે બધા શ્રુતોપયોગ હોય ત્યાં પદ્ધતિ શ્રુતરૂપ બુદ્ધિના જ વિષય હોઈ શકે છે. પણ મતિરૂપ બુદ્ધિના વિષય નહિ બને.

ઉત્તર :-શ્રુત મતિપૂર્વક છે અને તેથી જે પદ્ધતિ શ્રુતજ્ઞાનના વિષય હોય, તે મતિજ્ઞાનના પણ વિષય હોય છે જ. તાત્પર્ય એ છે કે-શ્રુતજ્ઞાનમાં ઉપયુક્ત પ્રાણી સામાન્ય-બુદ્ધિથી જણાએલા અર્થોને સામગ્રી સંભવે બોલે છે, તે ભાવો-પદ્ધતિ ભાવશ્રુત છે.

પ્રશ્ન :-અર્થોને ભાવશ્રુત કેમ કહી શકાય ? જ્ઞાનને જ ભાવશ્રુત કહેવું યોગ્ય છે.

ઉત્તર :-તારૂં કથન સત્ય છે, પરંતુ અહીં વિષય અને વિષયીના અલેક્ષ આરોપ કરીને, ભાવશ્રુતમાં જણાતા અર્થોને ભાવશ્રુત કહ્યું છે. આ ભાવશ્રુતથી જે ભિન્ન હોય તે મતિ બાજુથી. અર્થાત્ જે ઘટાદિ પદ્ધતિ અસિદ્ધાપ્ય છતાં, શ્રુતાનુસારીપણાના અભાવે શ્રુતનાં ઉપયોગપૂર્વક વિચારાતા નથી, અને જે પદ્ધતિ અર્થબોધક નિચત શબ્દોના અભાવે મૂળથી જ અનસિદ્ધાપ્ય છે, તે પદ્ધતિ જે વિજ્ઞાનમાં જણાય તે મતિજ્ઞાન છે, પણ શ્રુત નથી, કેમકે અસિદ્ધાપ્ય વસ્તુ વિષયવાદી મતિમાં શ્રુત અનુસારીપણાને અભાવ છે અને અનસિદ્ધાપ્ય વસ્તુ વિષયવાદી મતિમાં બોલવાની અયોગ્યતા છે. ૧૪૭-૧૪૮.

બુદ્ધિદ્રષ્ટ અર્થોમાંથી જે ભાવોને કોઈ પણ વખતે સંભવમાત્રથી વક્તા બોલે છે જ તે શ્રુત છે, એમ નિશ્ચય બાજુવું; પરંતુ જે ભાવો બોલાય છે, તે ભાવો શ્રુત જ છે એમ નિશ્ચયથી ન સમજવું, કારણ કે કેટલાક અસિદ્ધાપ્ય ભાવો મતિ વડે જણાએલા હોય છે, તે અવગ્રહથી અહંણુ કરેલા હોય, ઘડાથી વિચારેલા હોય, અને અપાયથી નિશ્ચય કરાયા હોય છે, તે અસિદ્ધાપ્ય ભાવો શબ્દરૂપ દ્રવ્ય શ્રુત વડે બોલાય છે, તેથી દ્રવ્યશ્રુત બને છે. જો બોલાતા ભાવોને શ્રુત જ કહીએ કહીએ, તો ઉપર કહેલા અસિદ્ધાપ્ય અર્થો પણ શ્રુત બની જાય. પણ એમ માનવું તે ઈષ્ટ નથી, કારણ કે એમાં શ્રુતાનુસારીપણાના અભાવે શ્રુતના ઉપયોગનો અભાવ છે. ૧૪૯.

ઉપર કહ્યામુજબ કેવળ અસિદ્ધાપ્ય અર્થ વિષયી સર્વશ્રુત જ્ઞાન, ધ્વનિપરિણામવાળું જ છે. (શબ્દનો પરિણામ જેમાં હોય તે ધ્વનિપરિણામ કહેવાય છે. તેવો ધ્વનિપરિણામ શ્રુતાનુસારીપણે ઉપજાવેલો હોય છે, એમ માનેલ છે. વળી શ્રુતજ્ઞાન સંકેતકાળભાવિ

પરોપદેશરૂપ અને શ્રુતગ્રંથરૂપ એમ બે પ્રકારે છે. તેથી શબ્દ પણ બે પ્રકારનો માનેલ છે. તદ્વતુસાર ઉત્પન્ન થએલા જ્ઞાનમાં ધ્વનિપરિણામ હોય છે.) મતિજ્ઞાન તો શબ્દ-પરિણામવાળું અને શબ્દપરિણામવિનાનું એમ બે પ્રકારે છે, કારણ કે તેનાં વિષય અસિદ્ધાપ્ય તથા અનસિદ્ધાપ્ય પદાર્થો છે. શ્રુતની અપેક્ષા વિના સ્વમતિથી જ વિચારી શકાય એવા, અસિદ્ધાપ્ય ભાવોમાં ધ્વનિપરિણામ થાય છે, અને અનસિદ્ધાપ્ય ભાવવાળા મતિ-જ્ઞાનમાં ધ્વનિપરિણામ નથી થતો, કારણ કે જેમ નાલિકેરદ્રોપમાંથી આવેલો મનુષ્ય અગ્નિ વિગેરેને તેમજ દૂધ-શેરડી-ગોળ-સાકર વિગેરેની મધુરતા અને તેની તરતમતા પોતે બાણતાં છતાં પણ તદ્વાચક શબ્દના અભાવે વિચારી શકતો નથી અને બીજાને કહી શકતો પણ નથી.

વળી અસિદ્ધાપ્ય ભાવો કરતાં અનસિદ્ધાપ્ય ભાવો અનન્તશુણ્ય છે, તેથી મતિજ્ઞાન અસિદ્ધાપ્ય તથા અનસિદ્ધાપ્ય વસ્તુના વિષયવાળું હોવાથી, શબ્દપરિણામવાળું અને શબ્દપરિણામવિનાનું છે. આ કારણથી મતિ અને શ્રુત સ્વામિ-કાળ-કારણઆદિવડે સમાન છતાં પણ સિદ્ધસ્વભાવવાળાં માનવાં; કેમકે શ્રુત ધ્વનિપરિણામવાળું છે. અને મતિ ધ્વનિ-પરિણામવાળું તથા ધ્વનિપરિણામ વિનાનું એમ ઉભય સ્વભાવવાળું છે. ૧૪૫ થી ૧૫૦.

‘‘બુદ્ધિદિદ્ધે અથે જે ભાસઈ તં સુથં મઈસહિય’’ એ ૧૧૮મી ગાથાના ‘પૂર્વાર્ધનું’ વ્યાખ્યાન ‘‘સામન્ના વા યદ્ધી’’ ઇત્યાદિ ૧૪૭મી ગાથાવડે કર્યું. હવે ‘‘ઇચરત્થવિહોબ્બ સુથં ઉવલદ્ધિસમં જઈ ભણ્ણેબ્બા.’’ એ ઉત્તરાર્ધનું વ્યાખ્યાન વિસ્તારથી કરે છે.

इयर त्ति महन्नाण, तओ वि जइ होइ सहपरिणामो ।

तो तम्मि वि कि न सुयं, मासह जं नोवलद्विसमं ॥१५१॥

अभिलप्पा—ऽणमिलप्पा, उवलद्धा तस्समं च नो मणइ ।

तो होउ उभयरूवं, उभयसहावैतिकाऊणं ॥१५२॥

जं मासह तं पि जओ, न सुयादेसेण किन्तु समईए ।

न सुओवलद्वितुल्लंति, वा जओ नोवलद्विसमं ॥१५३॥

ધતર એટલે મતિજ્ઞાન તેમાં પણ જે શબ્દપરિણામ થાય, તો તે પણ શ્રુતજ્ઞાન કેમ નહિ. ? જે ઉપલબ્ધિ સમાન એટલે હોય છે તે (તેટલું) બોલાતું નથી. અસિદ્ધાપ્ય-અનસિદ્ધાપ્ય ભાવો જેને ઉપલબ્ધ થએલા છે એવો મતિજ્ઞાની અસિદ્ધાપ્ય-અનસિદ્ધાપ્ય પદાર્થોની ઉપલબ્ધિ સમાન બોલી શકતો નથી. જે એમ બોલી શકતો હોય તો મતિજ્ઞાન ઉભયસ્વભાવવાળું હોવાથી ઉભયસ્વરૂપવાળું થાય. જે કારણથી (મતિજ્ઞાની જે બોલે છે તે શ્રુતાદેશથી નથી બોલતો, પણ સ્વમતિથીજ બોલે છે. તેથી તે ઉપલબ્ધિસમાન નથી) અથવા જે કારણથી શ્રુતોપલબ્ધિતુલ્ય નથી તેથી ઉપલબ્ધિ સમાન પણ નથી. ૧૫૧ થી ૧૫૩. ૧૨૮ મી મૂળગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં ‘‘ઇચરત્થવિ હોબ્બ સુથ’’ એ પદમાં ધતર શબ્દથી મતિજ્ઞાન સમજવું.

પ્રશ્ન :-મતિમાં પણ શબ્દ પરિણામ થાય છે તો, તેમાં શ્રુતજ્ઞાન કેમ નથી માનતા ? કેમકે ‘‘ઉભયહા મદ્જાણ’’ મતિજ્ઞાન શબ્દપરિણામવાળું અને શબ્દપરિણામ વિનાનું એમ બે

પ્રકારે છે. આ વચનથી મતિમાં પણ શબ્દપરિણામ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે, તો તેમાં ભાવશ્રુતરૂપતા માનવી બેઠાંએ.

ઉત્તર :-મતિજ્ઞાની ઉપલબ્ધિસમાન બોલતા નથી, તેથી તેમાં શ્રુતરૂપતા નથી. કારણકે અભિલાષ્ય તથા અનભિલાષ્ય ભાવો મતિજ્ઞાનથી જણાય છે, પણ તે ભાવોને ઉપલબ્ધિ પ્રમાણે કહી શકાતા નથી, અને અનભિલાષ્ય ભાવો તો સર્વથા કહી શકાય એવાજ નથી. ૧૫૧.

પ્રશ્ન :-જો એમ હોય તો મતિજ્ઞાન શ્રુતરૂપ તથા મતિરૂપ, એમ ઉભય સ્વરૂપવાળું થયું. કેમકે અભિલાષ્ય તથા અનભિલાષ્ય વસ્તુના વિષયવાળું હોવાથી, તે બે સ્વભાવવાળું છે, તેમાં જે અભિલાષ્ય ભાવોને બાણે છે, તથા બોલે છે, તે શ્રુતજ્ઞાન થશે. અને જે ભાષણને અયોગ્ય એવા અનભિલાષ્ય ભાવોને બાણે છે, તે મતિજ્ઞાન થશે. ૧૫૨.

ઉત્તર :-મતિજ્ઞાની અભિલાષ્ય વસ્તુનીઉપલબ્ધિમાં કંઈક બોલે છે, પરન્તુ તે શ્રુતાદેશથી નથી બોલતો, માત્ર સ્વમતિથી જ બોલે છે, માટે તે શ્રુત નથી. અર્થાત્ પદોપદેશ અને શ્રુતઅંથના અનુસારે વિચારીને જ્યારે બોલાય ત્યારે શ્રુતનાં ઉપયોગવંતને શ્રુતજ્ઞાન થાય, પરન્તુ જ્યાં સ્વમતિથી વિચારીને બોલાય છે ત્યાં (શ્રુતનુ અનુસરણ તથા શ્રુતનો ઉપયોગ) ન હોવાથી મતિજ્ઞાન જ છે.

એ પ્રમાણે “ભાસઈ જ” નોવલક્ષિસમ” એ ૧૫૧ મી ગાથાના અવચવનુ ૧૫૨મી ગાથાથી વ્યાખ્યાન કરતાં કહ્યું કે-મતિજ્ઞાની મતિજ્ઞાનોપલબ્ધિ સમાન બોલી શકતો નથી માટે ત્યાં ઉપલબ્ધિસમાન ભાષણ નથી, અને તેથી મતિજ્ઞાન શ્રુતરૂપ નથી, અને શ્રુતજ્ઞાની અભિલાષ્યભાવોને બાણે છે, અને બોલે છે, માટે ત્યાં ઉપલબ્ધિ સમાન ભાષણ છે, અને તેથી શ્રુતમાં શ્રુતરૂપતા છે.

અથવા મતિજ્ઞાની શ્રુતોપલબ્ધિ તુલ્ય બોલી શકતો નથી તેથી મતિજ્ઞાનીનું ભાષણ શ્રુતોપલબ્ધિ નથી માટે તેમાં શ્રુતરૂપતા પણ નથી, એટલે કે શ્રુતોપલબ્ધિમાં પદોપદેશ અર્હદવચનરૂપ શ્રુતાનુસારે ઉપલબ્ધિ-જણાએલા અર્થોને બોલે છે, અને મતિ-ઉપલબ્ધિમાં તો મતિથી ઉપલબ્ધિ અર્થોનેજ બોલે છે, માટે મતિજ્ઞાનીનું ભાષણ શ્રુતોપલબ્ધિસમાન નથી અને તેથી તેમાં શ્રુતરૂપતા પણ નથી. ૧૫૧ થી ૧૫૩.

અહાં સુધી ‘સોધન્દિઓવલક્ષિ’ ઇત્યાદિ ૧૧૭ મી મૂળગાથાવડે તત્ત્વથી શ્રુતજ્ઞાન શ્રોતેન્દ્રિયનો જ વિષય છે, અને મતિજ્ઞાન સર્વ ઇન્દ્રિયનો વિષય છે. એ પ્રમાણે મતિ-શ્રુતનો ભેદ જણાવ્યો. એ ભેદ જણાવવાના ક્રમમાં “બુદ્ધિદિઠે અત્થે” ઇત્યાદિ ૧૨૮મી ગાથા કહી છે, તે ગાથાવડે દ્રવ્યશ્રુત અને ભાવશ્રુતરૂપ ઉભયશ્રુત કહીને, મતિ શ્રુતનો ભેદ જણાવ્યો. એ પ્રમાણેનો ભેદ હોવાથી મતિ-શ્રુતનો ઇન્દ્રિયવિભાગથી પણ ભેદ નિશ્ચિત થયો.

હવે વલ્ક (છાલ) અને શુભ (દોરડાના) ઉદાહરણથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ જણાવે છે.

અન્ને મન્નંતિ મહુ, વગસમા સુંવસરિસયં સુત્તં ।

દિટ્ઠન્તોડયં જુત્તિ, જહોવળીઓ ન સંસહઈ ॥૧૫૪॥

માવસુયામાવઓ સંકરઓ નિવિસેસમાવઓ ।
 પુવ્વુત્તલક્ષણાઓ, સલક્ષણાવરણમેયાઓ ॥૧૫૫॥
 કપ્પિજ્જેજ્જ વ સો માવ—દવ્વસુત્તોસુ તેસુવિ ન જુત્તો ।
 મદ્—સુયમેયાવસરે, જહા કિ સુયવિસેસેણં ! ॥૧૫૬॥
 અસુયક્ષરપરિણામા વ, જા મદ્દં વગ્ગકપ્પણા તમ્મિ ।
 દવ્વસુયં સુમ્બસમં, કિં પુણ તેસિં વિસેસેણં ॥૧૫૭॥
 હહ્હં જેણાહિકઓ, નાણવિસેસો ન દવ્વ—માવાણં ।
 ન ય દવ્વ—માવમેત્તોડવિ, જુજ્જણ સોડસમંજસઓ ॥૧૫૮॥
 જહ વગ્ગા સુવત્તણમુવેંતિ સુવં ચ તં તઓડણણં ।
 ન મદ્દં તહા ધ્વણિત્તણમુવેદ્દ જં જીવમાવો સા ॥૧૫૯॥
 અહ ઉવયારો કીરદ્દ, પમવદ્દ અત્થંતરંપિ જં જત્તો ।
 તં તમ્મયતિ મણ્ણદ્દ, તો મદ્દપુવ્વં જઓ મણિયં ॥૧૬૦॥
 માવસુયં તેણ મદ્દ, વગ્ગસમા સુવસત્તિસયં તં ચ ।
 જં ચિત્તેક્કણ તયા, તો સુયપરિવાદિમણુસરદ્દ ॥૧૬૧॥

ખીલ્લ્યા મતિને વલ્કસમાન અને શ્રુતને શુ'બસમાન માને છે, જે રીતે આ દૃષ્ટાન્ત થોળેલ છે, તેવી રીતે તે યુક્તિવાળું નથી. ભાવશ્રુતના અભાવથી, સાંકર્યથી; નિર્વિશેષ ભાવથી, પૂર્વોક્ત લક્ષણલેહથી અને સ્વલક્ષણ આવરણલેહથી (એ દૃષ્ટાન્ત યુક્તિ સંગત નથી.) અથવા ભાવશ્રુત અને દ્રવ્યશ્રુતમાં લેહ માનવામાં આવે તો તે પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે મતિશ્રુતના લેહનો અવસર છતાં દ્રવ્ય અને ભાવશ્રુતના લેહથી શું (પ્રયોજન છે)? અથવા અશ્રુતાક્ષરપરિણામવાળી મતિમાં છાલની કલ્પના અને દ્રવ્યશ્રુતમાં દોરડાની કલ્પના કરવામાં આવે, તો એ પ્રમાણે યેના લેહ વડે શુ' ? અહીં જ્ઞાનના લેહનો અધિકાર છે, દ્રવ્ય-ભાવશ્રુતના લેહનો અધિકાર નથી, તેથી દ્રવ્ય-ભાવશ્રુતનો લેહ અયોગ્ય હોવાથી અહીં ઘટતો નથી. જેમ છાલ તે જ દોરડું થાય છે, અને તે દોરડું તેનાથી લિન્ન નથી, તેવી રીતે મતિ ધ્વનિરૂપ બનતી નથી, કારણકે તે મતિ જીવ સ્વભાવરૂપ છે. ઉપચારથી એમ કહીએ છીએ અને તેથી અર્થોન્તર છતાં, જે જેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેની સાથે તન્મય કહેવાય છે, એમ કહેવામાં આવે, તો જે કારણથી મતિપૂર્વક ભાવશ્રુત કહ્યું છે તે કારણથી મતિ વલ્ક (છાલ) સમાન અને ભાવશ્રુત શુ'બ (દોરડા) સમાન છે; કેમકે મતિ વડે ચિન્તવૈને પછી શ્રુત પરિપાટીને અનુસરે છે. ૧૫૪-થી-૧૬૧.

કેટલાક આચાર્યો મતિને વલ્કસમાન માને છે, અને તે જ મતિમાં જ્યારે શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે શબ્દ સહિત મતિ એ શ્રુત કહેવાય છે, તે શ્રુત છાલથી થયેલ દોરડા સમાન છે, આ પ્રમાણે તેઓનું માનવું યોગ્ય નથી, કારણ કે-વલ્ક અને શુ'બનું દૃષ્ટાન્ત જે પ્રકારે તેઓએ અહીં આલતા વિષયમાં યોગ્ય છે તે પ્રકારે યુક્તિસંગત નથી. ૧૫૪.

મતિ પછી તરત જ શબ્દ માત્ર થવાથી ભાવશ્રુતનો અભાવ થશે. કદી એમ કહેવામાં આવે કે મતિસહિત શબ્દ તે ભાવશ્રુત થશે, તો તે અયોગ્ય છે, કારણ કે એથી મતિ-શ્રુતની મિશ્રતા થશે. અથવા સામાન્ય ભાવથી જે મતિજ્ઞાન તે જ ભાવશ્રુત એમ કહેવાથી બન્નેની એકતા થશે, સિનતા નહિ થાય તો શું હરકત છે ? એમ કહેવામાં આવે તો સ્વલક્ષણ અને સ્વઆવરણના ભેદથી બન્નેમાં ભેદ રહેતો નથી. ૧૫૫.

અથવા આ વલ્ક અને શુભના ઉદાહરણથી ભાવશ્રુત અને દ્રવ્યશ્રુતનો ભેદ માનવામાં આવે (ભાવશ્રુત કારણ હોવાથી વલ્ક-છાલ સમાન છે, અને દ્રવ્યશ્રુત કાર્ય હોવાથી શુભ-દોરડા સમાન છે.) તો તે ઠીક નથી, કારણ કે અહીં મતિ-શ્રુતનો ભેદ કહેવાનો અવસર છે, તેમાં ભાવશ્રુત અને દ્રવ્યશ્રુતનો ભેદ જણાવવો નિષ્પ્રયોજન છે. ૧૫૬

અથવા અશ્રુતાક્ષરપરિણામવાળી મતિમાં (શ્રુતાનુસારીપણા સિવાય કેવળ શબ્દમાત્ર-પરિણામયુક્ત મતિમાં) છાલની કલ્પના અને તે મતિજન્ય શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુતમાં દોરડાની કલ્પના માનવામાં આવે, તો આ ઉદાહરણથી આ બેમાં ભેદ યુક્તિયુક્ત થશે. અહીં “અશ્રુતાક્ષરપરિણામવાળી મતિ” એમ જે કહ્યું છે, તેનું કારણ એ છે કે જો શ્રુતાનુસારી અક્ષર પરિણામવાળી મતિ કહીએ, તો તે મતિ ભાવશ્રુતજ થાય, અને એથી પૂર્વની ગાથામાં કહ્યું છે, તેથી કંઈ વિશેષ ન જણાય, પર્યુદાસ અર્થવાળા નકારના (નિષેધના) આશ્રયથી તે મતિ અશ્રુતાનુસારીશબ્દથી સંબંધિત અહણ કરાઈ છે, શબ્દપરિણામ રહિત અવઅહરૂપ મતિ, અહીં અહણ કરાઈ નથી. કારણકે તેવી મતિથી શબ્દ ઉત્પન્ન થતો ન હોવાથી, તે પછી થનાર શુભ સમાન દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ થાય. એ પ્રમાણે ભેદ માનવામાં આવે, તો તે પણ યુક્તિ સંગત નથી, કેમકે અહીં અપ્રસ્તુત મતિ અને દ્રવ્યશ્રુતનો ભેદ કહેવાનું શુ પ્રયોજન છે. ? અહીં તો શ્રુતજ્ઞાન-અને મતિજ્ઞાનના ભેદની વિચારણા ચાલે છે, તેમાં દ્રવ્યશ્રુતની સાથે મતિનો ભેદ વિચારવાથી શો લાભ ? કંઈજ નહીં ૧૫૭

કારણકે જેવી રીતે છાલ પોતાથી અભિન્ન એવા દોરડા રૂપે પરિણામ પામવાથી દોરડું કહેવાય છે, અને તે દોરડું પણ તે છાલથી અભિન્નરૂપે રહેલ છે. તેવી રીતે મતિ ધ્વનિરૂપે પરિણામ પામતી નથી. કેમકે મતિજ્ઞાન એ આભિનિબોધિકસ્વરૂપે જીવનો સ્વભાવ છે, અને શબ્દ તો મૂર્ત હોવાથી જીવનો સ્વભાવ નથી. અમૂર્તપરિણામવાળી મતિ શબ્દરૂપ મૂર્ત પરિણામ કેવી રીતે પામે ? નજ પામે. માટે દૃષ્ટાન્ત અને દાદાન્તિકની વિપમતાથી એ ભેદ પણ ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે. ૧૫૮.

ઉપચાર વિધિનો આશ્રય કરીને વ્યાખ્યા કરીએ તો કંઈ દોષ નહિ આવે, કારણકે અર્થાન્તર છતાં જે જેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે તેની સાથે તન્મય કહેવાય છે. જેમકે “તે અપથ્ય આટલી બધી વિક્રિયા પામ્યું.” અથવા “તે એકજ વચન આટલો બધો વિપાક પામ્યું.” ઈત્યાદિ પ્રકારે ઉપચાર કરાય છે, તેમ ધ્વનિ જ્ઞાનમય નહિ છતાં પણ મતિગત જ્ઞાનમયતા ધ્વનિમાં ઉપચારથી કહેવાય છે. આ પ્રમાણે માનવાથી વલ્ક અને શુભના સાદૃશ્યપણાથી મતિ-શ્રુતમાં ભેદ સિદ્ધ થશે.

ઉપર મુજબ ઉપચારથી ભેદ માનવામાં આવે, તો તે પણ યુક્તિ વિનાનું છે. કારણ કે-આગમમાં મતિપૂર્વક ભાવશ્રુત કહ્યું છે, તે કારણથી મતિને વલ્ક સમાન અને ભાવશ્રુતને શુભ સમાન માનીને દૃષ્ટાન્તનો ઉપનય કરે કે જેથી ઉપચાર વિના પણ સર્વ યુક્તિસંગત

થાય. જેમ છાલ દોરડાતું કારણ છે તેમ મતિ પણ ભાવશ્રુતતું કારણ છે; તથા જેમ દોરડું છાલતું કાર્ય છે તેમ ભાવશ્રુત પણ મતિતું કાર્ય છે. કારણ કે મતિ વડે વિચારીને પછી વક્તા શ્રુત પરિપાટીતું અનુસરણ કરે છે. (વાચ્ય-વાચકભાવે પરોપદેશ-શ્રુતઅન્યની યોજના વસ્તુમાં કરે છે.) આ પ્રમાણે મતિ અને શ્રુતનો વલ્ક અને શુભની પેઠે કાર્ય-કારણ ભાવથી લેહ સિદ્ધ થાય છે, અને એજ પ્રમાણે દૃષ્ટાન્તનો ઉપનય પણ ઘટે છે. પણ બીજાના કહ્યા પ્રમાણે નથી ઘટતો. ૧૫૪-થી-૧૬૧.

હવે અક્ષર અનક્ષરના લેહથી મતિ-શ્રુતનો લેહ બહાવે છે.

અન્ને અણક્ષર-ડક્ષરવિસેસઓ મહ-સુયાઈ મિંદંતિ ।
 જં મઢનાળમળક્ષરમક્ષરમિયરં ચ સુચનાળં ॥૧૬૨॥
 જહ મહઅળક્ષર ચ્ચિચ, મવેઝજ નેહાદબો નિમિલપ્પે ।
 થાણુ-પુરિસાઈપજ્જાયવિવેગો કિહ ણુ હોઝ્જાહિ ॥૧૬૩॥
 સુચનિસ્સિયવયળાઓ, અહ સો સુચઓ મઓ ન બુદ્ધીઓ ।
 જહ સો સુચવાચારો, તઓ કિમન્નં મઢનાળં ॥૧૬૪॥
 અહ સુચઓ વિ વિવેગં, કુળઓ ન તયં સુચં સુચં નત્થિ ।
 જો જો સુચવાચારો, અન્નો વિ તઓ મઈ જન્હા ॥૧૬૫॥
 મહકાલે વિ જહ સુચં, તો જુગવં મહ-સુઓવઓગા તે ।
 અહ નેવં ઇગયરં, પવજ્જઓ જુજ્જણ ન સુચં ॥૮૭॥૧૬૬॥
 જહ સુચનિસ્સિયમક્ષરમણુસરઓ તેળ મહચલ્લકંપિ ।
 સુચનિસ્સિયમાકનં તુહ તં પિ જમક્ષરપ્પમવં ॥૧૬૭॥
 જહ તં સુણ ન તઓ, જાળહ સુચનિસ્સિયં કહં મણિયં ।
 જં સુચકઓવયારં, પુન્નિ ઈર્હિં તયળવેક્કં ॥૧૬૮॥
 પુલ્લં સુચપરિકમ્મિયમહસ્સ જં સંપયં સુચાઈયં ।
 તં નિસ્સિયમિયર પુણ, અણિસ્સિયં મહચલ્લકં તં ॥૧૬૯॥
 હમયં માવક્ષરઓ, અણક્ષરં હોઝ્જ વંજળક્ષરઓ ।
 મઢનાળં સુત્તં પુણ, હમયં પિ અણક્ષરક્ષરઓ ॥૧૭૦॥

બીજાઓ અનક્ષર તથા અક્ષરના લેહથી મતિ-શ્રુતનો લેહ કરે છે, કારણ કે મતિજ્ઞાન અનક્ષર અને શ્રુતજ્ઞાન સાક્ષર તથા અનક્ષર છે. જે મતિ અનક્ષર જ હોય તો ઈહાદિ ન થાય; કેમકે નિરલિહાપ્યમાં સ્થાણુ-પુરુષાદિ પર્યાયનો વિવેક કેવી રીતે થાય ? ‘શ્રુતનિશ્રિત’ એ વચનથી તે વિવેક શ્રુતથી માનેલ છે, મતિથી નહિ. જે તે શ્રુતવ્યાપાર છે, તો તે સિવાયતું બીજું મતિજ્ઞાન કયું ? જે શ્રુતથી પણ વિવેક કરનારને શ્રુત નથી, તો શ્રુતનો અભાવ થાય છે, અને જે જે અન્ય પણ શ્રુત વ્યાપાર છે, તે પણ મતિ થાય છે. જે મતિકાળે પણ શ્રુત છે, તો તમારે એકી સાથે મતિ-શ્રુતનો ઉપયોગ થશે, અને જેમાંથી

એક માનતાં, શ્રુતનો અભાવ થશે. જો અક્ષરાનુસારથી શ્રુતનિશ્ચિતપણું હોય, તો ત્યારે મતિચતુષ્કપણ શ્રુત નિશ્ચિત થશે. કેમકે તે પણ અક્ષરચુક્ત છે. જો તે શ્રુત વડે નથી બાણતો તો તેને શ્રુત નિશ્ચિત કેમ કહ્યું ? પૂર્વે શ્રુતોપકારવાળું છે, અને હમણા તેની અપેક્ષા વિનાનું છે માટે. પૂર્વે શ્રુતપરિકર્મિત મતિવાળાને હમણાં જે શ્રુતાતીત જ્ઞાન થાય, તે શ્રુતનિશ્ચિત અને બીજું અશ્રુતનિશ્ચિત, તે અશ્રુતનિશ્ચિત મતિચતુષ્ક બાણવું. મતિજ્ઞાન ભાવાક્ષરથી ઉભય પ્રકારે થાય અને વ્યંજનાક્ષરથી અનક્ષર થાય. તથા શ્રુતજ્ઞાન અનક્ષર તથા સાક્ષર એમ ઉભય પ્રકારનું હોય છે. ૧૬૨-થી-૧૭૦.

બીજા કેટલાક આચાર્યો, અનક્ષર અને અક્ષરના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો-ભેદ કહે છે, મતિજ્ઞાન અનક્ષર છે, અને બીજું શ્રુતજ્ઞાન સાક્ષર તથા ઉચ્છવાસાદિરૂપ અનક્ષર છે. ૧૬૨ આ પ્રમાણે જેઓ કહે છે તે યોગ્ય નથી. કેમકે જો મતિ અનક્ષરજ (અક્ષરાભિલાપ રહિતજ) હોય, તો નિરભિલાપ્ય હોવાથી સ્થાણુ આદિ વસ્તુમાં ઇલા વિગેરે પ્રવર્તે નહિ. કેમકે તે મતિમાં અનક્ષરપણે સ્થાણુઆદિવિકલ્પનો અભાવ હોવાથી “આ સ્થાણુ છે, કે પુરૂષ છે” ઇત્યાદિ પર્ચાયોના વસ્તુધર્મનો વિવેક ન થાય. (અન્ય-વ્યતિરેક આદિથી યોગ્ય ન થાય.) જે અનક્ષરજ્ઞાન છે તેમાં અવગ્રહની પેઠે સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્ચાયોનો વિવેક નથી, તેવીજ રીતે ઇલાદિ પણ અનક્ષર હોવાથી, તેમાં પણ આ સ્થાણુપુરૂષાદિ પર્ચાયોનો વિવેક ઘટશે નહિ. ૧૬૩.

આગમમાં મતિજ્ઞાન બે પ્રકારનું કહ્યું છે. એક અવગ્રહાદિ ચાર પ્રકારનું જ્ઞાન તે શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન અને બીજું ઔત્પત્તિકી વિગેરે ચાર પ્રકારની બુદ્ધિ તે અશ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન.

પ્રશ્ન :-જો આગમમાં પણ મતિજ્ઞાન શ્રુતનિશ્ચિતપણે કહ્યું છે, તો અક્ષરાત્મકશ્રુતથી એ સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્ચાયોનો વિવેક થયો, કંઈ મતિથી થયો નહિ. કેમકે મતિ તો સ્વયં અનક્ષર છે.

ઉત્તર:-કેમકે એમ માનવાથી તો એ સ્થાણુ પુરૂષાદિપર્ચાયોનો વિવેક એ શ્રુતનો વ્યાપાર થયો. હવે જો સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્ચાયોનો વિવેક અક્ષરાત્મક હોવાથી, શ્રુતવ્યાપાર માનીએ તો અવગ્રહ સિવાયના ઇલા-અપાય વિગેરે મતિજ્ઞાનના સર્વ ભેદો ઘટે નહિ. ૧૬૪

શ્રુતવ્યાપારથી સ્થાણુ-પુરૂષાદિનો વિવેક કરનારાને તે જ્ઞાન શ્રુત છે, પણ મતિનો અભાવ થવાના ભયથી તેને મતિજ્ઞાનપણે માનિએ છીએ એમ કહેવામાં આવે, તો એક બાળુ સાંધતાં બીજા બાળુ તૂટશે. કારણકે એમ માનવાથી તો શ્રુતનોજ અભાવ થશે. કેમકે ચરણ કરણાદિ જણાવનાર આચારાદિ અન્ય શ્રુતવ્યાપાર પણ અક્ષરાત્મક હોવા છતાં, સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્ચાયોનો વિવેકની પેઠે તે પણ મતિજ્ઞાન થશે અને શ્રુતનો અભાવ થશે. સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્ચાયોનો વિવેક તે મતિ પણ થશે, અને શ્રુત પણ થશે. એમ માનવાથી બેમાંથી એકનો પણ અભાવ નહિ થાય. એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ ઠીક નથી. ૧૬૫

કારણ કે સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્ચાયોનો વિવેકરૂપ મતિજ્ઞાનના કાળમાં પણ જો શ્રુતજ્ઞાન માનવામાં આવે તો એકજ કાળે મતિ-શ્રુતનો ઉપયોગ થાય પરંતુ એમ થતું નથી, કેમકે એકજ કાળે બે ઉપયોગનો આગમમા નિષેધ કર્યો છે. અથવા આ દોષના ભયથી એક કાળે એકજ ઉપયોગ માનતાં વિવેકકાળે મતિ અથવા શ્રુતજ્ઞાન માનશે તો પણ

તેમાં શ્રુતજ્ઞાન તો માની શકાશે નહિ, માત્ર મતિજ્ઞાનજ્ઞ માનવું પડશે. કારણકે—“સાવકાશ અને અનવકાશવિધિમાં અનવકાશવિધિ બળવાન છે” એ ન્યાયથી બીજે રથને મતિજ્ઞાનને અવકાશ નથી તેથી અહીં મતિજ્ઞાનજ્ઞ માનવું પડશે. શ્રુતજ્ઞાનને તો અન્યત્ર આચારાદિ શ્રુતાનુસારી જ્ઞાનમાં અવકાશ છે તેથી ત્યાં શ્રુત માનવું ઉચિત છે. આમ હોવાથી સ્થાણુ પુરૂષાદિનો અક્ષરાભિલાપયુક્ત વિવેક મતિથીજ થયો. પણ શ્રુતથી નહિ. આથી એ સિદ્ધ થયું કે મતિજ્ઞાન એકાન્તે અનક્ષર નથી. ૧૬૬

વળી સ્થાણુ-પુરૂષાદિનો વિવેક કરવાવડે અક્ષરને અનુસરતા પ્રમાતાનું જ્ઞાન શ્રુત-નિશ્ચિત છે, એમ કહેવામાં આવે તો ઔત્પતિકી વિગેરે ચાર બુદ્ધિઓ પણ શ્રુતનિશ્ચિત માનવી પડશે. કેમકે તે પણ અક્ષરયુક્ત છે. તેમાં પણ ઇંડા વિગેરે અક્ષરાભિલાપ થાય છે. પરંતુ એમ નથી, આગમમાં એ ચારે બુદ્ધિને અશ્રુતનિશ્ચિત કહેલ છે. ૧૬૭

પુનઃ એમ કહેવામાં આવે, કે સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્યાયને બળુનાર-અશ્રુત શ્રુતજ્ઞાનવડે નથી બળુતો, તો પછી અવગ્રહાદિ શ્રુતનિશ્ચિતજ છે, એમ આગમમાં શાથી કહ્યું ? મતિ તો સ્વયં અનક્ષરજ છે, અને જે ઇંડા વિગેરે અક્ષરાત્મક છે તેમાં બે શ્રુતનિશ્ચિતપણું ન માનીએ તો તે બીજી રીતે કેમ ઘટે ?

ઉપરનું સર્વ કથન “શ્રુતનિશ્ચિત” શબ્દનો અર્થ સમજ્યા વિનાનું છે તેથી તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવું અહીં ઉચિત છે, શ્રુત બે પ્રકારનું છે. એક પરોપદેશરૂપ અને બીજું આગમ અનુશરૂપ, ૧૬૮

તેવા શ્રુતવડે વ્યવહારકાળની પૂર્વે સંસ્કાર વાળી જેની બુદ્ધિ થએલી હોય, એવા સાધુઆદિને હમણાં વ્યવહારકાળે શ્રુતની અપેક્ષા વિના જે જ્ઞાન થાય છે, તે અવગ્રહાદિ જ્ઞાનને આગમમા “શ્રુતનિશ્ચિત” કહ્યું છે, તે સિવાયનું શ્રુતસંસ્કારની અપેક્ષાવિના જે સ્વાભાવિક જ્ઞાન થાય તે ઔત્પતિકી વિગેરે ચાર પ્રકારની બુદ્ધિ-અશ્રુતનિશ્ચિત છે.

પૂર્વે નહિ બેએલ, નહિ સાંભળેલ અને નહિ વિચારેલ અર્થને વિશુદ્ધપણે ગ્રહણ કરનાર, અબ્યાહત રૂળ યોગવાળી બુદ્ધિ, તે-ઔત્પતિકી બુદ્ધિ છે.

દુઃખે વહન કરી શકાય એવા મોટા કાર્યના ભારનો નિસ્તાર કરવામાં સમર્થ, ધર્મ-અર્થ ને કામ એ ત્રિવર્ગનું પ્રતિપાદન કરનાર એવા સૂત્રાર્થના સારને ગ્રહણ કરનારી સારભૂત અને ઉભય લોકમાં રૂળદાયી-એવી જે બુદ્ધિ તે વૈનચિકી બુદ્ધિ છે.

વિવક્ષિત કાર્યમાં મનના પરોવાથી તેના પરમાર્થને બળુનાર, કાર્યના અભ્યાસ અને વિચારથી વિરતાર પામેલ, સાઈ ક્યું એમ વિક્કાનો જેની પ્રશંસા કરે તે કર્મજ બુદ્ધિ છે.

અનુમાન, હેતુ, અને ઘટા-તથી અર્થને સાધનાર, વયોવિપાકના પરિણામવાળી, તથા અભ્યુદય અને મોક્ષરૂપ રૂળવાળી બુદ્ધિ, તે પરિણામિકી બુદ્ધિ છે.

પ્રશ્ન :-ઉપરોક્ત બુદ્ધિચતુષ્કમાંથી વૈનચિકીબુદ્ધિમાં શ્રુતનિશ્ચિતપણું છે, કારણ કે—“ત્રિવર્ગનું પ્રતિપાદન કરનારા સૂત્રાર્થના સારને ગ્રહણ કરવાનું” શ્રુતના અભ્યાસવિના બનતું નથી. પણ એ બુદ્ધિચતુષ્કને આગમમાં અશ્રુતનિશ્ચિત કહેલ છે, આથી પૂર્વાપર વિસંવાદ જેવું જણાય છે.

ઉત્તર :-એમાં શ્રુતનિશ્રિતપણું છે, પરન્તુ બહુ અદ્ય છે, તેથી મતિવ્યતીક્રમાં બાહ્ય-લ્યતાનો અંગીકાર કરીને તેમાં અશ્રુતનિશ્રિતપણું કહ્યું છે. એટલે વિસંવાદ બેવું કંઈ નથી. આ સઘળા વિવેચનથી એ ફલિતાર્થ થયું કે-પૂર્વે ૧૬૨મી ગાથામાં મતિજ્ઞાન અનક્ષર છે, અને શ્રુતજ્ઞાન સાક્ષર છે” એમ બે કહ્યું છે તે અયોગ્ય ઠયું. કારણ કે મતિને અનક્ષર માનવાથી સ્થાણ-પુરુષાદિ પર્થાયના વિવેકનો અભાવ થાય, અને મતિનું શ્રુતનિશ્રિતપણું તો પૂર્વે બીજી રીતે-સિદ્ધ કરેલું છે. એટલે પુનઃ કહેવાની આવશ્યતા નથી. ૧૬૯

પ્રશ્ન :-એ મતિજ્ઞાન અનક્ષર ન હોય તો ૬૭મી ગાથામાં કહ્યા મુજબ અક્ષર અને અનક્ષરના ભેદથી કહેલો મતિ-શ્રુતનો ભેદ કેવી રીતે થાય ?

ઉત્તર :-દ્રવ્યાક્ષર અને ભાવાક્ષર એમ બે પ્રકારે અક્ષર હોય છે. તેમાં જે હાંત બિહ્વા આદિનાં સંયોગથી ઉત્પન્ન થતા અને પુસ્તક આદિમાં લખેલા અક્ષર, તે દ્રવ્યાક્ષર અથવા વ્યંજનાક્ષર કહેવાય છે, અને અન્તઃકરણમાં રકુરાયમાન થતાં અક્ષરોનું જ્ઞાન તે ભાવાક્ષર કહેવાય છે આ ભાવાક્ષરની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાનનાં અક્ષર તથા અનક્ષર, એમ ઉભય સ્વરૂપ છે. કારણ મતિજ્ઞાનના ‘અવગ્રહ’માં ભાવાક્ષર નથી તેથી અનક્ષર છે, અને ‘ઇહા’ વિગેરેમાં ભાવાક્ષર છે તેથી તે સાક્ષર છે. દ્રવ્યાક્ષર અથવા વ્યંજનાક્ષરની અપેક્ષાએ તો મતિજ્ઞાન અનક્ષરજ છે. કારણ કે પુસ્તક આદિમાં લખેલા અકારાદિ અક્ષરો અથવા શબ્દો મતિજ્ઞાનમાં ઉચ્ચારાતા નથી તે અક્ષરો અથવા શબ્દો તો દ્રવ્યશ્રુતપણે રૂઢ (પ્રસિદ્ધ) છે, દ્રવ્યમતિપણે રૂઢ નથી. તથા બન્ને પ્રકારનું શ્રુત (દ્રવ્યશ્રુત અને ભાવશ્રુત) સાક્ષર અને અનક્ષર એમ બંને પ્રકારે છે. “ऊससिचं निससिचं” ઇત્યાદિ વચનથી ઉશ્વાસ-નિશ્વાસ-શુકવું-ખાંસી-છીંક-મુંઘવું-અપટ્ટી વગાડવી વિગેરે અનક્ષરશ્રુત છે. અને પુસ્તકઆદિમાં લખેલું, તથા શબ્દોચ્ચારરૂપ દ્રવ્યશ્રુત સાક્ષર છે. ભાવશ્રુત પણ શ્રુતઅનુસારી અકારઆદિ વર્ણ-વિજ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાથી સાક્ષર છે, અને શબ્દ તથા લખેલા અક્ષરરૂઢિત હોવાથી અનક્ષર છે. શબ્દ તથા લખેલા અક્ષરો દ્રવ્યશ્રુતનીઅર્ગત હોવાથી ભાવશ્રુતમાં નથી, મતિ અને ભાવશ્રુતમાં સાક્ષર-અનક્ષર કૃતભેદ નથી, બન્ને જ્ઞાન સાક્ષર તથા અનક્ષર છે. માત્ર સામાન્યથો “શ્રુત” એ કથનથી દ્રવ્યશ્રુત જણાય છે, તેથી ત્યાં દ્રવ્યશ્રુતની અપેક્ષાએ દ્રવ્યાક્ષર છે, મતિમાં તો દ્રવ્યાક્ષર નથી, કેમકે તે મતિ દ્રવ્યમતિપણે રૂઢ નથી. એ રીતે દ્રવ્યાક્ષરની અપેક્ષાએ આ બે જ્ઞાનમાં સાક્ષર-અનક્ષર કૃત ભેદ છે. ૧૬૨-થી-૧૭૦.

હવે મૂક અને અમૂકના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ કહે છે-

સ-પરપ્પચ્ચાયણઓ, મેઓ મૂલ્યરાણ વાડમિહિઓ ।

જ મૂયં મઙ્ગનાં, સ-પરપ્પચ્ચાયણં સુતં ॥૧૭૧॥

સુવકારણ તિ સદ્દો સુયમિહ સો પરવોહણ કુણ્હ ।

મદ્દેયવોડવિ હિ પરં, વોહેંતિ કરાહચિટ્ઠાઓ ॥૧૭૨॥

ન પરપ્પવોહયાહં, જં દોડવિ સરુવઓ મઙ્-સુથાહં ।

તવકારણાહં દોહ્વિ, વોહેંતિ તઓ ન મેઓ સિ ॥૧૭૩॥

દવ્વસુયમસાહારણકારણો પરવિવોહયં હોજ્જા ।

રૂઢં તિ વ દવ્વસુયં, સુયં તિ રૂઢા ન દવ્વમહ્ ॥૧૭૪॥

સા વા સદ્દત્થોં ત્તિચ્ચ, તયા વિ જં તમ્મિ પત્ત્વઓ હોહ્ 。

કત્તા વિ હુ તદમાવે, તદમિપ્પાઓ કુણહ્ ચિદ્દં ॥૧૭૫॥

મહ્—સુયનાળવિસેસો, મળિઓ તલ્લક્ષણાહમેવણં ।

પુવ્વં આમિળિવોહિયમુદ્દિદ્દં તં પરૂવેસ્સં ॥૧૭૬॥

સ્વ-પર પ્રત્યાયકપણાથી મૂક અને વાચાળની પેઠે (મતિ-શ્રુતનો) ભેદ કહ્યો છે. મતિજ્ઞાન મૂક છે અને શ્રુતજ્ઞાન સ્વપરપ્રત્યાયક હોવાથી અમૂક છે. શબ્દ, શ્રુતત્વં કારણ હોવાથી શ્રુત છે, તે શબ્દ પરનો યોગ કરે છે. (એમ તો) મતિના હેતુભૂત હાથ વિગેરેની ચેષ્ટાઓ પણ પરને યોગ કરે છે. સ્વરૂપથી મતિ-શ્રુત પર પ્રયોગક નથી, બન્નેનાં કારણો પરપ્રયોગક છે, તેથી બન્નેનો ભેદ નથી. દ્રવ્યશ્રુત અસાધારણ કારણથી પરપ્રયોગક છે, અથવા શ્રુત દ્રવ્યશ્રુતપણે રૂઢ છે, તેમ દ્રવ્યમતિ રૂઢ નથી. તે ચેષ્ટા પણ શબ્દનો અર્થ જ છે, કેમકે તે વડે તેમાં પ્રત્યય થાય છે કર્તા પણ શબ્દના અભાવે તેવા અભિપ્રાયથી ચેષ્ટા કરે છે. (એ પ્રમાણે) મતિ-શ્રુતજ્ઞાનનો તક્ષાવત તેના લક્ષણાદિ ભેદ વડે કહ્યો. પ્રથમ આભિનિયોગિક જ્ઞાન કહ્યું છે, માટે હવે તેની પ્રરૂપણા કરીશ. ૧૭૧-૧૭૬.

કેટલાક આચાર્યો મૂક અને અમૂકના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો તક્ષાવત જણાવે છે કે-સ્વયોગક અને પરયોગક હોવાથી મૂક અને અમૂકની જેમ મતિ-શ્રુતમાં તક્ષાવત છે. જેમ મુંગો માણસ પોતાને જ પ્રતીતિ પમાડી શકે છે, પણ શબ્દના અભાવે બીજાને પ્રતીતિ પમાડી શકતો નથી. અને વાચાવાળો માણસ વાણી વડે પોતાને તથા પરને પ્રતીતિ પમાડે છે. આ પ્રમાણે મુંગો અને વાચાવાળા મનુષ્યની જેમ મતિ અને શ્રુતમાં પણ ભેદ છે. “પરયોગક” દ્રવ્યઅક્ષરના અભાવે મતિજ્ઞાન મૂક છે અને દ્રવ્યઅક્ષરના સદ્ભાવે શ્રુતજ્ઞાન પોતાને તથા પરને પ્રતિતિ કરાવે છે તેથી અમૂક છે. ૧૭૧.

શબ્દને તથા પુસ્તકઆદિમાં લખેલા અક્ષરોને શ્રુત કહેલ છે. કેમકે એ બન્ને શ્રુતત્વં કારણ હોવાથી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કર્યો છે. એ શબ્દ અને પુસ્તકાદિમાં લખેલા અક્ષરો પરનો યોગ કરે છે. એ રીતે શ્રુતજ્ઞાન, શબ્દ દ્વારા જ પરને પ્રતીતિ કરાવે છે. અન્યથા નથી કરાવતું.

આ પ્રમાણે એ તે માનવામાં આવે તો તે શ્રુત અને મતિજ્ઞાન એક જ થાય કેમકે એ પ્રમાણે મતિના કારણભૂત હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ પણ પરને પ્રતીતિ કરાવે છે. જેમ શબ્દો અને લખેલા અક્ષરો અક્ષરાત્મક હોવાથી શ્રુતત્વં કારણ છે. તેમ હાથ અને મસ્તકાદિકની ચેષ્ટાઓ અક્ષર રહિત હોવાથી મતિજ્ઞાનના કારણ છે. જેમકે-હાથ અને મુખનો સંયોગ કરવાથી ભોજનક્રિયા સંબંધી મતિ ઉત્પન્ન થાય છે. મસ્તક હલાવવાથી પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિ સંબંધી મતિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે મતિના કારણભૂત હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ પણ પરને પ્રતીતિ કરાવનાર છે. ૧૭૨.

એ રીતે મતિજ્ઞાનના હેતુઓ પણ બીજાને બોધ કરે છે. તો પછી મતિશ્રુતમાં ભેદ શો રહ્યો ? ક'ંઈ નહીં. કારણ કે-અવધિઆદિ જ્ઞાનોની પેઠે મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન સ્વસ્વ-રૂપથી પર પ્રબોધક નથી. કદી એમ કહેવામાં આવે કે જે શબ્દાદિ શ્રુતના કારણ છે, તે પરપ્રબોધક છે અને એજ કારણથી મતિજ્ઞાન કરતાં શ્રુતમાં વિશેષતા છે. એ કથન ઠીક નથી, કેમકે એ પ્રમાણે નો મતિજ્ઞાનના કારણભૂત હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ પણ પરપ્રબોધક છે. જ્યારે એ રીતે બંનેનાં કારણ પરપ્રબોધક છે, તો પછી ઉલ્લેખમાં ભેદ શો રહ્યો ? જ્યારે ક'ંઈ ભેદ ન રહ્યો ત્યારે એમ કેમ કહી શકાય કે મતિ-શ્રુત મૂક અને અમૂક હોવાથી ભેદવાળું છે. ૧૭૩,

વસ્તુતઃ દ્રવ્યશ્રુત શ્રુતજ્ઞાનનું અસાધારણ કારણ હોવાથી પરપ્રબોધક છે. પરંતુ હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ પરપ્રબોધક નથી. કેમકે તે ચેષ્ટાઓ તો મતિ-શ્રુત ઉલ્લેખનું સાધારણ કારણ છે. તાત્પર્ય એ છે કે શબ્દઆદિ દ્રવ્યશ્રુત, મતિજ્ઞાન અને શ્રુતપૂર્વક હોવાથી, જો કે અનંતર મતિના અવગ્રહ-ઈલા વિગેરેને ઉત્પન્ન કરે છે. તો પણ તે અક્ષરરૂપ હોવાથી મુખ્યપણે માત્ર શ્રુતજ્ઞાનનું જ કારણ કહેવાય છે, આથી કારણરૂપે ઉપચાર કરવાથી તેનો શ્રુતમા સમાવેશ થાય છે. વળી દ્રવ્યશ્રુત પરપ્રબોધક છે, એમ સર્વને બાણીતું છે, એ રીતે શ્રુતજ્ઞાનનું કારણ પરપ્રબોધક છે એમ કહેવું યોગ્ય છે; પરંતુ હાથ વિગેરેની ચેષ્ટાઓ મતિજ્ઞાનનું અસાધારણ કારણ નથી, કેમકે હાથ અને મુખના સંયોગાદિ રૂપ ચેષ્ટા ભેવાથી માત્ર મતિસંબંધી અવગ્રહાદિ જ ઉત્પન્ન નથી થતા, પણ તે સાથે “આ ખાવાને ઇચ્છે છે.” ઇત્યાદિરૂપ શ્રુતાનુસારી વિકલ્પાત્મક શ્રુતજ્ઞાન પણ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ અસાધારણ કારણ ન હોવાથી ખરી રીતે મતિજ્ઞાનનું કારણ જ નથી. અને તેથી કરીને તે ચેષ્ટાઓને મતિજ્ઞાનમાં સમાવેશ થતો નથી. એટલે મતિજ્ઞાન પરપ્રબોધક પણ નથી. અથવા પુસ્તકાદિમાં લખેલું આચારંગાદિ ગ્રંથરૂપ અને ગુરૂએ કહેલ દેશનાના શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુત પરપ્રબોધક થાય છે; કેમકે તે દ્રવ્યશ્રુત મોક્ષના અસાધારણ કારણભૂત ક્ષાયિકજ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ વસ્તુનું કારણ છે; તેથી તે દ્વારા શ્રુતજ્ઞાન પરપ્રબોધક છે, એમ કહી શકાય. અને હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ જો કે મતિજ્ઞાનનું કારણ છે, તો પણ યથોક્ત વિશિષ્ટ એવો પરપ્રબોધ ઘણું કરીને તે ચેષ્ટાઓમાં નથી, આથી તે ચેષ્ટાઓ પરપ્રબોધક ન હોવાથી તે દ્વારા મતિજ્ઞાન પણ પરપ્રબોધક નથી. ૧૭૪.

અથવા હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ ભલે મતિજ્ઞાનનું કારણ હો, પરંતુ તે ચેષ્ટાઓ આગમમાં દ્રવ્યમતિપણે પ્રસિદ્ધ નથી, અને પૂર્વે કહેલું શ્રુત તો દ્રવ્ય શ્રુતપણે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ જો કે મતિજ્ઞાનનું કારણ અને પરપ્રબોધક છે, તો પણ તે દ્રવ્ય-મતિપણે પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી કારણમાં કાર્યના ઉપચાર વડે મતિજ્ઞાનરૂપે તેમનો વ્યવહાર નથી કરાતો, માટે તે ચેષ્ટાઓ મતિજ્ઞાનથી જુદી હોવાને લીધે તે દ્વારા તે પરપ્રબોધક નથી. અને દ્રવ્યશ્રુત તો કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી શ્રુતજ્ઞાનરૂપે કહેવાય છે, તેથી તે દ્વારા તે પરપ્રબોધક છે. આ રીતે મૂક અને અમૂકના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો તક્ષાવત કહેવો યોગ્ય છે. આથી પૂર્વે કહ્યું છે કે “તે બંનેના કારણો પરપ્રબોધક હોવાથી ઉલ્લેખમાં ભેદ નથી” એમ જે કહ્યું છે. તે અયોગ્ય છે, એમ દર્શાવ્યું.

અથવા હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ શબ્દાર્થે રૂપ જ છે. (એટલે વક્તાએ કહેલા શબ્દના અર્થને સાંભળનારના જ્ઞાનમાં જણાતા તદ્દલિધેય વસ્તુરૂપ શ્રુત છે.) કારણ કે તે ચેષ્ટા વડે ભોજનની ઇચ્છાનું શબ્દાર્થેમાં પ્રતીતિ કરનારને પ્રત્યય (જ્ઞાન) થાય છે. વળી ચેષ્ટા કરનાર પણ જીવ્હાદિના રોગને લીધે શબ્દોચ્ચારનું સામર્થ્ય ન હોવાથી ભોજનની ઇચ્છાઆદિ અભિપ્રાય બીજાને જણાવવા માટે હસ્ત-ગુપ્તાદિના સંયોગરૂપ ચેષ્ટા કરે છે. જો કે હસ્તાદિકની ચેષ્ટા પછીથી અવગ્રહાદિ ઉત્પન્ન કરે છે, તો પણ તે ચેષ્ટા શ્રુતજ્ઞાનરૂપ જ છે, કારણ કે તે વડે શબ્દાર્થે પ્રત્યય જ્ઞાન થાય છે. તે ચેષ્ટાઓ શબ્દાર્થે પ્રત્યય કરનાર હોવાથી કારણમાં કાર્યોપચાર કરવા વડે તે શ્રુતજ્ઞાનરૂપ જ છે. પણ મતિજ્ઞાનરૂપ નથી. ચેષ્ટા કરનાર ‘આ ખાવાને ઇચ્છે છે’ એમ બીજાને જણાવવા માટે ભાષણશક્તિના અભાવે ચેષ્ટા કરે છે, અને તેથી કર્તા શબ્દાર્થે પ્રગટ કરવાના અભિપ્રાયથી હસ્તઆદિની ચેષ્ટા કરતો હોવાથી તે શબ્દાર્થેરૂપ-શ્રુતજ્ઞાન જ છે. તેમજ એ ચેષ્ટા શ્રુતનું કારણ હોવાથી શબ્દની પેઠે શ્રુતમાં સમાવેશ પામે છે, પણ મતિમાં નહિ. આમ હોવાથી ચેષ્ટા ખરી રીતે મતિનું કારણ જ નથી થતી, તેથી કારણદ્વારા પણ મતિજ્ઞાન પરપ્રત્યાયક નથી, શ્રુતજ્ઞાન તો કારણ દ્વારા પરપ્રત્યાયક છે. માટે તે પ્રમાણે મૂક અને અમૂકના લેહથી મતિનો લેહ યોગ્ય છે. ૧૭૫.

એ પ્રમાણે મતિ-શ્રુતનો તત્કાલ તોના લક્ષણઆદિ લેહ વડે કહ્યો; મતિ-શ્રુતના લેહ-વિચારનો અધિકાર સંપૂર્ણ થયો. ૧૭૧-૧૭૬.

હવે મતિજ્ઞાનની વ્યાખ્યા સવિસ્તર કહેવાશે.

ઈંદ્રિય—મણોનિમિત્ત, તં સુચનિસ્સિયમહેયં ચ પુણો ।

તત્થેવકેર્કં ચઽમેયમુગ્ધાહો—પ્પત્તિયાદ્યં ॥૧૭૭॥

(૨) ઉગ્મહુ ઈંદ્ર અવાઓ ય, ધારણા એવ હોંતિ ચત્તારિ ।

આમિણિબોહિયનાણસ્સ, મેયવત્થુ સમાસેણં ॥૧૭૮॥

(૩) અત્યાણં ઉગ્મહણંમિ, ઉગ્મહો તહ વિયાલણં ઈંદ્રા ।

વવસાયં સેઽવાઓ, ધરણં પુણ ધારણં વેતિ ॥૧૭૯॥

સામણ્ણત્થાવગાહણમુગ્ધાહો મેયમગમનમેહા ।

તત્સાવગમોઽવાઓ અવિચ્છુદ્ધ ધારણા તત્સ ॥૧૮૦॥

ઈન્દ્રિય-મનોનિમિત્તજ્ઞાન શ્રુતનિશ્ચિત તથા અશ્રુતનિશ્ચિત એમ બે પ્રકારે છે તે દરેક અનુક્રમે અવગ્રહાદિ તથા ઔત્પાતિકી વિગેરે ચાર ચાર પ્રકારે છે. અવગ્રહ-ઇંદ્રા-અપાચ અને ધારણા એ (શ્રુતનિશ્ચિત) આભિનિબોધિકજ્ઞાનના સંશ્લેષથી ચાર લેહ છે. અર્થને અહંબુ કરવું તે અવગ્રહ, તેની વિચારણા તે ઇંદ્રા, વ્યવસાય (નિશ્ચય) તે અપાચ, અને ધારી રાખવું તે ધારણા કહેવાય છે. સામાન્યપણે અર્થનું અહંબુ તે અવગ્રહ, તે લેહનો વિચાર કરવો તે ઇંદ્રા, તે સંબંધી નિશ્ચય તે અપાચ, અને તેની અવિચ્છુતિ તે ધારણા ૧૭૭-થી-૧૮૦.

ઈન્દ્રિયમનોનિમિત્ત આભિનિબોધિક જ્ઞાન બે પ્રકારે છે. એક શ્રુતનિશ્ચિત અને બીજું અશ્રુતનિશ્ચિત. અવગ્રહારકાળની પૂર્વે સંકેતકાળે થયેલ પરોપદેશ, અને અંતરૂપી શ્રુતવડે

સંસ્કાર પામેલી મતિવાળા પુરૂષને, વ્યવહાર કાળે તેવા શ્રુતની અપેક્ષાવિના જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય, તે શ્રુતનિશ્ચિત જ્ઞાન છે, અને જે તેવા શ્રુતના સંસ્કાર વિના સ્વાભાવિક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય, તે અશ્રુતનિશ્ચિત જ્ઞાન છે. તેમાં અવગ્રહ-ઇહા-અપાય અને ધારણના ભેદથી શ્રુતનિશ્ચિત જ્ઞાન ચાર પ્રકારે છે. અને ઔત્પાતિકી-વૈનયિકી-કર્મજ્ઞ તથા પારિણમિકી એ બુદ્ધિ યતુષ્કના ભેદે અશ્રુતનિશ્ચિતજ્ઞાન પણ ચાર પ્રકારે છે. જે કે ઔત્પાતિકી વિગેરે બુદ્ધિઓમાં અવગ્રહાદિ થાય છે. તે પછી “પૂર્વે અદ્ય, અશ્રુત પદાર્થ જાણે છે અને તરતજ વિશુદ્ધપણે અર્થ ગ્રહણ કરે છે.” ઇત્યાદિ વચનથી પરઉપદેશઆદિની અપેક્ષા સિવાય જ્ઞાન થતું હોવાથી તે શ્રુતનિશ્ચિત નથી. અવગ્રહાદિ તો પૂર્વે શ્રુતના સંસ્કાર થયા વિના સંભવતા નથી, કેમકે ઇહાગત અસિદ્ધાપ પરોપદેશ વિના ઘટે નહિ, માટે તે શ્રુતનિશ્ચિત કહેવાય છે. ઔત્પાતિકી આદિમાં ઇહાગત અસિદ્ધાપ, તથાવિધ કર્મના ક્ષયોપશમથી, પરઉપદેશઆદિ સિવાય પણ થાય છે. તેથી તે અશ્રુતનિશ્ચિત કહેવાય. ૧૭૭

રૂપાદિપદાર્થના પ્રથમ દર્શન થયા બાદ તરત જ, તેને અવ્યક્ત-સામાન્યપણે ગ્રહણ કરવું (જાણવું), તે અવગ્રહ કહેવાય છે. અવગૃહિત (તેથી રીતે જાણેલા) અર્થના ભેદનો વિચાર કરવો, એટલે અવગ્રહ થયા પછી અને અપાય થયા પૂર્વે, સંદર્ભિત પદાર્થ વિશેષને ગ્રહણ કરવા સન્નુબ તથા અસંદર્ભિત અર્થવિશેષને ત્યાગ કરવા સન્નુબ થવું, જેમકે અહીં ઘણું કરીને કાગડા વિગેરે પક્ષીના માળાઆદિ સ્થાણ (કુંઠા) ના ધર્મો જણાય છે, પણ માથું ખજવાળવું વિગેરે પુરૂષના ધર્મો જણાતા નથી. ઇત્યાદિ રૂપે જે મતિવિશેષ થાય તે ઇહા કહેવાય છે. આ સ્થાણ જ છે અથવા પુરૂષ જ છે, એ પ્રમાણે એક પ્રકારનો નિશ્ચયાત્મક યોધ અથવા વિશિષ્ટનિશ્ચય તે અપાય, અને તે અપાયવડે નિશ્ચિત અર્થને અવિચ્છુતિ સ્મૃતિ-આ વાસનારૂપે ધારી રાખવું તેને ધારણ કહે છે. ૧૭૮-૧૭૯

એ અવગ્રહાદિકેનો ક્રમ પણ એજ પ્રમાણે છે. એટલે કે અવગૃહિત અર્થની જ ઇહા થાય, ઇહિત અર્થનો જ નિશ્ચય થાય, અને નિશ્ચિત અર્થનીજ ધારણ થાય છે. એ રીતે શ્રુતનિશ્ચિત આભિનિયોધિક જ્ઞાન (મતિજ્ઞાન) ના સંક્ષેપથી ચાર ભેદો છે, અને વિસ્તારથી અઠાવીસ ભેદો છે, તે આગળ કહેવાશે. ૧૮૦

હવે અવગ્રહાદિ ચારેની યીજાએ જે અન્યથા બ્યાખ્યા કરે છે અને તેથી તેમાં જે વિશેષ છે, તે દૂર કરવા માટે ભાષ્યકાર કહે છે કે—

સામળવિસેસસ વિ, કેઈ ઝગહણસુમહં વેંતિ ।

જં મહરિદં તયં તિ વ, તં નો વહુદોસમાવાઓ ॥૧૮૧॥

ઈદા સંસયમેત્તં કેદ, ન તયં તઓ જમન્નાણં ।

મદ્નાણંસા ચેદા, કદમન્નાણં તદ્ જુત્તં ॥૧૮૨॥

જમળેગદ્થાલંવળમપઝ્જુદાસપરિકુંઠિયં ચિત્તં ।

સયદ્વ સવ્વપ્પયઓ, તં સંસયરૂવમન્નાણં ॥૧૮૩॥

તં ચિય સયત્થહેઝ—વવત્તિવાવાસ્તપ્પરમોહં ।

મૂયા—ડમૂયવિસેસાદાણ—ત્ત્વાયામિસુહમીહા ॥૧૮૪॥

કેદ્ તયણ્ણવિસેસાવણયમેત્ત અવાયમિચ્છન્તિ ।

સઠ્ઠમૂયત્થવિજોપાવધારણં ધારણં વેતિ ॥૧૮૫॥

કાસહ્ તયન્નવદ્દેરેગમેત્તઓડવગમણં મવે મૂપ ।

સઠ્ઠમૂયસમણયઓ, તદુમયઓ કાસહ્ ન દોસો ॥૧૮૬॥

સઠ્ઠો વિ યસોડવાઓ, મેપ્ વા હોંતિ પંચ વત્થૂણિ ।

આહેવં ચિય ચ્ઠહા, મહ્ તિહા અન્નહા હોહ્ ॥૧૮૭॥

કાડણુવઓગમ્મિ ધિહ્, પુણોવઓગે ય સા જઓડવાઓ ।

તો નત્થિ ધિહ્ ગણ્ણહ્, હ્વ તદેવેતિ જા બુદ્ધી ॥૧૮૮॥

નણુ સાડવાયઠ્ઠમહિયા, જઓ ય સા વાસણાવિસેસઓ ।

જા યાડવાયાણન્તરમવિચ્છુહ્ સા ધિહ્ વામ ॥૧૮૯॥

સામાન્ય-વિશેષને ગ્રહણ કરવું તેને કેટલાક અવગ્રહ કહે છે. કેમકે ‘આ તે છે’ એવી અવગ્રહમાં મતિ થાય છે. પણ બહુદોષના સહસ્રાવથી તેમ માનવું નહિ. ઇહા સંશય માત્ર છે એમ કેટલાક કહે છે, (પરંતુ) તેમ નથી. કારણ કે તે સંશય અજ્ઞાન છે અને ઇહા તો જ્ઞાનનો અંશ છે તેથી તે કેમ ઘટી શકે ? જે ચિત્ત અનેક અર્થોનું ગ્રહણ કરવાથી નિષેધ કે વિધિ કરી શકવું ન હોય તથા સૂતેલાની પેઠે જડ થઈ ગયું હોય, તે સંશય રૂપ અજ્ઞાન છે અને તેજ ચિત્ત જ્યારે સદૃશના હેતુ-ઉપપત્તિના વ્યાપારમાં તત્પર હોવાથી, સદૃશ તેમજ સદ્ભૂત-અસદ્ભૂત વિશેષને ગ્રહણ તથા ત્યાગવાને સન્મુખ હોય, ત્યારે તે ઇહા કહેવાય છે. કેટલાક ખીબા વિશેષનો જે નિષેધમાત્ર કરવો તેને અપાય માને છે, અને સદ્ભૂત અર્થ વિશેષનું અવધારણુ તેને ધારણુ કહે છે. કેટલાકને ભૂતાર્થમાં તદન્ય વ્યતિરેક માત્રથી નિશ્ચય થાય. કેટલાકને સદ્ભૂત સમન્વયથી નિશ્ચય થાય, અને કેટલાકને એ ઉભયથી નિશ્ચય થાય તેમાં દોષ નથી. (કેમકે) એ સર્વ અપાય છે, તદ્વાત માનવામાં આવે તો પાંચ લેદ થાય. એજ પ્રમાણે મતિ ચાર પ્રકારે છે, અન્યથા ત્રણ પ્રકારે થાય. અનુપયોગમાં ધારણુ કયાં છે ? અને ઉપયોગમાં તો અપાય હોવાથી ધારણુ નથી, (ઉત્તર) “આ તેજ છે” એવી જે યુક્તિ તે અવશ્ય અપાયથી અધિક છે. અને તે વાસનાવિશેષવડે અપાય પછી જે અવિચ્યુતિ થાય છે તે ધારણુ છે. ૧૮૧ થી ૧૮૯.

કેટલાક વ્યાખ્યાન કરનારાઓ સામાન્ય તથા વિશેષને ગ્રહણ કરવું, તેને અવગ્રહ કહે છે. તેઓનું એમ માનવું છે કે-શબ્દાદિ લક્ષણ સામાન્ય-વિશેષગ્રાહક અવગ્રહ થયા બાદ ‘આ તે છે’ એમ વિમર્શરૂપ (વિચારરૂપ) ઇહા પ્રવર્તે છે. જેમ વ્યંજનાવગ્રહ તથા બાદ અવ્યક્ત અનિર્દેશ્ય-સામાન્ય માત્ર ગ્રહણ કરનાર અર્થોવગ્રહ થાય છે, તે અવગ્રહજ

છે. એ રીતે શબ્દઆદિ સામાન્ય-વિશેષગ્રાહી અવગ્રહ થયા બાદ ઇંડા વિગેરે પ્રવર્તે છે, માટે આ અવગ્રહ છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ રૂપઆદિથી ભિન્ન શબ્દઆદિ સંબંધી સામાન્ય-વિશેષાત્મક શબ્દ ગ્રહણ કર્યા બાદ, આવો વિમર્શ થાય છે, કે શું આ શબ્દ શબ્દોના છે કે શૃંગોના છે ? જો શૃંગોના છે તો તે ભેંશના શૃંગોના છે કે પાડાના શૃંગોના છે. જો ભેંસના શૃંગોના છે, તો શું તે વીઆઓલી ભેંશના શૃંગોના છે ? આ પ્રમાણે અન્ત પરન્ત અથવા ક્ષયોપશમના અભાવે જે વિકલ્પ પછી ઇંડા ન પ્રવર્તે ત્યાંસુધીનો ઘોષ તે અપાય.

એ પ્રમાણે જેઓ વ્યાખ્યા કરે છે. તે યોગ્ય નથી, કારણ કે તેમ માનવામાં ઘણા દોષો આવે છે. સામાન્યસમજવાળાને યથોક્ત વિમર્શની પ્રવૃત્તિનો અભાવ હોય, તો સર્વ આયુષવટ્ટે પણ તેને અપાય નહિ થાય. વળી પ્રથમ ઇંડા સિવાય શબ્દોના નિશ્ચય થવો પણ યોગ્ય નથી, કેમકે અપાય પહેલાં. ઇંડા પ્રવર્તે છે. તેથી તે શબ્દોના ઘોષ અવગ્રહ નથી પણ અપાય જ છે. આ સંબંધી વિશેષ ચર્ચા આગળ કહેવાશે. ૧૮૧

વળી “આ સ્થાણુ છે કે પુરૂષ છે ?” એવા પ્રકારનું અનિશ્ચયાત્મક સંશયરૂપ જે જ્ઞાન થાય છે, તે ઇંડા છે. એમ કેટલાક માને છે, પણ તે યોગ્ય નથી, કારણ કે સંશય અજ્ઞાન છે અને ઇંડા તો મતિજ્ઞાનનો જ્ઞાનરૂપ અંશ છે તેથી જ્ઞાનના ભેદને અજ્ઞાન રૂપે કહેવું, તે યોગ્ય નથી. વળી જ્ઞાન અને અજ્ઞાન પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. તેથી અજ્ઞાનરૂપ સંશયને જ્ઞાનાત્મક ઇંડારૂપે કહેવું તે અયોગ્ય છે. ૧૮૨

પ્રશ્ન :-સંશય અજ્ઞાનાત્મક છે, એમ કેમ કહી શકાય ? મને તો સંશય અને ઇંડામાં કંઈ તફાવત નથી જણાતો.

ઉત્તર :-જે ચિત્ત અનેક અર્થ ગ્રહણ કરવામાં તત્પર હોય, અને સુતેલા મનુષ્યની પેઠે વસ્તુનો જરા પણ નિશ્ચય કરી શકે નહિ, એવા પ્રકારનું ચિત્ત તે સંશય કહેવાય છે. એવો સંશય વસ્તુના જ્ઞાનથી રહિત હોવાથી અજ્ઞાનાત્મક છે. અને તેજ ચિત્ત જ્યારે સદર્થના હેતુ અને ઉપપત્તિના વ્યાપારમાં તત્પર હોવાથી વિદ્યમાન પદ્ધતિને ગ્રહણ કરવામાં, અને અવિદ્યમાન અર્થને ત્યાગ કરવામાં અભિમુખ હોય, ત્યારે તે ચિત્ત ઇંડા કહેવાય છે. (સાધ્ય અર્થને જણાવનાર યુક્તિ વિશેષ રૂપ સાધન તે હેતુ, અને ઇચ્છિત અર્થની વિદ્યમાનતાનું વ્યવસ્થાપન તે ઉપપત્તિ કહેવાય છે.) દાખલા તરીકે જેમ કોઈએ અરણ્યમાં સૂર્યાસ્ત સમયે મંદપ્રકાશમાં દૂર રહેલ સ્થાણુ (ડુંકું) જોયું, તે જોવાથી એ પુરૂષને વિચાર થયો, કે શું આ સ્થાણુ છે કે પુરૂષ છે ? આ વિચાર સંશયાત્મક હોવાથી અજ્ઞાન છે. તે પછી તે સ્થાણુપર લતા ચડેલી જોઈને તથા કાગડા ચકલા વિગેરે પક્ષીઓના માળા જોઈને, ચિત્તમાં આ પ્રમાણે હેતુનો વિચાર કર્યો કે આનાપર લતા ચડેલ છે, પક્ષીના માળા ઘણા છે, માટે આ સ્થાણુ છે. આ હેતુ વિચાર પછી, ઉપપત્તિનો વિચાર કર્યો કે સૂર્યાસ્ત થયા બાદ કંઈક અધકાર ફેલાતાં આવા મહા અરણ્યમાં એ સ્થાણુ જ હોવો જોઈએ, પુરૂષ નહિ. કારણ કે મસ્તક ખજવાળનું હાથ-ગ્રીવાદિ ચલાવવા રૂપ પુરૂષ જણાવનાર હેતુનો અભાવ છે. તેથી આ વખતે આવા સ્થળે ઘણું કરીને પુરૂષ હોય નહિ. પણ સ્થાણુ જ હોવો જોઈએ. આવા પ્રકારનું ચિત્ત નિશ્ચયાભિમુખ હોવાથી સંશયથી ઉત્તીર્ણ છે. તેથી નિશ્ચયની પહેલાંનો ચિત્ત વ્યાપાર તે ઇંડા છે. એ પ્રમાણે સંશય અને ઇંડામાં તફાવત છે. ૧૮૩-૧૮૪

અપાય અને ધારણાના સંબંધમાં પણ કેટલાકનો વિરોધ છે. તેઓ એમ કહે છે કે-સ્થાણુ આદિ વિદ્યમાન અર્થથી, મસ્તક ખજવાળવું-ચાલવું વિગેરે અવિદ્યમાન પુરૂષાદિના વિશેષોના, વિદ્યમાન અર્થમાં નિષેધ માત્ર કરવો તે જ અપાય અને આ સ્થાણુ જ છે, એવા પ્રકારે વિદ્યમાન અર્થનું અવધારણું કરવું તે ધારણા છે. ૧૮૫.

ઉપરોક્ત માન્યતા દૂષણવાળી છે. કારણ કે કેટલાકને વિવક્ષિત પ્રદેશમાં સ્થાણુ આદિ વિદ્યમાન પદાર્થમાં, તે સ્થાણુ આદિથી અન્ય એવા પુરૂષાદિના વ્યતિરેક માત્રથી, તેના (સ્થાણુ આદિ વિદ્યમાન અર્થના) નિશ્ચય થાય છે. જેમકે-મસ્તક ખજવાળવું વિગેરે પુરૂષ ધર્મો અહીં જણાતા નથી માટે “આ સ્થાણુ જ છે.” એમ નિશ્ચય થાય છે. કેટલાકને સ્થાણુઆદિ વિદ્યમાન અર્થના અન્ય ધર્મની ઘટનાથી નિશ્ચય થાય છે, જેમકે-લતારોહણ-પક્ષીના માળા વિગેરે અન્ય ધર્મો અહીં જણાય છે, માટે “આ સ્થાણુ જ છે.” કેટલાકને અન્ય-વ્યતિરેક બંનેના ધર્મોથી વિદ્યમાન અર્થમાં નિશ્ચય થાય છે. જેમકે-ખજવાળવું વિગેરે પુરૂષધર્મો અહીં જણાતા નથી. પણ લતારોહણાદિ સ્થાણુ ધર્મો જણાય છે. માટે “આ સ્થાણુ જ છે.” ૧૮૬,

એ રીતે અન્યથી-વ્યતિરેકથી-અને અન્યવ્યતિરેક ઉભયથી વિદ્યમાન અર્થનું અવધારણું કરતાં પ્રસ્તુત સ્થાણુઆદિ વસ્તુના નિશ્ચયરૂપ જે અધ્યવસાય થાય, તે સર્વ અપાય છે. પરંતુ સદ્ભૂત અર્થનું અવધારણું કરવું તે ધારણા છે એમ નહિ.

પ્રશ્ન :-સદ્ભૂત અર્થના અવધારણુંને ધારણા કહેવામાં શો દોષ છે ?

ઉત્તર :-પૂર્વે કહેલ વ્યાખ્યાનમાં એ દોષ છે કે વ્યતિરેકથી નિશ્ચય તે અપાય અને અન્યથી નિશ્ચય તે ધારણા જણાય. પરંતુ એમ નથી, કારણ કે અન્ય, વ્યતિરેક અને ઉભયથી, એમ ત્રણ પ્રકારે જે નિશ્ચય થાય તે સર્વ અપાય જ છે. વળી અન્યથી નિશ્ચય તે ધારણા અને વ્યતિરેકથી નિશ્ચય તે અપાય એમ ધારણાને પણ અપાયનો ભેદ માનવામાં, મતિજ્ઞાનના ચારને બદલે સ્મૃતિ સાથે પાંચ ભેદ થશે. અવગ્રહ-ઈહા-અપાય અને ધારણા એ ચાર, તથા પાંચમે ભેદ સ્મૃતિનો થશે. કારણ કે સ્વસમાન કાળવાળી ધારણા અપાયમાં અવિચ્યુતિમાં સમાય છે અને વાસનાનો સ્મૃતિમાં અન્તર્ભાવ થાય છે. માત્ર સ્મૃતિનો કયાંય આશ્રય નથી. તેથી તે મતિજ્ઞાનનો પાંચમે ભેદ થશે. ૧૮૭

પ્રશ્ન :-વ્યતિરેકથી નિશ્ચય તે અપાય અને અન્યથી નિશ્ચય તે ધારણા એ પ્રમાણે કહેવાથી જ મતિજ્ઞાનના ચાર ભેદ યુક્તિસંગત જણાય છે અન્યથા બીજી રીતે તો (એકલા અન્ય-વ્યતિરેકથી કે બંનેથી થતા નિશ્ચયને અપાય માનવામાં) અવગ્રહ-ઈહા-ને અપાય, એ ત્રણ ભેદ જ મતિના થાય છે, અને ધારણાનો તો અભાવ થાય છે. કારણ કે પ્રથમ ઘટાદિક વસ્તુમાં નિશ્ચયના ઉપાય સન્ન્યુળ અવગ્રહ-ઈહા-અને અપાયરૂપે અન્તર્મુહર્તજ ઉપયોગ થાય છે, અને તેમાં અપાય બાદ જે નિરન્તર ઉપયોગ રૂપ અવિચ્યુતિ આપ કહો છો, તે તો અપાયમાં સમાઈ જાય છે, તેથી તે અવિચ્યુતિ અપાયથી લિન્ન નથી. વળી ઘટાદિકનો ઉપયોગ અટક્યા બાદ, સંખ્યાતા-અસંખ્યાતા કાળ પર્યન્ત જે વાસના, અને “આ તેજ છે” એ રૂપ જે સ્મૃતિ તે બંને મતિજ્ઞાનના અંશ ભૂત ધારણા નથી. કેમકે મતિજ્ઞાનનો ઉપયોગ તો પ્રથમ જ અટકી જાયો. કદી આપ એમ કહેશે.

કે પુનઃ કાળાન્તરે ઉપયોગ થયા બાદ ધારણા થશે, તો પુનઃ પણ ઉપયોગ થયા પછી અન્વય સુખે થતી અવધારણરૂપ જે ધારણા હું માનું છું, તેને તો આપ અપાયની અન્તર્ગત માનો છો, તેથી તે પણ ધારણા નહિ થાય. પુનઃ પણ ઉપયોગ અટક્યા પછી ધારણા માનશો, તો તો પૂર્વોક્ત રીતે તેનો પણ પુનઃ અભાવ થશે. માટે ઉપયોગ કાળે અન્વય સુખે અવધારણરૂપ ધારણા થાય છે, તેને ધારણારૂપે નહિ માનવાથી અને ઉપયોગ અટક્યા પછી મતિઉપયોગના અભાવે મતિના અંશરૂપ ધારણા માનવાથી તેવી ધારણા કોઈ પણ સ્થળે ઘટતી નથી. તેથી આપના અભિપ્રાયે તો મતિના ત્રણ ભેદ જ થશે. ચાર નહિ થાય.

ઉત્તર :-“આ તે જ વસ્તુ છે કે જે મેં પૂર્વે બણી હતી” આ પ્રમાણે કાળાન્તરે જે સ્મૃતિરૂપ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે પૂર્વે થયેલા અપાયથી નિર્વિવાદ અધિક અને જુદો જ છે. કેમકે પૂર્વે થયેલા અપાયકાળે તે બુદ્ધિનો અભાવ છે, અને સાપ્રતકાલીન અપાયથી વસ્તુનો માત્ર નિશ્ચય થતો હોવાથી. તેમાં પૂર્વાપર દર્શનનું અનુસંધાન ઘટતું નથી, માટે સ્મૃતિરૂપ બુદ્ધિ તે ધારણા જ છે. વળી જે વાસનાવિશેષથી તદ્વિજ્ઞાનાવરણ ક્ષયોપશમના સાનિધ્યથી ‘આ તે જ છે’ એવી જે સ્મૃતિ થાય છે, તે વાસના પણ અપાયથી અધિક છે, તેથી તે પણ ધારણા છે. તથા અપાય થયા પછી જે સમયે “આ સ્થાણુ જ છે” ઇત્યાદિ નિશ્ચયરૂપ અપાય થાય છે, તે સમય પછી પણ “આ સ્થાણુ જ છે, આ સ્થાણુ જ છે” એવી જે અન્તર્મુહત સુધી થનારી નિરંતર અપાય પ્રવૃત્તિ, તે પ્રથમ થયેલા અપાયથી અધિક જ છે. તેથી તે પણ ધારણા જ છે. એ રીતે અવિચ્યુતિ વાસના-અને સ્મૃતિ એવા ત્રણ ભેદ ધારણાના છે. ને તે બધા ભેદો અપાયરૂપ નથી પણ સ્વતંત્ર સિન્ન છે.

પ્રશ્ન :-અવિચ્યુતિ અને સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાનના પ્રકાર પ્રમાણભૂત ન ગણી શકાય, કારણ કે તે ગ્રહણ કરેલાને પુનઃ ગ્રહણ કરે છે. એટલે કે બીજી, ત્રીજી, ચોથી એમ ઘણીવાર થયેલા અપાયથી સાધ્ય વસ્તુનિશ્ચયરૂપ કાર્ય તે પહેલીવાર થયેલ અપાયથી સાધ્ય થયેલ છે, અને તેને જ પુનઃ પુનઃ સિદ્ધ કરે છે. આથી જેમ ઉત્પન્ન કરેલ ક્રિયામાં ફરીથી તે જ ક્રિયા સાધવાને પ્રવર્તતું સાધન શોધા પામતું નથી. તેમ અવિચ્યુત ભેદ પણ શોધાકારક નથી. છતાં જે તે સાધન પુનઃ તે ક્રિયામાં પ્રવર્તે, તો કુહાડાદિવડે છેદેલા વૃક્ષોમાં ફરીથી તે છેદવામાં કુહાડાદિ સાધનની પણ પ્રવૃત્તિ થાય, તેના જેવું થાય અને તેથી તો અતિ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. એજ રીતે સ્મૃતિ પણ પૂર્વોત્તર-કાળ ભાવી બે જ્ઞાનથી બાણેલ વસ્તુમાંજ પ્રવર્તમાન હોવાથી, પ્રમાણભૂત નથી. પૂર્વોત્તર-કાળભાવી બે જ્ઞાનથી નહિ બાણેલ, એકજ વસ્તુને બાણવાથી સ્મૃતિજ્ઞાન પ્રમાણુ છે, એમ આપ નહિ કહી શકો. કારણ કે પૂર્વોત્તર કાળે બાણેલ વસ્તુ કાળાદિભેદે સિન્ન હોવાથી એક નથી. વળી આપ જે વાસના કહો છો. તે વાસના શું છે? જે તે વાસના સંસ્કારરૂપ હોય. તો તે સંસ્કાર શું છે? સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ તે સંસ્કાર છે કે સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર શક્તિ છે? અથવા વસ્તુવિકલ્પ છે? આ ત્રણ પક્ષમાંથી પ્રથમના બે પક્ષ તો અયોગ્ય છે, કારણ કે તે જ્ઞાનરૂપ નથી, અને અહીં તો જ્ઞાનનાં ભેદોનો વિચાર ચાલે છે. ત્રીજો પક્ષ પણ નહિ કહી શકાય. કારણ કે વાસના સંજ્યાતા અથવા અસંજ્યાતા કાળ સુધી માનેલ હોવાથી તેટલા કાળ સુધી તે વસ્તુવિકલ્પ ઘટે નહિ. તેથી

તમેાએ કહેલ અવિચ્યુતિ-વાસના-અને સ્મૃતિરૂપ ધારણાના ત્રણ પ્રકાર ઘટતા નથી, તેથી મતિજ્ઞાનના ત્રણ ભેદ જ થશે, પણ ચાર નહિ થાય.

ઉત્તર :-જાણેલ વસ્તુને પુનઃ જાણે છે. તેથી અવિચ્યુતિ પ્રમાણભૂત નથી. એમ જે તું કહે છે, તે અચોગ્ય છે. કારણ કે એમાં “જાણેલને ફરી જાણે છે” એ હેતુ કહ્યો છે, તે અસિદ્ધ છે, કેમકે એક કાળમાં રહેલી વસ્તુ, પ્રથમ થએલા અપાચ વડે ગ્રહણ કરાય છે, તેથી જુદા કાળમાં રહેલી વસ્તુ ખીજી-ખીજીવાર થએલા અપાચ વડે ગ્રહણ કરાય છે. માટે એ હેતુ અસિદ્ધ છે અને અસિદ્ધ હેતુ સાધ્યની સિદ્ધિ કરી શકતો નથી. વળી સ્પષ્ટ-સ્પષ્ટતર-સ્પષ્ટતમઆદિ ભિન્ન ધર્મવાળી વાસનાને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી, અવિચ્યુતિ વડે થએલ ખીજી-ત્રોજીવારના અપાચ સંબંધી વસ્તુ ભિન્ન ધર્મવાળી જ છે, તો પછી અવિચ્યુતિ ગ્રહણ કરેલાને પુનઃ ગ્રહણ કરે છે એમ કેમ કહી શકાય ? સ્મૃતિ પણ પૂર્વોત્તર બે દર્શનથી જાણેલ એકજ વસ્તુને પુનઃ જાણે છે. તેથી તે પણ ગ્રહણ કરેલાને જ ગ્રહણ કરે છે, એમ નહી કહી શકાય. કારણ કે કાળ આદિના ભેદથી વસ્તુ ભિન્ન હોવા છતાં પણ, તેમાં સત્વ, પ્રમેયત્વ. સંસ્થાન. અને રૂપઆદિ વડે એકતા પણ છે. વાસના પણ મતિજ્ઞાનવરણના ક્ષયોપશમરૂપ સ્મૃતિ અથવા તદ્વિજ્ઞાન જનક શક્તિરૂપ છે. જો કે તે સ્વયં જ્ઞાનરૂપ નથી, પરંતુ પૂર્વે થએલ અવિચ્યુતિરૂપ જ્ઞાનનું કાર્ય છે, અને ઉત્તર કાળમાં થનાર સ્મૃતિજ્ઞાનનું કારણ છે, તેથી ઉપચાર વડે વાસના જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. તથા તદ્વસ્તુ વિકલ્પરૂપ ત્રીજો પક્ષ માનવા યોગ્ય નથી. એટલે તે સંબંધી કંઈ કહેવાનું નથી. એ પ્રમાણે અવિચ્યુતિ-સ્મૃતિને વાસનારૂપ ત્રણ પ્રકારની ધારણા શિદ્ધ થવાથી મતિજ્ઞાનના ત્રણ ભેદ નહિ પણ ચાર ભેદ છે, એમ સિદ્ધ થયું, ૧૮૧-થી-૧૮૬.

અવગ્રહાદિ ચાર ભેદનેા વિવાદ દૂર કરવા પુનઃ ખીજી રીતે કહે છે.

ત इच्छंतस्स तुहं, वत्थूणि य पंच, नेच्छमाणस्स ।

किं होउ सा अमावो, मावो नाणं व तं कथं ? ॥१९०॥

तुज्झं बहुयसेया, मणइ मई होइ धिइवहुत्ताओ ।

मणइ न जाइमेओ, इट्ठो मज्झं तहा तुज्झं ॥१९१॥

सा भिन्नलक्खणाऽपि हु, धिइसामन्नेण धारणा होइ ।

जह उगहो दुरूवोऽवगहसामन्नवो एक्को ॥१९२॥

તે ધારણા ભેદને માનતા એવા તારે પાંચ ભેદ થાય છે, અને ન માનતાં શું તે અભાવ કે ભાવ થાય છે ? જો તે ભાવ છે તો તે જ્ઞાન કયું છે ? (શિષ્ય) ધારણાના ખડું ભેદ હોવાથી તમારે મતિજ્ઞાનના ઘણા ભેદ થશે. (ઉત્તર) તારી પેઠે અમે જાતિમાં ભેદ નથી માન્યો. તે ભિન્ન લક્ષણવાળી હોવા છતાં પણ સામાન્યરૂપે એક ધારણા જ છે. જેમ અવગ્રહ બે ભેદે છતાં સામાન્યરૂપથી એકજ છે. ૧૮૦-થી-૧૮૨.

ઉપરોક્ત સ્વરૂપવાળી ધારણા નહિ માનવાથી, આભિનિયોધિત જ્ઞાનના પાંચ ભેદ થશે. એકજ અપાચને બે ભેદરૂપે માનવાથી ચાર ભેદ તો તે થવાછે, અને પાંચમે ભેદ

અમે કહેલ ધારણાનો થશે. અમે કહેલ ધારણાને તું ન માનતો હો, તો કહે કે તે ધારણા શું અભાવરૂપ (અવસ્તુ) છે. કે ભાવરૂપ (વસ્તુ) છે ? અભાવરૂપ તો નહીં કહી શકાય, કારણ કે તે ભાવરૂપે અનુભવાય છે. જે ભાવરૂપે (વસ્તુસ્વરૂપે) અનુભવાતું હોય તે અભાવરૂપ (અવસ્તુસ્વરૂપ) હોઈ શકે નહિ. તે છતાં જે અભાવરૂપ માનવામાં આવે તો અતિપ્રસંગ થાય, અને એથી ઘટઆદિ પદાર્થોમાં પણ અભાવરૂપતા થાય, કારણકે ઘટાદિ પદાર્થો પણ અનુભવના કારણે જ ભાવસ્વરૂપ નનાય છે. જે અનુભવ પણ અપ્રમાણ હોય તો ઘટાદિ પદાર્થોમાં ભાવરૂપતાનો અભાવ થાય.

હવે બીજા વિદ્વાનુસાર અમે કહેલ ધારણાને તું ભાવસ્વરૂપ કહેતો હોય તો, તે જ્ઞાન છે. કે અજ્ઞાન છે ? અજ્ઞાનરૂપ તો નહિ કહેવાય, કારણ કે તે ચિદ્રૂપપણે અનુભવાય છે. જે જ્ઞાનરૂપ કહેતો હોય તો મતિ-શ્રુત-અવધિ-મનઃપર્યવ-અને કેવળ એ પાંચ જ્ઞાનો-માંથી કયા જ્ઞાનરૂપ છે ? શ્રુતઆદિચાર તો નહિ કહેવાય, કારણ કે તે તેમ માનેલ નથી, અને તેનું લક્ષણ પણ ઘટતું નથી. મતિજ્ઞાન છે એમ કહીશ, તો તે અવગ્રહ-ઈહા-અને અપાય રૂપ તો નથી, કેમકે તેના લક્ષણ એમાં ઘટતા નથી. “તે નિશ્ચય અપાયથી અધિક છે” એ વચનાનુસાર ધારણા અપાયથી અધિક છે. એન પૂર્વે સિદ્ધ કરેલું જ છે. આ સર્વ કથનથી એ ફલિતાર્થ થાય છે કે અનુવચ-વ્યતિરેક વડે થતો નિશ્ચય, તે સર્વ અપાય છે, અને તે સિવાયનું અવિચ્યુતિ-સ્મૃતિ-અને વાસનારૂપ જ્ઞાન સર્વ ધારણા છે. ૧૬૦

પ્રશ્ન :—એ પ્રમાણે તો મતિજ્ઞાનના ઘણા લેહો થશે, કારણ કે એકજ ધારણાના અવિચ્યુતિ-વાસના-ને સ્મૃતિરૂપ ત્રણ લેહ. અવગ્રહ-ઈહા અને અપાયની સાથે મેળવતાં છ લેહ થયા. ૧૬૧

ઉત્તર :—આ ધારણાના વિચારમાં વ્યક્તિ પક્ષ નથી માન્યો, પણ ધારણા સામાન્ય રૂપ બંધાઈ માનેલ છે. જેમ વ્યજનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ એ બંને લેહને સામાન્ય અવગ્રહરૂપે માનેલ છે, તેમ અહીં પણ વાસનાદિ ત્રણેને સામાન્ય ધારણા રૂપે જ માનેલ છે. તેથી મતિજ્ઞાનના ચાર લેહ છે. પણ તારા કહેવા પ્રમાણે ઘણા લેહો નથી. ૧૬૨

એ પ્રમાણે અવગ્રહાદિ ચાર લેહ સંબંધી અન્ય આચાર્યોએ કહેલ અયોગ્ય વિચારો દૂર કર્યા, તે દૂર કરતા પ્રસ્તાવમાં અવગ્રહના બે લેહ કહ્યા છે. તે લેહ વ્યાખ્યા પૂર્વક હવે જણાવે છે. તથા જે વ્યજનાવગ્રહ છે, તે જ્ઞાનનું કારણ હોવાથી જ્ઞાનરૂપ છે, તે વાત જણાવે છે.

તત્થોગદો દુમેદો, ગહણં જ હોજ્જ વંજણ-ત્થાણં ।

વજ્જણો ય જમત્થો, તેણાઈપ તવં વોન્ઠે ॥૧૯૩॥

વંજિજ્જહ જેણડત્થો, ઘહો વ્વ દીવેણ વંજણં તં ચ ।

ઉવગરર્ણદિયસહાઈપરિણયહ્વસંવંધો ॥૧૯૪॥

અણ્ણાણં સો વહિરાણ્ણ વ તક્કાલમણ્ણવલ્લંમાલ્લો ।

ન તદંતે તત્તો ચ્ચિય, ઉક્કલંમાલ્લો તલ્લો નાણ તા ૧૯૫॥

તેમાં અવગ્રહ બે પ્રકારે છે, કારણકે વ્યંજન અને અર્થનું ગ્રહણ થાય છે, વ્યંજનાવગ્રહથી અર્થોવગ્રહ થાય છે, માટે પહેલાં વ્યંજનાવગ્રહ કહીશું. દીપકથી જેમ ઘડો પ્રગટ થાય છે, તેમ જેનાથી અર્થ પ્રગટ થાય તે વ્યંજન, ઉપકરણેન્દ્રિય અને શબ્દઆદિ-રૂપે પરિણત દ્રવ્યના સંબંધ રૂપ છે. બહેરામુંગાની જેમ તત્કાળ પ્રાપ્ત નહિ થતું હોવાથી તે અજ્ઞાન છે, એમ નહિ. પરંતુ તેના પછી, તે વડે નિશ્ચય ઉપલબ્ધ થાય છે તેથી તે જ્ઞાન છે. ૧૯૩ થી ૧૯૫.

ગ્રહણ કરવું તે અવગ્રહ. એ અવગ્રહ બે પ્રકારે છે, કારણકે વ્યંજન અને અર્થનું જ ગ્રહણ થાય છે, અન્યનું ગ્રહણ થતું નથી. એમ વિષય બે પ્રકારે હોવાથી અવગ્રહ પણ બે પ્રકારે છે. તેમાં પ્રથમ પ્રાપ્તકારી ઇન્દ્રિયોમાં વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે, તે પછી તરતજ અર્થોવગ્રહ થાય છે, માટે પ્રથમ વ્યંજનાવગ્રહનું સ્વરૂપ કહેવાશે. ૧૯૩

જેમ દીપકવડે ઘટ પ્રગટ કરાય છે તેમ જે વડે અર્થ પ્રગટ કરાય તે વ્યંજન કહેવાય છે. એ વ્યંજન, ઉપકરણેન્દ્રિય અને શબ્દાદિરૂપે પરિણામ પામેલ દ્રવ્યના સંબંધરૂપ છે. એટલે કે ઇન્દ્રિયો બે પ્રકારની છે. ૧ દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ૨ ભાવેન્દ્રિય, તેમાં નિવૃત્તિ અને ઉપકરણ એ બે પ્રકારે દ્રવ્યેન્દ્રિય છે, તથા લબ્ધિ અને ઉપયોગ એ બે લેઈ ભાવેન્દ્રિય છે. એમાં નિવૃત્તિ ઇન્દ્રિય બે પ્રકારે છે. એક અન્તર્નિવૃત્તિ અને બીજી બાહ્યનિવૃત્તિ, શ્રોત્ર, ચક્ષુ આદિ પાંચે ઇન્દ્રિયોની અન્તર્નિવૃત્તિ પ્રમાણમાં અંગુલમાં અસંખ્યેય ભાગ પ્રમાણ છે. આકારમાં અનુક્રમે કદબપુષ્પ, મસૂરધાન્ય, કાંડલ, કુરમ્બ, સમાન છે. સ્પર્શેન્દ્રિય શરીર પ્રમાણ છે, અને બાહ્યનિવૃત્તિ બહાર કેખાતા આકાર મુજબ છે. જેમ આંખ, નાક વિગેરે.

તેમાં કદબપુષ્પગોલકાકાર જે માંસખંડાદિરૂપ અન્તર્નિવૃત્તિ છે, તેની શબ્દાદિ વિષય બાહ્યવાના હેતુભૂત શક્તિ વિશેષ તે ઉપકરણેન્દ્રિય. શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયો અને શબ્દાદિ (આદિ શબ્દથી રૂપ-રસ-ગન્ધ-ને સ્પર્શ સમજવા) રૂપે પરિણામ પામેલા ભાષાવર્ગણ-આદિના દ્રવ્યો બન્ને વ્યંજનતરીકે ગણાય છે. આ શબ્દાદિરૂપે પરિણામ પામેલા દ્રવ્યો અને ઉપકરણેન્દ્રિયનો પરસ્પર સંબંધ તે વ્યંજન કહેવાય છે. ઇન્દ્રિયોવડે પણ અર્થ પ્રગટ કરાય છે. તેથી તે ઇન્દ્રિયો પણ વ્યંજન કહેવાય છે, અને શબ્દાદિરૂપે પરિણામ પામેલ દ્રવ્ય સમૂહ પ્રગટ કરાય છે, તેથી તે પણ વ્યંજન કહેવાય છે. એ પ્રમાંણે ઉપલક્ષણથી એ ત્રણે વ્યંજન કહેવાય છે. તેથી ઇન્દ્રિયરૂપ વ્યંજન સાથે શબ્દાદિરૂપે પરિણામ પામેલ દ્રવ્યસંબંધ સ્વરૂપ વ્યંજનનું ગ્રહણ થવું તે વ્યંજનાવગ્રહ, અથવા તે વ્યંજનરૂપ ઉપકરણેન્દ્રિયવડે શબ્દાદિરૂપે પરિણામ પામેલ દ્રવ્યાત્મક વ્યંજનોનું ગ્રહણ કરવું તે વ્યંજનાવગ્રહ. ૧૯૪

પ્રશ્ન :—જેમ બહેરા વિગેરે મનુષ્યને ઉપકરણેન્દ્રિયનો શબ્દાદિ દ્રવ્યો સાથે સંબંધ થતી વખતે, કંઈ પણ જ્ઞાન અનુભવાતું નથી, માટે તેનું તેને અજ્ઞાન છે; તેમ અહીં પણ તે વ્યંજનાવગ્રહ અજ્ઞાનરૂપ હોય એમ જણાય છે, કારણ કે ઉપકરણેન્દ્રિય અને શબ્દાદિ-રૂપે પરિણામલા દ્રવ્યના સંબંધ કાળે સ્વસંવેદનપણે તે અનુભવાતું નથી. તેથી તે જ્ઞાન નથી,

ઉત્તર :—એ વ્યંજનાવગ્રહ જ્ઞાનરૂપે નહિ જણાવાથી જરૂર હોઈ અજ્ઞાન નથી, પણ તે જ્ઞાનરૂપજ છે, કારણ કે વ્યંજનાવગ્રહ પછી તેનાવડેજ જ્ઞાનાત્મક અર્થોવગ્રહની પ્રાપ્તિ થાય છે. “જેના અન્તે તદ્દસ્ય વસ્તુના ગ્રહણથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે જ્ઞાન છે.” જેમ અર્થોવગ્રહ પછી તદ્દસ્ય વસ્તુના ગ્રહણથી ઈલા થાય છે, ને તેથી અર્થોવગ્રહ જ્ઞાન છે; તેવીજ રીતે વ્યંજનાવગ્રહ પછી તદ્દસ્ય વસ્તુના ગ્રહણથી અર્થોવગ્રહ જ્ઞાન થાય છે, માટે વ્યંજનાવગ્રહ જ્ઞાન છે, પણ અજ્ઞાન નથી. ૧૯૫.

વ્યંજનાવગ્રહમાં જોકે જ્ઞાન અનુભવાતું નથી, તોપણ જ્ઞાનતું કારણ હોવાથી તે જ્ઞાન છે. જેમ વ્યંજનાવગ્રહમાં જ્ઞાનનો અભાવ માનીને જ્ઞાન સિદ્ધ કર્યું; હવે વ્યંજનાવગ્રહમાં જ્ઞાનનો અભાવ નથી પણ સદ્ભાવ છે એમ સિદ્ધ કરવાને કહે છે.

તત્કાલમ્મિ વિ નાણં, તત્થસ્થિ તણું તિ તો તમવ્વત્તં ।

બહિરાર્હિણં પુણ સો, અન્નાણ તદુમયામાવા ॥૧૯૬॥

કહમવ્વત્તં નાણ ચ, સુત્ત—મત્તાહસુહુમ્બોહો વ્વ ।

સુત્તાદઓ સય વિય, વિન્નાણં નાવઘુજ્ઞંતિ ॥૧૯૭॥

લલ્લિજ્ઞહ તં સિમિણાયમાણવયળદાણાહ્વિદ્ધાહિ ।

જ નામહુવ્વાઓ, વિજ્જતે વયળચિદ્ધાઓ ॥૧૯૮॥

જગન્તો વિ ન જાણહ, છઠમત્થો હિયયમોય સવ્વં ।

જત્તવ્વસાણાહ્, જમસસ્યેજ્ઞાહિં દિવસેળ ॥૧૯૯॥

જહ વડ્ડણામસંસ્યેજ્જસમયસદ્દાહ્વિદ્વસવ્ભાવે ।

કિહ ચરિમસમયસદ્દાહ્વિદ્વવિણ્ણાણસામત્થં ? ॥૨૦૦॥

જં સવ્વહા ન વીસું, સવ્વેસુ વિ તં ન રેણુતેલ્લ વ ।

પત્તેયમણિચ્છંતો, કહમિચ્છસિ સમુદદ નાણ ? ॥૨૦૧॥

સમુદદ જહ જાણં, દેસુણે સમુદદ કહં નત્થિ ? ।

સમુદદદ ચાડમૂયં, કહ દેસે હોજ્જ તં સયલં ? ॥૨૦૨॥

તંતૂ પહોવગારી, ન સમત્તપહો ય, સમુદિથા તે ડ ।

સવ્વે સમત્તપહઓ, તહ નાણ સવ્વસમણ્ણ ॥૨૦૩॥

તે કાળે પણ ત્યાં જ્ઞાન છે, પરન્તુ અલ્પ હોવાથી અવ્યક્ત છે, અને બધિર આદિને તો તે ઉભયનો અભાવ હોવાથી અજ્ઞાન છે. “અવ્યક્ત” અને “જ્ઞાન” એ કેમ હોઈ શકે ? સુતેલા અને ઉન્મત્ત વિગેરેના સૂક્ષ્મભોધની પેઠે ખુશીથી હોઈ શકે. સુમાદિ પણ સ્વયં વિજ્ઞાનને બાણતા નથી. સ્વપ્નાવસ્થામાં ઉત્તર આપવો વિગેરે ચેટાઓવડે તે જ્ઞાન જણાય છે, કારણકે વચનાદિ ચેટાઓ અમતિપૂર્વક નથી થતી. બળતા છતાં પણ છદ્મસ્થ હૃદયગોચર સર્વ બાણતો નથી, કેમકે જે અસંખ્યાતા અધ્યવસાયો એક દિવસે થાય છે, તે કેમ

જણાય ? અસંખ્યાતા સમય સુધી શબ્દાદિ દ્રવ્ય સંબંધનો સદ્ભાવ છતાં પણ, જો તે અજ્ઞાન છે, તો છેલ્લા સમયે શબ્દાદિ દ્રવ્યના વિજ્ઞાનતું સામર્થ્ય કેવી રીતે થાય ? જે વસ્તુ સર્વથા પૃથક્ક્રમાં નથી, તે રેતીના કણની પેઠે સમુદાયમાં પણ નથી, પ્રત્યેકમાં જ્ઞાન ન માનતા તેના સમુદાયમાં તું કેવી રીતે માને છે ? જો સમુદાયમાં જ્ઞાન છે તો કંઈક ન્યૂન સમુદાયમાં તે કેમ ન હોય ? અથવા સમુદાયમાં ન હોય તો તે સર્વ ન્યૂનમાં કેમ હોય ? તન્તુ પટનો ઉપકારી છે, સમસ્તપટ રૂપ નથી; પરન્તુ તે સર્વ સમુદિત હોય તો સમસ્તપટ થાય છે, તેવીજ રીતે સર્વ સમયોમાં જ્ઞાન છે. ૧૯૬-થી-૨૦૩.

તે વ્યંજન સંબંધકાળે પણ, ત્યાં પૂર્ણ ઇન્દ્રિય સંબંધી વ્યંજનાવચ્છેદમાં જ્ઞાન છે. પરન્તુ માત્ર એકજ તંજસ અવયવના પ્રકાશની પેઠે અતિશય અદ્ભુત હોવાથી અવ્યક્ત છે, તેથી સ્વસંબેદનથી પ્રગટ જણાતું નથી. જો એ અવ્યક્ત છે, તો તેનો સદ્ભાવ કેમ મનાય ? એમ કોઈ પૂછે તો તેનો ઉત્તર આગળ પ્રસંગે આપીશું, પણ તે પહેલાં દ્વિતીયમાં બહેરા વિગેરેને જ્ઞાનનો અભાવ કહ્યો છે, તે તો યોગ્યજ છે. કારણ કે બહેરાને તથા જેની દ્રાણ્યાદિ ઇન્દ્રિયો નબળી હોય, તેવાઓને તે વ્યંજનાવચ્છેદ જ્ઞાનરૂપ નથી, કેમકે તેમને ભક્ષ્ય-વ્યંજનરૂપજ્ઞાનના કારણનો અભાવ છે, અને અવ્યક્ત જ્ઞાનનો પણ અભાવ છે ૧૯૬

પ્રશ્ન :-જેમ “અંધકાર એ પ્રકાશ છે” ઇત્યાદિ કહેવું એ વિરૂદ્ધ છે, તેમ ‘જ્ઞાન અવ્યક્ત છે’ એમ કહેવું એ પણ વિરૂદ્ધ છે.

ઉત્તર :-તારા આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ઉપરજ કહ્યો છે, કે એક તંજસ અવયવના પ્રકાશની પેઠે તે જ્ઞાન સૂક્ષ્મ હોવાથી અવ્યક્ત છે. અથવા સુતેલા-ઉન્મત્ત અને મૂઝાં પામેલા વિગેરે પ્રાણીઓને પોતાનું જ્ઞાન, જેમ તે વખતે અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી, અનુભવમાં આવતું નથી. તેમ અહીં પણ સમજવું. ૧૯૭

પ્રશ્ન :-જો તે સુતેલા પ્રાણીઓને પોતાનું જ્ઞાન અનુભવાતું નથી, તો પછી તેમને તે જ્ઞાન છે એમ કેમ માની શકાય ?

ઉત્તર :-સ્વપ્નાવસ્થામાં સુતેલા પ્રાણીઓને ઝાલવું વિગેરે ચેષ્ટાઓથી જ્ઞાન છે, એમ જણાય છે. કેટલાક સુતેલા પ્રાણીઓ સ્વપ્નાવસ્થામાં કંઈક ઝાલે છે, સક્રોચ-વિક્રોચ આગસ મરડવી-ખગાસું ખાવું-ખજવાળવું વિગેરે ચેષ્ટાઓ કરે છે, તે ચેષ્ટાઓને તેઓ તે વખતે અનુભવતા નથી, અને જાગ્યા પછી પણ તેને સંભારતા નથી, તે છતાં એ ચેષ્ટાઓ અમતિપૂર્વક નથી પણ મતિપૂર્વક છે. જો એમ ન હોય તો કાષ્ટ વિગેરે જડ પદાર્થને પણ તે ક્રિયાઓ થવી ભેદ્યો. માટે ધૂમથી જેમ અગ્નિ જણાય છે, તેમ એ ચેષ્ટાઓથી તેઓમાં જ્ઞાન જણાય છે. ૧૯૮

પ્રશ્ન :-શું સ્વચેષ્ટિત પણ કોઈકને નથી જણાતું, કે જેથી સુતેલા સ્વચેષ્ટિત અસંબેદન કહો છો ?

ઉત્તર :-હૃદયગોચર અધ્યવસાયસ્થાનો છક્કસ્થ આત્મા જાગતાં છતાં પણ જાણતો નથી, તો પછી સુતેલો આત્મા તે કેવી રીતે જાણી શકે ? કેવળી ગમ્ય સૂક્ષ્મ અધ્યવસાય સ્થાનો, એક અન્તર્મુહૂર્તમાં અસંખ્યાતા ચાલ્યા જાય છે, તે આખા દિવસમાં કેટલા જાય ? આ સર્વ અધ્યવસાય સ્થાનો છક્કસ્થ જાણતો નથી, તેથી જેમ એ અધ્યવસાય-સ્થાનો છક્કસ્થથી નહિ જણાતાં છતાં પણ, કેવળી ગમ્ય હોવાથી વિદ્યમાન રૂપે મનાય

છે, તેમ વ્યંજનાવગ્રહનું જ્ઞાન પણ નહિ જણાવા છતાં, વિદ્યમાન રૂપે મનાય છે.

વ્યંજનાવગ્રહના સંબંધમાં કેટલાક એમ કહે છે કે જેમ માટીનું નવું કુડું પાણીનાં બે ત્રણ ટીપાં સીંચ્યાથી ભીતું થતું નથી પણ વારંવાર સીંચ્યાથી ભીતું થાય છે. તેવી જ રીતે ઇન્દ્રિયોવડે ગ્રહણ કરાતા અર્થો બે ત્રણ આદિ સમયોમાં પ્રગટ થતા નથી, પણ વારંવાર એ પ્રમાણે અવગ્રહ થાય ત્યારે પ્રગટ થાય છે. વ્યક્ત અવગ્રહની પૂર્વે અવ્યક્ત અવગ્રહ, તેજ વ્યંજનાવગ્રહ છે. અવ્યક્ત વસ્તુ એ વ્યંજન છે. એમ તેઓ વ્યંજન શબ્દનો અર્થ કરે છે. તેઓની એ માન્યતા યોગ્ય નથી, કારણ કે સર્વ વિષયો અને વિષયો વ્યક્ત-અવ્યક્ત છે. અને તેવી રીતે તો દર્શનની પેઠે સર્વ ઇન્દ્રિયોથી વ્યંજનાવગ્રહ થાય. માટે એમ હોવાનું સંગત નથી, કારણ કે “જ ચક્ષુરનિન્દ્રિયાસ્ચામ્” ચક્ષુ અને મનથી વ્યંજનાવગ્રહ ન થાય એમ તત્ત્વાર્થના અ. ૧-તા ૧૬મા સૂત્રથી સિદ્ધ થાય છે. ૧૬૯

પ્રશ્ન :-સુતેલાતું જ્ઞાન વચનાદિયેષ્ટાઓથી જણાય છે, એમ આપે કહ્યું તે માની શકાય છે, પરંતુ વ્યંજનાવગ્રહમાં જ્ઞાનરૂપતા જણાવનાર કોઈ ચિન્હ જણાતું નથી. તેથી એ જરૂર હોવાને લીધે તેને જ્ઞાનરૂપ કેવી રીતે કહી શકાય ?

ઉત્તર :-અસંખ્યાતા સમય સુધી શબ્દાદિદ્રવ્ય સંબંધની હયાતી રહ્યા છતાં, પણ બે વ્યંજનાવગ્રહ અજ્ઞાનરૂપ છે, તો પછી છેલ્લા સમયે શબ્દાદિ દ્રવ્યોમા વિજ્ઞાનજનક સામર્થ્ય કેવી રીતે થાય ? વ્યંજનાવગ્રહમાં અસંખ્યાતા સમય સુધી, શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો સાથે શબ્દાદિવિષયના દ્રવ્યોનો સંબંધ થાય છે, અને તેથી બે અસંખ્યાતા સમય સુધી શબ્દાદિ વિષય દ્રવ્યોનો, શ્રોત્રાદિઇન્દ્રિયો સાથે સંબંધ થયા છતાં પણ, વ્યંજનાવગ્રહરૂપ જ્ઞાન ન મનાય, તો છેલ્લા સમયે શ્રોત્રાદિઇન્દ્રિયો સાથે સંબંધ પામેલા શબ્દાદિવિષય દ્રવ્યોને, અર્થોવગ્રહરૂપ વિજ્ઞાનજનક સામર્થ્ય કેવી રીતે મનાય ? ન જ મનાય. કારણ કે શબ્દાદિ વિષય દ્રવ્યોનો શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો સાથે સંબંધ થયા પછી, પ્રથમ સમયથી જ માંડીને દરેક સમયે કંઈક જ્ઞાનમાત્રા (અંશ) પ્રગટ થતી ન માનીએ, તો છેલ્લે સમયે પણ એ જ્ઞાનમાત્રા અકસ્માત્ કેવી રીતે થાય ? અને તેમ થવાથી અર્થોવગ્રહાદિ જ્ઞાન ઉદય પણ કેવી રીતે પામે ?

ઉદાહરણ તરીકે જેમ દરેક રેતીના કણમાં તેલ નથી હોતું. તેથી સમુદાયમાં પણ નથી હોતું. તેવી રીતે બે વસ્તુ સર્વ પ્રકારે ભિન્ન ભિન્નમાં નથી, તે વસ્તુ સમુદાયમાં પણ નથી. આથી પ્રત્યેક સમયે જ્ઞાન નહિ માનતા, સમુદાયમાં કેવી રીતે મનાય ? અર્થોત્ ઇન્દ્રિય અને વિષયના સંબંધ પછી પ્રથમ સમયથી માંડીને, અસંખ્યાતા સમય સુધી વ્યંજનાવગ્રહ સંબંધી દરેક સમયે પુષ્ટિ પામતી જ્ઞાનમાત્રાને, થોડી પણ ન માનવામાં આવે તો પછી છેલ્લે સમયે શબ્દાદિવિષયદ્રવ્યના સંબંધ વડે સંપૂર્ણ સમુદાયમા પણ તે જ્ઞાનમાત્રા કેવી રીતે માની શકાય ? ૨૦૦

એટલે કે છેલ્લે સમયે શબ્દાદિવિષયદ્રવ્યોના ઇન્દ્રિય સાથે સંબંધ થયા પછી, બે અર્થોવગ્રહરૂપ જ્ઞાન માને છે, તે જ્ઞાનને પણ પ્રત્યેક સમયે જ્ઞાનરૂપ નહિ માનવાથી છેલ્લા રેતીના કણમાં જેમ તેલ નથી હોતું, તેમ તેમા પણ જ્ઞાન નહિ સંભવે. માટે જેમ દરેક તલમાં તેલ હોય છે. તેથી તલના સમુદાયમા પણ તેલ થાય છે. તેવી રીતે દરેક સમયમા જેટલું જેટલું જ્ઞાન છે, તેટલું તેટલું માનવું જ બેધરો.

વળી જો તું વિષય અને દ્રવ્યસંબંધના અસંખ્યાતા સમયના સમુદાયમાં અર્થાવગ્રહ રૂપ જ્ઞાન માને છે, તો પછી છેલ્લા એક સમયે ન્યૂન એવા અસંખ્યાતા સમયોમાં તે જ્ઞાન કેમ ન હોય? હોયજ. કારણ કે જ્ઞાનના ઉપકારી શબ્દાદિ દ્રવ્યના સંબંધના ચરમસમય ન્યૂન અસંખ્યાત સમયો એકદેશ હોવાથી, તેમાં અર્થાવગ્રહની પેઠે જ્ઞાન છે. આ સ્થળે કદાચ તું એમ કહીશ કે શબ્દાદિ વિષયને ગ્રહણ કરનાર સમયના સમુદાયમાં જ્ઞાન કેાણુ માને છે? કે જેથી સમુદાયનો એકદેશ હોવાથી પ્રથમાદિ સર્વ સમયોમાં જ્ઞાન છે, એમ કહેા છો. હું તો છેલ્લા એકજ સમયમા શબ્દાદિ દ્રવ્ય ગ્રહણ થતાં જ્ઞાનાત્પત્તિ માતું છું. તાર્ એ કથન પણ ઠીક નથી, કેમકે જો તું છેલ્લા એકજ સમયમાં જ્ઞાન માને છે, તો તે ચરમ સમય આ સર્વ સમુદાયની અપેક્ષાએ એક દેશ જ છે, અને તેથી આ એક દેશેન્યૂન શેષ સમયના સમુદાયમાં જે જ્ઞાન નથી, તે જ્ઞાન છેલ્લા સમયરૂપ એક દેશમાં અકસ્માત સંપૂર્ણ કયાથી થાય? નજ થાય. કારણ કે વ્યંજનાવગ્રહના પ્રથમ સમયની પેઠે એક સમયમાત્ર શબ્દાદિ દ્રવ્યનું ગ્રહણ થાય છે, તેથી શબ્દાદિ દ્રવ્ય ગ્રહણના છેલ્લા સમયે પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય નહિ. પુનઃ કદી તું એમ કહીશ કે—છેલ્લા સમયે જ્ઞાન થાય છે, કારણ કે એ છેલ્લા સમયે અર્થાવગ્રહરૂપ જ્ઞાન અનુભવથી પ્રત્યક્ષ જણાય છે, તેથી તમે કહેા છો તે પ્રત્યક્ષ વિરોધી છે. આ કથન પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે જેમ છેલ્લા તન્તુમાં સમસ્ત પટની ઉત્પત્તિ છે, એમ કહેવું એ પ્રત્યક્ષ વિરોધવાળું છે, તેમ છેલ્લા સમયે જ સર્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એમ તાર્ કથન પણ વિરોધવાળું છે. ૨૦૨.

જેમ એક તન્તુ પટનો ઉપકારી છે, તેના સિવાય સંપૂર્ણ પટનો અભાવ છે; પણ એટલો એ એક તન્તુ જ સમસ્ત પટ થાય છે એમ ન કહેવાય. કારણ કે એ તન્તુ તો પટનો એકદેશ છે, પરંતુ જો તે સર્વ તન્તુઓ એકઠા મળેલા હોય તો સંપૂર્ણ પટ કહેવાય. તેવી જ રીતે અહીં પણ સમુદિત સમયોમાં જ્ઞાન છે પણ એક છેલ્લાજ સમયમાં જ્ઞાન છે એમ નહિ. અને તેથી અર્થાવગ્રહના સમયથી પૂર્વના સમયોમાં જે જ્ઞાન અતિ અસ્કુટ હોય છે, તે વ્યંજનાવગ્રહ કહેવાય છે, અને છેલ્લા સમયે તે જ જ્ઞાન કંઈક વિશેષ સ્કુટ અવસ્થા પામીને અર્થાવગ્રહ કહેવાય છે. આથી જો કે સુતેલા-ઉન્મત્ત અને મૂર્ચિત-આદિના જ્ઞાનને સાધનાર જેવું પ્રગટ ચિન્હ છે, તેવા પ્રકારનું પ્રગટ ચિન્હ વ્યંજનાવગ્રહનું જ્ઞાન સાધનાર નથી, તો પણ થયોક્ત યુક્તિથી વ્યંજનાવગ્રહમાં જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે. ૨૦૩.

વ્યંજનાવગ્રહનું સ્વરૂપ કહ્યું; હવે તેના ભેદો કહે છે.

નયણ—મળોર્વજ્ઞિદિયમેયાઓ વંજણોગહો ચરહા ।

અવધાયા—ગુમહઓ, જં તાર્ પત્તકારીણિ ॥૨૦૪॥

ચક્ષુ અને મન સિવાય ઇન્દ્રિયોના ભેદથી વ્યંજનાવગ્રહ ચાર પ્રકારે છે. કારણ કે ઉપદ્રાત અને અનુગ્રહ થવાથી, તે સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયો જ પ્રાપ્તકારી છે. ૨૦૪

ચક્ષુ અને મન સિવાય બાકીની ચાર ઇન્દ્રિયોના ભેદથી, વ્યંજનાવગ્રહ ચાર પ્રકારે છે. વિષયનો અને ઇન્દ્રિયનો પરસ્પર પ્રથમ સંબંધ માત્ર, તે વ્યંજનાવગ્રહનો વિષય છે. વિષય સાથેનો સંબંધ સ્પર્શન, રસન, દ્રાણ અને શ્રોત્ર એ ચાર પ્રાપ્તકારી ઇન્દ્રિયોમાં જ

થાય છે, તેથી ચક્ષુ અને મન એ બે સિવાય સ્પર્શનાદિ ચાર ઇન્દ્રિયના લેદથી વ્યંજનાવગ્રહ ચાર પ્રકારે છે.

પ્રશ્ન :-ઇન્દ્રિયપણું સર્વમાં સમાન છતાં એમ કેમ કહો છો કે સ્પર્શનાદિ ચાર ઇન્દ્રિયોમાંજ તે વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે બીજે નહિ.

ઉત્તર :-તે સ્પર્શન, રસન, શ્રાવણ અને શ્રોત્ર એ ચાર ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્તકારી છે, પણ ચક્ષુ મન પ્રાપ્તકારી નથી, તેથી ઉપરોક્ત ચાર ઇન્દ્રિયોના લેદથી વ્યંજનાવગ્રહ ચાર પ્રકારે જ છે. પ્રાપ્તકારી એટલે ઇન્દ્રિય અને વિષયના સંબંધદ્વારા, પ્રાપ્ત થયેલ એવા વિષયભૂત શબ્દા-આદિ વસ્તુને જાણે તે પ્રાપ્તકારી, અથવા પ્રાપ્તકારી-એટલે સ્પૃષ્ટ અર્થને ગ્રહણ કરનારી. વિષયના કારણે ઉપધાત અને અનુગ્રહ દેખાય છે, તેથી એ સ્પર્શનાદિ ચાર ઇન્દ્રિયોજ પ્રાપ્તકારી છે. જેમકે કંકેશ કામળી આદિનો સ્પર્શ થતાં સ્પર્શનેન્દ્રિયમાં, ત્રિકટુઆદિનો સ્વાદ લેતાં રસનેન્દ્રિયમાં, અશુચિ આદિના પુદ્ગળો સુંઘતાં શ્રાવણેન્દ્રિયમાં, ભેરી વિગેરેના શબ્દ સાલળતાં શ્રવણેન્દ્રિયમાં; અનુક્રમે ચામડી છોલાવી વિગેરે ઉપધાત દેખાય છે. તથા ચન્દન-સ્ત્રી-હંસ-તૂલ વિગેરેના સ્પર્શથી, દૂધ-સાકર વિગેરેના સ્વાદથી, કપૂરાદિ પુદ્ગળોને સુંઘવાથી, કામળ-મંદ્ર આદિ શબ્દો સાંભળવાથી, અનુક્રમે સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયોમાં શીતળતા વિગેરે અનુગ્રહ દેખાય છે, તેવી રીતે તીક્ષ્ણ તરવાર ભાલા વિગેરે જોવા છતાં ચક્ષુને ચીરાવું વિગેરે ઉપધાત જણાતો નથી, તેમજ ચન્દન-અગર-કપૂર વિગેરે જોવાથી અનુગ્રહ થતો પણ જોવાતો નથી. તથા અગ્નિ આદિનું ચિન્તવન કર્યા છતાં પણ મનને દાહ્યાદિ ઉપધાત જણાતો નથી. તેમજ જળ-ચન્દન આદિ ચિન્તવતાં તૃષ્ણા છીપવી વિગેરે અનુગ્રહ પણ જણાતો નથી. ૨૦૪

અહીં વાદી શંકા કરીને પૂછે છે કે—

જુગ્ગઢ પત્તવિસયયા, ફરિસળ—રસણે ન સોત્ત—ઘાણેસુ ।

ગેહંતિ સવિસયમિઓ, જ તાહં મિન્નદેસં પિ ॥૨૦૫॥

સ્પર્શન અને રસનેન્દ્રિયમાં પ્રાપ્તવિષયતા ઘટે છે, (પણ) શ્રોત્ર અને શ્રાવણેન્દ્રિયમાં ઘટતી નથી; કારણ કે સિન્ન દેશમાં રહેલા સ્વવિષયને પણ તે અહીંથી ગ્રહણ કરે છે. ૨૦૫.

સ્પર્શનેન્દ્રિય અને રસનેન્દ્રિયમાં પ્રાપ્તકારીપણું ઘટે છે, કારણ કે તે બે ઇન્દ્રિયો પોતાને આદ્ય વસ્તુરૂપ વિષય સ્પર્શાએલ હોય. તો તેને ગ્રહણ કરે છે, પરન્તુ શ્રોત્ર-અને શ્રાવણેન્દ્રિયમાં એ પ્રાપ્તવિષયતા ઘટતી નથી, કારણ કે તે ઇન્દ્રિયો પોતાના દેશથી સિન્ન દેશમાં રહેલા પોતાના વિષયને ગ્રહણ કરે છે, આ બાબત તો અનુભવ સિદ્ધ છે, કેમકે શબ્દ કંઈ શ્રોત્રેન્દ્રિયમાં પેશીને જણાવતો નથી. તેમ શ્રોત્રેન્દ્રિય બધાં શબ્દ હોય છે ત્યાં જઈને તેને ગ્રહણ કરતી નથી, આ બે સિવાય ત્રીજા પ્રકારે વિષયનો સ્પર્શ થવો ઘટતો નથી. વળી “દૂર કોઈના આ શબ્દ સંભળાય છે” એવી માનવોક્તિ પણ સંભળાય છે. તથા દૂર રહેલા કપૂર-પુષ્પ-કુકુમ વિગેરેના ગન્ધ નિર્વિવાદ અનુભવાય છે, માટે શ્રોત્ર શ્રાવણેન્દ્રિયમાં પ્રાપ્તવિષયતા ઘટતી નથી. ૨૦૫.

આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે કે—

પાર્વતિ સદ્-ગન્ધા, તાદૃ' ગંતું સયં ન ગિષ્હન્તિ ।

જં તે પોમ્બલમદ્યા, સ્ફિરિયા વાઝવહ્ણઓ ॥૨૦૬॥

ધૂમો વ્વ સંહરણઓ, દારાણુવિહાણઓ વિસેસેણં ।

તોયં વ નિતંવાહ્સુ, પઢિવાયાઓ ય વાઝ વ્વ ॥૨૦૭॥

શબ્દ અને ગંધ ઇન્દ્રિયોને પ્રાપ્ત થાય છે, (પણ) તે ઇન્દ્રિયો સ્વયં જઈને શબ્દ તથા ગન્ધને ગ્રહણ કરતી નથી; કારણ કે તે શબ્દ અને ગન્ધ પુદ્ગળમય સક્રિય છે, વાયુવહનથી અને સંહરણથી ધુમાડાની જેમ, તથા વિશેષે કરીને દ્વારના અનુવિધાનથી પાણીની જેમ, તેમજ નિતંબાદિકમાં પ્રતિઘાતથી વાયુની જેમ તે શબ્દ અને ગંધના પુદ્ગલો ક્રિયાવાન છે. ૨૦૬-૨૦૭.

શબ્દ અને ગન્ધ અન્યસ્થળેથી આવીને, શ્રોત્ર તથા ઘ્રાણેન્દ્રિયને પ્રાપ્ત થાય છે (સ્પર્શે છે) પણ શ્રોત્ર અને ઘ્રાણેન્દ્રિય, સ્પર્શન તથા રસનેન્દ્રિયની જેમ શબ્દ તથા ગન્ધ દેશ પ્રત્યે જઈને, તેમને ગ્રહણ કરતી નથી, કારણ કે શબ્દ અને ગન્ધ પુદ્ગળમય સક્રિય છે, તેથી તેઓ અન્ય સ્થળેથી આવીને, શ્રોત્ર તથા ઘ્રાણેન્દ્રિયને પ્રાપ્ત થાય છે. જો કદિ તે અપોદ્ગલિક (અમૂત) હોય તો, જેમ જનમતમાં સક્રિય એવા આકાશાદિકમાં ગતિ ક્રિયા નથી હોતી, તેમ તે શબ્દ અને ગન્ધમાં પણ ગતિક્રિયા ન હોય, એમ વિચારીને 'પુદ્ગળમય સક્રિય' એમ કહ્યું છે. જે એ પ્રમાણે પુદ્ગળમય સક્રિય હોય તેમાં ગતિ ક્રિયા હોય છેજ. જેમ પુદ્ગળ સ્કંધોમાં ગતિક્રિયા હોય છે તેમ. કદિ એવી શંકા થાય કે પુદ્ગળમય છતાં શબ્દ અને ગન્ધમાં ક્રિયા છે એમ શાથી નિશ્ચય થાય ? એના ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે જેમ પવનથી વહન કરાતો ધુમાડો ગતિક્રિયાવાન છે, તેમ શબ્દ-ગન્ધ પણ વાયુથી વહન કરાતા હોવાથી ગતિક્રિયાવાન છે. તથા ગૃહાદિકમાં પિંડીભૂત થએલા હોવાથી તેવા (ગૃહાદિકા પિંડીભૂત થએલા) ધુમાડાનો પેઠે, તેમજ વિશેષે કરીને દ્વારના અનુવિધાનાથી પાણીનો પેઠે, અને પર્વતનિતંબાદિકમાં સ્ખલના પામવાથી વાયુનો પેઠે એ શબ્દ-અને ગન્ધ ગતિ ક્રિયાવાન છે. ૨૦૬-૨૦૭.

હવે ધીજા હેતુથી પણ શબ્દ અને ગન્ધમા યુક્તિપૂર્વક ગતિક્રિયા સિદ્ધ કરે છે—

ગિષ્હંતિ પત્તમત્થં, ઉવવાયાણુભાહલ્લીઓ ।

બાહિજ્જ-પૂઢ્-નાસારિસાવયો કહમસબ્દે ॥૧૦૮॥

ઉપઘાત અને અનુગ્રહ જણાય છે, તેથી તે પ્રાપ્ત અર્થને ગ્રહણ કરે છે. જો અસંબદ્ધ હોય તો બહારપણ પૂતિરોગ નાસિકામાં મસા વિગેરે કેવી થાય ? ૨૦૮.

અન્ય સ્થળેથી આવીને, પોતાની. સંબંધ થએલા હોય તેવા શબ્દ અને ગન્ધરૂપ અર્થને શ્રોત્ર અને ઘ્રાણેન્દ્રિય ગ્રહણ કરે છે. કેમકે એ અર્થથી એ ઇન્દ્રિયોને ઉપઘાત અને અનુગ્રહ જણાય છે. જેમકે ભેરી વિગેરેના મોટા શબ્દથી શ્રોત્રેન્દ્રિય ખડેરી થાય છે, અને કોમળ શબ્દ સાંભળવાથી અનુગ્રહ થાય છે તેમજ અશુચિ આદિના ગન્ધથી નાસિકામાં પૂતિરોગ-(નાસિકા સડી જવી) મસા વિગેરે રોગો થાય છે, અને કર્પૂરાદિના ગન્ધથી અનુગ્રહ થતો જણાય છે. જો એ ઇન્દ્રિયો અસંબદ્ધ અર્થને ગ્રહણ કરતી હોય તો

એ અર્થથી થતો અનુગ્રહ અને ઉપધાત ઇન્દ્રિયોને કેવી રીતે ઘટે ? જો શબ્દ અને ગન્ધ રૂપ અર્થો, શ્રોત્ર અને દ્રાણ્યઇન્દ્રિય સાથે સંબંધ પામેલ હોય, તોજ પોતાના સંબંધથી થતા કાર્યભૂત અનુગ્રહ અને ઉપધાત કરવાને સમર્થ થાય. અન્યથા તો સર્વને એ પ્રમાણે અનુગ્રહ અને ઉપધાત કરે. ૨૦૮

એ પ્રમાણે સ્પર્શન, રસન, દ્રાણ અને શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયતુ પ્રાપ્તકારીપણું સિદ્ધ કર્યું. હવે યશ્વ અને મનનું અપ્રાપ્તકારીપણું સિદ્ધ કરવા માટે પ્રથમ યશ્વતુ અપ્રાપ્તકારીપણું સિદ્ધ કરે છે.

લોચનમપ્તદિસય, મળો વ્વ જમણુગહાહસુણ્ણં તિ ।

જલ-સૂરાલોચાહસુ, દીસંતિ જણુગહ-વિવાયા ॥૨૦૯॥

હજ્જેજ્જ પાવિડં રવિકરાહ્ણા ફરિસર્ણં વ કો દોસો ? ।

મળોજ્જ ડુણુગહ પિવ, ઉવવાયામાવચો સોમ્મે ॥૨૧૦॥

ગંતું ન સ્વદેસં, પાસહ પત્તં સયં વ નિયમોડય ।

પત્તેણ ઉ મુત્તિમયા, ઉવવાયા-ણુગહા હોજ્જા ॥૨૧૧॥

જહ પત્તં ગેળ્હેજ્જ ઉ, તમાયમંજણ-રજો-મલાઈયં ।

પેચ્છેજ્જ જં ન પાસહ, અપત્તકારિં તવો ચક્કું ॥૨૧૨॥

લોચન અપ્રાપ્તવિષયવાળું છે. કારણ કે તે મનની પેઠે અનુગ્રહઆદિથી શૂન્ય છે. (શંકા) જળ અને સૂર્ય આદિને જોવામાં અનુગ્રહ અને ઉપધાત જણાય છે. (ઉત્તર) સ્પર્શ-નેન્દ્રિયની પેઠે સૂર્યકિરણોને પ્રાપ્ત કરીને યશ્વ દાહ પામે એમાં શો દોષ છે ? અને સૌમ્ય અર્થ પામીને ઉપધાતના અભાવે અનુગ્રહ જેવું માને તો એમાં પણ શો દોષ છે ? રૂપના સ્થાન પાસે જઈને અથવા સ્વયં પ્રાપ્ત થએલા રૂપને યશ્વ જોતી નથી એવો નિયમ છે; પરંતુ પ્રાપ્ત થયેલા મૂર્તિમાન દ્રવ્યથી અનુગ્રહ તથા ઉપધાત થાય પણ ખરો. જો (યશ્વ) પ્રાપ્ત અર્થને ગ્રહણ કરે તો આંગમાં રહેલ અંજન-રજ-મેલ વિગેરેને પણ જોઈ શકે. પરંતુ જોઈ શકતી નથી તેથી તે અપ્રાપ્તકારી છે. ૨૧૨.

ઇન્દ્રિયને સંબંધ ન હોય તેવા આદ્ય વસ્તુરૂપ વિષયતુ જે જ્ઞાન થાય, તે ઇન્દ્રિય અપ્રાપ્તવિષયવાળું કહેવાય. લોચન તેવું અપ્રાપ્ત વિષયવાળું છે, કારણ કે તે મનની જેમ આદ્ય વસ્તુરૂપ વિષયથી થયેલા અનુગ્રહ ઉપધાતથી રહિત છે, જો યશ્વ આદ્ય વસ્તુ સાથે સંબંધ પામીને, તેને જાણતી હોય તો, યશ્વને અગ્નિ આદિને જોવાથી સ્પર્શનેન્દ્રિયની પેઠે દાહ આદિ ઉપધાત થાય, અને કૌમળ રૂ આદિ પદાર્થો જોવાથી અનુગ્રહ થાય, પરંતુ એમ થતું નથી. માટે યશ્વ અપ્રાપ્તકારી છે.

પ્રશ્ન :-મન “અપ્રાપ્તકારી છે” એવું સિદ્ધ કર્યો સિવાય અહીં તેનું દષ્ટાંત કેવી રીતે કહો છો ? જે ઉભયપક્ષને સમ્મત હોય તે જ દષ્ટાંત આપી શકાય.

ઉત્તર :-તાઈ કથન સત્ય છે, પરંતુ “મન અપ્રાપ્તકારી છે” એ આગળ સિદ્ધ કરીશું. તેથી અહીં તેનું દષ્ટાંત આપ્યું છે.

પ્રશ્ન :- પરન્તુ જળ આદિને જોવાથી ચક્ષુને અનુગ્રહ થતો જણાય છે, અને સૂર્ય આદિકને જોવાથી ઉપધાત થતો જણાય છે. પાણી-ધી-નીલવસ્ત્ર-વનસ્પતિ-ચન્દ્રમંડળ વિગેરે જોવાથી ચક્ષુને પરમાત્માસરૂપ અનુગ્રહ જણાય છે, અને સૂર્ય-સ્વેત લીંત વિગેરે જોવાથી આંખમાંથી પાણી નીકળવું વિગેરે ઉપધાત જણાય છે, તો પછી ચક્ષુ ઇન્દ્રિય વિષયના કરેલ અનુગ્રહાદિથી શૂન્ય છે એમ આપ કેમ કહો છો ?

ઉત્તર :-તારૂં કથન વસ્તુસ્વરૂપ સમજ્યા વિનાનું છે, કારણ કે “ચક્ષુને કોઈ પણ વસ્તુથી સર્વથા કદાપિ અનુગ્રહ વા ઉપધાત ન થાય” એમ નથી. દાહસ્વરૂપ સૂર્યના કિરણો આદિ ઉપધાતક વસ્તુને જાણ્યા પછી ઘણી વાર તેને જ જોતાં, દંઢપણે સૂર્યકિરણ લાગવાથી સ્પર્શનેન્દ્રિયની પેઠે ચક્ષુને ખળવારૂપ ઉપધાત થાય. વળી જે સ્વરૂપે સૌમ્ય અથવા શીત રશ્મિવાળા એવા જળ-ધી-ચન્દ્ર આદિ વસ્તુઓને ઘણો વખત જોવા છતાં ચક્ષુને ઉપધાત નથી થતો પણ તેના સંબંધથી અનુગ્રહ થાય. પણ તેથી ચક્ષુની અપ્રાપ્ત-કારીતામાં કંઈ દોષ નથી આવતો.

પ્રશ્ન :-ઉપર સુખજ ઉપધાતક અને અનુગ્રાહક-એવી વિષયભૂત વસ્તુથી ચક્ષુને અનુગ્રહ તથા ઉપધાત થાય છે, તો પછી તે કેવી રીતે અપ્રાપ્તકારી ગણાય છે ?

ઉત્તર :-પ્રાપ્તકારીતા માટે એવો નિયમ છે કે-ચક્ષુ રૂપના પ્રદેશ પ્રત્યે-જ્યને (સૂર્ય મંડળાદિથી વ્યાપ્ત પ્રદેશરૂપ સ્થળે જ્યને), તે રૂપનો સંબંધ પામીને જોતી જાણતી નથી, તેમજ અન્ય સ્થળેથી આવેલ રૂપ, ચક્ષુ પ્રદેશને પ્રાપ્ત થયેલ હોય, તેને પણ ચક્ષુ જોતી વા જાણતી નથી; પરન્તુ યોગ્ય દેશમાં રહેલ અપ્રાપ્ત વિષયને જ તે જાણે છે.

પ્રશ્ન :-આપ કહો છો એટલા ઉપરથી જ સાધ્યની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી, એમાં કોઈ અનુકૂળ હેતુ કહો તો ખરાખર સમજાય. કદાચ પૂર્વે કહેલ “અનુગ્રહ-ઉપધાત શૂન્ય-તારૂપ” હેતુ પુનઃ અહીં કહેશે તો પરસ્પર વિસંવાદ થશે. કારણ કે-“અનુગ્રહાદિ શૂન્ય છે” એ કથન કહીને ચક્ષુને પોતાનાં વિષયથી અનુગ્રહ-ઉપધાતનો નિષેધ કરો છો, અને “સ્પર્શનેન્દ્રિયની જેમ સૂર્યકિરણને પ્રાપ્ત કરીને દાહ, ચંદ્ર કિરણોને પામીને શીતળતા અનુભવે છે” આ વચનથી પુનઃ ચક્ષુને અનુગ્રહ ઉપધાત પણ માનો છો.

ઉત્તર :-“અનુગ્રહ-ઉપધાત રહેત છે” એ હેતુ અમે કહેલ છે, તે પ્રથમ વિષય પરિચ્છેદ મળમાં જ કહેલ છે. વિષયને જાણ્યા પછી તો, ઘણી વખત તે જ વિષયને જોતાં ચક્ષુને સૂર્ય કિરણઆદિ ને ચંદ્રકિરણઆદિ, સ્વાભાવિક મૂર્તિમાન ઉપધાતક વા અનુગ્રાહક વિષયથી ઉપધાત વા અનુગ્રહ થાય પણ ખરો, એજ અભિપ્રાયથી પુનઃ પણ તેને અનુગ્રહ-ઉપધાત થયેલ માનીએ છીએ. કદાચ “ચક્ષુ વિષયને પામ્યા સિવાય વિષયને જાણતી નથી.” એવો નિયમ જો કહેવામાં આવે, તો અગ્નિ, ઝેર, સસુદ્ર, કંટક, તરવાર, સુરસો, વિગેરેને જોવામાં ચક્ષુને દાહ-સ્ફોટ-લીંબવું-ચીરાવું-નિરોગતા આદિ ઉપધાત-અનુગ્રહ થવો જોઈએ. પરન્તુ વિષય પ્રાપ્ત થયા છતાં ચક્ષુને સૂર્યકિરણ વડે તેમ અગ્નિ વડે દાહ થતો નથી. તેથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે, વિષયને પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય ચક્ષુ વિષયને જાણે છે. કારણ કે મનની પેઠે તે ચક્ષુ પણ અજ્ઞન તથા અગ્નિઆદિ વિષયોથી થતા અનુગ્રહ-ઉપધાતથી શૂન્ય છે. પરન્તુ વિષયને જાણ્યા પછી. પાછળથી કોઈ પણ પ્રાપ્ત થયેલા, ઉપધાતક વા અનુગ્રાહક મૂર્તિમાન દ્રવ્યથી ચક્ષુને ઉપધાત વા અનુગ્રહ થાય, તો તેને

અમે નિષેધ કરતા નથી. જેમ જેર અને સાકર ખાવાથી મનને સૂચ્છા અને સ્વાસ્થ્ય થાય છે. તેમ અહીં પણ સમજવું.

પ્રશ્ન :-સૂર્યભિખના કિરણોની જેમ અશ્વના કિરણો નીકળી વિષયને પ્રાપ્ત કરીને વસ્તુ પ્રકાશે છે. તેથી અશ્વ અપ્રાપ્તકારી નથી પણ પ્રાપ્તકારી છે. અશ્વના કિરણો સૂક્ષ્મ તેમજ તંજસ હોવાથી તેમને અગ્નિઆદિથી દાહ થતો નથી. સૂર્યનાં કિરણમાં તેવી જ રીતે જણાય છે. એમ માનવામાં આવે તો શી હરકત છે ?

ઉત્તર :-એ કથન પ્રત્યક્ષઆદિ પ્રમાણ વડે સિદ્ધ થતુ નહિ હોવાથી, માની શકાય એમ નથી. કદાચ એમ કહી શકીશ કે જો અશ્વના કિરણો નીકળીને, વિષય પ્રાપ્ત કરીને વસ્તુને પ્રકાશે નહિ તો વસ્તુનું જ્ઞાન જ ન થાય. આ કથન પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે કિરણો સિવાય પણ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે. મનને કિરણો નથી છતાં પણ તે અપ્રાપ્ત વસ્તુને જાણે છે. વળી સૂર્યકિરણોના ઉદાહરણથી અચેતન અશ્વકિરણોને વસ્તુનું જ્ઞાન થવું ઘટવું નથી. જો અચેતન રશ્મિઓને જ્ઞાન થતું હોય તો નખ દાંત લાળ આદિની શરીરગત રશ્મિઓને પણ સ્પર્શાદિ વિષયનું જ્ઞાન થવું જોઈએ. પરંતુ એમ થતું નથી. માટે તેમ માનવું અયોગ્ય છે.

અશ્વ પ્રાપ્તવિષયને અહણ કરે છે, એમ જો કહેવામાં આવે, તો અશ્વ સાથે સંબંધ એવા અંબન-રજ-મેલ વિગેરેને તે જોઈ શકવી જોઈએ. પણ તે જોઈ શકતી નથી તેથી પણ તે અપ્રાપ્તકારી છે.

પ્રશ્ન :-જો એ પ્રમાણે અશ્વ અપ્રાપ્તકારી જ છે, તો પછી અપ્રાપ્તપણું સર્વત્ર સમાન હોવાથી, આખા જગતના અર્થને સામાન્યપણે કેમ ન અહણ કરે ? અને અમુક જ અર્થને અહણ કરે અને અમુકને ન કરે એમ શા માટે ?

ઉત્તર :-જ્ઞાનાવરણ-દશનાવરણ ઈર્મ પ્રતિબંધક હોવાથી, અપ્રાપ્તકારીપણું સમાન છતાં, પણ નિયત અર્થને જ અહણ કરે છે. વળી મન અપ્રાપ્તકારી છતાં પણ, ઇન્દ્રિયઆદિ વડે અપ્રકાશિત-સર્વથા નહિ જોયેલ કે નહિ સાંભળેલ અર્થમાં પ્રવર્તતું નથી. માટે એવો નિયમ નથી કે જે સાધન અપ્રાપ્તકારી હોય તે સર્વ અર્થને અહણ કરી જ શકે. ૨૧૨.

એ પ્રમાણે અશ્વની અપ્રાપ્તકારિતા સિદ્ધ કરીને, હવે ધ્યાંત આપેલા મનની અપ્રાપ્તકારીતાની જે અસિદ્ધતા માને છે, તેને મનની અપ્રાપ્તકારિતા સિદ્ધ કરવા માટે પૂર્વપક્ષને ઉત્થાપન કરતા કહે છે.

ગંતું નેણ મળો, સંવજ્ઞહ જગજો વ સિમિણે વા ।

સિદ્ધમિદં લોચમિ વિ, અમુગત્થજો મળો મે ત્તિ ॥૨૧૩॥

નાણુગહો-વધાયામાવાજો લોચણં વ, સો હરરા ।

તોય-જલ્લાહચિન્તણકાલે જુજ્જેજ્જ દોહિં પિ ॥૨૧૪॥

દવ્વં ભાવમળો વા, વણ્ણ જીવો ય હોહ ભાવમળો ।

દેહવ્વાવિત્તણજો, ન દેહવાહિ તજો જુત્તો ॥૨૧૫॥

સવ્વગલ ત્તિ વ વુદ્ધો, કત્તામાવાહોસજો તણ્ણ ।

સ્વ્વા—સ્વ્વ ગહનપ્સંગદોસાહ્વો વા વિ ॥૨૧૬॥

દ્વ્યમણો વિષ્ણાયા, ન હોઈ ગંતું વ કિ તઓ કુળડ ? ।

અહ કરણસાવઓ તસ્સ, તેણ જીવો વિયણેજ્જા ॥૨૧૭॥

કરણત્તણઓ તણુસંટિણ, જાણિજ્જ ફરિસેણે વ ।

પત્તો ચ્ચિય હેઝઓ, ન હોઈ વાહિં ફરિસેણ વ ॥૨૧૮॥

નજ્જહ ઉવધાઓ સે, દોબલ્લોસ્સય્યાહિલોહિ ।

જમણુગ્ગહો અ હરિસાહ્વહિ તો સો ઉમયવ્મ્મો ॥૨૧૯॥

જહ દ્વ્યમણોડતિબ્બી, પીલેજ્જા હિદિનિરુદ્ધવાડ જ્વ ।

તયણુગ્ગહેણ હરિસાદડ, વ્વ નેયસ્સ કિ તત્થ ? ॥૨૨૦॥

ઈટ્ઠા—ણિટ્ઠાહારવ્મ્મહારે હોન્તિ પુટિઠ—હાળીઓ ।

જહ તહ મણસો તાઓ, ધોમ્મલ્લુણડ ત્તિ કો દોસો ? ॥૨૨૧॥

અત્ર અવસ્થા અને સ્વખાવસ્થામાં પણ, મન બંધને સ્ત્રેયવસ્તુ સાથે સંબંધ પામે છે. લોકમાં પણ આ વાત પ્રસિદ્ધ છે કે માફ મન અસુક સ્થળે ગયું. અનુગ્રહ અને ઉપધાતાના અભાવે, લોચનની પેઠે મન સ્ત્રેય સાથે સંબંધ પામતું નથી, સંબંધ પામતું હોય તો પાણી-અગ્નિ આદિના ચિન્તવન કાળે મનને અનુગ્રહ અને ઉપધાત થાય. દ્રવ્યમન કે ભાવમન વિષયદેશ પ્રત્યે જાય છે ? ભાવમન તો જીવરૂપ છે અને તે શરીર વ્યાપિ હોવાથી શરીરની બહાર જવું ઘટે નહિ. (આત્મા) સર્વગત છે, એમ કહેવામાં આવે, તો કર્તૃપણના અભાવ આદિ દોષથી અથવા સર્વઅસર્વગ્રહણના પ્રસંગથી તેમ નહિ થાય. દ્રવ્યમન વિજ્ઞાતા નથી તેથી તે વિષય દેશ પ્રત્યે બંધને શું કરે ? મન કરણ હોવાથી જીવ તે મનવડે જાણે છે. “શરીરગત સ્પર્શનેન્દ્રિયની જેમ કરણ હોવાથી, જીવ તે વડે જ જાણે છે,” એ હેતુથી તો સ્પર્શનેન્દ્રિયની પેઠે તે બહાર નીકળતું નથી. દૌર્બલ્ય-ઉરઃક્ષત-ચિન્તવડે તેને ઉપધાત જણાય છે, અને હર્ષઆદિવડે અનુગ્રહ જણાય છે, તેથી મન અનુગ્રહ અને ઉપધાત રૂપે ઉભયધર્મવાળું છે. જો દ્રવ્યમન અતિશય જળવાન છે, તો તે રૂંધાયેલ મન હૃદયમાં રૂંધેલા વાયુની પેઠે પીડા કરે, અને તેના અનુગ્રહવડે હર્ષાદિ થાય. તેમાં સ્ત્રેય વસ્તુને શું ? જેમ ઈષ્ટાનિષ્ટ આહાર ભક્ષણ કરવાથી શરીરને પુષ્ટિ-હાની થાય છે. તેમ મનથી પણ તે પુષ્ટિ-હાની પુરૂષગના ગુણથી થાય તો શો દોષ છે ? ૨૧૭-૨૨૧

પ્રશ્ન :- અત્ર અવસ્થામાં અથવા સ્વખાવસ્થામાં મન શરીરમાથી નીકળીને મેઢુ શિખરાદિ ઉપર રહેલા બિનબિંબાદિ સ્ત્રેય વસ્તુ સાથે સંબંધ પામે છે. આ બાબત સર્વ અનુભવ સિદ્ધ છે, લોકમાં પણ એમ કહેવાય છે, કે માફ મન અસુક સ્થળે ગયું. આથી એવો નિશ્ચય થાય છે, કે મન પ્રાપ્તકારી છે પણ અપ્રાપ્તકારી નથી.

ઉત્તર :- સ્ત્રેયવસ્તુ સાથે મન સંબંધ પામતું નથી. ચક્ષુની જેમ મનને પણ સ્ત્રેય-વસ્તુથી અનુગ્રહ અને ઉપધાત થતો નથી. મનનો સ્ત્રેય વસ્તુની સાથે સંબંધ થાય છે, એમ જો માનવામાં આવે તો, પાણી-અગ્નિઆદિ વિષયનું ચિન્તવન કરતી વખતે મનને

અનુગ્રહ અને ઉપધાત થાય. અર્થાત્ પાણી-ચંદન આદિનું ચિન્તાવન કરતાં ઠંડકનાં અનુભવથી સ્પર્શ-નેન્દ્રિયની જેમ અનુગ્રહ થાય; અને અગ્નિ-ઝેર-શસ્ત્ર આદિનું ચિન્તાવન કરતી વખતે ગરમી આદિના અનુભવથી ઉપધાત થાય. પરંતુ એ પ્રમાણે કંઈ થતું નથી, માટે ચક્ષુની જેમ મન પણ અપ્રાપ્તકારીજ છે.

“મન વિષય દેશ પ્રત્યે જાય છે” એમ કહેનારાને એમ પૂછીએ છીએ કે-દ્રવ્યમન અને ભાવમન એમ બે પ્રકારે મન છે. તો એ બેમાંથી કયું મન વિષયદેશ પ્રત્યે જાય છે? “ભાવમન જાય છે” એમ કહેવામાં આવે તો તે અયોગ્ય છે, કારણ કે ભાવમન તો ચિન્તાજ્ઞાનના પરિણામરૂપ છે, અને ચિન્તાજ્ઞાન જીવથી અભિન્ન હોવાને લીધે, જીવ અને ભાવ મન એકજ છે, વળી એ ભાવમનરૂપ જીવ દેહમાત્ર વ્યાપિ હોવાથી, શરીર બહાર નીકળે નહીં. જે જે દેહમાત્રમાં વૃત્તિવાળા છે, તે તે દેહની બહાર નીકળતા નથી; જેમ શરીરમાં રહેલ રૂપઆદિ પોતે શરીરની બહાર નીકળતા નથી, તેમ જીવ પણ શરીર માત્ર વ્યાપિ હોવાથી, શરીર બહાર નીકળતો નથી.

જીવ શરીર વ્યાપી નથી પણ અમૂર્ત હોવાથી આકાશની પેઠે સર્વ વ્યાપી છે, એમ કહેવામાં આવે, તો અનેક દોષો પ્રાપ્ત થશે. જો આત્મા સર્વ વ્યાપી હોય, તો આત્માના કર્તા-લોકતાઆદિ ધર્મો જે સર્વને પણ પ્રતીત છે, તે ઘટશે નહિ. જેમ આકાશ સર્વગત હોવાથી કોઈ પણ ક્રિયાનું, તે કર્તા નથી, તેમ આત્મા પણ સર્વગત થવાથી કોઈ પણ ક્રિયાને કર્તા નહિ થાય. એ રીતે આત્મા લોકતા નથી, સંસારી નથી, સુખી નથી, દુઃખી નથી.

પ્રશ્ન :-આત્મા નિષ્ક્રિય હોવાથી, તેમાં કર્તા આદિ ધર્મોના અભાવ માનવો, તે સાંખ્ય મતાનુસાર કંઈ હાની કારક નથી. તેઓ કહે છે કે-“અકર્તા નિર્ગુણો મોક્ષાડ્યમા” એટલે આત્મા કર્તા નથી પણ નિર્ગુણ અને લોકતા છે.

ઉત્તર :-એ માન્યતા યુક્તિ સંગત નથી. કારણ કે આત્માને નિષ્ક્રિય માનવામાં આવે, તો તેમાં પ્રત્યક્ષઆદિ પ્રમાણથી જણાતી, લોકતૃત્વઆદિ ક્રિયાને પણ વિરોધ થાય.

પ્રશ્ન :-લોગ કરવાની ક્રિયા વિગેરે પ્રકૃતિનેજ થાય છે. પુરૂષને (આત્માને) થતી નથી. આરિસામાં પ્રતિબિંબના ન્યાયથી માત્ર પ્રકૃતિને લોગ ક્રિયા માનેલી છે.

ઉત્તર :-તે અસંગત છે. કેમકે “પ્રકૃતેરચેતનત્વાત્ ચૈતન્યં પુરુષસ્ય સ્વરૂપમ્” પ્રકૃતિ અચેતન છે અને પુરૂષનું સ્વરૂપ ચૈતન્ય છે ” એ વચનથી અચેતન પ્રકૃતિને લોગઆદિ ક્રિયા ઘટે નહિ, છતાં જો અચેતન (જડ)ને લોગઆદિ ક્રિયા માનવામાં આવે, તો અચેતન એવા ઘટપટઆદિને પણ તે ક્રિયા માનવી પડે.

માત્ર કતૃત્વઆદિનાં અભાવેજ આત્માનું સર્વગતપણું માનવું અયોગ્ય છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ સર્વાસર્વગ્રહણના કારણે પણ આત્માનું સર્વગતપણું માનવું અયોગ્ય છે. કારણ કે બીજાઓએ આત્માનું સમગ્ર ત્રિભુવનનાં વિષયમાં પ્રાપ્તકારીપણું માનેલું હોવાથી આત્માથી અભિન્ન જે ભાવ મન, તેને પણ સર્વગતપણું થકી સર્વ અર્થની પ્રાપ્તિ થાય, અને તેથી તેને સર્વ અર્થને ગ્રહણ કરી શકવાનો પ્રસંગ આવે. જો એમ થાય તો સર્વ જીવોને સર્વજ્ઞપણાની પ્રાપ્તિ થાય. આ દોષના ભયથી એમ કહેવામાં આવે, કે પ્રાપ્ત થએલા સર્વ અર્થને ભાવ મન ગ્રહણ કરતું નથી, તો એમ કહેવાથી તો સર્વ અર્થને

અગ્રહણનો પ્રસંગ થાય. એટલે કે જેમ ભાવ મન ઈષ્ટ અર્થોને, અગ્રાહ્યપણું હોવાથી ગ્રહણ ન કરે તેમ તે ઈષ્ટ અર્થોને, ગ્રાહ્યપણું પણ ન ગ્રહણ કરે, કારણ કે પ્રાપ્તપણું બંનેમાં સમાન છે.

પ્રાપ્તપણું સમાન છતાં એ ભાવ મન કેટલાક અર્થોને ગ્રહણ કરે છે, અને કેટલાકને નથી ગ્રહણ કરતું એમ કહેવું, તેના કરતાં એ સર્વ ઈશ્વર ચેષ્ટિત છે, એમ સ્પષ્ટ કહેવામાં આવે તો 'ખોટું' શું છે ? પરંતુ એ સર્વ કથન યુક્તિની કસોટી ઉપર ટકી શકતું નથી. આ સિવાય “આત્મા સર્વગત” માનવામાં બીજા પણ ઘણાં દ્રષણો છે. જેમકે જેવી રીતે અંગુષ્ઠઆદિ અવયવમાં દાહઆદિ વેદના થતી હોય છે, ભારે મસ્તકઆદિમાં પણ તે વેદના અનુભવાય છે. તેવી જ રીતે સર્વ સ્થળે, સર્વ કોઈ જીવને તે વેદનાનો અનુભવ થવો જોઈએ, પરંતુ તેમ થતું નથી. તેવો અનુભવ પણ થતો નથી. એ પ્રમાણે વેદના નહિ અનુભવાતાં છતાં, તે આત્માનો સર્વ સ્થાને સદ્ભાવ માનવામાં આવે, તો અતિ-પ્રસંગ થાય. વળી આત્માને સર્વગત માનતાં, ભિન્ન ભિન્ન દેશમાં રહેલ પુણ્યમાળા ચંદન-સ્ત્રી આદિનો સ્પર્શ થતાં, નિરંતર સુખ પ્રાપ્ત થાય. અને અગ્નિ શસ્ત્ર-જલ આદિનો સ્પર્શ થતાં, નિરંતર બળવું ચીરાવું-લીંબવું વિગેરેનો પ્રસંગ થાય.

આત્મા સર્વગત હોવા છતાં જ્યાં શરીર હોય ત્યાંજ એ પ્રમાણે સર્વ અનુભવાય છે અન્યત્ર નહિ. એમ કહેવામાં આવે, તો એમ પૂછીએ છીએ કે શાથી એમ કહો છો ? જો આત્મામાત્રીજ એમ કહેવામાં આવતું હોય, તો તે અચોગ્ય છે, કારણ કે તે વિચારણીય વિષય છે. સહકારી ભાવે આત્માને શરીરની અપેક્ષા છે, એમ કહેવામાં આવે તો તે 'ખોટું' છે. કારણ કે નિત્ય પદાર્થને સહકારીની અપેક્ષા ઘટે નહિ. વિવાદ ખાતર કહાય માની લઈએ કે નિત્ય પદાર્થને સહકારીની અપેક્ષા છે, પરંતુ તે અપેક્ષ્યમાણ સહકારી એ નિત્ય પદાર્થને કંઈ વિશેષ-ઉપકાર કરે છે કે નહિ ? જો કંઈ વિશેષ-ઉપકાર કરે છે, તો તે ઉપકાર અર્થોન્તર ભૂત-ભિન્ન કરે છે કે અભિન્ન કરે છે ? અર્થોન્તરભૂત કરાતો હોય તો તે વિશેષ-ઉપકાર કંઈ નિત્ય પદાર્થને કર્યો ન ગણાય. હવે એ અપેક્ષ્યમાણ સહકારી નિત્ય પદાર્થ અનર્થોન્તરભૂત એવો વિશેષ-ઉપકાર કરે છે, એમ બીજા પક્ષથી કહેવામાં આવે, તો એ ઉપકારથી અવ્યતિરિક્ત આત્મા પણ કૃતક થાય. અને જે કૃતક એટલે કરાએલ હોય તે અનિત્ય હોય છે તેથી આત્માને અનિત્યપણાનો પ્રસંગ થશે. અપેક્ષ્યમાણ સહકારી, “નિત્ય પદાર્થને કંઈ વિશેષ ઉપકાર નથી કરતો,” એમ માનીશું તો ઉપરોક્ત દોષ નહિ આવે. એમ કહેવામાં આવે તો નિત્ય પદાર્થને અંગે સહકારીનું સહકારીપણું નહિ ઘટે. કેમકે તે કંઈ વિશેષ-ઉપકાર કરતું નથી. તે વિશેષ-ઉપકાર નહિ કરવા છતાં પણ તે સહકારી માનવામાં આવે, તો સમસ્ત ત્રણે ભુવન સહકારી બની જાય. કેમકે તે પણ કંઈ વિશેષ-ઉપકાર નથી કરતું. માટે “જ્યાં શરીર હોય ત્યાંજ એ પ્રમાણે દાહાદિનો અનુભવ સર્વગત આત્માને થાય છે.” એમ કહીને સર્વગત આત્માને તે તે પ્રકારના અનુભવમાં શરીરની અપેક્ષા કહી તે વ્યર્થ છે. અહીં આ સંબંધમાં ઘણું કહેવા જેવું છે, પરંતુ અત્યંત બહુ ગહન થઈ જાય તેથી નથી કહેતા. આ સર્વ વિવેચનથી એ અરિતાર્થ થયું કે આત્મા શરીર માત્ર વ્યાપી છે, પણ સર્વ વ્યાપી નથી. અને એથી આત્માથી અભિન્ન એવું ભાવ મન પણ માત્ર શરીર વ્યાપિ છે, તેથી તે શરીર બહાર જઈ શકે નહિ.

હવે દ્રવ્ય મન વિષયદેશ પ્રત્યે બંધ છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ અયોગ્ય છે. કારણ કે કાચયોગની સહાયથી જીવે ગ્રહણ કરેલ વિચારણાને પ્રવર્તાવનાર મનોવર્ગ-ણાતર્ગત જે દ્રવ્યોનો સમુહ તે દ્રવ્યમન છે; તે પત્થરના ટુકડાની પેઠે અચેતન હોવાથી સ્વયં વિજ્ઞાતા નથી, એટલે મેરૂ આદિ વિષયદેશ પ્રત્યે તે બંધ, તો પણ તેને અર્થબોધ ન થાય.

પ્રશ્ન :- દ્રવ્યમન સ્વયં જોકે કંઈ બાણતું નથી પણ તે કરણભૂત છે. તેથી હીપક-આદિ વડે જેમ વસ્તુ પ્રગટ કરાય છે, તેમ કરણભૂત દ્રવ્યમન વડે જીવ મેરૂઆદિ વસ્તુને બાણ છે. આથી એવો નિયમ સિદ્ધ થાય છે કે-હીપક-મણિ ચન્દ્ર-સૂર્ય વિગેરેની પ્રભાથી જેમ પદાર્થો જણાય છે, તેમ બહાર નીકળેલા દ્રવ્યમન વડે વિષયદેશને પ્રાપ્ત કરીને જીવ પોતે વસ્તુને બાણ છે. આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે તો શું વાંધો ? કેમકે પદાર્થને બાણ-વામાં દ્રવ્યમન એ કરણભૂત છે.

ઉત્તર :-એ કથન સત્ય છે.

પરંતુ કરણ બે પ્રકારનું હોય છે, એક શરીરગત અન્તઃકરણ અને બીજું બહારનું બાહ્યકરણ. તેમાં આ દ્રવ્યમન આત્માનું અન્તઃકરણ છે. અને ચન્દ્ર-સૂર્ય-મણિ-હીપ પ્રભા વિગેરે બાહ્યકરણ છે. શરીરની બહાર નીકળ્યા સિવાય, શરીરમાં રહેલા દ્રવ્યમનરૂપ અન્તઃકરણ વડે આત્મા સ્પર્શનેન્દ્રિય વડે કમળ નાળાદિના સ્પર્શની જેમ મેરૂ આદિ વિષયને બાણ છે. માટે કહેલું દ્વંદ્વત્સાધન વિકલ છે.

પ્રશ્ન :-પદ્મનાભમાંથી જેમ તત્તુઓ બહાર નીકળે છે તેમ દ્રવ્યમન પણ શરીરમાંથી બહાર કેમ ન નીકળે ?

ઉત્તર :-દ્રવ્યમન અન્તઃકરણ હોવાથી સ્પર્શનેન્દ્રિયની પેઠે શરીરથી બહાર નીકળતું નથી. આ પ્રમાણે દ્રવ્યમન અને ભાવમન શરીરની બહાર નીકળ્યા સિવાય, વિષયને બાણ છે, તેથી તે અપ્રાપ્તકારી છે, પણ પ્રાપ્તકારી નથી.

પ્રશ્ન :-મરી ગએલ સ્વજન અથવા નાશ પામેલ વસ્તુનું ચિન્તવન કરતાં, અતિશય આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાનમાં પ્રવર્તેલા મનને દુર્બળતા-હૃદયની પીડા-વાયુપ્રકોપ-વિકલતા વિગેરે ચિન્હથી ઉપધાત થએલો જણાય છે, અને ઇષ્ટસંયોગ-વંશવનો લાભ વિગેરે વસ્તુનું ચિન્તવન કરતાં હર્ષ-ઉત્સાહ આદિથી અનુગ્રહ થએલો જણાય છે. આથી એમ નિશ્ચય થાય છે કે મનને અનુગ્રહ-ઉપધાત ઉભય થાય છે. માટે મન અપ્રાપ્તકારી નહિ, પણ પ્રાપ્તકારી છે.

ઉત્તર :-આ અનુગ્રહ-ઉપધાત જીવને થાય છે, પરંતુ મન જીવથી કથંચિત્ અભિન્ન હોવાને લીધે, તે અનુગ્રહ-ઉપધાત મનને થાય છે, એમ માનીને મનની પ્રાપ્તકારિતા સિદ્ધ કરવામાટે મનને અનુગ્રહ-ઉપધાત થાય છે, એમ કહેવામાં આવે છે, પણ તે અયોગ્ય છે. કારણકે હૃદયમાં રૂંધાએલ વાયુનો ગોળો જેમ પીડા કરે છે, તેમ મનરૂપ પરિણમેલ અશુભ પુરુષગુણા સમૂહરૂપ અતિશય બલવાન દ્રવ્યમન, શોકઆદિથી ઉત્પન્ન થયેલી પીડાથી કમંચુજી જીવને દેહ દુર્બળતારૂપ પીડા કરે. અને મનરૂપ પરીણમેલ શુભ પુરુષગુણા સમૂહવાલા દ્રવ્યમનના અનુગ્રહથી જીવને હર્ષાદિ થાય. એમા મેરૂ આદિ જેય વસ્તુથી મનને અનુગ્રહ-ઉપધાત શો થયો ? કંઈજ નહિ. કેમકે મનરૂપે પરિણમેલ અનિષ્ટ પુરુષગુણા સમૂહરૂપ દ્રવ્યમન, અનિષ્ટ ચિન્તામા પ્રવર્તાવવાવડે દેહની દુર્બળતાઆદિ

આપત્તિથી, જીવને હૃદયમાં રોકાયેલા વાયુની પેઠે, ઉપધાત કરે છે, અને શુભ પુદ્ગળના સમૂહરૂપ દ્રવ્યમન અનુકૂળ ચિન્તામાં પ્રવર્તવાવડે, હર્ષાદિ ઉત્પન્ન કરવાથી, ઔષધની પેઠે જીવને અનુગ્રહ કરે છે. આથી તો એમ નિશ્ચય થાય છે કે દ્રવ્યમન જીવને અનુગ્રહ-ઉપધાત કરે છે, પણ માનેલી ભેદ આદિ જેય વસ્તુ મનને કાંઈ પણ અનુગ્રહ-ઉપધાત નથી કરતી.* આમ હોવાથી એટલે “ઉપધાત-અનુગ્રહનો અભાવ હોવાથી” એ પૂર્વે કહેલ હેતુની અસિદ્ધતા કહી છે, તે અસત્ય છે.

પ્રશ્ન :-દ્રવ્યમનવડે જીવને શરીરપુષ્ટિઆદિ તથા દુર્ખંજતા આદિરૂપ અનુગ્રહ ઉપધાત થાય છે, એ વાત કેમ માની શકાય ?

ઉત્તર :-લોકમાં પણ એ વાત તો સર્વજનમાં પ્રસિદ્ધિ છે, કે મનનેગમતો આહાર ખાવાથી, શરીરની પુષ્ટિ થાય છે અને અણુગમતો આહાર ખાવાથી, કૃશતા થાય છે. એથી જેમ એ ઈષ્ટાનિષ્ટ આહાર ખાવાથી પુદ્ગળના પ્રભાવે પુષ્ટિ-હાની થાય છે, તેમ પુદ્ગળ-મય દ્રવ્યમનથી શરીરને પુષ્ટિ-હાની થાય એમાં શી નવાઈ છે ? કારણ કે બન્નેમાં પુદ્ગલપણું સમાન છે. વળી લોકમાં પણ કહેવાય છે કે “રે વત્સ ! ચિન્તાથી આ તારું શરીર કૃશ થયું છે.” આ ઉપરથી એમ ન સમજવું કે ચિન્તા જ કૃશતા આદિરૂપ ઉપધાત કરે છે, કેમકે એ ચિન્તા પણ દ્રવ્યમનથી જ થાય છે. અન્યથા ચિન્તા તો જ્ઞાનરૂપ છે, અને જ્ઞાન એ અમૃત છે. અમૃતવસ્તુને આકાશાદિની પેઠે પુદ્ગલકૃત અનુગ્રહ-ઉપધાત ઘટે નહિ. ૨૨૧.

હવે ઉપરોક્ત સર્વ વિવેચન સંબંધી આચાર્યશ્રી પોતાનો અભિપ્રાય બજાવે છે.

નીડં આગસિડં વા, ન નેયમાલંબહૃત્તિ નયમોડયં ।

તળ્લોયક્રયા જેડ્ડુગાહો-વવાયા ય તે નરિષ્ઠિ ॥૨૨૨॥

સો પુળ સયમુવવાયણ-મળુગર્હં વા કરેવ્જ કો વોસો ? ।

જમળુગર્હો-વવાયા, જીવાણં પોમ્ભલેહિતો ॥૨૨૩॥

(મન) નીકળીને અથવા આકર્ષિને જેય વસ્તુનું આલંબન કરતું નથી, તેથી જેયવસ્તુથી અનુગ્રહ-ઉપધાત મનને નથી થતા. વળી તે મન સ્વયં અનુગ્રહ અથવા ઉપધાત કરે તો શો દોષ છે ? કારણ કે જીવને પુદ્ગળોથી અનુગ્રહ-ઉપધાત થાય છે. ૨૨૨-૨૨૩.

દ્રવ્યમન શરીરમાંથી નીકળીને ભેદ વિગેરે જેય વસ્તુને ગ્રહણ કરતું નથી, તેમ જ શરીરમાં રહ્યું છતું જેય વસ્તુને પોતાની સમીપે ખેંચીને પણ ગ્રહણ કરતું નથી. એવો નિયમ જ છે. તેથી મન પ્રાપ્તકારી નથી, એમ અમે કહીએ છીએ. વળી જેય વસ્તુથી મનને અનુગ્રહ-ઉપધાત થાય છે, એમ કહેવું એ સર્વથા અયોગ્ય છે. વળી એ સાથે આ પણ સમજવું કે શુભાશુભકર્મના વશથી, પોતાના ઇષ્ટઅનિષ્ટ પુદ્ગળના સમૂહ વડે સ્વયં દ્રવ્ય-મનથી જીવને અનુગ્રહ-ઉપધાત થાય છે; પરંતુ જેયવસ્તુકૃત અનુગ્રહ-ઉપધાત જીવને નથી.

* એટલા માટે દ્રવ્યમનના સંબંધ થકી આત્માને જ અનુગ્રહ ઉપધાતનો સદ્ભાવ છે. જેયવસ્તુથી મનને તે અનુગ્રહ ઉપધાત થતો નથી.

પ્રશ્ન :-દ્રવ્યમનથી કરાએલો અનુગ્રહ-ઉપધાત જીવને પણ નથી થતો, એમ શા માટે નથી કહેતા ?

ઉત્તર :-જીવોને જે અનુગ્રહ-ઉપધાત થાય છે, તે પુદ્ગળોથી જ થાય છે. કેમકે ઇષ્ટ-અનિષ્ટ શબ્દ-રૂપ-રસ-ગંધ-અને સ્પર્શઆદિના ઉપભોગમાં એજ પ્રમાણે જણાય છે, તેથી જીવને દ્રવ્યમનકૃત અનુગ્રહ-ઉપધાત ઘટે છે.

પ્રશ્ન :-શબ્દઆદિ ઇષ્ટાનિષ્ટ પુગળમય છે, એ વાત પ્રત્યક્ષઆદિપ્રમાણથી સિદ્ધ હોવાથી માની શકાય છે, પરંતુ આપ દ્રવ્યમનને ઇષ્ટઅનિષ્ટ પુદ્ગળમય કહો છો, તે માની શકાતું નથી.

ઉત્તર :-ચોગીઓને (જ્ઞાનીઓને) તો દ્રવ્યમન પ્રત્યક્ષથી જણાય છે, અને આપણા જેવાઓને અનુમાનથી જણાય છે. “જેના વીના જે ઘટતું નથી તે તેના દેખાવથી અંગી-કાર કરાય છે” જેમ ફોલ્લાનાં દર્શનથી અગ્નિની દાહક શક્તિનું અનુમાન કરાય છે. ઇષ્ટાઅનિષ્ટ પુદ્ગળસમૂહરૂપ દ્રવ્યમન ન હોય, તો જીવોને ઇષ્ટઅનિષ્ટ વસ્તુના ચિન્તવનથી થતા સુખ પ્રસન્નતા-શરીરની દુર્બળતા વિગેરે, અનુગ્રહ-ઉપધાત ઘટે નહિ. માટે દ્રવ્યમન પુદ્ગળાત્મક છે. કદાચ એમ માનીએ કે, એ અનુગ્રહ-ઉપધાત ચિન્તનીયવસ્તુથી થતો હશે તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે જો એમ હોય તો પાણી, અગ્નિ, ભાત આદિનું ચિન્તવન કરતા ભીંજતું બળતું ભુષાશાન્તિ વિગેરે થવું જોઈએ, પણ તેમ થતું નથી. હે પુત્ર ! ચિન્તાવડે આ તારું શરીર સુકાઈ ગયું છે. ઇત્યાદિ લોકાક્રિતઅનુસાર એમ કહેવામાં આવે કે, અનુગ્રહ ઉપધાત, ચિન્તારૂપી જ્ઞાનથી થાય છે, તો તે પણ અયોગ્ય છે. કારણ કે ચિન્તાજ્ઞાન અમૂર્ત છે, અને અમૂર્ત વસ્તુ આકાશની પેઠે અનુગ્રહ ઉપધાત કરી શકે નહિ. જો વાત પ્રથમજ કહી છે. “ચિન્તાથી તારું શરીર સુકાઈ ગયું છે” ઇત્યાદિ લોકાક્રિતથી જે કહેવાય છે, તે તો કાર્યમાં કારણ શક્તિનો આરોપ કરીને કહેવાય છે, તેથી તે ઔપચારિક છે, વાસ્તવિક નથી.

હવે ખેદઆદિથી એ અનુગ્રહ ઉપધાત થાય છે, એમ કહેવામાં આવે. તો તે ખેદ-આદિ શું વસ્તુ છે ? શું એ મનોદ્રવ્ય છે ? કે ચિન્તાદિ જ્ઞાન છે ? જો ખેદઆદિ મનો-દ્રવ્ય છે, એમ કહેવામાં આવે તો તે ઇષ્ટ છે, પણ ચિન્તાદિ જ્ઞાનરૂપ છે એમ કહેવામાં આવે, તો તેના ઉત્તર હમણાજ કહ્યો છે કે જ્ઞાન અમૂર્ત છે ને અમૂર્તને કર્તૃત્વ ઘટે નહિ.

અનુગ્રહ-ઉપધાત નિર્દેષ્ટુક થાય છે, એમ પણ ન કહેવું. કારણ કે—“નિત્યં સત્ત્વમ-સત્યં વાડહેતોરન્યાનપેક્ષણાત । અપેક્ષાતો હિ ભાવાનાં કાંદાચિત્કત્વસંભવ ॥૧॥ એ કથના-નુસાર, અન્ય હેતુનાં અપેક્ષા સિવાયની વસ્તુ નિત્ય વિદ્યમાન હોય અથવા અવિદ્યમાન હોય છે. કારણ કે અપેક્ષાથી પદાર્થોને કદાચિત્કપણું હોય છે અર્થાત્ અનુગ્રહ-ઉપધાત નિર્દેષ્ટુક (સ્વાભાવિક) થતા હોય, તો નિરંતર તેઓના સદ્ભાવ અથવા અભાવ જ હોય. કદાચ એમ કહેવામાં આવે, કે અનુગ્રહ-ઉપધાતમાં જીવઆદિ કોઈક અન્ય હેતુ છે, તો તે પણ અયુક્ત છે, કારણ કે જીવઆદિ હેતુ સદા વિદ્યમાન હોવાથી, તેના કાર્ય-ભૂત અનુગ્રહ-ઉપધાત પણ સદા વિદ્યમાન રહેવા જોઈએ. પરંતુ તે તેમ નથી રહેતા. આ પ્રમાણે બીજાં પણ સમાધાનો સ્વબુદ્ધિથી સમજી લેવાં. આ સર્વ વિવેચનથી તાત્પર્ય એ

નીકળ્યું' કે પુદ્ગલમય દ્રવ્યમન સ્વયં જીવને અનુગ્રહ ઉપદાત કરેછે, પણ મનને જ્ઞેય-વસ્તુથી અનુગ્રહ ઉપદાત નથી થતો. અને તેથી મન પ્રાપ્તકારી નથી પણ અપ્રાપ્તકારી છે. ૨૨૩.

પ્રશ્ન :-જાત અવસ્થામાં મનને વિષયપ્રાપ્તિ ભલે ન થતી હોય, પરંતુ નિદ્રા-વસ્થામાં તો મનને વિષય પ્રાપ્તિ થાય છે, એ વાત અનુભવ સિદ્ધ છે. જેમકે—“અમુક મેરૂ પર્વતના શિખર પર રહેલા જિનાલયમાં મારૂં મન ગયું.” આ પ્રમાણે સુતેલા મનુષ્યને સ્વપ્નમાં અનુભવ થાય છે. તેથી પૂર્વે ૨૧૩મી ગાથામાં “જાત અવસ્થામાં અથવા સ્વપ્નાવસ્થામાં મન જઇને જ્ઞેય વસ્તુ સાથે સંબંધ પામે છે.” એમ જે કહ્યું છે તે યોગ્ય જણાય છે. આના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ મનને પ્રાપ્તકારિતા નથી એ વાત સિદ્ધ કરવાને કહે છે કે—

સિમિળો ન તહારૂવો, વમિચારાઓ અભયચક્રં વ ।

વમિચારો ય સર્વસંસુવધાયા-ગુમ્હામાવા ॥૨૨૪॥

इह पासुतो पेच्छह, सदेहमन्तत्थ न य तवो तत्थ ।

न य तमाजोवधाया-गुमहर्खं विबुद्धस्स ॥૨૨૫॥

दीसति कासइ फुडं, हरिस-विसायादगो विबुद्धस्स ।

सिमिणाणुम્યसुह-दुक्ख-राग-दोसाइलिंगाइ ॥૨૨૬॥

न सिमिणविण्णाणाओ, हरिस-विसायादओ विरुज्झंति ।

किरियाफलं तु तित्ती-मद-वह-बंधादओ नत्थि ॥૨૨૭॥

सिविणेऽवि सुरयसंगमकिरियासंजणियवंजणविसगो ।

पड्विबुद्धस्सऽवि कस्सइ, दीसइ सिमिणाणુમ્યફલ ॥૨૨૮॥

सो अज्झवसाणकओ, जागरओऽवि जह तिव्वमोहस्स ।

તિવ્વજ્ઞવસાણાઓ, હોઈ વિસગો તહા સુમિણે ॥૨૨૯॥

સુરયપડ્વિત્તિ-રહસુહ-ગન્માહાણાહ રહરહા હોજ્જા ।

સુમિણસમાગયજુવઈણ, ન ય જઓ તાહ તો વિફલો ॥૨૩૦॥

અભાતત્યકની પેઠે જ્રમરૂપ હોવાથી સ્વપ્ન તેવા-સાચા પ્રકારનું નથી; સ્વદર્શનથી તથા અનુગ્રહ-ઉપદાતના અભાવથી તેમાં બ્યભિચાર થાય છે. અહીં સુતેલા માણસ પોતાના દેહને અન્ય સ્થળે જુએ છે. (પણ) તે ત્યાં નથી હોતો, અને બગ્યા પછી તેને તદ્દગત અનુગ્રહ ઉપદાત નથી હોતા. (પ્રશ્ન) બગ્યા પછી કેટલાકને હર્ષ-વિષાદ આદિ જણાય છે. કેમકે સ્વપ્નમાં અનુભવેલા સુખ-દુઃખ આદિથી ઉત્પન્ન થયેલા રાગદ્વેષ આદિના એ ચિન્હો છે. (ઉત્તર) સ્વપ્નવિજ્ઞાનથી હર્ષ-વિષાદ આદિ થાય, એમાં કંઈ વિરોધ નથી; પરંતુ તુમિ મદ-ખંધન વિગેરે જે ક્રિયાનું કળ, તે તેમાં નથી થતું. (પ્રશ્ન) સ્વપ્નમાં સુરતસંગમક્રિયા બન્ય વીર્યવિસર્ગ પણ બગ્યા પછી કેટલાકને જણાય છે, તે સ્વપ્નાનુભૂત ક્રિયાનું જ કળ

છે. (ઉત્તર)-તે વીર્યવિસર્ગ અર્થવસાયકૃત છે. તીવ્ર મોહવાળાને જાગૃત અવસ્થામાં પણ થાય છે, તેમ સ્વપ્નમાં પણ તીવ્ર અર્થવસાયથી વીર્યવિસર્ગ થાય છે. જો એમ ન હોય તો સ્વપ્ન સમાગમથી યુવતિને સુરતપ્રતિપતિ-રતિસુખ-ગર્ભાનાદિ થવાં જોઈએ. પણ તેમ થતું નથી, માટે તે નિષ્ફળ છે. ૨૨૪થી૨૩૦.

‘મારું’ મન અમુક સ્થળે ગયું’ એવા પ્રકારનું જે સ્વપ્ન સુતેલા માણસને અનુભવાય છે, તે તેવા પ્રકારે પ્રદ્યોત્ત હોય, તો સત્ય હોય, પણ તેમ નથી. જેમ ઉંઘાડીયું ગોળાકાર શીઘ્ર ભમાડતા ચક્રરૂપ નહિ છતાં ચક્રરૂપે જણાય છે, અને ભમાડવાનું બંધ થતાં જેવું મૂળ સ્વરૂપે છે, તેવું જણાય છે. તેમ સ્વપ્નમાં મનવડે જાણેલ મેરૂ ગમન આદિ અર્થ સત્ય નથી, કેમકે જાગ્યા પછી તે પદ્યાર્થ હોતા નથી, અને તે તે પદ્યાર્થનો અભાવ, તે અવસ્થામાં શરીરની અંદરની અંદર રહેલા મનને અનુભવાય છે.

સ્વપ્નાવસ્થામાં મન મેરૂઆદિ સ્થાનપર જાય છે, અને જાગૃત અવસ્થામાં ‘પાછું’ ફરે છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ અસત્ય છે. કારણ કે જેમ કોઈ મનુષ્ય સ્વપ્નમાં પોતાને મેરૂ આદિ સ્થાને ગએલું જુએ છે, વળી કોઈ પોતાના શરીરને નન્દન વનમાં પુષ્પ ચુટવું પણ જુએ છે. આ સઘળું સત્ય નથી, કેમકે અહીં રહેલાઓ તે સ્વપ્નસ્થ વ્યક્તિને અહીં જ જુએ છે. એ સુતેલ વ્યક્તિનાં બે રૂપ તો હોઈ શકે નહિ, જેમાંથી એકરૂપ અહીં હોય અને બીજું સ્વપ્નગત મેરૂ આદિ સ્થાન પર હોય. વળી સ્વપ્નાવસ્થામાં શરીર બહાર જતું હોય, તો સ્વપ્નગત અનુભવથી પુષ્પની સુગંધ પ્રાપ્તિ અને રસને જવાથી ઉત્પન્ન થતા પરિશ્રમ આદિરૂપ અનુગ્રહ-ઉપદ્રાવ થવા જોઈએ, તે પણ જાગ્યા પછી જણાતા નથી. તેથી એવો નિશ્ચય થાય છે કે નિદ્રાવસ્થામાં પણ મન અન્યસ્થળે જતું નથી. ૨૨૫.

પ્રશ્ન:-જાગ્યા પછી સ્વપ્નગત અનુભવથી અનુગ્રહ-ઉપદ્રાવ જણાતા નથી, એમ આપ કહો છો, તે યોગ્ય જણાતું નથી. કેમકે સ્વપ્નમાંથી જાગ્યા પછી કોઈક પુરૂષને હર્ષ-વિષાદ-ઉન્માદ-મધ્યસ્થપણું વિગેરે પ્રગટ જણાય છે, એ સ્વપ્નાવસ્થામાં જિન સ્નાત્ર આદિ જોવાથી થએલું સુખ, અને ઇષ્ટ અર્થનો લાભ નહિ થવાથી થએલું દુઃખ તે અનુ-ક્રમે રાગ-દ્વેષના ચિન્હો છે. ઉદાહરણ તરીકે

“આજે મને સ્વપ્ન આવ્યું-મેરૂ પર્વત ઉપર, બત્રીશ ઇન્દ્રો પરસ્પર સ્પર્ધાથી, ત્રિભુવન પૂજ્ય, દર્શન માત્રથી પ્રાણીઓનાં લયને હરનાર, એવા પ્રાપ્ત્વનાથ લગવાનાં જન્મ મહોત્સવ રૂપે સ્નાન કરતા સાક્ષાત્ જોયા. તેથી મને લાગે છે. મારા કરતાં મારા નેત્રો વધુ ભાગ્યશાળી છે” આવા પ્રકારનો હર્ષ તે સ્વપ્નમાં અનુભવેલા સુખના રાગનું ચિન્હ છે. તથા

“ત્રણગદ, સૂર્યથી પણ અધિક તેજસ્વી મણિયુક્ત મોટા તોરણથી શોભતી, ત્રભુની સમવસરણ ભૂમિમાં દેવેન્દ્રા પ્રભુને નમી રહ્યાં છે, ત્યાં હું પ્રવેશ કરું છું એટલામાં મારી અધમ નિદ્રા ઉડી ગઈ.” ઇત્યાદિ પ્રકારનો વિષાદ તે સ્વપ્ન અવસ્થામાં અનુભવેલા દુઃખના દેવનું ચિન્હ છે. વળી અતિશય કામથી સામાન્ય જીવને ઉન્માદ થાય છે, અને મુનિને મધ્યસ્થતા રહે છે. સ્વપ્નાવસ્થા અંગે આવા પ્રકારના બનાવથી અનુગ્રહ-ઉપદ્રાવ જાગ્યા પછી પણ જણાય છે, તેનું કેમ ? ૨૨૬.

ઉત્તર:-બંધત અવસ્થામાં જેમ કોઈ મનુષ્ય પોતે વિચારેલા સુખદુઃખાનુભવ આદિના જ્ઞાનથી હર્ષ અથવા ખેદ પામે છે. તેમ સ્વપ્નવિજ્ઞાનથી પણ હર્ષ-વિષાદ આદિ થાય, તેનો અમે નિષેધ નથી કરતા, કારણ કે દષ્ટ વસ્તુનો નિષેધ કરી શકાય નહિ. પરંતુ સ્વપ્નમાં થએલ પીડારૂપ વધ, સાંકડા આદિથી બંધાવારૂપ બંધન, તથા જળ અને અગ્નિ પ્રવેશથી ભીંભતુ-ભળતુ વિગેરે થતું નથી. જો એ સ્વપ્નગત ભોજનાદિ ક્રિયાના રૂપરૂપ તૃપ્તિ આદિ થતાં હોય, તો જ મનની વિષય પ્રાપ્તિરૂપ પ્રાપ્તિકારિતા ઘટી શકે, પરંતુ તેમ થતું નથી માટે મનની પ્રાપ્તિકારિતા નથી. ૨૨૭.

પ્રશ્ન:-સ્વપ્નાનુભૂત ક્રિયાતુ રૂપ બંધત અવસ્થામાં પણ જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે સ્વપ્નમાં અનુભવેલા સ્ત્રી-પુરૂષના સંગમ રૂપ સુરત ક્રીડાથી થતો વીર્યવિસર્ગ, ભગ્યા પછી કેટલાકને પ્રત્યક્ષ જણાય છે. જેમ વાસગૃહમાં સ્ત્રીસંગમથી વીર્યવિસર્ગ જણાય છે. જ્યાં વીર્યવિસર્ગ જણાય ત્યાં સ્ત્રીસંગ થયો હોવો ભેદએ, એવો સામાન્ય નિયમ છે. તેથી સ્વપ્નાનુભૂત સુરતક્રીડાજન્ય વીર્યવિસર્ગ ભેવાથી અનુમાન કરાય છે, કે આને સ્વપ્નમાં યુવતી સાથે સુરત ક્રીડા થઈ છે. આ પ્રમાણે સ્વપ્નની ક્રિયાતુ રૂપ બંધત થયા પછી પણ જણાય છે, તેથી વિષયપ્રાપ્તિ રૂપ મનની પ્રાપ્તિકારિતા ઘટી શકે છે. ૨૨૮.

ઉત્તર :- વીર્યવિસર્ગ જણાયાથી સ્ત્રીસંગમ જ થયો છે, એમ કહેવું તે એકાન્તે સત્ય નથી, સ્ત્રીસંગમ સિવાય પણ સ્વપ્નમાં હું “તેને આલિંગન કરે છું” આવા સ્વમતિકલ્પિત તીવ્ર અધ્યવસાયથી પણ વિસર્ગ થાય છે. કેટલાક તીવ્રમેહવાળા પ્રબળ-વેદોદય યુક્ત પુરૂષને, ભગતા છતાં પણ કોઈ યુવતીતુ અતિશય રાગથી ચિન્તવન કરતાં, તેને પ્રત્યક્ષ ભેતો હોય તેમ સ્વપ્નુદ્ધિથી આલિંગન કરી, તેને ભોગવતો હોય તેમ માનતાં, તીવ્ર અધ્યવસાયથી વીર્યવિસર્ગ થાય છે. તેવીજ રીતે સ્વપ્નમાં પણ સ્ત્રીસંગ સિવાય સ્વકલ્પિત તીવ્ર અધ્યવસાયથી વીર્ય વિસર્ગ થાય છે. જો એમ ન હોય તો ભગ્યા પછી તરતજ તે પુરૂષને તે સ્ત્રી જણાવી ભેદએ, અને સ્વપ્નાનુભૂત નખ-ઠાન્ટના ક્ષત વિગેરે ચિન્હો પણ જણાવા ભેદએ. પરંતુ તેમાંનું કંઈ જણાતું નથી. ૨૨૯.

વળી સ્વપ્નગત સુરતક્રીડાથી થએલ વીર્યવિસર્ગ, જો સ્ત્રીસંગમથી જ થયો હોય, તો તે ભોગવેલી સ્ત્રીને “મેં અચૂક પુરૂષ સાથે રતિક્રીડા અનુભવી” એવી પ્રતીતિ થવી ભેદએ. તથા રતિસુખ-ગર્ભધારણ-ઉદરવૃદ્ધિ-ઠોહદ થવા-પુત્ર પ્રાપ્તિ વિગેરે તે સ્ત્રીને થવું ભેદએ, પણ તેવું કંઈ થતું નથી. તેથી તે સ્વપ્નગત સુરતક્રીડા નિષ્ફળ છે; કારણ કે સ્વપ્નમાં સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ પૂર્વક વિશિષ્ટ સુરત ક્રીડા નથી, તેમ ગર્ભધારણાદિ રૂપ વિશિષ્ટ રૂપ પણ નથી, પરંતુ તીવ્ર વેદોદયવડે ઉત્પન્ન થએલ અધ્યવસાય માત્રથી કરાયેલ જે સુરતક્રીડા, તેનું માત્ર વીર્ય વિસર્ગરૂપ જ રૂપ છે; પણ ગર્ભાધાનાદિ રૂપ વિશિષ્ટ રૂપ નથી. એ વિશિષ્ટ રૂપના અભાવે તે ક્રિયા નિષ્ફળ છે, અને તેથી મનને પણ વિષય પ્રાપ્તિરૂપ પ્રાપ્તિકારિતા નથી. ૨૩૦.

નળુ સિમિળઓડિ કોદ્, સત્ત્વફલો ફલઈ જો જહા દિહો ।

નળુ સિમિળમ્મિ નિસિદ્ધં, કિરિયા કિરિયાફલાઈં ચ ॥૨૨૧॥

જે પુણ વિષ્ણુર્ણ, તપ્પલં ચ સિમિણા વિબુદ્ધમેત્તે ય ।

સિમિણયનિમિત્તભાવં, ફલં ચ તં કો નિવારેહ ૧ ॥૨૩૨॥

દેહપ્ફુરણં સહસોદ્યં ચ, સિમિણો ય કાઢ્યાર્કિણિ ।

સગયાહ નિમિત્તાહ, સુગા-સુમફલં નિવેણંતિ ॥૨૩૩॥

સિમિણમિવ મન્નમાણસ્સ, થીણગિદ્ધિસ્સ વંજણોગહયા ।

હોજ્જ વ ન ડ સા મણસો, સા સ્ખલુ સોહંદિયાર્કિણં ॥૨૩૪॥

પોમ્મલ-મોદય-દન્તે, ફરુસગ-ચડસાલમંજણે ચેવ ।

થીણદ્વિયસ્સ ઇપ્પ, વિઠ્ઠતા હોંતિ નાયવ્વા ॥૨૩૫॥

કોઈક સ્વપ્ન પણુ જેવું દીકું હોય તેવું ક્ષણે છે, (એમ કહેવામાં આવે તો) તેમાં વાંધો નથી, કારણ કેએમ તો સ્વપ્નમાં ક્રિયા તથા ક્રિયાનાં ફળ નિપેધ્યાં છે. સ્વપ્નમાંથી જાગ્યા પછી તેનું વિજ્ઞાન અને ફળ તથા સ્વપ્નનો નિમિત્તભાવ અને ફળ, તેનો કોણ નિપેધ કરે છે ? દેહ સ્ફુરણ-સહસા બોલવું અને સ્વપ્ન વિગેરે સ્વગત કાર્યિકાદિ નિમિત્તો શુભા-શુભ ફળ જણાવે છે. સ્વપ્ન જેવું માનનારા થીણુદિનિદ્રાવાળાને વ્યંજનાવગ્રહ થાય, પણુ તે વ્યંજનાવગ્રહ મનને ન થાય, તે તો શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને જ થાય છે. યોગલ (માંસ)-મોદક-હાન્ત-કુંભાર-અને વડની શાખા ભાંગવા સંબંધી થીણુદિ નિદ્રાનાં ઉદાહરણો છે. ૧૩૧ થી ૨૩૫.

પ્રશ્ન :-સ્વપ્નમાં કોઈને રાજ્યપ્રાપ્તિ થાય છે, તે પછી કેટલોક વખતે તેને ખરેખર રાજ્ય લાલ થાય છે. એ રીતે કોઈ સ્વપ્ન સાક્ષાત્ ક્ષણે પણુ છે. તો પછી સ્વપ્નમાં પ્રાપ્ત થયેલ મેરૂ ગમનઆદિ ક્રિયાને પણુ સત્યરૂપે કેમ ન મનાય ?

ઉત્તર :-સ્વપ્ન સર્વથા સત્ય છે એમ ન સમજવું, કારણ કે સ્વપ્નમાં થતી મેરૂગમન-આદિ ક્રિયા અને માર્ગનો શ્રમ, તથા પુષ્પ પરિમલઆદિ ક્રિયાના ફળનો પૂર્વે કહેલી યુક્તિથી સત્યરૂપે અમોએ નિપેધ કરેલો છે. ૨૩૧.

સ્વપ્નમાં જેએલ જિનસ્નાત્રદર્શનઆદિનું જ્ઞાન, અને જાગ્યા પછી હર્ષઆદિરૂપ તેનું ફળ, ઇત્યાદિ સઘળું અતુલવ સિદ્ધ હોવાથી, તેનો નિપેધ કરી શકાય નહિ. વળી અમુક સ્વપ્નના નિમિત્તથી ભવિષ્યમાં અમુક ફળ અવશ્ય થવાનું, એવા પ્રકારના સ્વપ્નના નિમિત્ત-ભાવનો પણુ નિપેધ કરી શકાય નહિ. પરંતુ સ્વપ્નમાં થયેલ જે મેરૂગમનાદિ ક્રિયા તે યુક્તિપૂર્વક વિચારતાં સંભવતી નથી, તેથી સ્વપ્નમાં તે ક્રિયાનો સત્યભાવે નિપેધ કર્યો છે, તેના જ્ઞાનાદિનો નિપેધ નથી કર્યો, કેમકે તે તો યુક્તિ યુક્ત છે. પરંતુ તત્સંબંધી વિજ્ઞાનઆદિ માનવા છતાં પણુ મનની પ્રાપ્ત્યકારિતા સિદ્ધ થતી નથી. ૨૩૨.

પ્રશ્ન :-એ એમ હોય તો સ્વપ્નના નિમિત્ત ભાવનો પણુ આપ નિપેધ કેમ નથી કરતા.

ઉત્તર :-ખાલુ ફરકવો, અકસ્માત્ બોલેલું વચન, સ્વપ્ન વિગેરે કાર્યિક-વાચિક-અને માનસિક નિમિત્તો, ભવિષ્યમાં થનારા શુભાશુભ ફળને જણાવે છે, એ વાત શાસ્ત્રમાં અને લોકમાં પણુ પ્રસિદ્ધ છે. તેથી યુક્તિયુક્ત તથા લોક અને શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ એવા એ નિમિત્તભાવનો નિપેધ કેમ કરી શકાય ? ૨૩૩.

પ્રશ્ન :-શીલુદ્ધી નિદ્રાના ઉદયમાં વર્તનાર, હસ્તિના દન્તને ખેંચી કાઢવા પ્રવર્તેલ મનુષ્યને સ્વપ્નમાં મનની પ્રાપ્ત્યકારિતા થાય છે, તેથી તત્પૂર્વક મનનો વ્યંજનાવગ્રહ પણ તેને થાય છે. જેમ કોઇ પ્રાણિ શીલુદ્ધી નિદ્રાના ઉદયમાં “હાથીદાંત ખેંચી કાઢવા રૂપ સ્વપ્ન હું બેઉ છું.” એ પ્રમાણે સ્વપ્ન માનીને મનોવિકલ્પ પૂર્વક દાંત ખેંચી કાઢવા રૂપ ક્રિયા તે મનુષ્ય કરે છે. તેથી મનની પ્રાપ્ત્યકારિતા પૂર્વક મનનો વ્યંજનાવગ્રહ પણ થાય છે જ.

ઉત્તર :-શીલુદ્ધી નિદ્રાના ઉદયવંત જીવને દાંત ખેંચી કાઢવા, માંસ લક્ષણ કરવું ઇત્યાદિ ગાઢનિદ્રાના ઉદયથી પરવશ હોવાથી થાય છે, તેથી સ્વપ્ન જેવું માનતા તેને સ્વપ્નઅવસ્થામાં વ્યંજનાવગ્રહ થાય, એનો અમે નિષેધ નથી કરતા. પરંતુ ઉપર કહેલી યુક્તિથી સ્વપ્નઅવસ્થામાં વિષય પ્રાપ્તિનો અભાવ છે, તેથી વ્યંજનાવગ્રહ મનનો નથી થતો, એમાં તો પ્રાપ્ત્યકારી શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનો વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે કોઇ શીલુદ્ધી નિદ્રાવાળાને રંગભૂમિ આદિમાં સંગીતઆદિ શ્રવણ કરતાં, શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વ્યંજનાવગ્રહ થાય, કપૂરઆદિ સુંઘતાં દ્રાણેન્દ્રિયનો વ્યંજનાવગ્રહ થાય, માંસમોદકઆદિ ખાતાં રસનેન્દ્રિયનો વ્યંજનાવગ્રહ થાય, અને યુવતી આદિના સ્પર્શથી સ્પર્શનેન્દ્રિયનો વ્યંજનાવગ્રહ થાય. પરંતુ ચક્ષુ અને મનનો વ્યંજનાવગ્રહ ન થાય, કારણ કે ચક્ષુ અને મનને અગ્નિ-હુરી આદિ વિષયની પ્રાપ્તિ નથી થતી; બે તેમને તે વિષયની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો બળવું-છેદાવું વિગેરે થવું બેઈએ. પરંતુ તેમ નથી થતું. તેથી વિષય પ્રાપ્તિ સિવાય વ્યંજનાવગ્રહ પણ નથી થતો. ૨૩૪.

પ્રશ્ન :-શીલુદ્ધી નિદ્રાના ઉદય વખતે સ્વપ્ન જેવું માનનાર મનુષ્ય શું કંઈ સત્ય ક્રિયા કરે છે, કે જેથી આપ તેને તે વખતે વ્યંજનાવગ્રહ કહો છો ?

ઉત્તર :-હા, તે વખતે તે સત્યક્રિયા-ચેષ્ટા કરે છે. એ સંબંધમાં માંસ લક્ષક-મોદક ખાનાર-દાન્ત ખેંચનાર-કુંભાર અને વડની શાખા લાંગનાર શીલુદ્ધી નિદ્રાવાળાના ઉદાહરણો શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે.

૧. માંસ ખાનારનું ઉદાહરણ-

કોઇ ગામમાં એક કણુળી રહેતો હતો, તે માંસ ખાવામાં અતિ લુબ્ધ હતો. કાચું-પાકું ગમે તેવું માંસ હોય, તો પણ તે ખાઈ જતો. એક વખત કોઇ યુણવાન સ્થવિરોએ તેને ધોષ પમાડીને દીક્ષા આપી. દીક્ષા પામેલો તે કણુળી પણ, સ્થવિરોની સાથે એક ગામથી બીજે ગામ, એમ ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે વિહાર કરતો હતો. એમ વિહાર કરતાં કોઈક સ્થળે તેણે માંસલુબ્ધ પુરૂષોને એક પાડો ચીરતા જોયા. તે જોઈને તેને પણ તે વખતે પૂર્વ સંસ્કારથી માંસ ખાવાની તોત્ર ઇચ્છા થઈ. એ તોત્ર ઇચ્છા એને આહાર કરતાં સ્થંડીલ-ભૂમિએ જતાં, અને છેલ્લી સૂત્ર પોરિસી, પ્રતિક્રમણ ક્રિયા, અને રાત્રિની પોરસી લાણુવતાં સુધીમાં પણ શાન્ત ન થઈ. આખરે એ ઇચ્છાપૂર્વક જ તે સુઈ ગયો. સુતા પછી શીલુદ્ધી નિદ્રાનો ઉદય થયો. તેના પ્રભાવે સંધારામાંથી બિડીને ગામ બહાર પાડાઓના ટોળામાં ગયો. ત્યાં જઈ એક પાડાને મારી નાંખી તેનું માંસ ખાવા લાગ્યો. ખાતાં વધ્યું તે લઈ આવી, ઉપાશ્રયના ઉપર નાંખીને યુનઃ સુઈ ગયો. સવારમાં બિડીને “મેં આવું સ્વપ્ન જોયું”

અને આચાર્યશ્રીને કહ્યું. પણ બીજા સાધુઓએ તે લાવેલું માંસ ઉપાશ્રય ઉપર ભેટ્યું અને આચાર્યશ્રીને કહ્યું, તેથી સર્વને ખાત્રી થઈ કે આને થીણુદ્ધી નિદ્રાનો ઉદય છે, માટે તે ચારિત્રને યોગ્ય નથી એવો નિશ્ચય થયો. એટલે શ્રીસંઘે તેનો મુનિવેશ લઈ, રજા આપી. આ થીણુદ્ધી નિદ્રા સમયે માંસ ખાનારનું ઉદાહરણ છે,

૨-મોઢક ખાનારનું ઉદાહરણ

કોઈ એક સાધુએ લિક્ષાટન કરતાં, ગામમાં કોઈક ગૃહની અંદર થાળમાં ગોઠવેલા, સુરસિ-સ્તંબ અને મનોરંજ એવા મોઢક ભેટ્યા. તે સ્થળે ઊભા રહીને, ઘણીવાર મુઠ્ઠી લુપ્થલાવે તે ભેટ્યા, પણ કોઈએ તેમાંથી કંઈ આપ્યું નહિ. છેવટે નિરાશ થઈ ત્યાંથી ઉપાશ્રયે ગયો અને તેજ લાડુની તીવ્ર અલિલાપા સાથે તે સાધુ રાત્રે સુઈ ગયો. સુતા પછી થીણુદ્ધી નિદ્રાનો ઉદય થયો, તેના પ્રતાપથી લાડવાવાળા ગૃહ આગળ જઈ, ઘરના કમાડ તોડીને ઇચ્છા મુજબ લાડુ ખાધા અને ખાતાં વધ્યા, તે પાત્રમાં નાખી ઉપાશ્રયમાં લાવીને, પાત્રું સ્થાનકે મુકીને સુઈ ગયો. સવારે ગુરૂ પાસે જઈ કહ્યું, કે મને આ પ્રમાણે સ્વપ્ન આવ્યું. પણ બીજા સાધુ પડીલેહણા કરતી વખતે, એ પાત્રા પડીલેહતાં તે મોઢક ભેટ્યા. આથી થીણુદ્ધી નિદ્રાનો ઉદય છે, એમ બહુચું, તેથી તેનો મુનિવેશ લઈને શ્રીસંઘે રજા આપી.

૩-દાંતનું ઉદાહરણ

કોઈક સાધુને એક દિવસે કોઈ હસ્તિએ બહુ હેરાન કર્યો, તેથી મહામુશીબતે ત્યાંથી ભાગીને ઉપાશ્રયમાં આવ્યો. પછી તે હસ્તિ ઉપર અવિચ્છિન્ન કોપ યુક્ત રાત્રિએ સુઈ ગયો. સુતા પછી થીણુદ્ધી નિદ્રાનો ઉદય થયો, થીણુદ્ધી નિદ્રાના ઉદય વખતે વજ્ર-ઋષભનારાય સઘણલુ વાળાને વાસુદેવના અર્ધબળ જેટલું બળ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી નગરના કમાડ ભાંગી, શહેરમાં જઈ, તે હાથીને મારી, તેના બે દાંત ખેંચી કાઢીને, પાછા આવી, ઉપાશ્રયના ખારણામાં તે દાંત મૂકીને સૂઈ ગયો. સવારે બાગીને ગુરૂ પાસે જઈ કહ્યું કે મને આવું સ્વપ્ન આવ્યું. પણ ગુરૂએ ખારણામાં દાંત ભેવાથી બહુચું કે આને થીણુદ્ધી નિદ્રાનો ઉદય છે. તેથી સંઘે તેનો સાધુવેશ લઈને રજા આપી. ૩.

૪-કુંભારનું દૃષ્ટાંત

કોઈ કુંભારે મોટા ગરબમાં દીક્ષા લીધી. તે પછી તેને એક દિવસે રાત્રિએ સુતા પછી થીણુદ્ધી નિદ્રાનો ઉદય થયો, તેથી તેણે પૂર્વના અભ્યાસથી, માટીનો પિંડ તોડતો હોય, તેમ સાધુઓનાં મસ્તકો તોડીને, એક બાળુએ એકાન્તમાં ધડ અને મસ્તકનો ઢગલો કર્યો. તે વખતે જે બીજા સાધુઓ ખસી ગયા તેઓ ગરબા, સવારે તેની સર્વ ચેષ્ટા બધાએ બહો. આથી શ્રીસંઘે તેનો વેશ લઈને રજા આપી. ૪.

૫-વડની શાખા ભાંગનારનું દૃષ્ટાંત

કોઈક સાધુ ગામમાંથી ગોચરી લઈને પાછા ફર્યા. પાછા ફરતા ગરમીના લીધે થાકી ગયા. ભૂખ્યા તરસ્યા છાયાને ઇચ્છતા સાધુ માર્ગમાં આવેલા એક વડ વૃક્ષ નીચે આવ્યા. તે વડની એક ડાળી અતિશય નીચી હોવાથી, તે સાધુના મસ્તકે વાગી. આથી તે અતિશય પરિતાપ પામ્યા. ત્યાંથી ઉપાશ્રયે આવ્યા અને વડ ઉપર ક્રોધ સહિત જ રાત્રિએ સુતા. પછી થીણુદ્ધીનો ઉદય થયો એટલે રાત્રિમાં જ ત્યાં જઈ, વડની શાખા ભાંગી નાંખી,

ઉપાશ્રયના બારણા આગળ લાવીને નાંખી, પછી પાછા સુઈ ગયા. સવારે બાજ્યા પછી “મને આવું સ્વપ્ન આવ્યું” એમ ગુરૂને કહ્યું, પણ દ્વાર આગળ શાખા બેઠાથી જણાવ્યું કે એને થીજીદીનો ઉદય છે, તેથી તેનો સાધુવેશ લઈને શ્રીસંઘે રજા આપી. ૩

આ નિદ્રાના સંબંધમાં સંશ્લેષથી એ પ્રમાણે ઉદ્ઘાટરણો છે, વિશેષથી બાણવાની ઇચ્છાશાળાએ નિર્ણયસૂત્રની ચૂર્ણિથી બાણી થેવાં. ૨૩૫.

એ પ્રમાણે ૨૧૩ મી ગાથાના પૂર્વાર્ધનું ખંડન કર્યું, હવે તેના ઉત્તરાર્ધનું ખંડન કરવા માટે આચાર્ય શ્રી કહે છે.

જહ દેહત્થં ચક્કું, જંપદં ચંદં ગયં તિ ન ય સત્ત્વં ।

રૂઢં ગણસોઽવિ તહા, ન ય રૂઢી સત્ત્વિયા સત્ત્વા ॥૨૩૬॥

વિસયમસંપત્તસ્સઽવિ, સંવિજ્જહ વંજણોગહો મણસો ।

જમસંલેજ્જસમહો, ઉવઓગો જં ચ સત્ત્વેસુ ॥૨૩૭॥

સયલેસુ મણોદત્ત્વાહ, ગેણ્ણ વંજણં ચ દત્ત્વાહં ।

મણિયં સંવંધો વા, તેણ તયં જુજ્જણ મણસો ॥૨૩૮॥

દેહાવણિગાયસ્સઽવિ, સકાયહિયયાદયં વિચિત્તયઓ ।

નેયસ્સવિ સંવંધે, વંજણમેવંપિ સે જુત્તં ॥૨૩૯॥

ગેજ્ઞાસ્સ વંજણાણ, જં ગહણ વંજણોગહો સ મઓ

ગહણં મણો ન ગેજ્ઞા, કો ભાગો વંજણે તસ્સ ? ॥૨૪૦॥

તદ્દેસચિન્તણે હોઝ, ન વંજણ જહ તઓ ન સમયમ્મિ ।

પદમે ચેવ તમત્થં, ગેણ્ણેજ્જ ન વંજણં તમ્હા ॥૨૪૧॥

સમણ સમણ ગિણ્ણહ, દત્ત્વાહં જેણ મુણહ ય તમત્થં ।

જં ચિદિઓવઓગેઽવિ, વંજણાવગ્ગહેઽતીતે ॥૨૪૨॥

હોહ મણોવાવારો, પદમાઓ ચેવ તેણ સમયાઓ ।

હોહ તદત્થં ગહણ, તદ્દણ્ણહા ન પ્પવત્તેજ્ઞા ॥૨૪૩॥

જેમ દેહમાં રહેલ ચક્કુ ‘ચન્દ્ર તરફ ગઈ’ એમ કહેવાય છે એ સત્ય નથી પણ રૂઢિ છે, તેવી જ રીતે મનને આંગે પણ બાણવું. સર્વ રૂઢિ સત્ય નથી હોતી બેએમ કહેવામાં આવે કે વિષય પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય પણ મનને વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે, કેમકે અસંખ્યાત સમયનો ઉપયોગ છે, ને તે સર્વ સમયોમાં (જીવ) મનોદ્રવ્યગ્રહણ કરે છે, દ્રવ્ય અને દ્રવ્યનો સંબંધ તે પણ વ્યંજન કહેલ છે, તેથી મનને વ્યંજનાવગ્રહ ઘટે છે. (વળી) શરીરમાંથી નીકળ્યા વિના પણ, શરીરના હૃદયનું ચિન્તન કરતા, જેઓ સંબંધ થવાથી મનને વ્યંજનાવગ્રહ ઘટે છે, એમ કહે તો તે અયોગ્ય છે, (કેમકે) આજ સંબંધી વ્યંજનોત્તર ગ્રહણ, તે વ્યંજનાવગ્રહ માન્યો છે. ગ્રહણ મનન છે પણ આજ નથી, તેથી

તેનો કયો ભાગ વ્યંજનાવગ્રહ થઈ શકે ? તદેશતું ચિન્તવન કર્યા પછી પ્રથમ સમયે જ, તે અર્થને ગ્રહણ ન કરે, તો તે મનને વ્યંજનાવગ્રહ થાય, (પણ એમ અને નહિ.) તેથી તેને વ્યંજનાવગ્રહ થાય નહિ. દરેક સમયે (જીવ) મનો દ્રવ્યને ગ્રહણ કરે છે, અને તેથી અર્થ જાણે છે, અને ઇન્દ્રિયોપયોગમાં પણ વ્યંજનાવગ્રહ વીત્યાબાદ, મનોવ્યાપાર થાય છે. માટે પ્રથમ સમયથી જ તે અર્થતું ગ્રહણ કરવા માટે પ્રવર્તમાન થાય છે, તે સિવાય બીજી રીતે પ્રવર્તતું નથી. ૨૩૬-થી ૨૪૩

જેમ શરીર જત ચક્ષુ શરીરથી નિકળ્યા વિના પણ “મારી આંખ ચન્દ્ર તરફ ગઈ” એમ લોકો કહે છે. આ કથન કંઈ સત્ય નથી, જો સત્ય હોય તો અગ્નિ વિગેરેને જોવાથી ચક્ષુને દાહ વિગેરે થવાં જોઈએ. જેમ લોકો રૂઢિથી માત્ર એમ કહેવાય છે કે “મારી આંખ ચન્દ્ર તરફ ગઈ” એજ પ્રમાણે મન સંબંધી પણ કહેવાય છે કે. “મારું મન અમુક સ્થળે ગયું” આથી એમ ન સમજવું કે રૂઢિ સત્ય છે, કારણ કે બધી રૂઢિઓ સત્ય નથી હોતી. ઘટે ઘટે વૈશ્વવળગ્નત્વરે વત્સરે જિવઃ । પર્વતે પર્વતે રામઃ, સર્વગા મધુસૂદનઃ । ૧ । દરેક વડ પર કુબેર, દરેક ચોકમાં શિવ, દરેક પર્વતપર રામ, અને વિષ્ણુ સર્વ સ્થળે છે. ઈચ્છાદિ લોક ઉક્તિઓ અસત્ય પણ છે. ૨૩૬

પ્રશ્ન :- મેરૂશિખર-પાણી-અગ્નિ આદિ વિષયને પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય પણ મનને વ્યંજનાવગ્રહ શા માટે ન માનવો ? કારણ કે છદ્મસ્થનો સર્વ ઉપયોગ અસંખ્યાત સમયનો સિદ્ધાન્તમાં કહ્યો છે. પણ એકાદ સમયનો નથી કહ્યો, તેથી તે ઉપયોગ પહેલાના સર્વ અસંખ્યાત સમયોમાં દરેક સમયે જીવ, મનોવર્ગણામાંથી અનન્તાં મનો-દ્રવ્ય ગ્રહણ કરે છે. દ્રવ્ય અને દ્રવ્યનો જે સંબંધ તેને આપે વ્યંજનાવગ્રહ પૂર્વે કહેલ છે, તેથી તે મનોદ્રવ્ય અને તે મનનો સંબંધ, તે મનનો વ્યંજનાવગ્રહ છે. જેમ શ્રોત્ર-આદિ ઇન્દ્રિયોવડે અસંખ્યાતા સમય સુધી, ગ્રહણ કરતા શબ્દઆદિ રૂપે પરિણામ પામેલા દ્રવ્યો અને તે શ્રોત્રનો સંબંધ તે વ્યંજનાવગ્રહ છે. તેમ અહીં પણ અસંખ્યાત સમય સુધી ગ્રહણ કરતાં મનોદ્રવ્ય અને તેનો સંબંધ, તેને પણ વ્યંજનાવગ્રહ શા માટે ન કહેવો ? ૨૩૭-૨૩૮

વળી શરીરમાંથી બહાર નીકળ્યા સિવાય એટલે મેરૂઆદી અર્થને પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય પણ પોતાની કાયામાં રહેલા હૃદયઆદિતું ચિન્તન કરતાં મનનો, પોતાના શરીરમાં રહેલા હૃદયાદિ જ્ઞેયની સાથે વિષય પ્રાપ્તિરૂપ જે સંબંધ થાય છે, તે પણ મનનો વ્યંજનાવગ્રહ જ છે. એ રીતે વિષય પ્રાપ્ત કર્યા વિના અને વિષય પ્રાપ્ત કરીને એમ ઉભય પ્રકારે મનનો વ્યંજનાવગ્રહ ઘટી શકે છે. ૨૩૬

ઉત્તર :- તારી એ માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે, કેમકે તું “વિષય પ્રાપ્તિ સિવાય અને વિષય પ્રાપ્તિથી એમ ઉભય પ્રકારે મનનો વ્યંજનાવગ્રહ કહે છે.” પણ તારું એ કથન સંબંધ વિનાનું છે. શ્રોત્રઆદિ ઇન્દ્રિય ચતુષ્ટયથી ગ્રાહ્ય શબ્દઆદિ વિષય સંબંધી વ્યંજનો એટલે શબ્દઆદિરૂપે પરિણામ પામેલ જે દ્રવ્યો, તેનો તે તે ઇન્દ્રિય સાથે સંબંધ થયો. તેને વ્યંજનાવગ્રહ કહેલ છે, એવું અનેકવાર કહેવાથી બીજા પણ જાણે છે, પણ તું કહે છે તે વ્યંજનાવગ્રહ નહિ.

પ્રશ્ન :-મનોદ્રવ્ય મનને ગ્રાહ્ય થશે અને તેથી શ્રોત્રઆદિ ઇન્દ્રિયોની પેઠે મનને પણ વ્યંજનાવગ્રહ કહી શકાશે. એમાં શું અયુક્ત છે ?

ઉત્તર :-એ તાર્કિક કથન યોગ્ય નથી. કેમકે ચિન્તાદ્રવ્યરૂપ મન એ ગ્રાહ્ય નથી, પણ પદાર્થને જાણવામાં કારણભૂત છે, મનને ગ્રાહ્ય તો મેદશિખરઆદિ વિષયો છે. તેથી કરણરૂપ મનોદ્રવ્યરાશિનો કયો ભાગ વ્યંજનાવગ્રહમાં ઘટી શકે ? કોઈ જ નહિ. કારણ કે ગ્રાહ્ય વસ્તુને ગ્રહણ કરતાં જ વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે, મનોદ્રવ્ય ગ્રાહ્યવસ્તુપણે ગ્રહણ કરાતાં નથી, પણ કરણરૂપે ગ્રહણ કરાય છે. તેથી તેનો વ્યંજનાવગ્રહ ન થાય. ૨૪૦

“શરીરમાંથી નીકળ્યા સિવાય પણ, સ્વકાયસ્થિત હૃદયાદિતુ ચિન્તવન કરતાં મનને પ્રાપ્યકારિપણું કહ્યું, અને વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે એમ કહ્યું.” તાર્કિક આ કથન પણ અયોગ્ય છે, કેમકે સ્વકાયસ્થિત હૃદયાદિ મનનો સ્વદેશ જ છે જે વસ્તુ જે સ્થાનમાં રહે છે તે વસ્તુનો તેની સાથે સંબંધ હોય છે જ, એમાં વિવાદ જેવું શું છે ? શરીરની અંદર એવી કંઈ વસ્તુ છે. કે જે આત્મદેશથી અસંબંધ હોય ? એ રીતે જો પ્રાપ્યકારિતા માનવામાં આવે, તો તે સર્વને જીવ સાથે સંબંધ હોવાથી, સર્વ જ્ઞાનપ્રાપ્યકારીજ છે, પણ એ પ્રમાણે અહીં પ્રાપ્યકારિતા નથી માની. બાહ્ય અર્થની અપેક્ષાએજ પ્રાપ્યકારી અને અપ્રાપ્યકારીપણનો વિચાર અહીં પ્રસ્તુત છે. બાહ્ય અર્થ મનવડે પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય પણ ગ્રહણ કરાય છે, તેથી મનનો વ્યંજનાવગ્રહ નથી.

અથવા પોતાના હૃદયઆદિનો વિચાર કરતાં ભલે મનની પ્રાપ્યકારિતા થાય, પણ વ્યંજનાવગ્રહ નહિ થાય; કારણ કે સ્વકાયસ્થિત હૃદયઆદિતુ ચિન્તવન કરતાં મનનો વ્યંજનાવગ્રહ ત્યારે જ થઈ શકે, કે જ્યારે મન પ્રથમ સમયે પોતાના હૃદયાદિ અર્થને જાણી ન શકે. પરંતુ એમ થતું નથી. પ્રથમ સમયે જ મન પોતાના અર્થને જાણે છે, અને તેથી તેને અર્થાવગ્રહ થાય છે. શ્રોત્રઆદિની પેઠે પ્રથમ વ્યંજનાવગ્રહ નથી થતો. કારણ કે શ્રોત્રઆદિ ઇન્દ્રિયોને તથાવિધ ઉત્તમ ક્ષયોપશમ ન હોવાથી, પ્રથમ અર્થનો (પદાર્થનો) અનુપલબ્ધિ કાળ હોય છે, અને તેથી તેમને પ્રથમ વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે, અને મનને તો તથાવિધ સારો ક્ષયોપશમ હોવાથી, અક્ષુઇન્દ્રિયની પેઠે અર્થનો અનુપલબ્ધિકાળ નથી, તેથી પ્રથમ અર્થાવગ્રહ જ થાય છે. આ સંબંધમાં એવો નિયમ છે કે “જેનો જ્ઞેયની સાથે સંબંધ થયે છતે અનુપલબ્ધિ કાળ નથી, તેનો વ્યંજનાવગ્રહ નથી.” આ નિયમના અનુસારજ જેમ અક્ષુને અર્થનો સંબંધ થવા છતાં અનુપલબ્ધિ કાળ નથી, તેવી જ રીતે મનને પણ અર્થનો સંબંધ થવા છતાં અનુપલબ્ધિ કાળ નથી, તેથી તેનો વ્યંજનાવગ્રહ નથી. ઉપરોક્ત નિયમથી વિપરીત જ્યાં વ્યંજનાવગ્રહ છે ત્યાં જ્ઞેયનો સંબંધ થવા છતાં શ્રોત્રઆદિ ઇન્દ્રિયોની પેઠે અર્થનો અનુપલબ્ધિ કાળ છે ૨૪૧

મનોદ્રવ્યને ગ્રહણ કરવાની શક્તિવાળો જીવ, કોઈ અર્થનો વિચાર કરતી વખતે દરેક સમયે મનોદ્રવ્યગ્રહણ કરે છે, અને તે ચિન્તાનીય અર્થને દરેક સમયે જાણે છે. આ કારણથી પ્રથમ સમયેજ ચિન્તાનીય અર્થનું ગ્રહણ થાય છે, તેથી એક સમય પણ અર્થનો અનુપલબ્ધિ કાળ ન હોવાથી મનનો વ્યંજનાવગ્રહ નથી સંભવતો.

પ્રશ્ન :-જ્યારે ઇન્દ્રિયના વ્યાપાર વિના ઝોરડા આદિમાં રહીને કેવળ મન વડે અર્થનો વિચાર થાય છે, ત્યારે મનનો વ્યંજનાવગ્રહ લાલે ન થાય, પણ શ્રોત્રઆદિ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારની સાથે મનનો પણ જે વ્યાપાર થાય છે, ત્યાં પ્રથમ અનુપલબ્ધિ કાળ આપ માનો છો, તો તે વખતે મનનો વ્યંજનાવગ્રહ શા માટે ન માનવો ?

ઉત્તર :-શબ્દઆદિ અર્થને ગ્રહણ કરતી વખતે વ્યંજનાવગ્રહ થઈ ગયા બાદ, મનનો વ્યાપાર થાય છે. એટલે કે ઇન્દ્રિય વ્યાપાર અવસ્થામાં મનનો અર્થાવગ્રહરૂપ વ્યાપાર થાય છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ શ્રોત્રઆદિ ઇન્દ્રિયના વ્યાપાર કાળે પણ, કેવળ અર્થાવગ્રહથી જ માંડીને મન તો વ્યાપાર કરે છે, પણ વ્યંજનાવગ્રહ કાળે મન વ્યાપાર નથી કરતું. કેમકે અર્થના અનવબોધ રૂપ વ્યંજનાવગ્રહ છે, અથવા અર્થના અવબોધનું કારણ માત્ર છે, અને મન તો અર્થાવબોધ રૂપ જ છે. જે અર્થનું મનન કરે અથવા જે વડે અર્થનું મનન કરાય તે મન, એ પ્રમાણે મન સાર્થક નામવાળું છે. વળી જે વ્યંજનાવગ્રહકાળે મનનો વ્યાપાર હોય, તો તે વખતે મનનો વ્યંજનાવગ્રહ માનતાં મતિજ્ઞાનના અઘ્રાવીસ લેહને બદલે ઓગણત્રીસ થાય, માટે પ્રથમ સમયથી જ મનને અર્થ ગ્રહણરૂપ અર્થાવગ્રહ માનવો ઈષ્ટ છે. જે પ્રથમ સમયથી જ મનને અર્થાવગ્રહ ન માનવામાં આવે, તો મનની મનપણે પ્રવૃત્તિ જ ન થાય, પોતાની અનુત્પત્તિ જ હોય. કારણ કે જેમ સ્વ-અભિધેયઅર્થોને યોગ્યતા જ ભાષા કહેવાય. તથા સ્વવિષયભૂત અર્થોને બાણતા હોય તે જ અવધિ આદિ જ્ઞાન કહેવાય છે, પણ ન બાણતા હોય તેઓને અવધિઆદિ જ્ઞાનો નથી કહેવાતાં. તેવી રીતે અહીં પણ સ્વવિષયભૂત અર્થોને પ્રથમ સમયથી માંડીને મનન કરે તોજ મન કહેવાય છે, અન્યથા અવધિઆદિની પેઠે તેની પ્રવૃત્તિ ન થાય.

એ સર્વ કથનનું તાત્પર્ય એ છે, કે મનને અનુપલબ્ધિ કાળ નથી. અનુપલબ્ધિકાળ ન હોવાથી તેનો વ્યંજનાવગ્રહ પણ નથી. આ અમે પોતાની યુક્તિથી યુક્તિ લગાવીને કહેતા નથી. આગમને વિષે પણ વ્યંજનાવગ્રહ થઈ ગયા પછી જ, ઇન્દ્રિયોના ઉપયોગને વિષે મનના વ્યાપારનું કથન છે. આ સંબંધમાં કલ્પભાષ્યની અંદર કહ્યું છે કે-અત્યાગંતરચારિ ચિત્તં નિયયં તિકાલવિસયંતિ । અત્યંતિ પદ્મપ્પન્ને વિણિઓગં દિવ્યં લહ્હ ॥ એટલે મન નિશ્ચય અશોન્તરચારિ અને ત્રિકાળ વિષયી છે; પરંતુ ઇન્દ્રિયો તો વર્તમાનમાં અર્થ પ્રાપ્ત થવાથી સંબંધ પામે છે.” અર્થાત્ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયના વ્યંજનાવગ્રહ વડે શબ્દાદિ અર્થ-ગ્રહણ કર્યો બાદ, અર્થાવગ્રહથી માંડીને મન પ્રવર્તે છે, પણ વ્યંજનાવગ્રહકાળે નથી પ્રવર્તતું, વળી મન ત્રિકાળ વિષયી છે અને ઇન્દ્રિયો સાંપ્રતકાળ વિષયી છે. ૨૪૨-૨૪૩ હવે મનની અનુપલબ્ધિ કાળનો અભાવ, તથા ચક્ષુની અપ્રાપ્યકારિતા યુક્તિપૂર્વક સિદ્ધ કરીને વ્યંજનાવગ્રહનો ઉપસંહાર કરે છે.

તેયાઽ ચ્ચિચ જં સો, લહ્હ સરૂવં પદ્મ-સદ્ વ્વ ।

તેણાજીત તસાસંકપ્પિયવંજગમાહણં ॥૨૪૪॥

જઈ નયણિન્દિયમપ્પત્તકારિ સર્વં ન ગિણ્હણ કમ્હા ! ।

ગહણા-ગહણ કિક્કયમપ્પત્તવિસયત્તસામન્ને ² ॥૨૪૫॥

વિસયપરિણામનિયમપત્તવિસયંતિ તસ્મ મળસો જ્વ ।

મળસોઽવિ વિસયનિયમો, ન કમહ જઓ સ સ્વત્થ ॥૨૪૬॥

અત્થગાહણેઽુ મુજ્જહ, સન્તેસુઽવિ કેવલાગ્મસેસુ ।

તં કિકયમગાહણ, અપત્તકારિત્તસામન્ને ? ॥૨૪૭॥

કમ્મોદયઽ જ્વ સહાવઽ જ્વ, નળુ લોચણેઽવિ તં તુલ્લં ।

તુલ્લો વ ડવાલંમો, એસો સંપત્તવિસણ્ઽવિ ॥૨૪૮॥

સામત્થામાવાઓ, મળો જ્વ વિસયં પરં ન ગેણ્હેજ્જા ।

કમ્મક્કલઓવસમઓ, સાળુગાહઓ ય સામત્થં ॥૨૪૯॥

જેય થકી જ મન પ્રહીપ અને શખ્હની પેઠે સ્વરૂપ પામે છે, તેથી તેને અસંકલ્પિત વ્યંજનાવગ્રહણ અનુક્રમ છે. (શંકા) જો નયનેન્દ્રિય અપ્રાપ્યકારી છે, તો તે સર્વ વસ્તુને શા માટે નથી ગ્રહણ કરતી ? અપ્રાપ્ય વિષયપણું સમાન છતાં કોઈકને ગ્રહણ કરે અને કોઈકને ગ્રહણ ન કરે એમ શાથી થાય છે ? કેમકે તેને અપ્રાપ્ત વિષયપણુંથી મનની પેઠે વિષયનું પરિભાણ અનિયત છે. (ઉત્તર) મનના વિષયનો પણ નિયમ છે, તે પણ સર્વત્ર પ્રસરતું નથી, કેવળજ્ઞાનઆદિથી ગમ્ય અને વિદ્યમાન છતાં, ગહન અર્થોમાં તે મન પણ (કાંઈક) મુંઝાય છે, (શંકા) તો અપ્રાપ્યપણું સમાન છતાં શા માટે મનથી તેનું ગ્રહણ ન થાય ? (ઉત્તર) કેટલાક અર્થને મન નથી ગ્રહણ કરતું તે કર્મના ઉદયથી અથવા સ્વભાવથી, તો તે લોચનમાં પણ તુલ્ય છે. અથવા પ્રાપ્ત વિષયમાં પણ આ ઉપાલંભ સરખોજ છે. માટે ચક્ષુ સ્વસામર્થ્યના અભાવે મનની પેઠે વિષય ઉપરાંત નથી ગ્રહણ કરતી, કર્મના ક્ષયોપશમ અને અનુગ્રહ એ બેથી એનું સામર્થ્ય છે. ૨૪૪-થી ૨૪૬,

દરેક સમયે મનોદ્રવ્યનું ગ્રહણ અને જેય અર્થનો યોગ મનને થાય છે, તેથી તેને અનુપલબ્ધિ કાળ નથી. વળી જેય અથવા ચિન્તાનીય વસ્તુથી જ તે સ્વરૂપ પામે છે, તે સિવાય નથી પામતું. તેથી કરીને જો તે જેય વસ્તુને ન જાણે, તો તેનાથી તેની ઉત્પત્તિ કેમ થઈ શકે ? કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે મન-પ્રહીપ-શખ્હ-અક્ષિ-સૂર્ય વિગેરે શખ્હો સાર્થક ક્રિયા વાચી છે. જેમકે-જે જાણે અથવા મનન કરે તે મન. જે પ્રગટ કરે અથવા પ્રકાશ કરે તે પ્રહીપ. જે યોદ્ધાય તે શખ્હ. જે દાહ કરે-આગે તે દહન. અથવા અક્ષિ. જે તપે તે તપન-સૂર્ય. આ પ્રમાણે વિશિષ્ટ ક્રિયા કરવામાં મન વિગેરે વસ્તુઓ પોતાની મનન ભાષણઆદિ અર્થક્રિયા ન કરે, તો તેઓના સ્વરૂપની હાની થાય. તે કારણથી જેમ પ્રહીપ-નીય-શખ્હનીયઆદિ વસ્તુની અપેક્ષાએ પ્રહીપ-શખ્હ વિગેરે નામે પ્રવર્તે છે, તે પ્રહીપ-શખ્હ આદિ વસ્તુને અપ્રહીપ-અશખ્હન આદિરૂપ કહી શકાય નહિ. તેવી જ રીતે મનનીય વસ્તુનું મનન કરવાથી જ મન એવું તામ પ્રવર્તે છે, તેને અમનનરૂપ કહેવું એ યોગ્ય નથી. આજ કારણથી અસંકલ્પિત શખ્હઆદિ ભાવે પરિણામ પામેલા શખ્હાદિ દ્રવ્યો અને વ્યંજનોનું ગ્રહણ મનન ઘટતું નથી. પરંતુ સંકલ્પિત (અર્થોવગ્રહકાર જાણેલા) શખ્હઆદિ દ્રવ્યોને મન ગ્રહણ કરે છે, માટે મનને અનુપલબ્ધિકાળ નથી, અનુપલબ્ધિકાળ ન હોવાથી તેનો વ્યંજનાવગ્રહ પણ નથી. ૨૪૪

પ્રશ્ન :-આપે જે આ મનને અનુપલબ્ધિનો કાળ નથી એમ કહ્યું, તે તો સમજાયું. પણ પૂર્વે જે ચક્ષુને અપ્રાપ્યકારી કહી છે, તેમાં હજી શંકા છે, તે આપ કૃપા કરી સમજાવો. જો પૂર્વે કહ્યા મુજબ ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારી છે, તો તે ત્રિભુવનગત સર્વ વસ્તુ સમૂહને કેમ નથી અહંણ કરતી? આપે કહ્યું છે કે અપ્રાપ્ત વિષયને ચક્ષુ અહંણ કરે છે, તો પછી અપ્રાપ્ત વિષયપણું સર્વત્ર સમાન છતાં, કોઈકને અહંણ કરે, અને કોઈકને અહંણ ન કરે, એમ શા માટે? આથી આપના કહેવા મુજબ ચક્ષુ અપ્રાપ્ત વિષયને અહંણ કરે છે, તેથી તેના આદ્ય વિષય મનની પેઠે અપરિમિત થશે, કારણ કે—“જે અપ્રાપ્ત વિષયને જાણે છે, તેને વિષયનું પરિમાણ નથી હોતું.” જેમ મન અપ્રાપ્ત વિષયને અહંણ કરે છે, તેથી તેના વિષયનું પરિમાણ નથી. તેમ ચક્ષુ પણ અપ્રાપ્ત વિષયને અહંણ કરે છે તેથી તેના વિષયનું પરિમાણ પણ નથી. ૨૪૫

ઉત્તર :-મન અપ્રાપ્યકારી છે, તેને પોતાના વિષયનું પરિમાણ નથી, એમ જે તું કહે છે તે અયોગ્ય છે, કારણ કે મન સર્વ અર્થમાં નથી પ્રસરતું. કેવળજ્ઞાન આદિથી જાણી શકાય એવા અનન્તા ગહન અર્થો વિદ્યમાન છે. તેમાના કેટલાક અર્થમાં મહમતિ-વાળા જીવનું મન સુઝાય છે. એટલે કે તે અર્થોને તેમનું મન જાણી શકતું નથી. અહીં પણ અપ્રાપ્તકારીપણું સમાન છતાં, તેવા અર્થોને મન નથી અહંણ કરતું તેનું શું કારણ? આ ઉપરથી એવો નિશ્ચય થાય છે, કે મનનો વિષય પરિમિત છે, અપરિમિત નથી. અને તેથી તારૂં દષ્ટાન્ત સાધ્યવિકલ હોવાથી સાધ્યની સિદ્ધિ નથી કરતું. ૩૪૬-૨૪૭.

મન કેટલાક અર્થને અહંણ નથી કરતું, તે તદ્દાવરણીય કર્મના ઉદયથી અથવા સ્વભાવથી નથી અહંણ કરતું, તેમ ચક્ષુમાં પણ એ નિયમ સમાન છે, તે પણ તદ્દાવરણીય કર્મના ઉદયથી અથવા સ્વભાવથી કેટલાક અર્થને અહંણ કરે છે અને કેટલાકને નથી અહંણ કરતી.

આ સાથે એ પણ સમજવું કે જેઓ ચક્ષુ અને મનને પ્રાપ્યકારી માને છે, તેઓને પણ આજ દ્રષણ પ્રાપ્ત થશે. જેમકે-ચક્ષુ પ્રાપ્ત અર્થને અહંણ કરે છે, તો અંજન-રજ-મેલ-સળી વિગેરે અર્થને તે કેમ નથી અહંણ કરતી? સર્વ અર્થને અહંણ કરે છે, એમ કહેવામાં આવે તો તે ખોટું છે, કેમકે જ્યારે તે ઘટને અહંણ કરે છે, ત્યારે પટ-શંખ-છીપ વિગેરેને કેમ નથી અહંણ કરતી. આનો ઉત્તર એ કે ઘટની પ્રાપ્તિકાળે પટઆદિની પ્રાપ્તિ નથી થતી, તેથી મન તેને નથી અહંણ કરતું. આ કથન પણ યોગ્ય નથી, કેમકે તે વખતે પટઆદિ પ્રાપ્ત નથી થયા, એમ શી રીતે કહેવાય? કોઈ વસ્તુનું તેમને આવરણ નથી, કદાચ આવરણ હોય, તો પણ મેરૂ આદિ દૂરની વસ્તુનું જ્ઞાન મનવડે થાય છે, તો તેમનું કેમ ન થાય? તેથી એમ કેમ કહી શકાય. કે ઘટની પ્રાપ્તિકાળે પટઆદિ પ્રાપ્ત નથી થયા. આ પ્રમાણે પ્રાપ્યકારી માનવાથી પણ દોષ પ્રાપ્ત થશે.

ચક્ષુ ઇન્દ્રિય આગમમાં કહેલા વિષય ઉપરાંત વિષયને ગહંણ કરી શકતી નથી, કેમકે તેને મનની પેઠે વિષય ઉપરાંત અહંણ કરવાનું સામર્થ્ય નથી. અપ્રાપ્તપણું સમાન છતાં જે અર્થોમાં જ્ઞાન થવા માટે, કર્મનો ક્ષયોપશમ અને પ્રકાશ આદિ સામગ્રીના સંબંધથી અનુગ્રહ હોય છે, તે અર્થોમાં કર્મના ક્ષયોપશમથી અને શેષ સામગ્રીના અનુગ્રહથી ચક્ષુ અહંણ કરવા સમર્થ થાય છે. અને જે અર્થોમાં અહંણ સંબંધી કર્મનો ક્ષયોપશમ તથા

શેષ સામગ્રી નથી હોતાં, ત્યાં ગ્રહણ થતું નથી. માટે ચક્ષુ અને મન અપ્રાપ્તકારી છે. આથી એ પણ સિદ્ધ થયું કે સ્પર્શન-રસના-ગ્રાણ્ય-અને શ્રોત્ર એ ચારને જે વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે, તે ચક્ષુ તથા મનને નથી થતો. ૨૪૮

એ પ્રમાણે ચક્ષુ અને મન સિવાય બાકીની ઇન્દ્રિયોથી જ વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે માટે તે વ્યંજનાવગ્રહ ચાર પ્રકારે છે. એમ સિદ્ધ કર્યું. હવે પૂર્વે ૧૯૩ મી ગાથામાં કહ્યું છે કે-વ્યંજનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ એમ અવગ્રહ બે પ્રકારે છે. તેમાં પ્રથમ વ્યંજનથી અર્થનું ગ્રહણ થાય છે માટે પહેલાં વ્યંજનાવગ્રહતું સ્વરૂપ કહીશું. પ્રતિભોધક અને કોડીયુંના ઉદાહરણપૂર્વક તેનું સ્વરૂપ નન્દી અધ્યયનમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

“વ્યંજનાવગ્રહતું પ્રરૂપણ પ્રતિભોધક (ભગ્ન કરનાર)ના દૃષ્ટાંતથી તથા મદલક માટીનું કોડીયું ના દૃષ્ટાંતથી કરીશ. પ્રતિભોધકનું દૃષ્ટાંત આ પ્રમાણે-એમ કોઈ પુરૂષ બીજા સુતેલા પુરૂષને ભગ્ન કરવા અરે ફલાણા ! ફલાણા ! એમ કહે, તે વખતે આ પ્રશ્ન થાય કે-એક સમયમાં પેઠેલા પુરૂષગો ગ્રહણ થાય છે, સંખ્યાતા સમયે પેઠેલા પુરૂષગો ગ્રહણ થાય છે, કે અસંખ્યાતા સમયે પેઠેલા ગ્રહણ થાય છે ? આનો ઉત્તર એ છે કે, એક સમયમાં અથવા સંખ્યાતા સમયમાં પેઠેલા પુરૂષગો ગ્રહણ નથી થતા, પણ અસંખ્યાતા સમયે પેઠેલા પુરૂષગો જ ગ્રહણ થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રતિભોધકનું ઉદાહરણ છે. હવે કોડીયુંનું ઉદાહરણ કહીએ-એમ કોઈ પુરૂષ સારી રીતે પાકેલું માટીનું કોડીયું લઈને તેમાં એક પાણીનું બિન્દુ નાંખે, તે ચૂસાઈ બાક, બીજું નાંખે તે પણ ચૂસાઈ બાક, ત્રીજું નાંખે તે પણ ચૂસાઈ બાક. એ પ્રમાણે બિન્દુઓ નાંખતાં નાંખતાં પાણીનું બિન્દુ તેને ભીતું કરશે, પછી અનુક્રમે તેમાં બિન્દુ રહેશે, વળી તે ભરાશે, છેવટે બિન્દુ ન સમાતાં બહાર નીકળી જશે, અને તેને પલાળી નાંખશે. એ પ્રમાણે અહીં વ્યંજનાવગ્રહમાં પણ અનન્તા પુરૂષગો નાંખતાં બ્યારે તે (ઇન્દ્રિયરૂપ) વ્યંજન પૂર્ણ થાય છે, ત્યારે તે સુતેલા પુરૂષ ‘હું’ એમ કહે છે, પરંતુ તે વખતે બાકીનો નથી, કે શું આ શબ્દઆદિ છે કે બીજું કંઈ ?”

નન્દીઅધ્યયનની ટીકામાં પણ આ જ પ્રમાણે કહ્યું છે :— મૂળમાં “અસંખ્યાતા સમયે પ્રવેશેલા પુરૂષગો ગ્રહણ થાય છે” એમ જે કહ્યું છે, તે શબ્દ વિજ્ઞાન ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ કહ્યું છે, અન્યથા સંખ્યા માત્રની અપેક્ષા એ કહીએ તો ન કહેવાય. કેમકે પ્રથમ સમયે જ પુરૂષગો ગ્રહણ થાય છે. અર્થાત્ પ્રથમ સમયથી આરંભીને અસંખ્યાતા સમય સુધી પ્રવેશ પામેલા, શબ્દ દ્રવ્યરૂપ પુરૂષગો ગ્રહણ થાય છે, અને તે અર્થાવગ્રહરૂપ જ્ઞાનના હેતુ બને છે આ સર્વમાં છેલ્લા સમયે દ્વાબલ થયેલા પુરૂષગો જ અર્થાવગ્રહરૂપ વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ બને છે, તે સિવાયના બીજા પુરૂષગો ઇન્દ્રિય ક્ષયોપશમમાં ઉપકારી છે માટે સર્વ પુરૂષગો સામાન્યથી ગ્રહણ થાય છે એમ કહ્યું છે. ૨૪૯

એ પ્રમાણે વ્યંજનાવગ્રહતું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરનાર એવા નન્દીસૂત્રનો બીજો ભાગ ધણું કરીને સુગમ છે, એમ બાણીને “બ્યારે તે વ્યંજન પૂર્ણ થાય” ઇત્યાદિ પદની વ્યાખ્યા કરવા લાખ્યકાર મહારાજ કહે છે કે—

તોદળ મહર્ગપિવ, વંજળમાપૂરિયંતિ જં મણિયં ।

તં દવ્વમિદિયં વા, તસ્સંજોગો વ ન વિરુદ્ધં ॥૨૫૦॥

દઢવં માળં પૂરિયમિદિયમાપૂરિયં તહા દોષ્ઠં ।

અવરોપ્પરસંસગો, જયા તથા ગિણ્હિ તમત્થં ॥૨૫૧॥

સામન્નમણિદ્દેસં, સરૂવનામાઙ્કપ્પનારહિયં ।

જહિ એવં જં તેણં, ગહિણ સહ્સત્તિ તં કિહ ણુ ॥૨૫૨॥

સદ્દેત્તિ મળઈ વત્તા, તમ્મત્તં વા ન સહ્સુદ્ધીણ ।

જહિ હોહિ સહ્સુદ્ધિ, તોડવાઓ ચેવ સો હોજ્જા ॥૨૫૩॥

જહિ સહ્સુદ્ધિમેત્તયમવળાહો તન્નિસેસણમવાઓ ।

નણુ સહો નાસહો, ન ચ રૂવાઈ કિસેસોડયં ॥૨૫૪॥

પાણીવડે મહ્લકની પેઠે વ્યંજન પૂર્ણ થાય, એમ જે કહ્યું છે, તેમાં વ્યંજન એટલે દ્રવ્ય-ઇન્દ્રિય અથવા તે બેનો સંયોગ છે. તેમાં કંઈ વિરોધ નથી. દ્રવ્યનું પ્રમાણ પૂર્ણ થાય, ઇન્દ્રિય પૂર્ણ હોય અને એ ઉભયનો જ્યારે સંસર્ગ થાય, ત્યારે તે અર્થને ગ્રહણ કરે છે. સામાન્ય અનિર્દેશ્ય સ્વરૂપ-નામકલ્પનાદિ રહિત અર્થને ગ્રહણ કરે છે. (શિષ્ય) જો એમ છે, તો જે તેણે શબ્દગ્રહણ કર્યો. (એમ કહ્યું છે.) તેનું કેમ ? શુદ્ધ-‘શબ્દ’ એમ વક્તા કહે છે, અથવા તન્માત્ર (ગ્રહણ કરે છે), શબ્દબુદ્ધિએ નહિ. જો શબ્દબુદ્ધિએ ગ્રહણ કરે, તો તે અવશ્ય અપાય થાય. જો શબ્દબુદ્ધિ માત્ર જાણે એ અવગ્રહ છે. અને તેનું શબ્દ તરીકે જ્ઞાન તે અપાય છે. કારણ કે શબ્દ છે અશબ્દ નથી એટલે દ્વાદિ નથી. એવો વિશેષ એમાં છે ૨૫૦-૨૫૪

પાણીવડે શરાવણાની પેઠે વ્યંજન પૂર્ણ થાય. એમ જે નન્દીસૂત્રકારે કહ્યું છે; તેમાં સૂત્રકારે વ્યંજન શબ્દથી ઇન્દ્રિય, દ્રવ્ય, અથવા દ્રવ્ય અને ઇન્દ્રિયનો સંયોગ એ ત્રણ વસ્તુ સમજાવી છે. કારણ કે શબ્દઆદિરૂપે પરિણામ પામેલા પુદ્ગળ સમૂહરૂપ દ્રવ્ય, શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો, અને એ બન્નેનો સંયોગ એ ત્રણમાં પણ જે અર્થ પ્રગટ કરાય તે વ્યંજન કહેવાય, એવી વ્યંજન શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ઘટી શકે છે. ૨૫૦

“જ્યારે વ્યંજન પૂર્ણ થાય.” આમાં વ્યંજન શબ્દથી વાચ્ય દ્રવ્યોદિ ત્રણેના પૂર્ણ-પણામાં દરેકનો તક્ષવત છે જ્યારે વ્યંજન એટલે દ્રવ્ય એમ માનવામાં આવે, ત્યારે ‘વ્યંજન પૂર્ણ થાય’ એ પદનો અર્થ એવો કરવો કે-દરેક સમયે પ્રવેશ પામેલા શબ્દ-આદિ દ્રવ્યોનું પ્રમાણ સ્વચ્છાકે જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ હોય. તથા વ્યંજન એટલે ઇન્દ્રિય એમ જ્યારે માનવામાં આવે ત્યારે ઉપરોક્ત પદનો અર્થ ઇન્દ્રિય પૂર્ણ છે, વ્યાપ્ત છે, ભરેલ છે, અને વાસિત છે, એવો કરવો અને વ્યંજન એટલે ઇન્દ્રિય તથા શબ્દ-આદિરૂપે પરિણામ પામેલા દ્રવ્યોનો સંયોગ, એમ જ્યારે માનવામાં આવે, ત્યારે પૂર્વોક્તપદનો અર્થ ઇન્દ્રિય અને દ્રવ્યનો અરસપરસ એકીભાવ પરિણામ, એવો સમજવો. એ ત્રણે પ્રકારનું વ્યંજન જ્યારે ત્રણે પ્રકારે પૂર્ણ થાય, ત્યારે તે વિવક્ષિત શબ્દઆદિ અર્થને અવ્યક્તપણે એટલે નામ-ભતિ આદિની કલ્પના રહિતપણે ગ્રહણ કરે છે. અને તે પછી ‘હું’ એમ કહે છે. અર્થાવગ્રહ એક સમયનો છે, તે સિવાયનો દ્રવ્ય પ્રવેશ રૂપ વ્યંજનાવચ્છેદ તે તે અર્થાવચ્છેદની પૂર્વે અન્તર્મુહૂર્તનો જાણવો. ૨૫૧

ગ્રાહ્ય અર્થ સામાન્ય-વિશેષાત્મક છતાં, જીવ તેને પહેલાં સામાન્યરૂપે ગ્રહણ કરે છે, વિશેષ રૂપે ગ્રહણ નથી કરતો, કારણ કે અર્થોવગ્રહનો કાળ એક સમયનો જ છે, તેમા વિશેષ રૂપે ગ્રહણ કરી શકાય નહિ. કોઈ સામાન્ય અર્થ ગામ-નગર-સેના આદિ શબ્દવડે નિર્દેશ્ય એટલે કહી શકાય એવા હોય છે. તેને જુદા પાડવા માટે ‘અનિર્દેશ્ય’ એવું વિશેષણ આપીને કોઈ પણ શબ્દથી ન કહી શકાય એવા સામાન્ય-અનિર્દેશ્ય રૂપે અર્થને ગ્રહણ કરે છે, એમ જણાવ્યું. કેમકે અર્થોવગ્રહમાં સ્વરૂપ નામ-ભતિ ક્રિયા-શુણ્ય-દ્રવ્ય-આદિની કલ્પના રહિત વસ્તુ ગ્રહણ કરે છે. (તેમાં ચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયોવડે બાણી શકાય એવા રૂપ-રસાદિ અર્થોનો પ્રતિનિયત સ્વભાવ તે સ્વરૂપ, રૂપ રસાદિ અર્થોને કહેનાર ધ્વનિ તે નામ, રૂપત્વ-રસત્વ વિગેરે ભતિ, આ રૂપ પ્રીતિકર છે, આ રસ પુષ્ટિકારક છે. ઇત્યાદિ શબ્દ, ક્રિયાપ્રધાન હોવાથી તે ક્રિયા છે, (કૃષ્ણ-નીલ શુણે છે, અને પૃથ્વી આદિ દ્રવ્ય છે.) એ રીતે અર્થોવગ્રહમાં અનિર્દેશ્ય-સામાન્ય રૂપે અર્થનું ગ્રહણ થતું હોવાથી, તે પદાર્થનાં સ્વરૂપ-નામ-ભતિ વિગેરે કાંઈ પણ પ્રકાર કહી શકાય નહિ.

પ્રશ્ન:-જે સ્વરૂપ, નામ, ભતિ. આદિની કલ્પનારહિત પદાર્થ અર્થોવગ્રહનો વિષય છે, તો પછી નન્દીસૂત્રમાં જે કહ્યું છે કે-“સે જહા નામય કેહ પુરિસે અવત્ત” સદ્ સુળેજ્ઞા, તેણે સદ્ભક્તિ ડગ્ગહિય, ન ડગ જાગહ કે વેલ સદ્દાહ સ્તિ” કોઈ પુરૂષ અવ્યક્ત શબ્દ સાંભળે, તેણે ‘શબ્દ છે’ એમ જાણ્યું, પણ એ કયો શબ્દ છે તે નથી જાણ્યો.” એ પ્રમાણે કહ્યું છે, તેની સાથે આપે કહેલ વ્યાખ્યાનો વિશેષ જણાય છે; કારણ કે નન્દીસૂત્રમાં પ્રતીતિ કરનારે અર્થોવગ્રહવડે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો, એમ કહ્યું છે, અને આપ તો સર્વથા શબ્દઆદિ ઉલ્લેખ રહિત અર્થોવગ્રહ કહો છો તેનું શું કારણ ? ૨૫૨

ઉત્તર-“તેણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો” એમ જે સૂત્રમાં કહ્યું છે, ત્યાં ‘શબ્દ’ એ પદ સૂત્રકાર કહે છે અથવા શબ્દ માત્રને રૂપ-રસાદિ વિશેષોથી જુદો કયો સિવાય શબ્દપણે અનિશ્ચિત રૂપે ગ્રહણ કરે છે. આટલા અંશ ઉપરથી જ એમ કહ્યું છે કે “તેણે શબ્દગ્રહણ કર્યો.” પણ શબ્દ યુદ્ધિથી “આ શબ્દ છે” એવા અધ્યવસાયવડે તેણે તે “શબ્દ” વસ્તુ ગ્રહણ કરેલ નથી. કેમકે ‘શબ્દ’ એવા ઉચ્ચાર કરતાં જ અન્તર્મુદ્ધૂત વખત થઈ જાય છે, અને અર્થોવગ્રહ તો એક સમયનોજ છે. માટે “તેણે શબ્દગ્રહણ કર્યો” એમ માનવું તે યોગ્ય નથી. વળી જે અર્થોવગ્રહમાં શબ્દ યુદ્ધિ થાય (શબ્દનો નિશ્ચય થાય), એમ માનીએ તો તે અપાય જ કહેવાય, પણ અવગ્રહ નહીં. કેમકે નિશ્ચય તે અપાય રૂપ છે. અને શબ્દપણના નિશ્ચયરૂપ અપાયને, પ્રથમજ થયેલો માનીએ તો અર્થોવગ્રહ અને ઇહાનો અભાવ થાય માટે તે માન્યતા ઇષ્ટ નથી.

પ્રશ્ન-પ્રથમ સમયે રૂપાદિથી ભિન્ન ‘આ શબ્દ છે’ એવા પ્રત્યયવાળો અર્થોવગ્રહ માનીએ તો શું હરકત છે ? કેમકે શબ્દ માત્રરૂપે એ સામાન્ય જ છે. એ પ્રમાણે સામાન્યરૂપ ગ્રહણ કર્યો બાદ. ઉત્તર કાળે ઘણું કરીને માધુર્યાદિ શબ્દશબ્દના ધર્મો અહીં ઘટે છે, પણ કર્કશાદિ શૃંગના શબ્દમાં રહેતા ધર્મો ઘટતા નથી. આવા પ્રકારની વિમર્શયુદ્ધિ તે ઇહા. તે પછી આ શબ્દનો જ શબ્દ છે એવો નિશ્ચય થાય તે અપાય. આ પ્રમાણે માનવાથી “તેણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો” ઇત્યાદિ સર્વ આગમાતુસાર ગણાશે, અને “કયો શબ્દ છે એમ નથી જાણ્યો તે, તથા તે પછી ઇહામાં પ્રવેશ કરે છે.” ઇત્યાદિ સર્વ જે સૂત્રમાં કહ્યું છે તે વિશેષ વિનાતું થશે. ૨૫૩

ઉત્તર:-જો શબ્દબુદ્ધિમાત્રને ન માનતાં “આ શબ્દ છે” એવા નિશ્ચયજ્ઞાનને અર્થાવગ્રહ માનવામાં આવે અને તે શબ્દના વિશેષને (આ શબ્દનો શબ્દ છે. ઇત્યાદિ વિશેષજ્ઞાનને) અપાય માનવામાં આવે તો અવગ્રહ રૂપ મતિજ્ઞાનનો પ્રથમ ભેદ ઘટે નહિ. કેમકે ‘આ શબ્દ છે’ એવો પ્રત્યય વિશેષજ્ઞાનથી થાય છે, અને એ વિશેષજ્ઞાન તો અપાય છે. કદી તું અહીં એમ કહીશ કે-“આ શબ્દનો જ શબ્દ છે” ઇત્યાદિ ઉત્તર કાળ ભાવિ જ્ઞાન જ વિશેષ ગ્રાહક છે, અને શબ્દજ્ઞાનમાં તો શબ્દસામાન્યનું જ ભાન થાય છે. તેથી તેમાં વિશેષજ્ઞાન ક્યાંથી આવ્યું ? કે જેથી એમાં અપાયનો પ્રસંગ થાય ? આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે- “આ શબ્દ છે, અશબ્દ નથી” આવો વિશેષ તે વિશેષજ્ઞાન જ છે. જ્યારે આ શબ્દ છે, એમ ગ્રહણ કરાય છે ત્યારે આ રૂપ-રસાદિ નથી એમ લિપ્તપણે ગ્રહણ કરતાં ‘આ અશબ્દ નથી’ એટલે કે શબ્દ છે એવો નિશ્ચય થાય છે. જો રૂપાદિથી લિપ્ત ગ્રહણ કરેલા ન હોય તો આ શબ્દ છે, એવો નિશ્ચય પણ ન થાય. માટે “આ શબ્દ છે, અશબ્દ નથી” એવું ભાન તે વિશેષજ્ઞાન જ છે. અને તેથી એ વિશેષજ્ઞાન અપાયરૂપ થવાથી તેની પહેલાં થવા બેઠતા અવગ્રહઆદિ ઘટે નહિ. ૨૫૪.

હવે અર્થાવગ્રહ અને અપાયના વિષયનો ભેદ જણાવવા કહે છે.

થોવમિય નાવાઓ, સંસ્વાદિવિસેસળમવાઝ તિ ।

તઽમેયાવેક્ષ્ણાદિ, નનુ થોત્રમિદં પિ નાવાઓ ॥૨૫૫॥

ઇય સુવહુળા વિ કાલેળ, સઽવમેયાઽવધારણમસઙ્ગં ।

જમિ હવેજ્જ અવાઓ, સઽવો ટ્વિચ્ય ડગહો નામ ॥૨૫૬॥

કિ સહો કિમસહો, ટઽગીહિદિ સદિ એવ કિહ જુત્તં ? ।

અહિ પુઽવમીહિઝ્ઞં, સહો તિ મયં, તદ્દં પુઽવં ॥૨૫૭॥

કિં તં પુઽવં ગદિયં, જમીહઓ સદિ એવ વિણ્ણાણં ।

અહિ પુઽવં સામણ્ણં, જમીહમાણસ સહો તિ ॥૨૫૮॥

અત્યોગહઓ પુઽવં, હોયવ્વં તસસ ગહણકાલેણં ।

પુઽવં ચ તસસ વંજણકાલો સો અત્યપરિસુણ્ણો ॥૨૫૯॥

જહિ સહો તિ ન ગદિયં, ન ડ જાણહિ જં કં એસ સહો તિ ।

તમજુત્તં સામણ્ણે, ગદિદિ મગ્ગિજ્જહિ વિસેસો ॥૨૬૦॥

સઽવત્થ દેસયંતો, સહો સહો તિ માસઓ મણહિ ।

ઢહરા ન સમયમેત્તો, સહો તિ વિસેસણં જુત્તં ॥૨૬૧॥

અહવ સુદિ ટ્વિચ્ય મણિયં, જહિ કોદિ સુણેજ્જ સદ્ધમ્મવત્તં ।

અઽવત્તમણિદેસં, સામણ્ણં કમ્પણારહિયં ॥૨૬૨॥

અહ વ મર્દે, પુલ્વં ચિય સો, ગહિઓ વંજળોગહે તેણં ।

જં વંજળોગહમ્મિ વિ, મણિયં વિળ્ળાણમલ્લત્તં ॥૨૬૩॥

અત્થિ તયં અલ્લત્તં, ન ડ તં ગેપ્પહ સયં પિ સો મણિયં ।

ન ય અગહિયમ્મિ જુજ્જહ, સદ્દો ત્તિ વિસેસણા વુલ્લી ॥૨૬૪॥

પ્રશ્ન-આ થોડું છે તેથી અપાય નથી. શંખાઆદિ શબ્દથી જે વિશિષ્ટ તે અપાય છે. (ઉત્તર) તેના આગલ લાણવાના લેહોની અપેક્ષાએ એ પણ થોડું છે, તેથી એ પણ અપાય નહિ કહેવાય. એ પ્રમાણે ઘણા કાળે પણ સર્વ લેહનો નિશ્ચય અસાધ્ય છે, (કેમકે) જેમાં અપાય થાય તે સર્વ અવગ્રહ છે. આ શબ્દ છે કે અશબ્દ છે ? એવી ઇલા સિવાય ‘શબ્દ જ છે’ એ કેમ ઘટે ? પહેલાં ઇલા કરીને ‘શબ્દ જ છે’ એવી માન્યતા હોય, તો તે ઇલા (તેની) પૂર્વે છે. તે ઇલાની પૂર્વે શું ગ્રહણ કર્યું, કે જેથી તે ઇલા કરનારને ‘શબ્દ જ છે’ એવું વિજ્ઞાન થયું ? તેમજ કયું પૂર્વ સામાન્ય ગ્રહણ કર્યું. કે જેથી તે ઇલાનું જ્ઞાન થયું. એ સામાન્ય ગ્રહણ અર્થોવગ્રહની પૂર્વે હોવું જોઈએ, પણ તેની પૂર્વે અજન કાળ છે, અને તે વ્યંજનકાળ અર્થે પરિશૂન્ય છે. જો આ ‘શબ્દ છે’ એમ ગ્રહણ ન કર્યું હોય તો “નથી લાણતો કે આ શબ્દ કયો છે.” એમ કહેવું ન ઘટે. સામાન્યગ્રહણ કર્યા પછી વિશેષ શોધાય છે માટે અહિં સર્વત્ર પ્રરૂપણા કરતા “શબ્દ-શબ્દ” એમ શાસ્ત્રકાર કહે છે. અન્યથા સમયમાત્રમાં શબ્દ છે એવું વિશેષણ યોગ્ય નથી. અથવા સૂત્રમાં જ કહ્યું છે, કે-“એમ કાઈ અવ્યક્ત શબ્દ સાંભળે” ત્યાં અવ્યક્ત એટલે અનિર્દેશ્ય-સામાન્ય-કલ્પનારહિત સમજવું. અથવા એવી મતિ થાય, કે પૂર્વે જ તે અવ્યક્ત વ્યંજનાવગ્રહમાં ગ્રહણ કરાયું છે, કેમકે વ્યંજનાવગ્રહમાં પણ અવ્યક્તજ્ઞાન કહ્યું છે. તેમાં અવ્યક્ત જ્ઞાન છે, પણ તેને સ્વયં ગ્રહણ કરતો નથી એવું પણ કહ્યું છે. પરન્તુ (સામાન્ય અવ્યક્ત શબ્દ) ગ્રહણ કર્યા સિવાય ‘શબ્દ છે’ એવી વિશેષબુદ્ધિ ઘટે નહિ. ૨૫૫-થી-૨૬૪.

પ્રશ્ન-“આ શબ્દ છે” એવી બુદ્ધિવાળું જ્ઞાન અલ્પ વિશેષ ગ્રાહક હોવાથી અપાય નથી, પણ અવગ્રહ જ છે. જ્યારે આ શંખનો શબ્દ છે.” એવું વિશેષણયુક્ત જ્ઞાન થાય, ત્યારે તે જ્ઞાન વધારે વિશેષગ્રાહી હોવાથી અપાયરૂપ થાય છે. એ પ્રમાણે અવગ્રહ અને અપાયનો લેહ માનવામાં આવે તો શું હરકત છે ?

ઉત્તર-જો એ પ્રમાણે જે થોડું જ્ઞાન તે અપાય નહિ, એમ માનવામાં આવે તો અપાય સંબંધી વાત જ બંધ કરવી પડશે. કારણ કે ઉત્તરોત્તર અર્થને વિશેષ ગ્રહણ કરવાની અપેક્ષાએ પૂર્વપૂર્વના અર્થનો જે નિશ્ચય તે અલ્પ છે, અને તેથી તે સર્વ અવગ્રહરૂપ જ થશે. તે શંખ શબ્દમાં પણ સુવાન-મધ્યમ-વૃદ્ધ-સ્રી-પુરૂષથી ઉત્પન્ન થયેલા-પણું મન્દ-મધુરાદિપણુ એવા ઉત્તરોત્તર લેહોની અપેક્ષાએ “આ શંખનો શબ્દ છે” ઇત્યાદિ જે જ્ઞાન તે પણ થોડું જ છે. કારણ કે તે ઉત્તરોત્તર વિશેષ લેહની અપેક્ષાએ અલ્પ વિશેષગ્રાહી છે. તેથી તે પણ અપાય નહિ બની શકે. અને છેવટે અપાયનો અભાવ થશે. ૨૫૫

જેમકે-“આ શંખનો શબ્દ છે.” એવી બુદ્ધિમાં શબ્દગત લેહનો નિશ્ચય કરવો અસાધ્ય છે, કારણ કે શબ્દગત મન્દ-મધુરાદિ ઉત્તરોત્તર લેહ ઘણા છે. એ ઘણા લેહોની

અપેક્ષાએ “આ શ’ખનો શબ્દ છે” એવી બુદ્ધિ તે અપાય નહિ પણ અવગ્રહ થશે. એ પ્રમાણે ઘણા કાળે પણ શબ્દગત મન્દ્ર-મધુરાદિ ભેદોનો નિશ્ચય થવો અશક્ય છે. કેમકે તેવા ભેદો અનન્તા છે. આથી બધા ભેદતું જ્ઞાન ઉત્તરોત્તર ભેદજ્ઞાનની અપેક્ષાએ તારા કહેવા પ્રમાણે અદ્ય હોવાથી “આ શબ્દ છે” એવા જ્ઞાનની પેઠે અવગ્રહ જ થશે. પણ અપાય નહિ થાય.

વળી “આ શબ્દ જ છે” એવું જ્ઞાન અદ્ય હોવાથી તું તેને અર્થાવગ્રહ માને છે, પરંતુ તે જ્ઞાનની પહેલા પણ ઈહા થાય છે, તેથી તે જ્ઞાન ઈહાપૂર્વક હોવાથી તેને અર્થાવગ્રહ નહિ કહી શકાય. ૨૫૬ જેમકે-શું આ શબ્દ છે, કે અશબ્દ (રૂપાદિ) છે ? એ પ્રમાણે પ્રથમ ઈહા કર્યા સિવાય ‘શબ્દ જ છે’ એવું નિશ્ચયજ્ઞાન અકસ્માત્ કેવી રીતે થાય ? શબ્દગત અન્યથ ધર્મોને રૂપાદિથી સિદ્ધરૂપે ગ્રહણ કરવાથી એવું નિશ્ચયજ્ઞાન થાય છે, ને તે જ્ઞાન ઈહા કર્યા સિવાય નથી થતું. કેમકે નિશ્ચયકાળની પૂર્વે ઈહા દ્વારા જ “આ શબ્દ છે” એવું નિશ્ચયજ્ઞાન થાય છે, ત્યારે તો તમારા વચનથી જ નિશ્ચય જ્ઞાનપૂર્વક ઈહા સિદ્ધ થઈ. ૨૫૭

હવે એ પ્રમાણે નિશ્ચયજ્ઞાન ઈહાપૂર્વક થયું, તો ત્યાં એ પ્રશ્ન થાય છે, કે ઈહાની પૂર્વે પ્રમાતાએ કઈ વસ્તુ ગ્રહણ કરી, કે જેથી તે ઈહા કરનારને વસ્તુતું “આ શબ્દ જ છે” એવું નિશ્ચય જ્ઞાન થાય છે ? વસ્તુ ગ્રહણ કર્યા સિવાય, કોઈ પણ અકસ્માત્ પ્રથમ જ ઈહા નથી કરતું. કદી અહીં એમ કહેવામાં આવે કે ઈહાની પૂર્વે નામ ભતિ આદિની કલ્પનારહિત સામાન્ય વસ્તુમાત્ર ગ્રહણ થાય છે, તેથી ઈહામાન વસ્તુતું “શબ્દ છે” એવું નિશ્ચય જ્ઞાન થાય છે. ૨૫૮

ને એ પ્રમાણે થતું હોય તો ઈહાની પૂર્વે જે સામાન્ય ગ્રહણ કરાય છે, તે સામાન્ય ગ્રહણ કાળ હોવો ભેદીએ. તે ગ્રહણકાળ એક સામયિક અર્થાવગ્રહના કાળરૂપે તો નહિ કદી શકાય, કેમકે એથી અમારો મત માનવો પડશે. માટે તારા અભિપ્રાયથી તે સામાન્ય, અમે કહેલ અર્થાવગ્રહની પૂર્વે ગ્રહણકાળે બધું ભેદીએ. તે ગ્રહણકાળ તો અમે કહેલા અર્થાવગ્રહની પૂર્વનો વ્યંજનકાળ છે. (શબ્દાદિ દ્રવ્યોનો માત્ર ઇન્દ્રિયોવડે ગ્રહણ કરવાનો કાળ તે વ્યંજન કાળ) કદી એમ કહેવામાં આવે કે વ્યંજનકાળમાં પણ સામાન્ય અર્થતું ગ્રહણ થશે. તો તે ખોટું છે; કેમકે તે વ્યંજનકાળ અર્થપરિશૂંચ છે, એટલે તેમાં સામાન્ય કે વિશેષ કોઈપણ પ્રકારના અર્થતું જ્ઞાન નથી થતું. તે વળતે મનરહિત કેવળ ઇન્દ્રિયોનો જ વ્યાપાર છે, તેથી તેમાં અર્થતું જ્ઞાન થાય નહિ. એ પ્રમાણે તારૂં કથન કોઈપણ રીતે યુક્તિસંગત નથી થતું. માટે અમે કહેલ અર્થાવગ્રહજ સામાન્ય ગ્રહણરૂપ છે, એમ ગાથામાં નથી કહ્યું, તોપણ પોતાની મેળે બાણી લેવું. તે પછી અન્ય-અતિરેક ધર્મની વિચારણારૂપ ઈહા, અને તે પછી “આ શબ્દ જ છે” એવું નિશ્ચય જ્ઞાન તે અપાય. એમ માનવાથી બધું યુક્તિસંગત થશે. ૨૫૯

પ્રશ્ન :-અર્થાવગ્રહ સમયે પ્રથમ “આ શબ્દ છે” એ પ્રમાણે વસ્તુગ્રહણ ન કરી હોય તો નન્દીસૂત્રમાં “નથી બાણતો કે આ કયો શબ્દ છે” એમ જે કહ્યું છે, તે અસત્ય હશે. તેથી રૂપાદિથી સિન્ન શબ્દરૂપ સામાન્ય ગ્રહણ કર્યા પછી “શું આ શ’ખનો શબ્દ છે, કે શૃંગનો છે ?” એવા વિશેષનો વિચાર થાય. કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે “આ

શબ્દ શ'ખનો છે, કે શૃ'શનો છે ?" એવા પ્રકારના વિશેષ જ્ઞાનનો તે વખતે સૂત્રમાં અભાવ કહ્યો છે, પણ શબ્દ સામાન્યમાત્રનું ગ્રહણ થવાનો અભાવ નથી કહ્યો. જો શબ્દ સામાન્યમાત્રનું ગ્રહણ ન થતું હોય, તો વિશેષનો વિચાર જ ન થઈ શકે. કારણ કે જે વિશેષ જ્ઞાનાસા છે તે સામાન્ય જ્ઞાનપૂર્વક જ હોય છે. માટે શબ્દરૂપ સામાન્યને ગ્રહણ કર્યા પછી જ તેના વિશેષનો વિચાર થવો ઘટે છે. ૨૬૦

ઉત્તર :-પૂર્વે સર્વ સ્થળે અને અહીં આ સૂત્રના અવયવમાં અવગ્રહની પ્રરૂપણા કરતાં “શબ્દ શબ્દ” એમ વક્તા કહે છે. પરંતુ ત્યાં જ્ઞાનમાં શબ્દનો પ્રતિભાસ નથી થતો, જો એમ ન હોય તો એક સમયમાત્ર અર્થોવગ્રહના કાળમાં ‘શબ્દ’ એવું વિશેષણ યુક્ત નથી, કેમકે ‘શબ્દ છે’ એવો નિશ્ચય થતાં અન્તર્મુદ્ધત વખત લાગે છે, આ વાત પૂર્વે કહેલીજ છે. અથવા સાંખ્યાવહારિક અર્થોવગ્રહની અપેક્ષાએ આ સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરાશે. તું ઉતાવળ મા કર. ૨૬૧

વળી જો સૂત્રને વીધે તારી વિશેષ શ્રદ્ધા છે, તો સૂત્રમાં પણ શબ્દોદ્દેખ રહિત અવ્યક્ત શબ્દમાત્ર ગ્રહણ કરવાનું કહ્યું છે. નહીંઅધ્યયનમાં કહ્યું છે કે “સે જહાનામાપ ક્ષેહ પુરિસે અવ્વત્તં સહં સુણેજ્ઞા ।” એટલે જેમ કોઈ પુરૂષ અવ્યક્ત શબ્દ સાંભળે,” આમાં ‘અવ્યક્ત શબ્દ’ કહ્યો છે, તેનો શો અર્થ ? અવ્યક્ત એટલે “આ શબ્દ છે, કે રૂપાદિ છે ?” ઇત્યાદિ પ્રકારે અનિર્દેશ્ય તે અવ્યક્ત. (નામ-ભતિ આદિની કલ્પના રહિત). આ શ'ખનો શબ્દ છે કે શૃંગાદિનો શબ્દ છે. ? ઇત્યાદિ ભેદની અપેક્ષાએ આ શબ્દ છે એમ શબ્દોદ્દેખ પણ અવ્યક્ત છે, તો આપે કહેલું વ્યાખ્યાન યોગ્ય નથી. એમ ન કહેલું, કારણ કે સૂત્રમાં અવગ્રહને અનાકાર ઉપયોગરૂપે કહેલ છે, તે અનાકાર ઉપયોગ સામાન્ય વિષયવાળો છે. અને તારા કહેવા મુજબ તો પ્રથમ સાકારભોધરૂપ અપાચ થવાથી અવગ્રહ તથા ઈલાનો. અભાવ થાય છે. ૨૬૨

પ્રશ્ન :-અવ્યક્ત અનિર્દેશ્ય સ્વરૂપવાલા શબ્દને, અર્થોવગ્રહની પહેલાં વ્યંજના-વગ્રહમાં શ્રોતા ગ્રહણ કરે છે, એમ આપે કહ્યું છે, તો પછી અર્થોવગ્રહમાં પણ તેને અવ્યક્તરૂપે શાથી કહેા છે ? ૨૬૩

ઉત્તર :- વ્યંજનાવગ્રહમાં શ્રોતાને અવ્યક્ત જ્ઞાન છે, તેની અમે ના નથી કહેતા, પરંતુ તે જ્ઞાન આતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી, શ્રોતા પોતે પણ બાણી શકતો નથી, તેમાં તો કેવળ વ્યંજનામાત્રનું જ ગ્રહણ થાય છે, શબ્દનું ગ્રહણ નથી થતું, જો એમ ન હોય તો તે વ્યંજનાવગ્રહજ ન કહેવાય. આ વાત પૂર્વે ૧૯૭મી ગાથાના વિવેચનમાં સવિસ્તર કહી છે તેથી પુનઃ કહેવાની જરૂર નથી. વળી સામાન્યરૂપે અવ્યક્તશબ્દ ગ્રહણ કર્યા સિવાય અકસ્માત્-એકદમ ‘શબ્દ છે’ એવી વિશેષ યુદ્ધિ ન થાય. અને જો પ્રથમ જ એવી વિશેષ યુદ્ધિ માનીએ, તો અર્થોવગ્રહના કાળમાં અપાચ થઈ જાય. આ વાત પણ પૂર્વે ઘણીવાર કહી છે. માટે તું કહે છે તે યોગ્ય નથી. ૨૬૪. અવ્યક્ત શબ્દજ્ઞાનને અર્થોવગ્રહરૂપે સાખીત કરી, તેમાં અનેક ઉપયોગનો નિષેધ કરતા કહે છે કે:-

અત્યો તિ વિસયમાહણં, જહં તસ્મિ વિ સો ન વંજણં નામ ।

અત્યોગહો ત્તિચ તજો, અવિસેસો સંકરો વા ॥૨૬૫॥

જેવત્યોગગ્રહકાલે, ગ્રહણે-હા-ડવાયસંભવો નત્થિ ।

તો નત્થિ સદ્બુદ્ધી, અહત્થિ નાવગ્ગહો નામ ॥૨૬૬॥

સામણ્ણ-ત્તયણ્ણવિસેસેહા-વજ્જણ-પરિગ્ગહણ્ણો સે ।

અત્થોગસમઓવઓગબાહુલમાવણ્ણ ॥૨૬૭॥

અણ્ણે સામણ્ણગ્રહણમાહુ બાન્હસ જાયમેત્તસ ।

સમયમ્મિં ચેવ પરિચિયવિસયસ્સ વિસેસવિન્નાણં ॥૨૬૮॥

તદવત્થમેવ તં પુન્નવોસઓ તમ્મિં ચેવ વા સમણ ।

સત્થ—મહુરાહુસુવહુયવિસેસગ્રહણં પસજ્જેજ્ઞા ॥૨૬૯॥

અત્થોગ્ગહો ન સમયં, અહવા સમઓવઓગબાહુલં ।

સત્થવિસેસગ્રહણં, સત્થવર્હ વોગ્ગહો ગિજ્ઞો ॥૨૭૦॥

एगो वाऽवाओ च्चिय, अहवा सोऽगहिय—णीहिण पत्तो ।

उक्कम—वइक्कमा वा, पत्ता धुवमोगहाईणं ॥२७१॥

સામણ્ણં વ વિસેસો, સો વા સામણ્ણમુમયમુમયં વા ।

ન ય જુત્તં સત્થમિયં, સામણ્ણાલંઘણં મોત્તુ ॥૨૭૨॥

અર્થ એટલે વિષયગ્રહણ, જો તે (વ્યંજનાવગ્રહ) માં પણ તે (શબ્દરૂપ વિશેષતુ' ગ્રહણ) માનીએ તો વ્યંજનાવગ્રહ ન થાય, તેથી તો અર્થાવગ્રહ જ થાય. અથવા (ઉભય) સામાન્ય થાય કે સાંકર્ય થાય, જેથી અર્થાવગ્રહકાળે ગ્રહણ-ઈહા ને અપાયનો સંભવ નથી, તેથી ત્યાં શબ્દયુદ્ધિ નથી, જો (શબ્દયુદ્ધિ) છે તો અવગ્રહ નથી. સામાન્ય અને તદન્ય વિશેષરૂપ ઈહા થાય. તે પછી (શ્રોતાને) વર્જન અને ગ્રહણ થાય. એમ એક સમયના અર્થાવગ્રહમાં ઘણા ઉપયોગ થાય. તુરતના જન્મેલા બાળકને સામાન્ય ગ્રહણ થાય છે, અને પરિચિત વિષયતુ' વિશેષવિજ્ઞાન તો પ્રથમ સમયે જ થાય છે, એમ બીજા (આચાર્યો) કહે છે. પૂર્વોક્ત દોષથી તે. તે સ્વરૂપવાળું જ થયું. અથવા તે જ સમયે શ'ખ-મધુર આદિ બહુ પ્રકારના વિશેષતુ' ગ્રહણ થાય. (એક સમયમાં વિશેષજ્ઞાન માનવાથી) અર્થાવ-ગ્રહ એક સમયનો ન થાય. અથવા એક સમયમાં ઘણા ઉપયોગ થાય, સર્વ વિશેષતુ' ગ્રહણ થાય, સર્વ મતિ અવગ્રહરૂપ થાય, એક અપાય જ થાય, તે અપાય પણ ગ્રહણ કર્યા સિવાય અને ઈહા ધયા વિના જ પ્રાપ્ત થાય, અથવા અવગ્રહાદિના ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમ અવશ્ય થાય, સામાન્ય તે વિશેષ થાય અથવા વિશેષ તે સામાન્ય થાય. અથવા ઉભય સામાન્ય-વિશેષ તે ઉભયરૂપ થાય. માટે સામાન્ય આલંબન સિવાય થાય આ સર્વ ચુકત નથી. ૨૬૫-થી-૨૭૨.

અર્થાવગ્રહમાં “અર્થ” શબ્દથી વિષયગ્રહણ માનેલ છે, (એટલે કે રૂપઆદિ ભેદે અનિશ્ચિત અવ્યક્ત શબ્દઆદિ વિષયતુ' ગ્રહણ થતું, તે અર્થાવગ્રહ છે, એમ માનેલ છે.) વ્યંજનાવગ્રહમાં પણ જો તે અવ્યક્ત શબ્દાદિ જણાય છે, એમ માનીએ તો તેને વ્યંજ-

નાવગ્રહ જ ન કહેવાય. વળી વ્યંજનાવગ્રહમાં તો વ્યંજનોનો સંબંધ માત્ર જ કહ્યો છે, અને તું તો તે સંબંધ અતિક્રમીને થયેલા અવ્યક્ત અર્થનું ગ્રહણ થવાનું માને છે. એ પ્રમાણે અવ્યક્ત અર્થ ગ્રહણ થતો હોય તો, તે અર્થાવગ્રહ જ કહેવાય. પણ વ્યંજનાવગ્રહ ન કહેવાય. કદી એમ કહીશ કે સૂત્રમાં વ્યંજનાવગ્રહની અંદર પણ અવ્યક્ત અર્થ ગ્રહણ કરવાનું કહ્યું છે, તો બન્નેમાં કંઈ તફાવત નહિ રહે. જે અર્થાવગ્રહ તે જ વ્યંજનાવગ્રહ થશે અથવા મેચકમણિની પ્રભાની પેઠે સંકરતા થશે. માટે એમ માનવું યોગ્ય નથી. વ્યંજનાવગ્રહમાં વ્યંજનોનો સંબંધ માત્ર જ થાય છે, અને અર્થાવગ્રહમાં અવ્યક્ત શબ્દઆદિ અર્થગ્રહણ થાય છે, પણ વ્યક્ત શબ્દઆદિ ગ્રહણ થતા. નથી ૨૬૫.

અર્થાવગ્રહમાં વ્યક્ત (પ્રગટ) શબ્દઆદિ અર્થનું જ્ઞાન નહિ થવાનું કારણ એ છે કે-પ્રથમ તો માત્ર અર્થગ્રહણ જ થાય, તે પછી ઈલા અને તે પછી આપાય. એ પ્રમાણે મતિજ્ઞાનનો ઉત્પત્તિક્રમ છે. આ ત્રણે, પ્રથમ શબ્દાદિ અર્થનું અવ્યક્તપણે ગ્રહણ થાય છે, તે વળતે નથી થતા, કેમકે અર્થાવગ્રહકાળે અર્થગ્રહણ-ઈલા-ને આપાયનો સંભવ નથી. તેથી અર્થાવગ્રહમાં “શબ્દ છે” એવી વિશેષબુદ્ધિ થતી નથી, તેવી વિશેષબુદ્ધિ પહેલા અર્થગ્રહણ અને ઈલા થાય છે. ત્યાં વિશેષબુદ્ધિ છે, એમ કહેવામાં આવે તો તે અર્થાવગ્રહ નહિ પણ આપાય જ થાય. અને એ સુક્ત નથી. અને એમ માનવાથી અર્થાવગ્રહ અને ઈલા ઘટે નહિ. ૨૬૬.

વળી એક સામયિક અર્થાવગ્રહમાં ‘શબ્દ છે’ એવી વિશેષબુદ્ધિ માનવામાં આવે, તો બીજા દોષો પણ પ્રાપ્ત થાય છે, કેમકે એ વિશેષબુદ્ધિ નિશ્ચયરૂપ છે, તેવા નિશ્ચય એક-દમ-અકસ્માત્ થાય નહિ, પણ અનુક્રમે થાય. પ્રથમ રૂપઆદિથી અભિજ્ઞ શબ્દ સામાન્યનું ગ્રહણ થાય; તે પછી તેના વિશેષધર્મો સંબંધી વિચારણા થાય, તે પછી બીજા રૂપઆદિ વિશેષની બુદ્ધિ થાય. એ રીતે તેવા તેવા ધર્મો વડે “શુ” આ શબ્દ છે, કે રૂપઆદિ છે ?” એવી ઈલા થાય, તે પછી ગ્રહણ કરેલા શબ્દ સામાન્યનું ગ્રહણ થાય અને તેના વિશેષો ત્યાં ન હોવાથી બીજા રૂપઆદિથી તેનું નિવર્તન થાય. તારા કહેવા મુજબ તો એક સમયના અર્થાવગ્રહમાં સામાન્ય ગ્રહણઆદિ પ્રકારે વડે શ્રોતાને ઘણા ઉપયોગનો પ્રસંગ થાય. સિદ્ધાંતમાં એક સમયની અંદર ઘણા ઉપયોગનો નિષેધ કર્યો છે, માટે અર્થાવગ્રહમાં શબ્દાદિ વિશેષ બુદ્ધિ નથી થતી. ૨૬૭

પ્રશ્ન :-સર્વ વિશેષરહિત અવ્યક્ત સામાન્ય માત્ર વસ્તુનું ગ્રહણ કરવું. તે તરતના જન્મેલા બાળકને થાય છે. કારણ કે એ અવ્યક્તજ્ઞાન સંકેતઆદિ રહિત અપરિચિત-વિષયવાળું છે, પણ જે પરિચિતવિષયવાળું “આ શબ્દ” એવું જે જ્ઞાન, તે તો પ્રથમ શબ્દ શ્રવણ સમયે જ થાય છે. કેમકે તે સ્પષ્ટ છે. આ પક્ષની અપેક્ષાએ “તેણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો.” એમ કહેવાય છે. ૨૬૮

ઉત્તર :-પૂર્વોક્ત ૨૬૬-૨૬૭મી ગાથામાં તેનાં દ્વય બતાવ્યા છે. એ સિવાય બીજું પણ દ્વય આવે છે, કે જે પરિચિતવિષયનું વિશેષજ્ઞાન જીવને પ્રથમ સમયે જ થવું હોય, તો તે સમયે આ શબ્દ શબ્દનો છે, કે ગૂંજનો છે ? સ્તિગ્ધ-મધુર-કે કર્કશ છે ? સ્ત્રી-પુરુષ-કે ઘાતુ-ત્રનો છે ? ઇત્યાદિ ઘણા વિશેષપ્રકારે પણ ગ્રહણ થવું જોઈએ. મતલબ કે પરિચિતવિષયવાળાને એકસમયના અર્થાવગ્રહમાં અવ્યક્ત શબ્દજ્ઞાન ઉદ્ભવીને

પ્રગટ શબ્દજ્ઞાનનો નિશ્ચય થાય છે, તો પછી બીજા કોઈ અતિશય પરિચિતવિષયવાળા અને સારા બોધવાળા જીવને તેજ સમયે પ્રગટ શબ્દજ્ઞાન ઉદ્ભવીને “આ શબ્દનો શબ્દ છે” ઇત્યાદિ સંખ્યાતીત વિશેષ ગ્રાહક જ્ઞાન પણ તેઓના અભિપ્રાયે થવું જોઈએ. કેમકે જીવોની શક્તિ અનુસાર તારતમ્યપણું પ્રગટ જણાય છે.

કેટલાકને પ્રથમ સમયે અતિવિશેષગ્રાહીજ્ઞાન પણ થાય છે. એમ કહેવામાં આવે તો તે જોડું છે. કારણ કે “આ કચેરા શબ્દ છે તે બાણતો નથી” એ સૂત્રના અવધવની સાથે તેનો વિરોધ થાય મધ્યમ શક્તિવાળા પુરૂષ સંખ્યાથી એ સૂત્રાવધવ છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ અસત્ય છે. કેમકે તે સ્થળે એવું કંઈ વિશેષણ કહ્યું નથી. માટે પ્રથમ સમયે સર્વવિશેષવિષયિક જ્ઞાન થાય, એમ કહેવું યુક્તિરહિત છે ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિવાળાને પણ શબ્દધર્મીને ગ્રહણ કર્યો સિવાય, ઘણા ધર્મો ગ્રહણ થવા સંભવતા નથી, કેમકે નિરાધાર ધર્મોની ઉત્પત્તિ ઘટે નહિ. ૨૬૯

ઉપર કહ્યા મુજબ એક સમયમાં “શબ્દ છે” એવું વિશેષજ્ઞાન માનવાથી આગમ-વિરોધગ્રાહિ બીજા હોયો પણ પ્રાપ્ત થાય છે સિદ્ધાન્તમાં એક સમયનો અર્થાવગ્રહ કહ્યો છે એ અર્થાવગ્રહમાં વિશેષજ્ઞાન માનવામાં આવે, તો તે અર્થાવગ્રહ એક સમયનો ન થાય પણ અસંખ્યાત સમયનો થાય, કારણકે વિશેષજ્ઞાન અસંખ્યાતા સમયે થાય છે. (૧) વળી એક સમયમાત્રમાં વિશેષજ્ઞાન માનીયે, તો પૂર્વે ૨૬૭મી ગાથામાં કહ્યા મુજબ એક સમયમાં ઘણા ઉપયોગો માનવા પડે. (૨) અથવા પરિચિતવિષયનું વિશેષજ્ઞાન એકજ સમયમાં માનવાથી, વધારે પરિચિતવિષયનું જ્ઞાન. તેજ સમયે હમણા કહ્યા મુજબ સર્વ-વિશેષપ્રકારે ગ્રહણ થાય. (૩) અથવા અવગ્રહમાત્રથી વિશેષજ્ઞાન માનવામાં આવે, તો ઈંડા વિગેરે ઉત્પન્ન ન થવાં જોઈએ, સર્વ મતિજ્ઞાન અવગ્રહરૂપે થવું જોઈએ. કેમકે અર્થાવગ્રહમાં પણ વિશેષ જ્ઞાન માનવાથી, તે વિશેષજ્ઞાન નિશ્ચયરૂપે થાય છે, અને તે નિશ્ચય અપાયરૂપે છે. એ પ્રમાણે એક સમયમાં અપાયની સિદ્ધિ થાય, ત્યારે “ઈંડા-અપાય-અન્તર્મુહૂર્તપ્રમાણ છે” એ સિદ્ધાન્તવાક્ય સાથે વિરોધ થાય. (૫) તથા અર્થાવગ્રહ થયા પછી ઈંડા થયા બાદ અપાય થાય છે એવો ક્રમ સિદ્ધાન્તમાં કહ્યો છે. તે ક્રમ પ્રથમ સમયમાં વિશેષ જ્ઞાન માનવાથી રહે નહિ. કેમકે-અવગ્રહ અને ઈંડા થયા વિના જ પ્રથમ એ અપાયની પ્રાપ્તિ થાય. (૬) વળી ત્રીજા લેઠરૂપે કહેલો અપાય તે “પ્રથમ સમયમાં જ પરિચિત વિષયનું વિશેષજ્ઞાન થાય છે” એ વચનથી પટ્ટવની વિચિત્રતાએ પ્રથમ માનીએ, તો તે પટ્ટવની વિચિત્રતાથી અવગ્રહ-ઈંડા-અપાય-ને ધારણાનો અવશ્ય ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમ-થાય.

એમ કોઈને શક્તિની વિચિત્રતાથી, પ્રથમ અપાય થાય એમ માનેલ છે, તેવી જ રીતે કોઈને પ્રથમ ધારણા જ થાય, તે પછી અપાય તે પછી ઈંડા અને તે પછી અવગ્રહ. એમ ઉત્ક્રમ થાય. બીજા કોઈને અવગ્રહ ઉદ્ભવીને પ્રથમ ઈંડા જ થાય, ત્રીજા કોઈને ઈંડા ઉદ્ભવીને અપાય થાય, ચોથા કોઈને અપાય અતિક્રમીને ધારણા જ થાય. ઇત્યાદિ પ્રકારેવ્યતિક્રમ થાય પરન્તુ ખરી રીતે એવો ઉત્ક્રમ વ્યતિક્રમ થવો યોગ્ય નથી, “અવગ્રહ-ઈંડા-અપાય-ને ધારણા” એ ક્રમસર જ એ ચારે લેદો તીર્થકર-ગણધર આદિએ કહ્યા છે. તે અન્યથા પ્રકારે થઈ શકે નહિ. (૭) તથા પ્રથમસમયે જે

અહણુ થાય છે તે વિશેષરૂપ છે એમ માનવાથી જે સામાન્ય છે, તે પણ વિશેષરૂપ થાય, કેમકે પ્રથમ સમયે સર્વ વસ્તુ અવ્યક્ત સામાન્યજ અહણુ થાય છે (૮) વળી અહીં પ્રથમ સમયે વિશેષ બુદ્ધિ માનવાથી અહીં જે વસ્તુતઃ સામાન્ય છે તે તારા અભિપ્રાયે વિશેષ થશે, અને તે માનેલું વિશેષ તે સામાન્ય થશે. (૯) અથવા સામાન્ય અને વિશેષ બન્ને ઉભયસ્વરૂપને પામશે, જેમકે સામાન્ય અહણુ કરે તે અવગ્રહ, આવી વ્યુત્પત્તિ વડે વસ્તુ સ્થિતિ પામેલું સામાન્ય, જે સ્વરૂપે સામાન્ય છે, તે તારા કહેવા મુજબ વિશેષ છે. એ પ્રમાણે એક જ સામાન્યને સામાન્ય તથા વિશેષરૂપતા ઉભય પ્રાપ્ત થાય છે. વળી તું જેને વિશેષ કહે છે તે તારા અભિપ્રાયે વિશેષરૂપ છે, પણ વસ્તુતઃ તો સામાન્ય છે, એ રીતે વિશેષને પણ ઉભયરૂપતા પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૦) આ પ્રમાણે અર્થાવગ્રહને અવ્યક્ત સામાન્ય આદ્યબન સિવાય બીજા વિશેષ આદ્યબન માનીએ, તો ઉપરોક્ત સર્વ દોષો પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તે સર્વ અયોગ્ય છે. આમાંની છેલ્લી ત્રણ ગાથા-માંના કેટલાક ક્ષણો પૂર્વે કહ્યા છે, તે ફરીથી પ્રસંગોપાત કહ્યા છે તેથી પુનરુક્તિ દોષ ન સમજવો. ૨૬૫-થી-૨૭૨

કેટલાક અવગ્રહની પહેલાં ઇંડા માને છે તે માટે કહે છે કે :-

કેઢવિહાલોયણપુવ્વભોગહં બેતિ તત્થ સામણ્ણં ।

ગહિયમહત્થાવગ્રહકાલે સદ્ધિ નિચ્છિણ્ણં ॥૨૭૩॥

તં વંજણોગ્રહાઓ, પુવ્વં પચ્છા સ એવ વા હોજ્જા ? ।

પુવ્વં તદત્થવંજણસંબંધાભાવો નસ્થિ ॥૨૭૪॥

અર્થોગ્રહો વિ જં, વંજણોગ્રહસ્સેવ ચરમસમયમ્મિ ।

પચ્છા વિ તો ન જુત્તં, પરિસેસં વંજણં હોજ્જા ॥૨૭૫॥

તં ચ સમાલોયણમત્થદરિસણં જહ ન વંજણં તો તં ।

અહ વંજણસ્સ તો કહમાલોયણમત્થસુણ્ણસ્સ ! ॥૨૭૬॥

આલોયણ તિ નામં, હવેજ્જ તં વંજણોગ્રહસ્સેવ ।

હોજ્જ કહં સામણ્ણગ્રહણં તત્થત્થસુણ્ણમ્મિ ? ॥૨૭૭॥

ગહિયં વ હોઝ તહિયં, સામણ્ણ કહમણીહિં તમ્મિ ।

અર્થાવગ્રહકાલે વિસેસણં એસ સહો તિ ? ॥૨૭૮॥

કેટલાક અહીં આલોચનાપૂર્વક અવગ્રહ કહે છે, ત્યાં (આલોચનામાં) સામાન્ય અહણુ થાય છે. પછી અર્થાવગ્રહકાળે રૂપાદિથી પૃથક્ કરીને ‘શબ્દ’ એવું જ્ઞાન થાય છે. તો તે આલોચના વ્યંજનાવગ્રહ પહેલાં, પછી, અથવા તે વ્યંજનાવગ્રહ જ થાય છે ? અર્થ અને વ્યંજના સંબંધનો અભાવ હોવાથી. પહેલાં તો તે આલોચના નહીં કહેવાય. વ્યંજનાવગ્રહના છેલ્લા સમયે અર્થાવગ્રહ થાય છે, તેથી પછી પણ તે યોગ્ય નથી. તેથી તે આલોચનાજ્ઞાન વ્યંજનાવગ્રહ થાય, સામાન્યરૂપ અર્થતુલ્ય દર્શન તે આલોચના હોય,

તો તે વ્યંજનાવગ્રહ નહિ, અને વ્યંજનાવગ્રહને આલોચન કહેવામાં આવે, તો તે અર્થ-શૂન્યત્વ આલોચન કેવી રીતે થાય ? વ્યંજનાવગ્રહ જ આલોચના થશે. (એમ કહેવામાં આવે, તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે-) ત્યાં અર્થશૂન્યમાં સામાન્યગ્રહણ કેવી રીતે થાય ? અથવા તેમાં સામાન્યગ્રહણ થાય, તો પણ ઈલા સિવાય તે અર્થોવગ્રહકાળે “આ શબ્દ છે” એવું વિશેષજ્ઞાન કેવી રીતે થાય ? ૨૭૩-થી-૨૭૮

કેટલાક આ પ્રસ્તાવમાં આલોચનાપૂર્વક અર્થોવગ્રહ માને છે. “તેઓતું” એમ કહેવું છે કે સામાન્ય વસ્તુગ્રાહી જ્ઞાન તે આલોચના. એવી આલોચના પ્રથમ થાય છે, અને તે પછી અર્થોવગ્રહ થાય છે. કહ્યું છે કે-“બાળ-મૂકઆદિના વિજ્ઞાન એવું શુદ્ધ વસ્તુથી થએલું આલોચના જ્ઞાન પ્રથમ નિવિઠ્ઠપક થાય છે.” આવા આલોચના જ્ઞાનમાં સામાન્ય અવ્યક્ત વસ્તુ ગ્રહણ થાય છે, તે પછી તરત જ અર્થોવગ્રહકાળે તે સામાન્યને રૂપાદિથી સિત્ત કરીને ‘શબ્દ છે. એવા વિશેષણયુક્ત ગ્રહણ કરાય છે, આથી કરીને “સં જહાનામય કૈઃ પુરિસે અવ્વસં સહં સુણેજ્ઞા” જેમ કોઈ પુરૂષે અવ્યક્તશબ્દ સાસયો” ઈત્યાદિ જે કહ્યું છે તે આ આલોચના જ્ઞાનની અપેક્ષાએ કહ્યું છે, અને “તિણં સદેસિ ઉગ્ગહિપ” તેણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો.” ઈત્યાદિ જે કહ્યું છે તે અર્થોવગ્રહની અપેક્ષાએ કહ્યું છે. એ પ્રમાણે માનવાથી બધું ચુકિતસંગત થશે-આવી માન્યતા યોગ્ય નથી, કેમકે અર્થોવગ્રહની પૂર્વે વ્યંજનાવગ્રહ જ થાય છે. ઉપર મુજબ માન્યતાવાગાને અમે પૂછીએ છીએ કે-તમે માનેલું સામાન્યગ્રાહી આલોચનાજ્ઞાન તે વ્યંજનાવગ્રહની પૂર્વે થાય છે. કે પછી થાય છે ? અથવા તે વ્યંજનાવગ્રહ જ આલોચનાજ્ઞાન રૂપે થાય છે ? વ્યંજનાવગ્રહની પૂર્વે, તો તે નહિ કહી શકાય, કેમકે શબ્દાદિ વિષયરૂપે પરિણામ પામેલા દ્રવ્યના સમૂહગ્રાહી અર્થ અને શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયરૂપે જે વ્યંજન તે બન્નેનો સંબંધ તે વળતે નથી; જો અર્થ અને વ્યંજનનો સંબંધ તે વળતે હોય, તો સામાન્ય અર્થતું આલોચન થાય, અન્યથા એવા સંબંધ વિના પણ આલોચના માનવામાં આવે, તો સર્વત્ર નિરંતર તે આલોચના જ્ઞાન માનવું પડે, માટે વ્યંજનાવગ્રહની પૂર્વે અર્થ અને વ્યંજનનો સંબંધ ન હોવાથી, તેની પૂર્વે આલોચના જ્ઞાન થતું નથી.

બીજા વિકલ્પઅનુસાર વ્યંજનાવગ્રહની પછી, આલોચના જ્ઞાન માનવામાં આવે, તો તે પણ યોગ્ય નથી. કેમકે વ્યંજનાવગ્રહના છેલ્લા સમયે અર્થોવગ્રહ થાય છે, એમ પહેલા નિશ્ચિત કયું છે. વળી વ્યંજનાવગ્રહની અને અર્થોવગ્રહની વચ્ચે એવો બીજો કાળ પણ નથી. કે જ્યાં તે આલોચના જ્ઞાન થાય, કારણ ઉપર જ કહ્યું છે કે વ્યંજનાવગ્રહના છેલ્લા સમયે જ અર્થોવગ્રહ થાય છે. એ પ્રમાણે વ્યંજનાવગ્રહની પૂર્વેના અને પછીના કાળમાં આલોચના જ્ઞાન થતું નથી, હવે માત્ર રહ્યો ત્રીજો વિકલ્પ એટલે કે આલોચના જ્ઞાન જ વ્યંજનાવગ્રહ છે, પણ એ વ્યંજનાવગ્રહને જ આલોચના જ્ઞાન કહેવામાં આવતું હોય, તો કંઈ હરકત નથી. કેમકે એમાં કેવળ નામ માત્રનો જ તફાવત છે.

આ સ્થળે બીજા પણ એ વિકલ્પો થાય છે: જેમકે વ્યંજનાવગ્રહ કાળે માનેલું આલોચના જ્ઞાન, તે અર્થતું આલોચન કરે છે કે વ્યંજનોતું આલોચન કરે છે ? આ બેમાંથી પ્રથમ વિકલ્પઅનુસાર સામાન્યરૂપે અર્થતું દર્શન, તે આલોચના જ્ઞાન, એમ

માનવામાં આવે તો તે વ્યંજનાવગ્રહ થયું નહિ, કેમકે વ્યંજનાવગ્રહ તો વ્યંજનેના સંબંધ માત્રરૂપ હોવાથી અર્થ શૂન્ય છે. પૂર્વે રપદ્મી ગાથામાં પણ કહ્યું છે કે “તે અર્થાવગ્રહની પૂર્વે જે વ્યંજનકાળ છે, તે અર્થપરિશૂન્ય છે” માટે અર્થદર્શનરૂપ આલોચનને અર્થશૂન્ય વ્યંજનાવગ્રહ કહેવાશે નહિ.

બીજા વિકલ્પઅનુસાર શબ્દઆદિ વિષયપણે પરિણામ પામેલ, દ્રવ્યના સંબંધ માત્રરૂપ વ્યંજનને આલોચના જ્ઞાન માનવામાં આવે, તો તે પણ નહિ, ઘટે; કેમકે વ્યંજનના સંબંધમાત્ર અર્થશૂન્ય એવો વ્યંજનાવગ્રહ સામાન્ય અર્થાલોચકા કેવી રીતે થઈ શકે ?

ઉપર કહ્યા મુજબ આલોચના જ્ઞાન બીજી રીતે ઘટતું ન હોવાથી કહેવામાં આવે કે, વ્યંજનાવગ્રહણું બીજું નામજ આલોચનાજ્ઞાન છે. કેમકે વસ્તુઓની વિવક્ષાગાત્રથી ઘણું નામ કરવામાં કંઈ કરકત નથી. તેમ માનવાથી તે આલોચનાજ્ઞાન સામાન્યગ્રાહી થાય અને, અર્થાવગ્રહ વિશેષગ્રાહી થાય. તેથી અયોગ્ય છે. વળી જે વ્યંજનાવગ્રહજ આલોચનાજ્ઞાન થાય, તો એ અર્થ શૂન્ય વ્યંજનાવગ્રહમાં સામાન્ય ગ્રહણ કેવી રીતે થાય ? વસ્તુતઃ અર્થાવગ્રહજ સામાન્ય અર્થગ્રાહક છે, એના સિવાય બીજું કોઈ આલોચના જ્ઞાન નથી. અને “આલોચનાજ્ઞાન પ્રથમ નિર્વિકલ્પ છે” એમ જે કહ્યું છે, તે પણ અર્થાવગ્રહની અપેક્ષાએજ ઘટે છે.

વિવાદની ખાતર કદાચ માની લઈએ કે વ્યંજનાવગ્રહમાં સામાન્ય ગ્રહણ થાય છે, તોપણ ઇહા સિવાય અર્થાવગ્રહના કાળમાં “આ શબ્દ છે” એવું વિશેષજ્ઞાન અંકરમાત્ર કેવી રીતે થાય ? કેમકે “આ શબ્દ છે” એવું જ્ઞાન તે નિશ્ચયરૂપ છે, અને એવો નિશ્ચય ઇહા વિના એકદમ થાય નહિ. માટે અર્થાવગ્રહમાં ઉપરોક્ત વિશેષ બુદ્ધિ ઘટતી નથી. રંબ૩-થી-૨૭૮.

અર્થાવગ્રહના કાળમાં શબ્દઆદિના નિશ્ચયની સાથેજ ઇહા થાય છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ ઘટતું નથી. તે બાણવી વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહણું સ્વરૂપ કહી સમાધાન કરે છે કે:—

અસ્થાવમાહસમય, વીસુમસંલેજ્જસમહયા દો વિ ।

તત્કા—વગમસહાવા, ઈહા—ડવાયા કહે જુતાં ? ॥૨૭૯॥

સ્થિપ્પે—ચાદમેઓ, જમોગહો તો વિસેસવિણ્ણાળ ।

જુજ્જહ વિગપ્પવસઓ, સહો ત્તિ સુયમ્મિ ન્ન વેદે ॥૨૮૦॥

સ ક્કિમોગહો ત્તિ મળ્ણહ, ગહણે—હા—વાયલ્લક્ષણત્તે વિ ।

અહ ઉવચારો કીરહ, તો સુળ જહ જુજ્જપ્પ સો વિ ॥૨૮૧॥

સામણ્ણમેત્તગહણં, નેચ્છહઓ સમયમોગ્ગહો પદ્મો ।

તત્તોડ્ણંતરવીહીયવલ્લુવિસેસસ જોડવાઓ ॥૨૮૨॥

સા પુણરીહાવાયાવેક્કાઓ વગ્ગહોત્તિ ઉવચારીઓ ।

પસ વિસેસાવેક્કં, સામણ્ણં ગેણ્ણે ॥૨૮૩॥

તત્તોડ્ઞંતરમીહા, તત્તોડ્વાઓ ય તન્વિસેસસ ।

इय सामण्ण-विसेसावेक्खा जावन्तिमो मेजो ॥२८४॥

સવ્વત્થે-હા-વાયા, નિચ્છયઓ મોત્તમાઈસામણ્ણ ।

संववहारत्थ पुण, सव्वत्थाऽवगहोऽवाओ ॥२८५॥

तरतमजोगामावेऽवाउ च्विय धारणा तदंतस्मि ।

સવ્વત્થ વાસણા પુણ, મળિયા કાલંતરંસતી ય ॥૨૮૬॥

सहो त्ति व सुयमणिं, विगप्पओ जइ विसेसविण्णणं ।

વેપ્પેજ્જ તં પિ જુજ્જઈ, સવ્વવહારોમ્મહે સવ્વં ॥૨૮૭॥

खिप्पे-यराइमेओ पुव्वोइयदोसजालपरिहारो ।

जुज्जइ संताणेण य, सामण्ण-विसेसववहारो ॥२८८॥

જુદા જુદા અસંખ્યાત સમયે થનારા તર્ક અને નિશ્ચય સ્વભાવવાળા, બન્ને જે ઇંદ્રિયા અને અપાચ, તે અર્થાવગ્રહના એકજ સમયમાં કેમ થટે ? ક્ષિપ્ર-અક્ષિપ્રાદિ લેહવાળો અવગ્રહ કહ્યો છે. તેથી વિકલ્પવશાત્ “શબ્દ છે” એવું વિશેષજ્ઞાન ત્યાં થટે છે. એમ કેટલાક કહે છે. ગ્રહણ-ઇંદ્રિયા અને અપાચત્વ છતાં પણ શુ તેને અવગ્રહ કહેવાય છે ? બે ઉપચાર કરાય છે, તો તે પણ જેમ થટે છે તેમ સાંભળો-સામાન્યમાત્રનું ગ્રહણ તે પ્રથમ એક સમયનો નિશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ છે. તે પ્રછી તરતજ ઇંદ્રિય વસ્તુ વિશેષનો જે નિશ્ચય તે અપાચ. અને તે અપાચ પુનઃ (આગલના) ઇંદ્રિયા અપાચની અપેક્ષાએ ઉપચરિત અર્થાવગ્રહ છે. કેમકે ભાવિ વિશેષની અપેક્ષાએ તે સામાન્ય ગ્રહણ કરે છે. તે પ્રછી તદ્વિશેષની ઇંદ્રિયા અને અપાચ; એ પ્રમાણે સામાન્ય વિશેષની અપેક્ષાં છેક છેલ્લા લેહ સુધી કરવી. આઘ સામાન્ય મૂંઝીને સર્વત્ર નિશ્ચયથી ઇંદ્રિયા અપાચ થાય છે, પણ સંવ્યવહાર માટે સર્વત્ર અપાચ તે અવગ્રહ છે. તરતમ યોગના અભાવે અપાચજ થાય, અને તેના અન્તે ધારણા થાય, તથા વાસના અને સ્મૃતિ તો સર્વત્ર કાળાતરે જ થાય છે. અથવા ‘શબ્દ છે’ એમ સૂત્રમાં કહ્યું છે તે અને બે વિકલ્પથી વિશેષજ્ઞાન માનીએ તો તે પણ સર્વ સંવ્યવહાર અર્થાવગ્રહમાં થટે છે (એ મુળજ્ઞ મોનવાથી) ક્ષિપ્ર-અક્ષિપ્રાદિ લેહવાળો પૂર્વેકત દોષોના સમૂહનો ત્યાગ થાય, અને પરંપરાએ સામાન્ય-વિશેષનો વ્યવહાર સંગત થાય. ૨૭૬-થી-૨૮૮

અર્થાવગ્રહકાળે શબ્દઆદિના નિશ્ચય રૂપ ઇંદ્રિયા અને અપાચ થટે નહિ. કારણ કે-જુદા જુદા અસંખ્યાત સમયે ઉત્પન્ન થનારા, તર્ક અને નિશ્ચયરૂપ ઇંદ્રિયા તથા અપાચ, અર્થાવગ્રહના એકજ સમયમાં સાથે હોઈ શકે નહી. તે ઇંદ્રિયા-અપાચ અતુકમે તર્ક અને નિશ્ચયરૂપ સ્વભાવવાળા હોવાથી, એક પ્રછી એક ઉદય પામે છે. વળી અર્થાવગ્રહનો કાળ એક રામયમાત્રનો છે અને ઇંદ્રિયા-અપાચનો કાળ અન્તર્યુદ્ધતનો છે. તેથી અર્થાવગ્રહના એકજ સમયમાં ન હોઈ શકે. ૨૭૯

અર્થાવગ્રહમાં વિશેષજ્ઞાન માનવાનો આગ્રહ રાખનારાઓ પુનઃ એમ કહેવા માગે કે ક્ષિપ્ર-અક્ષિપ્ર આદિ લેહવાળો અવગ્રહ છે, તેથી ‘શબ્દ છે’ એવું જ્ઞાન અર્થાવગ્રહમાં

ધટે છે. અને એ વિકલ્પોને લઇને સૂત્રમાં પણ તેજ સદે તિ ડગ્ગહિપ” તેણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો” એમ કહ્યું છે.

અર્થાત્ જલ્દી ગ્રહણ કરે, લાંબા કાળે ગ્રહણ કરે, બહુ ગ્રહણ કરે, અલ્પ ગ્રહણ કરે, બહુ પ્રકારે ગ્રહણ કરે, થોડા પ્રકારે ગ્રહણ કરે અનિશ્ચિત ગ્રહણ કરે, નિશ્ચિત ગ્રહણ કરે. અસંદિગ્ધ ગ્રહણ કરે, સંદિગ્ધ ગ્રહણ કરે, ક્ષુબ્ધ ગ્રહણ કરે, અક્ષુબ્ધ ગ્રહણ કરે એ બાર પ્રકારે અવગ્રહગ્રાહિના ભેદો કહ્યા છે, તે પ્રકારે અર્થાવગ્રહ બે એકજ સમયનો હોય તો ઘટે નહિ. અર્થાત્ અર્થાવગ્રહ માત્ર એકજ સમયનો જ નહિ પરન્તુ હિર્નકાળનો પણ છે. નહીંતર એક સમયમાત્રમાં ક્ષિપ્રગ્રહણાદિ પ્રકારો કેવી રીતે ઘટી શકે ? માટે અર્થાવગ્રહ અસંખ્યાત સમયનો પણ હોઇ શકે છે.

શંખ. ભેરી આદિ અનેક વાજાઓનો અવાજ સંવર્તે એક સરખો સંભળાવા છતાં, ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાથી (૧) કોઇક વાજાઓનાં અવાજને સામુદ્ધિક રીતે જાણે છે. (૨) કોઇક ભેરી, શંખ આદિ પ્રકારોથી જાણે છે. (૩) કોઇક સ્ત્રી પુરુષ આદિ વગાડનારને પણ જાણે છે. અને કોઇ એથી વિપરીત થોડા પ્રકારે ગ્રહણ કરે. એ રીતે બહુ બહુ વિધાદિ અનેક વિકલ્પવશાત્ કોઇ વખત અવગ્રહમાં સામાન્યથી ગ્રહણ થાય છે અને કોઇ વખત વિશેષ ગ્રહણ થાય છે. માટે ઉલ્લેખ પ્રકારે માનવામાં કંઈ હરકત નથી. એજ અપેક્ષાએ સૂત્રમાં પણ “તેજ સદે તિ ડગ્ગહિપ તેણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો” એમ કહાને અર્થાવગ્રહમાં વિશેષજ્ઞાન પણ માન્યું છે. ૨૮૦

બહુ બહુવિધ આદિ નિશ્ચય તે અપાય છે, અને તે અપાય અવગ્રહ અને ઇહાવિના થતો નથી, માટે બહુબહુવિધ આદિ વિશેષ યોગ્ય અર્થાવગ્રહ ન કહેવાય.

પ્રશ્ન :- ગ્રહણ અને ઇહા એ બન્ને વિશેષયોગ્ય નિશ્ચયનાં લક્ષણ ભલે હો, કેમકે તે વિના તે વિશેષયોગ્ય થાય નહી, પરન્તુ, અપાય તે નિશ્ચયનું લક્ષણ કેવી રીતે થઈ શકે ? તેતો તેનું સ્વરૂપ જ છે.

ઉત્તર :- એ કથન સત્ય છે, પરન્તુ ભેદની વિવક્ષાવડે સ્વરૂપ પણ લક્ષણ બને છે જેમ પોતાનાં સ્વભાવથી-સ્વરૂપથી, વિષ અને અમૃતકલશ અને ખદ અને સંભવન પ્રકટ થાય છે.

પ્રશ્ન :- બહુ-બહુવિધાદિ વિશેષગ્રાહીયોગ્ય અપાય જ છે, તો પછી અવગ્રહાદિનાં પણ એવા બહુ-બહુવિધાદિ ભેદો શાથી કહ્યા છે ?

ઉત્તર :- એ અવગ્રહાદિ છે, તે અપાયના કારણ હોવાથી યોગ્યતાવડે કારણમાં સ્વરૂપે કાર્ય હોય છે, એમ ઉપચારથી તે અવગ્રહાદિકને પણ બહુ આદિ ગ્રાહક કહ્યા છે. આ ઉપરથી અપાયગત વિશેષજ્ઞાનનો અર્થાવગ્રહમાં ઉપચાર કરીશું” એમ ન કહેવું, કારણ કે મુખ્યનો અક્ષાવ હોય તો પ્રયોજનવાળા નિમિત્તમાં. ઉપચાર થાય અર્થાવગ્રહની અંદર અપાયગત વિશેષજ્ઞાનનો ઉપચાર કરવામાં કંઈ પ્રયોજન નથી, તેથી તેમાં તેનો ઉપચાર કરવો અયોગ્ય છે.

પ્રશ્ન :- “તેણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો.” ઇત્યાદિસૂત્રના અર્થાત્ અર્થનો નિશ્ચય કરવાનું ત્યાં પ્રયોજન છે, તેથી ઉપચાર કરવામાં શું હરકત છે. ?

ઉત્તર :- એ સૂત્રમાં “શબ્દ” એ પદ વક્ત્રા કહે છે, એ સંખ્યાની નિશ્ચય પૂર્વે રપડમી ગાથામાં કરેલો છે. માટે તે પ્રયોજન નથી.

પ્રશ્ન :-એ વ્યાખ્યાન આપે સામર્થ્યથી કરેલું છે, શ્રુતના અર્થ મુજબ નથી કરેલું.

ઉત્તર :-એ ઉપચારથી પણ સૂત્રના અર્થની વ્યાખ્યા કરાય છે, એમ તારૂં માનવું હોય, તો જેમ ઘટે તેમ ઉપચાર કરીએ. પરંતુ તારા કહેવા મુજબ ઉપચાર ઘટશે નહીં. કારણ કે “ભાણવક સિંહ બેવેા છે. તળાવ રામુદ્ર બેવું છે.” વિની જેમ કિંચિત્ સમાનતા હોય અને ઉપચાર કર્યો હોય તો શોભે; પણ એવી સમાનતા તારા કહેવામાં નથી, એટલે ઉપચાર કેવી રીતે ઘટી શકશે ? કેમકે અર્થાવગ્રહના એક સમયની અંદર અસંખ્યાત સમયે થનારૂં વિશેષગ્રાહીજ્ઞાન હોઈ શકે નહીં.

પ્રશ્ન :-તો પછી આપ અર્થાવગ્રહમાં કેવી રીતે ઉપચાર ઘટાવેો છો ?

ઉત્તર :-“તેણે શબ્દ સાંભળ્યો” ઇત્યાદિ સૂત્રમાં જે ‘શબ્દ’ પદ છે, તે વક્તા (સૂત્રકાર) કહે છે. એ વાત તો પૂર્વે રપરમી ગાથામાં કહી છે. હવે ઉપચારિક અર્થ વડે તારૂં પ્રયોજન છે, ત્યારે એવું વ્યાખ્યાન જે પ્રકારે ઘટે છે, તે મુજબ ઘટાવીએ છીએ તે સાંભળ. ૨૮૧

સામાન્ય કે અવ્યક્ત અનિર્દેશ્ય વસ્તુને ગ્રહણ કરનાર નૈશ્વચિક અર્થાવગ્રહ એક સમયનો છે. એક સામયિક અર્થાવગ્રહની જ્ઞાનઆદિવસ્તુઓને પરમયોગીઓજ બળે છે, તેથી તેને નૈશ્વચિક અર્થાવગ્રહ કહેવાય છે. અને છદ્મસ્થ મતુષ્યો જેને અર્થાવગ્રહ કહે છે, તે વ્યવહારિક અથવા ઉપચારિક અર્થાવગ્રહ છે, નૈશ્વચિક અર્થાવગ્રહ થયાબાદ, ઇહિત વસ્તુ વિશેષનો. જે અપાય, તે અપાયજ ખોતે ભાવિ ઇહા અને અપાયની અપેક્ષાએ, તથા ભવિષ્યમાં થનાર અન્યવિશેષોની અપેક્ષાએ ઉપચારિક અર્થાવગ્રહ છે.

પ્રથમ નૈશ્વચિક અર્થાવગ્રહમાં રૂપાદિથી અભિન્ન અગ્રત શબ્દાદિ સામાન્ય ગ્રહણ થાય છે. તે પછી તેમાં ઇહા થયા બાદ ‘આ શબ્દજ છે’ ઇત્યાદિ નિશ્ચયરૂપ અપાય થાય છે. એ પ્રમાણે અપાય થયા પછી “શુ” આ શબ્દ શંખનો છે, કે શૂંગનો છે ?” ઇત્યાદિ શબ્દની વિશેષતા સંબંધી ફરી ઇહા થશે. તે પછી “આ શંખનોજ શબ્દ છે” ઇત્યાદિ શબ્દની વિશેષતા સંબંધી જે અપાય થશે તેની અપેક્ષાએ ‘આ શબ્દજ છે’ એવો જે પ્રથમનો નિશ્ચય તે અપાય છતાં પણ ઉપચારથી અર્થાવગ્રહ કહેવાય છે, કારણ કે તે પછી ઇહા-અપાય થાય છે. ઉપચારનું એ એક નિમિત્ત કહ્યું. હવે બીજું કહીએ છીએ. “આ શંખનો શબ્દ છે” ઇત્યાદિ ભાવિ વિશેષની અપેક્ષાએ “આ શબ્દ છે” ઇત્યાદિ અપાય, જે શબ્દ-સામાન્ય ગ્રહણ કરે છે, તે અર્થાવગ્રહ છે. જેના પછી ઇહા-અપાય પ્રવર્તે છે. અને જે પ્રથમ નૈશ્વચિક અર્થાવગ્રહની પેઠે સામાન્ય ગ્રહણ કરે છે, તે અર્થાવગ્રહ છે. તે મુજબ અહીં પણ “આ શબ્દ જ છે” ઇત્યાદિ અપાય થયા બાદ ઇહા અપાય પ્રવર્તે છે, અને “આ શંખનો શબ્દ છે” ઇત્યાદિ ભાવિ વિશેષની અપેક્ષાએ, “આ શબ્દ જ છે” એવો નિશ્ચય તે સામાન્ય છે. માટે અર્થાવગ્રહ ભાવિ વિશેષની અપેક્ષાએ સામાન્ય કરે છે, એમ નક્કી થયું.

એ પ્રમાણે શબ્દ સામાન્યના નિશ્ચયરૂપ અપાય થયા બાદ “શુ” આ શંખનો શબ્દ છે, કે શૂંગનો છે ? ઇત્યાદિરૂપ ઇહા પ્રવર્તે છે, તે પછી શંખ જ-આદિ શબ્દના ધર્મ વિશેષનો યોગ થવાથી “આ શંખનો શબ્દ છે” ઇત્યાદિ રૂપ અપાય થાય છે. આ અપાય પણ બીજા વિશેષની આકાંક્ષાવાળા પ્રમાતાને ભાવિ ઇહા ને અપાયની અપેક્ષાએ

સામાન્યગ્રહણરૂપ હોવાથી અર્થોવગ્રહ છે, એમ ઉપચાર કરાય છે. એ રીતે સામાન્ય-વિશેષની અપેક્ષા, છેક વસ્તુના અન્ય વિશેષ સુધી કરવી. (જે વિશેષ પછી વસ્તુના બીજા વિશેષ લેઈ ન હોય, અથવા વસ્તુના બીજા વિશેષો હોય, તોપણ જે વિશેષ પછી પ્રમાતાને તે સંબંધી જિજ્ઞાસા શાન્ત થાય, તે અન્ય વિશેષ કહેવાય.) ૨૮૨-૨૮૪

અર્થોત્ પ્રથમના અવ્યક્ત સામાન્ય માત્ર ગ્રાહી એક સામયિક જ્ઞાન સિવાય, સર્વત્ર વિષયત્વ જ્ઞાન કરવામાં ઇહા અને અપાચ થાય છે. નિશ્ચયિક અર્થોવગ્રહ થયા બાદ ઇહા થાય અને તે પછી અપાચ થાય. એમ વારંવાર એ જ ક્રમે છેક અન્ય વિશેષ પર્યન્ત ઇહા-અપાચ થાય છે, પણ અર્થોવગ્રહ થતો નથી. પરન્તુ સંવ્યવહાર માટે એટલે વ્યવહારીજનની અપેક્ષાએ, એ ઇહા તે ઇહા નથી, અને એ અપાચ તે અપાચ નથી. પણ અર્થોવગ્રહ જ છે. કેમકે ત્યાં જે જે અપાચ છે તે તે અપાચ ઉત્તરોત્તર ઇહા-અપાચની અપેક્ષાએ તથા ભાવિ વિશેષની અપેક્ષાએ ઉપચારથી અર્થોવગ્રહ છે. એ પ્રમાણે તારતમ્યતાથી ઉત્તરોત્તર વિશેષની આકાંક્ષા થાય ત્યાં સુધી સમજવું ૨૮૫

હવે જો એવી તરતમતા ન હોય તો, જ્ઞાતાને ભાવિ વિશેષની આકાંક્ષા શાન્ત થતાં અપાચ જ થાય. પણ અવગ્રહ ન થાય, કેમકે એ અપાચના નિમિત્તભૂત ઇહાદિને અભાવ થાય છે, તેથી અવગ્રહ ન થતા અપાચ જ થાય છે. અને તે અપાચ થયા પછી તે અર્થના ઉપયોગની અપ્રત્યુત્તિરૂપ ધારણા થાય છે. આ અપ્રત્યુત્તિરૂપ ધારણા અપાચના અન્તેજ છે, શેષ ધારણાના બે લેઈ વાસના અને સ્મૃતિ તો સર્વત્ર કાળાન્તરને વિષે હોય છે. ૨૮૬

એ પ્રમાણે વ્યવહારિક અર્થોવગ્રહની અપેક્ષાએ, યથા શ્રુતાર્થત્વં વ્યાખ્યાન પણ સૂત્ર-વિરૂદ્ધ નથી. કેમકે “સદૈત્તિ વસ્તુ મળન્-શબ્દ એમ વક્તા કહે છે.” ઇત્યાદિ પ્રકારે ૨૫૩ મી ગાથામાં “તેજં સદૈત્તિ ઉગ્ગહિય” તેણે શબ્દગ્રહણ કયો.” ઇત્યાદિ સૂત્રત્વં વ્યાખ્યાન કયું છે. અથવા “તેજં સદૈત્તિ ઉગ્ગહિય” એમ જે સૂત્રમાં કહ્યું છે તેને જો વિકલ્પથી વિવક્ષાને કારણે વિશેષજ્ઞાન માનીએ તોપણ ઔપચારિક-સાંવ્યવહારિક અર્થોવગ્રહમાં શબ્દ ગ્રહણ કરે છે, તેણે વિશેષજ્ઞાન પછી પૂર્વોક્ત યુક્તિયુજ્જ્વલ : ઇહા વગેરે થાય છે. આ પ્રમાણે માનવાથી “સે જહા નામય કેહ પુરિસે અવ્વજં સદ્-સુખેજ્જા” તેજં સદૈત્તિ ઉગ્ગહિય, ન ઉગ જાણઈ કે વેસ સદ્ ? તઓ રૂંહં પવિસદ્, તઓ અવાયં ગચ્છદ્” ઇત્યાદિ સૂત્રને અર્થ પણ સંગત થશે.

પ્રશ્ન :-એ પ્રમાણે જો અર્થોવગ્રહ જ છે, તો પછી તેને તે રૂપે શા માટે નથી ગ્રહણ કરતા ?

ઉત્તર :-“આ શબ્દ જ છે” વિજ્ઞાન અપાચરૂપ અર્થોવગ્રહ છે. અપાચ તો સામાન્ય ગ્રહણ તથા ઇહા સિવાય થતો નથી. આ વાત પૂર્વે ઘણીવાર કહી છે. તેથી પૂર્વત્વં વ્યાખ્યાન મુખ્ય છે અને આ ગૌણ છે. ૨૮૭

ઉપરોક્ત વ્યવહારિક અર્થોવગ્રહ માનવાથી, ક્ષિપ્ર-અક્ષિપ્રઆદિ પૂર્વોક્ત દોષો દૂર થાય છે. અર્થોત્ એક સમયના નેશ્ચયિક અર્થોવગ્રહની વ્યાખ્યા કરનારને પહેલાં જે દોષો કહ્યા છે કે-જો અર્થોવગ્રહ એક સમયના છે, તો તેને ક્ષિપ્રગ્રહણાદિ વિશેષણ કેમ ઘટે ? તથા જો અર્થોવગ્રહ સામાન્ય માત્રને જ ગ્રહણ કરે છે, તો તેને બહુ બહુવિધાદિ વિશેષત્વ ગ્રહણ કેમ ઘટે ? વળી અર્થોવગ્રહથી વિશેષ ગ્રહણ કરવામાં એક સમયની અંદર ઘણા

ઉપયોગો પ્રાપ્ત થાય છે, વિ. દોષો વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહ માનવાથી દૂર થાય છે. એથી નૈશ્વર્યિક અર્થાવગ્રહ માનનાર હવે એમ કહી શકે છે કે ક્ષિપ્ર-અક્ષિપ્રઆદિ વિશેષણ! વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહ સંબંધી છે. કેમકે તે અસંખ્યાત સમયે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તેમાં ક્ષિપ્ર અક્ષિપ્રાદિપણું ગ્રહણ થતે છે, તથા વિશેષગ્રાહી હોવાથી, તેમાં બહુ બહુ-વિધાદિપણું ગ્રહણ પણ થતે છે. વળી સામાન્ય ગ્રહણ અને ઇંદા એ વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહમાં અસંખ્યાત સમયે થાય છે, તેથી પૂર્વે ૨૬૭મી ગાથામાં કહેલ એક સમયની અંદર ઘણા ઉપયોગ થવારૂપ દોષ પણ દૂર થશે.

પ્રશ્ન :-નૈશ્વર્યિક અર્થાવગ્રહમાં વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહને અપેક્ષીને ક્ષિપ્ર-અક્ષિપ્રાદિ વિશેષણો આપ કહો છો. તો શું નૈશ્વર્યિક અર્થાવગ્રહમાં તે સર્વથા ન હોય ?

ઉત્તર :-સુખ્યતાએ તો એ વિશેષણો વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહમાં જ થતે છે. પરન્તુ કારણમાં કાર્યના ધર્મનો ઉપચાર કરવાથી, નૈશ્વર્યિક અર્થાવગ્રહમાં પણ એ ઘટી શકે છે. આ વાત પૂર્વે કહી છે, અને આગળ પણ કહેવાશે કે વિશિષ્ટ કારણથી કાર્ય પણ વિશિષ્ટ થાય છે. એ એ પ્રમાણે કારણ-કાર્યની સામ્યતા ન હોય તો ત્રિભુવનમાં ઐશ્વર્યાદિ પ્રાપ્તિ થાય, કાષ્ઠના દુકાડામાંથી પણ રત્નઆદિનો સમૂહ મળે. પરન્તુ એમ થતું નથી. હવે ચાલતી ગાળત કહે છે.

વળી લોકોમાં પરંપરાએ સામાન્ય-વિશેષનો જે વ્યવહાર રૂઢ છે, તે પણ વ્યવહારિક અવગ્રહ માનવાથી સંગત થાય છે, કેમકે લોકમાં જે વિશેષ છે, તે અપેક્ષાએ સામાન્ય છે અને જે સામાન્ય છે, તે પણ અપેક્ષાએ વિશેષ છે, ઉદાહરણ તરીકે “આ શખ્દ જ છે” એ પ્રમાણે નિશ્ચિત અર્થ તે પૂર્વસામાન્યની અપેક્ષાએ વિશેષ છે. અને “આ શખ્દનો શખ્દ છે” એવા ઉત્તરવિશેષની અપેક્ષાએ સામાન્ય છે. આ પ્રમાણે છેક અત્ય વિશેષ પર્યન્ત બાધી લેતું. ઉપર ઉપરના જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિરૂપ સંતાન વડે જે આ સામાન્ય-વિશેષનો વ્યવહાર લોકોમાં રૂઢ છે, તે ઔપચારિક અર્થાવગ્રહ માનવામાં આવે, તો જ ઘટી શકે, તે સિવાય ઘટે નહીં અને તે અંગીકાર કરે નહીં તો પ્રથમ અપાચ થયા પછી, ઇંદાની ઉત્પત્તિ અને ઉત્તરવિશેષનું ગ્રહણ ન થાય. ઉત્તરવિશેષનું ગ્રહણ ન થવાથી પ્રથમ અપાચમાં નિશ્ચિતઅર્થ વિશેષરૂપ જ થાય, પણ સામાન્યરૂપ ન થાય, અને એથી પૂર્વોક્ત લોકપ્રસિદ્ધ સામાન્ય વિશેષ વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થાય. પરન્તુ એ પ્રથમ અપાચની પછી ઇંદાની ઉત્પત્તિ અને ઉત્તરવિશેષનું ગ્રહણ માનવામાં આવે, તો તેની અપેક્ષાએ પ્રથમ અપાચમાં નિશ્ચિતઅર્થ સામાન્યરૂપ થાય. “જે સામાન્ય ગ્રાહક છે અને જેની પછી ઇંદાદિ પ્રવૃત્તિ થાય છે તે નૈશ્વર્યિક આદ્ય અવગ્રહની પેઠે અર્થાવગ્રહ છે.” આ પ્રમાણે ઔપચારિક અથવા વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહ સિદ્ધ થયો. ૨૭૯-થી-૨૮૮

અહીં મતિજ્ઞાનના પ્રથમ સેદરૂપ અવગ્રહના બંને સેદનો વિચાર સમાપ્ત થયો.

હવે મતિજ્ઞાનના ઇહા-અપાય ને ધારણાનું સ્વરૂપ કહે છે.

इय सामण्णमहणाणंतरमीहा सदत्थवीमंसा ।

કિમિદં સદોડસદો ? કો હોઝ્ઝ વ સંસ-સંગાણં ? ॥૨૮૯॥

મહુરાહ્મણત્તણ્ણો, સંસસેવ ધિં જં ન સિગસ્સ ।

વિણ્ણાણં સોડવાલ્લો, અણુમમ-વહરેગમાવાલ્લો ॥૨૯૦॥

તયર્પંતરં તયત્થાવિચ્ચવણં, જો ય વાસણાજોગો ।

ફાલંતરે ય જં પુણ્ણસરણં ધારણા સા ડ ॥૨૯૧॥

એ પ્રમાણે સામાન્યગ્રહણ પછી વિદ્યમાન અર્થની વિચારણા તે ઇહા છે. (જેમકે) શું આ શબ્દ છે કે અશબ્દ છે ? અથવા શબ્દનો શબ્દ છે કે શૃંગનો છે ? મધુરાદિ ગુણયુક્ત હોવાથી શબ્દનો શબ્દ છે, શૃંગનો નથી. એવું અન્ય-વ્યતિરેકના સદ્ભાવથી જે જ્ઞાન તે અપાય. એ અપાય પછી તે અર્થનું અભ્યવન અને સંસ્કારરૂપે વાસનાનો જે સંચોગ તથા કાળાન્તરે પુનઃ જે અનુસ્મરણ તે ધારણા કહેવાય છે. ૨૮૯-થી-૨૯૧.

નૈશ્વચિક અર્થોવગ્રહમાં રૂપઆદિથી અભિન્ન અવ્યક્ત વસ્તુમાત્રનું ગ્રહણ થાય છે, અને વ્યવહારિક અર્થોવગ્રહમાં ઉત્તર વિશેષની અપેક્ષાએ શબ્દાદિ સામાન્ય ગ્રહણ થાય છે, એમ પૂર્વે કહ્યું છે. તે ઉભય પ્રકારના અવગ્રહ પછી વિદ્યમાન અર્થની વિશેષ વિચારણા તે ઇહા છે. ઉદાહરણ તરીકે જે શું વસ્તુ ગ્રહણ કરી ? શબ્દગ્રહણ કર્યો, કે રૂપાદિ અશબ્દ ગ્રહણ કર્યો ? આવા પ્રકારની વિચારણારૂપ ઇહા નૈશ્વચિક અર્થોવગ્રહ પછી થાય છે. વ્યવહારિક અર્થોવગ્રહમાં શબ્દ સામાન્યગ્રહણ કર્યો પછી, શબ્દ અને શૃંગના શબ્દ-માંથી, આ શબ્દ શબ્દનો હશે કે શૃંગનો હશે ? એવી વિચારણારૂપ ઇહા, વ્યવહારિક અર્થોવગ્રહ પછી થાય છે. આ ઇહા સંશયજ્ઞાન નથી. ખરેખર રીતે તો વ્યતિરેક ધર્મનું નિરાકરણ અને અન્ય ધર્મની ઘટનાને વિષે પ્રવર્તેલો અપાયની સન્નિપત્તિ જે બોધ તે ઇહા સમજવી. તે આ પ્રમાણે છે. આ અરણ્ય છે, સૂર્ય અસ્ત પામેલ છે, તેથી ઘણું કરીને અત્યારે અહીં મનુષ્ય સંભવે નહિ, પણ પશ્ચિમગેરે ત્યાં જાણાય છે, તેથી હું હોવાનું બોધ્યું; આ બધું પૂર્વે કહેલું છે પણ થોડી બુદ્ધિવાલાના સ્મરણને માટે કરીને કહેવામાં આવ્યું છે. ૨૮૯.

હવે મતિજ્ઞાનનો ત્રીજો ભેદ અપાય છે તેનું સ્વરૂપ કહે છે. ઉપર મુજબ ઇહા થાય ખાદ, આ શબ્દ મધુર-સ્નિગ્ધાદિ ગુણવાળો હોવાથી શબ્દનો જ છે શૃંગનો નથી, એવું જે વિશેષ નિશ્ચયરૂપ જ્ઞાન છે તે અપાય છે. આમાં અન્ય-વ્યતિરેક ધર્મના વિચારનો સદ્ભાવ છે, એટલે કે સન્નિપત્તિ રહેલા અર્થના વિદ્યમાન ધર્મોના અસ્તિત્વનો અને અવિદ્યમાન અર્થના ધર્મોના અભાવનો નિશ્ચય થાય છે. વ્યવહારિક અર્થોવગ્રહના ક્રમથી થનારા અપાયનું સ્વરૂપ છે અને શ્રોત્ર આદ્યાદિ ગુણયુક્ત હોવાથી આ શબ્દ છે પણ રૂપાદિ નથી એવા પ્રકારનો નિશ્ચય, તે નૈશ્વચિક અર્થોવગ્રહના ક્રમથી થનારા અપાયનું

સ્વરૂપ છે. હવે મતિજ્ઞાનનો ચોથો ભેદ ધારણા, તે અવિચ્યુતિ વાસના-સ્મૃતિના ભેદથી ત્રણ પ્રકારે છે. ૨૯૦

ઉપરોક્ત સ્વરૂપવાળા અપાયવટે અર્થનો નિશ્ચય થયા પછી, ત્યાં સુધી તે અર્થનો નિરંતર ઉપયોગ રહે, ત્યાં સુધી તે અવિચ્યુતિ નામે ધારણાનો પ્રથમ ભેદ સમજવો. નિશ્ચિત અર્થના ઉપયોગનું આવરણ થયા પછી, ફરી તે આવરણના ક્ષયોપશમવડે કાળાન્તરે ઇન્દ્રિય વ્યાપારઆદિ સામગ્રી પ્રાપ્ત થવાથી પુનઃ તે અર્થનો ઉપયોગ સ્મૃતિરૂપે ઉત્પન્ન થાય, તે આવરણના ક્ષયોપશમરૂપ વાસના નામે ધારણાનો બીજો ભેદ જાણવો. અને કાળાન્તરે તેવી વાસનાના પ્રયોગથી પૂર્વકાળે ઇન્દ્રિયોવડે ઉપલબ્ધ અથવા અનુપલબ્ધ એવા અર્થનું, જે મનને વિષે સ્મરણ થાય, તે સ્મૃતિનામે ધારણાનો ત્રીજો ભેદ છે. ૨૯૧

“સે જગ્મા નામપ કદૈ પુરિસે અબ્ધત્ત સદ્ સુણેજ્ઞા કૈઈ પુરૂષ અબ્ધત્ત શબ્દ સાંભળે” ઇત્યાદિ સૂત્રના અનુસારે શબ્દની અપેક્ષાએ અવગ્રહઆદિનો વિચાર કર્યો. હવે “एव एषेण अभिलाषेण अब्धत्त” રૂવે રસં ગંધં फासं એજ પ્રમાણે અબ્ધત્ત રૂપ-રસ-ગંધ-અને સ્પર્શનું પણ સમજવું” ઇત્યાદિ સૂત્રના અનુસારે રૂપ વિગેરેના અવગ્રહાદિનો વિચાર ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

सेसेसु वि रूपाइसु, विसएसु होंति रूवल्लखाइ ।

पायं पचासन्नत्तणेमीहाइवत्थूणि ॥२९२॥

धाणु-पुरिसाइ-कुट्टु-प्पलाइ-संभियकरिल्ल-મંસાઈ ।

સપ્પુ-પ્પલાલાઈ વ, સમાણરૂપાઈવિસયાઈ. ॥૨૯૩॥

एवं चिय सिमिणादिसु मणसो सहाइएसु विसएसु ।

होंतिदियवावारासवे वि अवगमाइया ॥२९४॥

બાકીના રૂપઆદિ વિષયોમાં પણ ઇંડાઆદિ ભેદો, પ્રાયઃ સમાન લક્ષણવાળા હોય છે. જેમકે સ્થાણુ-પુરૂષઆદિ, કુટ્ટ-પદ્મઆદિ, સંભૂત એવાં કારેલાં-માંસઆદિ, સર્પ અને કમળનાળ આદિની જેમ સમાન રૂપઆદિ વિષયો એજ પ્રમાણે સ્વભાદિમાં શબ્દાદિ વિષયોને અંગે ઇન્દ્રિયના વ્યાપારને અભાવ છતાં પણ મનને અવગ્રહાદિ થાય છે. ૨૯૨ થી ૨૯૪.

અર્થાવગ્રહમાં કેવળ સામાન્યમાત્ર વસ્તુ ગ્રહણ થાય છે, તેથી તેમાં બીજી વસ્તુની અપેક્ષા નથી પણ ઇંડા ઉભયવસ્તુગ્રાહી છે, તેથી તેમાં જણાતી વસ્તુ પ્રાયઃ ગાંડુધર્મોથી સમાન છે. પરંતુ અત્યંત વિલક્ષણ વસ્તુ ગ્રહણ નથી થતી. કેમકે હર મન્દ-મંદ પ્રકાશમાં સામે “શુ” સ્થાણુ છે કે પુરૂષ છે ?” એવી ઇંડા થાય છે. એમાં બિલા રહેલું ચઢવું-બહાઈ-ભિત્તિયો વિગેરે ઘણા ધર્મોવડે પુરૂષ અને સ્થાણુ પ્રાયઃ સમાન છે; આથી, વિપરીત “શુ” આ સ્થાણુ છે કે ભિંટ છે ?” એવા પ્રકારે ઇંડા થતી નથી. કેમકે સ્થાણુ અને ભિંટ અત્યંત વિલક્ષણ છે. એટલા માટે સામાન્ય માત્ર ગ્રાહી અવગ્રહ અંદીચો પ્રથમ કહ્યો નથી, પણ ઇંડાદિનેજ કહેલાં છે, બિલયવસ્તુના અવલંબથીજ ઇંડા સમાન છે. “આ સ્થાણુજ છે, પુરૂષ નથી.” ઇત્યાદિ રૂપે અપાય પણ સાદૃશ્યથીજ થાય છે, તેથી ‘ઇંડાદિ’ એમાં કહેલ ‘આદિ’ શબ્દથી તે અપાયઆદિ પણ સમજવા. ૨૯૨

ઇહા વિગેરે ભેદોના વિષયો રૂપ આદિ સમાન છે, તે આ પ્રમાણે છે : ચક્ષુ ઇન્દ્રિયજન્ય ઇહા વિગેરેના રૂપવાળા વિષયો સ્થાણુ-પુરૂષઆદિનો જેમ સમાનધર્મવાળા હોય છે. જેમકે—“શુ” આ સ્થાણુક છે, કે પુરૂષ છે ?” આદિ-શબ્દથી “શુ” આ છીપ છે કે રૂપાનો ટુકડો છે ?” “મૃગજળ છે કે જળ છે-? દોરડું છે કે સર્પ છે ?”-ઇત્યાદિ સમાનધર્મવાળા રૂપ વિષયોજ ચક્ષુજન્ય ઇહા વિગેરેમાં હોય છે.

“આ કુણનો ગંધ છે, કે પન્નનો ? સમચ્છદવૃક્ષનો ગંધ છે કે હસ્તિના મહનો ? કસ્તૂરીનો ગંધ છે કે વનહસ્તિના મહનો ગંધ છે ?”-ઇત્યાદિ બપ્પે વસ્તુઓના ગંધ પ્રાયઃસમાન છે, તેથી એ વિગેરે સમાનગંધના વિષયો ધ્રાણેન્દ્રિયજન્ય ઇહાદિના બાણુવા. રાત્રિએ અંધારામાં જીલ ઉપર મૂકતાં “શુ” આ ‘સંભૂત વાંસકરેલાં છે કે માંસ છે ? ગોળ છે કે ખાંડ છે ? મૂઠ્ઠીકા (ફાળ) છે કે શુષ્કરાબદન (રાચણ) છે ?”-ઇત્યાદિ એ બપ્પે વસ્તુઓના રસ ઘણું કરીને સમાન હોય છે, તેથી સમાન રસવાળા વિષયો રસેન્દ્રિય-જન્ય ઇહાદિના બાણુવા. “શુ” આ સર્પનો સ્પર્શ છે કે કમળનાળના ? સ્ત્રીનો સ્પર્શ છે કે પુરૂષનો ? ઢેકાનો સ્પર્શ છે કે પત્થરનો ?”-ઇત્યાદિ સમાનસ્પર્શવાળા વિષયો સ્પર્શેન્દ્રિયજન્ય ઇહાદિકના છે. ૨૯૩

ઇન્દ્રિયોની પેઠે નોઇન્દ્રિય-મનને પણ અવગ્રહાદિ થાય છે. સ્વપ્નમાં અથવા કમાડ બંધ થવાથી અંધકારવાળા ઓરડામાં ઇન્દ્રિયના વ્યાપારનો અભાવ છતાં પણ મનન કરાતા શબ્દાદિ વિષયોમાં મનને અવગ્રહ-ઇહા-અપાચ-ને ધારણ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે સ્વપ્નમાં મનની વિચારણામાત્રથી સંભળાતા ગીત વિગેરે શબ્દમાં, પ્રથમ સામાન્ય-માત્ર વિચારમાં અવગ્રહ થાય છે, તે પછી “શુ” આ શબ્દ છે કે અશબ્દ છે ?”-ઇત્યાદિ વિચારમાં ઇહા થાય છે, પછી શબ્દનો નિશ્ચય થવાથી અપાચ થાય છે. અને ત્યારબાદ ધારણ થાય છે. એજ પ્રમાણે કોઇ કેવળુ રૂપ જ્ઞેતાં, કપૂરશદિનો ગંધ સુંઘતાં, મોઢ-કાદિકના રસમાં, અને યુવતિના સ્પર્શમાં, તે તે વિચારમાં ઇન્દ્રિયના વ્યાપારવિના પણ કેવળ મનને અવગ્રહાદિ થાય છે. ૨૯૪.

એ અવગ્રહાદિ ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમથી કેમ ન થાય ? અથવા ઇહાદિ ત્રણ, બે કે એકજ કેમ ન હોય ? શા માટે ચાર ભેદ માનવા બેઠાં ? આવી કોઇને શંકા થાય તો તેના સમાધાન માટે આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

उक्मञ्जोऽङ्ककमञ्जो, एगामावेऽवि वा न वक्ष्यस्स ।

જં સઘમાવાહિગમો, તો સઘ્વે નિયમિયક્રમા ય ॥૨૯૫॥

ईहिज्जइ नाऽगहिअं, नज्जइ नाणीहिअं नयाऽनाय ।

ધારિજ્જજં વક્ષ્યું, તેણ કમોઽવગહાઈ ઉ ॥૨૯૬॥

एतो च्चिय ते सज्जे, भवन्ति भिन्ना य णेव समकालं ।

ન વજ્જકમો ય તેસિં, ન અન્નહા નેયસઘમાવો ॥૨૯૭॥

अत्मस्थेऽवाञ्जो च्चिय, कथइ लविसज्जए इमो पुरिसो ।

અન્નત્ય ધારણ ચ્ચિય, પુરોવલક્ષ્ણે દ્વિમં તં તિ ॥૨૯૮॥

उपपलदलस्यवेह त्व, दुन्विभावत्तणेण पडिहाइ ।

સમય વ સુવક્રસવકુલિ, હસણે વિસયાણમુવલક્ષી ॥૨૯૯॥

ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમથી અને એમાંના એકના પણ અભાવે વસ્તુનો યોગ ન થાય તેથી તે સર્વ લેહો માન્યા છે, અને તે નિયમિત ક્રમવાળા જ છે. વસ્તુને અહંણ કર્યા સિવાય ઇંડા થતી નથી. ઇંડા થયા સિવાય અપાય થતો નથી, અને અપાય વિના ધારણ થતી નથી, અને તેથી અવગ્રહાદિનો એ ક્રમ છે. એથી જ તે સર્વ લિપ્ત કાલે થાય છે, સમકાળે થતા નથી, તેમ જ તેમનો વ્યતિક્રમ પણ નથી. (કારણકે) અન્યથા જેયનો સદ્ભાવ ન થાય. અભ્યસ્ત વસ્તુમાં કોઈ વખત અપાય જણાય છે. (જેમકે) “આ પુરૂષ છે” અન્યત્ર પૂરોપલબ્ધ વસ્તુમાં ધારણા પણ થાય છે. (જેમકે) “આ તે જ વસ્તુ છે.” જેમ-ક્રમગત સેંકડોપત્ર વિધતાં, અથવા શુષ્કશબ્દો લક્ષણ કરતાં અન્યથા એકી સાથે વિધયોની ઉપલબ્ધિ જણાય છે. તેમ (કોઈ વખત અપાયનો, અને કોઈ વખત ધારણાની તેમજ કોઈ વખત દુર્લક્ષપણથી તે સાથે બધાની, પણ મતિ જણાય છે.) ૨૯૫-થી-૨૯૯

પશ્ચાત્પૂર્વીએ થવું તે ઉત્ક્રમ અને અવગ્રહાદિક આરંભાથી એકાદિને ઓલંધીને થવું તે આનાત્પૂર્વીએ એટલે વ્યતિક્રમ. એ ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમથી અવગ્રહાદિ થાય તો વસ્તુનું સદ્ભાવ સ્વરૂપ જણાય નહિ, તેમજ જો એ અવગ્રહાદિમાંથી એકનો પણ અભાવ હોય, તો પણ વસ્તુસ્વરૂપનો યોગ થાય નહિ. એ કારણથી અવગ્રહાદિ આરંભે નિયમિત ક્રમસર માન્યા છે. ૨૯૫ અવગ્રહવડે નહિ અહંણ કરાએલી વસ્તુની ઇંડા થતી નથી, કેમકે ઇંડાવિચાર રૂપ છે, અને એ વિચાર વસ્તુ અહંણ કર્યાસિવાય થઈ શકે નહિ, તેથી પ્રથમ અવગ્રહ કહીને પછી ઇંડા કહી છે. એ ઇંડા સિવાય અપાય થતો નથી, કેમકે અપાય નિશ્ચયરૂપ છે, એ નિશ્ચય વિચારપૂર્વક જ થાય છે, તેથી ઇંડા પછી અપાય કહ્યો છે. અપાયવડે નિશ્ચય થયાવિના ધારણા થતી નથી, કેમકે તે ધારણા અર્થોવધારણારૂપ છે, અને એવું અવધારણ થયાવિના ધારણા થતી નથી, કેમકે તે ધારણા કહ્યા પછી ધારણા કહી છે. આ પ્રમાણે અવગ્રહાદિનો નિશ્ચય થયાવિના થાય નહિ, તેથી અપાય કહ્યા પછી ધારણા કહી છે. આ પ્રમાણે અવગ્રહાદિનો નિયમિત ક્રમ જ યોગ્ય છે. પણ ઉત્ક્રમ. (પશ્ચાત્પૂર્વીથી થવું તે) ને વ્યતિક્રમ (અનુક્રમ સિવાય ગમે તેમ થવું તે) યોગ્ય નથી, કેમકે એથી વસ્તુનો યોગ ન થાય. ૨૯૬

અહંણ કર્યાસિવાય ઇંડા નથી થતી, ઇત્યાદિ કહેવાથી અવગ્રહાદિ આરંભાનવા યોગ્ય છે. એમાંના એકનો પણ અભાવ હોય તો મતિજ્ઞાન થાય નહિ. “પ્રથમ અહંણ કર્યું” હોય તો જ ઇંડા થાય” ઇત્યાદિ કહેવાથી અવગ્રહાદિ આરંભે પરસ્પર લિપ્ત છે, એમ જણાવ્યું છે, કેમકે તે ઉત્તરોત્તર લિપ્ત નવિન પચાચેને અહંણ કરે છે. વળી “અહંણ કર્યાસિવાય ઇંડા થતી નથી” એ જ કથનથી અવગ્રહાદિ આરંભ સમકાળે નથી થતા, તેમજ ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમથી પણ નથી થતા, પરંતુ ક્રમસર થાય છે. અને યથોક્ત ધર્મવાળા જ છે. જો તેથી વિપરીત ધર્મવાળા હોય તો જેયનો સદ્ભાવ ન થાય; એટલે કે શબ્દાદિ જેયવસ્તુનો પણ એવો સ્વભાવ નથી. કે જે એ આરંભથી એકાદરહિત અભિન્ન, સમકાળે થનારા અને ઉત્ક્રમ વ્યતિક્રમથી થનારા અવગ્રહાદિવડે જણાય; પરંતુ એ શબ્દાદિ જેયવસ્તુનો પણ એવો જ સ્વભાવ અવસ્થિત છે, કે તે સર્વે લિપ્ત જુદા જુદા કાળે થાય છે, અને

ઉત્ક્રમ-અતિક્રમથી સંહિત અર્થાત્ અવગ્રહાદિ હોય, તોજ તેઓવડે તે સંપૂર્ણ જણાય છે. આ વાત બે કે ઉપરની રહપત્રી ગાથામાં કહી છે, પણ તે સંક્ષિપ્ત હોવાથી અહીં પુનઃ વિસ્તારથી કહી છે. ૨૯૭

પ્રશ્ન :-નિરન્તર પૂર્વે બેએલ હોય, વિચારેલ હોય, અને બોલેલ હોય, એવા બાણીતા વિષયમાં, ફરી કોઇ સ્થળે કોઇ વખતે એ વિષય બેવાથી, અવગ્રહ-ઇંડા છોડીને પ્રથમ અપાયજ થતો સમસ્ત જીવો નિર્વિવાદ અનુભવે છે. જેમકે “આ પુરૂષ છે.” વળી અન્યત્ર કોઇ સ્થળે, પૂર્વોપલબ્ધ સુનિશ્ચિત વસ્તુમાં દેહવાસનાથી, તેની અંદર અવગ્રહ ઇંડા-અપાય ઉદ્ઘાટીને પ્રથમ સ્મૃતિરૂપ ધારણાજ થતી અનુભવાય છે. જેમકે “આ તેજ વસ્તુ છે કે જે મેં પૂર્વે બાણી હતી” આ પ્રમાણે થતું હોય એમ અનુભવાય છે, તો પછી આપ એમ કહો છો કે ઉત્ક્રમ-અતિક્રમવડે, કે ચારમાંથી એકાદનો પણ અભાવ હોય, તો પણ વસ્તુ સ્વરૂપનો બોધ ન થાય, અને ગ્રહણ કયાં સિવાય ઇંડા ન થાય ? ૨૯૮

ઉત્તર :-કોઈ વખત પ્રથમ અપાય જણાય છે, અને કોઈ વખત પ્રથમ ધારણા જણાય છે, એમ જે તું કહે છે તે અયોગ્ય છે. કેમકે જેમ સેંકડો ક્રમગત્ર વિધવામાં કાળ દુર્લભ છે, તેમ અવગ્રહાદિનો કાળ પણ દુર્લભ છે; તેથી તેમ અનુભવાય છે. ઉદાહરણ તરીકે-જેમ કોઈ શક્તિશાળી યુવાનપુરૂષ, ક્રમગત્ર સેંકડો પત્રોને સોય આદિ વડે વિધતાં પોતે એવું માને છે, કે મેં આ બધાં પત્ર એકી સાથે વીંધી નાખ્યાં. પરંતુ ખરી રીતે તો એ દરેક પત્ર લિ-ન લિ-ન કાળેજ લેવાય છે. પણ તે કાળ અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી, લિ-નપણે જણાતો નથી. પરંતુ એમ ન સમજવું કે તેમનો અભાવ છે.

વળી ઇંડાદિ કોઈ સ્થળે સ્પષ્ટ અનુભવાય છે. જ્યાં જ્યાં સ્પષ્ટ અનુભવથી ન જણાય ત્યાં ત્યાં પૂર્વે કહ્યા મુજબ સમજી લેવું કે “ગ્રહણ કયાં સિવાય ઇંડા નથી અને ઇંડા વિના નિર્લક્ષ્ય નથી.” માટે પ્રથમ અપાય અનુભવાય છે, તે આ ક્રમગત્ર વીંધવાના ઉદાહરણથી ભ્રાન્તિ સમજવી. આના સંબંધમાં એક બીજું ઉદાહરણ લઈએ. જેમ કોઈને સુકી અને લાંબી સખ્કુલી-તલસાંકલીતું લક્ષણ કરતાં, તેનો શબ્દ થવાથી શબ્દજ્ઞાન થાય છે, બે સુકી ના હોય તો શબ્દ થાય નહીં, અને તે શબ્દ સાંભળતી વખતેજ બે લાંબી હોવાથી તેનું રૂપ જણાય છે. બે તે ટુંકી હોય તો તેને મુખમાં નાંખી, શબ્દ સાંભળવાની સાથે રૂપ જણાય નહિ, તેથી લાંબી સખ્કુલી કહી છે. એ રૂપ દર્શનની સાથેજ તેનો ગન્ધ-રસ-અને સ્પર્શ પણ અનુભવાય છે. એ પ્રમાણે પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયની ઉપલબ્ધિ એકી સાથે થતી જણાય છે, પણ તે ઉપલબ્ધિ એકી કાલે થતી દેખાય છે, તે સત્ય નથી. કેમકે બધી ઇન્દ્રિયોતું જ્ઞાન એકીસાથે થાય નહિ. મન સાથે બેડાએલ ઇન્દ્રિયજ, પોતાના વિષયતું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી શકે છે, પણ તે વિના નહીં. મન એક ઉપયોગવાળું હોવાથી, સર્વ ઇન્દ્રિયો સાથે એકજ સમયે બેડાતું નથી. તેથી એક કાળે અનેકની સાથે સંયોગ થવો અયોગ્ય છે. પરંતુ મન અતિશીઘ્રગતિવાળું હોવાથી, અને કાળનો લેહ દુર્લભ હોવાથી, સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષયોની ઉપલબ્ધિ એકી સાથે થઈ, એમ ભ્રાન્તિથી એમાં કાળ લેહ જણાતો નથી, તેમ અલ્પસ્થ સ્થાનોમાં અવગ્રહાદિના કાળના સંબંધમાં પણ સમજવું. માટે તે અવગ્રહઆદિમાં ચારે લેહ આવી બંધ છે. તેમ ઉત્ક્રમ વ્યતિક્રમવાળા પણ નથી. શખ્કુલિતું લાંબાપણું ગાથામાં કહ્યું નથી, પણ ઉપલક્ષણથી બાણવું. ૨૯૯.

અહીં સુધી આભિનિબોધિક જ્ઞાનના સંક્ષેપથી ચાર ભેદ કહ્યા, હવે તેના અઠવાવીસ તથા ત્રણસો છત્રીસ ભેદ જણાવે છે.

સોઈંદિયાદમેણ, છન્નિહાડવગહાદઓડમિહિઆ ।

તે હોંતિ ચડવીસ, ચડવિહં વજનોગ્ગહણં ॥૩૦૦॥

અઠાવીસદમેઅં, એયં સુચનિસ્સિય સમાસેણં ।

કેદંતુ વંજનોગ્ગહવજ્જે, છોદ્ધણમેયમ્મિ ॥૩૦૧॥

અસ્સુચનિસ્સિયમેવં, અઠાવીસદવિહંતિ માસતિ ।

જમવગહો દુસેઓડવગહસામણં ઓએકો ॥૩૦૨॥

ચડવદ્ધરિત્તામાવા, જમ્હા ન તમોગ્ગહાદઓ મિન્નં ।

તેનોગ્ગહાદસામણંઓ તયં તમયં ચેવ ॥૩૦૩॥

કિહ પઢિકુવકુડહીણો, જુગ્ગે વિવેણડવગહો ર્હા ।

કિં સુસિલિટ્ઠમવાઓ, દપ્પણસકંતવિંવં તિ ॥૩૦૪॥

જહ ઝગ્ગહાદસામણંઓડવિ સોઈંદિયાદ્ધાં મેઓ ।

તહ ઝગ્ગહાદસામણંઓડવિ તમણિસ્સિયા મિન્નં ॥૩૦૫॥

અદ્ઠાવીસદમેયં, સુચનિસ્સિયમેવ કેવલ તમ્હા ।

જમ્હા તમ્મિ સમત્તે, પુણસ્સુચનિસ્સિયં મણિયં ॥૩૦૬॥

શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના ભેદ છ પ્રકારે અવગ્રહાદિ કહેલ છે તેથી તેના ચોવીસ અને ચાર પ્રકારે વ્યંજનાવગ્રહ કહેલ છે. એમ અઠવાવીસ ભેદ સંક્ષેપથી શ્રુત નિશ્ચિતમતિના છે. કેટલાક વ્યંજનાવગ્રહ સિવાય (ચોવીસભેદોમાં) અશ્રુત નિશ્ચિતના ચાર ભેદ મેળવીને અઠવાવીસ ભેદ કહે છે, તેમાં બે ભેદવાળા અવગ્રહને સામાન્યથી એક અવગ્રહ માનેલ છે. તે વ્યંજન અને અશ્રુતોના અવગ્રહ અવગ્રહાદિ ચારથી વ્યતિરિક્ત ન હોવાથી તે અવગ્રહાદિથીસિન્ન નથી, માટે અવગ્રહાદિ સામાન્યની અપેક્ષાએ તે તદ્ગતજ છે. બીજા કુકડાવિના એક કુકડો કેવી રીતે ચુક્ર કરે ? પ્રતિબિંબ સાથે આવો વિચાર તે અવગ્રહ. ચુક્ર કરાવવા માટે શું ઠીક પડશે ? આ ઇહા. દર્પણમાં સંકાંતબિંબ ઠીક પડશે, આ અપાય. જેમ અવગ્રહાદિ સમાન છતાં પણ શ્રોત્રેન્દ્રિયાદિવડે ભેદ છે. તેમ અવગ્રહાદિ સમાન છતાં તે શ્રુતનિશ્ચિતથી સિન્ન છે. કેવળ શ્રુતશ્રિતજ અઠવાવીસ ભેદ છે, તે પૂર્ણ થયા પછી (આગમમાં) પુનઃ અશ્રુતનિશ્ચિત કહ્યું છે. બહુ-બહુવિધ-ક્ષિપ્ર-અનિશ્ચિત અને અને ધ્રુવ એ છ, તથા તેના પ્રતિપક્ષિ (અબહુઆદિ) વડે ચાર પ્રકારે અવગ્રહાદિ છે. (તેને અઠવાવીસ ભેદ સાથે ગુણવાથી) ત્રણસો છત્રીસ ભેદ થાય છે. ૩૦૦-૩૦૬

શ્રોત્રાદિ પાંચ ઇન્દ્રિયો અને છઠું મન, એ છનાં અવગ્રહઆદિ ચાર ચાર થાય છે, તેથી અવગ્રહાદિ ચારને, એ છની સાથે ગુણવાથી ચોવીસ થયા, અને સ્પર્શન-રસન-ત્રાણ અને શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયથી ચાર પ્રકારે વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે, માટે એ ચાર ભેદ પૂર્વોક્ત ચોવીસની સાથે મેળવતાં સર્વ મળીને અઠવાવીસ ભેદ શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનના છે.

ખીજા આચાર્યો અઠ્યાવીસ લેહ ખીજરીતે ગણાવે છે. ૧ તેઓ આ અઠ્યાવીસ લેહો-માંથી શ્રુતનિશ્ચિતના વ્યંજનાવગ્રના ચાર લેહ બાદ કરીને, બાકી રહેલા ચોવીસ લેહોમાં, ઔત્પત્તિકી, વૈનચિકી, કર્મજ અને પારિણામિકી એ ચાર લેહ બુદ્ધિના છે, તે શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનમાં મેળવીને અઠ્યાવીસ લેહ મતિજ્ઞાન છે એમ કહે છે. આના પુરાવામાં તેઓ એમ કહે છે કે—અહીં રા'પૂર્ણ મતિજ્ઞાનના લેહો કહેવાનો અધિકાર છે, તેમાં બે અશ્રુત-નિશ્ચિત બુદ્ધિ અતુષ્ક ન ગણીએ, તો શ્રુતનિશ્ચિતરૂપ મતિજ્ઞાનના એક સાગનાજ અઠ્યાવીસ લેહ કહ્યા ગણાય, પણ જ્યારે ઉપર શ્રુતનિશ્ચિત અને અશ્રુતનિશ્ચિત મેળવીએ, ત્યારે સ'પૂર્ણ મતિજ્ઞાનના લેહો સિદ્ધ થાય. બે કેવળ, એમજ હોય; તો પછી વ્યંજનાવગ્રહના ચાર લેહ તુ' શુ' કરવું ? એવી કોઈને શંકા થાય, તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે, પૂર્વે વ્યંજનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ એવા બે લેહ અવગ્રહના કહ્યા છે, તે અવગ્રહ અહીં સામાન્યથી એકજ પ્રકારે માનેલ છે. તેમાં વ્યંજનાવગ્રહના ચાર લેહ સમાઈ જાય છે. કેમકે સામાન્યમાં વિશેષનો અન્તર્ભાવ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ 'સેના' કહી, એટલે એમાં હાથીઘોડા વિગેરે આવી ગયા; અને 'વન' કહેવાથી તેમાં ધવ-ખદિરાદિ વૃક્ષો પણ આવી ગયા. તેથી અવગ્રહ-ઇહા-અપાય અને ધારણા, એ ચારે પાંચ ઇન્દ્રિયો તથા મન એ છવડે છ છ પ્રકારે છે. તેથી શ્રુતનિશ્ચિતમતિના ચોવીસલેહ અને અશ્રુતનિશ્ચિતમતિના બુદ્ધિઅતુષ્ક-રૂપ ચાર લેહ એમ સર્વ મળીને મતિજ્ઞાનના અઠ્યાવીસ લેહ છે. ૩૦૦-૩૦૧-૩૦૨

આવી રીતે મતાન્તરથી જણાવેલા અઠ્યાવીસ લેહ યોગ્ય નથી, કેમકે અવગ્રહ-ઇહા અપાયને ધારણા, એ ચાર લેહથી અશ્રુતનિશ્ચિત સિન્ન નથી, તેના બુદ્ધિઅતુષ્કરૂપ ચાર લેહ અવગ્રહાદિના અઠ્યાવીસ લેહમાં સમાઈ જાય છે, તો પછી વ્યંજનાવગ્રહના ચાર લેહ કાઢી નાંખીને ફરીથી પણ અશ્રુતનિશ્ચિતના ચાર લેહ એમાં ઉમેરવા એ ઠીક નહિ. કારણકે જે અઠ્યાવીસ લેહ કહ્યા છે. તે અવગ્રહાદિનાજ કહ્યા છે, અને એ અવગ્રહાદિ બુદ્ધિઅતુષ્કમાં પણ છે. એટલા માટે અવગ્રહઆદિની સાથે અશ્રુતનિશ્ચિત બુદ્ધિઅતુષ્ક, પણ અઠ્યાવીસ લેહમાં આવી જાય છે.

પ્રશ્ન :-ઔત્પત્તિકી વિગેરે બુદ્ધિઅતુષ્કમાં અવગ્રહાદિ કેવી રીતે સંભવે ?

ઉત્તર :-એ સંખંધમાં નટપુત્ર ભરત, શિલા, ઘેડું, કુકડો, તલ, રેતી, હસ્તિ, કુવો, વનખંડ, પાંચસ, આગમન, પાંદડાં, ખીસકોલી અને પાંચ પિતા વિગેરે ઘણા દૃષ્ટાન્ત આગમમાં કહ્યા છે. તેમાંથી એક કુકડાતું ઉદાહરણ ઔત્પત્તિકીબુદ્ધિમાં અવગ્રહાદિ સમજવા માટે લઈએ.

કોઈ રાત્રીએ નટપુત્ર ભરતની બુદ્ધિની પરીક્ષા કરવા કહ્યું કે—આ મારા કુકડાને ખીજા કુકડાવિના એકલાનેજ ચુદ્ધ કરાવ. આ ઉપરથી નટપુત્રે મનમાં વિચાર્યું કે ખીજા કુકડા સિવાય આ એકલો કુકડા કેવી રીતે ચુદ્ધ કરશે ? એમ વિચાર કરતાં મનમાં એકદમ સ્ફૂરી આવ્યું કે પોતાતું પ્રતિબિંબ આગળ બેવાથી અશિમાનવડે આ ચુદ્ધ કરશે. આ પ્રમાણે સામાન્યથી જણ્યું, તે અવગ્રહનામનો મતિનો પહેલો લેહ થયો. તે પછી એવો વિચાર ફરે કે તમાવના પાણીમાં પડેલું પ્રતિબિંબ ચુદ્ધ કરાવવાને ઠીક પડશે, કે દર્પણમાં પડેલું પ્રતિબિંબ ઠીક પડશે ? ઇત્યાદિ બિંબસંખંધી વિચારણા તે ઇહા. એવી ઇહા થયા

૧ ઔત્પત્તિકી આદિ ચાર બુદ્ધિનાં દૃષ્ટાન્તો પરિશિષ્ટમાં જુઓ.

બાદ એવો નિશ્ચય કરે, કે પાણી આદિમાં પડેલું પ્રતિબિંબ ક્ષણેક્ષણે ફર થાય, અને સ્પષ્ટ હોય તેથી યુદ્ધ કરાવવામાં તેવું પ્રતિબિંબ ઠીક નહિ પડે, પણ અરિસામાં પડેલું પ્રતિબિંબ સ્થિર અને સ્પષ્ટ હોવાથી, ચરણાઘાત કરવામાં ઠીક પડશે, માટે તેજ યોગ્ય છે. એ પ્રમાણે બિંબ વિશેષનો નિશ્ચય તે અપાય. આ રીતે બુદ્ધિના બીજ ઉદાહરણોમાં પણ અવગ્રહાદિ વિચારી લેવા.

એ પ્રમાણે બુદ્ધિચતુષ્કમાં પણ અવગ્રહાદિ છે. તેથી શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનના અવગ્રહાદિ અઠ્યાવીસ લેદોમાં બુદ્ધિચતુષ્ક અવગ્રહઆદિવાળા હોવાથી અન્તર્ભાવ થાય છે. માટે અઠ્યાવીસ લેદોમાંથી વ્યંજનગ્રહ ચતુષ્ક ફર કરીને બુદ્ધિચતુષ્કને ફરી ઉમેરવું, એ ઠીક નથી. ૩૦૪

પ્રશ્ન :-એ એ પ્રમાણે અવગ્રહાદિની સમાનતાથી, શ્રુતનિશ્ચિતના અવગ્રહાદિમાં અશ્રુતનિશ્ચિત અન્તર્ભાવ પામે છે, તો પછી આગમમાં આલિનિયોધિકજ્ઞાનના બે લેદ કહ્યા છે, તે કેવી રીતે ઘટશે ?

ઉત્તર :-જેમ શ્રોત્રેન્દ્રિયના અર્થાવગ્રહ વિગેરે, દ્રાણેન્દ્રિયના અર્થાવગ્રહ વિગેરે, મનના અર્થાવગ્રહ વિગેરે, ઇત્યાદિ જેમ અવગ્રહાદિના લેદ છે, તેમ અહીં પણ અવગ્રહાદિપણું સમાન હતાં, અશ્રુતનિશ્ચિત શ્રુતનિશ્ચિતથી સિન્ન છે મતલબ કે મતિજ્ઞાનના અઠ્યાવીસ લેદના વિચારમાં, અવગ્રહાદિ સામાન્યધર્મની અપેક્ષાએ, અશ્રુતનિશ્ચિતનો શ્રુતનિશ્ચિતમાં અન્તર્ભાવ થાય છે, અને શ્રુતનિશ્ચિત અશ્રુતનિશ્ચિતના વિચારમાં વિશિષ્ટધર્મની અપેક્ષાએ શ્રુતનિશ્ચિતથી અશ્રુતનિશ્ચિત સિન્ન મનાય છે. આ પ્રમાણે માનવાથી આગમમાં કહેલો તેઓનો લેદ કાયમ કહે છે.

પરસ્પર વિરોધી વસ્તુઓથી સિન્ન અને અસિન્ન કેવી રીતે થાય ? એવી શંકા ન કરવી, કારણ કે બે એકજ ધર્મવડે લેદ અને અલેદ માનવામાં આવે તો વિરોધ થાય, પણ સિન્ન ધર્મથી લેદ અને અલેદ માનવાથી વિરોધ ન થાય. જગતમાં એવી કઈ વસ્તુ છે કે જેના અન્યવસ્તુથી લેદ અને અલેદ ન થાય ? ઘટાદિવસ્તુ ઘટાદિપણે સમાન હોવાથી, પરસ્પર અલેદવાળી છે. તો પણ સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળાદિપણે તો સિન્ન છે. આ સંબંધમાં અહીં ઘણું કહેવા જેવું છે, પણ અંથ વિસ્તારના લયથી નથી કહેતા વિશેષ બાણવાની ઇચ્છાવાળાએ અનેકાન્તજયપતાકાદિ અંથમાંથી બેઈ લેવું. ૩૦૫

પ્રશ્ન :-એવા કદમાં ઉતરવાનું શું પ્રયોજન છે ? પૂર્વે મન્તાતરથી શ્રુતનિશ્ચિત અશ્રુતનિશ્ચિત લેદ માની સમસ્ત મતિજ્ઞાનના અઠ્યાવીસ લેદ કહ્યા છે તેજ સુખાકારી લાગે છે.

ઉત્તર :-એ પ્રમાણે માનવું તે સિદ્ધાન્તના અસિપ્રાયથી ઉલટું છે. કેમકે અવગ્રહાદિની સમાનતાથી અશ્રુતનિશ્ચિતનો શ્રુતનિશ્ચિતમાં અન્તર્ભાવ કરીને કેવળ શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનજ અઠ્યાવીસ લેદે કહેવું ઉચિત છે, પણ વ્યંજનાવગ્રહ ફર કરીને શ્રુતનિશ્ચિત-અશ્રુતનિશ્ચિત મેળવીને અઠ્યાવીસ લેદ કરવા તે ઉચિત નથી; કારણકે આગમમાં લેદ-પૂર્વકે શ્રુતનિશ્ચિત કહીને પછીથીજ અશ્રુતનિશ્ચિત કહ્યું છે, તેથી કેવી રીતે તેના તેમાં પ્રક્ષેપ કરાય ? આગમના અસિપ્રાયે શ્રુતનિશ્ચિતમતિનાજ અઠ્યાવીસ લેદ છે. માટે બીજા આચાર્યોનું આજ્ઞાન યોગ્ય નથી.

એ પ્રમાણે ૩૦૩ મી ગાથાનું વ્યાખ્યાન ટીકાકારે મૂળ ટીકાના અભિપ્રાયે કહ્યું. બીજાએ એ ગાથાનું વ્યાખ્યા બીજી રીતે કરે છે, પણ તેમના અભિપ્રાય બંધીર હોવાથી ટીકાકાર મલધારીમહારાજે તદ્દનુસાર વ્યાખ્યાત નથી કર્યું, તેથી અમે પણ તેમાંનું કંઈ લખી શકતા નથી. ૩૦૬

અહીં સુધી મતિજ્ઞાનના અઠ્યાવીસ લેદો જે રીતે થાય છે, તે બતાવીને હવે બીજી રીતે તેના ઘણા લેદો થાય છે તે કહીએ છીએ.

જં બહુ-બહુવિદ્-સિપ્પા-ડનિસ્સય-નિચ્છય-ધુવેયરવિમિન્ના ।

પુણ્ણમહાદઓ, તો તં છત્તીસતિસયમેયં ॥૩૦૭॥

બહુ બહુવિધ-ક્ષિપ્ર-નિશ્ચિત, નિશ્ચિત અને ધ્રુવ એ છ લેદો છે. તથા તેના પ્રતિપક્ષિ અબહુ-અબહુવિધ અક્ષિપ્ર-અનિશ્ચિત-અનિશ્ચિત અને અધ્રુવ. એ છ મળી બાર પ્રકારે દરેક અવગ્રહાદિ છે. એ બારે પ્રકારને મતિજ્ઞાનના અઠ્યાવીસ લેદ સાથે શુણ્ણવાથી ત્રણસોછત્રીસ લેદ થાય. શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોવડે કોઈ બહુ અહણુ કરે, કોઈ અલ્પ અહણુ કરે, કોઈ બહુ પ્રકારે અહણુ કરે, કોઈ થોડા પ્રકારે અહણુ કરે. એ પ્રમાણે ધ્રુવ-અધ્રુવ સુધી કહેવું, જેમ અવગ્રહમાં લેદો થાય છે તે પ્રમાણે ઇહા-અપાચ ને ધારણના દરેક લેદોમાં પણ એ બાર બાર લેદ થોજવા. એથી મતિજ્ઞાનના અઠ્યાવીસ લેદોને બારે શુણ્ણતાં ત્રણસોછત્રીસ લેદો થાય છે. ૩૦૭

હવે શબ્દરૂપ વિપયની અપેક્ષાએ બહુઆદિ અર્થની વ્યાખ્યા કરે છે.

નાનાસદ્સમૂહં, વહું પિહં મુણ્ણ મિન્નજાર્ઘયં ।

બહુવિદ્મળેગમેયં, દ્વેકેકં નિદ્ધ-મહુરાઈ ॥૩૦૮॥

સિપ્પમચ્ચિરેણ તં ચિય, સરુવઓ જં અનિસ્સયમલિજ્ઞં ।

નિચ્છયમસંસયં જં, ધ્રુવમચ્ચંતં ન ડ કયાઈ ॥૩૦૯॥

એતો ચ્ચિય પઢિવક્કલં, સાહિજ્જા, નિસ્સય વિસેસો વા ।

પરધમ્મેહિ વિમિસં, નિસ્સયમવિણિસ્સયં દ્વયં ॥૩૧૦॥

ળવં વજ્જ-ઠમંતરનિમિત્તવજ્જિતઓ મહ્વત્તં ।

કિંચિમેત્તવિસેસેણ, મિજ્જમાળં પુણોડ્ણંતં ॥૩૧૧॥

વિવિધપ્રકારના શબ્દસમૂહને પૃથકપૃથક સિન્નભૂતિપણે બાણે તે બહુ. દરેકને સ્વરૂપથી અનેક લેદે બાણે તે બહુવિધ. શીઘ્રબાણે તે ક્ષિપ્ર. તેનેજ સિંગ રહિત સ્વરૂપથી બાણે તે અનિશ્ચિત. સંશયરહિત બાણે તે નિશ્ચિત, અને નિરન્તર બાણે તે ધ્રુવ, પણ કદાચિત બાણે એમ નહિ. એ બહુઆદિના પ્રતિપક્ષભૂત અબહુઆદિ (એથી વિપરીતપણે) સાધી લેવા. પણ નિશ્ચિત-અનિશ્ચિતમાં તફાવત છે. પરધર્મોવડે વિમિશ્ર તે નિશ્ચિત, અને અવિમિશ્ર તે અનિશ્ચિત. એ પ્રમાણે ગાદ્ય અને અલ્પચન્તરનિમિત્તની વિચિત્રતાથી મતિજ્ઞાનના ઘણા લેદ છે. વળી કિંચિન્માત્ર વિશેષથી લેદ પામતું મતિજ્ઞાન અનન્તલેદવાળું પણ છે. ૩૦૮-૩૧૧.

સાંસળી શકાય એવા યોગ્યસ્થળે વાજિંત્રોના સમૂહ એકીસાથે વાગવાથી કોઈ શ્રોતા તે વાજિંત્રોના સમૂહના શબ્દને જાણે છે. જેમકે નગારૂં, હક્કા, શંખ, ભેરી વિગેરેના વિવિધ શબ્દો સાંસળીને ક્ષયોપશમ વિશેષથી અવગ્રહાદિવડે સિન્ન સિન્ન જાતિના શબ્દો જાણે. એટલેકે (૧) આટલા ભેરીના શબ્દો છે આટલા સાણકના શબ્દો છે અને આટલા શંખ-પડલ વિગેરેના શબ્દો છે એ પ્રમાણે વિવિધ શબ્દસમૂહને સિન્ન સિન્ન જાતિપણે જાણે તે બહુ. (૨) કોઈ વ્યક્તિ અલ્પક્ષયોપશમથી સામાન્યપણે વિવિધ વાજિંત્રોના આ શબ્દો છે એટલું જ માત્ર જાણે તે અબહુ (૩) કોઈ શ્રોતા ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાથી દરેક શંખ-ભેરી આદિના શબ્દોને સ્નિગ્ધ-મધુર-ચુવાન વૃદ્ધાદિજન્ય વિગેરે ઘણાધર્મો સહિત જાણે તે બહુવિધ. (૪) કોઈ શ્રોતા સ્નિગ્ધ-મધુરાદિ થોડા ધર્મવાળા સિન્ન જાતિય વિવિધ શબ્દોનો સમૂહ છે, એમ જાણે તે અબહુવિધ. (૫) લાંબો વિચાર કયાં સિવાય શીઘ્ર જાણે તે સિષ્ટ. (૬) લાંબો વિચાર કરીને જાણે તે અસિષ્ટ. (૭) કોઈ શ્રોતા લિંગના સંબંધવિના શબ્દસમૂહને સ્વરૂપથી જ જાણે, જેમકે તેવા પ્રકારની ધ્વની જાણાય છે. માટે અહીં દેવાલય છે એ પ્રકારે લિંગનિશ્ચય કયાં વગર સ્વરૂપથી જ જાણે તે અનિશ્ચિત. (૮) કોઈ લિંગની નિશ્ચય જાણે તે નિશ્ચિત. (૯) આ આમ જ છે. એમ સંશયરહિત જાણે તે નિશ્ચિત. (૧૦) આ અમુક આમ હશે કે અન્યથા હશે ? એમ સંદેહ યુક્ત જાણે તે અનિશ્ચિત. (૧૧) એક વખત બહુઆદિરૂપે જેવું જાણ્યું હોય, તેવું જ હંમેશાં જાણે તે ક્રુવ કહેવાય. (૧૨) અને કોઈ વ્યક્તિ કોઈવખત બહુઆદિરૂપે જાણે કોઈવખત અબહુ આદિરૂપે જાણે તે અક્રુવ કહેવાય છે. ૨૦૮-૩૦૬.

એ પ્રમાણે બહુઆદિ બાર ભેદોની વ્યાખ્યા છે, તેમાંના નિશ્ચિત-અનિશ્ચિતનો અર્થ ખીલ રીતે પણ થાય છે. જેમકે અધ્યાદિના પર ધર્મોવડે મિશ્ર, ગાય આદિ વસ્તુ ગ્રહણ કરતાં નિશ્ચિત થાય છે. અર્થાત્ ગાયને અધરૂપે ગ્રહણ કરતાં, જે વિપરીત ઉપલબ્ધિ થાય, તે નિશ્ચિત કહેવાય છે, તથા પરધર્મોવડે મિશ્ર વસ્તુને ગ્રહણ ન કરે, પરન્તુ ચથાવસ્થિત-પણે, એટલે કે ગાય આદિને ગાય આદિપણે જ, ગ્રહણ કરતાં જે અવિપરીત ઉપલબ્ધિ થાય, તે અનિશ્ચિત કહેવાય છે.

પ્રશ્ન :-બહુ-બહુવિધાદિ જ્ઞાનના વિશેષણો, સ્પષ્ટ અર્થ ગ્રહણ કરનારા અપાયાદિમાં ભલે હો; પરન્તુ વ્યંજનાવગ્રહ અને નિશ્ચયિક અર્થોવગ્રહમાં એ કેવી રીતે સંભવે ? કારણકે સામાન્ય-અનિર્દેશ્યસ્વરૂપ, નામાદિ કલ્પનારહિત નિશ્ચયિક અર્થોવગ્રહમાં, શબ્દાદિ વિશેષમાત્રનું પણ ગ્રહણ નથી થતું. તો પછી ઉપરોક્ત બહુઆદિ જ્ઞાનનો સંભવ કેવીરીતે હોઈ શકે ? તથા વ્યવહારિક અર્થોવગ્રહ વિશેષગ્રાહી છે, તેથી તેમાં એ વિશેષણો ઘટે છે એમ કહેતા હો, તો ભલે એમ હો, પણ અઠયાવીસ ભેદમાંના વ્યંજનાવગ્રહને એ વિશેષ કેમ ઘટી શકે ? નજ ઘટી શકે. કેમકે વ્યંજનાવગ્રહમાં સામાન્ય અર્થનું પણ ગ્રહણ નથી થતું, તો પછી બહુઆદિજ્ઞાન તો કયાંથી જાય ?

ઉત્તર :-વ્યંજનાવગ્રહ વિગેરે અપાય આદિનાં કારણ છે, એટલે કે વ્યંજનાવગ્રહાદિ વિના અપાયાદિ નથી થતા. તેથી અપાયાદિગત બહુઆદિ જ્ઞાન અપાય વિગેરેના કારણ-ભૂત વ્યંજનાવગ્રહ વિગેરેમાં યોગ્યતાપણે માનેલ છે, કેમકે સર્વથા અવિશિષ્ટ કારણથી

વિશિષ્ટકાર્ય ઉત્પન્ન થાય નહિ, જો એમ ન હોય તો કોદર વિગેરેના બીજીથી હાંગર આદિની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ, પણ થતું નથી. માટે જેવું કારણ હોય તેવું જ કાર્ય થાય. ૩૧૦

પ્રકાશ-વિષય વિગેરે મતિજ્ઞાનના બાહ્યનિમિત્ત છે, એમ વિષયાદિનાં સ્પષ્ટ અવ્યક્ત-મધ્યમ-અદ્ય-મહત્-નજીક દૂર આદિ ભેદોથી બાહ્યનિમિત્તની વિચિત્રતા છે. આવરણને ક્ષયોપશમ-ઉપયોગ-અને ઉપકરણેન્દ્રિય એ અભ્યન્તર નિમિત્ત છે. તેના પણ શુદ્ધ-અશુદ્ધ-મધ્યમાદિ ભેદોથી અભ્યન્તરનિમિત્તની વિચિત્રતા છે. એ ઉભય નિમિત્તની વિચિત્રતાથી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મતિજ્ઞાનના ઘણા ભેદ કહ્યા છે. એજ મતિજ્ઞાન અવ્યક્ત બે નિમિત્તના ક્રિયિન્માત્ર ભેદથી અનન્તભેદવાળું પણ કહેવાય છે. કેમકે સામાન્યથી મતિજ્ઞાનવાળા જીવો અનન્તા છે, તેમના ક્ષયોપશમના ભેદે મતિજ્ઞાનનો પણ તેટલાજ ભેદો થાય છે. ૩૧૧.

પ્રશ્ન :-સંશયઆદિની જેમ, અવગ્રહઆદિમાં સ્પષ્ટઅર્થનું જ્ઞાન નથી થતું, તેથી તે જ્ઞાનરૂપ ન જણાતા હોવાથી, અવગ્રહઆદિ મતિજ્ઞાનના ભેદ કેવી રીતે હોઈ શકે ?

ઉત્તર :-તારી તે માન્યતા અયોગ્ય છે, કારણકે અવગ્રહમાં જ્ઞાન થાય છે.

इह संसयादणंतवभावोऽवगहादयो नाणं ।

અણુમાણમિવાહ, ન સંસયહસન્માવઓ તેસું ॥૩૧૨॥

નનુ સંદિદ્ધે સંસય—વિવજ્જયા સંસઓહવેહાવિ ।

વચ્ચાસો વા નિસ્સિયમવગહોઽણ્ઞવસિયં તુ ॥૩૧૩॥

इह सज्जमोगहाईण, संसयाइत्तणं तहवि नाम ।

અવસુવગંતું મળ્લહ, નાણ ચિય સંસયાઈયા ॥૩૧૪॥

वत्थुस्स देसगमगतत्तमावओ परमतप्पमाणं व ।

કિહ વત્થુદેસવિણ્ણાણહેયવો, સુણસુ તં વોચ્છં ॥૩૧૫॥

इह वत्थुमत्थ—वयणाइपज्जयाणत्तसच्चिस्पन्नं ।

તસેગદેસવિચ્છેયકારિણો સંસયાઈયા ॥૩૧૬॥

અહીં સંશયઆદિથી ભિન્ન એવા અવગ્રહઆદિ અનુમાનની જેમ જ્ઞાન છે ? ના. તેમાં સંશયઆદિ હોવાથી તે જ્ઞાન નથી. સંદેહમાં સંશય અને વિપર્યોસ છે, ઇહા પણ સંશયરૂપ છે. અથવા નિશ્ચિત એ વિપર્યોસરૂપ છે, અને અવગ્રહ અનધ્યવસાયરૂપ છે. અહીં અવગ્રહાદિમાં સંશયાદિપણું સિદ્ધ કરવાનું છે તોપણ દલીલ ખાતર, સંશયાદિ જ્ઞાનજ છે એમ અમે કહીએ છીએ. બીજાઓએ માનેલા પ્રમાણની પેઠે (સંશયઆદિ) વસ્તુના એક દેશને જણાવનાર હોવાથી જ્ઞાન છે. તે કેવી રીતે વસ્તુના એક દેશના વિજ્ઞાનના હેતુઓ છે ? સાંભળ, તે કહીએ છીએ. અહીં બે કોઈ વસ્તુ છે, તે બંને અર્થ અને વ્યત્તાદિના અનન્તપર્યોયરૂપ શક્તિયુક્ત છે. તે વસ્તુના એક દેશને ગ્રહણ કરનારા સંશયાદિ છે, ૩૧૨-૩૧૬.

સંશય-વિપર્યય અને અનધ્યવસાયથી અવગ્રહઆદિ ભિન્ન હોવાથી, અનુમાનની જેમ જ્ઞાનરૂપ છે. આ હેતુમાં સંશયઆદિરૂપ નહિ એવા ગન્ધાદિ પુદ્ગળદ્રવ્ય સાથે

અસંગતિ હોવાથી, આત્મધર્મ છતે સંશયાદિથી અલગ રીતે થનારા અવગ્રહાદિ જ્ઞાનરૂપ છે, એમ સમજવું.

પ્રશ્ન :-વિશેષણપૂર્વક હેતુ હોવાથી તેમાં અનેકાન્તિક દોષ નહિ આવે, પણ અસિદ્ધતાદોષ તો નિવારી નહિ શકાય. કેમકે સંશયઆદિના સદ્ભાવથી અવગ્રહઆદિ સંશયરૂપ છે, અને તે સંશયાદિથી અલગ થાય છે, માટે આપે કહેલો હેતુ અસિદ્ધ છે. ૩૧૨.

વળી પૂર્વે ૩૦૯ મી ગાથામાં આપે કહ્યું છે કે “સંશયરહિત જાણે તે નિશ્ચિત” અને “સંદિગ્ધ જાણે તે અનિશ્ચિત” ત્યાં સંદિગ્ધજ્ઞાન થવાથી, તે જ્ઞાન સ્પષ્ટ સંશયરૂપ છે, બધા સંશય હોય, ત્યાં તે સંદેહવાળાને કોઈવળત વિપર્યય પણ થાય, માટે ઉપરોક્ત હેતુમાં સંશય અને વિપર્યય દૂર કરી શકાય એમ નથી. અથવા ઉત્તરભેદરૂપ સંદિગ્ધજ્ઞાનમાં દૂષણ આવે છે એટલું નહિ, પણ મૂળભેદરૂપ બે ઇંડા છે, તે પણ સંશયરૂપ છે. જો એને નિશ્ચયરૂપ માનવામાં આવે તો તે અપાય થાય. વળી ૩૧૦મી ગાથામાં આપે કહ્યું કે “પરધર્મવડે મિશ્ર જાણે તે નિશ્ચિત” એ નિશ્ચિતજ્ઞાન પણ ગાયઆદિને અશ્વઆદિ રૂપે ગ્રહણ કરતાં વિપર્યાસરૂપ છે. અન્ય વસ્તુ અન્યરૂપે ગ્રહણ કરવી, તે વિપર્યાસ કહેવાય છે. તથા નૈશ્વર્યિક અર્થોવગ્રહરૂપ અવગ્રહ અનિર્દેશ્ય સામાન્યમાત્ર ગ્રાહી હોવાથી, અન્યવસાયરૂપ છે કેમકે એમાં કોઈપણ અર્થસંબંધી નિશ્ચય નથી થતો. એ પ્રમાણે અવગ્રહ વિગેરે સંશયઆદિરૂપ હોવાથી, જ્ઞાનસ્વરૂપ નથી, અને જ્ઞાનસ્વરૂપ ન હોવાથી એ મતિજ્ઞાનના ભેદો નથી, જો તેમને મતિજ્ઞાનના ભેદો માનીએ, તો તેમાં સેકડો દોષો પ્રાપ્ત થશે. ૩૧૩.

ઉત્તર :-સંદિગ્ધ એટલે વસ્તુ નહિ જણાવાથી અને વિપર્યય થવાથી, ત્યાં સંશયવિપર્યય થાય. એમ નહીં પણ સત્ય નિશ્ચય થવા છતાં પણ તે જ્ઞાનમાં તથાવિધક્ષેપપશમની વિચિત્રતાથી મનમાં કંઈક અલ્પશંકા રહે તે. એમકે—“ભરાખર નથી જાણતો, આ એમ હશે કે અન્યથા હશે ?” એટલી અલ્પશંકામાત્રથી, એ જ્ઞાનને અજ્ઞાન કહેવું યોગ્ય નથી, કેમકે એથી વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થાય છે. ધૂમ અને વાદળો આદિથી અગ્નિ અને જલઆદિનો નિશ્ચય થવા છતાં, સુખેશી તે નિર્બુધ જણાવતાં બધા પ્રમાતાઓને રહેજ શંકા રહે છે, આથી તેઓ નિશ્ચિત વસ્તુ નથી જાણતા એમ ન કહેવાય, એમને એ જ્ઞાનમાં કયાંઈપણ સંશય કે વિપર્યય નથી જણાતા.

વળી “ઇંડા પણ સંશયરૂપ છે.” એ કથન પણ યોગ્ય નથી કારણ કે “શુ” આ સ્થાણુ છે કે પુરૂષ છે ?” એવા પ્રકારનાં સંશયને ઇંડા નથી માનેલ, પરંતુ જે બોધપછી તરતજ અવશ્ય નિશ્ચય થાય છે, તથા અન્વયધર્મના સંભવ અને વ્યતિરેકધર્મના ત્યાગથી સન્નિપ્ત થયેલા બોધને ઇંડા માનેલ છે. એ પ્રમાણે પૂર્વે ઘણીવાર કહેલું છે. આવો બોધ નિશ્ચયાભિમુખ હોવાથી સંશય નથી, તેમજ નિશ્ચયની સમીપ હોવાથી નિશ્ચયરૂપ પણ નથી. નિશ્ચય સિવાય અન્ય સર્વ સંશયરૂપ હોવાથી ‘અજ્ઞાન’ છે. એમ કહેવાથી નિશ્ચયના ઉત્પત્તિક્ષણને પણ અજ્ઞાન કહેવું પડશે. તેમ થવાથી નિશ્ચય પણ અજ્ઞાન બનશે. અવિશિષ્ટ કારણથી વિશિષ્ટ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય નહિ. અહીં નિશ્ચય ઉપાદાન ક્ષણ કારણ છે, અને નિશ્ચયરૂપ કાર્ય છે, માટે અજ્ઞાનરૂપ નિશ્ચયઉપાદાનક્ષણથી, જ્ઞાનરૂપ નિશ્ચય ઉત્પન્ન ન થાય. “નિશ્ચિતજ્ઞાન તે વિપર્યાસરૂપ છે.” એમ કહેવું પણ અયોગ્ય છે. કારણ કે

લિંગઆશ્રિતજ્ઞાન તે નિશ્ચિતજ્ઞાન, એવો અર્થ કરીએ તો, એ દોષ ઘટતો જ નથી, અને પર-ધર્મવડે મિશ્રજ્ઞાન તે નિશ્ચિતજ્ઞાન, એવો અર્થ કરીએ, ત્યારે તો ખીલ રીતે માત્ર વ્યાખ્યા જ કરી છે. એ વ્યાખ્યાથી તે જ્ઞાનમાં પરધર્મોની શંકામાત્ર જણાવી છે, તેવા ધર્મોનો તેમાં નિર્લય છે, એમ નથી કહ્યું, જેમકે “અહીં” ગાય છે, પણ અથ જોવી જણાય છે.” આટલા કારણથી જ આ વિપરીત ઉપલબ્ધિ જાણવી. સર્વથા વિપરીતધર્મના નિશ્ચયથી વિપરીત ઉપલબ્ધિ ન જાણવી. કેમકે સર્વથા વિપરીત ઉપલબ્ધિ માનવાથી ત્યા અર્થ-આદિ હોવા ભેદ્ય, આથી એમ ન કહેવું કે એમ હોય તો નિશ્ચિતનો અનિશ્ચિતથી ભેદ નથી; કેમકે ત્યાં પરધર્મની નિશ્ચિતતાનો અભાવ હોવાથી, વિવક્ષિત વસ્તુના અભા-વથી શંકામાત્રજ છે. વસ્તુ પ્રાપ્તિમાં વિમ્બના અભાવે વિપર્યય ધર્મની શંકામાત્રથી પણ અજ્ઞાનતા ન કહેવાય. “અવગ્રહ અનધ્યવસાયરૂપ છે” એ કથન પણ અયોગ્ય છે, કારણકે અવગ્રહમાં, સાક્ષાત્ અધ્યવસાય (નિશ્ચય) નથી, પણ યોગ્યતાથી છે. જો એમ ન હોય તો અવગ્રહના કાર્યભૂત અપાયઆદિમાં એ અધ્યવસાય અથવા નિશ્ચય થાય છે, તે ન થવા ભેદ્ય. અતિ ઉન્મત્ત અને મૂઝા પામેલાતું જ્ઞાન જ અનધ્યવસાયરૂપ કહેવાય. ત્યાં યોગ્યતાથી પણ અધ્યવસાય કહી શકાય નહીં. કેમકે અવગ્રહના કાર્યભૂત અપાયઆદિના અધ્યવસાયતું ત્યાં લક્ષણજ નથી.

એ રીતે અવગ્રહઆદિમાં સંશયઆદિ ન હોવા છતાં માનીએ તોપણ સંશય-વિપર્યય ને અનધ્યવસાય એ જ્ઞાનજ છે, તેથી અવગ્રહઆદિમાં સંશયઆદિ હોવા છતાં પણ, મતિ-જ્ઞાન રૂપે માનવામાં વિરોધ આવતો નથી. કારણ કે “ધ્વજિત વસ્તુ જણાવનાર હોય તે જ્ઞાન, અને તે સિવાયનું અજ્ઞાન.” એ પ્રમાણે પ્રમાણ-અપ્રમાણભૂત જ્ઞાન-અજ્ઞાનનો વિચાર કરવા અમે તૈયાર નથી; પરંતુ “જે વડે કંઈપણ જણાય તે સમ્યક્દષ્ટિ સંબંધી જ્ઞાન છે” એટલું જ માત્ર અમે કહીએ છીએ. તદ્દનુસાર વસ્તુનું જ્ઞાનમાત્ર તો સંશયઆદિમાં પણ હોય છે, એટલે તેનામાં સમ્યક્દષ્ટિ સંબંધી જ્ઞાનની હાની નથી. ૩૧૪

સ્વપર્યાયોવડે અનન્તધર્મયુક્ત ગાય આદિ વસ્તુના એક દેશને જણાવનાર હોવાથી સંશયઆદિ. ખીલતોએ એ માનેલા નિશ્ચયજ્ઞાનરૂપ પ્રમાણની પેઠે જ્ઞાનરૂપજ છે.

પ્રશ્ન :-આ વાત અસિદ્ધ છે, કારણ કે વસ્તુના એક દેશના જ્ઞાનનું કારણ સંશયઆદિ, કેવી રીતે બની શકે ? કારણકે અંશરહિત વસ્તુમાં દેશનોજ અભાવ છે, તોપણી તે સંશયઆદિ એક દેશગ્રાહી કેમ કહી શકાય ?

ઉત્તર :-ઘટાદિવસ્તુ માટીથી બનેલ, પહોળી, ગોળ, લાંબો કાંઠેલો ઇત્યાદિ અર્થરૂપ પર્યાયો અનન્તા છે; તથા ઘટ, કુટ, કુંભ, કળશ વિગેરે વચનરૂપ પર્યાયો પણ અનન્તા છે, તેમજ આદિશબ્દથી પરવ્યાવૃત્તિરૂપ પર્યાયો પણ અનન્તા છે. એ અર્થપર્યાય અને વચના-દિપર્યાયરૂપ વસ્તુ અનન્ત શક્તિયુક્ત છે, તેવી વસ્તુના એક દેશને ગ્રહણ કરનારા હોવાથી સંશયઆદિ જ્ઞાનરૂપ છે વસ્તુને અમે નિરંશ નથી માનતા, પણ ઉપર કહ્યા મુજબ અનન્ત ધર્મયુક્ત માનીએ છીએ, તેથી વસ્તુના અનન્ત દેશો છે. તેમાંથી એક દેશને સંશયઆદિ ગ્રહણ કરે છે, તેથી તે જ્ઞાનરૂપ છે. જો એ સંશયઆદિ કંઈપણ ગ્રહણ ન કરતા હોય, તો તે ઉપત્તજ ન થાય. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થયું કે “જે વડે જણાય તે જ્ઞાન” એ ય્યુત્પત્તિથી સંશયઆદિ જ્ઞાન છે. ૩૧૬

સમસ્ત વસ્તુસ્વરૂપને ગ્રહણ કરનાર હોય તે જ જ્ઞાન છે, એક દેશને ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાન નથી. એ કથન અયોગ્ય છે, કારણકે—

અહવા ન સર્વધર્માવમાસ્યા તો ન નાણમિદ્દં તે ।

નળુ નિન્નઓઽવિ તદ્દેસમેત્તમાહિ તિ અન્નાણ ॥૩૧૭॥

જદ્દ એવં તેણ તુહં, અન્નાણી નત્થિ કોદ્દ સંસારે ।

મિચ્છદ્દિદ્દીણં તે, અન્નાણં નાણમિયરેસિ ॥૩૧૮॥

સદસદવિસેસણાઓ, ભવહેઠ્ઠ જહિચ્છિઓવલ્લમાઓ ।

નાણફલામાવાઓ, મિચ્છદ્દિદ્દિઠસ્સ અણ્ણાણં ॥૩૧૯॥

એગં જાણં સર્વં, જાણદ્દ સર્વં ચ જાણમેગં તિ ।

દ્દય સર્વમયં સર્વં સમ્મદ્દિદ્દિઠસ્સ જં વત્થુ ॥૩૨૦॥

જે સંસારાદિગમ્મા, ધમ્મા વત્થુરસ તેઽવિ પજ્ઞાયા ।

તદ્દહિગમ્માત્તણઓ, તે નાણ ચિય સંસારીયા ॥૩૨૧॥

અથવા તે સર્વ ધર્મને જણાવનાર ન હોવાથી તે જ્ઞાનરૂપ નથી. જો એમ હોય તો નિર્ણય પણ અજ્ઞાન થાય, (કેમકે તે) તેના એક દેશનેજ ગ્રહણ કરે છે. શંકા-જો એમ હોય તો, તમારા મતે કોઈપણ સંસારી અજ્ઞાની નહીં થાય, ઉત્તર-મિથ્યાદષ્ટિને અજ્ઞાન છે અને સમ્યક્દષ્ટિને જ્ઞાન છે. સદ્-અસદના અવિશેષપણાથી, ભવહેતુકપણાથી, ચક્રસ્થાએ, ઉપલબ્ધ થતી હોવાથી, અને જ્ઞાનના વિરતિરૂપ રૂળનેા અભાવ હોવાથી, મિથ્યાદષ્ટિતુ' (જ્ઞાન) અજ્ઞાનરૂપ છે. સમ્યક્દષ્ટિ એક વસ્તુને જાણતાં સર્વ વસ્તુ જાણે છે, અને સર્વ વસ્તુ જાણતાં એકને જાણે છે, એમ તેને સર્વ વસ્તુ સર્વમય છે, એવો ખાધ છે (તેથી તેને જ્ઞાન છે) જે સંશયાદિગમ્ય ધર્મો છે, તે વસ્તુના પર્ચાણો છે, તેને જાણનાર સંશયાદિ છે, માટે તે પણ જ્ઞાન છે. ૩૧૭-થી-૩૨૧

સંશયાદિ ગાય વિગેરે વસ્તુના સર્વ ધર્મને ગ્રહણ કરતા નથી, માટે તે જ્ઞાનરૂપ નથી, પણ જે સંપૂર્ણ વસ્તુસ્વરૂપને ગ્રહણ કરે, તેજ જ્ઞાનરૂપ છે. એમ કહેવામાં આવે તો તે અયોગ્ય છે; કારણકે એથી તો જ્ઞાનરૂપે માનેલા નિર્ણય પણ અજ્ઞાન થશે. એ નિર્ણય પણ ગાય આદિ વસ્તુના એક દેશનેજ ગ્રહણ કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે-ગૌરવ' આવું રૂપ છે માટે “આ બળદ છે” આ ઘટ છે, આ પટ છે, ઈત્યાદિ નિર્ણયવદે બળદ, ઘટ, પટ, વિગેરે વસ્તુના ઘટસ્વ વિગેરે એક દેશજ ગ્રહણ કરાય છે. તેથી તે પણ જ્ઞાન કેમ થાય ?

ધર્મ ધર્મોથી કદીપણ જુદો હોતો નથી, તેથી એક દેશરૂપ ધર્મ ગ્રહણ કરવાથી, ધર્મોરૂપ સંપૂર્ણ વસ્તુ પણ નિર્ણયવદે ગ્રહણ થાય છે, માટે નિર્ણય જ્ઞાનરૂપ છે આમ કહેવામાં આવે તો સંશયાદિમાં પણ એમજ છે. “શું આ સ્થાણુ છે કે પુરૂષ છે ?” ઈત્યાદિ પ્રકારના સંશયથી ‘સ્થાણુત્વાદિરૂપ’ વસ્તુના એક દેશને જાણે છે. વિપર્ચોસ પણ વસ્તુના એક જ દેશને જાણે છે, અને અનધ્યવસાય પણ સામાન્યમાનરૂપ વસ્તુના એક દેશને જાણે છે, તેથી વસ્તુના એક દેશને જાણનાર હોવાથી સંશય વિગેરે સમગ્રવસ્તુને જાણે છે, તોપણ તેપણ જ્ઞાન કેમ ન કહેવાય ?

વળી સંશયોદિવડે વસ્તુનેા એક દેશ ગ્રહણ કરાય છે, એટલે કે સંશયવડે કેવળ સંદિગ્ધ, વિપર્યાસવડે કેવળ વિપરીત અને અનધ્યવસાયવડે કેવળ સામાન્ય ગ્રહણ થાય છે, તેથી તે જ્ઞાન નથી, એમ કહેવામાં આવે, તો તે માટે, “જે વડે જણાય તે જ્ઞાન” એવી વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે મતિરૂપ, જે જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન સામાન્યથી સમ્યગ્દષ્ટિ સંબંધી મતિજ્ઞાનના વિચાર અહીં પ્રસ્તુત છે, તેથી સમ્યગ્દષ્ટિના સંશયઆદિને અથવા નિર્ણયને જ્ઞાન કહેવામાં કંઈ વિરોધ નથી. કેમકે ઉપરોક્તજ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ, એ સર્વમાં ઘટે છે. આ ઉપરથી સંશયઆદિ પણ મતિજ્ઞાનરૂપ છે, તેથી તે મતિજ્ઞાનના ચારને બદલે સાત ભેદ થશે એમ ન કહેવું; કારણકે અનધ્યવસાય, સામાન્યમાત્ર આહી હોવાથી તેના અવગ્રહમાં સમાવેશ થાય છે, સંશયના ઇલામાં સમાવેશ થાય છે, (જે કે પહેલાં સંશયને ઇલારૂપ નથી માનેલ. પણ તે વ્યવહારીજનની અનુવૃત્તિથી નિષેધેલ છે, સર્વથા નિષેધ નથી કર્યો.) અને વિપર્યાસ (વિપરીત) નિશ્ચયરૂપ હોવાથી, અંપાયમાં અન્તર્ભાવ પામે છે. એ પ્રમાણે સંશયોદિ અણેના અવગ્રહોદિ ત્રણમાં સમાવેશ થાય છે, તેથી સાત ભેદ નહીં થાય. અન્યથા જો એમ ન માનવામાં આવે, તો સમ્યગ્દષ્ટિના સંશયોદિને મતિજ્ઞાનથી જુદા પાડીને કયાં અન્તર્ભૂત કરવા ? અજ્ઞાનમાં તો તેના સમાવેશ નહીં કરી શકાય, કારણ કે શ્રીમાન્ ગૌતમવામિએ ભગવન્ત મહાવીરદેવને પૂછ્યું છે કે-“સમ્મત્તિઠ્ઠી ણં મંતે ! કિં નાણી અન્નાણી ? ગોયમા । નાણી, નાં અન્નાણી.” ભગવન્ ! સમ્યગ્દષ્ટિજીવે જ્ઞાની કે અજ્ઞાની ? ગૌતમ ! સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાની છે, અજ્ઞાની નથી.” ઇત્યાદિ આગમવચનથી સમ્યગ્દષ્ટિને સર્વદા જ્ઞાનજ હોય છે, અજ્ઞાન નથી હોતું.

પ્રશ્ન :-અહીં સમ્યગ્દષ્ટિ સંબંધી મતિજ્ઞાનનાજ અધિકાર છે એમ આપ શાથી કહો છો ?

ઉત્તર :-અહીં પાંચ જ્ઞાનના વિચાર પ્રસ્તુત છે, તે જ્ઞાન સમ્યગ્દષ્ટિનેજ હોય છે; માટે સમ્યગ્દષ્ટિ સંબંધી મતિજ્ઞાનનાજ અહીં વિચાર કરાય છે અને તેમનાજ સંશય-આદિ જ્ઞાન તરીકે સિદ્ધ કરીએ છીએ.

પ્રશ્ન-જો ઉપર મુજબ સંશયઆદિને પણ આપ જ્ઞાનરૂપ કહેશો, તો કેાઈપણ સંસારી છવ અજ્ઞાની નહિ થાય. કેમકે સંશયોદિ અજ્ઞાન છે અને નિર્ણય તે અભાધિત જ્ઞાન છે. એમ લોકવ્યવહારની સ્થિતિ છે. હવે જો, જો સંશયઆદિને આપ જ્ઞાનરૂપ કહેશો, તો અજ્ઞાનરૂપ લોકવ્યવહારનો નાશ થશે, પણ લોકમાં તો અજ્ઞાનનો વ્યવહાર જણાય છે તેની શી વ્યવસ્થા કરશો ?

ઉત્તર :-મિથ્યાદષ્ટિના સંશયોદિ તથા નિર્ણય અજ્ઞાનરૂપ છે, અને સમ્યગ્દષ્ટિના સંશયોદિ તથા નિર્ણય જ્ઞાનરૂપ છે. આ પ્રમાણે માનવાથી અજ્ઞાન વ્યવહારનો નાશ નહિ થાય. અર્થાત્ લૌકિક જ્ઞાન-અજ્ઞાનનો વ્યવહાર અહીં નથી કર્યો, પણ આગમના અસિદ્ધાચે નૈશ્વયિકવ્યવહાર અહીં કર્યો છે એટલેકે આગમમાં મિથ્યાદષ્ટિને સંશયોદિ તથા નિશ્ચય બધું અજ્ઞાનરૂપ કહ્યું છે, અને એજ સંશયોદિ તથા નિશ્ચય સમ્યગ્દષ્ટિને જ્ઞાનરૂપ કહ્યું છે. આગમના અસિદ્ધાચે સંશયોદિ મિથ્યાદષ્ટિને કારણે અજ્ઞાન છે. અહીં માત્ર સમ્યગ્દષ્ટિના અવગ્રહઆદિનો વિચાર પ્રસ્તુત છે. ૩૧૮

પ્રશ્ન :-મિથ્યાદષ્ટિનું બધું જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપજ છે, એમ આપ શાથી કહો છો ?

ઉત્તર :-મિથ્યાદષ્ટિને સદ્અસદ્નો તફાવત નથી, તેનું જ્ઞાન ભવહેતુક છે, ચદ્વંશાએ-
ગમેતેમ તેની ઉપલબ્ધિ થાય છે, અને જ્ઞાનનું ક્ષણ જે વિરતિ, તે તેમને નથી, માટે તેઓનું
જ્ઞાન તે અજ્ઞાનરૂપ છે. ૩૧૯

પ્રશ્ન :-સમ્યગ્દષ્ટિને એવું શું વિશેષ છે, કે જેથી તેઓનો સર્વબોધ જ્ઞાનજ કહેવાય ?

ઉત્તર :-પરમાણુ વિગેરે દરેક વસ્તુ, સ્વ-પર પર્ચાયોવડે ત્રિભુવનગત સર્વવસ્તુ સાથે
સંબંધ ધરાવે છે. જેમકે-એક પરમાણુમાં એકગુણકાલત્વાદિ અનન્તા વર્ણ, ગન્ધ, રસ
વિગેરેના સ્વપર્ચાયો છે, અને એ પરમાણુ બીજા પરમાણુ, દ્રવ્યલુક, ત્ર્યલુકાદિ સર્વવસ્તુથી
ક્ષેત્ર-કાળ આદિવડે ભિન્ન છે, તેથી તેના વ્યાવૃત્તિરૂપ અનન્તા પરપર્ચાયો છે. જે અન્ય
વસ્તુઓથી એ પરમાણુ ભિન્ન છે, તે બધી વસ્તુઓનો તે પરમાણુમાં અભાવ છે. જો એમ
ન હોય તો તે પરમાણુ નેઓથી ભિન્ન છે. એમ જણાય નહિ. કારણકે અભાવ તે અભા-
વવાનુંનો ધર્મ છે, બ્યાં ધર્મ હોય ત્યાં ધર્મી કથંચિત્ હોવોજ જોઈએ. એમ ન હોય, તો
તે તેનો ધર્મ ન કહી શકાય. આથી એ સિદ્ધ થયું કે સર્વ વસ્તુઓ, તે પરમાણુમાં સ્વ-
અભાવવૃત્તિથી વર્તે છે, અને તેથી તે પરમાણુ પણ સર્વ વસ્તુ સાથે તેવા પ્રકારનો સંબંધ
ધરાવે છે. આજ રીતે દ્રવ્યલુક-ત્ર્યલુકાદિના સંબંધમાં પણ સમજી લેવું. તે પણ અન્યથી
ભિન્ન છે, અને તેથી સર્વવસ્તુ સર્વમય છે, એમ નિશ્ચિત થયું. જે કોઈ અમુક એક
વસ્તુ બાણે છે, તે બીજી પણ બધી વસ્તુઓ બાણેજ છે. બધી વસ્તુઓ બાણ્યા વિના
અમુક વસ્તુ તેનાથી ભિન્ન છે, એમ બાણી શકાય નહિ. તેથી જે સર્વ વસ્તુઓ બાણે છે,
તેજ અમુક એક વસ્તુ પણ બાણે છે. સમસ્ત વસ્તુના જ્ઞાનવિના એક વસ્તુનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન
થાય નહીં. તે સર્વ વસ્તુઓ વિવક્ષિત વસ્તુથી બુદ્ધી છે એમ બાણ્યા વિના તે તેનાથી
ભિન્ન છે એમ બાણી શકાય નહીં.

પ્રશ્ન :-એવું જ્ઞાનતો કેવળીનેજ હોય છે. બીજાને નથી હોતું, કેમકે કેવળી સિવા-
યના બીજા સૂક્ષ્મ, અતીત, વ્યવહિત, અમૂર્ત આદિ સર્વ વસ્તુઓ ગ્રહણ કરી શકે નહિ.

ઉત્તર :-હા સત્ય છે, એ પ્રમાણે સાક્ષાત્પણે તો કેવળીજ બાણે છે, પરંતુ તેમના
વચન ઉપરની શ્રદ્ધાદ્વારા ભાવથી બીજા સમ્યગ્દષ્ટિ. પણ દરેક વસ્તુને સર્વમય બાણે છે.
“જે યગ જાણહી સે સર્વ જાણહી, જે સર્વ જાણહી સે યગ જાણહી” ઇત્યાદિ કેવળીભાષિત
આગમવચનથી જે એક બાણે છે તે સર્વ બાણે છે, અને જે સર્વ બાણે છે તે એક બાણે
છે. આ પ્રમાણેનો આગમ સમ્યગ્દષ્ટિને સર્વથા પ્રમાણભૂત છે, અન્યથા તે સમ્યગ્દષ્ટિ ન
કહેવાય. જોકે બધા સમ્યગ્દષ્ટિ એ પ્રમાણે સર્વસ્તુને સર્વમય નથી બાણતા, પણ યથોક્ત
આગમશ્રદ્ધા દ્વારા ભાવથી તો બાણે છેજ, તેથી તે હંમેશ જ્ઞાની કહેવાય છે. કારણકે
કેવળીદષ્ટિ યથાર્થ સ્વરૂપને પ્રમાણ માનીને તેઓ સર્વદા તે પ્રમાણે બાણે છે. એટલે કે
એક વસ્તુને બાણતાં સર્વ વસ્તુને બાણે છે, અને સર્વ વસ્તુને બાણતાં એક વસ્તુ બાણે છે.
એ પ્રમાણેનું સિદ્ધાન્ત સમ્યગ્દષ્ટિ નિરન્તર પ્રમાણપણે માને છે, તેથી પરમાણુ આદિ જે
કંઈ વસ્તુ છે, તે સર્વને સ્વ-પર પર્ચાયોવડે સર્વમય માને છે. જગતાં, ઉંઘતાં, દભા
રહેતાં અને આલતા નિરન્તર સમ્યગ્દષ્ટિના હૃદયમાં પરમગુરુપ્રાણીત યથોક્ત વસ્તુ
સ્વરૂપની દંઢ શ્રદ્ધા હોય છે. તેથી તે હંમેશાં જ્ઞાનીજ કહેવાય. ૩૨૦.

પ્રશ્ન :-જો એમ હોય તો સમ્યગ્દષ્ટિને નિશ્ચયરૂપ જ્ઞાન ભલે હો પરંતુ લોકમાં

સંશયઆદિ અજ્ઞાન તરીકે રૂઢ છે, તે સમ્યગ્દષ્ટિને કેવી રીતે જ્ઞાન હોય શકે ?

ઉત્તર :-સંશયાદિથી જાણાતા જે ધર્મો છે, તે ધર્મો પણ વસ્તુના પર્થાયો જ છે, તેથી તે પણ જ્ઞાનના હેતુ હોવાથી, સમ્યગ્દષ્ટિના સંશયાદિ જ્ઞાનરૂપજ છે. લોકવ્યવહારમાં રૂઢ સંશયાદિને આગમમાં અજ્ઞાનના કારણરૂપે નથી માનેલ, પરંતુ મિથ્યાદષ્ટિના સંબંધને અજ્ઞાનરૂપ કારણ માનેલ છે, અને એવો સંબંધ સમ્યગ્દષ્ટિના સંશયાદિમાં નથી, તેથી તેઓના સંશયાદિ જ્ઞાનરૂપજ છે. જે વડે કિંચિત્ જણાય તે જ્ઞાન કહેવાય છે, સંશયાદિવડે કંઈપણ નથી જણાતું એમ ન કહેવું. કેમકે તેમને પણ વસ્તુ પર્થાયો જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ દૂર સ્થાણ પડેલ હોય છતાં “આ સ્થાણ છે કે પુરૂષ છે ?” એવો સંશય થાય છે, તેમાં જે સ્થાણપણું અને પુરૂષપણું જણાય છે, તે બંને તેમાં પર્થાયપણે હોય છે, સ્થાણપણું એમાં અતુગતરૂપે હોય છે અને પુરૂષપણું અભાવરૂપે હોય છે. અથવા સ્થાણ પર્થાય તે સ્થાણકનો પર્થાય છે અને પુરૂષપણું તે પુરૂષનો પર્થાય છે. તથા સ્થાણમાં “આ પુરૂષજ છે” એવો જે વિપર્થય થાય છે, તેમાં પણ પુરૂષપણું એ વ્યાવૃત્તિરૂપે સ્થાણનોજ પર્થાય છે, અને અતુગતપણે પુરૂષનો પર્થાય છે. અનંત્યવસાયમાં જણાતું સામાન્ય તે તો વિવાદરહિત સ્થાણક આદિ વસ્તુનોજ પર્થાય છે. એ રીતે સંશયાદિવડે વસ્તુપર્થાયો જણાય છે, અહીં સમ્યગ્દષ્ટિના સંશયાદિનો અધિકાર નથી, વળી લોકરૂઢ સંશયાદિને અજ્ઞાનપણાતું કારણ નથી માન્યું. તેથી સમ્યગ્દષ્ટિના સંશયાદિ જ્ઞાનરૂપજ છે. ૩૨૧.

પ્રશ્ન :-અનન્તપર્થાયવાળી સર્વ વસ્તુઓ છે, એમ આપે કહ્યું છે. તેવી અનન્ત પર્થાયવાળી ઘટાદિ વસ્તુના ઘટવાદિરૂપ એકજ પર્થાયને એક કાળમાં સમ્યગ્દષ્ટિ અહણ કરે છે. આમ અનન્તપર્થાયવાળી વસ્તુ છતાં, તેને એક પર્થાયપણે અહણ કરતાં સમ્યગ્દષ્ટિને જ્ઞાન કેમ રહેવાય ? કારણકે અન્યસ્વરૂપે રહેલી વસ્તુને, તે અન્યરૂપે અહણ કરે છે. આચાર્યશ્રી આના ઉત્તરમાં કહે છે કે—

પજ્ઞાયમાસર્યતો, ઇક્કંપિ તઓ પઞાયણવસાઓ ।

તત્તિયપજ્ઞાયં ચિય, તં ગેન્હદ માવઓ વત્થું ॥૩૨૨॥

નિણયકાલેઽવિ જઓ, ન તહારૂવં વિવંતિ તે વત્થું ।

મિચ્છદિટ્ઠી તમ્હા, સવં ચિય તેસિમણ્ણા ॥૩૨૩॥

કટ્ઠયરં વડ્ડનાણ, વિવજ્જઓ ચેવ મિચ્છદિટ્ઠીણં ।

મિચ્છાભિણિવેસાઓ, સવત્થ ઘડેં વ્વ પઠ્ઠુદ્ધી ॥૩૨૪॥

અહવા જહિદનાણોવઓગઓ તમ્મયત્તણં હોદ્દ ।

તહ સંસયાહમાવે, નાણ નાણોવઓગાઓ ॥૩૨૫॥

તુલ્લમિયં મિચ્છસ્સડિવિ, સો સમ્મત્તાહમાવસુન્નો ત્તિ ।

ઉવઓગમિડવિ તો, તસ્સ નિચ્ચમન્નાણપરિણામો ॥૩૨૬॥

જં નિન્નઓવઓગેડવિ, તસ્સ વિવરીઅવત્થુપઢિવત્તી ।

તો સંસયાહકાલે, કત્તો નાણોવઓગો સે ? ॥૩૨૭॥

સમ્યગ્દષ્ટિ પ્રયોજનવશાત્ એક પણ પર્યાયને ગ્રહણ કરતા છતાં, તેટલાજ પર્યાય-વાળી તે વસ્તુને ભાવથી ગ્રહણ કરે છે. નિર્ણયકાળે પણ મિથ્યાદષ્ટિ વસ્તુને તેવા રૂપે નથી જાણતો, તેથી તેઓને બધું અજ્ઞાનજ છે. અથવા મિથ્યા અભિનિવેશથી ઘટમાં પટખુદ્ધિની જેમ વિપર્યયજ થાય છે, તેથી મિથ્યાદષ્ટિને કષ્ટતર અજ્ઞાન છે. અથવા જેમ ઇન્દ્રજ્ઞાનોપયોગથી (ઉપયોગવાનને) તન્મયપણું (ઈન્દ્રપણું) થાય છે, તેમ સમ્યગ્દષ્ટિને સંશયાદિ છતાં પણ જ્ઞાનોપયોગથી જ્ઞાન છે, મિથ્યાત્વીને પણ એ તુલ્ય છે. (એમ કહેવામાં આવે તો તે) અયોગ્ય છે. (કેમકે) તે સમ્યક્ત્વાદિભાવ શૂન્ય હોવાથી તેને ઉપયોગ છતાં પણ હંમેશાં અજ્ઞાન પરિણામ છે. નિર્ણીત ઉપયોગમાં પણ તેને વિપરીતવસ્તુની પ્રતિપત્તિ હોય છે, તો પછી સંશયાદિકાળે તો જ્ઞાનોપયોગ કયાંથી હોય? ડરરથી ડરડ.

પ્રયોજનવશાત્ ઘટાદિ વસ્તુના ઘટત્વાદિ એકજ પર્યાયને ગ્રહણ કરનાર સમ્યગ્દષ્ટિ, પૂર્વોક્ત પ્રકારે અનન્તપર્યાયવાળી વસ્તુજ આગમપ્રાણ અંગીકાર કરીને, ભાવથી ગ્રહણ કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે-કોઈ સુવર્ણનો ઘડો બોધને, તેને ઘડાનુંજ પ્રયોજન છે, તેથી તે માણસ “આ ઘડો છે” એમ ઘટપણાનો નિશ્ચય કરે છે, અને જેને સુવર્ણનું પ્રયોજન છે, તે માણસ “આ સુવર્ણ છે” એમ સુવર્ણપણાનો નિશ્ચય કરે છે, જેને પાણી ભરવાનું પ્રયોજન છે, તે માણસ “આ પાણી ભરવાનું ભાજન છે” એવો નિશ્ચય કરે છે. વળી કેટલાક અભ્યાસપટ્ટતા-અને પ્રત્યાસત્તિ (નજીકપણા) આદિથી ગ્રહણ કરે છે. જેમકે-કોઈ બ્રાહ્મણને કારમાં ઉભેલો બોધને કોઈ વ્યક્તિ અભ્યાસના વશથી “આ ભિક્ષુક છે” એમ કહે છે, કોઈ પટ્ટતાવશાત્ “આ બ્રાહ્મણ છે” એવું કહે છે, અને કોઈ તેની પાસે ભણેલો હોય, તે પ્રત્યાસત્તિથી “આ મારા ઉપાધ્યાય છે” એમ કહે છે. આ પ્રમાણે અનન્ત-પર્યાયવાળી વસ્તુના એક પર્યાયને ગ્રહણ કરતા છતાં પણ, ભાવથી યથાવસ્થિત વસ્તુ-સ્વરૂપને ગ્રહણ કરનાર સમ્યગ્દષ્ટિને સંશયાદિ કાળે પણ જ્ઞાનજ છે. ડરર.

પ્રશ્ન-એ પ્રમાણે મિથ્યાદષ્ટિને પણ જ્ઞાન માનવામાં આવે તો શું હરકત છે ?

ઉત્તર :-મિથ્યાદષ્ટિઓને કેવળીદષ્ટિ યથાવસ્થિત વસ્તુ સ્વરૂપનો સ્વીકાર ન હોવાથી, તેમને નિર્ણયકાળે પણ પરમગુરૂએ ઉપદેશેલ અનન્તપર્યાયવાળી વસ્તુનો યોધ નથી, તેથી તેઓના નિશ્ચય અને સંશય સર્વ અજ્ઞાનરૂપજ છે. ડરડ. અથવા મિથ્યાત્વીને સામાન્યથી અજ્ઞાન છે એમ નહીં, પણ અતિ કષ્ટતર અજ્ઞાન છે. કારણ કે સંશય-અનધ્યવસાય-અને વિપર્યય એ ત્રણે સામાન્યથી અજ્ઞાનરૂપ કહેવાય છે, પણ મિથ્યાદષ્ટિને તો તે અતિદુઃસહ મહાદુઃખના હેતુભૂત હોવાથી, વિશેષતર અજ્ઞાનરૂપ છે. કેમકે તેઓને સર્વજ્ઞભાષિત યથા-વસ્થિત વસ્તુમાં વિપર્યાસજ થાય છે, સંશય અને અનધ્યવસાય નથી થતા. એ કારણથી સંશય અને અનધ્યવસાય કરતાં એ વિપર્યય અતિ વિશેષ અજ્ઞાનરૂપ છે. એ વિપર્યય થવાનું કારણ તેમને સર્વત્ર મિથ્યાઅભિનિવેશ હોય છે. એટલે કે મોક્ષમા સંસારમાં અથવા નરકાદિમાં મિથ્યાઅભિનિવેશથી ઘટમાં પટખુદ્ધિની પેઠે સર્વજ્ઞે કહેલ વસ્તુમાં વિપરીત અધ્યવસાયજ થાય છે, તેથી તેઓને કષ્ટતર અજ્ઞાન છે. અને સર્વજ્ઞે કહેલ યથા-વસ્થિત વસ્તુતત્ત્વ માનવાથી સમ્યગ્દષ્ટિને હંમેશાં જ્ઞાન છે. ડરડ

અથવા જેમ ઇન્દ્રજ્ઞાનના ઉપયોગથી, તે ઉપયોગવાન વ્યક્તિ ગરીબ હોવા છતાં પણ

ઈન્દ્ર કહેવાય છે, તેમ સમ્યગ્દષ્ટિને પણ સમ્યગ્દર્શનનો લાભ થતી વખતેજ, મતિ આદિ જ્ઞાનનો લાભ થવાથી સર્વદા જ્ઞાનોપયોગજ હોય છે. બે એમ ન હોય તો તે મિથ્યા-દષ્ટિ કહેવાય, માટે સંશયાદિકાળે પણ મૂળ જ્ઞાનોપયોગથી તે જ્ઞાનીજ છે, જેમ રસકુપિ-કામાંના મહારસમાં પડેલું ઘાસ પણ તદ્દુપપણાને પામે છે તેમ તે સમ્યગ્દર્શન હોવાથી જ્ઞાનીજ કહેવાય છે. ૩૨૫

પ્રશ્ન :-સમ્યગ્દષ્ટિને જે જ્ઞાનોપયોગથી જ્ઞાન કહો છો, તે જ્ઞાનોપયોગ મિથ્યાદષ્ટિને પણ છે, તો પછી તેઓને જ્ઞાની શામાટે ન કહેવાય ?

ઉત્તર :-તારી તે માન્યતા અયોગ્ય છે, કારણ કે મિથ્યાદષ્ટિ સમ્યક્ત્વ જ્ઞાન આદિ ભાવરહિત હોવાથી તેને જ્ઞાનોપયોગ નથી હોતો, બે તેને સમ્યક્ત્વાદિ ભાવ હોય, તો તે મિથ્યાદષ્ટિ ન કહેવાય. માટે મિથ્યાદષ્ટિને અજ્ઞાન પરિણામ સિવાય અન્ય ઉપયોગ નથી, તેથી તે સર્વદા અજ્ઞાની છે; અને સમ્યગ્દષ્ટિને જ્ઞાનપરિણામ હોવાથી હંમેશાં જ્ઞાની છે. તેમ હોવાથી બંને તુલ્ય કયાંથી હોય. ૩૨૬.

વળી નિર્ણયરૂપ ઉપયોગકાળે પણ, તે મિથ્યાદષ્ટિને સર્વજ્ઞભગવાને કહેલી વસ્તુમાં વિપરીત જ્ઞાન થાય છે, એટલે કે નિશ્ચિત ઉપયોગમાં પણ તેને જ્ઞાન પરિણામ નથી થતો, તો પછી એ બિચારાને સંશયાદિકાળે તો જ્ઞાનપરિણામ કયાંથીજ થાય ? નજ થાય, માટે સમ્યગ્દષ્ટિની પેઠે મિથ્યાદષ્ટિને જ્ઞાનતા સંપાદન માટે તું ફોગટ ખેદ પામે છે. ૩૨૭

સમ્યગ્દષ્ટિ સંખ્યાથીજ મતિજ્ઞાન અહીં વિચારીએ છીએ. એમ ધારીને ૩૧૪ મી ગાથામાં કહ્યા મુજબ સંશયાદિમાં જ્ઞાન સિદ્ધ કર્યું; અને એથી સંશયાદિ છતાં પણ અવગ્રહાદિ અજ્ઞાનરૂપ નથી એમ સિદ્ધ થયું. તેથી “સંશયરૂપ હોવાથી અવગ્રહાદિમાં અજ્ઞાનપણું છે.” એવી જે પૂર્વે શંકા કરી હતી તે અયોગ્ય છે, માથવા અહીં માત્ર જ્ઞાનનોજ વિચાર કરવાનો આરંભ નથી, કે જેથી અજ્ઞાનનું ગ્રહણ બાધક થાય; પરંતુ અહીં તો જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ સામાન્ય મતિજ્ઞાનનોજ વિચાર કરવાનો છે. એ પ્રમાણે જણાવવાને આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

‘અહવા’ જહ સુચનાણાવસરે સમખણદેસણં મણિયં ।

તહ મહનાણાવસરે, સત્વમહનિરૂવણં કુણહ ॥૩૨૮॥

એસા સમખાણુગયા, સંવા નાળં વિવજ્જણં હ્યરં ।

અવિસેસેઆ મહ ચ્ચિચ્ચ, જમ્હા નિહિટ્ઠમાર્હિણ ॥૩૨૯॥

વિવરીઅવત્યુપાહણે, જં સો સાહણવિવજ્જયં કુણહ ।

તો તસ્સડન્નાણફલ્લં, સમ્મદિહિસ્સ નાળફલ્લં ॥૩૩૦॥

જહ સોડવિ તસ્સ ધમ્મો, કિં વિવરીયત્તપ્પતિં ? તં ન સવે ।

ધમ્મોડવિ જઓ સત્ત્વો, ન સાહણં કિત્તુ જો જોગો ॥૩૩૧॥

જોગા—જોગવિશેષં, અમુળંતો સો વિવજ્જયં કુણહ ।

સમ્મદિટ્ઠી ઉળ કુણહ, તસ્સ સંહાણવિણિયો ॥૩૩૨॥

અથવા જેમ શ્રુતજ્ઞાનના અવસરમા સામાન્યપણે (શ્રુત) કહ્યું છે, તેમ મતિજ્ઞાનના અવસરે સર્વ મતિજ્ઞાનનું નિરૂપણ કયું છે. સમ્યક્વાનુગત આ સર્વ મતિ તે જ્ઞાન છે, અને વિપર્યયમાં અજ્ઞાન છે. કારણકે અવિશેષિત સર્વ મતિજ છે. એમ પ્રથમ કહ્યું છે. મિથ્યાદષ્ટિ વિપરીત વસ્તુ ઝડપ કરવાથી, સાધનમાં વિપર્યય કરે છે, તેથી તેનું જ્ઞાન અજ્ઞાનસ્વરૂપ છે અને સમ્યક્દષ્ટિનું જ્ઞાન જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. જો તેપણ તેના ધર્મ છે, (તો તેમાં) વિપરીતપણું શું છે ? એમ નહિ કહેવું. કેમકે બધા ધર્મ કાંઈ સાધન નથી, પણ જે યોગ્ય હોય, તેજ સાધન છે. યોગ્યાયોગ્ય વિશેષ નહિ બહુનાર મિથ્યાદષ્ટિ વિપર્યય કરે છે, અને સમ્યક્દષ્ટિ સ્વસ્થાને વિનિયોગ કરે છે. ૩૨૮-થી-૩૩૨.

પૂર્વે ૭૯મી ગાથામાં જેમ જ્ઞાન-અજ્ઞાન ઉભયરૂપે શ્રુતજ્ઞાન કહ્યું છે, પણ એકલું સમ્યક્શ્રુત નથી કહ્યું, કારણ કે આગળ શ્રુતજ્ઞાનના ચૌદ ભેદ ગણવાશે, તેમાં મિથ્યાશ્રુત પણ કહેવાશે. એ રીતે જેમ દુઃકમાં જ્ઞાન-અજ્ઞાન ઉભયરૂપે શ્રુતજ્ઞાન કહ્યું છે, તેમ અહીં પણ સંશય વિપર્યય-અનર્થ્યવસાય અને નિર્ણયરૂપ જ્ઞાન-અજ્ઞાનાત્મક સર્વ પ્રકારના મતિજ્ઞાનનું સામાન્યથી નિરૂપણ કયું છે. અહીં પાંચજ્ઞાનના અધિકાર હોવાથી, સમ્યક્-દષ્ટિને ઉદ્દેશીને, લૌકિક પ્રમાણ અપ્રમાણને ઉદ્દેશીને મતિનો નિર્ણય નથી કર્યો, પરંતુ જ્ઞાન, અજ્ઞાન સ્વરૂપમતિનો સામાન્યતઃ વિચાર કર્યો છે, અને તેથી અવગ્રહઆદિને સંશયરૂપ નિર્ણયરૂપ માનવામાં કંઈ હાની નથી. અહીં તો શ્રુતની જેમ દુઃકમાં મતિજ્ઞાનની વિચારણા છે.

પ્રશ્ન :-સહ્યે એ સામાન્યમતિનું નિરૂપણ હો. પરંતુ બ્યારે જ્ઞાન અને અજ્ઞાનનો વિચાર કરવાનો આવે ત્યારે લેવાનું છે. તેમાં જ્ઞાન કયું અને અજ્ઞાન કયું ?

ઉત્તર :-સામાન્યપણે કહેલી સમ્યક્દષ્ટિ સંખ્યાથી, સંશયરૂપ કે નિશ્ચયરૂપ મતિ, જ્ઞાનજ છે, અને મિથ્યાદષ્ટિની સંશયરૂપ કે નિશ્ચયરૂપ મતિ, અજ્ઞાનજ છે. આ સંખ્યામાં અવગ્રહાદિનું નિરૂપણ કરતાં પ્રથમ નહીં સૂચકારે કહ્યું છે કે-“અવિલેક્ષિયા મર્ક મહાનાંખ મહાન્નાંખ ચ, વિલેક્ષિયા મર્ક સમ્મહિદ્વિસ્ત મર્ક મહાનાંખ મિચ્છહિદ્વિસ્ત મર્ક મહાન્નાંખ ।” એટલે કે કે અવિશેષિત મતિ તે મતિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાન છે, તથા વિશેષમતિ એટલે સમ્યક્દષ્ટિની મતિ, તે મતિજ્ઞાન છે અને મિથ્યાદષ્ટિની મતિ, તે મતિ અજ્ઞાન છે. એ પ્રમાણે સમ્યક્દષ્ટિનું સર્વ જ્ઞાન જ્ઞાનરૂપ છે, અને મિથ્યાદષ્ટિનું જ્ઞાન તે સર્વ અજ્ઞાનરૂપ છે. ૩૨૬

અથવા મિથ્યાત્વના ઉદયથી મિથ્યાદષ્ટિ જીવ, જગદ્ગુરૂ પ્રણીત સર્વ વસ્તુતત્ત્વને વિપરીતજ ઝડપ કરે છે. તેથી જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિ સાધનને મોક્ષાદિના સાધનરૂપે નથી માનતો, પણ એથી વિપરીત અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ-અને અવિરતિ આદિને મોક્ષ આદિના સાધનરૂપે માને છે, તેથી તેનું જ્ઞાન અજ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાથી, નરકાદિનું કારણ બને છે, તેથી અજ્ઞાન જ છે; અને સમ્યક્દષ્ટિનું જ્ઞાન જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાથી મોક્ષાદિનું કારણ બને છે, તેથી જ્ઞાન જ છે.

વળી વિપરીતરૂપે વસ્તુને ઝડપ કરનાર મિથ્યાદષ્ટિ કહે છે કે-“વેદવિહિતા હિંસા ન દોષાય” વેદવિહિત હિંસા દોષવાળી નથી. તેમજ શ્રુતવચનથી અશ્વમેધ યજ્ઞના મધ્યના દિવસે, પાંચસો સત્તાણુ પશુઓ જોઈએ, તથા હંબરો જીવોને સેકંડો પાપ કરવા છતાં, પવિત્ર ગંગાના જળમાં સ્નાન કરીને જીવો મોક્ષે બચે છે.” એ પ્રમાણે સંસારના હેતુ ભૂત જીવધાતાદિના કારણરૂપ મિથ્યાજ્ઞાનને તેઓ મોક્ષઆદિના સાધનપણે માને છે. તથા જળસ્નાન-પશુવધ અને પુત્ર પરિવારના કારણભૂત મૈથુનાદિ ક્રિયાને તેઓ મોક્ષનું સાધન

માને છે, તેથી તેમનું જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ જ છે, અને સમ્યગ્દષ્ટિનું જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન ક્રિયાના સંયોગથી મોક્ષાદિમાં પ્રવર્તે છે, તેથી તેઓનું જ્ઞાન જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાથી જ્ઞાનરૂપ જ છે. ૩૩૦

પ્રશ્ન :-મિથ્યાદષ્ટિએ વિપરીત ક્રિયા લક્ષણ મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ ધર્મને, મોક્ષ સાધકપણે માનેલ છે, અને તેજ ધર્મ સમ્યગ્દષ્ટિએ માનેલ સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ રૂપ મોક્ષ સાધનનો ધર્મ છે, તો પછી એમાં મિથ્યાદષ્ટિને વિપરીત શું છે ? આપે ૩૨૦મી ગાથામાં કહ્યું છે કે-
“इय सत्त्वमय सत्त्वं सम्मद्विद्विस्त जं वत्सु.” એ પ્રમાણે સમ્યગ્દષ્ટિને સર્વ વસ્તુ સર્વમય છે. એ કથનથી “સર્વ વસ્તુ સર્વમય છે” એમ આપનો સિદ્ધાન્ત થયો. એ ઉપરથી તો જેમ સમ્યગ્જ્ઞાનઆદિ સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શન ચારિત્રરૂપ સાધનનો ધર્મ છે, તેમ મિથ્યાજ્ઞાનાદિ પણ તે સાધનનો ધર્મ છે એમ થયું, જો એમ ન હોય તો “સર્વ વસ્તુ સર્વમય છે” એમ નહીં કહી શકાય. સમ્યગ્દષ્ટિએ મોક્ષ સિદ્ધિમાટે જે સાધનને ધર્મ માનેલ છે, તે સાધનનો ધર્મ તેની જ સિદ્ધિ માટે મિથ્યાદષ્ટિએ પણ માનેલ છે. એમાં ધર્મ ગ્રહણ કરવાથી ધર્મી પણ કથચિત્ ગ્રહણ થાય છે. એટલે એમાં મિથ્યાદષ્ટિને વિપરીત શું છે, કે જેથી તેઓના જ્ઞાનને આપ અજ્ઞાનરૂપ કહો છો ?

ઉત્તર :-અનન્ત ધર્માત્મક વસ્તુના બધા ધર્મો એક જ અર્થને સાધતા નથી; પરંતુ યોગ્યતા સુબળ કોઈ ધર્મ, કોઈક અર્થને સિદ્ધ કરે છે. જેમ કલશ કોડીયું કપાલ વિગેરેમાં માટી સમાન હોવા છતાં પણ કળશની જેમ કપાલઆદિ મંગળ કાર્ય, અથવા પાણી ભરવા રૂપ કાર્ય કરતાં નથી, વળી સુવર્ણપણું સમાન હોવા છતાં પણ કુંડળની જેમ નૂપુર કાનનું આલ્પપણું બનતું નથી, તેમજ ચોપા-દાળ-ધી વિગેરેમાં કોઈક ધર્મ સમાન હોવા છતાં પણ, રસની જેમ ગન્ધ વિગેરે શરીરની પુષ્ટિ-તૃપ્તિ વિગેરે કરતા નથી. એજ પ્રમાણે મિથ્યાજ્ઞાનઆદિ મોક્ષઆદિ સાધનના વિરૂદ્ધ ધર્મ હોવાથી મોક્ષ સાધતા નથી, પણ સંસારને જ સાધે છે. મોક્ષઆદિને તો તેના સાધનયોગ્ય સમ્યગ્જ્ઞાનઆદિ ધર્મ જ સાધે છે, કારણ કે મોક્ષઆદિના સાધનભૂત અનન્ત ધર્માત્મકવસ્તુ સમ્યગ્દષ્ટિએ ગ્રહણ કરવા છતાં પણ, મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે તો તેને યોગ્ય સમ્યગ્જ્ઞાનઆદિ ધર્મનો તે આશ્રય કરે છે, અને અયોગ્ય સાધન-મિથ્યાજ્ઞાન વિગેરેને છોડી દે છે. મિથ્યાદષ્ટિ તો મિથ્યાત્વના ઉદયને કારણે અજ્ઞાનદષ્ટિથી તેમાં મિથ્યાજ્ઞાનઆદિની અયોગ્યતા જોયા વિના તેનો જ આશ્રય લે છે, તેથી તેનું જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ છે- ૩૩૧

વળી મિથ્યાદષ્ટિ યોગ્ય-યોગ્ય સાધનધર્મો બાણુતો ન હોવાથી, સાધનનો વિપરીત ઉપયોગ કરે છે, અને સમ્યગ્દષ્ટિ યોગ્ય-યોગ્ય સાધન ધર્મને બાણુતો હોવાથી, તે સાધનનો યોગ્ય ઉપયોગ કરે છે. તેથી તે સમ્યક્ આરાધક થઈને ઇષ્ટરૂપનો ભોક્તા થાય છે. કહ્યું છે કે “સુરાસુર વંદનીય એવા તીર્થ” કર ગણુધર ભાષિત આગમને, યોગ્યકાળે પરમભક્તિથી ભણુનાર, યોગ્યકાળે દર્શનપ્રભાવક શાસ્ત્રોનો ભણુનાર, અષ્ટપ્રવચન માતાનાં પાલનમાં ઉપયોગ-વાળો થઈને આચાર્ય આદિ માટે શુદ્ધ આહાર પાણીની ગવેષણા કરનાર, વિશુદ્ધપરિણામી અસપ્તનયોગ સેવનાર, ક્રિયાકુશળ એવો સમ્યગ્દષ્ટિજીવ, જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર આરાધીને, સાત-આઠ ભવમાં કેવળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, નિર્મળ, શાશ્વત, મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યાં જન્મ-જરા-મરણ-રોગ-તૃષા-ક્ષુધા-અને ભય આદિથી રહિત થઈ સાદિ અનન્ત કાળ પર્યન્ત, તે અનન્ત સુખ ભોગવે છે.” આ કારણથી સમ્યગ્દષ્ટિનું જ્ઞાન તે જ જ્ઞાનરૂપ છે. ૩૨૮-૩૩૨

હવે અવગ્રહઆદિના કાળનું નિરૂપણ કરે છે.

(૪) ઉગ્રાહુ એવકં સમયં, ર્દેહા-ડવાયા મુહુત્તમંતં તુ ।

કાલમસંસ્થં સંસ્થં ચ ધારણા દેહ નાયવા ॥૩૩૩॥

અત્યોગ્રહો જહન્નો, સમયં સેસોગ્રહાદઓ વીસું ।

અંતોમુહુત્તમેગં તુ, વાસણા ધારણં મોતું ॥૩૩૪॥

સોત્તાર્દિનં પ્ત્તાદિવિસયયા પુવ્વમત્થઓ મળિયા ।

દ્દહ કંઠા સદ્ઠાણે, મળ્લદ્દ વિસયપ્પમાણં ચ ॥૩૩૫॥

અવગ્રહનો એક સમય, ઇહા-અપાયનો અન્તર્મુદ્ધૂર્ત અને ધારણાનો સંખ્યાતો-અસંખ્યાતો સ્થિતિ કાળ બાણવો. અર્થાવગ્રહ જઘન્યથી એક સમય મુધીનો છે અને વાસનારૂપ ધારણા સિવાય બાકીના, અવગ્રહઆદિ દરેક અન્તર્મુદ્ધૂર્તના છે. શ્રોત્ર વિગેરેની પ્રાપ્તિવિષયતા પૂર્વે અર્થથી કહી છે, હવે અહીં તે મૂળ ગાથાથી કહેવાશે અને તેના વિષયનું પ્રમાણ કહેવાશે. ૩૩૩-થી-૩૩૫.

નૈશ્વશ્રિક અર્થાવગ્રહનો કાળ એક સમયનોજ છે, તથા ઇહા-અને અપાયનો કાલ જઘન્યથી, તેમજ ઉદ્ધૂર્તથી અન્તર્મુદ્ધૂર્તનો છે. વ્યંજનાવગ્રહ તથા વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહનો કાળ અન્તર્મુદ્ધૂર્તનો છે. અવિચ્યુતિ અને સ્મૃતિરૂપ ધારણાનો કાળ અન્તર્મુદ્ધૂર્તનો છે, તથા-જ્ઞાનાવરણકર્મના ક્ષયોપશમરૂપ અને સ્મૃતિના બીજરૂપ જે વાસનારૂપધારણા છે, તેનો કાળ સંખ્યાતા વર્ષના આયુષવાળાને સંખ્યાતાકાળ મુધીનો છે, અને અસંખ્યાત-વર્ષના આયુષવાળાને અસંખ્યાતકાળ મુધીનો છે. ૩૩૩.

પક્ષ માસ-ઋતુ-અયન-સંવત્સરઆદિ કાળની સંખ્યા જેમાં ન હોય, તે પદ્યોપમ આદિ અસંખ્યાતો કાળ કહેવાય છે, અને જેમાં એ પક્ષ-માસઆદિ કાળનું પ્રમાણ હોય તે સંખ્યાતો કાળ કહેવાય છે. અવગ્રહ એટલે અર્થાવગ્રહ સમજવું અને તે નિશ્ચય તથા વ્યવહાર એમ બે પ્રકારનો છે.

અહીં ૧૭૮મી ગાથામાં ગણેલી નિયુક્તિની ગાથાનું વ્યાખ્યાન કરતી વખતે ભાષ્ય-કરે ૨૦૪મી ગાથામાં વ્યંજનાવગ્રહનું વ્યાખ્યાન કરતા શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની પ્રાપ્ત-અપ્રાપ્ત વિષયતા પૂર્વે કહેલી છે. હવે અહિં નિયુક્તિની ગાથાથી નિયુક્તિકાર મહારાજ પોતે તેની પ્રાપ્ત-અપ્રાપ્ત વિષયતા કહે છે અને તે સાથે પ્રસંગોપાત સર્વ ઇન્દ્રિયોનો વિષયનું પ્રમાણ પણ કહે છે. ૩૩૪-૩૩૫.

ઇન્દ્રિયોની પ્રાપ્તપ્રાપ્તવિષયતા અને તેના વિષયનું પ્રમાણ

(૫) પુટ્ઠં સુણેહ સદં, રૂવં પુણ પાસદ્ અપુટ્ઠં તુ ।

ગંધં રસં ચ ફાસં ચ, બદ્ધપુટ્ઠં વિયાગરે ॥૩૩૬॥

પુટ્ઠં રેણું વ તણુમ્મિ, બદ્ધમળ્લીકર્યં સદેસેહિ ।

છિવ્વકાહં દ્વિય ગિણ્દહ, સદ્દવ્વાહં જં તાઈ ॥૩૩૭॥

વહુ-સુહુમ-માતુગાઈ, જં પહુયરતં ચ સોતવિષ્ણાણં ।

ગંધાઈદન્વાઈ, વિવરીયાઈ જઓ તાઈ ॥૩૩૮॥

ફરિસાણંતરમત્તપ્પણ્ણસીસીક્રયાઈ ઘેર્પંતિ

પહુયરવિષ્ણાણાઈ, જં ચ ન ઘાણાઈકરણાઈ ॥૩૩૯॥

અપ્પત્તકારિ નયણં, મળો ય નયણસ્સ વિસયપરિમાણં ।

આયંગુલેણ લ્લક્ષં, અહરિત્તં જોયણાણં તુ ॥૩૪૦॥

સ્પર્શલો શબ્દ સંભળાય છે, અસ્પર્શલો રૂપ ભેવાય છે, અને ગન્ધ, રસ, તથા સ્પર્શ બહુરૂપપણે ગ્રહણ થાય છે. શરીરઉપર રેતીની જેમ સંબંધ તે સ્પૃષ્ટ કહેવાય છે, અને આત્મપ્રદેશો સાથે ગાઢ સંબંધ તે બદ્ધ કહેવાય છે. શબ્દઆદિ દ્રવ્યો સ્પર્શ માત્રથીજ ગ્રહણ થાય છે, કેમકે તે દ્રવ્યો ઘણા-સૂક્ષ્મ અને વાસિત હોય છે, તેમજ શ્રોત્રેન્દ્રિયનું વિજ્ઞાન અતિ પટું હોય છે. ગન્ધાદિ દ્રવ્ય એથી વિપરીત છે, કેમકે તે દ્રવ્યો સ્પર્શ થયા પછી, આત્મપ્રદેશ સાથે મિશ્ર થયેલા ને ગાઢ સંબંધવાળા હોય, તો જ ગ્રહણ કરાય છે. વળી દ્રાણુઆદિ ઇન્દ્રિયો પટુંતર વિજ્ઞાન વાળી નથી. ચક્ષુ અને મન અપ્રાપ્તકારી છે. ચક્ષુના વિષયનું પરિમાણ આત્માંશુલથી એક લાખ યોજન કરતાં અધિક છે. ૩૩૬-થી-૩૪૦

શરીરપર રજના સ્પર્શની જેમ શબ્દ દ્રવ્યને, સ્પર્શ માત્રથીજ શ્રોત્રેન્દ્રિય ગ્રહણ કરે છે, કેમકે દ્રાણુઆદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયભૂત દ્રવ્યો કરતાં તે શબ્દ દ્રવ્યો સૂક્ષ્મ-ઘણા-અને ભાવુક (વાસિત કરનાર) હોય છે. વળી વિષયને ગ્રહણ કરવામાં ખીણ દ્રાણુઆદિ ઇન્દ્રિયો કરતાં શ્રોત્રેન્દ્રિય વધારે પટું છે.

દ્રાણુન્દ્રિય-રસનેન્દ્રિય અને સ્પર્શન્દ્રિય અનુક્રમે સ્વવિષયભૂત ગંધ-રસ-અને સ્પર્શ-વાળા દ્રવ્યને બદ્ધ સ્પૃષ્ટ હોય તો જ ગ્રહણ કરે છે. એટલે કે સ્વપ્રદેશો સાથે, એ દ્રવ્યો અત્યંત ગાઢ સંબંધવાળા હોય, તોજ તેને દ્રાણુઆદિ ઇન્દ્રિયો ગ્રહણ કરી શકે છે, અન્યથા નહીં કારણ કે વિષયભૂત એ ગંધઆદિ દ્રવ્યો શબ્દ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ થોડા છે, સ્થૂલ છે અભાવુક (વાસિત કરવાના સ્વભાવ વિનાના) છે; વળી વિષયને ગ્રહણ કરવામાં શ્રોત્રેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ દ્રાણુઆદિ ઇન્દ્રિયો અપટું છે. એટલા માટે બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ ગંધઆદિ દ્રવ્ય સમૂહને દ્રાણુઆદિ ગ્રહણ કરે છે.

ચક્ષુ ઇન્દ્રિય યોગ્ય દેશમાં રહેલા સ્વવિષયભૂત રૂપને, સ્પર્શ વિનાજ ગ્રહણ કરે છે, પણ અયોગ્ય દેશમાં રહેલ સૌધર્મ દેવલોકઆદિ, અથવા ભીત આદિથી અન્તરિત ઘટ-આદિવસ્તુને (તે ગ્રહણ કરી શકતી નથી) ભેઈ શકતી નથી. કારણ કે-ચક્ષુ અને મન અપ્રાપ્તકારી છે. તેથી તે સ્પર્શ વિનાજ વસ્તુ ગ્રહણ કરે છે. ૩૩૬

પ્રશ્ન :-ભો એ પ્રમાણે ચક્ષુ અપ્રાપ્ત રૂપને ગ્રહણ કરે છે, તો લોકાન્તની પહેલાં બે કંઈ હોય, તે સર્વને ચક્ષુ ઇન્દ્રિય ભેઈ શકે. કેમકે અપ્રાપ્તપણું સર્વત્ર સમાન છે.

ઉત્તર :-આગમમાં ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષયનું પરિમાણ આત્માંશુલથી એક લાખ યોજનથી અધિક કહ્યું છે. આથી સર્વ સ્થળે અપ્રાપ્તકારીપણું સમાન હોવા છતાં પણ કહેલા પ્રમાણથી અધિક દૂર રહેલી, વસ્તુને ચક્ષુ ભેઈ શકતી નથી.

અંગુલના ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) આત્માંગુલ તે તે સમયનાં મનુષ્યનાં પ્રમાણુ મુજબનું હોય તે, (૨) ઉત્સેધાંગુલ અતુકમે ૧લક્ષણુ, ૧લક્ષણિકારૂપ પરમાણુ, ત્રસરેણુ, રથરેણુ, વાલાશ, લીળ, જુ, ચવને આઠ ગણાં કરવાથી થાય તે, (૩) પ્રમાણુંગુલ—હબર ઉત્સેધાંગુલથી થાય તે. (આત હાથની ઊંચાઈવાળાનાં એક હબર ઉત્સેધાંગુલથી પ્રમાણુંગુલ થાય) આત્માંગુલવડે વસ્તુઓ, ઉત્સેધાંગુલવડે શરીર અને પ્રમાણુંગુલવડે પર્વત-પૃથ્વી-વિમાન વિગેરે માપાં છે. ૩૩૬-થી-૩૪૦

નળુ મળિયમુસસંગુલપમાણઑ જીવદેહમાણાહ ।

દેહપમાણ ચિય, તં ન હ ઇનિય—વિસયપરિમાણં ॥૩૪૧॥

જે તેણ પચ્છણુસયકારાઈવિસયવહારાચાન્તેથો ।

પાવદ સહસ્રગુણિયં, જેપ પમાણંગુલ તત્તો ॥૩૪૨॥

ઈન્દ્રિયમાણેડવિ તયં, મયળિજ્જ તિગાહઆઈણં ।

જિઠ્ઠિગાનિયાદ્માણં, સેવવહારે વિરુજ્જજ્જા ॥૩૪૩॥

નળુમાણં ચિય તંણં, હવિજ્જ મળિય મુળડવિ તં ચેવ ।

પળ દેહમાણાહં, ગારવાઈણ મિજ્જતિ ॥૩૪૪॥

ઉત્સેધાંગુલ પ્રમાણુથી જીવના દેહનું જ માપ થાય છે પણ ઇન્દ્રિય-અને તેના વિષયનું પરિમાણ નથી થતું. એ ઉત્સેધાંગુલ વડે તે માનીએ તો પાંચસો ધનુષ્યાદિના વિપયના વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થાય, કેમકે પ્રમાણુંગુલ તો તેથી હબરગાતું છે. ઇન્દ્રિય પ્રમાણુમાં પણ તેની ભજના છે, કેમકે ત્રણગાઉઆદિ શરીરપ્રમાણુ વાળાના જીવ્હાદિઇન્દ્રિયોત્ માન વ્યવહારમાં વિરોધ પામે. તેથી ઉત્સેધાંગુલ વડે શરીરનું માન જ હોયું એમજો, સૂત્રમાં પણ એમજ કહ્યું છે કે-ઉત્સેધાંગુલથી નારકાદિના શરીરનું માન જાણવું. ૩૪૧-થી-૩૪૪

પ્રશ્ન :-અન્યત્ર કહ્યું છે કે-નારકી વિગેરેના શરીરઆદિનું પ્રમાણુ ઉત્સેધાંગુલથી જાણવું. એમાં આદિ શબ્દથી ઇન્દ્રિય તથા તેના વિષયનું પ્રમાણુ પણ આવી ગયું. એમ ખીલ માને છે. કેમકે ઇન્દ્રિયો શરીરમાં જ હોવાથી તેના વિષયનું પરિમાણુ પણ ગ્રહણ કરાય છે. એ પ્રમાણુ શરીર-ઇન્દ્રિય-અને તેના વિષયનું પ્રમાણુ આત્માંગુલથી કહો છો તેનું શું કારણ ?

ઉત્તર :-તાફે કથન યોગ્ય નથી. કેમકે અન્યત્ર ઉત્સેધાંગુલ વડે માપવાનું કહ્યું છે તે કેવળ દેહનું પ્રમાણુ જ સમજવું, તેની સાથે ઇન્દ્રિય અને તેના વિષયનું પરિમાણુ ઉત્સેધાંગુલથી ન સમજવું; કારણ કે તે તો આત્માંગુલથી જ માપવા યોગ્ય છે. ૩૪૧

એ કદી ઉત્સેધાંગુલથી ઇન્દ્રિયના વિષયનું પરિમાણુ માનવામાં આવે, તો પાંચસો ધનુષ-સાડા આરશે ધનુષાદિ શરીર પ્રમાણુવાળા ભરત સગરાદિ મનુષ્યોને, શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિય વડે શબ્દાદિ વિષય ગ્રહણ કરવાનો પ્રસિદ્ધ વ્યવહાર નાશ પામે, કારણ કે ભરત-અદિના આત્માંગુલરૂપ જે પ્રમાણુ અંગુલ, તે ઉત્સેધાંગુલથી હબરગણુ કહ્યું છે. વળી ભરત-અદિ આદિની અયોધ્યા વિગેરે નગરીઓ અને લશ્કરની જાવણીઓ, આત્માંગુલ પ્રમાણુથી ખાર યોજન લાંબી સિદ્ધાંતમાં કહેલ છે, એ તે સર્વની ઉત્સેધાંગુલે ગણતરી કરી હોય

તો, અનેક હબર યોજન પ્રમાણ થાય, અને એથી આયુધશાળામાં અને સ્કંધાવારમાં વગાડેલ ભેરી આદિનો શબ્દ સર્વને તારા અભિપ્રાય વડે તો સંભળાય નહિ; કેમકે બાર યોજનથી આવેલો આ શબ્દ શ્રોત્રેન્દ્રિય ગ્રહણ કરે છે, તે કરતાં વધારે દૂરથી આવેલો શબ્દ શ્રોત્રેન્દ્રિય ગ્રહણ કરી શકતી નથી. હવે જો એ શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયવાળા બાર યોજન, તારા કહેવા મુજબ ઉત્સેધાંશુલથી ગણીએ, તો હબરો યોજન દૂરથી આવેલો ભેરી આદિના શબ્દને તે બધા નગરવાળા તથા સ્કંધાવારવાળા શ્રવણેન્દ્રિયથી ગ્રહણ કરે નહિ, પણ ભરતની આખી નગરી અને જાવણીમાં એ શબ્દ સંભળાય છે, માટે ધન્દ્રિયોના વિષયનું પ્રમાણ આત્માંશુલથી જ સમજવું, પણ ઉત્સેધાંશુલથી નહિ. ૩૪૨

વળી કદંબપુષ્પાદિ આકારવાળી શ્રોત્રાદિ દ્રવ્ય ધન્દ્રિયોતુ' પ્રમાણુ. અંશુલના અસંખ્યાતમા ભાગાદિતું છે, તેમાં એક સ્પર્શનેન્દ્રિયનું પ્રમાણ ઉત્સેધાંશુલથી મપાય છે અને બાકીની ધન્દ્રિયોતુ' પ્રમાણુ આત્માંશુલથી મપાય છે. ત્રણ ગાઉ આદિના શરીરવાળા યુગલિકોની જીભાધન્દ્રિયનું માન જો ઉત્સેધાંશુલ વડે માનીએ, તો તેમને કલ્પવૃક્ષના રસ વિગેરેના જ્ઞાનના વ્યવહારમાં વિરોધ આવે, કેમકે આગમમાં જીભા ધન્દ્રિયનું પ્રમાણ એથી નવ અંશુલનું કહ્યું છે, ત્રણ ગાઉ આદિ પ્રમાણવાળા જીભોને શરીરાતુસારે તેમના મુખ અને જીભા વિશાળ હોય છે, હવે જો ઉત્સેધાંશુલ વડે તેમની જીભા ધન્દ્રિય એથી નવ અંશુલ પ્રમાણ માનીએ, તો એવા વિશાળ મુખમાં એવી ક્ષુદ્ર આકારવાળી અતિ ન્હાની જીભા પુરી પડે નહિ, અને તેથી તે વડે રસાતુલવરૂપ વ્યવહાર થાય નહિ. માટે આત્માંશુલ વડે જીભા ધન્દ્રિયનું પ્રમાણ માનવું તે યોગ્ય છે. આ પ્રમાણે શરીરની બધી ધન્દ્રિયો ઉત્સેધાંશુલથી નથી મપાતી, તો પછી ધન્દ્રિયોના વિષયનું પરિણામ તો ઉત્સેધાંશુલથી કયાંથી જ મપાય ? ૩૪૩

ધન્દ્રિયનું અને ધન્દ્રિયના વિષયનું પરિમાણ એકાન્તે ઉત્સેધાંશુલ વડે માનવામાં ઉપર મુજબ દોષો બતાવ્યા છે, તેથી તે બે સિવાય કેવળ શરીરનું પ્રમાણ જ ઉત્સેધાંશુલ વડે હોવું જોઈએ; અન્યથા યુગલધર્મી જનોને રસવેદન વ્યવહારનો તથા ચક્રવર્તિ ભરતની નગરી આદિમાં શબ્દ શ્રવણના વ્યવહારનો અભાવ થાય. એટલે કે તેઓને રસનું અને શબ્દનું જ્ઞાન થાય નહિ. એ વાત હમણાં જ ઉપર કહી ગયા છીએ. વળી ધન્દ્રિય અને તેના વિષયનું પરિમાણ ઉત્સેધાંશુલથી તું કહે છે, 'તે કેવળ તારી મતિકલ્પનાથી જ કહે છે. સૂત્રમાં એવું સાક્ષાત કોઈ પણ સ્થળે નથી કહ્યું. તેમાં તો કેવળ ઉત્સેધાંશુલથી શરીર જ માપવાનું કહ્યું છે. જેમકે—'દૃષ્ટવેર્ણં ડસ્તેહ ગુલ્ફમાર્ણેણ નેરદૃઙ્ગ-તિરિક્ષ્ણગોચય મણુસ્સ-દેવાર્ણં સરીરોગાહજાડ મિજ્જંતિ' એ ઉત્સેધાંશુલ પ્રમાણ વડે નારકી-તિથં-અ-મનુષ્ય અને અને દેવોનાં શરીરની ઊંચાઈ મપાય છે. આ પ્રમાણે સૂત્રમાં તો માત્ર શરીરની અવગાહના જ ઉત્સેધાંશુલથી માપવાની કહી છે, પણ ધન્દ્રિય કે તેના વિષયનું પરિમાણ ઉત્સેધાંશુલથી માપવાનું નથી કહ્યું. ૩૪૧-થી-૩૪૪

હવે પૂર્વાપર વિરોધ દૂર કરીને અશુ ધન્દ્રિયના વિષયનું પ્રમાણ બતાવે છે.

અલ્પેદિં એકવિસાપ, સાદરેગેદિં પુલ્કરદ્વમ્મિ ।

ઉદપ વેચ્છંતિ નરા, સૂરં ડકોસપ દિવસે ॥૩૪૫॥

નયણિવિયસ તથા, વિસયપમાણં જહા સુપ્ડમિહિયં ।

આડસેહપમાણગુલામમેગેણડવિ ન જુતં ॥૩૪૬॥

સુત્તામિપ્પાઓડયં, પયાસણિજ્જે તથં ન ડ પયાસે ।

વક્ષાણઓ વિસેસો, ન હિ સંદેહાલક્ખણયા ॥૩૪૭॥

ઉત્કૃષ્ટ દિવસે પુષ્કરવરદ્વીપના અર્ધભાગમાં એકવીસલાખ યોજનથી અધિક દૂર ઉદય પામેલા સૂર્યને (ત્યાંના) મનુષ્યો જુએ છે, તેથી ઇન્દ્રિયના વિષયતુ' પરિભાષુ જે સૂત્રમાં કહ્યું છે, તે આત્માંગુલ-ઉત્સેધાંગુલ-કે પ્રમાણાંગુલ, એમના કોઈ પણ અંગુલ વડે યુક્ત નથી (એમ નહિ કહેવું કારણ કે) લાખ યોજનતુ' પ્રમાણ પ્રકાશનીય વસ્તુને અંગે છે, પ્રકાશકને અંગે નથી, એવો સૂત્રનો અભિપ્રાય છે. આ તદ્દાવત વ્યાખ્યાનથી સમજવો, પણ સંદેહથી અસમજસપણું ન માનવું. ૩૪૫-થી-૩૪૭

પ્રશ્ન :-“છેતાણીસ હબ્બર ખસોયોજન અને ઉપર સાઠીયા એકવીસ લાખ, આટલા દૂરથી સૂર્યને કઈ સંકાન્તિમાં અહીંના મનુષ્યો જુએ છે,” તથા પુષ્કરવરદ્વીપના અર્ધ ભાગમાં પૂર્વ-પશ્ચિમે રહેનારા મનુષ્યોની ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષયતુ' પ્રમાણ એકવીસલાખ-ચોત્રીસ હબ્બર-પાચસોને સાડત્રીસ યોજનતુ' બાબુવું.” કારણ કે આટલા દૂરથી ત્યાંના મનુષ્યો ઉદય પામતા સૂર્યને જુએ છે તેમ અસ્ત પામતા પણ બાબુવું. વળી પ્રજ્ઞાપનાદિ સૂત્રમાં ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષયતુ' પરિભાષુ, અધિક એક લાખ યોજન કહ્યું છે. તે આત્માંગુલ ઉત્સેધાંગુલ કે પ્રમાણાંગુલનાં કોઈ પણ અંગુલપ્રમાણથી પુષ્કરાર્ધ માટે ઘટતું નથી; કેમકે એક લાખ યોજન, પ્રમાણાંગુલવડે માનીએ, તો પ્રમાણાંગુલ નિષ્પન્ન એકવીસલાખ યોજન કરતાં એ એક લાખ યોજન એકવીસમા ભાગે હોવાથી મોટું અન્તર પડે છે. આમ એક ઠેકાણે અધિક એક લાખ યોજનથી અધિક વિષય કહ્યો અને બીજે સ્થળે એકવીસ લાખ યોજનથી અધિક દૂરથી સૂર્ય દેખાવવાતું જણાવી ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષયતુ' પરિભાષુ એકવીસ લાખથી અધિક કહ્યું છે. તેથી સિદ્ધાન્તોક્ત કથનમાં પરસ્પર વિરોધ જણાય છે. ૩૪૫-થી-૩૪૬

ઉત્તર :-એક લાખ યોજનથી અધિક ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષયતુ' પરિભાષુ જે સૂત્રમાં કહ્યું છે, તે સ્વયં પ્રકાશ રહિત પર્વતાદિ વસ્તુની અપેક્ષાએ કહ્યું છે, પણ ચંદ્ર-સૂર્ય આદિ સ્વયં પ્રકાશક વસ્તુની અપેક્ષાએ નથી કહ્યું. ઉદાહરણ તરીકે જેમ કોઈ નિર્મળ ચલુવાળો જીવ એક લાખ યોજનથી અધિક દૂર રહેલા પર્વતઆદિને જુએ છે આ અપેક્ષાએ ચક્ષુના વિષયતુ' પરિભાષુ એક લાખ યોજન અધિક કહ્યું છે; પરન્તુ ચંદ્ર-સૂર્ય આદિ પ્રકાશક વસ્તુ માટે એવો નિયમ નથી, એવી વસ્તુઓ તો અધિક દૂરથી પણ જોઈ શકાય. આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાનથી ભેદ સમજવો જોઈએ, તે સમજ્યા સિવાય માત્ર ઉભય અધિકાર સાંભળીને સંદેહથી સર્વજ્ઞ પ્રણીત સૂત્રમાં વિરોધ માનવો એ કેવળ અજ્ઞાનતા જ છે. ૩૪૭.

કહ્યું છે કે, જેમ સૂત્રમાં કહ્યું છે તેમજ તે વસ્તુ માત્ર માનવાની હોય અને વિચાર કરવાનો ન હોય, તો આચાર્યોએ શ્રુતની વ્યાખ્યા કરવાનું શું કામ હતું ! અર્થાત્ બીજે અધિકાર સાંભળી તે વિચાર કરવાની જરૂર છે.

હવે ચક્ષુ સિવાયની શેષ ઇન્દ્રિયોના વિષયનું પ્રમાણ કહે છે.

વાસસહિતો સોત્તં, સેસાઈં નવહિ જોયળોહિતો ।

ગિળ્હંતિ પત્તમચ્ચં, एतो परओ न गेहंति ॥૩૪૮॥

दब्बाण मंदपरिणामओ य परओ ण इंदियबलं पि ।

अवरमसंखेज्जुं गुलमागाओ नयणवज्जाणं ॥૩૪૯॥

संखेज्जइमागाओ नयणस्स, मणस्स न विसयपरिमाणं ।

पोगलमित्तनिवंधाभावाओ केवलस्सेव ॥૩૫૦॥

બાર યોજનથી આવેલા શખ્દને શ્રોત્ર અને નવયોજનથી આવેલા પ્રાપ્ત અર્થને બાકીની (ધ્રાણુ વગેરે) ઇન્દ્રિયો અહંણુ કરે છે; એ કરતાં વધારે દૂરથી આવેલા અર્થને અહંણુ કરતી નથી. દ્રવ્યોના મંદપરિણામપણાથી અને ઇન્દ્રિયોનું તેણું બળ ન હોવાથી વધારે દૂરથી આવેલા શખ્દાદિ અર્થને શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો અહંણુ કરતી નથી. ચક્ષુ સિવાયની ઇન્દ્રિયોનું વિષય પરિમાણ જઘન્યથી અંગુલના અસંગ્રહાતમા ભાગનું છે, ચક્ષુના વિષયનું પરિમાણ (જઘન્યથી) અંગુલના સંગ્રહાતમા ભાગનું છે, પુદ્ગલ માત્રના નિર્ગતનના અભાવથી કેવળજ્ઞાનની પેઠે મનના વિષયનું પરિમાણ નથી. ૩૪૮-થી-૩૫૦

મેઘગર્જના વિગેરેનો શખ્દ બાર યોજનથી આવેલ હોય, તો તેને શ્રોત્રેન્દ્રિય અહંણુ કરે છે, અને શ્રોત્ર સિવાયની શેષ ધ્રાણુ-રસ-અને સ્પર્શનેન્દ્રિય વધારેમાં વધારે નવયોજન દૂરથી આવેલા ગંધ-રસ-અને સ્પર્શરૂપ અર્થને અહંણુ કરે છે, એ કરતાં વધારે દૂરથી આવેલા હોય તો તેને તે ઇન્દ્રિયો અહંણુ કરતી નથી.

પ્રશ્ન :-મેઘગર્જનાદિનો શખ્દ, તથા વર્ષા ઋતુમાં પહેલી વૃષ્ટિ થવાથી દૂરથી આવતો ગંધ અહંણુ કરાય છે, એમ અનુભવથી સિદ્ધ થાય છે, પણ રસ અને સ્પર્શ એટલે દૂરથી આવેલા કેવી રીતે અહંણુ કરાય ?

ઉત્તર :-એમ દૂરથી આવેલો ગંધ અનુભવાય છે, તેમ એ ગન્ધવાળા દ્રવ્યનો રસ પણ કોઈકને અનુભવાય છે. ધ્રાણુન્દ્રિય સાથે ગંધનો સંગ્રહ થાય તે વખતે તેના રસનો પણ રસન્દ્રિય સાથે સંગ્રહ થાય છે; એટલે ઘણા લોકો એમ કહે છે કે-“આ કટુ અથવા તીખી વિગેરે વસ્તુનો ગંધ છે.” આમાં કટુપણું અથવા તીખાપણું એ રસનો જ ધર્મ છે, તેથી જણાય છે કે ગંધ અહંણુ થતાં તેના રસનો પણ છબ્હાની સાથે સંગ્રહ થવાથી તે પણ અનુભવાય છે. એ જ પ્રમાણે સરોવર-સરિતા-કે સમુદ્રાદિ ઉપરથી આવેલા વાયુને શીતસ્પર્શ પણ અનુભવાય છે. ૩૪૮

પ્રશ્ન :-એ બાર કે નવ યોજન દૂરથી આવેલા શખ્દ અને ગંધાદિ જણાય છે, તો પછી બાર યોજન અને નવ યોજન કરતાં વધારે દૂરથી આવેલા શખ્દ અને ગંધ વિગેરે શાથી નથી અહંણુ થતા ?

ઉત્તર :-બાર અને નવ યોજન કરતાં વધારે દૂરથી આવેલા શખ્દ અને ગંધાદિ દ્રવ્યો મંદપરિણામવાળા થઈ જવાથી, શ્રોત્ર તથા ધ્રાણુદિ ઇન્દ્રિયોને જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી, વળી તે ઇન્દ્રિયોની તેવી શક્તિ પણ નથી, કે જેથી તે કરતાં વધારે દૂરથી આવેલા શખ્દાદિને અહંણુ કરીને પોતાનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે. ઇન્દ્રિયોના વિષયનું એ પરિમાણ

વધારેમાં વધારે સમજવું, અને જઘન્યથી તો ચક્ષુ સિવાયની ઇન્દ્રિયોના વિષયતુ' પરિમાણ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું છે, એટલે કે ચક્ષુ સિવાયની ઇન્દ્રિયો જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગથી આવેલા શબ્દાદિ અર્થને ગ્રહણ કરે છે. ૩૪૯

ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષયતુ' પરિમાણ જઘન્યથી અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ જેટલું છે, પણ અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું નથી, કેમકે અતિશય નજીકમાં રહેલ અજન-સળી-મેલ વિગેરેને ચક્ષુ જોઈ શકતી નથી.

ક્ષેત્રથી મનને વિષય અપરિમિત છે. તે દૂર, નજીક, મૂર્ત, અમૂર્ત સર્વ વસ્તુને કેવલજ્ઞાનની જેમ વિષય તરીકે ગ્રહણ કરે છે. કેવળ પુદ્ગળોને જ તે જાણી શકે છે, એવો નિયમ તેને માટે નથી. “જે પુદ્ગળ માત્રને જ ગ્રહણ કરવામાં નિયત નથી, તેને વિષયતુ' પરિમાણ નથી.” મૂર્ત, અમૂર્ત સર્વને ગ્રહણ કરનાર હોવાથી જેમ કેવળજ્ઞાનને અપરિમિત વિષય છે, તેમ મનને પણ અપરિમિત વિષય છે. અને જેને વિષયતુ' પરિમાણ છે, તે અવધિ-મનઃપર્યંત-જ્ઞાનની જેમ પુદ્ગળ માત્રને જ ગ્રહણ કરવારૂપ નિયમ સહિત છે.

પ્રશ્ન :-આપે કહેલો હેતુ મતિ-શ્રુત જ્ઞાનસાથે અસંગત જણાય છે, તેથી તે અને-કાન્તિક છે, કારણ કે મૂર્ત-અમૂર્ત સર્વ વસ્તુને વિષયરૂપે એ બંને ગ્રહણ કરે છે, છતાં તે બંને પોતાના વિષયોને ગ્રહણ કરવામાં નિયમવાળા છે. શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિય જન્ય મતિ-શ્રુતતુ' ક્ષેત્રથી વિષયપરિમાણ બાર યોજન આદીતુ' છે, કેમકે બાર યોજન આદિથી આવેલા જ શબ્દાદિ વિષયો ગ્રહણ થાય છે.

ઉત્તર :-ઇન્દ્રિયજન્ય મતિશ્રુતના વિષયતુ' એ પરિમાણ છે, અને ઇન્દ્રિયો તો પુદ્ગળમાત્રને જ ગ્રહણ છે, એટલે એમાં કંઈ હરકત નથી; પરંતુ મનોજન્ય મતિ-શ્રુત જેમ પુદ્ગળમાત્ર ગ્રહણ કરવામાં નિયત નથી, તેમ ક્ષેત્રથી વિષયતુ' પરિમાણ પણ તેમને નથી. તો પછી અમે કહેલ હેતુમાં અનેકાન્તિક દોષ ક્યાંથી આવે ? ૩૫૦

પ્રશ્ન :-૩૩૬મી ગાથામાં “સ્પર્શાએલો શબ્દ (શ્રોત્રેન્દ્રિય) સાંભળે છે” એમ આપે કહ્યું છે. તેમાં શબ્દપ્રયોગથી મૂકાએલાં શબ્દદ્રવ્યો જ કેવળ સંભળાય છે, અથવા બીજાં તેથી વાસિત એવાં શબ્દદ્રવ્યો સંભળાય છે, કે મિશ્ર શબ્દદ્રવ્યો સંભળાય છે ?

ઉત્તર :-વચનયોગથી મૂકાએલાં કેવળ શબ્દદ્રવ્યો સંભળાતાં નથી, પણ મિશ્ર શબ્દદ્રવ્યો અથવા બીજા તદ્દસિત શબ્દદ્રવ્યો સંભળાય છે, કેમકે તે વાસિત કરવાનાં સ્વભાવવાળા છે અને શબ્દદ્રવ્યથી લોક આખો વ્યાપ્ત છે. આ વાતની વધુ સ્પષ્ટતા માટે વિસ્તારથી કહીએ છીએ.

(૬) માસાસમસેદીઓ, સદં જં સુણહ મીસયં સુણહ ।

વીસેદી પુણ સદં, સુણેહ નિયમા પરાધાણ ॥૩૫૧॥

સેદી પદસપંતી, વદતો સ્વસ્સ છદ્ધિસિ તાંઓ ।

જાસુ વિમુકા ધાવહ, માસા સમથમ્મિ પહમમ્મિ ॥૩૫૨॥

માસાસમસેદિઓ, તન્માસામીસિયં સુણહ સદદં ।

તદ્વદ્વમાવિયાહં, અણ્ણાહં સુણેહ વિદિસત્થો ॥૩૫૩॥

અણુસેદીગમણાઓ, પહિવાયામાવજોઝ્ઞિમિત્તાઓ ।

સમયંતરાણવત્થાણઓ ય મુકાહં ન સુણેહ ॥૩૫૪॥

ભાષાસમશ્રેણિમાં ગયેલો શબ્દ મિશ્ર સંલગ્નાય છે, અને વિશ્રેણિથી ગયેલો શબ્દ વાસિત જ સંલગ્નાય છે. શ્રેણિ એટલે આકાશ પ્રદેશની પંક્તિ. તે પંક્તિઓ બોલનારા વક્તાની પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર-દક્ષિણ ઉપર અને નીચે, એમ છએ દિશાઓમાં હોય છે. તથા વક્તાએ દિશાઓમાં છોડેલી ભાષા તે પ્રથમ સમયમાં જ લોકાન્ત પર્યન્ત જાય છે. તેથી ભાષાની સમશ્રેણિમાં રહેલા શ્રોતા, મૂકેલા શબ્દદ્રવ્યોથી મિશ્રશબ્દોરૂપે તે ભાષાને સાંભળે છે, અને વિદિશામાં રહેલો શ્રોતા, મૂલ શબ્દ દ્રવ્યવડે (ભાવિત) બીજા દ્રવ્યોને જ સાંભળે છે, પણ તે મૂલ શબ્દ દ્રવ્યોને નથી સાંભળતો; કારણ કે શબ્દની ગતિ શ્રેણિ અનુસારે હોય છે. નિમિત્ત અને પ્રતિઘાત નથી હોતા, સ્થિતિ એકસમયની હોય છે. ૩૫૧-થી-૩૫૫

જે બોલાય તે ભાષા, અથવા વક્તાએ શબ્દ તરીકે છોડેલ દ્રવ્યસમૂહ તે ભાષા, તેની સરખાદિશાએજ આકાશ પ્રદેશની પંક્તિરૂપ સમશ્રેણિ તે ભાષાસમશ્રેણિ કહેવાય. એવી ભાષાસમશ્રેણિમાં રહેલ શ્રોતા, વક્તાનો કે ભેરીઆદિને જ શબ્દ સાંભળે છે, તે મિશ્ર શબ્દ છે. મિશ્ર શબ્દ એટલે વક્તાએ છોડેલા શબ્દદ્રવ્યો અને તે શબ્દદ્રવ્યોથી વાસિત થએલા વચ્ચેનાં બીજાં શબ્દ દ્રવ્યો. એવા મિશ્ર શબ્દને જ સમશ્રેણિમાં રહેલો શ્રોતા સાંભળે છે, તથા વિશ્રેણિમાં રહેલો શ્રોતા, પણ વિશ્રેણિ, કહેવાય છે તે કેવળ વાસિતશબ્દ જ સાંભળે છે. વાસિતશબ્દ એટલે વક્તાએ શબ્દપણે છોડેલા દ્રવ્યો અથવા ભેરી આદિના શબ્દદ્રવ્યોની વચ્ચે રહેલા, શબ્દ યોગ્ય પુદ્ગલોમાં શબ્દરૂપે પરિણામ પામેલાં, શબ્દવર્ગીણાં પુદ્ગલદ્રવ્યો તે. એવા વાસિતશબ્દનેજ વિશ્રેણિમાં રહેલો શ્રોતા સાંભળે છે. પણ સમશ્રેણિગત શબ્દને સાંભળતો નથી. કેમકે તે પુદ્ગલો તો શ્રેણિના અનુસારે ગતિ કરતા હોવાથી, વિશ્રેણિ-વિદિશામાં નથી જતાં. ઢેકા વિગેરે સ્થૂલ દ્રવ્યોને વિદિશામાં જવામાં ભીંત આદિનો અવરોધ નિમિત્ત થઈ શકે છે, પરંતુ શબ્દ સૂક્ષ્મ હોવાથી નિમિત્ત બનતો નથી.

પ્રશ્ન :-પ્રથમ સમય પછીનાં સમયોમાં એ શબ્દ દ્રવ્યો સ્વયં વિદિશામાં જતા હોવાથી, વિશ્રેણિમાં રહેલા શ્રોતા પણ, મિશ્ર શબ્દ સાંભળી ન શકે ?

ઉત્તર :-એ શબ્દો, નિકળવાના સમયથી પછીના સમયોમાં શબ્દરૂપે, (ભાષા પરિણામરૂપે) નથી રહેતા કેમકે-“માખ્યમાજૈવ માષા, માષાસમયાનન્તરે માષાઽમાર્ષવ” ભાષ્ય-માણુ હોય તેજ ભાષા છે, ભાષાસમય પછીની ભાષા તે ભાષા નથી.” જો કે ચાર સમયે સંપૂર્ણ લોક, ભાષાવડે પૂર્ણ થાય છે, તેમાં પણ બીજા સમયોમાં ભાષાદ્રવ્યવડે વાસિત થએલા દ્રવ્યોજ. ભાષારૂપે થાય છે.

પ્રશ્ન :-વક્તાએ છોડેલા ભાષાદ્રવ્યો પ્રથમ સમયે દિશામાં જાય છે. અને એક સમય પછી ભાષારૂપે નથી રહેતા, તો એ શબ્દદ્રવ્યોવડે વાસિત થએલા શબ્દદ્રવ્યો બીજા સમયે વિદિશામાં જાય છે, આથી દિશામાં તથા વિદિશામાં રહેલા શ્રોતાને, જુદા જુદા સમયે શબ્દ સંલગ્નાવો જોઈએ, પણ સર્વને એકીસાથેજ શબ્દ સંલગ્નાય છે. તેનું કારણ શું ?

ઉત્તર :-શબ્દ જુદા જુદા સમયે સંલગ્નાય છે, પણ સમચાદિ કાળનો લેહ અતિ-સૂક્ષ્મ હોવાથી જણાતો નથી.

પ્રશ્ન :-સદે એમ હો, પરંતુ “માખ્યમાજૈવ માષા” ભાષ્યમાણુ હોય તેજ ભાષા” એ વચનાનુસાર બોલતી વખતે જ શબ્દો નીકળે તેજ ભાષા છે, અને તેથી બીજા સમયે વિશ્રેણિમાં રહેલો શ્રોતા જ સાંભળે છે, તે અભાષાજ સાંભળે છે એમ નક્કી થયું.

ઉત્તર :-અભાષાજ સાંભળે છે એમ ન કહેવું, કેમકે એ પુદ્ગળો પણ ભાષાદ્રવ્ય વડે વાસિત થયેલા હોવાથી, તેના જેવા જ છે, તેથી તેને પણ ભાષા કહેવામાં કંઈ વિશેષ નથી. આજ કારણથી ગાથાના ઉત્તરાધર્માં ફરીથી પણ ‘શબ્દ’નું અહણ કયું છે. કેમકે તે પરાધાતથી વાસિતદ્રવ્યોનાં પણ તથાવિધ શબ્દપરિણામને જણાવનાર છે, આ પ્રમાણે અમારી માન્યતા છે, એ સંબંધી વિશેષ તત્ત્વ તો બહુશ્રુત બાજે. દ્રાણ્યાદિ ઇન્દ્રિયો પણ મિશ્રગન્ધ આદિ દ્રવ્યનેજ અહણ કરે છે, કેમકે બારીમાંથી પ્રાપ્ત થતી રજની પેઠે, તે ગંધ દ્રવ્યો સ્થૂલ હોવાથી, તેમને શ્રેણિના અનુસારે ગતિનો નિયમ નથી, એમ વૃદ્ધ ટીકાકાર કહે છે. ૩૫૧

શ્રેણિ એટલે આકાશપ્રદેશની પંક્તિ, તે પંક્તિઓ આકાશમાં સર્વત્ર હોવાથી, લોકના મધ્યમાં રહીને બોલનારા વક્તાની પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર-દક્ષિણ-ઉપર-અને નીચે એમ છએ દિશાઓમાં હોય છે. તેથી વક્તાએ છોડલી ભાષા પ્રથમ સમયે પણ સર્વ દિશામાં લોકાન્ત પર્યન્ત બંધ છે. ૩૫૨

ભાષાની સમશ્રેણિમાં રહેલો શ્રોતા, બોલનારના તથા શબ્દ ભેરીના ભાષારૂપે નિકળેલા પુદ્ગલ સમૂહથી મિશ્ર થયેલો શબ્દ સાંભળે છે, અને વિદિશામાં રહેલો શ્રોતા, તે શબ્દ-વડે વાસિત બીજા દ્રવ્યોનેજ સાંભળે છે, પણ તે મૂલવક્તાએ બોલેલ શબ્દ નથીજ સાંભળતો ૩૫૩.

વક્તાએ મૂકેલા શબ્દદ્રવ્યોની ગતિ તો શ્રેણિના અનુસારે થાય છે. તેથી તે વક્તાના મૂલ શબ્દને સાંભલતો નથી અને એ શબ્દદ્રવ્યને પ્રતિધાત (સ્ખલના) નથી થતો, કેમકે શબ્દદ્રવ્યો સૂક્ષ્મ હોવાથી ભીંતઆદિ નિમિત્તો તેને સ્ખલના કરી શકતા નથી. વળી શબ્દ નીકળવાના સમય પછી બીજા આદિ સમયોમાં એ શબ્દ દ્રવ્યમાં શ્રવણજનક શક્તિ રહેતી નથી, તેથી વક્તાએ મૂકાયેલા શબ્દદ્રવ્યોને વિદિશામાં રહેલો શ્રોતા સાંભળતો નથી, પણ તે શબ્દવડે વાસિત થયેલા બીજા શબ્દદ્રવ્યનેજ તે સાંભળે છે. ૩૫૪.

ભાષાદ્રવ્યનું અહણ-વિસર્જન અને તેની પ્રક્રિયા.

(૭) ગિઘ્ઠહ ય કાઙ્ઘર્ણ, નિસિરહ તહ વાઙ્ઘર્ણ જોઘ્ણ ।

ઘર્ણતરં ચ ગેઘ્ઠહ, નિસિરહ ઘર્ણતરં ચેવ ॥૩૫૫॥

ગિઘ્ઠજ્ઞ કાઙ્ઘર્ણ, કિહ નિસિરહ વાઙ્ઘર્ણ જોઘ્ણ ? ।

કો વાડયં વાજોગો ? કિ વાયા કાયસર્મો ॥૩૫૬॥

વાયા ણ જીવજોગો, યોગલપરિણામઓ રસાહ વ્વ ।

ન ય તાઘ નિસિરિજ્ઞહ, સ ચ્ચિય નિસિરિજ્ઞહ જઘ્ઠા ॥૩૫૭॥

અહ સો તણુસર્મો, નિસિરહ તો કાઙ્ઘર્ણ વત્ત્વં ।

તણુજોગવિસેસ ચ્ચિય, મળ-વહજોગ ત્તિ જમવોસો ॥૩૫૮॥

કિં પુણ તણુસર્મણ, જેણ સુંચહ સ વાહઓ જોગો ।

મળ્ઘર્હ ય સ માળસિઓ, તણુજોગો ચેવ ય વિમત્તો ॥૩૫૯॥

તળુજોગો ચ્ચિય મળ-વજ્જોગા કાણ દન્વગહણાઓ ।
 આળાપાળ વ્વ ન ચે, તઓડવિ જોર્ગતરં હોજ્જા ॥૩૬૦॥
 તુલ્હે તળુજોગચે, કીસ વ જોર્ગતરં તઓ ન કજો ? ।
 મળ-વજ્જોગા વ કયા, મળ્ણહ વવહારસિદ્ધત્થં ॥૩૬૧॥
 કાયકિરિયાદરિત્તં, નાળાપાળુપ્પલ્લં જહ વર્ડેપ ।
 દીસહ મળસો ય ફુડં, તળુજોગવ્વંતરો તો સો ॥૩૬૨॥
 અહવા તળુજોગાહિઅવહવ્વસમૂહજીવવાવારો ।
 સો વજ્જોગો મળ્ણહ, વાયા નિસિરિજ્જણે તેળં ॥૩૬૩॥
 તહ તળુવાવારાહિઅમળદવ્વસમૂહજીવવાવારો ।
 સો મળજોગો મળ્ણહ, મળ્ણહ નેયં જઓ તેળં ॥૩૬૪॥

ગાથાર્થ :-કાયયોગ વડે (શબ્દદ્રવ્ય) અહુષ્ટ કરે છે, અને વચનયોગ વડે અહાર કાઢે છે. તેને એકાન્તરે અહુષ્ટ કરે છે અને એકાન્તરે જ ત્યાગ કરે છે. જો કાયયોગ વડે (શબ્દ-દ્રવ્ય) અહુષ્ટ કરે છે, તો વચનયોગ વડે કેવી રીતે મૂકે છે ? અથવા એ વચનયોગ શું વાચ્યા છે, કે કાયાનો વ્યાપાર છે ? વાચ્યા તો જીવનો વ્યાપાર નથી, કેમકે તે રસઆદિની પેઠે પુરૂષગણને પરિણામ છે. વળી વાચ્યા વડે શબ્દ મૂકાય નહિ, કેમકે તે વાચ્યા પોતેજ મૂકાય છે, જો વચનયોગ તે કાયાનો વ્યાપાર હોય, તો કાયયોગ વડે શબ્દ અહાર કાઢે છે, એમ કહેવું જોઈએ. ઉત્તર-મનોયોગ અને વચનયોગ તે કાયયોગ વિશેષ જ છે. તેથી (એમ કહેવામાં) કંઈ દોષ નથી. ૩૫૫-થી-૩૫૮

જે કાયયોગ વડે શબ્દ મૂકાય છે તે વચનયોગ, અને જે કાયયોગ વડે મનન કરાય છે તે મનોયોગ. એમ કાયયોગ જ (ઉપાધિ ભેદે) ત્રણ પ્રકારે છે. કાયયોગ વડે દ્રવ્ય અહુષ્ટ થાય છે, માટે શ્વાસોચ્છવાસની પેઠે મનોયોગ ને વચનયોગ તે કાયયોગ જ છે. જો એમ ન હોય તો શ્વાસોચ્છવાસ પણ જુદો યોગ ગણાય. (પ્રશ્ન) કાયયોગ સમાન હોવા છતાં શ્વાસોચ્છવાસને જુદો યોગ શા માટે ન ગણાય, અને મનોયોગ તથા વચનયોગને જુદા ગણ્યા ? (ઉત્તર) વ્યવહારની સિદ્ધિ માટે. અર્થાત્ જેમ વચનયોગ અને મનોયોગનું ફળ કાયિકક્રિયાથી પ્રગટ રીતે જુદું જણાય છે. તેમ શ્વાસોચ્છવાસનું ફળ કાયિકક્રિયાથી જુદું જણાતું નથી, તેથી તે કાયયોગની અન્તર્ગત ગણ્યો છે. અથવા કાયયોગ વડે અહુષ્ટ કરેલા વચન દ્રવ્યના સમૂહથી જીવનો વ્યાપાર, તે વચનયોગ કહેવાય છે, કેમકે તે વડે વચન નીકળે છે. તથા કાયયોગ વડે અહુષ્ટ કરેલ મનોદ્રવ્યના સમૂહથી જીવનો વ્યાપાર, તે મનોયોગ કહેવાય છે, કેમકે તે વડે ચેતવસ્તુનું મનન થાય છે. ૩૫૮-થી-૩૬૪

યોગ એટલે વ્યાપાર-કર્મ અથવા ક્રિયા, સર્વ વક્તાઓ કાયયોગ વડે (કાયાના વ્યાપાર વડે) શબ્દદ્રવ્ય અહુષ્ટ કરે છે અને વચનયોગ વડે મૂકે છે. એ પ્રમાણે દરેક સમયે અહુષ્ટ કરે છે ને મૂકે છે જેમ એક ગામથી બીજું ગામ ગામાન્તર કહેવાય છે, અથવા અન્તર રહિત છતાં એક પુરૂષથી બીજો પુરૂષ પુરૂષાન્તર કહેવાય છે તેવી જ રીતે એક સમયથી બીજો સમય તે સમયાન્તર કહેવાય છે તેમાં અહુષ્ટ કરે છે અને તેમાં મૂકે છે. ૩૫૫

પ્રશ્ન :-“સર્વ વજ્રાઓ કાયયોગ વડે શબ્દ દ્રવ્ય ગ્રહણ કરે છે.” આપતું એ કથન માની શકાય છે, કેમકે કાયાના વ્યાપાર સિવાય દ્રવ્ય ગ્રહણ કરી શકાય નહિ; પરંતુ “વચનયોગવડે શબ્દ મૂકે છે” એમ આપે કહ્યું છે, તે માની શકાતું નથી, કેમકે ગ્રહણ કરાતી ભાષાને જીવવ્યાપારરૂપ યોગને અભાવ હોવાથી, આપ કહો છો તેમ સંભવતું નથી. અર્થાત્ આપ જેને વચનયોગ કહો છો, તે વચનયોગ વજ્રાએ મૂકેલ ભાષાદ્રવ્યના સમૂહરૂપ વાચ્ય જ છે ? કે એ ભાષાને મૂકવાના હેતુજીત કાયાનો વ્યાપાર છે ? યોગ તો શરીરજીવનો વ્યાપાર છે. તે પુદ્ગલ પરિણામ સ્વરૂપ નથી, જ્યારે ભાષા તો જીવ-વ્યાપાર નથી અને પુદ્ગલ પરિણામ સ્વરૂપ છે. તથા ભાષા પોતેજ મુકાય છે માટે કર્મ છે. જે કર્મ હોય તે કરણ ન બને. ભાષાથી કાંઈ પણ મુકાતું નથી, તેથી ભાષા જ વચન-યોગ છે, એવો જે પ્રથમ પક્ષનો વિકલ્પ તે યોગ્ય નથી. હવે બીજા વિકલ્પથી કાયાનો વ્યાપાર એજ વચનયોગ છે. એમ આપ કહેતા હો, તો કાયયોગવડે શબ્દ મૂકે છે એમ કહેવું જોઈએ, પણ વચનયોગવડે મૂકે છે એમ શા માટે કહો છો ?

ઉત્તર :-મનોયોગ અને વચનયોગ કાયાનો વ્યાપાર વિશેષ છે. પણ કાયાનો સામાન્ય વ્યાપાર નથી. કારણ કે દેહધારી જીવોને કાયયોગ સર્વ અવસ્થામાં હોય છે. કેવળ અશરીરી સિદ્ધાન્તમાત્રોનેજ કાયયોગ નથી. માટે ભાષા નીકળતી વખતે વચનયોગરૂપ વિશિષ્ટ પ્રકારનો કાયયોગજ છે. ૩૫૬ થી ૩૫૮.

પ્રશ્ન :-જો વિશિષ્ટ પ્રકારનો કાયયોગજ મનોયોગ અને વચનયોગ છે, તો પછી એ મનોયોગ અને વચનયોગ સંબંધી કથાજ શા માટે કરવી ?

ઉત્તર :-સર્વ સ્થળે કાયયોગ અતુલ્ય હોવાથી, જે યોગવડે મનોદ્રવ્ય અને વચન-દ્રવ્ય ગ્રહણ કરાય છે તે કાયયોગ છે. અમે જે યોગવડે તે વચન મુકાય તે વચનયોગ. અને જે યોગવડે ચિંતન કરવામાં મનોદ્રવ્ય વપરાય તે મનોયોગ છે. એમ એક કાયયોગ જ ઉપાધિના ભેદથી ત્રણ પ્રકારે છે, ખરી રીતે તો સર્વત્ર એક કાયયોગ જ છે. ૩૫૯

શ્વાસોચ્છવાસને યોગ્ય પુદ્ગલ દ્રવ્ય કાયયોગવડે જ ગ્રહણ કરાતા હોવાથી, શ્વાસો-ચ્છવાસનો વ્યાપાર જેમ કાયયોગ છે, તેમ તદ્દતદ્ વચન અને મનનને યોગ્ય દ્રવ્યસમૂહ કાયયોગ વડે જ ગ્રહણ થતાં હોવાથી, વચનયોગ અને મનોયોગ પણ કાયયોગ જ છે. જો શ્વાસોચ્છવાસનાં વ્યાપારને કાયયોગ ન માનીએ, તો તેને ચોથો યોગ માનવો અતુ-ચિત્ત હોવાથી, તે કાયયોગ જ છે.

પ્રશ્ન :-સર્વત્ર કાયયોગ સમાન છતાં, મનોયાગ અને વચનયોગ કાયયોગથી જેમ જુદા ગણ્યા છે, તેમ શ્વાસોચ્છવાસને પણ કાયયોગથી જુદો ગણીને ચોથો યોગ શા માટે ન માનવો ? અને જો એ માન્યતા અયોગ્ય હોય, તો મનોયોગ અને વચનયોગને પણ કાયયોગથી જુદા ગણીને તેમના જુદા યોગ શા માટે માનવા ? અર્થાત્ સર્વત્ર કાયયોગ સમાન હોવાથી એક કાયયોગજ માનવો, અથવા તો ઉપાધિના ભેદે ચાર યોગ માનવા.

ઉત્તર :-લોક અને લોકોત્તર વ્યવહારની સિદ્ધિ માટે મનોયોગ તથા વચનયોગને કાયયોગથી જુદા માન્યા છે, અને શ્વાસોચ્છવાસને જુદો નથી માન્યો. ૩૬૧.

સ્વાધ્યાય કરવો બીજાને પ્રતીતિ કરાવવી વિગેરે વાણીતું દેખ, અને ધર્મધ્યાન-ચિંતન વિગેરે મનતું દેખ, એ જેમ કાયયોગથી સિન્ન જણાય છે, તેમ શ્વાસોચ્છવાસનું દેખ

કાયયોગથી જુદું નથી જણાતું. યોગનિરોધ કરતી વખતે પણ કાયયોગનો રોધ કહીને શ્વાસોચ્છવાસ રોકવાનું ગણાવ્યું છે.

પ્રશ્ન :-“આ જીવે છે” એવી પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરનાર શ્વાસોચ્છવાસનું રૂપ પ્રગટ જણાય છે, તો શા માટે તેને યોગ ન માનવો ?

ઉત્તર :-એવું પ્રયોજન તો ઘણું સ્થળે હોય છે. એટલા માત્રથી તેને જુદો યોગ માનવામાં આવે, તો દોડવું વળગવું વિગેરે વ્યાપાર પણ લિન્ન ગણાય અને તેથી એમને પણ જુદા જુદા યોગ માનવા પડે. માટે વિશિષ્ટ વ્યવહારના અંગભૂત અને પરને પ્રતીતિ કરાવનાર હોવાથી મનોયોગ તથા વચનયોગને કાયયોગથી જુદા ગણ્યાં છે. પણ શ્વાસોચ્છવાસને જુદો નથી ગણ્યો. ૩૬૨.

એ પ્રમાણે ભાષા બોલવામાં વ્યાપારાતો કાયયોગ તે વચનયોગ છે, અને મનન કરવામાં વ્યાપારાતો કાયયોગ તે મનોયોગ છે, એ રીતે મનોયોગ તથા વચનયોગ તે કાયયોગ વિશેષ જ છે.

અથવા એ બંને યોગ સ્વતંત્ર છે. કાયિક વ્યાપારવડે ગ્રહણ કરેલ જે વચન દ્રવ્યના સમુદરૂપ સહકારી કારણ દ્વારા શબ્દ બોલવા માટે, જે જીવનો વ્યાપાર, તે વચનયોગ કહેવાય છે, અને કાયયોગવડે ગ્રહણ કરેલ મનોદ્રવ્યના સમુદરૂપ સહકારી કારણ દ્વારા વસ્તુના ચિન્તન માટે, જે જીવનો વ્યાપાર, તે મનોયોગ કહેવાય છે. આ વ્યાખ્યામાં શબ્દ નીકળતી વખતે અને ચિન્તન કરતી વખતે જે કે કાયાનો વ્યાપાર છે, તો પણ અહીં વચનદ્રવ્ય અને મનદ્રવ્યની મુખ્યતાએ જીવનો વ્યાપાર કહ્યો છે, તેથી વચનયોગ અને મનોયોગ-બંને સ્વતંત્ર છે, પણ વિશિષ્ટ કાયયોગરૂપ નથી એમ સમજવું.

શ્વાસોચ્છવાસની મુખ્યતાએ, શ્વાસોચ્છવાસ મુકવામાં પણ જીવનો સ્વતંત્ર વ્યાપાર હોવા છતાં, તે લૌકિક કે લોકોત્તર કાર્ય સિદ્ધ કરતો ન હોવાથી, તેને જુદો નથી ગણ્યો. ૩૬૩-૩૬૪.

જહ ગામાઓ ગામો, ગામંતરમેવમેગ ઇગાઓ ।

एगतं ति मण्णइ, समयओऽणतरो समयो ॥૩૬૫॥

केई एगंतरियं, मण्णन्तेगंतरं ति तेसि च ।

विच्छिन्नावलिरूवो, होइ घणी सुयविरोहो य ॥૩૬૬॥

आह, सुए चिय निसिरइ, संतरियं न उ निरंतरं भणियं ।

एगेण जओ गिण्हइ, समण्णेगेण सो मुयइ ॥૩૬७॥

अणुसमयमणंतरियं, गहणं भणियं जओ विमुक्खोऽवि ।

जुत्तो निरंतरो चिय, मण्णइ कह संतरो मणिओ ? ॥૩૬८॥

गहणावेक्खाइ तओ, निरन्तरं जम्मि जाइं गहियाइं ।

नवि तम्मि चेव निसिरइ, जह पढमे निसिरणं नत्थि ॥૩૬९॥

निसिरिज्जહ नाગહિયં, ગહણંતરિયંતિ સંતરં તેણં ।

ન નિરંતરંતિ ન સમયં, ન જુગવમિતિ હોંતિ પજ્જાયા ॥૩૭૦॥

ગહળં મોક્ષો માસા, સમયં ગહનિસરણં ચ દો સમયા ।

હોંતિ જહળંતરઓ, તં તસ્સ તિત્તિયસમયમ્મિ ॥૩૭૧॥

ગહળં મોક્ષો માસા, ગહળ-વિસગ્ગો ય હોંતિ ઉક્કોસં ।

અંતોસુહુત્તમેત્તં, પયત્તમેણ મેઓ સિ ॥૩૭૨॥

આથાર્થ :-જેમ એક ગામથી બીજું ગામ આમાન્તર કહેવાય છે, તેમ એક સમયથી બીજો સમય તે સમયાન્તર કહેવાય છે. કેટલાક અહંણુ અને નિસર્ગ એકાન્તર સમયે માને છે. પણ એ માન્યતાથી તેમને વિચ્છિન્ન આવલિરૂપ ધ્વનિ પ્રાપ્ત થાય છે અને શ્રુત વિરોધ પણ થાય. સૂત્રમાં નિસર્ગ અવશ્ય સાન્તરિત કહ્યો છે પણ નિરન્તર નથી કહ્યો. કેમકે એક સમયે અહંણુ કરે અને એક સમયે મૂકે છે. નિરન્તર દરેક સમયે અહંણુ કહ્યું છે, તેથી ત્યાગ પણ નિરન્તર જ યોગ્ય છે; પરન્તુ તે સાન્તર કેમ કહ્યો છે ? અહંણુની અપેક્ષાએ ત્યાગ સાન્તર કહ્યો છે, જેમ પ્રથમ સમયે અહંણુ કરેલા પ્રથમ સમયે ન નીકળે તેમ જે સમયે જે અહંણુ કર્યો હોય તે તેજ સમયે ન નીકળે. કેમકે નહીં અહંણુ કરેલાનો ત્યાગ થતો નથી અને ત્યાગ, અહંણુતરિત હોવાથી સાંતર છે, નિરન્તર નથી, તેમજ સાથે નથી-યુગપદ્ નથી એ એના પર્યાયો છે. અહંણુ-ત્યાગ-અને ભાષા એ દરેકનો જઘન્યથી એક સમય પ્રમાણ કાળ છે, તથા અહંણુ અને ત્યાગનો-જે સમયનો કાળ છે. તેમજ-અહંણુ-ત્યાગ-અને ભાષા એ દરેકનો તથા અહંણુ અને ત્યાગ એ ઉભયનો ઉત્કૃષ્ટથી અન્ત-સુદૂર્ત માત્ર કાળ છે. એમનો પ્રયત્નના ભેદે ભેદ છે. ૩૬૫-૩૭૨.

જેમ એક ગામથી બીજું ગામ અન્તરરહિત છતાં આમાન્તર કહેવાય છે અથવા એક પુરૂષથી બીજો પુરૂષ પણ અન્તર રહિત છતાં પુરૂષાન્તર કહેવાય છે, તેમ અહિં પણ એક સમય પછીનો બીજો સમય અન્તર રહિત છતાં એકાન્તર સમય કહેવાય છે. એ એકાંતર સમયે એટલે દરેક સમયે ભાષા પુરૂષલોને અહંણુ કરે છે અને મૂકે છે. ૩૬૫.

કેટલાક બ્યાગચાતાઓ એકેક સમયના અન્તરે અહંણુ અને નિસર્ગ માને છે, તેઓની એ માન્યતા અયોગ્ય છે, કારણ કે એથી તો અન્તરે અન્તરે છૂટી પડેલી રત્નાવળી પેઠે શબ્દ અને તેતું શ્રવણ પ્રાપ્ત થાય. વળી અન્તરે અન્તરે અહંણુ કરવાના સમયોમાં સર્વને સંભળાય નહિ. તેમજ “અણુસમયમવિરહિયં નિરંતરં ગિણ્હ” દરેક સમયે અવિરહિત; નિરન્તર અહંણુ કરે છે, એમ ન માનવાથી આગમ વિરોધ પણ થાય. કેમકે એ સૂત્ર દરેક સમયે અહંણુ કરવાનું પ્રતિપાદન કરે છે, દરેક સમયે નિસર્ગ પણ તે સૂત્રથી જ સમજી લેવું. અહંણુ કરેલ હોય તેનો બીજા સમયે અવશ્ય નિસર્ગ થાય છે જ. ૩૬૬.

પ્રશ્ન :-મહારાજ ! પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં કહ્યું છે કે-“સંતરં નિસિરહ, ના નિરંતરં નિસિરહઃ પર્ગણં સમયેણં ગિણ્હહ, ઘર્ગેણં નિસિરહ” એટલે સાન્તર મૂકે છે, નિરન્તર મૂકતો નથી. એક સમયે અહંણુ કરે છે, અને એક સમયે મૂકે છે. આ સૂત્રથી અન્તર રહિત મૂકવાનું આગમમાં કહ્યું છે તેતું કેમ ? ૩૬૭

ઉત્તર :-અણુસમય ધ્યાદિ પ્રથમ સૂત્રથી દરેક સમયે અહંબુ કરવાનું કહ્યું છે, તેથી તેનો ત્યાગ પણ અનિરંતરિત દરેક સમયે થવો યોગ્ય છે; કેમકે-અહંબુ કરેલાનો ખીલ સમયે અવશ્ય ત્યાગ થવો જોઈએ.

પ્રશ્ન :-પન્નવણામાં તે જ સ્થળે ત્યાગ કરવાનું પણ અનિરંતર સહિત કહ્યું છે, તેનું શું ? ૩૬૮

ઉત્તર :-એમાં વિષયનો વિભાગ કરીને સમજવાનું છે. ત્યાં અનિરંતર સહિત ત્યાગ કરવાનું કહ્યું છે, તે ભાષાદ્રવ્ય અહંબુ કરવાની અપેક્ષાએ કહ્યું છે. કેમકે પ્રથમાદિ સમયે જે ભાષાદ્રવ્ય અહંબુ કરેલ હોય, તે દ્રવ્ય તે જ સમયે ન નીકળે, પરંતુ અહંબુના સમય પછી ખીલ સમયે નીકળે છે. એટલે કે પહેલા સમયે અહંબુ કરેલ ભાષાદ્રવ્ય, પહેલા સમયે ન નીકળે, પણ ખીલ સમયે નીકળે છે. એ જ પ્રમાણે ખીલસમયે અહંબુ કરેલા ત્રીજાસમયે, ત્રીજાસમયે અહંબુ કરેલા ચોથાસમયે, ચોથાસમયે અહંબુ કરેલા પાંચમાંસમયે નીકળે. આ પ્રમાણે અહંબુ કરવાની અપેક્ષાએ ત્યાગ કરવો તે અનિરંતર સહિત છે, કેમકે અહંબુ કર્યાં સિવાય ત્યાગ થાય નહિ, પરંતુ સમયની અપેક્ષાએ તો નિરંતર થાય, ખીલ સમયથી માંડીને સર્વ સમયોમાં ત્યાગ હોય છે જ. ૩૬૮.

પ્રશ્ન :-જો એમ હોય તો અહંબુ પણ ત્યાગની અપેક્ષાએ અનિરંતર સહિત જ હોવું જોઈએ.

ઉત્તર :-ના, અહંબુ સ્વતંત્ર છે અને ત્યાગ તો અહંબુને પરતંત્ર છે. કારણ કે-“અહંબુ કર્યાં સિવાય કદી પણ ત્યાગ થતો નથી” એવો નિયમ હોવાથી પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં ત્યાગ સાંતર કહ્યો છે, એટલે કે અહંબુ કર્યાં પછી ત્યાગ થાય છે. પણ “ત્યાગ કર્યાં સિવાય અહંબુ ન થાય” એવો નિયમ નથી. કેમકે પ્રથમ સમયે ત્યાગ સિવાય પણ અહંબુ થાય છે. આથી ત્યાગ પરાધીન છે. અને અહંબુ સ્વાધીન છે, તેથી ત્યાગ અનિરંતર સહિત કહ્યો છે. આ પ્રમાણે “સંતરં નિસિરહ” અનિરંતર સહિત નીકળે છે, એ સૂત્રવચનની વિષયવિભાગ-વડે વ્યવસ્થા છે.

હવે “નિરંતરં નિસિરહ” “નિરંતર ન નીકળે” એ સૂત્રાવચનની વિષયવિભાગવડે વ્યવસ્થા કહીએ. નિરંતર ન નીકળે એટલે નિરંતર ત્યાગ થાય નહિ. તેમ અહંબુની સાથે જ ત્યાગ એમ યુગપત્ પણ થાય નહિ; પરંતુ પૂર્વ સમયે અહંબુ અને ઉત્તર સમયે ત્યાગ એમ થાય છે. તથા ષ્ઠેઽર્થ સમયેઽર્થ ગિણ્દ્રહ, ષ્ઠેઽર્થ નિસિરહ. “એક સમયે અહંબુ કરે છે અને એક સમયે ત્યાગ કરે છે.” આ સૂત્રાવચનનો ભાવાર્થ પણ ઉપર મુજબ સમજી લેવો. એટલે કે પ્રથમ એક સમયે અહંબુ જ કરે છે, ત્યાગ નથી કરતો, ખીલ સમયથી આરંભીને ત્યાગની પ્રવૃત્તિ થાય છે, અને છેલ્લા સમયે કેવળ ત્યાગ કરે છે, અહંબુ નથી કરતો, કેમકે ભાષાનો અસિદ્ધિ પછી શાન્ત થયેલો હોય છે. આ પ્રમાણે એ સૂત્રના વિષય-વિભાગની વ્યવસ્થાવડે પહેલા સમયે કેવળ અહંબુ, છેલ્લા સમયે કેવળ ત્યાગ, અને વચ્ચલા સમયોમાં અહંબુ તથા ત્યાગ બન્ને થાય છે. ૩૭૦.

ભાષાદ્રવ્યનું અહંબુ, અહંબુ કરેલાનો ત્યાગ, અને ભાષા એ ત્રણેનો સિન્ન સિન્ન જઘન્યથી એક સમયનો કાળ છે; પરંતુ અહંબુ અને ત્યાગ એ ઉક્ષયનો ઉપરોક્ત દેખાડેલ

ન્યાયે ગ્રહણ કર્યા પછી બીજા સમયે ત્યાગ કરીને મરનારને-અથવા વચન વ્યાપારથી ઉપરમ થયેલાને જઘન્યથી બે સમયનો કાળ છે.

બોલાય તે જ ભાષા, એ વાસ્તવમાં ભાષાદ્રવ્યનો ત્યાગ છે. તેનો કાળ જઘન્યથી એક સમયનો છે. માટે જઘન્યથી બે સમયનાં કાળવાળા ગ્રહણ અને ત્યાગ, એ બંનેને ભાષા ન કહેવાય. ગ્રહણમાં ભાષાની ચોગ્યતા છે, પરંતુ “માસિજ્જમાણા માસા” એ વ્યુત્પન્નિ ઘટતી ન હોવાથી આગમવિરોધ આવે. ભાષા અને મોક્ષ (ત્યાગ) એક જ હોવા છતાં સ્પષ્ટતા ખાતર અલગ કહ્યાં છે ?

એ સર્વનો ઉત્કૃષ્ટકાળ લિન્ન લિન્ન અન્તર્મુદૂર્ત પ્રમાણ છે. તેટલા કાળ પછી ચોગ્યાંતર પામે અથવા મૃત્યુ પામે. એ ઉત્કૃષ્ટકાળ પ્રમાણમાં જે મહાપ્રયત્નવાળો હોય તેને નાના અન્તર્મુદૂર્ત જેટલો પ્રમાણકાળ હોય છે, અને જે અદ્યપ્રયત્નવાન હોય તેને મોટા અન્તર્મુદૂર્ત જેટલો પ્રમાણકાળ હોય છે. ૩૭૧-૩૭૨.

પ્રથમસમયે કેવળ ભાષાદ્રવ્યનું ગ્રહણ અને છેલ્લાસમયે કેવલ ત્યાગ, એમ આપે કહ્યું તે તો ઠીક છે, પરંતુ મધ્યના સમયોમાં ગ્રહણ અને ત્યાગ ઉભય કહ્યાં છે, તે ચોગ્ય નથી. કેમકે-

ગહળ-વિસમગપયત્તા, પરોપ્પરવિરોહિણો કહ્મં સમણ ? ।

સમણ દો સવભોગા, ન હોજ્જ કિરિયાણ કો દોસો ? ॥૩૭૩॥

(૮) તિવિહમ્મિ સરીરમ્મી, જીવપણસા હવંતિ જીવસ્સ ।

જેહિ ડ ગિણ્હદ ગહળં, તો માસદ્દ માસઓ માસં ॥૩૭૮॥

ગાથાર્થ :- ગ્રહણ અને ત્યાગ રૂપ બન્ને પ્રયત્ન વિરોધી છે, તે એક સમયમાં કેવી રીતે થાય ? ઉત્તર-એકસમયમાં બે ઉપયોગ ન થાય, પણ બે ક્રિયા થવામાં શો દોષ છે ? ત્રણ પ્રકારના શરીરોમાં જીવના પોતાના પ્રદેશો હોય છે, જેથી ભાષાદ્રવ્ય ગ્રહણ કરે છે, અને તેથી વક્તા ભાષા બોલે છે. ૩૭૩-૩૭૪.

પ્રશ્ન :- નિરંતર ગ્રહણ અને ત્યાગ માનવાથી, બીજા સમયથી આરંભીને, છેક છેલ્લાના પહેલા સમય સુધી, ગ્રહણ અને ત્યાગરૂપ બન્ને પ્રયત્ન દરેકસમયે સાથેજ થાય છે. અને તે પ્રયત્નો પરસ્પર વિરોધી હોવાથી એક સમયમાં કેવી રીતે થઈ શકે ?

ઉત્તર :- ગ્રહણ અને ત્યાગમાં વિરોધ માનવો એ જ મોટી ભૂલ છે. કેમકે જે દ્રવ્યોત્તું ગ્રહણ થાય, તે જ દ્રવ્યોનો તે જ સમયે બે ત્યાગ થતો હોય, તો વિરોધ માની શકાય, પરંતુ એવું કંઈ થતું નથી. પૂર્વ સમયે ગ્રહણ કરેલા દ્રવ્યોનો પછીના સમયે ત્યાગ થાય છે અને ત્યાજ નવાદ્રવ્યોત્તું ગ્રહણ થાય છે.

પ્રશ્ન :- પ્રયત્ન ભલે અવિરોધી હો, પણ એક સમયે જેમ બે ઉપયોગ ન હોય તેમ બે ક્રિયા કેમ ?

ઉત્તર :- ગ્રહણ, ત્યાગ એ ક્રિયારૂપ હોવાથી એક સમયમાં સાથે થવામાં કંઈ હરકત નથી. કારણ કે-“જુગવં દો નલ્લિય ઉચ્ચોગા” એકી સાથે બે ઉપયોગ નથી. એ આગમવચનથી એક સમયમાં બે ઉપયોગનો નિષેધ કર્યો છે, પરંતુ ઘણી ક્રિયાઓનો નિષેધ નથી કર્યો.

“મંગિયસુયં ગણંતો વટ્ટદ્દ તિવિહેડવિ જ્ઞાણમ્મિ” લંગ્ગલલવાલા શ્રુતને ગણનાર ત્રણે પ્રકારના ધ્યાનમાં વર્તે છે. એ વચનથી મન-વચન-અને કાયાની પ્રવૃત્તિ એકજ સમયે માની

છે. વળી આંગળી વિગેરેની સંયોગ વિયોગરૂપ ક્રિયા, એકકું કરવું કે છુટું કરવું તે રૂપ ક્રિયા, ઉત્પાદવ્યરૂપક્રિયા, ઇત્યાદિ અનેક ક્રિયાઓ એકજ સમયની અંદર ઘણે સ્થળે કહી છે. કોઈ વ્યક્તિ કાયા હાથે ઘંટડી વગાડે, જમણા હાથે ધૂપ ઉખેલે, દંડિવડે જિનેશ્વરની પ્રતિમાદિતું દર્શન કરે, મુખથી શ્લોકઆદિ બોલે ઇત્યાદિ ઘણી ક્રિયાઓ એક જ સમયમાં સાથે થતી પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે, તો પછી એક સમયમાં અહંણ અને ત્યાગરૂપ બે ક્રિયાઓ સાથે થાય તેમાં કાંઈ દોષ નથી. ૩૭૩

પૂર્વે “કાચયોગવડે અહંણ કરે છે” એમ કહ્યું છે, તે કાચયોગ ઔદારિકઆદિ શરીરના પાંચ ભેદો હોવાથી પાંચ પ્રકારે છે. એ પાંચ પ્રકારના યોગમાંથી ઔદારિકઆદિ ત્રણ કાચયોગવડે વચનદ્રવ્ય અહંણ થાય છે. કેમકે ઔદારિકઆદિ ત્રણ શરીરોમાં જીવના પ્રદેશો હોય છે, બીજામાં નથી હોતા. કેમકે તૈજસકામૈણ શરીર આત્મપ્રદેશમાં હોય છે. પણ તેમાં આત્માના પ્રદેશો નથી હોતા. આ કથનથી “સિશ્નુ” પાત્ર ઇત્યાદિનો જેમ જીવ અને તેના પ્રદેશોનો ભેદ ન સમજવો. એટલે કે સિશ્નુ પાત્ર જેમ સિશ્નુથી લિન્ન છે, તેમ જીવના પ્રદેશો લિન્ન નથી. વળી આ ઉપરથી “આત્મા પ્રદેશ રહિત છે” એ મતનું પણ ખંડન થયું સમજવું. કેમકે “આત્મા પ્રદેશ રહિત છે” એ કથન બરોબર નથી. જેમકે પગને તળીએ સંબંધ રાખનારા જીવપ્રદેશોનો મસ્તક સાથે સંબંધ રાખનારા પ્રદેશો સાથે ભેદ છે કે અભેદ છે? બે ભેદ છે તો જીવ સપ્રદેશી કેમ ન કહેવાય? અને બે અભેદ હોય તો શરીરના બધા અવયવો મળી જવા ભેદબે. ઇત્યાદિ તર્ક અનુસાર સમજ લેવું. ઉપરોક્ત જીવપ્રદેશોવડે બોલવાનો અભિપ્રાય વિગેરે સામગ્રી થયેથી ભાષાદ્રવ્ય-સમૂહ અહંણ કરાય છે, અને તે વડે વક્તા શબ્દ બોલે છે. પણ અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં. અથવા બોલવાની ઇચ્છાના અભાવે કોઈ બોલતું નથી. અહીં “વક્તા બોલે છે,” એ વાક્યથી “બે બોલાતી હોય તે જ ભાષા છે” પણ તેની પહેલા અથવા પછી ભાષા કહેવાય નહિ. એ પ્રમાણે જણાવવા માટે મૂળમાં “માસપ માસ-ભાષાને બોલે છે એમાં ભાષા શબ્દઅહંણ કર્યો છે. ૩૭૪

કયા ત્રણ પ્રકારના શરીરથી સંબંધવાળા જીવપ્રદેશોવડે ભાષાદ્રવ્ય અહંણ કરીને વક્તા બોલે છે ?

(૯) ઓરલિય-વેઝવિય-આહારઓ ગેળ્દર્ફ મુયર્દ માસં ।

સચ્ચં સચ્ચામોસં મોસં ચ અસમચ્ચોસં ચ ॥૩૭૫॥

સચ્ચા હિયા સયામિહ, સંતો મુળઓ ગુણા ધ્યત્થા વા ।

તત્ત્વિવરીઆ મોસા, મોસા જા તદુભયસહાવા ॥૩૭૬॥

અળધિકયા જા તીસુડિ, સહો ત્ત્વિય કેવલો અસચ્ચમુસા ।

ઇયા સમેયલ્લક્ષણસોદાહરણા જહા સુત્તે ॥૩૭૭॥

(૧૦) કહિહિ સમણ્હિ લોગો, માસાણ નિરંતરં તુ હોહ ફુહો ।

લોગસ્સ ય કહમાણ, કતિમાઝો હોહ માસાણ ॥૩૭૮॥

ગાથાર્થ :-ઔદારિક-વૈકિચ-અને આહારક શરીરવાન્ જીવ, સત્ય, સત્યામૃષા, મૃષા, અને અસત્યામૃષારૂપ ભાષાનાં દ્રવ્યો ગ્રહણ કરે છે અને મૂકે છે. સત્પુરુષોને હિતકારી તે સત્યભાષા, અહીં સત્ એટલે મુનિઓ-ગુણો-અથવા જીવાદિ પદાર્થો સમજવા. સત્યથી વિપરીત તે મૃષા ભાષા, જે ઉભય સ્વભાવવાળી તે મિશ્રભાષા અને જે ગુણમાંથી એકેકેમાં ન કહી શકાય, પણ કેવળ શબ્દમાત્ર તે ચોથી અસત્યામૃષાભાષા. એના ઉદાહરણ લક્ષણપૂર્વક લેઈ સહિત સૂત્રમાં કહ્યાં છે, કેટલા સમયે ભાષાદ્રવ્યવડે સંપૂર્ણ લોકવ્યાપ્ત થાય છે અને લોકના કેટલામાભાગને ભાષાનો કેટલામો ભાગ વ્યાપે છે ? ૩૭૫-૩૭૮

ઔદારિક-વૈકિચ-અને આહારક શરીરવાન્ જીવ સત્ય, સત્યામૃષા, મૃષા, અને અસત્યામૃષારૂપ ભાષાદ્રવ્યની સંહિતિ (સમૂહ) તે ગ્રહણ કરે છે અને મૂકે છે. ૩૭૫

સત્પુરુષોને હિતકારી આરાધવાયોગ્ય એટલે યથાવસ્થિતવસ્તુની પ્રતીતિ કરાવનાર જે ભાષા તે સત્યભાષા. સત્ એટલે મુનિઓ, તેમને આલોક-પરલોકમાં મુક્તિ પમાડનાર છે માટે તે હિતકારી છે. અથવા સત્ એટલે મૂળગુણ ઉત્તરગુણરૂપ ગુણો અથવા જીવઅજીવાદિ પદાર્થો. તેમનું અવિપરીત-સત્ય પ્રદર્શણ કરવાથી જે ભાષા હિત કરનાર છે તે સત્યભાષા કહેવાય છે. એથી વિપરીત ભાષા તે મૃષાભાષા. એ ઉભય ભાષા તે સત્યામૃષા -મિશ્રભાષા. અને સત્ય, મૃષા, તથા સત્યામૃષા એ ત્રણે પ્રકારની ભાષાથી વિલક્ષણ, કોઈને આમંત્રણ કરવું, આજ્ઞા કરવી ઇત્યાદિ સંબંધી કેવળ વ્યવહારિક શબ્દમાત્રની પ્રવૃત્તિરૂપ ભાષા, તે ચોથી અસત્યામૃષા ભાષા કહેવાય છે. આ ચારે પ્રકારની ભાષાઓના લેઈ લક્ષણ તથા ઉદાહરણ દશવૈકલિકનિયુક્તિ વિગેરે સૂત્રમાં વિસ્તારની કહેલ છે. વિશેષ બાણવાની જ્ઞાસાવાળાએ ત્યાંથી ભેઈ લેવું. અહીં ભાષાદ્રવ્યનું ગ્રહણ-વિસર્જન કરવા સંબંધી વિચારવાનું જ પ્રસ્તુત હોવાથી ભાષા સંબંધી વિશેષ વિચાર નથી કહેતા. ૩૭૬-૩૭૭

પ્રશ્ન :-ઔદારિક શરીરવાન્ જીવ ભાષાદ્રવ્ય ગ્રહણ કરે છે અને મૂકે છે. એમ આપે કહ્યું. પણ એ મૂકેલી ભાષા કેટલા ક્ષેત્ર સુધી વ્યાપે છે ? જે સર્વ લોકપર્યન્ત વ્યાપે છે એમ કહેતા હો તો આપે પહેલાં કહ્યું છે કે-ખાર યોજન કરતાં વધારે દૂરથી આવેલો શબ્દ મન્દપરિણામવાળો થઈ જવાથી સંભળાતો નથી. તો શું ખાર યોજન કરતાં વધારે દૂરથી ભાષાદ્રવ્ય આવે છે ? જે આવતાં હોય, તો વિષયની મર્યાદામાં નિરન્તર એ દ્રવ્યનું જેવું વાસના સામર્થ્ય છે, તેવું સામર્થ્ય એ મર્યાદાની બહાર પણ છે કે નહિ ? કેટલાક દ્રવ્યનું સામર્થ્ય સમગ્ર લોકની વ્યાપ્તિ પર્યન્ત છે. તો કેટલા સમયે સંપૂર્ણ લોકમાં ભાષાદ્રવ્ય વ્યાપ્ત થાય છે ? અને લોકના કેટલામા ભાગે ભાષાદ્રવ્યનો કેટલામો ભાગ હોય છે ? ૩૭૮.

એ પ્રશ્નોના ઉત્તર આચાર્યથી નિયુક્તિની ગાથાથી આપે છે.

(૧૧) ચઙ્ઠિં સમણ્ઠિ લોગો, માસાણ નિરંતરં તુ હોઈ ફુલો ।

લોગસસ ય ચરિમંતે, ચરિમંતો હોઈ માસાણ ॥૩૭૯॥

કોઈ મંદપયત્તો, નિસરહ સયલહ સંવદન્વાઈ ।

અન્નો તિવ્વપયત્તો, સો મુંચહ મિદિઝં તાઈં ॥૩૮૦॥
 ગંતુમસંલેજ્જાઓ, અવગાહણવગ્ગણા અમિન્નાઈં ।
 મિઝંજંતિ ધંસમેંતિ ય, સંલિજ્જે જોઅળે. ગંતું ॥૩૮૧॥
 મિન્નાઈં સુહુમયાણ, અળત્તગુણવદ્ધિઆઈં લોગંતં ।
 પાવંતિ પૂર્યંતિ ય, માસાર્ણં નિરતરં લોગં ॥૩૮૨॥
 જહ્ણસસુઘાયગાહણં, કેઈંમાસંતિં ચઝહિં સમણહિં ।
 પૂરંહિં સયલો લોગો, અન્ને ડળ તીહિં સમણહિં ॥૩૮૩॥
 પઢમસમણ ચ્ચિય જઓ, મુક્કાઈં જંતિ છદ્ધિસિં તાઈં ।
 ચિત્તિયસમયમ્મિ તે ચ્ચિય, છ દંડા હોંતિ છ મ્મંથા ॥૩૮૪॥
 મંથંતરેહિં તદ્દણ, સમણ પુરોહિં પૂરિઓ લોગો ।
 ચઝહિં સમણહિં પૂરંહિં, લોગતે માસમાણસ્સ ॥૩૮૫॥
 દિસિં વિઢ્ઠિયસ્સ પઢમોડતિગમે તે ચેવ સેસયા તિન્નિ ।
 વિદિસિં ઢ્ઠિયસ્સ સમયા, પંચાતિગમમ્મિ જં દોણિ ॥૩૮૬॥
 ચઝસમયમગ્ગગાહણે, તિ—પંચગહણં તુલાહમગ્ગસ્સ ।
 જહ ગહણે પઞ્જંતમગ્ગહણં ચિતા ય સુચ્છગઈં ॥૩૮૭॥
 કત્થઈં દેસગાહણં, કત્થઈં ષેપ્પંતિ નિરવસેસાઈં ।
 ડક્કમ—કમજુત્તાઈં, ફારણવસઓ નિઝત્તાઈં ॥૩૮૮॥
 ચઝસમયવિગાહે સત્તિ, મહલ્લંબંધમ્મિ તિસમઓ જહ વા ।
 મોતુ તિ—પંચસમણ, તહ ચઝસમઓ હહ નિવહ્ધો ॥૩૮૯॥
 હોઈ અસંલેજ્જાઈમે, માગે લોગસ્સ પઢમ—ચિત્તિણ્ણુ ।
 માસા અસંલ્લમાગો, મયળા સેસેણુ સમણ્ણુ ॥૩૯૦॥

ગાથાર્થ :—કોઈકની ભાષા ચાર સમયે સંપૂર્ણ લોકમાં વ્યાપ્ત થાય છે, અને લોકના
 અસંખ્યાતમાભાગને ભાષાનો અસંખ્યાતભાગ વ્યાપ્ત હોય છે. કોઈ મંદપ્રયત્નવાળો
 સંપૂર્ણ સર્વ દ્રવ્ય મૂકે છે, અને કોઈ તીવ્ર પ્રયત્નવાળો તે દ્રવ્યો લેદીને મૂકે છે. અભિન્ન
 દ્રવ્યો અસંખ્યાતી અવગાહનાવર્ગીણા પર્યંત જઈને લેદાય છે અને સંખ્યાત યોજના ગયા
 પછી નાશ પામે છે. ભિન્ન દ્રવ્યો સૂક્ષ્મપણાને લીધે અનંતગુણવૃદ્ધિ પામીને લોકાન્તપર્યંત
 જાય છે, અને ભાષાવડે સંપૂર્ણ લોકને પૂર્ણ કરે છે. કેવલિસસુદ્ધાતની ગતિએ ચાર
 સમયવડે સમગ્ર લોક પૂર્ણ થાય છે, એમ કેટલાક કહે છે; અને બીજા કેટલાક ત્રણ સમયે
 લોક પૂર્ણ થાય છે એવું કહે છે. પ્રથમ સમયે મૂકેલા દ્રવ્યો છએ દિશામાં જાય છે, તે
 દ્રવ્યો બીજા સમયે દંડભૂત થઈને છ મન્થાનરૂપ થાય છે અને ત્રીજા સમયે એ મન્થાનનાં

આન્તરાં પૂરાવાથી સમગ્ર લોક પૂર્ણ થાય છે. તથા લોકાન્તે રહેલ વક્તાના ભાષાદ્રવ્યવહે ચાર સમયે લોક પૂર્ણ થાય છે, દિશામાં રહેલ વક્તાના ભાષાદ્રવ્યવહે પહેલા સમયે ત્રસનાડીમાં પ્રવેશ થાય છે, અને બાકીના ત્રણ સમયે હવે કહેવાશે તેમ સમજવું. વિદિશામાં રહેલ વક્તાના ભાષાદ્રવ્યથી પાંચ સમયે લોક પૂર્ણ થાય છે. કેમકે તેમને ત્રસનાડીમાં પેસતાં બે સમય લાગે છે. જેમ ત્રાજવાના મધ્ય ભાગને ગ્રહણ કરવાથી આદ્યન્ત ભાગ ગ્રહણ થાય છે, તેમ ચાર સમયરૂપ મધ્યને ગ્રહણ કરવાથી આદ્યન્તવર્તિ ત્રણ અને પાંચ સમય પણ ગ્રહણ થાય છે. કારણકે સૂત્રની ગતિ વિચિત્ર છે. સૂત્રમાં કોઈક સ્થળે દેશથી ગ્રહણ થાય છે, કોઈક સ્થળે સંપૂર્ણ ગ્રહણ થાય છે અને કોઈ વખત કારણવશાત્ ક્રમરહિત અને ક્રમસહિત પણ સૂત્રો ચોભય છે. જેમ ચાર સમયોનો વિગ્રહ છતાં (ભગવતીજીમાં) મહાબોધોદ્દશકની અંદર ત્રણ સમયનો વિગ્રહ કહ્યો છે; તેમ અહીં પણ ત્રણ તથા પાંચ સમય મૂકીને ચાર સમયે લોકવ્યાપ્તિ કહી છે. પહેલા અને બીજા સમયે લોકના અસંખ્યાતમાભાગે ભાષાના અસંખ્યાતમો ભાગ હોય છે, તથા બાકીના સમયોમાં ભજના હોય છે. ૩૭૯-થી-૩૮૦.

કોઈકની ભાષાથી ચાર સમયે સંપૂર્ણ લોક વ્યાપ્ત થાય છે, અને લોકના અસંખ્યાતમાભાગે ભાષાનો અસંખ્યાતમોભાગ હોય છે. ૩૭૯.

હૃદયના રોગથી મંદપ્રચલ્નવાળો કોઈ વક્તા સંપૂર્ણ એવાં ભાષાદ્રવ્યો લેધ્યા વગર મૂકે છે, અને તીવ્રપ્રચલ્નવાલો કોઈ નીરોગી વક્તા, ગ્રહણ અને ત્યાગના પ્રચલ્નવહે ભાષાદ્રવ્યને ભેદી-સૂક્ષ્મ ટુકડા કરીને મૂકે છે. ૩૮૦.

એકેકે ભાષાદ્રવ્યના સ્કંધ છે, તેનો આધારભૂત એવો અસંખ્યેયપ્રદેશાત્મક ક્ષેત્ર-વિભાગ, અવગાહના કહેવાય. એવી અવગાહનાનો સમુદાય એટલે અનન્તભાષાદ્રવ્યના સ્કંધના આધારભૂત ક્ષેત્રવિશેષરૂપ અવગાહનાઓના સમુદાય, તે અવગાહનાવર્ગણ કહેવાય. એવી અસંખ્યાતી અવગાહનાવર્ગણ ગયા પછી મંદપ્રચલ્નવાળા વક્તાએ મૂકેલા ભાષાદ્રવ્યો લેદાય છે, અને તે પછી સંખ્યાતા યોજન ગયા બાદ એ ભાષાદ્રવ્યમાંથી ભાષાપરિણામ નાશ પામે છે. એ સંખ્યામાં પ્રસાપનાસૂત્રના ભાષાપદની અંદર પણ કહ્યું છે કે-“જાઈ અભિન્નાઈ નિસિરઈ, તાઈ અસંખ્યેજ્ઞાઓ ઓગાહણવગ્ગણાઓ ગન્તા એયમાવજ્ઞાંતિ, સંસ્થિજ્ઞાઈ જોયળાઈ ગન્તા વિદ્વસમાગચ્છંતિ ॥” જે પુણ્યો લેદાયા વગર નીકળે છે તે અસંખ્યાત અવગાહનાવર્ગણ જઈને ભેદ પામે છે, તથા સંખ્યાતા યોજન જઈને નાશ પામે છે.”

મહાપ્રચલ્નવાળો વક્તા પ્રથમથી જ ભેદીને ભાષાદ્રવ્ય મૂકે છે, તે સૂક્ષ્મ અને ઘણા હોવાથી અનન્તગુણ વધીને છએ દિશાઓમાં લોકાન્તપર્યન્ત ભય છે, અને પરાઘાત દ્વારા વાસનાવિશેષથી, જે દ્રવ્યસમૂહમાં ભાષાપરિણામ ઉત્પન્ન થયો હોય, તેવી ભાષાવહે શેષ સમસ્ત લોક ત્રણ ચાર કે પાંચ સમયે પૂર્ણ થાય છે. આ સંખ્યામાં કહ્યું છે કે-“જાઈ મિન્નાઈ નિસિરઈ, તાઈ અણંતગુણપરિવુદ્ધીય પરિવુદ્ધમાણાઈ લોચત ફુસંતિ । જે દ્રવ્યો ભેદાએલાં નીકળે છે તે અનન્તગુણ વધીને લોકાન્તને સ્પર્શે છે. ૩૮૧-૩૮૨.

કેવળી સમુદ્ઘાતની ગતિવહે ચારસમયે સકળલોકપૂર્ણ થાય છે. અર્થાત્ “પહેલા સમયે હંડ, બીજા સમયે કળાટ, ત્રીજા સમયે મન્થાન, અને ચોથા સમયે સમગ્ર લોક

વ્યાપ્ત થાય છે.” એ પ્રમાણે કેવળીસસુદ્ધાતના ક્રમથી સમગ્રલોક ચાર સમયે ભાષાદ્રવ્યવહે પૂરાય છે, એમ કેટલાક કહે છે, પણ તે યોગ્ય નથી, એ સંબંધી આગળ વિવેચન કરાશે. વળી કેટલાક કહે છે ત્રણ સમયે સમગ્ર લોકભાષાદ્રવ્યથી પૂરાય છે. ૩૮૩. લોકના મધ્ય ભાગમાં રહેલા કોઈ મહાપ્રચલનવાન વક્તાએ મૂકેલાં ભાષાદ્રવ્યો, પ્રથમ સમયેજ છએ દિશામાં જાય છે. કેમકે જીવ અને સૂક્ષ્મપુદ્ગળોની ગતિ શ્રેણિના અનુસારે હોય છે. તે પછી બીજા સમયે છએ દિશામાં જએલા ૬૦રૂપ દ્રવ્યો ચારે દિશામાં શ્રેણિના અનુસારે વાસિતદ્રવ્યોથી ફેલાઈને છ મંથાનરૂપ થાય છે, અને તે પછી ત્રીજા સમયે મન્થાનના અન્તરાં પૂરાવાથી સર્વલોક ભાષાદ્રવ્યથી પૂર્ણ થાય છે. ત્રણ સમયે સર્વ લોક ભાષાદ્રવ્યથી પૂરાય છે એવું તથા સ્વયંભૂરમણસમુદ્રના છેલ્લા છેડાવાલા લોકાન્તે એટલે અલોકની અત્યન્ત નજીક રહીને ભોલનારના અથવા ત્રસનાડીની બહાર ચાર દિશામાંથી કોઈપણ દિશામાં રહીને ભોલનારના ભાષાદ્રવ્યથી ચાર સમયે સમગ્ર લોકપૂર્ણ થાય છે. ૩૮૪-૩૮૫. ત્રસનાડીની બહાર ચાર દિશામાંથી કોઈપણ દિશામાં રહેલા ભોલનારાનાં ભાષાદ્રવ્યો પ્રથમ સમયે ત્રસનાડીમાં પ્રવેશ કરે છે. અને બાકીના સમયોમાં શુ થાય છે તે આગળ (૩૯૦ ની ગાથાના વિવેચનમાં કહેવાશે. અને લોકાંતે પણ ચારે દિશામાંથી કોઈપણ દિશામાં રહેલા ભોલનારના ઉર્દ્ધ અધોલોકની રખલનાથી ભાષાનાં દ્રવ્યો પ્રથમ સમયે લોકમધ્યે પ્રવેશ કરે છે. અને બાકીના ત્રણ સમયની ભાવના આગળ કહેવાશે તે પ્રમાણે સમજવી.

ત્રસનાડીની બહાર કોઈપણ વિદિશામાં રહીને ભોલનારના ભાષાદ્રવ્યથી સમગ્ર લોક પૂર્ણ થવામાં પાંચ સમય લાગે છે. પહેલા સમયે વિદિશામાંથી નીકળેલાં ભાષાદ્રવ્યો લોકનાડીની બહાર દિશાઓમાં આવે છે, બીજા સમયે લોકનાડીની મધ્યમાં આવે છે, એ રીતે લોકનાડી અથવા ત્રસનાડીમાં પેસતાં જ સમય લાગે છે. બાકીના ત્રણ સમયની ભાવના ચાર સમયે લોકપૂર્ણ થાય છે, તેમાં કહ્યા મુજબ સમજવી. એ રીતે પાંચ સમયે લોક પૂરાય છે. ૩૮૬

પ્રશ્ન:—જો એ પ્રમાણે ત્રણ ચાર અને પાંચ સમયે સમગ્ર લોક ભાષાદ્રવ્યથી પૂર્ણ થાય છે તો પછી નિયુક્તિકારમહારાજે માત્ર ચાર સમયેજ સમગ્ર લોક ભાષાદ્રવ્યથી પૂર્ણ થાય છે એમ શાથી કહ્યું ? ૩૮૭

ઉત્તર:—જેમ ત્રાજવાની ઢાંડીને મધ્યભાગે ગ્રહણ કરવાથી તેના આધ અને અન્ત બંને છેડા ગ્રહણ થઈ જાય છે. તેમ અહીં પણ ચાર સમયરૂપ મધ્યને ગ્રહણ કરવાથી આધ-અન્તવર્તિ ત્રણ અને પાંચ સમયવત્ ગ્રહણ પણ નિયુક્તિકારે કરેલું છે. કારણકે સૂત્રની પ્રવૃત્તિ વિચિત્ર પ્રકારની હોય છે. કોઈ સ્થળે સૂત્રમાં દેશ ગ્રહણ થાય છે અને કોઈ સ્થળે સંપૂર્ણ ગ્રહણ થાય છે, વળી કોઈ વખત કારણવશાત્ ક્રમરહિત અને ક્રમસહિત પણ સૂત્રો ચોળાય છે ૩૮૮ ઉદાહરણ તરીકે જેમ ચાર સમયનો વિગ્રહ છતાં ભગવતીસૂત્રના મહાઅધોદેશકમાં ત્રણ સમયનો વિગ્રહ કહ્યો છે; તેમ અહીં પણ ત્રણ તથા પાંચ સમય મૂકીને નિયુક્તિકારે ચાર સમયે લોક વ્યાપ્તિ કહી છે. એમાં કાંઈ દોષ નથી ૩૮૯

હવે ઉપર જે ત્રણ ચાર અને પાંચ સમયે ભાષાદ્રવ્યથી લોકની વ્યાપ્તિ કહી છે, તેનો વિચાર કરીએ—

લોકમાં વ્યાપ્ત થતી ભાષાનો અસંખ્યાતમો જ ભાગ પહેલા ધીબ સમયે લોકનાં અસંખ્યાતમાં ભાગે હોય છે, એટલે કે ત્રણસમયની વ્યાપ્તિમાં, ચારસમયની વ્યાપ્તિમાં ને પાંચ સમયની વ્યાપ્તિમાં, પહેલા અને ધીબ સમયે સર્વત્ર લોકના અસંખ્યાતમા ભાગે ભાષાનો પણ અસંખ્યાતમો ભાગજ હોય છે. વિશેષ નહિ, કેમકે ત્રણ સમયની વ્યાપ્તિમાં પહેલા સમયે છ દંડ થાય થાય છે, અને ધીબ સમયે છ મન્થાન થાય છે. એ દંડાદિની લંબાઈ બે કે લોકાન્ત સ્પર્શી હોય છે, તો પણ વક્તાના મુખથી નીકળેલ હોવાથી, તેના અનુસારે જડાઈમા ચાર અંશુલાદિ પ્રમાણવાળા હોય છે, અને એ ચાર અંશુલાદિ પ્રમાણ, તે તો લોકના અસંખ્યાતમા ભાગ જ છે. આ પ્રમાણે ત્રણ સમયની વ્યાપ્તિમાં પહેલા ને ધીબ સમયે ભાષાનો અસંખ્યાતમો ભાગજ હોય છે. ચારસમયની વ્યાપ્તિમાં પણ એમજ સમજવું.

એટલે કે પહેલા સમયે ભાષાદ્રવ્ય લોકના મધ્યમાં પેસે છે, અને ધીબ સમયે દંડોનો સદ્ભાવ છે, તેથી એ પણ લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગજ છે. પાંચ સમયની વ્યાપ્તિ તો સુગે સમજાય એવી છે. એટલે કે પહેલા સમયે ભાષાદ્રવ્ય વિદિશામાંથી પ્રવેશ કરે છે. અને ધીબ સમયે લોકના મધ્યમાં પ્રવેશ કરે છે. એથી એ પણ લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ જ છે. એ રીતે ત્રણ વાદિ સમયની વ્યાપ્તિમાં સર્વત્ર પહેલા ને ધીબ સમયે લોકના અસંખ્યાતમાભાગે ભાષાનો અસંખ્યાતમો ભાગ જ હોય છે. એ સિવાયના બાકીના ત્રીબ ચોથા ને પાંચમાં સમયે ભજના સમજવી. એટલે કે એ સમયોમાં કોઈ વખત લોકના અસંખ્યાતમા ભાગે ભાષાનો અસંખ્યાતમો ભાગ જ હોય છે, વળી કોઈક વખત લોકના સંખ્યાતમાભાગે ભાષાનો સંખ્યાતમો ભાગ જ હોય છે અને કોઈ વખત સર્વલોક આપી હોય છે.

જેમકે-ત્રણ સમયની વ્યાપ્તિમાં ત્રીબ સમયે ભાષા સર્વલોકમાં વ્યાપનાર હોય છે, ચારસમયની વ્યાપ્તિમાં ત્રીબસમયે લોકના સંખ્યાતમા ભાગે ભાષાનો સંખ્યાતમો ભાગ જ હોય છે, કેમકે સ્વયંભૂરમણના પાશ્ચિમતટવર્તિ લોકાન્તે અથવા ત્રસનાડીની બહાર પશ્ચિમ દિશામાં રહીને બોલનાર વ્યક્તિના ભાષાદ્રવ્ય પહેલે સમયે ચાર અંશુલાદિ જડાઈવાળો એક રાજ લાંબો દંડ થઈ તિછો થઈને સ્વયંભૂરમણના પૂર્વતટવર્તિ લોકાન્ત સુધી જાય છે. તે પછી ધીબ સમયે એ દંડમાંથી ઉપર-નીચે ચૌદરાજ ભાંગે અને પૂર્વ-પશ્ચિમ તિછો એક રાજ પહોળો પરાઘાતવાસિત દ્રવ્યોનો દંડ થાય છે. અને લોકના મધ્યમાં રહી બોલનાર વ્યક્તિના ભાષાદ્રવ્યના દક્ષિણ ને ઉત્તર દિશાથી પરાઘાતવાસિત દ્રવ્યના ચાર અંશુલાદિ જડાઈવાળા ને એક રાજ પહોળા બે દંડ નીકળીને સ્વયંભૂરમણના દક્ષિણ-ઉત્તરવર્તિ લોકાન્ત સુધી જાય છે. આમ હોવાથી ચાર અંશુલાદિ જડાઈવાળું ને એક રાજ પહોળું સર્વત્ર લોકના મધ્યમાં ગોળ છત્વર સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે થયા પછી ત્રીબ સમયે ઉર્ધ્વ-અર્ધો વ્યવસ્થિત દંડમાંથી ચારે દિશામાં ફેલાએલો પરાઘાતવાસિતદ્રવ્યનો સમૂહ મન્થાનરૂપે થાય છે, અને લોકના મધ્યમાં રહેલા સર્વ તરફ એક રાજ વિસ્તૃત છત્વરથી ઉપર-નીચે ફેલાએલો વાસિતદ્રવ્યનો સમૂહ સમસ્ત ત્રસનાડીને પૂરી દે છે. આમ થવાથી ઉપર-નીચે રહેલ દંડ અને મન્થાનભાવે લોકની સંપૂર્ણ ત્રસનાડી પૂરાય છે. આટલું ક્ષેત્ર એ લોકનો સંખ્યાતમો ભાગ છે. અને તેથી ચાર સમયની

વ્યાપ્તિના ત્રીજાસમયે, લોકનો સંજ્ઞાતમા ભાગે સર્વલોકવ્યાપિની ભાષાનો પણ સંજ્ઞાતમા ભાગ હોય છે એમ સિદ્ધ થયું.

પાંચ સમયની વ્યાપ્તિના ત્રીજા સમયે લોકના અસંજ્ઞાતમાભાગે ભાષાનો અસંજ્ઞાતમા ભાગ હોય છે, કેમકે એ વ્યાપ્તિમાં દંડસમય હોવાથી તેનું અસંજ્ઞેય ભાગ વર્તિપણું પૂર્વે કહેલું છે, તથા ચાર સમયની વ્યાપ્તિમાં ચોથાસમયે મંથાનના અન્તર પૂરવાથી ભાષાદ્રવ્ય સર્વલોકમાં વ્યાપે છે. અને પાંચસમયની વ્યાપ્તિમાં ચોથાસમયે લોકના સંજ્ઞાતમાભાગે ભાષાનો સંજ્ઞાતમા ભાગ હોય છે. એ વિચાર પણ પૂર્વે કહેલ છે, પરંતુ પાંચ સમયની વ્યાપ્તિમાં પાંચમા સમયે મંથાનના અન્તર પૂરવાથી ભાષાદ્રવ્ય સર્વ લોકવ્યાપિ થાય છે. આ પ્રમાણે ત્રણ-ચાર-અને પાંચસમયે ભાષાદ્રવ્યની લોકવ્યાપિપણાની ભજના છે. આ સર્વ હકીકત મહાપ્રયત્નવાન વક્તાએ મૂકેલા દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જાણવી. મન્દપ્રયત્નવાન વક્તાએ મૂકેલા દ્રવ્યો તો લોકના અસંજ્ઞાતમાભાગેજ હોય છે, કેમકે દંડાદિના ક્રમથી તે દ્રવ્યોવડે લોકપૂર્ણ થતો નથી. ૩૯૦.

પૂર્વે કહેલી વાત જણાવે છે.

આપૂરિયમ્મિ લોગે, દોળ્હવિ લોગસ્સ ત્હ ય માસાણ ।

ચરિમંતે ચરિમન્તો, ચરિમે સમયમ્મિ સન્વત્થ ॥૩૯૧॥

ન સમુઘાયગર્હણ, મીસયસવળં મતં વ દંઢમ્મિ ।

જહ તોડવિ તીર્હિ પૂરહ, સમર્હિ જઓ પરાઘાઓ ॥૩૯૨॥

જહ્ણે ન પરાઘાઓ, સ જીવજોગો ય તેળ ચડસમઓ ।

હેઠ્ઠ હોજ્જાહિ તર્હિ, હ્ચ્છા કમ્મં સહાવો વા ॥૩૯૩॥

સ્વંધોડવિ વીસસાણ, ન પરાઘાઓ ય તેળ ચડસમઓ ।

અહ હોજ્જ પરાઘાઓ, હવેજ્જ તો સોડવિ તિંસમહઓ ॥૩૯૪॥

ણગદિસમાહસમણ, દંઢં કાઠ્ઠણ ચરહિ પૂરેહ ।

બલ્લે મળતિ તંપિ ય, નાગમ-જુતિસ્સમં હોહ ॥૩૯૫॥

ગાથાર્થ : લોકપૂર્ણ થયે લોકનો તથા ભાષાનો ચરમાંતે ચરમાંત સર્વત્ર છેલ્લા સમયે થાય છે. જૈનસમુદ્ધાત (કેવળીસમુદ્ધાત)ની ગતિએ માનીયે તો મિશ્ર શબ્દ શ્રવણ ન થાય, અને જો દંડમાં તારો મત માનવામાં આવે તો પણ પરાઘાતથી વાસિત દ્રવ્યવડે ત્રણ સમયમાં લોકપૂર્ણ થાય છે. જૈનસમુદ્ધાતમાં વાસના નથી, તે તો જીવનો વ્યાપાર છે તેથી ચાર સમય થાય છે. તેમાં ઇચ્છા-કર્મ-અથવા-સ્વભાવ હેતુ છે. સ્કંધ પણ વિશ્ર-સાપરિણામે થાય છે તેમાં પરાઘાત નથી, તેથી ચાર સમયે લોક પૂર્ણ કરે છે; જો તેમાં પરાઘાત હોય, તો તે પણ ત્રણ સમયે લોક પૂર્ણ કરે. એક દિશામાં દંડ કરીને ચાર સમયે લોકને પૂર્ણ કરે છે. એમ ધીભર્યો કહે છે, તે પણ આગમ અને યુક્તિથી સંગત નથી. ૩૯૧-૩-૩૯૫

ત્રણ-ચાર અને પાંચ સમયે ભાષાવડે સમગ્ર લોકપૂર્ણ થવાથી તે ત્રણ આદિ સમયના છેલ્લા સમયે પર્યન્તવર્તિ અન્ત થાય છે અને ભાષાનો પણ પર્યન્તવર્તિ અન્ત થાય છે.

કેમકે ત્રણ આદિ સમયના છેદા સમયે લોકનો છેડો આવવાથી ભાષા પણ ત્યાં પૂર્ણ થાય છે, તે પછી આગળ ધમસ્તિકાચના અભાવે તે ભાષાદ્રવ્યની ગતિ નથી થતી. અહીં જે અન્ત કહ્યો છે, તે પર્યંતભાગે રહેલો અન્ત સમજવો, પણ આદિમાં રહેલો અન્ત ન સમજવો એજ કારણથી ‘ચરિમાન્ત’ શબ્દ ગ્રહણ કર્યો છે. ૩૯૧.

હવે ૩૮૩ મી ગાથામાં કહ્યા મુજબ જૈનસમુદ્ઘાત-કેવળીસમુદ્ઘાતની ગતિના અનુસારે ભાષાદ્રવ્યથી લોકપૂર્ણ થાય છે, એમ માનવામાં આવે, તો સર્વ દિશાઓમાં મિશ્રશબ્દ સંલગાય નહિ. કેમકે કેવળી સમુદ્ઘાતમાં પ્રથમ સમયે ઉર્ધ્વ-અધોદિશા તરફ જનારો દંડ થાય છે. તેવો દંડ ભાષાદ્રવ્યમાં પણ માનીએ, તો ઉર્ધ્વ અને અધો એ બે દિશામાંજ મિશ્રશબ્દ સંલગાય, પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર-અને દક્ષિણ દિશામાં ન સંલગાય. કારણકે એ દિશાઓમાં વિદિશાની પેઠે વક્તાએ મૂકેલાં દ્રવ્ય જતાં નથી. માટે પરાઘાતથી વાસિત દ્રવ્યજ સંલગાય. વળી સામાન્યથી “માસાસમસેદ્દીઝો સહં જં સુણહ મીસયં સુણહ-ભાષા-સમસ્રેણિથી જે શબ્દ સંલગાય છે તે મિશ્ર સંલગાય છે.” આ કથનથી છએ દિશાઓમાં મિશ્રશબ્દ સાંલગવાનું કહ્યું છે, અથવા વ્યાખ્યાથી વિશેષ પ્રતિપત્તિ થાય, એ ન્યાયથી ઉપરોક્ત કથન માન્ય કરીએ, તો ઉપર-નીએ બે દિશામાં રહેલા દંડમાં જ મિશ્ર શબ્દ સંલગાય, અને બાકીની દિશાઓમાં પરાઘાતથી વાસિત દ્રવ્યોજ સંલગાય, એમ વિવાદની ખાતર ઉપરોક્ત મત માની લઇએ તોપણ એથી ત્રણ સમયે ભાષાદ્રવ્યથી લોકપૂર્ણ થાય છે, ચાર સમયે પૂર્ણ નથી થતો. કેમકે ભાષાદ્રવ્યમાં વાસના સ્વભાવ હોવાથી તે દંડ ઉપર-નીએ જતાં સામાન્યથી ચારે દિશામાં શબ્દયોગ્ય દ્રવ્યને વાસિત કરીને શબ્દ-પરિણામવાળા કરે છે, તે પછી બીજાસમયે મંથાન કરીને ત્રીજા સમયે અન્તર પૂર્ણ કરીને લોક પૂર્ણ કરે છે. એ રીતે ત્રણ સમયે લોકપૂર્ણ થાય છે. ૩૯૨.

પ્રશ્ન :-કેવળીસમુદ્ઘાતની પેઠે ભાષાદ્રવ્યથી પણ ચારસમયે લોક પૂર્ણ થાય છે, એમ માનવામાં આવે તો કંઈ દોષ છે ?

ઉત્તર :-કેવળીસમુદ્ઘાતમાં આત્મપ્રદેશોજ સ્વરૂપે લોકને પૂર્ણ કરે છે તેમાં કોઈનો પરાઘાત કે વાસના નથી; ને તેથી જ બીજાસમયે મંથાન નથી થતો પણ કપાટજ થાય છે. વળી કેવળીસમુદ્ઘાત એ જીવનો વ્યાપાર છે, તેથી લોકવ્યાસિને અપેક્ષીને ચાર સમય કહ્યાં છે.

પ્રશ્ન :-કેવળીસમુદ્ઘાતમાં બીજાસમયે મંથાન કેમ ન થાય ?

ઉત્તર :-ત્યાં કેવળજ્ઞાનથી કેવળી ગુણ-દોષનો વિચાર કરીને બીજાસમયે મંથન નથી કરતા. અથવા ભવોપગ્રાહી કર્મના વશથી કે સ્વભાવથીજ તે વખતે મંથાન નથી કરતા, પણ કપાટ જ કરે છે, તે પછી ત્રીજાસમયે મંથાન કરીને ચોથાસમયે આંતરં પૂરે છે. એ પ્રમાણે કેવળીસમુદ્ઘાતમાં લોક પૂર્ણ કરતાં ચાર સમય લાગે છે; પરન્તુ ભાષા-દ્રવ્યની ગતિ શ્રેણિના અનુસારે થાય છે અને જે પરાઘાત સ્વભાવ છે તે લોકવ્યાસિમાં હેતુ છે. તેથી પહેલાસમયે ઉર્ધ્વ-અધોગામી દંડ કરીને બીજાસમયે ચાર દિશામાં શ્રેણિના અનુસારે ગતિ થતી હોવાથી, તે બીજાસમયે એ ભાષાદ્રવ્યના મંથાનજ થાય છે. કારણકે-ઉર્ધ્વ અધોગામી દંડવડે અન્ય દ્રવ્યોને પરાઘાત થાય છે. વળી તેનો તેવો વાસકસ્વભાવ અને ભાષાદ્રવ્યો સર્વત્ર સુલભ હોવાથી બીજાસમયે મંથાન જ થાય, અને ત્રીજાસમયે મંથાનનાં

અંતર પૂરાવાવડે સમગ્ર લોક સાપાદ્રવ્યથી પૂર્ણ થાય. એ રીતે લોકપૂર્ણ થવામાં ત્રણ સમય લાગે પણ ચાર સમય ન લાગે. ૩૯૩.

પ્રશ્ન :-જો એમ હોય, તો અચિત્ત મહાસ્કંધમાં જીવનો વ્યાપાર નથી, તોપણ તેનો ખીલ સમયે ક્યાં કહ્યો છે, અને તેથી પ્રજાપનાદિ સૂત્રમાં તેનાવડે લોક પૂર્ણ થતાં ચાર સમય કહ્યા છે, તેનું શું કારણ ?

ઉત્તર :-અચિત્ત મહાસ્કંધ કેવળ વિશ્રસાપરિણામથી થાય છે, જીવપ્રયોગ વડે થતો નથી. એ વિશ્રસાપરિણામ વિવિત્ર હોવાથી તેમાં પ્રશ્ન કરવો યોગ્ય નથી. તેથી એ પ્રમાણે ચાર સમયે લોક પૂર્ણ થાય છે. વળી એ દ્રવ્યોમાં પરાઘાત સ્વભાવ નથી તેથી ખીલ-દ્રવ્યોમાં તે સ્વપરિણામ ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી, પરંતુ પોતાના પુદ્ગળોવડે જ લોકને પૂર્ણ કરે છે. જો એમાં પણ પરાઘાત સ્વભાવ હોય, તો તે પણ ત્રણ સમયે લોકને પૂર્ણ કરે; પરંતુ એમ નથી, તે કારણથી સિદ્ધાન્તમાં અચિત્ત મહાસ્કંધ માટે ચાર સમય કહ્યા છે, અને સાપાદ્રવ્યમાં પરાઘાતસ્વભાવ હોવાથી લોક પૂર્ણ થવા માટે ત્રણ સમય કહ્યા છે. એટલી તે અચિત્ત મહાસ્કંધમાં ને આ શબ્દપુદ્ગલોની વ્યાપ્તિમાં વિષમતા છે. ૩૯૪.

આ સંબંધમાં કેટલાક એમ કહે છે કે પ્રથમ સમયે ઉર્ધ્વ દિશામાં ઠંડ કરે છે અને ખીલ સમયે ત્યાંજ મંથાન કરે છે, તથા અધો દિશામાં યુનઃ ઠંડ કરે છે, ત્રીજા સમયે ઉર્ધ્વ દિશાના મંથાનના અંતર પૂરે છે અને અધો દિશામાં મંથાન કરે છે, પછી ચોથા સમયે નીચેના અંતર પૂરીને સમગ્ર લોક સાપાદ્રવ્યથી પૂર્ણ કરે છે. ઉપર મુજબ ખીલઓતું કથન યોગ્ય નથી. કેમકે આગમમાં. એ પ્રમાણે કયાંય પણ જોડું કે સાંભળ્યું નથી, વળી તે યુક્તિસંગત પણ નથી. કેમકે શ્રેણિના અનુસારે ગતિ કરવાના સ્વભાવવાળા પુદ્ગળો શું એકજ દિશામાં ગતિ કરે છે ? ખીલ દિશામાં નથી કરતા ? વક્તાના મુખ-તાલુ આદિના પ્રયત્નથી એ પ્રમાણે ગતિ થાય છે એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ યોગ્ય નથી, કેમકે કોઈ વખત વક્તા વિશ્રંખિ સન્મુખ રહીને વિશ્રેણિ તરફ સાંભળના પુદ્ગળોને ગ્રે, તો તેથી વિદિશામાં પણ એ પુદ્ગળો જાય. વળી એમ થવાથી પડહ આદિના શબ્દ-પુદ્ગળોને ચાર સમયનો નિયમ ન રહે. કેમકે એવા પુદ્ગળોને વક્તાનો પ્રયત્ન નથી, તેથી ગમે તેમ ગતિ કરે. માટે ઉપરોક્ત માન્યતા યુક્તિરહિત અને આગમ વિરૂદ્ધ હોવાથી ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે. ૩૯૫.

હવે આભિનિર્ણાયક-મતિજ્ઞાનના પર્થોથો કહે છે.

(૧૨) ईहा अपोह वीमंसा, मग्गणा य मवेसणा ।

सण्णा सई मई पण्णा, सव्वं आभिणिबोहिं ॥३९३॥१२॥

होइ अपोहोऽवाओ, सई विई सव्वमेव मइ-पण्णा ।

ईहा सेसा सव्वं, इदमभिणिबोहिं जाण ॥३९७॥

मइ-पन्ना-ऽभिणिबोहिं-बुद्धीओ हौंति वयणपज्जाया ।

जा उगहाइसण्णा, ते सव्वे अत्थपज्जाया ॥३९८॥

सव्वं वाऽभिणिबोहिंयमिहो-ग्गहाइवयणेण संगहिं ॥

केवलमवचिसेसं, पइ मिन्ना उगहाईया ॥३९९॥

ઝગહળમોભહોત્તિ ય, અવિસિદ્ધમવગમો તયં સર્વં ।

ईहा जं मइचेदृठा, मइवावारो तयं सर्वं ॥४००॥

અવગમનમવાજત્તિ ય, અત્થાવગમો તયં હવ્હ સર્વં ।

घरणं च धारणंति य, तं सर्वं घरणमत्थस ॥४०१॥

ગાથાર્થ :- ઇહા-અપોહ-વિમર્શ-માર્ગણા ગવેષણા-સંજ્ઞા-સ્મૃતિ-મતિ-અને-પ્રજ્ઞા એ સર્વ આલિનિબોધિક જ્ઞાન છે. અપોહ તે અપાય છે, સ્મૃતિ તે ધારણ છે, મતિ અને પ્રજ્ઞા એ સર્વ મતિજ્ઞાનજ છે. બાકીના નામો ઇહારૂપ છે. એ સર્વ આલિનિબોધિક જ્ઞાન છે. મતિ-પ્રજ્ઞા-આલિનિબોધિક-અને બુદ્ધિ એ સર્વ વચનપર્થયો છે, તથા અવગ્રહાદિ-નામો છે, તે સર્વ અર્થપર્થયો છે. અથવા ઇહા-અવગ્રહાદિવચન વડે સર્વ આલિનિ-બોધિક જ્ઞાન ગ્રહણ કરીએ છીએ. કેવળ અર્થવિશેષ પ્રતિ અવગ્રહાદિ લિન્ન છે. ગ્રહણ કરવું તે અવગ્રહ, એમ સામાન્યથી સર્વઅવગ્રહરૂપજ છે, અને ઇહા જે મતિની યેદ્રા છે, તેથી પણ તે સર્વ મતિનોજ વ્યાપાર છે. નિશ્ચય તે અપાય, એથી સર્વ અર્થ નિશ્ચયરૂપ છે. અને ધારી રાખવું તે ધારણ, એથી સર્વ અર્થને ધારણ કરે છે. ૩૯૬-થી-૪૦૧

અન્ય-વ્યતિરેકી પદ્ધતિની વિચારણા તે ઇહા, નિશ્ચય તે અપોહ, ઇહાની પછી અને અપાયની પહેલાં “મસ્તક ખંજવાળવું વિગેરે પુરૂષના ધર્મો અહીં ઘટે છે.” અથવા પ્રત્યય તે વિમર્શ, અન્યધર્મનો વિચાર તે માર્ગણા, વ્યતિરેકધર્મનો વિચાર તે ગવેષણા, અવગ્રહની પછી થનાર મતિવિશેષ તે સંજ્ઞા, પૂર્વે અનુભવેલા અર્થના આલંબનથી થએલ પ્રતીતિ તે સ્મૃતિ, અર્થનો બોધ થયા છતાં કેઈ વખત સૂક્ષ્મ ધર્મની આલોચના કરવા રૂપ બુદ્ધિ તે મતિ. વિશિષ્ટયોપશમથી ઘણી વસ્તુ સંખ્યાથી ચથાવસ્થિત ધર્મની આલો-ચનારૂપ મતિ તે પ્રજ્ઞા. એ સર્વ આલિનિબોધિકજ્ઞાનના બુદ્ધાં બુદ્ધાં નામો છે. કેઈવખત એમાં કિંચિત્ લેહ જણાય છે, તો પણ ખરી રીતે આ સર્વ આલિનિબોધિક જ્ઞાનજ છે. ૩૯૬

અપોહ એ મતિજ્ઞાનનો ત્રીજો લેહ નિશ્ચયરૂપ અપાય છે. સ્મૃતિ તે ધારણનો લેહ છે. અવચવમાં સમુદાયનો ઉપચાર કરી ધારણા કહેવાય છે. મતિ અને પ્રજ્ઞા પણ મતિ-જ્ઞાનવિશેષજ છે. એ સિવાય વિમર્શ-માર્ગણા ગવેષણા ને સંજ્ઞા એ સર્વ ઇહાની અંત-ર્જૂત છે, કેમકે તે સર્વનો ઇહામાંજ અન્તર્ભાવ થાય છે. આ સર્વમાં વિશેષધર્મથી કેઈ વખત લેહ જણાય છે, તો પણ સામાન્યધર્મથી તો એ સર્વ આલિનિબોધિકજ્ઞાનરૂપજ છે. એ સર્વમાંથી ઇહા-અપોહ વિગેરે કેટલાક અર્થપર્થયો છે અને કેટલાક વચનપર્થયો છે. ૩૯૭

જે શબ્દો વસ્તુને સંપૂર્ણ રીતે પ્રતિપાદન કરતા હોય, તે શબ્દો વસ્તુના વચન-પર્થયો કહેવાય છે, અને જે શબ્દો વસ્તુના એકદેશને કથન કરતા હોય, તે શબ્દો અર્થ-પર્થયો કહેવાય છે. મતિ-પ્રજ્ઞા-આલિનિબોધિક-અને બુદ્ધિ એ ચાર શબ્દો મતિજ્ઞાનના વચનપર્થયો છે, કેમકે એ શબ્દો સંપૂર્ણ મતિજ્ઞાનનુંજ પ્રતિપાદન કરે છે. તથા ઇહા અપોહ વિગેરે જે શબ્દો છે, તે સર્વ અર્થપર્થયો છે; કેમકે તે શબ્દો મતિજ્ઞાનના એકદેશને જણાવ-નારા છે. એ બધા અર્થપર્થયો અને વચનપર્થયો સામાન્યથી આલિનિબોધિક જ્ઞાનજ છે.

અથવા સર્વવસ્તુનું કથન કરનારા શબ્દો તે વચનપર્થયો, અને તે શબ્દોથી અલિધેય જે અર્થ તેના પોતાના લેહો (જેમકે સુવર્ણના કંઠો-આબુખંધ વિગેરે) તે અર્થપર્થયો

છે. આ બ્યાખ્યાથી મતિ, પ્રજ્ઞા, અવગ્રહ. ઇંહા વિગેરે સર્વ શબ્દો મતિજ્ઞાનનાં વચનપર્યાયોજ છે. અને એ શબ્દોથી મતિજ્ઞાનના કહેવા યોગ્ય હોદો તે સર્વ અર્થપર્યાયો છે.

પ્રથમ મતિ-પ્રજ્ઞા વિગેરે શબ્દો સંપૂર્ણ મતિજ્ઞાનવાચી છે, અને અવગ્રહ, ઇંહા વિગેરે શબ્દો મતિજ્ઞાનનાં એકદેશવાચી છે, એમ કહ્યું, હવે અવગ્રહ-ઇંહા વિગેરે શબ્દો પણ સંપૂર્ણમતિજ્ઞાન વાચી છે, એમ જણાવવા માટે કહે છે. ૩૬૮

અથવા અવગ્રહ-ઇંહા આદિ શબ્દોવડે સંપૂર્ણ મતિજ્ઞાનજ અહણુ થાય છે, પણ તેનો એકદેશ અહણુ થાય છે એમ નહિ.

પ્રશ્ન:-એ એમ હોય તો ઘણા પુરૂષોએ ઉચ્ચારેલા ઘટાદિ કેટલાક શબ્દોની જેમ અવગ્રહાદિ સર્વ શબ્દો એકરૂપજ થવા ભેદ્યએ.

ઉત્તર : કેવળ અર્થવિશેષની અપેક્ષાએ અવગ્રહાદિ શબ્દો સિન્ન છે. એટલે કે અહણુ કરવારૂપ અર્થવડે અવગ્રહ શબ્દ, ચેષ્ટારૂપ અર્થ વડે ઇંહા શબ્દ, નિશ્ચયરૂપ અર્થ વડે અપાય શબ્દ અને ધારી રાખવારૂપ અર્થવડે ધારણા શબ્દ. એ સર્વશબ્દોથી આલિનિ-બોધિક જ્ઞાન જ અહણુ થાય છે. એ રીતે અહણુ કરવાદિરૂપ અર્થવિશેષની અપેક્ષાએ જ અવગ્રહાદિ શબ્દો સિન્ન છે. વસ્તુતઃ તો આલિનિબોધિક જ્ઞાનને જ જણાવનારા છે.

પ્રશ્ન :-એ એ પ્રમાણે અવગ્રહાદિ શબ્દો વડે સર્વ આલિનિબોધિક જ્ઞાન જ અહણુ કરાય છે, તો પછી અવગ્રહ-ઇંહા-અપાય અને ધારણારૂપ આલિનિબોધિકજ્ઞાનના સર્વ-ભેદોની સંકરતા પ્રાપ્ત થશે. કારણકે તેમની વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે દરેકમાં અવગ્રહાદિનું સ્વરૂપ છે, એટલેકે અવગ્રહનું સામાન્ય અહણુ કરવારૂપ, ઇંહાનું વિચારણારૂપ ઇત્યાદિ સ્વરૂપ યથાચોગ્ય સર્વમાં છે.

ઉત્તર :-કેવળ અર્થવિશેષને અપેક્ષાને અવગ્રહાદિ સિન્ન સિન્ન છે. એટલેકે સામાન્ય અહણુ-વિચારણા-નિશ્ચય-અને ધારીરાખવારૂપ સામાન્ય સ્વરૂપ, એ સર્વમાં અનુક્રમે હોવાથી, અવગ્રહાદિશબ્દવડે અવગ્રહાદિ કહેવાય છે; તોપણ અર્થવિશેષની અપેક્ષાએ એ સર્વ ભુદા ભુદા છે. જેમકે અવગ્રહની અંદર જેવું સામાન્ય અર્થનું અહણુ થાય છે, તેવું ઇંહામાં નથી થતું, પરન્તુ તેનાથી વિશેષ અર્થ અહણુ અનુક્રમે ઇંહા-અપાયને-ધારણામાં થાય છે. વળી જેવી મતિની ચેષ્ટા ઇંહામાં થાય છે, તેવી બીજે નથી થતી, પણ તે કરતાં વિશેષ અપાય ને ધારણામાં થાય છે. અવગ્રહમાં તો સામાન્યપણે જ થાય છે. તેમ જ અર્થનો નિશ્ચય પણ અપાય કરતાં ધારણામાં વિશેષ થાય છે, ઇંહા અને અવગ્રહમાં એકે બીલાથી વધારે સામાન્યરીતે થાય છે. તથા અર્થને ધારી રાખવાનું જેવું ધારણામાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ થાય છે, તેવું અવગ્રહ-ઇંહા-અને અપાયમાં નથી થતું. આ રીતે અવગ્રહણાદિ માત્ર સર્વને સમાન છતાં, અર્થવિશેષની અપેક્ષાએ અવગ્રહાદિ સિન્ન સિન્ન છે. વળી એ અર્થવિશેષ આ અવગ્રહઆદિથી ગ્રાહ્ય છે, એમ પહેલાં વિસ્તારથી કહી ગયા છીએ. આ બીજી બ્યાખ્યા વૃદ્ધ સંમત છે, અને પ્રથમની બ્યાખ્યા યુક્તિસંગત છે તેથી બન્ને બ્યાખ્યા નિર્દોષ છે. ૩૬૯

પ્રશ્ન:-અવગ્રહાદિ શબ્દવડે સંપૂર્ણ આલિનિબોધિક જ્ઞાન કેવી રીતે અહણુ કરાય છે ?

ઉત્તર :-અહણુ કરવું તે અવગ્રહ, એ વ્યુત્પત્તિથી અવગ્રહ-ઇંહા-આદિ ભેદવાળું સર્વ આલિનિબોધિકજ્ઞાન અવગ્રહરૂપ જ છે, કારણકે જેમ અવગ્રહ કેઇપણ અર્થને અહણુ કરે છે તેમ ઇંહા પણ કોઇક અર્થને અહણુ કરે છે; એજ પ્રમાણે અપાય અને ધારણા પણ

અર્થ ગ્રહણ કરે છે-જાણે છે, તથા મતિની ચેષ્ટા (વ્યાપાર) તે ઇહ-ચેષ્ટા કરવી, એવી તેની વ્યુત્પત્તિથી સર્વ આભિનિર્ગોધિક જ્ઞાન, મતિના વ્યાપારરૂપ જ છે, તેથી તે સર્વ સામાન્ય પણે ઇહારૂપ જ છે. કેમકે અવગ્રહ અપાય ને ધારણા પણ સામાન્યથી મતિની ચેષ્ટારૂપ જ છે. ૪૦૦.

વળી નિશ્ચય તે અપાય, એ વ્યુત્પત્તિથી સર્વ આભિનિર્ગોધિકજ્ઞાન અર્થ-નિશ્ચયરૂપ છે, કેમકે અવગ્રહ-ઇહા-અને ધારણામાં પણ સામાન્યપણે અર્થના નિશ્ચય હોય છે જ. તેમજ ધારી રાખવું તે ધારણા એ વ્યુત્પત્તિથી સર્વ આભિનિર્ગોધિકજ્ઞાન અર્થને ધારી રાખવારૂપ હોવાથી ધારણારૂપ છે, કેમકે અવગ્રહ-ઇહા-અને અપાયમાં પણ સામાન્ય-પણે અર્થધારી રાખવાપણું હોય છે જ. આ પ્રમાણે અવગ્રહાદિ શબ્દવડે સંપૂર્ણ મતિજ્ઞાન ગ્રહણ કરાય છે. આથી પ્રથમ જે સંકરતા કોપ આપ્યો હતો તે દૂર કર્યો. ૪૦૧.

હવે આભિનિર્ગોધિકજ્ઞાનનો વિષય કહે છે.

તં પુણ ચઞ્ચિહં, નેયમેયઓ તેણ જં તદુવડત્તો ।

આદેસેણ સવ્વ, દવ્વાહ ચઞ્ચિહં મુણહ ॥૪૦૨॥

આણ્સોત્તિ પગારો, ઓહાદેસેણ સવ્વદવ્વાહં ।

ઘમ્મથિઆહ્યાહં, જાણહ ન ડ સવ્વમેણં ॥૪૦૩॥

સ્વેત્ત લોગા-લોગં, કાલં સવ્વદ્દમહવ તિવિહંતિ ।

પંચોદ્દયાહં, માવે જં નેયમેવદ્યં ॥૪૦૪॥

આણ્સોત્તિ વ સુત્તં, સુઓવ્વદ્દેસુ તસ્સ મહ્નાણં

પસરહ તથ્માવળયા, વિણાડવિ સુત્તાનુસારેણં ॥૪૦૫॥

ગાથાર્થ :-વળી તે (આભિનિર્ગોધિક) જ્ઞાન જ્ઞેયના લેદથી ચાર પ્રકારે છે, તેવડે તેના ઉપયોગવાદો જીવ આદેશથી ચારે પ્રકારનાં સર્વ દ્રવ્યાદિ જાણે છે. આદેશ એટલે પ્રકાર. તેમાં સામાન્ય આદેશે ધર્માસ્તિધ્યાદિ સર્વ દ્રવ્યો જાણે છે, સર્વ લેદવડે કરીને નહિ. લોકાલોક પ્રમાણુક્ષેત્ર, સર્વકાળરૂપ કાળ, અથવા ત્રણ પ્રકારે કાળ, અને ઔદયિકાદિ પાંચ ભાવ (સામાન્યથી જાણે) કેમકે એટલું જ જ્ઞેય છે. અથવા આદેશ એટલે સૂત્ર, એ સૂત્રો-પલખ અર્થમાં મતિજ્ઞાનીને શ્રુતોપયોગ વિના સૂત્રાનુસારે મતિજ્ઞાન પ્રસરે છે. ૪૦૨થી ૪૦૫.

આભિનિર્ગોધિકજ્ઞાન ચાર પ્રકારે છે, જે કે તેના અવગ્રહાદિ લેદ પૂર્વે કહ્યા છે, તોપણ અહીં દ્રવ્યાદિ જ્ઞેયના લેદે તેના ચાર પ્રકાર છે. એ માટે નન્દીસૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-“તં સમાસઓ ચઞ્ચિહં પત્તં, તંજહા-દવ્વઓ, સ્વેત્તઓ, કાલઓ, માવઓ, તત્થ દવ્વઓ ણં આભિ-ણિવોહિયનાળી આદેસેણ સવ્વદવ્વાહં જાણહ, ન પાસહ” । તે આભિનિર્ગોધિક જ્ઞાન સંક્ષેપથી ચાર પ્રકારે કહ્યું છે; દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી, ને ભાવથી. તેમાં આભિનિર્ગોધિક-જ્ઞાનવાળો દ્રવ્યથી આદેશે સર્વ દ્રવ્ય જાણે, પણ જુએ નહિ. ઇત્યાદિ એ પ્રમાણે આભિ-નિર્ગોધિક જ્ઞાનમાં ઉપયોગવાળો જીવ, તે જ્ઞાનથી દ્રવ્ય ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવને આદેશથી જાણે છે. તેથી આભિનિર્ગોધિકજ્ઞાનના ચાર પ્રકાર છે. ૪૦૨.

પ્રશ્ન :-આપ આદેશથી કહો છો, તેમાં આદેશ એટલે શું ?

ઉત્તર:- આદેશ એટલે જાણવા યોગ્ય વસ્તુનો પ્રકાર. એ વસ્તુપ્રકારના બે ભેદ છે :- એક સામાન્યપ્રકાર અને બીજો વિશેષપ્રકાર, તેમાં સામાન્યપ્રકારે એટલે દ્રવ્યભતિ સામાન્યવડે ધર્માસ્તિકાયાદિ સર્વ દ્રવ્યને જાણે છે. જેમકે-અસંખ્યેય પ્રદેશાત્મક, લોકવ્યાપી, અમૂર્ત, જીવ તથા પુદ્ગલોને ગતિ કરાવવામાં હેતુભૂત એવો ધર્માસ્તિકાય છે. આ પ્રમાણે કેટલાક પર્થાય વિશિષ્ટ છએ દ્રવ્યોને મતિજ્ઞાની જાણે છે, પણ સર્વ પર્થાયોથી વિશિષ્ટ તો કેવળી ભગવંત જ જાણી શકે છે. ૪૦૩,

લોકાલોક સ્વરૂપક્ષેત્રને કેટલાકપર્થાયયુક્ત સામાન્ય આદેશે-સામાન્ય પ્રકારે મતિજ્ઞાની જાણે છે, પણ વિશેષઆદેશે સર્વ પર્થાયયુક્ત નથી જાણતો. એજ પ્રમાણે કાળથી સર્વ-કાળ, અથવા અતીત-અનાગત-અને વર્તમાનરૂપ ત્રણ પ્રકારના કાળને પણ સામાન્ય આદેશે જાણે. તથા ભાવથી સર્વ ભાવોના અનન્તમાભાગને અથવા ઔદયિક-મૌપશમિક-ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિક-અને પરિણામિક એ પાંચ ભાવોને સામાન્યઆદેશે મતિજ્ઞાની જાણે છે, એથી વિશેષ નહિ. કારણકે એનાથી એટલું જ જાણી શકાય, અહીં ક્ષેત્ર અને કાળ સામાન્યથી દ્રવ્યમાં અન્તર્ગત થાય છે તોપણ તે બન્નેનો જુદો વ્યવહાર થતો હોવાથી જુદા કલ્યા છે. ૪૦૪

અથવા આદેશ એટલે સૂત્ર. એટલે સૂત્રાદેશવડે સૂત્રથી જણાતા અર્થોમાં મતિજ્ઞાનીને સર્વ દ્રવ્ય વિષયક મતિજ્ઞાન થાય છે.

પ્રશ્ન :-શ્રુતથી ઉપલબ્ધ અર્થમાં જે જ્ઞાન થાય તે શ્રુતજ્ઞાન છે, તો તેને મતિજ્ઞાન કેમ કહેવાય ?

ઉત્તર :-શ્રુતોપયાગ સિવાય તેની વાસનામાત્રથીજ જે જ્ઞાન દ્રવ્યાદિમાં થાય છે, તે સૂત્રાદેશે થયેલું મતિજ્ઞાન છે. આ વાત પૂર્વે ૧૬૬મી ગાથામાં કહી ગયા છીએ તેથી વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. ૪૦૫

હવે સત્પદ્ધતિપ્રરૂપણાદિ નવ અનુયોગદ્વારવડે મતિજ્ઞાનનો વિચાર કરે છે.

(૧૩) સંતપયપરૂવણયા, દવ્વમાણં ચ સેત્ત-ફુસણા ય ।

કાલો ય અંતરં માગ-માવ-અપ્પા-વહુંં ચેવ ॥૪૦૬॥

સંતતિ વિજ્જમાણં, એયસ્સ પયસ્સ જા પરૂવણયા ।

ગહયાદ્દપ્પુ વંતુસુ, સંતપયપરૂવણા સાં ૩ ॥૪૦૭॥

જીવસ્સ વ જં સંતં, જગ્ગહા તં તેહિં તેસુ વા પયઈ ।

તો સંતસ્સ પયાઈં, તાઈં તેહુંં પરૂવણયા ॥૪૦૮॥

ગાથાર્થ :-સત્પદ્ધતિપ્રરૂપણા, દ્રવ્યપ્રમાણ, ક્ષેત્ર, સ્પર્શના, કાળ, અન્તર, ભાગ, ભાવ અને અદ્વયબહુત્વ (એ નવ દ્વારે મતિજ્ઞાન કહેવાશે.) સત્ એટલે વિદ્યમાન. એ વિદ્યમાન પદની ગતિઆદિદ્વારેમાં પ્રરૂપણા તે સત્પદ્ધતિપ્રરૂપણા, અથવા જીવના વિદ્યમાન જે જ્ઞાનાદિ, તેવડે અથવા તેઓને વિષે જે વિચાર કરાય તે વિદ્યમાન પદો છે. તેની અંદર મતિઆદિની જે પ્રરૂપણા તે સત્પદ્ધતિપ્રરૂપણા. ૪૦૬-થી-૪૦૮

વિદ્યમાન અર્થની પ્રરૂપણા એટલે વિચારણા, તે સત્પદ્ધતિપ્રરૂપણા કહેવાય. એવા વિદ્યમાન

આભિનિયોધિક્ષાનની ગતિઆદિકારોમાં પ્રરૂપણા-વિચારણા કરાશે. તથા દ્રવ્યપ્રમાણુ એટલે મતિજ્ઞાનવાળા, કેટલા જીવદ્રવ્યો એક સમયમાં મતિજ્ઞાન પામે ? અથવા તે બધા મળીને કેટલા હોય ? એ પ્રમાણે દ્રવ્યપ્રમાણુ કહેવાશે. કેટલા ક્ષેત્રમાં મતિજ્ઞાની હોય ? એવું મતિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર કહેવાશે. મતિજ્ઞાની કેટલા ક્ષેત્રને સ્પર્શે ? એ રીતે સ્પર્શના દ્વાર કહેવાશે જ્યાં અવગાહીને રહેલ હોય તે ક્ષેત્ર કહેવાય, અને તેની આબુખાબુના જે પ્રદેશો પણ તેને અડકીને રહેલ હોય તે બધા સ્પર્શના કહેવાય. એટલો ક્ષેત્રમાં અને સ્પર્શનામાં તફાવત છે. મતિજ્ઞાનની સ્થિતિ કેટલી હોય ? તેમ કાળદ્વાર કહેવાશે. એકવાર મતિજ્ઞાન પામ્યા પછી ફરી બીજીવાર મતિજ્ઞાન ક્યારે પામે ? તેમ અન્તરદ્વાર કહેવાશે. શેષજ્ઞાનીઓના કેટલામાલાજે મતિજ્ઞાની હોય ? એમ ભાગદ્વાર કહેવાશે. પાંચ ભાવોમાંથી મતિજ્ઞાની કયા ભાવમાં હોય ? તે ભાવદ્વાર કહેવાશે. તથા અદ્વપબદ્ધુત્ત્વદ્વાર કહેવાશે. ભાગદ્વારથી અદ્વ-અદ્વુત્ત્વદ્વાર બુદ્ધ છે, કારણકે અહીં તો મતિજ્ઞાનીઓનાં સ્વસ્થાનમાંજ, એટલે પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા અને હવે નવા પામતા હોય તેની અપેક્ષાએ અદ્વપબદ્ધુત્ત્વ છે, અને ભાગદ્વાર તો બાકીના બીજા જ્ઞાનની અપેક્ષાએ વિચારાય છે. એટલો એ દ્વારમાં તફાવત છે. ૪૦૬-૪૦૮

હવે ગતિઆદિ દ્વારે ગણાવીને તેમાં જ્યાં મતિજ્ઞાન પામતા ન હોય અને પૂર્વે પામેલા પણ ન હોય, એમ ઉભય રીતે અભાવ હોય તેનો, તથા એ પામતા પામેલા અને તે ઉભય રીતે સદ્ભાવ હોય તેનો વિચાર કરે છે.

(૧૪) ગદ્-ઈંદિયં ય કાણ, જોણ વેણ કસાય-લેસાસુ ।

સમ્મત્ત-નાણ-દંસણ-સંજમસુવયોગ-માહારે ॥૪૦૯॥

(૧૫) માસગ-પરિત્ત-પજ્જત્ત-સુહુમ-સણ્ણી ય મન્વ-ચરિમે ય ।

પુવ્વપહિવન્નણ વા, પહિવજ્જંતે ય મગ્ગણયા ॥૪૧૦॥

પગિદિયજાઈઓ, સંમ્મામિચ્છો ય જો ય સવ્વન્ન ।

અપરિત્તા અમન્વા, અચરિમા ય ણ સયા સુણ્ણા ॥૪૧૧॥

વિયલાડવિસુદ્ધલેસા, મણપજ્જવણાણિણો અળાહારા ।

અસણ્ણી અળગારોવઓગિણો પુવ્વપહિવન્ના ॥૪૧૨॥

સેસા પુવ્વપવણ્ણા નિયમા પહિવજ્જમાણયા મહ્યા ।

મયણા પુવ્વપવણ્ણા અક્કસાયા ડવેયયા હોંતિ ॥૪૧૩॥

ગાથાર્થ:-ગતિ-ઇન્દ્રિય-કાય-યોગ-વેદ-કષાય-લેશ્યા-સમ્યક્ત્વ-જ્ઞાન-દર્શન-સંયમ-ઉપયોગ-આહાર-ભાષક-પ્રત્યેક-પર્યાપ્ત-સુહુમ-સંજી-ભવ્ય-અને અરિમ એ દ્વારોમાં મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા, પામતા, તે બન્નેનો સદ્ભાવ અને તે બન્નેનો અભાવ એ ચાર બાબતનો વિચાર કરાશે. એકેન્દ્રિય ભતિ, સમ્યગ્મિથ્યાદિષ્ટિ (મિશ્રદર્ષિ), સર્વજ્ઞ, અપરિત્ત, અભવ્ય અને અચરિમ એ સર્વ હંમેશાં મતિજ્ઞાનથી રહિત છે. વિકલેન્દ્રિય-અવિશુદ્ધલેશ્યાવાળા-મન:

પર્યવજ્ઞાની-અનાહારી-અસંજી-અને અનાકારોપયોગી એ પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય, (પામતા ન હોય) આક્રીના અવશ્ય પૂર્વે પામેલા હોય, અને પામતાની તો લજના હોય, તથા અકષાયી અને અવેદીમાં લજનાએ પૂર્વપ્રતિપક્ત હોય છે. ૪૦૮-થી-૪૧૩.

ગતિઆદિ વીસદ્ધારોમાં મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા, વર્તમાનમાં પામતા, એમ બંને રીતે સદ્ભાવ અને અભાવ, એ ચાર આગતનો વિચાર હવે કરાશે. તેમાં પ્રથમ ગતિઆદિ દ્વારોમાં હર-કોઈ એકેન્દ્રિય જાતિનો જીવ મતિજ્ઞાન રહિત હોય છે. કેમકે-“ઉપયામાવો પર્ગિદિપ્સુ સમ્મત્તલ્લીય” સમ્યક્ત્વલબ્ધિથી એકેન્દ્રિયમાં ઉભય રીતે પામેલા અને પામતા (જ્ઞાનનો) અભાવ છે. એ વચનથી એકેન્દ્રિય જીવો મતિજ્ઞાન પામતા નથી અને પૂર્વે પામેલા પણ નથી. કારણકે જ્ઞાન સમ્યક્ત્વવાળાનેજ હોય છે ઇન્દ્રિયદ્વારમાં એકેન્દ્રિય, કાયદ્વારમાં પૃથ્વી-અપ-તેજ-વાયુ અને વનસ્પતિ, તથા સૂક્ષ્મદ્વારમાં સૂક્ષ્મ, એ સર્વ મતિજ્ઞાન રહિત હોય છે. તેમજ “સમ્મામિચ્છદિટ્ઠીણં મત્તે ! કિં નાણી, અન્નાણી ? ગોયમા ! નો નાણી, અન્નાણી” હે ભગવન્ત ! મિશ્રદષ્ટિ જ્ઞાની કે અજ્ઞાની ? ગોતમ ! તે જ્ઞાની નહીં, પણ અજ્ઞાની છે, એ વચનથી સમ્યક્ત્વદ્વારમાં મિશ્રદષ્ટિ પણ મતિજ્ઞાન રહિત હોય છે. એટલે કે એમાં કોઈ મતિજ્ઞાન, પૂર્વે પામેલા ન હોય, અને પામતા પણ ન હોય. તથા ઉપરોક્ત સર્વ દ્વારોમાં સર્વજ્ઞ કેવળી ભગવન્ત પણ મતિજ્ઞાન રહિતજ હોય છે. કેમકે ગતિદ્વારમાં સિદ્ધો સિદ્ધ-ગતિમાં હોય છે, ઇન્દ્રિયદ્વારમાં અતીન્દ્રિય હોય છે, કાયદ્વારમાં અકાયી, ચોગદ્વારમાં અચોગી, લેશ્યાદ્વારમાં અલેશી, જ્ઞાનદ્વારમાં કેવળજ્ઞાની, દર્શનદ્વારમાં કેવળદર્શની, સંયમી-દ્વારમાં નોસંયમીનોઅસંયમી, પરીત્તદ્વારમાં નોપરીત્તનોઅપરીત્ત, પર્યાપ્તદ્વારમાં નોપર્યાપ્તનોઅપર્યાપ્ત, સૂક્ષ્મદ્વારમાં નોસૂક્ષ્મનોઆદર, સંજીદ્વારમાં નોસંજીનોઅસંજી, અને ભવ્યદ્વારમાં નોભવ્યનોઅભવ્ય, એ સર્વ સર્વજ્ઞ હોવાથી મતિજ્ઞાન રહિત હોય છે. કેમકે મતિજ્ઞાન છદ્મસ્થનેજ હોય છે. તથા પરીત્ત-ભવ્ય-અને ચરમદ્વારમાં અપરીત્ત-અભવ્ય-અને અચરમ એ બધા મિથ્યાદષ્ટિ હોવાથી, મતિજ્ઞાનથી શૂન્યજ હોય છે. એટલે તેઓ મતિજ્ઞાન પામતા નથી અને પામેલા પણ નથી ૪૦૬-થી-૪૧૧.

હવે ગતિઆદિ દ્વારોમાં જે જીવો મતિજ્ઞાનને પામેલા છે અને પામે તે તેઓનો વિચાર કરે છે.

એઇન્દ્રિય-તેઇન્દ્રિય ને ચૌરિન્દ્રિય એ ત્રણ વિકલેન્દ્રિય, તથા કૃષ્ણ નીલ ને કાપોત એ અવિશુદ્ધલેશ્યાવાળા, મનઃપર્યવજ્ઞાની, અનાહારી, અસંજી ને અનાકારોપયોગવાળા, જીવોને જે મતિજ્ઞાન હોય, તો તે પૂર્વતું પ્રાપ્ત હોય પણ નવું પામે નહિ. જેમકે ઇન્દ્રિય-દ્વારમાં સાસ્વાદન સમકિત સહિત ઉત્પન્ન થયેલા વિકલેન્દ્રિયોને પૂર્વપ્રાપ્તિની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાન હોય છે પણ તેવા પ્રકારની વિશુદ્ધિનાં અભાવે નવું પામતા નથી લેશ્યાદ્વારમાં કૃષ્ણ-નીલ-ને કાપોતરૂપ અશુદ્ધલેશ્યાવાળાને જે મતિજ્ઞાન હોય તો પૂર્વ પ્રાપ્ત હોય, પરંતુ વિશુદ્ધલેશ્યાનાં અભાવે તેની નવી પ્રાપ્તિ ન થાય જ્ઞાનદ્વારમાં સર્વ મનઃપર્યવજ્ઞાની પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય પણ નવું પામે નહિ. આહારકદ્વારમાં કેટલાક અનાહારી દેવો વિગેરે, પૂર્વભવથી સમકિત પામીને મતિજ્ઞાન ગતિમાં ઉત્પન્ન થતા હોય, તેઓ પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય, પણ નવું પામે નહિ. કેમકે કે વળતે તેમને તેવા પ્રકારની વિશુદ્ધિ ન હોય, સંજાદ્વારમાં અસંજીને વિકલેન્દ્રિયની પેઠે સમજવું. ઉપયોગદ્વારમાં કેટલાક અના-

કાર ઉપયોગી પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય, પ્રતિપદ્યમાન ન હોય, કેમકે મતિજ્ઞાન લઘિ-સ્વરૂપ હોવાથી અનાકાર ઉપયોગમાં તેની ઉત્પત્તિ થાય નહિ.

ઉપરાક્ત સિવાયના બાકીના ગતિદ્વારમાં નારકી વિગેરે, ઇન્દ્રિયદ્વારમાં પ'ચેન્દ્રિય, કાયદ્વારમાં ત્રસકાય વિગેરે ભતિની અપેક્ષાએ અવશ્ય મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા હોય, અને પ્રતિપદ્યમાનની તો ભજના બાણવી. એટલે કોઇ વખત મતિજ્ઞાન પામતા હોય અને કોઈ વખત ન પણ પામતા હોય, તથા કષાયદ્વારમાં અકષાયી અને વેદદ્વારમાં અવેદી, ભજનાએ પૂર્વે પ્રતિપન્ન હોય એટલે છલ્લ્ય હોય ત્યારે પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય અને કેવળી હોય તો ન હોય, અને પ્રતિપદ્યમાન તો નજ હોય, કેમકે જેઓ પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામ્યા હોય તેમનેજ ક્ષપકંઠ્રણિ ને ઉપશમઞ્ચેણિની પ્રાપ્તિ હોય, અને તે અકષાયી અને અવેદી હોય છે. ૪૧૨-થી-૪૧૩.

આ પ્રમાણે ભાષ્યકાર મહારાજે ગતિઆદિ દ્વારોમાં મતિજ્ઞાનની સત્પદપ્રરૂપણા સંક્ષેપથી કરી. પણ શિષ્યજનના અનુગ્રહ માટે વૃત્તિકાર મહારાજ કંઈક વિસ્તારથી કહે છે. જેમકે

ગતિદ્વાર-નારકી-તિર્થ-અ-મનુષ્ય-અને દેવ એમ ગતિ ચાર પ્રકારે છે. એ ચારે ગતિમાં અવશ્ય મતિજ્ઞાન પૂર્વે પ્રતિપન્ન નિશ્ચયી હોય, અને પ્રતિપદ્યમાનની ભજના એટલે કોઈ વખત હોય અને કોઈ વખત ન હોય, મતિજ્ઞાનપ્રાપ્તિના પ્રથમસમયે પ્રતિપદ્યમાન કહેવાય અને મતિજ્ઞાન પામ્યા પછીના બીજા આદિ સમયોમાં પૂર્વે પ્રતિપન્ન કહેવાય. એટલે પ્રતિપદ્યમાન અને પૂર્વપ્રતિપદ્યમાં તફાવત છે.

ઇન્દ્રિયદ્વાર-સિદ્ધાન્તના મતે એકેન્દ્રિયમાં પૂર્વપ્રતિપન્ન કે પ્રતિપદ્યમાન એકેકે ન હોય, અને કર્મઞ્ચના અભિપ્રાયે તો લઘિપર્યાયા ગાદર પૃથિવી-અપ-ને વનસ્પતિ જે કરણ અપર્યાયા તેમને મતિજ્ઞાન પૂર્વપ્રતિપન્ન હોય છે, કારણ કે ત્યાં સાસ્વાદન સમક્તિ-વાળાની ઉત્પત્તિ હોય છે. સિદ્ધાન્ત અને કર્મઞ્ચ ઉભયના મતે કરણઅપર્યાયા એવા વિકલેન્દ્રિયો તો પૂર્વભવથી આવેલા સાસ્વાદનભાવને અપેક્ષીને પૂર્વપ્રતિપન્ન મતિજ્ઞાન-વાળા હોય પરન્તુ પ્રતિપદ્યમાન ન હોય. તથા પ'ચેન્દ્રિય અવશ્ય પૂર્વપ્રતિપન્ન હોય છે, પણ તેમાં પ્રતિપદ્યમાનની ભજના હોય છે.

કાયદ્વાર-પૃથિવી-અપ-તેજ-વાયુ-વનસ્પતિ અને ત્રસકાય, એ છ પ્રકારે કાય છે. તેમાં પ્રથમની પાંચ કાયમાં પ્રતિપદ્યમાન કે પૂર્વપ્રતિપન્ન એકેકે ન હોય. અને ત્રસકાય-માં તો પ'ચેન્દ્રિયની પેઠે સમજવું.

યોગદ્વાર-યોગ ત્રણ પ્રકારના છે. તેમાં જેને મન-વચન-ને કાયા એ ત્રણે યોગ હોય, તેમને પ'ચેન્દ્રિયની પેઠે સમજવું. મનોયોગ સિવાય બે યોગવાળાને વિકલેન્દ્રિયની પેઠે સમજવું. કેવળ કાયયોગવાળાને એકેન્દ્રિયની પેઠે સમજવું.

વેદદ્વાર-સો-પુરૂષ-ને નપુંસક એ ત્રણે વેદે પ'ચેન્દ્રિયની પેઠેજ વિચારી લેવું.

કષાયદ્વાર-અનંતાનુબંધી ચારેમાં સાસ્વાદન અપેક્ષાએ પૂર્વપ્રતિપન્ન હોય પણ પ્રતિ-પદ્યમાન નથી હોતા. ને ચારે કષાયમાં પ'ચેન્દ્રિયની પેઠે સમજવું.

લેશ્યાદ્વાર-ભાવલેશ્યાની અપેક્ષાએ કૃષ્ણાદિ ત્રણ અશુભલેશ્યામાં પૂર્વપ્રતિપન્ન મતિજ્ઞાન હોય, પણ પ્રતિપદ્યમાન ન હોય. તથા તેભેઆદિ ત્રણ શુભલેશ્યામાં પ'ચેન્દ્રિયની પેઠે હોય.

સમ્યક્ત્વદ્વાર-તેમાં નિશ્ચય અને વ્યવહારનયવડે વિચાર કરવાનો છે. તે આ પ્રમાણે, વ્યવહારનયનાં મતે મિથ્યાદષ્ટિ અજ્ઞાની છે, તે સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાનનો પ્રતિપદ્ધમાન હોય છે. અને નિશ્ચયનયનયનાં મતે સમ્યક્દષ્ટિ જ્ઞાની-સમ્યક્ત્વ તથા જ્ઞાનને પામે છે, મિથ્યા-દષ્ટિ નહીં તે પ્રમાણે ભાષ્યકાર કહે છે.

સમ્મત્ત-નાણરહિયસ્સ, નાણમુપ્પજ્જહત્તિ વવહારો ।

નેચ્છદ્વયનઓ માસદ્, ઉપ્પજ્જહ નેહિ સહિઅસ્સ ॥૪૧૪॥

વવહારમયં જાયં, ન જાયણ માવઓ કયવહો વ્વ ।

અહવા કર્યપિ કજ્જહ, કજ્જહ નિચ્ચં ન ય સમત્તી ॥૪૧૫॥

કિરિયાવેફલં ચિય, પુલ્લમમ્યં ચ દીસણ હોંતં ।

દીસદ્ દીહો ય જઓ, કિરિયાકાલો ઘઢાઈણં ॥૪૧૬॥

નારંમે ચ્ચિ દીસદ્, ન સિવાદદ્ધાણ દીસદ્ તદંતે ।

દ્વય ન સવળાહકાલે, નાણં જુતં તદંતમ્મિ ॥૪૧૭॥

ગાથાર્થ :-જે સમ્યક્ત્વ તથા જ્ઞાન રહિત હોય તેને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, એમ વ્યવહારનય કહે છે; અને નિશ્ચયનય એમ કહે છે, કે જે સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાન સહિત હોય તેને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. કરેલા ઘડાની પેઠે તત્ત્વથી થએલું હોય તે કાર્ય થતું નથી. જો કરેલું પણ કરાતું હોય, તો હમ્મેશાં કરે જાઓ, કદીપણ કાર્યની સમાપ્તિ નહિ થાય, એમ વ્યવહારનયનો મત છે. કરેલું કરવામાં ક્રિયા નિષ્ફળ થાય અને પૂર્વે નહિ થએલું થતું જણાય છે, તે વિરોધ થાય. વળી ઘટાદિનો ક્રિયાકાળ પણ કદી જણાય છે. આરંભમાં કાર્ય જણાતું નથી, શિવકાદિ કાળે પણ જણાતું નથી, પરંતુ તેના અન્તે જણાય છે, માટે શ્રવણાદિ કાળે જ્ઞાન યુક્ત નથી પણ તેના અન્તે યુક્ત છે. ૪૧૪-થી-૪૧૭. વ્યવહારનય કહે છે કે-સમ્યક્દષ્ટિ અને જ્ઞાની એવો જીવ સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાન પામે છે, તો થએલું સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાન પુનઃ પણ થાય એમ માનવું પડે. પરંતુ જે થએલું હોય તે પુનઃ થતું નથી અને કોઈથી કરાતું પણ નથી, કારણ કે જેમ પ્રથમ તૈયાર થએલો ઘડો ફરી બીજીવાર કરાતો નથી, તેમ એ સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાન પણ ભાવથી સમ્યક્દષ્ટિને વિદ્યમાન હોવાથી ફરી થતા નથી, તે છતાં જો કરેલું ફરી કરાય એમ માનો, તો હમ્મેશાં કરે જાઓ, કદી પણ ક્રિયા બંધ નહીં રહે. ક્રિયા બંધ ન રહેવાથી, કાર્ય પણ કદી સમાપ્ત નહીં થાય, અને એથી પ્રસ્તુત મતિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં પણ અનવસ્થા પ્રાપ્ત થશે. ૪૧૫

વળી જો “કરેલું પણ કરાય છે” એમ માનીએ તો ઘટાદિકાર્ય ઉત્પન્ન કરવામાં થઈ બ્રમણાદિદેવ ક્રિયા નિષ્ફળ થાય, કેમકે તે ક્રિયાતું કાર્ય તો પ્રથમથીજ વિદ્યમાન છે, વિદ્યમાનકાર્યવાદમાં પ્રત્યક્ષ વિરોધ પણ છે. કેમકે પહેલાં મુત્પિંડ અવસ્થામાં ઘટાદિ કાર્ય અવિદ્યમાન હોય છે, અને અને પછી કુંભાર આદિનો વ્યાપાર થયા બાદ, તે ઘટા-આદિ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે.” એમ કેમ કહેવાય ?

નિશ્ચય:-જે સમયે કાર્ય આરંભાય છે, તેજ સમયે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ઉત્પન્ન થએલું કાર્યજ કરાય છે, કેમકે ક્રિયાકાળ અને નિષ્ક્રિયાકાળમાં ભેદ નથી.

વ્યવહાર:-ઉત્પન્ન થતા ઘટાદિ કાર્યોનો અસંખ્યેયસમયાત્મક લાંબો ક્રિયાકાળ જણાય છે, તેથી જે સમયે ઘટાદિકાર્ય આરંભાય છે, તેજ સમયે ઉત્પન્ન થાય છે એમ નહિ, પણ માટી લાવવી, તેનો પિંડ કરવો, ચક્રપર મૂકવો, શિવક, સ્થાપ, કોશઆદિક્રિયા દ્વારા ઘણા કાળે ઘટઆદિની ઉત્પત્તિ થાય છે.

નિશ્ચય:-ભલે ક્રિયાકાળ લાંબો હોય. પરંતુ કાર્ય તો ક્રિયાના આરંભ સમયે હોય છે.

વ્યવહાર:-એ કથાનાતુસાર ક્રિયાના પ્રથમસમયેજ કાર્ય ઉત્પન્ન થતું હોય, તો તે ત્યાં દેખાતું નેહએ, પણ તે દેખાતું નથી. તેમજ શિવક-સ્થાપ-કોશ-કુશલ આદિ કાળે પણ જણાતું નથી, પરંતુ કાર્યનો લાંબો ક્રિયાકાળ પૂર્ણ થયા પછી, એટલે ઘટાદિ સંબંધી સર્વ ક્રિયા પૂર્ણ થયા બાદ, ઘટાદિકાર્ય જણાય છે, તેથી ક્રિયાકાળના અન્તેજ કાર્ય વિદ્યમાન હોય છે. તે પહેલાં નથી હોતું. એજ પ્રમાણે શુદ્ધસમીપે સિદ્ધાન્ત શ્રવણ ચિન્તન-મનન આદિ ક્રિયાકાળે આભિનિબોધિક જ્ઞાન નથી થતું, પણ તે શ્રવણાદિ ક્રિયાકાળના અન્તેજ હોય છે, અને તે જ્ઞાનોપયોગ અન્તે જ જણાય છે. એ રીતે ક્રિયાકાળ પૂર્ણ થયા પછીજ કાર્ય દેખાતું હોવાથી ક્રિયાકાળે કાર્ય હોતું નથી અર્થાત્ પ્રાપ્ત થતું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થએલું ન ગણાય, કેમકે ક્રિયાકાળે તે પ્રાપ્ત થતું હોય છે. અને નિદ્રા કાળે પ્રાપ્ત થયું હોય છે. ક્રિયાકાળ અને નિદ્રાકાળ અત્યન્ત ભિન્ન છે, તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે મિથ્યાદષ્ટિ અને અજ્ઞાની સમ્યક્ત્વ તથા જ્ઞાન પામે છે, પણ જે સમ્યક્દષ્ટિ અને જ્ઞાની હોય તે પામે નહિ. ૪૧૬-૪૧૭.

ઉપરોક્ત વ્યવહારનયનો અભિપ્રાય જાણીને હવે નિશ્ચયનય તેતું પ્રતિવિધાન કરવાને પોતાનો અભિપ્રાય જણાવે છે.

નેચ્છહ્યો નાડયાયં, જાહ અમાવત્તઓ સ્વપુષ્પં વ ।

અહ ચ અજાયં જાયઙ, જાયઙ તો સ્વરવિસર્ણપિ ॥૪૧૮॥

નિચ્ચકિરિયાદ્દોસા, જણુ તુલ્લા અસહ કદ્દઠતરગા વા ।

પુવ્વમમ્યં ચ ન તે, દીસહ કિ સ્વરવિસર્ણપિ ? ॥૪૧૯॥

પહસમઽપ્પણ્ણાં, પરોપ્પરવિલક્કસણાણ સુવહ્ણં ।

દીહો કિરિયાકાલો, જહ દીસહ કિ ચ કુંમસ ? ॥૪૨૦॥

અણ્ણારંમે અણ્ણં કહ, દીસઙ જહ ઘઠો પઢારંમે ? ।

સિવકાદઓ ન ઘઢઓ, કિહ દીસઙ સો તદ્દહાણ ? ॥૪૨૧॥

અન્તે ચ્ચિચ્ચ આરહ્મો, જહ દીસહ તમ્મિ ચેવ કો દોસો ? ।

અકર્યં વ સંપદ ગણ, કિહ કીરઙ કિહ વ ઇસમ્મિ ? ॥૪૨૨॥

પહસમયકજ્જકોડીનિરવિવલ્લો ઘઢગયાહિલાસોઽસિ ।

પહસમયકજ્જકાલં થૂલમહ ! ઘઢમ્મિ લાણ્ણિ ॥૪૨૩॥

ગાથાર્થ :- નિશ્ચયનયન કહે છે કે-નહિ થયેલું કાર્ય અભાવરૂપ હોવાથી આકાશ-પુષ્પની પેઠે થતું નથી. ભલે નહિ થયેલું થતું હોય તો ગધેડાનાં શીંજડા પણ થવાં નેહએ, વળી નિત્યક્રિયા આદિ દોષો (તારામાં પણ) સમાન છે. અથવા અવિદ્યમાન કાર્યમાં તે

દુસ્ત્યાન્ય છે. તથા 'પૂર્વે નહિ થએલું' કાર્ય તને જણાય છે. તો 'શુ' ગધેડાનાં શી'ગડાં પણ તને જણાય છે ? દરેક સમયે ઉત્પન્ન થતા પરસ્પર વિલક્ષણ ઘણા કાર્યોનો ક્રિયા-કાળ બે દીર્ઘ જણાય તો એમાં ઘડાને 'શુ' ? જેમ પટના આરંભમાં ઘટ નથી જણાતો તેમ અન્યકાર્યમાં અન્યકાર્ય કેમ જણાય ? શિવકાદિ ઘટ નથી એટલે તે વખતે તે ક્યાંથી જણાય ? અન્ય સમયે આરંભેલ કાર્ય બે તે સમયે ન દેખાય, તો એમાં શો દોષ છે ? અથવા નહિ કરેલું વર્તમાન સમય ગયા પછી કેવી રીતે કરાય ? અને કેવી રીતે થાય ? રે ! સ્લથુલ-મતિ ! દરેક સમયે ઉત્પન્ન થતા બુદ્ધા બુદ્ધા કાર્યની પરંપરાની અપેક્ષા વિના તું ઘટના અભિલાષવાળો હોવાથી દરેક સમયના કાર્ય કાળને ઘટમાં લગાડે છે. ૪૧૮-થી-૪૨૩.

“કરેલા ઘડાની પેઠે થએલું કાર્ય થતું નથી.” એવા વ્યવહાર નયનાં વિધાનમાં નિશ્ચયનય જણાવે છે કે-“આકાશપુખ્પની જેમ નહિ થએલું કાર્ય થતું નથી.” એટલે કે આકાશપુખ્પની જેમ અભાવરૂપ અવિદ્યમાન કાર્ય બે ઉત્પન્ન થતું હોય, તો ગધેડાનાં શી'ગડા અવિદ્યમાન હોવાથી થવાં બેઈએ. કારણ કે અભાવ તો ઉભયમાં સમાન છે. ૪૧૮.

નિશ્ચયનયનાં વિદ્યમાનકાર્યવાદમાં નિત્યક્રિયાદિ જે દોષો આવે છે, તે વ્યવહારનયનાં અવિદ્યમાનકાર્યવાદમાં પણ સમાન છે. કારણકે બે અવિદ્યમાન કાર્ય કરાય છે, તો હંમેશાં ક્રિયા કરે જાઓ, કેમકે અવિદ્યમાન પશું સર્વદા સમાન છે. પરંતુ એમ કરવાથી એ કદી પણ અવિદ્યમાન એવા એક્ટે કાર્યની ઉત્પત્તિ નહિ થાય. માત્ર ગધેડાના શી'ગડા એવા અવિદ્યમાન કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં ક્રિયા નિષ્ફળ થશે. અથવા એ દોષો દુસ્ત્યાન્ય છે, કેમકે વિદ્યમાન કાર્ય જ કોઈ પણ પર્યાયવિશેષથી થાય છે, લોકમાં પણ પર્યાયવિશેષ ધારણ કરવાની અપેક્ષાથી જ વિદ્યમાન કાર્યને કરવાતું કહેવાય છે. જેમકે-અવકાશ કર, પીઠ કર, પગ કર, ઇત્યાદિ જે છે. તેને માટેજ કરવાતું કહેવાય છે. માટે વિદ્યમાન કાર્યજ કરાય છે. પણ ગધેડાના શી'ગડા સમાન અવિદ્યમાન કાર્ય કોઈપણ પ્રકારે કરાતું નથી.

વ્યવહારનય મુજબ-(૪૧૬મી ગાથામાં) “પૂર્વે નહિ થએલું થતું જણાય છે.” અર્થાત્ “ઉત્પત્તિની પહેલાં સર્વથા અવિદ્યમાન કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે.” એમ માનવાથી પહેલાં અવિદ્યમાન ગધેડાતું શી'ગડું પણ પછીથી ઉત્પન્ન થતું બેઈએ. કેમકે ગધેડાનાં શી'ગડાં અને ઘટાદિમાં પણ અવિદ્યમાનપશું સમાન છે. ૪૧૬.

તથા “ક્રિયાકાળ લાંબો જણાય છે” એવા વ્યવહારના કથનમાં નિશ્ચયનય કહે છે, કે-દરેક સમયે ઉત્પન્ન થતાં પરસ્પર વિલક્ષણ એવા ઘણાં કાર્યો, જેવાં કે-માટી ખોદવી, તેને એકઠી કરવી, ગુણોમા ભરવી, તે ગુણો ગધેડાની પીઠ પર મૂકવી, પાછી ઉતારવી, તેમાં પાણી નાખવું; તેનો મસળીને પિંડ કરવો, તે પિંડ ચક્ર ઉપર મૂકવો, ચક્ર ભ્રમણવું; તે પછી મૃત્પિંડના શિવક-સ્થાસ-કેશ કુશલ વિગેરે કાર્યો કરવા, એ સર્વ કાર્યોનો લાંબો ક્રિયાકાળ જણાય, તો એમાં ઘટને 'શુ' ? અર્થાત્ દરેક સમયે ક્રિયાઓ સિન્ન સિન્ન છે અને મૃત્પિંડાદિ કાર્યો પણ સિન્ન છે, ઘટાદિરૂપ કાર્ય તો છેલ્લી ક્રિયાના સમયેજ થાય છે. તેથી પ્રતિસમય બુદ્ધા બુદ્ધા અનેક કાર્યોનો લાંબો ક્રિયાકાળ હોય, તેને છેલ્લી ક્રિયાના સમયે થનારા ઘટમાં કહેવો તે ખરેખર અજ્ઞાનતા જ છે. ૪૨૦

વળી “આરંભમાં કાર્ય જણાતું નથી.” એટલે કે માટી, ચક્ર, ચીવર, કુંભારઆદિ સામગ્રીની પ્રવૃત્તિના પહેલા સમયે જ ઘડો કેમ જણાતો નથી ? માટે અવિદ્યમાન છે,

અને પછી ઉત્પન્ન થાય એવું વ્યવહારનયનુ કથન અયોગ્ય છે, કારણ કે પ્રથમ આરંભ સમયે કંઈ ઘડો આરંભેલો નથી, પણ ચક્ર પર મૃત્તિપંડરોપણ આદિજ આરંભેલ છે, તેથી અન્યકાર્યના આરંભમાં અન્યકાર્ય ન જ દેખાય. જેમ પટરૂપ કાર્યના આરંભમાં ઘટરૂપ કાર્ય નથી જણાતું.

તથા “શિવકાદિકાળે ઘટ જણાતો નથી.” એવું વ્યવહારનયનુ કથન યોગ્ય જ છે, કેમકે શિવકાદિ કંઈ ઘટરૂપ નથો કે જેથી તે શિવકાદિક ઘટરૂપે જણાય. એ તો શિવકાદિનો સમય છે, માટે તે વખતે ત્યાં ઘટરૂપ કાર્ય નથી જણાતું. અન્ય કાર્યના આરંભમાં અન્ય ન જ દેખાય ૪૨૧

“ક્રિયાના અન્તે કાર્ય જણાય છે” એમાં આશ્ચર્ય શું છે ? અન્ત્યક્રિયા સમયે આરંભેલ કાર્ય અન્ત્યસમયેજ જણાય, એમાં નવાઈ શું ? અન્ત્યસમયેજ કાર્ય જણાય છે, અન્યત્ર નથી જણાતું, અને તો પછી પૂર્વે અવિદ્યમાન કાર્યજ કરાય છે, એમ કેમ કહેવાય ? ખરી રીતે તો તે કાર્ય પ્રથમાદિ ક્રિયા સમયે આરંભેલુંજ નથી, અને તેથી જણાતું પણ નથી, પરંતુ અન્ત્યક્રિયા સમયે આરંભેલું છે, તેથી તે વખતે જણાય છે. વળી તે કાર્ય ક્રિયા સમયે કરાતું હોવાથી કરેલુંજ છે, કેમકે સમય ‘નિરંશ છે “જે કરાએલું છે તે વિદ્યમાનજ છે.” માટે વિદ્યમાનજ કરાય છે, અવિદ્યમાન નથી કરાતું. અને તેથી જે વિદ્યમાન હોય તેજ કરાય છે એમ સિદ્ધ થયું.

વળી જે સમયે કરાતું હોય, તેજ સમયે કરેલું ન માનીએ, અને નહિ કરાએલું વર્તમાન સમયે કરાતું જો માનીએ, તો તે વર્તમાન સમય પછી કેવી રીતે કરાય ? તે સમય નાશ પામતો હોવાથી અવિદ્યમાનજ છે. તથા લવિષ્યકાળ પણ અતુત્પન્ન હોવાથી અવિદ્યમાન છે, તેથી અતીત અને લવિષ્યકાળે પણ કાર્ય કેવી રીતે થાય ? નજ થાય.

વળી સર્વ ક્રિયાસમય ક્રિયમાણ કાળ છે. અને ત્યાં ક્રિયમાણ વસ્તુ નથી, પરંતુ ક્રિયા બંધ થયા પછી તરતેના જ સમય કૃતકાળ છે. કેમકે ત્યાંજ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, માટે કરેલું હોય તેજ કરેલું કહેવાય, પણ કરાતું હોય તે કરેલું ન કહેવાય. એવું વ્યવહારનુ કથન ઠીક છે, પણ ક્રિયાવડે કાર્ય કરાય છે ? કે ક્રિયા વિના કરાય છે ? જો ક્રિયાવડે કાર્ય કરાય છે, તો ક્રિયા અને કાર્ય સિન્ન સિન્ન કાળે શાથી રહે છે, ? કેમકે છેદન ક્રિયા, ખદિરમાં અને તેના કાર્યભૂત છેદ પલાશમાં થાય છે, એમ કહેવું એ શોભાસ્પદ નથી. વળી ક્રિયાકાળે કાર્ય નથી થતું અને પછીથી થાય છે, એનો અર્થ એ થયેાકે ક્રિયાજ સર્વ અનર્થતું મૂળ છે, કે જે ઉત્પન્ન થતા કાર્યમાં વિદ્યભૂત થાય છે; કારણકે જ્યાં સુધી એ ક્રિયા પ્રવર્તે છે ત્યાંસુધી બિચાડું કાર્ય ઉત્પન્નજ નથી થતું; પણ તે કાર્યના વિદ્યભૂત થાય છે. આથી તો વ્યવહારનયનુજળ “બુદ્ધિમાનો ક્રિયાનો આરંભ કેવળ વિપરીતપણેજ કરે છે, અને ક્રિયાજ કાર્ય તો કરે છે, પણ કેવળ ક્રિયા ઉપરમ થયા બાદ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કહેવામાં આવે તો અમે પૂછીએ છીએ કે કાર્યનો ક્રિયા સાથે શો વિરોધ છે ? કે જેથી ક્રિયા કાર્ય કરે છે તો પણ ક્રિયાકાળ વીત્યા પછી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે ? અને તે કાળે નથી થતું ? વળી ક્રિયા ઉપરમ થયા બાદ થનારું કાર્ય ક્રિયાના આરંભ સિવાય પણ કેમ નથી થતું ? કારણકે ક્રિયાનો અનારંભ અને ઉપરમ અર્થથી અસિદ્ધ છે.

હવે ક્રિયા વિના કાર્ય થાય છે, એવો બીજો પક્ષ માનીને કહેતા હો તે હિમવાન-મેરૂ-સમુદ્ર વિગેરેની પેઠે ઘટાદિ કાર્યો પણ, કયાં સિવાય થએલા ગણવા, એટલે કે મેરૂ-આદિની પેઠે ઘટાદિ પણ કારણભૂત ક્રિયાવિના થવાં જોઈએ. અને એથી તપ-સ્વાધ્યાય વિગેરે ક્રિયાઓ સાધુજનો જે મોક્ષ સાધવા કરે છે તે બધી નિર્થકજ થાય, કારણકે ક્રિયા વિનાજ સર્વ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. આથી મૂકલાવ ધારણ કરીને હાલ્યાચાલ્યા સિવાય નિરાકુલપણે ત્રણે ભુવનો શાંત રહી જાયો, કેમકે ક્રિયાના આરંભ સિવાય આલોક અને પરલોક સંબંધી ઇચ્છિત કાર્યની સિદ્ધિ થઈ જશે. પરન્તુ એમ થતું નથી, માટે ક્રિયાજ કાર્ય કરનારી છે, અને ક્રિયાકાળેજ કાર્ય થાય છે, પણ ક્રિયા ઉપરમ થયા પછી નથી થતું. માટે કરાતું હોય તેજ કચું, એમ માનવું એ વધરે યુક્તિ સંગત છે. ૪૨૨

જે ક્રિયાસમયે પણ કાર્ય છે, તો તે ત્યાં કેમ જણાતું નથી ? જે વસ્તુ જે સમયે આરંભાય છે તે વસ્તુ તેજ સમયે ઉત્પન્ન થાય છે અને જણાય પણ છે; પરન્તુ સ્થૂલ-સુક્ષ્મવાળાઓ દરેક સમયે ઉત્પન્ન થતા કાર્યની પરંપરાના કાળને ઘટમાં યોજે છે. એટલે કે માટીનો પિંડ કરવો, ચક્ર ભાવવું વિગેરે સમસ્ત ઉત્પત્તિકાળને ઘટનોજ કાળ માને છે. દરેક સમયે ઉત્પન્ન થતા મૃત્પિંડાદિ કાર્યોની પરંપરામાં અપેક્ષારહિત થઈને માટી-દંડ ચક્ર-ચીવર વિગેરે સામગ્રીમાં “ઘટ ઉત્પન્ન થશે” એવી અભિલાષાયુક્ત હોવાથી દરેક સમયે શિવકાદિ બુદ્ધ બુદ્ધા કાર્યો ઉત્પન્ન થતાં હોવા. છતાં તે કાર્યો તે પ્રમાણે તેને ઉત્પન્ન થતાં જણાતા નથી, પણ ઘટની ઉત્પત્તિના નિમિત્તભૂત આ સર્વ માટી વિગેરે સામગ્રી છે, એમ માનવાથી તે કાર્યોની અપેક્ષાવિના એ સર્વ કાર્યકાળ ઘટમાં યોજે છે, તેથી પૂર્વ ક્ષણોમાં અનુપન્ન ઘટને નહિ જોવાથી “ક્રિયાકાળે ઘટરૂપ કાર્ય હું જોતો નથી” એમ કહે છે, પરન્તુ એમ નથી જાણતો કે છેલ્લી ક્રિયાસમયેજ ઘટ આરંભાય છે, પૂર્વ-ક્રિયા કાળે તો શિવકાદિજ આરંભાય છે. તેથી અન્ય કાર્યના આરંભમાં અન્યકાર્ય ન જણાય એ સ્પષ્ટ છે. ૪૨૩.

હવે ઉપરોક્ત નિશ્ચયનયવાદીના કથન માટે પુનઃ વ્યવહારનયવાદી કહે છે.

કો ચરિસમયનિયમો, પદમે ત્વિ તો ન કીરણ કજ્જં ।

નાકારણંતિ કજ્જં, તં ચેવંતમ્મિ સે સમણ ॥૪૨૪॥

ઉપ્પાદાવિ ન નાણં, જહ તો સો.કસ્સ હોદ્દા ઉપ્પાજો ? ।

તમ્મિ વ જહ અણ્ણાણં, તો નાણં કમ્મિ કાલમ્મિ ? ॥૪૨૫॥

કો વ સવણાદ્ધાલો, ઉપ્પાજો જમ્મિ હોજ્જ સે નાણં ।

નાણં ચ તદુપ્પાજો ય, દોડાવિ ચરિમમ્મિ સમયમ્મિ ? ॥૪૨૬॥

ગાથાર્થ :—છેલ્લા સમયનો શો નિયમ છે ? કે જેથી પ્રથમસમયેજ કાર્ય નથી કરાતું, કારણ વિના કાર્ય નથી થતું, માટે તેના તેજ સમયે થાય છે. ઉત્પત્તિ કાળમાં પણ જો જ્ઞાન ન હોય, તો તે ઉત્પત્તિ કોની થાય ? અને જો ઉત્પત્તિ કાળમાં અજ્ઞાન છે, તો જ્ઞાન કયા કાળમાં થશે ? અથવા કયો શ્રવણાદિ કાળ છે કે જેમાં તેને ઉત્પત્તિ અને જ્ઞાન થાય છે ? જ્ઞાન અને તેની ઉત્પત્તિ બન્ને છેલ્લા સમયે થાય છે. ૪૨૪થી૪૨૬.

બુદ્ધા બુદ્ધા કાર્યો, જે પ્રથમસમયથી માંડીને આરંભાય છે, તેા છેલ્લા સમયનો શો નિયમ છે ? કે જેથી અમુક-વિવક્ષિત કાર્ય પ્રથમ સમયે નથી કરાતું, અને નહિ કરાવાથી તે ત્યાં નથી જણાતું. અર્થાત્ પ્રથમ કાર્યની પેઠે તે વિવક્ષિતકાર્ય પણ ત્યાંજ કરાવું નેહંએ અને જણાવું નેહંએ. આના ઉત્તરમાં નિશ્ચયનયવાદી કહે છે કે-કારણવિના કાર્ય કદીપણ નથી થતું. કારણવિનાતું સ્વાભાવિકકાર્ય હસ્તેશાં વિદ્યમાન હોય અથવા અવિદ્યમાન હોય, વળી તે કારણ તે વિવક્ષિત કાર્યની ક્રિયાના અન્ત્ય સમયે નથી હોતું, તેમ પ્રથમાદિ સમયોમાં પણ નથી હોતું, તે સમયોમાં કાર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી અને જણાતું નથી. વસ્તુતઃ ક્રિયાકાળે જ કાર્ય થાય છે. ક્રિયા બંધ પડ્યા પછી નથી થતું; જે એમ ન માનવામાં આવે તો પ્રસ્તુત આભિનિબોધિક જ્ઞાનના સંબંધમાં પણ એ પ્રમાણે થાય છે તેવું કેમ ? ૪૨૪

એટલે કે કાર્યોત્પત્તિના હેતુભૂત જે ઉત્પત્તિરૂપ ક્રિયાવિશેષ, તેમાં પણ મતિજ્ઞાન ન માનીએ, અર્થાત્ ક્રિયામાણુ અવસ્થામાં પણ કાર્ય ન માનીએ તો ઉત્પન્ન કરાતું કાર્ય અવિદ્યમાન હોવાથી તે ઉત્પત્તિ કોની થશે ? ગદ્યેડાના શીંગડાની પેઠે અવિદ્યમાન વસ્તુની ઉત્પત્તિ થવી યોગ્ય નથી. અહીં જે કદી એમ કહેવામાં આવે કે તે ઉત્પાદ કાળમાં અજ્ઞાન છે, તો પછી જ્ઞાન કયા કાળમાં થશે ? ઉત્પાદ થઈ રહ્યા પછી થશે, એમ કહેવામાં આવે તો ઉત્પત્તિરૂપ ક્રિયા અને ઉત્પન્ન થવા રૂપ કાર્ય સિન્ન સિન્ન કાળે થાથી છે ? ઉત્પત્તિરૂપ ક્રિયા થઈ રહ્યા બાદ થતું કાર્ય ઉત્પત્તિરૂપ ક્રિયાની પહેલાં પણ કેમ નથી થતું ? કારણકે ઉભયમાં સમાનતા છે. ૪૨૫

“શ્રવણાદિકાળે જ્ઞાન નથી” એમ જે પૂર્વે ૪૧૭મી ગાથામાં કહ્યું છે, તે સંબંધમાં અમે પૂછીએ છીએ કે-હે વ્યવહારવાદી ! તે શ્રવણાદિ કાળ કયો છે, કે જેમાં જ્ઞાનનો નિષેધ કરવામાં આવે છે ? મતિજ્ઞાનનો ઉત્પત્તિકાળ તે જ શ્રવણાદિકાળ છે, તેમાં શિષ્યને મતિજ્ઞાન થાય છે; તથા શરૂઆતથી શુદ્ધસર્તીપે ધર્મશ્રવણાદિ કરવું તે મતિજ્ઞાનનો ઉત્પત્તિકાળ છે, તે સિવાયનો બીજો કોઈ નહિ એમ કહેવામાં આવે તો તે યોગ્ય નથી. કેમકે મતિજ્ઞાન અને તેની ઉત્પત્તિ એ બન્ને ધર્મશ્રવણાદિ ક્રિયાકાળના સમૂહના છેલ્લા સમયે જ થાય છે. પ્રથમાદિ સમયોમાં નથી થતા. પ્રથમાદિસમયોમાં તો બુદ્ધા બુદ્ધા ધર્મોવબોધાદિ કાર્યોની જ ઉત્પત્તિ થાય છે. અને એ ધર્મોબોધાદિ માત્રથી જ સચ્ચજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માનવી યોગ્ય નથી. અલબ્ધોમાં પણ ધર્મોબોધ તો હોય છે. માટે એમ માનવું યોગ્ય નથી. પણ ધર્મશ્રવણાદિના કોઈ વિશિષ્ટ છેલ્લા સમયે જ મતિજ્ઞાન અને તેની ઉત્પત્તિ માનવી નેહંએ, અને તેથી અમે પણ ક્રિયાકાળના છેલ્લાસમયે જ તેની ઉત્પત્તિ માનેલી છે તે યોગ્ય છે. માટે ધર્મ શ્રવણાદિ સર્વ ક્રિયાકાળમાં મતિજ્ઞાન નથી, તેમજ તે ક્રિયા બંધ પડ્યા પછી પણ નથી; પરંતુ એ ક્રિયાકાળના છેલ્લાસમયે જ તેનો આરંભ થાય છે અને ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી કરાતું હોય તે જ કરેલું છે, એમ માનવું યોગ્ય છે.

જે કરેલું પણ કરાતું હોય, તો વારંવાર કરે જાઓ, કેમકે ક્રિયા સમાન છે. અને એથી કાર્ય કરવાની અનવસ્થા થશે. એમ કહેવું પણ યોગ્ય નથી, કેમકે ક્રિયાકાળ અને નિષાકાળમાં કંઈ ભેદ નથી. જે કાર્ય ઉત્પન્ન કરનારી આરંભેલી ક્રિયા પાછળના સમયોમાં

પણ થતી હોય તો પુનઃ પુનઃ કરવારૂપ અનવસ્થા થાય; પણ એમ નથી, કારણ કે કાર્ય ઉત્પન્ન કરનાર ક્રિયા કાર્યની પૂર્વે કે પછી નહિ, પરંતુ છેલ્લાસમયે જ આરંભાય છે અને પૂર્ણ થાય છે, તેથી પુનઃ પુનઃ કરવારૂપ અનવસ્થા ન જ થાય. “શ્રવણાદિકાળે જ્ઞાન નથી” એમ કહેવાથી જો ધર્મશ્રવણાદિ સર્વ સમયોમાં મતિજ્ઞાનનો નિષેધ કરતા હો તો અમારે પણ તે માન્ય છે, પણ ધર્મશ્રવણાદિ ક્રિયાના છેલ્લાસમયે નહીં. કેમકે એ ધર્મશ્રવણાદિ ક્રિયાના છેલ્લા સમયે સમ્યક્દષ્ટિ જ્ઞાનીને સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

નિશ્ચયનયનાં ઉત્તરમાં વ્યવહારનય કહે છે કે-તે છેલ્લાસમયે સમ્યક્ત્વ અને મતિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર વ્યક્તિ, પ્રાપ્ત કરવાતું પામેલ નથી તેથી જ મિથ્યા દષ્ટિ અને અજ્ઞાની સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાન પામે છે, અને પછી ક્રિયા પૂર્ણ થવાના સમયે સમ્યક્ત્વ-જ્ઞાન એકીસાથે તે મેળવે છે, માટે પ્રસ્તુત સમ્યક્ત્વ દ્વારમાં વ્યવહારને મતે સમ્યક્દષ્ટિ હોય તે સમ્યક્ત્વ અને મતિજ્ઞાન પામેલ જ હોય છે, પરંતુ પામતો હોય છે એમ નહિ. તે કાળે ક્રિયાનો અભાવ હોવાથી નવીન પ્રાપ્તિ ઘટે નહિ કારણ કે સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાનનો એકી સાથે લાભ થાય છે. પણ નિશ્ચયનયના મતે તો સમ્યક્દષ્ટિ આભિનિષેધક જ્ઞાન પૂર્વે પામેલ હોય છે અને પામતો પણ હોય છે. કેમકે તેનાં મતે ક્રિયાકાળ અને કાર્યનિષ્પાકાળ એકીસાથે હોય છે.

જ્ઞાનદ્વાર-મતિ-શ્રુત-અવધિ-મનઃપર્યાય ને કેવલ. એમ પાંચ પ્રકારે જ્ઞાન છે. તેમાં મતિ-શ્રુત-અવધિ અને મનઃપર્યાય જ્ઞાનવાળાઓને વ્યવહારનય મતે પૂર્વે પ્રાપ્ત મતિજ્ઞાન હોય છે, પણ નવું પામતા નથી. કેમકે જ્ઞાનીને મતિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન હોય, તથા કેવળજ્ઞાનીને મતિજ્ઞાનની પૂર્વપ્રાપ્તિ અને વર્તમાનપ્રાપ્તિ ઉભયનો અભાવ હોય, કેમકે તેમને મતિઆદિ જ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક હોવાથી ન હોય. મતિઅજ્ઞાન-શ્રુતઅજ્ઞાન અને વિલગજ્ઞાનવાળાઓ કોઇ વખત આભિનિષેધિક જ્ઞાન પામતા હોય છે, પણ પૂર્વે પામેલા નથી હોતા, આની શ્રુતિ પૂર્વે કહી છે. વળી નિશ્ચયનયના મતે તો મતિ-શ્રુત-ને અવધિજ્ઞાનવાળાઓને મતિજ્ઞાન પૂર્વપ્રાપ્ત અવશ્ય હોય છે, પણ મતિજ્ઞાનની નવી પ્રાપ્તિમાં ભજના હોય છે. કેમકે જ્ઞાનીને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ કહેલું છે. મનઃપર્યાયજ્ઞાનીને તો પૂર્વ પ્રાપ્ત જ હોય છે, નવું પામતા નથી, કેમકે પૂર્વે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિની સાથે જ મતિજ્ઞાન પામેલાનેજ મનઃપર્યાયજ્ઞાન હોય છે. કેવલીને તો પૂર્વપ્રાપ્તિ અને વર્તમાનપ્રાપ્તિ બંનેનો અભાવ હોય છે. એ જ પ્રમાણે મતિઆદિઅજ્ઞાનવાળાઓને પણ ઉભયપ્રાપ્તિનો અભાવ હોય છે, કેમકે જ્ઞાનીનેજ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

દર્શનદ્વાર-ચક્ષુ-અચક્ષુ-અવધિ-અને કેવળ એ ચાર દર્શનમાંથી પ્રથમના ત્રણ દર્શનમાં, લઙ્ઘિની અપેક્ષાએ. મતિજ્ઞાનની પૂર્વપ્રાપ્તિ અવશ્ય હોય છે પણ વર્તમાનપ્રાપ્તિમાં ભજના હોય છે. ઉપયોગની અપેક્ષાએ, પૂર્વપ્રાપ્તિ અવશ્ય હોય પણ વર્તમાનપ્રાપ્તિ ન હોય કેમકે મતિજ્ઞાન લઙ્ઘિસ્વરૂપ છે, અને દર્શનના ઉપયોગમાં લઙ્ઘિની ઉત્પત્તિ નથી હોતી. કહ્યું છે કે-“સર્વ લઙ્ઘિયો સાકારઉપયોગવાળાને જ ઉત્પન્ન થાય છે.” તથા કેવળદર્શનવાળાને તો મતિજ્ઞાનની પૂર્વપ્રાપ્તિ અને વર્તમાનપ્રાપ્તિ એ ઉભય પ્રાપ્તિનો અભાવ છે.

સંયમદ્વાર-સંયત વિગેરેને મતિજ્ઞાનની પૂર્વપ્રાપ્તિ અવશ્ય હોય છે, પરંતુ વર્તમાનપ્રાપ્તિમાં ભજના હોય છે. અહીં એવી શંકા થાય કે સંયમી સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિની અવસ્થામાં

જ મતિજ્ઞાનને પામેલા હોય છે, તેથી વર્તમાનપ્રાપ્તિ કેમ સંભવે ? આ શંકા સત્ય છે, પરંતુ જે કોઈ અતિવિશુદ્ધિથી સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર બન્ને એકીસાથે પામે, તેને તે અવસ્થામાં સંયમ પામતાં મતિજ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આવશ્યક ચૂષિમાં કહ્યું છે કે- “નતિથ ચરિત્તં સમ્મત્તવિહ્નં દંસણં તુ મયણિહ્નં” । સમ્યક્ત્વ વિના ચારિત્ર નથી, પણ દર્શનની ભજના હોય છે, “સમ્મત્તચરિતાઈ જુગવં પુલ્લં વ સમ્મત્ત” । સમ્યક્ત્વ તથા ચારિત્ર સાથે પ્રાપ્ત થાય, અથવા સમ્યક્ત્વ પૂર્વે પણ પ્રાપ્ત થાય, તેથી ભજના કહેવાય છે.

ઉપયોગદ્વાર-ઉપયોગ બે પ્રકારે છે :-પ્રાંચ જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાન, એ આઠ ભેદે સાકારોપયોગ છે, તથા ચાર દર્શન તે અનાકારોપયોગ છે. સાકારોપયોગમાં પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા અવશ્ય હોય છે, પામતા ભજનાએ હોય છે. અનાકારઉપયોગમાં મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલાજ હોય છે, પણ પામતા નથી હોતા, કેમકે અનાકારોપયોગમાં લઘિ પ્રાપ્ત નથી થતી.

આહારકદ્વાર-આહારીને સાકારોપયોગવાનની પેઠે સમજવું, અને અનાહારી અપાન્ત-રાહ ગતિમાં મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા હોય છે, પણ પામતા તો નથી જ હોતા. ૪૨૬ હવે ભાષકાદિદ્વારે કહીને સત્પદપ્રદેપણાદ્વાર પૂર્ણ કરે છે.

માસાસલદ્વિગો લમહ, માસમાણો અમાસમાણો વા ।

પુલ્લપલ્લિવન્નલો વા, ઉમયંપિ અલ્લદ્વિણ નતિથ ॥૪૨૭॥

ગાથાર્થ :-ભાષાલઘિયુક્ત વ્યક્તિ બે (મતિજ્ઞાનવાન હોય) તો, તે ભાષમાણ અથવા અભાષમાણ હોય, તેમાં ભાષાલઘિમાન પૂર્વે પ્રતિપન્ન હોય, અને ભાષા લઘિરહિત વ્યક્તિ ઉલ્લય પ્રકારે પણ ન હોય. ૪૨૭

ભાષકદ્વાર :-કોઈ ભાષાલઘિમાન બે મતિજ્ઞાન પામે, તો તે ભાષમાણ અથવા અભાષમાણ હોય છે, તેમાં ભાષાલઘિવાળા મનુષ્યાદિ જાતિની અપેક્ષાએ અવશ્ય મતિજ્ઞાનના પૂર્વે પ્રતિપન્ન હોય છે, અને પ્રતિપદમાન ભજનાએ હોય છે. ભાષાલઘિરહિત એકેન્દ્રિયને મતિજ્ઞાનના પૂર્વે પ્રતિપન્ન, તેમજ પ્રતિપદમાન પણ નથી;

પરીત્તદ્વાર-પરીત્ત એટલે પ્રત્યેક શરીરી અથવા અથવા બેને થોડા ભવ કરવાના હોય છે તે. એ બન્ને જાતના પરીત્ત મતિજ્ઞાનના અવશ્ય પૂર્વે પ્રતિપન્ન હોય છે અને પ્રતિપદમાન તો ભજનાએ હોય છે. અપરીત્ત એટલે સાધારણશરીરવાળા. અથવા અર્ધ-પુરુષાણપરાવર્ત કરતાં પણ અધિક સંસાર જેઓને બાકી હોય તેઓ. એ બન્ને અપરિત્ત મિથ્યાદષ્ટિ હોવાથી, મતિજ્ઞાનના પૂર્વે પ્રતિપન્ન તેમ પ્રતિપદમાન પણ ન હોય.

પર્યાપ્તદ્વાર-છએ પર્યાપ્તિથી પર્યાપ્ત, પ્રત્યેકશરીરીની પેઠે મતિજ્ઞાની બાણુવા; અને અપર્યાપ્ત તો મતિજ્ઞાનના પૂર્વે પ્રતિપન્ન હોય, પણ પ્રતિપદમાન ન હોય.

સદ્મદ્વાર-સદ્મભણવો ઉલ્લયપ્રકારે મતિજ્ઞાનરહિત હોય છે, અને બાદરણવો પર્યાપ્ત-ભણવોની પેઠે મતિજ્ઞાની બાણુવા.

સંજ્ઞાદ્વાર-દીર્ઘકાલિકીસંજ્ઞાવાળા સંજ્ઞી કહેવાય છે, તે સંજ્ઞી ભણવો બાદરણવોની પેઠે મતિજ્ઞાની બાણુવા, અને અસંજ્ઞી ભણવો અપર્યાપ્તની પેઠે બાણુવા.

ભવદ્વાર-ભવસિદ્ધિ (ભવ્ય) જીવો સંશ્લિષ્ટોની પેઠે સમજવા, અને અભવસિદ્ધિ (અભવ્ય) જીવો ઉભયશૂન્ય હોય છે.

ચરમદ્વાર-જેમને છેલ્લો ભવ થવાનો હોય છે તે ચરમભવિ કહેવાય. તે ચરમ-ભવિજીવો ભવ્યજીવોની પેઠે મતિજ્ઞાની બાણવા, અને અચરમ જીવો અભવ્યની પેઠે બાણવા. આ પ્રમાણે ગતિ આદિકારોમાં સત્પદ્મપ્રકાણ કરી.

હવે દ્રવ્યપ્રમાણાદિકારો કહે છે.

ક્ષિપિહાભિગિવોહિયમાણિજીવદલ્વપ્પમાણમિગસમ્મ ।

પલ્લિવજ્જેજ્જં તુ નવા, પલ્લિવજ્જહ જહન્નઓ ઇગો ॥૪૨૮॥

સ્વેત્તપલ્લિઓવમાસંસ્થભાગ ઉક્કોસઓ પવજ્જેજ્જા ।

પુલ્લપવન્ના દોસુવિ, પલ્લિયાસંસ્વેજ્જઈમાગો ॥૪૨૯॥

સ્વેત્તં હવેજ્જ ચોહસ, માગા સત્તોર્વરિ, અહે પંચ ।

હલ્લિઆર્ગઈય વિમાહગયસ્સ ગમણેહવાડડગમણે ॥૪૩૦॥

આગમણંપિ નિસિદ્ધં, ચરિમાઓ ઇદ્દં જં તિરિક્કલેસુ ।

સુર-નારગા ય સમ્મવિટ્ઠી જં ઇંતિ મણુપ્પસુ ॥૪૩૧॥

અવગાહનાહરિત્તંપિ, ફુસેહ બાહિ જહાડ્ડુણોડમિહિયં ।

ઇગપ્પસં સ્વેત્તં, સત્તપ્પસા ય સે ફુસણા ॥૪૩૨॥

અહવા જરથોગાદો, તં સ્વેત્તં વિમ્મહે મયા ફુસણા ।

સ્વેત્તં વ દેહમેત્તં, સંચરઓ હોહ સે ફુસણા ॥૪૩૩॥

હોતિ અસંસ્વેજ્જગુણા, નાણાજીવાણ સ્વેત્તફુસણાઓ ।

ઇગસ્સ ઇણેગાણ વ, ઉવઓતોમુહુત્તાઓ ॥૪૩૪॥

લક્કીવિ જહન્નેણ, ઇગસ્સેવં પરા હમા હોહ ।

અહ સાગરોવમાઈ, છાવઢિ સાતિરેગાઈ ॥૪૩૫॥

દો વારં વિજ્યાઈસુ, ગયસ્સ તિન્નડ્ડચ્ચુપ્પ અહવ તાઈં ।

અરૂરેગં નરમવિયં, નાણાજીવાણ સન્વદ્ધં ॥૪૩૬॥

ગાથાર્થ :- આ લોકમાં, આસિનિઓધિક્ક જ્ઞાનવાળા જીવદ્રવ્યોતુ પ્રમાણ, એકસમયમાં કેટલું હોય ? પ્રતિપદ્યમાન મતિજ્ઞાની તો હોય અથવા ન હોય, બે હોય તો જઘન્યથી એક હોય અને ઉત્કૃષ્ટથી ક્ષેત્રપદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા હોય, તથા પૂર્વપ્રતિ-પન્ન મતિજ્ઞાની જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટથી પણ પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ હોય. વિચિત્રહિતિ યામેવાતુ ક્ષેત્ર ઉર્ધ્વભાગમાં ઇલિકાગતિએ ગમન કરતાં અથવા ત્યાંથી આવતાં સાતરાજ પ્રમાણ છે, અને અધોભાગમાં પાંચરાજ પ્રમાણ છે. સાતત્રી પૃથ્વીમાંથી આગ-મન પણ નિષેધ્ય છે, કેમકે તેઓ ત્યાંથી તિથિયમાં બાય છે; અને સમ્યગ્દષ્ટિ દેવ ને

નારકી તો મનુષ્યમાં આવે છે. જેમ પરમાણુનું અવગાહનારૂપ ક્ષેત્ર અને તે અવગાહનાથી અધિક બહારનું પણ ક્ષેત્ર સ્પર્શના છે, એટલે તેનું એક પ્રદેશનું ક્ષેત્ર છે અને સાતપ્રદેશની તેની સ્પર્શના છે. તેમ આહિં ઉપર જણાવેલ અવગાહ ક્ષેત્રથી બહારનો કેટલોક ભાગ સ્પર્શનામાં અધિક લેવો, અથવા જ્યાં અવગાહીને રહેલ હોય તે ક્ષેત્ર છે અને વિગ્રહ-ગતિમાં સ્પર્શના છે; અથવા ક્ષેત્ર તે દેહપ્રમાણ છે અને ચંચરતાં જેટલું ક્ષેત્ર વ્યાપે તેને સ્પર્શના કહેવાય છે. એક મતિજ્ઞાની કરતાં સર્વ જીવોને ક્ષેત્ર-સ્પર્શના અસંખ્યાત ગુણી છે. એક અને અનેક જીવને મતિજ્ઞાનનો ઉપયોગ અત્યુદ્ધૃત હોય છે ને લગ્નિ પણ (જઘન્યથી) એજ પ્રમાણે (અત્યુદ્ધૃત) હોય છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી છાસક સાગરાપમથી અધિક કાળ પર્યંત હોય છે. જે વાર વિજય આદિમાં અથવા ત્રણવાર અચ્યુત દેવલોકમાં ગએલાને છાસક સાગરાપમ અને તેમાં મનુષ્ય ભવનો અધિક કાળ થાય છે. તથા સર્વ જીવોને તો સર્વ કાળ પર્યંત (લગ્નિ) છે. ૪૨૮-થી-૪૩૬.

આ લોકમાં કોઈપણ એક સમયે આસિનિબોધિક જ્ઞાનવાવા જીવદ્રવ્યો કોઈપણ એક સમયે મતિજ્ઞાન પ્રતિપદમાન હોય અથવા ન પણ હોય, બે હોય તો એક સમયમાં પ્રતિપદમાન જઘન્યથી એક અને ઉત્કૃષ્ટથી ક્ષેત્રપલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ હોય. તથા પૂર્વપ્રતિપન્ન મતિજ્ઞાની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ એમ બંને પ્રકારે, ક્ષેત્ર પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગના પ્રદેશરાશિ પ્રમાણ હોય; પણ તેમાં જઘન્યથી ઉત્કૃષ્ટનું પ્રમાણ વધારે હોય છે. ૪૨૮-૪૨૯.

ક્ષેત્રદ્વાર-સર્વજીવોની અપેક્ષાએ બધા મળીને આસિનિબોધિકજ્ઞાનવાળા લોકના અસંખ્યાતમા ભાગની અંદર વ્યાપ થાય છે, તેથી તેમનું ક્ષેત્રપણ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું છે; પરંતુ એકજીવની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાનવાળાનું ક્ષેત્ર સાતરાજ પ્રમાણ છે. કારણ કે જ્યારે ઇલિકાગતિએ વિગ્રહગતિમાં રહેલા અને અન્તરાલ ભાગને અન્તર રહિત સ્પર્શ કરી, અનુત્તર વિમાને જતા અથવા આવતાં જીવને ઉપર કંઠ્યા તુળજ સાતરાજ પ્રમાણ ક્ષેત્ર હોય તથા નીચેના ભાગમાં એવીજ ગતિએ છઠ્ઠીનરકપૃથ્વીમાં જતાં અથવા ત્યાંથી આવતાં પાંચરાજ પ્રમાણ ક્ષેત્ર થાય. મતલબકે આસિનિબોધિકજ્ઞાનવાળો અહીંથી મરીને અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય, અથવા ત્યાંથી ચ્યવીને અહીં મનુષ્ય થાય, ત્યારે તેના જીવ પ્રદેશનો દંડ, સાતરાજ ક્ષેત્રપ્રમાણ થાય છે. એજ પ્રમાણે નીચેના ભાગમાં, ઇલિકાગતિએ છઠ્ઠી નરક પૃથ્વીમાં જતાં અથવા ત્યાંથી આવતાં પાંચરાજ ક્ષેત્રપ્રમાણ જીવપ્રદેશનો દંડ થાય છે. કારણકે સમ્યક્ત્વ ગ્રહણ કર્યો પછી જેણે સમ્યક્ત્વ વિરાધ્યુ હોય તે, છઠ્ઠી નરક પૃથ્વી સુધી જાય છે. એમ સિદ્ધાન્તનો મત છે, પણ કર્મગ્રન્થનો મત એ છે કે વૈમાનિકદેવ સિવાય મનુષ્ય અથવા તિર્થંક્ર, ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વ વર્મીને, ત્યાં ઉત્પન્ન થાય, પરંતુ સમ્યક્ત્વ ગ્રહણ કરીને ત્યાં ઉત્પન્ન ન થાય, સાતમી નરક પૃથ્વીમાં તો ઉભયના મતે સમ્યક્ત્વ વર્મીનેજ થાય. ૪૩૦.

પ્રશ્ન :-ભલે તે એમ હોય, પરંતુ જેણે સમ્યક્ત્વ ગ્રહણ કર્યું હોય, તે સાતમી નરક પૃથ્વીથી આવે, તેને નીચેના ભાગમાં છ રાજ પ્રમાણ ક્ષેત્ર કેમ હોય ? સાત રાજ કેમ ન હોય ?

ઉત્તર :-સમ્યક્ત્વ ગ્રહણ કરનાર જીવનું સાતમી નરકમાં ગમન તો શું, પરંતુ આગમન પણ સિદ્ધાન્તમાં નિષેધ્યુ છે. સાતમી નરક પૃથ્વીમાંથી નીકળીને બધાએ નારકીઓ

તિર્થચગતિમાંજ આવે છે, મનુષ્યચગતિમાં નથી આવતા, આ સંબંધમાં કહ્યું છે કે-
“સત્તમમહિનેરદ્યા તેઝ વાઝ અણતરુવદ્વા, ન ચ પાવે માણુસ્સ” એટલે સાતમીપૃથ્વીના નારકીઓ, તેહ અને વાઉકાયમાંથી નીકળેલા જીવો સીધું મનુષ્યપણું પામતા નથી.” અને સમ્યક્ત્વ સહિત દેવ તથા નારકીઓ મનુષ્યોમાંજ આવે છે, આ ઉપરથી સમજાય છે કે તિર્થચગતિમાં જનારા સાતમી પૃથ્વીના નારકીઓ મિથ્યાત્વસહિતજ તિર્થચગતિમાં આવે છે, પણ સમ્યક્ત્વ સહિત નથી આવતા. ૪૩૧

સ્પર્શનાદ્વાર-જે પ્રદેશમાં અવગાહીને રહેલ હોય તે પ્રદેશ ક્ષેત્ર કહેવાય, અને એ અવગાહનથી બહારનું બીજું પણ ક્ષેત્ર સ્પર્શેલું હોય તે સ્પર્શના કહેવાય. સિદ્ધાન્તમાં એક પ્રદેશની અંદર અવગાહી રહેલા પરમાણુનું ક્ષેત્ર એકપ્રદેશનું કહ્યું છે, અને સાત પ્રદેશોની તેની સ્પર્શના કહી છે. એટલે કે જે એકપ્રદેશમાં અવગાહી રહેલ હોય તે એક પ્રદેશ, અને બીજા છ દિશાના છ આકાશપ્રદેશ, એમ સર્વ મળીને એક પરમાણુને સાત પ્રદેશની સ્પર્શના હોય છે. સ્પર્શના અને ક્ષેત્રનો એટલો તફાવત છે. ૪૩૨

અથવા જ્યાં અવગાહીને રહેલ હોય તે ક્ષેત્ર કહેવાય અને વિગ્રહગતિએ જે ક્ષેત્ર સ્પર્શ થાય તે સ્પર્શના અથવા ક્ષેત્ર દેહ પ્રમાણુ છે અને સંચરતાં સ્પર્શના થાય છે. ૪૩૩

એક આભિનિર્માધિકજ્ઞાનવાળાની જે ક્ષેત્ર સ્પર્શના છે, તે કરતાં સર્વ આભિનિર્માધિકજ્ઞાનવાળાની ક્ષેત્ર સ્પર્શના અસંખ્યાતશુણી છે, કેમકે બધા મળીને આભિનિર્માધિક જ્ઞાનવાળા જીવો અસંખ્યાતા છે.

કાળદ્વાર-મતિજ્ઞાનનો કાળ બે પ્રકારે છે. ઉપયોગથી અને લક્ષિયથી. તેમાં એક જીવનો મતિઉપયોગ કાળ જન્મ-મૃત્યુ અને ઉત્કૃષ્ટથી અન્તર્મુહૂર્તનો હોય છે, તે પછી ભિન્ન ઉપયોગ પામે છે. તથા સર્વ લોકગત અનેક આભિનિર્માધિક જ્ઞાનવાળાઓનો ઉપયોગ કાળ પણ તેટલો જ છે. પરંતુ તે અન્તર્મુહૂર્ત મેહોદું બાણુવું. ૪૩૪

જેણે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોય એવા એક જીવને મતિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપયમ રૂપ આભિનિર્માધિક જ્ઞાનની લક્ષિયનો કાળ જન્મથી અન્તર્મુહૂર્તનો છે, તે પછી મિથ્યાત્વ અથવા કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, અને ઉત્કૃષ્ટથી છાસઠ સાગરોપમથી અધિક કાળ પર્યન્ત તે જ્ઞાનલક્ષિયનો કાળ છે. ૪૩૫

પ્રશ્ન :-એટલો બધો કાળ કેવી રીતે પૂર્ણ થાય ? તેમજ સર્વજીવોની અપેક્ષાએ તે લક્ષિયનો કાળ કેટલો હોય ?

ઉત્તર :-કોઈ સુનિ મતિજ્ઞાન સહિત દેશોનકોડ પૂર્વપર્યન્ત દીક્ષા પાળીને વિજય-વૈજયન્ત-જયન્ત-અને અપરાજિત એમાંના કોઈપણ વિમાનમાં ઉત્કૃષ્ટ તેરીશ સાગરોપમનું આયુષ્ય અનુભવીને પુનઃ મતિજ્ઞાનથી પડયા સિવાય મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થાય. ત્યાં પૂર્વકોડ પર્યન્ત ફરી દીક્ષા પાળીને પુનઃ વિજયાદિવિમાનોમાં ઉત્કૃષ્ટ દેવાયુ અનુભવે, વળી પાછો ત્યાંથી મતિજ્ઞાન સહિત મનુષ્ય થઈ પૂર્વ કોડવર્ષ આયુ લોગવીને સિદ્ધિ પામે, એ પ્રમાણે વિજયાદિમાં બે વાર જનારાને અથવા બાવીસ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા અચ્યુત દેવલોકમાં ત્રણવાર જનારાને છાસઠ સાગરોપમથી અધિકાળ થાય. તેમાં છાસઠ સાગરોપમ ઉપરનો જે કાળ કહ્યો છે, તે મનુષ્યભવ સંબંધી ત્રણ અથવા ચાર પૂર્વ કોડનાં વર્ષ સમજવાં, તથા

સર્વજ્ઞતાની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાનનો સર્વ કાળ છે, એટલે નિરંતર-અમે ત્યારે પણ મતિજ્ઞાન-વાળા જીવો હોય છેજ. ૪૩૬.

હવે અન્તર આદિ દ્વારો કહે છે.

અગસ્ત્ર જહન્નેનં, અંતરમન્તોમુહુત્તમુવકોસં ।

પોગલપરિયટ્ટદં, દેસૂનં દોસવહુલ્લસ ॥૪૩૭॥

જમસુત્રં તેહિ તઓ, નાળાજીવાણમન્તરં નત્થિ ।

મદ્દનાળી સેસાણં, જીવાણમણન્તમાગમ્મિ ॥૪૩૮॥

માવે સ્વઓવસમિષ્ઠ, મદ્દનાળં નત્થિ સેમુમાવેસુ ।

યોવા મદ્દનાળવિદો, સેસા જીવા અણંતગુણા ॥૪૩૯॥

નેહડત્થઓ વિસેસો, માગ-પ્પવહ્ણ તેણ તસ્સેવ ।

પઢિવજ્જમાણ-પઢિવન્નગાણમપ્પા-વહુ જુત્તં ॥૪૪૦॥

યોવા પવજ્જમાણા, અસંસગુણિયા પવન્નયજહ્ણના ।

અવકોસણ પવન્ના, હોંતિ વિસેસાદિયા તત્તો ॥૪૪૧॥

અહવા મદ્દનાળીણં, સેસયનાળીહિ નાળરહિણ્હિ ।

કજ્જં સહોમણ્હિ ય, અહવા ગચ્છાદ્દમેણં ॥૪૪૨॥

લક્ષણ-વિહાણ-વિસયા-ગુઓગદારેહિ વણિયા બુદ્ધી ।

તયણંતરસુદ્ધિદટં, સુચનાણમઓ પરવેસં ॥૪૪૩॥

ગાથાર્થ :—એક જીવને (મતિજ્ઞાન પ્રાપ્તિનું) અન્તર જઘન્યથી અન્તરુદ્ધૂતનું, અને ઉત્કૃષ્ટથી (આશાતનાદિ) બહુ દોષવાળાને અર્ધપુદ્ગળ પરાવર્તમાં કંઈક ન્યૂનકાળ પર્થન્તનું છે. આભિનિયોધિક જ્ઞાનવાળાઓ વડે આ જગત શૂન્ય નથી, તેથી સર્વ જીવોની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાનનું અન્તર નથી, તથા તે મતિજ્ઞાનવાળાઓ શેષજ્ઞાનવાળાઓના અન્તરમાં ભાગે છે. ક્ષાયોપશમિકભાવમાં મતિજ્ઞાન છે, બાકીના ભાવોમાં નથી; મતિજ્ઞાનવાળા થોડા છે, અને બાકીના જ્ઞાનવાળા તેથી અન્તરગુણ છે. અહીં ભાગ અને અદ્યબહુત્વમાં અર્થથી કંઈ ભેદ નથી, તેથી તે મતિજ્ઞાન પામેલા અને પામતાઓનું અદ્ય-બહુત્વ કહેવું યોગ્ય છે. મતિજ્ઞાન પામતા થોડા અને તે કરતાં પૂર્વે પામેલા જઘન્યથી અસંખ્યાત ગુણ, ઉત્કૃષ્ટથી વિશેષાધિક છે. અથવા મતિજ્ઞાન વાળાઓનું અદ્ય બહુત્વ, શેષજ્ઞાન વાળાઓ સાથે, જ્ઞાન રહિતની સાથે, એ ઉભય સાથે, અને ગતિઆદિ ભેદ કરીને કરવું નોંધ્યે. લક્ષણ-ભેદ-વિષય-અને અનુયોગદ્વારેવડે મતિજ્ઞાનનું વર્ણન કર્યું. હવે તે પછી ક્રમથી આવેલું શ્રુતજ્ઞાન પ્રરૂપીશું, ૪૩૭-થી-૪૪૩.

અન્તરદ્વાર-કેઈ જીવ સમ્યક્ત્વ સહિત મતિજ્ઞાન પામીને સમ્યક્ત્વથી બ્રહ્મ થાય, તે પછી અન્તરુદ્ધૂતં મિથ્યાત્વે રહિને, એ પુનઃ પણ સમ્યક્ત્વ સહિત મતિજ્ઞાન પામે, તો તેને મતિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના વિરહ કાળરૂપ અન્તર જઘન્યથી અન્તરુદ્ધૂતનું છે. અને મ્હોટી આશાતના

વિગેરે બહુ દોષવાળા તેમજ સમ્યક્ત્વથી પડેલા જીવને ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અર્ધપુદ્ગળપરા-વર્તમાં કંઈક ન્યૂનકાળ પર્યન્તનું છે. તેટલા કાળ પછી ફરી સમ્યક્ત્વ અને મતિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય. ૪૩૭

સર્વ જીવની અપેક્ષાએ અન્તર વિચારીએ તો નારકાદિ ચારગતિરૂપ આ ત્રણે ભુવન મતિજ્ઞાનવાળાઓથી શૂન્ય નથી, એટલે કે સર્વજીવની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાનનો અન્તર કાળ નથી, કેમકે દરેક સમયે કોઈને કોઈ જીવ તે જ્ઞાનવાળો હોય છે જ.

ભાગદ્વાર-મતિજ્ઞાનવાળાઓ બાકીના જ્ઞાનવાળાઓના અનન્તમા ભાગે છે. કેમકે બાકીના જ્ઞાનવાળાઓ કેવળી સહિત અનન્તા છે, અને મતિજ્ઞાનવાળાઓ તો સર્વ લોકમાં પણ અસંખ્યાતાજ છે. ૪૩૮

ભાવદ્વાર-મતિજ્ઞાન ક્ષાયોપશમિકભાવમાં થાય છે, કેમકે ઉદય પામેલું મતિજ્ઞાનવરણ ક્રમ ક્ષીણ થયું હોય અને નહિ ઉદય પામેલું ઉપશાન્ત હોય ત્યારે મતિજ્ઞાન થાય છે.

અદ્ય-બહુત્વદ્વાર-મતિજ્ઞાનવાળા થોડા છે, અને શેષ જ્ઞાનવાળા-સિદ્ધ-કેવળી વિગેરે તેનાથી અનન્તગુણુ છે. ૪૩૯

અહીં ભાગદ્વાર અને અદ્ય-બહુત્વદ્વારમાં અર્થથી કંઈ ભેદ નથી, તેથી મતિજ્ઞાન પામેલા અને પામતાઓનું અદ્ય-બહુત્વ કહેવું ભેદજન્ય છે. ૪૪૦.

આભિનિર્ભોધિકને પ્રાપ્તકરનારા જ્ઞાન ઓછામાં ઓછા એક-એ-અથવા ત્રણ હોય છે. અને વધારેમાં વધારે તેથી અસંખ્યાતગુણુ હોય છે. એ પ્રમાણે મતિજ્ઞાન પામતા હોય તેવા જીવ સર્વથી થોડા છે, તે કરતાં પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય એવા જીવ ઓછામાં ઓછા અસંખ્યાતગુણુ છે. કેમકે તે તો ઘણા કાળના સંમિલિત હોય છે, અને પામનારાઓ તો અમુક એકસમયે જ હોય છે. તથા પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય એવા જીવો જઘન્યપદ-વર્તિ કરતાં ઉત્કૃષ્ટપદમાં વિશેષાધિક હોય છે. ૪૪૧.

અથવા આ અદ્ય-બહુત્વ બીજી રીતે પણ થાય છે. મતિજ્ઞાનવાળાઓનું અદ્ય-બહુત્વ વિચારતાં બીજા જ્ઞાનવાળાઓના અનન્તમા ભાગે મતિજ્ઞાનવાળા જીવો છે. શેષ જ્ઞાનથી રહિત જીવોની સાથે વિચારતાં મતિજ્ઞાન પામતા થોડા છે. અને તે કરતાં પૂર્વે પામેલા અસંખ્યાતગુણુ છે. બાકીના જ્ઞાનવાળાઓની સાથે અદ્ય-બહુત્વ વિચારતાં સર્વથી થોડા મનઃપર્યવજ્ઞાનવાળા, તેથી અસંખ્યાતગુણુ અવધિજ્ઞાનવાળા, તે કરતાં મતિ-શ્રુત-જ્ઞાનવાળા વિશેષાધિક અને તે એ-મતિ-શ્રુતજ્ઞાનવાળા પરસ્પર તુલ્ય છે. તથા તેમના કરતાં કેવળજ્ઞાની અનન્તગુણુ છે. એ જ પ્રમાણે પૂર્વે પામેલા અને પામતાઓની સાથે પણ પોતાની પુદ્ગિથી અદ્ય-બહુત્વ વિચારી લેવું.

અથવા ગતિઆદિના ભેદે અદ્ય-બહુત્વ વિચારવું. જેમકે સર્વથી થોડા મતિજ્ઞાનવાળા મનુષ્યો છે, નેથી નારકીઓ અસંખ્યાતગુણુ છે. તેથી તિર્થંત્રો અસંખ્યાતગુણુ છે. અને તેથી દેવો અસંખ્યાતગુણુ છે. એ પ્રમાણે સર્વત્ર અદ્ય-બહુત્વ વિચારી લેવું. ૪૪૨.

આભિનિર્ભોધિક (મતિ) શબ્દની વ્યુત્પત્તિ. વિધાન, ભોધરૂપ લક્ષણ, અવગ્રહ વિગેરે ભેદ, દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિ વિષય, અને સત્યદ્રવ્યપણાદિ અનુયોગદ્વારોથી આભિનિર્ભોધિક જ્ઞાનરૂપ પુદ્ગિની વ્યાખ્યા કરી; હવે પછી અનુક્રમે આવતું શ્રુતજ્ઞાન વિસ્તારથી કહેવાશે. ૪૪૩.

इति श्रीआभिनवोपनिषद्ज्ञानं समाप्तम् ॥

શ્રુતજ્ઞાનનું સ્વરૂપ

આ સ્થળે :-

(૧૬) આભિણિવોહિયનાળે અઘાવીસં ॥

ગાથા નિર્ચુક્રિતમાં દેખાય છે. તે સુગમ બાણીને અગર તેનો અર્થ કહેવાઈ ગયો છે એમ માનીને તેની બ્યાગ્યા મુકી દઇને આગળની ગાથા કહે છે.

(૧૭) પત્તેયમક્ષરાઈં, અક્ષરસંજોગ જત્તિયા લોણ ॥

एवइया सुयनाणे, पयडीओ होंति नायव्या ॥૪૪૪॥

દરેક અક્ષરો અને અક્ષરના સંયોગો લોકમાં જેટલા છે, તેટલા લેદ શ્રુતજ્ઞાનના છે એમ બાણુનું. ૪૪૪

દરેક અકારાદિ અક્ષરો અનેક લેદ છે. જેમકે અકાર સાતુનાસિક અને નિરતુનાસિક. પુનઃ એ દરેક હ્રસ્વ-દીર્ઘ-અને પ્લુત એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકારે છે. અને એ દરેક લેદો પાણુ ઉદાત્ત અતુદાત્ત અને સ્વરિત એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકારે છે. એ બધા મળીને એક અકારનાજ અઢાર લેદ છે. એજ પ્રમાણે ઇકારાદિમાં પાણુ યથાયોગ્ય અઢાર અઢાર લેદ બાણુવા. તથા દુનિયામાં બેઆદિ અક્ષરોના સંયોગો જેવા કે ઘટ પટ વિગેરે, બ્યાદ્ર સ્ત્રી ઇત્યાદિ. તે સંયોગો અનંતા છે તેમાંએ એકેક સંયોગ, સ્વરૂપ પર્યાયની અપેક્ષાએ અનન્તપર્યાયોગો છે. તેથી શ્રુતજ્ઞાનના લેદો પાણુ તેટલાજ બાણુવા. ૪૪૪

એ ઉપર હવે ભાષ્યકાર મહારાજ ભાષ્ય કહે છે.

સંજુતાસંજુતાળ, તાળમેગક્ષરાઈસંજોગા ॥

होंति अणता तत्थवि, एक्केओऽणंतपज्जाओ ॥૪૪૫॥

તે અકારાદિ અક્ષરોના સંયુક્ત અને અસંયુક્ત સંયોગો અનન્તા છે. તેમાં પાણુ એકેક સંયોગ અનન્તપર્યાયવાળો છે.

સંયુક્ત-અસંયુક્ત એવા એક આદિ અક્ષરોના સંયોગો અનન્તા છે. જેમકે “અપિધ પ્રાપ્ત” આ વાક્યમાં એક એક અક્ષરનો સંયોગ છે, તેથી તે સંયુક્ત એકાક્ષર સંયોગ કહેવાય, અને “ઘટ પટ” એ શબ્દોમાં કોઈ અક્ષર સંયુક્ત નથી તેથી તે અસંયુક્ત એકાક્ષર સંયોગ કહેવાય. આવા સંયુક્ત અને અસંયુક્ત સંયોગો અનન્તા છે, અને તે દરેક સંયોગ સ્વ-પર પર્યાયથી અનન્ત પર્યાયવાળા છે. ૪૪૫

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

સંલેજ્જક્ષરજોગા, હોંતિ અણતા વહં ? જમમિધેયં ॥

पंचत्रिकायगोयसमणोष्णविलक्खणमणंतं ॥૪૪૬॥

અક્ષરસંયોગો સંખ્યાતા હોઈ શકે. અનન્તા કેમ હોય ? ઉત્તર-પંચાસ્તિકાય સંખ્યાથી જે અસિધેયો તે અન્યોન્ય વિલક્ષણ હોવાથી અક્ષર સંયોગો અનન્તા છે. ૪૪૬

પ્રશ્ન :-અકારાદિ અક્ષરો સંખ્યાતા હોવાથી તેના સંયોગો પણ સંખ્યાતાજ હોઈ શકે, અનન્તા કેવી રીતે હોય ?

ઉત્તર :-અક્ષરો સંખ્યાતા હોવા છતાં પણ સંયોગો અનન્તા છે. કારણકે પરસ્પર સરખા નહીં એવા પંચાસ્તિકાય સ્કંધ-દેશ-પ્રદેશ-પરમાણુ અને દ્રવ્યભુક્ત્યાદિ અસિધેય અનન્ત છે, અને અસિધેય (કહેવા યોગ્ય વસ્તુ) અનન્ત હોવાથી અસિધાનો (વસ્તુનાં નામો) પણ અનન્ત છે. તેથી સંયોગો પણ અનન્ત છે. ૪૪૬

એ વાત સ્પષ્ટ કહે છે.

અણુઓ પપ્સવુદ્દહીર્, મિનરૂત્તાઈ, ધુવમળંતાઈ ।

જં કમસો દન્વાઈ, હવંતિ મિન્નામિહાણાઈ ॥૪૪૭॥

પરમાણુથી આરંભીને અનુક્રમે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ સર્વદા અનન્તા દ્રવ્યો ભિન્ન ભિન્ન રૂપવાળાં અને ભિન્ન ભિન્ન નામવાળાં છે. ૪૪૭

એક પરમાણુથી આરંભીને અનુક્રમે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિથી વધતા એક પુદ્ગલાસ્તિકાયમાં પણ સર્વદા અનન્તા દ્રવ્યો ભિન્ન ભિન્ન રૂપવાળાં અને ભિન્ન ભિન્ન નામવાળાં છે. જેમકે પરમાણુ-દ્વિઅણુક ત્રિઅણુક ચતુરણુક, ઇત્યાદિ છેક અનન્ત પ્રદેશિક પર્થન્ત ભિન્ન ભિન્ન રૂપવાળાં સર્વ છે, અને તે દરેક અનેક નામવાળાં પણ છે. જેમકે-અણુ-પરમાણુ-નિરંશ-નિર્લેદ-નિરવયવ-નિષ્પ્રદેશ-અપ્રદેશ વિગેરે, તેમજ એઅણુ-એપ્રદેશી-એ લેદ-એ અવયવ વિગેરે એજ પ્રમાણે સર્વદ્રવ્ય અને સર્વપર્થાયોમાં યોજવું. ૪૪૭

તેનામિહાળમાળં, અમિધેયાળંતપ્જ્જવસમાળં ।

જં ચ સુયમ્મિવિ, મળિયં અળંતમમ-પ્જ્જયં સુતં ॥૪૪૮॥

તેથી અસિધાનતું પ્રમાણ, અસિધેયના અનન્તા પર્થાય સમાન છે. કેમકે શ્રુતમાં પણ અનન્તા ગમ અને પર્થાય સૂત્રનાં કહ્યાં છે.

અસિધેય અનન્ત છે, ભિન્નરૂપવાળા છે, અને ભિન્નનામવાળા છે, તેથી અક્ષરસંયોગ-રૂપ અસિધાનો (નામો)તું પ્રમાણ પણ તેટલું છે, અસિધેયમાં રહેલા પર્થાયના સમૂહ જેટલું તેતું પ્રમાણ છે. એટલે કે જેટલું પ્રમાણ અસિધેયનું છે, તેટલું જ પ્રમાણ અસિધાનતું પણ છે. કેમકે અસિધેયના લેદથી અસિધાનનો પણ લેદ હોય છે. કારણકે જે રૂપે અકારાદિ વર્ણો (અક્ષરો) ઘટાદિ શબ્દમાં સંયુક્ત છે, તેજ સ્વરૂપે પટાદિ શબ્દમાં સંયુક્ત નથી. જો તેજ સ્વરૂપે પટાદિશબ્દમાં પણ વર્ણો સંયુક્ત હોય, તો ઘટ અને ઘટના સ્વરૂપની પેઠે એકજ શબ્દથી વાચ્ય થવાથી અસિધેય (વસ્તુ)માં એકતાનો પ્રસંગ થાય. માટે અસિધેય અનન્ત હોવાથી અસિધાન પણ અનન્ત છે. અને સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે “અનન્તા ગમ અને અનન્તા પર્થાયવાળાં (સૂત્રો) છે.” આથી એ સિદ્ધ થયું કે સંયુક્ત અને અસંયુક્ત અક્ષર સંયોગો અનન્તા છે. ૪૪૮

(૧૮) કત્તો મે વળેણં, સત્તી સુયનાણસવ્વપયહીઓ ? ।

ચોદસવિહનિકલેવં, સુયનાણે આચિ વોચ્છામિ ॥૪૪૯॥

શ્રુતજ્ઞાનના એ સર્વ લેદોને વર્ણવવાની મારી શક્તિ ક્યાંથી હોય ? તેથી શ્રુતજ્ઞાન-સંબંધી ચોદ પ્રકારના નિષ્કેપ કહીશું. ૪૪૯

શ્રુતજ્ઞાનના એ સર્વ લેહો વર્ણન કરવાની મારી શક્તિ ન હોવાથી શ્રુતજ્ઞાન એટલે સમ્યક્શ્રુત, શ્રુતઅજ્ઞાન એટલે અસંજ્ઞીનું મિથ્યાશ્રુત અને એ ઉભયશ્રુત એટલે દર્શનપરિ-ગ્રહવિશેષથી અક્ષર અનક્ષરાદિ શ્રુતમાં ચૌદ પ્રકારે નિદ્ધેપન્યાસ કહીશું. ૪૪૯

એ ઉપર ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

પયઙ્ગિત્તિ જો તદંસો, હેઠુ વા તસ્સ તસ્સમાવો વા ।

તે યાળંતા સલ્લે, તઓ ન તીરંતિ વોતું જે ॥૪૫૦॥

પ્રકૃતિ એટલે જે તેનો અંશ અથવા હેતુ અથવા સ્વભાવ તે સર્વ અનન્તા હોવાથી તે બધા શકાય નહિ. ૪૫૦

શ્રુતજ્ઞાનનો અંશ એટલે અંગપ્રવિષ્ટાદિ શ્રુતનો લેહ તે પ્રકૃતિ કહેવાય. અથવા શ્રુતજ્ઞાનનો બાહ્ય અને અભ્યન્તર હેતુ તે પણ પ્રકૃતિ કહેવાય. પાનામાં લખેલા જે અક્ષરાદિ તે શ્રુતજ્ઞાનનો બાહ્ય હેતુ છે. અને ક્ષયોપશમની વિચિત્રતા તે અભ્યન્તર હેતુ છે. વળી શ્રુતજ્ઞાન સ્વભાવ એટલે એકેદ્રિયથી આરંભીને ચૌદપૂર્વધર પર્યન્તના છવોનું સિદ્ધ સિન્ન રૂપબાળું જ્ઞાન તે પણ પ્રકૃતિ કહેવાય છે. એ સર્વ અંશો-હેતુઓ અને સ્વભાવો અનન્તા છે. તેથી આયુષ્ય પરિમિત હોવાથી અને વાણી ક્રમવર્તિ હોવાથી તે સર્વ પ્રકૃતિઓ-લેહો કહી શકાય નહિ.

કારણ કે—

જાવંતા વચનપહા, સુયાણુસારેણ કેહ લઘ્મંતિ ।

તે સલ્લે સુચનાળં, તે યાળંતા મહવિસેસા ॥૪૫૧॥

એટલા વચનમાર્ગો શ્રુતાનુસારે કોઈ પ્રાપ્ત કરે છે, તે સર્વ શ્રુતજ્ઞાન છે. અને તે શ્રુતાનુસારીમાર્ગો એટલે મતિજ્ઞાનવિશેષો અનન્તા છે. ૪૫૧

એટલા વચનમાર્ગો સંકેતો અથવા મતિજ્ઞાનવિશેષો કોઈ શ્રુતાનુસારે પ્રાપ્ત કરે છે. તે બધા વચનમાર્ગો-સંકેતો શ્રુતજ્ઞાનજ છે. અને તે શ્રુતાનુસારી વચનમાર્ગરૂપ મતિવિશેષો અનન્તા છે. અહીં એવી શંકા ન કરવી, કે જે મતિવિશેષ છે, તે શ્રુતજ્ઞાન કેમ કોઈ શકે? કારણકે મતિવિશેષ એ શ્રુતજ્ઞાનજ છે, એ વાત પૂર્વે મતિ-શ્રુતનો લેહ વિચારતાં વિસ્તારથી કહી ગયા છીએ. ૪૬૧

અકોસયસુચનાળીવિ, જાળમાણોડવિ તેડમિલખેડવિ ।

ન તરહ સલ્લે વોતું, ન પહુપ્પહ જેણ કાલો સે ॥૪૫૨॥

તે અનન્તા શ્રુતજ્ઞાનના વિશેષો અસિદ્ધાધ્ય (કહી શકાય એવા) હોવા છતાં પણ ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાની (ગણધર મહારાજ) જેવા પણ તે સર્વને બાણવા છતાં પણ કહી શકે નહિ. કારણકે તેમને તે બોલતાં કાળ ટુંકો પડે. (બ્યારે ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાની પણ સર્વે કહેવા યોગ્ય શ્રુતજ્ઞાન વિશેષને પણ કહી શકે નહિ, ત્યારે મારા જેવા તો ક્યાંથીજ કહી શકે?) કેમકે આયુષ્ય પરિમિત છે અને વાણી તો અનુક્રમે બોલાય છે, માટે સર્વે ભાવો કહી શકાતા નથી. ૪૫૨

હવે શ્રુતજ્ઞાનમાં ચૌદ પ્રકારે નિદ્ધેપ કહે છે.

નાળમ્મિ સુણ ચોદસવિહં, ચ સદ્દેણ તહ ય અન્નાણે ।

અવિસદ્દેણુસયમ્મિ વિ, કિચિ જહાસંભવં વોચ્છં ॥૪૫૩॥

શ્રુતજ્ઞાનમાં અને “અ” શબ્દથી શ્રુતઅજ્ઞાનમાં તથા ‘અપિ’ શબ્દથી (દર્શનપરિગ્રહ-વિશેષથી અક્ષર અનક્ષરાદિરૂપ) ઉભય શ્રુતમાં કિંચિત્ યથાસંભવ ચૌદ પ્રકારે નિર્લેપ કહીશું. ૪૫૩

(૧૯) અક્ષર સળ્લી સમ્મં, સાર્થં સ્વલુ સપજ્જવસિયં ચ ।

ગમિયં અંગપવિદ્ધં, સત્તવિ ણ સપદ્ધિવક્કા ॥૪૫૪॥

અક્ષરશ્રુત-સંસીશ્રુત-સમ્યક્શ્રુત-સાદિશ્રુત-સપર્યવસિતશ્રુત (અંત સહિત) ગમિકશ્રુત અને અંગપ્રવિષ્ટશ્રુત એ સાતે લેહો પ્રતિપક્ષ સહિત (અનક્ષરશ્રુત-અસંસીશ્રુત-મિથ્યાશ્રુત-અનાદિશ્રુત-અપર્યવસિતશ્રુત-(અનંત) અગમિકશ્રુત અને અંગબાહ્યશ્રુત. ચૌદ લેહ (નિર્લેપ) શ્રુતજ્ઞાનના છે. ૪૫૪

હવે પ્રથમ લેહ અક્ષરશ્રુત નામનો કહે છે.

ન ક્ષરહ અણુવબોગેઽવિ, અક્ષરં સો ય ચેયણામાવો ।

અવિસુદ્ધનયાણ મયં, સુદ્ધનયાણં સરં ચેવ ॥૪૫૫॥

અનુપયોગમાં પણ જે ચળે નહિ તે અક્ષર. તે (નૈગમાદિ અશુદ્ધનયોના મતે શુવના જ્ઞાનપરિણામરૂપ) ચેતનાસ્વભાવ છે, અને (કેવલસુત્રાદિ શુદ્ધનયોના મતે તો) તે જ્ઞાન ક્ષર છે, ચળે છે, અક્ષર નથી. ૪૫૫

કારણ કે—

હવબોગેવિય નાળં, સુદ્ધા ઇચ્છંતિ જં ન તત્તિરહે ।

ઉપ્પાય-મંજુરા વા, જં તેસિ સ્વવપ્પજાયા ॥૪૫૬॥

શુદ્ધનયો ઉપયોગ હોય ત્યારે જ જ્ઞાન માને છે, ઉપયોગ વિના નથી માનતા; કેમકે તેમના મતે સર્વપર્યાયો ઉત્પત્તિ અને નાશ પામવાવાળા છે. ૪૫૬

ઋણુસુત્રાદિ શુદ્ધનયો ઉપયોગ હોય ત્યારે જ જ્ઞાન માને છે, ને ઉપયોગ વિના નથી માનતા, જો ઉપયોગ વિના પણ જ્ઞાન માનવામાં આવે, તો ઘટાદિને પણ જ્ઞાનવાળા માનવા જોઈએ, કેમકે તેમને પણ ઉપયોગ નથી. અથવા એ શુદ્ધનયોના મતે માટી આદિ સર્વ પર્યાયો અને ઘટઆદિ ભાવો ઉત્પત્તિ અને નાશ પામવાવાળા છે, પણ કોઇ નિત્યપણાથી અક્ષર નથી, માટે તેમના મતે જ્ઞાન પણ ઉત્પત્તિ અને નાશ પામતું હોવાથી ક્ષર-અલિત છે. પરંતુ નૈગમાદિઅશુદ્ધનયોના મતે સર્વ ભાવો-પદાર્થો અવસ્થિત હોવાથી જ્ઞાન પણ અવસ્થિત-અક્ષર-અચલિત છે. ૪૫૬

~ પ્રથમ કર્મગ્રંથની સાતમીગાથા તરીકે આ ગાથા છે, અને આઠમીગાથામાં શ્રુતજ્ઞાનના ચીત્તલેહ આ પ્રમાણે આપ્યા છે.

પ્વજ્ઞય અક્ષર પય સંવાયા પદ્ધિવત્તિ તહય અણુઆગો ।

પાહુડપાહુડ પાહુડ, વત્થ પૂજ્ઞા ય સસમાસા ।કર્મ ૧-૮॥

એ પ્રમાણે અભિલાષના હેતુભૂત વિજ્ઞાનનું અક્ષરપણું અને અનક્ષરપણું કહ્યું, હવે અભિલાષવિજ્ઞાનના વિષયભૂત અભિલાષ્યઅર્થોનું અક્ષરપણું અને અનક્ષરપણું નયવિભાગે કહે છે.

અમિલપ્પાવિય અરથા, સલ્લે દલ્લહિયાઈ જં નિચ્ચા ।

પલ્લાપ્પાનિચ્ચા, તેળ સરા અલ્લરા ચેવ ॥૪૫૭॥

(ઘટ-પટ આકાશઆદિ) બધા અભિલાષ્ય અર્થો, દ્રવ્યાસ્તિકનયના અભિપ્રાયે નિત્ય હોવાથી અક્ષર છે, અને પર્યાયાસ્તિકનયના અભિપ્રાયે અનિત્ય હોવાથી ક્ષર એટલે ચલિત છે. ૪૫૭.

एवं सर्वं चिय नाणमक्खरं जमविसेसियं सुत्ते ।

अविसुद्धनयमएणं, को सुयनाणे पवविसेसो ? ॥૪૫૮॥

પ્રશ્ન :- (જે ચલિત ન થાય તે અક્ષર) એ પ્રમાણે જો કહીએ તો સર્વ જ્ઞાન અક્ષરજ છે, અને સૂત્રમાં પણ સામાન્યથી કહ્યું છે, તો પછી અવિશુદ્ધયના મતે શ્રુતજ્ઞાનમાં શો તફાવત છે ? ૪૫૮

જે ચલિત ન થાય તે અક્ષર. એ પ્રમાણે જો કહેતા હો, તો સર્વ-પાંચે પ્રકારનું જ્ઞાન અશુદ્ધનયના મતે અક્ષરજ છે. કેમકે બધાં જ્ઞાન પોતાના સ્વરૂપથી ચલિત નથી થતા. સૂત્રમાં પણ સામાન્યથીજ કહ્યું છે, કે “સર્વં જીવેને અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ નિત્ય ઉદ્ધાહો છે.” તેમાં પણ અક્ષરશબ્દથી સામાન્યપણે જ્ઞાન માન્યું છે, પણ શ્રુતજ્ઞાન નથી કહ્યું. વળી બધા જ્ઞાનો અશુદ્ધનયના અભિપ્રાયે તો અક્ષરજ છે, તો પછી અહીં શ્રુતજ્ઞાનમાં શો તફાવત છે, કે જેથી અક્ષરશ્રુત-અનક્ષરશ્રુત વિગેરે કહેા છે ? ૪૫૮

जहवि हु सर्वं चिय, नाणमक्खरं तहवि रुढिओ वन्नो ।

મળાઈમક્કલરામિહરા, ન સરહ સર્વં સમાવાઓ ॥૪૫૯॥

ઉત્તર :- (જે સર્વ જ્ઞાન અક્ષર છે, તો પણ રૂઢિવશ અહીં વર્ણને અક્ષર કહેવાય છે. અન્યથા તો સર્વ વસ્તુ સ્વભાવથી તો ચલિત નથીજ થતી ૪૫૯

જે કે અશુદ્ધનયોના અભિપ્રાયે સર્વજ્ઞાન અને સર્વભાવો અક્ષર (નિત્ય) છે, તો પણ રૂઢિવશ અહીં અકારાદિ વર્ણનેજ અક્ષર કહેલ છે. ખીજી રીતે તો જેમ છે તેમજ છે, “ગચ્છતીતિ ગૌઃ” એટલે જે બાય છે તે ગાય, “પંકે જાતં પંક્ત” એટલે કીચડમાં થએલું હોય તે કમળ. ઇત્યાદિ સામાન્ય અર્થોનું પ્રતિપાદન કરનારા શબ્દો પણ રૂઢિવશ વિશેષ અર્થોનું પ્રતિપાદન કરે છે. તેવીજ રીતે અહીં પણ અક્ષરશબ્દને વર્ણરૂપેજ કહેલ છે. અને વર્ણ એ શ્રુતરૂપ છે, તેથી તેનેજ અહીં પણ અક્ષર અનક્ષર રૂપ કહેલ છે. અન્યથા તો અશુદ્ધનયોના મતે તો સર્વ વસ્તુ સ્વભાવથી ચલિત થતી નથી તેથી અક્ષરજ છે. ૪૫૯ હવે એ શ્રુતરૂપવર્ણની ઓત્પત્તિ કહે છે.

वणिज्जइ जेणऽरथो, चित्तं वण्णेण वाऽहवा दव्वं ।

વણિજ્જહ દાહ્જ્જહ, મળાઈ તેણક્કલરં વણ્ણો ॥૪૬૦॥

જેમ ભીંત ઉપર કાળા લીલા પીત્ત્યાદિ-વર્ણ-રંગવડે ચિત્રચિત્રામણ પ્રકાશાય છે, તેમ જે વડે અર્થ પ્રકાશાય-પ્રગટ કરાય તે વર્ણ. અથવા પ્રવેતાદિ વર્ણવડે ગાયત્ર્યાદિ દ્રવ્યનું વર્ણન કરાય, દેખાડાય અને બોલાય, તે વર્ણ અક્ષર કહેવાય છે. ૪૬૦

એ વર્ણ (અક્ષર) સ્વર અને વ્યંજન એમ બે પ્રકારે છે, તેથી સ્વર અને વ્યંજન શબ્દનો અર્થ કહે છે.

अक्षरसरणेण सरा, वंजणमवि वंजणेण अत्थस्स ।

अत्थे य सरह न य, जेण खिज्जई अक्षरं तेण ॥૪૬૧॥

અક્ષરોના અનુસરવા વડે સ્વરો કહેવાય છે, અને અર્થને પ્રગટ કરવા વડે વ્યંજન કહેવાય છે. અથવા જે અર્થનું પ્રતિપાદન કરે, પણ સ્વચ્છ ક્ષીણ ન થાય તે અક્ષર કહેવાય છે. ૪૬૧.

અક્ષરો (પદાર્થોદિરૂપ)ને અનુસરણ કરવા રૂપ સ્વરણવડે અ-આ વિગેરે સ્વરો કહેવાય છે. અથવા અક્ષરના એટલે ચેતન્યના અનુસરણથી તે સ્વરો કહેવાય છે. કેમકે શબ્દના ઉચ્ચાર વિના અન્તર્વિજ્ઞાન બાણી શકાય નહિ, અને શબ્દમાં સ્વરો તો હોય જ છે, માટે અક્ષરના અનુસરણથી અકારાદિ સ્વરો કહેવાય. અર્થ-પદાર્થને પ્રગટ કરવા વડે ‘ક્ષ’ આદિ વ્યંજન કહેવાય. અહીં પહેલાં અક્ષરશબ્દને જ્ઞાનવાચી કહ્યો છે, અને અહીં વર્ણવાચી કહ્યો છે. ‘તેથી અર્થોને જે ક્ષરે છે’ તે વ્યુત્પત્તિથી અક્ષર કહેવાય છે અથવા ભુદા ભુદા વર્ણોના સંયોગથી જે અનન્ત અર્થો પ્રતિપાદન કરે છે, પણ સ્વચ્છ ક્ષીણ નથી થતા, તે અક્ષર કહેવાય છે. ૪૬૧.

એ પ્રમાણે સંક્ષેપથી સ્વર અને વ્યંજનનો શબ્દાર્થ કહ્યો; હવે વિસ્તારથી કહે છે.

सुद्धाज्वि सरंति सयं, सारंति य वंजणाहं जं तेणं ।

होति सरा न कयाइवि, तेहि विणा वंजणं सरह ॥૪૬૨॥

वंजिजह जेणऽत्थो, षडो व्व दीवेण वंजणं तो तं ।

अत्थं पाएण सरा वंजंति न केवला जेणं ॥૪૬૩॥

કેવળ એકલા અ-આ વિગેરે સ્વરો વિષ્ણુઆદિ વસ્તુને કહે છે અને વ્યંજનોને ઉચ્ચાર-યોગ્ય કરે છે; કેમકે સ્વરો વિના વ્યંજન કદિ પણ અર્થપ્રતિપાદન નથી કરતા, તેથી તે સ્વરો કહેવાય છે. તથા જેમ દીવાવડે ઘડો પ્રગટ કરાય છે, તેમ જેવડે અર્થ પ્રગટ કરાય તે વ્યંજન કહેવાય છે, કેમકે વ્યંજન વિનાના એકલા સ્વરો પ્રાયઃ (ઘણું કરીને) અર્થને પ્રગટ કરી શકતા નથી ૪૬૨-૪૬૩.

વ્યંજન રહિત એકલા અકારાદિ સ્વરો સ્વચ્છ વિષ્ણુઆદિ વસ્તુનું કથન કરે છે, પણ વ્યંજનો સ્વર સંયુક્ત હોય તો જ ઉચ્ચારાય છે. તેમને ઉચ્ચાર યોગ્ય કરે છે, માટે અકારાદિ સ્વરો કહેવાય છે, કેમકે તે સ્વરો વિના વ્યંજનોનો ઉચ્ચાર કદિપણ અર્થને પ્રતિપાદન કરતો નથી. તેમજ બીજા વ્યંજન સાથે બોડાએલ વ્યંજનો સ્વરો વિના ઉચ્ચારી શકાય પણ નહિ.

તથા દીપકવડે જેમ ઘટાદિ અર્થ પ્રગટ કરાય છે-જણવાય છે, તેમ જે વડે અર્થ-વસ્તુ પ્રગટ કરાય તે વ્યંજન કહેવાય છે. વ્યંજનની મદદ સિવાય એકલા સ્વરો પ્રાયઃ કદિપણુ બાહ્યઅર્થ પ્રગટ કરી શકતા નથી. કારણકે વ્યંજનો વિનાતું વાક્ય વિવક્ષિત અર્થ પ્રતિપાદન કરવાને સમર્થ નથી, જેમકે-“સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાણિ” આ વાક્ય-માંથી વ્યંજનો દૂર કરીએ ત્યારે આ સ્વરો રહે છે” અ અ અ અ અ-અ-અ-અ-અ-અ-અ-અ-અ” આ એકલા સ્વરો ઉપરોક્ત અર્થ કહેવાને સમર્થ નથી. અકાર ઇકાર આદિ એકલા સ્વરો વિષયુ-કામદેવ આદિ અર્થ પ્રતિપાદન કરે છે, તેથીજ એમ કહ્યું છે કે વ્યંજન વિનાના એકલા સ્વરો પ્રાયઃ બાહ્યઅર્થ કદિ પણ પ્રગટ કરી શકાતા નથી.

પ્રશ્ન:-જેમ સંકેતવશાત્ કેવળ અકારાદિ સ્વરો વિષયુઆદિની સંજ્ઞા-નામ છે, તેમ સંકેતવશાત્ કેવળ વ્યંજનો પણ કોઈ વસ્તુની સંજ્ઞા હશે. અને જો એમ હોય તો એમ કેમ કહી શકાય કે “વ્યંજનો સ્વરો વિના કદિપણુ અર્થ પ્રતિપાદન કરતા નથી.”

ઉત્તર:-કેવળ સ્વરો કોઈક વખત કોઈકની સંજ્ઞા હોય છે, પણ વ્યંજનોથી તો કદિપણુ કોઈની સંજ્ઞા નથી જણાતી. મારેજ કહ્યું છે કે “વ્યંજનો સ્વરો વિના કદિપણુ અર્થ પ્રતિપાદન કરતા નથી.” ૪૬૨-૪૬૩.

એ પ્રમાણે અક્ષર અને વર્ણ, એ બન્ને પર્યાયો સામાન્ય વર્ણવાચક છે. તથા સ્વર અને વ્યંજન એ દરેક વર્ણુવિશેષના વાચક છે. તેમાં રૂઢિવશાત્ અક્ષરને વર્ણુ કહેવાય છે. તે અક્ષર ત્રણ પ્રકારે છે. તે બતાવે છે.

તં સળ્ળા-વંજળ-લઢ્વિસળ્ળિયં તિવિહમક્ષરં તત્થ ।

સુબહુલિવિમેયનિયં સળ્ળક્ષરમક્ષરાગારો ॥૪૬૪॥

તે અક્ષર સંજ્ઞાક્ષર-વ્યંજનાક્ષર-લઘ્વ્યક્ષર એમના ત્રણ પ્રકારે છે. જુદી જુદી લિપિના નિયત, અક્ષરાકારરૂપ પ્રથમ સંજ્ઞાક્ષર છે. ૪૬૪.

સંજ્ઞાક્ષર-વ્યંજનાક્ષર અને લઘ્વ્યક્ષર એમ ત્રણ પ્રકારે અક્ષર છે. શાસ્ત્રોમાં અઢાર પ્રકારની લિપિઓ કહી છે. જેવી કે-હંસલિપિ ભૂતલિપિ, ઉડ્ડીલિપિ, ચવનીલિપિ, તુરકિ-લિપિ, કીરીલિપિ, દ્રાવિડીલિપિ, માળવીલિપિ, નટીલિપિ, નાગરીલિપિ, લાટલિપિ, પારસી લિપિ, અનિમિત્તલિપિ, ચાણાક્યલિપિ અને મૂળદેવીલિપિ. આ પ્રકારે લિપિના લેઢથી નિયત અક્ષરાકારરૂપ સંજ્ઞાક્ષર અનેક પ્રકારે છે. જેમકે કોઈ લિપિમાં અર્ધ અન્દ્રાકાર ટકાર હોય છે, કોઈ લિપિમાં ઘટાકાર ટકાર હોય છે. વિગેરે અનેક પ્રકારે છે. ૪૬૪

હવે વ્યંજનાક્ષર કહે છે.

વંજિજ્જઈ જેળત્થો, ઘઢો વ્વ દીવેળ વંજળં તો તં ।

મળ્ળઢ માસિવ્જંતં, સવ્વમ્કારાઢ તવ્વકાલં ॥૪૬૫॥

જેમ દીવાવડે ઘડો પ્રગટ કરાય છે, તેમ જે વડે અર્થ પ્રગટ કરાય તે વ્યંજન કહે-વાય છે. ભાષાનો કાળ તે તેનો કાળ જણવો અને તેજ કાળે બોલાતા સર્વ અકારાદિથી ઢકાર પર્થન્તના અક્ષરો વ્યંજનાક્ષર કહેવાય છે. (અર્થાત્ બોલાતો શબ્દ તે વ્યંજનાક્ષર છે, કેમકે તે શબ્દના અર્થને પ્રગટ કરનાર છે.) ૪૬૫.

હવે લઘ્વ્યક્ષર કહે છે.

જો અક્ષરોવલંભો સા લક્ષ્મી, તં ચ હોઈ વિષ્ણુર્ણ ।

ઈન્દિય-મણોનિમિત્તં જો આવરણક્ષઓવસમો ॥૪૬૬॥

જે અક્ષરોપલંભ-લાલરૂપ (અક્ષરની પ્રાપ્તિ) તે લપ્ધિ છે, અને તે ઇન્દ્રિય-મનો નિમિત્ત શ્રુતઅંથાનુસારિ વિજ્ઞાન (શ્રુતજ્ઞાનોપયોગ) છે, તેમજ તદાવરણ (શ્રુતજ્ઞાનાવરણ)નો જે ક્ષયોપશમ એ બંને લપ્ધિ અક્ષર છે. ૪૬૬.

હવે દ્રવ્યશ્રુત અને ભાવશ્રુતનો તદ્દાવત કહે છે.

દ્વસુચં સળ્ળા-વંજનક્ષરં, માવસુત્તમિયરં તુ ।

મહ-સુચવિસેસળમિવિ મોત્તૂળં દ્વસુત્તંતિ ॥૪૬૭॥

સંજ્ઞાક્ષર અને વ્યંજનાક્ષર એ બંને દ્રવ્યશ્રુત છે, અને એ સિવાયનું લપ્ધિ અક્ષર તે ભાવશ્રુત છે. મતિ અને શ્રુતના ભેદનો વિચાર કરતાં પણ ‘મોત્તૂળં દ્વસુત્તં’ એ ૧૧૭ મી ગાથામાં આ ભેદ કહેલ છે. ૪૬૭.

સંજ્ઞાક્ષર અને વ્યંજનાક્ષર એ બંને ભાવશ્રુતનાં કારણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત છે અને લપ્ધિ અક્ષર તે ભાવશ્રુત છે.

પ્રશ્ન :-અહીં શ્રુતજ્ઞાનના વિચારમાં જે આ ત્રિવિધ અક્ષરનો ભેદ કહ્યો છે, તેવો ભેદ પૂર્વે મતિ-શ્રુતનો ભેદ વિચારતા ‘સોઈ દિઓલક્ષ્મી’ ઇત્યાદિ ૧૧૭મી ગાથામાં કયો છે કે નહિ? જો એવો ભેદ ત્યાં છે, તો તે કેવી રીતે છે? તે દેખાડો, અને જો નથી, તો અહીં પણ એવો ભેદ શા માટે કહ્યો છે?

ઉત્તર :-ત્યાં મતિ-શ્રુતનો ભેદ વિચારતાં પણ આ ત્રિવિધ અક્ષરનો ભેદ ૧૧૭મી ગાથામાં જણાવેલ છે.

દ્વસુચં સળ્ળાક્ષરમક્ષરલંમોત્તિ માવસુચસુત્તં ।

સોતોવલ્લક્ષિયગેણ વંજનં માવસુત્તં ચ ॥૪૬૮॥

સંજ્ઞાક્ષરને દ્રવ્યશ્રુત અને અક્ષરોપલંભને ભાવશ્રુત કહ્યું અને અક્ષરલંભો ચ સેલેલ્લ’ એટલે શેષઇન્દ્રિયોમાં અક્ષરોપલંભ એ વાક્યથી લપ્ધ્યક્ષર કહ્યું છે, તે વિજ્ઞાનાત્મક હોવાથી ભાવશ્રુત છે. તથા ‘સોઈ દિઓલક્ષ્મી હોઈ સુચં’ એટલે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલપ્ધિ તે શ્રુત છે અર્થાત્ શ્રોત્રેન્દ્રિયવડે જે શબ્દની ઉપલપ્ધિ તે શ્રુત, એવો અર્થ કરવાથી વિજ્ઞાનાત્મક ભાવશ્રુત કહ્યું છે અને તે ભાવશ્રુત લપ્ધ્યક્ષર જ છે. આ પ્રમાણે પૂર્વે પણ ત્રિવિધ અક્ષરનો ભેદ જણાવીને દ્રવ્યશ્રુત અને ભાવશ્રુતનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. ૪૬૮.

લપ્ધ્યક્ષરને પ્રમાતા કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરે છે, તે કહે છે.

પચ્ચક્ષુમિદિય-મણેહિ, ન્ઠમહ લિંગેણ ચક્ષરં કોઈ ।

લિંગમણુમાળમણે, સારિક્ષાઈ પમાસંતિ ॥૪૬૯॥

તે લપ્ધ્યક્ષર કોઈને ઇન્દ્રિય અને મનવડે પ્રત્યક્ષરૂપે થાય છે, અને કોઈને લિંગવડે થાય છે. લિંગ એટલે અનુમાન. બીજાઓ સાદૃશ્યાદિ પાંચ પ્રકારે તે અનુમાન કહે છે. ૪૬૯.

એ લપ્ધ્યક્ષરશ્રુત કોઈને ઇન્દ્રિય-મનના નિમિત્તથી વ્યવહાર પ્રત્યક્ષરૂપે થાય છે, અને કોઈને ધૂમાદિલિંગવડે થાય છે. એટલે કે ધૂમાદિલિંગ જોઈને જે અગ્નિઆદિરૂપ જ્ઞાન થાય છે તે, તેમાં લિંગ એટલે અનુમાન સમજવું.

પ્રશ્ન :-લિંગગ્રહણ અને પૂર્વ સંબંધનું સ્મરણ એ બન્ને થયા પછી લિંગથી થએલું જ્ઞાન તે અનુમાન કહેવાય છે. તો લિંગનેજ અનુમાન કેમ કહેવાય ?

ઉત્તર :-આહી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કયો છે, એટલે કે લિંગ એ અનુમાન જ્ઞાનનું કારણ હોવાથી, લિંગનેજ અનુમાન કહ્યું છે. જેમ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનાર ઘટ, તે પણ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. તેમ આ સર્વનું તાત્પર્ય એ છે કે લઘ્વ્યક્ષર તે શ્રુતજ્ઞાન છે. અને તે ઇન્દ્રિય મનોનિમિત્તથી વ્યવહાર પ્રત્યક્ષ થાય છે, અથવા અનુમાનથી થાય છે. તે સિવાય આત્મપ્રત્યક્ષ નથી થતું. કેમકે આત્મપ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તો અવધિ આદિ છે. વળી બીજાઓ સાદૃશ્યપણાદિથી થતું અનુમાન પાંચ પ્રકારે છે, એમ કહે છે. ૪૬૮

હવે એજ પાંચ પ્રકારના અનુમાનનું સ્વરૂપ કહે છે.

સારિવલ્લ-વિવલ્લો-મય-મુવમા-ગમમેવ સલ્લમણમાણં ।

કિંચિન્મત્તવિસેષેણ, વા ન તં પચહા ઠાહ ॥૪૭૦॥

સાદૃશ્ય, વિસદૃશ, ઉલ્લેખજ્ઞાન. ઉપમા અને આગમ, એ સર્વ અનુમાન જ છે. પણ કિંચિત્પ્રમાત્ર લેદથી લેદ કહીએ તો તે પાંચ પ્રકારે ન રહે. પણ વધુ થાય ૪૭૦

પ્રત્યક્ષપદાર્થમાં પણ સાદૃશ્યપણાથી સ્મૃતિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. જેમકે કોઈ સ્થળે એક ભાઈને જોયા હોય તો બીજે સ્થળે તેના સમાન ચહેરાવાળા બીજા ભાઈને જોઈને, પૂર્વે જોયેલા ભાઈની સમાનતાથી “એ પૂર્વે જોયેલો આનો ભાઈ હતો” આવું સ્મૃતિજ્ઞાન થાય છે. વિપક્ષથી પણ સ્મૃતિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, જેમકે નકુલ (નોળીઓ) જોઈને તેના વિપક્ષભૂત સર્પનું જ્ઞાન થાય છે. વળી ઉલ્લેખથી પણ સ્મૃતિજ્ઞાન થાય છે, જેમકે ખચ્ચર જોવાથી ગધેડાનું અને અન્ધનું બન્નેનું સ્મરણ થાય છે. ઉપમાથી પણ અજ પ્રમાણે સ્મૃતિ થાય છે, જેમકે ગવચ-(રાત્ર) જોઈને ગાયનું સ્મરણ થાય છે. અને આગમથી સ્વર્ગાદિનું જ્ઞાન થાય છે. એ પ્રમાણે સાદૃશ્યાદિલેદે પાંચ પ્રકારનું અનુમાન છે.

અર્થાત્ એ પાંચ પ્રકારે અનુમાન છે, કારણ તેમાં અન્ય સંબંધથી વિવક્ષિત અર્થનું જ્ઞાન થાય છે. પણ એ કિંચિત્ લેદથી પણ લેદ કરીએ તો અનુમાનના આ પાંચજ પ્રકાર નથી રહેતા, તેથી અધિક પણ થાય છે. કેમકે આ પાંચલેદથી અનુમાનના બધાએ લેદનો સંગ્રહ નથી થતો. જેમકે ધૂમથી અગ્નિનું જ્ઞાન. વાદળાથી જળઆદિનું જ્ઞાન વિગેરે લોક પ્રસિદ્ધ અનુમાનનો આમાં સમાવેશ નથી થતો (આ સ્થળે-“માલમહિયસ્સ” ઇત્યાદિ ગાથા કોઈ સ્થળે જણાય છે, પણ તે પ્રક્ષેપ હોવાથી અને એ મૂળ ટીકાઓમાં ગ્રહણ નથી કરી તેથી અમે પણ તેની વ્યાખ્યા નથી કહેતા.) ૪૭૦

હવે ઇન્દ્રિય-મનોનિમિત્ત જ્ઞાન પણ ખરી રીતે અનુમાન જ છે એમ સિદ્ધ કરવા કહે છે કે—

ઈંદિય-મણોનિમિત્તંપિ, નાણુમાણાહિ મિજ્જણં કિંતુ ।

નાવિવલ્લહિ ભિંમંતરમિહ પચ્ચલ્લોવયારો ત્થ ॥૪૭૧॥

ઇન્દ્રિય-મનોનિમિત્તજ્ઞાન પણ અનુમાનથી બુદ્ધ નથી; પરંતુ તે અન્યલિંગની અપેક્ષા રાખતું નથી, તેથી એમાં પ્રત્યક્ષનો ઉપચાર કરાય છે. ૪૭૧.

સન્ન્યુત રહેલ ઘટાદિ અર્થ સાક્ષાત્ જોઈને જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ્ઞાન પણ ધૂમથી જેમ અસિનું જ્ઞાન થાય છે, તેમ તે પણ ઇન્દ્રિય અને મનથી થતું હોવાથી અનુમાન જ્ઞાનજ છે. કારણ કે ઇન્દ્રિય અને મનવડે થતું હોવાથી આત્માને તો તે પરોક્ષ જ છે, તેથી ખરી રીતે એ જ્ઞાન અનુમાનથી જુદું નથી. અને જે અર્થો ઇન્દ્રિયોને સાક્ષાત્ નથી, છતાં પણ સાદૃશ્યાદિ લિંગથી તેનું જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું જ્ઞાન તો અનુમાન રૂપજ છે એમાં શો સંદેહ ?

પ્રશ્ન :-ઇન્દ્રિય અને મનોનિમિત્ત જે જ્ઞાન સાક્ષાત્ અર્થ જોઈને થાય છે, તે જ્ઞાનને જો અનુમાન કહે છે, તો તે લોકમાં પ્રત્યક્ષરૂપે પ્રસિદ્ધ કેમ કહેવાય છે ?

ઉત્તર :-ઇન્દ્રિય અને મનરૂપ નિમિત્તમાત્રથીજ ઉત્પન્ન થતું હોવાથી ધૂમઆદિ અન્ય લિંગની અપેક્ષા રાખતું નથી, તેથી તે જ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષની પેઠે પ્રત્યક્ષ ઉપચાર કરાય છે. પરમાર્થથી તો તે અનુમાન જ છે. ૪૭૧

હવે કિંચિત્ લેહથી અનુમાનનો લેહ કહેવાય છે, તો પણ એ પાંચ લેહ યોગ્ય નથી, તે બતાવે છે.

નાવુણરુતા ન સમતલ્લિસંગાહિયા ન ચ ગુણાય ।

નિયમિયપરિમાણા કિં ચ વિસેસોવલ્લૂપ ? ॥૪૭૨॥

(પંચવિધ અનુમાનોપલબ્ધિ) પુનરૂક્તિ દોષ રહિત નથી, સમસ્ત લિંગનો સંગ્રહ નથી કરતી અને ગુણકારી પણ નથી, તો પછી એ નિયમિત પરિમાણવાળી વિશેષ ઉપલબ્ધિવડે શું ? ૪૭૨

જે પંચવિધ અનુમાનોપલબ્ધિ કોઈ માને છે, તે પુનરૂક્તિ દોષ રહિત નથી. કેમકે સાદૃશ્ય-ઉપમાન આદિમાં સર્વત્ર સાદૃશ્યપણું સમાન હોવાથી પુનરૂક્તિદોષયુક્તજ છે. અને અન્યત્ત પરોક્ષ સ્વર્ગાદિવડે ઉપમાન કરવામાં આગમપણું સમાન હોવાથી તેમાં પણ પુનરૂક્તિ દોષ છે. વળી એ પંચવિધઉપલબ્ધિમાં સર્વલિંગોનો સમાવેશ પણ નથી થતો, કેમકે સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવા કાર્ય અને સ્વભાવાદિરૂપ ધૂમ અને કુતકત્વાદિ લિંગોનો આમાં સમાવેશ નથી થતો, એમાં પણ કોઈક અંશે સાદૃશ્યપણું છે, તો પછી ઘણા લેહો કરવાનું શું પ્રયોજન ? એકજ લેહ બસ છે, કારણકે બધાએ લિંગોમાં કોઈક અંશે સાદૃશ્યપણું ગમક છે. વળી આ પંચવિધ ઉપલબ્ધિથી કોઈ ગુણ નથી પણ ઉક્તત્વાયે દ્રષ્યજ્ઞ છે, તો પછી એ પ્રમાણે નિયમિતપરિમાણવાળી પંચવિધ વિશેષોપલબ્ધિથી શું લાભ છે ? અનુમાનરૂપેજ સર્વનો સંગ્રહ કરવાથી કંઈપણ દ્રષ્યજ્ઞ નહિ આવે. ૪૭૨.

હલે એમ હો. પરન્તુ અનુમાનથી જુદી વિવિધ અનુપલબ્ધિ અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ છે, તે તો કહેવી જોઈએ. માટે તે અનુપલબ્ધિ જણાવવાનું કારણ કહે છે.

નાહિકયાઽનુવલ્લૂપી, મયા વિવક્સો તિ વા તઓ સવ્વા ।

સક્ષાદ્ગ્રહણેણ વ, ન ડ જુતો તિવિહનિયમો સે ॥૪૭૩॥

અહીં અનુપલબ્ધિનો અધિકાર નથી (માટે તે ન કહેવી જોઈએ. પણ અક્ષરોપલબ્ધિનો) પ્રતિપક્ષ અનુપલબ્ધિ છે, (તેથી કહી છે.) તો સાક્ષાત્ આદિશબ્દ ગ્રહણ કરવાથી સર્વ અનુપલબ્ધિ કહેવી જોઈએ, પરન્તુ તે અનુપલબ્ધિ ત્રણ પ્રકારે જ છે, એ નિયમયુક્ત નથી. ૪૭૩.

અત્યન્ત અનુપલબ્ધિ-સામાન્ય અનુપલબ્ધિ-અને વિસ્મૃતિ અનુપલબ્ધિ. આ ત્રણ પ્રકારની અનુપલબ્ધિ કેટલાક માને છે. તેમાં પ્રથમ ખરવિપાણ, અશ્વશૃંગ, વંદ્યાપુત્ર આદિ વસ્તુઓનો સર્વથા અભાવ હોવાથી તે જણાતી નથી, તેથી તેની અત્યન્ત અનુપલબ્ધિ કહેવાય. અડદ અથવા મગના દાણાઓનું રૂપ જણાતા છતાં પણ તે દાણા મોટા ઢગલામાં નાંખ્યા હોય, તો તે જણાતા નથી, તેની સામાન્ય અનુપલબ્ધિ કહેવાય અને “આ તે છે” એવું અનુસંધાન કર્યો વિના વિસ્મરણથી જ વસ્તુ ન જણાય તે વિસ્મૃતિથી અનુપલબ્ધિ કહેવાય.

પ્રશ્ન :-અહીં અક્ષરોપલબ્ધિનો અધિકાર હોવાથી આ ત્રિવિધ અનુપલબ્ધિનું સ્વરૂપ કહેવું એ અપ્રસ્તુત છે.

ઉત્તર :-ઉપલબ્ધિથી વિપરીત અનુપલબ્ધિ છે. એ કારણથી વિપરીતપણાએ કરીને એ ત્રિવિધ અનુપલબ્ધિ અહીં કહી છે.

પ્રશ્ન :-તો પણ અનુપલબ્ધિ ત્રણજ છે, એવો નિયમ અયોગ્ય છે. કારણ કે અતિ-નજીક રહેલી વસ્તુ, અતિ દૂર રહેલી વસ્તુ જણાતી નથી, તેથી તે પણ અનુપલબ્ધિપણે પ્રસિદ્ધ છે, માટે આદિશબ્દથી બધીએ અનુપલબ્ધિઓ કહેવી જોઈએ પણ ત્રણજ અનુપલબ્ધિઓ છે, એવો નિયમ તો અયોગ્ય છે. માટે બધી અનુપલબ્ધિઓ કહો.

ઉત્તર :-એ સર્વનું સ્વરૂપ અહીં કહેવા જતાં ગ્રંથનો વિસ્તાર થઈ જાય, વળી બીજા ગ્રંથોમાં તેનું સ્વરૂપ સવિસ્તર કહ્યું છે. (અન્યત્રોક્તવાત) અથવા આ બધીનો સમાવેશ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનમાં જ થાય છે, તેથી અહીં નથી કહેતા. ૪૭૩

એ પ્રમાણે તત્ત્વ-લેહ અને પર્થાયવડે અક્ષરની વ્યાખ્યા કરી. હવે એ અક્ષરશ્રુતના અધિકારમાં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે અક્ષરલબ્ધિકવાળાને લબ્ધ્યક્ષર ઉત્પન્ન થાય છે, તે વાત પ્રેરી શિષ્ય શંકા કરી પૂછે છે કે—

અક્ષરલંભો સખ્ણીળ, હોજ્જ પુરિસાદ્વણવિણ્ણાળં ।

કત્તો અસખ્ણીળં, મણિયં ચ સુયગ્મિ તેસિપિ ॥૪૭૪॥

પુરુષાદિશબ્દના વર્ણવિજ્ઞાનરૂપ અક્ષરલાલ સંજ્ઞાને હોય, પણ અસંજ્ઞાને કયાંથી હોય ? તેમને પણ શ્રુતમાં અક્ષરલાલ તો કહ્યો છે. ૪૭૪.

પ્રશ્ન :-સ્ત્રી-પુરુષ-નયુ સક-ઘટ-પટ ઇત્યાદિ વર્ણના વિજ્ઞાનરૂપ અક્ષરલાલ, મનવાળા સંજ્ઞાઓને હોય, એ વાત માની શકાય છે, પરંતુ મનરહિત અસંજ્ઞાઓને એ લાલ કયાંથી હોય ? ન જ હોય. કારણકે અક્ષરલાલ પરોપદેશજન્ય હોવાથી મનરહિત અસંજ્ઞાઓને તે સંભવે નહીં.

ઉત્તર :-અસંજ્ઞાને પણ એ અક્ષરલાલ હોય છે, સૂત્રમાં કહ્યું છે કે “એકેન્દ્રિય મતિ-અજ્ઞાની અને શ્રુતઅજ્ઞાની છે” એ વચનથી એકેન્દ્રિયાદિ અસંજ્ઞાઓને પણ અક્ષરલાલ હોય છે. કારણકે અક્ષર સિવાય શ્રુત હોઈ શકે નહિ.

તેનું સ્પષ્ટીકરણ ઉદાહરણપૂર્વક કરે છે.

જહ ચેયળ્લમકિત્તિમસખ્ણીળં તહોહ્ણાળંપિ ।

થોવંતિ નોવલ્લન્યદ્ જીવત્તિમેવેદિયાઈળં ॥૪૭૫॥

જેમ અસંજીને ચૈતન્ય સ્વાભાવિક છે, તેમ ઓઘજ્ઞાન પણ છે, પણ અલ્પ હોવાથી એકેંદ્રિયના જીવત્વની જેમ તે જણાતું નથી. ૪૭૫.

જેમ અસંજીને આહારાદિ સંજ્ઞાદ્વારા ચૈતન્ય-જીવનપણું સ્વાભાવિક જણાય છે, તેમ લઘ્વ્યક્ષરાત્મક ઓઘજ્ઞાન પણ તેમને છે, પરંતુ તે જ્ઞાન અલ્પ હોવાથી સ્થૂલદંષ્ટિવાળા પૃથ્વીઆદિ એકેંદ્રિયના જીવત્વની જેમ જાણી શકતા નથી. જો કે અક્ષરલાભ પરોપદેશ-જન્ય છે, પણ તેમાં સંજ્ઞાક્ષર અને વ્યંજનાક્ષરનો લાભ પરોપદેશજન્ય છે, લઘ્વ્યક્ષર તો ક્ષયોપશમ અને ઇન્દ્રિય નિમિત્તક હોવાથી અસંજીને પણ હોય છે, અને એજ લઘ્વ્યક્ષર મુખ્યતાએ અહીં પ્રસ્તુત છે. સંજ્ઞાક્ષર અને વ્યંજનાક્ષર પ્રસ્તુત નથી કેમકે અહીં અધિકાર તો વ્યાપક એવા શ્રુતજ્ઞાનનો છે. ૪૦૫.

આ સંબંધમાં બીજું દષ્ટાન્ત કહે છે.

જહ વા સળ્ળીળમળક્ષરાળ અસહ નરવળ્ળવિળ્ળાળે ।

લઢ્ઢક્ષરંતિ મળ્ળઙ્, કિપિતિ તહા અસળ્ળીળં ॥૪૭૬॥

અથવા જેન નિરક્ષર એવા સંજીજીવોને મનુષ્યાદિ વર્ણ (અક્ષર)નું જ્ઞાન નહિ છતાં પણ તેમને લઘ્વ્યક્ષર કહેવાય છે; તેમ અસંજીને પણ ક'ઈક છે ૪૭૬.

જેમ અન્યઉપદેશના અભાવે મુગ્ધસ્વભાવવાળાભિહ્ન બાળક-ગોવાળ-ગાય આદિને મનુષ્યાદિના શબ્દોના અક્ષરોનું જ્ઞાન નહિ છતાં પણ તેઓને લઘ્વ્યક્ષર છે, એમ કહેવાય છે, કારણ કે તેઓને તેવા શબ્દોચ્ચારથી બોલાવતાં તે સાંભળે છે અને સામું પણ જીવે છે. અને ગાય પણ શબ્દા-અહુલા આદિશબ્દોથી બોલાવી હોય તો પોતાનું નામ જાણે છે અને પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ આદિ કરે છે. આ પ્રમાણે ગાય આદિને તેવા પ્રકારનો પરોપદેશ નથી, તે છતાં પણ લઘ્વ્યક્ષર છે. એવી જ રીતે અસંજીને પણ તે છે. ૪૭૬.

એ પ્રમાણે એકેંદ્રિયાદિને જેને જેટલું લઘ્વ્યક્ષર શ્રુત હોય છે, તે કહ્યું; હવે એકેક અકારાદિ અક્ષરના જેટલા પર્ચાયો છે, તે વિશેષથી ખતાવે છે.

एकैकमक्षरं पुण स-परपञ्चायमेयवो निम्नं ।

તં સવ્વદ્વ-પજ્જાયરાસિમાણં મુણેયવ્વં ॥૪૭૭॥

વળી એકેક અક્ષર સ્વ-પર પર્ચાયના લેદથી નિન્ન છે, તે પર્ચાયો સર્વ દ્રવ્ય અને પર્ચાયના રાશિ (સમૂહ) પ્રમાણે જાણવા. ૪૭૭

ફરેક અકારાદિ અક્ષરો સ્વ-પર પર્ચાયના લેદથી જુદા છે, તે ધર્માસ્તિકાયઆદિ સર્વ દ્રવ્યના પર્ચાયના રાશિ જેટલા છે. એટલે કે આ જગતમાં પરમાણુ દ્વયભુકાદિ અને એકેક આકાશ પ્રદેશાદિ જે દ્રવ્યો છે, એ સર્વને એકઠા કરવાથી જે સમૂહ થાય, તેટલો સમૂહ એકેક અકારાદિ અક્ષરોના પર્ચાયનો છે. જેમકે તે અક્ષરોમાંના એક અકારના જ કેટલાક થોડા સ્વપર્ચાયો છે, તે પણ અનન્તા છે. અને બાકીના પરપર્ચાયો તો, તેથી અનન્ત ગુણ છે. આ સમજવામાં એક કલ્પના કરીએ, જેમકે સર્વદ્રવ્ય અને તેના પર્ચાયનો રાશિ અનન્તાનન્ત સ્વરૂપ છે, તો પણ અસતકલ્પનાએ તેની સંખ્યા એકલાખ-પ્રમાણ છે અને અકાર ઇકારાદિના વાચ્ય પદાર્થો સર્વની સંખ્યા એક હબર પ્રમાણ છે. હવે તેમાંના એક અકાર અક્ષરના, સર્વદ્રવ્યગત લક્ષ પર્ચાયના સમૂહમાંથી વિદ્યમાનપણે

સંબદ્ધ સ્વપર્થાયો કેવળ એકસો પ્રમાણ છે, અને ખાકીના બીજા બધા પરપર્થાયો છે, તે તેમાં અવિદ્યમાનપણે સંબદ્ધ છે. એજ પ્રમાણે ઇકારાદિના અને પરમાણુ-દ્રવ્યલુકાદિના પર્થાયો પણ સમજવા. ૪૭૭

હવે સ્વપર્થાયો કયા છે, તે જણાવે છે.

જે લમ્હ કેવલો સે, સવળ્ણસહિજો વ પજ્જવેડગારો ।

તે તસ્સ સપજ્જાયા, સેસા પરપજ્જયા સવ્વે ॥૪૭૮॥

અન્યવર્ણ સાથે અસંયુક્ત અક્ષરના અથવા સંયુક્ત એવા અક્ષરના ઉદાત્ત-અનુદાત્ત-સાતુનાસિક-નિરતુનાસિકાદિ પોતાના પર્થાયોને અનુલવે છે, અને ખાકીના બધા તેના પરપર્થાયો છે.

અન્ય અક્ષર સાથે બેડાએલ અથવા નહિ બેડાએલ કેવળ અક્ષર, ઉદાત્ત અનુદાત્ત-સાતુનાસિક-નિરતુનાસિક વિગેરે જે આત્મગત પર્થાયને અનુલવે છે, તે અક્ષરના સ્વપર્થાયો છે, કેમકે તે પર્થાયો તેમાં અસ્તિપણે (વિદ્યમાનરૂપે) છે. અને તે પર્થાયો અનન્તા છે, કેમકે તે અક્ષરથી વિષ્ણુ-પરમાણુ આદિ અનન્તાં દ્રવ્ય વાચ્ય છે. અને તે તે દ્રવ્ય પ્રતિ-પાદન કરવાની એની શક્તિ સિદ્ધ સિદ્ધ છે. બે એમ ન હોય, તો તે અક્ષરથી પ્રતિપાદન કરાતા સર્વ એક 'અ' વર્ણુથી વાચ્ય હોવાથી સર્વ પદાર્થની એકતા થઈ જાય. આ સિવાય ખાકીના ઇકારાદિ સંબંધિના ઘટાદિગત પર્થાયો અક્ષરના પરપર્થાયો છે, કેમકે તે તેનાથી સિન્ન છે અને નાસ્તિપણે સંબંધવાળા છે. એજ પ્રમાણે ઇકારાદિના પણ સ્વપર પર્થાયો સમજી લેવા. ૪૭૮

અહીં શિષ્ય શંકા કરીને પૂછે છે કે—

જહ તે પરપજ્જાયા ન તસ્સ, અહ તસ્સ ન પરપજ્જાયા ।

જં તમ્મિ અસંવદ્ધા, તો પરપજ્જાયવવણ્ણો ॥૪૭૯॥

બે તે પરપર્થાયો છે, તો તે તેના ન કહેવાય, અને તેના હોય, તો પરપર્થાય ન કહેવાય ? (એ પર્થાયો) તેમાં અસંબંધ હોવાથી પરપર્થાય કહેવાય છે.

પ્રશ્ન:-જે પોતાના પર્થાયો હોય, તેજ તેના પર્થાય કહેવાય છે, પરન્તુ જે ઘટાદિ પરવસ્તુના પર્થાયો છે, તે અક્ષરના પર્થાયો ન કહેવાય, અને બે તે અક્ષરના કહેવાય, તો ઘટાદિના ન કહેવાય. અને તેથી બે પરના પર્થાયો છે, તો તે તેના કેમ કહેવાય ? અને બે તેના કહેવાય, તો પરના કેમ કહેવાય ?

ઉત્તર :-તાર્ક' કહેવું અભિપ્રાય બાધ્યા વિનાતું છે. કારણકે એ અક્ષર ઇકારાદિમાં ઘટાદિ પર્થાયો વિદ્યમાનપણે બેડાએલા નહિ હોવાથી, તેમને પરપર્થાય કહેવાય છે, અન્યથા વ્યાવૃત્તિરૂપે તો, તે પણ તેમાં બેડાએલા છે. અને તેથી વ્યાવૃત્તિરૂપે તેમને સ્વપર્થાય કહીએ તો કંઈ વિરૂદ્ધ નથી. પરન્તુ એ ઘટાદિપર્થાયો વિદ્યમાનપણે તો ઘટાદિમાંજ બેડા-એલા છે, તેથી તે અક્ષરના પરપર્થાય કહેવાય છે

વસ્તુતું સ્વરૂપ બે પ્રકારે છે. અસ્તિપણે (વિદ્યમાનરૂપે) અને નાસ્તિપણે (અવિ-દ્યમાનરૂપે) તેમાં જે પર્થાયો જેમાં વિદ્યમાનરૂપે બેડાએલા હોય તે તેના સ્વપર્થાયો કહે-વાય છે, અને જે પર્થાયો જેમાં અવિદ્યમાનરૂપે બેડાએલા હોય, તે તેના પરપર્થાયો

કહેવાય છે. આ પ્રમાણે નિમિત્તનો લેદ જણાવનારાજ સ્વ અને પર શબ્દો છે, પરન્તુ તેમનો તેમાં સર્વથા સંબંધ કે અસંબંધ જણાવનારાં નથી. આ કારણથી ઘટાદિ પર્યાયો અક્ષરની અંદર વિદ્યમાનપણે જોડાએલા ન હોવાથી પરપર્યાયો કહેવાય છે, પરન્તુ તે પર્યાયો તેમાં સર્વ પ્રકારે નથી જોડાએલા એમ નહીં. અવિદ્યમાનરૂપે તો તેમાં પણ જોડા-એલા છેજ. અહીં એવી શંકા પણ ન કરવી, કે એકનો સંબંધ ઉભય તરફ અયોગ્ય છે, કારણકે હિમવન્તાદિ એકજ છતાં, તેના બે અંશવડે તેનો પૂર્વ અને પશ્ચિમ સમુદ્ર આદિ સાથે સંબંધ છે. તેવીજ રીતે અહીં પણ પર્યાયોને ઉભય સાથે સંબંધ થાય છે એમ સમજવું. જો એકરૂપે એકનો ઉભય તરફ સંબંધ માનીએ, તો વિરોધ આવે. એવું તો કંઈ છે નહિ, કેમકે બે રૂપે ઘટાદિ પર્યાયોનો સંબંધ બંને સ્થળે છે, એટલે કે તે ઘટા-દિના પર્યાયોનો વિદ્યમાનરૂપે ઘટાદિમાં સંબંધ છે. અને અવિદ્યમાનરૂપે અક્ષરાદિમાં છે.

ગધેડાના શીંગડાની જેમ અસત્પણું એ અભાવસ્વરૂપ હોવાથી વસ્તુનું સ્વરૂપ જ નથી, તો પછી અસત્પણે એટલે અવિદ્યમાનરૂપે તેનો તેમાં સંબંધ છે. એમ કેમ કહેવાય ? આવી શંકાપણ અહીં ન કરવી; કારણકે ખરવિષાણુ (ગધેડાના શીંગડા)ની કલ્પના વસ્તુનો અભાવ સિદ્ધ નથી કરતી. જેમકે પ્રાગભાવ (પૂર્વનો અભાવ) પ્રધ્વંસાભાવ (વિદ્યમાન-વસ્તુનો નાશ) જેમકે ઘડો ભાંગી જવાથી તેનો નાશ થયો તે પ્રધ્વંસાભાવ કહેવાય, (ઘટાભાવ) ઘડાનો અભાવ પટાભાવ (પટનો અભાવ) આદિ વસ્તુના અભાવના વિશેષણની પેઠે, ખરવિષાણુદિમાં પણ એવું વિશેષણ સંભવતું નથી, અભિલાપ રહિત નિરૂપ છઠ્ઠા ભૂતની પેઠે ખરવિષાણુદિનો લોકોએ માત્ર સંકેત કર્યો છે, પરન્તુ છઠ્ઠા ભૂતની પેઠે અમે વસ્તુનો અભાવ નીરૂપ નથી માનતા, કારણકે નીરૂપ એ અભિલાપ રહિત હોવાથી પ્રાગ-ભાવાદિ વિશેષણો તે અભાવને ઘટે નહિ; પરન્તુ વસ્તુસ્વરૂપ એવું છે કે જેમ મૃત્પિંડાદિ પર્યાય (માટીનો પિંડ) ભાવ રૂપ છતાં પણ, ઘટાકારાદિ રૂપે નહિ હોવાથી (ઘટનો) પ્રાગ-ભાવ કહેવાય છે. અથવા જેમ કપાલ આદિ પર્યાય ભાવરૂપ છતાં પણ ઘટના આકારનો નાશ થવાથી (ઘટનો) પ્રધ્વંસાભાવ કહેવાય છે, તેવીજ રીતે ભિન્ન પર્યાય પામેલ અક્ષરાદિ ભાવરૂપ છતાં પણ ઘટાદિ વસ્તુના અભાવરૂપે કહેવાય છે, પણ સર્વથા અભાવરૂપે નથી કહેવાતા, કેમકે સર્વથા અભાવ તો સ્વરૂપરહિત નિરભિલાખ્ય છે. (ન કહી શકાય એવો) છે.) ખરવિષાણુદિ શબ્દવડે એ અભાવ કહી શકાય છે, તો તેને નિરભિલાખ્ય કેમ કહે-વાય ? એમ પણ ન કહેવું. કારણકે તે અભાવનું સર્વથા અવાચ્યપણું જણાવવાને માટેજ સંકેત માત્રથી થતા ખરવિષાણુદિ શબ્દોનો લોકોએ ત્યાં વ્યવહાર કર્યો છે.

વળી જો ઘટાદિપર્યાયોનો નાસ્તિપણે (અવિદ્યમાનરૂપે) અક્ષરમાં સંબંધ ન માનવામાં આવે, તો અસ્તિ-નાસ્તિપણું (વિદ્યમાન-અવિદ્યમાનરૂપે) પરસ્પર ભિન્ન સ્વરૂપ હોવાથી, અસ્તિપણે (વિદ્યમાનરૂપે) ઘટાદિપર્યાયોનો સંબંધ તેમાં માનવો પડે, તેમ માનવાથી અક્ષર પણ ઘટાદિરૂપ થઈ જાય. અને એમ થવાથી આખું જગત એકરૂપ બની જાય. અને તેથી સર્વથી સાથેજ ઉત્પત્તિ અને નાશ આદિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય.

પ્રશ્ન :-ઘટાદિમાં રહેલા ઘટાદિ પર્યાયોનું નાસ્તિપણે સ્વરૂપ અક્ષરમાં કેવી રીતે મળ્યું ? કારણકે રૂપી વિના રૂપનો સંબંધ ઘટે નહિ, અને તેમ છતાં જો તેમાં તે ઘટે તો આખું જગત એકરૂપજ થઈ જાય.

ઉત્તર :-ઘટાદિ પર્યાયોના નાસ્તિપણે સંબંધ ઘટાદિ સિવાય અન્યસ્થળે વ્યાપ્તિ થકી ઇષ્ટ છે, જો તેમ ન હોય તો સ્વ અને પરનો ભાવ સંભવે નહિ. આજ કારણથી કોઈક અપેક્ષાએ વિશ્વની એકતા માનવામાં કંઈ હરકત નથી. કેમકે દ્રવ્યાદિરૂપે સઘળું વિશ્વ એક સ્વરૂપજ છે. આ વિષય અતિગંભીર છે, તેથી સ્થિર યુદ્ધિવાનોએ તેનો બહુ વિચાર કરવો. આ પ્રમાણે ઘટાદિ પર્યાયો નાસ્તિપણે અક્ષરમાં છે અને અસ્તિપણે ઘટાદિમાં છે, પરંતુ અક્ષરમાં અસ્તિપણે નથી. તેથી ઘટાદિ પર્યાયો અક્ષરના પરપર્યાય કહેવાય છે. ૪૭૯

ઘટાદિ પર્યાયો અક્ષરમાં નહિ જોડાએલા હોવાથી પરપર્યાય કહેવાય છે, તો તે અક્ષરના પર્યાય કેમ કહેવાય ? તે માટે કહે છે.

ચાય—સપજ્જાયવિસેસણાણ તસ્સ જમુવડ્ડજંતિ ।

સઘનમિવાસંવદ્ધં, હર્વંતિ તો પજ્જયા તસ્સ ॥૪૮૦॥

અભાવરૂપે અને સ્વપર્યાયના વિશેષણઆદિવડે ઘટાદિ પર્યાયો અક્ષરના છે, કેમકે તે તેમાં ઉપયોગી છે; જેમ ધન ભિન્ન છતાં પણ સ્વધન કહેવાય છે, તેમ તે ઘટાદિ પર્યાયો પણ તે અક્ષરના કહેવાય છે. ૪૮૦

ઘટાદિ પર્યાયો વિદ્યમાનપણે અક્ષરમાં અસંબંધ છે, તો પણ તે પર્યાયો અક્ષરના છે, કેમકે અભાવરૂપે તે તેમાં જોડાએલા છે. જો ત્યાં તેમનો અભાવ ન હોય, તો તે અક્ષર ઘટાદિ થકી ભિન્ન ન ગણાય, માટે અભાવરૂપે ઘટાદિ પર્યાયો તે અક્ષરમાં જોડાએલા હોવાથી, તે પર્યાયો તેના છે. વળી સ્વપર્યાયના વિશેષણવડે—વિશેષવ્યવસ્થાપકપણે પરપર્યાયો પણ તેનાં છે, પરપર્યાયો ન હોય તો સ્વપર્યાયો કોઈપણ રીતે જુદારૂપે સિદ્ધ ન થાય, કારણકે સ્વ અને પર શબ્દ એક ખીભની અપેક્ષા રાખે છે. આ સંબંધમાં અહીં એવો નિયમ છે કે—“જે જે જોને ઉપયોગી છે, તે તેનાથી ભિન્ન છતાં પણ તેનું કહેવાય છે.” જેમ દેવદત્તાદિકતું ધન ભિન્ન હોવા છતાં દેવદત્તને ઉપયોગી અને છે માટે તે ધન દેવદત્તનું કહેવાય છે તે રીતે સ્વપર્યાયને વિશેષિત કરે છે, અને ખીભથી જુદા પાડવામાં ઉપયોગી હોવાથી, ઘટાદિ પર્યાયો પણ અક્ષરના છે, અને એ પ્રમાણે અક્ષરના પર્યાયો પણ ઘટાદિકના કહેવાય.

સઘનમસંવદ્ધંપિ હુ, ચેયણં પિવ નરે જહા તસ્સ ।

અવડ્ડજજ્ઞતિ સઘર્ણ, મળ્ણહ તહ તસ્સ પજ્જયા ॥૪૮૧॥

જેમ કોઈ પુરૂષમાં સ્વધન અસંબંધ છતાં પણ ચૈતન્યની પેઠે તે ધન તેનું કહેવાય છે, કારણકે તે તેને ઉપયોગી છે, તેવીજ રીતે ઘટાદિ પર્યાયો અક્ષરમાં અસંબંધ છતાં પણ તે પર્યાયો અક્ષરના છે. ૪૮૧

એજ વિષય દૃષ્ટાન્તથી વધારે દૃઢ કરે છે.

જહ દંસણ—નાણ—ચરિત્તગોયરા સન્નદવ્વપજ્જયા ।

સુદ્ધેય—નેય—કિરિયાફલોવઓગિતિ મિન્નાવિ ॥૪૮૨॥

જહ્ણો સપજ્જયા ઇવ સક્કજ્ઞનિપ્પાયયત્તિ સહર્ણં વ ।

આયાણ—ચાયફલા તહ સન્ને સન્નવવ્વણ્ણાણં ॥૪૮૩॥

જેમ દર્શન-જ્ઞાન અને ચારિત્ર ગોચર સ્વકાર્ય નિષ્પાદક સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયો સ્વધનની જેમ ભિન્ન છતાં પણ, શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય બાણવાયોગ્ય અને ક્રિયા-ક્રમમાં ઉપયોગી હોવાથી તે પર્યાયો ચતિના કહેવાય છે, તેવીજ રીતે ગ્રહણ અને ત્યાગ કરવાનાં કારણભૂત તે દરેક પર્યાયો અક્ષરોના છે અને ઘટાદિના પણ છે. ૪૮૨-૪૮૩

દર્શન-જ્ઞાન અને ચારિત્રના વિષયભૂત સર્વદ્રવ્ય પર્યાયો ભિન્ન છતાં પણ તે દ્રવ્ય-પર્યાયો ચતિના કહેવાય છે, કારણકે તેઓ સ્વકાર્ય નિષ્પાદક છે. એટલે કે દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રમાં ઉપયોગી છે. જેમકે તે પર્યાયોની સમગ્રદર્શન વડે શ્રદ્ધા કરાય છે, જ્ઞાનવડે જણાય છે અને આહાર, વસ્ત્ર, પાત્રઆદિ ઉપકરણ-ઔષધ અને શિષ્યાદિકારા ચારિત્રને ઉપયોગી છે. તે માટે કહ્યું છે કે “પહેલા વ્રતમાં સર્વેષુવો, બીજા અને છેલ્લા (પાંચમા) વ્રતમાં સર્વ દ્રવ્યો અને બાકીના ત્રીજા ચોથા વ્રતમાં દ્રવ્યોનો કેટલાક ભાગ ઉપયોગી છે.”

આ પ્રમાણે એ સર્વ જ્ઞાન-દર્શન અને ચારિત્રના વિષય છે. વ્રત ચારિત્ર સ્વરૂપ છે, અને ચારિત્ર જ્ઞાન-દર્શન વિના હોતું નથી. આજ કારણથી સર્વ દ્રવ્ય-પર્યાયો શ્રદ્ધેયાદિ-રૂપે ઉપયોગી છે, તે સિવાય શ્રદ્ધાદિ હોઈ શકે નહિ, કારણકે વિષય વિના વિષયી ન હોય. આ રીતે સ્વકાર્ય નિષ્પાદક જ્ઞાન-દર્શનાદિ સ્વપર્યાયો ચતિના-મુનિના કહેવાય છે, અથવા જેમ કોઈ પુરૂષનું દ્રવ્ય-ધન તેનાથી ભિન્ન છતાં પણ તેનું કહેવાય છે, તેમ સર્વ દ્રવ્ય પર્યાયો પણ ત્યાગ અને ગ્રહણ કરવાનાં કારણભૂત હોવાથી તે દરેક સર્વ અક્ષરોના કહેવાય છે, ઉપસક્ષણથી ભિન્ન છતાં ઘટાદિના પણ છે. ૪૮૨-૪૮૩

ઉપરોક્ત કથન સૂત્ર વિરૂદ્ધ નથી, કારણ કે—

एगं जाणं सर्वं, जाणइ सर्वं च जाणमेगंति ।

इयं सर्वमजाणंतो, नागारं सर्वहा मुणइ ॥૪૮૪॥

એકને બાણનાર સર્વ બાણ છે, અને સર્વને બાણનાર એકને બાણ છે. એ પ્રમાણે સર્વને નહિ બાણનાર અકારને પણ સર્વ પ્રકારે નથી બાણતો. ૪૮૪

સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—“જે એક બાણ છે તે સર્વ બાણ છે, અને જે સર્વ બાણ તેજ એક બાણ છે.” એટલેકે કોઈપણ એક વસ્તુને સર્વ પ્રકારે-સ્વ-પરપર્યાય યુક્ત બાણનાર વ્યક્તિ, સર્વ લોકલોકમાં રહેલી વસ્તુને સર્વપ્રકારે સ્વ-પર પર્યાયયુક્તપણે બાણ છે. જો સર્વ-વસ્તુનું જ્ઞાન થયું હોય તોજ એકવસ્તુનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થાય. અને જે સર્વપર્યાય સહિત એક વસ્તુ બાણ છે, તેજ સર્વ વસ્તુને પણ સર્વપર્યાય સહિત બાણ છે, કારણકે એક વસ્તુનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયું હોય, તોજ સર્વવસ્તુનું જ્ઞાન થાય. આથી એ સિદ્ધ થયું કે સર્વપર્યાય સહિત વસ્તુ નહિ બાણનાર અકારરૂપ અક્ષરને સર્વપ્રકારે-સર્વપર્યાય યુક્ત નથી બાણતો, પણ જો સર્વવસ્તુનું જ્ઞાન થયું હોય, તોજ એક અક્ષર સર્વપ્રકારે બાણી શકે છે. ૪૮૪.

પ્રસ્તુત અક્ષરના પર્યાયમાં ઘટાદિ પર્યાયોનો સંબંધ જણાવે છે.

जेसु अनापसु तजो न, नज्जणं नज्जणं य नाप्सु ।

किह तस्स ते न घम्मा, घट्ठस्स रुवाइवम्म ज्व ? ॥૪૮૫॥

જે પર્થાયો જાણવાથી જે જણાય અને જે નહિ જાણવાથી ન જણાય તે ઘટના રૂપાદિ ધર્મની પેઠે તેના ધર્મ કેમ ન કહેવાય ?

ઉપર કહ્યા મુજબ જે ઘટાદિ પર્થાયો નહિ જાણવાથી, જે એક અક્ષર પણ ન જણાય, અને એ પર્થાયો જાણવાથી અક્ષર પણ જણાય, તે ઘટાદિ પર્થાયો પણ અક્ષરના ધર્મ છે. જેમ રૂપાદિ ઘટના ધર્મ છે, અને તે રૂપાદિનું જ્ઞાન ઘટના જ્ઞાનથી જ થાય છે, તેમ તે પણ જાણવું, અહીં એવો નિયમ છે કે—“જે ન જાણવાથી જે વસ્તુ ન જણાય અને જાણવાથી જણાય, તે રૂપાદિ ઘટના ધર્મોની પેઠે તે તેના ધર્મો છે. અહીં પ્રસ્તુતમાં પણ સમસ્ત ઘટાદિ પર્થાયો જાણવા વિના એક અક્ષર સંપૂર્ણ જણાતો નથી. અને તે પર્થાયો જાણવાથી અક્ષર પણ જણાય છે. માટે તે પર્થાયો તેના ધર્મ છે. ૪૮૫

न हि नवरवस्तरं, सत्त्वद्वय-पञ्जायमाणमर्णपि ।

जं वस्तुमस्ति लोप, तं सर्वं सत्त्वपञ्जायं ॥૪૮૬॥

(એ પ્રમાણે એક) અક્ષર સર્વદ્રવ્ય-પર્થાયરાશિ પ્રમાણ છે, એટલું જ નહિ, પરન્તુ ખીલ પણ લોકમાં જે વસ્તુઓ છે, તે સર્વ સર્વપર્થાયવાળી છે. ૪૮૬.

અહીં અક્ષરને ગ્રહણ કરીનેજ પર્થાયનું પ્રમાણ કેમ કહ્યું ? તેના ઉત્તરમાં ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે કે—

इहमक्सराहिगारो, पणवणिज्जा य जेण तव्विससो ।

ते चित्तिज्जंतव, कइसागो सत्त्वमावाणं ॥૪૮૭॥

અહીં અક્ષરનો અધિકાર છે માટે. વળી પ્રરૂપણીય ભાવો અક્ષરનો વિષય છે, તેથી એમ વિચારાય છે કે સર્વભાવોના કેટલામાં ભાગે તે પ્રરૂપણીય ભાવો છે. ? ૪૮૭

અહીં અક્ષર કહેવાનો અધિકાર છે, તેથી અક્ષરના પર્થાયનું પ્રમાણ કહ્યું, અને સર્વવસ્તુ પણ એજ પ્રમાણે જણાય છે.

પ્રશ્ન :-ભલે તે તેમ હોય, પરન્તુ અક્ષરના સ્વપર્થાય કયા ? અને પરપર્થાય કયા ? તે કહો.

ઉત્તર :-અભિલાષ્ય (પ્રરૂપણીય) વસ્તુ સર્વ અક્ષરવડેજ યોદ્ધી શકાય છે, તેથી અક્ષરના વિષયભૂત એ વસ્તુઓ અથવા તે વસ્તુ કથન કરવાની શક્તિરૂપ સર્વ પર્થાયો, એટલે કે જે અભિલાષ્ય (કહી શકાય તેવા) પર્થાયો તે અક્ષરના સ્વપર્થાયો છે, અને યાક્રીના અનભિલાષ્ય (ન કહી શકાય) એવા ભાવો-પર્થાયો તે પરપર્થાયો છે. આજ કારણથી એ અભિલાષ્ય-સ્વપર્થાયો, સર્વ અભિલાષ્ય અને અનભિલાષ્ય એવા પર્થાયોના કેટલામાં ભાગે છે, એ વિચારાય છે. ૪૮૭.

पणवणिज्जा मावा, वण्णाण सपज्जया तसो थोवा ।

सेसा परपज्जाया, तोऽणंतगुणा निरमिल्लया ॥૪૮૮॥

પ્રરૂપણીય ભાવો અક્ષરના સ્વપર્થાય હોવાથી થોડા છે, અને યાક્રીના અપ્રરૂપણીય ભાવો પરપર્થાય હોવાથી, તે કરતાં અનન્તશુષ્કા છે ૪૮૮

સામાન્યથી અભિલાષ્ય લાવે અકારાદિ અક્ષરના સ્વપર્યાય હોવાથી થોડા છે, અને બાકીના બધા અભિલાષ્ય લાવે પરપર્યાય હોવાથી સ્વપર્યાયથી અનન્તગુણ છે. આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ આકાશ સિવાય સર્વપદાર્થોના સ્વપર્યાય થોડા છે અને પરપર્યાય તેથી અનન્તગુણ છે. લોકાલોકાકાશ જ સર્વપદાર્થોના સમૂહથી અનન્તગુણ છે, અને શેષ સર્વપદાર્થો તેના અનન્તમા ભાગે છે, તેથી તેઓમાં સ્વ-પરપર્યાયનો ક્રમ વિપરીત બળવે એટલે કે આકાશના પરપર્યાય થોડા છે અને સ્વપર્યાય તેથી અનન્તગુણ છે. આ વિષય વધારે સ્કંટ સમબવવાને એક કલ્પના કરીએ. જેમકે-સંપૂર્ણ આકાશપ્રદેશના સમૂહથી બાકીના બીજા ધર્માસ્તિકાચ-પ્રદેશો-પરમાણુ દ્રવ્યજીવ વિગેરે પદાર્થો ખરી રીતે તો અનન્તા છે, પણ કલ્પનાથી માની લઈએ કે તે દસ છે. અને એક સંપૂર્ણ આકાશના પ્રદેશો સો છે, એ દરેક પદાર્થમાં પાંચ પાંચ સ્વપર્યાયો છે. આ પ્રમાણે વિચારતાં ધર્માસ્તિકાચાદિ સર્વ પદાર્થના સ્વપર્યાયો પચાસ થયા, અને આકાશના સ્વપર્યાયો પાંચસો થયા. તેથી આકાશના પરપર્યાયો થોડા છે અને સ્વપર્યાયો તેથી ઘણા છે.

ઉપરોક્ત કલ્પનાનુસારે બાકીના સર્વ પદાર્થો આકાશના અનન્તમા ભાગે છે, અને આકાશ એ સર્વપદાર્થોથી અનન્તગુણ અધિક છે. તેથીજ આકાશમાં સ્વપરપર્યાયનું અલ્પ-બહુત્વ વિપરીત બળવું. આકાશના સ્વપર્યાયોથી અન્યપદાર્થોના સ્વપર્યાયની અલ્પતા અને પરપર્યાયથી પરપર્યાયની અધિકતા પણ આ જ દૃષ્ટાંતથી સમજવી, જેમકે ધર્માસ્તિકાચના એક પ્રદેશમાં પાંચ સ્વપર્યાય છે અને પાંચસો પીસ્તાલીસ પરપર્યાય છે, તેથી ધર્માસ્તિકાચાદિના સ્વપર્યાય થોડા છે અને પરપર્યાય તેથી અનન્તગુણ છે. આ જ પ્રમાણે અક્ષર-પરમાણુઆદિમાં પણ સ્વ-પરપર્યાયનો વિચાર સમજી લેવો. ૪૮૮.

ઉપરોક્ત સાધ્યકાર મહારાજનું કથન આગમથી વિરૂદ્ધ છે, એમ જણાવવા કોઈક કહે છે કે—

નળુ સ્વવાગાસપ્પજ્જયા વળ્લમાળમાદ્દું .

હહ સ્વવદવ્વ-પજ્જાયમાળગહળં કિમત્થંતિ ? ॥૪૮૯॥

સર્વઆકાશપ્રદેશના પર્યાય જેટલા એક અક્ષરના પર્યાયનું પ્રમાણ (આગમમાં કહ્યું) છે, અને અહીં સર્વ દ્રવ્ય (ધર્માસ્તિકાચ, અધર્માસ્તિકાચ, આકાશ, કાળ, પુદ્ગલ ને જીવ) અને તેના સર્વપર્યાયનું પ્રમાણ કેમ કહ્યું છે. ૪૮૯

“સ્વવાગાસપ્પસર્ગ”-તેની ટીકાને ભાગ આમ કહે છે કે સર્વઆકાશના પ્રદેશથી અનન્તગુણ જેટલું જણાવેલું છે. તે પણ કેટલું ?, એકેકે આકાશપ્રદેશે અનન્તા અગુણ્ણધુ-પર્યાયના માન જેટલું અક્ષરના પર્યાયનું પરિમાણ છે.

નંદી વગેરે સૂત્રમાં એક અક્ષરના પર્યાયનું પ્રમાણ બતાવતાં સર્વ આકાશપ્રદેશથી અનન્તગુણ જણાવ્યું છે ત્યારે તમે અહીંયા એક અક્ષરના સ્વપરપર્યાયોને ધર્માસ્તિકાચ અને પુદ્ગલાસ્તિકાચના પણ પ્રદેશોને સાથે લઈ સર્વ દ્રવ્યપ્રદેશ પર્યાય જેટલા એક અક્ષરના પર્યાયો કેમ જણાવો છો ?

એ પ્રશ્નને આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે કે—

યોવત્તિ ન નિદિદ્ઠા, હહરા ધમ્મલ્લિકાયપજ્જયા .

કે સ-પરપજ્જયાળં, હવંતુ ? , કિં હોતુ વાડમાવો ? ॥૪૯૦॥

ધર્મોસ્તિકાયાદિના પર્ચાયો આકાશપ્રદેશના પર્ચાયોથી થોડા છે, માટે આગમમાં નથી કહ્યા. જો એમ ન હોય, તો તે સ્વપર્ચાય પરપર્ચાય ન હોવાથી અભાવરૂપ થાય ? ૪૯૦

ધર્મોસ્તિકાયાદિ પાંચદ્રવ્યના પર્ચાયો આકાશદ્રવ્યના પર્ચાયોના અનન્તમા ભાગે છે, તેથી તે થોડા હોવાથી નંદિસૂત્રમાં કહ્યા નથી, અને આકાશદ્રવ્યના પર્ચાયો તે ધર્મોસ્તિકાયાદિના પર્ચાયોથી અનન્તગુણ હોવાથી આગમમાં (નન્દીસૂત્રમાં) આકાશદ્રવ્યના પર્ચાય પ્રમાણે અક્ષરના પર્ચાયતુ' પ્રમાણુ સાક્ષાત્ કહ્યું છે, અર્થથી તો ધર્મોસ્તિકાયાદિદ્રવ્યોના પર્ચાયો પણ એમાં કહેલાજ છે. અન્યથા જો એમ ન માનીએ તો એ ધર્મોસ્તિકાયાદિના પર્ચાયો અક્ષરના સ્વપરપર્ચાયોમાંથી કયા પર્ચાય થાય ? સ્વપર્ચાય થાય ? પરપર્ચાય થાય ? કે ગધેડાના શીંગડા જેવો અભાવ થાય ? એ ત્રણ પ્રશ્ન થાય, કારણકે જગતમાં જે પર્ચાયો છે, તે સર્વે અક્ષરાદિપદાર્થના સ્વપર્ચાય હોવા જોઈએ અથવા પરપર્ચાય હોવા જોઈએ, એ બેમાંથી એકેકે રૂપે ન હોય તો તેના અભાવજ થઈ જાય. નિયમ પણ એવોજ છે કે “કયાંઈ પણ જે કોઈ પર્ચાયો છે. તે રૂપઆદિની પેઠે સ્વ અથવા પરપર્ચાય છે, અને જે અક્ષરાદિ વસ્તુના સ્વ અથવા પરપર્ચાય રૂપ નથી તે જગતમાં ગધેડાના શિંગડાની પેઠે વિદ્યમાનજ નથી.” આ પ્રમાણે ધર્મોસ્તિકાયાદિ પર્ચાયો થોડા હોવાથી સૂત્રમાં જો કે નથી કહ્યા, પરન્તુ “જિ પગં જાણઈ સે સવ્વ જાણઈ” એટલે જે એક જાણે છે તે સર્વ જાણે છે. એ સૂત્રાનુસારે અર્થથી ધર્મોસ્તિકાયાદિપર્ચાયો અક્ષરના પરપર્ચાયરૂપે કહ્યા છે એમ સમજવું. ૪૯૦

પુનઃ એ સંખંધમાં શંકા કરે છે કે—

કિમર્ણતગુણા મળિયા, જમગુરુલુપ્પજયા વણ્ણમિ ।

एकैकस्मि अणता, पण्णत्ता वीयरारोहि ॥ ૪૯૧ ॥

આકાશપ્રદેશના પર્ચાય અનન્તગુણા શા માટે કહ્યા છે. ? એકેક પ્રદેશમાં અગુરૂલુપ્પ પર્ચાય વડે અનન્તા પર્ચાયો વીતરાગ ભગવંત કહે છે. માટે. ૪૯૧.

પ્રશ્ન :-સર્વે આકાશપ્રદેશના પર્ચાયો અનન્તગુણા શાથી કહ્યા છે. ?

ઉત્તર :-દરેક આકાશપ્રદેશમાં વીતરાગોએ (તીર્થંકરગણધરોએ) અગુરૂલુપ્પ પર્ચાયો અનન્તા કહ્યા છે, માટે અનન્તગુણા કહ્યા છે. મતલબ કે નિશ્ચયનયના મતે સર્વે આદર (સ્થૂલ) વસ્તુ ગુરૂલુપ્પ છે, અને સૂક્ષ્મ વસ્તુ અગુરૂલુપ્પ છે. તેમાં અગુરૂલુપ્પવસ્તુના પર્ચાયો આગમમાં અગુરૂલુપ્પ કહ્યા છે અને ગુરૂલુપ્પવસ્તુના પર્ચાયો ગુરૂલુપ્પ કહ્યા છે. આકાશ પ્રદેશો અગુરૂલુપ્પ છે, તેથી તેના પર્ચાયો પણ અગુરૂલુપ્પ કહેવાય છે. અને તે પર્ચાયો દરેક પ્રદેશમાં અનન્તા છે, આથીજ સર્વે આકાશપ્રદેશોથી તેના પર્ચાયો અનન્તગુણા કહ્યા છે. ૪૯૧.

પુનઃ બીજી રીતે શંકા કરે છે કે—

तत्ताविसैसियं नाणमक्खरं इह सुयक्खरं पणयं ।

तं किह केवलपज्जयमाणतुल्लं हविज्जाहि ? ॥ ૪૯૨ ॥

ત્યાં સૂત્રમાં સામાન્યથી જ્ઞાનરૂપ અક્ષર કહ્યું છે, અને અહીં શ્રુતાક્ષર પ્રસ્તુત છે; તો તે શ્રુતાક્ષર કેવલજ્ઞાનના પર્ચાય સમાન કેમ હોઈ શકે ? ૪૯૨.

પ્રશ્ન :-નન્દીસૂત્રમાં જ્ઞાન એટલે અક્ષર એમ સામાન્યથી કહ્યું છે. એ પ્રમાણે સામાન્ય કહેવાથી કેવળજ્ઞાન મોટું હોવાથી ત્યાં અક્ષર શબ્દથી કેવળજ્ઞાન કહ્યું હોય એમ જણાય છે,

અને અહીં શ્રુતજ્ઞાનનો અધિકાર હોવાથી શ્રુતાક્ષર એટલે અકારારિ અક્ષરજ કહેવા યોગ્ય છે, તે અકારારિ શ્રુતાક્ષર કેવળજ્ઞાન પર્થોય પ્રમાણ કેમ હોઈ શકે ? અર્થાત્ કેવળજ્ઞાન સર્વ-દ્રવ્ય-પર્થોયોને જણાવનાર હોવાથી તેનું પ્રમાણ ભલે સર્વદ્રવ્ય-પર્થોયના રાશિ પ્રમાણ હોય, પરંતુ શ્રુતજ્ઞાન તો તેના કરતા અનન્તમા ભાગનો વિષય ગ્રહણ કરાવનાર હોવાથી, કેવળજ્ઞાનના પર્થોય પ્રમાણ શ્રુતાક્ષરનું પ્રમાણ કેમ હોઈ શકે ?

ઉત્તર :-જેમ અહીં શ્રુતનો અધિકાર છે, તેમ ત્યાં નંદીસૂત્રમાં પણ શ્રુતનો અધિકાર હોવાથી તે સ્થળે અકારારિ અક્ષરજ કહેલ છે પણ કેવલજ્ઞાનાક્ષર નથી કહ્યું.

પ્રશ્ન :-પરંતુ ત્યાં કહ્યું છે કે “સર્વ જીવોને પણ અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ સદા ઉઘાડો છે” આ ઉપરથી ત્યાં કેવળાક્ષર કહ્યું હોય એમ જણાય છે, પણ શ્રુતાક્ષર કહ્યું હોય એમ જણાતું નથી; કારણકે સંપૂર્ણ દ્વાદશાંગી બ્રહ્મનારાઓને સંપૂર્ણ શ્રુતાક્ષર હોય છે, તેથી “સર્વ જીવોને અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ નિત્ય ઉઘાડો છે.” એવો અર્થ ત્યાં ઘટતો નથી.

ઉત્તર :-એ પ્રમાણે તો કેવળાક્ષર પણ ત્યાં ઘટતું નથી, કારણકે કેવળી ભગવન્તોને સંપૂર્ણ કેવળાક્ષર છે. તેથી “સર્વ જીવોને અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ નિત્ય ઉઘાડો છે” એવો અર્થ ત્યાં પણ નથી ઘટતો. જો કદિ તું એમ કહીશ કે ત્યાં સામાન્યથી સર્વ જીવો કહ્યા છે. છતાં પણ અપિશબ્દથી કેવળી સિવાયના બીજા સર્વ જીવોને અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ નિત્ય ઉઘાડો છે” એમ લેવું ને તેથી કેવળાક્ષર માનવામાં કંઈ વિરોધ નથી. જો એ પ્રમાણે કહેતો હોય તો શ્રુતાક્ષર માનવામાં પણ એ ન્યાય સમાન જ છે; કારણકે જેમ ત્યાં સામાન્યથી સર્વ જીવો કહ્યા છે, છતાં અપિશબ્દથી કેવળી સિવાયના સર્વ જીવો કહ્યા છે, તેમ અહીં પણ સમસ્ત દ્વાદશાંગી બ્રહ્મનાર સિવાયના સર્વ જીવોને અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ નિત્ય ઉઘાડો છે, એમ કહી શકાય, માટે ખરી રીતે તો ત્યાં અને અહીં અકારારિ શ્રુતાક્ષર જ કહેલ છે પણ કેવળાક્ષર નથી કહ્યું. ૪૯૨

અથવા અહીં શ્રુતાક્ષર અને ત્યાં કેવળાક્ષર માનીએ, તો પણ શ્રુતાક્ષરના પર્થોય, કેવળજ્ઞાનના પર્થોયની સમાન કહેવામાં કંઈ વિરોધ નથી. કારણકે—

સયપ્જાણિ ઉ કેવલેણ, તુલ્લં ન હોજ્જ ન પરેહિ ।

સ--પરપ્જાણિ તુ, તુલ્લં તં કેવલેણેવ ॥૪૯૩॥

શ્રુતાક્ષર સ્વપર્થોયવડે કેવળજ્ઞાનની સમાન નથી, તેમ પરપર્થોયવડે પણ નથી, પરંતુ સ્વ અને પર ઉભય પર્થોયવડે શ્રુતાક્ષર કેવળજ્ઞાનની સમાન છે. ૪૯૩

અકાર, ધકાર, ઉકાર વિગેરે અક્ષરોના અનુગત પર્થોયો શ્રુતજ્ઞાનના સ્વપર્થોયો છે, એ સ્વપર્થોયોવડે શ્રુતાક્ષર, કેવળાક્ષરની સમાન નથી; કારણકે સર્વ પર્થોયના અનન્તમા ભાગે, શ્રુતજ્ઞાનના સ્વપર્થોયો છે, અને કેવળજ્ઞાન સર્વદ્રવ્ય-પર્થોયોનો વિષય કરનાર હોવાથી, સર્વદ્રવ્ય પર્થોયના રાશિ પ્રમાણ છે. જેમકે જગતમાં સમસ્તદ્રવ્યના પર્થોયનો સમૂહ અનન્તાનન્ત પ્રમાણ છે, તો પણ અસત્કલ્પનાથી એ સમૂહનું પ્રમાણ એક લાખ છે, એમ માનીએ. એ લાખમાંથી શ્રુતજ્ઞાનના સ્વપર્થોય સો છે, અને પરપર્થોય નવ્વાણુ હજાર ને નવસો છે. આ પ્રમાણે ઉપલબ્ધિવિશેષરૂપ જે એકલાખ પર્થોયો, તે કેવળજ્ઞાનના સ્વપર્થોય છે, કેમકે તે સર્વદ્રવ્ય-પર્થોયને બ્રહ્મનાર છે; અને શ્રુતના સોજ પર્થોયો સ્વપર્થોય છે. તેથી શ્રુતાક્ષર કેવળાક્ષરના સ્વપર્થોયની તુલ્ય નથી.

પરપર્થાયવડે પણ શ્રુતાક્ષર કેવળાક્ષરના પર્થાય તુલ્ય નથી, કારણકે શ્રુતજ્ઞાનના ઘટ-પટાદિરૂપ ભિન્ન પર્થાયો અનન્તાનન્ત છે, તો પણ અસત્કલ્પનાએ ઉપર જણાવ્યા મુજબ નવ્વાણ્હનર ને નવસો એ પર્થાયો છે, એમ માનતાં છતાં પણ સર્વદ્રવ્ય-પર્થાયનો રાશિ જે લાખ છે, તેના તુલ્ય એ સો પર્થાયો નથી; કેમકે સર્વદ્રવ્ય-પર્થાયના અનન્તમા ભાગ-રૂપ, કલ્પનાથી માનેલા શ્રુતજ્ઞાનના જે સો સ્વપર્થાયો, તે ઓછા હોવાથી પરપર્થાય જે નવાણું હનર ને નવસો હોવાથી, લાખ કરતાં ન્યૂન છે. અને કેવળજ્ઞાન તો સર્વદ્રવ્ય-પર્થાયના રાશિ તુલ્ય છે. માટે પરપર્થાયથી પણ શ્રુતજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનની સમાન નથી. પરન્તુ સ્વ અને પર ઉભય પર્થાયથી શ્રુતજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનની સમાન છે, કેમકે કેવળજ્ઞાનની પેઠે શ્રુતના પણ સ્વ-પરપર્થાયો સર્વદ્રવ્ય-પર્થાયના રાશિ પ્રમાણ છે. ૪૯૩

જો એ પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનની સમાન છે, તો પછી શ્રુતમાં અને કેવળજ્ઞાનમાં તફાવત શો છે ?

ઉપરોક્ત શિષ્યના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

અવિસેસકેવલં પુણ, સયપજ્ઞાર્ણિ જેવ તત્તુલ્લં ।

જં નેયં પદ્મ તં, સત્ત્વમાત્ત્વાવારિણિજ્જુત્તં ॥૪૯૪॥

અવિશેષ કેવળજ્ઞાન સ્વપર્થાય વડે જ શ્રુતની તુલ્ય છે, કેમકે તે જ્યેષ્ઠ રાવંભાવો બાણવામાં નિયુક્ત છે. ૪૯૪

શ્રુત અને કેવળજ્ઞાનના પર્થાયોમાં સર્વદ્રવ્ય-પર્થાયરાશિ પ્રમાણતા સમાન છે, તેને લઇને ઉભયમાં સમાનતા છે, તો પણ બન્નેમાં વિશેષતા છે, જેમકે સ્વ-પરપર્થાયરૂપ વિશેષ રહિત સામાન્યથી અનન્તપર્થાયયુક્ત કેવળજ્ઞાન તે અવિશેષ કેવળજ્ઞાન છે. એવું અવિશેષ કેવળજ્ઞાન માત્ર સ્વપર્થાયથી જ સર્વદ્રવ્ય-પર્થાયના રાશિના પ્રમાણ બેટલું છે. અને શ્રુતજ્ઞાન તો સ્વ-પરપર્થાય મળીને સર્વદ્રવ્ય-પર્થાયના રાશિ પ્રમાણ બેટલું છે. એટલો એ બેમાં તફાવત છે, કારણકે-કેવળજ્ઞાન સર્વદ્રવ્ય-પર્થાયોને બાણે છે, અને તે જ્ઞાનવડે જણાતા ભાવો જ્ઞાનવાદિનયના મતે જ્ઞાનરૂપે પરિણમેલા હોવાથી જ્ઞાનમયજ છે, તેથી તે જણાતા ભાવો કેવળજ્ઞાનના સ્વપર્થાયો જ છે, તેથી જ કેવળજ્ઞાન સર્વદ્રવ્ય-પર્થાયના રાશિ તુલ્ય છે, બાકીના શ્રુતાદિજ્ઞાનો સર્વદ્રવ્ય-પર્થાયરાશિના અનન્તમા ભાગને જ બાણે છે, તેથી તેમના સ્વપર્થાયો સર્વદ્રવ્ય-પર્થાયરાશિના અનન્તમા ભાગે જ છે. આ કારણથી શ્રુતજ્ઞાન સ્વપર્થાય વડે સર્વદ્રવ્ય-પર્થાય રાશિ તુલ્ય નથી. એ પ્રમાણે શ્રુત અને કેવળજ્ઞાનમાં વિશેષતા છે. અહીં આ પક્ષમાં કેવળજ્ઞાનના પરપર્થાયો નથી કહ્યા, કારણકે કેવળજ્ઞાનના સમસ્ત જ્યેષ્ઠમાં રહેલા વિષયભૂત જે પર્થાયો (ભાવો) છે, તે જ્ઞાનાદૈતવાદિનયના મતે જ્ઞાનરૂપ હોવાથી અર્થોપતિથી જ સ્વપર્થાય કહ્યા છે, પરન્તુ પરપર્થાયની અપેક્ષાએ નથી કહ્યા. આથી અવિશેષકેવળજ્ઞાનમાં વિરોધની શંકા ન કરવી. ૪૯૪

એ પ્રમાણે જ્ઞાનવાદિનયના મતે કેવળજ્ઞાનના પરપર્થાયનો અભાવ કહ્યો છે, પરન્તુ વસ્તુતઃ તો તે સ્વ-પરપર્થાય સહિત જ છે. તે જણાવે છે.

વત્સુસહાર્વં પદ્મ, તંપિ સ—પરપજ્ઞાયમેયવો મિન્નં ।

તં જેણ જીવમાવો, મિન્ના ય ત્તઓ ઘઢાર્ણ્યા ॥૪૯૫॥

વસ્તુસ્વભાવથી તો તે કેવળજ્ઞાન સ્વ-પરપર્યાયના લેહથી સિન્ન છે; કેમકે તે કેવળ-જ્ઞાન જીવનો સ્વભાવ છે અને ઘટાદિ તેથી સિન્ન છે. ૪૯૫.

યથાવસ્થિત વસ્તુ સ્વરૂપથી તો તે કેવળજ્ઞાન પણ અકારાદિ અક્ષરશ્રુતની પેઠે સ્વ અને પરપર્યાયના લેહથી સિન્ન છે, પરન્તુ ઉપર કહ્યા મુજબ માત્ર સ્વપર્યાય યુક્ત નથી, કારણ કે કેવળજ્ઞાન પ્રતિનિયત જીવપર્યાયરૂપ જીવસ્વભાવ છે, કંઈ ઘટાદિ સ્વરૂપ નથી, તથા ઘટાદિ જીવ-સ્વભાવરૂપ નથી પરન્તુ તેથી સિન્નજ છે. માટે કેવળજ્ઞાનથી જણાતા ઘટ-પટાદિ ભાવો કેવળજ્ઞાનના સ્વપર્યાય કેમ થઈ શકે? એમ માનવાથી તો સર્વ સાંકર્ષ-એકતા આદિ દોષોનો પ્રસંગ થાય, કેવળજ્ઞાન અમૂર્ત હોવાથી ચેતનપણું-સર્વજ્ઞપણું-અપ્રતિપાતિપણું, નિરાવરણપણું વિગેરે કેવળજ્ઞાનના સ્વપર્યાયો છે અને ઘટાદિપર્યાયો વ્યાવૃત્તિની અપેક્ષાએ પરપર્યાયો છે.

આ સંબંધમાં બીજાનો વળી એમ કહે છે કે સર્વદ્રવ્યગત સર્વપર્યાયો કેવળજ્ઞાન બાજે છે, પણ જે સ્વભાવે તે એક પર્યાય બાજે છે, તેજ સ્વભાવે બીજા પર્યાયને નથી બાજતું, પરન્તુ સિન્ન સ્વભાવથીજ બાજે છે. જો એમ સ્વભાવ લેહ ન હોય, તો સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયમાં એકતાનો પ્રસંગ થાય, માટે સ્વભાવલેહલક્ષણ સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયના રાશિ તુલ્ય કેવળજ્ઞાનના સ્વપર્યાયો છે, અને સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયો તે પરપર્યાયો છે. એ પ્રમાણે કેવળજ્ઞાનના સ્વપરપર્યાય બંને પરસ્પર સમાન છે. ૪૯૫.

એ પ્રમાણે માનવાથી શું થયું? તે કહે છે.

અવિતેસિર્યપિ સુતે, અક્ષરપજ્જાયમાણમાદ્દં ।

સુય-કેવલક્ષરાણં, एवं दोष्टं न विरुद्धं ॥૪૯૬॥

સૂત્રમાં સામાન્યથી અક્ષરપર્યાયનું પ્રમાણ કહ્યું છે. પણ એ પ્રમાણે માનવાથી બંને શ્રુતાક્ષર અને કેવળાક્ષરનું પ્રમાણ વિરુદ્ધ નથી. ૪૯૬

નન્દીસૂત્રમાં સામાન્યથી સર્વઆકાશપ્રદેશથી અનન્તગુણ અક્ષરપર્યાયનું પ્રમાણ કહ્યું છે, તે મુજબ શ્રુતાક્ષર અને કેવળાક્ષર એ બંને માનવામાં વિરોધ નથી, કેમકે શ્રુતાક્ષર અને કેવળાક્ષર સ્વ-પર પર્યાય નિર્વિવાદ સમાન છે. જો કે ઉપરની ગાથામાં બીજાનો મતે કેવળજ્ઞાનના સ્વપર્યાયો ઘણા કહ્યા છે, તોપણ તેથી સિન્ન એવા શ્રુતજ્ઞાનના પણ તેટલાજ પર્યાયો વર્ધે છે. આપ્રમાણે સામાન્યથી શ્રુત અને કેવળજ્ઞાનના પર્યાય સમાન છે, તેથી સૂત્રમાં “અક્ષરપર્યાય” નો અર્થ શ્રુતાક્ષર અને કેવળાક્ષર બંને ગ્રહણ કરીએ તો પણ કંઈ હાની નથી. ૪૯૬

ઉપરોક્ત સર્વપર્યાયપ્રમાણ અક્ષર (જ્ઞાન) બધુંએ જ્ઞાનાવરણકર્મથી આવરાય છે? કે થોડું આવરાય છે? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે—

તસ્સ ડ અણતંમાગો, નિવ્વલુઘાહો ય સવ્વજીવાણં ।

મણિયો સુયમ્મિ કેવલિક્ખજ્ઞાણં તિવિહમેઓડવિ ॥૪૯૭॥

તે સર્વપર્યાયપ્રમાણ અક્ષરનો-જ્ઞાનનો અનન્તમો ભાગ હરમેશાં આવરણરહિત (ઉઘાડો) છે. (અને તે ભાગ) કેવળિસિવાય સર્વજીવોને (જઘન્ય-મધ્યમ-ને ઉત્કૃષ્ટ એમ) ત્રણ પ્રકારે સૂત્રમાં કહ્યો છે.

તેમાં પ્રથમ સર્વથી જઘન્ય અક્ષરનો અનન્તમાભાગનું સ્વરૂપ કહે છે.

સો પુણ સત્વજહન્નો, ચેયણં નાવરિજ્જહ કયાહ ।

उक्तोसावरणमिवि, जल्यच्छन्नकमासो ज्व ॥४९८॥

સર્વથી જઘન્ય અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ ચૈતન્યમાત્ર છે. તે ઉત્કૃષ્ટ આવરણ છતાં પણ મેઘથી આચ્છાદિત સૂર્યના પ્રકાશની પેઠે કદિપણ અવરાતો નથી. ૪૯૮.

સર્વથી જઘન્ય અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ તે આત્માના આત્મત્વપણાનું કારણ ચૈતન્યમાત્ર છે. એ ચૈતન્ય ઉત્કૃષ્ટ-અતિશય ગાઢ આવરણ છતાં પણ અવરાતું (ઢંકાતું) નથી. એ તે અનન્તમા ભાગ ક્રમેથી અવરાય, તો જીવ એ અજીવ સ્વરૂપ થઈ બાય. જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ અત્યન્ત ગાઢમેઘથી ઢંકાઈ ગયો હોય, તોપણ રાત્રિ-દિવસનો વિભાગ જણાવનાર કિંચિત્ પ્રકાશ કદિપણ ઢંકાતો નથી તેવી રીતે જીવનું જીવત્વ જણાવનાર ચૈતન્ય માત્ર કદિપણ અવરાતું-ઢંકાતું નથી.

હવે સર્વથી જઘન્ય અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ કેને હોને હોય ? તે કહે છે.

धीणद्विसह्यनाणावरणोदयओ स पस्थिवार्द्धण ।

वेहंदिवाह्वाणं, परिवद्धद्व कमविसोहीण ॥४९९॥

થીણદ્વિનામની મહાનિદ્રાસહિત જ્ઞાનાવરણના ઉદયથી તે સર્વથી જઘન્ય અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ પૃથ્વીકાયાદિ એકેન્દ્રિયોને હોય છે, તે પછી અનુક્રમે વિશુદ્ધિથી મેઘન્દ્રિયાદિને અનુક્રમે વધારે વધારે હોય છે. ૪૯૯

હવે ઉત્કૃષ્ટ અને મધ્યમ અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ કેને હોય ? તે કહે છે.

उक्तोसो उक्तोसयसुयणाणविदो तओऽवसेसाणं ।

होइ विमज्झो मज्झे, छट्ठाणगयाण पाएण ॥५००॥

ઉત્કૃષ્ટ અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનીને હોય છે, અને તે સિવાય બાકીના (ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાની અને એકેન્દ્રિયાદિની મધ્યના) છસ્થાનગત જીવોને મધ્યમ એવો અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ હોય છે. ૫૦૦

ઉત્કૃષ્ટ અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાનીને હોય છે. અહીં એવી શંકા ન કરવી કે સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાનીને સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાનાક્ષર હોવાથી તેમને અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ કેમ હોય ? કારણકે “કેવળી વિના ત્રિવિધ અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ હોય છે.” એ વચનથી સામાન્ય અક્ષરની અપેક્ષાએ તેમને અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ કહ્યો છે. એ એમ ન હોય, તો જેમ કેવળીઓ સંપૂર્ણ કેવળાક્ષરયુક્ત હોવાથી ત્રિવિધ અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ તેમને સંભવતો નથી, તેમ સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાની પણ સમસ્ત શ્રુતાક્ષરયુક્ત હોવાથી, તેમને પણ એ ત્રિવિધભાગ સંભવે નહિ, તેથી તેમનું પણ વર્ણન કરીને એમ કહેત કે : “ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાની વિના ત્રિવિધ અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ હોય છે.” પરંતુ એમ કહ્યું નથી. તેથી એમ સમજવું કે સામાન્ય અક્ષરની અપેક્ષાએજ સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાનીને ઉત્કૃષ્ટ એવો અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ કહ્યો છે. અને એ પ્રમાણે સામાન્ય અક્ષર કહેવાથી કેવળાક્ષરની અપેક્ષાએ સંપૂર્ણ શ્રુતાક્ષર નેના અનન્તમા ભાગે કહ્યું છે, તે યોગ્ય જ છે.

કારણકે કેવળજ્ઞાનના સ્વપર્યાયી શ્રુતજ્ઞાનના સ્વપર્યાયી અનન્તમા ભાગે છે. વળી તે પરોક્ષ વિષયવાળું અને અસ્પષ્ટ છે. સંમિલિત સ્વ-પરપર્યાયની અપેક્ષાએ શ્રુતાક્ષર અને કેવળાક્ષરની સમાનતા જે પૂર્વે કહી છે, તે અહીં નથી કહી.

વળી બીજા આચાર્યો “સો પુણ સન્વજહ્નો” ૪૯૮ મી ગાથાનો અર્થ એવો કરે છે કે “તે એટલે અક્ષરના અનન્તમા ભાગને બદલે અક્ષર લાભ” એનો આવો અર્થ અનેક દોષયુક્ત છે, તેમજ શ્રીમાન્ જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણની કરેલી ટીકામાં તેવો અર્થ જણાવેલો નથી, તેથી તે કથન અસંગત જણાય છે. કારણ કે “તેનો અનન્તમા ભાગ નિત્ય ઉઘાડો છે.” એ વાક્યથી એ ૪૯૭મી ગાથામાં અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ કહેવાનો પ્રસ્તાવ છે; છતાં તત્ત્વશબ્દથી “અક્ષરલાભ” એવો અર્થ ક્યાંથી આવ્યો? અથવા જે તત્ત્વશબ્દથી “અક્ષર-લાભ” એવો અર્થ કરીએ, તો “કેવળો વિના ત્રિવિધ ભેદે અક્ષરલાભ છે” એમાં કેવળીનું વર્જન કેમ કર્યું? કારણકે જેમ શ્રુતાક્ષરની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ અક્ષરલાભ સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાનીને હોય છે, તેમ કેવળાક્ષરની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ અક્ષરલાભ કેવળીને પણ હોવો જોઈએ. કેવળીને વર્જવાથી શું ફળ? વળી ક્ષમાશ્રમણપૂજ્યે પણ ૪૯૯મી ગાથામાં “તે જઘન્ય અનન્તમા ભાગ” એવો અર્થ કર્યો છે. અહીં શ્રુતનો અધિકાર હોવાથી શ્રુતાક્ષરજ યદંણ કરવું; પણ સામાન્ય અક્ષર ન યદંણ કરવું, એમ કહેવું તોપણ અયુક્ત છે. કારણકે પ્રાચીન બન્ને ટીકાઓમાં સામાન્ય અક્ષરજ કહેલ છે. વળી જે અહીં શ્રુતાક્ષરજ યદંણ કરીએ તો “તે શ્રુતાક્ષરનો અનન્તમા ભાગ સર્વજીવોને નિત્ય ઉઘાડો છે” એવો અર્થ માનવો પડે. તેમ માનવાથી સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાનીને તેમજ તેથી અનન્તભાગાદિહીન શ્રુતજ્ઞાનીને શ્રુતાક્ષરનો અનન્તમા ભાગ ઘટે નહિ. વળી “કેવળો વિના ત્રિવિધ શ્રુતાક્ષર હોય છે” એ વાક્ય અસંબધ થાય, કારણકે કેવળીને સર્વથા શ્રુતાક્ષરનો અભાવ છે, તેથી તેમનું વર્જન કરવું નિરર્થક છે. આ સંબધમાં સત્ય અર્થ કેવળી અથવા બહુશ્રુત જણે.

પૂર્વોક્ત એકેન્દ્રિય અને ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનીની મધ્યમાંના છસ્થાન પતિત જીવોને પ્રાયઃ મધ્યમ અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ હોય છે. કોઈ ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનીથી બીજા કોઈ શ્રુતની અપેક્ષાએ સમાન પણ હોય છે. તેથી પ્રાયઃ બાકીનાઓને મધ્યમ હોય છે એમ કહ્યું છે. અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટશ્રુતજ્ઞાની સિવાયના કોઈ બીજાઓને ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનીના સમાન અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ હોય છે, તેથી પ્રાયઃ કહ્યું છે. ૫૦૦

અક્ષરશ્રુતનો વિચાર પૂર્ણ થયો. હવે અનક્ષર શ્રુતનો કહે છે.

(૨૦) ऊससियं नीससियं, निच्छृद्धं खासियं च छीयं च ।

निस्सिधियमणुसारं, अणक्खरं छेलियाईयं ॥૫૦૧॥

ઉચ્ચવાસ, નિઃશ્વાસ, શૂંકવું. ખાંસી, છીંક, સુંઘવું, અનુસ્વાર અને ચપટી વગાડવી વિગેરે (કુંકમારવી-સીતકાર કરવો ઇત્યાદિ) અનક્ષર શ્રુત છે.

ऊससियाइ दच्चसुमेत्तमहवा सुजोवउत्तस ।

सर्वो च्चिय वावरो, सुयमिह तो कि न चेद्वावि ॥૫૦૨॥

રૂઢી૯ તં સુયં સુવ્વહિત્તિ ચેદ્ઠા ન સુવ્વહ કયાહ ।

અહિગમયા વળ્લા ઇવ, જમણુસસારાદઓ તેણં ॥૫૦૩॥

ઉચ્છવાસાદિ દ્રવ્યશ્રુત માત્ર છે, અથવા શ્રુતોપયુક્તનો સર્વ વ્યાપાર (ચેદા) અહીં શ્રુત માનેલ છે. તો (ગમનાદિ ચેદા પણ શ્રુત કેમ નહિ ?, સંભળાય તે શ્રુત એ ન્યાયે ઉચ્છવાસાદિજ શ્રુતપણે પ્રતિદ્ધ છે, (ગમનાદિ) ચેદા કદિ પણ સંભળાતી નથી તેથી તે શ્રુત નથી. વળી અક્ષરોની પેઠે અનુસ્વારાદિ અર્થ જણાવનારા છે, તેથી તે શ્રુત છે. ૫૦૨-૫૦૩

ઉપરોક્ત ઉચ્છવાસાદિ અનક્ષરશ્રુત, શબ્દમાત્ર હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત છે. કેમકે શબ્દ તે ભાવશ્રુતનું કારણ છે, અને કારણ તે દ્રવ્ય જ છે. તથાવિધ ઉચ્છવાસ-નિઃશ્વાસ સાંભળવાથી “આ વ્યક્તિ શોકયુક્ત છે” એવું જ્ઞાન થાય છે, એ જ પ્રમાણે વિશિષ્ટ સંકેત-પૂર્વક શુકેવું, ખગાસુ ખાવું, યુગારો કરવો વિગેરે સાંભળવાથી પોતાનું અથવા પરનું જ્ઞાન વ્યક્તિને થાય છે. માટે એ ઉચ્છવાસાદિ ભાવશ્રુતનું કારણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત છે. અથવા શ્રુતજ્ઞાનના ઉપયોગવાલી વ્યક્તિનો ઉચ્છવાસાદિ સર્વ વ્યાપાર શ્રુત જ છે.

પ્રશ્ન :-એ એ પ્રમાણે શ્રુતોપયોગવાળાનો સર્વવ્યાપાર શ્રુત જ કહેવાય, તો પછી તેમનો ગમન-આગમન-ચલનગાદિ ચેદાદ્ય વ્યાપાર પણ શ્રુત કેમ ન કહેવાય ?

ઉત્તર :-ઉપરોક્તન્યાયે એ બન્નેમાં શ્રુતપણાની પ્રાપ્તિ સમાન છતાં પણ ઉચ્છવાસાદિનેજ શ્રુત કહેવાય છે. મસ્તક ધુણાવવું-હાથ ચલાવવો વિગેરે ચેદાને શ્રુત નથી કહેવાતું, કેમકે શાસ્ત્રજ્ઞ લોકમાં એ જ પ્રસિદ્ધ છે, વળી “સંભળાય તે શ્રુત” એ ન્યાયથી ઉચ્છવાસાદિ સંભળાય છે, માટે તે શ્રુત છે. પણ હસ્તાદિની ચેદા દશ્ય હોવાથી કદિ સંભળાતી નથી, તેથી તે શ્રુત નથી. અને અનુસ્વારાદિ તો અકારાદિ અક્ષરોની પેઠે અર્થ જણાવનારા છે, તેથી તે તો નિર્વિવાદ શ્રુત છે જ. ૫૦૨-૫૦૩

અનક્ષરશ્રુત પૂર્ણ થયું; હવે સંજ્ઞિશ્રુતનું સ્વરૂપ કહે છે.

સળિણ્ણ સુયં જં તં, સળિણ્ણસુયં સો ય જ્ઞસ્સ સા સળ્ણા ।

હોહ તિહા ફાલ્લિય-હેઝ-વિહ્વિવાબોવણ્ણે ॥૫૦૪॥

સંજ્ઞિતું જે શ્રુત તે સંજ્ઞિશ્રુત, જેને સંજ્ઞા હોય તેને સંજ્ઞી કહેવાય, સંજ્ઞા હીઘં કાલિકી-હેતુવાદોપદેશિકી-અને દણ્ણિવાદોપદેશિકી. એમ ત્રણ પ્રકાર છે. ૫૦૪

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

જહ સળ્ણાસંવંધેણ સળિણ્ણો, તેણ સળિણ્ણો સલ્લે ।

ઈર્ગિદિવાહ્યાણડવિ, જં સળ્ણા દસવિહા મળિયા ॥૫૦૫॥

જે સંજ્ઞાના સંબંધથી સંજ્ઞી હોય, તો સર્વજીવો સંજ્ઞી કહેવાય, કેમકે એકેન્દ્રિયાદિને પણ દશ પ્રકારની સંજ્ઞા કહી છે. ૫૦૫

જેને સંજ્ઞા હોય તે સંજ્ઞી. એ પ્રમાણે સંજ્ઞાના સંબંધથી જો સંજ્ઞી કહેવાય, તો તે સંજ્ઞાના સંબંધથી સર્વ એકેન્દ્રિયાદિ જીવો પણ સંજ્ઞી કહેવાય. કોઈપણ છક્ષસ્થ અસંજ્ઞી ન કહેવાય; એ પ્રમાણે અતિવ્યાપિનો પ્રસંગ આવે, કારણકે સર્વ એકેન્દ્રિય

જીવોને પ્રજાપનાદિસ્ત્રમાં દસપ્રકારની સંજ્ઞાઓ યહી છે. જેમકે-આહારસંજ્ઞા-લયસંજ્ઞા-મૈથુનસંજ્ઞા-પરિગ્રહસંજ્ઞા-કૌઘસંજ્ઞા-માનસંજ્ઞા-માયાસંજ્ઞા-લોભસંજ્ઞા-ઓધસંજ્ઞા અને લોકસંજ્ઞા. આ બે પ્રમાણે બેઘનિદ્ર્યાદિને પણ કહી છે. તો પછી એમાં અસંજ્ઞી કયા ? આગમમાં બુદ્ધે બુદ્ધે સ્થળે અનેકવાર અસંજ્ઞી તો કહ્યા છે. એમાં સમજવું શું ? ૫૦૫ શંકાનું સમાધાન કરે છે—

ઓવા ન સોહણાવિ ય, જં સા તો નાહિકીરણં હૃદં ।

કરિસાવોણ ધળવં, ણ રૂવં સુત્તિમેત્તેણ ॥૫૦૬॥

જહં બહુદવ્વો ધળવં, પસત્થરૂવો અ રૂવં હોઈ ।

મહર્હણ સોહણાવ ય, તહં સણ્ણી નાણસણ્ણાવ ॥૫૦૭॥

(એ સંજ્ઞાઓ) સ્વલ્પ અને સારી નહિ હોવાથી તેને અહીં અધિકાર નથી. કારણ કે કાર્પાપણ હોય તેટલા (એક રૂપેયા) માત્રથી જ ધનવાન અને સામાન્યરૂપથી રૂપવાન ન. કહેવાય પણ જેમ ઘણા દ્રવ્યથી ધનવાન અને સુન્દરરૂપથી જ રૂપવાન કહેવાય છે, તેમ મોટી અને સારી જ્ઞાનસંજ્ઞાથી જ સંજ્ઞી કહેવાય છે. ૫૦૬-૫૦૭

જેમ અલ્પદ્રવ્યવાન વ્યક્તિ લોકમાં ધનવાન ન કહેવાય, તેમ એ દસવિધ સંજ્ઞાઓમાંની કેટલીક ઓધસંજ્ઞાત્મક સ્વલ્પ હોવાથી, તે વડે સંજ્ઞી ન કહેવાય. વળી આહાર, લય, પરિગ્રહ, મૈથુનાદિ સંજ્ઞાઓ મોટી છે; તો પણ તે સંજ્ઞાઓથી એ સંજ્ઞી ન કહેવાય. કારણકે તે મોહાદિબંધ હોવાથી સારી નથી-વિશિષ્ટ નથી. લોકમાં પણ અવિશિષ્ટ મૂર્તિ-માત્રથી જ રૂપવાન નથી કહેવાતો. જેમ કૌઈ વ્યક્તિ ઘણાદ્રવ્યથી ધનવાન કહેવાય છે અને સુન્દરરૂપ વડે જ રૂપવાન કહેવાય છે, તેમ અહીં પણ મોટી અને સારી જ્ઞાનાવરણીય-કર્મના ક્ષયોપશમથી થએલ મનોજ્ઞાનસંજ્ઞા વડે જ સંજ્ઞી કહેવાય છે. સંજ્ઞા એટલે મનો-વિજ્ઞાન, એ મનોવિજ્ઞાનરૂપ મોટી અને સારી સંજ્ઞાવડે જ સંજ્ઞી કહેવાય છે, બીજી સંજ્ઞાઓથી નહિ. માટે મનોવિજ્ઞાનરૂપ સંજ્ઞા જેમને હોય, તે સંજ્ઞી કહેવાય, તે સિવાયના સંજ્ઞી કહેવાય નહિ. ૫૦૬-૫૦૭

પૂર્વોક્ત ત્રણ પ્રકારની સંજ્ઞાઓમાંની પહેલી દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞાનું સ્વરૂપ કહે છે.

હહ દીઘકાલિકી-કાલિકિત્તિ સણ્ણા જ્યા સુદીઠંપિ ।

સંમરહં મૂયમિસ્સં, ચિંતેહં ય કિહં ણ કાયવ્વં ? ॥૫૦૮॥

કાલિયસંપ્પન્નિત્તો તઓ, જસ્સ તર્હં સો ય જો મણોજોમ્મે ।

સ્થણેડળતે ઘેતું, મન્નહ તલ્લહિંસંપ્પણ્ણો ॥૫૦૯॥

“શું થઈ ગયું, શું થશે અને શું કરવું” એ પ્રમાણે અતિલાંબા ભૂત અને ભવિષ્ય-કાળ સંબંધી જે વડે ચિન્તવન થાય, તેને અહીં દીર્ઘકાલિકી અથવા કાલિકી સંજ્ઞા કહી છે. તે કાલિકીસંજ્ઞાવાલો જીવ મનજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમ થકી મનોલપ્ધિયુક્ત, છે, તે મનોયોગ્ય અનન્તા સ્કંધો ગ્રહણ કરીને (તેમને મનપણે પરિણમવીને ચિન્તનીય વસ્તુનું) ચિન્તવન કરે છે, તેને જ સંજ્ઞી કહેવાય છે, (આ કાલિકીસંજ્ઞાવાળા ગર્ભ-તિથિ-મનુષ્ય-દેવ-અને નારકી હોય છે.) ૫૦૮-૫૦૯

રૂઢે જહોવલદ્ધી, ચક્ષુમજો દૈસિણ પયાસેળં ।

તહ છન્વિહોવજોગો, મણદવ્વપયાસિણ અથે ॥૫૧૦॥

જેમ દીપક આદિના પ્રકાશવડે જણાએલા ઘટાદિ સંબંધી રૂપમાં ચક્ષુવાળા જીવને ચક્ષુજ્ઞાન થાય છે, તેમ મનોજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમવાળા જીવને ચિંતનમાં પ્રવર્તેલા મનવડે પરિણમેલા મનોદ્રવ્યવડે પ્રકાશિત અર્થમાં પાંચ ઇન્દ્રિય અને સ્વતંત્ર મનના લેદશી ત્રિકાળ વિષયિ છ પ્રકારનો ઉપયોગ થાય છે. ૫૧૦

અહીં આ સંબંધમાં શિષ્ય પૂછે છે કે-શુ અસંજ્ઞિને મનોદ્રવ્યોપલબ્ધિ (જ્ઞાન) સર્વથા નથી જ થતી ? તેના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

અવિસુદ્ધચક્ષુણો જહ, નાહપયાસમ્મિ રૂઢવિણ્ણાળં ।

અસણ્ણિણો તહથ્થે, થોવમણોદવ્વલદ્ધિમજો ॥૫૧૧॥

જેમ અવિશુદ્ધચક્ષુવાળા જન્તુને મન્દપ્રકાશમાં અસ્પષ્ટ રૂપવિજ્ઞાન થાય છે, તેમ અસંજ્ઞિને સ્વલ્પમનોવિજ્ઞાન ક્ષયોપશમવશાત્ અલ્પ મનોદ્રવ્ય ગ્રહણશક્તિ હોવાથી, શબ્દાદિ અર્થમાં અસ્પષ્ટ ઉપલબ્ધિ થાય છે. ૫૧૧

એ પ્રમાણે અસંજ્ઞિ-સંમૂર્છન પંચેન્દ્રિયને અસ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે. તે પછી એકેન્દ્રિયાદિને તે કેવું થાય છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

જહ મુચ્છિયાહયાળં, અન્વત્તં સન્નવિસયવિણ્ણાળં ।

એગદિયાળં પવં, સુદ્ધયરં વેદ્ધિયાઈળં ॥૫૧૨॥

જેમ મૂર્છા પામેલાઓને સર્વવિષયતું અવ્યક્ત જ્ઞાન હોય છે, તેમ એકેન્દ્રિયાદિને પણ અતિઉત્કૃષ્ટ આવરણના ઉદયથી અવ્યક્તજ્ઞાન હોય છે. અને બેઇન્દ્રિયાદિથી લઇને અસંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિય સુધી વધારે શુદ્ધ-સ્પષ્ટ જ્ઞાન હોય છે. સંજ્ઞિજીવોને અત્યંત સ્પષ્ટજ્ઞાન થાય છે.

સર્વ જીવોને ચૈતન્ય સમાન છતાં પણ વિવિધ પ્રકારની ઉપલબ્ધિ થવાતું શું કારણ છે ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે સામર્થ્ય અને જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાથી વિવિધ પ્રકારની ઉપલબ્ધિ થાય છે. ૫૧૨

વળી ઉપરની શંકાતું સમાધાન ઉદાહરણ પૂર્વક કરે છે.

તુલ્લે હેવકમાવે, જં સામત્થં તુ ચક્કરયણસસ ।

તં તુ જહવક્રમહીળં, ન હોઈ સરપત્તમાઈળં ॥૫૧૩॥

ઈય મળોવિસઈળં, જા પહુયા હોઈ ઝમ્માહાઈસુ ।

તુલ્લે ચેયળમાવે, અસણ્ણીળં ન સા હોઈ ॥૫૧૪॥

છેદકભાવ સમાન છતાં પણ, ચક્રરત્નમાં જેવું છેદવાતું સામર્થ્ય છે, તેવું સામર્થ્ય તરવાર, કાતરડું, બાણ આદિ છેદક વસ્તુમાં નથી; કેમકે (તેઓમાં તેથી) અતુકમે હીન સામર્થ્ય છે. તેવી જ રીતે સર્વ જીવોને ચૈતન્ય ભાવ સમાન છતાં પણ મનોવિષયિ (સંજ્ઞિ) જીવોની જેવી જ્ઞાનપટુતા હોય છે, તેવી જ્ઞાનપટુતા અસંજ્ઞિઆદિને (સંમૂર્છિતપંચેન્દ્રિય-વિહૈન્દ્રિયએકેન્દ્રિયને નથી હોતી. પણ તેમાંથી ક્રમશઃ હીન હીન જ્ઞાનપટુતા હોય છે. ૫૧૩-૫૧૪

એ પ્રમાણે કાલિક્રીસંજ્ઞા વડે સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી કહ્યા; હવે હેતુવાદોપદેશિક્રી સંજ્ઞા વડે સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી કહે છે.

જે પુણ સંચિતેઽં, હૃદઠા—ણિદ્દેસુ વિસયવત્થસુ ।

વટ્ટંતિ ય નિવટ્ટંતિ, સદેહપરિવાલ્ણાહેઽં ॥૫૧૫॥

પાણ સંપણ ચિય, કાલમ્મિ ન યાદ્દીહકાલણ્ણા ।

તે હેતુવાચસણ્ણી, નિચ્છેદ્ઠા હોંતિ અસણ્ણી ॥૫૧૬॥

પોતાના શરીરના પાલન માટે વિચારીને ધ્યાનિષ્ઠ વિષયમાં પ્રાપ્ત સાંપ્રત કાળે જ (અતીત અનાગતવાલ્કરિય હોય, પણ અતિદીર્ઘકાળજ નહિ) પ્રવર્તે અને નિવર્તે, તે (મેધન્દ્રિયાદિ) જીવો હેતુવાદોપદેશક સંજ્ઞાથી સંજ્ઞી છે, અને (પૃથ્વી આદિ) નિશ્ચેષ્ટ તે હેતુવાદસંજ્ઞાની અપેક્ષાએ અસંજ્ઞી છે, ૫૧૫-૫૧૬.

હવે દૃષ્ટિવાદોપદેશસંજ્ઞા વડે સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી કહે છે.

સમ્મદ્દિઠી સણ્ણી, સંતે નાળે સ્વઓવસમિયમ્મિ ।

અસણ્ણી મિચ્છત્તમ્મિ, દિટ્ઠિવાઓવસેણં ॥૫૧૭॥

દૃષ્ટિવાદોપદેશ સંજ્ઞા વડે ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનમાં વર્તનાર સમ્યગ્દૃષ્ટિ, તે (વિશિષ્ટસંજ્ઞા-યુક્ત હોવાથી) સંજ્ઞી છે, અને મિથ્યાદૃષ્ટિ તે (વિપરીતપણાથી) અસંજ્ઞી છે, ૫૧૭

સ્યનાળી કિ સણ્ણી, ન હોહ હોહ વ સ્વઓવસમાળી ? ।

સણ્ણા સરણમણાયચિંતા ન સા જિળે જમ્હા ॥૫૧૮॥

ક્ષાયિકજ્ઞાનવાન્ સંજ્ઞી કેમ ન હોય ? અને ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનવાન્ કેમ હોય ? (અતીત અર્થેતુ) સ્મરણ અને (અનાગત અર્થેતુ) ચિન્તવન તે સંજ્ઞા કહેવાય, એવી સંજ્ઞા ક્ષાયિક જ્ઞાનીને (જિનેશ્વરને) નથી.

પ્રશ્ન :-જ્ઞાનના આવરણને સર્વથા નાશ થવાથી થએલું જ્ઞાન, તે ક્ષાયિકજ્ઞાન કહેવાય છે, એવા ક્ષાયિક જ્ઞાનવાળા-કેવળજ્ઞાની સંજ્ઞી કેમ ન કહેવાય ? અને ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનવાળા જ સંજ્ઞી કહેવાય એવું શું કારણ ? જો વિશિષ્ટસંજ્ઞાયુક્ત સમ્યગ્દૃષ્ટિને તમે સંજ્ઞી કહેતા હો, તો ક્ષાયિકજ્ઞાનવાળાને ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનવાળા કરતાં વધારે વિશિષ્ટ સંજ્ઞા હોય છે. તો શા માટે ક્ષાયિકજ્ઞાનવાળાને-કેવળીને સંજ્ઞી ન કહેવાય ?

ઉત્તર :-અતીત અર્થેતુ સ્મરણ અને અનાગત અર્થેતુ ચિન્તવન, તે સંજ્ઞા કહેવાય છે, એવી સંજ્ઞા ક્ષાયિકજ્ઞાની-કેવળીને નથી. કેમકે તેમને સર્વદા સર્વ અર્થ (પદાર્થ)ેતુ જ્ઞાન છે, તેથી તેમને સ્મરણ-ચિન્તવન નથી. સ્મરણ-ચિન્તવન ન હોવાથી તે ક્ષાયિકજ્ઞાની સંજ્ઞી નથી, પણ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનવાનજ સંજ્ઞી છે, ૫૧૮

ફરી શિષ્ય શંકા કરીને પૂછે છે કે—

મિચ્છો હિયા—હિયવિભાગનાણસણ્ણાસમણ્ણિઓ કોહ ।

વીસહ સો કિમસણ્ણી, સણ્ણા જમસોહણા તસ્સ ॥૫૧૯॥

જહ દુવ્વયણમવયણં, કુચ્છિયસીલં અસીલમસર્દૅણ ।

મણ્ણહ તહ નાળપિ, હુ મિચ્છાદિટ્ઠિસ્સ અણ્ણાણં ॥૫૨૦॥

મિથ્યાદષ્ટિ પણ હિતાહિતાના વિભાગરૂપ જ્ઞાનાત્મક સંજ્ઞાયુક્ત જણાય છે. તેા તે (દષ્ટિવાદોપદેશકી સંજ્ઞાવડે) અસંજી કેમ કહેવાય છે? જેમ (લોકોમાં) દુર્વચન એ અવચન, અને અસતીનું ખરાબ વર્તન તે અશીલ (શીલરહિત કહેવાય છે); તેમ મિથ્યાદષ્ટિનું જ્ઞાન પણ અવશ્ય અજ્ઞાન કહેવાય છે. ૫૧૬-૫૨૦

કારણ કે—

સયસયવિત્તેસણાઓ, મવહેજ નદિચ્છિઓવલંભાઓ ।

નાળફલામાવાઓ મિચ્છાદિદિસસ અજ્ઞાણ ॥૫૨૧॥

સત્ અને અસત્ના ભેદરહિત, ભવહેતુક, ચદ્વચ્છાથી ઉપલબ્ધિવાળું હોવાથી, તેમ જ જ્ઞાન કળના (ચારિત્રનો) અભાવ હોવાથી મિથ્યાદષ્ટિનું જ્ઞાન તે અજ્ઞાન છે. ૫૨૧

પ્રશ્ન :-દેવાદિચારે ગતિના મિથ્યાદષ્ટિ, દીર્ઘકાલિકીસંજ્ઞાની અપેક્ષાએ સંજ્ઞી છે તેા તેઓને દષ્ટિવાદોપદેશસંજ્ઞા કેમ ન કહેવાય ?

આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે કે—

ઝહો ન હેઝપ, હેઝઈ ન કાલમ્મ મળ્લપ સળ્લા ।

જહ કુચ્છિયત્તણાઓ, તહ કાલો દિઠ્ઠિવાયમ્મિ ॥૫૨૨॥

જેમ પૃથ્વી આદીક જીવ સંબંધીની જે ઓઘસંજ્ઞા તે હેતુવાદોપદેશસંજ્ઞાની અપેક્ષાએ (અશુભ હોવાથી) હેતુવાદોપદેશ સંજ્ઞાનો વિચાર કરતાં સંજ્ઞા નથી કહેવાતી, અથવા કાલિકસંજ્ઞાનો વિચાર કરતા હેતુવાદોપદેશસંજ્ઞા કાલિકસંજ્ઞાની અપેક્ષાએ અશુભ હોવાથી સંજ્ઞા નથી કહેવાતી; તેમ દષ્ટિવાદોપદેશસંજ્ઞાનો વિચાર કરતાં કાલિક સંજ્ઞા પણ (તેની અપેક્ષાએ અશુભ હોવાથી) સંજ્ઞા ન કહેવાય. (તેથી મિથ્યાદષ્ટિ દેવો પણ આની અપેક્ષાએ સંજ્ઞી ન કહેવાય.) ૫૨૨

આ પ્રમાણે વિવિધ સંજ્ઞાનું સ્વરૂપ કહીને કઈ સંજ્ઞા કયા જીવને હોય, તે કહે છે.

પંચહમોહસળ્લા, હેઝઅસળ્લા ય વેદિયાર્હણં ।

સુર-નારય-ગન્ધમુઝ્મવજીવાણં કાલ્મી સળ્લા ॥૫૨૩॥

છઝમત્થાણં સળ્લા, સમ્મદિટ્ઠીણ હોહ સુચનાણં ।

મહાવારવિમુક્કા, સળ્લાતીતા તુ કેવલિણો ॥૫૨૪॥

પૃથ્વીઆદિ પાંચસ્થાવરને ઓઘસંજ્ઞા, એકન્દ્રિયાદિને હેતુવાદોપદેશ સંજ્ઞા, દેવ, નારકી ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ, તથા મનુષ્યને દીર્ઘકાલિકીસંજ્ઞા. છન્દસ્ય સમ્યગ્દષ્ટિને દષ્ટિવાદોપદેશ સંજ્ઞા છે. મતિના વ્યાપાર રહિત હોવાથી કેવળી ભગવન્તો સંજ્ઞા રહિત છે. ૫૨૩-૫૨૪

પૃથ્વી-અપ-તેજ-વાયુ-અને વનસ્પતિકાચને વાડાઉપર ચઢવાના અભિપ્રાય આદિરૂપ ઓઘસંજ્ઞા છે. પૂર્વેવિવિધ સંજ્ઞામાં આ ઓઘસંજ્ઞા નથી કહી, તેથી એકેન્દ્રિયને સર્વથા અસંજી કહ્યા છે, ત્યારે અહીં સ્વામિત્વની પ્રરૂપણામાં તેઓને ઓઘસંજ્ઞા કહી છે, તેનું શું કારણ? આવી શંકા ન કરવી, કેમકે એકેન્દ્રિયને ઓઘ સંજ્ઞા જ છે, તે સિવાયની હેતુવાદાદિ સંજ્ઞા નથી, એ ઉપરથી સંજ્ઞા ત્રણજ છે એમ નહિ, પરંતુ તેથી અધિક પણ

છે, એમ જણાવવાને માટે તેઓને ઓઘસંજ્ઞા કહી છે. વળી એ ઓઘસંજ્ઞાનું જેવું સંજ્ઞા-પણું છે, તેવું પૂર્વે કહેલું છે. તેથી એમાં શંકાનું સ્થાન નથી.

પ્રશ્ન :-ભલે એમ હોય, પરંતુ એકેન્દ્રિયને આહાર, ભય, ક્રોધ વિગેરે દશ પ્રકારની સંજ્ઞાઓ આગમમાં કહી છે, અને તમે અહીં આ એક ઓઘસંજ્ઞાજ કેમ કહી ?

ઉત્તર :-લતાઆદિમાં એ સંજ્ઞા સ્પષ્ટ જણાય છે, તેથી એ સાક્ષાત્ કહી છે, બાકીની બીજી ઉપલક્ષણથી બાણી લેવી.

એકેન્દ્રિય-તેઘન્દ્રિય-ચતુરેન્દ્રિય-અને-સમ્મૂર્ચન પંચેન્દ્રિયને હેતુવાદ સંજ્ઞા હોય છે. દેવ-નારકી-ગર્ભજતિર્યચ ને મનુષ્યોને દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા હોય છે. અને છદ્મસ્થસમ્યગ્-દષ્ટિને દષ્ટિવાદસંજ્ઞા હોય છે. તેઓનું જે શ્રુત તે સંજ્ઞી શ્રુત કહેવાય છે. ઉપરોક્ત સંજ્ઞા વડે સંજ્ઞી કહેવાતા જીવો સિવાયના સ્મરણ-ચિન્તા આદિ મતિ-શ્રુતના વ્યાપાર રહિત ભવસ્થ કેવળી અને સિદ્ધના જીવો સંજ્ઞા રહિત છે. ૫૨૩-૫૨૪

પુનઃ શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે—

મોત્તુળ હેઝ-કાલિય-સમ્મત્ક્રમં જહુત્તરવિસુદ્ધં ।

કિં કાલિઓવણ્સો, કીરહ આર્હણ સુત્તમ્મિ ? ॥૫૨૫॥

અવિશુદ્ધ એવી હેતુવાદોપદેશસંજ્ઞા તેથી વિશુદ્ધ કાલિક અને તેથી વિશુદ્ધતર દષ્ટિ-વાદસંજ્ઞા છે. છતાં એ અનુક્રમ મૂકી દધને નન્દીસૂત્રમાં (તેમજ તમે) પણ પ્રથમ કાલિકી સંજ્ઞા કેમ કહી ?

આચાર્યશ્રી એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે કે—

સણ્ણત્તિ અસણ્ણત્તિ ચ, સમ્યસુણ કાલિઓવણ્સેણં ।

પાયં સંવવહારો, કીરહ તેણાહ્વો સ કઓ ॥૫૨૬॥

સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી એવો સર્વ વ્યવહાર આગમમાં ઘણું કરીને કાલિકી સંજ્ઞાથી જ કરાય છે, તેથી પ્રથમ તે કહેલ છે. ૫૨૬

સ્મરણ-ચિન્તવનાદિરૂપ દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞાના જ્ઞાનયુક્ત સમનસ્ક પંચેન્દ્રિયનેજ આગમમાં સંજ્ઞી કહેલા છે, અને મનરહિત સંમૂર્ચિમ પંચેન્દ્રિયને અસંજ્ઞી કહેલા છે. આ પ્રમાણે દીર્ઘકાલિકસંજ્ઞા વડે જ સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞીનો વ્યવહાર થાય છે. તેથી થયોત્તર વિશુદ્ધિનો ક્રમ મૂકીને નન્દીસૂત્રમાં અને અહીં પ્રથમ કાલિકીસંજ્ઞા, તે પછી હેતુ-વાદિકી અને તે પછી દષ્ટિવાદોપદેશિકી સંજ્ઞા કહેલ છે.

એ પ્રમાણે સંજ્ઞીશ્રુત અને અસંજ્ઞીશ્રુત કહીને હવે સમ્યક્શ્રુત તથા મિથ્યાશ્રુતનું સ્વરૂપ કહે છે—

અંગા-જંગમવિદ્ઠં, સમ્મસુયં લોહ્યં તુ મિચ્છસુયં ।

આસજ્ઞા ડ સામિત્તં, લોહ્ય-લોહતરે મયણા ॥૫૨૭॥

અંગપ્રવિષ્ટ અને અનંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત સમ્યક્શ્રુત છે. તથા લૌકિકશ્રુત તે મિથ્યાશ્રુત છે; સ્વામિ (આહક)ને અનુસરીને એ લૌકિક અને લૌકોત્તર શ્રુતમાં ભજના છે.

આચાર્યસંજ્ઞા આદિ અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત અને આવશ્યક આદિ અનંગ પ્રવિષ્ટ (અંગબાહ્ય) શ્રુત છે. એ બંને સ્વામીની અપેક્ષા વગર સ્વાભાવિક સમ્યક્શ્રુત છે, તથા લૌકિક ભારતાદિ

સ્વાભાવિક મિથ્યાશ્રુત છે. પરંતુ તેના આહકની અપેક્ષાએ લૌકિક અને લોકાંતર બન્નેમાં ભજના છે. એટલે કે સમ્યગ્દષ્ટિએ અહંણુ કરેલ ભારતાદિ સમ્યક્શ્રુત કહેવાય છે, કેમકે તે તેના યથાવસ્થિત વસ્તુતત્ત્વના યોગથી વિષયવિભાગે તેની યોજના કરે છે, અને મિથ્યાદષ્ટિએ અહંણુ કરેલ આચારાંગાદિશ્રુત પણ મિથ્યાશ્રુત થાય છે, કેમકે મિથ્યાદષ્ટિ તે આચારાંગાદિને યથાવસ્થિત તત્ત્વઘોષના અભાવે વિપરીતપણે યોજે છે. ૫૨૭

सम्मतपरिगृह्य, सम्मसुयं त च पंचहा सम्मं ।

उवसमिયं सासाणं, खयसमजं वेययं खइयं ॥૫૨૮॥

સમ્યક્ત્વપૂર્વક અહંણુ કરેલ શ્રુત તે સમ્યક્શ્રુત છે. તે સમ્યક્ત્વ ઔપશમિક-સાસ્વાદન-ક્ષાયોપશમિક-વેદક અને ક્ષાયિક એમ પાંચ પ્રકારે છે. ૫૨૮

ઉદય પામેલા મિથ્યાત્વ મોહનીયકર્મનો ક્ષય અને ખાકીનાનો ઉદય થવા ન દેવે। તે ઉપશમ, અને તેથી થએલ તત્ત્વશ્રદ્ધાન તે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય. મિથ્યાત્વનો ઉદય નહિ થવા છતાં (જે કે તેના ઉદયની તૈયારી હોય,) માત્ર અનન્તાનુબંધી કપાયના ઉદયથી કલુષિત થએલ આત્મપરિણામ જ્યારે તત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપ રસના આસ્વાદયુક્ત પરિણામે વર્તે, તે સાસ્વાદનસમ્યક્ત્વ છે; અથવા સમસ્ત પ્રકારે મુક્તિમાર્ગરૂપી સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ કરે તે આશાતન એટલે અનન્તાનુબંધીકપાયનું વેદનું, તે આશાતને કરીને સહિત વર્તે તે સાશાતન સમ્યક્ત્વ કહેવાય ઉદય પામેલા મિથ્યાત્વનો ક્ષય અને નહિ ઉદય પામેલાનો ઉપશમ, એમ મિથ્યાત્વના ક્ષય અને ઉપશમ, ઉભયથી થએલ તત્ત્વશ્રદ્ધાન, તે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ છે. અનન્તાનુબંધી ચતુષ્ઠય અને મિથ્યાત્વ, મિશ્ર અને સમક્ષિતમોહનીય એ દર્શનસંસકને ઘણાભાગે ક્ષય કર્યો હોય, એવા જીવ વડે એ દર્શન મોહનીયનો છેદ્વો અંશ અનુભવાય તે વેદક સમ્યક્ત્વ છે, અને દર્શનમોહનીયની સાતે પ્રકૃતિનો સર્વથા નાશ થવાથી થએલું તત્ત્વશ્રદ્ધાન તે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ છે.

એ સમ્યક્ત્વનો વિસ્તાર અર્થ હવે લાખ્યકાર કહે છે.

उवसामगसेदिगयस्स, होइ उवसमिયं तु सम्मत्तं ।

जो वा अकयतिपुंजो, अलविगमिच्छो ल्हइ सम्मं ॥૫૨૯॥

ઉપશમશ્રેણિ પામેલાને ઉપશમસમ્યક્ત્વ હોય છે. અથવા જેણે ત્રણ પુંજ ન કર્યા હોય, અને મિથ્યાત્વનો ક્ષય પણ ન કર્યો હોય, તે ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પામે છે. ૫૨૯
દર્શનસંસક ઉપશમાવીને ઉપશમશ્રેણિ પામેલાને ઉપશમસમ્યક્ત્વ હોય છે. અથવા જે અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ હોય, તેણે શુદ્ધ-અશુદ્ધ અને મિશ્ર એવા વિભાગે મિથ્યાત્વ મોહનીયના ત્રણ પુંજ ન કર્યા હોય, તેમજ મિથ્યાત્વનો ક્ષય પણ ન કર્યો હોય, તેને અન્તર કરણમાં પ્રવેશ કરતાં ઉપશમસમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. મિથ્યાત્વનો ક્ષય કરનાર તો ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પામે છે

प्रश्न :-त्रय पुंज કેवी रीते थाय ?

उत्तर :-कोई अनादि मिथ्यादष्टि जीव तथाविध गुड़ आदि सामग्री पापीने अपूर्व-करणवडे मिथ्यात्वमोहनीयना पुंजमांथी पुद्गलोंने शुद्ध करतां अर्धशुद्ध करवाइप मिश्र-पुंज करे, અને સર્વથા શુદ્ધ કરવારૂપ સમ્યક્ત્વ પુંજ કરે, તથા જે પુદ્ગલો અશુદ્ધ

રહે તે મિથ્યાત્વ પુનઃ કહેવાય. આ ત્રણ પુનઃનું સ્વરૂપ સર્વથા શુદ્ધ, અર્ધશુદ્ધ અને અશુદ્ધ, તે મણીયા (મદન) કોદરના ઉદાહરણથી વધારે સ્પષ્ટ સમજાય છે, આ ઉદાહરણ પ્રસિદ્ધ હોવાથી અહીં નથી લખાતા. એ ત્રણપુનઃ કરીને તેમાંથી સમ્યક્ત્વપુનઃના પુદ્ગળો વિપાકથી અનુભવતાં ક્ષાયોપશમિકસમ્યગ્દષ્ટિ કહેવાય છે. આ ત્રણ પુનઃ કરેલા હોય, તે સમ્યગ્દર્શની છે, કેમકે તે સમ્યક્ત્વ પુદ્ગલ વેદે છે. એ ત્રણમાંથી સમ્યક્ત્વપુનઃ વેદા બાદ મિશ્રપુનઃને વેદતાં મિશ્રદષ્ટિ થાય છે અને એ મિશ્રપુનઃ પણ વેદીને કેવળ એક મિથ્યાત્વ-પુનઃનોજ અનુભવ કરનાર મિથ્યાદષ્ટિ થાય છે. પરંતુ

સ્ત્રીણમ્મિ ઉદ્ગણમ્મિ ય, અણુદિજ્જંતે ય સેસમિચ્છત્તે ।

અંતોમુદુત્તમેચ્છં, ઉવસમસમ્મં લહ્હ જીવો ॥૫૩૦॥

ઉદય પામેલ મિથ્યાત્વનો ક્ષય થયો હોય અને શેષ મિથ્યાત્વ અનુદિત છતે અન્ત-મૂર્હૂર્ત માત્ર સુધી જીવ ઉપશમ સમિક્ષિત પામે છે.

કોઈ અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિજીવ યથાપ્રવૃત્તિકરણવડે આયુ સિવાય સાતે કર્મેની દીર્ઘ-સ્થિતિ ખપાવીને દરેકની અન્તઃ કોટાકોટી પ્રમાણ સ્થિતિ અવશેષ રાખે છે. પછી અપૂર્વ-કરણવડે અંતીલેદ કરીને અનિવૃત્તિ કરણમાં પેસે છે. કલ્પ લાઘ્યમાં કહ્યું છે કે-“જે અંતી ત્યાંસુધી પહેલું” યથા પ્રવૃત્તિકરણ, અંતીનું ઉદ્ભવન કરતાં બીજું અપૂર્વકરણ અને સમ્યક્ત્વ સન્નુભવ જીવ થાય, તે ત્રીજું અનિવૃત્તિકરણ.” એ અનિવૃત્તિકરણમાં ઉદય આવેલું મિથ્યાત્વ અનુભવ વડે ત્યાં જ ક્ષીણ કરે, અને શેષસત્તામાં રહેલું અનુદિત મિથ્યાત્વ તેને પરિણામની વિશુદ્ધિવશાત્ અન્તર્મૂર્હૂર્ત સુધી ઉદયમાં આવવા ન દે, તે અન્તર્મૂર્હૂર્ત માત્ર કાળમાં જીવ ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પામે છે. એટલો કાળ પૂર્ણ થતાં ત્રણ પુનઃ નહિ કરેલ હોવાથી પુનઃ તે જીવ મિથ્યાત્વના ઉદયથી ઉપશમસમ્યક્ત્વથી બ્રહ્મ થઈને મિથ્યાત્વ પામે છે. સિદ્ધાન્તવાદીને મત એવો છે કે-કોઈપણ અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિજીવ તથાવિધ સામગ્રી મળવાથી અપૂર્વકરણવડે ત્રણ પુનઃ કરીને સમિક્ષિતમાહનીચરૂપ શુદ્ધપુદ્ગળોને વેદતા ઉપશમ સમિક્ષિત પામ્યા સિવાય પ્રથમજ ક્ષયોપશમ સમ્યગ્દષ્ટિ થાય છે. વળી બીજાઓ એમ કહે છે કે-યથાપ્રવૃત્તિકરણાદિ ત્રણ કરણવડે અન્તર કરણમાં જીવ ઉપશમ સમિક્ષિત પામે છે, તે ત્રણ પુનઃ કરતો જ નથી. તેથી કરીને ઉપશમ સમિક્ષિતથી બ્રહ્મ થયેલ અવશ્ય મિથ્યાત્વેજ જાય છે. કલ્પલાઘ્યમાં પણ એમજ કહ્યું છે, કે-“જેમ બીજું આલંબન નહિ પામેલ ઇલિકા પોતાનું મૂળસ્થાન નથી મૂકતી. એટલેકે-ઇચળ પોતાના શરીરને આગલ-ચલાવતી આધારરૂપ સ્થાનને પામ્યા પહેલાં પૂર્વના સ્થાનને છોડતી નથી તેમ ઉપશમસમ્યગ્દષ્ટિ જીવ ઉપશમસમ્યક્ત્વથી બ્રહ્મ થઈ ત્રણપુનઃ નહીં કરેલા હોવાથી મિશ્ર-અને શુદ્ધપુનઃરૂપ સ્થાનના આધારવગરનો પાછો ઉપશમસમ્યક્ત્વી મિથ્યાત્વેજ જાય છે.” કર્મ-અથવાનાઓ વળી એમ માને છે કે-સર્વ અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ પ્રથમ સમ્યક્ત્વ પામતી વખતે યથાપ્રવૃત્તિકરણાદિ ત્રણ કરણપૂર્વક અન્તરકરણ કરે છે, અને ત્યાં ઉપશમ સમિક્ષિત પામે છે. આ જીવ ત્રણ પુનઃ કરે છે જ. અને તેથી કરીને ઉપશમ સમિક્ષિતથી બ્રહ્મ થયેલ જીવ ક્ષાયોપશમ સમ્યગ્દષ્ટિ-મિશ્રદષ્ટિ-અથવા મિથ્યાદષ્ટિ થાય છે. ૫૩૦

હવે સાત્વાદન સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ કહે છે.

उवसमसम्मत्ताओ, चयओ मिच्छं अपावमाणस्स ।

सासायणसम्मत्तं, तयंतराज्मि छावलियं ॥५३१॥

આ અંતરકરણમાં ઉપશમ સમક્રિતના કાળમાંથી ઓછામાં ઓછો એકસમય અને વધારેમાં વધારે છ આવળી પ્રમાણ કાળ બાકી રહે, ત્યારે કોઈક જીવને અન્તાતુબન્ધી કષાયના ઉદયથી ઉપશમસમક્રિતથી પડતાં અને મિથ્યાત્વ પામ્યા પહેલાં, તે બેની અન્તરાલે જઘન્યથી એકસમય અને ઉત્કૃષ્ટથી છ આવળી પર્યન્ત પૂર્વોક્ત શબ્દાર્થવાલું સાસ્વાદન સમક્રિત હોય છે. ૫૩૧.

હવે ક્ષયોપશમ સમક્રિતત્વં સ્વરૂપ કહે છે.

मिच्छतं जमुद्गण, तं लीणं जणुहयं च उवसंतं ।

मीसीभावपरिणय, वेद्गज्जंतं खओवसमं ॥५३२॥

જે ઉદય પામેલું મિથ્યાત્વ હોય તેને ક્ષય કર્યું હોય અને નહિ ઉદય પામેલું (સત્તામાં) હોય તેને ઉપશમાવ્યું હોય; એવા મિશ્રભાવે પરિભાષુ પામીને, જે અનુભવાતું હોય તે ક્ષયોપશમ સમક્રિત કહેવાય છે. ૫૩૨

જે ઉદયમાં આવેલું મિથ્યાત્વ હોય તેને વિપાકાદિવડે ભોગવીને ક્ષીણ કર્યું હોય, અને શેષસત્તામાં રહેલું અનુદિત હોય, તેને ઉપશમાવ્યું હોય એટલે તેનો ઉદય અટકાવ્યો હોય, અને મિથ્યાત્વસ્વભાવ દૂર કર્યો હોય, તેમાં મિથ્યાત્વ અતે મિશ્રપુંજની અપેક્ષાએ તેનો ઉદય અટકાવ્યો હોય તથા શુદ્ધપુંજની અપેક્ષાએ મિથ્યાત્વ સ્વભાવ દૂર કર્યો હોય તે ક્ષયોપશમ સમક્રિત કહેવાય છે.

પ્રશ્ન :-જે એમ હોય, તો અટકાવેલ ઉદયવાળા મિથ્યાત્વરૂપ અશુદ્ધપુંજ અને મિશ્રપુંજ રૂપ, એ બેની અટકાવેલા ઉદયરૂપ ઉપશાન્તનીજ અનુદીર્ણતા થવી ઘટે છે, પણ મિથ્યાત્વસ્વભાવ રહિત સમ્યક્ત્વમોહનીયરૂપ શુદ્ધપુંજની નથી ઘટતી; કેમકે તે શુદ્ધપુંજ તો વિપાકોદયવડે સાક્ષાત્ અનુભવાય છે. અને તમે તો “ઉપશાન્ત અને અનુદીર્ણ” એમ બે સ્વભાવવાળું ક્ષયોપશમથી સહિત કહો છો તેવું શું કારણ ?

ઉત્તર :-તાકે કહેવું સત્ય છે, પરન્તુ મિથ્યાત્વ સ્વભાવ રહિત શુદ્ધપુંજનો સ્વરૂપે (મિથ્યાત્વરૂપે) ઉદય નહિ થતો હોવાથી, તેને વિષે અનુદીર્ણતાનો ઉપચાર કર્યો છે અથવા અશુદ્ધ અને મિશ્રપુંજરૂપ એ બે મિથ્યાત્વત્વ અનુદીર્ણપણું સમજવું, પણ શુદ્ધપુંજરૂપ સમ્યક્ત્વ મોહનીયત્વ નહિ, કેમકે તે તો મિથ્યાત્વસ્વભાવ રહિત હોવાથી ઉપશાન્તજ છે. ઉદય આવેલા મિથ્યાત્વનો ક્ષય અને શેષ રહેલ જે અશુદ્ધ તથા મિશ્રપુંજ લક્ષણવાળું મિથ્યાત્વ તેનો અનુદય અને દૂર કરેલા સ્વભાવવાળું ઉપશાન્ત પામેલું શુદ્ધપુંજવાળું મિથ્યાત્વ એ સર્વ સારી રીતે રહેલ છે, તે જ સ્પષ્ટપણે કહે છે. એ રીતે ઉદય પામેલ મિથ્યાત્વનો ક્ષય, અને નહિ ઉદય પામેલ મિથ્યાત્વનો ઉપશમ. એ ઉભય સ્વભાવનો મિથ્યાત્વ પુદ્ગલરૂપ ધર્મિમાં જે મિશ્રભાવપણે પરિણામ પામેલ ત્રુટિ રસવાળો અનુભવાતો જે શુદ્ધપુંજ-મૂળ મિથ્યાત્વનાં દળ છતાં પણ ક્ષયોપશમવડે શુદ્ધ થએલ હોવાથી,

તેને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. તેથી શોષેલા મિથ્યાત્વના પુદ્ગલો, અત્યંત સ્વચ્છ વસ્ત્રની જેમ યથાવસ્થિતત્વરૂપી અધ્યવસાયરૂપ સમ્યક્ત્વને આવરણ કરનાર થતા નથી, એટલા માટે ઉપચારથી સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે.

પ્રશ્ન :-ઉદય પામેલ મિથ્યાત્વનો ક્ષય અને નહિ ઉદય પામેલનો ઉપશમ, તેને તમે અહીં ક્ષયોપશમ સમક્રિત કહ્યું છે. અને પૂર્વે ઉપશમ સમક્રિત પણ એજ પ્રમાણે કહ્યું છે, તો પછી એ બેમાં તફાવત શો ?

ઉત્તર :-ક્ષયોપશમ સમક્રિતમાં સમ્યક્ત્વમોહનીયરૂપ શુદ્ધપુંજના પુદ્ગલો વેદાય છે. અનુભવાય છે, અને ઉપશમ સમક્રિતમાં તેમ નથી. વળી ઉપશમસમક્રિતમાં પ્રદેશોદયથી પણ મિથ્યાત્વ નથી અનુભવાતું, અને ક્ષયોપશમસમક્રિતમાં તો મિથ્યાત્વ પ્રદેશોદયથી અનુભવાય છે. એટલો બધો એ બેમાં તફાવત છે. ૫૩૨

હવે વેદક અને ક્ષાયિકસમક્રિતનું સ્વરૂપ કહે છે.

વેયસમ્મત્તં પુણ, સ્વોદયચરમપોમ્મલાવત્થં ।

સ્વીણે દંસણમોહે, તિવિહમ્મિવિ સ્વાદ્યં હોહ ॥૫૩૩॥

સમ્યક્ત્વપુંજના છેલ્લા અંશનો જે અનુભવ તેને વેદક સમ્યક્ત્વ કહે છે; અને (અનન્તાનુબન્ધીયતુષ્કસહિત) ત્રણે દર્શનમોહનીયનો ક્ષય થયા ભાદ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થાય છે. ૫૩૩

અનન્તાનુબન્ધીયતુષ્ક મિથ્યાત્વ, મિશ્ર-તેમજ સમ્યક્ત્વ પુંજ એ દર્શનસપ્તકને ઘણા ભાગે ક્ષય થયો હોય, તેમાંના શુદ્ધ પુંજના પુદ્ગલોના છેલ્લા અંશને અનુભવતાં વેદક સમ્યક્ત્વ થાય છે.

પ્રશ્ન :-એ એમ હોય તો, ક્ષાયોપશમિક અને વેદક સમક્રિતમાં શો તફાવત ? કારણકે ઉભયમાં સમ્યક્ત્વ પુંજના પુદ્ગલો અનુભવાય છે.

ઉત્તર :-ક્ષાયોપશમિક સમક્રિતમાં સમસ્ત શુદ્ધપુંજનો અનુભવ થાય છે, અને વેદકમાં તો તેનો છેલ્લો અંશ અનુભવાય છે. માત્ર એટલોજ આ બેમાં તફાવત છે. પરમાર્થથી તો વેદક પણ ક્ષાયોપશમિક સમક્રિતજ છે. કેમકે અનુભવાતા છેલ્લા અંશ સિવાયના સર્વ પુદ્ગલોનો ક્ષય, અને છેલ્લા અંશમાં રહેલા પુદ્ગલોનો મિથ્યાત્વભાવ દૂર થવારૂપ ઉપશમ, એમ ક્ષય અને ઉપશમ ઉભય સ્વભાવથી થતું હોવાથી તે ક્ષાયોપશમિકજ છે. વળી ખીજે ઘણે સ્થળે ક્ષાયિક-ઔપશમિક-અને ક્ષાયોપશમિક એમ સમ્યક્ત્વના ત્રણ પ્રકારજ કહ્યા છે. ત્યાં વેદક સમક્રિતનો સમાવેશ ક્ષયોપશમ સમક્રિતમાં કર્યો છે, કેમકે અલ્પ ભેદથી ભેદ માનવામાં આવે, તો ઔદયિક સમક્રિત પણ માનવું પડે, અને તેમ માનવાથી અતિ-વ્યાપ્તિ દોષ આવે. માટે એ ત્રણ ભેદજ માનવા યોગ્ય છે.

અનન્તાનુબન્ધી સાર કષાયનો ક્ષય થયા બાદ, મિથ્યાત્વ, મિશ્ર અને સમ્યક્ત્વરૂપ શુદ્ધ પુંજ એ ત્રિવિધ દર્શનમોહનીયનો સર્વથા નાશ થવાથી, ક્ષાયિક સમક્રિત થાય છે. આ પાંચે પ્રકારના સમ્યક્ત્વમાંથી કેાઈ પણ સમ્યક્ત્વ ધારણ કરનાર દ્વારા ગ્રહણ કરાએલું શ્રુત, તે સમ્યક્શ્રુત કહેવાય. અને મિથ્યાત્વની દ્વારા ગ્રહણ કરાએલું હોય તે મિથ્યાશ્રુત કહેવાય છે. ૫૩૩

સર્વ સામાન્યશ્રુતમાંથી સમ્યક્શ્રુત કેટલું અને મિથ્યાશ્રુત કેટલું ? તેમજ શ્રુત સિવાયના શેષ ચાર જ્ઞાનોમાંથી કયા જ્ઞાનનો મિથ્યાત્વના ઉદયથી વિપર્યાસ થાય ? અને કોનો નથી થતો ? તે જણાવે છે—

चौदस दस य अभिज्ञे, नियमा सम्पत्त सेसए भयणा ।

મહ-ઓહિવિવજ્જાસેડવિ, હોહ મિચ્છં ન પુણ સેસે ॥૫૨૪॥

ચૌદથી સ'પૂર્ણ દશ પૂર્વ સુધીતું શ્રુત અવશ્ય સમ્યક્ શ્રુતજ છે, તે સિવાય બાકીતું શ્રુત સમ્યક્શ્રુત અથવા મિથ્યાશ્રુત હોય છે. મતિ અને અવધિજ્ઞાનનો વિપર્યાસ થતાં તેમાં મિથ્યાત્વ હોય છે, પણ શેષ જ્ઞાનમાં નથી હોતું. ૫૨૪

ચૌદપૂર્વથી સ'પૂર્ણ દશપૂર્વ સુધીતું શ્રુત અવશ્ય સમ્યક્ શ્રુતજ છે, તેથી જેને એટલું શ્રુત હોય, તે અવશ્ય સમ્યક્દષ્ટિજ હોય, પરંતુ મિથ્યાદષ્ટિ કદિપણ ન હોય. એ સિવાયતું શ્રુત એટલે સ'પૂર્ણ દશપૂર્વમાંથી ઓછું ઓછું કરતાં છેક સામાયિક પર્યંતતું શ્રુત જેને હોય, તે સમ્યક્દષ્ટિ હોય, અથવા મિથ્યાત્વના ઉદયે વિપરીતપણા વડે મિથ્યાદષ્ટિ પણ હોય છે. તેથી તે શ્રુત પણ સમ્યક્દષ્ટિએ ગ્રહણ કર્યું હોય તો સમ્યક્શ્રુત થાય છે, અને મિથ્યાદષ્ટિએ ગ્રહણ કર્યું હોય તો મિથ્યાશ્રુત થાય છે. એ શ્રુત સિવાયના ચાર જ્ઞાનોમાંથી મતિ અને અવધિ જ્ઞાન મિથ્યાત્વના ઉદયથી વિપરીતપણાએ મતિઅજ્ઞાન અને વિભંગ-જ્ઞાન રૂપે થાય છે, પણ મનઃપર્યાય અને કેવળજ્ઞાન કદિપણ વિપર્યાસ નથી પામતાં, કેમકે મનઃ પર્યાય અને કેવળજ્ઞાન હોય, ત્યારે મિથ્યાત્વનો ઉદયજ ન હોય, એટલે વિપર્યાસ ક્યાંથી થાય ? મનઃપર્યાયજ્ઞાન અપ્રમત્તચારિત્રિને જ હોય છે, અને કેવળજ્ઞાન ચાર-ઘાતિ-કર્મનો જેને ક્ષય થયો હોય તેનેજ હોય છે, એટલે તે જ્ઞાનયુક્ત આત્મામાં મિથ્યાત્વનો ઉદય પણ ક્યાંથી હોય ? ૫૨૪

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

तत्तावगमसहावे, सह सम्म-सुयाण को पहविसेसो ? ।

જહ નાણ-દંસણાણં, મેઓ તુલ્લેડવવોહમ્મિ ॥૫૨૫॥

નાળમવાય-ધિર્હિઓ, દંસણમિટ્ઠં જહોમ્મહે-હાઓ ।

તહ તત્તરદ્ધં સમ્મં, રોહજ્જહ જેણ તં નાણં ॥૫૨૬॥

તત્ત્વાવબોધ રૂપ સ્વભાવ બંનેમાં તુલ્ય છતાં, સમ્યક્ત્વ અને શ્રુતમાં શો તફાવત છે ? જેમ સમાન બોધ છતાં, જ્ઞાન અને દર્શનમાં ભેદ છે, તેમ અહીં પણ સમજવું. જેમકે અપાય-ધારણા એ જ્ઞાન, અને અવગ્રહ-મહા એ દર્શનરૂપ છે; તેમ તત્ત્વની રૂચિ તે સમ્યક્ત્વ, અને જે વડે રૂચિ થાય તે શ્રુતજ્ઞાન. ૫૨૫-૫૨૬

પ્રશ્ન-રાગાદિ દોષરહિત હોય તેજ દેવ, તે દેવની આજ્ઞાનુસાર વર્તનારા હોય તેજ શુદ્ધ, અને જીવ અજીવ આદિ તત્ત્વોનો વાસ્તવિકબોધ-તેમાં જીવ નિત્ય અનિત્ય આદિ અનેક સ્વભાવ યુક્ત છે, કર્તા છે, ભોક્તા છે, મિથ્યાત્વાદિ હેતુ વડે કર્મ બાંધનાર છે, તપ-સંયમાદિવડે કર્મથી યુક્ત થાય છે, ધ્યાનદિ બોધ સ્વરૂપ સમક્રિત કહેવાય છે, અને શ્રુત-જ્ઞાન પણ એવાજ બોધ રૂપ છે, તો સમ્યક્ત્વ-અને શ્રુતજ્ઞાનમાં શો તફાવત છે, કે જેથી એમ કહો છો ? કે “સમ્યક્ત્વથી ગ્રહણ કરાએલ હોય તે સમ્યક્ શ્રુત છે”

ઉત્તર:-જેમ જ્ઞાન અને દર્શન ઉભયમાં યોધ સ્વરૂપ સમાન છતાં પણ એ બેમાં કિંચિત્ ભેદ છે, તેમ તત્ત્વબોધરૂપ સ્વભાવ સમાન છતાં પણ સમ્યક્ત્વ અને શ્રુતમાં કિંચિત્ ભેદ છે, જેમ અપાય અને ધૃતિ (ધારણા) વચનપર્યાય ગ્રાહકપણે વિશેષબોધાત્મક હોવાથી જ્ઞાન માનેલ છે, અને અવગ્રહ તથા ઇહા અર્થપર્યાય વિષયપણે સામાન્ય બોધાત્મક હોવાથી દર્શન માનેલ છે; તેમ અહીં પણ જીવાદિતત્ત્વ સંબંધી રૂચિ તે સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે અને જેવડે એ જીવાદિ તત્ત્વની રૂચિ-શ્રદ્ધા થાય તે જ્ઞાન કહેવાય છે. દર્શનમોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમાદિ વડે તત્ત્વશ્રદ્ધાનાત્મક રૂચિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે રૂચિવડે જીવાદિતત્ત્વશ્રદ્ધાનાત્મક વિશિષ્ટ શ્રુત થાય છે. તેથી તે શ્રુતઅજ્ઞાન મટીને શ્રુતજ્ઞાન થાય છે.

પ્રશ્ન:-જો એમ હોય તો પણ વિશિષ્ટ તત્ત્વાવબોધરૂપ શ્રુતજ સમ્યક્ત્વ થયું, પણ એથી ભિન્ન બીજું કંઈ શ્રુત જણાતું નથી. તો પછી “સમ્યક્ત્વથી ગ્રહણ કરાએહું” હોય તે સમ્યક્ શ્રુત” એમ કેમ કહી શકાય ?

ઉત્તર:-જેમ જ્ઞાન અને દર્શનમાં વસ્તુઅવબોધરૂપ બાણવાપણું સમાન છતાં પણ, વિશેષ ગ્રાહક અને સામાન્ય ગ્રાહક પંણે ભેદ છે, તેમ અહીં પણ શુદ્ધતત્ત્વાવબોધરૂપ શ્રુતમાં તત્ત્વશ્રદ્ધાન અંશ તે સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે, અને એ સમ્યક્ત્વયુક્ત તત્ત્વાવબોધ તે શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે. એટલો એ બેમાં તફાવત છે. સમ્યક્ત્વ અને શ્રુતજ્ઞાનનો એક સાથે લાભ થાય છે, તો પણ કાર્ય અને કારણના ભાવથી ભેદ છે. એ માટે કહ્યું છે કે “જેમ દીપક અને પ્રકાશ એકીસાથે ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ કારણ-કાર્યનો ભેદ છે, તેમ એકીસાથે ઉત્પન્ન થયેલ સમ્યક્ત્વ પણ જ્ઞાનનું કારણ છે. (કેમકે) જ્ઞાન સમ્યક્ત્વની સાથેજ ઉત્પન્ન થયું હોવા છતાં પણ, કૃતક (કાચકાં) ચૂણીદિ જેમ જળને શુદ્ધ કરે છે, તેમ સમ્યક્ત્વ જ્ઞાનને શુદ્ધ કરે છે.” આથી યોગ્યજ કહ્યું છે કે “સમ્યક્ત્વથી ગ્રહણ કરાએહું” હોય તે સમ્યક્શ્રુત, અને મિથ્યાત્વથી ગ્રહણ કરાએહું” હોય તે મિથ્યાશ્રુત.” પ૩૫-પ૩૬

એ પ્રમાણે સમ્યક્શ્રુત અને મિથ્યાશ્રુત કહીને, હવે સાદિસંપર્થવસિત અને અનાદિ-અપર્થવસિત શ્રુતનું સ્વરૂપ કહે છે—

અસ્તિત્તિયસ્સેયં, અણાદિપદ્જંતમસ્થિકાય વ્ય ।

इयस्स साइसंतं, गइपज्जाएहि जीवो व् ॥૫૩૭॥

નિત્યવાદિ (દ્રવ્યાસ્તિક) નયના અભિપ્રાયે, પંચાસ્તિકાયની પેઠે શ્રુત અનાદિ અનંત છે; અને પર્યાયાસ્તિકનયના અભિપ્રાયે ગતિઆદિપર્યાયે વડે જીવની પેઠે શ્રુત સાદિ-સાન્ત છે. પ૩૭

નિત્યવાદિ-દ્રવ્યાસ્તિક નયના અભિપ્રાયે આ દ્વાદશાંગીશ્રુત નિત્ય હોવાથી પંચાસ્તિકાયની જેમ અનાદિ-અનંત છે. કારણ કે જે જીવદ્રવ્યોએ આ શ્રુત લણ્યું છે, લણે છે, ને લણ્યો તે જીવદ્રવ્યો કદિ પણ નાશ પામવાના નથી, માટે તેથી અભિન્ન તેના પર્યાયશ્રુત શ્રુત પણ અનાદિ-અનંત છે. કેમકે સર્વથા અવિદ્યમાન વસ્તુ કયાંય પણ ઉત્પન્ન નથી થતી, જો એવી અવિદ્યમાન વસ્તુ ઉત્પન્ન થતી હોય, તો રેતીમાંથી પણ તેલ ઉત્પન્ન થયું જોઈએ. વળી વિદ્યમાન વસ્તુનો અત્યન્ત નાશ પણ નથી થતો; અને જો અત્યન્ત

નાશ થતો હોય, તો સર્વશૂન્યતાનો પ્રસંગ આવે. જેમકે-જે જે દેવ, મનુષ્ય ઘટ-પટ આદિ નાશ પામે છે, તે તે વસ્તુ જો સર્વથા અન્વયરહિત નાશ પામતી હોય, તો કાળ અનન્ત હોવાથી અનુક્રમે સર્વ જીવ અને પુદ્ગલાદિ સમૂહનો ઉચ્છેદ (નાશ) થાય અને તેથી આશુ' વિન્ધ શૂન્ય બની જાય. તેથી શ્રુતના આધારભૂત દ્રવ્યો સર્વ વિદ્યમાન હોવાથી, તેમનાથી અભિન્ન તેના પર્યોચરૂપ શ્રુત પણ તદ્વરૂપજ છે, એટલે અનાદિ અનન્ત છે.

અનિત્યવાદિ-પર્યાયાસ્તિક નયના અભિપ્રાયે તો આ શ્રુત જીવના નારકાદિપર્યાયની પેઠે અનિત્ય હોવાથી સાદિ-સાન્ત છે. જેમકે શ્રુતજ્ઞાનવાણાને નિરન્તર જુદા જુદા દ્રવ્યાદિ સંબંધી ઉપયોગો ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે. વળી શ્રુત તેમનાથી કંઈ જુદું નથી કેમકે તેના કાર્યભૂત જીવાદિ તત્ત્વનો બોધ અન્ય સ્થળે જણાતો નથી. અન્ય સ્થળે એ બોધ નહિ જણાયા છતાં પણ જો ત્યાં તેની કલ્પના કરીએ તો અતિપ્રસંગ થાય. માટે દ્રવ્યાદિમાં શ્રુતનો ઉપયોગ સાદિ-સાન્ત છે. ૫૩૭

હવે નયની અપેક્ષા સિવાય દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવની અપેક્ષાએ શ્રુતનું સાદિ અનાદિ વિગેરે સ્વરૂપ કહે છે.

દલ્વાઙ્ના વ સાદ્યમણાદ્યં સંતમંતરહિયં વા ।

દલ્વમ્મિ દલ્લપુરિસં, પહુચ્ચ સાદિ સનિહણં ચ ॥૫૩૮॥

દ્રવ્યાદિની (દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવની) અપેક્ષાએ શ્રુત, સાદિ-અનાદિ-સાન્ત ને અનન્ત છે. દ્રવ્યમાં એક પુરૂષની અપેક્ષાએ શ્રુત સાદિ અને સાન્ત છે.

કારણ કે—

ચોદસપુલ્લી મણુઓ, દેવત્તે તં ન સંમરહ સલ્લં ।

દેસમ્મિ હોહ મયણા, સદ્ઠાણમવેડવિ મયણા ઉ ॥૫૩૯॥

કોઈ ચૌદ પૂર્વધર મનુષ્યને (મરણ પામ્યા પછી) દેવપણામાં તે સર્વશ્રુત નથી સાંભરતું, કેટલુંક સાંભરે અને કેટલુંક ન સાંભરે. મનુષ્યલવમાં પણ એ મુજબ ભજના જાણવી, ૫૩૯

કોઈ ચૌદ પૂર્વધર મુનિ મરણ પામીને દેવલોકમાં ગયેલ હોય, તેને ત્યાં પૂર્વે ભણેલું બંધુ સર્વશ્રુત નથી સાંભરતું, પણ કલ્પચૂર્ણના અનુસારે અગીયાર અંગરૂપ અથવા કેટલાયાર્થના મતે અર્ધસૂત્રમાત્ર સાંભરે છે. મનુષ્યજન્મમાં પણ ભજના છે, મિથ્યાત્વાદિ કારણથી કોઈનું શ્રુતજ્ઞાન પડી જાય છે, અને કોઈને એ કારણોના અભાવે નથી પણ પડતું, કેમકે એ મિથ્યાત્વાદિજ શ્રુતને પાડવામાં કારણભૂત છે. ૫૩૯

તેજ કહે છે—

મિચ્છ-મર્વત્તર-કેવલ-ગેલ્લન-પમાયમાઙ્ના નાસો ।

આહ કિમત્થં નાસહ, કિં જીવાઓ તયં મિણ્ણં ? ॥૫૪૦॥

કોઈ આ લવમાં રહેનારને મિથ્યાત્વની પ્રાપ્તિ-સવાન્તર ગમન-કેવળ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ-ગદાન અવસ્થા-અને પ્રમાદાદિવડે શ્રુતનો નાશ થાય છે. (આ પ્રમાણે એકજીવ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જ્યારે શ્રુતનો લાભ થાય ત્યારે આદિ, અને નાશ થાય ત્યારે અન્ત તેથી શ્રુત સાદિ-સાન્ત છે.)

૨૫૪] શ્રુતજ્ઞાનનું જીવથી અન્યાન્યપણું ને વસ્તુનું અનંતધર્મપણું [વિશેષાવશ્ય ભાષ્ય

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે-શ્રુતનો નાશ કેમ થાય છે, શું તે શ્રુત જીવથી લિન્ન છે ? લિન્ન હોય તોજ જીવ નિત્ય છતાં તે શ્રુતનો નાશ થવો સંભવે. ? ૫૪૦

જહ મિનં તઘ્માવેડવિ, તો તઓ તસમાવરહિત્તિ ચિ ।

જળાણિ ચ્ચિચ નિચ્ચં, અંધ વ્વ સમં પર્દેવેણ ॥૫૪૧॥

જે શ્રુત જીવથી લિન્ન હોય તો શ્રુતજ્ઞાન છતાં પણ આંધળો મનુષ્ય જેમ દીપક વડે અર્થ ન જોઈ શકે, તેમ જીવ શ્રુતસ્વભાવ રહિત હોવાથી નિત્ય અજ્ઞાનીજ થાય. (શ્રુતવડે અર્થ જાણી ન શકે.) ૫૪૧

આચાર્યશ્રી આનો ઉત્તર આપે છે કે—

તં તા નિયમા જીવો, ન તદેવ કેવલં જમ્હા ।

તં ચ તદળાણં વા, કેવલનાણ વ સો હુજ્જા ॥૫૪૨॥

શ્રુતજ્ઞાન અજીવ સ્વભાવ નથી, પણ જીવસ્વભાવ હોવાથી અવશ્ય જીવ જ છે, પણ જીવ કેવળ શ્રુતજ છે એમ નહિ, કારણકે જીવ શ્રુતજ્ઞાન થાય, શ્રુત અજ્ઞાન થાય, કેવળજ્ઞાન થાય, મતિ-અવધિ-મનઃપર્યાય-અથવા વિભાગ જ્ઞાન પણ થાય. ૫૪૨.

શિષ્ય પૂછે છે કે—

તં જહ જીવો નાસે, તળાસો હોડ સન્વસો નત્થિ ।

જં સો ઉપ્પાય-વ્યય-ધુવધમ્માણંતપજ્જાઓ ॥૫૪૩॥

જે તે શ્રુત (જીવ સ્વભાવ હોવાથી) જીવ છે, તો શ્રુતનો નાશ થયે જીવનો પણ નાશ થ, પરંતુ સર્વથા નાશ ન થાય. કેમકે જીવના ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રુવ ધર્મ રૂપી મનન્ત પર્યાય છે. ૫૪૩

પ્રશ્ન :-જે શ્રુતજ્ઞાન જીવના સ્વભાવભૂત છે, તો જીવથી શ્રુત જીવ નથી એમ થયું, અને શ્રુતજ્ઞાનથી વસ્તુનો યોધ જીવને થાય છે, તેથીજ જીવ જ્ઞાની કહેવાય છે, જે એમ છે, તો શ્રુતનો પ્રતિપાત-નાશ થયે જીવનો પણ નાશ થવો જોઈએ; કેમકે “જે જેનાથી અલિન્ન હોય, તે તેના નાશ થયે નાશ પામે” જેમકે ઘટસ્વરૂપનો નાશ થયે, ઘટવસ્તુનો પણ નાશ થાય, તેમ અહીં પણ શ્રુતનો નાશ થયે જીવનો પણ નાશ થવો જોઈએ.

ઉત્તર :-હા, શ્રુતનો નાશ થયે, જીવનો પણ નાશ થાય, પરંતુ તે વિશિષ્ટ પર્યાય યુક્ત જીવનો જ માત્ર નાશ થાય, સર્વ પર્યાયથી વિશિષ્ટ જીવનો નાશ ન થાય, કારણ કે જીવ ઉત્પાદ-વ્યય-અને ધ્રુવ સ્વભાવયુક્ત અનન્ત પર્યાયવાળો છે, તેથી કરીને જે જીવ શ્રુતપર્યાય વડે નાશ પામે છે, તે જીવજ શ્રુતઅજ્ઞાનાદિ પર્યાયપણે ઉત્પન્ન થાય છે, અને સચેતન-અમૂર્ત-સત્ત્વ-પ્રમેયત્વ આદિ અન્યથી લિન્ન પાડનાર અનન્તા અતુલત પર્યાયો વડે યુક્ત સર્વ અવસ્થામાં ધ્રુવ પછે રહેલ છે. તેથી શ્રુતપર્યાયમાત્રનો નાશ થયે જીવનો સર્વથા નાશ કેવી રીતે થાય ? નજ થાય. હા, જે કંદિ જીવનો આ એકજ શ્રુત પર્યાય હોય, અને તેનો નાશ થાય, તો જીવનો સર્વથા નાશ થાય, પરંતુ તેમ નથી. શ્રુતપર્યાય માત્રથી નાશ પામ્યા છતાં પણ શ્રુતઅજ્ઞાનાદિપર્યાયપણે ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉપરોક્ત અનન્તપર્યાયયુક્ત હોવાથી નિરન્તર ધ્રુવપણે રહે છે. ૫૪૩.

આત્માની જેમ સર્વ વસ્તુ ઉત્પાદ-વ્યય-અને ધ્રુવ સ્વભાવયુક્ત છે તે જણાવે છે.

सर्वं चिच्च पदसमर्थं, उपपज्जइ नासए य निच्चं च ।

एवं चेव य सुह-दुक्ख-बंध-मोक्खाइस्सव्वावो ५४४॥

સર્વ વસ્તુ દરેક સમયે ઉત્પન્ન થાય છે-નાશ પામે છે-અને ધ્રુવપણે (નિત્ય) રહે છે. અને એ પ્રમાણે હોવાથીજ સુખ-દુઃખ-અ'ધ અને મોક્ષ આદિનો સદ્ભાવ ઘટે છે. ૫૪૪

આ વિધમાંની ઘટ-પટ, સ્તરભ, કુરભ, ગૃહ આદિ સર્વ વસ્તુઓ પુરાણાદિ પથારી નાશ પામે છે, નવીનાદિપથારી ઉત્પન્ન થાય છે, અને દ્રવ્યપણે નિરન્તર ધ્રુવ-અવસ્થિત રહે છે. એજ પ્રમાણે વસ્તુસ્વભાવ હોવાથીજ સુખ-દુઃખ, અ'ધ, મોક્ષ આદિનો સદ્ભાવ ઘટે છે, તે સિવાય નથી ઘટતો. તેમાં પણ પુષ્પમાળા-અન્દન-અંગના-સર્પ-વિપ આદિ સહકારી

આ વિધમાંની ઘટ-પટ, સ્તરભ, કુરભ, ગૃહ આદિ સર્વ વસ્તુઓ પુરાણાદિ પથારી નાશ પામે છે, નવીનાદિપથારી ઉત્પન્ન થાય છે, અને દ્રવ્યપણે નિરન્તર ધ્રુવ-અવસ્થિત રહે છે. એજ પ્રમાણે વસ્તુસ્વભાવ હોવાથીજ સુખ-દુઃખ, અ'ધ, મોક્ષ આદિનો સદ્ભાવ ઘટે છે, તે સિવાય નથી ઘટતો. તેમાં પણ પુષ્પમાળા-અન્દન-અંગના-સર્પ-વિપ આદિ સહકારી કારણો હોય તો જ સુખ-દુઃખાદિ થાય છે, સહકારી કારણ ન માનવામાં આવે તો હરમેશાં તે સુખ-દુઃખાદિનો સદ્ભાવ અથવા અસદ્ભાવ થાય.

હવે જો વસ્તુને ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રુવાત્મક ન માનવામાં આવે, અને એકાન્તે વસ્તુને નિત્ય સ્વરૂપ માનવામાં આવે. તો તે નિત્ય સ્વરૂપ વસ્તુને એ સહકારી કારણની અપેક્ષા ઘટે નહિ. જેમકે-જેની અપેક્ષા રખાય છે, તેવા સહકારી કારણ વડે નિત્ય વસ્તુમાં ક'ઈ વિશેષતા કરાય છે, કે નથી કરાવી ? જો વિશેષતા કરાય છે, તો તે વિશેષતા તેનાથી સિદ્ધરૂપે કરાય છે કે અસિદ્ધરૂપે કરાય છે ? સિદ્ધરૂપે કરાવી હોય, તો તેથી તે નિત્ય વસ્તુને ક'ઈજ લાલ થયો નહિ. જો અહીં એમ કહેવામાં આવે, કે સિદ્ધરૂપે કરાએલ વિશેષતા નિત્યવસ્તુમાં વિશેષતા કરનાર છે, એમ કહેવાથી તો અનવસ્થાદોષ આવશે. જેમકે-એ વિશેષ કરનાર પણ, તે વિશેષતાથી સિદ્ધ છે કે અસિદ્ધ છે ? જો સિદ્ધ છે, તો તેને શો લાલ થયો ? ઇત્યાદિ ઉપરોક્ત પ્રશ્નો આવ્યાં જ કરશે અને તેથી અનવસ્થા દોષ થશે.

જો ખીજો પક્ષ અંગીકાર કરીને કહેવામાં આવે, કે સહકારી કારણો વડે નિત્ય વસ્તુમાં જે વિશેષતા કરાય છે. તે તેનાથી અસિદ્ધરૂપે કરાય છે; તો ત્યાં અમે પૂછીએ છીએ કે એ વિશેષતા વિદ્યમાન કરાય છે, કે અવિદ્યમાન કરાય છે ? જો વિદ્યમાન કરાય છે, એટલે તેમાં વિશેષતા છે, છતાં પણ કરાય છે, તો તેમાં શું કરાયું ? છતાંએ કરાયું એમ માનવામાં આવે, તો અનવસ્થા દોષ આવશે. હવે જો અવિદ્યમાન કરાય છે, એટલે નિત્ય વસ્તુથી અસિદ્ધ અને અવિદ્યમાન એવી વિશેષતા કરાય છે, એમ કહેવામાં આવે, તો એ કથન અત્યન્ત વિરૂદ્ધ છે, કેમકે અવિદ્યમાન એવા ગદ્યેડાના શીંગડાની પેઠે તેને કરવાથી પણ તેની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય ? અથવા તો વસ્તુની અનિત્યતા થશે. કેમકે વસ્તુથી અસિદ્ધ વિશેષતા કરવામાં વસ્તુ પણ કરાય છે, એમ થશે આ ઉપરોક્ત દોષથી ધન્યવા માટે એમ કહેવામાં આવે, કે એ સહકારી વડે એમાં ક'ઈ વિશેષ નથી કરાવું, તો તે તેના સહકારી કારણો ન કહેવાય. કેમકે તેઓ ક'ઈ પણ તેમાં વિશેષ કરતા નથી,

તેમ છતાં પણ જો તેમને સહકારીપણે માનવામાં આવે તો અતિપ્રસક્તિદોષ આવશે. જેમકે-ક'ઈ પણ વિશેષ કયાં વિના પણ સહકારીની અપેક્ષા રાખવામાં આવે, તો વિશ્વના સર્વે લાવોતું સહકારીપણું તે એકમાંજ આવે, કારણકે જેમ એક વસ્તુ તે કાર્યમાં ક'ઈ વિશેષ નથી કરતું, છતાં સહકારી મનાય છે, તેમ સર્વ વસ્તુ પણ તે કાર્યમાં વિશેષ નથી કરતી, તેથી સર્વને સહકારી માનવા પડશે અને એમ વિશેષ નહિ કરવાપણું સમાન હોવાથી જુદા જુદા કોઈ પણ કાર્યનું પ્રતિનિયત સહકારી કારણ છે, એમ માનવું મિથ્યા થશે.

વસ્તુ માત્રનો સ્વભાવજ એવો છે, કે જેથી ક'ઈ પણ વિશેષ ન કરે, તો પણ પ્રતિનિયત સહકારીની અપેક્ષા રાખીનેજ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, આમ કહેવું, એ તો કેવળ મનોરથમાત્ર છે. કેમકે જે વખતે વસ્તુ ઇષ્ટ સહકારીની અપેક્ષાએ કાર્ય ઉત્પન્ન કરે છે, તે વખતે તે વસ્તુમાં તેની અપેક્ષા રાખવા રૂપ સ્વભાવ રહે છે કે નથી રહેતો? જો સ્વભાવ નથી રહેતો, તો વસ્તુ અનિત્ય થાય છે, કેમકે સ્વભાવના નાશ થતાં સ્વભાવવાન પણ તેથી અભિન્ન હોવાથી નાશ પામે છે; અને એ સ્વભાવ તે વખતે (કાર્યોત્પત્તિ વખતે) રહે છે. એમ કહેવામાં આવે, તો કાર્યની ઉત્પત્તિ ન થાય, કેમકે જેમ કાર્યોત્પત્તિ પહેલાં અપેક્ષા રાખવારૂપ સ્વભાવ હોવાથી કાર્યોત્પત્તિ ન થઈ, તેમ તે વખતે (કાર્યોત્પત્તિ વખતે) પણ તે સ્વભાવ હોવાથી કાર્યોત્પત્તિ ન થાય. અથવા એ સ્વભાવ છતાં પણ કાર્યોત્પત્તિ થાય, તો નિરન્તર એ પ્રમાણે કાર્યોત્પત્તિ થવી જ જોઈએ; કેમકે એ સ્વભાવ હંમેશાં અવસ્થિત છે, વળી સહકારી કારણો પણ નિત્ય હોવાથી હંમેશાં, યદા મળીને કાર્યોત્પત્તિ રૂપ ઉપકાર કરે, અથવા એવો ઉપકાર ન જ કરે, કારણકે નિત્યવસ્તુ હંમેશાં એક જ સ્વભાવવાળી હોય છે. તેથી કાર્યનો હંમેશાં સદ્ભાવ હોય અથવા તો બીલકુલ અભાવ જ હોય.

હવે જો એકાન્ત અનિત્ય-ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળી સર્વ વસ્તુ માનવામાં આવે, તો તે પણ અયોગ્ય છે; કેમકે ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળી વસ્તુને ક્ષણભાવ સ્વભાવવાળી કહેવાય છે, તેથી બીજા ક્ષણોમાં તેનો અભાવ અનિશ્ચયે પણ માનવો જોઈએ. હવે એ ભાવ અને અભાવમાં પરસ્પર અન્યપણું છે, કે અનન્યપણું છે? જો અન્યપણું-જુદાપણું છે, તો તે સર્વથા છે, કે કથંચિત્-કોઈક અપેક્ષાએ છે? જો સર્વથા જુદાપણું છે, તો બીજા ક્ષણોમાં પણ તે વસ્તુનો સદ્ભાવ થશે. કેમકે તે સિવાય પ્રથમ ક્ષણના ભાવનું બીજા ક્ષણના અભાવથી સિન્નપણું ઘટે નહિ. કારણ કે એકાન્ત સિદ્ધ અભાવથી ભાવની નિવૃત્તિ-નાશ ઘટે નહિ. જો ઘટે, તો પટના અભાવથી ઘટભાવનો પણ નાશ થવો જોઈએ, ભાવ અને અભાવમાં કથંચિત્ જુદાપણું છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ અયુક્ત છે, કેમકે એમ માનવાથી ક્ષણિકવાદનો ત્યાગ કરીને અનેકાન્તવાદ (સ્વાદ્વાદ) માનવો પડશે. હવે જો ભાવ અને અભાવમાં અનન્યપણું (અસિદ્ધપણું) માનવામાં આવે, તો તે અનન્યપણું સર્વથા પ્રકારે છે, કે કથંચિત્ છે? જો સર્વથા અસિદ્ધપણું છે, તો પ્રથમ ક્ષણનો સદ્ભાવ, બીજા ક્ષણોમાં અભાવ છે અને તેથી બીજા ક્ષણોમાં પણ ભાવજ (સદ્ભાવજ) થશે. અથવા બીજા ક્ષણનો અભાવ નિરૂપાગ્ય (તુચ્છ) હોવાથી અને તેજ પ્રથમ ક્ષણના ભાવ-રૂપ હોવાથી પ્રથમ ક્ષણનો ભાવ એજ અભાવ થશે; અને જો કથંચિત્ ભાવાભાવનું અસિદ્ધપણું માનતા હો, તો ઉપર કહ્યા મુજબ અનેકાન્ત મત અંગીકાર કરવો પડશે.

બૌદ્ધ :- બીજી ક્ષણેનો અભાવ, અભાવરૂપજ હોવાથી, પ્રથમ ક્ષણના ભાવની સાથે તે તેનાથી અન્ય છે કે અનન્ય છે ? એવી કલ્પના કરવી યોગ્ય નથી. કારણ કે જો ભાવ અભાવથી ભેદાભેદ સિવાય કોઈ ત્રીજા રૂપે વર્તતો હોય, તો એ કલ્પના યોગ્ય ગણાય, પરંતુ તેમ તો નથી. વળી બીજી ક્ષણેનો અભાવ કલ્પિતજ હોવાથી ઉપરોક્ત વિકલ્પનો વિષય પણ નથી.

આચાર્ય :- જો એ પ્રમાણે બીજી ક્ષણેનો અભાવ કલ્પિત છે, તો તે અસત્ હોવાથી બીજી ક્ષણેમાં પણ ભાવનો પ્રસંગ થશે, તો પછી ક્ષણસ્થિતિધર્મવાળી વસ્તુ છે, એમ ક્યાંથી રહ્યું ? પ્રથમ ક્ષણથી વ્યતિરિક્ત બીજી ક્ષણેનો અભાવ પરિકલ્પિત છે, પરંતુ તેથી અવ્યતિરિક્ત તો, તે છેજ, એમ કહેતા હો, તો પ્રથમ ક્ષણેનો ભાવ એજ બીજી ક્ષણેનો અભાવ થયો, અને ત્યાં પૂર્વે કહેલ દોષ આવશેજ. વળી એમ કહેવામાં આવે કે અમુક વસ્તુનો ઉત્તર કાળમાં થનાર પદાર્થાન્તર ભાવ, તેજ બીજી ક્ષણેનો અભાવ છે, તો ત્યાં પૂર્વે કહેલ અન્ય-અનન્યપણની કલ્પના થશે, અને ત્યાં કહેલ દોષ પણ આવશે. ક્ષણ-સ્થિતિ ધર્મવાળી વસ્તુજ બીજી ક્ષણેનો અભાવ છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ અમુક છે કારણ કે ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળી વસ્તુ, ક્ષણ ભાવ સ્વભાવ વાળી કહેવાય છે, તેથી તે ભાવ અને અભાવ પરસ્પર અન્યપણે છે ? કે અનન્યપણે ઈચ્છાદિ વિકલ્પો કરતાં જે દોષ આવે છે, તે દોષ અહીં પણ આવશે.

બૌદ્ધ :- બીજી ક્ષણેના અભાવમાં પ્રથમ ક્ષણેનો ભાવ નથી. જો ત્યાં ભાવ છે, એમ માનીએ તો બીજી ક્ષણેનો અભાવ ઘટે નહિ. માટે પ્રતિયોગીનો ત્યાં અભાવ હોવાથી, “ભાવ, અભાવથી અન્ય છે કે અનન્ય છે ?” એવી કલ્પના કરી શકાય નહિ, કારણ કે જ્યારે ભાવ છે, ત્યારે અભાવ નથી, અને અભાવ છે ત્યારે ભાવ નથી.

આચાર્ય :- જો એમ હોય, તો તે ભાવજ અભાવભૂત હોવાથી, ભાવની પેઠે અભાવ પણ ભાવનો ધર્મ થયો. જ્યારે અભાવ એ ભાવનો ધર્મ થયો, ત્યારે સર્વદા વસ્તુનો સદ્-ભાવજ થયો, અને તેથી વસ્તુ સ્વહેતુથીજ ભાવાભાવ ધર્મવાળી ઉત્પન્ન થાય છે, એમ માનવું જોઈએ. કેમકે ક્રમરહિત કારણથી ક્રમવાન્ ધર્મ સુક્ત કાર્યની ઉત્પત્તિ ઘટે નહિ. તેથી જ્યારે ભાવ હોય ત્યારે અભાવ પણ હોય, એટલે વસ્તુ ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળી ક્યાંથી રહી ? અથવા પ્રથમ ક્ષણની પેઠે પછીના ક્ષણેમાં પણ ભાવ અને અભાવની સાથે અવસ્થિતિમાં વિરોધ ન હોવાથી નિરન્તર વસ્તુનો સદ્ભાવ થશે. એ પ્રમાણે સ્વભાવાન્તર કલ્પના પણ કરી શકાય.

વળી અક્ષણિક પદાર્થમાં અર્થક્રિયા ન થાય, માટે સ્વભાવાન્તર કલ્પના ન કરી શકાય, કેમકે એ કહેલુંજ અયોગ્ય છે, ક્ષણિક પદાર્થમાંજ અર્થક્રિયા ન થાય; જેમકે (૧) નહિ ઉત્પન્ન થએલ ક્ષણિક પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે ? (૨) ઉત્પન્ન થતો ક્ષણિક પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે ? (૩) ઉત્પન્ન થએલો ક્ષણિક પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે ? (૪) નાશ પામતો ક્ષણિક-પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે ? (૫) કે નાશ પામેલ ક્ષણિક પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે ? આ પાંચ વિકલ્પોમાંથી કયા વિકલ્પે અર્થક્રિયા કરે છે ?

(૧) નહિ ઉત્પન્ન થયેલ પદાર્થ તો અર્થક્રિયા કરી શકતો નથી, કેમકે તે અવિદ્યમાન છે.

(૨) ઉત્પન્ન થતો ક્ષણિક પદાર્થ પણ નથી કરતો, કેમકે ઉત્પન્ન થવાની અવસ્થામાં તમે ક્ષણિકવાદીઓ અર્થક્રિયા નથી માનતા. બે માનતા હો, તો તે વખતે પદાર્થનો કેટલોક અંશ ઉત્પન્ન થયો હોય, અને કેટલોક અંશ ન થયો હોય, તેથી સાંશ વસ્તુ માની ગણાશે, અને તેમ થવાથી અમારા મન્તવ્યાનુસાર દ્રવ્યપર્યાય ઉલ્લચરૂપ વસ્તુની સિદ્ધિ થવાથી અમારા પક્ષની સિદ્ધિ થશે. કારણકે અંશ માનવાથી અંશવાન અવયવીની સિદ્ધિ થાય છે, અને તે અવયવી અહીં દ્રવ્ય છે. તથા અંશો તે પર્યાયો છે. એમ દ્રવ્ય પર્યાય ઉલ્લચરૂપ વસ્તુની સિદ્ધિ થાય છે.

(૩) ઉત્પન્ન થયેલ ક્ષણિકપદાર્થ પણ અર્થક્રિયા કરતો નથી, કેમકે તે સંપૂર્ણ ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી સહકારી કારણોથી કંઈ વિશેષતા તેમાં નથી થઈ, બે વિશેષતા થઈ હોય, તો લિન્ન કારણથી થયેલ વિશેષતા તેનાથી લિન્ન થાય. સહકારી કારણ તેનું અવિશેષપણું છે, તે સહકારી કારણોની સાથે મળીને આ ઉત્પન્ન થયેલો ક્ષણિક પદાર્થ વિશિષ્ટ અર્થક્રિયા કરે છે, એમ કહેવું એ કેવળ પોતાના ચિત્તનું જ સમાધાન કરવા જેવું છે. કેમકે બે એ પ્રમાણે વસ્તુ વિશિષ્ટ અર્થક્રિયા કરે, તો તે માત્ર સહકારી કારણોનાં સંયોગની જ અપેક્ષા રાખે, તો પછી ધીબા અનેક અસહકારીની સાથે પણ એનો સંયોગ છે, શા માટે અમુક સહકારીની અપેક્ષાથીજ અર્થક્રિયા કરે છે. ? માટે એ સહકારીઓથી તેમાં વિશેષતા શું થાય છે ? કંઈજ નહિ, કેમકે ક્ષણિક પદાર્થમાં એવી વિશેષતા ઘટે નહિ

(૪) હવે ચોથા પક્ષથી નિવર્તમાન એવો ક્ષણિક પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ અયુક્ત છે, કારણ કે નિવર્તમાન અવસ્થા તમે ક્ષણિકવાદી માનતા નથી, બે માનતાહો તો વસ્તુને સાંશ માનવી પડશે. અને તેથી સ્વાદ્વાદ મત માનવો પડશે.

(૫) છેલ્લા પાંચમા વિકલ્પથી નિવૃત્ત એવો ક્ષણિક પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે, એમ કહેતા હો, તો તે પ્રલાપ માત્ર છે, કેમકે નિવૃત્તિ પદાર્થ અવિદ્યમાન હોવાથી અર્થક્રિયા કેવી રીતે કરે ?

આ પ્રમાણે કોઈ પણ પ્રકારે ક્ષણસ્થિતિ પર્મવાળી વસ્તુ ઘટતી નથી, માટે દ્રવ્ય પર્યાયાત્મક નિત્ય અનિત્ય રૂપે જ વસ્તુ માનવી જોઈએ. કેમકે તેવા પ્રકારે જ વસ્તુ સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે, જેમકે માટીનો પિંડ-શિવક-સ્થાસ-ઘટ-અને કપાલ આદિ સર્વમાં માટીનો અન્વય સામાન્યપણે જણાય છે, અને એ દરેકમાં પરસ્પર લિન્નતા પણ અનુભવાય છે, એટલે એવો આકાર મૃત્પિંડનો છે, તેવો આકાર સ્થાસ-શિવકાદિમાં નથી જણાતો, પરન્તુ દરેકમાં લિન્નલિન્ન આકારજ અનુભવાય છે. એવો આકારલેહ અને તેનું જ્ઞાન વિબલીય પાણી-અગ્નિ પવન આદિમાં થાય છે, તેવો આકારલેહ શિવકાદિમાં નથી થતો, કેમકે એ સર્વમાં માટીનો અન્વય સામાન્યપણે અનુભવાય છે. આવો સર્વજન પ્રસિદ્ધ અનુભવ છતાં પણ, તે અનુભવ અયોગ્ય છે, એમ કહેવામાં આવે તો તેથી અતિ-પ્રસંગ થાય. વળી આ સંવેદન-અનુભવ તે જ્ઞાન્તિ છે, એમ પણ ન કહી શકાય, કારણ કે દેશ કાળ અને મનુષ્યની લિન્નલિન્ન અવસ્થામાં પણ એવું જ સંવેદન થાય છે. તેમજ અર્થ પદાર્થથી થયેલ ચતુર્થજ્ઞાન સિવાય જ્ઞાતિના વિકલ્પોથી પદાર્થની અવસ્થા માનવી તે પણ ઉચિત નથી, કેમકે જ્ઞાતિવિકલ્પો પ્રતીતિ થવામાં આધકરૂપ હોવાથી અનાદેય છે.

એકાન્ત નિત્ય વસ્તુઓમાં પણ યથોક્ત સંવેદન થવું ઘટતું નથી, કેમકે તેઓમાં સિન્નસિન્ન આકારના કારણભૂત એવા ધર્મલેહનો અભાવ છે. આ માટે અન્યત્ર કહ્યું છે કે “ધર્મલેહનો અભાવ હોવાની એકાન્ત નિત્યપદાર્થમાં અન્વય-વ્યતિરેકની પેઠે સ્ફુટ સંવેદન ન થાય.” બે ધર્મલેહ માનવામાં આવે તો નિત્યપણી હાનિ થાય. માટે એકાન્ત નિત્ય વસ્તુમાં યથોક્ત સંવેદન ન થાય. તેમજ એકાન્ત અનિત્યપદાર્થમાં પણ યથોક્ત સંવેદન થાય નહિ, કારણકે તેઓમાં અનુવૃત્તિ આકારના કારણભૂત દ્રવ્યનો અન્વય નથી. એ માટે કહ્યું છે કે—“એકાન્ત અનિત્ય પદાર્થોમાં દ્રવ્યનો અન્વય ન હોવાથી અન્વય વ્યતિરેકની પેઠે સત્ય સંવેદન ન થાય.” આ સંવેદનમાં કોઈ બાધક હેતુ નથી, કેમકે કોઈ પણ વખત એવો હેતુ જણાયો નથી. માટે અન્વય વિના વ્યતિરેક નથી અને વ્યતિરેક વિના અન્વય નથી. કહ્યું છે કે” નાડમ્વયઃ સ હિ મેદત્વાત્ ન મેદોડમ્વયવૃત્તિઃ મૃદદ્રવ્ય-મેદસ્ત્તર્ગવૃત્તિજાત્યાન્તર ઘટઃ ॥૧૧॥” આ સંબંધમાં ઘણું કહેવાતું છે, પણ વિસ્તારના ભયથી તેમજ અન્યત્ર કહેલું હોવાથી અહીં નથી કહેતા. આ ગ્રંથમાં અને બીજા ગ્રંથોમાં આ વાત ઘણે સ્થળે કહેવાશે, પરંતુ અહીં એક સ્થળે લખેલ હોવાથી બીજે ઠેકાણે તે સુળે જાણી શકાય, એમ માનીને કંઈક વિસ્તારથી આ વાદ સ્થાનક લખ્યું છે. માટે આથી કંટાળો કે અરુચિ ન કરવી, કેમકે એ બહુ ઉપયોગી છે. ૫૪૪

સાદિ સપર્યવસિત-સાદિ અપર્યવસિત-અનાદિસપર્યવસિત અને અનાદિઅપર્યવસિત શ્રુતના આ ચાર ભાંગાઓમાંનો પહેલો ભાંગો દ્રવ્યથી એક પુરૂષની અપેક્ષાએ કહ્યો; બીજો ભાંગો તો કેવળ કહેવા માત્રનો જ છે, કેમકે એ ક્યાંઈ પણ સંભવતો નથી. માટે હવે ત્રીજો અને ચોથો ભાંગો ભવ્ય અને અભવ્યની અપેક્ષાએ કહે છે—

અહવા રુત્તં નેત્રાણમાવિજોડણાદ્યં સપજ્જંતં ।

જીવત્તં પિવ નિય્યં સેસાળમણાહ-પજ્જંતં ॥૫૪૫॥

અથવા ભવ્યને શ્રુત અનાદિ સાન્ત હોય છે, અને બાકીના અભવ્યને જીવત્વની પેઠે શ્રુત પણ અવશ્ય અનાદિ અનન્ત છે. ૫૪૫

બે મોક્ષ જવાને લાયક હોય તે ભવ્ય જીવ કહેવાય, એવા ભવ્ય જીવને ભવ્યત્વની જેમ શ્રુત પણ અનાદિ કાળથી છે તેથી અનાદિ શ્રુત છે, અને ત્યારે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે તે શ્રુતનો અન્ત થાય તેથી સાન્ત શ્રુત છે. એમ એક ભવ્યજીવની અપેક્ષાએ અનાદિ સાન્ત શ્રુત કહેવાય, તથા બે કદિપણ મોક્ષને લાયક ન થાય તે અભવ્ય કહેવાય. એવા અભવ્ય જીવને જીવત્વ અથવા અભવ્યત્વની પેઠે શ્રુત અનાદિ કાળથી છે અને ભવિષ્યમાં અનન્ત કાળ પર્યન્ત રહેશે, કેમકે અભવ્યને સંસારમાં કદિપણ શ્રુતનો નાશ ન થાય. માટે એક અથવા સર્વ અભવ્યની અપેક્ષાએ અનાદિ અનન્ત શ્રુત કહેવાય, અહીં જે શ્રુત કહ્યું છે, તે સમ્યક્ શ્રુત કે મિશ્રાશ્રુત એવા લેહ સિવાય ભવ્ય અને અભવ્યને સામાન્ય રૂપે શ્રુત સમજવું. ૫૪૫

દ્રવ્યથી એક જીવની અપેક્ષાએ શ્રુતનો સાદિ-સપર્યવસિત એવો પહેલો ભાંગો પૂર્વે કહ્યો છે, અને સર્વજીવોની અપેક્ષાએ શ્રુતનો ચોથો ભાંગો આગળ ૫૪૮મી ગાથામાં કહેવાશે. હવે ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવથી એક જીવની અપેક્ષાએ શ્રુતનો પ્રથમ સાદિ-સપર્યવસિત ભાંગો કહે છે—

સ્વેત્તે મરહેરવ્યા, કાલે ડ સમાઓ દોળિણ તત્થેવં ।

માવે વુણ પળવગં પળવળિજ્જે વ આસજ્જ ॥૫૪૬॥

ક્ષેત્રથી ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રમાં અને કાળથી ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીમાં શ્રુત સાદિ-સપર્થવસિત છે, તથા ભાવથી ગુરૂ પ્રજ્ઞાપનીય ભાવો બાણીને કહે તેથી સાદિ-સપર્થવસિત છે. ૫૪૬

ક્ષેત્રથી વિચારતાં ભરત-ઐરવતક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સમ્યક્ શ્રુત સાદિ-સપર્થવસિત છે, કેમકે એ ક્ષેત્રોમાં પ્રથમતીર્થ કરના વખતમાં દ્વાદશાંગી રૂપ શ્રુત થાય છે તેથી સાદિશ્રુત, અને છેલ્લા તીર્થ કરનાં તીર્થનો અન્ત થતાં તેનો પણ અન્ત થાય છે તેથી સાન્તશ્રુત, એ પ્રમાણે ક્ષેત્રથી સાદિ-સાન્તશ્રુત સમજવું. તથા કાળથી વિચારતાં ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીની અપેક્ષાએ ભરત-ઐરવતક્ષેત્રમાં સાદિ-સપર્થવસિત શ્રુત છે. કારણકે બન્ને કાળના ત્રીજા આરામાં દ્વાદશાંગશ્રુતની ઉત્પત્તિ થાય છે તેથી સાદિશ્રુત, અને ઉત્સર્પિણીના ચોથા આરાની આદિમાં તથા અવસર્પિણીના પાંચમા આરાના અન્તે તે શ્રુતનો અન્ત થાય છે, તેથી સપર્થ-વસિતશ્રુત કહેવાય. એમ કાળથી સાદિ-સપર્થવસિતશ્રુત સમજવું. અને ભાવથી વિચારતાં પ્રરૂપણીય અર્થો બાણીને ગુરૂ તે કહે, તેથી સાદિ સપર્થવસિત થાય. ૫૪૬.

કારણ કે—

ડવબોગ-સર-પયત્તા, થાળવિસેસા ય હોંતિ પળવણ ।

ગદ્-ઠાળ-મેય-સંઘાય-વળ્ણ-સદ્દાહમાવેસુ ॥૫૪૭॥

ઉપયોગ-અવાજ-પ્રચત્ન અને સ્થાન વિશેષ ધર્મો પ્રરૂપક ગુરૂમાં હોય છે; તથા ગતિ-સ્થિતિ-લેહ-સંઘાત-વર્ણ અને શબ્દાદિ ધર્મો પ્રરૂપણીય પદાર્થોમાં હોય છે. (એ ઉભય ધર્મો અનિત્ય હોવાથી શ્રુત પણ સાદિ-સપર્થવસિત છે.) ૫૪૭

આન્તરિક શ્રુતપરિણામ તે ઉપયોગ, ધ્વનિ (અવાજ), તાલુ-ઓષાદિ સંબંધી વ્યાપાર તે પ્રચત્ન, પર્થકાદિ આસન વિશેષ તે સ્થાન, એ ધર્મો ચા ભાવો બન્નારે પ્રરૂપક ગુરૂ વ્યાખ્યાનાદિ કરતા હોય ત્યારે હોય છે. વળી એ ધર્મો અનિત્ય હોવાથી સાદિ સપર્થ-વસિત છે, તેથી એ ભાવોની અપેક્ષાએ શ્રુત પણ વક્તાથી અનન્ય હોવાથી સાદિ સપર્થ-વસિત છે. તેમજ પરમાણુ આદિનો ગતિપરિણામ સ્થિતિપરિણામ અન્યથી બેડાબેડ હોય તો તેથી બુદ્ધ પડવારૂપ લેહ-અન્યની સાથે સંયોગ-કૃણ નીલાદિવર્ણ-મન્દ મધુરાદિ શબ્દ આદિ શબ્દથી રસ-ગન્ધ-સ્પર્શ-આકૃતિ વિગેરે પર્થાય ધર્મો પરમાણુ આદિ પ્રરૂપણીય ભાવોમાં (પદાર્થોમાં) હોય છે. એ ભાવો અનિત્ય હોવાથી સાદિ-સપર્થવસિત છે, અને તેથી શ્રુત પણ સાદિ-સપર્થવસિત છે, કેમકે એ ભાવો શ્રુતને આદ્ય છે, અને આહક તે આદ્યનું કારણ હોય છે, માટે કાર્યકારણના અલેદોપચારથી શ્રુત પણ સાદિ-સપર્થ-વસિત છે. ૫૪૭

એ પ્રમાણે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ શ્રુતનો સાદિ-સપર્થવસિત પ્રથમ ભાંગો કહો; હવે અનાદિ અપર્થવસિત ચોથો ભાંગો કહે છે.

દલ્લે નાળાવુરિસે, સ્વેતિ વિદેહાઈ કાલુ જો તેસું ।

સય-ડવસમમાવમ્મિ ય, સુચનાળં વટ્ટપ સયયં ॥૫૪૮॥

દ્રવ્યથી વિવિધ જીવોની અપેક્ષાએ, ક્ષેત્રથી મહાવિદેહની અપેક્ષાએ, કાળથી અનુ-ત્સર્પિણી અવસર્પિણીની અપેક્ષાએ અને ભાવથી ક્ષયોપશમભાવની અપેક્ષાએ, શ્રુત જ્ઞાન નિરંતર હોય છે. (અનાદિ-અપર્યવસિત છે.) ૫૪૮

દ્રવ્યથી નારક-તિર્થ-દેવ-મનુષ્યગત વિવિધ સમ્યક્દષ્ટિજીવોને સમ્યક્શ્રુત ત્રણે કાળમાં હોય છે, કદિ પણ વિચ્છેદ પામતું નથી. તેથી તેઓની અપેક્ષાએ શ્રુતજ્ઞાન અનાદિ-અપર્યવસિત છે. ક્ષેત્રથી મહાવિદેહક્ષેત્રમાં શ્રુતજ્ઞાન અનાદિ અપર્યવસિત છે, કેમકે ત્યાં સર્વદા તીર્થ પ્રવર્તે છે, તેથી ત્યાં કદિપણ શ્રુતનો વિચ્છેદ નથી થતો, કાળથી મહાવિદેહને વિષે અનુત્સર્પિણીઅવસર્પિણી કાળમાં શ્રુત અનાદિ-અપર્યવસિત છે, કેમકે ત્યાં ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીરૂપ કાળચક્ર નહિ હોવાથી શ્રુત કદિપણ વિચ્છેદ પામતું નથી. અને ભાવથી ક્ષયોપશમ ભાવમાં શ્રુત અનાદિ-અપર્યવસિત છે. કેમકે વિવિધ જીવોની અપેક્ષાએ કોઇ ને કોઇ જીવને શ્રુતજ્ઞાન હોય છેજ. સામાન્ય મહાવિદેહને વિષે અનુત્સર્પિણી કાલને વિષે દ્વાદશાંગી શ્રુત કદાપી નાશ પામતું નથી, કેમકે તીર્થકર ગણધરોના નિરંતર તેમાં સદ્ભાવ છે. ૫૪૮

એ પ્રમાણે એક અનેક જીવાદિની અપેક્ષાએ સાદિ-સપર્યવસિત અને અનાદિ અપર્યવસિત શ્રુત કહ્યું; હવે ગમિક અને અગમિક શ્રુત કહે છે.

સંગગણિયાહ ગમિયં, જં સરિસગમં ચ કારણવસેળં ।

ગાહાહ અગમિયં સહુ, કાલિયસુયં વિદિવાપ યં ॥૫૪૯॥

ભાંગા અને ગણિતાદિ જેમાં બહુ હોય તે, અથવા કારણવશાત્ સમાન પાઠ જેમાં ઘણા હોય તે ગમિકશ્રુત પ્રાયઃ દષ્ટિવાદ આદિમાં હોય છે; અને ગાથા શ્લોકાદિરૂપ અસદૃશ પાઠાત્મક હોય, તે અગમિકશ્રુત પ્રાયઃ કાર્તિકશ્રુત હોય છે. ૫૪૯

એ પ્રમાણે ગમિક-અગમિકશ્રુત કહીને હવે અંગપ્રવિષ્ટ તથા અંગબાહ્ય શ્રુત કહે છે.

ગણદર-થેરકર્ત્રે વા, આપ્સા મુકવાગરણઓ વા ।

ધ્રુવ-ચલવિસેસઓ વા, અંગાંગેસુ નાળત્તં ॥૫૫૦॥

ગણધરકૃત અતે સ્થવિરકૃત, અથવા ત્રિપદીજન્ય અને છુટા અર્થ પ્રતિપાદનથી થતું, તેમજ ધ્રુવ અને અનિચતશ્રુત એવા જે વિષયો તે અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્યમાં ભેદનું કારણ છે. ૫૫૦

ગૌતમસ્વામિ આદિ ગણધરોએ કરેલું દ્વાદશાંગરૂપ અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત કહેવાય છે, અને ભદ્રબાહુસ્વામિ આદિ વૃદ્ધ આચાર્યોએ કરેલું આવશ્યકનિયુક્તિ આદિ શ્રુત અંગ-બાહ્ય શ્રુત કહેવાય છે. અથવા ત્રણવાર ગણધર મહારાજે પૂછવાથી તીર્થકર મહારાજે કહેલ ઉપાદ-વ્યય-ને ધ્રુવરૂપ ત્રિપદીથી થએલું દ્વાદશાંગ શ્રુત તે અંગપ્રવિષ્ટશ્રુત, અને પ્રશ્ન પૂછ્યા સિવાય અર્થ પ્રતિપાદન કરવાથી થએલું આવશ્યકાદિ શ્રુત અંગબાહ્યશ્રુત કહેવાય છે. અથવા નિચતશ્રુત એટલે સર્વ તીર્થકરોના તીર્થમાં આવશ્ય થનારું દ્વાદશાંગ શ્રુત તે અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત કહેવાય, અને અનિચત એટલે સર્વ તીર્થકરોના તીર્થમાં આવશ્ય થાયજ એમ નહિ, એવું તન્દુલવૈચારિકાદિ પ્રકરણરૂપ શ્રુત. અંગબાહ્યશ્રુત કહેવાય છે. અર્થાત્

ગણુધરકૃત ત્રિપદી જન્ય-અને ક્રુવ શ્રુત જે કાંદશાંગ રૂપ છે, તે અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત; અને સ્થવિરકૃત-અર્થ પ્રતિપાદનરૂપ-તેમજ અનિયત આવશ્યક પ્રકરણાદિ શ્રુત અંગબાહ્ય શ્રુત છે. ૫૫૦.

નંદી સૂત્રની દીકામાં અંગબાહ્ય અને અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુતની વ્યાખ્યા કરતા મલયગિરિજા મહારાજ આ પ્રમાણે કહે છે, કે સર્વોત્કૃષ્ટશ્રુતલબ્ધિસંપન્ન ગણુધર મહારાજે રચેલું મૂળભૂત સૂત્ર, અથવા જે સર્વદા નિયત હોય એવું આચારાગાદિ તે અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત; અને સિવાય ખીજા શ્રુતસ્થવિરોએ રચેલું હોય તે અંગબાહ્ય શ્રુત. તેમા અંગબાહ્ય શ્રુત બે પ્રકારે છે. સામાયિકાદિ ૭ પ્રકારનું આવશ્યક અને તેથી વ્યતિસ્થિત. આવશ્યક વ્યતિસ્થિત શ્રુત બે પ્રકારનું છે. એક કાલિકશ્રુત અને ખીજા ઉત્કાલિકશ્રુત. તેમા જે શ્રુત રાત્રિ અને દિવસની પ્રથમ અને ચરમપૌરણીમાંજ લાગુ પડે, તે કાલિકશ્રુત અને જે કાળવેળા વળીને સર્વ કાળે લાગુ પડે ઉત્કાલિકશ્રુત. તેના દશવૈકલિક વિગેરે અનેક પ્રકાર છે, તેમાના કેટલાક અપ્રસિદ્ધ ગ્રન્થોના નામ આ પ્રમાણે છે. ૧ સ્થવિરાદિ કદપનું પ્રતિપાદન કરનાર કદપશ્રુત. તે બે પ્રકારનું છે. એક ચુલ્લકદપ તે અદ્યપ્રગ્ન્ય અને અદ્ય અર્થવાળું છે, ખીજું મહાકદપશ્રુત તે મહાગ્રંથ અને મહા-અર્થવાળું છે ૨ જીવાદિદ્વાર્થની પ્રશ્નણા કરનાર પ્રશ્નાપના ૩ પ્રમાદ-અપ્રમાદના સ્વરૂપનો ભેદ અને વિપાક જણાવનાર પ્રમાદપ્રમાદ અધ્યયન. ૪. નદી ૫. અનુચોગદ્વાર. ૬. દેવેન્દ્ર સ્તવ ૭. તદુલ વૈચારિક. ૮. ચંદ્રાવેધ્યક. ૯. સર્વપ્રગ્નિ. ૧૦. પૌરણીમંડળ ૧૧. મંડળપ્રવેશ ૧૨. વિદ્યારચણુવિનિશ્ચય. ૧૩. ગણિ વિદ્યા. ૧૪. ધ્યાનવિભક્તિ. ૧૫. મરણુવિભક્તિ. ૧૬. આત્મવિશુદ્ધિ. ૧૭. વીરતમગશ્રુત ૧૮. સંલેખનાશ્રુત. ૧૯. વિહારકદ્ય. ૨૦. ચરણુવિધિ. ૨૧. આઉરપચ્ચખખાણુ. ૨૨. મહાપચ્ચખખાણુ. એ વિગેરે ઉત્કાલિકશ્રુત છે.

કાલિકશ્રુત પણ અનેક પ્રકારે છે. ૧ ઉત્તરાધ્યયન. ૨ દશાકદ્ય. ૩ વ્યવહાર ૪ બ્રહ્મકદ્ય, ૫ નિશીથ, ૬ મહાનિશીથ, ૭ કાષિભાષિત ગ્રન્થો, ૮ જંજુદીપ પન્નતિ. ૯. દીપ-સાગર પન્નતિ. ૧૦ ચંદ્રપન્નતિ ૧૧ સુદલકવિમાન પ્રવિભક્તિ. ૧૩ અંગચૂલિકા. ૧૪. વર્ગચૂલિકા ૧૫ વિવાહચૂલિકા. ૧૬ અશ્વજોપપાત. ૧૭ વરજોપપાત. ૧૮ ગરજોપપાત ૧૯ ધરજોપપાત. ૨૦ વૈશ્રમજોપપાત ૨૧ વેલંધરોપપાત. ૨૨ દેવેન્દ્રોપપાત ૨૩ ઉત્થાનશ્રુત. ૨૪ સમુત્થાન શ્રુત, ૨૫. નાગપરિચ્છા ૨૬ નિરયાવલિકા. ૨૭ કદિપકા. ૨૮ કદ્યાવતંસિકા ૨૯ પુષ્પિતા. ૩૦ પુષ્પચૂડા. ૩૧ વૃષ્ટિદશા એ વિગેરે ચોરાશી હજાર પ્રકીર્ણક ગ્રન્થો ભગવન્ત પ્રથમ જિનેશ્વર નકષત્ર દેવના સમયમા હોય, અને સંખ્યાતા હજાર પ્રકીર્ણક ગ્રન્થો મધ્યના બાવીસ જિનેશ્વરના સમયમા હોય, તથા ચૌદહજાર પ્રકીર્ણક ગ્રન્થો ભગવન્ત મહાવીર દેવના સમયમા હોય છે. અથવા જે જિનેશ્વરને જેટલા શિષ્યો ઉત્પાતિકી વિગેરે ચાર પ્રકારની યુદ્ધિવાળા હોય, તેમના તેટલા હજારગ્રન્થો હોય, અને પ્રત્યેકગ્રંથ પણ તેટલાજ હોય. એ સર્વ ગ્રન્થો આવશ્યક વ્યતિસ્થિત જે ઉત્કાલિક-શ્રુત, કાલિકશ્રુત, તે બધુ અંગબાહ્ય કહેવાય. ઉપર જણાવેલા ગ્રન્થોમા શુ' શુ' હકીકત આવે છે તે જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ નંદીસૂત્રની દીકા ભોઈ લેવી. અહીં વિસ્તાર થવાના ભયથી તે સર્વ નથી લખ્યું.

અંગપ્રવિષ્ટશ્રુત બાર પ્રકારે છે. ૧ આચારાંગ, ૨ સૂત્રકૃતાંગ ૩ સ્થાનાંગ ૪ સમવાયાંગ ૫ વ્યાખ્યા-પ્રતિષ્ઠિ ૬ જ્ઞાતાધર્મકથા ૭ ઉપાસકદશા ૮ અતંકૃતદશા ૯ અનુત્તરોપપાતિકદશા ૧૦ અશ્વચાકરણુ ૧૧ વિપાકસૂત્ર અને ૧૨ દષ્ટિવાદ, તેમાં પ્રથમ આચારાંગ સૂત્રમાં અમણુ નિર્ગ્નથોના આચાર, ગોચરી વિધિ, વિનય, વિનયની શિક્ષા, ભાષા, અભાષા, ચરણુ સિતરી, કરણુસિતરી, સંયમ માત્રા અને આહારાદિની માત્રાનો વીચાર પ્રધ્યો છે. તેમા જ્ઞાનાચાર દર્શનાચાર ચારિત્રાચાર તપાચાર વીર્યાચાર એ પાંચ આચાર

છે. તથા આચારગ્રન્થ પરિમિતિ વાચના, સંખ્યાતા અનુયોગદ્વાર, સંખ્યાતા છંદ, સંખ્યાતા શ્લોક, સંખ્યાતા નિર્ધુક્તિઓ, સંખ્યાતા પ્રતિપત્તિઓ છે. વળી એમાં બે શ્રુત સ્કંધ, પત્રીસ અધ્યયન, પંચાશી ઉદ્દેશલુકાળ, પંચાશી સમુદ્દેશલુકાળ, અઠાર હજાર પદ, સંખ્યાતા અક્ષર, અનન્તા પર્યાય, પરિમિત ત્રસજીવો, અનન્તા સ્થાવરજીવો, શાશ્વત પદાર્થો, અશાશ્વત પદાર્થો, વિગેરે જિનપ્રદ્વિતભાવો આચારગ્રન્થમાં કહ્યા છે.

૨ સૂત્રકૃતંગમાં એકસો એંસી ભેદ ક્રિયાવાદિના, ચોરાશી અદ્વિયાવાદિના, સડસઠ અજ્ઞાનવાદિના, અને બત્રીસ વિનયવાદિના, સર્વ મળી ત્રણસો ત્રેસઠ ભેદ પાખંડીઓના તેમાં સંવિસ્તર વર્ણવ્યા છે વળી એની પરિમિત વાચના, સંખ્યાતા અનુયોગદ્વાર, સંખ્યાતા છંદ, સંખ્યાતા શ્લોક, સંખ્યાતા નિર્ધુક્તિઓ, સંખ્યાતા પ્રતિપત્તિઓ છે. તેમજ એમાં બે શ્રુત સ્કંધ, ત્રેવીસ અધ્યયન, તેત્રીસ ઉદ્દેશલુકાળ, તેત્રીસ સમુદ્દેશલુકાળ, છત્રીસ હજાર પદ, સંખ્યાતા અક્ષર, અનન્તાગ્રન્થ, અનન્તા પર્યાય, પરિમિત ત્રસજીવો અનન્તા સ્થાવરજીવો તથા શાશ્વત અશાશ્વત જિન પ્રદ્વિતભાવો, ખીબ સૂત્રકૃતંગમાં કહ્યા છે.

૩ સ્થાનાંગ સૂત્રમાં ટંક-કૂટ-પર્વન, શિખરી, પ્રાગ્ભાર, કુંડે ગુફાઓ, ખાણો, ઢોહો, નદીઓ વિગેરેનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. આ સૂત્રની પરિમિત વાચના, સંખ્યાતા અનુયોગદ્વાર, સંખ્યાતા છંદ, સંખ્યાતા શ્લોક, સંખ્યાતા નિર્ધુક્તિઓ, સંખ્યાતા સંગ્રહણીઓ, સંખ્યાતા પ્રતિપત્તિઓ છે. તથા આ સૂત્રમાં એક શ્રુતસ્કંધ, દશ અધ્યયન, એકવીસ ઉદ્દેશલુકાળ, એકવીસ સમુદ્દેશલુકાળ, બહોતેર હજાર પદ, સંખ્યાતાક્ષર, વિગેરે પૂર્વવત્ છે.

૪ સમવાયંગમાં એકથી સો પર્યાંતની સંખ્યાવાળા પદાર્થોના નેમાં અન્તરભાવ થાય છે. તેની પ્રપણા કરી છે. આના અનુયોગદ્વાર, છંદ વિગેરે પૂર્વવત્ સંખ્યાતા છે, શ્રુતસ્કંધ એક છે, અધ્યયન એક છે, ઉદ્દેશલુકાળ એક છે, સમુદ્દેશલુકાળ એક છે, એક લાખને ચુસ્માળીસ હજાર પદ છે, તે સિવાય અક્ષર-ગ્રન્થ પર્યાય વિગેરે પૂર્વવત્ છે.

૫ વ્યાખ્યા પ્રકૃતિ સૂત્રમાં જીવ-અજીવ આદિની પ્રપણા કરી છે. એના છંદ-શ્લોક વિગેરે પૂર્વવત્ સંખ્યાતા છે, તેનો એક શ્રુતસ્કંધ છે, અધિક એકસો અધ્યયન છે, દશ હજાર ઉદ્દેશ છે, દશ હજાર સમુદ્દેશલુકાળ છે, છત્રીસ હજાર પ્રશ્ન છે, બે લાખ અક્ષરવીસ હજાર પદ છે, અક્ષર-પર્યાય વિગેરે પૂર્વવત્ સંખ્યાતા છે.

૬ જ્ઞાતાધર્મકથાગ્રન્થ ધર્મકથામાં ઉદાહરણભૂત નગરો, ઉદ્યાનો, ચૈત્યો, વનખંડો, સમવસરણો વિગેરેનું વર્ણન છે, આ ગ્રંથમાં સર્વ મળીને સાડાત્રણ કોડ સ્થાનકો છે, આના અનુયોગ-છંદ-શ્લોક વિગેરે પૂર્વવત્ છે. વળી આ ગ્રંથમાં બે શ્રુત સ્કંધ છે, ઓગણીસ ઉદ્દેશલુકાળ છે, ઓગણીસ સમુદ્દેશલુકાળ છે, પાંચ લાખને છોતેર હજાર પદ છે, અક્ષર-પર્યાય વિગેરે પૂર્વવત્ છે.

૭ ઉપાસક દશાગ્રન્થ ગ્રાવચ્છના નગરો, ઉદ્યાનો, ચૈત્યો, વનખંડ, સમવસરણો, તેમના રાત્રાઓ, તેમના માતા-પિતા, ધર્માચાર્ય, ઈહલોક-પરલોક સંગ્રામી તેમની રૂઢિ વિગેરેનું વર્ણન છે. એમાં અનુયોગદ્વાર-છંદ વિગેરે પૂર્વવત્ છે. શ્રુતસ્કંધ એક છે, દશ અધ્યયન છે, દશ ઉદ્દેશલુકાળ છે, દસ સમુદ્દેશલુકાળ છે, અગીઆર લાખ ને બાવન હજાર પદો છે, અક્ષર-પર્યાય વિગેરે પૂર્વવત્ બહુ લેવા.

૮ અન્તકૃતદશાંગમાં તીર્થંકર વિગેરે ચરમશરી જીવોના નગરો ઉદ્યાનો ચૈત્યો વિગેરેનું વર્ણન છે, તેના છંદ-શ્લોક વિગેરે પૂર્વવત્ છે. એક શ્રુતસ્કંધ છે, આઠ વર્ગ છે. આઠ ઉદ્દેશલુકાળ છે, આઠ સમુદ્દેશલુકાળ, ત્રેત્રીસલાખને ચાર હજાર પદો છે, અક્ષર-પર્યાય-ગ્રન્થ વિગેરે પૂર્વવત્ છે.

૯ અનુતરોપાતિક દ્વ્યાંગમાં અનુતર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થનારાના નગર-ઉદ્યાન-ચૈત્ય વિગેરેનું વર્ણન છે. અનુયોગ-છંદ-શ્લોક વિગેરે પૂર્વવત્ છે. શ્રુતસ્કંધ એક છે, ત્રણ વર્ગ છે, ત્રણ ઉદ્દેશલુકાળ છે, ત્રણ સમુદ્દેશલુકાળ છે. છંતાળીસ લાખ અને આઠ હબર પદ છે. અને અક્ષર-પર્યાય વિગેરે પૂર્વની પેઠે છે.

૧૦ પ્રશ્ન્યાકરણમાં પૂછેલા, નહીં પૂછેલા વિવિધ પ્રકારે એકસો આઠ પ્રશ્નોના ઉત્તર છે, તેમજ તે સિવાય નાગકુમાર વિગેરે દેવોની સાથે સાધુઓના દિવ્ય સંવાદ થયેલા તેનું વર્ણન છે. અનુયોગદ્વાર-છંદ વિગેરે પૂર્વવત્ છે, તેનો શ્રુતસ્કંધ એક છે. પીસ્તાલીસ અધ્યયન છે, પીસ્તાલીસ ઉદ્દેશલુકાળ છે. પીસ્તાલીસ સમુદ્દેશલુકાળ છે, બાંણ લાખને સોળ હબર પદ છે, અને અક્ષરપર્યાય વિગેરે પૂર્વની પેઠે છે.

૧૧ વિપાકસૂત્રાંગમાં શુભાશુભકર્મના ફળ-વિપાકનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. તેના અનુયોગદ્વાર-છંદ વિગેરે પૂર્વવત્ સંખ્યાતા છે. બે શ્રુતસ્કંધ છે, વીસ અધ્યયન, વીસ ઉદ્દેશલુકાળ, વીસ સમુદ્દેશલુકાળ છે, અને એક ક્રોડ ચોરાશીલાખ અને બત્રીશ હબર પદ છે, પર્યાય-અક્ષર વિગેરે પૂર્વવત્ છે.

૧૨ દર્શિવાદ. તેના પાચ ભેદ છે પરિકર્મ, સૂત્ર પૂર્વગત અનુયોગ અને ચૂલિકા. તેમાં પરિકર્મ સાત પ્રકારે છે સૂત્ર બાવીશ પ્રકારે છે. પૂર્વગત ચૌદ પ્રકારે છે, અનુયોગ બે પ્રકારે છે, અને ચૂલિકા પ્રથમના ચાર પૂર્વની છે, બાકીના પૂર્વ ચૂલિકા વિનાના છે. આ દર્શિવાદના અનુયોગ છંદ વિગેરે પૂર્વવત્ સંખ્યાતા છે, એક શ્રુતસ્કંધ છે. અને સંખ્યાતા હબર પદ છે.

ઉપરોક્ત દ્વાદશાંગ-બાર અંગમાં શુ' શુ' વિષય ચર્ચ્યા છે, તે સંબંધી નંદીસૂત્રમાં બહુ સારી રીતે વર્ણવ્યું છે, તે બહુવાની ઈચ્છાવાળાએ ત્યાથી ભેઈ લેવું. અહીં ગ્રન્થવિસ્તારના લાયથી માત્ર સંક્ષિપ્ત-સાર લીધે છે. સૂત્રના પદ આદિની સંખ્યા પૂર્વે આટલી હતી કાળગળે સ્મૃતિભંગ ફાણ થવાથી વર્તમાનમાં તેટલું પ્રમાણ ઉપલબ્ધ નથી.

“ગણધર મહારાજ પ્રથમ પૂર્વોની રચના કરે છે.” એ પૂર્વોમાં સંપૂર્ણ વાઙ્મય અન્તર્ભૂત થાય છે, તેથી ચૌદ પૂર્વોત્તમ બારઅંગજ હોવા ભેઈએ, શેષ અંગ અથવા અંગબાહ્ય શ્રુત રચવાથી શો લાભ ? શિષ્યની એ શંકાનું સમાધાન કરવાને શ્રીશુક કહે છે કે—

જહવિ ય મૃયાવાપ, સ્વસ્સ વબોમયસ્સ ઓયારો ।

નિજ્જૂહણા તહાવિ હુ, દુમ્મેહે પપ્પ ફત્થી ય ॥૫૫૧॥

એકે ભૂતવાદમાં-દર્શિવાદમાં સર્વ વાઙ્મયનો અન્તર્ભૂત થાય છે; તો પણ મન્દમતી-વાળા તથા સ્ત્રીઓના ઉપકાર માટે શેષ શ્રુતની રચના કરી છે. ૫૫૧

સંપૂર્ણ વિશેષ યુક્ત સર્વ વસ્તુ સમૂહનું પ્રતિપાદન જેમાં કરેલું હોય, તે ભૂતવાદ. અથવા સામાન્ય વિશેષાદિ સર્વ ધર્મ યુક્ત જીવોના ભેદ-પ્રભેદ જેમાં કહેલ હોય તે ભૂતવાદ અથવા દર્શિવાદ કહેવાય. એવા દર્શિવાદમાં સમગ્ર વાઙ્મયનો અન્તર્ભૂત થાય છે; તો પણ તે ભૂતવાદને ગ્રહણ-ધારણ કરવાને અયોગ્ય એવા મંદ બુદ્ધિવાળા જીવો અને સ્ત્રીઓના ઉપકાર માટે શેષ અંગબાહ્યશ્રુતની રચના કરી છે. ૫૫૧

સ્ત્રીઓને દર્શિવાદ યા ભૂતવાદ શ્રુત શા માટે ન અપાય ? તે માટે કહે છે.

તુત્ત્થા ગારવવહુલા, ચલ્લિદિયા દુવ્વલા ધિર્દિય ય ।

ઈતિ અહિસેસજ્ઞયણા, મૃયાવાઓ ય નો ત્થીળં ॥૫૫૨॥

તુચ્છ સ્વભાવવાળી-ખૂંટુ અભિમાનવાદી-અપલેન્દ્રિય અને પુદ્ગિએ દુર્ગળ-મન્દ હોવાથી સ્ત્રીઓને અતિશયવાળા અધ્યયનો અને દષ્ટિવાદ આપવાની આજ્ઞા નથી. ૫૫૨

સ્ત્રીને જો કેઈ પણ રીતે દષ્ટિવાદ શ્રુત આપ્યું હોય, તો તે તુચ્છાદિ સ્વભાવથી “હું” પણ દષ્ટિવાદ ભણું છું” એવા અભિમાન યુક્ત મનથી પુરૂષના પરિભ્રમણ કર્યામાં પ્રવર્તે અને તેથી દુર્ગતિ પામે. એમ જાણીને અતિશય કૃપાસિન્ધુ-પરોપકાર કરવામાંજ પ્રવૃત્તિવાળા ભગવાન તીર્થ-કરોએ ઉત્થાન-સમુત્થાન શ્રુત વિગેરે અતિશયવાળા-અમત્કારવાળા અધ્યયનો અને દષ્ટિવાદ શ્રુત સ્ત્રીઓને આપવાની ના કહી છે. પરંતુ તેઓના પર અનુચ્છેદ કરવાને માટે તેમને પણ શ્રુત આપવું જોઈએ, એમ જાણીને શેષ અગીઆર અંગાદિની રચના કરી છે. ૫૫૨.

એ પ્રમાણે અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્ય શ્રુત કહીને શ્રુતજ્ઞાનના ચૌદ ભેદો કહ્યા; હવે શ્રુતનો વિષય કેટલો છે, તે કહે છે.

उवउतो सुयनाणी, सर्वं द्वाहं जाणइ जहत्थं ।

पासइ य केइ सो पुण, तमचक्खुद्धंसणेणं ति ॥५५३॥

ઉપયોગવાન શ્રુતજ્ઞાની સર્વ દ્રવ્યાદિ ચથાર્થ જાણે છે. અને વળી કેટલાક કહે છે કે તે અચક્ષુદર્શન વડે જુએ છે. ૫૫૩

જો શ્રુતજ્ઞાની ઉપયોગવાન હોય, તો તે પંચાસ્તિકાયરૂપ સર્વ દ્રવ્ય, લોકાલોકરૂપ સર્વ ક્ષેત્ર, અતીતાદિરૂપ સર્વકાળ, અને ઔદયિકાદિ સર્વભાવો સ્પષ્ટાવભાસિ શ્રુતજ્ઞાનવડે ચથાર્થ જાણે છે; પરંતુ સામાન્યચાહિ દર્શનવડે જુએ નહિ. કેમકે તેમને તે ન હોય. જેમ મનપર્યવજ્ઞાન સ્પષ્ટાર્થ આકંઠ છે, તેથી ત્યાં દર્શન નથી, તેમ શ્રુતજ્ઞાન પણ સ્પષ્ટાર્થબ્રાહ્મી હોવાથી, અર્થ વિકલ્પન અવસ્થામાં, અન્તર્બલ્પાકાર રૂપ હોવાથી, અર્થને વિશેષ પ્રકારેજ ગ્રહણ કરે છે, પણ સામાન્ય પ્રકારે ગ્રહણ નથી કરતું. નન્દીસૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે-“તે શ્રુતજ્ઞાન સંક્ષેપથી ચાર પ્રકારે કહ્યું છે; દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી; અને ભાવથી દ્રવ્યથી ઉપયોગવાન શ્રુતજ્ઞાની સર્વ દ્રવ્યો જાણે, પણ જુએ નહિ. ક્ષેત્રથી સર્વક્ષેત્ર જાણે પણ જુએ નહિ. કાળથી સર્વ કાળ જાણે, પણ જુએ નહિ. ભાવથી સર્વ ભાવ જાણે, પણ જુએ નહિ.” આ રથે જીજ્ઞાસે “શ્રુતજ્ઞાની જ્ઞાનથી જાણે છે અને અચક્ષુ દર્શનથી જુએ છે,” એમ માને છે, કારણ કે જેને શ્રુતજ્ઞાન હોય, તેને મતિજ્ઞાન અવશ્ય હોય છેજ. મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનને ચક્ષુ તથા અચક્ષુ એ બે દર્શન કહ્યાં છે, તેમાં ચક્ષુદર્શનવડે મતિજ્ઞાની જુએ છે અને અચક્ષુદર્શનવડે શ્રુતજ્ઞાની જુએ છે. ૫૫૩

આ ઉપરોક્ત જીજ્ઞાસેના અભિપ્રાય અયોગ્ય છે, કેમકે—

तेसिमचक्खुद्धसणसामणाओ कहं न मइनाणी ।

पासइ पासइ व कहं, सुयनाणी किंओ मेओ ? ॥५५४॥

તેમને અચક્ષુદર્શન સમાન છતાં પણ મતિજ્ઞાની તે વડે કેમ ન જુએ, અને શ્રુતજ્ઞાની કેમ જુએ ? એ ભેદ થાથી છે. ? ૫૫૪

મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનમાં ઇન્દ્રિય-મનોનિમિત્તપણું સમાન હોવાથી, અચક્ષુદર્શન પણ ઉભયમાં સમાન છે, તો પછી અચક્ષુદર્શનવડે મતિજ્ઞાની ન જુએ અને શ્રુતજ્ઞાની જુએ, એવું શુ કારણ ? બે શ્રુતજ્ઞાની અચક્ષુદર્શનથી જુએ, તો મતિજ્ઞાની પણ તે વડે જુએ. અને બે તે ન જુએ, તો તે પણ ન જુએ. કારણ કે ન્યાય ઉભયન સમાન છે. માટે “શ્રુતજ્ઞાની જાણે, પણ જુએ નહિ.” એમજ કહેવું યોગ્ય છે. ૫૫૪

અથવા પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં કહેલ પશ્યતાની અપેક્ષાએ શ્રુતજ્ઞાનમાં પણ પશ્યતા કહેલી છે, અને તેથી તે અપેક્ષાએ “શ્રુતજ્ઞાની જાણે અને જુએ” એમ કહેવું યોગ્ય છે. તે માટે આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

મદ્દમેયમચતુર્લ્લસર્ણં ચ, વજ્જિતુ પાસણા મળિયા ।

પળ્લવળાણ ક ફુદા, તેળ સુદ પાસણા જુતા ॥૫૫૫॥

મતિજ્ઞાન-મતિઅજ્ઞાન-ને અચક્ષુદર્શન સિવાયની “પશ્યતા” પ્રજ્ઞાપનામાં સ્ફુટપણે કહેલ છે, તેથી શ્રુતજ્ઞાનમાં પણ પશ્યતા યુક્ત છે. ૫૫૫

પશ્યતા સાકાર અને અનાકાર એમ બે પ્રકારે છે. શ્રુતજ્ઞાન સાકાર પશ્યતા, અવધિ જ્ઞાન સાકાર પશ્યતા, મનઃપર્યવજ્ઞાન સાકાર પશ્યતા, કેવળજ્ઞાન સાકાર પશ્યતા, શ્રુત-અજ્ઞાન સાકાર પશ્યતા વિભાજિતજ્ઞાન સાકાર પશ્યતા એમ છ પ્રકારે સાકાર પશ્યતા છે. અચક્ષુદર્શન અનાકાર પશ્યતા અવધિદર્શન અનાકાર પશ્યતા, અને કેવળદર્શન અનાકાર પશ્યતા, એમ ત્રણ પ્રકારે અનાકાર પશ્યતા છે. આ પ્રમાણે મતિજ્ઞાન-મતિઅજ્ઞાન-અચક્ષુદર્શન સિવાયની નવ પ્રકારે “પશ્યતા” પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના ત્રીશમાં પદની અંદર સ્ફુટ રીતે કહી છે. તેથી શ્રુતજ્ઞાનમાં પણ પશ્યતા કહી છે, તે યોગ્ય છે અને તેની અપેક્ષાએ “શ્રુતજ્ઞાની જાણે છે, અને જુએ છે.” એમ કહેવું પણ યુક્ત છે.

એમ ઉપયોગ શબ્દથી સાકાર ઉપયોગ અને અનાકાર ઉપયોગ એમ બંને ભેદ કહેવાય છે, તેમ પશ્યતા શબ્દથી પણ સાકાર પશ્યતા અને અનાકાર પશ્યતા એમ બે ભેદ કહેવાય છે.

પ્રશ્ન :-બે એમ હોય. તો સાકાર અને અનાકાર પશ્યતા એ બંને સાકાર ઉપયોગ અને અનાકાર ઉપયોગના માત્ર પર્યાય શબ્દો થયા, તો પછી ઉપયોગથી પશ્યતા જુદી શા માટે કહી ?

ઉત્તર :-સાકાર ઉપયોગ આઠ પ્રકારે છે અને સાકાર પશ્યતા તો છ પ્રકારે છે, કેમકે મતિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાનમાં પશ્યતા નથી કહી; વળી અનાકાર ઉપયોગ ચાર પ્રકારે છે, અને અનાકાર પશ્યતા ત્રણ પ્રકારે છે, કેમકે અચક્ષુદર્શનમાં પશ્યતા નથી કહી. પશ્યતા એટલે ઉત્કૃષ્ટ રીતે જોવું. એવું ઉત્કૃષ્ટ જોવાપણું, શીઘ્ર ત્રિકાળ વિષય અર્થને શીઘ્ર જાણવામાં પટુધર જોષ હોય ત્યારે થાય; મતિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાન પ્રાયઃ સાંપ્રતકાળ વિષયી હોવાથી, તેમાં શીઘ્ર પટુતર જોષ નથી થતો, માટે તેમાં પશ્યતા નથી કહી. તેથી જ રીતે બેમ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયને શીઘ્ર અવજોષ થાય છે, તેમ બાકીની શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને નથી થતો, કેમકે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના ઉપયોગની અપેક્ષાએ તે ઇન્દ્રિયોનો ઉપયોગ દીર્ઘ દીર્ઘ-કાળે કહેલ છે, અને મન શીઘ્ર અર્થ પરીચ્છેદક છતાં પણ તેમાં પશ્યતા નથી કહી, કેવળ ઉપયોગ જ કહેલ છે, આ કારણથી અચક્ષુદર્શનમાં પશ્યતા નથી કહી. આ પ્રમાણે સાકાર-

आगम एव स तत्त्वं, आगममत्त्वं तु सुखनाणं ॥५५९॥

તસ્સાયાળ ગહણં, વિદ્ઠં જં મહુગોર્હિ સત્થમ્મિ ।

વેતિ તયં સુયલ્લં, ગુણા ય સુસ્સુસણાઈયા ॥૫૬૦॥

જે વડે બોધ કરાય, તે શાસ્ત્ર, તે સામાન્યથી જ્ઞાન કહેવાય છે, અને આગમ એજ શાસ્ત્ર તે આગમશાસ્ત્ર, તેને શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય. તે શ્રુતનું આદાન એટલે ગ્રહણ કરવાનું શાસ્ત્રમાં જે પુદ્ગિના ગુણવડે કહ્યું છે તેને શ્રુતલાભ કહે છે, તે ગુણો શૂશ્રુષાદિક ભણવા. ૫૫૯-૫૬૦.

તે આઠ ગુણો કહે છે.

(૨૨) સુસ્સસઈ પઢિપુચ્છઈ, સુણેઈ, ગિણ્ઠઈ વ ર્ઠ્ઠઈ યાવિ ।

તત્તો અપોહઈ વા, ધારેઈ કરેઈ વા સમ્મં ॥૫૬૧॥

સાંભળવાની ઇચ્છા કરે, પૂછે, શ્રવણ કરે, ગ્રહણ કરે, વિચારે, અને તે પછી નિશ્ચય કરે, ધારી રાખે, અને સમ્યગ્ અનુદાન કરે. ૫૬૧.

(૧) પ્રથમ વિનય સહિત ગુરુ મુખથી શ્રુત સાંભળવાની ઇચ્છા કરે. (૨) તે પછી પૂછે, એટલે ભણેલું શ્રુત શંકા રહિત કરે, (૩) પછી એ ભણેલું શ્રુત અર્થથી સાંભળે, (૪) તે સાંભળીને અવગ્રહ વડે ગ્રહણ કરે, (૫) ગ્રહણ કરીને ઇલાથી વિચાર કરે કે “શુ” તે આજ પ્રમાણે છે કે અન્યથા છે ?” એમ વિચાર કરતાં સ્વપુદ્ગિથી પણ કંઈક ઉત્પ્રેક્ષા કરે. (૬) તે પછી નિશ્ચય કરે, કે જે પ્રમાણે ગુરુએ કહ્યું છે તે તેમજ છે. (૭) બ્યારે એ પ્રમાણે નિશ્ચય થાય એટલે પોતાના ચિત્તમાં તે ધારી રાખે. (૮) તે પછી શાસ્ત્રમાં કહેલ સમ્યક્ અનુદાન કરે, કારણકે શાસ્ત્રમાં કહેલું અનુદાન પણ શ્રુતજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમમાં, અને ગુરુનું ચિત્ત પ્રસન્ન કરી લેવામાં હેતુભૂત હોવાથી શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના ઉપાય છે.

અથવા (૧) ગુરુ મહારાજ જે જે કાર્ય માટે આજ્ઞા કરે, તે સર્વ અનુગ્રહ માનીને સાંભળવાની ઇચ્છા કરે. (૨) તે તે કાર્ય કરતી વખતે પુનઃ પૂછે. (૩) એ પ્રમાણે આરાધન કરેલ ગુરુની પાસે સૂત્ર અને તેના અર્થ સારી રીતે સાંભળે. (૪) સાંભળીને અવગ્રહ વડે ગ્રહણ કરે. તે પછીના વિચારોદિને અર્થ ઉપર કહ્યા મુજબ સમજવો. બીજા વળી એમ કહે છે કે (૧) પ્રથમ કયાં બાદ ગુરુએ આદેશ કરેલા વચનને ડી રીતે સાંભળે છે (૨) સાંભળેલાને તેવી રીતે અવગ્રહ વડે ગ્રહણ કરે, ગુરુએ કહેલ સમ્યક્ રીતે કરે, ત્યાં સુધી સમજવું. આ પ્રમાણે એ આઠે પ્રકારે ગુરુની આરાધના શ્રુતની પ્રાપ્તિમાં મૂળભૂત ઉપાય હોવાથી ગુરુ આરાધનાના વિષયમાં તે આઠ ગુણો યોગ્ય છે. ૫૬૧

સુસ્સસઈ ય સોઠં, સુયમિચ્છઈ સવિળ્લો ગુત્તમુહાજો ।

પઢિપુચ્છઈ તં ગહિયં, પુણોઽવિ નિસ્સંકિયં કુણ્ઠ ॥૫૬૨॥

સુણે તદત્થમધીઠં, ગહણે-હા-ડવાય-ધારણા તસ્સ ।

સમ્મં કુણ્ઠ સુયાણં, અન્નંપિ તવો સુયં લ્હઈ ॥૫૬૩॥

સુસ્સસઈ વા જં ગુરવો, જંપંતિ પુલ્લમળિજો ય ।

કુણ્ઠ પઢિપુચ્છણં, સુણેઈ સુતં તદત્થં વા ॥૫૬૪॥

શુશ્રુષા એટલે વિનય સહિત શુદ્ધ મુખથી સાંભળવાની ઇચ્છા કરે, પુનઃ પૂછે એટલે તે ગ્રહણ કરેલું. પુનઃ શંકારહિત કરે, શ્રવણ કરે એટલે તેનો અર્થ ભણીને સાંભળે, તે પછી ગ્રહણ કરી, વિચારી, નિશ્ચય કરી, ધારી રાખીને તેનું શાસ્ત્રાજ્ઞાનુસાર અનુષ્ઠાન કરે. કેમકે તેથી બીજું પણ શ્રુત પ્રાપ્ત થાય. અથવા શુદ્ધ જે જે કહે તે સાંભળવાની ઇચ્છા કરે, અને પૂર્વે કહ્યું હોય તે પ્રમાણ કરે, પુનઃ પૂછીને સૂત્ર અથવા તેનો અર્થ સાંભળે. ૫૬૨-૫૬૩-૫૬૪.

હવે શ્રવણ કરવાનો વિધિ કહે છે.

(૨૩) સૂયં હુંકારં વા, વાદક્ષાર-પટ્ટિપુચ્છ-વીમંસા ।

તત્તો પસંગપારાયણં, ચ પરિણિટ્ટ સત્તમણ ॥૫૬૫॥

મૂક રહેવું. હુંકારો આપવો, બાદકાર કરવો, પ્રતિપૃચ્છા કરવી, મીમાંસા કરવી, પછી પ્રસંગ પારંગત થવું તેમ કરવાથી છેલ્લે સાતમે પરિણિટ્ટ થાય. ૫૬૫.

પહેલીવાર સાંભળતાં ગાત્ર સ્થિર કરીને મૌનપણે સર્વે એક ચિત્તે ધારી રાખવું. તે પછી બીજવારે હુંકારો દેવો. વંદન કરવું. પછી ત્રીજીવખતે બાદકાર કરવો એટલે આપે કહ્યું તે તેમજ છે, અન્યથા નથી, એમ કહેવું. ચોથી વખત પછી પૂર્વાપરસૂત્રનો અભિપ્રાય સાંભળીને કંઈક પૃચ્છા કરવી, એટલે એ બાબત એમ કેમ ? એવી રીતે પૂછવું. પછી પાંચમી વખત મીમાંસા કરવી, એટલે પ્રમાણની જીજ્ઞાસા કરવી. છઠી વખત ઉત્તરોત્તર શુષ્કપ્રાપ્તિ અને આલતા વિષયની સંપૂર્ણ માહિતી થાય. સાતમી વખતે છેલ્લે પરિણિટ્ટ થાય એટલે શુદ્ધીને પેઠે સારી રીતે બીજાને કહી શકે એવું જ્ઞાન થાય. આ પ્રમાણે શિષ્યે શ્રવણ કરવાનો વિધિ છે. ૫૬૫

હવે શુદ્ધ એ કેવી રીતે વ્યાખ્યાન કરવું તે કહે છે.

(૨૪) સુતત્થો સ્વલ્લ પદમો, વિઓ નિજ્જુત્તિમીસિઓ મણિઓ ।

તદ્વિઓ ય નિરયસેસો, એસ વિહી હોઈ અણુઓગો ॥૫૬૬॥

પ્રથમ અનુયોગમાં (પહેલીવાર સૂત્રાર્થ પ્રતિપાદન કરતાં) માત્ર સૂત્રનો જ અર્થ કહે, બીજી વખત સૂત્રસ્પર્શકનિર્મુક્તિ મિશ્ર કહે, અને ત્રીજીવાર પ્રસક્તાનુપ્રસક્ત સંપૂર્ણ અનુયોગ કહે. આ પ્રમાણે સૂત્રના અર્થ કહેવાનો વિધિ છે. ૫૬૬

શ્રુતજ્ઞાનનો અધિકાર સમાપ્ત થયો.

હવે અવધિજ્ઞાનનો અધિકાર

હવે પૂર્વોક્ત સંખ્યાથી આવેલું અવધિજ્ઞાન કહેવાની ઇચ્છાએ આચાર્યશ્રી પ્રસ્તાવના કરતા કહે છે કે—

મળિયં પરોક્ષમહુળા, પત્ત્વક્ષં તં ચ તિવિહમોહાઈ ।

પુત્રોદિતસંબંધં, તત્ત્વાવહિમાઈઓ વોચ્છં ॥૫૬૭॥

પરોક્ષજ્ઞાન (મતિ-શ્રુત) કહું; હવે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કહીશું, તે પ્રત્યક્ષ અવધિઆદિ ત્રણ પ્રકારે છે. (અવધિ-મના:પર્યાય-ને કેવળ.) તેમાં પ્રથમ પૂર્વોક્ત સંખ્યાવાળું અવધિજ્ઞાન કહીશું. ૫૬૭

અવધિજ્ઞાનના અસંખ્યાતા લેદો છે, તે જણાવવા કહે છે કે—

(૨૫) સંસાર્દયાઓ સ્વલુ, ઓહિનાણસ સન્વપયદીઓ ।

કાર્દ મવપચ્ચડ્યા, સ્વઓક્સમિયાઓ કાઓઽવિ ॥૫૬૮॥

અવધિજ્ઞાનના સર્વ લેદો સંખ્યાતીત છે. તેમાંના કેટલાક ભવપ્રત્યયિક છે અને કેટલાક ક્ષયોપશમપ્રત્યયિક છે. ૫૬૮.

વિષયભૂત ક્ષેત્ર અને કાળની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાનના સંખ્યાતીત એટલે અસંખ્ય લેદો છે. જેમકે અવધિજ્ઞાનનો ક્ષેત્રથી વિષય જઘન્યથી અશુદ્ધના અસંખ્યાતમા ભાગે છે. એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ ઉત્કૃષ્ટથી અલોકમાં પણ લોકપ્રમાણ અસંખ્યાતા ખંડોમાં, તેને દેખવા બાણવા લાયક પદાર્થો હોય, તે તેને બેઈ દેખી શકે. કાળથી પણ અવધિજ્ઞાનીના વિષય જઘન્યથી આવલીના અસંખ્યાતમા ભાગનો છે. એકેક સમયની વૃદ્ધિએ ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણીઅવસર્પિણી કાળ સુધીના વિષય છે. એ પણ આગળ કહેવાશે. કારણકે વિષયના લેદથી વિષયિનો પણ લેદ હોય છે, એ ન્યાયથી ક્ષેત્ર અને કાળરૂપ વિષયના અસંખ્યાતા લેદ હોવાથી અવધિજ્ઞાનરૂપ વિષયિના પણ અસંખ્યાતા લેદ છે. મૂળમાં જલુ શબ્દ છે તે વિશેષાર્થ છે, એથી એમ સમજવાનું છે, કે ક્ષેત્ર અને કાળની અપેક્ષા એ જ અવધિજ્ઞાનના અસંખ્યાતા લેદ છે. દ્રવ્ય ભાવની અપેક્ષાએ નહિ; કારણકે દ્રવ્ય-ભાવની અપેક્ષાએ તો અવધિજ્ઞાનના અનન્તા પણ લેદ છે, આ માટે આગળ ૬૨૬ મી ગાથામાં કહેવાશે કે—તૈજસ અને ભાષાદ્રવ્યની મધ્યમાં રહેલા અનન્ત પ્રદેશી દ્રવ્યોથી આરંભીને વિચિત્ર વૃદ્ધિએ સર્વરૂપી દ્રવ્યોનો ઉત્કૃષ્ટ વિષય પરિમાણનો અવધિ કહેશે, અને ભાવથી દરેક વસ્તુનો અસંખ્યેય પર્યાયરૂપ વિષય કહેશે. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે, કે સર્વ પુદ્ગલાસ્તિકાય અને અવધિભાહ્ય તેના પર્યાયો, એ ઉભયની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાનનો અનન્તો વિષય છે. “જેયના લેદથી જ્ઞાનનો પણ લેદ છે” એ ન્યાયે દ્રવ્ય અને ભાવ લક્ષણ વિષયની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાનના અનન્તા લેદ છે.

પ્રશ્ન :-એ અવધિના અનન્તા લેદ છે, તોપછી મૂળમાં “અવધિના સંખ્યાતીત લેદ છે” એમ જ કહું છે તેવું શું ?

ઉત્તર :-એમ નહિ. અનન્તુ પણ સંખ્યાતીતજ કહેવાય છે, તેથી એમાં કંઈ વિરૂદ્ધતા નથી. માટે “સંખ્યાતીત” શબ્દથી અસંખ્યાતા અને અનન્તા ભેદો અવધિજ્ઞાનના છે. એમ કહેવામાં કંઈ પણ વિરોધ નથી. એ સર્વ ભેદોમાંના કેટલાક ભેદ ભવપ્રત્યયિક છે અને કેટલાક ક્ષયોપશમપ્રત્યયિક છે. એટલે કે જેમ આકાશમાં ઉડવામાં પક્ષીઓનો ભવ-જન્મ એજ હેતુ છે, તેમ નારકાદિ જન્મ એજ અવધિજ્ઞાનમાં હેતુ છે, અને તેથી તેઓને તે ભવપ્રત્યયિજ્ઞાન કહેવાય. એવું જ્ઞાન દેવ-નારકીઓનેજ હોય છે. તપ વિગેરે ગુણોના પરિણામથી પ્રગટ થએલું જ્ઞાન તે ક્ષયોપશમપ્રત્યયિક (હેતુવાળું) કહેવાય છે. એ જ્ઞાન તિર્થંચ અને મનુષ્યોને હોય છે.

પ્રશ્ન :-અવધિજ્ઞાન ક્ષયોપશમિક ભાવમાં છે. અને નારકાદિ જન્મ તો ઔદયિક ભાવમાં છે. આ પ્રમાણે પરસ્પર વિરૂદ્ધ હોવાથી, નારકાદિ જન્મ, તે અવધિજ્ઞાનનો હેતુ કેમ થઇ શકે ?

ઉત્તર :-ખરી રીતે તો નારકી-દેવોતું જ્ઞાન પણ ક્ષયોપશમ નિમિત્તવાળુંજ છે. પરન્તુ એ ક્ષયોપશમ પણ નારકી-દેવોનો ભવ થયો હોય તો અવશ્યજ થાય છે. એ કારણથી નારકી-દેવતું જ્ઞાન ભવપ્રત્યયિક કહેવાય છે ૫૬૮.

હવે સામાન્યપણે કહેલા અવધિજ્ઞાનના ભેદો સંખ્યાતીત છે, અને વાણી તો કમવર્તિ છે, તથા આયુષ અલ્પ છે. આમ હોવાથી તેના જેટલા ભેદો છે તેટલા ભેદો કહી શકવાતું પોતાતું સામર્થ્ય નથી, એમ જણાવવાને નિયુક્તિકાર મહારાજ કહે છે કે—

(૨૬) ક્વતો મે વળ્લેઝં સતી, ઓહિસ્સ સવ્વપયહીઓ ? ।

ચોદસવિહનિવસેવં, હ્હીપત્તેય વોચ્છામિ ॥૫૬૯॥

અવધિજ્ઞાનના સર્વ ભેદો કહેવાને મારી શક્તિ કયાંથી હોય ? (પરન્તુ) ચૌદ પ્રકારના નિક્ષેપ અને ઋદ્ધિ પામેલાઓતું વર્ણન કરીશ. ૫૬૯

આયુષ પરિમિત અને વાણી કમવર્તિ હોવાથી અવધિજ્ઞાનના સર્વ ભેદો કહેવાને મારી શક્તિ કયાંથી હોય ? નજ હોય. તો પણ શિષ્યસમૂહના ઉપકારાર્થે અવધિઆદિ ચૌદ પ્રકારના નિક્ષેપ અને આમર્ષ ઔષધિ વિગેરે ઋદ્ધિઓતું વર્ણન કરીશ. ૫૬૯.

હવે આ ૫૬૯મી નિયુક્તિ ગાથાના પૂર્વાર્ધતું વ્યાખ્યાન કરવા માટે ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે—

તસ્સ જમુક્કોસયલેત્ત-કાલસમયપ્પવસપરિમાણં ।

તળ્લેયપરિચ્છિન્નં, તં ત્વિય સે વય્હિપરિમાણં ॥૫૭૦॥

સંસાર્દયમણંતં ચ, તેણ તમણંતપ્પવહિપરિમાણં ।

પેચ્છહ પોમ્મલકાર્યં, જમણંતપ્પવસ-પજ્જાર્યં ॥૫૭૧॥

તે અવધિના જ્ઞેયપણાના નિયમથી જેટલું અવધિના વિષયભૂત ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞેયના પ્રદેશ અને ઉત્કૃષ્ટ કાળના સમયતું પરિમાણ છે, તેટલું જ અવધિના ભેદોતું પરિમાણ છે, વળી સંખ્યાતીત એટલે અનન્ત, તેથી તેના અનન્તા ભેદ (પણ) છે, કેમકે અનન્ત પ્રદેશી અને અનન્ત પર્ચાયવાળા પુદ્ગળાસ્તિકાયને તે (અવધિજ્ઞાની) જુએ છે. ૫૭૦-૫૭૧

જે ઉત્કૃષ્ટક્ષેત્રના પ્રદેશનું પ્રમાણ અને જે ઉત્કૃષ્ટકાળના સમયનું પ્રમાણ અવધિના રોચપણે વ્યવસ્થિત છે, તેટલું અવધિજ્ઞાનના ભેદોનું પ્રમાણ છે, એટલે કે અવધિજ્ઞાનના એ અપેક્ષાએ અસંખ્યાતા ભેદ છે. કેમકે અંશુળના અસંખ્યાતમા ભાગથી માંડીને છેક અસંખ્યેય લોકાકાશના પ્રદેશો, તથા આવળીના અસંખ્યાતમા ભાગથી માંડીને છેક અસંખ્યેય ઉત્સર્પિણી ને અવસર્પિણીના સમયો, એ ઉભય લિન્ન લિન્ન અસંખ્યાતા પ્રમાણવાળાં છે. આ કારણથી ક્ષેત્ર અને કાળની અપેક્ષાએ અવધિના અસંખ્યાતા ભેદો છે. તથા ખલુ શબ્દવડે સૂચવેલાં અવધિના અનન્તા ભેદો પણ છે, જેમકે સંખ્યાતીત એટલે કેવળ અસંખ્યેય એમ નહિ, પણ સંખ્યાતીત એટલે અનન્ત પણ સમજવું. કારણ કે અનન્ત એ પણ સંખ્યાથી અતીતજ છે. તેથી અવધિજ્ઞાનના અનન્તા ભેદ પણ કહી શકાય. કેમકે અવધિજ્ઞાની અનન્ત પ્રદેશી અને અનન્ત પર્થાથી સમસ્ત પુદ્ગળાસ્તિકાયને જીએ છે. આમ હોવાથી અનન્ત દ્રવ્ય અને પર્થાથીની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાનના અનન્તા ભેદો પણ છે. ૫૭૦-૫૭૧.

હવે પૂર્વે કહેલ નિયુક્તિની ગાથાના ઉત્તરાર્ધનું વ્યાખ્યાન કહે છે.

મવપચ્ચદ્વા નારય-સુરાણ પક્ષીણ વા નમોગમર્ણ ।

ગુણપરિણામનિમિત્તા, સેસાણ સ્વઔવસમિયો ॥૫૭૨॥

જેમ પક્ષીઓને આકાશ ગમન લવહેતુક છે. તેમ દેવ અને નારકીને (અવધિ) લવ-હેતુક છે; અને બાકીનાઓને ક્ષયોપશમથી થાય છે, માટે ગુણ પરિણામના નિમિત્તવાળું છે. ૫૭૨.

હવે આ સંખ્યાધર્મા શંકા અને સમાધાન કહે છે.

ઓહી સ્વઔવસમિપ્, માવે મણિયો મવો તહોદદ્દ ।

તો કિહ મવપચ્ચદ્વો, વોતું જુત્તોડવહીં વોહ્નં ? ॥૫૭૩॥

સોડવિ હુ સ્વઔવસમયો, કિન્તુ સ ઇવ ડ સ્વઔવસમભામો ।

તસ્મિ સહ હોયવસ્સં, મણ્ણહ મવપચ્ચવો તો સો ॥૫૭૪॥

અવધિજ્ઞાન ક્ષયોપક્ષમભાવમાં કહેલ છે, અને લવ ઔદયિકભાવમાં કહેલ છે, તો દેવ-નારકીનું અવધિજ્ઞાન લવપ્રત્યયિક કહેવું કેમ યોગ્ય કહેવાય ? ઉત્તર-તે (દેવનારકીનું) અવધિ પણ ક્ષયોપશમથી જ થાય છે, પરન્તુ તેવા ક્ષયોપક્ષમનો લાભ તે દેવ-નારકીનો લવ હોય, તો અવશ્ય જ થાય છે, તે કારણથી તે અવધિ લવપ્રત્યયિક કહેવાય છે. ૫૭૩-૫૭૪.

પ્રશ્ન :-કર્મના ક્ષયોપશમ વિગેરેનું કારણ શું લવ આદિ છે ? ગુરૂશ્રી તેના ઉત્તર માટે કહે છે કે—

ઉદય-વસ્ય-ક્લસ્યઔવસમો-વસમા જં ચ કમ્મણો મણિયા ।

દવ્વં સિત્તં કાર્લં, મવં ચ માવં ચ સંપપ્પ ॥૫૭૫॥

કર્મના જે ઉદય-ક્ષય-ક્ષયોપક્ષમ-અને ઉપશમ કહેલો છે, તે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, લવ અને લાવ એ પાંચને ખાત્રીને થાય છે, ૫૭૫

ઉત્તર :-ક્રમના ક્ષયોપશમ વિગેરે દ્રવ્ય ક્ષેત્ર આદિ પાત્રીને થાય છે; કારણ કે પુષ્પમાળા, ચન્દન, સર્પ વિષ વિગેરે દ્રવ્યો પાત્રીને પ્રાણીઓને સુખ-દુઃખ આદિના ઉદય વિગેરે તીર્થંકર-ગણધરોએ સિદ્ધાન્તમાં કહેલ કહેલ છે, અને એ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષથી પણ જણાય છે, આ કારણથી દેવ-નારકીને તે ભવની અપેક્ષાએ ક્ષયોપશમ નિમિત્તવાળું અવધિજ્ઞાન અવશ્ય હોય છે. ૫૭૫

હવે પૂર્વ કહેલ ૫૬૯મી જે નિયુક્તિ ગાથા છે. તેનું વ્યાખ્યાન કરવા ભાષ્ય કહે છે.

इय सव्वपयडिमाणं कह कमवसवणवत्तिणी वाया ।

वोच्छति सर्वं, सव्वाउणाऽवि संखेज्जकालेण ? ॥૫૭૬॥

એ પ્રમાણે સર્વ લેહોતું પ્રમાણ, ક્રમસર વર્ણ (અક્ષર)ને અનુસરનારી એવી વાણીથી સર્વ આયુષ અને સંખ્યાતાકાળ વડે કેમ કહી શકાય ? ૫૭૬.

હવે ચૌદ પ્રકારનો નિષ્કેપ કહે છે.

(૨૭) ओही खेत्तपरिमाणे, संठाणे आणुगमिण ।

अवद्विण चले तिव्व-मंदपडिवाउप्पयाह य ॥૫૭७॥

(૨૮) नाण-दंसणविमंगे, देसे खित्ते गई इय ।

इद्धिदपत्ताणुओगे य, एमेया पडिवत्तिओ ॥૫७८॥

૧. અવધિ. ૨. ક્ષેત્ર પરિણામ, ૩ સંસ્થાન, ૪. અનુગામિ, ૫. અવસ્થિત, ૬. અળ, ૭. તીવ્ર મન્દ, ૮. પ્રતિપાત અને ઉત્પાતાદિ, તથા ૯. જ્ઞાન, ૧૦. દર્શન, ૧૧. વિભંગ, ૧૨. દેશ, ૧૩. ક્ષેત્ર, ૧૪. ગતિ ને ઋદ્ધિપ્રાપ્તિ એ પ્રતિપત્તિઓ છે. ૫૭૭-૫૭૮.

અહીં અવધિ આદિથી ગતિ પર્યન્તના ચૌદ દ્વારો અને તે પછી ઋદ્ધિઓ કહેવાશે. તેમાં (૧) નામ-સ્થાપનાદિ વડે ભિન્ન એવો અવધિ કહેવાશે. (૨) જઘન્ય-મધ્યમ-ને ઉત્કૃષ્ટ લેહે અવધિતું ક્ષેત્રપરિમાણ કહેવાશે. (૩) તેમજ તેનું સંસ્થાન કહેવાશે. (૪) અનુગામી અને અનનુગામી અવધિજ્ઞાન કહેવાશે. (૫) તથા દ્રવ્યોદિમાં અવધિજ્ઞાન કેટલા કાળ પર્યન્ત પડ્યા સિવાય ઉપયોગથી અને લબ્ધિથી રહે છે, એ પ્રમાણે અવધિજ્ઞાનની સ્થિતિ કહેવાશે (૬) વળી વધવાથી અને ઘટવાથી અનવસ્થિત અવધિતું માન કહેવાશે. (૭) તેમજ તીવ્ર-મન્દ-ને મધ્યમ અવધિજ્ઞાન કહેવાશે. તેમાં તીવ્ર અવધિ એટલે વિશુદ્ધ અવધિ, મન્દ એટલે અશુદ્ધ, અને મધ્યમ એટલે શુદ્ધાશુદ્ધ અવધિ. (૮) દ્રવ્યોદિની અપેક્ષાએ એક કાળે પ્રતિપાત અને ઉત્પાદ કહેવાશે. (૯-૧૦-૧૧) જ્ઞાન-દર્શન-ને વિભંગ કહેવાશે એટલે એમાં જ્ઞાન કયું ? દર્શન કયું ? અને વિભંગ કયું ? એ ત્રણેનું પરસ્પર અલ્પબહુત્વ કહેવાશે. (૧૨) અવધિજ્ઞાન કોને દેશથી દેખવાના વિષયવાળું અને કોને સર્વથી દેખવાના વિષયવાળું હોય તે કહેવાશે. (૧૩) સંખદ-અસંખદ, સંખ્યેય અને અસંખ્યેય અપાન્તરાણ ક્ષેત્ર દ્વારા અવધિજ્ઞાનના ક્ષેત્રનો વિષય કહેવાશે. (૧૪) તથા ૪૦૯મી ગાથામાં કહેલા ગતિ આદિદ્વારો કહેવાશે. (૧૫) તેમજ ઋદ્ધિ પ્રાપ્તિના વ્યાખ્યાનરૂપ અનુયોગ કહેવાશે. આ ઉપરોક્ત પ્રતિપત્તિઓ અનુક્રમે કહેવાશે. અવધિના લેહોજ આ પ્રતિપત્તિના હેતુ છે, તેથી તેમને જ પ્રતિપત્તિઓ કહેવાય છે. ૫૭૭-૫૭૮,

આ અવધિના યૌદ્ધ નિર્લેપ શાથી છે? તે માટે ભાષ્યકાર કહે છે કે—

ગદ્ગજંતા ચોદસ, રિદ્ધી ચ સમુચ્ચયતિ પંચદસી ।

ઓહિપયંપિ વ મોતું સેયરમણુગામિયં કાઠં ॥૫૭૯॥

કેઈ ચોદસમેયં મળંતિ, ઓહિતિ ન પયડી જમ્હા ।

પયડીળ ય નિકસેવો, જં મળિઓ ચોદસવિહો તિ ॥૫૮૦॥

ગતિ પર્યન્ત યૌદ્ધ અને શબ્દથી પંદરમી ઋદ્ધિ; અથવા ‘અવધિ’ પદ મૂકી દહને અનુગામી તથા અનનુગામી એમજ (લેદ) કરીને કેટલાક યૌદ્ધ લેદ કહે છે, કેમકે અવધિ એ લેદ નથી અને અહીં લેદોનો નિર્લેપ કહ્યો છે, તેથી તેના યૌદ્ધ લેદ છે. ૫૭૯-૫૮૦

અવધિ આદિથી ગતિ પર્યન્ત યૌદ્ધ નિર્લેપ અને પદ્દમી ગાથામાં ચ શબ્દથી જણાવેલ ઋદ્ધિઓ—એ પંદર દ્વારો કહેવાશે. અથવા ૫૭૭મી ગાથામાં કહેલ ‘અવધિ’ એ પદ મૂકી દહને અનુગામી તથા અનનુગામી એવા લેદ કરીને યૌદ્ધ પ્રકારનો નિર્લેપ કેટલાક આચાર્યો કહે છે. કેમકે અવધિ એ લેદ નથી પણ મુગ્ધ ઉદ્દેશ્ય છે, અને અહીં તેા લેદના વિચારનો આરંભ છે. તેથી લેદોનો જ નિર્લેપ અહીં કહેવો જોઈએ. આ વ્યાખ્યાન પણ યોગ્ય છે. માત્ર આ પક્ષમાં અવધિ શબ્દ દરેક સ્થળે વિશેષણરૂપે જોડવો, જેમકે અવધિનું ક્ષેત્ર પરિમાણ, અવધિનું સંસ્થાન વિગેરે. ૫૭૯-૫૮૦

પ્રથમ પક્ષને સમ્મત પ્રથમદ્વાર કહે છે.

(૨૧) નામં ઠવળા દવિણ, સેવે કાલે મવે ય માવે ય ।

એસો સ્વલ્લ ઓહિસ્સા, નિકસેવો હોદ સત્તવિહો ॥૫૮૧॥

નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-સવ અને સવ એ સાત પ્રકારે અવધિજ્ઞાનનો નિર્લેપ છે. ૫૮૧.

આ ઉપરોક્ત નિર્ધૃતિની ગાથાનો વિસ્તાર ભાષ્યકાર કહે છે.

સવહિતિ જસ નામં, જહ મજ્જાયાડવહિતિ લોયમિ ।

ઠવળાવહિનિકસેવો હોદ જહડ્કલાહવિનાસો ॥૫૮૨॥

જેમ લોકમાં મર્યાદાને અવધિ કહે છે, તેમ જેનું અવધિ એવું નામ કરાય તે નામ-અવધિ જે અક્ષાદિમાં વિન્યાસ થાય છે તે સ્થાપના અવધિનો સ્થાપના નિર્લેપ છે. ૫૮૨.

જેમ દુનિયામાં મર્યાદાને અવધિ કહેવાય છે, તેમ જે કોઈ જીવાદિ પદાર્થનું ‘અવધિ’ એવું નામ કરાય, તે નામ માત્રથી કેવળ નામ અવધિ કહેવાય છે. તથા અક્ષાદિમાં જેમ નિર્લેપ કરાય છે, તેમ કોઈ વસ્તુમાં અવધિનો વિન્યાસ કરવો તે સ્થાપના માત્રથી અવધિ કહેવાય છે. ૫૮૨.

અથવા જીજી રીતે નામ અને સ્થાપના અવધિનું સ્વરૂપ કહે છે.

અહવા નામં તસેવ, જમમિહળં સપજ્જઓ તસ્સ ।

ઠવળાકારવિસેસો, તદ્વવ-ક્લેષ-સામીળં ॥૫૮૩॥

અથવા તેનું જ ‘અવધિ’ એવું નામ એ નામ અવધિ છે. કેમકે (અવધિ) એવું નામ એ પણ અવધિજ્ઞાનનો સ્વપર્યાય છે. તથા તે અવધિના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર અને સ્વામીનો આકાર વિશેષ તે સ્થાપના અવધિ છે. ૫૮૩

અથવા “અવધિ” એવા અક્ષરોની પંક્તિરૂપ સંજ્ઞા તે નામ અવધિ છે, અવધિ એવું નામ એ અવધિજ્ઞાનનો વચનરૂપ સ્વપર્યાય છે. તથા અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત પૃથ્વી-પર્વતાદિ દ્રવ્ય, ભરતાદિ ક્ષેત્ર, અને સ્વામિપણના આધારભૂત જે સાધુ વિગેરે તેઓનો આકાર વિશેષ તે પણ સ્થાપના અવધિ છે. કેમકે વિષય અને વિષયીભાવના સંબંધથી તેઓના આકારમાં અવધિ સ્થપાય છે. પૂર્વની ગાથામાં મર્યાદા અને અક્ષાદિમાં અવધિજ્ઞાન અસંખ્ય છતાં પણ તેમને નામઅવધિ અને સ્થાપનાઅવધિ તરીકે કહ્યા છે, અને અહીં નામ અને દ્રવ્યાદિ આકારમાં અવધિજ્ઞાન સંખ્ય હોવાથી તેમને નામઅવધિ ને સ્થાપના-અવધિ કહેલ છે. એટલો એમાં ને આમાં તફાવત છે, ૫૮૩

હવે દ્રવ્યઅવધિ કહે છે, તે બે પ્રકારે છે, આગમથી અને નોઆગમથી, તેમાં અવધિ. પદાર્થને બાણનારો છતાં તેમાં ઉપયોગરહિત હોય, તે આગમથી દ્રવ્યઅવધિ કહેવાય, કેમકે “ઉપયોગ રહિત હોય તે દ્રવ્ય” એ વચનથી તે ઉપયોગશૂન્ય મનુષ્ય દ્રવ્યઅવધિ કહેવાય છે. તથા નોઆગમથી જે સ્પર્શરૂપ દ્રવ્યઅવધિ ને ભવ્યશરીર દ્રવ્યઅવધિ છે, તેનું સ્વરૂપ તો બાણીનું છે. તેથી તેને છાડીને સ્પર્શરૂપ ભવ્યશરીરવ્યતિરિક્ત દ્રવ્યઅવધિ ભાષ્યકાર મહારાજ પોતે કહે છે.

દ્વોહી ઉપ્પજ્જહ, જત્થ ત્થો જં ચ પાસણ તેણં ।

જં વોવગારિ દ્વં, દેહાઈ તદુત્તમે હોઈ ॥૫૮૪॥

ત્યાં અવધિ ઉત્પન્ન થાય તે, તથા તે અવધિવડે જે દ્રવ્ય બુદ્ધિએ તે, અથવા અવધિ ઉત્પન્ન થવામાં જે દ્રવ્ય-દેહાદિ ઉપકારી હોય તે દ્રવ્ય અવધિ છે. ૫૮૪.

મોટા પર્વતની જે શિલા આદિ ઉપર કાર્યોત્સગાદિમાં રહેલા સાધુઆદિને અવધિ ઉત્પન્ન થાય તે શિલાદિ, તથા પૃથ્વી-પર્વતાદિ રૂપી દ્રવ્ય-પદાર્થને તે અવધિવડે સાધુ-આદિ બુદ્ધિએ છે તે, તેમજ અવધિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં શરીરાદિ દ્રવ્ય સહકારીપણે ઉપકારી હોય તે, એ સર્વ દ્રવ્યઅવધિ કહેવાય છે. કારણ કે અહીં આધારઆદિભૂત જે શિલાદિ દ્રવ્યો તે ઉત્પન્ન થતા અવધિજ્ઞાનના સહકારી કારણો છે. એ માટે કહ્યું છે કે—

મૃતસ્ય માત્રિનો વા ભાવસ્ય હિ કારણં તુ યદ્લોકે । તદ્ દ્રવ્યં તત્ત્વજ્ઞઃ, સચેતનાસચેતનં ગદિતમ્ ॥૧॥

ભૂત અથવા ભાવિ પદાર્થનું જે કારણ; સચેતન અથવા અચેતન હોય, તેને લોકમાં તત્ત્વજ્ઞોએ દ્રવ્ય કહ્યું છે આ વચનથી ઉપરોક્ત શિલાદિ સર્વ વસ્તુદ્રવ્ય-અવધિ કહેવાય છે. આ સિવાય બીજા પણ તપ-સંયમાદિ અવધિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના કારણો છે, તેને પણ દ્રવ્યઅવધિપણે બાણવા. પણ દ્રવ્યરૂપે તે ન હોવાની અહીં ગણાવેલ નથી. ૫૮૪

હવે ક્ષેત્રઅવધિ અને કાળઅવધિનું સ્વરૂપ કહે છે.

એતે જત્યુપ્પજ્જહ, કહિજ્જણ પેચ્છણ વ દ્વ્વાઈ ।

एवं चैव य काले, न उ पेच्छह् स्त्रि-काले सो ॥૫૮૫॥

જે ક્ષેત્રમાં (અવધિ) ઉત્પન્ન થાય, અથવા જે ક્ષેત્રમાં અવધિની પ્રરૂપણા થાય, અથવા જે ક્ષેત્રમાં રહેલાં દ્રવ્યો જુઓ, તે સર્વ ક્ષેત્રઅવધિ છે. એ જ પ્રમાણે જે કાળમાં અવધિ ઉત્પન્ન થાય, પ્રરૂપણા થાય, કે ભેવાય, તે કાળઅવધિ છે. ક્ષેત્ર અને કાળને તો અવધિ-જ્ઞાની સાક્ષાત્ જુઓ નહિ. ૫૮૫.

જે નગરના ઉઘાનાદિમાં રહેલા સાધુઆદિને અવધિ ઉત્પન્ન થાય, તે અવધિના અધિ-કરણભૂત ક્ષેત્ર, તે ક્ષેત્રઅવધિ કહેવાય છે. અહીં આધારભૂતક્ષેત્રની મુખ્યતાની વિવક્ષાએ વ્યપદેશ કર્યો છે. અથવા જે ક્ષેત્રમાં અવધિની પ્રરૂપણા કરાય તે, તેમજ જે ક્ષેત્રમાં રહેલાં દ્રવ્યો અવધિજ્ઞાની જુઓ છે. તેને પણ તેની મુખ્યતાની વિવક્ષાએ ક્ષેત્રઅવધિ કહેવાય છે. એજ પ્રમાણે જે પ્રથમપૌરૂષીઆદિ કાળમાં અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તે, અથવા જે કાળમાં અવધિની પ્રરૂપણા કરાય તે, તેમજ જે કાળવિશિષ્ટદ્રવ્યોને અવધિજ્ઞાની જુઓ છે, તેને તેની મુખ્યપણાની વિવક્ષાએ કાળઅવધિ કહેવાય છે.

પ્રશ્ન :-અવધિજ્ઞાની ક્ષેત્ર અને કાળમાં રહેલા દ્રવ્યો જુઓ છે એમ કહ્યું છે, તો શું તે અવધિજ્ઞાની ક્ષેત્ર અને કાળને સાક્ષાત્ નથી ભેટા. ?

ઉત્તર :-ક્ષેત્ર અને કાળ અરૂપી હોવાથી અવધિજ્ઞાની સાક્ષાત્ તેને ભેધ શકતા નથી, કેમકે અવધિજ્ઞાની રૂપીવસ્તુનેજ ભેધ શકે છે. તેથી આધારભૂત ઉઘાનાદિ જુઓ છે. તથા વર્તનારૂપ કાળને તો તે જુઓ છે, કારણ કે વર્તના તો દ્રવ્યનો પયોગ છે. ૫૮૫.

હવે ભવ અને ભાવ અવધિતું સ્વરૂપ કહે છે.

જગ્મિ મયે ઉપ્પજ્જહ, વટ્ટહ પાસહ વ જં મવોધી સો ।

એમેવ ય માવોહી, વટ્ટહ ય તઓ સ્વઓવસમે ॥૫૮૬॥

જે ભવમાં અવધિ ઉત્પન્ન થાય વર્તતું હોય અને જુઓ, તે અવધિ ભવઅવધિ છે. એજ પ્રમાણે ભાવઅવધિ છે, અને તે ક્ષાયોપશમભાવમાં છે. ૫૮૬.

જે નારકાદિ ભવમાં અવધિજ્ઞાન અવશ્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે, અથવા જે ભવમાં અવધિ ઉત્પન્ન થએલ હોય છે તે નારકાદિ ભવ અથવા પોતાના કે પરના એકથી અસં-ખ્યાતા ભવને જુઓ તે ભવઅવધિ છે. અહીં આધારભૂત અથવા વિષયભૂત ભવને વિષે જે અવધિ હોય તેને ભવઅવધિ કહેલ છે. આજ પ્રમાણે ભાવઅવધિ પણ સમજવું. જેમકે-જે ક્ષાયોપશમિકભાવમાં અવધિ ઉત્પન્ન થાય તે, અથવા જે ક્ષાયોપશમિકભાવ થએથીજ ઉત્પન્ન થાય તે, અથવા ઔદયિકાદિ પાંચ ભાવોમાંના કોઈ પણ એકને કે સર્વને જુઓ છે, તે ભાવઅવધિ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે પ્રથમ વ્યાખ્યાનમાં દ્વારપણે આવેલા અને બીજા વ્યાખ્યાનમાં વિશેષણપણે આવેલા અવધિનો નિર્દેશ કહ્યો. ૫૮૬

હવે અવધિજ્ઞાનતું ક્ષેત્રપરિમાણ કહેવાને ભાષ્યકાર મહારાજ પ્રસ્તાવના કરતા કહે છે કે-

ઓહિસ્સ સ્વેતમાળં, જહણ્ણમુક્કોસ્સ-મન્ઙ્ગિમં તત્થ ।

પાણ તવાર્દપ્પ, જ તેણ જહન્નયં વોચ્છં ॥૫૮૭॥

અવધિજ્ઞાનના (વિષયભૂત) ક્ષેત્રતું પ્રમાણ જઘન્ય-ઉદ્ગુહ-ને મધ્યમ એમ ત્રણ પ્રકારે છે; તેમાં પ્રથમ ઘણું કરીને જઘન્યપ્રમાણવાળું અવધિ થાય છે, તેથી પ્રથમ તે ક્ષેત્રતું જઘન્ય પ્રમાણ કહીશ. ૫૮૭.

તેજ વાત કહે છે.

(૩૦) જાવઙ્યા તિસમયાહારગસસ સુહુમસસ પળગલીવરસ ।

ઓગાહણા જહણા ઓહીસ્વેત્તં જહણં તુ ॥૫૮૮॥

ત્રણુ સમય પર્યન્ત આહાર કરનાર સૂક્ષ્મ પનક (વનસ્પતિ વિશેષ) જીવનું જેટલું જઘન્ય શરીર હોય, તેટલું જ અવધિજ્ઞાનના (વિષયભૂત) ક્ષેત્રનું જઘન્ય પ્રમાણ છે. ૫૮૮.

એ પ્રમાણે નિર્ચુક્રિતની ગાથાનો સંક્ષેપાર્થ છે. હવે એ સંખ્યામાં સાંપ્રદાયિક અર્થનું વ્યાખ્યાન કરવા ભાષ્યકાર મહારાજ ભાષ્ય કહે છે. ૫૮૮

જો જોયણસાહસ્સો, મચ્છો નિયણ સરીરદેસમ્મિ ।

ઉવવજ્જંતો પહમે, સમણ સંલિવહ આયામં ॥૫૮૯॥

પયરમસંસેજ્જંતુભાગતણું મચ્છદેહવિચ્છિણ્ણં ।

વીણ તદ્દણ સૂરં, સંલિવિહં હોહ તો પળઓ ॥૫૯૦॥

ઉવવાયાઓ તદ્દણ, સમણ જં દેહમાણમેયસસ ।

તળ્ણેયદલ્લમાયણમોહિવસ્વેત્તં જહન્નં તં ॥૫૯૧॥

એક હજાર થોજન લંબાઇવાળો જે મત્સ્ય (મરીને) પોતાના શરીરના એક દેશમાં ઉત્પન્ન થતાં, પહેલા સમયે લંબાઇનો સંક્ષેપ કરે છે, બીજે સમયે મત્સ્યના ફેહ જેટલું વિસ્તીર્ણ અને અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું બહુ (આત્મપ્રદેશોત્) પ્રતર હોય તેનો સંક્ષેપ કરી સૂચી કરે છે. ત્રીજે સમયે (આત્મપ્રદેશોની) સૂચી સંક્ષેપીને તે પછી પનક (વનસ્પતિ વિશેષ) તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે. એવા મત્સ્યને ત્રીજા સમયે પનકના શરીરનું જેટલું પ્રમાણ હોય છે, તેટલું તે અવધિના જ્યેષ્ઠવ્યના ભોજન (આધાર) ભૂત ક્ષેત્રનું જઘન્ય પ્રમાણ છે. ૫૮૯-૫૯૦-૫૯૧.

એક હજાર થોજન લંબાઇવાળો કોઈ મત્સ્ય મરીને પોતાના જ શરીરના બાહ્યદેશમાં ઉત્પન્ન થતાં, પ્રથમ સમયે આત્મપ્રદેશની લંબાઇને સંકોચે છે, તે સંકોચતાં મત્સ્યના શરીર જેટલું વિસ્તૃત (લાંબું પહોળું) અને બહાઇમાં અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ જીવ પ્રદેશોત્ પ્રતર થાય છે આટલો વ્યાપાર પ્રથમ સમયે થાય છે.

પ્રત્ન :-પ્રથમ સમયે આત્માપ્રદેશની લંબાઇને સંકોચે છે, એમજ કહ્યું છે. અને તમે પ્રતર કરવાનું કહો છો તે કયાંથી કહો છો ?

ઉત્તર :-બીજે સમયે પ્રતરનો સંક્ષેપ કરવાનું કહ્યું છે, તેથી તે પ્રતરનો સંક્ષેપ પ્રતર કયાં સિવાય થાય નહિ. તેથી બીજે સમયે તે પ્રતરને બંને બાબુથી સંકોચીને બહાઇમાં અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ અને લંબાઇમાં મત્સ્યના શરીર પ્રમાણસૂચી કરે છે, તે પછી ત્રીજે સમયે સૂચીના સંક્ષેપથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા શરીરની અવગાહનાવાળો થઇને પૂર્વભવનું મત્સ્યાયુ ક્ષીણ થયે નવા ભવનું આયુ ઉદય થવાથી વિગ્રહગતિ સિવાય તે જ મત્સ્યના શરીરના કોઈ એક દેશમાં પનકરૂપે (સૂક્ષ્મવનસ્પતિ જીવ વિશેષપણે) ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઉત્પત્તિ સમયથી ત્રીજે સમયે આ પનક જીવના શરીરનું જઘન્યમાં જેટલું પ્રમાણ હોય છે, તેટલું આજામાં આજુ અવધિજ્ઞાનનું વિષયભૂત

ક્ષેત્ર છે. તે ક્ષેત્ર અવધિજ્ઞાનને જે આદ્ય દ્રવ્યો છે. તેમનું આધારભૂત છે. તે જ્યેષ્ઠદ્રવ્યનો આધાર હોવાથીજ, એ ક્ષેત્રને અવધિજ્ઞાનનો વિષય કહેવાય છે, પણ સાક્ષાત્પણે ક્ષેત્ર એ અવધિનો વિષય નથી. કારણ કે ક્ષેત્ર તો અમૂર્ત છે અને અવધિજ્ઞાન તો મૂર્ત પદાર્થને જાણનાર છે, આજ ત્રણ ગાથામાં કહેલા અર્થને અનુરૂપ વૃદ્ધોએ કહ્યું છે કે—

જે કોઈ હંભર યોજન પ્રમાણવાળો મત્સ્ય મરીને પોતાના શરીરના કોઈ પણ બાહ્ય ભાગમાં સૂક્ષ્મ પનકપણે ઉત્પન્ન થાય તે ગ્રહણ કરવો. તે જીવ પ્રથમ સમયે (આત્મપ્રદેશની) લંબાઈ સંકેતીને અંશુલના અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણ બહુ અને લાંબુ પહોલું, પોતાના શરીર જેટલું પ્રતર જીવ સામર્થ્યથી કરે. પછી તે પ્રતરને પણ બીજા સમયે સંકેતીને બહી-પહોળી અંશુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણવાળી અને લંબાઈમાં પોતાના શરીર પ્રમાણ એવી સૂચિ કરે છે. ત્રીજે સમયે એ સૂચિ સંકેતીને પોતાના શરીરના એક દેશમાં સૂક્ષ્મપનકરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. આ પનકને ત્રીજા સમયે પોતાની જેટલી જઘન્ય અવગાહના હોય છે, તેટલું અવધિજ્ઞાનથી આદ્ય વસ્તુના આધારભૂત ક્ષેત્રનું જઘન્ય પ્રમાણ છે. આ પ્રમાણ સુનિવૃત્તના સુસંપ્રદાયથી જાણવું. ૫૮૬-૫૯૦-૫૯૧

અહીં કોઈ પૂછે છે કે—

કિં મચ્છોઽતિમહ્લો, કિં તિસમહો વ કીસ વા સુહુમો ।

ગહિઓ કીસ વ પળઓ, કિંવ જહ્ણનાવગાહળો ? ॥૫૯૨॥

શા માટે અતિ મોટો મત્સ્ય ગ્રહણ કર્યો ? શા માટે ત્રણ સમયે પોતાના શરીરમાં નૃપત્ત થનાર ગ્રહણ કર્યો ? શા માટે સૂક્ષ્મ ગ્રહણ કર્યો ? શા માટે પનક જીવ કહ્યો ?
:ને શા માટે જઘન્ય અવગાહનાવાળો કહ્યો ? ૫૯૨

ઉપરના પ્રશ્નોનો આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે.

મચ્છો મહલ્લકાઓ, સંશિત્તો જો ય તીર્હિ સમર્હિ ।

સો કિર પયતવિસેસેળ, સળ્હમોગાહળં કુળહ ॥૫૯૩॥

સળ્હયરો સળ્હયરો, સુહુમો પળઓ જહ્ણદેહો ય ।

સુવહુવિસેસવિસિટ્ટો, સળ્હયરો સવ્વદેહેસુ ॥૫૯૪॥

અતિ મોટા શરીરવાળો મત્સ્ય ત્રણ સમયે આત્મપ્રદેશોને સંક્ષેપે છે, તે કેવળ પ્રયત્ન વિષયથી સૂક્ષ્મ અવગાહના કરે છે. સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જઘન્ય દેહવાળો સૂક્ષ્મપનકજીવ બહુ વિશેષણ વિશિષ્ટ સર્વ શરીરોમાં સૂક્ષ્મશરીરવાળો છે. ૫૯૩-૫૯૪.

જે હંભર યોજન લંબાઈવાળો મહાકાય મત્સ્ય છે, તે ત્રણ સમયે પોતાના આત્મ પ્રદેશોને સંકેતે છે, તે સમયે તે કેવળ પ્રયત્ન વિશેષથી અતિ સૂક્ષ્મ અવગાહના કરે છે; અને જો અન્યત્ર દૂર જઈને ઉત્પન્ન થાય, તેમજ વિગ્રહ ગતિએ જાય, તો તે વખતે જીવ પ્રદેશો કંઈક વિસ્તાર પામે અને તેથી અવગાહના મોટી થાય, એ કારણથી વિગ્રહ ગતિ વિના પોતાના શરીરદેશમાંજ ઉત્પન્ન થાય એવો મત્સ્ય લેવો એમ કહ્યું. વળી સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ પનકજીવ છે, તે કારણથી સર્વ શરીરોથી જઘન્ય અવગાહનાવાળો બહુ વિષયજી-યુક્ત પનકજીવ ગ્રહણ કર્યો છે. ૫૯૩-૫૯૪

શા માટે ત્રણ સમયનો આહારક ગ્રહણ કર્યો એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે.

પદ્મ-વિદ્વદ્વિસર્ણો, જમદત્યુલો ચ્ચત્થ્યાર્દ્ધસુ ।

તદ્વિસમયમ્ જોગો, ગહિઓ તો તિસમયાહારો ॥૫૯૫॥

પહેલા અને બીજાસમયમાં અતિસૂક્ષ્મ હોય છે, તથા ચોથા સમયથી અતિ સ્થૂલ થાય છે, પણ ત્રીજાસમયે યોગ્ય થાય છે, તે કારણથી ત્રણ સમયનો આહારક (પનકજીવ) ગ્રહણ કર્યો છે. ૫૯૫

આ સંબંધમાં બીજા કેટલાએક આચાર્યોના મત જણાવે છે.

કેઈ દો જ્ઞસમયા, તદ્વો પળયત્તોવવામ્મિ ।

અહ તિસમયો આહારો ય સુદુમો ય પળો ય ॥૫૯૬॥

ઉવવાપ ચેવ તઓ, જઓ જહળ્લો ન સેસસમય્સુ ।

તો હ્દ તદ્દેહસમાળમોહિચેત્ત્ જહળ્લં તુ ॥૫૯૭॥

કેટલાક આચાર્યો મત્સ્યના બે સમય અને ત્રીજો સમય પનકપણાની ઉત્પત્તિમાં; એ પ્રમાણે ત્રણ સમયનો આહારક સૂક્ષ્મપનક થાય છે. તે કારણથી ઉત્પત્તિમાંજ એ જઘ્ન્ય (શરીરવાળો છે), બીજા સમયોમાં નથી. અને તેથી કેવળ તેના શરીર પ્રમાણે અવધિ-જ્ઞાનનું જઘ્ન્યક્ષેત્ર છે. એમ કહે છે. ૫૯૬-૫૯૭

‘ત્રણ સમયનો આહારક’ એ સંબંધમાં કેટલાક આચાર્યો એમ કહે છે કે-પ્રથમના બે સમય તો મત્સ્ય સંબંધી ગ્રહણ કરાય છે, તેમાં પહેલા સમયે આત્મપ્રદેશોના વિસ્તારનો સંકેત કરી પ્રતર કરે છે, બીજા સમયે સૂચિ કરે છે અને ત્રીજા સમયે એ સૂચિ સંકેતોને પનકપણે ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે વિગ્રહગતિ વિના ત્રણ સમયે ઉત્પન્ન થએલો પનકજીવ ત્રણ સમય તો આહારક કહેવાય છે, એ વિગ્રહ ગતિએ ઉત્પન્ન થતો હોય તો તે આહારક ન હોય, કેમકે જેટલો સમય વિગ્રહગતિમાં વચમાં જાય તેટલા સમય તે અનાહારક હોય છે. આમ હોવાથી ત્રણ સમયે અને વિગ્રહગતિ વિના ઉત્પન્ન થએલો પનક અતિસૂક્ષ્મ સિદ્ધ થાય છે, એમ સિદ્ધ થવાથી ૫૮૮મી ગાથામાં કહેલ નિર્ચુક્રિત-કારતું વચન આશંક્યું ગણાય, વળી અહીં એ પનક જેમ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ હોય એમ કહેવું નેહંએ, તો એ બાબત આ વ્યાખ્યાનમાં ઘણી સારી રીતે સિદ્ધ થાય છે, જેમકે ઉત્પત્તિ સમયેજ તે પનકજીવ જઘ્ન્ય અવગાહનાવાળો છે, બીજા સમયોમાં નહિ, કેમકે બીજા સમયોમાં તો તે કંઈક મોટો થાય છે, અને નિર્ચુક્રિતકારે તો જઘ્ન્ય અવગાહ-નાવાળો કહ્યો છે, માટે ઉપરોક્ત સ્વરૂપવાળા અતિ સૂક્ષ્મ પનક જીવના પ્રથમ સમયના શરીર જેટલું જઘ્ન્યથી અવધિજ્ઞાનનું વિષયભૂત હોય છે.

અહીં ભાષ્યકારની ગાથા વિના ટીકાકાર મહારાજ પોતે એ આચાર્યોના મતનું ખંડન કરે છે કે-એ પ્રમાણે તેઓનું વ્યાખ્યાન યોગ્ય નથી, કેમકે ત્રણ સમયનો આહારક એ શબ્દ પનકજીવના વિશેષણરૂપે કહેલ છે, અને તેથી મત્સ્યના આયુષ્યના જે બે સમય તે પનકના સમય છે, એમ કહેવું ઉચિત નથી. વળી એપ્રમાણે માનવાથી જઘ્ન્ય અવગાહના થાય છે, એમ કહ્યું છે, તે પણ યોગ્ય નથી. કારણકે અહીં અતિસૂક્ષ્મ અથવા અતિ મોટી અવગાહના સાથે કંઈ પ્રયોજન નથી, યોગ્ય અવગાહના સાથે પ્રયોજન છે,

અને તેજ ચોગ્ય અવગાહના તેના બાણનારાઓએ બેએલ છે, કે જે પ્રથમ જઘન્ય અવ-ગાહનાવાળો છતાં, તેજ ભવમાં ત્રણ સમય આહાર ગ્રહણ કરે છે, ત્યારે જેવડો થાય છે, તેટલું અવધિજ્ઞાનનું જઘન્ય ક્ષેત્ર છે. માટે વધારે વિસ્તારથી સચુર્ન. ૫૯૬-૫૯૭.

આ પ્રમાણે અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત ક્ષેત્રનું જઘન્ય પ્રમાણ કહ્યું. હવે તેનું ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ કહે છે.

(૩૧) સવ્વવહુઅગણિજીવા, નિરંતરં જત્તિયં મરેજ્જંસુ ।

લેત્તં સવ્વદિસાગ, પરમોહી લેત્ત નિદ્દિટ્ઠો ॥૫૯૮॥

સર્વથી ઘણા અસિકાયના જીવોથી નિરંતર ભરેલું જેટલું ક્ષેત્ર સર્વ દિશામાં હોય, તેટલું પરમાવધિજ્ઞાનનું ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર કહેલું છે. ૫૯૮.

આ અવસર્પિષીમાં અજીવનાથ સ્વામિના વખતે સર્વથી ઘણા અસિકાયના જીવો હતા, તે અસિકાયના જીવોને વિશિષ્ટ સૂચિચરનાએ નિરંતર ગોઠવીને જેટલું આકાશક્ષેત્ર એક દિશામાં રોકાય, તે સૂચિને ચારે બાજુ ભમાવતાં જેટલું ક્ષેત્ર સર્વદિશામાં સૂચિજનમણ કરતાં રોકાય એટલું પરમાવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત ક્ષેત્રનું પ્રમાણ મહાસુનિયોએ કહેલું છે. ૫૯૮ એપ્રમાણે નિયુક્તિની ગાથાનો અક્ષરાર્થ છે; અને ભાવાર્થ તો ભાષ્યકાર મહારાજ સાંપ્રદાયિક અર્થ પ્રતિપાદન કરનાર એવી ભાષ્યની ગાથાથી કહે છે.

અવ્વાવાપ સવ્વાસુ, કમ્મચ્ચમિસુ જયા તદારંમા ।

સવ્વવહવો મણુસ્સા, હોત્તઽજિયજિણિદકાલ્લમ્મ ॥૫૯૯॥

પાંચભરત, પાંચઐરવત તથા પાંચ મહાવિદેહ એ સર્વે પંદર કર્મભૂમિઓમાં આ અવસર્પિષીમાં અજીવજિનેશ્વરના કાળે સર્વથી ઘણા ગર્ભજ મનુષ્યો હોય છે, તે વખતે ઘણો આરંભ થવાથી બે (મહાવૃષ્ટિઆદિ) બ્યાઘાત ન હોય; તો તે વખતે (બાહર અસિકાયજીવો પણ સર્વથી ઘણા હોય છે.) ૫૯૯

પ્રશ્ન :- શું એ બાહર અસિકાયજીવોથીજ એટલા અસિકાયજીવોનું પ્રમાણ પૂર્ણ કરાય છે ? કે સૂક્ષ્મ અસિકાયના જીવો મળીને એટલું પ્રમાણ થાય છે. ? બે સૂક્ષ્મ અસિકાય મળીને એટલું પ્રમાણ થતું હોય, તો તે સૂક્ષ્મ પણ વિશિષ્ટ ગ્રહણ કરાય છે કે અવિશિષ્ટ ગ્રહણ કરાય છે ? ૫૯૯

આચાર્યશ્રી શિષ્યના એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા કહે છે કે—

उक्कोसया य सुहुमा जया तथा सव्ववहुगमगणीणं ।

परिमाणं संभवओ, तं छद्वा पूरणं कुणह ॥६००॥

ઉત્કૃષ્ટ બાહર અસિકાયના ઉત્કૃષ્ટ જીવો જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યામાં હોય છે, ત્યારે સૂક્ષ્મ અસિકાયના જીવોનું પ્રમાણ પણ પ્રાયઃ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ હોય છે. તે બધા જીવો છ પ્રકારે ક્ષેત્રને પૂર્ણ કરે છે. ૬૦૦

અનન્તાનન્ત અવસર્પિષીઓમાં બીજા જિનેશ્વરનો જ કાળ ગ્રહણ કરાય છે, કે જ્યારે વધારેમાં વધારે બાહર અસિકાય જીવો હોય છે, એ ઉત્કૃષ્ટ બાહર અસિકાય અને ઉત્કૃષ્ટ સૂક્ષ્મ અસિકાય જીવો મળીને સર્વથી ઘણાં અસિકાયનાં જીવોનું પ્રમાણ થાય છે. તે પ્રમાણ સંભવમાત્રથી અપેક્ષાએ છ પ્રકારની રચનાએ યુક્તિથી કરાય છે, તેમાંના પાંચ-પ્રકાર અનાદેશરૂપ છે અને છઠ્ઠો પ્રકાર શ્રુતાદેશરૂપ છે. ૬૦૦

તે જણાવવા કહે છે કે—

एवमेवकागासपएसजीवरयणाए सावगाहे य ।

चउरंसघणं परं, सेदी छट्टो सुयाएसो ॥६०१॥

એકેક આકાશ પ્રદેશમાં જીવ રચનાએ અને સ્વઅવગાહની રચનાએ, એ બેમાં પણ સમચોરસ ઘન, પ્રતર અને ગ્રંથિ એ ત્રણ પ્રકારે કરવાથી છ પ્રકારે રચના થાય, તેમાં છઠ્ઠો પ્રકાર શ્રુતાદેશ છે. ૬૦૧

એકેક આકાશ પ્રદેશે એકેક જીવની રચનાએ અને અસંખ્યેય આકાશ પ્રદેશમાં શરીર રહેવાથી એટલા પ્રદેશે એકેક જીવની રચનાએ એમ બે પ્રકારે થતી જે રચના તે સમચોરસ ઘનપણે સર્વ અગ્નિકાય જીવોવડે કરાય છે, તેની સ્થાપના આ પ્રમાણે કરવી.

○	○	○
○	○	○
○	○	○

—આ દરેક આકાશ પ્રદેશમાં સ્થાપાયેલા નવ અગ્નિકાયજીવોની ઉપર અને

નીચે બીજા પણ નવ નવ જીવો એજ પ્રમાણે સ્થાપવા. આ કલ્પનાથી સત્સાવીશ આકાશ પ્રદેશ અને જીવોવડે ઘન થયું 'સમજવું', ખરી રીતે તો તે અસંખ્યાતા છે. બીજા પ્રકારે ઘન કરવું તે પણ આજ રીતે સમજવું, માત્ર આમાં તદ્દાવત એટલો કે તેની અવગાહના અસંખ્ય પ્રદેશની હોવાથી અસંખ્યેય આકાશ પ્રદેશ એકેક જીવની સ્થાપના કરીને ઘન કરવું. એજ પ્રમાણે એકેક આકાશ પ્રદેશે એકેક જીવની સ્થાપનાવડે અને અસંખ્યેય પ્રદેશમાં એકેક જીવની સ્થાપનાવડે પ્રતર પણ બે પ્રકારે થાય છે અને સૂચિ પણ બે પ્રકારે થાય છે. ઉપરોક્ત રીતીએ બે પ્રકારે ઘન અને બે પ્રકારે પ્રતર મળીને ચાર ભેદ, તથા એકેક પ્રદેશે એકેક જીવની સ્થાપનાએ સૂચિ કરવારૂપ પાંચમો ભેદ એ પાંચ પ્રકાર થઈ જીવ કરવા યોગ્ય નથી, કેમકે જોમાં બે દોષો છે, એક દોષ તો એ છે કે આ પાંચ પ્રકારની સ્થાપનાએ સ્થાપેલા અગ્નિકાયના જીવોને અસત્કલ્પનાએ અવધિજ્ઞાનીથી છએ દિશાઓમાં ભ્રમણીયે તો તે જીવો થોડાજ ક્ષેત્રને સ્પર્શે છે, અને બીજો દોષ એ છે કે એકેક આકાશ પ્રદેશમાં એકેક જીવની સ્થાપના કરવી એ આગમવિરૂદ્ધ છે, કેમકે અસંખ્યેય આકાશ પ્રદેશ વિના જીવનો અવગાહ થઈ શકે નહિ.

પ્રશ્ન :-અસત્કલ્પનાએ એક પ્રદેશમાં પણ અવગાહ માનીએ તો શું હરકત છે ?

ઉત્તર :-એમ નહિ, સંભવ હોય તો કલ્પના પણ વિરોધ વિના જ કરવી જોઈએ, વિરોધવાળી કલ્પનાથી શું કાયદો ? આ કારણથી ઉપરોક્ત પાંચ પ્રકાર અનાદેશરૂપ હોવાથી અગ્રાહ્ય છે, અને અસંખ્યેય આકાશ પ્રદેશાત્મક સ્વઅવગાહમાં પંક્તિએ જીવ સ્થાપનાની રચનાવડે સૂચિ કરવારૂપ છઠ્ઠો પ્રકાર શ્રુતાદેશરૂપ છે, કેમકે આજ પ્રકાર શ્રુતમાં કહેલો છે તેથી તે ગ્રાહ્ય છે. આ ચરોક્ત સૂચિ ઘણાં ક્ષેત્રને સ્પર્શે છે એ પ્રથમ ગુણ છે, વળી એ પ્રમાણે અવગાહ માનવામાં કાંઈ વિરોધ થતો નથી એ બીજો ગુણ છે, અને તેથી અગ્નિકાયના જીવના શરીરને સ્થાપવાની રચનાએ કરેલી સૂચિને અવધિજ્ઞાનીથી અસત્કલ્પનાએ છએ દિશાઓમાં ભ્રમણીયે તો આ લોકમાં પણ લોકપ્રમાણ અસંખ્યાતા ખડો પર્વતના ક્ષેત્રને સ્પર્શે. આટલું ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર અવધિજ્ઞાનનો વિષય છે. ૬૦૧

અહીં કોઈ શંકા કરીને પૂછે છે કે—

घण-पयरसेद्विगणियं नणु तुल्लं चिय विकप्पणा कीस ।

છઢ્ઢા કીરિદ મળ્લહ, પુરિસપરિક્લેવઓ મેઓ ॥૬૦૨॥

ઘન-પ્રતર-અને શ્રેષ્ઠિનું ગણિત સમાનજ છે. તો શામાટે છ પ્રકારે વિકલ્પ કરાય છે ? પુરૂષતા પરિક્ષેપથી એ બધામાં લેદ હોવાથી એમ કહેવાય છે. ૬૦૨.

પ્રશ્ન :-એકેક આકાશપ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા જીવોથી થએલ ઘન-પ્રતર-ને શ્રેષ્ઠિ વડે વ્યાપ થયેલ આકાશપ્રદેશો તેના સંખ્યારૂપ ગણિતની અપેક્ષાએ સમાન છે, તથા અસંખ્યેય આકાશપ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા જીવોથી થએલ ઘન-પ્રતર-ને શ્રેષ્ઠિવડે વ્યાપ આકાશપ્રદેશની સંખ્યાનું ગણિત પણ સ્વસ્થાનમાં પરસ્પર સમાન છે, જેમકે-એકેક આકાશપ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા જીવોનું ઘન, જેટલા આકાશપ્રદેશોમાં વ્યાપ છે, તેટલા જ પ્રદેશોમાં પ્રતર અને શ્રેષ્ઠિ પણ વ્યાપ છે ઉદાહરણ તરીકે જેમ કોઈ વાળેલું અથવા પહોળું કરેલું વસ્ત્ર સમાન આકાશ પ્રદેશને સ્પર્શે છે, તેમ તે જીવની અવગાહના ઘન આદિ માટે પણ સમજવું. એજ પ્રમાણે અસંખ્યેયઆકાશપ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા જીવોથી થએલ ઘન પ્રતર અને સૂચિ વડે પણ સ્વસ્થાનમાં પરસ્પર સમાન આકાશપ્રદેશો સ્પર્શાય છે. આ કારણથી બે પ્રકારના અવગાહથી બે પ્રકારનું માન માનવું એજ ઠીક છે, પણ પ્રતર અને સૂચિના બંને લેદ વધારે કરીને છ વિકલ્પ શા માટે કરાય છે ?

ઉત્તર :-પુરૂષ પરિક્ષેપથી એ છ વિકલ્પનો લેદ કરાય છે. ઘન-પ્રતર-અદિ વડે વ્યાપ થયેલ આકાશપ્રદેશોની સંખ્યાને અહીં વિષયપણે વિચારાતી નથી; પણ ઘન પ્રતર-અદિમાંથી કોઈ રચના(વિશેષને અવધિજ્ઞાનીથી સર્વ દિશાઓમાં ભાભાવે, તો તે રચના ઘણું શ્રેત્ર સ્પર્શે છે, એજ અહીં મુખ્ય ગ્રંથે કરવા યોગ્ય વિષય છે. અને એમ હોવાથી આ છ વિકલ્પો ભુદા ભુદા લેદ છે. જેમકે-એકેક પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા જીવવડે કરાયેલું ઘન જેટલા ક્ષેત્રને સ્પર્શે છે, તે કરતાં અસંખ્યેય પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા જીવથી કરાયેલું ઘન અસંખ્યેયગુણ ક્ષેત્રને સ્પર્શે છે, તેથી પણ એકેક પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા જીવોનું પ્રતર અસંખ્યેયગુણ ક્ષેત્ર સ્પર્શે છે, તેના કરતાં અસંખ્યેય પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા જીવોનું પ્રતર અસંખ્યેયગુણ ક્ષેત્ર સ્પર્શે છે. તેથી એકેક પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા જીવોની સૂચિ અસંખ્યેયગુણ ક્ષેત્ર સ્પર્શે છે, અને તેથી પણ અસંખ્યેય આકાશપ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા અગ્નિકાય જીવોની સૂચિ અવધિજ્ઞાનીથી સર્વ દિશાઓમાં ભાભાવતાં અસંખ્યેયગુણ ક્ષેત્રને સ્પર્શે છે. તે ક્ષેત્ર અલોકમાં પણ લોકપ્રમાણ અસંખ્યાતા ખડપ્રમાણ થાય. એટલું ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર અવધિજ્ઞાનનો વિષય છે. ૬૦૨.

એજ કહેલા અર્થને ભાષ્યકાર મહારાજ પોતેજ કહે છે.

निययावगाहणागणिजीवसरीरावली समंतेण ।

મામિજ્ઞહ ઓહિન્નાણિદેહપજ્જંતઓ સા ય ॥૬૦૩॥

अङ्गंतूणमलोगं लोगागासप्पमाणमेत्ताहं ।

ટાહ અસંલેખજાઈં હદમોહિક્લેષમુક્કોસં ॥૬૦૪॥

જીવની પોતાની અવગાહના અને અગ્નિકાય જીવોના શરીરની પંક્તિ અવધિજ્ઞાનીના શરીરના પર્યન્તથી સર્વ દિશામાં (બુદ્ધિએ) ભ્રમાવાય, તો તે પંક્તિ અલોકમાં અસંખ્યાતા લોકાકાશપ્રમાણ ખંડો અતિક્રમિને સ્થિર થાય છે; એટલું અવધિજ્ઞાનનું ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર છે. ૬૦૩-૬૦૪.

પ્રશ્ન :- રૂપી દ્રવ્યને જ અવધિજ્ઞાની જુએ છે એમ કહેવાય છે, અને ક્ષેત્ર તો અમૃત-અરૂપી છે, તે અવધિજ્ઞાનનો વિષય કેમ થઈ શકે ?

ઉપરોક્ત શિષ્યની શંકાના સમાધાનાથે શુદ્ધશ્રી કહે છે કે—

સામત્યમેત્તમેયં, જહ્ દટ્ઠત્ત્વં હવેજ્જ, પેચ્છેજ્જ ।

ળ તુ તં તત્થત્થિ જજો, સો રૂવિનિબંધણો મણિજો ॥૬૦૫॥

જે એટલું ક્ષેત્ર અવધિજ્ઞાનના વિષયરૂપે કહ્યું છે, તે કેવળ સામર્થ્યમાત્ર કહ્યું છે, એટલે જો એટલા ક્ષેત્રમાં કંઈ રૂપી દ્રવ્ય જોવા યોગ્ય હોય, તો તે તેને જોઈ શકે. પણ રૂપીદ્રવ્ય અલોકમાં નથી. (તેથી ત્યાં કંઈ જુએ નહિ.) કેમકે અવધિજ્ઞાનનો વિષય રૂપી-દ્રવ્ય છે. ૬૦૫

પ્રશ્ન :- જો એમ છે, તો જેને લોકપ્રમાણ અવધિજ્ઞાન થઈને પછી વિશુદ્ધિવશાત્ લોકથી બહાર પણ અવધિજ્ઞાન વધે, તેને તેની વૃદ્ધિથી શું કાયદો ? કેમકે લોકબહાર અવધિજ્ઞાનથી જોવા યોગ્ય એવી રૂપી વસ્તુનો તો અભાવ છે.

શિષ્યની એ શંકાના સમાધાન માટે શ્રીશુદ્ધદેવ કહે છે કે—

વહ્નંતો ડળ વાહિ, લેયત્થં ચેવ પાસઈ દવ્વં ।

સુહુમયરં સુહુમયમં પરમોહી જાવ પરમાણું ॥૬૦૬॥ (પ્ર૦)

લોકબહાર વૃદ્ધિ પામતું અવધિજ્ઞાન, લોકમાં રહેલા દ્રવ્યનેજ સૂક્ષ્મતર રીતે જુએ છે, અને પરમાવધિ છેક પરમાણુ પણ જુએ છે, (આ તેનું તાત્ત્વિક રૂપ છે, અને અલોકમાં તો લોકપ્રમાણ અસંખ્યેય ખંડોમાં દ્રવ્ય જોવાનું સામર્થ્ય માત્રજ કહ્યું છે.) ૬૦૬

આ પ્રશ્નેપગાના અન્ય આચાર્યની કહેલી છે, પણ ઉપયોગી હોવાથી અહીં તેની વ્યાખ્યા કરી.

એપ્રમાણે અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્રનું પ્રમાણ કહ્યું. એ સિવાયનું સર્વ વિમધ્યમક્ષેત્ર જાણવું. હવે જે વિમધ્યમ ક્ષેત્રમાં કાળમાન હોય છે અને જે વિમધ્યમ ક્ષેત્ર હોય છે, તે કહેવા માટે ભાષ્યકાર પ્રસ્તાવના કરે છે.

મણિય જહ્ણમુક્કોસયં ચ, સેત્તં વિમલ્લિમ્મં સેસં ।

ઇયસ કાલમાણં, વોચ્છં જં જમ્મિ સેત્તમ્મિ ॥૬૦૭॥

જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર કહ્યું, એ સિવાયનું વિમધ્યમ જાણવું. હવે એનું જે કાળમાન જે ક્ષેત્રમાં જેટલું હોય, તે કહીશ. ૬૦૭.

(૩૨) અંગુલમાવલિયાણં, માગમસંસ્થિજ્જં દોસુ સંસ્થિજ્જા ।

અંગુલમાવલિયંતો, આવલિયા અંગુલપુહુત્તં ॥૬૦૮॥

(૩૩) હૃત્યમ્મિ મુહુત્તો, દિવસંતો ગાડયમ્મિ બોદ્ધવો ।

જોયળ દિવસપુહુત્ત, પર્વતો ષણ્ણવીસાઓ ॥૬૦૯॥

(૩૪) મરહમ્મિ અદ્દમાસો, જંબુદીવમ્મિ સાહિઓ માસો ।

વાસં ચ મણુયલોણ, વાસપુહુત્તં ચ રુયગમ્મિ ॥૬૧૦॥

ક્ષેત્રથી અંશુલના અસંખ્યાતમાભાગને ભેતાં કાળથી આવલિના અસંખ્યાતમા ભાગ ભાગ પર્યંત ભુએ છે. અંશુલના સંખ્યાતમા ભાગને ભેતાં કાળથી આવલિના સંખ્યાતમા ભાગ ભાગ પર્યંત ભુએ. અંશુલ પ્રમાણ ભેતા આવલિકા અન્તભાગ પર્યંત ભુએ, અંશુલ પૃથક્ત્વ ભેતાં આવલિકા પર્યંત ભુએ, હસ્ત પ્રમાણ ક્ષેત્રે અન્તમુંહૂત, ગાઉ પ્રમાણ ક્ષેત્રે દિવસાન્તભાગ કાળ સુધી, યોજન પ્રમાણક્ષેત્રે દિવસ પૃથક્ત્વ સુધી, પચીસ યોજન ક્ષેત્રે પક્ષાન્ત ભાગ સુધી, ભરતક્ષેત્રે અર્ધમાસ સુધી, જંબુદીપે એક માસ અધિક, મનુષ્યલોકે એક વર્ષ પર્યંત અને રૂચકદ્વીપ સુધીના ક્ષેત્રે વર્ષ પૃથક્ત્વપર્યંત ભુએ છે. ૬૦૮-૬૦૯-૬૧૦.

અહીં ક્ષેત્રને અધિકાર હોવાથી પ્રમાણ અંશુલ ગ્રહણ કરવું. અને કેટલા કહે છે કે અવધિજ્ઞાનને અધિકાર હોવાથી ઉત્સેધાંશુલ ગ્રહણ કરવું. એ બેમાંનું જે બહુશુદ્ધ કહે તે અંશુલ ગ્રહણ કરવું. એવા અંશુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ ક્ષેત્રને અવધિજ્ઞાનથી ભેતાં કાળથી અતીત અનાગત આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગ માત્રને જ ભુએ છે. આવલિકા એટલે અસંખ્યાત સમયના સમુદાયરૂપ કાળ વિશેષ. અહીં ક્ષેત્ર-કાળને ભેવાનું કહ્યું છે, તે ઉપચારથી જ કહ્યું છે, કેમકે ક્ષેત્રમાં વ્યવસ્થિત ભેવા યોગ્ય દ્રવ્યો અને વિવક્ષિત કાળાન્તર્વર્તિ તેના પર્યાયો અવધિજ્ઞાની ભુએ છે, પણ ક્ષેત્ર-કાળને ભેતા નથી, કારણકે તે મૂર્તદ્રવ્યનેજ ભેઈ શકે છે. આ પ્રમાણે આગળ પણ સર્વત્ર સમજી લેવું. હવે પ્રસ્તુત વાત કહે છે, અંશુલનાં સંખ્યાતમા ભાગ માત્ર ક્ષેત્રને ભેતાં આવલિકાના સંખ્યાતમા ભાગ પર્યંત કાળને ભુએ છે. અંશુલ પ્રમાણ ક્ષેત્ર ભેતાં કાળથી આવલિકાન્તઃ સુધી ભુએ છે. કાળથી આવલિકાપર્યંત ભેનાર ક્ષેત્રથી અંશુલ પૃથક્ત્વ ભુએ છે. પૃથક્ત્વ એટલે સિદ્ધાન્તકારની પરિભાષાથી બેથી નવ પર્યંતની સંખ્યા કહેવાય છે. ક્ષેત્રથી હસ્ત પ્રમાણ ભેતાં કાળથી અન્તમુંહૂત સુધી ભુએ છે. કાળથી દિવસાન્તઃ ભેનાર ક્ષેત્રથી ગાઉપર્યંત ભુએ છે. યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્ર ભેનાર અવધિજ્ઞાની કાલથી બેથી નવ દિવસ સુધી ભુએ છે. પક્ષાન્તઃ ભેનાર ક્ષેત્રથી પચીસ યોજન સુધી ભુએ છે. સંપૂર્ણ ભરતક્ષેત્ર ભેનાર અવધિજ્ઞાની કાલથી સંપૂર્ણ પાખાડીઆ પર્યંત ભુએ છે. જંબુદીપ ભેનાર અવધિજ્ઞાની કાળથી એક માસ કરતાં અધિક કાળ ભુએ છે. અદીદ્વીપ ને બે સમુદ્ર પ્રમાણ મનુષ્યક્ષેત્રને ભેનાર અવધિજ્ઞાની એક વર્ષ પર્યંતનો કાળ ભુએ છે. ક્ષેત્રથી રૂચક દ્વીપ પર્યંત અવધિજ્ઞાન થયે કાળથી વર્ષ પૃથક્ત્વ પર્યંત ભણે છે, યીજા કહે છે કે હંબર વર્ષ પર્યંત ભણે છે. અહીં જ્યાં જ્યાં કાળથી પ્રમાણ કહ્યું છે, ત્યાં ત્યાં અતીત અનાગત ઉભય કાળ સમજવો, એટલે કે તેટલા તેટલા કાળ અતીત અને અનાગત ભણે. ૬૦૮-૬૦૯-૬૧૦.

એ પ્રમાણ નિયુક્તિની ગોચાત્રયનો અર્થ કહ્યો, હવે તે ઉપર લાઘ્યકાર મહારાજ લાઘ્ય કહે છે,

સ્વેત્તમસંસ્થેજ્જંગુલભાગં પાસંતમેવ કાલેણ ।

આવલિયાણ માર્ગં, મૂયમણાગયં ચ જાળાઈ ॥૬૧૧॥

તત્થેવ ય જે દઢ્વા, તેસિં ચિય જે હવંતિ પજ્જાયા ।

હવ સ્વેત્તે કાલમ્મિ ય, જોણ્જા દઢ્વ-પજ્જાયં ॥૬૧૨॥

સંસ્થેજ્જંગુલભાણ, આવલિયાણિ મુણઈ તદ્દમાર્ગં ।

અંગુલમિહ પેચ્છંતો, આવલિયંતો મુણઈ કાલં ॥૬૧૩॥

આવલિયં મુણમાણો, સંપુણ્ણ સ્વેત્તમંગુલપુહુત્તં ।

ઈવં સ્વેત્તે કાલં, કાલે સ્વેત્ત ચ જોણ્જા ॥૬૧૪॥

અવધિજ્ઞાની અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ ક્ષેત્રને ભેતી કાળથી અતીત અનાગત આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગને બાણે છે. (એટલે કે) તે ક્ષેત્ર-કાળમાં રહેલા (અવધિયોગ્ય) દ્રવ્યો અને તેના પર્યાયો બાણે છે, એ પ્રમાણે ક્ષેત્ર અને કાળમાં દ્રવ્ય અને પર્યાયની સર્વત્ર યોજના કરવી. અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગને બાણનાર આવલિકાના સંખ્યાતમા ભાગને બાણે છે, અંગુલ પ્રમાણક્ષેત્ર બાણનાર આવલિકાન્તઃ કાળ બાણે છે, આવલિકા પર્યન્ત કાળ બાણનાર સંપૂર્ણ અંગુલ પૃથક્ત્વ ક્ષેત્ર બાણે છે, એ પ્રમાણે ક્ષેત્રમાં કાળ અને કાળમાં ક્ષેત્રની યોજના કરવી, ૬૧૧-થી-૬૧૪

(૩૫) સંસ્થેજ્જમ્મિ ઉ કાલે, દીવ-સમુદ્ધાવિ હોંતિ સંસ્થેજ્જા ।

કાલમ્મિ અસંસ્થેજ્જે, દીવ-સમુદ્ધા ય મહાચ્ચા ॥૬૧૫॥

સંખ્યાતાકાળનું જ્ઞાન થયે ક્રીપ-સમુદ્રો પણ સંખ્યાતા બાણાય છે, અને અસંખ્યાતા કાળનું જ્ઞાન થયે ક્રીપ-સમુદ્રોની ભજના બાણવી. ૬૧૫

માસ-વર્ષાદિરૂપ કાળ તે સંખ્યાતો કાળ કહેવાય છે, અહીં મૂળમાં “તુ” શબ્દ છે-તે વિશેષણ માટે છે, એથી એક હજાર વર્ષ ઉપર નો કાળ તે અહીં સંખ્યાતો કાળ ગણવો, આજ કારણથી પૂર્વની ૬૧૦મી ગાથામાં “વાસસહસ્તં ચ રુચગમ્મિ” એટલે રૂચકક્રીપ સુધીના ક્ષેત્રનું જ્ઞાન થયે કાળથી હજાર વર્ષ પર્યન્ત બાણે છે, એવું પાઠાન્તર છે, એવું હજાર વર્ષ ઉપરાંત સંખ્યાતા કાળ સંબંધી અવધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયે ક્ષેત્રથી પણ સંખ્યાતા ક્રીપ-સમુદ્રને અવધિજ્ઞાની બાણે છે. અપિ શબ્દ અહણ કયો છે તેથી મોટો એક ક્રીપ અગર તેનો એક દેશ પણ બાણે છે, તથા પલ્લોપમાદિરૂપ અસંખ્યાતા કાળ સંબંધી અવધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયે ક્ષેત્રથી ભજના હોય છે, એટલે કે કોઈ મનુષ્યને અસંખ્યાત કાળ પર્યન્તનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયે ક્ષેત્રથી પણ અસંખ્યાતા ક્રીપ-સમુદ્ર પર્યન્તનું જ્ઞાન થાય છે, કોઈ વખત મોટા સંખ્યાતા ક્રીપ-સમુદ્ર પર્યન્તનું થાય છે, કોઈ વખત એક મોટા ક્રીપ સમુદ્રનું થાય છે અને કોઈ વખત તેના એક દેશનું જ્ઞાન થાય છે, આવું અવધિ સ્વયં-ભૂરમણના તિર્થંચનું બાણવું. અથવા સ્વયંભૂરમણ વિષયક મનુષ્યનું બાહ્યાવધિ અથવા તે વિષયવાળું મનુષ્યનું અસંખંદ અવધિ બાણવું, પણ યોજનાની અપેક્ષાએ તો સર્વ પક્ષોમાં અસંખ્યાતું ક્ષેત્રજ સમજવું. ૬૧૫.

એ પ્રમાણે નિયુક્તિની ગાથાનો અર્થ કહ્યો, હવે તે ઉપર સાખ્ય કહે છે.

કાલે અસંસર્ગ દીવ, સાગરા સુહૃદ્યા અસંસેજ્જા ।

મયળિજ્જા ડ મહાલા, સ્વેતં પુણ તં અસંસેજ્જં ॥૬૧૬॥

અસંખ્યાતા કાળનું જ્ઞાન થયે હ્રુદ્ર દ્વીપ-સમુદ્રો અસંખ્યાતા બુદ્ધિ છે, અને અસંખ્યાત યોજનવાળા મહાન દ્વીપ-સમુદ્રોની સજ્જના છે, પણ તે ક્ષેત્ર તો યોજનની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતું જ હોય છે. ૬૧૬.

આ પ્રાણે પરિસ્થૂલ ન્યાયની અપેક્ષાએ ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ અવશ્ય થાય છે.

હવે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને સાવની અપેક્ષાએ જેની વૃદ્ધિમાં જેની વૃદ્ધિ થાય છે, અને જેની વૃદ્ધિમાં જેની વૃદ્ધિ નથી થતી, તે જણાવવા નિયુક્તિકાર કહે છે કે—

(૩૬) કાલે ચરુહ વુદ્ધી, કાલો મહ્યવ્વો સ્વેતવુદ્ધીય ।

વુદ્ધીય દવ્વ-પજ્જવ, મહ્યવ્વો સ્વેત-કાલા ડ ॥૬૧૭॥

કાળની વૃદ્ધિમાં ક્ષેત્રાદિ ચારેની વૃદ્ધિ થાય છે, અને ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ થયે કાળની સજ્જના બાણવી. તથા દ્રવ્ય પર્ચાયની વૃદ્ધિ થયે ક્ષેત્ર-કાળની વૃદ્ધિ સજ્જનાએ બાણવી. ૬૧૭.

અવધિગોચર એવો કાળ વૃદ્ધિ પામવાથી ક્ષેત્રાદિ ચારેની અવશ્ય વૃદ્ધિ થાય છે, કારણ કે સર્વમાં કાલ સૂક્ષ્મ છે ને કાળથી પણ ક્ષેત્ર સૂક્ષ્મ છે. ક્ષેત્રથી દ્રવ્ય અને દ્રવ્યથી પર્ચાયો સૂક્ષ્મ છે. જેમકે કાળનો એકપણ સમય વધવાથી ક્ષયોપશમની વિશેષતાથી ક્ષેત્રના ઘણા પ્રદેશો વધે છે, અને ક્ષેત્રવૃદ્ધિથી દ્રવ્ય વૃદ્ધિ અવશ્ય થાય છે, કેમકે દરેક આકાશ-પ્રદેશે દ્રવ્યની પ્રચુરતા હોય છે. તેમજ દ્રવ્યની વૃદ્ધિ થવાથી પર્ચાયોની વૃદ્ધિ થાય છે જ, કારણ કે દરેક દ્રવ્યમાં પર્ચાયોની બહુલતા છે.

પ્રશ્ન :-જે એમ હોય, તો કાળની વૃદ્ધિ થયે બાકીના ક્ષેત્રાદિ ત્રણની વૃદ્ધિ થાય છે, એમ કહેવું યોગ્ય છે, પણ ચારની વૃદ્ધિ થાય છે, એમ શાથી કહો છો ?

ઉત્તર :-તાડું કહેવું સત્ય છે પણ આ તો સામાન્ય વચન છે, જેમકે-દેવદત્તે લોબન કરવાથી સર્વ કુટુંબે લોબન કયું છે. આ પ્રમાણે કહેવું જેમ હોષરહિત છે તેમ તે પણ સમજવું.

હવે અવધિગોચર ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ થવાથી, કાળની વૃદ્ધિ થાય અથવા ન પણ થાય, ક્ષેત્રની ઘણી વૃદ્ધિ થાય, તો કાળની વૃદ્ધિ થાય, પણ અલ્પ ક્ષેત્રવૃદ્ધિથી કાળવૃદ્ધિ ન થાય; કારણ કે જો એમ ન હોય, તો ક્ષેત્રના પ્રદેશાદિની વૃદ્ધિ થયે કાળના સમયાદિની વૃદ્ધિ અવશ્ય થાય, એ પ્રમાણે તો અંશુલ માત્ર ક્ષેત્ર વધવાથી કાળની અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી વધી જાય છે, એમ થવાથી “અંશુલ પ્રમાણે શ્રેણીના પ્રદેશાપહાર કરતાં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી થાય,” (ગાથા ૬૨૧માં) કહેવાશે તે તથા આવલિકા માત્રનું જ્ઞાન થયે અંશુલ પૃથક્ત્વ ક્ષેત્ર બાણે છે, (ગાથા ૬૦૮માં) એમ કહેવું છે તે પરસ્પર વિરૂદ્ધ થશે. માટે ક્ષેત્રવૃદ્ધિ થયે કાળવૃદ્ધિ સજ્જનાએ હોય છે, દ્રવ્ય પર્ચાયો અવશ્ય વધે છે. તથા દ્રવ્ય-પર્ચાયની વૃદ્ધિમાં ક્ષેત્રકાળની વૃદ્ધિ સજ્જનાએ હોય છે, એટલે કે વધે અથવા ન વધે. જેમકે-અવસ્થિત ક્ષેત્ર કાળમાં તથાવિધ શુલ અધ્યવસાયથી ક્ષયોપશમની વૃદ્ધિ થયે દ્રવ્ય વધે છે. અને દ્રવ્યની વૃદ્ધિ થયે પર્ચાય વૃદ્ધિ અવશ્ય થાય છે, કારણ કે દરેક દ્રવ્યમાં અનન્તા પર્ચાયો છે, જઘન્યથી પણ એકેક દ્રવ્યના પર્ચાયો ચાર ચાર અવધિજ્ઞાનીને

જણાય છે. તથા પર્ચાયતી વૃદ્ધિ થએથી દ્રવ્ય વૃદ્ધિ થાય અથવા ન પણ થાય, કારણ કે અવસ્થિત દ્રવ્યમાં તથાવિધ ક્ષયોપશમની વૃદ્ધિ થવાથી પર્ચાયો જ વધે છે. ૬૧૭.

એ પ્રમાણે નિર્ચુક્રિતની ગાથાનો અર્થ કહ્યો, હવે ભાષ્ય કહે છે.

કાલે પવદ્વદમાણે, સર્વે દન્વાદઓ પવદ્વદંતિ ।

સ્વેત્તે કાલો મદ્વઓ, વદ્વદંતિ ઉ દન્વ-પજ્જાયા ॥૬૧૮॥

મયણાય સ્વેત્ત-કાલા, પરિવદ્વદંતેસુ દન્વ-માવેસુ ।

દન્વે વદ્વદ્વ માવો, માવે દન્વં તુ મયણિજ્જં ॥૬૧૯॥

કાળની વૃદ્ધિ થતાં સર્વ દ્રવ્યાદિ વધે છે અને ક્ષેત્રવૃદ્ધિએ કાળની વૃદ્ધિ થાય અથવા ન પણ થાય પણ દ્રવ્ય-પર્ચાય તો વધે છે જ. તથા દ્રવ્ય-ભાવની (પર્ચાયની) વૃદ્ધિ થવાથી ક્ષેત્ર અને કાળની વૃદ્ધિ થાય અથવા ન થાય અને દ્રવ્યની વૃદ્ધિમાં ભાવની વૃદ્ધિ થાય પણ ભાવની વૃદ્ધિમાં દ્રવ્યની વૃદ્ધિ થાય અથવા ન પણ થાય. ૬૧૮-૬૧૯.

હવે આગળની ગાથા અંગે શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે.

અળ્લોળ્લનિવદ્વાર્ણં, જહ્ણણ્યાદ્દિણ સ્વેત્ત-કાન્નર્ણં ।

સમય-પ્પસમાણં, કિં તુલ્લં હોજ્જ અહિયં વા ? ॥૬૨૦॥

(અવધિજ્ઞાનના વિષયરૂપ) અન્યોઅન્ય સંબંધવાળા જહ્ણ-ન્યાદિરૂપ ક્ષેત્ર અને કાળના પ્રદેશ અને સમયોત્તુ પ્રમાણ શું તુલ્ય છે હીન છે કે અધિક છે ? ૬૨૦.

ઉપરોક્ત પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે કે સર્વત્ર પ્રતિયોગી એવા આવલોકિના અસંખ્યેય ભાગાદિ રૂપ કાળથી ક્ષેત્ર અસંખ્યેય ગણુ જ છે. કારણકે—

(૩૭) સુહુમો ય હોદ કાલો, તત્તો સુહુમતરયં હવદ સ્વેત્તં ।

અંગુલસેદ્દીમેત્તે, ઓસપ્પિણીઓ અસંલેજ્જા ॥૬૨૧॥

કાળ સૂક્ષ્મ છે અને તેનાથી ક્ષેત્ર વધારે સૂક્ષ્મ છે (કારણકે) અંગુલ પ્રમાણ શ્રેણી માત્રમાં અસંખ્યાત અવસર્પિણિના સમય જેટલા પ્રદેશો છે. ૬૨૧.

કાળ સૂક્ષ્મ છે કારણ કે સેંકડો કેમળપત્રનો છેદ કરતાં દરેક પત્ર લેહવામાં અસંખ્યાતા સમય લાગે છે એમ આગમમાં કહ્યું છે. કાળના અતિસૂક્ષ્મપણાથી તે ભિન્ન ભિન્ન જણાતા નથી, તેવા કાળથી પણ ક્ષેત્ર વધારે સૂક્ષ્મ છે, કેમકે અંગુલપ્રમાણ શ્રેણિમાત્ર ક્ષેત્રમાં જે પ્રદેશો છે, તે પ્રદેશોમાંથી દરેક સમયે એકેક પ્રદેશ અપહરીએ તો અસંખ્યાત અવસર્પિણિકાળે સર્વ પ્રદેશો અપહરાય. અર્થાત્ અસંખ્યાત અવસર્પિણિકાળના તેટલા સમયો છે, તેટલા અંગુલપ્રમાણ શ્રેણિરૂપ ક્ષેત્રમાં પ્રદેશો છે, ૬૨૧.

એ ઉપરોક્ત અર્થ સમજાવવા ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

સ્વેત્તં બહુયરમંગુલસેદ્દીમેત્તે પ્પસપરિમાણં ।

જમસંલેજ્જોસપ્પિણિસમયસમં ચોવઓ કાલો ॥૬૨૨॥

ક્ષેત્ર વધારે (સૂક્ષ્મ છે) કેમકે અંગુલપ્રમાણ શ્રેણિરૂપ ક્ષેત્રમાં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણીના સમય જેટલા પ્રદેશો પ્રમાણ છે, તેથી કાળ સ્થૂળ છે. ૬૨૨.

કાળથી ક્ષેત્ર-દ્રવ્ય-અને ભાવોનું અનુક્રમે સૂક્ષ્મપણું જણાવવા કહે છે કે—

કાલો સ્વિત્તં દર્શ્યં, માવો ય જહુત્તરં સુદુમમેષા ।

થોવા-સંસ્થા-ખંતા-સંસ્થા ય જમોહિવિસયમ્ ॥૬૨૩॥

કાળ-ક્ષેત્ર-દ્રવ્ય-ને ભાવ અનુક્રમે સૂક્ષ્મ લેદવાળા છે, કારણ કે અવધિજ્ઞાનના વિષયમાં અનુક્રમે તેઓ થોડા-અસંખ્યગુણા અને તંત્રગુણા અને સંખ્યાત કે અસંખ્યાતગુણા છે. ૬૨૩, એજ વાત સ્પષ્ટ કરી કહે છે.

સવ્વમસંસ્થેઙ્ગગુણં, કાલાઓ સ્વેત્તમોહિવિસયમ્ ।

અવરોપ્પરસંબદ્ધં, સમય-પદસપ્પમાણે ॥૬૨૪॥

સ્વેત્તવિસેસેહિતો, દઢવમખંતગુણિયં પપ્પસેહિ ।

દલ્લેહિતો માવો, સંસ્થગુણોઽસંસ્થગુણિઓ વા ॥૬૨૫॥

અવધિજ્ઞાનના વિષયમાં પરસ્પર સંબંધવાળા દ્રવ્યાદિમાં સર્વ ક્ષેત્રનું પ્રમાણ પ્રદેશ પ્રમાણવડે કાળના સમયની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતગુણુ છે. ક્ષેત્ર પ્રદેશોથી દ્રવ્ય અનન્તગુણુ છે. તથા દ્રવ્યપ્રદેશોથી ભાવ (પર્યોય) સંખ્યાત અથવા અસંખ્યાત અથવા અસંખ્યાતગુણુ છે.

હવે પૂર્વોક્ત વિષયનો ઉપસંહાર કરવા તથા હવે કહેવાના નિયુક્તિના વિષયનો પ્રસ્તાવના કરવા સાધ્યકાર કહે છે કે—

મણિયં સ્વેત્તપમાણં, તપ્પમાણમિયં મણામિ દલ્લમઓ ।

તં કેરિસમારંમે, પરિણિદ્ધાણે વિમજ્જે વા ? ॥૬૨૬॥

(જઘન્યાદિ ત્રણ પ્રકારે) ક્ષેત્રનું પ્રમાણ કહ્યું. હવે પછી ક્ષેત્રપ્રમાણથી પરિચિત્ત દ્રવ્યનું સ્વરૂપ કહીશ. તે દ્રવ્ય (અવધિજ્ઞાનના વિષયના) આરંભમાં-અન્તમાં અને મધ્યમાં કેવું હોય ? તે કહીશ. ૬૨૬.

(૩૮) તેયા-માસાદલ્લવાણ, અંતરા ઇત્થ લભમ્ પટ્ઠવઓ ।

ગુરુલ્લુ અગુરુલ્લહુર્યં, તંપિ ય તેણેવ નિટ્ઠાઈ ॥૬૨૭॥

તેજસ અને ભાષાદ્રવ્યની અન્તરાલે રહેલા ગુરૂલ્લુ અને અગુરૂલ્લુ દ્રવ્યને અવધિજ્ઞાનનો પ્રારંભક બાણુ છે. અને તે અવધિજ્ઞાન તેજ સ્વરૂપે પડી બાય છે. ૬૨૭.

તેજસ અને ભાષાદ્રવ્યની મધ્યનાં દ્રવ્ય, જે દ્રવ્યો તેજસ અને ભાષાને યોગ્ય નથી. તેવા ગુરૂલ્લુ અને અગુરૂલ્લુ પર્યાયયુક્ત દ્રવ્યને અવધિજ્ઞાનનો પ્રારંભમાં બાણુ છે. તેમાં જે તેજસદ્રવ્યની સમીપનાં દ્રવ્ય તે ગુરૂલ્લુદ્રવ્ય છે, અને ભાષાદ્રવ્યની સમીપનાં દ્રવ્ય તે અગુરૂલ્લુદ્રવ્ય છે, તે દ્રવ્યને બાણુનાર અવધિજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાનાવરણ કર્મના ઉદયથી પડે ત્યારે તે જ કહેલા ગુરૂલ્લુઆદિ સ્વરૂપવાળા પ્રાપ્ત થયેલા દ્રવ્યો વડે નિષ્ઠા યામે છે-પડી બાય છે. આ ન્યાય પ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાનમાં છે, પણ તે અવશ્ય પડે છે જ એમ નહિ. ૬૨૭

પટ્ઠવઓ નામાવહિનાણસ્સારંમઓ તયાઈવ ।

અમયાજોગં પેચ્છઈ, તેયામાસંતરે દર્શ્યં ॥૬૨૮॥

ગુરુલ્હુ તેયાસન્નં માસાસન્નમગુરું ચ પાસેજ્જા ।

આરંભે જં વિટ્ઠં, દટ્ટૂણં પહ્લ તં ચેવ ॥૬૨૯॥

પ્રસ્થાપક એટલે અવધિજ્ઞાનનો આરંભક, શરૂમાં, તેજસ અને ભાષાદ્રવ્યની વચ્ચેનાં, પણ એ ઉભયને અયોગ્ય એવાં દ્રવ્ય બુદ્ધિ છે. તેજસની સમીપતું દ્રવ્ય ગુરુલ્હુ અને ભાષાસમીપતું દ્રવ્ય તે અગુરુલ્હુ છે, તેને બુદ્ધિ. તે અવધિ પડવાતું હોય તો આરંભમાં જે દ્રવ્ય બેધું હોય, તે દ્રવ્ય બેધને અતે તે પડી જાય છે. ૬૨૮-૬૨૯.

તેજસ અને ભાષાદ્રવ્યની મધ્યતું અને એ ઉભયને અયોગ્યદ્રવ્ય બુદ્ધિ છે, એમ કહ્યું છે, તે માટે શિષ્ય પ્રછે છે કે—

તેયા-માસાજોગં, કિમજોગં વા તયંતરાલે જં ।

ઓરાલિયાદ્વત્તણુવગ્ગણાકમેણ તયં સજ્જં ॥૬૩૦॥

તેજસ અને ભાષાદ્રવ્યની અન્તરાલે જે દ્રવ્ય છે, તે તેજસ અને ભાષાદ્રવ્યને યોગ્ય છે કે અયોગ્ય છે ? (કેવું છે ? કેટલાં પ્રદેશતું છે ?) પરમાણુ, જે પરમાણુનાં, ત્રણ પરમાણુ-ઓના સ્કંધના સમૂહથી ઔદારિકાદિ શરીરવર્ગીયોની પ્રરૂપણા કર્યા બાદ તે સમજાવી શકાય એમ છે. ૬૩૦.

(૩૯) ઓરાલ-વિડવ્વા-હાર-તેય-માસા-ગુપાણ-મ્મ-કમ્મે ।

અહ દ્વવગ્ગણાણં, કમો વિવજ્જાસઓ ચેવે ॥૬૩૧॥

ઔદારિક-વંકિચ-આહારક-તેજસ-ભાષા-શ્વાસોચ્છવાસ-મન અને કાર્મણ, (એ આઠ) વર્ગીયોમાં અનુક્રમે દ્રવ્યસમૂહ વધારે છે, અને ક્ષેત્રમાં (એથી) વિપરીતક્રમ છે. ૬૩૧

આ નિર્યુક્તિની આથા કુચિકર્ણુ શેઠના ગોવાળના ઉદ્ઘાટનપૂર્વક ભાષ્યકાર મહારાજ વિસ્તારથી સમજાવતા કહે છે કે.

કુદ્ધકળ્લગોવિસેસોલ્લક્ષણોવમ્મઓ વિણેયાણ ।

દ્વવાદ્વગ્ગણાદિ, પોમલ્લકાર્યં પર્યસંતિ ॥૬૩૨॥

કુચિકર્ણુની ગાયોના તક્ષાવતને બાણવાના દષ્ટાન્તથી તીર્થંકર-ગણુધરે શિષ્યોને દ્રવ્ય ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવ વર્ગીય વડે, સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાચ પ્રરૂપે છે. ૬૩૨.

આ ભરતક્ષેત્રના મગધદેશમાં ઘણી જ ગાયોના સ્વામિ કુચિકર્ણુ નામનો ગૃહપતિ હતો, તે ગૃહપતિ ગાયો ઘણી હોવાથી તેનાં હબ્બર-દસહબ્બર સંખ્યાના ટોળાં કરીને તે દરેક ટોળાતું સિત્ર સિત્ર પાલન કરવા, તેણે ઘણા ગોવાળો નિમોણુ કર્યા. તે ગોવાળો બ્યારે એ બધી ગાયો પરસ્પર મળી જાય ત્યારે પોતપોતાની ગાયો નહિ ઓળખવાથી પરસ્પર કલહ કરવા લાગ્યા, તે પ્રમાણે અન્યોઅન્ય કલહ કરતા બાણીને કુચિકર્ણુ તેઓનો કલહ દૂર કરવા એ ગાયોમાંથી પ્રવેત કાળી-રાતી-કાબરી વિગેરે લિન્ન લિન્ન વર્ણુની ગાયોનાં ટોળાં કરીને દરેક ગોવાળને સોંપ્યાં.

એજ પ્રમાણે સભતીય પુદ્ગલ પરમાણુના સમુદાય રૂપ વર્ગીયોની વ્યવસ્થા છે. ઉપર કહેલા દષ્ટાન્તનો ઉપનય પણ સમજાવે છે. ગાયોના સમૂહના સ્વામિતુલ્ય તીર્થંકર, ગોવાળ સમાન પોતાના શિષ્યો, ગાયોના સમૂહ તુલ્ય પુદ્ગલાસ્તિકાચ બાણુવો, તે સારી રીતે સમજાય

તે માટે પરમાણુ આદિ વર્ગણાના વિભાગે પુદ્ગલ વર્ગણાતું સ્વરૂપ તેમણે કહ્યું છે. ૬૩૨.
હવે એજ વર્ગણાઓતું સ્વરૂપ સવિસ્તર કહે છે.

एषा परमाणू, एगुत्तरवद्बिहया तवो कमसो ।

સંસ્થેજ્જપણ્ણં, સંસ્થેજ્જા વગ્ગણા હોતિ ॥૬૩૩॥

તત્તો સંઘાદ્ધા, સસાતીતપ્પણ્ણમાણં ।

તત્તો પુણો અણંતાણંતપ્પણ્ણ ગતૂણં ॥૬૩૪॥

ઓરાલિયસ ગહણ્ણાઓમા વગ્ગણા અણતાઓ ।

અગહણ્ણાઓમા, તસ્સેવ તવો અણંતાઓ ॥૬૩૫॥

એકેક પરમાણુઓની એક વર્ગણા, તે પછી અનુક્રમે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ સંખ્યાતા પ્રદેશો સુધીની સંખ્યાતી વર્ગણા હોય છે, પછી પણ તેવી રીતિએ અસંખ્યાત પ્રદેશોની અસંખ્યાતી વર્ગણા હોય છે, પુનઃ અનન્તાનન્ત પ્રદેશોની અનંતી વર્ગણા ઉલ્લંઘીને ઔદારિક શરીરને અહણુ યોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે, અને તે પછી તેને જ અઅહણુ યોગ્ય વર્ગણાઓ તે જ ભતની અનન્તી છે ૬૩૩-૬૩૪-૬૩૫.

સભનીય વસ્તુઓનો સમુદાય તે વર્ગણા કહેવાય છે, સમુદાય, સમૂહ, વર્ગ, રાશિ, એ બધા એના પર્યાય એટલે જુદા જુદા નામે છે. તેથી અહીં સમસ્ત લોકાકાશના પ્રદેશમાં રહેલા એકેક છુટા પરમાણુઓનો સમુદાય, તે એક વર્ગણા છે. તે પછી સમસ્ત લોકાકાશપ્રદેશવર્તિ જે પ્રદેશવાલા સ્કંધોના સમુદાય, તે ખીજી વર્ગણા. એજ પ્રમાણે ત્રિપ્રદેશી સ્કંધોના સમુદાયની ત્રીજી વર્ગણા. ચાર પ્રદેશી સ્કંધોના સમુદાયની ચોથી વર્ગણા. પાંચ પ્રદેશી સ્કંધોના સમુદાયની પાંચમી વર્ગણા. છ પ્રદેશી સ્કંધોના સમુદાયની છઠ્ઠી વર્ગણા. એ રીતે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ છેક સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધોની સંખ્યાતી વર્ગણા હોય છે, તે પછી એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધોની અસંખ્યાતી વર્ગણા અને તે પછી એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ અનન્ત પ્રદેશી સ્કંધોની અનન્તી વર્ગણાઓ તો, ઔદારિક શરીરને નહિ અહણુ કરવા યોગ્ય છે. એ ઔદારિક શરીરને નહિ અહણુ કરવા યોગ્ય વર્ગણાઓ બાદ, એકેક પ્રદેશનો વૃદ્ધિએ તથાવિધ વિશિષ્ટ પરિણામથી પરિણત એવી અનન્ત પ્રદેશી સ્કંધોની અનન્તી વર્ગણાઓ ઔદારિક શરીરને અહણુ કરવા યોગ્ય છે. એટલે ઔદારિક શરીર ઉત્પન્ન કરવાને યોગ્ય છે. તે પછી એ અહણુ યોગ્ય અનંતી વર્ગણા બાદ, એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી પુનઃ ઔદારિક શરીરને અયોગ્ય એવી અનન્તી વર્ગણાઓ છે. આ વર્ગણાઓ ઘણા પરમાણુ દ્રવ્યોથી બનેલી, અને સૂક્ષ્મપરિણામવાળી હોવાથી ઔદારિક શરીરને અઅહણુ યોગ્ય છે. તેમજ વૈકિંચની અપેક્ષાએ થોડા પરમાણુ દ્રવ્યોથી બનેલી અને સ્થૂળ પરિણામવાળી હોવાથી વૈકિંચ શરીરને પણ અહણુ કરવા યોગ્ય નથી. માત્ર એ વર્ગણાઓ ઔદારિક શરીર યોગ્ય વર્ગણાઓની સમીપ હોવાથી તેના જેવી જણાય છે, તે કારણથી એ ઔદારિકને અઅહણુ યોગ્ય કહેવાય છે. ૬૩૩-૬૩૪-૬૩૫.

હવે કામંજી પચંતની બાકીની વર્ગણાઓતું સ્વરૂપ કહે છે.

एवमजोग्गा जोगा, पुणो अजोग्गा य वगणाणता ।

વેગ્ગવિગ્ગજોગ્ગ, નેયં તિવિગ્ગપ્પમેક્કે ॥૬૩૬॥

એ પ્રમાણે અયોગ્ય-યોગ્ય અને પુનઃ અયોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે. વૈકિંચ આદિ (વૈકિંચ-આહારક-તંજસ-ભાષા-શ્વાસોચ્છવાસ-મન-અને કાર્મણ) વર્ગણાઓના દરેકના ત્રણ ત્રણ ભેદો બાબતે. ૬૩૬.

પુનઃ ઔદારિક શરીરને અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓની ઉપર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી વૈકિંચ શરીરને અવગ્રહણ યોગ્ય છે. કેમકે તે તેની અપેક્ષાએ અલ્પ દ્રવ્યથી બનેલી અને સ્થૂલ પરિણામવાળી હોવાથી તેને ગ્રહણ યોગ્ય નથી. તેમજ એ વર્ગણાઓ ખડું દ્રવ્યથી બનેલી અને સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી હોવાથી ઔદારિક શરીરને પણ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી. કેવળ વૈકિંચ શરીરને ગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાની સમીપે હોવાથી તેના જેવી જણાય છે, તેથી તે વૈકિંચ શરીરને અવગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓ કહેવાય છે. આજ પ્રમાણે આગળ પણ સર્વત્ર સમજી લેવું.

એ વૈકિંચને અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓની ઉપર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી વૈકિંચને લાયક દ્રવ્યથી બનેલી તથાવિધ સૂક્ષ્મપરિણામવાળી હોવાથી વૈકિંચ શરીરને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે. એ ગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાની ઉપર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી તેનાથી ઘણું દ્રવ્યથી બનેલી અને સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી હોવાથી વૈકિંચ શરીરને અગ્રહણ યોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે એ અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાની ઉપર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી (ઉત્તર વર્ગણાની અપેક્ષાએ) અલ્પ દ્રવ્યથી બનેલી સ્થૂલ પરિણામવાળી હોવાથી આહારક શરીરને અગ્રહણ યોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે. એ અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓની ઉપર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી આહારકને લાયક ઘણું દ્રવ્યથી બનેલી તથાવિધ વધારે સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી હોવાથી આહારક શરીરને ગ્રહણ યોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે. એ ગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓની ઉપર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી અતિ ઘણું દ્રવ્યથી બનેલી અને અતિ સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી હોવાથી આહારક શરીરને અગ્રહણ યોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે.

એ પ્રમાણે તૈજસ-ભાષા-શ્વાસોચ્છવાસ-મન અને કાર્મણ વર્ગણાઓને અનુક્રમે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી દરેક વર્ગણાની અયોગ્ય-યોગ્ય અને પુનઃ અયોગ્ય એવા ત્રણ ત્રણ ભેદવાળી અનન્તી વર્ગણાઓ સમજી લેવી. ૫૩૬.

એ દરેક વર્ગણાના ત્રણત્રણ ભેદ શાથી જણાય છે ? તે માટે કહે છે કે—

एकेक्षसार्हिए पञ्चतमि य हवन्तऽजोगाह ।

उभयाजोगाह जौ, तेषा-मासंतरे पढइ ॥६३७॥

એકેક વર્ગણાની આદિ અને અન્તમાં અયોગ્ય દ્રવ્યો હોય છે, કેમકે તૈજસ અને ભાષાની મધ્યે અયોગ્ય દ્રવ્ય કહેવાય છે, તેથી ઉભયને અયોગ્ય દ્રવ્યો હોય છે. ૬૩૭.

ઔદારિક-વૈકિંચ વિગેરે દરેક વર્ગણાની આદિમાં અને અન્તમાં અયોગ્ય દ્રવ્ય હોય છે. કારણકે ૬૨૭મી ગાથામાં કહ્યા મુજબ તંજસ અને ભાષા દ્રવ્યની મધ્યનાં દ્રવ્ય એ ઉભયને અયોગ્ય છે, એમ કહ્યું છે, તે ઉપરથી જેમ તંજસના અતિ અયોગ્ય દ્રવ્યો કહે છે તેમ તે ઔદારિકાદિ સર્વ વર્ગણાના અન્તે તે અયોગ્ય દ્રવ્ય હોય છે, અને જેમ ભાષા વર્ગણાની આદિમાં તેને અયોગ્ય દ્રવ્ય કહેવાય છે, તેમ ઔદારિકાદિ વર્ગણાની આદિમાં પણ તે ઔદારિક શરીરઆદિને અયોગ્ય દ્રવ્યો કહેવાય છે, તથા ઉભયની મધ્યવર્તિ દ્રવ્યો સર્વ વર્ગણાઓમાં ઉભયને અયોગ્યપણું સમાન છતાં પણ જે જેની પાસે હોય તે

તેના જેવી જણાય છે, તે કારણથી તે તે વર્ગજ્ઞાના અયોગ્યપણાને બ્યવહાર કરાય છે. એમ પહેલાંજ કહ્યું છે. આ પ્રમાણે દરેકના ત્રણ ત્રણ ભેદો થાય છે. ૬૩૭.

હવે કાર્મણ વર્ગજ્ઞાની ઉપર બીજી વર્ગજ્ઞાઓ છે કે નહિ ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે.
(૪૦) કમ્મોવરિં ધુવેયર-સુણ્ણેયરવગ્ગણા અણંતાઓ ।

વરુધુવણંતરતણુવગ્ગણા ય મીસો અહ અચિત્તો ॥૬૩૮॥

કર્મવર્ગજ્ઞા ઉપર ધ્રુવ-અધ્રુવ-શૂન્ય અને અશૂન્ય વર્ગજ્ઞાઓ અનન્તી છે. તે પછી આર ધ્રુવાનન્તર અને આર શરીરવર્ગજ્ઞા છે, તેમજ (તે ઉપર) મિશ્રવર્ગજ્ઞા અને અચિત્ત મહાસ્કંધ છે. ૬૩૮

એ નિર્ચુક્રિતની ગાથા છે, તેના અર્થને ભાષ્યકાર મહારાજ સવિસ્તર કહે છે.

નિચ્ચં હોતિ ધુવાઓ, હ્યરા લોપ ન હોતિવિ કયાઈ ।

પ્પુત્તરવુહ્લીપ, કયાઈ સુણ્ણંતરાઓડવિ ॥૬૩૯॥

જાઓ હવંતિ તાઓ, સુણ્ણંતરવગ્ગણત્તિ મણ્ણંતિ ।

નિયયં નિર્તરાઓ, હોતિ અસુણ્ણંતરાડ તિ ॥૬૪૦॥

ધ્રુવવર્ગજ્ઞાઓ હંમેશાં હોય છે અને અધ્રુવવર્ગજ્ઞાઓ લોકમાં ક્યારેક નથી પણ હોતી. તથા એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ શૂન્યાન્તર વર્ગજ્ઞાઓ પણ કદાચિત્ હોય છે. એવી રીતે આંતરાની શૂન્યતાવાળી જે હોય છે તે શૂન્યાન્તર વર્ગજ્ઞાઓ કહેવાય છે, અને જે અન્તર રહિત હોય છે તે અશૂન્યાન્તર વર્ગજ્ઞાઓ છે. ૬૩૯-૬૪૦

કાર્મણ શરીરને અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગજ્ઞાની ઉપર એકેક પરમાણુએ વધતી અતિ સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી અનન્ત સ્કંધાત્મક પહેલી ધ્રુવવર્ગજ્ઞા છે. તે પછી એકેક પરમાણુની વૃદ્ધિએ વધતા અનન્તા સ્કંધોથી બનેલી ધ્રુવવર્ગજ્ઞાઓ પણ અનન્તી છે. ધ્રુવ એટલે બધા લોકના ભાગમાં વ્યાપ્ત હોવાથી, જે સર્વ કાળ અવસ્થાચિન્તિત્ય છે, તેને ધ્રુવ વર્ગજ્ઞા કહે છે, આ વર્ગજ્ઞાઓને ધ્રુવ કહેવાથી આની પહેલાની ઔદારિકથી કાર્મણુપર્યન્તની બધીએ વર્ગજ્ઞાઓ ધ્રુવ સમજવી, કેમકે એ વર્ગજ્ઞાઓ પણ હંમેશાં લોકમાં વિદ્યમાન છે. હંમણાં ઉપર કહેલી ધ્રુવવર્ગજ્ઞાઓ અને હવે પછી કહેવાશે તે અધ્રુવ આદિ સર્વ વર્ગજ્ઞાઓ અગ્રહણ યોગ્ય છે, કેમકે એ બધી અતિ ઘણાં દ્રવ્યથી બનેલી અને અતિ સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી હોવાથી કોઈ પણ જીવે ઔદારિકાદિભાવે કદિ પણ ગ્રહણ કરી નથી.

એ ધ્રુવ વર્ગજ્ઞા ઉપર એકેક પ્રદેશે વધતી અનન્તી અધ્રુવ વર્ગજ્ઞાઓ છે. એ અધ્રુવ વર્ગજ્ઞાઓ, તથાવિધ પુદ્ગળ પરિણામની વિચિત્રતાથી ક્યારેક લોકમાં નથી પણ હોતી, એજ કારણથી તે અધ્રુવ કહેવાય છે. તે પછી એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી અનન્તી શૂન્યાન્તર વર્ગજ્ઞાઓ હોય છે, એ વર્ગજ્ઞાઓ એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી હંમેશાં હોય છે. પરન્તુ કોઈ વખત એ વર્ગજ્ઞાઓમાં વચ્ચે વચ્ચે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિ તૂટી પણ જાય છે, નિરન્તર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિવાળી નથી હોતી, એ કારણથી તેને શૂન્યાન્તર વર્ગજ્ઞાઓ કહેવાય છે. એ પછી એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી અશૂન્યાન્તર વર્ગજ્ઞાઓ છે. એ વર્ગજ્ઞાઓ લોકમાં નિરન્તર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી હોય છે, એમાં વચ્ચે કદિ પણ વૃદ્ધિ તૂટતી નથી. તેથી તેને અશૂન્યાન્તર વર્ગજ્ઞા કહેવાય છે. ૬૩૯-૬૪૦

ધ્રુવળંતરાઈં ચત્તારિ, જં ધ્રુવાઈં અળંતરાઈં ચ ।

મેયપરિણમઓ, જા સરીરજોગત્તણામિમુહા ॥૬૪૧॥

સંધદુગદેહજોગત્તણેણ વા દેહવગ્ગાજાતિ તિ ।

સુહુમો દરગયવાયરપરિણામો મીસયક્કલ્લો ॥૬૪૨॥

જે સર્વકાળ ભાવિની અને એકોત્તર વૃદ્ધિવાળી હોય તે ધ્રુવાનન્તર વર્ગણાઓ ચાર છે અને જે લેહ પરિણામથી શરીરની યોગ્યતાની સન્મુખ હોય, અથવા જે સ્કંધના શરીરની યોગ્યતાથી જે હોય તે શરીર વર્ગણા કહેવાય છે, સૂક્ષ્મ અને ઇષત્ ગત બાહર પરિણામ તે મિશ્રસ્કંધ કહેવાય છે. ૬૪૧-૬૪૨

ઉપરોક્ત અશૂન્યાન્તર વર્ગણાઓની ઉપર ધ્રુવાનન્તર વર્ગણાઓ ચાર છે, જે સર્વકાળ ભાવિની અને નિરન્તર એકોત્તર વૃદ્ધિવાળી વર્ગણા હોય તે ધ્રુવાનન્તર વર્ગણાઓ છે. પ્રથમ ધ્રુવાનન્તર વર્ગણાઓ અનન્તી છે, એજ પ્રમાણે બીજી-ત્રીજી-તે ચોથી ધ્રુવાનન્તર વર્ગણાઓ પણ અનન્તી છે. ધ્રુવવર્ગણાઓ એકે પહેલાં કહી છે, પરન્તુ તેનાથી આ વર્ગણાઓ ભિન્ન છે, કારણ કે તે કરતાં આ અતિ સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી અને ઘણાં દ્રવ્યોથી બનેલી છે, તેથી ભિન્ન કહી છે,

પ્રશ્ન :-લલે એમ હોય; પરન્તુ જે એ કેવળ એકોત્તર વૃદ્ધિવાળી છે, તો એમાં ચાર લેહ કરવાનું શું કારણ છે ?

ઉત્તર :-એ ચાર વર્ગણાઓમાંજ નિરન્તર એકોત્તર વૃદ્ધિ હોય છે, અને અન્તરાલમાં તે વૃદ્ધિ ત્રુટી બળ્ય છે ત્યારે જ જુદી વર્ગણાનો આરંભ થાય છે, અથવા વૃદ્ધિ ન ત્રુટે તો પણ કંઈક વર્ણાદિ પરિણામની વિચિત્રતા તે લેહના આરંભમાં કારણ છે, એમ અમારું માનવું છે, પછી તો બહુશ્રુત બંધે. એજ પ્રમાણે આગળ કહેવાશે તેવી શરીર વર્ગણામાં પણ સમજવું.

ઉપર કહેલી ચાર ધ્રુવાનન્તર વર્ગણાની ઉપર દરેકને એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિયુક્ત અનન્ત વર્ગણાત્મક ચાર તનુ (શરીર) વર્ગણા છે. આ વર્ગણાઓ લેહ અને અલેહના પરિણામથી ઔદારિકાદિ શરીરોની યોગ્યતાની સન્મુખ હોવાથી તેને શરીર વર્ગણા કહેવાય છે. અથવા આગળ કહેવાશે તેવા મિશ્ર સ્કંધ અને અચિત્ત સ્કંધની મૂર્તિની યોગ્યતાને સન્મુખ હોવાથી તેને શરીર વર્ગણા કહેવાય છે. તથા અનન્તાનન્ત પરમાણુથી બનેલ સૂક્ષ્મ પરિણામવાળો અને કંઈક બાહર પરિણામ સન્મુખ થએલ સ્કંધ તે મિશ્ર સ્કંધ કહેવાય છે. ૬૪૧-૬૪૨.

હવે અચિત્ત મહાસ્કંધનું સ્વરૂપ કહે છે.

જઙ્ગસસુઘાયગર્હૈ, ચ્ચહિ સમર્પહિ પૂર્ણં કુળદ ।

લોગસ્સ તેહિ ચેવ ય, સંહરણં તસ્સ પહિલોમ ॥૬૪૩॥

જૈન સમુદ્ધાતની ગતિથી ચાર સમયે લોકને પૂર્ણ કરે છે, અને તે જ પ્રમાણે ચાર સમયે (એ અચિત્ત મહા સ્કંધનું) પ્રતિલોભ રીતે સંહરણુ થાય છે. ૬૪૩.

જૈન કેવળી સમુદ્ધાતની રીતિએ (પહેલે સમયે દંડ; બીજે સમયે કપાટ, ત્રીજે સમયે મંથાન અને ચોથા સમયે તેના આન્તર પૂરીને સમગ્ર લોક પૂર્ણ કરે.) વિશ્વસા

પરિણામ વશાત્ આર સમયે સંપૂર્ણ લોકને પૂર્ણ કરે-આમ થાય, તે અચિત્ત મહા સ્કંધ કહેવાય છે. એ અચિત્ત મહાસ્કંધનું સંહરણ પણ પ્રતીલોભપણે પછીના આર સમયે થાય છે, એ પ્રમાણે એ અચિત્ત મહાસ્કંધમાં આઠ સમય લાગે છે. ૬૪૩.

પ્રશ્ન :-અહીં પદ્મલાનો વિચાર ચાલે છે, તેમાં પદ્મગળ મહાસ્કંધ એ અચેતન જ છે, તેને અચિત્તપણાનું વિશેષણ આપવાથી શું લાભ છે ? એ શંકાના સમાધાનાર્થે આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

જહ્નુમુધાયસત્તિકમ્પોગ્લમયં મહાસંઘં ।

પદ્મ ત્ત્સમાણુમાવો, હોદ્ અચિત્તો મહાસંઘો ॥૬૪૪॥

જૈન સમુદ્ઘાતમાં સચિત્તકર્મ પદ્મગળમય મહાસ્કંધ હોય છે, તેની સમાન અનુભાવ આદિવાળો અચિત્ત મહાસ્કંધ હોય છે, (તેથી તેનાથી જુદો પાડવા અચિત્તપણાનું વિશેષણ આપ્યું છે.) ૬૪૪.

અનન્તાન્ત પરમાણુ પદ્મગળ સમૂહથી બનેલા સ્કંધનું સ્વરૂપ કહેવાનો અહીં અવસર છે, તેમાં જો “મહા સ્કંધ” એટલું જ માત્ર કહ્યું હોય, તો કેવળી સમુદ્ઘાતમાં જીવાધિષ્ઠિત અનન્તાન્ત કર્મ પદ્મગળમય સ્કંધ થાય છે, તેનું પણ બ્રહ્મણ થાય. કારણકે પ્રસ્તુત મહાસ્કંધના ક્ષેત્ર-કાળ-અને અનુભાવ, કેવળી સમુદ્ઘાતમાં થતા કર્મ પદ્મગળમય મહાસ્કંધની સમાન છે. જેમકે-બન્ને મહાસ્કંધો એવા સમયે સંપૂર્ણ લોક પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં વ્યાપે છે, આઠ સમય પર્યન્ત રહે છે. તથા પાંચ વર્ણો બે ગન્ધ-પાંચ રસ ને આર સ્પર્શ એ સોળ ગુણરૂપ અનુભાવ પણ બન્નેમાં સમાન છે, આ પ્રમાણે “મહાસ્કંધ” એટલું જ કહેવાથી ક્ષેત્ર-કાળ અને અનુભાવની સમાનતાએ કેવળી સમુદ્ઘાત ગત કર્મ પદ્મગળમય મહાસ્કંધ પણ પ્રસ્તુત મહાસ્કંધની સાથે બ્રહ્મણ થાય, અને અહીં એ કર્મ પદ્મગળમય મહાસ્કંધનું પ્રયોજન નથી. આ કારણથી અચિત્તપણાના વિશેષણ વડે તેને જુદો કરાય છે, કેમકે એ સમુદ્ઘાતગત કર્મ પદ્મગળમય મહાસ્કંધ જીવાધિષ્ઠિત હોવાથી સચેતન છે. ૬૪૪

આ સંબંધમાં બીજા કેટલાંક મત છે, તે મત બતાવીને તેનું નિવારણ કરતા સાધ્ય-કાર મહારાજ કહે છે કે—

સન્નુકોસપ્પસો, एसो केई न चायमेगंतो ।

उकोसपपसो जमवगाहटिइओ चउट्टाणो ॥६४५॥

अट्टप्पासो य जओ, मणिओ एसो य जं चउप्पासो ।

अण्णेऽवि तओ पोग्लमेया संतित्ति सद्धेयं ॥६४६॥

રાવોત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધ તે અચિત્ત મહાસ્કંધ છે, એમ કેટલાક કહે છે. (એઓનું એ કહેવું સત્ય નથી); કેમકે ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધ અવગાહના અને સ્થિતિ વડે ચતુઃસ્થાન પતિત છે. વળી પ્રજાપનામાં આઠ સ્પર્શવાળો ઉત્કૃષ્ટ મહાસ્કંધ કહ્યો છે. અને આ અચિત્ત મહાસ્કંધ તો આર સ્પર્શવાળો છે, તેથી આના સિવાય બીજા પણ પદ્મગળ વિશેષો છે, એમ માનવું. ૬૪૫-૬૪૬

આ પ્રસ્તુત અચિત્ત મહાસ્કંધ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશોથી બનેલો છે, કારણકે ઔદા-રિકાદિ સર્વ વર્ગણાઓ કહ્યા પછી છેવટે આ મહાસ્કંધ કહ્યો છે, તેથી જણાય છે કે આ

જ મહાસ્કંધ સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રદેશવાળો છે, તે સિવાય બીજા કોઈ તેટલા કે વધારે પ્રદેશવાળા સ્કંધો નથી, આ ઉપરાંત બીજા પદ્મગણ વિશેષોની કથા જ બંધ થાય છે. આ પ્રમાણે કેટલાકનું માનવું છે.

ઉપર મુજબ તેઓનું માનવું સત્ય નથી, કેમકે ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધની જેવા બીજા જે ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધો, તે તેની અપેક્ષાએ પ્રજ્ઞાપનામાં ચતુઃસ્થાનપતિત કહેલ છે. પ્રજ્ઞાપનામાં કહ્યું છે કે—“હે ભગવન્ ! ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશવાળા સ્કંધોના કેટલા પર્યંયો કહ્યા છે ? ગૌતમ ! અનન્તા કહ્યા છે. ભગવન્ શા માટે એમ કહેવાય છે ? ગૌતમ ! ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધ બીજા ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધો (એકેક દ્રવ્ય હોવાથી) એની સાથે દ્રવ્યાર્થપણે સમાન છે, પ્રદેશાર્થપણે સમાન છે. અને અવગાહનાર્થપણે ચતુઃસ્થાન પતિત છે, જેમ કે અસંખ્યેય ભાગહીન, સંખ્યેય ભાગહીન, સંખ્યેય ગુણહીન, અસંખ્યેય ગુણહીન, અસંખ્યેય ભાગઅધિક, સંખ્યેય ભાગ અધિક, સંખ્યેય ગુણ અધિક, અસંખ્યેય ગુણ અધિક. એ જ પ્રમાણે સ્થિતિવડે પણ ચતુઃસ્થાન પતિત છે” અને આ અચિત્ત મહાસ્કંધ તો બીજા અચિત્ત મહાસ્કંધની સાથે અવગાહના અને સ્થિતિવડે સમાનજ છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે આ સિવાય બીજા પણ કેટલાક ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધો પ્રજ્ઞાપનામાં માનેલા છે.

વળી પ્રજ્ઞાપનામાં ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધ આઠ સ્પર્શવાળો કહ્યો છે, અને આ અચિત્ત મહાસ્કંધ ચાર સ્પર્શવાળો માન્યો છે, તેથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધોના ભેદ સિદ્ધ થવાથી, પૂર્વોક્ત વર્ગભૂતો મિશ્રને અચિત્ત મહાસ્કંધો સિવાય બીજા પણ કેટલાક પદ્મગણ વિશેષો ગ્રહણ કર્યા વિનાના છે એમ માનવું, આટલાથી જ સર્વ પદ્મગણસ્તિકાચ ગ્રહણ કરેલ છે એમ ન સમજવું. ૬૪૫-૬૪૬.

એ પ્રમાણે ૬૩૧મી ગાથામાં કહ્યા મુજબ દ્રવ્ય વર્ગભૂતો કહી. હવે ક્ષેત્રાદિ વર્ગભૂતોનું સ્વરૂપ કહે છે.

एगपवसोगाढाण, वगगेगा पणसकुद्धीण ।

संखेज्जोगाढाण, रांखेज्जा वगणा ततो ॥६४७॥

ततो संखाईयाऽसंखाईतीतप्पप्समाणणं ।

गंतुमसंखेज्जाओ, जोगाओ कम्मणो भणिया ॥६४८॥

ततो संखाईया, तत्सेव पुणो हवंतिजोगाओ ।

माणसदव्वाईणवि, एवं तिविगप्पमेक्के ॥६४९॥

એક પ્રદેશાવગાહી સ્કંધોની એક વર્ગભૂતો, તે પછી એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ સંખ્યાત-પ્રદેશાવગાહી સ્કંધોની સંખ્યેય વર્ગભૂતો, અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાહી સ્કંધોની અસંખ્યેય વર્ગભૂતો (એ વર્ગભૂતો અતિક્રમીને) તે પછી અસંખ્યેય પ્રદેશાવગાહી સ્કંધોની કર્મગ્રહણ યોગ્ય વર્ગભૂતો કહી છે. તે પછી તેનેજ અગ્રહણ યોગ્ય અસંખ્યાત વર્ગભૂતો છે. એ જ પ્રમાણે મનોદ્રવ્યાદિ દ્વેકના ત્રણ ત્રણ ભેદ બાણવા. ૬૪૭-૬૪૮-૬૪૯.

ક્ષેત્રવર્ગભૂતો ક્રમ દ્રવ્યવર્ગભૂતો વિપરીત બાણવો, એટલે કે એકેક પરમાણુ અને ક્યલુકાદિથી માંડીને અનન્તાણુ પર્યંતના સ્કંધો, જે એક આકાશપ્રદેશમા અવગાહી રહ્યા

હોય, તે સર્વની એક વર્ગભૂત. દ્રવ્યભૂકાદિથી અનન્તાભૂત' પર્યન્તના બે પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા સ્કંધોની બીજી વર્ગભૂત. ત્ર્યભૂકાદિથી અનન્તાભૂત' પર્યન્તના ત્રણ પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા સ્કંધોની ત્રીજી વર્ગભૂત. એ પ્રમાણે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ સંખ્યાતા પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા સ્કંધોની સંખ્યાતી વર્ગભૂત. અને અસંખ્યેય પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા સ્કંધોની અસંખ્યેય વર્ગભૂત છે. એ વર્ગભૂતો અતિક્રમીને એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી અસંખ્યેય પ્રદેશાવગાહી સ્કંધોની અસંખ્યેય વર્ગભૂતો કર્મને અહંભૂત યોગ્ય તીર્થ'કર ભગવાને કહેલી છે તે પછી થોડા પરમાણુઓથી બનેલી, સ્થૂલ પરિણામવાળી અને બહુ આકાશ પ્રદેશને અવગાહી રહેલી એકેક આકાશ પ્રદેશની વૃત્તિએ વધતી કર્મને અઅહંભૂત યોગ્ય અસંખ્યેય વર્ગભૂતો છે. તદનન્તર એ જ પ્રમાણે એકેક આકાશ પ્રદેશાવગાહની વૃદ્ધિએ વધતી મનને અઅહંભૂત યોગ્ય પણ અસંખ્યેય વર્ગભૂતો છે. એટલી જ વર્ગભૂતો પાછી તેને અહંભૂત યોગ્ય છે અને એટલી જ પુનઃ મનને અઅહંભૂત યોગ્ય છે. એજ પ્રમાણે શ્વાસોચ્છવાસ-ભાષા તંજસ-આહાર-વર્ણ-અને ઔદારિક વર્ગભૂતોના અઅહંભૂત યોગ્ય -અહંભૂત યોગ્ય, અને અઅહંભૂત યોગ્ય એવા દરેકના ત્રણ ભેદ (દ્રવ્ય વર્ગભૂતોથી વિપરીત પણ) ક્ષેત્રથી બાણવા.

ધ્રુવાદિ દરેક વર્ગભૂતોના સ્કંધો પણ અંશુલના અસંખ્યેય ભાગ આકાશ પ્રદેશમાં અવગાહી રહ્યા છે એમ બાણવું. પરન્તુ તેનો વિચાર અહીં નથી કર્યો, કારણકે શરીરાદિમાં એ અનુપયોગી હોવાથી જીવોએ તે વર્ગભૂતોને કદિપણ અહંભૂત કરી નથી અથવા કર્મને અઅહંભૂત યોગ્ય વર્ગભૂતોમાં તેનો અન્તભાવ સમજવો. અને દ્રવ્યવર્ગભૂતોના અધિકારમાં ધ્રુવાદિ વર્ગભૂતોનો વિસ્તારથી વિચાર કર્યો છે, તે કેવળ તેનું સ્વરૂપ બાણવા માટે જ કર્યો છે. કાળ અને ભાવ વર્ગભૂતો અનુક્રમે સમયાદિ સ્થિતિ તથા વર્ણાદિ માત્ર અંગી-કાર કરીને સામાન્યથી કહેવાશે. આથી તે વડે પણ સમસ્ત પદ્મલાસ્તિકાય અહંભૂત કરાય છે એમ સમજવું. એ પ્રમાણે ક્ષેત્ર વર્ગભૂત કહી. ૬૪૭-૬૪૮-૬૪૯.

હવે કાળવર્ગભૂતોનું સ્વરૂપ કહે છે.

एगा समयतिर्हणं, संखेज्जा संखसमयतिइयाणं ।

होति असंखेज्जाओ, तवो असंखेज्जसमयाणं ॥ ६५० ॥

એક સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુઆદિની એકવર્ગભૂત, સંખ્યાતા સમયની સ્થિતિ-વાળા પરમાણુ આદિની સંખ્યાતી વર્ગભૂત અને અસંખ્યેય સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુ આદિની સંખ્યેય વર્ગભૂતો છે. ૬૫૦

અમુક વિવક્ષિત પરિણામથી સામાન્યપણે જે પરમાણુઓ અથવા સ્કંધો એક સમયની સ્થિતિવાળા હોય, તે સર્વની એક વર્ગભૂત બાણવી. એ જ પ્રમાણે એકેક સમયની વૃદ્ધિએ સંખ્યાતા સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુ આદિની સંખ્યાતી વર્ગભૂતો છે, અને અસં-ખ્યેય સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુ આદિની અસંખ્યેય વર્ગભૂતો છે, આ રીતે આ વર્ગભૂતોથી સમસ્ત પદ્મલાસ્તિકાય અહંભૂત કરાય છે, કેમકે એક સમયની સ્થિતિથી માંડીને અસંખ્યેય સમયની સ્થિતિ ઉપરાંત પદ્મળોની સ્થિતિ જ નથી. ૬૫૦

હવે ભાવવર્ગભૂતોનું સ્વરૂપ કહે છે.

દગા દગગુણાળં, દગુત્તરુદ્ધિયા તત્તો કમસો ।

સંસ્વેજગુણાળ તત્તો, સંસ્વેજા વમાળા હોતિ ॥૬૫૧॥

સત્વાર્થગુણાળં સંસ્વાર્થયા ય વમાળા તત્તો ।

હોતિ અળંતગુણાળં, દવ્વાળં વમાળડળંતા ॥૬૫૨॥

વળ્ળ-સ્સ-ગંધ-ફાસાળ, હોતિ વીસં સમાસમેળ્ળં ।

ગુરુલ્લહુ-અગુરુલ્લહુળં, વાચ્સ-સુહુમાળ વો વમા ॥૬૫૩॥

એક ગુણવાળા પરમાણુ આદિની એક વર્ગીકૃત, તે પછી અનુક્રમે એકાંતર ગુણ વૃદ્ધિએ સંજયેય ગુણવાળા પરમાણુઆદિની સંજયેય વર્ગીકૃતો, અસંજયેય ગુણવાળા પરમાણુ આદિની અસંજયેય વર્ગીકૃતો અને અનંત ગુણવાળા પરમાણુઆદિ દ્રવ્યોની અનંતી વર્ગીકૃતો છે. વર્ણ-ગન્ધ-રસ ને સ્પર્શના સંજયે વીસ ભેદ છે, તેના શુદ્ધલઘુ અને અશુદ્ધલઘુ-પર્યાયનાં બાદર અને સૂક્ષ્મ એવા બે વર્ગ છે. ૬૫૧-૬૫૨-૬૫૩.

એકગુણ કૃષ્ણવર્ણવાળા પરમાણુ અને સ્કંધો જે હોય તે સર્વની એક વર્ગીકૃત, દ્વિગુણ કૃષ્ણવર્ણવાળા પરમાણુઆદિની બીજી વર્ગીકૃત, ત્રિગુણ કૃષ્ણવર્ણવાળા પરમાણુ આદિની ત્રીજી વર્ગીકૃત. એ પ્રમાણે એકેક ગુણ વૃદ્ધિએ સંજયેયગુણ કૃષ્ણવર્ણવાળા પરમાણુ આદિની સંજ્યાત વર્ગીકૃત, અસંજયેયગુણ કૃષ્ણવર્ણુયુક્ત પરમાણુ આદિની અસંજયેય વર્ગીકૃત અને અનંતગુણ કૃષ્ણવર્ણુયુક્ત પરમાણુ આદિની અનંતી વર્ગીકૃત છે. આજ પ્રમાણે બીજીના લીલો-લાલ પીળો અને સફેદ એ ચાર વર્ણમાં, સુરલિ અને દુરલિ એ બે ગન્ધમાં, તીખો-કડવો-કષાયેલો-ખાટો અને મીઠો એ પાંચ રસમાં, કર્કશ-કોમળ-ભારી-હલકો-કંઠો-ઉષ્ણ-ચીકણો- અને સુષ્કો એ આઠ સ્પર્શમાં, એમ સર્વ મળી વીસ ભેદોમાં દરેક ભેદની ઉપર મુજબ એક ગુણની એક, સંજયેયગુણની સંજયેય, અસંજયેય-ગુણની અસંજયેય અને અનંતગુણની અનંતી વર્ગીકૃત કહેવી. માત્ર એટલું વિશેષ કે જ્યાં વર્ણ હોય ત્યાં એકાદિગુણો વર્ણ કહેવો, ગન્ધ હોય ત્યાં એકાદિગુણો ગન્ધ કહેવો, રસ હોય ત્યાં એકાદિગુણો રસ કહેવો, અને સ્પર્શ હોય ત્યાં એકાદિ ગુણો સ્પર્શ કહેવો.

તથા શુદ્ધલઘુ પર્યાયવાળી સ્થૂલ પરિણામ યુક્ત વસ્તુઓની એક વર્ગીકૃત અને અશુદ્ધ લઘુ પર્યાયવાળી સૂક્ષ્મ પરિણામ યુક્ત વસ્તુઓની બીજી વર્ગીકૃત, એમ બેજ વર્ગીકૃત છે. આ પ્રમાણે એ ભાવ વર્ગીકૃતોઓથી સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાચ ગ્રહણ કરાય છે, કેમકે ઉપરોક્ત વર્ણાદિ ભાવ સિવાય અન્યત્ર પુદ્ગલો હોતા નથી. ૬૫૧-૬૫૨-૬૫૩.

એ પ્રમાણે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવ વર્ગીકૃતોનું ૨૧૩૫ કહીને હવે પ્રસ્તુત વિષયનું સ્મરણ કરી ઉપસંહાર કરે છે.

મણિયં તેયા-માસાન્નિમજ્જદ્વાવગાહપરિમાણં ।

ઓહિન્નાણરંમો, પરિણિદ્ધાણં ચ તં જ્ઞેસુ ॥૬૫૪॥

તૈજસ અને ભાષાદ્રવ્યની મધ્યના દ્રવ્યોનું અવગાહ પરિમાણ, તથા જે દ્રવ્યોમાં અવધિજ્ઞાનનો આરંભ અને પતન થાય છે, તે કહ્યું. ૬૫૪.

તૈજસ અને ભાષાદ્રવ્યની મધ્યમાં જે, તે ઉક્ત્યને અયોગ્ય દ્રવ્યો છે, તે દ્રવ્યોત્ અવગાહ પરિમાણ અને ઉપલક્ષણથી અનન્ત પરમાણુ યુક્ત સ્કંધોત્ સ્વરૂપ; તેમજ જે દ્રવ્યોમાં અવધિજ્ઞાનનો આરંભ અને પતન થાય છે તે કહ્યું. એટલેકે પૂર્વે ૬૨૭મી ગાથામાં શિષ્યે પૂછ્યું હતું કે તૈજસ અને ભાષાની અન્તરાલે જે અયોગ્ય દ્રવ્ય છે, તેણે કેવું સ્વરૂપ છે, અને કેટલા પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલ છે ? શિષ્યના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ગુરૂએ ઔદારિકાદિ વર્ગણાઓત્ સ્વરૂપ કહીને આપ્યો. ૬૫૪.

ગુરૂલુ અને અગુરૂલુ દ્રવ્ય પ્રથમ અવધિજ્ઞાની જુએ છે; એમ પહેલાં કહ્યું છે, તેમાં ગુરૂ લુ દ્રવ્યમાં આરંભાયેલ અને અગુરૂલુદ્રવ્યમાં આરંભાયેલ અવધિજ્ઞાનત્ જે સ્વરૂપ છે તે કહે તે.

ગુરુલુદ્વારદ્વો, ગુરુલુદ્વાર્ પેચ્છિત્ પચ્છા ।

इयराहं कोइ पेच्छइ, विसुज्झमाणो कमेणेव ॥ ६५५ ॥

अगुरुलुसमारद्वो, उद्वं वद्वइ कमेण सो नाहो ।

वद्वंतो चिचय कोई, पेच्छइ इयराहं सयराहं ॥ ५५६ ॥

ગુરૂલુદ્રવ્યથી આરંભાયેલું (તૈજસ સમીપના દ્રવ્યથી શરૂ થયેલું) અવધિ વધતું વધતું નીચેનાં (ઔદારિકાદિ) ગુરૂલુદ્રવ્યોને ભેદને, પછીથી વિશુદ્ધ થઇને કોઇક (ભાષાદિ) અગુરૂલુદ્રવ્યોને જુએ છે. અને વિશુદ્ધિ નથી પામતો, તે ગુરૂલુદ્રવ્યોને વિશે કેટલોક કાળ રહીને પછી પડી ભય છે, તથા અગુરૂલુદ્રવ્યથી આરંભાયેલું (ભાષાસમીપનાં દ્રવ્યોથી શરૂ થયેલું) અવધિ અનુક્રમે ઉપર વધે છે, પણ નીચે નથી વધતું; (કેમકે ઉપરનાંજ અગુરૂલુ ભાષાદ્રવ્યો તે જુએ છે.) અને કોઇક અવધિજ્ઞાન તથા વિધિવિશુદ્ધિવાળું થઇને વધતું (ઔદારિકાદિ) ગુરૂલુદ્રવ્યોને પણ એકીસાથે જુએ છે. ૬૫૫-૬૫૬.

હવે પછીની ગાથાનો સંખંધ કરવાને શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે.

गुरुलुमगुरुलुं वा, तेया-भासतरेचि निहिदं

ओरालाईयाणं कि, गुरुलुमगुरुलुयं वा ? ॥ ६५७ ॥

તૈજસ અને ભાષાની અન્તરાલમાં ગુરૂલુ અને અગુરૂલુદ્રવ્ય છે, એમ તમે કહ્યું છે. પરન્તુ ઔદારિકાદિદ્રવ્યો કયા ગુરૂલુદ્રવ્ય છે અને કયા અગુરૂલુદ્રવ્ય છે. ? તે કહો. ૬૫૭. આચાર્યશ્રી એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે.

(૪૧) ओरालिय-वेउव्विय-आहारग-तेय गुरुलु दवा ।

कम्मग-मण-भासाई, एयाइ अगुरुलुयाई ॥ ६५८ ॥

ઔદારિક-વૈકિય-આહારક-ને તૈજસ (તથા તેના જેવા જણાતા બીજા સ્થૂલદ્રવ્યો) ગુરૂલુદ્રવ્યો છે, અને કામણ-મન-ભાષા-ને શ્વાસોચ્છ્વાસ (તથા બીજા પરમાણુદ્રવ્યલુક અને આકાશ વિગેરે) અગુરૂલુદ્રવ્યો છે. ૬૫૮.

એ વાતને વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા બ્યવહાર અને નિશ્ચયનયની વિચારણાઓ કહે છે.

गुरुयं लहुयं उभयं, नोभयमिति वावहारियनयस्स ।

द्वं लेद्वं दीवो, वाउ वोमं जहासंस्व ॥ ६५९ ॥

નિષ્ક્રયઓ સ્વગુરું, સ્વલહું વા ન વિજ્ઞપ દવં ।

વાયરમિહ ગુરુલહું, અગુરુલહું સેસયં સવ્વં ॥૬૬૦॥

ઢેકું, હીપક, વાયુ અને આકાશાદિ અનુક્રમે ગુરૂ-લઘુ-ગુરૂલઘુ અને અગુરૂલઘુ દ્રવ્ય છે. એમ વ્યવહારનયનો મત છે; અને નિશ્ચયથી તો સર્વથા ગુરૂ અથવા સર્વ લઘુ દ્રવ્યજ નથી. (કેવલ) સ્થૂલદ્રવ્ય ગુરૂલઘુ છે અને શેષ સર્વ અગુરૂલઘુ છે. ૬૫૯-૬૬.

જે દ્રવ્ય ઉચે અથવા તિર્છું ફેંકયું હોય, પણ સ્વભાવથીજ નીચે પડે છે, તે ઢેકું આદિ ગુરૂદ્રવ્ય છે, જે સ્વભાવથીજ ઉર્ધ્વગતિ સ્વભાવવાળું હોય, તે હીપકલિકાદિ લઘુ-દ્રવ્ય છે, જે ઉચે અથવા નીચે ગતિ નહિ કરતાં કેવળ સ્વભાવથીજ તિર્છગતિવાળું હોય, તે વાયુ આદિ ગુરૂલઘુદ્રવ્ય છે; અને જે ઉર્ધ્વ-અર્ધાં કે તિર્છિગતિમાંથી કોઈ પણ ગતિ નહિ કરનાર અથવા એ સર્વ ગતિ કરનાર હોય, તે આકાશ-પરમાણુ આદિ અગુરૂ-લઘુ દ્રવ્ય છે. આ પ્રમાણે વ્યવહારનયનું માનવું છે.

નિશ્ચયનયના મતે તો એકાન્તે ગુરૂસ્વભાવવાળું કોઈ પણ દ્રવ્ય નથી, કારણકે ઢેકું વિગેરે ગુરૂસ્વભાવવાળું છે, તો પણ પરપ્રયોગથી તેની ઉર્ધ્વગતિજણાય છે, તેમજ એકાન્તે લઘુદ્રવ્ય પણ નથી, કારણ અતિલઘુસ્વભાવવાળાં બાબ વિગેરે પણ હસ્તતાડનાદિવડે અધોગામી જણાય છે. માટે એકાન્તે ગુરૂ અથવા એકાન્તે લઘુ વસ્તુજ નથી, પરંતુ આ લોકમાં ઔદારિકવર્ગણા વિગેરે અને પૃથ્વી પર્વતાદિ જે કોઈ સ્થૂલ વસ્તુ છે, તે સર્વ ગુરૂલઘુ દ્રવ્ય છે, અને શેષ-ભાષા-શ્વાસોસ્પ્રવાસ-મનોવર્ગણા વિગેરે તથા પરમાણુ દ્રેચણુક અને આકાશ વિગેરે સર્વ વસ્તુ અગુરૂલઘુ દ્રવ્ય છે. ૬૫૯-૬૬૦.

અહીં વ્યવહારવાદી પૂછે છે કે—

જદ્ ગરૂયં લહુંય વા, ન સ્વહા દવ્વમત્થિ તો કીસ ।

ઉદ્દમહોડવિ ય ગમણં, જીવાણં પોમલાણં ચ ? ॥૬૬૧॥

ઉદ્દ લહુકમ્માણં, મણિયં ગુરુકમ્માણમહોગમણં ।

જીવા ય પોમલાવિ ય, ઉદ્દા-હોગામિણો પાંયં ॥૬૬૨॥

જે એકાન્ત લઘુ અથવા ગુરૂ દ્રવ્ય નથી, તો જીવ અને પુદ્ગળોતું ઉર્ધ્વગમન અને અધોગમન શાથી થાય છે ? કેમકે લઘુકર્મવાળાતું ઉર્ધ્વગમન અને ગુરૂકર્મવાળાતું અધો-ગમન કહ્યું છે. જીવ અને પુદ્ગળો પણ પ્રાયઃ ઉર્ધ્વગામી અને અધોગામી છે ૬૬૧-૬૬૨. વ્યવહારવાદી પૂછે છે કે જો એકાન્તગુરૂ અથવા એકાન્તલઘુ દ્રવ્ય કોઈ નથી, તો જીવ અને પુદ્ગળોતું અનુક્રમે ઉર્ધ્વગમન, અને અધોગમન શાથી થાય છે ? કારણકે લઘુકર્મવાળાજીવોતું સૌધર્મદેવલોકાદિમાં ઉર્ધ્વગમન, અને ગુરૂકર્મવાળાજીવોતું સાતમી પૃથ્વી આદિમાં અધોગમન, સિદ્ધાન્તમાં કહ્યું છે. અથવા આ પ્રમાણે કહેવાથી શું ? સર્વ સિદ્ધાન્ત બહુનારાઓને પણ આ બાણીતું છે કે જીવો અને પુદ્ગળો પ્રાયઃ ઉર્ધ્વ લોકાન્તથી અધોલોકાન્ત સુધી જાય છે અને અધોલોકાન્તથી ઉર્ધ્વલોકાન્ત સુધી જાય છે. પ્રાયઃ શબ્દથી શ્રેષ્ઠિના અનુસારે તિર્છોગમન પણ કરે છે. આ પ્રમાણે જો તેઓમાં ગુરૂતા અને લઘુતા ન હોય, તો તેઓ અધોગમન અને ઉર્ધ્વગમન શાથી કરે ? કહેવાતું તાત્પર્ય એ

છે કે લોહગોલકાદિના અધોગમનમાં ગુરૂતા કારણ છે, હીપકલિકાદિના ઉર્ધ્વગમનમાં લઘુતા કારણ છે, વાયુ આદિના તિર્છાગમનમાં ગુરૂલઘુપણું કારણ છે, અને આકાશાદિના અવ-સ્થાનમાં અગુરૂલઘુતા કારણ છે, કેમકે આનતાદિ દેવવિમાન વિગેરે આકાશ પ્રતિષ્ઠિત છે. આમ હોવાથી આર પ્રકારે વસ્તુ માનવી ભેદએ ૬૬૧-૬૬૨.

ઉપરોક્ત વ્યવહારવાદીને નિશ્ચયવાદી ઉત્તર આપે છે.

અન્ન ટ્વિચ્ય ગુરૂલ્હુયા, અન્નો દન્વાણ વિરિયપરિણામો ।

અન્નો ગદ્ધપરિણામો, નાવસ્સં ગુરૂલ્હુનિમિત્તો ॥૬૬૩॥

દ્રવ્યોની ગુરૂતા અને લઘુતા કંઈ અન્યથા છે; અને વીર્ય પરિણામ પણ અન્યથા છે, તેમજ તેમનો ગતિપરિણામ પણ અન્યથા છે. ગુરૂતા અને લઘુતા અવશ્ય નિમિત્ત નથી. ૬૬૩. કારણકે—

પરમલ્હુનમણ્ણં, જં ગમણમધોઽવિ તત્ત્વ કો હેઠ્ઠ ? ।

ઉદ્ઘ્ઠં ધૂમાર્દ્રિણં, થૂલ્યારણંપિ કિ કઝ્ઞં ? ॥૬૬૪॥

કિ વ વિમાનાર્દ્રિણં, નાહોગમણં મહાગુરૂણંપિ ।

તણુયરદેહો દેવો, હ્વસુવહ્ વ કિં મહાસેલં ? ॥૬૬૫॥

અતિશય લઘુ પરમાણુઓનું જે અધોગમન થાય છે, તેમાં શો હેતુ છે ? અને અતિશય સ્થૂલ ધૂઆદિતું ઉર્ધ્વગમન થાય છે. તેમાં શું પ્રયોજન છે ? અથવા અતિશય ભારી વિમાનાદિતું અધોગમન કેમ નથી ? અને અતિસૂક્ષ્મ દેહવાળો દેવ મોટા પર્વતને કેમ ઉપાડી શકે છે ? ૬૬૪-૬૬૫.

અતિલઘુ પરમાણુઓની નીચેના ભાગમાં ગતિ થાય છે, એમાં અધોગતિ પરિણામની વિશેષતા વિના ખીભે કોઈ હેતુ છે નહિ. તથા અતિશય સ્થૂલ ધૂઆદિતું જે ઉર્ધ્વગમન થાય છે, તેમાં પણ ઉર્ધ્વગતિપરિણામની વિશેષતા સિવાય ખીભું કોઈપણ કારણ નથી. આ પ્રમાણે પ્રયત્ન અધોગતિના પરિણામે પરમાણુગત લઘુતાનો અને પ્રયત્ન ઉર્ધ્વગતિના પરિણામે ધૂઆદિ ગત ગુરૂતાનો અતિક્રમ થાય છે.

આ રીતે ગતિપરિણામથી ગુરૂતા અને લઘુતાનો અતિક્રમ કહ્યો, હવે પ્રયત્ન સ્થિતિ પરિણામવડે પણ ગુરૂતાનો અતિક્રમ બતાવે છે. જે અધોગમનમાં ગુરૂતા કારણ છે એમ માનીએ, તો આનતાદિ દેવલોકના વિમાનો, સિદ્ધશિલા વિગેરે અતિગુરૂ પદાર્થોનું અધો-ગમન કેમ નથી થતું ? તેમાં પણ પ્રયત્ન સ્થિતિપરિણામજ તેમની ગુરૂતા અતિક્રમીને સ્થિરતા કરે છે. વળી અતિ નાના શરીરવાળો મહાવીર્યવાન્ દેવ મોટા પર્વતને ઉપાડી ઉંચે કેમ ફેંકે છે ? જે ગુરૂતા અધોગતિઆદિતું કારણ હોય, તો તે પર્વત પોતાની ગુરૂતાથી મહાવીર્યવાળા દેવને દબાવી નીચેજ આલ્યો બાય. માટે ઉર્ધ્વગતિ અને અધો-ગતિમાં ગુરૂતા કે લઘુતા કંઈ કારણ નથી. ૬૬૪-૬૬૫.

જે એમ કહેવામાં આવે કે—

અહ તસ્સ વીરિયં, તં તો નાહોગમણકારણં ગુરૂયા ।

ઉદ્ઘગ્ધકારણં વા, લ્હુયા ઘગંતઓ જુત્તા ॥૬૬૬॥

તે દેવને અતિશય વીર્ય (શક્તિ) છે, બેથી મોટા પર્વતને તે ઉપાડે છે. તો એકાન્તે અધોગતિનું કારણ શુદ્ધતા અને ઉર્ધ્વગતિનું કારણ લઘુતા છે, એમ કહેવું યુક્ત નથી. ૬૬૬.

વિરિયં ગુરુલ્હુયાણં, જ્ઞાહિયં ગદ્વિવજ્જયં કુણ્દ ।

તદ્ ગદ્-ટિટ્પરિણામો, ગુરુલ્હુયાઓ વિલ્લેદ્ ॥૬૬૭॥

જેમ અધિકવીર્ય ભારી-હળવા પદાર્થની ગતિ વિપર્યય કરે છે, તેમ અધિકગતિ અને સ્થિતિનો પરિણામ પણ શુદ્ધતા અને લઘુતાને ઉદ્ભવે છે. ૬૬૭.

ઉપરોક્ત ન્યાયે જેમ દેવ વિગેરેનું અધિકવીર્ય શુદ્ધ-લઘુવસ્તુઓની ગતિ વિપરીત કરે છે, તેમ ગતિ અને સ્થિતિનો અધિકપરિણામ પણ પૂર્વોક્તન્યાયે વસ્તુની શુદ્ધતા અને લઘુતા અતિક્રમે છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ ભારી પર્વતમાં દેવવીર્યથી ગતિનો વિપર્યય બતાવ્યો, તેમ હસ્ત તાડિત લઘુ બાળ્પાદિમાં પણ દેવદત્તાદિની વીર્યથી ગતિવિપર્યય બતાવ્યો. આ ઉપરથી અધોગતિઆદિનું શુદ્ધતા વિગેરે એકાન્ત કારણ નથી, પણ દેવાદિનું વીર્ય અને પ્રબળ ગતિ-સ્થિતિનો પરિણામ પણ તેનું કારણ છે, તો પછી અધોગતિઆદિની સિદ્ધિ માટે શુદ્ધતા વિગેરે ચાર વસ્તુઓ માનવાનું શું પ્રયોજન છે? માત્ર એમજ કહેવું યુક્તિસંગત છે, કે સ્ફૂલ્લવસ્તુ શુદ્ધલઘુ છે અને બાકીની સૂક્ષ્મ અને અમૂર્ત સર્વ વસ્તુઓ અશુદ્ધલઘુ છે. ૬૬૭.

હવે આગળની નિયુક્તિની ગાથાનો સંબંધ કરવા કહે છે કે-

મણિઓ રેત્ત-દ્વાણં, સુદ્ધાણં ત્રિય પરોપ્પરનિવંધો ।

હ્રદ તાણં ત્રિય મળ્લહ, દલ્લેણ સમં નિવંધોડયં ॥૬૬૮॥

(૬૦૮ મી ગાથામાં) કહ્યા મુજબ (દ્રવ્યરહિત) શુદ્ધ ક્ષેત્ર અને કાળનો પરસ્પર સંબંધ કહ્યા, હવે તેમનોજ દ્રવ્ય સાથે સંબંધ કહીશું. ૬૬૮.

(૪૨) સંલેજ્જ મણોદલ્લે, માગો લોગ-પલિયસ્સ વોદ્ધલ્લો ।

સંલેજ્જ કમ્મદલ્લે, લોણ થોવ્વણયં પલિયં ॥૬૬૯॥

મનોવર્ગણાદ્રવ્ય જોનાર અવધિજ્ઞાની કાળથી પત્યોપમના સંખ્યાતમા ભાગને અને ક્ષેત્રથી લોકના સંખ્યાતમા ભાગને જુએ છે. કર્મવર્ગણાદ્રવ્ય જોનાર અવધિ લોકના સંખ્યાતમા ભાગોને અને પત્યોપમના સંખ્યાતમા ભાગોને જુએ છે, તથા સંપૂર્ણ લોક જોનાર અવધિ પત્યોપમમાં કંઈક ન્યૂનકાળ જુએ છે. ૬૬૯.

ઉપરોક્ત ગાથાને સ્પષ્ટ કરવા ભાષ્યકાર મહારાજ ભાષ્ય કહે છે.

લોગપલિયાણ માગં, સંસદ્દમં મુણ્દ જો મણોદલ્લે ।

સંલેજ્જે પુણ માણ, પાસદ્દ જો કમ્મુણો જોગે ॥૬૭૦॥

સચ્ચં લોયં પાસં, પાસદ્દ પલ્લોવમં સ દેસૂણં ।

સુદ્ધાણ કિમત્થાણે, ગદ્દણમિદ્દં રેત્ત-કાલાણં ? ॥૬૭૧॥

કમ્મદલ્લમર્દ્ધો પેચ્છદ્દ, દુગમેત્તિયંતિ જં મણિયં ।

ઊવરિપિ તવો કમસો, સાહેજ્જા તવણુમાણેણં ॥૬૭૨॥

જે અવધિ મનોદ્રવ્ય બાણે છે, તે લોકનો અને પલ્લોપમનો સંખ્યાતમો ભાગ બાણે છે. જે કર્મચોગ્ય દ્રવ્ય બુદ્ધિ છે તે લોક અને પલ્લોપમના સંખ્યાતમો ભાગોને બાણે છે. અને સંપૂર્ણ લોક બેનાર અવધિ કંઈક ન્યૂન પલ્લોપમ કાળ બુદ્ધિ છે. (અહીં દ્રવ્યસાથે ક્ષેત્ર-કાળનો સંબંધ પ્રસ્તુત છતાં) શા માટે શુદ્ધ ક્ષેત્ર-કાળનું અહીં અસ્થાને અહણ કર્યું છે. ? ક્ષેત્ર-કાળ એ બેજ માત્ર બુદ્ધિ છે એમ જે કહ્યું છે, તે કર્મદ્રવ્ય અતિક્રમીને તે પછી અનુક્રમે ધ્રુવવર્ગણાદિ દ્રવ્ય બેતાં તે અનુમાનથી છેક પરમાવધિ સાધે છે. (એમ સામર્થ્યથી સમજવું) ૬૭૦-૬૭૧-૬૭૨.

હવે બીજો પાણુ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર અને કાળનો સંબંધ કહે છે.

(૪૩) તૈયા-કમ્મસરીરે, તૈયાદવ્વે ય માસદવ્વે ય ।

બોદ્ધવ્વમસંસેવજ્જા, દીવસસુદ્ધા ય કાલો ય ॥૬૭૩॥

તૈજસશરીર અને કાર્મણુશરીર બેનાર અવધિ, તથા તૈજસદ્રવ્ય અને ભાષાદ્રવ્ય બેનાર અવધિ, ક્ષેત્રથી અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્ર અને કાળથી પલ્લોપમના અસંખ્યાતા ભાગોને બુદ્ધિ છે. ૬૭૩.

તૈજસશરીર અને કાર્મણુશરીર બાણનાર અવધિજ્ઞાન, તથા તૈજસવર્ગણાદ્રવ્ય અને ભાષાવર્ગણાદ્રવ્ય બાણનાર અવધિજ્ઞાન, ક્ષેત્રથી અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્ર અને કાળથી પલ્લોપમના અસંખ્યાતમો ભાગોને બાણે છે. અહીં તૈજસ અને કાર્મણુશરીર બેનાર અવધિજ્ઞાનનો વિષય ક્ષેત્ર અને કાળથી સામાન્યપણે સમાન કહ્યો છે, તોપણ એટલું વિશેષ સમજવું કે તૈજસશરીર કરતાં કાર્મણુશરીર સૂક્ષ્મ છે, તેથી કાર્મણુશરીર બેનાર અવધિજ્ઞાનનો વિષય ક્ષેત્ર અને કાળથી, તૈજસશરીર બેનાર અવધિજ્ઞાન કરતાં વિશેષ સમજવો. કાર્મણુશરીર કરતાં પણુ નહીં બંધાયેલા તૈજસવર્ગણાદ્રવ્ય સૂક્ષ્મ હોવાથી તૈજસવર્ગણાદ્રવ્ય બેનાર અવધિજ્ઞાનનો વિષય કાર્મણુશરીર બેનાર અવધિજ્ઞાનના વિષય કરતાં વધારે બાણવો. તૈજસવર્ગણાદ્રવ્ય કરતાં ભાષાવર્ગણાદ્રવ્ય સૂક્ષ્મ હોવાથી તૈજસવર્ગણાદ્રવ્ય બેનાર અવધિજ્ઞાન કરતાં ભાષાવર્ગણાદ્રવ્ય બેનાર અવધિજ્ઞાનનો વિષય વધારે બાણવો.

પ્રશ્ન:-પહેલાં કર્મવર્ગણાદ્રવ્ય બેનાર અવધિજ્ઞાનનો જે વિષય કહ્યો છે, (લોકના તથા પલ્લોપમના સંખ્યાતા ભાગો કહ્યા છે) તે કરતાં કાર્મણુશરીર બેનાર અવધિજ્ઞાનનો વિષય આછો કહ્યો છે, તેનું કારણ. ?

ઉત્તર :-પહેલાં જે કર્મવર્ગણાદ્રવ્ય કહ્યાં છે, તે જીવે શરીરપણે નહિં બંધાયેલા (નહિં અહણ કરેલાં) દ્રવ્યો કહ્યાં છે-અને અહિં તો શરીરપણે અહણ કરેલાં દ્રવ્યો કહ્યાં છે. શરીરપણે નહિં અહણ કરેલાં દ્રવ્યો કરતાં અહણ કરેલાં દ્રવ્યો સ્થૂલ હોય છે; જેમ નહિં વણાયેલા તન્તુઓ કરતાં વણાયેલા તન્તુઓ સ્થૂલ હોય છે, તેમ અહીં પણુ સમજવું. તેથી અહીં કાર્મણુશરીર બેનાર અવધિજ્ઞાનનો વિષય આછો કહ્યો છે. ૬૭૩.

ઉપરોક્ત અર્થ કહેનાર ભાષ્ય ગાથા કહે છે.

एवाहं जसौ कम्मवद्वेहितोऽतिथूलयरथाहं ।

તૈયાદ્યાહં તમ્હા, ચોવયા સેત્ત-કાલ તથા ॥૬૭૪॥

કાર્મણ્યદ્રવ્યોથી એ તૈજસાદિદ્રવ્યો અતિસ્થૂલ છે, તેથી અહીં ક્ષેત્ર-કાળને થોડા વિષયપણે કહ્યા છે. ૬૭૪.

પ્રશ્ન :-હો ગુરૂદેવ ! જેમ જઘન્ય અને મધ્યમ અવધિજ્ઞાન કેટલાકજ રૂપીદ્રવ્યોને જુએ છે, તેમ ઉત્કૃષ્ટ અવધિ પણ કેટલાક રૂપીદ્રવ્યોનેજ જુએ છે, કે સર્વ રૂપીદ્રવ્યને જુએ છે. ?

શિષ્યની એ શંકાના સમાધાનાર્થે ગુરૂદેવ નિયુક્તિની કહે છે કે—

(૪૪) एगपएसोगाढं, परमौही लहई कम्मगसरीरं ।

लहई य अगुरुलहुर्यं, तेयसरीरं भवपुहुत्तं ॥६७५॥

એકપ્રદેશાવગાઢ દ્રવ્ય, કાર્મણ્ય શરીર અને અગુરૂલદુદ્રવ્ય પરમાવધિ જુએ છે અને તૈજસશરીર ભેનાર બેથી નવ ભવ સુધી જુએ છે. ૬૭૫.

એક પ્રદેશાવગઢ (એક આકાશના પ્રદેશમાં રહેલ) પરમાણુ-દ્રવ્યભૂકાદિ અનન્તાણુંક સ્કન્ધ પર્યન્ત સર્વદ્રવ્ય, તથા કાર્મણ્યશરીર પરમાવધિજ્ઞાન-ઉત્કૃષ્ટાવધિજ્ઞાન જુએ છે.

પ્રશ્ન :-“એકપ્રદેશાવગાઢ” એમ સામાન્યથી કહેલ છતાં પરમાણુ-દ્રવ્યભૂકાદિ દ્રવ્ય જાણે છે, એમ શાથી કહો છો ? અને મૂળમાં કહ્યા મુજબ “એકપ્રદેશાવગાઢ કાર્મણ્ય શરીર જાણે છે, એમ કેમ નથી કહેતા ?

ઉત્તર :-કાર્મણ્ય શરીર અસંખ્યેય પ્રદેશાવગાહી હોવાથી એક પ્રદેશાવગાહી કહી શકાય નહિ. વળી અગુરૂલદુ સર્વદ્રવ્ય અને ચ શબ્દથી અગુરૂલદુ સર્વદ્રવ્ય પરમાવધિ જુએ છે. જાતિની અપેક્ષાએ એક વચન છે. એમ ના કહીએ તો—એક પ્રદેશ અવગાહવાળા કાર્મણ્ય શરીર અગુરૂ લદુદ્રવ્ય તથા ગુરૂલદુદ્રવ્ય પરમાવધી જાણે છે, એમ અંગીકાર થઈ જાય. તથા જે અવધિ તૈજસશરીરને જુએ છે, તે અવધિ કાળથી ભવપૃથક્ત્વ (બેથી નવ ભવ પર્યન્ત જુએ છે.) પૂર્વે તૈજસ શરીર ભેનાર અવધિજ્ઞાનનો કાળ પત્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગે કહ્યો છે, તે અસંખ્યાતો કાળ આ ભવપૃથક્ત્વકાળથી જુદો નથી, પણ ભવપૃથક્ત્વની અંદરજ એ પત્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ કાળ છે તેથી અધિક નથી. અને એ ભવપૃથક્ત્વકાળ પત્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગની અંદરનોજ છે. તેથી અહારનો નથી.

પ્રશ્ન :-એક પ્રદેશાવગાહી પરમાણુ વિગેરે અતિસૂક્ષ્મ છે, તે સૂક્ષ્મ પરમાણુ આદિને જાણવાથી, સ્થૂલ કાર્મણ્ય શરીરાદિ પણ જણાય જ, તો પછી તેમને જુદા શાથી કહ્યા છે ? અથવા “એક પ્રદેશાવગાહી દ્રવ્ય જુએ છે” એમ ન કહેતાં “સર્વરૂપી દ્રવ્ય જુએ છે.” એમ કહો તો શું આધાર છે. ?

ઉત્તર :-જે પરમાણુ આદિ સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય જુએ છે, તે કાર્મણ્ય શરીરાદિ સ્થૂલ દ્રવ્યને અવશ્ય જુએ છેજ, પરન્તુ જે સ્થૂલ દ્રવ્ય જુએ છે, તે સૂક્ષ્મ દ્રવ્યને અવશ્ય જુએ છે એવો નિયમ નથી; કારણ કે દરખી ગાથામાં કહ્યા મુજબ ઉત્પન્ન થતું અવધિજ્ઞાન અગુરૂ લદુ-દ્રવ્ય જુએ છે અને ગુરૂલદુદ્રવ્ય નથી બેઈ શકતું, અથવા ઘટાદિ સ્થૂલ વસ્તુને પણ નથી બેઈ શકતું; વળી મનઃપર્યાયજ્ઞાની મનોદ્રવ્ય સૂક્ષ્મ છતાં પણ પ્રત્યક્ષ જુએ છે, અને ચિન્તનીય ઘટાદિવસ્તુ સ્થૂલ છતાં પણ નથી બેઈ શકતા, આમ વિજ્ઞાનવિષય વિચિત્ર હોવાથી થતા સંશયનો છેદ કરવા માટે એકપ્રદેશાવગાઢ એમ કહેવાથી બાકીનું બીજું

વિશેષ કહ્યું છે તેમાં કંઈ દોષ નથી. અથવા એકપ્રદેશાવગાઢ એમ કહેવાથી પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય કહ્યાં, કાર્મણ શરીર કહેવાથી આક્રીના કર્મવર્ગણા પર્યન્તનાં દ્રવ્ય કહ્યાં, અગુરૂલદુ કહેવાથી કર્મવર્ગણા ઉપરનાં દ્રવ્ય કહ્યાં અને ચ શબ્દથી સૂચિત ઘટ-પટ-પૃથ્વી-પર્વતાદિ કહ્યાં, એ પ્રમાણે સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાય ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાનનો વિષય છે. આમ હોવાથી “સર્વ દ્રવ્ય બાણે છે” એમ કહ્યું હતું તેનો પણ ઉત્તર આવી ગયો; કેમકે સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાય રૂપી દ્રવ્યજ છે. ૬૭૫

હવે આ નિયુક્તિની ગાથાનો અર્થ પ્રતિપાદન કરનારી ભાષ્યની ગાથા કહે છે.

एगपएसोगाढं पेच्छइ, पेच्छइ य कम्मयतणुंपि ।

अगुरुलहुद्ववाणि य, चसइओ गुरुलहुईपि ॥६७६॥

तेयसरीरं पासं, पासइ सो मवपुहुत्तमेगमवे ।

गेगेसुं बहुतरए, सरैज्ज न उ पासती सव्वे ॥६७७॥

(પરમાવધિ) એકપ્રદેશાવગાહી (પરમાણુ) આદિ દ્રવ્ય જુએ છે, કાર્મણ શરીર જુએ છે, અગુરૂલદુદ્રવ્ય જુએ છે, અને ચ શબ્દથી ગુરૂલદુદ્રવ્ય પણ જુએ છે તથા તૈજસ શરીર બેનાર કોઈ એક ભવમાં થએલું અવધિ (અતીત અનાગત) ભવ પૃથક્ત્વ સુધી જુએ છે, અને ઘણા ભવોમાં થએલું હોય તો ઘણા ભવો સ્મૃતિથી બાણે છે, પણ તે સર્વ પૃથક્ત્વ ભવોની પેઠે સાક્ષાત્ જુએ નહીં-૬૭૬-૬૭૭

આહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

एगपएसोगाढे भणिए, किं कम्मयं पुणो भणियं ।

एगपएसोगाढे, दिट्ठे का कम्मए चित्ता ? ॥६७८॥

એક પ્રદેશાવગાઢ (દ્રવ્ય બાણે છે) એમ કહીને પુનઃ કાર્મણ શરીર જુએ છે એમ શા માટે કહ્યું ? વળી એકપ્રદેશાવગાઢ કહ્યું છતે કાર્મણની શી ચિન્તા ? અગુરૂલદુ દ્રવ્યત્વ અહણુ પણ એક પ્રદેશાવગાહથી સિદ્ધ છે, અથવા “રૂપગત સર્વ બાણે છે” એમ કહેવાથી સર્વ સિદ્ધ થાય છે. ૬૭૮-૬૭૯.

ઉપરોક્ત શિષ્યના પ્રશ્નોને ગુરૂશ્રી ઉપસંહારપૂર્વક ઉત્તર આપે છે.

एगोगाढे भणिएइवि, संसओ सेसए जहारंमे ।

सण्हयरं पेच्छंतो, धूलयरं न मुणह षडाई ॥६८०॥

जह वा मणोविदो नत्थि, दंसणं सेसएइत्तिथूलेइवि ।

एगोगाढे गहिप, तह सेसे संसओ होज्जा ॥६८१॥

इय नाणविसयवइच्चित्तसंभवे संसयावणोयत्थं ।

मणिए वेगोगाढे, केइ विससे पयंसंति ॥६८२॥

“એકપ્રદેશાવગાઢ દ્રવ્ય બાણે છે,” એટલુંજ કહેવાથી શેષ દ્રવ્યના વિષયમાં સંશય રહે છે, જેમ આરંભમાં અતિ સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય બેનાર અવધિ ઘટાદિચૂલ દ્રવ્ય પણ નથી બેતું. અથવા જેમ મનઃપર્યવસાની શેષ સૂચ દ્રવ્યને પણ નથી બેતો, તેમ એકપ્રદેશાવગાઢ

એટલું જ કહેવાથી બાકીનાને વિષે સંશય થાય. એ પ્રમાણે જ્ઞાનનાં વિષયની વિચિત્રતા હોવાથી સંશય દૂર કરવા માટે એકપ્રદેશાવગાદ દ્રવ્ય બાજુ છે એમ કહીને (સદ્રખાહું સ્વાગીત) કેટલાક વિશેષ પણ ખતાવે છે. ૬૮૦-૬૮૧-૬૮૨.

હવે બીજી રીતે ઉપરના પ્રશ્નોનું સમાધાન કરે છે.

एगोमाहगहणेऽणुमादओ कर्मयति जा सत्त्वं ।

तदुपरि अगुरुहृद्, चतस्रो गुरुहृद्पि ॥६८३॥

एवं वा सत्त्वाद्, गहियाद् तेसिमेव नियमत्वं ।

सत्त्वं स्वमयं ति य, एवं चिय नापरमओऽस्ति ॥६८४॥

એકપ્રદેશાવગાદ કહેવાથી પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય કહ્યાં, કાર્મણશરીર કહેવાથી કર્મવર્ગણા પર્યન્તનાં દ્રવ્ય કહ્યાં, અગુરુહૃદ્ કહેવાથી કાર્મણ શરીર ઉપરનાં દ્રવ્ય કહ્યાં અને અશબ્દથી ગુરુહૃદ્ દ્રવ્ય કહ્યાં. એ પ્રમાણે એમના નિયમ માટે એ સર્વ ગ્રહણ કર્યા છે, કેમકે એ સર્વ રૂપગત (રૂપી) છે, તે સિવાય અન્ય કોઈ રૂપી દ્રવ્ય નથી. ૬૮૩-૬૮૪.

એ પ્રમાણે પરમાવધિનો દ્રવ્યથી વિષય કહ્યો, હવે ક્ષેત્ર અને કાળથી તેનો વિષય કહે છે.

(૪૫) परमोहि असंखेज्जा, लोगमेत्ता समा असंखिज्जा ।

स्वगयं लहद् सत्त्वं, खेतोवमियं अगणिजीवा ॥६८५॥

ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાન લોકપ્રમાણ અસંખ્યાતા ખંડો, અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાળ, સર્વ રૂપી દ્રવ્ય યુક્ત બુદ્ધિ છે. તેમાં ક્ષેત્રનું પ્રમાણ (પૂર્વોક્ત રીતે) સર્વ અશિકાય છવેાની અવગાહનાની સૂચિવડે વ્યાપ્ત થાય એટલું ક્ષેત્ર બુદ્ધિ છે, ૬૮૫

પરમાવધિ (ઉત્કૃષ્ટ અવધિ) ક્ષેત્રથી લોકપ્રમાણ અલોકના અસંખ્યાતા ખંડો, કાળથી અસંખ્યેય ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી, દ્રવ્યથી સર્વ રૂપી દ્રવ્ય, અને ભાવથી તે દરેકના અસંખ્યાત પદાર્થો બુદ્ધિ છે. એમા પરમાવધિના વિષયપણે જે અસંખ્યાત લોક કહ્યા છે, તે અસંખ્યાતા લોકનું પ્રમાણ, પૂર્વે કહ્યા મુજબ સ્વઅવગાહનાએ વ્યવસ્થિત ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાવાળા સૂદમ-બાહર અશિકાય છવેાની સૂચિ ભાવતાં એટલું ક્ષેત્ર વ્યાપ્ત થાય, તેટલું પ્રમાણ બાણુનું.

પ્રશ્ન :-રૂપી દ્રવ્ય પરમાવધિ બાજુ છે, એવું હમણાં જ ગાથા ૬૭૬માં કહ્યું તો છે, ફરી અહીં શા માટે કહ્યું.

ઉત્તર :-મંદબુદ્ધિવાળાને યાદ આપવા માટે ફરી કહ્યું છે, અથવા “રૂપી દ્રવ્ય” એ પદને ક્ષેત્ર અને કાળના વિશેષણ રૂપે સમજવા કહ્યું છે. જેમકે લોક પ્રમાણ અસંખ્યાતા ખંડો અને અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળ, રૂપીદ્રવ્ય યુક્ત પરમાવધિ બાજુ છે. રૂપીદ્રવ્યરહિત ક્ષેત્ર-કાળ બાજુ નહિ, કારણકે ક્ષેત્રકાળ કેવળ અમૂર્ત છે, અને અવધિ તો રૂપીદ્રવ્યને જ બાજુ છે. ૬૮૫

એજ અર્થ કહેવા ભાષ્યકાર મહારાજ ભાષ્ય કહે છે.

‘સ્વેત્તમસંલેજાઈ’ લોગસમાઈ, સમા ઉ કાલં ચ ।

દવ્વં સવ્વં રૂવં, પાસહ તેસિ ચ પજ્ઞાણ ॥૬૮૬॥

અસંખ્યાતા લોકપ્રમાણ બ’ડો બેટલું ક્ષેત્ર, અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી બેટલો કાળ, સર્વ રૂપી દ્રવ્ય અને તેના પર્થોથો આગલ કહેશે તેવી પર્થોચ સંખ્યાને અવધિજ્ઞાન બાણે છે. ૬૮૬

શિષ્ય પૂછે છે કે—

સ્વેત્તોવમાણમુત્તં, જમગણિજીવેહિ પુણો મણિયં ? ।

તં ચિય સંસ્તાર્યાઈ, લોગમેત્તાઈ નિહિદ્દં ॥૬૮૭॥

પહેલાં જે અસિકાચના જીવોથી ક્ષેત્રનું ઉપમાન કહ્યું છે, તે ફરીથી કેમ કહ્યું ? લોકપ્રમાણ સંખ્યાતા બ’ડો કહીને તેજ પ્રમાણ નિયતપણે કહ્યું છે. (નવું નથી કહ્યું) ૬૮૭ પ્રશ્ન :-અસિકાચના જીવોવડે ક્ષેત્રનું ઉપમાન પદ્ધતી ગાથામાં નિયુક્તિકાર મહારાજે પૂર્વે કહેલું છે, તે ઉપમાન ફરી ૬૮૫ માં ગાથામાં શા માટે કહ્યું છે. ?

ઉત્તર :-પૂર્વે જે ક્ષેત્રનું ઉપમાન કહ્યું છે, તે માન અલોકમાં અસંખ્યાતા લોકપ્રમાણ બ’ડો બેટલું છે, એમ એજ પ્રમાણને નિયતપણે અહીં કહ્યું છે, નવું કંઈ નથી નહ્યું. વળી ૬૮૬ માં ગાથામાં “સર્વ રૂપગત બાણે છે” એમ કહ્યું છે, તે પછી સાધ્યકાર મહારાજે ૬૮૬માં ગાથામાં “સર્વરૂપી દ્રવ્યને બાણે છે” એમ કહીને અવધિજ્ઞાનનો દ્રવ્યથી વિષય બાણાવ્યો છે, ૬૮૭

૬૭૫ માં ગાથાથી અવધિજ્ઞાનનો દ્રવ્યથી વિષય કહ્યો છે, હવે એકપ્રદેશાવગઢ એ પદ ક્ષેત્ર અને કાળના વિશેષણરૂપે બીજા પ્રકારે છે.

અહવા દવ્વં મણિયં, હહ રૂવગયંતિ સ્વેત્ત-કાલદુગં ।

રૂવાણુગયં પેચ્છહ, ન ય તં ચિય તં જહોડુમુત્તં ॥૬૮૮॥

અથવા (અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત) રૂપીદ્રવ્ય કહ્યું છે, અને અહીં રૂપાતુગત ક્ષેત્ર-કાળ બુદ્ધિ છે, એમ કહ્યું છે; કેવળ રૂપીદ્રવ્યવિનાના ક્ષેત્ર ન બુદ્ધિ, કેમકે—તે અમૂર્ત છે. ૬૮૮.

હવે શિષ્ય ઉપર ઉપકાર કરવા કંઈક પ્રાસંગિક તથા બીજું પણ કહેવા માટે સંખંધ થોજવા માટે કહે છે.

પરમોદિન્નાણવિઓ, કેવલમંતોસુહુત્તમેત્તેણં ।

મણુયક્વઓવસમિઓ, મણિઓ તિરિયાણ વોચ્છામિ ॥૬૮૯॥

પરમાવધિજ્ઞાન થયા પછી અન્તઃસુહૃતે કેવળજ્ઞાન અવશ્ય થાય છે. (કેમકે કેવળજ્ઞાનરૂપ સૂર્યનો ઉદય થતા પહેલાં તેની પ્રથમ પ્રભા કુટવા સમાન પરમાવધિ છે, તે પછી કેવળજ્ઞાનરૂપ સૂર્યનો ઉદય થાય છે.) એ પ્રમાણે મનુષ્ય સંખંધી ક્ષાયોપશમિક અવધિ કહ્યું, હવે તિર્થંચાતું કહીશું. ૬૮૯.

(૪૬) આહાર-તેયલંમો, ઉક્કોસેણં તિરિક્વજોણીસુ ।

ગાડય જહણમોહી, નરણસુ ઉ જોયણુક્કોસો ॥૬૯૦॥

તિર્થચયોનિતું અવધિ ઉત્કૃષ્ઠથી આહારક અને તૈજસદ્રવ્ય સુધી જાણે છે તથા નારકીમાં જઘન્યથી એકગાઉ અને ઉત્કૃષ્ઠથી એક યોજન સુધી જુએ છે. ૬૯૦.

આહારક અને તૈજસશરીર, તથા ઉપલક્ષણથી ઔદારિક-ઔકિચ-આહારક-ને તૈજસ-દ્રવ્યો, તથા તેઓની મધ્યના તેઓને અયોગ્યદ્રવ્યો, તિર્થચયોનિમાં રહેલા અવધિજ્ઞાનવાળા જે મત્સ્યાદિ તે ઉત્કૃષ્ઠથી જાણે છે. એ દ્રવ્યાનુસારે ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવનો વિષયપણ તેઓનો સમજી લેવો.

આ પ્રમાણે અહીં સુધી ક્ષયોપશમપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાનના લેહો કહ્યાં, હવે ભવ-પ્રત્યયિક અવધિના લેહો કહીએ છીએ. એ ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન દેવ અને નારકી-ઓને હોય છે. તેમાં નારકીઓમાં એ સંબંધી થોડું કહેવાતું હોવાથી, પ્રથમ નારકી-ઓતું જ અવધિજ્ઞાન કહીશું. નારકીઓતું ઉત્કૃષ્ઠ અવધિ ક્ષેત્રથી યોજન પર્યન્ત, અને જઘન્ય અવધિ એક ગાઉ પર્યન્ત જુએ છે. તેમાં યોજન પર્યન્ત નેનાર અવધિજ્ઞાન પહેલી રત્ન-પ્રભા પૃથ્વીમાં હોય છે, અને એક ગાઉ પર્યન્ત નેનાર અવધિ સાતમી પૃથ્વીમાં હોય છે. ૬૯૦.

ઉપરોક્ત નિર્ચુકિત ગાથાનો અર્થ કહેવા ભાષ્ય કહે છે.

ઓરાલિય-વેઝલ્વિય-ભાહારગ-તેવગાઈં તિરિણ્ણું ।

અવકોસેણં પેચ્છઈ, જાઈં ચ-તદંતરાલેસું ॥૬૯૧॥

મણિઓ સ્વબોવસમિઓ, મવપચ્છઈઓ સ ચરિમપુઢવીપ ।

ગાડયમુક્કોસેણં, પઢમાઈ જોયણં હોઈ ॥૬૯૨॥

ઔદારિક-ઔકિચ-આહારક-અને તૈજસદ્રવ્યો; તથા તેમની અન્તરાલે બન્ને બાજુએ જે તેમને અયોગ્યદ્રવ્ય છે, તેને તિર્થચયોનિમાં થયેલ અવધિજ્ઞાન ઉત્કૃષ્ઠથી જુએ છે. (અહીં સુધી) ક્ષયોપશમિક અવધિ કહ્યું, હવે ભવપ્રત્યયિક કહીશું. તે ભવપ્રત્યયિક અવધિ સાતમી પૃથ્વીમાં એક ગાઉ પર્યન્ત ઉત્કૃષ્ઠથી જુએ છે, અને પહેલી પૃથ્વીમાં એક યોજન સુધી ઉત્કૃષ્ઠ જુએ છે. ૬૯૧-૬૯૨.

એ પ્રમાણે સામાન્યથી નારકજાતિની અપેક્ષાએ અવધિતું ઉત્કૃષ્ઠ ક્ષેત્રપ્રમાણ કહ્યું. હવે તે દરેક પૃથ્વીતું જુડું જુડું કહીશું.

(૪૭) ચત્તારિ ગાડયાઈં અદુઢાઈં તિગાડયં ચેય ।

અદ્દાહજ્જા દોપ્પિય ય, દિવદ્દમેયં ચ નરણ્ણુ ॥૬૯૩॥

ચાર ગાઉ (એક યોજન) સાડા ત્રણ ગાઉ, ત્રણ ગાઉ, અઢી ગાઉ, એ ગાઉ, દોઢ ગાઉ, અને એક ગાઉ, ક્ષેત્રપ્રમાણ ઉત્કૃષ્ઠથી અનુક્રમે રત્નપ્રભાદિ સાત નરકોમાં (અવધિ) જાણવું. ૬૯૩

નારકીઓના અવધિજ્ઞાનના ક્ષેત્રતું પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ઠથી કહીને, હવે જઘન્યથી ક્ષેત્ર પ્રમાણ કહે છે.

અદુઢાઈયાઈં જહણ્ણયં અદ્દગાડયંતાઈં ।

જં ગાડયંતિ મણિયં, તં પદ્ અવકોસયજહણ્ણં ॥૬૯૪॥

સાડા ત્રણ ગાઉ, આદિશબ્દથી અર્ધગાઉ પર્ચન્ત (નારકીના અવધિતુ') જઘન્યથી ક્ષેત્રપ્રમાણ છે. જઘન્ય એક ગાઉ છે, એમ જે કહ્યું છે, તે ઉત્કૃષ્ટમાં જે જઘન્ય હોય છે તેને અપેક્ષીને કહ્યું છે. ૬૯૨

રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં અવધિજ્ઞાનવડે સાડાત્રણ ગાઉ પ્રમાણ જઘન્ય ક્ષેત્ર બાળે છે, શર્કરા-પ્રભામાં ત્રણ ગાઉ, વાલુકાપ્રભામાં અઢી ગાઉ, પંકપ્રભામાં બે ગાઉ, ધૂમપ્રભામાં દોઢ ગાઉ, તમપ્રભામાં એક ગાઉ, અને સાંતમી તમતમાપ્રભામાં અર્ધગાઉ ક્ષેત્ર જઘન્યથી અવધિબાળે છે.

પ્રશ્ન :-જે એ પ્રમાણે અવધિજ્ઞાન જઘન્યથી અર્ધ ગાઉ પ્રમાણ ક્ષેત્ર બાળે છે, તો પછી ૬૯૦મી ગાથામાં “નારકોમાંતુ” અવધિજ્ઞાન જઘન્યથી એક ગાઉ બાળે છે,” એમ કહ્યું છે, તે સાથે વિરોધ થશે.

ઉત્તર :-એ જઘન્ય એક ગાઉ ક્ષેત્ર જે કહ્યું છે તે ઉત્કૃષ્ટમાં જે જઘન્ય છે તેની અપેક્ષાએ કહ્યું છે. એટલેકે સાતે પૃથ્વીમાં ચાર ગાઉ આદિતુ' ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર કહ્યું છે, તેમાં સાતમી પૃથ્વીના નારકીઓતુ' એક ગાઉ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર હોય, તે સ્વસ્થાનમાં ઉત્કૃષ્ટ છતાં પણ બાકીની પૃથ્વીઓના ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સર્વથી થોડું હોવાથી જઘન્ય કહ્યું છે. તેથી કંઈ વિરોધ નથી. ૬૯૪

હવે દેવેતુ' ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન કહે છે.

(૪૮) સક્તી-સાળા પદમં, દોષ્વં ચ સર્ણકુમાર-માર્હિદા ।

તચ્વં ચ વંમ-લંતગ, સુક્-સહસ્સારય ચર્જત્થિ ॥૬૯૫॥

(૪૯) આણય-પાણયકપ્પે, દેવા પાસંતિ પંચમિં પુઢવિં ।

તં ચેવ આરણ-ચ્ચુય, ઓઢિણ્ણાણેણ પાસંતિ ॥૬૯૬॥

(૫૦) છટ્ઠિં હેટ્ઠિમ-મજ્ઞિમગેવિજ્જા સત્તમિં ચ ઉવરિછ્ણા ।

સંભિણ્ણલોગનાલિં, પાસંતિ અણુત્તરા દેવા ॥૬૯૭॥

સૌધર્મ અને ઇશાન કલ્પવાસી દેવ-દેવેન્દ્રો પહેલી પૃથ્વી સુધી અવધિજ્ઞાનવડે બુએ છે, સનતકુમાર અને માહેન્દ્ર કલ્પવાસી દેવ-દેવેન્દ્રો બીજી પૃથ્વી સુધી બુએ છે, બ્રહ્મા અને લાંતક કલ્પવાસી ત્રીજી સુધી, શુક અને સહસ્રાર કલ્પવાસી ચોથી સુધી, આનત અને પ્રાણત કલ્પવાસી પાંચમી પૃથ્વી સુધી, આરણ અને અચ્યુત કલ્પવાસી દેવ-દેવેન્દ્રો તેજ પાંચમી પૃથ્વી સુધી વધારે શુદ્ધ બુએ છે. નીચેના ત્રિકના અને મધ્યના ત્રિકના એમ (છ) ઔવચક-વાસી દેવો છઠ્ઠી પૃથ્વી સુધી બુએ છે. ઉપરના (ત્રણ) ઔવેચકવાસી દેવો સાતમી પૃથ્વી સુધી બુએ છે, અને અતુત્તરવિમાનવાસી દેવો સંપૂર્ણ લોકતાડી પોતાના અવધિજ્ઞાનવડે બુએ છે. (આ પ્રમાણે દેવ-નારકીના અવધિજ્ઞાનનો જે વિષય ક્ષેત્રથી કહ્યો, તદ્દતુસારે દ્રવ્ય-કાળ-અને ભાવથી પણ સમજી લેવો.) ૬૯૫-૬૯૬-૬૯૭.

નીચેના ભાગમાં વૈમાનિક દેવોના અવધિજ્ઞાનતુ' ક્ષેત્રપ્રમાણ કહ્યું; હવે તિષ્ઠુ' અને ઉચે તેઓના અવધિતુ' ક્ષેત્રપ્રમાણ કહે છે.

(૫૧) ણ્ણસિમસંસેજ્જા, તિરિયં દીવા ય સાગરા ચેવ ।

બહુયયરં ઉવરિમગા, ઉદ્દં ચ સકપ્પથૂમાઈ ॥૬૯૮॥

એ દેવલોકવાસી દેવો તિર્થા જ'બૂદ્ધીપાદિ અસંખ્યાતા ક્રીપ અને લવણાદિ અસંખ્યાતા સમુદ્ર પર્યન્ત ભુએ છે. તેમાં પણ ઉપરના દેવો વધારે વધારે ભુએ છે, તથા ઉંચે તો બધાએ દેવો સ્વકલ્પના સ્તૂપાદિ (આદિ શબ્દથી ધ્વબદિ) પર્યન્ત ભુએ છે. (તેથી ઉપર નહિ.) ૬૯૮

હવે વૈમાનિક સિવાચના દેવોના અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્રપ્રમાણ સામાન્યથી કહે છે.

(૫૨) સંલેજ્જજોયણા સ્વલુ, દેવાણં અદ્વસાગરે ઋણે ।

તેણ પરમસંલેજ્જા, જહણ્ણયં પળ્ણવીસં તુ ॥૬૯૯॥

અર્ધસાગરોપમથી ન્યૂન આયુષવાળા દેવો સંખ્યાતા યોજન સુધી (અવધિજ્ઞાનથી) ભુએ છે, અને તેથી વધારે આયુષવાળા દેવો અસંખ્યાતા યોજન સુધી ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર ભુએ છે. તથા જઘન્યથી પચીસ યોજન સુધીનું ક્ષેત્ર ભુએ છે. ૬૯૯.

વેમાણિયવજ્જાણં, સામણ્ણમિણં તહવિ ડ વિસેસો ।

ડહ્મહે તિરિયંપિ ચ, સઠાણવસેણ વિણ્ણેઓ ॥૭૦૦॥

વૈમાનિક વિનાના (લવનપતિ આદિ) દેવોના અવધિજ્ઞાનના ક્ષેત્રનું પ્રમાણ સામાન્યથી (ઉપર મુજબ) કહ્યું, તો પણ ઉંચે-નીચે-અને તિર્થુ આગળ કહેવાશે, તે સંસ્થાનવશાત્ કેઈ દિશાએ ન્યૂનાધિક-વિશેષ બાણવું. ૭૦૦.

હવે જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવોનું જઘન્ય અવધિ ક્ષેત્ર કહે છે.

પળ્ણવીસજોયણાઈં, દસવાસસહસિસયા ઠિઈં જેસિ ।

દુવિહોડવિ જોહ્સાણં, સંલેજ્જ ઠિઈંવિસેસેણં ॥૭૦૧॥

વેમાણિયામંગુલમાગમસંલં જહણ્ણઓ હોઈ ।

ડવવાપ પરમવિઓ, તઢમવજો હોઈ તો પચ્છા ॥૭૦૨॥

જેમની દશહજાર વર્ષની સ્થિતિ હોય, તેમના એટલે લવનપતિ અને વ્યંતરોના અવધિનું જઘન્ય ક્ષેત્ર પચીસ યોજનનું છે. તથા જ્યોતિષિના બન્ને પ્રકારના અવધિનું ક્ષેત્ર સ્થિતિવિશેષે સંખ્યાતા યોજનનું છે. પણ જઘન્યથી ઉત્કૃષ્ટ મોટા પ્રમાણવાળું બાણવું, વૈમાનિક દેવોનું જઘન્ય અવધિક્ષેત્ર અંશુલના અસંખ્યાતમા ભાગે ઉત્પત્તિ સમયે પરલવનું હોય છે. અને તે પછી તો દેવનું હોય છે. ૭૦૧-૭૦૨.

(૫૩) ડક્કોસો મણુણ્ણુ, મણુસસતેરિચ્છિણ્ણુ ચ જહણ્ણો ।

ડક્કોસ લોગમેત્તો, પહિવાઈ પરં અપહિવાઈ ॥૭૦૩॥

(૬૦૪-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવથી) ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાન મનુષ્યોમાંજ હોય છે, (દેવાદિમાં નથી હોતું) અને જઘન્ય અવધિજ્ઞાન મનુષ્ય તથા તિર્યચોમાંજ હોય છે, (દેવનારકમાં નથી હોતું). ઉત્કૃષ્ટ અવધિ બે પ્રકારનું છે, તેમાં સંપૂર્ણ લોકમાત્ર જ્ઞેનાર ઉત્કૃષ્ટ અવધિ પ્રતિપાતિ હોય છે અને તે ઉપરનું અલોકગત (અલોકમાં પણ જ્ઞેનાર) અવધિ અપ્રતિપાતિ હોય છે. વળી લોકગત અવધિથી આગળ એક પ્રદેશ પણ ભુએ તે અપ્રતિપાતિજ હોય છે. ૭૦૩.

અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર પ્રમાણદ્વાર કહ્યું. હવે ધીબુનું સંસ્થાન દ્વાર કહે છે.

(૫૪) થિબુઆગાર જહનો, વટ્ટો ડકોસમાયઓ કિંચિ ।

અજહળમણુકોસો ય, સ્વેત્તઓડોગસંઠગો ॥૭૦૪॥

જઘન્ય અવધિ સ્તિબુક-બિન્દુ આકારે ગોળ હોય છે, તે સૂક્ષ્મપનકની અવગાહનાના પ્રમાણવાલું હોય છે, અને ઉત્કૃષ્ટ અવધિ તે પરમાવધિ ક'ંઈક દીર્ઘ આકારે હોય છે, તે પ્રથમ અતાવેલા અગ્નિકાયણવોની સૂચિને ભ્રમણ કરવાના દૃષ્ટાંત મુજબ, અવધિજ્ઞાન વાળાના શરીરની ચારે તરફ ભ્રમાવવાના આકારવાળું, તથા મધ્યમ અવધિ ક્ષેત્રથી અનેક આકારવાળું હોય છે. ૭૦૪.

પળઓ થિબુયાગારો, તેળ જહળ્લોડવહી તયાગારો ।

હ્યરો સેદ્ધિપરિસ્થેવઓ સદેહાણુવત્તીષ ॥૭૦૫॥

પનક સ્તિબુક (બિન્દુ) આકારે છે, તેથી જઘન્ય અવધિ તેવા આકારવાળું છે, અને ઉત્કૃષ્ટ અવધિ, પોતાના (અવધિવાલાના) શરીરના ફરતી (અગ્નિકાયણવોની શ્રણિ ભ્રમાવવાથી ક'ંઈક દીર્ઘાકારે છે. ૭૦૫.

હવે મધ્યમ અવધિજ્ઞાન અનેક આકારે છે, તે વાત વિશેષથી નિયુક્તિકાર અતાવે છે.

(૫૫) તપ્પાગારે પલ્લગ-પડહગ-સલ્લરિ-મુદ્દગ-પુપ્ફ-જવે ।

તિરિય-મણુયાળ ઓહી, નાળાવિહસંઠિઓ મણિઓ ॥૭૦૬॥

નેરહ્ય-મવળ-વળયર-જોહસ-કપ્પાલ્યાળમોહિસ્સ ।

નેવેજ્જણુત્તરાણ ય, હોંતાગિહઓ જહાસંસં ॥૭૦૭॥

નારકીઓને અવધિજ્ઞાન ત્રાપાના આકારે, ભુવનપતિને પદ્મના આકારે, વ્યન્તરોને પડહના આકારે, જ્યોતિષીઓને ઝલ્લરીના આકારે, સૌધર્માદિ અચ્યુત પર્થન્તના કલ્પવાસી દેવોને મુદ્દગના આકારે, શ્રવેયકવાસી દેવોને પુષ્પચંદ્રેરીના આકારે, અને અનુત્તર વિમાનવાસીદેવોનું અવનાલક (સરકંચુક)ના આકારે, તથા તિર્થંચ અને મનુષ્યોને વિવિધ આકારે અવધિજ્ઞાન હોય છે. ૭૦૬-૭૦૭.

તપ્પેળ સમાગારો, તપ્પાગારો સ ચાયચત્તંસો ।

ઉદ્ધાયઓ ય પલ્લો, ઉવરિ ચ સ કિચિ સંસિત્તો ॥૭૦૮॥

નચ્ચાયઓ સમોડવિય, પડહો હિટ્ટોવરિ પર્ડઓ સો ।

ચમ્પાવળદ્ધવિચ્છિળ્લવલ્યરુવા ય જ્જલ્લરિયા ॥૭૦૯॥

ઉદ્ધાયઓ મુદ્દગો, હેટ્ટે રૂંદો તહોવરિ તણુઓ ।

પુપ્ફસિહાવલ્લિહ્યા, ચગેરી પુપ્ફચંદ્રેરી ॥૭૧૦॥

જવનાલુત્તિ મણિઓ, ઉહ્મો સસ્કંચુઓ કુમારીય ।

અહ સવ્વકાલનિયઓ, કાદાચિક્કો ય સેસાળં ॥૭૧૧॥

ત્રાપાના જેવો આકાર તે ત્રાપાકાર, તે દીર્ઘ ત્રિકોણ હોય છે; પદ્યના આકાર ઉર્ધ્વ લાંબો અને ઉપર ક'ષ્ઠક સાંકડો હોય છે; અતિ દીર્ઘ નહિ અને ઉપર-નીચે સમાન એવો પટ-હાકાર છે, હેઠે અને ઉપર ચામકાથી બાંધેલ વિસ્તીર્ણ વલયરૂપ ગદ્યરીતિના આકાર છે, ઉર્ધ્વ આયત એવો મુદ્ગ હોય છે, ને હેઠે પહોળો અને ઉપર સાંકડો છે; પુષ્પ શીખાવળીર-ચિત ચ'ગેરી જેવી અહીં પુષ્પચ'ગેરી લેવી; કુમારીકાનો ઉર્ધ્વસરક'ચુક (જે મરૂદેશમાં બહુ પ્રસિદ્ધ છે,) તે ચવનાલક કદ્દો છે (આ સંસ્થાનોની અપેક્ષાએ) દેવ-નારકીઓનું અવધિ સર્વકાળ નિયત છે, (તદાકારેજ રહે છે, અન્યકારે થતું નથી) અને બાકીના તિર્થ'ચ-મનુષ્યોનું અવધિ અનિયત (કોઇને તે જ આકારે રહે છે, અને કોઇકને અન્ય આકારે પણ પરિણમે) છે. ૭૦૮ થી ૭૧૧.

નાળગારો તિરિયં-મણુપ મચ્છા સયંસુરમણે વ્વ ।

તત્થ વલ્લયં નિસિદ્ધં, તસ્સિહ પુણ તંપિ હોજાહિ ॥૭૧૨॥

સ્વયંભૂરમણસુમુદ્રમાં મત્સ્યોની પેઠે તિર્થ'ચ-મનુષ્યોમાં અવધિજ્ઞાન (ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ) વિવિધ આકારે હોય છે, સ્વયંભૂરમણમાં વલયાકારે મત્સ્ય નથી હોતા, પણ તિર્થ'ચ-મનુષ્યોમાં અવધિજ્ઞાન તો તેવા આકારે પણ હોય છે તે કહે છે.

હવે કઈ દિશામાં કોને ન્યૂનાધિક અવધિ હોય છે તે કહે છે.

મવળવદ્-વંતરાણં, ઉદ્ધં વહુગો અહો ય સેસાણ ।

નાગ-જોહસમાણં, તિરિયં ઓરાન્નિઓ ચિત્તો ॥૭૧૩॥

ભવનપતિ અને વ્યન્તરોને ઉર્ધ્વદિશામાં અવધિ વધારે હોય છે, અને બાકીના (ગૈમા-નિક) દેવોને અધોદિશામાં બહુ હોય છે, નારકી અને વ્યેતિષિઓને તિષ્ઠુ વધારે હોય છે, અને ઔદારિકશરીરવાળાને (તિર્થ'ચ-મનુષ્યોને) વિવિધ પ્રકારે હોય છે. (કોઇને ઉર્ધ્વદિશામાં, કોઇને અધોદિશામાં, અને કોઇને તિર્થિદિશામાં, બહુ હોય છે.) ૭૧૩

અહીં સંસ્થાનક્ષીર પૂર્ણ થયું.

હવે અનુગામિ અને અનનુગામિક ક્ષાર કહે છે.

(૫૬) અણુગામિઓ ય ઓહી, નેરહ્યાણં તહેવ દેવાણં ।

અણુગામી અણુગામી, મીસો ય મણુસ્સ-ત્તેરિચ્છે ॥૭૧૪॥

અણુગામિઓડણુગચ્છદ્, ગચ્છંતં લોયણં જહા પુરિસં ।

હયરો ય નાણુગચ્છદ્, ઠિયપ્પઈવો વ્વ ગચ્છંત ॥૭૧૫॥

ઉમયસહાવો મીસો, દેસો જસાણુયાહ ણો અન્નો ।

કાસદ્ ગયસ્સ ગચ્છદ્, ઇણં ઉવહમ્મદ્ જહાચ્છિ ॥૭૧૬॥

(અન્ય સ્થળે) જનારા પુરૂષની સાથે લોચનની પેઠે જે અવધિજ્ઞાન સાથે બંધ તે અનુગામિક અવધિજ્ઞાન કહેવાય. તેવું અવધિ નારકી અને દેવોને હોય છે. સ્થિર દીપકની પેઠે જે અવધિ જનારા પુરૂષની સાથે ન બંધ, તે અનનુગામિક અવધિ, તથા એ ઉભય સ્વસાવવાળું તે મિશ્ર, એક આંખવાળા પુરૂષની પેઠે જેમાં અવધિનો કોઈક ભાગ

અન્યસ્થળે જતાં સાથે જાય છે અને કોઈક ભાગ સાથે નથી જતો તે મિશ્ર અવધિજ્ઞાન છે. આ ત્રણે અનુગામી, અનનુગામી અને મિશ્ર અવધિ મનુષ્ય અને તિર્થંચાને હોય છે. ૭૧૪-૭૧૫-૭૧૬.

હવે અવસ્થિતિદાર કહે છે. એ અવસ્થિત દાર પશુ અવધિજ્ઞાનના આધારભૂત ક્ષેત્રથી ઉપયોગથી અને લબ્ધિથી વિચારવા યોગ્ય છે; તેમાં પ્રથમ ક્ષેત્રથી અને ઉપયોગથી કહે છે. (૫૭) સ્વેતસ્સ અવદ્દાણં, તેત્તીસં સાગરાઈ કાલેણં ।

દવ્વે મિન્નમુહુત્તો, પજ્જવલંમે ય સત્તદ્દ ॥૭૧૭॥

કાળથી (અવધિના) ક્ષેત્રનું અવસ્થાન (સ્થિતિ) તેત્રીસ સાગરોપમનું છે; તથા દ્રવ્યમાં (અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ) અન્તર્મુહૂર્ત સુધી છે, અને પર્થાયમાં સાત-આઠ સમય સુધી છે. ૭૧૭.

અનુત્તર વિમાનવાસી દેવો ઉત્પત્તિ સમયે જે ક્ષેત્રમાં અવગાહી રહ્યા હોય છે, તે ક્ષેત્રમાં તે દેવો યોતાના ભવનો અન્ત થાય ત્યાંસુધી રહે છે, તેથી તેઓનું અવધિજ્ઞાન એકજ ક્ષેત્રમાં તેત્રીસ સાગરોપમ સુધી અવસ્થિત રહે છે. આ પ્રમાણે તેત્રીસ સાગરોપમ સુધી ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાન અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્રથી છે. હવે ઉપયોગથી તેનું અવસ્થાન કહે છે.

પુદ્ગલાદિક દ્રવ્યમાં અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ, તે ક્ષેત્રમાં અથવા અન્યક્ષેત્રમાં અન્તર્મુહૂર્ત સુધી હોય છે. તે ઉપરાન્ત સામર્થ્યના અભાવે એકદ્રવ્યમાં ઉપયોગ નથી હોતો. અને તે જ દ્રવ્યમાંના પર્થાયો જણાતાં એક પર્થાયમાં સંચરતાં અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ સાત અથવા આઠ સમય સુધી અવસ્થિત રહે છે, તે ઉપરાંત નહિ. કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે પર્થાયો બે પ્રકારના છે-સહવર્તિ અને ક્રમવર્તિ. તેમાં જે સહવર્તિ હોય, તે સ્વેત-રક્તાદિરૂપ ગુણો જાણવા અને જે ક્રમવર્તિ હોય તે નવા-પુરાણાદિરૂપ પર્થાયો જાણવા, એમાં ગુણોમાં આઠ સમય સુધી અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ રહે છે અને પર્થાયોમાં સાત સમય સુધી ઉપયોગ અવસ્થિત રહે છે; કારણ દ્રવ્ય સ્થૂલ હોવાથી તેમાં અન્તર્મુહૂર્ત સુધી ઉપયોગ રહે છે, ગુણો તેથી સૂક્ષ્મ હોવાથી તેમાં આઠ સમય સુધી ઉપયોગ રહે છે અને પર્થાયો તેથી પણ સૂક્ષ્મ હોવાથી તેમાં સાત સમય સુધી ઉપયોગ અવસ્થિત રહે છે. ૭૧૭.

હવે લબ્ધિથી અવધિજ્ઞાનનું અવસ્થાન કહે છે.

(૫૮) અદ્દાણ અવદ્દાણં છાવદ્દિ સાગરા ઉ કાલેણં ।

ઉક્કોસયં તુ ઇયં, ઇક્કો સમ્મો જહન્નેણં ॥૭૧૮॥

લબ્ધિથી કંઈક અધિક છાસક સાગરોપમકાળ અવધિજ્ઞાનનું ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાન છે. અને જલ્પન એક સમય સુધીનું છે. ૭૧૮.

(મિથ્યાત્વને અવધિદર્શન હોય છે તેથી એક વખત છાસક સાગરોપમ સાથે અવધિદર્શન રહે અને પછી અન્તર્મુહૂર્ત સુધી મિથ્યાત્વમાં પણ સાથે રહે, અને વળી સમકૂલની સાથે થયેલ અવધિજ્ઞાન સાથે રહે, તેથી અવધિદર્શનને સ્થિતિ એકસો બત્રીસ સાગરોપમ અધિક થાય, નરભવની અધિકતા તો છે જ, પણ અહીં અદ્દાથી અવધિજ્ઞાનાવરણકર્તા ક્ષયોપશમની પ્રાપ્તિરૂપ લબ્ધિ માનેલ છે. તે લબ્ધિ દ્રવ્યાદિ ઉપયોગવાળાને અથવા ઉપયોગ શૂન્યને તે ક્ષેત્ર અથવા અન્યક્ષેત્રમાં હોય છે. આથી એ ક્ષયોપશમરૂપ લબ્ધિ

છાસઠ સાગરોપમ કરતાં ક'ઈકે અધિકકાળ પર્યન્ત નિરન્તર અવસ્થિત રહે છે. આ અવધિજ્ઞાનના ઉપયોગનું અને લખિધનું અન્તર્બુદ્ધતાદિરૂપ અવસ્થાન કહ્યું છે, તે ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાન સમજવું. અને જઘન્ય અવસ્થાન તો એક સમયનું જ હોય છે. આ જઘન્ય અવસ્થાન, એક સમય પછી અવધિજ્ઞાન પડી જવાથી અથવા અનુપયોગથી મતુષ્ય અને તિયંચોને હોય છે, તથા જે દેવ-નારકીઓને ભવના છેલ્લા સમયે સમ્યક્ત્વનો લાભ થવાથી વિભંગજ્ઞાન અવધિજ્ઞાનરૂપે પરિણામે છે, અને તે પછી મરણ પામતાં તે તેમનું અવધિજ્ઞાન નાશ પામે છે ત્યારે તેમને પણ એક સમયનું અવધિ હોય છે. ૭૧૮.

ઉપરોક્ત નિયુક્તિની ગાથાના અર્થનું જ પ્રતિપાદન કરવા ભાષ્યકાર મહારાજ ભાષ્ય કહે છે કે—

આહારે ઉવજોગે, લઘ્વીણ વા હવિજ્ઞડવત્થાળં ।

આહારો સે સ્વેત્તં, તેત્તીસં સાગરા તત્થ ॥૭૧૯॥

વિજયાહસૂવવાણ, જત્થોગ્ગદો મવક્કલ્લો જાવ ।

લેત્તેડવત્તિહ્મ તદ્દિ, દલ્લેસુ ય દેહસય્થેસુ ॥૭૨૦॥

આધાર-ઉપયોગ-અને લખિધમાં અવધિજ્ઞાનનું અવસ્થાન હોય છે. આધાર એટલે અવધિનું ક્ષેત્ર, તેમાં તેત્રીસ સાગરોપમ સુધી (અવધિનું) અવસ્થાન છે. (તે આ પ્રમાણે) વિભ્યાદિમાં ઉત્પન્ન થએલા દેવ બધાં અવગાહીને રહેલ હોય, ત્યાં તે ક્ષેત્રમાં ભવ ક્ષય સુધી રહે છે તેથી તેટલો કાળ અવધિજ્ઞાન તે ક્ષેત્ર અને દેહશયનીય (શય્યા) રૂપદ્રવ્યમાં હોય છે. ૭૧૯-૭૨૦.

ક્ષેત્રથી અવસ્થાન કહીને હવે ઉપયોગથી દ્રવ્ય-ગુણ-ને પર્થાયમાં અવધિજ્ઞાનનું અવસ્થાન કહે છે.

દલ્લે મિલ્લમુહુત્તં, તત્થડણ્ણત્થ વ હવિજ્ઞડવત્તમ્મિ ।

ઉવજોગો ન ઉ પરલો, સામત્થામાવલો તસ્સ ॥૭૨૧॥

દલ્લે તત્થેવ ગુણે, સંચરલો સત્ત વડ્ઢ વા સમયા ।

અળ્લે વુળ અટ્ઢ ગુણે, મળંતિ તપ્પજ્જલે સત્ત ॥૭૨૨॥

જહ જહ સુહમં વત્થુ, તહ તહ થોવોવલોગયા હોહ ।

દલ્લ-ગુળ-પજ્જલેસુ, તહ પત્તેયપિ નાયલ્લં ॥૭૨૩॥

ત્યાં અથવા અન્યક્ષેત્રમાં દ્રવ્યની અંદર અન્તર્બુદ્ધતા સુધી ઉપયોગ હોય છે. તે ઉપરાંત તે અવધિના સામર્થ્યના અભાવે તે ઉપયોગ નથી હોતો. તે જ દ્રવ્યના ગુણોમાં (એક ગુણથી બીલા ગુણમાં) સંચરતાં સાત અથવા આઠ સમય સુધી ઉપયોગ હોય છે. અને બીલા આચાર્યો ગુણોમાં આઠ સમય અને પર્થાયોમાં સાત સમય સુધી ઉપયોગ કહે છે; કારણકે જેમ જેમ વસ્તુ સૂક્ષ્મ હોય, તેમ તેમ ઉપયોગ થોડો (ઝાળ) હોય છે, તેવી જ રીતે પ્રત્યેક દ્રવ્ય-ગુણ-અને પર્થાયોમાં સમજવું. ૭૨૧-૭૨૨-૭૨૩, હવે લખિધથી અવધિનું અવસ્થાન કહે છે.

તત્થડણતથ ય સ્વેત્તે, દવ્વે ગુણ-પજ્જોવમોગે ય ।

ચિદ્દહ લહ્હી સા પુણ, નાવાવરણવસસોવસમો ॥૭૨૪॥

સા સાગરોવમાઈં છાવઠિં હોજ્જ સાહરેગાઈં ।

વિજયાહસુ દો વારે, ગયસ્સ નરજમ્મણા સમયં ॥૭૨૫॥

તે અથવા અન્ય ક્ષેત્રની અંદર દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય અને ઉપયોગમાં લખિધ રહે છે. લખિધ એટલે જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ, તે લખિધ વિવ્યાદિમાં યેવર ગએલાને મનુષ્ય જન્મ સાથે (ગણતાં) છાસઠ સાગરોપમથી કંઈકે અધિકકાળ પર્યંત હોય છે. ૭૨૪-૭૨૫. હવે ઉપયોગ અને લખિધનું જઘન્ય અવસ્થાન કહે છે.

સવ્વજહ્ણો સમઓ, દવ્વાહસુ હોઈ સવ્વજીવાળં ।

સ પુણ સુર-નારણાળં, હવેજ્જ કિહ સ્વેત્ત-કાલેસું ? ॥૭૨૬॥

સર્વ જીવોના અવધિજ્ઞાનનું દ્રવ્યાદિકમાં જઘન્ય અવસ્થાન એક સમયનું છે. પરંતુ તે જઘન્ય અવસ્થાન દેવ-નારકીઓને સ્વક્ષેત્ર-કાળમાં કેવી રીતે હોય ? ૭૨૬.

એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે-

ચરિમસમયમ્મિ સમ્મં, પઢિવજ્જંતસ્સ જં ચિય વિસંગં ।

તં હોઈ ઔહિનાળં, મયસ્સ વિતિયમ્મિ સે પઢઈ ॥૭૨૭॥

ભવના છેલ્લા સમયે સમ્યક્ત્વ પામતાં તેમને તે નાશ પામે છે. (એ રીતે દેવ-નારકી અવધિજ્ઞાનનું જઘન્ય અવસ્થાન એક સમયનું છે.) ૭૨૭.

હવે ચલકાર કહે છે.

(૫૯) વુહ્હી વા હાળી વા, ચડવ્વિહા હવ્હ સ્વેત્ત-કાલાળં ।

દવ્વેસુ હોઈ દુવિહા, પજ્જવિ પુણ છવ્વિહા હોઈ ॥૭૨૮॥

વિષયભૂત ક્ષેત્ર અને કાળની વૃદ્ધિ અને હાનિ ચાર પ્રકારે હોય છે. દ્રવ્યમાં તે વૃદ્ધિ હાનિ બે પ્રકારે અને પર્યાયમાં તે છ પ્રકારે હોય છે. ૭૨૮.

દ્રવ્યાદિ વિષયની અપેક્ષાએ ચળ અવધિજ્ઞાન વધતું-ઘટતું હોય છે, તે વધ-ઘટ થવામાં વૃદ્ધિ અને હાનિ છ છ પ્રકારે આગમમાં કહી છે. જેમકે અનંતભાગવૃદ્ધિ, અસંખ્યાત-ભાગવૃદ્ધિ, સંખ્યાતભાગવૃદ્ધિ, સંખ્યાતશુણ્ણવૃદ્ધિ, અસંખ્યાતશુણ્ણવૃદ્ધિ, અને અનંતશુણ્ણવૃદ્ધિ અથવા અનંતભાગહાનિ, અસંખ્યાતભાગહાનિ, સંખ્યાતભાગહાનિ, સંખ્યાતશુણ્ણહાનિ, અસંખ્યાતશુણ્ણહાનિ અને અનંતશુણ્ણહાનિ.

આ છ પ્રકારની વૃદ્ધિ-હાનિમાંથી પહેલો અને છેલ્લો ભેદ વર્જિતો બાકીની ચાર ચાર પ્રકારની હાનિ-વૃદ્ધિ અવધિના વિષયભૂત ક્ષેત્ર-કાળની હોય છે. અનંતભાગવૃદ્ધિ, અને અનંતશુણ્ણવૃદ્ધિ; તથા અનંતભાગહાનિ અને અનંતશુણ્ણહાનિ ક્ષેત્ર-કાળની હોય નહિ, કારણ કે અવધિના વિષયભૂત ક્ષેત્ર-કાળ અનંતા નથી. કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રથમ અવધિજ્ઞાનવડે જેટલું ક્ષેત્ર ભ્રમ્યું હોય, તે પછી દરેક સમયે વધતું વધતું કોઈ અસંખ્યાતભાગ વધારે ભ્રમ્યે, કોઈ સંખ્યાતભાગ વધારે ભ્રમ્યે, કોઈ સંખ્યાતશુણ્ણ વધારે ભ્રમ્યે અને

કેઇ અસંખ્યાતશુષ્ક વધારે ક્ષેત્ર જુએ છે. એજ પ્રમાણે ઘટતું ઘટતું પણ ચાર પ્રકારે ક્ષેત્ર જુએ છે. તથા કાળમાં પણ એજ રીતે વૃદ્ધિ-હીની ચાર પ્રકારે બાણી લેવી.

હવે અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત દ્રવ્યોમાં વૃદ્ધિ-હીની એપ્રકારે થાય છે. જેમકે અવધિ-જ્ઞાનવટે પહેલાં જેટલાં દ્રવ્યો ભેંચાં હોય, તે કરતાં તે પછી કેઇ અનન્તભાગે વધારે જુએ, કેઇ અનન્તશુષ્ક વધારે જુએ, પણ વસ્તુસ્વભાવથી અસંખ્યાતાદિભાગે અધિક ન જુએ. એજ પ્રમાણે પૂર્વે બાણેલા દ્રવ્યોમાંથી કેઇ અનન્તભાગે ઓછાં દ્રવ્ય જુએ અને કેઇ અનન્તશુષ્કા ઓછાં દ્રવ્ય જુએ, પણ વસ્તુસ્વભાવે અસંખ્યાતાદિભાગે ન્યૂન ન જુએ. તથા પર્થાયોમાં તો પૂર્વોક્ત છએ પ્રકારની વૃદ્ધિ-હીની થાય છે. ૭૨૮.

ઉપરોક્ત નિયુક્તિનો વિસ્તાર અર્થ કહેવા ભાષ્યકાર કહે છે.

બુદ્ધી વા હાણી વાડળંતા સંસ્થિજ્ઞ-સંસ્થમાગાળં ।

સંસ્થેજ્ઞા-સંસ્થેજ્ઞા-જંતગુણા ચેતિ છઠ્ઠમેયા ॥૭૨૯॥

અનન્તભાગ, અસંખ્યાતભાગ, સંખ્યાતભાગ, સંખ્યાતશુષ્ક, અસંખ્યાતશુષ્ક અને અનન્તશુષ્ક એમ છ પ્રકારે હીની-વૃદ્ધિ હોય છે. ૭૨૯.

પદ્મસમસંસ્થેજ્ઞામાગહિયં કોઢ સંસ્થમાગહિયં ।

અન્નો સંસ્થેજ્ઞગુણં, સ્વેત્તમસંસ્થેજ્ઞગુણમણ્ણો ॥૭૩૦॥

પેચ્છદ્વિવદ્ધમાળં, હાયતં વા તદ્દેવ કાલંપિ ।

નાળંતબુદ્ધિ-હાણી, પેચ્છદ્વિ જં દોડવિ નાળંતે ॥૭૩૧॥

દરેક સમયે કેઇકે અસંખ્યાતભાગ અધિક, કેઇ સંખ્યાતભાગ અધિક, કેઇ સંખ્યા-તશુષ્ક અધિક અને કેઇ અસંખ્યાતશુષ્ક અધિક એવા ક્ષેત્રને વધતું અવધિજ્ઞાન જુએ છે. અને ઘટતું અવધિજ્ઞાન અસંખ્યાભાગહીનાદિ ક્ષેત્રને જુએ છે. તેવીજ રીતે કાળમાં પણ સમજવું. પણ અનન્તની વૃદ્ધિ હીની ન જુએ, કેમકે અવધિજ્ઞાની અનન્તા ક્ષેત્ર અને કાલને ભેતાજ નથી. ૭૩૦-૭૩૧

હવે દ્રવ્ય તથા પર્થાયમાં હીની-વૃદ્ધિ કહે છે.

દ્વવ્વમળંતંસદિયં, અનંતગુણવદ્ધિયં ચ પેચ્છેજ્ઞા ।

હાયતં વા માવમ્મિ, છવ્વિહા બુદ્ધિ-હાણીઓ ॥૭૩૨॥

અનન્તભાગ અધિક અને અનંતશુષ્ક અધિક દ્રવ્યને વધતું તથા ઘટતું અવધિ જુએ છે. વળી ભાવમાં (પર્થાયમાં) છએ પ્રકારની વૃદ્ધિ-હીની હોય છે. ૭૩૨.

હવે દ્રવ્યાદિ ચારે ને પરસ્પર સાથે વિચારતાં જે વૃદ્ધિ-હીની થાય છે, તે કહે છે.

બુદ્ધદીપ વિથિ બુદ્ધી, હાણી હાણી ન ઇ વિવજ્ઞાસો ।

માગે માગો ગુણે ગુણો ય દ્વાદ્વસંજોજ ॥૭૩૩॥

દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવનો પરસ્પર સંયોગે વિચાર કરતાં, એકની વૃદ્ધિમાં અન્યની વૃદ્ધિ થાય છે. અને એકની હીનીમાં અન્યની હીની થાય છે, પરંતુ એથી વિપરીત એટલે એકની હીની ને બીજાની વૃદ્ધિ તથા એકની વૃદ્ધિ અને અન્યની હીની એમ નથી

થતું. ઉપલી ગાથાના અર્ધભાગની વ્યાખ્યા બીજા પ્રકારે છે, એક દ્રવ્યોદ્દિમાં વૃદ્ધિમાં બીજાની વૃદ્ધિ પણ હાનિરૂપ વિપર્યોસ નહીં, પણ એકની વૃદ્ધિમાં બીજાનું અવસ્થાન પણ હોય છે. અને એક દ્રવ્યોદ્દિની હાનિમાં બીજાની હાનિજ હોય પણ વૃદ્ધિરૂપ વિપર્યોસ નહીં પણ અવસ્થાન તો હોય છે. અને ક્ષેત્રોદ્દિની અસંખ્યાતમા ભાગે વૃદ્ધિ છતે બીજાની પણ ભાગવૃદ્ધિ થાય અથવા અવસ્થાન રહે છે. ગુણાકાર વૃદ્ધિ નથી થતી, અને ગુણવૃદ્ધિ છતે બીજાની ગુણવૃદ્ધિ થાય છે અથવા અવસ્થાન રહે છે; પણ ભાગવૃદ્ધિ નથી થતી, તેમજ દ્રવ્યોદ્દિની સંખ્યાતાદિ ભાગે વૃદ્ધિ થતાં અન્યની સંખ્યાતાદિ ભાગે વૃદ્ધિ થાય (પણ સંખ્યાતાદિ ગુણ ન થાય), અને સંખ્યાતાદિ ગુણ વૃદ્ધિ થતાં અન્યની પણ સંખ્યાતાદિ ગુણજ વૃદ્ધિ થાય (પણ ભાગવૃદ્ધિ ન થાય). (આ પ્રમાણે વૃદ્ધિ-હાની પ્રાયઃ સમજવી, કેમકે ક્ષેત્રોદ્દિમાં સંખ્યાતાદિ ભાગવૃદ્ધિ થયે દ્રવ્યોદ્દિમાં સંખ્યાતાદિ ગુણવૃદ્ધિ પણ થાય છે). ૭૩૩.

આ સંખ્યામાં શિષ્ય પૂછે છે કે :

કહ રેત્ત્વડસંભાગાદસંભવે સંભવો ન દવ્વેડવિ ? ।

કિહ વા દવ્વેડવિ, પજ્જવડસલ્લિજ્જમાગાઈ ॥૭૩૪॥

ક્ષેત્રની અસંખ્યાત ભાગોદિ વૃદ્ધિ થએ, દ્રવ્યમાં પણ તેવી વૃદ્ધિ કેમ ન થાય ? તથા દ્રવ્યની અનન્ત ભાગોદિ વૃદ્ધિ થયે, પર્યાયોની અસંખ્યાત ભાગોદિ વૃદ્ધિ કેમ થાય છે ? ૭૩૩.

આધારભૂત ક્ષેત્રની અસંખ્યાત ભાગોદિ ચારે પ્રકારે વૃદ્ધિ થતાં, તે ક્ષેત્રમાં રહેલ દ્રવ્યોની પણ એ પ્રમાણે વૃદ્ધિ કેમ નથી થતી ? અને છએ પ્રકારેજ કેમ થાય છે ? તથા દ્રવ્યના અનંતપણામાં દ્રવ્યની અનન્ત ભાગોદિ એ પ્રકારે વૃદ્ધિ થતાં, પર્યાયોની અસંખ્યાત ભાગોદિ વૃદ્ધિ કેમ થાય છે ? અથવા દ્રવ્યમાં અનંતગુણવૃદ્ધિમાં પર્યાયોની અસંખ્યાત ગુણવૃદ્ધિ કેમ થાય છે ? મતલબ કે દ્રવ્યો ક્ષેત્રના આધારે છે, અને પર્યાયો દ્રવ્યના આધારે છે, તેથી જેવી હાની-વૃદ્ધિ આધારની થાય, તેવીજ હાની-વૃદ્ધિ આધેયની પણ થવી જોઈએ, તેમ છતાં ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ-હાની ચારે પ્રકારે, દ્રવ્યની એ પ્રકારે અને પર્યાયની છ પ્રકારે કેમ થાય છે એમ વિચિત્રતા કેમ ? ૭૩૪

આચાર્યશ્રી એ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપે છે—

રેત્તાણુવત્તિણો પોભલા, ગુણા પોભલાણુવત્તી ચ ।

સામણા વિણેયા, ન ઉ ઓહિજ્ઞાણવિસયમ્મિ ॥૭૩૫॥

ક્ષેત્રાણુવર્તિ પુદ્ગળો છે અને પુદ્ગળાણુવર્તિ ગુણ પર્યાયો છે, એમ સામાન્યશી જાણવું. પણ અર્વાધિક્ષાનથી જાણવાના વિષયમાં એમ નથી. ૭૩૫

પરમાણુ-સ્કંધ વિગેરે પુદ્ગળો ક્ષેત્રાણુવર્તિ છે, અને ગુણ-પર્યાયો પુદ્ગલાણુવર્તિ છે, એ એમનું સામાન્ય સ્વરૂપ છે. કારણ કે સમસ્ત લોકાકાશના અસંખ્યાતમા ભાગોદિમાં સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાકાશનો અસંખ્યાતમાદિ ભાગજ સામાન્ય સ્વરૂપે વર્તે છે, તથા સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાકાશના અનન્તમાદિ ભાગમાં સમસ્ત પર્યાય રાશીના પણ અનન્તમાદિ ભાગો છે. આ કારણથી ક્ષેત્રની અસંખ્યેયાદિ ભાગે વૃદ્ધિ-હાની થતાં, તદ્દનુસારે દ્રવ્યની પણ તેવીજ વૃદ્ધિ-હાની થાય, તથા દ્રવ્યની અનન્તમા ભાગોદિ વૃદ્ધિ-હાની થતાં તદ્દનુસારે

પર્યાયોની પણ તેવીજ વૃદ્ધિ-હાની થાય; પરંતુ અહીં અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત ક્ષેત્રાદિની વૃદ્ધિ-હાની વિચારવાનો પ્રસ્તાવ છે. સામાન્યી તેમના સ્વરૂપનો વિચાર કરવાનો અહીં પ્રસ્તાવ નથી. આ કારણથી ઉપરોક્ત પ્રકારે વૃદ્ધિ-હાની કહી છે, તે અવધિજ્ઞાનાવરણકર્મના ક્ષયોપશમને આધીન હોવાથી વિચિત્ર છે. ૭૩૫.

એજ ઉપરોક્ત અર્થે વિસ્તારથી ભાષ્યકાર કહે છે.

દન્વાઈ સંસ્તેષ્ણોડળતગુણા પઞ્જવા સદન્વાઓ ।

નિયયાહારાહીણા, તેસિ યુદ્ધી ય હાળી ય ॥૭૩૬॥

ન ડ નિયયાહારવસા, અવહિનિર્વંષો જઓ પરિત્તો સો ।

ચિત્તે ત્તહણ્ણાડવિ ય, આળાગેઝ્જો ય પાણ ॥૭૩૭॥

દ્રવ્યો સ્વક્ષેત્રથી અનન્તશુણાં છે, અને પર્યાયો સ્વદ્રવ્યથી અનન્તશુણા છે. તેમની વૃદ્ધિ અને હાની પોતાના આધારને આધીન છે. પણ અવધિજ્ઞાનનો વિષય પોતાના આધારવશાત્ વધતો ઘટતો નથી, તેથી તે નિયતવિષયનો વિચિત્ર ક્ષયોપશમ હોવાથી તે સામાન્ય કરતાં અન્ય પ્રકારે વિચિત્રપણે છે અને તે પ્રાયઃ આજ્ઞા આહ્ય છે. ૭૩૬-૭૩૭.

સ્વરૂપથી તો સમસ્ત પુદ્ગલસ્થિતકાયરૂપ દ્રવ્યો, સ્વઆધારભૂત ક્ષેત્રથી અનન્તશુણાં છે, કારણ કે એકેક આકાશપ્રદેશમાં અનન્તા પરમાણુ-ઢયણુકાદિ દ્રવ્યો અવગાહી રહ્યાં છે, અને પર્યાયો પણ સ્વાશ્રયભૂત દ્રવ્યોથી અનન્તશુણા છે, કારણ કે એકેક પરમાણુ આદિ દ્રવ્યો અનન્તા પર્યાયવાળા છે. આ પ્રમાણે દ્રવ્યનો સ્વઆધાર ક્ષેત્ર છે અને પર્યાયોનો સ્વઆધાર દ્રવ્ય છે. તેથી દ્રવ્ય પર્યાયોની વૃદ્ધિ-હાની સામાન્યથી તેમને આધીન છે, એટલે કે ક્ષેત્રનો આર પ્રકારની વૃદ્ધિ-હાની થતાં દ્રવ્યની પણ આર પ્રકારે હાની-વૃદ્ધિ થાય, અને દ્રવ્યની જે પ્રકારે વૃદ્ધિ-હાની થતાં પર્યાયોની પણ જે પ્રકારે વૃદ્ધિ-હાની થાય. એવો સામાન્ય નિયમ તો અમે પણ સ્વીકારીએ છીએ, એમાં કંઈ વિરોધ નથી; પરંતુ અવધિજ્ઞાનનો વિષય સ્વઆધારવશાત્ વધતો-ઘટતો નથી, કેમકે તે તો ઉપરોક્ત સ્વરૂપે પ્રતિનિયત છે, અને વિચિત્ર ક્ષયોપશમથી વિચિત્ર પ્રકારે છે. તેથી તે જેમ યુક્તિથી ઘટે છે, તેમ પ્રવર્તે છે, તેમજ તેને ઉલ્લંઘીને અન્યથારૂપે પણ પ્રવર્તે છે, એકાન્તે નિયત સ્વરૂપે નથી પ્રવર્તે તો. આજ્ઞાઆહ્ય હોવાથી આજ્ઞાજ્ઞા અહીં પ્રમાણ છે, તેથી સ્વેચ્છાપૂર્વક શુદ્ધ તર્ક કરવાથી શું લાભ ? વળી પ્રાયઃ શબ્દથી ઉપર મુજબ યુક્તિ પણ જણાવેલ છે તે રીતે ઘટે છે. ૭૩૬-૭૩૭.

હવે તીવ્ર-મંદ દ્વાર કહે છે.

(૬૦) ફહ્વા ય અસંસ્તેજ્જા, સંસ્તેજ્જે યાવિ ઇગ્ગીવસસ ।

ઇગ્ગપ્પહ્વવોગે, નિયમા સન્વત્થ ઉવત્તો ॥૭૩૮॥

(૬૧) ફહ્વા ય આણુગામી, અણુગામી ય મીસયા ચેવ ।

પહિવાઈ અપહિવાઈ, મીસો ય મણુસસ-તેરિચ્છે ॥૭૩૯॥

એક જીવને અસંખ્યાતા અને સંખ્યાતા ફેરફાર હોય છે, તેમાંના એકે ફેરફારમાં ઉપયોગ છતે સર્વ ફેરફારમાં અવશ્ય ઉપયોગ થાય છે; એ ફેરફાર અનુગામી, અનનુગામી અને

મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારે છે; પુનઃ તે દરેક પ્રતિપાતી, અપ્રતિપાતી અને મિશ્ર એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકારે મનુષ્ય-તિર્થંચમાં હોય છે. ૭૩૮-૭૩૯.

જેમ ઔરડાદિના બળીઆથી અન્તરિત દીપકનો પ્રકાશ નીકળે, તેમ અવધિજ્ઞાના-વરણના ક્ષયોપશમથી જન્ય એવા અવધિજ્ઞાનતું નીકળતું તે ફફડો કહેવાય છે. તે ફફડો એક જીવને સંજ્ઞાતા અથવા અસંજ્ઞાતા પણ હોય છે. એમાંના એકફફડે જીવ ઉપયોગવાન્ હોય, તો નિશ્ચય સર્વફફડોએ પણ ઉપયોગવાન્ હોય. કારણ કે જેમ એક ચક્ષુએ ઉપયોગ થયે, બન્ને ચક્ષુથી ઉપયોગ થાય છે. તેમ જીવ પણ એક ઉપયોગવાન્ હોવાથી એક ફફડના ઉપયોગ વખતે સર્વફફડોએ ઉપયોગવાન્ થાય છે.

એ ફફડો ત્રણ પ્રકારના હોય છે, અનુગામી-અનનુગામી અને એ ઉભયસ્વરૂપવાળા મિશ્ર. તેમાં જે દેશમાં રહેલા અવધિજ્ઞાનવાળા જીવને ફફડો ઉત્પન્ન થયેલા હોય, તે ફફડો તે દેશથી અન્ય સ્થળે જતાં જાય, તો તે અનુગામી ફફડો કહેવાય, એથી વિપરીત સાથે ન જાય તે અનનુગામી, અને તેમાંથી કેટલાક સાથે જાય અને કેટલાક સાથે ન જાય મિશ્ર ફફડો કહેવાય. પુનઃ એ ત્રણ પ્રકારના ફફડો પ્રતિપાતી, અપ્રતિપાતી અને ઉભય સ્વભાવવાળા મિશ્ર હોય છે. જે કેટલાક કાળ રહીને પછી નાશ પામે તે પ્રતિપાતી, તેથી વિપરીત-મરણપર્યન્ત-રહે તે અપ્રતિપાતી, અને એ ઉભયસ્વભાવવાળા હોય તે મિશ્ર. આવા પ્રકારના ફફડો મનુષ્ય-તિર્થંચને જે અવધિજ્ઞાન હોય તેમાં હોય છે, દેવ-નારકીના અવધિમાં હોતા નથી.

પ્રશ્ન : અહીં ત્રિપ્ત-મંદ દ્વાર કહેવાના અવસરે અવધિજ્ઞાનનાં ફફડોતું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરીને પ્રસ્તાવ વિરૂદ્ધ બ્યાજ્યાન કેમ કરેા છો ?

ઉત્તર : અનુગામી અને અપ્રતિપાતી ફફડો ઘણું કરીને અતિવિશુદ્ધિચક્રા હોવાથી ત્રિપ્ત કહેવાય છે; તથા અનનુગામી અને પ્રતિપાતી ફફડો અશુદ્ધ હોવાથી મન્દ કહેવાય છે; અને મિશ્ર ફફડો મધ્યમ કહેવાય છે. તેથી ફફડોતું સ્વરૂપ કહેવાથી ત્રિપ્ત-મન્દ દ્વાર પણ અર્થથી કહું સમજવું.

પ્રશ્ન : અનુગામી અને અપ્રતિપાતી ફફડોમાં તથા અનનુગામી અને પ્રતિપાતી ફફડોમાં પરસ્પર શો તફાવત છે ?

ઉત્તર : અપ્રતિપાતી ફફડો અનુગામીજ હોય છે, પણ અનનુગામી નથી હોતા. અનુગામી ફફડો તો પ્રતિપાતી અને અપ્રતિપાતી ઉભય પ્રકારના હોય છે, એટલે એમાં તફાવત છે. તથા પ્રતિપાતી ફફડક અવશ્ય પડી જાય છે, અને પડી ગયા પછી અન્ય સ્થળે ગએલાને પુનઃ કદાચિત્ ઉત્પન્ન થાય છે, એ પ્રમાણે અનનુગામી ફફડોમાં નથી થતું. ૭૩૮-૭૩૯.

ઉપર મુજબ નિર્ચુક્રિતકારે કહેલ અર્થ લાઘ્યકાર મહારાજ સવિસ્તર કહે છે.

જાલંતરત્તથાદીવપ્પહોવમો ફજ્ઞયાવહી હોહ ।

તિન્વો વિમલો મંદો, મલીમસો મીસરુવો ય ॥૭૪૦॥

ઔરડાના બળીઆથી અન્તરિત રહેલ દીપકની પ્રભાના નિર્ગમની સમાન ફફડાવધિ હોય છે; તેમાં વિશુદ્ધ ક્ષયોપશમજન્ય ફફડથી થએલ અવધિજ્ઞાન નિર્મળ હોવાથી

તીવ્ર કહેવાય છે, અને અવિશુદ્ધ ક્ષયોપશમજન્ય ફૂંકથી થએલ અવધિ મલીન હોવાથી મન્દ કહેવાય છે, તથા મધ્યમ ક્ષયોપશમજન્ય ફૂંકાવધિ મિશ્ર હોવાથી તીવ્ર મન્દ કહેવાય છે. ૭૪૦.

उवओमं एगेणऽवि, दितो सो फड्डण्हिं सव्वेहिं ।

उवउज्जइ जुगवं चिय, जह समय दोहिं नयणेहिं ॥७४१॥

જેમ એક ચક્ષુને ઉપયોગ કરવાની સાથેજ બંને ચક્ષુ ઉપયોગવાન થાય છે. તેમ એક ફૂંકો દ્વારા ઉપયોગ આપતાં, એકીસાથે સર્વ ફૂંકો દ્વારા ઉપયોગવાન થાય છે. ૭૪૧ આ સંબંધમાં શિષ્ય પૂછે છે કે—

किह नोवओगवहुया ?, भण्णइ न विसेसओ स सामण्णो ।

तमयविसेसविमुहो, खंघावारोवओगो ज्व ॥७४२॥

(ઘણા ફૂંકોએ ઉપયોગવાન હોવાથી) બહુ ઉપયોગનો પ્રસંગ કેમ ન થાય ? બ્રાહ્મ વસ્તુગત વિશેષ વિમુગ એવો તે લક્ષરના ઉપયોગની પેઠે સામાન્ય ઉપયોગ છે, પણ વિશેષ ઉપયોગ નથી. ૭૪૨

પ્રશ્ન : એ પ્રમાણે અનેક ફૂંકોએ ઉપયોગવાન થવાથી ઘણા ઉપયોગ તે અવધિ-જ્ઞાનવાળાને કેમ ન થાય ?

ઉત્તર : ચક્ષુદ્વયના ઉપયોગની પેઠે તેવા પ્રકારના સ્વભાવથી જીવને એક સમયમાં એકજ ઉપયોગ હોય છે, તેથી અનેક ફૂંકોએ ઉપયુક્ત છતાં પણ, ઘણા ઉપયોગ નથી થતા. અથવા અનેક વસ્તુવિશેષના ઉપયોગમાં આ પ્રમાણે અનેક ઉપયોગ થાય, જેમકે આ હસ્તિઓ છે, દક્ષિણ બાબુએ ઘોડાઓ છે ડાબી બાબુએ રથો છે, અને આગળ પદ્ધતિ છે, આ પ્રમાણે અનેક વસ્તુવિશેષના ઉપયોગમાં ઘણા ઉપયોગ થાય, પણ અહીં એવો અનેક વસ્તુવિશેષના ઉપયોગ નથી; પરન્તુ બ્રાહ્મવસ્તુના વિશેષોથી વિમુગ એવો સામાન્ય ઉપયોગજ છે, જેમ બંને ચક્ષુથી (હાથી-ઘોડા-રથ વિગેરે સૈન્યસમૂહ બેવાથી) આ લક્ષર છે, એવો સામાન્ય એકજ ઉપયોગ થાય છે, પણ જુદા જુદા ઉપયોગ નથી થતા. તેમ અહીં પણ ઘણાં ઉપયોગ નથી થતા. ૭૪૨.

अणुगामि-नियय-सुद्धाई, सेयराई च मीसयाई च ।

एकेकसो विभिन्नाई, फड्डयाई विचित्ताई ॥७४३॥

તીવ્ર અપ્રતિપાતી અનુગામી, મન્દ પ્રતિપાતી અનુગામી અને મિશ્ર, એ દરેક જુદા જુદા ફૂંકો વિચિત્ર પ્રકારનાં છે. ૭૪૩.

અનુગામી ફૂંકો પ્રતિપાતી અપ્રતિપાતી અને મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારે છે, અનનુગામી ફૂંકો પણ પ્રતિપાતી-અપ્રતિપાતી અને મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારે છે. તથા અનુગામી અનનુગામી (મિશ્ર) ફૂંકો પણ એ સુલબ ત્રણ પ્રકારે છે. પુનઃ એ અનુગામી આદિ ફૂંકો તીવ્ર-મન્દ અને મધ્યમ એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકારે છે. એ રીતે ફૂંકો જલ્પ-મધ્યમાદિ ભેદે અનેક પ્રકારે છે. ૭૪૩

શિષ્ય પૂછે છે કે—

નિય્યાણુગામિયાણં, કો મેઓ કો વ તવ્વિવક્કણં ? ।

નિયઓડુણુજાઈ નિયમા, નિયઓડનિયઓ ય અણુગામી ॥૭૪૪॥

ચ્ચઈ ચ્ચિય પહ્વિવાઈ, અણુગામી ચુઓ પુણો હોઈ ।

નર-નિરિગહળં પાઓ, જં તેસુ વિસોહિસકેસા ॥૭૪૫॥

અપ્રતિપાતી અને અનુગામી ફૂકોમાં, તથા તેની વિપક્ષ પ્રતિપાતી અને અનનુગામી ફૂકોમાં શો તફાવત છે ? ઉત્તર-અપ્રતિપાતી ફૂકો (અવધિજ્ઞાનવાળાની સાથે) અવશ્ય ભાય છે, અને અનુગામી ફૂકો (અનુપહત લોચનની પેઠે) અપ્રતિપાતી, અથવા (ઉપહત લોચનની પેઠે) પ્રતિપાતી હોય છે. તથા પ્રતિપાતી ફૂક પડી ભાય છેજ (અને પડ્યા પછી પણ કોઈ વખત અન્ય સ્થળે ઉત્પન્ન થાય છે. અને અનનુગામી ફૂક એવા નથી, કેમકે જે સ્થળે રહેલાને એ ફૂકો ઉત્પન્ન થયા હોય, તેજ સ્થળમાં રહેતા તે અવે છે, અથવા નથી પણ અવતા. જે અવે છે, તોપણ દેશાન્તરમાંથી પુનઃ ઉત્પત્તિ સ્થળે આવેલાને તે ઉત્પન્ન થાય છે. એટલો એમાં પરસ્પર તફાવત છે.) વિશુદ્ધિ તથા સંકલેશથી ફૂકોની તીવ્ર મંદતા હોય છે, એવા ફૂકો વિશુદ્ધિ અને સંકલેશવશાત્ પ્રાયઃ મનુષ્ય અને તિર્થંચોમાં હોય છે. ૭૪૪-૭૪૫,

ગહળમણુગામિયાઈણ, કિ કયં તિવ્વ-મંદચ્ચિન્તાપ ।

પાયમણુગામિનિય્યા, તિવ્વા મંદા ય જં ઇયરે ॥૭૪૬॥

તીવ્ર-મંદકારને વિચાર કરતાં અનુગામીઆદિ ફૂકોતું કથન કેમ કયું ? ઉત્તર અનુગામી અને અપ્રતિપાતી ફૂકો ઘણું કરીને તીવ્ર હોય છે, અને અનનુગામી તથા પ્રતિપાતી ફૂકો ઘણું કરીને મંદ હોય છે. મિશ્ર ફૂકો ઉભયસ્વભાવવાળા છે, આથી ફૂકની પ્રકૃષ્ટતા કરતાં તીવ્ર-મંદ કાર પણ કહ્યું. ૭૪૬.

બીજે મત અતાવીને તેની અવિરૂદ્ધતા જણાવે છે :

અણો પહ્વિવાયુ-પ્પાયદાર પ્વાણુગામિયાઈણિ ।

નર-તિરિયગહળેળં, અહવા 'દોસુ'મિ ન વિરુદ્ધં ॥૭૪૭॥

અન્ય આચાર્ય એમ કહે છે કે મનુષ્ય અને તિર્થંચનું કથન કરવાથી અનુગામીઆદિ હેઠો પ્રતિપાત અને ઉત્પાતકારમાંજ અન્તર્ભૂત થાય છે, અથવા બન્ને કારમાં એ હેઠો વિરૂદ્ધ નથી. ૭૪૭.

આ સંબંધમાં અન્ય આચાર્યો એમ કહે છે કે મનુષ્ય અને તિર્થંચના અવધિ-જ્ઞાનનેજ પ્રતિપાત તથા ઉત્પાત થાય છે, તેથી પ્રતિપાત-ઉત્પાદકાર મનુષ્ય તિર્થંચ સંબંધીજ છે, અને તેથીજ એ અનુગામી આદિ હેઠો પ્રતિપાત-ઉત્પાદ કારમાંજ અન્તર્ભૂત થાય છે. લાઘ્યકાર મહારાજ કહે છે કે તીવ્ર-મંદ અને પ્રતિપાત-ઉત્પાદ એ બન્ને કારમાં અનુગામી આદિ હેઠો ઘટે છે, તેથી કંઈ વિરૂદ્ધ નથી. ૭૪૭.

તીવ્ર-મંદકાર પૂર્ણ થયું, હવે પ્રતિપાત-ઉત્પાતકાર કહે છે.

(૬૨) બાહિરલંમે મજ્જો, દન્વે સેવે ચ કાલ-માવે ચ ।

ઉપ્પા-પહ્વિવાઓડવિ ચ, તદુમયં ચેગ્ગસમણં ॥૭૪૮॥

દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવ સંબંધી બાહ્ય વિષયના અવધિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં એક સમયે ઉત્પાદ, પ્રતિપાત અને ઉત્પાદપ્રતિપાતની ભજના હોય છે. ૭૪૮.

નિર્ચુક્રિતકારોક્ત અર્થને વિસ્તારથી ભાષ્યકાર કહે છે.

વાહિરઑ ઇગદિસો, પઙ્ગોહી વાઽહવા અસંવદ્ધો ।

દન્વાઈસુ મયણિજ્ઞા, તત્તુપ્પાયાદઑ સમયં ॥૭૪૯॥

એક દિશામાં થયેલું અવધિ અથવા કુકાવધિ, કે અસંબદ્ધ અવધિ તે બાહ્યઅવધિ કહેવાય છે. એ બાહ્ય અવધિમાં દ્રવ્યાદિ વિષે એક સમયે ઉત્પાદાદિની ભજના હોય છે. ૭૪૯

જે અવધિજ્ઞાનવાળાનું અવધિ એક દિશામાં હોય તે, અથવા અનેક દિશાઓમાં હોય પણ વચ્ચે અન્તરવાળું કુકાવધિ હોય તે, બાહ્યઅવધિ કહેવાય છે, અથવા જે અવધિજ્ઞાનવાળા જીવનું અવધિ, સર્વ બાબુએ ગોળાકાર છતાં પણ અંગુલાદિ ક્ષેત્રના વ્યવધાનથી સર્વ બાબુએ અસંબદ્ધ હોય, તે પણ બાહ્ય અવધિ કહેવાય. આ અભિપ્રાય ભાષ્યકાર અને પ્રાચીન ટીકાકારનો છે. આવશ્યક ચર્ચાકાર તો આ ત્રીજા પક્ષને ગ્રહણ કરીને એમ કહે છે કે—બાહ્ય અવધિની પ્રાપ્તિ એટલે જે ક્ષેત્રમાં રહેલાને અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય, તે સ્થળમાં તેનું અવધિજ્ઞાન કંઈ પણ ન જુએ, પરંતુ એ ઉત્પત્તિ સ્થાન એક અંગુલ, અંગુલ પૃથક્ત્વ, એક વેંત, વેંતપૃથક્ત્વ, સંખ્યાતા અથવા અસંખ્યાતા યોજન અતિક્રમ્યા પછી જુએ, તે બાહ્યઅવધિની પ્રાપ્તિ કહેવાય છે. આવા પ્રકારના અવધિમાં એક સમયે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવ સંબંધી ઉત્પાદાદિની ભજના બાબુવી.

કારણ કે—

ઉપ્પાઑ પઠિવાઑ, ઉમયં વા હોજ્જ ઇગસમવણં ।

ફહસુમયમેગસમવ ૧, વિમાગઑ તં ન સન્વસસ ॥૭૫૦॥

ઉત્પાદ-પ્રતિપાત-અને ઉત્પાદપ્રતિપાત એક એક સમયે થાય છે, એક સમયે ઉત્પાદ પ્રતિપાત કેવી રીતે થાય ? (અવધિના) વિભાગથી એમ થાય, સર્વ અવધિનું એમ ન થાય. ૭૫૦.

કેઈ વખત એક સમયે ઉત્પાદ થાય છે એટલે પ્રથમ અદ્યદ્રવ્યાદિ સંબંધી બાહ્ય-અવધિ ઉત્પન્ન થઈને પછી અધિકદ્રવ્યાદિ પદાર્થોને જુએ. કેઈ વખત એક સમયે પૂર્વે જોએલા દ્રવ્યાદિ કરતાં હીન હીન દ્રવ્યાદિ જુએ તે પ્રતિપાત કહેવાય છે. કેઈ વખત ઉત્પાદ અને પ્રતિપાત બંને એક સમયમાં થાય છે. એટલે બ્યારે એક દિશાના બાહ્ય અવધિ આજીબાજી સંકેચરૂપ પ્રતિપાત થાય, ત્યારે આગળના ભાગમાં વૃદ્ધિરૂપ ઉત્પાદ થાય, અને આગળના ભાગથી સંકેચરૂપ પ્રતિપાત થાય, ત્યારે આજીબાજી વિસ્તારરૂપ અવધિનો ઉત્પાદ થાય. એજ પ્રમાણે અન્તરવાળાં અનેક દિશાના બાહ્ય અવધિમાં બ્યારે એક દિશામાં ઉત્પાદ થાય ત્યારે બીજી દિશામાં પ્રતિપાત થાય, અને એજ પ્રમાણે વલયાકાર સર્વ દિશાના બાહ્યઅવધિમાં પણ જે સમયે એક દેશમાં વલયના વિસ્તારની અધિકતારૂપ ઉત્પાદ થાય, તે સમયે અન્ય દિશામાં વલયના સંકેચરૂપ પ્રતિપાત થાય. ઇત્યાદિ પ્રકારે એક સમયમાં ઉત્પાદાદિની ભજના બાબુવી.

પ્રશ્ન :—પરસ્પર વિરૂદ્ધ ધર્મવાળા ઉત્પાદ અને પ્રતિપાત એકજ સમયમાં કેવી રીતે સંભવે ?

ઉત્તર : સર્વ અવધિજ્ઞાનના ઉત્પાદ અને પ્રતિપાત એકી સાથે માનીએ તો વિરોધ આવે, પણ તેમ નથી, અહીં તો એ ઉત્પાદ પ્રતિપાત અવધિજ્ઞાનના વિભાગની અપેક્ષાથી માનેલ છે, તેથી કંઈ વિરોધ નથી. ૭૫૦.

એ સંખ્યામાં ઉદાહરણ કહે છે.

દાવાનલો જ્વ કત્યદ્, લગ્મઙ્ વિજ્ઞાદ્ સમયમન્ત્વો ।

તદ્ કોદ્ ઓહિદેસો, સે જાયદ્ નાસદ્ બિદ્ઓ ॥૭૫૧॥

જેમ અગ્નિ કોઈ એક બાબુએ (દાસ આદિ બાળતો) સળગે છે, અને તે સાથેજ બીજી બાબુએ (દાસ આદિ બળી ગએલા સ્થળે) જોલવાઈ જાય છે, તેમ આ બાહ્ય-અવધિ પણ કોઈ એક દેશમાં વૃદ્ધિ પામે છે અને તે સાથે કોઈ બીજા દેશમાં નાશ પામે છે. (આથી એકીસાથે ઉત્પાદ-પ્રતિપાત થવામાં કંઈ વિરૂદ્ધ નથી.) ૭૫૧.

બાહ્યઅવધિનું સ્વરૂપ કહીને હવે અભ્યંતર અવધિનું સ્વરૂપ કહે છે.

(દ૩) અર્ઘિમતરલઢ્ઢીઐ ડ, તદુભય નત્થિ ઇગસમણં ।

ડપ્પા પઢ્ઢિવાઓડવિય, ઇગયરો ઇગસમણં ॥૭૫૨॥

અભ્યંતર અવધિની પ્રાપ્તિમાં એકજ સમયે ઉત્પાદ-પ્રતિપાત નથી થતા, પણ એક સમયે ઉત્પાદ-પ્રતિપાતમાંથી એકજ થાય છે. ૭૫૨

જે જીવને સર્વ બાબુએ અન્તરરહિત એવું અવધિજ્ઞાન હોય, તે અભ્યંતર અવધિ-જ્ઞાનવાળો કહેવાય. એવા અભ્યંતર અવધિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં પ્રતિપાત અને ઉત્પાદ એકી સાથે એકસમયે નથી થતા, કારણ કે આ અવધિ દીપકપ્રભાના પડળની પેઠે અવધિજ્ઞાનવાળા જીવની સાથે સર્વ બાબુએ અન્તરરહિત, અખંડ, સંખંડ, વિભાગરહિત એક સ્વરૂપવાળું છે. ચૂષ્ણિમાં પણ કહ્યું છે કે—“અભ્યંતર અવધિની પ્રાપ્તિ એટલે જે ક્ષેત્રમાં રહેલાને અવધિજ્ઞાન થયું હોય, ત્યાંથી આરંભીને તે અવધિજ્ઞાની અન્તરરહિત સંખંધપૂર્વક સંખ્યાતા અથવા અસંખ્યાતા ચોળનપર્ચન્ત ક્ષેત્રથી અવધિજ્ઞાનવડે બાણે છે અને જીવે છે, તે અભ્યંતર અવધિ કહેવાય છે.” આવા પ્રકારના એક અખંડ અભ્યંતર અવધિ-જ્ઞાનમાં એક સમયે પ્રતિપાત અથવા ઉત્પાદ એ બેમાંથી એકજ થાય છે, પણ એકીસાથે એ ઉભય નથી. વળી એકને વિરૂદ્ધ ધર્મનો સંખંધ પણ ન થાય. કારણ કે જેમ આવરણરહિત સર્વ બાબુએ ફેલાએલ દીપકપ્રભાનો સંકોચ અને વિસ્તાર એ બેમાંથી એકજ થાય છે, પણ એક દિશામાં સંકોચ અને બીજી દિશામાં વિસ્તાર, એમ નથી થતું. તેવી રીતે અહીં પણ સમજવું ૭૫૨.

એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

અર્ઘિમતરલઢ્ઢી સા, જત્થ પર્વવ્વપ્પમન્ત્વ સન્વત્તો ।

સંવદ્ધમોહિનાણં, અઠ્ઠમંતરઓડવિન્નાણી ॥૭૫૩॥

દીપકપ્રભાની પેઠે જ્યાંથી અવધિ થયું હોય ત્યાંથી સર્વ બાબુએ અવધિજ્ઞાનને સંખંધવાળું જે અવધિજ્ઞાન અભ્યંતરથી હોય છે, તે અભ્યંતરલઘિ કહેવાય છે. ૭૫૩.

હવે ઉત્પાદ-પ્રતિપાતની વિધિ કહે છે.

उप्पाओ विगमो वा, दीवस्स व तस्स नोमयं समयं ।

ન મવળ-નાસા સમયં, વચ્ચુસ્સ જમેગણમેળં ॥૭૫૪॥

હીપકની પેઠે તેનો ઉત્પાદ અને નાશ એ ઉભય સાથે ન થાય, કારણ કે વસ્તુનો ઉત્પાદ અને નાશ એકીસાથે એક ધર્મથી નજ થાય. ૭૫૪.

વસ્તુની ઉત્પત્તિ અને નાશ એકીસાથે એકજ ધર્મથી કદીપણ ન થાય, જેમ અંશુલી-રૂપ દ્રવ્ય જે ધર્મવડે સરળ થાય છે, તેજ ધર્મવડે તે સરળતાનો નાશ નથી થતો, કારણ કે એમ થવું વિરૂદ્ધ છે, પરંતુ ભિન્નધર્મથી એકજ વસ્તુનો એકજ કાળે ઉત્પાદ અને નાશ થાય છે, જેમ તે અંશુલીરૂપદ્રવ્ય જે સમયે સરળપણે ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ સમયે વક્રપણે નાશ પામે છે; પણ અંશુલીરૂપ દ્રવ્યપણે તો અવસ્થિતજ રહે છે. ૭૫૪.

એ વાત સ્પષ્ટપણે કહે છે,

उप्पाय-न्वय-धुवया, समय धम्मंतरेण न विरुद्धा ।

જહ ઉજુ-વક્રંગુલિયા, સુર-નર-જીવત્તણાઈં વા ॥૭૫૫॥

उण्णज्जह उजुयाए, नासह वक्कत्तणेण तस्समयं ।

ન હ તર્મિ ચેવ ઉજુયાનાસો વક્કત્તમવળં ચ ॥૬૫૬॥

જેમ સરળપણું, વક્રપણું અને અંશુલીપણું એ ત્રણે એક કાલે બુદ્ધા બુદ્ધા ધર્મવડે વિરૂદ્ધ નથી. જેમ કોઈ સાધુ જે સમયે મરીને દેવપણે ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ સમયે મનુષ્ય-પણે નાશ પામે છે. એટલે દેવપણું, મનુષ્યપણું અને જીવપણું વિગેરે એકીસાથે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મવડે વિરૂદ્ધ નથી. (એકીસાથે બુદ્ધા બુદ્ધા ધર્મ વડે) સરળપણે તે અંશુલી ઉત્પન્ન થાય છે, વક્રપણે નાશ પામે છે (અને અંશુલીરૂપે સ્થિર રહે છે) પરંતુ તેજ સમયે એકજ ધર્મવડે સરળતાનો નાશ અને વક્રતાની ઉત્પત્તિ નથી થતી. ૭૫૫-૭૫૬.

કારણ કે—

रुद्धतलामनासो, जुज्जह लामो य तस्स समएण ।

જહ તર્મિ ચેવ નાસો, નિવ્વવિળદ્ધે કુઝો મવળં ? ॥૭૫૭॥

सव्वुप्पायामावा, तदमावे य विगमो भवे कस्स ? ।

उप्पाय-वयामावे, काज्वठिईं सव्वहा सुणं ॥૭૫૮॥

જેને સ્વસત્તા પ્રાપ્ત થઈ હોય, તેનો નાશ અને ઉત્પાદ (એક) સમયે (બુદ્ધાબુદ્ધા) ધર્મવડે થાય. એ તે સમયે તેજ ધર્મવડે નાશ ઉત્પાદ થાય, તો તેવી નિત્યવિનાશી વસ્તુની ઉત્પત્તિજ ક્યાંથી હોય ? અને સર્વથા ઉત્પત્તિના અભાવે નાશ પણ કેનો થાય ? (એમ) ઉત્પત્તિ અને નાશના અભાવે અવસ્થિતિ કેની હોય ? એમ થવાથી સર્વથા શૂન્યપણું થાય. ૭૫૭-૭૫૮.

જેણે સ્વસત્તા પ્રાપ્ત કરી હોય, તેવી વસ્તુનો નાશ થવો સંભવે, પણ જેણે સ્વસત્તા પ્રાપ્ત ન કરી હોય એવા ગધેડાના શીંગડા જેવી અનુત્પન્નવસ્તુનો નાશ કહી શકાય નહીં.

વસ્તુનું સ્વસ્વરૂપ એક સમયે એકજ હોય છે. જો કદિ જે સમયે સરળપણના ધર્મથી સરળપણું ઉત્પન્ન થાય છે, તે સમયે તેજ ધર્મથી તેનો વિનાશ માનીએ, તો તેવો નાશ સર્વદા હોવાથી ઉત્પત્તિના અભાવે, નિત્યવિનાશી, અને કદિપણુ સ્વસ્વરૂપ નહિ પામેલ વસ્તુમાં સત્તારૂપ ઉત્પત્તિ ક્યાંથી થાય? નજ થાય. આ પ્રમાણે સર્વદા વિનાશયુક્ત હોવાથી, સદૈવ વસ્તુની ઉત્પત્તિનો અભાવ થાય, અને એમ થવાથી નાશ પણ કોનો થાય? કારણ કે જો કોઈ વખત કંઈપણ ઉત્પન્ન થયું હોય, તો તેનો કોઈપણ વખત વિનાશ થવો ઘટે. આ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ અને વિનાશના અભાવે અવસ્થિતિ પણ ક્યાંથી હોય? કેમકે જે વસ્તુ ઉત્પાદ-વ્યવરહિત હોય, તે વસ્તુની ગદેડાના શીંગડાની પેઠે અવસ્થિતિ પણ ન હોય, એમ થવાથી સર્વથા ત્રણે જગત્ શૂન્યપણું પામે, કારણ કે ઉત્પાદ-વ્યવ અને ધ્રુવપણુરહિત વસ્તુ સત્તાદિ ધર્મના અભાવે ખરવિષાણની પેઠે છેજ નહિ. ૭૫૭-૭૫૮. આગળનો સંબંધ યોજવા લાખ્યકાર કહે છે.

દ્વાર્દૈર્ણ તિર્ણં પુર્વં, મણિઓ પરોપ્પરનિર્વંચો ।

इह द्रवस्स गुणेणं, મણિ દ્રવ્વાસિઓ જં સો ॥૭૫૯॥

દ્રવ્યાદિ ત્રણનો (દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-અને કાળનો) પરસ્પર સંબંધ પહેલાં કહ્યો છે, અને અહીં ઉત્પાદ પ્રતિપાત દ્વારના પ્રસંગથી દ્રવ્યનો ગુણની સાથે સંબંધ કહીએ છીએ, કેમકે ગુણ, દ્રવ્યાશ્રિત છે. ૭૫૯.

(૬૪) દ્વાઓ અસંખેજ્જે, સંખેજ્જે યાવિ પજ્જવે લહ્હ ।

વો પજ્જવે દુગુણિય, લહ્હ ય ઇક્કાઓ દ્વાઓ ॥૭૬૦॥

દ્રવ્ય કરતાં અસંખ્યાતગુણ પર્થોયો ઉત્કૃષ્ટથી અવધિજ્ઞાની ભુએ છે, મધ્યમથી સંખ્યાતગુણ પર્થોયો અને જઘન્યથી દ્વિગુણિત પર્થોયો ભુએ છે. ૭૬૦.

एगं द्रवं पेच्छं, સંખં અહવા સ પજ્જવે તસ્સ ।

उक्कोसमसंखिज्जे, સંખેજ્જે પેચ્છણ કોઈ ॥૭૬૧॥

વો પજ્જવે દુગુણિય, સવ્વજહ્ણેણ પેચ્છણ તે ય ।

वण्णार्हया चउरो, નાળંતે પેચ્છહ કયાહ ॥૭૬૨॥

એક સ્કંધ અથવા પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય જોનાર અવધિજ્ઞાની ઉત્કૃષ્ટથી તેના અસંખ્યાતા પર્થોયો ભુએ છે, મધ્યમથી કોઈ સંખ્યાતા પર્થોયો ભુએ છે, અને જઘન્યથી દ્વિગુણિત બે પર્થોયો વણાંદિયાર જરૂર ભુએ છે, પરંતુ કદિપણુ એક દ્રવ્યના અનન્તા પર્થોયો ન ભુએ. (પણ અનન્તા દ્રવ્ય સમૂહને જોતાં તેના અનન્તા પર્થોયો થાય તે ભુએ.) ૭૬૧-૭૬૨.

ઉત્પાદ-પ્રતિપાતકાર પૂર્ણ થયું. હવે જ્ઞાન-દર્શન-અને વિલગ્નરૂપ ત્રણે દ્વાર સાથે કહે છે.

(૬૫) સાગારમણાગારા, ઓહિ-વિમંગા જહ્ણયા તુલ્લા ।

उवरिमगेवेज्जेसुं, પરેણ ઓહી અસંખેજ્જો ॥૭૬૩॥

સાકાર અનાકાર અવધિ અને વિલંગજ્ઞાન જઘ્ન્યથી તુલ્ય છે, ઉપરના ઐવેયકોમાં તથા અનુત્તરવિમાનમાં અવધિજ્ઞાન અસંખ્યાતગુણુ વિષયવાળું છે. ૭૬૩.

અહીં પ્રસ્તુત અવધિજ્ઞાનનો વિચાર કરતાં એ અવધિ, જ્ઞાન છે ? દર્શન છે ? કે વિલંગ છે ? અથવા એ પરસ્પર તુલ્ય છે ? કે અધિક છે ? વસ્તુને વિશેષરૂપે ગ્રહણ કરનાર સાકાર યોધ તે જ્ઞાન કહેવાય છે, તેવો અવધિનો સાકાર યોધ સમ્યગ્દષ્ટિને અવધિજ્ઞાનરૂપે છે, અને એજ સાકારયોધ મિથ્યાદષ્ટિને વિલંગજ્ઞાનરૂપે છે. વસ્તુને સામાન્ય-રૂપે ગ્રહણ કરનાર અનાકારયોધ તે દર્શન કહેવાય છે, તેવો અવધિનો અનાકારયોધ તે અવધિ દર્શન કહેવાય છે. તેમાં અવધિજ્ઞાન અને અવધિદર્શન તથા વિલંગજ્ઞાન અને કેટલાકના મતે વિલંગદર્શન, તે જુદાજુદા સ્વસ્થાનમાં અને એક ધીબની અપેક્ષાએ પરસ્થાનમાં ભવનપતિ દેવોથી આરંભીને છેક ઉપરના ઐવેયક વિમાનમાં રહેનારા દેવો સુધી, જે જે જઘ્ન્ય સમાન સ્થિતિવાળા દેવો હોય તેમના અવધિજ્ઞાન-દર્શન વિલંગજ્ઞાન-દર્શન ક્ષેત્રાદિ વિષયની અપેક્ષાએ પરસ્પર તુલ્ય છે, મધ્યમ સમાન સ્થિતિવાળાનાં મધ્યમ જ્ઞાન-દર્શન પણ તેજ પ્રમાણે તુલ્ય છે. અને ઉત્કૃષ્ટ સમાન સ્થિતિવાળાના ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન-દર્શન પણ તેજ પ્રમાણે સમાન છે.

એ ઐવેયક વિમાનોની ઉપર અનુત્તર વિમાનોમાં અવધિજ્ઞાન-દર્શનરૂપ અવધિ છે, પણ વિલંગજ્ઞાનરૂપ અવધિ નથી, કેમકે તે વિલંગ તો મિથ્યાદષ્ટિને હોય છે, અને, અનુત્તરદેવોમાં મિથ્યાદષ્ટિ ન હોય, તેથી વિલંગજ્ઞાન ત્યાં ન હોય. એ અનુત્તરદેવોનું અવધિ ક્ષેત્રથી અને કાળથી અસંખ્યાત વિષયવાળું છે અને દ્રવ્ય-ભાવથી (પર્યાયથી) તો અનન્ત વિષયવાળું છે. સમાન સ્થિતિવાળા તિર્યચ-મનુષ્યોને તો તીવ્ર-મન્દાદિ ક્ષયોપશમરૂપ કારણની વિચિત્રતાથી ક્ષેત્ર-કાળ સંગ્રામી વિષયમાં પણ અવધિજ્ઞાન-દર્શનની વિચિત્રતા છે, પરન્તુ સમાનતા નથી. કેમકે એ સમાનતા તો દેવોમાંજ કહી છે ૭૬૩.

એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે—

સવિસેસં સમારં, તં નાણં નિશ્ચિસેસમગારં ।

તં દંસણંતિ તાઈ, ઓહિ-વિમગણ તુછાઈ ॥૭૬૪॥

આરભમ જહણાઓ, ઉવરિમગેવેજ્જમાવસાણાં ।

પરઓડવહિનાણં કિચ, ન વિમંગમસંસયં તં ચ ॥૭૬૫॥

સાકાર એટલે વિશેષઆહી યોધ, તે જ્ઞાન કહેવાય, અને અનાકાર એટલે સામાન્ય-આહી યોધ. તે દર્શન કહેવાય; એ અવધિજ્ઞાન-દર્શન તથા વિલંગજ્ઞાન-દર્શન જઘ્ન્ય-સ્થિતિવાળા દેવોથી આરંભીને છેક ઉપરના ઐવેયક સુધીના દેવોને તુલ્ય હોય છે, તે ઉપર (અનુત્તર દેવોને) કેવળ અવધિજ્ઞાન-દર્શનજ હોય છે અને તે અસંખ્યાત વિષયવાળું હોય છે, તેઓને વિલંગ નથી હોતું. ૭૬૪-૭૬૫.

જ્ઞાન-દર્શન-વિલંગરૂપ ત્રણ દ્વાર પૂર્ણ થયાં. હવે દેશ દ્વાર કહે છે.

(૬૬) નેરઙ્ગ-દેવ-તિત્થંકરા ય ઓહિસ્સડ્વાહિરા હોંતિ ।

પાસંતિ સવ્વઓ સ્વહ, સેસા દેસેણ પાસંતિ ॥૭૬૬॥

નારકી દેવ-અને તીર્થકરે અવધિજ્ઞાનના ક્ષેત્રની અભ્યંતર હોય છે, અને સર્વ દિશાઓમાં જુએ છે; તથા આકીનાજ જીવો દેશથી જુએ છે. ૭૬૬.

નારકી દેવ-અને તીર્થકરે અવધિજ્ઞાનથી જણાતા ક્ષેત્રની અન્દરજ વર્તનારા હોય છે, જેમ દીપક પોતાના પ્રભાપડળની બહાર નથી હોતો, તેમ તેઓ પણ અવધિજ્ઞાનથી પ્રકાશિત ક્ષેત્રની બહાર નથી હોતા. તેથી તેઓ અબાહ્ય અવધિજ્ઞાનવાળા કહેવાય છે. અથવા ગાથાના પૂર્વોક્તિના બીજી રીતે અર્થ કરતાં નારકી-દેવ-ને તીર્થકરે અવશ્ય અવધિજ્ઞાનવાળા હોય છે, અને તેઓ સર્વ દિશાઓ અને વિદિશાઓમાં જુએ છે, પણ દેશથી અમુક દિશા કે વિદિશામાં જુએ છે એમ નહિ. પણ એ સિવાયના અવધિજ્ઞાનવાળા તિર્થથ અને મનુષ્યોજ દેશથી જુએ છે અને સર્વથી પણ જુએ છે એટલે ઉભય પ્રકારે જુએ છે, માત્ર દેશથી જુએ છે એમ નહિ. ૭૬૬.

એજ વ્યાખ્યાન સાધ્યકાર કહે છે.

ઔહિણાજલેત્તન્મંતરગા હોતિ નારયાર્દયા ।

સન્નવિસોઽવહિવિસો, તેસિં દીવપ્પમોવમ્મો ॥૭૬૭॥

(પૂર્વે જણાવેલ) નારકી આદિ જીવો અવધિજ્ઞાનના ક્ષેત્રની અન્દરજ હોય છે, અને તેમના અવધિજ્ઞાનનો વિષય દીપકપ્રભાની પેઠે સર્વ દિશામાં હોય છે. ૭૬૭.

આ સંબંધમાં શંકા કરીને સમાધાન કરે છે.

અન્નિમત્તરત્તિ મણિ, મણિ પાસંતિ સન્નવો કીસ ? ।

ઔયદ્દ જમસંતયવિસો, અંતોઽવિ ઠિઓ ન સન્નવો ॥૭૬૮॥

“અભ્યંતર અવધિવાલા” એમ કહીને, સર્વ દિશાઓમાં જુએ છે, એવું શા માટે કહે છે ? ઉત્તર-અન્તર સહિત દિશા-વિદિશામાં બેનાર અવધિજ્ઞાનવાળો મધ્યમાં રહ્યો છતો પણ સર્વ દિશામાં બેઈ શકતો નથી. ૭૬૮.

પ્રશ્ન : “નારકી વિગેરે જીવો અવધિજ્ઞાનથી જણાતા ક્ષેત્રની અભ્યંતર હોય છે.” એમ કહીને તેઓ “સર્વ દિશિ-વિદિશિમાં જુએ છે” એમ ફરી શા માટે કહ્યું ? કારણ કે જે અવધિજ્ઞાનથી જણાતા ક્ષેત્રની અભ્યંતર હોય છે, તેઓ સર્વ તરફથી જુએ છેજ.

ઉત્તર : પૂર્વે ૮૪૬મી ગાથામાં કુકુકાવધિ અને અસંબદ્ધ વલથાકાર ક્ષેત્ર પ્રકાશક અવધિ એમ બે પ્રકારનું બાહ્ય અવધિ કહ્યું છે, તેવા અવધિવાળા સાધુ વિગેરે અવધિજ્ઞાનથી જણાતા ક્ષેત્રની અન્દર રહ્યા છતાં પણ વચ્ચે વચ્ચે અન્તરાલ નહિ બેવાથી, સર્વ દિશા-વિદિશામાં નિરન્તર બેઈ શકતા નથી. આ કારણથી તેવા અવધિજ્ઞાનવાળાને જુદા પાડવા “સર્વ દિશા-વિદિશામાં જુએ છે.” એમ વિશેષથી ફરીને કહ્યું છે.

પ્રશ્ન :- આ અવધિ અબાહ્યઅવધિજ નથી, તેને જુદું પાડવાનું શું પ્રયોજન છે ?

ઉત્તર :- તારૂં કહેવું સત્ય છે, છતાં સિદ્ધાન્તમાં કહેલ અબાહ્યઅવધિપણું એમાં નથી, પરન્તુ લોકપ્રસિદ્ધ, અવધિજ્ઞાનથી પ્રકાશિત ક્ષેત્રની મધ્યમાં રહેવાપણું તો અહીં પણ છે, તેથી તેને જુદું પાડવા “સર્વ તરફથી જુએ છે” એમ કહેવું બેઈએ. ૭૬૮.

હવે બીજા વ્યાખ્યાનમાં શિષ્ય શંકા કરે છે કે—

નિયયાવહિણો અઠ્ઠતરત્તિ વા સંસયાવળોયત્થં ।

તો સન્વજોડમિહાણં, હોજ કિમ્મઠ્ઠતરમ્મહાણં ? ॥૭૬૯॥

નારક વગેરે અભ્યન્તર અવધિવાળા છે કે નિચત અવધિજ્ઞાનવાળા છે, તેઓ “સર્વ તરકથી જુએ છે” એમ શા માટે કહ્યું ? સંશય દૂર કરવાને જો એમ કહ્યું, તો “સર્વતઃ” એમજ કહેવું યોગ્ય છે, પરન્તુ “અભ્યન્તર” એમ કહેવાનું શું પ્રયોજન છે ? ૮૬૮.

શુરુશ્રી એનો ઉત્તર કહે છે.

અઠ્ઠતરત્તિ તેણં નિયયાવહિણોડવસેસ્યા મહ્યા ।

મવપ્પચયાહ્વયસા, સિદ્ધે કાલ્લસ નિયમોડયં ॥૭૭૦॥

અભ્યન્તર અવધિવાળા એ શબ્દથી નિચત અવધિવાળા કહ્યા, અને બાકીની ભજના કહી. તથા ભવપ્રત્યયાદિ વચનવડે નિચતાવધિપણું સિદ્ધ થએ (અહીં અઠ્ઠતરાવધિ શબ્દથી) કાળનો નિયમ કહ્યો છે. ૭૭૦

સર્વ તરકથી જુએ છે” એમ કહેવાથી નારકી આદિને દેશથી જોવાનો સંશય દૂર થાય છે. “અબાહ્યાવધિવાળા” એ શબ્દથી નારકી-દેવ-અને તીર્થંકરો નિચત અવધિવાળા કહ્યા છે, અને બાકીના મનુષ્ય-તિર્થંકરો અવધિજ્ઞાનવાળા અથવા અવધિજ્ઞાન વિનાના હોય છે. તથા ‘સર્વ’ શબ્દથી સર્વથી અને દેશથી જોવા સંબંધી સંશય દૂર થાય છે, પણ તેઓને નિચત અવધિપણું નથી હોતું. એથી “અવધિથી અબાહ્યા છે” એમ કહ્યું. તેમજ “નારકી અને દેવોને ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન છે” એ વચનથી અને “ત્રણ જ્ઞાન-સહિત સર્વ તીર્થંકરો ગૃહવાસમાં હોય છે” એ વચનથી નારકી-દેવ-અને તીર્થંકરોને નિચત અવધિપણું સિદ્ધ છે, તો પછી આમ કહેવાથી શું ? એવી શંકા થતી હોય તો, એના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે—“ભવપ્રત્યયાદિ” વચનથી નારકી-દેવોને નિચતઅવધિપણું સિદ્ધ થાય છે, પરન્તુ એથી એમ નથી જણાતું કે એમનું જ્ઞાન ભવના અન્ત પર્ચન્ત રહે છે કે કેટલોક કાળ રહીને પાછું પડી બંધ છે ? આ કારણથી “અબાહ્યાવધિ” એમ કહેવાથી કાળનો નિયમ કર્યો છે, એટલે કે એમને સર્વકાળ અવધિ હોય છે, પણ વચ્ચે પડી જતું નથી.

પ્રશ્ન :-જો એમ હોય તો તીર્થંકરોને અવધિજ્ઞાન સર્વકાળ નથી રહેતું, કેમકે કેવળજ્ઞાન થતાં તેનો અભાવ થાય છે, તેથી સર્વકાલ અવધિ હોય છે એ વાક્યમાં વિરોધ પ્રાપ્ત થશે.

ઉત્તર :-કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતાં ખરૂં જોતાં તેનો વિષયપરિચ્છેદ નાશ નથી થતો, માત્ર કેવળજ્ઞાન થતાં સંપૂર્ણ વસ્તુને અનન્ત ધર્મચુક્ત સારી રીતે બળે છે. અથવા હજારથ અવસ્થાનકાળનો આ નિયમ કહ્યો છે, તેથી કંઈ વિરોધ નથી.

“બાકીના દેશથી જુએ છે” એ પદ્ધતું વ્યાખ્યાન કરે છે.

સેસે ચ્ચિય દેસેણં, ન ડ દેસેણેવ સેસયા કિંતુ ।

દેસેણ સન્વજોડવિ ય, પેચ્છંતિ નરા તિરિક્કસા ય ॥૭૭૧॥

બાકીના મનુષ્ય અને તિર્થંકરો દેશથી જુએ છે, પણ તેઓ દેશથી જુએ છે એમ નહિ. તેઓ દેશથી અને સર્વથી પણ જુએ છે. ૭૭૧.

દેશદ્વાર પૂર્ણ થયું; હવે ક્ષેત્રદ્વાર કહે છે.

(૬૭) સંસ્થેજ્જમસંસ્થેજ્જો, પુરિસમવાહાણ સ્થેત્તઓ ઓહી ।

સંવદ્ધમસંવદ્ધો, લોગમલોગે તુ સંવદ્ધો ॥૭૭૨॥

ક્ષેત્રથી અવધિજ્ઞાન પુરૂષથી (જીવથી) સંબંધ અથવા અસંબંધ હોય છે, અસંબંધમાં સંખ્યાતા વા અસંખ્યાતા યોજન પ્રમાણ અબાધા હોય છે, અને લોકમાં ખંને પ્રકારનું હોય છે, એટલે સંબંધ ને અસંબંધ પણ હોય છે. અલોકમાં તો સંબંધ હોય છે. ૭૭૨.

જેમ દ્વીપકમાં પ્રભાપટલ સંબંધ-લાગેલું હોય છે, તેમ અવધિજ્ઞાનવાળા જીવની સાથે અવધિજ્ઞાન લાગેલું હોય છે-સંબંધ હોય છે, એટલે જીવાધિષ્ઠિતક્ષેત્રથી આરંભીને જ્યાંસુધીનું અવધિજ્ઞાન હોય ત્યાંસુધીમાં જોવાયોગ્ય વસ્તુને અન્તરરહિત પ્રકાશે છે-જુએ છે; અને કોઈક અવધિજ્ઞાન, અતિ અન્ધકારથી વ્યાપ્ત પ્રદેશ ઉદ્ધવીને દૂર રહેલ ભીંત આદિમાં જણાતી પ્રતીપ્રભાની પેઠે પુરૂષ અબાધાએ-જીવમાં અસંબંધ હોય છે. (અબાધા એટલે અંતર)

ક્ષેત્રથી એ સંબંધ અને અસંબંધ એવું અવધિજ્ઞાન સંખ્યાતા અથવા અસંખ્યાતા યોજન સુધીનું પુરૂષ (જીવ) અબાધાએ હોય છે. માત્ર આ અવધિજ્ઞાનજ સંખ્યાતા અથવા અસંખ્યાતા યોજનનું હોય છે, એમ નહિ. પરંતુ પુરૂષાદિ અન્તરાલરૂપ બાધા પણ સંખ્યાતા કે અસંખ્યાતા યોજન સુધીની હોય છે. આ અન્તર કહ્યું છે, તે અસંબંધ અવધિજ્ઞાનમાંજ હોય છે, સંબંધ અવધિમાં નથી હોતું, કમકે ત્યાં અવધિ સંબંધ હોવાથી અન્તર સંભવે નહિ. આ સંબંધ અવધિમાં અને અન્તરમાં ચાર ભાંગા છે, જેમકે-સંખ્યાતા યોજનનું અન્તર અને સંખ્યાતા યોજનનું અવધિ, અસંખ્યાતા યોજનનું અન્તર અને અસંખ્યાતા યોજનનું અવધિ, અસંખ્યાતા યોજનનું અન્તર અને સંખ્યાતા યોજનનું અવધિ, સંખ્યાતા યોજનનું અન્તર અને અસંખ્યાતા યોજનનું અવધિ. આ ચારે ભાંગા અસંબંધ અવધિમાં ઘટે છે, પણ સંબંધ અવધિમાં તો ભાંગાજ નથી, કારણ કે એમાં અન્તર ન હોવાથી ભાંગા નથી થતા.

લોક અને અલોકમાં પણ અવધિ સંબંધ હોય છે, તેમાં પણ ચાર ભાંગા છે. જેમકે-જે લોકપ્રમાણ અવધિ છે, તે પુરૂષમાં સંબંધ છે અને લોકાન્તમાં પણ સંબંધ છે; જે લોક દેશવર્તી અભ્યંતર અવધિ છે, તે પુરૂષમાં સંબંધ છે, પણ લોકાંતે સંબંધ નથી; લોકાન્તે સંબંધ અને પુરૂષમાં અસંબંધ; એ ભાંગો શૂન્ય છે, કારણ કે જે અવધિ લોકાન્તે સંબંધ હોય, તે પુરૂષમાં અવશ્ય સંબંધ હોય, પણ અસંબંધ ન હોય, માટે એ ભાંગો ન સંભવે. બાહ્યઅવધિ લોકાન્તે અને પુરૂષમાં જન્મેમાં અસંબંધ છે; અને જે અવધિ અલોકમાં સંબંધ છે, તે અવધિ પુરૂષમાં સંબંધ હોયજ, તેથી ત્યાં ખીલ ભાંગા ન ઘટે. ૭૭૨.

એજ અર્થ કહેવા હવે ભાષ્યકાર કહે છે.

ઓહી પુરિસે કોદે, સંવદ્ધો જહ પમા પદીવર્મિ ।

દૂરંધયારદીવ્યદરિસણમિવ કોદ વિચ્છિણ્ણો ॥૭૭૩॥

સંલેખમસંલેખજ, દેહાઓ સ્વેતમંતરં કાઠં ।

સંલેખા-ડસંલેખજ, પેચ્છહ તર્વંતરમવાહા ॥૭૭૪॥

સંબદ્ધા-સંબદ્ધે નસ-લોચંતેસુ હોહ ચત્ત્વર્મગો ।

સંબદ્ધો ડ અલોપ, નિયમા પુરિસેડવિ સંબદ્ધો ॥૭૭૫॥

હીપકમાં પ્રભાની પેઠે પુરૂષમાં કોઈક અવધિ સંબંધ હોય છે, અને કોઈક અવધિ હૂર અન્ધકારમાં જણાતા હીપકની પેઠે અસંબંધ હોય છે; શરીરથી સંખ્યાતા અથવા અસંખ્યાતા યોજન ક્ષેત્રનું અન્તર કરીને સંખ્યાતા અથવા અસંખ્યાતા યોજનસુધી જુએ છે, શરીર અને અવધિજ્ઞાનથી જણાતા ક્ષેત્ર વચ્ચેનું જે અન્તર તે અખાધા કહેવાય છે. પુરૂષ અને લોકાન્તમાં અવધિજ્ઞાનને વિષે સંબંધ અસંબંધના ચાર ભાગા છે; અને જે અવધિ અલોકમાં સંબંધ છે, તે અવધિ પુરૂષમાં પણ અવશ્ય સંબંધ હોય છે જ. ૭૭૩-૭૭૪-૭૭૫.

ક્ષેત્રદાર પૂર્ણ થયું. હવે ગતિદાર કહે છે.

(૬૮) ગદ્ નેરહ્યાઈઆ, હેટ્ટા જહ વણિયા તહેવ ર્હં ।

રૂઢી એસા વણિજ્ઞાનિ તો સેસિયાઓડવિ ॥૭૭૬॥

નરકાદિ ગતિદારો (ગદ્-ઈન્દિય ચ-કાળ. ગા. ૪૦૯) જેમ પૂર્વે (મતિજ્ઞાનની વ્યાખ્યાના અવસરે) કહ્યાં છે, તેમ અહીં પણ સમજવાં. સિદ્ધાન્તમાં) અવધિજ્ઞાન ઋદ્ધિ કહેવાય છે, તેથી (એ સંબંધથી) ખીલ પણ ઋદ્ધિઓ કહીશું. ૭૭૬.

ગતિ આદિ દ્વારોમાં મતિજ્ઞાન કરતાં અવધિજ્ઞાનમાં જે વિશેષ કહેવાતું છે છે ભાષ્ય-કાર મહારાજ કહે છે.

જે પદ્ધિવર્જતિ મહં, તેડવહિનાળંપિ સમહિઆ અળ્લો ।

વેય-કસાયાઈઆ, મળપડ્જવનાળિણો ચેવ ॥૭૭૭॥

સમ્મા સુર-નેરહ્યાડળાહારા જે ય હોતિ પડ્જા ।

તે ચ્ચિય-પુલ્લવવળ્લા, વિયલડસળ્લી ય મોત્તળં ॥૭૭૮॥

જે મતિજ્ઞાન પામે છે, તે અવધિજ્ઞાન પણ પામે છે, અને ખીલ પણ તેથી અધિક પામે છે વેદ અને કષાયરહિત તથા મનઃપર્થવજ્ઞાની, તેમજ સમ્યક્દષ્ટિ દેવ-નારકી અને અનાહારી તથા અપયોસા અવધિજ્ઞાન પામતા હોય છે. વળી વિકલેન્દ્રિય અને અસંસી સિવાય પૂર્વપ્રતિપન્ન અવધિજ્ઞાનવાળા પણ મતિજ્ઞાનની પેઠેજ સમજવા. ૭૭૭-૭૭૮.

પૂર્વે જે મતિજ્ઞાનને પામનારા કહ્યા છે, તેજ અહીં અવધિજ્ઞાનને પણ પામનારા બણવા, ઉપરાંત તેથી ખીલ અધિક પણ અવધિજ્ઞાન પામતા હોય છે, કેમકે અવેદી-અક-ષાયી-અને મનઃપર્થવજ્ઞાની, મતિજ્ઞાનના પૂર્વપ્રતિપન્ન કહ્યા છે, એટલે મતિજ્ઞાનને પામેલાજ હોય એમ કહ્યું છે અને અહીં તો, તેઓ અવધિજ્ઞાન પામતા પણ હોય છે, કારણ કે ખેમાંથી કોઈપણ શ્રેણિમાં વર્તતા હોય તેવા અવેદી અને અકષાયી જીવોમાં કેટલાકને

અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અને જેઓને અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થયું હોય તેવા મતિ-શ્રુત ચારિત્રવાળાને પ્રથમ મનઃપર્યવજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે મનઃપર્યવજ્ઞાની પણ કેટલાકને પાછળથી અવધિજ્ઞાન થાય છે.

વળી અનાહારી અને અપર્યાપ્ત પૂર્વપ્રતિપન્ન મતિજ્ઞાનવાળા કહ્યા છે, પામતા નથી કહ્યા; પરન્તુ અહીં તેો જેઓ સમ્યક્ત્વથી પડયા ન હોય એવા તિર્થંચ-મનુષ્યોમાંથી જેઓ દેવ-નારકી થાય છે, તેઓ અવધિજ્ઞાન પામતા પણ હોય છે.

પૂર્વપ્રતિપન્ન પણ મતિજ્ઞાનની પેઠેજ સમજવા સમજવા એટલે કે જેઓ પૂર્વપ્રતિપન્ન મતિજ્ઞાનવાળા કહ્યા છે, તે અવધિજ્ઞાનના પણ પૂર્વપ્રતિપન્ન બાણવા. તેમાં વિકલેન્દ્રિય અને અસંજી પચેન્દ્રિય અવધિજ્ઞાનના પૂર્વપ્રતિપન્ન નથી હોતા, કારણ કે તેઓ જે સાંસ્વાદન સમ્યગ્દષ્ટિ હોય તેો મતિજ્ઞાનના પૂર્વપ્રતિપન્ન કહ્યા છે પણ તેઓ અવધિજ્ઞાનના પ્રતિપક્ષમાન કે પૂર્વપ્રતિપક્ષ એ બેમાંથી એક પણ ભેદમાં નથી. ૭૭૭-૭૭૮.

ગતિ આદિ દ્વાર પૂર્ણ થયું, હવે બાકીની ઋદ્ધિઓ કહે છે.

(૬૯) આમોસહિ વિપ્પોસહિ, ચેલોસહિ જલ્લોસહિ ચેવ ।

સંમિન્નસોય ઉજુમહ, સન્વોસહિમેવ બોદ્ધિવા ॥૭૭૯॥

(૭૦) ચારણ આસીવિસ કેવલી ય, મળનાણિણો ય પુવ્વધરા ।

અરહત્તં-ચક્કવટ્ટી, ચલદેવા વાસુદેવા ય ॥૭૮૦॥

આમર્ષઔષધિ, વિપ્રઔષધિ, શ્લેષ્મૌષધિ, મલૌષધિ, સંલિન્નશ્રોતા, ઋજુમતિ, સર્વૌષધિ, આરણવિદ્યા, આશીવિષ, કેવળી, મનઃપર્યવજ્ઞાની, પૂર્વધર, અહંન્ત, ચક્રવર્તી, બળદેવ, અને વાસુદેવ; એ ઋદ્ધિઓ બાણવી. ૭૭૯-૭૮૦.

૧. આમર્ષઔષધિ હસ્તાદિના સ્પર્શમાત્રથીજ કોઈપણ રોગીના રોગને દૂર કરવાને સમર્થ જે લઙ્ગિ થાય તે. અહીં લઙ્ગિ અને લઙ્ગિમાનનો અભેદ ઉપચાર કરવાથી એ લઙ્ગિમાન સાધુજ આમર્ષઔષધિ કહ્યા છે.

૨. વિપ્રઔષધિ, ૩ શ્લેષ્મૌષધિ ૪ મલૌષધિ, આલઙ્ગિવાળાના આડો, પિશાબ, શ્લેષ્મ (કફ) અને મેલ એ બધા સુવાસિત હોય છે, તેમજ પોતાના અથવા પરના રોગોને દૂર કરવાની બુદ્ધિથી તેનો સ્પર્શ કરતાં તે રોગો દૂર થાય છે.

૫. સંલિન્નશ્રોતલઙ્ગિ-જે લઙ્ગિથી શરીરના સર્વ ભાગો વડે સાંભળી શકે તે. અથવા પાંચમાંની કોઈપણ ઇન્દ્રિયવડે બાકીની સર્વ ઇન્દ્રિયવડે બાણી શકાય એવા વિષયોને બાણે તે સંલિન્નશ્રોતા કહેવાય. અથવા શ્રોત ઇન્દ્રિય ચક્ષુનું કાર્ય કરનાર થવાથી ચક્ષુપણને પામેલ હોય, અને ચક્ષુ શ્રોતનું કાર્ય કરનાર થવાથી શ્રોતપણને પામેલ હોય, એમ જેની સર્વ ઇન્દ્રિયો પરસ્પર એકરૂપતાને પામેલ તે સંલિન્નશ્રોતા કહેવાય. તેમજ આર ચોજન પર્યન્ત વિસ્તારાએલા અને એકીસાથે બોલનારા ચક્રવર્તીના લશ્કરના શબ્દોને, તથા એકીસાથે વગાડતા તેમના વાલ્મીત્રોના પરસ્પર લક્ષણ અને ભેદથી જુદા જુદા એવા શબ્દો, અને લિન્ન લિન્ન મનુષ્યોથી થયેલા શબ્દોથી આદિના ઘણા શબ્દો જે એકીસાથે સાંભળે તે પણ સંલિન્નશ્રોતા કહેવાય છે. આ સંલિન્નશ્રોતાલઙ્ગિ પણ ઋદ્ધિજ છે.

૬. ઋજુમતિ-ઘટ, પટાદિના વિચારને સામાન્યમાન અહંણુ કરનારી મતિ તે. આ લઙ્ગિ વિપુલમતિની અપેક્ષાએ કંઈક ન્યૂન વિશુદ્ધિવાળી છે અને તે એક મનઃપર્યવજ્ઞાનનો ભેદજ છે.

૭. સર્વઔષધિ, જેના ઝાડો-પિશાબ, કેશ, નખ વિગેરે સર્વ અવયવો સુવાસિત અને રોગ દૂર કરવાને સમર્થ હોય તે. અથવા એકજ સાધુને આમર્ષઔષધિ વિગેરે સર્વ લઘિઓ હોય તે સર્વઔષધિલઘિ કહેવાય છે.

૮. ચારણલઘિ-અતિશયસહિત ગમનાગમનરૂપ લઘિયુક્ત જે હોય તે ચારણલઘિ-માન કહેવાય; તે જે પ્રકારે છે-એક વિદ્યાચારણ અને બીજા જ્ઞાચારણ તેમાં કોઈ વિવક્ષિત આગમરૂપ વિદ્યાની મુખ્યતાએ ગમનાગમન કરે તે વિદ્યાચારણ. આ લઘિ યથાવિધિ અતિશયપૂર્વક નિરન્તર છૂટું તપ તપતાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ લઘિવડે લઘિ-માન થયેલ મુનિ એક પગલે માતુષોત્તર પર્વત ઉપર જઈને ત્યાંના ચૈત્યોને વાંદે, ત્યાંથી બીજા પગલે નંદીશ્વર નામના આઠમા ક્ષીપે જઈ ત્યાંના ચૈત્યોને વાંદે, ત્યાંથી એકજ પગલે પાછા ફરીને ન્યાંથી ગયા હોય ત્યાં આવે અને અહિંના ચૈત્યોને વાંદે. આ પ્રમાણે તિર્થિ દિશામાં ગમનાગમન થાય અને ઉર્ધ્વ દિશામાં અહીંથી એક પગલે નંદનવનમાં જઈ ત્યાંના ચૈત્યોને વાંદે, ત્યાંથી બીજા પગલે મેરૂપર્વત ઉપર પાંડુકવનમાં જઈ ત્યાંના ચૈત્યોને વાંદીને પછી ત્રીજા પગલે ત્યાંથી પાછા ફરીને જે સ્થળેથી ગએલ હોય તે સ્થળે પાછા આવે અને ત્યાંના ચૈત્યોને વાંદે.

હુતાતન્તુ (કરોળીઆના બળના તાંતણાથી બનાવેલ પુટક તન્તુઓ) અથવા સૂર્ય કિરણોની મહદ્દવડે બંને જ્ઞાએ આકાશમાર્ગે ચાલે તે જ્ઞાચારણ કહેવાય. આ લઘિ યથાવિધિ અતિશયપૂર્વક નિરન્તર વિકૃષ્ટ-અદ્ભુતની તપસ્યા કરતાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ લઘિયુક્ત મુનિ એક પગલે અહીંથી તેરમા રૂચકવરક્ષીપે જઈને ત્યાં ચૈત્યોને વાંદી, ત્યાંથી પાછા ફરતા બીજા પગલે નંદીશ્વરક્ષીપે આવીને ત્યાંના ચૈત્યોને વંદના કરી, ત્યાંથી ત્રીજા પગલે ન્યાંથી ગએલ હોય ત્યાં પાછા આવે. આ પ્રમાણે તિર્થિ દિશામાં ગમનાગમન કરે અને ઉર્ધ્વદિશામાં અહિંથી એક પગલે પાંડુકવનમાં જઈ ત્યાંના ચૈત્યોને વાંદી ત્યાંથી પાછા ફરતાં બીજા પગલે નંદનવનમાં આવી ત્યાંના ચૈત્યોને વંદના કરી ત્રીજા પગલે ન્યાંથી ગયાં હોય ત્યાં પાછા આવે.

વિદ્યાચારણ અને જ્ઞાચારણમાં આટલો ભેદ છે.

૯. આશીવિષ-જેની ઢાઢમાં વિષ હોય તે. તેનાં બે પ્રકાર છે. એક ભતિથી અને બીજા કર્મથી. તેમાં ભતિથી આશીવિષ વીંછી, સર્પ અને મનુષ્યની ભતીઓ છે, અને તે અનુક્રમે વધારે વધારે વિષવાળા હોય છે, કારણ કે વીંછીનું, ઝેર વધારેમાં વધારે અર્ધ ભરતક્ષેત્રપ્રમાણ શરીરમાં વ્યાપી શકે એટલું હોય છે. સર્પનું વિષ જંબૂદ્વીપપ્રમાણ શરીરમાં વ્યાપી શકે એટલું હોય છે. અને મનુષ્યનું વિષ અદ્વીપપ્રમાણ શરીરમાં વ્યાપી શકે એટલું હોય છે. આ સર્વ ભેદો ભતિથી આશીવિષ કહેવાય છે. પંચેન્દ્રિય તિર્થંચ, મનુષ્ય અને સહસ્રાર સુધીના દેવો તે કર્મથી આશીવિષ છે. તેઓ તપ અનુષ્ઠાનથી અથવા કોઈ બીજા ગુણથી, વીંછી-સર્પ આદિથી જે કાર્ય સાધ્ય હોય, તે તેઓ કરે છે, એટલે કે શાપ આપવાદિવડે બીજાને મારી નાંખી શકે છે. એમાં પણ દેવો અપયોક્ત અવસ્થામાં એવી શક્તિવાળા હોય છે, કારણ કે તેઓ પૂર્વે મનુષ્યભવમાં ઉપાર્જિત આશીવિષલઘિ-વાળા હોઈને સહસ્રાર દેવલોક પર્વન્તના દેવોમાં ઉત્પન્ન થયા હોય, ત્યારે પર્ચાસ અવસ્થા ન થાય ત્યાંસુધી તેવી શક્તિવાળા હોય છે, તે પછી તે લઘિ નથી હોતી. બે કે પર્ચાસ

દેવો પણ શાપાદિવડે ખીજનો નાશ કરી શકે છે, તોપણ તે વખતે તેઓને લાગ્નિ છે એમ ન કહેવાય.

૧૦-કેવળીની ઋદ્ધિ એ સર્વ પ્રસિદ્ધ છે,

૧૧-વિપુલમતિરૂપ મનઃપર્યવજ્ઞાની, એટલે ઘણા વિશેષોચુક્ત વસ્તુના વિચારોને ગ્રહણ કરે તે વિપુલમતિ. અથવા સે'કડો પર્યાયો સહિત ચિન્તનીય ઘટાદિ વસ્તુવિશેષના વિચારને ગ્રહણ કરનારી મતિ તે વિપુલમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાન.

પ્રશ્ન :-સામાન્યથી એક મનઃપર્યવજ્ઞાનજ અહીં કહ્યું હોત તો ચાલત, કારણ કે એ એકથી જ ઋજુમતિ અને વિપુલમતિનો સંગ્રહ થઈ જાત. વળી ઋજુમતિ અને વિપુલમતિને એકજ સ્થળે ન કહેતા બુદ્ધિ બુદ્ધિ સ્થળે કેમ કહ્યા ?

ઉત્તર:-તારૂં કહેલું સત્ય છે, પરંતુ અંતિશય જ્ઞાનીઓની વિવિધ સ્થાના કેઈ વિશિષ્ટ કારણસર હોય છે. વળી તેમાં વિશેષતા પણ છે કે ઋજુ મતિ આવેલું ચાલ્યું જાય છે, ને વિપુલમતિ તેમ નથી માટે ભેદ છે. કેવલજ્ઞાનની પછી વિપુલમતિ કહેવાતું કારણ પણ એવું સંભવે કે વિપુલમતિવાળાને જરૂર કેવલજ્ઞાન થાય છે.

૧૨-પૂર્વધરોની ઋદ્ધિ પ્રસિદ્ધ છે, કેમકે ઇન્દ્રોને પણ તેઓ પૂજ્ય છે. ૧૩-અર્હન્ટ, ૧૪-ચક્રી, ૧૫-બળદેવ, અને ૧૬-વાસુદેવની ઋદ્ધિઓ પણ સર્વને પ્રસિદ્ધ છે. તેથી તેનું વિવેચન નથી કરતા. ૭૭૬-૭૮૦.

એજ અર્થ લાભ્યકાર કહે છે.

સંકરિસળમામોસો, મુત્ત-પુરીસાળ વિપ્પુસો વિપ્પો ।

અન્ને વિહિં તિ વિહ્વા, માસતિ ય પત્તિ પાસવળં ॥૭૮૧॥

एए अन्ने य बहु, जेसिं सव्वे य सुरमओऽव्वया ।

रोगोवसमसमत्था, ते होंति तओसहिप्पता ॥७८२॥

जो सुणह सव्वओ, सुणह सव्वविसए व सव्वसोएहि ।

सुणह बहुए व सहे, भिन्ने संभिन्नासोओ सो ॥७८३॥

रिजु सामण्णं तम्मत्ताहिणी रिजुमई मणोनान् ।

पायं विसेसविमुहं, षड्ढमेत्तं चितियं सुणह ॥७८४॥

विउळं वत्थुविसेसणमाणं, तग्गाहिणी मई विउळा ।

चितियमणुसरह षडं, पसंगओ पज्जयसएहि ॥७८५॥

अइसयचरणसमत्था, जंघा-विज्जाहि चारणा मुणओ ।

जंघाहि जाइ पढमो, नीसं काउं रविकरेऽवि ॥७८६॥

एगुप्पाएण गओ, रुग्गवरमिओ તઓ પઢિનિયત્તો ।

बीएणं नंदिस्सरमिहं तओ एइ तइएणं ॥७८७॥

પદમેણ પંડગવળં, બીઓપ્પાણ નંદણં ઇહ ।

તહઓપ્પાણ તઓ, હહ જંઘાચારણો ઇહ ॥૭૮૮॥

પઢમેળ માળુંસુત્તરનગં, સ નંદિસ્સરં તુ વિહ્વણ ।
 एइ इहं तद्वणं, कयचेइयवं दणो इहइं ॥७८९॥
 પઢમેળ નંદણવળે, વીઓપ્પાણ પંડગવળગિ ।
 एइ इहं तद्वणं, जो विज्जाचारणो होइ ॥७९०॥
 આસી દાદા તમ્મયમહાવિસાસીવિસા દુવિહમેયા ।
 ते कम्म-जाइमेणणेगहा-चउविहविगप्पा ॥७९१॥
 મળનાળિગહણેળં વિઝલમઈ કેવલી ચ્ઝન્મેઓ ।
 सम्मत्त-नाण-दंसण-चरणेहिं लयप्पसूएहिं ॥७९२॥
 ઓહિન્નાણવસરે, મળપજ્જવ-કેવલાળ કિં ગહળં ? ।
 लद्धिपसंगेण कयं, गहणं जह सेसलद्धीणं ॥७९३॥

સ્પર્શ કરવાથી રોગ દૂર થાય તે આમર્ષઔષધિ, ઝાડો-પિશાળ સુવાસિત હોઈને રોગ દૂર કરવાને સમર્થ હોય તે વિપ્રુઔષધિ, બીજાઓ વિડ એટલે વિદ્યા અને પ્ર એટલે પિશાળ એ બે ઔષધિપણ્યને પામેલ હોય તેને વિપ્રુઔષધિ કહે છે. આ અને બીજા ઘણા અવયવો સુવાસિત હોઈને રોગ શમાવવાને સમર્થ હોવાથી, તે તે ઔષધિપણ્યને પામેલા હોવાથી, તે સર્વૌષધિ કહેવાય. જે સર્વ ઇન્દ્રિયોથી સાંભળે અને તે સર્વ વિષયો શ્રોતેન્દ્રિયથી જાણે, અથવા સિન્ન સિન્ન ઘણા શબ્દો સાંભળે તે સંસિન્ન શ્રોતા કહેવાય. સામાન્યમાત્રઆહિણી મતિ તે ઋણુમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાન છે, એ પ્રાયઃ વિશેષવિમુખ ઘટમાત્ર ચિન્તત્ત્વો છે એમ જાણે. અને વિપુલમતિ તે ઋણુમતિએ જાણેલી વસ્તુને વિશેષપણે ગ્રહણ કરે એટલે સેંકડો પથોંચે કરીનેચુકત એવી ચિંતનીય વસ્તુને વિશેષપણે ગ્રહણ કરનારી હોય છે. જંઘા અને વિદ્યાવડે અતિશય ગમનાગમન કરવાને સમર્થ હોય તે ચારણ મુનિયો છે. તેમાં જંઘાચારણ મુનિ સૂર્યના કિરણોની મદદ વડે એક પગલે રૂચકવર દ્વીપે જાય, ત્યાંથી પાછા ફરતાં બીજા પગલે નંદીશ્વરદ્વીપે આવે અને ત્રીજા પગલે અહીં પાછા આવે. (ઉર્ધ્વદિશામાં) પહેલા પગલે પંડકવનમાં જાય, બીજા પગલે નંદનવનમાં આવે અને ત્રીજા પગલે ત્યાંથી અહીં પાછા આવે. વિદ્યાચરણમુનિ પહેલા પગલે માનુષોત્તર પર્વતપર જાય, બીજા પગલે નંદીશ્વરદ્વીપે જાય અને ત્રીજા પગલે ત્યાંથી અહિં આવી ચૈત્યવંદન કરે. (ઉર્ધ્વદિશામાં) પહેલા પગલે નંદનવનમાં જાય, બીજા પગલે પંડકવનમાં જાય અને ત્રીજા પગલે ત્યાંથી અહીં આવે. આશી એટલે દાદા, તેમાં જેને મહાવિષ હોય તે આશીવિષ કહેવાય. તે આશીવિષ કર્મથી અને જાતિથી એમ બે પ્રકારે છે. કર્મથી આશી-વિષ અનેક પ્રકારે છે અને જાતિવડે આશીવિષ ચાર પ્રકારે છે. અહીં મનઃપર્યવજ્ઞાન ગ્રહણ કરવાથી વિપુલમતિ મનઃપર્યવ કહ્યું છે, અને સમ્યક્ત્વ-જ્ઞાન દર્શન-તથા ચારિત્રવડે કેવળી ચાર પ્રકારે છે. અહીં અવધિજ્ઞાન કહેવાના અવસરે મનઃ પર્યવજ્ઞાન ને કેવળ-જ્ઞાન શા માટે કહ્યું ? ઋદ્ધિની સમાનતાથી બીજી ઋદ્ધિઓની જેમ તેનું પણ વર્ણન કયું છે. ૭૮૧-૭૮૩.

વાસુદેવ આદિના બળતું વર્ણન કરવા નિયુક્તિકાર કહે છે.

(૭૧) સોલસ રાયસહસ્તા, સત્ત્વત્રેણં તુ સંકલનિવદ્ધં ।

અંછંતિ વાસુદેવં, અગદતદ્દમ્મિ ઠિય સંતં ॥૭૧૪॥

(૭૨) ઘેતૂણ સંકલં સો, વામગહત્થેણ અંછમાણાણં ।

મ્મંજિજ્જ વિલિપિજ્જ વ, મહુમહણં તે ન ચાણંતિ ॥૭૧૫॥

(૭૩) દો સોલા વત્તીસા, સત્ત્વત્રેણં તુ સંકલનિવદ્ધં ।

અંછંતિ ચક્કવટ્ઠિ, અગદતદ્દમ્મિ ઠિયં સંતં ॥૭૧૬॥

(૭૪) ઘેતૂણ સંકલં સો, વામગહત્થેણ અંછમાણાણં ।

મ્મંજિજ્જ વિલિપિજ્જ વ, ચક્કહરં તે ન ચાણંતિ ॥૭૧૭॥

(૭૫) જં કેસવસસ ડ વલં, તં દુગુણં હોદ્ધ ચક્કવટ્ઠિસસ ।

તત્તો વલા વલવગા અપરિમિયવલા જિણવરિંદા ॥૭૧૮॥

વીર્યાંતરાયના ક્ષયોપશમથી વાસુદેવાદિક્રિતું બલ અધિક દેખાય છે, તે આ પ્રમાણે; સોણ હબર રાત્રીઓ હસ્તિ-અશ્વ આદિ સર્વ બળવડે સાંકળથી બાંધેલા ને કુવાનાં કાંઠા ઉપર રહેલા વાસુદેવને ખેંચે, તોપણ ન ખેંચાય અને એ વાસુદેવ ડાબા હાથે સાંકળ અહણ કરીને બધા ખેંચાતા (બમણા હાથે) લોબન ને વિલેપન કરે, તો પણ તે રાત્રીઓ તેને (વાસુદેવને) બરાપણ ખેંચી શકે નહિ. બત્રીસ હબર રાત્રીઓ સર્વ બળવડે સાંકળથી બાંધેલાને કુવાનાં કાંઠા ઉપર ચક્રવર્તિને ખેંચે, અને અને તે ચક્રવર્તિ ડાબા હાથે સાંકળ અહણ કરીને ખેંચાતા (બમણા હાથે) લોબન અને વિલેપન કરે, પણ તે રાત્રીઓ ચડીને ખેંચી શકે નહિ. વાસુદેવનું જેટલું બળ હોય, તેથી ચક્રવર્તિનું બળ બમણું હોય, શેષ સામાન્ય લોકના બળથી બળદેવો વધારે બળવાન હોય, અને જિનેશ્વરે અપરિમિત બળવાળા હોય, ૭૯૪ થી ૭૯૮. ભાવાર્થ ઉપર પ્રમાણે પણ વધારામાં “સમસ્ત વીર્યાંતરાયના ક્ષયથી અપરિમિત બળવાળા જિનેશ્વરો હોય છે.”

ઉપરોક્ત ઋધિઓ સિવાય બીજી પણ ક્ષીરાશ્રવાદિ લબ્ધિઓ છે, તે ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

લીર-મહુ-સપ્પિસાઓવમા ડ વયણા તયાસવા હોંતિ ।

કોટ્ટુયધન્નસુનિગલ્લસુત્તથા કોટ્ટુબુદ્ધીયા ૭૯૯॥

જો સુત્તપણ વહું, સુયમણુધાવદ્ધ પયાણુસારી સો ।

જો. અત્થપણસ્થં, બળુસરદ્ધ સં વીય્ઘુદ્ધી ડ ॥૮૦૦॥

“ચક્રવર્તિની લાખ ગાયોનું” દૂધ પચાશ હબર ગાયોને પાય એમ અર્ધ અર્ધના અનુક્રમવડે કરીને છેવટે એક ગાયનું જે દૂધ નીકલે તે દૂધ, શર્કરાદિ અત્યંત મધુર દ્રવ્યથી પણ અતિશય મીઠાશવાળું મધ, એ પ્રકારે ધી પણ લેવું, તેના સ્વાદ જેવાં જેનાં વચ્ચેનાં હોય, તે (તીથં કર-ગણુધરાદિ) ક્ષીરાશ્રવ, મધ્વાવશ્રવ અને પૂતાશ્રવ લબ્ધિવાળા બળુવા.

તેઓ સમસ્તજનને સુખ કરનાર હોય છે. કોષ્ઠક (કોઠારમાં રહેલા) ધાન્યની પેઠે જેને સૂત્ર અને અર્થ નિરંતર સ્મૃતિયુક્ત હોવાથી ચિરસ્થાયી હોય, તે કોષ્ઠયુદ્ધિ લઘ્વિમાન કહેવાય, જે સૂત્રના એકજ પદથી સ્વયુદ્ધિવડે ઘણું શ્રુત બાણે છે, તે પદાનુસારી લઘ્વિમાન કહેવાય, અને જે (ઉત્પાદ-વ્યય-ને ધ્રુવ ઇત્યાદિ) એકજ અર્થપ્રધાનપદવડે બીજા ઘણા અર્થને બાણે તે બીજયુદ્ધિ (ગણધર) કહેવાય. ૭૯૯-૮૦૦.

उदय-क्वय-क्वजोवसमो-वसमसमुत्था बहुष्पगाराओ ।

एवं परिणामवसा, लक्ष्मीजो हौति जीवाणं ॥८०१॥

એ પ્રમાણે પરિણામવશાત્ ઉદય, ક્વય, ક્વજોપશમ અને ઉપશમથી થએલી બહુ પ્રકારની લઘ્વિઓ જીવોને હોય છે ૮૦૧.

ઉપર કહેલી અને એ સિવાય બીજી પણ લઘ્વિઓ જીવોને શુભ-શુભતરાદિ પરિણામવશાત્ અનેક પ્રકારની હોય છે, તેમાં વંકિચ અને આહારકાદિ નામકર્મના ઉદયથી વંકિચ અને આહારક લઘ્વિ પ્રાપ્ત થાય છે, દર્શનમોહનીયાદિકર્મના ક્ષયથી ક્ષાયિક સમક્ષિત-ક્ષીણ મોહપણું અને મોક્ષ વિજેરે લઘ્વિઓ થાય છે, દાનાન્તરાય-લાભાન્તરાય આદિ-કર્મના ક્ષયોપશમથી અક્ષીણમહાનસી વિજેરે લઘ્વિ થાય છે, જે લઘ્વિવડે એક જણે લાવેલી ભક્ષા ઘણા વાપરે તોપણ ખૂટે નહિ. અને જ્યારે પોતે વાપરે ત્યારે પૂર્ણ થાય, તે અક્ષીણમહાનસી લઘ્વિ કહેવાય, અને દર્શનમોહનીય આદિ કર્મના ઉપશમથી ઉપશમસમક્ષિત અને ઉપશાન્ત મોહપણું વિજેરે લઘ્વિઓ થાય છે. ૮૦૧.

આ સંબંધમાં બીજો મત બતાવીને તેનું ખંડન કરે છે.

कई मणति वीसै, लक्ष्मीजो तं न जुजए जम्हा ।

लक्ष्मि जो विसैसो, अपरिमिया ते य जीवाणं ॥८०२॥

गणहर-तेया-हारय-पुलाय-वोमाइगमणलक्ष्मीजो ।

एवं बहुगाजोवि य, सुव्वंति न संगहीयाजो ॥८०३॥

કેટલાક વીશ લઘ્વિઓ કહે છે; તે યોગ્ય નથી; કેમકે “લઘ્વિ” એવો જે વિશેષ, તે જીવોને અસંખ્ય છે. ગણધરલઘ્વિ, તંબુલલઘ્વિ, આહારકલઘ્વિ, પુલાકલઘ્વિ, આહાર-ગમનલઘ્વિ વગેરે ઘણી લઘ્વિઓ સંભળાય છે, પણ તે અહીં કહી નથી. ૮૦૨-૮૦૩.

જેઓ વીશ લઘ્વિઓજ છે એમ કહે છે, તે વીશ લઘ્વિઓ આ પ્રમાણે માને છે, જેવી કે—૧ આમર્ષઔષધિ, ૨ શ્લેષ્મીષધિ, ૩ મલૌષધિ, ૪ વિપ્રોષધિ, ૫ સર્વોષધિ, ૬ કોષ્ઠયુદ્ધિ, ૭ બીજયુદ્ધિ, ૮ પદાનુસારીયુદ્ધિ, ૯ સંભિન્નશ્રોતા, ૧૦ ઋતુમતિ, ૧૧ વિપુલમતિ, ૧૨ સ્ત્રીરમધુવૃતાશ્રવાલઘ્વિ, ૧૩ અક્ષીણમહાનસીલઘ્વિ, ૧૪ વંકિચલઘ્વિ, ૧૫ ચારણલઘ્વિ, ૧૬ વિદ્યાધર, ૧૭ અહંન્ત, ૧૮ ચક્રી, ૧૯ બળદેવ અને ૨૦ વાસુદેવ એ વીશ લઘ્વિઓ છે.

આ વીશ લઘ્વિઓ ભવસિદ્ધિક જીવોને હોય છે. એમાંથી જિનસંનિધિ-બળદેવચક્રી વાસુદેવ-સંભિન્નશ્રોતા-ચંદ્રાચરણ અને પૂર્વધર એ સાત લઘ્વિઓ ભવસિદ્ધિક બીજીઓને નથી હોતી. તેમજ એ સાત અને ઋતુમતિ તથા વિપુલમતિ મળીને નવ લઘ્વિઓ

અસંખ્ય પુરુષોને પણ કદી નથી હોતી. વળી અસંખ્ય સ્ત્રીઓને એ કહેલી નવ અને ક્ષીરમધ્વા-
શ્રવ મળીને દશ લખિંધઓ નથી હોતી પણ આક્રીનીજ હોય છે. ૮૦૨-૮૦૩.

મન્વા-મન્વાદિવિરેસણત્થમહવા તયંપિ સવિયારં ।

મન્વાવિ અમન્વ ચ્ચિય, જં ચક્કહરાદઓ મળિયા ॥૮૦૪॥

અથવા સંખ્ય-અસંખ્ય આદિનો ભેદ કરવા વીશ લખિંધઓ કહી છે, એમ કહે છે તે
પણ દોષયુક્ત છે. કેમકે ચક્રવર્તિ વિગેરે સંખ્યની લખિંધઓ છતાં પણ અસંખ્ય સંખ્ય
સાધારણ તરીકે એ લખિંધઓ કહી છે. ૮૦૪

એ ઉપરોક્ત મતાવલમ્બી એમ કહે કે-એ વીશ લખિંધઓ સંખ્યોનેજ હોય છે, અને
આક્રીની સંખ્ય તથા અસંખ્ય ઉભયને સાધારણ હોય છે. તેઓનું એમ કહેવું તે પણ
દોષયુક્ત છે, કારણ કે વીશ સિવાયની બીજી ગણધર-પુલાક અને આહારકાદિલખિંધઓ
સંખ્યોનેજ હોય છે. તેમજ ઉપરોક્ત વીશ લખિંધઓમાં કહેલી વૈક્રિયલખિંધ-આમર્ષ-
ઔષધિ વિગેરે લખિંધઓ અસંખ્યોને પણ હોય છે. આમ હોવાથી સંખ્યાસંખ્યના જે
ભેદ કહ્યો, તે તો ન રહ્યો. વળી ચક્રવર્તિ વિગેરે સંખ્યપણે પ્રસિદ્ધ છતાં પણ તેમને જે
વીશ લખિંધઓ કહી છે, તેમાંની આમર્ષઔષધિ-વૈક્રિય-વિદ્યાધરપણું વિગેરે લખિંધઓ
અસંખ્યની સમાન હોવાથી, તે અસંખ્યની લખિંધઓમાં કહેલી છે, તેથી તેમાં પણ દોષ
આવે છે. કારણ કે આમર્ષઔષધિ આદિની માર્ગક ચક્રવર્તિ આદિ લખિંધઓ અસંખ્યને
પણ થવી ભેદીએ, પણ એ લખિંધઓ અસંખ્યને કદિપણ હોતી નથી. ૮૦૪.

શાથી જણાય, કે ચક્રવર્તિ લખિંધ સંખ્યોનેજ હોય ?

પોગલપરિયટ્ઠં, જં નર-દેવંતરં સુપ મળિયં ।

તો સો મન્વો કાઓ, જમયં નેવ્વાળમાવીળં ॥૮૦૫॥

અર્ધપુદ્ગળપરાવર્તનનું જે અંતર નરદેવ (ચક્રિ) નું કહ્યું છે, તેથી તે સંખ્યજ છે,
કારણ કે આટલો કાળ જેનું ભવિષ્યમાં નિર્વાણ થવાનું હોય તેનેજ હોય છે. ૮૦૫.

“શ્રી ભગવતીશમાં કહ્યું છે કે-હે ભગવન્ત ! ચક્રવર્તિ થઈને બીજીવાર ચક્રવર્તિ
થાય તેમાં કાળથી કેટલું અન્તર હોય છે ? ગૌતમ ! જ્યન્ય એક સાગરોપમ અધિક,
અને ઉત્કૃષ્ટથી અર્ધપુદ્ગળપરાવર્તમાં કંઈક ન્યૂન-અન્તર હોય છે.” આ ઉપરથી ચક્રવર્તિ
સંખ્યજ હોય છે, કારણ કે અર્ધપુદ્ગળપરાવર્તપ્રમાણ અન્તર-કાળ જેને ભવિષ્યમાં મોક્ષ
થવાનો હોય, તેનેજ ઘટે છે. અને જેમાં અસંખ્યો હોય તેવા ભવનપતિ આદિ કેવોનું
તો ઉત્કૃષ્ટથી અન્તર વનસ્પતિના કાળ જેટલુંજ કહ્યું છે. વળી ઇન્દ્ર-ચક્રવર્તિ આદિ પદ-
ચોગ્ય કર્મનો બધ પણ સંખ્યને જ કહ્યો છે. તેથી ચક્રવર્તિ સંખ્ય હોય તેજ થાય છે. ૮૦૫.

આ પ્રમાણે પ્રસંગાગત ઋદ્ધિઓ અને અવધિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી કહીને
ઉપસંહાર કરતાં ભાષ્યકાર મહારાજ છે.

મળિઓડર્વહિણો વિસઓ, તહાવિ તસંસગહં પુળો મળહ ।

સંસેવરુદ્ધિં હિયં, અવ્વામોહત્થમિદ્ધં ચ ॥૮૦૬॥

અવધિજ્ઞાનનો વિષય (વિસ્તારથી) કહ્યો, તોપણ ફરી સંક્ષેપથી કહે, છે. કેમકે
સંક્ષેપરૂઢિયોના હિત માટે અને મોહ ન થાય તે માટે ઇદ્ર હોવાથી ફરી કહે છે. ૮૦૬.

પૂર્વોક્તપ્રકારે અવધિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ અને તેનો દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિરૂપ જે વિષય તે વિસ્તારથી કહ્યો; તોપણ ફરીને અહીં તેનો વિષય સંક્ષેપ કહે છે. પૂર્વવચ્ચી દેવવાચકગણીજી જે નન્દી અધ્યયન સૂત્રકાર છે, તેઓએ પણ પ્રથમ વિસ્તારથી અવધિજ્ઞાન કહીને ફરી પણ સંક્ષેપથી તેનો વિષય કહ્યો છે જેમકે—“તે અવધિજ્ઞાન સંક્ષેપથી ચાર પ્રકારે છે; દ્રવ્યથી-ક્ષેત્રથી-કાળથી-અને ભાવથી. આ પ્રમાણે સંક્ષેપરૂપિ મન્દમતિવાળા જીવોના હિત માટે અને વ્યાપ્તિ ન થાય તે માટે પુનઃ સંક્ષેપથી પણ વિષય કહ્યો છે. ૮૦૬.

ઉપર કહ્યા મુજબ અવધિજ્ઞાનનો વિષય કહે છે.

ત્વંવાઈ અંગુલા-વલિસંલેજ્ઞાઈયમાગવિસયાઈ ।

પેચ્છહ ચ્ચગુણાઈ, જહણ્ણઓ મુત્તિમંતાઈ ॥૮૦૭॥

ઉકોસં સંસ્વાઈયલોગપોમ્મલસમાનિવદ્ધાઈ ।

પહ્વદ્ધવં સંસ્વાઈયપજ્જયાઈ ચ સત્ત્વાઈ ॥૮૦૮॥

જઘન્યથી અવધિજ્ઞાની દ્રવ્યથી અને ક્ષેત્રથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગવર્તિ રૂપી દ્રવ્યોને જુએ છે. કાળથી એ દ્રવ્યના આવહીના અસંખ્યેય ભાગવર્તિ અતીત અનાગત પર્ચાયોને જુએ છે, અને ભાવથી દરેક દ્રવ્યના ચાર ગુણો જુએ છે. તથા ઉત્કૃષ્ટથી અવધિજ્ઞાની દ્રવ્યથી અને ક્ષેત્રથી અસંખ્યેય લોકાકાશપ્રમાણ ખંડોમાં અવગાહી રહેલા દ્રવ્યોને જુએ છે. (જાણે છે.) (જે કે મૂર્ત દ્રવ્યો તો એકલા લોકાકાશમાં જ હોય છે, પરંતુ દેવળ શક્તિમાત્રથી એતું એટલું પ્રમાણ કહ્યું છે.) કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી અન્તર્ગત એ દ્રવ્યોના અતીત અનાગત પર્ચાયોને જાણે છે, અને ભાવથી એકેક દ્રવ્યનાં અસંખ્યાત પર્ચાયો જુએ છે—જાણે છે. ૮૦૮.

આ પ્રમાણે જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી અવધિજ્ઞાનનો વિષય વિસ્તારથી કહ્યો હતો, તેને અહીં પુનઃસંક્ષેપથી પણ કહ્યો.

અવધિજ્ઞાનપૂર્ણ થયું.

મનઃપર્યવજ્ઞાન.

હવે મનઃપર્યવજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહેવા ભાષ્યકાર મહારાજ પ્રસ્તાવના કરે છે.

ઓહિવિભાગે મળિયંપિ, લદ્ધિસામણ્ણો મળેનાર્ણ ।

વિસયાઈવિભાગત્થં, મણ્ણં નાણક્કમાયાતં ॥૮૦૯॥

અવધિજ્ઞાનના અવસરે લાંબિ સામાન્યથી મનઃપર્યવજ્ઞાન કહ્યું છે; તોપણ વિષય-દિનો વિભાગ કરવાને પાંચ જ્ઞાનના અનુક્રમે આવેલું મનઃપર્યવજ્ઞાન કહે છે. ૮૦૯.

(૭૬) મળપજ્જવનાર્ણં પુણ, જળમળપરિચિતિયત્થપાગહણં ।

માણુસલ્લેત્તનિવદ્ધં, ગુણપચ્ચહ્યં ચરિત્તવ્વો ॥૮૧૦॥

મનઃપર્યવજ્ઞાન જીવોના મનમાં ચિન્તવેલા અર્થને પ્રગટ કરનાર છે. તે મનુષ્ય ક્ષેત્રપ્રમાણ વિષયવાળું છે, અને ગુણ પ્રત્યયિક ચારિત્રવન્તને હોય છે.

રૂપીદ્રવ્યને બાણુ, ક્ષયોપશમ ભાવે થવું અને પ્રત્યક્ષાદિપણે મનઃપર્યવજ્ઞાનની અવધિજ્ઞાનની સાથે સમાનતા છતાં પણ સ્વામી આદિનાલેદે આમાં લેદ છે. આ મનઃપર્યવજ્ઞાન મનુષ્યક્ષેત્ર (અહીં ક્રીપ અને બે સમુદ્ર)માં રહેલા પ્રાણીઓના મનથી ચિન્તવેલા અર્થને પ્રગટ કરે છે, પણ ક્ષેત્રથી બહારના પ્રાણીઓના ચિન્તિત અર્થને બાણી શકતું નથી. વળી ક્ષમા આદિ વિશિષ્ટગુણોથી અપ્રમત્ત ચારિત્રવાળાનેજ આ મનઃપર્યવજ્ઞાન થાય છે, બીજાને નહિ.

પુણસહો ડ વિસેસે, રૂવિનિવંધાઈતુલ્લભાવેડવિ ।

ઈદમોહિન્નાણો સામિવિસેસાઈણા મિન્નં ॥૮૧૧॥

(મૂળમા) પુનઃશબ્દ વિશેષાર્થ છે. રૂપીદ્રવ્ય બાણુવાદિપણે સમાન છતાં પણ સ્વામિ-આદિના વિશેષથી આ મનઃપર્યવજ્ઞાન અવધિજ્ઞાનથી ભિન્ન છે. ૮૧૧.

આ જ્ઞાન, કોને ને કેટલા ક્ષેત્રના વિષય કરનાર હોય છે ? તે કહે છે.

તં સંજયસસ સવ્વપ્પમાયરહિયસસ વિવિહરિદ્ધિમઓ ।

સમયક્લેત્તભંતરસણ્ણિમળોગયપરિણાર્ણં ॥૮૧૨॥

તે મનઃપર્યવજ્ઞાન વિવિધ ઋદ્ધિવાળા અપ્રમત્ત સંયતને, મનુષ્યક્ષેત્રની અન્દર રહેલા સંજી જીવોના મનોગત ભાવને બાણનાર હોય છે. ૮૧૨.

એ પ્રમાણે મનઃપર્યવજ્ઞાનના ક્ષેત્રથી વિષય કહીને હવે દ્રવ્યથી-કાળથી અને ભાવથી વિષય કહે છે.

સુણઈ મળોદવ્વાઈ, નરલોણ સો મળિજ્જમાણાઈ ।

કાલે મૂય-મવિસે, પલ્લિયાડસંલેજ્જમાગમિ ॥૮૧૩॥

દન્વમળોપજ્જાણ, જાણઈ પાસઈ ય તમાણ્ણંતે ।

તેણાવમાસિણ ઉણ, જાણઈ વજ્જેડપુમાણેણં ॥૮૧૪॥

તે મનઃપર્યાયજ્ઞાની મનુષ્યક્ષેત્રમાં સંજીવ્યોએ ચિન્તવેલા મનોદ્રવ્યને પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણુ અતીત અનાગત કાળપર્યન્ત બાંધે છે; અને તે મનના અનન્તા પર્યાયો બાંધે છે, તથા દ્રવ્યમનવડે બાંધેલા બાહ્યઘટાદિ પદાર્થોને તો અનુમાનથી બાંધે છે. ૮૧૩-૮૧૪.

મનુષ્યક્ષેત્રમાં સંજીવ્યોએ કાયયોગદ્વારા ગ્રહણ કરીને મનોયોગવડે મનપણે પરિણમાવેલા મનોદ્રવ્યને મનઃપર્યાયજ્ઞાની બાંધે છે. આ તે જ્ઞાનનો દ્રવ્યથી વિષય કહ્યો, અને ભાવથી તો સર્વપર્યાયરાશીના અનન્તમાભાગે રૂપાદિ અનન્તાપર્યાયો દ્રવ્યમનના, જે ચિન્તાનુગત હોય તેને બાંધે છે. પણ ભાવમનના પર્યાયોને બાંધે નહિ. કારણ કે ભાવમન તો જ્ઞાનરૂપ છે અને જ્ઞાન અમૂર્ત છે, અમૂર્ત વિષયને તો છદ્મસ્થ ગ્રહણ કરી શકે નહિ, તેથી ચિન્તાનુગત મનોદ્રવ્યનાજ પર્યાયો બાંધે, પણ ચિન્તાનીય બાહ્યઘટાદિ વસ્તુના પર્યાયો ન બાંધે. દ્રવ્યમનવડે વિચારેલા બાહ્યઘટાદિ પદાર્થોને તો અનુમાનથી બાંધે પરન્તુ સાક્ષાત્ ન બાંધે. કેમકે ચિન્તાવન કરનાર તો રૂપી અને અરૂપી ઉભય પ્રકારની વસ્તુઓનું ચિન્તાવન કરે, પરન્તુ છદ્મસ્થ અમૂર્ત વસ્તુને તો સાક્ષાત્ ન જુએ, તેથી સમજી શકાય છે કે ચિન્તાનીય વસ્તુ અનુમાનનીજ જણાય છે. કાળથી, ઉપરોક્ત મનોદ્રવ્યના પર્યાયો ભૂત અને ભવિષ્યકાળ સંબંધી પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગપર્યન્ત બાંધે છે.

નન્દીસૂત્રમાં કહ્યું છે કે, તે મનઃપર્યાયજ્ઞાન સંક્ષેપથી ચાર પ્રકારે છે. દ્રવ્યથી-ક્ષેત્રથી-કાળથી-અને ભાવથી. દ્રવ્યથી ઋણુમતિ અનન્તપ્રદેશી અનન્તા સ્કંધો બાંધે છે અને જુએ છે. મનઃપર્યાયજ્ઞાન ઉત્તમ ક્ષયોપશમથી થતું હોવાથી વસ્તુને વિશેષરૂપે ગ્રહણ કરતું જ ઉત્પન્ન થાય છે. પણ સામાન્યરૂપે ગ્રહણ કરતું નથી અને તેથી આ મનઃપર્યાય માત્ર જ્ઞાનરૂપ છે, દર્શનરૂપ નથી.

જે દર્શન હોય તોજ જુએ છે, એમ કહી શકાય, અને અહીં દર્શનનો નિષેધ કેમ કરે છે. ? તેનો જવાબ આપે છે.

સો ય કિર અચ્ચક્ષુર્દસણેણ પાસદ્ જહા સુચન્નાણી ।

જુત્તં સુપ્પ પોક્કલે, ન ડ પ્પચ્ચક્કલે મણોનાણે ॥૮૧૫॥

શ્રુતજ્ઞાનીની પેઠે મનઃપર્યાયજ્ઞાની અચ્ચક્ષુદર્શનવડે જુએ છે. પરોક્ષ શ્રુતજ્ઞાનમાં (અચ્ચક્ષુદર્શન) યુક્ત છે, પણ પ્રત્યક્ષ મનઃપર્યાયજ્ઞાનમાં ન હોય. ૮૧૫.

પૂર્વે પપટમી ગાથામાં કહ્યું છે કે “ઉપયોગવાન શ્રુતજ્ઞાની સર્વદ્રવ્યાદિ યથાર્થ બાંધે છે અને જુએ છે. તેમાં કેટલાક કહે છે કે તે શ્રુતજ્ઞાની દ્રવ્યાદિ અચ્ચક્ષુદર્શનથી જુએ છે.” તેમ મનઃપર્યાયજ્ઞાની પણ અચ્ચક્ષુદર્શનથી જુએ છે. જેમકે ઘટ-પટાદિ અર્થ ચિન્તાવનાર વ્યક્તિનાં મનોદ્રવ્યોને મનઃપર્યાયજ્ઞાની પ્રત્યક્ષથી બાંધે છે, અને તેજ દ્રવ્યોને માનસ અચ્ચક્ષુદર્શનથી વિચારે છે. આ અપેક્ષાએ “જુએ છે” એમ કહેવાય છે. કારણ કે મનઃપર્યાયજ્ઞાનીને મનઃપર્યાયજ્ઞાન પછી તરતજ માનસઅચ્ચક્ષુદર્શન ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી મનઃપર્યાયજ્ઞાનથી બાંધે છે અને અચ્ચક્ષુદર્શનથી જુએ છે.

પ્રશ્ન :- ભગવન્ ! મતિ-શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ હોવાથી શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષાર્થ વિષયવાળું છે અને અચ્ચક્ષુદર્શન પણ મતિજ્ઞાનનો ભેદ હોવાથી પરોક્ષાર્થ વિષયવાળું જ છે, તેથી શ્રુતજ્ઞાનના વિષયભૂત મેરૂ-સ્વર્ગ આદિ પરોક્ષ પદાર્થમાં અચ્ચક્ષુદર્શન ઉચિત છે, કેમકે તે

અચક્ષુદર્શનને પણ તેનું આલંબન છે તેથી તે શ્રુતના સમાન વિષયવાળું છે; પરન્તુ “અવધિ-મનઃપર્યાય-અને કેવળજ્ઞાન એ ત્રણ પ્રત્યક્ષ હોવાથી” મનઃપર્યાયજ્ઞાન પણ પ્રત્યક્ષ અર્થનો વિષય કરનાર છે. તેથી પરોક્ષ અર્થનો વિષય કરનાર અચક્ષુદર્શનની તે મનઃપર્યાયજ્ઞાનમાં કેવી રીતે પ્રવૃત્તિ થાય ? કારણ કે તે સિન્ન વિષયવાળું છે. ૮૧૫.

શ્રીયુગ્ એનો ઉત્તર આપે છે—

જહ જુગ્જણ પરોક્ષે, પચ્ચક્ષ્વે નળુ વિસેસજો ષહ્દ ।

‘નાળં જહ્ પચ્ચક્ષ્વ, ન દંસણં તસ્સ કો વોસો ? ॥૮૧૬॥

જો પરોક્ષ અર્થમાં અચક્ષુદર્શન યુક્ત છે, તો પ્રત્યક્ષ અર્થમાં વિશેષ કરીને તે ઘટે છે. જો જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે અને દર્શન પ્રત્યક્ષ નથી એમ કહેા, તો જ્ઞાનમાં શું દોષ આવે છે ? ૮૧૬.

જો પરોક્ષ અર્થમાં અચક્ષુદર્શનની પ્રવૃત્તિ માની શકાય છે, તો પછી પ્રત્યક્ષ અર્થમાં તો તે વિશેષ કરીને માનવી બેઠંએ. કેમકે ચક્ષુપ્રત્યક્ષથી જણાએલ ઘટ આદિ જે પ્રત્યક્ષ અર્થ તે તે સંબંધી અચક્ષુદર્શનમાં વિશેષ અનુઆહક છે; તેમ અહીં માત્ર મનોદ્રવ્યરૂપ અર્થને પ્રત્યક્ષપણે ગ્રહણ કરતા મનઃપર્યાયજ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષપણું યુક્ત છે; અને અચક્ષુદર્શન એ મતિજ્ઞાનનો ભેદ હોવાથી, તેમજ પરોક્ષ અર્થને ગ્રહણ કરનાર હોવાથી, તેમાં પ્રત્યક્ષપણું નથી; તોપણ તે દર્શન મનઃપર્યાયજ્ઞાનને અનુઆહક તો થાય છે.

પ્રશ્ન :-એમ માનવાથી તો મનઃપર્યાયજ્ઞાનના પ્રત્યક્ષપણામાં વિરોધ આવશે.

ઉત્તર :-વિરોધ નહિ આવે. કારણ કે જેમ અવધિજ્ઞાનવાળાને ચક્ષુદર્શન અને અચક્ષુદર્શનવડે પરોક્ષ અર્થને બેતાં તેના પ્રત્યક્ષપણામાં કંઈપણ વિરોધ નથી આવતો; તેમ અહીં પણ મનઃપર્યાયજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શન અનુક્રમે પ્રત્યક્ષ તથા પરોક્ષ અર્થનો વિષય કરનાર હોવાથી મનઃપર્યાયજ્ઞાનના પ્રત્યક્ષપણામાં કંઈ વિરોધ નથી. મનઃપર્યાયજ્ઞાનવાળો પોતાના જ્ઞાનથી મનોદ્રવ્ય-પર્યાયને સાક્ષાત્પણે જાણે છે અને માનસઅચક્ષુદર્શનથી પરોક્ષપણે જાણે છે. ૮૧૬.

બીજા આચાર્યો “જાણે છે” એ પદ બીજી રીતે સમજાવે છે. તે માટે તેમનો મન જણાવે છે.

અન્નેડવહિદંસણજો, વયંતિ ન ય તસ્સ તં સુદ મણિયં ।

ન ચ મળપજ્જદંસણમન્નં ચ ચરપ્પયારાજો ॥૮૧૭॥

બીજા આચાર્યો, અવધિદર્શનથી (મનઃપર્યાયજ્ઞાની) જાણે છે, એમ કહે છે, (તે યુક્ત નથી, કેમકે) મનઃપર્યાયજ્ઞાનીને તે અવધિદર્શન શ્રુતમાં કહ્યું નથી, અને દર્શનના ચાર પ્રકાર (ચક્ષુદર્શન આદિ) સિવાય બીજું મનઃપર્યાયદર્શન પણ કહ્યું નથી. ૮૧૭.

બીજા કેટલાક આચાર્યો એમ કહે છે કે મનઃપર્યાયજ્ઞાની અવધિદર્શનથી જાણે છે અને મનઃપર્યાયજ્ઞાનથી જાણે છે. તેઓનું એમ કહેવું અયોગ્ય છે, કારણ કે મનઃપર્યાયજ્ઞાનવાળાને અવધિદર્શન શ્રુતમાં કહ્યું નથી. અર્થાત્ મનઃપર્યાયજ્ઞાનને અવધિજ્ઞાન અને અવધિદર્શન હોવું જ બેઠંએ એમ કંઈ નથી; અવધિ સિવાય પણ મતિ-શ્રુત-ને મનઃપર્યાય, એમ ત્રણ જ્ઞાન આગમમાં કહ્યાં છે. જેમકે—“હિ ભગવન્ ! મનઃપર્યાયજ્ઞાન લબ્ધિવાળા

જીવો, જ્ઞાની હોય કે અજ્ઞાની હોય ? ગૌતમ ! તે જ્ઞાની હોય, અજ્ઞાની ન હોય. (તેમાં) કેટલાક ત્રણ જ્ઞાનવાળા હોય અને કેટલાક ચાર જ્ઞાનવાળા હોય. જે ત્રણ જ્ઞાનવાળા હોય; તે મતિ-શ્રુત અને મનઃપર્યાયજ્ઞાનવાળા હોય, અને જે ચાર જ્ઞાનવાળા હોય તે મતિ-શ્રુત અવધિ-ને મનઃપર્યાયજ્ઞાનવાળા હોય.” આ પ્રમાણે મનઃપર્યાયજ્ઞાનવાળાને અવધિજ્ઞાન-દર્શનનો નિયમ નથી, તેથી તે “અવધિદર્શનથી જીએ છે” એમ કેમ કહી શકાય ?

પ્રશ્ન :-જો એમ માનવું અચુક હોય, તો જેમ અવધિજ્ઞાનનું દર્શન છે, તેમ મનઃપર્યાયનું પણ દર્શન માનીને “મનઃપર્યાયદર્શનવડે મનઃપર્યાયજ્ઞાની જીએ છે,” એમ માનીએ તો શો દોષ છે ?

ઉત્તર :-અશ્વ આદિ ચાર પ્રકારના દર્શન સિવાય પાંચમું મનઃપર્યાયદર્શન સિદ્ધાન્તમાં કહ્યું નથી, કે જેથી મનઃપર્યાયજ્ઞાની જીએ છે એમ કહી શકાય. આગમમાં કહ્યું છે કે-“હિ ભગવન ! કેટલા પ્રકારનાં દર્શન કહ્યાં છે. ગૌતમ ! ચાર પ્રકારનાં દર્શન કહ્યાં છે. અશ્વદર્શન, અચ્ચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન અને કેવળદર્શન.” આ રીતે મનઃપર્યાય-દર્શનનો અભાવ હોવાથી મનઃપર્યાયજ્ઞાની મનઃપર્યાયદર્શનથી જીએ છે એમ કહી શકાય નહિ. ૮૧૭.

હવે ખીજે અભિપ્રાય જણાવીને કહે છે.

અહવા મળપજ્જવદંસળસ્સ મયમોહિદંસળં સળ્ણા ।

વિમંગદંસળસ્સ વ, નળુ મળિયમિદં સુવાઈયં ॥૮૧૮॥

અથવા વિભંગદર્શનની પેઠે અવધિદર્શન મનઃપર્યાયદર્શનની સંજ્ઞા (નામ) વાળું માન્યું હશે. ના, એમ કહેવું તે શ્રુતથી વિરૂદ્ધ છે. ૮૧૮

અથવા જો કોઈ એમ માને કે જેમ વિભંગદર્શન એ અવધિદર્શનજ કહેવાય છે, તેમ મનઃપર્યાયદર્શન પણ અવધિદર્શનજ છે. અર્થાત્ અવધિદર્શન એ મનઃપર્યાયદર્શનનું ખીજું નામ હશે. એટલે કે જેમ અશ્વ આદિ ચાર દર્શન સિવાય પાંચમું વિભંગદર્શન નથી કહ્યું, પરંતુ અવધિદર્શનમાંજ તેનો સમાવેશ કર્યો છે, તેમ મનઃપર્યાયદર્શન પણ અવધિદર્શનમાં અન્તર્ભૂત થશે, અને તેથી મનપર્યાયજ્ઞાની મનઃપર્યાયદર્શનથી જીએ છે, એમ કહી શકાશે. આચાર્યશ્રી કહે છે-કે એ અભિપ્રાય આગમથી વિરૂદ્ધ છે. ૮૧૮.

જેળ મળોનાળવિંઓ દો તિળિ વ દંસળાં મળિયાઈ ।

જઈ ઓહિદંસળ હોજ્જ, હોજ્જ નિયમેળ તો તિળિ ॥૮૧૯॥

કારણ કે-મનઃપર્યાયજ્ઞાનીને જો અથવા ત્રણ દર્શનો કહ્યાં છે, જો તેમને અવધિદર્શન હોય તો અવશ્ય ત્રણ દર્શનજ હોય. ૮૧૯.

શ્રીભગવતીસૂત્રમાં આશીવિષલેદશે મન પર્યાયજ્ઞાનના સંખંધમાં અશ્વ-અચ્ચક્ષુદર્શન અથવા અશ્વ-અચ્ચક્ષુ-અને અવધિદર્શન એમ જો અથવા ત્રણ દર્શન કહ્યાં છે, તેમાં જે મતિ, શ્રુત, અને મનઃપર્યાય એમ ત્રણ જ્ઞાનવાળા હોય, તેને જો દર્શન અને જે મતિ-શ્રુત-અવધિ અને મનઃપર્યાય એમ ચાર જ્ઞાનવાળા હોય, તેને ત્રણ દર્શન કહ્યાં છે. માટે મનઃપર્યાયજ્ઞાનવાળાને અવધિદર્શન કહેવું, એ આગમ વિરૂદ્ધ છે, અને જો મનઃપર્યાયજ્ઞાન-

વાળાને અવધિદર્શન હોય, તો મતિ-શ્રુત-અને મનઃપર્યવ એ ત્રણ જ્ઞાનવાળાને પણ અવશ્ય ત્રણ દર્શન હોવાં જ જોઈએ, પણ એ ન હોવાં જોઈએ, પરંતુ તેમને તો એજ દર્શન કહ્યાં છે, તેથી ઉપરોક્ત અભિપ્રાય સૂત્રવિરૂદ્ધ છે. ૮૧૯.

પુનઃ ધીબ આચાર્યનો મત જણાવે છે.

અન્ને ડ મળોનાળી જાળહ, પાસહ ય જોડવહિસમ્મો ।

હયરો ય જાળહ ટ્વિચ, સંમવમેત્તં સુણ્ઠમિહિયં ॥૮૨૦॥

ધીબઓ એમ કહે છે કે જે અવધિજ્ઞાન સહિત મનઃપર્યવજ્ઞાની હોય, તે જાણે છે અને જુએ છે, તથા જે અવધિજ્ઞાનરહિત હોય તે માત્ર જાણે જ છે. છતાં સંભવમાત્રથી જુએ છે, એમ સૂત્રમાં કહ્યું છે. ૮૨૦,

જે અવધિજ્ઞાન સહિત ચાર જ્ઞાનવાળા મનઃપર્યવજ્ઞાની હોય, તે મનઃપર્યવજ્ઞાનથી જાણે છે અને અવધિદર્શનથી જુએ છે. અને જે અવધિજ્ઞાન રહિત ત્રણ જ્ઞાનવાળા મનઃપર્યવજ્ઞાની હોય, તે કેવળ મનઃપર્યવજ્ઞાનથી જાણે ખરા પણ જુએ નહિ, કેમકે તેમને અવધિદર્શન નથી હોતું. આ ઉપરથી કેવળ મનઃપર્યવજ્ઞાનની અપેક્ષાએ સંભવ માત્રથી જ જાણે છે અને જુએ છે એમ નન્દીસૂત્રમાં કહ્યું છે. ૮૨૦.

વળી ધીબ આચાર્યો, જાણે છે અને જુએ છે, એ પદોનો અર્થ ધીજી રીતે કરે છે તે જણાવવા કહે છે કે—

અન્ને જં સાગારં, તો તં નાણં ન દંસણં તમ્મિ ।

જન્હા વુણ પચ્ચવસં, પેચ્છહ તો તેણ તન્નાળી ॥૮૨૧॥

કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે (મનઃપર્યાયજ્ઞાન) સાકાર છે, તેથી તેમાં દર્શન નથી, પરંતુ તે પ્રત્યક્ષ હોવાથી તે વડે જ્ઞાની જુએ છે. ૮૨૧.

મનઃપર્યાયજ્ઞાન અતિશય શ્રેષ્ઠ ક્ષયોપશમથી થતું હોવાથી, તે સાકારજ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે જ્ઞાનરૂપજ હોવાથી માત્ર જાણે છે, પરંતુ તેમાં અવધિ-કેવળજ્ઞાનની પેઠે દર્શન નથી, તેથી તે જુએ નહિ.

પ્રશ્ન:- ત્યારે મનઃપર્યાયજ્ઞાની જુએ છે એમ કેમ કહી શકાય ?

ઉત્તર:-મનઃપર્યવજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ હોવાથી, તે જ્ઞાનવાળા મનઃપર્યવજ્ઞાનથી જુએ છે. કેમકે પ્રત્યક્ષ એટલે વધારે સારી રીતે જોવું તે. આ ઉપરથી મનઃપર્યવજ્ઞાની તે વડે જુએ છે અને તે સાકાર હોવાથી જાણે છે. માટે યજ્ઞોક્તન્યાયથી દર્શન ન હોય તો પણ મનઃપર્યાયજ્ઞાની જુએ છે અને જાણે છે એમ કહી શકાય.

આ અભિપ્રાય પણ મૂળ ટીકાકારે દ્વિધિત કહ્યો છે. કારણ કે-મનઃપર્યાયજ્ઞાન સાકાર હોવાથી તેમાં દર્શન નથી, અને પ્રત્યક્ષ હોવાથી “જેવડે વસ્તુ દેખાય તે દર્શન,” એમ જે વચનયુક્તિ કહી છે તે વિરૂદ્ધ છે. કેમકે આ જ્ઞાન સાકાર હોવાથી એમાં દર્શનનો નિષેધ કર્યો છે, છતાં પણ “જેવડે દેખાય તે દર્શન” એ વ્યુત્પત્તિથી દર્શનની પ્રાપ્તિ કહી છે. વળી “જાણે છે” એ પદથી તેનું સાકારપણું સિદ્ધ કર્યું છે. અને “જુએ છે” એ પદથી દર્શનરૂઢ શબ્દથી તેનું અનાકારપણું સિદ્ધ કર્યું છે, આથી પરસ્પર વિરૂદ્ધ ધર્મની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી એ અભિપ્રાય પણ અયોગ્ય છે. ૮૨૧.

પ્રશ્ન:- જો ઉપરોક્ત સર્વ અભિપ્રાયો દોષવાળા હોવાથી અયોગ્ય છે, તો ‘જુએ છે’ એમ માનવામાં દોષરહિત સત્ય અભિપ્રાય કયો છે તે કૃપા કરી જણાવો.

મળ્લઃ પન્નવળાણ, મળ્લપ્પજ્જવનાણપાસણા મળ્લિયા ।

તાણ વ પાસણ સો, સંદેહો હેતુણા કેણ ॥૮૨૨॥

કહીએ છીએ કે, પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં મનઃપર્યાયજ્ઞાનને જોવાપણું કહ્યું છે, તેથી જ તે જુએ છે. એમાં કયા હેતુથી સંદેહ રહે છે ? ૮૨૨.

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં ત્રીશમાં પદે મનઃપર્યાયજ્ઞાનને સારી રીતે જોવારૂપ સાકાર ઉપયોગ-વિષયક જોવાપણારૂપ પશ્યતા કહી છે, અને તેવડે મનઃપર્યાયજ્ઞાનની “જુએ છે” એમ કહેવાય છે, આ અભિપ્રાયજ્ઞ આગમોક્ત હોવાથી નિર્દોષ છે, બાકીના અભિપ્રાય આગમોક્ત ન હોવાથી દોષવાળા છે, તેથી તે અગ્રાહ્ય છે.

(આ ગાથા પ્રશ્નપ હોય એમ જણાય છે, કેમકે આ ગાથા જુની બન્ને ટીકાઓમાં અને કેટલાક ભાષ્યના પુસ્તકોમાં પણ નથી, કોઈક ભાષ્યના પુસ્તકોમાં જણાય છે, વળી કંઈક સાભિપ્રાય હોવાથી અમે અહીં કહી છે)

સત્પદ પદ્મપણ્ડિત્કારો અવધિજ્ઞાનની પેઠે મનઃપર્યાયજ્ઞાનનાં પણ કહેવા. માત્ર અપ્ર-મત્ત સંયત આ જ્ઞાનના ઉત્પાદક સ્વામી છે, તેના અનુસારે સર્વત્ર સિન્ન સિન્નપણું સ્વયં વિચારી લેવું. ૮૨૨.

મનઃપર્યાયજ્ઞાનનો વિચાર પૂર્ણ થયો.

કેવલજ્ઞાન.

હવે કેવળજ્ઞાનનો અધિકાર કહે છે.

(૭૭) અહ સર્વદન્વપરિણામભાવવિન્નત્તિકારણમર્મણંતં ।

સાસયમપ્પહિવાઈ, एगविहं केवलज्ञाणं ॥૮૨૩॥

સર્વ દ્રવ્યાદિના પરિણામની સત્તાને વિશેષ જાણવાનું કારણ, અનન્ત, શાશ્વત અને અપ્રતિપાતિ એવું કેવળજ્ઞાન જે છે, તે એકપ્રકારે છે. ૮૨૩.

નંદી વિગેરે સૂત્રમાં કહ્યા મુજબ તથા શુદ્ધિ, લાલ અને પૂર્વે ૭૯ મી ગાથામાં કહ્યા મુજબ અનુક્રમ જણાવવા મૂળમાં “અહ” શબ્દ મૂક્યો છે. એટલે કે મનઃપર્થવજ્ઞાન કહ્યા પછી હવે કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહીશું. આ કેવળજ્ઞાન છવાદિ સર્વદ્રવ્યના પ્રયોગ-સ્વભાવ અને તે બંને પ્રકારે પણ થતા પરિણામ-ઉત્પાતાદિ સર્વ પર્થોયો, તેની સત્તાને વિશેષ પ્રકારે જાણનાર છે. વળી ભેદ વિનાનું છતાં પણ સર્વ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર કાલ અને ભાવના અસ્તિપણાને જણાવનાર છે. જાણવા યોગ્ય અનન્ત વિષય હોવાથી તેમજ અનન્ત પર્થોય-વાળું હોવાથી કેવળજ્ઞાન અનન્ત છે (અન્તરહિત છે.) નિરન્તર ઉપયોગવાળું હોવાથી શાશ્વત છે. નાશ નહિ પામતું હોવાથી અવ્યય છે-અપ્રતિપાતિ છે. સર્વ જ્ઞાનાવરણને ક્ષય થયા બાદ ઉત્પન્ન થતું હોવાથી તેમજ સર્વ જાણવાયોગ્ય પદાર્થને જણાવનાર હોવાથી અને મતિ આદિ જ્ઞાનોની અપેક્ષા વિનાનું હોવાથી કેવળ એવું જે જ્ઞાન તે કેવલજ્ઞાન છે, તે એકજ પ્રકારનું છે, એટલે તેમાં બીજા ભેદો નથી. ૮૨૩.

મળપજ્જવનાણાઓ, કેવલમુદ્દેસ-સુદ્ધિ-ભ્રમેહિં ।

પુલ્લમર્ણતરમમિદિયમહ સહોડયં તયત્થમ્મિ ॥૮૨૪॥

સર્વદન્વાળ પબોગ-વીસસા-મીસયા જહાજોર્મ ।

પરિણામા પજ્જાયા, જમ્મ-વિણાસાદઓ સર્વે ॥૮૨૫॥

તેસિ ભાવો સત્તા, સલક્ષણં વા વિસેસઓ તસ્સ ।

નાણં વિણ્ણતીપ, કારણં કેવલં નાણં ॥૮૨૬॥

કિં વહુણા સર્વં સર્વઓ, સયા સર્વમાવઓ નેયં ।

સર્વાવરણાઈયં, કેવલમેગં પયાસેહ ॥૮૨૭॥

પજ્જાયાઓ અર્ણતં, સાસયમિદ્દં સદોવઓગાઓ ।

અવ્યયઓડપહિવાહ, एगविहं સર્વસુદ્ધીપ ॥૮૨૮॥

મનઃપર્થવજ્ઞાન પછી પૂર્વે કહ્યા મુજબ ઉદેશ-શુદ્ધિ-અને લાલવડે સર્વ આવરણને ક્ષય થયે સર્વોત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધિ થવાથી કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી સર્વની ઉપર કેવળજ્ઞાન કહ્યું છે, તેમજ સમસ્ત જ્ઞાનોનો લાલ થયા પછીજ કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે તેથી સર્વની પછી કેવળજ્ઞાન કહ્યું છે. મનઃપર્થવજ્ઞાન કહ્યા પછી કેવળજ્ઞાન કહીશું એમ

કહ્યું છે તે જણાવવા માટે આ અથ શબ્દ છે. સર્વ દ્રવ્યના યથાયોગ્ય પ્રયોગ-વિશ્વસા-મિશ્રથી જન્ય પરિણામો એટલે ઉત્પાદ-અથ આદિ સર્વ પર્ચાયો, તેના ભાવ એટલે સ્વ-લક્ષણ-સત્તા, તેનું જ્ઞાન, અથવા વિશેષ જ્ઞાનનું કારણ તે કેવળજ્ઞાન. વધારે શું કહેવું; સર્વ પદાર્થને સર્વથા પ્રકારે નિરન્તર સર્વ પર્ચાયથી જાણે, સર્વ આવરણરહિત એવું એકજ કેવળજ્ઞાન પ્રકાશે છે. તે પર્ચાયથી અનન્ત છે, નિરન્તર ઉપયોગવાળું હોવાથી શાશ્વત છે, નાશ નહિ પામતું હોવાથી અપ્રતિપાતિ છે અને સર્વ શુદ્ધિવાળું હોવાથી એકજ પ્રકારે છે. ૮૨૪ થી ૮૨૮.

પ્રશ્ન :- જેને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય એવા જે તીર્થંકરાદિ, તે શબ્દવડે દેશના આપે છે, તો તે શબ્દ દ્રવ્યશ્રુત છે, અને એ દ્રવ્યશ્રુત ભાવશ્રુત વિના પ્રાયઃ નથી હોતું. અને એમ હોવાથી કેવળીને ભાવશ્રુતની પ્રાપ્તિ કેમ ન થાય ?

ઉપરોક્ત શિષ્યની શંકાનું સમાધાન કરવા શ્રીશુદ્ધ કહે છે કે—

(૭૮) કેવલનાષોણસ્તથે, નાડં જે તત્થ પન્નવળજોગ્ગે ।

તે માસહ તિત્થયરો, વહ્જોગસુયં હવહ્ સેસં ॥૮૨૯॥

કેવળજ્ઞાનવડે અર્થ જાણીને તેમાં જે અર્થ કહેવા યોગ્ય હોય તેને તીર્થંકર ખાલે છે, તે ખાલુ (તેમને) વચનયોગ છે, પણ તે બાકીનાઓને શ્રુત છે.

જેને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય તે તીર્થંકરાદિ ધર્માસ્તિકાયાદિ મૂર્ત કે અમૂર્ત, અભિલાખ અથવા અનભિલાખ પદાર્થો કેવળજ્ઞાનવડેજ જાણીને તેમાંથી કહી શકાય એવા યોગ્ય અર્થોને કહે છે; પણ શ્રુતજ્ઞાનવડે જાણીને નથી કહેતા, કેમકે શ્રુતજ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક છે અને કેવળીને કેવળજ્ઞાન તો ક્ષાયિક છે, જેમ સર્વથા શુદ્ધ પટમાં થોડી શુદ્ધિ છે એમ કહેવું અયોગ્ય છે, તેમ કેવળજ્ઞાન છતે શ્રુતજ્ઞાન છે એમ કહેવું અયોગ્ય છે. કેવળજ્ઞાની ઉપર કહ્યા મુજબ કહી શકાય એવા સર્વ અભિલાખ અર્થોમાંથી, ગ્રહણ કરનારની શક્તિની અપેક્ષાએ જેને જેટલા યોગ્ય હોય તેટલા અભિલાખ અર્થોજ કહે છે, જેમ ગણધર મહારાજને ઉત્પાદાદિ ત્રણ પદ કહેવાથી સર્વ અર્થોનું જ્ઞાન થાય છે, તેમ સર્વ પ્રાણિને યોગ્ય અર્થો કહે છે, પણ સર્વ અભિલાખ અર્થ નથી કહેતા, કેમકે સર્વ અભિલાખ (કહી શકાય એવા) અર્થો અનન્તા છે અને આયુષ પરિમિત છે, તેથી સર્વ અભિલાખો પણ કહી શકાય નહિ. તેમાં કેવળજ્ઞાનવડે જાણીએલ અર્થ કહેનાર શબ્દોનો સમૂહ, તે કેવળી ભગવન્તને નામકર્મોદય જન્ય વચનયોગજ છે, પરન્તુ શ્રુત નથી, કેમકે શ્રુત તો ક્ષાયોપશમિક છે અને કેવળીનું જ્ઞાન તો ક્ષાયિક છે, તેથી તેમને ભાવશ્રુત નથી.

પ્રશ્ન :-વચનયોગ એટલે વચન પરિસ્પંદ અથવા વચનવીર્ય, તે ભલે નામ કર્મોદય જન્ય હોય, પરન્તુ ઉપદેશ આપનાર કેવળીના પુરંગલાત્મક શબ્દો શા રૂપ છે ?

ઉત્તર :-એ શબ્દો પણ સાંભળનારાઓને ભાવશ્રુતનું કારણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુતજ છે, પણ ભાવશ્રુત નથી. જે છન્નસ્થ ગણધરાદિનું શ્રુતઅંથાતુસારી જ્ઞાન છે, તેજ કેવળીગત જ્ઞાનની અપેક્ષાએ ભાવશ્રુત છે. પણ કેવળીનું જ્ઞાન તે ભાવશ્રુત નથી, કેમકે તેમને તે જ્ઞાન ક્ષાયિક છે, અને ભાવશ્રુત તો ક્ષાયોપશમિક છે.

અથવા કેવળીથી બોલાતા શબ્દો, તે વખતે શ્રુત નથી, પરંતુ તે શબ્દ સાંભળનારાઓને સાંભળ્યા પછી થતા જ્ઞાનનું કારણ હોવાથી ઉપચારથી શ્રુત છે, જે વખતે બોલાય છે, તે વખતે શબ્દો શ્રુત નથી. અથવા કેવળી સંબંધી વચનયોગ ઔપચારિક હોવાથી ગૌણભૂત શ્રુત છે. આ સંબંધમાં વળી ખીન્નઓ એમ કહે છે કે તે કેવળી એવા વક્તાને વચનયોગ શ્રોતાને થતા શ્રુતનું કારણ હોવાથી તે દ્રવ્યશ્રુત છે. મતલબ કે પૂર્વોક્ત અર્થ કેવળજ્ઞાનવડે બાણીને કેવળી ઉપદેશે છે. તેથી તેમને તે શબ્દો વચનયોગ છે, અને સાંભળનારાઓને ભાવશ્રુતનું કારણ હોવાથી તે દ્રવ્યશ્રુત છે. ૮૨૬.

એજ અર્થ કહેવાને હવે ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

નારુણ કેવલેષં, માસહ ન સુષ્ણ જં સુચાર્દ્યો ।

પણ્ણવણિજ્ઞે માસહ, નાણમિલપ્પે સુચાર્દે ॥૮૩૦॥

તત્થવિ જોમે માસહ, નાજોમે ગાહયાણુવિત્તીષ ।

મણિષ વ જમ્મિ સેસં, સયમૂહહ મળહ તમ્મત્તં ॥૮૩૧॥

વહજોગો તં ન સુચ, સ્વજોવસમિયં સુચં જઓ ન તઓ ।

વિન્નાણં સે સ્વદ્યં, સહો ડણ દવ્વસુચમેત્તં ॥૮૩૨॥

સેસં છત્તમત્થાણં, જં વિન્નાણં સુચાણસારેણં ।

તં માવસુચં મણ્ણહ, સ્વજોવસમિજોવઓગાઓ ॥૮૩૩॥

મણ્ણતં વા ન સુચં, સેસં કાલં સુચં સુણેતાણં ।

તં ચેવ સુચં મણ્ણહ, કારણકજ્ઞોવચારેણ ॥૮૩૪॥

અહવા વહજોગસુચં, સેસં સેસંતિ જં ગુણઢમૂચં ।

માવસુચકારણાઓ, જમપ્પહાણં તઓ સેસં ॥૮૩૫॥

વહજોગસુચં તેસિતિ, કેહ તેસિતિ માસમાણાણં ।

અહવા સુચકારણઓ, વહજોગસુચં સુણેતાણં ॥૮૩૬॥

કેવળી કેવળજ્ઞાનવડેજ બાણીને ઉપદેશે છે, પણ શ્રુતવડે બાણીને નહિ, કેમકે તેમનું જ્ઞાન શ્રુતાતીત છે. (શ્રુતરહિત છે.) અભિલાષ્ય ભાવો બોલે છે. પણ અનભિલાષ્ય ભાવો નથી બોલતા, તેમાં પણ આહકની અનુવૃત્તિએ યોગ્ય અર્થ બોલે છે, અયોગ્ય નથી બોલતા. જે શબ્દો બોલ્યા પછી શેષકાળે (શ્રોતા) સ્વયં વિચારે છે, તે ભાવશ્રુત છે, અને કેવળી બોલે તે માત્ર વચનયોગ છે. પણ શ્રુત નથી. કેમકે શ્રુત ક્ષાયોપશમિક છે, અને તે ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન તો તેમને નથી, તેમને તો ક્ષાયિકજ્ઞાન છે. તેમના શબ્દો (શ્રોતાને) દ્રવ્યશ્રુતમાત્ર છે. શેષ છલ્લરથોતુ જે શ્રુતાનુસારે વિજ્ઞાન છે તે ક્ષાયોપશમિક ઉપયોગથી ભાવશ્રુત કહેવાય છે. બોલાતી વખતે કેવળીના શબ્દો શ્રુત નથી, પણ સાંભળ્યા પછી શ્રોતાઓને તે શબ્દોથી ભાવશ્રુત થાય છે, માટે કારણકાર્યના ઉપચારથી તે દ્રવ્ય શ્રુત કહેવાય છે. અથવા વચનયોગજ શ્રુત છે, પણ તે શેષ એટલે ગુણભૂત શ્રુત છે, કેમકે તે ભાવશ્રુતનું કારણ

હોવાથી અપ્રધાન શ્રુત છે, તેમને એટલે જોલનારાઓનેજ તે વચનયોગ શ્રુત છે, એમ કેટલાક કહે છે, અથવા સાંભળનારાઓને શ્રુતનું કારણ હોવાથી વચનયોગ શ્રુત છે. ૮૩૦થી ૮૩૬.

આ પ્રમાણે કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહ્યું, હવે એના ગતિ આદિ કારોમાં સત્પદ્મપ્ર-
પણાદિ કહે છે.

તેમાં પ્રથમ ગતિકારમાં મનુષ્યગતિ અને સિદ્ધગતિમાં કેવળજ્ઞાન હોય છે, ખીજામાં નહિ. ઇન્દ્રિયદ્વારમાં અતીન્દ્રિયને હોય છે, કાયદ્વારમાં ત્રસકાય અને અકાયમાં હોય છે, યોગદ્વારમાં સયોગી અને અયોગીને હોય છે, વેદદ્વારમાં અવેદીને હોય છે, કૃપાયદ્વારમાં અકૃપાયીને હોય છે, લેશ્યાદ્વારમાં સલેશી અને અલેશીને હોય છે, સમ્યક્ત્વદ્વારમાં સમ્ય-
ગ્રહણને હોય છે, જ્ઞાનદ્વારમાં કેવળીને હોય છે, દર્શનદ્વારમાં કેવળદર્શનવાળાને હોય છે, સંયત્તદ્વારમાં સંયતી અને નોસંયતીનો અસંયતીને હોય છે, ઉપયોગદ્વારમાં સાકાર અને અનાકાર બંને ઉપયોગમાં હોય છે, આહારકદ્વારમાં આહારી અને અનાહારી બંનેમાં હોય છે, ભાષકદ્વારમાં વક્તા અને અવક્તા ઉભયમાં હોય છે, પરીત્તદ્વારમાં પરીત્તને અને નોપરીત્તનો અપરીત્તને હોય છે. પર્યાપ્તદ્વારમાં પર્યાપ્તને અને નોપર્યાપ્તનો અપર્યાપ્તને હોય છે. સૂક્ષ્મદ્વારમાં બાહરને અને નોબાહરનો સૂક્ષ્મને હોય છે, સંજ્ઞીદ્વારમાં નોસંજ્ઞીનો-
અસંજ્ઞીને હોય છે, ભવ્યદ્વારમાં ભવ્યને અને નોભવ્યનો અભવ્યને હોય છે. ચરમદ્વારમાં ચરમ એટલે ભવસ્થ કેવળીને અને નોચરમનો અચરમ એટલે સિદ્ધને કેવળજ્ઞાન હોય છે.

કેવળજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા અને અત્યારે પામતા જે જીવો છે, તેના વિચાર પોતાની બુદ્ધિથી કરી લેવો. દ્રવ્યપ્રમાણદ્વારમાં-કેવળજ્ઞાન પામનારા વધારેમાં વધારે એક સમયે એકસો આઠ હોય છે, અને પૂર્વે કેવળજ્ઞાન પામેલાઓ ભવસ્થકેવળી ઓછામાં ઓછા અને વધારેમાં વધારે બેથી નવકોડ હોય છે, અને અનન્તા સિદ્ધને કેવળજ્ઞાન હોય છે. ક્ષેત્ર અને સ્પર્શનાદ્વારમાં જઘન્યથી લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગે કેવળી હોય છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી (સમુદ્ધાતાવસરે) સર્વલોકમાં હોય છે. કાળદ્વારમાં સાદિ અપર્યવસિત (અનન્ત)કાળ સુધી સર્વ કેવળી હોય છે. કેવલજ્ઞાનનું અન્તર નથી, કેમકે તે ઉત્પન્ન થયા પછી નાશ પામતું નથી. ભાગદ્વાર મતિજ્ઞાનની પેઠે સમજવું. ભાવદ્વારમાં કેવળજ્ઞાન ક્ષાયિકભાવે હોય છે, અને અદ્વય-બહુત્વદ્વાર પણ મતિજ્ઞાનની પેઠે સમજવું. ૮૩૦-૮૩૬.

કેવળજ્ઞાનનો વિચાર પૂર્ણ થયો.

તે પૂર્ણ થવાથી

પાંચે જ્ઞાનનો અધિકાર પૂર્ણ થયો.

પૂર્વે બીજી ગાથામાં કહેલા ફલ યોગ મંગલાદિ કારણોમાંનું ત્રીજું મંગળદ્વાર પૂર્ણ કરીને હવે ચોથું સમુદાયાર્થ દ્વાર કહેવાનો ઉપક્રમ કરે છે.

કેવલનાથં નન્દી, મંગલમિતિ ચેહ પરિસમ્પાદ્ધિ ।

અહુણા સ મંગલત્થો મળ્લહ પગલોડળુઓગો ત્તિ ॥૮૩૭॥

કેવળજ્ઞાન અહીં સમાપ્ત થયું, અને તે સમાપ્ત થયે છતે નામાદિ લેહે કરીને લેહવાદી નંદી સમાપ્ત થઈ અને તે સમાપ્ત થયે છતે મંગલ સમાપ્ત થયું; હવે તે મંગળથી સાધ્ય એવા પ્રકૃત અનુયોગ કહીએ છીએ ૮૩૭.

પૂર્વોક્ત પાંચ જ્ઞાનમાંથી કયા જ્ઞાનનો આ અનુયોગ કહો છો ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં શ્રીશુદ્ધ કહે છે.

સો મહનાણાઈ કયરસસ, ? સુચસ, જં ન સેસાઈ ।

હોતિ પરાહીણાઈ, ન ય પરબોહે સમ્પાદ્ધિ ॥૮૩૮॥

પાણ પરાહીણં, દીવો વ્વ પરપ્પોહયં જં ચ ।

સુચનાણં તે પરપ્પોહનત્થં તદનુઓગો ॥૮૩૯॥

મતિજ્ઞાનાદિ પાંચ જ્ઞાનમાંથી કયા જ્ઞાનનો આ અનુયોગ કહો છો ? શ્રુતજ્ઞાનનો, બીજા જ્ઞાનનો નહિ; કેમકે બીજા જ્ઞાનો પરાધીન (શુદ્ધઆધીન) નથી, તેમજ બીજાને બોધ કરવામાં સમર્થ નથી; અને શ્રુતજ્ઞાન પ્રાયઃ પરાધીન છે, વળી જે દીપકની જેઠે (સ્વ) પરતું પ્રબોધક છે, તેથી બીજાને બોધ કરવા માટે તે શ્રુતજ્ઞાનનો અનુયોગ કહીએ છીએ. ૮૩૮-૮૩૯.

પ્રશ્ન :-હે શુદ્ધેવ ! પૂર્વોક્ત મતિ આદિ પાંચ જ્ઞાનમાંથી કયા જ્ઞાનનો અહીં અનુયોગ કહો છો ?

ઉત્તર :-શ્રુતજ્ઞાનનો અહીં અનુયોગ કહીએ છીએ, બીજા જ્ઞાનનો નહિ; કારણ કે શ્રુત સિવાયના મતિ આદિ જ્ઞાનો પરાધીન નથી, પરંતુ સ્વઆવરણના ક્ષય અથવા તેના ક્ષયોપશમથી પોતાની મેળેજ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તેના અનુયોગ કરાય નહિ, અને શ્રુતજ્ઞાન પરાધીન હોવાથી તેના વ્યાખ્યાન કરવારૂપ અનુયોગ કરવો બોધ્ય છે. શ્રુતજ્ઞાન જ પરાધીન છે, પ્રાયઃ પ્રાધીન છે એમ કહેવાતું કારણ એટલું જ છે કે પ્રત્યેક બુદ્ધ વિગેરેને શ્રુતજ્ઞાન કેવલ ક્ષયોપશમથી ગુર્વાદિ સામગ્રી વિના સ્વયં ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી શ્રુતજ્ઞાન પ્રાયઃ (ધણું) કરીને પરાધીન છે એમ કહીએ છીએ. એ રીતે બીજા જ્ઞાનો પરાધીન નથી. વળી શ્રુતજ્ઞાનજ બીજાને બોધ કરવાને સમર્થ છે, કેમકે તે વાચ્ય (બોલતું) છે, બીજા જ્ઞાનો મૂક હોવાથી બીજાને બોધ કરી શકતાં નથી. અર્થાત્ ઉપદેશવડે બીજાને બોધ કરાય છે, અને ઉપદેશ શબ્દવડે થાય છે, એ શબ્દ કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી શ્રુતજ્ઞાનમાંજ અન્તર્ભૂત થાય છે, બીજા જ્ઞાનોમાં નહિ. તેથી શબ્દાત્મક શ્રુતજ્ઞ બીજાને બોધ કરનાર છે. તથા દીપકની જેઠે શ્રુતજ્ઞાનજ પોતાના અને પરના સ્વરૂપને પ્રગટ કરનાર છે, બીજા જ્ઞાનો એ પ્રમાણે સ્વ-પર પ્રકાશક નથી. કેમકે શ્રુતજ્ઞાનજ પોતાતું અને બાકીના

અને આ ઉત્તરથી નન્દીની વ્યાખ્યાનો અનિયમ ખતાવે છે. અર્થાત્ નન્દીની વ્યાખ્યા કર્યા સિવાય પણ આવશ્યકની વ્યાખ્યા થાય એમ જણાવે છે. ૮૪૪

પ્રશ્ન :-નન્દી અધ્યયનતું વ્યાખ્યાન કરતાં કહ્યું છે કે “આ પ્રસ્થાપકની અપેક્ષાએ અંગ-બાહ્યના ઉદ્દેશ સમુદ્દેશ અનુસાર અને અનુયોગ પ્રવર્તે છે” ઇત્યાદિ વચનથી આવશ્યક અંગબાહ્ય હોવાથી અંગ નથી એમ કહેલું છે. તો અહીં આ શંકા શાથી થાય છે કે જેથી ઉપરોક્ત પ્રશ્નો કરાય ?

ઉત્તર :-અત્રે શ્રુતસ્કંધાદિ સંબંધી તો શંકા થાય, કારણ કે ત્યાં નન્દી અધ્યયનમાં આવશ્યકના આ શ્રુતસ્કંધાદિ બાબતનો નિર્ણય નથી કર્યો, તેથી તે સંબંધી પ્રશ્ન થવો જોઈએ. આવશ્યક અંગ છે કે અનંગ (અંગબાહ્ય) છે ? એ પ્રશ્નમાં પણ ત્યારે કોઈ શિષ્ય નન્દી અધ્યયન સાંભળ્યા સિવાય પ્રથમ આવશ્યકજ સાંભળે, ત્યારે શંકા થાય, તેથી અત્રે આ અંગ અનંગનો પ્રશ્ન પણ લીધો, કેમકે તેને આવશ્યક અંગ છે કે અંગબાહ્ય છે ? એવી શંકા થાય છે.

પ્રશ્ન :-“મંગલને માટે પહેલાં નન્દી અધ્યયન સાંભળીને પછી આવશ્યક સાંભળવું” આવો ક્રમ હોવા છતાં કેમ નન્દી અધ્યયનની વ્યાખ્યા કર્યા વિના આવશ્યકતું વ્યાખ્યાન નન્દી અધ્યયનની પહેલાં શા માટે કરવું જોઈએ, કે જેથી ઉપરોક્ત શંકા થાય ?

ઉત્તર :-અંગ-અનંગ સંબંધીના પ્રશ્ને નિર્ણયના વચનથી પ્રથમ નન્દીતું વ્યાખ્યાન કરવાનો અનિયમ ખતાવે છે, એટલે કે પ્રથમ નન્દીતું વ્યાખ્યાન કરવું જોઈએ એમ નહિ, પરંતુ વિશિષ્ટ પુરુષાદિની અપેક્ષાએ એથી ઉલટું પણ થાય. ૮૪૪

સર્વ શાસ્ત્રોમાં મંગલને માટે આદિમાં નન્દીતું વ્યાખ્યાન કરવું જોઈએ, એમ કહ્યું છે, તો પછી તમે નન્દીના વ્યાખ્યાનનો અનિયમ શાથી કહો છો ?

—એ શંકાના સમાધાન માટે કહે કે છે—

નાણામિહાણમેત્તં, મંગલમિદ્ઠં ન તીર્ણં વક્ષાણં ।

દ્વમદ્વદાણે જુજ્ઞદ્, જં જ્ઞા વોતું સુયક્ષ્ણં ॥૮૪૫॥

સામાન્ય રીતે પાંચ જ્ઞાન કહેવા માત્રથીજ નન્દીરૂપ મંગળ માન્યું છે, પણ અહીં અસ્થાને તે નન્દી (પાંચ જ્ઞાન)તું વ્યાખ્યાન કરવા યોગ્ય નથી; કેમકે તે નન્દી બુદ્ધિ શ્રુતસ્કંધ છે. ૮૪૫

શાસ્ત્રની આદિમાં પાંચ જ્ઞાનતું કથન કરવા માત્રથીજ મંગળ માન્યું છે, પણ શાસ્ત્ર રૂપ સર્વ નન્દીતું વ્યાખ્યાન મંગળરૂપે નથી માન્યું, કેમકે અહીં અસ્થાને તે નન્દીસૂત્રનું વ્યાખ્યાન અયોગ્ય છે. જેમ માર્ગમાં ચાલતાં મંગળભૂત દહીં-દૂધો-અક્ષત વિગેરે વસ્તુઓતું નામ અથવા દર્શન મંગળરૂપે ગ્રહણ કરાય છે, પણ તેનું લક્ષણ કે ગુણ શ્રવણ વગેરે મંગળરૂપે ગ્રહણ કરાતાં નથી, તેમ અહીં પણ પાંચ જ્ઞાનોતું કીર્તનજ મંગળરૂપ છે પણ સમગ્ર નન્દી સૂત્રનું વ્યાખ્યાનજ કંઈ મંગળરૂપ નથી. કેમકે અહીંયાં તેનું અસ્થાન છે. આવશ્યકશાસ્ત્રના આરંભમાં શાસ્ત્રાન્તરભૂત નન્દીતું વ્યાખ્યાન અહીં અયોગ્ય છે. વળી એમ પણ ન કહેવું કે નન્દી સર્વ શાસ્ત્રોની અન્તર્ભૂત છે, કેમકે તે પદ અને વાક્યના સમૂહરૂપ હોવાથી, સિદ્ધાન્તમાં તેને સિન્ન શ્રુતસ્કંધપણે કહેલ છે. વળી ઘણા અધ્યયનના સમૂહરૂપ પણ નથી. કેમકે તે એકજ અધ્યયનરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. ૮૪૫

જે અહીં નન્દીતું વ્યાખ્યાન અસ્થાને છે, તેા તમે શરૂઆતમાં પાંચે જ્ઞાન વિસ્તારથી શા માટે કહ્યાં ? કેમકે જ્ઞાન એ નન્દીરૂપજ છે, તેથી તમારા કહેવામાં પૂર્વાપર વિરોધ આવે છે ? એનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે—

इह साणुगहमुद्दयं, न उ नियमोऽयमहवाऽपवादोऽयं ।

दाइजइ कहणाए, कयाए पुरिसादवेक्खाए ॥८४६॥

અહીં આવશ્યક શાસ્ત્રના આરંભમાં પ્રથમ વિસ્તારથી જે પાંચ જ્ઞાનો કહ્યાં છે, તે શિષ્યના અનુગ્રહ માટે કહેલ છે. પરંતુ એવો કંઈ નિયમ નથી, કે જ્ઞાનના વિસ્તૃત કથનથીજ મંગલ થાય, અથવા કોઈ વખત પુરુષાર્થની અપેક્ષાએ કથન કરવાની વિધિમાં આ અપવાદ પણ જણાય છે. પ્રસંગ ન હોવા છતાં, આવશ્યકાર્થના આરંભે નંદીરૂપ પાંચ જ્ઞાનનું પણ વ્યાખ્યાન કરાય છે. ૮૪૬

આ પ્રમાણે આવશ્યક શ્રુતસ્કંધનો અનુયોગ અહીં નક્કી થયા બાદ હવે શું કરવું ? તે માટે કહે છે.

आवस्सयसुयस्सवो, नामं सत्थस्स तस्स जे मेया ।

ताइं अज्झयणाइं, नासो आवस्याईणं ॥८४७॥

कज्जो पिहप्पिहाणं, जहत्थमजहत्थमत्थसुण्णं ति ।

नामे चेव परिच्छा, गेज्झं जइ होहिइ जहत्थं ॥८४८॥

આવશ્યક શ્રુતસ્કંધ એવું આ શાસ્ત્રનું નામ છે, તે શાસ્ત્રનાં (સામાયિકાદિ) જે ભેદો તે અધ્યયનો છે, તેથી (આવશ્યક, શ્રુતસ્કંધ, અધ્યયન વિગેરે) આવશ્યક-આદિ પદોનો ભિન્ન ભિન્ન નિક્ષેપ કરવો જોઈએ; કેમકે કેટલાક નામો (હીવો અગ્નિ વિગેરે) અર્થાથ છે, કેટલાક નામો (પલાશ મંડપ વિગેરે) અર્થાર્થ છે, અને કેટલાક નામો (ઉત્થિ ઉવિત્થ વિગેરે) અર્થ શૂન્ય છે. શાસ્ત્રનું નામ અર્થ યુક્ત હોવું જોઈએ, કેમકે તેમાંજ સમુદાયાર્થનું જ્ઞાન થાય છે તેથી નામ વડેજ (શાસ્ત્રની) પરીક્ષા કરવી જોઈએ, જે અર્થયુક્ત નામવાળું શાસ્ત્ર હોય તેા તે આદ્ય થાય છે. ૮૪૭-૮૪૮.

હવે તેજ આવશ્યક વિગેરે પદના નિક્ષેપા કહે છે.

नामाईवो नासो चउव्विहो मंगलस्स व स नेवो ।

विण्णेवो य विसेसो, सुत्तगज्जो, किंचि वुच्छामि ॥८४९॥

મંગળની પેઠે આવશ્યક વિગેરેના નિક્ષેપા પણ નામાદિ નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય અને ભાવ એમ ચાર પ્રકારે છે. તેની વ્યાખ્યા પૂર્વે કહેલા મંગળ પદની પેઠે જાણવી એમાં જે કંઈ વિશેષ છે, તે અનુયોગ દ્વારા સૂત્રથી જાણવો અને શિષ્યના અનુગ્રહને માટે કંઈક કંઈક અમે કહીશું. ૮૪૯

તેમાં નામ અને સ્થાપના નિક્ષેપ પરિચિત હોવાથી નથી કહેતા, અને દ્રવ્ય તથા ભાવ નિક્ષેપમાં દ્રવ્ય આવશ્યક એ પ્રકારે છે, આગમથી અને નોઆગમથી, તેમાં પ્રથમ આગમથી દ્રવ્ય આવશ્યક કહે છે.

આગમઓ દ્વાવાસયં, તમાવાસયં પર્યં જત્સ ।

સિલ્પિયમિચ્છાદિ, તથં તયણુવત્તો નિગદમાણો ८૫૦॥

શિક્ષિતાદિ વિશેષણુયુક્ત આવશ્યક પદનો બાણુ છતાં તેમાં અનુપયુક્ત (ઉપયોગ રહિત) હોય અને તે આવશ્યકને કહેતો હોય, તો તે આગમથી દ્રવ્યાવશ્યક કહેવાય છે. ૮૫૦

હવે ઉપરોક્ત શિક્ષિતાદિ વિશેષણે અનુયોગદ્વાર સૂત્રાદિમાં કહ્યાં છે તેનું સ્વરૂપ કહે છે.

સિલ્પિયમંતં નીયં, હિયગ્મિ ઠિયં જિયં દુયં ઇહ ।

સંલ્પિયવળ્લાદિ મિયં, પરિજિયમેતુંક્તમેળંપિ ॥૮૫૧॥

જહ સિલ્પિયં સનામં, તહ તંપિ તહા ડિયાદિ નામસમં ।

ગુરુભણિયવોસસરિસં, ગહિયધુદત્તાદઓ તે ય ॥૮૫૨॥

ન વિહીણક્લરમહિયક્લરં ચ વોચ્ચત્થરયણમાલ્લવ ।

વાહિદ્ધક્લરમેયં, વચ્ચાસિયવળ્લાવિળ્લાસં ॥૮૫૩॥

ન સ્વાલ્યમુવલહલં પિવ, અમિલિયમસરૂવળ્લામલો વ્વ ।

વોચ્ચત્થગંથમહવા, અમિલિયપય-વક્કવિચ્છેયં ॥૮૫૪॥

ન ય ત્રિવિહસત્થપલ્લવવિમિસમટ્ટાણલ્લિન્નગહિયં વા ।

વિચ્ચામેલિય કોલિયપાયસમિય મેરિકથં વ્વ ॥૮૫૫॥

મત્તાહિનિયમાણં, પઢિપુણં છંદસાહવડ્થેયં ।

નાકંલાહસદોસં, પુણ્ણમુદત્તાહવોસેહિ ॥૮૫૬॥

કંટો-ટ્ટવિપ્પમુક્કં, નાવત્તં ચાલ-મ્યમણિયં વ ।

ગુરુવાયણોવયાતં, ન ચોરિયં પોત્થયાઓ વા ॥૮૫૭॥

સર્વ આવશ્યક લાણુાયુ' હોય તે શિક્ષિત, હૃદયમાં સ્થિર કર્યું હોય તે સ્થિત, જલ્દી સ્મરણમાં આવે તે જિત, વર્ણ આદીની સંખ્યાના જ્ઞાનવાળું તે મિત, ઉલટા ક્રમથી પણ સ્મરણમાં આવે તે પરિજિત, જેમ પોતાનું નામ શિખેલું હોય અને સ્થિર કરેલું હોય, તેમ આવશ્યક પણ હોય. તો તે નામ સમ ગુરૂએ કહેલ ઉદાત્ત-અનુદાત્ત અને સ્વરિત લક્ષણવાળા ઘોષની સમાનપણે ઉચ્ચારણ કરી ગ્રહણ કર્યું હોય તે ઘોષસમ. ન્યૂનાધિક અક્ષર રહિત તે પ્રશસ્ત, ભરવાડણે અવળી ગુંથેલ રત્નમાળાની પેઠે ઉલટ પાલટ વર્ણ (અક્ષર રચના) જેમાં હોય તે વ્યાવિદ્ધાક્ષર અને તેનું વિપરીત વર્ણવાળું ન હોય તે અવ્યાવિદ્ધાક્ષર. આ અક્ષરમાત્રની અપેક્ષાએ સમજવું. પદ અને વાક્યની અપેક્ષાએ નહીં. પત્થરના ટુકડાથી વ્યાપ્ત એવી ભૂમીમાં હળની પેઠે જે સ્પર્શના ન પામે તે અસ્પર્શિત, જુદા જુદા ધાન્યના સમૂહની પેઠે જે ન મળી ગયેલું હોય તે અમિલિત. (અથવા પદ વાક્ય ને અન્ય મળેલા ન હોય તે અમિલિત) અથવા ન્યાં પદ-વાક્યનું જુદાપણું હોય તે અમિલિત. વિવિધ શાસ્ત્રોનાં પદ-વાક્યરૂપ ઘણા પદ્ધતિથી મિશ્રિત, અથવા અસ્થાને છેદિને રચેલું

હોય તે વ્યત્યાઞ્ઝેડિત (જેમકે-રાત્ર્ય પામેલા રામના રાક્ષસો નાશ પામ્યા) રાક્ષસો નાશ પામ્યા પછી રામને રાત્ર્ય મળ્યું છે. છતાં તેથી ઉલટો ક્રમ છે માટે વ્યત્યાઞ્ઝેડિત ગણાય. કોલિકના દૂધની પેઠે, અથવા ભેરી કંથાની પેઠે ન હોય તે અવ્યત્યાઞ્ઝેડિત. છંદ વડે માત્રાદિ નિયતમાન યુક્ત હોય તે સૂત્રથી પરિપૂર્ણ, અને જે આકાંક્ષાદિ દોષ રહિત હોય તે અર્થથી પરિપૂર્ણ. (એટલે કે ક્રિયાના અધ્યાહારની અપેક્ષા ન રાખે અવ્યાપક ન હોય અને સ્વતંત્ર હોય તે પણ અર્થથી પરિપૂર્ણ કહેવાય છે.) ઉદાત્તાદિ ઘોષ યુક્ત (પરાવર્તનાદિ કાળે) હોય તે પરિપૂર્ણઘોષ (પૂર્વે શિક્ષાકાળે અધ્યાપકે કહેલા ઘોષની સમાન શિખનાર જે ઘોષ કરે, તો તે ઘોષસમ કહેવાય અને પરિપૂર્ણ ઘોષયુક્ત તો શિખ્યા પછી પુનરાવૃત્તિ કરતાં પણ તેવાજ ઘોષથી બોલે; ત્યારે કહેવાય એટલો આ બેમાં તફાવત છે.) બાળક અથવા મુંગાની પેઠે અવ્યક્ત ન બોલે, પણ કંઠ-ઝોબ રહિત પણે સ્પષ્ટ બોલે શુદ્ધવાચનાથી પ્રાપ્ત કરેલું બોલે પણ પુસ્તકાદિમાંથી ચોરેલું ન બોલે, અથવા સ્વતંત્ર શીખેલું કે છાનુંમાનું કાને સાંભળેલું પણ ન બોલે. ૮૫૧-૮૫૭.

શિખ્ય પૂછે છે કે—

આગમઓડગુવત્તો, વત્તા દવ્વંતિ સિદ્ધમાવાસં ।

કિં સિક્ખિયાહ્સુયગુણવિસેસણે ફલમિહઽમ્મહિયં ॥૮૫૮॥

ઉપયોગ શૂન્ય વક્તા આગમથી દ્રવ્યાવશ્યક છે એમ સિદ્ધ થાય છે, તો પછી શ્રુતના શિક્ષિતાદિ ગુણરૂપ વિશેષણો વડે શું અધિક લાભ છે ? ૮૫૮

શ્રીશુદ્ધ એનો ઉત્તર આપે છે.

જહ સવ્વોસરહિયંપિ, નિગદ્ધો સુત્તમગુવત્તસ્સ ।

દવ્યસુયં દવ્વાવાસયં ચ તહ સવ્વકિરિયાઓ ॥૮૫૯॥

ઉવત્તસ્સ ડ સલ્લિયાહ્સંપિ સુદ્ધસ્સ માવજો સુત્તં ।

સાહહ તહ કિરિયાઓ, સવ્વાઓ નિજ્જરફળાઓ ॥૮૬૦॥

જેમ સર્વદોષ રહિત એવું પણ સૂત્ર ઉપયોગ રહિત બોલનારને દ્રવ્યશ્રુત અને વક્થ-માણ દ્રવ્યાવશ્યક ગણાય છે, તેવી રીતે પડીલેહણાદિ સર્વ ક્રિયાઓ પણ દ્રવ્યક્રિયા ગણાય છે, વળી જેમ શુદ્ધ ઉપયોગવાળાને સ્ખલનાદિ દોષ છતાં પણ તે ભાવશ્રુત છે, તેમ ઉપ-યોગવાળાને સ્ખલનાવાળી પણ સર્વ ક્રિયાઓ નિર્જરાનું દ્વિ સાધે છે. ૮૫૯-૮૬૦

શિક્ષિતાદિ વિશેષણો કહેવાનું કારણ એ છે કે શિક્ષિતાદિ ગુણ યુક્ત હોવાથી સર્વ દોષ રહિત છતાં પણ ઉપયોગ રહિત બોલનારાનું તે શાસ્ત્ર દ્રવ્યાવશ્યક તે દ્રવ્યશ્રુત છે, અને પડિલેહણ-પ્રમાજન આદિ બધી બધી ક્રિયાઓ પણ ઉપયોગ રહિત કરનારને મુખ્ય દ્વિ રહિત દ્રવ્યક્રિયાઓજ થાય છે; પરન્તુ શુદ્ધ ઉપયોગ સહિત બોલનારાને સ્ખલિતાદિ દોષ-યુક્ત છતાં પણ તે સૂત્ર તેને ભાવશ્રુત થાય છે અને પડિલેહણાદિ બધી ક્રિયાઓ પણ સ્ખલનાદિ દોષોવાળી હોય, તો પણ ઉપયોગ સહિત કરનારાને કર્મનિર્જરા કરનાર થાય છે, તેથી ભગવન્તે કહેલા સર્વ અનુષ્ઠાનોમાં ઉપયોગયુક્ત રહેવાનો ચત્ત કરવો. ૮૫૯-૮૬૦

વળી ન્યૂનાધિક અક્ષરવાળું શ્રુત બોલવામાં દોષ છે, તે લૌકિક ઉદ્ધારણા કહીને સાબીત કરે છે.

અહિં કુણાલકવિળો, હીળે વિજ્ઞાહરાદિદંતા ।

વાલ-રાતિમોચળ-મેસજ્જવિવજ્જવા ઉમળ ॥૮૬૧॥

અધિકાક્ષર સૂત્ર પાઠમાં કુણાલ અને વાનરતું દંષ્ટાન્ત, હીનાક્ષર પાઠમાં વિદ્યાધરાદિનાં દંષ્ટાન્ત અને હીનાધિક ઉભય પાઠમાં આળક અને રોગીને વિપરીતપણે લોજન ઔષધ આપવાનું દંષ્ટાન્ત. ૮૬૧

પાટલીપુત્ર નગરમાં મૌર્યવંશથી ઉત્પન્ન થએલો અશોકશ્રી નામનો રાજા હતો. તેને પોતાની એક રાણીથી કુણાલ નામે પુત્ર થયો. રાજાએ તે પુત્રને ઉબ્બજની નગરી તેના લોગવટા માટે આપી. તે પછી કુમાર તે નગરીમાં રહીને આઠ વર્ષનો થયો, એટલે પત્ર-વાહક દ્વેતે (પેપીયાએ) આવીને રાજાને કહ્યું કે “આપનો પુત્ર હવે આઠ વર્ષનો થયો છે.” પત્રવાહકથી એ સમાચાર જાણીને રાજાએ અન્તઃપુરમાં રહીનેજ પોતાના હસ્તે કુમાર માટે પત્ર લખ્યો. તેમાં લખ્યું કે “इदानीमधीयतां कुमारः कुमारं हवे लखे.” એ પ્રમાણે લખેલો પત્ર ખીડયા સિવાય ત્યાંજ મૂકીને રાજા લઘુશક માટે બિઠ્યો તે સમયે ત્યાં રહેલી બીજી કોઈ રાણીએ તે પત્ર વાંચ્યો. વાંચીને વિચાર્યું કે મારે પણ પુત્ર છે, પરન્તુ નાનો છે અને કુણાલ મોટો છે. તેથી રાજ્યને યોગ્ય કુણાલ ગણાય, પણ મારો પુત્ર ન ગણાય, માટે એવી કોઈ યુક્તિ કરે કે જેથી કુણાલ રાજ્યને અયોગ્ય થાય. એવું વિચારી અજનની સળી શુકથી સિંહાવીને અધીયતાં પદમાંનાં જની ઉપર અનુસ્વાર કર્યો, એથી “इदानीमधीयतां कुमारः એટલે હવે કુમાર અધ થાયો.” એમ થયું.

તે પછી તે પત્ર રાણીએ એજ પ્રમાણે એ સ્થળે મૂક્યો. રાજાએ આવીને વાંચ્યા સિવાય તે પત્ર કુમાર પાસે મોકલ્યો. આવેલો પત્ર કુમાર પાસેના કોઈ માણસે મનમાં વાંચીને વિરૂદ્ધ લખેલું માનીને પ્રગટ ન વાંચ્યો, કુમારના આગ્રહથી બ્યારે પ્રગટ વાંચ્યો, એટલે લાવાઈ જાણીને કુમારે કહ્યું કે મૌર્યવંશમાં ઉપન્ન થએલા અમારા વડીલોની આજ્ઞા ત્રણ ભુવનમાં પણ કોઈ ઉલ્લંઘન નથી કરતું, તો પછી તેમનાજ વંશમાં જન્મેલો હું પિતાની આજ્ઞાનું કેમ ઉલ્લંઘન કરું? એ ના થાય, એમ કહીને તે વખતેજ અક્ષિમાં તપાવેલી લોઢાની સળી લઈને શોક-આક્રંદ કરતા સર્વ પરિજનોએ શોકયા છતાં પણ આંખમાં આંસુને અન્ધ થયો.

આ બનાવ જાણીને રાજા અતિશય ખેદ પામ્યો, પછી પછી શો ઉપાય? તે પછી કુણાલ પાસેથી ઉબ્બજની લઈને કોઈ બીજું યોગ્ય ગામ તેને આપ્યું. તે ગામમાં રહીને કુણાલ કુમાર ઉત્કૃષ્ટ સંગીતકળા શીખ્યો. કેટલાક દિવસ વિત્યા બાદ તેને એક પુત્ર થયો, એટલે રાજ્ય પ્રાપ્તિ માટે તે કુણાલ પાટલીપુત્ર નગરે ગયો. ત્યાં જઈને પોતાની સંગીત-કળાથી સમસ્ત નગરવાસી જનનાં ચિત્ત તેણે આકર્ષી લીધાં. તેની એ ખ્યાતિ રાજા પાસે જવાથી રાજાએ કુણાલને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. કુણાલે રાજભુવનમાં બધી પડકા પ્રાછળ રહીને અતિ-સુન્દર સંગીત કર્યું; એથી રાજા અત્યન્ત પ્રસન્ન થઈને બોલ્યો કે “अरे! तुं मांग, ताईं छिन्नित हुं तने आपीश.” રાજાનું એ વચન સાંભળીને કુણાલે કહ્યું કે—

चंदगुप्तपुत्रो उ, बिदुसास्स नृत्तवो ।

અસોગસિરિણો પુત્રો, અંબો જાયદ કારગિ ॥૮૬૨॥

ચન્દ્રગુપ્તનો પ્રપૌત્ર, બિન્દુસારનો પૌત્ર (પુત્રનો પુત્ર) અને અશોકશ્રીનો અન્ધપુત્ર કાકણિ (રાજ્ય) માંગે છે. ૮૬૨

પાટલીપુત્ર નગરમાં નન્દવંશનો નાશ કરનાર એવા આણ્વકચના બુદ્ધિ વૈભવથી મૌર્ય-વંશી ચન્દ્રગુપ્ત પ્રથમ રાજા થયો, તે પછી અનુક્રમે બિન્દુસાર અશોકશ્રી અને કુણ્ણલ થયા. તેથી કુણ્ણલ ચન્દ્રગુપ્તનો પ્રપૌત્ર થાય બિન્દુસારનો પૌત્ર એટલે પુત્રનો પુત્ર થાય અને અશોકશ્રીનો પુત્ર થાય. તે તમારી પાસે કાકણિ માંગે છે. એટલે ક્ષત્રિય ભાષામાં રાજ માંગે છે. કુણ્ણલની ચાચના સાંભળીને રાજાએ આશ્ચર્ય સહિત પડદો દૂર કરાવ્યો અને કૈતુકવાલા રાજાએ પૂછ્યું એટલે કુમારે સર્વ હકીકત સવિસ્તર કહી સંભળાવી. પછી રાજાએ કહ્યું કે તું અન્ધ હોવાથી રાજ્યને શું કરીશ ?

કુમારે કહ્યું—હેવ ! મારે રાજ્યને યોગ્ય પુત્ર થયો છે,

રાજા—કયારે ?

કુમાર—“સંપ્રતિ” હમણાં.

રાજાએ કુણ્ણલના પુત્રનું નામ એ ઉપરથી “સંપ્રતિ” રાખ્યું, અને તેને રાજ્ય આપ્યું. આ પ્રમાણે જેમ અહીં અકાર ઉપર એકજ બિન્દુથી કુમારે આખો ગુમાવી, તેમ સૂત્રમાં પણ બિન્દુઆદિ અધિક થવાથી સર્વ અર્થનો અનર્થ થઈ જાય છે. ૮૬૨.

ભાવની અધિકતામાં બીજું લૌકિક ઉદાહરણ છે; તે આ પ્રમાણે છે—

કોઈ એક જગલમાં એક સરોવર હતું, તે લોકમાં “કામિક તીર્થ” ના નામથી પ્રસિદ્ધ હતું. તે સરોવરના કાંઠે એક વંજુલનું વૃક્ષ હતું, તે વૃક્ષની શાખા ઉપર ચડીને બે કોઈ તિર્થંત્ર સરોવરના પાણીમાં પડે, તો એ તીર્થના પ્રભાવથી તે તિર્થંત્ર મનુષ્ય થઈ જાય, અને બે મનુષ્ય પડે તો દેવ થાય, પણ બે અધિક લોક કરીને બીજાવાર એ શાખા પરથી પાણીમાં પડે તો પડનાર પુનઃ પોતાની મૂળ અવસ્થાને પામે. એક વખત ત્યાં વાનરમિથુનના દેખતાં મનુષ્ય યુગલ વંજુલ વૃક્ષની શાખા પરથી સરોવરના જળમાં પડ્યું, અને તીર્થના માહાત્મ્યથી દેહીપ્રમાન દેવયુગલ થઈ ગયું. એ બેમને વાનરમિથુન પણ એ પ્રમાણે સરોવરમાં પડ્યું અને સુંદર મનુષ્યયુગલ થયું. તેમાં મનુષ્યરૂપ થએલ વાનરે અધિક લોકથી સ્ત્રીને કહ્યું કે આપણે પુનઃ સરોવરમાં પડીએ કે જેથી દેવરૂપ બનીએ. સ્ત્રીએ ના પાડી અને કહ્યું કે ફરી પડવાથી કોણ બાળે શું એ થઈએ. આપણું આ સુંદર મનુષ્યરૂપ છે તેજ બસ છે. શાસ્ત્રોને વિષે અત્યંત લોક નિષેધ કરેલો છે. આ પ્રમાણે સ્ત્રીએ વાચાં છતાં પણ તે પુરૂષ અતિલોકથી ફરી તે સરોવરમાં પડ્યો એટલે પુનઃ પોતાના મૂળ સ્વરૂપે વાનર થયો. તે પછી તે સ્ત્રીને ત્યાં આવેલા કોઈ રાજાએ પોતાની અતિ વહાલી પત્ની કરી. અને વાનરને કોઈ ઇન્દ્રજલિક (મદારી) લઈ ગયો. તેણે તેને નાચતાં શીખવ્યું. એક દિવસે મદારી તેજ વાનરને લઈ રમત કરવાને તે સ્ત્રી સહિત ગેઠેલા એવા રાજા પાસે ગયો. વાનરાએ તે રાણીને ઝાળખી અને રાણીએ પણ તે વાનરને ઝાળખ્યો, એથી અટકાવવા છતાં પણ વાનર રાણીને લેવા માટે તેની સન્મુખ વારંવાર દોડવા લાગ્યો, એટલે રાણીએ કહ્યું કે—

જો જહા વટ્ટણ કાલો, તં તહા સેવ વાનરા ! ।

મા વંજુલપરિવ્મટ્ટો, વાનરા ! પઢળં સર ॥૮૬૩॥

હે વાનર ! જે કાળ જેવો વર્તે છે તેવો તેનો અનુભવ કર; વંજુલના પતનના લાભથી બ્રહ્મ થએલા હે વાનર ! હવે તે પતન સંભાળીશ નહીં. ૮૬૩

જેમ અધિક લોભનો અભિપ્રાય વાનરને દુઃખ માટે થયો, તેમ માત્રાઆદિથી અધિક સૂત્ર પણ અનર્થ માટે થાય છે.

હવે અક્ષરોદ્ધિએ હીન એવા સૂત્રપાઠમાં દુઃખ જણાવવા ઉદાહરણ કહે છે,

વિજ્ઞાહર રાયગિદ્દે, ઉપ્પય પઢળં ચ હીણદોસેણ ।

કહળોસરણાગમણં, પયાણુસારિસિ દાળં ચ ॥૮૬૪॥

હીનાક્ષરપણના દોષથી રાજગૃહ નગરમાં ઉત્પાત અને પતન કરતા અર્થોત્ ઇચ્છિત સ્થાને નહિ જઈ શકતા વિદ્યાધરને ભેઈને (શ્રેષ્ઠિકે) સમસરણમાં આવી ભગવન્તને પૂછ્યું. ભગવન્તે તેનો ખુલાસો કર્યો. અને તેથી પદ્માનુસારી અભયકુમારે તે વિદ્યાપૂર્ણ કરી અને તેથી વિદ્યાધરે અભયકુમારને વિદ્યા આપી. ૮૬૪

રાજગૃહનગરમાં એક વખત ભગવાન મહાવીર સમવસર્યા તે વખતે તેમની પાસે તેમની ધર્મદેશના સાંભળીને સર્વ સભા ઉઠી તે સાથે શ્રેષ્ઠિક પણ રાજભુવન તરફ જવા લાગ્યો. તેવામાં તેમણે દૂર કોઈ વિદ્યાધરને પાંખ વિનાના પક્ષીની પેઠે આકાશમાં ઉત્પાત અને પતન કરતો જોયો. તેથી આશ્ચર્ય પામીને શ્રેષ્ઠિક રાખ પાછા ભગવન્ત પાસે આવીને, તે વિદ્યાધર સંખંધી હકીકત પૂછવા લાગ્યા. ભગવન્તે કહ્યું કે એ વિદ્યાધરને આકાશગામિની વિદ્યાનો એક અક્ષર વિસ્મૃત થયો છે, તેથી તે વિદ્યા સારી રીતે સ્ફુરતી નથી, માટે તે ઉડીને પાછો નીચે પડે છે. ભગવન્તનું એ કથન પિતા પાસે રહેલા અભયકુમારે સાંભળ્યું. તેથી તેણે તે વિદ્યાધર પાસે જઈને કહ્યું, કે ભો તું મને આ આકાશગામિની વિદ્યા આપે, તો હું તને એ વિદ્યાનો વિસ્મૃત અક્ષર સંભારી આપું. વિદ્યાધરે એ શરત કબુલ કરી, એટલે અભયકુમારે પદ્માનુસારીલ્પિધથી વિસ્મૃત અક્ષર સંભારી આપ્યો. વિદ્યાધર શરત મુજબ એ વિદ્યા અભય કુમારને આપીને સુખપૂર્વક વૈતાલ્ય પર્વતપર જઈ સુખી થયો. આ પ્રમાણે જેમ હીનાક્ષરવાળી વિદ્યા સ્મરણમાં આવતાં પણ કામ લાગતી નથી અને અનર્થ કરનારી થાય છે, તેમ સૂત્ર પણ હીનાક્ષર હોયતો અનર્થકારી થાય છે. ૮૬૪

હવે હીનાધિક અક્ષરવાળા સૂત્ર માટે ઉદાહરણ કહે છે.

તિત્ત-કહુમેસયાઈ, માળં પીલેજ્જ ઝળણ દેહ ।

પણ્ણ ણ તેહિ અહિણ્ણ મરહ બાલો તહાહારે ॥૮૬૫॥

તીખા-કડવા ઓસડો (રોગી પીડા ન પામે) એમ માનીને) રોગીને તેના માતાપિતા કે વૈદ્યાદિ બે તે ઓછા આપે, તો તેથી ગુણ ન થાય, અને વધારે આપે તો મરણ થાય. એજ પ્રમાણે હીનાધિક આહારમાં બાળક પણ મરણ પામે. ૮૬૫

એજ પ્રમાણે સૂત્રમાં પણ હીનાધિક અક્ષર હોય તો અનેકદોષો પ્રાપ્ત થાય, કારણ કે—

અત્યસ્સ વિસંવાઓ, સુયમેઓ તઓ ચરણમેઓ ।

તત્તો મોક્ષામાઓ, મોક્ષામાવેડફલો વિક્ષા ॥૮૬૬॥

(ન્યુનાધિક અક્ષરથી) સૂત્રનો લેદ થાય, અને સૂત્રના લેદથી અર્થમાં વિસંવાદ થાય, અને તેથી ચારિત્રનો લેદ થાય, ચારિત્રના લેદથી મોક્ષનો અભાવ થાય, અને મોક્ષના અભાવે દીક્ષા નિષ્ફળ થાય. ૮૬૬

આ પ્રમાણે આગમથી દ્રવ્યાવશ્યક કહું, હવે નોઆગમથી દ્રવ્યાવશ્યક કહે છે.

નોઆગમઝો જાણય-મન્વસરીરા-૬હરિત્તમાવાસં ।

લોદ્ય લોગુત્તરિયં, કુપ્પાવચળં જહાં સુત્તે ॥૮૬૭॥

જશરીર ભવ્યશરીર અને તે ઉભયથી વ્યતિરિક્ત, એમ નોઆગમથી-દ્રવ્યઆવશ્યક ત્રણ પ્રકારે છે, તેમાં ઉભય વ્યતિરિક્ત એવું નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યક લૌકિક, લોકોત્તર અને કુપ્રાવચનિક એ ત્રણ પ્રકારે જેમ અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં કહું છે તેમ જાણવું. ૮૬૭

જશરીરદ્રવ્યઆવશ્યક, ભવ્યશરીર દ્રવ્યઆવશ્યક, અને તે ઉભયથી વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય-આવશ્યક એમ નોઆગમથી દ્રવ્યઆવશ્યક ત્રણ પ્રકારે છે. જેણે પૂર્વે સારી રીતે આવશ્યક શીખેલું સિદ્ધશિલાને વિષે પ્રાપ્ત થયેલું જીવે છોડી દીધેલું એવું મુનિનું જીવરહિત શરીર તે જશરીરદ્રવ્યઆવશ્યક છે, કેમકે તે શરીરથી પૂર્વે ભાવઆવશ્યક અનુભવેલ છે. જે વ્યક્તિ ભવિષ્યમાં આવશ્યક જાણશે, પણ હમણાં વર્તમાનકાળે નથી જાણતી તે વ્યક્તિનું જીવવાલું દેવદત્તાદિકનું શરીર યોગ્યપણાથી ભવ્યશરીરદ્રવ્યઆવશ્યક છે, એ ઉભયથી વ્યતિરિક્ત નોઆગમથી દ્રવ્યઆવશ્યક ત્રણ પ્રકારે છે, એક લૌકિક, બીજું લોકોત્તર અને ત્રીજું કુપ્રાવચનિક. તેમાં પ્રથમ રાજા વિગેરેનાં સુખ ધોવા આદિ જે અવશ્યકનાં કાર્ય તે લૌકિક વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય આવશ્યક, અને જે સાધુઓના ગુણે રહિત, કેવળ વેશ માત્ર ધારણ કરી સાધુ જેવા જણાતા પગલે પગલે અનેક અસંયમ સ્થાનનું સેવન કરનારા મુનિઓ વિગેરે સવાર-સાંજ પ્રતિક્રમણાદિ અવશ્ય કાર્યો કરે તે લોકોત્તર દ્રવ્યાવશ્યક, તથા જે પાપડીજનો આમુંડા વિગેરે દેવતાના સ્થાનોમાં વિલેપનાદિ આવશ્યક કાર્યો કરે છે તે કુપ્રાવચનિક દ્રવ્યાવશ્યક છે. એ નોઆગમથી ઉભય વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યઆવશ્યકના ત્રણ લેદ જાણવા. તેમાં જે નો શબ્દ છે તે આગમના સર્વથા નિષેધ અર્થમાં સમજવો, કેમકે ઉપરોક્ત આવશ્યકમાં જરા પણ આગમ જ્ઞાન નથી. આ નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યકનું સ્વરૂપ લેદપૂર્વક જેમ અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં કહું છે તેમ સવિસ્તર જાણી લેવું. ૮૬૭

ઉપર જે લોકોત્તર નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યક કહું છે; તેમાં ઉદાહરણ કહે છે.

લોત્તરે અમિક્ષણમાસેવાલોચ્ચો ઉદાહરણં ।

સ રચનદાહગવાણિયનાણ જઈહુવાલ્લ્લો ॥૮૬૮॥

લોકોત્તરમાં નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યકમાં નિરન્તર દોષ સેવનાર અને આલોચના કરનાર સાધ્વાભાસનું દ્વિધાન્ટ છે, તે સાધ્વાભાસને ગીતાર્થમુનિએ રત્નદાહુક વણિકના ઉદાહરણથી કપકો આપ્યો. ૮૬૮

લોકોત્તરમાં નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યકમાં નિરન્તર દોષ સેવીને આલોચના (પ્રાયશ્ચિત્ત) કરનાર સાધ્વાભાસનું ઉદાહરણ છે, તે આ પ્રમાણે—

વસંતપુરનગરમાં એક અગીતાર્થ સંવિચ્છાભાસ ગચ્છ પોતાના આચાર્ય સહિત વિચરતો હતો, એ ગચ્છમાં એક મુનિ રહેતો હતો. તે હસ્તેશાં દોષયુક્ત-સાધુને ઉપયોગમાં

ન આવે એવા ભાત-પાણી ગ્રહણ કરીને, પ્રતિક્રમણ કરવી વખતે મહાન્ સંવેગી હોય તેમ દેખાવ કરતો અને કરેલા સર્વ દોષો ગુરુ સમીપે ગ્રગટ કરીને પ્રાયશ્ચિત લેતો હતો, ગુરુ પણ તેને તે સુખ્ય પ્રાયશ્ચિત આપતા હતા. તે સાથે પ્રાયશ્ચિત આપતાં હરમેશાં કહેતા કે ‘અહો ! આ મુનિ કેવો ધર્મશ્રદ્ધાળુ મહાભાગ છે ! જે આ પ્રમાણે દુષ્કર એવી આલોચના કરીને સુખપૂર્વક પ્રાયશ્ચિત લે છે. ખરેખર સરળ હોવાથી એ મુનિ શુદ્ધ છે. કેમકે દોષ સેવવો રહેલો છે પણ આલોચના કરવી તે મુશ્કીલ છે.’ આવું ભેદને ખીળ ભોળા સાધુઓ વિચારવા લાગ્યા કે ‘ખરેખર આલોચના કરવી એજ સાધ્ય છે. દોષો સેવવામાં અડચણ નથી અને ભે એ પ્રમાણે હરમેશાં નહિ કરવા યોગ્ય કાર્ય કરીને આલોચના કરીએ તોપણ કંઈ દોષ નથી. કેમકે તેની આલોચના કરવાથી શુદ્ધિ કરી દુષ્કરકારી થઈ શકાય છે’ આવા વિચારથી પ્રાયઃ આખા ગચ્છમાં ‘આલોચનુ’ પણ અનાચાર સેવવા’ એવી ભૂખંતા પ્રસરી ગઈ.

એ પ્રમાણે અવિધિએ વર્તતાં કેટલોક કાળ ગયો, તેવામાં તે ગચ્છમાં કોઈ ખીળ વિદ્વાન મુનિ પ્રાહુણ તરીકે આવ્યા, તેમણે તે સર્વ અવિધિ ભેદને વિચાર્યું કે અરેરે આ ભૂખં ગુરુએ આખા ગચ્છનો નાશ કર્યો. આ વિચારથી તેમણે તે ગુરુને કહ્યું, કે હે મુનિ ! તમે આ નિત્ય દોષ સેવનાર સાધુનાં આ પ્રમાણે વળાણ કરે છે, તેથી ગિરિનગર-વાસી લોકો અને રાજાની પેઠે દુઃખ પામશે.

અભણ ગુરુ :—એ કેવી રીતે ?

વિદ્વાન મુનિ :—ગિરિનગર નામે એક શહેર હતું, તેમાં એક કોડાધિપતિ વણિક રહેતો હતો; તે વણિક અગ્નિદેવનો ભક્ત હોવાથી દરવર્ષે રત્નોથી એક ચોરડો ભરીને તે ચોરડો અગ્નિથી સળગાવી દેતો. તેને તે પ્રમાણે કરતો ભેદને તે નગરવાસી લોકો અને રાજા તેની પ્રશંસા કરતા હતા. કે અહો ! આ શેઠની અગ્નિદેવ ઉપર કેવી ભક્તિ છે ? કે જે દરવર્ષે અગ્નિદેવને આ પ્રમાણે રત્નોથી તૃપ્ત કરે છે. આવી રીતે પ્રશંસા થવાથી તે શેઠ વધારે આદરથી એજ પ્રમાણે અગ્નિદેવને તૃપ્ત કરવા લાગ્યો. એમ કરતાં એક વખત મહાભર-વર પવનની આખા નગરમાં અગ્નિ ફેલાયો, જેથી રાજમહેલ સહિત સર્વ નગર ભસ્મી-ભૂત થઈ ગયું. બ્યારે એવો મહા અનર્થ થયો ત્યારે રાજાએ અને લોકોએ વિચાર્યું કે અરેરે આપણે એ શેઠને એ પ્રમાણે કરતાં પહેલાથીજ કેમ ન રોક્યો ? અને તેની પ્રશંસા શા માટે કરી ? ભે એ પ્રમાણે કરતાં આપણે એને પ્રથમજ રોક્યો હોત, તો આપણે આ વખત અત્યારે ન આવત. આ પ્રમાણે ઘણેજ પશ્ચાત્તાપ કરીને તે વણિકનો ઠંડ કરી તેને નગર બહાર કાઢી મૂક્યો.

એ પ્રમાણે હે આચાર્ય ! તમે પણ આ અવિધિએ વર્તતા સાધુની પ્રશંસા કરવાથી પોતાને અને ગચ્છનો ઉલ્લસનો નાશ કરે છે. માટે આ સાધુને તેમ કરતાં અટકાવો. જેથી મથુરાનગરીના લોક અને તેના રાજાની પેઠે સર્વ સુખી થાઓ. અને જેથી તમે અનર્થને ભજવાવાલા ન થાઓ.

આચાર્ય :—એ કેવી રીતે ?

વિદ્વાનમુનિ :—સંભળો. મથુરાનગરીમાં પણ અગ્નિદેવનો ભક્ત કોઈ ધનવાન વણિકે રત્નથી ભરેલા ઘરને સળગાવવાનો આરંભ કર્યો, એટલે તે નગરવાસી લોકોએ અને

રાત્રએ તેનો દંડ કરી તિરસ્કાર પૂર્વક કહ્યું કે જો તારે અગ્નિદેવને તૃપ્ત કરવા હોય, તો અરણ્યમાં જઈને ઘર કરીને શા માટે એમ નથી સળગાવતો ? એમ કહીને તે યોદ્ધા નગર બહાર કાઢ્યો. તેથી એ સઘળા અગ્નિના અનર્થથી બચીને સુખી થયા. એ પ્રમાણે હે આચાર્ય ! તમે પણ આ સાધુને ગરબ બહાર કાઢીને પોતાને તથા ગરબને મહાઅનર્થથી બચાવો.

આવી ઘણી યુક્તિઓથી એ આચાર્યને શીખામણ આપી, પણ ગુરૂ અભણ (અગીતાઈ) અને આગ્રહી હોવાથી તેમજ અધર્મી હોવાથી પોતાની અયોગ્ય પ્રવૃત્તિથી (ન નિવત્યા) તે સાધુને અટકાવ્યો નહિ. એટલે એ વિક્રાન ગ્રાહુણા મુનિએ ગરબના બીજ સાધુઓને કહ્યું કે હે મહાભાગ્ય મુનિઓ ! આવા અભણ ગુરૂના તાબે રહેવાથી હવે સર્થ ; તેમનો ત્યાગ કરીને અન્ય સ્થળે જાઓ, નહિ તો તમને સર્વને અનર્થ પ્રાપ્ત થશે. વિક્રાન મુનિના ઉપદેશથી તે સાધુઓએ તેમનો ત્યાગ કર્યો. આવા પ્રકારના ગરબવાળાનું જે આવશ્યક તે નોઆગમથી લોકોના દ્રવ્યઆવશ્યક કહેવાય છે. તે દ્રવ્યઆવશ્યક ઉદાહરણ પૂર્વક કહ્યું. ૮૬૮.

હવે ભાવઆવશ્યક કહીશું. તે ભાવ આવશ્યક આગમથી અને નોઆગમથી એમ બે પ્રકારે છે. તેજ વાત કહે છે.

આગમઞ્ચો માંવાવાસયં, તદ્વથોવજોગપરિણામો ।

નોઆગમઞ્ચો માંવે, પરિણામો નાળ-કિરિયાણુ ॥૮૩૯॥

આવશ્યકના અર્થના ઉપયોગ રૂપ પરિણામ તે આગમથી ભાવ આવશ્યક છે, અને જ્ઞાન-ક્રિયા ઉભયનો પરિણામ તે, નોઆગમથી ભાવ આવશ્યક છે. (અહીં નોશબ્દ મિશ્ર-અર્થમાં સમજવો.) ૮૬૯

ઉપરોક્ત નોઆગમથી ભાવઆવશ્યક ત્રણ પ્રકારે છે. તે કહે છે.

લોદ્ય લોત્તરિયં કુપ્પાવયણં ચ તં સમાસેણં ।

લોકોત્તરં પસત્યં સય્યે તેનાહિગારોડયં ॥૮૭૦॥

લૌકિક-લોકોત્તર-અને કુપ્રાવચનિક. એમ ત્રણ પ્રકારે સંક્ષેપથી નોઆગમલેહમાં ભાવ આવશ્યક છે. તેમાં લોકોત્તર ભાવાવશ્યક શ્રેષ્ઠ છે. તેનોજ આ શાસ્ત્રમાં અધિકાર છે. ૮૭૦

નોઆગમથી ભાવ આવશ્યક લૌકિક-લોકોત્તર-અને કુપ્રાવચનિક એમ ત્રણ પ્રકારે છે આવો અનુક્રમ પૂર્વે વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય આવશ્યકમાં પણ કહ્યો છે, અને ભાવ-આવશ્યકમાં તો અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં બંધની અનુકૂલતાદિ કોઈ હેતુ વડે કરીને લૌકિક-કુપ્રાવચનિક-અને લોકોત્તર એવો અનુક્રમ કહ્યો છે. તેમાં દિવસના પૂર્વ ભાગમાં ભારત અને પાછલા ભાગમાં રામાયણ વાંચવું ઇત્યાદિ જે લોકમાં પ્રચલિત છે, તે નોઆગમથી લૌકિક ભાવ આવશ્યક છે, અને મંત્ર પાઠાદિ પૂર્વક ચરૂ અંજલિ હોમાદિ કરવા. તે કુપ્રાવચનિક ભાવાવશ્યક છે. તથા ઉપયોગ પૂર્વક આવશ્યક શ્રવણ કરવું પડિલેહણ આવતોદિ ક્રિયામિશ્ર ઉભયકાળ સુખે મુહપતિ રાખીને, આવર્ત કરવા પૂર્વક વન્દનાદિ સૂત્રોરૂપ આવશ્યક સૂત્ર બોલવા, તે લોકોત્તર ભાવ આવશ્યક છે. એ પ્રમાણે સઘળે ઠેકાણે જ્ઞાનક્રિયાની મિશ્રતા વિચારવી. આ ત્રિવિધ નોઆગમથી ભાવ આવશ્યકમાં લોકોત્તર ભાવાવશ્યક ખરેખર અનુપમ મોક્ષ મુખની પ્રાપ્તિમાં હેતુભૂત હોવાથી લોકોત્તર ભાવ આવશ્યકજ શ્રેષ્ઠ છે. અને તેનોજ અગ્રી શાસ્ત્રમાં અધિકાર છે. ૮૭૦

હવે આવશ્યકનાં પચોત્તનામો (બુદ્ધિ બુદ્ધિ નામો) કહે છે.

તસ્સામિન્નત્યાઈ, સુપસત્યાઈ જહત્થનિયયાઈ ।

અન્વામોહાનિમિત્તમાહ પજ્જાયાનામાહ ॥૮૭૧॥

અન્ય અન્ય સ્થાનને વિષે આવશ્યકનાં બુદ્ધા બુદ્ધા નામો સાંભળવાથી શિષ્યને વ્યા-
મોહ આદિ ન થાય એટલા માટે તે આવશ્યકનાં એકજ અર્થવાળાં સુપ્રશસ્ત યથાર્થ અને
નિયત એવાં આવશ્યકનાં બુદ્ધા બુદ્ધા નામો કહે છે, કેમકે તેથી અનેક દેશમાંથી થયેલા
શિષ્યોને સુખે સુખે અર્થની પ્રતિપત્તિ થાય છે. ૮૭૧

આવસ્સયં અવસ્સકરણિજ્જં, ધુવ નિમાહો વિસોહી ય ।

અજ્ઞયણલ્લક વમો નાઓ, આરાહણ મમો ॥૮૭૨॥

આવશ્યક-અવશ્ય કરવા યોગ્ય-ધુવ-નિઝહ-વિશુદ્ધિ-છત્તઅધ્યયન-વર્ગ-આચ-આરાધના
અને માર્ગ (એ દશ આવશ્યકનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં નામો છે.) ૮૭૨

આવશ્યક એટલે શું ? તે કહે છે.

સમણેણ સાવણ ય, અવસ્સકાયન્વયં હવહ જમ્હા ।

અંતો અહોનિસિસ્સ ડ, તમ્હા આવસ્સયં નામ ॥૮૭૩॥

સાધુ અને શ્રાવકને રાત્રિ અને દિવસના અંતે અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે, તે કારણથી
આ આવશ્યક કહેવાય છે. ૮૭૩

જવવસ્સં કરણિજ્જં, તેણાવસ્સયમિદં ગુણાં વા ।

આવસ્સયમાહારો, આ મજ્જાયા-ભિવિહિવાઈ ॥૮૭૪॥

આ વસ્સં વા જીવં, કરેહ જં નાણ-દંસણ-ગુણાણં ।

સંનેજ્ઞ-માવણ-ચ્છાયણેહિં વાડસવાસયં ગુણઓ ॥૮૭૫॥

અવશ્ય કરવા યોગ્ય આવશ્યક છે એ અર્થ પૂર્વની ગાથામાં કહેલ છે. અથવા આવ-
શ્યક પદમાં આ શબ્દ મર્યાદા ને અભિવિધિ અર્થની વાચક હોવાથી ગુણોનો આધાર તે
આવશ્યક છે. અથવા જે આ એટલે સમસ્ત પ્રકારે જીવને જ્ઞાન દર્શન ગુણોને વશ કરે તે
આવશ્યક. અથવા સાંનિધ્ય-ભાવનાના અચ્છાદનાવડે ગુણથી આત્માને વાસિત કરે તે આવાસક
કહેવાય છે. ૮૭૪-૮૭૫

અવશ્ય કરવા યોગ્ય હોવાથી આવશ્યક રહેવાય છે. એ આવશ્યક પદમાં જે આ
શબ્દ મર્યાદા અને અભિવિધિવાચી છે, એટલે મર્યાદાવડે અથવા અભિવિધિવડે (જ્ઞાનાદિ)
ગુણોનો આધાર તે આવશ્યક. અથવા જે ક્રિયા આત્માને જે જ્ઞાનાદિ ગુણોથી વાસિત કરે
(યુક્ત કરે) તે આવાસક. અથવા વસ્ત્ર સુંગઘ-ધૂપઆદિની પેઠે જે આત્માને ગુણો વડે
આચ્છાદિત કરી શોભાવે તે આવાસક. અથવા જે આત્માનું દોષોથી સંવરણ કરે એટલે
દોષો આવવા ન દે તે આવાસક છે. ૮૭૪-૮૭૫

આ પ્રમાણે આવશ્યકપદના બુદ્ધાં બુદ્ધાં દસ નામોમાંના પહેલા આવશ્યક અથવા
આવાસક પદનો અર્થ કહ્યો. હવે બાકીનાં પદોનો અર્થ કહે છે.

एवं चिय सेसाई, विउसा सुय-ल्लखणाणुसारणं ।

કમસો વત્તવાઈ, તદા સુય-લ્લક્ષણામાઈ ॥૮૭૬॥

એજ પ્રમાણે આક્રીના પદો પણ વિદ્વાને શ્રુતમાં કહેલા લક્ષણને અનુસારે અનુક્રમે કહેવાં, તથા શ્રુત-સ્કંધનાં નામો પણ એજ પ્રમાણે કહેવાં. ૮૭૬

મોક્ષાસિદ્ધાપી જ્ઞનોથી જે અવશ્ય કરાય તે અવશ્યકરણીય કહેવાય છે. તથા અર્થથી શાશ્વતું હોવાથી ધ્રુવ. જે વડે ઇન્દ્રિય-કષાય વિગેરે ભાવ શત્રુઓનો નિગ્રહ-રોધ કરાય તે નિગ્રહ. બીજા આચાર્યો ધ્રુવ એટલે પ્રવાહથી અનાદિ કાળના કર્મનો જે વડે નિગ્રહ થાય તે ધ્રુવનિગ્રહ, એમ તે બે પદ્ધતિ એકજ પર્યાય નામ કહે છે. તથા કર્મથી મલીન થએલા આત્માની વિશુદ્ધિનો હેતુ હોવાથી વિશુદ્ધિ. સામાયિકઆદિ છ અધ્યયનરૂપ હોવાથી ષડધ્યયન. જે વડે રાગ આદિ દોષો દૂરથી ત્યજાય તે વર્ગ. બીજાઓ એ બે પદ્ધતિ એકજ નામ કહે છે. જેમકે સામયિકાદિ છ અધ્યયનનો સમૂહ હોવાથી છ અધ્યયનનો વર્ગ કહેવાય છે. ઇચ્છિત અર્થની સિદ્ધિનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય હોવાથી ન્યાય, અથવા જીવ અને કર્મનો સંબંધ દૂર કરનાર હોવાથી ન્યાય. મોક્ષ આરાધનાનો હેતુ હોવાથી આરાધના. મોક્ષનગરે પહોંચાતનાર હોવાથી માર્ગ એ પ્રમાણે આવશ્યક પદના દશ પર્યાય નામોનો અર્થ જાણવો.

તથા તેજ પ્રમાણે શ્રુત અને સ્કંધનાં પર્યાય નામો પણ શ્રુતમાં કહેલા લક્ષણથી જાણવાં, જેમકે શ્રુત-સૂત્ર-અન્ય-સિદ્ધાન્ત-પ્રવચન-આજ્ઞા-ઉપદેશ-અને આગમ વિગેરે શ્રુતનાં એકજ અર્થવાળા નામો છે. તથા ગણ-કાય-નિકાય-સ્કંધ-વર્ગ અને રાશી વિગેરે સ્કંધના એકજ અર્થવાળાં નામો છે. તેના અર્થ વિદ્વાને શ્રુતાનુસારિ લક્ષણથી કરવાં. અહીં વિસ્તાર થવાના ભયથી કહ્યા નથી. ૮૭૬

એ પ્રમાણે આવશ્યક પદના નામાદિ નિક્ષેપ કહ્યા, હવે શ્રુતપદના એ નામાદિ નિક્ષેપ કહીશું.

આગમઑ દબ્વસુયં, વત્તા સુત્તોવજોગનિરવેક્ષો ।

નોઆગમઑ જાણય-મન્વસરીરાડહરિત્તમિદં ॥૮૭૭॥

શ્રુતોપયોગ રહિત વક્તા, તે આગમથી દ્રવ્ય શ્રુત છે; અને જ્ઞશરીર-ભવ્યશરીર તથા એ ઉભય વ્યતિરિક્ત-એમ નોઆગમથી દ્રવ્યશ્રુત ત્રણ પ્રકારે છે. ૮૭૭

નામ અને સ્થાપનાશ્રુત સુગમ હોવાથી તેનું કથન અહીં નથી કરતા, પણ દ્રવ્યશ્રુત અને ભાવશ્રુતમાં જાણવા જેવું છે તેથી તેને કહીશું. તેમાં દ્રવ્ય શ્રુત બે પ્રકારે છે. આગમથી અને નોઆગમથી. શ્રુતના ઉપયોગ રહિત જે વક્તા તે આગમથી દ્રવ્યશ્રુત છે. અને નોઆગમથી દ્રવ્યશ્રુત જ્ઞશરીર ભવ્યશરીર અને એ ઉભય વ્યતિરિક્ત-એમ ત્રણ પ્રકારે છે. એમાંના પહેલા બે ભેદ આવશ્યક પ્રમાણે જાણવા, અને ત્રીજો ભેદ નીચે પ્રમાણે જાણવો. ૮૭૭

પતાહગયં સુત્તં, સુત્તં ચ જમંહજાઈ પંચવિહં ।

જાગમઑ માવસુયં, સુઝોવત્તો તઝોડળળ્ળો ॥૮૭૮॥

પત્રાદિમાં રહેલ શ્રુત અને જે અંડબદ્ધિ પાંચ પ્રકારનું સૂત્ર તે બન્ને નોઆગમથી ઉભય વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય શ્રુત છે. તથા શ્રુતોપયોગવાન જે જીવ તે તેનાથી અનન્ય હોવાથી તે આગમથી ભાવશ્રુત છે. ૮૭૮

પાના-પુસ્તક-વસ્ત્ર આદિમા લખેલું શ્રુત અથવા સૂત્ર તે ઉભયવ્યતિરિક્ત દ્રવ્યશ્રુત કહેવાય છે. અહીં શ્રુત અને સૂત્ર બંને શબ્દો એકજ અર્થમાં છે, તેથી દ્રવ્ય શબ્દનો ડહ

સમાનતામવડે અપ્રધાન અર્થે રાખી અ'ડજ-વો'ડજ-કીટજ-વાળજ અને વલ્કજ, એમ જે આગમમાં પાંચ પ્રકારે સૂત્ર કહ્યું છે, તે પછી સૂત્રના નામના સરખાપણાથી જુદું ઉભયવ્યતિરિક્તદ્રવ્ય શ્રુત કહેવાય છે. તેમાં ચૌરિદ્રિય ભાતિના ક્રીડાઓએ બનાવેલ કેશેટા-માંથી થયેલું સૂત્ર અ'ડજ સૂત્ર કહેવાય છે. તેને લોકમાં ચટક સૂત્ર (રેશમ) કહે છે. કપાસથી થયેલું સૂત્ર તે વો'ડજ સૂત્ર કહેવાય છે. કીટજ સૂત્ર પાંચ પ્રકારે છે. પટ્ટ-મલય-અશુ'ક-ચીનાશુ'ક અને કૃમિરાગ. આ પાંચે પટસૂત્ર કહેવાય છે વાળજ (વાળથી થયેલું) સૂત્ર પછી પાંચ પ્રકારે છે. ઘેટાના બિનનું-બિ'ટના બિનનું-મૃગના વાળનું-ઉંદરના વાળનું અને ઘેટાદિના બિનથી ઉગરેલી કિદ્દિથી ઉત્પન્ન થયેલું સૂત્ર કિદ્દિશ અથવા ઘેટાદિક બિનના બે ગ્રણના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલું કિદ્દિશ; અશ્વાદિના વાળનું તથા વલ્કજ સૂત્ર તે શણ વિગેરેનું સૂત્ર. એ સર્વ ઉભય વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય શ્રુત (સૂત્ર) બાબતું.

ભાવ શ્રુત બે પ્રકારે છે-આગમથી અને નોઆગમથી. તેમાં શ્રુતના ઉપયોગયુક્ત જે શ્રુતનો ભણનાર હોય તે આગમથી ભાવ શ્રુત છે. અહીં ઉપયોગવાન જે જીવ તે ઉપ-યોગથી અભિન્ન હોવાથી તે જીવનેજ ઉપચારવડે ભાવ શ્રુત કહેલ છે. ખરી રીતે તો શ્રુતનો ઉપયોગ એજ ભાવશ્રુત છે. ૮૭૮

હવે નોઆગમથી ભાવશ્રુત કહે છે.

નોઆગમઓ માવે, લોહ્ય લોઝત્તરં પુરમિહિયં ।

સમ્મત્તપરિગાહિયં, સમ્મસુયં મિચ્છમિયરંતિ ॥૮૭૯॥

નોઆગમથી ભાવશ્રુત લૌકિક (ભારત-રામાયણાદિ) અને લોકોત્તર (અંગપ્રવિષ્ઠાદિ) એમ બે પ્રકારે છે, તે પહેલાં (શ્રુતજ્ઞાનાધિકારે) કહ્યાં છે. એ સર્વ સમ્યગ્દષ્ટિએ ગ્રહણ કરેલ હોય તો સમ્યક્ શ્રુત છે, અને મિથ્યાદ્રષ્ટિએ ગ્રહણ કરેલ હોય તો મિથ્યાશ્રુત છે. ૮૭૯ અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

આગમઓ માવસુય, જુતં નોઆગમે કહં હોઈ ? ।

જહ નાગમો ન સુતં, અહ સુત્તમાગમો કિહ ગુ ? ॥૮૮૦॥

આગમથી ભાવશ્રુત તો યુક્ત છે, પણ નોઆગમમાં ભાવશ્રુત કેમ ઘટે ? (કારણ કે નોશબ્દ નિષેધાર્થે હોવાથી) જે આગમનો અભાવ છે તો શ્રુત નહિ, અને જે શ્રુત છે તો આગમનો અભાવ કેમ ? આ તો મારી મા વાંગણીની પેઠે વિરૂદ્ધ છે. ૮૮૦

ઊવગોગો જમ્મત્તે, તં તં જહ વાગમોઽવસેસં તુ ।

નોઆગમોત્તિં एवं, કિમ્મણુવત્તમ્મિ દવ્વસુયં ? ૮૮૧॥

જેટલા જેટલા શ્રુતનો ઉપયોગ, તે તે આગમથી ભાવશ્રુત છે, અને બાકીનું (ઉપયોગ રહિત) નોઆગમથી ભાવશ્રુત છે, જે એમ કહેતા હો તો અનુપયોગમાં દ્રવ્યશ્રુત કેમ કહ્યું ? ૮૮૧

જે જે શ્રુતના બાળનારાઓને વિશે જેને જેને શ્રુતનો ઉપયોગ હોય તે તે બાળનારું આગમથી ભાવ શ્રુત છે, અને શેષ ઉપયોગ રહિત હોય તેનું શ્રુત નોઆગમથી ભાવશ્રુત છે. એમ જે કહેતા હો તો ૮૭૭મી ગાથામાં “શ્રુતોપયોગ રહિત વક્તા તે આગમથી દ્રવ્યશ્રુત છે” એમ જે પૂર્વે ઉપયોગ રહિત વક્તાને દ્રવ્યશ્રુત કહ્યો છે, તેનું શું થશે ? કારણ કે તે વિષયને તો તમે અહીં હમણાં નોઆગમથી ભાવશ્રુત કહો છો, તેથી તે દ્રવ્યશ્રુત વિષય રહિત થશે. ૮૮૧

અવિસુદ્ધનયમણ વ, જહ લદ્ધિસુયમણવચ્ચેડવિ ।

ભાવસુયં ચિય પદ્ધો, કિમણવચ્ચેડસ દવ્વસુયં ? ॥૮૮૨॥

અથવા જો એમ કહેતા હો કે અવિશુદ્ધ નયના મતે લઘિશ્રુત તે ભાવશ્રુત (અને બીનું દ્રવ્યશ્રુત) તો તે ભાવશ્રુત ઉપયોગ રહિતમાં પણ છે, તેને દ્રવ્યશ્રુત કેમ કહે છે ? ૮૮૨

અથવા એમ કહે કે અવિશુદ્ધનયના મતે શ્રુતલઘિ પણ ભાવશ્રુત કહેવાય છે, તેથી ઉપયોગ રહિત છતાં પણ તે લઘિ યુક્ત જીવમાં જે લઘિરૂપ શ્રુત છે, તે ભાવશ્રુત છે; અને એ લઘિશૂન્યજીવનું શ્રુત તે દ્રવ્ય શ્રુત છે, આમ માનવાથી દ્રવ્યશ્રુત વિષય રહિત નહિ થાય. આ પ્રમાણે જો કહેતા હો, તો ઉપયોગ રહિત વક્તાને દ્રવ્યશ્રુત કેમ કહે છે ? કારણ કે તેને પણ શ્રુતલઘિના સહભાવથી ભાવશ્રુતનીજ પ્રાપ્તિ થશે. અને દ્રવ્યશ્રુત તો વિષય રહિતજ રહેશે. કેમકે કોઈ પણ શ્રુતલઘિ વિના બોલતું નથી. તેથી એમ કહેવું એ કેવળ વાણીમાત્રજ છે બીનું કોઈ નથી. ૮૮૨

ઉપરોક્ત બધા પક્ષોનો આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે કે—

આગમસુબોવબોગો, સુદ્ધો ચિય ન ચરણાહસંમિસ્સો ।

મોસેડવિ વા વિવક્ષા, સુયસ્સ ચરણાહમિન્નસ્સ ॥૮૮૩॥

આરિત્રાદિથી મિશ્ર નહિ, પણ શુદ્ધ શ્રુતોપયોગ તે આગમથી ભાવશ્રુત છે. મિશ્ર ઉપયોગમાં પણ આરિત્રાદિથી ભિન્ન શ્રુતોપયોગની વિવક્ષા કરીએ તો પણ તે આગમથી ભાવશ્રુત છે. ૮૮૩

ઉપરના પ્રશ્નો નોશબ્દને નિષેધાર્થમાં સમજીને કરાયા પરંતુ અહીં નો શબ્દ મિશ્ર અર્થ વાચી છે

પ્રશ્ન:—તે નો શબ્દ વડે કરીને દ્રવ્ય શ્રુત, આગમથી ભાવ શ્રુત, અને નોઆગમથી ભાવ શ્રુત એ ત્રણ જુદા કેમ અંગીકાર કરાય છે ?

ઉત્તર:—ઉપયોગ રહિત શ્રુતના અધ્યયન કરનારનું દ્રવ્યશ્રુત અને કેવળ શુદ્ધ શ્રુતનો ઉપયોગ તે આગમથી ભાવ શ્રુત, અથવા આરિત્રાદિથી મિશ્ર શ્રુતોપયોગ પણ એકલા શ્રુતના ઉપયોગની વિવક્ષાથી આગમથી ભાવ શ્રુત કહેવાય છે. ૮૮૩

ચરણાહસમેયમિ ઉ, જવબોગો જો સુણ તજો સમણ ।

નોઆગમોતિ મણ્ણહ, નોસદ્ધો મિસ્સમાવમિ ॥૮૮૪॥

આરિત્રાદિયુક્ત શ્રુતમાં આરિત્રાદિવડે મિશ્ર શ્રુતોપયોગને સિદ્ધાન્તમાં નોઆગમથી ભાવ શ્રુત કહેલ છે. નોશબ્દ અહીં મિશ્ર ભાવમાં છે. નિષેધાર્થક નથી. ૮૮૪

નોશબ્દને દેશનિષેધમાં અથવા સર્વનિષેધમાં ગ્રહણ કરીએ, તો જે રૂપજી આવે છે તે ૮૮૫-૮૮૬ એ જો ગાથાથી કહે છે.

સવ્વનિસેદ્ધે દોસો, સવ્વસુયમણાગમો પસજ્જેજ્જ ।

હોજ્જા વાડણાગમબો, સુયવજ્જમણાગમસુયં તુ ॥૮૮૫॥

(નોશબ્દ) સર્વ નિષેધાર્થમાં અહણ કરતાં દોષ આવે છે. (કેમકે) તેથી સર્વ શ્રુત અનાગમરૂપ થાય. અથવા અનાગમથી શ્રુત સિવાયના (મતિઆદિ જ્ઞાનો) અનાગમરૂપ થાય. ૮૮૫

જે નોશબ્દને સર્વ નિષેધાર્થમાં અહણ કરીએ તો જે ભાવશ્રુત હોય, તે સર્વ અનાગમરૂપ થાય, એમ માનવું પડે પરંતુ એ તો અયોગ્ય છે, કારણકે શ્રુત તો આગમરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. અથવા સર્વ નિષેધાર્થમાં નોશબ્દ માનવાથી શ્રુત વિનાના મતિઆદિ ચાર જ્ઞાનો જે ભાવ અનાગમરૂપ છે, તે ભાવશ્રુત થાય, એટલે કે એ ચાર જ્ઞાનો શ્રુતરૂપ નહિ હોવા છતાં પણ, તેમને શ્રુતપણાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. ૮૮૫

નોશબ્દને દેશનિષેધાર્થમાં અહણ કરીએ તો પણ દોષ આવે છે.

દેસતિસેહે સચ્ચં, નોઆગમઓ સુચં ન પાવેજ્ઞા ।

મિત્રંપિ વ તં દેસો, ચરણાર્દ્રિયં પસજ્જેજ્ઞા ॥૮૮૬॥

(નોશબ્દને) દેશ નિષેધાર્થમાં લઇએ, તો સર્વ શ્રુત નોઆગમથી ભાવશ્રુત ન થાય; અથવા વિવક્ષાથી ભિન્ન ગણેલું એવું પણ એ ભાવશ્રુત ચારિત્ર આદિનો એક દેશ થાય. ૮૮૬

અથવા જે નોશબ્દને દેશ નિષેધાર્થમાં અહણ કરીએ, તો આચારાંગ આદિ સમસ્ત શ્રુત નોઆગમથી ભાવશ્રુત ન ગણાય; પરંતુ તેના કેટલોક ભાગજ નોઆગમથી ભાવશ્રુત ગણાય. અને નોઆગમથી ભાવશ્રુત તો એ સર્વશ્રુતને કહ્યું છે. કેમકે સમસ્ત દ્વાદશાંગી જ્ઞાન-દર્શન ચારિત્રના પર્ચાયના પિંડાત્મક છતાં, સિદ્ધાન્તમાં નોઆગમથી ભાવશ્રુત પણે પ્રસિદ્ધ છે. એ નોશબ્દને મિશ્રવાચક માનીએ તો ઘટે છે. અથવા નોશબ્દને દેશનિષેધાર્થમાં લઇએ, તો ભાવશ્રુત ભિન્ન છતાં પણ, ચારિત્રાદિનો એક ભાગ ગણાય, અને એ તો ચારિત્રાદિની સાથે અભિન્ન દેશવાળું કહેવાય છે. એમ ન કહીએ તો ધાર્વજનકપિરોવર્ણક ની પેઠે સંકર એકેવાદિ દોષોનો પ્રસંગ થાય. માટે નોશબ્દ દેશનિષેધાર્થમાં પણ ન અહણ કરતાં મિશ્રવચનમાંજ અહણ કરવો. જેથી ઉપરોક્ત દૂષણો ન આવે. ૮૮૬

વળી નોશબ્દને દેશનિષેધાર્થમાં માનતાં બીજો પણ દોષ આવે છે, તે કહે છે.

હોજ્જ વ નોઆગમઓ, સુઓવત્તોઽપિ જં સ સ દેસમ્મિ ।

ઉવત્તજ્ઞ ન ડ સન્ને, તેણાયં મીસમાવમ્મિ ॥૮૮૭॥

અથવા શ્રુતોપયોગી પણ નોઆગમથી ભાવશ્રુત થાય, કેમકે તે ઉપયોગ શ્રુતના એક દેશમાંજ ઘટે છે, સર્વશ્રુતમાં નહિ. તેથી નોશબ્દ મિશ્રભાવમાંજ અહણ કરવો. ૮૮૭

વળી નોશબ્દને એક દેશાર્થમાં અહણ કરવામાં આવે, તો પહેલાં જે શ્રુતોપયોગીને આગમથી ભાવશ્રુત કહેલ છે, તે પણ નોઆગમથી ભાવશ્રુત થાય, કારણકે એ શ્રુતોપયોગ શ્રુતના એક દેશમાંજ ઘટે, પણ સર્વ શ્રુતમાં ન ઘટે. કેમકે સર્વશ્રુત તો અનન્ત એવા અભિલાષ્ય અર્થના વિષયવાળું હોવાથી સર્વશ્રુતમાં એકી વખતે ઉપયોગ ન ઘટે. માટે નોશબ્દને એક દેશવચનમાં માનવાથી એ શ્રુતોપયોગી પુરૂષ નોઆગમથી ભાવશ્રુત થાય, અને એમ થવાથી આગમથી અને નોઆગમથી ભાવ શ્રુતનો તદ્દાવત નાશ પામે. માટે નોશબ્દને એક દેશવચનમાં ન માનતાં મિશ્રભાવમાંજ અહણ કરવો યોગ્ય છે. ૮૮૭

ફરી શિષ્ય શંકા કરીને પૂછે છે કે—

આહ નળ મીસમાવે, નામિહિજો ય નોસહો ।

દેસે તદન્નમાવે, દવ્વે કિરિયાય માવે ય ॥૮૮૮॥

નોશબ્દ મિશ્રભાવમાં નથી કહ્યો, પણ દેશ-તે થકી અન્યભાવ-દ્રવ્ય-ક્રિયા-અને ભાવ-અર્થમાં નોશબ્દ કહ્યો છે. ૮૮૮

નોશબ્દ સામાન્ય રીતે નિષેધવાચક હોવાથી મિશ્રભાવમાં તો ક્યાં પણ કહ્યો નથી; દેશ-તદન્યભાવ-દ્રવ્ય-ક્રિયા-અને ભાવ એ પાંચ અર્થમાં કહેલ છે. તેમાં દેશ અર્થમાં નોશબ્દનો પ્રયોગ કરીએ તો આ પ્રમાણે અર્થ સમજાય છે. જેમકે ‘નોઘટ’ એટલે ઘટનો એક દેશ (લાગ), કેમકે ઘટનો એક દેશ તે અઘટ પણ ન કહેવાય તેમ ઘટ પણ ન કહેવાય પરન્તુ ‘નોઘટ’ કહેવાય. જેમકે-ઘટનો એક લાગ ગ્રીવાઆદિ ન કહેવાતા તેના બીજા ભાગે પણ ઘટ નહી કહેવાય, માટે આખાએ ઘટનો અભાવ થાય, અને એ પ્રમાણે-પટ શકટ આદિમાં પણ અભાવના પ્રસંગથી સર્વ શૂન્યતા પ્રાપ્ત થાય, વળી ઘટનો એકલાગ તે ‘ઘટ’ પણ ન કહેવાય કેમકે એમ માનવાથી તો તેના દરેક અવયવો ‘ઘટ’ કહેવાય, અને એથી એકજ ઘટમાં અનેક ઘટની પ્રાપ્તિ થાય; એમ થવાથી ઘટ સંખ્યાથી બધી પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ આદિના વ્યવહારનોજ નાશ થાય માટે ઘટનો એક દેશ (લાગ) તે ‘નોઘટ’જ કહેવાય.

નોશબ્દ તદન્ય ભાવમાં પણ હોય છે, જેમકે-‘નો ઘટ’ એમ કહેવાથી ઘટથી લિન્ન પટ આદિ સમજાય છે. ઉદાહરણ તરીકે ‘નો પ્રાદાણુ’ એમ કહેવાથી, પ્રાદાણુ સિવાયના ક્ષત્રિયાદિ સમજાય છે. તેમ એ પણ બાણુ.

દ્રવ્યાર્થમાં નો શબ્દ ઘટાદિનો એક દેશવાચી છે. જેમકે ‘નોઘટ નોપટ નોસ્ત’ભ” ઇત્યાદિ પૂર્વે નો શબ્દ દેશવાચી કહેલ છે તેથી આ લિન્ન છે. કેમકે પહેલાં જે નોશબ્દને દેશ વાચી કહ્યો છે, તે ઘટાદિ સાથે સંબંધવાળો તેનો કેટલોક ભાગ તેને નોઘટાદિ કહેલ છે. અને અહીં તો તે ઘટાદિનો એક ભાગ ગ્રીવા આદિ જે ઘટથી જુદા થઇને શેરીમાં પડ્યો હોય તે ઘટાદિથી જુદો હોવાથી પૃથગ્-સ્વતંત્ર દ્રવ્ય કહેવાય છે. તેથી નોશબ્દ દ્રવ્યાર્થમાં જુદા એક દેશને કહેનાર પણ છે.

નોશબ્દ ક્રિયા નિષેધવાચી પણ છે. જેમકે-નથી પાકતું-ન પકાવવું વિગેરે. ભાવ-નિષેધાર્થમાં પણ નોશબ્દ છે. જેમકે-નહીં સુવાય છે. નહીં ઉભા રહેવાય છે. અહીંઆ અકર્મક ધાતુને ભાવે પ્રયોગ “જોડેલો પ્રયોગ નોશબ્દ સાથે વાપરેલો છે, ભાવ અને ક્રિયાનો તદ્દવત કેઇપણ શબ્દશાસ્ત્ર (વ્યાકરણ)થી બાણી લેવો. આ પ્રમાણે લિન્ન લિન્ન વિવક્ષાથી દેશાદિ અર્થમાં નોશબ્દ જોયો છે, પણ મિશ્રભાવમાં તો ક્યાંઈ નથી જોયો. ૮૮૮ આચાર્યશ્રી ઉપરોક્ત શિષ્યના વચ્ચનતું સમાધાન કરે છે કે—

સચ્ચમયં દેસાદ્સુ, તદ્વત્યવસેણ સદ્વિવિણિગોગો ।

અમિયત્થા વ નિયાવા, જુજ્જહ તો મીસમાવેઽવિ ॥૮૮૯॥

સત્ય છે કે નોશબ્દ દેશાદિ અર્થમાં છે, તો પણ અર્થવશાત્ શબ્દનો વિનિયોગ થાય છે. (જે અર્થ ન્યાં ઘટે તે અર્થમાં ત્યાં તેનો પ્રયોગ કરાય છે.) અને નિપાતો (અન્યથો) અનેક અર્થવાળા છે, તેથી તે મિશ્રભાવમા પણ ઘટે છે. ૮૮૯

અથવા નોશબ્દ અહીં દેશવાચી કહીએ તોપણ કંઈ હાની નથી. કેમકે—

અવિસેસિયસંમિસ્સોવજોગદે સુત્તિ વા સુય કાંડે ।

નોઆગમમાવસુપ, નોસહો હોજ્જ દેસેડવિ ॥૮૯૦॥

અવિશેષિત સંમિશ્ર ઉપયોગનો શ્રુત એક દેશ છે, તેથી નોઆગમથી લાવશ્રુતમાં નોશબ્દ દેશઅર્થમાં પણ હોઈ શકે. ૮૯૦

અખંડ ઘટાદિનો ઓવાદિ એક દેશ છે, તેમ સામાન્ય જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રના સંમિશ્ર ઉપયોગનો શ્રુત એક દેશ છે, તેથી નોશબ્દ દેશ વાચી માનવામાં હોતી નથી, અર્થાત્ સામાન્યથી જેમ પરિપૂર્ણ ઘટનો ઓવાદિ એક ભાગ જેમ નોઘટ કહેવાય છે. તેમ અવિશેષિત (સામાન્યથી) જ્ઞાન-ક્રિયાના પરિણામરૂપ અખંડ વસ્તુનો શ્રુત પણ એક દેશ છે, તેથી જ્ઞાન-ક્રિયાના પરિણામ એ નોઆગમથી લાવ શ્રુત છે. કારણ કે તેમાં એક દેશ તરીકે શ્રુત છે ૮૯૦

હવે બીજા આચાર્યનો મત જણાવીને તેમાં રૂપણ આપે છે.

નોઆગમઓ કેઈ, સદ્સહાયમુવજોગમિચ્છંતિ ।

નળુ સુતરમાગમત્ત હિ, દન્વ-માવાગમે જુત્તં ॥૮૯૧॥

શબ્દ સહિત શ્રુતોપયોગને કેટલાક આચાર્યો નોઆગમથી લાવશ્રુત માને છે. (તે અયોગ્ય છે) કેમકે તેવા લાવ આગમમાં નોઆગમપણું જ સ્કુટ રીતે યોગ્ય છે. ૮૯૧

કેટલાક આચાર્યો, શબ્દ સહિત શ્રુતોપયોગને, નોઆગમથી લાવશ્રુત માને છે. એટલે કે શ્રુતોપયોગ પૂર્વક બોલનારનો 'શ્રુતોપયોગ સહિત શબ્દ' નોઆગમથી લાવ શ્રુત છે, કેમકે તે ઉપયોગ અને શબ્દ એ બેના સમુદાયમાં ઉપયોગ લક્ષણ આગમનો એક દેશ છે અને શબ્દની અપેક્ષા વિના કેવળ ઉપયોગ માત્ર તે આગમથી લાવ શ્રુત છે. માટે શબ્દ સહિત શ્રુતોપયોગ તે નોઆગમથી લાવશ્રુત છે.

ઉપર પ્રમાણે માનવું અયુક્ત છે, કેમકે એમાં શ્રુતોપયોગ એ સ્કુટ રીતે લાવ આગમ છે અને શબ્દ એ દ્રવ્ય આગમ છે તેથી તે આગમ જ છે. એટલે કે શબ્દ સહિત શ્રુતોપયોગ તે આગમથી શ્રુત કહેવાય, પણ નોઆગમથી શ્રુત ન કહેવાય, કેમકે જો કેવળ શ્રુતોપયોગ પણ આગમ કહેવાય છે, તો પછી તેની સાથે શબ્દરૂપ દ્રવ્ય આગમ મળવાથી તો તે સારી રીતે આગમ કહેવાય, પણ નોઆગમ તો નજ કહેવાય, કારણ કે નોઆગમ તો આગમ અનાગમરૂપ સમુદાયમાં જ ઘટે છે. ૮૯૧

ઉપર જણાવેલ પક્ષને સ્વીકારીને ખંડન કરતા કહે છે કે—

અહ નાગમોત્તિ સદ્ધો, નોઆગમયા ય તદહિચ્છંતજો ।

આગમઓ દન્વસુયં, કિહ સદ્ધો નાગમો અહ સો ? ॥૮૯૨॥

શબ્દ આગમ નથી, માટે ઉપયોગ અનાગમરૂપ શબ્દથી અધિક હોવાથી નોઆગમ છે. જો તે શબ્દ આગમ નથી, તો પછી આગમથી દ્રવ્યશ્રુત કેમ થાય ? ૮૯૨

જો એમ કહેવામાં આવે કે શબ્દ એ આગમ નથી, તેથી ઉપયોગ અનાગમરૂપ શબ્દ કરતાં અધિક હોવાથી ઉપયોગ નોઆગમ છે. કેમકે આગમ-અનાગમરૂપ સમુદાયમાં ઉપયોગ એ આગમનો એક દેશ હોવાથી તેમાં નોઆગમપણું યુક્ત છે.

જો એ પ્રમાણે શબ્દ એ આગમ ન હોય, તો આગમથી દ્રવ્ય શ્રુત કેવી રીતે થાય ?, નજ થાય, કેમકે શબ્દને અનાગમરૂપ માનેલા હોવાથી શબ્દ આગમના ભેદમાં સુપ્રસિદ્ધ છતાં પણ તે આગમથી દ્રવ્ય શ્રુત ન થાય. ખરી રીતે તો શબ્દ એ દ્રવ્યથી આગમજ છે. તેથી દ્રવ્ય આગમ સહિત ભાવ આગમ તે આગમથી જ ભાવ શ્રુત ગણાય છે, પણ નોઆગમથી ભાવશ્રુત ગણાતું નથી. ૮૬૨

પુનઃ મતાન્તર જણાવીને તેમાં દૂષણ આપે છે.

અન્ને નોઆગમજો, સામિત્તાણાસિયં સુયં વૈતિ ।

જહં ન સુયમણુવજોગે, નણુ સુયમણાસિયં નત્થિ ॥૮૯૩॥

ખીનઝો સ્વામિની અપેક્ષાએ શ્રુતોપયોગને આગમથી ભાવશ્રુત કહે છે અને સ્વામિની અપેક્ષા વિના નોઆગમથી ભાવશ્રુત કહે છે. જો ઉપયોગ શૂન્યમા શ્રુત ન કહ્યું, તો પછી સ્વામિની અપેક્ષા વિના તો ભાવશ્રુત સ્કુટ રીતે નથીજ. ૮૬૩

ખીન કેટલાક આચાર્યો સ્વામિઆશ્રિત શ્રુતોપયોગને ભાવશ્રુત કહે છે, અને સ્વામી અનાશ્રિત શ્રુતોપયોગને નોઆગમથી ભાવશ્રુત કહે છે, આ પ્રમાણે તેઓતું માનવું અયોગ્ય છે. કારણ કે ઉપયોગ શૂન્ય વક્તામા ભાવશ્રુત નથી કહ્યું; પરન્તુ દ્રવ્યશ્રુતજ કહ્યું છે. તો પછી તે સ્વામિમાં અનાશ્રિત એવું શ્રુત તે તો ભાવશ્રુત પ્રગટ રીતે નથીજ, કેમકે સ્વામિ સિવાય પુસ્તકાદિમાં લખેલા શ્રુતમાં ઉપયોગ નજ હોય અને ઉપયોગ સિવાય ભાવશ્રુત સર્વથા ન હોય “સ્વામિ અનાશ્રિત શ્રુત કયાંય પણ છે” એમ પ્રતિપાદન કરનારતુ એ તો મહાસાહસિકપણું છે. માટે તેઓતું તે મન્તવ્ય અયોગ્ય છે ૮૬૩

એ પ્રમાણે નોઆગમથી ભાવશ્રુત કહ્યું, હવે શ્રુતના એક અર્થવાળા પર્થાય નામો કહે છે.

સુય-સુત-ગંધ-સિદ્ધંત-સાસણે જાણ-વચણ ઉવણસે ।

પણવણ જાગમેવિ ય, પગઢા પજ્જયા મુત્ત ॥૮૯૪॥

શ્રુત-સૂત્ર-અર્થ-સિદ્ધાન્ત-શાસન-આશા-વચન-ઉપદેશ-પ્રરૂપણા-અને આગમ એ સૂત્રના એક અર્થવાળા પર્થાય નામો છે. એ નામોનો અર્થ પ્રથમ સંક્ષેપથી કહ્યો છે. એ પ્રમાણે શ્રુતનો નામાદિ ન્યાસ કર્યો ૮૬૪.

હવે સ્કંધનો કરે છે.

સ્વંધપદ્મણુત્તો, વત્તાડગમજો સ દવ્વસંધો ડ ।

નોજામમજો જાણય-મવ્વસરીરા-ડહરિતોડયં ॥૮૯૬॥

સ્કંધપદમાં ઉપયોગશૂન્ય વક્તા તે આગમથી દ્રવ્યસ્કંધ છે. અને નોઆગમથી શરીરદ્રવ્યસ્કંધ-ભવ્યશરીરદ્રવ્યસ્કંધ અને તદુભયવ્યતિરિક્તદ્રવ્યસ્કંધ. એમ દ્રવ્યસ્કંધ ત્રણ પ્રકારે છે, (અહીં નામસ્કંધ અને સ્થાપનાસ્કંધ સમજાવવા એવા હોવાથી કહ્યા નથી) ૮૬૫ હવે વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કંધ સચિત્તાદિભેદે ત્રણ પ્રકારે છે, તે કહે છે.

સચિત્તો જચિત્તો, મીસો ય સમાસજો જહાસંસં ।

દુપયાઈ દુપસાઈજો ય સેણાદેસાઈ ॥૮૯૬॥

વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કંધ સચિત્ત-અચિત્ત-અને મિશ્ર, એમ સંક્ષેપથી ત્રણ પ્રકારે છે તે અનુક્રમે ક્ષિપદાદિ-ક્ષિપ્રદેશાદિ અને સૈન્યના અગ્રદેશાદિ બાણવા. ૮૬૬

વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કંધ, સચિત્ત અચિત્ત અને મિશ્ર, એમ સંક્ષેપથી ત્રણ પ્રકારે છે. તેમાં પ્રથમ મનુષ્ય-શુક (પોપટ)-મેના-(સારિકા) વિગેરે દ્વિપદ સચિત્ત દ્રવ્યસ્કંધ છે. દ્વાડિમ આમ્ર બીજેરા વિગેરે અપદ સચિત્ત દ્રવ્ય સ્કંધ છે, ગાય-લેંસઆદિ-ચતુષ્પદ દ્રવ્યસ્કંધ છે. અને બે પ્રદેશથી આરંભીને અનંતાણુક પર્યંતના સ્કંધો તે અચિત્ત દ્રવ્યસ્કંધ છે. તથા હાથી-ઘોડા-રથ પાચદળ-તરવાર-ભાલા-આદિના સમૂહરૂપ સેનાનો આગલો-પાછલો કે મધ્યમ ભાગ તે મિશ્ર દ્રવ્યસ્કંધ છે. આદિ શબ્દથી ગામ-નગર આદિ પણ મિશ્રસ્કંધ છે ૮૯૬ બીજી રીતે વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કંધના ત્રણ ભેદ કહે છે.

અહવા કસિળો અકસિળો, અળેગદવ્વો સ એવ વિળેગો ।

દેસાડવ્વિઓવચિઓ, અળેગદવ્વો વિસેસોડવં ॥૮૯૭॥

અથવા કૃત્સ્નસ્કંધ-અકૃત્સ્નસ્કંધ-અને અનેકદ્રવ્યસ્કંધ. અમ ત્રણ પ્રકારે સ્કંધો છે. દેશે અપચિત્ત અને દેશે ઉપચિત્ત તેજ અનેક દ્રવ્યવાળો સ્કંધ બાણવો. (પૂર્વોક્ત મિશ્ર સ્કંધથી) આમાં એટલો ભેદ છે. ૮૯૭

અથવા વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કંધ બીજી રીતે પણ ત્રણ પ્રકારે છે. કૃત્સ્નસ્કંધ-અકૃત્સ્ન-સ્કંધ-અને અનેકદ્રવ્યસ્કંધ. તેમાં જેનાથી બીજે કોઈ મહોટો સ્કંધ ન હોય તે કૃત્સ્ન (પરિપૂર્ણ) સ્કંધ બાણવો. તે અશ્વસ્કંધ-હસ્તિસ્કંધ-અને મનુષ્યસ્કંધાદિ બાણવા.

પ્રશ્ન :-એને કૃત્સ્ન સ્કંધ કહેતા હો, તો તે પૂર્વોક્ત સચિત્ત અશ્વાદિ સ્કંધનું જ બીજું નામ થયું.

ઉત્તર :-એમ નહિ. પૂર્વે સચિત્તસ્કંધનો અધિકાર હોવાથી કેવળ જીવોજ કહ્યા હતા. અને અહીં તો જીવ અને જીવથી વ્યાપ્ત શરીરના અવયવોનો સમુદાય તેને કૃત્સ્નસ્કંધપણે કહેલ છે; આથી અભિધેય (કહેવાયોગ્ય વસ્તુ) ના ભેદથી પ્રકારનો પણ ભેદ થયો.

પ્રશ્ન :-સારી એમ હોય, પરંતુ કેવળ અશ્વાદિ સ્કંધને કૃત્સ્નસ્કંધપણું ઘટતું નથી, કારણકે તેની અપેક્ષાએ હસ્તિ આદિ સ્કંધ વધારે મોટા હોય છે.

ઉત્તર :-એમ નહિ. કારણકે અસંખ્યેય પ્રદેશાત્મક જીવ, અને જીવાધિષ્ઠિત શરીરના પુદ્ગળોનો સમુદાય, તેનેજ અશ્વાદિસ્કંધપણે કહેલ છે. વળી જીવ અસંખ્યેય પ્રદેશાત્મક હોવાથી સર્વત્ર સમાન છે. તેથી હસ્તિઆદિ સ્કંધ મહોટો છે એમ કહી શકાય નહિ. જો જીવપ્રદેશ અને પુદ્ગળનો સમુદાય બન્ને સાથે વધે, તો ગર્ભાદિસ્કંધ અશ્વાદિ સ્કંધ કરતાં મહોટો કહેવાય, પણ તેમ તો નથી, કારણકે સમુદાયની વૃદ્ધિનો અભાવ હોવાથી અને માત્ર પુદ્ગળની વૃદ્ધિ-હાની અહીં નહિ કહેલ હોવાથી, સર્વત્ર અશ્વાદિમાં કૃત્સ્નસ્કંધપણું વિરૂદ્ધ નથી. વળી બીજા આચાર્યો પૂર્વોક્ત સચિત્તસ્કંધના વિચારમાં જીવ અને જીવાધિષ્ઠિત શરીર પુદ્ગળોના સમુદાયને સચિત્તસ્કંધ કહે છે, અને અહીંયાં બુદ્ધિવડે શરીરથી જુદો કરેલો કેવળ જીવજ કૃત્સ્ન સ્કંધ છે એમ કહે છે. આ પ્રમાણે બન્ને વ્યાખ્યાનમાં ફેરફાર કરીને કહે છે. તેથી તેમનો તો અહીં આ વ્યાખ્યાનમાં કંઈ પ્રશ્નજ નથી, કેમકે અશ્વહસ્તિઆદિના જીવપ્રદેશોમાં ન્યૂનાધિકપણું નથી તેથી સર્વત્ર કૃત્સ્નસ્કંધપણું વિરૂદ્ધ નથી.

જેનાથી બીજે અત્યંત મહોટો સ્કંધ હોય, તે અપૂર્ણ હોવાથી અકૃત્સ્નસ્કંધ કહેવાય. તે બેપ્રદેશાદિથી માંડીને છેક સર્વોત્કૃષ્ટ અનંત પરમાણુના સમુદાયથી બનેલા સ્કંધમાં એક પરમાણુએ ન્યૂન સ્કંધ પર્યંત બાણવું. કેમકે ઉત્કૃષ્ટઅનંતાણુકસ્કંધની અપેક્ષાએ એક

પરમાણુએ ન્યૂન એવો ઉત્કૃષ્ટ અનન્તાણુવાળો સ્કંધ અકૃત્સ્ન (અપૂર્ણ) સ્કંધ કહેવાય, તેની અપેક્ષાએ બે પરમાણુએ ન્યૂનસ્કંધ અકૃત્સ્નસ્કંધ કહેવાય. એ પ્રમાણે એકેક પરમાણુની હાનીએ છેક ત્રણ પ્રદેશવાળા સ્કંધની અપેક્ષાએ બે પ્રદેશવાળો સ્કંધ અકૃત્સ્નસ્કંધ બાણવો. આથીજ પૂર્વોક્ત અચિત્તસ્કંધથી આનો ભેદ છે. પૂર્વે બે પ્રદેશી સ્કંધથી આરંભીને સંપૂર્ણ ઉત્કૃષ્ટ અનન્તાણુક સ્કંધ પર્યન્તના સર્વ સ્કંધોને સામાન્યથી અચિત્ત સ્કંધરૂપે કહેલ છે, અને અહીં સંપૂર્ણ ઉત્કૃષ્ટ અનન્તાણુવાળો એક સ્કંધ અહણુ નથી કયો, કેમકે તે પરિપૂર્ણ હોવાથી કૃત્સ્નસ્કંધ છે.

સચિત્ત-અચિત્તરૂપ અનેક દ્રવ્યોથી બનેલા સ્કંધ તે અનેકદ્રવ્યસ્કંધ છે, તે કેશાપચિતોપચિત અશ્વ-હસ્તિઆદિ સ્કંધ બાણવો. એટલેકે નખ-દન્ત કેશાદિરૂપ પ્રદેશમાં જીવપ્રદેશથી રહિત તે કેશાપચિત, અને પીઠ-હૃદય-બાહુ ઊરઆદિ રૂપ પ્રદેશમાં જીવ-પ્રદેશથી વ્યાપ્ત તે દેશોપચિત. એ પ્રમાણે વિશિષ્ટ એક પરિણામથી પરિણત સચેતન-અચેતન દેશના સમુદાયાત્મક એવો બે અશ્વાદિ સ્કંધ તે અનેકદ્રવ્યસ્કંધ બાણવો.

પ્રશ્ન:-બે એમ હોય તો કૃત્સ્નસ્કંધથી આમાં શો તફાવત રહ્યો ?

ઉત્તર:-ત્યાં અશ્વગજઆદિના જેટલા અવયવો જીવપ્રદેશોવડે વ્યાપ્ત હોય, તેટલા અવયવોનેજ કૃત્સ્નસ્કંધપણે કહેલ છે, પણ જીવ પ્રદેશોથી અવ્યાપ્ત નખ આદિ અવયવોની અપેક્ષા સહિત નથી કહેલ. અને અહીં તો નખાદિ સહિત બીજા અવયવો જે જીવપ્રદેશથી વ્યાપ્ત હોય તે ઉભયને અનેકદ્રવ્યસ્કંધ કહેલ છે. એટલે કૃત્સ્નસ્કંધ અને અનેકદ્રવ્યસ્કંધમાં તફાવત છે.

પ્રશ્ન :-તો પૂર્વોક્ત મિશ્રસ્કંધથી આનો શો તફાવત છે ?

ઉત્તર:-અશ્વ-હસ્તિઆદિ જીવો અને ખડ્ગઆદિ અજીવો ભિન્ન ભિન્ન છતાં પણ તેમના સમૂહની કલ્પનાવડે તેમને મિશ્રસ્કંધપણું કહ્યું છે. અને અહીં તો જીવપ્રયોગથી વિશિષ્ટ એક પરિણામે પરિણત સચેતન-અચેતન દ્રવ્યોને અનેકદ્રવ્યસ્કંધપણું કહેલ છે. એટલો એ મિશ્રમાં ને આ અનેકદ્રવ્યમાં તફાવત છે. આજ કારણથી મૂળ ગાથામાં પણ “વિસેસો” એમ કહીને કૃત્સ્નસ્કંધથી અને મિશ્રસ્કંધથી આ અનેકદ્રવ્યસ્કંધનો ભેદ છે, એમ કહ્યું છે. ૮૬૭

એ પ્રમાણે દ્રવ્યસ્કંધ કહ્યો, હવે ભાવસ્કંધ કહે છે.

આગમમાવલ્લભો, લંઘ્યયત્યૌવઙગપરિણમો ।

નોઆગમઙ્ગો માવમ્મિ, નાણ-કિરિયા-ગુણસમૂહો ॥૮૯૮॥

સ્કંધ પદાર્થોપયોગ પરિણામ તે આગમથી ભાવસ્કંધ છે. અને જ્ઞાન-ક્રિયા-તથા શુણનો સમૂહ તે નોઆગમથી ભાવસ્કંધ છે. ૮૯૮

અહીં આવશ્યકશ્રુતસ્કંધના ઉપયોગરૂપ અવગોધ તે જ્ઞાન બાણવું, અને ક્રિયા તે તેમાં કહેલી સામાચારી તથા મૂળ-ઉત્તર ગુણુ લેદથી ભિન્ન તે ગુણુ બાણવા. એ ત્રણેનો સમુદાય તે જ્ઞાન-ક્રિયા અને શુણનો સમૂહ બાણવો. ૮૯૮

એજ જ્ઞાન-ક્રિયા-અને શુણનો સમૂહ બાણવે છે.

સામાદ્યાદ્યાર્ણ, છજ્જહાસંસં સો સમાવેસો ।

નોઆગમોત્તિ મળ્ણહ, નોસહો મીસમાવર્મિ ॥૮૧૧॥

સામાચિકાદિ છ અધ્યયનોનો સમાવેશ તે જ્ઞાન-ક્રિયા-અને ગુણનો સમૂહ કહેવાય છે. (કેમકે તે જ્ઞાન-ક્રિયા-અને ગુણમય છે) અને તે સમૂહ નોઆગમથી ભાવસ્કંધ કહેવાય છે. કારણકે નો શબ્દ (અહીં) મિશ્રભાવમાં છે. (અને જ્ઞાન-ક્રિયા-તથા ગુણનો ઉપયોગ તે પણ મિશ્ર છે.) ૮૯૯

એ પ્રમાણે ભાવસ્કંધનું સ્વરૂપ કહ્યું, હવે સ્કંધના એક અર્થવાળાં નામો કહે છે.

ગળ-કાય-નિકાઐ ય, સ્વધે વળો તહેવ રાસી ય ।

પુંજે પિહે નિયરે, સંઘાઐ આઝલ સમૂહે ॥૯૦૦॥

ગણ, કાય, નિકાય, સ્કંધ, વર્ગ, રાશી, પુંજ, પિંડ, નિકર, સંઘાત, આકુલ અને સમૂહ. (એ સ્કંધનાં પર્ચાંચનામો છે. સામાચિકાદિ છ અધ્યયનના સમૂહરૂપ આ શ્રુત છે તેથી આ સમુદાય તે આવશ્યક શ્રુતસ્કંધ બાબવા.) ૯૦૦

હવે સામાચિકાદિ અધ્યયનોના અર્થના અધિકારો બાબાવવા માટે પ્રસ્તાવના કહે છે.

ફિં પુળ છજ્જહાસંસં, જેળ છલ્લાહિગારવિણિચ્ચં ।

સામાદ્યાદ્યાર્ણ, તે ય હમે છજ્જહાસંસં ॥૯૦૧॥

શા માટે (આવશ્યક) છ અધ્યયનાત્મક છે? છ અર્થ અર્થાધિકારથી બેઠાયલું છે તેથી આવશ્યક છ અધ્યયનાત્મક છે. એ સામાચિકાદિ છ અધ્યયનોના છ અર્થાધિકાર આ પ્રમાણે અનુક્રમે બાબવા. ૯૦૧

ઉપરોક્ત છ અર્થાધિકાર કહે છે.

સાવજ્જોગવિરહં, ડવિકત્તળ ગુણવળો ય પહિવત્તી ।

સલ્લિયસ્સ નિદણા વળતિગિચ્છ ગુણધારણા ચેવ ॥૯૦૨॥

સાવધયોગ (પાપવ્યાપાર)ની વિરતિ, બિનેશ્વરોની સ્તુતિ, ગુણવન્તની પ્રતિપત્તિ, સ્ખલના થઈ હોય તેની નિન્દા, અપરાધ રૂપ વ્રણની ચિકિત્સા, અને ગુણની પ્રતિપત્તિ (એ છ અધ્યયનના છ અર્થાધિકાર છે.) ૯૦૨

સાવધયોગની વિરતિ (પાપ વ્યાપારનો ત્યાગ) કરવા રૂપ અર્થાધિકાર, સામયિક અધ્યયનમાં છે. અર્હન્તોના ગુણનું કીર્તન કરવા રૂપ અર્થાધિકાર, ચતુર્વિંશતિ સ્તવાધ્યયન (લોગસ)માં છે. ગુણવાનું ગુરૂને વન્દન-પૂજન કરવા રૂપ બે પ્રતિપત્તિ, તે અર્થાધિકાર વન્દનાધ્યયન (વાંદણી)માં છે. શ્રુત-શીલમાં સ્ખલના થઈ હોય તેની નિન્દા કરવા રૂપ અર્થાધિકાર, પ્રતિક્રમણાધ્યયન (વંદિતુ કે શ્રમણસૂત્ર)માં છે. થએલા અપરાધની માફી માટે આરિતરૂપ આત્માના અપરાધરૂપી વ્રણની ચિકિત્સા કરવારૂપ અર્થાધિકાર કાર્યોત્સર્ગોધ્યયનમાં છે. વ્રતનો ભંગ અથવા અતિચાર થવાથી લાગેલા કર્મ, કાઉત્સગથી દૂર નથી થયાં તેને દૂર કરવા માટે અનશનાદિગુણધારણ કરવારૂપ અર્થાધિકાર, પ્રત્યાખ્યાન અધ્યયનમાં છે. એ પ્રમાણે આવશ્યક-શ્રુત-સ્કંધરૂપ વ્રણ પહોં નામાદિ ન્યાસ કર્યો. તેમજ છ અર્થાધિકાર કહેવારૂપ સમુદાયર્થનું નિરૂપણ પણ કર્યું. ૯૦૨

હવે પૂર્વે કહ્યા મુજબ અધ્યયનનો નામાદિ ન્યાસ કહેવો જોઈએ. પણ તે અહીં નથી કહેતા, કારણકે—

દારક્રમાગચાર્ણ, વીસું વીસમિહમોહનિષ્ફળે ।

અજ્ઞયણા નાસ, વચ્ચામો લાવનિમિત્ત ॥૧૦૩॥

દારોના અનુક્રમે આવેલા અધ્યયનોનો ન્યાસ લિન્ન લિન્ન, ઓધનિષ્પન્ન નિષ્કેપમાં અહીં આગળ જતાં લાઘવાયે કહેવાશે. ૯૦૩

હવે ઉપસંહાર કરીને આગળના વિષયનો સંબંધ કરતાં કહે છે કે—

આવસ્સયસ્સ एसो विदित्तथो वणिज्जो समासेण ।

एतो एवकेवक पुण अज्झयणं वण्हस्सामि ॥૧૦૪॥

એ પ્રમાણે આવશ્યકનો (આવશ્યક શ્રુતસ્કંધ એવું જેનું અર્થ યુક્ત નામ છે તેનો) પિંડાર્થ-સમુદાયાર્થ સંક્ષેપથી કહ્યો. હવે પછી સામાયિકાદિ એકેક અધ્યયનનો અર્થ કહીશું. ૯૦૪

સમુદાયાર્થ નામનું ચોથું દ્વાર પૂર્ણ થયું;

૫ અનુયોગનાં દ્વાર

હવે પાંચમું દ્વાર કહેવાની ઈચ્છાથી પ્રથમ સામાયિક અધ્યયન કહે છે.

તત્થડજ્ઞયણં સામાહ્યંતિ સમમાવલ્લક્ષણં પદ્મં ।

જં સ્વગુણહારો, વોમં પિવ સ્વ્વદ્વાણં ॥૧૦૫॥

તે છ અધ્યયનોમાં સમભાવ લક્ષણ સામાયિક નામે પહેલું અધ્યયન છે. જેમ સર્વ-દ્રવ્યોના આધારભૂત આકાશ છે, તેની જેમ સર્વગુણોનો એ આધાર છે. ૯૦૫

એ છએ અધ્યયનોમાં સમભાવ લક્ષણ સામાયિક નામનું અધ્યયન સર્વમાં પહેલું છે, કારણકે સર્વ ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યોનો આધાર જેમ આકાશ છે, તેમ સામાયિક અધ્યયન પણ સર્વ મૂળોત્તરગુણોનો આધાર છે સામાયિક હોય, તોજ તે મૂળોત્તરગુણો હોય અને ન હોય, તો તે ગુણો પણ ન હોય, કેમકે સમતારહિત પ્રાણિની અંદર કદિપણ પરમાર્થિક-ગુણો હોતા નથી. ૯૦૫

અથવા સામાયિક અધ્યયન પ્રથમ હોવામાં બીજું પણ કારણ છે.

अहवा तन्मेय च्चिचय सेसा जं दंसणाइयं तिविहं ।

न गुणो य नाण—दंसण—चरणन्महिजो जजो अत्थि ॥૧૦૬॥

અથવા બાકીનાં અધ્યયનો સામાયિકઅધ્યયનના ભેદો છે, કેમકે સામાયિક દર્શનાદિ ત્રણ પ્રકારે છે. અને જ્ઞાન-દર્શન-અને ચારિત્રથી અધિક બીજા ગુણો નથી. ૯૦૬

બાકીના ચતુર્વિંશતિ સ્તવાદિ અધ્યયનો સામાયિકઅધ્યયનના ભેદોજ છે. કેમકે દર્શન (સમ્યક્ત્વ) સામાયિક, શ્રુતસામાયિક અને ચારિત્રસામાયિક એમ ત્રણ પ્રકારે સામાયિક છે. આ ત્રણ ભેદમાં સર્વ ગુણની ભતિ અન્તર્ભૂત થાય છે. કેમકે જ્ઞાનદર્શન અને ચારિત્ર સિવાય ચતુર્વિંશતિ સ્તવાદિઅતગુણો લિન્ન નથી. તેથી બાકીના અધ્યયનો સામાયિક અધ્યયનના ભેદો હોવાથી સામાયિક અધ્યયન સર્વથી પહેલું કહ્યું છે. ૯૦૬

અણુઓગદારાઈ', મહાપુસ્તેવ તસ્સ ચત્તારિ ।

અણુઓગોત્તિ તદત્થો, દારાઈ તસ્સ ડ મુહાઈ' ॥૧૦૭॥

એ સામાયિક અધ્યયનના મહાનગરની પેઠે ચાર અનુયોગદ્વારો છે. અનુયોગ એટલે તેની (તે અધ્યયનની) વ્યાખ્યા કરવાના દ્વારો એટલે પ્રવેશ કરવાનાં મુખો. ૯૦૭

સામાયિક અને અનુયોગને માટે એ નગર અને દ્વારની કલ્પના અર્થવાળી છે. તે ખતાવે છે.

અકચદ્વારં નગરં, કણગદારંપિ દુક્કસંચારં ।

ચંડમૂલદ્વારં પુણ, સપહિદ્વારં મુહાહિગમં ॥૧૦૮॥

પ્રકારના વલયે કરીને વીંટાયેલું દ્વાર વિનાનું નગર એ નગર નથી, કેમકે માણસો જઈ આવી શકતા નથી અને એક દ્વારવાળું પણ દુઃખે સંચાર થાય એવું હોય છે, પરંતુ ચાર મૂળદ્વાર અને પ્રતિદ્વારવાળું નગર મુખે ગમનાગમનવાળું થાય છે. ૯૦૮

સામાઈયમહપુરમવિ, અકચદ્વારં તહેગદારં વા ।

દુરહિગમં, ચંડદારં, સપહિદ્વારં મુહાહિગમં ॥૧૦૯॥

(એજ પ્રમાણે) સામાયિકરૂપ મહાનગર પણ (અર્થે જાણવાના ઉપાય ભૂત એવા ઉપક્રમાદિ) દ્વારે શૂન્ય હોય, તો તેનો અર્થ જાણી શકાય નહિ. એક દ્વાર હોયતો મુશ્કેલીથી ઘણા કાળે જાણી શકાય, તેથી ઉપક્રમાદિ ચાર અનુયોગદ્વાર ચુક્ત હોય તો સુખ-પૂર્વક થોડા કાળમાં તેનો અર્થ જાણી શકાય. ૯૦૯

તે દ્વારો આ પ્રમાણે છે.

૬ ભેદદ્વાર—

તાળીમાણિ ઉવ્વકમ-નિવલેવા-ડણુગમ-નયસનામાઈ' ।

છ-ત્તિ-દુ-દુવિકપ્પાઈ, પમેયઓડણેગમેયાઈ' ॥૧૧૦॥

તે અનુયોગદ્વારો આ પ્રમાણે છે. ઉપક્રમ-નિક્ષેપ-અનુગમ અને નય, એ અનુયોગ-દ્વારોનાં નામો છે, અને તે અનુક્રમે છ, ત્રણ, બે, બે લેદોવાળા છે, અને ઉત્તરલેદો અનેક પ્રકારે છે. ૯૧૦.

એ પ્રમાણે પાંચમું દ્વારોપન્યાસ અને છઠ્ઠું ભેદ દ્વાર પૂર્ણ થયું.

૭ નિરૂક્તિદ્વાર

સત્થસસોવવકમણં, ઉવ્વકમો તેણ તમ્મિ વ તઓ વા ।

સત્થસમીવીકરણં, આણયણં નાસદેસમ્મિ ॥૧૧૧॥

તે વડે, તે છતે અથવા તેથી શાસ્ત્રને નિક્ષેપ કરવા યોગ્ય કરાય તે ઉપક્રમ. અથવા શાસ્ત્રને સમીપ કરવું એટલે ન્યાસ દેશમાં લાવવું તે ઉપક્રમ ૯૧૧

દૂર રહેલી શાસ્ત્રગ્રાહી વસ્તુને તે તે પ્રતિપાદન કરવાના પ્રકારોવડે નિક્ષેપ કરવા યોગ્ય કરવું તે ઉપક્રમ, ઉપક્રાન્ત વસ્તુ એટલે ઉપક્રમાન્તર્ગત લેદોવડે વિચારેલ વસ્તુનોજ નિક્ષેપ થાય છે અન્યથા નહિ. અથવા સુરવચનવડે શાસ્ત્રને નિક્ષેપ યોગ્ય કરાય છે, તેથી

તે ઉપક્રમ, અથવા શિષ્યને શ્રવણનો ભાવ હોવાથી, જે માટે શાસ્ત્ર નિક્ષેપ યોગ્ય કરાય છે, તેથી ઉપક્રમ અથવા વિનિત શિષ્યના વિનયથી શાસ્ત્રને નિક્ષેપ યોગ્ય કરાય તે વિનય ઉપક્રમ. કેમકે વિનયવડે આરાધિત ગુરુ શાસ્ત્રને નિક્ષેપ કરવા યોગ્ય કરે છે. અહીંયાં સઘળે ઠેકાણે શાસ્ત્રનું સમીપીકરણ શાસ્ત્રનું ન્યાસ દેશમાં લાવવું અને નિક્ષેપયોગ્ય કરવું એ રૂપ ઉપક્રમ બાબતો. ૯૧૧

હવે નિક્ષેપની નિરૂપિત કહે છે.

નિસ્ત્વપ્પહ તેજ તદિ તઓ વ નિસ્ત્વેવળં વ નિસ્ત્વેવો ।

નિયઓ વ નિચ્છઓ વા, સ્તેવો નાસોત્તિં જં મણિયં ॥૯૧૨॥

જે વડે જે છતે અથવા જેથી શાસ્ત્રનો નામાદિવડે નિક્ષેપ (વ્યવસ્થા) કરાય તે નિક્ષેપ અથવા નામાદિવડે શાસ્ત્રનો ન્યાસ-વ્યવસ્થા કરવી તે નિક્ષેપ, અથવા “નિ” એટલે નિશ્ચિત, અને “ક્ષેપ” એટલે શાસ્ત્રાદિનો નામાદિવડે ન્યાસ તે નિક્ષેપ કહેલ છે. ૯૧૨

હવે અનુગમની નિરૂપિત કહે છે.

અણુગમ્મહ તેજ તદિ, તઓ વ અણુમમણમેવ વાડણુગમો ।

અણુનોડણુરૂવઓ વા જં, સુત્તથાગમણુસરણં ॥૯૧૩॥

જે વડે-જે છતે અથવા જેથી સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરાય તે અનુગમ, અથવા “અણુ” એટલે સૂત્રનું “ગમ” એટલે વ્યાખ્યાન તે અનુગમ, અથવા અનુરૂપ-યોગ્ય રીતે અર્થનું કથન કરવું તે અનુગમ, અથવા સૂત્ર અને અર્થનો યોગ્ય સંબંધ કરવો તે અનુગમ. ૯૧૩

હવે નયની નિરૂપિત કહે છે.

સ નયહ તેજ તદિ વા, તઓડહવા વથુણો વ જં નયણં ।

વહુહા પજ્જાયાણં, સંભવઓ સો નઓ નામ ॥૯૧૪॥

તે (વક્ત્ર સંભવ થતા પયોથો વડે) વસ્તુને બાણે તે નય. અથવા જે વડે-જે છતે કે જેથી વસ્તુ બાણાય તે નય અથવા વસ્તુનો જે બોધ તે નય. (અનન્ત ધર્માત્મક વસ્તુમાં એક અંશઆહી બોધ તે નય) વસ્તુના ઘણા પયોથોના સંભવથી અમુક પયોથવડે વસ્તુને બાણવું તે નય. ૯૧૪

સાતરું નિરૂપિતદ્વાર પૂર્ણ થયું.

૮. ક્રમદ્વાર

પ્રથમ ઉપક્રમ-પછી નિક્ષેપ-પછી અનુગમ-અને તે પછી નય, આ પ્રમાણે એ અનુયોગ દ્વારોનો અનુક્રમ કહેવાતું શું કારણ છે ? એવી શંકાના સમાધાન માટે આઠમું ક્રમ-પ્રયોજન દ્વાર કહે છે.

દારવકમોડયમેવ ડ, નિસ્ત્વપ્પહ જેણ નાસમીક્કથં ।

અણુગમ્મહ નાણત્થં, નાણુગમો નયમયવિહીણો ॥૯૧૫॥

સંઘોવક્રમઓ, સમીવમાણીય નત્થનિસ્ત્વેવં ।

સત્થં તઓડણુગમ્મહ, નહિં નાનાવિહાણેહિ ॥૯૧૬॥

દ્રારોનો આજ અનુક્રમ છે. કારણકે જે સમીપ ન લવાયું-હોય, તેનો નિરૂપ નથી કરાતો. નામાદિ નિરૂપ વિના અર્થથી અનુગમન થતું નથી, તેમજ નયમત સિવાય અનુગમ પણ થતો નથી. પરન્તુ ક્રમથી સમીપ લાવીને નામ-સ્થાપનાદિ વડે નિર્ણય એવું જે શાસ્ત્ર તે અર્થથી અનુસરાય છે. અને વિવિધ નયો વડે તેની વ્યાખ્યા કરાય છે. ૯૧૫-૯૧૬

અહીં હવે ઉપક્રમ કહેવાનો અધિકાર છે, તે ઉપક્રમ, લાવ ઉપક્રમના આનુપૂર્વી-નામ-પ્રમાણ-વક્રત્વ-અર્થોધિકાર અને સમવતાર એ જે છ ભેદો છે, તેથી આગળ વિસ્તારથી કહેવાશે. એ વિસ્તૃત અર્થતું તાત્પર્ય મન્દબુદ્ધિવાળાઓ અહણ કરી શકે નહિ; તેથી તેઓના ઉપર અનુગ્રહ કરવા લાવ ઉપક્રમગત આનુપૂર્વીઆદિ છ ભેદો સંક્ષેપથી કહે છે.

ગુરુભાવોવક્રમણ, કા પરિવાહી કહ્યમજ્જયણં ।

ભાવમ્મિ કમ્મિ વટ્ટહ, કિમિદં દ્વં ગુણો કમ્મં ? ॥૯૧૭॥

જીવગુણોડજીવગુણો કિ નાણં દંસણં ચરિત્તં વા ।

પચ્ચક્કલં અણુમાણં, ઓવમ્મમહાગમો વાવિ ? ॥૯૧૮॥

લોહ્ય લોહચરિઓ, કિ સુયત્તઓહોમયં હોજ્જા ।

અપ્પયઓડણંતરઓ, પરંપરં વાડગઓ કસસ ? ॥૯૧૯॥

કિ દિટ્ઠિવાહ્યં કાલિયં વ, કિ વા સુયત્થપરિમાણં ।

સસમય-પરંસમઓમયસિદ્ધંતાણં વ કો વચ્ચો ? ॥૯૨૦॥

કો વ સમણાદેસો, સસુદાયકથાહિયાર હહ નિયઓ ।

અજ્જયણોવક્રમણં, કાયલ્લમિહેવમાદ્દિહિ ॥૯૨૧॥

કઇ રીતે ગુરુ પ્રસન્ન થાય ? કયા અનુક્રમે-આ કેટલાયું અધ્યયન છે ? કયા લાવમાં આ અધ્યયન છે ? શું આ દ્રવ્ય છે, ગુણ છે, કે કર્મ છે ? (ગુણ છે તો) જીવનો ગુણ છે, કે અજીવનો ગુણ છે ? (જીવનો છે તો) જ્ઞાન, દર્શન કે ચારિત્ર છે ? (જ્ઞાન છે તો) પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે, અનુમાન છે, ઉપમાન છે, કે આગમરૂપ છે ? (આગમરૂપ છે તો) લૌકિક આગમ છે કે લોકોત્તર આગમ છે ? (લોકોત્તર આગમ છે તો) સૂત્રાગમ છે, અર્થાગમ છે, કે ઉલ્લાસાગમ છે ? અથવા આત્માગમ છે, અનન્તરાગમ છે, કે પરંપરાગમ છે ? દષ્ટિવાદ છે કે કાલિક છે ? આ સૂત્રાર્થતું પરિમાણ કેટલું છે ? આમાં સ્વસિદ્ધાન્ત-પરસિદ્ધાન્ત-અને ઉલ્લાસિદ્ધાન્તમાંથી કયો સિદ્ધાન્ત તથા તેનો કયો લાગરૂપ અહીં સમુદાયાર્થ અધિકારમાં નિયત છે ? ઇત્યાદિ પ્રકારે અહીં અધ્યયનનો ઉપક્રમ કરવો. ૯૧૭-૯૨૧

સામાયિકાદિ અધ્યયનના જ્ઞાન માટે તેની ઇચ્છાવાળા શિષ્યે ગુરૂના લાવનો ઉપક્રમ કરવો, એટલે ગુરૂમહારાજ કયા પ્રકારે પ્રસન્ન થાય એમ વિચારવું. પરિપાટી એટલે અનુક્રમ. તે અનુક્રમ ત્રણ પ્રકારે છે, પૂર્વાનુપૂર્વીક્રમ, પશ્ચાત્તુપૂર્વીક્રમ, અને અનાનુપૂર્વીક્રમ. આ ત્રણ અનુક્રમમાંથી કયો અનુક્રમ આ અધ્યયનમાં ઉપયોગી છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવું કે આ ત્રણે અનુક્રમ ઉપયોગી છે. જેમકે પૂર્વાનુપૂર્વીક્રમથી આ સામાયિકાધ્યયન પહેલું છે, પશ્ચાત્તુપૂર્વીક્રમથી છઠ્ઠું છે અને અનાનુપૂર્વીક્રમથી તો સાતસો અઠાર લાંગા થાય છે, તેથી અનિયત છે. ઔદયિકાદિ છ લાવનો વિષય હોવાથી આ અધ્યયન કયા

ભાવમાં હોય ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવું કે ક્ષયોપશમ ભાવમાં હોય. આ અધ્યયન દ્રવ્ય છે, ગુણ છે કે કર્મ છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવું કે આ અધ્યયન ગુણ છે. બે ગુણ છે, તો તે જીવનો ગુણ છે કે અજીવનો ગુણ છે ? જીવનો ગુણ છે. બે જીવનો ગુણ છે તો તે જ્ઞાન છે, દર્શન છે કે આસ્તિ છે ? જ્ઞાન છે તો તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે, અનુમાનરૂપ છે, ઉપમાન છે કે આગમરૂપ છે ? બે આગમરૂપ છે, તો લૌકિક આગમ છે, કે લોકોત્તર આગમ છે ? લોકોત્તર આગમ છે. લોકોત્તર આગમ છતાં પણ તે સૂત્રાગમ છે, અર્થાગમ છે, કે ઉભયાગમ છે ? અથવા આત્માગમ છે, અનન્તરાગમ છે, કે પરંપરાગમ છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સમજવું કે તીર્થંકરોને આ અધ્યયન અર્થથી આત્માગમ છે, તથા ગણધરોને અનન્તરાગમ અને ધીબજોને પરંપરાગમ છે, અને ગણધરોને સૂત્રથી આત્માગમ, જમ્ભવામીને અનન્તરાગમ, અને બાકીનાઓને પરંપરાગમ છે. વળી લોકોત્તર આગમ છે, તો આ અધ્યયન દૃષ્ટિવાદિક છે કે કાલિક છે ? કાલિક છે. (એટલે કાળ વખત વર્તિને યોગ્ય વળતે ભણાય તે કાલિક, એવો અર્થ અહીં લેવો) કાલિક છે તો તેના સૂત્ર અને અર્થનું પરિમાણ કેટલું છે ? સૂત્રાક્ષર વગેરે પરિમિત છે, અને અર્થ વગેરે અનન્તા છે; તથા આ અધ્યયનમાં સ્વસિદ્ધાન્ત-પરસિદ્ધાન્ત-અને ઉભય સિદ્ધાન્ત એમાંથી કયું કહેવાનું છે ? અહીં સ્વસિદ્ધાન્ત કહેવાનો છે. સ્વસિદ્ધાન્ત છે, તો કયા શાસ્ત્રનો વિભાગ સમુદાયાર્થપણે અધિકૃત છે ? સાવધયોગીની વિરતિનો અહીં અર્થોધિકાર છે. સમવતાર તો આનુપૂર્વીઆદિમાં કહી ગયા, તેથી બુદ્ધો નથી કહેતા. ઇત્યાદિ પ્રકારે આ અધ્યયનનો ઉપક્રમ કરવો. એટલે નિશ્ચયની યોગ્યતા કરવી. ૬૧૭-થી ૬૨૧

હવે છ પ્રકારે ઉપક્રમ કહે છે.

નામાર્હ ઇદમેઓ ઉવકકમો દલ્લઓ સચિતાર્હ ।

તિવિહો દુવિહો ય ગુણો, પરિકમ્મે વસ્થુનાસે ય ॥૧૨૨॥

નામાદિ છ પ્રકારે ઉપક્રમ છે તેમાં દ્રવ્ય ઉપક્રમ સચિત્તાદિ ત્રણ પ્રકારે છે, અને તે દરેક પુનઃ પરિકર્મ અને વસ્તુનાશ એમ બે પ્રકારે છે. ૬૨૨

નામ ઉપક્રમ-સ્થાપના ઉપક્રમ-દ્રવ્ય ઉપક્રમ-ક્ષેત્રઉપક્રમ-કાળ ઉપક્રમ અને ભાવ ઉપક્રમ એમ છ પ્રકારે ઉપક્રમ છે. એમાંના નામઉપક્રમ અને સ્થાપનાઉપક્રમ સુગમ હોવાથી તેનું સ્વરૂપ નથી કહેતા. દ્રવ્ય ઉપક્રમનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ. આગમથી તથા નોઆગમથી એમ દ્રવ્ય ઉપક્રમ બે પ્રકારે છે. ઉપક્રમ પદના અર્થને બાજુનાર હોય, પણ તેના ઉપયોગવાન ન હોય તે આગમથી દ્રવ્ય ઉપક્રમ કહેવાય, અને નોઆગમથી દ્રવ્ય ઉપક્રમ તો ત્રણ પ્રકારે છે. જશરીર દ્રવ્ય ઉપક્રમ-ભવ્યશરીર દ્રવ્યઉપક્રમ-અને તદ્ભવ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય ઉપક્રમ. એમાંના પ્રથમના બે લેહ સુગમ છે, અને ત્રીજો લેહ જે સચિત્તાદિ ત્રણ પ્રકારે છે, તેમાં સચિત્ત દ્રવ્ય ઉપક્રમ દ્વિપદ-ચતુષ્પદાદિ જીવોનો, અચિત્ત દ્રવ્ય ઉપક્રમ ગોળ-ખાંડ વિગેરેનો, અને મિશ્ર ઉપક્રમ તે આભરણાદિ યુક્ત દ્વિપદાદિ જીવોનો બાજુવો. આ સચિત્તાદિ ઉપક્રમ પરિકર્મ અને વસ્તુનાશ એમ બે બે પ્રકારે થાય છે. ૬૨૨

એજ પરિકર્મ અને વસ્તુનાશનું સ્વરૂપ કહે છે.

પરિકમ્મં કિરિયાણ, વ્થૂણ ગુણવિસેસપરિણામો ।

તદમાવે ય વિણાસો, દન્વાર્હણ જહાજોમં ॥૧૨૩॥

ક્રિયાવડે વસ્તુઓના ગુણવિશેષનો પરિણામ તે પરિક્રમ; અને વસ્તુનો અભાવ થાય તે વિનાશ કહેવાય. એ પ્રમાણે દ્રવ્યાદિનો ઉપક્રમ યથાયોગ્ય જાણવો. ૯૨૩

ક્રિયાવિશેષથી વસ્તુઓના ગુણવિશેષનો પરિણામ તે પરિક્રમ કહેવાય છે. જેમકે ધી-રસાયણાદિના ઉપયોગથી સ્નેહ-મર્દનઆદિ ક્રિયા વડે પુરૂષાદિના ઉત્તમ વર્ણ-બળ યુવા-વસ્થા થવી વિગેરે. કર્ણ-સ્પંધઆદિની વૃદ્ધિ થાય છે જેમ એ પ્રમાણે ક્રિયા વિશેષથી પુરૂષાદિ વસ્તુને બળ-ચૈવનાદિરૂપ ગુણ પરિણામ પામે છે. કેટલાકના મતે શાસ્ત્ર શિદ્ધ ગન્ધર્વ-નૃત્યઆદિ કળા પ્રાપ્ત કરવી તે દ્રવ્ય ઉપક્રમ છે, પણ એ શાસ્ત્રાદિ વિજ્ઞાન વિશેષને ગ્રહણ કરવા રૂપ હોવાથી, ભાવ ઉપક્રમમાં તેનો સમાવેશ થાય, પરંતુ જો આત્મદ્રવ્યના સંસ્કારની અપેક્ષાએ તેને દ્રવ્ય ઉપક્રમ કહીએ તો કંઈ વિરોધ નથી. એજ પ્રમાણે શુક્ર-સારિકા વિગેરે દ્વિપદાદિને શિક્ષાવડે ગુણપ્રાપ્તિ કરવામાં જે દ્રવ્ય ઉપક્રમ તે સચિત્તનો પરિક્રમથી ઉપક્રમ જાણવો.

વસ્તુનો નાશ થયેથી વિનાશ ઉપક્રમ કહેવાય છે, જેમકે કાળાન્તરે પુરૂષાદિનો નાશ થવાનો હોય, પણ તે પુરૂષાદિ વસ્તુનો તરવાર આદિ વડે હમણાંજ નાશ કરવો, તે વિનાશ ઉપક્રમ કહેવાય. એજ પ્રમાણે હસ્તિ-અશ્વઆદિ ચાર પગવાળા અને દાર્ડિમ-આમ અને કોઠ વિગેરે પગવિનાના છવોનો પરિક્રમથી અને વિનાશથી જે ઉપક્રમ તે પણ સચિત્ત દ્રવ્ય ઉપક્રમ સમજાવેલો, તથા મણિ-મોતી-વસ્ત્ર વિગેરે અચિત્ત દ્રવ્યનો ખાર-માટી પુટપાક આદિ વડે પરિક્રમરૂપી ઉપક્રમ અને ઘણુ આદિ વડે ટીપવાથી નાશરૂપી ઉપક્રમ જાણવો. તેમજ વસ્ત્ર અલંકારાદિ યુક્ત દ્વિપદાદિ મિશ્ર દ્રવ્યનો પણ એજ પ્રમાણે પરિક્રમ અને વિનાશથી ઉપક્રમ જાણવો. જેમ દ્રવ્યનો ઉપક્રમ કહ્યો, તેવીજ રીતે કાળ અને ક્ષેત્રનો ઉપક્રમ પણ સમજવો. તે અનુક્રમે આગળજ કહેવાશે. ૯૨૩

અહીં શિષ્ય શંકા કરે છે અને શુરૂ તેતું સમાધાન કરે છે કે—

સ્વેત્તમરૂઢ નિચ્ચં, ન તરસ, પરિક્રમણા ન ય વિણાસો ।

આદેયગતવસેણ ડ, ફરણ—વિણાસોવયારોડત્થ ॥૧૨૪॥

ક્ષેત્ર અમૂર્ત અને નિત્ય હોવાથી તેનો પરિક્રમ અને વિનાશ થઈ શકે નહિ, (ઉત્તર) એ પરિક્રમ અને વિનાશ (ક્ષેત્રના) આધેયગત દ્રવ્યમાં થતો હોવાથી તે ક્ષેત્રમાં ઉપચાર કરાય છે. ૯૨૪

આધેય કારણ પણ તે કેવી રીતે થઈ શકે ? તે માટે કહે છે કે—

નાવાઈ ડવ્વકમળં, હલ-કુલિયાઈદિ વાવિ સ્વેત્તસ ।

સંમજ્જમ્મિક્કમ્મે, પંચતલાગાદ્ધાણં ચ ॥૧૨૫॥

જળના આધારભૂત ક્ષેત્રનો વહાણુ આદિ વડે ઉપક્રમ કરાય છે, અને ભૂમિના આધાર-ભૂત ક્ષેત્રનો હળ-કુલિકા આદિ વડે પરિક્રમરૂપ ઉપક્રમ થાય છે. એજ પ્રમાણે સંમાર્જન-ભૂનિકર્મ-અને માર્ગમાં તળાવ આદિ કરવા વડે ક્ષેત્રનો પરિક્રમ ઉપક્રમ થાય છે, તેમજ હસ્તિ ખાંધવા આદિ વડે ક્ષેત્રનો વિનાશ ઉપક્રમ થાય છે. ૯૨૫

હવે કાળ ઉપક્રમ કહે છે.

જં વત્તણાહરુવો, કાલો દવ્વાણ ચેવ પજ્જાઓ ।

તો તવ્વકરણવિણાસે, કીરુદ્ધ કાલોવયારો ડ ॥૧૨૬॥

જે વર્તનાદિરૂપ કાળ છે, તે દ્રવ્યોનો પર્ચાય છે, તેથી તે દ્રવ્યના પરિક્રમ અને વિનાશમાં કાળના પરિક્રમ અને વિનાશનો ઉપચાર કરાય છે. ૯૨૬

કેટલાક આચાર્યો કાળને વર્તનાદિ રૂપે જ માને છે, પણ સમચાદિરૂપ નથી માનતા. તેથી દ્રવ્યના પરિક્રમ અને વિનાશમાં કાલના પરિક્રમ અને વિનાશ થાય છે, એટલે કે દ્રવ્યના પર્ચાયમાં કાળ ઉપક્રમનો ઉપચાર કરાય છે, કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે-દ્રવ્યભુક્ત્યભુક્ત્યાદિ રૂપે પરમાણુઆદિ દ્રવ્યનું રહેવું તે વર્તના, વસ્તુઓનું નવા-જુનાદિરૂપે થવું તે પરિણામ અને અતીત-અનાગત-વર્તમાનરૂપ-ક્રિયા, એ પ્રમાણે વર્તના-પરિણામ અને ક્રિયાદિરૂપ કાળ છે, તે દ્રવ્યોના પર્ચાયો છે અને તેથી દ્રવ્યના પરિક્રમ અને વિનાશનો વર્તનારૂપ દ્રવ્યના પર્ચાયમાં ઉપચાર કરાય છે. તેથી કાળના પણ પરિક્રમ ઉપક્રમ અને નાશોપક્રમ કહેવાય છે. ૯૨૬

હવે જોયો સમચાદિરૂપે કાળ માને છે, તેઓના મતે સમચાદિરૂપ કાળના પરિક્રમ અને વિનાશ કેવી રીતે થાય ? તે માટે કહે છે કે—

છાયાદ નાલિયાદ વ, પરિક્રમં સે જહત્થવિણ્ણાણ ।

રિક્તાર્હિચારેહિં ચ, તસ્સ વિણાસો વિવજ્જાસો ॥૧૨૭॥

શંકુઆદિના પડછાયારૂપ છાયાવડે અથવા ઘટિકાદિવડે સમચાદિરૂપકાળનું ચથાર્થ જ્ઞાન થવું તે કાળનો પરિક્રમ અને નક્ષત્રગ્રહઆદિની ગતિવડે અનિષ્ટ રૂપ દાયકપણે થવું તે કાળનો વિનાશ-વિપર્ચાસ કહેવાય. ૯૨૭

એ પ્રમાણે કાળ ઉપક્રમ કહ્યો; ભાવ ઉપક્રમ કહે છે.

જં પરહિયયાકૂયાવચારણમુવવકમો સ માવસ્સ ।

તત્સાસુમસ્સ મરુદ્ધિ—ગણિયા—મચ્ચાદઓઽમિહિયા ॥૧૨૮॥

જે ઇગિત આકારાદિવડેબીજના હૃદયના ભાવને બાબુવું તે ભાવ ઉપક્રમ છે તે ભોક્ષના કારણભૂત શુભ અને સંસારના કારણભૂત અશુભ એવી રીતે બે પ્રકારે છે. તેમાં અશુભ ભાવઉપક્રમમાં બ્રાહ્મણી-ગણિકા-અમાત્ય વિગેરેનાં દ્રણાન્તો કહ્યા છે. ૯૨૮

બ્રાહ્મણીતું દૃષ્ટાંત :—કૌઇ એક બ્રાહ્મણીને ત્રણ કન્યાઓ હતી, તેણીએ વિચાર્યું કે આ કન્યાઓને પરણાવ્યા પછી એવી યુક્તિ કરું કે જેથી તેઓ સુખી થાય. એમ વિચારીને સર્વથી મોટી પુત્રીને પરણાવ્યા પછી કહ્યું કે. તારે વાસભુવનમાં પ્રથમ સમાગમ વખતે, તારે તારા પતિનો કંઇક ગુન્હો પ્રગટ કરીને, તેના મસ્તકે લાત મારવી. તે પછી જે બંને તે મને કહેજે. માતાના શીખવ્યા મુજબ તે કન્યાએ તે પ્રમાણે કર્યું, એટલે તેનો પતિ અતિ લાગણી બતાવીને કહેવા લાગ્યો, ‘અરે ! વહાલી ! આમ પ્રહાર કરવાથી તારા સુકુમાળ ચરણને પીકા થઈ હશે,’ એમ કહીને પ્રિયતમાના ચરણનું મર્દન કરવા લાગ્યો. બીજે દિવસે આ બનાવની હકીકત તેણીએ પોતાની માતાને કહી. એ બનાવથી તેની માતા જમાઇનો ભાવ બાળીને ખુશી થઈ અને પુત્રીને કહ્યું કે ‘હિ પુત્રી ! તું તારા

ગૃહમાં તારી ઇચ્છા મુજબ કર. તારો પતિ તારા વચનનો કદિપણ અનાદર નહિ કરે’,
તે પછી ગ્રાહણીએ બીજી પુત્રીને ઉપર મુજબ શીખવ્યું, અને તેણીએ પણ તે પ્રમાણે
પોતાના પતિના મસ્તકે લાત મારી એટલે તેનો પતિ બોલ્યો, “અરે ! કુલીન અબળાને
આમ કરવું યોગ્ય નથી,” ઇત્યાદિ કહીને ક્ષણવાર રોશ કરીને શાન્ત થઈ ગયો, બીજે
દિવસે બનેલો બનાવ તેણીએ પોતાની માતાને કહ્યો. એટલે કહ્યું કે બેટા તું પણ તારા
ગૃહમાં ઇચ્છા મુજબ રહેજે, માત્ર થોડીવાર ક્રોધ કરીને તારો પતિ શાન્ત થઈ જશે.’

એજ પ્રમાણે ત્રીજી પુત્રીને શીખવવાથી તેણીએ એ પ્રમાણે પતિને લાત મારી,
એટલે તેના પતિએ અતિક્રોધપૂર્વક ગર્જના કરીને કહ્યું ‘અરે ! તું ખરેખર કેઈ નીચ-
કુળની જળાય છે, એમ ન હોય તો નીચ અબળાને યોગ્ય આવું નીચ કામ તું કેમ કરે’
ઇત્યાદિ ઘણું ઘણું કહીને અતિશય માર મારીને ગૃહ બહાર કાઢી મૂકી. બીજે દિવસે
બનેલી હકીકત તેણે માતાને જણાવી. એટલે તેણું જમાઇને સ્વભાવ બળીને વિચાર્યું કે
જમાઇને સમભવવાનું કામ પુત્રિ માટે અશક્ય છે, તેથી તે જમાઇ પાસે ગઈ અને બોલી
કે “હે પુત્ર ! અમારા કુળનો રીવાજ છે, કે વહુએ પ્રથમ સમાગમે પતિને આ પ્રમાણે
કરવું.” આમ હોવાથી તમારો રોષ ઉચિત નથી. ઇત્યાદિ રીતે જમાઇને સમભવીને ખુશી
કર્યો. પછી પુત્રીને કહ્યું બેટા ! આ તારો પતિ તારે દુરાચાર્ય છે, તેથી ઇષ્ટદેવની પેઠે
પ્રમાદ રહિત એની સેવા કરજે, નહિ તો તું મહાદુઃખ પામીશ.’

ગણિકાનું દૃષ્ટાન્તઃ—કોઈ એક નગરમાં ચોસઠ કળા બાણનાર દેવદત્તા નામની રૂપાદિ
શુભવાળી વેશ્યા રહેતી હતી. તેણીએ પોતાને ત્યાં આવનાર કામી જનોના અભિપ્રાય
બાણવાને માટે રતિભુવનમાં પોતપોતાનો વ્યાપાર કરતી રાજપુત્ર-વેશ્યપુત્રાદિ જાતિઓના
આલેખો ચીતરાવ્યા. તેથી ત્યાં જે કોઈ રાજપુત્રાદિ આવે, તે તે આલેખોનો પોતાને
અનુકુળ વ્યાપાર જોઈને, તે તે ચિત્રની પ્રશંસા કરે. આ ઉપરથી તે ગણિકા પ્રશંસા
કરનારની જાતિનો નિશ્ચય કરીને, તે પ્રશંસકને યોગ્ય સેવા બરદાસ કરતી હતી, જેથી તેઓ
પ્રસન્ન થઈને ગણિકાને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપતા.

અમાત્યનું દૃષ્ટાન્તઃ—કોઈક નગરનો રાજા પોતાના અમાત્ય (પ્રધાન) સાથે નગર
બહાર અથ્થ ફેરવવા નીકળ્યો. માર્ગમાં જતાં કોઈશૂન્ય પ્રદેશમાં રાજાના અશ્વે પેશાબ કર્યો.
એ જગ્યાની પૃથ્વીનો ભાગ સ્થિર હોવાથી ત્યાં ખાખોચીયું ભરાઈ રહ્યું, રાજા ફરીને
પાછો આવ્યો, તો પણ તે પેશાબ સુકાયો નહિ, અને તેજ પ્રમાણે ખાખોચીયું ભરેલું
બેયું. આથી રાજાએ વિચાર્યું કે આ પ્રદેશમાં સુંદર તળાવ બંધાવ્યું હોય, તો ઘણા
વખત સુધી પાણી સુકાય નહિ. એમ વિચાર કરતો ઘણા વખત સુધી રાજા તે પ્રદેશને
જોઈ રહ્યો. આ ઉપરથી ઇગિતાકારવડે રાજાનો તે અભિપ્રાય બળીને, પ્રધાને તે સ્થળે
કેટલાક વખત પછી રાજાના હુંકમ સિવાય મોટું સરોવર બોધાવ્યું. અને તે સરોવરની
પાળ ઉપર નાના પ્રકારના સર્વ રૂતુમાં પુષ્પ-ફળ આપનાર વૃક્ષોનો સમૂહ રોપ્યો. તે
પછી કેટલાક દિવસો વીત્યાબાદ એજ માર્ગે રાજા પુનઃ ફરવા નીકળ્યો અને તે સરોવર
જોયું, તેથી પ્રધાનને પૂછ્યું, અહો ! આ માનસરોવર જેવું અતિ રમણીય સરોવર અહીં
કેણે કરાવ્યું ? પ્રધાને કહ્યું—મહારાજ આપેજ કરાવ્યું છે. રાજાએ સાંભળીને વિસ્મય
પૂર્વક બોલ્યો, ‘પ્રધાનજી શું કહો છો ? મેં એ કરાવવાની કોને ક્યારે આજ્ઞા આપી છે. ?’

આ ઉપરથી પ્રધાને પૂર્વોક્ત સર્વ હકીકત કહી, આથી રાબતે વિચાર્યું કે અહો ! બીજના મનનો અભિપ્રાય બાણવામાં આ પ્રધાન કેવો કુશળ છે, એમ વિચારી પ્રસન્ન થઇને પ્રધાનના પગારમાં વધારો કરી આપી તથા બીજ પાસે ઘણી મહેરબાની કરી.

આ પ્રમાણે બીજ પાસે આવા ભાવોપક્રમો પોતાની બુદ્ધિથી વિચારી લેવા, પરંતુ તેનું ફળ સંસાર હોવાથી અપ્રશસ્ત છે. ૯૨૮

સીસો ગુરુણો ભાવ, જમુવક્ત્રમણ સુયં પસત્થમણો ।

સહિયથં સ પસત્થો, હહ માવોવક્ત્રમોઽહિગયો ॥૯૨૯॥

શાસ્ત્ર લાણુતું આદિ પોતાના હિત માટે જે શિષ્ય ગુરૂના શુભ ભાવને બાણે, તે પ્રશસ્ત ભાવોપક્રમ છે, અને અહીં આ પ્રશસ્ત ભાવોપક્રમનોજ અધિકાર છે. ૯૨૯

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

કો વક્ત્રાણાવસરે, ગુરુચિત્તોવક્ત્રમાહિગારોઽયં ?

મળ્લહ વક્ત્રાણગં, ગુરુચિત્તોવક્ત્રમો પદ્મં ॥૯૩૦॥

ગુરુચિત્તાયત્તાહં, વક્ત્રાણંગાહં જેણ સન્વાહં ।

તો જેણ સુપ્પસન્નં હોહ તયં તં તહા કલ્લં ॥૯૩૧॥

અહીં આવશ્યકાનુયોગનો (આવશ્યકના વ્યાખ્યાનનો) અવસર છે, તેમાં ગુરૂના ચિત્તના ઉપક્રમ (ગુરૂના ભાવ બાણવા)નો અપ્રસ્તુત અધિકાર કેમ કહે છે. ? ઉત્તરમાં કહે છે કે જે ગુરુચિત્તોપક્રમ છે, એ વ્યાખ્યાનનું પ્રથમ અંગ છે (કારણ છે) કારણ વિના કાર્ય હોતું નથી, માટે ચાલતી ખાળતમાં તે અધિકારનું કહેવું કાંઈ અપ્રસ્તુત નથી, માત્ર ગુરુચિત્તોપક્રમ વ્યાખ્યાનનું પ્રથમ અંગ છે, એટલું જ નહીં પરંતુ શાસ્ત્રાદિનાં ઉપક્રમ-પુસ્તક-ઉપાશ્રય-આહાર-વસ્ત્ર-પાત્ર વિગેરે સહાયક કારણો પાસે વ્યાખ્યાનના જે અંગો છે, તે સર્વ ગુરૂની પ્રસન્નતાને આધીન છે; તેથી જેમ ગુરૂ પ્રસન્ન થાય તેમ શિષ્યે કરવું બેઠબે. ૯૩૦-૯૩૧ ગુરૂનું ચિત્ત પ્રસન્ન કરવાનો ઉપાય કહે છે.

જો જેણ પગારેણં તૂસહ કરણ—વિણયા—ડણુવત્તીહિ ।

ઝારાહજાય મળ્લો સો, ત્તિવ્વ અન્વાહલો તસ્સ ॥૯૩૨॥

ઝાગારિગિયકુસલં, જહ સેયં વાયસં વણ પુજ્જા ।

તહવિ ય સિ ન વિકૂલે, વિરહમ્મિ ય કારણં પુલ્લે ॥૯૩૩॥

નિવપુલ્લિણ મળિઓ, ગુરુણા ગંગા કઓમુહી વહહ ।

સંપાદ્યવં સીસો, જહ તહ સન્વત્થ કાયવ્વં ॥૯૩૪॥

ગુરૂ મહારાજ જે પ્રકારે વિનય-અનુવૃત્તિ-આદિવડે પ્રસન્ન થાય, તેમ શિષ્યે કરવું બેઠબે, કારણ કે શિષ્યને તેજ ગુરૂઆરાધનાનો નિર્વિદ્ધ માર્ગ છે. આકાર ને ધગિતમાં કુશળ એવા શિષ્યને જે ગુરૂમહારાજ “કાગડો સફેદ છે” એમ કહે, તો પણ તેમનું તે કથન મિથ્યા ન કરે, પરંતુ એકાન્તમાં તેનું કારણ પૂછે. રાબતા કહેવાથી ગુરૂએ શિષ્યને કહ્યું કે “ગંગા કયા મુળે વહે છે ?” શિષ્યે તે સાંભળીને ગુરૂએ કહ્યું તેજ પ્રમાણે સર્વ

કાર્ય કયું. ૯૩૨-૯૩૩-૯૩૪

કાન્યકુબ્જ નગરમાં (કનોજમાં) કોઈક રાજાએ કોઈ આચાર્ય સાથે વાતચીત કરતાં કહ્યું મહારાજ અમારા રાજપુત્રો વિનીત હોય છે, આચાર્યે કહ્યું-ના, સાધુઓ વિનીત હોય છે. આમ પરસ્પર વિવાદ થતાં આચાર્યે પુનઃ કહ્યું—રાજા વિવાદ કરવાથી શું ? તમારા રાજપુત્રોમાંથી જે કોઈ ઉત્કૃષ્ટ વિનયવાન હોય તેની પરીક્ષા કરો, અને અમારા સાધુઓમાંથી જે તમને અવિનીત જણાય તેની પરીક્ષા કરો, એટલે જણાશે કે ખન્નેમાં કોણ વિનીત છે અને કોણ અવિનીત છે. આચાર્ય મહારાજનું એ કથન અંગીકાર કરીને પોતાનો જે પુત્ર વિનયગુણથી ઘણોજ પ્રસિદ્ધ હતો તેને આજ્ઞા કરીને કહ્યું—રાજકુમાર ! ગંગા કયા સુખે વહે છે, તે શોધી લાવ. રાજાની આવી આજ્ઞા સાંભળીને કુમારે કહ્યું મહારાજ ! એમાં શું શોધવાનું છે ? નાના બાળકો પણ જાણે છે કે ગંગા પૂર્વાભિમુખે વહે છે. આથી રાજાએ ગુસ્સે થઈને કહ્યું—અરે ! ખાલી અહીં રહીનેજ વિતંડાવાદ શા માટે કરે છે ? ત્યાં જઈ તપાસ કરી, આવીને કહે.

એ પ્રમાણે રાજાએ કહેવાથી કુમારને ઘણો ગુસ્સો ચડ્યો. પણ તે અંતરમાં સમાવી ધ્વજા વિના રાજદ્વારમાંથી બહાર નીકળ્યો. સુખ્યદ્વારમાંથી નીકળતાં તેના કોઈ મિત્રે પૂછ્યું—‘ભાઈ ! ક્યાં જાઓ છો ?’ કુમારે અસૂચાથી કહ્યું—‘અરણ્યમાં રોઝને મીઠું આપવા’ આથી આશ્ચર્ય પામી મિત્રે કહ્યું કે એમ કેમ કહો છો ? સત્ય વાત શું છે ? તે જો ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય ન હોય તો જણાવો.’ મિત્રના કહેવાથી રાજકુમારે રાજાની સર્વ આજ્ઞા જણાવી, આથી મિત્રે હસીને કહ્યું ‘અરે કુમાર ! રાજાને એવો કદાચ્છ થયો, તો શું તમને પણ એવો કદાચ્છ છે, કે જેથી નકામા રખડવા જાઓ છો, થોડો કાળ અતિક્રમીને રાજા પાસે જઈને કહો કે ગંગા પૂર્વ તરફ વહે છે. રાજપુત્રે પણ તેમજ કયું. આ બાબતની ગુપ્તચર પુરૂષે રાજાને ખબર આપી, એટલે રાજા વિલમ્બે થઈ બોલ્યો. ઠીક. હવે સાધુની પરીક્ષા કરીએ’

આચાર્યના શિષ્યોમાંથી જે શિષ્ય રાજાને અવિનીત જણાવ્યો, તેને ગુરૂએ આજ્ઞા કરી કે હે ભદ્ર ! જઈને તપાસ કર કે ગંગા કઈ તરફ વહે છે. ગુરૂની આજ્ઞા સાંભળીને શિષ્યે વિચાર્યું કે ગંગા પૂર્વ તરફ વહે છે એવું ગુરૂ મહારાજ જાણે છે, છતાં શા માટે મને તપાસ કરવાનું કહેતા હશે, અવશ્ય એવી આજ્ઞા કરવાનું કંઈક કારણ હશે. કારણ સિવાય એવી આજ્ઞા કરે નહિ. માટે મારી ફરજ છે, મારે ગુરૂની આજ્ઞાનુસાર ગંગા કઈ તરફ વહે છે એ બરાબર તપાસીને કહેવું. એમ વિચારી ગુરૂની આજ્ઞા સ્વીકારીને તરતજ બહાર નીકળ્યો. બહાર જઈને ગંગા નદી પર ગયો, ત્યાં જોયું કે ગંગા પૂર્વ તરફ વહે છે. બીજાઓને પૂછતાં પણ જણાવ્યું કે તે પૂર્વ તરફ વહે છે, પુનઃ શુક્રતૃણઆદિને પ્રવાહમાં વહેતાં જોયાં, એમ અન્વય-વ્યતિરેકથી પ્રવાહનો નિશ્ચય કરી, ગુરૂ પાસે આવી, કહ્યું ‘મહારાજ ! ગંગા પૂર્વ તરફ વહે છે, ને જે તેની સત્યતા માટે આ પ્રમાણે કયું અને તરવ તો ગુરૂઓ જાણે ઇત્યાદિ સર્વ બીના કહી. ગુપ્તચરે પણ ખાતરીમાં એજ હકીકત કહી એટલે રાજાને ગુરૂ વચનમાં પ્રતીતિ થઈ કે રાજપુત્રો વિનીત નથી પણ સાધુઓજ વિનીત છે, એમ રાજાએ હર્ષ પૂર્વક ગુરૂ વચન અંગીકાર કયું. ૯૩૨-૯૩૩-૯૩૪

પુનઃ શિષ્ય પૂછે છે કે—

‘જુત્ત’ ગુરૂમયગહણ, કો સેસોવક્રમોવજોગોઽત્ય ? ।

ગુરુચિત્તપસાયત્યં, તેઽવિ જહાજોગમાઝોજ્જા ॥૧૩૫॥

ઉપરોક્ત કારણથી ગુરૂભાવોપક્રમ કહેવો યોગ્ય છે, પણ બાકીના નામ-સ્થાપનાદિ ઉપક્રમોનો અહીં ‘શુ’ ઉપયોગ છે ? ઉત્તરમાં કહે છે કે ગુરૂના ચિત્તને પ્રસન્ન કરવાને તે પણ યથાયોગ્ય ઉપયોગી થાય છે. ૬૩૫.

પરિક્રમ—નાસેનાઝો, દેસે કાલે ય જા જહા જોમ્યા ।

તાઝો લ્લાઈઁ, કજ્જાહારાઝકજ્જેસુ ॥૧૩૬॥

અવહિયજોમગહ્વો, દેસે કાલે પરેણ વિણવણ ।

ચિત્તણૂ અણુકૂલો, સીસો-સમ્મં સુયં લહહ ॥૧૩૭॥

તે તે દેશ અને કાળને યોગ્ય દ્રવ્યોદિના પરિક્રમ અને નાશ એ બન્ને ઉપક્રમો ગુરૂના આહારાદિ કાર્યમાં કરવા એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ વિનયથી તે તે દેશ-કાળને યોગ્ય દ્રવ્યોદિ લાવનાર અને ગુરૂચિત્ત બાણનાર એવો અંતુર્કુળ શિષ્ય સારી રીતે શ્રુતને મેળવે છે. ૬૩૬-૬૩૭

મરૂદેશ આદિ દેશમાં અને ગ્રીષ્મ આદિ કાળમાં, ગુરૂના આહારાદિ કાર્યમાં જે જે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-અને કાળનો પરિક્રમ-અને નાશ ઉચિત હોય, તે તે પરિક્રમ-નાશ ગુરૂના ચિત્તની પ્રસન્નતા માટે કરવા. તેમાં દહીં-દૂધ-ગોળ-સુઠાદિ ગુરૂને ઉપયોગી દ્રવ્ય વડે દ્રવ્યનો પરિક્રમ, ઉપાશ્રયના પ્રમાજન આદિવડે ક્ષેત્રનો પરિક્રમ, શિષ્યને દીક્ષા આપવામાં મુહૂર્ત ઘટિકા આદિ બેબુ તે કાળનો પરિક્રમ; અને એજ પ્રમાણે એક દ્રવ્યનો બીજા દ્રવ્યની સાથે સંયોગાદિ કરી આપવા વડે પ્રલેખાદિ દ્રવ્યનો જે નાશ, તે નાશ ઉપક્રમ પણ સમજી લેવો. એ પ્રમાણે તે તે દેશ-કાળને યોગ્ય અશન-પાન-વસ્ત્ર-પાત્ર ઔષધાદિવડે ગુરૂના કાર્યમાં પરિક્રમ અને નાશ કરનાર એવો જે ઉત્કૃષ્ટ વિનયથી વર્તનારો શિષ્ય તે ગુરૂના ચિત્તને બાણવાથી સારી રીતે શ્રુત પ્રાપ્ત કરે છે. ૬૩૬-૬૩૭.

અથવા—

અહવોવક્રમસામણઝો, મયા ય તે નિરુવજોગાવિ ।

અણત્ય સોવજોગા, ઇવં ચિય સઙ્ગનિક્સેવા ॥૧૩૮॥

અહીં પ્રસ્તુતમાં નામસ્થાપનાદિ ઉપક્રમો નિરૂપયોગી છે, તો પણ ઉપક્રમ શબ્દથી સરખા હોવાથી તે અહીં કહ્યા છે. જો કે અન્યત્ર તે ઉપયોગી છે. એજ પ્રમાણે બીજે રથલે પણ બાકીના સર્વ નિર્લેપાતુ સમજવું. ૬૩૮.

અથવા—

ગુરુમાવોવક્રમણં કયમઙ્ગયણસ્સ છન્વિહમિયાણિ ।

તત્થણુપુલ્લાર્હસું, ઇમમઙ્ગયણં સમોતારે ॥૧૩૯॥

(નામાદિ છ પ્રકારના ઉપક્રમોના વિચાર કરતાં) ગુરૂના ભાવનો ઉપક્રમ કહ્યો (એ કહેવાથી એક પ્રકારે ઉપક્રમના છ લેહ કહ્યા) હવે બીજી રીતે સામાયિક અધ્યયનનો છ લેહ ઉપક્રમ કહે છે. (આતુપૂર્વી-નામ-પ્રમાણ વસ્તવ્યતા-અર્થોધિકાર અને સમવતાર.) આતુપૂર્વી આદિ ઉપક્રમ ક્ષારોમાં આ સામાયિક અધ્યયનનો સમાવતાર કરવો. ૬૩૯

હવે આનુપૂર્વી નામનો જે પ્રથમ ઉપક્રમ છે, તેમાં સામાયિક અધ્યયનનો અવતાર કરે છે. અણુપુલ્લિસમોયારો, કજ્જો સામાયિકસ સંમવજો ।

નિયમાવતારણં પુણ, કિત્તણ-ગણણાણુપુલ્લીસુ ॥૧૪૦॥

જેમ સંભવે તેમ સામાયિક અધ્યયનનો દશ આનુપૂર્વીમાં સમવતાર કરવો. તેમાં ઉત્ક્રીર્તનાનુપૂર્વી તથા ગણનાનુપૂર્વીમાં તો તેનું અવશ્ય અવતરણ કરવું. ૯૪૦

જે જે અનુપૂર્વીમાં આ સામાયિક અધ્યયનનો અવતાર થઈ શકે, તે તે અનુપૂર્વીમાં અવતાર કરવો. “નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ગણના-ઉત્ક્રીર્તન-સંસ્થાન-સામાચારી અને ભાવાનુપૂર્વી. આ દશ પ્રકારે આનુપૂર્વી છે. તેમાંથી ઉત્ક્રીર્તનાનુપૂર્વી અને ગણનાનુપૂર્વીમાં આ અધ્યયનનો સમવતાર થાય છે. સામાયિક-ચતુર્વિંશતિસ્તવર્ષત્યાદિ માત્ર આવશ્યકાધ્યયનનાં નામજ બોલવાં તે ઉત્ક્રીર્તન કહેવાય,” આ સામાયિક અધ્યયન છે, એમ કહેવાથી એ અધ્યયનનો ઉત્ક્રીર્તનાનુપૂર્વીમાં સમવતાર થાય છે. તથા એક-બે-ત્રણ ઇત્યાદિ સંખ્યા તે ગણના કહેવાય છે, તેમાં પ્રથમ અને બીજી આદિ જે ગણતરી, તેમાં આ અધ્યયનનો સમવતાર થાય છે, તેથી ગણનાનુપૂર્વીમાં પણ એનો સમવતાર થયે કહેવાય. ૯૪૦

ગણનાનુપૂર્વીથી આ સામાયિક અધ્યયન કેટલાંક છે ? તે કહે છે.

પુલ્લાણુપુલ્લિઓ તં પદ્મં, પચ્છાણુપુલ્લિઓ છટ્ઠં ।

જાયઙ્ ગણિજ્જમાણં, અનિયમિયમણાણુપુલ્લીણ ॥૧૪૧॥

પૂર્વાનુપૂર્વીથી તે સામાયિક અધ્યયન પહેલું છે, અને પશ્ચાત્તુપૂર્વી થી છું છે. તથા અનાનુપૂર્વીથી ગણનાં અનિયત છે, (એટલે કેઈ વખત પહેલું-કેઈ વખત બીજી-કેઈ વખત ત્રીજી-કેઈ વખત ચોથું. ઇત્યાદિ થાય છે. આ છએ અધ્યયનનાં અનાનુપૂર્વીથી સાતસોને અઠાર ભાંગા થાય છે) ૯૪૧

એ ભાંગા કરવાની રીત બતાવે છે.

પગાદેગુત્તરયા, છગમચ્છગયા પોપ્પરઘ્મસ્થા ।

પુલ્લિમિમદુગહીણા, પરિમાણમણાણુપુલ્લીણ ॥૧૪૨॥

એકથી એકેક વધતા અંક છ પર્યંત સ્થાપવા, પછી તેઓને પરસ્પર ગુણવાથી જે સંખ્યા થાય, તેમાંથી પહેલા અને છેલ્લા ભાંગા સિવાય સર્વ ભાંગા અનાનુપૂર્વીના થાય. ૯૪૨ અહીં છ અધ્યયન સંખ્યાથી એકેક વધતા છ અંક પર્યંત સ્થાપવા. અને તે પછી પરસ્પર તેમના ગુણાકાર કરતાં જે સંખ્યા આવે તેમાંથી પહેલાં અને છેલ્લા, એ બે ભાંગા સિવાય બાકી સર્વ ભાંગાની સંખ્યા અનાનુપૂર્વીની બાજુની. જેમકે-૧-૨-૩-૪-૫-૬-આ આકોનો પરસ્પર ગુણાકાર કરવો. એટલે એકને બેએ ગુણતાં બે થાય, બેને ત્રણ વડે ગુણતાં છ થાય, છ ને ચારથી ગુણતાં ચોવીસ થાય. ચોવીસને પાંચથી ગુણતાં એકસોવીસ થાય. એકસોવીસને છથી ગુણતાં સાતસોવીસ થાય. આમાંથી પહેલો ભાંગો પૂર્વાનુપૂર્વીરૂપ છે; અને છેલ્લો ભાંગો પશ્ચાત્તુપૂર્વીરૂપ છે, તેથી તે બે ભાંગા બાદ કરતાં, શેષ સાતસો અઠાર ભાંગા જે રહ્યા, તે છ અધ્યયન સંખ્યાથી અનાનુપૂર્વીના ભાંગા થાય. આજ પ્રમાણે બીજા પણ સાતઆદિથી અનન્તા પદ સુધી અનાનુપૂર્વીના

ભાંગા કરવા હોય તો જે આ સામાન્ય રીત છે, તે પ્રમાણે કરવા. ૯૪૨
હવે વિશેષથી અનાતુપૂર્વીના ભાંગા કરવાની રીત કહે છે.

પુલ્વાણુપુલ્વિદ્દેઠા, સમયામેણ કુળ જહાજેદ્દ ।

ઉવરિમતુલ્લં પુરઓ, નસેજ્જ પૂલ્વક્કમો સેસે ॥૯૪૩॥

અનુક્રમે અમુક પદો સ્થાપવા અને તેની નીચે સંકેતનો લેદ ન થાય તેમ યથાભ્યેષ્ઠ સ્થાપવા. અને તેના આગળ ઉપર સમાન પદો સ્થાપવા. અને જે શેષ પદો રહે તે પૂર્વ ભાગમાં અનુક્રમે સ્થાપવા. ૯૪૩

જે પદોની વિવક્ષા હોય તે પદોની અનુક્રમે સ્થાપના કરવી, તેવી સ્થાપના તે પૂર્વાતુ-પૂર્વી કહેવાય, તે પૂર્વાતુપૂર્વીની નીચે બેઆદિ ભાંગા કરવાની ધ્વજાથી પદોની સ્થાપના ભ્યેષ્ઠપદને અતિક્રમ્યા સિવાય કરવી. અહીં ભ્યેષ્ઠ એટલો મ્હોટો ન લેવો પણ જે અંક જેની આદિમાં હોય તે તેતુ ભ્યેષ્ઠ પદ કહેવાય. જેમકે બેનો ભ્યેષ્ઠ અંક એક તેજ ત્રણનો અનુભ્યેષ્ઠ અને ચાર આદિ અંકનો. તે ભ્યેષ્ઠાનુભ્યેષ્ઠ કહેવાય. એજ પ્રમાણે બેનો અંક ત્રણનો ભ્યેષ્ઠ ચારનો અનુભ્યેષ્ઠ અને પાંચ આદિનો ભ્યેષ્ઠાનુભ્યેષ્ઠ કહેવાય. એ પ્રમાણે ઉપરના અંકની નીચે ભ્યેષ્ઠ અંક સ્થાપવો, ભ્યેષ્ઠ ન હોય, તો અનુભ્યેષ્ઠ સ્થાપવો અને તે પણ ન હોય તો ભ્યેષ્ઠાનુભ્યેષ્ઠ અંક સ્થાપવો. આમ સ્થાપના કરતાં સમય લેદ ન કરવો. એટલે જે ભાંગા કરવાના હોય, તેમાં તેને તે આંક ફેર આવે તે સમયલેદ કહેવાય. તે સમય લેદ કર્યા સિવાય ઉપરોક્ત સ્થાપના કરવી. વસ્તુતઃ સમયલેદ ક્યારે થાય કે જ્યારે કરેલા ભાંગાની અંદર બીજો આંક પહેલાની સમાન આવે ત્યારે સમયલેદ થાય. આ પ્રમાણે સમય લેદ (સંકેતનો લેદ) કર્યા સિવાય ભ્યેષ્ઠાદિ અંકની સ્થાપના કરવી. એ સ્થાપેલા અંકની આગળ ઉપરના ભાંગાના અંકોની સમાન અંકો સ્થાપવા. અને શેષ વધેલા અંકો તેની પૂર્વે ક્રમે સ્થાપવા. એટલે જે અંક સંખ્યાએ નાનો હોય તે પ્રથમ સ્થાપવો અને જે મોટો હોય તે પછી સ્થાપવો તે પૂર્વક્રમ કહેવાય.

આ રીતી વધારે સ્પષ્ટ સમજાવવાને માટે દર્શન જ્ઞાન-અને ચારિત્ર એ ત્રણ પદના ભાંગા કરીએ. આ ત્રણ પદને પરસ્પર શુભવાથી સામાન્ય રીતે બધા મળી છ ભાંગા થાય છે. વિશેષથી આ પ્રમાણે છે, ૧-૨-૩ આ પૂર્વાતુપૂર્વી લક્ષણ પહેલો ભાંગો છે. તેની નીચે ભાંગા કરવામાં એકનો ભ્યેષ્ઠ અંક નથી પણ બેનો ભ્યેષ્ઠ એક છે, તેથી બેની નીચે એક મૂકવો અને તેની આગળ ઉપર કહ્યા મુજબ ઉપરના અંક સમાન અંક મૂકવો એટલે ઉપર ત્રણનો આંક હોવાથી અહીં પણ ત્રણનો અંક મૂકવો અને શેષ રહેલો બેનો અંક પાછળથી મૂકવો. એટલે ૨-૧-૩ આ બીજો ભાંગો થાય. આની નીચે ત્રીજો ભાંગો કરવાને બેનો ભ્યેષ્ઠ અંક એક છે, પણ તે ત્યાં સ્થાપવો નહિ. કેમકે આગળ ઉપરની મુજબ આંકો મુકવાથી તેની સમાન એક અંક આવવાથી સમયલેદ થાય. વળી એકનો ભ્યેષ્ઠ અંક છે નહિ, પણ છેડે ત્રણ છે તેનો ભ્યેષ્ઠ અંક બે છે તેથી ત્રણની નીચે બેનો અંક મૂકવો અહીં આગળનો ભાગ નથી. તેથી પાછળના ભાગે એક અને ત્રણનો અંક પૂર્વક્રમે મુકવો એટલે ૧-૩-૨ એ ત્રીજો ભાંગો થાય, આની નીચે એકનો ભ્યેષ્ઠ અંક નથી અને ત્રણને ભ્યેષ્ઠ અંક બે છે. પણ તે તેની નીચે ન મૂકવો, કેમકે આગળ સમાન

અંક આવવાથી સમયલેહ થાય. માટે ત્રણની નીચે અતુલ્યેષ અંક એક સ્થાપવો, આગળના ભાગમાં ઉપર મુજબ બેનો અંક સ્થાપવો અને પાછળ વધેલો ત્રણનો અંક સ્થાપવો, એટલે ૩-૧-૨ આ થોથો ભાંગો થાય. આની નીચે ત્રણનો જ્યેષ્ઠ બે અને અતુલ્યેષ એક છે, પણ તે તેની નીચે ન સ્થાપવો, કેમકે આગળ સમાન અંક આવવાથી સમયલેહ થાય, વળી એકનો જ્યેષ્ઠ અંક નથી, પણ બેનો જ્યેષ્ઠ એક છે તે તેની નીચે સ્થાપવો અને પાછળથી વધેલા બે અને ત્રણ અતુલ્યેષ સ્થાપવા, એટલે ૨-૩-૧ આ પાંચમે ભાંગો થાય. આગળના ભાંગામાં જ્યેષ્ઠ એક છે, પણ તે તેની નીચે ન મૂકવો, કેમકે આગળ સમાન અંક આવવાથી સમયલેહ થાય, માટે ત્રણનો જ્યેષ્ઠ અંક બે છે, તે તેની નીચે સ્થાપવો, આગળના ભાગમાં એક મૂકવો અને પાછળના ભાગમાં વધેલો ત્રણનો અંક મૂકવો એટલે ૩-૨-૧ આ છઠ્ઠો ભાંગો થાય. આ છઠ્ઠો ભાંગાની સ્થાપના આ પ્રમાણે છે.-

૧-૨-૩

૨-૧-૩

૧-૩-૨

૩-૧-૨

૨-૩-૧

૩-૨-૧

આ છ ભાંગામાંનો પહેલો ભાંગો અતુલ્યેષનો છે અને છેલ્લો ભાંગો પશ્ચાતુર્થીનો છે, તેથી એ બે સિવાયના મધ્યના ચાર ભાંગા અનાતુર્થીના છે. બીજા પણ ચાર-પાંચ છ-સાત આદિ પદોના ભાંગા કરવા હોય, તો આજ રીતે કરવા. આ પ્રમાણે સંક્ષેપથી ઉત્કૃષ્ટના અને ગણના આતુર્થી કહી, અને વિસ્તારથી તો નામાદિ લેહે અનુયોગદ્વારથી જાણવી. ૬૪૩.

એમ અતુર્થીનામનો ઉપક્રમનો પહેલો લેહ કહ્યો, હવે બીજો લેહ જે નામ છે, તેનું સ્વરૂપ સંક્ષેપથી કહે છે.

જ વત્યુળોઽમિહાણં, પઞ્જયમેયાણુસારિ તં નામં ।

પદ્મેયં જં નમપ, પદ્મેયં જાહ જં મળિયં ॥૧૪૪॥

જે વસ્તુનું નામ હોય અને પર્યાયલેહાનુસારિ દરેક લેહમાં નમે અને દરેક લેહના વાયકપણે પરિણમે તેને નામ કહેવું છે. ૬૪૪

જે જીવ આદિ વસ્તુના જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ-નવા-પુરાણ આદિ વિવિધ સ્વભાવોને વાયકપણે અનુસરે, અને દરેક પર્યાયલેહને બોલતાં તેના તેના વાયકપણે પરિણમે તે નામ કહેવાય છે. ૬૪૪

એ નામ એકનામ-બેનામ-ત્રણનામ ઇત્યાદિ દસનામ પર્યન્ત દસ લેહે છે. વળી એ સર્વ અભિલાષ વસ્તુવિષયિ હોવાથી તેને અનુયોગદ્વારમાં દશ અને પેટા લેહથી ઘણા લેહવાળું કહ્યું છે. તેમાં છ નામમાં ક્ષાયોપશમિક ભાવની અંદર સામાયિકઅધ્યયનનો અવતાર થાય છે. તેજ જણાવે છે.

છન્વિહનામે માવે, સ્વઔવસમિષ સુયં સમોયરહ ।

જં સુયનાણાવરણસ્વઔવસમજં તયં સર્વં ॥૧૪૫॥

અનુયોગદ્વારમાં છ પ્રકારના નામમાં છ ભાવો કહ્યા છે, તેમાંના ક્ષયોપશમ ભાવમાં સર્વ શ્રુતનો સમવતાર થાય છે, કેમકે શ્રુતજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી સર્વશ્રુત થાય છે અને સામાયિક અધ્યયન પણ શ્રુતવિશેષ રૂપ હોવાથી તે સામાયિકનો પણ ક્ષયોપશમ ભાવમાં જ સમવતાર થાય છે. ૯૪૫

હવે પ્રમાણુનું સ્વરૂપ કહે છે.

ત્વદ્વાદ્વચ્ચલ્લમેયં, પમીયણ જેણ તં પમાણં તિ ।

હૃદમગ્ન્યયણં માવોત્તિ, માવમાણે સમોયરહ ॥૧૪૬॥

જીવાણ્ણત્તણઓ, જીવગુણે બોહમાવઓ નાણે ।

લોત્તરસુત્તથોમયાગમે તસ્સમાવાઓ ॥૧૪૭

દ્રવ્યાદિ ચાર પ્રકાર જે વડે જણાય તે પ્રમાણુ છે. આ અધ્યયન ભાવરૂપ હોવાથી ભાવ-પ્રમાણુમાં ઉતરે છે, જીવથી અનન્ય હોવાને લીધે જીવગુણુમાં, મોધસ્વરૂપ હોવાથી જ્ઞાનમાં અને લોકોત્તર હોવાથી તથા સૂત્રાર્થોભયરૂપ હોવાથી, લોકોત્તર સૂત્રાર્થ ઉભયરૂપ આગમમાં ઉતરે છે. કેમકે તે તત્ત્વ સ્વરૂપ છે. ૯૪૬-૯૪૭

દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવ એમ ચાર પ્રકારે પ્રમેય છે. પ્રમેયના ભેદથી દ્રવ્યપ્રમાણુ-ક્ષેત્રપ્રમાણુ-કાળપ્રમાણુ-અને ભાવપ્રમાણુ-એમ પ્રમાણુ પણ ચાર ભેદે છે. જે વડે દ્રવ્યાદિ ચારે જણાય તે પ્રમાણુ. એ ચાર પ્રકારના પ્રમાણુમાંથી આ સામાયિક અધ્યયનનો અવતાર ભાવ-પ્રમાણુમાં થાય છે, કેમકે તે શ્રુતવિશેષપણે જીવપર્યાય હોવાથી જીવભાવ છે. ભાવપ્રમાણુ ત્રણ પ્રકારે છે, ગુણપ્રમાણુ-તત્ત્વપ્રમાણુ-સંજ્ઞાપ્રમાણુ. આ સામાયિક ગુણરૂપ હોવાથી ગુણપ્રમાણુમાં તેનો અવતાર થાય છે. ગુણપ્રમાણુ પણ બે પ્રકારે છે. જીવગુણપ્રમાણુ અને અજીવગુણપ્રમાણુ. એમાંથી જીવગુણપ્રમાણુમાં એનો અવતાર થાય છે, કેમકે તે જીવથી અનન્ય છે. જીવગુણ ત્રણ પ્રકારે છે. જ્ઞાનગુણ-દર્શનગુણ-અને ચારિત્રગુણ, એમાંના જ્ઞાનગુણમાં સમવતાર થાય છે. કારણકે આ અધ્યયન જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. જ્ઞાન પણ ચાર પ્રકારે છે, પ્રત્યક્ષ-અનુમાન-ઉપમાન-અને આગમ, એમ ચાર પ્રકારે જ્ઞાનગુણ છે, તેમાંથી આગમજ્ઞાનમાં આનો સમવતાર થાય છે. આગમજ્ઞાન બે પ્રકારે છે. લૌકિક અને લોકોત્તર. તેમાં આ સામાયિક લોકોત્તર હોવાથી તથા આગમ સૂત્ર-અર્થ અને સૂત્રાર્થરૂપ ઉભય સ્વરૂપ-એમ ત્રણ પ્રકારે હોવાથી ત્રિવિધ લોકોત્તર આગમમાં આનો સમવતાર થાય છે, કેમકે તે તત્ત્વસ્વરૂપ-તત્ત્વભાવરૂપ છે. ૯૪૬-૯૪૭

આત્માગમ-અનન્તરાગમ-અને પરંપરાગમ. એવા બીજી રીતે ત્રિવિધ લોકોત્તર આગમમાંથી કયા આગમમાં એનો અવતાર થાય છે. ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે—

સુયઓ ગણહારીણં, તસ્મિસ્સાણં તહાડવસેસાણં ।

एयं अत्ता-गंत-परंपरागमपमाणम् ॥૧૪૮॥

અત્યેણ ઉ તિત્યંકર-ગણહર-સેસાણમેવમેવેદ ।

મૂઢનયં તિ ન સંપદ્, નયપ્પમાણેડવ્યારો સે ॥૯૪૯॥

આ અધ્યયન સૂત્રથી ગણધરોને આત્માગમ છે, તેમના શિષ્યોને અનંતરાગમ છે અને એ સિવાયના બાકીનાઓને પરંપરાગમ છે, તથા અર્થવડે આ અધ્યયન તીર્થંકરોને આત્માગમ છે, ગણધરોને અનંતરાગમ છે અને બાકીનાઓને પરંપરાગમ છે. હમણાં તેનો નય પ્રમાણમાં અવતાર નથી થતો, કેમકે તે મૂઢ નયવાળું છે. ૯૪૮-૯૪૯

આ અધ્યયન સૂત્રથી ગણધરોને આત્માગમ છે, કેમકે તેઓએ જ સામાયિકને સૂત્રરૂપે રચેલ છે, માટે આ અધ્યયનનું આગમન એમના પાતાથી જ છે તેથી આત્માગમ છે, અને તેમના જ બુદ્ધિવામિ વિગેરે શિષ્યોને આ અધ્યયન ગણધર મહારાજેથી પ્રાપ્ત થયું છે, તેથી તે જ બુદ્ધિવામિ આદિને તે અનંતરાગમ છે. તથા તે સિવાયના શેષ પ્રભવસ્વામિ શબ્દભવ સૂરિ આદિ આચાર્યોને આ અધ્યયન ગણધર મહારાજની અપેક્ષાએ પરંપરાએ પ્રાપ્ત થયેલ હોવાથી પરંપરાગમ છે. આ સૂત્ર થકી અનુક્રમે આત્માગમ આદિની યોજના કરી. અર્થથી આ સામાયિક અધ્યયન તીર્થંકરોને આત્માગમ છે, કેમકે તેમણે જ તેની પ્રથમ અર્થથી પ્રરૂપણા કરી છે. ગણધરોને અનંતરાગમ છે, કેમકે તેમને તે સાક્ષાત્ તીર્થંકરોથી પ્રાપ્ત થયેલ છે, અને શેષ જ બુદ્ધિવામિ આદિને પરંપરાગમ છે, કેમકે તેમને તે પરંપરાએ પ્રાપ્ત થયેલ છે. ૯૪૮

કાલિક શ્રુત મૂઢનયવાળું કહેવાય છે તેનો નયપ્રમાણમાં અવતાર નથી થતો, પૂર્વાચાર્યોએ શિષ્યને વ્યાખ્યાન કરવાના ભયથી હમણાં એ કાલિકશ્રુતનો નયપ્રમાણમાં અવતાર નથી કર્યો. ૯૩૯

શિષ્ય:-કેટલા વખત પછી કાલિકશ્રુતમાં નયવિચારનો નિષેધ કર્યો ? તે માટે આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

અસી પુરા સો નિયજો, જણુબોગાણમહુપુત્તમાવમિ ।

સંપદ નરિજ પુહુત્તે, હોજ્જ વ પુરિસં સમાસજ્જ ॥૯૫૦॥

પહેલાં અનુયોગ જુદા નહિ હતા ત્યારે તેમાં નયવિચાર અવશ્ય હતો, પણ હમણાં તે જુદા હોવાથી નથી, અથવા પુરૂષવિશેષની અપેક્ષાએ નય અવતાર હોય છે. ૯૫૦

પહેલાં જ્યારે ચરણકરણાનુયોગ-ગણિતાનુયોગ-ધર્મકથાનુયોગ-અને દ્રવ્યાનુયોગ પૃથગ્ ભાવે નહિ હતા. ત્યારે તે નયાવતાર અવશ્ય હતો, પણ હમણાં એ ચારે અનુયોગ સિદ્ધ સિદ્ધ હોવાથી નયાવતાર નથી થતો. શ્રીમાન્ આર્યરક્ષિત સૂરિએ એક જ સૂત્રમાંથી ચારે અનુયોગનું વ્યાખ્યાન થતું હતું તે બંધ કર્યું. તે વખત તેમાં જે નયવિચાર પણ વિસ્તારથી હતો, તે પણ બંધ કર્યો. તેમણે જ એ સંબંધમાં બહુ વિચારથી સુઝાતા શિષ્યોને ભેદને, ચારે અનુયોગ જુદા જુદા કર્યા. કાલિકશ્રુતમાં ચરણકરણાનુયોગ, ઉત્તરાધ્યયનાદિમાં ધર્મકથાનુયોગ, સૂર્યપ્રજ્ઞાસિદ્ધિમાં ગણિતાનુયોગ, અને દક્ષિવાદમાં દ્રવ્યાનુયોગ એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી, તેથી હમણાં પ્રાયઃનયવિચારનો નિષેધ છે. એ કે કોઈ પ્રાણ પુરૂષની અપેક્ષાએ નયનો વિધિ છે. પણ તે પ્રાયઃશબ્દથી અનિયત છે. આ કારણથી સામાયિકનો પણ નયોમાં અવતાર નથી થતો. ૯૫૦

હવે સંખ્યાપ્રમાણમાં તેનો અવતાર કહે છે.

સંસ્થામાણે કાલિયસુયપરિણામે પરિત્તપરિમાણ ।

સુયઓ તદત્થઓ ગુણ, મણિય તમણંતપજ્જાર્યં ॥૯૫૧॥

(નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ઉપમા-પરિમાણ-અને ભાવ એ આઠ પ્રકારની સંખ્યા અનુયોગમાં કહી છે) તે સંખ્યાપ્રમાણનો વિચાર કરતાં કાલિકશ્રુતતા પરિમાણ નામની સંખ્યામાં અવતાર થાય છે. તે કાલિકશ્રુત પરિમાણ બે પ્રકારે છે, સૂત્રથી અને અર્થથી. આ સામાયિક અધ્યયન સંખ્યાતા અક્ષરાદિવાળું હોવાથી નિયત પરિમાણવાળું છે અને અર્થાદિથી અનન્તા પર્થાચવાળું હોવાથી અનંત પરિમાણવાળું છે. ૯૫૧

હવે વક્રતવ્યતા કહે છે.

સમઓ જો સિદ્ધંતો, સો સ-પરો-મયગઓ તિવિહમેઓ ।

તત્થ હમ્ અજ્ઞયણં, સસમયવત્તવ્વયાનિયય ॥૯૫૨॥

જે સમય તે સિદ્ધાન્ત કહેવાય છે, તે સિદ્ધાન્ત સ્વસિદ્ધાન્ત-પરસિદ્ધાન્ત અને ઉભય-સિદ્ધાન્ત એમ ત્રણ પ્રકારે છે. (તેથી અનુયોગદ્વારમાં સ્વસમયવક્રતવ્યતા-પરસમયવક્રતવ્યતા અને સ્વ-પર (ઉભય) સમયવક્રતવ્યતા એમ વક્રતવ્યતા પણ ત્રણ પ્રકારે કહી છે.) તેમાંથી આ સામાયિક અધ્યયન સ્વસમયવક્રતવ્યતાથી નિયત છે, કેમકે એમાં સ્વસમયવક્રતવ્યતા પ્રતિ-પાદન કરેલું છે. ૯૫૨

આ અધ્યયનજ સ્વસમયવક્રતવ્યતાનિયત છે એટલું જ નહિ, પણ સર્વઅધ્યયનો સ્વસમયવક્રતવ્યતા નિયત છે, સ્વસમયજ અહીંમાં અંગીકાર કરવાનો છે. કારણકે—

પરસમઓ ઉમયં વા, સમ્મહિદ્દિઠસ્સ સસમઓ જેણં ।

તો સવ્વજ્ઞયણાઈ, સસમયવત્તવ્વનિયયાઈ ॥૯૫૩॥

પરસમય અથવા ઉભયસમય તે સમ્યગ્દષ્ટિને સ્વસમયજ છે, (કારણકે તે તેનો ચતુર્થ વિષય વિભાગ કરે છે. જો કે કેટલાક અધ્યયનોમાં પરસમય અને ઉભયસમયની વક્રત-વ્યતા છે. તોપણ સમ્યગ્દષ્ટિએ ગ્રહણ કરેલ છે) તેથી સર્વે અધ્યયનો સ્વસમયવક્રતવ્યતા નિયત છે. એ વાત પૂર્વે ઘણી વખત કહેલી છે. ૯૫૩

વળી—

મિચ્છત્તમયસમ્મહં, સમ્મત્તં જે ચ તદુવગારમ્મિ ।

વટ્ટહ પરસિદ્ધંતો, તો તસ્સ તઓ સસિદ્ધંતો ॥૯૫૪॥

સ્થાત્પદયુક્તામિથ્યાત્વમતનો સમૂહ તેજ સમ્યક્ત્વ છે, કેમકે સ્વસિદ્ધાન્તમાં પરસિદ્ધાન્ત ઉપકારી છે, માટે સમ્યગ્દષ્ટિને તે સ્વસિદ્ધાન્ત છે. ૯૫૪

એકાન્ત ક્ષણિકપણું અથવા અક્ષણિકપણું માનનારા બૌદ્ધાદિદર્શનોના સમૂહને સ્થાત્-પદયુક્તા ગ્રહણ કરવા તેજ સમકિત છે, કેમકે એ પરસિદ્ધાન્ત સ્વસિદ્ધાન્તમાં ઉપકારી છે, પરસિદ્ધાન્તની વ્યાવૃત્તિથીજ સ્વસિદ્ધાન્તની સિદ્ધિ થાય છે, કારણકે પરસિદ્ધાન્તવાળાઓનું અસમંજસપણું બોધને સ્વસિદ્ધાન્તમાં સ્થિરતા થાય છે. તેથી સમ્યગ્દષ્ટિને એ પરસિદ્ધાન્ત

તે પણ સ્વસિદ્ધાન્તજ છે, કેમકે તે પરસિદ્ધાન્તનો તે સમ્યક્દષ્ટિ સ્વસિદ્ધાન્તની રીતિએ વિષય વિભાગથી વિચાર કરે છે, માટે સર્વઅધ્યયનો સ્વસમયવક્તવ્યતા નિયત છે. ૬૫૪ હવે અર્થાધિકાર કહે છે.

સાવજ્જજોગવિરૂદ્ધે, અજ્ઞયણત્યાહિગારં હહ સો ય ।

મળ્લપ્પ સમુદાયત્થો, સસમયવક્તવ્યાદેસો ॥૯૫૫॥

સાવધયોગની વિરતિ તે અહીં સામાયિકઅધ્યયનનો અર્થાધિકાર છે, અને તેજ સમુદાયાર્થ કહેવાય છે. માટે તે વિરતિરૂપ સમુદાયાર્થ તે સંપૂર્ણ સ્વસમયવક્તવ્યતાનો એક વિભાગ કહેવાય છે ૬૫૫

હવે સમવતાર કહે છે.

અહુણા ય સમોચારો, જેણ સમોચારિયં પહ્ધારં ।

સમાદ્યયં સોડુગ્ગજો, લાઘવજો ન ત્તુ પુણો વત્ત્વો ॥૯૫૬॥

હવે સમવતારનો અવસર છે, તે સામાયિકનો અવતાર લાઘવમાટે દરેક દારે પહેલાંથીજ કહેલ છે, તેથી પુનઃ અહીં નથી કહેતા. ૬૫૬

છ ભેદે યુક્ત એવું ઉપક્રમદાર પૂર્ણ થયું.

હવે બીજી નિક્ષેપ દ્વાર કહે છે.

મળ્લપ્પ ઘેપ્પહ અ સુહં, નિસ્સેવપયાણુસારજો સત્થં ।

ઓહો નામં સુત્તં, નિસ્સેવત્તવ્વં તથોડવસં ॥૯૫૭॥

નિક્ષેપપદને અનુસારે શાસ્ત્ર અધ્યયન ઉદ્દેશ સુખપૂર્વક લક્ષ્યાય છે અને ગ્રહણ કરાય છે, માટે શાસ્ત્રનો અવશ્ય નિક્ષેપ કરવો, તે નિક્ષેપ ઓછાનિષ્પન્ન-નામનિષ્પન્ન અને સૂત્રા-લાપકનિષ્પન્ન એમ ત્રણ પ્રકારે છે. ૬૫૭

ઓછ એટલે શું ? તે કહે છે.

ઓહો જં સામણં, સુચામિહાણં ચ્ચવ્વિહં તં ચ ।

અજ્ઞયણં અજ્ઞીણં, આડ જ્ઞવણા ય પત્તેયં ॥૯૫૮॥

નામાહચ્ચત્તમેયં, વણ્ણેઠ્ઠણં સુચાણુસારેણં ।

સામાદ્યમાડજ્જં, ચ્ચત્તુપિ કમેણ માવેસુ ॥૯૫૯॥

શ્રુતનું જે સામાન્ય નામ તે ઓછ કહેવાય, તે ચાર પ્રકારે છે, અધ્યયન-અક્ષીણ-આય-અને ક્ષપણ, એ દરેકનું શ્રુતાનુસારે નામાદિ ચાર પ્રકારે વર્ણન કરીને અનુક્રમે ચારેના ભાવનિક્ષેપમાં સામાયિકની યોજના કરવી. ૬૫૮-૬૫૯.

જિનવચનરૂપ શ્રુતના અંગ અધ્યયન-ઉદ્દેશ આદિ જે સામાન્ય નામો કહેવા તે ઓછ કહેવાય. અર્થાત્ શાસ્ત્રનું સામાન્ય નામ તે ઓછ કહેવાય છે. અહીં સામાયિક અધ્યયન પ્રસ્તુત છે. તેથી તેનાં પણ અધ્યયન-અક્ષીણ-આય-અને ક્ષપણ એ સામાન્ય નામો જાણવાં. આ સામાયિકાદિરૂપ શાસ્ત્રવિશેષના અધ્યયનાદિરૂપ સામાન્યનામો છે, તે દરેકના અનુયોગ-દ્વારમાં નામાદિ ચાર પ્રકારે નિક્ષેપ કહ્યાં છે, જેમકે-નામઅધ્યયન-સ્થાપનાઅધ્યયન-દ્રવ્ય અધ્યયન-ને ભાવઅધ્યયન. તથા નામઅક્ષીણ-સ્થાપનાઅક્ષીણ-દ્રવ્યઅક્ષીણ ને ભાવઅક્ષીણ.

આજ પ્રમાણે આય અને ક્ષપણના પણ નિક્ષેપા અનુક્રમે કહીને તે ચારેમાં ભાવનિક્ષેપામાં એટલે ભાવઅધ્યયન-ભાવઅક્ષીણ-ભાવઆય-અને ભાવ ક્ષપણામાં આ સામાયિક અધ્યયનની યોજના કરવી, કારણકે સામાયિકજ અહીં ભાવઅધ્યયનાદિપણે વાચ્ય છે. ૬૫૮-૬૫૯ હવે અધ્યયનાદિ ચારેની અનુક્રમે વ્યુત્પત્તિ કહે છે.

જેણ સુહજ્ઞપ્પજાણં, અજ્ઞપ્પાણયમહિયમયણં વા ।

બોહસ્સ સંજમસ્સ વ, મોક્ખસ્સ વ તો તયજ્ઞવણં ॥૧૬૦॥

જે વડે શુભ અધ્યાત્મ થાય અથવા પ્રાપ્ત કરાવે તે અધ્યયન અથવા બોધ-સંયમ અને મોક્ષ એ ત્રણને અધિકપણે પ્રાપ્ત કરાવે તે અધ્યયન. ૬૬૦

અજ્ઞીણં દિવ્વંતં, અવ્વોચ્છિત્તિનયઓ અલોઓ જ્ઞ ।

આઓ નાનાઈણં, જ્ઞવણ પાવાણ સ્વવણત્તિ ॥૧૬૧॥

નિરન્તર આપવા છતાં પણ ક્ષીણ ન થાય માટે અક્ષીણ, અથવા અવ્યવસ્થિતિનયના મતે સામાયિકનો અલોકની પેઠે કદિ પણ નાશ નથી થતો માટે અક્ષીણ, જેમાંથી જ્ઞાનાદિની પ્રાપ્તિ લાભ થાય છે માટે તે આય, જેથી પાપકર્મની નિર્જરા થાય છે માટે ક્ષપણ. ૬૬૧ સામાયિક એવું જે વિશેષ નામ છે, તેના નિક્ષેપા જણાવવા કહે છે.

સામાઈયં તિ નામં, વિસેસવિહિયં ચ્ચઞ્ચિહં ત ચ ।

નામાઈં નિરુત્તીણં, સુત્તપાસે ય તં વોચ્છં ॥૧૬૨॥

આ પ્રસ્તુત અધ્યયનનું “સામાયિક” એવું વિશેષ નામ છે, તે નામાદિ ચાર પ્રકારે છે. (નામ સામાયિક-સ્થાપનાસામાયિક-દ્રવ્યસામાયિક-અને ભાવસામાયિક.) તેનું સ્વરૂપ આગળ સૂત્રરૂપશકનિર્ણયક્રિતમાં કહેવાશે ૬૬૨

અહીં આ સંબંધમાં શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે અને તેનો શ્રીગુરુ ઉત્તર આપે છે કે

इह जह कीस निरुत्ते, तत्थ व भणियमिह भण्णए कीस ? ।

નિકલેવમેત્તમિહઈં, તસ્સ નિરુત્તીણં વક્ષાણં ॥૧૬૩॥

જે ચારપ્રકારનાં વિશેષનામ અહીં કહ્યાં, તો પછી નિરૂક્તિમાં શા માટે કહેવાશે ? અને જો ત્યાં કહેવાશે, તો તે અહીં શા માટે કહ્યાં ? ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે અહીં તો નામાદિ નિક્ષેપજ કહ્યા છે, અને ત્યાં નિરૂક્તિમાં તો તેનો અર્થ કહેવાશે. ૬૬૩

પુનઃ શિષ્ય પૂછે છે કે—

तो कीस पुणो सुत्ते, सुत्तालावो अतो न तन्नामं ।

इह उण नामं नत्थं, तं वक्खायं निरुत्तीणं ॥૧૬૪॥

(જો નિરૂક્તિમાં તે સામાયિકનો અર્થ કહેવાશે,) તો પછી “કરેમિ અત્તે ! સામાઈય” ઈત્યાદિ પાઠ પુનઃ પણ સૂત્રાનુગમમાં કેમ કહેવાશે ? ઉત્તર-ત્યા, સામાન્ય સૂત્રની વ્યાખ્યા નહિ કરાય, પણ સૂત્રાભાષકનું વ્યાખ્યાનજ કહેવાશે, તેના નામનું વ્યાખ્યાન નહિ કરાય. અહીં નામાદિ વડે સામાયિકનો નિક્ષેપ કર્યો છે, અને ત્યાં નિરૂક્તિદ્વારમાં તેના અર્થનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. (એમ વિષય વિભાગથી પુનરૂક્તિ દોષ નથી આવતો.) ૬૬૪

પુનઃ શિષ્ય શંકા કરે છે.

इह पुणः कीस न मण्णइ, जं निक्खेवो इमो स निज्जुची ।

નિજ્જુચી વ્વક્ષાણં, નિક્ખેવો નાસમેત્તં તુ ॥૧૬૫॥

અહીં સામાયિકની વ્યાખ્યા કેમ નથી કરતા ? ઉત્તર-અહીં નિક્ષેપજ પ્રસ્તુત છે અને વ્યાખ્યાન તે નિયુક્તિરૂપ છે, તેથી તે વ્યાખ્યાન-નિયુક્તિ વ્યાખ્યાનાત્મક છે અને નિક્ષેપ તો ન્યાસ માત્ર છે. ૯૬૫

પ્રશ્ન:-અહીં નિક્ષેપદ્વારમાં સામાયિકનું વ્યાખ્યાન કેમ નથી કરતા ? અને આગળ નિરૂક્તમાંજ કેમ કરશે ?

ઉત્તર:-અહીં નિક્ષેપજ પ્રસ્તુત હોવાથી તેજ કહેવો ઉચિત છે, અહીં વ્યાખ્યાન કેમ કહી શકાય ? એતો નિરૂક્તમાંજ કહેવાય. કારણ કે નિયુક્તિ તે અનુગમનો લેઈ હોવાથી વ્યાખ્યાનાત્મક હોય છે, તેથી આ સૂત્રનું વ્યાખ્યાન ત્યાંજ કહેવું યોગ્ય છે, અને નામાદિ નિક્ષેપ તો કેવળ ન્યાસ માત્ર છે, વ્યાખ્યાનરૂપ નથી, વ્યાખ્યારૂપ તો અનુગમજ છે. માટે અહીં સામાયિકનું વ્યાખ્યાન કરવું યોગ્ય નથી. ૯૬૫

આ નિક્ષેપનિયુક્તિ પણ નિયુક્તિ અનુગમમાં કહી છે એ સત્ય છે, પરંતુ આ નિયુક્તિ નિક્ષેપ માત્રજ છે. ૯૬૫

પ્રશ્ન :-એ નિયુક્તિમાંજ વ્યાખ્યાન કહેવું યોગ્ય છે એમ આપ કહેતા હો તો અહીં પ્રસ્તુતમાં જે નિક્ષેપ છે, તે પણ આગળ નિયુક્તિઅનુગમમાં નિક્ષેપ નિયુક્તિ પણ કહેવાશે. કેમકે અનુગમ બે પ્રકારે છે, સૂત્રાનુગમ અને નિયુક્તિઅનુગમ. તેમાં નિયુક્તિ-અનુગમ ત્રણ પ્રકારે છે. નિક્ષેપનિયુક્તિઅનુગમ, ઉપોદ્ધાતનિયુક્તિ અનુગમ, અને સૂત્ર-સ્પર્શિક નિયુક્તિ અનુગમ. વળી આજ અન્યમાં પૂર્વે આવશ્યક આદિ પદોનું નામ સ્થાપનાદિ નિક્ષેપદ્વારા જે વ્યાખ્યાન કર્યું છે, તે નિક્ષેપનિયુક્તિ અનુગમ કહ્યો છે, વળી 'સૂત્રા-લાપકત્વ' એ વ્યાખ્યાન કરતાં નિક્ષેપના પ્રસ્તાવમાં કહેવાશે. આ પ્રમાણે આ સામાયિકનો નિક્ષેપ પણ નિક્ષેપ નિયુક્તિપણે અનુગમની વખતે કહેવાશે, માટે એમ કેમ કહ્યો છે કે અહીં વ્યાખ્યાન નહિ કરાય પણ નિયુક્તિમાંજ કરાશે ?

ઉત્તર :-સત્ય છે, કે આ નિક્ષેપ લક્ષણ નિયુક્તિ છે, પરંતુ આ નિયુક્તિ નામ સ્થાપનાદિ નિક્ષેપનું માત્ર સ્વરૂપ નિરૂપણ કરવા માટેજ છે, વિશેષાર્થ નિરૂપણ કરવા માટે નથી, અને ત્યાં નિયુક્તિમાં તો (ગા. ૨૮૦૪) શબ્દાર્થ આદિનો વિચાર કરાશે. ૯૬૬.

આ વિષય અતિગહન છે, તેથી સંક્ષેપમાં વિશેષવિષયવિભાગનું તાત્પર્ય કહીએ છીએ કે-
નિક્ખેવમિત્તમિહ વા, અત્થવિવારો ય નાસજુત્તીય ।

સદ્ગતો ય નિરુત્ત, સુત્તપ્પાસમ્મિ સુત્તગતો ॥૧૬૭॥

અહીં નિક્ષેપ માત્ર કહ્યો છે, અને અર્થવિચાર તો ન્યાસનિયુક્તિમાં કહેવાશે, તથા શબ્દ સંબંધી વિચાર ઉપોદ્ધાત નિયુક્તિમાં અને સૂત્રગત વિચાર સૂત્રસ્પર્શિક નિયુક્તિમાં કહેવાશે. ૯૬૭.

આ નિક્ષેપદ્વારમાં સામાયિકના કેવળ નામાદિ નિક્ષેપજ કહેલ છે, અને નિક્ષેપ નિયુક્તિમાં તેના અર્થનું માત્ર નિરૂપણ કરાશે, ઉપોદ્ધાતનિયુક્તિમાં સામાયિકનો શબ્દાર્થ કહેવાશે અને સૂત્રસ્પર્શિકનિયુક્તિમાં સૂત્રાલાપદ્વારા આવેલ સામાયિકના અર્થનો વિચાર

કરાશે. માત્ર સામાયિકના નામનોજ અર્થ કહેવાશે એમ નહિ. આ પ્રમાણે દરેક કારમાં વિષયવિભાગથી વ્યવસ્થા કરી છે, તેથી સર્વ યુક્તિયુક્તજ છે. ૬૬૭.

આ પ્રમાણે નામ નિષ્પન્ન કહ્યો, હવે સૂત્રાલાપક નિક્ષેપ કહે છે.

જો સુત્તપચન્નાસો, સો સુત્તાલાવયાણ નિક્ષેવો ।

इह पत्तलवस्त्राणो सो, णिविस्सप्पहं न पुणं किं कज्जं ? ॥९६८॥

सुत्तं चेव न पावह, इह सुत्तालावयाण कोऽवसरो ? ।

सुत्ताणुगमे काहिइ, तण्णासं ऋघवनिमित्तं ॥९६९॥

(“કરેમિ મન્તે ! સામાઈવ”) એ સૂત્રના પઢોનો નામાદિરૂપે જે ન્યાસ કરવો તે સૂત્રાલાપક નિક્ષેપ છે, અને અહીં તેજ કહેવાનો અવસર છે. પણ તેમનો નિક્ષેપ અહીં નહિ કરાય, કારણકે અહીં સૂત્રજ નથી, તો સૂત્રાલાપકનો અવસર ક્યાંથી હોય ? એ સૂત્રાલાપક તો સૂત્રાનુગમમાં કહેવાશે અને લાઘવ માટે તેનો ન્યાસ પણ ત્યાં કરાશે. ૬૬૮-૬૬૯

इह जइ पत्तोऽवि तओ, न नस्सए कीस मण्णए इहइं ? ।

दाइज्जइ सो निक्खेवमेत्तसामण्णओ नवरं ॥९७०॥

જે અહીં સૂત્રાલાપક નિક્ષેપનો અવસર છતાં પણ તેનો નિક્ષેપ નથી કરતા, તો તેને અહીં ત્રીબલેદ રૂપે શા માટે કહ્યો ? ઉત્તર-ઓઘનિષ્પન્નાદિ નિક્ષેપની સાથે નિક્ષેપપણાની માત્રસમાનતાથી અહીં તે બતાવ્યો છે, પણ અંત ગૌરવના ભયથી તેનો ઉપન્યાસ નથી કર્યો. ૬૭૦.

□ ધીભું નિક્ષેપ દ્વાર પૂર્ણ થયું. □

હવે અનુગમનામે ત્રીભું અનુયોગદ્વાર કહે છે.

સંપયમોહાઈણં, સંનિવિસ્સત્તાણમણુગમો કજ્જો ।

સોઽણુગમો દુવિગમ્પો, નેઓ નિજ્જુત્તિ-સુત્તાણ ॥૯૭૧॥

કહેલા ઓઘાદિ નિક્ષેપાના વ્યાખ્યાન રૂપ હવે અનુગમ કહીશું. તે અનુગમ એ પ્રકારે બાણવો. સૂત્રાનુગમ અને નિયુક્તિઅનુગમ. ૬૭૧

તેમાં નિયુક્તિઅનુગમ ત્રણ પ્રકારે છે, તે કહે છે.

નિજ્જુત્તી તિવિગમ્પા, નાસો-વધાય-સુત્તવક્ષણં ।

નિક્ષેવસ્સાણુગયા, ઉદ્દેસાઈદુવધાઓ ॥૯૭૨॥

નિયુક્તિ ત્રણ પ્રકારે છે, નિક્ષેપનિયુક્તિ-ઉપોદ્ધાતનિયુક્તિ-અતે સૂત્રસ્પર્શિકનિયુક્તિ. એમાંથી નિક્ષેપ નિયુક્તિ (આવશ્યકાદિ પદના નિક્ષેપદ્વારા) કહી છે, અને ઉપોદ્ધાત નિયુક્તિ ઉદ્દેશ-નિર્દેશાદિ દ્વારા વડે બાણવી ૬૭૨

હવે તેજ ઉદ્દેશાદિ દ્વારા કહે છે.

ઉદ્દેસે નિદ્દેસે ય, નિગમે સેત્ત કાલ પુરિસે ય ।

કારણ પચ્ચય લક્ષણ, નણ સમોચારણાણુમણ ॥૯૭૩॥

કિં કહંવિહં કસ્સ કહિં, કેસુ કહં કેચ્ચિરં હવિ કાલં ।

કહં સંતરમવિરહિયં, મવા-ગરિસ-ફાસણ-નિહીતી ॥૧૭૪॥

આ બે ગાથાની વ્યાખ્યા આગળ કરીશું. કેટલાક દ્વારમાં યથાસંભવ આક્ષેપ પરિહાર કહેવા ઇચ્છતા સતા પ્રથમ ઉદેશ નિર્દેશનું સ્વરૂપ કહે છે. ૬૭૩-૬૭૪.

હવે ઉદેશ અને નિર્દેશનું સ્વરૂપ કહે છે.

અઙ્ગયણં ઉદેસોઽમિહિયં સામાર્થ્યંતિ નિદેસો ।

સામણ-વિસિટ્ઠાણં, અમિહાણ સત્થ-નામાણં ॥૧૭૫॥

સામાન્ય-વિશેષ શાસ્ત્રના નામનું જે કથન કર્યું છે, તે ઉદ્દેશ-નિર્દેશ છે. જેમકે ‘અધ્યયન’ એવું સામાન્યથી કહ્યું, તે ઉદ્દેશ. અને ‘સામાયિક’ એમ વિશેષ કહ્યું, તે નિર્દેશ છે. ૬૭૫

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

દારોવનાસાદિસુ, નિક્કલેવે વોહ—નામનિપ્પજ્ઞે ।

ઉદેસો નિદેસો, મણિઓ હવે કિ પુણગહણં ? ॥૧૭૬॥

(આવશ્યક શાસ્ત્રનું પહેલું અધ્યયન સામાયિક છે, તેના ચાર અનુયોગ દ્વાર છે. ઇત્યાદિ દ્વારોના ઉપન્યાસ કરતાં તેમજ ઓઘનિષ્પન્ન અને નામ નિષ્પન્ન નિશ્લેષામાં સામાન્ય નામ રૂપ ઉદ્દેશ અને વિશેષનામરૂપ નિર્દેશ પૂર્વે અનેકવાર કહેલ છે, ફરીથી અહીં (ઉપોદ્ધાત નિયુક્તિમાં) તે શા માટે કહ્યો છે ? ૮૭૬

એ પ્રશ્નના આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે કે—

હવે વિહિયાણમણાયગહણં તત્થઽન્નહા કહં કુણ્ણ ॥

તેસિ ગહણમકાઠં, દારન્નાસાદિક્કજ્ઞાદં ? ॥૧૭૭॥

અહીં ઉપોદ્ધાતમાં કહેલા ઉદ્દેશ અને નિર્દેશ એ બે દ્વારો જે છે, તેજ ત્યાં દ્વારોના ઉપન્યાસ કરતાં શાસ્ત્રકારે અનાગતકાલમાં ગ્રહણ કરેલ છે, અન્યથા સામાન્ય-વિશેષ નામરૂપ ઉદ્દેશ-નિર્દેશ કહ્યા સિવાય તે દ્વારોપન્યાસ આદિ કાર્ય આશ્રય વિના કેવી રીતે કરે ? ૬૭૭

અથવા તત્થુદેસો, નિદેસોઽવિ ય કઓ હં તેસિં ।

અત્થાણુગમાક્સરે, વિહાણવક્સાણમારદ્ધં ॥૧૭૮॥

અથવા ત્યાં દ્વારોપન્યાસના પ્રસ્તાવમાં માત્ર સામાન્ય-વિશેષ કથનરૂપ ઉદ્દેશ અને નિર્દેશ કહ્યા છે, અને અહીં અર્થાનુગમના અવસરે (અર્થવ્યાખ્યાના પ્રસ્તાવમાં) તે ઉદ્દેશ-નિર્દેશના ભેદ કહેવાનો આરંભ છે. ૬૭૮

અન્ને ડ વિસેસમિહં, મણિ નોદેસબદ્ધમેયંતિં ।

જાણાવિયમઙ્ગયણં, સમાસદારાવવારેણં ॥૧૭૯॥

બીજાઓ એ સંબંધમાં અહીં વિશેષ કહે છે, કે સમાદ્ધારમાં તે સામાયિકનું અવતરણ કરવાથી આ અધ્યયન ઉદ્દેશબદ્ધ નથી, એમ જણાવ્યું છે. ૬૭૯

ઉદ્દેશ અને નિર્દેશ આઠ આઠ પ્રકારે છે, તે આગળ કહેવાશે. તેમાં સમાસદ્વારમાં સંક્ષેપથી કથન કરવા રૂપ સમાસોદ્દેશ અહીં છે, પણ ઉદ્દેશોદ્દેશ નથી એમ કહેવાશે. જેમકે—અંગ-શ્રુતરક-ધ-અધ્યયન-ઉદ્દેશ-ઇત્યાદિ. તેમાં આ સામાયિક અધ્યયન કેવળ અધ્યયનરૂપ ઉદ્દેશ છે, કેમકે તેનાં ઉદ્દેશ (પેટા વિભાગ) ન હોવાથી ઉદ્દેશ રહિત છે. એવી રીતે ઉદ્દેશ-નિર્દેશના આઠ આઠ ભેદ અહીં કહેવાથી છકું સમાસદ્વાર અહીં છે, એમ જણાવ્યું. અને એ સમાસદ્વારથી વિચારતાં આ અધ્યયન ઉદ્દેશ પેટા વિભાગ રહિત છે, એમ જણાવ્યું. ૯૭૯

ઉપરોક્ત કથન કંઈ ઉપયોગી નથી, કારણકે—

અંગાદિપણકાલે, કાલિયમુચમાણસમવચારે ચ ।

તમણુદ્દેસયવદ્ધં, મણિયં ચિયં હહ કિમન્મહિયં ? ॥૯૮૦॥

(આવશ્યક. અંગ છે, કે અંગો છે ? એ પ્રમાણે) અંગાદિના પ્રશ્ન વખતે તેમજ કાલિક શ્રુત (ઉપલક્ષણથી ઉત્કાલિક) પરિમાણ સંખ્યાવતારમાં—આ અધ્યયનની સંખ્યાનો અવતાર કર્યો છે વળી “ઉદ્દેશ નથી તેમ ઉદ્દેશ પણ નથી” એમ નિષેધ કરેલ હોવાથી સામાયિક અધ્યયન ઉદ્દેશકબદ્ધ નથી એમ જણાવ્યું છે. તો પછી અહીં વધારે શું જણાવ્યું ? માટે ઉપરની ગાથામાં કહેલું કંઈ ઉપયોગી નથી. આ પ્રમાણે ઉદ્દેશ નિર્દેશના સંખ્યામાં પ્રશ્ન અને ઉત્તર કર્યો. ૯૮૦

હવે સામાયિક કયાથી નીકળ્યું ? એ રૂપ નિગમદ્વાર કહેતાં પ્રથમ આશ્રેપ પરિહાર કહે છે.

નળુ નિગમો ગજો ત્ત્વિય, અજા-પંતર-પરંપરાગમજો ।

જિગમણહરાદિહિતો, આગયમેયં પરંપરયા ॥૯૮૧॥

આત્માગમ-અનન્તરાગમ-અને પરંપરાગમથી આ અધ્યયન તીર્થંકરાદિ પાસેથી પરંપરાએ આવેલું છે, એમ પહેલાં આગમદ્વારે ભાવપ્રમાણના આગમરૂપ જ્ઞાનના ભેદમાં કહી ગયા હો, તેથી નિગમદ્વાર તેમાંજ અંતર્ભૂત થાય છે. અહીં પુનઃ કેમ કહ્યો છે ? ૯૮૧ આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે કે—

હહ તૈસિ ચિય મળજ્ઞ, નિદ્દેસો નિગમો જહા તં ચ ।

ઊવયાતં તેહિતો, લેચાદિવિસેસિયં બહુહા ॥૯૮૨॥

અહીં તેમનોજ નિર્દેશ રૂપ નિર્ગમ કહેવાશે, જેમકે આ અધ્યયન તેમનાથી જ આવેલું છે, તે ક્ષેત્રાદિ વિશેષણ યુક્ત ઘણા પ્રકારે છે.

પૂર્વે સામાન્ય ઉદ્દેશમાત્રથી વિશેષ કથન રૂપ નિર્દેશ અહીં તીર્થંકરાદિનો કહેવાશે. જેમકે—શ્રીમાન્ મહાવીર જિનેશ્વરથી આ સામાયિક અર્થથી નીકળ્યું છે, અને સૂત્રથી તો તો ગૌતમગણધરાદિથી નીકળ્યું છે, એ સર્વ આગળ કહેવાશે. તે સામાયિક ક્ષેત્ર-કાળ-પુરૂષ-કારણ અને પ્રત્યયાદિ વિશેષણ યુક્ત અનેક પ્રકારે છે, તે તીર્થંકરાદિ થકી જેવી રીતે આવ્યું છે, તે પ્રમાણે કહેવાશે. ૯૮૨

હવે લક્ષણ દ્વાર સંખ્યા શિક્ષા કરે છે કે—

અજ્ઞયણલક્ષણં નળુ, સ્વઓવસમિયં ગુણપ્પમાણે વા ।

નાણાગમાદ્ગહણે, મણિયં કિમિહં પુણો ગહણ ? ॥૧૮૩॥

(સાવધ યોગની વિરતિ વગેરે સામાયિકત્વં લક્ષણુ છે, તે આગળ કહેવાશે.) ક્ષયો-પશમ ભાવ તે આ અધ્યયનત્વં લક્ષણુ છે, (કેમકે ઉપક્રમના લેદરૂપ છ નામમાં ક્ષયોપશમ-ભાવમાં તેનો અવતાર કર્યો છે.) અથવા ભાવ પ્રમાણના પહેલા ગુણ પ્રમાણમાં આ અધ્યયન આગમાદિ રૂપ કહ્યું છે તેથી તે જ્ઞાન રૂપ છે. એમ એનું લક્ષણુ કહેલું જ છે, ફરી અહીં અનુગમમાં શા માટે કહો છો ? ૯૮૩.

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે કે—

નિદ્દેસમેત્તમુત્તં, વક્ષાણિજ્ઞહ સવિત્થરં તમિહ ।

અહવા સુયસ્સ મણિયં, લક્ષણમિહ તં ચ્ચજ્ઞહં પિ ॥૧૮૪॥

પૂર્વે સામાયિકત્વં લક્ષણુ નિદ્દેશમાત્રથી કહ્યું છે, અને અહીં તો તેનું સવિસ્તર વ્યાખ્યાન કરાશે. અથવા ત્યાં તે ક્ષયોપશમરૂપ લક્ષણુ શ્રુતસામાયિકત્વં કહ્યું છે, અને અહીં તો (સમ્યક્ત્વસામાયિક-શ્રુતસામાયિક દેશવિરતિસામાયિક-અને સર્વવિરતિસામાયિક)એ ચારે પ્રકારના સામાયિકત્વં લક્ષણુ કહેવાશે. ૯૮૪

હવે નયદ્વાર સંબંધી આક્ષેપ પરિહાર કહે છે—

મણિયા નયપ્પમાણે, મણ્ણતીહ પુણો નયા કીસ ? ।

મૂલ્હારે ય પુણો, ઘણંસિ કો ણુ વિણિઓગો ? ॥૧૮૫॥

પૂર્વે ભાવપ્રમાણના લેદરૂપ નયપ્રમાણમાં નયો કહ્યા છે, તો પછી ફરી અહીં શા માટે કહો છો ? અથવા મૂળ અનુયોગદ્વારમાં કહેવાશે, તે છતાં એમનું ફરી કથન કરવાથી શું ફળ છે ? ૯૮૫

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે—

એ જ્ઞિય નયપ્પમાણે, તે ચ્ચિય્ઝ્ઞહં સવિત્થરા મણિયા ।

જં તમુવક્કમેત્તં, વક્ષાણામિણં અણુગમો ત્તિ ॥૧૮૬॥

અહવા તત્થ પમાણં, ઇહં સરુવસ્સ નિચ્છઓ તેસિ ।

તત્થોવક્કંતા વા, ઇહ તવણુમયાવયારોડયં ॥૧૮૭॥

ત્યાં પ્રમાણદ્વારમાં જે નયો સંક્ષેપથી કહ્યા છે, તેજ નયો અહીં ઉપોદ્ઘાતમાં અને આગળ નયદ્વારમાં વિસ્તારથી કહેવાશે. કારણ કે પૂર્વે ભાવ પ્રમાણમાં જે કહ્યું તે ઉપક્રમ માત્ર છે, અહીં અનુગમદ્વાર હોવાથી તેમનું સવિસ્તર વ્યાખ્યાન કરાશે. અથવા ત્યાં પ્રમાણદ્વારનો અધિકાર હોવાથી નયોનું માત્ર પ્રમાણપણું કહ્યું છે અને અહીં તો તેમના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરાશે. અથવા ત્યાં નયોનો માત્ર ઉપક્રમજ કર્યો છે, અને અહીં ઉપો-દ્ઘાતમાં તો કયા નયને કયું સામાયિક આદિ ઈષ્ટ છે, એવો વિચાર કરાશે. ૯૮૬-૯૮૭

મુળદ્વારમાં કહેલા નયોની સાથે આનો લેદ સમબંધ છે—

સામાદ્ધસમુદાયત્થમેત્તવાવાતપ્પરા ઇણ ।

મૂલ્હારનયા પુણ, સુત્તપ્પાસોવઓગપરા ॥૧૮૮॥

ઉપક્રમ વખતે નયપ્રમાણદ્વારમાં કહેલા અને ઉપોદ્ધાતનિર્ણયિતદ્વારમાં કહેલા નયો, અધ્યયનરૂપ સામાયિકનો સમુદાયાર્થમાત્ર કહેવાને ઉપયોગી છે પણ સૂત્રાર્થનો વિનિયોગ-કરનારા નથી, અને આગળ કહેવાશે એવા મૂળ નયદ્વારમાં તો તે નયો સૂત્રસ્પર્શોપયોગી છે, એટલે અધ્યયનના દરેક પદે સૂત્રાર્થનો વિષય કરનારા છે. ૯૮૮

હવે કિંદારમાં આક્ષેપ પરિહાર કહે છે—

જીવગુણો નાણ તિ ય, મણિણ્ણં હિ કિંતિ કાં પુણો સંકા ? ।

ત ચિય કિં જીવાઓ, અણમણ્ણંતિ સદેહો ॥૯૮૯॥

સામાયિક જ્ઞાનરૂપ હોવાથી જીવનો ગુણ છે, એમ પૂર્વે પ્રમાણદ્વારમાં કહ્યાં છતાં “સામાયિક શુ” છે ?” એવી શંકા અહીં કેમ થાય છે ? કે જેથી ફરી કિંદાર કહે છે ! ઉત્તર—તે સામાયિક જ્ઞાન છતાં પણ જીવથી અન્ય છે ? કે અનન્ય છે ? એવા સંદેહ દૂર કરવાને માટે અહીં કિંદાર કહ્યું છે.

હવે કથંદારમાં આક્ષેપ પરિહાર કહે છે—

મણિણ્ણં સ્વજોવસમિયં, કિં પુણો લઘ્મણ્ણં કંઠં સંતિ ।

હિ સો ત્તિચિત્તિજ્ઞહિ, કિંહ લઘ્મહિ સો સ્વજોવસમો ? ॥૯૯૦॥

નામદ્વારમાં સામાયિકને ક્ષાયોપશમિક કહ્યું છે, એથી તદ્વાવરણકર્મના ક્ષયોપશમથી તે પ્રાપ્ત થાય છે, એમ સ્પષ્ટ થયેલું જ છે, છતાં ફરીથી “તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ?” એવો અર્થ પ્રતિપાદન કરનાર કથંદાર પુનઃ કેમ કહે છે ? ઉત્તર—અહીં કથંદારમાં તે ક્ષયોપશમનો જ વિચાર કરાશે, એટલે એ ક્ષયોપશમ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય, તે કહેવાશે. ૯૯૦ દ્વાર ઘણાં હોવાથી આ પ્રમાણે દરેક દ્વાર માટે કહેતાં અંથ વિસ્તૃત થઈ નાય, માટે સંક્ષેપથી કહે છે—

કિં વહુણા, જસુવક્રમ-નિકલેવેસુ મણિયં પુણો મણહિ ।

અથાણુગમાવસરે, તં વક્ષાણાહિગારથં ॥૯૯૧॥

વધારે શું કહેવું ? ઉપક્રમ અને નિક્ષેપદ્વારમાં જે કહ્યું છે, તે અહીં ફરી કહે છે, તેનું કારણ એ છે કે—અહીં અર્થોનુગમનો અધિકાર હોવાથી તે સર્વનું અહીં વ્યાખ્યાન કહેવાશે. ૯૯૧

હવે સામાન્યથી ઉપોદ્ધાતના સંબંધમાં જ ચાલના (શંકા) કરે છે—

સત્થસસુત્થાણ્ણથો, પાણોવક્રમો તહાડયં પિ ।

સત્થસોવોગ્ધાઓ, કો ણસિ પહિસેસો ? ॥૯૯૨॥

પ્રાથઃ ઉપક્રમ જે છે તે શાસ્ત્રના સમુત્થાન માટે છે, (અહીં પૂર્વી આદિ દ્વારો વડે શાસ્ત્રને નામાદિ નિક્ષેપ યોગ્ય કરે છે.) તેવી રીતે આ ઉપોદ્ધાત પણ (ઉદ્દેશ-નિદેશાદિ દ્વારો વડે—આખ્યાન યોગ્ય કરે છે) શાસ્ત્ર સમુત્થાન માટે છે, તો આ બેમાં તફાવત શું ? ૯૯૨ તેનો ઉત્તર કહે છે—

ઉદ્દેસમેત્તનિયઓ, ઉવક્રમોડયં તુ તન્નિવોહત્થં ।

પાણોવગ્ધાઓ, નણ મણિઓડયં જઓડણુગમો ॥૯૯૩॥

નામ-સ્થાપના-દ્રવ્યાદિવડે, તથા આનુષૂવી આદિ ભેદોવડે ઉપક્રમ કેવળ શાસ્ત્રના ઉદ્દેશ માત્રનેજ કરે છે, અને આ ઉપોદ્ધાત તો ઘણું કરીને શાસ્ત્રનું સવિસ્તાર વ્યાખ્યાન કરે છે, કેમકે ઉપોદ્ધાત તે અનુગમનો ભેદ છે. ૯૯૩

નાસસ્સ વ સંવંધણમુવક્કમોડયં તુ સુત્તવક્કણાણં ।

સંવંધોવોધાઓ, મળજે જ સા તદંતર્મિ ॥૯૯૪॥

અધ્યયનના નામાદિ નિશ્લેષનો સંબંધ કરીને તેને યોગ્ય કરવું, તે ઉપક્રમ કહેવાય છે, અને સૂત્રની વ્યાખ્યાનો સંબંધ કરીને તેને યોગ્ય કરવું તે ઉપોદ્ધાત કહેવાય છે, કારણ તે પછી સૂત્રની વ્યાખ્યા થાય છે. એ પ્રમાણે ઉપક્રમ અને ઉપોદ્ધાતમાં તદાવત છે. આ સંશ્લેષથી કહ્યું. વિસ્તારથી તો તે આગળ કહેવાશે.

હવે સૂત્ર સ્પર્શિકા નિર્ચુક્રિત કહે છે.

સંપદ સુત્તપ્પાસિયનિજ્જુત્તીં જં સુયસ્સ વક્કણાણં ।

તીસેડવસરો સા ડણ, પત્તાવિ ણ મળ્લણં હહં ॥૯૯૫॥

સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરનારી જે નિર્ચુક્રિત તે સૂત્રસ્પર્શિકાનિર્ચુક્રિત કહેવાય, હવે તે કહેવાનો અવસર છે. પરંતુ તે હમણાં અહીં નથી કહેતા. ૯૯૫

શિષ્ય પૂછે છે કે—

કિં જેણાસહ સુત્તે, કસ્સ તદ્દં તં જયા કમપ્પત્તે ।

સુત્તાણુગમે વોચ્છિહ, હોહિહ તીણ તયા માગો ॥૯૯૬॥

તે સૂત્રસ્પર્શિકાનો અવસર છતાં પણ તે કેમ નથી કહેતા ? ઉત્તર-ક્રમપ્રાપ્ત છતાં પણ અહીં સૂત્ર નહિ હોવાથી કોનો સ્પર્શ કરી તેનો ઉપયોગ થાય ? આગળ સૂત્ર અનુગમ કહીશું; ત્યાં તેનો અધિકાર પ્રાપ્ત થવાથી તે પણ કહીશું. ૯૯૬

કરીને શિષ્ય શંકા કરે છે—

અત્થાણમિદં તીસે, જહ તો સા કીસ મળ્લણં હહં ? ।

હહ સા મળ્લણં નિજ્જુત્તિમેત્તસામન્નવો નવરં ॥૯૯૭॥

જો તે સૂત્રસ્પર્શિકાનિર્ચુક્રિતનું અહીં સ્થાન નથી, તો તે શા માટે અહીં કહે છે ? ઉત્તર-નિર્ચુક્રિતમાત્રની સમાનતાથી તે સૂત્રસ્પર્શિકાનિર્ચુક્રિત અહીં ઉપોદ્ધાત અને નિશ્લેષ નિર્ચુક્રિતની સાથે કહીએ છીએ (પણ સૂત્રસ્પર્શિકાપણે નથી કહેતા, કેમકે અહીં સૂત્રનું નથી.) આ પ્રમાણે ત્રણે પ્રકારની નિર્ચુક્રિત કહી, અને તે કહેવાથી નિર્ચુક્રિત અનુગમ પણ કહ્યો ૯૯૭

હવે સૂત્રાનુગમ કહે છે.

તેણેદારિં સુત્તં, સુત્તાણુગમેડમિધેયમળવજ્જં ।

અક્કલિયાદિવિસુદ્ધં, સલ્લક્ષણં લક્ષણં ચેમં ॥૯૯૮॥

(સૂત્ર હોય તો સૂત્રસ્પર્શિકા નિર્ચુક્રિત પ્રવર્તે) માટે હવે સૂત્રાનુગમમાં ન્યૂન અધિક આદિ દોષરહિત, અસ્ખલિતાદિ ગુણોવડે વિશુદ્ધ, એવું સૂત્ર કહેવું જોઈએ તે સૂત્રનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે. ૯૯૮

અપ્પમંથ-મહત્થં, વત્તીસદોસવિરહિયં જં ચ ।

લક્ષણજુતં સુત્તં, અદ્દહિ ય ગુણેહિ ઉવ્વેયં ॥૧૧૧॥

અદ્વયઅંથ અને મહાઅર્થવાળું, ખત્રીસ દોષરહિત, અને આઠ ગુણ સહિત, એ લક્ષણ-
યુક્ત જે હોય, તે સૂત્ર કહેવાય છે. ૯૯૯

“ઉત્પાદ-વ્યય-અને ધ્રુવ યુક્ત હોય તે સત્ કહેવાય” ઇત્યાદિ સૂત્રની પેઠે જે અદ્વય-
અંથ અને મહા અર્થવાળું હોય, તે સૂત્ર કહેવાય. એ સૂત્ર ખત્રીસ દોષરહિત હોવું
જોઈએ. તે ખત્રીસ દોષો આ પ્રમાણે છે.

(૧) અલિક-“આ જગત ઇશ્વરકૃત છે.” એમ કહીને સત્યનું ગોપન કરવું, તથા
“આત્મા નથી” એમ કહીને અસત્યનું પ્રતિપાદન કરવું તે અલિક વચન કહેવાય.

(૨) ઉપાઘાતજનક-“વેદમાં કહેલી હિંસા ધર્મ માટે છે” ઇત્યાદિ કહેવું તે.

(૩) નિરર્થક-આ-ઇ-ઇ ઇત્યાદિ અક્ષરોનો ક્રમમાત્ર જણાવાય પણ તેમાં કોઈ અર્થ
ન હોય.

(૪) અપાર્થક-દસદાડિમ, છપુડલા, માંસપિંડ, કીટિકા ! ઉતાવળ કર, ઉત્તરદિશા
ઇત્યાદિ સંબંધ વિનાનું બોલવું તે.

(૫) છદ્મ-જે વચનથી વિવક્ષિત વાક્યનો અનિષ્ટ એવો અર્થોત્તર થઈ જવાથી ઉપ-
ઘાત કરી શકાય તે. જેમ નવકમ્બલો દેવદત્તઃ નવી હાંખળવાલો દેવદત્ત-એ વાક્યનાં બે
અર્થ નીકળે ૧. નવ એટલે નૂતન અને ૨. નવ એટલે નવની સંખ્યા

(૬) દુહિલ-જીવોને પાપ વ્યાપારના પોષક એવો અહિતોપદેશ આપવો તે “આખા
જગતને મારીને પણ જેની બુદ્ધિ લેપાતી નથી, તેવો મનુષ્ય કાદવવડે આકાશની પેઠે
કર્મથી લેપાતો નથી. ઇત્યાદિરૂપ પાપોપદેશ તે દુહિલ.

(૭) નિઃસાર-વેદવચનની પેઠે તથાવિધયુક્તરહિત નિષ્કળ વચન તે

(૮) અધિક-અક્ષર માત્રા પદાદિવડે ઓછું-વધતું વાક્ય હોય, તે ન્યૂનાધિક. અથવા
હેતુ-ઉદાહરણથી અધિક, જેમકે કૃતક અને પ્રયત્નાનન્તરીકપણું હોવાથી શબ્દ અનિત્ય
છે. આમાં કૃતક અને પ્રયત્નાનન્તરીકપણું એ બે હેતુ હોવાથી આ વાક્ય હેતુ અધિક કહેવાય.
તથા ઘટ અને પટની પેઠે શબ્દ કૃતક હોવાથી અનિત્ય છે, આમાં ઘટ અને પટ એ બે
ઉદાહરણ હોવાથી ઉદાહરણ અધિક છે.

(૯) ન્યૂન-ઘટની પેઠે શબ્દ અનિત્ય છે. આમાં હેતુ નથી માર્તે તે હેતુન્યૂન અને
શબ્દ કૃતક હોવાથી અનિત્ય છે, આમાં ઉદાહરણ નથી માર્તે ઉદાહરણ ન્યૂન કહેવાય.

(૧૦) પુનરૂક્ત-તે બે પ્રકારે છે. એક શબ્દથી અને બીજો અર્થથી, ઘટ-ઘટ-ઘટ-ઇત્યાદિ
પુનઃ પુનઃ કહેવું તે શબ્દથી પુનરૂક્ત, અને જાડો દેવદત્ત દિવસે જન્મતો નથી, એમ કહે-
વાથી અર્થોપત્તિથી જણાય છે કે રાત્રે જન્મે છે. તે છતાં એમ કહે કે “જાડો દેવદત્ત દિવસે
જન્મતો નથી, રાત્રે જન્મે છે.” આ અર્થથી પુનરૂક્ત છે.

(૧૧) વ્યાહત-“કર્મ છે, કર્મનું ફળ છે, પણ કર્મનો કર્તા નથી.” ઇત્યાદિ કથનમાં
પૂર્વવચનથી પછીનું વચન હણાય છે.

(૧૨) અયુક્ત-તે હસ્તીઓના ગંડસ્થળથી પડેલા મદના બિંદુઓવડે હસ્તી-અથ-
રથ-અને સેના તણાઈ બચ એવી ભય કર નહીં બહેવા માંડી ઇત્યાદિ અઘટિતાર્થ કથન કરવું તે.

(૧૩) ક્રમ ભિન્ન-સ્પર્શન-રસન ઘ્રાણ-ચક્ષુ-અને શ્રોત્રના સ્પર્શ-રસ-ગન્ધ-રૂપ ને શબ્દ એ વિષયો છે, એમ ક્રમસર કહેવું બેઇએ, તેને બદલે સ્પર્શ-રૂપ-શબ્દ-ગન્ધ ને રસ તેમના અર્થો છે, એમ કહે તે.

(૧૪) વચન ભિન્ન-એ વાક્યમાં વચનનો ફેરફાર હોય તે વચનભિન્ન જેમકે “વૃક્ષાવેત્તો પુષ્પિતાઃ”

(૧૫) વિભક્તિ ભિન્ન-એ વાક્યમાં વિભક્તિનો ફેરફાર હોય તે. જેમકે, “વૃક્ષં પચ્ય” એમ કહેવાતું હોય, ત્યાં “વૃક્ષઃ પચ્ય” એમ કહે.

(૧૬) લિંગ ભિન્ન-એ વાક્યમાં લિંગનો ફેરફાર હોય તે. જેમકે “અયં સ્ત્રી”.

(૧૭) અનભિહિત-પ્રોતાના સિદ્ધાન્તમાં નહિ કહેવું કહેવું તે અનભિહિત દોષ, જેમકે સાત પદાર્થ વૈશેષિકના મતે, પ્રકૃતિ અને પુરૂષ સહિત નવ પદાર્થ સાંખ્યના મતે, દુઃખ-સમુદય-માર્ગ અને નિરોધ એ ચાર આર્યસત્ય બ્રાહ્મણના મતે કહ્યા છે, છતાં તેથી અતિરિક્ત-ઉત્તીર્ણ કહેવું તે.

(૧૮) અપદ્-જ્યાં આર્થોછંદનું પદ કહેવાતું હોય ત્યાં વૈતાલીય છંદનું પદ કહે તે.

(૧૯) સ્વભાવહીન-“અગ્નિ ઠંડો છે.” “આકાશ મૂર્તિમાન છે.” ઇત્યાદિ વસ્તુ સ્વભાવને અન્યથા કહેવો તે.

(૨૦) વ્યવહિત-એ વિષય ચાલતો હોય તે છોડીને ત્યાં બીજો વિષય વિસ્તારથી કહીને ફરી પાછો તેજ વિષય કહેવો તે.

(૨૧) કાળવ્યત્યય-“રામ વનમાં પેઠા” એમ ભૂતકાલથી કહેવાતું હોય, ત્યાં “રામ વનમાં પેસે છે” એમ વર્તમાનકાલથી કહે તે.

(૨૨) ચતિ-જ્યાં અસ્થાને વિરામ હોય, અથવા સર્વથા વિરામ ન હોય તે.

(૨૩) છવિ-અલંકાર સહિત હોય, તે.

(૨૪) સમય વિરુદ્ધ-સ્વસિદ્ધાન્ત વિરોધિ વચન હોય તે.

(૨૫) વચનમાત્રદોષ-એ વાક્યમાં હેતુ વિનાતું કથન હોય તે.

(૨૬) અર્થોપત્તિદોષ-એ વાક્યમાં અર્થોપત્તિથી અનિષ્ટ આવે તે. અર્થોપત્તિદોષ-જેમકે “ધરના કુતરાને ન મારવો,” આમ કહેવાથી બીજા કુતરાઓને મારવામાં હરકત નથી, એમ ઉપરથીજ સમજાય છે.

(૨૭) સમાસદોષ-એ વાક્યમાં સમાસ કરવાનો હોય ત્યાં ન કરે, અથવા વિપરીત સમાસ કરે તે.

(૨૮) ઉપમાદોષ-એ વાક્યમાં હીન ઉપમા હોય જેમકે “મૈત્ર સરસવ જેવો” તથા જે વાક્યમાં અધિક ઉપમા હોય, જેમકે “મૈત્ર જેવો સરસવ” આવા વાક્યો ઉપમાદોષ-વાળા છે. અને “મૈત્ર સમુદ્ર જેવો” ઇત્યાદિ કથન તે અનુપમાદોષ.

(૨૯) રૂપકદોષ-સ્વરૂપભૂત અવયવોતું નિરૂપણ ન કરે, અથવા વિપરીત નિરૂપણ કરે જેમકે પર્વતનું નિરૂપણ કરવાનું હોય, ત્યાં તેના અવયવભૂત શિખરોતું નિરૂપણ ન કરે. સમુદ્રાદિના અવયવોતું નિરૂપણ કરે તે.

(૩૦) નિર્દેશદોષ-દેવદત્ત હાંડલીમાં રાંધે છે. એમ કહેવું હોય ત્યાં રાંધે છે એ પદ ન કહે અને દેવદત્ત હાંડલીમાં, આટલુંજ કહે, તે નિર્દેશ દોષ.

(૩૧) પદાર્થદોષ—“વિદ્યમાન ભાવ તે સત્તા” એ પ્રમાણે સત્તા તે પદાર્થનો પર્યાયજ છે, છતાં વર્ણપદોએ તેને છ પદાર્થોથી જુદા પદાર્થ તરીકે માનેલ છે, એવું વાક્ય હોય, તે પદાર્થ દોષવાળું કહેવાય. એમ માનવું એ અયોગ્ય છે, કારણ કે વસ્તુ અનન્ત પર્યાયવાળી હોવાથી એ પ્રમાણે તે પદાર્થ પણ અનન્ત થાય.

(૩૨) સંધિદોષ—અર્થાં સન્ધિ કરવાનો હોય ત્યાં વાક્યની સન્ધિ ન કરે, અથવા દોષયુક્ત સંધિ કરે.

આ બત્રીસ દોષરહિત જે સૂત્ર હોય તે લક્ષણ યુક્ત સૂત્ર કહેવાય.

આ લક્ષણ યુક્ત સૂત્ર છતાં જરૂર આઠ શુભો સહિત હોય, જેમકે— ૧. ઉક્ત અને અનુક્ત દોષ રહીત તે નિદોષ, ૨. ‘ગો’ શબ્દની પેઠે બહુપર્યાય યુક્ત તે સારવાળું. ૩. અન્યથાવ્યતિરેક સહિત હેતુયુક્ત. ૪ ઉપમા-ઉત્પ્રેક્ષા આદિ અલંકારથી વિભૂષિત. ૫. દ્યપ્રાન્તપૂર્વક. ૬. અઘ્રાત્મ્યભાષાવાળું સૌપચાર. ૭. વણાદિ ઉચિત પ્રમાણયુક્ત ૮. કણ્ઠને મનોહર લાગે તેવું મધુર.

બીજાઓ વળી છ શુભ સહિત સૂત્ર કહે છે. તે આ પ્રમાણે—૧. બહુ અર્થ સંગ્રાહી પરિમિતઅક્ષરવાળું. ૨. અસંદિગ્ધ. ૩. સારવાળું. ૪. ચારે પ્રકારના અનુયોગથી વ્યાખ્યા થઈ શકે એવું. ૫. અકાર હિકાર આદિ નિર્વર્થક અવ્યયો વિનાનું. ૬. કામ વ્યાપાર આદિ પ્રરૂપક ન હોય. આવા પ્રકારનું જે સૂત્ર હોય, તે સર્વજ્ઞોએ કહેલું હોય છે.

આ શુભોમાં જેઓ આઠ શુભ કહે છે, તેઓ પાછળના છ શુભોનો તેમાં અન્તર્ભાવ કરે છે, અને જેઓ છ શુભો યુક્ત એવું સૂત્ર કહે છે, તેઓ તે આઠ શુભોને આ છ શુભોમા અન્તર્ભૂત કરે છે ૬૬૬

આવું દોષરહિત અને શુભયુક્ત સૂત્ર સૂત્રાનુગમમાં કહેવું જોઈએ. આવું સૂત્ર કહ્યા પછી સૂત્રસ્પર્શિક નિર્ચુક્તિનો અવસર ક્યારે પ્રાપ્ત થાય છે ? તે કહે છે.

સુતોડનુગણ સુદ્ધે ત્તિ, નિચ્છિણ તદ્દ કણ પચ્છેણ ।

સુત્તાલાવગનાસે, નિક્કિલ્લત્તે સુત્તપાસો ડ ॥૧૦૦૦॥

(કરેમિ મંતે । સામાહ્ય સન્નં સાવજ્જલોગં ધત્થાદિ) સૂત્રનો ઉચ્ચાર કર્યા પછી આ સૂત્ર શુદ્ધ છે એવો નિશ્ચય થાય, એટલે (કરેમિ, મદન્ત; સામાયિકં, સાવચં, યોગં) પદચ્છેદ કરીને નામ-સ્થાપનાદિ ન્યાસમાં સૂત્રલાપકનો અનુક્રમે નિક્ષેપ કરવો તથા તેના વ્યાખ્યાનને અંગે સૂત્ર સ્પર્શિક નિર્ચુક્તિ પ્રવર્તાવવી. ૧૦૦૦

ઉપર પ્રમાણે હોવાથી સૂત્રાનુગમાદિનો વખત જણાવતા કહે છે.

પવં સુત્તાનુગમી, સુત્તાલાવગગો ય નિકલ્લેવો ।

સુત્તપ્પાસિયનિજુત્તી, નયા ય વચ્ચતિ સમયં તુ ॥૧૦૦૧॥

આ પ્રમાણે સૂત્રાનુગમ, સૂત્રાલાપકગત નિક્ષેપ. સૂત્રસ્પર્શિકનિર્ચુક્તિ અને નયો. એ સર્વ એકી સાથે દરેક સૂત્રમાં આવે છે ૧૦૦૧.

સંહિતાદિ છ પ્રકારની વ્યાખ્યા જણાવવા કહે છે કે—

સુત્ત પયં પયત્થો, સંમવજો વિગ્ગહો વિયારો ય ।

દૂસિયસિદ્ધી નયમયવિસેસજો નેયમણુસુત્ત ॥૧૦૦૨॥

પ્રથમ ઉપરોક્ત લક્ષણવાળું સૂત્ર કહેવું, તે પછી પદચ્છેદ કરી બતાવવો, તે પછી પદાર્થ કહેવો, તે પછી એ સમાસ હોય તો સંભવથી વિગ્રહ સમાસ કહેવો, તે પછી પ્રશ્ન રૂપ ચાલનાનો વિચાર કરીને દ્વપણુ દૂર કરવા રૂપ પ્રત્યવસ્થાન કહેવું. પછી આ પ્રમાણે નિર્ણય કરેલ અર્થનો દરેક સૂત્રમાં નયોના મત વિશેષથી વિચાર કરવો. ૧૦૦૨

સંહિતા તો સૂત્રનો ઉચ્ચાર કરવારૂપ હોવાથી પદ અને પદાર્થનો વિચાર કહે છે.

પયમત્થવાયમ જોયમ ચ, તં નામિયાદ પંચવિહં ।

કારગ-સમાસ-તદ્વિચ-નિરુત્તવચ્ચોડિ ય પચ્ચો ॥૧૦૯૩॥

પરવોદહિઓ વત્થો, કિરિયા-કારગવિહાણઓ વચ્ચો ।

પજ્ઞાયવચણઓડિ ય, તદ્ મૂયત્થામિહાણેણં ॥૧૦૯૪॥

પચ્ચવચ્ચઓડહવા સોડ્ડુમાણઓ લેસઓ વ હુત્તસ્સ ।

વચ્ચો વ જહાસંમવમાગમઓ હેડઓ ચેવ ॥૧૦૯૫॥

પદ બે પ્રકારે છે. એક અર્થતુ વાચક, અને બીજું અર્થતુ ઘોતક, એમ બે પ્રકારે છે; અને તે પદ નામિકાદિ પાંચ પ્રકારે છે. કારકવાચ્ય-સમાસવાચ્ય-તદ્વિતવાચ્ય અને નિરૂક્ત વાચ્ય એમ પદાર્થ ચાર પ્રકારે છે. અથવા ક્રિયા-કારકના ભેદથી, પર્યાયવચનથી, અને ભૂતાર્થ કહેવાથી, એમ બીજાને બોધ કરવામાં હિતકારી એવો અર્થ ત્રણ પ્રકારે છે. અથવા સૂત્રનો અર્થ પ્રત્યક્ષથી-અનુમાનથી અને લેશથી એમ પણ ત્રણ પ્રકારે છે. અથવા યથા-સંભવ આગમથી અને હેતુથી એમ બે પ્રકારે પણ કહેવાય છે. ૧૦૦૩-૧૦૦૪-૧૦૦૫.

વાચક અને ઘોતક એમ પદ બે પ્રકારે છે. તેમાં “વૃક્ષ ઉચ્ચ” ઇત્યાદિ વાચકપદ છે, અને “પ્ર” વિગેરે ઉપસર્ગ અને “ચ” વિગેરે અભ્યયે ઘાતકપદ છે. તથા સામાન્યથી નામિકાદિ પાંચ પ્રકારે પણ પદ છે. “અથ-અનલ” ઇત્યાદિ નામિક પદ છે, “ધાવતિ” ઇત્યાદિ આખ્યાતિક પદ છે, અને “સંચત” વિગેરે મિશ્રપદ છે. આવી રીતે પદોનો વિચ્છેદ કરવો, એ વ્યાખ્યાનતુ બીજું અંગ છે.

ત્રીજું અંગ પદાર્થ તે કારક વાચ્યાદિ ચાર પ્રકારે છે. જેમકે “તે રસોઘઓ રાંધે છે.” ઇત્યાદિ પદો કારક વાચ્ય કહેવાય, “રાબનો પુરૂષ તે રાજપુરૂષ.” આવા પદો રામાસ વાચ્ય કહેવાય, “વસુદેવનો પુત્ર વાસુદેવ” આવા પદો તદ્વિતવાચ્ય કહેવાય “જે ભમે છે અને અવાજ કરે છે તે ભ્રમર” આવા પદો નિરૂક્તવાચ્ય કહેવાય. અથવા શ્રોતા-ઓને બોધ કરવામાં હિતકારી પદાર્થ ત્રણ પ્રકારે છે જેમકે “ઘડાય છે તે ઘટ” આવા પદો ક્રિયાકારકના ભેદથી કહેવાય છે, “ઘટ-કુટ-કુસલ-કળશ.” આવા પદ પર્યાયવચન કહેવાય છે, જે જાંઘા કાંઠાવાળો લાંબી ગ્રીવાવાળો અને પહોળા પેટારાવાળો હોય તે ઘટ, આવા પદ ભૂતાર્થ વાચ્ય કહેવાય છે.

બીજી રીતે પણ પદાર્થ-સૂત્રનો અર્થ ત્રણ પ્રકારે કહેવાય છે. પ્રત્યક્ષથી-અનુમાનથી અને લેશથી, તેમાં પ્રથમ જેવું પુસ્તકાદિમાં લખેલું બાણીએ, અથવા સાક્ષાત્ ગુરુસુબથી જેવું સાંભળીએ તેવું સાક્ષાત્ પ્રરૂપીએ તે પ્રત્યક્ષથી પદનો અર્થ કહેવાય છે જેમકે “સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ:”, પ્રત્યક્ષથી જણાએલ એવો અર્થ બાણીને

અર્થોપત્તિથી જણાએલા પદાર્થનું કથન કરે તે પદાર્થ અનુમાનથી વાચ્ય કહેવાય, જેમકે “સિથ્યા દર્શનાદિ મોક્ષમાર્ગ નથી.” આવા અર્થ પૂર્વોક્ત કથનથી અર્થથીજ જણાય છે. માટે આવા પદો અનુમાનથી વાચ્ય છે. અહીં જે અનુમાન છે, તે અર્થોપત્તિરૂપ અનુમાન જણવું; “સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન-અને ચારિત્ર.” આ ત્રણે સમુદિત હોય તોજ મોક્ષ માર્ગ છે, અન્યથા એકેક લિન્ન હોય તો મોક્ષ માર્ગ નથી. આ પ્રમાણે સમુદિત-સમન્ત પદોથી જે નિર્દેશ કરાય તે લેશથી વાચ્ય પદાર્થ કહેવાય છે.

તથા આગમથી અને હેતુથી એમ બે પ્રકારે પણ પદાર્થ વાચ્ય છે. જેમકે-લઘ્ય-અલઘ્ય-નિગોદ આદિનું પ્રતિપાદન કરનારા પદો આગમથીજ-આજ્ઞામાત્રથીજ એ પદાર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. કારણ કે લઘ્યાલઘ્યાદિ પદાર્થની વિદ્યમાનતામાં આગમ સિવાય અન્ય કોઈ પ્રમાણ નથી. માટે એવા પદો આગમથી વાચ્ય કહેવાય છે. જે પદના અર્થમાં હેતુ સંભવે તે હેતુવાચ્ય પદાર્થ કહેવાય છે. જેમકે-આત્મા કાય પ્રમાણ છે, પણ સર્વગત નથી; કારણ કે તે કુંભાર આદિની પેઠે કર્તા છે. અહીં કોઈ એમ કહે કે આ હેતુથી તો આત્મા મૂર્તિમાન છે. એવું પણ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે કુંભારાદિ કર્તા હોવાથી મૂર્તિ-માન છે, તેમ આત્મા પણ કર્તા હોવાથી મૂર્તિમાન હોવો જોઈએ. આ કથન પણ કંઈ અસત્ય નથી. કેમકે સંસારી આત્માને મૂર્તિ માનવાથી કંઈ હાની નથી, માટે ભલે એ હેતુથી આત્માનું મૂર્તિપણું સિદ્ધ થાય, એથી કંઈ હેતુ દોષવાળો નથી ઠરતો. આવા પદાર્થ તે હેતુથી વાચ્ય છે. ૧૦૦૩-૧૦૦૪-૧૦૦૫.

હવે ચોથો પદ વિગ્રહ કહે છે.

પાયં પયવિચ્છેદો, સમાસવિસર્જો ત્યત્થનિયમત્થં ।

પયવિગ્રહો ચિ મળ્લહ, સો સુદ્ધપ્પ ન સંમવ્હ ॥૧૦૦૬॥

પ્રાયઃ સમાસવિષયિ પદો અનેક અર્થને કહે છે તેથી અર્થના નિયમ માટે પદચ્છેદ કરવો, તે પદવિગ્રહ કહેવાય છે, તે પદવિગ્રહ શુદ્ધ એક પદમાં નથી સંભવતો. ૧૦૦૬

રાત્રનો પુરૂષ તે રાજપુરૂષ, શ્વેત પટ જેની પાસે હોય તે શ્વેતપટવાળો, ઘણા ઉન્નત હાથીઓ જે વનમાં હોય તે મત્તબહુમાતંગવન. આ પ્રમાણે પ્રાયઃ સમાસ સંબંધી બે અથવા ઘણા પદોનાં ન્યાયે અનેક અર્થ થતા હોય, ત્યારે તે પદના ઇત્ અર્થના નિયમને માટે ઉપર મુજબ પદચ્છેદ કરવો તે પદવિગ્રહ કહેવાય છે. એ પદ વિગ્રહ એક (શુદ્ધ) પદમાં નથી થતો. માટે બે અથવા ઘણા પદોના પદચ્છેદ કરવો એમ કહ્યું છે. કોઈ શબ્દમાં પદચ્છેદ થાય, છતાં તે સમાસ વિષયિ નથી હોતા; જેમકે-પારાશર્ય એટલે વ્યાસ, જમદગ્ન્ય એટલે યરશુરામ, આ પદોનો પદચ્છેદ થાય છે. જેમકે પારાશર્યનો પુત્ર તે પારાશર્ય, જમદગ્ન્યનો પુત્ર તે જમદગ્ન્ય, આ પ્રમાણે એમનો પદચ્છેદ થાય છે, પણ તે સમાસ વિષયિ પદો નથી, માટે પ્રાયઃ શબ્દ મૂક્યો છે.

હવે ચાલના અને પ્રત્યવસ્થાન કહે છે.

સુત્તગયમત્થવિસયં વ, દૂસણં ચાર્ણં મયં તસ્સ ।

સદ્-ત્થણ્ણાયાઓ, પરિહારો પત્તવત્થાણં ॥૧૦૦૭॥

સૂત્ર સંખ'ધી દૂષણ જણાવવું તે ચાલના કહેવાય, અને તે દૂષણનો શબ્દયુક્તિથી તથા અર્થયુક્તિથી પરિહાર કરવો તે પ્રત્યવસ્થાન કહેવાય.

સૂત્ર સંખ'ધમાં અથવા અર્થસંખ'ધમાં શિષ્ય યા કોઈ વાદી દૂષણ બતાવે તે ચાલના કહેવાય. અને તે દૂષણનો એટલે શબ્દ સંખ'ધી દૂષણનો શબ્દ સંભવિત યુક્તિવડે પરિહાર કરવો, તે પ્રત્યવસ્થાન કહેવાય, અથવા શબ્દાર્થગત દૂષણનો નયમત વિશેષથી પરિહાર કરવો તે પ્રત્યવસ્થાન કહેવાય. આ બાબત ઉદાહરણથી વધુ સ્પષ્ટ કરીએ; જેમકે—

કરેમિ ભદન્ત સામાયિક આ પ્રમાણે કોઈએ ગુરૂસંખોધન વાક્ય કહ્યું, તેમાં કોઈ દૂષણ બતાવે કે જ્યારે ગુરૂ ન હોય ત્યારે “ભદન્ત” શબ્દ ન કહેવો બેઠ્યો, અને બે કહેવામાં આવે તો તે નિર્વચકપણાદિપ દોષનું પાત્ર થાય. આ પ્રમાણે તેનો પરિહાર કરવા ઉત્તરમાં કહેવું કે—ગુરૂના અભાવે સ્થાપનાઆચાર્યની આગળ સર્વ સામાન્યારી કરાય છે, એમ જણાવવા માટે ગુરૂ ન હોય ત્યારે પણ ભદન્ત શબ્દનો પ્રયોગ ઉપયોગી છે, જેમ સાક્ષાત્ અહંન્તાના અભાવે તેમની પ્રતિમાની પૂજા સેવા સૌચક છે. તેમ અહીં પણ સમજવું. અથવા

ગુરૂના અભાવે, સ્વતંત્રપણાનો નિષેધ જણાવવા માટે તથા વિનયમૂળ ધર્મ છે એમ બતાવવા ગુરૂના ગુણનો જ્ઞાનોપયોગ કરવો, એમ પણ એ પદથી જણાય છે. અથવા નામ-સ્થાપના દ્રવ્ય-અને ભાવ એમ આર પ્રકારે આચાર્ય છે. તેમાં ભાવ આચાર્યરૂપ આચાર્યનો ઉપયોગ જે શિષ્યના હૃદયમાં વર્તે છે, તે સંખ'ધી આ “ભદન્ત” શબ્દરૂપ સંખોધન છે. આથી ગુરૂના સર્વથા અભાવ છે એમ સિદ્ધ ન થયું, કેમકે શિષ્યના હૃદયમાં તે ગુણમય આચાર્ય વર્તે છે. આ પ્રમાણે સર્વત્ર ચાલના અને પ્રત્યવસ્થાનનું સ્વરૂપ સમજવું.

આ રીતે સંહિતા-પદ-પદાર્થ-પદવિગ્રહ-ચાલના ને પ્રત્યવસ્થાન એમ છ પ્રકારે તત્ત્રની વ્યાખ્યા અન્ય લોકોએ કહી છે, તે પ્રમાણે અહીં પણ કહી. ૧૦૦૭

આ છ પ્રકારે વ્યાખ્યાનું સ્વરૂપ કહ્યું “તે સર્વત્ર વ્યાપક છે, કે અમુક નિયતસૂત્ર સંખ'ધીજ છે,” તે જણાવીને ઉપસંહાર પૂર્વક નેગમાદિ નયોનો વિષય બતાવતા છતાં કહે છે કે—

एवमणुसुत्तमत्थं, सव्वनयमयावयारपसिद्धं ।

માસેજ્જ નિરવસેસં, પુરિસંં વ પઙ્કચ્ચ જં જોગં ॥૧૦૦૮॥

એ પ્રમાણે છ પ્રકારના વ્યાખ્યાનથી દરેક સૂત્ર અને સર્વ નયના અભિપ્રાયથી પરિશુદ્ધ સર્વ અર્થ જણાવવો. તેમાં પ્રજ્ઞાદિ ગુણ યુક્ત પુરૂષને આશ્રિને જે વ્યાખ્યા જેને યોગ્ય હોય તે તેની આગળ કહેવી (કારણ કે જનમતમાં સૂત્ર કે અર્થ, નયરહિત કંઈ પણ નથી, માટે નયવિશારદ વક્તાએ યોગ્ય શ્રોતા આગળ તે નોંધાવું વ્યાખ્યાન કરવું.) ૧૦૦૮ ઉપર જણાવેલ સંહિતાદિની વ્યાખ્યાનો સમવતાર સૂત્રાદિ અનુગમાદિમાં જણાવે છે.

होइ कयथो वोचुं, सपयच्छेयं सुयाणुगमो ।

સુચાલવન્નાસો, નામાહન્નાસવિણિઓગં ॥૧૦૦૯॥

સુત્તપ્પાસિયનિજ્જુત્તિનિઓગો સેસઓ પયત્થાર્હ ।

પાયં સો ચ્ચિય નેગમનાહમયોયરો હોઈ ॥૧૦૧૦॥

અરુણલિતાદિ શુણ્યુક્ર સૂત્ર અને તેનો પદ્મચ્છેદ કરીને સુત્રાનુગમ કૃતાર્થ (પૂર્ણ) થાય છે, નામ-સ્થાપનાદિ નિર્ણયનો સંબંધ માત્ર કરીને સૂત્રાલાપક નિર્ણય કૃતાર્થ (પૂર્ણ) થાય છે. અને શેષ પદાર્થોદિ-આરૂપ વ્યાખ્યા સૂત્રસ્પર્શિક નિયુક્તિમાં ઉપયોગી થાય છે, અને તેજ પદાર્થોદિ પ્રાયઃ નંગમાદિનયના અભિપ્રાયથી જણાય છે. પદાર્થોદિ કહે છે તેજ નેગમાદિનયની પ્રવૃત્તિ છે. ૧૦૦૬-૧૦૧૦

પાયં પરિવિન્દ્યેઓ ડ, સુત્તપ્પાસોવસંધિઓ જેળ ।

કત્થહ ત્તત્થ-કારણ-કાલાહરૂં તઓ ચેવ ॥૧૦૧૧॥

પ્રાયઃ પદ્મચ્છેદ પણ સૂત્ર સ્પર્શિક-નિયુક્તિમાં અન્તર્ભૂત છે. કેમકે વિચ્છિન્ન પદોનો અર્થ અને કારક-કાળ તથા ક્રિયાદિનો અવબોધ પદ્મચ્છેદથી જ થાય છે. તેથી પદ્મચ્છેદને સૂત્ર સ્પર્શિક નિયુક્તિ કહે છે) આથી પદ્મચ્છેદ પણ તદન્તરભૂતજ છે. અને તેથી પદાર્થોદિજ નંગમાદિ નયોના વિષય છે, એમ નહિ. પરન્તુ પદ્મચ્છેદ અને સુત્રાલાપકન્યાસાદિ પણ પ્રાયઃ નયના વિષય છે. આ પ્રમાણે અહીં અનુગમનું સ્વરૂપ કહ્યું. તે સાથે સપ્રસંગ નયો પણ કહ્યા. આથી આ સ્થળે ચારે અનુયોગ દ્વાર પૂર્ણ થયા. ૧૦૧૧

અણુઓગદ્ધારાણં પરુવળં તપ્પઓયળં જં ચ ।

હહ ચેવ પરિસમાણિયમ્બામોહત્થમત્થાણે ॥૧૦૧૨॥

અહીં અસ્થાનેજ શિષ્યને વ્યાખ્યાન ન થાય તે માટે અનુયોગદ્વારેની પ્રદ્વિપણા અને તેનું પ્રયોજન અહીં પૂર્ણ કર્યું. ૧૦૧૨

કારણ કે—

દાહ્યદારવિમાગો, સંલેવેણેહ વિત્થરેણાવિ ।

દારાણં વિણિઓગં, નાહિહ કાડં જહાજોગં ॥૧૦૧૩॥

અહીં અનુયોગદ્વારેનો વિભાગ સંક્ષેપથી જણાવ્યો, એટલે તેથી શિષ્ય યથાયોગ્યસ્થાને વિસ્તારથી પણ વિનિયોગ કરવાનું બહુ શક્ય, મુંઆરે નહીં. ૧૦૧૩
॥ અનુયોગદ્વારે પૂર્ણ થયા. ॥

હવે તિત્થવરે ભગવન્તે એ ૧૦૨૫મી નિયુક્તિગાથાની પ્રસ્તાવના કરતા આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

સંપયમત્થાણુગમે સત્થોત્તગ્ગાયવિત્થરં વોચ્છં ।

કયમંગલોવયારો, સોડત્તિમહત્થોત્તિ કારુણં ॥૧૦૧૪॥

હવે અર્થાનુગમનમા ત્રીજા અનુયોગદ્વારમાં મંગળોપચાર કરીને હું શાસ્ત્રનો ઉપોદ્ધાત વિસ્તારથી કહીશ, કેમકે તે સર્વ સિદ્ધાન્તના અનુયોગમાં સમાન હોવાથી અતિ મહાર્થવાળો છે. ૧૦૧૪

અહીં શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે—

નણ મંગલં કય ચિય, કિં મુજ્જો, અહ કયંપિ કાયવ્વં ।

વરે વારે કીરહ, તો કીસ ન મંગલમ્મહણં ? ॥૧૦૧૫॥

મંગળ પ્રથમ કર્યું છે. છતાં ફરીથી કેમ કરે છે ? અને જો મંગળ કર્યા છતાં ફરી કરવું બેઠક, તો ઉપક્રમાદિ દરેક દ્વારે શા માટે મંગળ નથી ગ્રહણ કરતા ? ૧૦૧૫

આ પ્રશ્નનો ખીલ આચાર્ય ઉત્તર આપે છે, તે અયોગ્ય છે, એમ બહુવધા સાથે ભાષ્યકાર મહારાજ તેનો યોગ્ય ઉત્તર આપે છે.

નળ મજ્જિમિવિ મંગલમાદ્દં તં ચ મજ્જમેયં તિ ।

સ્તથમનારદ્ધં ચિયં, ઇયં કત્તોત્ત્વયં મજ્જં ? ॥૧૦૧૬॥

(શાસ્ત્રની આદિમાં—મધ્યમાં અને અન્તમાં મંગળ કરવું જોઈએ. એમ પૂર્વાચાર્યોએ કહ્યું છે.) તેમાં આદિમંગળ પ્રથમ કેયું છે, અને આ મધ્યમંગળ છે. (આ ઉત્તર અયોગ્ય છે, કેમકે આદિ મંગળ માટે નન્દી કરી છે, અને તે પછી અનુયોગદ્વારા કહ્યા.) પણ સામાયિક અધ્યયનરૂપ શાસ્ત્રનો હજી આરંભ નથી થયો, એટલે આ મધ્યમંગળ ક્યાંથી કહેવાય ? વળી ખીલ આચાર્ય ખીલ રીતે આને મધ્યમંગળ સિદ્ધ કરે છે.

ચરણબોગદ્વારં, જં સર્થં તેણ તસ્સ મજ્જમિણં ।

સાહજ મંગલગહણં સ્તથસ્સંગાહં દારાહં ॥૧૦૧૭॥

આર અનુયોગ દ્વારવાળું શાસ્ત્ર છે, તેથી (ઉપક્રમ અને નિષ્કેષ એ બે દ્વાર કહ્યા પછી અનુગમાત્મક ઉપોદ્ધાતરૂપ ત્રીજા દ્વારની આદિમાં આ મંગળ કહ્યું છે તેથી) આ મધ્યમંગળ છે. કેમકે શાસ્ત્રનો આરંભ ન થયો હોય, તો પણ અનુયોગદ્વારા શાસ્ત્રના અંગભૂત હોવાથી તે તેનાથી ભિન્ન નથી. ૧૦૧૭

આ સમાધાન પણ બરાબર નથી, તે માટે ભાષ્યકાર પોતે કહે છે કે—

તહિવિ ન મજ્જં ઇયં, મણિયમિહાવસસસ જં મજ્જં ।

તં મંગલમાદ્દં, પદમજ્જયણસસ હોજ્જાહિ ॥૧૦૧૮॥

તમે કહ્યું તેવી રીતે પણ આ મધ્યમંગળ નથી ઘટતું, કેમકે છ અધ્યયનાત્મક આવશ્યકનો બે મધ્યભાગ, ત્યાં મધ્યમંગળ કહેવાનું કહ્યું છે. (અને તમે કહ્યું તે આવશ્યકનો મધ્ય ભાગ નથી થતો) પરન્તુ આ સામાયિક અધ્યયનનો મધ્યભાગ થાય છે, તેથી આ તેનું મધ્યમંગળ ના કહી શકાય. ૧૦૧૮

વળી ખીલ આચાર્ય કહે છે કે—

મણિયં ચ પુલ્લમેય સલ્લં, ચિય મંગલંતિ કિમણેણં ? ।

મંગલતિયવુદ્ધિપરિગ્રહંપિ કારાવિબો સીસો ॥૧૦૧૯॥

પૂર્વે કહ્યું છે કે આ સર્વશાસ્ત્ર મંગળરૂપ છે, તો પછી આ મધ્યમંગળાદિ અહંણ કરવાથી શું ? શિષ્યને પણ ત્રણ મંગળ કયાં છે એવો યુદ્ધિ પરિગ્રહ પણ પૂર્વે કરાવ્યો છે. ૧૦૧૯ ભિન્ન ભિન્ન આચાર્યોનાં મતાન્તર અતાવીને હવે આચાર્યશ્રી પોતે અથાવસ્થિત સમાધાન કરે છે કે—

આવસસસ તં કયમિણં તુ નાવાસમેત્તયં કિતુ ।

સન્વાળુબોગનિજ્જુત્તિસ્થપારંમ ઇવાયં ॥૧૦૨૦॥

પૂર્વે (૭૯મી ગાથામાં) બે મંગળ કહ્યું છે તે આવશ્યકનું પ્રથમ-આદિ મંગળ કહ્યું છે. અને અહીં આ મંગળ કેવળ આવશ્યક મારતું જ નથી, પરન્તુ સર્વસુત્રના અનુયોગમાં સંબદ્ધ એવા ઉપોદ્ધાતનિયુક્તિરૂપ શાસ્ત્રની આદિમાં આ પ્રથમ મંગળ છે. ૧૦૨૦ કારણ કે—

દસગાલિયાઈનિજ્જુત્તિગહજો મળિયમુવરિ વા જં ચ ।

સેસેસુવિ અજ્ઞયણેસુ, હોઈ એસેવ નિજ્જુત્તી ॥૧૦૨૧॥

આગળ જે દશવૈકાલિકાદિની નિયુક્તિ ગ્રહણ કરાશે, તેમાં અને તે ઉપરાંત ચતુર્વિંશતિસ્તવાદિ સર્વ સિદ્ધાન્તગત અધ્યયનોમાં સર્વમાં આજ ઉપોદ્ધાત નિયુક્તિ છે. તેથી સર્વ અનુયોગની ઉપોદ્ધાત નિયુક્તિરૂપ શાસ્ત્રનો આ પ્રારંભ છે. ૧૦૨૧

શિષ્ય પૂછે છે કે—

સામાદ્યવક્ષણે, દસાલિયાઈણ 'કોડહિગારોડયં ।

જં પાયમુવવાઓ, તેસિ સામન્ન એવાયં ॥૧૦૨૨॥

હહ તેસિ તમ્મિ ગણ, વીસું વીસું વિસેસમેવાયં ।

વેત્તિહ સુહં લહું ચિય, તમ્મહણં લાઘવત્થમઓ ॥૧૦૨૩॥

અહીં સામાયિકઅધ્યયનના વ્યાખ્યાયનમાં દશવૈકાલિકાદિ ગ્રહણ કરવાનો શો અધિકાર છે ? (ઉત્તર) પ્રાચ્ય: તે દશવૈકાલિકાદિનો ઉપોદ્ધાત પણ આ શાસ્ત્ર સાથે સમાન હોવાથી તે અહીં કહેલ છે. અહીં તે દશવૈકાલિકાદિનો સામાન્ય ઉપોદ્ધાત બાણવાથી નિર્ગમ્યાદિ પૃથક્ પૃથક્ વિશેષતા પણ કંઈક સુખપૂર્વક રહેલાઈથી બાણી શકાય, આ કારણથી લાઘવ માટે દશવૈકાલિકાદિ પણ ગ્રહણ કરેલ છે. ૧૦૨૨-૧૦૨૩.

હવે ઉપસંહાર કરીને તાત્પર્ય કહે છે.

તમ્હા જેળ મહત્થં, સત્થં સવ્વાણુલોગવિસમ્મિણં ।

સત્થંતરમેવડહવા, તેણ પુણો મંગલમહણં ॥૧૦૨૪॥

તે માટે આ ઉપોદ્ધાતરૂપ શાસ્ત્ર સર્વ અનુયોગનો વિષય હોવાથી મહાર્થવાણું છે, અથવા એમાં બહુ વક્તવ્યતા હોવાથી બુદ્ધિજ્ઞ શાસ્ત્ર છે, તેથી અહીં પુનઃ મંગળ કહ્યું છે. તેજ મંગળ કહે છે.

(૮૦) તિત્થયરે ભગવંતે, અણુત્તરપરવક્કમે અમિયનાણી ।

તિણ્ણે સુગહગણ્ણ, સિદ્ધિપહપ્પસણ વંદે ॥૧૦૨૫॥

સર્વોત્કૃષ્ટ પરાક્રમવાળા, અપરિમિત જ્ઞાનવાળા, સંસારથી તરેલા, અને મોક્ષ પામેલા, એવા મોક્ષમાર્ગના ઉપદેશક, તીર્થંકર ભગવાનને, હું વંદન કરું છું. ૧૦૨૫
ઉપરોક્ત નિયુક્તિની ગાથાનો વિસ્તારાર્થ લાખ્યકાર પોતેજ હવે કહે છે.

તિજ્ઞહ જં તેણ તદ્દિ, તઓ વ તિત્થં તથં ચ દવ્વમ્મિ ।

સરિયાઈણ માગો, નિરવાયો તમ્મિ ય પસિદ્ધે ॥૧૦૨૬॥

તરિયા તરણં તરિયવ્વયં ચ સિદ્ધાણિ તારઓ પુરિસો ।

વાહોન્નુવાહ તરણં, તરણિજ્ઞં નિન્નવાઈયં ॥૧૦૨૭॥

હુએ તરી શકાય એવી વસ્તુ જેથી તરાય અથવા જે છતાં તરાય, તે તીર્થ કહેવાય. (એ તીર્થ નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-અને ભાવ એમ ચાર પ્રકારે છે. તેમાં નામ અને સ્થાપના તીર્થ સુગમ હોવાથી તેનું વિવેચન નથી કરતા, અને દ્રવ્યાદિતીર્થનું વિવેચન કરીએ

છીએ) નદી-સમુદ્ર આદિનો જે કોઈ ઉતરવા માટેનો કષ્ટ રહિત નિચત પ્રદેશ તે દ્રવ્ય તીર્થ છે. એ તીર્થ શબ્દથી તરવું-તારનાર અને તરવા યોગ્ય એ ત્રણ પદાર્થ ગ્રહણ થાય છે જેમ-તરનાર પુરૂષ, તારનાર અન્ધ અથવા વહાણ, અને તરવા યોગ્ય નદી વિગેરે. ૧૦૨૬-૧૦૨૭.

આ નદી વિગેરેને દ્રવ્યતીર્થ શાથી કહી શકાય ? તે માટે કહે છે કે—

દેહાદિતારયં જં, બજ્જમલાવળયણાદિમેષં ચ ।

ગેરંગતાણચ્ચતિયફલં ચ તો દવ્વતિથ્યં તં ॥૧૦૨૮॥

આ તીર્થ શરીર આદિનેજ તારનાર છે, અને બાહ્યમળાદિનેજ માત્ર દૂર કરનાર છે, વળી તેનું ફળ અનેકાન્તિક અને અનાત્યંતિક છે, માટે તે દ્રવ્યતીર્થ કહેવાય છે. ૧૦૨૮.

આ તીર્થ શરીરાદિકનેજ તારે છે, એટલે નદી આદિના સામા તીરે પહોંચ્યાડે છે, પણ જીવને સંસારસમુદ્રથી મોક્ષરૂપ સામા તીરે નથી પહોંચ્યાડતું. વળી શરીરના બાહ્ય મેલનેજ આ તીર્થ દૂર કરે છે, પણ પ્રાણાતિપાતાદિજન્ય અન્તરંગ કર્મરૂપ મેલને દૂર નથી કરતું. તેમજ આ નદી વિગેરે તીર્થંતુ ફળ અનેકાન્તિક છે, એટલે કે કોઈ વખત સામે તીર જવાય છે અને કોઈ વખત અંદર ડુબી પણ જવાય છે. વળી તેનું ફળ અનાત્યંતિક છે, એટલે કે એક વખત આ નદી વિગેરે તર્યા હોઈએ, તો પણ ફરીથી તે તરવી પડે છે, માટે નદી વિગેરે તીર્થ અપ્રધાનતીર્થ હોવાથી દ્રવ્યતીર્થ છે. ૧૦૨૮

હવે બીજા તીર્થવાળાઓના મત બતાવીને તેમાં દૂષણ આપે છે.

इह तारणाइफल्यति, ण्हाण-पाणा-उवगाहणार्हं हि ।

भवतारयति केहं, तं नो जीवोवघायञ्चो ॥૧૦૨૯॥

स्रूणंगं विव तमुदूहलं व, न य पुणकारणं ण्हाणं ।

न य जइजोगं तं, મેહણં વ કાર્મગમાવાચો ॥૧૦૩૦॥

સ્નાન-પાન-અવગાહનાદિવડે નદી આદિ તીર્થ ને વિધિ પ્રમાણે સેવ્યું હોય તો તારનાર બને છે, માટે તે સંસાર તારક પણ છે. એમ કેટલાક કહે છે, તે અયોગ્ય છે. કેમકે તે ખાંડણીયાદિની પેઠે વધસ્થાન બેબું છે. વળી સ્નાન પુન્યનું કારણ પણ નથી અને ચતિને યોગ્ય પણ નથી, કેમકે તે આલૂપણની પેઠે કામનુ અંગ છે. ૧૦૨૯-૧૦૩૦

અન્યદર્શનવાળાઓ નદી વિગેરે સ્નાન-પાન-અવગાહનાદિવડે વિધિપૂર્વક સેવવાથી સંસારથી તારનાર છે, માટે તે તીર્થ છે-એમ માને છે. કારણ કે શરીરને તારવું, મેલ ધોવો, તૃષાનો નાશ કરવો, દાહની શાન્તિ કરવી વિગેરે ફળ, તે નદી આદિ તીર્થ સ્થાનથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે તૃષાછેદ વિગેરે પ્રત્યક્ષ ફળ તે નદી આદિ તીર્થથી જણાય છે, તે ઉપરથી સંસારથી તારવા રૂપ પરોક્ષફળ પણ તેનાથી મળે છે. એમ અનુમાન કરી શકાય છે.

અન્યદર્શનીઓનું આ કથન અયોગ્ય છે. કેમકે સ્નાન વિગેરે, તરવાર ધતુષ આદિની પેઠે, જીવદાતના હેતુ હોવાથી દુર્ગતિ આપનાર છે. તે સંસારથી તારનાર કેવી રીતે હોઈ શકે ? જીવદાતના હેતુઓ પણ સંસારથી તારનાર છે એમ માનીએ, તો સૂના-વધભૂમિ વિગેરે પણ સંસારથી તારનાર થઈ જાય. તે માટે નદી વિગેરે તીર્થ, ખાંડણીઆ આદિની પેઠે, જીવદાતના હેતુ હોવાથી સંસાર તારક નથી, વળી એ તીર્થમાં કરેલું સ્નાન પુન્યનું

કારણ પણ નથી, અને આશુષણની પેઠે કામનું અંગ હોવાથી ચાતજનને યોગ્ય પણ નથી. કારણકે કામના અંગો પણ પુન્યના હેતુ મનાય, તો પુરૂષોને તાંબૂલ લક્ષણ-પુષ્પ બંધન-શરીરને સુવાસિત કરવું-મર્દન કરવું વિગેરે કામના અંગો પણ પુન્યના હેતુ થવા ભેદબે, પરંતુ તેમ નથી. માટે શરીરતારણાદિ માત્ર ક્ષણ ભેદને સંસાર તારકાદિ વિશિષ્ટ ક્ષણનું અનુમાન કરવું અયોગ્ય છે, ૧૭૨૬-૧૦૩૦

આ સંબંધમાં તેઓ કહી એમ કહે કે—

દેહોવગારિ વા તેળ, તિત્થમિહ દાહનાસળાઈહિ ।

મહુ-મજ્જ-મંસ-વેત્સાદઓઝવિ તો તિત્થમાવનં ॥૧૦૩૧॥

ઢાહની શાન્તિ-તૃષાનો નાશ ઇત્યાદિ કરવાવડે ગંગા આદિતું જળ શરીરને ઉપકારી હોવાથી તીર્થજ છે. (બે એમ હોય.) તો મધુ-મદિરા-માંસ-વેશ્યા વિગેરે પણ તીર્થ થવા ભેદબે, કેમકે તે પણ શરીરને ઉપકારી છે. ૧૦૩૧

દ્રવ્યતીર્થનું સ્વરૂપ કહીને હવે ભાવતીર્થનું સ્વરૂપ કહે છે.

માવે તિત્થં સંબો, સુચવિહિયં તારઓ તર્હિ સાહુ ।

નાળાફલિય તરળં, તરિય્વં મવસમુદોઝ્યં ॥૧૦૩૨॥

સંઘ તે શ્રુતવિહિત ભાવતીર્થ છે, તેમાં સાધુ તારનાર છે, જ્ઞાનાદિ ત્રણ તરવાતું સાધન છે, અને આ સંસાર સમુદ્ર તે તરવાયોગ્ય છે. ૧૦૩૨

શ્રીસંઘ ભાવતીર્થ છે. આ સંઘરૂપ તીર્થમાં સાધુ મહારાજ તારક (તારનાર) છે. જ્ઞાન-દર્શન-અને ચારિત્ર તરણ (તરવાતું સાધન) છે, અને સંસાર સમુદ્ર તરણીય છે. (તરવા યોગ્ય છે). આ તીર્થ અને તારકાદિ પરસ્પર વિવક્ષાવશાત્ ભિન્નાભિન્ન છે. જેમકે-સમ્યગ્દર્શનાદિપરિણામાત્મક હોવાથી સંઘ તીર્થ છે, કેમકે તેમાં ઉતરેલાઓ અવશ્ય સંસાર સમુદ્રથી તરે છે. એ સંઘની અન્તર્ગત તેના વિશેષભૂત સાધુ મહારાજ, સમ્યગ્દર્શનાદિના અનુષ્ઠાનથી તરનાર છે. જ્ઞાનાદિ ત્રણ તેના કરણભૂત હોવાથી તરણ (તરવાતું સાધન) છે, અને ઔદ્ધિચિકાદિ ભાવ પરિણામાત્મક સંસાર સમુદ્ર તે તરણીય (તરવા યોગ્ય) છે. ૧૦૩૨

કારણ કે—

જં નાળ-દસળ-ચરિત્તમાવઓ તલ્લિવક્ષમાવાઓ ।

મવમાવઓ ય તારેહ, તેળ તં માવઓ તિત્થ ॥૧૦૩૩॥

જ્ઞાન-દર્શન-અને ચારિત્ર ભાવવડે, તેના વિપક્ષભૂત અજ્ઞાનાદિ થકી અને સંસાર-ભાવથી તરી જવાય છે માટે તે ભાવતીર્થ કહેવાય છે. ૧૦૩૩

જે જ્ઞાનાદિ સ્વરૂપ હોય છે, તે અજ્ઞાનાદિભાવથી અન્યને તારે છે, કેવળ અજ્ઞાનાદિ ભાવથી તારે છે એટલું જ નહિ, પણ તે સાથે સંસારથી પણ ભવ્યાત્માને તારે છે, કારણ કે સ્વયં જ્ઞાનાદિ સ્વરૂપ હોવાથી બીજા ભવ્ય જીવોને અજ્ઞાનથી અને સંસારથી તારે છે, માટે શ્રીસંઘ પણ ભાવતીર્થ છે. ૧૦૩૩

અથવા—

તદ્ કોહ—લોહ—કમ્મમયદાહ—તપ્ત્વા—મલાવળયણાહં ।

• ઇતંતેણચ્ચંતં ચ, કુણ્ઠ ય સુદ્ધિં સવોધાગ્ગો ॥૧૦૩૪॥

કેાધરૂપ દાહ-લોહરૂપ તપ્ત્વા-અને કર્મમય મેલ, એ ત્રણેયને જે એકાન્તથી અત્યન્ત દૂર કરે, અને સંસાર સમુદ્રથી (કર્મ મેલ દૂર કરીને) શુદ્ધ કરે તે. શ્રીસંઘ ભાવતીર્થ કહેવાય. ૧૦૩૪

અથવા “તિત્થ” એટલે ત્રિસ્થ એવો અર્થ પણ થાય તે જણાવે છે.

દાહોવસમાદિસુ વા જં, તિસુ થિયમહવ દંસણાદિસુ ।

તો તિત્થં સંઘો ચ્ચિચ્ચ, ઉમયં વ વિસેસણવિસેસં ॥૧૦૩૫॥

દાહોપશમાદિ અથવા સમ્યગ્દર્શનાદિ ત્રણ અર્થમાં જે રહેલ હોય, અથવા ત્રણમાં ત્રિસ્થિતરૂપ વિશેષણના વિશેષ્ય રૂપે જે રહેલ હોય, તે શ્રી સંઘતીર્થ કહેવાય છે. ૧૦૩૫

અથવા “તિત્થ” એટલે ત્રણ અર્થ એવો અર્થ પણ થાય છે, જેમકે—

કોહગિદાહસમણાદગ્ગો, વ તે ચેવ જસસ તિણ્ણત્થા ।

હોહ તિયત્થં તિત્થં, તમત્થસદ્દો ફલ્લથોડયં ॥૧૦૩૬॥

કેાધાગ્નિનો દાહ શમાવવાદિ રૂપ પૂર્વે કહેલા ત્રણ અર્થ જેના હોય, તે ત્રિ અર્થ કહેવાય છે, અથવા જ્ઞાનાદિ ત્રણ અર્થ જેનાથી અભિન્ન હોય, તે પણ ત્રિ અર્થ કહેવાય છે, અને-તે શ્રી સંઘ છે, અહીં અર્થશબ્દ રૂપવાચી સમજવા. આ ઉપરથી એમ કહ્યું કે શ્રી સંઘ ને તેથી અભિન્ન દર્શનાદિક ત્રણ ભવ્યોએ સેવ્યાં થકાં ઉપર કહેલા ઉપશમાદિ ત્રણ અર્થને પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૦૩૬

અથવા અર્થ એટલે વસ્તુ પર્યાય, એવો અર્થ થાય તેને અંગે કહે છે. કે—

૧૧ અહવા સમ્મહંસણ—નાણ-ચરિત્તાદં તિન્નિ જસસત્થા ।

તં તિત્થં પુલ્લોહયમિહ, અત્થો વલ્લુપજ્જાગ્ગો ॥૧૦૩૭॥

અથવા સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન-અને-ચારિત્ર એ ત્રણ અર્થ જેને હોય તે પૂર્વોક્ત પ્રકારે તીર્થ કહેવાય, તેજ સંઘ, કેમકે તે તીર્થથી અભિન્ન છે, માટે અહિં અર્થ શબ્દ તે વસ્તુપર્યાય અર્થમાં સમજવો. ૧૦૩૭

આ પ્રમાણે ભાવ થકી તીર્થ—ત્રિસ્થ—અર્થ કહીને, હવે જૈન તીર્થજ ઇચ્છિત અર્થને સાધનાર છે, તે સિવાય અન્ય બીજું તીર્થ તેવું નથી, એમ પ્રમાણવડે જણાવે છે.

દિહ સમ્મં સદ્ધાણો-વલ્લદ્ધિ-કિરિયાસમાવગ્ગો જદ્ધં ।

તિત્થમમિપ્પેયફલ્લં, સમ્મપરિચ્છેયકિરિયવ્વ ॥૧૦૩૮॥

સારી રીતે બાણેલ રોગને દૂર કરવાની ક્રિયાની પેઠે, જૈન તીર્થજ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાત્મક હોવાથી ઇષ્ટ અર્થ સાધનાર છે. ૧૦૩૮

જેમ કેાઈ પ્રવીણ વૈદને સારી રીતે રોગ આદિતું સ્વરૂપ બાણીને શ્રદ્ધાળુ રોગી પ્રત્યે સારી દવા અને પ્રયોગાદિ ક્રિયા કરતાં ઇચ્છિત અર્થની સિદ્ધિ થાય છે, તેમ જૈનતીર્થથી ઇચ્છિત અર્થની સિદ્ધિ થાય છે. કારણ કે તે સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાત્મક છે. ૧૦૩૮

જેન તીર્થ સિવાયના અન્ય તીર્થ એ પ્રમાણે ઇચ્છિત અર્થ સાધક નથી તે માટે કહે છે.

નામિપ્યેયફલાઈ, તયંગવિયલત્તઓ કુત્તિથાઈ ।

વિયલનયત્તળઓઽવિય, વિફલાઈ વિયલકિરિય વ્વ ॥૧૦૩૯॥

ઇચ્છિત અર્થને સાધક એવા કારણોથી રહિત હોવાથી, અન્ય તીર્થો ઇષ્ટાર્થસાધક નથી. વળી સર્વનયરહિત હોવાથી અધુરી ક્રિયાની પેઠે એ તીર્થો ફળ રહિત પણ છે. ૧૦૩૯

ઔદ્ધાદિ પ્રણીત અન્યતીર્થો ઇચ્છિત ફળ સાધતા નથી, કેમકે તે સમ્યગ્ જ્ઞાનાદિ કારણ રહિત છે. વળી તે સંપૂર્ણ નય રહિત છે, તેથી પણ ફળ રહિત છે. કારણ કે એકેકાંશઆહી સર્વ નયો મળવાથીજ—તે વડે સંપૂર્ણ અનન્ત ધર્માત્મક વસ્તુનો નિશ્ચય થાય છે, એ ઔદ્ધાદિ પ્રણીત તીર્થો તો એક યા બે ન્યાવલ્લંબી હોવાથી સમગ્ર ન્યાભિપ્રાય રહિત છે, તેથી તે સંપૂર્ણ ઇષ્ટ ફળ સાધતા નથી. જેમ કેઈ વંદને રોગીનો રોગ દૂર કરવાને માટે જે યથાર્થ ક્રિયા કરવાની હોય, તે ક્રિયા અધુરી હોય તો સંપૂર્ણ ઇચ્છિત ફળ સાધક નથી થતી, તેમ આ અન્ય તીર્થો પણ ઇષ્ટાર્થસાધક થતા નથી, એવી રીતે દ્રવ્યભાવ તીર્થ કહ્યાં. ૧૦૩૯

હવે બીજી રીતે દ્રવ્ય અને ભાવતીર્થનું સ્વરૂપ કહે છે.

અહવ સુહોત્તારુત્તારણાઈ, દન્ને ચઝવ્વિહં તિર્થં ।

एवं चिय भावमिव, तत्थाइमय सरक्खणं ॥૧૦૪૦॥

તત્ત્વણિયાળ બિતિયં, વિસયસુહકુસત્થભાવણાવણિયં ।

तद्वयं च बोद्धियाणं, चरिमं जहणं सिवफलं तु ॥૧૦૪૧॥

અથવા સુખાવતાર અને સુખોત્તાર આદિ ચાર પ્રકારે દ્રવ્યતીર્થ છે. એજ પ્રમાણે ભાવતીર્થ પણ ચાર પ્રકારે છે. તેમાં પ્રથમ પ્રકારનું તીર્થ શૈવમતવાળાનું. વિષયસુખ યુક્ત તે કુશાસ્ત્રની ભાવનાવાળું હોવાથી, બીજા પ્રકારનું તીર્થ બૌદ્ધમતવાળાનું. ત્રીજા પ્રકારનું તીર્થ દિગમ્બરોનું. અને ચોથા પ્રકારનું તીર્થ મોક્ષ ફળ આપનાર (સ્વેતામ્બર) જૈનોનું છે. ૧૦૪૦-૧૦૪૧

દ્રવ્ય તીર્થ ચાર પ્રકારે છે, પ્રથમ જે તીર્થમાં સુખે ઉતરી શકાય અને સુખે પાર તરી શકાય, તે પહેલો પ્રકાર. જે તીર્થમાં સુખે ઉતરી શકાય અને ઢુઝે તરી શકાય, તે બીજો પ્રકાર. જે તીર્થમાં ઢુઝે ઉતરી શકાય અને સુખે તરી શકાય, તે ત્રીજો પ્રકાર. અને જે તીર્થમાં ઢુઝે ઉતરી શકાય અને ઢુ ઝે તરી શકાય, તે ચોથો પ્રકાર. આજ પ્રમાણે ભાવતીર્થમાં પણ ચાર પ્રકાર છે, જેમકે જે તીર્થ-દર્શનમાં જીવે સુખે પ્રવેશ કરે અને સુખે નીકળી શકે-મૂકી શકે, તે પહેલો પ્રકાર. આજ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ પ્રકારમાં પણ યથાયોગ્ય સમજી લેવું.

૧. ઉપરોક્ત ભાવતીર્થના ચાર પ્રકારમાંનો પહેલો પ્રકાર શૈવદર્શન વાળાનો બાણુવો. કેમકે રાગ-દ્રેષ-ક્રપાચ-ઇન્દ્રિય-પરિસહ-ઉપસર્ગ-મન-વચન-અને કાયા વિગેરેનો જય કરવા રૂપ ઢુઢકર અનુષ્ઠાન કરવાનું તેઓના દર્શનમાં નથી જણાતું; જમ્મે તે પ્રકારે મત પર

પાળવાતું કહ્યું છે, તેથી પ્રાણીઓ તેમની દીક્ષા સ્હેલાઈથી અંગીકાર કરે છે, અને વળી તેમના શાસ્ત્રોમાં એવી કોઈ નિપુણ યુક્તિ નથી, કે જેથી વાસિત અતરાત્માવાળો પુરૂષ તેમની દીક્ષાનો ત્યાગ ન કરે. ઉલટું તે સંબંધમાં તો કહ્યું છે કે—“બાર વર્ષ પર્યન્ત શૈવી દીક્ષા પાળીને તે પછી બે અશક્ત હોય, તો યજ્ઞ કરીને તેનો ત્યાગ કરે, તો પણ કંઈ દોષ નથી.” આ પ્રમાણે તેઓએ કહેલું હોવાથી તેમની દીક્ષાનો ત્યાગ કરવામાં કંઈ દોષ નથી. તેથી જીવો તેમની દીક્ષાનો ત્યાગ પણ કરી શકે છે; માટે શૈવ તીર્થ પહેલા પ્રકારનું છે.

૨. ખૌદ્રોતું તીર્થ ખીબ પ્રકારનું છે તેઓ કહે છે કે—“કેમળ શય્યા, સવારમાં ઊઠીને પેચા, મધ્યાન્હે ભોજન, અપરાન્હે પાન, સાંજે દ્રાક્ષા ખંડ, અને અર્ધરાત્રિએ સાકર, એ સર્વને અન્તે શાકચપુત્રે મોક્ષ બેએલ છે. વળી “મનોજ્ઞ ભોજન ખાઈને, મનોજ્ઞ શયન આસન ભોગવીને, મનોજ્ઞ આવાસમાં રહીને, સુનિ મનોજ્ઞ ધ્યાન કરે.” ઈત્યાદિ તેઓના કહેવાથી—વિષય સુખની સિદ્ધિ થાય છે, માટે તેમના તીર્થમાં સુખે પ્રવેશ થઈ શકે છે, તથા તેમના શાસ્ત્રમાં કહેલી કુયુક્તિઓવડે તીવ્ર વાસના ઉત્પન્ન થતી હોવાથી તેના સંસ્કારનો ત્યાગ થતો નથી. વ્રતનો ત્યાગ કરવામાં પણ મહાસંસારાદિ ઠંડ કહેલ હોવાથી, તેઓની પાસેથી અહંબુ કરેલ વ્રત દુઃપરિત્યાજ્ય હોવાથી તેમના તીર્થનો ત્યાગ સુખે કરી શકતો નથી. એટલે એ ખીબ પ્રકારનું તીર્થ છે.

૩. ત્રીભ પ્રકારનું તીર્થ દિગમ્બરોતું છે, તેમના તીર્થમાં—દર્શનમાં નમ્સપણું વિગેરે લબ્ધગતિના હેતુ હોવાથી, તે તીર્થમાં પ્રવેશ કરી શકાતો નથી, અને અનૈષ્ણિક વસ્તુનો ઉપભોગ—કષાયની અહંલતા વિગેરે તેમનું અસમંજસપણું જણાવાથી, તેમજ નમ્સપણાદિની લબ્ધથી ઉદ્ધિસ થએલાઓ તે તીર્થનો સુખે ત્યાગ કરે છે.

૪. ચોથા પ્રકારનું મોક્ષદ્વેષ આપનાર તીર્થ જૈન સાધુઓને રાગ-દ્વેષ-કષાય-ઈન્દ્રિય-પરિસહ-ઉપસર્ગોદિનો જય, તથા અપ્રમત્તપણે સમિતિ-ગુપ્તિ-લોચ વિગેરે કષ્ટ સહન કરવાતું હોય છે, તેથી તેઓના તીર્થમાં દુઃખે પ્રવેશ થાય છે, અને તેમના શાસ્ત્રમાં કહેલ નિપુણ યુક્તિઓવડે અતિતીવ્ર અને ઘણી સારી વાસના ઉત્પન્ન થતી હોવાથી અને વ્રતનો ત્યાગ કરવામાં અતિ મહાન સંસારાદિ ઠંડ કહેલ હોવાથી તેઓના તીર્થનો ત્યાગ પણ થઈ શકતો નથી.

ખીબઓ સુખે પ્રવેશ થાય અને દુઃખે સંસારનો ત્યાગ કરાય વગેરે લેહો મોક્ષ પ્રાપ્તિમાં માને છે. જેમકે શૈવદર્શનવાળાઓના મતે ઈશ્વરોક્ત અદ્ય અનુષ્ઠાનવડેજ યુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે એમ માન્યું છે. ખૌદ્રોએ દુઃખે પામી શકાય એવા વિશિષ્ટ ધ્યાન માર્ગથી ચોગીને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ આદિના ક્રમવડે યુક્તિની પ્રાપ્તિ માનેલ છે તેઓ કહે છે કે “દુઃખે આ સંસાર ઉતરી શકાય છે.” દિગમ્બરોએ ભિક્ષાશુદ્ધિ વિગેરે ગૌણપણે માનેલ હોવાથી અને નમ્સતાદિ રૂપ નિર્ઞેયપણાની મુખ્યતાથીજ યુક્તિ માનેલ છે. અને શ્રવેતામ્બર સાધુઓએ પૂવૈક્રત મહાકષ્ટવાળા અનુષ્ઠાનથી મોક્ષ માનેલ છે, તેથી તેઓનું તીર્થ દુઃખે તરી શકાય એવું છે. ૧૦૪૦-૧૦૪૧

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

નળુ જં દુહાવયારં, દુક્લુતારં ચ તં દુરહિગમં ।

લોચમ્મિ પૂહ્યં જં, સુહાવયારં સુહુતારં ॥૧૦૪૨॥

જે તીર્થમાં દુઃખે પેસી શકાય અને દુઃખે તરી શકાય એવું હોય, તે તીર્થ દુરધિ-
ગમ્ય છે. લોકમાં પણ જે તીર્થ સુખે પેસી શકાય અને સુખે તરી શકાય એવું હોય,
તે તીર્થ પૂન્ય થાય છે-આદ્ય થાય છે. ૧૦૪૨

જે તીર્થમાં દુઃખે પ્રવેશ થાય અને દુઃખે તરી શકાય એવું હોય, તે તીર્થ અના-
દરણીય છે, અને તમે જૈન તીર્થ એવાજ પ્રકારનું કહ્યું છે, તેથી તે અયુક્ત છે. કારણ કે
એવું તીર્થ તો ઉલટું અનિષ્ટ અર્થને સાધક અને ખાધક થાય છે. લોકમાં પણ જે તીર્થ
સુખે પ્રવેશ કરી શકાય એવું અને સુખે તરી શકાય એવું હોય, તેજ તીર્થ ઉપાર્થ
થાય છે અને તેજ ઇષ્ટ અર્થ સાધક ગણાય છે. માટે આ ઉપરથી તો પ્રથમ પ્રકારનું
તીર્થજ શ્રેયસ્કર છે. એમ જણાય છે. ૧૦૪૨

આત્યાર્યશ્રી એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે કે—

एवं तु दव्वतिथं, मावे दुक्खं हियं ल्हइ जीवो ।

मिच्छत्त-ज्ज्जाणा-ज्जिवरइ-विसयसुहभावणाणुगओ ॥૧૦૪૩॥

પરિવળો જળ કમ્માણુભાવઓ માવઓ પરમસુદ્ધં ।

કિહ મોચ્છિહ જાળંતો, પરમહિયં દુલ્લહં ચ પુણો ॥૧૦૪૪॥

એ પ્રમાણે તો દ્રવ્યતીર્થ માટે હોય છે, પરંતુ અત્યંત હિતકારી ભાવતીર્થને તો
મિથ્યાત્વ-અજ્ઞાન-અવિરતિ-અને વિષય સુખની ભાવનાવાળો જીવ, દુઃખે પ્રાપ્ત કરે છે.
પુનઃ શુભકર્મના અનુભાવથી પરમાર્થથી પરમ શુદ્ધ એવા એ તીર્થને પામી “એ પરમ
હિતકારી અને હૃદય છે.” એમ જાણીને તેને કેમ મૂકી દે ? નજ મૂકી દે ૧૦૪૩-૧૦૪૪

અથવા જેમ—

अइकक्खडं व किरियं, रोगी दुक्खं पवज्जए पढमं ।

पडिवन्नो रोगक्खयमिच्छंतो मुंचए दुक्खं ॥૧૦૪૫॥

इय कम्मवाहिगहिओ, संजमकिरियं पवज्जए दुक्खं ।

पडिवन्नो कम्मक्खयमिच्छंतो मुंचए दुक्खं ॥૧૦૪૬॥

અથવા જેમ રોગનો ક્ષય કરવા ઇચ્છતો રોગી અતિક્રંકશ ક્રિયા પ્રથમ દુઃખે પ્રાપ્ત
કરે છે, પરંતુ તે પામીને રોગનો-દુઃખનો ક્ષય કરવા ઇચ્છતો તે ક્રિયાને દુઃખે મુકે છે.
એ પ્રમાણે કર્મરૂપ વ્યધિ યુક્ત જીવ સંયમક્રિયા દુઃખે પ્રાપ્ત કરે છે, પરંતુ તેને પામીને
કર્મ ક્ષય ઇચ્છતો છતો તેને દુઃખે મૂકે છે અથવા દુઃખથી મુકાય છે. ૧૦૪૫-૧૦૪૬

હવે તીર્થકર શબ્દનો અર્થ કહે છે

अणुलोम-हेउ-तस्सीलया य, जे मावतित्थमेयं तु ।

कुर्वन्ति पगासंति य, ते तित्थया हियत्थकरा ॥૧૦૪૭॥

જે હેતુથી-તત્સ્વભાવથી-અને અનુલોભ્યથી આ ભાવતીર્થંકર છે અને પ્રકાશે છે, તે હિતાર્થકારી તીર્થંકરો છે. ૧૦૪૭

સદ્ધર્મરૂપ તીર્થંકરવામાં તેઓજ હેતુભૂત હોવાથી તે તીર્થંકર કહેવાય છે. વળી સ્વયં કૃતાર્થ છતાં પણ તીર્થંકર નામકર્મના ઉદ્દયથી, સમગ્ર પ્રાણિવર્ગ ઉપરની દયાને લીધે, સદ્ધર્મરૂપ તીર્થંકરો ઉપદેશ કરવાનો તેમનો સ્વભાવ હોવાથી તે તીર્થંકર કહેવાય છે. તેમજ સ્ત્રી-પુરૂષ-બાળ-વૃદ્ધ-સ્થવિરકલ્પ-જિનકલ્પ આદિને અનુરૂપ ઉત્સર્ગ-અપવાદની દેશનાવડે, અનુલોભ્ય સદ્ધર્મરૂપ તીર્થંકરનારા હોવાથી, તે તીર્થંકર કહેવાય છે. એવા એ તીર્થંકર સર્વ પ્રાણિઓને મોક્ષરૂપ હિતકરનાર હોવાથી હિતાર્થકારી છે. ૧૦૪૭

હવે ભગવન્ત શબ્દનો અર્થ કહે છે.

ईसरिय-रूब-सिरि-जस-धम्म-पयत्ता मया भगामिक्खा ।

ते तेसिमसामण्णा, संति जजो तेण भगवन्ते ॥१०४८॥

અર્થ-રૂપ-લક્ષ્મી-ચશ-ધર્મ-અને પ્રયત્ન એ છ ભગ શબ્દના અર્થો કહેવાય છે, તે તેમને (તીર્થંકરોને) અસામાન્ય છે, તેથી તેઓ ભગવન્ત છે. ૧૦૪૮

ભગ સંજ્ઞાથી કહેવાતા ઐશ્વર્ય આદિ છ અર્થો તીર્થંકરોમાં અસાધારણ હોવાથી, તેઓ ભગવાન્ કહેવાય છે. સ્વાભાવિક, કર્મક્ષયથી થયેલ અને દેવોએ કરેલ યોગીસ અતિશય રૂપ પરમ અર્થ તેમને હોય છે. રૂપ તો સર્વ દેવો એકત્ર થઇને એક અંશુકા પ્રમાણ રૂપ વિરૂપે, અને તે રૂપને ભગવાન્ના અંશુકા આગળ રાખે, તો તે જિનેશ્વરના ચરણના અંશુકાની પાસે અંગારાની પેઠે શોભા ન પામે એવું છે. ગણધર, આહારક લખિવાળા મુનિ, અનુત્તરવિમાનવાસી દેવો, ચક્રિ, વાસુદેવ, બળદેવ અને મંડળીક રાજાઓ અનુક્રમે હીન હીન રૂપવાળા હોય છે. તે સિવાય બાકીનાઓ છ સ્થાન પતિત છે, એ પ્રમાણે તેમનું રૂપ અનુપમ હોય છે. વળી તપ, તેજ અને વિભૂતિરૂપ લક્ષ્મી પણ અસાધારણ હોય છે. તથા અનુપમ ગુણ સમૂહથી પ્રગટ થયેલ શરદ ઋતુના ચંદ્ર સમાન નિર્મળ ત્રણ ભુવનમાં વ્યાપ્ત એવો તેમનો યશ હોય છે. તેમજ સમસ્ત આરિત-મોહનીય કર્મના ક્ષયથી થયેલ ઉત્તમ ક્ષમા-માર્દવ આદિ સર્વોત્કૃષ્ઠ ધર્મ તેમને હોય છે. તથા સર્વ હિતકારી અનુદાનોમાં પ્રમાદ રહિત તેમનો જે ચત્ન, તે પણ આસ્ત્રાવરણનો ક્ષય થવાથી અનુપમ હોય છે. ૧૦૪૮

હવે “અણુત્તરપરક્રમે” એ શબ્દની વ્યાખ્યા કરે છે.

विरियं परिक्रमो इह, परेऽरयो वा जजो तदक्रमं ।

सोऽणुत्तरो वरो सिं, अणुत्तरपरक्रमा तो ते ॥१०४९॥

પરાક્રમ એટલે વીર્ય, તે પરાક્રમ ભગવંતોને સમસ્ત વીર્યાન્તરાયના ક્ષયથી સર્વ નરેન્દ્ર-દેવેન્દ્રથી પણ અનન્તગુણ હોવાથી અનુત્તર છે, અથવા પર એટલે કયાંયદિ ભાવ શત્રુઓ, તેમનું આક્રમણ એટલે પરાભવ કરવાથી તે પરાક્રમ પણ તેઓનો અનુત્તર-સર્વોત્કૃષ્ઠ છે. ૧૦૪૯

હવે “અભિયનાણી” એ શબ્દની વ્યાખ્યા કરે છે.

અમિયમણંતં નાણ, તં તેસિ અમિયણાણિ તો તે ।

તં જેણ નેયમાણં, તં ચાણંતં જઓ નેયં ॥૧૦૫૦॥

માથી ન શકાય તે અનન્ત, એવું જ્ઞાન (કેવળ જ્ઞાન) તેમને હોવાથી તે અમિત જ્ઞાનવાળા છે, કેમકે જેયતું પ્રમાણ અનન્તુ છે તેથી જ્ઞાન પણ અનન્તુ છે. ૧૦૫૦
હવે “તિણ્ણે સુગઈગઈગએ” એ શબ્દોની વ્યાખ્યા કરે છે.

તિણ્ણા સમહવકંતા, મવણ્ણવં ક ગઈં ગયા તરિઁ ? ।

સુગઈણ ગઈ પત્તા, સુગઈગઈગયા તઓ હોંતિ ॥૧૦૫૧॥

સંસાર સમુદ્રને અતિક્રમ્યા છે તેથી તરેલા. તરીને કઇ ગતિ પામેલા ? ઉત્તર-સિદ્ધોની ગતિ પામેલા, અને તેથી તેઓ સુગતિગતિગત છે. (અર્થાત્ સંસાર સમુદ્ર તરીને સિદ્ધગતિ પામેલ હોવાથી તેઓ તરેલા-મોક્ષ પામેલા છે.) ૧૦૫૧.

હવે “સિદ્ધિપહપએસએ” એ પદની વ્યાખ્યા કરે છે.

સ ચ્ચિય સુગઈણ ગઈં, સિદ્ધી સિદ્ધાણ જો પ્હો તીસે ।

તદેસયા પ્હાણા, સિદ્ધિપહપસયા તો તે ॥૧૦૫૨॥

તેજ (ઉપરોક્ત) સિદ્ધોની ગતિ તે સિદ્ધિગતિ-મોક્ષ. તે સિદ્ધિનો જે જ્ઞાન-દર્શન-આરિત્ર રૂપ માર્ગ, તેના ઉપદેશક હોવાથી તે સિદ્ધિ માર્ગના ઉપદેશક છે. ૧૦૫૨.

હવે તે સિદ્ધિ-મોક્ષનો માર્ગ બતાવે છે.

સિદ્ધિપ્હો પુણ સમ્મત્ત-નાણ-ચરણાઈ વક્સમાણાઈં ।

મવહેહવિવક્સાઓ, નિયાણપહ્વિલ્લકિરિય વ્વ ॥૧૦૫૩॥

રોગના નિદાનથી પ્રતિકૂળ ક્રિયાની પેઠે, જે હવે કહેવાશે, તે સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન-અને આરિત્ર એ ત્રણ સંસાર હેતુના વિઘાતક હોવાથી મોક્ષ માર્ગ છે. ૧૦૫૨.

સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન-અને આરિત્ર એ મોક્ષમાર્ગ છે, કારણ કે મિથ્યાત્વ-અજ્ઞાન-અને અવિરતિ આદિ જે સંસાર હેતુ છે, તેના તેઓજ વિઘાતક છે, તેથી જે હેતુ જેના વિપક્ષ સ્વભાવવાળો હોય છે, તે હેતુ તેના વિપક્ષનો સાધક થાય છે, જેમ અણુજ આદિ રોગના નિદાનના પ્રતિપક્ષભૂત લઘનાદિ ક્રિયા નિરોગતા સાધે છે, તેમ અહીં પણ મિથ્યાત્વાદિ સંસાર હેતુના વિપક્ષભૂત સમક્રિતાદિ છે, તેથી તેઓ સંસારના વિપક્ષભૂત મોક્ષના સાધક છે.

અથવા ઇષ્ટ અર્થનો વિઘાત કરનાર હેતુના પ્રતિપક્ષભૂત હોવાથી, સમ્યક્ત્વાદિ ત્રણે ઇષ્ટ અર્થને સાધનારા છે. તેથી જેના વિઘાતકહેતુનો જે પ્રતિપક્ષભૂત સ્વભાવ-તે તેનો સાધક થાય છે, જેમ નિરોગતાના વિઘાતક અણુજ આદિના પ્રતિપક્ષભૂત લઘન આદિ ક્રિયા નિરોગતા સાધે છે; તેમ અહીં પણ મોક્ષરૂપ ઇષ્ટ અર્થના વિઘાતક મિથ્યાત્વાદિ છે, અને તેના પ્રતિપક્ષભૂત સમ્યક્ત્વાદિ છે, તેથી તેઓ મોક્ષરૂપ ઇષ્ટ અર્થના સાધક છે. ૧૦૫૩.

હવે વહે શબ્દોના અર્થ કહીને મહાવીરદેવને નમસ્કાર કરવા પ્રસ્તાવના કરે છે.

વંદેઽમિવાદયે અમિથુણામિ વા તે તિલોગમંગલ્લે ।

સામણ્ણવંદણમિણં તિત્થયરચ્ચાવિસિદ્ધાણ ॥૧૦૫૪॥

પત્તોવંદનમિતો, સંપદ તિત્થાહિવસ્સ વીસ્સ ।

સુચનાળત્થપ્પમ્મો, સ વિસેસેણોવગારિત્તિ ॥૧૦૫૫॥

તુલ્લુગુણાણં પરિસં, નમિઝ્ઞ જહ ય સસમિયં નમદ્ ।

તહ તુલ્લુગુણેઽવિ જિણે, નમિઝં તિત્થાહિવં નમદ્ ॥૧૦૫૬॥

તે ત્રણ લોકમાં માંગલિક એવા તીર્થકરોને વન્દન કરે' છું એટલે પ્રણામ કરે' છું' અથવા સ્તુતિ કરે' છું'. અહીં સર્વ જિનોમાં તીર્થકરપણું સમાન હોવાથી ઋણભાદિ સર્વ તીર્થકરોને આ સામાન્ય વન્દન કહ્યું છે. હવે પછી વર્તમાન તીર્થના અધિપતિ શ્રીવીરને જુદું વંદન કરીશ, કેમકે શ્રુતજ્ઞાનના તેઓજ હેતુ હોવાથી વિશેષ ઉપકારી છે. અથવા રાજા વિગેરે સમાન ગુણવાળાના સમૂહને જોઈ, જેમ કેઈ પ્રથમ સર્વને સમાન પ્રણામ કરે છે, અને પછી પોતાના સ્વામિને નમસ્કાર કરે છે, તેમ અહીં પણ સમાન ગુણવાળા સર્વ તીર્થકરોને સામાન્યથી નમીને પછી તીર્થના અધિપતિ શ્રીવીરને નમસ્કાર કર્યા છે. ૧૦૫૪-૫૫-૫૬

(૮૧) વંદામિ મહામાર્ગ, મહામુણિ મહાયસં મહાવીરં ।

અમર-નરરાયમહિયં, તિત્થયરમિમસ્સ તિત્થસ્સ ॥૧૦૫૭॥

મહાપ્રભાવવાળા-મહામુનિ-મહાયશવાળા, ઇન્દ્ર અને ચક્રવર્તિથી પૂજીત અને આ તીર્થને પ્રવર્તાવનાર એવા શ્રીમહાવીર જિનેશ્વરને હું વન્દન કરે' છું' ૧૦૫૭.

શ્રી મહાવીર ભગવાન અચિંત્ય શક્તિવાળા એટલે મહાપ્રભાવવાળા હોવાથી મહા-ભાગ છે, તથા જગતની ત્રિકાળસ્થિતિ બાણતા હોવાથી મહામુનિ, અથવા સર્વ મુનિઓમાં પ્રધાન હોવાથી મહામુનિ. સર્વ ત્રિભુવનમાં તેમનો યશ વ્યાપેલો હોવાથી મહાયશવાળા, કષાયાદિ મહાશત્રુ સૈન્યનો જય કરવાથી મહાવીર, અથવા થોડા કર્મ ખપાવેલા સાધુઓની અપેક્ષાએ જે વિશેષથી કર્મ ખપાવે છે તે વીર, અથવા ભવ્યજીવોને જે મોક્ષપ્રત્યે પહોંચાડે છે તે વીર. અથવા જે સ્વયં મોક્ષે ભય છે તે વીર, અથવા કર્મરૂપ શત્રુનો નાશ કરવાથી વીર. અથવા ખીબાએ નહિ અનુભવેલ મહા તપરૂપ લક્ષ્મીવડે જે શોભે છે તે વીર અથવા અંતરંગ મોહના મહાસૈન્યનો નાશ કરવાને જે અનન્ત તપોવીર્યને યોગે છે તે વીર. કહ્યું છે કે “જે કર્મનો નાશ કરે છે અને તપવડે શોભે છે. તેમજ તપોવીર્યે કરીને સુકલ છે, તેથી તે વીર કહેવાય છે.” વળી તે ઇન્દ્રો અને ચક્રવર્તિઓથી પૂજીત તેમજ આ વર્તમાનતીર્થના પ્રવર્તક હોવાથી મહા ઉપકારી છે, માટે ઉપરોક્ત વિશેષણોથી વિશેષિત એવા શ્રીમહાવીરદેવને હું નમસ્કાર કરે' છું'. ૧૦૫૭

ઉપરોક્ત નિશ્ચુકિતની ગાથા ઉપર હવે ભાષ્ય કહે છે.

માગોઽચિંતા સત્તી, સ મહામાગો મહપ્પમાવોત્તિ ।

સ મહામુણી મહંતં, જં મુણદ્ મુણિપ્પહાણો વા ॥ ૧૦૫૮ ॥

તિહુયણવિવસ્વાયજસો, મહાજસો નામઓ મહાવીરો ।

વિકંતો વ કસાયાઙ્ગસુસેનપ્પરાજ્યઓ ॥ ૧૦૫૯ ॥

ઈરેદ્ વિસેસેણ વ સ્વેદ, કમ્માઙ્ગ ગમયદ્ સિવં વા ।

ગચ્છદ્ ય તેણ વીરો, સ મહં વીરો મહાવીરો ॥ ૧૦૬૦ ॥

અમર-નરાયમહિયંતિ, પૂઠ્યં તેહિ ક્ષિય સેસેહિ ? ।

સંપદતિત્થસ્સ પઠ્ઠુ, મંગલ મહોવગારિ ચ ॥ ૧૦૬૧ ॥

ભાગ એટલે અચિન્ત્યશક્તિ તેથી તે મહાભાગ અથવા મહાપ્રભાવવાળા. અનન્ત અર્થે બાણે તે મહામુનિ અથવા મુનીઓમાં પ્રધાન તે મહામુનિ. ત્રિભુવનમાં વિજ્યાત યશવાળા હોવાથી મહાયશ એવા મહાવીરજિન, અથવા કષાયાદિ શત્રુ સૈન્યનો પરાજય કરવાથી વીર. અથવા જે વિશેષે કરીને કર્મ ખપાવે, અથવા મોક્ષ પમાડે અને પોતે મોક્ષે ભય, તેથી તે વીર. એવા મહાન્ વીર તે મહાવીર. બીજાઓથી તો શુ ? પણ અમર-નરાજ પૂજ્ય એટલે ઇન્દ્ર અને ચક્રવર્તિઓથી પણ પૂજ્ય. તથા વર્તમાન તીર્થના સ્વામિ માંગ-લ્યકારી અને મહોપકારી એવા શ્રીમહાવીરદેવને વંદન કરે છું. ૧૦૫૮ થી ૧૦૬૧.

એ પ્રમાણે અર્થે પ્રણેતાને મંગલ માટે વન્દન કર્યું, હવે સૂત્રકારને વન્દન કરે છે.

(૮૨) એકકારસડવિ ગણહરે, પવાયણ પવયણસ્સ વંદામિ ।

સર્વં ગણહરવંસં, વાયગવંસં પવયણ ચ ॥ ૧૦૬૨ ॥

(ઉત્તમ જ્ઞાનદર્શનાદિ ગુણોના સમૂહને ધારે તે ગણધર.) એવા ગૌતમાદિ અગી-આરે ગણધરો, જે આગમના પ્રથમ ઉપદેશક છે તેમને, તથા સર્વ ગણધરો-આચાર્ય પરંપરારૂપ વંશને, અને ઉપાધ્યાયના વંશને, તેમજ આગમને, હું વન્દન કરે છું.

એ નિયુક્તિની ગાથા ઉપર ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

પુજ્ઞો જહડ્ઠયવત્તા, સુયવત્તારો તહા ગણહરાવિ ।

પુજ્ઞા પવાયગા પવયણસ્સ તે વારસંગરસ ॥ ૧૦૬૩ ॥

જહ વા રાયણત્તં, રાયનિઉત્તપણ્ણો સુહં લહહ ।

તહ જિણવરિદવિહિયં, ગણહરવણ્ણો સુહં લહહ ॥ ૧૦૬૪ ॥

જહ મૂલસુયપ્પમવા, પુજ્ઞા જિણ-ગણહરા તહા જેહિ ।

તદુમયમાણીયમિદં, સમપ્પિયં તેસિ કિહ ન પુજ્ઞો ? ॥ ૧૦૬૫ ॥

જિણગણહરુમ્મયસ્સડવિ, સુયસ્સ કો ગહણ-ધરણ-દાણાંદે ।

કુણમાણો જહ ગણહરવાયગવંસો ન હોજ્ઞાહિ ? ॥ ૧૦૬૬ ॥

સીસહિયા વત્તારો, ગણાહિવા ગણહરા તયત્થસ્સ ।

સુત્તસોક્કજ્ઞાયા, વંસો તેસિ પરંપરણો ॥ ૧૦૬૭ ॥

પગય પહાણવયળં, પવયળં વારસંગમિહ તસ્સ ।

જહ વત્તારો પુજ્ઞા, તંપિ વિસેસેણ તો પુજ્ઞં ॥ ૧૦૬૮ ॥

જેમ અર્થના વક્તા તીર્થકર પૂજ્ય છે, તેમ સૂત્રના વક્તા ગણધરો પણ પૂજ્ય છે, કેમકે તેઓ દ્વાદશાંગ પ્રવચનના વાચક છે; અથવા જેમ રાજાએ કહેલ દ્રવ્યાદિ વસ્તુ રાજ-નિયુક્ત એવા પ્રધાન આદિને નમસ્કાર કરવાથી સુખે પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ બિનેશ્વરે કરેલ મંગલ આદિ પણ ગણધરોને પ્રણામ કરવાથી સુખે પ્રાપ્ત થાય છે; વળી જેમ મૂળ શ્રુતના

હેતુભૂત જિનેશ્વર અને ગણધરો પૂજ્ય છે, તેમ જેઓ એ સુત્રાર્થમય શ્રુત આટલા કાળ સુધી અહીં લાવ્યા, તેઓનો વંશ કેમ પૂજવા યોગ્ય ન હોય ? હોયજ. કેમકે જિનેશ્વર અને ગણધરોથી શ્રુત ઉત્પન્ન થયું છે, પણ બે આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયનો વંશ ન હોત તો તેનું ગ્રહણ-ધારણ-ને દાન આદિ કોણ કરત ? તથા જેમ (ગૌતમ સ્વામિ આદિ) ગણાધિપો અને (જમ્યુસ્વામિ વિગેરે) શેષ આચાર્ય ગણધરો, દ્વાદશાંગ અર્થના વ્યાખ્યાતા હોવાથી શિષ્યવર્ગને હિતકારી છે, તેમ તે દ્વાદશાંગ સુત્રને લઘુવાનાર ઉપાધ્યાયો-પણ શિષ્યવર્ગને હિતકારી છે, અને તે ઉપાધ્યાયની પરંપરારૂપ વંશ તે પણ હિતકારી છે, માટે પૂજ્ય છે, અહીં પ્રકૃત અને પ્રધાન એવું વચન જે દ્વાદશાંગી—તે પ્રવચન, તેના વક્તાઓ બે પૂજ્ય છે, તો તે દ્વાદશાંગરૂપ પ્રવચન વિશેષ પૂજવા યોગ્ય છે. ૧૦૬૩થી ૧૦૬૮.

આ પ્રમાણે તીર્થંકર અને ગણધરોને નમસ્કાર કયાં પછી શું કરવું છે ? તે કહે છે.

(૮૩) તે વદિઝ્ઞ સિરસા, અથ્થપુહુત્તસ્સ તેહિ કહિયસ્સ ।

સુચનાણસ્સ ભગવઓ, નિજ્જુત્તિં કિત્તહસ્સામિ ॥ ૧૦૬૯ ॥

તે તીર્થંકર-ગણધરોને મન-વચન-કાયાએ વન્દન કરીને તેઓએ કહેલા સુત્રાર્થરૂપ ભગવાન શ્રુતજ્ઞાનની નિયુક્તિ કહીશ. ૧૦૬૯.

એ નિયુક્તિની ગાથાનો વિસ્તારાર્થ ભાષ્યકાર હવે કહે છે.

તે તિત્થયરાઈવડમિવન્દિતં સુકયમક્કલાયારો ।

નિવિઘ્નમઓ વોચ્છં, પગયમુવધાયનિજ્જુત્તિં ॥ ૧૦૭૦ ॥

તે તીર્થંકરાદિને નમસ્કાર કરવા પૂર્વક સારી રીતે મંગલોપચાર કરીને હવે પછી નિર્વિઘ્નપણે પ્રકૃત ઉપોદ્ધાત નિયુક્તિ કરીશ. ૧૦૭૦

અથો સુચસ્સ વિસઓ, તત્તો મિત્તં સુચં પુહુત્તિં ।

ઉચયમિદં સુચનાણં, નિયોજ્ઞં તેસિ નિજ્જુત્તી ॥ ૧૦૭૧ ॥

અર્થ એટલે શ્રુતનો વિષય-અભિધેય, તેથી સૂત્ર કથંચિત્ ભિન્ન હોવાથી તે પૃથક્ કહેવાય. એ સૂત્ર-અર્થરૂપ ઉભય તે શ્રુતજ્ઞાન, અને તે બેનો પરસ્પર સંબંધ કરવો (આ સૂત્રનો આ અર્થ.) તે રૂપ નિયુક્તિ (તે કહીશું). ૧૦૭૧

હવે “અથ પુહુત્ત” શબ્દનો બીજી રીતે અર્થ કરે છે.

અત્થસ્સ વ પિહુમાવો, પુહુત્તમત્થસ્સ વિત્થરત્તિં ।

इह सुयविसेसणं चिय, अत्थपुहुत्तं व से सण्णा ॥ १०७२ ॥

અથવા અર્થનો પૃથુભાવ એટલે જીવાદિ અર્થનો વિસ્તાર તે અર્થ પૃથુત્વ, તે અહીં શ્રુતજ્ઞાનનું વિશેષણ સમજવું. અથવા અર્થપૃથુત્વ એ શ્રુતજ્ઞાનનું નામ સમજવું, (એવા તે શ્રુતજ્ઞાનની નિયુક્તિ હું કહીશ.) ૧૦૭૨

અથવા—

અત્થાઓ ય પુહુત્તં, જસ્સ તઓ વા પુહુત્તઓ જસ્સ ।

जं वा अत्थेण पिहुं, अत्थपुहुत्तं तत्त्वामो ॥ १०७३ ॥

અથવા અર્થથી જેનો કથ'ચિત્ત્ લેદ હોય, તે અર્થપૃથક્ત્વ, અથવા જેનાથી સિન્ન-પણે અર્થ હોય તે અર્થપૃથક્ત્વ, અથવા અર્થથી પૃથક્ત્વ એટલે વિસ્તીર્ણ હોય તે અર્થ-પૃથક્ત્વ ૧૦૭૩

કેની કેની નિયુક્તિ કહેવાશે ? તે કહે છે.

(૮૪) આવસ્સયસ્સ દસકાલિયસ્સ તહ ઉત્તરજ્ઞમાયારે ।

સુયગદે નિજ્જુત્તિં, વોચ્છામિ તહા દસાણં ચ ॥ ૧૦૭૪ ॥

(૮૫) કપ્પસ્સ ય નિજ્જુત્તિં વવહારસ્સ ચ પરમનિઝણસ્સ ।

સુરિયપ્પણ્ણત્તીણ, વોચ્છંં ઇસિમાસિયાણં ચ ॥ ૧૦૭૫ ॥

(૮૬) ઇણંસિં નિજ્જુત્તિં, વોચ્છામિ અહંં જિણોવણ્ણેણ ।

આહરણ-હેઝ-કારણપયનિવહમિણં સમાસેણ ॥ ૧૦૭૬ ॥

આવશ્યક, દશવૈકાલિક, ઉત્તરાધ્યયન, આચારાંગ, સૂતકૃતાંગ તથા દશાશુતરક'ધની નિયુક્તિ કહીશ. તેમજ કલ્પ, પરમનિપુણ એવો વ્યવહાર, સૂર્યપ્રજ્ઞાપિ અને દેવેન્દ્રસ્ત-વાદિ ઋષિભાષિત ગ્રન્થોની નિયુક્તિ કહીશ. એ શ્રુતવિશેષોની નિયુક્તિ, જિનોપદેશથી હેતુ-ઉદાહરણ-અને કારણ સહિત સંક્ષેપથી કહીશ. ૧૦૭૪-૧૦૭૫-૧૦૭૬ હવે ભાષ્યકાર મહારાજ હેતુ-ઉદાહરણ-અને કારણનું સ્વરૂપ કહે છે.

હેઝ અણુગમ-વહરેગલક્ષણો સજ્જવત્થુપજ્જાઓ ।

આહરણં વિટ્ઠંતો, કારણમુવવત્તિમેત્તં તુ ॥ ૧૦૭૭ ॥

एवं पयाण निवहो, हेऊ-दाहरण-कारणत्थाणं ।

અહવા પયનિવહો ચિય, કારણમાહરણ-હેઝણં ॥ ૧૦૭૮ ॥

અન્વય-વ્યતિરેક લક્ષણ સાધ્ય વસ્તુનો પર્યાય તે હેતુ, અને ઉદાહરણ એટલે દષ્ટાંત તથા ઉપપત્તિભાત્ર હોય તે કારણ. એ પ્રમાણે હેતુ-ઉદાહરણ-અને કારણરૂપ અર્થોવાળાં પદોનો સમૂહ, અથવા કારણ-ઉદાહરણ-અને હેતુના પદનો સમૂહ (જેમાં હોય એવી નિયુક્તિ કહીશ.) ૧૦૭૭-૧૦૭૮

‘ન્યાં સાધન હોય ત્યાં સાધ્ય હોયજ, એ પ્રમાણે સાધનનો સાધ્યની સાથે અન્વય તે અનુગમ, અને સાધ્યના અભાવે સાધનનો અભાવ તે વ્યતિરેક. આ પ્રમાણે અન્વય-વ્યતિરેક સ્વરૂપ જે હોય તે હેતુ કહેવાય. જેમકે-“શબ્દ કૃતક હોવાથી અનિત્ય છે.” અહીં ‘અનિત્યપણું’ સાધ્ય છે અને કૃતકપણું હેતુ છે. તેમાં કૃતકપણું એ વસ્તુનો પર્યાય છે, જો તે અન્યનો પર્યાય હોય, તો વૈધધિક્કરણાદિ દોષયુક્ત થવાથી સાધ્યને સાધી શકે નહિ. તથા જે સાધ્યર્થથી અથવા વેધર્થથી સાધ્ય સાધવા માટે કહેવાય તે ઉદાહરણ અથવા દષ્ટાંત કહેવાય. જેમકે-જે ભોક્તા છે. તે દેવદત્તની પેઠે કર્તા પણ છે, આ સાધ્યર્થ ઉદાહરણ કહેવાય. અને જે કર્તા નથી તે આકાશની પેઠે ભોક્તાપણું નથી. આ વૈધર્થ દષ્ટાંત કહેવાય.

હવે કારણતુ સ્વરૂપ કહે છે. જો કે અન્યત્ર કારણને હેતુજ કહેલ છે, પરંતુ અહીં હેતુથી તેને સાક્ષાત્ પૃથક્ કહ્યું છે. કારણ એટલે ઉપપત્તિમાત્ર. જેમકે-“જ્ઞાન અને અના-બાધાની ઉત્કર્ષતાથી સિદ્ધો અનુપમ સુખી છે.” અહીં ઉપપત્તિમાત્ર છે. કેમકે સર્વજન પ્રતીત એવું સાધ્ય-સાધન ધર્માનુગત કોઈપણ દૃષ્ટાંત અહીં જણાવી શકાય તેમ નથી, પ્રકૃષ્ટજ્ઞાનવાળા અને રાગ-દ્વેષ-શુધા-પિપાસા-પરપરાભવાદિવડે મનોબાધારહિત સાધુએ પરમસુખી જણાય છે. આમાં અતિપ્રકર્ષ પામેલ કેવલજ્ઞાનરૂપ જ્ઞાનની સાથે અને સર્વથા નિરાબાધપણાની સાથે અનુપમ સુખનો અન્વય જો કે નથી જણાતો, તો પણ ગીતાર્થ-પ્રશાન્ત સાધુને સુખી જોવાથી સિદ્ધોની નિરૂપમ સુખ સમૃદ્ધિની સંભાવના કરાય છે. તેથી અહીં ઉપપત્તિમાત્રજ છે.

અહીં ભાષ્યકારે પ્રથમ હેતુ કહ્યો છે અને પછી ઉઠાડરણ કહ્યું છે, તે એમ જણાવે છે, કે પ્રાયઃ એજ પ્રમાણે પ્રયોગનો ઉપન્યાસ થાય છે. પણ નિર્ચુકિતકારે જે પ્રથમ દૃષ્ટાંત અને તે પછી હેતુ કહ્યો છે, તે એમ જણાવે છે, કે એ પ્રમાણે હેતુ કહ્યા સિવાય પ્રથમ દૃષ્ટાંતજ અતાવાય એવો પણ ન્યાય છે. જેમકે મત્સ્યાદિને પાણી જેમ ગતિ ઉપપદ્મલક છે, તેમ ગતિપરિણામ પામેલ જીવ-પુદ્ગળોને ધર્માસ્તિકાય ગતિઉપપદ્મલક છે. વળી કોઈ સ્થળે દૃષ્ટાંત સિવાય કેવળ હેતુજ કહેવાય છે, જેમકે-પૂર્વે મેં જોયેલ ચિન્હવાળો હોવાથી આ મારો અધ્ય છે. અહીં દૃષ્ટાંત નથી. નિર્ચુકિતકારે કહ્યું છે કે-“જનવચન સિદ્ધ છે, પણ કોઈ વખત ઉઠાડરણ કહેવાય છે, અને કોઈ વખત લેવા પ્રકારનો શ્રોતા પાત્રીને હેતુ પણ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે હેતુ-ઉઠાડરણ-અને કારણને કહેનારા પદોનો સમૂહ જેમાં હોય, એવી નિર્ચુકિત કહીશ. અથવા હેતુ અને ઉઠાડરણના કારણભૂત પદોનો સમૂહ જેમાં હોય એવી નિર્ચુકિત હું કહીશ. ૧૦૭૭-૭૮

હવે આગળની નિર્ચુકિત ગાથાનો સંખંધ જોડવા કહે છે કે.

इय सव्वसंगहाईए, जेणमावासयं वहिकयं च । .

सामादयं च तत्सवि, तो पढमं तस्स वोच्छामि ॥ १०७९ ॥

(પૂર્વે ૧૦૭૪મી ગાથાના) સંગ્રહમાં પ્રથમ આવશ્યકની નિર્ચુકિત કહેવાતું કહ્યું છે, અને અહીં અધિકાર પણ તેનોજ છે. તેમાં પણ સામાયિક પહેલું છે, તેથી પ્રથમ સામાયિકની નિર્ચુકિત કહીશ. ૧૦૭૯

એજ વાત નિર્ચુકિતકાર કહે છે.

(૮૭) सामादयनिज्जुत्तिं, वोच्छं उवएसियं गुरुज्जेणं ।

आयरियपरंपरण, आगयं आणुपुव्वीए ॥ १०८० ॥

ગુરૂનોએ ઉપદેશેલ અને આચાર્યોની પરંપરાએ અનુક્રમે આવેલ સામાયિકની નિર્ચુકિત કહીશ. ૧૦૮૦

ગુરૂજન એ શબ્દનો અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

जिण-गणहृगुरुदेसियमायतियपरंपरागयं ततो ।

आयं व परंपरा, पच्छा सयगुरुज्जेणोदिट्ठं ॥ १०८१ ॥

જિનેશ્વર-ગણધર આદિ ગુરૂજનોએ ઉપદેશેલ, તથા તેમના પછી થયેલ જ'બુ-સ્વામિ વિગેરે આચાર્યની પરંપરાએ આવેલ અને તે પછી વર્તમાન પોતાના ગુરૂએ કહેલ સામાયિકની ઉપોદ્ધાત નિર્ચુકિત કહીશ. ૧૦૮૧

પરંપરા શબ્દનો ભાવાર્થ કહે છે.

ઉજ્જેળીઓ નીચા, જહેઝગાઓ પુરા પરંપર્યા ।

પુરિસેહિ ફોસંચિ, તહાગણ્યં પરંપર્યા ॥ ૧૦૮૨ ॥

જેમ પૂર્વે ઉજ્જેળીથી રાજપુરૂષોએ પરંપરાએ ઇટો કૌશાંબીમાં આણી, તેમ આચાર્યની પરંપરાએ આ નિર્ચુકિત પણ આવી છે. ૧૦૮૨

આ ભરતક્ષેત્રમાં ચમુના નદીના તીરે પૂર્વદિશામાં કૌશાંબી નામે મહાનગરી હતી. ત્યાં સહસ્ત્રાનીકરાબનો પુત્ર શતાનીક રાબ રાબ્ય કરતો હતો. જે પોતાના કુલરૂપી સરૌવરને વિશે કમલ સમાન હતો. તેને અતિશય રૂપવતી મૃગાવતી નામે પટ્ટરાણી હતી. જે ચેટક રાબની પુત્રી હતી અને વીરભગવંતની પરમ ભક્ત હતી. તે નગરમાં એક વિશિષ્ટ ચિત્રકાર હતો, જેણે શકિતપુરનગરનાં દ્વારપ્રિય ચક્ષુની આરાધના કરીને વરદાન મેળવેલું હતું. એક દિવસ રાબએ તે ચિત્રકારનો ખોટો ગુન્હો કદખીને તેનો અંગુઠો તથા તર્જની આગળીને અગ્રભાગ છેદી નાખ્યો આથી અપમાન પામેલા ચિત્રકારે અત્યંત ક્રોધિત થઈ તેનું વેર લેવાનો ઉપાય ચિન્તવેને, મૃગાવતીનું ચથાવસ્થિતરૂપ પુનઃવરદાન મેળવીને ચિત્રપટ્ટમાં આલેખ્યું. પછી એ ચિત્રપટ્ટ સ્ત્રીલુપ્ધ અને અતિભગવાન એવા ઉજ્જયિનીના ચંડપ્રદ્યોત રાબને બતાવ્યું. તે ભેદનેજ અતિશય ક્રામથી પરાધીન થયેલા રાબએ મૃગાવતીની આચના માટે દૂતને શતાનીક રાબ પાસે મોકલ્યો. શતાનીક રાબએ આથી અતિક્રોધિત થઈ તે દૂતને અપમાન પૂર્વક તિરસ્કાર કરીને પાછો કાઢ્યો. તેથી ચંડપ્રદ્યોતે અતિક્રોધાયમાન થઈ મહાબલવાન અને અનેક સુભટોની ક્રોડીઓવાલા સુકુટપદ્મ ચૌદ રાબઓની સાથે મોટા લશ્કર સહિત શતાનીક રાબ ઉપર ચઢાઈ કરી. ચંડપ્રદ્યોતને મોટા લશ્કર ચુકત આવતો સાંભળીને તથા પોતે તેનાથી અહ્ય લશ્કરવાળો છે, એમ જાણીને ભયથી શતાનીક રાબને અતિસાર રોગ થયો અને તેથી તે મરણ પામ્યો.

આથી મૃગાવતીએ વિચાર્યું, કે અરે ! ધિક્કાર છે મારા આ રૂપને કે જેને લીધે મારા સ્વામી મરણ પામ્યા, પરંતુ આ વ્યતિકર આટલાથીજ અટકે એમ જણાતું નથી. ક્રોડાભવમાં પણ અતિ દુઃપ્રાપ્ય અને શ્રીમાન્ મહાવીર પ્રભુના ઉપદેશથી ચિરકાળ પથંત પાળેલું માફ શીળરત લુટાય એવો પ્રસંગ આવ્યો છે, તો તે માટે કંઈક ઉપાય ચિન્તવું. એમ વિચારતી મૃગાવતીએ સ્વપુદ્ધિથી ઉપાય ચિન્તવેને ચઢી આવતા ચંડપ્રદ્યોતની સન્મુખ દૂત મોકલ્યો. તે દૂત ત્યાં જઈને મૃગાવતીના વચનથી કહ્યું, કે મહારાજ ! દેવી મૃગાવતી આપ શ્રીમાન્ દેવને વિનંતિ કરે છે, કે મારા સ્વામી દેવગત થયા હોવાથી હવે હું તમારે સ્વાધીનજ છું, પરંતુ મારો પુત્ર ઉદયન જે રાજનો વારસ છે, તે હજી બાળક છે, તેને સ્વસ્થ-નિર્ભય કયાં સિવાય જો હું તમારી પાસે આવું, તો સીમાડાના રાબઓ તેનો પરાભવ કરીને રાજ લઈ લેશે, માટે આપ ત્યાં દૂર રહીનેજ મારા પુત્રને નિર્ભય કરો. એમ કયાં સિવાય જો આપ મારા દેશની સીમામા આવશે તો હું વિષ આદિ પ્રયોગથી મરણ પામીશ.

હૂતના વચનો સાંભળીને ચંડપ્રધોતે કહ્યું, અરે ? મારા વિદ્યમાન છતાં તે કુમાર સન્મુખ જિંચી દંદિ પણ કોણ કરી શકે એમ છે ?

હૂત—હેવ ! એ રાત્ર છે, પરંતુ જિંચી ફણ કરીને ઝોશીકે રહેલા વિધવરને સેંકડો ચોળન દૂર રહેલો વધ શું કરી શકે ? માટે આપ જેમ ઉદ્યત કુમાર નિર્ભય થાય તેમ કરો.

ચંડપ્રધોત:—જો એમ છે, તો શું કદં કે જેથી તે નિર્ભય થાય ?

હૂત—હેવ ! આપની નગરીની ઇંટો ઘણી મજબુત કહેવાય છે, તો તે ઇંટોથી કૌશાંબીનગરીને મજબુત કોટ કરાવી આપો. હૂતના વચનથી રાત્રએ તેમ કબુલ્યું, પણ ઉબ્બચિનીથી કૌશાંબીનગરી અતિ દૂર હોવાથી ગાડા-ગાડી વિગેરે વાહનોથી ઇંટો જલદી લાવી શકાય એમ ન હોવાથી, પોતાના અસંખ્ય પદ્ધતિ પુરૂષોને કૌશાંબીથી ઉબ્બચિની સુધી ઉભા રાખીને, એક બીબાનાં હાથે ઇંટો લાવીને, કૌશાંબીને ફરતો મહાનું કિલ્લો કરાવ્યો. તે પછી મૃગાવતીના કહેવાથી ધન-ધાન્ય-જળ-દાસ આદિવડે તે નગરીને પૂર્ણ કરી. જ્યારે એ પ્રમાણે સર્વ સામગ્રીથી નગરી પૂર્ણ થઈ અને નગરીને લાંબા કાળ સુધી ઘેરો નાળવામાં આવે, તો પણ અંદરના લોકોને કંઈપણ હરકત ન થાય—એ પ્રમાણે થયું એટલે મૃગાવતીએ નગરીના દ્વારો બંધ કરીને ચંડપ્રધોતને ઠગ્યો. ચંડપ્રધોત પણ ત્યાં આવીને નગરીના દ્વારો બંધ જોઈને વિલખો થઈ રહ્યો. તે અવસરે મૃગાવતીએ વિચાર્યું કે હવે પુત્રના રાજ્યોપદ્રવથો તો હું નિશ્ચિંત થઈ પણ આ દુરન્ત સંસારનું સ્વરૂપ એવું અગમ્ય છે, કે ક્યારે કંઈ આપત્તિ આવશે તે બાણી શકાતું નથી. ધન્ય છે તે ગ્રામ-નગરઆદિ દેશો કે જ્યાં ભગવન્ મહાવીરદેવ વિચરે છે, અને તે લોકો ધન્ય છે કે જેઓ ભગવાનના ચરણકમલની રબવડે કરીને રંજેલા કપાલવાળા નીરંતર તેમની સેવા કરી શકે છે અને તેમના વચનરૂપી અમૃતવૃષ્ટિવડે કાલને નિર્ગમન કરે છે. હમણાં તે પ્રભુ અહીં આવે તો હું તેમની પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરું. તેનો આવો અભિપ્રાય બાણીને જગતખંડુ સર્વજ્ઞ મહાવીરદેવ ત્યાં પધાર્યો. એટલે મૃગાવતી તથા ચંડપ્રધોત રાત્ર ભગવન્તને વન્દન કરવા આવ્યા. તે અવસરે ધર્મોપદેશ થઈ રહ્યા બાદ મૃગાવતીએ ચંડપ્રધોત પાસેથી દીક્ષા લેવાની આજ્ઞા માગી, રાત્રએ ભગવન્તની અને દેવ-મનુષ્ય અને અસુરોની પર્ષદાથી લબ્ધ પામીને તેને આજ્ઞા આપી, એટલે તેણીએ વ્રતગ્રહણ કર્યું.

આ કથાને ઉપનય એ છે, કે જેમ પુરૂષની પરંપરાએ ઉબ્બચિનીથી કૌશાંબીમાં ઇંટો આવી, તેમ આ નિયુક્તિ પણ આચાર્યની પરંપરાથી મારા સુધી આવી છે. ૧૦૮૨

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

द्वस्स परंपरसो, जुत्तो मावसुयसंक्रमो कत्तो ? ।

सहोऽपि नागजोऽयं, स एव जिण-गणहस्वरिसो ॥ १०८३ ॥

દ્રવ્યનું પરંપરાએ આગમન યુક્ત છે, પણ ભાવરૂપ શ્રુતનો એ પ્રમાણે સંક્રમ કેવી રીતે થાય ? વળી જિનેન્દ્ર-ગણધર મહારાજે કહેલ શબ્દ પણ આવેલ નથી. ૧૦૮૩.

ઉદ્ધિકાદિ (ઇંટો વીગેરે) દ્રવ્યનું આગમન પુરૂષપરંપરાએ યુક્ત છે, પણ નિયુક્તિ તો ભાવશ્રુતરૂપ હોવાથી, તેનો એ પ્રમાણે સંક્રમ કેવી રીતે થઈ શકે ? કેમકે ભાવશ્રુત તે જીવનો ગુણ છે. કદાચ એમ કહો કે કારણભૂત શબ્દાત્મક દ્રવ્યશ્રુત, એ પ્રમાણે પરંપરાએ

આવે છે, તેથી ભાવ શ્રુતમાં પણ ઉપચારથી આગમન કહ્યું છે, તો આ કથન પણ અયોગ્ય છે કેમકે જીનેશ્વર-ગણધરોએ જે શબ્દો પ્રથમ કહેલ છે, તેજ શબ્દો અહીં આવેલ નથી, કારણ કે તે શબ્દો તો ઉચ્ચાર કર્યા પછી તરતજ ઉપરમ પામેલ છે, એટલે તેની અપેક્ષાએ પણ આગમન કેમ સંભવે ? નજ સંભવે. ૧૦૮૩

શિષ્યની એ પૃચ્છાનો આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે કે—

આગયમિવાગયં તં, તત્તો જતો સમુદ્ભવો જસ્ય ।

સ પરંપરો ય જઓ, તમાગયમિઓ તદુવયારો ॥ ૧૦૮૪ ॥

જેનો જેનાથી ઉદ્ભવ હોય, તે તેનાથી આવેલું કહેવાય છે, અને તે પરંપરા જેનાથી ઉદ્ભવે છે, તે આચાર્યોથી તે આવેલ છે—એમ તેનો ઉપચાર કરાય છે. ૧૦૮૪.

જેમ રૂપીઆ વિગેરેથી અથવા ઘટ વિગેરેથી ભોજન આદિની કે ઘટરૂપાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે ભોજનાદિ અથવા રૂપાદિ વસ્તુ, રૂપીઆથી અથવા ઘટાદિથી આવેલ છે, એમ કહેવાય છે. જેમ ગંગાનો પ્રવાહ હિમવાન્ પર્વતથી આવેલો છે, તેમાં હિમવાન્ તેના હેતુ છે. તેવી રીતે આ નિયુક્તિનો ઉદ્ભવ પણ આચાર્યોની પરંપરાથી છે, અને તેથી જે જમ્યુસ્વામિ વિગેરે આચાર્યોની પરંપરાએ આ સામાયિક આવેલ છે, તેમનાથીજ આ નિયુક્તિનો ઉદ્ભવ પણ છે, આ કારણથી સામાયિક નિયુક્તિ તેમનાથી આવેલ છે, એવો ઉપચાર કરાય છે. અહીં તે તેમનાથી ઉત્પન્ન થયેલ છે, અથવા તેમના પાસેથી જાણેલ છે, એવો અર્થ સમજવો. ૧૦૮૪.

હવે નિયુક્તિ શબ્દનો અર્થ કહે છે.

(૮૮) નિજ્જુત્તા તે અત્થા, જં મદ્દા તેણ હોઈ નિજ્જુત્તી ।

તહવિ ય ઇચ્છાવેદ, વિમાસિડં સુત્તપરિવાદી ॥ ૧૦૮૫ ॥

જે કારણથી નિશ્ચયવડે કરીને અથવા અધિકપણાવડે કરીને અથવા પ્રથમ રૂઢી રીતે સિદ્ધ છે. તથા કહેલા તેજ અર્થો અહિં શુદ્ધ છે, એટલે કે જીવાદિ અર્થો સુત્રમાં નિયુક્ત છે એટલે સંબદ્ધ છે, તે કારણથી તે નિયુક્તિ કહેવાય છે. (જે કે પ્રથમજ સુત્રમાં અર્થ સંબદ્ધ છે) તો પણ (શ્રોતા ઉપર અનુગ્રહ કરવાને) સુત્રપરિવાદી તે અર્થો કહેવા શુદ્ધ ગ્રેરે છે. ૧૦૮૫.

એ ગાથાનો વિસ્તારાર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

જં નિચ્છયાઈજુત્તા, સુત્તે અત્થા હમીણ વક્સાયા ।

તેણેયં નિજ્જુત્તી, નિજ્જુત્તથામિહાણાઓ ॥ ૧૦૮૬ ॥

જે કારણથી સુત્રમાં નિશ્ચયથી-અધિકતાથી-આદિમાં-અથવા સારી રીતે જીવાદિ વિદ્યમાન અર્થો નિયુક્ત-સંબદ્ધ છે, તે અર્થો આ નિયુક્તિવડે કહેવાય છે, તે કારણથી આને નિયુક્તિ કહેવાય છે ૧૦૮૬.

શિષ્ય પૂછે છે કે—

સુત્તે નિજ્જુત્તાણં, નિજ્જુત્તીણં પુણો કિમત્થાણં ? ।

નિજ્જુત્તે વિ ન અસવ્વે, કોઈ અવક્સાણિણં મુણ્ઠ ॥ ૧૦૮૭ ॥

સુત્રમાં નિયુક્ત એવા જીવાદિ અર્થોનું વ્યાખ્યાન કરવા માટે નિયુક્તિ કરવાથી શુ લાભ છે ? (સુત્રમાં જે વિદ્યમાન અર્થો કહ્યા છે, તે અર્થો શિષ્ય વર્ગ સ્વયં બાણી લેશે, તે માટે નિયુક્તિ કહેવી નિરર્થક છે.) ના એમ નહિ સુત્રમાં કહ્યા છતાં પણ (તથા પ્રકારની બુદ્ધિથી રહિત શિષ્યો) નિયુક્તિથી કહ્યા સિવાય સર્વ અને વિદ્યમાન અર્થને બાણી શકતા નથી ૧૮૦૭.

એ કારણથી.

તો સુયપરિવાહિ ચ્ચિય, ઇચ્છાવેદ તમણિચ્છમાણંપિ ।

નિજ્જુતે વિ તદત્યે, વોતું તદણ્ણમાહટ્ઠાપ ॥ ૧૦૮૮ ॥

તે કારણથી કહેવા નહિ ઇચ્છતાં છતાં પણ તે સુત્ર પદ્ધતિજ નિયુક્તિકાર આચાર્યને, જીવાદિ અર્થોને નહિ બાણનાર શ્રોતાપર અનુગ્રહ કરવાને પ્રેરે છે. ૧૦૮૮.

એ સંબંધમાં દષ્ટાન્ત કહે છે.

ફલ્યલિહિયંપિ સંસો, પઢ્ઢ પમાસહ તહા કરાઈહિં ।

દાપ્પ ય પઢ્ઢવત્થું, સુહવોહત્થં તહ ઇહંપિ ॥ ૧૦૮૯ ॥

જેમ કોઈ મંબ (ચિત્રામણુ બતાવનાર ગૌરીપુત્ર) પાટીઆમાં અનેક પ્રકારની આલેખિત વસ્તુ વાંચે છે, તેની વ્યાખ્યા કરે છે અને મુગ્ધજનોને સહેલાઈથી બોધ કરવાને હસ્તાદિથી દરેક વસ્તુ બતાવે છે. (જેમકે આ સ્ત્રીએ અન્યજન્મમાં પોતાના સ્વામિને ઠગ્યો હતો, તેથી તેને આ જન્મમાં આવી માતંગ કુળમાં જન્મ થવારૂપ વિપાક થયો. વળી આ સ્ત્રી પોતાના સ્વામિના મિત્રો અથવા પ્રાહુણા આવતા ત્યારે મોડું ચડાવતી હતી. અને આ સ્ત્રી પોતાની પાસે ગૈભવ છતાં પણ આવેલા યાચકોને નિરંતર “નથી નથી” એમ કહેતી હતી. (નિરાશ કરતી હતી) તેથી તેને આવા આવા પ્રકારના દુઃખ વિપાક અનુભવવા પડ્યા. તેમ અહીં પણ વિવિધ શ્રોતાઓના વિચિત્રપણાને જોઈને આચાર્યશ્રી સર્વની ઉપર અનુગ્રહ કરવાની બુદ્ધિથી, સૂત્રમાં સંબંધ એવા અર્થોને નિયુક્તિથી સંવિસ્તર કહે છે. ૧૦૮૯.

અહવા સુયપરિવાહી, સુબોવણ્ણસોડયમેવ જદવસંસં ।

સોયન્નં નિસંકિયસુયવિણયત્થં સુબોહંપિ ॥ ૧૦૯૦ ॥

અથવા શ્રુતપરિપાટી એટલે શાસ્ત્રનો રીવાજ એવો છે, કે શ્રુત સુબોધ હોય છતાં પણ મોક્ષની ઇચ્છા વાલાએ શંકારહિત થવા તથા શ્રુતના વિનયોપચારને માટે સાંભળવું. માટે એ પ્રકારની સૂત્રની પરિપાટી સૂત્રમાં સંબંધ અર્થો હોવા છતાં કહેવા માટે પ્રેરે છે તેથી અવશ્ય સાંભળવું જોઈએ ૧૦૯૦

“શ્રુતપરિપાટી” ને બદલે કેટલીક પ્રતોમાં “સૂત્ર પરિપાટી” પાઠ છે. તે માટે કહે છે.

ઇચ્છહ વિમાસિડં મે, સુયપરિવાહિ ન સુદ્ધુ બુજ્ઞામિ ।

નાતિમદ્દં વા સીસો, ગુરુમિચ્છાવેદ વોતું જે ॥ ૧૦૯૧ ॥

હે ભગવન્ત ! હું મન્દમતિ સૂત્ર પરિપાટી સમ્યક્ બાણુતો નથી, માટે આપ તે મને કહેા એ પ્રમાણે શિષ્ય ગુરૂને નિયુક્તિ કહેવાને પ્રેરે છે. અથવા આ શિષ્ય મન્દબુદ્ધિવાળો છે. માટે નિયુક્તિજ ગુરૂને પ્રેરણા કરે છે કે તમે આ શિષ્યને મારા અર્થો સમજાવો ૧૮૯૧.
હવે આગળની ગાથાનો સંબંધ બેડવા શંકા કરે છે કે—

ક્તો પસ્યમાગમયરિયપરંપરાણ સુચનાર્ણ ।

સામાદ્યાદ્યમિદં, સર્વં ચિય સુત્તમત્થો વા ? ॥૧૦૯૨॥

પ્રથમ આપે કહ્યું છે કે આચાર્યની પરંપરાએ આવેલી સામાયિકનિયુક્તિ કહીશ, પણ આ સામાયિક નિયુક્તિ પ્રથમ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઇને આચાર્યની પરંપરાએ આવેલ છે ? તથા સામાયિકથી લઇને બિન્દુસાર પર્યન્તનું સૂત્રાર્થરૂપ સર્વ શ્રુત પણ કોનાથી ઉત્પન્ન થઇને આચાર્યપરંપરાએ આવેલું છે ? ૧૦૯૨.

આ સ્થળે વચમાં પ્રશ્ન કરાવી સમાધાન આપતા કહે છે કે—

एयं ननु भणियं चिय, अत्यपुह्रुत्तस्स तेहिं कहियस्स ।

इह तेसिं चिय सीलाइकहण-गहणफलविसेसो ॥ १०९३ ॥

એ વાત પૂર્વે કહેલ છે કે તે તીર્થંકર-ગણધરોએ કહેલ અર્થપૃથક્સ્વરૂપ શ્રુતજ્ઞાનની નિયુક્તિ કહીશ, એટલે અહિં કહેવાની જરૂર નથી. ઉત્તરમાં જણાવે છે કે હા ત્યાં કહેલ છે કે તીર્થંકરોથી સૂત્રાર્થની ઉત્પત્તિ થઈ છે પણ અહીં તો હવે તેમનાં શીલાહિનું કથન અંતન અને રૂપવિશેષ એ ત્રણ વસ્તુ વિશેષથી કહેવાશે ૧૦૯૩.

૧૦૯૨ ગાથામાં કહેલ પ્રશ્નોના ઉત્તર માટે કહે છે,

(૮૯) तव-नियम-नाणरुक्वं, आरूढो केवली अमियनाणी ।

तो मुयइ नाणगुट्ठिं, भवियज्जनविबोहणट्ठाए ॥ १०९४ ॥

(૯૦) तं बुद्धिमएण पढेण, गणहरा गिहिउं निरवसेसं ।

तित्थयरमासियाइं, गंथंति तथो पवयणट्ठा ॥ १०९५ ॥

તપ-નિયમ-અને જ્ઞાનરૂપ વૃક્ષપર આરૂઢ અનન્તજ્ઞાનવાળા કેવળી મહારાજ ભવ્ય-જનોને યોધ કરવા માટે, તે વૃક્ષથી જ્ઞાનસ્વરૂપ પુષ્પની વૃદ્ધિ કરે છે. તે જ્ઞાનરૂપ પુષ્પને બુદ્ધિમય પટમાં ગણધરો ગ્રહણ કરીને, તીર્થંકરોએ કહેલ વચનો પ્રવચન માટે ગુંથે છે. ૧૦૯૪-૧૦૯૫ વૃક્ષ એ પ્રકારનાં છે. દ્રવ્ય વૃક્ષ તથા ભાવવૃક્ષ. જેમ કોઇક મનુષ્ય કલ્પ વૃક્ષ પર ચડીને તેના સુવાસિત પુષ્પો એકઠા કરીને, નીચે રહેલા અને ચડવા માટે અસમર્થ એવા બીજા મનુષ્યને અનુકંપાથી આપે છે, અને તે મનુષ્ય તે પુષ્પો જમીન પર પડી ધૂળવાળા ન થાય તે માટે સ્વચ્છ અને વિસ્તૃત વસ્ત્રમાં લઈ લે છે, તે પછી તેના ચથાયાગ્ય પોતે ઉપલોગ કરે છે અને બીજાઓની પાસે પણ તેનો ઉપલોગ કરાવીને, ઉપકાર કરી સુખ પામે છે. તેવીજ રીતે તપ-નિયમ-અને જ્ઞાનરૂપ વૃક્ષપર આરૂઢ થએલ અનન્તજ્ઞાનવાળા કેવળી ભગવન્ત, ભવ્યજનોને યોધ કરવા માટે જ્ઞાનરૂપ પુષ્પની વૃદ્ધિ કરે છે, ગણધરો બુદ્ધિરૂપી પટમાં તે લે છે, અને પોતે ધારણ કર્યો બાદ તેની યોગ્ય ગુંથણી કરીને બીજા ભવ્યજનોને આપી પરોપકાર કરે છે એમ ઉપનય બેડવો. તેમાં તપ છ બાહ્ય અને છ અભ્યન્તર એમ

બાર પ્રકારે છે. ઇન્દ્રિય અને નોઇન્દ્રિયનો નિઝડરૂપ સંયમ તે નિયમ. એમાં શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનો નિઝડ તે ઇન્દ્રિયસંયમ અને કષાય આદિનો નિઝડ તે નોઇન્દ્રિયસંયમ. જ્ઞાન તે સંપૂર્ણ કેવળજ્ઞાન. એ પ્રકારના તપ-નિયમ અને કેવળજ્ઞાનરૂપ વૃક્ષપર આરુઢ થએલા સર્વજ્ઞ ભગવન્તે તે વૃક્ષથી લબ્ધજ્ઞાનેને યોધ કરવા માટે જ્ઞાનના કારણભૂત શબ્દરૂપ પુષ્પની વૃદ્ધિ કરે છે, તે પુષ્પવૃદ્ધિ પોતાની નિર્મળ-ચુદ્ધિરૂપ પટમાં ગૌતમાદિ ગણધરો સંપૂર્ણ અહંબુ કરે છે. અને તે પછી પ્રવચન માટે વિવિધ પુષ્પમાળાની પેઠે તે વચનોની સૂત્ર તરીકે રચના કરે છે. ૧૦૯૪-૧૦૯૫.

હવે એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

સ્વસ્વાદિરૂપનિરૂવણત્થમિહ દબ્બસ્વસ્વદિટ્ઠંતો ।

જહ કોદિ વિઝલ્લવણસંઢમજ્ઞયારદિઠયં રમ્મં ॥ ૧૦૯૬ ॥

તુંગં વિઝલ્લસ્વંધં, સાહસઓ કપ્પસ્વસ્વમારુઢો ।

પજ્જવગહિયવહુવિહસુસુરમિકુસુમોડણુકંપાણ ॥ ૧૦૯૭ ॥

કુસુમત્થિમૂનિચિદિઠયગુરિસપસારિય પહેસુ પક્કિસ્વહ ।

ગંથંતિ તેડવિ ઘેતું, સેસજણાણુગહદ્ઢાણ ॥ ૧૦૯૮ ॥

લોગવણસંઢમજ્ઞે, ચોત્તીસાડિસયસંપદોવેઓ ।

તવ-નિયમ-નાણમદ્યં, સ કપ્પસ્વસ્વં સમારુઢો ॥ ૧૦૯૯ ॥

મા હોજ્જ નાણગહણમ્મિ, સંસઓ તેણ કેવલિગહણં ।

સોડવિ ચ્ઞહા તઓડયં સવ્વણૂ અભિયનાણિત્તિ ॥ ૧૧૦૦ ॥

પજ્જત્તનાણકુસુમો, તાહં છગત્થમૂમિસંથેસુ ।

નાણકુસુમત્થિગણરહિયબુદ્ધિપહેસુ પક્કિસ્વહ ॥ ૧૧૦૧ ॥

પૂર્વોક્ત વૃક્ષાદિતું રુપક નિરૂપણ કરવા માટે અહિં 'દ્રવ્યવૃક્ષતું' દ્દાન્ત છે. જેમ કેઈ અતિશય શક્તિમાન પુરૂષ, વિસ્તીર્ણ વનખંડની મધ્યમાં રહેલા મનોહર, ઉંચા અને વિસ્તીર્ણ સ્કંધવાળા કલ્પવૃક્ષપર ચઢીને, સંપૂર્ણ અહં પ્રકારના સુવાસિત પુષ્પો અહંબુ કરીને, ખીળ પુષ્પના અર્થાં એવા ભૂમિપર પટ પ્રસારીને રહેલા પુરૂષોને અનુકંપાથી આપે છે. તે પુરૂષો પણ ખીળ જોનાના અનુઅહં માટે તેને શુભે છે. તેવીજ રીતે વિશ્વરૂપ વનખંડની મધ્યમાં રહેલા, તપ-નિયમ-અને જ્ઞાનરૂપ કલ્પવૃક્ષપર ચઢેલા ચોત્તીસ અતિશયરૂપ સંપત્તિયુક્ત ભગવન્તે, સંપૂર્ણ જ્ઞાનરૂપ પુષ્પો છવ્રસ્થરૂપ ભૂમિપર રહેલા-અને જ્ઞાનરૂપ પુષ્પના અર્થાં ગણધર મહારાજઓની નિર્મળ ચુદ્ધિરૂપ પટમાં નાખે છે. અહીં જ્ઞાનશબ્દ અહંબુ કરવાથી કયા જ્ઞાનવાળા એમ સંશય ન થાય તે માટે, મૂળમાં કેવળી શબ્દ અહંબુ કરેલ છે, તે કેવળી પણ શ્રુતઅવધિઆદિથી ચાર પ્રકારે છે, તેથી અમિતજ્ઞાની એટલે સર્વજ્ઞ એમ કહ્યું છે. ૧૦૯૬-થી ૧૧૦૧.

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

કીસ કહેઈ કયથો, કિં વા મવિયાળ ચેવ વોહત્થં ।

સન્નોપાયવિહિણ્ણે, કિં વાડમ્બવે ન વોહેઈ ? ॥ ૧૧૦૨ ॥

ભગવન્ત કૃતાર્થ છતાં શા માટે ધર્મોપદેશ કહે છે ? તેમાં પણ સર્વ ઉપાય-અને વિધિ બાબતે છતાં ભગ્ન જીવોને બોધ કરવાનેજ શામાટે ધર્મ કહે છે ? અભગ્નને પણ કેમ બોધ નથી કરતા ? ૧૧૦૨

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે કે—

નેગંતેણ કચત્થો, જેણોદિત્તં જિણિન્દનામં સે ।

તદવંજ્ઞફલં તસસ ય, સ્વવળોવાઓડયમેવ જઓ ॥ ૧૧૦૩ ॥

જં વ કચત્થસસવિ સે, અણુવકચપરોવગારિસામન્વં ।

પરમહિયદેસયત્તં, માસયસામન્વમિવ રવિળો ॥ ૧૧૦૪ ॥

કિં વ કમલેસુ રાઓ, રવિળો બોહેહ જેણ સો તાઈં ।

કુમુલસુ વ સે દોસો, જં ન વિબુજ્ઞતિ સે તાઈં ? ॥ ૧૧૦૫ ॥

જં બોહ-મહાલનાઈં, સૂરકરામરિસઓ સમાળાઓ ।

કમલ-કુમુયાળ તો તં, સામન્વં તસસ તેસિં ચ ॥ ૧૧૦૬ ॥

જહ બોલ્લનાઈં, પગાસધમ્માવિ સો સદોસેળં ।

હઓડવિ તમોલ્લો, ઇવમમન્વાળ જિણસૂરો ॥ ૧૧૦૭ ॥

સજ્ઞ તિગિચ્છમાળો, રોગં રાગી ન મળ્લણ વેજ્ઞો ।

મુળમાળો ય અસજ્ઞં, નિસેહયંતો જહ અદોસો ॥ ૧૧૦૮ ॥

તહ મન્વકમ્મરોગં, નાસંતો રાગવં ન જિણવેજ્ઞો ।

ન ય દોસિ અમન્વાસજ્ઞકમ્મરોગં નિસેહંતો ॥ ૧૧૦૯ ॥

મોતુ અજોગં જોગે, દન્ઠિય રૂઠં કરેહ રૂવારો ।

ન ય રાગહોસિલ્લો, તહેવ જોગે વિબોહંતો ॥ ૧૧૧૦ ॥

તીર્થંકર એકાન્તે કૃતાર્થ નથી. કેમકે તેમને જિન નામ કર્મનો ઉદય છે, તે કર્મ દ્વારા આખા વગર રહેતું નથી, તેથી તેનો ક્ષય કરવા ધર્મોપદેશ આપવો એજ ઉપાય છે. અથવા તે કૃતાર્થ છતાં પણ સૂર્યના પ્રકાશ સ્વભાવની પેઠે તે ભગવાનનો અનુપકૃત છતાં પરાપ-કારીપણાથી પરમહિત કરવાનો સ્વભાવ છે. જેમ કમળો સૂર્યથી બોધ પામે છે, તેથી શું કમળોપર તે રાગી છે ? અને કુમુદ પુષ્પો તેથી વિકસ્વર નથી થતા એટલે શું કુમુદ પુષ્પોપર તે દ્રેષી છે ? (ના.) જેમ સૂર્ય કિરણોનો પરામર્શ સમાન છે, તોપણ કમળોને વિકસ્વર હરે છે અને કુમુદને વિકસ્વર નથી કરતો તેથી તે કમલ વગેરેનો અને તે સૂર્યનો તેવોજ સ્વભાવ છે. અથવા જેમ ઉદય પામેલ સૂર્ય, ઘુવડાદિને પોતાના દોષથી અધકાર-રૂપ છે, તેમ અભગ્નોને જિનેશ્વર મહારાજરૂપ સૂર્ય પણ બોધ કરી શકતા નથી. અથવા જેમ સાધ્યરાગની ચિકિત્સા કરનાર વૈદ્ય તે રાગીપર રાગી નથી કહેવાતો, અને અસાધ્ય રાગ બાણીને ચિકિત્સા નહિ કરવાથી દ્રેષી નથી કહેવાતો; તેમ ભગ્નના કર્મરૂપ રાગનો

નાશ કરનાર જિનેશ્વરરૂપ વૈદ્ય તે ભાવ્યો ઉપર રાગી નથી અને અભવ્યના અસાધ્ય એવા કર્મરૂપ રોગ હોવાથી તેનો નાશ ન કરવાથી દ્વેષી પણ નથી. અથવા જેમ અયોગ્ય કાષ્ઠાદિ મૂકીને યોગ્ય કાષ્ઠાદિમાં સુથાર કેતરકામ કરે છે, તેથી તે સુથારાદિ તે કાષ્ઠાદિ ઉપર રાગી-દ્વેષી નથી. તેમ જિનેશ્વર પણ યોગ્યને યોગ્ય કરવાથી રાગી નથી અને અયોગ્યને યોગ્ય નહિ કરવાથી દ્વેષી પણ નથી. ૧૧૦૩-થી-૧૧૧૦.

હવે નિર્ચુકિતની ખીલ ગાથાની વ્યાખ્યા ભાષ્યકાર કહે છે.

તં નાણકુસુમવુદિટં, ષેતું વીયાદુનુદ્વજો સર્વં ।

ગંથંતિ પવયણદટા, માલા ઇવ ચિત્તકુસુમાણં ॥ ૧૧૧૧ ॥

પગયં વયણં પવયણમિદં સુચનાણં કહં તયં હોજ્જા ? ।

પવયણમહવા સંધો, ગંથંતિ તયણુગાહટ્ટાણ ॥ ૧૧૧૨ ॥

તીર્થકરે મૂકેલ જ્ઞાનરૂપ પુષ્પની વૃદ્ધિને ખીલદિયુદ્ધિવાળા (જે એક પદ્મથી અનેક પદો ઝડણુ કરે તે યુદ્ધિને ખીજયુદ્ધિ કહેવાય, તેવા અને આદિશબ્દથી કોઠારમાં ધાન્યની માફક અખંડ સૂત્રાર્થ ધારણુ કરે એવી જે કોષ્ઠયુદ્ધિવાળા) ગણુધર મહારાજને સમગ્રપણે ઝડણુ કરીને, વિચિત્ર પુષ્પમાળાની પેઠે તે જ્ઞાનરૂપ પુષ્પની પ્રવચન માટે (સૂત્ર) રચના કરે છે. પ્રવચન એટલે પ્રધાનવચન અથવા-પ્રશસ્ત વચન, અથવા આદિવચન, અથવા સંઘ. પ્રવચન જે દ્વાદશાંગ શ્રુત તે કેવી રીતે થાય ? તેથી દ્વાદશાંગરૂપ પ્રવચન માટે અથવા સંઘના અનુઝલ માટે સૂત્ર રચના કરે છે. ૧૧૧૧-૧૧૧૨.

અથવા ખીલ કારણથી પણ તેની રચના કરે છે તે કારણ જણાવે છે.

(૧૧) ષેતું વ સુદં સુહગુણ-ધારણા દાડં પુચ્છિડં ચેવ ।

एएहिं कारणेहिं, जीयं ति कयं गणहरेहिं ॥ १११३ ॥

સુખપૂર્વક ઝડણુ કરી શકાય, ગણી શકાય, ધારી શકાય, ખીલને આપી શકાય અને પૂછી શકાય, એ કારણોથી પણ ગણુધરોએ શ્રુત રચના કરી છે. ૧૧૧૩.

છુટા વેરાએલા પુષ્પ સમૂહની પેઠે ભગવન્તે કહેલા વચનવૃન્દને સૂત્રરૂપે ગુંથેલ હોય, એટલે પદ-વાક્ય-પ્રકરણ-અધ્યાય-પ્રાજ્ઞતાદિના નિચતકમ પ્રમાણે વ્યવસ્થાપિત કરેલ હોય, તો તે સુખે ઝડણુ કરી શકાય; જેમકે “આ શાસ્ત્રનો આટલો ભાગ ઝડણુ કર્યો અને હવે આગળ આટલો ઝડણુ કરવાનો બાકી રહ્યો” વળી એ પ્રમાણે વ્યવસ્થિત હોય, તો તેનું પરાવર્તન સારી રીતે કરી શકાય અને તેની સ્મૃતિ પણ સારી શકાય, શિષ્યને શિષ્યવતું હોય તોપણ સુગમ થાય, શંકા પડવાથી તેનો નિશ્ચય કરવાને યુરને સુખપૂર્વકપ્રશ્ન પણ કરી શકાય. આવા કારણોથી ગણુધર મહારાજેએ અવ્યવસ્થિત એવા દ્વાદશાંગશ્રુતની ગણુધરનો કલ્પ હોવાથી રચના કરી છે.

એજ અર્થ હવે ભાષ્યકાર કહે છે.

मुक्कुकुसुमाण गहणाइयाहं जह दुकरं करेजं जे ।

गुच्छाणं च सुहयरं, तहेव जिणवयणकुसुमाण ॥ १११४ ॥

પય-વક્ક-પગરણ-જ્ઞાય-પાહુહાઇનિયતવકમપમાણ ।

તદણુસરતા સુહં ચિય, ઘેપ્પહ ગહિયં હ્વં ગેજ્ઞં ॥ ૧૧૧૫ ॥

एवं गुणं धरण, दाण पुच्छा य तदणुसारेण ।

होइ सुहं जीयंति य, कायव्वमियं जओऽक्खं ॥ १११६ ॥

सन्नेहि गणहरेहि जीयंति सुयं जओ न वोच्छिन्नं ।

गणहरमज्जाया वा, जीवं सत्त्वाणुचिन्नं वा ॥ १११७ ॥

જેમ છુટા પુખ્પોને અહણ કરવા દુષ્કર છે, અને (પુખ્પના) શુદ્ધાઓના અહણ ઉપયોગ સુકર છે, તેમ જિનવિચનરૂપ પુખ્પો પણ, પદ-વાક્ય-પ્રકરણ-અધ્યાય-પ્રાભૃતાદિ નિયત-ક્રમાનુસારે વ્યવસ્થિત હોય. તો તેને અનુસારે સુત્રને સુખપૂર્વક અહણ કરી શકાય (જેમકે) “આટલું અહણ કર્યું, અને આટલું અહણ કરવાનું રહ્યું.” વળી એ પ્રમાણે નિયમિત હોય તો, પરાવર્તન-રમરણ-દાન-અને યુદ્ધ પણ તદનુસારે સુખે થાય, આ કારણથી ગણધરોએ શ્રુત રચ્યું છે, કેમકે તેઓએ તે અવશ્ય કરવું જોઈએ. અથવા સર્વ ગણધરોએ જીવના જીવિતની પેઠે અવ્યવસ્થિત એવું શ્રુત રચ્યું છે. કેમકે શ્રુતનો કદીપણ વિચ્છેદ નથી થતો. અથવા ગણધરોની એજ મર્યાદા છે, કે તેઓએ ગણધરનામકર્મના ઉદ્દયથી શ્રુત રચના કરવીજ જોઈએ, કેમકે સર્વ ગણધરોએ તે પ્રમાણે કરેલ છે. ૧૧૧૪-થી-૧૧૧૭.

હવે આગળની નિયુક્તિની ગાથાનો સંખંધ જોડવા માટે ભાષ્યકાર કહે છે કે—

जिणमणिइ चिय सुत्तं, गणहरकरणमि को विसेसो त्थ ? ।

सो तदविकलो भासइ, न उ वित्थरओ सुयं किंतु ॥ १११८ ॥

(તીર્થંકર ભાષિત વચ્ચેનાને ગણધરો સુત્રરૂપે રચે છે.) એ વચ્ચનથી તીર્થંકરે કહેલ વચ્ચેનોજ સુત્ર રૂપે કરે છે, એમાં શું વિશેષ છે ? તીર્થંકર જે શ્રુત કહે છે તે ગણધરોની પુદ્ધિની અપેક્ષાએજ અલ્પ માત્ર કહે છે, પણ સર્વને સાધારણ એવા વિસ્તારથી નથી કહેતા.

શ્રી જિનેશ્વર મહારાજ શું કહે છે અને ગણધરો શા માટે સુત્ર રચે છે તે કહે છે.

(૧૨) अर्थं भासइ अरहा, सुत्तं गंयंति गणहरा निउणं ।

सासणस्स हियट्ठाए, तओ सुत्तं पवत्तेई ॥ १११९ ॥

અરિહંત અર્થ કહે છે, અને ગણધરો તે સૂક્ષ્મ પદાર્થનું પણ વિસ્તૃત વિવેચન શુદ્ધ સુત્ર શું છે. —રચે છે. તેથી શાસનના હિત માટે સુત્ર પ્રવર્તે છે. ૧૧૧૯.

આગળ એજ અધિકાર વિસ્તારથી કહેતાં ભાષ્યકાર શંકા સમાધાન કહે છે.

नणु अत्थोऽणमिलणो, स कहं भासइ न सहख्वो सो ? ।

सहम्मि तदुवयरो, अत्थप्पच्चायणफलम्मि ॥ ११२० ॥

અર્થ અનલિલાપ્ય હોવાથી તીર્થંકર તે અર્થને કેવી રીતે જોલી શકે ? કેમકે અર્થ શબ્દરૂપ નથી ? ઉત્તર—અર્થની પ્રતીતિ કરાવવામાં કારણભૂત એવા શબ્દની અંદર અર્થનો ઉપચાર કર્યો છે. (“તેથી અર્થ કહે છે એમ કહ્યું.”) ૧૧૨૦

પુનઃ શંકા કરે છે કે—

તો સુત્રમેવ માસદ્, અત્યપ્તચાયમં ન નામત્ય ।

ગણહરિણોઽવિ તં ચિય, કરિતિ કો પદ્ધતિસો ત્ય ? ॥ ૧૧૨૧ ॥

(એ એમ હોય) તો અર્થની પ્રતીતિ કરાવનાર સૂત્ર તેજ તીર્થકરો પણ કહે છે, પણ અર્થ નથી કહેતા એમ થયુ. અને ગણધરો પણ તેનેજ સૂત્ર કરે છે, તો એ એમાં તદ્દાવત શું છે? ૧૧૨૧.

એ શંકાનું આચાર્યશ્રી સમાધાન કરે છે—

સો પુરિસાવેક્ષાદ, થોર્વં મળદ ન ડ વારસંગાદ્ ।

અત્યો તદવિક્ષાદ, સુત્તં ચિય ગણહરણં તં ॥ ૧૧૨૨ ॥

તીર્થકર મહારાજ ગણધરરૂપ પુરુષની અપેક્ષાએ થોડુંજ કહે છે, પણ દ્વાદશાંગ નથી કહેતા, દ્વાદશાંગની અપેક્ષાએ તે અર્થ છે, અને તેજ અર્થ ગણધરોની અપેક્ષાએ સંક્ષેપ સુચક હોવાથી સૂત્ર છે.

તીર્થકર ભગવાન ગણધર જેવા પુરુષની અપેક્ષાએ “ઉપ્પલ્લેહ વા, વિગમેહ વા, ધ્રુવેહ વા” એટલે ઉત્પન્ન થાય છે, નાશ પામે છે, અને સ્થિર રહે છે. એ પ્રમાણે કેવળ ત્રણ માતૃકાપદ રૂપ અલ્પ અર્થ કહે છે, પણ બારે અંગો નથી કહેતા. એ ત્રણ માતૃકા પદો તે શબ્દરૂપ છતાં પણ દ્વાદશાંગની અપેક્ષાએ સંક્ષિપ્ત હોવાથી અર્થ કહેવાય છે, અને ગણધરોની અપેક્ષાએ એજ માતૃકાપદ શબ્દરૂપ હોવાથી સૂત્ર કહેવાય છે. એ પ્રમાણે ઉલ્લેખમાં—બિનોક્ત અર્થ અને ગણધરોક્ત સૂત્રમાં તદ્દાવત છે. ૧૧૨૨.

માતૃકાપદ શબ્દરૂપ હોવાથી તે સૂત્રરૂપ છે, એ સમજી શકાય છે, પણ તેજ માતૃકાપદ અર્થરૂપ પણ છે, એ કેવી રીતે ?

અંગાદિહુત્તરયણાનિરવેક્ષો જેણ તેણ સો અત્યો ।

અહવા ન સેસપવયણહિયડત્તિ જહ વારસંગમિણ ॥ ૧૧૨૩ ॥

પવયણહિયં પુણ તયં, જં સુહગહ્ણાદ ગણહરેહિતો ।

વારસવિદ્ પવત્તદ્, નિરુણં સુહુમં મહત્થં ચ ॥ ૧૧૨૪ ॥

અંગાદિ જે સૂત્ર રચના છે તેથી નિરપેક્ષ હોવાથી તે ત્રણ માતૃકાપદ અર્થ કહેવાય છે. અથવા જેમ આ દ્વાદશાંગ શેષ પ્રવચનને હિતકારી છે, તેમ તે હિતકારી નથી. પ્રવચન (સંધ) ને હિતકારી તો તેજ છે, કે જેનું સુખે ગ્રહણ-ધારણ થઈ શકે, અને એણે તો ગણધરોએ રચેલું આચારાંગાદિ બાર પ્રકારનું સૂત્રજ છે. તેથી દ્વાદશાંગીસૂત્ર છે, અને તે નિપુણ એટલે સુદક્ષ અર્થ પ્રતિપાદક અને મહા અર્થવાળું છે ૧૧૨૩-૧૧૨૪.

નિપુણ એવો અર્થ કયો? તેની અપેક્ષાએ અર્થાન્તર કહે છે.

નિયયગુણં વા નિરુણં, નિદ્ધોસં ગણહરાડહવા નિરુણા ।

તં પુણ કિમાદ—પર્જતમાણમિદ્ કો વ સે સારો ? ॥ ૧૧૨૫ ॥

અથવા તે શ્રુત નિયતગુણવાળું એટલે સર્વ સંનિહિત સૂત્રના ગુણવાળું હોવાથી નિદ્ધોષ છે કેટલેક સ્થળે નિરુણ એવો પાઠ છે તેની અપેક્ષાએ સુદક્ષ અર્થને દેખનાર હોવાથી, ગણધરોજ નિપુણ કહેવાય. તે શ્રુતની આદિમાં શું ? અન્તમાં શું ? અને તેનો સાર શું છે? ૧૧૨૫.

એ પ્રશ્નાના ઉત્તરો આપવા માટે નિર્ધુક્તિકાર કહે છે કે—

(૧૩) સામાહ્યમાર્ઘ્યં, સુયનાર્ણં જાવ વિંદુસારાજો ।

તત્સવિ સારો ચરણં, સારો ચરણસ નિવ્વાણં ॥ ૧૧૨૬ ॥

સામાયિકથી ચાવત બિન્દુસાર પર્યંત શ્રુતજ્ઞાન છે, તેમાં સામાયિક આદિ શ્રુત છે અને બિન્દુસાર અન્તિમ છે. એ શ્રુતજ્ઞાનનો સાર ચારિત્ર છે અને ચારિત્રનો સાર મોક્ષ છે. ૧૧૨૬

સમગ્ર શ્રુતમાં સામાયિક આદિશ્રુત છે, કેમકે ચારિત્રગ્રહણ કરતાં શરૂઆતમાં સામાયિકનું જ દાન કરાય છે. અને તે પછી અન્તે બિન્દુસાર નામનું ઔદમું પૂર્વ શ્રુત છે. એ શ્રુતના બે-અનેક-અને બાર ભેદ છે. અને તે શ્રુતનો સાર ચારિત્ર છે. અહીં સાર શબ્દનો અર્થ પ્રધાન અથવા કૃણ સમજવો એટલે શ્રુતજ્ઞાનથી ચારિત્ર પ્રધાન છે, અને તેજ તેનું કૃણ છે. અથવા સમ્યક્ત્વનો સાર પણ ચારિત્ર છે, અથવા શ્રુતજ્ઞાનનો સાર ચારિત્ર પણ. ‘અપિ’ શબ્દ કહ્યો છે તેથી મોક્ષ પણ સાર છે. જો એમ માનવામાં ન આવે તો જ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ ન થાય, પરંતુ જ્ઞાનરહિત એકલું ચારિત્રજ મોક્ષનો હેતુ થાય. પરંતુ એમ માનવું અનુચિત છે કેમકે “સમ્યગ્ દર્શનજ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ (તત્ત્વાર્થ. ૧-૧) તથા ‘નાળ-કિરિયાહિ મોક્ષો’” એટલે સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્-જ્ઞાન-અને સમ્યગ્ચારિત્ર મોક્ષમાર્ગ છે, અથવા જ્ઞાન અને ક્રિયાવડે મોક્ષ થાય છે. આ સુત્રનાં પદો અયોગ્ય ઠરે. અહીં જ્ઞાન અને ચારિત્ર બન્ને મોક્ષના સમાન હેતુ છે. પરંતુ એક ગોણું હેતુ છે અને બીજો મુખ્ય હેતુ છે, તેથી “જ્ઞાનનો સાર ચારિત્ર છે. અને ચારિત્રનો સાર મોક્ષ છે.” એમ કહ્યું છે. અહીં સારશબ્દ કૃણવાથી સમજવો. એટલે તપસંચમરૂપ ચારિત્રનું કૃણ મોક્ષ છે. શૈલેશી અવસ્થામાં થનારા સર્વ સંવરરૂપ ચારિત્ર વિના મોક્ષ ન થાય, સર્વસંવરરૂપ ચારિત્ર હોય, તો મોક્ષ થાયજ. તેથી ચારિત્રનું કલ-સાર મોક્ષ કહ્યું, અન્યથા તો સમ્યગ્દર્શનાદિ ત્રણ સમુદિતજ મોક્ષના હેતુ છે, કેમકે શલેશી અવસ્થામાં પણ ક્ષાયિકદર્શન અને ક્ષાયિકજ્ઞાન અવશ્ય હોય છે ૧૧૨૬

તેનું સાર ચારિત્ર છે એ પદની વ્યાખ્યા બીજી રીતે કરે છે.

સોતં સુયજ્ઞવ વા, દુગ્ગેજ્ઞં સારમેતમેયસ ।

વેચ્છં તયંતિ પુચ્છહ, સીસો ચરણં ગુરુ મજ્ઞ ॥ ૧૧૨૭ ॥

અથવા સામાયિકાદિ બિન્દુસાર પર્યંત શ્રુતાર્ણવ દુગ્ગોષ્ઠ છે, એમ શ્રવણ કરીને તેનો સાર માત્ર ગ્રહણ કરીશ, તેથી શિષ્ય પૂછે છે કે આ ક્ષાદશાંગશ્રુતનો સાર શું છે ? ગુરુ કહે છે કે તેનો સાર ચારિત્ર છે, ચારિત્રનો સાર મોક્ષ છે તે વાત નિર્બુદ્ધિ ગાથાને અંતે જણાવી જ છે. ૧૧૨૭.

શિષ્ય પૂછે છે કે—

અન્નાળજો હયત્તિ ય, કિરિયા નાળ કિરિયાહિ નેવ્વાણં ।

મણિયં તો કિંહ ચરણં, સારો નાળસ તમસારો ? ॥ ૧૧૨૮ ॥

અજ્ઞાનથી ક્રિયા હણાએલી છે, એવા આગળના વ્યનથી જ્ઞાન અને ક્રિયા સમુદિત હોય તોજ તેનાથી મોક્ષ થાય એમ આગમમાં કહ્યું છે તો જ્ઞાનનો સાર ચારિત્ર છે એમ કેમ કહેવાય ? કેમકે ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન તો અસાર છે ? ૧૧૨૮.

આચાર્યશ્રી તેનેા ઉત્તર આપે છે કે—

ચરણોવલ્લિદ્વિજેઠ્ઠ, જં નાળં ચરણજો ય નેવ્વાળં ।

સારોત્તિ તેણ ચરણં, પહાણ—ગુણસાવજો મળિયં ॥૧૧૨૯॥

નાળં પયાસયં ચિય, ગુત્તિ—વિસુદ્ધિપ્પલં ચ જં ચરણં ।

મોક્ષો ય દુગાહીણો, ચરણં નાળસ્સ તો સારો ॥૧૧૩૦॥

આચિરંતી પ્રાપ્તિમાં મતિશ્રુતાદિ જ્ઞાન એ મુખ્ય હેતુ છે, કેમકે જ્ઞાન વિના છોડવા લાયક તથા ગ્રહણ કરવા લાયક પદાર્થનો બોધ થતો નથી અને આચિરંતી મોક્ષ થાય છે. તેથી આચિરં એ જ્ઞાનનો સાર છે. વળી સર્વસંવરૂપ આચિરં મોક્ષનું પ્રધાન કારણ છે અને જ્ઞાન ગૌણભાવે કારણ છે. જ્ઞાન કરવા લાયક, નહીં કરવા લાયક વિગેરે વસ્તુનું પ્રકાશક છે અને આચિરંતું ક્ષણ શુભિ તથા વિશુદ્ધિ છે. અને મોક્ષ તો એ બન્નેને આધીન છે તેથી જ્ઞાનનો સાર આચિરં છે. ૧૧૨૯-૧૧૩૦

મતિ-શ્રુતાદિ જ્ઞાન આચિરં પ્રાપ્તિનું મુખ્ય કારણ છે, કેમકે જ્ઞાન વિના આચિરંતા વિપય ભૂત જીવ-અજીવ આદિનું અને હેય-ઉપાદેય આદિનું જ્ઞાન નથી થતું. જ્ઞાન ન હોવાથી અર્થાર્થ ક્રિયા કરી શકાય નહિ. વળી તપ-સંચમરૂપ આચિરંતી મોક્ષ થાય છે. આ કારણથી સર્વ સંવરૂપ આચિરં મોક્ષનું મુખ્ય કારણ છે. અને જ્ઞાન તો મોક્ષના કારણનું કારણ હોવાથી ગૌણભાવે કારણ છે. કારણ કે કૃત્ય અકૃત્ય વસ્તુનું પ્રકાશક હોવાથી જ્ઞાન તો માત્ર વસ્તુનું જ્ઞાન કરવામાંજ વ્યાપારાય છે, અને આચિરંતું ક્ષણ તો સંવર અને કર્મનિર્જરાકર શુભિ અને વિશુદ્ધિ છે. તેથી મોક્ષ, જ્ઞાન અને આચિરં ઉભયને આધીન છે. માત્ર મુખ્યતાએ મોક્ષ આચિરંને આધીન છે, અને ગૌણપણે જ્ઞાનને આધીન છે. આ કારણથી આચિરંને જ્ઞાનનો સાર કહ્યો છે. ૧૧૨૯-૧૧૩૦

બીજી રીતે પણ જ્ઞાનથી આચિરં મુખ્ય છે, તે જણાવે છે.

જં સવ્વનાળભાણંતરમહવા ન મુત્તવ્વ સવ્વો ।

મુત્તહિ ય સવ્વસંવરલામે, તો સો પહાણયરો ॥૧૧૩૧॥

અથવા કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી તરતજ સર્વ જીવો મોક્ષ નથી પામતા, પરંતુ શૈલેશી અવસ્થામાં સર્વસંવરૂપ આચિરંતી પ્રાપ્તિ થએ સર્વ જીવો મોક્ષ પામે છે. તે કારણથી તે સર્વસંવરૂપ આચિરંતી અનવયપણા તરીકે કરીને મોક્ષનું પ્રધાનતર કારણ છે, અને તે સંવર ક્રિયાકર હોવા થકી આચિરં છે. ૧૧૩૧.

આ કહેલી વાતજ સ્પષ્ટ સમજાવે છે

લામેડવિ જસસ મોક્ષો, ન હોઈ જસસ ય સ હોઈ સ પહાણો ।

એવં ચિય મુદ્ધનયા, નેવ્વાળં સંજમં વૈતિ ॥ ૧૧૩૨ ॥

મત્યાદિ પાંચ જ્ઞાનનો લાભ થયા છતાં પણ તરતજ મોક્ષ નથી મળતું, તેથી જ્ઞાન મોક્ષનું ગૌણ કારણ છે, અને જેનો લાભ થવાથી તરતજ અવશ્ય મોક્ષ થાય છે એવો સંવર મોક્ષનું પ્રધાન કારણ છે. આ પ્રમાણે ઋબુસૂત્રાદિ શુદ્ધનયો સંયમનેજ મોક્ષ કહે છે. કારણ કે અત્યંતનજીક કારણ એવા સર્વ સંવરૂપ સંયમનેજ નિર્વાણરૂપ કાર્યના

ઉપચાર થકી મોક્ષ કહે છે, પણ જ્ઞાનને મોક્ષ નથી કહેતા કેમકે વ્યવહારનય, તપ-સંયમ નિર્ઘ્નથપણ-અને પ્રવચન તેને મોક્ષ કહે છે, તથા શબ્દ અને ઋણુસૂત્રનયો ચારિત્રનેજ મોક્ષ કહે છે. ૧૧૩૨.

આ સ્થળે કેાઈ જ્ઞાનવાદી કહે છે કે—

આહ પહાણં નાર્ણ, ન ચરિત્તં નાળમેવ વા સુદ્ધં ।

કારણમિહ ન ડ કિરિયા, સાવિ હુ નાળપ્પલ્લં જમ્હા ॥ ૧૧૩૩ ॥

જ્ઞાનજ પ્રધાન છે, પણ ચારિત્ર પ્રધાન નથી. અથવા અહીં જ્ઞાનજ મોક્ષનું કારણ છે, પરન્તુ ક્રિયા નથી; કેમકે તે ક્રિયા તો જ્ઞાનનું ફળ છે. ૧૧૩૩

મોક્ષના કારણોમાં જ્ઞાનજ મુખ્ય છે, ચારિત્ર મુખ્ય નથી; અથવા જ્ઞાનજ એકલું મોક્ષનું કારણ છે પણ ક્રિયા મોક્ષનું કારણ નથી. કેમકે એ ક્રિયા પણ જ્ઞાનનું ફળ-કાર્ય છે. જેમ મૃત્તિકા ઘટનું કારણ છે, છતાં ઘટની અપાન્તરાલવતિ પિંડ-શિવક-કુશુલઆદિનું પણ કારણ થાય છે. એવીજ રીતે જ્ઞાન પણ મોક્ષનું કારણ છે. અને મોક્ષ થવા પહેલાં થતી જે સર્વ સંયમાદિ ક્રિયા તેનું પણ કારણ છે. વળી જેમ ક્રિયા જ્ઞાનનું કાર્ય છે, તેમ તે ક્રિયા પછી થનાર મોક્ષ આદિ પણ જ્ઞાનનું કાર્ય છે. તેમજ ક્રિયાની પૂર્વે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિકાળે તત્ત્વપરિજ્ઞાનાદિ અને રાગ દ્વેષનો નિગ્રહ વિગેરે થાય છે. તે સર્વ જ્ઞાનનુંજ કાર્ય છે. અને આ દુનિઆમાં પણ સર્વજનને પ્રત્યક્ષ છે કે મનચિન્તિત મહામંત્રથી પવિત્ર થયેલ મનુષ્ય, વિપલક્ષણુ વિષાપહાર-ભૂત-શાકિનીઆદિનો નિગ્રહ કરે છે, તે સર્વ ક્રિયા રહિત જ્ઞાનનુંજ ફળ-કાર્ય છે. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે મોક્ષ જ્ઞાનનુંજ કાર્ય છે ૧૧૩૩.

સ્પષ્ટપણુ માટે એજ વાત બતાવે છે—

જહ સા નાળસ્સ ફલ્લં, તહ સેસપિ તહ વોહકાલેવિ ।

નેયપરિચ્છેયમયં, રાગાદિવિણિગહો જો ય ॥ ૧૧૩૪ ॥

જં ચ મળોચિત્તિયમંતપૂર્ણવિસમક્ષણાદ્વહુરેયં ।

ફલ્લમિહ તં પચ્ચક્ષ કિરિયારહિયસ્સ નાળસ્સ ॥ ૧૧૩૫ ॥

જેમ તે ક્રિયા જ્ઞાનનું ફળ છે, તેમ બીજું મોક્ષાદિ પણ જ્ઞાનનું ફળ છે, તથા સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિકાળે તત્ત્વપરિજ્ઞાન અને રાગાદિનો નિગ્રહ જે થાય છે, તે સર્વ જ્ઞાનનું ફળ છે. અને મનોચિન્તિત મંત્રથી પવિત્ર વિપલક્ષણુાદિ બહુ પ્રકારનું જે ફળ અહીં પ્રત્યક્ષ બજાય છે, તે ક્રિયારહિત કેવળ જ્ઞાનનુંજ ફલ છે. ૧૧૩૪-૧૧૩૫.

આચાર્યશ્રી જ્ઞાનવાદીને ઉત્તર આપે છે કે—

જેળ ચિય નાળાઓ, કિરિયા તત્તો ફલ્લ ચ તો દોવિ ।

કારણમિહારા કિરિયારહિયં ચિય તં પસાહેજ્ઞા ॥ ૧૧૩૬ ॥

જ્ઞાનથી ક્રિયા થાય છે, અને તે ક્રિયાથી મોક્ષરૂપ ઇષ્ટફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથીજ જ્ઞાન ને ક્રિયા એ બંને મોક્ષનું કારણ છે. અ.અથા જ્ઞાન અને ક્રિયા બંનેથી મોક્ષ થાય છે એ પરિકલ્પના નિરર્થક થવાથી ક્રિયા રહિત જ્ઞાનજ ઇષ્ટફળ સાધક થાય ૧૧૩૬.

અને વળી—

નાળં પરંપરમણંતરા ઝ કિરિયા તયં પહાણયરં ।

જુત્તં કારણમહવા, સમયં તો દોલિ જુત્તાઈ ॥ ૧૧૩૭ ॥

જ્ઞાન પરંપરાએ કાર્યને ઉપકાર કરે છે, અને ક્રિયા અનન્તર ઉપકાર કરે છે, તેથી તે ક્રિયાજ પ્રધાન કારણપણે યુક્ત છે, અને જો બંને એકી સાથે ઉપકાર કરતા હોય તો બંને પ્રધાન કારણ કહેવાં યોગ્ય છે. ૧૧૩૭

જ્ઞાનથી ક્રિયા થાય છે, પણ તે ક્રિયાને તમે જ્ઞાનવાદી મોક્ષનું કારણ માનો છો કે નહિ ? જો ન માનતા હો, તો તેની અપેક્ષા વિના માત્ર જ્ઞાનથીજ મોક્ષ થવો જોઈએ, કેમકે જે કારણ નથી તેની અપેક્ષાની શું જરૂર છે ? અને ક્રિયા પણ કાર્યનું કારણ છે, એમ જો માનતા હો તો-

કારણમંતં મોતું, કિરિયમણંત કહ મયં નાળં ? ।

સહચારિતો વ કહં, કારણમેવકં ન પુણરેવકં ? ॥ ૧૧૩૮ ॥

એમ છે તો આંતરા રહીતપણે ઉપકાર કરનાર ક્રિયારૂપ અત્યંત કારણ મૂકીને જ્ઞાનરૂપ પરંપરાએ કાર્ય કરનારને કેમ માનો છો ? એ જણાવો, બંને સાથે કાર્યને ઉપકાર કરે છે (એમ કહેતા હો તો) એક જ્ઞાનનેજ કારણ શા માટે કહો છો ? અને ક્રિયાને કારણ કેમ નથી કહેતા ? ૧૧૩૮ વળી-

રાગાહસમો સંજમકિરિય, ક્ષિય નાળકારણા હોજ્જ ।

તોસે ફલે વિવાઓ, તં તત્તો નાળસહિયાઓ ॥ ૧૧૩૯ ॥

રાગાદિનો ઉપશમ તે સંયમ ક્રિયાજ છે, અને તે ક્રિયાનું કારણ જ્ઞાન છે. તે ક્રિયાના ફળમાં વિવાદ છે કે જ્ઞાનથીજ મોક્ષ થાય છે ? ક્રિયાથીજ મોક્ષ થાય છે ? કે જ્ઞાન સહિત ક્રિયાથી થાય છે ? આમાં જ્ઞાનસહિત ક્રિયાથીજ થાય. ૧૧૩૯

રાગઆદિનો નિઝદ રૂપ સંયમ ક્રિયાજ છે બીલું કંઈ નથી. અને તે સંયમ ક્રિયા જ્ઞાનનું ફળ છે, એમ માનવામાં અમારે કોઈ વિરોધ નથી; પરંતુ તે ક્રિયાના ફળ સંયમમાં વિવાદ છે કે તેથી જે મોક્ષરૂપ ફળ થાય છે, તે માત્ર એકલા જ્ઞાનથીજ થાય છે ? અથવા એકલી ક્રિયાથીજ થાય છે ? એકલા જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે. એમ તો નહિ કહી શકાય ? છેમકે જ્ઞાન પછી મોક્ષ પ્રાપ્તિ પહેલાં ક્રિયાની ઉત્પત્તિ તમે પણ માનો છો. વળી એકલી ક્રિયાથી પણ મોક્ષ નહિ કહી શકાય. કેમકે જ્ઞાનશૂન્ય ક્રિયા ઉન્નત મનુષ્યની ક્રિયા જેવી છે, અને તેવી ક્રિયાથી પણ મોક્ષ પ્રાપ્તિ માનવાથી ગમે તે ક્રિયાથી મોક્ષ પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ. માટે જ્ઞાનરહિત ક્રિયાથી મોક્ષ થાય એમ કહેવું તે પણ અયોગ્ય છે. અને તેથી ત્રીજો પક્ષ જ્ઞાનસહિત જે ક્રિયા, તેનાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ કહેવું તેજ યોગ્ય છે. ૧૧૩૯

અને વળી-

પરિજવણાઈ કિરિયા, મંતેસુડવિ સાહણં ન તમ્મત્તં ।

તજ્ઞાણઓ ય ન ફલં, તં નાળં જેમક્કિરિયં ॥ ૧૧૪૦ ॥

મંત્રોમાં પણ જપ કરવાદિરૂપે ક્રિયા છે, એકલું મંત્ર જ્ઞાનજ્ઞ કાર્ય સાધક નથી. જ્ઞાન-થીજ તે ક્ષણ થાય છે, (એમ કહેતા હો તો) ના, જ્ઞાનનું તે ક્ષણ નથી, કેમકે તે ક્રિયા રહિત છે. ૧૧૪૦

વિષવિધાત-આકાશગમનાદિના હેતુભૂત મંત્રોમાં પણ જપ કરવો-સાધના કરવી વિગેરે મંત્રસહાયવાળી ક્રિયા કાર્યસાધક છે, કેવળ મંત્રજ્ઞ કાર્યસાધક છે. એમ નહિ. અહીં કોઈ એમ કહે કે આ કથન તો પ્રત્યક્ષ વિરૂદ્ધ છે, કેમકે કોઈ વળત મંત્ર સ્મરણ-રૂપજ્ઞાન માત્રથીજ ઇષ્ટફળની સિદ્ધિ થાય છે. એના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે મંત્રસ્મરણરૂપ જ્ઞાનનું જ એ ક્ષણ નથી, કેમકે ક્રિયારહિત એકલું જ્ઞાન અમૂર્ત છે, અને જે ક્રિયારહિત અમૂર્ત હોય છે, તે આકાશની પેઠે કાર્ય કરતું નથી. અહીં જ્ઞાનને ક્રિયારહિત માન્યુ છે, એટલે તે કેવી રીતે કાર્ય સાધક થાય ? જે કાર્યસાધક હોય છે, તે કુંભારની પેઠે ક્રિયા સહિતજ હોય છે. તમારું માનેલું જ્ઞાન એવું નથી, એટલે તે એકલું કંઈપણ ન કરી શકે, આ કથન પ્રત્યક્ષ વિરૂદ્ધ પણ નથી, કારણ કે ક્રિયાની મદદ વિના એકલું જ્ઞાન કદિ-પણ ક્ષણવાળું જણાતું નથી. ૧૧૪૦

તો તં કત્તો મન્નહ, તં સમયનિવદ્ધદેવજોવહિયં ।

ક્રિયાફલં ચિય જગો, ન મંત્રનાજોવજોગસસ ॥ ૧૧૪૧ ॥

તો તે કાર્ય કોનાથી થાય છે ? કહીએ છીએ કે તે કાર્ય સંકેતનિબદ્ધ દેવતાઓ કરે છે, તેથી તે ક્રિયાનું જ ક્ષણ છે, મંત્રના જ્ઞાનોપયોગનું નથી. ૧૧૪૧.

અહીં કોઈ એમ પૂછે કે વિષવિધાત-આકાશગમનાદિ કાર્ય મંત્રજ્ઞાનથી નથી થતું, તો કોનાથી થાય છે ? તેના ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે તે કાર્ય મંત્રાધીન દેવોથી કરાએલું છે, કેવળ મંત્રજ્ઞાનોપયોગનું જ એ ક્ષણ નથી. તાત્પર્ય એ છે કે સંકેત પૂર્વક-જ્યાં જ્યાં દેવોના મંત્રો સંકેતમાં બોલાએલા હોય છે, ત્યાં ત્યાં તે તે દેવોથી કરાએલું કાર્ય, તેનું ક્ષણ છે, અને દેવતાઓ સક્રિય હોવાથી એ કાર્ય ક્રિયાનું જ ક્ષણ છે. એટલે ક્ષત જ્ઞાનોપ-યોગ માત્રનું જ ક્ષણ છે એમ નહિ.

જ્ઞાનવાદી:-દેવતાને આમંત્રણ કેવળ મંત્રોના સ્મરણરૂપ જ્ઞાનોપયોગથી થાય છે કે નહિ ? બે થાય છે, તો શેષ બીજા કાર્યો પણ મંત્રજ્ઞાનોપયોગથી કેમ ન થાય ? અને બે એ પ્રમાણે દેવતાનું આમંત્રણ ન થતું હોય તો તેઓ અહીં આવીને આકાશગમન-વિષવીર્યોપહાર આદિ કાર્યો કેવી રીતે કરે છે ?

આચાર્ય :-મંત્રોના સ્મરણથી દેવતાનું આમંત્રણ થાય છે, પરંતુ એકલા મંત્રસ્મરણના જ્ઞાનોપયોગથી નથી થતું, પણ વારંવાર મંત્રોના જપ પૂજન વિગેરે ક્રિયાની સહાયવાળા મંત્રસ્મરણથીજ તે આમંત્રણ થાય છે. ૧૧૪૧

શું જ્ઞાન સર્વથા નિષ્ક્રિય છે ? અથવા કોઈ વિશિષ્ટ ક્રિયાની અપેક્ષાએ નિષ્ક્રિય છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે-

વત્થુપરિચ્છેયફલં, હવેજ્જ ક્રિયાફલં ચ તો નાણં ।

ન ડ નિવત્તયમિદ્દં, સુદ્ધં ચિય તં જગોડમિહિયં ॥ ૧૧૪૨ ॥

જ્ઞાનથી વસ્તુનો યોગ થાય છે અને ચારિત્રક્રિયામાં સહકારી થાય છે, પરંતુ મોક્ષ રૂપ ઇષ્ટક્રમ ઉત્પન્ન કરવામાં તે અનંતર શુદ્ધ કારણ નથી. તે માટે કહ્યું છે કે-૧૧૪૨.

(૧૪) સુચનાણમ્મિવિ જીવો, વદ્દતો સો ન પાણ્ણહ મોક્ષં ।

જો તવ-સંજમમદ્દય, જોગે ન ચણ્ણ વોદું જે ॥૧૧૪૩॥

જે તપ-સંયમાત્મક યોગો વહન કરી શકતો નથી, એવો કેવલ શ્રુતજ્ઞાન આદિમાં વર્તતો જીવ, મોક્ષ પામતો નથી. ૧૧૪૩.

ઉપરોક્ત અર્થે ભાષ્યકાર મહારાજ યુક્તિપૂર્વક સિદ્ધ કરે છે.

સવ્કરિયાવિરહાઓ, ન ઇચ્છિયસંપાવયંતિ નાળંતિ ।

મમગ્ણૂ વાડચેદ્દો, વાયવિહીણોઽહવા પોઓ ॥૧૧૪૪॥

જેમ માર્ગને બાણનાર મનુષ્ય, ગમનાદિ ચેષ્ટારહિત હોય તો ઇષ્ટસ્થળે પહોંચાડતો નથી, અથવા ઇષ્ટદિશામાં લઈ જનાર વાયુની ક્રિયા વિનાતું વહાણ, ઇચ્છિત બંદરની દિશામાં પહોંચાડતું નથી; તેમ ચારિત્રરૂપ સત્ક્રિયા રહિત જ્ઞાન પણ મોક્ષરૂપ ઇચ્છિત અર્થ પ્રાપ્ત કરાવતું નથી. ૧૧૪૪

જેમકે-

(૧૫) જહ છેયલદ્ધનિજ્જામઓઽવિ વાણિયગઈચ્છિયં ભૂમિં ।

વાણ વિણા પોઓ, ન ચણ્ણ મહણ્ણવં તરિડં ॥૧૧૪૫॥

(૧૬) તહ નાણલદ્ધનિજ્જામઓઽવિ સિદ્ધિવસહિં ન પાણ્ણહ ।

નિડણોઽવિ જીવપોઓ, તવ-સંજમમારુયવિહૂણો ॥૧૧૪૬॥

(૧૭) સંસારસાગરાઓ ઉચ્છુદ્ધો મા પુણો નિવુદ્ધેજ્જા ।

ચરણગુણવિપ્પહૂણો, વુદ્ધહ સુવહું પિ જાણંતો ॥૧૧૪૭॥

જેમ હું શીઆર ખલાસીવાળું વહાણ, અતુરૂપ પવન વિના વણિકની ઇષ્ટ ભૂમિએ મહાસમુદ્ર તરીને પહોંચતું નથી, તેમ જ્ઞાનરૂપ ખલાસીયુક્ત, જીવરૂપ વહાણ તપ-સંયમાદિરૂપ વાયુ રહિત મોક્ષરૂપ ભૂમિએ પહોંચતું નથી. માટે હે દેવાનુપ્રિય ! મોટા કષ્ટપડે પ્રાપ્ત થાય તેવો જિનધર્મ યુક્ત માનવજન્મ પામીને સંસાર સાગરની ઉપર આવેલો છે, તો હવે ચરણ-કરણાદિ ગુણ રહિત થઈને ફરી તેમાં બુડ નહિ. તું એમ નહીં યોદ્ધ કે હું વિશેષ શ્રુતજ્ઞાને કરીને યુક્ત છું, તેથી તેના બળથી યુક્તિને પામીશ, કેમકે ઘણું સારું બાણનારા શ્રુતજ્ઞાની પણ સંસારમાં ડુબ્યા છે. (તેથી જ્ઞાનનો અભિમાન દૂર કરીને ચરણ-કરણાદિ અતુષ્ઠાનમાં પ્રમાદ રહિત થઈ ઉદ્યમ કરવો.) ૧૧૪૫-૧૧૪૬-૧૧૪૭.

ઉપરની ત્રીજી ગાથાનો ભાવાર્થ ભાષ્યકાર દષ્ટાન્તપૂર્વક સમજાવે છે.

સસારસાગરાઓ, કુમ્મો હવ કમ્મચમ્મવિવરેણ ।

ઉમ્મગ્ગિઝમિહ જદ્ધં, નાણાહપગાસમાસજ્જ ॥૧૧૪૮॥

દુલ્હં પિ જાણમાણો, સયણસિણેહાણા તયં તત્તો ।

સંજમકિરિયારહિઓ, તત્થેવ પુણો નિવુદ્ધેજ્જા ॥૧૧૪૯॥

કૂર્મની પેઠે આ જીવ સંસાર સાગરમાંથી કર્મરૂપ સેવાળના છિદ્રવડે બહાર નીકળીને જૈનદર્શન સંબંધી જ્ઞાનાદિરૂપ પ્રકાશ પામીને, પુનઃ તે પ્રાપ્ત થયું હૃલ્લેસ છે, એમ જાણતાં છતાં પણ સ્વજનના સ્નેહાદિવડે તે જીવ સંયમક્રિયારહિત ફરી આજ સંસારમાં રૂળે છે. ૧૧૪૮-૧૧૪૯.

એમ કૌર્મ કૂર્મ (કાવ્યો) અતિશય તૃણ-પત્રાદિ ચુકત ને ગાઢ સેવાળથી આચ્છાદિત મહાઅધકારવાળા મોટા દ્રહમાં રહેલા અનેક જળચર પ્રાણિઓથી વ્યથિત ચિત્તવાળો થઈ ચારે બાજુ બમણ કરતો મહામુશીબતે સેવાલનું છિદ્ર પામીને, તે વડે દ્રહ ઉપર આવીને, શરદ્ધૃષ્ટિમાના ચન્દ્રની ચન્દ્રિકાના સ્પર્શના સુખનો અનુભવ કરી, પોતાના બન્ધુ એવા જળચરજીવોના સ્નેહથી આકૃષ્ટ ચિત્તવાળો થઈને વિચારવા લાગ્યો, કે મારા સ્નેહીઓ ઊંચારા આ અપૂર્વ સુરલોકસમાન સુખ ક્યારે અનુભવશે ? તેઓને પણ આ સુખનું દર્શન કરાવું, એમ વિચારીને કૂર્મ પુનઃદ્રહમાં પેશી ગયો, તે પેછી સર્વ સ્નેહી જળચરોને લઈ પૂર્વનું છિદ્ર સોધવા લાગ્યો, પરન્તુ એ છિદ્ર તો કૂર્મ ગયા પછી તુરંતજ પૂરાર્ધ ગયું, એટલે ગમે તેટલી શોધ કરવા છતાં એ છિદ્ર ન મળ્યું, તેથી તે મહાદુઃખ અનુભવવા લાગ્યો.

એજ પ્રમાણે આ જીવરૂપ કૂર્મ અનાદિકર્મસંતાનથી અવસાએલ, મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ અધકાર ચુકત જીવી જીવી જાતની માથાની નેત્રની જવર કોઢ-લગનદર આદિની શારીરિક વેદના અને ઇષ્ટવિશેષ-અનિષ્ટસંયોગાદિ માનસિક વેદનારૂપ જળચરના સમૂહવાળા સંસાર-સમુદ્રથી મહા મુશીબતે મનુષ્યભવની પ્રાપ્તિને યોગ્ય કર્મોદયરૂપ છિદ્ર પામીને, મનુષ્યપણુ પામવારૂપ ઉપરના ભાગે આવીને જિનેશ્વરરૂપ ચંદ્રના વચનરૂપ ચન્દ્રિકાના સંગમ સુખને અનુભવીને “આ જિનવચનરૂપયોધિનો લાભ હૃલ્લેસ છે” એમ જાણવા છતાં સ્વજનસ્નેહ અને વિપત્તિચક્ર ચિત્તથી આ જીવ પુનઃ સંસારસાગરમાં રૂળે છે. આજ કારણથી નિયુક્તિકારે કહ્યું છે કે

આ પ્રમાણે સંસારસમુદ્રમાં હે લવ્ય ! તું રૂળ નહિ, પરન્તુ સદનુષ્ઠાન કરવામાં અપ્રમાદી થા આનો વિશેષ ખુલાસો કરે છે “મનુષ્યભવ પ્રાપ્તિને રોકનાર કર્મ તે સેવાલ જાણવી અને તેની અત્યુદય અવસ્થા તે કર્મ વીવર જાણવું જીનેશ્વર રૂપ ચંદ્ર અને જ્ઞાન-દર્શન-આરિતના સ્વરૂપનો જે યોધ, તે ચંદ્ર સંબંધી જ્ઞાનપ્રકાશ, તેને ચુરેદાર પામીને જ્ઞાનાદિકને હૃલ્લેસ જાણતો છતો સ્વજનના સ્નેહાદિકથી વિશેષે બેડાયેલો સંયમક્રિયાથી રહિત થઈ સંસાર સમુદ્રમાં સંસારી જીવ ફરીને ખુટે છે. ૧૧૪૮-૧૧૪૯.

પુનઃ જ્ઞાનવાદી શંકા કરીને પૂછે છે કે-

અહ જળાળી કુમ્ભો, પુળો નિમજ્જેજ્જ ન ડળ તન્નાળી ।

સવિકરિયાપરિહીળો, વુટ્ટહ નાળી જહડન્નાળી ॥ ૧૧૫૦ ॥

નેચ્છહયનયમણ વ, અન્નાળી જેવ સો મુળેન્તોડવિ ।

નાળફલામાવાઓ, કુમ્ભો 'વ નિવુટ્ટહ જીવો ॥ ૧૧૫૧ ॥

હિતા-હિત નહિ જાણનાર-અજ્ઞાની એવો કૂર્મ પુનઃ જળમાં રૂળે એમાં આશ્ચર્ય નથી, (પરન્તુ હિતનો જાણનાર જ્ઞાની સંસારસાગરમાં કેમ રૂળે ?) ઉત્તરમાં કહે છે કે

જ્ઞાની છતાં અજ્ઞાનીની પેઠે સત્ક્રિયા રહિત હોવાથી (સંસારમાં) રૂઢે છે. અથવા નિશ્ચય-નયના મતે તે જ્ઞાની છતાં પણ અજ્ઞાનીજ છે, કેમકે તેને જ્ઞાનના ફળરૂપ વિરતિનો અભાવ છે. એટલે તે કૂર્મની પેઠે પુનઃ જન્મ જરા રોગ મરણરૂપ પ્રવાહરૂપ સંસારમાં રૂઢે છે. ૧૧૫૦-૧૧૫૧

એજ કારણથી નિચુક્રિાકાર કહે છે કે—

(૯૮) સુવર્હુપિ સુયમહીયં, કિં કાદિ ચરણવિપ્પહીણસ્સ ।

અંધસ્સ જહ પલિત્તા, વીવસયસહસ્સકોહીઽવિ ? ॥૧૧૫૨॥

ઘણું શ્રુત લણ્ણે હોય તો પણ આરિત્ર રહિતને અજ્ઞાનજ ભણ્ણવું, કેમકે તે જ્ઞાન શૂન્યફળવાળું થાય; જેમ અન્ધ મનુષ્યને લાખ્ણો કોડો પ્રદીપ્ત દીવાઓ નકામા છે, તેમ આરિત્ર વિનાનો મનુષ્ય અતિઘણું શ્રુત લણ્ણેલો હોય, તોપણ તે શું કરી શકે ? કંઈજ નહીં. ૧૧૫૨

એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

સંતંપિ તમણ્ણાણં, નાણફલામાવઓ સુવર્હુપિ ।

સક્કિરિયાપરિહીણં, અંધસ્સ પર્હવકોહિં વ્વ ॥ ૧૧૫૩ ॥

અન્ધમનુષ્યને કોડો દીપકની પેઠે સત્ક્રિયા રહિત ઘણું જ્ઞાન હોય તોપણ, જ્ઞાનના ફળરૂપ વિરતિનો અભાવ હોવાથી તે અજ્ઞાન છે. ૧૧૫૩

એ વાદી પૂર્વે કહેલ દેશાન્ત અને દાષ્ટાન્તિકની વિષમતા જણાવે છે.

અંધોઽણવોહો ત્તિચ્ચ, વોહફલં પુણ સુયં કિમણ્ણાણં ? ।

વોહોઽવિ તઓ વિફલો, તસ્સ જમંધસ્સ વઽવવોહો ॥ ૧૧૫૪ ॥

અહીંયાં દેશાંતનું વૈપર્યપણું છે, અન્ધ મનુષ્યને આંધળાપણાને લીધે ઘણા દીવાઓ હોય તોપણ ઘટાદિ અર્થનો બોધ થતો નથી. પરન્તુ શ્રુત તો ચક્ષુવાળાને દીપકની પેઠે બોધક હોવાથી અજ્ઞાન કેમ કહેવાય ? ઉત્તર-કહેવાય છે કે તે બોધ છે, પણ આરિત્ર રહીત તે બોધ અન્ધના બોધની પેઠે તે નિષ્ફળ છે. ૧૧૫૪

પરન્તુ એ—

(૯૯) અપ્પંપિ સુયમહીયં, યગાસયં હોઈ ચરણજુત્તસ્સ ।

એકોઽવિ જહ પર્હવો, સચ્ચસુઅસ્સ યયાસેઈ ॥૧૧૫૫॥

જેમ ચક્ષુવાળાને એક દીપક પણ વસ્તુનો ત્યાગ અને ગ્રહણ કરવારૂપ ક્રિયામાં હેતુ હોવાથી પ્રકાશક થાય છે, તેમ આરિત્રવાળાને થોડું લણ્ણાએણું શ્રુત પણ પ્રકાશક થાય છે. ૧૧૫૫.

એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

કિરિયાફલસંભવઓ, અપ્પંપિ સુયં યગાસયં હોઈ ।

એકોઽવિ હુ ચ્ચસુમઓ, કિરિયાફલ્લો જહ પર્હવો ॥ ૧૧૫૬ ॥

જેમ ચક્ષુવાળાને એક દીપક પણ ક્રિયારૂપ ફળ આપનાર છે, તેમ આરિત્રવાળાને થોડું પણ શ્રુત, ક્રિયારૂપ ફળના સંભવથી પ્રકાશક થાય છે. ૧૧૫૬.

હવે આગળની ગાથાનો સંબંધ જોડવા માટે ભાષ્યકાર કહે છે—

ન हि नाणं विहलं चियं, किलेसफल्यं चरणरहियस्स ।

નિષ્ફલપરિવહણાઓ, ચંદનમારો સ્વસ્ત્વેવ ॥ ૧૧૫૭ ॥

આરિત્ર રહિતવું જ્ઞાન સર્વથા નિષ્ફળ છે એમ નથી, પણ પઠન-ગુણન-ચિંતનાદિ ફલેશનું કારણ છે. જેમ ગધેડાને અંદનભાર નિષ્ફળ વહન કરવાથી કલેશ થાય છે, તેમ આ સમજવું ૧૧૫૭

નિયુક્તિકાર પણ એમજ કહે છે કે—

(૧૦૦) जहा खरो चदणमारवाही, भारस्स भागी न हु चंदणरस ।

एवं खु नाणी चरणेण हीणो, नाणस्स भागी न हु सोग्गईए ॥ ૧૧૫૮ ॥

જેમ અંદનનો ભાર વહન કરનાર ગધેડો. તેના ભારનોજ ભાગી છે, પણ અંદનની સુગન્ધનો ભાગી નથી, તેમ આરિત્ર રહિત એવો જ્ઞાની માત્ર જ્ઞાનનોજ ભાગી છે, તે જ્ઞાનનું પઠન-ગુણન-પરાવર્તન-ચિંતનાદિકથી થયેલા કષ્ટનું ભાગ્ય છે. પરંતુ દેવપણું મનુષ્યપણું તથા સિદ્ધિ લક્ષણરૂપ સદ્ગતિનો ભાગી નથી. ૧૧૫૮.

એ ઉપરોક્ત કથનથી કોઈને એકાન્તે જ્ઞાનમાં અનાદર અને જ્ઞાનશૂન્ય ક્રિયામાં આદર ન થાય તે માટે પુનઃ નિયુક્તિકાર કહે છે કે—

(૧૦૧) हयं नाणं कियाहीणं, हया अन्नाणओ किया ।

पासंतो पंगुलो दइहो, धावमाणो य अंधओ ॥ ૧૧૫૯ ॥

શહેરમાં થયેલ દાહ સમયે દેખતા એવા પંગુ અને દોડતા એવા આંધળા બળી ગયા તેની પેઠે, ક્રિયા વિનાનું જે જ્ઞાન તે નિષ્ફળ છે અને જ્ઞાન વિનાની ક્રિયા તે પણ નિષ્ફળ છે. ૧૧૫૯

એજ અર્થ ભાષ્યકાર સ્પષ્ટપણે કહે છે.

हयमिह नाणं किरियाहीणति जवो हयंति जं विफलं ।

लोयणविन्नाण पिव, पंगुस्स महानगरदाहे ॥ ૧૧૬૦ ॥

કાહિહ નાણચ્ચાર્ય, કિરિયાપ ચેવ મોક્સમિચ્છંતો ।

मा सीसो तो मन्इ, हया य अन्नाणओ किरिया ॥ ૧૧૬૧ ॥

अइसंकइपुरदाहमि, अंधपरिधावणाइकिरियव्व ।

तेण अन्नोन्नवेक्खा, साहणमिह नाण-किरियाओ ॥ ૧૧૬૨ ॥

મહેટા નગરનો દાહ થયો હોય, ત્યારે ચણવાળા પંગુના જ્ઞાનની પેઠે ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન નિષ્ફળ છે. (આ ઉપરથી) ક્રિયાવડેજ મોક્ષ ઇચ્છનાર શિષ્ય જ્ઞાનનો ત્યાગ ન કરે, તે માટે કહે છે કે જ્ઞાનવિનાની ક્રિયા પણ અતિ સાંકડું નગર બળે છતે તેમાંથી નીકળવાને દોડતા અન્ધની ક્રિયાની પેઠે નિષ્ફળ છે માટે અન્ધોઅન્ધની અપેક્ષાએ જ્ઞાન-ક્રિયા એ બન્ને મોક્ષનાં સાધન છે. ૧૧૬૦-૧૧૬૧-૧૧૬૨.

જેમ કોઈ મોટું નગર સળગ્યું હોય, ત્યારે તેમાંથી ભાગવાને માટે ચક્ષુવાળો પ'ગુ જેમ અશક્ત છે, તેમ સત્ક્રિયા રહિત એવું એકલું જ્ઞાન પણ મોક્ષ પ્રાપ્તિ કરાવનાર ન હોવાથી નિષ્ક્ર્ણ છે. આ ઉપરથી કોઈ માત્ર ક્રિયાવડેજ મોક્ષની ધ્વજા રાખનાર જ્ઞાનનો સર્વથા અનાદર કરે, તો તેને માટે પણ આચાર્યશ્રી કહે છે કે સચ્ચગૂજ્ઞાન વિનાની ક્રિયા પણ સળગતા એવા સાંકડાનગરમાંથી નીકળવા ધ્વજનાર અન્ધમનુષ્યની પેઠે નિષ્ક્ર્ણ છે. પરંતુ અન્ધયુરૂપ જો પ'ગુયુરૂપને ખાંધપર લઈ લે અને તેણે બતાવેલા માર્ગે જાય, તો તે બંને જણા બચીને ઉપદ્રવ રહિત સ્થળે સુખ પામે છે, તેમ મોક્ષ સુખ ધ્વજનારાએ પણ જ્ઞાન અને ક્રિયા બંનેને સમુદિત સેવવાજ બેઠંએ. ૧૧૬૦-૧૧૬૧-૧૧૬૨.

અહીં કોઈ શંકા કરે છે કે-

પત્તેયમમાવાઓ, નિવ્વાણં સમુદિયાસુડિવિ ન જુત્તં ।

નાળ-કિરિયાસુ વોત્તું, સિકતાસમુદાયતેલ્લં વ ॥ ૧૧૬૩ ॥

જ્ઞાન અને ક્રિયાની પ્રત્યેક અવસ્થામાં નિર્વાણનો અભાવ હોવાથી સમુદિત જ્ઞાન-ક્રિયામાં પણ સમુદિત રેતીના કણીઆમાં તેલની પેઠે, નિર્વાણ કહેવું શુદ્ધ નથી.

બુદ્ધી બુદ્ધી જ્ઞાનાવસ્થા અને ક્રિયાવસ્થામાં મોક્ષ સાધવાતું સામર્થ્ય નથી, તો પછી એ બંને જ્ઞાન-ક્રિયાવડે મોક્ષ થાય છે એમ કહેવું પણ યોગ્ય નથી કારણ કે-જે પ્રત્યેક અવસ્થામાં નથી હોતું તે તેના સમુદાયમાં પણ નથી હોતું. જેમ રેતીના બુદ્ધા બુદ્ધા કણીઆમાં તેલ નથી, તેથી તેના સમુદાયમાં પણ નથી. એવીજ રીતે સિન્ન સિન્ન જ્ઞાન-ક્રિયા વડે મોક્ષ નથી થતું, તેથી તે બંને સમુદિત હોય, તોપણ તેઓથી મોક્ષ પ્રાપ્તિ ઘટતી નથી.

એ કથન એકાન્ત સત્ય નથી, કેમકે માટી-તત્ત્વ-ચક્ર-ચીવરાદિ પ્રત્યેકથી ઘટાદિ ઉત્પન્ન નથી થતા, પણ તેના સમુદાયથી ઉત્પન્ન થતા બધાય છે. તેવીજ રીતે પ્રત્યેક જ્ઞાન ક્રિયાથી મોક્ષ નથી થતો પણ તેના સમુદાયથી થાય છે.

અને વળી

વીસું ન સત્ત્વહ ચ્ચિચ, સિકતાતેલ્લં વ સાહળામાવો ।

દેસોવગારિયા જ્ઞા, સા સમવાયમ્મિ સંવુણ્ણા ॥ ૧૧૬૪ ॥

બુદ્ધા બુદ્ધા રેતીના કણીયામાં તેલની પેઠે, જ્ઞાન-ક્રિયામાં સર્વથા મોક્ષના સાધન-પણાનો અભાવ નથી. પરંતુ એ પ્રત્યેક અવસ્થામાં મોક્ષ પ્રત્યે જે થોડું ઉપકારીપણું છે, તે ઉપકારીપણું સમુદિત અવસ્થામાં પૂર્ણ થાય છે. (આથી જ્ઞાન-ક્રિયાનો સંયોગ તેજ મોક્ષ સાધક છે. એમ સિદ્ધ થયું.) ૧૧૬૪.

નિયુક્તિકાર પણ એમજ કહે છે.

(૧૦૨) સંજોગસિદ્ધીય ફલં વયંતિ, ન હુ એગચ્છેણ રહો પયાઈ ।

અંધો ય પ'ગૂ ય વળે સમેચ્ચા, તે સંપલત્તા નગરં પવિટ્ઠા ॥૧૧૬૫॥

જ્ઞાન-ક્રિયાનો સંયોગ હોય, તોજ મોક્ષક્ર્ણ કહ્યું છે, લોકમા પણ એક ચક્ષુથી સ્થ નથી ચાલતો, અંધ અને પ'ગુ વનમાં ભેગા થયા, તે બંને બેડાઈને નગરમાં પેઠા (તેમ અહીં પણ બાણુડું.) ૧૧૬૫.

જ્ઞાન-ક્રિયાનો સંયોગ હોય, તો જ તીર્થકરેએ મોક્ષરૂપ ફળ કહ્યું છે, જેમ લોકમાં પણ એક ચક્રથી રથ ચાલતો નથી, તેમ એક જ જ્ઞાન અથવા ક્રિયાથી મોક્ષ થતો નથી. આજ પ્રમાણે બીજા પણ સર્વ કાર્યો સામગ્રી જન્યજ છે. અહીં અન્ધ અને પંચુનું ઉદ્ધારણ સમજવા જેવું છે. કોઈ નગરના લોક રાજાના કંઈક ભયથી અરણ્યમાં ગયા, ત્યાંથી પણ ચોરના ભયથી વાહનાદિને ત્યાગ કરીને ભાગ્યા. તેવામાં ત્યાં અનાથ એવા એક અન્ધ અને બીજા પંચુ એ બે બિચારા ભાગવાનો શક્તિ વિનાના હોવાથી ત્યાંજ ઉભા રહ્યા. એવામાં એ જંગલમાં દાવાનળ લાગ્યો, એટલે એ બન્ને અથડાતા કુટાતા ભેગા થયા. એ ભયમાંથી બચવા અન્ધપુરૂષે પંચુને પોતાની ખાંધ ઉપર ઉપાડ્યો. પંચુ પુરૂષ આંધળાને સમવિષમ હુંડું-કંટકાદિ રહિત યોગ્ય માર્ગ કહેતો અને તેના અનુસારે તે આધલો ચાલતો, તેથી પંચુના ચક્ષુજ્ઞાનવડે અને અન્ધની ગતિક્રિયાવડે સારા માર્ગે જવાથી બન્ને સુખપૂર્વક નગરમાં પહોંચ્યા. આજ પ્રમાણે સર્વ કાર્યસિદ્ધિમાં સંયોગજ હેતુ છે, એમ બાણુનું. ૧૧૬૫.

એજ અર્થે ભાષ્યકાર કહે છે.

દુર્ગસંજોગમ્ ફલં, સમ્મંકિરિજો-વલદ્વિભાવાઓ ।

દ્વદુરગમણ પિવ, સંજોગ અન્વ-પંગૂણ ॥ ૧૧૬૬ ॥

વહરેગો જં વિફલં, ન તત્થ સમ્મકિરિજો-વલદ્વિજો ।

વીસંતિ ગમણવિફલે, જહેગચક્કે સુવિ રહમ્મિ ॥ ૧૧૬૭ ॥

ઇત્તનગરમાં આવવા માટે અન્ધ અને પંચુના સંયોગની પેઠે જ્ઞાન-ક્રિયારૂપ ઉભયનો સંયોગ હોય, તો મોક્ષરૂપ ફળ થાય છે, કેમકે તેમાં સમ્યક્ ક્રિયા અને જ્ઞાનનો સહભાવ છે. એથી ઉલટું જેમ એક ચક્રવાળો રથ પૃથ્વીપર ગમન કરવા સમર્થ નથી, તેમ જેમાં મોક્ષરૂપ ફલ ન થાય, તે સમ્યક્ ક્રિયા અને જ્ઞાન રહિત છે. એમ બાણુનું. માટે જ્ઞાન ક્રિયા એ બન્નેના સંયોગે મોક્ષ થાય છે. એમ નક્કી સમજવું.

હવે આગળની નિર્ચુક્તિની ગાથાનો સંબંધ જોડવા કહે છે.

સહકારિતે તેસિ, કિં કેળોવકુરુતે સહાવેણ ।

નાણ-ચરણાણમહવા, સહાવનિદ્ધારણમિયાણિ ॥ ૧૧૬૮ ॥

જ્ઞાન અને ક્રિયા તેમના સહકારીપણામાં, તે જ્ઞાન અને ક્રિયા કયા કયા સ્વભાવે ઉપકાર કરે છે ? ઉત્તરમાં કહે છે કે ભિન્નસ્વભાવે, અથવા બીજી રીતે સંબંધ કહે છે કે જ્ઞાન-આરિત્રના સ્વભાવનું અહીં હવે નિર્ધારણ કરાય છે. ૧૫૬૮

પ્રશ્ન:—જ્ઞાન-ક્રિયાના સહકારીપણામાં તેઓ કયા સ્વભાવે ઉપકાર કરે છે ? શું શિબિકા વહન કરનારા પુરુષોના સમૂહની પેઠે સામાન્યથી સરળી રીતે ઉપકાર કરે છે ? કે ગતિક્રિયામાં ચક્ષુ અને પગ આદિની પેઠે ભિન્ન સ્વભાવપણે ઉપકાર કરે છે ?

ઉત્તર :—ભિન્ન સ્વભાવપણે તેઓ મોક્ષગમનમાં ઉપકાર કરે છે, તે સમજવા માટે અથવા સ્વતંત્ર રીતે જ્ઞાન-ક્રિયાના સ્વભાવનું નિરૂપણ કરવા માટે આ પ્રમાણે કહે છે. ૧૧૬૮

(૧૦૩) નાળં પયાસયં સોદ્ધો, તવો સંજમો ય ગુત્તિકરો ।

તિષ્ઠં પિ સમાઓમે, મોક્ષો જિણસાસણે મણિઓ ॥૧૧૬૧॥

જ્ઞાન પ્રકાશક છે, તપ શોધક છે, અને સંયમ ગુપ્તિ કરનાર છે, એ ત્રણેયનો યોગ હોય તોજ જિનશાસનમાં મોક્ષ કહેલ છે. ૧૧૬૬

જેમ કોઈ ઉઘાડા દ્વારવાળું અને ઘણી ખારીઓ તથા બળીઓથી છિદ્રવાળું શૂન્ય ઘર, વાયુઆદિથી આવી પડેલ રજ અને કચરાથી પૂર્ણ ભરેલું હોય, તેમાં વસવાની ઇચ્છાથી, કોઈ તે શૂન્ય ઘર સાફ કરવા માટે તે ઘરના સર્વ ખારી-ખારણાં બહારનો કચરો ન આવે તે માટે બંધ કરે, અને ગૃહમધ્યમાં દીવો સળગાવીને મૂકે, તે પછી કોઈ પુરૂષને અંદરનો સર્વ કચરો દૂર કરવાને યોજે, એ પ્રમાણે કરવાથી ગૃહ સ્વચ્છ થાય પછી એમાં નિવાસ કરે.

એ ગૃહ સ્વચ્છ કરવામાં દીપક-કચરાને પ્રગટ કરવારૂપ વ્યાપારવડે ઉપકારી છે. ખારણાં બંધ કરવાં, તે બહારનો કચરો અંદર ન આવે, તેમાં ઉપકારી છે. અને પુરૂષ અંદરનો કચરો કાઢી નાંખીને સ્વચ્છ કરવા વડે ઉપકારી છે. જેમ એ ત્રણેય ક્ષિન્ન સ્વભાવે ઉપકારી છે; તેમ અહીં પણ આશ્રવરૂપ ઉઘાડા દ્વારવાળો જીવરૂપ ખોરડો, સદ્-ગુણમયમોક્ષના વાસથી શૂન્ય છે, અને મિથ્યાત્વાદિ હેતુરૂપ પવનવડે આકર્ષાએલા કર્મરૂપ કચરાથી ભરેલો છે, તેને મોક્ષ સુખના નિવાસ માટે શુદ્ધ કરવાનો છે. તેમાં જીવાદિ પદાર્થ પ્રગટ કરનાર જ્ઞાન દીપકને સ્થાને છે, કર્મરૂપ કચરો દૂર કરનાર એવું તપ પુરૂષના સ્થાને છે, અને નવિન કર્મરૂપ કચરાનો પ્રવેશ ન થવા દેનાર સંયમ, ખારણાં બંધ કરવાને સ્થાને છે. એ રીતે જ્ઞાનાદિત્રણેનો સંયોગ થયો હોય, તોજ જિનશાસનમાં જીવને મોક્ષ કહેલ છે-એવા શુદ્ધ સ્વરૂપવાળા જીવમંદિરમાં નિરન્તર મોક્ષ સુખ સ્થિતિ કરે છે. ૧૧૬૬

આત્મા શુદ્ધ કરવાને જ્ઞાનાદિ ત્રણેની શી જરૂર છે? એમાંના એકથી પણ આત્મશુદ્ધિ કેમ ન થાય? એ પ્રશ્નના સમાધાનાર્થે ભાષ્યકાર કહે છે કે—

અસહાયમસોહિકરં, નાળમિહ પગસમેત્તમાવાઓ ।

સોદેહ ધરકચારં જહ, સુપગાસોઽવિ ન પરિવો ॥ ૧૧૭૦ ॥

ન ય સ્વવિસોહિકરી, કિરિયા વિ જમપગાસવમ્મા સા ।

જહ ન તમોગેહમલ્લં, નરકિરિયા સન્વહા હરહ ॥ ૧૧૭૧ ॥

દીવાદિપયાસં પુણ, સકિરિયાણ વિસોહિયકચારં ।

સંવરિયકચારાગમદારં સુદ્ધં પરં હોહ ॥ ૧૧૭૨ ॥

તહ નાળદીવવિમલ્લં, તવકિરિયાસુદ્ધકમ્મચારં ।

સંજમસંવરિયપદં, જીવધરં હોહ સુવિસુદ્ધં ॥ ૧૧૭૩ ॥

જેમ સારા પ્રકાશવાળો દીપક ગૃહનો કચરો શુદ્ધ કરી શકતો નથી, તેમ જ્ઞાન પણ પ્રકાશ માત્ર સ્વભાવવાળું હોવાથી સંયમાદિની સહાય વિના જીવગૃહને શુદ્ધ કરી શકતું

નથી. તથા અંધકરવાળા ગૃહનો કચરો જેમ મનુષ્યની ક્રિયા દૂર કરી શકતી નથી. તેમ એકલી આરિત્રરૂપ ક્રિયા પણ અપ્રકાશ ધર્મવાળી હોવાથી સર્વથા વિશુદ્ધિ કરી શકતી નથી. પરંતુ દીપાદિનો પ્રકાશ અને સત્ક્રિયાવડે તથા કચરો આવવાના દ્વારા અંધ કરવાથી ગૃહ જેમ શુદ્ધ થાય છે, તેમ જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશવડે અને તપરૂપ ક્રિયાવડે કર્મરૂપ કચરો શુદ્ધ કરવાથી તથા સંયમવડે આશ્રવદ્વારા અંધ કરવાથી જીવરૂપ ગૃહ સુવિશુદ્ધ થાય છે.
૧૧૭૦-થી-૧૧૭૩

પહેલા જ્ઞાન-ક્રિયા બેથી મોક્ષ કહ્યો, અને હવે જ્ઞાન-તપ-તથા સંયમ એ ત્રણથી મોક્ષ કહ્યો. આમ કહેવાથી તો પૂર્વાપર વિરોધ જણાય છે ? તેના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

સંજમ-તવોમઈ જં, સંવરનિઝ્જરફલ મયા કિરિયા ।

તો તિગસંજોગોડવિ હુ, તાઝ ચ્ચિવ નાળ-કિરિયાઓ ॥ ૧૧૭૪ ॥

સંયમ અને તપોમય જે ક્રિયાતું ફળ સંવર અને નિર્જરા છે. તેથી એ ત્રણનો સંયોગ પણ તે જ્ઞાન-ક્રિયારૂપજ છે. ૧૧૭૪

જ્ઞાન-તપ-ને સંયમ, એ ત્રણ છે તે પણ પૂર્વોક્ત જ્ઞાન-ક્રિયારૂપજ છે. કેમકે આરિ-ત્રરૂપ ક્રિયાનાજ તપ અને સંયમ એ બે ભેદ છે. તથા સંવર અને નિર્જરા તેતું ફળ છે. કેમકે સંયમ, આશ્રવદ્વાર રોકવામાં હેતુ છે, અને તપ કર્મ નિર્જરાતું કારણ છે. એટલા માટે બે કે જ્ઞાનાદિ ત્રણથી મોક્ષ કહ્યું છે, પરંતુ તપ અને સંયમનો એક ક્રિયામાંજ અન્તર્ભાવ કરવાથી જ્ઞાન-ક્રિયારૂપ બેથીજ મોક્ષ છે.

પ્રશ્ન :—“સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ.” એટલે સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન અને આરિત્ર એ ત્રણ, મોક્ષમાર્ગ છે. એમ પ્રસિદ્ધ છે, અને તમે તો અહીં જ્ઞાન-ક્રિયાવડે મોક્ષ કહ્યો છો. માટે એમ કહેવાથી પણ વિરોધ જણાય છે.

ઉત્તર :—હે ભદ્ર ! તારી આ શકા અભિપ્રાય બણ્યા સિવાયની છે. કેમકે જ્ઞાન કહેવાથી સમ્યક્ત્વ એમાં આવીજ ગયું. સમ્યક્ત્વ સિવાય જ્ઞાન હોઈ શકેજ નહિ. કેમકે મિથ્યાદષ્ટિતું જ્ઞાન તે અજ્ઞાનપણેજ પૂર્વે અનેકવાર કહ્યું છે, અથવા સમ્યક્ત્વ એ જ્ઞાન વિશેષજ છે. તે સંબંધમાં પૂર્વે પડે ત્રી ગાથામાં કહ્યું છે. માટે સમ્યક્ત્વ તે જ્ઞાનની અન્તર્ગતજ છે. અને તેથી જ્ઞાન કહેવાથી સમ્યક્ત્વ પણ તેની સાથે કહેલુંજ છે. ૧૧૭૪

હવે આગળની ગાથાનો સંબંધ બેઠવા ભાષ્યકાર કહે છે કે—

ન લહઈ સિવં સુચમ્મિવિ વટ્ઠંતો અચરણો ત્તિ જં તસ્સ ।

દેઠ્ઠ સ્વઓવસમ્મો, જહ વટ્ઠંતોડવહિણ્ણાણે ॥ ૧૧૭૫ ॥

સક્કિરિયમ્મિવિ નાણે, મોક્ષો સ્વદ્યમ્મિ ન ડ સ્વઓવસમે ।

સુતં ચ સ્વઓવસમે, ન તમ્મિ તો ચરણજુત્તેવિ ॥ ૧૧૭૬ ॥

જેમ અવધિજ્ઞાનમાં વર્તમાન જીવ મોક્ષ પામતો નથી. તેમ આરિત્ર વિનાનો જીવ શુદ્ધજ્ઞાનમાં વર્તમાન છતાં પણ મોક્ષ પામતો નથી; કેમકે તેને તે જ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક છે.

સહિત્યા યુક્ત ક્ષાયિકજ્ઞાનમાં વર્તનારાનેજ મોક્ષ થાય છે, પણ ક્ષયોપશમિક જ્ઞાને વર્તનારાને મોક્ષ થતો નથી. શ્રુત ક્ષયોપશમિક ભાવમાં છે, તેથી તેમાં આરિત્ર યુક્ત હોય તો પણ મોક્ષ થતો નથી. ૧૧૭૬

પ્રશ્ન :—જે એમ છે, તો ક્ષયોપશમિક ભાવવૃત્તિ શ્રુતજ્ઞાનથી મોક્ષનો નિષેધ થયો, અને તેથી પૂર્વે આરિત્ર સહિત શ્રુતજ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે, એમ જે કહ્યું તે કેવી રીતે ઘટશે ?

ઉત્તર :—ના, એ કથન અસત્ય નથી, કેમકે અહીં શ્રુતજ્ઞાનથી સાક્ષાત્-અનંતરપણે મોક્ષનો નિષેધ કર્યો છે, પણ પરંપરાએ નિષેધ નથી કર્યો, પરંપરાએ તો તેથી પણ મોક્ષ થાય છેજ. કારણ કે—

જં સુય-ચરણેહિતો, સ્વાદ્યનાણ-ચરણાણિ લઘ્મંતિ ।

તત્તો સિવં સુયં તો, સચરણમિહ મોક્ષહેજ્જતિ ॥ ૧૧૭૭ ॥

શ્રુતજ્ઞાન અને આરિત્રવડે ક્ષાયિકજ્ઞાન અને ક્ષાયિકઆરિત્રનો લાભ થાય છે, અને તેનાથી મોક્ષ થાય છે, માટે આરિત્ર સહિત શ્રુતજ્ઞાન પરંપરાએ મોક્ષ હેતુ છે. ૧૧૭૭ ક્ષયોપશમિક ભાવમાં શ્રુત જ્ઞાન વર્તે છે એમ શાથી કહો છો. તેનો ઉત્તર આગલી ૧૧૮૦ મી ગાથાથી બાણવો.

પૂર્વે કહેલ રીતિ કરતાં બીજી રીતે આગલી ગાથાનો સંખંધ શંકા કરી બેઠે છે કે—

આહ વ નિજ્જિણ્ણે ચ્ચિય, કમ્મે નાણં તિ કિંવ ચરણે ? ।

ન સુયં સ્વયંવો કેવલ્લાણચરિત્તાહં સદ્યાહં ॥ ૧૧૭૮ ॥

તેસુ ય ઠિયસસ મોવલ્લો, તો સુયમિહ સચરણં તદ્દહાણ ।

તં કિહ મીસં સદ્યં ચ, કેવલં જં સુણ્ણમિહિયં ॥ ૧૧૭૯ ॥

કોઇ કહે છે કે-સર્વથા સ્વાવારક કર્મનો ક્ષય થવાથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી ઉદ્યમાં થતું નથી (અને તેથી મોક્ષ થશે) તો જ્ઞાનને રોકનાર કર્મના ક્ષયની માફક મોક્ષને રોકનાર કર્મના નાશ થવાથી મોક્ષ થશે તો પછી આરિત્રવડે શું લાભ છે ? (ઉત્તર) શ્રુતજ્ઞાન તેમજ મતિ-અવધિ અને મનઃપર્યાય આ ચાર જ્ઞાન કર્મના ક્ષયથી નથી થતાં પણ સ્વાવારક કર્મના ક્ષયથી કેવળજ્ઞાન અને ક્ષાયિક આરિત્ર થાય છે, અને તે ક્ષાયિક જ્ઞાન અને આરિત્રમાં રહેલાને અનંતરપણે મોક્ષ મળે છે. અહીં કહેલ આરિત્ર સહિત શ્રુત તે મોક્ષ મેળવનાર ક્ષાયિક જ્ઞાન અને આરિત્રના લાભને માટે થાય છે. શ્રુતજ્ઞાન ક્ષયોપશમિક શાથી કહો છો ? અને કેવળજ્ઞાન ક્ષાયિક ભાવે છે એમ શાથી કહો છો ? ઉત્તરમાં આગમમાં તે જ્ઞાનાદિને તેવાં કહ્યાં છે ૧૧૭૮-૧૧૭૯

પ્રશ્ન :—જેમ સર્વથા સ્વઆવરણીય કર્મનો ક્ષય થયે સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી કરીને જેમ આરિત્ર વિના પણ એ જ્ઞાનાવરણ કર્મનો ક્ષય થાય છે, તેમ મોક્ષપ્રાપ્તિને આવરનાર કર્મ પણ કોઇક પ્રકારે ક્ષય થશે, એટલે મોક્ષ થશે. તો પછી એમાં આરિત્રનું શું પ્રયોજન છે ?

ઉત્તર :—સર્વજ્ઞાન સ્વઆવરણીય કર્મનો ક્ષય થવાથી નથી થતાં, પણ મતિ-શ્રુત-અવધિ અને મનઃપર્યાય એ ચાર જ્ઞાનો સ્વઆવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી થાય છે, ક્ષયથી તો માત્ર એક કેવળજ્ઞાનજ થાય છે. એટલે આ કેવલરૂપ ક્ષાયિકજ્ઞાન અને મોક્ષ-

નીચેનો ક્ષય થવાથી થએલ ક્ષાયિક ચારિત્ર—આ ખન્નેમાં વર્તનારાને અનન્તર-તરતજ મોક્ષ થાય છે. તથા ચારિત્ર સહિત શ્રુતજ્ઞાન તો, તે ક્ષાયિક જ્ઞાન અને ક્ષાયિકચારિત્રનું કારણ થાય છે, તેથી તે પરંપરાએ મોક્ષનું કારણ છે, એમ જે પૂર્વે કહ્યું છે, તે કંઈ વિરૂદ્ધ નથી.

શ્રુતજ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક છે અને કેવળજ્ઞાન ક્ષાયિક છે. એમ શાથી જણાય ? તે માટે આગમમાં જે પ્રમાણે કહ્યું છે તે જણાવે છે કે—

(૧૦૪) માવે સ્વઓવસમિષ્ણ, દુવાલ્સંગંપિ હોઈ સુચનાળં ।

કેવલિયનાળનં મો, નળ્ળત્થ સ્વ કસાયાળં ॥૧૧૮૦॥

ક્ષયોપશમ ભાવમાંજ સર્વ દ્વાદશાંગ શ્રુતજ્ઞાન થાય છે, અને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ, સર્વ કષાયોનો ક્ષય થવાથી થાય છે, તે સિવાય નહિ. ૧૧૮૦

સર્વ દ્વાદશાંગ શ્રુત, તેમજ તે સિવાયનું પ્રકીર્ણ અંગબાહ્ય શ્રુત, મતિ-અવધિ-અને મનઃ પર્યવ જ્ઞાન, તથા ક્ષાયિક-ઓપશમિક ભાવવૃત્તિ સિવાયનાં ચાર સામાયિક, એ સર્વ ક્ષયોપશમ ભાવમાંજ થાય છે, પણ ઔદચિકાદિ ભાવમાં નથી થતા, અને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તો કોદાદિ સર્વ કષાયનો સર્વથા ક્ષય થવાથીજ થાય છે. જો કે આદે ધાતિકર્મનો ક્ષય થવાથી કેવળજ્ઞાન થાય છે, એકલા કષાયના ક્ષયથીજ નથી થતું, પરન્તુ તે કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં તે કષાયનો ક્ષય એજ મુખ્ય હેતુ છે, કષાયોનો ક્ષય થવાથી શેષધાતિ કર્મનો પણ અવશ્ય ક્ષય થાય છે. ૧૧૮૦

એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

સ્ત્વપિ કિમુય દેસો, કેવલવજ્ઞાણિ વાવિસદ્દેષ ।

ચત્તારિ સ્વઓવસમે, સામદ્યાઈ ચ પાણં ॥ ૧૧૮૧ ॥

સ્ત્વકસાયાવગમે, કેવલમિહ નાળ-દંસળ-વરિત્તં ।

દેસક્લણ્ણવિ સમ્મં, ધુવં સિવં સ્ત્વલહણ્ણસું ॥ ૧૧૮૨ ॥

સર્વશ્રુત, અને અપિશબ્દથી કેવળજ્ઞાન સિવાયના બીજાં જ્ઞાનો, તથા પ્રાયઃ ચાર સામાયિક (સમ્યક્ત્વ-શ્રુત-દેશવિરતિ-અને સર્વવિરતિ સામાયિક) ક્ષયોપશમ ભાવમાં હોય છે. કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શન-અને ક્ષાયિક ચારિત્ર એ ત્રણ સર્વ કષાયનો ક્ષય થવાથી થાય છે. અને અનંતાતુલ્ય ધિ કષાયની ચોકડીરૂપ દેશનો ક્ષય થવાથી પણ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ હોય છે, પણ ક્ષાયિકજ્ઞાન-દર્શન-સમ્યક્ત્વ-અને ચારિત્ર થાય ત્યારેજ અવશ્યજીવને મોક્ષ થાય છે. ૧૧૮૧-૧૧૮૨

હવે આગલની નિર્યુક્તિની ગાથાનો સંબંધ બોડવાને કહે છે કે—

કહમેયાળમલામો, લામો વ કમો તદાવરણયા વા ।

આવરણસ્વઓવસમો, સમો વ સ્વઓ વ કહં કસ્સ ? ૧૧૮૩ ॥

અહવા તવાઈમદિયં, ફહમારુહો તરં જિળો કહ વા ।

તત્તો પવક્લમાળા, જાયા જિળપવયણુપ્પત્તી ? ॥ ૧૧૮૪ ॥

એ સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિ શાથી થાય ? કેને કેાનું આવરણ છે ? કેાના આવરણનો કેવી રીતે ક્ષયોપશમ-ઉપશમ-અથવા ક્ષય થાય છે ? અથવા તપનિયમાદિ વૃક્ષપર જિનેશ્વર કેવી રીતે, કેવા હેતુએ, કેવા ક્રમવડે ચડયા ? અથવા હમણાં કહેવાશે તે જિનપ્રવચનની ઉત્પત્તિ એ જિનેશ્વરથી કેવી રીતે થઈ ? ૧૧૮૪.

નિઝ્જુત્તિસમુત્થાળપ્પસંગઓ નાળતરુસમારોહો ।

વચ્ચઈ ય વક્કમાળા, સમયં જિણપવયળ્પપ્પત્તી ॥ ૧૧૮૫ ॥

કયા પુરૂષથી આ સામાયિક નિર્ચુક્તિ નીકળી-એમ નિર્ચુક્તિના સમુત્થાન પ્રસંગ, થકી જે તપ-નિયમ જ્ઞાનરૂપ વૃક્ષરોહ પૂર્વે કહ્યો હતો તે, અને હમણાં કહેવાશે તે જિન-પ્રવચનની ઉત્પત્તિ આ બંને સાથેજ કહેવાશે.

સમ્યક્ત્વાદિ નહિ પ્રાપ્ત થવાનું કારણ જણાવે છે.

(૧૦૫) અઢ્ઢહં પયહીણં, ઉક્કોસઠિઈંણ પવટ્ટમાણો ઉ ।

જીવો ન લહઈ સામાઈયં ચડહંપિ ઇગયરં ॥ ૧૧૮૬ ॥

આઠ કર્મ પ્રકૃતિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિએ વર્તમાન જીવ, ચાર પ્રકારના સામાયિકમાંનું એક પણ સામાયિક ન પામે. ૧૧૮૬

જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠકર્મ પ્રકૃતિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિએ વર્તમાન જીવ, સમ્યક્ત્વ સામાયિક-શ્રુતસામાયિક-દેશવિરતિ સામાયિક-અને સર્વ વિરતિ સામાયિક, એ ચારેમાંથી એક પણ સામાયિક ન પામે. તેમજ મતિ આદિ જ્ઞાન પણ ન પામે. અને આયુ સિવાયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં તે પૂર્વે પામેલ વર્તમાન પણ ન હોય. કારણ કે સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી તેના ત્યાગ થાય, ત્યારે કર્મપ્રકૃતિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બંધાય છે, એમ કર્મગ્રન્થનો અભિપ્રાય છે, અને સિદ્ધાન્તના અભિપ્રાયથી તે ગ્રન્થનો ભેદ કયા પછી ફરી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનો બંધ થતોજ નથી; અને આયુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં વર્તમાન જીવ સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુતસામાયિક એ બે સામાયિક અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થતી વખતે પૂર્વે પામેલ હોય છે, પણ ત્યાં પામતા નથી. તેમજ આયુ સિવાય બાકીના સાત કર્મની જઘન્ય સ્થિતિમાં વર્તમાન સૂક્ષ્મ સંપરાય ગુણઠાણવાળા વિગેરે, સમ્યક્ત્વસામાયિક શ્રુતસામાયિક-અને સર્વવિરતિ સામાયિક એ ત્રણ પૂર્વે પામેલ હોવાથી ત્યાં કંઈપણ નબું નથી પામતા. વળી આયુની જઘન્ય સ્થિતિમાં વર્તમાન જીવ, પૂર્વે પામેલ નથી હોતા તેમ પામતા પણ નથી, કેમકે આયુની જઘન્ય સ્થિતિ હ્રુલ્લકલવપ્રમાણ છે, અને એ હ્રુલ્લકલવવાળા જીવોને સમ્યક્ત્વાદિ નથી હોતા, તેમજ તેમનામાં સાસ્વાદન સમક્રિતિનો પણ અભાવ હોય છે. ૧૧૮૬

આઠે કર્મની ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય સ્થિતિ ભાષ્યકાર કહે છે.

વૌસમયરોવમાણ, કોહાકોહીડ નામ-ગોયાળં ।

સયરી મોહસ્સ ઠિઈં, સેસાળ તીસમુક્કોસા ॥ ૧૧૮૭ ॥

આડસ સાગરાઈં, તેત્તીસ અવરજો મુહુત્તો ।

અઢ્ઢ ય નામા-નોઈ, વેજણિણ વારસ મુહુત્ત ॥ ૧૧૮૮ ॥

નામ અને ગોત્રકર્મની વીસ કોડા કોડી સાગરોપમ, મોહનીયની સિતોર કોડા કોડી સાગરોપમ અને ખાકીના (જ્ઞાનાવરણ-વેદનીય અને અન્તરાય) કર્મની ત્રીસ કોડાકોડી સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે, તથા આયુષ્યની તેત્રીસસાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે તથા જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણ આયુ-મોહનીય-અને અન્તરાય કર્મની અન્તર્મુહર્તની, નામ-ગોત્રની આઠ મુહૂર્તની, અને વેદનીયની બાર મુહૂર્તની જઘન્ય સ્થિતિ છે ૧૧૮૭-૧૧૮૮

અનિવૃત્તિ બાદર ગુણસ્થાનકે વર્તનાર મહાત્મા મોહનીયનો જઘન્ય સ્થિતિ બંધ કરે છે તથા મિથ્યાદષ્ટિ તિર્યચ-મનુષ્યો આયુનો જઘન્ય સ્થિતિ બંધ કરે, જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ વેદનીય, નામ, ગોત્ર અને અન્તરાય કર્મની જઘન્ય સ્થિતિ સુક્ષ્મ સંપરાયે બંધાય છે. અહીં જઘન્ય સ્થિતિ કહી છે, તે કષાય પ્રત્યયિક કહી છે, અને યોગ પ્રત્યયિક વેદનીયની જઘન્ય સ્થિતિ ઉપશાંતમોહ આદિ ગુણસ્થાનકે એક સમયની પણ હોય છે. ૧૧૮૭-૧૧૮૮

આ બધી કર્મપ્રકૃતિયો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળી સાથેજ બંધાય છે કે એકનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બંધ થતાં, પછી બીજોનો પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ થાય છે કે તેમ કોઈ બીજી રીતે ઉત્કૃષ્ટ બંધ થાય છે ! તેનો ખુલાસો જણાવે છે—

મોહસ્સુક્કોસાપ્, ઠિર્દૈ સેસાણ છળ્હમુવ્કોસા ।

આઝસ્સુક્કોસા વા, મજ્ઞિમિયા વા ન ડ જહળ્ળા ॥ ૧૧૮૯ ॥

મોહવિવજ્જુવ્કોસયઠિર્દૈ મોહસ્સ સેસિયાણં ચ ।

ઊવ્કોસ મજ્ઞિમા વા, કાસહ વ જહળ્ળિયા હોજ્જા ॥ ૧૨૯૦ ॥

મોહનીયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બંધાય ત્યારે શેષ છ કર્મની તો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિજ બંધાય છે, અને આયુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ અથવા મધ્યમ સ્થિતિ બંધાય છે, પણ જઘન્ય નથી બંધાતી, તથા મોહનીય સિવાયના કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં, મોહનીયની અને બીજા કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ અથવા મધ્યમ સ્થિતિ બંધાય, અને કોઈકની જઘન્ય સ્થિતિ પણ બંધાય.

જ્યારે મોહનીયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બંધાય. ત્યારે શેષજ્ઞાનાવરણ દર્શનાવરણ-વેદનીય નામ-ગોત્ર અને અન્તરાય, એ છ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિજ હોય છે. કારણ કે ઉત્કૃષ્ટ સંકલેશમાં મોહનીયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બંધાય છે. તેમાં વર્તનારો જીવ જ્ઞાનાવરણ આદિ-કર્મની પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાધે છે. તથા જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા મોહનીયની સાથે ઉત્કૃષ્ટ નરકાયુ બાંધીને સાતમી પૃથ્વીમાં જીવ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે તે નરકાયુની અપેક્ષાએ આયુકર્મની પણ તેત્રીસ સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ હોય છે, અને જ્યારે છઠ્ઠી આદિ પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે આયુની મધ્યમ સ્થિતિ હોય છે, પણ જઘન્ય નથી હોતી, કેમકે એવા સંકલેશે વર્તનારો જીવ નરકમાંજ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેવા-સંકલેશમાં વર્તનારને ક્ષુદ્રક સવ પ્રમાણ એવી આયુની જઘન્ય સ્થિતિ નથી હોતી વળી ઉત્કૃષ્ટ સંકલેશમાં દેવ-નારકી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળું મોહનીય કર્મ બાંધીને તિર્યચમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે પણ આયુષ્યની જઘન્ય સ્થિતિ નથી હોતી, કેમકે ક્ષુદ્રક સવ પ્રમાણ જઘન્ય સ્થિતિ આયુવાળા જીવોમાં દેવ-નારકી ઉત્પન્ન નથી થતા.

મોહનીય સિવાય જ્ઞાનાવરણ આદિ કોઈપણ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ખંધાય, ત્યારે મોહનીયની અને આયુક ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા કર્મથી બીજા કર્મની ઉત્કૃષ્ટ અથવા મધ્યમ સ્થિતિ હોય છે. પણ જઘન્ય નથી હોતી. કેમકે જ્યારે સર્વોત્કૃષ્ટ સંકલેશે વર્તનાર જીવ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળું જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મ ખાંધે ત્યારે શેષ મોહનીય આદિકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ હોય છે, અને જ્યારે સ્વપ્રાયોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ સંકલેશમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ યોગ્ય સંકલેશમાં મોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના કારણભૂત સંકલેશની અપેક્ષાએ મધ્યમ હોય છે, ત્યારે ત્યાં વર્તનાર જીવ મોહનીય કર્મ મધ્યમ સ્થિતિવાળું પણ ખાંધે છે. અને દર્શનાવરણ તથા વેદનીય આદિ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના કારણભૂત સંકલેશની અપેક્ષાએ તો, તે ઉત્કૃષ્ટ અથવા મધ્યમ સ્થિતિવાળું ખંધાય છે. ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ સંકલેશમાં દર્શનાવરણ આદિકર્મો તીવ્રસચુક્ર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા ખંધાય છે, અને મધ્યમ સંકલેશમાં મધ્યમ સ્થિતિવાળા ખંધાય છે, પણ જઘન્ય સ્થિતિ તેમની ત્યાં નથી સંભવતી, કારણ કે મોહનીય અને દર્શનાવરણીય વિગેરે કર્મની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુ-હૂતોદિ પ્રમાણ કહી અને તે સ્થિતિ તો અનિવૃત્તિ બાદર અને સૂક્ષ્મ સંપરાય ગુણકાણેજ ખંધાય છે, અને તે બે ગુણકાણમાં રહેનાર જીવ જ્ઞાનાવરણ આદિકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કદિપણ ન કરે, પરંતુ મિથ્યાદષ્ટિજ કરે, માટે જ્ઞાનાવરણ આદિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં મોહનીય અને દર્શનાવરણીય આદિની જઘન્ય સ્થિતિ નથી હોતી. કોઈક આયુકર્મની જઘન્ય સ્થિતિ હોય છે, પણ તે જ્યારે મનુષ્ય અથવા તિર્યચ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળું જ્ઞાનાવરણ આદિકર્મ ખાંધે ત્યારે તેમને જઘન્ય છૂટક ભવતું આયુ ખાંધતાં જઘન્ય સ્થિતિ હોય છે. આ પ્રમાણે આ બે ગાથાની વ્યાખ્યા વૃત્તિકારે પોતાના જ્ઞાનના અનુસારે ઉત્કૃષ્ટ મધ્યમાદિ ખંધને અંગે કહી. એમાં જે પરમાર્થ-સત્ય હોય તે કેવળી અથવા બહુશ્રુત બાણે. ૧૧૮૯-૧૧૯૦ આ ઉપરોક્ત ખંધની સ્થિતિના કારણથી;

સ્મ-સુય-દેસ-સ્વવ્યયાણ સમાઘ્યાણમેવકંપિ ।

અક્રોસઠિર્દે ન લહદ, મહાઉપ પુવ્વલદ્ધાઈ ॥ ૧૨૯૧ ॥

સવ્વજહ્ણઠિર્દેવો વિ, ન લભય જેણ પુવ્વપલ્લિવ્વનો ।

આડયજહ્ણઠિર્દેવો, ન પવ્વજંતો ન પલ્લિવ્વનો ॥ ૧૧૯૨ ॥

સમ્યક્ત્વ સામાયિક, શ્રુત સામાયિક, દેશવિરાત સામાયિક અને સર્વ વિરતિ સામાયિક એ ચારેમાંનું એક પણ સામાયિક ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળો જીવ ન પામે, પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા આયુષ્યની અદર વર્તતા અનુત્તરદેવાદિ કોઈકને પહેલાનું કોઈક સામાયિક હોય, અને બીજાઓને ન હોય. જ્ઞાનાવરણાદિ જઘન્ય સ્થિતિવાળા પણ એ ન પામે, કેમકે તે પૂર્વે પામેલ હોય છે, અને જઘન્ય સ્થિતિવાળા આયુષ્યમાં પૂર્વે પામેલ પણ ન હોય, તેમ પામતા પણ ન હોય.

હવે સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિનું કારણ કહે છે.

(૧૦૬) સત્ત્વ્હં પયહીણં, અન્નિરઓ ડ કોલિકોહીય ।

કાઝણ સાગરાણં, જહ્ લહદ ચઠ્ઠમેગયરં ॥ ૧૧૯૪ ॥

આચુસિવાચના સાતે કર્મની અન્તાઃકોડાકોડી સાગરોપમ (દરેક કર્મ પ્રકૃતિની એક કોડાકોડી સાગરોપમમાં ક'ઈક ન્યૂન) પ્રમાણ બે સ્થિતિ કરે, તોજ એ ચારમાંથી કોઈ એક પણ સામાયિક પામે. ૧૧૯૩

એજ અર્થ લાખ્યકાર કહે છે.

અંતિમકોડાકોડીય, સત્ત્વક્રમાણમાઝજ્ઞાણં ।

પલિયાસંસ્વિજ્ઞદ્વમે, માગે સીળે હવડ ગંઠી ॥ ૧૧૯૪ ॥

આચુ સિવાચના સર્વ કર્મોની અંતિમ કોડાકોડી સાગરોપમપ્રમાણ સ્થિતિમાંથી પદ્યો-પમના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ સ્થિતિ ક્ષય પામે એટલે અન્યિદેશ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૧૯૪ અન્યિ એટલે શુ' ? તે કહે છે.

ગઠિ તિ સુદુઃખેઓ, કમ્મસહણરૂઢગૂઢગઠિ વ્વ ।

જીવસ્સ કમ્મજળિઓ ઘણરાગ—હોસપરિણામો ॥ ૧૧૯૫ ॥

કોઠાર-નિબિડ-શુષ્ક-અને અત્યન્ત પ્રથય પામેલ વાંશની ગાંઠ જેમ દુર્લેધ હોય છે, તેવી કર્મજનિત એવા જીવના ગાઢરાગદ્વેષના પરિણામ, રૂપ તે અન્યિ પણ ઘણીજ દુર્લેધ છે.

મિન્નમ્મિ તમ્મિ લામો, સમ્મત્તાઈણ મોક્સહેઝ્ઞણ ।

સો ય દુલ્લહો પરિસ્સમ-ચિત્તવિવાયાહવિષેહિ ॥ ૧૧૯૬ ॥

સો તત્થ પરિસ્સમ્મદ્ધ, ધોરમહાસમરનિગયાઈ વ્વ ।

વિજ્ઞા ય સિદ્ધિકાલે, જહ વહુવિષા તહા સોડવિ ॥ ૧૧૯૭ ॥

એ અન્યિનો ભેદ થાય છે ત્યારેજ મોક્ષના હેતુભૂત સમ્યક્ત્વાદિનો લાભ થાય છે. અને એ અન્યિભેદ મનોવિદ્યાત તથા પરિશ્રમાદિવડે અતિદુર્લભ છે. કેમકે ત્યાં અન્યિભેદ કરવામાં પ્રવર્તેલ જીવ, મહાધોર સંપ્રાપ્તમાંથી જય પામીને નીકળેલા સુલટની પેઠે પરિશ્રમ પામે છે, અથવા વિદ્યાસિદ્ધિ વળતે જેમ તે વિદ્યા ઘણા વિદ્ને સિદ્ધ થાય છે, તેમ તે અન્યિ-ભેદ પણ મહાસુશીખતે થાય છે. ૧૧૯૬-૧૧૯૭.

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

કમ્મટ્ટિઈ સુદીહા સ્વવિયા, જહ નિપુણેણ સેસંપિ ।

સ સ્વેડ નિપુણો વ્વિચ્ચ, કિચ્ચ પુણો દંસણાઈહિ ? ૧૧૯૮ ॥

બે સમ્યક્ત્વાદિ શુણ વિના પણ જીવે કર્મનીઘણી લાંબી—આગણોતેર કોડાકોડ સાગરો-પમની સ્થિતિ ખપાવી. તો પછી શેષ-આકીની અતઃકોડાકોડીની સ્થિતિ પણ તે મુજબજ શુણ સિવાય ખપાવે, (અને મોક્ષ પણ એજ પ્રમાણે પામે.) એમા સમ્યગ્દર્શનાદિ શુણોતુ' શુ' પ્રયોજન છે ? ૧૧૯૮

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે કે—

પાણ પુવ્વસેવા પરિમડઈ સાહજામ્મિ ગુરુતરિયા ।

હોદ્દ મહાવિજ્ઞાપ, કિરિયા પાયં સવિધા ય ॥ ૧૧૯૯ ॥

તહ કમ્મદિઠઇક્ષવણે, પરિમરૂદે મોક્ષસાહણે ગુરુદે ।

દહ દંસણાઈકિરિયા, દુલહા પાયં સવિશ્વા ય ॥ ૧૨૦૦ ॥

અહવ જજો ચ્ચિચ સુવહું, સ્વવિયં તો નિષ્ણુનો ન સેસંપિ ।

સ સ્વેદ લહહ ય જજો, સમ્મત્ત-સુયાદ્ગુણલામં ॥ ૧૨૦૧ ॥

જેમ મહાવિદ્યાને સાધવામાં શરૂઆતમાં તેની સેવા સહેલી હોય છે, અને એ મહાવિદ્યા સાધતી વખતે જે ક્રિયા હોય છે, તે મોટી અને પ્રાયઃ વિમ્બવાળી હોય છે, તેમ કર્મસ્થિતિ ખપાવવામાં જે યથાપ્રવૃત્તિ કરણક્રિયા હોય છે, તે સહેલી હોય છે, અને અનિચ્છેદથી આરંભીને મોક્ષસાધનમાં સમ્યગ્દર્શન તથા જ્ઞાનસંહિત જે ચારિત્ર ક્રિયા છે, તે ઘણીમોટી, દુર્લભ અને વિમ્બવાળી હોય છે અને સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાનસંહિત ચારિત્રની ક્રિયા વિના અથવા ગુણરહિત અવસ્થામાં જીવને કદી મોક્ષ થતો નથી, ઘણાં કર્મ ખપાવ્યાં, તેથી તે ગુણરહિત શેષ કર્મ ન ખપાવે, કેમકે (ખડું કર્મનો ક્ષય થયો તેથી અનિચ્છેદ થવા પછી) સમ્યક્ત્વ-શ્રુત આદિ ગુણનો લાભ થાય છે. (આ કારણથી શેષ કર્મસ્થિતિ ગુણરહિતપણે ક્ષય નથી પામતી.) ૧૧૯૯-૧૨૦૦-૧૨૦૧

યથાપ્રવૃત્તિ કરણાદિના અનુક્રમે જીવ અર્થો લેદ કરે છે, તેમાં કોને કેટલાં કરણ હોય ? તે જણાવે છે.

કરણં અહાપવત્તં, અપુલ્લમનિયટ્ટિમેવ મલ્લાણં ।

દ્યૈરેસિ પદમં ચિય, મન્નહ કરણંતિ પરિણામો ॥૧૨૦૨॥

યથાપ્રવૃત્તિકરણ, અપૂર્વકરણ અને અનિવૃત્તિકરણ એ ત્રણ કરણ ભવ્યોને હોય છે, તથા અભવ્યોને પહેલું માત્ર યથાપ્રવૃત્તિ કરણજ હોય છે. અહિં કરણ એટલે જીવના પરિણામવિશેષ જાણવા. ૧૨૦૨

અનાદિકાળથી કર્મ ખપાવવામાં પ્રવર્તેલ અત્માના અધ્યવસાય-પરિણામ વિશેષ તે પહેલું યથાપ્રવૃત્તિકરણ, પૂર્વે કદિપણ પ્રાપ્ત નહિ થએલ એવા અપૂર્વ સ્થિતિ ઘાત-રસઘાત આદિ કરનાર અધ્યવસાય વિશેષ તે બીજું અપૂર્વકરણ, સમ્યગ્દર્શનનો લાભ થતાં સુધીમાં જે પરિણામ પાછા ન પડે તે અનિવર્તિ કરણ, આ ત્રણે અધ્યવસાયરૂપ કરણો અનુક્રમે વધારે વધારે વિશુદ્ધ છે, અને તે ભવ્યોને હોય છે. તથા અભવ્યોને તો તે પહેલું યથાપ્રવૃત્તિકરણજ હોય છે, બીજાં બે કરણો નથી હોતાં. ૧૨૦૨

એ કરણોમાંનું કયું કરણ કઈ અવસ્થામાં હોય છે ? તે કહે છે.

જા ગઠિ તા પદમં, ગંઠિ સમદ્દલ્લજો અપુલ્લં તુ ।

અનિયટ્ટીકરણં પુણ, સમ્મત્તપુલ્લસદે જીવે ॥૧૨૦૩॥

અનિચ્છાસ્થાન પર્યન્ત પહેલું યથાપ્રવૃત્તિકરણ, અનિચ્છો લેદ કરતાં બીજું અપૂર્વકરણ અને જીવ સમ્યક્ત્વ સન્નુપ થાય. ત્યારે તે ત્રીજું અનિવર્તિકરણ. ૧૨૦૩

અનાદિકાળથી આરંભીને જ્યાં સુધી તીવ્ર રાગ દ્વેષના પરિણામરૂપ અનિચ્છાસ્થાન પ્રાપ્ત થાય, ત્યાં સુધી યથાપ્રવૃત્તિકરણ છે. કારણ કે તે અવસ્થામાં કર્મ ખપાવાના કારણ-ભૂત અધ્યવસાય માત્ર હોય છે, પણ કર્મ ખપાવવાની બુદ્ધિ હોતી નથી, ને તેથીજ તે

યથાપ્રવૃત્તિકરણ કહેવાય છે, તથા તેમાં ગિરિનદીના પાષાણની ઘોણનાનો ન્યાય કહેવાય છે અને માત્ર ઉદય પ્રાપ્ત આદે કર્મ પ્રકૃતિનો સર્વદા ક્ષય ત્યાં કરાય છે. અન્થિ લેહ કરતાં બીજી અપૂર્વકરણ હોય છે, કેમકે પૂર્વના અધ્યવસાય કરતાં વધારે શુદ્ધ અધ્યવસાયથી અન્થિનો લેહ થાય છે. અને તે પછી જીવ સમ્યક્ત્વની સન્નિધિ થાય છે અથવા જેને હમણાં જ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થવાનું છે, તેને ત્રીજી અનિવર્તિ કરણ, કેમકે તેવા અતિ વિશુદ્ધ અધ્યવસાય થવા પછી તરતજ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨૦૩

આ ત્રણ કરણથી થતી જે સામાયિક પ્રાપ્તિ તેનાં દષ્ટાંતો કહે છે.

(૧૦૭) પદ્મ-ગિરિસરિવલ-પિવીલિયા-પુરિસ-પદ્મ-જગમહિયા ।

કોદવ-જલ-વત્થાણિ ય, સામાહ્યલમવિદ્વંતા ॥૧૨૦૪॥

પદ્ય, પર્વત, નદી, પાષાણ. કીરિઓ પુરુષો, માર્ગ તાવવાળા, કોદરા, જળ, અને વસો આ નવ દષ્ટાંત સામાયિકપ્રાપ્તિમાં યોજવા, ૧૨૦૪

પદ્ય-(પાલા)નું દષ્ટાંત કહે છે.

જો પરલેડતિમહલ્લે, ધર્મ પવિત્રવદ્ યોવયોવયરં ।

સોહેઈ વહુવહુયતરં, જિજ્ઞાસુ તં યોવકાલેણ ॥૧૨૦૫॥

તદ્દ કમ્મધનપલ્લ, જીવોડનામોગજો વહુતરારં ।

સોહતો યોવતરં, ગિહ્નંતો પાવણ ગંઠિ ॥૧૨૦૬॥

જેમ કોઈ કણબી મ્હોટાપદ્યમાં થોડું થોડું ધાન્ય નાંખે, અને વધારે વધારે કાઢે, તે ધાન્ય થોડાજ કાળમાં ક્ષય પામે છે; તેમ કર્મરૂપ ધાન્યના પદ્યમાંથી જીવ અનાભોગપણે ઘણા કર્મ ક્ષય કરતો, નવાં કર્મ થોડાં અહણ કરીને અન્થિસ્થાને પામે છે. ૧૨૦૬

જેમ કોઈ કુટુંબિક ઘણી મોટી ધાન્યથી ભરેલી કોઠીમાં કોઈ વખત થોડું થોડું ધાન્ય નાંખે છે, અને તેમાંથી ગૃહવ્યવહાર માટે વધારે વધારે કાઢે છે. એમ કરવાથી કેટલાક કાળે તે ધાન્ય પૂરું થઈ જાય છે. તેવીજ રીતે ચિર સંચિત કર્મરૂપ ધાન્યના પદ્યમાંથી આત્મા કોઈક પ્રકારે અનાભોગથી ઘણાં કર્મ ખપાવતો, અને નવાં થોડાજ અહણ કરતો અન્થિદેશને પામે છે. અને તે વખતે આચુ સિવાયના સાતે કર્મ એક કોડા-કોડી સાગરોપમમા કંઈ ન્યૂન અવશેષ રાખીને બાકીના સર્વ કર્મ ખપાવે છે. યથાપ્રવૃત્તિ-કરણથી આ પ્રમાણે થાય છે.

પ્રશ્ન : અન્થિ લેહ થવા પૂર્વે જીવ અસંચત-અવિરત ને અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ હોય છે, એવા જીવને ઘણાં કર્મનો ક્ષય અને થોડાં કર્મના બંધનો આગમમા નિષેધ કયો છે. તે સંબંધમાં અન્યત્ર કહ્યું છે કે- જેમ અતિ મોટા પદ્યમા કોઈક મનુષ્ય કુંભ પ્રમાણ ધાન્ય નાંખે, અને નાલિકા પ્રમાણ કાઢે; તેમ અસંચત-અવિરતજીવ ઘણાં કર્મ બાધે અને થોડાં કર્મની નિર્જરા કરે, તથા મોટા પદ્યમાંથી જેમ કોઈ કુંભ પ્રમાણ કાઢે અને નાલિકા પ્રમાણ નાંખે; તેમ જે પ્રમત્ત સંચત હોય છે. તે ઘણાં કર્મ નિર્જરે છે, અને થોડાં બાધે છે. અને કોઈ મોટા પદ્યમાંથી કુંભ પ્રમાણ કાઢે છે, અને થોડું થોડું નાખતા નથી, તેમ જે અપ્રમત્ત સંચત હોય છે, તે ઘણાં કર્મની નિર્જરા કરે છે અને

થોડાં પણુ બાંધતા નથી. આ રીતે ઉપર મુજબ અવિરતિ મિથ્યાદષ્ટિને દરેક સમયે બંધ ઘણો અને નિર્જરા થોડી કહી છે. પણુ તમે તો એથી વિપરીત કહો છો, તેનું કેમ ?

ઉત્તર : એકાન્ત એવો નિયમ નથી, કે અવિરત અસંચત મિથ્યાદષ્ટિને ઘણું કર્મનો બંધ અને અલ્પ કર્મનીજ નિર્જરા થાય. જો એકાન્ત એવોજ નિયમ હોય, તો બહુકર્મી જીવોને કદિપણુ સમ્યક્ત્વનો લાભ ન થાય, અને સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોને સમક્તિ પામ્યા પહેલાં ઘણું કર્મનો ક્ષય થવાથી સમક્તિ પ્રાપ્ત થએલું પ્રત્યક્ષ જણાય છે. વળી જો સર્વદા ઘણું કર્મનો બંધ થાય એમજ માનીએ, તો કાળક્રમે સર્વ પુદ્ગલરાશિને પણુ કર્મપણુ ગ્રહણ કરવાનો પ્રસંગ આવે. અને કોઇપણ પુદ્ગલ બાકી રહે નહિ, પરંતુ એમ થતું નથી, કેમકે સ્તંભ-કુલ-અજ-પૃથ્વી-શરીર-વૃક્ષ-પર્વત-નદી-સમુદ્ર આદિ ભાવે પરિણામ પામેલા પુદ્ગલો હરમેશાં જણાય છે. અને કર્મબંધ પણુ વર્તમાનઆદિમાં જણાય છે. માટે આ બંધ અને નિર્જરાના સંબંધમાં ત્રણ ભાંગા સમજવા. પ્રથમ કોઇકને ઉત્કૃષ્ટ બંધ હેતુથી, અને પૂર્વબદ્ધ કર્મક્ષયના હેતુની ન્યૂનતાથી કર્મ બંધ વધારે થાય છે, કોઇકને કર્મ બંધના હેતુની અને કર્મક્ષયના હેતુની સમાનતાથી કર્મનો બંધ અને નિર્જરા સમાન થાય છે, તથા કોઇને બંધ હેતુની ન્યૂનતાથી અને ક્ષયના હેતુની ઉત્કૃષ્ટતાથી કર્મબંધ થોડો થાય છે અને નિર્જરા વધારે થાય છે. આ ત્રણ ભાંગામાંથી ત્રીજા ભાંગામાં જ્યારે કોઇ મિથ્યાદષ્ટિ વર્તે તો હોય, ત્યારે તેને અનિદેશ પ્રાપ્ત થાય છે ૧૨૦૫-૧૨૦૬

અનાલોગપણે એટલા બધા કર્મનો ક્ષય કેવી રીતે થાય ? તે જણાવવા પર્વતની નદીના પાષાણુનું બીજું દષ્ટાન્ત કહે છે.

ગિરિનહ-વત્તણિપત્થરવહ્નોવમ્મેણ પદમકરણેં ।

જા ગઠી કમ્મદિદ્દે, સ્વવળમણામોગજો તસ્સ ॥૧૨૦૭॥

પર્વતની નદીના માર્ગમાં પડેલા પત્થરોના ઘાટના જેવી ઉપમાવાળા, પ્રથમકરણવડે જીવને અનાલોગથી કર્મ સ્થિતિના ક્ષય થવાથી અનિદેશ પ્રાપ્ત થાય છે.

જેમ પર્વતની નદીના માર્ગમાંના પત્થરો અનાલોગથી એટલે “અમે આવી આકૃતિ-વાળા થઇએ” એવી ઈચ્છા વિના તે પાણીના પ્રવાહથી ઘસાઇને અથવા પરસ્પર અથડાઇને એ પત્થરો ગોળ-ત્રિકોણ-ચતુષ્કોણ-લાંબા-ઢુંકા વિગેરે અનેક આકારવાલા થઇ જાય છે, તેમ અહીં પણુ કોઇક રીતે અનાલોગપણે અથાપ્રવૃત્તિકરણથી જીવ કર્મ બપાવીને અનિદેશ પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૨૦૭

કીડિએતુ’ દષ્ટાન્ત કહે છે.

સ્થિતિસામાવિયગમણં, થાણૂસરણં તત્તો સમુપ્પયણં ।

થાણ થાણુસિરે વા, ઓરુહણં વા મુહ’ગાણં ॥૧૨૦૮॥

સ્થિગમણં પિવ પદમં, થાણૂસરણં વ કરણમપ્પુવ્વં ।

ઉપ્પયણં પિવ તત્તો, જીવાણં કરણમનિયટ્ઠિ ॥૧૨૦૯॥

થાણુ વ્વ ગંઠિદેસે, ગંઠિયસત્તસ્સ તત્થક્કથાણં ।

ઓયરણં પિવ તત્તો, પુણોડવિ કમ્મદિઠ્ઠિવિવુદ્ધી ॥૧૨૧૦॥

જેમ કેટલીક ક્રીડિઓ હસ્તેશાં-સ્વાભાવિક પૃથ્વીપર આમ તેમ ગમન કરે છે, કેટલીક સ્થાણુ-કુ'ંઠાપર ચડે છે; કેટલીક તે ખીલાપરથી ઊડી જાય છે, કેટલીક ખીલા આગળજ રહી જાય છે અને કેટલીક ચઢીને ખીલા પરથી ઊતરી જાય છે; તેમાં ક્રીડિઓના સ્વાભાવિક ગમનની પેઠે હસ્તેશાં પ્રવર્તતું પહેલું' યથાપ્રવૃત્તિકરણ છે, ખીલાપર ચડવા સમાન અપૂર્વકરણ છે, ખીલાપરથી ઊડવા સમાન જીવોને અનિવર્તિકરણ છે. (આ કરણના બળે જીવ મિથ્યા-ત્વથી સમ્યક્દૃષ્ટિ ગુણસ્થાને જાય છે.) અન્યિકસત્ત્વ (અન્યલેહ નહિ કરેલ જીવ)ને સ્થાણુની પેઠે અન્યિ દેશ આગળ અવસ્થાન હોય છે, અને ત્યાંથી પુનઃ પાછા ફરવારૂપ કર્મસ્થિતિની વૃદ્ધિ થાય છે. ૧૨૦૮-૧૨૦૯-૧૨૧૦.

હવે સુસાદ્રર પુરુષોત્તુ' દષ્ટાંત કહે છે.

જહ વા તિન્નિ મળૂસા, જંતહવિપહ' સહાવગમણે ।

વેલાહક્કમમીયા, તુરંતિ પતા ય દો ચોરા ॥૧૨૧૧॥

દટ્ટુ' મગતહ્થે, તે યગો મગઓ પહિનિયત્તો ।

વિતિઓ ગહિઓ, તહઓ સમહ્વકતો પુરં પત્તો ॥૧૨૧૨॥

અહ્વો મવો મળૂસા, જીવો કમ્પહિર્દે પહો દીહો ।

ગંઠી ય મયત્થાળં, રાગ-હોસા ય દો ચોરા ॥૧૨૧૩॥

મમ્મો ઠિહપરિવુહ્ઠી, ગહિઓ પુળ ગંઠિઓ ગઓ તહઓ ।

સમ્પત્તપુરં' એવં, જોણ્જા તિણિ કરણાહ' ॥૧૨૧૪॥

અથવા જેમ કેાઇ ત્રણ મનુષ્યો સ્વાભાવિકગતિએ અટવીમાં જતાં ઘણા માર્ગે ચાલી ગયા. તેવામાં વેળાને અતિક્રમ થવાથી તેઓ ભય પામ્યા, એટલામાં ત્યાં ભયસ્થાનકે બે ચોર તેમને મળ્યા. માર્ગમાં બે ચોરાને બેઠાને (ત્રણમાંનો) એક મનુષ્ય માર્ગમાંથી પાછો ફર્યો, બીજાને ચોરાએ પકડયો, અને ત્રીજો ચોરાનો તિરસ્કાર કરીને ઇંદનગરે પહોંચી ગયો. અહીં અટવી તે સંસાર, મનુષ્યો તે અંધિદેશથી પાછા ફરેલો, અંધિદેશમાં રહેલો, અને અંધિનો લેહ કરેલો એવા તે ત્રણ જીવો. કર્મની સ્થિતિ તે દીર્ઘપંથ. અંધિ તે ભય-સ્થાન બે ચોરા તે રાગ-દ્વેષ. જે ભાગી ગયો તેની સમાન અભિજ્ઞઅન્યિ પુનઃ સ્થિતિ વધારનાર જીવ, જે પકડાયો તેની જેવો અન્યિદેશ આગળ રહેલો જીવ અને જે આદ્યો ગયો તેની માફક સમ્યક્ત્વરૂપ નગરે પહોંચેલો જીવ બાણુવો. આ પ્રમાણે ત્રણ કરણમાં પણ ચોજના કરવી. (ત્રણ પુરુષતુ' સ્વાભાવિક ગમન-તે અંધિદેશ આગળ લાવનાર યથાપ્રવૃત્તિકરણ, શીઘ્રગતિથી ચોરાનો તિરસ્કાર કરવો-તે અપૂર્વકરણ અને સમ્યક્ત્વાદિરૂપ ઇંદનગરે પહોંચાડનાર-તે અનિવર્તિકરણ બાણુવું. ૧૨૧૧-થી-૧૨૧૪

અન્યિલેહ કરીને જીવો સમ્યક્ત્વાદિરૂપ મોક્ષમાર્ગ પામે છે, તે પરાપદેશથી પામે છે ? કે પોતાની મેળે સ્વાભાવિકપણે પામે છે ? અથવા એ બેનો પણ યોગ છતાં એકે પ્રકારે નથી પામતા ? આચાર્યશ્રી આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા માર્ગતુ' દષ્ટાંત આપે છે કે—

ઊવણસો સયં વા, લમહ પહં કોહન લમહ કોર્દે ।

ગંઠિસ્થાળં પત્તો, સમ્પત્તપહં તહા મવો ॥૧૨૧૫॥

જેમ કોઈ મનુષ્ય અટવીમાં આમ તેમ રખડતાં સ્વયં યોગ્ય માર્ગ પામે છે, કોઈક ખીબના કહેવાથી માર્ગ પામે છે અને કોઈક નથી પણ પામતો. તેવી રીતે કોઈક ભવ્યાત્મા સંસાર અટવીમાં ભમતાં અનિર્દેશ પામીને સ્વયં સમ્યક્ત્વાદિ સન્માર્ગ પામે છે, કોઈક પરોપદેશથી પામે છે, અને કોઈક દુર્ભવ્ય અભવ્ય નથી પણ પામતા, અને અનિર્દેશ પામેલો પાછો વલે છે. ૧૨૧૫

જ્યરવાળાતું દષ્ટાંત કહે છે.

મેસજ્જેણ સયં વા, નસહ જરબો ન નસણ કોહ ।

મન્વસ ગંઠિદેસે, મિચ્છત્તમહાજરો ચેવં ॥૧૨૧૬॥

જેમ કોઈ તાવવાળા મનુષ્યને સ્વભાવિક રીતે એટલે ઔષધ વિના તાવ દૂર થાય છે, કોઈકને ઔષધોપચારથી દૂર થાય છે અને કોઈકને ઔષધોપચાર કરવાથી પણ દૂર નથી થતો; તેમ મિથ્યાત્વરૂપ મહાજર પણ કોઈક ભવ્યાત્માને સ્વાભાવિક રીતે સહેજે નાશ પામે છે, કોઈકને ઔષધોપચારથી નાશ પામે છે અને કોઈકને નાશ નથી પણ પામતો. (ભવ્યાત્માને આ ત્રણે પ્રકાર હોય છે અને અભવ્યને તો એક ત્રીજો પ્રકાર જ હોય છે). ૧૨૧૬.

કૌદરાતું ઉદાહરણ કહે છે.

નાસહ સવં વ પરિકમણો વ, જહ કોદવાણ મયમાવો ।

નાસહ તહ મિચ્છમણો, સયં વ પરિકમણા વા ॥૧૨૧૭॥

જેમ કોઈક કૌદરાનો માદકસ્વભાવ સ્વાભાવિક રીતે નાશ પામે છે, કોઈકનો છાણ આદિના પ્રયોગથી નાશ પામે છે, અને કોઈકનો તે સ્વભાવ નાશ નથી પામતો, તેમ કોઈક જીવનો મિથ્યાત્વભાવ સ્વાભાવિક રીતે દૂર થાય છે, કોઈકને શુદ્ધમહારાજના ઉપદેશથી નાશ થાય છે, અને કોઈકને સર્વથા નાશ નથી પામતો. ૧૨૧૭

શાવડે મિથ્યાત્વ શુદ્ધ થાય છે ? તે માટે કહે છે—

અપ્પુલ્લેણં તિપુજં, મિચ્છત્તં કુણ્હ કોદ્ધવોવમયા ।

અનિયદ્દીકરણેણ ડ, સો સમ્મદંસણં લ્હહ ॥૧૨૧૮॥

જીવો મેણી કૌદરા સમાન મિથ્યાત્વના અપૂર્વકરણવડે ત્રણપુંજ કરે છે, પણ સમ્યગ્-દર્શન તો અનિવર્તિ કરણવડે જ પામે છે. ૧૨૧૮.

જેમ કોઈક મનુષ્ય છાણ વિગેરેના પ્રયોગથી કૌદરાને શુદ્ધ કરે છે, તેમાં તેના ત્રણ પ્રકાર થાય છે. કોઈ કૌદરા સર્વથા શુદ્ધ થાય છે, કોઈ અર્ધા શુદ્ધ થાય છે, અને કોઈ શુદ્ધ થતા નથી. તેવી જ રીતે જીવો અપૂર્વકરણવડે મિથ્યાત્વ શોધીને તેના શુદ્ધ અર્ધશુદ્ધ અને અશુદ્ધ એવા ત્રણ પુંજ કરે છે. તેમાં સમ્યક્ત્વને આવરનાર એવા રસને ખપાવીને શુદ્ધ કરેલા જે મિથ્યાત્વના પુદ્ગળોનો પુંજ તે બિનોક્રાત તત્ત્વરૂચિને આવરનાર નથી, માટે તેને ઉપચારથી સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. અર્ધશુદ્ધ મિથ્યાત્વ પુદ્ગળોનો પુંજ તે સમ્યગ્મિથ્યાત્વ-મિશ્ર કહેવાય છે. અને સર્વથા અશુદ્ધ પુદ્ગળપુંજ તે મિથ્યાત્વ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે અપૂર્વકરણથી ત્રણ પુંજ થાય છે, પરંતુ અનિવર્તિકરણ વિશેષથી જીવ સમ્યક્ત્વ પુંજે બાય છે, ખીબ બે પુંજે નથી જતો. બ્યારે સમ્યક્ત્વથી પતિત થઈને પુનઃ

સમ્પૂર્ણ પામે છે, ત્યારે પણ અપૂર્વકરણવડે ત્રણ પુંજ કરીને અનિવર્તિકરણથી સમકિત પામે છે.

પ્રશ્ન : બીજીવાર સમકિત પામતાં અપૂર્વકરણની અપૂર્વકરણતા કેમ કહી શકાય ? કેમકે પૂર્વે તેની પ્રાપ્તિ થયેલ છે.

ઉત્તર : થોડીજવાર સુધી તેનો લાભ થાય છે, એટલે અપૂર્વ જેવું હોવાથી તેને અપૂર્વકરણ કહેવાય છે. એમ વૃદ્ધોત્તું કથન છે. સિદ્ધાન્તવાદીઓ પણ એમજ કહે છે. પણ કર્મ અન્યવાળાઓ તો “મિથ્યાત્વત્તું અન્તરકરણ કરે છે.” તે અન્તરકરણમાં પેટેલી જીવ ઉપશમ સમકિત પામે છે, અને તેવડે મિથ્યાત્વના ત્રણ પુંજ કરે છે, તે પછી ક્ષાયોપશમિક પુંજના ઉદયથી ક્ષાયોપશમિક સમકિત પામે છે. એમ માને છે. અર્થાત્ અપૂર્વકરણથી ત્રણપુંજ નથી કરતા અને ઉપશમમાં કરેલ શુદ્ધ પુંજના ઉદયથી ફરી સમ્પૂર્ણ પામે છે.

આ પ્રમાણે ભવ્યાત્માને સર્વત્ર સમ્પૂર્ણ લાભ કહ્યો, હવે અંતિમપ્રદેશે આવેલ અભ્યન્તરે શુ થાય ? તે કહે છે.

તિર્થંકરાદ્યપૂર્ણ, દદ્વતુળ્લેખેણ વાવિ કજ્જેણ ।

સુચસામાદ્યલાહો, હોજ્જ અમ્બસ્સ ગંઠિમ્મ ॥૧૨૧૯॥

તીર્થંકરાદિની પૂર્ણ ભેઠને અથવા બીજા કોઈપણ પ્રયોજનથી અનિશ્ચયના પામેલા અભ્યન્તરે માત્ર શ્રુતસામાયિકનો લાભ થાય છે. ૧૨૧૬

તીર્થંકરની વિભૂતિ વિગેરે ભેઠને “આધર્મથી આવો સત્કાર થાય છે, દેવપણું-રાજ્ય વિગેરે પ્રાપ્ત થાય છે.” ઇત્યાદિ ભુદિથી અનિશ્ચયના પામેલા અભ્યન્તરે તે વિભૂતિ માટે અથવા દેવપણું-રાજ્યપણું-સૌભાગ્ય-રૂપ-અળ વિગેરે બીજા પ્રયોજનથી, સર્વથા મોક્ષની શ્રદ્ધા વિના પણ કિંચિત્ કષ્ટકારી અતુષ્ઠાન કરવાથી અજ્ઞાનરૂપ શ્રુતસામાયિકનો માત્ર લાભ થાય છે, કેમકે અભ્યન્તરે પણ અગીઆર અંગતું અધ્યયન કહ્યું છે. પરંતુ સમ્પૂર્ણતાદિનો લાભ તો તેમને થતો નથીજ. ૧૨૧૮

હવે “અપુણ્વેણુ તિપુંજ” એ ૧૨૧૮ મી ગાથાતું વિવરણ કરે છે.

મયણા દરનિવલિયા, નિવલિયા ય જહ કોદ્ધવા તિવિહા ।

તહ મિચ્છત્તં તિવિહં, પરિણામવસેણ સો કુણહ ॥૧૨૨૦॥

જેમ પ્રયોગથી શુદ્ધ-અર્ધશુદ્ધ-અને અશુદ્ધ એમ ત્રણ પ્રકારે કોદરા થાય છે. તેમ અપૂર્વકરણરૂપ પરિણામના વશથી શુદ્ધ-અર્ધશુદ્ધ-અને અશુદ્ધ એમ ત્રણ પ્રકારે મિથ્યાત્વ થાય છે. ૧૨૨૦

હવે જળ અને વસ્ત્રનાં દંધાન્તો કહે છે.

જહ વેહ કિંચિ મલિણં, દસુદ્ધં સુદ્ધમંતુ વર્થં ચ ।

एवं परिणामवसा, करेह सो दंसणं तिविहं ॥૧૨૨૧॥

અથવા જેમ પાણી તથા વસ્ત્ર મેલું હોય, તે શુદ્ધ કરવા છતાં પણ કોઈક શુદ્ધ ન થાય, કોઈક અર્ધુ શુદ્ધ થાય, અને કોઈક સર્વથા શુદ્ધ ન થાય, અને કોઈક સર્વથા શુદ્ધ થાય છે. તેમ જીવ પણ અપૂર્વકરણરૂપ પરિણામના વશથી દર્શનમોહનીય કર્મને શોધતાં

અશુદ્ધ, અર્ધશુદ્ધ અને શુદ્ધ એવા મિશ્રતાત્વ-મિશ્ર-અને સમ્યક્ત્વ, એમ ત્રણ પ્રકાર કરે છે. ૧૨૨૧

હવે સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી દેશવિરતિ આદિનો લાભ કેવી રીતે થાય ? તે કહે છે.

સમ્મત્તમિં ડ લઢ્ઢે, પલ્લિયપુહુત્તેણ સાવજો હોઈ ।

ચરણો-વસમ-સ્થાણં, સાગર સંસ્વંતરા હોતિ ॥૧૨૨૨॥

एवं अप्परिवर्णिण, सम्मत्ते देव-मणुयज्जમેसु ।

अण्णयरसेद्विवज्जं, एगमवेणं व सत्त्वाइं ॥૧૨૨૩॥

સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી બાકી રહેલી સ્થિતિમાંથી પલ્લોપમ પૃથક્ત્વ (એથી નવ પલ્લો-પમ) જેટલો કાળ વીત્યા બાદ દેશવિરતિ થાય છે, તે પછી સંજ્યાતા સાગરોપમ વીત્યા બાદ ચારિત્ર પામે છે, તે પછી સંજ્યાતા સાગરોપમ વીત્યાબાદ ઉપશમશ્રેણિ પામે છે અને તે કરતાં સંજ્યાતા સાગરોપમ જેટલી સ્થિતિ ઓછી થયા પછી ક્ષપકશ્રેણિ પામે છે. આ પ્રમાણે દેવમનુષ્યલવમાં ગમનાગમન કરતાં સમ્યક્ત્વથી પડયા સિવાય મનુષ્યલવમાં દેશવિરતિ આદિનો લાભ થાય છે. અથવા અતિશુભ પરિણામથી ઘણા કર્મની ખપી ગયેલી સ્થિતિવાલો જીવ, એક લવમાં પણ ઉપશમ અને ક્ષપક એમાંથી એક શ્રેણિ અને દેશવિરતિ આદિ સર્વ પ્રાપ્ત કરે છે. (સિદ્ધાન્તના અભિપ્રાયે એક લવમાં બે શ્રેણિ ન થાય, પણ એકજ થાય.) ૧૨૨૨-૧૨૨૩.

હવે જેના ઉદયથી સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિ ન થાય અથવા થઈ તો પણ નાશ પામે તેવાં સમ્યક્ત્વાદિનાં આવરણો કહે છે.

अहुणा जत्तोदयओ, न लभइ दंसणाइसामइयं ।

लद्धं व पुणो भस्सइ, तदिहावरणं कसायाइं ॥૧૨૨૪॥

अहवा खयाइओ केवलाइं तं जेसि ते कह कसाया ।

को वा कत्सावरणं, को व खयाइक्कमो कत्स ? ॥૧૨૨૫॥

હવે જેના ઉદયથી (જીવને) દર્શનાદિ સામાયિક પ્રાપ્ત ન થાય, અને પ્રાપ્ત થયા હોય, તોપણ નાશ પામે, તે અહીં કષાય વિગેરે (સમ્યક્ત્વાદિનાં) આવરણ છે. અથવા જે કષાયના ક્ષયાદિથી જે કેવળજ્ઞાનાદિ (કેવળદર્શન-ચારિત્રાદિ) થાય છે, તે કેટલા કષાય છે ? કયો કષાય કયા સામાયિકત્વ આવરણ છે ? અથવા કયા કષાયના કયા કંમે ક્ષય આદિ થાય છે ? ૧૨૨૪-૧૨૨૫

આચાર્યશ્રી એ પ્રશ્નોના અનુક્રમે ઉત્તર આપે છે.

(૧૦૮) પદમિલ્લુઆણ ઉદય, નિયમા સંજોયણાકસાયાણં ।

सम्महंसणलंभं, भवसिद्धीयाऽवि न लहंति ॥૧૨૨૬॥

પહેલાં સંયોજના નામના અનન્તાનુબંધ કષાયના ઉદયે, સમ્યગ્દર્શનનો લાભ ભવસિદ્ધિક (તદ્ભવમોક્ષગામી) જીવો પણ અવશ્ય ન પામે.

પહેલા જે અનન્તાનુબંધી અથવા સંયોજના એવા જે ક્રોધ-માન-માયા ને લોભ કષાયો તેના ઉદયથી ભવસિદ્ધિક્ષ એટલે તદ્ભવ મોક્ષગામી જીવોને પણ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત ન થાય, તો પછી અભવ્યોને તો કયાંથીજ થાય ?

અનન્તાનુબંધી કષાયને પ્રથમ નંબર કેમ ?

સ્વર્ણં પદુચ્ચ પદ્મા, પદ્મગુણવિધાઈનો ત્તિ વા જમ્હા ।

સંજોયણાકસાયા, મવાદિસંજોયણાઓ (દો) ત્તિ ॥૧૨૨૭॥

સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થતાં અને ક્ષપકશ્રંષ્ટિમાં પ્રથમ તેનોજ ક્ષય થાય છે, અથવા સમ્યગ્દર્શનરૂપ પ્રથમ ગુણનો ઘાત કરનાર હોવાથી તે પ્રથમ કષાય છે. અને સંસારમાં યોજનાર હોવાથી તેને સંયોજના કષાય કહેવાય છે. ૧૨૨૭

કષાય એટલે શું ? એના સમાધાન માટે કષાય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કહે છે.

કમ્ કસ મવો વા, કસમાઓ સિં જઓ કસાયા તે ।

કસમાયયંતિ વ જઓ, ગમયંતિ કસં કસાયા ત્તિ ॥૧૨૨૮॥

જાઓ વ ઉવાદાણં, તેણ કસાયા જઓ કસસાયા ।

ચત્તારિં બહુવચનઓ, एवं વિદ્યાદઓઽવિ મયા ॥૧૨૨૯॥

કષ એટલે કર્મ અથવા ભવ, તેમનો આય, એટલે લાભ જેથી થાય, તે કષાય, અથવા કર્મ થા સંસાર જેથી આવે તે કષાય, અથવા જેની હાજરીમાં જીવ કર્મ કે સંસારને પામે તે કષાય. અથવા આય એટલે ઉપાદાન-હેતુ. સંસાર થા કર્મના હેતુ હોવાથી તે કષાય છે. બહુવચનના પ્રયોગથી એ કષાયો આર છે, અને દેશવિરતિ આદિ-ગુણોનો અનુક્રમે ઘાત કરનારા હોવાથી તે ખીજે-ત્રીજે-ચોથા કહેવાય છે. ૧૨૨૮-૧૨૨૯ મવસિદ્ધિયાવિ મળિણ નિયમા ન લ્હંતિ તયમમત્વાવિ ।

અવિસદ્દેણ વ ગહિયા, પરિત્તસંસારિયાઈયા ॥૧૨૩૦॥

ભવસિદ્ધિક્ષ જીવો પણ (પહેલા કષાયના ઉદયે સમ્યક્ત્વને પામતા નથી એમ કહેવાથી અભવ્ય તો અવશ્ય તેને નજ પામે, અને અપિ શબ્દથી પરિત્ત સંસારી જીવો પણ ન પામે એમ સમજવું. ૧૨૩૦

દેશવિરતિનાં આવરણ કહે છે.

(૧૦૯) વિતિયકસાયાણુદણ અપ્પચ્ચક્ષાણનામધેયાણં ।

સમ્મદ્સણલંમં, વિરયાવિરહં ન ઉ લ્હંતિ ॥૧૨૩૧॥

અપ્રત્યાખ્યાન નામના ખીજા કષાયના ઉદયથી (ભવ્યાત્મા) સમ્યગ્દર્શન પામે, પરંતુ દેશવિરતિ ન પામે. ૧૨૩૧

સર્વં દેસો વ જઓ, પ્પચ્ચક્ષાણં ન જોસિ ઉદયમ્મિ ।

તે અપ્પચ્ચક્ષાણા, સર્વનિસેહે મઓઽકારો ॥૧૨૩૨॥

સમ્મદ્સણલંમં, લહેદ્ધ મવિય ત્તિ વક્કસેસોઽયં ।

વિરયાવિરહિસેસણતુસદ્સંલવિસઓઽયં ચ ॥૧૨૩૩॥

આ બીજા ક્રયાયના ઉદયથી જીવ, સર્વથી કે દેશથી પ્રત્યાખ્યાન ન પામે, તેથી તે ક્રયાયો અપ્રત્યાખ્યાની કહેવાય છે. આમાં અકાર સર્વ નિષેધાર્થક છે. લઘ્યાત્માને સમ્યક્ દર્શનનો લાભ થાય છે. એ વાક્ય શેષ છે, અને વિરતાવિરતિ શબ્દથી શ્રાવકપણાનો લાભ ન થાય એ વાત સંલક્ષિત છે. ૧૨૩૨-૧૨૩૩.

હવે સર્વવિરતિશુભ્તુ આવરણ કહે છે.

(૧૧૦) તર્કયકસાયાણુદય, પચ્ચક્ષણાવારણનામધેજ્ઞાણં ।

દેસે-વક્રદેસવિરહં, ચરિત્તલં મં ન ડ હર્હંતિ ॥૧૨૩૪॥

પ્રત્યાખ્યાનાવરણ નામના ત્રીજા ક્રયાયના ઉદયે દેશ વિરતિનો લાભ થાય છે, પરંતુ સર્વ વિરતિરૂપ આસ્ત્રિત્રનો લાભ નથી થતો. ૧૨૩૪

ભાષ્યકાર પ્રત્યાખ્યાનાવરણ શબ્દનો અર્થ કરે છે.

સત્ત્વં પચ્ચક્ષણં વરેતિ તે જં ન દેસમેણં ।

પચ્ચક્ષણાવારણા, આમજ્ઞાદી-સદત્ત્વેસુ ॥૧૨૩૫॥

ત્રીજા ક્રયાયો સર્વ વિરતિરૂપ પ્રત્યાખ્યાનતું આવરણ કરે, પણ દેશ વિરતિતું ન કરે, માટે તેને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કહે છે. અહીં ‘આ’ શબ્દ મર્યાદા અથવા ઇષદ્ અર્થમાં છે. ૧૨૩૫

આ ત્રીજા પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રયાયના ઉદયથી સર્વ વિરતિરૂપ પ્રત્યાખ્યાનતું આવરણ થાય છે, પણ દેશ વિરતિરૂપ પ્રત્યાખ્યાનતું આવરણ નથી થતું, કારણ કે પ્રત્યાખ્યાનોતું આવરણ કરે, તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ એવી વ્યુત્પત્તિ અહીં ન કરવી, પણ આવરણ શબ્દના “આ” ઉપરથી મર્યાદાએ પ્રત્યાખ્યાનતું આવરણ કરે, અથવા સાવધયોગની અનુમતિમાત્ર વિરતિરૂપ પ્રત્યાખ્યાનતું આવરણ કરે તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ અનન્ત સાવધયોગતું પ્રત્યાખ્યાન કરીને દેશવિરતિવાળો શ્રાવક અગીઆરમી પ્રતિમા બ્યારે પામ્યો હોય, ત્યારે પણ સાવધયોગની પરિમિત અનુમતિ માત્રતું પ્રત્યાખ્યાન નથી કરતો, તેતું કારણ આત્રીજા ક્રયાયરૂપ આવરણજ છે. આથી આ ક્રયાયને ઇપત્ પ્રત્યાખ્યાનાવરણ પણ કહેવાય છે. ૧૨૩૫

આ આવરણ વિધમાન પ્રત્યાખ્યાનતું હોય કે અવિધમાન પ્રત્યાખ્યાનતું હોય ? તેનો ખુલાસો કરે છે.

નાસંતસાવરણં ન સતોઽમજ્વાઈવિરમણપસંગા ।

પચ્ચક્ષણાવારણા ત્મહા તસ્સમવાવરણા ॥૧૨૩૬॥

એકાન્તે અવિધમાન પ્રત્યાખ્યાનતું આવરણ હોતું નથી, (કેમકે અવિધમાનતું આવરણ માનીએ, તો અવિધમાન એવા ખરવિષાણતું પણ આવરણ માનતું જોઈએ.) તેમ વિધમાન પ્રત્યાખ્યાનતું આવરણ પણ નથી હોતું, કેમકે અલઘ્યોને પણ (પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રયાયો હોવાથી) વિરતિનો પ્રસંગ થાય. તે માટે પ્રત્યાખ્યાનની પરિણતિને આવરણ કરે તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કહેવાય છે. ૧૨૩૬.

એજ વાત દષ્ટાન્તપૂર્વક વધારે સ્પષ્ટ કહે છે.

ઉદય વિરહપરિણદે, ન હોઈ જેસિ સ્વાદ્યો હોઈ ।

પચ્ચક્ષણાવરણા, ત હૈ જહા કેવલાવરણં ॥૧૨૩૭॥

કેવળજ્ઞાનાવરણના ક્ષયથી જેમ કેવળજ્ઞાન, તેમ જે કષાયના ઉદયથી વિરતિ પરિણામ ન થાય, પણ જેના ક્ષયાદિથી થાય, તે અહીં પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કહેવાય છે. ૧૨૩૭

જેમ કેવળજ્ઞાનાવરણથી વિદ્યમાન કેવળજ્ઞાન નથી અવરાતું, તેમ અવિદ્યમાન કેવળજ્ઞાન પણ નથી અવરાતું; કારણ કે જે વિદ્યમાન કેવળજ્ઞાન અવરાતું હોય, તો અલબ્યોને પણ કેવળીપણાનો પ્રસંગ થાય, કેમકે તેમને તે જ્ઞાન પ્રગટ થયું હોય તો તે કેવળજ્ઞાનાવરણથી અવરાએલું માનવું પડે, અલબ્યોને પણ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ હતું, પરંતુ તદાવરણથી તે અવરાયેલું છે એમ કહેવામાં આવે, તો તે આરોગ્ય છે, કેમકે જે કૌડીયાથી ઠંકાએલા દીપકની પેઠે, તે વડે તે પોતાને તો જરૂર પ્રગટ કરી શકે, પણ અલબ્યોને તેમ તો નથી થતું. વળી અવિદ્યમાન કેવળજ્ઞાન પણ તદાવરણથી અવરાતું નથી, કેમકે જે અવિદ્યમાન અવરાતું હોય, તો અવિદ્યમાન એવા ગધેડાના સીંગડા પણ અવરાવવાં જોઈએ. માટે એ ઉભય રીતે ન માનતાં સદસદ (વિદ્યમાન-અવિદ્યમાન) રૂપ કેવળજ્ઞાન તેના આવરણથી અવરાય છે, એટલે કે જીવદ્રવ્યરૂપે વિદ્યમાન કેવળજ્ઞાન અવરાય છે, અને આવિર્ભૂત પરિણતિએ અવિદ્યમાન અવરાય છે. એ સદસદરૂપ (વિદ્યમાન અવિદ્યમાનરૂપ) કોઈકે અપેક્ષાએ એકજ છે. આ પ્રમાણે જેમ સદસદરૂપ કેવળ જ્ઞાન તદાવરણથી અવરાય છે, એટલે કે આવરણના સામર્થ્યથી જીવ કેવળજ્ઞાન પરિણતિએ પરિણામ નથી પામતો, તેમ આ પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયના ઉદયથી વિરતિપરિણામ પણ સદસદરૂપે અવરાય છે, અર્થાત્ વિરતિપરિણામે જીવ પરિણામ પામી શકતો નથી. અહીં ઘણું કહેવા જેવું છે, પણ અન્ય વધી જવાના ભયથી કહેતા નથી. ૧૨૩૭.

યથાખ્યાતચારિત્ર આવરનાર યોથા કષાયનું સ્વરૂપ કહે છે.

(૧૧૧) મૂલગુણાણં લંભં, ન લહૈ મૂલગુણવાહ્નો ઉદય ।

સંજલણાણં ઉદય, ન લહૈ ચરણં અહક્ત્વાયં ॥૧૨૩૮॥

મૂળગુણોના ઘાત કરનાર કષાયોના ઉદયથી મૂળગુણોની પ્રાપ્તિ ન થાય, અને સંજલન કષાયના ઉદયથી યથાખ્યાત ચારિત્રોના લાભ ન થાય. ૧૨૩૮

સમ્યક્ત્વ-મહાવ્રત-અને અણુવ્રત, એ ત્રણે ઉત્તર ગુણોના આધારભૂત હોવાથી મૂળ ગુણ કહેવાય છે. તે મૂળ ગુણોના ઘાત કરનાર અનન્તાનુબંધી-અપ્રત્યાખ્યાની અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયોના ઉદયથી ઉપરોક્ત મૂળગુણો પ્રાપ્ત થતા નથી. તથા પરિસહાદિના સંયોગે ચારિત્રવાળાને થોડો જાળવલ્યમાન કરે તે સંજલન કષાય. આ કષાયના ઉદયથી યથાખ્યાત ચારિત્ર-કપાયરહિત એવું વીતરાગ ચારિત્ર પ્રાપ્ત ન થાય, અને પ્રાપ્ત થયું હોય, તો નાશ પામે. માત્ર આ વીતરાગ ચારિત્રનોજ આ કષાયો ઘાત કરે છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ શેષચારિત્રવાળાને પણ તેમના ચારિત્રમાં આ કષાયો દેશોપઘાતરૂપ અતિચાર લગાડે છે. મૂળગુણો કયા ? તે ભાષ્યકાર કહે છે.

સમત્તસમેયાઈ, મહલ્લયા-ગુલ્લયાઈ મૂલગુણા ।

મૂલં સેસાહારો, વાસસ તથાહ્નોણં ॥૧૨૩૯॥

સમ્યક્ત્વ સહિત મહાવ્રતો અને આણુવ્રતો તે મૂળગુણો છે, કેમકે તે શેષ ઉત્તરગુણોના આધારભૂત હોવાથી મૂળ રૂપ છે. તથા એ મૂળગુણોના ઘાત કરનારા એ પ્રથમના બાર કષાયો છે. ૧૨૩૬.

રાત્રિલોજનને મૂળગુણ કેમ ન કહેવાય ?

નિસિમત્તવિરમણં પિ હુ, નણુ મૂલ્લગુણો કહં ન ગહિયં તં ?

વયધારિણો ચ્ચિચ તયં, મૂલ્લગુણો સેસયસ્સિયરો ॥૧૨૪૦॥

આહારવિરમણાઓ, તવો વ્વ તવ એવ વા જઓઽણસણં ।

અહવ મહવ્વયસંરક્ષણત્તણાઓ સમિદ્દ વ્વ ॥૧૨૪૧॥

રાત્રિલોજન વિરમણને પણ મૂળગુણરૂપે કેમ ન કહ્યું ? ઉત્તર-વ્રતધારી સંયમીને તે મૂળગુણ છે, અને શેષ કેશવિરતિને ઉત્તરગુણરૂપ છે. અથવા તપની પેઠે આહાર (વિરમણ રૂપ હોવાથી એ ઉત્તર ગુણ છે. અથવા અશન ત્યાગરૂપ હોવાથી તે તપજ છે. (અને તપ તો ઉત્તર ગુણજ છે.) અથવા તે સમિતિની પેઠે મહાવ્રતનું રક્ષણ કરનાર હોવાથી ઉત્તર ગુણ છે, ૧૨૪૦-૧૨૪૧.

એ યુક્તિથી તો વ્રતધારીને રાત્રિલોજન મૂળગુણ ન થાય ? તેનેા ઉત્તર આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

તહવિ તયં મૂલ્લગુણો, મણ્ણહ મૂલ્લગુણપાલયં જમ્હા ।

મૂલ્લગુણમ્હણમ્મિ ય, તં ગહિયં ઉત્તરગુણ વ્વ ॥૧૨૪૨॥

જમ્હા મૂલ્લગુણ ચ્ચિચ, ન હોતિ તવ્વિરહિયસ્સ પહ્ધિપ્પના ।

તો મૂલ્લગુણમ્હણે, તમ્હણમિહ ઽથ્થઓ નેયં ॥૧૨૪૩॥

તોપણ તે રાત્રિલોજન વિરમણ નામનું છઠું વ્રત મૂળગુણને પાળનાર હોવાથી મૂળ ગુણ કહેવાય છે. અને તેથી મૂળગુણને અહણ કરવાથી ઉત્તરગુણની પેઠે તેનું પણ અહણ કર્યું સમજવું. કારણ કે રાત્રિ લોજન વિરમણ વિના મહાવ્રતાદિ મૂળગુણો પરિપૂર્ણ નથી થતા, માટે મૂળગુણ કહેવાથી તે પણ કહ્યું છે, એમ અર્થથી બાણી લેવું. ૧૨૪૨-૧૨૪૩

રાત્રિલોજન વિરમણ સિવાય મહાવ્રતાદિ મૂળગુણો, પરિપૂર્ણ થતા નથી, કેમકે રાત્રિ-લોજન વિરમણ ન હોય, તો રાત્રિએ લોજન માટે સિદ્ધાર્થે પર્યટન કરવું પડે, અને તેથી અગ્નિ-પ્રદીપ વિગેરેનો સ્પર્શ થાય, અને તેથી પશ્ચાત્કર્માદિ અનેષણા દોષયુક્ત આહાર અહણ કરવાથી પ્રાણાતિપાત વિરમણ વ્રતનો ભંગ થાય, વળી અધકારના બળે પડેલું સુવર્ણ આદિ દ્રવ્ય લેવાની ઇચ્છા થાય, સ્ત્રી સંલોગની પણ સંભાવના થાય, ઇત્યાદિ કારણોથી બીજા વ્રતોનો પણ લોપ થાય, માટે રાત્રિલોજન વિરમણ સિવાય પ્રાણાતિપાત વિરતિ આદિ મૂળગુણો સંભવેજ નહિ. આ પ્રમાણે રાત્રિલોજન વિરમણ નામનું વ્રત મહાવ્રતોને અત્યંત ઉપકારી હોવાથી મહાવ્રતો કહેવાથી, તે પણ કહ્યું છે. એમ સમજ લેવું. ૧૨૪૨-૧૨૪૩

અહીં શિષ્ય પુનઃ પુછે છે કે—

અકસાયમહક્ષાયં, જં સંજલ્ણોદય ન તં તેષં ।

લ્ભમ્હ લ્હ્વં ચ પુણો, મસ્સહ સ્વં તદુદયમ્મિ ॥૧૨૪૭॥

ન હુ નવરિમહક્ષાઓવઘાણ્ણો સેસચરણદેસંપિ ।

ઘાણ્ણિ તાણ્ણસુદણ, હોહ જઓ સાહ્યારં તં ॥૧૨૪૮॥

ક'ંક જાળવત્યમાન થવાથી, અથવા એકદમ જાળવત્યમાન થવાથી, અથવા પરિ-
સહાદિ આવવાને લીધે જાળવાયમાન થવાથી સંજવલન કષાય કહેવાય છે. આ કષાયના
ઉદયથી યથાગચાતચારિત્ર ન હોય, કેમકે યથાગચાત ચારિત્ર કષાય રહિત છે, અને સંજવ-
લનનો ઉદય હોય ત્યાં સુધી કષાય રહિતપણું ન હોય, અને તેથીજ યથાગચાત ચારિત્ર
પ્રાપ્ત ન થાય, અને થયું હોય તોપણ આ કષાયના ઉદયથી પુનઃ ભ્રષ્ટ થાય. (આ પ્રમાણે)
આ કષાયો માત્ર યથાગચાત ચારિત્રનોજ ઘાત કરે છે એમ નહિ, પણ તે સિવાયના શેષ
બીજા ચારિત્રનો પણ હેશથી ઘાત કરે છે, કેમકે તેના ઉદયથી બાકીના ચારિત્ર પણ અતિ-
ચાર-દોષયુક્ત થાય છે. ૧૨૪૬-૧૨૪૭-૧૨૪૮

એજ વાત નિયુક્તિકાર કહે છે.

(૧૧૨) સવ્વેઽવિ ય અહ્યારા, સંજલ્ણાણં તુ ઉદયઓ હોંતિ ।

મૂલચ્છેજ્જં પુણ હોહ, વારસઠ્ઠં કસાયણં ॥૧૨૪૯॥

સર્વ અતિચારો સંજવલન કષાયના ઉદયથી થાય છે, અને પહેલા બાર કષાયના
ઉદયથી મૂળગુણનો છેદનાશ થાય છે. ૧૨૪૯

આલોચના-પ્રતિક્રમણ વિગેરે પ્રાચશ્ચિત્તથી શુદ્ધ કરવા યોગ્ય સર્વ અતિચારો (ચારિત્ર-
વિરાધના વિશેષો) સંજવલન કષાયના ઉદયથી થાય છે, અને પહેલાના બાર કષાયના
ઉદયથી મૂળછેદ થાય છે, એટલે આઠમા મૂળ પ્રાચશ્ચિત્તથી જે દોષનો સમૂહ ફર ઠરી
શકાય તે મૂળછેદ કહેવાય, અથવા મૂલથી સર્વ ચારિત્રનો ઉચ્છેદ થાય, તે આ પ્રમાણે
અનન્તાનુબન્ધી કષાયના ઉદયથી સમ્યક્ત્વનો નાશ થાય, અપ્રત્યાગ્યાનાવરણના ઉદયથી
દેશવિરતિનો નાશ થાય, અને પ્રત્યાગ્યાનાવરણના ઉદયથી સર્વ વિરતિરૂપ ચારિત્રનો
નાશ થાય. ૧૨૪૯

એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

અહ્યારા છેદંતા, સવ્વે સંજલ્ણહેયવો હોંતિ ।

સેસકસાઓદયઓ, મૂલચ્છેજ્જં વયારુહણં ॥૧૨૫૦॥

અહવા સંજમમૂલચ્છેજ્જં, તદ્વિકલ્લસોદય નિયમં ।

સમ્મતાર્હ મૂલચ્છેજ્જં, પુણ વારસઠ્ઠંપિ ॥૧૨૫૧॥

છેદ પર્યન્ત સાત પ્રકારના પ્રાચશ્ચિત્તથી જેનો અન્ત થાય, તે અતિચાર કહેવાય, તે
સર્વ અતિચાર સંજવલન કષાયથીજ જન્ય છે, અને શેષ બાર કષાયના ઉદયે સમસ્ત
ચારિત્રનો છેદ કરનાર દોષ સમૂહ થાય છે. (તેની શુદ્ધી માટે) પુનઃ વ્રતારોપણ કરાય છે.
અથવા ત્રીજા પ્રત્યાગ્યાનાવરણ કષાયના ઉદયે સર્વ વિરતિરૂપ સંયમનો અવશ્ય મૂળથી

છેદ થાય છે, અને શેષ આઠ કષાયના ઉદયથી સ્વચક્રત્વ ને દેશવિરતિગુણને મૂળચ્છેદ થાય છે. ૧૨૫૦-૧૨૫૧

મૂલચ્છેદજે સિદ્ધે, પુત્રદે મૂલગુણાદ્ગ્રહણેન ।

इयं कीदृशं पुणो गृहणं, अइयारविसिणत्थंति ॥ ૧૨૫૨ ॥

પગમહક્ષાયંતિ ય, અદ્યારે તમ્મિ ચેવ મા જોણ ।

तो मूलचछेज्जमिणं, सेसचरित्तो निजोएइ ॥ ૧૨૫૩ ॥

(૧૨૩૮ મી ગાથાના) પૂર્વાર્ધમાં મૂળગુણધાતિ કહેવાથી ખાર કષાયો મૂળચ્છેદક છે, એમ સિદ્ધ થવા છતાં, ફરી તે વાતને અહીં શામાટે કહી ? (ઉત્તર) અતિચારોની વિશેષ વ્યવસ્થા કરવા માટે ફરી કહ્યું છે. કેમકે અહીં પ્રસ્તુતમાં યથાખ્યાત ચારિત્ર છે, તેથી તેમાં શિષ્ય મૂળચ્છેદની યોજના ન કરે અને આ મૂળચ્છેદની યોજના શેષ સામાયિકાદિ ચારિત્રમાં કરે, તેથી અહિં પુનઃ એ વાત કહી છે. (મતલબ કે મૂળચ્છેદ અને પુનઃશબ્દથી આ ગાથાર્ધમાં એમ સમજવું, કે સંવલનના ઉદયથી શેષ ચારિત્રના સર્વે અતિચારો થાય છે, અને ખાર કષાયના ઉદયથી સર્વવિરતિ આદિ મૂળચ્છેદ થાય છે.) ૧૨૫૨-૧૨૫૩. એ પ્રમાણે આવરણકાર કહીને, હવે જે આવરણના ક્ષયોપશમાદિથી ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે, તે કહે છે.

(૧૧૩) વારસવિદે કસાણ, સદ્દણ ઉવસામિણ વ જોગેહિં ।

लूमइ चरित्तलंभो, तस्स विसेसा इमे पंच ॥ ૧૨૫૪ ॥

પ્રશસ્ત મન-વચન-ક્રિયાના યોગવડે ખાર પ્રકારના કષાયના ક્ષય-ઉપશમ-અથવા ક્ષયોપશમ થવાથી ચારિત્રનો લાભ થાય છે. તે ચારિત્રના ૧૨૬૦મી ગાથામાં કહેવાશે એવા પાંચ ભેદ છે. ૧૨૫૪

એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

સવિણ ઉવસમિણ વા, વાસદેજં સજોવસમિણ વા ।

वारसविदे कसाण, पस्तथज्ञाणाइजोगेहि ॥ ૧૨૫૫ ॥

સીળા નિત્વાયહુયાસણો વ્વ ઠારપિહિહ વ્વ ઉપસંતા ।

दरविज्ज्ञायविहासियजलणोवग्मा सजोवसमा ॥ ૧૨૫૬ ॥

પ્રશસ્ત મનઆદિ યોગવડેખાર પ્રકારના કષાયનો ક્ષય-ઉપશમ અને વાશબ્દથી ક્ષયોપશમ થવાથી, ચારિત્રનો લાભ થાય છે. ખુબાઈ ગએલા અગ્નિની પેઠે ક્ષીણ કષાયો હોય, રાખથી ઢાંકેલા અગ્નિ પેઠે ઉપશાન્ત કષાય હોય, અને કંઈક ચોલવાઈ ગયેલ ને કંઈક ઢાંકી રાખેલ અગ્નિ જેવો કષાયનો ક્ષયોપશમ હોય છે. (આ કષાયમાં, કષાયકર્મના દલિકને અનુભવ થાય છે.) ૧૨૫૫-૧૨૫૬

કયા ચારિત્રનો કેવી રીતે લાભ થાય છે ? તે કહે છે.

સયઓ વા સમઓ વા, સજોવસમઓ વ તિણિણ લક્કમ્મિત્તિ ।

सुहुमा-हक्खायाइं, सयओ समओ य नणत्तो ॥ ૧૨૫૭ ॥

કષાયના ક્ષયથી-ઉપશમથી-અથવા ક્ષયોપશમથી પ્રથમના ત્રણ (સામાયિક-છેદોપ-સ્થાપનીય-અને પરિહારવિશુદ્ધિ) નામનાં આરિત્રો પ્રાપ્ત થાય છે, અને સૂક્ષ્મસંપરાય તથા યથાગચાતઆરિત્ર (ઉપશમ શ્રેણિમાં) કષાયના ઉપશમથી, અને (ક્ષપક શ્રેણિમાં) કષાયના ક્ષયથી પ્રાપ્ત થાય છે. (અર્થાત્ આ બે છેલ્લાં આરિત્રો ક્ષયોપશમથી થાય નહિ.) ૧૨૫૭

આપે પૂર્વે ૧૨૫૪ મી ગાથામાં કહ્યું છે, કે તેના આ પાંચ પ્રકાર છે. તેમાં માત્ર શુ' સામાન્ય આરિત્ર વાચક તત્ શબ્દ છે, કે ખાર કષાયના ક્ષય આદિથી, હમણાં જે આરિત્ર કહ્યું તેને કહેનાર છે ? તેનાં ઉત્તરમાં કહે છે.

લઘ્મદ્ ચરિત્તલાભો, સયાદ્બો વાસસન્દ્ નિયમોડયં ।

ન ડ પંચવિહનિયમણં, પંચ વિસેસત્તિ સામણં ॥ ૧૨૫૮ ॥

જં તિણિ વારસન્દ્, લઘ્મંતિ સયાદ્બો કસાયાણં ।

સુદુમં પળ્ણસન્દ્, ચરિમં પુણ સોલ્સન્દ્ ॥ ૧૨૫૯ ॥

ખાર કષાયોના ક્ષયાદિથી આરિત્રનો લાભ થાય છે, એવો નિયમ છે, પણ ખાર કષાયના ક્ષયથી પાંચ પ્રકારના આરિત્રનો લાભ થાય છે, એવો નિયમ નથી. કારણ કે ખાર કષાયના ક્ષયાદિથી પ્રથમનાં ત્રણ (સામાયિક-છેદોપસ્થાપનીય-પરિહાર વિશુદ્ધિ) આરિત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે, પંદર કષાયના ક્ષયાદિથી સૂક્ષ્મસંપરાય આરિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. અને સોળે કષાયનાં ક્ષયાદિથી છેલ્લું (યથાગચાત) આરિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે માટે એ પાંચ ભેદ સામાન્ય આરિત્રનાં છે. ૧૨૫૮-૧૨૫૯

એ પાંચ આરિત્રોતું સ્વરૂપ કહે છે.

(૧૧૪) સામાદય ત્થ પદમં, છેઓવદ્વાવણં મવે વીયં ।

પરિહારવિસુદ્ધીયં, સુદુમં તદ્ સંપરાયં ચ ॥ ૧૨૬૦ ॥

(૧૧૫) તત્તો ય અહ્સવાયં, સ્વાયં સર્વમિ જીવલોયમિ ।

જં ચરિરુણ સુવિહિયા, વચ્ચંતડયરા-મરં ઠાણં ॥ ૧૨૬૧ ॥

પહેલું સામાયિક આરિત્ર છે, બીજું છેદોપસ્થાપનીય, ત્રીજું પરિહારવિશુદ્ધિક, ચોથું સૂક્ષ્મસંપરાય અને પાંચમું સર્વ જીવલોકમાં પ્રસિદ્ધ એવું યથાગચાત નામનું આરિત્ર છે. જે પાંચમાં આરિત્રને આચરીને સુવિહિત સાધુઓ અજરામર-મોક્ષ સ્થાન પામે છે. ૧૨૬૦-૧૨૬૧

રાગ-દ્વેષરહિતપણું તે સમ અથવા વિશુદ્ધિ, દરેક સમયે અપૂર્વ અપૂર્વ નિર્બંરાના હેતુભૂત તે સમવિશુદ્ધિનો આચ એટલે લાભ, તે સામાયિક (સર્વ સાવધયોગની વિરતિ) આ ઉપરથી સર્વ પણ આરિત્રો સામાયિકજ છે, પરન્તુ છેદ આદિ વિશેષણોવડે અર્થથી અને નામથી ભિન્ન ભિન્નપણું પામે છે. આમાંનું પહેલું આરિત્ર છેદાદિ વિશેષણ રહિત હોવાથી સામાન્યપણે સામાયિક આરિત્ર કહેવાય છે. તેના બે ભેદ છે, એક ઇતરકાલિક અને બીજું ચાવતકથિક. ભરત-એરાવત ક્ષેત્રોમાં પહેલા અને છેલ્લા તીર્થ કરના તીર્થની અંદર પંચમહાવ્રતનું આરોપણ ન કર્યું હોય, એવા શિષ્યને ઇતરકાલિક સામાયિક આરિત્ર હોય છે; અને એજ ભરત-એરાવત ક્ષેત્રમાં મધ્યના બાવીસ તીર્થ કરના સાધુઓને

તથા મહા વિદેહ ક્ષેત્રના સર્વ સાધુઓને ઉપસ્થાપનાનો અભાવ હોવાથી ચાવળજીવ પર્વન્તનું આરિત્ર હોય છે, તે ચાવલકથિક સામાયિક આરિત્ર છે.

પૂર્વપર્યાયનો છેદ અને મહાવ્રતોમાં આત્માને સ્થાપન કરવો, એમ જે આરિત્રમાં હોય, તે ખીલું છેદોપસ્થાપનીય આરિત્ર છે. તેના પણુ જે ભેદ છે, એક સાતિચાર અને ખીલું નિરતિચાર, ઇત્વરકાલિક સામાયિક-આરિત્રવાળા શિષ્યને ઉપસ્થાપનામાં જે આરિત્રત્વ આરોપણ કરાય. અથવા એક તીર્થમાથી ખીલ્લ તીર્થમાં આવતા એટલે કે પાર્શ્વનાથના તીર્થમાંથી મહાવીરસ્વામિના તીર્થ આવતાં પંચમહાવ્રત અંગીકાર કરવાં, તે નિરતિચાર છેદોપસ્થાપનીય આરિત્ર છે, અને પંચમહાવ્રતરૂપિ મૂળશુણ્ણનો જેને ઘાત થયો હોય, એવાને પુનઃ મહાવ્રતત્વ આરોપણ કરવું તે સાતિચાર છેદોપસ્થાપનીય આરિત્ર છે.

પરિહાર એટલે તપવિશેષ, એ તપવટે કર્મનિર્જસરૂપ વિશુદ્ધિ જે આરિત્રમાં હોય, તે ખીલું પરિહાર વિશુદ્ધિઆરિત્ર કહેવાય, તેના પણુ જે ભેદ છે. એક નિર્વિશમાનક અને ખીલું નિર્જિષ્ટ કાચિક, તેમાં જે સાધુઓ આ આરિત્રત્વ સેવન કરનારા હોય, તે નિર્વિશમાનક કહેવાય. આ આરિત્ર પણુ તેમનાથી અભિન્ન હોવાને લીધે નિર્વિશમાનક કહેવાય. તથા જેઓએ આ આરિત્રત્વ સેવન કર્યું હોય, તે મુનિયો નિર્વિષ્ટકાચિક કહેવાય. તે આરિત્ર પણુ તેમનાથી અભિન્ન છે, માટે નિર્વિષ્ટકાચિક કહેવાય.

જેથી આત્મા સંસારને પામે, તે સંપરાય-કષાય, એ કષાયના સૂક્ષ્મલોભાંશો જે આરિત્રમાં હોય, તે સૂક્ષ્મસંપરાય આરિત્ર તેના જે ભેદ; એક વિશુદ્ધમાનક, અને ખીલું સંકલિષ્ઠમાનક. તેમાં ક્ષપકશ્રણિ અથવા ઉપશમશ્રણિ ચડતાં આ વિશુદ્ધમાનક આરિત્ર હોય છે, અને ઉપશમ શ્રણિથી પડતાં સંકલિષ્ઠમાનક હોય છે.

સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ અને સર્વથી વિશુદ્ધ એવું પાંચમું યથાગ્યાત આરિત્ર છે. આ આરિત્રત્વ સેવન કરીને સુવિહિતો-સુસાધુઓ અજરામર સ્થાન (મોક્ષ)ને પામે છે. આ આરિત્ર સર્વથા કષાયોદય રહિત હોવાથી, ઉપશાન્તમોહ તથા ક્ષીણમોહ છદ્મસ્થ વીતરાગને, તેમજ સયોગી અને અયોગી કેવળીને હોય છે. ૧૨૬૦-૧૨૬૧

હવે એ પાંચ આરિત્રનો વિસ્તારાર્થ લાખ્યકાર મહારાજ કહે છે.

સન્ધર્મિણં સામાદ્યં, છેયાદ્ધિવિસેસજો ગુણો મિન્નં ।

અવિસેસિયમાદ્યમયં, ટિયમિદ્ધ સામન્નસન્નાપ ॥૧૨૬૨॥

સાવજ્જજોગવિરદ્ધિ, તત્થ સામાદ્યં દુદ્ધા તં ચ ।

ઈત્તરમાવકહં ચિય, પદ્ધમં પદ્ધમંતિમજ્જિણાણં ॥ ૧૨૬૩ ॥

તિથ્થેસુમણારોવિયવગ્ગસ સેહસ્સ થોવકાલીયં ।

સેસાણમાવકહિયં, તિથ્થેસુ વિદેહયાણં ચ ॥ ૧૨૬૪ ॥

સર્વ આરિત્રો સામાયિક છે, માત્ર છેદાદિવિશેષણોથી ભિન્ન ભિન્ન છે, પહેલું આરિત્ર વિશેષણુ રહિત હોવાથી સામાન્ય સ જ્ઞામાં છે, એટલે સાવધ યોગની વિરતિ તે સામાયિક આરિત્ર છે તેના જે ભેદ છે, ૧. ઇત્વરકાલિક અને ૨. ચાવલકથિક. પહેલા અને છેદા જિનેશ્વરના તીર્થમાં અનારોપિત મહાવ્રતવાળા શિષ્યને થોડા કાળનું જે આરિત્ર હોય

છે, તે પહેલું ઇત્વરકાલિક સામાયિક; અને શેષ તીર્થ'કરોના તીર્થમાં તથા મહાવહેહ ક્ષેત્રમાં સર્વ સાધુઓને આવકથિક સામાયિક હોય છે. ૧૨૬૨-૧૨૬૩-૧૨૬૪
શિષ્ય પૂછે છે કે—

નળુ જાવજ્જીવાણ, ઇત્તિરિયંપિ ગહિયં મુયંતસ્સ ।

હોઈ યહ્ણાલોવો, જહાવગહિયં મુયંતસ્સ ॥ ૧૨૬૫ ॥

“હે ભગવન્ત ! હું આવતુ જીવ-જીવન પર્યન્ત સામાયિક કરું છું” આ પ્રમાણે વ્રત ગ્રહણ કરતી વખતે લીધેલું સામાયિક ઉપસ્થાપનામાં મૂકી દેવાથી, આવકથિક આરિત્રો ત્યાગ કરવાથી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કેમ ન થાય ? ૧૨૬૫

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે.

નળુ મણિયં સન્વં ચિય, સામાઈયમિણં વિસુદ્ધિઓ મિન્નં ।

સાવજ્જવિરહમઈયં, કો વયલોલો વિસુદ્ધીય ૧ ॥ ૧૨૬૬ ॥

ઉન્નિવલ્લમઓ મંગો, જો પુણ તં ચિય કરેહ સુદ્ધયરં ।

સન્નામેત્તવિસિદ્ધં, સુહુમં પિવ તત્સ કો મંગો ? ॥ ૧૨૬૭ ॥

પહેલાંજ કહ્યું છે કે સર્વઆરિત્ર સાવધયોગની વિરતિમય હોવાથી સામાયિક છે, અને છેદાદિ વિશુદ્ધિઓથી ભિન્ન ભિન્ન છે, તેા પછી વિશિષ્ટ શુદ્ધિમાં વ્રતનો ભંગ કયાંથી થાય ? (નજ થાય.) કેમકે પ્રવ્રજ્યાનો ત્યાગ કરનારને વ્રતનો ભંગ થાય, પણ જે પૂર્વે ગ્રહણ કરેલ આરિત્રને વધારે શુદ્ધ કરે, સંજ્ઞા-નામમાત્રથી વિશિષ્ટતા-ભિન્નતાને પામે, તેને (સામાયિક આરિત્રવાળા જે છેદોપસ્થાનીય-પરિહાર વિશુદ્ધ-કે સૂક્ષ્મ સંપરાય આરિત્ર અંગીકાર કરનારને) વ્રતનો ભંગ કયાંથી થાય ? નજ થાય (પરંતુ વધારે વ્રત શુદ્ધિ થાય.) ૧૨૬૬-૧૨૬૭

છેદોપસ્થાપનીય આરિત્રતુ' સ્વરૂપ કહે છે.

પરિયાયસ્સુચ્છેઓ, જ્ઞથોવદ્ધાવર્ણં વણ્ણં ચ ।

છેઓવદ્ધાવર્ણમિહ, તમણહયારે-યરં દુવિહં ॥ ૧૨૬૮ ॥

સેહસ્સ નિરહયારં, તિત્થંતરસંકમે ચ તં હોજ્જા ।

મુલ્લગુણઘાહ્ણો સાહયારમુમયં ચ ટિયકપ્પે ॥ ૧૨૬૯ ॥

જે આરિત્રમાં પૂર્વપર્યાયનો છેદ, અને વ્રતોમાં ઉપસ્થાપન કરાય, તે અહીં છેદોપસ્થાપનીય કહેવાય છે. તે સાતિત્યાર અને નિરતિત્યાર એમ બે ભેદ છે. નવદીક્ષિત શિષ્યને અથવા તીર્થાન્તર સંક્રમણ કરતાં સાધુઓને આ નિરતિત્યાર છેદોપસ્થાપ્ય આરિત્ર હોય છે, અને મૂળશુભધાતિને યુનર્વતારોપ કરતાં સાતિત્યાર છેદોપસ્થાપનીય હોય છે. આ બંને સ્થિત કલ્પમાં હોય છે. સ્થિતાસ્થિત કલ્પમાં નથી હોતા. ૧૨૬૮-૧૨૬૯

ભરત-ઐરાવત ક્ષેત્રમાં પહેલા અને છેદ્યા જિનેશ્વરના સાધુઓનો સ્થિત કલ્પ આ પ્રમાણે છે.—આવેલકુ-દેસિય-સેજ્જાયર-રાયપિંહ-કિહકમ્મે । વય-જિટ્ઠ-પટ્ટિકમ્મે-મામ પવ્વોસણાકપ્પે ॥૧॥ આ દશવિધ કલ્પમાં તેઓ અવસ્થિત હોય છે. તથા ભરત-ઐરાવત ક્ષેત્રમાંના પહેલાં છેદ્યા તીર્થ'કર સિવાય મધ્યના બાવીસજિનેશ્વરના અને મહાવિહેહ

દ્વેષના સાધુઓને સ્થિતાસ્થિત કલ્પ હોય છે, તે આ પ્રમાણે—સિદ્ધાચરપિંડમ્મિ-ચાવજ્જામે
ય પુરિસન્નેદ્ધે ય । કિદ્ધકમ્મસ્સ ય કરણે ચત્તારિ અવહિત્થા કપ્પા ॥૧॥ આ ચાર કલ્પમાં
એ સાધુઓ સ્થિત હોય છે, અને બાકીના છ કલ્પમાં અસ્થિત હોય છે, તેથી તેમનો
સ્થિતાસ્થિત કલ્પ કહેવાય છે.

હવે પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્રનું સ્વરૂપ કહે છે.

પરિહારેણ વિસુદ્ધં, સુદ્ધો વ તવો જહિ વિસેસેણ ।

તં પરિહારવિસુદ્ધં, પરિહારવિસુદ્ધિયં નામ ॥ ૧૨૭૦ ॥

તં દુવિગપ્પં નિવ્વિસ્સમાણ—નિવ્વિદ્ઠકાદ્યવસેણ ।

પરિહારિયા—પુરિહારિયાણ કપ્પદિઠ્યસ્સવિ ય ॥ ૧૨૭૧ ॥

પરિહાર એટલે તપ. તેવડે ચારિત્રમાં વિશેષે શુદ્ધિ થાય, તેથી તે પરિહારવિશુદ્ધિ
કહેવાય છે, અને તેજ પરિહારવિશુદ્ધિક ચારિત્ર છે તેના બે ભેદ, એક નિર્વિષ્ઠમાનક
અને બીજું નિર્વિષ્ઠકાયિક, પરિહારકને નિર્વિષ્ઠમાનક હોય છે, અને અનુપરિહારકને
તથા કલ્પસ્થિતને નિર્વિષ્ઠકાયિક હોય છે. ૧૨૭૦--૧૨૭૧

હવે પરિહાર તપનું સ્વરૂપ કહે છે.

પરિહારો પુણ પરિહારિયાણ સો ગિમ્હ—સિસર—વાસાસુ ।

પત્તેયં તિવિગપ્પો, ચત્તથયાઈ તવો નેઓ ॥ ૧૨૭૨ ॥

ગિમ્હ—સિસર—વાસાસું, ચત્તથયાઈણિ વારસંતાઈં ।

અદ્ધાપક્કંતિણ જહણ—મજ્જિમુ—વ્વકોસયતવાણ ॥ ૧૨૭૩ ॥

પરિહારિકોનો પરિહાર (તપવિશેષ આ પ્રમાણે છે) ઓખ-શિશિર—અને વર્ષાઋતુમાં,
જઘન્યાદિ ત્રણ પ્રકારે અતુથાદિ તપ દરેકમાં બાણુવો. એટલે ઓખ-શિશિર—અને વર્ષા-
ઋતુમાં એક ઉપવાસથી પાંચ ઉપવાસ પર્યંત જઘન્ય-મધ્યમ—અને ઉત્કૃષ્ટ તપવાળાઓ તે
અર્ધઅપકાન્તિએ હોય છે. ૧૨૭૨-૧૨૭૩

પરિહાર વિશુદ્ધિક ચારિત્રવાળાઓને ઓખ-શિશિર—અને વર્ષાઋતુમાં જઘન્ય મધ્યમ
અને ઉત્કૃષ્ટ તપ એક ઉપવાસથી પાંચ ઉપવાસ પર્યંત અર્ધઅપકાન્તિએ હોય છે. અસ-
મવિભાગરૂપ એક દેશનો અથવા એકાદિ પદાત્મક સંખ્યા દૂર કરીને શેષ બે આદિ પદ
સમૂહરૂપ એક દેશનું ઉપર જવું, તે સિદ્ધાંત પરિભાષાએ અર્ધઅપકાન્તિ કહેવાય છે.
જેમકે ઓખઋતુમાં જઘન્યથી એક ઉપવાસ—મધ્યમથી બે અને ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ ઉપવાસ
કહ્યા છે એમાંથી એક દેશ અતુથ (એક ઉપવાસ) બાદ કરીને શેષ છઠ્ઠું (બે ઉપવાસ)
ને અકૂમ (ત્રણ ઉપવાસ) એ બે પદની સાથે ત્રીજું દસમ (ચાર ઉપવાસ) પદ બેડી
હેવું, એટલે શિશિર ઋતુમાં જઘન્યથી બે, મધ્યમથી ત્રણ, અને ઉત્કૃષ્ટથી ચાર ઉપવાસનું
તપ કરે. એજ પ્રમાણે અર્ધ અપકાન્તિએ વર્ષાઋતુમાં જઘન્યથી ત્રણ, મધ્યમથી ચાર
અને ઉત્કૃષ્ટથી પાંચ ઉપવાસનું તપ કરે.

આ પ્રમાણે પરિહારકો (આ ચારિત્ર સેવનારાઓ) ના તપનું સ્વરૂપ કહ્યા બાદ
અનુપરિહારક અને કલ્પ સ્થિત સાધુઓના તપનું સ્વરૂપ જણાવે છે
૫૯

સેસા ઉ નિયમમ્તા, પાયં મત્તં ચ તાળમાયામં ।

હોદ નવપ્લવિ નિયમા, ન કમ્પણ સેસયં સર્વં ॥ ૧૨૭૪ ॥

શેષ અનુપરિહારિક અને કલ્પસ્થિત સાધુઓ ઘણું કરીને નિત્યભોજી હોય છે. (કોઈ વખત ઉપવાસ પણ કરે છે.) પણ તેઓને નિત્ય ભોજનમાં તેમજ પારણામાં આંખિલ હોય છે, પણ શેષ સર્વ વિગઈ આદિ તો તેમાંથી કોઈને પણ કલ્પે નહિ. ૧૨૭૪

નવ સાધુઓનો સમુદાય આ ચારિત્ર અંગિકાર કરે છે, તેમાંથી ચાર જણ પૂર્વોક્ત રીતે તપ કરે તે પરિહારિક કહેવાય, અને બાકીના પાંચમાંથી ચાર જણ તેમનું વૈયાવૃત્ય કરે તે અનુપરિહારિક કહેવાય, અને એકજણ કલ્પ સ્થિત થઈને વાચનાચાર્ય થાય. એમાંથી પરિહારિક મુનિઓ ઉપર કહ્યા મુજબ તપ કરે, અને બાકીના પાંચ અનુપરિહારિક અને કલ્પસ્થિત મુનિઓ ઘણું કરીને નિત્ય ભોજી હોય, (કોઈ વખત પોતાની ઇચ્છાથી ઉપવાસ કરે.) પરિહારિક-અનુપરિહારિક-અને કલ્પ સ્થિત, એ સર્વને પારણે તો આંખિલજ હોય, વિકૃતિ અથવા લેપકૃત આહાર કદિપણ ન બધે. આ પ્રમાણેનું તપ તેઓ કયાં સુધી કરે (તે આગળની ગાથાથી કહે છે. ૧૨૭૪

પરિહારિયા—ડણુપરિહારિયાણ કમ્પદિઠયસ્સ વિ ચ મત્તં ।

છ છમાસા ઉ તવો, અટ્ટારસમાસિઓ કમ્પો ॥ ૧૨૭૫ ॥

પરિહારિક-અનુપરિહારિક-અને કલ્પ સ્થિત મુનિઓને આહારમાં આંખિલજ હોય છે. અનુક્રમે એ ત્રણે છ છ માસ પૂર્વે કહ્યા મુજબ તપ કરીને અહાર મહીને આ કલ્પ પૂરો કરે છે. ૧૨૭૫

એ પ્રમાણે પરિહારિક-અનુપરિહારિક અને કલ્પસ્થિત મુનિઓને ભોજનમાં હંમેશાં આંખિલજ હોય છે. તેઓ અનુક્રમે છ છ મહિના એ પ્રમાણે તપ કરીને અહાર માસે આ કલ્પ પૂરો કરે. પ્રથમ પૂર્વોક્ત રીતે ઝીઝમાદિ ઋતુમાં ચતુર્થાદિ તપ કરનારા પરિહારિક મુનિઓ, છ માસ પર્થન્ત ઉપર મુજબ એક ઉપવાસથી પાંચ ઉપવાસ સુધીનો તપ કરે, તે પછી તેમનું વૈયાવૃત્ય કરનારા અનુપરિહારિક ચાર મુનિઓ છ માસ પર્થન્ત એજ પ્રમાણે તપ કરે, અને જે પરિહારિક હતા તે તેમના અનુપરિહારિક-વૈયાવૃત્ય કરનારા થાય, તે પછી જે કલ્પસ્થિત હોય તે એકજ પરિહારિકપણું અંગીકાર કરે, અને બાકીના આઠમાંથી એક જણ વાચનાચાર્ય થાય, અને બીજા સાત તેમનું અનુપરિહારિકપણું-વૈયાવૃત્ય કરે. આ પ્રમાણે અહાર માસે આ પરિહારવિશુદ્ધિ કલ્પ પૂર્ણ થાય. ૧૨૭૫

કલ્પ પૂરો થયા પછી શું કરે ? તે કહે છે.

કમ્પસમત્તીય તયં, જિણકમ્પં વા ઉવિત્તિ ગચ્છં વા ।

ઠિયકમ્પેચ્ચિય નિયમા, દો પુરિસજુગાઈ તે હોજ્જા ॥ ૧૨૭૬ ॥

કલ્પ સમાપ્ત થાય, એટલે પુનઃ કાંતો તેજ કલ્પ અંગીકાર કરે, અથવા જિનકલ્પ અંગીકાર કરે, અથવા ફરી ગચ્છમાં આવે. આ પરિહારવિશુદ્ધિકે. પહેલા અને છેલ્લા જિનેશ્વરના કાળે સ્થિતકલ્પમાંજ હોય છે. ૧૨૭૬

પહેલા અને છેલ્લા તીર્થકરના તીર્થમાંજ ભરત-એરાવત ક્ષેત્રની અંદર પરિહાર વિશુદ્ધક ચારિત્રવાળા હોય છે, અન્યકાળમાં નથી હોતા. વળી તેઓ આ કલ્પ તીર્થકર

પાસે અથવા જેણે તીર્થ કર પાસે એ કલ્પ અંગીકાર કર્યો હોય, તેમની પાસેજ અંગીકાર કરે, બીજા પાસે નહીં. કલ્પ પૂરો થયા પછી તેઓ ફરી પાછો તેજ કલ્પ અંગીકાર કરે, કાંતો બિનકલ્પ અંગીકાર કરે, અથવા પુનઃ પાછા ગચ્છમાં આવે. આ પ્રમાણે પરિહાર પ્રિશુદ્ધિક ચારિત્રી સ્વરૂપ છે. ૧૨૭૬

હવે સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્રી સ્વરૂપ કહે છે.

કોહાઈ સંપરાયો, તેણ જઓ સંપરીઈ સંસારે ।

તં સુહુમસંપરાયં, સુહુમો જત્યાવસેસો સો ॥ ૧૨૭૭ ॥

સેદિ વિભ્રમજો તં, વિસુજ્ઞમાણં તજો ચર્યતસ્સ ।

તહ સંકલિસમાણં, પરિણામવસેણ વિન્નેયં ॥ ૧૨૭૮ ॥

કોઈ આદિ સંપરાય કહેવાય છે, કેમકે તેથી આત્મા સંસારમાં ભમે છે, અને તે કષાય જ્યાં સૂક્ષ્મ અવશેષ હોય, તે સૂક્ષ્મ સંપરાય કહેવાય. આ સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર શ્રેણિચક્રતાને વિશુદ્ધ્યમાનક હોય, અને ત્યાંથી પડતાને પરિણામવશાત્ સંકલિત્યમાનક હોય છે. ૧૨૭૭-૧૨૭૮

અથાખ્યાત ચારિત્રી સ્વરૂપ કહે છે.

અહસહો જાહત્યે, આદોઽમિવિહીઈ કહિયમવસ્ત્રાયં ।

ચરણમકસાયમુદિતં, તહમવસ્ત્રાયં, જહવસ્ત્રાયં ॥ ૧૨૭૯ ॥

તં દુવિકર્ણં છઝમત્ય—કેવલિવિહાણજો પુણેવકેવકં ।

સ્વય—સમજ—સજોગા—જોગકેવલિવિહાણજો દુવિહં ॥ ૧૨૮૦ ॥

(અથાખ્યાત એ પદમાં) અથ શબ્દ સત્યઅર્થમાં, આ શબ્દ અભિવિધિમાં, અને જ્યાં શબ્દ કથિત અર્થમાં છે; એટલે અર્થપણે અભિવિધિએ કહેલું કષાય રહિત જે ચારિત્ર તે અથાખ્યાત અથવા અથાખ્યાત ચારિત્ર છે. તેના બે લેહ છે—એક છન્નસ્થ સંબંધી અને બીજો કેવળી સંબંધી. પુનઃ તે દરેક બે બે પ્રકારે છે. છન્નસ્થને (અગીઆરમા ગુણ-કાણે મોહના) ઉપશમથી થએલું, અને (બારમા ગુણકાણે મોહના) સ્વથી થએલું. સંયોગી કેવળીને (તેરમા ગુણકાણે) અને અયોગીકેવળીને (ચૌદમા ગુણકાણે) એમ કેવળીને પણ બે પ્રકારે છે. ૧૨૭૯-૧૨૮૦

હવે આગળની નિર્ચુક્રિતની ગાથાને સંબંધ યોજવા માટે કહે છે.

મળિયં સ્વજોવસમજો, અહુણોવસમેણં લહઈ જહ જીવો ।

સામદ્યં તં મણ્ણઈ, સો જે ચ સ્વજોવસમપૂજો ॥ ૧૨૮૧ ॥

અહવા સ્વજોવસમજો, ચરણતિયં ઉદસમેણ સ્વજો વા ।

સુહુમા—હવસ્ત્રાયાઈ, તેણોવસમ—સ્વયા કમસો ॥ ૧૨૮૨ ॥

સેદિગયસ્સ વ સુહુમં, સેદીજો નિગયસ્સહવસ્ત્રાયં ।

સા સ્વસમ—સ્વયદ્યા, પદમં તત્થોવસમસેદી ॥ ૧૨૮૩ ॥

એ પ્રમાણે મોહના ક્ષયોપશમથી સામાયિકનો લાભ કહ્યો, હવે મોહના ઉપશમથી જેવી રીતે સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિકનો લાભ થાય છે, તે કહે છે. તે ઉપશમ ક્ષયોપશમ પૂર્વક હોય છે, માટે પહેલાં ક્ષયોપશમથી સામાયિકનો લાભ કહ્યો. અથવા ક્ષયોપશમથી પ્રથમના ત્રણ ચારિત્રનો લાભ થાય છે, અને સૂક્ષ્મસંપરાય તથા યથાખ્યાત એ બે ચારિત્રો મોહના ઉપશમ અથવા ક્ષયથી પ્રાપ્ત થાય છે. માટે ક્ષયોપશમ કહીને પછી ઉપશમ અને ક્ષય અનુક્રમે કહ્યા છે. (જે બે શ્રેણિ પામે છે, તે પ્રથમ ઉપશમશ્રેણિ અને પછી ક્ષપકશ્રેણિ પામે છે, એ ક્રમની અપેક્ષાએ પ્રથમ ઉપશમશ્રેણિ અને પછી ક્ષપકશ્રેણિ કહેવાશે.) અથવા સૂક્ષ્મસંપરાય શ્રેણિ અન્તર્ગત કહ્યું છે અને શ્રેણિથી નીકળેલાને યથાખ્યાત કહ્યું છે. તે શ્રેણિ ઉપશમથી અને ક્ષયથી થાય છે, તેમાં પ્રથમ ઉપશમ શ્રેણિ થાય છે, માટે પહેલાં તેજ કહે છે. ૧૨૮૧-૧૨૮૨-૧૨૮૩

ઉપશમશ્રેણિનું સ્વરૂપ.

(૧૧૬) અણ-દંસ-નપુંસિ-સ્ત્રીવેય-ચ્છકં ચ પુરિસવેયં ।

દો દો ઇગંતરિણ, સરિસે સરિસં ઉવસમેહ ॥ ૧૨૮૪ ॥

(ઉપશમશ્રેણિમાં) અન્તાનુળંધી-દર્શનમોહનીય-નપુંસકવેદ-સ્ત્રીવેદ-હાસ્યષટ્ક-પુરૂષવેદ-અને તે પછી એકાન્તરિત સમાનભતીય કષાય અનુક્રમે ઉપશમાવે. ૧૨૮૪

ઉપશમશ્રેણિ આરંભનાર અપ્રમત્તસંયત હોય છે, ણીભગ્નો વળી એમ કહે છે કે અવિરતિ-દેશવિરતિ-પ્રમત્ત અને અપ્રમત્ત, એ ચારમાંથી કોઈપણ પ્રારંભક હોય છે. શ્રેણિથી પાછો ફરે ત્યારે અપ્રમત્ત અથવા પ્રમત્ત ગુણસ્થાને તે અવસ્થાન કરે છે, અને બે મૃત્યુ પામે તો દેવગતિમાં અવિરતિ થાય છે. કર્મઅન્યના અભિપ્રાયે શ્રેણિથી પડેલો જીવ મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાન સુધી પહોંચે.

ઉપશમશ્રેણિનો આરંભ આ પ્રમાણે થાય છે. પ્રશસ્ત અધ્યવસાયસ્થાનોમાં વર્તનાર આત્મા પ્રથમ એકીસાથે અન્તર્મુદૂર્ત માત્ર કાળમાં અન્તાનુળંધી કષાય ઉપશમાવે છે, તે પછી મિથ્યાત્વ-મિશ્ર-અને સમ્યક્ત્વ મોહનીય એ ત્રણદર્શન મોહનીયને એકી સાથે અન્તર્મુદૂર્તમાં ઉપશમાવે છે. ત્યારપછી ઉપશમશ્રેણિનો આરંભક બે પુરૂષ હોય, તો તે નપુંસકવેદ અનુક્રમે હોય તો પછી પહેલા અન્તર્મુદૂર્તમાં ઉપશમાવે છે, તે પછી અન્તર્મુદૂર્તમાં સ્ત્રીવેદ ઉપશમાવે છે, તે પછી હાસ્ય-રતિ-અરતિ-શોક-ભય-અને જુગુપ્સા, એ હાસ્યષટ્ક એકી સાથે અન્તર્મુદૂર્તમાં ઉપશમાવે છે, અને તે પછી અન્તર્મુદૂર્તમાં પુરૂષવેદ ઉપશમાવે. પછી બે ઉપશમશ્રેણિ આરંભક સ્ત્રીનો જીવ હોય, તો તે પ્રથમ નપુંસકવેદ ઉપશમાવે, પછી પુરૂષવેદ ઉપશમાવે, તે પછી હાસ્યષટ્ક ઉપશમાવે, અને પછી છેવટે સ્ત્રીવેદ ઉપશમાવે. અને શ્રેણિઆરંભનાર બે નપુંસક હોય, તો તે પ્રથમ અનુદિત સ્ત્રીવેદ ઉપશમાવે, પછી પુરૂષવેદ ઉપશમાવે પછી હાસ્યષટ્ક ઉપશમાવે અને તે પછી નપુંસકવેદ ઉપશમાવે.

આ ક્રમે ઉપશમ થયા પછી એકાન્તરિત સમાનભતીય કોષાદિનો એકી સાથે અન્તર્મુદૂર્તમાં ઉપશમ કરે. એટલે કે અપ્રત્યાખ્યાન અને પ્રત્યાખ્યાનના કોષો એકી સાથે અન્તર્મુદૂર્તમાં ઉપશમાવે. તે પછી સંભવલન કોષ અન્તર્મુદૂર્તમાં ઉપશમાવે. તે પછી અપ્રત્યાખ્યાન અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ માન એકી સાથે અન્તર્મુદૂર્તમાં ઉપશમાવે. તે

પછી એકજ સંજ્વલન માનને ઉપશમાવે. ત્યારપછી અપ્રત્યાગ્યાનાવરણ અને પ્રત્યાગ્યાનાવરણની માયાને એકી સાથે અન્તર્મુહૂર્તમાં ઉપશમાવે, તે પછી સંજ્વલન માયાને ઉપશમાવે, તે પછી અપ્રત્યાગ્યાન અને પ્રત્યાગ્યાનાવરણના લોભને અન્તર્મુહૂર્તમાં ઉપશમાવે, અને તે પછી સંજ્વલન લોભને ઉપશમાવે, આ લોભના ત્રણ ભાગ કરે, તેમાંથી બે ભાગ એકી સાથે ઉપશમાવે અને ત્રીજા ભાગના સંજ્યાતા ખંડ કરે, એ ખંડોને પણ જુદા જુદા કાળસેદે ઉપશમાવીને જ્યારે એ ખંડોમાંનો છેલ્લો સંજ્યાતમો ખંડ અવશેષ રહે, ત્યારે ફરી તેના અસંજ્યાતા ખંડ કરે, તે ખંડોને પણ સમયે એકેક ખંડ-અંશ ઉપશમાવી એ બધાને ઉપશમાવે.

અહીં દર્શન સમક્ષ (અનંતાનુબંધી ચતુષ્ક અને ત્રણ દર્શન મોહનીય) ઉપશાન્ત થાય, ત્યારે અપૂર્વકરણ અથવા નિર્વૃત્તિ બાદર કહેવાય છે. તે પછી સંજ્યાતા લોભાંશનો છેલ્લો સંજ્યાતમો અંશ બાકી રહે ત્યાં સુધી અનિવૃત્તિ બાદર કહેવાય છે, અને એ છેલ્લા અંશથી થએલા અસંજ્યાતા ખંડોને ઉપશમ કરતાં સૂક્ષ્મ સંપરાય કહેવાય છે. આ રીતે સંજ્વલનનો સર્વ લોભ અન્તર્મુહૂર્તમાં ઉપશમાવે. ઘણા અન્તર્મુહૂર્તો થાય તો પણ તે બધા મળીને પણ એકજ મહોટું અન્તર્મુહૂર્ત થાય છે, બીજી પ્રકૃતિનો ઉપશમ-કાળ પણ અન્તર્મુહૂર્તનો છે, અને આ શ્રેણિ પણ સર્વ અન્તર્મુહૂર્તમાં પૂર્ણ કરાય છે.

આ શ્રેણિનું સ્વરૂપ અનંતાનુબંધી ચતુષ્ક આદિની પ્રત્યેકે શૂન્ય સ્થાપનાવડે આ પ્રમાણે બાણુવું. પ્રથમ અનંતાનુબંધીનો ઉપશમ થાય છે, માટે તેને સ્થાને ચાર શૂન્યની સ્થાપના કરવી. ૦૦૦૦ આના ઉપશમનો આરંભ અને સમાપ્તિ સાથેજ થાય છે, તેથી તિચ્છિ સ્થાપના કરી છે. તે પછી દર્શનત્રિકની તિચ્છિ ત્રણ શૂન્ય સ્થાપના કરવી ૦૦૦, તે પછી એક વેદની અને તેના ઉપર બીજા વેદની એમ ઉપર નીચે બે શૂન્યની સ્થાપના કરવી ૦, તે પછી હાસ્થાદિ છની છ શૂન્યો સ્થાપવી ૦૦૦૦૦૦, તે પછી ત્રીજાવેદની શૂન્ય મૂકવી ૦, અને તે પછી બે ક્રોધની બે શૂન્ય મૂકવી ૦૦, એના ઉપર સંજ્વલન ક્રોધની એક શૂન્ય મૂકવી ૦, તેના ઉપર બે માનની બે શૂન્યો અને પછી સંજ્વલન માનની એક શૂન્ય, પછી બે માયાની બે શૂન્ય અને તેના ઉપર સંજ્વલન માયાની એક શૂન્ય સ્થાપવી ૦, તે ઉપર બે લોભની બે શૂન્યો સ્થાપવી ૦૦, તેના ઉપર સંજ્વલન લોભની એક શૂન્ય સ્થાપવી ૦, આ પ્રમાણે આગળ પણ સ્થાપના કરીને સર્વ સમજી લેવું.

“ હવે એનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી ભાષ્યકાર કહે છે.

उवसामगसेटीए, पट्टवओ अप्पमत्तविस्ओ उ ।

पज्जवसाणे सो वा, होह पमत्तो अविस्ओ वा ॥ १२८५ ॥

अन्ने मणंति अविरय-देस-पमत्ता-पमत्तविस्साणं ।

अजयरो पड्विज्जइ, दंसणसमणम्मि उ नियट्ठी ॥ १२८६ ॥

ઉપશમશ્રેણિને આરંભનાર અપ્રમત્ત સંયત હોય છે, અને શ્રેણિ પૂર્ણ થયા પછી તે પ્રમત્ત અથવા અવિરતિ થાય છે. બીજાઓ કહે છે કે અવિરતિ-દેશવિરતિ-પ્રમત્ત અને અપ્રમત્ત એમાંનો કોઈપણ શ્રેણિ આરંભે છે, શ્રેણિવાળો દર્શનસમક્ષને ઉપશમાવ્યાથી નિવૃત્તિબાદર થાય છે. ૧૨૮૫-૧૨૮૬

મવમણુબંધંતિ જઓડણંતમણંતાણુબંધિણોડણત્તિ ।

તે ચત્તારિવિ સમયં, સમેહ અંતોમુદ્ધુતેણ ॥ ૧૨૮૭ ॥

એથી અનન્ત સંસાર બંધાય તે અનન્તાણુબંધી કહેવાય અને તે ચાર છે, તે ચારેને એકી સાથે અન્તમુદ્ધૂતમાં ઉપશમાવે. (ઉદય-ઉદ્ધર્તાદિ કરણને અયોગ્ય કરે.) ૧૨૮૭

તત્તો ય દંસણતિગં, તઓડણુદ્ધણં જહન્નયરવેયં ।

તત્તો વિતિયં છક્કં, તઓ ય વેયં સયમુદિત્તં ॥ ૧૨૮૮ ॥

તે પછી દર્શનત્રિકને ઉપશમાવે, તે પછી અનુદ્ધિષ્ટ જઘન્યતર વેદ, તે પછી બીજો વેદ, હાસ્યાદિ છ, અને તે પછી સ્વયંઉદ્ધિત એવા વેદને ઉપશમાવે. ૧૨૮૮

અનન્તાણુબંધી કથાયનો ઉપશમ કર્યો પછી, મિથ્યાત્વાદિ દર્શનત્રિક ઉપશમાવે, તે પછી અનુદ્ધિત બે વેદમાંથી જે જઘન્ય વેદ હોય તે ઉપશમાવીને પછી બીજો અનુદ્ધિત વેદ ઉપશમાવે, તે પછી હાસ્યાદિ છ ઉપશમાવીને જે વેદ ઉદયમાં હોય તે વેદ ઉપશમાવે, તાત્પર્ય એ છે કે બે શ્રેણિ આરંભક પુરુષ હોય, તો તેને પુરુષવેદ ઉદયમાં છે, અને બાકીના સ્ત્રીવેદ ને નપુંસકવેદ એ બે અનુદ્ધિત છે, એ બેમાં નપુંસકવેદ જઘન્યતર છે. તેથી દર્શનત્રિક ઉપશમાવ્યા પછી પ્રથમ નપુંસકવેદ ઉપશમાવીને પછી સ્ત્રીવેદ ઉપશમાવે, અને સ્વઉદ્ધિત પુરુષવેદ હાસ્યાદિ છ ને ઉપશમાવ્યા પછી ઉપશમાવે. બે સ્ત્રી શ્રેણિ આરંભ કરનારી હોય, તો તેને સ્ત્રીવેદ ઉદયમાં હોય છે, અને પુરુષવેદ તથા નપુંસકવેદ અનુદ્ધિત હોય છે, આ બેમાં નપુંસકવેદ જઘન્યતર છે, માટે દર્શનત્રિક ઉપશમાવ્યા પછી પહેલા નપુંસકવેદ ઉપશમાવે, પછી પુરુષવેદ ઉપશમાવે, અને સ્વઉદ્ધિત સ્ત્રીવેદ હાસ્યાદિ છને ઉપશમાવ્યા પછી ઉપશમાવે. અને શ્રેણિ આરંભક બે નપુંસક હોય, તો તેને નપુંસકવેદ ઉદયમાં છે, અને સ્ત્રીવેદ તથા પુરુષવેદ અનુદ્ધિત છે, તેમાં સ્ત્રીવેદ જઘન્યતર છે, માટે દર્શનત્રિક પછી સ્ત્રીવેદને અને તે પછી પુરુષવેદ ઉપશમાવે અને નપુંસકવેદને હાસ્યાદિ છ પછી ઉપશમાવે ૧૨૮૮.

તે પછી—

મજ્ઞિલ્લક્કસાયાણં, કોહાહસમાણજાણ્ણં દો દો ।

एवकेवकेणंतरिप, संजल्लेणं उवसमेह ॥ १२८९ ॥

મધ્યમ કથાયના (અપ્રત્યાખ્યાન તથા પ્રત્યાખ્યાન કથાયના) સમાન ભત્તીવાળા બે કોધાદિ, સંબલનના કથાયના એકેક કોધાદિવડે અન્તરિત ઉપશમાવે ૧૨૮૯.

શિશ્ય પૂછે છે કે—

સંજલ્લણાઈણ સમો, જુત્તો સંજોયણાદઓ જે ડ ।

તે પુર્વં ચિય સમિયા, નણુ સમ્મત્તાહલમમ્મિ ॥ ૧૨૯૦ ॥

(અહીં) સંબલનાદિ (હાસ્યાદિ છ અને વેદ) નો ઉપશમ કહેવો યોગ્ય છે, પણ જે સંયોજનાદિ કથાયો છે. (અનંતાણુબંધી તથા દર્શનત્રિક) તે તો પૂર્વે સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિ વળતે ઉપશમાવ્યા છે, (કેમકે તે સિવાય સમક્ષિત થાય નહિ. તેથી ફરી તેને અહીં ઉપશમ કહેવો અયોગ્ય છે.) ૧૨૯૦.

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે કે—

આસિ સ્વઔવસમો સિં, સમોઽહુણા મળહ કો વિસેસો સિં ? ।

નળુ સ્વીળમ્મિ ડહ્ણે, સેસોવસમે સ્વઔવસમો ॥ ૧૨૯૧ ॥

(સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિ વખતે) તે અનન્તાનુબંધીઆદિને ક્ષયોપશમ હતો, અને હમણાં તો તેમનો ઉપશમ કહીએ છીએ કહે છે કે (ઉપશમ અને ક્ષયોપશમમાં) તફાવત શો છે ? ઉત્તર—ઉદય પ્રાપ્ત કર્મ ક્ષય થયા હોય, અને શેષ અનુદિત કર્મનો ઉપશમ હોય, તે ક્ષયોપશમ કહેવાય છે. ૧૨૯૧.

પુનઃશિષ્ય પૂછે છે અને આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે.

સો ચેવ નળૂવસમો, ડહ્ણે સ્વીળમ્મિ સેસપ્ સમિપ્ ।

સુહુમોવયયા મીસે, ન તૂવસમિપ્ વિસેસોઽયં ॥ ૧૨૯૨ ॥

વેપ્પ સંતકમ્મં, સ્વઔવસમિપ્પુ નાળુભાવં સો ।

ઊવસંતકસાઓ પુળ, વેપ્પ ન સંતકમ્મંપિ ॥ ૧૨૯૩ ॥

ઉદયપ્રાપ્ત કર્મનો ક્ષય અને શેષનો ઉપશમ તે પણ ઉપશમજ છે, ક્ષયોપશમ અને ઉપશમમાં તફાવત શો ? (ઉત્તર) ક્ષયોપશમમાં સૂક્ષ્મઉદય-પ્રદેશોદય હોય છે, પરંતુ ઉપશમમાં તો તે પણ નથી. એટલે આ બેમાં તફાવત છે. કારણ કે ક્ષયોપશમ કષાયવાનું જીવ તો તે સંબંધી સત્તાગત કર્મનો અનુભવ કરે છે (પ્રદેશોદય વેદે છે) પણ વિપાકથી તેને અનુભવતો નથી, અને ઉપશાંત કષાયી જીવ તો તેના પ્રદેશોદય પણ વેદતો નથી. ૧૨૯૨-૧૨૯૩.

ફરી શિષ્યની બીજી શંકાનું આચાર્યશ્રી સમાધાન કરે છે.

સંજોયણાહ્યાણં, નળૂવસો સજ્જયસ્સ પહિસિદ્ધો ।

સચ્ચમિહ્ સોઽળુભાવં, પહ્ણુચ્ચ ન પપ્પસકમ્મ તુ ॥ ૧૨૯૪ ॥

મણિયં ચ સુપ્પ જીવો, વેપ્પ ન વાળુભાવકમ્મંતિ ।

જં પુળ પપ્પસકમ્મં, નિયમા વેપ્પં તં સવ્વં ॥ ૧૨૯૫ ॥

નાળુદિયં નિજ્જીરહ્, નાસંતસુદેહ્ જં તઔવસ્સં ।

સવ્વં પપ્પસકમ્મં, વેપ્પં મુચ્છપ્પ સવ્વો ॥ ૧૨૯૬ ॥

સંયોજનાદિ (અનન્તાનુબંધી વિગેરે) કષાયનો ઉદય, સંયતને નિષિદ્ધ છે, કેમકે તેના ઉદયે સંયતપણુનોજ અભાવ થાય.) (ઉત્તર) સત્ય છે, એ નિષેધ અનુભાવ (રસ) વિપાકને આશ્રિને કહ્યો છે, પ્રદેશકર્મની અપેક્ષાએ નથી કહ્યો. સૂત્રમાં (લગવતીમાં) પણ કહ્યું છે કે, અનુભાવ કર્મને જીવ વેદે અથવા ન પણ વેદે, પરંતુ પ્રદેશકર્મ તો સર્વ અવશ્ય વેદે, કેમકે અનુદિત કર્મની નિર્ભંશ નથી થતી અને અસત્ કર્મ ઉદય પામતું નથી, તેથી અવશ્ય બધા પ્રદેશકર્મને તો વેદીનેજ સર્વ જીવ કર્મથી મૂકાય છે. ૧૨૯૪-૧૨૯૬.

પુનઃ શિષ્ય પૂછે છે અને ગુરૂશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે.

કિંહ દંસણાહ્યાણો, ન હોહ સંજોયણાહ વેદયઓ ? ।

મંદાણુમાવયાપ, જહાણુમાવમિવિ કહિંચિ ॥ ૧૨૯૭ ॥

નિચ્ચોદિન્નંપિ જહા, સયલચઞ્જાણિણો તદાવરણં ।

ન વિઘાહ મંદયાપ, ષ્ણસક્રમં તદા નેયં ॥ ૧૨૯૮ ॥

કિરિયાણ કુણહ રોગો, મંદં પીલં જહાઽવણિજ્જંતો ।

કિરિયામેત્તકર્યં ચિય, ષ્ણસક્રમં તદા તવસા ॥ ૧૨૯૯ ॥

(શંકા) સંયોજનાદિ કષાયને પ્રદેશથી પણ વેદતાં, સમ્યક્ત્વાદિના ઘાત કેમ ન થાય ? (ઉત્તર) અનુભાવ-રસ છતાં પણ જેમ કોઈ વખત તે પ્રદેશો મંદરસવાળા હોવાથી, ગુણનો વિઘાત નથી કરતા; જેમ નિત્ય ઉદિત છતાં પણ મતિ-શ્રુતાદિ આર જ્ઞાનવાળાઓને તે જ્ઞાનોત્તર આવરણ વિઘાતક નથી, તેમ મંદરસપણાથી પ્રદેશ કર્મ પણ દર્શનાદિતું વિઘાતક નથી. વળી જેમ ઔષધાદિ ક્રિયાવડે દૂર કરાતો રોગ, રોગીને તે ક્રિયાજન્ય મંદ પીડા કરે છે, તેમ પ્રદેશકર્મ પણ તપરૂપ ક્રિયાવડે દૂર કરાતું માત્ર તપરૂપ પીડાજ કરે છે. ૧૨૯૭-૧૨૯૮-૧૨૯૯.

તદ્ભવ મોક્ષગામી આત્માઓને નરકગતિ આદિકર્મ પ્રકૃતિઓ સત્તામાં હોય છે, તે પ્રકૃતિઓ અનુભવ્યા સિવાય કદિ પણ ક્ષય પામતી નથી, પરંતુ તે તેમને નરકાદિ જન્મ રૂપ વિપાકે અનુભવાતી નથી, પણ તપવડે પ્રદેશરૂપે ઉદય પામીને ક્ષય થાય છે; એવો ઉદય થતાં, તે પ્રકૃતિના વેદનારને કંઈ બાધા નથી થતી, પ્રદેશોદય કર્મ આત્માના ગુણનો ઘાત કરતું નથી, તેમ પીડા પણ કરતું નથી.

કયા કર્મ ઉપશમાવ્યાથી જીવ કેવો કહેવાય ? તે કહે છે.

દંસનમોહાર્હિઓ, મળ્ણહ અનિયદિવાયરો પરઓ ।

જાવ ડ સેસો સંજલ્ણલોમસંલેજ્જમાગો ત્તિ ॥ ૧૩૦૦ ॥

તદસલેજ્જમાર્ગં, સમણ સમણ સમેહ ઇવકેવકં ।

અંતોમુદ્ધુત્તમેવં, તત્સાસંલિજ્જમાર્ગંપિ ॥ ૧૩૦૧ ॥

દર્શન સપ્તકાદિ ઉપશમાવ્યા પછી, નપુંસક વેદાદિ કર્મ ઉપશમાવતાં આવતું સંનવલન લોભનો સંખ્યાતમો ભાગ અવશેષ રહે ત્યાં સુધી (જીવ) અનિવૃત્તિ બાદર કહેવાય છે. (નિવૃત્તિ બાદર કોઈ કર્મનો ઉપશમ નથી કરતો, તેથી તે અહીં નથી કહેતા). તે પછી એ લોભના સંખ્યાતમો ભાગના અસંખ્યાત ભાગ કરીને, તે દરેક ભાગને સમયે સમયે ઉપશમાવતો અન્તર્મુદ્ધુત કાળ પથંત સૂક્ષ્મસંપરાય કહેવાય છે. ૧૩૦૦-૧૩૦૧

એજ સૂક્ષ્મ સંપરાયતું કંઈક વિશેષ સ્વરૂપ નિર્ચુક્તકાર કહે છે.

(૧૧૭) લોમાણૂ વેર્યંતો જો સ્વલ્લ ઉવસામઓ વ સ્વલ્લો વા ।

સો સુહુમસંપરાઓ, અહસાયા ડળઓ કિંચી ॥ ૧૩૦૨ ॥

જે સૂક્ષ્મ લોભાંશને વેદનાર ઉપશમક અથવા ક્ષપક હોય છે, તે સૂક્ષ્મસંપરાય કહેવાય છે, કેમકે તે યથાખ્યાતચારિત્રથી કિંચિત્ માત્ર ન્યૂન છે. ૧૩૦૨

ઉપશમકના અધિકારમાં ક્ષપકનો નિર્દેશ શા માટે કર્યો ? તથા શ્રેણિ પૂર્ણ થયા પછી શી સ્થિતિ થાય છે તે કહે છે-

ઉવસામગાદિગારે, તસમસાગોતિ સવગનિદેસો ।
 સુદુમસાગાતીતો, અદ્વક્ષાઓ હોઈ નિમંથો ॥૧૩૦૩॥
 વદ્વાક પલ્લિવનો, સેલિગનો વા પસંતમોહો મ્મા ।
 જદ કુળહ કોઈ કારં, વચ્ચ તો ગુપ્તસુરેસુ ॥૧૩૦૪॥
 અનિયદ્વાક હોઈ, પસંતમોહો મુદ્ધુતમેત્તવં ।
 ઉદ્વક્ષાઓ નિમમા, નિમત્ત સેલિપલિલોમં ॥૧૩૦૫॥

(ઉપશમશ્રેણિમાં નવમા ગુણસ્થાનક પછી સૂક્ષ્મસંપરાય થાય છે, તેમ ક્ષપક-
 શ્રેણિમાં પણ થાય છે.) એમ સમાન ભાગ હોવાથી ઉપશમના અધિકારમાં ક્ષપકનો
 નિર્દેશ કર્યો છે. લાઘવાય ક્ષપક પણ દેખાડ્યો છે એ સૂક્ષ્મસંપરાય અતીત થયા પછી
 ઉપશાન્તમોહનિર્ગન્થ થયાખ્યાત થાય છે. તે પછી બે અદ્વાયુ શ્રેણિ પામેલ હોય અથવા
 શ્રેણિ મધ્યગત ગુણસ્થાન વર્તી હોય, ને ઉપશાન્તમોહી થઈને બે કોઈ કાળ કરે (ચત્સુ
 પામે) તો અવશ્ય અતુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય (પણ બે શ્રેણિથી પતિત થઈને કાળ
 કરે, તો તે ગમે તે અતિમાં બચ, તે માટે કોઈ નિયમ નથી.) અને અદ્વાયુ શ્રેણિ પાત્રીને
 અન્તર્મુદ્ધૂત ઉપશાન્ત મોહી થઈને કોઈ નિમિત્તથી ઉદિત કથાથી થાય, તે તો અવશ્ય
 શ્રેણિથી પાછો ફરે. (કેમકે ઉપશાન્ત મોહનો તેટલોજ કાળ છે.) ૧૩૦૩-૧૩૦૪-૧૩૦૫.
 આજ કારણથી કથાઓ દુરન્ત છે એમ કહી તેનું સામર્થ્ય જણાવે છે.

(૧૧૮) ઉવસામં ઉવણીયા, ગુણમહયા જિણચરિત્તસિસં પિ ।

પલ્લિવાયંતિ કસાયા, કિ પુણ સેસે સરાગલ્લે ? ॥ ૧૩૦૬ ॥

મહા ગુણવાળા ઉપશમ કે, કથાયોનો ઉપશમ કર્યા છતાં, તે કથાઓ જિન સમાન ચારિત્ર-
 વાળા ઉપશમકને પણ સંચમથી સંસારમાં પાડે છે, તો પછી શેષ સરાગી ચારિત્રવાળાને
 પાડે એમાં શું આશ્ચર્ય ? ૧૩૦૬

એજ અર્થે ભાષ્યકાર સ્પષ્ટપણે ઉદાહરણથી કહે છે

દવવુમિયેજનદુમો, છારસ્કન્નોડગણી વ્વપચ્ચય્વો ।

દાણિ જહ સલ્લં, તહ સ કસાઓલ્લ સુલ્લો ॥૧૩૦૭॥

તમિ મયે નેલ્વાળં, ન ભમ્મ ઉલ્લોસથો વ સસારં ।

પોગલ્લપરિવુદ્ધં, દેલ્લળં કોઈ હિણ્ડેજ્જા ॥૧૩૦૮॥

અગ્નિથી બળેલું અંબન વૃક્ષ, અને ભસ્મથી ઢાંકેલો અગ્નિ, જેમ નિમિત્ત મળતાં પુનઃ
 પણ સ્વસ્વરૂપ બતાવે છે, તેમ કથાયોદય પણ ક્રીડાથી સ્વસ્વરૂપ બતાવે છે. તે કથાયોદયી
 મુદ્ધ તેજ ઉપશમ શ્રેણિવાળા ભવમાં મોક્ષ ન પામે, અથવા ઉત્સુકથી કોઈ જીવ અર્ધ-
 મુદ્ધમ પરાવર્તમાં કેઈકે ન્યૂત કાળ પર્વન્ત પણ સંસારમાં ભમે છે. ૧૩૦૭-૧૩૦૮
 જેમ અગ્નિથી બળેલું અંબનવૃક્ષ, પુનઃ જળસિંચનાદિ કારણોવડે પત્ર-પુષ્પાદિરૂપ
 પોતાના સ્વરૂપ બતાવે છે, અથવા ભસ્મથી ઢાંકેલો અગ્નિ, પુનઃ ઘાસ-ઝાડ આદિના સંસ-
 ૬૦

ગૈથી બાળવું—પકાવવું વિગેરે સ્વસ્વરૂપ બતાવે છે, અથવા મિથ્યા પ્રકારે દૂર કરેલો રોગ, અપચ્ચ સેવનથી પુનઃ સ્વસ્વરૂપ બતાવે છે, તેમ ઉપશાન્ત એવો કષાય શરીર-ઉપધિ વિગેરે ઉપર મૂછી આદિના સંયોગથી પુનઃ ઉદ્ભવવાલો થવાથી તે પોતાનું પૂર્વ સ્વરૂપ બતાવે છે. કેમકે સિદ્ધાન્તના મતે એક જીવ બેમાંથી એકજ શ્રેણિ એક ભવમાં કરે, તેથી તે ઉપશાન્ત મોહી આત્મા તે ભવમાં ક્ષપક શ્રેણિ ન કરે, અને તે સિવાય મોક્ષ પણુ ન થાય, તેથી ઉપશમ શ્રેણિથી પડેલો જીવ જઘન્યથી એક ભવ અને વધારેમાં વધારે અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તમાં કંઈકે ન્યૂન કાળ પર્યન્ત સંસારમાં ભ્રમણ કરે. ૧૩૦૭-૧૩૦૮.

આ પ્રમાણે મોક્ષરૂપ મહેલના પગથીઆ સમાન અગ્નીઆરમા ગુણસ્થાનક સુધી પહોંચેલો જીવ, ત્યાંથી બ્રહ્મ થઈને પુનઃ આટલું બધું દુઃખ અનુભવે છે, આથી વિસ્મય પામેલા નિર્ચુક્રિતકાર મહારાજ કહે છે કે—

(૧૧૧) જહ ઉવસંતકસાઓ લહહ, અણંતં પુણોઽવિ પહિવાયં ।

ન હુ મે વીસસિયવ્વં, થેવેઽવિ કસાયસેસમ્મિ ॥ ૧૩૦૯ ॥

(૧૨૦) અણ થોવં વળ થોવં, અગ્ગી થોવં કસાય થોવં ચ ।

ન હુ મે વીસસિયવ્વં, થોવંપિ હુ તં વહુ હોહ ॥ ૧૩૧૦ ॥

ઉપશાન્ત કષાયો આત્મા પુનઃ પણુ અનન્ત પ્રતિપાત પામે છે, તે (હે ભગ્યો !) તમારે થોડો કષાય હોય, તે પણુ તેનો વિશ્વાસ ન કરવો. કેમકે થોડું ઋણ, થોડો ઋણ (ઘા), થોડો અગ્નિ, અને થોડો કષાય, એ સર્વ પાછળથી બહુ થાય છે, માટે તમારે તેનો વિશ્વાસ ન કરવો. ૧૩૦૯-૧૩૧૦

એ અર્થનેજ લાભ્યકાર ઋણુ આદિ વિકારને જણાવતાં તે ઋણુ આદિનું દુષ્ટપણું જણાવે છે—

વાસત્તં દેહ અણં, અરૂરા મરણં વળો વિસર્પંતો ।

સન્વસ્સ દાહમગ્ની, દેતિ કસાયા મવમર્ણત ॥ ૧૩૧૧ ॥

થોડું પણુ ઋણુ દાસત્વ આપે છે, થોડો પણુ ઋણ (ઘા) દેલાવાથી થોડા વખતમાં મરણ આપે છે, અને થોડો પણુ અગ્નિ સર્વ આળી નાખે છે, તેમ થોડા પણુ કષાય અનન્ત સંસાર આપે છે. ૧૩૧૧

દીક્ષા ગ્રહણ કરીને વિહાર કરતાં કરતાં આવેલા પોતાના ભાઈના ઉપચાર માટે કોઈની દુકાનેથી દરરોજ એક કર્પની વૃદ્ધિએ એક સાધુ મહારાજની બહેને એક કર્પ તેલ લાવી આપ્યું, તે અરસામાં સાધુની સેવામાં કેટલાક દિવસો વિતી ગયા, અને લાવેલું તેલ વણિકને ન આપી શકવાથી કરાર મુજબ વૃદ્ધિ પામવાથી ઘણું વધી ગયું. ઘડાદિની સંખ્યાને પામ્યું. તેની આજીવિકા સુતર કાંતવાની હતી, તેથી તે તેલ દુકાનદારને આપી શકી નહિ, તેથી તે બાઈ તે દુકાનદારને ત્યાં તે દેવું પૂરું કરવા જીવન પર્યન્તની દાસી થઈ રહી. એ પ્રમાણે કેટલાક દિવસો વિત્યા બાદ તેજ સાધુ, જે પોતાના ભાઈ હતા તે આવ્યા, તેમણે તે સઘળો બનાવ જણાવ્યો; પછી તે વેપારીને ઉપદેશ આપી, તેના પાસેથી તે બહેનને છોડાવીને દીક્ષા આપી. આ પ્રમાણે થોડું દેવું પણુ કાળક્રમે વધી જવાથી દાસત્વ આપે છે. એજ પ્રમાણે થોડો ઋણ (ઘા) પણુ અપચ્ચ આદિનું સેવન કરવાથી

કાળક્રમે ફેલાઈને થોડાજ વખતમાં મૃત્યુ પમાડે છે. અને એજ રીતે થોડો પણ અગ્નિ માર્ગ આદિમાં પડથો હોય, તો તે ઘાસ આદિને લાગવાથી અનુક્રમે ફેલાતો ફેલાતો આબુખાબુના સર્વ ગામ-નગર આદિનો નાશ કરે છે. તેમ અલ્પાવશેષ કપાયો પણ કોઈક નિમિત્તથી વૃદ્ધિ પામીને અનન્ત સંસાર પમાડે છે. ૧૩૧૧

હવે આગળની નિયુક્તિ ગાથાનો સંબંધ જોડવાને માટે કહે છે—

ઓવસમં સામાદ્યમુદયં સાદ્યમઓ પવક્લામિ ।

સુહુમમહક્લાયંયિ ય, સ્વયસેહિસમુલ્ભવં તં ચ ॥૧૩૧૨॥

એ પ્રમાણે ઉપશમ સામાયિક ચારિત્ર કહ્યું, હવે ક્ષાયિક સામાયિક ચારિત્ર કહીશું. અથવા સૂક્ષ્મસંપરાય અને ચથાજ્યાત ચારિત્ર ઉપશમ શ્રેણિની અપેક્ષાએ કહ્યાં, હવે તે ક્ષપક શ્રેણિની અપેક્ષાએ કહીશું ૧૩૧૨

(૧૨૧) અળ-મિચ્છ-મીસ-સમ્મં, અઠ નપુંસિ-સ્થિવેય-છક્કં ચ ।

પુમવેયં ચ સ્વવેદ, કોહાર્દય ય સજ્જલણે ॥૧૩૧૩॥

અનન્તાતુળબ્ધી કોધાદિ કષાય-મિથ્યાત્વમોહનીય-મિશ્રમોહનીય, સમ્યક્ત્વમોહનીય- (બીજા-ત્રીજા મળી) આઠ કષાય-નપુંસકવેદ-સ્ત્રીવેદ-હાસ્યાદિ છ-પુરૂષવેદ અને સંજ્વલન કોધાદિ અનુક્રમે અન્તર્મુદૂર્તે-અન્તર્મુદૂર્તે ક્ષય કરે. ૧૨૧૩

ક્ષપકશ્રેણિ માંડનાર ઉત્તમ સંધયણવાળો, અવિરતિ-દેશવિરત-પ્રમત્ત-અને અપ્રમત્ત શુભસ્થાનમાંથી કોઈ પણ શુભસ્થાનકે વર્તનારો, અને વિશુદ્ધપરિણામવાળો હોય, તેમાં જો અપ્રમત્ત એવો સાધુ જો પૂર્વધર હોય, તો તે શુકલધ્યાને પણ આ ક્ષપકશ્રેણિને શરૂ કરે, અને એ સિવાયના અવિરત આદિ કોઈ હોય તો ધર્મધ્યાને આ શ્રેણિ શરૂ કરે, તે ક્ષપક શ્રેણિનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે.

પ્રથમ અન્તર્મુદૂર્તે અનન્તાતુળબ્ધી કોધાદિ ચારેનો એકી સાથે ક્ષય કરે, અને તેનો અનન્તમો ભાગ મિથ્યાત્વમા નાંખીને તે પછી મિથ્યાત્વની સાથે એ અંશ ખપાવે. જેમ અતિશય સળગેલો ઢાવાગ્નિ અર્ધ બળેલા કાષ્ઠની સાથે બીજા કાષ્ઠને પાસીને બન્નેને ભસ્મ કરી નાંખે છે, તેમ ક્ષપક પણ તીવ્ર શુભપરિણામથી નહિં ખપાવેલ અન્ય અંશ અન્યમાં નાંખીને તે સાથે તેને પણ ખપાવે છે. તે પછી સમ્યક્-મિથ્યાત્વ (મિશ્ર) ખપાવીને સમ્યક્ત્વ મોહનીયનો ક્ષય કરે છે.

અહીં જો બદ્ધાયુ કોઈ હોય તે શ્રેણિ અગીકાર કરે, તો તે અનન્તાતુળબ્ધીનો ક્ષય કરીને વિરામ પામે છે, તે પછી કદાચિત્ મિથ્યાત્વના ઉદયથી પુનઃ અનન્તાતુળબ્ધી અતુષ્ક બાંધે છે, પણ જેણે મિથ્યાત્વનો ક્ષય કર્યો હોય, તે તો તે અનન્તાતુળબ્ધિનો બંધ નથી કરતો, કેમકે તેનો બંધ થવામાં મિથ્યાત્વજ હેતુભૂત છે, એ અનન્તાતુળબ્ધી કપાયનો ક્ષય કરીને અપતિત શુભપરિણામે જો મરણ પામે, તો તે દેવલોકમાજ ઉત્પન્ન થાય, દર્શન સમકનો ક્ષય કરીને મરણ પામે, તો પણ એમજ સમજવું. પણ જો પતિત પરિણામી થઈને પછી મરણ પામે, તો જમે તે ગતિમા જાય, એ માટે નિયમ નથી.

જો બદ્ધાયુ આ શ્રેણિ પામે તો તે સમસ્ત દર્શન સમક ક્ષય કરીને અવશ્ય વિરામ પામે, અને તેથી જે ગતિનું આયુષ્ય બાંધ્યું હોય, ત્યાં ઉત્પન્ન થાય.

એ આયુષ્ય બાંધ્યા સિવાય આ શ્રેણિ આરંભે તે અવશ્ય સંપૂર્ણ કરે. તેને માટે ક્ષય કરવાનો આ પ્રમાણે ક્રમ છે. સમ્યક્ત્વ મોહનીય ખપાવતાં તેનો અલ્પ અંશ બાકી હોય, તેટલામાં તો અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણરૂપ આઠ કષાયને સાથેજ ખપાવવાનો આરંભ કરે, એ પ્રકૃતિઓ અર્ધી ક્ષય થઈ હોય એટલે બીજી નરકાતુષૂવી-તિથ્યાનુષૂવી-નરકગતિ-તિથ્યાગતિ એકેન્દ્રિયભતિ-બેધન્દ્રિયભતિ-તેષન્દ્રિયભતિ-ચૌરિન્દ્રિયભતિ, આતપનામ-ઉદ્યોતનામ-સ્થાવરનામ-સાધારણનામ-સૂક્ષ્મનામ-નિદ્રાનિદ્રા-પ્રય-લાપ્રયલા અને થીણુદ્ધિ, આ સોળ પ્રકૃતિનો ક્ષય થાય (હરિભદ્રસૂરિની ટીકામાં ૧૬ ને બદલે ૧૭ પ્રકૃતિનો ક્ષય કહ્યો છે. અપર્યાપ્ત વધારે છે.) તે પછી એ આઠ કષાયના જે અવશેષ અંશ રહ્યા હોય તે ક્ષય પામે. તે પછી અનુક્રમે નપુંસકવેદ-સ્ત્રીવેદ-અને પુરૂષવેદનો ક્ષય કરે, તેમાં પુરૂષવેદના ત્રણ ભાગ કરીને બે ભાગ એકી સાથે ખપાવે, અને ત્રીજો ભાગ સંજવલન કોષમાં નાખે, આ ક્રમ બે પુરૂષવેદી શ્રેણિ આરંભક હોય તો તેને માટે છે, પણ નપુંસક અથવા સ્ત્રી આ શ્રેણિ આરંભક હોય, તો તેમને જે વેદ ઉદયમાં હોય, તે વેદનો ક્ષય પછીથી થાય અને અનુદિત બે વેદમાંથી જે અથમ હોય, તેનો પહેલાં અને બીજાનો પછીથી ક્ષય થાય, એટલે જેમ ઉપશમશ્રેણિમાં કહ્યું છે તેમ અહીં પણ સમજવું.

તે પછી સંજવલન કોષાદિ ચાર દરેકને અન્તર્મુહૂર્તમાં ખપાવે, આ ચારેનો ક્ષય કરતાં પુરૂષવેદની પેઠે દરેકના ત્રણ ત્રણ વિભાગ કરીને બે ભાગ ક્ષય કરી ત્રીજો ભાગ આગળની પ્રકૃતિમાં નાંખીને ખપાવે, એટલે કે કોષનો ત્રીજો અંશ માનમાં નાંખીને, માનનો માયામાં, અને માયાનો લોભમાં નાંખીને ખપાવે.

આ દરેકને ખપાવવાનો કાળ અન્તર્મુહૂર્ત જાણવો. અને આ આખી શ્રેણિ પણ અન્તર્મુહૂર્ત કાળ પ્રમાણજ જાણવી. પરંતુ આ અન્તર્મુહૂર્ત મોટું જાણવું. તેમાં લઘુ અન્તર્મુહૂર્ત અસંખ્યાતા થવા પામે છે, તે પછી લોભના ત્રીજા અંશના સંખ્યાતા અંશ કરીને તે દરેકને જુદા જુદા કાળે ખપાવે. આમાંના છેલ્લા અંશના અસંખ્યાતા અંશ કરે, તે પણ જુદા જુદા સમયે ખપાવે અહીં ક્ષીણ દર્શન સપ્તક નિવૃત્તિ બાદર કહેવાય લોભનો સંખ્યાતમો અંશ બાકી રહે ત્યાં સુધી અનિવૃત્તિબાદર કહેવાય, અને તે પછી તેના અસંખ્યાતા અંશ ખપાવતાં છેલ્લો અસંખ્યાતમો લોભાંશ બાકી રહે, ત્યાં સૂક્ષ્મ સંપ્રસય કહેવાય. તે પછી ક્ષીણમોહ યથાખ્યાત ચારિત્રી થાય છે. ૧૩૧૩

એજ અર્થ હવે લાભ્યકાર કહે છે.

પઢિવત્તીઽ અવિરય-દેસ-પમત્તા-પમત્ત-વિરયાણં ।

અન્નયરો પઢિવજ્ઞહ્, સુદ્ધજ્ઞાણોવગયન્તિત્તો ॥૧૩૧૪॥

પદમકસાઽ સમયં, સ્વેદં અંતોમુહુત્તમેત્તેણં ।

તત્તો ચ્ચિય મિચ્છત્તં, તત્તો ય મીસં તત્તો સમ્મં ॥૧૩૧૫॥

વદ્ધાઠ્ઠ પઢિવન્નો, પદમકસાયક્સણ જહ મરેજ્ઞા ।

તો મિચ્છત્તોદયઓ, ચિણેજ્ઞ મુજ્જો ન સ્ત્રીણમિં ॥૧૩૧૬॥

તમ્મિ મજો જાહ વિવં, તપ્પરિણામો ય સપ્પણ સ્ત્રીણે ।

હવરયપરિણામો પુણ, પચ્છા નાણામહગઈઓ ॥૧૩૧૭॥

આ શ્રેણિ પ્રાપ્ત કરનાર અવિરતિ-દેશવિરતિ-પ્રમત્ત-અને અપ્રમત્તમાંનો કોઈ પણ શુદ્ધ ધ્યાનોપયુક્ત ચિત્તવાળો હોય છે; તે પ્રથમ કપાયનો એકી સાથે અન્તર્મુહૂર્તમાં ક્ષય કરે છે, તે પછી મિથ્યાત્વ, તે પછી મિશ્ર અને તે પછી સમ્યક્ત્વ મોહનીયનો ક્ષય કરે છે. બદ્ધાચુ શ્રેણિ પામેલ હોય, તે પ્રથમ કપાયનો ક્ષય કરીને બે મરણ પામે, તો મિથ્યાત્વના ઉદયથી પુનઃ તેનો બંધ થાય, કેમકે તેનું અસલ કારણ જે મિથ્યાત્વ તેનો ક્ષય થએલ નથી. તે જીવ અનન્તાતુલ્યબંધી ચતુષ્કોનો ક્ષય કરીને શુભ પરિણામે, અથવા દર્શન સમક ક્ષય કરીને અપતિત પરિણામે મૃત્યુ પામે, તો દેવલોકમાં જાય, પણ પતિત પરિણામી હોય, તો પછી ચારમાંથી ગમે તે ગતિમાં જાય. ૧૩૧૪-થી-૧૩૧૭.

શિષ્ય પૂછે છે કે ભગવાન !

ર્વાણમ્મિ દંસણતિપ્પ, કિં હોઈ તઓ તિર્દસણાઈઓ ? ।

મળળ સમ્મહિદ્દઠી, સમ્મત્તસણ કઓ સમ્મં ? ॥૧૩૧૮॥

દર્શનત્રિક ક્ષય થવાથી તે શુદ્ધ ત્રિદર્શનાતીત થાય છે ? ઉત્તર-સમ્યગ્દષ્ટિ થાય છે.

—સમ્યક્ત્વનો ક્ષય થવાથી સમ્યક્ત્વ કયાથી હોય ?

પ્રશ્ન:—મિથ્યાત્વાદિ દર્શનત્રિકનો ક્ષય થવાથી, તે આત્મા દર્શનત્રિક રહિત ન થાય ? કેમકે મિથ્યાત્વનો ક્ષય થવાથી મિથ્યાદષ્ટિ નથી, મિશ્રનો ક્ષય થવાથી મિશ્રદષ્ટિ નથી અને સમ્યક્ત્વના અભાવે સમ્યગ્દષ્ટિ પણ નથી.

ઉત્તર:—દર્શનત્રિકનો ક્ષય થવાથી તે આત્મા વિશુદ્ધ સમ્યગ્દષ્ટિ થાય છે.

પ્રશ્ન:—પણ સમ્યક્ત્વનો ક્ષય થવાથી સમ્યગ્દષ્ટિપણ કયાં રહ્યું ? કે જેથી તે સમ્યગ્દષ્ટિ કહેવાય. ૧૩૧૮

આચાર્યશ્રી એનો દધાન્તપૂર્વક ઉત્તર આપે છે કે—

નિવ્વલિયમયણકોદ્ધરૂવં મિચ્છલ્લમેવ સમ્મત્તં ।

લીળં ન ડ જો માવો, સદ્દહણાલક્ષણો તત્ત્સ ॥૧૩૧૯॥

સો તત્ત્સ વિસુદ્ધયો, જાયદ્ધ સમ્મત્તપોગલ્લક્ષયઓ ।

વિદિદ્ધિ વ્વ સપ્પસુદ્ધવ્વમ્પલ્લવિગમે મણુસત્ત્સ ॥૧૩૨૦॥

જદ્ધ સુદ્ધજ્ઞાણુગયં વત્થં સુદ્ધં જલ્લક્ષણ સુતરં ।

સમ્મત્તસુદ્ધપોગલપરિક્ષણ દંસણંડપેવં ॥૧૩૨૧॥

સેસન્નાણાવગમે, સુદ્ધયરં કેવલં જહા નાણં ।

તદ્ધ સાદ્ધસમ્મત્તં, સ્સઓવસમ્મત્તવિગમમ્મિ ॥૧૩૨૨॥

જે શુદ્ધ કરેલ મહનકેદરા સમાન મિથ્યાત્વનેજ ઉપચારથી સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે, તેનો ક્ષપક શ્રેણીવાળાને ક્ષય થાય છે, પણ જીવનો શ્રદ્ધાનલક્ષણ જે ભાવ છે તે તો ક્ષીણ થતો નથી, કિંતુ તે તો અબ્રપટલ દ્વર થવાથી મતુખ્યની દષ્ટિની જેમ સમ્યક્ત્વ મોહનીયના પુદ્ગળોનો ક્ષય થવાથી વધારે શુદ્ધ થાય છે. અથવા શુદ્ધ જગથી ધોએલું લીનું વસ્ત્ર સૂકાઈ જવાથી જેમ વધારે શુદ્ધ થાય છે, તેમ સમ્યક્ત્વમોહનીયરૂપ શુદ્ધ પુદ્ગળોનો ક્ષય થવાથી સમ્યગ્દર્શન વધારે શુદ્ધ થાય છે. અથવા જેમ મતિઆદિ ચાર ક્ષાયોપશમિક

શાનોનો અભાવ થવાથી ક્ષાયિક એવું કેવળજ્ઞાન થાય છે (પણ જીવ અશાની નથી થતો) તેમ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ દૂર થવાથી ખીજું વિશુદ્ધ ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન થાય છે. (પણ જીવ દર્શનરહિત નથી થતો.) ૧૩૧૯-થી-૧૩૨૨.

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ, ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ કરતાં વધારે શુદ્ધ શાથી કહેવાય ?

નિવ્વલિયમયળકોદ્ધવમત્તં તેલ્લાદ્મીસિયં મદણ ।

ન તુ સોડવાઓ નિવ્વલિય-મીસમયકોદ્ધવચ્ચાણ ॥૧૩૨૩॥

તહ સુદ્ધમિચ્છસમ્મત્તપોગલા મિચ્છમીસિયા મિચ્છં ।

હોજ્જ પરિણામઓ વા, સોડવાઓ જાણ નત્થિ ॥૧૩૨૪॥

શુદ્ધ કરેલા મહન કોદ્રવાનું ભોજન તેલ આદિથી મિશ્ર કરીને ખાધું હોય, તો તે ખાનારને મદ કહે છે, પણ એ શુદ્ધ અને મિશ્ર મહન કોદ્રવાનો ત્યાગ કર્યો હોય, તો તે મદરૂપ અપાય નથી થતો. તેવી રીતે શુદ્ધ મિથ્યાત્વરૂપ સમ્યક્ત્વ પુદ્ગળો મિથ્યાત્વવડે મિશ્રિત થાય ત્યારે, અથવા કુત્તીચિકના સંસર્ગોદિ જન્ય પરિણામ થાય ત્યારે પણ મિથ્યાત્વ થાય છે. એવો અપાય ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થએથી નથી થતો. ૧૩૨૩-૧૩૨૪.

શોધિત અથવા અર્ધ શોધિત મહન કોદ્રવાને જે તૈલાદિથી મિશ્ર કરીને ખાય છે, તેને મદ થાય છે; તેવી રીતે અપૂર્વકરણના અધ્યવસાએ મિથ્યાત્વ ભાવ દૂર કરીને શુદ્ધ કરેલા જે મિથ્યાત્વ પુદ્ગળો, તેજ ઉપચારથી સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. એ શોધિત મિથ્યાત્વરૂપ સમ્યક્ત્વ પુદ્ગળો, અન્યનીચિકાના સંસર્ગોદિ તથા તેમના વચન શ્રવણોદિ જન્ય પરિણામથી પુનઃ મિથ્યાત્વ ભાવ પામે છે, તેથી જીવ મિથ્યાદિ થઇને ફરી સંસાર સમુદ્રમાં ભમે છે. આવો અપાય (કષ્ટ) ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વમાં નથી, કેમકે સર્વ અનર્થના મૂળ, શુદ્ધ અથવા અશુદ્ધ મિથ્યાત્વના પુદ્ગળો ક્ષય થવાથી, વિશુદ્ધ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થાય છે. માટે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ શુદ્ધ છે, અને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ મલિન છે. તેથી એ સમ્યક્ત્વનો નાશ થવાથી ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થાય છે, એટલે જીવ અદર્શની નથી થતો, પણ વિશુદ્ધ સમ્યગ્દર્શની થાય છે. ૧૩૨૩-૧૩૨૪.

વદ્ધાઠ્ઠ પઢિવ્વનો, નિયમા સ્વીણમ્મિ સત્તણ ઠાહ ।

ઇયરો અણુવરઓ ચ્ચિય, સયલં સેદિ સમાણેહ ॥૧૩૨૫॥

જે જીવ અઢાણ હોય તે શ્રેણિ પામે, તે દર્શન સપ્તકનો ક્ષય કરીને અવશ્ય ત્યાં અચકાય છે. અને અળઢાણુ અટકયા સિવાય સર્વ શ્રેણિ પૂર્ણ કરે છે. ૧૩૨૫

અળઢાણુ એવો નર શ્રેણિ પ્રાપ્ત કરતાં દર્શન સપ્તકનો ક્ષય કર્યા પછી શું કરે છે, તે કહે છે.

વિદ્ધ્ય-તદ્દણ કસાણ, અટ્ઠારંમેહ સમયમેસિ ચ ।

સ્વવયં વિમજ્જમાગં, પયહીઓ સોલ્સ સ્વેહ ॥૧૩૨૬॥

નાય-તિરિયાણુપુલ્લી, ગઈઓ ચત્તારિ ચાદિજાઈઓ ।

આયાવં ઝજ્જોયં, થાવરસાહારણં સુહુમં ॥૧૩૨૭॥

તિન્નિ મહાનિદ્વાઓ, અટ્ટગ સેસં તઓઽણુદિણ્ણાણં ।
 વેયાણ જહન્નયરં, તત્તો વીયં તઓ છલ્લકં ॥૧૩૨૮॥
 તત્તો ય તદ્દયવેયં, એકેવકં તો કમેણ સંજલણં ।
 સન્વત્થ સાવસેસે, મંભિલ્લે લ્લગઈ પુરિલ્લે ॥૧૩૨૯॥

(દર્શનસમકનો ક્ષય કરીને) બીબ્બ-ત્રીબ્બ આઠ કપાય સાથેજ ખપાવવાનો આરંભ કરે, તે ખપાવતાં વચ્ચેમાંજ નરકગતિ-નરકાનુપૂર્વી-તિર્થ-ચગતિ-તિર્થ આનુપૂર્વી-પ્રથમની આરભતિઓ-આતપનામ-ઉદ્યોતનામ-સ્થાવર નામ-સાધારણ નામ-સૂક્ષ્મનામ-ત્રણ મહાનિદ્રા (નિદ્રાનિદ્રા, પ્રચલાપ્રચલા, ને થીણુદ્ધી) આ સોળ પ્રકૃતિ ખપાવે, તે પછી બાકી રહેલ પૂર્વની આઠ પ્રકૃતિના અંશ ખપાવે. પછી અનુદિત વેદોમાંથી જે બધ્ધન્યતર વેદ હોય તે પહેલાં ખપાવે અને પછી બીબ્બે વેદ ખપાવે. ત્યારપછી હાસ્યાદિ છ ખપાવીને, ત્રીબ્બે ઉદિતવેદ ક્ષય કરે, તે પછી અનુક્રમે એકેક સંવલ્લન કષાય ખપાવે. આ પ્રકૃતિઓ ખપાવતાં સર્વત્ર અવશેષ અંશ આગળની પ્રકૃતિઓમાં મેળવીને ખપાવે. (છેલ્લે માયાનો અંશ અને લોભ સાથેજ ક્ષય કરે.) ૧૩૨૬ થી ૧૩૨૯.

હવે કયા ઠમ્મ ક્ષય થવાથી છવ કેવો કહેવાય. તે કહે છે.

દંસળમોહસલ્લવણે, નિયટ્ટિ અનિયટ્ટિવાયરો પરઓ ।

જાવ ઉ સેસો સંજલણલોમસંલેજ્જમાગોત્તિ ॥૧૩૩૦॥

તદસંલિજ્જમાગં, સમણ સમણ સ્વેહ એકેવક ।

તત્થ ય સુહુમસરાગો, લોમાણૂ જાવ એકોઽવિ ॥૧૩૩૧॥

સ્ત્રીણે સ્વગનિગંઠો, વીસમણ મોહસાગરં તરિડં ।

પંતોમુહુત્તમુદદિ, તરિડં થાહે જહા પુરિસો ॥૧૩૩૨॥

દર્શનમોહનીયનો ક્ષય થયે નિવૃત્તિબાદર કહેવાય, અને તે પછી ચાવત્ સંવલ્લન-લોભનો સંખ્યાતમે ભાગ અવશેષ રહે ત્યારે અનિવૃત્તિ બાદર કહેવાય, એ લોભાંશના અસંખ્યાત ભાગ કરીને એકેક ભાગ સમયે સમયે ખપાવતાં ચાવત્ છેલ્લો અસંખ્યાતમે ભાગ (લોભાંશ) બાકી રહે ત્યાં સૂક્ષ્મસંપરાય કહેવાય. તે અંશને પણ સર્વથા ક્ષય કરીને ક્ષપકનિર્ઞન થાય, તે પછી સમુદ્ર તરીને જેમ કોઈ પુરુષ વિસામો લે, તેમ મોહ-સાગર તરીને તે ક્ષપક નિર્ઞન અન્તર્મુહૂર્ત સુધી વીસામો લે છે. ૧૩૩૦-૧૩૩૨ તે પછી—

છઝમત્થકાલુદુચરિમસમણ નિદ્ધં સ્વેહ પથલં ચ ।

ચરિમે કેવલ્લામો સ્ત્રીણાવરણંતરાયસ ॥૧૩૩૩॥

ક્ષીણુમોહ ઉબ્બસ્થ ગુણુસ્થાનકના દ્વિચરમ સમયે એટલે તે ગુણુકાણુના અસંખ્યાત સમયમાંના ઉપાંત્ય સમયે નિદ્રા તથા પ્રચલાનો ક્ષય કરે. અને છેલ્લા સમયે જ્ઞાનાવરણ પાંચ, દર્શનાવરણ ચાર અને અન્તરાય પાંચ (એ ચૌદનો) ક્ષય કરીને કેવળ પામે. ૧૩૩૩ આ સંબંધમાં નિશ્ચય અને વ્યવહાર નયનો મત બતાવે છે.

આવરણક્લયસમય, નેચ્છદ્વંજનયસ્ય કેવલુપ્પત્તી ।

તત્તોડ્ઘનંતરસમય, વવહારો કેવલં મળદ્ ॥૧૩૩૪॥

આવરણુનો ક્ષય થવાના સમયેજ કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ છે, એમ નિશ્ચયનય કહે છે; અને આવરણુ ક્ષય થવાના પછીના સમયે કેવળજ્ઞાનોત્પત્તિ છે, એમ વ્યવહારનય કહે છે. ૧૩૩૪

જે સમયે આવરણુનો ક્ષય થાય તેજ સમયે કેવળજ્ઞાન થાય છે, એમ નિશ્ચય નયતું માનવું છે. કેમકે જે ક્ષય થતું હોય, તે ક્ષય થએલું જ છે, તેથી ક્રિયાકાળ અને નિષ્ઠાકાળ (સમાસિકાળ) એકજ છે. જો એ કાળ ભિન્ન માનવામાં આવે, તો અન્યકાળમાં ક્રિયા અને અન્યકાળમાં કાર્યોત્પત્તિનો પ્રસંગ થાય, અને એવ થવું તે અયોગ્ય છે, કારણ કે ક્રિયા વિના પણ કાર્યોત્પત્તિ માનવી પડે. વળી એ પ્રમાણે માનવાથી ક્રિયાના આરંભ-કાળની પૂર્વે પણ કાર્યોત્પત્તિ પ્રાપ્ત થાય, અને એથી અતિપ્રસંગ થાય.

વ્યવહારનય આથી ઉલટો છે. તે એમ કહે છે, કે આવરણુનો ક્ષય થયા પછીના સમયે કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે, કારણ કે જે સમયે આવરણુ ક્ષય થાય, તેજ સમયે તેનો ક્ષય થયો કહેવાય, ક્ષય થતું આવરણુ સર્વથા ક્ષીણ નથી થયું, એટલે આવરણુનો ક્ષય નથીજ થયો, માટે ક્રિયાકાળ અને નિષ્ઠાકાળ બુદ્ધો છે, અને જો તે કાળ એકજ માનવામાં આવે, તો ક્રિયાકાળમાં પણ કાર્યોત્પત્તિ પ્રાપ્ત થાય, અને ક્રિયા નિષ્ક્રુજ થાય, કેમકે સમાન કાળે-એકજકાળે થનારા ક્રિયા અને કાર્યનો, ડાળા-જમણા ગાયના શીંગડાની પેઠે કાર્ય કારણ ભાવ ઘટે નહિ. ૧૩૩૪

નાર્ણ ન સ્વિજ્જમાણે, સ્ત્રીણે જુત્તં જઓ તદાવરણે ।

ન ય કિરિયાનિદ્ધાણં, કાલેગત્તં જઓ જુત્તં ॥૧૩૩૫॥

તદાવરણુ ક્ષય થતું હોય, ત્યારે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કહેવું અયોગ્ય છે, (કેમકે તે ક્રિયા કાળ છે.) પણ તદાવરણુ ક્ષય થયું હોય ત્યારેજ જ્ઞાન થાય છે, એમ કહેવું યોગ્ય છે. (કેમકે એ નિષ્ઠાકાળ છે) ક્રિયાકાળ અને નિષ્ઠાકાળ એક કહેવા તે યોગ્ય નથી. ૧૩૩૫. એના પ્રત્યુત્તરમાં પુનઃ નિશ્ચયનય કહે છે કે—

‘જહ કિરિયાણ ન સઓ, કો હેહ તપ્પરિક્સણ અન્નો ? ।

અહ ત્તાણ કિહ કાલે, અન્નત્થ તર્હ સઓડગત્થ ’ ॥૧૩૩૬॥

કિરિયાકાલસ્મિ સઓ, જહ નત્થિ તઓ ન હોજ્જ પચ્છાવિ ।

જહ વડકિરિયસ્સ સઓ, પદ્મમ્મિવિ કિસ કિરિયાણ ? ॥૧૩૩૭॥

હે વ્યવહારવાદિ જો ક્રિયાવડે આવરણુનો ક્ષય નથી, તો તેનો ક્ષય થવામાં અન્ય કયો હેતુ છે ? અને તે ક્રિયાવડે ક્ષય થાય છે, તો અન્યકાળમાં ક્રિયા અને અન્ય કાળમાં તેનો ક્ષય એમ કેમ કહેવાય ? વળી જો ક્રિયાકાળે આવરણુનો ક્ષય નથી, તો તે ક્રિયા પછી પણ આવરણુનો ક્ષય નહિ થાય. અથવા જો બીજા સમયે ક્રિયા વિના ક્ષય થાય છે, તો પછી પહેલા સમયમાં પણ ક્રિયાવડે શું ? ૧૩૩૬-૧૩૩૭

વ્યવહારવાદી, આવરણનો ક્ષય થયા પછી કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માને છે, પણ આવરણનો ક્ષય થતી વખતે નથી માનતો. તો તેને અમે પૂછીએ છીએ કે-આવરણનો ક્ષય થવાના કાળે ક્રિયા છે કે નહિ ? જો તે વખતે ક્રિયા નથી, તો ક્રિયા વિના આવરણનો ક્ષય થવામાં ત્યાં બીજો કયો હેતુ છે ? કોઈપણ નથી. જો આવરણનો ક્ષય થતી વખતે તેના હેતુભૂત ક્રિયા છે, અને તે ક્રિયાવડે આવરણનો ક્ષય થાય છે, એમ કહેતા હો, તો ક્રિયાકાળ અને નિષ્કાકાળ એકજ થયો, પછી એમ કેમ કહી શકાય કે અન્યસમયે ક્રિયા અને અન્યસમયે આવરણનો ક્ષય થાય છે.

અથવા જો ક્રિયાકાળે આવરણનો ક્ષય નથી, તો ક્રિયાના પૂર્વ કાળની પેઠે ક્રિયાના ઉત્તર કાળે પણ ક્ષય નહિ થાય, અથવા ક્રિયા પૂર્ણ થયા પછી બીજા સમયે અક્રિય છતાં આવરણનો ક્ષય માનોછો, તો ક્રિયાયુક્ત પ્રથમ સમયમાં ક્રિયાવડે શું લાભ છે ? તેના વિના પણ જેમ બીજા સમયે આવરણનો ક્ષય થાય છે, તેમ તે સમયે પણ ક્ષય થઈ જશે ? વળી ક્રિયાકાળ અને નિષ્કાકાળ, આગમમાં પણ એકજ કહેલ છે.

જં નિઙ્ગરિઙ્ગમાણં, નિઙ્ગિણ્ણત્તિ મણિયં સુવ જં ચ ।

નોકમ્મં નિઙ્ગીરહ, નાવરણં તેણ તસ્સમણ ॥૧૩૩૮॥

જે નિર્જરાતું હોય, તે નિર્જયું એમ સૂત્રમાં કહ્યું છે, અને નોકમ્ નિર્જર છે, તેથી તે સમયે આવરણ નથી. ૧૩૩૮

સૂત્રમાં કહ્યું છે કે “ચલમાણે ચલિષ જાવ નિઙ્ગરિઙ્ગમાણે નિઙ્ગિણ્ણ” એ વચનથી ક્ષીણ થતું કર્મ ક્ષીણ થયુંજ, એટલે એ બેમાં કાળભેદ નથી. વળી આગમમાં આ પણ કહ્યું છે, કે “કમ્મં વેદજ્ઞહ નોકમ્મ નિઙ્ગરિઙ્ગહ” એટલે વેદમાન અવસ્થામાં કર્મ વેદાય છે, અને નિર્જરાવસ્થામાં નોકમ્-અકમ્ થાય છે. વેદના સમય બુદ્ધો છે અને નિર્જરા સમય બુદ્ધો છે. માટે આવરણ ક્ષય થતી વખતે આવરણ-કર્મ પ્રતિબંધક નથી, કેમકે જે ક્ષય થતું હોય તે ક્ષય થએલુંજ છે. આ રીતે પ્રતિબંધકના અભાવે આવરણ ક્ષય થતી વખતે કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ કેણુ રોકી શકે એમ છે ? ૧૩૩૮

જહ નાણમનાવરણેડવિ, નત્થિ તો તં ન નામ પચ્છા વિ ।

જાયં વ અકારણબો, તમકારણબો ત્થિય પહેજ્જા ॥૧૩૩૯॥

નાણસાવરણસ ય, સમયં તમ્હા પગાસ-તમસો વા ।

ઉપ્પાય-વ્યયધમ્મા, તહ નેયા સલ્લમાવાણં ॥૧૩૪૦॥

જો આવરણના અભાવે જ્ઞાન નથી, તો તે પછી પણ જ્ઞાન નહિ થાય, કારણ કે તે વિના જ્ઞાન પછીથી થાય છે, તો કારણ વિનાજ તે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થશે અને તે માટે તેજ મુજબ પ્રકાશ અને અંધકારની પેઠે જ્ઞાનનો અને આવરણનો સાથેજ ઉત્પાદ-તથા વ્યય થાય છે, તેજ મુજબ સર્વ ભાવોનું બાણુતું. ૧૩૩૯-૧૩૪૦

ઉપર કહ્યા મુજબ આવરણનો ક્ષય થતી વખતે આવરણના અભાવે પણ કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ન થાય, તો આવરણનો ક્ષય થયા પછી પણ જ્ઞાનોત્પત્તિ નહિ થાય. કદિ એમ કહેવામાં આવે કે આવરણનો ક્ષય થતી વખતે અને ક્ષય થયા પછી આવરણનો

અભાવ ઉભય સ્થળે સમાન છે, તો પણ આવરણ ક્ષય થતી વખતે તો જ્ઞાન ઉત્પન્ન નથી થતું, અને આવરણનો ક્ષય થઈ ગયા પછી તો જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. તો કારણ વિના યદ્યચ્છાથીજ જ્ઞાનોત્પત્તિ થશે. કેમકે એમાં બીજું કંઈ કારણ નથી.

પરમાર્થથી તો પ્રકાશ અને અન્ધકારની પેઠે એકી સાથેજ આવરણનો નાશ અને જ્ઞાનનો ઉત્પાદ થાય છે, જેમ પ્રકાશ થતાં અન્ધકાર નાશ પામે છે, એમાં જે સમયે અન્ધકારનો નાશ થાય છે, તેજ સમયે પ્રકાશનો ઉત્પાદ થાય છે. એજ રીતે જે સમયે આવરણનો નાશ, તે સમયે કેવળજ્ઞાનનો ઉત્પાદ થાય છે. કેમકે એ સમયમાં ક્ષય થતું આવરણ ક્ષય પામ્યું છે, ઉત્પન્ન થતું કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે, અને આત્મદ્રવ્ય અવસ્થિતિ છે. આજ પ્રમાણે સર્વ પદાર્થોનાં નવીન પર્ચાયોનો ઉત્પાદ, પૂર્વ પર્ચાયોનો નાશ અને મૂળદ્રવ્યનું અવસ્થાન હોય છે. જેમકે માટી અથવા અંગુલી આદિ પદાર્થો ઘટ-સરળતા આદિ નવીન પર્ચાયોરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, અને પિંડ-સ્થાસ-શિવકાદિ તથા વર્કતાદિ પૂર્વ પર્ચાયોરૂપે નાશ પામે છે, અને માટી અથવા અંગુલી આદિ મૂળદ્રવ્યરૂપે અવસ્થિત રહે છે. આ સઘળું એકીસાથેજ થાય છે. ૧૩૩૯-૧૩૪૦

છેલ્લે સમયે કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય તે પછી—

ઝમયાવરણાઈઓ, કેવલવરણાણ-દંસણસહાવો ।

જાણહ પાસહ ય જિળો, નેયં સ્વં સાયાકાલં ॥૧૩૪૧॥

ઉભય આવરણરહિત, કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન સ્વભાવવાળા બિનેશ્વરમહારાજ સર્વ જ્ઞેય વસ્તુને સદ્ગુણ કેવળજ્ઞાનથી બાંધે છે, અને કેવળદર્શનથી દેખે છે. ૧૩૪૧ તેજ કારણથી નિયુક્તિકાર કહે છે કે—

(૧૨૨) સંમિન્નં પાસંતો, લોગમલોગં ચ સવ્વઓ સવ્વં ।

તં નત્થિ જં ન પાસહ, મૂયં મવ્વં મવિસ્સં ચ ॥૧૩૪૨॥

સર્વ પ્રકારે સર્વ દિશાઓમાં, સંલિન્ન લોકાલોક બેનાર કેવળીને, એવી કોઈ ત્રિકા-ળમાં વસ્તુ નથી, કે બેને તે બેઈ ન શકે. ૧૩૪૨

આ ગાથાનો વિસ્તારાર્થ લાભ્યકાર કહે છે. તેમાં પ્રથમ “સંલિન્ન” શબ્દનો અર્થ કહે છે.

બાઈ જહા તહંતો, સંમિન્નં સવ્વપજ્જવેહિ વા ।

અત્તપરનિવિસેસં, સ-પરપ્પજ્જાયઓ વાવિ ॥૧૩૪૩॥

સમિન્નમાહુણેણ વ, દવ્વમિહ સકાલ-પજ્જવં ગહિયં ।

લોગાલોગં સવ્વંતિ, સવ્વઓ સ્વિત્તપરિમાણં ॥૧૩૪૪॥

તં પાસંતો મૂયાઈ, જં ન પાસહ તઓ તયં નત્થિ ।

પંચત્થિકાયપજ્જયમાણં નેયં જઓઽમિહિયં ॥૧૩૪૫॥

સંલિન્ન એટલે જેમ બહાર તેમ અંદર, અથવા સંલિન્ન એટલે સર્વ પર્ચાયોથી વ્યાપ્ત, અથવા સ્વ-પર નિર્વિશેષ (એટલે જેમ પોતાને તેમ પરને તથા જેમ પરને તેમ પોતાને બાંધે) તે સંલિન્ન, અથવા સ્વ-પર પર્ચાયયુક્ત તે સંલિન્ન, અથવા (મૂળગાથામાં)

સંશ્લિન્ન શપ્ત ગ્રહણ કરવાથી, કાળ અને પર્યાય સહિત દ્રવ્ય કહ્યું; “સર્વ દિશામાં સર્વ પ્રકારે લોકલોક ભ્રુએ છે” એમ કહેવાથી ક્ષેત્ર પ્રમાણ કહ્યું. એ દ્રવ્યાદિ ચાર પ્રકારનું જ્ઞેય જ્ઞેનાર કેવળીને ત્રિકાળમાં એવી કોઈ વસ્તુ નથી, કે જેને તે ન જોઈ શકે, કારણ કે પચાસ્તિકાય પર્યાયરાશિ પ્રમાણજ બાણવાયોગ્ય વસ્તુ છે, એમ આગમમાં કહ્યું છે. ૧૩૪૩-૧૩૪૪-૧૩૪૫

અહીં સુધી-આટલા અન્યવહે શું કહ્યું ? તે કહે છે.

તવ-નિયમ-નાણસ્ક્લં, આરુહો યં જિણો અમિયાણી ।

एचो स परंपरओ, एचो जिणपवयणुप्पत्ती ॥ ૧૩૪૬ ॥

તપ-નિયમ-અને જ્ઞાનરૂપ વૃક્ષપર આરુહ તેમજ અમિત જ્ઞાનવાળા જિનેશ્વર ભગવાન જ્ઞાનવૃક્ષે ઢરે છે, તેમનાથી આ જિન પ્રવચનની ઉત્પત્તિ છે, અને આચાર્યોની પરંપરાએ તે રૂપેજ સામાયિકાદિ શ્રુત આવેલું છે. ૧૩૪૬

હવે આ વિષયના ઉપસંહાર પૂર્વક પ્રસ્તુત વિષયનું સ્મરણ કરતા આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

निज्जुत्तिसमुत्थाणप्पसंगओ जाव पवयणुप्पत्ती ।

पासंगियं गयमियं, वोच्छामि इओ उवग्घायं ॥ ૧૩૪૭ ॥

अच्छउ तावुग्घाओ, का पुण जिणप्पवयणप्पसूइत्ति ।

तं किंचियमिहाणं, पवयणमिह को विमागो से ? ॥ ૧૩૪૮ ॥

एय पसंगसेसं, वोत्तमुवग्घायवित्थरं वोच्छं ।

तो सेसद्दाराइं, कमेण तस्संगहो चेमो ॥ ૧૩૪૯ ॥

નિયુક્તિના સમુત્થાન પ્રસંગથી તપ નિયમ ૧૦૬૪મી ગાથાથી આરંભીને અહીં સુધી જિનેશ્વર મહારાજના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ કહી અને બીજું પ્રાસંગિક કહ્યું. હવે પછી ઉપોદ્ધાત કહીશું. એ ઉપોદ્ધાત પહેલાં આ જીનવચનની ઉત્પત્તિ કહી. પ્રવચનનાં કેટલા નામ છે ? અને તે પ્રવચન કેટલાં વિભાગવાળું છે ? આ ત્રણ પ્રાસંગિક કહીને પછી વિસ્તારથી ઉપોદ્ધાત કહીશું. તે પછી બાકીનાં દ્વારો કહીશું, તેના સંગ્રહ આ પ્રમાણે છે.

(૧૨૩) जिणपवयणउप्पत्ती, पवयणएगड्डिया विमागो य ।

दारविही य नयविही, वक्खाणविही य अणुओगो ॥ ૧૩૫૦ ॥

જિન પ્રવચનની ઉત્પત્તિ, પ્રવચનનાં એકાર્થિકનામો, અને એકાર્થિકવિભાગ, (આ ત્રણ દ્વારો પ્રાસંગિક છે.) દારવિધિ, નયવિધિ, વ્યાખ્યાનવિધિ, અને અનુયોગ એ દ્વારો કહેવાશે. ૧૩૫૦

पासंगियमाइत्तियं, दारविहित्ति विहिउ उवग्घाओ ।

अणुओगद्दारं पुण, चउत्थमिदं नयविहित्ति ॥ ૧૩૫૧ ॥

सीसा-यरियपरिक्खा, वक्खाणविहित्ति कहणमज्जाया ।

सुत्तप्फासियनिजुत्ती, सुत्ताणुगमो य अणुओगो ॥ ૧૩૫૨ ॥

પ્રથમનાં ત્રણ દ્વાર પ્રાસંગિક છે, દ્વારવિધિ એટલે ઉદ્દેશ-નિર્દેશાદિ દ્વારોની પ્રરૂપણા અથવા ઉપોદ્ધાત, નયવિધિ એટલે ઉપક્રમાદિ મૂળ દ્વારોમાંનું ચેતુ' અનુયોગદ્વાર, શિષ્ય અને આચાર્યની પરીક્ષાતું કથન અથવા કહેવાની મર્યાદા તે વ્યાખ્યાનવિધિ, અને સૂત્ર-સ્પર્શિકનિયુક્તિ તથા સૂત્રાનુગમ એ અનુયોગ છે. ૧૩૫૧-૧૩૫૨

શિષ્ય પૂછે છે કે—

કિં પુણ ચતુર્થદ્વારં, નયવિહિમભિધાય તોઽણુઓગો સ્તિ ।

ચતુર્દ્વારસંગ્રહિયા, વક્ષણવિહિત્તિ કિં ગ્રહિયા ? ॥૧૩૫૩॥

ચેતુ' દ્વાર નયવિધિ કહીને પછી ત્રીજું' અનુયોગદ્વાર કેમ કહ્યું ? વળી ચાર દ્વારોએ નહિ' સંગૃહિત એવો અહીં વ્યાખ્યાન વિધિ અકસ્માત્ કેમ કહ્યો ? ૧૩૫૩

ઉપક્રમ-નિરૂપ-અનુગમ અને નય આ પ્રમાણે અનુયોગદ્વારોના ક્રમ હોવો જોઈએ, તેને બદલે પ્રથમ નયો કહીને પછી વ્યાખ્યાનરૂપ અનુગમ કહેવાતું કહ્યો છે, તેનું શું કારણ ? વળી ચાર અનુયોગદ્વારોમાંક શાસ્ત્ર હોય છે, અને આ વ્યાખ્યાનવિધિ ચાર અનુયોગદ્વારમાંથી એકેમાં અન્તર્ભૂત નથી થતી, કેમકે ઉપક્રમ-નિરૂપ અને નય તેમાં પણ આનો સમાવેશ નથી થતો, કારણ કે એમનું લક્ષણ આમાં ઘટતું નથી. તેમજ અનુગમમાં પણ આનો અન્તર્ભાવ થતો નથી, વ્યાખ્યાનવિધિ સૂત્રાનુગમરૂપ નથી, અને સૂત્રસ્પર્શિક નિયુક્તિરૂપ પણ નથી, આ પ્રમાણે અપ્રસ્તુત એવો વ્યાખ્યાનવિધિ, ચાર અનુયોગદ્વારમાં અન્તર્ભૂત ન હોવાથી, અકસ્માત્ અહીં શાથી કહ્યો છે ? ૧૩૫૩.

શિષ્યની એ શંકાતું સામાધાન બીજા આચાર્યના અભિપ્રાયો બતાવીને, તે અભિપ્રાય અયોગ્ય છે, એમ જણાવીને આચાર્યશ્રી પોતે તેનું યોગ્ય સમાધાન કરે છે.

બંધાણુલોમયાપ, કેહ ન જઓ તર્ક કમેળપિ ।

તીરહ નિર્બંધિતં જે, તેણેયં બુદ્ધિપુવ્વત્તિ ॥૧૩૫૪॥

અંતર્મિ ઉવળણસિદ્ધ, પુન્નમણુગમસસં જં નપ મળહ ।

તં જાણાવેહ સમં, વર્ત્તતિ નયાણુઓગો ય ॥૧૩૫૫॥

ગાથાની વિપરીત રચના ન થાય તેથી અનુયોગ અને નયવિધિનો ક્રમ વિપરીત છે, એમ બીજા આચાર્યો કહે છે, પણ તે યોગ્ય નથી, કેમકે (દ્વારવિહી વક્ષણવિહી અણુઓગો નયવિહી ચ) એમ અનુક્રમે પણ ગાથા રચી શકાય તેમ છે. માટે એ ક્રમનો વિપર્યય બુદ્ધિપૂર્વક છે. (ચાર અનુયોગમાં નયો) અન્તે કહ્યા છે અને અહીં તેઓને અનુયોગની પહેલાં કહે છે, તેથી એમ જણાવે છે કે નય અને અનુગમ દરેક સૂત્રમાં સાથેજ હોય છે. ૧૩૫૪-૧૩૫૫.

અનુયોગ પછી નયો કહેવા જોઈએ તેને બદલે પહેલા નયો કહીને પછી અનુયોગ કહે છે તેનું કારણ ગાથાની રચનાની અનુકૂલતા એવી છે, તેથી અનુયોગ અને નયવિધિનો વિપર્યય છે, આ પ્રમાણે બીજા આચાર્યો કહે છે, પણ તે અયોગ્ય છે, કેમકે ગાથાની રચના “દ્વારવિહી વક્ષણવિહી અણુઓગો નયવિહી ચ” એમ અનુક્રમે પણ થઈ શકે એમ છે, માટે અનુયોગ અને નયવિધિનો વિપર્યય કહ્યો છે, તે બુદ્ધિપૂર્વક છે. ઉપક્રમ-નિરૂપ-અનુગમ અને નય, આ પ્રમાણે ક્રમ છે, તેમાં નયો છેલ્લા કહ્યા છે, અને અહીં અનુગમની

પહેલા કહે છે, તેથી નિયુક્તિકાર શ્રીમાન્ સદ્રખાહુસ્વામી એમ જણાવે છે, કે નય અને અનુગમ દરેક સૂત્રે સાથેજ હોય છે. કેમકે કોઇપણ અનુયોગ નય શૂન્ય નથી. અહીં કોઈ એમ કહે કે નય અનુગમ સાથેજ હોય છે, તો એમનો ઉપન્યાસ પણ એકી સાથેજ થવો જોઈએ. આમ કહેવું અયોગ્ય છે, કારણ કે એમ ખનનેનો સાથે તો નિર્દેશ થઈ શકે નહિ. માટે અનુયોગદ્વારેમાં નયો અન્તે કહ્યા છે, તો પણ અહીં અનુગમની પહેલાં નયો કહ્યા છે, તેથી અનુગમ અને નયની સાથેજ ગતિ છે એમ જણાવવા ક્રમનો વિપર્યય કયો છે. ૧૩૫૪-૧૩૫૫

શિષ્યની બીજી શંકાતું આચાર્ય સામાધાન કરે છે.

સુત્તાણુગમાવસરે, ગુરુસીસાણુગાહોવણસત્થં ।

વક્ષાણવિહિં જંપદ, મૂલ્હારાણહિગંયંપિ ॥૧૩૫૬॥

અહવા સાહિકયચ્ચિય, વક્ષાણંગંતિ જ ત્તઓડુણુગમે ।

જં જં વક્ષાણંગં, તં તં સવ્વં જઓડુણુગમો ॥૧૩૫૭॥

સુત્તાણુગમાઈપ, વક્ષાણવિહીં જઓ તદંગ સા ।

જં ચ સુયાવસરે ચ્ચિય, સફલાઈં ગવાહનાયાઈં ॥૧૩૫૮॥

મૂળદ્વારેમાં નહિ કહ્યા છતાં પણ અહીં સૂત્રાનુગમના અવસરે આચાર્યશ્રી વ્યાખ્યાન વિધિ કહે છે, તે ગુરુ અને શિષ્યના અનુગ્રહ માટે કહે છે. અથવા અનુગમમાં તે વ્યાખ્યાન-વિધિ પણ વ્યાખ્યાનનું અંગ હોવાથી અધિકૃત છે. જેજે વ્યાખ્યાનનું અંગ છે, તે તે સર્વ અનુગમમાં અન્તર્ભૂત છે. કારણ કે સૂત્રાનુગમની આદિમાં સંહિતા, પદ, પદાર્થોદિથી પ્રથમ વ્યાખ્યાનવિધિ કહી છે, તેથી તે તેનું અંગ છે. અને જે વ્યાખ્યાનવિધિ આગળ સૂત્રાનુગમના અવસરે કહેવાશે, તે ગાય આદિના દષ્ટાન્તે સફળ થાય છે ૧૩૫૬-૧૩૫૭-૧૩૫૮.

પ્રશ્ન:—ભગવન્ત ! ચાર મૂળ અનુયોગદ્વારેમાં વ્યાખ્યાનવિધિ નથી કહી, છતાં અહીં અનુયોગની આદિમાં તે કહેવામાં આવે છે, તેનું શું કારણ ?

ઉત્તર:—શુભ્યન્ત આચાર્ય મહારાજે શુભવાન શિષ્યને સર્વ શુભ યુક્ત એવી સૂત્રની વ્યાખ્યા આપવી જોઈએ. આ રીતે ગુરુ અને શિષ્યના અનુગ્રહ માટે વ્યાખ્યાનવિધિ કહી હોય, તો શાસ્ત્ર સારી રીતે કહી શકાય અને સાક્ષણી શકાય, આ કારણથી અનુયોગદ્વારમાં વ્યાખ્યાન વિધિ નથી કહી, તોપણ અહીં કહી છે. અથવા વ્યાખ્યાનવિધિ, વ્યાખ્યાનનું અંગ હોવાથી અનુગમમાં અધિકૃત છે. જે જે વ્યાખ્યાનનું અંગ હોય, તે તે અનુગમનું કારણ હોવાથી અનુગમજ છે અને આ વ્યાખ્યાનવિધિ વ્યાખ્યાનનું અંગ છે, માટે તે અનુગમમાં અન્તર્ભૂત થાય છે. કારણ કે તીર્થંકર-ગણધરોએ સૂત્રાનુગમની આદિમાં પ્રથમ વ્યાખ્યાનવિધિ કહી છે, તેથી અહીં પણ વ્યાખ્યાનવિધિ કહેવાનું પહેલાં કહ્યું છે. વળી વ્યાખ્યા અને સૂત્રાનુગમને નિત્ય સંબંધ છે; તેથી તે તેનું અંગ છે. વળી આગળ ૧૪૩૫ મી ગાથામાં સૂત્રાનુગમના અવસરે વ્યાખ્યાનવિધિ સંબંધિ ગાય આદિનાં ઉદાહરણો કહેવાશે, તે બધું ત્યારેજ સફળ કહેવાય, કે જ્યારે વ્યાખ્યાનવિધિ અનુગમનું અંગ હોય, જે વ્યાખ્યાનવિધિ અનુગમનું અંગ ન હોય, તો તે ઉદાહરણો નિરાર્થકન થઈ નિર્વર્થક થાય. ૧૩૫૬-૧૩૫૭-૧૩૫૮.

ફરી શિષ્ય પૂછે છે કે—

જહ સાડુગમંગં ચિય, દારવિહીય તઓ કિમાઈય ।

ઓચારેઝં મન્નહ, ઝક્કમકરણે ગુણો કો ગુ ? ॥૧૩૫૯॥

એ તે વ્યાખ્યાનવિધિ અનુગમનું અંગ છે, તે (૯૭૩ મી ગાથામાંથી) વ્યાખ્યાન વિધિ લાવીને ૧૪૩૫ મી ગાથામાં) દારવિધિની આદિમાં કહેવાનું કેમ કહે છે ? (અચારે સૂત્રની વ્યાખ્યા કરાશે ત્યારે વ્યાખ્યાનવિધિ પણ કરાશે. એમ કહેવું જ ઉચિત છે.) છતાં આમ આવળો કેમ કરવાથી શો લાભ છે ? (કંઈજ નહીં.) ૧૩૫૯

આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે કે—

દારવિહીવિ મહત્થા, તત્થવિ વક્ષાણવિહિવિવજાસો ।

મા હોજ્જ તદાઈય, વક્ષાણવિહિ નિરૂવેહ ॥૧૩૬૦॥

एतथेव गुरु सीसं, सीसो य गुरुं परिच्छिजं पच्छा ।

વોચ્છિહ સોચ્છિહ વ સુહં, મોચ્છિહ વ સુદિટ્ઠપેયાલો ॥૧૩૬૧॥

દારવિધિ પણ સૂત્રની પેઠે મહાઅર્થવાળી હોવાથી કલ્યાણનો હેતુ છે. તેથી તેમાં પણ વ્યાખ્યાનવિધિનો વિપર્યય ન થાઓ, એમ માનીને (દારવિહી ય નયવિહી વક્ષાણવિહી ય અણુઓગો ૧૩૬૦) એ સંગ્રહ ગાથામાં અનુયોગની આદિમાં વ્યાખ્યાનવિધિ કહે છે. વળી એ પ્રમાણે દારવિધિની આદિમાં કહેલી વ્યાખ્યાનવિધિ સાંભળીને સુદૃઢ વ્યાખ્યાનવિધિના વિચારવાળા ગુરૂ શિષ્યની, અથવા શિષ્ય ગુરૂની પરીક્ષા કરીને પછી ગુરૂમહારાજ શુભવાન શિષ્યને દારવિધિનો અર્થ સુખે કહેશે, અથવા શિષ્ય તેવા ગુરૂ પાસે સાંભળશે. અથવા દોષવાળા ગુરૂનો શિષ્ય ત્યાગ કરશે અને દોષવાળા શિષ્યનો ગુરૂ ત્યાગ કરશે. આ કારણથી દારવિધિની આદિમાં વ્યાખ્યાનવિધિ કહેલ છે. ૧૩૬૦-૧૩૬૧.

પુનઃ શિષ્ય પૂછે છે કે—

સાણુગમંગેપિ ર્હં, જહ મન્નહ કિ ન કીરહ રહેવ ? ।

दाण्ड पयत्तयं, वक्खाणविही य सुत्तमि ॥१३६२॥

તે વ્યાખ્યાનવિધિ અનુગમનું અંગ છે, તેથી દારવિધિની આદિમાં કહી છે, પણ સૂત્રાનુગમની આદિમાં નથી કહી, તેમ ૧૩૫૦ મી દારસંગ્રહની ગાથામાં પણ આ વ્યાખ્યાનવિધિ દારવિધિની આદિમાં કેમ ન કહી ? (ઉત્તર) સૂત્રાનુગમમાં વ્યાખ્યાનવિધિ માટે વધારે પ્રયત્ન કરવો એમ બતાવવા માટે અનુગમની આદિમાં વ્યાખ્યાનવિધિ કહી છે. કદાચ દારવિધિમાં વ્યાખ્યાનવિધિ બરોબર ન થયો હોય તો સૂત્રાનુગમ વળતે તો જરૂર થવો જોઈએ, એ બતાવવા અનુગમની આદિમાં વ્યાખ્યાનવિધિ બતાવ્યો છે. ૧૩૬૨ પ્રથમ જણાવેલ શંકાના ઉત્તરમાં બીજા આચાર્યો એમ કહે છે કે—

अणुओगाइविभागे, वक्खाणविहीवि तप्पसंगेणं ।

जंपंति केइ तेसि, ओत्तुं सोउं व को जोगो ? ॥१३६३॥

संगहगाहाए पुण, अणुओगाईए भित्ति दाएता ।

જો વનિઓડુઓગો, સડયં સ વિહી જદત્થંતિ ॥૧૩૬૪॥

બીજા આચાર્ય એમ કહે છે કે આગળ અનુયોગ વિભાગ કરાશે, તે પ્રસંગને લીધે વ્યાખ્યાનવિધિ પ્રથમ કહેલ છે, કારણ કે તે અનુયોગ કહેવાને તથા સાંભળવાને કોણ યોગ્ય છે ? વળી ૧૩૫૦ મી સંગ્રહ ગાથામાં, અનુયોગની આદિમાં વ્યાખ્યાનવિધિ બતાવતા એમ કહે છે, કે જે અનુયોગ પહેલાં કહેલ છે, તેજ આ અનુયોગ ગાથાના અન્તે કહેલ છે કે તેને માટેજ તે વ્યાખ્યાનવિધિ પૂર્વે કહી છે, ૧૩૬૩-૧૩૬૪

આ સંગ્રહમાં બીજા આચાર્યો એમ કહે છે, કે આગળ ૧૩૮૫ મી ગાથામાં અનુયોગ નિયોગ-ભાષા વિગેરે પ્રકારથી અનુયોગનો વિભાગ કહેવાશે, તે પ્રસંગે એ અનુયોગ વિગેરે કહેવાને તથા સાંભળવાને કોણ યોગ્ય છે ? તે બાજુવા માટે સંગ્રહ ગાથામાં દ્વાર વિધિની આગળ પહેલાંજ વ્યાખ્યાન વિધિ કહેલ છે. વળી જિણપવચન ઇત્યાદિ ૧૩૫૦ મી સંગ્રહ ગાથામાં અનુયોગની આદિમાં અને દ્વારવિધિની પછી વ્યાખ્યાનવિધિ બતાવવાથી એમ બજાવે છે, કે અનુયોગઆદિનો વિભાગ કરવાના અવસરે દ્વારવિધિની પહેલાં જે અનુયોગ કહેલ છે તે અનુયોગ આ સંગ્રહગાથાના અન્તે કહેલ છે તેજ બાજુવો. મતલબ કે ૧૩૫૦ મી સંગ્રહગાથામાં પ્રથમ દ્વારવિધિ, તે પછી પ્રવચનના ઐકાર્થિક દ્વારની વ્યાખ્યા કરતાં “અણુઓગો ચ નિઓગો” ઇત્યાદિ ૧૩૮૫ મી ગાથાથી અનુયોગ કહ્યો, તે પછી “ગોળી ચંદ્રણ” ઇત્યાદિ ૧૪૩૫ મી ગાથાવડે વ્યાખ્યાન વિધિ કહેશે, તે પછી “હૃદૈસ્તે નિદૈસ્તે” ઇત્યાદિ ગાથાથી દ્વારવિધિ કહ્યો અને તે પછી સૂત્રાનુયોગ કહ્યો આ પ્રમાણે ક્રમ છે.

અહીં જેમ દ્વારવિધિ પૂર્વે સ્વરૂપથી વ્યાખ્યાનવિધિ કહેલ છે, તેમ સંગ્રહ ગાથામાં પણ બે દ્વારવિધિની પૂર્વે નામથી પણ વ્યાખ્યાનવિધિ કહેલ હોત, તો કોઇને એમ સંશય થાત કે સંગ્રહગાથાના અન્તે કહેલ અનુયોગદ્વારવિધિ અને તે પછી કહેલ સૂત્રાનુયોગ, એ બે એકજ છે એમ સમજી શકાય છે, કેમકે સંગ્રહગાથાના અન્તે કહેલ અનુયોગ, સૂત્રાનુયોગના વ્યાખ્યાનરૂપ છે; પરંતુ પ્રવચનના સમાનાર્થ નામોની વ્યાખ્યા કરવાના અવસરે જે અનુયોગનિયોગ વગેરે શબ્દોથી અનુયોગ કહ્યો છે, તે અનુયોગ, સંગ્રહ ગાથાના અન્તે કહેલ અનુયોગથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે ? આ પ્રમાણે સંશય થાય; પણ બ્યારે સંગ્રહગાથામાં અનુયોગની બેડેજ વિધિ કહેવાય. ત્યારે એવો નિશ્ચય થાય છે કે ૧૩૮૫ મી ગાથાના અન્તે કહેલ જે અનુયોગના નિમિત્તે દ્વારવિધિ કહેલ છે. તે અને સંગ્રહ ગાથાના અન્તે કહેલ અનુયોગ, તે બંને એકજ છે. કારણ કે એ વ્યાખ્યાનવિધિ, દ્વારવિધિની પૂર્વે સ્વરૂપથી કહેલ છે, અને અહીં સંગ્રહગાથામાં અનુયોગની આદિમાં નામ-માત્રથીજ કહેલ છે. ૧૩૬૪

હવે “જિણપવચન” એ ગાથાની વ્યાખ્યા કરતા જે અવશેષ કહેવાતું છે તે અને આગળની ગાથાની પ્રસ્તાવના, બન્ને વાત ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

સુયમિહ જિણપવચનં, તસ્સુપ્પત્તી પસંગઓડમિહિયા ।

જિણ—ગણહરચયણાવો, હમાઈ તસ્સામિહાણાઈ ॥૧૩૬૫॥

જિનપ્રવચન એટલે શ્રુત, તેની ઉત્પત્તિ જિનેશ્વર અને ગણધરોના વચનથી છે, એમ ૧૧૧૬ મી ગાથામાં પ્રસંગથી કહ્યું છે. હવે એ જિન પ્રવચનના નામો આ પ્રમાણે છે. ૧૩૬૫ જિનપ્રવચનનાં નામો કહે છે.

(૧૨૯) એગટિઠયાઈં તિન્નિ ડ, પવયણ સુત્તં તહેવ અત્થો ય ।

एकैकस्स य एत्तो, नामा एगट्ठिया पंच ॥૧૩૬૬॥

પ્રવચન-સૂત્ર-તથા અર્થ એ ત્રણ એક અર્થવાળાં નામો છે, અને એ એકેકનાં પાંચ પાંચ એક અર્થવાળાં નામો છે. ૧૩૬૬

ભાષ્યકાર પ્રવચનશબ્દનો અર્થ કહે છે.

जमिह पगयं पसत्थं, पहाणवयणं च पवयणं च ।

सामन्नं सुयणाणं, विसेसओ सुत्तमत्थो य ॥૧૩૬૭॥

જે પ્રકૃત-પ્રશસ્ત-અને પ્રધાન એવું વચન તેને અહીં પ્રવચન કહ્યું છે. એ પ્રવચન સામાન્યથી શ્રુતજ્ઞાન છે, અને વિશેષથી સૂત્ર તથા અર્થરૂપ છે. ૧૩૬૭

સૂત્ર તથા અર્થ શબ્દનો અર્થ કહે છે.

सिचिह खरह जमत्थं, तम्हा सुत्तं निरुत्तविहिणा वा ।

सूण्ह सवह सुव्वह, सिव्वह य सरए व जेणत्थं ॥૧૩૬૮॥

अविवरियं सुत्तं पिव, सुट्ठिय-वावित्तओ सुवुत्तंति ।

जो सुत्ताभिप्पाओ, सो अत्थो अज्जए जम्हा ॥૧૩૬૯॥

‘અર્થ સિ’એ એટલે ‘ખર’ તે વ્યુત્પત્તિવડે સૂત્ર કહેવાય, અથવા નિરૂક્તિની વ્યુત્પત્તિથી અથોને જણાવે સ્થવે તે સૂત્ર, અથવા સંભળાય તે સૂત્ર, વિશિષ્ટ ઘટના પમાડાય તે સૂત્ર, અથવા અર્થને અનુસરે તે સૂત્ર, તથા સુમની પેઠે જ્યાં સુધી અર્થથી વિવરણ ન કર્યું હોય ત્યાં સુધી તે સૂત્ર કહેવાય, અથવા સુસ્થિત (પ્રમાણથી અમાપિત) હોવાથી અને વ્યાપ્ત હોવાથી સૂત્ર કહેવાય. અને જે તે સૂત્રનો અભિપ્રાય તે અર્થ કહેવાય, કેમકે જે જણાય તે અર્થ. ૧૩૬૮-૧૩૬૯

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

सह पवयणेण जुत्ता, न सुयत्येगत्थया परोप्परओ ।

जं सुत्तं वक्खेयं, अत्थो जं तस वक्खाणं ॥૧૩૭૦॥

जुज्जह च विमागाओ, तिप्पवि भिन्नत्थया न चेयरहा ।

आणं पि पुणो, किमहेगत्थाभिहाणेहि ? ॥૧૩૭૧॥

પાથે સૂત્ર અને અર્થનું એકાર્થપણ્ય યોગ્ય છે, પરંતુ સૂત્ર અને અર્થનું પર-યોગ્ય નથી. કારણ કે સૂત્ર વ્યાખયેય છે અને તે અર્થ તેનું વ્યાખ્યાન લેદ છે.) અથવા પ્રવચન-સૂત્ર-અને અર્થ એ ત્રણેનાં વિષય ભિન્ન ન જ યોગ્ય છે. પણ અભિન્ન કે એકાર્થ માનવા યોગ્ય નથી. અન્ય વિષય છે, અને સૂત્ર-અર્થનો વિશેષ વિષય છે.) છતાં જો એ તોપણ તે દરેકમાં એકાર્થિક પાંચ પાંચ નામો કહેવાથી શું ?

પ્રવચન સાથે સૂત્ર-અર્થનું એકાર્થપણું યોગ્ય છે, પણ સૂત્ર અને અર્થનું પરસ્પર એકાર્થપણું યોગ્ય નથી; કેમકે સૂત્ર વ્યાખ્યેય છે અને અર્થ તેનું વ્યાખ્યાન છે, આવો તેમાં અત્યંત ભેદ છે. અથવા પ્રવચન-સૂત્ર અને અર્થ એ ત્રણેનાં ભિન્ન અર્થ છે, કારણ કે તેના ભિન્ન ભિન્ન વિષય છે. પ્રવચનનો સામાન્ય વિષય છે અને સૂત્ર-અર્થનો વિશેષ વિષય છે. જેમ માટી-ઘટ આદિનો ભિન્ન ભિન્ન વિષય હોવાથી તેમનું એકાર્થપણું યોગ્ય નથી. તેમ આ ત્રણેના ભિન્ન ભિન્ન વિષય હોવાથી તેઓનું એકાર્થપણું યોગ્ય નથી. અને જો એ ત્રણે એકાર્થિક છે, તો એ દરેકના જુદા જુદા પાંચ પાંચ એકાર્થિક નામો થશે નહિ. અને જો થશે એમ કહેશે તો ઇન્દ્ર-શક-પુરન્દર આદિ એક અર્થવાળા શબ્દોમાં પણ દરેકના પાછા બીજા એક અર્થવાળા નામો થશે. માટે એ ત્રણે ભિન્ન અર્થવાળાજ છે, પણ સમાનાર્થ નથી. ૧૩૭૦-૧૩૭૧

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે કે—

મલ્લં ફુલ્લ તિ જહા, સંકોચ—વિવોદમેત્તમિનાઈ' ।

અત્યેનામિનાઈ, કમલં સામણ્ણો ચેગં ॥૧૩૭૨॥

અવિવરિયં તહ સુત્તં, વિવરીયમત્થો તિ વોહકાલમ્મિ ।

કિંચિમ્મત્તવિહિન્ના, સામન્નં પવયણં નેયં ॥૧૩૭૩॥

જેમ સુકલ અને કુંદમાં સંકેચ અને વિકાસરૂપે માત્ર ભેદ છે, ને અર્થથી અભિન્ન છે, કેમકે એ બંનેમાં કમળ અર્થ સામાન્યથી એક છે. તેમ વિવરણ ન કયું હોય ત્યાં સુધી સૂત્ર, અને ઔદકાણે-ઉપદેશ વખતે વિવરણ થાય તે અર્થ, એમ કિંચિત્ માત્ર ભેદ છે. પણ સામાન્યથી તે પ્રવચનજ બાબતુ. ૧૩૭૨-૧૩૭૩.

જેમ સુકલ (નહિ 'બીલેલુ') અને કુંદ (બીલેલુ') કમળ હોય તેમાં માત્ર સંકેચ અને વિકાસરૂપે ભેદ છે, પણ સામાન્ય અર્થપણે કમળ તેથી અભિન્ન-એકજ છે. આ ત્રણેના સમાનાર્થનામો ન ઘટે એમ નહિ, પરંતુ ઘટે, જેમકે નહિ બીલેલા કમળનાં સુકલ-કુંદમલ-કેારક-નીલક-કલિકા-વૃન્ત વિગેરે નામો સમાનાર્થવાળાં છે; અને બીલેલાનાં કુંદ-વિકેચ-વિકાશ-વિકસિત-ઉન્મીલિત-ઉન્મિષિત-સ્મિત-ઉન્નિદ્ર-વિનૃસિત-હસિત-ઉદ્બુદ્ધ-આકેશ વિગેરે નામો સમાનાર્થવાળાં છે. તેમજ કમળ-પદ્મ-અરવિન્દ-પંકજ-સરોજ વિગેરે કમળનાં સમાનાર્થવાળાં નામો છે. એજ પ્રમાણે અહીં પણ બધાં સુધી અર્થરૂપે વ્યાખ્યા ન કયું હોય, ત્યાં સુધી તે અવિકસિત કમળ જેવું સૂત્ર સમજવું, અને વ્યાખ્યાન વખતે તેનું વિવરણ કયું હોય ત્યારે વિકસિત કમળ સમાન અર્થ કહેવાય. આ રીતે વિશેષરૂપે આ બેમાં કિંચિત્ માત્ર ભેદ છે, અને સામાન્યરૂપે તો તે એક પ્રવચન-શ્રુતજ્ઞાન છે તેમ બાબતુ. આ પ્રમાણે પ્રવચન-સૂત્ર અને અર્થનાં સમાનાર્થ નામો કહેવામાં કંઈ આધા નથી. ૧૩૭૨-૧૩૭૩.

હવે પ્રવચનાદિ ત્રણેનું એકાર્થપણું બીજા દષ્ટાન્તદ્વારા પણ સિદ્ધ કરે છે.

સામન્ન-વિસેસાણં જહ, વેગા-ગેગયા વવત્થાણ ।

તદુમયમત્થો ય જહા, વીણુંં બહુપજ્જયા તે ય ॥૧૩૭૪॥

एवं सुत्त-त्थाणं, एगा-गेगत्थया ववत्थाए ।

પવચનસુમયં ચ તથં, તિયં ચ बहुपज्जयं वीसुं ॥૧૩૭૫॥

જેમ સામાન્ય-વિશેષની એકાર્થતા અને અનેકાર્થતા વ્યવસ્થાથી જણાય છે, અને જેમ એ ઉભયને અર્થ પણ કહેવાય છે, તથા તે સામાન્ય વિશેષ અને અર્થ એ ત્રણે પૃથક્ પૃથક્ અહું પર્થાયવાળા છે; તેમ સૂત્ર અને અર્થની પણ વ્યવસ્થાવડે એકાર્થતા અને અનેકાર્થતા છે, તથા એ ઉભયને પ્રવચન કહેવાય છે. એ સૂત્ર અર્થ અને પ્રવચન ત્રણે પૃથક્ પૃથક્ અહું પર્થાયવાળા છે. ૧૩૭૪-૧૩૭૫.

માત્ર વિભતીયથી વ્યાવૃત્તિ-સિન્ન આકાર પ્રત્યયના હેતુભૂત હોય તે સામાન્ય, અને સભતીય તથા વિભતીયના સિન્નપણાને જણાવનાર તે વિશેષ; એવો સામાન્ય-વિશેષ પદાર્થોની એકતા અને અનેકતા છે, એટલે કે એકજ અર્થમાં સામાન્ય-વિશેષ ઉભયની સત્તા છે તેથી એકતા છે, અને એ બન્નેની સિદ્ધ સિદ્ધ સ્થિતિ હોવાથી અનેકતા છે. તેમજ એ સામાન્ય-વિશેષ બન્નેને અર્થ કહેવાય છે. આ ત્રણે સામાન્ય-વિશેષ અને અર્થ પૃથક્ પૃથક્ અહું પર્થાયવાળા પણ છે. જેમકે-સામાન્ય-સત્તા-ભાવ વિગેરે સામાન્યના પર્થાય છે, વિશેષ-લેહ-પર્થાય વિગેરે વિશેષના પર્થાય છે, અને અર્થ-દ્રવ્ય-વસ્તુ વિગેરે અર્થના પર્થાય છે. આ પ્રમાણે જેમ આ ત્રણે અહું પર્થાયવાળા છે, તેમ પ્રસ્તુત સૂત્ર અને અર્થની પણ એકતા અને અનેકતા છે. જેમકે પ્રવચનરૂપ એકજ અર્થમાં સૂત્ર અને અર્થ બન્ને વિદ્યમાન છે તેથી એકતા છે, અને સૂત્ર વાચક છે તથા અર્થ વાચ્ય છે તેથી અનેકતા છે, તેમજ એ સૂત્ર અને અર્થ ઉભયને પ્રવચન કહેવાય છે, એ ત્રણે સૂત્ર-અર્થ અને પ્રવચન પૃથક્ પૃથક્ અહું પર્થાયવાળા છે. તે હમણાંજ આગળ ૧૩૭૮ મી ગાથામાં કહેવાશે. ૧૩૭૪-૧૩૭૫ અથવા એ ત્રણેની નયોની અપેક્ષાએ એકતા અને અનેકતા વિરૂદ્ધ નથી એમ જણાવવાને કહે છે કે—

अहवा सर्वं नामं, वंजणसुद्धिनयस्स भिन्नत्थं ।

इयरस्सभिन्नत्थं, संवहारी य तदवेक्खो ॥૧૩૭૬॥

સંવહારત્થાપ, અહા એગટ્થયા ન નિચ્છયજો ।

तो जुताई तेसि, वीसुं पज्जायनामाई ॥૧૩૭૭॥

અથવા વ્યંજન શુદ્ધિક નથ (સમસિદ્ધનથ) ના અભિપ્રાયે શબ્દલેહ થકી ઘટ-પટાદિકની પેઠે સર્વ નામો સિદ્ધ અર્થવાળાં છે, અને બીજા નૈગમાદિનયના અભિપ્રાયે અભિન્ન અર્થવાળાં છે, તથા જે સંવ્યવહાર (લોક વ્યવહાર) તે પણ તે નૈગમાદિની અપેક્ષાએજ પ્રાયઃ વર્તે છે, માટે વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ નામોની એકાર્થતા પણ છે, પરંતુ નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ નથી, (કેમકે નિશ્ચયનયના મતે તો સર્વનામો સિન્ન અર્થવાળા છે.) તેથી તે પ્રવચનાદિના પૃથક્ પૃથક્ પર્થાયનામો કહેવાં તે પણ યોગ્યજ છે. ૧૩૭૬-૧૩૭૭.

વ્યંજન શુદ્ધિકનથ (શુદ્ધ સમસિદ્ધનથ) ના અભિપ્રાયે સર્વ નામો શબ્દના લેહથી ઘટ-પટાદિ નામોની પેઠે સિન્ન અર્થવાળા છે. અને બીજા નૈગમાદિ જે અર્થનયો તેના અભિપ્રાયે વસ્તુ અનેક પર્થાયવાળી હોવાથી સર્વ નામો, ઈન્દ્ર-શક્તિ-પુરંદર આદિ નામોની

પેઠે અભિન્ન પર્ચાચવાળા છે. વળી સંવ્યવહાર-લોક વ્યવહાર પણ ઘણું કરીને એકાર્થિક નામની અપેક્ષાએજ પ્રવર્તે છે. જેમકે સ્વર્-સ્વર્ગ-સુરસંગ-ત્રિદશાવાસ-ત્રિવિષ્ટપ-ત્રિદિવ વિગેરે. આ એકાર્થિક નામમાળાદિ શાસ્ત્રોની પ્રવૃત્તિ આ સંવ્યવહાર નયની અપેક્ષાએજ છે. માટે વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ નામોની એકતા પણ છે, પરન્તુ નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ એકતા નથી; કેમકે એ અતિ શુદ્ધ શબ્દમય નિશ્ચયનયના અભિપ્રાયે સર્વ નામો ભિન્ન અર્થવાળાં હોવાથી કોઈપણ નામ એકાર્થિક નથી. તેથી તે પ્રવચન-સૂત્ર-અને અર્થનાં ભિન્ન ભિન્ન એકાર્થિક પર્ચાચનામો વ્યવહારનયના મતે યોગ્ય છે ૧૩૭૬-૧૩૭૭ હવે પ્રવચન અને સૂત્રનાં પાંચ પાંચ સમાનાર્થિક નામો કહે છે.

(૧૩૦) સુયધમ્મ તિત્થ મગ્ગો, પાવયણં પવયણં ચ ઇગટ્ઠા ।

સુતં તંતં ગંથો, પાલો સત્થં ચ ઇગટ્ઠા ॥૧૩૭૮॥

શ્રુતધર્મ-તીર્થ-માર્ગ-પ્રાવચન-અને પ્રવચન એ પાંચ પ્રવચનના એકાર્થિક નામો છે. સૂત્ર-તત્ત્વ-ગ્રંથ-પાઠ-અને શાસ્ત્ર એ પાંચ સૂત્રના એકાર્થિક નામો છે. ૧૩૭૮

શ્રુતધર્મ એટલે શુ ?

બોહો સુયસ્સ ધમ્મો, સુર્યં વ ધમ્મો સ જીવપજ્જાઓ ।

સુગઈપ સંજમમ્મિ ય, ધરણાઓ વા સુર્યં ધમ્મો ॥૧૩૭૯॥

શ્રુતનો ધર્મ એટલે સ્વભાવ તે બોધ એટલે શ્રુતને બોધસ્વભાવપણું છે તેથી શ્રુત ધર્મરૂપ, અથવા શ્રુત-ધર્મ તે શ્રુતધર્મ એ જીવનો પર્ચાચ અથવા સદ્ગતિમાં કે સંયમમાં ધારી રાખનાર શ્રુત હોવાથી તે ધર્મ, તેથી શ્રુતધર્મ કહેવાય છે. ૧૩૭૯

તીર્થ એટલે શુ ?

તિત્થંતિ પુવ્વમણિયં, સંવો જો નાણ-ચરણ-સંઘાઓ ।

इह पवयणं पित्तं, तत्तोऽणत्थंतरं जेण ॥१३८०॥

જાન-દર્શન-ચારિત્રના સમુદાયરૂપ જે સંઘ, તે તીર્થ, અથવા અહીં પ્રવચન પણ તીર્થ કહેવાય છે, કેમકે પ્રવચન એ સંઘથી અભિન્ન છે. આ સર્વ પહેલાં કહેલું જ છે. ૧૩૮૦ માર્ગ એટલે શુ ?

मज्जिज्जइ सोहिज्जइ, जेणाया पवयणं तज्जो मग्गो ।

अहवा सिवस्स मग्गो, मग्गणमन्नेसणं पैथो ॥१३८१॥

જેવડે, કર્મથી ભલિન આત્મા શુદ્ધ કરાય, તેથી પ્રવચન તે માર્ગ કહેવાય, મોક્ષનો પંથ જેથી શોધાય વિચારાય, તેથી પ્રવચન માર્ગ કહેવાય. માર્ગણ કે અન્વેષણ એકજ છે. ૧૩૮૧.

પ્રાવચન એટલે શુ ?

पगयाइजमिविहीए, पवयणं पावयणमाइवयणं वा ।

सिवापावयवयण वा, पावयणं पवयणं मणियं ॥१३८२॥

‘પ્ર’ નો પ્રગતાદિ અર્થ, અને ‘આહ્’ શબ્દનો મર્ચાદા અને અભિવિધિ અર્થ છે. એટલે પ્રગતવચન-પ્રશસ્તવચન-પ્રધાનવચન આદિવચન અથવા જીવાદિને વિશે અભિવિધિ

અને મર્યાદાવડે કરીને મોક્ષ પમાડનાર વચન તે પ્રાવચન કહેવાય. અને પ્રવચન શબ્દનો અર્થ પહેલાં કહ્યો છે. ૧૩૮૨.

હવે સૂત્ર-તત્ત્વ-અને ગ્રંથ શબ્દના અર્થ કહે છે.

સુત્તં મણિયં તત્ત્વં, તણિજ્ઞપ્તેણ તસ્મિં વ જમત્થો ।

ગંથિજ્ઞપ્તેણ તેણ તજો, તસ્મિં વ તો તં મયં ગંથો ॥૧૩૮૩॥

સૂત્રશબ્દનો અર્થ પહેલાં કહ્યો છે. જેવડે-જેથી અથવા જેની અંદર અર્થનો વિસ્તાર કરાય તે તત્ત્વ, જેવડે-જેથી અથવા જેમાં અર્થ ગુંથાય-રચાય તે ગ્રંથ કહેવાય છે. ૧૩૮૩ પાઠ અને શાસ્ત્ર શબ્દનો અર્થ કહે છે.

દ્વઘ્નં પાઠો તં તેણ, તસ્મિં વ પઢિજ્ઞપ્તમિધેયં તિ ।

સાસિજ્ઞપ્તેણ તેણ તર્હિ, વ નેયમાયા વ તો સ્તથં ॥૧૩૮૪॥

જેથી અથવા જેમાં અભિધેય લખાય એટલે પ્રગટ કરાય તે પાઠ કહેવાય છે, અને જેવડે અથવા જેમાં આત્મા શિક્ષા પામે તે શાસ્ત્ર, અથવા જેમાં જ્ઞેય કહેવાય તે શાસ્ત્ર. ૧૩૮૪ અર્થ-વ્યાખ્યાન અને અનુયોગ એ અર્થ શબ્દના સમાનાર્થ નામો છે. તેમાંથી હવે અનુયોગ શબ્દના સમાનાર્થ નામો કહે છે.

(૧૩૧) અણુઓગો ય નિઓગો, માસ-વિમાસા ય વચ્ચિયં ચેવ ।

અણુઓગસ્સ ડ, નામા અગદિઠયા પંચ ॥૧૩૮૫॥

અનુયોગ-નિયોગ-ભાષા-વિભાષા અને વાર્તિક એ પાંચ અનુયોગનાં એકાદિક નામો છે. ૧૩૮૫

અણુયોગમણુઓગો, સુયસ્સ નિયણ જમમિધેણ ।

વાવારો વા જોગો, જો અણુરૂવોડણુકૂલો વા ॥૧૩૮૬॥

બહવા જમત્થઓ થોવ-પચ્છમાવેહિ સુયમણું તસ્સ ।

અમિધેય વાવારો જોગો તેણ વ સંવન્થો ॥૧૩૮૭॥

અનુયોગશબ્દનો અર્થ પહેલાં કહ્યો છે, છતાં વિસ્મરણશીલ શિષ્યના અનુગ્રહ માટે યુનઃ કહે છે. સૂત્રનો પોતાના અભિધેય સાથે સંબંધ કરવો તે અનુયોગ, અથવા સૂત્રનો પોતાના અભિધેયમાં અનુરૂપ થા અનુરૂપ યોગ એટલે વ્યાપાર તે અનુયોગ (જેમકે-ઘટ શબ્દવડે ઘટ કહેવાય છે એ અનુયોગ). અથવા સૂત્ર અણુ કહેવાય છે, કેમકે અર્થ અનન્ત હોવાથી તેની અપેક્ષાએ સૂત્ર અણુ છે-અદ્ય છે, અથવા ઉપપન્નેદ્વા ઇત્યાદિ તીર્થ કર મહો-રાજે કહેલા અર્થ પછી ગણુધરો સૂત્ર કરે છે. વદી કવિઓ પણ હ્રદયમાં અર્થને સ્થાપના કરીને પછી કાવ્ય કહે છે, તેથી એમ અર્થ પછી થયેલ હોવાથી પણ સૂત્ર અણુ કહેવાય છે. તે સૂત્રનો અભિધેયમાં યોગ-વ્યાપાર તે અણુયોગ, અથવા સૂત્ર સાથે અભિધેયનો સંબંધ તે અણુયોગ. ૧૩૮૬-૧૩૮૭.

હવે અનુયોગના નામાદિ નિર્ણય કહે છે.

(૧૩૨) નામં ઠવણા દવિણ, સેત્તે કાલે ય વયણ-માવે ય

એસો અણુઓગસ્સ ડ, નિવ્સેવો હોઈ સત્તવિહો ॥૧૩૮૮॥

નામ અનુયોગ-સ્થાપના અનુયોગ-દ્રવ્યાનુયોગ-ક્ષેત્રાનુયોગ-કાળાનુયોગ-વચનાનુયોગ અને ભાવાનુયોગ આ સાત પ્રકારે અનુયોગના નિર્દેશા છે

એ ગાથાને વિસ્તારથી અર્થ કહેવાને ભાષ્યકાર મહારાજ પ્રથમ નામ અને સ્થાપના અનુયોગનું સ્વરૂપ કહે છે.

નામસ્સ જોડણુઓ, અહવા જસ્સમિહાણમણુઓ .

નામેણ વ જો જોગો, જોમ્મો નામાણુઓ સો ॥૧૩૮૯॥

ઠવણાણ જોડણુઓગોડણુઓગ ઇતિ વા ઠવિજ્જણ જં તુ .

જા વેહ જસ્સ ઠવણા, જોમ્મા ઠવણાણુઓ સો ॥૧૩૯૦॥

ઇન્દ્રાદિ નામનું જે વ્યાખ્યાન તે નામાનુયોગ, અથવા જે વસ્તુનું “અનુયોગ” એવું નામ તે નામાનુયોગ, અથવા નામની સાથે જે કંઈ યોગ્ય સંબંધ તે નામાનુયોગ, અથવા નામ સાથે અનુકૂળ યોગ તે નામાનુયોગ (જેમકે-દીપક વસ્તુનો દીપક નામ સાથે, સૂર્યનો સૂર્યનામ સાથે, અગ્નિનો અગ્નિનામ સાથે ઇત્યાદિ). એજ પ્રમાણે સ્થાપનાની વ્યાખ્યા તે સ્થાપનાનુયોગ, અથવા કષ્ટાદિમાં અનુયોગ કરતા એવા આચાર્યાદિની જે સ્થાપના કરાય તે સ્થાપનાનુયોગ અથવા સ્થાપનાને અનુરૂપ-અનુકૂળ જે યોગ-સંબંધ તે સ્થાપનાનુયોગ.

હવે દ્રવ્યાનુયોગનું સ્વરૂપ કહીને ક્ષેત્રાનુયોગની ભલામણ કહે છે.

દલ્લસ્સ જોડણુઓ, દલ્લે દલ્લેણ દલ્લહેડં વા .

દલ્લસ્સ પ્વજ્જેણ વ, જોમ્મો દલ્લેણ વા જોમ્મો ॥૧૩૯૧॥

વહુવચણુઓવિં પવં, નેઓ જો વા કહેતડણુવત્તો .

દલ્લાણુઓગ એસો, પવં રેત્તાહવાણંપિ ॥૧૩૯૨॥

દ્રવ્યનું જે વ્યાખ્યાન તે દ્રવ્યાનુયોગ, દ્રવ્યની અંદર દ્રવ્યવડે અથવા દ્રવ્ય માટે અનુકૂળ સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, અથવા દ્રવ્યનો પર્ચાય સાથે યોગ્ય સંબંધ અથવા દ્રવ્યવડે પર્ચાયનો સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, એ પ્રમાણે બહુવચનથી પણ દ્રવ્યાનુયોગ બાબતે. અથવા જે ઉપયોગ રહિતપણે કહે તે દ્રવ્યાનુયોગ, એજ રીતે ક્ષેત્રાદિ અનુયોગ પણ બાબતે.

દ્રવ્યનો અનુયોગ એટલે વ્યાખ્યાન તે દ્રવ્યાનુયોગ, અથવા ભૂમિ આદિ અધિકરણ-ભૂત દ્રવ્યપર રહેલા પદાર્થનો અનુકૂળ સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, અથવા પાષાણના ટુકડા આદિ કરણભૂત દ્રવ્યવડે અનુકૂળ સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, અથવા આંખલી આદિ ખાટા દ્રવ્યવડે વસ્ત્રાદિનો રક્ત-પીત રંગાદિ પર્ચાયની સાથે યોગ્ય સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, અથવા શિષ્યરૂપ દ્રવ્યને પ્રતિભોષ કરવાને માટે અનુરૂપ યોગ તે દ્રવ્યાનુયોગ. આજ પ્રમાણે બહુવચનથી પણ દ્રવ્યાનુયોગ સમજવો. જેમકે દ્રવ્યોનું વ્યાખ્યાન તે દ્રવ્યાનુયોગ, દ્રવ્યોમા સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ. દ્રવ્યોવડે સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, તથા દ્રવ્યોના માટે અનુકૂળ સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, અથવા દ્રવ્યોનો પર્ચાય સાથે સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, કરણભૂત દ્રવ્યોવડે અનુરૂપ સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, તેમજ જે ઉપયોગ રહિત અનુયોગ કહે અથવા કરે તે દ્રવ્યાનુયોગ.

આ દ્રવ્યાનુયોગ પ્રમાણે ક્ષેત્ર-કાળ-વચન-અને સાવ અનુયોગમાં પણ સમજ લેવું. જેમકે-ક્ષેત્રનુ અથવા ક્ષેત્રાનુ' વ્યાખ્યાન તે ક્ષેત્રાનુયોગ, ક્ષેત્રવડે અથવા ક્ષેત્રોવડે અનુકૂળ સંબંધ તે ક્ષેત્રાનુયોગ, ક્ષેત્રમાં અથવા ક્ષેત્રોમાં અનુકૂળ સંબંધ તે ક્ષેત્રાનુયોગ, ક્ષેત્ર માટે અથવા ક્ષેત્રો માટે અનુકૂળ સંબંધ તે ક્ષેત્રાનુયોગ. આવીજ રીતે કાળ-વચન-અને સાવ સંબંધી અનુયોગ પણ એક વચન અને બહુવચનવડે બુદ્ધિમાને કહેવા. ૧૩૯૧-૧૩૯૨.

હવે દ્રવ્ય કેટલા પ્રકારે છે ? અને તેના અનુયોગ કેવા સ્વરૂપે છે ? તે કહે છે.

દ્વસ્સ ડ અણુઓગો, જીવદ્વસ્સડજીવદ્વસ્સ ।

एकैकस्मि य मेया, हवति द्वाइया चउरो ॥૧૩૯૩॥

જે દ્રવ્યાનુયોગ કહ્યો છે, તે જીવદ્રવ્યનો અને અજીવદ્રવ્યનો, એમ બે પ્રકારે છે. એ જીવદ્રવ્ય અને અજીવદ્રવ્ય પ્રત્યેકમાં દ્રવ્યથી-ક્ષેત્રથી-કાળથી અને સાવથી એમ ચાર પ્રકારે અનુયોગ પ્રવર્તે છે. ૧૩૯૩

એજ અર્થ સાધ્યકાર વિસ્તારથી કહે છે. તેમાં પ્રથમ એકવચનવાળા દ્રવ્યાનુયોગ પદની વ્યાખ્યા કરે છે.

द्वेणेगं द्व्व संखाईयप्पसमोगाहं ।

कालेऽणाह्वनिहणो, मावे नाणाइयाणता ॥૧૩૯૪॥

एमेव अजीवस्सडवि, परमाणू द्व्व एगद्व्व तु ।

खेत्ते एगप्पप्से, ओगाहो सो भवे नियमा ॥૧૩૯૫॥

समयाइठिइ असंवा, उसप्पिणीओ हवन्ति कान्मि ।

वण्णाइ भावणता, एवं दुपप्समाईवि ॥૧૩૯૬॥

દ્રવ્યથી જીવ એક દ્રવ્ય છે, ક્ષેત્રથી તે જીવદ્રવ્ય અસંખ્યાત પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલ છે, કાળથી તે અનાદિ અનન્ત છે, અને સાવથી જ્ઞાનાદિ અચુરલધુ અનન્તા પચાંચેવાળો છે. એજ પ્રમાણે અજીવદ્રવ્યનો પણ ચાર પ્રકારે અનુયોગ છે. તેમાં દ્રવ્યથી પરમાણુ એક દ્રવ્ય છે, તે ક્ષેત્રથી એક પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલ છે, કાળથી એક સમયથી આરંભીને અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી સુધી, અને સાવથી વર્ણુ-ગંધ આદિ અનન્તા પચાંચે છે. (આ પ્રમાણે ક્રીઅણુકક્ક'ધોનો પણ દ્રવ્યાદિ ચાર પ્રકારે અનુયોગ સમજવો.)

હવે “દ્રવ્યોનો અનુયોગ” એ પદની વ્યાખ્યા કરે છે.

द्व्वाणं अणुओगो, जीवा—जीवाण षज्जवा नेया ।

तत्थवि य मग्गणाओऽणेगा सदठाण—परठाणे ॥૧૩૯૭॥

દ્રવ્યોનો અનુયોગ વિચારતાં જીવ અને અજીવ દ્રવ્યોના પચાંચેની વ્યાખ્યા બાણવી, અને તેમાં પણ સ્વસ્થાન તથા પરસ્થાનમાં અનેક માર્ગણાઓ છે. ૧૩૯૭

બ્યારે દ્રવ્યોનો અનુયોગ વિચારીએ ત્યારે જીવ અને અજીવ દ્રવ્યોના પચાંચે બાણવા ભેદએ. તેમાં પણ સ્વસ્થાન અને પરસ્થાનમાં અનેક માર્ગણા-વિચારણાઓ છે. જેમકે દ્રવ્યથી વિચારતાં જીવદ્રવ્ય અનન્તાં છે, અને અજીવ દ્રવ્ય પણ અનન્તાં છે. આ સ્વસ્થાને માર્ગણા-વિચારણા સમજવી. તથા ક્ષેત્રથી-કાળથી અને સાવથી વિચારણા તે પરસ્થાને

માર્ગણા સમજવી. તેમાં ક્ષેત્રથી સર્વજીવ અને અજીવ દ્રવ્યો સમસ્ત લોકાવગાહી છે, કાળથી અનાદિ અનંત છે અને ભાવથી અનન્ત પર્યાયવાળાં છે. ૧૩૯૭

હવે દ્રવ્યવડે અથવા દ્રવ્યોવડે, દ્રવ્યમાં અથવા દ્રવ્યોમાં અનુયોગ ને કહ્યો છે, તેનું સ્વરૂપ કહે છે.

वर्तीय अक्षेण व, कर्तृगुलाईण वावि दत्वेण ।

अक्षेहि य दत्त्वेहि, अहिगरणे कप्प कप्पेहि ॥૧૩૯૮॥

વર્તી-અક્ષ-અથવા હાથની અંગુલી આદિ દ્રવ્યવડે ને વ્યાપાર કરાય તે દ્રવ્યાનુયોગ, તથા અક્ષોવડે અને કલ્પનીય અધિકરણ અથવા અધિકરણરૂપ દ્રવ્યોવડે ને વ્યાપાર કરાય તે દ્રવ્યાનુયોગ. ૧૩૯૮.

ખડી અથવા ચાકના ભૂકાથી ખનાવેલ સળીવડે અક્ષર અથવા પદ વિગેરે લખીને વ્યાપાર કરાય તે દ્રવ્યવડે અનુયોગ ભાંગાઓના વિચારમાં અક્ષોવડે પાસાઓવડે ને વ્યાપાર કરાય તે પણ દ્રવ્યવડે અનુયોગ કહેવાય તથા હાથની અંગુલીઆદિવડે કંઈક ખતાવતાં ને વ્યાપાર કરાય તેપણ દ્રવ્યવડે અનુયોગ કહેવાય છે. તથા ઘણા અક્ષ-પાસા-ઓવડે ને વ્યાપાર કરાય તે દ્રવ્યોવડે અનુયોગ. અને એક કાંબળીથી ખનાવેલ કલ્પનીય સંથારારૂપ અધિકરણપર ભેસીને જ્યારે વ્યાપાર કરે ત્યારે તે દ્રવ્યમાં અનુયોગ કહેવાય, તેમજ બહુ કામળીઓથી ખનાવેલ કલ્પનીય સંથારારૂપ દ્રવ્યોપર રહીને જ્યારે વ્યાપાર કરાય ત્યારે તે દ્રવ્યોમાં અનુયોગ કહેવાય. ૧૩૯૮

એ છ પ્રકારે દ્રવ્યાનુયોગ કહ્યો, હવે છ પ્રકારે ક્ષેત્રાનુયોગ કહે છે.

पञ्चिजंबुदीवे, स्वेत्तस्सेमाह होह अणुओगो ।

स्वेत्ताणं अणुओगो दीव-समुद्गाण पञ्चती ॥૧૩૯૯॥

ક્ષેત્રનો અનુયોગ આ પ્રમાણે છે. જમ્બૂદ્વીપપ્રશ્નસિસૂત્ર તે ક્ષેત્રાનુયોગ છે, કેમકે તેમાં એક જમ્બૂદ્વીપ ક્ષેત્રનું વ્યાખ્યાન છે, અને દ્વીપસાગરપ્રશ્નસિસૂત્રમાં દ્વીપ-સમુદ્રોની બે પ્રશ્નિ, તે ક્ષેત્રોનો અનુયોગ છે, કેમકે તેમાં ઘણા દ્વીપ-સમુદ્રોનું વ્યાખ્યાન છે, ૧૩૯૯

जंबूद्वीवपमाणं, पुढविजियाणं तु पत्थयं काउं ।

एवं मविज्जमाणा, हवन्ति लोगा असंखेज्जा ॥૧૪૦૦॥

જમ્બુદ્વીપ જેવડો પ્રસ્થક (પાલો) કરીને તેને ભરવા અને ખાલી કરવાના ક્રમવડે જ્યારે સર્વ સૂક્ષ્મ અને બાહર પૃથ્વીકાય જીવો તેથી મપાય, ત્યારે અસંખ્ય લોકાકાશ પ્રદેશ જેટલા જમ્બુદ્વીપ જેવડા પ્રસ્થ થાય; એવી પ્રરૂપણામાં ક્ષેત્રવડે અનુયોગ કહેવાય છે. અને બહુ દ્વીપ જેવડો પ્રસ્થક કરીને નિરન્તર ભરવા અને ખાલી કરવાના ક્રમવડે તેમાં સર્વ પૃથ્વીકાયના જીવો મપાય, ત્યારે અસંખ્ય લોકાકાશ પ્રદેશના સમૂહ જેટલા બહુ દ્વીપ જેવડા પ્રસ્થ થાય છે. આ પ્રરૂપણામાં ક્ષેત્રોવડે અનુયોગ બાણવો. અહીં ને અસંખ્યાતું છે. તે પ્રવર્તના જમ્બુદ્વીપના અસંખ્યતા કરતા નાનું છે. કેમકે અહીં પ્રસ્થ બહુ મોટા માનેલ છે. ૧૪૦૦.

સ્વેત્તમિં ડ અણુઓગો, તિરિયં લોગમ્મિ જમ્મિ વા સ્વેતે ।

અદ્દહાઇયદીવેસું, છલ્લદ્ધવીસાપ સ્વેત્તેસુ ॥૧૪૦૧॥

તિર્થંગલોક ક્ષેત્રમાં અથવા જે ગામ-નગરાદિમાં વ્યાખ્યાન સહા વિગેરે ક્ષેત્રમાં રહીને અતુયોગ કરનાર અતુયોગ કરે, તે ક્ષેત્રમાં અતુયોગ કહેવાય; અને અદ્વીતીય-સમુદ્રમાં અથવા સાડી પચીસ આર્થ ક્ષેત્રોમાં રહીને જે અતુયોગ પ્રવર્તે, તે ક્ષેત્રોમાં અતુયોગ કહેવાય. ૧૪૦૨

હવે છ પ્રકારે કાળાતુયોગ કહે છે.

કાલ્સ સમયરૂવળ, કાલાળ તદાઇ જાવ સવ્વદ્ધા ।

કાલેણાનિલાવહારો, કાલેહિ ડ સેસકાયણં ॥૧૪૦૨॥

સમયની પ્રરૂપણા કરવી તે કાળનો અતુયોગ, સમયથી માંડીને સર્વ કાળની પ્રરૂપણા કરવી તે કાળોનો અતુયોગ, વાયુકાયના અપહારથી કાળવડે અતુયોગ, અને શેષકાયના અપહારથી કાળોવડે અતુયોગ કહેવાય છે. ૧૪૦૨.

કમળપત્રને ભેદવાના અથવા જીર્ણવસ્ત્ર ફાડવાના દષ્ટાન્તથી સમયની પ્રરૂપણા વ્યાખ્યા કરવી તે કાળનો અતુયોગ કહેવાય. અને સમયથી આરંભીને સર્વ કાળની પ્રરૂપણા-વ્યાખ્યા કરવી તે કાળોનો અતુયોગ કહેવાય. વૈદિક્યશરીરવાળા બાહર પર્ચાસા વાયુકાયજીવો અર્થા પદ્મોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ કાળે અપહરી શકાય, આ પ્રમાણે પ્રરૂપણા કરવી તે કાળવડે અતુયોગ કહેવાય. કોટ્યાચાર્યનું કહેવું એ પ્રમાણે છે, અને તે સિવાય બીજે અતુયોગદ્વારાદિમાં તો એમ કહ્યું છે, કે વૈદિક્યશરીરવાળા વાયુકાય જીવો ક્ષેત્ર પદ્મોપમના અસંખ્યાતમા ભાગના પ્રદેશ જેટલા છે. આ જે અભિપ્રાયમાં સત્ય શું છે, તે કેવળી જાણે. તથા શેષ પૃથ્વીકાયાદિના અપહારથી કાળોવડે અતુયોગ થાય છે. જેમકે એક આવલિકામાં જેટલા સમયો છે, તેનો વર્ગ કરીએ, અને તેવા અસંખ્યાતા વર્ગમાં જેટલા સમયો હોય, તેટલા બાહર પર્ચાસા તેઉકાય જીવો છે તે, તથા ઉત્પન્ન થતા ત્રસકાય જીવો એ સર્વ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળે અપહરી શકાય. એજ પ્રમાણે પૃથ્વીકાયાદિમાં પણ યથાસંભવ કહેવું. ૧૪૦૨

હવે શેષ કાળાતુયોગના જે પ્રકાર તથા વચનાતુયોગના પહેલા જે પ્રકાર આચાર્યશ્રી કહે છે.

કાલમ્મિ વિતિયપોરિસિ, સમાસુ તિસુ દોસુ વાવિ કાલેસુ ।

વચળસેગવયાઇ, વચળાણં સોલ્લસર્પ્પં તુ ॥ ૧૪૦૩॥

બીજી પોરિસિના કાળમાં સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરાય, તે કાળમાં અતુયોગ કહેવાય. ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળના ત્રણ આરામાં અતુયોગ-વ્યાખ્યાન પ્રવર્તે છે, તે કાળોમાં અતુયોગ, એકવચન-દ્વિવચનાદિમાંથી કોઇપણ વચનની વ્યાખ્યા કરવી, તે વચનનો અતુયોગ અને બહુવચનોનો અતુયોગ તે પણ વચનાતુયોગ, તે સોળ પ્રકાર છે. ૧૪૦૩.

પહેલી પોરિસિમાં સૂત્ર લખાય છે, અને બીજી પોરિસિમાં તેનો અતુયોગ એટલે વ્યાખ્યાન કરાય છે. તેથી તે બીજી પોરિસિ તે કાળનો અતુયોગ કહેવાય, કેમકે એમાં

ખીલુ પોરિસીરૂપ કાળની મુખ્યતા છે. તથા અવસર્પિણીકાળનો સુષમદુઃષમા દુઃષમસુષમા અને દુઃષમારૂપ ત્રણ આરામાં તેમજ ઉત્સર્પિણીકાળનો દુઃષમા સુષમદુઃષમા રૂપ એ આરાઓમાં (સૂત્રવ્યાખ્યાનરૂપ) અનુયોગ પ્રવર્તે છે; તે સિવાયના આરાઓમાં નથી પ્રવર્તે, તેથી તે કાળોમાં અનુયોગ કહેવાય. આ પ્રમાણે છ પ્રકારે કાલાનુયોગ છે. હવે છ પ્રકારે વચનનો અનુયોગ કહે છે.

આ પ્રમાણે એકવચન હોય, આ રીતે દ્વિવચન હોય, અને આવા પ્રકારે બહુવચન હોય, એ પ્રમાણે એકવચનાદિમાંથી કોઈપણ એકવચનની વ્યાખ્યા કરવી તે વચનનો અનુયોગ કહેવાય છે. અને ઘણાં વચનોનો અનુયોગ તે પણ વચનાનુયોગ કહેવાય છે. તે વચનાનુયોગ સોળ પ્રકારે થાય છે, તે આ પ્રમાણે “આ સ્ત્રી, આ પુરુષ, આ નપુંસક” એમ લિંગપ્રધાન વચનો તે લિંગત્રિક કહેવાય. એક-એ અને બહુ વ્યક્તિનું કથન કરનાર શબ્દો તે વચનત્રય કહેવાય. કચું છે કરે છે અને કરશે એમ ભૂતાદિકાળનું પ્રતિપાદન કરનાર શબ્દો તે કાળત્રિક કહેવાય. ‘તે’ એમ પરોક્ષ અર્થ, પ્રતિપાદન કરનાર વચન તે પરોક્ષવચન, “આ” એમ પ્રત્યક્ષ અર્થનો નિર્દેશ કરવો તે પ્રત્યક્ષવચન, ઉપનય એટલે સ્તુતિવચન અને અપનય એટલે નિન્દાવચન, તે બેના ચાર પ્રકાર છે. જેમકે-“આ સુંદર સ્ત્રી છે.” આ હિપનય વચન કહેવાય. “આ કુરૂપા સ્ત્રી છે” આ અપનયવચન કહેવાય. “આ સ્ત્રી સુંદર છે, પરંતુ” દુઃશીલા છે,” એ ઉપનયાપનયવચન કહેવાય. “આ સ્ત્રી કુરૂપા છે, પરંતુ સુશીલા છે.” એ અપનયોપનયવચન કહેવાય. મનમાં કંઈ ખીલું ધારીને વિપ્રતીરક બુદ્ધિએ (રંગવાની બુદ્ધિએ) કંઈક ખીલું જ કહેવાની ઇચ્છા હોય, પણ સહસા જે મનમાં હોય, તેજ યોદ્ધી જવાય; તે અધ્યાત્મવચન કહેવાય. આ પ્રમાણે ત્રણ લિંગ-ત્રણવચન-ત્રણકાળ-પરોક્ષ-પ્રત્યક્ષ-ચાર પ્રકારે હિપનયાપનય અને અધ્યાત્મવચન એ સોળ પ્રકારના વચનોની વ્યાખ્યા કરવી તે વચનોનો અનુયોગ કહેવાય. તેમજ સાતવિભક્તિ-ઓનાં ત્રણ ત્રણ વચન હોવાથી એકવીસ વચનોની વ્યાખ્યા, તે પણ વચનોનો અનુયોગ બળવો, ૧૪૦૩

હવે વચનવડે-વચનોવડે અને વચનમાં અનુયોગ, એ ત્રણ ભેદોનું સ્વરૂપ કહે છે.

‘વયોળાયરિયાદ્, એકેણુત્તો વહ્નિઃ વયોહિ ।

‘વયો લબોવસર્મિષ્, વયોલુ ડ નત્થિ અણુઓમો ।।૧૪૦૪।।

આચાર્ય આદિને એકવાર પ્રાર્થના કરવાથી વ્યાખ્યા કરે તે વચનવડે અનુયોગ કહેવાય, અને બહુવાર પ્રાર્થના કરવાથી વ્યાખ્યા કરે તે વચનોવડે અનુયોગ કહેવાય. તથા ક્ષયોપશમિક વચનમાં વ્યાખ્યા કરે તે વચનમાં અનુયોગ કહેવાય, અને વચનોમાં અનુયોગ તો હોતોજ નથી. ૧૪૦૪.

કોઈ આચાર્ય મહારાજ સાધુએ એકવાર એકજ વચનથી પ્રાર્થના કરવાથી વ્યાખ્યા કરે, તો તે વચનવડે અનુયોગ કહેવાય, અને ઘણીવાર ઘણા વચનોથી પ્રાર્થના કર્યાથી વ્યાખ્યા કરે, તે વચનોવડે અનુયોગ કહેવાય. તથા ક્ષયોપશમિક વચનમાં રહેલા આચાર્ય-તું વ્યાખ્યાન તે વચનમાં અનુયોગ કહેવાય. અને વચનોમાં અનુયોગ સંભવતો નથી. કારણ કે વચનનું ક્ષયોપશમિકપણું અનેક પ્રકારે હોતું નથી. આ સંબંધમાં ખીલતો

અક્રિયોની વિવક્ષાએ બહુ ક્ષાયોપશમિક વચનોમાં પણ અનુયોગ માને છે, તે પણ અવિરુદ્ધ છે. આ રીતે પાંચ અથવા છ પ્રકારે વચનાનુયોગ કહ્યો. ૧૪૦૪

હવે છ પ્રકારે ભાવાનુયોગ કહે છે—

માવસ્તેગયસ્સ ડ, અણુઓગો જો જહદ્દિઠ્ઠો માવો ।

દોમાઈસંનિગાસે, અણુઓગો હોહ માવાણં ॥૧૪૦૫॥

ઔદયિકાદિ ભાવોમાંના કોઈપણ એક ભાવનું યથાવસ્થિત વ્યાખ્યાન કરવું તે ભાવનો અનુયોગ, અને યે-ત્રણ આદિના સંયોગે એ ભાવોનું વ્યાખ્યાન કરવું તે ભાવોનો અનુયોગ કહેવાય. ૧૪૦૫

માવેણ સંગહાઈણડળ્લયરેણં દુગાહમાવેહિ ।

માવે સ્વઓવસમિપ્પ, માવેસુ ય નત્થિ અણુઓગો ॥૧૪૦૬॥

અહવા આચારાહસુ, માવેસુ ડ એસ હોહ અણુઓગો ।

સંમિત્તં આસજ્જ વ, પરિણમેસુંં વહુવિહેસુંં ॥૧૪૦૭॥

સંપ્રહાદિમાંના કોઈપણ ભાવે વ્યાખ્યા કરાય, તે ભાવવડે અનુયોગ, ક્ષયોપશમ ભાવમાં રહીને વ્યાખ્યા કરવી, તે ભાવમાં અનુયોગ, અને ભાવોમાં અનુયોગ નથી, અથવા આચારાદિ વિષયલેદથી ભિન્ન એવા ક્ષાયોપશમિક ભાવોમાં વ્યાખ્યા કરવી તે ભાવોમાં અનુયોગ અથવા સ્વામિપણું પામીને બહુ પ્રકારના પરિણામોમાં વ્યાખ્યા કરવી, તે ભાવોમાં અનુયોગ. ૧૪૦૬-૧૪૦૭

સંપ્રહાદિ પાંચ પ્રકારના અધ્યવસાય-મનના ભાવ છે, તેમાંના કોઈપણ એક ભાવથી વ્યાખ્યાન કરાય, તે ભાવવડે અનુયોગ કહેવાય. તથા એ પાંચ ભાવોમાંના યે-ત્રણ આદિ ભાવોથી વ્યાખ્યાન કરાય, તે ભાવોવડે અનુયોગ કહેવાય. એ પાંચ ભાવો આ પ્રમાણે છે. જેમકે (૧) આ શિષ્યો કેવી રીતે સૂત્રાર્થગ્રહણ કરનારા થશે? (૨) આ લોકો ગીતાર્થ થઈને વસ્ત્રાદિવડે ગરુદને કેવી રીતે ઉપકાર કરશે? (૩) મને પણ આ વ્યાખ્યા કરતાં કર્મ નિર્જરા થશે. (૪) તથા એથી માફે શ્રુતજ્ઞાન પણ વૃદ્ધિ પામશે. (૫) અને વળી એમ કરવાથી શ્રુતનો અભ્યસ ભાવ પણ થશે. આ પાંચ પ્રકારના અભિપ્રાયથી શ્રુતની સૂત્રાર્થથી વ્યાખ્યા કરે-વાંચે.

તથા ક્ષાયોપશમ ભાવમાં વર્તનારાને વ્યાખ્યા કરતાં ભાવમાં અનુયોગ થાય છે, અને ભાવોમાં અનુયોગ નથી હોતો, કેમકે ક્ષયોપશમપણે તે એકજ છે. અથવા એકજ ક્ષયોપશમભાવ આચારાંગાદિ શાસ્ત્રના વિષયલેદથી લેદ પામે છે, તેથી આચારાંગાદિ શાસ્ત્રોના વિષયલેદવાળા ક્ષાયોપશમિકની અપેક્ષાએ ભાવોમાં પણ અનુયોગ છે, એમ કહેવામાં કંઈ વિરોધ નથી. અથવા સ્વામીપણું પામીને ઘણા વ્યાખ્યાન કરનારાઓની અપેક્ષાએ, ઘણા ક્ષાયોપશમિક પરિણામોમાં-ભાવોમાં અનુયોગની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેથી પણ ભાવોમાં અનુયોગ કહેવામાં કંઈ હરકત નથી. ૧૪૦૬-૧૪૦૭

હવે આ અનુયોગના વિષયભૂત દ્રવ્યાદિનો, જેનો જ્યાં સમાવેશ અથવા ભજન છે, તે કહે છે.

દલ્લે નિયમા માવો, ન વિણા તે યાવિ સ્વેત્-કાલોહં ।

સ્વેતે તિપ્ત્વિ મયણા કાલો મયણા ય-તીસુપિ ॥૧૪૦૮॥

દ્રવ્યમાં ભાવ-પર્યાય અવશ્ય હોય છે, કેમકે તે વિના દ્રવ્ય નથી હોતું. અને તે દ્રવ્ય તથા ભાવ ક્ષેત્ર વિના નથી હોતા. વળી ક્ષેત્રમાં એ ત્રણેની ભજના છે અને દ્રવ્યાદિ ત્રણમાં કાળની પણ ભજના છે. ૧૪૦૮

દ્રવ્યમાં ભાવ-પર્યાય અવશ્ય હોય છેજ, પર્યાય વિનાનું દ્રવ્ય કદિ પણ કયાય નથી હોતું. અને એ દ્રવ્ય અને ભાવ એ બે ક્ષેત્ર તથા કાળ વિના નથી હોતા, કેમકે કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં દ્રવ્ય અવગાહેલું અને સ્થિતિવાળું હોય છેજ. એટલે દ્રવ્ય-ભાવ પણ ક્ષેત્ર અને કાળ વિના કદિ પણ નથી હોતા તથા ક્ષેત્રમાં દ્રવ્ય-કાળ-અને ભાવની ભજના હોય છે, કેમકે લોકક્ષેત્રમાં તે હોય છે અને અલોક ક્ષેત્રમાં તે નથી હોતા.

પ્રશ્ન :- ભગવન્ ! એ ત્રણેની ક્ષેત્રમાં ભજના કેમ કહો છે ? કારણ કે અલોકમાં પણ આકાશ દ્રવ્ય છે, વર્તનાદિરૂપ કાળ છે, અને અગુરૂલઘુઆદિ અનન્તા પર્યાયો રૂપ ભાવ પણ છે, તો ત્યાં એ ત્રણેની ભજના કેમ કહેવાય ?

ઉત્તર :- ભાઈ ! તારું કહેવું સત્ય છે, પરન્તુ ત્યાં અલોકમાં જે આકાશ દ્રવ્ય કહેવાય છે, તે અયોગ્ય છે, કેમકે તે તો ક્ષેત્રનું અહણ કરવાથી તેમાંજ આવી ગયું, વળી અહીં કાળ પણ સમયાદિરૂપ વિચારવાનો છે, વર્તમાનાદિરૂપ કાળ નથી કહ્યો, તેથી તે સમયાદિ રૂપકાળ મનુષ્યક્ષેત્ર સિવાય અન્યત્ર નથી અને વર્તનાદિરૂપકાળ તો ક્ષેત્રનું અહણ કરવાથી તેમાંજ આવી ગયો. અને પર્યાયો જે ભાવો, તે પણ ધર્માસ્તિકાય-અધર્માસ્તિકાય-પુદ્ગલ-લાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય દ્રવ્યસંબંધીજ કહેલા છે, અને તે ભાવો-પર્યાયો તો અલોકમાં નથી. આકાશના અગુરૂલઘુ પર્યાયો ક્ષેત્રઅહણ કરવાની સાથેજ અહણ થયા એટલે અહીં જુદા નથી કહ્યા. માટે અલોકમાં દ્રવ્ય-કાળ-અને ભાવનો અભાવ છે. વળી દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-અને ભાવ એ ત્રણમાં કાળ ભજનાએ છે. કારણ કે સમયક્ષેત્ર (મનુષ્યક્ષેત્ર)ની અંદર રહેલા એ ત્રણેમાં સમયાદિરૂપ કાળ છે, અને સમયક્ષેત્રની બહારના એ ત્રણેમાં સમયાદિરૂપ કાળ નથી. આ પ્રમાણે રહેલા આ દ્રવ્યાદિનો અનુયોગ-વ્યાખ્યાન પ્રવર્તે છે-થાય છે ૧૪૦૮ હવે પ્રસંગથી દ્રવ્યાદિ સંબંધી બીજું પણ કંઈક સ્વરૂપ કહે છે.

આહારો આર્યે ચ, હોઈ દલ્લં તહેવ માવો ય ।

સ્વેતં પુણ આહારો, કાલો નિયમાઽ આહેઓ ॥૧૪૦૯॥

દ્રવ્ય પર્યાયોનો આધાર છે અને ક્ષેત્રમાં આધેય છે, તેવીજ રીતે ભાવ-પર્યાય પણ કાળનો આધાર છે અને દ્રવ્યમાં આધેય છે. ક્ષેત્ર સર્વનો આધાર છે, અને કાળ સર્વના આધેય છે. ૧૪૦૯

દ્રવ્ય, પર્યાયનો આધાર છે અને ક્ષેત્રમાં આધેય છે, તથા ભાવ-શ્યામવર્ણાદિ સમયાદિ સ્થિતિવાળા હોવાથી કાળનો આધાર છે, અને દ્રવ્યમાં એ આધેય છે. વળી આકાશરૂપ ક્ષેત્ર સર્વ ધર્મ-અધર્મ પુદ્ગલ-કાળ અને જીવ દ્રવ્યોનો, તથા અગુરૂલઘુ પર્યાયોનો આધાર છે. પણ આધેય નથી, કેમકે સર્વ વસ્તુઓ તેમાંજ અવગાહીને રહી છે. અને તે પોતે કોઈમાં રહ્યું નથી પણ સ્વપ્રતિષ્ઠિત છે, તેથી તે કોઈનું આધેય નથી. કાળ અવશ્ય આધેયજ

છે, પણ કોઈનો આધાર નથી, કેમકે તે દ્રવ્ય-પર્યાયોમાં રહે છે, અને કાળમાં અન્યની સ્થિતિ નથી. ૧૪૦૯

एसोऽणुरूपजोगो, गजोऽणुओगो अओ विवज्जत्थं ।

જો સો તુ અણુઓગો, તત્થમે હોતિ વિદ્ઠંતા ॥૧૪૧૦॥

આ પ્રમાણે નામાદિ ભેદે સાત પ્રકારનો અનુયોગ કહ્યો. હવે તેથી વિપરીત અનનુયોગ અને તે અનુયોગ અને અનનુયોગનાં ઉદાહરણો કહે છે. ૧૪૧૦

(૧૩૩) वच्छगगोणी खुज्जा, सज्जाए चैव बहिरउल्लावे ।

ગામેલ્લણં ચ વચ્છે, સચેવ ચ હોતિ ભાવસ્મિ ॥૧૪૧૧॥

(૧૩૪) सावगमज्जा सत्त्वहए य, कौकणगदारए नउले ।

કમલામેલા સંવસ્ત, સાહસં સેણિ કોવો ॥૧૪૧૨॥

એ પ્રમાણે અનુકૂળ સંબંધવાળો સાત પ્રકારનો અનુયોગ કહ્યો; હવે એથી વિપરીત એવો સાત પ્રકારે જે અનનુયોગ છે તે કહીશું, તેનાં આ દષ્ટાન્તો છે. દ્રવ્યાનનુયોગમાં વત્સ અને ગાયનું, જ્ઞેયાનનુયોગમાં કુખ્ખનું, કાલાનનુયોગમાં અકાલસ્વાધ્યાયનું, વચનાનનુયોગમાં અધિરના આલાપનું અને ગામડીયાનું ઉદાહરણ છે. તથા ભાવાનનુયોગમાં તેા ભુદાં સાત ઉદાહરણ છે. તે આ પ્રમાણે-શ્રાવકની ભયાનું, સામપદિક પુરૂષનું, કૌંકણક પુત્રનું, નોળીઆનું, કમળામેળાનું, શાંખના સાહસનું, અને શ્રેણિકના કોપનું ઉદાહરણ. ૧૪૧૧-૧૪૧૨.

આ ઉદાહરણોમાંનું પહેલું વત્સ અને ગાયનું ઉદાહરણ ભાષ્યકાર ઉપનયપૂર્વક સંમતિએ છે.

खीरं न देहं सग्मं, परवच्छनिओगओ जहा गावी ।

છૂદ્ધેજ્જ વ પરદુદ્ધં, કરેજ્જ દેહોવરોહં વા ॥૧૪૧૩॥

तह न चरणं पसूते, परपज्जायविणिओगओ दव्वं ।

પુવ્વચરણોવધાયં, કરેહ દેહોવરોહં વા ॥૧૪૧૪॥

जिणवयणासायणओ, उम्माया-ऽऽतंक-मरणहंसणहं ।

પાવેજ્જ સન્વલોયં, સં બોહિલાંહોવધાયં ચ ॥૧૪૧૫॥

दन्वविवज्जजासांस, सहणमेओ तओ चरणमेओ ।

તત્તો મોક્ષામાવો, મોક્ષામાવેઽપલા દિક્સા ॥૧૪૧૬॥

જેમ ગાયને અન્ય ગાયનો વત્સ લગાડવાથી ગોવાળને સારી રીતે દૂધ દોહવા નથી દેતી, અને ધીભું દોહેલું દૂધ હોય તે પણ લાત મારી ઢાળી નાંખીને લાતપ્રહારદિથી શરીરને પીડા કરે છે; તેવી રીતે પરપચીયના વિનિયોગને પામાડેલું દ્રવ્ય, આરિત્રને ઉત્પન્ન નથી કરતું, અને પૂર્વના આરિત્રનો ઘાત કરીને રોગાદિવડે શરીરને પીડા કરે છે. વળી એજ પ્રમાણે બિનવચનની આશાતના થવાથી, તે આશાતના કરનારને ઉન્માદ-રોગ

મરણાદિ કષ્ટ થાય છે સર્વ ઋતનો લોપ અને યોધિ-સમક્રિતનો નાશ કરે છે. કારણ કે દ્રવ્યની વિપરીત પ્રરૂપણાથી જ્ઞાનાદિ સાધનનો ભેદ થાય છે, એ સાધનના ભેદથી મોક્ષનો અભાવ થાય છે, અને મોક્ષના અભાવે દીક્ષા નિષ્ફળ થાય છે. ૧૪૧૩-૧૪૧૪-૧૪૧૫-૧૪૧૬

સાત પ્રકારના અનુયોગોને દષ્ટાન્ત પૂર્વક ભાષ્યકાર કહે છે તેમાંના પહેલા બે નામ અને સ્થાપના અનુયોગ સુગમ હોવાથી તેનો વિસ્તાર નથી કરતા, અને દ્રવ્યાનુયોગ ઉદાહરણ પૂર્વક સમજાવે છે

જેમ કેમ એક કાળરચિત્રી ગાયને બીજી કાળી ગાયનો વત્સ લગાડે, તેા તે ગાય દોહનારને સારી રીતે દૂધ દોહવા દેતી નથી, કેમકે તેને પોતાના વત્સ સિવાય બીજો વત્સ ધાવવા જોડેલ હોવાથી અનુયોગ છે, એમ અનુયોગથી તે ગાય દોહવા નથી દેતી એટલું જ નહિ, પણ બીજી ગાયનું દોહેલું દૂધ હોય તે પણ ઢાળી નાંખે છે અને લાતપ્રહારાદિવડે દોહનારના હાથ-પગ આદિ અવયવોને પીડા કરવાથી શરીરને બાધા ઉત્પન્ન કરે છે. તેવી રીતે અહીં પણ વક્તા પુરૂષ જ્યારે જીવાદિદ્રવ્યને અજીવાદિદ્રવ્યોના ધર્મવડે પ્રરૂપે, અથવા અજીવાદિ દ્રવ્યને જીવાદિ દ્રવ્યના ધર્મવડે પ્રરૂપે છે, ત્યારે એ પ્રમાણે પરપર્યાયના વિરૂદ્ધ નિયોગથી વિપરીત રીતે પ્રરૂપાતું તે દ્રવ્ય આરિત્ર ઉત્પન્ન કરતું નથી-આરિત્રનો હેતુ થતું નથી. એટલું જ નહિ. પરન્તુ એ પ્રમાણે અનુયોગ કરતા-વિપરીત વ્યાખ્યા કરતાં તે વક્તાના પૂર્વપ્રાપ્ત આરિત્રનો ઘાત થાય છે, તેમજ એ રીતે અવિધિએ પ્રરૂપણા કરતાં રોગાદિની ઉત્પત્તિ થવાથી તેના શરીરને પણ બાધા પીડા થાય છે. વળી એ પ્રમાણે વિપરીત પ્રરૂપણા કરતાં બિનવચનની આશાતના થવાથી ઉન્માદ-રોગ-મરણ આદિ દુઃખો પ્રાપ્ત થાય છે, સર્વ ઋતનો લોપ થાય છે, અને સમક્રિતનો પણ નાશ થાય છે. કારણ કે વિપરીત પ્રરૂપણાથી દ્રવ્યનો વિપર્યાય થાય છે, અને તેમ થવાથી સમ્યગ્ જ્ઞાનાદિ સાધનનો ભેદ થાય છે, સાધનનો (સમ્યગ્જ્ઞાનાદિકનો) ભેદ થવાથી આરિત્રનો ભેદ થાય છે અને આરિત્રના ભેદથી મોક્ષરૂપ સાધ્યનો ભેદ થાય છે. એટલે કે સાધનના અભાવે સાધ્યનો પણ અભાવ થાય છે, અને છેવટે મોક્ષ માટે ગ્રહણ કરેલી દીક્ષા નિષ્ફળ થાય છે, કેમકે એમ કરવાથી તે દીક્ષાતું કળ મોક્ષ પ્રાપ્ત નથી થતું. એ પ્રમાણે દ્રવ્યનો અનુયોગ કરવાને બદલે અનુયોગ કરવામાં આવે એટલે વિપરીત વ્યાખ્યા કરવામાં આવે તો ઉપરોક્ત દોષો પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૪૧૩-૧૪૧૪-૧૪૧૫-૧૪૧૬

હવે દ્રવ્યનો સમ્યગ્ અનુયોગ કરવામાં જે શુણ્ણ થાય છે, તે કહે છે.

સર્મ પયં પચ્છહ, સ વચ્છવિજ્ઞોગજો જહા જેણ ।

તહ સયપજ્જવજોણ, દવ્વં કરણં તજો મોક્ષો ॥૧૪૧૭॥

જેમ ગાય પોતાના વત્સના વિનિયોગથી સારી રીતે દૂધ આપે છે, તેમ સ્વપર્યાયના વિનિયોગથી દ્રવ્ય પણ આરિત્ર ઉત્પન્ન કરે છે, અને તે આરિત્રથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે એ જ્ઞાના અનુયોગ ને અનુયોગના દષ્ટાંત કહ્યાં. ૧૪૧૭

હવે ક્ષેત્રાદિના અનુયોગ અને અનુયોગમાં અનુક્રમે ઉદાહરણ પૂર્વક શુણ્ણ અને દોષો કહે છે.

एवं त्वेताईसुवि सधम्मविणिजोगओऽणुजोगो चि ।

વિવરીણ વિવરીઓ, સોદાહરણોઽણુગંતજ્ઞો ॥૧૪૧૮॥

એજ પ્રમાણે ક્ષેત્રાદિમાં સ્વધર્મના વિનિયોગથી અનુયોગ થાય છે, અને એથી વિપરીત પરધર્મના વિનિયોગથી અનનુયોગ થાય છે, તે ઉદાહરણ પૂર્વકે જાણવું. ૧૪૧૮

ઉપર કહ્યા મુજબ ક્ષેત્ર-કાળ-વચન-અને ભાવમાં પણ સ્વધર્મના સંયોગથી વ્યાખ્યા કરતાં અનુયોગ થાય છે, અને પરધર્મના સંયોગથી વ્યાખ્યા કરતાં અનનુયોગ થાય છે, તેનાં દષ્ટાંતો પોતાની બુદ્ધિએ કરીને ખીબા અથોથી જાણવાં. આ પ્રમાણે સંક્ષેપ કરે છે તે પણ શિષ્યના અનુચ્છેદને માટે તેનાં દષ્ટાંત અનુક્રમે આ પ્રમાણે કહે છે.

પ્રતિષ્ઠાન નગરનેા શાતવાહન રાજા, નલોવાહન રાજાની રાજધાની ભરૂચ નગરીનેા દર વર્ષે આવીને ઘેરો નાંખી રોધ કરતો હતો અને વર્ષાઋતુમાં પાછો પોતાના નગરે જતો હતો. અને તે સીવાચના કાલમાં ત્યાં રહેતો. એમ કરતાં એક વખત રોધ કરવા આવે છતે પોતાના નગર તરફ જવાની ઈચ્છાવાળા તે રાજાએ તંબુના સભામંડપમાંજ ભૂમિ ઉપર પાત્ર વિના થુંકે નાંખ્યું, તે ઉપરથી રાજાને થુંકવાનું પાત્ર ધારણ કરનાર કુખ્ખ, જે ત્યાં ઉભી હતી, તેણે વિચાર્યું કે—‘રાજા આ સ્થાનનેા ત્યાગ કરીને અવશ્ય પ્રભાતે પોતાના નગર તરફ જશે, કેમકે જે જલદી જવાનેા ન હોય, તો આ સ્થાનકે આમ પાત્ર વિના થુંકે નહી. આ પ્રમાણે વિચારીને તે કુખ્ખએ પોતાના પરિચિત કોઈ વાહનવાળાને પોતાનેા નિશ્ચય કહ્યો, તેથી તેણે વાહનેા તૈયાર કરીને રાજાના જવા પહેલાંજ તે રવાના કરી દીધાં, તેની પાછળ સર્વ લશ્કર પણ જવાને તૈયાર થઈ ગયું. અને જવા માંડયું. લશ્કર ચાલવાથી ઉઢેલી ધૂલથી આકાશ ભરાઈ ગયું, આથી વિસ્મિત મનવાળા રાજાએ વિચાર્યું કે મેં કોઈને પણ પ્રયાણ માટે કહ્યું નથી. ધૂળ ઉડવાના ભયથી અલ્પ પરિવાર સાથે માત્ર મારે એકલાએજ આગળ જવું અને પાછળથી સર્વ સંન્યને આવવાને કહેવું, આવો મારો વિચાર હતો, તેના બદલે આતો એથી વિપરીત થયું. પણ આ સર્વ સંન્યના લોકોએ પ્રયાણ જાણ્યું કેવી રીતે ? પછી એ સંન્યધી તપાસ કરતાં પરંપરાએ એનું કારણ કુખ્ખ છે એમ જાણ્યું, તેને પુછતાં તેણે એ પૂર્વ હકીકતથી પોતાનેા સર્વ નિશ્ચય જણાવ્યો.

આ સ્થળે સંભામંડપની ભૂમિમાં થુંકવું તે ક્ષેત્રવડે અનનુયોગ છે અને તે થુંકને પાત્રમાં લેવું, વાળી નાંખવું વિગેરે અનુયોગ છે. એ પ્રમાણે અહીં પ્રસ્તુતમાં પણ આકાશને એકાન્ત નિત્ય-એક-અપ્રદેશી છે, એમ કહેવાથી ક્ષેત્રનેા અનનુયોગ થાય છે, અને રથાઢા-દેશી વડે કથચિત્ત નિત્ય વગેરે કહેવાથી ક્ષેત્રનેા અનુયોગ થાય છે. આ પ્રમાણે ક્ષેત્રના અનુયોગ અને અનનુયોગમાં કુખ્ખનું ઉદાહરણ કહ્યું.

હવે કાળના અનુયોગ અનનુયોગમાં અકાલે સ્વાધ્યાય કરનાર સાંધુનું દષ્ટાંત કહે છે.

કોઈ એક સાધુ કાલિકશ્રુત જાણવાનેા વખત વીતી ગયા છતાં, તે ધ્યાનમાં નહિ રહેવાથી અકાળે તે શ્રુતનું પુનરાવર્તન કરવા લાગ્યા, તેથી કોઈ સમ્યગ્દષ્ટિ દેવતાએ વિચાર્યું કે ‘આ મુનિ અકાળે શ્રુત જણે છે, તેથી કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ દેવ તેમને છળશે, માટે હું તેમને તેમ કરતાં નિવારું.’ એમ વિચારીને તે દેવતા ગોવાળનીનું રૂપ ધારણ કરી, માથે છાશથી ભરેલો ઘડો મૂકીને તે મુનિની નજીકમાં “કોઈને શાશ લેવી છે ! છાશ.” એમ વારંવાર મોટા અવાજથી યોદ્ધીને ગમતાગમન કરવા લાગી, તેના તે અવાજથી ઉદ્વેગ પામેલા

મુનિએ કહ્યું—‘અરે ખાઈ ! શું’ અત્યારે છાશ વેચવાનો તારે વખત છે ? આથી તે ગોવા-
ળણીએ કહ્યું કે ‘મહારાજ ! ત્યારે શું’ તમારે પણ અત્યારે આ કાલિકસ્ત્રના સ્વાધ્યાયનો
વખત છે ?’ તેના તે વચનથી વિરમય પામેલા સાધુએ ઉપયોગ દઈને પોતે અકાળે
પુતરાવર્તન કર્યું. બાણી, તે માટે મિથ્યાદુષ્ટતા આપ્યું. પછી તે દેવતાએ પ્રગટ થઈને કહ્યું
કે ‘મહારાજ ! અકાળે સ્વાધ્યાય કરવાથી મિથ્યાદષ્ટિ દેવો છળ કરે છે, માટે હવે ફરી
આમ અકાળે સ્વાધ્યાય ન કરશો.’ એમ સાધુને શિખામણ આપીને દેવ અન્તર્ધ્યાન થઈ ગયો.

અહીં અકાળે સ્વાધ્યાય કરવાથી કાળનો અનનુયોગ થાય, અને યૌજ્યકાળે સ્વાધ્યાય
કરવાથી કાળનો અનુયોગ થાય. પ્રસ્તુતમાં પણ કાળના ધર્મોની વિપરીત વ્યાખ્યા કરવાથી
અનનુયોગ થાય અને અવિપરીત વ્યાખ્યા કરવાથી અનુયોગ થાય છે.

હવે વચન સંખ્યા અનુયોગ અને અનનુયોગનાં બે દષ્ટાન્તો છે, તેમા પ્રથમ ખંડેરા-
ના કુટુંબનું દષ્ટાન્ત કહે છે—

કોઈએકે ગામમાં એક ડોસો-ડોસી, તેનો પુત્ર અને પુત્રની વધુ આ ચાર માણસનું
કુટુંબ રહેતું હતું. તે આપું કુટુંબ બહેરું હતું, એક દિવસે એ વૃદ્ધનો પુત્ર ક્ષેત્રમાં
હળ ચલાવતો હતો, તેવામાં કોઈ મુસાફરોએ તેને માર્ગે બાબત પૂછ્યું, એટલે તેણે કહ્યું
કે ‘આ બળદ મારા પોતાના છે, બીજા કોઈના નથી.’ બે પૂછ્યું હતું, તેનો ઉત્તર ન
આપતાં આમ ભળતોજ ઉત્તર મળવાથી, મુસાફરોએ બલ્યું કે આ ખંડેરો છે, તેથી
તેઓ બીજું કંઈ ન પૂછતાં પોતાના માર્ગે ચાલ્યા ગયા. તે પછી તેની વહુ બેરથી
ખાવાનું ભાથું લઈને આવી, એટલે ખાતાં ખાતાં તેણે પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું કે હમણાં
અહીંથી જતા મુસાફરોએ કહ્યું કે ‘આ બળદો બહુ સારા શીંગડાવાળા છે’ અર્થાત્
મુસાફરોની ધારણા બલદોને ઉપાડી જવાની હતી, આના ઉત્તરમાં તેની ભાથ્યેણીએ કહ્યું કે
‘શાક ખાડું હોય, કે મોણું હોય, હું કંઈ બાણી નથી, કેમકે એ તમારી માતાએ કર્યું
છે.’ ત્યાર પછી ત્યાંથી તેની સ્ત્રી બેર ગઈ અને પોતાની વૃદ્ધ સાસુ સુતર કાંતતી હતી,
તેને કહ્યું કે ‘આજે તો શાક ખાડું થયું છે, એમ તમારા પુત્ર કહેતા હતા.’ આના ઉત્તર
માં સુતર કાંતતી ડોસીએ કાંધથી કહ્યું કે—‘સુતર ઝીણું થાઓ કે બહુ થાઓ, ગમે તેવું
થાઓ, પણ ડોસાને તો તેવું વસ્ત્ર થશે.’ થોડીવાર પછી ડોસો બે બહાર તલની રક્ષા
કરતો હતો તે બેર આવ્યો, એટલે કોપાયમાન થએલ વૃદ્ધાએ ડોસાને કહ્યું કે ‘આજ
કાલની આવેલી વહુ મને કહે છે કે સુતર બહુ કંતાય છે, એ મને કહેનાર કોણ ?’
આના જવાબમાં ડોસાએ કહ્યું કે ‘મેં તલનો એકે દાણો પણ નથી ખાધો, તારા સોગન,
હું સત્ય કહું છું કે મેં તલનો એક દાણો પણ નથી ખાધો.’

આ રીતે એક પ્રકારે કહ્યું હોય, તે બીજા પ્રકારે સાંભળે, અને તેવીજ રીતે બીજાને
પ્રરૂપે, તે વચનનો અનનુયોગ કહેવાય. અને જેવું સાંભળ્યું હોય, તેવુંજ પ્રરૂપે તો તે
વચનનો અનુયોગ કહેવાય. વચનાનુયોગને પ્રધાન જણાવવાને અર્થે આ સંખ્યામાં બીજું
એક ગામડીઆનું દષ્ટાન્ત છે. તે આ પ્રમાણે—

કોઈ એક ગામમાં કોઈ સ્ત્રીના પતિ મરણ પામ્યો, તેથી તે સ્ત્રી ત્યાં મહામુશીબને
પણ નિર્વાહ ન થવાથી પોતાના નાના પુત્રને લઈને બીજે ગામ ગઈ, ત્યાં તે પુત્ર અનુક્રમે
મોટો થયો એટલે તેણે તેની માતાને પૂછ્યું કે ‘મારા પિતા આપણા નિર્વાહ કેવી રીતે

કરતા હતા ?' માતાએ કહ્યું, 'ખેટા ! તેતો રાજસેવા કરીને આપણે નિર્વાહ કરતા હતા. પુત્રે કહ્યું, 'તો હું પણ રાજસેવા કરીને આપણે નિર્વાહ ચલાવીશ.' માતાએ કહ્યું 'ખેટા ! રાજસેવા બહુ ફુધ્કર છે, ઘણા વિનયથી તે કરવી પડે છે.' પુત્રે કહ્યું 'કેવી રીતે એ વિનય કરવો, તે તું બાણે છે ?' માતા એ કહ્યું- ' ! બે સાંભળ ! જે કોઈ મળે, તે સર્વને બેઠને પ્રણામ કરવા, સર્વની સાથે નમ્રતાથી વર્તવું' સર્વની ઇચ્છાને અનુસરીને વર્તવું, ઇત્યાદિ ઘણા પ્રકારે એમાં સાવધાન રહેવું' બેઠએ. એ સાંભળીને પુત્રે કહ્યું, 'માતા ! હું એ પ્રમાણે વર્તીશ, મને જવાની રજા આપ.' પછી માતાની આજ્ઞા લઈને તે રાજધાની તરફ ચાલ્યો.

માર્ગમાં જતાં જંગલની અંદર વૃક્ષના મૂળમાં બેઠેલાને હરિણો પર ધનુષ્યબાણ તાકીને છુપાઈ રહેલા. શિકારી લોકોને જોયા, એટલે તેણે તે શિકારિઓને મોટા અવાજથી પ્રણામ કર્યો. તેથી ત્યાં ઉભેલા હરિણો ભય પામીને એકદમ ભાગી ગયા. આથી ક્રોધાચ-માન થયેલા તે શિકારીઓએ તેને બાંધીને ખુબ માર્યો. આથી તેણે કહ્યું, 'અરે ભાઈ સાહેબ ! મેં તમારું શું બગાડ્યું છે ? મારી માતાએ મને શીખવ્યું છે કે જે કોઈ મળે તેને પ્રણામ કરવા, તેથી મેં તમને સર્વને પ્રણામ કર્યા, એમાં મેં તમારો શો ગુન્હો કર્યો ?' આમ કહેવાથી શિકારીઓએ બાણ્યું કે 'બિચારો લોભો છે.' તેથી તેને છોડી મૂક્યો, અને કહ્યું કે 'જ્યારે અમારી પેઠે કોઈ ગુપચુપ છુપાઈ બેઠા હોય, ત્યારે કંઈ પણ બોલ્યા વિના છાનામાના આવવું.' એ ગામડીઓ તેઓની તે શીખામણ અંગીકાર કરીને આગળ ચાલ્યો.

આગળ જતાં કોઈ ગામની નજીકમાં ધોળીલોકોને લુગડાં ધોતાં તેણે જોયા. તે ધોળીના લુગડાં દરરોજ ચોર લોકો લઈ જતા હતા તેથી તે લોકો-ત્યાં આગળ હાથમાં લાકડીઓ લઈને ચોરની રાહ જોતા છુપાઈને બેઠા હતા. તેમને તે પ્રમાણે છુપાઈને બેઠેલા જાણીને તે ગામડીઓ છાનોમાનો કંઈ બોલ્યા વિના શરીર નમાવીને ધીમે ધીમે ત્યાં આવ્યો, એટલે, ધોળી લોકોએ તેનેજ ચોર જાણીને ખુબ મારીને બાંધ્યો. જ્યારે ગામડીઓએ સત્ય હકીકત કહી ત્યારે તેઓએ તેને છોડ્યો અને કહ્યું કે. "જ્યારે અમારી માફક કોઈ લોકો એકઠા થયા હોય, ત્યારે" ઉસ-ખારો અહીં ઘણો પડો, અને શુદ્ધ થાઓ એમ કહેવું." તેઓની આ શિક્ષા અંગીકાર કરીને તે ગામડીઓ આગળ ચાલ્યો, તે ગામમાંથી ઘણા મંગળો પૂર્વક શુભસુહૃદ્માં પ્રથમ હળ બેઠવાની ક્રિયા કરવા નીકળતા લોકોને જોયા, એટલે ધોળીઓના કહેવા મુજબ તેણે કહ્યું કે 'અહીં ઉસ-ખારો ઘણો પડો અને બધું સાફ થાઓ.' તેણે આવું અપશુકન ભરેલું બોલવું સાંભળીને ખેડુતોએ તેને પકડીને ઘણોજ માર માર્યો, જ્યારે તેણે ખરી હકીકત કહી ત્યારે તેને છોડ્યો અને કહ્યું કે-જ્યાં આવું તું દેખે, ત્યાં એમ કહેવું કે "આવી ગાડીઓ ભરાઓ, ઘણુંજ આવું થાઓ. નિરંતર આવુંજ થાઓ." ખેડુતોની શિખામણ ધ્યાનમાં રાખીને તે આગળ ચાલ્યો.

ત્યાં કોઈ મરી ગયેલાના શબને લોકો સ્મશાનમાં લઈ જતા હતા, તે લોકોને તેણે જોયા, તેથી ખેડુતોના કહેવા મુજબ તે મૂર્ખોએ કહ્યું કે 'આવી ગાડીઓ ભરાઓ ને આવું' ઘણુંજ થાઓ' એટલે તે લોકોએ પણ તેને માર મારીને બાંધ્યો. પૂછતાં જ્યારે સત્ય બીના કહી ત્યારે છોડ્યો, અને કહ્યું કે જ્યારે આવું ભોવામાં આવે ત્યારે "તમોને-આવું" કહી

પણ ન થાઓ, આવા બનાવનો હસ્તેશાં વિયોગ થાઓ.” એમ કહેવું, તેઓની તે શિક્ષા માન્ય કરીને તે આગળ વધ્યો.

એક જગ્યાએ વિવાહનો સમારંભ ભેયો, તે બેઠને તેણે પૂર્વે કહ્યા મુજબ આવું કદિ પણ ન થાઓ વિગેરે કહ્યું, એટલે ત્યાં પણ તેને ઘણેજ માર પડ્યો, અને સત્ય વાત કહી ત્યારે મુક્ત કર્યો, અને કહ્યું કે જ્યાં આવું બુદ્ધિ ત્યાં એમ કહેવું કે-‘તમે હસ્તેશાં આવું બુદ્ધિ આ સંબંધ શાશ્વતો થાઓ. કદિપણ વિયોગ ન થાઓ.’ આ પ્રમાણે કહેવું. તેમની તે શીખામણ અંગીકાર કરીને તે આગળ ચાલ્યો.

કોઈ અધિકારિને સાંકળોથી બાંધેલો બેઠને પૂર્વે કહ્યા મુજબ ચાલ્યો. એટલે ત્યાં પણ લોકોએ તેને ખુબ માર માર્યો, પછી સત્ય બીના જાણી ત્યારે છુટો કર્યો, અને શીખવ્યું કે જ્યાં આવું ભેવામાં આવે ત્યાં આથી શીઘ્રવિયોગ થાઓ, કદિપણ આવું ન થાઓ, એમ કહેવું. તેમની તે શીખામણ અંગીકાર કરીને આગળ ચાલ્યો.

ત્યાં આગળ કોઈ રાત્રીઓની સંધી સંબંધી વાતચીત થતી હતી, તે સાંભળીને તેણે કહ્યું કે-‘આવું કદિ પણ ન થાઓ, શીઘ્રતાથી વિયોગ થાઓ.’ આ સાંભળીને લોકોએ તેને ત્યાં પકડીને ખુબ માર માર્યો, સત્ય વાત જાણ્યા પછી છોડ્યો.

આ પ્રમાણે એ મૂર્ખ ગામડીઓ દરેક સ્થળે માર ખાતો ખાતો કોઈ વેલવ વિનાના નિર્ધન ઠાકોરને ઘેર નોકર રહ્યો. ત્યાં ઠાકોર નિર્ધન હોવાથી અને દુષ્કાલનો પ્રસંગ હોવાથી ઠાકોરની સ્ત્રીએ ઘેર વેશ તૈયાર કરી અને પેલા મૂર્ખ નોકરને કહ્યું કે ‘જા ગામની સલામાં બેઠેલા ઠાકોરને કહે કે-વેશ તૈયાર થઈ ગઈ છે, માટે હમણાં ચાલો, નહિ તો પછી ઠરી જશે’ મૂર્ખ નોકરે સલામાં જઈને બધા લોક સાંભળે તેમ મોટેથી કહ્યું કે, ‘ઠાકોર સાહેબ ! જલ્દી ઘેર ચાલો અને વેશ જમી લ્યો, નહી તો પછી ઠરી જશે.’ તેવું તેવું કથન સાંભળીને ઠાકોર બિચારો લજ્જા પામીને ઘેર આવ્યો, અને ખૂબ ઠપકો આપી કહ્યું કે ‘અરે મૂર્ખ ! ઘણા માણસોની વચ્ચે એમ બોલાવું હશે ? ત્યાંતો જ્યારે આવું ઘરતું કાર્ય હોય, ત્યારે પાસે આવીને મુખે વસ્ત્ર રાખીને ધીમે ધીમે કાન પાસે કહેવું બેઠાં.’ ઠાકોરની શીખામણ તેણે માન્ય કરી.

એમ કરતાં કેટલાક દિવસો વિત્યા પછી ઠાકોરને ઘેર આગ લાગી, એટલે ઠાકોરને બોલાવવા માટે સલામાં ગયો. ત્યાં જઈને ધીમે ધીમે આગળ આવી, મુખે વસ્ત્ર રાખીને ઠાકોરના કાનમાં કહ્યું કે ‘ઘેર આગ લાગી છે.’ આ સાંભળી ઠાકોર એકદમ ઉઠ્યા અને ઘર તરફ દોડ્યા, પણ એટલામાં તો માલ મિલકત સાથે સર્વ ઘર બળીને ભસ્મ થઈ ગયું. આથી ખૂબ ગુસ્સે થયેલા ઠાકોરે તે મૂર્ખ નોકરને ખૂબ માર મારીને કહ્યું, ‘અરે મૂર્ખ ! જ્યારે આ પ્રમાણે હતું, ત્યારે પ્રથમ ઘુમાડો નીકળતાં જ તે પાણી ધૂળ-ભસ્મ વિગેરે કેમ કંઈ ના નાખ્યું, અને મોટો અવાજ કરીને ખીબા લોકોને પણ બળા કેમ ન કરી ?’ મૂર્ખ ગામડીઓએ કહ્યું ‘સાહેબ ! બે હવે ફરી એમ થશે તો એ પ્રમાણે કરીશ, મારો ગુનો માફ કરો.’ ઠાકોરે તે દિવસે તેને જતો કર્યો.

કેટલાક દિવસો ગયા પછી એક દિવસ ઠાકોર સ્નાન કરીને સુગંધી ધુપ લેવા બેઠો. તે વખતે ઢાંકેલા પાટલા ઉપરથી અગ્નિચંદનના ધુમની શીખા નીકળી. તે બેઠને પેલા

મૂળ ગામડીઆએ, ઓસામણથી, ભરેલું તપેલું ત્યાં પડયું હતું તે ઉપાડીને ઠાકોર ઉપર રેડયું, તે સિવાય પાણી ધુળ-ભસ્મ વિગેરે નાંખીને ઠાકોરને તરબોલ કરી નાંખ્યા અને પછી મોટી ખૂંચો, પાડીને લોકોને એકઠા કર્યા. આથી ઠાકોર કંટાળીને તેને રજા આપી.

આ પ્રમાણે શિષ્ય પણ ગુરૂ મહારાજ જે વચન કહે તે વચન દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને પરનો અભિપ્રાય બાણ્યા વિના સ્વયં બોલે તે વચનનો અનનુયોગ કહેવાય, અને જે દ્રવ્ય ક્ષેત્રાદિની ઉચિતતાથી બોલે તે વચનનો અનુયોગ કહેવાય.

લાવ અનુયોગ અને અનનુયોગના સાત ઉદાહરણ છે, તેમાં પ્રથમ શ્રાવકની ભાયાનું ઉદાહરણ કહે છે.

કેઈ યુવાન શ્રાવકે પાંચ અણ્વત ગ્રહણ કર્યા હતાં. તેણે એક વખત ઉદ્ભવ વેષ અને શૃંગારયુક્ત રૂપવતી પોતાની સ્ત્રીની સખીને બેઠી, તે સ્ત્રીને બેઠીને તે યુવાન શ્રાવકને તેના પર ગાઢ કામાભિલાષ થયો. પરંતુ લબ્ધ્વાદિના કારણથી કેઈને પણ તે સખી વાત કહી શક્યો નહિ, અને તેને મેળવવાની ચિન્તાથી દરરોજ દુર્બળ થવા લાગ્યો. આથી તેની સ્ત્રીએ તેને ઘણા આગ્રહથી દુર્બળ થવાનું કારણ પૂછ્યું, એટલે તેણે તેને મહામુશીબતે પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો. સ્ત્રી ચતુર હતી, તેથી તેણે હઠાપણ પૂર્વક પતિને કહ્યું, ‘બહાલા ! આટલાજ માટે ખેદ પામો છો ? એમાં શું મુશ્કેલ છે ? પહેલાથીજ આપે મને કેમ ન કહ્યું ? મહારી સખી મારે આધીન છે, એટલે જેમ હું કહીશ તેમ કરશે, માટે તે સખી જરાપણ ચિન્તા કરશે નહિ. થોડા વખતમાંજ હું આપને તેનો સમાગમ કરાવીશ.’ ઈત્યાદિ અનુકૂળ વચનોથી પતિને સંતોષ પમાડીને બીજે દિવસે પતિને કહ્યું,

‘બહાલા ! મહારી સખીએ આપનું ઇચ્છિત પૂર્ણ કરવા કબુલ્યું છે, પરંતુ તે રાત્રિની શરૂઆતમાં આપની પાસે આવશે, અને લબ્ધ્વપણાથી વાસભુવનમાં પેસતાંજ દીપક ખુઝાવી નાંખશે.’ યુવાન શ્રાવકે કહ્યું, ‘ભલે, તેને તેમ ઇષ્ટ હોય, તો મને એમ કરવામાં કંઈ હાની નથી.’ ત્યાર પછી તે ચતુર શ્રાવિકાએ પોતાની સખી પાસેથી તેણે તે દિવસે જે વસ્ત્ર અને આભૂષણો પહેર્યા હતાં, તે કેઈ બહાને માગી પછી રાત્રિના જે સમયે મળવાનો સંકેત કર્યો હતો, તે વખતે તેણે તે વસ્ત્ર અને આભૂષણો, પોતાની સખીના જેવી ઢબથી પહેર્યા, અને ગોળીના પ્રયોગથી અવાજ પણ તેના જેવોજ કર્યો. પછી તેના જેવાજ મનોહર વિલાસ અને અભિનય યુક્ત ધારણ કરેલા શ્રેષ્ઠ ફુલ તાંબુલ સુખડ અગર બરાશ કસ્તુરિ વીગરે સમસ્ત લોગના અંગવાલી તે શ્રાવકની પત્ની નિર્મલ પ્રકાશવાલા સુંદર સંકેતવાળા વાસભુવનમાં દાખલ થઈ, પછી ઉત્કંઠાપૂર્વક વિકસિત નેત્રવાલા, ગંગા-નદીના કિનારા સરખા પથ્થક ઉપર બેઠેલા, તે જુવાન પુરૂષે અમૃતની વૃષ્ટિ ધારણ કરતી હોય તે રીતે આંખો તથા મનને આનંદ ઉપભવતી તેણે બેઠી. તેણીને બેવા માત્રમાં ચતુર ચતુરાએ દીપક ખુઝાવી નાખ્યો, અને પછી વિવિધ વિલાસ યુક્ત કથા ગોષ્ઠીપૂર્વક તેની સાથે સંપૂર્ણ કીડા કરી. તે પછી ઘણું વખત એમ વિલાસમા ગાળીને તે વેશધારી સ્ત્રી ચાલી ગઈ.

તે ગયા બાદ સવારમાં ભીડીને પોતે કરેલા અકાર્યનો પસ્તાવો કરતો શ્રાવક ચિન્તવવા લાગ્યો કે “સર્વ સુર અને અસુર દેવોએ જેઓશ્રીના ચરણકમળને પ્રણામ કરેલા છે, એવા બિનેશ્વરોએ પરલવના શબ્દ સમાન અને હિતકારી જે શીલવત કહ્યું છે, અરેરે ! મેં

મૂખાંએ તે શીલ ગુમાવ્યું.’ ઇત્યાદિ સંવેગવશે કરીને પશ્ચાતાપ કરવા પૂર્વક નિરન્તર અન્તઃકરણમાં એક ધારણ કરવા લાગ્યો અને પ્રતિદિન વધારે દુર્બળ થવા લાગ્યો. આથી પુનઃ તેની સ્ત્રીએ કારણ પૂછ્યું, એટલે શ્રાવકે નિઃશ્વાસપૂર્વક કહ્યું કે ‘પ્રિયતમે ! ચિરકાળ પર્યન્ત પાળેલું, સ્વર્ગ અને મોક્ષનું કારણ એવું જે શીલવ્રત, તેનું મેં ખંડન કર્યું, અરેરે ! મેં મૂર્ખ અને કામાન્ધે એવું અકાર્ય કર્યું છે, કે જે અકાર્ય બીજા અજ્ઞાની-બનો પણ ન કરે. હવે આ વ્રત ખંડિત થયું, તેથી મારું શું થશે. આવા પ્રકારની ચિન્તાથી બહાલિ ! હું દરરોજ કૃશ થતો જાઉં છું.’

આ પ્રમાણે પતિનું સંવેગ યુક્ત પશ્ચાતાપ કરતું ચિત્ત જાણીને સ્ત્રીએ સર્વ યથાર્થ હકીકત કહી અને સુરતકોડા સમયે થયેલ વાતચિત વિગેરે નિશાનીઓ આપીને પ્રતીતિ કરાવી, આથી તે સ્વસ્થ થયો.

આ પ્રમાણે પોતાની સ્ત્રીને પણ પરસ્ત્રીના અભિપ્રાયે ભોગવવાથી તેને ભાવનો અનનુયોગ થયો, અને બ્યારે તે સત્ય હકીકત જાણી ત્યારે તેને ભાવનો અનુયોગ થયો. એજ પ્રમાણે ઔદયિકાદિ ભાવોની વિપરીત પ્રરૂપણ કરતાં ભાવનો અનનુયોગ થાય, અને યથાવસ્થિત તેનું સ્વરૂપ કથન કરવાથી ભાવનો અનુયોગ થાય.

આ સંબંધમાં બીજું સામપદિકતું ઉદાહરણ છે, તે આ પ્રમાણે—

કોઈ નજીકના ગામમાં એક સેવક પુરૂષ રહેતો હતો તે પુરૂષ સાધુઆદિ દર્શનીઓ સંબંધીનાં ધર્મ કદિપણ સાંભળતો નહીં—સાંભળવાની ઇચ્છા પણ કરતો નહિ, અને તે સાધુઓની પાસે જતો પણ નહિ. અને કોઈને વસ્તિ પણ આપતો નહીં, કારણ કે તે એમ માનતો હતો, કે ‘જે હું એવા મુનિઓ પાસે જાઉં, તો તેઓ અહિંસા-અસત્ય-ચોરીના ત્યાગ-પરસ્ત્રી ત્યાગ વિગેરે નિયમો આપે, હું તે નિયમો પાળવાને સમર્થ નથી, માટે ખેતર છે કે તેઓની પાસે જવુંજ નહિ અને ધર્મ પણ સાંભળવો નાહ.

એક વખત વર્ષાઋતુ આવવા પહેલાં થોડાજ કાળમા તેજ ગામમાં કેટલાક સાધુઓ આવ્યા. તેઓ આવીને ગામમાં રહેવાનું સ્થાન શોધવા લાગ્યા. તેમને સ્થાન શોધતા જોઈને પેલા સેવકપુરૂષના બીજા મિત્રોએ કૌતુક જોવાની ઇચ્છાથી તે સાધુઓને કહ્યું કે ‘મહારાજ ! આ ગામમાં આપની ભક્તિ કરે એવો માત્ર એકજ શ્રાવક છે, તે જુઓ પેલા ગૃહમા રહે છે, આપ ત્યાં જાઓ, તે આપને માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરશે.’ સાધુઓ તેમના કહેવા મુજબ ત્યાં ગયા, પણ પેલા પુરૂષ તો તેમના સામું પણ જોયા વિના નીચું મુખ કરીને પોતાનું કાર્ય કરવા લાગ્યો. તેથી એ સાધુઓમાંના એક સાધુએ બીજા સાધુઓને કહ્યું કે ‘આ શ્રાવક તે નહિ હોય, અથવા તે લોકોએ આપને ઠગ્યા. સાધુનું એ વચન સાંભળીને તે સેવક પુરૂષે સંબ્રમથી પૂછ્યું. ‘મહારાજ ! શું કહ્યું ? કોણે તમને ઠગ્યા ?’ એના ઉત્તરમાં સાધુઓએ સર્વ હકીકત કહી. એટલે વિચાર્યું કે—‘અહો ! શું મારાથી પણ એ લોકો આટલા બધા નીચ છે કે તેઓએ આ સાધુઓની પણ મશ્કરી કરીને ઠગ્યા ? હશે. તેઓએ ગમે તે અભિપ્રાયથી એમ કહ્યું હોય, પણ હવે હું અને આ મુનિઓ તેમની હાસીના પાત્ર ન થઈએ, એમ કરૂં. જો કે આ મુનિઓ આહી’ રહે એ મને ઇષ્ટ નથી, તો પણ મારી ઇચ્છા વિરૂદ્ધ હું આચરણ કરીને તેઓની હાસી. સત્યરૂપે કરી બતાવું.’ એમ વિચારીને કહ્યું.

‘મહારાજ ! બહુ સારું ! આપ ભલે અહીં આવ્યા, આ ગૃહમાં સુખે રહો, પરંતુ બધાં સુધી મારી સીમામાં રહો, ત્યાં સુધી મને ધર્મનો એક અક્ષર પણ સંભળાવેલો નહિ. જો આ શરત કબુલ હોય, તો સુખેથી આ ગૃહમાં વર્ષોત્તર આપ પૂર્ણ કરો.’ સાધુઓએ તે પ્રમાણે કબુલ કર્યું, અને ચાતુર્માસી સંપૂર્ણ કરી ત્યાંથી અન્યત્ર વિહાર કરવા તૈયાર થયા, તેમને થોડે સુધી માર્ગ ખતાવવા તે પુરૂષ મુનિઓની સાથે ગયો, અને પોતાની સીમા પૂરી થયે કહ્યું કે હવે આપને ધર્મોપદેશ કરવો હોય તે કરો, એટલે મુનિઓએ કહ્યું, હે ભાગ્યશાલી ! આ તારો સારો વિચાર છે એમ કહીને કહ્યું કે ‘મહાનુભાવ ! જો તમારાથી મધ-માંસ-જીવહિંસા આદિના નિયમો ન લઈ શકાય એમ હોય, તો માત્ર એક રહેલો અને તમારાથી પાળી શકાય એવો નિયમ લ્યો, કે બ્યારે તમે કોઈ પંચેન્દ્રિય પ્રાણીનો ઘાત કરો, ત્યારે સાત પગલાં ભરીને ઉભા રહેતાં જેટલો કાળ લાગે તેટલો કાળ થોભીને પછી તેનો ઘાત કરવો.’ સેવક પુરૂષે તે નિયમ કબુલ કર્યો. મુનિએ પોતાના જ્ઞાનથી ભવિષ્યમાં એનું એ નિયમથીજ કલ્યાણ બંધને તે નિયમ આપ્યો. અને તેઓ અન્યત્ર વિહાર કરી ગયા.

પેલો પુરૂષ પોતાને ઘેર આવ્યો. તે પછી કેટલાક દિવસ વિત્યાબાદ તે પુરૂષ કોઈક દિવસ રાત્રિએ કોઈક સ્થળે ચોરી કરવાને સાથીઓ સાથે કોઈ ગામ તરફ ગયો, પણ માર્ગમાં અપશુકન થવાથી રાત્રિએજ પાછો ઘર તરફ આવ્યો. માર્ગમાં આવતાં વિચાર થયો, કે મારી ગેરહાજરીમાં ઘેર શું થાય છે, તે મારે જાણે જાણવું. એમ વિચારીને શુભપણે ગૃહમાં દાખલ થયો, અને સીધો શયનભુવનમાં ગયો. ત્યાં આગળ તેજ રાત્રિએ તેની ખેન ગામથી આવેલી. તેણે કોઈ કારણથી પુરૂષનો પોષાક પહેરીને નટ લોકોનું નૃત્ય જોયું હતું, અને જોઈને આવ્યા પછી અતિપ્રબળ નિદ્રાના વશથી પુરૂષ વેશ ઉતાર્યા સિવાય, પોતાની ભાભી સાથે પલંગમાં સૂઈ ગઈ હતી. તેને તે પ્રમાણે દીપકના પ્રકાશમાં સૂતેલ જોઈને ગૃહમાં શુભપણે આવેલા તે સેવક પુરૂષે જાણ્યું કે ‘અરે ! આ કોઈ નીચ-લપટ પુરૂષ મારી સ્ત્રી સાથે સૂતો છે.’ આ દેખાવથી તેનું મસ્તક ક્રોધથી ભસવા લાગ્યું, અને તત્કાલઃ ખેંચીને મારવા તૈયાર થયો. એવામાં તેને પેલો નિયમ યાદ આવ્યો કે સાત પગલાં ખસવા જેટલો કાળ વિલંબ કરીને પછી મારું, એમ વિચારીને જરાવાર ઉભો રહ્યો, તે વખતે પુરૂષ વેષ ધારી તેની ખેનનો હાથ પોતાની સ્ત્રીના મસ્તક નીચે આવેલો, તેની પીડાથી તે બગીને બોલી ‘સખી ! મારો હાથ મૂક ! હું પીડા પામું છું.’ આ અવાજથી તેણે જાણ્યું કે ‘અરે ! આતો મહારી ખેન છે, જો મેં જરા વિલંબ ન કર્યો હોત, તો કેવો અનર્થ થઈ જત ?’ એના અવાજથી તેની સ્ત્રી અને ખેન બંને એકઠમ બગી ઉઠ્યા, અને સર્વેએ પરસ્પર સર્વ ખતાવ ચથાર્થ કહ્યો. તે પછી તે પુરૂષ આટલા અસિદ્ધમાત્રુ પશુ આવું ફળ જોઈને સંવેગ પામી દ્વિષા અંગીકાર કરી.

અહીં પોતાની ભગિનીને પરપુરૂષના અભિપ્રાયે મારવાની ઇચ્છા થઈ, તે ભાવનો અનુયોગ કહેવાય અને સત્ય હકીકત જાણ્યા પછી તેને ખેનરૂપે જાણી તે ભાવનો અનુયોગ કહેવાય. પ્રસ્તુત દષ્ટાંતથી ભાવને પ્રરૂપણાની તો યોજના પૂર્વે કહ્યા મુજબ જાણવી.

આજ સંખંધમાં કોંકણક પુત્રનું ત્રીજું ઉદાહરણ છે—

કોંકણક દેશના એક પુરૂષને એક નાનો પુત્ર હતો, તેની સ્ત્રી મરણ પામી હતી, ફરી

ખીજી સ્ત્રી પરણવાની ઇચ્છા હતી, પણ તેને શોકચનો પુત્ર છે. એમ જાણીને કોઈ કન્યા આપતું નહિ એક દિવસે પુત્રને સાથે લઈને તે પુરૂષ અરણ્યમા કાઢ લેવા ગયો. ત્યાં પિતાએ કોઈનાપર તીર ફેંક્યું. તે તીર લેવાને તેણે પુત્રને મોકલ્યો, પુત્ર તે લેવા ગયો, એવામાં દુષ્ટ પિતાની બુદ્ધિ બ્રહ્મ થઈ અને બાળક પુત્રને મારવાની ઇચ્છા થઈ. તેણે વિચાર્યું કે ‘આ બાળકના કારણથીજ કોઈ મને કન્યા આપતું નથી, માટે આને મારી નાંખું.’ એવી બુદ્ધિથી તેણે તીર લેવા ગએલા પુત્રપર પુનઃ ખીજી તીર ફેંકીને વીંધી નાખ્યો, તેથી બિચારા બાળપુત્રે મોટી ચીસ પાડીને કહ્યું, કે ‘અરે ! પિતાજી ! શું આ તીર તમે ફેંક્યું ? હું તેથી વિંધાઈ ગયો છું.’ નિર્દય પિતાએ ફરી તેનાપર તીર સુક્યું, આથી બાળકે બહુ કે ‘અરેરે ? મારો નિર્દય પિતાજી મને જાણીને મારે છે.’ એમ જાણીને મોટા સ્વરે રૂદ્ધ કરતો તે બાળક મરણ પામ્યો.

આમાં પિતાએ ખીજી ઉપર તીર ફેંક્યું છે, પણ હું અજાણતા તેથી વિંધાયો છું, એમ જાણવાથી પહેલા તે બાળકને ભાવનો અનનુયોગ અને પછી યથાર્થ જાણવાથી તેને ભાવનો અનુયોગ થયો કહેવાય, અથવા પોતાના સંરક્ષણ માટે તે બાળકને મારું એવા અધ્યવસાયથી પિતાને ભાવનો અનનુયોગ થયો અને તેના રક્ષણના અધ્યવસાય થાય તો તેને ભાવનો અનુયોગ થયો કહેવાય. આ પ્રમાણે વિપરીત ભાવની પ્રરૂપણામાં ભાવનો અનનુયોગ થાય, અને અવિપરીત પ્રરૂપણામાં ભાવનો અનુયોગ થાય.

ચોથું નોળીઆતું ઉદાહરણ—

કોઈ સૈનિકની ભાયાં ગર્ભવતી થઈ, તેના ગૃહમાં રહેલી નોકણ પણ ગર્ભવતી થઈ, તે બંનેએ એકી સાથે એકજ રાત્રિમાં બાળકને જન્મ આપ્યો, સ્ત્રીને પુત્ર થયો, અને નકુલિકાને નોળીઆ પ્રસવ્યો. અનુક્રમે તે બંને વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યા, નોળીઆ હંમેશાં તે બાળકની પાસેજ રહેતો. એક દિવસે તે બાળકની માતા બારણામાં ખાડતી હતી, અને બાળકપુત્ર માંચીમાં સૂતો હતો, તે બાળકને સર્પે કંઈ દીધો તેથી તે મરણ પામ્યો, માંચી ઉપરથી કંઈ દઈને ઉતરતા સર્પને પેલા નોળીઆએ જોયો, તેથી તેણે એકદમ કુદીને તે સર્પના ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા. પછી તે ખબર તેની માતાને આપવા માટે તે દ્વારમાં રહેલી બાળકની માતા પાસે લોહીથી ખરડાએલા અવચવા સહીત આવ્યો અને વિવિધ પ્રકારે ગેલ કરવા લાગ્યો. આથી બાળકની માતાએ એમ જાણ્યું કે અરેરે ! આણે મારા પુત્રને મારી નાંખ્યો જણાય છે, તેથી ક્રોધાવેશવડે હાથમાંના સાંબેલાવતી તે નોળીઆને મારી નાંખ્યો, અને પછી બાળક પાસે ગઈ, ત્યાં જઈને જુએ છે, તો બાળક અને સર્પ બંનેને મરેલા દીઠા. આથી તેણે સત્ય હકીકત જાણી કે સર્પે મારા પુત્રને માર્યો છે, અને નોળીઆએ આ સર્પને માર્યો છે. બ્યારે આ પ્રમાણે સત્ય ખીના તેના જાણવામાં આવી, ત્યારે તેના પશ્ચાત્તાપનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે આકંઠ કરતાં કહ્યું કે ‘અરેરે ! નિરપરાધી અને ઉપકારી નોળીઆને મેં અભાગણીએ કંઈ પણ વિચાર કર્યો વિના મારી નાખ્યો, મારા જેવી નીચ ખીજી કંઈ સ્ત્રી હશે.’ ઇત્યાદિ ચિન્તવન કરતા તે બમણો શોક પામવા લાગી.

આ ઉદાહરણમાં પ્રથમ નોળીઆને અપરાધી માનીને મારતા તે સ્ત્રીને ભાવનો અનનુયોગ, અને પછી સત્ય હકીકત જાણીને પશ્ચાત્તાપ થયો, તે તેને ભાવનો અનુયોગ થયો જાણવો.

પાંચમું કમળામેળાનું ઉદાહરણ—

દારિકા નગરીમાં બળદેવના પુત્ર નિપધનો સાગરચન્દ્ર નામે અતિરૂપવાન પુત્ર હતો, તે સાગરચન્દ્ર બીજા શાંખ વિગેરે રાજકુમારોને અતિ વદ્ધલ હતો. તેજ નગરીમાં કમળામેળા નામે એક રાજની કન્યા રહેતી હતી. તે કન્યા ઉચ્ચસેન રાજના પુત્ર નલાસેનને આપેલી હતી, પણ પરણાવી નહોતી. તે અરસામાં એક વખત નારદમુનિ સાગરચન્દ્ર પાસે આવ્યા. સાગરચન્દ્ર તેમનો બહુમાનપૂર્વક આદર સત્કાર કર્યો અને વિનયથી પૂછ્યું—‘ભગવાન ! આપે કંઈ આશ્ચર્ય બોલ્યું હોય તો કહો’ કૌતુક બેવાની ઇચ્છાવાળા નારદે કહ્યું, ‘બીજું’ કંઈ આશ્ચર્યકારી નથી બોલ્યું. પણ માત્ર મને તો શું પરન્તુ ત્રિલુવનને આશ્ચર્ય કરે એવું કમળામેળા નામે રાજકન્યાનું અદ્ભૂતરૂપ બોલ્યું છે’ સાગરચન્દ્રે કહ્યું, ‘ભગવાન ! શું તે કન્યા કોઈને આપેલી છે ?’ નારદે કહ્યું, ‘આપેલી છે, પરન્તુ પરણાવી નથી.’ સાગરચન્દ્રે કહ્યું, પ્રભો ! ત્યારે મને તે સુંદરી કંઈ રીતે પ્રાપ્ત થાય ?’ નારદે કહ્યું, ભાઈ ! તે હું શું બોલું ? મને તો તે જે પુછ્યું તેનો યોગ્ય ઉત્તર મેં આપ્યો. તે કેમ પ્રાપ્ત કરવી, તે તારું કામ છે.’ એમ કહીને નારદ અન્યથા ચાલ્યા ગયા.

નારદમુનિના ગયા પછી સાગરચન્દ્રને કમળામેળાના અનુરાગને લીધે સૂતાં-એસતાં-કે ઉઠતાં કોઈપણ સ્થળે પ્રીતિ પ્રાપ્ત થઈ નહીં. કેવળ પાટીઆ ઉપર કમળામેળાના રૂપનું જ ચિત્ર બનાવી તેનું ધ્યાન કરતો અને નિરન્તર તેનાજ નામનો બાપ કરતો, તેનામાંજ તક્લીન થઈ ગયો. આ બાબતું નારદમુનિ સાગરચન્દ્રની પાસેથી નીકળીને કમળામેળા પાસે ગયા, ત્યાં તે રાજકન્યાએ પણ બહુમાન પૂર્વક આદર સત્કાર કરીને આશ્ચર્ય પૂછ્યું, એટલે કલહપ્રિય નારદે કહ્યું કે ‘આશ્ચર્યકારી બે વસ્તુઓ મેં બોધ છે, એક તો સાગરચન્દ્રનું અદ્ભૂતરૂપ અને બીજું નલાસેનનું અત્યન્તકુરૂપ. આ બંનેનું સામ્ય ત્રિલુવનમાં નથી.’ નારદના વચનથી તે રાજકન્યા નલાસેનપર વિરક્ત થઈ અને સાગરચન્દ્ર ઉપર અનુરાગવતી થઈ. સાગરચન્દ્રની પ્રાપ્તિ માટે ચિંતાતુર થઈ પૂઠતાં નારદે આશ્વાસન આપીને કહ્યું કે ‘પુત્રિ ! ધીરજધર, થોડાજ વખતમાં તે તને પ્રાપ્ત થશે.’ આ પ્રમાણે કરીને નારદમુનિ સાગરચન્દ્ર પાસે ગયા અને કહ્યું કે ‘ભદ્ર ! તે સુંદરી તને ઇચ્છે છે, માટે તેને મેળવવા ચત્ર કર.’ એટલું કહીને તે પોતાને સ્થાનકે ગયા.

તે પછી વિરહવ્યથાથી ખીડા પામતો સાગરચન્દ્ર ગમે તેમ પ્રલાપ કરવા લાગ્યો. એની એ પ્રમાણેની સ્થિતિ બોધને સર્વ સ્વબળ વર્ગ અતિ દુઃખી થવા લાગ્યો. અને બાદમાં બેઠ કદવા લાગ્યા. એ દરમિયાન કોઈ કારણથી સાગરચન્દ્રને મળવાની ઇચ્છાથી શાંખકુમાર ત્યાં આવ્યો. તેણે તેને તેવી અવસ્થામાં બોધને, પાછળ રહીને સાગરચન્દ્રની આંગે પોતાના બે હાથથી ઢાંકી દીધી, તેથી સાગરચન્દ્રે કહ્યું, ‘કોણ ? કમળામેળા ?’ તેના ઉત્તરમાં શાંખકુમારે કહ્યું, ‘ભાઈ ! હું કમળામેળા નથી પણ કમળામેળક છું.’ આથી સાગરચન્દ્રે બોલ્યું કે ‘આતો શાંખ છે.’ તેથી તેણે અતિ સ્નેહને લીધે કહ્યું કે—‘બરેબર ભાઈ ! તું’ સત્ય કહે છે, તુંજ મને તે કમળા સમાન દીર્ઘલોચનવાળી કમળામેળાને મેળવી આપનાર છે. તારા સિવાય, બીજા મને તે મેળવી આપવાને સમર્થ નથી.’ બીજા ચાદવકુમારેયે શાંખકુમારને મદીરા પાઈને, તે નશામાં તેણે સાગરચન્દ્રને તે કન્યા મેળવી આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી પછી જ્યારે નશો ઉતરી ગયો, એટલે વિચાર્યું કે ‘અરે ! મેં આ કેવું મોટું કષ્ટ બોલ્યું ? કેમકે તે કન્યા મેળવવી બહુ અશક્ય છે.

હવે કરેલી પ્રતિજ્ઞાનો નિર્વાહ કેવી રીતે થશે ?' ઇત્યાદિ વિચાર કરીને તેણે પ્રદુઃખકુમાર પાસેથી પ્રશ્નસિનામની વિદ્યા માંગી. પછી જે દિવસે કમળામેળાના લગ્ન થવાના હતા, તે દિવસે બીજા ચાલવકુમારે સાથે મળીને તેણે નગર બહારના ઉદ્યાનથી માંડીને કમળામેળાના પિતાના ગૃહ પર્યંત લાંબી સુરંગ કરાવી, અને તે વાટે કન્યાને લઈને બહારના ઉદ્યાનમાં આવ્યા, ત્યાં નારદમુનિને સાક્ષી કરીને સાગરચન્દ્ર સાથે કમળામેળાનું પાણી ગ્રહણ કરાવ્યું. તે પછી પ્રશ્નસિવિદ્યાના પ્રભાવથી તે સર્વ વિદ્યાધરોત્કૃપ કરીને ઉદ્યાનમાં ફીડા કરવા લાગ્યા. શંબકુમારે જે વખતે કમલામેળાનું મહેલમાંથી હરણ કર્યું ત્યારે ત્યાં વિદ્યાના ભેરથી બનાવટી કમલામેળાને રાખી હતી. તે તેની સાથે વિવાહની વિધિ ચાલુ હતી તે વખતમાં તે વિદ્યારૂપ એકદમ હાસી કરીને લોપ થઈ ગયું, પછી તપાસ કરતાં સાચી કમલામેળાને અને બધાને ફીડા કરતા જોયા. તે વાતની તે કન્યાના સંબંધિઓને ખબર આપી, તેમણે પણ તે વાત વાસુદેવને કહી કે 'વિદ્યાધરોએ કમળામેળાનું હરણ કરીને પાણીગ્રહણ કર્યું છે.' કન્યાના સાસરીઆ પક્ષના લોકોએ પણ શોધતાં વિદ્યાધરના રૂપવાદી એને ના પરણવાના વીચાર કરનારી તે કન્યાને બાણી.

આ વાત સાંભળી કૃષ્ણવાસુદેવ વિદ્યાધરોપર ક્રોધાયમાન થઈને સૈન્ય સહિત તેઓને શિક્ષા કરવા નગરની બહાર આવ્યા. બન્ને પક્ષ વચ્ચે ચોર સંગ્રામ શરૂ થયો. તે વખતે શંબકુમાર વંકિચરૂપ તણને પિતા પાસે આવી તેમના ચરણમાં પડ્યો, અને કહ્યું કે કન્યા આપઘાત કરતી હતી, તેને અમોએ બચાવીને આ લગ્ન કર્યું છે. એમ જણાવ્યું એટલે સંગ્રામ બંધ રહ્યો. પછી કમળામેળાના પહેલાના સંબંધી નક્ષત્રેન તથા તેના પિતા વગેરેને સમજાવી, તે કન્યા સાગરચન્દ્રનેજ આપી, કેમકે તેનું તેની સાથે પાણી ગ્રહણ થઈ ગયું હતું, એટલે બીજો કોઈ ઉપાય નહોતો. પછી સર્વ પોતપોતાને સ્થાને ગયા.

આ ઉદાહરણમાં શંબકુમારને જે કમળામેળા માની, તે સાગરચન્દ્રને ભાવનો અનનુયોગ થયો, અને પછી યથાર્થપણે શંબકુમાર બાણ્યો. ત્યારે તેને ભાવનો અનનુયોગ થયો.

છઠ્ઠું શંબકુમારનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે—

બાંબુવતી, કૃષ્ણવાસુદેવ પાસેથી તેમજ બીજાઓ પાસેથી ઘણીવાર એવું સાંભળતી કે 'દેવી ! તમારો પુત્ર શંબકુમાર દુર્ગુણોત્તમ મંદીર છે' પણ માતાને પુત્રના દોષ જણાતા નથી એથી બાંબુવતી પોતાના કુમારનો વાંક માનતી નહોતી. છતાં ઘણીવાર કુમાર તરફની ફરીઆદો બ્યારે આવી. ત્યારે તેણીએ કૃષ્ણમહારાજને કહ્યું કે 'મહારાજ ! સર્વ લોકો અને આપ પણ મારા પુત્રના દોષો કહો છો. પરંતુ મારી દૃષ્ટિમાં તેનો એક પણ દોષ હજી સુધી જણાતો નથી.' તેના ઉત્તરમાં કૃષ્ણમહારાજે કહ્યું. 'દેવી ! તમે તેના દોષ નથી જોયા, તો આજે મારી સાથે ચાલો, હું તમને તેના દોષો જણાવું. એમ કહીને બાંબુવતીને ઉત્કૃષ્ટ સૌન્દર્ય અને લાવણ્યવતી ભરવાડણીનું રૂપ ધારણ કરાવ્યું. અને પોતે ભરવાડનું રૂપ લીધું.

આ પ્રમાણે વેશ ધારણ કરીને નગર બહારથી બન્ને જણા નગરમાં દાખલ થયા દહીંનું ગોરસ માથે ધરીને આગળ વેશધારી આભીરણ ચાલવા લાગી. પાછળ હાથમાં લાંબી લાકડી લઈને વેશધારી આભિર ચાલવા લાગ્યો. અતિલાવણ્યવતી આભિરણને દહીં વેચવા આવેલી બેઠેને શાંખે કહ્યું. 'અરે બાઈ ! મારે તારૂં સઘળું દહીં લેવું છે, તું જે

મૂલ્ય માગીશ તે આપીશ, માટે મારે ઘેર ચાલ.' તેના કહેવાથી તે બંને વેશધારી ગોપ અને ગોપાંગના શાંખની પાછલ ચાલ્યા. જતાં જતાં એક શૂન્ય દેવાલયની ભૂમિ આગળ આવીને શાંખે ગોપાંગનાને કહ્યું કે 'આમાં પ્રવેશ કર, અને ફહી નીચું મૂક.' વેશધારી ગોપાંગનાએ તેના દુષ્ટ અભિપ્રાય જાણીને કહ્યું કે, 'હું અંદર નહીં આવું, અહીં રહીનેજ ફહી આપીશ, તે તું લે અને મૂલ્ય આપ.' શાંખે કહ્યું, જો અંદર નહિ આવે, તો બળાત્કારથી અંદર ખેંચી જઈશ.' એમ કહીને ગોપાંગનાનો હાથ આલીને ખેંચવા લાગ્યો. તેને તેમ કરતો જોઈને વેશ ધારી ગોવાળે આવીને એકદમ ગોપાંગનાનો બીજો હાથ ગાલ્યો. બંનેની ખેંચાતાણીમાં ગોપાંગનાના મસ્તકપરથી ફહીની મટુકી પડીને ભાંગી ગઈ, એટલે તે બંને જણાએ પોતાનું 'ખરૂં' રૂપ પ્રગટ કર્યું. તે જોઈને શાંખકુમાર અતિલજ્જ પામીને ત્યાંથી ભાગી ગયો.

તે પછી તેને એટલી બધી લજ્જ થઈ કે રાજદ્વારમાં કોઈ ઉત્સવ હોય તો પણ તે ત્યાં આવતો નહિ. કેટલાક દિવસો વિત્યા પછી કૃષ્ણમહારાજે મોટા પુરૂષોને મોકલીને મહાસુશીખતે રાજદ્વારમાં બોલાવ્યો. તે વખતે તે છરીવડે વાંસની ખીલી છાલતો છાલતો ત્યાં આવ્યો, અને વાસુદેવને પ્રણામ કરીને બેઠો. એટલે કૃષ્ણવાસુદેવે પૂછ્યું 'કુમાર ! છરીવડે આ શું ઘડે છે ?' કુમારે કહ્યું, 'જે મારી પહેલાની વાત છે, તે જો કોઈ કહે તો તેના મુખમાં ઠોકવાને આ ખીલી તૈયાર કરૂં છું.'

આ ઉદાહરણમાં માતાને ગોપાંગના માનતાં શાંખકુમારને ભાવનો અનુયોગ થયો અને પછી યથાર્થ માતારૂપે જાણતાં ભાવનો અનુયોગ થયો જાણવો. પ્રસ્તુત અનુયોગમાં પણ યોજના પૂર્વની પેઠેજ જાણવી.

સાતમું શ્રેણિકના કોષતું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે—

એક વખત માહ મહિનામાં રાજગૃહી નગરીએ શ્રીમાન્ જગવંત મહાવીર દેવ સમવસર્થો, તે વખતે હિમ વર્ષાનાં કારણે તીવ્ર ઠંડી પડતી હતી. શ્રી મહાવીર મહારાજને વંદન કરવા માટે શ્રેણિક મહારાજ ચેલ્લણા રાણી સહિત ગયા. વંદન કરીને પાછા ફરતાં માર્ગમાં, તપથી કૃશ તથા અતિશય હિમકણને વર્ષતી એવી શીતઋતુ છતાં સર્વથા આવરણ (વસ્ત્ર) રહિત, મેરૂના શિખરની જેવા નિષ્કંપ, અને કાર્યોત્સર્ગ ધ્યાનમાં રહેલા કોઈ તપસ્વી મુનિને સંધ્યા સમયે ચેલ્લણા રાણીએ બોલ્યા. આવા ધૈર્ધવતમુનિને જોઈ તેમના ગુણોનું મનમાં ધ્યાન કરતી ચેલ્લણારાજની સાથે રાજમહેલમાં ગઈ. રાત્રિએ શયન સમયે શીત હરણ કરનાર વસ્ત્રો આલીને મુલ્યવાન પદ્મગમાં સૂતી. કેટલીકવાર પછી એટલા વસ્ત્રોમાંથી રાણીનો હાથ બહાર નીકળી ગયો, તે અતિશય ઠંડીને લીધે ઝકડાઈ ગયો. તે હાથની ઠંડીથી આખું શરીર ઠંડીથી વ્યાપ્ત થઈ ગયું. આથી ગાદ નિદ્રામાં સૂતેલી રાણી બગી ઉઠી અને હાથ પ્રાવરણમાં લઈ લીધો. તે વખતે તેણીએ પેલા મહાગુણી અને ધૈર્ધવાન કાર્યોત્સર્ગમાં રહેલા મુનિ યાદ આવ્યા. તેથી તેમના ગુણોના બહુ માનવડે આશ્ચર્ય પામેલી તેણીએ કહ્યું, "અહો ! તે આવા સમયે શું કરતા હશે ?"

અહીં રાણીનો કહેવાનો ભાવ એવો છે કે 'વસ્ત્ર બહાર નીકળી ગયેલા એક હાથને ઠંડી લાગવાથી હું આખા શરીરે આટલી પીડા પામું છું, તો અરણ્યમાં કંઈપણ વસ્ત્ર રહિત તપથી કૃશ થયેલા તે મુનિ આવી ઠંડીમાં કેમ રહી શકતા હશે ?' રાણીનો આ

અભિપ્રાય તો રાણીના મનમાં જ રહ્યો, પણ તે પ્રગટ શબ્દો પાસે સૂતેલા રાજાએ સાંભળ્યા, અને ઇર્ષાળુપણથી તે શબ્દોનો અર્થ તેને વિપરીત ભાસ્યો; તેને એમ જણાયું કે ‘જરૂર આણે કોઈ બારને સંકેત આપેલો, પણ હું’ તેની પાસે હોવાથી તે ત્યાં જઈ શકી નહીં.’ આવા વિચારથી રાજાનું ચિત્ત શંકાવાળું થયું. તેથી અતિખેદ પૂર્વક રાત્રિ વિતાવી.

પ્રભાતમાં બિડીને રાજા ભગવન્ત પાસે જવા નીકળ્યો. જતાં જતાં અતિ ક્રોધાવેશથી અભયકુમારને બોલાવીને આજ્ઞાકરી કે ‘રાણી સહિત આપું’ અન્તઃપુર સળગાવી દેજે.’ રાજાની આવી ભયંકર આજ્ઞા સાંભળીને અભયકુમારે વિચાર્યું કે ‘કોઈ કારણથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધવડે રાજાએ આવી અયોગ્ય આજ્ઞા કરી છે, પણ એવી રીતે ક્રોધમાં કરાયેલી આજ્ઞા મુજબ બે કરવામાં આવે, તો તેનું પરિણામ સુખકારી આવે નહીં. અને પિતાની આજ્ઞા પણ સાનવી બેઠકે. આવા વિચાર કરીને બુદ્ધિમાન અભયકુમારે અન્તઃપુર પાસેની એક શૂન્ય બુની હસ્તિશાળાને સળગાવી, અને પછી પોતે પણ ભગવન્તને વન્દન કરવા આવ્યો. અન્તઃપુરને સળગાવવાની આજ્ઞા આપીને શ્રેષ્ઠિકરાજા ભગવન્ત પાસે આવ્યા, ત્યાં આવીને ભગવન્તને વંદન કરી પૂછ્યું,—

‘ભગવન્ ! એટલા એક પતિવાળી છે, કે અનેક પતિવાળી છે ?’ ભગવન્તે કહ્યું, ‘રાજા ! એટલા એક પતિવાળી છે,’ ભગવન્તના વચનથી રાજાનો સંકેદ દૂર થયો, અને ક્રોધ શમી ગયો, તેથી સત્વર ત્યાંથી પાછા ફરીને અભયકુમારને કરેલી આજ્ઞાનો નિષેધ કરવા રાજમહેલ તરફ આવવા લાગ્યા. માર્ગમાં જ અભયકુમાર સામા મળ્યા, એટલે રાજાએ પૂછ્યું, ‘કેમ અભય ! અન્તઃપુર સળગાવ્યું ?’ કુમારે કહ્યું ‘હા, સળગાવ્યું.’ આથી ક્રોધાચમાન થયેલા રાજાએ કહ્યું, ‘અરે મૂર્ખ ! વિચાર કર્યો વિના તે એમ કયું’, તો તું’ પણ તેમાં પેશીને કેમ સળગી મૂઓ નહિ ?’ કુમારે કહ્યું ‘મહારાજ ! હું અક્ષિમાં શા માટે પ્રવેશ કરું ? આપની આજ્ઞા મુજબ કયું’. એમાં મારો શો દોષ છે ? છતાં આપને મારાથી ખેદ થાય છે, તો હવે હું આપને મુખ નહિ બતાવું’, ભગવન્ત પાંશે જઈ ત્રત ગ્રહણ કરીશ.’ એમ કહીને અભયકુમારે ભગવન્ત પાસે જઈ દીક્ષા ગ્રહણ કરી.

આ ઉદાહરણમાં સુશીલ ચેતલણાને દુઃશીલ માનનાર રાજાને પ્રથમ ભાવનો અનુયોગ થયો, અને પછી યથાર્થ જાણવાથી ભાવનો અનુયોગ થયો. આ પ્રમાણે નિષ્કેપ અને ઉદાહરણ સહિત અનુયોગ અને અનુયોગ કહ્યો. ૧૪૧૮

હવે ભાષ્યકાર મહારાજ નિયોગનું સ્વરૂપ કહે છે.

નિયતો વ નિષ્કલ્પો વા, હિતો વ જોગો મજો નિજોમોત્તિ ।

નેજો સમેજ-લક્ષણ-સોદાહરણોઽણજોગો વ્વ ॥૧૪૧૯॥

સૂત્રનો અભિધેયની સાથે, જે નિયત-નિશ્ચિત-હિતકારી અનુકૂળ યોગ એટલે સંબંધ, તે નિયોગ કહેવાય છે. તે નિયોગના ભેદ-લક્ષણ અને ઉદાહરણ અનુયોગની પેઠે જાણવાં ૧૪૧૯ ભાષાનું સ્વરૂપ કહે છે.

માસા વત્તા ત્રાયા, સુયવત્તીમાવમેત્તયં સા ય ।

સુયમાવમિત્તયં જહ, સામઙ્ગમિદેવમાઈયં ॥૧૪૨૦॥

ભાષા એટલે વ્યક્ત વાણી, તે અહીં શ્રુતના વ્યક્તિભાવ માત્રને વાણી માની છે. એટલે, જેમકે સમનો આય એટલે લાભ તે સામાયિક, એ તે શ્રુતની ભાવ માત્ર વાણી કહેવાય. ૧૪૨૦

બોલવું તે ભાષા. ભાષા અને વ્યક્તવાણી, એ સર્વ એકાર્થિક શબ્દો છે. તેમાં અહીં જે ભાષા કહી છે, તે શ્રુતના વ્યક્તિભાવ માત્ર રૂપે કહી છે. પણ સર્વ વિશેષરૂપ વિભાષા નથી કહી, કેમકે વિભાષા તો પર્યાય વિષયી છે. અહીં આ ઉદાહરણ કહે છે—જેમ અવ્યક્ત અને નહિ બોલેલાં વિશેષ સ્વરૂપવાળાં શ્રુત-ભાવ માત્રને નહિં બોલનારા શિષ્યને ભાષક-વ્યાખ્યાન કરનારા દ્વારા જે રીતે સ્પષ્ટ કરાય છે તેવી રીતે તે કહે છે. જેમકે આ ‘શાસ્ત્ર પરિજ્ઞા અથવા સામાયિક અધ્યયન છે. તે સામાયિકનો આ શબ્દાર્થ છે. તાત્પર્ય એ છે કે ભાષક-વિભાષક-અને વાર્તિકકાર એમ ત્રણ પ્રકારના શ્રુતની વ્યાખ્યા કરનારા છે. તેમાં જે ભાષક છે, તે સામાન્ય શ્રુતને વ્યુત્પત્તિ સહિત વિશેષ નામરૂપે જ માત્ર કથન કરે છે. જેમકે સમનો આય એટલે લાભ-પ્રાપ્તિ, તે સામાયિક; આ પ્રમાણે ભાષક સંબંધી ભાષાનું સ્વરૂપ છે. ૧૪૨૦

હવે વિભાષક સંબંધી વિભાષાનું સ્વરૂપ કહે છે.

વિવિહા વિસેસઓ વા, હોઈ વિમાસા દુગાહપજ્જાયા ।

જહ સામહ્યં સમઓ, સામાઓ વા સમાઓ વા ॥૧૪૨૧॥

વિવિધ પ્રકારની અથવા વિશેષથી ભાષા, તે વિભાષા, એ વિભાષા, એ આદિ પર્યાય-વાળી છે, જેમકે જેથી ભોક્ષભાગમાં પ્રવૃત્તિ થાય તે સામાયિક, અથવા સર્વ જીવોને પ્રિય એવી વસ્તુની પ્રાપ્તિ જેમાં થાય તે સામાયિક, અથવા રાગદ્વેષ રહિત સમભાવની પ્રાપ્તિ જેમાં થાય તે સામાયિક. ૧૪૨૧

વિવિધ પ્રકારે અનેક પર્યાયથી શ્રુતને પ્રગટ કરવું તે વિભાષા, અથવા પૂર્વે કહેલ ભાષાની અપેક્ષાએ વિશેષપણે શ્રુતને પ્રગટ કરવું તે વિભાષા. તે વિભાષા એ આદિ પર્યાય-વાળી છે; “કરેમિ મતે સમાહ્યં” ઇત્યાદિ સૂત્ર તે સામાયિક કહેવાય છે, અથવા સામાયિક એટલે સર્વે મુમુક્ષુના સંકેત સમયમાં થયું હોય તે સામાયિક, કારણ કે સર્વ મુમુક્ષુ-ભોક્ષની ઇચ્છાવાળાઓ સર્વ સાવધનો ત્યાગ કરવારૂપ આ સામાયિકમાં જ સમય અથન એટલે જેથી ભોક્ષભાગમાં પ્રવૃત્તિ થાય તે સમય અને તેજ સામાયિક, અથવા સર્વ જીવોને પ્રિય એવી શાંતિની પ્રાપ્તિ જેથી થાય તે સામાય અને તેજ સામાયિક અથવા રાગ-દ્વેષરહિત સમભાવની પ્રાપ્તિ થાય, એટલે દરેક સમયે અપૂર્વ અપૂર્વ કર્મ નિર્જરાની પ્રાપ્તિ થાય તે સામાયિક, ઇત્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન પર્યાયથી શબ્દનો અર્થ કરવો તે વિભાષા કહેવાય છે. ૧૪૨૧.

હવે વાર્તિકનું સ્વરૂપ કહે છે.

વિત્તીય વક્ષાણં, વત્તિયમિહ સન્વપજ્જવેહિ વા ।

વિત્તીઓ વા જાર્યં, જમ્મિ વ જહ વત્તણ સુત્તે ॥૧૪૨૨॥

ઉક્કોસયસુયનાળી, નિચ્છયઓ વત્તિયં વિથાણાહ ।

જો વા જુગપ્પહાણો, તજો ય જો ગેણ્ણં સવ્વં ॥૧૪૨૩॥

(જેમ સામાયિક અધ્યયનની નિયુક્તિપર આ વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય છે તેમ) વૃત્તિનું એટલે સૂત્રના વિવરણનું વ્યાખ્યાનરૂપ ભાષ્ય તે વાર્તિક કહેવાય અથવા સર્વ પદ્યોચ્ચેથી જે વ્યાખ્યાન તે, તથા સૂત્ર વિવરણથી આવેલું સૂત્રાર્થકથનરૂપ વ્યાખ્યાન તે, તેમજ જે સૂત્રમાં જે પ્રકારે હોય તે પ્રકારે સૂત્રની ઉપર ગુરૂપરંપરાએ આવેલું જે વ્યાખ્યાન તે, વાર્તિક કહેવાય. નિશ્ચયથી તો એવું વાર્તિક ઉત્કૃષ્ટશ્રુતજ્ઞાની કરી બાણે છે, અર્થવા (ભદ્ર-બાહુસ્વામિ આદિની પેઠે) જે યુગમાં જે પ્રધાન આચાર્ય પાસેથી (સ્થૂલભદ્ર સ્વામિઆદિની પેઠે) જેણે સર્વ શ્રુત અહણ્ય કયું હોય તે વાર્તિક કરી બાણે છે. ૧૪૨૨-૧૪૨૩
ભાષકાદિ ત્રણેનું સ્વરૂપ બીજી રીતે કહે છે—

ઋણં સમમહિયં વા, મળિયં માસંતિ માસગાઈયા ।

અહવા તિણિવિ સહેજ્જ કઠ્ઠકમ્માહનાપહિ ॥૧૪૨૪॥

અનુયોગાચાર્યે કહેલા વ્યાખ્યાનથી ઓછું વ્યાખ્યાન જે બીજાને કહે, તે ભાષક કહેવાય, અનુયોગાચાર્યે કહેલા વ્યાખ્યાન જેટલું જ વ્યાખ્યાન બીજાને જે કહે તે વિભાષક કહેવાય, અને અતિશય બુદ્ધિમાન તેથી અધિક વ્યાખ્યાન કહે તે વાર્તિકકાર કહેવાય. અથવા આ ત્રણેનું સ્વરૂપ કાષ્ટકર્મોદિના ઉદાહરણથી કહેવું. ૧૪૨૪.

ઉપરોક્ત કાષ્ટકર્મોદિ સંખ્યાંથી ઉદાહરણો કહે છે.

(૧૩૫) કઠ્ઠે પોત્થે ચિત્તે, સિરિચરિણં વોંદ-દેસિણ ચેવ ।

માસગ-વિમાસણંવિય, ચિત્તીકરણ ય આહરણા ॥૧૪૨૫॥

કાષ્ટ-પુસ્ત (લેખ) ચિત્ર-ભંડારી-કમળ અને માર્ગ દેશકના ઉદાહરણો, ભાષક-વિભાષક અને વાર્તિકકાર સંખ્યાંથી બાણવાં. ૧૪૨૫.

(૧) જેમ કોઈ કળાવાનું કારીગર કાષ્ટની અંદર અસુક પ્રકારનો આકાર મોતર કોતરી શકે છે, બીજો કોઈ તેવાં સ્થૂલ અવયવેવાળું કંઈક રૂપ કોતરી શકે છે, અને વળી ત્રીજો કોઈ વિશેષ કળાવાનું કારીગર સર્વ અવયવો યુક્ત સંપૂર્ણરૂપ ઉત્પન્ન કરી શકે છે; તેવી જ રીતે ભાષક કાષ્ટસમાન સામાયિકાદિ સૂત્રનો કંઈક અર્થ માત્ર કહે છે, વિભાષક તેનો તેજ અર્થ અનેક પ્રકારે વિસ્તારીને કહે છે, અને વાર્તિકકાર તેજ અર્થ સંર્વ વ્યાખ્યાના પ્રકારથી અતિ વિસ્તારથી કહે છે. (૨) પુસ્ત એટલે લેખ વસ્તુ, તેનું પણ કાષ્ટની પેઠે સમજવું (૩) ચિત્રનું દર્શાવ આ પ્રમાણે છે, જેમ કોઈ ચિત્રકાર ભૂતિ આદિ ઉપર સામાન્યથી કોઈ રૂપનો આકાર માત્ર આલેખે છે, બીજો કોઈ વિશેષ કળાવાનું તેની અંદર હરતાળ આદિના રંગથી ગૌરવણીદિ ભાવો બતાવે છે, અને ત્રીજો કોઈ બધારે કળાવાનું તેની અંદર સર્વ હાવભાવો બતાવી ચિત્રિતરૂપવાળાની આબેહુલ અવસ્થા બતાવે છે, આ દર્શાવતમા દર્શાવતકની યોજના પૂર્વવત સમજવી (૪) ચોથું ભંડારીનું ઉદાહરણ, જેમ કોઈ ભંડારી “આ ભાજનમાં આટલાં રત્નો છે.” એટલું જ માત્ર બાણે, બીજો ભંડારી તે રત્નોની ભૂતિ પ્રમાણ વિગેરે પણ બાણે. અને ત્રીજો ભંડારી તે રત્નોના સર્વ ગુણ-દોષ પણ બાણે, આ દર્શાવતમાંના પહેલા-બીજાને ત્રીજા ભંડારી સમાન અનુક્રમે ભાષક-વિભાષક અને વાર્તિક-કાર બાણવા. (૫) આ સંખ્યામાં પાંચમું ઉદાહરણ કમળનું. જેમ કોઈ કમળ અવિકસિત

હોય છે, કોઈ અર્થ વિકસિત હોય છે, અને કોઈ સર્વથા વિકસિત હોય છે; તેમ ભાષકાદિનાં વ્યાખ્યાનો પણ એકેકથી વધારે વિસ્તૃત હોય છે. (૬) છઠું ઉદાહરણ માર્ગોપદેશકનું છે. જેમ કોઈ માર્ગોપદેશક એવા પુરૂષને માર્ગ પૂછતાં, તે સામાન્યથી માર્ગની દિશા માત્ર બતાવે છે, બીજો કોઈ વળી એ માર્ગમાં આવતા ગામ નગરાદિની નિશાનીઓથી વધારે સ્પષ્ટ માર્ગ બતાવે છે, અને ત્રીજો કોઈ એથી પણ વધારે સ્પષ્ટ જણાવે છે કે એ માર્ગે જવાથી આવો લાભ છે અથવા આવું નુકશાન છે. એ પ્રમાણે ભાષકાદિ પણ અનુક્રમે એકેકથી વધારે સ્પષ્ટ વ્યાખ્યાન કરે છે. ૧૪૨૫

એજ અર્થ હવે ભાષ્યકાર કહે છે.

પદ્મો સ્વાગાર, થૂલાવયવોવદંસણં વીઓ ।

તદ્વો સન્વાવયવે, નિદ્વોસે સન્વહા કુણ્ઠ ॥૧૪૨૬॥

કદ્ઠસમાણં સુત્તં, તદત્થરુલ્લેગમાસણં માસા ।

થૂલ્લથાણ વિમાસા, સન્વેસિં વત્તિયં નેયં ॥૧૪૨૭॥

કાષ્ટની અંદર કોઈ પુરૂષ રૂપનો આકાર માત્ર કરે છે, બીજો તેમાં સ્થૂલ અવયવો બતાવે છે, અને ત્રીજો સર્વ પ્રકારે સર્વ નિર્દોષ અવયવો કરે છે. અહીં કાષ્ટ સમાન સૂત્ર છે, તેના એક અર્થ માત્રને કહેનાર ભાષક છે, ઘણા અર્થો કહેનાર વિભાષક છે, અને સર્વથા પ્રકારે સર્વ અર્થ કહેનાર વાર્તિકકાર છે. ૧૪૨૬-૧૪૨૭.

પુસ્ત (લેખ્ય વસ્તુ)નું દષ્ટાંત સ્પષ્ટ કરે છે.

પોત્થં દ્ઢઠાગારં, દ્ઢઠાવયવં સમત્તપજ્જાયં ।

જહ તહ સુત્તં માસાં, વિમાસણં વત્તિયં ચેવ ॥૧૪૨૮॥

જેમ કોઈ લેખ્ય વસ્તુમાં પ્રથમ ઇન્દ્રાદિ સંખ્યા રૂપનો સામાન્ય આકાર માત્ર થાય છે, પછી તેમાં તેના આકાર જણાવાય છે, અને પછી તે રૂપાકાર સર્વ પર્યાયવાળું થાય છે; તેમ સૂત્ર પણ ભાષકની ભાષા, વિભાષકની વિભાષા અને વાર્તિકકારનાં વાર્તિકથી જઘન્ય-મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ વ્યાખ્યાવાળું થાય છે. ૧૪૨૮.

ચિત્રતું દષ્ટાન્ત સ્પષ્ટ કરે છે.

કુહ્ઠં વત્તીલિહિયં, વણ્ણન્નિમ્મનં સમત્તપજ્જાયં ।

જહ તહ સુત્તં માસાં, વિમાસણં વત્તિયં ચરિમં ॥૧૪૨૯॥

જેમ કોઈ લીસી ભીંત ઉપર પીછીવડે પ્રથમ સામાન્ય આકાર માત્ર થાય છે, પછી હડતાલ આદિનાં રંગથી ગૌરવણીદિ ભાવવાળું થાય છે, અને પછી સંપૂર્ણ પર્યાયવાળું સર્વભાવ સુક્રા તે ચિત્ર થાય છે; તેમ સૂત્ર ભાષક-વિભાષક અને વાર્તિકનું વ્યાખ્યાન અનુક્રમે વિસ્તીર્ણ થાય છે. ૧૪૨૯

ભંકારીનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે.

માણે જાઈ-માણં ગુણે ય, રચનાણ મુણ્ઠ સિરિયરિઓ ।

જહ તહ સુયમાણે, માસગાદઓ અત્થરચનાણં ॥૧૪૩૦॥

એમ કોઈ ભંડારી ભાજનમાંના રત્નોની મરકતાદિ ભાતિ માત્રને બાણે છે, અને કોઈ તે રત્નોનું માષ-વાલ-ગદિઆણાદિ પ્રમાણ બાણે છે, અને કોઈ તે રત્નોના રોગાપહાર-ક્ષધાતૃષા-અને શ્રમનો અપહારઆદિ ગુણોને પણ બાણે છે; તેવી રીતે શ્રુતરૂપ ભાજનમાંના અર્થને ભાષકાદિ એકેકથી વધારે વધારે વિસ્તૃત બાણે છે. ૧૪૩૦

કમળાનું ઉદ્દહરણ બાણાવે છે.

પૌંડ વિમિન્નમીસિં, દરફુલ્લં વિયસિયં વિસેસેણ ।

જહ કમલં ચરુલ્લં સુતાઈચરુકમ્પેવં ॥૧૪૩૧॥

એમ અવિકસિત-અલ્પવિકસિત-અર્ધ વિકસિત અને સર્વથા વિકસિત એમ ચાર રૂપ-વાળું કમળ હોય છે; તેમ સૂત્રાદિ પણ ચાર રૂપવાળું હોય છે. (એટલે અવિકસિત કમળ જેવું વિવરણ રહિત સૂત્ર, પછી અલ્પ વિવરણ-તેથી અધિક વિવરણ અને તેથી પણ અધિકતર વિવરણ ભાષકાદિની ભાષાઆદિથી હોય છે.) ૧૪૩૧

માર્ગ અતાવનારનું ઉદ્દહરણ બાણાવે છે.

પંથો વિસાવિમાગો, ગામ-પુરાહ ગુણ-દોસપેયાલં ।

જહ પહદેસનમેવં, સુતં માસાઈતિયયં ચ ॥૧૪૩૨॥

એમ કોઈ ગામનો માર્ગ પૂછવાથી કોઈક માર્ગદેશક દિશામાત્રથીજ માર્ગ અતાવે છે, બીજો વળી તે માર્ગમાં આવતા ગામ નગરાદિ સહિત માર્ગ અતાવે છે, અને ત્રીજો તે માર્ગના ગુણદોષ પણ બાણાવે છે; એ પ્રમાણે સૂત્ર પણ ભાષાદિ ત્રણ પ્રકાર છે. ૧૪૩૨.

આ કાષ્ઠાદિ સર્વ દષ્ટાન્તોમાં પરમાર્થ આ છે કે ભાષક-વિભાષક અને વાર્તિકકાર અનુક્રમે જઘન્ય-મધ્યમ-ઉદ્દૃષ્ટ વક્તા છે. આ પ્રમાણે અહીં સુધી બિન પ્રવચનની ઉત્પત્તિ, પ્રવચનના એકાધિક નામો અને તેના વિભાગ કહ્યા. હવે અનુક્રમે આવેલ દ્વારવિધિ કહેવી જોઈએ, પણ પૂર્વે ૧૩૬૦મી ગાથામાં કહેલ દ્વારવિધિમાં પણ વિપર્યોસ ન થયે. જોઈએ એ કારણથી દ્વારવિધિ કહેવાનું આકી રાખીને પ્રથમ વ્યાખ્યાન વિધિ કહે છે.

एयस्स को णु जोगो वत्तुं ? सोउं च ? केण विहिणा वा ? ।

गुबोहयसंबद्धा, वक्साणविही विमागावो ॥१४३३॥

આ હવે કહેવાશે તે દ્વારવિધિ (અથવા સર્વ અનુયોગ) કહેવાને યોગ્ય શુદ્ધ કેવા હોય ? તે સાંસળવાને યોગ્ય શિષ્યરૂપ શ્રોતા કેવા હોય ? અને કઈ વિધિથી એ સર્વ કહેવાય ? આ ત્રણ વાત કહેવાની છે. પૂર્વે ૧૩૬૦મી ગાથામાં બાણાવેલ સંબંધથી વ્યાખ્યાન વિધિ કહેવો જરૂરી છે એમ બાણાવેલ છે, અથવા 'વિમાસાઓ' એવા પાઠની અપેક્ષાએ વ્યાખ્યાનવિધિ સામાન્યથી કહી છે. હવે તે વિશેષથી કહે છે. ૧૪૩૩

હવે તે વ્યાખ્યાનવિધિ નિર્ચુક્તિકાર કહે છે.

(૧૩૬) गोपी च'दणक'या, चेदीओ सावण वहिर गोहे ।

टंकणओ ववहारो, पडिवक्खे आयरिय-सीसे ॥१९३४॥

આચાર્ય તથા શિષ્યની યોગ્યતા અયોગ્યતાના વિચારમાં ગાય, ચન્દન કંથા, બે સખી (જીર્ણ શેઠ તથા નવા શેઠની પુત્રીઓ), શ્રાવક, બહેરો ગાય દોહનાર, અને ટંકલુક વ્યવહાર એ છ ઉદાહરણો છે. ઉપનયમાં યોગ્યયોગ્ય આચાર્ય અને શિષ્યો બાણવા ૧૪૩૪. લાખ્યકાર એ દધાન્તો હવે વિસ્તારથી કહે છે, તેમાં પ્રથમ ગાયતું ઉદાહરણ બતાવે છે.

મગનિવિદ્વદં ગેણ, કેઠં દંતો જ્વ ન સુમાયરિઓ ।

एवंमए वि गहियं, गेण्ह तुमंषित्ति जंपंतो ॥૧૪૩૫॥

अविगल्मोविककेया, व जोविमद्वक्समो सुगंभीरो ।

अक्खेवनिणयपसंगपारओ सो गुरु जोग्गो ॥૧૪૩૬॥

सीसोऽपि पहाणयरो, गेगंतेणावियारिअगाही ।

सुपरिच्छियकेया इव, त्याणवियारक्समो इट्ठो ॥૧૪૩૭॥

ભાંગેલા પગવાળી બેઠેલી ગાય ખરીદીને બીજાને વેચવા ઇચ્છનારની પેઠે, જે આચાર્ય એમ કહે કે 'મિ' પણ એમજ વગર વિચાર્યું શ્રુત ગ્રંથ કયું છે, અને તું પણ તેમજ ગ્રંથ કર' એમ શ્રુતને આપનારો અયોગ્ય છે, અવિકલ સમજવાળા ગાય વેચનારની પેઠે જે સૂત્રઉપર થતા આક્ષેપ દૂર કરવામાં સમર્થ, અતિ ગંભીર, આક્ષેપ અને નિર્ણયના પ્રસંગના પારંગત હોય, તે ગુરુ યોગ્ય છે. શિષ્ય પણ તેજ વધારે શ્રેષ્ઠ છે, કે જે એકાન્તે વિચાર વિના ગ્રંથ ન કરે, પણ સારી રીતે પરીક્ષા કરીને ગાય ખરીદનારની પેઠે સ્થાન અને વિચારમાં સમર્થ હોય, તેજ ઇષ્ટ છે. ૧૪૩૫-૧૪૩૭

પ્રથમ ગાયતું ઉદાહરણ કહે છે. .

કોઈ ધૂર્ત મનુષ્યની સર્વાંગ સુંદર ગાય, કોઈ એવા પ્રદેશમાં ચડી ગઈ કે જેથી તેના પગ લાગી ગયા. તેથી તે ત્યાંથી ઉભી થઈ શકતી નહોતી. તે ધૂર્ત મનુષ્યે એ પ્રમાણે બેઠેલીજ ગાય કોઈને વેચવાનો ઇરાદો કર્યો. તેને તેવો એક લોળો મનુષ્ય મળી ગયો. તેણે તેની પાસેથી સુંદર જણાતી ગાય બેઠેલીજ ખરીદી લીધી. મૂલ્ય લઈને ધૂર્ત ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. પછી ખરીદનાર તે ગાય ઉભી કરીને ઘેર લઈ જવા તૈયાર થયો, પણ તે ગાય ભાંગેલા પગવાળી હોવાથી બહી શકી નહિ. એટલે તેણે પણ એ પ્રમાણે બેઠેલીજ ગાય વેચવાનો આરંભ કર્યો. ગાયને સર્વાંગ સુંદર બેઠેને બીજાએ તે લેવાની ઇચ્છા થઈ, પણ તે લેનાર તેના જેવા મૂર્ખ નહતા, તેઓ તે ગાયના આંચળ વિગેરે અવયવો બોવાને માટે ગાયને બીધી કરવા લાગ્યા, પણ પેલો વેચનાર તેમને તેમ કરવા દેતો નથી, અને કહે છે કે મેં આ પ્રમાણે બેઠેલીજ ખરીદી છે, માટે તમે પણ તે પ્રમાણે બેઠેલીજ ખરીદો. તેના આવા કથનથી કોઈપણ તેની તે ગાય લેતું નહોતું, પણ સાચી તેની હાંસી કરીને ચાલ્યા જતા હતા.

આ ઉદાહરણની યોજના પ્રસ્તુતમાં આ પ્રમાણે કરવી. જેમ ભાંગી ગયેલા પગવાળી બેઠેલી ગાય બીજાને વેચવા ઇચ્છનાર મુગ્ધ મનુષ્ય ખરીદનારની હાંસીને પાત્ર થાય છે, તેમ જે આચાર્ય એ પ્રમાણે કહે કે—'મેં આ પ્રમાણે વિચાર્યા વિનાજ શ્રુત ગ્રંથ કયું છે, માટે તમે પણ વિચાર્યા વિનાજ ગ્રંથ કરો.' આ રીતે શિષ્યને કહે તે આચાર્ય

અયોગ્ય છે, એવા આચાર્યની પાસેથી શ્રુત ગ્રહણ કરવું નહીં. કેમકે તેવા આચાર્ય સંશયોદિત નિશ્ચય પૂર્વક સમાધાન કરી શકતા નથી, તેથી મિથ્યાત્વ પામવાને પ્રસંગ આવે છે. એવા આચાર્ય વ્યાખ્યાન આપવાને અયોગ્ય છે, અને પૂર્વે કહેલા મુગ્ધ મનુષ્યની પેઠે વગર વિચારેણું શ્રુત ગ્રહણ કરનાર શિષ્ય પણ અયોગ્ય છે. પરંતુ જે આચાર્ય અતિ-ગંભીર હોય, અને આક્ષેપ-પરિહારના પ્રસંગમાં પારંગત હોય (શંકાનું ચથાર્થ સમાધાન કરવામાં નિપુણ હોય.) તે આચાર્ય વ્યાખ્યાન આપવાને તથા શ્રુત સાંભળાવવાને યોગ્ય છે, અને શિષ્ય પણ તેજ શ્રુત ગ્રહણ કરવાને સાંભળવાને યોગ્ય છે કે જે વિચાર કરવા યોગ્ય વસ્તુમાં વિચાર કરનાર હોય, તેમજ કદાચંદરહિત હોય. ૧૪૩૫-૧૪૩૬-૧૪૩૭ ખીજી ચંદનકંથાનું ઉદાહરણ કહે છે.

જો સીસો સુત્તથ, ચંદનકંથં વ પરમચાર્દિદિ ।

મીસેહ ગલિયમહવા, સિક્લિયમાણે સ ન જોગો ॥૧૪૩૮॥

કંચીકચસુત્તથો, ગુરુવિ જોગો ન માસિયન્વસ્સ ।

અવિણાસિયસુત્તથા, સીસા-ચરિયા વિણિદ્દિટ્ઠા ॥૧૪૩૯॥

જે શિષ્ય સૂત્ર અને અર્થને ભૂલી જવાથી અથવા પોતાના શિક્ષિતપણાના અભિમાનથી કોઈને ન પૂછતાં તે સૂત્ર કે અર્થને ચંદનકંથાની પેઠે પરમતાદિ અથવા અન્ય-અર્થોદિવટે મિશ્ર કરે, તે શિષ્ય અનુયોગ સાંભળવાને લાયક નથી; એ પ્રમાણે ગુરુ પણ સૂત્રાર્થને મિશ્ર કરનાર હોય, તો તે પણ અનુયોગ કહેવાને લાયક નથી, પરંતુ જે સૂત્રાર્થને મિશ્રિત કરીને નાશ ન કરે, તે શિષ્ય અને આચાર્ય અનુયોગ સાંભળવાને તથા કહેવાને યોગ્ય છે. ૧૪૩૮-૧૪૩૯

હારકાધિપતિ કૃષ્ણ વાસુદેવ પાસે દેવતાથી પ્રાપ્ત થએલી ગોશીર્ષ ચંદનની ચાર ભેરીઓ હતી. તેમાંની એક ભેરી, જ્યારે કોઈ યુદ્ધ પ્રસંગ આવે ત્યારે વગાડાતી તેથી તે સાંઝામિક્કી ભેરી કહેવાતી. ખીજી ભેરી જ્યારે કોઈ પ્રયોજન આવે ત્યારે સામંત-અમાત્ય વિગેરે લોકોને જણાવવાને માટે વગાડાતી તે ઔદભૂતિક્કી ભેરી. ત્રીજી ભેરી કૌમુદી મહોત્સવ જેવા ઉત્સવ વખતે લોકોને ઉત્સવ જણાવવાને વગાડાતી તે કૌમુદીકા ભેરી કહેવાતી. ચોથી ભેરી છ છ મહીનાના અન્તરે વગાડાતી. તે ચોથી ભેરીને પ્રભાવ એવો હતો, કે જે કોઈ મનુષ્ય તે ભેરીને શબ્દ સાંભળે, તેના અતીત કાલના છ માસ સંખંધી ઉપદ્રવ શાન્ત થઈ જતા. અને અનાગતકાલમાં છ મહિના સુધી તવા થતા નહિ. અહીં પ્રસ્તુતમાં આ ચોથી ભેરીની વાતજ ઉપયોગી છે, તેથી તેની ઉત્પત્તિ પ્રથમ જણાવવી જોઈએ.

એક વખત સૌધર્મ દેવલોકમાં સર્વ દેવોની સભામાં ઇન્દ્ર મહારાજે કૃષ્ણ વાસુદેવની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું કે “અહો ! હે દેવો તમે જુઓ, કૃષ્ણ વાસુદેવ જેવા સત્પુરુષો લાગો દોષો છતાં પણ તેમાંથી જે ગુણ હોય તેને ગ્રહણ કરે છે. અને નીચ યુદ્ધથી કોઈ સાથે યુદ્ધ કરતા નથી.” ઇન્દ્ર મહારાજે કરેલી આ પ્રશંસાને એક દેવ નહિ માનતો વિચારવા લાગ્યો, કે ‘શું ખીજના દોષ ગ્રહણ કર્યા સિવાય કોઈ રહી શકે ? એ શું સંભવિત છે ?

એમ હોઈ શકે જ નાંહ.' આવો વિચાર કરીને તે દેવ ત્યાંથી નીકળીને, એક બીભત્સ, કૃષ્ણવર્ણિ, અતિ દુર્ગંધવાળું 'શ્વાનતું' શબ વિકુવ્યું, અને તેના મુખમાં મચ્છકન્દના પુખ્ત જેવા અતિ ઉજ્જવળ દાંતની પંક્તિ બનાવી. આવા પ્રકારનું 'શ્વાનતું' શબ દ્વારાવતીની બહાર જાહેર રાજમાર્ગમાં મૂક્યું.

તે વખતે ભગવન્ત નેમિનાથને વન્દન કરવાને તેજ માર્ગે થઈને સંન્ય સહિત કૃષ્ણ મહારાજ આદ્યા. એવામાં 'પેહું' દુર્ગંધ પૂર્ણ બીભત્સ 'શ્વાનતું' શબ જોઈને તેના દુર્ગંધથી વાસુદેવનું બધું સન્ય એ માર્ગ તજીને ધીજે માર્ગે આદ્યું, પણ વાસુદેવ તો પુદ્ગળોનાં સ્વરૂપનું વિવિધ પ્રકારે ચિંતવન કરતાં તેજ માર્ગે આદ્યા અને તે શબ જોઈને મોટ-પણવડે બોલ્યા કે 'અહો ! જુઓ તો ખરા ! અતિક્રોધન કૃષ્ણ વસ્ત્રાચળમાં સુક્તાવળીની પેઠે નિર્મળ કાન્તિ યુક્ત દાંતની પંક્તિ આ 'શ્વાનના મુખમાં કેવી શોભે છે ?' વાસુદેવના આ વચનથી પરીક્ષા કરવા આવેલ પૂર્વોક્ત દેવને પ્રતીતિ થઈ કે 'જે દેવેન્દ્રે કહ્યું હતું કે 'દોષ પ્રહણ ન કરે' તે સત્ય છે. ખરેખર મહાપુરુષો બીજાના ગુણોનેજ જુએ છે, પણ દોષ તરફ તો દષ્ટિ સરખી નાંખતા નથી.'

આ બનાવ બન્યા પછી પરીક્ષા કરવાને એજ દેવે વાસુદેવના અતિવહ્નિ અશ્વરતનું હરણ કર્યું. અશ્વરતન છોડાવવાને તેની સામે જે સૈન્ય ગયું, તે સર્વને તેણે જીતી લીધું. છેવટે વાસુદેવ પોતે તે લેવાને તેની પાછળ ગયા. દેવે કહ્યું, 'મારી સાથે યુદ્ધ કરીને મને જીતો તો તમારા અશ્વને લઈ જાઓ; તે સિવાય લઈ શકશો નહિ.' કૃષ્ણ મહારાજે કહ્યું 'ઘણી ખુશીથી આપણે યુદ્ધ કરીએ, પરંતુ હું રથમાં આરૂઢ છું, અને તું રથ વિનાનો છે, માટે તું પણ રથ લઈ રથમાં આરૂઢ થા, એટલે આપણે સમાનપણે યુદ્ધ કરીએ. જો રથ તને અતુરૂપ ન હોય, તો અશ્વ અથવા હસ્તિપર આરૂઢ થા.' દેવે આમાંનું એક પણ વાહન ઇચ્છ્યું નહી, ત્યારે હરીએ કહ્યું કે તમે કહો તેમ, ત્યારે દેવે કહ્યું કે આપણે પરાહુમુખવાળા થઈને પૂતઘાત (પાછલા પગે પાડું) મારી લુડનો ઘા કરવો તો વડે યુદ્ધ કરીએ. આથી વાસુદેવે તેને કહ્યું કે 'જો એમજ તારો અભિપ્રાય હોય, તો હું તારાથી જીતાંયો છું, કેમકે એવા નીચયુદ્ધથી હું કદી પણ યુદ્ધ કરતો નથી, ખુશીથી અશ્વ લઈ જા.'

વાસુદેવના આવા વચનથી તેને ખરાખર પ્રતીતિ થઈ, તેથી દેવ પ્રત્યક્ષ થઈને બોલ્યો— 'વાસુદેવ ! તમારા ધર્મથી હું પ્રસન્ન થયો છું, માટે કંઈ વરદાન માગો, દેવનું દર્શન નિષ્કળ નથી હોતું,' વાસુદેવે કહ્યું કે 'જો તમારી એવી ઇચ્છા હોય, તો ઉપદ્રવ શાન્ત કરનાર મહાભેરી આપો.' દેવે તેમને તે આપી. પછી પોતાનું આગમન કારણ જણાવીને તે દેવ દેવલોકમાં આદ્યો ગયો. તે ભેરી છ છ મહીનાના અન્તે વગાડાતી. તે ભેરીનો શબ્દ જો કોઈ સાંભળતું તેના અતીત ને અનાગત સંબંધી છ મહીનાના વ્યાધિ વિગેરે ઉપદ્રવ શાન્ત થઈ જતા. (છ મહિનાના મટી જતા ને છ મહિના સુધી નવા થતા નહીં)

એક વખત દૂર દેશાવરથી ભેરીનો પ્રભાવ સાંભળીને એક વણીક જે દાહનવરથી અતિશય પીડાતો હતો તે ત્યાં આવ્યો. રસ્તામાં વિલંબ થવાથી ભેરી વાગવાને દિવસે આવી શક્યો નહિ, તેથી તે ભેરીના રક્ષણ કરનારને કહેવા લાગ્યો કે—'લાઈ ! જો તું મને આ ભેરીમાંથી ચંદનના એક ટુકડો આપે તો હું તને દસલાખ સોનામહોરો આપું.' દ્રવ્યના લોભથી ભેરીરક્ષકે તેમાંથી એક ટુકડો તેને આપ્યો, અને બીજા ચંદનના ટુકડાથી તે છિદ્ર પૂરી નાખ્યું. આ પ્રમાણે બીજાઓને પણ ભેરીમાંથી ટુકડા આવીને, બીજા

દુકડાથી સાંધીને આખી ભેરી સાંધાવાળી કરી મૂકી. જ્યારે કોઈક કાલાંતરે કોઈક વ્યાધિનો ઉપદ્રવ થયો, ત્યારે વાસુદેવે તે ભેરી વગાડવી, પણ આખી ભેરી સાંધેલી હોવાથી તેનો અવાજ આખી રાજસલામાં પણ સંભળાયો નહીં. તપાસ કરતાં જણાયું કે 'ભેરીરક્ષકે આખી ભેરી સાંધીને નકામી કરી નાંખી છે.' આથી તે રક્ષકને મારી નાંખ્યો અને વાસુદેવે અદ્દમનો તપ કરી ફરીને તે દેવને આરાધ્યો. દેવે આવીને પુનઃ બીજી તેવીજ ભેરી આપી. પછી તે ભેરીનું રક્ષણ કરવા બીજો સારો પ્રામાણિક માણસ રાખ્યો. તે તેનું ચત્તથી રક્ષણ કરવા લાગ્યો, તેથી વાસુદેવને પણ તે ભેરીનો યોગ્ય લાભ મળ્યો.

આ ઉદાહરણની યોજના અહીં પ્રસ્તુતમાં આ પ્રમાણે ઘટાવવી. જેમ દેવે આપેલી ચંદનની ભેરી, બીજા ચંદનના દુકડાઓથી સાંધાવાળી કરી, તેથી તે ભેરી રાગોપશાંતિ કરવાના સામર્થ્યથી હીન થઈ ગઈ, તેમ જો કોઈ શિષ્ય અથવા આચાર્ય ભણી ગયેલ સૂત્રાર્થ ભૂલી જવાથી અથવા પોતાના શિક્ષિતપણાના અભિમાનથી અન્યમતાદિના સૂત્રાદિવડે અથવા અન્યઅન્યોવડે તે સૂત્રાર્થ ભિન્ન કરે. તો એ પ્રમાણે કરનાર શિષ્ય અથવા આચાર્ય અનુયોગ સાંભળવાને તથા કહેવાને લાયક નથી, પણ જે સૂત્રાર્થનો નાશ ન કરે અર્થાત્ અન્યદર્શનીના તે સ્થાનનું અભિધેય અભિપ્રાયથી ભિન્ન ન કરતાં, જે સ્વમતાભિમત હોય તે પ્રમાણેજ અન્યને ઉપદેશ કરે. તે શિષ્ય અને ગુરૂ અનુયોગ સાંભળવાને તેમજ કહેવાને લાયક છે. ૧૪૩૮-૧૪૩૯

ત્રીભું જે શ્રેષ્ઠીપુત્રીઓનું ઉદાહરણ.

અસ્થાનત્થનિલત્તામરણાણં જિણ્ણસેટ્ઠિઠવધૂય ત્વ ।

ન ગુરુ વિહિમણિ વા, વિવરીયનિજોયઓ સીસો ॥૧૪૪૦॥

સસ્થાનત્થનિલત્તા, હૈસરધૂયા સમસણાણં વ ।

હોઈ ગુરુ સીસો વિય, વિણિઓપંતો જહામણિયં ॥૧૪૪૧॥

અસ્થાને આભરણુ યોજનાર જીર્ણુ (બુના) શેઠની પુત્રીની પેઠે, જે શિષ્ય ગુરૂએ વિધિપૂર્વક કહેલ અર્થને વિપરીતપણે યોજે તે અયોગ્ય છે; અને સ્વસ્થાને આભરણુ યોજનાર નવીન શેઠની પુત્રીની પેઠે યથાર્થ સ્થાને અર્થને યોજનાર શિષ્ય ગુરૂ યોગ્ય છે. ૧૪૪૦-૧૪૪૧

વસન્તપુર નગરમાં ત્યાંના રાજાએ બુના શેઠને તેના પદથી બ્રહ્મ કરીને તેને સ્થાને બીજા નવા શેઠને સ્થાપ્યો. તો પણ જીર્ણુ શેઠની પુત્રીને નવા શેઠની પુત્રી સાથે પ્રિતિ ઘણી થઈ, પરન્તુ બુના શેઠની પુત્રી તે ઉપરનો દ્રેષ હૃદયમાંથી છોડતી નહિ. ચિત્તમાં હંમેશાં એમજ વિચારતી કે 'અમે આ લોકોના લીધે પદથી બ્રહ્મ થયા છીએ. એક વખતે એ બંને સખીઓ કોઈ જળાશયમાં સ્નાન કરવા ગઈ. ત્યાં જળાશયના નીર ઉપર આભરણો મૂકીને નવા શેઠની પુત્રી બુના શેઠની પુત્રી સાથે સ્નાન કરવા પેડી. સ્નાન કરીને બુના શેઠની પુત્રી એકદમ પહેલી બહાર નીકળી અને નવા શેઠની પુત્રીના આભરણો પહેરીને આલવા લાગી. આથી જળાશયમાં રહેલી નવા શેઠની પુત્રીએ મોટા અવાજવડે

ચિરકાળથી પરિચિત પોતાની ભાષાને પરસ્ત્રીની યુદ્ધિથી ભોગવતાં જેમ શ્રાવક તેને આગળથી શક્યો નહિ, તેમ ચિરકાળથી પરિચિત સૂત્રાર્થને શ્રુત્ય હૃદયથી જે સંભારી ન શકે, તે શિષ્ય શિષ્યપણાને યોગ્ય નથી, તો પછી તેવાનું ગુરૂપણું તો દૂરજ રહ્યું; (આ કથા પાછળ ૧૪૧૨ મી ગાથાના વિવરણમાં આવી ગઇ છે તેથી ફરી અહીં લખી નથી) ૧૪૪૨.

પાંચમું બહેરા ગામડીઆનું ઉદાહરણ

અન્નં પુટ્ટો અન્નં જો, સાહૃ સો ગુરુ ન બહિરો જ્વ ।

ન ય સીસો જો અન્નં, સુણેહ પરિમાસણ અન્નં ॥૧૪૪૩॥

બહેરા મનુષ્યની પેઠે જે ગુરૂ અન્ય વાત પૂછવામાં આવી હોય અને અન્ય જવાબ આપે, તે ગુરૂ અયોગ્ય છે; અને જે અન્યથા સાંભળીને બીજાને અન્યથા કહે તે શિષ્ય પણ અયોગ્ય છે. (આ ઉદાહરણ પૂર્વે આવી ગયું છે, એટલે ફરી નથી લખતા. આ ઉદાહરણનો ઉપનય એ છે, કે જે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ આદિના યોગ્યતા વિના સ્વયં ગમે તેમ બાલે તે શિષ્યપણાને યોગ્ય નથી, તો પછી ગુરૂપણાને તો યોગ્ય ક્યાંથીજ હોય ?) ૧૪૪૩ છઠું ટંકણક સાથેના વ્યવહારનું ઉદાહરણ.

અક્કલે-નિણય પસંદગદાગગહાણુવત્તિણો દોડવિ ।

જોગા સીસાયરિયા, ટંકણ-વણિઓવમા સમણ ॥૧૪૪૪॥

અહવા ગુરુવિણય-સુયપ્પયાગમણ્ઢવિણિજોગઓ દોડવિ ।

નિજ્જરલામયસહિયા ટંકણ-વણિઓવમા જોગા ॥૧૪૪૫॥

સિદ્ધાન્તમાં કહેલ ટંકણક અને વણિકની પેઠે, આક્ષેપ અને નિર્ણય, પ્રાસંગિક ઉપ-દેશ અને તેનું અહણ, તેને અનુસરનારા શિષ્ય તથા આચાર્ય અને અનુયોગને લાચક છે. અથવા ગુરૂવિનય અને શ્રુતપ્રદાન રૂપ ભાંડના વિનિયોગથી શિષ્ય તથા આચાર્ય અને નિર્જરાનો લાભ થાય છે, તેથી ટંકણક અને વણિકના જેવા તે બંને ગુરૂ અને શિષ્ય અનુયોગને લાચક છે. ૧૪૪૪-૧૪૪૫.

ઉત્તરદિશામાં આવેલા સ્લેચ્છ દેશમાં ટંકણ નામના સ્લેચ્છો રહેતા હતા, તેઓ ઠક્ષિણ-દેશમાંથી આવેલા વેપારીઓ પાસેથી સુવર્ણના બદલામાં કરિઆણું ખરીદતા પરન્તુ એ વેપારીઓ સ્લેચ્છની ભાષા બાણુતા નહિ, અને સ્લેચ્છો તેમની ભાષા બાણુતા નહિ, આથી બંને જણાઓ વ્યવહાર ચલાવવાને સુવર્ણનો અને કરિઆણાનો ઢગલો કરતા, અને જ્યાં સુધી એક બીજાની ઇચ્છા સુજળ તે ઢગલા થતા નહિ. ત્યાં સુધી તેઓ તેપરથી હાથ ઉઠાવતા નહિ, જ્યારે બંનેને સંમત થાય. ત્યારે તેઓ તેપરથી હાથ ઉઠાવી લેતા, એ પ્રમાણે અન્યોન્ય વ્યવહાર કરતા.

આ ઉદાહરણનો ઉપનય આ પ્રમાણે છે, જેમ ટંકણકો અને વેપારીઓ એક બીજાની ઇચ્છા પૂર્ણ થતા સુધી સુવર્ણનો અને કરિઆણાનો ઢગલો કરે છે, તેમ શિષ્ય પણ પૂર્વ-પક્ષ કરીને ત્યાં સુધી પૂછે કે જ્યાં સુધી સૂત્રાર્થ બરાબર સમજી શકાય; પરન્તુ ભય-લજ્જા અહંકાર આદિવડે સૂત્રાર્થ બરાબર સમજ્યા વિના ગમે તેમ આગળ આલ્યો ન જાય, ગુરૂ પણ શિષ્યને ત્યાં સુધી નિર્ણય કરી આપે, કે જ્યાં સુધી તેને બરાબર સૂત્રાર્થ સમજી

શકાય. અને પ્રાસંગિક પણ એટલું જ કહે કે જેટલું શિષ્ય ગ્રહણ કરી શકે, એથી વધારે ન કહે. શિષ્ય પણ પોતાની શક્તિ મુજબ જ ગ્રહણ કરે, વધારે ગ્રહણ ન કરે. એ પ્રમાણે યોગ્યતાનુસાર શ્રુતોપદેશ દેનાર અને ગ્રહણ કરનાર આચાર્ય અને શિષ્ય બંને અનુયોગને લાયક છે.

અથવા ટંકણ અને વાણિયાનું ઉપમાન બીજી રીતે જણાવે છે. શિષ્યે ઉચિતતાનું ઉલ્લંઘન કર્યો સિવાય ગુરૂને સર્વ વિનય કરવો. અને ગુરૂએ પણ શિષ્યની યોગ્યતા પ્રમાણે સર્વશ્રુત આપવું. આ પ્રમાણે અન્યોન્યના વિનિયોગથી શિષ્યને તથા આચાર્યને કર્મનિર્જરા થાય છે. તેથી તેઓ અનુયોગને લાયક છે. આથી વિપરીતપણે વર્તવામાં આવે તો તે અનુયોગને લાયક નથી. ૧૪૪૪-૧૪૪૫.

એ પ્રમાણે ૧૪૩૪મી ગાથામાં કહ્યા મુજબ ગુરૂ અને શિષ્ય બંનેની યોગ્યતા તથા અયોગ્યતા જણાવવા દયાનંતો કહી હવે એકલા શિષ્યની જ વિશેષ યોગ્યતા અને અયોગ્યતા કહે છે.

અર્થી સ एव य गुरु, होइ, जसो तो विसैसजो सीसो ।

जोगाऽजोगो भन्नइ, तत्थाजोगो इमो होइ ॥१४४६॥

અર્થી એટલે શ્રુતાર્થ સાંભળનાર શિષ્ય જ કાળાનંતરે સૂત્રાર્થ બદલીને ગુરૂ થાય છે, તેથી વિશેષ કરીને શિષ્યની જ યોગ્યતા અને અયોગ્યતા કહીએ છીએ. તેમાં આ પ્રમાણે હોય તે અયોગ્ય થાય છે. ૧૪૪૬,

(૧૩૭) कस्स न होही देसो, अणब्भुवगओ य निरुवगारी य ।

अपपच्छमईओ, पट्ठियओ गंतुकामो य ॥१४४७॥

અનભ્યુપગત-નિરૂપકારી-સ્વેચ્છાચાર મતિવાળો-પ્રસ્થિત અને જવાની ઇચ્છાવાળો, એવો અયોગ્ય શિષ્ય, કયા ગુરૂને અપ્રિય ન થાય ? સર્વને થાયજ. ૧૪૪૭.

એ ઉપરોક્ત અનભ્યુપગતાદિનું સ્વરૂપ લાખ્યકાર કહે છે.

भन्नइ अणब्भुवगओऽणुवसंपन्नो सुओवसंपयया ।

गुरुणो करणिज्जाई, अकुब्बमाणो निरुवगारी ॥१४४८॥

अपपच्छंदमईओ, सच्छंदं कुणइ सव्वकज्जाई ।

पत्थियओ संपत्थियविइज्जओ निच्चगमिज ज्व ॥१४४९॥

गंतुमणो जो जंपइ, नवरि समप्पउ इमो सुयक्खंघो ।

‘પટ્ટિ સોહ’ ચ તઓ, ગચ્છં કો અચ્છતી एत्थं ? ॥१४५०॥

શ્રુતોપસંપદાએ જે રહિત તે અનભ્યુપગત કહેવાય, ગુરૂના કાર્યને નાંહ કરનાર નિરૂપકારી, સર્વ કાર્યો પોતાની મરજી મુજબ કરનાર તે આત્મચ્છંદક યુદ્ધિવાળો, નિત્ય-ગામીની માફક જે કોઇ જનારો હોય તેની સાથે જવાને તૈયાર થનાર તે પ્રસ્થિતક, અને જવાની ઇચ્છાવાળો તે એમ કહે કે આ શ્રુતસ્કંધ સમાપ્ત થાયો. તે લણીને તથા શ્રવણ કરીને. યદી જઇશ, અહીં રહેવાથી શું ફળ છે ? આ પ્રમાણે વર્તનાર શિષ્ય સર્વથા અયોગ્ય છે. ૧૪૪૮-૧૪૪૯-૧૪૫૦.

હવે યોગ્ય શિષ્યના ગુણો બતાવે છે.

(૧૩૮) વિળઓળર્હિ પંજલિયડેર્હિ હંદમણુયત્તમાળેર્હિ ।

આરાહિઓ ગુરુજ્ઞો, સુયં વહુવિહં લહું દેહ ॥૧૪૫૧॥

વિનયથી નમ્ર, એ હાથ બેડીને પૃચ્છા કરનાર, ગુરૂના અભિપ્રાયને અનુસારે વર્તનાર, ઇત્યાદિ શિષ્યના ગુણો વડે આરાધિત ગુરૂમહારાજ બહુ પ્રકારનું શ્રુત શિષ્યને શીઘ્ર આપે છે-શીખવે છે. ૧૪૫૧

એજ અર્થ ભાષ્યકાર રૂપક કરે છે.

વિળઓળઓડમિવંદહ, પદ્મ પુચ્છહ પદ્મિચ્છપ વાળં ।

પંજલિયડોડમિમુહો કયંજલી પુચ્છનાર્હિસુ ॥૧૪૫૨॥

સદ્વહ સમત્યેહ ય, કુળહ કરાવેહ ગુરુજ્ઞામિમયં ।

હંદમણુયત્તમાળો, સ ગુરુજ્ઞાનારાહણં કુળહ ॥૧૪૫૩॥

[વનયાવનત એટલે ગુરૂને વંદન કરે, તેમની પાસે ભણે અને પૂછે અને શ્રવણ કરે. કૃતપ્રાબ્ધી એટલે કંઈ પૃચ્છા વિગેરે કરતાં ગુરૂ સન્મુખ એ હાથ બેડીને ઉભો રહે. જંઘા-નુવર્તિ એટલે ગુરૂને સમ્મત હોય તે પોતે માન્ય કરે, તેનું સમર્થન કરે, તે કાર્ય પોતે કરે, અને ખીજ પાસે કરાવે. એ પ્રમાણે વર્તનાર શિષ્ય ગુરૂજનની આરાધના કરે છે. ૧૪૫૨-૧૪૫૩.

ખીજ રીતે યોગ્યાયોગ્ય શિષ્યનું સ્વરૂપ કહે છે.

(૧૩૯) સૈલઘણ-કુલ્લગ-ચાલણિ-પરિપૂળગ-હંસ-મહિસ-સેસે ય ।

મસગ-જલ્લગ-વિરાલી-જાહગ-ગો-મેરિ-આમીરી ॥૧૪૫૪॥

પાષાણ અને મેઘ-ઘડા-ચાલણી-સુઘરી (પક્ષી) નો માળો-હંસ મહિષ-અકરે મશક-જળો-ખિલાડી-બાહક-ગાય-ભેરી અને આભીરી એ ચૌદ ઉદાહરણો શિષ્યની યોગ્યતા અને અયોગ્યતાના વિષયમાં છે. ૧૪૫૪.

એ ઉદાહરણોમાંનું પહેલું પાષાણ અને મેઘનું ઉદાહરણ ભાષ્યકાર કહે છે.

ઉલ્લેખ ન સકો, ગજ્જહ ઇય મુમસેલઓડરન્ને ।

તં સંવટ્ટયમેહો, સોઝં તસ્સુપ્પરિ પહ્હ ॥૧૪૫૫॥

રવિઝ ત્તિ ઠિઓ મેહો, ઊછોડમિ નવ ત્તિ ગજ્જહ ય સેલ્લો ।

સેલ્લસમં ગાહેલ્લં, નિલ્લિજ્જહ ગાહગો एवं ॥૧૪૫૬॥

ઝાયરિણ સુત્તમિ ય, પરિવાઓ સુત્ત-અત્થપલ્લિમંથો ।

અન્નેસિપિય હાળી, પુટ્ઠાવિ ન દુદ્ધયા વંજા ॥૧૪૫૭॥

વુટ્ઠેવિ દોળમેહે, ન કળ્હમોમાઓ લોટ્ટણ ઉદયં ।

ગહણ-ધરણાસમત્યે, ઇય દેયમલ્લિક્કારિમ્મિ ॥૧૪૫૮॥

ઉપરોક્ત પ્રકારના અયોગ્ય શિષ્યને સૂત્રાર્થ આપનાર ગુરૂ માટે આગમમાં પ્રાચશ્ચિત્ત કહેયું છે. કારણ કે એવા અયોગ્ય શિષ્યને સૂત્રાર્થ-આપનાર આચાર્યની લોકમાં નિન્દા થાય છે લોકો એમ કહે છે કે ‘આ આચાર્યમાં પ્રતિપાદન શક્તિ નથી, અથવા તેવા પ્રકારનું ઉત્તમ જ્ઞાન પણ નથી. કારણ કે તે આવા એક શિષ્યને પણ યોગ્ય આપી શકતા નથી, વળી એમનું આગમ સૂત્ર પણ અત્યંત યુક્તિ રહિત હોય એમ લાગે છે, એમ ન હોય તો આ એક શિષ્ય પણ કેમ યોગ્ય ન પામે.’ ઇત્યાદિ પ્રકારે આગમની અને આચાર્યની નિન્દા થાય છે. વળી એવા શિષ્યને ભણાવતાં આચાર્યને પોતાને સૂત્ર પરાવર્તન વ્યાખ્યાન વિગેરે સ્વાધ્યાયમાં વિદ્ય થવાથી સૂત્રાર્થનો નાશ થાય છે. તેમજ એથી બીજા યોગ્ય શિષ્યને પણ સૂત્રાર્થની હાનિ થાય છે. ઇત્યાદિ કારણથી એવા અયોગ્ય શિષ્યને ભણાવવામાં વખતનો દુરૂપયોગજ થાય છે, વધ્યા ગાયના આંચલ સ્પર્શીને ઘણીવાર દોહ્યા છતાં પણ જેમ દૂધ નથી મળતું, તેમ તેવા શિષ્યને ભણાવવાથી કંઈ પણ ફળ નથી થતું. છતાં જો આગ્રહથી તેવા શિષ્યને ભણાવે તો તે ગુરૂએ આગમમાં કહ્યા મુજબ પ્રાચશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ.

આથી ઉલટું યોગ્ય શિષ્ય માટે દ્રોણમેઘનું ઉદાહરણ આવે છે આકાશમાંથી થતી વૃષ્ટિના જળ ખિંડુઓવડે ઘડો ભરાય, તેટલા જળ પ્રમાણ વર્ષનાર મેઘને દ્રોણમેઘ કહે છે, એવો દ્રોણમેઘ વર્ષા છતાં, તેનું એટલું બધું વર્ષેલું પણ પાંણી કાળી ભૂમિમાંથી અન્યત્ર આલ્યું જતું નથી. પરંતુ તે ભૂમિમાંજ સમાઈ જાય છે. એ પ્રમાણે કોઈ શિષ્ય એવો પણ હોય કે જે ગુરૂમહારાજે કહેલું સર્વ ગ્રંથ કરી લે, તેમાંથી એક અક્ષર પણ લક્ષ બહાર ન જવા દે એવા સૂત્રાર્થને ગ્રંથ તથા ધારણ કરવામાં સમર્થ અને શિષ્ય પ્રશિષ્યની પરંપરાએ આપવાથી સૂત્રાર્થનો વિચ્છેદ નહિ થવા દેનાર એવા યોગ્ય શિષ્યને સર્વ સૂત્રાર્થરૂપ શ્રુત આપવું, પરંતુ પ્રવૃક્ત અયોગ્ય શિષ્યને ન આપવું કેમકે તેથી પૂર્વે કહેલા દોષો પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૪૫૫-૧૪૫૮.

બીનું ઘડાતું ઉદાહરણ કહે છે :—

માવિય દ્યરે ય કુઢા, અપસ્થ પસ્થમાવિયા દુવિહા ।

પુષ્પાર્દિહિ પસ્થા, સુર-તેલ્લાઈર્દિહિ અપસ્થા ॥૧૪૫૯॥

વમ્મા ય અવમ્માવિ ય, પસ્થવમ્મા ડ હૌંતિ અગેજ્જા ।

અપસ્થઅવમ્માવિ ય, તપ્પકિવક્કા ભવે ગેજ્જા ॥૧૪૬૦॥

કુપ્પવયળબોસન્નેર્દિ, માવિયા દવમેવ માવકુઢા ।

સંભિગેર્દિ પસ્થા, વમ્માડવમ્મા ય તદ્દ ચેવ ॥૧૪૬૧॥

ને ડળ અમાવિયા તે, ચરવિહા અહવિમો ગમો અન્નો ।

છિટ્ટુકુહ-મિન્ન-સંદે, સગલે ય પલ્લવણા તેસિ ॥૧૪૬૨॥

ભાવિત અને અભાવિત એમ બે પ્રકારના ઘડા હોય છે. તેમાં ભાવિતઘડાએ પણ કેટલાક પ્રશસ્તભાવિત અને કેટલાક અપ્રશસ્ત ભાવિત એમ બે પ્રકારના હોય છે. પુષ્પાદિવડે ભાવિત તે પ્રશસ્તભાવિત અને મદિરા તેલ આદિવડે ભાવિત તે અપ્રશસ્ત ભાવિત.

વળી તે દરેક વાચ્ય અને અવાચ્ય એમ બે પ્રકારના હોય છે. તેમાંના પ્રશસ્ત સાવિત હોય છતાં વાચ્ય હોય અને અપ્રશસ્ત સાવિત બે અવાચ્ય હોય તો તે ઘડા અગ્રાહ્ય છે, પણ એથી વિપરીત ઘડા ગ્રાહ્ય છે. ભાવઘડા તરીકે જીવો પણ એજ પ્રમાણે છે. એમાં કુપ્રાવચ્યવિકાદિના સમીપપણાથી ભાવિત તે અપ્રશસ્ત સાવિત અને સાધુઆદિના સંગથી ભાવિત તે પ્રશસ્ત સાવિત ગણાય છે, પુનઃ તે વાચ્ય અને અવાચ્ય એમ બે બે પ્રકારે છે. વલી જે અભાવિત ઘડા છે તે પણ ચાર પ્રકારે છે, આ ઘડાઓના બીજા પ્રકાર જણવો. ૧ છિદ્ર-૨ કુટેલો ૩ ભાંગેલો-૪ પૂર્ણ. ૧૪૫૬-૧૪૬૨.

એજ દષ્ટાંતને વિશેષે કહે છે: ઘડા બે પ્રકારના હોય છે, જે નવા પાકીને તૈયાર થએલા પુષ્પ-જળ-તેલ આદિ વસ્તુને અંગે ન વપરાએલા હોય, તે અભાવિત ઘડા કહેવાય છે, અને જે તે વસ્તુને અંગે વપરાએલા હોય, તે ભાવિત ઘડા કહેવાય છે, તેમાં જે સારી વાસનાવાળા પુષ્પાદિ રાખવામાં વપરાએલા હોય તે પ્રશસ્ત સાવિત કહેવાય અને મદિરા તેલ આદિ અશુભ વસ્તુ રાખવામાં વપરાએલા હોય તે અપ્રશસ્ત સાવિત કહેવાય. વલી પ્રશસ્ત સાવિત વાચ્ય અને અવાચ્ય એમ બે પ્રકારના છે. વાચ્ય એટલે એ પ્રશસ્ત અથવા અપ્રશસ્ત જે ભાવ લાગ્યો હોય તે તણ દે, તે વાચ્ય, અને એ ભાવ ન તણ દે તે અવાચ્ય એ પ્રકારે અપ્રશસ્ત સાવિત પણ વાચ્ય અને અવાચ્ય એમ બે પ્રકારે છે એમાં જે પ્રશસ્ત ભાવ તણ દેનાર ઘડા તે અગ્રાહ્ય છે, તથા જે અપ્રશસ્તભાવ નહિ તજનાર ઘડાઓ તે અપ્રશસ્ત અવાચ્ય તે પણ અગ્રાહ્ય છે; પરંતુ એથી વિપરીત જે પ્રશસ્તભાવ નહિ તજનારા અને અપ્રશસ્તભાવ તજનારા ઘડા હોય, તે ગ્રાહ્ય-સુંદર છે.

આ પ્રમાણે જેમ દ્રવ્ય ઘડા છે, તેમ ભાવ ઘડા તરીકે જીવો પણ પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત ગુણરૂપ જળ ધારણ કરનાર શિષ્ય-જીવો ભાવિત ને અભાવિતાદિ લેદવાળા છે. એમાં કુપ્રવચન આદિના સંસર્ગથી ભાવિત તે અપ્રશસ્તભાવિત કહેવાય છે અને સંવિદ્ધ સાધુ-ઓના સંસર્ગથી ભાવિત તે પ્રશસ્તભાવિત કહેવાય છે. એની વાચ્ય અને અવાચ્ય ભાવના પણ પૂર્વની રીતેજ સમજવી, એટલે કે પ્રશસ્તભાવ વમનાર અને અપ્રશસ્તભાવ નહિ વમનાર અગ્રાહ્ય-અયોગ્ય છે, અને એથી વિપરીત એટલે પ્રશસ્તભાવ નહિ વમનાર તથા અપ્રશસ્તભાવ વમનાર શિષ્ય ગ્રાહ્ય-યોગ્ય છે.

એ પ્રમાણે ભાવિત ઘડાઓનું સ્વરૂપ કહ્યું; હવે અભાવિત ઘડાઓનું સ્વરૂપ કહે છે. જે અભાવિત ઘડા છે, તે છિન્ન-લિન્ન-ખંડિત-અને પૂર્ણ એમ ચાર પ્રકારના હોય છે. અથવા ભાવિત-અભાવિત પક્ષ સિવાય આ ચાર કોઈ અન્ય પ્રકાર છે એમ સમજવું. એટલે કે કોઈ ઘડો છિદ્રવાળો હોય, કોઈ ઘડો કુટેલો હોય, કોઈ કાંઠાથી ભાંગેલો હોય, અને કોઈ સંપૂર્ણ આગો હોય છે. જેમ એ ઘડાઓમાં ભરેલ પાણી ન્યૂનાધિક આવ્યું જાય છે, તેમ કોઈ શિષ્ય છિદ્રવાળા ઘડા જેવો હોય, તેને શ્રુત આપતાં તેની પાસે જરા પણ શ્રુત રહેતું નથી, શ્રવણ કરતાની સાથેજ તેમાંથી શ્રુત નાશ પામે છે, અધવચમાં કુટેલા ઘડા જેવા શિષ્યને આપેલું શ્રુત થોડા વખત સુધી રહે છે પણ પરિણામે નાશ પામે છે, કાંઠા ભાંગેલા ઘડા જેવા શિષ્યને આપેલું શ્રુત સંપૂર્ણ નથી રહેતું ઘણું રહે છે, માત્ર એમાંથી કેટલુંક વિસ્મરણ થાય છે, અને આખા ઘડા જેવા શિષ્ય હોય તેને આપેલું શ્રુત દીર્ઘકાળ પર્યંત અવિનષ્ટ રહે છે. ૧૪૫૬-૧૪૬૨

હવે ચાલણીતું ઉઠાહરણ જણાવતા મગશીલીયો છિદ્રઘટ અને ચાલણીનો વાર્તાલાપ રૂપે સંવાદ જણાવતા કહે છે.

સેલેયછિદ્રુ-ચાલણિ, મિહો કહા સોઝસુદિટયાનં તુ ।

છિદ્રાડડહ તત્થ વિદ્ઠો, સુમસ્સિ સરામિ નેદાણિ ॥૧૪૬૩॥

‘એળેણ વિસદ્ધિ વિતિણ્ણ, નીહ કન્નેણ ચાલ્લની આહ ।

ધનં રથ આહ સેલો, જં પવિસદ્ધિ જેતિવિય તુજ્ઞં ॥૧૪૬૪॥

પત્થર જેવા, સછિદ્ર ઘડા જેવા, અને ચાલણી જેવા શિષ્યો, પરસ્પર એક બીજાની કથા સાંભળીને ઉઠ્યા પછી બોલ્યા. તેમાં પ્રથમ સછિદ્ર ઘટસમાન શિષ્ય બોલ્યો કે-‘ગુરૂ પાસે હતો તે વખતે તેમણે કહેલ અર્થ સાંભરતો હતો, હવે અત્યારે કંઈપણ સાંભરતું નથી.’ એ સાંભળીને ચાલણી જેવો શિષ્ય બોલ્યો કે ‘મારે તો એક કાને અર્થ પ્રવેશ કરતો હતો અને બીજા કાને નીકળી જતો હતો.’ આ પ્રમાણે સાંભળીને પત્થર જેવો શિષ્ય બોલ્યો કે ‘તમે બન્ને ધન્ય છો, કેમકે તમારે તો અર્થ પ્રવેશ કરે છે અને નીકળી જાય છે, પરંતુ મારે તો તેમ પણ થતું નથી.’ ૧૪૬૩-૧૪૬૪

પૂર્વોક્ત ઉઠાહરણોના અનુસારે શિષ્યોની પણ યોગ્ય યોગ્યતા બણવી; જેમકે ઉપર કહેલા ત્રણ પ્રકારના શિષ્યો આખ્યાન સાંભલી ઉઠીને બીજે કેકાણે જતા માંડોમાંડે કહે છે. તેમાં પ્રથમ સછિદ્ર ઘટ સમાન શિષ્ય બીજાઓને કહેવા લાગ્યો કે ‘ગુરૂસમીપે હું હતો ત્યારે જે સૂત્રાર્થ તેમણે કહ્યો હતો તે મને સાંભરતો હતો, હવે અત્યારે એમાંના એક અક્ષર પણ યાદ નથી.’ જેમ નીચે છિદ્રવાળા ઘડામાં નાખેલી કંઈ પણ ધાન્યાદિ વસ્તુ, ઘડો એક સ્થાને પડ્યો હોય, ત્યાં સુધી તેમાં રહે છે, પરંતુ ઘડાને તે સ્થળેથી ઉપાડીએ કે તરતજ તેમાંની સઘળી વસ્તુ છિદ્રદ્વારા નીકળી જાય છે, તેવીજ રીતે એવા શિષ્યો પણ જ્યાં સુધી ગુરૂ પાસે બેસીને સૂત્રાર્થ શ્રવણ કરે, ત્યાં સુધી તેણે તેમને સ્મરણ રહે, પણ ત્યાંથી બીક્યા પછી એક અક્ષર પણ યાદ ન રહે

સછિદ્ર ઘટ જેવા શિષ્યની વાતો સાંભળીને ચાલણી સમાન શિષ્ય બોલ્યો, ‘ભાઈ! તુંતો મારાથી ઘણા દરબજે સારો છે, કેમકે ત્યાં સુધી તું ગુરૂ પાસે રહ્યો, ત્યાં સુધી તો તે એ સર્વ સ્મરણમાં રાખ્યું; અને પછી વિસ્મરણ થયું; પરંતુ મારે તો ગુરૂએ કહેલ સૂત્રાર્થ એક કાનથી પેશીને બીજા કાનમાંથી નીકળી ગયો, જેમ ચાલણીમાં આટો આદિ ઉપરથી નાંખીએ અને નીચેથી જતો રહે, તેમ સ્મરણવાર પણ હૃદયમાં એની સ્મૃતિ નથી રહી.’

આ બન્નેની હંકીકત સાંભળીને મુદ્દગશેલ જેવો શિષ્ય બોલ્યો, ‘અરે ભાઈઓ! તમે બન્ને મારાથી શ્રેષ્ઠ છો. કારણ કે તમારે ગુરૂએ કહેલ સૂત્રાર્થ એક કાનમાં પેશીને બીજા કાનેથી નીકળી ગયો, એટલું એ થયું, મારે તો એટલું પણ ન થયું. પત્થરપર પડેલું પાણી જેસ તેના અંદરના ભાગમાં જરા પણ જતું નથી, તેમ મારે ગુરૂએ કહેલ સૂત્રાર્થનો અક્ષર પણ અન્તઃકરણમાં પ્રવેશ પામ્યો નથી.’ આ પ્રમાણે આ ત્રણે પ્રકારના શિષ્યોમાં વિશેષતા સમજવી. ૧૪૬૩-૧૪૬૪

હવે એ આલણી ઉઠાડરણના પ્રતિપક્ષમાં ખજીર કમઠકનું ઉઠાડરણ કહે છે. અને સાથે બીજું સુઘરીના માળાનું ઉઠાડરણ કહે છે.

તાવસસરકિદિનયં, ચાલણિપદિવક્તુ ન સંવદ્ દર્શિ પ ।

પરિપૂર્ણગમિ ચ ગુણા, ગલંતિ દોસા ચ ચિદ્ઠંતિ ॥૧૪૬૫॥

આલણીના પ્રતિપક્ષમાં ખજીર કઠિનનું ઉઠાડરણ છે, તેમાં નાખેલ ગમે તેવી દ્રવ-પ્રવાહી વસ્તુ હોય પણ તે નીકળતી નથી; સુઘરીના માળા જેવા શિષ્યમાંથી તો ગુણો નીકળી જાય છે અને દોષો રહે છે. ૧૪૬૫

તાપસોના ભોજનાદિ માટેનું ઉપકરણ વિશેષ, તેને ખજીર કમઠક કહેવાય છે. એનું ઉઠાડરણ આલણીના પ્રતિપક્ષમાં છે; આ ઉપકરણ વાંસ શુભ આદિને અતિ સૂક્ષ્મપણે કુટીને કમઠકના આકારે બનાવેલું હોય છે. એ ઘણું નિખિડ હોય છે, તેથી તેમાં ગમે તેવો પ્રવાહી પદાર્થ નાખેલ હોય, તોપણ તેમાંથી તે નીકળતો નથી. એવીજ રીતે તેના સમાન જે શિષ્ય હોય, તે ગુરુએ કહેલું સર્વ યાદ રાખે છે, જરાપણ ભૂલી જતો નથી. આવો શિષ્ય હોય તે આદ્ય છે, તેજ અનુયોગને લાયક છે. પણ પૂર્વોક્ત આલણી આદિ જેવા શિષ્યો ચોગ્ય નથી.

પરિપૂર્ણક એટલે સુઘરીના માળાનું તેનું ઉઠાડરણ કહે છે. સુઘરી (ચકલી વિશેષ)ના માળાથી ધીઆદિ ગળ્યું હોય, તો તેમાંથી ધી ગળાઇને નીચે પડે છે, અને તેમાંના કથરોજ માત્ર માળામાં ભરાઈ રહે છે. તેવી રીતે તેના જેવા શિષ્યોમાં પણ સમજબુદ્ધિ એટલે કે એવા શિષ્યોમાંથી શ્રુત સંબંધી જે જે સર્વ ગુણો હોય તે સર્વ ધીની પેઠે નીકળી જાય છે, અને ધીના મેલની પેઠે શ્રુતના દોષોનેજ તે ગ્રહણ કરે છે. ગુણો તો સર્વથા તણ દે છે, આથી આવો શિષ્ય સર્વથા અયોગ્ય છે. ૧૪૬૫

આ સંબંધમાં શિષ્ય શંકા કરે છે, અને તેના શ્રીગુરુમહારાજ ઉત્તર આપે છે—

સ્ત્વણુપ્પામણ્ણા, દોસા હુ ન સંતિ જિણમણ્ણે કેઈ ।

જં અણુવસત્તકહર્ણ અપત્તમાસજ્જ વ હવેજ્જા ॥૧૪૬૬॥

સર્વજ્ઞના પ્રામાણ્યથી જિનમતમાં દોષો હોતાજ નથી; (તો પછી દોષ ક્યાંથી ગ્રહણ કરે ?) પરંતુ ઉપયોગ રહિત ગુરુના કથનથી અથવા અયોગ્ય શિષ્યથી તેમાં દોષો ઉત્પન્ન થાય છે. નિર્દોષ એવા પણ જિનમતે અયોગ્ય શિષ્યો અછતાં દોષોને ઉત્પન્ન કરે છે.

પ્રશ્ન :-આ શાસનના પ્રવર્તક સર્વજ્ઞ હોવાથી-જિનમતમાં કેટલપણ દોષો ન હોવાથી પરિપૂર્ણક (સુઘરીના માળા) જેવા શિષ્યો તેમાંથી દોષો કેવી રીતે ગ્રહણ કરી શકે ?

ઉત્તર :-એ સત્ય છે કે જિનમતમાં દોષો જરાપણ નથી; પરંતુ ઉપયોગ રહિત ગુરુના વ્યાખ્યાનથી અથવા અયોગ્ય શિષ્યથી તેઓએ કલ્પેલા દોષો થાય છે, અર્થાત્ અયોગ્ય શિષ્યો જિનમતમાં અવિદ્યમાન દોષો ઉત્પન્ન કરે છે. તેઓમાંના કેટલાક એમ કહે છે કે આ બધાં સૂત્રો પ્રાકૃતભાષામાં રચેલાં છે, માટે કેણે બાણે કેણે આ બધાં સૂત્રો રચેલાં હશે ? કહેવાનું તત્ત્વ એ છે કે પ્રાકૃતભાષા હોવાથી વિશ્વાસ રાખવા લાયક નથી.

વળી બીજાઓ જણાવે છે કે બાધુઓ આરંભ પરિગ્રહ છોડી સાધુપણ આદરી નિર્ગ્રંથ બને છે અને આરિત પાલે છે, પણ તે અવસ્થામાં દાન નાંહ દઈ શક્તા હોવાથી

કેવલ ચારિત્રી થી શું કલ્યાણ થવાનું? અર્થાત્ ચારિત્રના નિષ્ફલ છે, વળી કોઈકે તે એમ કહે છે કે આ બધા શાસ્ત્રોમાં વારંવાર તેને તે છકાય જે પૃથ્વીકાચાદિક છે, તેઓનું તથા પ્રાણુતિપાતવિરમણાદિ મહાવ્રતોનું નિદ્રાદિપ્રમાદોનું અને તેના પરિહારનું જ વર્ણન છે, તે યોગ્ય નથી, કારણ કે સમજાવવા માટે ઉપદેશ કરવાનો છે, અને તે તો એક વખત કહેવાથી સમજાવી શકાય છે, માટે વારંવાર એ છકાયાદિનું કથન કરવું તે યોગ્ય નથી. તેમજ કેટલાક વસ્તુતત્ત્વને નાહું સમજનારા જણાવે છે કે મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે રચવામાં આવેલા શાસ્ત્રમાં જ્યોતિષ્યકની ગણતરી વગેરેનું અને યૌનિપ્રાણુતાદિથી સુવર્ણસિદ્ધિ આદિ પ્રતિપાદનની શી જરૂર હતી? કેટલાક સામાન્ય સમજવાળા કહે છે, કે જો જ્ઞાન મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે છે, તો પછી તે જ્ઞાન અભ્યાસમાં કાલ અને અકાલ શો? શું માંદા મનુષ્યને ક્ષમા આપવામાં તથા મેલાં કપડાં ધોવામાં કાલઅકાલ દેખાય છે?

અર્થાત્ પ્રાકૃતભાષા હોવાથી, જ્ઞાન વિનાનું ચારિત્ર આદરવાનું કહેલ હોવાથી, વારંવાર તેને તે અધિકારો હોવાથી, મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે ઉપયોગી નહિ એવા જ્યોતિષાદિક વિષયો કહેલ હોવાથી, તેમજ તેના અભ્યાસ માટે કાલ અકાલનો વિચાર કહેલ હોવાથી, સૂત્રો માનવા લાયક નથી, એમ કહી સર્વજ્ઞના શાસ્ત્રમાં પણ દોષો કહેવા તૈયાય થાય છે.

તે શકાઓના સમાધાનોમાં ચારિત્રની નિર્મલતાની ચાહના રાખનાર બાલ સ્ત્રી મૂઢ અને મૂર્ખ મનુષ્યોને પણ ઉપકાર થાય એટલા માટે તત્ત્વના જણકારોએ સૂત્રો પ્રાકૃતભાષામાં રચેલા છે, પ્રથમ કહેલ વસ્તુ ખીણ વખત કહેવામાં આવે છે તેમાં કારણ છે. પ્રથમ કહેલનો કોઈ કારણથી નિષેધ કરવો હોય અથવા નિષેધ કયો હોય છતાં કારણોને લીધે આજ્ઞા ફેવી હોય અથવા તે વસ્તુમાં કંઈક વિશેષતા જણાવવી હોય, તેથી ખીણ વખત કહેવામાં આવતું એક વાક્ય પણ નિષ્પ્રયોજન નથી. કાલ અકાલ તો કૃષિઆદિમાં પ્રત્યક્ષ છે, માટે તે શકા નકામી છે. ૧૪૬૬

હવે હંસનું ઉદાહરણ કહે છે.

અવત્ત્વેણ જીર્હાઈ, કૂચિયા હોઈ સ્ત્રીમુદગમ્મિ ।

હંસો મોત્તૂળ જલ્લં, આહ્યઈ પયં તહ સુસીસો ॥૧૪૬૭॥

હંસની જીભ ખાટી હોવાથી પાણીમાંના દૂધના ફાદા થઈ જાય છે, અને તેથી પાણી મૂકીને હંસ દૂધ પી જાય છે; તેવી રીતે સુશિષ્ય પણ દોષો તણને ગુણો ગ્રહણ કરે છે. ૧૪૬૭

કોઈ ભાજનમાં દૂધ અને પાણી મેળવીને તે હંસને પીવા માટે મૂક્યું હોય, તો હંસની જીભ સ્વાભાવિક અસ્થિ (ખાટી) હોવાથી, જળ મિશ્રિત દૂધમાં તે અંત્રુ નાખે એટલે જીભની ખટાશથી પાણીમાંનું દૂધ પરપોટા જેવા તેના ફાદા રૂપ થઈ જાય છે, તેથી હંસ એ પાણી મૂકીને પરપોટા જેવું થએલું દૂધ પી જાય છે; તેવીજ રીતે જે યોગ્ય સુશિષ્ય હોય છે, તે ગુરૂના દોષો તણ દંષ્ટને માત્ર તેમના ગુણોજ ગ્રહણ કરે છે. ૧૪૬૭

હવે પાંડાનું ઉદાહરણ કહે છે.

સયમવિ ન પિયઈ મહિસો, ન ય જૂઈ પિયઈ લોહિયં સ્વર્ગે ।

વિગદ્-વિકદાર્દિ તદા, અથવકપુચ્છાર્દિ ય કુસીસો ॥૧૪૬૮॥

જળાશયમાં પેઠેલો જંગલી પાડો, જેમ પોતે ડોળેલું પાણી પોતે પીતો નથી અને બીજા ટોળાને પીવા દેતો નથી; તેમ કુશિષ્ય પણ કલહ તથા વિક્ષયાદિવડે તથા વખતવગરની અચોચ પૃચ્છાથી વ્યાખ્યાન ડોળી નાખે છે, અને તેથી તેમાંનું પોતે કંઈ અહંભુ કરતો નથી અને બીજાઓને પણ અહંભુ કરવા દેતો નથી. ૧૪૬૮.

જેમ કોઈ જંગલી પાડો પોતાના ટોળા સાથે કોઈ જળાશયમાં પેશીને તેમાંનું પાણી આમ તેમ ઉછાળીને ડોળું કરી નાખે છે, તેથી એ મલિન થયેલું પાણી એ પાડો પોતે પીતો નથી અને બીજા ટોળાને પણ પીવા દેતો નથી; તેવીજ રીતે કુપાત્ર શિષ્ય પણ વ્યાખ્યાન મંડળીમાં આવીને શુદ્ધ સાથે અથવા બીજા કોઈ શિષ્ય સાથે કલહ કરે-વિક્ષયા કરે, અસંબદ્ધ અચોચ પ્રશ્ન આદિથી વ્યાખ્યાન ડોળી નાંખે, એટલે એ વ્યાખ્યાનમાંથી પોતે કંઈ અહંભુ કરે નહિ અને બીજા શિષ્યોને પણ અહંભુ કરવા દે નહિ. ૧૪૬૮.

હવે તે પાડાથી ઉલટું બેટાનું ઉદાહરણ કહે છે.

અવિ ગોપયમિવિ પિવે, સુદિઓ તળયત્તળેણ તુંદસ્સ ।

ન કરેહ કલ્હસતોયં, મેસો एवं સુસીસોડવિ ॥૧૪૬૯॥

અંગ સંકેતીને આગલા બંને પગે નમીને તેનું નાનું સુખમાત્ર આગલ રાખી જળથી ભરેલા ગોપદમાંથી (ગાંધ્યા પગથી પડેલા ખાડામાંનું) પાણી પણ બેટું પીએ છે, પરંતુ તે તેને ડોળી નાંખતું નથી, તેવી રીતે સુશિષ્ય પણ શુદ્ધ પાસેથી શાન્ત ચિત્તે શ્રુત એવી રીતે અહંભુ કરે છે કે જેથી તેને પોતાને અથવા બીજા પર્ષદાને કંઈપણ મનાબાધા ન થાય, ૧૪૬૯

હવે મચ્છર અને જળોનું ઉદાહરણ કહે છે.

મસલ વ્વં તુદં જંચ્ચાહર્ણહિ નિચ્છુભમ્પ કુસીસો ચ ।

જલ્લુગા વ અદ્દમેતો, પિવહ સુસીસોડવિ સુચ્ચાણં ॥૧૪૭૦॥

જેમ જીવોને ઠંશ કઇને મચ્છર પીડા કરે છે, પછીથી લુગડાના છેડાવડે તિરસ્કારથી ફર કરાચ છે, તેમ કુશિષ્ય પણ ભતિઆદિ દોષો ઉઘાડા કરવાથી શુદ્ધને વ્યથા (પીડા) કરતો કાઢી સુકાચ છે. તથા જળો જેમ રૂધિર પીએ છે, પણ તે રૂધિરવાળાને કંઈ પીડા નથી કરતી, તેમ સુશિષ્ય શુદ્ધ પાસેથી શ્રુત અહંભુ કરે છે, પરંતુ શુદ્ધને ભતિ આદિદોષો ઉઘાડા કરીને પીડા કરતો નથી. ૧૪૭૦

હવે બિલાડીનું ઉદાહરણ કહે છે.

છલ્લેહલં મૂમીં લીરં, જહ પિવહ દુદ્ધમજ્જારી ।

પરિસદુદ્ધિયાણ પાસે, સિક્કહ્ણં एवं વિળયમંસી ॥૧૪૭૧॥

જેમ દુદ્ધ બિલાડી હાંદીમાંનું દુધ લોચ ઢાળીને પછી પીએ છે, પણ તેમાંથી નથી પીતી, આથી તેને દુધનો તેવો અર્થ સ્વાદ નથી આવતો, તેવીજ રીતે ગોષ્ઠામાહિલ જેવા વિનયશ્રી કુશિષ્યો પણ પર્ષદામાંથી ઊઠેલા વિધ્યાદિના જેવા બીજાઓની પાસેથી શ્રુત અહંભુ કરે છે. પણ શુદ્ધ પાસે નથી અહંભુ કરતો, કેમકે શુદ્ધ પાસે અહંભુ કરે તો શુદ્ધના વિનયાદિ કરવા પડે. આથી દુદ્ધ બિલાડી જેવા વિનયશ્રી કુશિષ્ય સમજવા ભૂમિ-સમાન પર્ષદામાંથી ઊઠેલા બીજા શિષ્યો, અને ઢાળેલા દુધ સમાન તેનું શ્રુત સમજવું. ૧૪૭૧.

નહકતું ઉદાહરણ કહે છે.

પાડં થોવં થોવં, સીરં પાસાઈં જાહગો લિહ્દિ ।

એવેવ લિયં કાડં, પુચ્છહ મહમ ન સેણ્દિ ॥૧૪૭૨॥

એમ નહક (એક નાતિતું પક્ષી) થોડું થોડું દૂધ પીને આનુભાવ્યુ યાટે છે. એજ પ્રમાણે સુશિષ્ય પણ અહણ કહેલું શ્રુત, પરિચિત કરીને પછી ગુરૂને પૂછે છે, પણ ખેદ કરાવતો નથી. ૧૪૭૨

એમ નહક નામનો જીવ ભાજનમાં રહેલું દૂધ થોડું થોડું પીને ભાજનની આનુ-ભાવ્યુ યાટે છે, પુનઃ થોડું દૂધ પીને વળી ભાજનની આનુને યાટે છે, એમ વારંવાર કરીને સર્વ દૂધ પી નાચ છે, પણ તેમાંથી જરાએ નકાસું જવા દેતો નથી; તેમ લાયક ભુક્ષિમાન સુશિષ્ય પણ પ્રથમ અહણ કહેલું શ્રુત બરાબર પરિચિત કરીને પછી બીજું અહણ કરે છે. એવી રીતે વારંવાર કરીને ગુરૂ પાસેથી સર્વ શ્રુત અહણ કરે છે, પણ ગુરૂને જરાએ ખેદ પ્રમાડતો નથી. ૧૪૭૨.

અન્નો દોઝિહ કલ્લે, નિરસ્થયં કિ વહામિ સે ચારિ ? ।

ચત્તરણગવી ડ મયા, અવન્ન-હાળી ય વહુયાણં ॥૧૪૭૩॥

મા મે હોજ્જ અવણ્ણો ગોવજ્જા વા પુણો વ ન દલેજ્જા ।

વયમવિ દોઝ્જામો પુણ, અણુગ્ગહો અન્નદૂદેડવિ ॥૧૪૭૪॥

સીસા પહિચ્છગાણં મરોત્તિ તેડવિય હુ સીસગમરોત્તિ ।

ન કરેંતિ સુત્તહાળી, અન્નત્થવિ દુલ્લહં તેસિં ॥૧૪૭૫॥

કાલે આ ગાયને બીજે દોહશે, તો આને નિરર્થક ચાર (ધાસ) શા માટે આપું ? એ પ્રમાણેનો વિચાર અને વર્તન ચારે જણાએ કરવાથી ગાય મરી ગઈ, તેથી તેમની નિન્દા અને હાની થઈ, અને ગૌહત્યા લાગી. મ્હારી નિન્દા ન થાઓ, અને વળી ગૌહત્યા કરનાર, પણ ન જણાઈએ કેમકે જો એમ થશે તો ફરીથી કોઈ બીજી ગાય આપશે નહિ (એમ માનીને ચાર નીરી) વળી ફરીથી એને હમેજ દોહીશું અને બીજા દોહશે તો પણ અનુઅહ થશે. એ પ્રમાણે આગતુક શિષ્યો વિચારે કે ગુરૂનો વિનય કરવો, તે તેમના શિષ્યોનો આચાર છે, અમારે શું ? તે શિષ્યો વિચારે કે આ નવીન શિષ્યો ગુરૂનો વિનય કરશે, કેમકે હમણાં તેમને તે વધારે બહાલા છે. એ રીતે એક બીજાની ધર્ષથી ગુરૂનો વિનય ન કરે, તો તેમને સૂત્રની હાની થાય અને અન્યત્ર બીજે સ્થળે પણ તેમને તે દુર્લભ થાય, ૧૪૭૩ થી ૧૪૭૫.

કોઈ જળમાને વેદના અંદર રહેલા અધ્યયનના નિમિત્તભૂત ચરણ શબ્દે બોલવા ચતુઃ ચરણદ્વિજ (કોઈ ચાર બ્રાહ્મણ) ને એક ગાય દક્ષિણમાં આપી, અને કહ્યું કે તમે ચારેજણા આ ગાયને વારાફરતી દોહજો. અને બીજા ચાર બ્રાહ્મણોને પણ તેણે એક ગાય આપીને તેમને પણ એજ પ્રમાણે વારાફરતી દોહવાનું કહ્યું. હવે પહેલાં જે ચાર બ્રાહ્મણોને ગાય આપી, તેમાંનો એક મોટો બ્રાહ્મણ પ્રથમ તે ગાયને પોતાને ઘેર લઈ ગયો અને દોહી, પછી ચારો આપતી વખતે તેણે વિચાર્યું કે આ ગાયને વારાફરતી દોહવાની છે,

તો હું' આજે એને નાકામો શામાટે ચારો નાંખું ? કાલે જે બીજો લઈ જશે તે હોહશે અને ચારો નાખશે. એમ વિચારીને તેણે ચારો નાખ્યો નહિ. બીજે દિવસે બીજે બ્રાહ્મણ ગાય લઈ ગયો, તેણે પણ એજ પ્રમાણે કર્યું, એ રીતે ત્રીજાદિવસે ત્રીજાએ અને ચોથા દિવસે ચોથા બ્રાહ્મણે પણ કર્યું, એટલે ચારા વિના હોહવાતી એ ગાય બિચારી થોડાજ દિવસમા મરણ પામી. આથી એ સઘળાને ગૌહત્યા લાગી, લોકોમા નિન્દા થઈ અને ફરી બીજા યજ્ઞમાન પાસેથી ગાયને નહિ મળવાથી હાની પણ થઈ.

હવે પેલા બીજા જે ચાર બ્રાહ્મણો ગાય લઈ ગયા હતા, તેમાંના પહેલા બ્રાહ્મણે પ્રથમ દિવસે ગાય હોહીને વિચાર્યું કે બે હું' ગાયને ચારો નહિ આપું, તો લોકોમાં નિન્દા થશે, અને ચારો નહિ મળવાથી ગાય મરી જશે એથી ગૌહત્યા લાગશે, અને લોકો ફરીથી દાન આપશે નહિ, તેથી એમ ન થાય તેટલા માટે હું' તેને ચારો આપું. બે નહિ આપું તો ગૌહત્યાના કલંકથી અમને બીજા કોઈ ફરી ગાય આપશે નહિ. વળી ગાયને ચારો આપવાથી ઘણો લાભ થશે, કેમકે ચારો ખાવાથી પુષ્પ થએલી ગાયને ફરીથી બીજા વારે હું'જ હોહીશ અને બીજા હોહશે તો એમાં પણ મને ઉપકારજ થશે. એમ માનીને તેણે ચારો આપ્યો. એ પ્રમાણે બીજાઓએ પણ ચારો આપ્યો. એટલે ગાય બચી, સૌને દુધ મળ્યું, અને તેમની પ્રશંસા થઈ.

એ ઉદાહરણનો ઉપનય આ પ્રમાણે છે. ગુરૂનો વિનય કરવામાં પોતાના ગચ્છના શિષ્યો એમ વિચારે કે 'અહીં ભણવા આવેલા બીજા શિષ્યો ગુરૂનો વિનય કરશે, અમે શા માટે કરીએ ? કેમકે તે શિષ્યોનેજ હમણાં ગુરૂ મહારાજ વહુલ છે, માટે વિનય કરવાની ફરજ તેમની છે, અને એ આવેલા શિષ્યો વળી એવું વિચારે કે ગુરૂનો વિનય કરવાનો આચાર એમના શિષ્યોનો છે, અમારે શું ? અમે તો થોડા દિવસ પછી આઠ્યા જઈશું ?' આ પ્રમાણે બન્ને જણા વિચારીને કોઈ પણ ગુરૂનો કંઈ પણ વિનય-વેચાવચ્ચ ન કરે, તેથી ગુરૂ પીડા પામવાથી, તે શિષ્યોને સૂત્રાર્થની હાની થાય, વળી બીજે ભય તો પણ તેમને એવી પ્રવૃત્તિથી સૂત્રાર્થ હુલ્લ થાય અને અવર્ણવાદ આદિ બીજા અનેક દોષો લાગે. આ પ્રમાણે હુર્વિનીત શિષ્ય માટે સમજવું, અને સુવિનીત શિષ્ય માટે એથી વિપરીત સમજવું. એટલે કે બીજેથી ભણવા આવેલા સાધુઓ વિચારે કે જગતમાં પરમ હુલ્લ વીતરાગ પ્રણીત સૂત્રાર્થ આપે છે, તેથી એમનો ઉપકાર કોઈ પ્રકારે વળે તેમ નથી, વળી અમારી વેચાવચ્ચથી બે શિષ્યો ભણશે તો તેથી પણ અમને નિર્ભરા થશે, અને શિષ્યો વિચારે કે અમને સંસારથી તાર્યા અને વળી પરમહુલ્લ સૂત્રાર્થ આપે છે માટે ગુરૂ મહારાજ અમારા ઉપકારી છે. માટે તેઓની વેચાવચ્ચ કરવી એ અમારી ફરજ છે. ૧૪૭૩-૧૪૭૫.

હવે ભેરીનું ઉદાહરણ કહે છે.

કોમુદ્યા તદ્દ સંગમિયા જ્ઞમૂઢગાઠ મેરીજો ।

કળહસ્સાસિ પ્લુતયા, અસિવોવસમી ચક્ત્યીઝ ॥૧૪૭૬॥

સક્કપસસા ગુણગાદિ, કેસવો નૈમિવંદસુણદંતા ।

આસરયણસ હરણં, કુમારમંગે ય પુયજુદ્ધ ॥૧૪૭૭॥

નેહિ જિઓઽન્હિ ચિ અહં, અસિવોવસમીષ સંપયાળં ચ ।

છન્માસિયધોસળયા, પસમદ ન ય જાયણ અલો ॥૧૪૭૮॥

આગંતુવાહિલોમો, મહિદ્દિદ્દમોલ્લેણ કંથદંઢળયા ।

અદ્દમઆરાહણ અન્ન, મેરિ અન્નસ્સ ઠવળં ચ ॥૧૪૭૯॥

કૌમુદિકી-સાંઆમિકી-ઔદ્દભૂતિકી-તથા ચોથી અશિવોપશામિની-એ ચાર ભેરીએ કૃષ્ણ પાસે હતી. એકઠા ઇંદ્રે પ્રશંસા કરી કે કૃષ્ણ વાસુદેવ ગુણગ્રાહી છે અને નીચચુદ્ધ કરી કરતા નથી. (આ સાંભળી એક દેવે પરીક્ષા કરવાને) નેમિનાથને વન્દન કરવા જતા એવા કૃષ્ણના માર્ગમાં વચ્ચે દુર્ગન્ધ યુક્ત સુંદર દાન્તવાળા શ્વાનનું શબ વિકુન્થું. કૃષ્ણ તે દન્ત પંક્તિની પ્રશંસા કરી, પછી દેવે અશ્વરત્નનું હરણ કર્યું. તે લેવા જતાં નીચચુદ્ધ કરવાનું કહેતાં ન કર્યું અને કહ્યું કે-‘હું તારાથી જીતાયો, અશ્વ લઈજા.’ આથી પ્રસન્ન થએલા દેવે અશિવોપશમિની ભેરી આપી. તે ભેરીને છ છૂંમહીને વગાડવાથી છ માસના રોગો શાન્ત થઈ જાય અને છ માસ સુધી ખીજ રોગનો ઉપદ્રવ ન થાય. એ ભેરીમાંથી પરદેશથી આવેલા એક ધનવાન ગૃહસ્થે તેના રક્ષકને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપીને એક ટુકડો લીધો, ખીજએ ખીજે લીધો, એમ કરતાં આખી ભેરી થીંગડાંવાળી થઈ ગઈ. તે વાતની ખબર પડતાં કૃષ્ણે તે રક્ષકને શિક્ષા કરી અને અષ્ટમ તપ કરી ખીજ ભેરી મેળવીને ખીજ રક્ષકને સોંપી, તે ભેરીને તેણે ખરોખર સાચવી.

આ કથા પૂર્વે ૧૪૭૪ મી ગાથાના પ્રસંગમાં સવિસ્તર આવી ગઈ છે, તેથી ત્યાંથી જોઈ લેવી. એનો ઉપનય આ પ્રમાણે છે. જિનેશ્વર અથવા ગણધર મહારાજે આપેલ શ્રુત રૂપ ભેરીને, અશિવોપશમીનીભેરીનું રક્ષણ કરનાર પ્રથમપુરુષની પેઠે, અન્યદર્શનીના અભિપ્રાયોથી મિશ્રિત કરીને થીંગડાંવાળી કરે, તે શિષ્ય લાયક નથી, પણ ભેરીનું રક્ષણ કરનાર એવા ખીજ રક્ષક પુરુષની જેમ, જે શિષ્ય એ પ્રમાણે અન્યદર્શનીના અભિપ્રાયથી મિશ્ર ન કરે અખંડ રાખે તેજ લાયક શિષ્ય છે. ૧૪૭૬ થી ૧૪૭૯.

હવે આલીરીતું ઉદાહરણ કહે છે.

મુર્કં તયા અગહિણ, દુપરિગહિયં વયં તયા કલ્હો ।-

પિટ્ટણ-અદ્વિચિરવિક્કય, ગણ્ણ ચોરા ય ક્કળથે ॥૧૪૮૦॥

(આલીરી) ‘અહણ કંથાં સિવાય તે’ ઘડો મૂકી દીધો તેથી તે ભાંગી ગયો.’ (આલીરી:-) ‘તે’ ખરાખર અહણ ન કર્યો, તેથી ભાંગી ગયો.’ આમ કહેવાથી ખનેને કંઈએ થયો. આલીરી આલીરીને મારી, મોડું થવાથી ખીજ વેચનારા આવ્યા ગયા, તેથી ઘીનુ મૂલ્ય ઓછું આવ્યું અને માર્ગમાં ચોરોએ સર્વ હુટી લીધું. ૧૪૮૦.

કોઈ ગામ અથવા ગોકુળમાંથી એક આલીરી (ભરેવાડ) પોતાની સ્ત્રી સહિત ઘોના ઘડા ભરીને ગાડી લઈને શહેરમા તે વેચવા ગયો. શહેરમાં વેચવાના સ્થળે ગાડી છોડી, ત્યાંની ભૂમિ ઉપર આલીરી ઉભી રહી, અને આલીરી ગાડી ઉપરથી ઘોના ઘડા લઈને તેને આપવા લાગ્યો એવામાં ઉપયોગ રહિત ઘડો આપતા અથવા લેતાં એક ઘડો નીચે પડી ગયો અને કુટ્યો. આથી આલીરી ગુસ્સે થઈને બોલી કે-‘અરે ! અભાગીઆ શહેરની સ્ત્રીઓના મુખ એવામાં તદ્દીન થએલા તે આ ઘડાને મેં અહણ કંથો

સિવાય મૂઠી દીધો તેથી ભાંગી ગયો.' સ્ત્રીના આવા વચનથી આલીર પણ ગુસ્સે થઇને બોલ્યો કે-‘હે રાંડ ! તું જ શહેરના યુવાનોના મુખ ભેવામાં તદ્દીન થઇ ગઇ છે, તેથી ઘડો ખરાબર ગ્રહણ કર્યો નહિ, એટલે ભાંગી ગયો.’ આ પ્રમાણે પરસ્પર બોલવાથી બંનેને કળઓ થયો. આલીરે સ્ત્રીને મારી બંનેના કળ્યાથી બીભ્રુ’ ધી પણ ઢાળાયું, જે વધુ’ તે ટાઇમ પસાર થયા વાદ વેચવાથી મૂલ્ય પણ ઓછું આવ્યું. ધી વેચવા આવેલા બીબ લોકો મોડું થવાથી આવ્યા ગયા, અને આ બે જણા એકલાજ રહ્યા. બંને જણા બીબ સાથે વિના જવા લાગ્યા, માર્ગમાં ચોરો મળ્યા, તેમણે ગાડી-બગદ-અને દ્રવ્ય સર્વ લઇ લીધું. ૧૪૮૦.

એ ઉદાહરણનો ઉપનય આ પ્રમાણે છે.

માં નિપ્હવહ ય દાડં, ઝવજુજિય દેહિ કિં વિચિત્તેસિ ? ।

વિચ્છામેલિયદાણે, કિલ્લિસસી તં ચડહં ચેવ ॥૧૪૮૧॥

હે આચાર્ય ! એ પ્રમાણે આપીને હવે અસત્ય ન બોલો, ઉપયોગ રાખીને સૂત્રાર્થ આપો, શું વિચારો છો ? એમ આયોજ્ય સૂત્રાર્થ આપવાથી આપણે બંને કલેશ પામીએ છીએ. ૧૪૮૧.

સૂત્રાર્થની પુનરાવૃત્તિ કરતાં કંઈક વિપરીત બોલતા શિષ્યને બાળીને આચાર્ય તેની ભૂલ સુધારવાને શિખામણ આપે, ત્યારે મૂખ’ શિષ્ય કહે કે ‘મહારાજ ! તમેજ મને એ પ્રમાણે શીખવ્યું છે, અને હવે શીખામણ શાની આપો છો ? એમાં તમારોજ દોષ છે. મને શાની શીખામણ આપો છો ? આથી આચાર્ય કહે કે ‘ભાઈ ! મેં તને એ પ્રમાણે નથી શીખવ્યું.’ ત્યારે નાલાયક શિષ્ય કહે ‘અરે મહારાજ ! તમે સાક્ષાત્ એ પ્રમાણે મને સૂત્રાર્થ આપેલ છે, ને હવે અસત્ય કેમ બોલો છો ?’ શિષ્યના એમ કહેવાથી આચાર્ય મહારાજ કંઈક મનમાં વિચાર કરે, એટલે પુનઃ તે નાલાયક શિષ્ય કહે કે ‘મહારાજ ! શું વિચારો છો ? સારી રીતે ઉપયોગ રાખીને સૂત્રાર્થ આપો. અસત્ય રીતે સૂત્રાર્થ આપવાથી તમે અને હું બંને કલેશ પામીએ છીએ. આ પ્રમાણે પોતાનો દોષ ન અંગીકાર કરતાં ગુરૂના દોષોજ કહે, તેથી આલીરયુગલની પેઠે ગુરૂ-શિષ્યને પરસ્પર કળઓ થાય, અને કળઓ થવાથી વ્યાખ્યાનમાં અન્તરાય પડે, તથા સૂત્રાર્થની હાની વિગેરે દોષો પ્રાપ્ત થાય.

આના પ્રતિપક્ષમાં બીભ્રુ’ ઉદાહરણ છે, કેઈ બીજો આલીર પોતાની સ્ત્રી સહિત ધી વેચવાને નગરમાં ગયો. ત્યાં જઈને ઘડો સ્ત્રીને આપતાં પડીને ભાંગી ગયો, આથી તેણે કહ્યું કે ‘અરે ? મેં ઉપયોગ વિના તને ઘડો આપ્યો, તેથી તે કુટી ગયો’ એમ કહીને એકદમ ગાડાં ઉપરથી ઉતરીને વેરાએહું’ ધી ઘડાની ઠીબમાં એકડું કરવા લાગ્યો, તેની સ્ત્રીએ પણ એમ કહ્યું કે ‘મેં ઉપયોગ વિના ખરાબર ઘડો ગ્રહણ ન કર્યો, તેથી તે ભાંગી ગયો’ એમ કહીને તે પણ તેની સાથે ઢાળાએહું’ ધી એકડું કરવા લાગી. એમ અન્યો-અન્ય પોતાના દોષ ગ્રહણ કરવાથી કલેશ ન થયો, અને બંને જણ ધી એકડું કરીને વેળાસર વેચીને બીબ સાથની સાથે જલ્દીથી ઘેર ગયાં. આ પ્રમાણે ગુરૂ-શિષ્ય પણ જો પોતાના દોષ અંગીકાર કરીને પરના દોષ છુપાવે અને પરસ્પર વિવાદ ન કરે, તો તેજ સૂત્રાર્થ આપવા અને લેવાને યોગ્ય છે, તેમજ તે નિર્વિરોધ લાભના ભાગી થાય છે.

એ પ્રમાણે યોગ્યયોગ્ય ગુરુ-શિષ્યનું સ્વરૂપ બતાવીને હવે ઉપસંહાર પૂર્વક તેનું રૂપ કહે છે.

મળિયા જોભાડજોભા, સીસા ગુરવો ય તત્થ દોળ્હંડપિ ।

પેયાલિયગુણ-દોસો જોભો જોગસ માસેજ્ઞા ॥૧૪૮૨॥

યોગ્યયોગ્ય શિષ્ય અને ગુરુનું સ્વરૂપ કહ્યું; એ બન્નેના ગુણ-દોષનો વિચાર કરીને યોગ્ય ગુરુએ યોગ્ય શિષ્યને સૂત્રાર્થ કહેવા.

હવે ઉપોદ્ધાતદ્વાર કહેવાને પ્રસ્તાવના કહે છે.

કયમગલોવયારો, સંપદ વળિયપસગવક્ષાણો ।

દાહ્યવક્ષાણવિહી, ચોચ્છમુવગધારવિહી ॥૧૪૮૩॥

(પૂર્વે તિત્થયરે મગવન્તે ઇત્યાદિ ગાથાવડે) મંગળોપચાર કરીને પ્રસંગાગત બિન પ્રવચનની ઉત્પત્તિ આદિ વ્યાખ્યાન કહ્યું, અને વ્યાખ્યાનવિધિ પણ બતાવી; હવે ઉપોદ્ધાત અને તે સંબંધી દ્વારવિધિ કહીશું. ૧૪૮૩

હવે એ દ્વાર વિધિ કહે છે.

(૧૪૦) ઉદ્દસે નિદ્દસે ય નિગમે સ્વેત્ત-કાલ-પુરિસે ય ।

કારણ-પચ્ચય-લક્ષણ-નપ સમોચારણા-ગુમપ ॥૧૪૮૪॥

(૧૪૧) કિં કઙ્કિહં કસસ કહિં, કેસુ કહં કેચ્ચિરં હવદ્દ કાલં ।

કદ્દ સંતરમવિરહિયં, મવા-ગરિસ-ફાસણ-નિરૂત્તી ॥૧૪૮૫॥

(સામાયિકનો) ઉદ્દેશ-નિર્દેશ-નિર્ગમ-ક્ષેત્ર-કાળ-પુરૂષ-કારણ-પ્રત્યય-લક્ષણ-નય-સમ-વતાર-કથા નયને કયુ સામાયિક સંમત છે તે રૂપ અનુમતિ, સામાયિક શું છે ? કેટલા પ્રકારે સામાયિક છે ? કેને સામાયિક હોય ? કયાં હોય ? કેને વિશે હોય ? કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? કેટલા કાળ સુધી હોય ? સામાયિક પ્રાપ્ત કરનાર કેટલા હોય ? કેટલું અંતર હોય ? અંતર રહિત કેટલા કાળ સુધી તેના પ્રાપ્ત કરનાર હોય ? કેટલા ભવ સુધી સામાયિક પ્રાપ્ત થાય ? એક ભવમાં કેટલા આકર્ષ થાય ? સામાયિકવાળા કેટલા ક્ષેત્રને સ્પર્શે ? અને સામાયિકની નિરૂપિત ઇત્યાદિ દ્વારો કહેવાશે. ૧૪૮૩-૧૪૮૫

ઉપોદ્ધાત નિર્ચુક્તિના દ્વારો અનુક્રમે આ પ્રમાણે કહેવાશે.

પ્રથમ ઉદ્દેશ એટલે વસ્તુનું સામાન્ય નામ કહેવું તે, જેમકે અધ્યયન. તથા નિર્દેશ એટલે વસ્તુનું વિશેષ નામ કહેવું, જેમકે સામાયિક. નિર્ગમ એટલે સામાયિક કયાંથી નીકળ્યું તે કહેવાશે કયા ક્ષેત્ર અને કાળમાં સામાયિક ઉત્પન્ન થયું તે કહેવાશે. કયા પુરૂષથી એ સામાયિક નીકળ્યું ? કયા કારણથી ગૌતમાદિ ગણધરો ભગવન્ત પાસે સામાયિક સાંભળે છે તે કારણ કહેવાશે. કયા પ્રત્યયથી ભગવન્તે સામાયિક ઉપદેશ્ય છે ? અથવા કયા પ્રત્યયથી ગણધરો તેને સાંભળે છે તે રૂપ પ્રત્યય કહેવાશે. તથા તત્ત્વશ્રદ્ધાન એ સમ્યક્ત્વ સામાયિકનું, જીવાદિ પદાર્થોના બોધ તે શ્રુત સામાયિકનું, અને સર્વ વિરતિ-દેશવિરતિ એ ચારિત્ર સામાયિકનું એમ ત્રિવિધ સામાયિકનું લક્ષણ કહેવાશે. નૈગમ-

આદિનયોતું સ્વરૂપ અને એ નયો કયાં કયાં ઘટે છે તે, તથા કયા નયને કયું સામાયિક માન્ય છે તે કહેવાશે. વળી સામાયિક એ શું છે ? કેટલા પ્રકારનું છે ? કેને હોય છે ? કયાં હોય છે ? શામાં હોય છે ? કેવી રીતે તે પ્રાપ્ત થાય છે ? કેટલા કાળ પર્યન્ત રહે છે ? એક સમયે સામાયિક પામેલા અને પામતા કેટલા હોય ? પુનઃ સામાયિક પ્રાપ્ત થવાનું અન્તર કેટલું હોય ? અન્તર રાહત સામાયિક પ્રાપ્ત કરનારા કેટલા કાળ સુધી હોય ? ઉત્કૃષ્ઠથી કેટલા ભવ સુધી હોય ? ઉત્કૃષ્ઠથી કેટલા ભવ સુધી સામાયિક પ્રાપ્ત થાય ? એક ભવમાં અથવા જુદા જુદા ભવમાં પુનઃ પુનઃ સામાયિકના આકર્ષ કેટલા હોય ? સામાયિકવાળા આત્મા કેટલા ક્ષેત્રને સ્પર્શે ? તે, તથા સામાયિકની નિરૂક્તિ (તેનો અર્થ) એટલાં દ્વારો હવે અનુક્રમે કહેવાશે. ૧૪૮૪-૧૪૮૫

ઉપરોક્ત અને ગાથાઓનો વિસ્તારથર્થ કહેવાને માટે લાભ્યકાર મહારાજ પ્રથમ ઉદ્દેશ અને નિર્દેશ સંબંધી શંકા-સમાધાન કહે છે.

उद्देशं निहिस्सइ, पायं सामन्नजो विसेसोत्ति ।

उद्देशो तो पदम्, निहिसोऽणतरं तस्स ॥१४८६॥

(પહેલાં ઉદ્દેશ કહીને પછી નિર્દેશ શા માટે કહેવાય છે ?) ઘણું કરીને પહેલાં સામાન્યથી વસ્તુનો ઉદ્દેશ કહીને પછી વિશેષપણે વસ્તુ નિર્દેશાય છે, (એમ શાસ્ત્ર અને લોકનો વ્યવહાર છે, વળી પ્રોધમાં પણ પહેલાં સામાન્યકારનું ગ્રહણ થાય છે, અને પછી જ વિશેષાકારનું ગ્રહણ થાય છે.) માટે વસ્તુના સામાન્ય કથનરૂપ પહેલાં ઉદ્દેશ અને પછી તેના વિશેષ કથનરૂપ નિર્દેશ કરાય છે. ૧૪૮૬

હવે ઉદ્દેશના આઠ ભેદ કહે છે.

(૧૪૨) नामं ठवणा दविण, खेत्ते काले समासउद्देशे ।

उद्देसुद्देशमि य, भावमि य होइ अट्ठमजो ॥१४८७॥

નામ ઉદ્દેશ-સ્થાપના ઉદ્દેશ-દ્રવ્યઉદ્દેશ-ક્ષેત્રઉદ્દેશ-ઝલઉદ્દેશ-સમાસઉદ્દેશ-ઉદ્દેશોદ્દેશ અને આઠમો લાવ ઉદ્દેશ એમ આઠ પ્રકારે ઉદ્દેશ છે. ૧૪૮૭

નામઉદ્દેશનું સ્વરૂપ કહે છે.

नामं जस्सुद्देशो, नामेणुद्दिस्सए व जो जेणं ।

उद्देशो नामस्स व, नामुद्देशोऽभिहारणति ॥१४८८॥

જેતું “ઉદ્દેશ” એવું નામ તે નામોદ્દેશ, જેમ ગોવાળના છોકરાનું ઉદ્દેશ નામ; અથવા જે વસ્તુ જે નામવડે યોલાય તે વસ્તુ પણ નામોદ્દેશ, જેમ ઘટ-પટ વીગેરે; અથવા નામનું એટલે વાચકશબ્દનું સામાન્યપણે કથન કરવું તે નામોદ્દેશ. ૧૪૮૮.

આ સંબંધમાં શિષ્ય શંકા કરીને દોષ બતાવે છે કે—

एवं नणु सव्वो च्चिच्च, नामुद्देशो जजोऽभिहारणति ।

दव्वार्इणं तेहि व तेसु, व जं कीरण जस्स ॥१४८९॥

એ પ્રમાણે તો સર્વ દ્રવ્યાદિ ઉદ્દેશો પણ નામ ઉદ્દેશ થાય, કેમકે દ્રવ્યાદિનાં પણ સુવર્ણાદિ સામાન્ય નામો છે, વળી કસુબો હળદરાદિ દ્રવ્યવડે વસ્ત્રાદિનું લાલ પીતાદિ રૂપ

સામાન્યથી કહેવાય છે, તેમજ હંડાદિ દ્રવ્ય છતે હંડીઆદિ સામાન્ય નામ પ્રવર્તે છે. એ પ્રમાણે સ્થાપના ક્ષેત્રાદિમાં પણ કહેવું. ૧૪૮૬.

ઉપરની ગાથામાં કહેલું નામ ઉદ્દેશનું સ્વરૂપ સાંભળીને શિષ્ય આચાર્ય મહારાજને કહે છે કે-એ ઉપર કહ્યા મુજબ વસ્તુનું સામાન્ય કથન માત્ર નામ ઉદ્દેશ કહેવાય, તો સ્થાપના-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર અને કાળાદિ ઉદ્દેશો પણ નામ ઉદ્દેશજ થશે, કેમકે સોતું-રૂપું આદિ દ્રવ્યનું સોતું-રૂપું આદિ સામાન્ય નામ છે; વળી કચુંઘો-હળદર આદિ દ્રવ્યવટે રંગેલા વસ્ત્રને રાતું-પીળું આદિ સામાન્ય નામે કહેવાય છે, તેમજ હંડું-કુંડળ-કિરીટ આદિ દ્રવ્યના સંબંધથી હંડી કુંડળી-કિરીટી આદિ સામાન્ય નામ પ્રવર્તે છે. આજ પ્રમાણે સ્થાપના અને ક્ષેત્રાદિ ઉદ્દેશમાં પણ બને છે, માટે જે દ્રવ્યાદિ ઉદ્દેશ માનેલ છે, તે સર્વ નામોદ્દેશ થઈ જશે, અને તેથી ઉદ્દેશના આઠ ભેદ કહ્યા છે તે નહીં બને. ૧૪૮૬

શિષ્યની ઉપરોક્ત શંકાનું સમાધાન કરવાને આચાર્ય કહે છે કે—

સર્વં સર્વાણામયો, નામુદ્દેસોઽભિહાણમેત્તં જં ।

નાણત્તં તદ્દશિ મયં, મદ્-કિરિયા-વત્યુમેષદિ ॥૧૪૯૦॥

સત્ય છે, નામ ઉદ્દેશ સર્વાનુગત છે, કેમકે તે સામાન્ય કથનરૂપ છે; તોપણ મતિ-ક્રિયા અને વસ્તુના ભેદથી તેમાં તફાવત છે. ૧૪૯૦

સામાન્ય કથનમાત્ર નામ ઉદ્દેશ, તે સર્વ દ્રવ્યાદિ ઉદ્દેશભેદોમાં અનુગત છે, એ વાત સત્ય છે. પરન્તુ મતિ-ક્રિયા-અને વસ્તુનો ભેદ હોવાથી નામ સ્થાપના-દ્રવ્યાદિ ઉદ્દેશોમાં પરમાર્થ જાણનારાઓએ ભેદ માનેલ છે. જેમકે નામ ઇન્દ્રમાં જેવી મતિ-બુદ્ધિ થાય છે, તેવી મતિ સ્થાપના ઇન્દ્રાદિમાં નથી થતી, પરન્તુ એથી કંઈ વિલક્ષણ-બુદ્ધિ બુદ્ધિજ થાય છે; વળી જે કાર્ય નામ ઇન્દ્ર કરે છે, તે કાર્ય સ્થાપના ઇન્દ્રાદિ નથી કરતા, પણ એથી બુદ્ધિજ કરે છે; આજ કારણથી ઘટ-પટાદિ વસ્તુની પેઠે ભિન્ન મતિ આદિને કરતા હોવાથી નામ ઇન્દ્રાદિ વસ્તુઓનો પરસ્પર ભેદ માનેલ છે. એજ પ્રમાણે અહીં પણ નામ સ્થાપના-દ્રવ્ય આદિ ઉદ્દેશોમાં ભેદ સમજવો. ૧૪૯૦

હવે બીજા સ્થાપના આદિ ઉદ્દેશોનું સ્વરૂપ કહે છે.

ઠવણાદિ ઉદ્દેસો, ઠવણુદ્દેસોત્તિ.તસ્સ વા ઠવણા ।

તં તેણ તવો તમ્મિ, વ દવ્વાર્હયાણમુદ્દેસો ॥૧૪૯૧॥

દવ્વુદ્દેસો દવ્વં, દવ્વપર્દ દવ્વવં સદવ્વોત્તિ ।

एवं खेत्तं खेत्ती, खेत्तपर्द खेत्तजार्यति ॥૧૪૯૨॥

સ્થાપનાનું સામાન્યથી કથન કરવું તે, અથવા તેની અક્ષ-અક્ષરાદિમાં ઉદ્દેશની સ્થાપના કરવી તે સ્થાપના ઉદ્દેશ; દ્રવ્યાદિનો ઉદ્દેશ તે દ્રવ્યોદ્દેશ (આદિ શબ્દથી આ પ્રમાણે સમજવું જેમકે) “દ્રવ્ય” એમ સામાન્યથી કહેવું તે દ્રવ્યોદ્દેશ, “દ્રવ્યપતિ” એમ દ્રવ્યવટે કહેવાય તે દ્રવ્યોદ્દેશ. “દ્રવ્યવાન્” એમ કહેવાય તે દ્રવ્યોદ્દેશ, “દ્રવ્ય-સિંહાસન ઉપર રાજા, આગ્રપર કોકિલા, વનમાં મચ્છર” ઇત્યાદિ કહેવાય તે પણ દ્રવ્યોદ્દેશ, આજ પ્રમાણે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રી-ક્ષેત્રપતિ-ક્ષેત્રમાં થએલ-ક્ષેત્રજન્ય ઇત્યાદિ સર્વ ક્ષેત્ર ઉદ્દેશ સમજવા. ૧૪૯૧-૧૪૯૨

હવે કાળ અને સમાસ ઉદ્દેશનું સ્વરૂપ કહે છે.

કાલો કાલાર્દય, કાલોવેર્યતિ કાલજાર્યતિ ।

સંસ્ત્રોત્તિ સમાસો, અંગાર્દયં તત્તો તિર્હ ॥૧૪૯૩॥

અંગ—સુચંધ—અઙ્ગયણી, નિયમિતપ્રમેયસંગહઓ ।

હોઈ સમાસુદ્દેસો, અઙ્ગમંગી તદઙ્ગેયો ॥૧૪૯૪॥

એવે ચ સુચંધો, તસ્સઙ્ગેયો તત્તત્તવિણ્ણાયો ।

અઙ્ગયણં અઙ્ગયણી, તસ્સઙ્ગેયો તત્તત્તવિણ્ણૂ ॥૧૪૯૫॥

કાળ, કાળાતીત વસ્તુ, કાલોપેત વસ્તુ અને તે કાળે થએલ વસ્તુ ઇત્યાદિ કહેવું તે કાળોદ્દેશ છે. વિસ્તૃતનો સંકેત કરવો તે સમાસ કહેવાય, તે સમાસ અંગાર્દય ત્રણનો થાય છે, અંગ, શ્રુતસ્કંધ, અને અંગનો અધ્યયન, એના પોતપોતાના લેહના સંગ્રહથી સમાસોદ્દેશ થાય છે; જેમકે અંગ, અંગી, અને અંગનો અધ્યેતા, એજ પ્રમાણે શ્રુતસ્કંધ, શ્રુતસ્કંધના અધ્યેતા અને શ્રુતસ્કંધના અર્થનો જાણનાર, તથા અધ્યયન, અધ્યયની, અધ્યયન જાણનાર અને અધ્યયનના અર્થને જાણનાર ઇત્યાદિ કહેવું તે સમાસોદ્દેશ કહેવાય. ૧૪૯૩-૧૪૯૫.

હવે ઉદ્દેશોદ્દેશ અને ભાવોદ્દેશ કહે છે.

ઉદ્દેસો ઉદ્દેસી, ઉદ્દેસણૂ તત્તત્તવેત્તા વા ।

ઉદ્દેસુદ્દેસોડયં માવો, માવિતિ માવમ્મિ ॥૧૪૯૬॥

ઉદ્દેશ, ઉદ્દેશી, ઉદ્દેશ જાણનાર અને ઉદ્દેશના અર્થને જાણનાર, ઇત્યાદિ કહેવું તે ઉદ્દેશોદ્દેશ કહેવાય. ઔદ્યકાદિ ભાવ અને તે ભાવથી ભાવી તથા તે ભાવને વિષે જે કહેવાય તે ભાવોદ્દેશ છે. ૧૪૯૬

એ પ્રમાણે ઉદ્દેશનું સ્વરૂપ કહીને હવે નિર્દેશનું સ્વરૂપ કહે છે.

(૧૪૩) એવે ચ નિર્દેસો, અઙ્ગવિહો સોડવિ હોઈ નાયવ્વો ।

અવિસેસિયમુદ્દેસો, વિસેસિઓ હોઈ નિર્દેસો ॥૧૪૯૭॥

એજ પ્રમાણે નિર્દેશ પણ આઠ પ્રકાર છે. વિશેષરહિત કેવલ નામ સ્થાપનાદિરૂપે કહેવું તે ઉદ્દેશ; અને વિશેષનામાદિરૂપે કહેવું તે નિર્દેશ છે. ૧૪૯૭

એનો વિશેષાર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

નામં જિણદસાર્દ, ઠવણા ચ વિસિદ્ધવત્થુનિકલેવો ।

દલ્લે ગોમં દંદી, રહિતિ તિવિહો સચિત્તાર્દ ॥૧૪૯૮॥

જિનહત્તાદિ વિશેષ નામ કહેવું તે નામનિર્દેશ; વિશિષ્ટ વસ્તુનો નિરૂપ તે સ્થાપના નિર્દેશ; અને ગાયવાળો-દંડી-રથી ઇત્યાદિ કહેવું તે સચિત્તાદિ ત્રિવિધ દ્રવ્યનિર્દેશ જાણવો. ૧૪૯૮

પૂર્વે જે વસ્તુનું સામાન્ય કથન તેને ઉદ્દેશ કહ્યો છે, તેજ વસ્તુનું જિનહત્ત આદિ પૂર્વે જે વસ્તુનું સામાન્ય કથન તેને ઉદ્દેશ કહ્યો છે, તેજ વસ્તુનું જિનહત્ત આદિ વિશેષ નામ કહેવું, તે નામનિર્દેશ કહેવાય. કોઇપણ વસ્તુની સ્થાપનાનું સામાન્યથી.

કથન કરવું તે સ્થાપનાઉદ્દેશ, અને સૌધર્મોપપતિ આદિ વિશિષ્ટવસ્તુની સ્થાપનાનું કથન કરવું તે સ્થાપનાનિર્દેશ બાબતે. એજ પ્રમાણે વિશિષ્ટ સચિત્ત દ્રવ્યાદિનું કથન કરવું તે દ્રવ્યનિર્દેશ અને તે ત્રણ પ્રકારે છે. જેમકે ‘ગાય’ ઇત્યાદિ સજીવદ્રવ્યનું વિશિષ્ટ નામથી કથન કરવું તે સચિત્ત દ્રવ્યનિર્દેશ. ‘દંડ’ ઇત્યાદિ અજીવદ્રવ્યનું વિશિષ્ટ નામથી કથન કરવું તે અચિત્ત દ્રવ્યનિર્દેશ. ‘રથ’ ઇત્યાદિ કહેવું તે મિશ્ર દ્રવ્ય નિર્દેશ. અહીં રથની સાથે અશ્વો હોય છે, તેથી તે સજીવ અને નિર્જીવ ઉભયાત્મક હોવાથી મિશ્ર દ્રવ્યનિર્દેશ બાબતે. અથવા એ સચિત્તાદિ દ્રવ્યવિશેષવડે ગાયવાળો, દંડી, રથી ઇત્યાદિ કહેવું, તે પણ દ્રવ્યનિર્દેશ કહેવાય. ૧૪૬૮

હવે ક્ષેત્ર અને કાલ નિર્દેશ કહે છે.

સ્વેતો મરહં તત્થ વ, માવોત્તિ મગહોત્તિ માગહો વત્તિ ।

સરજ્ઞિ ય સારજ્ઞિ ય, સંવચ્છરિજ્ઞિ કાલમ્મ ॥૧૪૯૯॥

ભરતક્ષેત્ર અથવા ભારતીય, મગધ દેશ અથવા માગધીય, ઇત્યાદિ કહેવું તે ક્ષેત્ર-નિર્દેશ, શરદ અથવા શારદીય, વર્ષ અથવા વાર્ષિક ઇત્યાદિ કહેવું તે કાળનિર્દેશ બાબતે. ૧૪૯૯

પૂર્વે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રી ઇત્યાદિ કથનને ક્ષેત્રોદ્દેશ કહ્યો છે, અને અહીં એજ ક્ષેત્રને વિશિષ્ટ નામથી કહેવું તે ક્ષેત્ર નિર્દેશ છે. જેમકે ‘ભરતક્ષેત્ર,’ અથવા એ ક્ષેત્રમાં થએલ હોય, તે ભારતીય, અથવા ‘મગધદેશ’ અને એ દેશમાં જન્મેલ ‘માગધ’ ઇત્યાદિ વિશિષ્ટ પણે કહેવું, તે ક્ષેત્રોદ્દેશ છે. પૂર્વે કાળ અને કાળાતીત ઇત્યાદિ કથનને કાળોદ્દેશ કહ્યો છે, અને અહીં એજ કાળને શરદ અથવા શરદ ઋતુમાં થએલ વસ્તુ શારદીય, તથા વર્ષ અને વર્ષમાં થએલ વસ્તુ વાર્ષિક ઇત્યાદિ વિશિષ્ટપણે કાળનું કથન કરવું તે કાળ નિર્દેશ છે. ૧૪૯૯

હવે સમાસ નિર્દેશ અને ઉદ્દેશ નિર્દેશ કહે છે.

આયારો આયારવમાયારખોત્તિ વા સમાસમ્મિ ।

આવાસયમાવાસહ, સુત્તથ્થરોઽહવાઽયંતિ ॥૧૫૦૦॥

સત્થપરિણાઈ વ, અઙ્ગેભાઽયં સમાસનિહ્સો ।

ઝ્ઞેસયનિહ્સો, સપ્પસો પુગ્ગહ્સો ॥૧૫૦૧॥

આચાર-આચારવાન-અને આચારધારી, એ આચારસમાસનિર્દેશ, આવશ્યક-આવશ્યક-વાન-અને આવશ્યક સૂત્રાર્થ બાબતે, એ આવશ્યકસમાસનિર્દેશ. શસ્ત્રપરિણાદિ અધ્યયન અથવા એ અધ્યયનનો આ ભાણનાર છે, એમ કહેવું તે અધ્યયનસમાસનિર્દેશ અને પુદ્ગલોદ્દેશ રૂપ જે અધ્યયનનો અર્થ તે ઉદ્દેશ નિર્દેશ બાબતે. ૧૫૦૦-૧૫૦૧

વિસ્તૃત વસ્તુનો સંક્ષેપ કરીને તેનું સામાન્યથી કથન કરવું. તેને પૂર્વે સમાસ ઉદ્દેશ કહેલ છે, અને અહીં એ સમાસનું વિશેષ નામપૂર્વક કથન કરવું તે સમાસ નિર્દેશ કહેવાય છે. અંગ-શ્રુતસ્કંધ અને અધ્યયન એમ ત્રણ પ્રકારે સમાસોદ્દેશ પૂર્વે કહેલ છે, અહીં પણ એ ત્રણેયના વિશેષનામપૂર્વક કથન કરવાનું હોવાથી એ નિર્દેશ પણ ત્રણ ત્રણ પ્રકારે છે. જેમકે ‘આચારાંગ’ અથવા એ આચારસ્તુત્રવડે આચારવાન અથવા આચારધારી, એમ વિશેષનામપૂર્વક કહેવું તે અંગસમાસનિર્દેશ છે. તથા ‘આવશ્યક’

અથવા આવશ્યકવડે “આવશ્યકી” અથવા આવશ્યકના સુતાર્થને ધારણ કરનાર એમ કહેવું તે શ્રુતસ્કંધસમાસનિર્દેશ, એવી રીતે આચારાંગમાં પહેલું અધ્યયન શસ્ત્રપરિણ છે. તે “શસ્ત્રપરિણ અધ્યયન” અથવા એ શસ્ત્રપરિણ અધ્યયનનો આ ભણનાર છે, એમ કહેવું તે અધ્યયનસમાસનિર્દેશ છે. ઉદ્દેશ એટલે અધ્યયનનો અંશ તેવું વિશેષ કથન, જેમ કે ભગવતીમાં પુદ્ગળોદ્દેશક છે, તેવું કથન કરવું તે ઉદ્દેશનિર્દેશ કહેવાય. ૧૫૦૧

હવે ભાવનિર્દેશ, તથા એ બધા જણાવેલ ઉદ્દેશ નિર્દેશોમાં, જે ઉદ્દેશ-નિર્દેશથી અહીં અધિકાર છે, તે કહે છે.

ઓદદ્વજો સ્વદુર્ગતિ વ, નાણં ચરણંતિ માવનિર્દેસો ।

एतथ विसेसाहिगजो, समासउद्देशनिर्देशो ॥१५०२॥

अजज्ञयणं ऊद्देशो, तं चिय सामाहयति निर्देशो ।

बुद्धीए जहसंभवमावोज्जं सेसएसुंवि ॥१५०३॥

ઔદ્ધેધિક ભાવ-ક્ષાયિકભાવ એમ કહેવું તે, અથવા જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર એ ક્ષાયિકાદિ ભાવમાં વર્તતા હોવાથી તેવું કથન કરવું તે ભાવનિર્દેશ કહેવાય. (આ આઠ પ્રકારના ઉદ્દેશ-નિર્દેશમાંથી) સમાસોદ્દેશ અને સમાસનિર્દેશ એ બે અહીં વિશેષ અધિકૃત છે. જેમકે “અધ્યયન” એ સમાસોદ્દેશ અને “સામાયિક અધ્યયન” એ સમાસનિર્દેશ છે, આજ પ્રણાલિ બીજા શ્રુતસ્કંધ-ચતુર્વિંશતિ સ્તવાદિ અધ્યયનોમાં પણ યોગ્ય હેવું. જેમકે શ્રુતસ્કંધ એ સમાસોદ્દેશ, અને આવશ્યક એ સમાસનિર્દેશ. ૧૫૦૨-૧૫૦૩

હવે આગળની ગાથાનો સંબંધ યોજવાને કહે છે કે—

सामाहयति नपुंसकमस्स पुंसं श्री नपुंसकं वाचि ।

निर्दिष्टा तत्स्थिच्छद्, कं निर्देशं नजो को णु ? ॥१५०४॥

“સામાયિક” એ શબ્દ નપુંસકરૂપે રૂઢ છે. તેનો ઉચ્ચાર કરનાર પુરૂષ સ્ત્રી-અને નપુંસક એમ ત્રણ ભેદ છે, તેમાં કયો નય કયા નિર્દેશને ઇચ્છે છે? વળી તે નિર્દેશને નિર્દેશ્ય વશાત્ ઇચ્છે છે કે નિર્દેશક વશાત્ ઇચ્છે છે? ૧૫૦૪

એ પ્રશ્નનો આચાર્ય શ્રી ઉત્તર આપે છે કે—

(૧૪૪) दुविहंपि नेगमनजो, निर्दिष्टं संगहो य ववहारो ।

निर्देशसयज्जुसुजो, उमयसरिच्छं च सददस्स ॥१५०५॥

નિર્દેશક તથા નિર્દેશ્યના વશથી એમ નૈગમનય બન્ને પ્રકારે નિર્દેશને ઇચ્છે છે, સંબંધ તથા વ્યવહારનય નિર્દેશ કરાતી વસ્તુ અંગીકાર કરીને નિર્દેશ ઇચ્છે છે, ઋતુ-સૂત્રનય નિર્દેશકને અંગીકાર કરીને નિર્દેશ ઇચ્છે છે, અને શબ્દનય ઉભયના સાદર્યપણે નિર્દેશને ઇચ્છે છે. ૧૫૦૫

અનેક પ્રકારે વસ્તુ અંગીકાર કરવામાં તત્પર હોય, તે નૈગમનય કહેવાય. એ નય નિર્દેશ્ય તથા નિર્દેશકના વશથી નિર્દેશને ઇચ્છે છે. કારણ કે આ નય લોક વ્યવહારમાં તત્પર છે, અને અનેક પ્રકારે વસ્તુ અંગીકાર કરે છે. વળી લોકમાં પણ નિર્દેશ્ય અને નિર્દેશકના વશથી નિર્દેશની પ્રવૃત્તિ જણાય છે.

નિર્દેશના વશ થકી આ પ્રમાણે, જેમકે વાસંવદ્વતા-તરંગવતી-પ્રિયદર્શના કથા ઇત્યાદિ લોકિક ગ્રંથોમાં નિર્દેશ્યવશાત્ વ્યવહાર થાય છે. તથા નિર્દેશકના વશ થકી નિર્દેશ વશ થકી નિર્દેશ માને છે, જેમકે મનુષ્યે રચેલો ગ્રંથ તે મનુ, અક્ષપાદ મુનિએ રચેલો ગ્રંથ અક્ષપાદ, ઇત્યાદિ લોકિકમાં નિર્દેશક વશાત્ પણ વ્યવહાર થાય છે. લોકોત્તર માર્ગમાં પણ છળવનિકાયનું પ્રતિપાદન કરનાર અધ્યયન તે ષડ્છલવનીકા, સાધુનો આચાર પ્રતિપાદન કરનાર ગ્રંથ તે આચાર ઇત્યાદિ નિર્દેશ્યને લીધે વ્યવહાર થાય છે. અને કપિલરૂપિએ કહેલું જે અધ્યયન તે કાપિલીય અધ્યયન, હરિકેશીમુનિએ કહેલ વાદવાળું અધ્યયન તે હરિકેશીય અધ્યયન, કેશી અને ગૌતમ ગણધરે કહેલ વાક્યોથી રચેલું તે કેશીગૌતમીય અધ્યયન, નન્દસંહિતા, જનપ્રવચન ઇત્યાદિ સર્વ લોકોત્તર ગ્રંથોનો નિર્દેશ નિર્દેશકવશાત્ થાય છે.

આ પ્રમાણે સાવધ વિરમણરૂપ સામાયિક રૂઢિથી નપુંસક છે, તેથી નિર્દેશ્યવશાત્ નૈગમનય સામાયિકનો નપુંસક નિર્દેશ માને છે, એટલે કે “સામાયિક નપુંસક છે” એમ માને છે. તેમજ સ્ત્રી-પુરૂષ-અને નપુંસક નિર્દેશકવશાત્ આ ત્રણે લિંગે સામાયિક માને છે, એટલે કે સામાયિકનો નિર્દેશ કરનાર સ્ત્રી હોય, તો સામાયિક સ્ત્રી લિંગે, પુરુષ નિર્દેશ કરનાર હોય તો સામાયિક પુરુષ લિંગે અને નિર્દેશ કરનાર નપુંસક હોય તો સામાયિક નપુંસકલિંગે છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ કોઈ દેવદત્તાદિ મનુષ્યે ઘટાદિ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો હોય, તો તે ઘટાદિરૂપ શબ્દ તેને ઉચ્ચારણ કરનાર દેવદત્તાદિનો પરિણામ હોવાથી તે દેવદત્તાદિનો શબ્દ કહેવાય છે, તથા એ શબ્દથી વાચ્ય પહોળા પેટાદિ આકારવાળો ઘટાદિ પ્રદર્શ પણ તેવા પરિણામપણા થકી લોકમાં ઘટ શબ્દથી કહેવાય છે.

એજ પ્રમાણે સામાયિકનું સ્વઆલેખ્ય જે સાવધ વિરમણ તે પર્યાયરૂપ હોવાથી, સામાયિકનો નૈગમનય નપુંસક નિર્દેશ માને છે અને એ સામાયિક શબ્દ કહેનાર સ્ત્રી-પુરૂષાદિના પરિણામથી ત્રણે લિંગે પણ આ નય નિર્દેશ માને છે. જેમ સામાયિક સ્ત્રી ઇત્યાદી, બન્ને પ્રકારના નિર્દેશને નૈગમનય માને છે આટલું માત્ર કહેવાથી નિર્દેશ્ય અને નિર્દેશકવશથી નૈગમનય એ પ્રકારે નિર્દેશને ધરે છે તે કેવી રીતે કહેવાય, તેનો ઉત્તર આપે છે. સંગ્રહાદિમાં નિર્દેશ્ય અને ઋણસૂત્રમાં નિર્દેશક લીધા છે તેથી અને નિર્દેશ્ય અને નિર્દેશક બન્ને લીધા છે.

નિર્દેષ્ટ એટલે અલેખ્ય વસ્તુ તેને અંગીકાર કરીને સંગ્રહ તથા વ્યવહારનય નિર્દેશ માને છે, કેમકે વચન તે નિર્દેશ્યનો પર્યાય છે. આતું સ્પષ્ટીકરણ આગળ હમણાં કરાશે. ઋણસૂત્રનય નિર્દેશક એટલે વક્તાની અપેક્ષાએ નિર્દેશ માને છે, જેમકે સ્ત્રી નિર્દેશક-વક્તા હોય, તો નિર્દેશ પણ સ્ત્રીજ કહેવાય, કેમકે વચન એ વક્તાનો પર્યાય છે. આ સંગ્રહી સુક્તિ પણ આગળ કહેવાશે. શબ્દનય નિર્દેશ્ય અને નિર્દેશક ઉલ્લેખના સમાન-લિંગની અપેક્ષાએ નિર્દેશ માને છે, એટલે કે નિર્દેશ્યવસ્તુ નપુંસક હોય, તો તેનો નિર્દેશક-વક્તા સ્ત્રી-પુરૂષ કે નપુંસક ગમે તે હોય. તોપણ નપુંસક કહેવાય, કેમકે વક્તા વાચ્યના ઉપયોગથી ભિન્ન નથી, પણ તદ્દુપજ છે, અને આ શબ્દ નય ઉપયોગ પ્રધાન છે, તેથી જે જ્યાં ઉપયોગવાનું હોય, તે તદ્દુપજ કહેવાય; જેમ અગ્નિમાં ઉપયોગવાળો, અગ્નિ કહેવાય છે તેમ, આથી એ સિદ્ધ થયું કે સ્ત્રી અથવા પુરૂષ બ્યારે રૂઢિથી નપુંસક

એવા સામાયિકમાં ઉપયોગવાળા હોય, ત્યારે તે નપુંસક નિર્દેશમાં ઉપયોગવાળા હોવાથી તે નપુંસકજ કહેવાય. કેમકે તે ઉપયોગ તેમનાથી અસિન્ન હોવાથી તે તદ્રુપજ છે. સ્ત્રી પુરૂષ કે નપુંસક આ અર્થને યોગે છે એ શબ્દ નયના મતે અસંભવિત છે. ૧૫૦૫ એ ગાથાનો વિસ્તારથી અર્થ હવે લાઘ્યકાર કહે છે.

જં સંવહારો, ણેગમો ણેગમો તવો દુવિહં ।

इच्छइ संवहारो, दुविहो जं दीसए पायं ॥૧૫૦૬॥

छज्जीवणियाऽऽयारो, निदिद्दवसेण तह सुयं चडणं ।

तं चेव य जिणवयणं, सव्वं निददेसयवसेणं ॥૧૫૦૭॥

જહ વા નિદિદ્દવસા, વાસવદત્તા-તરંગવઙ્ગાઈ ।

तह निदेसगवसओ, लोए मणुरक्खवाऊत्ति ॥૧૫૦૮॥

તહ નિદિદ્દવસાઓ, નપુંસગં નેગમસ્સ સામઙ્યં ।

थी पुं नपुसगं वा, तं चिय निददेसयवसाओ ॥૧૫૦૯॥

જહ વા ષઢામિહાણં, ષઢસદ્દો દેવદત્તસદ્દોત્તિ ।

ऊभयमविरुद्धमेवं, सामाङ्यं नेगमनयस्स ॥૧૫૧૦॥

નેગમનય લોકવ્યવહારમાં તત્પર અને અનેક રીતે વસ્તુને માનનાર હોવાથી નિર્દેશ અને નિર્દેશકવશાત્-અન્ને પ્રકારે નિર્દેશ માને છે, કેમકે લોકવ્યવહાર ઘણું કરીને એ બન્ને પ્રકારે જણાય છે. લોક જે પ્રકારે છે-એકતો જીનેશ્વર ભગવાનના દર્શનને અનુગત અને બીજો તેથી જુદો. તેમાં લોકોત્તર માર્ગમાં છ જીવનિકા અધ્યયન-આચાર-આવશ્યક આદિ નિર્દેશો નિર્દેશ વશાત્ છે; તથા તે સિવાયનું અન્ય પણ શ્રુત તે સર્વ જિનવચન કહેવાય છે, તેમજ ભદ્રબાહુ સંહિતા-નન્દસંહિતા-કાપિલીય અધ્યયન ઇત્યાદિ લોકોત્તર માર્ગમાં નિર્દેશકવશાત્ નિર્દેશ છે, અને વાસવદત્તા-તરંગવતી વિગેરે લોકિકમાં નિર્દેશ-વશાત્ નિર્દેશ છે, અને મનુ અક્ષપાદ વિગેરે નિર્દેશકવશાત્ નિર્દેશ છે. જેમ એ બધામાં કેટલાકનો નિર્દેશ્યથી અને કેટલાકનો નિર્દેશકથી નિર્દેશ છે; તેમ અહીં પ્રસ્તુતમાં પણ સાવધ વિરમણ લક્ષણ નિર્દેશ વસ્તુ નપુંસકલિંગે હોવાથી “સામાયિક” પણ નપુંસક લિંગે છે, એમ નિર્દેશ થાય છે, તથા તેનો નિર્દેશ કરનાર-વક્તા સ્ત્રી, પુરૂષ અથવા નપુંસક હોય, તો તે નિર્દેશકની અપેક્ષાએ સામાયિકરૂપ નિર્દેશ પણ નન્દસંહિતા-મનુ-કાપિલીય અધ્યયન આદિની પૈઠ ત્રણે લિંગે થાય છે. જેમ દેવદત્તાદિ વ્યક્તિએ “ઘટ” એવો ઉચ્ચાર કર્યોથી, એ “ઘટ” શબ્દ દેવદત્તાદિનો શબ્દ કહેવાય છે, એ બંને સાચા છે. તેમ અહીં પણ નેગમનયના મતે નિર્દેશ્ય તથા નિર્દેશકની અપેક્ષાએ બન્ને પ્રકારે નિર્દેશ થાય છે. ૧૫૦૬-થી-૧૫૧૦

સંગ્રહ તથા વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ નિર્દેશની માન્યતા જણાવે છે.

अथाऊ च्चिव वयणं, ल्हइ सरुवं जओ पईवो ज्व ।

तो संगह-ववहारा, मणति दिदिद्दवसगं तं ॥૧૫૧૧॥

અહવા નિદ્દિટ્થસ્સ, પજ્જઓ ચેવ તં સધમ્મ વ્વ ।

તપ્પન્નચચારણઓ ષઢસ્સ રૂવાઢ્ઘમ્મ વ્વ ॥૧૫૧૨॥

પ્રદીપની પેઠે અર્થથીજ વચન સ્વરૂપને પામે છે, તેથી સંગ્રહ અને વ્યવહારનય નિર્દેશની અપેક્ષાએજ વચન કહે છે. અથવા જેમ રૂપાદિ ધર્મો ઘટપ્રત્યયના કારણભૂત છે. તેમ સ્વધર્મની પેઠે વચન પણ અર્થના પ્રત્યયનું કારણ હોવાથી તે અર્થનો પર્યાય છે. ૧૫૧૧-૧૫૧૨

ઘટાદિ વાચ્ય વસ્તુથીજ વાચક એવું વચન પોતાના સ્વરૂપને પામે છે. નહીં તો નથી પામતું. જેમ પ્રગટ કરવા યોગ્ય અર્થને પ્રગટ કરતો હોવાથીજ પ્રદીપ કહેવાય છે, પરન્તુ જો પ્રગટ કરવા યોગ્ય વસ્તુજ ન હોય, તો તે કેાની અપેક્ષાએ પ્રદીપ કહેવાય ? નજ કહેવાય; તેથી જેમ પ્રગટ કરવા યોગ્ય અર્થની અપેક્ષાથીજ પ્રદીપ આત્મસ્વરૂપને પામે છે. તેમ ઘટાદિ વાચ્ય અર્થની અપેક્ષાએજ ઘટાદિ વચન-શબ્દ આત્મસ્વરૂપને પામે છે. આ કારણથી સંગ્રહ અને વ્યવહાર નય, નિર્દેશ્ય-વાચ્ય વસ્તુને આધીન વચન છે, એમ-કહે છે. અહીં સાવધનિરતિ રૂપ અર્થ. સામાયિક શબ્દનો વાચ્ય અર્થ છે, અને તે રૂદ્ધિથી નપુંસકપણે પ્રસિદ્ધ છે, તેથી સંગ્રહ અને વ્યવહાર નય સામાયિકને નપુંસક લિંગેજ માને છે. અથવા સામાયિક યુક્ત સ્ત્રી-પુરૂષ કે નપુંસક હોય, તો તે સામાયિકના પરિણામથી અભિન્ન હોવાને લીધે સામાયિકરૂપ અર્થ સ્ત્રી આદિ રૂપ હોવાથી વાચ્યવશાત્ સામાયિકને ત્રણે લિંગે સંગ્રહ અને વ્યવહાર માને છે.

અથવા વચન-શબ્દ એ વસ્તુની પ્રતીતિનું કારણ હોવાથી તે વાચ્ય-વસ્તુનો પર્યાયજ છે. જેમ ઘટાદિના આકાર વિગેરે ધર્મો. ઘટની પ્રતીતિનાં કારણો છે. અથવા ઘટના રૂપ વિગેરે ઘટની પ્રતીતિના કારણો છે, તેથી તે તેના પર્યાય છે, તેમ તે પણ તેના પર્યાય છે. “જે જેની પ્રતીતિનું કારણ હોય, તે તેના સ્વપર્યાય છે.” આથી વચન અથવા શબ્દ એ વાચ્ય વસ્તુનો પર્યાય છે, અને પર્યાય તે પર્યાયવાળાને આધીનજ હોય છે, તેથી ઉપર કહ્યા મુજબ નિર્દેશ્યની અપેક્ષાએજ નિર્દેશ કરવો યોગ્ય છે. ૧૫૧૧-૧૫૧૨.

આ સંબંધમાં શિષ્ય શંકા કરે છે, અને આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે,

વચણં વિણ્ણાણફલ્લં, જહ્ તં મણિણ્ણવિ નત્થિ કિં તેણ ?

અણ્ણતથ પચ્છ વા, સવ્વતથવિ પચ્છઓ પત્તો ॥૧૫૧૩॥

અભિધેયસંકરો વા, વત્તરિ ચ પચ્છઓડણમિમણ્ણવિ ।

તમ્હા નિદ્દિઢ્ઠવસા, નપુંસગં વૈત્તિ સામઢ્ઠયં ॥૧૫૧૪॥

વચન અર્થવિજ્ઞાન રૂપવાળું હોય છે, તે વચન કહ્યા છતાં પણ એ અર્થજ્ઞાન ન થાય, તો તે કહેવાથી શું ? વાચ્ય અર્થ સિવાય અન્યત્ર પ્રત્યય થશે એમ કહેવામાં આવે, તો સર્વ અર્થમાં પ્રત્યય થવો ભેદએ; અથવા વક્તાએ વચન નહિ કહ્યા છતાં પણ વક્તામાં અર્થ પ્રત્યય માનવામાં આવે. તો અભિધેય સાંકર્ય થાય; માટે આ બન્ને નય નિર્દેશ્ય વશાત્ સામાયિકને નપુંસકલિંગે અથવા ત્રણે લિંગે માને છે. ૧૫૧૩-૧૫૧૪.

પ્રેરન :—વચન, અર્થનો પર્યાય એ કેવી રીતે ?

ઉત્તર :—વચન અથવા શબ્દ તે અર્થતું વિજ્ઞાન કરે છે, જો વચન ઉચ્ચાર્યા છતાં પણ અર્થજ્ઞાન ન થાય, તો કંઠ અને હોઠ સુકવનારા એવા નિષ્ક્રિય વચનોચ્ચાર કરવાથી શું લાભ ?

પ્રશ્ન :—જો શબ્દ ઉચ્ચાર્યો હોય તેના વાચ્યાર્થ સિવાય બીજા અર્થમાં શ્રોતા રૂપ અર્થમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે, તેથી વચન શ્રોતાના વિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનાર કહી શકાશે, પણ તે વચન વાચ્ય અર્થનો પર્થાય નહિ કહેવાય ?

ઉત્તર :—જો એ પ્રમાણે વાચ્ય અર્થ મૂકીને વક્તૃલક્ષણ અર્થમાં વચન જે તે પ્રત્યયને ઉત્પન્ન કરે છે, એમ માનવામાં આવે, તો સામાન્યપણે સર્વ અર્થોમાં પ્રત્યય થવો જોઈએ, અથવા કોઈપણ અર્થમાં પ્રત્યય ન થવો જોઈએ; કેમકે વચન એ અર્થનો પર્થાય ન માન્યો અને સર્વ અર્થમાં પ્રત્યયનો હેતુ છે, અથવા પ્રત્યયનો હેતુજ નથી એમ માન્યું છે.

પ્રશ્ન :—વચનથી વક્તાની અંદર પ્રત્યય થાય છેજ, કેમકે આણે આ વચન કહ્યું, એમ કહેવાય છે. તો પછી તે કહેલું વચન વિજ્ઞાનરૂપ સંહત કેમ થાય ?

ઉત્તર : તારા કહેવા મુજબ વાચ્ય અર્થથી અન્યત્ર પ્રત્યય માનવામાં આવે, તો સર્વ અર્થમાં પ્રત્યય થાય, એ એક દોષ પ્રાપ્ત થાય, અને બીજો અભિધેય સાંકર્ષ થાય. કારણ કે વક્તા પોતાને જણાવવા બોલ્યો ન હોય છતાં પણ તેવા વચનથી તે વક્તામાં પ્રત્યય માનવામાં આવે, તો વક્તાની પેઠે નહિ બોલેલ ખર-હોટ-ઢેલ-અગલા વિગેરે ઘણી વસ્તુઓ છે, તો તે બધામાં પણ જેમ વક્તામાં થાય છે, તેમ શ્રોતાને પ્રત્યય થાય, અને તેથી સર્વ અભિધેયનો, ઘટાદિ એક અભિધેયની સાથે અથવા વક્તા વિગેરેની સાથે સાંકર્ષ થાય, એટલે કે શ્રોતાની એકજ પ્રતીતિમાં એકી સાથે તદાકાર સંક્રમણ થાય, પણ એમ થતું નથી. એકવચનથી એકજ પ્રતિનિયત ઘટાદિ આસરની પ્રતીતિ થાય છે. માટે વચન અર્થ-વસ્તુની પ્રતીતિનું કારણ હોવાથી વસ્તુનો પર્થાય છે; અહીં નિર્દિષ્ટ કહેલ સામાયિક શબ્દના અર્થરૂપ સામાયિકને રૂઢિથી નપુંસકલિંગ કહેવાય છે, માટે તદ્દશાત્ સંઘલ તથા વ્યવહાર સામાયિક શબ્દને નપુંસકલિંગે કહે છે. અથવા સામાયિકવન્ત જીવ સ્ત્રી-પુરૂષ કે નપુંસક હોય, તો તેમના પરિણામ તે સામાયિકથી અભિજ્ઞ હોવાને લીધે સામાયિકને ત્રણે લિંગે પણ આ છે નય માને છે. યથા સામાયિક સ્ત્રી ઇત્યાદિ, એ પોતાની રેણે બાળી લેવું. ૧૫૧૩-૧૫૧૪

હવે ઋણુસૂત્રનયના મતે નિર્દેશ કહે છે.

હજ્જુસુઓ નિદ્દેસગવસેણ સામાદયં વિણિદ્વિસદ્ધિ ।

વચણં વત્તરહીણં, તપ્પજ્જાઓ ય તં જઘ્ઠા ॥૧૫૧૫॥

કરણત્તણઓ મણ હવ, સપ્પજ્જાઓ ઘઠાહુલ્લમિવ ।

સાહીણત્તણઓ વિય, સવળં વ વઓ વયંતસ્સ ॥૧૫૧૬॥

તહ સુત્ત-દુરૂતાઓ, તસ્સેવાણુમહો-વધાયાઓ ।

તસ્સ તયામિદિયં પિવ, હરરા અકયાગમો હોજ્જા ॥૧૫૧૭॥

ઋણુસૂત્રનય નિર્દેશક-વક્તાના વશથી સામાયિકનો નિર્દેશ કરે છે. (જે લિંગે વક્તા હોય તે લિંગે આ નય સામાયિક માને છે.) કારણ કે વચન વક્તાને આધીન છે અને

તે વચન વકતાનો પર્થોચ છે. વળી વચન એ મનની પેઠે કરણુ છે, તેમજ ઘટાદિના રૂપની પેઠે સ્વપર્થોચ છે, અને સ્વધનની પેઠે સ્વાધીન છે, વળી સારા અને ખરાબ વચનથી વકતાને તેની ઇન્દ્રિયોની પેઠે અનુગ્રહ-ઉપધાત થાય છે, (જેને જેના નિમિત્તે અનુગ્રહ-ઉપધાત થાય, તે તેનું પોતાનું કહેવાય, તેથી વચન વકતાસંબંધી કહેવાય;) જો વચન વકતાનું ન હોય, તો તેના અનુગ્રહ-ઉપધાતનો અકૃત અભ્યાગમ થાય. ૧૫૧૫-૧૫૧૬-૧૫૧૭.

આ સંબંધમાં શિષ્ય શંકા કરે છે, તેનો આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે.

નિદ્દિટ્ઠસ્સવિ કસ્સતિ, નણ્ણવાયાઙ્ગો તયં જુત્તં ।

તે તસ્સ સકારણજો, હરારા યાણ્ણસ્સવિ હવેજ્જા ॥૧૫૧૮॥

સનામોદયજણિયં, વચણં દેહો વ્વ વૃત્તપજ્જાજો ।

તં નામિધેયધમ્મો, જુત્તમમાત્તામિહાણાજો ॥૧૫૧૯॥

માવન્મિવિ સંબદ્ધં, તમસંબદ્ધં વ તં પગાસેજ્જા ।

જહ સંબદ્ધં તિહુયણવાવિ ત્તિ તયં પગાસેજ ॥૧૫૨૦॥

નિવ્વિણ્ણાણત્તણજો નાસંબદ્ધં તય પઠ્ઠિવો વ્વ ।

માસહ ય અસંબદ્ધં, અહ તો સવ્વં પગાસેજ ॥૧૫૨૧॥

જહવિ વચણિજ્જ વત્તા, બ્બજ્જવ્વમંતરનિમિત્તસામણ્ણં ।

વત્તા તહવિ પહાણો નિમિત્તમવ્વમંતરં જં સો ॥૧૫૨૨॥

કોઇક નિર્દેશ્યને પણ ઉપધાતાદિ જણાય છે, તો તે સંબંધી વચન છે, એમ કહેવું યોગ્ય છે? (ના) તે ઉપધાતાદિ તેને સ્વકારણથી થાય છે, અન્યથા સ્થાણુ-કુંઠાને પણ તેમ થવું જોઇએ. વળી શરીરની પેઠે વચન સ્વરનામકમોદયથી થાય છે માટે તે વચન વકતાનો પર્થોચ છે. અભાવ પણ કહેવાય છે તેથી વચન તે અભિધેય-નિર્દેશ્યનો ધર્મ નથી કહેવાતી વસ્તુમાં વચન માનવામાં આવે, તો તે વચન તે વસ્તુની સાથે સંબંધ રહીને વસ્તુ પ્રગટ કરે છે કે અસંબદ્ધ રહીને વસ્તુ પ્રગટ કરે છે? જો સંબદ્ધ રહીને વસ્તુ પ્રગટ કરે, તો તે ત્રિભુવન ગત સર્વ વસ્તુ પ્રગટ કરે, અને અસંબદ્ધ રહીને પ્રગટ કરે, તો વિશ્વ ન રહિત હોવાથી દીપકની પેઠે અસંબદ્ધ એવા અર્થને પ્રગટ ન કરે. અને અસંબદ્ધ પણ અર્થ પ્રગટ કરે, તો સર્વ વસ્તુ પ્રગટ કરે. જો કે કહેવા યોગ્ય અને કહેનાર બંને વચનનાં બાહ્ય તથા અભ્યન્તર કારણ સમાન છે, તો પણ વકતા તેમાં મુખ્ય કારણ છે, કેમકે તે અભ્યન્તર કારણ છે. ૧૫૧૮ થી ૧૫૨૨

પ્રશ્ન :-વચન એકલા નિર્દેશક વકતાનું જ કહેવાય એમ નહિ. પરન્તુ નિર્દેશ્ય વસ્તુનું પણ કહેવાય, કારણ કે કોઇક વખત વચનથી તસ્કરાદિને પણ ઉપધાતાદિ થતા જણાય છે. જેમકે “આ ચોરને બાધો અને મારો, અથવા છોડી મૂકો.” ઇત્યાદિ વચનથી તેને વિષાદાદિ ઉત્પન્ન થવાથી ઉપધાતાદિ પ્રત્યક્ષ જણાય છે. આથી નિર્દેશ્ય-વસ્તુ સંબંધી પણ વચન કહી શકાય.

ઉત્તર :-ના, ન કહી શકાય, કારણ કે જે ઇષ્ટાનિષ્ટ વચન સાંભળવાથી તસ્કરઆદિ નિર્દેશ્ય વસ્તુને અનુગ્રહાદિ જણાય છે, તે તેને પોતાના શ્રવણેન્દ્રિય-મન-પુણ્ય અને

પાપાદિ કારણથી છે, કેવળ ઈષ્ટાનિષ્ટ વચન સાંભળવા માત્રથી નથી, જો એમ ન હોય તો શ્રોતાદિ ઇન્દ્રિય વિનાના સ્થાણુ આદિને પણ એવા વચનથી ઉપધાતાદિ થવા જોઈએ, પણ તેમ થતું નથી. વળી વચન સ્વરનામકમોદયથી જન્યો હોવાથી તે વક્તાનો પર્થાય છે, જે જેના નામકમોદયથી જન્ય હોય તે તેનો પર્થાય હોય છે, જેમકે શરીર-નામકમોદય જન્ય શરીર વક્તાનો પર્થાય છે, તેમ વચન પણ વક્તાના સ્વરનામકમોદયથી જન્ય છે માટે તેનો પર્થાય છે. માટે વચન અભિધેય-નિર્દેશ્યનો ધર્મ નથી, પરન્તુ નિર્દેશક એટલે વક્તાનો ધર્મ છે. વળી અભાવ પણ વચનચીજ કહેવાય છે, તો વચન કંઈ અભાવનો ધર્મ ન કહેવાય, કેમકે અભાવ એ અસત્ છે, અને જો વચન તે અભાવનો ધર્મ છે, એમ માનવામાં આવે, તો તે અભાવ પણ ભાવરૂપ થાય, કારણ કે તે દેવદત્તાદિની પેઠે વચનનો આશ્રય છે.

વળી જો ઘટાદિ ભાવ-સત્ અર્થ પ્રતિપાદન કરનાર ઘટાદિ શબ્દ તે વિદ્યમાન અર્થની પ્રતીતિનું કારણ હોવાથી, શબ્દને-વચનને તેનો ધર્મ માનવામાં આવે, તો તે સંબંધમાં અમે પૂછીએ છીએ, કે જે વચનથી ઘટાદિભાવ કહેવાય છે, તે વચન તે ભાવમાં સંબંધ રહીને તે ભાવને પ્રગટ કરે છે ? કે અસંબંધ રહીને પ્રગટ કરે છે ? જો સંબંધ રહીને વચન વસ્તુને પ્રગટ કરતું હોય, તો ચાર સમયે ભાવાથી સર્વ લોક પૂર્ણ થઈ જાય છે, તેથી વચન ત્રિભુવનવ્યાપિ હોવાથી તદ્દગત સર્વ વસ્તુને તે પ્રગટ કરી શકે, કારણ કે તેનો સંબંધ સર્વ સ્થળે સમાન છે, અને જો ભાવમાં અસંબંધ રહીને વચન વસ્તુને જણાવે છે, એમ કહેવામાં આવે તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે વચનના વિજ્ઞાને કરીને રહિત અને ભાવમાં અસંબંધ હોવાથી વસ્તુને જણાવી શકે નહિ, જેમ પ્રદીપ વિજ્ઞાન રહિત છે તેથી અસંબંધ રહીને તે વસ્તુને જણાવતો નથી, જે વિજ્ઞાન સ્વરૂપ હોય, તે અસંબંધ રહીને વસ્તુ જણાવી શકે, પરન્તુ વચન કંઈ વિજ્ઞાન સ્વરૂપ નથી, માટે ભાવમાં અસંબંધ રહીને વચન વસ્તુને જણાવી શકે નહિ, અને એમ છતાં આશ્રયથી અસંબંધ છતાં પણ વસ્તુને જણાવે છે, એમ માનવામાં આવે, તો સર્વ વસ્તુને તે જણાવી શકે, કારણ કે સર્વ વસ્તુમાં તેના સંબંધનો અભાવ સમાન છે આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થયું કે વચન વાચ્ય વસ્તુની પ્રતીતિનું કારણ હોવાથી તેનો ધર્મ છે.

પ્રશ્ન : પ્રગટ કરવા યોગ્ય વસ્તુને પ્રદીપ પ્રગટ કરે છે, તેથી તે પ્રદીપ કહેવાય છે. તેવી રીતે વચન પણ અર્થથીજ સ્વસ્વરૂપ પામે છે, એમ પૂર્વે કહ્યું છે, તો પછી વચન કેવળ વક્તા સંબંધીજ છે, એમ કેમ કહેવાય ?

ઉત્તર : કહેવા યોગ્ય વસ્તુ અને કહેનાર-વક્તા, આ બન્ને અનુક્રમે વચનનાં બાહ્ય અને અભ્યંતર કારણ છે, પણ તેમાં વક્તા મુખ્ય કારણ છે, કારણ કે તે અભ્યંતર અને નજીકનું કારણ છે. માટે વચન વક્તાને આધીન હોવાથી જે લિંગ વક્તાનું છે તે લિંગ વાચ્યનું-સામાયિકનું છે, એમ ઋણસૂત્રનયનું મન્તવ્ય છે. ૧૫૧૮થી ૧૫૨૨

હવે શબ્દનયના મતે નિર્દેશનું સ્વરૂપ કહે છે,

સદ્દો સમાણઙ્ગાં, નિર્દેસં મણહ વિસરિસમવલ્યું ।

उवउत्तो निद्देष्टा, निद्देस्साओ जजोऽणणो ॥૧૫૨૩॥

શીં નિદ્વિસહ જહ પુમં, થી જેવ તજો જજો તદુવત્તો ।

શીવિન્નાણણ્ણો નિદ્વિદ્દેસમાણલિગોત્તિ ॥૧૫૨૪॥

જહ સ પુમં તો નત્થી, અહ થી ન પુમં નવા તદુવત્તો ।

જો થીવિષ્ણાળમઓ, નો થી સો સવ્વહા નત્થિ ॥૧૫૨૫॥

માસહ વાણુવત્તો, જહ અન્નાળી તઓ ન તત્તવયણં ।

નિદ્દેસો જેણ મયં, નિચ્છિદેસોત્તિ નિદ્દેસો ॥૧૫૨૬॥

સો જહ નાણુવત્તોડણુવત્તો વા ન નામ નિદ્દેસો ।

નિદ્દેસોડણુવત્તો ય, વેહ સદ્દો ન તં વત્થુ ॥૧૫૨૭॥

તમ્હા જં જં નિદ્દિસહ, તદુવત્તો સ તમ્મઓ હોહ ।

વત્તા વયણિજ્ઞાઓડનનોત્તિ સમાણલિગો સો ॥૧૫૨૮॥

શબ્દનય નિર્દેશ્ય અને નિર્દેશકતું સમાન-એકજ લિંગ માને છે, અને અસમાન લિંગવાળી વસ્તુજ નથી, એમ કહે છે. કારણ ઉપયોગવન્ત નિર્દેશક નિર્દેશ્યથી અભિન્ન છે. જે પુરૂષ સ્ત્રીનો નિર્દેશ કરે, તો તે સ્ત્રીજ છે, કેમકે તે તદુપયોગવાનું હોવાથી સ્ત્રી-જ્ઞાનથી ભિન્ન નથી, તેથી નિર્દેશ્યના સમાન લિંગવાળોજ નિર્દેશક છે. અને જે તે નિર્દેશ કરનાર પુરૂષ સ્ત્રી રૂપ ન કહેવાય, તો તે સ્ત્રી ઉપયોગવાનું નથી, અને સ્ત્રી ઉપયોગવાનું હોય તો તે પુરૂષ ન કહેવાય, અથવા તે ઉપયોગવાનું ન કહેવાય, કેમકે સ્ત્રીના વિજ્ઞાનમય છે અને સ્ત્રીરૂપ નથી, એવી કેઈ વસ્તુજ નથી. વળી જે ઉપયોગ રહિત બોલે-નિર્દેશ કરે, તો તે અજ્ઞાની કહેવાય અને તેથી તે વચન તેતું ન કહેવાય, કેમકે નિશ્ચયથી ઉપ-યોગપૂર્વક બોલવું તેને નિર્દેશ કહેલ છે. એ પ્રમાણે જે નિર્દેશ માનીએ, તો તે કદાપિ પણ ઉપયોગ રહિતનો ન હોય, અને ઉપયોગ રહિતનો માનીએ તો તે વચન-નિર્દેશ પણ ન કહેવાય. કારણ કે “નિર્દેશ કરે અને ઉપયોગ રહિત હોય” એમ બે કહે છે, તે વાતને શબ્દનય માનતોજ નથી, કેમકે વક્તા જે જે વસ્તુનો નિર્દેશ કરે છે, તે તદુપયોગવાનું થઈને તત્ત્વમય થાય છે, તેથી વક્તા અને વાચ્ય પદાર્થ અનન્ય હોવાથી નિર્દેશકના સમાન લિંગવાળોજ નિર્દેશ હોય છે. એવી શબ્દનયની માન્યતા છે ૧૫૨૩ થી ૧૫૨૮.

શબ્દનય નિર્દેશ્ય (કહેવા યોગ્ય વસ્તુ) અને નિર્દેશક (વક્તા) એ બંનેને સમાન એકજ લિંગવાળા માને છે, વિસદ્દશ લિંગવાળો નિર્દેશ સંભવતો નથી, અને તેથી તે વસ્તુજ નથી; કારણ નિર્દેશ્ય અર્થમાં ઉપયોગવાનું એવો વક્તા નિર્દેશ્યથી અનન્ય છે, એટલે કે સ્ત્રી લિંગવાનું વક્તા પુરૂષનો નિર્દેશ કરે, તો તે નિર્દેશ પુલિંગ કહેવાય, સ્ત્રીનો નિર્દેશ કરે તો તે નિર્દેશ સ્ત્રીલિંગ કહેવાય, અને નપુંસકનો નિર્દેશ કરે, તો તે નપુંસક નિર્દેશ કહેવાય. “અરે ! વાસવદત્તા ! આ વસ્તુ તું આ પ્રમાણે કર.” આ રીતે પુરૂષ સ્ત્રીનો નિર્દેશ કરે, તો તે નિર્દેશ કરનાર પુરૂષ સ્ત્રીરૂપજ છે, કારણ કે સ્ત્રીઉપયોગવાનું પુરૂષ સ્ત્રીરૂપ વિજ્ઞાનથી અનન્ય હોવાને લીધે નિર્દિષ્ટ એવી સ્ત્રીના સમાનલિંગવાળોજ તે પુરૂષ થાય છે. એજ પ્રમાણે જ્યારે પુરૂષ, નપુંસક અથવા સ્ત્રીનો નિર્દેશ કરે છે, ત્યારે પણ તે તદુપયોગવાનું હોવાથી તેના સમાનલિંગવાળો થાય છે.

સ્ત્રીવિજ્ઞાનથી અનન્ય એવો પુરૂષ, સ્ત્રીરૂપ થાય છે, તો તે પુરૂષરૂપ પણ કેમ ન થાય ? એવી શંકા ન કરવી. કારણ કે એ પ્રમાણે સ્ત્રીનો નિર્દેશ કરનાર જે પુરૂષ કહેવાય, તો તે

સ્ત્રી ઉપયોગવાનું ન કહેવાય, અને સ્ત્રી ઉપયોગવાનું હોવાથી સ્ત્રી માનીએ, તો તે પુરૂષ ન કહેવાય, પરંતુ સ્ત્રીજ કહેવાય. જો તેમ માનવામાં ન આવે, તો તે સ્ત્રી ઉપયોગવાનું ન કહેવાય, સ્ત્રી ઉપયોગવાનું હોય, ત્યાં પુરૂષત્વનો સર્વથા વિરોધ હોય છે. મતલબ કે જો સ્ત્રીવિજ્ઞાનમય-સ્ત્રીઉપયોગવાનું છતાં પણ સ્ત્રી ન કહેવાય, અને પુરૂષ અથવા નપુંસક કહેવાય, તો એવો કોઈ લિન્નલિંગના ઉપયોગવાળો પદાર્થજ ગધેડાના શીંગડાની પેઠે ત્રણ લોકમાં નથી.

અર્થમાં અનુપયોગી રહીને સ્ત્રીનો નિર્દેશ કરનાર પુરૂષ, પુરૂષ કહી શકાશે, એમ કોઈ કહે, તો તે પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે એ પ્રમાણે નિર્દેશ કરનાર-વક્તા ઘટાદિની જેમ ઉપયોગ રહિત હોવાથી અજ્ઞાની કહેવાય, અને તેથી ઉન્મત્ત મનુષ્યના વચનની જેમ તેનું વચન ઉપયોગ રહિત હોવાથી નિર્દેશ ન કહેવાય, કારણ કે ઉપયોગ પૂર્વક નિશ્ચય કરીને બોલવું, તેનેજ પરિતો નિર્દેશ કહે છે. અથવા જ્યાં નિશ્ચિત ભાષણ હોય ત્યાંજ નિર્દેશ કહેવાય. એવો નિર્દેશ ઉપયોગ રહિત વક્તાને હોઈ શકે નહિ. છતાં એ પ્રમાણે ઉપયોગ વાળા વાક્યને નિર્દેશ માનવામાં આવે, તો તે નિર્દેશ કરનાર-દેવદત્તાદિ વક્તા ઉપયોગ રહિત ન કહી શકાય, અને જો તે ઉપયોગ રહિત કહેવામાં આવે, તો તે નિર્દેશ તેનો ન કહેવાય. તાત્પર્ય એ છે કે—“ઉપયોગ રહિત હોય ને નિર્દેશ કરનાર હોય” એ પ્રમાણેની માન્યતા શબ્દનયના મતે અવસ્તુજ છે, અર્થાત્ અચેતન આત્મા, અશ્રાવ્ય શબ્દ, ઇત્યાદિની પેઠે ઉપરોક્ત માન્યતા અત્યંત વિરુદ્ધ હોવાથી શબ્દનય તેને વસ્તુજ નથી કહેતો. આ ઉપરથી શબ્દનયનો મત એવો છે કે જે પુરૂષાદિ વક્તા, જે જે સ્ત્રીઆદિ અર્થનો તદુપયોગવાનું થઈને નિર્દેશ કરે છે, તે તે વક્તા તે તે વાચ્ય-અર્થમય થાય છે, કારણ કે તે વક્તા વાચ્યમાં ઉપયોગવાનું હોવાથી તેનાથી અલિન્ન અને છે, માટે વક્તા અને વાચ્ય અર્થનો નિર્દેશ આ શબ્દનયના અભિપ્રાયે એકજ લિંગે થાય છે. ૧૫૨૩-થી ૧૫૨૮.

હવે એ પ્રમાણે લિન્ન લિન્ન નયોના અભિપ્રાય બતાવીને સત્યાસત્યનો વિભાગ બતાવે છે.

સામાજ્યોવડત્તો, જીવો સામાજ્યં સયં ચેવ ।

નિહિસદ્ જજો સન્વો, સમાળલિંગો સ તેજેવ ॥૧૫૨૯॥

દ્ય સન્વનયમયાદ્, પરિત્તવિસયાદ્, સમુદિયાદ્ તુ ।

જદ્ગં બજ્જ—બંતરનિદ્દેસનિમિત્તસંગાદિ ॥૧૫૩૦॥

સામાયિકમાં ઉપયોગવાળો જીવ સામાયિકજ છે, અને તેથી તે સામાયિકનો નિર્દેશ કરતાં પોતાનોજ નિર્દેશ કરે છે. કેમકે સર્વ નિર્દેશકનો નિર્દેશ સામાયિકના સમાનલિંગે થાય છે. એ પ્રમાણે સર્વ નયના અભિપ્રાયે એકેક અંશગ્રાહી છે, અને એ સર્વ સમુદિત હોય, તો બાહ્ય અને અલ્પનતર નિમિત્તનો સંગ્રહ કરનાર સંપૂર્ણ વસ્તુગ્રાહી જૈનમત થાય છે. ૧૫૨૯થી ૧૫૩૦.

અહીં પ્રસ્તુતમાં નિર્દેશ કરવા યોગ્ય સામાયિકમાં ઉપયોગવાનું આત્મા સામાયિક જ થાય છે, અને તેથી તે સામાયિકનો નિર્દેશ કરતાં પોતાનોજ નિર્દેશ કરે છે. કારણ

કે સ્ત્રી-પુરૂષ અથવા નપુંસક નિર્દેશ કરનાર આત્મા, સામાયિકમાં ઉપયોગવાનું હોવાથી, સામાયિક સમાન લિંગવાળો થાય છે. સામાયિકરૂપ અર્થે રૂઢિથી નપુંસક લિંગ છે, અને તેથી સ્ત્રી-પુરૂષ અથવા નપુંસક આત્મા સામાયિકનો નિર્દેશ કરતાં, તેનો નપુંસક લિંગેજ નિર્દેશ થાય છે.

પ્રશ્ન-ભાવ બે પ્રકારના હોવાથી નિર્દેશ્ય અને નિર્દેશક ઉભયની અપેક્ષાએ નિર્દેશ કરવામાં આવે. તો શું હરકત છે ? જેમકે-વિજ્ઞાન અને પરિણતિ એમ બે પ્રકારે અર્થનો ભાવ છે, અને શુદ્ધનયો ભાવનેજ કહેનારા છે; તેમાં જ્યારે ઉપયોગવાનું પુરૂષ સામાયિકને નપુંસક કહે, ત્યારે તે વક્તા નપુંસક વિજ્ઞાનથી અભિન્ન હોવાને લીધે નપુંસક નિર્દેશ થાય, અને નિર્દેશ કરનાર પુરૂષ પરિણતિરૂપ હોવાથી તેની અપેક્ષાએ પુલિલંગ નિર્દેશ થાય.

ઉત્તર-ભાવ બે પ્રકારનો હોવા છતાં પણ અહીં તે વસ્તુનું વિજ્ઞાનજ ઉપયોગરૂપ મનાય છે, પણ તેની પરિણતિ નથી માની, તેથી અહીં વિજ્ઞાનરૂપ નિર્દેશ માનેલ છે,

પ્રશ્ન-જે નિર્દેશાય-કહેવાય તે નિર્દેશ. આ ઉપરથી પુલિલંગ દ્રવ્યરૂપ શબ્દજ નિર્દેશ કહેવાય છે. તો પછી તદુપયોગરૂપજ નિર્દેશ કેમ મનાય ?

ઉત્તર-એમ નહિ. શબ્દ કેવળ દ્રવ્ય માત્ર છે. અને શબ્દનય જ્ઞાનરૂપ ભાવગ્રાહી છે, આથી પુરૂષ પરિણતિરૂપ ભાવ છતાં પણ તે પરિણતિનો નિર્દેશ અહીં નથી માનેલ. પરન્તુ વિજ્ઞાનરૂપજ નિર્દેશ અહીં માનેલ છે.

પ્રશ્ન-પણ શબ્દનય મુખ્યત્વે શબ્દને માનનાર છે, તો પછી શબ્દરૂપ નિર્દેશ અહીં કેમ ન મનાય ?

ઉત્તર-શબ્દનય, શબ્દથીજ અર્થજ્ઞાન માને છે. એથી કરીને શબ્દ તે જ્ઞાનનું કારણ છે, કારણ તે દ્રવ્ય છે, દ્રવ્ય તે ભાવ શૂન્ય છે. અને શબ્દનય ભાવગ્રાહી છે, આથી શબ્દનય કેવળ શબ્દનેજ મુખ્યત્વે માનનાર છે, એમ કહેવું અયોગ્ય છે. એટલે શબ્દરૂપ નિર્દેશ કેમ મનાય ?

પ્રશ્ન-ઉપયોગવાનું વક્તા જે અર્થ કહે છે, તદ્દશાત્ નિર્દેશ મનાય છે. અને તેથી નિર્દેશ્યની અપેક્ષાએ નિર્દેશ થયો. એમ થવાથી સંગ્રહ-વ્યવહાર અને શબ્દનયમાં શો તફાવત રહ્યો ?

ઉત્તર-સંગ્રહ-વ્યવહારનય, ઉપયોગવન્ત અથવા ઉપયોગરહિત વક્તાની અપેક્ષા વિના કેવળ આલેખ્યવશાત્ શબ્દ માત્રનેજ નિર્દેશ માને છે. અને આ નય, બાહ્યવસ્તુની પ્રતીતિ અંગીકાર કરીને જે ઉપયોગ થાય, તે ઉપયોગથી અભિન્ન અભિધાયક જીવના ઉપયોગરૂપ સ્વરૂપને નિર્દેશ કહે છે.

પ્રશ્ન-જો એમ હોય તો ઋણસૂત્ર નયથી આનો શો તફાવત છે ? ઋણસૂત્રનય પણ નિર્દેશકની અપેક્ષાએ નિર્દેશ કહે છે, અને એવોજ નિર્દેશ આ નયમાં કહો છો ?

ઉત્તર-ઋણસૂત્રનયના અભિપ્રાયે ઉપયોગ રહિત વક્તાનો કેવળ શબ્દ માત્ર નિર્દેશ કહેવાય છે, અને આ નયમાં તો વાચ્ય-વસ્તુના જ્ઞાનનો ઉપયોગ તે નિર્દેશ કહેવાય છે. એટલો એ નય ને આ નયમાં તફાવત છે.

જો પ્રમાણે ઉપરોક્ત નિગમાદિ સર્વ નયો પરસ્પર અપેક્ષા વિના એકેક અંશગ્રાહી છે, તેથી તેઓ મિથ્યારૂપ હોવાથી અપ્રમાણ છે. પણ જો તે સર્વ મળીને પરસ્પર એક પીળની અપેક્ષાએ જો વસ્તુ ગ્રહણ કરે, તો તે સંપૂર્ણ વસ્તુગ્રાહી થવાથી જૈનમત રૂપ

થઈ સત્ય સ્વરૂપ થાય છે. કારણ કે જૈનમત નિર્દેશના બાહ્ય અને અભ્યંતર નિમિત્તને ગ્રહણ કરનાર છે, તેમાં બાહ્ય નિમિત્ત ઘટ-પટ શકટ (ગાડું) વિગેરે અભિધેય વસ્તુ છે, અને અભ્યંતર નિમિત્ત સ્વરનામકર્મનો ઉદય-તાલુ-ધ્વનિ-પ્રયત્ન વિગેરે નિમિત્તો છે. એ ઉભય પ્રકારના નિમિત્તરૂપ સામગ્રી જન્ય નિર્દેશ માનનાર હોવાથી જૈનમત સમ્યક્-પ્રમાણરૂપ છે.

અહીં એવી શંકા ન કરવી કે ‘બાહ્ય ઘટાદિ અર્થ સંબંધ રહિત હોવાથી શબ્દનું નિમિત્ત કેવી રીતે થાય ?’ કારણ કે શબ્દ અને અર્થનો પરસ્પર વાચ્ય-વાચક સંબંધ છે, તેથી તે તેનું કારણ થઈ શકે છે. ‘જો શબ્દ અર્થનો વાચક હોય, તો જોણે સંકેતગ્રહણ નથી કર્યો, એવા મ્લેચ્છાદિને પણ તે શબ્દ અર્થનું પ્રતિપાદન કરી શકે-જણાવી શકે.’ આવી શંકા પણ ન કરવી, કેમકે કર્મના ક્ષયોપશમની અપેક્ષા યુક્ત તે શબ્દ અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે, અને તે ક્ષયોપશમ, સંકેતાદિની અપેક્ષાયુક્ત હોય છે, જેમ દીપક પ્રકાશક છે, છતાં પણ અન્ધ વિગેરેને અર્થ જણાવી શકતો નથી, કારણ કે તે સાથે જોનારને ચક્ષુ નથી એટલે તે અર્થ જણાવી શકતો નથી, તેવીજ રીતે શબ્દ વાચક છે, છતાં પણ ક્ષયોપશમની અપેક્ષા વિના તે અર્થ જણાવી શકતો નથી.

પ્રશ્ન :-જો ક્ષયોપશમની અપેક્ષાયુક્ત શબ્દ અર્થને જણાવે છે, એમ કહેતા હો, તો સંકેત કર્યા છતાં પણ અર્થ પ્રગટ થવો ન જોઈએ; પણ એમ તો થતું નથી, જેઓએ સંકેતગ્રહણ કર્યો હોય, તેઓને અર્થ પ્રતીતિ થતી જણાય છે. તો પછી વચ્ચે નકામો ક્ષયોપશમ માનવાનું શું પ્રયોજન છે ?

ઉત્તર :-એમ કહેવું અયોગ્ય છે, કારણ કે કેટલાક જડબુદ્ધિવાળાઓ વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમના અભાવે શાસ્ત્રના ધ્યાન્યાનાદિમાં વિષમપદવાળા વાક્યામાં સંકેત પણ કરી શકતા નથી, અને કેટલાક સંકેત કર્યા છતાં પણ અર્થ સમજી શકતા નથી. વળી કેટલાકને પૂર્વે નહિ સાંભળેલી મ્લેચ્છની ભાષા સાંભળીને, સંકેત ગ્રહણ નહિ કર્યા છતાં પણ કોઈક રીતે એકદમ શીઘ્ર અર્થની પ્રતીતિ જણાય છે, આ સર્વમાં ક્ષયોપશમની મહત્તા કે પદ્ધતાજ હેતુ છે. માટે કર્મક્ષયોપમાદિ સામગ્રી યુક્તજ શબ્દ વાચક છે અને અર્થ વાચ્ય છે, એ રીતે શબ્દ અને અર્થનો પરસ્પર વાચ્ય-વાચક સંબંધ છે. ૧૫૨૬-૧૫૩૦

એ પ્રમાણે ઉદ્દેશ તથા નિર્દેશ, એ બે દ્વાર ઉપોદ્ધાત નિયુક્તિનાં કહ્યાં, હવે ત્રીજું નિર્ગમનામનું દ્વાર કહેવાને માટે તેની પ્રસ્તાવના કરે છે.

નિર્દિટ્ઠસ્સ પસંદ્ધિ, સા દવ્વ-ક્ખલેત્ત-કાલ-માવેહિં ।

કિં તં ? જીવદવ્વં, પસૂયમેયં જજો જહ વો ॥૧૫૩૧॥

સ્વેત્તે કમ્મિ વ કાલે, પુરિસવિસેસો વ માવજો કો સો ? ।

સ્વેત્તાહિતિં નિગમમેઽ ચ્ચિય છવ્વિહો જં સો ॥૧૫૩૨॥

નિર્દિટ્ઠ એવા સામાયિક અધ્યયનની ઉત્પત્તિ હવે કહેવાશે. તે દ્રવ્ય ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવવડે છે. જેમકે-કયુ તે છવ્વ દ્રવ્ય છે કે જોનાથી આ અધ્યયન ઉત્પન્ન થયું ? અથવા કોણે કહ્યું ? કયા ક્ષેત્રમાં ? કયા કાળે ? ભાવથી કયા રૂપ [વશેષે તે પ્રશ્ન છે ? આ ક્ષેત્રાદિ ત્રણ નિર્ગમનાજ લેઈ છે, કેમકે તે છ પ્રકારે છે. ૧૫૩૧-૧૫૩૨

પૂર્વે ઉદ્દેશ અને નિર્દેશથી કહેલ સામાયિક અધ્યયનની ઉત્પત્તિ હવે કહેવાશે, તે ઉત્પત્તિ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવથી છે. જેમકે કયુ તે જીવ દ્રવ્ય છે, કે જેથી આ સામાયિક અધ્યયન ઉત્પન્ન થયું ? અથવા ક્ષાયિક ભાવે વર્તતા કયા જીવદ્રવ્યે આ સામાયિક પ્રદ્વયુ ? તથા કયા ક્ષેત્રમાં અને કયા કાળમાં ભગવન્તે પહેલીજ વખત સામાયિકની પ્રદ્વપણા કરી ? અને ભાવથી કયા પુરૂષ વિશેષે-જીવે આ સામાયિક કહ્યું છે ? આ પ્રમાણે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવવડે ઉત્પત્તિ કહેવાશે. આ સર્વ નિર્ગમનાજ લેહો છે, કેમકે નિર્ગમ છ પ્રકારે છે, તે હવે પછીની નિર્ચુકિતની ગાથામાં કહેવાશે. ૧૫૩૧-૧૫૩૨

(૧૪૫) નામં ઠવળા દવિણ, સ્વેત્તે કાલે તહેવ માવે ય ।

एसो उ निगमस्ता, निस्स्वेवो छव्विहो होइ ॥१५३३॥

નામનિર્ગમ-સ્થાપનાનિર્ગમ-દ્રવ્યનિર્ગમ-ક્ષેત્રનિર્ગમ-કાળનિર્ગમ, અને ભાવનિર્ગમ એ છ પ્રકારે નિર્ગમનો નિરૂપ ૧૫૩૩

એ છ પ્રકારના નિર્ગમમાંના નામ અને સ્થાપના નિર્ગમ પૂર્વે કહેલ નામઆવશ્યક અને સ્થાપનાઆવશ્યકની પેઠે સમજવા. તેથી તેની વ્યાખ્યા અહીં નથી કરતા, અને ત્રીજા દ્રવ્ય નિર્ગમની વ્યાખ્યા ભાષ્યકાર કહે છે. ૧૫૩૩

दवाजो दव्वस्स व, विणिग्गमो दव्वनिग्गमो सो य ।

तिविहो सच्चिचाई, तिबिहाजो संभवो नेओ ॥१५३४॥

पभवो सच्चिच्चाओ, भूमेरंकुर-पयंग-वप्पाई ।

किमि-गवम-सोणियाई, मीसाजो थीसरीराजो ॥१५३५॥

किम-घुण-घुणचुण्णाई, दारुजो जं व निगवै जत्तो ।

दवं विगप्पवसजो, जहसवभावो-वयारेहि ॥१५३६॥

દ્રવ્યથી અથવા દ્રવ્યનો નિર્ગમ (ઉત્પત્તિ) તે દ્રવ્યનિર્ગમ. તે દ્રવ્યનિર્ગમ સચિત્તાદિ ત્રણથી સચિત્તાદિ ત્રણ પ્રકારના પદાર્થનો છે. પૃથ્વીમાંથી અકુર-પતંગ-ને આપ્પાદિ ત્રણની જે ઉત્પત્તિ તે સચિત્તદ્રવ્યથી સચિત્તાદિ ત્રિવિધ દ્રવ્ય નિર્ગમ. સ્ત્રીના શરીરમાંથી કૃમિ-ગર્ભ ને રૂધિર વિગેરેની ઉત્પત્તિ તે મિશ્ર દ્રવ્યથી સચિત્તાદિ ત્રિવિધ દ્રવ્ય નિર્ગમ. અને કાષ્ઠમાંથી કૃમિ-ઘુણ-તથા તેનું કરેલું કાષ્ઠનું ચૂર્ણ તે અચિત્ત દ્રવ્યથી સચિત્તાદિ ત્રિવિધ દ્રવ્યનિર્ગમ બાણવો. તેમજ વિકલ્પવશાત્ અર્થપણે અને ઉપચારથી જે દ્રવ્ય જે દ્રવ્યથી નીકળે તે પણ દ્રવ્યનિર્ગમ કહેવાય. ૧૫૩૪-૧૫૩૫-૧૫૩૬

ભૂમિરૂપ સચિત્ત દ્રવ્યથી અકુરની ઉત્પત્તિ તે સચિત્ત દ્રવ્યનિર્ગમ, પતંગની ઉત્પત્તિ તે મિશ્ર દ્રવ્યનિર્ગમ; કેમકે પતંગની પાંખો વિગેરે અવયવો અચિત્ત હોય છે અને એ સિવાયના અવયવો સચિત્ત હોય છે, તેથી તે મિશ્રદ્રવ્ય કહેવાય છે, અને આપ્પની ઉત્પત્તિ તે અચિત્તદ્રવ્યનિર્ગમ બાણવો. એ પ્રમાણે સચિત્તદ્રવ્યથી સચિત્ત-અચિત્ત ને મિશ્ર દ્રવ્યનો નિર્ગમ થાય છે. એજ પ્રમાણે મિશ્રદ્રવ્યથી પણ સચિત્તાદિ ત્રિવિધ દ્રવ્યનો નિર્ગમ છે. જેમકે-સ્ત્રીના શરીરમાંથી કૃમિની ઉત્પત્તિ તે સચિત્તદ્રવ્યનિર્ગમ, આળકરૂપ

ગર્ભની ઉત્પત્તિ તે મિશ્રદ્રવ્યનિર્ગમ, કેમકે બાળકના કેશ, નખ વિગેરે અચિત્ત હોય છે અને શેષ અવયવો સચિત્ત હોય છે, તેથી તે મિશ્રદ્રવ્ય કહેવાય. અને સ્ત્રીના શરીરથી રૂધિરની ઉત્પત્તિ તે અચિત્ત દ્રવ્ય નિર્ગમ બાણવો, એમ મિશ્રદ્રવ્યથી સચિત્તાદિ ત્રિવિધ દ્રવ્યનિર્ગમ છે. તથા કાષ્ઠથી કૃમિની ઉત્પત્તિ તે અચિત્ત દ્રવ્યથી સચિત્ત દ્રવ્ય નિર્ગમ, ઘુણની ઉત્પત્તિ તે મિશ્ર દ્રવ્ય નિર્ગમ, અને ઘુણાએ ખોતરીને કાઢતું ઝીણું ચૂર્ણ કર્યું હોય તે અચિત્ત દ્રવ્ય નિર્ગમ. એ પ્રમાણે અચિત્તદ્રવ્યથી સચિત્તાદિ ત્રિવિધ દ્રવ્ય નિર્ગમ બાણવો. વળી વિકલ્પના વશથી સદ્ભૂતપ્રકારે અથવા ઉપચારથી જે દ્રવ્યનો જે દ્રવ્યથી નિર્ગમ થાય, તે પણ ત્યાં દ્રવ્યનિર્ગમ કહેવાય. જેમકે-દૂધમાંથી ઘી વિગેરેની ઉત્પત્તિ તે વિકલ્પવશાત્ સદ્ભાવપણે દ્રવ્યનિર્ગમ કહેવાય, અહીં ભૂમિમાંથી સંમૂર્છિત તીક્ષ્ણી ઉત્પત્તિ પેઠે દૂધમાંથી ઘી નીકળતું જણાતું નથી, પણ ઘી આદિના પરિણામ કારણપણે દૂધ જણાય છે, તેથી વિકલ્પવશાત્ સદ્ભાવથી દ્રવ્ય નિર્ગમ કહેવાય છે, તથા રૂપીઆથી ભોજન વિગેરેની ઉત્પત્તિ તે ઉપચારવડે દ્રવ્યનો નિર્ગમ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે બીજું પણ સર્વ યથાસંભવ પોતાની બુદ્ધિથી વિચારીને કહેવું, ૧૫૩૪-૧૫૩૫-૧૫૩૬ હવે ક્ષેત્ર નિર્ગમ કહે છે.

સ્વેતસ્સ વિનિગમણં, સરૂવજો નત્થિ ત જમવિકરિયં ।

સ્વેતાજો સ્વેતમ્મિ વ, હવેજ્ઞ દવ્વાહિનિગમણં ॥૧૫૩૭॥

ઉવચારજો વ સ્વેતસ્સ, નિગમો લોગનિક્સુદાણં ચ ।

લઢ્ઢં વિનિગયંતિ ય, જહ સ્વેતં રાહ્ણાહિ ॥૧૫૩૮॥

સ્વરૂપથી ક્ષેત્રનો નિર્ગમ નથી, કેમકે તે ક્રિયા રહિત છે, પણ ક્ષેત્રથી અથવા ક્ષેત્રમાં દ્રવ્યાદિનો નિર્ગમ થાય. અને ઉપચારથી તો ક્ષેત્રનો નિર્ગમ થાય છે, જેમકે લોક ક્ષેત્રથી નિષ્કુટ નીકળ્યા, અથવા રાજમહેલથી ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થયું, અથવા નીકળ્યું. ૧૫૩૭-૧૫૩૮.

જેમ ઉપર દુધથી ઘી નીકલવાને અંગે દ્રવ્યનો નિર્ગમ કલ્પનાથી કહેવાય છે, પણ સ્વરૂપથી નથી કહેવાતો; તેમ ક્ષેત્રનો નિર્ગમ પણ સ્વરૂપથી નથી, કારણ કે તે અક્રિય છે. પરંતુ ક્ષેત્રથી દ્રવ્ય નિર્ગમન થાય છે, જેમકે આયુક્ષ્યાદિ સમયે ઉર્ધ્વં ચા અધોલોકાદિ ક્ષેત્રમાંથી દેવ-નારકાદિ દ્રવ્યનો નિર્ગમ થાય છે. વળી ક્ષેત્રમાં ધાન્યાદિ દ્રવ્યનો પણ નિર્ગમ થાય છે. આ રીતે ક્ષેત્રથી દ્રવ્યનો નિર્ગમ થાય છે, પરંતુ ક્ષેત્રથી કે ક્ષેત્રનો નિર્ગમ સ્વરૂપથી નથી થતો, ઉપચારથી-કલ્પના માત્રથી થાય છે, લોકક્ષેત્રથી નિષ્કુટ નીકળ્યા, એ નિષ્કુટો સ્વરૂપથી અવસ્થિત છે, તેમની નિર્ગમ ક્રિયા નહિ હોવા છતાં પણ નીકળ્યા હોય એમ જણાય છે, તેથી તેમાં નિર્ગમનો ઉપચાર કરાય છે. તથા રાજમહેલથી ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થયું, અથવા નીકળ્યું, દુઃષ્ણમાદિ કાળથી-દુકાળના ઉપદ્રવથી ભરતાદિ ક્ષેત્ર નીકળ્યું. ૧૫૩૭-૧૫૩૮.

હવે કાળનિર્ગમનું સ્વરૂપ કહે છે.

કાલોઽવિ દન્વધમ્મો નિક્કિરિજો તસ્સ નિગમો પમવો ।

તત્તો ચ્ચિવ દવ્વાજો, પમવ્હ-કાલે વ જં જમ્મિ ॥૧૫૩૯॥

ઊવ્યારઓ વ સરઓ, વિણિગઓ નિગઓ ય તત્તોહં ।

અહવા દુકાલઓ, નરો વ બાલહકાલઓ ॥૧૫૪૦॥

કાળ પણુ વર્તનારૂપ દ્રવ્યનો ધર્મ હોવાથી સ્વરૂપે નિષ્ક્રિય છે, તેથી દ્રવ્યદ્વારાએજ તેનો નિર્ગમ કહેવાય છે, જેમકે જે વર્ષાદિકાળમાં જે વનસ્પતિઆદિની ઉત્પત્તિ, તે કાળ-નિર્ગમ, અથવા ઉપચારથી કાળનિર્ગમ શરદઋતુ પ્રગટ થઈ, શરદઋતુ અથવા દુકાળથી હું ઉતર્યો, બાળઆદિ અવસ્થાથી આ મનુષ્ય ઉત્તીર્ણ ગયો. ઇત્યાદિ ઉપચારથી કાળનિર્ગમ છે. ૧૫૩૯-૧૫૪૦

હવે ભાવનિર્ગમ કહે છે,

માવો વિ દલ્વધમ્મો, તત્તો ચ્ચિય તસ્સ નિગમો પમવો ।

દલ્વસ્સ વ માવાઓ, વિણિગમો માવઓઽવગમો ॥૧૫૪૧॥

રૂઢાઈ પોગલાઓ, કસાય-નાળાદઓ ય જીવાઓ ।

નિતિ પમવંતિ તે વા, તેહિતો તલ્લિઓગમ્મિ ॥૧૫૪૨॥

ભાવ પણુ (કાળની પેઠે) દ્રવ્યનો ધર્મ છે, અને તેથી ભાવનો દ્રવ્યથી જે નિર્ગમ (ઉત્પાદ) તે ભાવનિર્ગમ અથવા ભાવની અપેક્ષાએ દ્રવ્યનો જે અપગમ-વિનાશ તે ભાવનિર્ગમ (જેમકે બ્યારે પૂર્વપર્યાયથી દ્રવ્ય નાશ પામે છે, અને નવીન પર્યાયે ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે પૂર્વ પર્યાયથી-પૂર્વ ભાવથી દ્રવ્યનો અપગમ થયો હોવાથી ભાવથી નિર્ગમ કહેવાય છે.) તથા રૂપાદિ ભાવો (પુદ્ગલ દ્રવ્યથી) અને કપાય-જ્ઞાન વિગેરે જીવથી નીકળે છે, એ ભાવોનો નિર્ગમ તે ભાવનિર્ગમ કહેવાય છે. અથવા તે પુદ્ગલ-જીવાદિ પદાર્થો, તે રૂપાદિ અને કષાયાદિ ભાવોથી વિયોગ પામે છે-પૂર્વ ભાવનો વિનાશ થયે નીકળે છે, માટે તેમનો તે ભાવોથી નિર્ગમ થાય છે, તેથી તે ભાવનિર્ગમ કહેવાય છે. ૧૫૪૧-૧૫૪૨.

એ રીતે છ પ્રકારનો નિર્ગમ કહીને, હવે અહીં 'પ્રસ્તુતમાં જે નિર્ગમતું' પ્રયોજન છે, તે પ્રશસ્તભાવ નિર્ગમતું સ્વરૂપ કહે છે.

તત્થ પસત્થં મિચ્છત્તણ્ણાણાવિરહભાવનિગમણં ।

જીવસ્સ સંમવંતિ ય, જં સમ્મત્તાદઓ તત્તો ॥૧૫૪૩॥

एत्थ उ पसत्थभावप्पसूहमेत्तं विससजोऽहिगयं ।

अपसत्थावगमोऽविय सेसाऽवि तदंगभावाजो ॥૧૫૪૪॥

वीरो दत्वं खेत्तं, महसेणवणं पमाणकालो य ।

માવો उ भावपुरिसो, समासजो निगमंगाहं ॥૧૫૪૫॥

सामइयं विराजो, महसेणवणे पमाणमाले य ।

भावपुरिसा हि मावो, विणिगजो वक्समाणोऽयं ॥૧૫૪૬॥

इच्चेवमाहं सर्वं, दवाहीणं जजो जिणस्सेव ।

તો નિગમણં વોતું, વોચ્છ સામાઇયસ્સ તજો ॥૧૫૪૭॥

મિચ્છતાદિતમાઓ, સ નિગ્ગઓ જહ ય કેવલં પત્તો ।

તત્તો ય જહ પસૂયં, સામદ્યં તં પવક્સામિ ॥૧૫૪૮॥

મિથ્યાત્વ-અજ્ઞાન-અવિરતિરૂપ અપ્રશસ્તભાવથી જીવનું નીકળવું-છુટા પડવું, તે પ્રશસ્તભાવનિર્ગમ કહેવાય છે, કારણ કે તેથી મોક્ષપ્રાપ્તિના હેતુભૂત સમ્યક્ત્વાદિ ગુણો જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. (અહીં સામાયિક અધ્યયન પ્રસ્તુત છે. તે ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં હોય છે તેથી) અહીં પ્રશસ્ત ક્ષાયોપશમિક ભાવની શ્રીમાન્ મહાવીર દેવથી ઉત્પત્તિ પ્રસ્તુત છે, તેનો તથા અપ્રશસ્ત મિથ્યાત્વાદિ ઔદયિક ભાવનો નિનાશ, તેનો વિશેષ કરીને અધિકાર છે. આ સિવાયના બીજા નિર્ગમના દ્રવ્યાદિ ભેદો પ્રસ્તુત પ્રશસ્તભાવ નિર્ગમના (અનન્તર અથવા પરંપરાએ) કારણરૂપ છે. જેમકે મહાવીરદેવ દ્રવ્ય, મહસેન વન ક્ષેત્ર, પહેલી પૌરૂષીરૂપ પ્રમાણકાળ, અને ભાવપુરૂષ તે ભાવ, એ સંક્ષેપથી સામાયિક નિર્ગમના અંગો છે. શ્રીમાન્ મહાવીર દેવના જીવથી મહસેન વનમાં પ્રથમ પૌરૂષીએ સામાયિક નીકળ્યું, કારણ કે મહાવીર દેવરૂપ ભાવપુરૂષથીજ સર્વ નીકળ્યું છે. (સામાયિક ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં હોય છે, તેથી તેને ભાવ કહેવાય છે.) એ સર્વ (ક્ષેત્ર નિર્ગમ કાળ નિર્ગમ-સામાયિક અધ્યયન, આવશ્યક શ્રુત સ્કંધ, આચારાંગ વિગેરે) મહાવીરના જીવરૂપ દ્રવ્યને આધીન છે, તેથી પહેલાં તે જિનેશ્વર મહારાજનો નિર્ગમ કહીને પછી સામાયિકનો નિર્ગમ કહીશું. મિથ્યાત્વાદિ અધકારથી તે નીકળ્યા, અને અનુક્રમે કેવળ-જ્ઞાન પામ્યા, તે પછી તેમનાથી સામાયિક નીકળ્યું, તે સામાયિક હવે કહીશું. ૧૫૪૩થી૧૫૪૮ આ પછી પંથ કીર દેસિતા ઇત્યાદિ નિયુક્તિમાં નિર્ગમ સંબંધી ગાથાઓ સહેલી છે, તેથી ભાષ્યકારે તેની વ્યાખ્યા નથી કરી. એમાં જે કંઈ અઘડન સમન્નય તેવું હોય તે મૂળ આવશ્યકના વિવરણથી બાણી લેવું.

જે નિર્યુક્તિની ગાથાઓ મલ્યધારી હેમચંદ્રાચાર્યે ટીકામાં
લીધી નથી તે સામાન્ય અર્થ સહિત નીચે આપીએ છીએ.

આમિણિબોહિયનાળે, અઢાવીસહ હવન્તિ પયડીઓ ।

સુચનાળે પયડીઓ, વિત્થરઓ આવિ વોચ્છામિ ॥૧૬॥

(એ પ્રમાણે) આભિનિષેધિક જ્ઞાનના અઢાવીસ ભેદ છે. હવે શ્રુતજ્ઞાનના ભેદ વિસ્તારથી
અને સંશ્લેષથી કહીશું ૧૬.

દર્થં વુણ અહિગારો, સુચનાળેણં જઓ સુણં ।

સેસાળમપ્પણોડવિજ, અણુઓગુ પર્વવદિદ્દંતો ॥૧૭॥

અહીં પ્રસ્તુતમાં શ્રુતજ્ઞાનથી અધિકાર છે, કેમકે શ્રુતજ્ઞાન વડેજ દીપકની પેઠે શેષ-
જ્ઞાનોત્તર અને પોતાત્તર (શ્રુતજ્ઞાનત્તર) વ્યાખ્યાન કરાય છે, કેમકે શ્રુતજ્ઞાન, સ્વ અને પરને
પ્રકાશ કરનાર છે. ૭૯.

ગહ આણુવુલી દો દો, જાહનામં ચ જાવ ચરિદો ।

આયાવં ઉજ્જોયં, થાવરનામં ચ સુહુમં ચ ॥૧૨૨॥

સાહારણમપજતં, નિદ્ધાનિદ્ધં ચ પયલપયલં ચ ।

ચીળં સ્વેહ તાહે, અવસેસં જં ચ અટ્ઠહં ॥૧૨૩॥

વીસમિજ્ઞણ નિયંટો, દોહિ ઉ સમણ્હિ કેવલે સેસે ।

પદમે નિદ્ધં પયલં, નામસ્સ હમાઓ પયડીઓ ॥૧૨૪॥

દેવગહ આણુવુલી, વિહવિ સંઘયણ પદમવજ્જાહં ।

અન્નયરં સંઠાણં, તિત્થયરાહારનામં ચ ॥૧૨૫॥

ચરમે નાણાવરણં, પંચવિહં દંસણં ચલવિયપ્પં ।

પંચવિહમંતરાયં, સ્વહત્તા કેવલી હોહ ॥૧૨૬॥

નરક-તિથિક્ષે બે ગતિ અને તેજ બે આતુપૂર્વી, એકેન્દ્રિયાદિ ચાર ભત્તિ, આતપનામ,
ઉદ્યોતનામ સ્થાવરનામ, સૂક્ષ્મનામ, સાધારણનામ, અપર્યાપ્તનામ, નિદ્રાનિદ્રા, પ્રચલાપ્રચલા,
અને થીણુદ્ધી નિદ્રા અપાવીને પછી આઠ કષાયમાંથી બાકીનો ભાગ અપાવે. તે પછી
નયુસકવેદ-સ્ત્રીવેદ તથા હાસ્થાદિ ષટ્કે તથા પુરુષવેદ, સંબલનનો કીધ-માન માયા-ને
બાદર લોભ અપાવીને દશમે ગુણકાણે સૂક્ષ્મલોભનો નાશ કરીને યથાગ્યાત ચારિત્રી થઈને
બારમે ગુણકાણે તે નિર્ગન્થ વિસામો લઈને બે સમય માત્ર બાકી રહે ત્યારે પહેલાસમયે
નિદ્રા, પ્રચલા, અને નામ કર્મની આ પ્રકૃતિઓ, દેવગતિ, દેવાતુપૂર્વી, વૈકિંચનામ, પહેલા
સિવાયનાં પાંચ સંઘયણ, કેઠપણ એક સંસ્થાન મુકીને બાકીના પાંચ સંસ્થાન, તીર્થંકર
નામકર્મ ઉદયમાં આવવાનું ન હોય તો તે અને ઉદયમાં આવવાનું હોય તો તેના વિના
આહારકનામનો ક્ષય કરે. છેલ્લા સમયે જ્ઞાનાવરણ પાંચ, દર્શનાવરણ ચાર અને અન્તરાયની
પાંચ-પ્રકૃતિ અપાવીને કેવળી થાય. ૧૨૨ થી ૧૨૬.

પંથં કિર દેસિત્તા, સાહૂણ અઢવિવિપ્પણટ્ટાણ ।

સમ્મત્તપદ્મભંભો, બોદ્ધવ્વો વદ્ધમાણસ્સ ॥૧૪૬॥

અટવીમાં ભુલા પડેલા સાધુઓને માર્ગ અતાવીને (તેઓ પાસેથી દેશના સાંભળીને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું) એ વર્ધમાન સ્વામિને પ્રથમ સમ્યક્ત્વ લાભ બાણવો. ૧૪૬.

અવરવિદેહે ગામસ્સ, ચિત્તઓ રાય દાંરુ વળગમણં ।

સાહૂ મિલ્લનિમિત્તં, સત્થાહીણે તર્હિ પાસે ॥ મૂલ માપ્પમ્ ॥૧૧॥

દાળનનપંથ નયણં, અણુકંપ ગુરુકહણસમ્મત્તં ।

સોહમ્મે ઉવવન્નો, પલ્લિયાડુ સુરો મહિદ્ધહીઓ ॥ મૂલ માપ્પમ્ ॥૨॥

શ્રી વર્ધમાન સ્વામિને જીવ નચસારનાં ભાવમાં અપર એટલે પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં ગ્રામ ચિંતક હતો. તે રાબને માટે કાષ્ઠ લાવવા કાષ્ટના વનમાં ગયો, ત્યાં સાર્થથી હીન અને ભિક્ષા માટે ભ્રમણ કરતા એવા સાધુઓને જોયા. તેઓને અન્નપાનનું દાન આપી, માર્ગ અતાવીને તેમના ઉપદેશથી સમ્યક્ત્વ પામ્યો. ત્યાંથી મૃત્યુ પામ્યો. ત્યાંથી મૃત્યુ પામી સૌધર્મદેવલોકમાં પલ્લેપમના આયુવાળા મહર્ષિ કેવ થયા.

૧-૨. આ બે મૂળ સાખ્યની ગાથાઓ છે.

લઙ્કૂણ ય સમ્મત્તં, અણુકંપાણં ડ સો સુવિહિયાણં ।

માસુરવરબોધિધરો, દેવો વેમાણિઓ જાઓ ॥૧૪૭॥

ચઢ્ઠકુળ દેવલોગા, હહ જેવ ય મારહંમિ વાસંમિ ।

હક્ષાગકુલે જાઓ, ડસમસુઅસુઓ મરીહિત્તિ ॥૧૪૮॥

હક્ષાગકુલે જાઓ, હક્ષાગકુલસ્સ હોહ ડપ્પત્તી ।

કુલગરવંસેડ્ઢિં, મરહસ્સ સુઓ મરીહિત્તિ ॥૧૪૯॥

ઓસપ્પિણી હમીસે, તદ્ધયાઈં સમાણ પલ્લિમે માગે ।

પલ્લિઓવમદ્ઢમાણ, સેસંમિ ડ કુલગરુપ્પત્તી ॥૧૫૦॥

અદ્ધમરહ મજ્ઞિલ્લુત્તિમાગે ગંગાસિધુમજ્ઞંમિ ।

હત્થ બહુમજ્ઞદેસે, ડપ્પણ્ણા કુલગરા સત્ત ॥૧૫૧॥

પુવ્વમવજ્ઞમનામં, પમાણ સંઘયણમેવ સંઠાણં ।

વણિત્થિયાડમાગા, મવણોવાઓ અ નીઈં ય ॥૧૫૨॥

પુવ્વમવ કુલગરાણં, ડસમજિણિદસ્સ મરહરન્નો ય ।

હક્ષાગ કુલુપ્પત્તી, જેયલ્લા આણુપુલ્લી ॥ (આ ગાથા પુસ્તકમાં વ્યાખ્યાત નથી.)

અનુકર્યા વડે સાધુઓ પાસેથી સમ્યક્ત્વ પામીને દેવીપ્રમાન સુંદર દેહધારી વૈભવિક દેવ થયા. દેવલોકથી આવ્યાને આ ભરતક્ષેત્રમાં ઇક્ષ્વાકુકુળની અંદર ભરતઆકના પુત્ર મરીચિ નામે થયા. કુલકર વંશ વીત્યાપછી ઇક્ષ્વાકુકુળની ઉત્પત્તિ થઈ. તે ઇક્ષ્વાકુ કુળમાં ભરતના

પુત્ર મરીચીપથે તે ઉત્પન્ન થયા. આ અવસર્પિષિ કાળના સુષમ દુષમા નામે ત્રીજા આરાના પાછલા ભાગમાં પત્યોપમનો આઠમો ભાગ બાકી રહ્યો, ત્યારે કુલકરની ઉત્પત્તિ થઈ. (અર્ધભરત તે વિદ્યાધરનું સ્થાન જે ગૈતાદ્ય તે થકી દક્ષિણનો ભાગ)ના મધ્યમ ત્રિજ ભાગની અંદર ગંગા અને સિન્ધુની મધ્યમાં, અહીં અત્યન્ત મધ્ય પ્રદેશમાં સાત કુલકરો ઉત્પન્ન થયા. કુલકરોના પૂર્વભવ, જન્મ, પ્રમાણ, સંધ્યણુ, સંસ્થાન, વર્ણ, સ્ત્રીઓ, આયુ, ભાગ, ભવનોપપાત (ભવનપતિનીકાચમાં ઉપજવું) અને નીતિ એ અનુક્રમે કહેવાશે. (કુલકરોના પૂર્વભવ, ઋષભજિનેશ્વરની, ભરતરાજની અને ઇક્ષ્વાકુ કુળની ઉત્પત્તિ અનુક્રમે બાણવી.) ૧૪૭ થી ૧૫૨.

હવે કુલકરોના પૂર્વભવાદિ જણાવવાને નિયુક્તિકાર કહે છે.

અવરવિદેહે દો વળિય, વયંસા માહ ડજ્જુણ ચેવ ।

કાલગયા હહ મરહે, હર્થી મળુઓ અ જાયાયા ॥૧૫૩॥

દદ્દતુ સિણેહકરણં, ગયમારુહણં ચ નામણિપ્પત્તી ।

પરિહાણિ ગેહિકલહો, સામત્થણ વિન્નવણત્તિ ॥૧૫૪॥

પદમિત્થ વિમલવાહણ, ^૧ ચક્કુમં ^૨ જસમં ^૩ ચડત્થમભિવંદે ^૪ ।

તત્તો અ પસેણહપ્પ, ^૫ મરુદેવે ^૬ ચેવ નામી ^૭ ય ॥૧૫૫॥

નવ ઘણુસયા ય પદમો, અટ્ટ ય સત્તદ્ધસત્તમાહં ચ ।

છચ્ચેવ અદ્ધછદ્દટા, પંચ સયા પળ્લવીસં તુ ॥૧૫૬॥

વજ્જરિસહસંધયણા, સમચરંસા ય હંતિ સંઠાણે ।

વળ્ણંપિય વુચ્છામિ, પત્તેયં જસ્સ જો આસી ॥૧૫૭॥

ચક્કુમં જસમં ચ પસેણહયં એ પિઅંશુવળ્ણ ।

અભિચંદો સસિગોરો, નિમ્મલક્કળમપ્પમા સેસા ॥૧૫૮॥

ચંદજસ ^૧ ચંદકંતા, ^૨ સરુવ ^૩ પઢિરુવ ^૪ ચક્કુકંતા ^૫ ય ।

સિરિકંતા ^૬ મરુદેવી, ^૭ કુલ્લારપત્તીણ નામાહં ॥૧૫૯॥

સંધયણં સંઠાણં, ડચ્ચત્તં ચેવ કુલ્લારેહિ સમં ।

વળ્ણેણ એગવળ્ણા, સલ્લાઓ પિયંશુવળ્ણાઓ ॥૧૬૦॥

પલિઓવમદસમાણ, પદમસ્સાડં તઓ અસંત્વિજ્જા ।

તે આણુપુત્તિહીણા, પુલ્લા નામિસ્સ સત્તેજ્જા ॥૧૬૧॥

જં ચેવ આઠયં કુલ્લારાણ તં ચેવ હોહ તાસિપિ ।

જં પદમગસ્સ આડં, તાવહયં ચેવ હત્થિસ્સ ॥૧૬૨॥

જં જસ્સ આઠયં સ્વહ, તં દસ ભાગે સમં વિભદ્ધઝળં ।

મહ્ધિજ્જહ્ધતિભાગે, કુલ્લારકાલં વિયાણાહિ ॥૧૬૩॥

પદ્મો ય કુમારત્તે, માગો ચરમો ય બુદ્ધમાર્ગમિ ।

તે પયણુપિજ્જદોસા, સવ્વે દેવેસુ ડવવણ્ણા ॥૧૬૪॥

દો ચેવ સુવણ્ણેસુ, ડદહિકુમારેસુ હંતિ દો ચેવ ।

દો દીવકુમારેસુ, ઇગો નાગેસુ ડવવણ્ણા ॥૧૬૫॥

તેસિં હત્થી છચ્ચિથ્થિયાઓ નાગેસુ ચેવ ડવવણ્ણા ।

ઇગા સિદ્ધિ પત્તા, મરુદેવી નામિણો પત્તી ॥૧૬૬॥

હકારે મકારે ધિકારે ચેવ દંડનીઈઓ ।

વુછ્છં તાસિ વિસેસં, જહ્વકમં આણુપુવ્વીપ ॥૧૬૭॥

પદ્મમવીયાળ પદ્મા, તદ્દયચ્ચડથાળ અમિનવા વીયા ।

પંચમ છદ્દહસ્સ ય સત્તમસ્સ તદ્દયા અમિનવા ડ ॥૧૬૮॥

સેસા ડ દંડનીઈ, માળવગાનિહીઓ હોંતિ મરહસ્સ ।

ડસમસ્સ ગિહાવાસે, અસવ્વકઓ આસી આહારો ॥૧૬૯॥

પરિમાસણા ડ પદ્મા, મંડલિચ્છંધમિ હોઈ વીયા ડ ।

ચારગછવિઢેઆઈ, મરહસ્સ ચ્ચડવ્વિહા નોઈ ॥૨॥ માણ્યમ્ ॥

અપર મહાવિઢેહમાં એ વણિક મિત્ર હતા, એક કપટી અને બીજો સરળ હતો. કેટલોક કાળ ગયા પછી તેમાં ભરતક્ષેત્રમાં કપટી હસ્તિ થયો અને સરળ મનુષ્ય થયો. તેઓને પરસ્પર ભેવાથી સ્નેહ થયો, પછી હસ્તિ પર આરૂઢ થયો, નામની ઉત્પત્તિ થઈ, કદપવૃક્ષની હાની થઈ, લોભ થયો, કલહ થયો, પચાલોચન (વિચારણા) થઈ, વિજ્ઞાપના થઈ અને હાકાર નીતિ થઈ. અહીં પ્રથમ કુલકર વિમળવાહન, બીજા ચક્ષુભાન્, ત્રીજા ચશસ્ત્રી, ચોથા અભિચંદ્ર, પાંચમા પ્રસેનજિત, છઠ્ઠા મરૂદેવ અને સાતમા નાભી થયા. પહેલાતું નવસો ધનુષ પ્રણામ શરીર, બીજાતું આઠસો ધનુષ પ્રમાણ, ત્રીજાતું સાતસો ધનુષતું, ચોથાતું સાડાછસોતું, પાંચમાતું છસોતું, છઠ્ઠાતું સાડાપાંચસોતું અને સાતમાતું પાંચસો પચીસ ધનુષ પ્રમાણતું શરીર ભણવું. બધાએ કુલકરો વન્નપલનારાચસંધયણુવાળા અને સમથતરુજ સંસ્થાનવાળા હોય છે. હવે જેનો જેવો વર્ણ છે, તે પશું કહીશું. ચક્ષુભાન્-ચશસ્ત્રી અને પ્રસેનજિત એ ત્રણે પ્રિયંશુવૃક્ષના જેવા વર્ણુવાળા, અભિચંદ્ર ચંદ્ર જેવા ગૌરવર્ણુવાળા અને આક્રીના નિર્મળ કનકની પ્રભા જેવા વર્ણુવાળા હોય છે. ચંદ્રચંદ્રા, ચન્દ્રકાન્તા. સુરૂપા, પ્રતિરૂપા, ચક્ષુકાન્તા, શ્રીકાન્તા, અને મરૂદેવી, એ કુલકરની પત્નીઓનાં ચન્દ્રકાન્તા. સુરૂપા, પ્રતિરૂપા, ચક્ષુકાન્તા, શ્રીકાન્તા, અને મરૂદેવી, એ કુલકરની પત્નીઓનાં નામ ભણવા. સંધયણુ, સંસ્થાન, અને હચાર્ધ કુલકરના જેટલીજ (કંઈક ન્યૂન) ભણવી, તથા વર્ણુવટે બધીએ એકજ વર્ણુની પ્રિયંશુવૃક્ષના જેવી ભણવી. પહેલા કુલકરતું આયુ પચ્ચોપમના દસમા ભાગતું, તે પછી બીજાઓતું અસંખ્યાતાપૂર્વતું પછી અનુક્રમે હીન થતું થતું નાભીકુલકરતું સંખ્યાતાપૂર્વતું આયુ ભણવું. જેટલું આયુષ કુલકરતું, તેટલુંજ થતું થતું નાભીકુલકરતું સંખ્યાતાપૂર્વતું આયુ ભણવું. જેટલું આયુષ તેટલુંજ તેમના હસ્તિતું આયુ તેમની શ્રીઓતું હોય છે. પહેલા કુલકરતું જેટલું આયુ તેટલુંજ તેમના હસ્તિતું હોય છે. જેનું જેટલું આયુષ હોય, તેના સરળા દસ ભાગ કરીને (પહેલા અને છેલ્લા

ભાગ સિવાયના) મધ્યના આઠ ભાગ તે કુલકરપદવીનો કાળ બાણવો. તેઓ અદ્ય રાગ-
દ્વેષવાળા હોય છે, અને તે સર્વે વિમલવાહનાદિ મૃત્યુ પામીને દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયા
છે. બે કુલકર સુવર્ણકુમાર નિકાયમાં, બે ઉદ્ધિષ્ઠકુમાર નિકાયમાં, બે ક્ષીપકુમાર નિકાયમાં,
એક નાગકુમાર નિકાયમાં ઉત્પન્ન થયેલ છે. તેઓનાં હસ્તિઓ અને છ કુલકરની સ્ત્રીઓ
નાગકુમાર નિકાયમાં ઉત્પન્ન થઈ તથા એક નાભીકુલકરની પત્ની મરૂદેવી મોક્ષ પામ્યાં.
હંકાર-મંકાર અને ધિક્કાર એ દંડનીતિઓ છે. તેઓમાં જેમને જે નીતિ છે, તે હવે
અનુક્રમે કહીશું. પહેલા અને બીજા કુલકરની પહેલી હંકાર નીતિ, ત્રીજા ચોથાની
અભિનવ-બીજી મંકાર નીતિ, તથા પાંચમા-છઠ્ઠા અને સાતમાની ત્રીજી અભિનવ ધિક્કાર
નીતિ જાણવી. બાકીની દંડનીતિઓ ભરતના માણવકનિધિમાંથી થઈ છે ઋષભદેવનો ગૃહ-
વાસમાં અસંસ્કૃત આહાર હતો. પહેલી પરિભાષણા, (ન જઇશ, એમ ક્રોધ કરીને
અપરાધીને કહેવું તે,) બીજી મંડલી બંધ. (આ સ્થળેથી તારે ન જવું, એમ અપરાધીને
કહેવું તે.) ત્રીજી આરક (જેલ-બંધીખાતું) અને ચોથી છવિચ્છેદ (અપરાધીના હાથ-
પગાદિ કાપી નાંખવા તે.) આ ચાર પ્રકારની ભરતની દંડનીતિ છે. ૧૫૩ થી ૧૬૯

હવે ઇક્ષ્વાકુ વંશોત્પત્તિ જણાવવાને કહે છે.

નાભી વિળીયમૂમી, મરુદેવી ઉત્તરા ય સાઢા ય ।

રાયા ય વહરણાહો, વિમાણ સન્વદ્વસિદ્ધાઓ ॥૧૭૦॥

ધનસસ્થવાહ ઘોસણ, જહ્ન ગમણ અઢવિ વાસઠાળં ચ ।

બહુ બોલીળે વાસે, ચિંતા ઘયદાનમાસી તયા ॥૧૭૧॥

ઉત્તરકુરુ સોહમ્મે, મહાવિદેહે મહન્બલ રાયા ।

ઈસાળે લલિયંગો, મહાવિદેહે વહરજંવો ॥ પ્રક્ષિપ્તા)

ઉત્તરકુરુ સોહમ્મે, વિદેહિ તેગિચ્છિયસ્સ તત્થ સુઓ ।

રાયસુય સેટ્ઠિમચ્ચાસત્થાહસુયા વયંસા સે ॥૧૭૨॥

વિજ્જસુઅસ્સ ય ગેહે, કિમિકુટ્ટોવદ્દુઅં જહં દટ્ઠું ।

થિતિ ય તે વિજ્જસુયં, કરેહિ એઅસ્સ તેગચ્છિં ॥૧૭૩॥

તિલ્લં તેગિચ્છસુઓ, કંબલગં ચંદળં ચ વાણિયઓ ।

વાઠ્ઠં અભિણિકલંતો, તેળેવ મવેળ અંતગહો ॥૧૭૪॥

સાહું તિગિચ્છિઝ્ઞં, સામન્નં દેવલોગ ગમણં ચ ।

પુંઢરિગિણિઘ્ઞ ક ચુયા, તઓ સુયા વહસ્સેણસ્સ ॥૧૭૫॥

પદમિત્થ વહરણામો, બાહુ સુવાહુ ય પીઠ મહપીઠે ।

તેસિ પિઆ તિત્થયો, ણિકસંતા તેઽવિ તત્થેવ ॥૧૭૬॥

પદ્મો ચક્રદસપુષ્વી, સેસા ફ્વકારસંગવિડ ચક્રો ।

વીઓ વેયાવચ્ચં, ફિફ્કમ્મં તદ્મઓ કાસી ॥૧૭૭॥

મોગફલં બાહુવલં, પસંસળા જિટ્ટ ઇયર અચિયત્તં ।

પદ્મો તિત્થયરત્તં, વીસહિ ઠાળેહિ કાસી ય ॥૧૭૮॥

વિનીતભૂમિમાં નાભીકુલકર થયા, મરૂદેવી તેમનાં સ્ત્રી હતાં, પૂર્વ ભવે વજ્ર (વેર) નાભ રાજા હતા તે તીર્થંકર નામકર્મ ખાંધીને સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનથી ઉત્તરાધાદા નક્ષત્રમાં મરૂદેવીને વિષે રૂપલહેવપણે ઉત્પન્ન થયા. પ્રથમ ભવે તે ધનસાર્થવાહ હતા, દેશાન્તર જવા માટે તેમણે ઘોષણા કરાવી, તેમની સાથે સાધુઓ ગયા, માર્ગમાં અટવીની અંદર વર્ષો-જનુ આવી, તેનો ઘણો ભાગ વિત્યા પછી સાર્થવાહને સાધુઓની ચિન્તા થઈ, અને તેમને ઘીનું દાન આપ્યું. સાર્થવાહનો ભવ પૂર્ણ થયે ઉત્તરકુરૂમાં યુગલિક થયા, ત્યાંથી મૃત્યુ પામી સૌધર્મ દેવલોકે દેવ થયા, ત્યાંથી ચ્યવી મહાવિદેહમાં મહાખળરાજા, ત્યાંથી મરણ પામી ઇશાન દેવલોકે લલિતાંગ દેવ થયા, તે પછી મહાવિદેહમાં વજ્રજ રાજા થયા, ત્યાંથી ઉત્તરકુરૂમાં યુગલિક થયા, આયુષ્યે સૌધર્મ દેવલોકે દેવ થયા, પછી મહાવિદેહમાં ગૈધના પુત્ર થયા, ત્યાં રાજાપુત્ર, શ્રેષ્ઠપુત્ર, પ્રધાનપુત્ર અને સાર્થવાહનો પુત્ર એ ચાર તેના મિત્ર થયા. તે મિત્રોએ ગૈધપુત્રના ઘેર કૃમિવાળા કોઠથી ઉપદ્રવ પામેલા ચતિને નેધને ગૈધપુત્રને કહ્યું કે આમની ચિકિત્સા કરો, તેથી ગૈધપુત્રે તૈલ આપ્યું; વણિકપુત્રે ચંદન અને કામળ આપ્યાં, પછી દીક્ષા લઈને તેજ ભવે અન્તકૃત થયા. સાધુની ચિકિત્સા કરીને શ્રમણપણું પાળીને પાંચે દેવલોકમાં ગયા, ત્યાંથી ચ્યવીને પુઠરિકીણી નગરીમાં વજ્રસેન રાજાના પુત્ર થયા. પ્રથમ વૈદ્યનો જીવ વજ્રનાભ થયા, બાકીના મિત્રો અનુક્રમે બાહુ, સુબાહુ, પીઠ, અને મહાપીઠ થયા. તેમના પિતા વજ્રસેન તીર્થંકર થયા, તેમની પાસે તેઓએ દીક્ષા લીધી. વજ્રનાભ ચૌદપૂર્વી થયા, અને બાકીના ચાર અગીઆર અંગ જાણનારા થયા. એમાંના બીજા બાહુએ ગૈયાવૃત્તથી ભોગનું ફળ પ્રાપ્ત કર્યું; ત્રીજા સુબાહુએ કૃતિકર્મથી બાહુનું બળ પ્રાપ્ત કર્યું તેમનાથી મોટા વજ્રનાભે તેમની પ્રશંસા કરી, અને સર્વથી નાના પીઠ-મહાપીઠે તેમનું માત્સર્ય કર્યું, તેમાં પહેલા વજ્રનાભે વીસસ્થાન આરાધન કરીને તીર્થંકર નામકર્મ ખાંધ્યું. ૧૭૦ થી ૧૭૮

હવે તીર્થંકર નામકર્મના હેતુભૂત વીસસ્થાનકાદિ કહે છે.

અરિહંત સિદ્ધ પવયળ, ગુરુચેરબહુસ્સુણ તવસીસું ।

વચ્છલયા ણ્ણસિં, અમિક્કલનાળોવઓગે ય ॥૧૭૯॥

દંસળ વિણ્ણ જાવસ્સણ ય સીલ્લવણ નિરિઝારો ॥

સ્થળલવતવચ્ચિયાપ, વેયાવચ્ચે સમાહી ય ॥૧૮૦॥

અપુલ્લનાળગહણે, સુયમરી પવયળે પમાવળયા ।

ણ્ણહિ કારણેહિ, તિત્થયરત્તં લ્હઈ જીવો ॥૧૮૧॥

પુરિમે પચ્છમેણ ય, એ સર્વેઽવિ ફાસિયા ઠાળા ।
 મજિન્નમણિ જિણેહિ, એવકં દો તિણિ સર્વાહં ॥૧૮૨॥
 તં ચ કહં વેઙ્ગજહં ? અગિલાએ ધમ્મદેસણાઈહિ ।
 વઙ્ગજહં તં તુ મગવઓ, તદ્વિમવોસવકહ્ણાણ ॥૧૮૩॥
 નિયમા મણુયગઈએ, રૂપિયા પુરિસેયો ય સુહલેસો ।
 આસેવિયવહુલેહિ, વીસાએ અણ્ણયરણિ ॥૧૮૪॥
 ઝવવાઓ સર્વદ્રુટે, સર્વેસિ પદ્મઓ ઝુઓ ઉસમો ।
 રિક્કલેણ અસાદાહિ, અસાદવહુલે ચચીરણ ॥૧૮૫॥

અરિહંત, સિદ્ધ, પ્રવચન, ગુરુ, સ્થવિર, બહુશ્રુત, અને તપસ્વી, એઓને વિષે વત્સલતા, નિરન્તર જ્ઞાનોપયોગ, દર્શન-વિનય-આવશ્યક-અને શીલમતમાં નિરતિચારપણું, નિરન્તર તપસ્વીને દ્વાન-ગૈયાવૃત્ત, અને સમાધિ, નવીન જ્ઞાનનું અહણુ, શ્રુતની ભક્તિ, અને પ્રવચનની પ્રભાવના એ કારણોવડે જીવ તીર્થંકરપણું પામે છે. પહેલા અને છેલ્લા જિનેશ્વરે એ બધાએ સ્થાનકો રૂપશ્યાં છે. તથા મધ્યના જિનેશ્વરોએ એક-બે-ત્રણ અથવા સર્વ સ્થાનક રૂપશ્યાં છે. તે તીર્થંકર નામકર્મ કેવી રીતે વેદાય ? એના ઉત્તરમાં ગ્લાનીરહિત ધર્મ-દેશનાવડે તે તીર્થંકર નામ ભોગવાય છે, અને તે ભગવાનના પાછળના ત્રીજા ભવે બંધાય છે. જેણે મનુષ્યગતિમાં વીસસ્થાનકમાંથી કેાઈપણુ સ્થાનક અનેક પ્રકારે સેવેલ હોય, તે શુભલેશ્યાવાનું સ્ત્રી-પુરુષ-અથવા નપુંસક અવશ્ય જિનનામ બાંધે છે, તે પાંચેનો સર્વાર્થ-સિદ્ધમાં ઉપપાત થયો. તેમાંથી પ્રથમ અષાઢ વદ ચતુર્થીએ ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રમાં ઋષભદેવ તરીકે રચ્યા. ૧૭૬-થી-૧૮૫.

હવે જન્મવિધિ આદિ કહે છે.

જમ્મણે નામવુહ્લી અ, જાઈએ સરણે રૂઅ ।
 વીવાહે અ અવચ્ચે, અમિસેએ રજ્જસંગહે ॥૧૮૬॥
 ચિત્તવહુલટ્ટમીએ, જાઓ ઉસમો અસાદ્ધવક્સત્તે ।
 જમ્મણમહો અ સર્વો, ણેયલ્લો જાવ ઘોસણયં ॥૧૮૭॥
 સંવટ્ટમેહ આયસગા ય, મિગાર તાલ્લિયંટા ।
 ચામર જોઈ રક્કલં, કરેતિ એ કુમારીઓ ॥૧૮૮॥
 દેસૂણગં ચ વરિસ, સક્કાગમણં ચ વંસઠવળા ય ।
 આહારમંચુલીએ, ઠવંતિ દેવા મણુણં તુ ॥૧૮૯॥
 સવકો વંસઠવળે, રૂક્ષુ અગ્ તેણ હંતિ રૂક્ષાગા ।
 જં ચ જહા જંમિ વણ, જોગ કાસી ય તં સર્વં ॥૧૯૦॥
 અહ વહ્ધહ્ સો મયવં, દિયલોચચુઓ અણોક્કમસિરીઓ ।
 દેવગણસંપરિવુહો, નંદાહિસુમંગલાસહિઓ ॥૧૯૧॥

અસિઅસિરઓ સુનયળો, ચિંતુદો ઘવલદંતપંતીઓ ।
 વરપડમગમ્ભગોરો, ફુલ્લુપ્પલમ્બનીસાસો ॥૧૯૨॥
 જાહ્સસરો અ મયર્ધ, અપ્પરિવહિપ્પિહિ તિહિ અ નાળેહિ ।
 કંતીહિ ય બુદ્ધીહિ ય, અભ્મહિઓ તેહિ મણુપ્પિહિ ॥૧૯૩॥
 પદ્મો અકાલમચ્ચુ, તર્હિ તાલપલેણ દારઓ પહઓ ।
 કળ્લણા ય કુલ્લમરેણ, સિટ્ઠે ગહિઆ ઉસહપ્પત્તી ॥૧૯૪॥
 મોગસમત્થં નાહં, વરકમ્મં તસ્સ કાસિ દેવા ઉ ।
 દુપ્પં વરમહિલાણં, વહુકમ્મં કાસિ દેવીહ ॥૧૯૫॥

ભગવન્તની જન્મવિધિ, નામવિધિ, વૃદ્ધિ, નીતિ, સ્મરણ, વિવાહવિધિ, અપત્યક્રમ, અભિષેકવિધિ અને રાજ્યસંપ્રદાવિધિ કહેવાશે. ઐત્રવદ્દી આઠમે ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રમાં ઋષભદેવનો જન્મ થયો. જન્મમહોત્સવ દેવોએ ઘોષણા કરી ત્યાંસુધીનો સર્વ જાણી લેવો. તે વખતે સંવત્ક્રમે ધનની વૃદ્ધિ, આદર્શ, ભૂગાર (કળશ) વિજળા; આમર, જ્યોતિ અને રક્ષા એ સર્વ દિક્કુમારીઓ કરે છે. ભગવન્તના જન્મ પછી એક વરસમાં કંઈ ન્યૂનકાળ વિત્યા-આઠ દેવેન્દ્રે આવીને વંશસ્થાપના કરી, તથા દેવોએ ભગવન્તની અંશુલીમાં મનોરૂ આહાર સ્થાપન કર્યો, ઇન્દ્રનાં હાથમાં રહેલ ઇન્દ્રની ઇચ્છા બતાવી, તેથી તે ઇક્ષ્વાકુ થયા, એ પ્રમાણે ઇન્દ્ર વંશસ્થાપન કર્યો. પછી જે વચમાં જે યોગ્ય હોય, તે સર્વ ભગવન્તનું ઇન્દ્ર મહારાજે કર્યું, તે પછી અનુક્રમે અનુપમશોભાવાળા દેવલોકથી આવેલા તે ભગવાન દેવગણથી સેવાતા નંદા અને સુમંગળા સહિત વૃદ્ધી પામવા લાગ્યા. શ્યામકેશ, સુંદર નયન, ગોલાના ફળ જેવા હોઠ, શ્રેષ્ઠ પદ્મના ગર્ભ સમાન ગૌર ધવળ દન્તપંક્તિ અને પુષ્પકમળના ગંધ જેવો ઉત્થાસ હતો, વળી ભગવન્ત ભતિસ્મરણ જ્ઞાનવાળા, અત્રિતપતિત ત્રણ જ્ઞાને સહિત, કાન્તિ અને બુદ્ધિમાં તે વખતના મનુષ્યોથી અધિક ચડીઆતા હતા. (તે દરમિયાન કોઈ મિથુનક પોતાના અપત્યગુણને તાલવૃક્ષની નીચે મૂકીને ક્રીડા કરવા ગયું) તે વખતે તાલફળ પડવાથી બાળકયુગ મરી ગયો. આ પ્રથમ અકાળ મૃત્યુ થયું. તે શ્રેષ્ઠકન્યાને કુલ-કરે ગ્રહણ કરી અને ઋષભદેવની પત્ની કરી. આ વખતે ભગવાનને ભોગસમર્થ જાણીને ઇન્દ્ર તેમનું વરકર્મ કર્યું, અને દેવીઓએ ખન્ને ઉત્તમ સ્ત્રીઓનું વધુકર્મ કર્યું. ૧૮૬ થી ૧૯૫

હવે ભગવન્તના અપત્યાદિ દ્વારો કહે છે.

છપુલ્લસયસહસ્રા, પુર્વિ જાયસ જિણવરિદસસ ।
 તો મરહંભિસુંદરિવાહુલી ચેવ જાયાહં ॥૧૯૬॥
 દેવી સુમંગલા, મરહો બંમી ય મિહુણં જાય્ય ।
 દેવીહ સુનંદા, વાહુલી સુંદરી ચેવ ॥૧૯૭॥ (મૂં માખ્યમ)
 અઝણાપનં જુઅલે, પુત્તાણ સુમંગલા પુણો પસવે ।
 નીર્દિગમહવક્રમણે, નિવેઅણં ઉસમસામિસ્સ ॥૧૯૮॥

રાયા કરેહ દંડં, સિટ્ટે તે બિતિ સ્મહવિ સ હોડ ।
 મગઈ ય કુલ્મારં, સો અ વેહ ઉસમો ય મે રાયા ॥૧૯૮॥
 આમોણં સવ્કો, ળવાગબો તસ કુળહ અમિસેજં ।
 મઝડાઈ અલંકારં, નરિદજોગં ચ સે કુળહ ॥૧૯૯॥
 મિસિળીપત્તોહિઅરે, ળદયં ધિતું છુહતિ પાણ્ણુ ।
 સાહુ વિળીઆ પુરિસા, વિળીયનયરી અહ નિવિટ્ઠા ॥૨૦૦॥
 આસા હત્થી ગાવો, ગહિઆહ રજ્જસંગહનિમિત્તં ।
 ધિતૂળ એવમાઈ, ચળ્ળવિહં સંગહં કુળહ ॥૨૦૧॥
 ળગા^૧ મોગા^૨ રાયણ^૩ સ્વત્તિઆ^૪ સગહો અવે ચઠહા ।
 આરક્કિ^૧ ગુરુ^૨ વયસા^૩ સેસા જે સ્વત્તિઆ^૪ તે ળ ॥૨૦૨॥
 આહારે^૧ સિણ્ણ^૨ કમ્મે^૩ અ, મામણા^૪ અ વિમૂસણા ।
 લેહે^૧ ગણિણ^૨ અ રૂવે અ, લક્ષણે^૩ માણ^૪ પોઅણ^૫ ॥૨૦૩॥
 વવહારે^{૧૨} નીહ^{૧૩} જુલ્લે^{૧૪} અ, હૈસત્થે^{૧૫} અ ળવાસણા^{૧૬} ।
 તિગિચ્છા^{૧૭} અત્થસત્થે^{૧૮} અ, વંધે^{૧૯} ઘાણે^{૨૦} અ મારણા^{૨૧} ॥૨૦૪॥
 જન્નૂ^{૨૨} સવ^{૨૩} સમવાણ^{૨૪} મંગલે^{૨૫} કોળ્ણે^{૨૬} હઅ ।
 વત્થે^{૨૭} ગંધે^{૨૮} અ મલ્લે^{૨૯} અ, અલંકારે^{૩૦} તહેવ ય ॥૨૦૫॥
 ચોલો^{૩૧} વળ^{૩૨} વિવાહે^{૩૩} અ, દત્તિઆ^{૩૪} મહ્યપૂઅણા^{૩૫} ।
 હાવળા^{૩૬} થૂમ^{૩૭} સદ્દે^{૩૮} અ, હેલાવળય^{૩૯} પુચ્છળા^{૪૦} ॥૨૦૬॥

ભગવન્તના જન્મ પછી છ લાખ પૂર્વ વિત્યાબાદ ભરત અને બ્રાહ્મી, તથા બાહુબલી અને સુંદરી એ ચાર બાળકો થયાં. સુમંગલાદેવીથી ભરત અને બ્રાહ્મીનું યુગલિક થયું તથા સુનંદા દેવીથી બાહુબલી અને સુંદરી મિથુનક થયું. તે પછી પુનઃ સુમંગલાએ બ્રોગણપત્યાસ પુત્રના યુગલોને જન્મ આપ્યો. આ વખતે પૂર્વનિરૂપિત દંડનીતિનુ લોકો ઉદ્દલંઘન કરવા લાગ્યા, તેથી તેઓએ ઋષભદેવ સ્વામીને તે બાબત નિવેદન કર્યું. આથી ભગવન્તે કહ્યું કે એ પ્રમાણે વર્તનારાને રાજ દંડ કરે છે. તેમનું તે શિષ્ટ કથન સાંભળીને યુગલિયાઓ બોલ્યા કે અમારે પણ તેવો રાજ હો. તેથી ભગવન્તે કહ્યું કે કુલકર પાસે ચાચના કરો (તેઓએ તેમ કર્યું એટલે કુલકરે કહ્યું) ઋષભદેવ તમારો રાજ હો. આ વખતે ઉપયોગવડે અવધિજ્ઞાનથી બાણીને ઇન્દ્ર ત્યાં આવ્યા અને ભગવન્તનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. પછી રાજને થોડા મુકુટ અલકાર વિગેરે તેમને માટે કર્યા. તે વખતે પશ્ચિમીના પત્રોવડે પાણી લાવીને યુગલિયાઓએ ભગવન્તના ચરણમાં સ્ત્રીચ્યું, તેથી ઇન્દ્ર ‘આ સારા વિનીત પુરૂષો છે’ એમ કહ્યું પછી ઇન્દ્રની આજ્ઞાથી વૈશ્રમણે ત્યાં વિનીતા નગરી બનાવી. પછી ભગવન્તે અશ્વ હસ્તી-બળદ વિગેરે રાજ્યસંગ્રહ માટે ગ્રહણ કર્યા. એ વિગેરે ગ્રહણ કરીને

પછી આ આગળ કહીએ છીએ તે ચાર પ્રકારનો સંગ્રહ કર્યો. ઉચ્ચ, ભોગ, રાજન્ય અને ક્ષત્રિયો એ ચાર પ્રકારનો સંગ્રહ છે. તેમાં ઉચ્ચ દંડ કરનારા તે ઉચ્ચ, ગુરૂજનના સ્થાનકે ગણવા યોગ્ય તે ભોગ, મિત્ર જેવા હોય તે રાજન્ય, અને એ સિવાયના બાકીના જે રહ્યા તે સામાન્ય ક્ષત્રિયો બાણવા. હવે પછી આહારવિધિ, શિલ્પકળા, કૃષિઆદિ કર્મ મમત્વ, આભૂષણવિધિ, લેખનકળા, ગણિત, કાષ્ઠકર્મોદિ, ગુરૂપાદિનાં લક્ષણ, માન, ગ્રોતવિધિ, વ્યવહારવિધિ, નીતિ, યુદ્ધવિધિ, ધનુર્વેદ, ગુરૂજનની ઉપાસના, ચિકિત્સાશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, ખંધન, ઘાત, મારણ, ચરૂ, ઉત્સવ, મેળા, મંગળ, કૌતુક, વસ્ત્ર, ગંધ માલ્ય, તેમજ અલંકાર, ચૂલાકર્મ, ઉપનયન, વિવાહવિધિ, આપેલીકન્યા પરણવી, મરેલાની પૂજા, અગ્નિસંસ્કાર, સ્તૂપ, રૂદ્રનશબ્દ, બાળકીડાના પ્રકાર, અને પૃથ્થા સંગ્રહી વિધિ કહેવાશે. ૨૦૬.

આસી અ કંદાહારા, મૂલાહારા ય પત્તહારા ય ।

પુષ્પફલમોદ્ગોડવિ અ, જહ્વા કિર કુલારો ઝસમો ॥૫॥ મૂ. માખ્યમ્ ।

આસી અ ફક્તુમોર્દે, ફક્ત્વાગા તેળ સ્વત્તિઆ હુંતિ ।

સળસત્તરસં ધન્ન, આમં ઓમં ચ મુંજીઆ ॥૬॥ મૂ. મા.

ઓમં પાહારંતા અજીરમાર્મંતિ તે જિણમુવિત્તિ ।

હત્થેહિ ધંસિઝ્ઞં, આહારેહત્તિ તે મળિઆ ॥૭॥ મૂ. મા.

આસી અ પાણિધંસિ, તિમ્મિઅ તંદુલપવાલપુહમોર્દે ।

હત્થતલપુહાહારા, જહ્વા કિર કુલકરો ઝસમો ॥૮॥ મૂ. મા.

ધંસેઝ્ઞં તિમ્મણ, ધંસળ તિમ્મળ પવાલપુહમોર્દે ।

ધંસળ તિમ્મપવાલે, હત્થઝ્ઞે કવસ્સેપ ય ॥૯॥ મૂ. મા.

અગળિસ્સ ય ઝટ્ઠઠાણં, દુમધંસા દટ્ઠુ મીઅપરિક્કહણં ।

પાસેસું પરિછિદ્ધ, ગિપ્પહ પાગં ચ તો કુણહ ॥૧૦॥ મૂ. મા.

પક્કેવ હ્હળમોસહિ, વ્હળં નિગ્ગમળ હત્થિસીસંમિ ।

પયણારંમપવિત્તી, તાહે કાસી અ તે મળુઆ ॥૧૧॥ મૂ. મા.

મિંઠેળ હત્થિપિંડે, મટ્ઠિયપિંડે ગહાય કુડાં ચ ।

નિવ્વત્તોસિ અ તહ્વા, જિણોવહ્મટ્ઠેળ મમ્મેળ ॥ (પ્રક્ષિપ્તા)

નિવ્વત્તિણ સમાણે, મળ્ળહ રાથા તઓ વહુજળસ્સ ।

પવ્વહા મે કુલ્લહ, પયટ્ઠિયં પલ્લમસિપ્પં તુ ॥ (પ્રક્ષિપ્તા)

પવ્વેવ ય સિપ્પાહં, ઘટ્ટં ? લોહેરે ચિત્તં જંતં કાસવપ્પં ।

હિવ્વિક્કક્કસ્સ ય હત્તો, વીસં વીસં મવે મેવા ॥૨૦७॥

જ્યારે ભગવાન ઋષભદેવ કુલકર હતા. ત્યારે યુગલિયાઓ કંદાહારી, મૂળાહારી, પત્તાહારી, અને પુષ્પફળ ભોજન પણ હતા. ક્ષત્રિયો શેરડી ખાતા, તેથી તેઓ ઇક્ષ્વાકુ થયા.

ખીબાઓ શણુ વિગેરે સત્તર પ્રકારનું ધાન્ય કાચું અને થોડું ખાતા. કાચું ધાન્ય ખાતાં અણ્ણુ થવાથી યુગલિયાઓએ ભગવન્તને પૂછ્યું. તેમણે ‘હાથવડે ઘસીને ખાઓ’ એમ તેમને કહ્યું. એટલે તેઓ તે ઔષધિઓ હાથે ઘસીને ખાનારા થયા. (પછી અનુક્રમે કાળ-દોષથી તે પણ નહિ પચવાથી) પત્રપુટમાં તંદુલ ભીંબવીને ખાનારા થયા, પછી હસ્તપુટમાં તે ગરમ કરી ખાનારા થયા. (આ પ્રમાણે) ન્યારે ઋષભદેવ કુલકર હતા ત્યારે હતું. તે પછી ઘસીને, હાથની ગરમીવાળા કરીને, ઘસી-હાથમાં રાખીને, પ્રવાળપુટમાં ભીંબવીને ખાનારાઓ, ઘસી રાખી પ્રવાલપત્ર હસ્તપુટ અને કક્ષાને વિષે મૂકીને ખાવા લાગ્યા. આ વખતે વૃક્ષો ઘસાવાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો, તેથી ભય પામેલા તેઓએ ભગવન્તને કહ્યું. ભગવન્તે કહ્યું-ખાવ્યુંમાંથી ઘાસ દૂર કરીને તેથી પાકેલ અન્ન ગ્રહણ કરો. નાખેલ ઔષધિ બળી ગઈ. તેઓએ ભગવન્તને તે કહ્યું. તે વખતે ભગવન્ત હસ્તિપર ચડીને નીકળ્યા હતા, (પછી હસ્તિના મસ્તકપર માટીનાપિંડનો આકાર બતાવી તેવામાં પકાવીને ખાવાનું કહ્યું.) ત્યારથી રાધવાની પ્રવૃત્તિ તે મનુષ્યોએ કરી. કુંભકારનું કાર્ય. લુહારનું કાર્ય, ચિતારાનું કાર્ય, વણકરનું કાર્ય, અને હબમનું કાર્ય એ પાંચ મૂળ શિલ્પો હતા. તે પછી એ દરેકના વીસ વીસ લેહ થયા. ૨૦૭

હવે કૃષિકર્માદિનો સાધ્યકાર અર્થ કહે છે.

કર્મં કિસિવાગિજ્ઞાઈ,^૩ મામણા જા પરિગ્રહે મમયા^૪ ।

પુર્વેવ દેવેહિ કયા, વિમ્ભસણા મંડળા ગુરુણો^૫ ॥૧૨॥ મૂ. માપ્યમ્ ।

લેહં લિવીવિદ્વાનં, જિણેણ વમીદ્ દાહિણકરેણ^૬ ।

ગણિયં સંલાણં સુંદરીદ્ વામેણ ઝવદ્દટ્ઠ^૭ ॥૧૩॥

મરહસ્સ રૂવકમ્મ^૮ નરાહિલક્ષણમહીદ્ધયં વલિણો^૯ ।

માણુમ્માણવમાણપ્પમાણ ગણિમાદ્ધવત્થૂણં^{૧૦} ॥૧૪॥

મણિઆઈ દોરાદ્ધસુ, પોઆ તહ સાગરંમિ વહ્ણાઈ^{૧૧} ।

વવહારો લેહવણં, કજ્જપરિચ્છેદ્ધણત્થં વા^{૧૨} ॥૧૫॥ મૂ. મા. ।

ળીઈ હક્કારાઈ સત્તવિદ્ધા અહવ સામ્ભેઆઈ^{૧૩} ।

જુદ્ધાઈ બોહુજુદ્ધાઈઆઈ વટ્ટાદ્ધઆણં^{૧૪} વા ॥૧૬॥

ઈસત્થં ઘણ્ણવેઓ^{૧૫} ઉવાસણા મંસુકમ્મમાઈઆ^{૧૬}

ગુરુરાયાઈણં વા, ઉવાસણા પજ્જુવાસણયા ॥૧૭॥

રોગહરણં તિગિચ્છા^{૧૭} અત્થાગમસત્થમત્થસત્થંતિ^{૧૮} ।

નિઅલાદ્ધમો વંધો^{૧૯} ઘાઓ દંઢાદ્ધાદ્ધણયા^{૨૦} ॥૧૮॥

મારગયા જીવવહો^{૨૧} જળ્ણા નાગાદ્ધાણ પૂઆઓ^{૨૨} ।

ઈંદાદ્ધમહો પાયં, પદ્ધનિઅયા ઝસવા હુંતિ^{૨૩} ॥૧૯॥

સમવાઓ ગોઠીજં, ગામાર્જં ચ સંપસારો^{૨૪} વા ।
 તહ મંગલાઈ સંતિથસુવળ્ણમિદ્ધત્યથાઈણિ^{૨૫} ॥૨૦॥
 પુલ્લિ કયાઈ પહુળો, સુરેહિ રક્ષાઈ કોઝગાઈ^{૨૬} ચ ।
 તહ^{૨૭} ૨૮ વત્થગંધમલાલંકારા ૨૯ કેસમ્પસાઈ^{૩૦} ॥૨૧॥
 તં દદ્ધુણ પવત્તોડલંકારેઽ જળોડવિ સેસોવિ ।
 વિહિણા ચૂલાકમ્મં, બાલાણ ચોલ્યા^{૩૧} નામ ॥૨૨॥
 ઉવળયળં તુ કલ્લળં, ગુરુમૂલે સાહુળો તઓ ધમ્મં ।
 ધિત્તં હવંતિ સજ્ઞા, કેઈ દિવસં પવજ્જંતિ^{૩૨} ॥૨૩॥
 દદ્ધુ કયં વિવાહં,^{૩૩} જિણસ્સ લોગોડવિ કાઝમારદ્ધો ।
 ગુરુદત્તિઆ ય કન્ના, પરિણિજ્જતે તઓ પાયં ॥૨૪॥
 વત્તિવ્વ દાણમુસમં, વિતં દદ્ધું જળંમિવિ પવત્તં ।
 જિણમિક્ષાદાણં પિહુ, દદ્ધું મિક્ષા^{૩૪} પવત્તાઓ ॥૨૫॥
 મહયં મયસ્સ દેહો, તં મરુદેવીઈ પદ્મસિધ્ધુત્તિ ।
 દેવેહિ પુરા મહિઅં,^{૩૫} જ્ઞાવળયા અગ્નિસવકારો^{૩૬} ॥૨૬॥
 સો જિણદેહાઈજં, દેવેહિ કઓ^{૩૭} ચિઆસુ થૂમાઈ^{૩૮} ।
 સહો અ રૂળ્ણસહો, લોગોડવિ તઓ તહા પ્પઓ^{૩૯} ॥૨૭॥
 જ્ઞેલાવળમુવિકિદ્ધાઈ, બાલકીલાવળં વ સેટાઈ^{૪૦} ।
 ઇંલિણિઆઈ રૂઅં વા, પુચ્છા પુળ કિં કહં કજ્જં ॥૨૮॥
 અહવ નિમિત્તાઈજં, સુહસહવાઈ સુહદુક્ષપુચ્છા^{૪૧} ।
 હચ્ચેવમાઈ પાણુપ્પન્ને ઉસમકાલંમિ ॥૨૯॥
 કિંચિચ્ચ(ત્થ) મરહકાલે, કુલગરકાલેવિ કિંચિ ઉપ્પન્ને ।

પહુળા ય દેસિઆઈ, સવ્વકલાસિપ્પકમ્માઈ ॥૩૦॥ મૂ. મા. ।

કર્મ એટલે કૃષિ-વાણિજ્યાદિ, મામણા એટલે પરિચ્છેદમાં જે મમતા, વિભૂષણા એટલે શોભા, તે પ્રથમ ઇન્દ્રે ભગવન્તને કરી, (પછીથી લોકમાં પણ પ્રવર્તી.) લેખન એટલે લખવાની કળા, તે પ્રથમ જિનેશ્વરે જમણા હાથે આહારીને શીખવી. ગણિત એટલે સંખ્યા ગણવાની રીતિ, તે જિનેશ્વરે ડાબા હાથે ચુંદરીને ઉપદેશી. રૂપકર્મ ભરતને શીખવ્યું અને મનુષ્યાદિનાં લક્ષણ આહુમલિને શીખવ્યાં. તથા વસ્તુઓનું માન-ઉન્માન અવમાન-પ્રમાણ એ ગણિમાદિ વસ્તુઓનું તેમજ દ્વેરાઆદિમાં મણકા વિગેરે પરીવવા, સમુદ્રમાં વહાણ ચલાવવામાં, રાજદ્વારે સ્વકાર્ય જણાવવાને દસ્તાવેજ વિગેરે હક્કારાદિ સાત પ્રકારની નીતિ, અથવા સામ લેહ વિગેરે ચાર પ્રકારના ઉપાય. આહુચુદ્ધ વિગેરે ચુદ્ધા અને જે હમણાં પણ વર્તે છે, તે સર્વ ત્યારથી પ્રવર્ત્યાં. ઇધુ શાસ્ત્ર એટલે ધતુવેદ,

ઉપાસના એટલે હબમનું કાર્ય, અથવા ઉપાસના એટલે વડિલ-રાજા વિગેરેની સેવા, ચિકિત્સા એટલે રોગ દૂર કરવાની રીતિ, દ્રવ્ય મેળવવાની કળા તે અર્થશાસ્ત્ર, નિગડાદિવડે જે આંધી રાખવું તે બંધ, દંડાદિ વડે મારવું તે ઘાત, છવનો વધ તે મારણ, નાગ વિગેરેની પૂજા તે યજ્ઞ, ઇન્દ્રમહોત્સવાદિ ઉત્સવો, જે દર વર્ષે પ્રતિનિયત દિવસે થાય. ગોપિના મેળો તે સમવાય, અથવા ગામ વિગેરેના કોઈ કાર્યને ઉદ્દેશીને એકઠા થવું તે સમવાય. તથા મંગળ એટલે સ્વાસ્તક સુવર્ણ સિદ્ધાર્થક વિગેરે. દેવોએ પ્રથમ પ્રભુને રક્ષાદિકૌતુકો કરેલા તદ્દનુસાર લોકમાં પણ તે થયા. વસ્ત્ર-ગંધ-પુષ્પમાળા અલંકાર એટલે કેશની શોભા વિગેરે, તે ભગવંતની દેવોએ કુરેલી નેઇને ખાટીના લોક પણ પોતાને શોભાવવા પ્રવર્ત્યા. ખાળકના વાળ ઉતારવા તે ચોલવા કહેવાય. કળા શીખવવાને ખાળકને શુદ્ધ પાસે લઇ જવો અથવા ધર્મ માટે સાધુ પાસે લઇ જવો તે ઉપનયન કહેવાય. તેમાંથી ધર્મ ગ્રહણ કરીને કેટલાક શ્રાવક થાય અને કેટલાક દીક્ષા અંગીકાર કરે. દેવોએ જિનેશ્વરના વિવાહ કરેલો નેઇને લોકો પણ વિવાહ કરવા લાગ્યા અને તે પછી પ્રાયઃવડીલોએ આપેલી કન્યા પરણવાનો રીવાજ થયો. અથવા દત્તિ એટલે દાન, તે ભગવન્તને સિક્ષાદાન આપેલું નેઇને લોકો પણ દાન આપવા લાગ્યા. અથવા જિનેશ્વરને સિક્ષા આપવા લાગ્યા. મૃતક એટલે મરેલાનો દેહ, મરેલેવી પ્રથમ સિદ્ધ થયા, તેને દેવોએ પ્રથમ પૂજ્યું, (ત્યારથી લોકમાં મૃતક પૂજા થઈ.) ધ્યાપના એટલે મરેલાને અગ્નિસંસ્કાર કરવો, તે દેવોએ પ્રથમ જિનેશ્વરના દેહ માટે કુર્ચો, ત્યારથી લોકમાં ચત્ય-સ્થલાદિ થયા, ભગવન્ત મોક્ષે જવાથી ભરત અને ઇન્દ્રે રૂદન શબ્દ કુર્ચો, ત્યારથી લોકમાં રૂદન પ્રવર્ત્યું. છેલાપન એટલે ગર્જનાદિ કરવું તે, અથવા ખાળકને રમાડવાને તેના કર્ણુ આગળ ઘડીઆદિ વગાડવી તે અથવા શુ કરવું? કેમ કરવું? ઇત્યાદિરૂપ પૂછવું તે પૃચ્છા. અથવા સુખશયિતાદિ સુખ-હઃખનું પુછવું તે પૃચ્છા. ઇત્યાદિ સર્વ પ્રાયઃ ક્ષય-દેવસ્વામિના વખતે ઉત્પન્ન થયું. એમાંનું કેટલુંક ભરત મહારાજના વખતે થયું. કેટલુંક કુલકરના વખતમાં થયું, અને સર્વ કળા તથા શિલ્પકર્મોદિ વિગેરે ભગવન્તે ઉપદેશ્યા.

ઋષભાદિ જિનેશ્વરના સંબોધનાદિ દ્વારે કહે છે.

સસમચરિઆહિગારે, સર્વોસિં જિણવરાણ સામન્નં ।

સંબોહણાઙ્ગ વુત્તુ, વુચ્છં પત્તેઅમુસમસ્સ ॥૨૦૮॥

સંબોહણ^૧ પરિચ્છા^૨, પત્તે^૩ અહિમિ અ ।

અન્નલિગે^૪ કુલિગે^૫ અ ગામાયાર^૬ પરિસહે^૭ ॥૨૦૯॥

જીવોવલંમ^૮ સુયલંમે^૯, પચ્ચક્ષાણે^{૧૦} અ સંજમે^{૧૧} ।

છત્તમત્થ^{૧૨} તવોક્કમે^{૧૩}, ઉપ્પાયા નાણ^{૧૪} સંગહે^{૧૫} ॥૨૧૦॥

તિત્થ^{૧૬} ગણો^{૧૭} ગણહરો^{૧૮} ધમ્મોવાયસ્સ દેસગા^{૧૯} ।

પરિઆજં^{૨૦} અંતકિરિઆ, કસ્સ કેણ તવેણ^{૨૧} વા ? ॥૨૧૧॥

ઋષભદેવના ચરિત્રના અધિકારમાં સર્વ જિનેશ્વરનાં સામાન્યથી સંબોધનાદિ દ્વારે કહેવાને પ્રથમ ઋષભદેવનાં એ પ્રત્યેક દ્વારે કહેવાશે. સંબોધન વિધિ, ૧ પરિત્યાગવિધિ, ૨, દરેક જિનેશ્વર કેટલા પરિવાર સાથે નીકળ્યા તે, ૩ ઉપધિનો વિધિ, ૪ કયા લિંગે નીકળ્યા તે, ૫ આસ્થાચાર (વિષયો), ૬ ક્ષુધાદિ પરિસહ. ૭ જીવોપલંભ. ૮ શ્રુતલાભ, ૯ પ્રત્યાખ્યાન, ૧૦ સંત્રમ, ૧૧ છન્નસ્થકાળ, ૧૨ તપકર્મ, ૧૩ જ્ઞાનોત્પત્તિ, ૧૪ શિષ્યાદિનો સંગ્રહ, ૧૫ કોતુલ તીર્થ ક્યારે ઉત્પન્ન થયું ? તે. ૧૬ ગણ, ૧૭ ગણધરો, ૧૮ ધર્મોપાયના ઉપદેશક, ૧૯ દીક્ષાપર્યાય, ૨૦ મોક્ષરૂપ અન્તઃક્રિયા કેને કયા તપ વડે થઈ તે ૨૧ એટલાં દ્વારે કહેવાશે. ૨૦૮ થી ૨૧૧.

હવે સંબોધન અને પરિત્યાગદ્વાર કહે છે.

સન્નેવિ સયંબુદ્ધા, લોગન્તિ અબોહિઆ ય જીણ્ણ ।

સન્નેસિં પરિચ્ચાઓ, સંવચ્છરિં અમહાદાણં ॥૨૧૨॥

રજ્જાઈચ્ચાઓડવિ ય, પત્તો અં કો વ કત્તિઅસમમ્મો ।

કો કસ્સુવહી^૧ કો વાડગુણ્ણાઓ કેળ સીસાણં ? ॥૨૧૩॥

સારસ્સય^૨ માઈચ્ચા,^૩ વળ્હી^૪ વળ્હા^૫ ય ગહ્તોયા^૬ ય ।

તુસિઆ^૭ અન્વાબાહા,^૮ અગ્ગિચ્ચા^૯ ચેવ રિટ્ઠા^{૧૦} ય ॥૨૧૪॥

ઘપ દેવનિકાયા, મયવં બોહિતિ જિણવરિંદં તુ ।

સન્વજગજ્જીવહિં, મયવં । તિત્થં પવત્તોહિ ॥૨૧૫॥

સંવચ્છરેણ હોહી, અભિણિવસમળ તુ જિણવરિદાણ ।

તો અત્થસંપયાણં, પવત્તપ પુવ્વસુરંમિ ॥૨૧૬॥

પગા હિરણ્ણકોહી, અટ્ટેવ અણૂળગા સયસહસ્સા ।

સૂરોદયમાઈં અં, દિજ્જહ જા પાયરાસાઓ ॥૨૧૭॥

સિંધાહગતિગચ્ચકચ્ચરચરમુહમહાપહપહેસું ।

દારેસુ પુરવરાણં, રત્થામુહમજ્જયારેસું ॥૨૧૮॥

વરવરિઆ ઘોસિજ્જહ, કિમિચ્છિં દિજ્જપ વહુવિહીં ।

સુરઅસુરદેવદાળવનરિદમહિઆળ નિક્કમળે ॥૨૧૯॥

તિળ્ણેવ ય કોહિસયા, અટ્ઠાસીઈં ચ હંતિ કોહીઓ ।

અસિંઈં ચ સયસહસ્સા, ઇં સંવચ્છરે વિળ્ણં ॥૨૨૦॥

અધાએ તીર્થ^૧ કરો સ્વયંબુદ્ધ છે, (તો પણ) લોકાન્તિક દેવોથી યોધિત છે; (કેમકે તેવો તેમનો આચાર છે.) વળી સર્વે તીર્થ^૨ કરો સાંવત્સરીક મહાદાનરૂપ પરિત્યાગ કરે છે. ૨૧૦આદિનો પરિત્યાગ પણ કોણે કેટલો અથવા સમગ્ર કર્યો ? કેને કઈ ઉપધી છે ? અથવા શિષ્યોને કોણે કઈ ઉપધિની અનુસા આપેલ છે ? (તે કહેવાશે.) સારસ્વત ૧,

આદિત્ય ૨, વન્હી ૩, વરૂણ ૪, ગર્હતોય ૫, તુષિત ૬, અવ્યાબાધ ૭, અગ્નિ યીજુ નામ મરૂત ૮, અને રિષ્ટ ૯ (આ નવ લોકાન્તિક છે) આ દેવનિકાયો ભગવાન્ જિનેશ્વરને જણાવે છે કે હે ભગવન્ત ! સર્વ જગતના જીવોને હિતકારી એવું તીર્થ પ્રવર્તાવો. તે પછી એક વર્ષે જિનેશ્વરેાતું નિષ્ક્રમણ થાય છે, અને ત્યારથી દિવસના પૂર્વાર્ધમાં અર્થ-પ્રદાન પ્રવર્તે છે. (દાન આપે છે) એક કોડ અને સંપૂર્ણ આઠ લાખ સુવર્ણતું દાન સૂર્યોદયથી આરંભીને પ્રાતઃકાળના લોજનના વખત સુધીમાં અપાય છે. સૂંગાટક, ત્રિક, ચતુષ્ક, ચત્વર, ચતુર્મુખ, અને રાજમાર્ગ ને સામાન્યમાર્ગની અંદર, તેમજ મોટા નગરોના દરવાજામાં બજારોના મુખમાં અને મધ્યમાં ‘વરદાન માર્ગો, વરદાન માર્ગો’ એવી આઠોપણ કરાવાય છે. જેને જે ભેદથી તે તેને બહુ પ્રકારતું અપાય છે. આ પ્રમાણે સુર-અસુર-દેવ દાનવ અને નરેન્દ્રોથી પૂજીત એવા તીર્થંકરોનાં નિષ્ક્રમણ વખતે થાય છે. ત્રણસો અઠ્યાસી કોડ અને એસી લાખ (સોનેયાતું) દાન એક સંવત્સરમાં અપાય છે. ૨૧૨ થી ૨૨૦.

હવે પરિત્યાગાદિ દ્વારે કહે છે.

વીરં અરિટ્ઠનેમિ, પાસં મલ્લિ ચ વાસુપુજ્જં ચ ।
 એ મુત્તળ જિણે, અવસેસા આસિ રાયણો ॥૨૨૧॥
 રાયકુલેસુડવિ જાયા, વિસુદ્ધવંસેસુ સ્વત્તિઅકુલેસું ।
 નય ઇચ્છિયામિસેઆ, કુમારવાસંમિ પવ્વહ્યા ॥૨૨૨॥
 સંતી કુંથૂ અ અરો, અરિહંતા ચેવ ચક્કવટ્ટી અ ।
 અવસેસા તિત્થયરા, મંડલિજા આસિ રાયણો ॥૨૨૩॥
 ઇગો મયવં વીરો, પાસો મલ્લી અ તિહિ તિહિ સપ્પહિ ।
 મયવં ચ વસુપુજ્જો, છહિ પુરિસસપ્પહિ નિસ્સંતો ॥૨૨૪॥
 ડગ્ગાણં મોગાણં, રાયત્ત્રાણ ચ સ્વત્તિઆણં ચ ।
 ચહિ સહસ્સેહુસમો, સેસા ડ સહસ્સપરિવારા ॥૨૨૫॥
 વીરો અરિટ્ઠનેમી, પાસો મલ્લી અ વાસુપુજ્જો અ ।
 પદ્મવણ પવ્વહ્યા, સેસા પુણ પચ્છિમવયંમિ ॥૨૨૬॥
 સલ્લેડવિ ઇગ્ગસેણ, નિગ્ગયા જિણવરા ચડ્ડવીસં ।
 ન ય નામ અણ્ણલિમો, નો ગિહિલિમો કુલિમો વા ॥૨૨૭॥
 સુમહ ત્થ નિચ્ચમત્તેણ, નિગ્ગાઓ વાસુપુજ્જ જિણો ચડ્ડથેણં ।
 પાસો મલ્લીવિ અ અટ્ટમેણ સેસા ડ હટ્ઠેણં ॥૨૨૮॥
 ડસમો અ વિળીઆણ, વારવહ્ણ અરિટ્ઠવરનેમી ।
 અવસેસા તિત્થયરા, નિસ્સંતા જમ્મમ્મીસું ॥૨૨૯॥

સમો સિદ્ધત્વવર્ણમિ, વાસુપુજ્જો વિહારગેહમિ ।

ધમ્મો અ વપ્પમાપ, નીલ્મુહાપ અ મુળીનામા ॥૨૩૦॥

આસમપયમિ પાસો, વીરજિર્ણિદો અ નાયસંહમિ ।

અવસેસા નિવસંતા, સહસવર્ણમિ ઉજ્જાણે ॥૨૩૧॥

મહાવીરસ્વામી, અરિષ્ટનેમિ, પાર્શ્વનાથ, મહિનાથ અને વાસુપૂજ્યસ્વામિ; એ સિવાયના અવશેષ તીર્થંકરો રાજ્યો હતા. વિશુદ્ધ વંશવાળા ક્ષત્રિય જાતિના રાજકુળમાં જન્મ્યા છતાં પણ રાજ્યાસિધેકની ઇચ્છા વગર કૌમાર અવસ્થામાંજ દીક્ષા લીધી હતી. શાન્તિનાથ, કંથુનાથ અને અરનાથ તીર્થંકર રાજ તથા ચક્રવર્તિની ખન્ને પદવી પામ્યા હતા. બાકીના તીર્થંકરો માંડલિક રાજ્યો હતા. ભગવન્ત મહાવીર એકલાજ દીક્ષા લીધી હતી, પાર્શ્વનાથ અને મલ્લીનાથ ત્રણસો પુરૂષોની સાથે દીક્ષા લીધી, વાસુપૂજ્ય સ્વામીએ છસો પુરૂષોની સાથે દીક્ષા લીધી, ઋષભદેવ સ્વામીએ બેચ-ભોગ-રાજ્ય અને ક્ષત્રિય જાતિના ચાર હજાર પુરૂષો સાથે દીક્ષા લીધી અને બાકીના જિનેશ્વરોએ એક હજારના પરિવારે દીક્ષા લીધી. મહાવીરસ્વામી, અરિષ્ટનેમિ, પાર્શ્વનાથ, મલ્લીનાથ અને વાસુપૂજ્ય સ્વામીએ પ્રથમ વચમાં દીક્ષા લીધી, બાકીના તીર્થંકરોએ પાછલો વચમાં દીક્ષા લીધી હતી. ચોવીસે જિનેશ્વરો એક વસ્ત્રથી નીકળ્યા હતા. (બધા તીર્થંકરો તીર્થંકરલિંગેજ દીક્ષા પામ્યા હતા) અન્યલિંગે, ગૃહસ્થલિંગે, કે કુલિંગે નહોતા પામ્યા. સુમતિનાથ નિત્ય ભકતે દીક્ષા પામ્યા હતા. વાસુપૂજ્યજિન ચોથ ભકતે, પાર્શ્વનાથ તથા મલ્લીનાથ અકુમના તપે, અને બાકીના તીર્થંકરો છઠ્ઠ ભકતે દીક્ષા પામ્યા હતા. ઋષભદેવે વિનીતા નગરીમાં, અરિષ્ટનેમીએ કારિકામાં અને બાકીનાઓએ જન્મભૂમિને વિષે દીક્ષા લીધી હતી. ઋષભદેવે સિદ્ધાર્થવનમાં, વાસુપૂજ્યે વિહારગૃહમાં, ધર્મનાથે વપ્રકામાં, સુનિસુવતસ્વામીએ નીલગુહામાં, પાર્શ્વનાથે આશ્રમપદમાં, વીરજિનેશ્વરે જ્ઞાતખંડમાં અને બાકીના તીર્થંકરોએ સહસ્રાશ્રવન ઉદ્યાનમાં દીક્ષા લીધા.

હવે નિર્ગમન કાળાદિ કારો કહે છે.

પાસો અરિદ્ધનેમી, સિજ્જંસો સુમહ મલ્લિનામો અ ।

પુલ્લવ્હે નિવસંતા સેસા પુણ પચ્છિમર્ણમિ ॥૨૩૨॥

ગામાયારા વિસયા, નિસેવિઆ તે કુમારવજ્જેહિ ।

ગામાગરાહપ્પસુ વ, કેસુ વિહારો મવે કસસ ? ॥૨૩૩॥

મગહારાયગિહાહસુ, મુણઓ સિત્તારિપ્પસુ વિહરિસુ ।

સમો નેમી પાસો, વીરો અ અળારિપ્પુપિ ॥૨૩૪॥

હવિઆ પરિસહા સિ, પરાહ્યા તે અ જિણવરિંદેહિ ।

નવ જીવાહપયલ્લે, ઉવલંમિઝ્ઞં ચ નિવસંતા ॥૨૩૫॥

પદમસસ બારસંગ, સેસાણિક્કારસંગ સુલંમો ।

પંચ જમા પદમંતિમજિણાણ સેસાણ ચ્ચારિ ॥૨૩૬॥

પચ્ચક્ષણમિયં સંજમો અ, પદ્મંતિમાણ દુવિગમ્પો ।
 સેસાણં સામદ્વયો, સત્તરસંગો અ સન્વેસિ ॥૨૩૭॥
 વાસસદ્દસા વારસ, ચંદસ અટ્ટાર વીસવરિસાઈ ।
 માસા છ ચ્ચેવ તિણિ અ, ચંડકાતિગમિક્કગદુરં ચ ॥૨૩૮॥
 તિગદુગમિક્કગ સોલસ વાસા તિણિ અ તદ્દેવઽહોરતં ।
 માસિકારસ નવગં, ચંડપન્નવિણાઈ ચુલસીઈ ॥૨૩૯॥
 તદ્દ વારસ વાસાઈ, જિણાણ છંડમત્થકાલપરિમાણં ।
 ઝગં ચ તવોક્કમ્મં, વિસેસઓ વદ્ધમાણસ્સ ॥૨૪૦॥

આશ્વાચાર-વિષયો તે કુમારવર્જિત તીર્થકરોએ સેવ્યા છે. હવે કયા ગામ અથવા આકરાદિકને વિષે કોનો વિહાર થયો, ? તે કહેવાશે મગધ અને રાજગૃહાદિ આર્ય ક્ષેત્રોમાં મુનિયો વિચર્યા હતા, ઋષભદેવ, નેમનાથ, અને મહાવીર સ્વામી અનાર્યદેશોમાં પણ વિચર્યા હતા. તેમને ઉદય થએલા પરિસહો, તે જિનેશ્વરોએ પરાશ્રુત કર્યા હતા, અને શુવાદિ નવે પદાર્થો ભણીને બધાએ દીક્ષા લીધી હતી. પ્રથમજિનને (છન્નસ્થકાળે) દ્વાદશાંગ શ્રુતનો લાભ હતો, અને બાકીનાઓને અગીઆર અંગનો લાભ હતો. પહેલા અને છેલ્લા જિનને પાંચ મહાવ્રત હતાં, બાકીઓને ચાર હતા. પ્રત્યાખ્યાન તથા સંયમ પહેલા અને છેલ્લા જિનને સામાયિક અને છદોપસ્થાપનીય એમ બે પ્રકારે હતું, અને બાકીનાઓને સામાયિકજ હતું, સત્તર પ્રકારનો સંયમ સર્વને હતો. પહેલા જિનનો છન્નસ્થકાળ (દિક્ષા લોધા પછી) એક હબ્દ ૨ વર્ષનો ૧, બાર વર્ષ ૨, ચૌદ વર્ષ ૩, અઠાર વર્ષ ૪, વીસ વર્ષ ૫, છ માસ ૬, ત્રણ માસ ૮, ચાર માસ ૯, ત્રણ માસ ૧૦, બે માસ ૧૧, એક માસ ૧૨, બે માસ ૧૩ ત્રણ વર્ષ ૧૪, બે વર્ષ ૧૫, એક વર્ષ ૧૬, સોળ વર્ષ ૧૭, ત્રણ વર્ષ ૧૮, તેમજ અહોરાત્ર ૧૯, અગીઆર માસ ૨૦, નવ માસ ૨૧, ચોપન દિવસ ૨૨, ચોરાશી દીવસ ૨૩, તથા બાર વર્ષ ૨૪ એ પ્રમાણે જિનેશ્વરોનાં છન્નસ્થકાળતું પરિમાણ છે. તેમાં વિશેષે કરીને વર્ધમાનસ્વામીતું તપ.કર્મ ઊંચ છે. ૨૩૨ થી ૨૪૦.

હવે જ્ઞાનોત્પાદ દ્વાર કહે છે.

ફગ્ગુણવહુલિક્કારસિ, ઉત્તરસાદ્ધાહિ નાણસુસમસ્સ^૧ ।
 પોસિક્કારસિ સુદ્ધે, રોહિણિજોણ અજિઅસ્સ^૨ ॥૨૪૧॥
 કત્તિઅવહુલે પંચમિ, મિગસિરજોગેણ સંમવજિણસ્સ^૩ ।
 પોસે સુદ્ધ ચંડહસિ, અમીદ્ અમિણંદણજિણસ્સ^૪ ॥૨૪૨॥
 ચિત્તે સુદ્ધિક્કારસિ, મહાહિ સુમદ્ધસ્સ નાણમુપ્પન્નં^૫ ।
 ચિત્તસ્સ પુણિમાણ, પઞ્ચમામજિણસ્સ ચિત્તાહિ^૬ ॥૨૪૩॥
 ફગ્ગુણવહુલે છટ્ટી, વિસાહજોગે સુપાસનામસ્સ^૭ ।
 ફગ્ગુણવહુલે સત્તમિ, અણુરાહ સસિપ્પહજિણસ્સ^૮ ॥૨૪૪॥

कत्तिअसुद्धे तइआ, मूले सुविहिस्स पुप्फदंतस्स^९ ।
 पोसे बहुलचउदसि, पुव्वासाढाहि सीअलज्जिणस्स^{१०} ॥२४५॥
 पण्णरसि माहबहुले, सिज्जंसज्जिणस्स^{११} सवणजोएणं ।
 सयमिसय वासुपुज्जे,^{१२} वीयाए माहसुद्धस्स ॥२४६॥
 पोसस्स सुद्धछट्ठी, उत्तरभद्दवय विमलनामस्स^{१३} ।
 बइसाह बहुल चउदसि, रेवइजोएणउणंतस्स^{१४} ॥२४७॥
 पोसस्स पुण्णिमाए, नाणं घम्मस्स^{१५} पुस्सजोएणं ।
 पोसस्स सुद्धनवमी, भरणीजोगेण संतिस्स^{१६} ॥२४८॥
 चित्तस्स सुद्धतइआ, कित्तिअ जोगेण नाण कुंथुस्स^{१७} ।
 कत्तिअसुद्धे बारसि, अस्स^{१८} नाणं तु रेवइहि ॥२४९॥
 मगासिरसुद्धिक्कारसोइ मक्खिस्स^{१९} अस्सिणीजोगे ।
 फग्गुणबहुले बारसि, सवणेणं सुव्वयजिणस्स^{२०} ॥२५०॥
 मगासिरसुद्धिक्कारसि, अस्सिणिजोगेण नमिजिणिदस्स^{२१} ।
 आसोअमावासाए, नेमिजिणिदस्स^{२२} चित्ताहि ॥२५१॥
 चित्तो बहुलचउत्थी, विसाहजोएण पासनामस्स^{२३} ।
 बइसाहसुद्धदसमी, हत्थुत्तरजोगि वीरस्स^{२४} ॥२५२॥
 तेवीसाए नाणं, उप्पन्नं जिणवराण पुव्वण्हे ।
 वीरस्स पच्छिमण्हे, पमाणपत्ताए चरिमाए ॥२५३॥
 उसभस्स पुरिमताले, वीरस्सुजुवाल्लिआनईतीरे ।
 सेसाण केवळाइं, जेसुज्जाणेसु पव्वइआ ॥२५४॥
 अट्ठममत्तंतीमी, पासोसहमक्खिरिट्ठनेमीणं ।
 वसुपुज्जस्स चउत्थेण छट्ठमत्तेण सेसाणं ॥२५५॥

इहंशुन वही अगीआरसे उद्धरापाढानक्षत्रमां ऋषलदेवने ज्ञान थयुं, पोस शुही
 अगीआरसे रेडिष्ठीनक्षत्रमां योग यतां अल्लतनाथने, क्कार्तिक्कवही पांथमे भूगशिरना
 योगे स'लवनाथने, पोस सुही औदशे अल्लितनक्षत्रमां अल्लिन'दन निनेश्वरने, चैत्र
 सुही अगीआरसे मघानक्षत्रमां योगे सुमतिनाथने ज्ञान थयुं. चैत्रमासनी पूषिंभाअ
 चित्रानक्षत्रमां योगे पक्षप्रलब्धने ज्ञान थयुं, द्वागणु वही छट्ठे विशाखाया योगे सु'पार्थ-
 नाथने ज्ञान थयुं, द्वागणु वही सातमे अनुराधा नक्षत्रमां अ'द्रप्रलब्धने ज्ञान थयुं,
 क्कार्तिक सुही त्रीजना द्विसे भूय नक्षत्रमां सुविधिनाथ अथवा पुष्पदंतने ज्ञान थयुं,
 पोस वही औदशे पूषापाढा नक्षत्रमां शीतलनाथने, महा वही पन्नरमीतिथि (अभावास्था)-

એ શ્રવણ નક્ષત્રમાં શ્રેયાંસંજિનને, મહા શુદ્ધી ધીજના દિવસે શતસિષગ નક્ષત્રમાં વાસુ-
પૂજ્ય જિનને, પોસ સુદી છઠના દિવસે ઉત્તરા ભાદ્રપદ નક્ષત્રમાં વિમળનાથને, વૈશાખ
વદી ચૌદશે રેવતી નક્ષત્રના યોગે અનંતજિનને, પોસ શુદ્ધી પૂર્ણિમાએ પુષ્ય નક્ષત્રમાં
ધર્મનાથને જ્ઞાન થયું, પોસ શુદ્ધી નવમીએ ભરણીનક્ષત્રમાં શાન્તિનાથને થયું. ચૈત્ર શુદ્ધી
ત્રીજે કૃત્તિકાના યોગે કુંથુનાથને, કાર્તિક શુદ્ધી બારશે રેવતી નક્ષત્રના યોગે અરનાથને,
માગશીર શુદ્ધી અગીઆરશે અશ્વિની નક્ષત્રના યોગે મહીનાથને, ફાગણ વદી બારશે શ્રવણ
નક્ષત્રમાં મુનિસુવત સ્વામીને, માગશીર શુદ્ધી અગીઆરશે અશ્વિની નક્ષત્રના યોગે નમિ-
જિનને, આસો વદી અમાવાસ્યાએ ચિત્રાનક્ષત્રમાં અરિષ્ટનેમિને, ચેત્રવદી ચૌથના દિવસે
વિશાખાનક્ષત્રના યોગે પાર્શ્વનાથને, અને વૈશાખ શુદ્ધી દશમે હસ્તોત્તરા નક્ષત્રમાં મહા-
વીરદેવને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. ત્રેવીસ તીર્થકરોને પૂર્વાર્હે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, અને મહાવીર-
દેવને દિવસના પશ્ચિમ્હે-છેલ્લી પોરિસીમા જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. ઋષભદેવને પુરિમતાલ નગરના
શકટમુખ ઉધાનમાં, મહાવીર સ્વામીને ઋજુવાલુકા નદીના કાંઠે, અને બાકીના જિનેશ્વ-
રોને જે ઉધાનોમાં તેમણે દીક્ષા લીધી તે ઉધાનોમાં કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. પાર્શ્વનાથ,
ઋષભદેવ, મલ્લનાથ અને અરિષ્ટનેમિને અષ્ટમસક્રતા અનંતે, વાસુપૂજ્યને ચૌથસક્રતા
અનંતે, અને બાકીનાઓને છઠ્ઠસક્રતા અનંતે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. ૨૪૩ થી ૨૫૫.

હવે સંગ્રહદ્વાર અને તીર્થદ્વાર કહે છે.

ચુલ્સીઈં ચ સહસ્સા, ઇં પંચ ચ દુવે અ તિણિ લક્ષ્ણાઈં ।

તિણિ અ વીસહિઆઈં, તીસહિઆઈં ચ તિણેવ ॥૨૫૬॥

તિણિ અ અઢ્ઠાઈંજા, દુવે અ ઇં પંચ ચ સયસહસ્સાઈં ।

ચુલ્સીઈં ચ સહસ્સા, વિસતરી અટ્ઠસદિઠ ચ ॥૨૫૭॥

છાવદિ ચડસદિઠ, બાસદિઠ સદિઠમેવ પન્નાસં ।

ચત્તા તીસા વીસા, અઢારસ સોલસ સહસ્સા ॥૨૫૮॥

ચડદસ ય સહસ્સાઈં, જિણાણ જહસીસસંગહપમાણં ।

અજ્ઞાસગહમાણં, ડસમાઈંણ અર્જો વુચ્છં ॥૨૫૯॥

તિણેવ ય લક્ષ્ણાઈં, તિણિ અ તીસા ય તિણિ છત્તીસા ।

તીસા ય છચ્ચ પંચ ય, તીસા ચડરો અ વીસા અ ॥૨૬૦॥

ચત્તારિ અ તીસાઈં, તિણિ અ અસિઆઈ તિણ્હેત્તો અ ।

વીસુત્તરં છલહિઅ, તિસહસ્સહિઅં ચ લક્ષં ચ ॥૨૬૧॥

લક્ષં અટ્ઠ સયાણિ અ, બાવદિઠસહસ્સ ચડસયસમમા ।

ઇગદ્ઠી છચ્ચ સયા, સદિઠ સહસ્સા સયા છચ્ચ ॥૨૬૨॥

સદિ પળપન્ન વન્નેગચ્ચ ચત્તા તટ્ઠટ્ઠતીસં ચ ।

છત્તીસં ચ સહસ્સા, અજ્ઞાણં સંગહો ઇસો ॥૨૬૩॥

પદમાનુભોગસિદ્ધો, પત્તેજં સાવયાદ્વર્ણયિ ।

નેઓ સ્વર્ણજિણાં, સીસાણ પરિગ્રહો ક્રમસો ॥૨૬૪॥

તિર્થં ચાઝવન્નો, સંધો સો પદ્મણ સમોસરણે ।

ઝપ્પન્નો ઝ જિણાં, વીરજિણિદસ્સ વીર્જમિ ॥૨૬૫॥

પહેલાજિનના ચોરાશી હંબર, ખીબના એક લાખ, ત્રીબના બે લાખ, ચોથાના ત્રણ લાખ, પાંચમાના ત્રણ લાખને વીશ હંબર, છઠ્ઠાના ત્રણ લાખને ત્રીસ હંબર, સાતમાના ત્રણ લાખ, આઠમાના અઢી લાખ, નવમાના બે લાખ, દસમાના એક લાખ, અગિયારમાના ચોરાશી હંબર, બારમાના બહોંતેર હંબર, તેરમાના અડસઠ હંબર, ચૌદમાના છાસઠ હંબર, પંદરમાના ચોસઠ હંબર, સોળમાના બાસઠ હંબર, સત્તરમાના સાઠ હંબર, અઠારમાના પચાસ હંબર, ઓગણીસમાના ચાળીસ હંબર, વીસમાના ત્રીસ હંબર, એકવીસમાના વીસ હંબર, બાવીસમાના અઠાર હંબર, તેવીસમાના સોળ હંબર, અને ચૌવીસમાના ચૌદ હંબર, એ પ્રમાણે તીર્થંકરોના ચતિશિષ્યોના સંઘહંતુ પ્રમાણુ છે. હવે ત્રણ્ણાદિજિનની આર્યાઓના સંઘહંતુ પ્રમાણુ કહેવાશે. પહેલાની ત્રણ લાખ, બીજાની ત્રણ લાખને ત્રીસ હંબર, ત્રીજાની ત્રણ લાખને છત્રીસ હંબર, ચોથાની છ લાખને ત્રીસ હંબર, પાંચમાની પાંચ લાખને ત્રીસ હંબર, છઠ્ઠાની ચારલાખને વીસ હંબર, સાતમાની ચાર લાખને ત્રીસ હંબર, આઠમાની ત્રણ લાખને એંસી હંબર, નવમાની એક લાખને વીશ હંબર, દસમાની એક લાખને છ હંબર, અગિયારમાની એક લાખને ત્રણ હંબર, બારમાની એક લાખ, તેરમાની એક લાખને આઠસો, ચૌદમાની બાસઠ હંબર, પંદરમાની બાસઠ હંબરને ચારસો, સોળમાની એકસઠ હંબરને છસો, સત્તરમાની સાઠ હંબરને છસો, અઠારમાની સાઠ હંબર, ઓગણીસમાની પચાવન હંબર, વીસમાની પચાસ હંબર, એકવીસમાની એકતાલીશ હંબર, બાવીસમાની ચાળીસ હંબર, ત્રેવીસમાની અડત્રીસ હંબર, અને ચૌવીસમાની છત્રીસ હંબર, આ પ્રમાણે આર્યાઓના સંઘહંતુ પ્રમાણુ છે. તીર્થં એટલે ચતુર્વિધ સંઘ, તે સર્વજિનોને પ્રથમ સમવસરણમાં ઉત્પન્ન થયો હતો, અને વીરજિનને બીજા સમવસરણમાં થયો હતો. ૨૫૬ થી ૨૬૫

હવે ગણુદ્ધાર-ગણુધરદ્ધાર-અને ધર્મોપાયના દેશકનુ દ્ધાર કહે છે.

જુલસીદ્ધ^૧ પંચનડ્ધર્, ^૨ વિવત્તર^૩ સોલ્લસુત્તર^૪ સયં ચ ।

સત્તહિજં^૫ પળનડ્ધર્, ^૬ તેળડ્ધર્ અટ્ઠસીદ્ધ^૭ અ^૮ ॥૨૬૬॥

દ્ધવકાસીદ્ધ^{૧૦} બાવત્તરી^{૧૧} અ, છાવટ્ઠિ^{૧૨} સત્તવળ્ણા^{૧૩} ય ।

પળ્ણા^{૧૪} તેયાલીસા, ^{૧૫} છત્તીસા^{૧૬} ચેવ પળ્ણતીસા^{૧૭} ॥૨૬૭॥

તિત્તીસા^{૧૮} અટ્ઠવીસા, ^{૧૯} અટ્ઠારસે^{૨૦} ચેવ ત્હય સત્તસ^{૨૧} ।

દ્ધવકારસ^{૨૨} દસ^{૨૩} નવગં, ^{૨૪} ગળાળ માળ જિણિદાળં ॥૨૬૮॥

દ્ધવકારસ ઝ ગસહરા, જિણસ્સ વીરસ્સ સેસયાળ તુ ।

જાવડ્યા જસ્સ ગળા, તાવડ્યા ગળહરાં તસ્સ ॥૨૬૯॥

ધમ્મોવાઓ પવચળમહવા પુલ્વાઈ દેસગા તસ્સ ।

સન્નજિણાણ ગણહરા, ચડવસપુલ્લી વ જે જસ્સ ॥૨૭૦॥

સામાહ્યાદ્યા વા, વચ્ચ જીવણિકાય માવળા પદ્મં ।

એસો ધમ્મોવાઓ, જિણેહિ સન્નેહિ ઉવદ્દઠો ॥૨૭૧॥

પહેલા જિનના ચોરાશી ગણુ, બીજાના પંચાણુ, ત્રીજાના એકસો ને બે, ચોથાના એકસોને સોળ, પાંચમાના એકસો, છઠ્ઠાના એકસો સાત, સાતમાના પંચાણુ, આઠમાના ત્રાણુ, નવમાના અઠ્યાસી, દસમાના એકાસી, અગિયારમાના બહોંતેર, બારમાના છાસઠ. તેરમાના સત્તાવન, ચૌદમાના પચાસ, પંદરમાના તેંતાલીસ, સોળમાના છત્રીસ, સત્તરમાના પાંત્રીસ, અઠારમાના તેત્રીસ, એગણીસમાના અઠ્યાવીસ, વીસમાના અઠાર, એકવીસમાના સત્તર, બાવીસમાના અગિયાર, ત્રેવીસમાના દસ, અને ચોવીસમાના નવ—એ પ્રમાણે જિનેશ્વરના ગણોતું પ્રમાણુ છે. વીરજિનેન્દ્રના અગિયાર ગણુધર, અને બાકીનાઓના તો જેમના જેટલા ગણુ તેમના તેટલા ગણુધરો બાણુવા. પ્રવચન અથવા પૂર્વો તે ધર્મનો ઉપાય છે, તેના ઉપદેશક સર્વજિનોના ગણુધરો; અથવા જેટલા જેના ચૌદ પૂર્વધર હોય તે છે. પ્રથમ સામાયિકાદિ ત્રત, જીવનિકાય અને ભાવના, આ પ્રમાણે ધર્મનો ઉપાય સર્વ જિનેશ્વરોએ ઉપદેશ્યો છે. ૨૬૬ થી ૨૭૧

હવે પર્થાયદાર કહે છે.

ઉસમસ્સ પુલ્લક્ષં, પુલ્લંગૂળમજ્જિઅસ્સ તં ચેવ ।

ચરંગૂળં લક્ષં, ધુળો ધુળો જાવ સુવિહિત્તિ ॥૨૭૨॥

પળવીસં તુ સહસ્સા, પુલ્લીળં સીઅલ્લસ પરિઆઓ ।

લક્ષાઈં ફક્કવીસં, સિજ્જંસજિણસ્સ વાસાણં ॥૨૭૩॥

ચરપણ્ણં પળ્ણારસ, તત્તો અદ્ધટ્ઠમાઈ લક્ષાઈં ।

અદ્ધહાઈજ્જાઈં તઓ, વાસસહસ્સાઈં પળવીસં ॥૨૭૪॥

તેવીસં ચ સહસ્સા, સયાણિ અદ્ધટ્ઠમાણિ અ હવંતિ ।

ફગવીસં ચ સહસ્સા, વાસસઝ્ઞા ય પળવળ્ણા ॥૨૭૫॥

અદ્ધટ્ઠમા સહસ્સા, અદ્ધહાઈજ્જા ય સત્ત ય સયાઈં ।

સયરી બિચ્ચત્તવાસા, દિક્ષાકાલો જિણિદાણં ॥૨૭૬॥

ઋષેભદેવનો દીક્ષાપર્થાય એક લાખ પૂર્વનો, એક લાખ પૂર્વમાં એક પૂર્વાંગે ન્યૂન દીક્ષા પર્થાય અજીતનાથનો, સંભવનાથથી સુવિધિનાથ પર્યંતના જિનનો એક બીજાના દીક્ષાપર્થાયથી ચાર ચાર વધતા પૂર્વાંગે ન્યૂન એક લાખ પૂર્વ બાણુવો. એટલે કે ત્રીજાનો ચાર પૂર્વાંગઉત્ત એક લાખ પૂર્વ, ચોથાનો આઠ પૂર્વાંગઉત્ત એક લાખ પૂર્વ, પાંચમાનો બાર પૂર્વાંગઉત્ત એક લાખ પૂર્વ, છઠ્ઠાનો સોળ પૂર્વાંગઉત્ત એક લાખ પૂર્વ, સાતમાનો

વીસ પૂર્વાંગઉત્તર એક લાખ પૂર્વ, આઠમાનો ચૌવીસ પૂર્વાંગઉત્તર એક લાખ પૂર્વ અને નવમાનો અઠાવીસ પૂર્વાંગઉત્તર એક લાખ પૂર્વ, પચીસ હજાર પૂર્વ દીક્ષા પર્યાય શીતળનાથનો, એકવીસ લાખ વર્ષ શ્રેયાંસનાથનો, વાસુપૂજ્ય રવામીનો ચૌપન લાખ વર્ષનો, વિમળનાથનો પંદર લાખનો, અનંતનાથનો સાડી સાત લાખ વર્ષનો, ધર્મનાથનો અઢી-લાખ વર્ષનો, પચીસ હજાર વર્ષ શાન્તિનાથનો, કુશુનાથનો તેવીસહજાર ને સાડાસાતસો વર્ષનો, અરનાથનો એકવીસ હજાર વર્ષનો, મહીનાથનો ચૌપન હજાર નવસો વર્ષનો, મુનિસુવતસ્વામિનો સાડાસાત હજાર વર્ષનો, નમિનાથનો અઢીહજાર વર્ષનો, નેમનાથનો સાતસો વર્ષ, પાર્શ્વનાથનો સીતેર વર્ષ, અને મહાવીર સ્વામીનો એંતાળીસ વર્ષ, એ પ્રમાણે જિનેશ્વરનો દીક્ષાપર્યાય બાબુવો. ૨૭૬

હવે કૌમારાદિ પર્યાય કહે છે.

ઉસમસ્સ કુમારત્તં, પુલ્વાણં વીસઈ સયસહસ્સા ।
 તેવદ્દઠી રજ્જંમી અણુપાલેણ ણિવસંતો ॥૨૭૭॥
 અજિઅસ્સ કુમારત્તં, અદ્ધારસ પુલ્લસયસહસ્સાઈ ।
 તેવણ્ણં રજ્જંમી, પુલ્લંગં ચેવ બોદ્ધવ્વં ॥૨૭૮॥
 પણ્ણરસ સયસહસ્સા, કુમારવાસો અ સંભવજિણસ્સ ।
 ચોઆલીસં રજ્જે, ચઠરંગં ચેવ બોદ્ધવ્વં ॥૨૭૯॥
 અદ્ધત્તેરસ લક્ષ્ણા, પુલ્લાણઽભિણંદણે કુમારત્તં ।
 છત્તીસા અદ્ધં ચિય, અદ્ધં ગા ચેવ રજ્જંમિ ॥૨૮૦॥
 સુમહસ્સ કુમારત્તં, હવંતિ દસ પુલ્લસયસહસ્સાઈ ।
 અણનાતીસ રજ્જે, બારસ અંગા ય બોદ્ધવા ॥૨૮૧॥
 પડમસ્મ કુમારત્તં, હવંતિ દસ પુલ્લસયસહસ્સાઈ ।
 અદ્ધં ચ ઇગવીસા, સોલ્લસ અંગા ય રજ્જંમિ ॥૨૮૨॥
 પુલ્લસયસહસ્સાઈ, પંચ સુપાસે કુમારવાસો ડ ।
 ચઠ્ઠદસ પુણ રજ્જંમી, વીસં અંગા ય બોદ્ધવા ॥૨૮૩॥
 અદ્ધદ્ધ-ઈજ્જા (અદ્ધદ્ધા ડ) લક્ષ્ણા, કુમારવાસો સસિપ્પહે હોઈ ।
 અદ્ધં છત્તિચ રજ્જે, ચઠ્ઠવીસગા ય બોદ્ધવા ॥૨૮૪॥
 પણ્ણં પુલ્લસહસ્સા, કુમારવાસો ડ પુલ્લદંતસ્સ ।
 તાવદ્ધઅં રજ્જંમી, અદ્ધાવીસં ચ પુલ્લંગા ॥૨૮૫॥
 પળવીસ સહસ્સાઈ, પુલ્લાણં સીઅલે કુમારત્તં ।
 તાવદ્ધઅં પરિઆઓ, પન્નાસં ચેવ રજ્જંમિ ॥૨૮૬॥

ઋષભદેવનું કુમારપણું વીસલાખ પૂર્વનું અને રાજ્યને વિષે ત્રેસઠલાખ પૂર્વ પાળીને પછી દીક્ષા લીધી અજીતનાથનું કુમારપણું અઠારલાખ પૂર્વનું અને રાજ્યને વિષે ત્રેપન લાખ પૂર્વ એક પૂર્વાંગ અધિક પ્રમાણુ બાણનું. સંભવનાથની કુમાર અવસ્થા પંદર લાખ પૂર્વની અને રાજ્યાવસ્થા ચુંવાલીશ લાખ પૂર્વ અધિક ચાર પૂર્વાંગ બાણવી. અભિનંદન સ્વામીનું કુમારપણું સાડાખાર લાખ પૂર્વનું અને રાજ્યાવસ્થા સાડીછત્રીસ લાખ પૂર્વ અધિક આઠ પૂર્વાંગ. સુમતિનાથનું કુમારપણું દસ લાખ પૂર્વનું અને રાજ્યાવસ્થા ઓગણત્રીસ લાખ પૂર્વ અધિકખાર પૂર્વાંગ બાણવી. પદ્મપ્રભુનું કુમારપણું સાડાસાત લાખ પૂર્વનું અને રાજ્ય વિષે સાડી એકવીસ લાખ પૂર્વ અધિક સોળપૂર્વાંગ, સુપાર્શ્વનાથની કૌમારાવસ્થા પાંચ લાખ પૂર્વની અને રાજ્યને વિષે ચૌદલાખ પૂર્વ અધિક વીસ પૂર્વાંગ બાણવા. અદીલાખ પૂર્વ પ્રમાણુ ચંદ્રપ્રભુની કુમારાવસ્થા અને સાડા છ લાખ પૂર્વ અધિક એવીસ પૂર્વાંગ રાજ્યાવસ્થા બાણવી. પુષ્પદંત (સુવિધિનાથ)ની કુમારાવસ્થા પચાસ હજાર પૂર્વ, અને પચાસ હજાર પૂર્વ અધિક અઠ્યાવીસ પૂર્વાંગ રાજ્યને વિષે. શીતળનાથનું કુમારપણું પચીસ હજાર પૂર્વનું અને તેટલો દીક્ષા પયોચ અને પચાસ હજાર પૂર્વ રાજ્યને વિષે. ૨૭૭ થી ૨૮૬

વાસાળ કુમારત્તં, હગવીસં લક્ષ્ હંતિ સિજ્જંસે ।

તાવદ્અં પરિઆઓ, વાયાલીસં ચ રજ્જંમિ ॥૨૮૭॥

ગિહવાસે અદ્ધારસ, વાસાળં સયસહસ્સ નિઅમેળં ।

ચઠપણ્ણ સયસહસ્સા, પરિઆઓ હોદ્ વસુગ્ગે ॥૨૮૮॥

પણ્ણસ સયસહસ્સા, કુમારવાસો અ તીસદ્દે રજ્જે ।

પળસ સયસહસ્સા, પરિઆઓ હોદ્ વિમલ્લસ ॥૨૮૯॥

અદ્ધદ્ધમલ્લસાદ્દં વાસાળમળંતદ્દં કુમારત્તે ।

તાવદ્અં પરિઆઓ, રજ્જંમી હંતિ પળ્ણસ ॥૨૯૦॥

ધમ્મસ્સ કુમારત્તં, વાસાળદ્ધાદ્દાદ્દં લક્ષ્વાદ્દં ।

તાવદ્અં પરિઆઓ, રજ્જે પુળ્ણ હંતિ પંચેવ ॥૨૯૧॥

સંતિસ્સ કુમારત્તં, મંહલ્લિય ચલ્લિક પરિઆઅ ચ્ચસુપ્પિ ।

પત્તેયં પત્તેયં, વાસસહસાદ્દં પળવીસં ॥૨૯૨॥

એમેવ ય કુંથુસ્સવિ, ચ્ચસુવિ ઠાણેસુ હંતિ પત્તેયં ।

તેવીસ સહસ્સાદ્દં, વરિસાળદ્ધદ્ધમસયા ય ॥૨૯૩॥

એમેવ અરજિણિદસ્સ, ચ્ચસુવિ ઠાણેસુ હંતિ પત્તેયં ।

હગવીસ સહસ્સાદ્દં, વાસાળં હંતિ ણાયત્ત્વા ॥૨૯૪॥

મલ્લિસ્સવિ વાસસયં, ગિહવાસે સેસઅં તુ પરિઆઓ ।

ચઠપણ્ણ સહસ્સાદ્દં, નવ ચેવ સયાદ્દ પુણ્ણાળ ॥૨૯૫॥

અદ્વદ્વમા સહસ્સા, કુમારવાસો ડ સુવ્વચળિજસ્સ ।
 તાવહ્ઞં પરિઆઓ, ષણ્ણરસ સહસ્સ રજ્જંમિ ॥૨૯૬॥
 નમિણો કુમારવાસો, વાસસહસ્સાઈં દુણ્ણિ અદ્દં ચ ।
 તાવહ્ઞં પરિઆઓ, પંચ સહસ્સાઈ રજ્જંમિ ॥૨૯૭॥
 તિણ્ણેવ ય વાસસયા, કુમારવાસો અરિદ્ધનેમિસ્સ ।
 સત્ત ય વાસસયાઈ, સામણ્ણે હોઈ પરિઆઓ ॥૨૯૮॥
 પાસસ્સ કુમારત્તં, તીસ પરિઆઓ સત્તરી હોઈ ।
 તીસા ય વદ્ધમાણે, બાયલીસા ડ પરિઆઓ ॥૨૯૯॥

ઐયાંસનાથનું એકવીસ લાખ વર્ષનું કુમારપણું, તેટલાજ પ્રમાણુનો દીક્ષાપર્યાય, અને ઐતાળીસ લાખ વર્ષ રાત્ર્યને વિષે, વાસુપૂજ્યસ્વામી અદાર લાખ વર્ષ ગૃહવાસમાં અને ચોપન લાખ વર્ષનો દીક્ષાપર્યાય, વિમળનાથનો પંદરલાખ વર્ષ કુમારવાસ, ત્રીસ લાખ વર્ષ રાત્ર્યમાં અને પંદર લાખ વર્ષનો દીક્ષા પર્યાય, અનન્તનાથનું કુમારપણું સાડા-સાત લાખ વર્ષનું, તેટલાજ પ્રમાણુનો દીક્ષાપર્યાય, અને પંદરલાખ વર્ષ રાત્ર્યને વિષે, ધર્મનાથનું કુમારપણું અઢીલાખ વર્ષનું તેટલાજ પ્રમાણુનો દીક્ષાપર્યાય, અને પાંચ લાખ વર્ષ રાત્ર્યને વિષે, શાન્તિનાથનું કુમારપણું માંડળીકપણું, ચક્રિપણું, અને દીક્ષાપર્યાય, એ દરેક પચીસ પચીસ હજાર વર્ષ પ્રમાણુ જાણવાં. એજ પ્રમાણુ કુંથુનાથની ચારે અવસ્થામાં દરેકની અંદર તેવીસ હજાર અને સાડા સાતસો વર્ષ જાણવાં. એજ પ્રમાણુ અરનાથની ચારે અવસ્થામાં દરેકની અંદર એકવીસ-એકવીસ હજાર વર્ષ જાણવા. મલ્લિનાથ એકસો વર્ષ ગૃહવાસમાં અને શેષ ચોપનહજાર ને નવસો વર્ષ દીક્ષાપર્યાયમાં, સુનિસુવત સ્વામિ સાડા સાત હજાર વર્ષ કુમારવાસમાં તેટલાજ પ્રમાણુનો દીક્ષા પર્યાય, અને પંદર હજાર વર્ષ રાત્ર્યને વિષે, નમિનાથનો કુમારવાસ અઢીહજાર વર્ષનો, તેટલાજ પ્રમાણુનો દીક્ષા પર્યાય અને પાંચ હજાર વર્ષ રાત્ર્યને વિષે, અરિષ્ટનેમિનો કુમારવાસ ત્રણસો વર્ષનો અને દીક્ષા પર્યાય સાતસો વર્ષનો પાર્શ્વનાથનું કુમારપણું ત્રીસ વર્ષનું અને દીક્ષા પર્યાય સીતેર વર્ષનો, વર્ધમાન સ્વામીનો કુમારવાસ ત્રીસ વર્ષનો અને દીક્ષાપર્યાય ઐતાળીસ વર્ષનો ૨૮૭થી ૨૬૬

હવે શેષ તીર્થકરોનો દીક્ષાપર્યાય જિનકાલ અને સર્વ તીર્થકરોનું આયુઃપ્રમાણ કહે છે.

ઉસમસ્સ પુવ્વલ્લક્કં, પુવ્વંગ્ણમજિવસસ તં ચેવ ।

ચરરંગ્ણં લ્લક્કં, પુણો પુણો જાવ સુવિહિત્તિ ॥૩૦૦॥

સેસાણં પરિઆઓ, કુમારવાસેણ સહિઅઓ મળિઓ ।

પત્તેઅં પિય પુવ્વં, સીસાણમણુમાહટ્ઠાપ ॥૩૦૧॥

છરમત્થકાલમિત્તો, સેહેડં સેસઓ ડ જિણકાલો ।

સન્નારયંપિ હત્તો, ઉસમાઈં નિસામેહ ॥૩૦૨॥

ચરારાસીદ્^૧ વિસત્તરિ,^૨ સટ્ટી^૩ પન્નાસ^૪ ચેવ લક્ષ્ણાઈ ।

ચત્ત^૫ તીસા^૬ વીસા, દસ^૭ દો^૮ ઇમં^૯ ચ પુત્ત્વાણં ॥૩૦૩॥

ચરારાસીદ્^{૧૧} વાવત્તરી^{૧૨} અ સટ્ટી^{૧૩} અ હોઈ વાસાણં ।

તીસા^{૧૪} ય દસ^{૧૫} ય ઇમં,^{૧૬} ચ ઇવમેણ સયસહસ્સા ॥૩૦૪॥

પંચાણઝહ સહસા,^{૧૭} ચરારાસીદ્^{૧૮} પંચવણ્ણા^{૧૯} ય ।

તીસા^{૨૦} ય દસ^{૨૧} ય ઇમં,^{૨૨} સયં^{૨૩} ચ વાવત્તરી^{૨૪} ચેવ ॥૩૦૫॥

ઋષભદેવનો દીક્ષાપર્વાય એક લાખ પૂર્વનો, અશ્વત્થનાથનો લાખ પૂર્વમાં એક પૂર્વા-
ગન્યૂન તે પછી સંભવનાથથી સુવિધિનાથ પર્યંત લાખ પૂર્વમાં ચાર ચાર વધતા પૂર્વાગે
ન્યૂન દીક્ષા પર્વાય (પ્રથમ અતાવ્યા પ્રમાણે) બાકીનાઓનો દરેકનો દીક્ષાપર્વાય શિષ્યોના
અનુચ્છેદ માટે કુવારવાસ સાંહત પૂર્વે કહેલ છે. તેમાંથી છઠ્ઠસ્થકાળ માત્ર બાદ કરીને શેષ
જે રહે તે જિનકાળ બાણવો. હવે પછી ઋષભાદિકંતુ સર્વ આયુ કહેવાશે તે સાંભળો.
૧ ચોરાશી લાખ પૂર્વતું, ૨ બહોતેરલાખ પૂર્વતું, ૩ સાઠ લાખ પૂર્વતું, ૪ પચાસ લાખ
પૂર્વતું, ૫ ચાળીસ લાખ પૂર્વતું, ૬ ત્રીસ લાખ પૂર્વતું, ૭ વીસ લાખ પૂર્વતું, ૮ દસ
લાખ પૂર્વતું, ૯ બે લાખ પૂર્વતું, ૧૦ લાખ પુર્વતું, ૧૧ ચોરાશી લાખ વર્ષતું, ૧૨
બોતેર લાખ વર્ષતું, ૧૩ સાઠ લાખ વર્ષતું ૧૪ ત્રીસ લાખ વર્ષતું, ૧૫ દસ લાખ વર્ષતું,
૧૬ એક લાખ વર્ષતું, ૧૭ પંચાણ્ણ હજાર વર્ષતું ૧૮ ચોરાશીહજાર વર્ષતું, ૧૯ પંચાવન
હજાર વર્ષતું, ૨૦ ત્રીસ હજાર વર્ષતું ૨૧ દસ હજાર વર્ષતું, ૨૨ એક હજાર વર્ષતું, ૨૩
સો વર્ષતું, અને ૨૪ બહોતેર વર્ષતું. ૩૦૫.

હવે કોને કયા તપવડે કયાં બોક્ષરૂપ અન્તક્રિયા થઇ ? તે કહે છે.

નિત્ત્વાણમંતકિરિઆ, સા ચ્ચડ્ડમેણ પદમનાહસ્સ ।

સેસાણ માસિણ્ણં, વીરજિણિદસસ છટ્ઠેણં ॥૩૦૬॥

અટ્ઠાવયચ્ચંપુજ્જિતપાવાસમ્મેઅસેલસિહરેસું ।

ઉસમ્મવસુપુજ્જનેમીવીરો સેસા ય સિદ્ધિગયા ॥૩૦૭॥

ઇમો મય્યં વીરો, તિત્તીસાઈ સહ નિવ્વુઓ પાસો ।

છત્તીસણ્ણિ પંચહિ, સણ્ણિ નેમી ઉ સિદ્ધિગઓ ॥૩૦૮॥

પંચહિ સમણસણ્ણિ, મલ્લી સંતી ઉ નવસણ્ણિ તુ ।

અટ્ઠસણ્ણં ધમ્મો સણ્ણિ છહિ વાત્તુપુજ્જિણો ॥૩૦૯॥

સત્તસહસ્સાણંતરિજિણસ વિમલ્લસ છસહસ્સાઈ ।

પંચ સયાઈ સુપાસે, પડમામે તિણ્ણિ અદ્ધ સયા ॥૩૧૦॥

દસહિ સહસ્સેહિ ઉસમો, સેસા ઉ સહસપરિવુડા સિદ્ધા ।

કાલાઈ જં ન મણિઅં, પદમણુઓગાઉ તં જેઅં ॥૩૧૧॥

इच्छेवमाइ सत्त्वं जिणाण पढमाणुओगओ णेअं ।

ठाणासुण्णत्थं पुण, भणिअं पगअं अओ वुच्छं ॥३१२॥

उसमजिणसमुट्ठाणं, ऊट्ठाण जं तओ मरीइस्स ।

सामाइअरस एसो, जं पुव्व निगमोऽहिगओ ॥३१३॥

પહેલા તીર્થંકરની નિર્વાણરૂપ અન્તાક્રિયા તે છ ઉપવાસે થઈ, બાકીનાઓની એક માસના ઉપવાસે અને વીરજનની બે ઉપવાસે અન્તાક્રિયા થઈ. અષ્ટાપદ ચંપાપુરી-ગીરનાર પાવાપુરી અને સમ્મેતશિખર ઉપર અતુકમે ઋષભદેવ, વાસુપૂજ્ય, નેમીનાથ, મહાવીરસ્વામી, અને બાકીના તીર્થંકરો મેક્ષે ગયા. ભગવાન મહાવીર દેવ એકલાજ મેક્ષે ગયા, પાર્શ્વનાથ તેત્રીસની સાથે, પાંચસો છત્રીસની સાથે નેમિનાથ, પાંચસો શ્રમણો સહિત મલ્લીનાથ, નવસો સાધુ સાથે શાન્તિનાથ, આઠસો સાથે ધર્મનાથ, છસો સાથે વાસુપૂજ્ય, સાત હજાર સાધુ સહિત અનંતાનાથ, છ હજાર સાથે વિમળનાથ, પાંચસો સાધુ સાથે સુપાર્શ્વનાથ, આઠસો નેત્રણ સાધુ સાથે પદ્મપ્રભુ સ્વામી, દસહજાર સાધુ સહિત ઋષભદેવ અને બાકીના જિનેશ્વર એક હજારના પરિવારે સિદ્ધિ પામ્યા અહીં નિર્વાણના કાળ વિગેરે બે નથી કહ્યા તે પ્રથમ અનુયોગથી બાણુવા એ વિગેરે સર્વ જિનેશ્વર સંબંધી પ્રથમ અનુયોગથી બાણી લેવું. પરંતુ સ્થાન શૂન્ય ન રહે એટલા માટે અહીં તે કહ્યું છે. હવે પ્રસ્તુત કહીશું. ઋષભજિનનું સમુત્થાન, અને તે પછી મરીચિનું ઉત્થાન એ પ્રમાણે બે પૂર્વ સામાયિકેના નિર્ગમ અધિકૃત છે, તે કહેવાશે. ૩૦૫ થી ૩૧૩

चित्तबहुलदृष्टमीए, चउहि सहस्सेहि सो उ अवरणहे ।

सीआ सुदंसणाए, सिद्धत्थवणंमि छट्ठेणं ॥३१४॥

चउरो साहस्सीओ, लोअं काऊण अप्पणा चेव ।

जं एस जहा काही, तं तह अम्हेऽवि काहामो ॥३१५॥

उसभो वरवसभगई, चित्तूणममिगहं परमवोर ।

वोसदृठचत्तदेहो, विहरइ गामाणुगामं तु ॥३१६॥

णवि ताव जणो जाणइ, का भिक्खा ? केरिसा व भिक्खयरा ? ।

ते भिक्खमलभमाणा, वणमज्जे तावसा जाया ॥३१७॥ (મૂ. મા.)

नमिबिनमीणं जायण, नागिदो विज्जदाण वेअइहे ।

उत्तर दाहिण सेढी, सद्व्ठी पन्नास नगराई ॥३१७॥

भगव अदीणमणसो, संवच्छरमणसिओ विहरमाणो ।

कण्णाहि निर्मत्तिज्जइ, वत्थाभरणાસોર્હિ च ॥३१८॥

સંવચ્છરેણ મિક્ખા, લદ્ધા ઉસમેણ લોગનાહેણ ।

સેસેહિ વીયદિવસે, લદ્ધાઓ પદમમિક્ખાઓ ॥૩૧૯॥

સમસ્ત ડ પારણ, ઇક્ષુરસો આસિ લોગનાહસ્ત ।

સેસાણં પરમન્નં, અમયસરસોવમં આસી ॥૩૨૦॥

ઘુટ્ટ ચ અહોદાણં, દિવ્વાણિ ચ આહયાણિ તૂરાણિ ।

દેવા ય સનિવજ્યા, વસુહારા ચેવ વુટ્ઠા ય ॥૩૨૧॥

ગયરસિજ્જંસિક્કુરસદાણવસુહાર પીઢ ગુરુપૂઆ ।

તક્કલસિલાયલ્લમણં, વાહુલ્લિનિવેજ્ઞં ચેવ ॥૩૨૨॥

(ઋષભદેવ ચૈતરવદી આઠમના દિવસે ચાર હજાર પુરૂષોની સાથે અપરાન્હ વખતે સુદર્શના નામે શિખીકામાં આરૂઢ થઈને સિદ્ધાર્થ વનમાં છૂટુ લક્ષ્મ કરીને દીક્ષા લીધી. તેમની સાથે જે ચાર હજાર પુરૂષો હતા તેમણે પોતાના હાથેજ પંચમુઠ્ઠિક લોચ કરીને એવી પ્રતીજ્ઞા કરી કે “જે પ્રમાણે આ ભગવાન ક્રિયાતુષ્ઠાન કરશે, તે પ્રમાણે અમે પણ કરીશું” ઉત્તમવૃષભસમાન ગતિવાળા ભગવાન ઋષભદેવ પરમઘોર અભિગ્રહ ગ્રહણ કરીને શરીર સંબંધી શુશ્રૂષા રહિત આમાતુઆમ વિચરવા લાગ્યા. તે વખતે મનુષ્યો બાળતા નહિ કે સિક્ષા કેવી હોય ? અને ભિક્ષુકે પણ કેવા હોય ? આથી તે હજાર સાધુઓ સિક્ષા ન પામવાથી વનની અંદર તાપસો થયા. નમિવિનમી ભગવન્ત પાસે રાત્ર્યની યાચના કરવા લાગ્યા, પ્રસન્ન થયેલા નાગેન્દ્ર તેમને વિદ્યાઓ આપી, અને વૈતાલ્ય પર્વત ઉપર ઉત્તર-દક્ષિણ શ્રેણિમાં અનુક્રમે સાઠ અને પચાસ નગરો વસાવી રહેવા કહ્યું. ભગવાન ઋષભદેવ એક વર્ષ પર્થન્ત આહાર ન મળવા છતાં અદીનમનથી વિહાર કરતા હતા, (અને લોકો તેમને) કન્યાઓ વસ્ત્ર-આભારણ તથા આસનો વડે નિમંત્રણ કરતા હતા. એ પ્રમાણે વિહારતા લોકના નાથ ભગવાન ઋષભદેવે એક વર્ષે લિક્ષા પ્રાપ્ત કરી, અને બાકીના તીર્થ-કરોએ બીજેજ દિવસે પ્રથમ લિક્ષાઓ પ્રાપ્ત કરી. લોકના નાથ ઋષભદેવના પ્રથમપારણે ઇક્ષુ (શેરડી)નો રસ હતો, અને બાકીનાઓના પ્રથમપારણે અમૃતરસ જેવા રસાસ્વાદવાળું પરમાન્ન (ખીર) હતું. તે વખતે દેવોએ અહોદાન ! અહોદાન ! એવી ઘોષણા કરી, દિવ્ય વાજિંત્રો વગાડયાં, અને તેજ વખતે દ્રવ્યની વૃષ્ટિ કરી, ગલ્પુર નગરમાં (હસ્તિનાપુરમાં) શ્રેયાંસકુમારે ઇક્ષુરસનું દાન આપ્યું, દ્રવ્યની વૃષ્ટિ થઈ, ત્યા પીઠ રચના કરી, ગુરૂબ્જ પ્રવર્તિ, પછી ભગવન્ત તક્ષશિલાએ ગયા, અને બાહુબલીને નિવેદન થયું. ૩૧૪થી ૩૨૨.

હવે બાકીના અણતાદિ તીર્થકરોને જે જે સ્થાનકે જેઓએ પ્રથમ લિક્ષા આપી તેમનાં નામો અને સ્થાનો કહે છે

હત્થિણર^૧ અઝોરજ્ઞા^૨ સાવર્થી^૩ તદ્દય ચેવ સાવેઅ^૪ ।

વિજયપુર^૫ બંમથલ્ય^૬ પાહલિસંહ^૭ પઝમસંહ^૮ ॥૩૨૩॥

સેયપુર^૯ રિંદપુર^{૧૦} સીદ્ધથપુર^{૧૧} મહાપુરં ચેવ^{૧૨} ।

ધન્નકહ^{૧૩} વદ્ધમાણં^{૧૪} સોમણસં^{૧૫} મંદિરં ચેવ ॥૩૨૪॥

ચક્કપુરં^{૧૬} રાયપુરં^{૧૭} મિહિલા^{૧૮} રાયગિહમેવ^{૧૯} વોદ્ધવ્વં ।

વીરપુરં^{૨૦} વારવદ્દી^{૨૧} કોઅગઢં^{૨૨} કોલ્લયમ્માસો^{૨૩} ॥૩૨૫॥

૧૫૫ પદમભિક્ષા, લઢ્ઢાઓ જિણવરેહિ સર્વોહિ ।
 દિન્ના ડ જેહિ પદમં, તેસિ નામાણિ વોચ્છામિ ॥૩૨૬॥
 સિજ્જંસ^૧ બંમદત્તો, ^૨ સુરેંદદત્તો^૩ ય હંદદત્તે^૪ ય ।
 પઝમે^૫ અ સોમદેવે^૬ મહિંદ^૭ તહ સોમદત્તો અ ॥૩૨૭॥
 પુસ્સે^૮ પુણવ્વસૂ^૯ પુણનંદ^{૧૦} સુનંદે^{૧૧} જપ^{૧૨} અ વિજપ^{૧૩} ય ।
 તત્તો અ ધમ્મસીહે^{૧૪} સુમિત્ત^{૧૫} તહ વગ્ગસીહે^{૧૬} અ ॥૩૨૮॥
 અપરાજિઅ^{૧૭} વિસ્સસેણે, ^{૧૮} વીસહમે હોહિ બંમદત્તે^{૧૯} અ ।
 દિન્ને^{૨૦} વરદન્ને^{૨૧} પુણ, ધન્ને^{૨૨} બહુલે^{૨૩} છ વોદ્ધવ્વે ॥૩૨૯॥
 ૧૫૬ કયંજલિડહા, મત્તીવહુમાણસુવ્વલેસાગા ।
 તત્તકાલ પહ્દઠમણા પહિલામેસું જિણવરિદે ॥૩૩૦॥
 સર્વોહિપિ જિણેહિ, જહિઅં લઢ્ઢાઓ પદમભિક્ષાઓ ।
 તહિઅં વસુહારાઓ, વુઢ્ઢાઓ પુપ્ફવુઢ્ઢીઓ ॥૩૩૧॥
 અદ્ધત્તોરસ કોઢી, ઉકોસા તત્થ હોહિ વસુહારા ।
 અદ્ધત્તોરસ લક્ખા, જહિલિઆ હોહિ વસુહારા ॥૩૩૨॥
 સર્વોસિપિ જિણાણં, જેહિં દિણ્ણા ડ પદમભિક્ષાઓ ।
 તે પયણપિજ્જદોસા, દિવ્વવરપરવ્વકમા જાયા ॥૩૩૩॥
 કેહિં તેણેવ મવેણ, નિવ્વુઆ સવ્વકમ્મડમ્મુકા ।
 અન્ને તહ્યમવેણં, સિજ્જિસંસત્તી જિણસગાસે ॥૩૩૪॥

હસ્તિનાપુર, અથોધ્યા, શ્રાવસ્તી, સાકેતપુર, વિજયપુર, પ્રહારસ્થળ, પાટલીપુત્ર, પક્ષપાત્ર, પ્રવેતપુર, રિષ્ટપુર, સિદ્ધાર્થપુર, મહાપુર, ધાન્યકર, વર્ધમાનપુર, સૌમનસપુર, મન્દિર, ચક્રપુર, મિથિલાનગરી, રાજગૃહ, વીરપુર, દારિકા, કોપકટ અને કેટલાક આમ એ ગામોમાં અત્યુક્તે બધા જિનેશ્વરોએ પ્રથમ ભિક્ષા મેળવી છે. જેણે એ પ્રથમ ભિક્ષા આપી તેમનાં નામો હવે કહેવાશે. શ્રેયાંસકુમાર, પ્રહારત્ત, સુરેન્દ્રત્ત, ઇન્દ્રત્ત, પક્ષ, સોમદેવ, મહેન્દ્ર, સોમદત્ત, પુષ્પ, પુનર્વસુ, પૂર્ણનન્દ, સુનન્દ, જય, વિજય, ધર્મસિંહ સુમિત્ર, વ્યાઘ્રસિંહ, અપરાજિત, વિશ્વસેન, પ્રહારત્ત, દત્ત, વરદત્ત, ધન્ય, અને બહુલ. એઓએ જે હાથ ભેરી ભક્તિ અને બહુમાનપૂર્વક શુકલલેશ્યાવાળા થઈ તત્કાળ પ્રસન્ન ચિત્તવંત થઈ જિનેશ્વરોને પ્રતિલાભ્યા હતા. જે જે સ્થળે જિનેશ્વરોએ પ્રથમ ભિક્ષા લીધી ત્યાં ત્યાં વસુધારા અને પુષ્પની વૃષ્ટિઓ થઈ. તેમાં ઉત્કૃષ્ટી સાડાખાર કેડ અને જઘન્યથી સાડાખાર લાખ વસુધારાની વૃષ્ટિ થાય છે. સર્વ જિનેશ્વરોને જેઓએ પ્રથમ ભિક્ષા આપી છે, તેઓ અતિઅદ્ય રાગદ્વેષવાળા, અને દિવ્ય તથા શ્રેષ્ઠ પરાક્રમવાળા થયા. એમાંના કેટલાક તેજ ભવે સર્વકર્મથી મુક્તિ મેળવી ગયા, કેટલાક ત્રીજે ભવે, અને કેટલાક જિનેશ્વરની સાથે મોક્ષ મેળવી ગયા. ૩૨૩ થી ૩૩૪.

ફલં સત્ત્વિદ્દીપ્ત, પૂર્ણમહઽદ્દત્તુ ધમ્મચક્કં તુ ।
 વિહરઈ સહસ્સમેગ, છઠ્ઠમત્થી મારહે વાસે ॥૩૩૫॥
 વહલી અહંબહ્લલા, જોગગવિસઓ સુવન્નમૂમી અ ।
 આહિહિઆ મગવઆ, ડસમેળ તપં ચરંતેણં ॥૩૩૬॥
 વહલી અ જોગગા, પલ્હગા ય જે મગવયા સમણ્ણસિદ્ધા ।
 અન્ને અ મિચ્છજાર્દ, તે તદ્દઆ મદ્દયા જાયા ॥૩૩૭॥
 તિત્થયરાણં પદ્મો, ડસમરિસી વિહરિઓ નિરુવસગો ।
 અદ્ધાવઓ ણગવરો, અગાયમૂમી જિણવસ્સ ॥૩૩૮॥
 છઠ્ઠમત્થપ્પરિઆઓ, વાસસહસ્સં તઓ પુરિમતાલે ।
 ણમ્મોહસ્સ ય દેદ્ધા, ઉપ્પણં કેવલં નાણં ॥૩૩૯॥
 પ્પગુણવહુલે ઇક્કારસીઈ અહ અદ્ધમેળ મત્તોણં ।
 ઉપ્પણંમિ અળતે, મહ્વ્વયા પંચ પણ્ણવણ ॥૩૪૦॥
 ઉપ્પન્નમિ અળંતે, નાણે જરમરણવિપ્પસુક્કસ્સ ।
 તો દેવદાણવિદા, કરિત્તિ, મહિમં જિણિદસ્સ ॥૩૪૧॥
 ડજ્જાણં પુરિમતાલે, પુરી (ઈ) વિળીઆઈ તત્થ નાળવરં ।
 ચક્કુપ્પાયા ય મરહ, નિવેઅળં ચેવ દોષ્ઠંપિ ॥૩૪૨॥
 આહહ વરસાલાપ, ઉપ્પન્નં ચક્કરયણમરહસ્સ ।
 જક્કલસહસ્સપરિવુહં, સન્નવયણામયં ચક્કં ॥
 તાર્યમિ પૂહણ ચક્ક, પૂહણં પૂઅણારિહો તાઓ ।
 હહલોહ્ણં ચ ચક્ક, પરલોઅંસુહાવહો તાઓ ॥૩૪૩॥

પ્રાતઃકાળે સર્વ ઋદ્ધ સાહિત હું ભગવંતને પૂજીશ એમ આહુબલીએ વિચાર્યું પણ
 પ્રાતઃકાળે ભગવંતને ન બોલાથી ત્યાં ધર્મચક્ર કયું. છન્નસ્થપણે ભગવન્ત એક હબ્દ વર્ષ
 સુધી ભારત વર્ષમાં વિચરવા લાગ્યા. બહલીદેશ, અંકબદ્ધ, ચેનકવિષય, સુવર્ણભૂમિમાં
 ભગવાન ઋષભદેવ તપ આચરતા ફરતા હતા. જે બહલી-ચેનક-અને પલ્લક દેશવાસી
 લોકો ને બીજા પણ જે મ્લેચ્છો મિથ્યાદષ્ટિ હતા તેમને ભગવન્તે શિક્ષા આપી. તેઓ તે
 વખતે ભદ્રકભાવને પામ્યા. તીર્થકરોમા પ્રથમ શ્રી ઋષભદેવ ઉપસર્ગ રહિત વિહાર કરીને
 અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર મોકલે ગયા. જિનેશ્વરનો છન્નસ્થ પચાંચ એક હબ્દવર્ષનો રહ્યો, પછી
 પુરિમતાલ ઉદાનમાં ન્યગ્રોધ વૃક્ષની નીચે તેમને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. કાગણવદી
 અગીઆરશને દિવસે અક્રમતપ યુક્ત હતા ત્યારે અનંત જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. પછી પાંચ
 મહામતોની દેશના આપી. જરા અને મરણ રહિત એવા જિનેશ્વરને અનંત જ્ઞાન ઉત્પન્ન

થયા પછી દેવ અને દાનવેંદ્રો ભગવન્તનો મહિમા કરે છે. વિનીતા નગરીમાં પુરિમતાલ ઉધાનની અંદર ભગવન્તને જ્ઞાન થયું, (અને આયુધશાળામાં) ચક્ર ઉત્પન્ન થયું. એ બન્નેનું એકી સાથે ભરતને નિવેદન થયું. ભરતની આયુધશાળામાં જે ચક્રરત્ન ઉત્પન્ન થયું, તે હબ્બર ચક્ષોથી અધિષ્ઠિત અને સર્વ રત્નમય હતું. (આ બન્નેમાંથી પ્રથમ કોની પૂજા કરવી ? એવો વિચાર કરતાં નિષ્ણેય કયો કે) તાતને પૂજ્યાથી ચક્ર રત્ન પૂજેલું છે, કેમકે પિતાશ્રીજ પૂજાને લાયક છે. ચક્રરત્ન આ લોકમાં સુખકારી છે અને પિતાશ્રી પર-લોકમાં સુખકારી છે. ૩૩૫ થી ૩૪૩

સહ મરુદેવાહ નિગબો કહણં પવ્વજ્જ ડસમસેણસ ।

બંમી મરીહ દિક્કલા સુંદરી ઓરોહ સુબદિક્કલા ॥૩૪૪॥

પંચ ય પુત્તસયાહં, મરહસસ ય સત્ત નત્તુઅસયાહં ।

સયરાહં પવ્વહ્વા, તેમિ કુમારા સમોસરણે ॥૩૪૫॥

મબળવહ વાળમંતર, જોહસવાસી વિમાણવાસી અ ।

સવ્વિદ્દહીહ સપરિસા, કાસી નાણુપ્પયામહિમં ॥૩૪૬॥

વદ્દટ્ટણ કીરમાણિ, મહિમં દેવેહિ લત્તિઓ મરિહં ।

સમ્મત્તલલ્લુલ્લુહી, ધમ્મં સોઠ્ઠણ પવ્વહ્વો ॥૩૪૭॥

(ભરતરાજ) મરુદેવીની સાથે (ભગવન્તને વંદન કરવા) નીકળ્યા, ધર્મકથા (સાંભળીને) ઋષભસેનની પ્રત્યક્ષા અને ત્યાં બ્રાહ્મી અને મરીચિએ દીક્ષા લીધી, સુંદરીને અટકાવી. તેથી દીક્ષા લીધી નહી. ભરતના પાંચસો પુત્રોએ અને સાતસો પૌત્રોએ તે સમવસરણમાં શીઘ્ર દીક્ષા લીધી. પર્વદા યુક્ત ભવનપતિ, વ્યન્તર, બ્યોતિષી, અને વિમાનવાસી દેવોએ સર્વ ઋદ્ધિસાંહતપણે ભગવન્તને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયાનો મહિમા કયો, દેવોવડે મહિમા કરાતો બેઠને ક્ષત્રિય મરિચી સમ્યક્ત્વબુદ્ધિ પામ્યો અને ધર્મ સાંભળીને દીક્ષા લીધી. ૩૪૪ થી ૩૪૭.

માગહવરદામપમાસ, સિંધુસંહપ્પવાય તમિસગુહા ।

સદ્ધિં વાસસહસે, ઓઅવિડં આગબો મરહો ॥ (પ્રક્ષિપા)

માગહમાઈ વિજયો, સુંદરિપવ્વજ્જ વાસમિસેઓ ।

આળવણ માહગાળં, સમુસરણે પુચ્છ દિહંતો ॥૩૪૮॥

વાહુવલ્લિકોવકરણં, નિવેઅળ ચત્તિકદેવયાકહણં ।

નાહમ્મેણં જુજ્ઞે, દિક્કલા પહિમા પહ્ણા ય ॥૩૪૯॥

પદમં વિદ્દઠીજુહ્ણં, વાયાજુહ્ણં તહેવ વાહાહિ ।

મુટ્ટીહિ અ દંહેહિ અ, સવ્વત્થવિ જિપ્પણ મરહો ॥૩૨॥ (મૂ. મા.)

તાહે ચક્કં મળસી, કરેહ પત્તો અ ચક્કરયણંમિ ।

વાહુવલ્લિના ય મળિયં, ધિરત્થુ રજ્જસસ તો તુજ્ઞ ॥

ચિતેહ ચ સો મજ્ઞં, સહોબરા પુવ્વદિક્ષયા નાળી ।
 અહયં કેવલિહોઝ, વચ્ચેહામિ ઠિઓ પઢિમં [પ્રક્ષિપ્તે]
 સો એવ જિપ્પમાળો, વિહુરો અહ નરવર્દ વિચિતેહ ।
 ફિં મન્નિ એસ ચક્કી ?, જહ દાણિં દુબ્બલો અહયં ॥૩૩॥ મૂ. મા.
 સંવચ્છરેણ ધૂઅં, અમૂલલક્ષો ડ પેસણ અરિહા ।
 હત્થિઓ ઓયરત્તિ અ, વુત્તે ચિન્તા પપ નાણ ॥૩૪॥ મૂ. મા.
 ડપ્પણનાણરયણો, તિણ્ણપહ્ણો જિણસસ પામૂલે ।
 ગંતુ તિત્થં નમિડં, કેવલિપરિસાહ આસીણો ॥૩૫॥ મૂ. મા.
 કાઠ્ઠણ એગ્ગહત્તં, મરહોડવિ અ મુંજણ વિઝલમોણ ।
 મરિહિવિ સામિપાસે, વિહરહ તવસંજમસમણો ॥૩૬॥ મૂ. મા.
 સામાહજમાઈઅં, હ્વકારસમાઝ જાવ અંગાઝ ।
 ડજ્જુત્તો મત્તિગત્તો, અહિજ્જિઓ સો ગુરુસગસે ॥૩૭॥ મૂ. મા.

માગધ, વરદામ, પ્રભાસ, સિન્ધુ, ખંડપ્રપાત, અને તમિઝાશુકા પર્યન્ત જઈ સર્વ દેશેનેા સાઠ હજાર વર્ષે વિજય કરીને ભરત પાછા આવ્યા. માગધાદિ તીર્થ વિગેરેનેા વિજયકરી આવ્યા પછી સુંદરીને દીક્ષા અપાવી, બાર વર્ષ પર્યન્ત આભષેક થયો, ભાઇઓને આજ્ઞા માનવા કહ્યું, તેઓને ભગવન્તે પ્રશ્ન કર્યો, દષ્ટાંત આપ્યું. બાહુબલિ એ કોપ કર્યો, ચક્રિને નિવેદન કર્યું. દેવતાનું આવતું. હું અધર્મથી યુદ્ધ નહિ કરું, એમ વિચારીને રાજ્ય ત્યાગ, દીક્ષા લઈને પ્રતિમા ધારણ કરી, નાના ભાઇઓને નહિ વાંદવા પડે માટે કેવલ-જ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા કરી, પ્રથમ દંડિયુદ્ધ, તે પછી વચનયુદ્ધ, બાહુયુદ્ધ. મુષ્ઠિયુદ્ધ અને ઢંડયુદ્ધ એ સર્વ પ્રકારના યુદ્ધમાં ભરતચક્રિ જિતાયા (ત્યારે તેણે ચક્રનું સ્મરણ કર્યું, ચક્ર પ્રાપ્ત થયું, એટલે બાહુબલિએ કહ્યું, ધિક્કાર છે આ રાજ્યને અને તને, પછી રાજ્યનેા ત્યાગ કરી સ્વયં પંચમુષ્ઠિ લોચ કરીને ધ્યાનમાં ઉભા રહી ચિન્તવવા લાગ્યા કે) મારા નાના ભાઇઓ પૂર્વે દીક્ષા પામ્યા છે તેઓ જ્ઞાની થયા છે, તેથી હું પણ કેવળી થઈને ત્યાં જઈશ, એમ વિચારીને પ્રતિમા અંગીકાર કરી ઉભા. જિતાવાથી વિધુર થયેલ તે ભરતરાજાએ વિચાર્યું કે શું આ ચક્રિ છે ? હું હવે નિર્મળ છું ?, એક વર્ષ પછી ભગવાન અમૂઢ-લક્ષ્યવાલા ઋષભદેવે બાહુબલિ પાસે પુત્રીને (બે પુત્રીઓને) મોકલી અને કહેવડાવ્યું કે “હસ્તીપરથી ઉતરો” એમ કહે છતે તેનેા વિચાર કરીને પગ ઉપાડતાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું જ્ઞાનરત્ન ઉત્પન્ન થયે પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થવાથી જિનેશ્વરના ચરણમાં જઈને તીર્થને નમસ્કાર કરીને કેવળીની પર્ષદામાં બાહુબલિ બેઠા. પછી એકછત્ત રાજ્ય કરીને ભરત ચક્રી વિપુલ ભોગો ભોગવવા લાગ્યા, અને મરીચિ પણ તપ-સંયમયુક્ત સ્વામિની પાસે વિચારવા લાગ્યા, ઉદ્યમવાન થઈને ભક્તિયુક્ત થઈ ગુરૂ પાસે તે સામાયિકાદિથી આરંભીને અંગીઆર અંગ પર્યંત લખ્યા. ૩૨ થી ૩૭ મૂળ ભાષ્ય.

अह अण्णया कयाई, गिम्हे उण्हेण परिगयसरीरो ।
 अण्हाणएण चइओ, इमं कुल्लिं विचित्तेइ ॥३५०॥
 मेरुगिरीसमभारे, न हुमि समत्थो मुहुत्तमवि वोहुं ।
 सामण्णए गुणे गुणरहिओ संसारमणुकंखी ॥३५१॥
 एवमणुचित्तं तस्स, तस्स निवगा मई समुप्पण्णा ।
 लद्धो मए उवाओ, जाया मे सासया बुद्धी ३५२॥
 समणा तिडंढविरया, भगवंतो निहुअसंकुइअअंगा ।
 अजिहंदिअदंढस्स उ, होउ तिदंढं महं चिधं ॥३५३॥
 लोइदिअमुंढा संजया, उ अहयं खुरेण ससिहो अ ।
 थूल्लापाणिबहाओ, वेरमणं मे सया होउ ॥३५४॥
 निक्किचणा य समणा, अकिचणा मज्झ किचणं होउ ।
 सील्लुगंधा समणा, अहय सीलेण दुग्गंधो ॥३५५॥
 ववगयमोहा समणा, मोहच्छण्णस्स छत्तयं होउ ।
 अणुवाहणा य समणा, मज्झं तु उवाहणा होउ ॥३५६॥
 सुक्कंभरा य समणा, निरंभरा मज्झ धाउरचाइं ।
 हुंतु इमे वत्थाइं, अरिहोमिं कसायकल्लुसमई ॥३५७॥
 वज्जंतऽवज्जमीरू, बहुजीवसमाउलं जलारंभं ।
 होउ मम परिमिणं, जलेण प्हाणं च पिअणं च ॥३५८॥
 एवं सो रुइअमई, निअगमइविगप्पिअं इमं लिगं ।
 तद्धितहेउसुजुचं पारिव्वज्जं पवत्तेइ ॥३५९॥
 अह तं पागढरूवं, दट्ठुं पुच्छेइ बहुज्जणो धम्मं ।
 कहइ जईणं तो सो, विआल्लो तस्स पक्खिहणा ॥३६०॥
 धम्मकहाअविखत्तो, उवट्ठिए देइ भगवओ सीसे ।
 गामनगराइआइं, विहरइ सो सामिणा सद्धि ॥३६१॥
 समुसरण भत्त उग्गह, अंगुलि ज्ञय सक्क सावया अहिआ ।
 जेआ वड्ढइ कागिणि, लंछण अणुसज्जणा अट्ठ ॥३६२॥
 राया आइच्चसो, महाजसे अइबले अबलमदे ।
 बलविरिए कत्तावरिए, जलविरिए दंढविरिए अ ॥३६३॥

एण्हि अद्धमरहं, सयलं मुत्तं सिरिण धरिओ अ ।

पवरो जिणिदमउडो, सेसेहि न चाइओ वोढुं ॥३६४॥

अस्सावगपडिसेहो, छट्ठे छट्ठे अ मासि अणुओगो ।

कालेण य मिच्छत्तं, जिणंतरे साहुवोच्छेओ ॥३६५॥

તે પછી અન્યદા કોઈ વખત ગ્રાંભમક્રતુમાં જરમીથી વ્યાસ શરીરવાળો તે અન્નાન (નહીં) નહાવું તે) પરિસહવડે (સંયમથી) ત્યજાએલો આ પ્રમાણે કુત્સિતલિંગનું ચિંતન કરવા લાગ્યો. ગુણરહિત અને સંસારની આકાંક્ષાવાળો હું મેરૂપર્વત સમાન ભારવાળા સાધુના ગુણો ધારણ કરવાને મુદ્દત માત્ર પણ સમર્થ નથી. એ પ્રમાણે વિચારતાં તેને સ્વમતિ ઉત્પન્ન થઈ, કે મેં ઉચિત ઉપાય પ્રાપ્ત કર્યો, મને શાશ્વત બુદ્ધિ થઈ નિષ્કૃત (મનના અશુભવ્યાપાર ચિંતનના ત્યાગવાળા) સંકુચિત અંગવાળા ભગવાન શ્રમણો ત્રણ દંડથી વિરામ પામેલા છે, અને હું તો અશ્વતેન્દ્રિય તથા દંડથી વિરામ નહિ પામેલો હોવાથી મારું ચિહ્ન (લિંગ) ત્રિદંડ હો શ્રમણો લોચવડે અને ઇન્દ્રિયવડે મુંડ અને હું અસંયત છું તેથી અસહવડે મુંડન અને શિખાવાળો થઈ, તેમજ સ્તૂલ પ્રાણિવધથી મારે હસ્તેશાં વિરમણ હો. સાધુઓ અકિંચન હોવાથી નિષ્કંચન છે, (હું તેવો નથી તેથી) મારે કિંચન (સુવર્ણાદિ) હો. વળી શ્રમણો શીલવડે સુવાસીત છે, અને હું તો શીલવડે દુર્ગંધ છું, સાધુઓ મોહરાહિત છે અને હું મોહથી આચ્છાદિત છું તેથી મારે છત્ર હો. સાધુઓ ઉપાનહ (બેડા) રહિત છે, મારે ઉપાનહ (બેડા) હો. સાધુઓ રવેત વસ્ત્રવાળા અને વસ્ત્ર વિનાના છે, મારે ધાતુથી રંગેલા વસ્ત્ર હો. કેમકે કપાયથી કલુષિતમતિવાળો હું છું, તેથી તે વસ્ત્રો મને યોગ્ય છે. પાપભીરૂ હોવાથી સાધુઓ બહુ જીવોથી સમાકુલ જળના આરંભનો ત્યાગ કરે છે, મારે પરિમિત જલવડે સ્નાન અને પાન હો. એ પ્રમાણે રૂચિત મતિવાળા તેણે સ્વમતિથી વિકલ્પિત તેના હિતકારી એવા હેતુથી યુક્ત એવું પરિમાજક લિંગ પ્રવર્તાવ્યું. પછી તેવા પ્રકારનું પ્રગટરૂપ બેઠને ઘણા માણસો તેને ધર્મ પૂછતા, તેથી તે તેઓને ઉત્તરમાં સાધુઓનો ક્ષાન્ત્યાદિ ધર્મ સારી રીતે કહેતા. ધર્મ-કથાથી યોધ પામી આવેલા શિષ્યો ભગવન્તને આપતા, અને ગામ-નગરાદિને વિષે સ્વામિની સાથે તે વિચરતા. તે પછી અષ્ટાપદ પર્વતપર ભગવન્તનું સમવસરણ થયું. ભરતમહારાજ આહાર લાવ્યા, ભગવન્તે તે ગ્રહણ ન કર્યો, ઇન્દ્રે અવગ્રહ પૂછ્યો, ભગવન્તે તે કહ્યો, ઇન્દ્રનું રૂપ બેવાની ભરત રાબની ઇચ્છા થવાથી ઇન્દ્રે અંગુલી ખતાવી. તે બાળતનો ઓચ્છવ કર્યો ત્યારથી ઇન્દ્રધ્વજેત્સવ પ્રવર્ત્યો, લાવેલા આહારને શું કરું ? એમ ભરતે પૂછવાથી ઇન્દ્રે કહ્યું કે તારાથી જે અધિક હોય તેઓને આપ, વિચાર કરતાં “શ્રાવકો મારાથી અધિક છે” એમને તે આપ્યો, જમ્યા પછી ભરત રાબના કહેવાથી તેઓ કહેતા કે “તું જિતાયો છે, ભય વધે છે” કાઠિણીરત્નથી શ્રાવકના ચિન્હ કર્યો, આ પ્રમાણે આઠ પાટ લગી આલ્યું અને ધર્મનું પ્રવર્તન પણ આઠ તીર્થ કર સુધી આલ્યું. ભરત પછી આદિત્યચશા, મહાચશા, અતિબળ, બળભદ્ર, બળવીર્ય. કાર્તવીર્ય, જળવીર્ય, અને દંડવીર્ય રાબઓ થયા, તેમણે સકળ અર્ધભરત લોગવ્યું, અને જિનેશ્વરનો શ્રેષ્ઠસુકૃટ મસ્તકે ધારણ કર્યો, બીજાવડે તે ધારણ કરી શકાયો નહિ. પછી જે શ્રાવક નહતા તેમનો

નિષેધ કર્યો, છ છ મહિને અનુયોગ (પરીક્ષા) થતી, કેટલાક કાળ ગયા પછી નવમા જિનના આંતરે સાધુઓનો વિયોગ થવાથી તેઓ મિથ્યાત્વ પામ્યા. ૩૬૫
હવે ઉક્તાતુક્તાર્થે દ્વારસંપ્રદહની ગાથા અને દ્વારે કહે છે.

દાર્ણં ચ માહર્ણાણં,^૧ વેપ્^૨ કાસી અપુચ્છ^૩ નિઝ્વાણં^૪ ।

કુલા^૫ ધૂમ^૬ જિળહરે,^૭ કવિલો^૮ મરહસસદિવસા^૯ અ ॥૩૬૬॥ મૂલદારગાહા

પુળરવિ અ સમોસરણે, પુચ્છીઅ જિણં તુ ચવિક્રણા મરહે ।

અપ્પુટ્ઠો અ દસારે, તિત્થયરો કો હ્મં મરહે ? ॥૩૬૭॥

જિણચવિકદારાણં, વળ્ણ^૧ પમાણાં^૨ નામ^૩ ગોત્તાઈ^૪ ।

આઝ^૫ પુર^૬ માઈ^૭ પિયરો,^૮ પરિયાય^૯ ગઈ^{૧૦} ચ^{૧૧} સાહીઅ ॥૩૬૮॥

જારિયા લોઅગુરુ, મરહે વાસંમિ કેવલી તુલ્લે

પરિસયા કહ અન્ને, તાયા ? હોહિતિ તિત્થયરા ? ॥૩૬૯॥ મૂ. મા.

અહ મળહ જિળવરિદો, મરહે વાસંમિ જારિસો અહયં ।

પરિસયા તેવીસં, અળ્લો હોહિતિ તિત્થયરા ॥૩૬૯॥

હોહી અજિઓ^૨ સંભવ,^૩ અમિણંદણ^૪ સુમ^૫ સુપ્પમ^૬ સુપાસો^૭ ।

સસિ^૮ પુપ્પદંત^૯ સીઅલ^{૧૦}, સિજ્જંસો^{૧૧} વાસુપુજ્જા^{૧૨} અ ॥૩૭૦॥

વિમલેન્નતદ^{૧૩} ધમ્મો,^{૧૪} સંતી^{૧૫} કુંયૂ^{૧૬} અરો^{૧૭} અ મહી^{૧૮} અ ।

મુણિસુલ્લવરો^{૧૯} નમિ^{૨૦} નેમી,^{૨૧} પાસો^{૨૨} તહ વલ્લમાણો^{૨૩} અ ॥૩૭૧॥

ભરત રાજાએ માહર્ણાણે—શ્રાવકોને દાન ૧, તીર્થંકરની સ્તુતિનું સ્વરૂપ છે જેમાં એવા અને શ્રાવક ધર્મનું પ્રતિપાદન કરનારા, તેઓને સ્વાધ્યાય માટે ભરતે આર્થવેદો કર્યા ૨, (અનાર્થવેદો હમણાં ચાલે છે, તે પાછળથી સુલસ ચાસવલ્કઆદિકે રચ્યા.) ભગવન્તને પ્રશ્ન ૩, ભગવન્તનું અપ્રાપદે નિર્વાણ ૪, દેવોએ અશિક્ષિત કર્યા ૫, સ્તૂપ બનાવ્યા ૬, ભરતે જિનગૃહ રચાવ્યાં ૭, કપિલની દીક્ષા ૮. ભરતની દીક્ષા ૯. (આ નવ દ્વારો કહેવાશે. એમાંનાં પહેલાં બે દ્વાર પ્રથમ કહેવાઈ ગયાં છે.) પુનઃ પણ ભરતે સમવસરણમાં જિનેશ્વરને પૂછ્યું કે ભગવન્ ! આ ભરતક્ષેત્રમાં આહી^૧ કોણ અકવર્તિ^૨ અને તીર્થંકર છે, અને વાસુદેવ છે ? (આથી) જિન-ચક્રિ અને વાસુદેવના વર્ણ પ્રમાણ નામ ગોત્ર આયુ-નગર-માતા-પિતા-પર્યાય-અને ગતિ કહી, હે તાત ! જેવા લોકગુરુ કેવળી ભગવન્ત આપ છે, તેવા ધીબ તીર્થંકરો હે પિતાજી ! કેટલા થશે ? જિનેશ્વરે કહ્યું—ભરત ! જેવા અમે છીએ, તેવા ધીબ ત્રેવીસ તીર્થંકરો આ ભરતને વિશે થશે. અમારા પછી અનુક્રમે અણતનાથ, સંભવનાથ, અભિનંદન, સુમતિનાથ, પદ્મપ્રભુ સુપાર્શ્વનાથ, ચંદ્રપ્રભ, પુષ્પદંત, શીતળનાથ, શ્રેયાંસનાથ, વાસુપૂજ્ય, વિમળનાથ, અનંતનાથ, ધર્મનાથ, શાન્તિનાથ, કુંથુનાથ, અરનાથ, મહિનાથ, મુનિસુવ્રત, નમિનાથ, નેમનાથ પાર્શ્વનાથ અને વર્ધમાન સ્વામિ થશે. ૩૬૬ થી ૩૭૧

અહ મળ્લ નરવરિદો, મરહે વાસંમિ જારિસો ઝ અહં ।
 તારિસયા કહ અન્ને, તાયા હોહિતિ રાયણો ? ॥૩૭૨॥
 અહ મળ્લ જિળવરિદો, જારિસઓ તં નરિદસદ્દૂલો ।
 પરિસયા ઇકારસ, અળ્લો હોહિતિ રાયણો ॥૩૭૩॥
 હોહી સગરો^૨ મધવં,^૩ સળકુમારો^૪ ય રાયસદ્દૂલો ।
 સંતો^૫ કુંથૂ^૬ અ અરો,^૭ હોહ સુમ્મો^૮ ય કોરવ્વો ॥૩૭૪॥
 ણવમો અ મહાપડમો,^૯ હરિસેળો^{૧૦} ચેવ રાયસદ્દૂલો ।
 જયનામો^{૧૧} અ નરવરિદે, વારસમો વંમદત્તો^{૧૨} અ ॥૩૭૫॥
 હોહિતિ વાસુદેવા, નવ અળ્લો નીલપીઅકોજિજા ।
 હલ્લમુલચક્રજોહી, સતાલમરુહજ્ઞયા દો દો ॥૩૭૬॥ મ્. મા.
 તિવિદ્દુ^૧ અ દિવિદ્દુ^૨ સયમૂ^૩ પુરિસુત્તમે^૪ પુરિહિ^૫ ।
 તહ પુરિસપુંડરીય,^૬ દત્તો^૭ નારાયણે^૮ કળ્હે^૯ ॥૪૦॥ મ્. મા.
 અયલે^૧ વિજયે^૨ મદ્દે,^૩ સુપ્પમે^૪ અ સુદંસણે^૫ ।
 આણદે^૬ ણદ્દણે^૭ પડમે^૮ રામે^૯ આવિ અપિચ્છમે ॥૪૧॥ મા.
 આસગીવે^૧ તારય,^૨ મેરય^૩ મહુકેલ્લે^૪ નિસુંમે^૫ અ ।
 વલિ^૬ પહરાય^૭ તહ રાવળે^૮ અ નવમે જરાસિખૂ^૯ ॥૪૨॥ મા.
 એવે સ્વલ્લ પડિસત્ત, કિત્તીપુરિસાણ વાસુદેવાણ ।
 સલ્લે સ્વ ચક્રજોહ, લ્લે અ હયા ચક્રેહિ^૧ ॥૪૩॥ મા.

ચક્રવર્તિ ભરતે કહ્યું, હે તાત ! ભારતવર્ષમાં જેવો હું ચક્રવર્તિ રાજા છું. તેવા
 ખીળા કેટલા રાજાઓ થશે ? પછી જિનેશ્વરે કહ્યું, જેવો તું નરેન્દ્રશાહી છે, તેવા ખીળા
 અગીઆર રાજાઓ થશે. સગર, મધવા સનત્કુમાર, શાન્તિનાથ, કુંથુનાથ, અરનાથ, સુભ્રમ
 (કૌરવ્યગોત્રી) નવમા મહાપદ્મ, હરિપેષુ, જયસેનરાજા અને બારમા બ્રહ્મદત્ત ચક્રિ થશે.
 ખીળા નવ વાસુદેવ અને બલદેવ થશે, તેઓ લીલા-ખીળા વસ્ત્ર પહેરનારા. હળસુશળ
 અને ચક્રથી યુદ્ધ કરનારા તેમજ તાલ ગરૂડના ચિહ્નહીન ધનવાળા એ બન્ને હોય છે.
 ત્રિપૃષ્ઠ, દ્વિપૃષ્ઠ, સ્વયંભૂ, પુરુષોત્તમ, પુરુષસિંહ, પુરુષપુંડરીક. દત્ત, નારાયણ અને કૃષ્ણ
 (એ નવ વાસુદેવ) અચળ, વિજય, ભદ્ર. સુપ્રભ, સુદર્શન. આનંદ, નંદન, પદ્મ અને રામ
 (એ નવ બળદેવ) અશ્વત્થીવ, તારક, મેરક. મધુકેટલ, નિશુલ. બલિ. પ્રહ્લાદ. રાવણ. અને
 નવમા જરાસિંહ, એ નવ પ્રતિવાસુદેવ કીર્તીપુરણ વાસુદેવના શત્રુઓ છે. તે બધા ચક્રથી
 યુદ્ધ કરનારા અને પોતાનાજ ચક્રથી મૃત્યુ પામેલા હોય છે. ૩૭૨થી ૩૭૫ ભા. ૩૮-૪૧-૪૩.

હવે તીર્થકરના વર્ણ તથા શરીરનું પ્રમાણ કહે છે.

પડમામ વાસુપુજા, રજા સસિપુષ્પદંત સસિગોરા ।

સુન્વય નેમી કાલ, પાસો મલ્લી પિયંગામા ॥૩૭૬॥

વરકળગતવિભગોરા, સોલસ તિથ્યંકરા મુણેયવા ।

एसो वण्णविभागो, चउवीसाए जिणवराणं ॥३७७॥

उसभो पंचघणुसय, पासो नव सत्तरयणियो वीरो ।

सेसदठ पंच अट्ठय, पण्णा दस पंच परिहीणा ॥ प्रक्षिप्ता

पंचेव^१ अद्धपंचम^२, चत्तार^३ ऋद्ध^४ तह तिगं^५ चेव ।

अड्डाइज्जा^६ दुण्णि^७ अ, दिवड्ड^८ મેગ ઘણસયં^૯ ચ ॥૩૭૮॥

નર્ડૈ^{૧૦} અસીર્ડૈ^{૧૧} સત્તરિ^{૧૨}, સઢી^{૧૩} પળાસ^{૧૪} હોઈ નાયવા ।

पणयाल^{१५} चत्त^{१६} पणतीस^{१७}, तीसा^{१८} पणवीस^{१९} वीसा^{२०} य ॥३७९॥

पणरस^{२१} दस^{२२} घणूणि नव^{२३}, पासो सत्तरयणिओ वीरि^{२४} ।

नामा पुव्वुत्ता खल्ल, तिथ्यराणं मुण्येयवा ॥३८०॥

પદ્મપ્રભ અને વાસુપૂજ્ય રક્તવર્ણના, ચંદ્રપ્રભ અને પુષ્પદંત ચંદ્રસમાન ગૌરવર્ણ-
વાળા, મુનિસુમત અને નેમીનાથ સ્થામવર્ણવાળા, પાશ્વનાથ અને મલ્લીનાથ રાચણ વૃક્ષના
જેવા વર્ણવાળા, આકીના સોળ તીર્થંકર તપાવેલા ઉત્તમ સુવર્ણના જેવા વર્ણવાળા
જાણવા. એ પ્રમાણે ચોવીસે જિનવરોનો વર્ણ વિભાગ છે. પેહેલા રીષભદ્રેવ તીર્થંકરનું
પાંચશો ધનુષ્ય અને તેવીસમા પાર્શ્વનાથનું નવ હાથ અને મહાધીર સ્વામિનું સાત
હાથનું અને બીજાથી નવ સુધીના તીર્થંકરોનું શરીર એક બીજાથી પચાસ પચાસ ધનુષ્ય
ઓછાં કરવાં અને દશમાથી ચૌદ સુધીના તીર્થંકરોનું શરીર એક બીજાથી દશ દશ ધનુષ્ય
ઓછું કરવું અને બાકીના આઠનું શરીર એક બીજાથી પાંચ પાંચ ધનુષ્ય ઓછું કરવું.
૫૦૦ ધનુષ્ય (૧) સાડા ચારસો ધનુષ્ય (૨) ચારસો ધનુષ્ય, (૩) સાડા ત્રણસો ધનુષ્ય
(૪) ત્રણસો ધનુષ્ય (૫) અઢીસો ધનુષ્ય (૬) અસો ધનુષ્ય (૭) દોઢસો ધનુષ્ય (૮) સો ધનુષ્ય
(૯) નેવું ધનુષ્ય (૧૦) એસી ધનુષ્ય (૧૧) સીતેર ધનુષ્ય (૧૨) સાઠ ધનુષ્ય (૧૩) પચાસ
ધનુષ્ય (૧૪) પીરતાલીસ ધનુષ્ય (૧૫) ચાલીસ ધનુષ્ય (૧૬) પાંત્રીસ ધનુષ્ય (૧૭) ત્રીસ ધનુષ્ય
(૧૮) પચીસ ધનુષ્ય (૧૯) વીસ ધનુષ્ય (૨૦) પંદર ધનુષ્ય (૨૧) દસ ધનુષ્ય (૨૨) નવ હાથ
(૨૩) અને સાત હાથનું પ્રમાણ (૨૪) (એ પ્રમાણે વર્ધમાન પર્થન્તના જિનોનું અનુક્રમે
જાણવું.) તીર્થંકરનાં નામો પૂર્વે કહ્યા છે તેજ જાણવાં. ૩૭૬ થી ૩૮૦.

હવે તીર્થંકરના ગોત્ર, નગર અને માતા-પિતાનાં નામો કહે છે.

મુનિસુન્વવો અ અરિહા, અરિહનેમી અ ગોઝમસમુત્તા ।

સેસા તિથ્યથા સલ્લ, કાસવયુત્તા મુણેયવા ॥૩૮૧॥

इक्खामग्गमि^१ उज्झा,^२ सावत्थि^३ विणीअ^४ कोसलपुरं^५ च ॥

कोसंबी^६ बाणरसी^७ चंदाणं^८ तहय काकंदी ॥३८२॥

મહીલપુર^{૧૦} સીહપુર^{૧૧} ચંપા^{૧૨} કંપિલ^{૧૩} ઉજ્જા^{૧૪} સ્વયંપુર^{૧૫} ।

તિળેવ ગયપુર^{૧૬} મહિલા^{૧૭} તહ જેવ રાયગિહ^{૧૮} ॥૩૮૩॥

મિહિલા^{૨૧} સોરિઅનયર^{૨૨} વાળારસિ^{૨૩} તહય હોઈ કુંહપુર^{૨૪} ।

અસમાઈળ જિળાળ, જમ્મળમૂમી જહાસંલં ॥૩૮૪॥

મરુદેવિ^૧ વિજય^૨ સેળા^૩ સિદ્ધતથા^૪ મંગલા^૫ સુસીમા^૬ ય ।

પુહવી^૭ લક્ષ્મણ^૮ સામા^૯ નંદા^{૧૦} વિષ્ણુ^{૧૧} જયા^{૧૨} રામા^{૧૩} ॥૩૮૫॥

સુજસા^{૧૪} સુલ્લય^{૧૫} અહરા^{૧૬} સિરિ^{૧૭} દેવી^{૧૮} પમાવહ^{૧૯} ।

પડમાવહ^{૨૦} અ વપ્પા^{૨૧} અ, સિવ^{૨૨} વમ્મા^{૨૩} તિસલા^{૨૪} હઅ ॥૩૮૬॥

નામી^૧ અ જિઅસત્ત^૨ અજિયારિ^૩ સંવરે^૪ હઅ ।

મેહે^૫ વરે^૬ પદ્મઠે^૭ અ, મહસેળે^૮ અ લતિપ ॥૩૮૭॥

સુમીવે^૧ દહરહે^૨ વિષ્ણુ^૩ વસુપુજે^૪ અ લતિપ ।

કયવમ્મા^{૧૩} સીહસેળે^{૧૪} અ, માળૂ^{૧૫} વિસસેળે^{૧૬} હઅ ॥૩૮૮॥

સૂરે^{૧૭} સુદંસેળે^{૧૮} કુંમે^{૧૯} સુમિત્ત^{૨૦} વિજપ^{૨૧} સમુદ્રવિજપ^{૨૨} અ ।

રાયા અ અસસેળે^{૨૩} સિદ્ધતથે^{૨૪} વિ ય લતિપ ॥૩૮૯॥

સલ્લેડવિ ગયા મુક્લં જાહજરામરળવંધળવિમુક્કા ।

તિલ્થયરા મગવંતો સાસયસુલં નિરાવાહં ॥૩૯૦॥

સુનિસુવતજિન અને અરિષ્ટનેમી ગૌતમગોત્રીય, તથા બુદ્ધીના તીર્થકરે કાશ્યપગોત્રીય બાણવા. ઇક્ષ્વાકુ ભૂમિ ૧ અયોધ્યા ૨, શ્રાવસ્તી ૩, વિનીતા ૪, કૌશલપુર ૫, કૌશાંબી ૬ વાણારસી ૭, અંદ્રાનન ૮, કાકેંદી ૯, ભદ્રિકાપુર ૧૦, સિંહપુર ૧૧ અંબાપુરી ૧૨, કંપીલ ૧૩, અયોધ્યા ૧૪. રત્નપૂર, ૧૫, ગબ્બુર, ૧૬, ૧૭, ૧૮, મિથિલા ૧૯, રાજગૃહ ૨૦, મિથિલા, ૨૧, શૌર્યનગર ૨૨, વાણારસી ૨૩, અને કુંડપુર ૨૪, એ પ્રમાણે ઋષભાદિ ઓવીસ જિનેનાં અતુલકમે જન્મભૂમિઓ છે. મરુદેવી ૧, વિજયા ૨ સેના ૩, સિદ્ધાર્થ ૪, મંગળા ૫, સુસીમા ૬, પૃથ્વી ૭, લક્ષ્મણ ૮, શ્યામા ૯, નંદા ૧૦, વિષ્ણુ ૧૧ જયા ૧૨ રામા ૧૩ સુયશા ૧૪, સુવતા ૧૫; અગ્રિરા ૧૬, શ્રી ૧૭, દેવી ૧૮, પ્રભાવતી ૧૯, પદ્માવતી ૨૦, વપ્પા ૨૧, શિવા ૨૨, વામા ૨૩ અને ત્રિશલા ૨૪, (એ ઓવીસ જિનની માતાઓનાં નામ બાણવા) નાલી ૧, જિતશત્રુ ૨, જિતારિ ૩, સંવર ૪, મેઘ ૫ ધર ૬ પ્રતિભ ૭, મહાસેન ૮, સુગ્રીવ ૯, દંદરથ ૧૦, વિષ્ણુ ૧૧, વસુપૂજ્ય ૧૨, કૃતવર્મા ૧૩, સિંહસેન ૧૪, ભાનુ ૧૫, વિશ્વસેન ૧૬, સૂર ૧૭, સુદર્શન ૧૮, કુંભ ૧૯, સુમિત્ર ૨૦, વિજય ૨૧, સમુદ્રવિજય ૨૨, અશ્વસેન રાજા ૨૩ અને સિદ્ધાર્થ રાજા (એ ઓવીસ જિનના પિતાઓનાં નામો બાણવો.) બધાએ તીર્થકર લગવન્તો જન્મ જરા મરણ અને બંધનથી મુક્ત થઈને નિરાબાધ શાશ્વત સુખવાળા મોક્ષમા ગયા છે ૩૮૧થી ૩૯૦.

હવે ચક્રવર્તિના વર્ણ-શરીરપ્રમાણ-ગોત્ર-આયુષ-નગર-માતાપિતાનાં નામો અને ગતિ કહે છે.

સન્વેડવિ ઇરાવણા, નિમ્મલકળગામ્પમા મુણેયલ્લા ।
 છક્કલંભરહસામી, તેસિં પમાણં અજો પુચ્છં ॥૩૯૧॥
 પંચસય^૧ અદ્ધપંક્તમ^૨ વાયાલીસા^૩ ય અદ્ધઘણુઅં^૪ ચ ।
 હગયાલ, ઘણુસદ્ધ^૫ ચ ચજથે પંચમે ચત્તા^૬ ॥૩૯૨॥
 પળતોસા^૭ તોસા^૮ પુણ અટ્ટાવીસા^૯ ય વીસદ્ધ^{૧૦} ઘણૂણિ ।
 પળ્ળરસ^{૧૧} વારસેવ^{૧૨} ય અપચ્છિમો સત્ત^{૧૩} ય ઘણૂણિ ॥૩૯૩॥
 કાસવગુત્તા સન્વે ચડદસરયણાહિવા સમક્સાયા ।
 દેવિંદવંદિપાહિ જિણેહિ જિઅરાગદેસેહિ ॥૩૯૪॥
 ચજરાસીદ્ધિ^{૧૪} વાવત્તરી^{૧૫} અ પુવ્વાણ સહસહસ્સાઈ ।
 પંચ^{૧૬} ય તિણિ^{૧૭} ય ઇમં^{૧૮} ચ સયસહસ્સા ડ વાસાણં ॥૩૯૫॥
 પંચાણડહ સહસ્સા^{૧૯} ચજરાસીદ્ધિ^{૨૦} અ અટ્ટમે સટ્ટી^{૨૧} ।
 તોસા^{૨૨} ય દસ^{૨૩} ય તિણ^{૨૪} ય અપચ્છિમે સત્ત વાસસયા^{૨૫} ॥૩૯૬॥
 જમ્મણ વિળીય^{૨૬} ડઙ્ગા^{૨૭} સાવત્થી^{૨૮} પંચ હત્થિણપુરંમિ^{૨૯} ।
 વાળારસિ^{૩૦} કંપિલ્લે^{૩૧} રાયગિહે ચેવ^{૩૨} કંપિલ્લે^{૩૩} ॥૩૯૭॥
 સુમંગલા^{૩૪} જસવદ્ધિ^{૩૫} મદ્દા^{૩૬} સહદેવિ^{૩૭} અદ્દર^{૩૮} સિરિ^{૩૯} દેવી^{૪૦} ।
 તારા^{૪૧} જાલા^{૪૨} મેરા^{૪૩} ય વપ્પગા^{૪૪} તહય ચૂલ્લી^{૪૫} અ ॥૩૯૮॥
 ડસમે^{૪૬} સુમિત્તવિજય^{૪૭} સમુદ્ધવિજય^{૪૮} અ અસ્સેણે^{૪૯} અ ।
 તહ વીસસેણ^{૫૦} સૂરે^{૫૧} સુદંસણે^{૫૨} કત્તવિરિપ^{૫૩} અ ॥૩૯૯॥
 પડમુત્તરે^{૫૪} મહહરી^{૫૫} વિજય રાયા^{૫૬} તહેવ બંમે^{૫૭} અ ।
 ઓસપ્પિળી હમીસે પિણનામા ચક્કવટ્ટીણં ॥૪૦૦॥
 અટ્ટેવ ગયા મોક્કલં ડુમ્મમો બંમો અ સત્તમિ પુદ્ધવિ ।
 મથવં સળંકુમારો સળંકુમારં ગયા કપ્પં ॥૪૦૧॥

છ ખંડ ભરતના સ્વામી અધ્યાએ ચક્રિઓ નિર્મળ સુવર્ણના જેવા એકજ વર્ણવાળા બાણવા. હવે પછી તેઓના શરીરનું પ્રમાણ કહેવાશે. પહેલા ચક્રિનું પાંચસો ધનુષ, બીજાનું સાડાઆરસો ધનુષ, ત્રીજાનું સાડીએતાળીસ ધનુષ, ચોથાનું સાડીએકતાલીસ ધનુષ, પાંચમાનું આળીસ ધનુષ, છઠ્ઠાનું પાંત્રીસ, સાતમાનું ત્રીસ, આઠમાનું અઠ્યાવીસ, નવમાનું વીસ, દસમાનું પંદર, અગીઆરમાનું આર અને છેલ્લા આરમાનું સાત ધનુષ પ્રમાણ શરીર બાણનું. દેવેંદ્રોથી વંદિત અને જેમણે રાગદ્રેષ ભૂત્યા છે એવા જિનેશ્વરોએ સર્વ

ચક્રિઓને કાશ્યપગોત્રવાળા અને ચૌદ રત્નોના સ્વામિ કહ્યા છે. પહેલા ચક્રિનું ચોરાશી લાખ પૂર્વનું, બીજાનું બેહોંતર લાખ પૂર્વનું, ત્રીજાનું પાંચલાખ વર્ષનું, ચોથાનું ત્રણ લાખનું, પાંચમાનું એક લાખ વર્ષનું, છઠ્ઠાનું પંચાણું હબર, સાતમાનું ચોરાશી હબર, આઠમાનું સાઠ હબર, નવમાનું ત્રીસ હબર, દસમાનું દસ હબર, અગ્નીચારમાનું ત્રણ હબર અને છેલ્લા બારમાનું સાતસો વર્ષનું આયુ બાણુનું. પહેલાની જન્મભૂમિ વિનીતા; બીજાની અયોધ્યા, ત્રીજાની શ્રાવસ્તી, પછી પાંચ (ચોથા-પાંચમા-છઠ્ઠા-સાતમા અને આઠમા)ની હસ્તિનાપુર, નવમાની વાણ્ણરસી, દસમાની કાંપીલ્યપુર, અગ્નીચારમાની રાજગૃહિ, અને બારમાની કાંપીલ્યપુર છે. હવે માતાના નામ કહે છે સુગંગળા, યશસ્વતી, ભદ્રા, સહદેવી, અગ્નિરા, શ્રી, દેવી, તારા, જ્વાળા, મેરા, વપ્રકા, અને ચુલની (એ બાર ચક્રીની માતાઓ બાણવી.) હવે પીતાનાં નામ કહે છે. ઋષભદેવ, સુમિત્રવિજય, સમુદ્રવિજય, અશ્વસેન, વિશ્વસેન, સૂર, સુદર્શન, કાર્તવીર્ય, પશ્ચોત્તર, મહાહરિ, વિજયસેન, અને પ્રહ્લસેન (એ આ અવસર્પિણીના બાર ચક્રવર્તિના પિતા બાણવા) બારમાંથી આઠ ચાક્ર મોક્ષે ગયા, સુભૂમ અને પ્રહ્લદત્ત સાતમીનરકે ગયા, મદ્રવા અને સનત્કુમાર ચક્રિ સનત્કુમાર દેવલોકમાં ગયા. ૩૯૧ થી ૪૦૧

હવે વાસુદેવ-બળદેવનાં વર્ણુ-પ્રમાણાદિ કહે છે.

વર્ણેણ વસુદેવા સર્વે નીલા બલા ય સુવિકલયા ।

પૂર્ણસં દેહમાર્ણં વુચ્છામિ અહાણુપુન્ડ્રીય ॥૪૦૨॥

પદ્મો ધળૂણડસીર્દ^૧ સત્તરિ^૨ સંઘી^૩ અ પળ્લ^૪ પળ્યાલા^૫ ।

અડળતીસં^૬ ચ ધળૂ છન્વીસા^૭ સોલસ^૮ દસેવ^૯ ॥૪૦૩॥

બલદેવવાસુદેવા અદ્રઠેવ હવંતિ ગોયમસગુતા ।

નારાયણપડમા પુણ કાસવગુતા મુળેઅન્વા ॥૪૦૪॥

ચડરાસીર્દ^૧ વિસત્તરિ^૨ સંઘી^૩ ચત્તા^૪ ય દસ^૫ ય લક્ષ્માંદ ।

પળ્ણાદિ^૬ સહસ્તાદિ^૭ છપ્પન્ના^૮ વારસેગં^૯ ચ ॥૪૦૫॥

પંચાસીર્દ^૧ પળ્ણત્તરિ^૨ અ પળ્ણઘી^૩ પંચવળ્ણા^૪ ય ।

સત્તરસ^૫ ય સહસ્તા પંચમદ આડઅં હોઈ ॥૪૦૬॥

પંચાસીર્દ^૧ સહસ્તા પળ્ણઘી^૨ તહય ચેવ પળ્ણસસ^૩ ।

વારસ સયાઈ^૪ આડ બલદેવાળં જહાસંસં ॥૪૦૭॥

પોઅળ^૧ બારવહિતિગં^૨ અસસપુરં^૩ તહઈ હોઈ ચક્રપુરં^૪ ।

વાળારસી^૫ રાયગિહં અપચ્છિમો જાઓ મહુરાઈ^૬ ॥૪૦૮॥

મિગાવર્દ^૧ ઠમા^૨ ચેવ પુહવી^૩ સીઆ^૪ ય અમ્મયા^૫ ચેવ ।

લ્લછીમર્દ^૬ સેસમર્દ^૭ કેગમર્દ^૮ દેવર્દ^૯ દવ ॥૪૦૯॥

મદ્^૧ સુમદ્^૨ સુપ્પમ^૩ સુદંસણ^૪ વિજય^૫ વેજયંતી^૬ અ ।

તદ્ય જયંતી^૭ અપરાજિત્વા^૮ ય તદ્ રોહિણી^૯ ચેવ ॥૪૧૦॥

હવદ્ પયાવદ્^૧ બંમો^૨ રુદ્ધો^૩ સોમો^૪ સિવો^૫ મહસિવો^૬ અ ।

અગ્નિસિદ્ધે^૭ અ દસરદ્ધે^૮ નન્મો મળિણ અ વસુદેવે^૯ ॥૪૧૧॥

પરિઆઓ પલ્વજ્ઞાઽમાવાઓ નત્થિ વાસુદેવાણં

હોઈ બલાણં સો પુણ પદ્મડ્ડણુઓગાઓ ણાયવ્વો ॥૪૧૨॥

एगो अ सत्तमाए पंच य छट्ठीए पंचमी एगो ।

एगो अ चउत्थीए कण्हो पुण तच्चपुट्ठीए ॥૪૧૩॥

अट्ठं तगढा रामा एगो पुण बंमलोगकप्पंमि ।

उववण्णु तओ चहउं सिज्झिस्सइ मारहे वासे ॥૪૧૪॥

अणिआणकडा रामा सव्वेऽवि अ केसवा निआणकडा ।

उड्ढंगामी रामा केसव सव्वे अहोगामी ॥૪૧૫॥

અથા વાસુદેવો નીલવર્ણવાળા, અને બળદેવો શુક્લવર્ણવાળા હોય છે. હવે પછી અનુક્રમે તેઓના દેહતું પ્રમાણ કહીશું. પહેલા વાસુદેવતું શરીર એંશી ધનુષ પ્રમાણ, બીજાતું સીતેર, ત્રીજાતું સાઠ ધનુષ, ચોથાતું પંચાસ ધનુષ, પાંચમાતું પીસ્તાલીશ ધનુષ, છઠ્ઠાતું ઝોગણત્રીસ ધનુષ, સાતમાતું છવીસ ધનુષ, આઠમાતું સોળ ધનુષ, અને નવમાતું દસ ધનુષજ શરીર હોય છે. આઠ બળદેવ-વાસુદેવ ગૌતમગૌત્રીય હોય છે, અને નારાયણ તથા પદ્મ એ બે કાશ્યપગૌત્રીય જાણવા. હવે તેમતું આયુષ્ય કહે છે. પહેલાતું ચૌરાશી લાખ વર્ષતું, બીજાતું બહોતેર લાખ વર્ષતું, ત્રીજાતું સાઠ લાખ વર્ષતું, ચોથાતું ત્રીસ લાખ વર્ષતું, પાંચમાતું દસ લાખ વર્ષતું, છઠ્ઠાતું પાંસઠ હજાર વર્ષતું, સાતમાતું છપ્પન હજાર વર્ષતું, આઠમાતું બાર હજાર વર્ષતું, અને નવમા વાસુદેવતું એક હજાર વર્ષતું આયુષ્ય જાણવું. પહેલા બળદેવતું પંચાશી લાખ વર્ષતું, બીજાતું પંચોતેર લાખ વર્ષતું ત્રીજાતું પાંસઠ લાખતું, ચોથાતું પંચાવન લાખ વર્ષતું, પાંચમાતું સત્તર લાખ વર્ષતું, છઠ્ઠાતું પંચાશી હજાર વર્ષતું, સાતમાતું પાંસઠ હજાર વર્ષતું, આઠમાતું પંદર હજાર વર્ષતું અને નવમાતું બારસો વર્ષતું, એ પ્રમાણે અનુક્રમે બળદેવોતું આયુષ્ય જાણવું. હવે નગરીઓ કહે છે પહેલા વાસુદેવ પોતનદારમાં યંહીના ૨-૩-૪ કારીકામાં, પાંચમે અધિપુરમાં છઠ્ઠો ચક્રપુરમાં, સાતમે વાણરશીમાં, આઠમે રાજગૃહીમાં અને છેલ્લો નવમે વાસુદેવ મથુરાનગરીમાં થયો. હવે માતાના નામ કહે છે. મૃગાવતી, જિમા, પૃથ્વી, સીતા, અમૃતા, લક્ષ્મીવતી, શેષવતી, કંકેયી, અને દેવકી (એ નવ વાસુદેવની માતાઓ) ભદ્રા, સુભદ્રા, સુપ્રભા, સુદર્શના, વિજયા, વૈજયંતી, જયંતી, અપરાજિતા, અને રોહિણી. (એ નવ બળદેવની માતાઓ) પ્રજાપતિ, બ્રહ્મા, રૂદ્ર, સોમ, શિવ, મહાશિવ, અગ્નિસિંહ, દશરથ, અને નવમા વસુદેવ (એ નવ બળદેવ-વાસુદેવના પિતા જાણવા.) વાસુદેવોને દીક્ષાના અભાવથી પર્ચાય નથી, બળદેવોને છે, પણ તે પહેલા અનુયોગથી જાણવો. એક

સાતમી નરકે, પાંચ છઠ્ઠી નરકે, એક પાંચમી નરકે, એક ચોથી નરકે, અને કૃષ્ણ ત્રીજી નરકે. આઠ અળદેવ અન્તકૃત થયા, એટલે કર્મનો અન્ત કરીને મોક્ષ ગયા અને એક અળદેવ બ્રહ્મદેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયાં. ત્યાંથી ચ્યવીને ભરતક્ષેત્રમાં મોક્ષે જશે. અળદેવોએ નિઆણુ' નથી કયું, વાસુદેવો નિઆણુ' કરવા વાલા હોય છે; અથા અળદેવો ઉર્ધ્વગામી હોય છે, અને વાસુદેવો અધોગામી હોય છે. ૪૦૨ થી ૪૧૫

હવે જિનનાં આંતરાઓ કહે છે.

उसमो वरवसभगई ततिअसमापच्छिमंमि कलंमि ।

उपपन्नो पढमजिणो भरहपिआ मारहे वासे ॥१॥

पण्णासा लक्खेहिं कोडीणं सागराण उसमाओ ।

उपपण्णो अजिअजिणो ततिओ तीसाए लक्खेहिं ॥२॥

जिणवसहसंभवाओ दसहिं उ लक्खेहिं अयरकोडीणं ।

अमिर्नंदणो उ भगवं एवहकालेण उपपण्णो ॥३॥

अमिर्णंदणाउ सुमती नवहिं उ लक्खेहिं अयरकोडीणं ।

उपपण्णो सुहपुण्णो सुप्पभनामस्स वोच्छामि ॥४॥

णउईय सहस्सेहि कोडीणं सागराण पुण्णाणं ।

सुमइजिणाउ पउमो एवतिकालेण उपपन्नो ॥५॥

पउमप्पहનામાओ नवहिं सहस्सेहि अयरकोडीणं ।

कालेणवइपणं सुपासनामो ससुपन्नो ॥६॥

कोडीसएहिं नवहिं उ सुपासनामा जिणो ससुपन्नो ।

चंदण्णમો પમાए પમાસયંતો ઉ તેલોક્કં ॥૭॥

णउईए कोडीहिं ससीउ सुविहो जिणो ससुपन्नो ।

सुविहिजिणाओ नवहिं उ कोडीहिं सीअलो जाओ ॥८॥

સીઅલજિનાઉ મયવં સિજ્જંસો સાગરાણ કોડીણ

સાગરસયઝ્ઞાણ વરિસેહિં તહા હમેહિં તુ ॥૯॥

छन्वीसाए सहस्सेहिं चेव छावट्ठि सयसहस्सेहि ।

एतेहिं ऊणिआ खलु कोडीं मग्गिख्खिआहोइ ॥१०॥

चउपन्ना अयराणं सिज्जंसाओ जिणो उ वसुपुज्जो ।

वसुपुज्जाओ विमलो तीसहिं अयरैहिं उपपण्णो ॥११॥

વિમલજિના ઉપ્પન્નો નવહિં અયરૈહિં ણંતઈ જિણોડવિ ।

चउ सागरनामेहिं अणंतइतो जिणो षम्भो ॥१२॥

ધમ્મજિણાઓ સંતો તિહિં ઉ તિચ્છમાગપલિચ્છોહિં ।

અયરોહિં સમુપ્પણ્ણો પલિચ્છેજ્ઞં તુ કુંથુજિણો ॥૧૩॥

પલિચ્છઉન્માગૂણં કોઢીસહસ્સૂણ્ણ વાસાણં ।

કુંથુઓ અરનાથો કોઢીસહસ્સેણ મલ્લિજિણો ॥૧૪॥

મલ્લિજિણાઓ મુણિસુવ્વઓ ય ચ્છપન્ન વાસલક્કલેહિં ।

સુવ્વયનામાઓ નમી લક્કલેહિં છહીં ઉ ઉપ્પણ્ણો ॥૧૫॥

પંચહિં લક્કલેહિં તથો અરિક્કનેમી જિણો સમુપ્પણ્ણો ।

તેસીહ્ સહસ્સેહિં સપ્પહિં અચ્છમેહિં ચ ॥૧૬॥

નેમીઓ પાસજિણો પાસજિણાઓ ય હોહિં વીરજિણો ।

અહ્હાહ્જ્જસપ્પહિં ગપ્પહિં વાસેહિં ઉપ્પણ્ણો ॥૧૭॥

ઉત્તમ વૃષભના જેવી ગતિવાળા ભરતના પિતા પ્રથમ જિનેશ્વર ઋષભદેવ ભારત વર્ષની અંદર ત્રીજા આરાના પાછલા ભાગમાં ઉત્પન્ન થયા. ઋષભદેવ પછી પચાસલાખ કેટી સાગરોપમ પછી અશ્રુતનાથ થયા, તે પછી ત્રીસલાખ કેટી સાગરોપમે સંભવનાથ થયા. સંભવનાથથી દસલાખ કેટી સાગરોપમ વીત્યા પછી અભિનંદન જિન થયા, અભિનંદન પછી નવ લાખી કેટી સાગરોપમે સુમતિનાથ ઉત્પન્ન થયા. તે પછી નેવુહ્ભર કેટી સાગરોપમે પદ્મપ્રભ થયા. પદ્મપ્રભ પછી નવહ્ભર કેટી સાગરોપમે સુપાર્શ્વનાથ થયા. તે પછી નવસોકેટી સાગરોપમે અંદ્રપ્રભ થયા, અંદ્રપ્રભ પછી નેવુકેટી સાગરોપમે યુષ્પદંત થયા, તે પછી નવકેટી સાગરોપમે શીતળનાથ થયા. શીતળનાથ પછી એક કેટી સાગરોપમમાં સો સાગરોપમ છાસક લાખ છવીસહ્ભર ન્યૂન વર્ષે શ્રેયાંસનાથ થયા. શ્રેયાંસનાથ પછી ચોપન સાગરોપમે વાસુપૂજ્ય થયા, વાસુપૂજ્ય પછી ત્રીસ સાગરોપમે વિમળનાથ ઉત્પન્ન થયા, વિમળનાથ ઉત્પન્ન થયા પછી નવ સાગરોપમે અનંતનાથ થયા, અનંતનાથ પછી ચાર સાગરોપમે ધર્મનાથ થયા, ધર્મનાથ પછી એક પલ્લોપમના ચારીઆ ત્રણ ભાગ ન્યૂન ત્રણ સાગરોપમમાં શાન્તીનાથ થયા, શાન્તીનાથ પછી અર્ધ પલ્લોપમે કુંથુનાથ થયા, કુંથુનાથ પછી પલ્લોપમના ચોથા ભાગમાં એક હ્ભર કેટી વર્ષ ન્યૂનકાળે અરનાથ થયા, અરનાથ પછી એક હ્ભર કેટી વર્ષે મહિનાથ થયા, મહિનાથ પછી ચોપનલાખ વર્ષે સુનિસુવ્રત થયા, તે પછી છ લાખ વર્ષે નમીનાથ, પછી પાંચલાખ વર્ષે નેમીનાથ, તે પછી ત્યાસીહ્ભર સાતસો પચાસ વર્ષે પાર્શ્વનાથ, તે પછી અઢીસો વર્ષે વર્ધમાન સ્વામી ઉત્પન્ન થયા, ૧ થી ૧૭

કયા જિનનાં શાસનમાં કયા ચક્રવર્તિ થયાં તે કહે છે.

ઉસમે મરહો અજિણ સ્મરો મધવં સળંકુમારો અ ।

ધમ્મસ્સ ય સંતિસ્સ ય જિણંતરે ચક્કવહિદ્દિગં ॥૪૧૬॥

સંતી કુંથુ અ અરો અરહંતા ચેવ ચક્કવટ્ટી અ ।

અમલ્લીઅંતરે ઉ હવહ્ સુમ્મો અ કોરવ્વો ॥૪૧૭॥

મુણિસુવ્વણ નર્મિમિ અ હુંતિ દુવે પલનામહરિસેણા ।

નમિનેમિસુ જયનામો અરિઢુપાસંતરે બંધો ॥૪૧૮॥

ઋષભદેવના સમયે ભરતચક્રિ, અણ્ણતનાથના સમયે સગરચક્રિ, ધર્મનાથ અને શાન્તીનાથની વચ્ચે મઘવા અને સનતકુમાર એ બે ચક્રિ થયા. શાન્તીનાથ કુંથુનાથ અને અરનાથ એ ત્રણ બિનેશ્વર તથા ચક્રવર્તિ હતા, અરનાથ અને મલ્હિનાથની અન્તરે સુભૂમચક્રિ થયા, મુનિસુવ્વળ અને નમિનાથના સમયે પદનાભ અને હરિષેણ એ બે ચક્રિ થયા, નમિનાથ અને નેમનાથના અંતરે જયનામે ચક્રિ થયા, નેમનાથ અને પાર્શ્વનાથના અન્તરે પ્રહ્લાચક્રિ થયા. ૪૧૬ થી ૪૧૮

કયાં બિનનાં સમયે વાસુદેવ થયાં તે કહે છે.

પંચડરહંતે વંદતિ કેસવા પંચ આણુપુલ્વીણ ।

સિજ્જંસતિવિઢ્ઢાઈ ષમ્મપુરિસસીહપેરંતા ॥૪૧૯॥

અમલ્લિઅંતરે દુણિ કેસવા પુરિસપુંઢરિઅદત્તા ।

મુણિસુવ્વયનમિ અંતરિ નારાયણ કણ્ઢુ નેમિમિ ॥૪૨૦॥

ચક્રિકદુરં પરિપણગ પણગ ચ્ચક્રીણ કેસવો ચ્ચક્રી ।

કેસવ ચ્ચક્રી કેસવ દુ ચ્ચક્રી કેસો અ ચ્ચક્રી અ ॥૪૨૧॥

ત્રિપૃષ્ઠાદિથી પુરૂષસિંહ પર્થન્તના પાંચ વાસુદેવો અનુક્રમે શ્રેયાંસાદિથી ધર્મનાથ પર્થન્તના પાંચ બિનેશ્વરોને વંદન કરે છે. અરનાથ અને મલ્હિનાથના અંતરે પુરૂષપુંડરીક તથા દત્ત એ બે વાસુદેવ થયાં, મુનિસુવ્વળ અને નમિનાથના અંતરે નારાયણ વાસુદેવ, નેમનાથની સાથે કૃષ્ણ વાસુદેવ થયાં. પ્રથમ બે ચક્રવર્તિ થયાં, પછી પાંચ વાસુદેવ થયા, તે પછી પાંચ ચક્રવર્તિ, એક વાસુદેવ, એક ચક્રિ, એક વાસુદેવ, એક ચક્રિ, બે વાસુદેવ, એક ચક્રિ, એક વાસુદેવ અને એક ચક્રવર્તિ એમ અનુક્રમે થયા. ૪૧૯ થી ૪૨૧

હવે મરીચિનો અધિકાર

અહ મળહ નરવરિદો તાય । ઇમીસિત્તિઆહ પરિસાણ ।

અણ્ણોડવિ કોડવિ હોહી મરહે વાસમિ તિત્થયરો ? ॥૪૪॥ (મૂ. મા૦)

તત્થ મરીઈ નામા આહપરિત્વાયગો ઉસમ્મન્ત્તા ।

સજ્ઞાયઙ્ઞાણજુત્તો ઇગંતે ઙ્ઞાયહ મહપ્પા ॥૪૨૨॥

તં દાણ્ણ જિણિદો ઇવ નરિદેણ પુચ્છિઓ સંતો ।

ધમ્મવરચ્ચક્રવટ્ઠી અપચ્છિમો વીરનામુત્તિ ॥૪૨૩॥

આહગરુ દસારાણં તિવટ્ઠનામેણ પોઅણાહિવઈ ।

પિઅમિત્તચ્ચક્રવટ્ઠી મૂઆહ વિદેહવાસંમિ ॥૪૨૪॥

તં વયળં સોલ્લણ રાયા અંચિયત્તપૂરુહસરીરો ।

અમિર્વંદિલ્લણ પિઅરં મરીઈમમિવંદિત્તં જાહ ॥૪૨૫॥

સો વિણ્ણ કવગગો કાઠ્ઠણ પયાહિણં ચ તિક્કુત્તો ।

વંદહ અમિત્થુણંતો હમાહિ મહુરાહિ વગ્ગહિં ॥૪૨૬॥

હાહા હુ તે સુલહા જંસિ તુમં ધમ્મચક્કવટ્ટીણં ।

હોહિસિ દસચ્છદસમો અપચ્છિમો વીરનામુત્તિ ॥૪૨૭॥

ળાવિ અ પારિવ્વજ્જં વંદામિ અહં હમં ચ તે જમ્મં ।

જં હોહિસિ તિત્થયરો અપચ્છિમો તેણ વંદામિ ॥૪૨૮॥

એવળ્હં થોઠ્ઠણં કાઠ્ઠણ પયાહિણં ચ તિક્કુત્તો ।

આપુચ્છિઠ્ઠણ પિઅરં વિળીઅળગારિં અહ પવિટ્ઠો ॥૪૨૯॥

તન્વયણં સોઠ્ઠણં તિવહં અપ્પોહિઠ્ઠણ તિક્કુત્તો ।

અઠ્ઠમહિઅજાયહરિસો તત્થ મરીઈં હમં મળહ ॥૪૩૦॥

જહ વાસુદેવુ પદ્મો, મૂઆહ વિદેહી ચક્કવટ્ટિત્તં ।

ચરમો તિત્થયરાણં, હોઠ્ઠ અલં ઇત્તિઅં મજ્ઞ ॥૪૩૧॥

અહયં ચ દસારાણં, પિઆ યમે ચક્કવટ્ટિવંસસ્સ ।

અઝ્જો તિત્થયરાણં, અહો કુલં કત્તમં મજ્ઞ ॥૪૩૨॥

ચક્રવર્તિએ કહયું કે હે તાત ! આ આટલી પર્વદામાંથી બીજા કોઈ તીર્થંકર આ ભારતવર્ષમાં થશે ? તે વખતે ત્યાં ભરતનો પુત્ર અને આજ પરિભ્રાજક મરીચિ નાથભને પોત્ર સ્વાધ્યાય ધ્યાન યુક્ત એકાન્તે મહાત્મા ધ્યાન કરતો હતો; તેને ચક્રવર્તિએ પૂછેલા જિનેશ્વરે ખતાવીને કહયું કે “આ” વીર નામે છેલ્લા ધર્મચક્રવર્તિ થશે, તથા પોતાનપુરને આધિપતિ ત્રિપુષ્ક નામે પ્રથમ વાસુદેવ, અને મહાવિદેહમાં મૂકાનગરીની અંદર પ્રિયમિત્રનામે ચક્રવર્તિ થશે. તે વચન સાંભળીને ભરતરાજા અત્યંતરોમાંચિત થયો થકો પિતાને વંદન કરીને મરીચિને વંદન કરવા ગયો, તે વિનયથી મરીચી પાસે ગયો, ત્યાં ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરીને આ પ્રમાણે મધુરવાણીથી સ્તુતિ કરતો વંદન કરવા લાગ્યો. અહો ! તમે અત્યંત અભ્યુદય પામ્યા છો, કેમકે તમે છેલ્લા ચોવીસમા વીર નામે ધર્મચક્રવર્તિ થશો. તમારા આ પરિભ્રાજકપણા કે આ જન્મને હું નથી વંદન કરતો, પણ છેલ્લા તીર્થંકર થશો, તેથી વંદન કરું છું. એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી, ત્રણવાર પ્રદક્ષિણા આપીને, પિતાજીને પૂછીને પછી તે ભરત રાજા વીનીતા નગરીમાં ગયાં, ભરતનાં તે વચન સાંભળીને ત્રિપદી કરી, ભૂમીરક્ષેટ ત્રણવાર કરીને અધિક હર્ષવન્ત થયો થકો, ત્યાં મરીચિ આ પ્રમાણે બોલ્યો. જોહું પ્રથમ વાસુદેવ, મહાવિદેહમાં મૂકાનગરીની અંદર ચક્રવર્તિ, અને આ ક્ષેત્રમાં છેલ્લો તીર્થંકર થઈશ, તો એટલાથીજ મારે ઘસ છે. અહો ! હું પ્રથમ વાસુદેવ થઈશ, મારા પિતા પ્રથમ ચક્રવર્તિ, અને પિતામહ આજતીર્થંકર, અહો ? માફ કુળ ઉત્તમ છે. ૪૩૨ હવે નિર્વાણદ્વાર કહે છે.

અહ મગવં મવમહુણો પુવ્વાણમણુગ સયસહસ્સં ।

અણુપુલ્લિ વિહરિરુણં પત્તો અટ્ટાવયં સેલં ॥૪૩૩॥

અટ્ટાવયંમિ સેલે ચડદસમત્તેણ સો મહરિસીણં ।

દસહિ સહસ્સેહિ સમં નિવ્વાણમણુતરં પત્તો ॥૪૩૪॥

નિવ્વાણં^૧ વિહગાગિર્દે જિણસ્સ ઇક્કલાગ સેસયાણં ચ^૨ ।

સક્કહા^૩ થૂમ જિણંહરે^૪ જાયગ^૫ તેણાહિઅગ્ગિત્તિ^૬ ॥૪૩૫॥

થૂમ સય માહગાણં જ્ઞઝવીસં ચેવ જિણંહરે કાસી ।

સત્ત્વજિણાણં પહિમા વણ્ણપમાણેહિ તિઅર્પાહિ ॥ (મૂ. મા.) ॥૪૫॥

આયંસઘરપવેસો મરહે પહંણં ચ અગ્ગલિજ્જસ્સ ।

સેસારાણં ઉમ્મુઅણં સવેગો નાણ દિક્કલા ય ॥૪૩૬॥

સંસારનું મથન કરનાર ભગવાન સંપૂર્ણ એક લાખ પૂવ વર્ષ પર્થન્ત વિહાર કરીને અનુક્રમે અષ્ટાપદ પર્વતપર આવ્યા, ત્યાં અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર છ ઉપવાસના તપ યુક્ત તે ભગવાન ઇસહજ્ઞર મહર્ષિ-સુનિઓની સાથે અનુત્તર નિર્વાણપદ પામ્યા. ભગવાન નિર્વાણ પામ્યા પછી દેવોએ ત્રણ ચિતાઓ કરી, (પૂર્વદિશાની ચિતામાં તીર્થંકર, દક્ષિણ દિશાની ચિતામાં ઇક્ષ્વાકુવંશના પુરૂષો અને પશ્ચિમ દિશાની ચિતામાં બાકીનાઓને અગ્નિદાહ દેવોએ કર્યો) ભગવન્તની ઠાઠાઓ ઇન્દ્રોએ ગ્રહણ કરી, ભરતે સ્તૂપ અને જિનગૃહ કરાવ્યાં, શ્રાવકોએ ભક્તિથી દેવો પાસે ચાચના કરી, તેથી તેઓ આહિતાગ્નિ (ગૃહમાં અગ્નિ સ્થાપન કરીને પૂજનારા) થયા, ભરતે સો ભાઇઓનાં સો સ્તૂપ કરાવ્યા, અને દેરાસરમાં ચૌવીશી (ચૌવીશ પ્રતિમા) વાળું જિનગૃહ કરાવ્યું. અને સર્વ જિનોની પ્રતિમાઓ પોતાના વર્ણ તથા પ્રમાણ મુજબ કરાવી. તે પછી ભરત રાજા ઘેર આવીને આદર્શ ભુવનમાં ગયા, ત્યાં વીંટી પડી જવાથી તે આંગલી શોભા વિનાની જણાવા લાગી, તેથી બાકીનાં આરૂઢણો પણ તણ દીધા, આથી સંવેગ થયો, સંવેગ થવાથી જ્ઞાન થયું, અને કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. પછી દીક્ષા લીધી. ૪૩૩ થી ૪૩૬.

પુચ્છંતાણ કહેદ્, ડવટ્ટિપ દેદ્ સાહુણો સીસે ।

ગેલનિ અપહિરણં કવિલા ઇર્થપિ ઇહ્યંપિ ॥૪૩૭॥

દુઢ્ધમાસિણ ઇક્કેણ, મરીઈ દુક્કસાયરં પત્તો ।

મમિલો કોહાકોહિ, સાગરસરિનામધેજ્જાણં ॥૪૩૮॥

તમ્મૂલ સંસારો, નીઆગોત્તં ચ કાસિ તિવહ્પિ ।

અપહિક્કંતો બંમે કવિલો અંતદ્ધિઓ કહપ્ ॥૪૩૯॥

પાસે આવીને ધર્મ પુછનારા જીવોને તે જિનોકૃત ધર્મ કહેતો, અને બોધ પામેલા શિષ્યો સાધુઓને આપતો. અન્યદા મરીચી ગ્લાન થવાથી કોઈ સાધુએ તેની પ્રતિચર્યા

ન કરી, નિરોગી થયા પછી કપિલ નામે રાજકુમાર તેની પાસે આવ્યો, તેને જિનોક્ત ધર્મ કહ્યો, તેથી તેણે પૂછ્યું, શું તમારી પાસે ધર્મ નથી ? મરીચીએ તેને બહુલકર્મી અને પોતાનો સહચારી માનીને કહ્યું કે ત્યાં ધર્મ છે, અને અહીં પણ ધર્મ છે. આ એકજ હુલોષણથી મરીચીએ દુઃખનો સમુદ્ર પ્રાપ્ત કર્યો, અને કોટકોટી સાગરોપમ પ્રમાણ સંસારમાં ભમ્યો, પૂવોક્ત ત્રિપદી હુલોષણ અને કલરૂપ સંસાર અને નીચગોત્ર પ્રાપ્ત કર્યું. હુલોષણનું પ્રતિક્રમણ કયા વિના તે મરણ પામીને બ્રહ્મદેવલોકમાં દેવ થયો. તેના શિષ્ય કપિલ મૃત્યુ પછી દેવલોકમાંથી અંતરીક્ષ રહીને સ્વશિષ્ય આસુરીને તત્ત્વનો ઉપદેશ કરવા લાગ્યો, ત્યારથી ગૈશેષિક દર્શન પ્રવર્ત્યું. ૪૩૭ થી ૪૩૯.

ફલ્ગાગુસુ મરીઈં ચરારસીઈં અ બંમલોગમિ ।

કોસિહ કુલ્લંગમી (ગેસું) અસીઈંમાહં ચ સંસારે ॥૪૪૦॥

ધૂળાઈ પૂસમિત્તો આહં વાવત્તરિં ચ સોહમ્મે ।

ચેહઅ અગિગ્ગોઓ ચોવટ્ઠૈસાણકપ્પમિ ॥૪૪૧॥

અંદિરે અગિમૂઈં ચરપલાહં સણકુમારમિ ।

સેઅવિ મારહાઓ ચોબાલીસં ચ માહિદે ॥૪૪૨॥

તંસરિંઅ શ્રાવરો રાયગિહે ચરત્તીસ વંમલોગમિ ।

છસ્સુવિ મારિવ્વજ્જં ખમિઓ તત્તો અ સંસારે ॥૪૪૩॥

રાયંગિહ વિસ્સંદી વિસાહમૂઈં અ તત્ત જુવરાયા ।

જુવરણ્ણો વિસ્સમૂઈં વિસાહનંદી અ હવરસ્સ ॥૪૪૪॥

રાયગિહ વિસ્સમૂઈં વિસાહમૂહસુઅ સ્વત્તિપ્પ ।

કોહી વાસસહસ્સંદિક્કા સંમૂઅજહસ્સ પાસંમિ ॥૪૪૫॥

ઈક્ષ્વાકુવંશમાં મરીચી ચારાશી લાખ પૂર્વનું આયુષ પાળીને બ્રહ્મદેવલોકમાં દેવ થયો, ત્યાંથી ચ્યવીને કોટલોક સંનિવેશમાં બ્રાહ્મણ થયો, ત્યાં એ સી લાખ પૂર્વનું આયુષ ભોગવીને સંસારમાં બુદ્ધ બુદ્ધ ભવો ગ્રહણ કર્યા કેટલોક કાળ પછી સ્થૂણા નગરીની અંદર પુષ્પમિત્ર નામે બ્રાહ્મણ થયો, ત્યાં બહોતેર લાખ પૂર્વનું આયુષ ભોગવીને (પરિવ્રાજક થઈને) સૌધર્મ કલ્પમાં દેવ થયો, ત્યાંથી ચ્યવીને ચૈત્યસંનિવેશમાં ચોસઠલાખ પૂર્વના આયુષવાળો અશ્વિધોત નામે બ્રાહ્મણ થયો, (ત્યાં પરિવ્રાજક દીક્ષા પાળીને) ઇશાન કલ્પમાં દેવ થયો. ત્યાંથી ચ્યવીને મંદીર સંનિવેશમાં છપ્પન લાખ પૂર્વના આયુષવાળો અશ્વિભૂત નામે બ્રાહ્મણ થયો, (ત્યાં પરિવ્રાજક થઈને) સનત્કુમાર કલ્પમાં દેવ થયો. ત્યાંથી ચ્યવીને શ્વેતાંબી નગરીમાં યુષ્માળીસ લાખ પૂર્વના આયુષવાળો ભારદ્વાજ નામે બ્રાહ્મણ થયો, (પરિવ્રાજક દીક્ષા પાળીને) માહેન્દ્ર કલ્પમાં દેવ થયો. ત્યાંથી ચ્યવીને કેટલોક કાળ સંસારમાં ભ્રમણ કરી રાજગૃહ નગરમાં ચોત્રીસલાખ પૂર્વના આયુષવાળો સ્થાવર નામે બ્રાહ્મણ થયો, એ પ્રમાણે છ વાર પરિવ્રાજકાળીને દેવલોક પામ્યો. પછી ત્યાંથી ચ્યવીને ઘણો કાળ સંસારમાં ભમ્યો. તે પછી રાજગૃહ નગરમાં વિશ્વનંદી રાજા હતો, વિશાખ-

ભૂતિ-તેનો ભાઈ યુવરાજ હતો. યુવરાજને વિશ્વભૂતિ અને રાબને વિશાખનન્દિ નામે પુત્રો હતા. રાજગૃહ નગરમાં વિશ્વભૂતિ રાબ થયો અને વિશાખભૂતિએ સંભૂતસુનિ પાસે દીક્ષા લીધી, કોટી હબાર વર્ષ પચન્ત દીક્ષા પાળી. ૪૪૦થી ૪૪૫

ગોત્તાસિંહ મહુરાપ, સ્તનિજાળો માસિણ મત્તેણં ।
 મહસુવકે ઉવવન્નો, તઓ જુઓ પોઝળપુંમિ ॥૪૪૬॥
 પુત્તો પયાવડ્ડસા, મિઆવડ્ડેવિકુચ્છિસંમૂઓ ।
 નામેળ તિવિટ્ઠુત્તિ, આઈ આસી દસારાણં ॥૪૪૭॥
 જુલસીદ્ધમપ્પહટ્ઠે, સીહો નરપ્પસુ તિરિયમણ્ણસુ ।
 પિઝમિત્ત ચવ્વકવટ્ઠી, મૂઆઈ વિદેહિ જુલસીઈ ॥૪૪૮॥
 પુત્તો ઘણંજયસ્સા, પુટ્ઠિલ પરિઆઝ કોઢી સવ્વટ્ઠે ।
 ણંદળ છત્તમાપ, પળવીસાઝં સયસહસ્સા ॥૪૪૯॥
 પવ્વજ્જ પુટ્ઠિલે સયસહસ્સ સવ્વથ માસમત્તેણં ।
 પુપ્પુત્તરિ ઉવવળ્ણો, તઓ જુઓ માહ્ણકુલંમિ ॥૪૫૦॥
 અરિહંત સિદ્ધં ॥૪૫૧॥ દંસણં ॥૪૫૨॥ અપ્પુલ્લં ॥૪૫૩॥
 પુરિમેળં ॥૪૫૪॥ તં ચ કહં ॥૪૫૫॥ નિઝમાં ॥૪૫૬॥
 માહ્ણકુંડાગમે કોઢાલસમુત્ત માહ્ણો અત્થિ ।
 તત્ત્સ ઘરે ઉવવળ્ણો દેવાણંદાહ કુચ્છિસિ ॥૪૫૭॥

માસભક્તના પાસે મથુરાનગરીમા પેઠો, ત્યાં ગાયથી ત્રાસ પાડ્યો, નિથાલું કરીને મહાશુક કલ્પમા ઉત્પન્ન થયો. ત્યાથી વ્યવીને પોતનપુર નગરમાં મૃગાવતી રાણીની કુક્ષીથી ઉત્પન્ન થયેલો ત્રિપૃષ્ઠ નામે પ્રબળપતિ રાબનો પુત્ર, અને પ્રથમ વસુદેવ થયો. ત્યાં ચોરા-શીલાખ વર્ષનું આયુષ પાળીને સાતમી નરકમા અપ્રતિષ્ઠાન, નરકાવાસમાં. ઉત્પન્ન થયો. ત્યાંથી નીકળીને સીંહ થયો, તે મરીને પુનઃનરકે ગયો, પછી તિર્યચ-મનુષ્યમાં કેટલાક ભવ ગ્રહણ કરીને મહાવિદેહ ક્ષેત્રમા મૂકા નગરીની અંદર ચોરાશી લાખ પૂર્વના આયુષ-વાળો પ્રિયમિત્ર નામે ચક્રવર્તિ થયો. ધનંજયનો પુત્ર. પ્રિયમિત્ર ચક્રવર્તિના ભોગો ભોગવીને ગ્રોદ્દિલાચાર્ય પાસે દીક્ષા લીધી, કોઠ વર્ષ પચન્ત દીક્ષા પાળીને મહાશુક કલ્પની અંદર સર્વાર્થ વિમાનમાં દેવ થયો. ત્યાથી વ્યવીને છત્રાગ્રા નગરીમાં પચીસલાખ વર્ષના આયુ-વાળો નંદન નામે રાજકુમાર થયો. ત્યાં ગ્રોદ્દિલાચાર્ય પાસે દીક્ષા લીધી, એક લાખ વર્ષ પચન્ત નિરંતર માસભક્તના તપથી આદિત્ર પાળીને (વીસ સ્થાનકનું) આરાધન કરી, તીર્થંકર નામકર્મ નિકાચીને) પુણ્યોત્તર વિમાનમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થયો. ત્યાંથી વ્યવીને પ્રાહ્ણણ કુંડ ગામમાં પ્રાહ્ણણ કુળની અંદર ઉત્પન્ન થયો. (અરિહંત સિદ્ધ ઇત્યાદિ ૪ ગાથાને અર્થ પૂર્વે ૧૭૯ થી ૧૮૪મી ગાથામા લખાઈ-ગયો છે, તેથી ફરી નથી લખતા)

બ્રાહ્મણકુંડ ગામની અંદર કોડાલસગોત્રી ઋષભદત્ત નામના બ્રાહ્મણના ઘેર દેવાનંદાની કુક્ષિમાં ઉત્પન્ન થયા. ૪૪૬ થી ૪૫૭.

હવે વર્ધમાનસ્વામિ સંબંધી હકીકત જણાવવાને દ્વાર ગાથા કહે છે.

સુમિણ^૧ મવહાર^૨ મિગહ^૩ જમ્મણ^૪ મમિસેઅ^૫ વુદ્ધિ^૬ સરણ^૭ ચ ।

મેસણ^૮ વિવાહ^૯ ડવચ્ચે^{૧૦} દાણે^{૧૧} સબોહ^{૧૨} નિવસમણે^{૧૩} ॥૪૫૮॥

ગય વસહ સીહ અમિસેઅ, દામ સસિ દિળયરં જ્ઞય કુંમં ।

પડમસર સાગર વિમાણમવળ રયણુચ્ચય સિર્હિ ચ ॥૪૬॥ મૂ. મા.

एए चउदस सुमिणे, पासइ सा माहणी सुहपसुत्ता ।

जं रयणि उववण्णो, कुच्छिसि महायसो वीरो ॥ ४७ ॥ भा० ॥

अह दिवसे बासीई, वसइ तर्हि माहणीह कुच्छिसि ।

चिंतइ सोहम्बई, साहरिउं जे जिणं कालो ॥ ४८ ॥ भा० ।

अरुहंत चक्कवट्टी, बलदेवा चेव वासुदेवा य ।

एए उत्तमपुरिसा, नहु तुच्छकुलेसु जायंति ॥ ४९ ॥ भा०

उगकुलमोगखत्तिअकुलेसु इक्खागनायकोरव्वे

हरिवंसे अ विसालે, આયતિ તર્હિ પુરિસસીહા ॥૫૦॥ મા૦

अह भणइ णेगमेसि, देविदो एस इत्थ तित्थयो ।

લોગુત્તમો મહપ્પા ઉવવણ્ણો માહણકુલંમિ ॥૫૧॥ મા૦

खत्तिअकुंडमामे सिद्धत्थो नाम खत्तिओ अत्थि ।

સિદ્ધત્થમારિઆए, સાહર તિસલાહ કુચ્છિસિ ॥૫૨॥ મા૦

बाहंति भाणिकणं, वासारत्तस्स पंचमे पक्खे ।

સાહરહ પુવ્વરત્તે હત્થુત્તર તેરસીદિવસે ॥૫૩॥ મા૦

गय-वसह० ॥ ५४ ॥ भा०

एए चोइस सुमिणे, पासइ सा माहणी पडिनिअचे ।

जं रयणी अवरिओ, कुच्छिओ महायसो वीरो ॥ ५५ ॥ भा०

गय-वसह० ॥ ५६ ॥ भा०

एए चोइस सुमिणे, पासइ सा तिसल सुहपसुत्ता ।

जं रयणि साहरिओ, कुच्छिसि महायसो वीरो ॥ ५७ ॥ भा०

સ્વપ્ન, અપહાર, અભિગ્રહ, જન્મ, અભિષેક, વૃદ્ધિ, ભતિસ્મરણ, ભીતિ, વિવાહવિધિ, અપત્થ, દાન, સંબોધન, અને નિષ્કમણ એ તેર દ્વારો કહેવાશે. ગજ, વૃષભ, સિંહ, શ્રીદેવીના અભિષેક, પુષ્પમાળા, ચંદ્ર, સૂર્ય, ધ્વજ, કુંભ, પદ્મસરોવર, સસુર, વૈમાનિકથી

અથવાલાને વિમાન અને અઘોલોકથી નીકળેલાને ભુવન, રત્નસમૂહ અને અગ્નિ, એ ચૌદ સ્વપ્નાં સુખે સુતેલી તે દેવાનંદાબ્રાહ્મણીએ જે રાત્રીએ મહાચંદ્ર વીરભગવાન તેની કુક્ષિમાં ઉત્પન્ન થયાં ત્યારે ભેળ્યા. તે બ્રાહ્મણીની કુક્ષિમાં ખ્યાસી દિવસ ભગવન્ત રહ્યા, તે પછી સૌધર્મપતિએ જિનેશ્વરને ત્યાંથી હરણ કરવાનો કાળ વિચાર્યો. અરિહંત, ચક્રવર્તિ બળદેવ અને વાસુદેવ એ ભ્રાતૃમપુરૂષો તુચ્છકુળની અંદર ઉત્પન્ન થતા નથી; પણ ઉચ્છુળ, ભોગકુળ, ક્ષત્રિયકુળ, ઈક્ષ્વાકુકુળ, શાતકુળ, કૌરવ્યકુળ અને વિશાળ હરિવંશને વિષે એવા પુરૂષસિંહો આવીને ઉત્પન્ન થાય છે તે પછી દેવેન્દ્રે હરિણુગમેષિદેવને કહ્યું કે આ લોકામૃત-મહાત્મા-તીર્થંકર ભગવાન આ બ્રાહ્મણકુળમાં ઉત્પન્ન થયા છે, (તે યોગ્ય નથી, માટે) ક્ષત્રિયકુલ ગામની અંદર સિદ્ધાર્થ નામે ક્ષત્રિય છે, તેની ભાત્રી ત્રિશલાની કુક્ષિમાં ભગવન્તને સંહરીને લઈ બા. “બહુ સાડ” એમ કહીને હરિણુગમેષિદેવે વધીરાત્રના પાંચમા પખવાડીઆમાં હસ્તોત્તર (ઉત્તરાશ્વિની) આસો વદ તેરશતા દિવસે રાત્રિના પૂર્વભાગમાં પહેલા બે પહોર પછી ગર્ભાંતુ સંહરણુ કર્યું. આથી કરીને જે રાત્રીએ મહાચંદ્ર ભગવાન વીરપ્રભુ કુક્ષિમાંથી સંહરણુ કરાયા તે રાત્રીએ ગજ-વૃષભાદિ ચૌદ સ્વપ્નાં તે બ્રાહ્મણીએ પાછાં ફરતાં ભેળ્યાં, અને એજ ગજ-વૃષભાદિ ચૌદ સ્વપ્નાં જે રાત્રીએ મહાચંદ્ર વીરભગવાન પોતાની કુક્ષિમાં સંહરણુ કરીને મૂકાયા તે રાત્રીએ સુખે સુતેલી ત્રિશલાએ ભેળ્યાં. ૫૭

હવે અભિષેકદ્વાર અને જન્મદ્વાર કહે છે

તિહિ નાગેહિ સમગો, દેવીતિસલાહ સો અ કુચ્છસિ ।

અહ વસહ સણિગમ્બો, છમ્માસે અદ્ધમાસં વ ॥૫૮॥ મા૦

અહ સત્તમંમિ માસે, ગમ્બત્થો ચેવડમિગહં ગિણ્હે ।

નાહં સમગો હોહં, અમ્માપિઅરંમિ જીવંતે ॥૫૯॥ મા૦

દોણં વરમહિલાણં, ગમ્બે વસિક્કણ ગમ્બસુકુમાલો ।

નવમાસે પહિવુણ્ણે, સત્ત ય દિવસે સમહરેગે ॥૬૦॥ મા૦

અહ ચિત્તસુદ્ધપક્કસસ તેરસી પુવ્વરત્તકાલંમિ ।

હત્થુત્તરાહિં જાઓ, કુંડગામે મહાવીરો ॥૬૧॥ મા૦

આમરણરયણવાસં, તુટ્ટં તિત્થંકરંમિ જાર્યંમિ ।

સક્કો અ દેવરાયા, હવાગઓ આગયા નિહઓ ॥૬૨॥ મા૦

તુટ્ટાઓ દેવીઓ દેવા, આણંદિવા સપરિસાગા ।

મયવંમિ વદ્ધમાણે, તેલુક્કસુહાવહે જાણ ॥૬૩॥ મા૦

ત્રિશલાદેવીની કુક્ષિમાં તે સંજીર્ણ ત્રણ જ્ઞાન સહિત સાડાછમાસ રહ્યો તે પછી સાતમા મહીને ગર્ભમાં રહ્યા થકા ભગવન્તે અભિગ્રહ ગ્રહણુ કર્યો કે-માતા-પિતા શ્રવતાં છતાં હું સાધુ નહિ થાઉં. બન્ને ઉત્તમસ્ત્રીઓના ગર્ભમાં ગર્ભસુકુમાર ભગવન્ત રહીને સંપૂર્ણ નવ માસ અને સાત દિવસ અધિકકાળે જૈતર સુદી ત્રયોદશીના દિવસે રાત્રિના

પહેલા એ પ્રહર પછી હસ્તોત્તરા નક્ષત્ર-ઉત્તરાશ્વિનીની અંદર ક્ષત્રિયકુંડ ગામને વિષે ભગવંત મહાવીર જન્મ્યા. તીર્થંકર મહાવીર દેવ જન્મ્યા એટલે આભરણુ-રત્ન-અને વસ્ત્રોની વૃદ્ધિ થઈ, દેવોના રાજા ઇન્દ્ર આવ્યા, અને પદ્મમાદિ નિધિઓ પણ પાણુ આવ્યા. ત્રણ લોકને સુખકારી ભગવાન વર્ધમાન દેવનો જન્મ થવાથી દેવીઓ પ્રસન્ન થઈ અને દેવો પર્ષદાસહિત આનંદ પામ્યા. ૪૮ થી ૬૩

મવળવહવાળમંતર, જોહસવાસી વિમાળવાસી અ ।

સન્વિદ્વિદ્વ સપરિસા, ચત્તવિહા આગયા દેવા ॥૬૪॥ માં

દેવેહિં સંપરિવુહો, દેવિદો ગિળિહજ્જળ તિત્થયરં ।

નેઝળ મંદિરગિરિં, અમિસેઅ તત્થ કાસી અ ॥૬૫॥ માં

કાઝળ ય અમિસેઅ, દેવિદો દેવદાળવેહિ સમં ।

જળળીહ સમપ્પિત્તા, જમ્મળમહિમ ચ કાસી અ ॥૬૬॥ માં

સોમં કુંડલજુઅલં, સિરિદામં ચેવ દેહ સકો સે ।

મળિકળગારયળવાસં, ઉવચ્છુમે જંભગા દેવા ॥૬૭॥ માં

વેસમળવયળસંચોહઆ અ, તે તિરિઅજંભગા દેવા ।

કોહીગસો હિરણ્ણં, રયળાળિ અ તત્થ ઉવર્ણિતિં ॥૬૮॥ માં

અહ વહ્વહ્ સો મયવં, દિઅલોઅચુઅો અળોવમસિરીઅો ।

વાસીદાસપરિવુહો પરિકિળ્ણો પીદમદ્દેહિં ॥૬૯॥

અસિઅસિરઅો સુનયળો ॥૭૦॥ જાહસસો અ મયવં ॥૭૧॥ માં

ભવનપતિ-વ્યન્તર-જ્યોતિષિ-અને વિમાનવાસી એ ચાર પ્રકારના દેવો સર્વશક્તિ યુક્ત પર્ષદા સહિત આવ્યા. દેવોથી વીંટાએલા ઇન્દ્રે તીર્થંકરને શ્રદ્ધા કરીને મેરૂપર્વત પર લઈ જઈને ત્યાં અભિષેક કર્યો. દેવ-દાનવો સહિત ઇન્દ્રે અભિષેક કરીને ભગવંત માતાને સોંપ્યા, અને જન્મ મહોત્સવ કર્યો, દેવવચ્ચ, કુંડળયુગલ, અને શ્રીહામ ઇન્દ્ર તેમને આપ્યા, તથા જૂંલક દેવોએ મણિ-કનક-અને રત્નની વૃદ્ધિ કરી. વૈશ્રમણ દેવથી પ્રેરાએલા તે તિર્થંજીલકદેવો કોટીગમે સુવણુ અને રત્નો ત્યાં લાવ્યા. દેવલોકથી અથેલા અનુપમશોભાવાળા દાસ-દાસી તથા મોટા રાજાઓથી વીંટાએલા તે ભગવાન અનુક્રમે વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યા. શ્યામકેશ, સુંદરનયન, બિંહફળ જેવા ઓષ્ઠ, શ્વેત-દંતપ્રાંક્ત, શ્રદ્ધ પદ્મના ગર્ભ સમાન ગૌર, વિકસિત કમળના જેવા ગંધવાળા, બાતિસ્મરણુ જ્ઞાનવાળા, અપ્રતિપાતિ ત્રણ જ્ઞાન સહિત એવા ભગવાન તે તે મનુષ્યોથી કાન્તી અને યુદ્ધિમાં અધિક હતા. ૬૪ થી ૭૧

હવે લેખણાદિ દ્વારે કહે છે.

અહ ઝળઅટ્ટવાસસ, મગવઅો સુરવરાળ મજ્ઞંમિ ।

સંતરુળુક્તિત્તયં, કરેહ સકો સુહમ્માણ ॥૭૨॥ માં

વાલો અવાલભાવો, અવાલપરવક્રમો મહાવીરો ।
 નહુ સવકરૂ મેસેડ', અમરેહિ સહિંહિહિમિ ॥૭૩॥ મા૦
 તં વયળં સોરુળં, અહ ણુ સુરો અસહંતો ઝ ।
 એ જિણસણિગાસં, તુરિઅં સો મેસણદટાણ ॥૭૪॥ મા૦
 સર્પં ચ તરુવંભી, કાડં તિદૂસણ ઢિમંચ ।
 પિટ્ટી મુટ્ટીહ હઓ, વંદિઅ વીરં પઢિનિઅત્તો ॥૭૫॥ મા૦
 અહ તં અમ્માપિઅરો, જાણિત્તા અહિઅ અઢુવાસં તુ ।
 કયકોઝઅલંકારં, લેહાયરિઅસ્સ ડવણિતિ ॥૭૬॥ મા૦
 સવકો અ તત્સમવલ્લં, મગવંતં આસણે નિવેસિત્તા ।
 સહસ્સ લક્ષણં પુચ્છિ વાગરણં અવયવા હંદં ॥૭૭॥
 ઝમુવકવાલભાવો, કમેણ અહ જોન્વળં અણુપ્પત્તો ।
 મોગસમત્થં ણાડં, અમ્માપિઅરો ઝ વીરસ્સ ॥૭૮॥
 તિહિરિકલ્લંમિ પસથે, મહન્તસામન્તકુલપસૂઆપ ।
 કારંતિ પાણિગહણં, ઝસોઅવરાયક્રણાણ ॥૭૯॥ મા૦

બન્યારે ભગવાન આઠ વર્ષમાં કંઈક ન્યૂન ઉમરના હતા ત્યારે ઈન્દ્ર મહારાજે સુધર્મ-
 સભામાં દેવોની મધ્યે તેમના સદ્ગુણોનું કીર્તન કર્યું. કે ભગવાન મહાવીરદેવ આળક છતાં
 પણ આળભાવ રહિત અને મોટાના જેવા પરાક્રમવાળા છે. તેમને ઈન્દ્ર સહિત દેવોથી
 પણ ભય પમાડી શકાય નહિ. ઈન્દ્રના તે વચન સાંભળીને એક દેવ તે વાત નહિ માનતો
 થકો સત્વર જિનેશ્વરની પાસે તેમને ભય પમાડવા આવ્યો. તે વખતે ભગવાન આળકોની
 સાથે વૃક્ષ ઉપર ક્રીડા કરતા હતા, ત્યાં પેલો દેવ વૃક્ષની નીચે સર્પનું રૂપ ધરીને ઉચું
 મુખ કરી રહ્યો, ભગવન્તે તેને માત્ર ડાખા હાથથી જ દૂર ફેંકી દીધો. પછી ભગવાન તિન્દ્ર-
 સક નામની રમત રમવા લાગ્યા, તે દેવ પણ આળકેપ ધરીને સાથે રમવા લાગ્યો. ભગ-
 વન્તે રમતમાં તેને છુટ્યો. તેથી તેના રૂકંધ ઉપર ભગવાન એકા. આથી દેવે પિશાચરૂપ
 ધરીને વધવા માંડ્યું, ભગવન્તે ભય પામ્યા સિવાય તેની પીઠ ઉપર રુદિત્તો પ્રદાર કર્યો.
 તેથી તે દેવ ત્યાજ નિમગ્ન થયો. પછી વીર પ્રભુને વંદન કરીને તે પાતાના સ્થાન ગયો.
 પછી ભગવન્તને આઠ વર્ષથી અધિક ઉમરના બાણીને માતા-પિતા નમને સ્થા-અલ-
 કારાદિથી શબ્દગારીને લેખાચાર્ય પાસે લઈ ગયા. તે વખતે ઈન્દ્રમહારાજે ઉપાધ્યાયની
 સમક્ષ ભગવન્તને મોટા આસન ઉપર બેસાડીને શબ્દનું લક્ષણ પૂછ્યું. ભગવન્તે વ્યાકરણના
 અવયવો કહ્યા, ત્યારથી ઈન્દ્ર વ્યાકરણ થયું. અનુક્રમે આળભાવથી મુક્ત થઈને યૌવન વય
 પામેલા વીરપ્રભુને ભોગ સમર્થ બાણીને માતા-પિતાએ પ્રશસ્ત તિર્થ અને વસ્ત્રમાં મોટા
 સામન્તના કુળમાં ઉત્પન્ન થએલી યશોદા નામે ક્રેહ રાજકુમારી સાથે પાણિગદા કરાવ્યું.
 ૭૨ થી ૭૯

પંચવિહે માણસે, મોગે મુંજિતુ સહ જસોઆપ ।
 તેયસિરિં વ સુરુવં જણેહ પિઅર્દસણં ધૂઅં ॥૮૦॥
 હથુત્તરજોણં, કુંઢગામંમિ સ્વત્તિઓ જાઓ ।
 વજ્જરિસહસંધયણો, મવિઅજ્ઞવિવોહઓ બીરો ॥૪૫૯॥
 સો દેવપરિગાહિઓ તીસં વાસાઈ વસઈ ગિહવાસે ।
 અમ્માપિર્દિહિં મયવં દેવત્તગણં પવ્વહઓ ॥૪૬૦॥
 સંવચ્છરેણં ॥૮૧॥ ઇમા હિરણ્ણકોહીં ॥૮૨॥
 સિંધાહ્યં ॥૮૩॥ વરવરિઆં ॥૮૪॥ તિણ્ણેવ ચં ॥૮૫॥
 સાસસયમાહ્વાચાં ॥૮૬॥ ઇપ્પ દેવનિક્કાયાં ॥૮૭॥ માં
 ઇવં અમિત્થુલ્લંતો, બુદ્ધો બુદ્ધારાવિદસરિસમુદ્ધો ।
 લોગંતિગદેવેહિં, કુંઢગામે મહાવીરો ॥૮૮॥ માં

યશોદાની સાથે મનુષ્યના પંચવિધ ભોગો ભોગવતાં તેજની લક્ષ્મી જેવી સુરૂપા પ્રિયદર્શના નામે પુત્રી થઈ. ત્રીસ વર્ષ સુધી ગૃહવાસમાં રહીને માતા-પિતા દેવગતિ પામ્યા પછી ક્ષત્રિયકુંડ ગામમાં હસ્તોત્તરા નક્ષત્ર-ઉત્તરાશ્લેષનીની અંદર ઉત્તમ ક્ષત્રિય જાતિવાળા, વજ્રજપનારાયણસંધયણવાળા, ભવ્યજનને યોધ પમાડનાર મહાવીર પ્રભુએ દીક્ષા લીધી. (આ પછીની સાત ગાથાઓનો અર્થ પૂર્વે ૨૧૬મી ગાથાથી ૨૨૨ સુધીની ગાથાઓમાં આવી ગયો છે, તેથી ત્યાંથી બેઠાં લેવા.) એ પ્રમાણે લોકાન્તિક દેવોત્ત્વ કુંડ ગામની અંદર સ્તુતિ કરાતા વિકસિત કમળ જેવા મુખવાળા ભગવાન મહાવીરદેવ યોધ પામ્યા. ૮૦ થી ૮૮.

હવે નિષ્ક્રમણ દ્વાર કહે છે.

મણપરિણામો અ કઓ, અમિનિક્કલમણંમિ જિણવરિદેણ ।
 દેવેહિ ચ દેવીહિ ચ, સમંતઓ ઉચ્છયં ગયણં ॥૮૯॥ માં
 મવળવહ વાળમંતર, જોહસવાસી વિમાણવાસી અ ।
 ધરણિયલે ગયણયલે, વિવજુજ્જોઓ કઓ સિર્પં ॥૯૦॥ માં
 જાવ ચ કુંઢગામો, જાવ ચ દેવાળ મવળવાવાસા ।
 દેવેહિ ચ દેવીહિ ચ અવિરહીયં સંચરંતેહિ ॥૯૧॥
 ચંદપ્પમા ચ સીઆ, ડવળીઆ જમ્મજરણમુવક્કસસ ।
 આસત્તમલ્લદામા, જલયથલયદિવ્વકુસુમેહિ ॥૯૨॥ માં
 પંચાસઈ આયામા, ઘણૂણિ વિચ્છિન્ન પણ્ણવીસં તુ ।
 છત્તીસઈમુવિદ્ધા, સીઆ ચંદપ્પમા મણિઆ ॥૯૩॥ માં

સીઆહ મજ્જયારે, દિવ્યં મળિકળગરયણચિચ્છદ્યં ।
 સીહાસણં મહરિહં, સપાયવીઠં જિણવરસ્સ ॥૯૪॥ મા.
 આલહમ્માલ્મહમ્મો, માસુરબોદી પલ્લવણમાલો ।
 સેયયવત્થનિયત્થો, જત્તસ ય મોલ્લં સયસહસ્સં ॥૯૫॥ મા.
 છટ્ટેણં મત્તેણં અજ્જવસ્સાણેણ સોહણેણ જિણો ।
 લેસાહિ વિસુહ્જંતો, આરુહંતે ઉત્તમં સીઅં ॥૯૬॥ મા.

અભિનિષ્ક્રમણને વિષે જિનેશ્વરે મનઃપરિણામ કયો, તેથી જેવ અને જેવીઓથી સર્વ દિશાઓમાં આકાશ વ્યાપ્ત થયું. ભવનપતિ-વ્યન્તર-વ્યોતિષી અને ગૈમાનિક દેવોના આગમનથી ધરણી ઉપર અને આકાશમાં એકદમ વિજળીના જેવો પ્રકાશ થયો. અને કુડંગામ તે વખતે જેવ-જેવીઓના નિરંતર સંચરણથી દેવોના સ્થાન જેવું થઇ ગયું. જન્મ અને જરાથી મુક્ત એવા ભગવન્ત માટે દેવોએ જળ અને સ્થળમાં થએલા પુખ્તપાથી ખેનાવેલી સુંદર માળાઓથી તે શિખિકા આણી, પ્રમાણમાં પંચાસ ધનુષ લાંબી, પચીસ ધનુષ પહોળી, અને છત્રીસ ધનુષ ઉંચી હતી. તે શિખિકાની મધ્યમાં દિવ્યમણી-કનક અને સુવર્ણથી જડેલું મહામૂલ્યવાન જિનેશ્વરનું પાદપીઠિકા સહિત સિંહાસન કયું. માળા-મુકુટસહિત દેહીપ્રમાન શરીરવાળા, લાંબીવનમાળાયુક્ત, શ્વેતવસ્ત્ર પહેરેલ, તે વસ્ત્રનું મૂલ્ય એક લાખ દીનારાનું હતું; છકુલકાના તપયુક્ત શુભ અધ્યવસાય સહિત, અને વિશુદ્ધલેશ્યાવન્ત એવા જિનેશ્વરે ઉત્તમ શિખિકામાં આરૂઢ થયા. ૮૯થી ૯૬ ભાષ્ય

સીહાસણે નિસણ્ણો, સવકેસાણા ય દોહિ પાસેહિ ।
 વીઅંતિ ચામરેહિ, મળિકળગવિચિત્તદંહેહિ ॥૯૭॥ મા.
 પુલ્લિ ઉક્લિત્તા, માણસેહિ સાહકુરોમકૂલેહિ ।
 પચ્છા વહંતિ સીઅં, અસુરિદ-સુરિદ-નાગિદા ॥૯૮॥ મા.
 ચલ્લચલભૂષણધરા, સચ્છંદવિઝ્ઞિઆમરણધારી ।
 દેવિદદાણવિદા, વહંતિ સીઅં જિણિદસ્સ ॥૯૯॥ મા.
 કુસુમાણિ પંચવણ્ણાણિ, સુચંતા હુંદુહી ય તાહંતા ।
 દેવગણા ય પહહા, સમંતઓ ઉચ્છઅં ગયણં ॥૧૦૦॥ મા.
 વણસંહોવ્વ કુસુમિઓ, પવમસરો વા જહા સરયકાલે ।
 સોહહ કુસુમમરેણં, હ્ય ગગણચલં સુરગણેહિ ॥૧૦૧॥ મા.
 સિદ્ધત્થવર્ણં ચ (વ) જહા, અસણવર્ણં સણવર્ણં અસોગવર્ણં ।
 ચૂઅવર્ણવં કુસુમિઅં, હ્ય ગગણચલં સુરગણેહિ ॥૧૦૨॥ મા.

अयसियणं व कुसुमिअं, कणिआरवणं व चंपयवणं ।

तिलयवणं व कुसुमिअं, इय गयणतलं सुरमणोहिं ॥१०३॥ मा.

वरपडहमेरिझल्लरिदुंदुहिसखसहिण्हि तूरोहिं ।

घरणियले गयणयले, तूरनिनाओ परमरम्भो ॥१०४॥ मा.

एवं सदेवमणुआसुराए परिसाए परिकुडो भयं ।

अभिथुच्चंतो गिराहि, संपत्तो नायसंज्वणं ॥१०५॥ मा.

वीरप्रभु सिंहासन उपर भेदा भेटले शक्त अने धिमानेन्द्र के आलुओं भस्मिन्तुनी विचित्र इंडवाणा आभरीं वीं जवा लाग्या. पछी ते शिपिका प्रथम डर्षवन्त रोमवाणा भनुष्योओ. उपाडी, अने पाछणथी असुरेन्द्र, सुरेन्द्र, अने नागेंद्रोओ उपाडी, अथवा आभूषण धरनारा अने स्व अलिप्रायथी अनावेला दिव्य आभरणोंने धरनारा देवेन्द्र अने हानवेन्द्रोओ निनेन्द्रनी शिपिका वडन करी. ते वणते पंचवर्ष पुष्पानी वृष्टि करता, इंडुली वगाडता, अने प्रसन्न थेओला ओवा देवसभूढथी आकाश व्याप्त थ्युं. जेम वनभंड कुसुमित थ्युं होथे, अथवा, जेम शरह ऋतुमां प्रहसरोवर पुष्पना समूढथी शोले, तेम देवसभूढथी आकाशतल शोलेवा लाग्युं. सिद्धार्थतुं, सख्यतुं, असख्यतुं, अशोभतुं अने आभातुं वन जेम पुष्पवाणुं शोले तेम संचरता देवताथी गगनतल शोलेतुं छतुं. पुष्पित थेओलुं अंतसीतुं वन, कर्षिकारतुं वन, यंपकवन, अने तिलकवन जेम शोले, तेम देवाना समूढथी आकाशतल शोलेवा लाग्युं. श्रेष्ठ पडल, लेरी, आदर, इंडुली अने शंभसहित वाजित्रीथी पृथ्वीतल अने आकाशतलमां परमरम्य वाजित्रीनो नाह थर्ग गयो. ओ प्रभाणे देव-भनुष्य अने असुरोंने पर्वदावडे वींटाओला लगवान, वाणीवडे स्तुति कराता थका शातभंड वनमां आग्या. ६७ थी १०५ लाभ्य.

उज्जाणं संपत्तो ओरुहई उत्तमाउ सीआओ ।

सयमेव कुणइ लोअं, सक्को य पडिच्छए केसे ॥१०६॥ मा.

जिणवरमणुणवित्ता, अंजणवणरुयगविमलसंकासा ।

केसा खणेण नीआ, खीरसरिसन्यामयं उदहिं ॥१०७॥ मा.

दिब्बो मणुसघोसो, तूरनिनाओ अ सक्कवयणेण ।

खिप्पामेव निळक्को, जाहे पडिक्कज्जइ चरित्तं ॥१०८॥ मा.

काळण नमोक्कारं, सिद्धाणममिमाहं तु सो गिण्हे ।

सव्वं मे अकरणिज्जं पावन्ति चरित्तमारुहो ॥१०९॥ मा.

तिहिं नाणेहिं समभा, तित्थयरा जाव हुंति गिहवासे ।

पडिवण्णंमि चरित्तो, चउनाणी जाव छउमत्था ॥११०॥ मा.

बहिआ य णायखंडे, आपुच्छित्ताण नायए सव्वे ।

दिवसे मुहुत्तसेसे, कुमास्सामं समणुपत्तो ॥१११॥ मा.

गोवनिमित्तं सक्कस्स, आगमो वागरेइ, देविंदो ।

कोलाबहुले छठ्स, पारणे पयस वसुहारा ॥४६१॥ नि.

ઉધાનમાં આવીને ભગવાન ઉત્તમ શિષિકામાંથી ઉતર્યા, અને પોતાના હાથેજ લેખ કર્યો, ઇન્દ્ર તેમના કેશો અહણ કર્યા. જિનેશ્વરની આજ્ઞા લઇને અંબનની ગાઢ કાન્તિ બેવા નિર્મળ કેશો સ્વપ્નારમાં ક્ષીર સમુદ્રમાં નાખ્યા. આ વખતે બ્યારે ભગવંતે ચારિત્ર અંગીકાર કર્યું, ત્યારે દેવો અને મનુષ્ય સંખ્યા વાજિત્રોનો નાદાઇન્દ્રની આજ્ઞાથી એકદમ વિરામ પામ્યો. સિદ્ધોને નમસ્કાર કરીને ચારિત્રમાં આરૂઢ થયેલા ભગવંતે આવો અભિપ્રય અહણ કર્યો, કે મારે સર્વ પાપમય કાર્ય ન કરવું. તીર્થકરો ન્યાં સુધી ગૃહવાસમાં હોય છે, ત્યાં સુધી ત્રણ જ્ઞાન સહિત હોય છે, અને ચારિત્ર અંગીકાર કર્યા પછી થાવત છદ્મસ્થ અવસ્થા પર્યંત ચાર જ્ઞાનવાળા હોય છે. કુંડયુરની બહાર જ્ઞાનખંડ ઉધાનમાં સર્વ સ્વજનોને પૂછીને ભગવાન કુમાર ગામ તરફ ચાલ્યા, સુહૃત માત્ર દિવસ બાકી રહ્યો ત્યારે ત્યા પહોંચ્યા. ત્યા મારવા માટે તૈયાર થયેલા ગોવાળને શિક્ષા કરવા ઇન્દ્ર આવ્યા, અને કહ્યું કે (ભગવાન બાર વર્ષ સુધી હું આપનું વૈયાવૃત્ય કરું, ભગવંતે ના કહી.) પછી ભગવાને કેટલાક સન્નિવેશમાં બહુલ નામના બ્રાહ્મણના ઘેર છઠ્ઠી સંક્રાન્તિ તપનું ક્ષીરથી પારણું કર્યું, ત્યાં તેથી દ્રવ્યની વૃદ્ધિ થઈ. ૧૦૬ થી ૧૧૧ ભા. ૪૬૧ નિ.

दूहज्जंतग पिऊणो, वयंस तिव्वा अभिगहा पंच ।

अचियत्तागहि न वसण^१, णिच्चं वोसठ्ठ^२ मोणेणं^३ ॥४६२॥

पाणी पत्ता^४ गिहिवदणं^५ तओ वद्धमाण वेगवई ।

धणदेव सूलपाणिदसम्भ वासाऽद्विअगामे ॥४६३॥

रोद्धा य सत्त वेयण, धुह दससुमिणुप्पलद्धमासे य ।

मोराए सक्कारं, सक्को अच्छंदए कुविओ ॥४६४॥

मीमट्टहास' हृत्थी, पिताय नागे य वेदणा सत्त ।

सिरकण नासदन्ते, नहऽच्छ पट्टी य सत्तमिजा ॥११२॥ भा.

तालपिसाओ^१ दो कोइला^२ य^३ दामदुगमेव^४ गोवगं^५ ।

सर^६ सागर^७ सूर^८ते, ^९मन्दर^९ सुविण उप्पले^{१०} चेव ॥११३॥ भा.

'मोहे य^१ ज्ञाण^२ पवयण,^३ घम्मे^४ संघे^५ य देवलोए^६ य ।

संसारं^७ णाणं^८ जसे^९ घम्भं^{१०} परिसाणं^{११} मज्झंमि ॥११४॥ मा.

मोरागसन्निवेशे, बार्हि सिद्धस्थ तीतमार्इणि ।

साहइ जणस्स अच्छंद पओसो वेयणे सक्को ॥११५॥ मा.

तण्डेयंगुलि कम्मार, वीरघोस माहेसिदु दसपलिजं ।

विह् इंदसम्मऊरण, वयरीए दाहिणुक्कुळे ॥४६५॥

તદ્વચનમવચ્ચં મજ્જા, કહીહિ નાહં તથો પિતૃવચસો ।

દાહિણવાયાલ સુવણ્ણવાલુગા કંટપ વચ્ચં ॥૪૬૬॥

ઉત્તરવાચાલંતરવણસંઘે ચંદ્રકોસિજો સપ્પો ।

ન હહે ચિંતા સરણં, જોહસ કોવાડહિ જાઓડહં ॥૪૬૭॥

ઉત્તરવાયાલા નાગસેળ સ્ત્રીરેળ મોયળ દિલ્લા ।

સેયવિયાય પપ્પસી પંચરહે નિજરાયાણો ॥૪૬૮॥

દ્રુધજન્ય ત જે પિતાનો મિત્ર હતો, તેમણે ભગવન્તને રહેવાતું સ્થાન આપ્યું, પુનઃ વિહાર કરીને ભગવન્ત ત્યાં આવ્યા, અને પાંચ તીવ્ર અભિગ્રહ ગ્રહણ કર્યા, જ્યાં રહે ત્યાં તેના માલિકની અપ્રીતિ થાય તો ત્યાં ન રહેવું, હસ્તમેશાં વ્યુત્પન્ન કાયાથી રહેવું, મૌનપણે વિહરવું, હસ્ત રૂપ પાત્રથીજ ભોજન કરવું, અને ગૃહસ્થને વંદન ન કરવું. આ પ્રમાણે અભિગ્રહ લઈને ત્યાંથી નીકળી અસ્થિઆમે આવ્યા. તે ગામ પૂર્વે વર્ધમાનપુર નામે હતું, ધનસાર્થવાહ તે નગરની વેગવતી નદી પોતાના મુખ્ય બળદવડે ઉતર્યો, અતિપરિશ્રમથી તે બળદ મરીને અકામનિર્જાયથી ત્યાં શૂલપાણિ નામે ચક્ષુ થયો. ભગવન્તે તે ચક્ષુના મંદીરમાં વાસ કર્યો, ચક્ષુ સાત ભયંકર વેદનાઓ ભગવન્તને ઉત્પન્ન કરી, છેવટે બોધ પામી, સ્તુતિ કરીને ગયો. પાછલી રાત્રે ભગવન્તે દસ સ્વપ્નાં જોયાં, ઉત્પલે તેતું ફળ કહ્યું, પક્ષ-પક્ષના ભગવન્તે ઉપવાસ કર્યો, મોરકામાં લોકોએ સત્કાર કર્યો, અને અચ્છંદકપર ઇન્દ્રે કોપ કર્યો. (ચક્ષુ જે વેદનાઓ કરી તે આ પ્રમાણે) પ્રથમ ભયંકર અદૃહાસ્ય કયું, હસ્તિ, પિશાચ, અને સર્પથી ભય પમાડયા છતાં ભય ન પામ્યા, ત્યારે મસ્તક, કર્ણ, નાસિકા, હાંત, નખ, આંખ, અને પીઠમાં એમ સાત પ્રકારની વેદનાંઓ ઉત્પન્ન કરી. (દસ સ્વપ્નાં જોયાં તે આ પ્રમાણે) તાલપિશાચ માર્યો, બે કોકિલા, બે પુષ્પની માળા, ગાયોનો સમૂહ, સરોવર, સમુદ્ર, સૂર્ય, આંતરડાથી મનુષ્યોત્તર વીંટયો, મેઢ અને દસમું કમળ તેતું ફળ ઉત્પલે (ઉત્પન્ન) આ પ્રમાણે કહ્યું, મોહનો નાશ, શુદ્ધ ધ્યાનની પ્રાપ્તિ, પ્રવચન રચના, ધર્મ સ્થાપન, સંઘ દેવલોક, સંસાર, જ્ઞાન, ચશ, અને પર્વદ્વામાં ધર્મ, ત્યાંથી ભગવાન મોરકાસન્નિવેશમાં ગયા, તેની બહાર સિદ્ધાર્થ લોકોને અતીત આદિ દિવસોતું નિમિત્ત કહેતો હતો, ભગવાનનો લોકો સત્કાર કરવાથી અચ્છંદકને દ્રેષ થયો. તુષ્ણને લીધે ઇન્દ્રતું આગમન થયું, અચ્છંદકે તુષ્ણ લીધું, ઇન્દ્રે તેની આંગળીઓ છેદી નાંખી, કર્મકર વીર-થોષતું દસ પલ પ્રમાણ કરોટક (વાટકો). મહિસેંદુ વૃક્ષની (ખજુરીના વૃક્ષની) નીચે સ્થાપ્યું છે, બીજું ઇન્દ્રશર્માના બકરાને મારી ખાઈને તેનાં હાડકાં મોરડી નીચે દક્ષિણ બાજુએ ઉકરડામાં દાટ્યા છે. ત્રીજું અવાચ્ય છે તે તેની સ્ત્રી કહેશે, હું નહિ કહું, કેમકે હું તેના પિતાનો મિત્ર છું. (સ્ત્રીએ કહ્યું, તે તેની જનનો પતિ છે, મને નથી આહતો, આથી લોકોએ તેના બહુ તિરસ્કાર કર્યો.) પછી ભગવન્ત ત્યાંથી દક્ષિણવાયાલ તરફ ચાલ્યા, ત્યાં પિતૃવચસ્યે પારણ કરાવ્યું માગમાં સુવર્ણ વાલુકા નદીને કિનારે કંટકમાં વચ્ચે ભરાઈ ગયું. આગળ જતા ઉત્તર વાયાલના અંતરવનખંડમાં ચંડકૌશિક સર્પ હતો, તે ડશી શક્યો નહિ, વિચાર કરતાં બાતિસ્મરણ થયું, કે હું જ્યોતિષક હતો ને કોપથી

સર્પ થયો છું. આથી તે બોધ પામ્યો, પછી ભગવાન ત્યાં ઉત્તરવાચ્યાલ તરફ ગયા, ત્યાં નાગસેને ક્ષીરનું લોબન કરાવ્યું, પંચ દિવ્ય પ્રગટ થયાં, ત્યાંથી શ્વેતાંબી નગરીમાં ગયા, ત્યાં પ્રદેશી રાજા અને નૈયક ગોત્રી રાજાઓએ ભગવન્તાની સેવા-ભક્તિ કરી ૧૧૨થી૧૪૪ ભાષ્ય. ૪૬૨ થી ૪૬૮ નિર્ણુકિત.

સુરહિપુર સિદ્ધજીનો, ગંગા કોસિય વિઠ્ઠલ ય સ્તેમિલ્યો ।

નાગસુદાદે સીદ્ધે, કંબલસબલ ય જિળમહિમા ॥૪૬૯॥

મહુરાણ જિળદાસો, આહિર વીવાહ ગો જવવાસે ।

મંદીર મિત્ત જવલ્લે, મરો જાગોહિ આગમણ ॥૪૭૦॥

વીરવરસ્સ મગવજો, નાવારુહસ્સ કાસિ ઉવસમાં ।

મિચ્છાદિદ્વિપરદ્ધં, કંબલસબલ સમુતારે ॥૪૭૧॥

ધૂળાણ વહિ પૂસો, લક્ષ્મણમર્મતરં ચ દેવિદો ।

રાયગિહિ તંતુસાલા, માસક્ષમણં ચ ગોસાલો ॥૪૭૨॥

મંજલિ મંજલ સુમદ્ધા, સારવણ ગોબહુલમેવ ગોસાલો ।

વિજયાણંદ સુણદે, મોજળ સજ્જે જ કામગુણે ॥૪૭૩॥

ત્યાંથી ભગવાન સુરાભપુર ગયા, ત્યાં સિદ્ધચાત્ર નામના નાવિકે ભગવાનને ગંગા ઉતારવા માંડી, તે વખતે ક્ષેમિલ નામે શુકન બાણનારાએ ઘુવડ બોલવાથી પ્રાણાન્ત ભય જણાવ્યો. (ભગવન્તાના પૂર્વના વાસુદેવના ભવનો વેરી સિંહનો જીવ સંસારમાં ભમતાં સુકંધ દેવ થયો હતો) તે દેવે નાવ હુણાવવા પ્રયત્ન સંવર્તક વાયુ વિકુબ્યો. કંબલ-સંબલ દેવોએ તેના પરાભવ કરીને જિનેશ્વરને મહીમા કર્યો. મથુરાનગરીમાં જિનદાસ શ્રાવક અને સાધુદાસી નામે તેની સ્ત્રી હતી, તે સ્ત્રીને આલીરી સાથે ગાઢા સંબંધ થયો. અન્યદા ગોવાળને ત્યાં વિવાહ પ્રસંગે શેકે બેઠતી વસ્તુ આપી, કૃતસતામાં ગોવાળે કંબળ-સંબળ નામના બે વાછરડા શેકને ભેટ આપ્યા, શેકના સંસર્ગથી તે બન્ને હુદ્દ પુષ્ટ થયાથકા ધર્મવાસિત થયા, અન્યદા શેકના મિત્રે પુછ્યા વિના તે બન્નેને ભંડિરચક્ષની યાત્રામાં દોડાવ્યા, અતિશ્રમથી કંઈ પણ તે આહાર પાણી ન લેવા લાગ્યા, શેકે તેમની અન્યાવસ્થા જાણી ધર્મ સંભળાવ્યો, તેના પ્રભાવથી મરણ પામીને તે બન્ને નાગકુમારમાં કંબળ સંબળ નામે નાગકુમાર દેવ થયા, તેઓ અવધિજ્ઞાનથી ભગવન્તાને થતો ઉપસર્ગ જાણીને ત્યાં આવ્યા, મિથ્યાદષ્ટિ દેવથી નાવમાં બેઠેલા ભગવાન વીરપ્રભુને ઉપસર્ગ કરાતો અટકાવ્યો અને ભગવન્તાને નદીથી ઉતાર્યા. ત્યાંથી ભગવાન ચાલીને યુષ્ઠા નગરીની બહાર આવ્યા, પુષ્પનામે સામુદ્રિક શાસ્ત્ર જાણનારો ભગવન્તાના પગલા ઉપરથી ચક્રવર્તિ ગએલ જાણીને સેવા કરવાના પઠાને ત્યાં આવ્યો, ભગવન્તાને બોધને સામુદ્રિક શાસ્ત્ર પર અશ્રદ્ધા થઈ, દેવેદ્ર આવીને ધર્મ ચક્રવર્તિના અભ્યન્તર લક્ષણ જણાવ્યા; અને સંતુષ્ટ કર્યો, ત્યાંથી રાજગૃહમાં તંતુશાળામાં માસક્ષમણ કરીને રહ્યા. ત્યાં ગોશાળાનો સંગ થયો. મંબળતિના મંબલિ અને સુલદાનો પુત્ર શરવણ સન્નિવેશમાં બ્રાહ્મણની ગોશાળામાં

જન્મ્યો હતો, તેથી તેનું નામ ગોશાલક પડ્યું. વિજય-આનંદ અને સુનંદના ઘેર ભગવન્તે અતુલ્યે ત્રણ માસ ક્ષપણના પારણાં સ્વાદિષ્ટ ભોજન ખાધ અને સંપૂર્ણવિધિથી કર્યાં. ત્યાં પંચ દિવ્ય પ્રગટ થયાં. ૪૬૯ થી ૪૭૩

કુરલાગ બહુલપાયસ, દિવ્યા ગોસાલ દદ્દુ પબ્બજા ।

વાહિ સુવળ્લસલ્લ, પાયસથાડી નિયદ્ગહણં ॥૪૭૪॥

દંભણગામે નંદોવનંદ, ઉવણદ તેય પ્વચ્ચદ્દે ।

ચંપા દુમાસલ્લમણે, વાસાવાસં મુળી સ્વમર્દે ॥૪૭૫॥

કાલાપ સુળ્લગારે, સીહો વિજ્જુમર્દે ગોદ્વિદાસી ય ।

સંદો દંતિલ્લિપ્પા, પત્તાલગ સુળ્લગારંમિ ॥૪૭૬॥

મુળિચંદ કુમારાપ, ક્લ્લવળય । ચંપરમણિજ્જ ઉજ્જાણે ।

ચોરાય ચારિ અગદ્દે, સોમજયંતી ઉવસમેદ્ ॥૪૭૭॥

પિટ્ઠીચંપાવાસં તત્થ ચંડમ્માસિદ્ધણ સ્વમણેણં ।

કયમલ દેડલ વરિસે, હરિદ્ધેરા ય ગોસાલો ॥૪૭૮॥

સાવત્થી સિરિમદ્ધા, નિદ્ધ પિડદત્ત પયસ સિવદત્તો ।

દારગણિ નક્કલ બાલા, હલ્લિદ્ધ પહિમાડગણી પહિઆ ॥૪૭૯॥

તત્તો ય ણંગલાપ, દિમ્ભમુળી અલ્લિકલ્લહણં ચેવ ।

આવત્તો મુહત્તસે, મુળિઓત્તિ અ વાહિ વલ્લદેવો ॥૪૮૦॥

ચોરા મંઢવ મોજ્જં, ગોસાલો વહણ તેયજ્ઞામણયા ।

મેહો ય કાલહત્થી, કલ્લંબુયાપ ઠ ઉવસમ્મા ॥૪૮૧॥

એથા માસક્ષપણના પારણે ભગવાન કોણાક સંનિવેશે ગયા, ત્યાં ખડુલ નામના પ્રાહ્લણે પરમાન્નથી પારણું કરાવ્યું, ત્યાં પંચ દિવ્ય પ્રગટ થયાં. ગોશાળો ભગવન્તને ફરી મળ્યો, ભગવન્ત સુવર્ણખલ તરફ ગયા, માર્ગમાં ગોપાળોએ ખીર કરવા માંડી, તે બેઈ ગોશાળે કહ્યું ભગવન્ અહીં આપણે જમીએ, સિદ્ધાર્થ દેવે કહ્યું એ તૈયાર થયા વિનાજ થાળી (હાંદલી) લાંગી જશે. બન્યું પણ એમજ, આથી ગોશાળો નિયતિને દૃઢપણે માનનારો થયો. ત્યાંથી ભગવાન પ્રાહ્લણગામમાં ગયા, ત્યાં નંદ અને ઉપનંદ નામના બે ભાઈઓ હતા, નંદના ઘેર પ્રભુએ પારણું કર્યું, ઉપનંદને ઘેર ગોશાળાને કંઈ ન મળ્યું, તેથી કોધિત થઈને ગુરૂના તેજ પ્રતાપે શ્રાપ આપીને તેનું ઘર બાળ્યું. (વ્યન્તરે બાળ્યું) ત્યાંથી ભગવાન ચંપા પુરીએ ગયા, બે બે માસના ઉપવાસ કરી ત્યાં વર્ષાઋતુમાં ઉત્કુટકાંઠે આસને કાથોત્સર્ગ કરી વીતાવી ત્યાંથી ભગવાન કોણાક સન્નિવેશમાં ગોશાળા સહિત ગયા. ત્યાં શૂન્ય ગૃહમાં કાઉસએ રહ્યા, ગોશાળો ખારણામાં બેઠો. તે વખતે તે ગામનો સીંહનામે કુલ પુત્ર પોતાની વિદુન્મતી દાસીની સાથે અનાચાર માટે ત્યાં આવ્યો. ગોશાળો ત્યાં છે એમ જણાઈ જવાથી માર ખાધો, ભગવાન ત્યાંથી પાત્રાલક ગામમાં

ગયા, ત્યાં પશુ શૂન્યગૃહમાં કાઠિસગ્ગે રહ્યા, રાત્રિએ સ્કંદક નામનો ગામનો ફૂલપુત્ર પોતાની દાસી દન્તલિકાનીસાથે અનાચાર માટે ત્યાં આવ્યો, પૂર્વવત્ - ત્યાં પશુ ગોશાળાએ માર ખાધો. ત્યાંથી ભગવાન ક્રમારક સન્નિવેશ તરફ ગયા, ત્યાં ચંપરમણીય ઉદ્યાનમાં કાઠિસગ્ગમાં રહ્યા, તેજ ગામમાં કૂપનય કુલારને ઘરે પાર્શ્વનાથના સંતાનીય મુનિચંદ્રાચાર્ય પરિવાર સાહત આવ્યા હતા, તે જિનકલ્પ અંગીકાર કરવાના હોવાથી પાંચ તુલના કરતા હતા, તેમાંની બીજી તુલના કરતા ઉપાશ્રયની બહાર ધ્યાનમાં હતા, તેમને ચોર બાણીને આરક્ષકે ગળામાંથી પકડ્યા, છેવટે દેવલોક પામ્યા. ત્યાંથી ભગવાન ચોરાક સન્નિવેશમાં ગયા, ત્યાં કોટવાળે ચારક બાણીને હેડમાં નાંખ્યા, ફરી બહાર કાઢ્યા, ત્યાં સોમા અને જયન્તી નામે બે બહેનો પાર્શ્વનાથના પરિવારની હતી, તેમણે તેમને છોડાવ્યા અને આરક્ષકોએ ખમાવ્યા. ત્યાંથી ભગવાન પૃથ્વિપાએ ગયા, ત્યાં ચોથું ચોમાસુ વર્ષોરાત્રિ કરી, ચાર માસના ઉપવાસ કરી વિવિધ પ્રકારના કાચોત્સર્ગ કરીને ત્યાંથી કૃતાંગલાએ ગયા અને દેવકુલમાં ધ્યાનમાં રહ્યા, ત્યાં સ્ત્રીવાળા અને આરંભપરિગ્રહવન્ત દ્રરિદ્રસ્થવિશે હતા, તેઓ નૃત્ય-વાજા-ત્રથી બગરણ કરતા હતા, ગોશાળાએ તેમની ચેષ્ટા કરી તેથી તેઓએ તેને બહાર કાઢી મૂક્યો. ભગવાન ત્યાંથી શ્રાવસ્તી નગરીએ ગયા અને બહાર કાચોત્સર્ગ રહ્યા, તે નગરીમાં પિતૃહત્તાની સ્ત્રી શ્રીભદ્રા મરેલા બાળકને જન્મ આપતી, તેણે શિવદત્ત નૈમિત્તિકને બાળક જીવવાનો ઉપાય પૂછ્યો, શિવદત્તે મરેલા બાળકને રાંધી કોઈ તપસ્વીને ખવરાવવાનું કહ્યું, તેણીએ તે પ્રમાણે કર્યું, અને ગોશાળાને વહેરાવ્યું પછી વમન કરવાથી નખવાળાદિ બેઠને બહાર પડતાં તેણે ઘર શોધવા આવ્યો, પશુ બારણું બદલી નાખ્યું, તેથી તે બાણી શક્યો નહી, છેવટે શુક્રપ્રતાપે તેનો વાસ અગ્નિથી સળગાવ્યો. ભગવાન ત્યાંથી હરિદ્રાકે ગામે ગયા, અને મોટા હરિદ્રાક વૃક્ષની નીચે પ્રતિમા ધારણ કરી રહ્યા, જતા-આવતા લોકોએ અગ્નિ સળગાવ્યો, તે સળગતો સળગતો ભગવન્ત પાસે આવ્યો, ભગવન્તના પગ બળી ગયા, ગોશાળો ભાગી ગયો. ત્યાંથી ભગવાન મંગળા ગામે ગયા, ગોશાળો પશુ ત્યાં ગયો. ગોશાળાએ રમતા બાળકોને આંખો કાઢીને લય પમાડ્યા, ત્યાંથી ભગવાન આવૃત્ત ગામ ગયા ત્યાં પશુ ગોશાળાએ તેમજ કર્યું, આથી લોકોએ ભગવન્તને તેના શુક્રને માંડે એમ ધારી મારવાનો વિચાર કર્યો, તેથી બળદેવની પ્રતિમા હળ ઉગામીને મારવા તૈયાર થઈ, લોકો પગે પડ્યા, અને ભગવન્તને ખમાવ્યા. ભગવાન ત્યાંથી ચોરાક સન્નિવેશમાં ગયા; ત્યાં મંડપમાં રસોઈ થતી હતી તે નીચે વળીને ગોશાળો બેતો હતો, તે લોકોએ ચોર ધારીને ત્યાં ગોશાળાને માર્યો શુક્ર પ્રભાવે મંડપ ખાળ્યો, ત્યાંથી કલપુકા સન્નિવેશમાં ગયા, મેઘ અને કાળ હસ્તીએ ચોર બાણીને બાધ્યા, બહાર પડતાં ભગવન્તને ખમાવ્યા. ૪૭૬ થી ૪૮૧

લાહેસુ ય ઉવસગ્ગા, ઘોરા પુણ્ણકલ્સા ય દો તેણા ।

વજ્જહયા સક્કેળં, મહિસ વાસાસુ ચરમાસં ॥૪૮૨॥

કયલિસમાગમ મોયળ, મંલલિ દહિકૂલ મગવ્વો પહિમા ।

જંવુંસંદે ગોટ્ટીય, મોયળ મગવ્વો પહિમા ॥૪૮૩॥

તંવાપ નંદિસેળો, પડિમા આરવિસ વહણ મય ઢહણ ।

કૂવિય ચારિય મોવસે, વિજયપગઢમા ય પતેયં ॥૪૮૪॥

તેળેહિ પહે ગહિઓ, ગોસાલો માઝલોત્તિ વાહણયા ।

મગવં વેસાલી, કમ્માર ઘણેળ દેવિવો ॥૪૮૫॥

ગામાગ બિહેલ્યા જવસ, તાવસી ઉવસમાવસાળયુઈ ।

છટ્ટેળ સાલિસીસે, વિસુજ્ઞમાણસ લોગોહી ॥૪૮૬॥

ત્યાંથી ભગવાન ઘણા કર્મની નિર્જરા કરવા માટે અનાર્થ દેશ જો લાઠક તેમાં ગયા, ત્યાં ઘોર ઉપસર્ગ થયા; ત્યાંથી પૂર્ણકલશ ગામે આવ્યા, માર્ગમાં જો ચોરો ભગવાનના શુકનથી અપશુકન થયેલા માનીને તેમને મારવા ઢોલ્યા, ઇન્દ્રે તેઓને વજ્રથી મારી નાખ્યા. ત્યાંથી વિહાર કરતા અનુક્રમે ભદ્રિકા નગરીએ આવ્યા, અને ચતુર્માસ ક્ષમણ કરી પાંચમી વર્ષોત્સવ વિતાવી. ત્યાંથી ભગવાન કદલીસમાગમ ગામે ગયા. ગોશાળાને દધિ-કૂરતું ભોજન મળ્યું, ભગવાન પ્રતિમા ધારણ કરી રહ્યા, ત્યાંથી પારીને ભગવાને જમ્યુખંડ ગામે ગયા. ત્યાં પણ ગોશાળાને તેવું જ દહિ ને ચોખ્ખું ભોજન મળ્યું, અને ભગવાન ધ્યાનમાં રહ્યા. ત્યાંથી ભગવાન તમ્બાક ગામે ગયા, ત્યાં પાર્શ્વનાથના સંતાનીયા સ્થવીર-બહુશ્રુત મુનિ ચોથી તુલના કરી રહ્યા હતા, તેમને રાત્રિના વખતે આરક્ષકના પુત્રે ચોર ભણીને મારી નાખ્યાં. ભગવાન ત્યાંથી કૃપિકા સન્નિવેશમાં ગયા. ત્યાં લોકોએ ચોર ભણીને ખન્નેને ખાંધ્યા, વિભ્યા અને પ્રગલ્લાએ તીર્થંકર ભણીને ખન્નેને છોડાવ્યા. ત્યાંથી ભગવાન વિશાલા નગરી તરફ આવ્યા, ગોશાળો અહીંથી ભુલો પડ્યો, માર્ગમાં ચોરોએ ગોશાળાને ભેયો, અને પકડ્યો, ભગવન્તના પ્રતાપે છુટીને પ્રભુને શોધતો વિશાલાએ ગયો. ત્યાં ભગવાન કર્મકરની શાળામાં ધ્યાનમાં રહ્યા. ત્યાં કોઈ કારીગરે છ માસ બિમારી ભોગવી સુંદર આયુધ બનાવવાને સારી તિથીએ આવી આરંભ કર્યો, તેવામાં ભગવન્તને ભેઈને અમંગળ થયેલું ભણી ઘણુના પ્રહારથી ભગવાનને મારવા ઉદ્ધત થયો, ઇન્દ્રે નિમેષ માત્રમાં ત્યાં આવી, તેજ ઘણુ તેનાપર પાડ્યો અને મારી નાખ્યો. ત્યાંથી ભગવાન ગ્રામક સન્નિવેશમાં ગયા, ત્યાં બિલેલક ઉદ્યાનમાં પ્રતિમા ધારણ કરી રહેલા ભગવન્તનો બિલેલક ચક્ષે મહિમા કર્યો. ત્યાંથી શાક્ષિશિર્ષ ગામે ગયા, ઉદ્યાનમાં પ્રતિમા ધરી સ્થીર રહ્યા, ત્યાં કટપૂતના વ્યંતરીએ તાપસીનું રૂપ ધરીને અનેક ઉપસર્ગ કર્યો, ભગવન્ત ચળાચમાન ન થયા. છેવટે શાન્ત થઈને સ્તુતિ કરી આલી ગઈ. ત્યાં છક્રભક્તચુકત વિશુદ્ધમાન ભગવન્તને લોકાવધિ જ્ઞાન થયું. ૪૮૨ થી ૪૮૬

પુનરવિ મદ્વિભનગરે, તવં વિચિત્તં ચ છટ્ઠવાસંમિ ।

મગહાપ નિરુવસર્ગાં, મુણિ ઉવલ્લંમિ વિહરિત્થા ॥૪૮૭॥

આર્લંભિઆપ વાસં, કુહગે તહ દેઝલે પરાહુતો ।

મદ્વળ દેઝલસારિણ, મુહમૂલે દોણિ મુણિત્તિ ॥૪૮૮॥

વહુસાલગસાલક્રમે, કટપૂજણ પદિમ વિમળોવસમે ।

લોહગલંભિ ચારિયે, જિજ્ઞસુત્ત ઉપ્પલે મોવસો ॥૪૮૯॥

તત્તો અ પુરિમતાલે, વંગુર ઈસાણ અન્નચપ પદિમા ।

મરુલીજિનાયણ પદિમા, ઉજ્જાણ વંસિ વહુગોટ્ટી ॥૪૯૦॥

ગોમુમિવજ્જલાદે, ગોવકોવે ય વંસિ જિણુવસમે ।

રાયગિહડટ્ટમવાસા, વજ્જમૂમી વહુવસગા ॥૪૯૧॥

પુનઃ પણ ત્યાથી વિચિત્ર પ્રકારના તપ કરતા છઠ્ઠી વર્ષાઋતુમાં ભદ્રિકા નગરીએ આવ્યા. (ત્યાં છઠ્ઠા મહીને ગોશાળાનો ફરી સમાગમ થયો.) ત્યાંથી ભગવાન ઋતુબદ્ધ આઠ મહીના મૌનપણે મગધદેશમાં વિહાર કરીને આલંબિકા નગરીએ ગયા. ત્યાં સાતમી વર્ષાઋતુ થઈ. ત્યાંથી ભગવાન કુંડાક સન્નિવેશમાં ગયા, ત્યાં વાસુદેવના મંદિરમાં ભગવાન ધ્યાનમાં રહ્યા, ગોશાળો પ્રતિમાના મુખમાં અધિષ્ઠાન કરીને રહ્યો, પૂર્વરીએ આવીને માર્યો પિશાચ બાણીને છોડી મૂક્યો. ત્યાંથી નીકળીને ભગવાન મહાન ગાંધે આવ્યા, ત્યાં બળદેવના મંદિરના યુષ્મામાં ભગવન્ત કાઉસગે રહ્યા, ગોશાળો પ્રતિમાના મુખમાં અધિષ્ઠાન કરીને રહ્યો, ત્યાં પણ પિશાચ બાણીને છોડી મૂક્યો. ત્યાંથી ભગવાન બહુ શાલક ગામે ગયા, ત્યાં શાલવન ઉદ્યાનમાં સદ્બજની વ્યંતરી પ્રતિમા ધારી ભગવાનને કટપૂતનાની પેઠે ઉપસર્ગ કરીને શાન્ત થઈ મહિમા કરીને ગઈ. ત્યાંથી ભગવાન લોહાગર્ભા ગયા, ત્યાંના રાજા જિતશત્રુએ ચૌર પુરૂષ બાણીને બન્નેને પકડ્યા, ઉત્પલે તેમની ઝાળખાણ પકાવીને સુકત કરાવ્યા, ત્યાંથી ભગવાન પુરિમતાલ નગરે ગયા, ત્યાં વગ્ગુર નામના શ્રેષ્ઠિની ભદ્રા નામે ભાર્યો વધ્યા હતી, તેણીએ બાળકની પ્રાપ્તિ માટે અનેક દેવ દેવતાની ભક્તિ કરી પણ કંઈ વલ્યું નહીં. એક વખત શકટમુખ નામના ઉદ્યાનમાં જીર્ણ મંદિરમાં મહોનાથ ભગવાનની પ્રતિમા ભેઠ ભક્તિથી તેમને નમી, પોતાની કામના માટે પ્રાર્થના કરી. મંદિર કરાવવાનું કહ્યું. નજીકમાં રહેલા કોઈ ભક્તવ્યંતરીએ તેમની તે કામના પૂર્ણ કરી, ભદ્રા-શેઠાણી ગર્ભવતી થઈ. કામના પૂર્ણ થવાથી શેઠ-શેઠાણી મંદિર તરફ ગયા, વચમાં ભગવન્ત રહેલા હતા, ઇન્દ્રે તેમને પ્રત્યક્ષ તીર્થંકરની ભક્તિ કરવાનું કહ્યું. ત્યાંથી ભગવાન ઊણીક ગામ તરફ આવ્યા, માર્ગમાં વિરૂપ વહુ-વર મળ્યાં, તેમને ભેઠ ગોશાળાએ હાંસી કરી, તેથી માર ખાધો, છેવટે મુકી દીધો. ત્યાંથી ભગવાન ગોભૂમિ તરફ આવ્યા, માર્ગમાં અટવી આવતાં ગોશાલાએ ગોવાળોને સ્વેચ્છા કહીને માર્ગ પૂછ્યો, ગોવાળોએ ક્રોધથી તેને મારી ખાંધીને વાંસના વનમાં નાંખી દીધો, જિનેશ્વરના ઉપશમથી આખરે છોડી મૂક્યા. ત્યાંથી ભગવાન રાજગૃહિએ આવ્યા, ત્યાં આઠમી વર્ષારાત્રિ થઈ. ત્યાંથી ભગવાન અનાથ દેશમાં વજ્ર ભૂમિએ ગયા. ત્યાં ઘણા ઉપસર્ગો સહન કરી નવમી વર્ષાઋતુ વિતાવી. ૪૮૭ થી ૪૯૧

અનિઅયવાસં સિદ્ધત્થપુરં તિલ્લથંબપુચ્છ નિપ્પત્તી ।

ઉપ્પાહેઐ અણ્જો, ગોસાલો વાસવહુલાણ ॥૪૯૨॥

મગદા ગોબ્બરગામો, ગોસંસ્તો વૈસિયાળ પાળામા ।

કુમ્મગામાયાવળ, ગોસાલે ગોવળ પડદટ ॥૪૯૩॥

વેસાલીષ પહિમં, હિમમુણિજ્જિતિ સત્થ ગુણરાયા ।

પૂણ સંસનામો, ચિત્તો નાવાણ મગિણિસુઓ ॥૪૯૪॥

વાળિયગામાયાવળ, આનવો ઓહિ પરીસહ સહંતિ ।

સાવત્થીષ વાસં, ચિત્તવો સાણુલદિઠં બહિ ॥૪૯૫॥

પહિમા મદ્દ મહામદ્દ, સવ્વઓમદ્દ, પદ્મમિયા ચરો ।

અદ્દટં યં ધીસાળંદે, વહુલ્લિય તદ્દ ઉજ્જિણ દિવ્વા ॥૪૯૬॥

ત્યાંથી નીકળીને ભગવાન સિદ્ધાર્થ પૂરે ગયા, સિદ્ધાર્થ પુરથી કૂર્મ ગામ તરફ ચાલ્યા, માર્ગમાં ગોશાળાએ તિલસ્ત બની પૃચ્છાકારી, ભગવન્તે તેની ઉત્પત્તિ કહી, તેપર શ્રદ્ધા ન કરેનાર અનર્થ ગોશાળે તે ઉખેડી નાખ્યું. ઘણી વર્ષો થઈ, અને તે તલનો છોડવો સ્થિર થયો, ત્યાંથી કૂર્મ ગામે ગયા, તે ગામની બહાર વંશચાચન નામે બાળતપસ્વી આતાપનાં બેતો હતો, તેની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે, ચંપાનગરી અને રાજગૃહ નગરીની વચ્ચે ગોબર-ગામ હતું, ત્યાં ગોશાળી નામે કણ્ઠથી રહેતો હતો, ચોરાએ તેને મારી નાખ્યો, અને તેની અચિર પ્રસૂતા સ્ત્રીને વંશચાને ત્યાં વેચી, જન્મેલું બાળક કોઈકના હાથે આપ્યું, અનુક્રમે બાળક મોટો થયો, નગરમાં ગયો, વૈશ્યાને ત્યાં જતાં ગાય રૂપધારી કુળદેવતાએ ચેતાવ્યો, છેવટે તાપસ થયો, ગોશાળાએ તેને યુક્ત શસ્ત્રાતર કહી ચીડાવ્યો, તાપસે ક્રોધથી તેજોદેશ્યા મૂકી, ભગવાને શીતલેશ્યાથી બચાવ્યો, પરિણામે ગોશાળાએ તેજોદેશ્યાનો ઉપાચાર પ્રાપ્ત કર્યો, ભગવાનથી છુટો પડ્યો. ભગવાન ત્યાંથી વિશાળાનગરીએ ગયા, પ્રતિમા ધારણ કરી રહ્યા, બાળકોએ પિશાચ બાણી અટકાવ્યા, ત્યાં ગણરાજ શબ્દનામે કોઈ સિદ્ધાર્થ રાબના મિત્રે ભગવન્તને ઓળખીને પૂજા કરી. ત્યાંથી ભગવાન વાણિજ્ય ગામ તરફ ચાલ્યા, માર્ગમાં ગંડીકા નદી ઉતરવાને નાવમાં બેઠા, નાવિકોએ ભાડું માગ્યું, તે પ્રયત્ને શબરાબને ક્રૂર ચિત્ર નામનો ભાણેજ નાવિક સૈન્યસંહિત ક્રૂર-કાર્ય માટે ગયો હતો, તેણે ત્યાં આવી ભગવન્તને મૂકાવીને પૂજા કરી. ત્યાંથી વાણિજ્ય ગામે જઈ ગામ બહાર પ્રતિમા ધરીને રહ્યા, ત્યાં આનંદ શ્રાવકને અવધિ જ્ઞાન થયું, તેણે તીર્થ કરને પરિસહ સહન કરતા બેચા, વંદના કરી અને કહ્યું, ભગવન્ થોડા વખતમાં જ કેવળ જ્ઞાન થશે. ત્યાંથી ભગવાન શ્રાવસ્તી નગરીએ ગયા, અને દશમી વર્ષા-ઋતુ વિતાવી. ત્યાંથી સાનુલક ગામે ગયા, ત્યાં ભદ્રા, મહાભદ્રા, સર્વતોભદ્રા, વિગેરે પ્રતિમા વહન કરી, પછી આનંદ શ્રાવકના ઘેર બહુલિકા દાસીએ ભગવન્તને વહોરાવ્યું, અને પચ્ચહિવ્ય પ્રગટ થયાં. ૪૯૨ થી ૪૯૬

વદ્ધમ્મીષ બહિઆ, પેદાલં નામ હોહ ઉજ્જાણં ।

પોલાસચેદ્દયંમી, ઠિણગરાઈં મહાપહિમં ॥૪૯૭॥

સક્કો અ દેવરાયા, સમાગઓ મળહ હરિસિઓ વયળં ।

તિણિવિ લોગડસમત્થા, જિણવીરમણં ન ચાલેહં ॥૪૯૮॥

સોહમ્મકપ્પવાસી, દેવો સક્કસ્સ સો અમરિસેણ ।

સામાણિય સંગમજો, વેદ સુરિદં પહિનિવિટ્ઠો ॥૪૯૯॥

તેલોક્કં અસમત્યંતિ, પેહ ઇત્તસ ચાલ્લણં કાઉં ।

અજ્જેવ પાસદ્દ ઇમં, મમ વસગં મદ્દઠ્ઠજોગતવં ॥૫૦૦॥

અહ આગજો તુરંતો, દેવો સક્કસ્સ સો અમરિસેણ ।

કાસીય હુવસમં, મિચ્છદ્દિદ્ધિપ્પહિનિવિટ્ઠો ॥૫૦૧॥

ત્યાંથી ભગવાન દહભૂમિએ ગયા, ત્યાં બહારના ભાગમાં પેઢાલ નાર્યો ઉઘાન છે, તેમાં પેઢાસ ચૈત્યની અંદર એકરાત્રિની મહાપ્રતિમા ધરીને ઉભા રહ્યા. તે વખતે સુધર્મ સભામાં દેવરાજ ઇન્દ્રમહારાજ હર્ષવન્ત થઇને આ પ્રમાણે વચન બોલ્યા કે: ત્રણેલોક આ વીર પ્રભુને ચળાયમાન કરવાને સમર્થ નથી. આ ઉપરથી સૌધર્મ કલ્પવાંસી ઇન્દ્રનો સંગમક નામે સામાનિક દેવ ત્યાં બેઠો હતો, તેણે ઇન્દ્રને અમર્ષથી કહ્યું કે જેને ચક્ષીત કરવાને ત્રણ લોકને પણ તમે અસમર્થ કહો છો, તેને તપ અને યોગથી બ્રહ્મ થઇને મારે વશ થયેલ બુદ્ધો. પછી ઇન્દ્રનો તે સામાનિકદેવ અમર્ષથી સત્વર ત્યાં આવ્યો, અને પ્રતિનિવિદ્ધ મિચ્છાદિપે તેણે ઉપસર્ગ કરવા માંડ્યા ૪૯૭ થી ૫૦૧

ધૂલી પિવીલિઆઓ, ઉદંસા ચેવ તહય ડહોલો ।

વિહુય નહા સપ્પા ય, મૂસગા ચેવ અટ્ટમગા ॥૫૦૨॥

હત્થાં હત્થીણિઆઓ, પિસાયણ ધોરુલ્લ વખો ય ।

થેરો થેરીહ સુજો, આગચ્છદ્દ પવ્વળો ય તહા ॥૫૦૩॥

સરવાય કલ્લકલિયા, કાલ્લવ્વકં તહેવ સંવટ્ઠં ।

પામાદ્દય ડવસમે, વીસદ્દમો હોદ્દ અણુલોમો ॥૫૦૪॥

સામાણિયદેવિદ્ધિ, દેવો દાવેદ્દ સો વિમાણગજો ।

મંણદ્દ ય વરેહ મહરિસિ । નિપ્પત્તી સ્થામોક્કલાણં ॥૫૦૫॥

ડવંહયમદ્દવિણ્ણાણો; તાહે વીરં બહુપ્પસાહેડં ।

ઓહીપ નિરિવિલ્લંજ્જદ્દ, જ્ઞાયદ્દ છજ્જીવાહેયમેવ ॥૫૦૬॥

ધૂળ, કીડીઓ, ડાંસ, તેમજ ધીમેલો, વિંછી, નોળીઆ, સપ, અને આદમીધાર ઉદરો, હસ્તી, હસ્તિણી, ભયંકરરૂપધારી પિશાચ, બ્યાઘ્ર, સિદ્ધાર્થ રાજ અને ત્રિશૂલો માતાનો. કર્ણભયવિલાપ-પુત્ર ! આમ આવ, અમને ન તજ, ચંડાલ, પગપર રાંધવાંસુ, પ્રચંડવાયુ, કલંકલિકવાયુ, કાળચક્ર, સંવર્તકવાયુ અને વીસમે પ્રલાત વિકુર્વાને અંતુલોમ ઉપસર્ગ કયો. સામાનિક દેવરુદ્ધ બતાવીને તે દેવ વિમાનમાં રહ્યો થંકો બોલ્યો, હું મહર્ષિ ! ઇન્દ્ર હોય તે માગો, સ્વર્ગ આપું કે મોક્ષ આપું ? આ-પ્રમાણે મંદુબુદ્ધિવાળા તેણે વીરને વશ કરવાને કયું, પણ ભગવાન તો અવધિજ્ઞાનથી છ જીવનિકાયતું હિતજ ચિન્તવતા હતા. ૫૦૬

બાહ્યપંથે તેણા મહલ, પારણમ તત્થ કાળચ્છી ।
 તત્તો સુમોમ અંજલિ, સુચ્છિત્તાપ ય વિઢરૂવં ॥૫૦૭॥
 મહાપ પિસાયરૂવં, સિવરૂવં હત્થિસીસપ્ત ચેવ ।
 ઓહસણં પહિમાપ, મસાણ સવ્કો જવણપુચ્છા ॥૫૦૮॥
 તોસલિ કુસીસરૂવં, સંધિચ્છેઓ ઇમોત્તિ વજ્જે ય ।
 મોદ્દ હંદજાલિત, તત્થ મહામૂહલો નામં ॥૫૦૯॥
 મોસલિ સંધિસુ માગહ, મોદ્દ રહિઓ પિઝવયંસો ।
 તોસલિ ય સત્તરજ્જૂઽવાવત્તી તોસલી મોક્સો ॥૫૧૦॥
 સિદ્ધત્થપુરે તેણત્તિ, કોસિઓ આસવાણિઓ મોક્સો ।
 વચગામ હિંહડણેસણ, દિવસે વિદ્દ વેદ્દ ઉવસંતો ॥૫૧૧॥

ત્યાં ભગવાન વાલુકા ગામ તરફ ગયા, માર્ગમાં પાંચસો ચોરો વિકુળ્યાં, તેઓએ મામા કહીને વજ્રમય શરીરથી દુઃખ ઉત્પન્ન કર્યું. ત્યાંથી ભગવાન ગામમાં ભિક્ષા માટે ગયા, ત્યાં ભગવન્તનું રૂપ આવરીને કાણાક્ષીરૂપ બતાવ્યું, તેથી ત્યાંના લોકોએ પ્રહાર કરવા માંડ્યા, ત્યાંથી ભગવાન સુભોમગામે ગયા, ત્યાં અંજલી કરીને સ્ત્રીઓ પાસે યાચના કરતા રૂપને બતાવ્યું, તેથી ત્યાંના લોકોએ માર માર્યો, ત્યાંથી સુક્ષેપ નામે ગામમાં ગયા, ત્યાં ભિક્ષાચર્યોમાં વિટલું રૂપ બતાવીને માર મરાવ્યો. ત્યાંથી મલ્લય ગામે ગયા, ત્યાં પિશાચનું રૂપ બતાવ્યું, અને પિંડા પમાડી, ત્યાંથી હસ્તીશીર્ષ ગામે ગયા, ત્યાં ભવ્યરૂપ બતાવી પુરૂષચિહ્ન સ્તબ્ધ કરીને અપભ્રાજના કરાવી. આથી ભગવાન ગામ બહાર સ્મશાનમાં એકાન્તે પ્રતિમા ધારીને રહ્યા, ત્યાં સંગમકે હાંસી કરી. ઇન્દ્રે આવીને સુખશાતા પુછી ત્યાંથી ભગવાન તોસલિગામે ગયા, ગામ બહાર પ્રતિમા ધારી રહ્યા, ત્યાં કુશિખ્યનું રૂપ ધરીને ખાતર પાડવા માંડ્યો, આથી આ મારવા યોગ્ય છે એમ લોકોને જણાવ્યું. તે વખતે ત્યાં મહાભૂતિ નામે ઇન્દ્રભલિક હતા તેણે ભગવન્તને ઓળખીને છોડાવ્યા. ત્યાંથી ભગવાન મોસલિ ગામે ગયા, ત્યાં પશુ તેવું જ કર્યું, ગામના લોકોએ શીક્ષા કરવા માંડી ત્યાં ભગવન્તના પિતાના મિત્ર સુમાગધે મુકાવ્યા. તોસલિ ગામમાં ગયા, ત્યાં ચોર ભણીને દોરડે બાંધી અધર લટકાવવા માંડ્યા, સાતવાર દોરડું તુટી ગયું, તેથી નિર્દોષ ભણી છોડી મૂક્યા. ત્યાંથી સિદ્ધાર્થપુરે ગયા, ત્યાં ચોર ભણીને પકડ્યા, કૌશિક નામના અશ્વના વેપારીએ ઓળખીને છોડાવ્યા. ત્યાંથી ભગવાન વ્રજગામે ગયા, આહાર માટે ગામમાં જતાં પ્રભુએ વિચાર્યું કે દીર્ઘકાળ ઉપસર્ગ કરીને દેવ ગયો હશે. માર્ગમાં તે દેવે અનેસણાકરી તેથી ભગવાન પ્રતિમા ધરીને ઉભા હતા, દેવે અવધિજ્ઞાનથી ભગવન્તના પરિણામ જોયા, અને બીજે દિવસે ઉપશાન્ત થઈ બોલ્યો કે ૫૦૭ થી ૫૧૧

વંચ્ચહ હિંહહ ન કરેમિ, કિંચિદ્દચ્છા ન કિંચિ વત્તવ્વો ।

તત્થેવ વચ્છવાલી, ચેરી પરમન્ન વસુહારા ॥૫૧૨॥

છમ્માસે અણુબદ્ધં દેવો કાસીય સો ડ ઉવસર્ગં ।
 દદ્દટ્ટણ વયગામે, વંદિય વીરં પહિનિયત્તો ॥૫૧૩॥
 દેવો ચુ(ઠિ)ઓ મહિહ્દીઓ વરમંદરચૂલ્યાહ સિહરંમિ ।
 પરિવારિડ સુરવહ્નિ આડંમી સાગરે સેસે ॥૫૧૪॥
 આલમિયાપ હરિ વિજ્ઞૂ, જિણસ મત્તીપ વંદઓ ઇહ ।
 મગવં પિયપુલ્લા, જિય ઉવસર્ગાત્તિ શ્રેવમવસેસં ॥૫૧૫॥
 હરિસહ સેયવિયાપ, સાવત્થી સંદપડિમ સવ્કો ય ।
 ઓયરિડં પહિમાપ, લોગો આડટ્ટિઓ વંદે ॥૫૧૬॥

ભગવન્ ! હવે ગોચરી માટે જાઓ, હું કંઈ પણ ઉપસર્ગ નહીં કરું. ભગવન્તે કહ્યું, હું કેાઈના કહેવાથી નહીં જાઉં, મારી ઇચ્છાથી જઈશ અથવા નહિ જાઉં. ખીજે દિવસે તેજ ગોકુળમાં વાછરડા પાળનારી વૃદ્ધાએ પરમાન્નથી ભગવન્તને પ્રતિલાભ્યા, તેથી ત્યાં દિવ્ય થયાં વસુધારા થઈ. છ માસ પર્યાન્ત નિરન્તર ઉપસર્ગ કરીને ભગવન્તને નિશ્ચળ બેઠને તે દેવ વૃજગામમાં વાંદીને પોતાના સ્થાને પાછો ફર્યો. ઇદ્ર મહારાજે તિરસ્કાર કરીને તે મહર્ષિઃ દેવને તેની દેવાંગના અને પરિવાર સહિત ત્યાંથી કાઢી મૂક્યો, તેથી તે મેરૂપર્વતની ચૂલિકાના શિખર પર જઈ રહ્યો, તે વખતે તેનું આયુષ્ય એક સાગરોપમ-માંથી કેટલુંક આછી હતું. તે પછી ભગવાન વૃજગામથી આલંબિકા નગરીએ ગયા. ત્યાં વિશ્વતકુમારેન્દ્ર બિનેશ્વરને ભક્તિથી વંદન કરવા આવ્યો અને યોદ્ધો, ભગવાન્ ! આપને સુખ શાતા પુષ્પછં, આપ ઉપસર્ગો તરી ગયા છો આવશ્ય થોડુંજ આછી છે, થોડાજ કાળમાં કેવળજ્ઞાન થશે. ત્યાંથી ભગવાન શ્રવેતાંબી નગરીએ ગયા, ત્યાં હરિસહ સુખશાતા પૂછવા આવ્યો. ત્યાંથી ભગવાન શ્રાવસ્તી નગરીએ ગયા, ત્યાં સ્કંદની પ્રતિમાનો લોકો મહોત્સવ કરતા હતા, તે બેઈ ઇદ્ર તે પ્રતિમામાં દાખલ થયો, તેથી તે પ્રતિમા સ્વયં-ભગવન્ત પાસે ગઈ, અને ભગવન્તને વંદન કરવા લાગી, તેથી લોકોએ દેવાધિદેવ જાણીને ભગવન્તને મહિમા કયો. ૫૧૨ થી ૫૧૬

કોસંબી ચંદસૂરોચરણં વાણારસીય સવ્કો ડ ।
 રાયગિહે રૂંસાળો, મહિલા જળઓ ય ધરણો ય ॥૫૧૭॥
 વેસાલિ મૃણંદો, ચમરુપ્પાઓ ય સુંસુમારપુરે ।
 મોગપુરિ સિંદકંદગ, મહિદો સત્તિઓ કુણતિ ॥૫૧૮॥
 વારણ સળંકુમારે, નંદીગામે પિરસહા વંદે ।
 મેહિયગામે ગોવો, વિત્તાસળયં ચ દેવિદો ॥૫૧૯॥
 કોસલિપ સયાળીઓ, અમિગ્ગહો પોસવહુલ પાહિવર્ડે ।
 ચાલમ્માસ મિગાવર્ડે, વિજય સુગુતો ય નંદા ય ॥૫૨૦॥

તત્ત્વાવાઈ ચંપા દહિવાહણ વસુમદ્ વિજયનામા ।

ધનવદ્ મૂલોલોચન, સંપુલ્લદાણે ય પવ્વજ્ઞા ॥૫૨૧॥

ત્યાંથી ભગવાન કૌશાંબી નગરીએ ગયા, ત્યાં ચંદ્ર-સૂર્યે ઉતરીને ભગવન્તને મહિમા કર્યો. ત્યાંથી વારાણસીએ ગયા, ત્યાં ઇંદ્ર સુખશાખા પૂછી વંદના કરી, ત્યાંથી રાજગૃહિએ ગયા, ત્યાં જનક રાજાએ પૂજા કરી અને ધરણેંદ્રે શાતા પૂછી, ત્યાંથી વિશાળાનગરીએ ગયા, ત્યાં ભૂતાનંદે શાતા પૂછી (અહીં અગ્નીઆરમ્ની વર્ષારાત્રિ થઇ) ત્યાંથી સુસુમાર પુરે ગયા, ત્યાં ચમરેન્દ્રનો ઉત્પાત થયો. ત્યાંથી ભોગપુરે ગયા ત્યાં માહેન્દ્ર નામનો ક્ષત્રિય ખર્બૂરી લઇ ભગવન્તને મારવા હોડ્યો, તે વખતે વંદન કરવા આવેલા સનત્કુમારેન્દ્રે અટકાવ્યો અને ભય પમાડ્યો. ત્યાંથી ભગવાન નંદી ગામે ગયા, નંદી નામે ભગવાનના પિતાનો મિત્ર હતો તેણે ભગવન્તને આવીને વંદના કરી. ત્યાંથી મેંદિકા ગામે ગયા, ત્યાં કુમારગામની પેઠે ગોવાળે ભગવન્તને ઉપસર્ગ કરવા માંડયા, તેમને ઇંદ્રે ત્રાસ પમાડી કાઢી મૂક્યા. ત્યાંથી ભગવાન કૌશાંબી નગરીએ ગયા, ત્યાં શતાનીક રાજા, મૃગાવતી રાણી, વિજયસુગુપ્ત અમાત્ય, નંદા તેની ભાણી, તત્ત્વવાદી નામે ધર્મપાઠક, ધનાવહ શેઠ, મૂલા નામે તેની સ્ત્રી રહેતાં હતાં; તે વખતે ત્યાં પોસ વહી પ્રતિપદાએ ચતુર્વિધ અભિચંદ્ર લઇને ભગવન્ત સિક્ષા માટે ફરતાં હતાં, પણ અભિચંદ્ર પૂર્ણ થતો નહિ, છેવટે ચંપાનગરીના દધિવાહન રાજાની પુત્રી વસુમતી (ચંદનખાળા) ધનવદનને ત્યાં દાસી તરીકે હતી તેની પાસે અભિચંદ્ર પૂર્ણ થવાથી બાકુલા સિક્ષા લીધી. ૫૧૬ થી ૫૨૧

તત્તો સુમંગલાય, સર્ગકુમાર સુજેત્તય ય માહિદો ।

પાલગ વાહલવણિય, અમંગલં અપ્પણો અસિણા ॥૫૨૨॥

ચંપા વાસાવાસં, જક્ષલંદિ સાહવત્ત પુચ્છા ય ।

વાગરેણ દુહ પપ્પણ, પચ્ચંચાણે ય દુવિહે ઉ ॥૫૨૩॥

જંમિયગામે નાણસ્સ, ઉપ્પયા વાગરેહ દેવિદો ।

મિલ્લિયગામે ચ્ચમરો, વંદણ ધિયપુચ્છણં કુણહ ॥૫૨૪॥

છમ્માણિ ગોવ કહ્સલ્લ, પવેસણં મજ્ઞિમાણ પાવાણ ।

સરલો વિજ્ઞો સિદ્ધત્થ, વાણિયલો નીહરાવેહ ॥૫૨૫॥

ત્યાંથી નીકળીને ભગવાન સુમંગળ ગામે ગયા, ત્યાં સનત્કુમારેન્દ્રે વંદના કરીને શાતા પૂછી, ત્યાંથી સુજેત્ર ગામે ગયા, ત્યાં માહેન્દ્ર શાતા પૂછવા આવ્યો, ત્યાંથી પાલક ગામે ગયા, ત્યાં વાતબળ વણિક્ક સુસાફરીએ જતો હતો તે ભગવન્તના શુકનથી અમંગળ માનીને પોતાની તરવારથી મારવા આવ્યો. તેને સિદ્ધાર્થે દેવે મારી નાંખ્યો. ત્યાંથી ભગવાન ચંપાનગરીએ ગયા, ત્યાં ચક્ષેંદ્રે શાતા પૂછી ને સ્વાતિદત્ત બ્રાહ્મણે પૃથ્થા કરી, ભગવન્તે તેને બે પ્રકારનો ઉપદેશ અને બે પ્રકારનું પ્રત્યાજ્ઞાન કહ્યું. ત્યાંથી ભગવાન બૃહસિકા ગામે ગયા, ત્યાં ઇંદ્રે આવીને જ્ઞાનોત્પત્તિનો કાળ કહ્યો, ત્યાંથી મેંદિકા ગામે

ગયા, ત્યાં અમરેન્દ્રે આવી વંદના કરી અને શાતા પૂછી, ત્યાંથી ભગવાન્ પન્નાણી ગામ ગયા, ગામ બહાર પ્રતિમા ધરીને રહ્યા. ગોવાળ તેમને બળદ ભાગાવી ગામમાં ગયો, બળદ અટવીમાં આલ્યા ગયા, ગામમાં ગએલા ગોવાળે આવી ભગવંતને પૂછ્યું, ભગવંત મૌન રહ્યા, આથી કુપિત થઈ ગોવાળે ભગવંતના કાનમાં બે શલાકા બેસારી દીધી. સમભાવ ધારી ભગવાન ત્યાંથી મધ્યમા નગરીએ ગયા, ત્યાં ખરક વૈદ્ય અને સિદ્ધાર્થ વણિકે તે શલાકા બહાર કાઢી. પરંપરાથી પરંપરા

॥ ઉપસર્ગો સમાપ્ત થયા. ॥

જંમિય બહિ ટજુવાલિય, તીર વિયાવત્ત સમસાલ અહે ।

છટ્ટેણુવકુલુયસ્સ ડ, ઉપ્પન્નં કેવલં નાણં ॥૫૨૬॥

જો ય તવો અણુચિત્તો, વીરવરેણ મહાણુમાવેણં ।

છઝમત્થકાલિયાપ્પ, અણુક્કમં કિત્તહસ્સામિ ॥૫૨૭॥

નવ કિર ચાઝમ્માસે, છક્કિર દોમાસિપ્પ ઉવાસીય ।

બારસ ય માસિયાહં, બાવત્તરિ અદ્ધમાસાહં ॥૫૨૮॥

દાં કિર છમ્માસ, દો કિર તેમાસિપ્પ ઉવાસીય ।

અદ્ધદાહજ્જાહ દુવે દો, ચેવ દિવદ્ધમાસાહં ॥૫૨૯॥

મહં ચ મહામહં, પઢિમં તત્તો ય સત્ત્વઓમહં ।

દો ચત્તારિ દસેવ ય, દિવસે ઠાસીય અણુવદ્ધં ॥૫૩૦॥

ગોયરમભિગાહજુયં, સ્વમણ છમ્માસિયં ચ કાસીય ।

પંચદિવસેહિ રૂણ, અલ્લહિઓ વચ્છનયરીપ્પ ॥૫૩૧॥

વસ દો ય કિર મહપ્પા, ઠાહ મુણી દ્વયરાહિયં પઢિમં ।

અદ્ધમમત્તેણ જહં, દેવકેવલકં ચરમરાહિયં ॥૫૩૨॥

દો ચેવ ય છટ્ઠસપ્પ, અઠ્ઠણાતીસે ઉવાસીયા મગવં ।

ન કયાહ નિવ્વમત્તં, ચઝત્થમત્તં ચ સે આસિ ॥૫૩૩॥

બારસ વાસે અહિપ્પ, છટ્ઠં મત્ત અહન્નયં આસિ ।

સલ્લં ચ તવોક્કમં, અપાણયં આસિ વીરસ્સ ॥૫૩૪॥

જૂંસિકા ગામની બહાર, ઋણુવાલુકા નદીના તીરે, વૈયાવૃત્ત (શુભ) ચૈત્યની સમીપે શાલવૃક્ષની નીચે ઉત્કટિકાસને છૂટા ભક્ત યુક્ત ભગવંત હતા ત્યારે તેમને કેવળ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. મહાનુભાવ વીર પ્રભુએ જન્મસ્થ અવસ્થામાં જે તપ કર્યું. તે હવે અનુક્રમે કહીશું. નવ આતુર્માસિક, છ દ્વિમાસિક. બાર એક માસિક. બહોંતેર પાક્ષિક, એક છ માસિક બે ત્રિમાસિક, બે અઢીમાસિક, બે દોઢ માસિ, બે દિવસ નિરંતર ભદ્રા, ચાર દિવસ મહાભદ્રા, અને તે પછી દસ દિવસ સર્વતોભદ્રા નામે પ્રતિમા ધારી સ્થિર રહ્યા.

પીડા રહિત કૌશાંબી નગરીમાં છ મહીનામાં પાંચ દિવસ ન્યૂન કાળ પર્યંત ગોચરી કરતા અભિગ્રહ યુક્ત ઉપવાસ કર્યો. મૌનપણે તે મહાત્માએ બાર એક રાત્રિની પ્રતિમાઓ કરી, અશ્રમ ભકતે છેઢી એક ચરમ રાત્રિની કરી. બીજો ઓગણસાઠ છકે કરી ભગવાન ઉપોષિત હતા, તેમને કદી પણ નિત્ય લોબન અથવા એક ઉપવાસ ન હતો. બાર વર્ષથી અધિકકાળ પર્યંત બ્રહ્મચર્ય છકુભક્તનું તપ હતું, વળી વીરપ્રભુનું બધુંએ તપકર્મ પાણી પીધા વિનાનું હતું. ૫૩૪

તિણિ સપ્ત દિવસાળં, અરુણાવનં તુ પારણાકાલે ।

અવકુલુય નિસેજ્જાળં, ટિયપલ્લિમાળં સપ્ત બહુપ ॥૫૩૫॥

પલ્લવજાપ પદ્મં દિવસં, દ્વયં તુ પક્ષિવિત્તાળં ।

સંકલ્પિમિ ઉ સંતે જં લલ્લં તં નિસામેહ ॥૫૩૬॥

બારસ ચેવ ય વાસા, માસા છ ચ્ચેવ અદ્ધમાસો ય ।

વીરવસ્સ મગવજો, ઇસો છુમત્થપરિયાસો ॥૫૩૭॥

ઇવં તવોગુણરબો, અણુપુલ્લેણં સુણી વિહરમાણો ।

વોરં પરિસહ્ચમું, અહિયાસિત્તા મહાવીરો ॥૫૩૮॥

ઉપ્પન્નંમિ અણંતે, નદ્દમિ ય છાઉમત્થિપ નાણે ।

રાહ્વેપ સંપત્તો, મહસેણવર્ણમિ ઉજ્જાણે ॥૫૩૯॥

અમરનરાયમહિજો, પત્તો ધમ્મવરચક્કવટ્ઠિત્તં ।

વિયંપિ સમોસરણં, પાવાપ મલ્લિમાપ ઉ ॥૫૪૦॥

તત્થ કિલ્લ સોમિલ્લજ્જોત્તિ, માહુણો તસ્સ દિક્કલ્લકાલંમિ ।

પરરા જળજાણવયા, સમાગયા જન્નવાહંમિ ॥૫૪૧॥

ઇગતે ય વિવિત્તે, ઉત્તરપાસંમિ જન્નવાહસસ ।

તો દેવદાણાંવિદા, કરેંતિ મહિમં જિણિદસસ ॥૫૪૨॥

મવળવહ વાળમંતર, જોહસવાસી વિમાણવાસી ય ।

સલ્લિહિલ્લ સપરિસા, કાસી નાણુપ્પયામહિમં ॥૧૧૫॥ મા૦

શ્રવણોને ઓગણ પચાસ દિવસ પારણાનો કાળ હતો, તથા ઉત્કુટિકા નિષદ્યા વિગેરે સ્થિતપ્રતિમાઓ સેંકડો ગમે કરી. પ્રત્યક્ષાના પ્રથમનો દિવસ આ કહેલા દિવસોમાં મેળવીને એકઠા કરતાં જે પ્રાપ્ત થાય તે સાંભળો. બાર વર્ષ અને સાડા છ માસ એટલો વીર ભગવાનનો છન્નસ્થકાળ છે. એ પ્રમાણે તપશુશ્રુમાં રક્ત યુનિ મહાવીર દેવ ઘેર પરિસહની સેનાને સહન કરીને અનુક્રમે વિહાર કરવા લાગ્યા. અનંતાક્ષન ઉત્પન્ન થયું અને છાન્નિસ્થક જ્ઞાન નષ્ઠ થયું, પછી રાત્રિએ મહસેનવન નામના ઉદ્યાને આવ્યા, ત્યાં દેવોએ સમવસરણ કર્યું. દેવેન્દ્ર અને નરેન્દ્રોએ પૂજિત, ઉત્તમ ધર્મનું ચક્રવર્તિપણું પામેલા

એવા ભગવાનનું પુનઃ જીવું સમવસરણ મધ્યમાપાપા નગરીમાં થયું. ત્યાં સોમિલાયું નામે બ્રાહ્મણ હતો તેની યજ્ઞદીક્ષા કરવાની વખતે નગરવાસીઓ અને દેશવાસીઓ યજ્ઞભૂમિમાં આવ્યા હતા. તે વખતે યજ્ઞભૂમિની ઉત્તર બાજુએ એકાન્ત વિવિક્ત પ્રદેશમાં દેવ-દાનવેન્દ્ર બિનેશ્વરનો મહિમા કરતા હતા. ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષિ, અને ત્રૌમાનિક દેવો પોતાની પર્ષદા અને સર્વ ઋદ્ધિ સહિત બિનેન્દ્રના જ્ઞાનોત્પત્તિના મહોત્સવ કરવા લાગ્યા. ૫૩૫ થી ૫૪૨, ૧૧૫ ભા.

૫. હવે સમવસરણ સંબંધી નવ દ્વારો કહે છે.

સમુસરણે કેવઈ રૂવ, પુચ્છ વાગરણ સોયપરિણામે ।

દાણ ચ દેવમરુલે, મણ્ણયણે ડવરિ તિત્થં ॥૫૪૩॥ દારગાહા ॥

જથ અપુવ્વોસરણં, જથ વ દેવો મહદ્ધિહોણ્ણ ॥

વાઓદયપુપ્ફવહ્ણપાગારતિયં ચ અભિજોગા ॥૫૪૪॥

મણિક્કણગરયણચિત્તં, સૂમીમાગં સમંતજો સુરમિ ।

આજોઅણતરેણં, કરેંતિ દેવા વિચિત્તં તુ ॥૫૪૫॥

વેંટટ્ટાઈ સુરમિ, જલથલયં દિવ્વકુસુમણીહારિં ।

પહરંતિ સમન્તેણં, દસદ્ધવણ્ણ કુસુમવાસં ॥૫૪૬॥

મણિક્કણગરયણચિત્ત , ચતુર્હિસિં તોરણે વિહવ્વંતિ ।

સચ્છત્તસાલમંજિયમયરદ્ધયચિધસંઠાણે ॥૫૪૭॥

તિન્નિ ય પાગારવરે, રયણવિચિત્તે તર્હિ સુરગણિદા ।

મણિકંચનકવિસીસગવિમ્મસિણ્ણ તે વિહવ્વંતિ ॥૫૪૮॥

અઠ્ઠમંતરમજ્ઞવર્હિ, વિમાણજોદ્ધમવણાહિવકયા ડ ।

પાગારા તિન્નિ મવે, રયણકણે ય રયણ્ણ ય ॥૫૪૯॥

મણિરયણહેમયાવિય, કવિસીસા સન્ધરયણિયા દારા ।

સન્ધરયણામયચિય, પઢાગધયતોરણવિચિત્તા ॥૫૫૦॥

સમવસરણવિધિ, કેટલા સામાયિકની પ્રરૂપણા, ભગવન્તના રૂપનું વર્ણન, પૃચ્છા, ઉત્તર, શ્રોતુપરિણામ, વૃત્તિદાન, દેવમાલ્ય, માલ્યાનચનવિધિ અને પ્રથમ પ્રૌરિષી વીત્યા બાદ ગણધરની દેશના એ નવ દ્વાર કહેવાશે. જ્યાં પૂર્વે સમવસરણ ન થયું હોય, અને જ્યાં મહદ્ધિક દેવો આવે, ત્યાં વાયુ, ઉદકવર્હલ, અને પુષ્પવર્હલ વિકૃત્વીને આભિયોગીક દેવો ત્રણ પ્રકાર કરે છે. મણિ-કનક-અને-રત્નથી વિચિત્ર પ્રકારના ભૂભાગને સર્વ દિશા-ઓમાં સુગંધમય કરીને યોજન પર્યન્ત પૃથ્વીને દેવો વિવિધ પ્રકારની સુગંધવાળો કરે છે. વૃન્તસ્થાપિ જળ અને સ્થળમા થએલા અતિગંધ પ્રસરવાવાળાં સુવાસિત દિવ્ય પુષ્પો શારે-બાજુ વેરે છે અને પંચવર્ણ પુષ્પની વૃદ્ધિ કરે છે. વળી સુંદર છત્ર, પુતળીઓ,

મકરધ્વજના ચિન્હવાળા આકારો અને મણિ કનક તથા રત્નથી જડિત તોરણો ચારે દિશામાં વિકુવે છે. વળી ત્યાં મણિ-કાંચનના કાંગરાથી વિભૂષિત રત્નજડિત ત્રણ પ્રાકાર તે દેવસમૂહ અને ઇન્દ્રો વિકુવે છે. અંદરનો, મધ્યનો, અને બહારનો એ ત્રણ પ્રાકાર અનુક્રમે રત્ન, કનક, અને રજતના હોય છે, તે વૈમાનિક, ન્યૌતિષ અને ભવનપતિ દેવોએ કરેલા હોય છે. મણિ-રત્ન અને સુવર્ણમય કાંગરાઓ પ્રથમ આદિ પ્રાકારમાં વૈમાનિક આદિ દેવો કરે છે, તે સર્વ પ્રાકારોનાં દ્વારો રત્નમય હોય છે, તેમજ સર્વ-રત્નમય પતાકા-ધ્વજ-અને તોરણોથી વિચિત્ર પ્રકારે સુશોભિત કરે છે. ૫૪૩ થી ૫૫૦

તત્તો ય સમંતેર્ણ, કાલગરુકુંદુરુક્મીરેણ ।

ગંધેણ મળહરેર્ણ ધ્રુવઘડીઓ વિહવંતિ ॥૫૫૧॥

ઉક્કિદ્વસીહણાયં, કલયલસદ્દેણ સવ્વઓ સદ્ધં ।

તિત્થગરપાયમૂલે કરેતિ દેવા ણિવયમાણા ॥૫૫૨॥

ચેદ્દુમ પેલહંદય, આસણહત્તં ચ ચામરાઓ ય ।

જં ચડણં કરણિજ્જં, કરેતિ તં વાળમતરિયા ॥૫૫૩॥

સાહારણ ઓસરણે, પવં જત્થિહિદ્ધમં તુ ઓસરહ ।

પ્પક્કુચિય તં સવ્વં, કરેહ ભયણા ઉ ઇયરેસિ ॥૫૫૪॥

સૂરોદયપચ્છિમાપ, ઓગાહંતીપ પુવ્વઓડેહ ।

દોહિ પડમેહિ પાયા, મમેણ ય હોહ સત્તન્ને ॥૫૫૫॥

આયાહિણ પુવ્વસુહો, તિવિસિં પહિરુવગા ઉ દેવકયા ।

જેદ્ધગામી અન્નો વા, દાહિણપુલ્લે અદૂરંમે ॥૫૫૬॥

જે તે દેવેહિ કયા, તિવિસિં પહિરુવગા જિણવરસ્સ ।

તેસિપિ તપ્પમાવા, તયાણુરુવં હવહ રુવં ॥૫૫૭॥

તિત્થાહસેસ સંજય, દેવી વેમાણિયાણ સમણીઓ ।

મવળવહ વાળમંતર, જોહસિયાળં ચ દેવીઓ ॥૫૫૮॥

કેવલિણો તિણ જિણં, તિત્થપણામં ચ મગઓ તસ્સ ।

મળમાદીવિ ણમંતા, વયેતિ સદ્ધાણ સદ્ધાણં ॥૫૫૯॥

મવળવહ જોહસિયા, બોદ્ધવા વાળમંતરસુરા ય ।

વેમાણિયા ય મણુયા, પયાહિણં જ ચ નિસ્સાપ ॥૫૬૦॥

તે પછી મનોહર ગંધવાળા કુંદરૂંકે ભીંમ કાલાગર ધૂપની ધૂપ ઘટીકાઓ સર્વ બાળુએ ત્રિકુવે છે, અને ત્યાં તીર્થંકર પાદમૂળમાં નભીને સર્વ દેવો સર્વ દિશાઓમાં કલકલ શબ્દથી ઉત્કૃષ્ટ સીંહનાદ કરે છે. અશોકવૃક્ષ પીઠિકા દેવચ્છંદક, સીંહાસન, છત્ર, ચામર અને બીજી પદ્ધતિ જે કંઈ કરવા યોગ્ય હોય તે સર્વ વાણુવ્યંતર દેવો કરે છે. સાક્ષારણુ

સમવસરણમાં એ પ્રમાણે થાય છે, પણ જ્યાં ઋદ્ધિમાન દેવ આવે છે, ત્યાં તો તે એકજ સઘળું કરે છે, બીજે વખતે તો ભજના બાણવી. ઉપરોક્ત સમવસરણમાં પ્રથમ પોરિષિએ અથવા છેલ્લી પોરિષિએ પૂર્વ દિશાના દ્વારથી બે સુવર્ણ કમળપર પગ મૂકીને અને બીજા સાત કમળ પાછલ રહે છે તે ભગવન્ત આવે છે, અને ચૈત્યવૃક્ષને પ્રદક્ષિણા કરી પૂર્વાભિ-મુખે બેસે છે, બાકીની ત્રણ દિશાઓમાં દેવકૃત તેમના પ્રતિરૂપો હોય છે, જ્યેષ્ઠ ગણધર અથવા બીજા કોઈ ગણધર ભગવન્તની નજીકમાં દક્ષિણ પૂર્વ દિશાના ભાગમાં (અગ્નિ પૂણમાં) બેસે છે. ત્રણ દિશાઓમાં જિનેશ્વરનાં જે દેવકૃત પ્રતિરૂપો હોય છે, તે પણ તીર્થ કરના પ્રભાવથી તેમના જેવાજ રૂપ વાળા હોય છે. ગણધર મહારાજ બેઠા પછી અતિશયવાળા સચ્ચીઓ, ગૈમાનીક દેવીઓ, સાધ્વીઓ, અને ભવનપતિ-વાણવ્યન્તર તથા જ્યોતિષીની દેવીઓ કેવળી જિનેશ્વરને તથા ત્રણવાર તીર્થને પ્રણામ કરીને તેમજ મનઃપર્ચવશાનીઓ પણ જિનેશ્વર ગણધર અને કેવલિને નમસ્કાર કરીને સ્વસ્થ સ્થાનકે બેસે છે, ભવનપતિ, વ્યન્તર, અને જ્યોતિષીદેવો સાધુઓની આબુમાં વાચવ્ય દિશામાં બેસે છે. ગૈમાનીક દેવો અને મનુષ્યો પ્રદક્ષિણા કરીને ઇશાન દિશામાં સ્વસ્થાને બેસે છે. ૫૫૧-૫૬૦

સંજય વેમાણિત્થી, સંજય (૬) પુલ્વેણ પવિસિંહ વીરં ।

કાઠં પયાહિણં, પુલ્વદક્ષિણે ઠંતિ દિસિમાગે ॥૧૧૬॥ મા૦॥

જોહસિયમવળવંતરદેવીઓ, દક્ષિણેણ પવિસંતિ ।

વિઠંતિ દક્ષિણાવરવિસિમિ તિગુણં જિણં કાઠં ॥૧૧૭॥ મા૦॥

અવરેણ મવળવાસીવંતરજોહસુરા ય અહંગતું ।

અવરુત્તરદિસિમાગે ઠંતિ જિણં તો નમંસિતા ॥૧૧૮॥ મા૦॥

સમંદિવા કમ્પસુરા રાયા જરણારીઓ ડદીણેણં ।

પવિસિતા પુલ્વુત્તરદિસીય ચિટ્ઠંતિ પંજલિઆ ॥૧૧૯॥ મા૦॥

પ્વક્રોક્કીય દિસાપ્, તિગં તિગં હોહ સન્નિવિઠ્ઠ તુ ।

આવિ ચરિમ વિમીસ્સા, થીપુતિસા સેસપત્તેયં ॥૧૨૦॥

દંતં મહિદ્ધિયં પળિવયંતિ, ઠિયમવિ વયંતિ પળમંતા ।

ળવિ જંતળા ણ વિકહા, ણ પરોપ્પર મચ્છરો ણ મયં ॥૧૨૧॥

વિદ્યમિ હોંતિ તિરિયા, તહ્યે પાગારમંતરે જાળા ।

પાગારજહે તિરિયાડવિ, હોંતિ પત્તેય મિસ્સા વા ॥૧૨૨॥

સવ્વં ચ દેસવિરંતિ, સમ્મં વેચ્છંતિ વ હોંતિ કહળાઠ ।

હહરા અમહલક્ષો, ન કહેહ માવસ્સહ ણ તં ચ ॥૧૨૩॥

સાધુઓ, ગૈમાનીક દેવીઓ અને સાધ્વીઓ પૂર્વ તરફથી દાખલ થઈ વીરપ્રભુને પ્રદક્ષિણા કરીને અગ્નિકોણે બેસે છે. જ્યોતિષિ, ભવનપતિ, અને વ્યન્તરની દેવીઓ દક્ષિણ આબુ દાખલ થઈ જિનેશ્વરને ત્રણ વાર પ્રણામ કરીને નૈઋત્ય કોણે બેસે છે. ભવનપતિ,

અન્યતર અર્થને બોધાતિષિ દેવો પશ્ચિમ તરફથી આવી જિનેશ્વરને નમસ્કાર કરીને વાણવ્ય કોણે ઘેરે છે. ઇન્દ્ર સહિત કલ્પના દેવો, રાબાઓ, મનુષ્યો અને સ્ત્રીઓ ઉત્તર દિશાથી આવીને ઇશાન કોણે ઘેરે છે, એકેકી દીશામાં ત્રણ ત્રણ સંનિવિષ્ટ હોય છે, આદિ અને છેલ્લી દિશામાં મિશ્રિત હોય છે, અને બાકીની બે દિશામાં પ્રત્યેક સ્ત્રી-પુરુષો હોય છે. અદ્ય સ્ત્રિવાળા દેવો પૂર્વે ઘેઠેલા હોય તેઓ આવતા મહર્ષિકે દેવને પ્રમાણ કરે છે, અને પૂર્વે ઘેઠેલા મહર્ષિકે પાછળથી આવે તે પણ પ્રણામ કરીને જાય છે. વળી ત્યાં ચંત્રણ (પીડા) નથી હોતી, વિકૃત નથી હોતી, પરસ્પર મત્સર નથી હોતો, તેમજ ભય પણ નથી હોતો. ધીબ પ્રકારમાં તિર્થો હોય છે, ત્રીબ પ્રકારની અંદર વાહનો હોય છે, અને પ્રાકારની બહાર તિર્થો પણ હોય છે, તેમજ અધા મિશ્રિત પણ હોય છે. ભગવન્તની દેશનાથી સર્વ વિરતિ, દેશવિરતિ, અથવા સમ્યક્ત્વ, એમાંનું ગમે તે એક સામાયિક કોઈપણ ગ્રહણ કરે છે, અન્યથા-એમ ન હોય તો અમૂઢલક્ષ ભગવાન ન કહે. ૫૬૧ થી ૫૬૪

મણુવ ચતમન્નયરં, તિરિણ તિન્નિ વ દુવે વ પહિવજ્જે ।

જહ નત્થિ નિયમસો, ચ્ચિય સુરેસુ સંમત્તપહિવત્તી ॥૫૬૫॥

તિત્થપણામં કાંઠં, કહેહ સાહારણેણ સદેણ ।

સવ્વેસિ સણ્ણીણં, જોયણીહારિણા મગ્ગં ॥૫૬૬॥

તપ્પુન્નિવા અરહયા, પૂહયપૂયા ડ વિણયકમ્મ ચ ।

કયકિચ્ચોડધિ જહ કહં, કહેણ ણમણ તથા તિત્થં ॥૫૬૭॥

જત્થ અગુલ્લોસરંણં, ન દિટ્ઠપુલ્લં વ જેણ સમણેણં ।

બારસહિ જોયણોહિં, સો ઇહ અણાગમે લહુયા ॥૫૬૮॥

સવ્વસુરા જહ રૂલં, અંગુટ્ઠપમાણથં વિડવ્વેજ્ઞા ।

જિણપાર્યગુટ્ઠં પહ, ણ સોહણ તં જહિંગાલો ॥૫૬૯॥

ગણહર આહાર અણુત્તરોય, જાવ વણ ચક્કિ વાસુ વલા ।

મંહલિયા તા હીણા, છટ્ઠાણમયા મવે સેસા ॥૫૭૦॥

સમવસરેણુમાં મનુષ્યોની અંદર ચારમાંથી કોઈપણ એક સામાયિકની પ્રાપ્તિ થાય છે. તિર્થોમાં બે અથવા ત્રણ સામાયિક પામનાર હોય, બે કોઈપણ ભવ કોઈપણ જાતનું સમ્યક્ત્વ પામનાર ન હોય, તો દેવોમાં અવશ્ય સમ્યક્ત્વ સામાયિકની પ્રાપ્તિ થાય છેજ. તીર્થને પ્રણામ કરીને સર્વ સંશીલવો સમજી શકે એવા યોજન વ્યાપિ સાધારણ શબ્દવડે ભગવાન ધર્મ કહે છે. તીર્થકરપણ હોય છે, તેથી તીર્થને નમસ્કાર કરીને અરિહંતો પૂજીત પૂજા અને વિનયકર્મ થાય માટે તીર્થને પ્રણામ કરે છે, જેમ કૃતકૃત્ય છતાં પંથુ તે ભગવાન ધર્મ કહે છે તેમ તીર્થને નમે છે. બન્યાં અપૂર્વ સમવસરેણુ થયું હોય, તેમ, તેને જે સાધુએ પૂર્વે ન દીડું હોય, તો તે બાર યોજનથી પણ ત્યાં આવે છે, બે ન આવે તો ચારલઘુ પ્રાયશ્ચિત્ત થાય છે. અધાએ દેવો બે અંગુઠા જેવડું રૂપ દિવ્ય

શકિતથી વિકુચે' તો તે અંગારાની પેઠે જિનેશ્વરના પગના અંગુઠા આગલ શોભા ન પામે. તીર્થંકરના રૂપથી ગણધર, આહારક શરીરી, અતુત્તર દેવો, ચાવત વ્યન્તર દેવો, ચક્રિ, વાસુદેવ, બળદેવ અને મંડળીક રાજાઓ અતુક્રમે એકેકથી અનન્તગુણ હીનરૂપવાળા હોય છે, અને બાકીના છ સ્થાનગત હોય છે. એટલે બીજાઓ છઠાણવડીયા હોય છે. ૫૬૫ થી ૫૭૦

સંઘયણરૂવસંઠાણ, વળ્ણ ગદ્ સત્ત સાર ઝસાસા ।

પમાદ્ગુત્તરાદ્, હવંતિ નામોદણ તસ્સ ॥૫૭૧॥

પગાડીણં અળ્ણાસુવિ, પસત્થજ્ઞદયા અળ્ણત્તરા હોતિ ।

સ્યયજ્ઞસમેઽવિય તહા, સ્યમ્મિ અવિગમ્પમાદ્દસુ ॥૫૭૨॥

અસ્સાયમાદ્દયાઓ, જાવિઅ અસુહા હવંતિ પગાડીઓ ।

ળિવરસલ્લોજ્જ પણ્હ, જં ન હોતિ તા અસુહયા તસ્સ ॥૫૭૩॥

ધમ્મોદણ રૂવં, કરોતિ રૂવસ્સિણોઽવિ જહ ધમ્મં ।

ગિજ્ઞવઓ ય સુરૂવો, પસસિમો તેણ રૂવં તુ ॥૫૭૪॥

કાલેણ અસંસેળવિ, સંભાતીતાણ સંસઈણં તુ ।

મા સંસયવોચ્છિત્તી, ન હોજ્જ કમવાગરણદોસા ॥૫૭૫॥

સન્નત્થ અવિસમત્તાં, રિદ્ધિવિસેસો અકાલહરણં ચ ।

સન્નગુપ્પન્નઓઽવિ ય અંચિત્તગુણમૂતિઓ જુગવં ॥૫૭૬॥

વાસોદયસ્સ વ જહા, વળ્ણાદી હોતિ માયણવિસેસા ।

સન્નેસિંપિ સમાસા જિણમાસા પરિણમે એવં ॥૫૭૭॥

સંઘયણ, રૂપ, સંસ્થાન, વર્ણ, ગતિ, સત્ત્વ, સાર, અને ઉચ્ચાસ ધૃત્યાદિ વસ્તુઓ પણુ તેમને તીર્થંકરના મકર્મના ઉદયથી અતુત્તર હોય છે, બીજા કર્મપ્રકૃતિઓ પણુ પ્રશસ્ત ઉદયવાળી હોય છે, ક્ષયોપશમ અને ઉપશમમાં પણુ તેવીજ રીતે હોય છે, અને ક્ષયસ્થતાં તો વર્ણુન પણુ ન કરી શકાય એવી હોય છે. અશાતા વેદનીયાદિ જે અશુભ પ્રકૃતિઓ હોય છે, તે પણુ દ્વધમાં લીખાના રસના બીકુની પેઠે તેની અશુભતા નહિ, જેવી હોય છે. ધર્મના ઉદયથી તેણુ અતુપમ રૂપ હોય છે, વળી રૂપવન્ત પણુ જો ધર્મ કરે છે, તો બીજાઓએ તો તે સારી રીતે કરવો જોઈએ, તથા રૂપવન્તનું વચન સર્વ કોઈ માન્ય કરે છે, તેથી ભગવન્તનું રૂપ અમે વખાણીએ છીએ. અસંખ્યાત સંશયી જીવોના સંશયને અતુક્રમે ખાલવાના દોષને લીધે અસંખ્યાતા કાળે પણુ નાશ ન થાય, સર્વ જીવોપર ભગવાન સમભાવવાળા એકીકાળે સંશય છેદવાથી ગણાય, સ્પ્રદિવિશેષ પણુ સંશય દૂર કરવાથી ગણાય. અચિંત્ય ગુણ વિભૂતીને લીધે જીવોને સર્વગ્રંપણુનો પ્રત્યય થાય છે, તેથી યુગપદ્દ દેશનાથી સર્વના સંશયનો નાશ કરે છે. વૃષ્ટિનાં પાણી જેમ જુદા જુદા ભાજનોથી વિવિધ વણુદિવાળા થાય છે, તેમ જિનેશ્વરની વાણી પણુ સર્વને સ્વભાષામાં પરિણમે છે. ૫૭૧ થી ૫૭૭.

સાહારણાસવત્તો, તદુવઓગો ડ ગાહગગિરાણ ।
 ન ય નિવિવજ્જહ સોયા, કિંદિવાણિયદાસિઆહરણા ॥૫૭૮॥
 સવ્વાડઅંપિ સોયા, સવેઅ જહ સયયં જિણો કહણ ।
 સીડહ્હુપ્પિવાસાપરિસ્સમમણ અવિગળેતો ॥૫૭૯॥
 વિત્તી ડ સુવણ્ણસા, વારસ અદ્ધ ચ સયસહસ્સાઈ ।
 તાવહ્ય ચિય કોડી, પીતીદાણં તુ ચવ્વિક્કસ ॥૫૮૦॥
 ઇય ચેવ પમાણં, નવરં સયયં તુ કેસવા દિંતિ ।
 મંડલિઆણ સહસ્સા, પોઈદાણં સયસહસ્સા ॥૫૮૧॥
 મત્તિવિહવાણુરૂવં, અણ્ણેવિ ય દેંતિ ઇમ્મમાઈયા ।
 સોઝ્ઞાણ જિણાગમણં, નિડત્તમણિઓહ્ણસું વા ॥૫૮૨॥
 દેવાણુવત્તી મત્તી, પૂયા ચિરકરણ સત્તઅણુકંપા ।
 સાઓદય દાણગુણા, પમાવણા ચેવ તિત્થસ્સ ॥૫૮૩॥
 રાયા વ રાયમચ્ચો, તસ્સડસઈ પડર જણવઓ વાડવિ ।
 દુબ્બલ્લિંહિય બલિહ્હિય તંતુલાણાદ્ધાં કલ્મા ॥૫૮૪॥
 માહ્યપુણાણિયાણં, અલંહફુહિયાણ ફલ્લાસરિયાણં ।
 કીરહ બલી સુરાવિ ય, તત્થેવ હુહંતિ મંવાઈ ॥૫૮૫॥

સર્વ સાધારણ અને અદ્વિતીયપણથી આહકગિરોમાં તેના ઉપયોગવંત થએલા શ્રોતાઓ નિવેદ પામતા નથી. આ સંબંધમાં કાષ્ટ લાવનાર વ્યક્તિની વૃદ્ધ ઠાસીતું ઉદાહરણ બાણુડું. શીત, ઉષ્ણ, ક્ષુધા, પીપાસા, પરિશ્રમ અને લયની ગણના કર્યા સિવાય જિનેશ્વર ભગવાન એ નિરંતર ધર્મોપદેશ કરે, તે શ્રોતાજન ભગવત સમીપે સઘણું આયુષ્ય પણ અપાવી નાંખે, જિનેશ્વરના આગમનની ખબર આપનારને સાહાબાર લાખ પ્રમાણ સુવર્ણ વૃત્તિદાન તથા તેટલાં જ કોટી પ્રમાણ પ્રીતિદાન ચક્રવર્તિ આપે છે. એ સિવાય બીજાં પણ ધનવાનો પોતાની ભક્તિ અને વિભવાનુસાર જિનાગમન સાંભળીને નિયુક્ત-અનિયુક્ત, પુરુષોને દાન આપે છે. એ પ્રમાણે કરવાથી દેવાનુવૃત્તિ, ભક્તિ, સ્થિરી-કરણ, સત્વાતુકૃપા, શાતાવેદનીયનો બંધ તથા તીર્થની પ્રભાવના એ ગુણો થાય છે. રાજા અથવા રાજાનો પ્રધાન, તેમના અભાવે વિશિષ્ટ લોક સમુદાય દુર્બલિકાથી ખાંડેલા અને સારી રીતે છટેલા એક આહક પ્રમાણ ક્રમોદના ઓળા, વેહેંચીને પુનઃ લાવેલા અખંડીત, રાજરાહિત, ફલકવીજિત આહક પ્રમાણનો બલિ કરે છે, અને તેમાં દેવો પણ અધારિક નાખે છે. ૫૭૮થી ૫૮૫

બલિપવિસળસમકાલં, પુવ્વહારેણ ઠાતિ પત્તિકહણા ।

તિમુણં પુરઓ પાહ્ણ, તસ્સદ્ધં અવહિયં દેવા ॥૫૮૬॥

અદ્વદ્વં અહિવદ્વો, અવસેસં હવદ્ પાગયજનસસ ।
 સન્વામયપ્પસમળી, કુપ્પદ્ ગળ્લો ય છમ્માસે ॥૫૮૭॥
 રેયવિળોઓ સીસગુણદીવળા પચ્ચઓ ઉમયઓડવિ ।
 સીસાયરિયક્રમોડવિ ય, ગળ્લહરકહળે ગુળા હોંતિ ॥૫૮૮॥
 રાઓવળીઅસીહાસળે, નિવિટ્ઠો વ પાયવીઢંભિ ।
 જિટ્ઠો અન્નયરો વા, ગળ્લહરો કહ્દ્ બીઆ ॥૫૮૯॥
 સંત્વાઈંદ્વડવિ ભવે સાહ્દ્ જં વા પરો ડ પુચ્છિન્નજા ।
 ણ ય ણં અળાહ્સેસી, વિયળાઈં દ્વસ છન્નમ્મથો ॥૫૯૦॥
 તં દિવ્વદેવધોસં, સોઝ્ઞં માણસા તદ્દિ તુટ્ઠા ।
 અહો(હુ) જળિણ્ણ, જદ્ઢં દેવા કિર આગયા હ્દ્દયં ॥૫૯૧॥
 દ્વકકારસવિ ગળ્લહરા, સન્વ ડળ્ણયવિસાલ્લુલ્લંસા ।
 પાવાદ્ મજ્ઝિમાદ્, સમોસદ્ધા જન્નવાહ્મિ ॥૫૯૨॥

પૂર્વદ્વારથી બહાર પ્રવેશ થતા સમકાળેજ ધર્મકથા ઉપરમ પામે છે, બહાર લાવનાર રાત્રીઆદિ લગવંતને ત્રણવાર પ્રકલિષ્ઠા કરીને લગવંતના ચરણ કમળ આગળ બળી નાંખે છે, તેમાંનો અડધો ભાગ અદ્વરથીજ દેવો ગ્રહણ કરે છે. બાકીના અડધા ભાગ-માંથી અર્ધ રાત્ર લેછે અને અવશેષ ભાગ પ્રાકૃતજનો લે છે. એ બહાર સસ્તકપર નાંખવાથી સર્વ રોગનો નાશ થાય છે, અને છ માસ પર્યંત અન્ય રોગનો પ્રકોપ પણ નથી થતો. તે પછી બીજી પોરિષીમાં ગણધર મહારાજ દેશના આપે છે, કારણ કે એથી લગવંતના ખેદનો અપગમ, શિષ્યના ગુણની ઉદ્દીપના થાય છે, બન્ને પ્રકારે યથાર્થ વાદી-પણાનો પ્રથત્ય અને શિષ્ય તથા આચાર્યનો એ પ્રમાણે કમ જણાવાય છે, ઇત્યાદિ ગુણો ગણધર મહારાજની દેશનાથી થાય છે. લગવંતના પાદપીઠ ઉપર અથવા રાત્રીએ આણેલા સિંહાસન ઉપર બેસીને જ્યેષ્ઠ અથવા બીજા કોઈ ગણધર મહારાજ બીજી પોરિષીમાં દેશના આપે છે, અસંખ્યાતા ભવ પર્યંતનું, અથવા અન્ય જે કોઈ કંઈ પ્રેરે, તે સંઘળું ગણધર મહારાજ કહે છે, તેમના કથનથી અનતિશયી મનુષ્ય આ હમ્મરથ છે, એમ કોઈ પણ બહાર નહિ. આ વળતે તે દિવ્ય દેવદુઃકુલિ સાંભળીને નળકમાં રહેલી યજ્ઞભૂમિમાંના મનુષ્યો ખુશી થયા, કે અહો ! શુ' આ યાજ્ઞિકના યજ્ઞ કે બેથી દેવો અહીં આવે છે, ત્યાં તે યજ્ઞ સમારંભમાં મધ્યમાપાપા નગરીમાં ઉન્નત અને વિશાળ કુળ તથા અન્વય-વાળા અગ્નિદે ગણધરે આવ્યા હતા. ૫૮૬ થી ૫૮૨.

પદમિત્યં દ્વદ્મૂર્દ્વે, વિદ્વો ડળ હોંદ્ અગિમૂર્દ્વિ ।

તદ્દય ય વાઝમૂર્દ્વે, તઓ વિયત્તે સુદ્દમ્મે ય ॥૫૯૩॥

મંદિય મોરિયપુત્તે, અકંપિદ્દે વેવ અયલ્લમાયા ય ।

મેયજ્જે ય પમાસે, ગળ્લહરા હોંતિ વીરસ્સ ॥૫૯૪॥

જંકારણ ગિલ્લમળં, વોચ્છં ઇણસિ આણુપુલ્લીણ ।
 તિથ્યં ચ સુહસ્માઓ, ગિલ્લવચ્ચા ગણહરા સેસા ॥૫૯૫॥
 જીવે કમ્મે તજ્જીવ, મૂય તારિસય વંધમોક્સે ય ।
 દેવા ણેરહણ યા, પુણ્ણે પરલોય ણેવ્વાણે ॥૫૯૬॥
 પચ્છં પંચસયા, અદ્ધુદ્ધ સયા ય હોંતિ દોણ્ણ ગણા ।
 દોણ્ણં તુ જુયલયાણં, તિસઓ તિસઓ ભવે ગચ્છો ॥૫૯૭॥
 સોઠ્ઠણ કિસ્માણીં, મહિમં દેવેહિ જિણવરિંદસ્સ ।
 અહં ઇહ અહમ્માણી, અમરિસિઓ હંદમ્હાત્તિ ॥૫૯૮॥
 આમદ્ધો ય જિણેણં, જાહજરામરણવિપ્પસુક્કેણં ।
 ણામેણ ય ગોસેણ ય, સચ્ચણ્ણસુવ્વરિસીણં ॥૫૯૯॥
 કિં મન્નિ અત્થિ જીવો, ઠ આહુ નત્થિત્તિ સંસઓ તુલ્લજ્જ ।
 દેયપયાણ ય અત્થે ન યાણસી તેસિમો અત્થો ॥૬૦૦॥

અહીં ગણધરોનાં પહેલા, ઇન્દ્રભૂતિ, ધીળ અશિભૂતિ, ત્રીળ વાસુભૂતિ, ચોથા વ્યક્ત, પાંચમા સુધર્મ, છઠ્ઠા મંડિક, સાતમા મૌર્યપુત્ર આઠમા અકપિત, નવમા અચલભાતા દસમા મેતાર્થ, અને અગ્યારમા પ્રભાસ, એ વીર પ્રભુના ગણધરો છે. હવે જે કારણથી તે ગણધરોનું નિષ્ક્રમણ થયું, તે અનુક્રમે કહેવાશે. સુધર્મ સ્વામીથી તીર્થ આદ્ય, અને બાકીના ગણધરો શિષ્યપરિવારની પરંપરા વિનાના થયા. જીવ, કર્મ શરીર એજ જીવ, પૃથ્વી આદિભૂતો આ ભવમાં જેવો હોય તેવોજ પરભવમાં થાય, અધ, મોક્ષ, દેવ, નારકી, પુન્ય, પરલોક, અને નિર્વાણ એ અગીઆર વિષયમાં અનુક્રમે અગીઆરે ગણધરોને સંશય હતો. અગીઆરમાંના પાંચ ગણધરો, પાંચસો શિષ્યના પરિવારવાળા, એ ગણધરો સાડા ત્રણસો શિષ્યના પરિવારવાળા, અને એ સુગત ગણધરો એટલે ચાર ગણધરો ત્રણસો શિષ્યના પરિવારવાળા હતા. દેવોવડે જિનેશ્વરનો મહિમા કરાતો સાંભળીને મત્સરવાળો અભિમાની ઇન્દ્રભૂતિ ભગવન્ત પાસે આવે છે, તેને જન્મ જરા અને મરણથી મુક્તિએલા સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી જિનેશ્વરે નામ ગોત્રથી બોલાવ્યા અને કહ્યું કે તું એમ માને છે કે “જીવ છે કે નથી” આવો તને સંશય વેદપદોથી છે, તે વેદના પદોનો અર્થ તું નથી બાણુતો. પદ્મથી ૬૦૦

પરિશિષ્ટ પહેલુ

ઔપાતિકી બુદ્ધિ ઉપર રોહકનું દષ્ટાંત.

અવતી નગરીની પાસેના ગામમાં એક ભરત નામનો નટ રહેતો હતો, તેને પહેલી સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલા રોહક નામનો ઔપાતિકી બુદ્ધિવાળો પુત્ર હતો. પહેલી સ્ત્રી મરણ પામવાથી, ભરતે બીજી સ્ત્રી કરી હતી, તે સ્ત્રી રોહકને રોકવાનો પુત્ર બાળીને, ખરાબર ખાંવા પીવાનું આપતી નહી, તેથી એક વખત રોહકે તેને કહ્યું કે-માતા ! તું મને સારી રીતે રાખતી નથી, તો હું તને એનું ફળ બતાવીશ. આથી નવી માતાએ કહ્યું કે-અરે નાદાન છોકરા ! તું મને શું કરવાનો હતો ? રોહકે બોલ્યો-માતા ! હું એવું કરીશ, કે જેથી તું મારા પગે પડીશ. નવી સ્ત્રીએ તેને નાદાન બાળીને તેની ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહી, અને હરમેશની માફક બેઠકારીપણે વર્તવાનું ચાલુ રાખ્યું. રોહકે એક દિવસ રાત્રિએ એકદમ અચાનક બાળીને પોતાના પિતાને કહ્યું કે-પિતાજી ! પિતાજી ! આ કોઈ પુરૂષ આપણા ઘરમાંથી નાશી જાય છે. આ સાંભળીને ભરતના મનમાં ધોરણે થઈ કે જરૂર મારી સ્ત્રી વ્યભિચારિણી છે. નહિ તો રાત્રિના સમયે કોઈ અભણે પુરૂષ ઘરમાંથી કેમ નીકળે ? આવા વહેમથી તે સ્ત્રી ઉપર પ્રીતિ રહિત થયો. સ્ત્રી સાથે બોલવાં ચાલવાનો વ્યવહાર પણ બંધ કર્યો. આથી તે નવી સ્ત્રીએ માન્યું કે જરૂર આ કામ રોહકનું લાગે છે. તેથી રોહકને પ્રીતિપૂર્વક બોલાવીને કહ્યું કે-બેટા ! તે આ શું કયું, કે જેથી તારા પિતા મારાથી એકદમ કંઈ પણ કારણ વિના નારાજ થયા છે ? જો તે જ એ પ્રમાણે કયું હોય, તો હું પુત્ર ! મારો અપરાધ ક્ષમા કર અને જેમ તારા પિતા મારા પર પ્રસન્ન થાય તેમ કર. એના ઉત્તરમાં રોહકે કહ્યું-હીક છે. હવે તું એ માટે ખેદ ન કરીશ, હું બધું પાછું કેમણે લાવીશ. તે દિવસથી તે સ્ત્રી રોહકની સારી સંભાળ રાખવા લાગી, અને રોહક પણ પિતાનો પૂર્વ વહેમ દૂર કરવાનો ઉપાય શોધવા લાગ્યો. એક દિવસ રાત્રિએ રોહકનો પિતા ચાંદનીમાં બેઠો હતો, તે વખતે રોહકે પોતાવા શરીરની છાયાને આંગળીથી બતાવીને પિતાને કહ્યું કે-પિતાજી ! જુઓ ! જુઓ ! આ કોઈ પુરૂષ જાય છે ! પિતાએ કહ્યું મને જલ્દી બતાવ, ત્યારે રોહકે આંગળી વડે પોતાની છાયા બતાવીને કહ્યું કે જુઓ આ રહ્યો, મેં તેને રોકી રાખ્યો છે. રોહકની આ બાળબેટા બેઠને ભરતે વિચાર્યું કે ખરેખર આણે પહેલાં પણ આવો જ પુરૂષ બેઠો હશે. નાદાન બાળકના બોલવા પર વિશ્વાસ રાખીને મહેં નકામો મારી સ્ત્રી પર વહેમ લીધો; પણ એ ઠીક ન કયું. આવા નિશ્ચયથી તેના પૂર્વનો વહેમ દૂર થયો, અને તે દિવસથી તે તેના પર અનુ-રાગપાળી થયો. રોહકે વિચાર્યું કે મેં મારી યોરમાન માતાનું અપ્રિય કયું છે, તેથી તેનો ખલ્લો લેવાને તે કોઈ વખત મને વિષ વિગેરેથી મારી નાખશે, માટે મારે તેનાથી દૂર રોજ સાવચેત રહેવું બેઠ્યું. એમ વિચારીને તે-હ મેશાં-પોતાના પિતાની સાથે જ જમવા બેસવા લાગ્યો.

એક વખત ભરત કંઈ કામ પ્રસંગે અવન્ટી જવા તૈયાર થયો. તેની સાથે રોહક પણ તૈયાર થયો. અવન્ટીમાં બંને પિતા પુત્ર ગયા. ત્યાં નગરની શોભા જોઈને રોહક વિસ્મય પામ્યો. કામ પૂરું કરીને પિતા-પુત્ર પાછા ઘેર આવવા નીકળ્યા. નગર બહાર આવ્યા એટલે ભરત કંઈ ચીજ લેવાની ભૂલી ગયો, તેથી રોહકને ક્ષિપ્રાનહીના તટપર બેસાડીને પોતે પાછો શહેરમાં ગયો. રોહકે નદીના કાઠામાં રહીને રમત કરતાં કરતાં કિંદા સહિત આખી નગરી રેતીમાં આલેખી. તેવામાં અશ્વ પર બેસી ફરવા ગયેલ તે નગરીનો રાજા ત્યાં થઈને નીકળ્યો, એટલે રોહકે કહ્યું અરે રાજકુમાર ! એ માર્ગે ન ચાલો. રાજાએ કહ્યું એ માર્ગે ન ચાલવાનું કારણ ? રોહકે કહ્યું એમાં કારણ શું પૂછો છો ? આ રાજકુમાર છે તે તમે નથી જોતા ? રાજાએ નીચે ઉતરીને જોયું, તો આખી નગરી બરાબર આલેખેલી જોઈ. તેથી રાજાએ પૂછ્યું—અરે બાલક ! તે આ નગરી પહેલાં કોઈવાર જોઈ છે, કે આજે જ જોઈ ? રોહકે કહ્યું—ના, પહેલાં જોઈ નથી, આજે જ પ્રથમ જોઈ છે. આથી વિસ્મય થયેલા રાજાએ વિચાર્યું કે આહો ! આ બાળકની યુદ્ધિ કેવી તીવ્ર છે ? પછી રાજાએ તેણે નામ પૂછ્યું. એટલે તે બોલ્યો, કે—મારું નામ રોહક છે. આ વાતથીત ચાલે છે એવામાં રોહકનો પિતા શહેરમાંથી આવ્યો, એટલે તેની સાથે રોહક પોતાને ગામ ગયો.

રોહકના ગયા પછી રાજાએ વિચાર્યું કે મારે ચારસોને નવાણું પ્રધાનો છે; પરંતુ તે સર્વની યુદ્ધિ એક જ પ્રધાનમાં હોય, એવો એક પ્રધાન હોય તો ઘણું સારું, કેમકે એથી રાજ્યનો પ્રતાપ વૃદ્ધિ પામે. આ પ્રમાણે વિચારીને રોહકની પરીક્ષા કરવા રાજાએ રોહકના ગામના મુખ્ય માણસોને ઉદ્દેશીને એવો હુકમ કર્યો કે—તમારા ગામની બહાર એક મોટી શિલા છે, તે શિલાને ઉપાડ્યા સિવાય રાજાને એસવા યોગ્ય મંડપ કરીને, એ શિલાનું ઉપર ઢાંકણ કરો.” આ પ્રમાણે રાજાનો હુકમ સાંભળીને ગામના લોકો ઘણી ચિંતા કરવા લાગ્યા. વિચાર કરતાં મધ્યાહ્ન સમય થયો, તે વખતે રોહક તેના પિતાને જમવા તેડવા આવ્યો; એટલે તેના પિતાએ કહ્યું—બેટા ! તું બાળક હોવાથી નિશ્ચિત છે, એટલે ગામના કષ્ટને જાણતો નથી, અમને તો કંઈ પણ ચેન પડતું નથી; એટલે ખાવા પીવાનું ક્યાંથી સૂઝે ? આથી રોહકે પૂછ્યું—પિતાજી એવું શું કષ્ટ છે ? કે જેથી સર્વને આટલી બધી ચિંતા થાય છે. તેના ઉત્તરમાં તેના પિતાએ રાજાની આજ્ઞા કહી સંભળાવી, એટલે રોહકે કહ્યું—આહો ! એમાં એટલી બધી ચિંતા શા માટે કરો છો ? મંડપ કરવાને એ શિલાની નીચે ખોદવાનું શરૂ કરો, પછી જ્યાં જ્યાં જોઈએ, ત્યાં ત્યાં ચાંસલા સુકો, અને શિલાને ઉપાડ્યા સિવાય લોચરાની જેમ ફરતી ભીંત વિગેરે કરો. એટલે રાજાને યોગ્ય મંડપ તૈયાર કરી શકાશે. આ સુક્તિ સાંભળીને સર્વ લોકો હર્ષ પામીને લોજન માટે ઉઠ્યા, પછી રોહકના કહ્યા મુજબ ખોદીને મંડપ તૈયાર કર્યો. રાજા પણ એ મંડપ જોઈને પ્રસન્ન થયો, તપાસ કરતા માલુમ પડ્યું કે આ મંડપ રોહકની યુદ્ધિનાં અનુસારે થયો છે.

ફરી બીજી વખત રાજાએ જોજ ગામમાં એક ઘેટું મોકલીને હુકમ કર્યો કે—“આ ઘેટું અત્યારે તોલમાં છે, તેટલું પાછું પંદર દિવસે આપવું. તોલમાં જરા પણ ન્યૂનાધિક ન થવું જોઈએ.” રાજાની આ આજ્ઞા સાંભળીને ગામના સર્વ લોકો એકઠા થયા, અને

રોહકને યોલાવીને રાબની આજ્ઞા કહી સંભળાવી અને ઉપાય પૂછ્યો, એટલે રોહકે કહ્યું કે જંગલમાંથી વરુ પકડી લાવીને ઘેટા પાસે બાંધો, પછી ઘેટાને દરરોજ સારો પુષ્ટિકારક ખોરાક આપો. પણ તે વરુના લયથી બધો ખોરાક નિરર્થક થશે, અને ઘેટાનું જે તોલ છે, તે તેટલુ જ કાયમ રહેશે. રોહકના કહેવાથી લોકોએ તે પ્રમાણે કરીને પંદર દિવસે ઘેટો પાછો મોકલ્યો. રાબએ તોલી બોલ્યો, તો તેનું જે વજન હતું તેટલું કાયમ હતું, જરા પણ ન્યૂનાધિક થયું ન હતું. તપાસ કરતા જણાયું કે એ પણ રોહકની બુદ્ધિનું જ પરિણામ હતું.

તે પછી રાબએ એક ફૂકડો તે ગામપર મોકલાવીને આજ્ઞા કરી કે-આ ફૂકડાને ખીબ ફૂકડા સિવાય યુદ્ધ કરાવવું ગામના લોકોએ રોહકના કહેવાથી તે ફૂકડા સામે આરીસો ચૂક્યો. તેમાંના પ્રતિબિંબીથી ફૂકડાએ ખીબે ફૂકડો બાણીને અહંકારથી તેની સાથે યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. રાબના ગુસ્સા માણસોએ એ હકીકત રાબને કહી એટલે રાબ પ્રસન્ન થયો.

તે પછી રાબએ આજ્ઞા કરી કે-“નદીની રેતીનાં દોરડાં વણીને મોકલાવો.” રાબની આવી ખીલકુલ અસંભવિત આજ્ઞા સાંભળીને લોકો ગભરાઈ ગયા. એટલે રોહકે કહ્યું કે રાબને કહેવરાવો કે મહારાજ ! તમારા લંડારમાં રેતીનાં જુનાં દોરડાં પડ્યાં હશે, તેમાંથી નમુનો ભેગા માટે એક દોરડું મોકલાવો. કે જેથી તેના અનુસાર તેવાં દોરડાં વણીને અમે મોકલાવીએ, લોકોએ તે પ્રમાણે કહેવરાવ્યું. તેથી રાબ કંઈ પણ ખીબે હુકમ કર્યા સિવાય મૌન રહ્યો.

એક વખત મરવાની તૈયારીવાળો રોગી અને વૃદ્ધ હાથી તે ગામમાં મોકલ્યો, અને તે સાથે કહેવરાવ્યું કે “આ હાથી મરી ગયો” એમ કહ્યા વિના દરરોજ તેના ખખર મને મોકલાવા. હાથી આવ્યા પછી તેજ રાત્રિએ મરી ગયો, એટલે ખીબે દિવસે રોહકના કહેવા સુજબ ગામના અધિકારીએ રાબ પાસે બંધને કહ્યું કે-મહારાજ ! આજે હાથી ખેસતો નથી, ઊઠતો નથી, આહાર નીહાર કરતો નથી, અને ખીબ કંઈ પણ એટા કરતો નથી. એ સાંભળીને રાબએ કહ્યું, ત્યારે શું હાથી મરી ગયો ? આવનાર માણસે કહ્યું-મહારાજ ! આપ એમ કહો છો, હું એમ નથી કહેતો. આ સાંભળીને રાબ ખુશ થયો.

વળી રાબએ આજ્ઞા કરી કે-તમારા ગામના કુવાનું પાણી ઘણું સારું છે, માટે તે કુવો અહીં મોકલો. ગામના લોકોએ રોહકના કહેવાથી રાબને કહેવરાવ્યું કે-મહારાજ ! ગામડાના લોકોની પેઠે ગામડાનો કુવો પણ સ્વાભાવિક જ ખીકણ હોય છે, માટે નગરનો માર્ગ બતાવનાર એક ત્યાનો કુવો અહીં મોકલો એટલે તેની સાથે અમારા ગામનો કુવો ત્યાં આવે, આ પ્રમાણે સાંભળીને રાબ ખુશ થયો.

વળી હુકમ કર્યો કે અગ્નિના સંબંધ વિના ખીર રાંધીને મોકલો. રાબની એ આજ્ઞાનું પાલન કરવાને ગામના લોકોએ રોહકના કહેવા સુભળ્યો, એખાને ઘણા પાણીમાં પલાળીને સૂર્યના કિરણોથી તપાવ્યા, પછી એખાની તપેલીમાં દૂધ નાખીને તે પલાલ વિગેરે ઘાસની બાકમાં મૂકી, એટલે ખીર તૈયાર થઈ, તે રાબને મોકલાવી.

આ રીતે દરેક પરીક્ષામાં રોહક પસાર થયો એટલે રાબએ તેની અતિશય બુદ્ધિ બાણીને તેને પોતાની પાસે યોલાવવાને આજ્ઞા કરી, અને કહ્યું કે-રોહકે અમારી પાસે

હાંબર થેવું; પણ શુદ્ધિપક્ષ કે કુષ્ઠપક્ષમાં આવવું નહિ, મારી કે ઉત્તરમાં આવવું નહિ, સ્નાન કરીને અથવા સ્નાન કર્યા વિના આવવું નહિ. યુદ્ધમાં કે છાયામાં પણ આવવું નહિ; એ પ્રમાણે રાક્ષસી આજ્ઞા બોલીને રોહકે કંઈ સુધી સ્નાન કર્યું; અને ગાંડામાં ચીલાના મધ્ય ભાગને રસ્તે થટા ઉપર બેસીને, માથે છત્ર ધારણ કરીને, સંધ્યાસમયે અમાવાસ્યા ઉપરાંત પડવાને દિવસે રાક્ષસી પાસે ગયા, ત્યાંથી ખાલી હાથે રાક્ષસે દેવ અને શુરુ દર્શન કર્યું નહિ; એવા લોકની શ્રુતિથી માટીના એક પિંડ હાથમાં રાખીને રાક્ષસે પ્રણામ કરી તે પિંડ રાક્ષસી પાસે ભેટ તરીકે મૂક્યો. એટલે રાક્ષસે પૂછ્યું-રોહક! આ શું લાવ્યો? રોહકે ઉત્તર આપ્યો-મહારાજ! આપ પૃથ્વીનો પતિ છો, તેથી હું આ ભેટ લાવ્યો છું. આ સાંભળી રાક્ષસ પ્રસન્ન થયો.

તે રાત્રિએ રોહકને રાક્ષસે પોતાની પાસે સુવાડ્યો. રાત્રિએ પહેલો પ્રહર વીત્યો પછી રાક્ષસે તેને બોલાવ્યો-અરે રોહક! તું બંગે છે કે ભેવે છે? રોહકે ઉત્તર આપ્યો-પ્રભો! હું બચુ છું. રાક્ષસે કહ્યું-ભે બંગે છે તો શો વિચાર કરે છે? રોહકે ઉત્તર આપ્યો-પ્રભો! હું એ વિચાર કરતો હતો કે પીપ્પળાના પાનાવું ડીંટુ મોટું કે તેની શિખા મોટી? એ સાંભળીને રાક્ષસે પંજ સંશય થયો, તેથી તેને પૂછ્યું-રોહક! તે કોઈ વિચાર કર્યો છે, પંજ હવે તેનો નિર્ણય શો કર્યો. ઉત્તરમાં રોહકે કહ્યું-પ્રભો! શિખરનો અંચ ભાગ સુકાઈ બચ ત્યાં સુધી બંને સરખા હોય છે.

બીજા પ્રહર પૂર્ણ થયો પછી ફરી રાક્ષસે પૂછ્યું કે-અરે રોહક! ભંગે છે કે ભેવે છે? રોહકે ઉત્તર આપ્યો-દેવ! બચુ છું. ભે બંગે છે તો વળી શો વિચાર કરે છે? ઉત્તર આપ્યો કે-દેવ! હું એ વિચાર કરું છું કે બકરીના પેટમાંથી સંરણે ઉતારી હોય તેવી તેની લીડીમાં બરાબર નીકળે છે, તેવું શું કારણ? એનો નિર્ણય માટે રાક્ષસે એનેજ પૂછ્યું, એટલે તે બોલ્યો કે-બકરીના પેટમાં સંવર્તક નામની ધાતુ છે, તેનો પ્રભાવથી તે લીડીમાં ગળ થાય છે. આ પછી રોહક સુઈ ગયો.

ત્રીજા પ્રહર રાક્ષસે પુનઃ પૂછ્યું-રોહક! ભંગે છે કે ભેવે છે? ઉત્તરમાં રોહકે બોલ્યું કે-પ્રભો! હું વિચાર કરું છું કે ખસકાલીનું શરીર બેધડું છે તેવડું જે સેતું પૂછડું હશે કે કંઈ યુવાધિક હશે? રાક્ષસે તેના નિર્ણય માટે એનેજ પૂછ્યું એટલે તેણે કહ્યું કે-દેવ! તે બંને સરખા હોય છે. તે પછી

ચોથે પ્રહર પ્રાતઃકાળે રાક્ષસે બોલ્યો; તે વખતે રોહકને બોલાવ્યો. પંજ આખી રાત્રિના ઉંબગારને લીધે નિદ્રાવશ હોવાથી બંધાઈ ન આવ્યો, એટલે રાક્ષસે ગરમત કરવાની ખાતર રોહકને સહેજ સોટી વગાડી, એટલે રોહકે બની લક્ષી. ત્યારે રાક્ષસે પૂછ્યું-રોહક! કેમ ભેવે છે? રોહકે કહ્યું મહારાજ! બંધું છું. એ બંગે છે તો લક્ષી વારે ઉત્તર કેમ આપ્યો? તેણે અવાજ આપ્યો-દેવ! હું બહુ ઉંડા વિચારમાં હતો, તેની નિર્ણય કરવામાં ચિત્ત શેકાડું હતું, તેથી ઉત્તર આપતાં ચાર લાગી. રાક્ષસે કહ્યું કે એવા કથા ઉંડા વિચારમાં હતો કે જેથી નિર્ણય કરવામાં એટલી બધી વખત લાગ્યો, રોહકે બેસવામાં વિના કહ્યું-સ્વામિ! હું એ વિચાર કરતો હતો કે આ રાક્ષસ કેટલા પુરૂષથી ઉત્પન્ન થયો હશે? એ સાંભળી રાક્ષસ થોડીવાર મીન રહ્યો, પછી થોડીવાર પૂછ્યું-બોલ હું કેટલા પુરૂષથી ઉત્પન્ન થયો છું? ઉત્તરમાં રોહકે કહ્યું-પાંચ પુરૂષથી, ફરી રાક્ષસે પૂછ્યું-કયા

કુદ્યા વાંચ પુરૂષથી ? શેહકે કહ્યું-એક કુળેરે ભાંડારથી; કેમકે કુળેરના બેવી જાન શક્તિ છે. બીજા ચાંડાળથી કેમકે શત્રુના સમૂહ ઉપર તમારો ચાંડાળ બેવા કેંપ કરે છે. ત્રીજા જાંબીથી કેમકે જાંબી જેમ વેશને પીચાવીને પાણી કાઢી નાખે છે, તેમ તમે પણ માણસોને નોંચાવીને તેનું ધન લેઇ લો છો, ચોથા વીંછીથી, કેમકે તેમણે સંસ્કૃતિમાં સુતેલા બાળકને પણ નિદ્રાથી વીંછીના ડાંગની જેમ સોટી મારીને પીડા ઉપબવો છે. પાંચમી તમારા પિતાથી ઉત્પન્ન થયા છો કે જેણે તમને આ રાજ્યપર સ્થાપન કર્યો છે.

આ સાંસળીને રાજા ઘણુ આશ્ચર્ય પામીને એકાન્તમાં પોતાની માતા પાસે બેઠને મમન કરી પૂછ્યું-માતા ! કહો હું કેટલા પુરૂષોથી ઉત્પન્ન થયો છું ? માતાએ આવા પ્રશ્નથી વિસ્મય પામીને કહ્યું-બેટા ! તું એ શું પૂછે છે ? તું તારા પિતાથી ઉત્પન્ન થયો છે. રાજાએ શેહકે કહેલી હકીકત પ્રગટ કરીને કહ્યું-માતા શેહકની બુદ્ધિ પ્રાપ્ત ખોટી નથી, માટે જે હોય તે સત્ય કહો. આ પ્રમાણે ઘણા આગ્રહથી પૂછ્યું-એટલે રાજાની માતાએ કહ્યું-પુત્ર ! સાંસળ બચાને હું ગર્ભમાં હતો ત્યારે એક દિવસ હું નગર બહાર ઉદ્યાનમાં કુબેરદેવની પ્રભા કરવા ગઈ, ત્યાં તે પ્રતિમાનું અત્યંત સ્વરૂપ બેઠને 'મે' તેનો હાથ વડે સ્પર્શ કર્યો. એટલે મને કામ વ્યાપ્ત થવાથી લોગની વાંછા થઈ. ત્યાંથી પાછા આવતાં માર્ગમાં એક સ્વરૂપવાન ચાંડાળને બેઠ તેની સાથે લોગની ઇચ્છા થઈ. આગળ જતાં એક સ્વરૂપવાન જાંબીને બેઠને પણ એવી જ ઇચ્છા થઈ. પછી મહેલમાં આવી ત્યારે તે દિવસે ઉત્સવ હોવાથી ખાવાને માટે લોટના વીંછી કર્યો હતો, 'મે' તેને હાથમાં લીધો, તેના સ્પર્શથી કામોદીપન થવાથી તેની સાથે પણ લોગની ઇચ્છા થઈ. આ પ્રમાણે ઇચ્છા માત્રથી તારે બીજા ચાર પિતા થયા હતા, બાકી પરમાર્થથી તો એક પિતા જ સત્ય પિતા છે. આ સાંસળી રાજા શેહકની બુદ્ધિથી, ઘણું વિસ્મય પામ્યો, અને તેથી તેને સર્વ પ્રધાનોમાં મુખ્ય પ્રધાન બનાવ્યો.

વૈનચ્છીબુદ્ધિ ઉપર નિમિત્ત બાણનાર એ શિષ્યનું ઉદાહરણ.

તે આ પ્રમાણે-કોઈ સિદ્ધપુત્ર પાસે તેના જે શિષ્યો નિમિત્ત શાસ્ત્ર ભણાવી હતા. તેમાંના એક શિષ્ય બહુમાનપૂર્વક શુદ્ધનો વિનય કરીને, તેને કુંઈ કહે તે શબ્દ ભરંધર ચિત્તમાં ધારણ કરીને નિરન્તર તેનો વિચાર કરતો હતો. વિચાર કરતાં જો કિમ્બદ્ધિને સંદેહ પડતો તે બાળત પુનઃ શુદ્ધ પાસે આવીને વિનયપૂર્વક પૂછીને નિઃસંદેહ થતો. એ પ્રમાણે હુકમશાળી વિચાર પ્રવૃત્તિ શાસ્ત્રીનું ચિન્તન કરતાં તેની બુદ્ધિ ઘણી ઉત્કૃષ્ટ થઈ. બીજા શિષ્ય તેથી વિપરીત-હૃદયસ્થિત ગુણ સંહિત હોવાથી તેની બુદ્ધિ તેવી ન થઈ.

એક દિવસ તે બેઠે શિષ્યો શુદ્ધની આજ્ઞાથી નંજીકના ગામ જવા આજ્ઞા, માર્ગમાં જતાં મોટા પગલાં બેઠેને વિનયવન્ત શિષ્યો બીજાને પૂછ્યું-અરે ભાઈ ! આ પગલાં કોના છે ? તેણે કહ્યું-એ પગલાં હાથીનાં છે, એમાં શું પૂછે છે ? વિનયશાળીએ કહ્યું-ના હાથીનાં નથી પણ હાથણીનાં છે, વળી તે ડાબી આગે કાંણી છે, તેના પર બેસીને કોઈ રાણી ગંભીરી છે, વળી તે સોલાએવતી અને સગલાં હોવાથી પ્રસવ વેદના અનુસંધાતી આજ્ઞાલક્ષી પ્રસવ કરશે અને તેને પુત્ર જનમશે, આ સાંસળીને અવિનીત યોત્સ્યાએ શાથી જણાય ? વિનયવન્તે કહ્યું આગળ ચાલો સર્વ પ્રગટ થશે. તે પછી બેઠેને જણાવતાં

જવાના હતા તે ગામની બહારના ભાગમાં સરોવરના તીર ઉપર તંબુમાં રહેલી હાથણી બેઠી, તે હાથણી ડાબી આંખે કાણી છે એમ બેસ્યું, એટલામાં કોઈ દાસીએ કોઈ વૃદ્ધ પુરૂષને કહ્યું કે મહારાજાને વધામણી આપો, મહારાણીને પુત્ર જન્મે છે. આ સાંભળીને વિનયશાળીએ બીબ્બને કહ્યું 'ભાઈ ! બે સાંભળ ? આ દાસીનું વચન, મેં કહ્યું હતું તે યથાર્થ છે કે નહિ ? ઉત્તરમાં તેણે કહ્યું-ભાઈ તે સર્વ મેં બેસ્યું, તારૂં જ્ઞાન સત્ય છે.

તે પછી બન્ને જણા હાથ-પગ ધોઈને સરોવરના તીરના ઉપર રહેલા મોટા વડવૃક્ષની નીચે વિસામો લેવા બેઠા તે વખતે ત્યાં પાણી ભરવા આવેલી કોઈ વૃદ્ધ સ્ત્રીએ તેમની આકૃતિ બેઠીને વિચાર્યું કે જરૂર આ બન્ને વિકાન હોય એમ જણાય છે, એમ માનીને તેણે પોતાનો પુત્ર પરદેશ ગએલો હતો, તેના આગમન-સંબંધી તેઓને પૂછ્યું કે ભાઈ ! મારો પુત્ર પરદેશ ગયો છે તે ક્યારે આવશે ? આ પ્રશ્ન પૂછતાની સાથે જ તેના માથે જળથી ભરેલો ઘડો હતો તે પડીને ભાંગી ગયો; આથી વિચાર કયાં વિના બોલનાર બીબ્બ શિષ્યે કહ્યું-ભાઈ ! તારો પુત્ર આ ઘડાની જેમ નાશ પામ્યો છે. તે સાંભળીને વિચાર કરીને બોલનાર પહેલો શિષ્ય બોલ્યો-અરે ભાઈ ! એમ ન બોલ, એનો પુત્ર ઘેર આવ્યો છે. ડોશી મા ! ચિંતા ન કરો, જુઓ તમારો પુત્ર અત્યારે ઘેર આવ્યો છે, તેનું મુખ બેઠી આનંદ પામ્યો. આ સાંભળીને તે વૃદ્ધ તેને સેંકડો આશીર્વાદ આપતી પોતાને ઘેર આવી, અને જુઓ-છે તો તરતજ આવીને વિસામો લેવા બેઠેલો પોતાનો પુત્ર બોલ્યો. પુત્રે હડીને માતાને પ્રણામ કર્યો, માતાએ આશીર્વાદ આપીને નિમિત્તિયાઓની હકીકત કહી, પછી પુત્રને પછીને એક વસ્ત્રયુગલ અને કેટલાક રોકડા રૂપિયા વિચાર કરનાર વિકાન શિષ્યને આપ્યા. આથી વિચાર કયાં વિના બોલનાર બીબ્બ શિષ્ય હૃદયમાં ખેદ લાવીને ચિન્તાવવા લાગ્યો કે જરૂર શુદ્ધ મને સારી રીતે ભણાવ્યો નથી. નહિ તો આ યથાર્થ નિમિત્ત બણે છે, અને હું નથી બણતો તેનું શું કારણ ?

તે પછી શુદ્ધ કાર્ય કરીને બંને જણા શુદ્ધ પાસે આવ્યા, શુદ્ધે બેતાંજ પહેલા શિષ્યે બે હાથ બેઠીને આનંદાશ્રુ યુક્તપણે શુદ્ધના ચરણમાં નમસ્કાર કર્યો, અને બીબ્બે શિષ્ય તો પત્થરના સ્તંભની જેમ જરા પણ નમ્યા વિના માત્સર્ય અશિથી ધુધવાતો અઠ્ઠડ થઈને બોલો રહ્યો, તેને તે પ્રમાણે સ્થિર બેઠેલો બેઠીને શુદ્ધે કહ્યું-અરે ! કેમ નમ્યા વિના સ્તંભની જેમ અઠ્ઠડ બોલો છે ? તેણે ઉત્તર આપ્યો હું શા માટે નહું ? જેને તમે સારી રીતે ભણાવ્યો છે તેજ નમશે. શુદ્ધે કહ્યું કેમ મેં તને સારી રીતે નથી ભણાવ્યો ?, તેણે કહ્યું ના, મને સારી રીતે નથી ભણાવ્યો. એમ કહીને સર્વ પૂર્વ વૃત્તાન્ત કહ્યું. આથી શુદ્ધે પહેલા શિષ્યને પૂછ્યું-વત્સ ! કહે તે શી રીતે એ બેસ્યું ?, ઉત્તરમાં તેણે કહ્યું-ભગવન્ ! હું હ્રમેશાં આપની પાસેથી જે શીખતો તેનો બરાબર વિચાર કરતો. તેજ પ્રમાણે અહીં પણ મેં વિચાર કર્યો કે આ પગલાં હાથીનાં છે એ તો સુપ્રતીત છે, પરંતુ તે હાથીનાં છે કે હાથણીનાં છે ? એમ વિશેષ વિચાર કરતાં તેણે લઘુશંકા કરેલી તે ઉપરથી બેસ્યું કે એ પગલાં હાથણીનાં છે. વળી માર્ગમાં જમણી બાજુની વાડપર ચઢેલી લતાઓના પાંદડાં તેણે તોડેલા હતા, પણ ડાબી બાજુના લતાઓનાં પાંદડાં અખંડિત હતાં. તેથી મેં નિશ્ચય કર્યો કે જરૂર આ હાથણી ડાબી આંખે કાણી છે. તથા એના પર અઠ્ઠડ થઈને ગએલ કોઈ રાજ પરિવાર હોવો બેઠીએ, તે સિવાય

એવા વાહન પર કોઈ સામાન્ય મનુષ્ય મુસાફરી કરે નહિ, આગળ જતાં હાથણી પરથી ઉતરીને લઘુશંકા કરવા બેઠેલ હશે તે બેઠેને મેં નિશ્ચય કર્યો કે મુસાફરી કરનાર કોઈ રાજરાણી છે, વળી ત્યાં વૃક્ષપર લાગેલ રાતા વસ્ત્રના અંશને બેઠેને વિચાર્યું કે તે સૌભાગ્યવતી હોવી બેઠેએ; અને ભૂમિપર હાથ મૂકીને ઉભી થએલ છે એમ જણાયાથી તે ગર્ભવતી છે, એમ માન્યું. ઉભા થઈને ચાલતા પ્રથમ જમણા પગ ભારથી મૂકેલો બેઠેને બહુ કે તે પ્રસૂતિની પીડાથી પીડાય છે, એટલે આજકાલમાં તેને પુત્ર-પ્રસવવો બેઠેએ.

વૃદ્ધ સ્ત્રીએ પૂછ્યું હતું, તેમાં પણ તેણે પ્રશ્ન કર્યા પછી તરત જ ઘટ પડી જવાથી મેં એમ વિચાર કર્યો કે જેમ આ ઘડો જ્યાંથી ઉત્પન્ન થયો, ત્યાં જ પુનઃ મળી ગયો, તેવી રીતે આનો પુત્ર પણ આને અત્યારે મળવો બેઠેએ.

આ પ્રમાણે વિનિતશિષ્યના કથનથી પ્રસન્ન થએલા ગુરૂએ તેને આનંદપૂર્વક સ્નેહ-દષ્ટિએ બેઠેને પ્રશંસા કરીને બીજા શિષ્યને કહ્યું કે ભાઈ! આમાં કેવળ તારાજ દોષ છે કે જે શીખ્યો તેનો તે વિચાર ન કર્યો, એમાં અમારો લેશ માત્ર પણ દોષ નથી, કેમકે અમે તો માત્ર શાસ્ત્રના અર્થનો ઉપદેશજ કરી શકીએ, તેનો બરાબર વિચાર કરવો એ તમારું કામ છે. આ ઉદાહરણમાં વિચાર કરનાર શિષ્યની વૈનચિકી બુદ્ધિ બહુવી.

કમળ બુદ્ધિ ઉપર જેઠૂતની બુદ્ધિનું ઉદાહરણ છે, તે આ પ્રમાણે

કોઈ ચોરે કોઈ ત્રણીકના ઘરમાં રાત્રિના વખતે ભીંતમાં કમળનાં આકારનું કાણું પાડીને ચોરી કરી. સવારે પાછો તેજ ઘર આગલ ગુપચુપ આવીને ખાતર સંખંધી સમાચાર લોકોથી બહુવા લાગ્યો. લોકોએ તે કોતરેલ ખાતરની પ્રશંસા કરી, તેવામાં ત્યાં એક જેઠૂત આવેલો તે બોલ્યો એમાં આશ્ચર્યકારી શું છે? જે કાર્ય શિખેલ હોય, અને હસ્તેશાં તેનો અભ્યાસ કરે, તો તે કાર્ય ઉત્કૃષ્ટ થાયજ એમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે? કંઈજ નહિ. જેઠૂતના આ કથનથી પેલો ચોર મનમાં ગુસ્સે થયો, અને બીજા લોકોને પૂછ્યું કે આ કોણ છે? લોકો પાસેથી બહુ કે તે જેઠૂત છે અને અમુક સ્થળે રહે છે. એ પ્રમાણે બહુને એક દિવસ હાથમાં છરી લઈને પેલા જેઠૂતની પાસે ફેરવાઈ ગયો, ત્યાં જઈને કહ્યું, કે અરે જેઠૂત! આજ હું તારું જૂત કરીશ. જેઠૂતે કહ્યું શામાટે?, ચોરે કહ્યું—તે દિવસે તે ‘પેલું’ મેં પાડેલું ખાતર વખાણ્યું નહીં તે માટે. જેઠૂતે કહ્યું મેં તે વખતે સત્યજ કહ્યું હતું, કે જે માણસ જે કાર્યમાં હસ્તેશાં અભ્યાસવાળો હોય છે, તે માણસ તે કામ ઘણું જ સાદું કરે છે. બીજાની વાત તો ફર રહી, આ માડું જ ઉદાહરણ બે, આ મારા હાથમાં રહેલા મગના દાણા બે તું કહે તો સઘળા અવળામુખે પાડું અથવા એક બાબુ પડતા પાડું. આ સાંભળીને ચોર ઘણું આશ્ચર્ય પામીને બોલ્યો કે બધા દાણા અવળામુખે પાડવા બેઠેએ. જેઠૂતે વસ્ત્ર પહેાળું કરીને બધા દાણા એજ પ્રમાણે નાંખ્યા. આથી ઘણું વિસ્મય પામેલો ચોર તેની વારંવાર પ્રશંસા કરીને બોલ્યો, કે બે તે મગના દાણા એ પ્રમાણે ન નાંખ્યા હોત તો જરૂર હું આજે તને મારી નાંખત. આમાં જેઠૂત અને ચોર બન્નેની કર્મજ બુદ્ધિ બહુવી.

પારિણામિક યુદ્ધિ

એક રાજાને યુવાન મંત્રીઓએ કહ્યું : સ્વામી, આ ઘરડા મંત્રીઓને કાઢીને નવું મંત્રીઓનો જ રાખો. રાજાએ કહ્યું : ભાઈ, ઘરડા ગાડા વાળો યુવાનો જ માન્યા. રાજાએ એક પ્રશ્ન કર્યો : જે પોતાના પગથી મારા માથા પર પ્રહાર કરે, મને મારે, એને શો દંડ આપવો જોઈએ ?

યુવાનોએ તરત જ જવાબ આપ્યો : એના તલતલ જેવડા ટુકડા કરી નાંખવા જોઈએ. રાજાએ વૃદ્ધ મંત્રીઓને આ પ્રશ્ન કર્યો : એમણે એકાંતમાં જઈને વિચાર્યું. આપણે રાજા તો સર્વાધિક બળી છે. એમને મારવાની વળી કેનામાં તાકાત હોય ? મારે આ પ્રશ્ન રહસ્યવાળો છે. રાજાને મારવાની તાકાત એમના તાના બાળ પાસે જ હોઈ શકે, એથી જવાબ વાળ્યો કે એણે તો વિશેષ સન્માન કરવું જોઈએ.

યુવાનો ઉશ્કેરાયા. વૃદ્ધોએ વિગતથી વાત કહી, ત્યારે એમના મોં શરમથી નીચા થઈ ગયા. આતુનામ પારિણામિક યુદ્ધિ.

આ ચારે પ્રકારની યુદ્ધિનાં વિશેષ દૃષ્ટાંતો નંદિસૂત્રથી બાણી લેવા.

